1. Uluslararası
ZAP HAVZASI ULEMASI
Sempozyumu

•

1st International
Zap Basin Scholars Symposium

•

Bildirileri

27-29 Nisan/April 2018
Hakkari

Cilt/Volume II

HAKKARİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
Yayın No:10
Sertifika No: 21955
Merzan Mah. Küçük Sanayi Sitesi Arkası
433. Sok. No:51 Merkez/Hakkari
T: +90 (438) 212 12 12 E-posta: byk@hakkari.edu.tr
www.hu.edu.tr

1. Uluslararası
ZAP HAVZASI ULEMASI
Sempozyumu

1st International Zap Basin Scholars Symposium

27-29 Nisan/April 2018 • Hakkari

Cilt/Volume II

Dizgi/Mizanpaj
Rıdvan TURGUT
ridwanxelil@gmail.com

Kapak
Turan KOCA

Takım Numarası: 978-605-68902-0-8
ISBN: 978-605-68902-2-2

Birinci Baskı
11/2018 İstanbul

Baskı Matbaası
Canset Matbaacılık
Kazım Karabekir Cad. Nizamoğlu İş Hanı 72/14 Altındağ-Ankara
Sertifika No: 20583

Bu kitapta yer alan fikirler ve bilgiler tamamıyla yazarlarının sorumluluğundadır. Sempozyum Düzenleme Kurulu ve Üniversitemizin kitapta yer alan bilgiler ve fikirlerle ilgili sorumluluğu bulunmamaktadır.

DAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı “Zap Havzası Uleması” Projesi kapsamında hazırlanan bu yayının içeriği DAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve/veya Kalkınma Bakanlığı’nın görüşlerini yansıtmamakta olup, içerik ile ilgili tek sorumluluk Hakkari Üniversitesi’ne aittir.

1. Uluslararası
ZAP HAVZASI ULEMASI
Sempozyumu

•

1st International
Zap Basin Scholars Symposium

•

Bildirileri

Editörler

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN

Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN

Öğr. Gör. Emin YILDIRIM

Cilt/Volume II

SEMPOZYUM ONURSAL BAŞKANLARI *Honorary Chairman of the Symposium*

> Prof. Dr. Ömer PAKİŞ (Rektör)

> Prof.Dr. İhsan Süreyya SIRMA

Bilim ve Danışma Kurulu / *Scientific Advisory Board*

> Prof. Dr. Hakeem AHMAD MAM BAKR,Salahaddin University
> Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
> Prof. Dr. Battal ASLAN, Hakkâri Üniversitesi
> Prof. Dr. Bilal AYBAKAN,İbn Haldun Üniversitesi
> Prof. Dr. Hidayet AYDAR, İstanbul Üniversitesi
> Prof. Dr. Erdoğan BADA,Hakkâri Üniversitesi
> Prof. Dr. Şeyhmus DEMİR, Gaziantep Üniversitesi
> Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN, İstanbul Üniversitesi
> Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ, Selçuk Üniversitesi
> Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ, Bitlis Eren Üniversitesi
> Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCİ, Siirt Üniversitesi
> Prof. Dr. Abdulbaki GÜNEŞ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
> Prof. Dr. Mehmet KUBAT, İnönü Üniversitesi
> Prof. Dr. Farsat MARIE ISMAIL,Universty of Zakho
> Prof. Dr. Raed MUSTAFA ABDELRAHEEM,An-Najah National University
> Prof. Dr. Hakan OLGUN, Bingöl Üniversitesi
> Prof. Dr. İbrahim ÖZÇOŞAR,Mardin Artuklu Üniversitesi
> Prof. Dr. Süheyl SAPAN, Kral Suud Üniversitesi
> Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ,Yakın Doğu Üniversitesi
> Prof. Dr. Ahmet TAŞĞIN,Necmettin Erbakan Üniversitesi
> Prof. Dr. Osman TAŞTAN, Ankara Üniversitesi
> Prof. Dr. Saadi UTHMAN HARUTİ,Salahadden University
> Prof. Dr. Metin YASA, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
> Doç. Dr. Abdurrahman ADAK, Mardin Artuklu Üniversitesi
> Doç. Dr. Mehmet Nesim DORU, Mardin Artuklu Üniversitesi
> Doç. Dr. Rabea FATAH SHIKH MOHAMMAD, Salahaddin University
> Doç. Dr. Ferzende İDİZ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
> Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
> Doç. Dr. Mehmet KESKİN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
> Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
> Doç. Dr. Hoger TAHER TAWFIQ, Universty of Zakho
> Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
> Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
> Doç. Dr. Darweesh YOUSIF HASAN, Universty of Duhok
> Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BARDAK, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BAZ, Şırnak Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Erdal BİNGÖL, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇAĞLAYAN, Muş Alparslan Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Saki ÇAKIR, Siirt Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Beşir ÇELİK, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ÇELİK, Gazi Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi M.Zahir ERTEKİN, Bingöl Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Davut EŞİT, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Saim GÜNDOĞAN, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ, Muş Alparslan Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Musa KAVAL, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi İslam MUSAYEV, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÖZDİL, Mardin Artuklu Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Nesim SÖNMEZ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Fatih Ramazan SÜER, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Ayhan TEK, Muş Alparslan Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Mazhar TUNÇ, Hakkari Üniversitesi
> Araştırmacı Halit YALÇIN

DÜZENLEME KURULU / *Organisation Comittee*

> Dr. Öğr. Üyesi Hasan AĞIL, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Ekrem Yaşar AKÇAY, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Erdal BİNGÖL, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Ali ERDUMAN, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Davut EŞİT, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Selçuk EŞSİZ, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Abdulmenaf GÜL, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Emrah GÜL, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Saim GÜNDOĞAN, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Gökhan GÜNEŞ, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Şevket ŞİMŞEK, Hakkari Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Fatih YEŞİLYURT, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Duygu SELÇUK, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Emin YILDIRIM, Hakkâri Üniversitesi
> Öğr. Gör. Hasan ALKAN, Hakkâri Üniversitesi
> Öğr. Gör. Hikmet YAŞAR, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Nurettin ÇİFTÇİ, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Ümran Roda SUVAĞCİ, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Yunus TİKER, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Taner AYDOĞAN, Hakkâri Üniversitesi
> Arş. Gör. Eyüp AKDOĞAN, Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Ferhat ARICI, Hakkâri Üniversitesi
> Arş. Gör. Halit Ziya PAKİŞ,Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Hayrullah EYĞİN,Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Mehmet USLUER, Hakkâri Üniversitesi
> Arş. Gör. Yaşar KAPLAN, Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Yusuf TAN, Hakkâri Üniversitesi
> Master Öğr. Kerem ENGİN, Hakkari Üniversitesi

SEKRETERYA / *Secretary*

> Dr. Öğr. Üyesi Saim GÜNDOĞAN, Hakkâri Üniversitesi
> Dr. Öğr. Üyesi Mazhar TUNÇ, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Hasan ALKAN, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Taner AYDOĞAN, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Saadet GÜLER, Bitlis Eren Üniversitesi
> Öğr. Gör. Majed HAJ MOHAMMAD, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Shawish MURAD, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Duygu SELÇUK, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Ümran Roda SUVAĞCİ, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Yunus TİKER, Hakkari Üniversitesi
> Öğr. Gör. Emin YILDIRIM, Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Mesut AKDOĞAN, Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Ferhat ARICI, Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Hayrullah EYĞİN, Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Yaşar KAPLAN, Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Bilal KARTAL, Hakkari Üniversitesi
> Arş. Gör. Yusuf TAN, Hakkari Üniversitesi

PROJE YÖNETİM EKİBİ / *Project Management Team*

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN	Koordinatör / Coordinator
Öğr. Gör. Murat ADIYAMAN	Koordinatör Yardımcısı /Coordinator Assistant
Öğr. Gör. Emin YILDIRIM	Koordinatör Yardımcısı /Coordinator Assistant
Dr. Öğr. Üyesi Erdal BİNGÖL	Proje Danışmanı / Project Advisor
Namık GÜZEL	Mali Danışman / Financial Advisor

PROGRAM / *Program*

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 09.30 - 18.45
Date: April 27, 2018, Friday / Time: 09.30 - 18.45

09.30 **Açılış / Opening**
İstiklal Marşı ve Saygı Duruşu / NationalAnthem and Respect Shown
Protokol Konuşmları / Protocol Speech
Açılış Oturumu (I. Oturum) / First session
Öğle Yemeği / Lunch Break
Oturumlar / Sessions

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 09.30 - 18.45
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 09.30 - 18.45

OTURUMLAR / Sessions

Tarih: 29 Nisan 2018, Pazar / Saat: 09.00 - 17.00
Date: April 29, 2018, Sunday / Time: 09.00 - 17.00

Şemdinli Nehri Gezisi / Şemdinli Nehri Trip's

Cilt I

I.OTURUM / I. Sessions

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 11.00 - 11.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi

Date: April 27, 2018, Friday / Time: 11.00 - 11.45 / Place: Atatürk Cultural Center

Oturum Başkanı / Session Moderator **Araştırmacı Halit YALÇIN**

Hakkari ve İlim Geleneği

Hakkari and Science Tradition

Prof. Dr. İhsan Süreyya SIRMA ....

به تالانجونی شوینه واری زانایانی کورد

Plundering of the Works of Kurdish Scholars

Mohammad Ali MOHAMMAD SALIH ....

Ulema ve Ümera: Hakkari Hanedanında İlim Geleneği

Ulama and Umera: Science Tradition in Hakkari Dynasties

Prof. Dr. İbrahim ÖZÇOŞAR 25

II.OTURUM / II. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 14.00 - 14.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi

Date: April 27, 2018, Friday / Time: 14.00 - 14.45 / Place: Atatürk Cultural Center

Oturum Başkanı / Session Moderator **Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCİ**

الهكاريون ببلاد الشام ومصر في القرن ٧هـ/١٣م دراسة في دورهم السياسي والحضاري

Hakkarian in Damascus and Egypt in 13th century and Their Effects on Politics and Civilization

Prof. Dr. Shawkat ARIF MOHAMMED 31

دور المرأة الهكارية في خدمة الحديث النبويمن القرن السابع إلى التاسع الهجري

The role of Women of Hakkari in Hadith Studies (from the 7th century to the 9th century)

Prof. Dr. Farsat ABDULlAH YAHYA 53

خانزادی سۆران له نێوان ده قه زاره کی و سه رچاوه نووسراوه کاندا

Khanzadi Soran; Between Oral Texts and Recorded Sourses

Prof. Dr. Saadi UTHMAN HARUTI 73

تكية بارزان النقشبندية ومحاولات الاصلاح

Naqshibendi Barzan Lodge and Improvement Works

Prof. Dr. Farsat MARIE ISMAIL 101

هەواڵنامەی کتێب

III.OTURUM / III. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 14.00 - 14.45 / Yer: HATSO Konferans Salonu
Date: April 27, 2018, Friday / Time: 14.00 - 14.45 / Place: HATSO Conference Salon
Oturum Başkanı / Session Moderator **Dr. Öğr. Üyesi Saim GÜNDOĞAN**

Türkiye-Irak-İran Üçgeninde Bir Tekke: Nehrî Dergâhı ve Sâdât-ı Nehrî
A Lodge in the Triangle of Turkey-Iraq-Iran: the Takka of Nahri and Sadatê Nahri
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Saki ÇAKIR 127

Ebü'l-Feth El-Ezdî El-Mevsilî (Ö. 374/985) ve Esmâ ve Künâ Alanındaki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme
Evaluation of Abu'l-Feth al-Azdi al-Mawsili (D. 374/985) and the Works on the al-Asma wa'l-Kuna
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sait UZUNDAĞ 153

Abdülmelik B. Dirbâs El-Mârânî ve Eyyûbî Devleti'nde -Sünnîlik- Şâfiîliğe Sunduğu Katkılar
Abdülmelik b. Dirbâs al-Mârânî and His Contributions to Sunnism -Shafii- in Eyyubi State
Dr. Öğr. Üyesi İlhan BARAN 163

Sirâcuddîn el-Urmevî'nin (Ö.682/1283) Hilâf İlmindeki Metodu
Method of Sirâj al-Dîn al-Urmawî (682/1283) in Hilâf Science
Arş. Gör. Hadi Ensar CEYLAN 173

IV.OTURUM / IV. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 15.00 - 15.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi
Date: April 27, 2018, Friday / Time: 15.00 - 15.45 / Place: Atatürk Cultural Center
Oturum Başkanı / Session Moderator **Prof. Dr. İhsan Süreyya SIRMA**

الملا حسين المارونسي الهكاري وجهوده في التفسير
The Commentary Work of Molla Hüseyn Marunisi al-Hakkari
Doç. Dr. Izadeen HASAN JAMEEL 181

ڕۆڵي زانایاني شافعي له شاری جەزیره له سەدەی شەشەمي کۆچي/ دوازدەی زاییني کورته باسێك له سەر شاری جەزیره و ناوی زاناکاني ئەو سەردەمەی جەزیره
Shafei Scholars Role in Jazira City in Century of Sixth Hijri /Twelvth Gregorian
Dr. Mosa MOHAMMED KHADIR 193

تأملی بر برخی شاخصههای محتوایی مثنوی «تحفه¬الاحباب» اثر شیخ عبیدالله نهری
A Reflection on Some of the Mathnavi's Content Indicators, Tafueh-i Ahbab, By Sheikh Obaidullah Nehri
Sayyid ESLAM DUAGO 203

محدثو بلاد هكاري وجهودهم في خدمة السنة النبوية دراية و رواية
Service Works of the Scholars of Hakkari to the Sunnah of Nabawiyyah in Terms of Narration and Intuition
Dr. Mohsin IBRAHIM AHMED 217

V.OTURUM / V. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 15.00 - 15.45 / Yer: HATSO Konferans Salonu

Date: April 27, 2018, Friday / Time: 15.00 - 15.45 / Place: HATSO Conference Salon

Oturum Başkanı / Session Moderator **Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK**

Seyyid Abdullah En-Nehri'nin Akaid Risalesi ve Bu Akidenin Mevlâna Halid El-Bağdadi'nin Akidesiyle Mukayesesi

The Akaid Tractate of Seyyid Abdullah en-Nehri the Comparison of This Aqidah With the Aqidah of Mevlâna Halid El-Bağdadi

Doç. Dr. Fadıl AYĞAN 239

Şeyh Es'ad Erbîlî' nin Kenzu'l-İrfân Adlı Eserinde İman Konusundaki Hadislerin Tahlili

The Analysis of the Hadiths on the Faith in the Work of Sheikh Es'ad Erbilî's Kenzu'l-İrfân

Dr. Öğr. Üyesi Uğur ERMAN 247

Pir Muhammed Küfrevi ve Ailesinin Etkinliği

Pir Muhammad Kufrevi and Efficiency of His Family

Dr. Öğr. Üyesi Cengiz KANIK 261

Ziyâüddîn Îsâ El-Hakkârî ve Salâhaddîn-i Eyyûbî'nin Siyasi Kariyerindeki Yeri

Diyâ al-Dîn 'Îsâ al-Hakkârî and His Influence on Saladin's Political Career

Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin BASUĞUY 271

VI.OTURUM / VI. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 16.00 - 16.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi

Date: April 27, 2018, Friday / Time: 16.00 - 16.45 / Place: Atatürk Cultural Center

Oturum Başkanı / Session Moderator **Prof. Dr. Osman TAŞTAN**

پەیوەندي صۆفیەكاني حەوزي زاب بە دەسەڵاتداراني مەمالیكەوە

Relations of Zap Basin Sufis with Memlukians

Dr. Hamza KAKH YASEEN 281

(العز الضرير) ی نوسەیبینی و (ابن ابی الهیجاء)ی هەزبانی هەولێری (پەیوەندی نێوان دوو زانا)

al-Ez al-Dharir (Aza kuer) Nisibini & Ibn Abi al-Haija al-Hathbani al-Arbili (Hawleri) a Relationship Between Tow Scholars

Dr. Mahdi OTHMAN HARUTI 297

Assyrian Writers and Theologians from Hakkâri between the Seventh and Nineteenth Centuries

Yedinci ve On Dokuzuncu Yüzyıllar Arasında Hakkârili Asur Yazarlar ve İlahiyatçılar

Dr. Nicholas AL-JELOO 311

دەستنڤیسی پزیشكی كفایە الطب لەكتێبخانەی ئێسماعیل حەكیمی سلێڤانی دهۆكی ١٨١٠- ١٨٩٨زایینی

From the Works of Hekim Ismail Silvaneyi of Duhok; Medicine Book Named Kifayet at-Tıb (1810-1897)

Iraj MORADI 329

هەواڵنامەی کتێب

VII.OTURUM / VII. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 16.00 - 16.45 / Yer: HATSO Konferans Salonu

Date: April 27, 2018, Friday / Time: 16.00 - 16.45 / Place: HATSO Conference Salon

Oturum Başkanı / Session Moderator **Dr. Öğr. üyesi Mazhar TUNÇ**

Hakkari Anonim Halk Edebiyatından Seçmeler

Selections from Hakkari Anonymous Folk Literature

Dr. Öğr. Üyesi Tahir YAŞAR 349

Molla Ahmed el- Hakkari ve Tefsiri

Mollah Ahmed al-Hakkarî and His Exegesis

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ALTIN 359

Musullu Bir Muhaddis ve Mevzu Hadislere Dair Bir Çalışması: Ömer b. Bedr el-Mevsıli ve el-Muğni Adlı Eseri

A Muhaddith from Mosul and His Study on Mevzu Hadiths: Omar B. Bedr al-Mavsilî and His Study al-Muğnî

Dr. Öğr. Üyesi Nurullah AGİTOĞLU 371

Hoşap Medreseleri

Hoshab Region Madrasahs

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim SÜRÜCÜ 379

VIII.OTURUM / VIII. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 17.00 - 17.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi

Date: April 27, 2018, Friday / Time: 17.00 - 17.45 / Place: Atatürk Cultural Center

Oturum Başkanı / Session Moderator **Dr. Anas MOHAMMAD SHARIF TAHIR**

قلاع مدينة زاخو (الحسنية) وما يجاورها في المصادر الإسلامية العربية

Zaho (Hssaniye) City in the Islamic Sources and the Castles Arond the City

Prof.Dr.Khatab ISMAEL AHMED HUSSEIN 389

دور مدينة خلاط في الحضارة الاسلامية

Ahlat City in Islam Civilization

Dr. Hakeem ABDULRAHMAN ZUBAIR 407

مەدرەسە و مزگەفتێن دهوکێ و دەوروبەرا

School and Mosques in Duhok and Around

Masood HUSSEIN MOUSA 435

چەند لایەنەك ژ ژیانا شێخ الاسلام ئیبراهیمێ حەیدە ری

Some Aspects of His Life Shekh al-Islam Ibrahim Haydari

Naeif MIKAEEL TAHER 449

IX.OTURUM / IX. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 17.00 - 17.45 / Yer: HATSO Konferans Salonu
Date: April 27, 2018, Friday / Time: 17.00 - 17.45 / Place: HATSO Conference Salon
Oturum Başkanı / Session Moderator **Arş. Gör. Yaşar KAPLAN**

Sirru'l-Mahşer Adlı Eserde Geçen Bazı Rivayetlerin Değerlendirilmesi
Evaluations of Some Narrations in the Work Named Sir al-Mahser
Arş. Gör. Haşim ÖZDAŞ 465

Osmanlı İdaresinin Hakkari'de Tesisi
The Establishment of the Ottoman Administration in Hakkâri
Arş. Gör. Cemal ÜLKE 473

Hakkâri'den Göç Eden Bir Aileye Mensup Bitlis'in Yetiştirdiği İki İlim Adamı: Şems-i Bitlisî ve Müştak-ı Bitlisî
Two Scholars Belonging to a Family That Migrated from Hakkâri and Who Were Educated in Bitlis: Shams-i Bitlisi and Mustak-i Bitlisi
Öğr. Gör. Saadet GÜLER 481

Leksikografi ve Ahmed-i Hânî'nin Bu Alana Katkısı
Lexicography and Ahmed-i Hani's Contribution to This Field
Arş. Gör. Mazhar DEDE 503

X.OTURUM / X. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 18.00 - 18.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi
Date: April 27, 2018, Friday / Time: 18.00 - 18.45 / Place: Atatürk Cultural Center
Oturum Başkanı / Session Moderator **Prof. Dr. Saadi UTHMAN HARUTİ**

فاکتەرێ ئاسووری د هەلوەشاندنا میرگەها بۆتان دا
The Impact of Nestorians on Collapse of Botan Seigniory
Doç. Dr. Salah MOHAMMED SALEEM MAHMOUD 511

موقف الهكاريين والعشائر الكردية من الفرسان الحميدية
Attitudes of Hakkâri Tribes Against Hamidiye Regiments
Dr. Majid MOHAMMED YOUNIS 523

هەلویستێ نیڤدەولەتی ژ کێشا کوردی د رۆژناما نیۆیۆرك تایمز دا دناڤبەرا سالێن ١٨٧٩-١٩٢٠ دا
The Attitude of the International Powers to the Kurdish Question in the New York Times Newspaper Between 1879 And 1920
Öğr.Gör. Karwan SALIH WAISY 545

دەقی داخراو، دەقی کراوە
Open Text, the Closed Text
Dr. Rauf OTHMAN MARUF 569

هەوالنامەی کتێب

XI.OTURUM / XI. Session

Tarih: 27 Nisan 2018, Cuma / Saat: 18.00 - 18.45 / Yer: HATSO Konferans Salonu

Date: April 27, 2018, Friday / Time: 18.00 - 18.45 / Place: HATSO Conference Salon

Oturum Başkanı / Session Moderato **Dr. Öğr. Üyesi Nesim SÖNMEZ**

Seyyid Taha-i Nehrî'nin Bir Mektubu ve Onun Şecerecilik İlmine Katkısı

A letter of Seyyid Taha-i Nehri and His Contribution to Shacarah Science

Doç. Dr. Abdulselam ARVAS 581

Molla Halîl es-Siirdî'nin Nehcü'l-Enâm İsimli Eserinde Rivayetlerin (Hadislerin) Tesiri

Effect of Hadiths (Narrations) on Mullah Khalil es-Siirdi's Work Named Nahcu'l-Anâm

Dr. Öğr. Üyesi Bayram KANARYA 593

Sirâcuddin el-Urmevî'nin (Ö.682) Hayatı ve Usulculuğü (et-Tahsîl Adlı Eseri Bağlamında)

The Life of Sirâj Al Din al-Urmavî (V.682)

and His Methodology (Based on the Work Named al-Tahsîl- Especially in Theme of Jima)

Arş. Gör. Fatma HAZAR 609

Tâceddin el-Urmevî'nin (H. 653) Hayatı ve Usûlcülüğü (el-Hâsıl Mine'l-Mahsûl Adlı Eseri Bağlamında)

The Life and Methodology of Tâceddin al-Urmevî (H 653) (in the Context of al-Hâsıl Mine Al-Mahsul)

Öğr. Gör. Hatice ALSAÇ 617

XII.OTURUM / XII. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 09.30 - 10.15 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi

Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 09.30 - 10.15 / Place: Atatürk Cultural Center

Oturum Başkanı / Session Moderator **Doç. Dr. Hoger TAHER TAWFIQ**

المؤرخ ابن الجزري (ت:٧٣٩هـ /١٣٣٨م) يترجم في تاريخه لعلماء منسوبين الى حو الزاب والجزيرة

Zap Basin That the Historian Ibn al-Cezeri (d. 1338) Reported, and the Bibliography of the Scholars in ... (Cezire)

Prof. Dr. Hakeem AHMAD MAM BAKR 627

الرحلات واثرها على الحياة العلمية في بلاد هكاري

Travelers Providing Information on Science Life in Hakkari Region and Their Works

Doç. Dr. Darweesh YOUSIF HASAN 655

شاركة علماء بهدينان في الحياة العلمية في الموصل في العهد الجليلي ١٧٢٦ -١٨٣٤ "الشيخ نور الدين البريفكاني نموذجاً"

The Participation of the Bahdinan Schoolars in the Intellectual Life of mosul in the Celilians (1726- 1834) Period Example of Shaykh Nureddin al-Birifkani

Doç.Dr. Ghassan WALID MUSTAFA 663

Evdirehîm Rehmî Hekarî û Berhema Wî ya Dersa Dîn

Evdirehîm Rehmî Hekarî and His Book Named Religion Lesson

Dr. Öğr. Üyesi Nesim SÖNMEZ 673

XIII.OTURUM / XIII. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 09.30 -10.15 / Yer: HATSO Konferans Salonu
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 09.30 - 10.15 / Place: HATSO Conference Salon
Oturum Başkanı / Session Moderator **Dr. Öğr. Üyesi Tahir YAŞAR**

Molla Hüseyin Bateyî'de İtikadî Düşünce ve Ehl-i Sünnet Geleneğindeki Yeri
Mullah Hüseyin Bateyi's Faithful Thought and Its Place in the Tradition of Ahl-i Sunnah
Doç. Dr. Mehmet KESKİN 683

Kerkük ve Çevresinde Şeyh Abdurrahman Talabani'nin Toplumsal Nüfuzu
The Social Influence of Sheikh Abdurrahman Talabani in Kirkuk and Its Surroundings
Dr. Öğr. Üyesi Fasih DİNÇ 697

Soskunlu Molla Mehmet Salih ve Tefsiri
Mullah Mehmet Salih from Soskun and His Exegesis
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ÇELİK 715

XIII. Yüzyıl Biyografi Yazarı Erbilli İbn-i Hallikan
ve "Vefayatü'l A'yan" Adlı Eserinde Yer Alan Zap Bölgesi Alim,Şair ve Devlet Adamları
XIII. Century Biographer from Erbil Ibn Khallikan
and Scholar, Poet, and Statesmen in Zap Region in His Work Named "Wafayat al-A'yan"
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Recep KELEŞ 721

XIV.OTURUM / XIV. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 10.30 - 11.15 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 10.30 - 11.15 / Place: Atatürk Cultural Center
Oturum Başkanı / Session Moderator **Prof. Dr. Farsat ABDULLAH YAHYA**

الشيخ نورالدين البريفكاني و الطريقة القادرية البريفكانية
Sheikh Nurettin Birifkani and Kadiri Sect
Dr. Azad SAEED SIMO 733

Pesn û Wesfên Cenabê Pêxember (s.x.l.) Di Mewlûda Melayê Bateyî De
Chracteristics of Prophet Mohammed and Praise to Him in Mawlid of Mullah Bateyi
Dr. Öğr. Üyesi M.Zahir ERTEKİN 753

دور الملا يحيى المزوري وذريته في دعم الثقافة ونشرها
The Importance of Mulla Yahya al-Mizuri and His Family's Contributions to Cultural Area
Blend M. Shukri HINT ULLA 771

الحياة الثقافية لأهل الذمة في اقليم الجزيرة الفراتية في العصر العباسي الأول (١٣٢هـ/٢٤٧هـ)
Cultural Life of the People of Dhimma in the Province of the Euphrates in the First and Second Centuries
Öğr. Gör. Ararat AHMED ALI ALI & Shahla BURHAN ABDULLA- ABDULLA 807

XV.OTURUM / XV. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 10.30 -11.15 / Yer: HATSO Konferans Salonu

Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 10.30 - 11.15 / Place: HATSO Conference Salon

Oturum Başkanı / Session Moderator **Doç.Dr. Hussein OTHMAN ABDULRAHMAN**

Bağdat'tan Zap'ın Kalbine Tasavvufî Yolculuk: Kâdiriyye ve Nakşibendiyye Sûfîlerinin Faaliyetleri

Mystic Journey from Baghdat To the Center of the Zap: Activities of the Sufis of Qadiriyya and Naqshbandiyya

Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK........ 833

Muhammed Emin Erbilî ve Tenviru'l-Kulûb İlmihalinde Takip Ettiği Metod

Muhammed Emin Erbilî and Method's Which He Follows in His Catechism: Tanwiru'l-Qulub

Doç. Dr. Abdurrahman CANDAN........ 847

Zap Havzasında (Hakkâri'de) Düşüncenin Gelişimine Ket Vuran Sosyo-Kültürel Faktörler

Socio-Cultural Factors Affecting the Development of Thought in the Zap Basin (Hakkâri)

Doç. Dr. Ferhat TEKİN........ 859

Kemalizm Taşrada: Vilayat-ı Şarkiye'de Eğitim ve Ulus İnşa Politikaları (1923-1950)

Kemalism in the County: Education and Nation Building Policies in Vilayat-i Sharkiye (The Cities in the East) (1923-1950)

Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇAĞLAYAN........ 869

XVI.OTURUM / XVI. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 11.30 - 12.15 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi

Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 11.30 - 12.15 / Place: Atatürk Cultural Center

Oturum Başkanı / Session Moderator **Prof. Dr. Shawkat ARIF MOHAMMED**

زندگينامه و آثارعلاَّمه قاضى محمد خضري اشنويه

Life and the Works of Qadi Muhammed Khezri from Uşno

Mohammad Shafie KHEZRI........ 881

الشيخ عدي بن مسافر الهكاري سيرته ومكانته العلمية (٤٦٨ ٥٥٨) هجرية

Sheikh Adi B. Müsafir al-Hakkari's Life, Personality and Knowledge

Dr. Anas MOHAMMAD SHARIF TAHIR........ 891

اعلام قرية شوش الكردية

The Scholars of Kurdish Village Şuş

Dr. Hamza TAHEER MOHAMMAD........ 919

التكية انقشبندية في بامرنى دورها الديني و الثقافي ١٨٤٥-١٩٥٨

The Naqshbandi Lodge in Bamern : Its Religious and Cultural Role.

Dr. Nijiar NOMAN NOMAN & Öğr. Gör. Zeravan QASUM AHMAD........ 951

XVII.OTURUM / XVII. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 11.30 -12.15 / Yer: HATSO Konferans Salonu
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 11.30 - 12.15 / Place: HATSO Conference Salon
Oturum Başkanı / Session Moderator **Dr. Öğr. Üyesi Ayhan TEK**

Hakkârî Emirlerinden Fakîh İsâ El-Hakkârî'nin Portresi
The Portrait of Faqih Isa al-Hakkari from Hakkari Emirs
Dr. Öğr. Üyesi Abdulhalim OFLAZ 967

Toplumsal Krizlerin Çözümünde Âlimlerin Rolü ve Fonksiyonu; Zap Havzası Örneği
The Role and Function of Scholars in the Solution of Social Crises; Zap Basin Case
Dr. Öğr. Üyesi Zeki TAN 977

Aşk ve Sevda Şairi Feqîyê Teyran
Feqiyê Teyran a Poet of Love and Passion
Öğr. Gör. İbrahim DAĞILMA 987

"El-Hekkârî" Nisbesine Sahip Hadis Âlimleri
Hadith Scholars Having Relation "al-Hekkârî"
Arş. Gör. Garip ÇAĞLAR 1003

Cilt II

XVIII.OTURUM / XVIII. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 14.00 - 14.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 14.00 - 14.45 / Place: Atatürk Cultural Center
Oturum Başkanı / Session Moderator **Prof. Dr. İbrahim ÖZÇOŞAR**

Botan Bölgesinin Önemli İlim Adamlarından Şeyh Hüseyin Basreti Hazretleri
Sheikh Huseyin Basreti: One of the Significant Scientists in Botan Region
Prof. Dr. Süheyl SAPAN 25

رۆلێ زانایێن دەڤەرا " ڕێکان " د ژیانا زانستی و ڕەوشەنبیری دا ل (هـەکاری) و (بـەهـدینان) سەدێ (١٥١٠مش / ٢٠١٦ز)
The Role of Scientists at Rekan Region in Scientific and Intellectual Life (Hakkari&Bahdinan) 1510 / 2016S
Herish KAMAL YASEEN 39

مەدرەسەیا قوبەهان و رەۆشا ئەدەبیاتا کوردی چەرخێ هەفتێ مشەختی (١٣ زایینی) ناڤدارترین زانا و شاعرێت دەڤەرا بەهدینان
Kubahan Madrasah and The Status of Kurdish Literature in seventh century of Hijri Calendar (13th century in Gregorian Calendar): The Most Significant Scholars and Poets of the Bahdinan Region
Ismail IBRAHIM MOHAMMED SALIH 75

شکـري ئةفـةندی مفتيێ ئامێديێ (١٨٧٣- ١٩٣٨)
Shukre Afande – Mufte of Amadeya (1873- 1938)
Nimetollah MOHAMMAD HASHM 109

XIX.OTURUM / XIX. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 14.00 -14.45 / Yer: HATSO Konferans Salonu

Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 14.00 - 14.45 / Place: HATSO Conference Salon

Oturum Başkanı / Session Moderator **Doç. Dr. Fadıl AYĞAN**

Abdullah el-Beytûşî'nin İlmi ve Edebi Kişiliği
The Erudition and Literary Personality of Abdullah Beytüshi
Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ & Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR........ 131

Şerefhan el-Bitlisi ve Şerefnamesi
Sharafkhan Bidlisi and His Sharafnama
Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ........ 143

Son Dönem Hakkâri Sûfîlerinden Şeyh Selim Efendi
Sheikh Selim Efendi of the Recent Hakkari Sufis
Doç Dr. Ferzende İDİZ........ 153

Ahmed-I Hanî'nin Tasavvufi Eğitim Anlayışı
Ahmed-i Hanî's Sense of Sufic Education
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut DÜNDAR........ 163

XX.OTURUM / XX. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 15.00 - 15.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi

Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 15.00 - 15.45 / Place: Atatürk Cultural Center

Oturum Başkanı / Session Moderator **Dr. Öğr. Üyesi Shahab VALI**

Arvasizade Seyyid Cemalleddin Parlakışık (1894-1976) Hayatı ve Eserleri
Arvasizade Seyyid Cemalleddin Parlakışık (1894-1976) Life and Works
Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN........ 169

عەبدولرەحیم ڕەحمی هەکاری ڤەکۆلینەک لدۆر هزرێن وی د هەردوو گوڤرێن ژین و کوردسیانێدا ١٩١٨-١٩٢٠
Abdurrahim Rahmi Hakkari: A Review on His Thoughts in Jin and Kurdistan Periodicals in 1918-1920
Doç. Dr. Hoger TAHER TAWFIQ........ 175

Mela Se'îd Şemdînanî: Profîl û Berhemên Muderrisekî Tekiya Nehrî Ji Werçerxa Sedsala 20an
Mollah Said from Şemdinli: The Profile and Works of a Mudarris in Nehri Lodge in the Turmoil of 20th Century
Dr. Ergin ÖPENGİN........

میرگەها ستوون (شەمدینان) ١٥١٥-١٦٠٩ خواندنەك د بەلگەنامەیێن عوسمانیدا
The Stun (Shamdinan) Emirate 1515- 1609 (A study in the Ottoman documents)
Dr. Nazar AYOUB HASAN........ 203

XXI.OTURUM / XXI. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 15.00 -15.45 / Yer: HATSO Konferans Salonu
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 15.00 - 15.45 / Place: HATSO Conference Salon
Oturum Başkanı / Session Moderator **Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÖZDİL**

Bir Halk Masalı Modernist Bir Kalıba Nasıl Dökülür?: Ferit Edgü'nün "At" Öyküsü
How to Spill a Folktale into a Modernist form: The Short Story of Ferit Edgü "Horse"
Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU 227

Helbestvanên Klasîk Yên Herêma Hekariyê: Analîz û Nirxandineke Giştî
Classical Poets in the Hakkari Region; Analysis and General Evaluation
Doç. Dr. Abdurrahman ADAK 239

Evdirrehîm Rehmî Hekkarî û Berhemêt Wî yên Ji Bo Biçûk, Ciwan û Jinan
Abdrahim Rahmi Hakkari and His Works For Children, Young People and Women
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan TEK 253

Şêx Muhammed Selîm Seven(1892-1955): Jiyan û Micadeleya Wî
Sheikh Muhammad Selim Seven(1892-1955): His Life and Struggle
Arş. Gör. Şehmuz KURT 263

XXII.OTURUM / XXII. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 16.00 - 16.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 16.00 - 16.45 / Place: Atatürk Cultural Center
Oturum Başkanı / Session Moderator **Prof. Dr. M. Şirin ÇIKAR**

بەرجەستەبوونا میکانیزمێن بەرەڤانیێ د هوزانا کوردیدا سترانا (گازندە) وەك نموونە
The Embodiment of Defense Mechanisms in Kurdish Poetry / Gazinda (Complaining) Poem as a Case Study
Doç. Dr. Hussein OTHMAN ABDULRAHMAN 273

نیشاندان و شرۆڤەکرنا مۆدێلێن وێناکرنێ (پەرتووکا خواندن و رێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەرەت وەکو نموونە)
Showing and Analyzing of the Image Schemas (Kurdish Reading and Grammar Book of Sixth Grade of Basic School) as a Sample
Doç. Dr. Abdulsalam NAJIMALDEEN ABDULLAH 293

Kurdîkirina Xwandinê Li Xwandingehên Hekarî û Behdînan
Kurdish Education in Educational institutions of Hakkari and Bahdinan
Musaddaq SINO SHAREEF 309

(درالمجالس)ی مەلاموسایێ هەکاری (مەتن و لێکۆڵین)
Mullah Musa Hakkari's Manuscript named Dürrü'l-Mecalis (Text-Review)
Dr. Öğr. Üyesi Hêmin OMAR AHMAD 319

XXIII.OTURUM / XXIII. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 16.00 -16.45 / Yer: HATSO Konferans Salonu
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 16.00 - 16.45 / Place: HATSO Conference Salon
Oturum Başkanı / Session Moderator **Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇAĞLAYAN**

Kerküklü Şeyh Abdurrahman Hâlis Tâlebânî
Sheikh Abdurrahman Hâlis Talebani from Kirkuk
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKYOL 335

Necip Fazıl Kısakürek'in Arvas ve Nehri Ziyaretleri
Arvas and Nehri Visits of the Necip Fazıl Kısakürek
Dr. Öğr. Üyesi Bora YILMAZ 341

Hakkari ve Çevresi Kültüründe Ölüm (İnanç, Gelenek, Ritüel)
Death (Faith, Tradition, Ritual) in the Culture of Hakkari and Sorroundings
Dr. Öğr. Üyesi Metin EREN 353

Şeyhan Medresesi ve Seyyid Abdülhakim Arvasi
Şeyhan Madrasah and Seyyid Abdulhakim Arvasi
Dr. Öğr. Üyesi Tarık Ziya ARVAS 377

XXIV.OTURUM / XXIV. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 17.00 - 17.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 17.00 - 17.45 / Place: Atatürk Cultural Center
Oturum Başkanı / Session Moderator **Doç. Dr. Abdurrahman ADAK**

الفقيه عيسى الهكاريّ ت٥٨٥هـ/١١٨٩م حياته ودوره في عهدي أسد الدين شيركوه وصلاح الدين الأيوبي
Faqih Issa al-Hakari 585 AH / 1189 AD His life and Role in the Reigns of Asad al-Din Shirkoh and Salah al-Din al-Ayyubi
Prof. Dr. Raed MUSTAFA ABDELRAHEEM 389

Mar Şem'un Ailesi ve Nesturi Patrikliği
Mar Shimun's Family and Nestorian Patriarchate
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan TURGUT 409

Some Notes on Assyrian Education and Schools in Hakkari Before World War I
1. Dünya Savaşı Öncesinde Hakkari'de Asur Eğitim ve Okullarına İlişkin Bazı Notlar
Jelle VERHEIJ 419

سرمة خانم (١٨٨٣-١٩٧٥)
Lady Surma (1883-1975)
Lawrence NADER MAKHO 429

XXV.OTURUM / XXV. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 17.00 -17.50 / Yer: HATSO Konferans Salonu
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 17.00 - 17.50 / Place: HATSO Conference Salon
Oturum Başkanı / Session Moderator **Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN**

Beşinci, Altıncı ve Yedinci Yüzyıllarda Yaşamış Hakkârili Fakihler
The Faqihs From Hakkari Who Lived in Fifth, Sixth, and Seventh Centuries
Öğr. Gör. Mehmet Naim ÇAPRAS 469

Bir Müfessir ve İki Tefsiri: Molla Halil Es-Si'irdî
An Exegete and Two Commentaries Molla Halil es-Siirdî
Öğr. Gör. Abdullah ÖZCAN 479

Medrese İcazetnameleri: Molla Emin Goyani Örneği
Madrasah Diplomas: Molla Emin Goyani Example
Mustafa KARA 493

Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre Hakkârili Bazı Ulema ve Müderrislerin Sicil-i Ahval Kayıtları
The Sicil-i Ahval Records of Some Scholars and Mudarrises in Hakkari According to the Records of Archives of Ottoman
Abdullah DEMİR 511

Zap Havzasında Niyet ve İhlas Perspektifinden Medrese Geleneği ve İlmi Tedrisat
Madrasa Tradition and Scientific Instruction in the Perspectives of Pureness and Intention in the Zap River Basin
Medeni ŞAVLI 553

XXVI.OTURUM / XXVI. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 18.00 - 18.45 / Yer: Atatürk Kültür Merkezi
Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 18.00 - 18.45 / Place: Atatürk Cultural Center
Oturum Başkanı / Session Moderator **Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU**

منهج الفكر الصوفي في بناء الإنسان وأثره على المجتمع في قضاء عقرة
The Method of Sufism on Building Humanity and Society in Akra Town
Öğr. Gör. Ayad KAMIL IBRAHIM 565

Jiyana Pertew Beg û Analîza Helbestên Wî
The Life of Sir Pertev and the Analysis of His Poems
Arş. Gör. Semih GEZER ....

العلاّمة والفقيه الأصولي مصطفى إبراهيم الزلمي الكردي العراقي
Canonist, Methodist, and Scholar Mustafa Ibrahim al-Zelemi, al-Kurdi al-Iraqi
Öğr. Gör. Abdulbari AZIZ OTHMAN 591

من أعلام الأكراد الفقيه عيسى الهكاري وأثره في الحياة العلمية
From the Scholars of the Kurds Faqih Issa al-Hakkari and Its Contribution to Scientific Life
Öğr. Gör. Yasser ALI MUHHAMED 599

هەولێرنامەی عێراق

XXVII.OTURUM / XXVII. Session

Tarih: 28 Nisan 2018, Cumartesi / Saat: 18.00 -18.45 / Yer: HATSO Konferans Salonu

Date: April 28, 2018, Saturday / Time: 18.00 - 18.45 / Place: HATSO Conference Salon

Oturum Başkanı / Session Moderator **Dr. Öğr. Üyesi M.Zahir ERTEKİN**

Hakkari'de Nesturi Kiliselerinin Sosyal ve Siyasal Yaşama Etkileri

The Effects of the Nesturi Churchs on Social and Political Life in Hakkari

Koçali ÖZİPEK 613

Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" Eserinde Zap ve Komşu Bölgelerin Eğitim Tarihi

History of the Education of the Zap Region in Şeref Han Bitlisi's "Şerefname"

Erhan ÇAĞLAYAN 629

SEMPOZYUMA SUNULAN DİĞER MAKALELER
The Other Articles Presented at The Symposium

İslam Tarihinin İlk Asırlarına Damgasını Vuran Hakkâri Uleması

The Hakkari Ulamas, Which Marks the First Centuries of Islamic History

Doç. Dr. Hüseyin GÜNEŞ 637

Şihabu'd-Din Ahmed el-Hekkâri ve Hadisçiliği

Şihabu'd-Din Ahmed al-Hekkâri and his Hadithness

Dr. Öğr. Üyesi Mazhar TUNÇ 647

Birifkani Ailesi'nin Tasavvufi Hayatı

The Mystical Life of Birirfkani Family

Dr. Öğr. Üyesi Musa KAVAL 653

Erbillî Şâfi'Î Fıkıh Alimleri

Shafii Fıqh Scholars from Erbil

Dr. Öğr. Üyesi Davut EŞİT 665

Sembolizm Bağlamında Fotoğraf ve Masal İlişkisi: Dilek Yumurtası Masalı

The Relation Between Photograph and Tale in the Context of Symbolism : Dilek Yumurtasi (Wish Egg) Tale

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih YELMEN 675

Seyyid Abdullah En-Nehri'nin Hayatı ve Halidiliğin Anadolu'ya Gelişindeki Rolü

The Life of Seyyid Abdullah en-Nehri and the Role of Coming of Halidi to Anatolia

Dr. Öğr. Üyesi Arif GEZER 685

دیرۆکا نڤیسینێ ل بەهدینان(دکەڤن و نوکەدا)

History of Calligraphy in the Classical and Modern Period in Behdinan Province

Dr. Fakhir HASSAN YOUSIF 695

Sicil-i Ahvâl ve Memurîn Defterleri Kayıtlarında (Çölemerik) Hakkârililer
Officials, Which Born or Worked in Hakkâri/Çölemerik According to the Sicill-i Ahval and Memurin Sicil Letter's
Öğr. Gör. Murat ALANDAĞLI 725

أعلام الحديث من عائلة ابن موسك الهكاري
The Hadith Scholars Companion to Ibn Musek el-Hekkari Family
Öğr. Gör. Shawish MURAD 747

عائلة باخل الهكارية أثرها في الحياة الأدبية والسياسية
Family of Bakil It's Influence on the Literary and Political Life
Öğr. Gör. Majed HAJ MOHAMMAD 761

Çukurca ve Çukurcalı İlim Adamları
Çukurca and Scholars of Çukurca
Arş. Gör. Yaşar KAPLAN 767

Bir Sufî Olarak Muhammed Emin El- Erbili El- Kürdî
As a Sufi: Muhammad Emin al-Erbili al-Kürdî
Arş. Gör. Mesut AKDOĞAN 787

Mele Ubeyd'in Hakkari Toplumu Üzerindeki Dini ve Sosyolojik Etkisi
Mele Ubeyd's (Ubeydullah AKSAÇ) Religious and Sociological Impact on Hakkari Society
Engin KORKMAZ 805

الهكاريون في جيش صلاح الدين الايوبي
Al-Hakarion in the Army of Salah al-Din al-Ayubi
Abdullah QARADAXÎ 813

Abdullahzade Muhammed El Cûlemergî (Molla Mehmet Ertuş)
Abdullahzade Muhammed al-Cûlemergî (Mullah Mehmet Ertuş)
M. Selim ERTUŞ 831

Jiyana Mela Huseynê Doskî
Mollah Hüseynê Doski's Life
Kerem ENGİN 849

Dı Çîrokên Herêma Hekariyê De Nirxên Civakî
Social Values in the Stories of Hakkari Regions
Reşit Rojdar YILDIZ 863

Molla Hüseyin Batei'nin Mevlidindeki Kur'ani Referanslar
Qur'anic References in Molla Hussein Batei's Mawlid
Dr. Öğr.Üyesi Beşir ÇELİK 887

Hakkari Bölgesi Din Adamlarının Bölge İnsanının Dindarlığı Üzerindeki Etkisi
The Effect of The Hakkari Region Religious Men on The Religiousness of The Region People
Arş. Gör. Bilal KARTAL 897

کتێبی هەولێرامەی

د هم دگوتنێن م وزنانذا ل ده ڤ ورا بو بذینان
The Concept of Time in Proverbs: The Case of Bahdinan Region
Perwin RAUF HADI 905

Mela Mihemedê Xanî Şewqî û Dîwana Wî
Molla Muhammed Khani Shevki and His Divan
Tehsîn Îbrahîm DOSKÎ 923

EKLER

Şark Medreseleri, Bediüzzaman'ın Zehra Projesi, Medav ve Tatvan Medine Medresesi
Eastern Madrasahs, Bediuzzaman's Zehra Project, Medav and Tatvan Medina Madrasah
Nizamettin YAKISIK 939

Zap Havzasından Anadolu'ya Önemli Bir Şahsiyet Ehmedê Xanî (Ahmed-i Hani) Hayatı ve İslam Felsefesi
An Important Personality from Zap Basin to Anatolia: Ahmed-i Khani's Life and Islam
Mehmet Mirza YÜCE & Necmettin KOÇ 973

هەواڵنامەی کتێب

AÇILIŞ KONUŞMASI

Opening Speech

Prof. Dr. Ömer PAKİŞ
Hakkari Üniversitesi Rektörü

Sayın Valim, Sayın Belediye Başkanım, Saygıdeğer Bilim İnsanları, Protokolün Değerli Üyeleri, Değerli Katılımcı ve Dinleyiciler, Resmi ve Sivil Toplum Temsilcileri, Basınımızın Güzide Temsilcileri, Hanımefendiler, Beyefendiler ve Sevgili Öğrenciler, sözlerime başlarken hepinizi en derin sevgi ve saygılarımla selamlıyorum. 1. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumuna hepiniz hoş geldiniz.

2008 tarihinde kurulan Hakkari Üniversitesi, bünyesinde Eğitim Fakültesi, İlahiyat Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Mühendislik Fakültesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü ile Çölemerik Meslek Yüksek Okulu, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu, Yüksekova Meslek Yüksek Okulu, Yabancı Diller Yüksekokulu, Türk Dili Bölüm Başkanlığı, Seyyid Taha Uygulama ve Araştırma Merkezi, Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sürekli Eğitim Araştırma ve Uygulama Merkezi bulunmaktadır.

Kurulduğu günden bu yana Hakkari halkı ile bütünleşmeye, seviçlerini ve üzüntülerini paylaşmaya devam eden Üniversitemiz, ihtiyaç duyulan konularda ülkemiz, bölgemiz ve şehrimiz insanını aydınlatmakta ve bilinçlendirmektedir. Bu bağlamda Hakkari Üniversitesi olarak ulusal ve uluslararası ölçekte paneller, konferanslar ve sempozyumlar tertip ettik, ediyoruz.

Bugün Hakkari Üniversitesi ve Doğu Anadolu Projesi (DAP)'nin ortak etkinliği ile düzenlenen, dünya düşünce tarihine büyük bir miras olarak kalacak olan 1. Uluslararası Zap Havzası Uleması Sempozyumunu gerçekleştireceğiz. Bu meyanda Zap Nehri, Van'ın Başkale ilçesinin kuzeyinde bulunan Mengene ve Haravil (Yiğit) dağlarından doğarak güney yönünde Başkale Ovası ve Hakkâri il sınırları içerisinden geçtikten sonra Irak'a doğru akar. Irak'ın Duhok Vilayetinden kuzey doğu yönünde devam ederek Erbil Vilayeti içerisinden Musul Vilayeti sınırlarına ulaşır. Musul'un güneyinde bulunan El-Guveyr bölgesinde Dicle Nehri ile birleşir. Zap Nehri'nin uzunluğu 426 km olup bunun 189 km'si Türkiye sınırları içerisinde bulunmaktadır. Van, Hakkâri, Duhok ve Erbil bölgesinin dağlık kısımlarından gelen irili ufaklı birçok su kaynağının da katılmasıyla beraber Duhok'un Akre ilçesinde Kuzey

Mezopotamya Ovasına açılır. Burada da Hazır ve Gomıl nehirlerinin Zap'a katılmasıyla Zap Nehri oldukça büyür. Geniş bir coğrafi alana yayılan Zap Nehri Havzası; Hakkâri ve Duhok bölgelerini tamamen, Van, Urmiye, Erbil ve Musul bölgelerini ise kısmen kapsamaktadır.

Zap Havzası insanlığın en eski yerleşim yerlerinden biridir. Bu havza, tarihin en eski dönemlerinden itibaren Urartu, Asur, Med, Pers, Roma ve İslam gibi birçok önemli kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Zerdüştlük, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi çeşitli dinler bu bölgede yaşamıştır. Hz. Ömer döneminde (634-644) Müslümanlar tarafından fethedilmesinden itibaren İslam kültür ve medeniyetinin önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Bu havza, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Zengi, Eyyubi ve Osmanlı devletleri döneminde kültür ve medeniyet alanında çok önemli gelişmeler kaydetmiştir. Fakat havzanın kültürel kimliğinin esas gelişimi, XII. yüzyıldan itibaren bölgede etkin olan Hakkâri, Bahdinan, Mahmudi, Soran ve Şemdinan Beylikleri döneminde gerçekleşmiştir. Özellikle Zap Havzası'nın, hem önemli İslam kültür ve medeniyet merkezlerine yakın olması hem de bölgedeki yerel yöneticilerin cami, medrese, tekke, zaviye, ribat vb. eğitim ve kültürel kurumların kurulması ve geliştirilmesi yönünde destek çıkmaları; bu bölgede ilim, tasavvuf ve edebiyat alanında önemli gelişmelerin kaydedilmesinde belirleyici olmuştur. Bu havzada kurulmuş olan medrese, tekke, hankah, ribat ve dergâh gibi kurumlarda hem bu havzayı hem de İslam dünyasını etkilemiş olan önemli sayıda ulema, mutasavvıf, udeba ve fuzela yetişmiştir. Zap Havzası, İslam dünyasının önemli merkezlerinden birisi olduğu gibi aynı zamanda Hıristiyanlığın/Nesturiliğin de önemli merkezlerinden bir tanesidir. II. yüzyılın başlarından itibaren bu bölgede Hıristiyanlık yayılmış ve kurumsallaşmıştır. Bu bakımdan bu havza, Nesturiliğin; dini, kültürel ve edebi alanlarda gelişim kaydettiği önemli bir bölgedir.

Uluslararası Zap Havzası Sempozyumunun ana gayesi, tarih boyunca bu havzada oluşturulan kültür ve medeniyet kurumlarını ortaya çıkarmak, bu kurumlarda yetişmiş olan önemli şahsiyetleri tanımak, tanıtmak ve onların geleneğimiz ile düşünce dünyamıza olan katkılarını ve etkilerini tartışmaya açmaktır. Bu bağlamda bölgede kurulmuş olan cami, medrese, tekke, kilise, manastır vb. dini ve ilmi merkezler, buralarda ortaya konulan dini, ilmi ve edebi çalışmalar ve bu gelenek içerisinde yetişmiş olan önemli dini, ilmi, edebi ve siyasi şahsiyetler gün yüzüne çıkarılmaya çalışılacaktır. Ayrıca Nesturilere ait kültür ve medeniyetin izleri de ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Son olarak, yakın ilişkiler içinde bulunduğumuz komşu ülkeler olan İran ve Irak'tan üniversitemize öğrencilerin gönderilmesini bekliyorum. Bu doğrultuda kurulacak olan ilişki, gerek ülkelerin biribiriyle olan bağlarını güçlendirir gerekse kültür ve bilgi alışverişini gerçekleştirir. Bu ülkeler ile olan sınırlarımızın çok yakın olması da geliş-gidişlerin daha rahat yapılmasını sağlamaktadır. Bu imkanları değerlendirmek hem bizim hem de komşu ülkelerin eğitim, kültürel ve epistemolojik alanlarının daha fazla genişlik kazanmasına vesile olacağı kanaatindeyim. Bu nedenle Hakkari Üniversitemizin İran ve Irak'taki kardeşlerimiz tarafından tercih edilmesini memnuniyetle karşılarız.

Bu etkinliğin gerçekleşmesi konusunda beraber çalıştığımız DAP'a, sempozyumu organize eden Seyyid Taha Uygulama ve Araştırma Merkezi müdürü ve çalışanlarına, emeği geçen çalışma arkadaşlarıma, hocalarıma ve siz değerli katılımcı ve dinleyicilere teşekkür ederim. Filistin, İran, Irak gibi ülkelerden ve ülkemizin farklı üniversitelerinden ilimize kadar teşrif eden akademisyenlerimize Zap Havzası Uleması konusundaki bilgi ve birikimlerini bizimle paylaşacak olan çok değerli bilim insanlarına ve bu salonu dolduran siz değerli haziruna en kalbi şükranlarımı sunuyor, sempozyumun verimli ve başarılı geçmesini diliyor, hepinize saygılar sunuyorum.

BOTAN BÖLGESİNİN ÖNEMLİ İLİM ADAMLARINDAN ŞEYH HÜSEYİN BASRETİ HAZRETLERİ

Sheikh Huseyin Basreti: One of the Significant Scientists in Botan Region

Prof. Dr. Süheyl SAPAN
Kral Suud Ünviversitesi
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
dr_sapan@hotmail.com

Özet

Eruh'un Basret karyesinden meşhur Şeyh Hüseyin Efendi hazretleri, 19.asrın son çeyreğinde Botan bölgesinin en önemli şeyhlerinden olup, va'z ve irşad faaliyetlerinin yanısıra, toplumsal barışın sağlanması ile Kürt aşiretleri arasında arasıra oluşan ihtilafları bertaraf eden yapıcı hizmetleriyle bilinmektedir.

İlmi icazetini ilk olarak babası Şeyh Halid hazretlerinden almış, daha sonra babasının halifesi Şeyh Ömer Zengani ile yöredeki başka ilim adamlarından tahsilini tamamlamıştır. Geniş bir coğrafyayı kapsayan Botan bölgesinde zühd ve takvasıyla ün salmış, adaletin sağlanması ve zorbalığın önlenmesi için önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak Hamidiye alayları Kürt Süvari Birlikleri Reisi Miranlı Mustafa Paşa'nın bölgede yaptığı zulümlerden dolayı 1320/1902 yılında aile efradıyla Şam'a göçmüş ve Botan bölgesinin ileri gelenlerinin israrı üzerine, altı yıl sonra bölgeye geri dönmüş ve bölgedeki dini etkisi daha da artmıştır.

Nisbeten kısa ömrüne rağmen bölgenin va'z ve irşad faaliyetlerinde ve aşiretler arası ihtilafları ortadan kaldırmak ve kardeşliği tesis gibi önemli hizmetlerden dolayı, Bab-ı Ali'den Mecidi nişanı ile taltif edilmiştir.

Torunları şu anda bir kaç ülkede ilim ile iştiğal etmekte ve bazıları da Nakşibendi tarikatının bir kolu olarak, dedelerinin tasavvuf geleneğine uygun olarak hayatlarını idame etmektedirler..

Şeyh Hüseyin Basreti Hazretlerinin Kısaca Hayatı

Şeyh Halid ez-Zibari hazretlerinin oğlu olan Şeyh Hüseyin Efendi, 1273/1857[1] yılında Nakşibendi tarikatının Güneydoğu'daki irşad merkezi olan Basret köyünde doğmuş, küçük yaşından itibaren takva ve zühd ortamında, anne ve babası tarafından eğitimine özel ilgi gösterilmiş, anne tarafından dedesi bölgede meşhur ilim adamı Şeyh Muhammed Ayni'den de özel ilgi görmüştür.

Babasından aldığı ilim tahsilinden dolayı Onbeş yaşındayken genel bir icazet almış ve Onaltı yaşında[2] babasının vefatı (1289/1873) üzerine babasının halifesi ve en yakını olan Şeyh Ömer Zengani'den yine babasının tavsiyesiyle ilim tahsil etmiştir. Zaten babası vefât ederken onun yetiştirilmesi için halîfelerinden Şeyh Ömer Zengânî'ye, bütün ilimleri öğretmelerini, tasavvufta yetiştirip mürşid-i kâmil olmasını sağlamalarını vasiyet etmişti.

Bu vasiyet üzerine Şeyh Ömer Zengânî ona bütün ilimleri okuttu. Sarf, nahiv, mantık, beyan, fıkıh, tefsir, hadîs ilimlerini öğretti. Neticede seçkin bir âlim oldu. Ayrıca Molla Abdül-

---

1 - İlk etapta Murur tezkiresinde yer alan tarihi esas aldık.Ancak daha sonra aileden intikal eden ve Şeyh Hüseyin'e babası Şeyh Halid tarafından verilen icaznamenin arka kapağında yazılı kayıtta, doğum tarihinin Cuma günü Şubat 1272 tarihini gördük. Bilindiği gibi bazı ilim adamları, çocuklarının doğum tarihlerini doğduktan hemen sonra ellerindeki kitaplardan birisinin iç kapağına yazarlardı. Zira bir asır önce, bugünkü gibi nüfus daireleri her yerde bulunmuyordu. Dolayısıyla gerçek doğum tarihini hatırlamak için, kendilerine yakın bir yerde kayıt ederlerdi.

Rumi tarihe göre yazılan bu tarihte gün belirlenemese dahi, Cemaziyel-Ahire 1273 Hicri/Şubat 1857 olarak belirledik.Nüfus dairesinden verilen ve 4 Safer 1320 Hicri (12 Mayıs 1902) olarak belirlenen Murur tezkiresinde, Şeyh efendinin 45 yaşında olduğuna baktığımızda, doğum tarihinin 1275/1858 olması gerekirken, icazetnamedeki tarihle örtüşmemektedir. Öteden beri ilim adamlarının sık kullandıkları kitapların iç kapaklarına, doğan çocukların tarihlerini günü gününe yazdıklarını göz önüne alarak, bu icazetnameyi esas aldık. Hatta bu kayıtta Şeyh Hüseyin hazretlerinin Cuma namazı vaktinde doğduğuna dair Arapça bir ibarenin de yazılı olduğunu gördük. Rahmetli Şeyh Adnan hazretlerinin (Öl.2015)*, el-Ahval ed-Durriye ve'l-Ahbar el-Miskiyye fi's-Silsile el-Ulvaniyye ez-Zibariye*'ye düştüğü haşiyede belirttiğine göre (sy10) ise dedesi Şeyh Hüseyin Hazretleri 1270/1853 yılında doğmuştur. Dolayısıyla düştüğümüz tarihle üç yıllık, Osmanlı devletinin bir kurumu olarak Nüfus dairesinden verilen belgeyle de 5 yıllık bir fark sözkonusudur. Yine aynı kitapta (sy.11) Şeyh Halid hazretleri vefat ettiğinde (1287/) oğlu Hüseyin efendinin 16 yaşında olduğu belirtilmiştir. Halbuki sözkonusu icazetnamenin kapağındaki kayıtta 15 yaşında olduğu açıkça belirtilmiştir.

2 - Babası vefat ettiğinde 6 yaşında olduğunu yazan bir araştırmacı, kısa özgeçmişi hakkında derlediği bilgilerde, tarikatın Şeyh Halid-i Bağdadi'den Şeyh Hüseyin Basreti efendiye nasıl intikal ettiğini de yazmıştır. Abdurrahman Memiş/Halid-i Bağdadi ve Andolu'da Halidilik. İst.Kitabevi, 2000.sy.135-137

hamîd Reşînî'den de ilim öğrendi. Hocası Şeyh Ömer Zengânî ona ilimde icâzet verdi. Ancak tasavvufta vermedi. Tasavvufta da, asrın büyük âlimi ve meşhur velîsi Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'den naklen aldı. Şöyle ki, Şeyh Hüseyin'in yakınlarından Molla Muhammed onun emriyle Şam'a gidip Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî hazretlerinin evini sorup buldu. O sırada vefât etmişti. Evin kapısını çaldı. İhtiyar bir nine çıkıp onu görünce; "Hoş geldin Molla Muhammed!" dedi. Hayret edip; "Beni nereden tanıdınız. Şam'a daha önce hiç gelmedim." deyince; "Mevlânâ Şeyh Hâlid bana bir gün; "Vefâtımdan sonra Cizre tarafından Molla Muhammed nâmında bir zât gelecek! O takvâ ehli ve âlimdir." buyurdu. Sonra bana çanta bırakıp, bu çantayı halîfem Şeyh Hâlid Cezîrî'nin halîfesinin oğlu Şeyh Hüseyin'e teslim etsin." dedi. Anladım ki teslim etmek üzere vereceğim kişi sizsiniz." dedi. Bunun üzerine emâneti alıp Basret köyüne getirdi. Çantayı açtılar. İçinden Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî hazretlerinin cübbesi, Yesir ağacından yapılmış ve ortasında dördü kırmızı mercandan olan tesbihi, takkesi, seccadesi vardı. Bunları aynen Şeyh Hüseyin hazretlerine teslim etti[3].

Şeyh Hüseyin hazretleri gerek Kuran, gerekse Hadis ilimlerinde çok ileri seviyede ilim sahibi olmakla, akranlarını gerilerde bırakmıştı. Zira Botan bölgesindeki ilim adamlarının ilmi bilgileri, genel olarak ''ulum el-Ale'' diye adlandırılan Arapça: Nahiv ve Sarf ilmi ile mantık, fıkıh ve Usul'da yoğunlaşmaktaydı. Şam'ın büyük muhaddisi Şeyh Bedreddin el-Haseni (1267/1850-1354/1935) bir defasında Emevi Camiinde öğrencilerine ders verirken, Şeyh Hüseyin'den (Şam'da bulunduğu esnada), Buhari'den bir ders vermesini talep etmiş, fakat O kabul etmemiş, Şeyh Bedreddinin ısrarı üzerine, derse başlamış, rivayetlerin metin ve esanidi ve ravilerin durumu ile cerh ve ta'dil gibi konuları derin bir şekilde işlemişti. Bunun üzerine allame Şeyh Bedreddin mest olmuş ve Şeyh Hüseyin'e: Allahın bereketi üzerinde olsun ey dağların Şeyhi[4] diyerek, Hadis ilmindeki derin bilgisini takdir etmiştir.

Şeyh Efendinin dini ihtisas konularındaki derin bilgisinin yanısıra, Arap edebiyatına da çok ileri seviyede hakim olduğunu isbat etmiştir. Zira birgün Siirt'te bir ilim sohbetinde bazı edebiyaçılar, Arapçadaki noktalı harfleri kullanmadan birer beyitlik bir şiir yazmış, ancak Şeyh Hüseyin ise, aynı tarzda yüz beyit yazmıştır. Yazdığı bu beyitler şu şekilde başlar:

أصدِر اسمَ الإله أولاً   وحمدَه أورده معوّلا

على إكرامه ولا محاولاً   إلا له لحمد مسهلاً

وسلَّم الله على رسوله   محمد وآله أهل العلا

هم الأُلَى[٥] ساروا على صوى الهدى   حلماً وعلماً واسعاً على الولا

Son beyti de şu şekilde bitmektedir:

عدوك المطرود دعه مهملاً   أعدا العدا هَواك دعه وارحلا

داوم على الإصلاح ساعد الورى   دع كسلاً وللحرام إهملا[٦]

Şeyh Hüseyin Hazretlerinin Bahar aylarında başlayan irşad faaliyetleri, önemli beş merkezi yerden başlamaktadır. Bunlar Derşew, Siirt, Cizre, Şırnak ve Diyarbakırdır. Buna Kürt

3 - Bu emânetler daha sonra oğlu Şeyh İbrâhim Hakkı'ya intikal etti. Kardeşi Şeyh Muhammed Şefîk bunları, abisinin yanında defâlarca görmekle şereflendiğini bildirmiştir.Yahya Munis/Şeyh Hüseyin el-Basreti Ailesi. Şeyh Muhammed Şefik/'Kitap '*el-Ahval ed-Durriye v'el-Ahbar el-Miskiyye f'is-Silsile ez-Zibariyye* kitabından naklen.

4 - Şeyh Ulvan ve Şeyh Adnan Hakkı/el-Ahval ed-Durriye v'el-Ahbar el-Miskiyye f'is-Silsile el-Ulvaniyye ez-Zibariyye Maa'd-Divan. cilt.2,sy.15

٥ - الأُلى: أي الذين، ولا واحد له من لفظه.

6 - el-Ahval ed-Durriye v'el-Ahbar el-Miskiyye f'is-Silsile el-Ulvaniyye ez-Zibariyye Maa'd-Divan. cilt.2,sy.15-16

ve Arap aşiretlerin bulunduğu bugün Suriye'de kalan Nusaybin'in güneyini de eklemek gerekir ki, Şeyh Hüseyin'in bu bölgede o zamanki çok etkin dini ve sosyal faaliyetleri, daha sonra oraya yerleşen ve hala orada bulunan torunları tarafından devam edilmektedir.

Her sene tekrarlanan bu dini faaliyetlerde verilen va'z ve sohbetlerde, muridlerin imanı tazelenir, kalpler birleşir ve Şeyh efendiye olan bağlılık daha da artar[7]. Ancak burada belirtilmesini önemli gördüğüm bir mevzu olan müridlik meselesi, diğer tarikatlara benzemez. Nakşibendliğe intisap etmek isteyen birisi Şeyh Hüseyin Efendiye geldiğinde, önce ondan İslamda bilinmesi zaruri bilgileri öğrenmesi istenir: İnanç, ibadet ve sosyal eğitim adabının bazılarına vakıf olduktan sonra müridliğe kabul edilir. Dolayısıyla şeyh efendiye bağlı normal müridlerin, yarı alim seviyesinde, İslam kültürünün genel hatlarına vakıf oldukları bilinmektedir[8].

Gerek bir irşad merkezi olarak Basret, gerek Nakşibendliğin Güneydoğuda nüvesi olan ve daha sonra neşv-u nemasını sağlayan Şeyh Halid-i Cezerinin halifesinin oğlu olarak Şeyh Hüseyin hazretleri hakkında geniş bir ilmi çalışmadan bahsetmeyeceğim. Zira oğlu Şeyh Muhammed Şefik tarafından 1935 yılında Musul'da yayınlanan Kitap *el-Ahval ed-Durriye v'el-Ahbar el-Miskiyye f'is-Silsile ez-Zibariyye* adlı eserinde, babası hakkında derli-toplu bilgileri aktarmış ve daha sonra bu mübarek zat hakkında çalışma yapan araştırmacılara[9] kaynak olmuştur. Dolayısıyla burada öz dedem, yani babam Şeyh İbrahim Hakkı'nın[10] babası olan Şeyh Hüseyin Hazretleri hakkında daha önce hiçbir yerde yayınlanmayan ve ailemizde bulunan Seyyidlik şeceresi, bazı özel belgeler ile başbakanlık Osmanlı Arişivinden elde ettiğim resmi yazışmaları ele alacağım. Ancak bunlara geçmeden önce, çok hata ve yanlışlara dolu bir Yüksek Lisans tezinin[11] yeniden gözden geçirilip düzeltilmesi gerektiğini ve Şeyh Hüseyin Hazretleriyle ilgili çalışmalarda geçen bazı tarihlerin de, burada yayınladığım özel aile belgeleriyle Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerine göre düzeltilmesinin gerekli olduğunu vurgulamam lazımdır. Şeyh Hüseyin Hazretleri hakkında diğer bazı akademik çalışmalarda da ne yazık ki yine bazı yanlış bilgilerin yer aldığını müşahede ettik[12].

7 - Age.Cilt.2,sy.14

8 - Age. cilt.2,sy.16-17

9 - Bu çalışmaların ulaşabildiklerimizi şu şekilde sıralamak mümkündür:

Evliyalar Enstitüsü: Ehl-i Sünnet Büyükleri.

http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/Evliyalar-Ansiklopedisi/Detay/Turkiye-Siirt-SEYH-HUSEYIN-BASRETI/557 alıntı: 2 Eylül 2017 de yapılmıştır.

Yahya Munis/Şeyh Hüseyin el-Basreti Ailesi. http://yahyamunis.blogspot.com/2013/05/2-seyh-huseyin-el-basreti-ailesi-oran.html alıntı: 2 Eylül 2017 de yapılmıştır.

İbrahim BAZ/Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Halifelerinden Şeyh Hâlid-i Cezerî ve Basret Dergâhı. Tasavvuf dergisi sayı.32 (2013-2).ss.139-167 http://www.tasavvufdergisi.net/Makaleler/201092390_SufiJournalofScientific&AcademicResearch,Vol.32,Issue.2013.2,p.139-167,29%20p..pdf alıntı: 2 Eylül 2017 de yapılmıştır.

Mehmet Nezir Boz/İbrahim Hakkı ez-Zibari ve Tasavvuf Anlayışı.Ank.Ünv.İlahiyat Fak.(Lisans tezi).1995

10 - Çok kısa bir biyografisi için bknz.Şefik Korkusuz/Şeyh İbrahim Hakkı ez-Zibari.İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyumu Bildirileri.İst.Beyan yay.2008. ss.473-476, Hayatı hakkında detaylı bilgiler için bknz.Şerif Muhammed Murad el-Botani ve Taha Şükrü Hüseyin Bi İşraf eş-Şeyh Adnan Hakkı/Nubze min Ahval el-Murşid el-Allame eş-Şeyh İbrahim Hakkı ve Eserihi el-İlmi ve'r-Ruhi. Dimaşk:Dar en-Nu'man li'l-Ulum, 2009.

11 - İzzettin Güneri/Basret Dergahı, Postnişinleri ve Dergahı.D.Bakır: Dicle Ünv.Sosyal Bilimler Enstitüsü.Temel İslam Bilimleri Dalı,Tasavvuf Bilim Dalı.2016

12 - Bu çalışmalardan biri de Şırnak Üniversitesinde öğretim üyesi Yrd.Doç.Dr.İbrahim Baz'ın değerli ve önemli bilgileri ihtiva eden bir çalışmasını zikredebilirim. Akademik bir ünvana sahip birisinin, kaynaklarını zikretmeden bir kitap yazan ve ilimle fazla bir iştiğalı görülmeyen birisinden bilgi aktarması ve hele ki bu bilginin yanlış olması hayret vericidir. Tasavvuf (İlmi, akademik araştırma) dergisi.sayı.32 (2013-2).ss.139-167 alıntı yaptığı kitap ise: Abdulkadir Bingöl/ Kulilken Baxe Botan.sy.131

Abdurrahman Memiş/Halid-i Bağdadi ve Andolu'da Halidilik.sy.135-137 kitabında da bazı tarihlerin yanlış ve bilgilerin eksik olduğunu gördük.

Şeyh Hüseyin Hazretlerinin Peygamber Efendimize Kadar Neseb Şeceresi

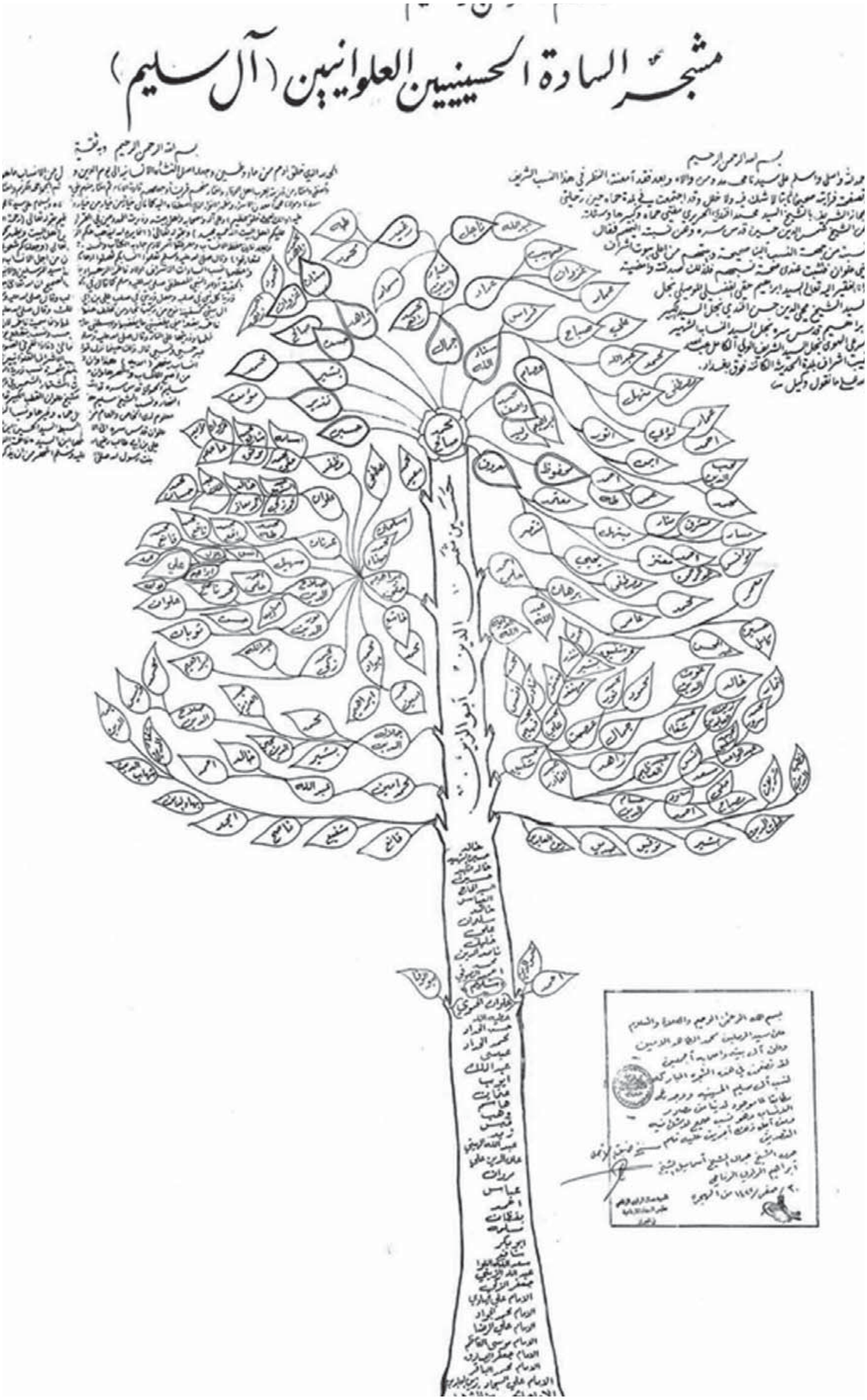

Bu şecere, neseb ilmini iyi bilenlerin aktardıklarına göre, Altın Şecere ile anılmaktadır. Yani şecerelerin altın zinciri.

Şeyh Hüseyin'in İstanbul'a ziyareti üzerine Siirt Mutasarrı Behram Saib'in Ağustos 1313 (Ağustos 1897) de Padişaha gönderdiği maruzat

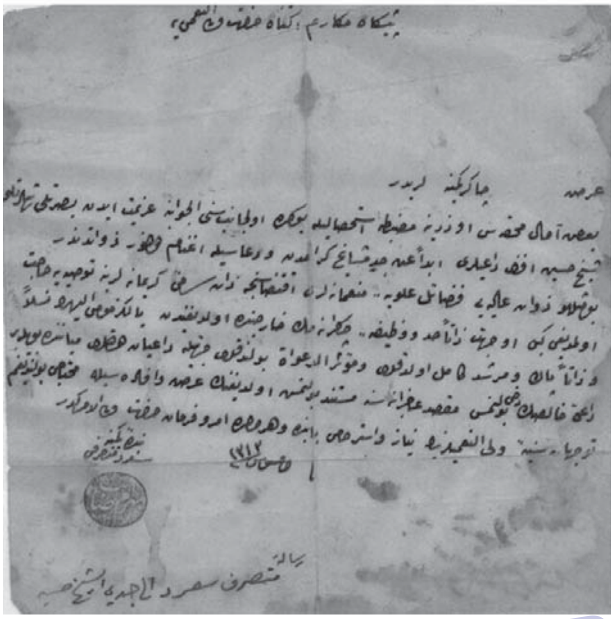

Botan Bölgesinde Bulunan Aşiretler Nezdindeki Etkin Konumu ve Yapıcı Hizmetlerinden Dolayı Şeyh Hüseyin Hazretlerinin Mecidi Nişanıyla Taltifi Hakkında Sadaret'ten Maliye Nezaretine 14.Rabi'ul-Ahir 1316/31 Ağustos 1898 Tarihinde Gönderilen Yazı

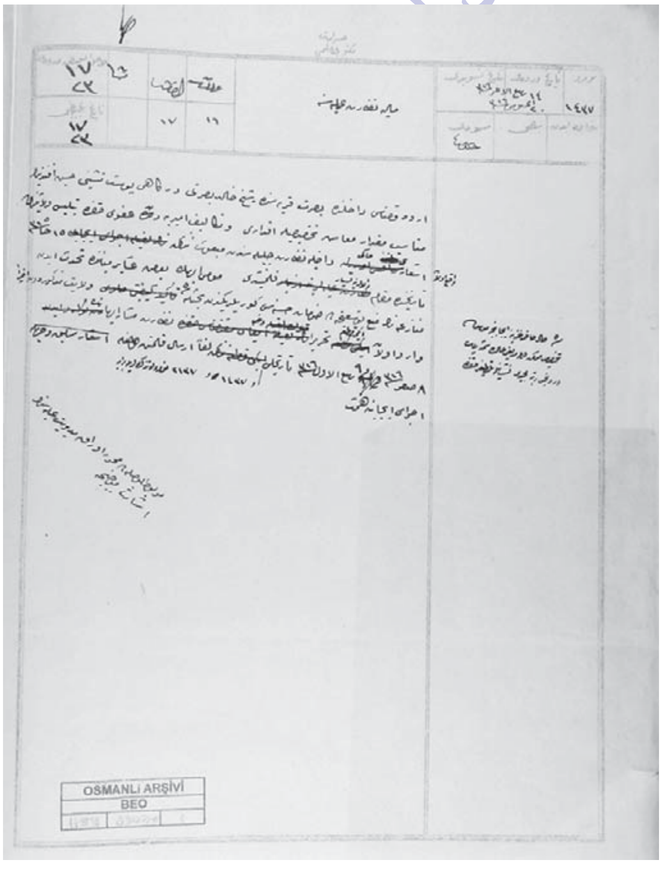

14 R.Ahir 1316 tarihli Sadaretten Maliye nezaretine gönderilen bu belge[13] şu şekildedir:

Eruh kazası dahilinde Basret karyesinde Şeyh Halid-i Basreti dergahı postnişini Hüseyin Efendinin münasip bir maaş tahsisiyle ikdarı (ikramı) ve tekalif-i Miriyeden (vergilerden)

13 - BOA.BEO.1188/89070

afvı hakkında Bitlis vilayetinden vaki olan iş'arı haki (yazıyı bildiren), Dahiliye Nezaret-i (İçişleri Bakanlığı) celilesinden meb'us (gönderilen) tezkire, 15 Cemazi'l-evvel (1)315 tarihinde makam valilerinden tisyar kılınmıştı (gönderilmişti). Mumaileyhin (adı geçenin) bazı aşayir meyanında (aşiretler arasında) tahaddus eden (oluşan) münazaanın (anlaşmazlığın) men tevessuunca (genişlemeden) da hademat-ı hasenesi (güzel hizmetleri) görüldüğünden bahisle (bahsederek), hal-i hazır hazine icabınca maaş tahsisi mümkün olamadığı halde, şimdilik Dördüncü rütbe Mecidi nişanıyla taltifi hakkında, vilayet-i mezkureden ehiren (son günlerde) varid olan (gelen) iki kıt'a tahrirat dahi, nezaret-i muşar ileyhanın (adı geçen içişleri bakanlığından) 8 Safer (1)316 ve 9 Rabiul-evvel (1)316 tarihli ve 1437 ve 2137 numaralı tezkireleriyle beraber, leffen irsal kılınmış olmakla, icra-i icabına himmet.

Bu belgeden anlaşılacağı üzere, Şeyh Hüseyin Efendinin, toplumsal barışın sağlanması ve Botan Bölgesinin güvenli ve adaletin sağlanması uğruna yaptığı güzel hizmetlerden dolayı, Bitlis vilayetine bağlı Siirt Mutasarrıflığının talebiyle, devletten kendisine maaş bağlanması istenmiştir. Ancak Maliye bakanlığının, bütçeye dışarıdan maaş tahsis edilemeyeceğini belirtmesi üzerine Sadaret, gelen talebe menfi bir cevap verilmemesi için, Dördüncü rütbeden bir Mecidi nişanı verilmesini kararlaştırmıştır. Tabii ki bu karar, şeyhin devlet tarafından en üst seviyede takdir edildiğinin de bir emaresidir.

Şeyh Hüseyin efendiye, Diyarbekir Vilayetinden Verilen ve Şam'a intikali Esnasında Kendisine Yardımcı Olunmasını İsteyen Tezkire. Aile Arşivimizden:

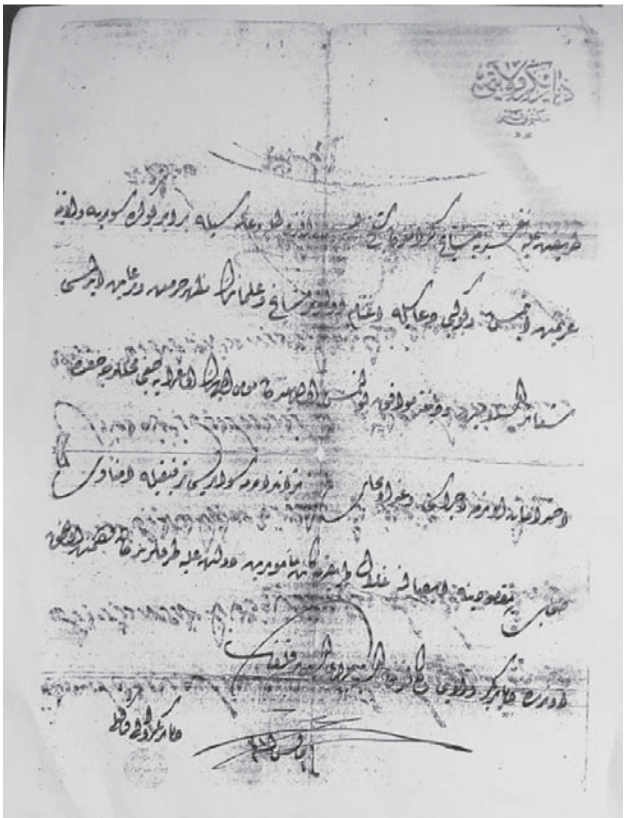

Bu tezkireyi şu şekilde sadeleştirebiliriz:
Diyarbekir Vilayeti
Mektubi Kalemi

Tarikat-i Aliyye-i Nakşibendiyye meşayih-i kiramından (değerli şeyhlerinden) Şeyh Hüseyin Efendi, talebe ve ailesiyle beraber bu kere Suriye vilayetine azimet etmiş ve bu gibi duasıyla iğtinam (nail) olunur meşayih ve ulemanın mazhar-i hürmet ve riayet edilmesi şeair (ahkamı) İslamiye ve diniye muvafık bulunmuş olduğundan, muma ileyhin (adıgeçenin) uğ-

rayacağı mahallerde, hakkında ihtiramat-i lazimesi icrasını (gerekli saygının gösterilmesi) ve gerekirse jandarma süvarisi terfikiyle (irfakiyla), emnen ve salimen (güvenli bir şekilde) savb-i maksuduna (gideceği yere) isaline (ulaştırmalarına), hilal-i tarikta (yol boyunca) me'murin-i Devleti-i Aliyye (Osmanlı devlet memurları) taraflarından himmet olunmak üzere, Diyarbekir vilayeti vekaletinden işbu muharrerleri tastir kılındı (yazı yazıldı). 1 Mayıs (1)318 (14 Mayıs 1902).

Diyarbekir Vali Vekili
(Mühür)

Şeyh Hüseyin Hazretlerinin 1320/1902 de Diyarbakır'dan Şam'a giderken aldığı Murur Tezkiresi (yol kağıdı)

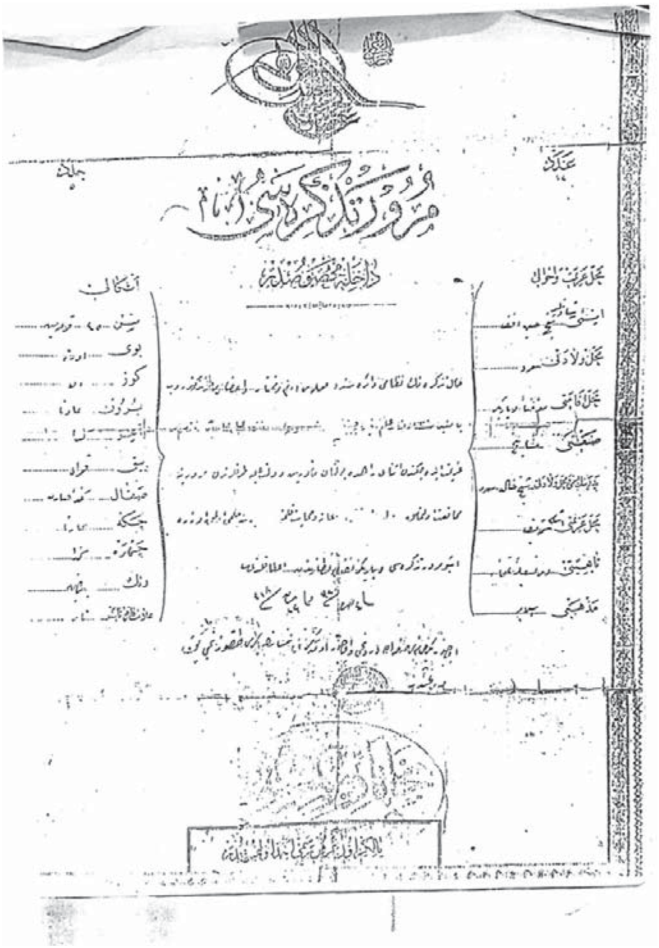

Aileden bize intikal eden bu Murur Tezkiresi, yani yol kağıdı, Şeyh Hüseyin Efendi hazretleri hakkında önemli bilgileri içermektedir.Bu bilgileri dört bölüme ayırmak mümküdür:

1.Bölüm: Tezkirenin sağ tarafında, onun ahvali ve azimet edeceği yer hakkında bilgiler yer almaktadır. Buna göre ismi: Şeyh Hüseyin efendi[14], Mahal viladeti (doğum yeri): Siirt, Mahal İkameti (ikametgahı): Muakkaten Diyarbakır, Sanatı (mesleği): Meşayih (Şeyhlik), Pederinin ismi ve Mahal viladeti: Şeyh Halid, Siirt. Mahal Azimeti (gideceği yer): Şam-ı Şerif, Tabiiyeti: Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, mezhebi (dini): İslam.

2.Bölüm: Tezkirenin sol tarafında, Şeyh Hüseyin Efendinin eşkali, yani şahsi özelliklerini içermektedir. Buna göre Sinni (yaşı): 45, Boyu: Orta, Göz (rengi): Ela, Borun: Adeta, Ağız: Keza, Bıyık: Kumral, Sakal: Keza Sarı, Çene: Adeta, Çehre: Keza, Renk: Beyaz, Alamet-i Farika-i Sabite: Tam

14 - Şeyhin etkin konumundan dolayı "reşadetleri" kelimesi eklenmiştir ki, saygınlık ifade eder.

3.Bölüm: Tezkirenin orta tarafındaki içerik ki, şu şekilde yazılmıştır: hamil-i tezkirenin nizami dairesinde...Şam Şerif'e azimet eylediğinden esna-i rah'ta (yol üzerinde) bulunan memurin-i Devlet-i Aliyye tarafından, mururuna (geçişine) mumanaat (engel) olunmamak ve lede'l-iktiza (gerektiğinde) iane ve himayet kılınmak olunmak üzere işbu murur tezkiresi Diyarbekir Nüfus nezaretinden i'ta kılındı (verildi).

4.Bölüm: Tezkirenin orta alt tarafında yer alan tarihtir ki, çok önemlidir, zira Şeyh Hüseyin hazretlerini çalışmalarıyla ele alan araştırmacıların çoğu, yanlış tarihler vermektedirler. Burada tezkirenin alış tarihi olarak 4 Safer 1320 hicri, 29 Nisan 1318 Rumi tarih verilmiştir ki, yazıyla da yazılmıştır, 12 Mayıs 1902 miladi tarihine tekabul etmektedir.

Aileden bize intikal eden bu yol kağıdındaki tarih ile, Şeyh Hüseyin efendinin Şam'a ulaşmasından yalnızca ikibuçuk ay sonra, Şam valisinin Bab-ı Ali'ye gönderdiği bir yazıdaki tarih uyuşmaktadır. 18 Rabi'ul-ahir 1320/20 Temmuz 1902 tarihini havi Şam valisinin yazısına binaen,

Şeyh Hüseyin Efendiye Maaş Bağlanması İçin Suriye Vilayetinin yazısı Üzerine Dahiliyeden Sadarete 15 Rabi'ul-ahir 1320/8 Temmuz 1318/15 Temmuz 1902 Tarihinde GönderilenYazı[15]

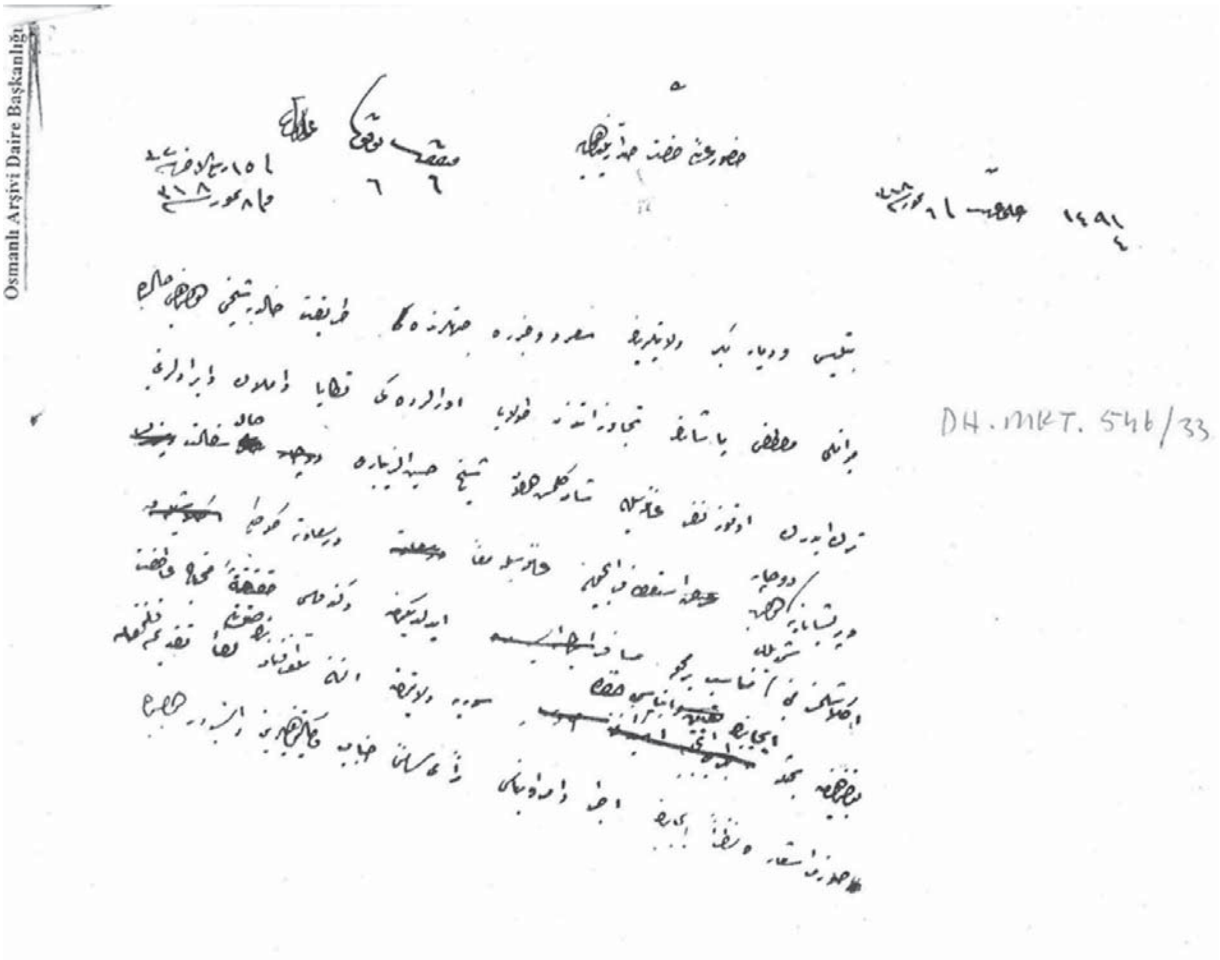
Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
DH.MKT. 546/33

Bu yazı üzerine, Sadaretten Maliye bakanlığına gönderilen Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde ettiğimiz yazı şu şekildedir:

Şeyh Hüseyin Efendiye Maaş Bağlanması İçin Sadaretten Maliye Bakanlığına 18 Rabi'ul-ahir 1320/11 Temmuz 1318/20 Temmuz 1902 Tarihinde Gönderilen Yazı[16]:

15 - BOA.DH.MKT.546/33

16 - BOA.BEO.1892/141868

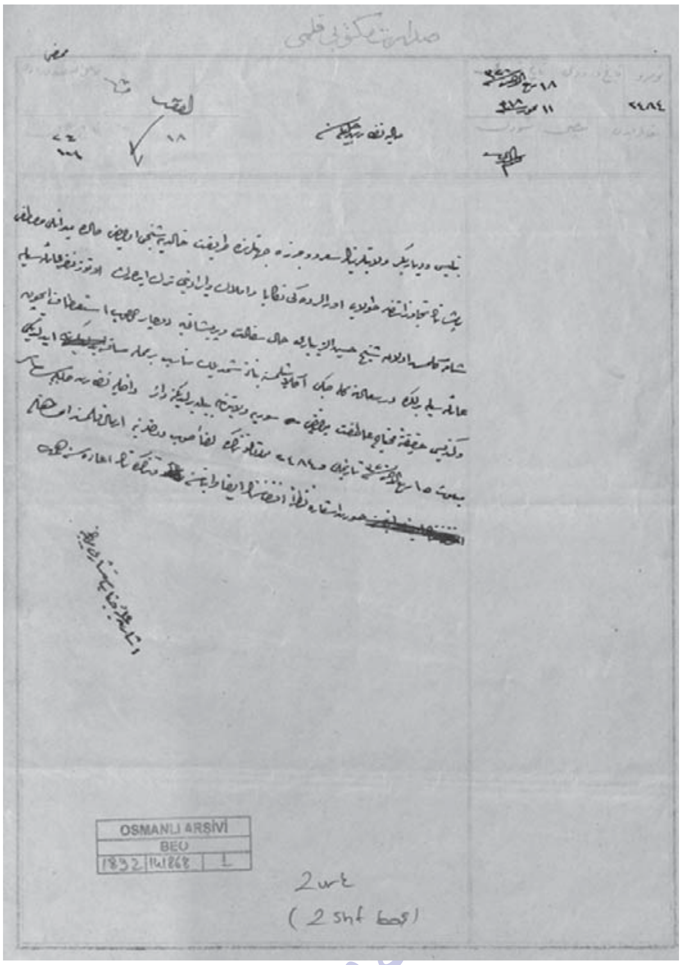

Bitlis ve Diyarbekir vilayetlerinin Siirt ve Cizre cihetlerinde, tarikat Halidiyye şeyhi olduğu halde, Miranlı Mustafa Paşa'nın tecavuzatından (zulmünden) dolayı oradaki tekaya (tekkeler) ve emlakını terk ederek, Otuz nefer ailesiyle Şam'a gelmiş olan Şeyh Hüseyin ez-Zibari, sefalet ve perişanı duçar olup, ist'itaf (durumunu anlatması) için Dersaadet'e geleceği anlaşılmasına binaen, şimdilik münasip bir mahal'le (yer'e) misafir edildiği ve kendisi hakikaten muhtaç atifet bulunduğu Suriye vilayetinden bildirildiğine dair, Dahiliye Nezaret-i celilesine mebus 15 R.Ahir (1)320 tarihli ve 2484 numaralı tezkire, leffen (ilişiğinde) savb-ı devletlerine (bakanlığınıza) irsal kılınmış olmakla, suret-i iş'ara (içeriğine) nazaran, iktidasının (gerekenin) ifa (yapılması) ve inbası (haber verilmesi) ve tezkerinin iadesine himmet (buyurulması).

Bu yazıda açıkça belirtildiği gibi Şeyh Hüseyin Efendi, o dönemde Botan bölgesinin en önemli nüfuz sahiplerinden Miran Aşiret reisi Mustafa Paşa'nın bölgede yaptığı zulmünden dolayı, mal, mülk ve tekiyyesini terk ederek, Otuz kişilik aile efradıyla beraber Şam'a göçmüştür. Maddi açıdan çok zor günler geçirmiş olmasıyla beraber, manevi açıdan Şam valisinin gözünü doldurduğundan dolayı, onun takdirini kazanmış olmalı ki, durumunu anlatması için İstanbul'a geldiği takdirde kendisine ilgi gösterilmesini taleb etmiştir.

Aslında satır aralarında, Suriye valisinin Şeyh Hüseyin Efendiyi İstanbul'a gönderelim-mi, diye bir nevi izin istemekte olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak Şam'dan İstanbul'a gidip-gitmediği hakkında arşivde yaptığımız araştırmada hiçbir belgeye rastlamadık.

Yine Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde ettiğimiz diğer bir belgeden anlaşılacağı üzere, Şam valisinin Şeyh Hüseyin Efendiye devletten maaş bağlanması için verdiği çabanın semeresi olarak, maaş bağlanması için Sadaretten Maliye bakanlığına bir yazı gönderilmiş, ancak tam altı yıl sonra, yani 1326/1908 tarihinde. Şeyh Efendinin devletten bu maaşı alma-

dığına dair bilgi sahibi olduğum halde, bu bilgiyi belgelendiremedim. Sadaretten çıkan belge şu şekildedir:

Şeyh Hüseyin Efendiye Devletten İkiyüz Kuruşluk Bir Maaş Bağlanması İçin Sadaretten Maliye'ye, 28 Cemaziyel'evvel 1326/27 Haziran 1908 Tarihinde Gönderilen Yazı[17]:

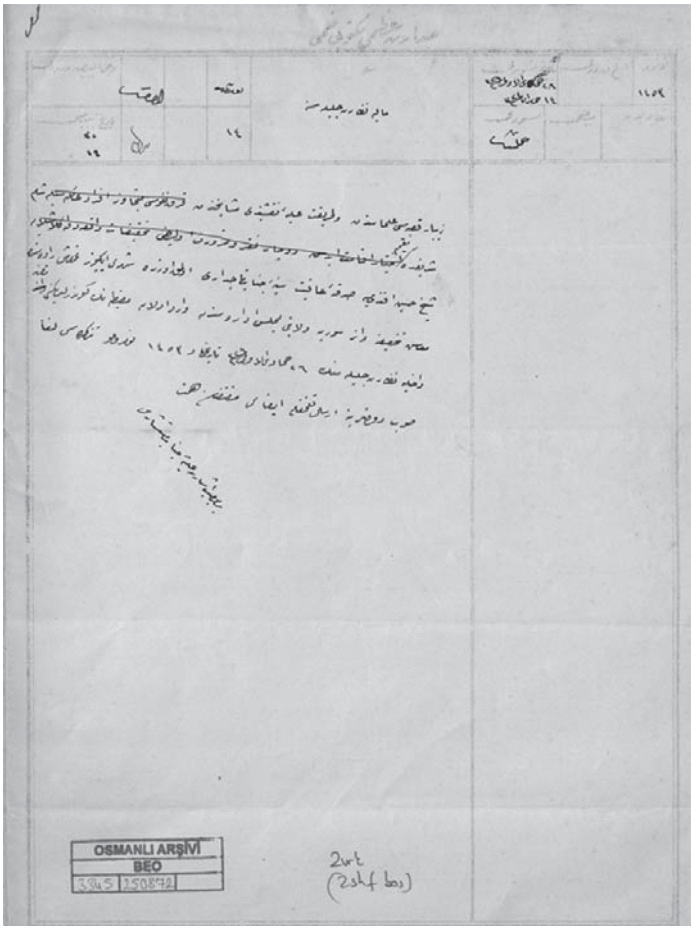

Zibar kasabası[18] ahalisinden ve Tarikat-ı Aliye-i Nakşibendi(yye) meşayihinden Şam-ı Şerif'te mukim Şeyh Hüseyin Efendiye, sadaka-i afiyet seniye-i cenab-ı tacdari (padişahın sağlık sadakası) olmak üzere şehri (aylık) İkiyüz kuruş raddesinde (kadar) maaş tahsisine dair, Suriye vilayeti meclis idaresinden varid olan mazbatanın gönderildiğini mutazammın (havi), Dahiliye nezareti celilesinin 26 Cemaziyelevvel (1)326 tarihli ve 1453 numaralı tezkiresi leffen (ilişiğinde) savb-ı devletlerine (bakanlığınıza) irsal kılınmakla ifa-i muktezasına (gerekenin yapılmasına) himmet (buyurulması).

Sadaretten Maliyeye gönderilen bu belgede taleb edilen İkiyüz kuruşluk maaşın, Şeyh Hüseyin Efendiye Maliye'den, yani devlet bütçesinden bağlanıp-bağlanmadını bilmiyoruz. Ancak Şam valisinin ve dolayısıyla vilayet idare meclisinin Şeyh Efendiyi takdir ettiklerini, medar-ı maişeti olması için devletin kendisine destek olması gerektiğine inandıklarını görüyoruz. Zaten bu tarihte veya hemen sonra Şeyh Hüseyin Efendinin Şam'dan köyüne geri geldiğini biliyoruz.

Şeyh Hüseyin'in Bedirhanpaşazadelerle ilişkilerine Dair Bir Arapça Mektup

Daha önce Irak'ta yayınlanan bir dergiden maada[19], iki aile arasındaki ilişkilerin detaylı bir

17 - BOA.BEO.3345/250872

18 - Burada Zibar kasabası geçmektedir, bu aslında gerek Osmanlı döneminde gerekse daha sonraki dönemde bir kasab olarak geçiyorsa da, bir bölge ismidir. Şeyh Hüseyin Hazretleri bu bölgeden olmadığı halde, büyük dedesi Şeyh Halid ez-Zibari'ye nisbetle Zibari olarak anılmıştır.

19 - Kune Reş/Cizre Emirleri ve Şeyhleri Arasındaki İlişkiler.Gulan el-Arabi.Sayı.26 (25 Temmuz 1998).ss.80-85

كوني رش/العلاقة بين أمراء جزيرة بوتان وشيوخها. كلان العربي. ع26 (25 تموز 1998م). ص ص 80-85

şekilde incelenmesi gerekir. Zira karşılıklı mektuplara baktığımızda, Bedirhanzadelerin Şeyh Hüseyin efendiye çok saygı gösterdiklerini, elimizde bulunan ve aileden intikal eden bir kaç belgede açık bir şekilde görmekteyiz. Arapça mektuplardan oluşan bu belgelerden, Bedirhan Paşanın oğlu Ahmed Bedri'nin mektubu şu şekildedir:

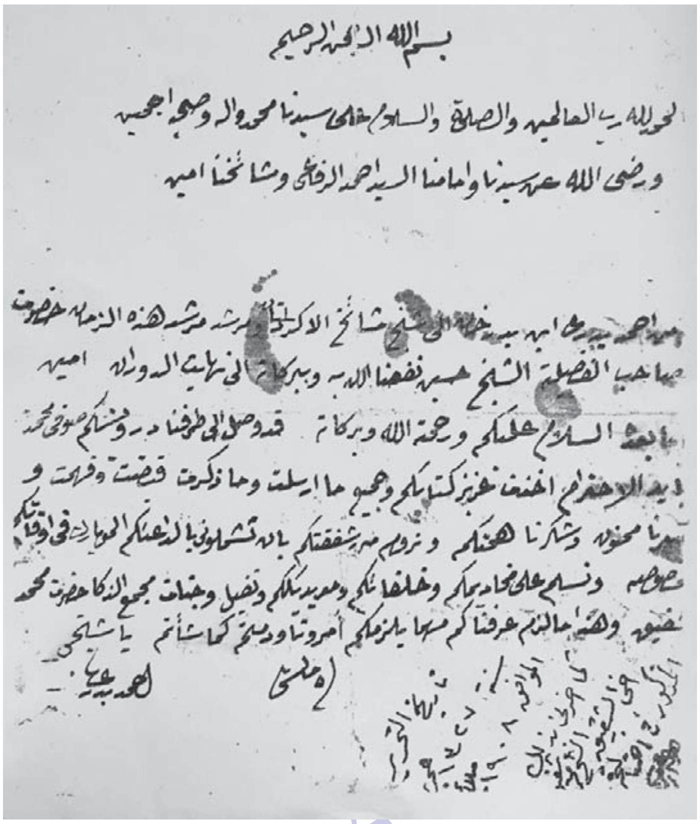
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله وصحبه أجمعين
ورضي الله عن سيدنا وإمامنا السيد أحمد الرفاعي ومشائخنا أجمعين

Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamd, salat ve selam Peygamber efendimize, Al'ine ve ashabına olsun. Allah, büyüğümüz ve imamımız Ahmed er-Rufai'den ve tüm şeyhlerimizden razı olsun.

Bedirhan'ın oğlu Ahmed Bedri'den, Kürtlerin şeyhlerinin şeyhi, bu zamanın murşidi, fazilet sahibi Şeyh Hüseyin Hazretlerine, Allah onu, dönen Dünyanın sonuna kadar yardımcımız kılsın ve bereketiyle şereflendirsin. Amin.

Allah'ın selamı ve bereketi üzerinizde olsun. Bize dervişiniz Muhammed Sufi geldi. Aziz mekubunuzu büyük bir hürmetle aldım. Burada yazdıklarının tümünü anladım ve gönderdiklerinin tümünü aldım ve memnun kaldım. Sizin himmetinizden dolayı müteşekkirim. Sizden, özel vakitlerinizde, şefkat ve mübarek dualarınızdan bizi mahrum bırakmamanızı dilerim. Hizmetçilerinize, halifelerinize ve müridlerinize selamımızı yolluyorum. Zeka parıltısı (Oğlunuz) Muhammed Şefik hazretlerinin alnından öperim. Size bildirmemiz gerekenler bunlardan ibarettir. Emirlerinize amadeyiz. Allah'a emanet olunuz Şeyhim. 5 Mayıs (?)

Mektubun eğik haşiyesi: Tahrir tarihi Kardeşim Muhammed Şefik'in bana bildirdiğine göre 1327/1908 yılıdır. (Şeyh Hüseyin'in oğlu) İbrahim Hakkı.

Sonsöz

Şeyh Hüseyin Hazretlerinin çocukları, onun irşad faaliyetleriyle tasavvuf geleneğini, Türkiye'nin Güney Doğusu, Suriye'nin Kuzey Doğusuyla Irak'ın Kuzeyinde, daha geniş bir coğrafyada yaymaya özen göstermiş, ondan aldıkları manevi mirası daha sonraki nesillere aktarmışlardır. Mezopotamyanın bir bölümünü oluşturan bu coğrafyada bulunan Kürtler ve Araplar nezdinde, müsbet bir etki bırakmışlardır. Şeyh Hüseyin zamanından bugünlere

kadar devam eden bu etki toplumun alt katmanlarında olduğu gibi, Bedirhanpaşazadelerde olduğu gibi, varlıklı aileler nezdinde de kendini güçlü bir şekilde göstermiştir. Birbiriyle geçinemeyen aşiret ve aileler arasındaki sürtüşmeyi, sulh yoluyla sona erdirmekteki yapıcı faaliyetlerinden dolayı Şeyh Efendi, Osmanlı Devleti tarafından Nişanla ödüllendirilmiştir. Aslında her dönemde, politik görüşlerden uzak, yalnızca cenab-ı Allah'ın rızasını gözetleyen ve toplumun güvencesi olan ilim adamlarına şiddetle ihtiyaç duyulduğu, Şeyh Hüseyin Efendinin bölgesine geri gelmesindeki en önemli faktör olmuştur.

Bir Öneri:

Şeyh Hüseyin Efendi ile Bedirhan Paşa'nın çocukları arasındaki ilişkilerin, iki taraf arasında vaki olan yazışmalar ışığında incelenmesi, yakın tarihte bazı konuların gün yüzüne çıkmasında, yardımcı olacağını tahmin etmekteyiz.

Tebliğ Ekleri

1 - Şeyh Hüseyin Hazretlerine Muhammed el-Hani el-Halidi tarafından 1288/1871 yılında verilen ve Aile Arşivizde Bulunan Tarikat İcazetnamesi[20]

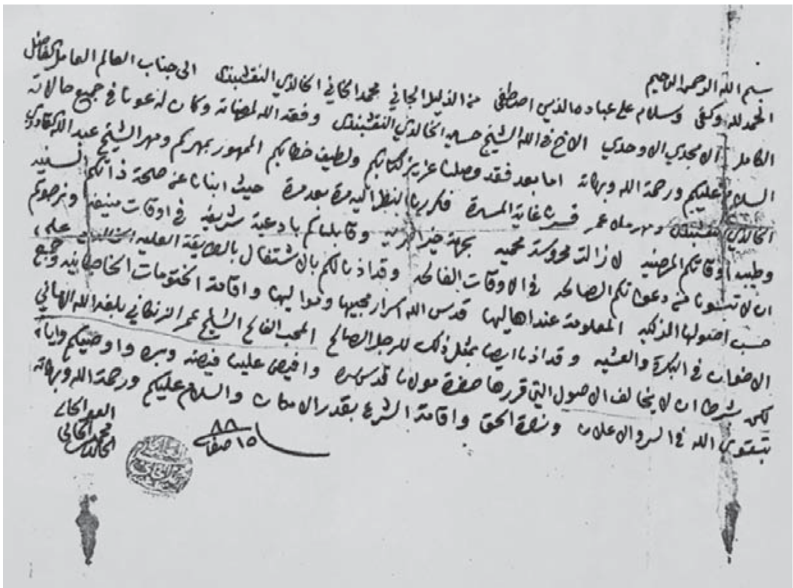

2 - Şeyh Hüseyin Hazretlerine Babası Şeyh Halid tarafından verilen İcazetnamenin arka kapağında bulunan doğum kaydı

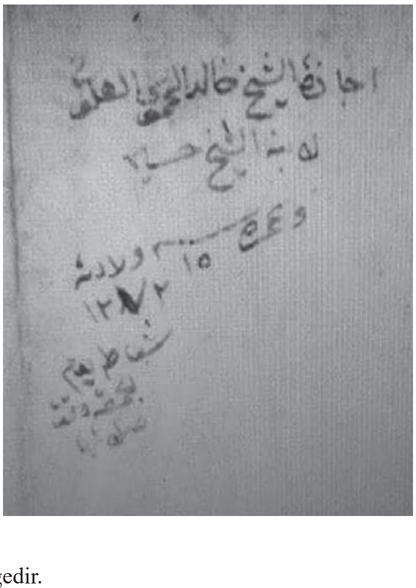

20 - Aileden bize intikal eden bir belgedir.

3 – Bedirhan Paşa'nın oğlu Necip Bey tarafından, Şeyh Hüseyin'in Babası Şeyh Halid Hazretlerine 17 Şaban 1286/21 Kasım 1869 tarihinde Gönderdiği Bir Mektup

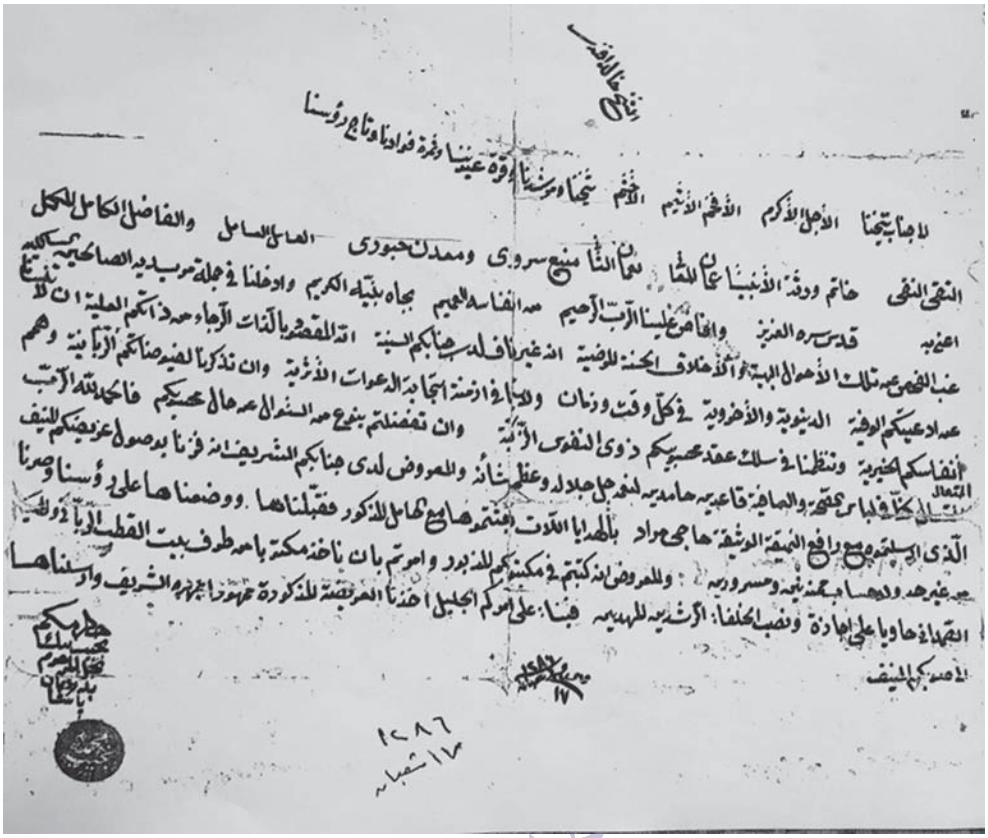

4 – Bedirhanpaşanın oğlu Hamid Fevzi Tarafından, Şeyh Hüseyin'in Babası Şeyh Halid Hazretlerine 1287/1870 yılında Gönderdiği, Aile Arivimizden Bir Mektup

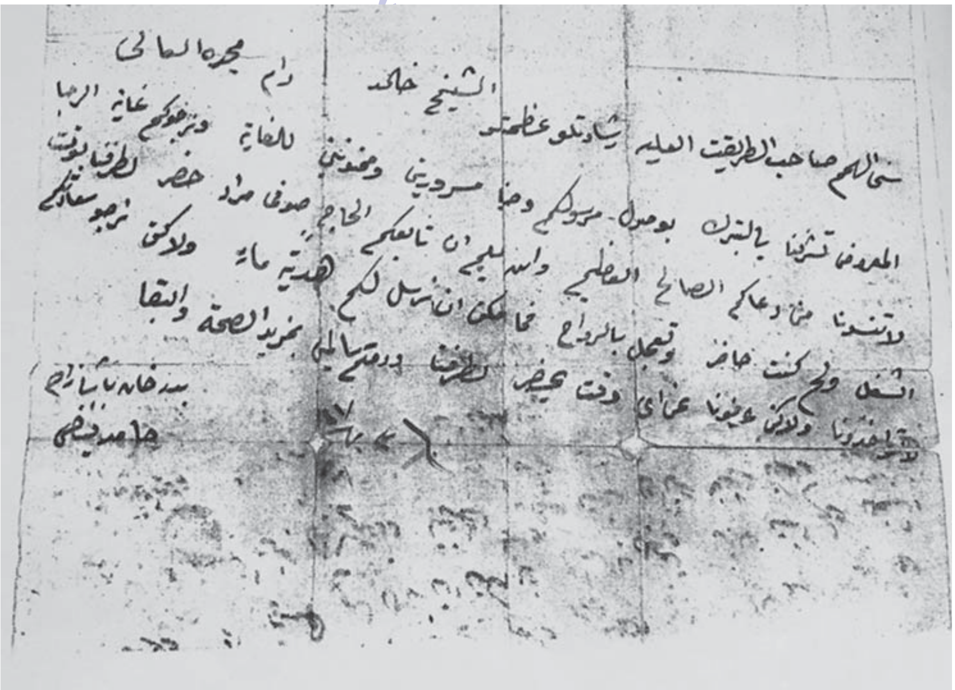

رۆلێ زانایێن دەڤەرا ” ڕێکان ” د ژیانا زانستی و ڕەوشەنبیری دا ل (هـەکاری) و (بـەهـدینان) سەدێ (١٥١٠مش / ٢٠١٦ز)

The Role of Scientists at Rekan Region in Scientific and Intellectual Life (Hakkari&Bahdinan) 1510 / 2016S

Rêkan Bölgesi Alimlerinin Hakkari ve Bahdinan'da İlmi Hayat Üzerindeki Rolü (1510- 2016)

هێرش کەمال ڕێکانی
Herish KAMAL YASEEN
مامۆستا و سەرنوسەری گۆڤاری (نیژەن) / ناحیەی شیلادزێ _ ئامێدی
net.nijen@yahoo.com

پۆخته :

دەڤەرا رێكان وەك ئێك ژ دەڤەرێن گرنگێن بەهدینان، كو ل سەردەمێ عوسمانى دا دناڤبەرا دوو میرگەهێن مەزن و ناڤدارێن كوردى دا بوویە ئەو ژى میرگەهێن (هەكارى / جولەمێرگ) و (هەكارى یا كەڤن یان یا باشوور/ بەهدینان_ ئامێدیێ)، كو دقووناغێن جودا جودا دا گەلەك زانایێن پایەبلند و خودان زانینەكا بەرفرەه و شوون تبلێن زێرین دنڤێسینێ دا و بەلاڤكرنا زانینێن شەرعى و ڕەوشەنبیرى یا ئایینێ ئیسلامى و بیاڤێ ئەدەبى دا پەیدا بووینە، و نەخاسمە دناڤبەرا سەدێن (١٠_١٥مش/ ١٦_٢٠ز) دا هژمارەكا باش ژ زانایان ناڤێ خو هەبوویە دناڤ دیرۆكا زانین و مەدرەسەیێن دەڤەرا بەهدینان و هەكارى دا، كو ل دەڤەرا رێكان قەستا مەدرەسەیێن ڤان هەر دوو میرگەهێن ژێگوتى دا كرینە و بووینە فەقە و شاگردە، و پشتى خاندنێن خۆرت و ڕژد و بەردەوام گەلەك زانایێن بەركەفتى و بژارە ژێ پێگەهشتینە و بووینە دەرسدەرێن مەدرەسەیێن ناڤدارێن دەڤەرا بەهدینان، كو ئەڤ ڤەكۆلینە دێ بزاڤەكا رژد و بنەجە و بەلگەنامەیى كەتن ل سەر دیرۆك و ژیاننامەیا هژمارەكا زانایێن دەڤەرا رێكان ل سەردەمێن دەست نیشانكرییێن ڤەكۆلینێ دا، دگەل دیاركرنا ضەند نموونەیێن دەستنڤێسێن هژمارەكا ژ وان زانایان ، و ئەڤ ڤەكۆلین ل سەر (ضار) بەشان یان تەوەران هاتیە دابەشكرن :

» ئێك : دانەناساندنا جوگرافیا دەڤەرا رێكان ، و كورتیەك ل دۆر مالَباتێن زانایان.

» دوو: پەیوەندییێن زانستى وجڤاكى دناڤبەرا دەڤەرا ”رێكان“ و“ هەكارى/جولەمێرگێ ” دا.

» سێ : رۆلێ زانایێن دەڤەرا رێكان ل مەدرەسەیا (قوبەهان).

» ضار : پشكدارییێن زانایێن دەڤەرا رێكان دپێشڤەضوونا ژیانا زانستى و ڕەوشەنبیرى دا (تەكیا بامەرنێ) وەك نموونە.

Abstract:

Rekan region as one of important area in Bahdinan,which was between two famous and large kingdoms , the kingdoms of Hakkari-Jolemerge and south Hakari or the old one-Bahdinan - Amedi in othmanian age.

In different stages, there were great,educated and very good writers among the scientists which they had a great role in publishing religious, religious culture and lateral studies.

Especially in the period between 10-15/20-16 there were a large number of well known scientists in the history of the scholars and studied of the regional of Bahdinan and Hakkari

They studied in those two kingdoms and became religious men.

Many of great scientists have been graduated from Bahdinan famouse schools and became lecturers after studying hard there.

This research will be about the history and biography of some of scientists of Rekan region in based on clues,stable and hard working.

This research will be about the history and biography of some of scientists of Rekan region in based on clues,stable and hard working.

Referring to some examples of their writings..this research is divided into four chapters:

One:defining the geography of Rekan region and a summary about scientists families

Two:scientific and social relationship between Rekan , Hakkari and jole merge

Three: The role of scientists in Rekan region at Qobahan school

Four: participation of Rekan scientists in developing scientific and cultural life,

Bamarni temple as anexample.

تەوەرێ ئێكێ

جوگرافی و كورتیەك ژ دیرۆكا دەڤەرا رێكان

أ / دانەناساندنا جوگرافی و كورتیەك ژ دیرۆكا دەڤەرا رێكان :

جهـێ جوگرافـی یـێ دەڤـەرا رێـكان دكەڤیتـە باكـورێ رۆژهەلاتـا باژێـرێ ئامێدیـێ (پایتەختـا میرگەهـا بەهدینـان)، و سـنوورێ هـۆزا (ڕێـكان) ژلایـێ باكورێ رۆژهەلاتـی ڤـە دەڤـەرا هـۆزا (دۆسـكی ژووري) و هـۆزا (هەركي_هەركیێـن بنەجهـ)ن، و ژلایـێ باكـورێ رۆژئاڤـە دەڤـەرا هـەكاری یـە، و ژلایـێ باشـوری ڤـە دەڤـەرا (شـێلادزێ) یـە.

عەشـیرەتا ڕێـكان : ژلایـێ دیرۆكـی ڤـە ئێـك ژ عەشـیرەتێن بەرنیـاس و كەڤـن و ناڤداریـن بەهدینانـە كـو ژ كەڤنتریـن ژێدەریـن هەتـا نوكـە ب دەسـتمە كەفتیـن كـو بەحسـێ هـۆزا ڕێـكان كـری یـان ژی بێژین ناڤـێ وێ ئینـای، ئـەو ژی دەستنڤیسـەكا زانایەكـێ رێكانـی یـە كـو ب ڤـی رەنگـی تێـدا هاتیـە : **" تمـت الحاشـيه المسـماه بمحمـد اميـن علـى يـد اضعـف العبـاد و أحوجهـم و تـراب تحـت اقدامهـم المژنـب**

الغريق في بحر الڕنوب (محمد بن بايزيد الريكاني) اصلاً و الشافعي مڑهباً و الهولياني قريه في وقت فيه أو ٦١١ الضحى في شهر الله المبارك ربيع الآخر» ([١]) كو دبيتە بەرامبەر (تەباخا ١٢١٤ز).

و ديسا مێژوونڤێسێ ناڤدار (**ئيبن شەداد حەلەبی ٦١٣_٦٨٤مش** /١٢١٥_١٢٨٦ز) بوويە دەمێ دپەرتووكا خو(**الأعلاق الخگيره في ڑكر أمراء الشام و الجزيره**) دا ناڤ ئينان و بەحسێ ميرەكێ كورد بناڤێ (**مير سەيفەددين ئەبو بەكر كوڕێ عومەر ڕادكی/ ڕادەكی**) كری و ئاماژە دايە وێ ضەندێ كو مەلكێ حەلەبێ (الملك ناصر يوسف) مير (سەيفەددين) ل سالا (٦٤٢مش/١٢٤٤ز) كربو واليێ باژێرێ (حەران) و يێ بەردەوام بوو هەتا ل سالا (٦٥٧مش_ ١٢٥٩ز)([٢]) ل حەلەبێ مری([٣]).

ديسا ديرۆكڤانێ كورد"شەرەف خانێ بدليسی"(١٥٤٣_١٦٠٤ز) ژی خودانێ پەرتووكا (شەرەفنامە) يا كو ل سالا(١٥٩٧ز)ێ نڤێسی، و ناڤێ ڕێكانيان ب ناڤێ (رادكانی/ رادكی) ئينايە و گوتيە كو دناڤ خەلكێ كورد دا ب (رێكانی) دهێتە گوتن([٤]).

و ديسا گەرۆكڤان و جوگرافيناس و ديرۆكڤانێ ناڤدارێ عوسمانی"كاتب ضەلەبی" (١٠١٧_١٠٦٧مش/ ١٦٠٩_١٦٥٧ز) ژی دپەرتووكا خو(**جهان نُما**) دا ناڤێ عەشيرەتا رادكانی (ڕێكانی) يا دگەل عەشيرەتێن ميرگەها بەهدينان (ئاميديێ) دياركربوو دگەل دا ئاماژە ب ناڤێ كەلا "بێبشرێ " دايە ([٥])، كو ئەڤ كەلهە دكەڤيتە ل گوندێ (بەنستان).

هەر وەسا ديرۆكڤان و نڤێسەر و وەرگێڕێ مەزنێ كورد "مەلا مەحموودێ بازيدی" (١٧٩٩_١٨٦٧ز) دوەرگێڕانا (شەرەفنامە) يا ديرۆكڤانێ مەزنێ كورد "بەدليسی" دا دگەل عەشيرەتێن ئاميديێ دا گوتيە : "**.... و عەشيرەتێ دركانی يە كو دزمانێ خەلقێ ب ڕێكانی مەشهوور بووينە**" ([٦]) ئانكۆ دقووناغێن ديرۆكی دا ناڤێ عەشيرەتا (ڕێكان) ب تەرزێ (رادكانی/ رادەكی) هاتيە و ببورينا سەردەمان گوهۆرينێن ل سەر دا هاتين تاكو بوويە ناڤێ نوكە (رێكانی).

و ل دۆر دەڤەرا رێكان ژی وەك يەكەيەكا كارگێری ئێك ژ ناحيێن كەڤنێن دەڤەرا (بەهدينان) بوويە ل سەردەمێ دەولەتا عوسماني دا، كو ناحيەكا سەربخۆ بوويە ئانكۆ بەری ل سالا (دگەل ناحيا (نێروە) هەڤگرن و پێكڤە ببنە ناحيا (نێروە و رێكان)، كو دبەلگەنامەيەكا عوسمانی دا يا

---

١ - ئەڤ دەستخەتە ل ژێر ژمارە(٥٥٨٩ / ١) ل (دار المخگوگات العراقيه) هاتيە پاراستن. بنێرە : محمد علي القرداغي، كنوز الكُرد في خزائن دار المخگوگات العراقيه ، ج١ ، (١٤٣٤هـ_ ٢٠١٣: السليمانيه)، ص ٤٢٩.

٢ - هدار سليم صالح الأتروشي، الكرد في كتاب الأعلاق الخگيره لابن شداد ٦١٣_٦٨٤هـ/ ١٢١٥_١٢٨٦م ، (أربيل : ٢٠١٣) ، ص ٢٨٨ ؛ د.زرار صديق توفيق ، القبائل و الزعامات القبليه الكرديه في العصر الوسيگ ، دار الزمان للگباعه و النشر، گ١، ٢٠١٦، ص ١١٩.

٣ - ابن شداد (عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم) ، الأعلاق الخگيره في ڑكر أمراء الشام والجزيره ، يحيى زكريا عبَاره (حققه) ، منشورات وزاره الپقافه ، (دمشق : ١٩٩١) ، ص٦٠ ؛ هەژی يە بێژين ددەستنڤێسەكێ دا كو مێژوويا وێ ژ ڤی ژێدەری كەڤنترە

٤ - شرف خان بن شمس الدين البدليسي، شرف نامه، ولاديمير (ولياminوف زرنوف) ، پگربورغ ، در دار الگباع اكاديميه ايمپراگوريه ، ج١، (١٢٧٦هـ_ ١٨٦٠م)، ل ١٠٧ ؛ عباس العزاوي المحامي، موسوعه عشائر العراق ، مج٤ ، گ١، (بيروت : ٢٠٠٥)، ص ٢٢٠؛ شرف خان البدليسي، شرفنامه، ت : محمد جميل الملا أحمد الروژبياني، مؤسسه موكرياني للگباعه و النشر، گ٢، (أربيل : ٢٠٠١)، ص٢٥٧ ؛ شرفخان البدليسي، شرفنامه في تاريخ دول و الإمارات الكرديه ، ج١ ، ت : محمد علي عوني ، ص١٣٦.

Şerefxane bidlisi. Şerefnama Şerefxane bidlisi, werger : Dr.m.s.Cuma. (berlin : 2002).p129.

٥ - د.خليل علي مراد، الكرد و كردستان في كتاب"جهان نما" لكاتب جلبي، (أربيل : ٢٠١٣)، ص ٦٠.

٦ - سەعيد دێرەشی ، شەرەفنامە يا شەرەفخانێ بدليسی تەرجەما مەلا مەحمودێ بازيدی ١٧٩٧_١٨٦٧ز ، دەزگەها سپيرێز يا ضاپ و وەشانێ ، (دهۆك : ٢٠٠٧)، ل ١٦٨.

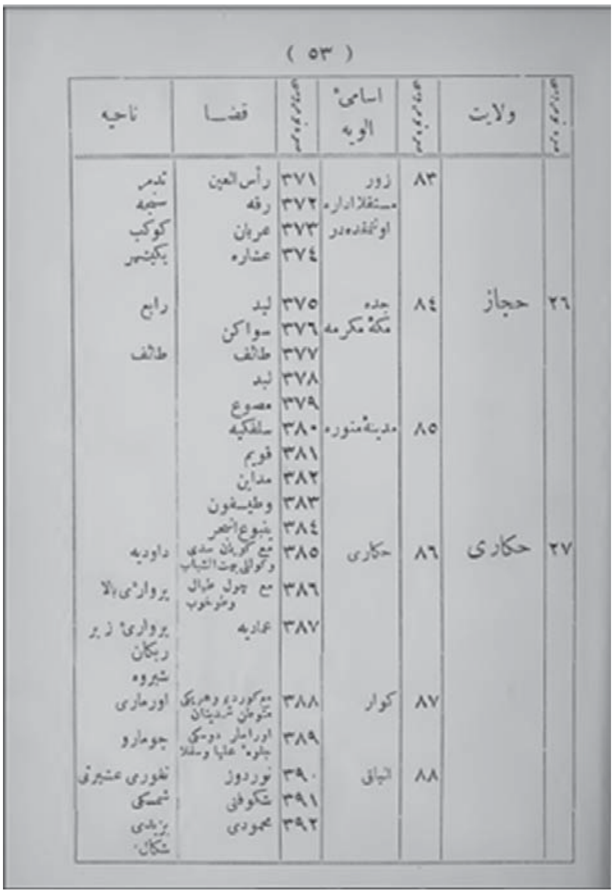

(٥٣)

عدد	ولایت	عدد	اسامئ الویه	عدد	قضـا	ناحیه
		٨٣	زور مستقلاداره اوتمقده‌در	٣٧١	رأس العين	تدمر
				٣٧٢	رقه	سنجه
				٣٧٣	عربان	كوكب
				٣٧٤	عشاره	بكبشهر
٢٦	حجاز	٨٤	جده	٣٧٥	لبد	رابغ
			مكهٔ مكرمه	٣٧٦	سواكن	
				٣٧٧	طائف	طائف
				٣٧٨	لبد	
				٣٧٩	مصوع	
		٨٥	مدينهٔ منوره	٣٨٠	سلفكيه	
				٣٨١	قويم	
				٣٨٢	مداين	
				٣٨٣	وطيسفون	
				٣٨٤	ينبوع البحر	
٢٧	حكارى	٨٦	حكارى	٣٨٥	مع كوبان سدى وكوالى بحت الشباب	داوديه
				٣٨٦	مع چول طال ومتوخوب	بروارئ بالا
				٣٨٧	عماديه	بروارئ زير ريكان شيروه
		٨٧	كوار	٣٨٨	مع كوردو وهريكى متوطن شرديتان	اورمارى
				٣٨٩	اورامار دوسكى جلوهٔ عليا وسفلا	جومارو
		٨٨	البياق	٣٩٠	نوردوز	نفورى عشيرتى
				٣٩١	شكوفتى	شمسكى
				٣٩٢	محمودى	يزيدى شكان

سالنامەیا (١٣٠٥مش/١٨٨٧ز)

سـالا (١٢٦٧مـش _١٨٥٠ز) ناڤـێ (ناحیا ڕێكانـی) هاتیـە كـو سـەر ب قـەزا "ئامێدیـێ " و ویلایەتـا "هـەكاری" ڤـە بوویـە، و دضەندیـن سـالنامەیێن عوسـماني دا ژی وەك ناحیـەكا سـەربخۆ هاتبـوو دیاركـرن وەك سـالنامەیا ل سـالا (١٢٩٢مـش _١٨٧٥ز)، و ل سـالا (١٣٠٥مـش/١٨٨٧ز) ناحیـە سـەر ب قـەزا ئامێدیـێ و ویلایەتـا (هـەكاری) ڤـە بـوو(٧).

هـەژی یـە بێژیـن پشـتی دەولەتـا عیراقـی ل سـالا (١٩٢١ز)ێ هاتیـە دامەزرانـدن ، ضەندیـن بەیاننامەییـن وەزارەتـا ناڤخـۆ دەركەفتـن یێـن كـو گرێـدای یەكەییـن كارگێـری ڤـە، ناحیـا "ڕێـكان" ژی ژ وان ناحیەیـان بـوو یێـن كـو كەفتـی یـە بـەر گوهۆرینێـن یەكەیێـن كارگێـری دا، ئـەو ژی ل دویـڤ هەڤپێچـا بەیاننامەیـا وەزارەتـا ناڤخـۆ یـا ژمـارە(١١٢) ئـەوا ل مێژوویـا (١٥/ ١٠/ ١٩٢٢ز) دەركەفتـی، كـو ل دووڤ ڤـێ بەیاننامـێ هـەر دوو ناحیەییـن (نێـروە) و (ڕێـكان) پێكڤـە هاتنـە گرێـدان و بـوو ناحیـا (نێـروە و ڕێـكان) كـو ل وی دەمـی قـەزا ئامێدیـێ ژ سـێ ناحیـان پێـك دهـات : (نێـروە و ڕێـكان، بـەرواری بـالا ، دۆسـكی) و سـەر ب ویلایەتـا مووسـل ڤـە بـوون، و ئـەڤ بڕیـارە د رۆژناما(الوقائـع العراقیـە، العـدد (١)، سـنە الاولـی، ٨ كانـون الأول ١٩٢٢، ص٧_٨) دا هاتبـوو بەلاڤكـرن (٨) ، و گونـدێ (بێبـو) ل دەڤـەرا نێـروە ببـوو مەلبەنـدێ ناحیـێ و ئێكـەم مدیـرێ ناحیـێ ژی (ئەحمـەد بەگـێ سـەڕنی / نێروەیـی) بـوو(٩)، و پشـتی كـو ل سـالا (٢٠١٣ز) شـێلادزێ بوویـە ناحیـەكا سـەر ب قـەزا ئامێدیـێ ڤـە گوندێـن دەڤـەرا ریـكان ژلایـێ كارگێـری ڤـە ب ڤـێ ناحیـێ ڤـە هاتینـە گرێـدان.

ب/ كورتیەك ل دۆر ماڵباتێن زانستی یێن دەڤەرا رێكان :

ل دەڤـەرا رێـكان گەلـەك ماڵباتێـن زانسـتی پەیـدا بووینـە كـو رۆلەكـێ مـەزن و بەرضـاڤ دكاروانـێ رەۆشـەنبیری و زانسـتی و پـەروەردە و فێركرنـێ دا دیتـی یـە، نەخاسـمە دنـاڤ مەدرەسـەیێن ئایینـی دا كـو ئـەڤ مەدرەسـەیە سـەرۆكانیێن زانینـێ و فێركرنـێ و رەۆشـەنهزریێ و گەشـەكرنا تێگەهشـتنێ بووینـە، ل ڤێـرێ دێ ب كورتـی ئامـاژێ ب گرنگتریـن و بەرضاڤتریـن ماڵباتێـن زانسـتی دەیـن دگـەل دیاركرنـا هژمـارەكا زانایێـن ڤـان ماڵباتـان.

---

٧ - سالنامه دولت عليه عثمانيه ، ١٣٠٥هـ/ ١٨٨٧م، ص ٥٣.

٨ - عبدالله غفور ، التشكيلات الاداريه في جنوب كردستان ، گ٣ ، (أربيل : ٢٠١٤) ، ص ص ١٨٨ و ١٧٥_١٧٦.

٩ - هێـرش كەمـال ڕێكانـی ، ناحیـا ڕێـكان دسـالنامەیێن عوسـمانی دا ١٨٩٢_١٩١٢، گۆڤـارا نیـژەن ، ژ (٤) ، تەمـمـوز تـا كانوونـا ئێكـێ ٢٠١٤، ل ٣٥.

١_ ماڵباتا زانایێن بازەلێ (بێزەلێ) :

گوندێ بێزەلـێ ئێـك ژ گوندێـن دەڤـەرا رێـكان یێـن ناڤدار و كەڤناره كـو گەلـەك زانا دنـاڤ دا پەیدابوویه و دكەڤـن دا هنـدەك زانایێـن وێ ناڤـێ (بازلـی) بكارئینایه كـو هـەر مەبەسـت ب گونـدێ (بێزەلێ)یه و و بـۆ ڕامانا پەیڤا (بازلـی) هەروەكـی دفەرهەنـگا (الرائـد)دا هاتـی ئێـك ژ ڕامانێـن بـۆ پەیڤـا (بـازل) دیاركری ئانكۆ(الرَّجـل المُجَـرَّب كامـل التجربـه [١٠])_ زەلامـێ سـەربوركری (جەڕبانـدی سـەربۆڕەكا تمام) ، و هـەر ژ نیڤـا دویـێ ژ سـەدێ نـۆزدێ و هەتـا سـالێن حەفتیـان ژ سـەدێ بیسـتێ تەكیایـەك ئانكـۆ مەدرەسـەیەكا ئایینـی ل گونـدێ بێزەلـێ هەبوویـه.

_ شێخ محەممەد بازلی (شەمسەددین) (٨٤٥ - ٩٢٥مش / ١٤٤١- ١٥١٩ز) :

شـێخێ ئیسـلامێ، و موفتیـێ مۆسـلمانان، ئیمـام و زانـا، فەرمـوودەزان ، خودانـێ ڤاڤارتنێـن (تصانیف)ێـن مفادار ، شەمسـەددین (ناسـناڤە)، و دبێژنـێ بابـێ (عبداللـه)ی و ناڤـێ وی (محەممـەد كـوڕێ داود كـوڕێ محەممـەد) بازلـی كـوردی[١١] (بێزەلی)یـە، ژ دایكبوویـێ جزیـرێ (كوردسـتانا باكـور) ە، ژ پێخەمەتـی شـەهرەزابوون د زانیـن و زانسـتێن شـەرعی دا، سـەرەدان و قەسـتا گەلـەك وەلات ودەڤـەران كریـە، ژ وان ژی (تەبرێـز _ ئیران) و گەلـەك پەرتـووك ژ بـەر كربـوون ژ فیقهـی و نەحویـێ، و هەروەسـا ضوویـه (ئازەربێجـان)، و پاشـی بـۆ شـامێ ل (حەلـەب) و (القصیـر) و ل باژێـرێ (حمـاه_ سـوریا) جهواربوویـه و بوویـه زانایەكـێ بەرضـاڤ و تێـر زانیـن و مفتـی، لەوما هنـدەك جهان دا دگەل ناڤـێ وی پاشـناڤێ (الحمـوي) هاتیـە، و مژویلـی فەرمووودێـن پێغەمبـەری (سـلاڤ لـێ بـن) بوویـه و فیقهـێ ئیسـلامی ، و هژمـارەكا پەرتـووكان دڤـی بیاڤـی دا نڤێسـینه، ژ وان ژی :

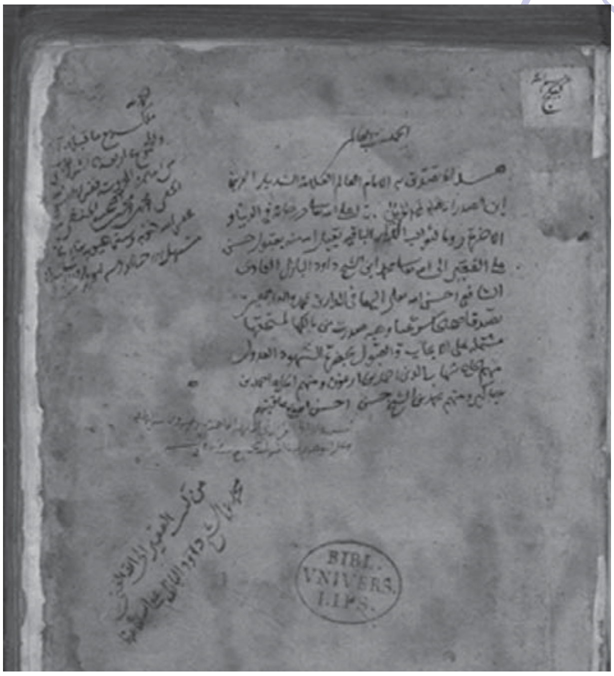

_ حاشیه علی جمع الجوامع للمحلي

_ غایـه المـرام فـي رجـال البخـاري إلـی سـید الأنـام [١٢]

_ تقدمه العاجل لذخیره الآجل

_ أجوبه شافیه

_ التحفه المرضیه في المسائل الشامیه

_ مناقب أبي الحسن الأشعري.

و ژ شـاگردێن (فەقەیێـن) وی زانایـێ

---

١٠ - جبران مسعود ، الرائد معجم لغوي عصري، دار العلم للملایین ، گ٧، (بیروت_لبنان : ١٩٩٢) ، ص ١٦١.

١١ - الشـیخ نجم الدیـن محمد بـن محمد الغزي، الكواكب السـائره بأعیـان المائه العاشـره ، وضـع حواشـیه: خلیـل المنصـور، دار الكتب العلمیـه، گ١، ج١، (بیروت_لبنان: ١٩٩٧)، ص٤٧ ؛ د. زرار صدیـق توفیـق، القبائل و الزعامات القبیلـه الكردیـه فـي العصـر الوسـیگ، مۆسسـه موكریاني للبحـوپ و النشـر، گ ١، ٢٠٠٧ ، ص ٢٣.

١٢ - الفهـرس الشـامل للتـراپ العربـي الاسلامي المخگوگ الحدیـپ النبـوي الشـریف و علومـه و رجالـه، مۆسسـه آل البیـت ، ج٣ ، (عمان : ١٩٩٢) ، ص ١١٢٦.

بەرکەفتـی و ناڤـدار (شـێخ عەلـی کـوڕێ عگیـە علـوان الحمـوي الشـافعي الأشـعري (٨٧٣ _٩٣٦ مشـەختی)، و شـێخ محەممـەد هـەر ل باژێـرێ (حماە_سـوریا) ل سـالا (٩٢٥م[١٣]_ ١٥١٩ز) ضووبـوو بەردلۆڤانیـا خـودێ [١٤].

_ زانا کەمالەددین محەممەد بازلی (....- ٩٢٣مش /.... - ١٥١٧ز) :

قـازی ، و زانایـێ بەرکەفتـی ناڤـێ وی " کەمالەددیـن کـوڕێ شـێخ محەممـەد کـوڕێ داود بازلـی" (بێزەلـی)، کـوردی، حەمـەوی (الحمـوي _ ژبەرکـو ل باژێـرێ حمـاە / سـوریا ئاکنجـی بـوو)، شـافعی، نوونـەری یـا قازیاتیـێ ل دیمەشـقێ وەرگرتبـوو، و شـێخاتیا مەدرەسـەیا (الشـامیە)، ناڤهاتـی بـەری بابـێ خـو ب دوو سـالان ل رۆژا ضارشـەمبی ل دیمەشـقێ (١٩ شـەوالا ٩٢٣مشـەختی [١٥] _ ٤/ ١١ / ١٥١٧زاییـنـی) ضووبـوو بەردلۆڤانیـا خـودێ.

_ مەلا عەبدولخالق بێزەلی (بازلی) (١٣١٩- ١٤٠٢مش/ ١٩٠٢- ١٩٨٢ز) :

ناڤـێ وی یـێ دروسـت (عەبدولخالـق کـورێ نەبـی کـوڕێ حەجـی کـوڕێ بابەکـر)ە، ژ بنەمـالا (زادە_ئانکـۆ ژ پەیڤـا زاهـد هاتیـە وەرگرتـن)، ل سـالا (١٣١٩مشـەختی_١٩٠٢ زایینی) ل گۆنـدێ (بێزەل) ێ ل دەڤـەرا (رێـکان) هاتبـوو سـەر دۆنیایـێ، هـەر ل ژیـێ زارۆکینیـێ دا ل دەڤ بابـێ خـۆ خەلیفە(نەبی)دەسـت هاڤێتبـوو خاندنـا قۆرئانـا پیـرۆز ، و هـەر وەسـا بـۆ زانینا زانسـتێن ئایینـی ژی ل گۆنـدێ (سـەیداڤا، مەمانـێ) ژی خاندبـوو، و ببـوو فەقـە ل وێـرێ، و پشـتی شـەهرەزابوون و فێربوویـە ضەندیـن زانینێـن شـەرعی، هـەر ل سـەر دەسـتێ بابـێ خـۆ باوەرناما دەسـتوورنامەیا (مەلاتینیـێ) وەرگرتبـوو، و هـەر ژبـەر زیرەکـی و زانیـن و شـەهرەزایی یـا وی دبوارێـن شـەریعەتی دا، ببـوو بریـکارێ (وەکیـل)ێ قازیـێ ئامێدیـێ یـێ سـەردەمێ خـۆ و دگەلـەك سـەروبەرو کاودانـان دا پشـت بەسـتن ل سـەر وی دهاتنـە کـرن دبوارێـن ئایینـی دا،

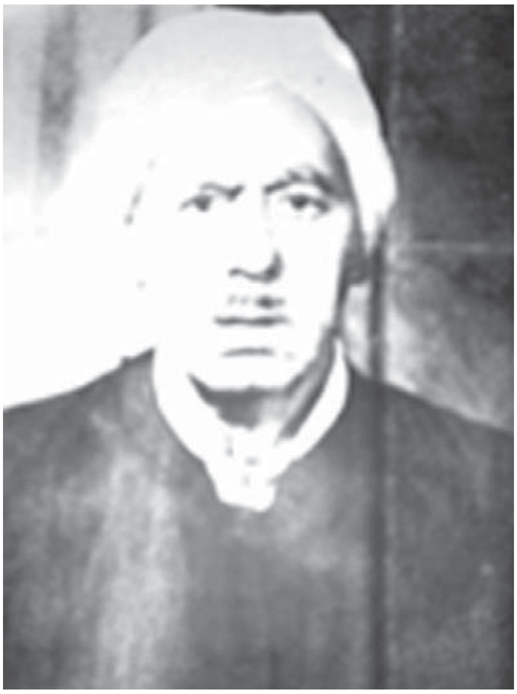

و ل سـالا (١٩٧١ز)ێ ل مووسـل ل تاخـێ (وادي حجر)ئاکنجـی ببـوون، و هـەر وەسـا ضووبـوو باژێـرێ بەغـداد ژی بـۆ مەرەمـا پتـر وەرگرتنـا زانینـێ ، و ل سـالا(١٩٧٨)ێ ل کۆمەلگەهـا (باگێـرا) جهواربووینـە، ل سـالا (١٤٠٢مشـەختی_ ١٩٨٢ زایینـی)ێ ب ئەگـەرا ئێشـەکا گـران ل دهۆکـێ ضـوو بـوو بەردلۆڤانیـا

---

١٣ - اللجنـه العلميـه فـي مؤسسـه الإمـام الصـادق (عليـه السـلام)(تأليـف)،إشـراف : العلّامـه الفقيـه جعفـر السـبحاني ، موسـوعه گبقـات الفقهـاء / ج١٠، ل ژێـر رێزبەنـدا (٣٢٤٥).

١٤ - د. محمـد أحمـد درنيقـه ، معجـم اعـلام شـعراء المـدح النبـوي ، دار و مكتبـه الهـلال للگباعـه و النشـر، (بيـروت_ لبنـان : ٢٠٠٣)، مـج ١، ص٣٥٠ ؛ الفهـرس الشـامل للتـراپ العربـي الاسـلامي المخگـوگ الحديـپ النبـوي الشـريف و علومـه و رجالـه، ص ١٧٧٢.

١٥ - الشيخ نجم الدين محمد بن محمد الغزي ، المصدر السابق ، ص ١٩.

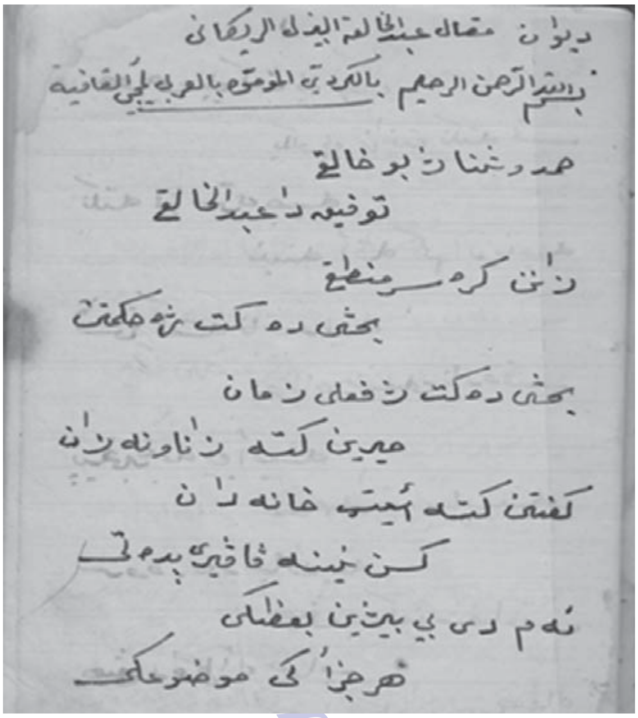

لاپەرێ ئێکێ ژ دیوانا بازلی (مەلا عەبدولخالق)

خودێ ، و ل کۆمەلگەها (باگێرا) ل گوڕستانا وێ هاتیە ڤەشارتن، دیوانا وی یا هۆزانان بۆ بەرهەڤکرنێ ددەستێ مەدایە، و ناسناڤێ وی یێ هۆزانی (بازلی) یە ([16]).

٢_ مالَباتا زانایێن مامیسا :

گوندێ مامیسا ئێك ژ وان گوندێن دەڤەرا رێکانیانە کو هژمارەکا باش ژ زانایان دناڤ دا پەیدابووین و رۆلەکێ باش و مەزن د مەیدانا زانستی و ئەدەبیاتا کوردی دا پشکداریەکا باش هەبووینە.

_ مەلا عەبدورڕەحیم مەلا ئەبو بەکر:

ئەڤ زانایە باپیرێ مەلا عەبدولَلاهی یە، بۆ ماوەیەکێ ل مەدرەسەیا (زەینەل بەگی) ل "خۆشاب" دەرسدەر بوویە ([17]) ، و هەیامەکێ ل مەدرەسەیا (سوور) ژی ل "جزیرا بۆتان" ژی دەرس گۆتینە و دەستنڤیس لێ هەبووینە، هەتا سالا (١١٠٧مش _١٦٩٥ز) ژی یێ ساخ بوو.

_ زانا مەلا ئەحمەدێ ئێکێ کوڕێ مەلا عەبدورڕەحیم :

ئێك ژ زانایێن مەدرەسەیا "مرادخان" بوو ل ئامێدیێ ل سەدسالیا (١٨ز) هەژدێ دا، خال و خەزیرێ (مەلا حاجی خەتیب بەنستانی) بوو.

_ مەلا عەبدوللاَهـ مەلا ئەحمەد رێکانی :

ئێك ژ ناڤدارە زانایێن بەهدینان بوو ، ناڤێ وی (مەلا عەبدولَلاە کوڕێ مەلا ئەحمەدێ ئێکێ کوڕێ مەلا عەبدورڕەحیم([18]) کوڕێ مەلا ئەبو بەکر کوڕێ مەلا عەبدولَلاە کوڕێ مەلا ئەبو بەکر کوڕێ مەلا عەبدولَلاە کوڕێ مەلا ئەبوبەکر کوڕێ حەجی مووسا کوڕێ پیر عیسا) یە، ل سالا (١١٦٩مش/ ١٧٥٥ز) هاتبوو سەر دونیایێ ([19])

١٦ - هێرش کەمال ڕێکانی، زانا و هۆزانڤان بازلی دئێکەم ڤەکۆلین و بەلاڤکرن دا ، گۆڤارا نیژەن ، ژ (١) ، شوبات ٢٠١٤، ل ٢٤_٢٥ ؛ هێرش کەمال رێکانی ، هۆزانڤانەکێ دی ژ کلاسیکیا کوردی (بازلی ١٩٠٢_١٩٨٢ز) ، گۆڤارا دیرۆك ، ژ (٤) ، بهارا ٢٠١٤، ل ١٥١.

١٧ - ئێك ژ دەستنڤێسێن وی دگۆڤارا نیژەن دا هاتیە بەلاڤکرن کو مێژوویا وێ ڤەدگەریت بۆ سالا (١١٠٠مش_١٦٨٨ز). بنێرە : گۆڤارا (نیژەن) ، هژمارە (٦) ، بهارا ٢٠١٦.

١٨ - دەستخەتەکا وی ل سالا (١١٠٧مش) ل ژێر ژمارە(٥٠٧٤) ل (دار المخگوگات العراقیه) هاتیە پاراستن و نڤێسین ب ڤی ڕەنگی یە : عبدالرحیم بن ابابکر بن ملا عبدالله بن ملا ابابکر بن ملا عبدالله بن حاجی موسی _ غفرالله لنا و لهم و لجمیع المسلمین (مایسمی! / ناڤێ دروست مامیسایە کو ناڤێ گوندێ زانایێ ژێگوتی یە) قریه و ریکاني ناحیه في مدرسه "الاحمر" الواقعه في الجزیر في یوم الجمعه قبل الغد في شهر سَفَر في سنه ١١٠٧من الهجره. بنێرە : محمد علي القرداغي، کنوز الکُرد في خزائن دار المخگوگات العراقیه ، ج٢، مگبوعات الاکادیمیه الکوردیه، (١٤٣٥هـ_ ٢٠١٤: أربیل)، ص ٣٠٥.

١٩ - تاریخ ولاده عبدالله ملا أحمد في سنه تسعه و ستین و مِایه بعد الألف. بنێرە : محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لەرێگەی دەستخەتەکانیانەوە ، ب٢ ، (بەغداد : ١٩٩٩)، ل ١٧٣.

ئـەڤ زانايـێ بەركەفتـى (مـەلا عوبەيـد) ب (مـەلا عوبەيـد) ژى بەرنيـاس و ناڤداربوويـە ([20])، هـەر وەكـى كـو ب ڤـى ناڤـى ئانكـۆ (عبيداللـه)ل سـەر موهـرا وى هاتبـوو نڤێسـين، ئەڤـە ژى بەڵگەيـە ل سـەر ناڤكرنـا وى ب (عوبەيدوڵـلاە).

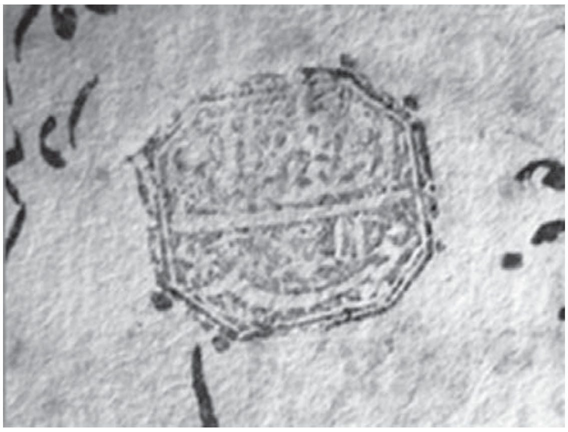

موهرا مەلا عەبدوللاهێ رێكانى

زانايـێ ژێگوتـى خەلكێ گوندێ (ماميسـا)([21]) سـەر ب دەڤـەرا (رێـكان) ڤەيـە كـو وى بخـو ل دووماهيـا گەلـەك نڤێسـينێن خـو دا ناڤـێ گونـد و عەشـيرەتا خـو دياركريـە ([22])، مامـێ زانايـێ ناڤـدار (مـەلا ئەحمـەدێ دويـێ كـوڕێ مـەلا عوسـمان ١٨١١_١٨٩٢ز)ە يـێ كـو بەرنيـاس ب (مـەلا ئەحمـەدێ بابـك / بابـێ هوزانڤـان حوسـنى بامەرنـى ١٨٦٨_١٩٤٠ز).

ناڤهاتـى ژبلـى زمانـێ كـوردى زمانێـن (عەرەبـى، فارسـى، توركـى) ژى ب باشـى دزانيـن و دەسـتنڤێس ب ڤـان زمانـان هەنـە ژ وان ژى وەك :

_ الرساله الحسابيه البهائيه :

ل سالا (١١٩٥مش/ ١٧٨١ز) ل باژێرێ مووسل نڤێسى بوو([23]).

_ كتاب(تحفه المحتاج في شرح المنهاج)([24]) لأحمد إبن حجر المكي الهيتمي :

ب دەسـتخەتێ مـەلا عەبدوڵلاهـى ل رۆژا پێنـج شـەمبى(١٦ زيلحيججـە ١١٩٨مشـەختى) كـو دبيتـە بەرامبـەر (١٧٨٤ /١٠/٣١زايينـى) هاتبـوو ڤەگۆهاسـتن ئانكـۆ نەقـل و نەسـخ كـرن.

_ بحور الشعر التركي :

بەحرێـت دروسـتكرنا هۆزانـان ب زمانـێ توركـى يـا عوسـمانى، بەحسـێ هەڤسـەنگێيت (وزن) بەيتێـت توركـى دكەتـن، و دگـەل شـرۆڤا ڕامانێـت پەيڤێـن هۆزانـان ب زمانێـن (كـوردى، عەرەبـى، فارسـى)، و بـۆ فێربوونـا زمانـێ توركـى و فارسـى ب رێكـەكا خـۆش و ب ساناهـى و رێخوشـكەر ، ئانكـۆ وەكـى فەرهەنگوكەكـێ ب تـەرزێ هۆزانكـى.

_ علم الكلام :

---

٢٠ - كاوه فريق احمد شاوەلى ئاميدي، إماره بادينان ١٧٠٠_١٨٤٢، مۆسسه موكرياني للگباعه والنشر، (أربيل : ٢٠٠٠) ، ص ٢٢٥.

٢١ - گۆندەك ب هەمان ناڤ دكەڤيته ل دەڤەرا (سنديان / زاخو).

٢٢ - ناڤهاتى ل سـەر دەستنڤێسـێن خـو ناڤـێ عەشـيرەتا خـو جـار ب (رادەكـى) و جـار ب (رێكانـى) دياركربـوون، رادكـى يـان رادەكـى / رادەكانى ناڤێ كەڤنێ عەشيرەتا (ڕێكان) بوويـە و ديرۆكنڤێسـێ كـوردێ مـەزن (شـەرەف خانـێ بەدليسـى) ژى د (شـەرەفنامێ) دا كـو ل سـالا (١٥٩٦/١٥٩٧ز) نڤێسـى بـوو ناڤـێ (رادەكانـى) بكارئينابـوو. بنێڕە : شـرفخان البدليسـي ، شـرفنامه ، ت : محمـد جميـل المـلا احمـد الروژبيانـي ، گ٢، مۆسسـه موكرياني للگباعـه والنشـر، (أربيـل : ٢٠٠١) ، ص ٢٥٧.

٢٣ - ژ دەستنڤێسا مەلا عەبدوڵلاهى هاتيه وەرگرتن، ژ ئەرشيفێ مامۆستا (محەممەد مەلا فوئاد ماميسى / بابێ فارس).

٢٤ - د. مسعود مصگفى الكتاني ، المساجد والمدارس والعلماء والمخگوگات في إماره بادينان، مگبعه هاوار، (دهوك : ٢٠١٠) ، ص ٢٣٢.

مـەلا عەبدولّاهـی یـا ڤەگۆهاسـتی (نەقلکـری) ل گۆنـدێ (باجلـێ)([25])، پەرتووکەکـە حاشـییە ل سـەر (خاجـە عەلـی سـەمەرقەندی) ئـەوا دکەڤیتـە ل سـەر ناما (العضدیـە)([26])

پشـتی ژیانـەکا مشـت و تێـر زانیـن و خزمەتـەکا هـەژی و هێلانـا ڤەرێـژەکا زەلال بـۆ نڤشـێ ل دویـڤ خـو دا ، ل نیڤا ئێکـێ ژ سـەدێ (١٣)ێ مشـەختی بەرامبـەر نیڤا دووێ ژ سـەدێ (١٨)ێ زایینـی ئانکـۆ ل سـالا (١٢١٠مشـەختی _١٧٩٥زاییـنی)([27]) ضـوو بـوو بەردلۆڤانیا خـودێ مـەزن.

_ عەبدولوەهاب مەلا عەبدولجەلیل مەلا عەبدوللاَە رێکانی :

ئەڤـە ئێـك ژ نەڤیێـن زانایـێ مـەزن (مـەلا عەبدولـلاَە مـەلا ئەحمـەد رێکانـی) بـوو، هـەر وەکـی نڤیسـەر و ڤەکۆلـەرێ ناڤـدار (محەممـەد عەلـی قەرەداغـی) دپەرتـووکا خـۆ (کنـوز الکُـرد) دا ئاماژە دایێ هەروەکـی تێـدا هاتیـە دیارکـرن: (خاتمـە تفسـیر البیضـاوي، ن: عبدالوهـاب بـن مـلا عبدالجلیل بـن مـلا عبدالله بـن مـلا احمـد بـن مـلا عبدالرحیـم الریکاني)([28])، و وەسـا هاتیـە خویاکـرن کـو ئـەڤ دەستنڤێسـە ل ژێـر ژمـارە (٢١٦١٧) ل (دار مخگـوگات العراقیـە) دا هاتیـە تۆمارکـرن و پاراسـتن.

_ مەلا ئەحمەد (دویێ) بابك ئەلصدیقی (١٢٢٦_١٣٠٩مش/ ١٨١١_ ١٨٩٢ز) :

ئێـك ژ زانایێـن بەرکەفتـی و ژێهاتـی بوویـە، کـو دبیتـە نەڤیـێ زانایـێ مـەزن (مـەلا ئەحمـەدێ ئێکـێ ئەلصدیقـی / مامیسـی)، ناڤـێ وی (مـەلا ئەحمـەد کـوڕێ مـەلا عوسـمان کـوڕێ مـەلا ئەحمـەد کـوڕێ مـەلا عەبدوڕەحیـم کـوڕێ مـەلا ئەبـو بەکـر کـوڕێ مـەلا عەبدولـلاَە کـوڕێ مـەلا ئەبـو بەکـر کـوڕێ مـەلا عەبدولـلاَە کـوڕێ مـەلا ئەبوبەکـر کـوڕێ حەجـی مووسـا کـوڕێ پیـر عیسـا) بـوو، ل سـالا (١٢٢٦مشـەختی_١٨١١زایینی) ێ هاتیـە سـەر دونیایـێ، و بەرنڤێـژی (ئیمامەتـی)ل تەکیا بامەرنـێ کربـوو، و ناسـناڤێ وی دگوتنـێ (مـەلا ئەحمـەدێ بابـك)، شـێخ تاهـر نەقشـەبەندی کضا خـو یـا بناڤـێ (غالیا ١٨١٣_١٨٨٦ز) ([29]) دابوویـێ و ئـەڤ کوڕێـن ل ژێـری ژێ هەبـوون : (مـەلا نەجمەددیـن : زانـا و باشـنڤێس و هۆزانڤـان بـوو، مـەلا مسـتەفا،

مـەلا عەبدوڕەحمـان : زانـا و هۆزانڤـان بـوو کـو ناسـناڤێ وی یـێ هۆزانـی "شـەوقی" بـوو، ئێـك ژ زانـا و دەرسـدەرێن تەکیـا بامەرنـێ بـوو، ب (عەبدوڕەحمـان شـەوقی) بەرنیـاس بـوو، و هۆزانڤـان ژی

٢٥ - دکەڤیتـە رۆژهەلاتـێ باژێـرێ زاخـو ، ژلایـێ باکـوری ڤـە گونـدێ سـپیندارۆکێ یـە، و ژلایـێ باشـوری ڤـە گوندێـن سـەرئاڤکێ و ئۆزمانایـە. بنێـڕە : وەصفـی حەسـەن ردێنـی ، شـەرێ باجلـێ ل سـالا ٩٨٣زا، گۆڤـارا دیـرۆك ، هژمـارە ٨، بهـارا ٢٠١٥، ل ٥٦.

٢٦ - د.مسعود مصگفی الکتاني ، المساجد والمدارس والعلماء والمخگوگات في إماره بادینان ، ص ٢٣٢.

٢٧ - یاسـین أفنـدي بـن خیرالدیـن الخگیـب العمـري ، الـدر المکنـون فـي المآپـر الماضیـه مـن القـرون/ الـدر المکنـون فـي تاریـخ القـرون (تاریخ یاسین افنـدي العمـري)، (مخگوگـه : ١٢٢٦هــ_١٨١١م) ، الورقـه : ٤١٦ ؛ یاسـین بـن خیرالدیـن الخگیـب العمـري ، غایـه المـرام فـي تاریـخ محاسـن بغـداد دار السـلام ، نشره علـي یوسـف البصـري، دار منشـورات البصـري ، (بغـداد:١٩٦٨) ، ص ١٠٨ ؛ محفـوڤ العباسـي، إمـاره بهدینـان العباسـیه، گ١، (الموصـل : ١٩٦٩)، ص١٧٣؛ کاوە فریـق أحمـد شاوەلی ئامیـدي ، المصـدر السـابق، ص ٢٢٥ ؛ خالـد محمـد شـریف السـندي ، زاخـو و إمـاره سـندیان ، مگبعـه المسـره ، (بغـداد: ٢٠٠٥) ، ص١٤٢ ؛ د. مسـعود مصگفـی الکتانـي ، مدرسـه قوبـا_قوبهـان ، (دهـوك : ٢٠٠٩)، ص ٢١٢ ؛ سـعید الحـاج صدیـق الزاخویـي ، زاخـو الماضـي و الحاضـر ، گ١ ، (زاخـو : ٢٠١٢)، ص ٢٣٩.

٢٨ - محمـد علـي القـرداغي ، کنـوز الکـورد فـي خزائـن دار المخگـوگات العراقیـه ، ج١ ، مگبوعـات گالـب سـید أحمـد فائـز ، (السـلیمانیه : ١٤٣٤هـ_٢٠١٣) ، ص٣٨٧.

٢٩ - أنور إبراهیم عبدالرزاق النقشبندي، إگلاله علی تأریخ بامرني في عهد شیوخ الگریقه النقشبندیه ،(دهوك : ٢٠١٧)، ص ٨٢.

بوویە و هۆزان ب فارسی و عەرەبی ڤەهاندینە، ژ دەستنڤێسێن وی دیوانا زانا و هۆزانڤان و مفتی محەممەدسەعید/ میهری (١٧٧٩_١٨٨٣ز) (نەڤیێ مەلا یەحیایێ مزووری: مرن ٧/ ١/ ١٨٣٩ز) یا بناڤێ (گولزار) نڤیسی بوو، ل سالا (١٣٤٨مش/١٩٣٢ز) ضووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ (٣٠)، حوسنی بامەرنی (١٨٦٨_١٩٤٠ز) : هۆزانڤانەکێ مللی بوو).

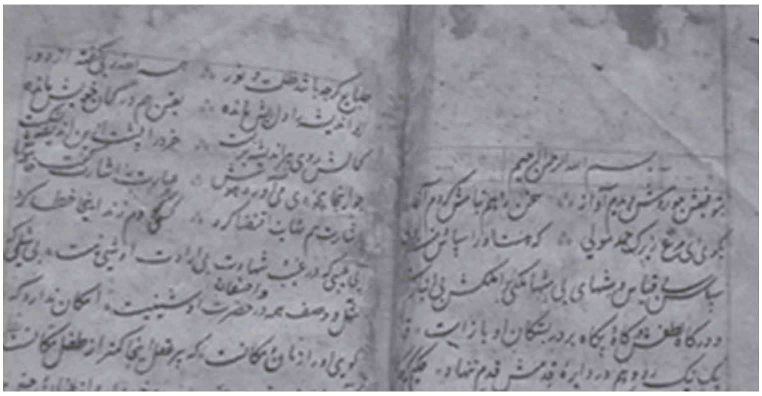

کتاب (العشق و التصوف)

مەلا نەجمەددین ئەلصدیقی (١٢٧٥_١٣٦٩مش/١٨٥٨_١٩٤٩ز):

ئێک ژ زانا و هۆزانڤان و باشنڤێسان بوو، ناڤێ وی "محەممەد نەجمەددین کورێ مەلا ئەحمەد (بابك) کورێ مەلا عوسمان کورێ مەلا ئەحمەدێ ئێکێ کورێ مەلا عەبدورڕەحیم کورێ مەلا ئەبو بەکر کورێ مەلا عەبدوللاَە کورێ مەلا ئەبو بەکر کورێ حاجی مووسا کورێ پیر عیسا"بوو، ل دووڤ ناسناما وی یا کەسایەتی ل سالا (١٢٧٥مش/١٨٥٨ز)ل بامەرنێ هاتبوو سەر دونیایێ، خەلکێ گوندێ (مامیسا) سەر ب دەڤەرا هۆزا (رێکان) ڤەیە، و ناسناڤێ وی یێ زانستی شێخی وی زانایێ ناڤدار (شێخ عەبدولوەهاب جەوادی یێ مووسلی) کربوو (ضیاء الدین)، ل مەدرەسەیا بامەرنێ ئانکۆ ل (تەکیا نەقشەبەندی) دەرسدەر بوویە، ژ زانایێن مەزن و تێر زانین و تێگەهشتی و شەهرەزابوو، ل سالا (١٣٦٩مش/ ١٩٤٩ز)ێ ضوو بوو بەردلۆڤانیا خودێ ، و ل گورستانا (مەزاری) ل بامەرنێ ل نێزیك قوبیا گورێ شێخ بهائەددین نەقشەبەندی هاتیە ڤەشارتن(٣١).

مەلا نەجمەددین ئەلصدیقی

---

٣٠ - الدهوكي ملا محمدسعيد ياسين البريفكاني ، مسعود محمدسعيد ياسين البريفكاني (اعداد)، فضلاء بهدينان ، (دهوك : ١٩٩٧) ، ص ٩٥؛ د.عماد عبدالسلام رؤوف ، مراكز ثقافيه مغموره في كُردستان ، مؤسسه موكرياني للبحوث و النشر ، (أربيل : ٢٠٠٨)، ص٣٥.

٣١ - الدهوكي ملا محمدسعيد ياسين البريفكاني ، المصدر السابق ، ص ٢٢.

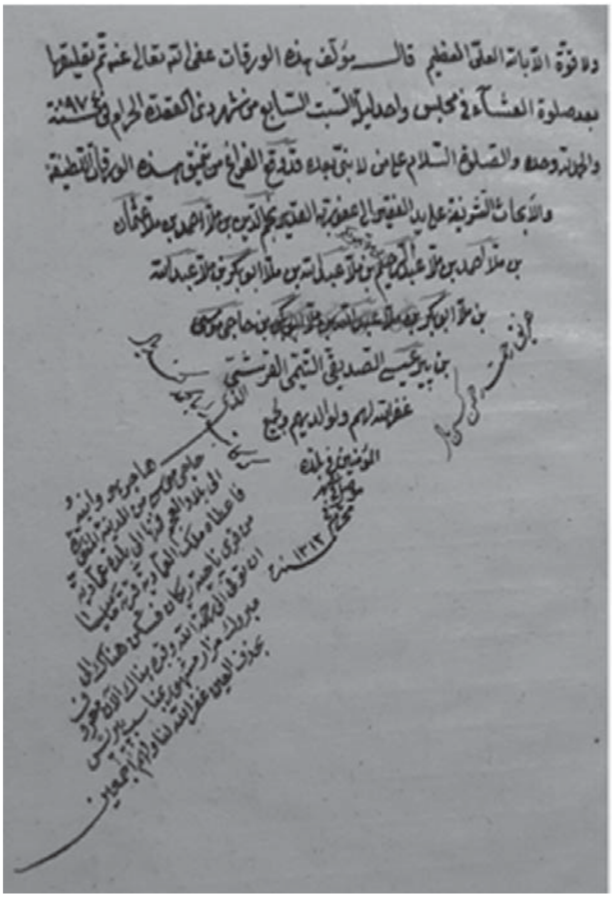

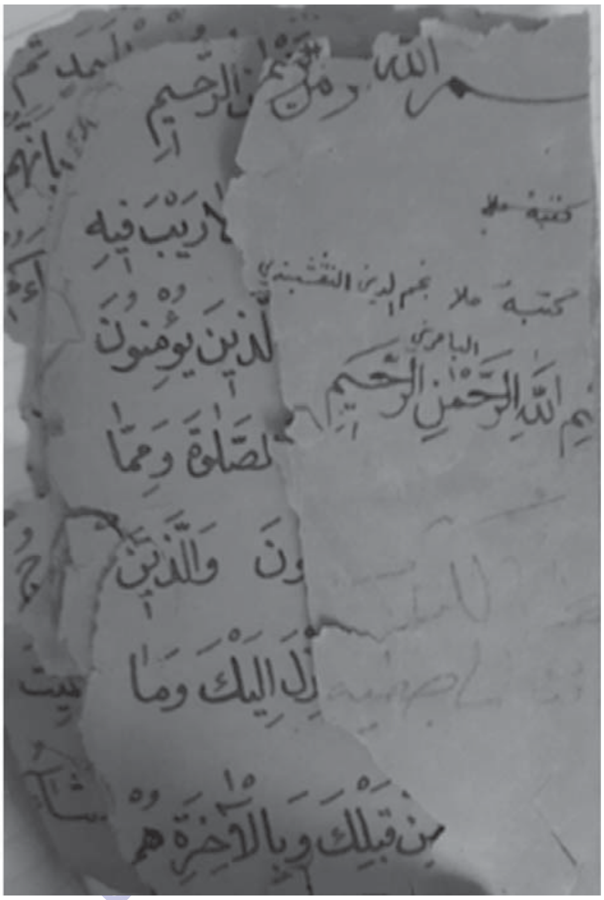

ژ دەستنڤیسێن (مەلا نەجمەددین ئەلصدیقی / مامیسی).

_ مەلا صالح مەلا عارف بامەرنی (١٣٣٢م _ ١٤٠٣مش/ ١٩١٤ _ ١٩٨٤ز) :

زانایێ بەرکەفتی و شەهرەزایەکێ بلیمەت بوویە دزانستێن شەرعی و زمانێ عەرەبی دا، ، ناڤێ وی ”مەلا صالح (بابێ قەیس) کورێ مەلا عارف کورێ مەلا مستەفا کورێ مەلا ئەحمەد (بابك) کورێ مەلا عوسمان کورێ مەلا ئەحمەدێ ئێکێ“ بوو، خەلکێ گوندێ (مامیسا/ رێکان) ە، ل سالا (١٣٣٢مش /١٩١٤ز) ل بامەرنێ هاتبوو سەر دونیایێ ، ل دەستپێکێ قۆرئانا پیرۆز ل دەڤ بابێ خو زانا (مەلا عارف) و مامێن وی ”مەلا صەدیق“ و ”مەلا جەواد“ خواندبوو، پاشی ضوویە خواندنگەها سەرەتایی و فێری خواندن و نڤیسینێ بوویە، و ل ژیێ دوازدی سالیێ دا ضوویە ل نك مامێ بابێ خو زانا ”مەلا محەممەد نەجمەددین ئەلصدیقی“ (١٨٥٨_١٩٤٩ز)، و پاشی ل نك بابێ خو ضەندەك ژ (تصریف الزنجاني)خواندی یە و ل نك مامێ وی مەلا جەواد تمام کریە، و ضەندین پەرتووکێن دیتر یێن زانستێن شەرعی ل دەڤ ضەندین زانایان خواندینە وەك : (مەلا عوسمان یەحیەوی/ ژبەر کو مەلا عوسمان ژ رەڤێشتا زانایێ ناڤدار مەلا یەحیایێ مزووری بوویە)، و ”مەلا شوکری ئەفەندی ١٨٥٤_١٩٣٨ز“ موفتیێ ئامێدیێ و پشتی مرنا وی ل دەڤ کورێ وی ”مەلا محەممەد شوکری ئەفەندی“ و پاشی ل سەر دەستێ زانا ”مەلا عەبدورەحمان مزووری“ خواندی یە، و پشتی هنگی ضوویە مووسل و ل دەڤ زانایێ ناڤدار (شێخ محەممەد

مەلا صالح مەلا عارف

رەشید خەتیب مووسلی)، و ل نك زانا "شێخ محەممەد جەوادی" (علم التجوید) بخواندنا (حفص عن عاصم) خواندی یە، و مفایەکێ باش ژ شێخێ خودێ نیاس یێ صوفی (عەبدولغەنی کوڕێ عەبدولغەفور ئەلحەببار) وەرگرتی یە، ل سالا (١٩٨٤ز) ضوو بوو بەر دلۆڤانیا خودێ (٣٢).

٣_ ماڵباتا زانایێن بەنستان :

ئێك ژ گوندێن دەڤەرا رێکان یێن ناڤدار و کەڤنار و گرنگە کو دگەلەك بیاڤێن ژیانێ دا زانا و ناڤدارێن بەرکەفتی دناڤ دا دیاربووینە، ئەڤجا ض ل سەر ئاستێ زانستێن ئایینی و رەوشەنبیری و پەروەردەیی و جڤاکی و سیاسی، کو دێ ل ڤێرێ ئاماژێ دەینە کورتە ژینەنیگارا هژمارەکا ژ وان زانایێن ئایینی :

_ مەلا حاجی یێ خەتیب رادەکی (رێکانی) :

ئێك ژ زانایێن ناڤداربوویە، ل ضەرخێ (١٢) دوازدێ مشەختی بەرامبەر سەدێ (١٨)ێ زایینی ژیابوو)[٣٣]، ناڤێ وی (مەلا حاجی کوڕێ مەلا محەممەد کوڕێ مەلا مووسا)یە، ئێك ژ زانا و خودێناس و داخازکەرێن زانینێ یێ بیرتیژبوویە، ئاکنجی یێ خەلکێ گوندێ (بەنستان _ رێکان) بوو، ژ وێرێ ئانکۆ(بەنستان) مشەخت ببوو ئامێدیێ، ل دەڤ خالێ خۆ زانایێ بەرکەفتی (مەلا ئەحمەد ئەلصدیقی یێ ئێکێ _ مامیسی) زانستێن ئایینی خواندینە، یێ کو پاشایێ ئامێدیێ یێ وی دەمی (ئیسماعیل پاشایێ ئێکێ ١٧٦٨_١٧٩٨ز) داخاز ژێ کربوو کو بهێتە ڤەگۆهاستن ژ (رێکان) بۆ (ئامێدیێ) بۆ دەرسگوتنێ ل مەدرەسەیا(مرادخان)، لەوما دەمێ (مەلا ئەحمەد) دضیتە ئامێدیێ، خارزایێ خۆ (حاجی) ژی دگەل خۆ دبەتن، دا کو پتر فێری زانستان بیتن، و ل وێرێ گەلەك زانستێن ئایینی نیشاددەتن هەتا باش شەهرەزا وتێر زانین دبیت و دەستوورناما مەلاتینیێ ددەتێ ، و کضا خۆ (غالیا)یێ ددەتێ، و ب ووتاربێژ (خەتیب) ل جامعا (ئامێدیێ) دادمەزرینیت، لەوما ب (مەلا حاجی خەتیب) هاتیە ناڤکرن و بەرنیاسین، مەلا حاجی دوو کوڕ ل دووڤ خو دا هێلابوون : (شێخ تاهر نەقشەبەندی)، و (مەلا حسێن) یێ کو بەس کوڕەك ل دووڤ خودا هێلای، ئەو ژی (مەلا قاسم) و ئەوی ژی بتنێ کضەك بناڤێ (ئەسماء) هەبوو، هەتا سالا(١٢٠٠مش/١٧٨٥ز) ژی یێ ساخ بوویە هەر وەکی ژ دەستنڤیسەکا وی دهێتە دهێتە زانین یا نەسخ کرنا (حاشیه علی البهائیه) ئەوا ل سالا (١٢٠٠مش) نڤیسی کو ل ژێر ژمارە (١٩٤٦٢) ل (دار المخگوگات العراقیه) هاتیە پاراستن.

العمادي : ١٩٤٦٢ (حاشیه علی البهائیه) ن : حاجي _لم یحج _ بن ملا محمد الرادکي وگناً و البستاني (البنستاني) مسکناً تبعا و العمادیه لاحقا في شهردار ملا شاهویي شاهولیان في حکومه اسماعیل باشا ١٢٠٠هـ.

یژکر فیها ان الملا حمزه السورداشي والملا صبغه الله یقولان : من قرآ آیه (لا یجلیها

---

٣٢ - د.اکرم عبدالوهاب ، الإمداد شرح منقومه الاسناد ، ج٢، ص ٣٨- ٥٣، ج١٠، ص ١١٩ ؛ جاسم عبد شلال ، علماء قدموا الی الموصل من الکرد ومن کردستان ، مدیریه الگباعه و النشر في دهوك ، (دهوك : ٢٠١٢)، ص ٢٦٣.

٣٣ - د. عماد عبدالسلام رؤوف، المعجم التاریخي لإماره بهدینان ، (أربیل : ٢٠١١) ، ص ١١٤.

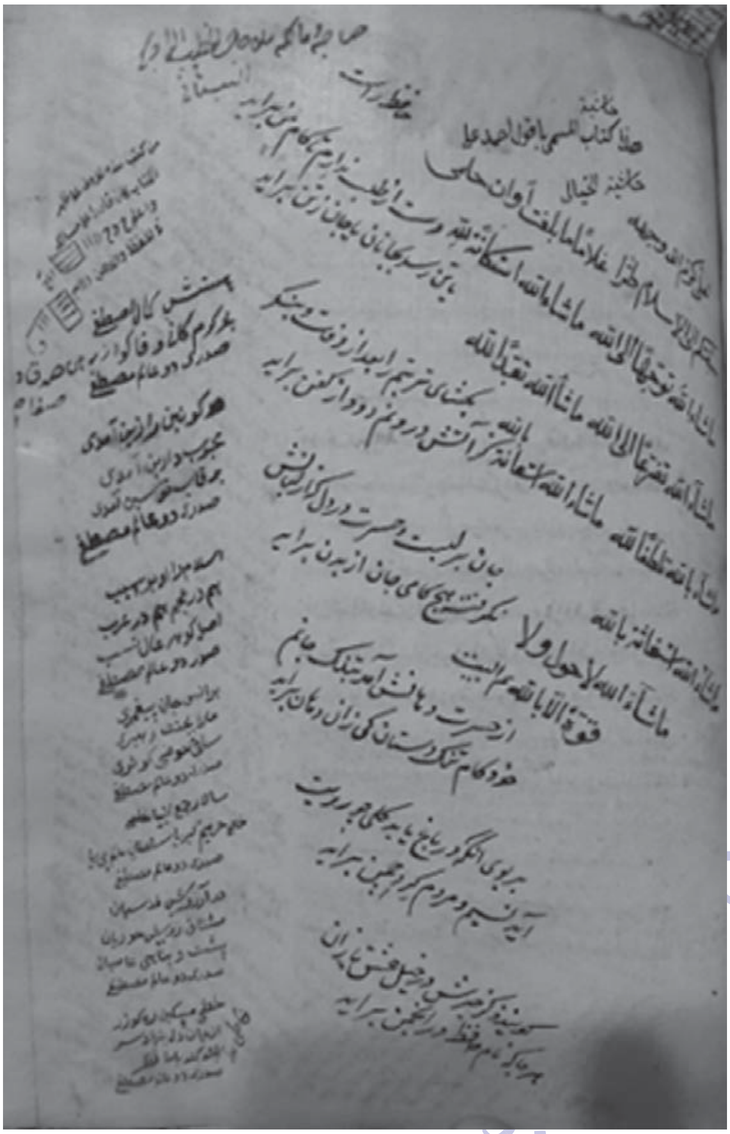

ئێك ژ دەستنڤیسێن مەلا حاجی رادەکی بەنستانی

لوقتها إلا هـو) الـف مـره عـلـى المـاء وينفـپ فيـه بعـد كل مائـه مـره تكـون مفيـده لمرض(بيڤيـرى) و هـژا مجـرب إن شـاءالله ([٣٤]).

_ حاجـی عەبدورڕەحمـان مـەلا محەممـەد مـەلا حاجـی بەنسـتانی :

ئێـك ژ زانایێـن دەڤـەرا ئامێدیـێ بوویـە یـێ سـەردەمێ میـرێ میرگەهـا بەهدینـان ئیسـماعیل پاشـایێ ئێکـێ (١٧٦٨_١٧٩٨ز)، خەلکـێ گونـدێ (بەنسـتان) ل دەڤـەرا (ڕێـکان)ە، و ل سـالا (١١٩٥مـش/١٧٨٠ز) ل مەدرەسـەیا (مرادخـان) ([٣٥]) ل ئامێدیـێ وانـە گوتینە، و هـەر ل ڤـێ خواندنگەهـێ پەرتووکەکا (علـم الـکلام) ێ یا(عیصامەددیـن ئەسـفرائینی) ب دەسـتنڤیسـا خـو ل سـالا (١١٩٥مـش /١٧٨٠ز) نڤیسـی یـە، و پەرتـووکا (عبـد الحکیـم) یـا بـوارێ مەنتقـی (المنگـق) ([٣٦])، و ل سـالا (١١٩٩مـش /١٧٨٤ز) (النـكاح فـي شـرح المنهـاج) یـا کـو دبێژنـێ (تحفـه المحتـاج لابـن حجـر المكي) هـەر ل مەدرەسـەیا (مرادخـان) ژ پێخەمـەت سـەیدایێ خـو(مـەلا حاجـی خەتیـب بەنسـتانی) نڤیسـی بـوو([٣٧]).

_ شێخ تاهرێ نەقشەبەندی (١١٩٨- ١٢٥٨مش / ١٧٨٣- ١٨٤٢ز) :

٣٤ - محمد علي القرداغي ، كنوز الكُرد في خزائن دار المخگوگات العراقيه ، ج٢ ، ص ٣٣٤.

٣٥ - مەدرەسـەیا مرادخـان بـەگ : ئـەڤ مەدرەسـەیە دکەڤیتـە نێزیکـی دەرگەهـێ ڕۆژهەلاتی(دەرگەهـێ زێبـار) یـێ کـەلا ئامێدیـێ ، ژلایـێ (مرادخـان بـەگ کـوڕێ یووسـف خـان بـەگ کـوڕێ بایـرام خـان بـەگ کـوڕێ سـۆلتان حسـێن وەلـی) ل نیڤـا ئێکـێ ژ سـەدێ (١٧ز) دناڤبـەرا (١٠٤٨_١٠٧٢مـش/ ١٦٣٨_١٦٦١ز) ئاڤاکربـوو، و گەرۆکڤانـێ عوسـمانی (ئەولیا ضەلەبـی١٦١١_١٦٨٢ز) ژی دەمـێ ل سـالا (١٦٥٦ز) سـەرەدانا بەهدینـان کـری دپەرتـووکا خـو (سیاحتنامه) دا بەحسـێ مەدرەسـەیێ ژی کریـە و گوتیـە : مەدرەسـەیەکا مەزنـە و دکەڤیتـە نێزیکـی سـەرایێ و هـەر سـوختەیەکا وێ حوجرێ خـارن و شـەمالکێت وێ بـۆ دهێنـە بکارئینـان. بنێڕە : نـزار ئەیـووب گولـی ، ژ هۆزانڤانێـت کەڤنێـت بەهدینـان مـەلا رەمەزانـێ عەبباسـی، گۆڤـارا دیـرۆك ، ژ (١٢)، پایـزا ٢٠١٦، ل ٤٠ ؛ د.مسـعود مصگفـى الکتانـي ، المسـاجد والمـدارس والعلمـاء والمخگـوگات فـي إمـاره بادینـان ، ص ٤٤_٤٥.

٣٦ - د. مسعود مصگفى الكتاني ، مدرسه قوبا _ قبهان ، ص ٣٧٦.

٣٧ - د. مسعود مصگفى الكتاني ، المساجد والمدارس والعلماء والمخگوگات في إماره بادينان ، ص ٢٣١.

ناڤێ وی(شێخ تاهر کورێ مەلا حاجی) ([٣٨])بوو، خەلیفەیێ مەولانا خالد نەقشەبەندی (١٧٧٩_١٨٢٦ز) بوو، ل دەستپێکێ ل دەڤەرا رێکان هاتبوو ل ئامێدیێ و لێ ئاکنجی ببوو، بەلێ پشتی ناکۆکیا دناڤبەرا وی و دووماهیك میرێ میرگەها بەهدینان (ئامێدیێ) "ئیسماعیل پاشایێ دووێ" (١٨٣٦_١٨٤٢ز) دا رووداى، شێخ تاهر نەضار دبیت بضیتە مووسل و والیێ مووسل (محەممەدپاشا ئیجە بیرقدار ١٨٣٦_١٨٤٤ز) ئەردێن دەڤەرا (دەنەدان)ل مووسل و هندەك گوندان بۆ دکەتە وەقف و ل وێرێ تەکیەکا نەقشەبەندی دانیت و دمینتە ل وێرێ هەتا کو ل سالا (١٨٤٢ز) ضوویە بەردلۆڤانیا خودێ و ل گورستانا(نەبی شیپ) هاتیە ڤەشارتن، ژ خەلیفەیێن وی یێن رێبازا نەقشەبەندی : کورێ وی شێخ محەممەد، شێخ یووسف زاخۆیي ل زاخۆ، شێخ محەممەد هرۆری ل بەرواری بالا، شێخ ئەحمەد ئەلحوبەیتی ل مووسل، شێخ داود ئەفەندی نەقشەبەندی ل بەغدا([٣٩]).

_ شێخ محەممەد نەقشەبەندی (١٢٢٧- ١٣٠٨مش / ١٨١٢- ١٨٩٠ز) :

ناڤێ وی (شێخ محەممەد کورێ شێخ تاهر کورێ مەلا حاجی) بوو، ل سالا (١٢٢٧مش/١٨١٢ز) ل مووسل هاتبوو سەر دونیایێ ، زانستێن ئایینی ل سەر دەستێ بابێ خو و زانایێن مووسل خواندبوون، ناسناڤێ وێ دگوتنێ (نور الدین)، پشتی مرنا بابێ خو ل سالا (١٨٤٢ز) ڤەدگەریتە بامەرنێ و تەکیا نەقشەبەندی لێ دادمەزرینیت ، ل سالا (١٨٥٣_١٨٥٦ز) دشەرێ (قەرم) و هەر وەسا شەرێ دناڤبەرا دەولەتا عوسمانی _ رۆسیا (١٨٧٧_١٨٧٨ز) پشکداری کربوو کو سەرکردایەتیا خەلکێ مووسل کربوو کو خەلکی ب سروود ڤە دگوت : یا ربنا صل علی المختار.. وأجعل لنا نصراً علی الکفار ([٤٠])، ل سالا (١٣٠٨مش/١٨٩٠ز) ل بامەرنێ ضووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ و ل ناڤ قوببەیێ دا ل گورستانا مەزاری هاتیە ڤەشارتن.

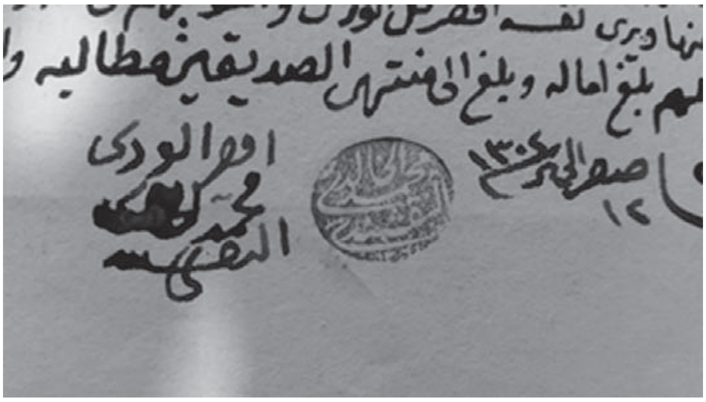

٣٨ - هندەك نڤیسەران ب شاشی ڤە کریە (مەلا صافی) وەك : محفوظ العباسي ، إمارە بهدینان العباسیه ، ص١٥١ ؛ کاوە فریق احمد شاوەلي ئامیدي ، إمارە بادینان ١٧٠٠_١٨٤٢، ص٢١٧

٣٩ - أنور إبراهيم عبدالرزاق النقشبدي ، المصدر السابق ، ص ٥٤.

٤٠ - أنور إبراهيم عبدالرزاق النقشبندي ، المصدر السابق ، ص٥٧.

كێلیا طورێ مەلا حەیدەر

_ مەلا حەیدەر نەقشەبەندی (....- ١٢٧٧مش /.... - ١٨٥٦ز) :

ئەڤ زانایە بابێ مەلا تاهرێ (دویێ) نەقشەبەندی یە، ئێك ژ دەرسدەرێن تەكیا نەقشەبەندی بوو ل بامەرنێ، ژبلی سالا مرنا وی ل سەر كێلیا وی دناڤ قوببەیا شێخێن بامەرنێ دا ل گورستانا مەزاری كو (١٢٧٧مش)ل سەر هاتیە نڤێسین دبیتە (١٨٥٦ز) هەتا نوكە ض زانیاری و دەستخەتێن وی ب دەستمە نەكەفتینە[٤١].

_ شێخ محەممەدسەلیم نەقشەبەندی (١٢٧٤ - ١٣٤٤مش / ١٨٥٧- ١٩٢٥ز) :

ئەو كورێ شێخ محەممەد نەقشەبەندی بوو، ل سالا(١٢٧٤مش/١٨٥٧ز) ل تاخێ (الخاتونیە)

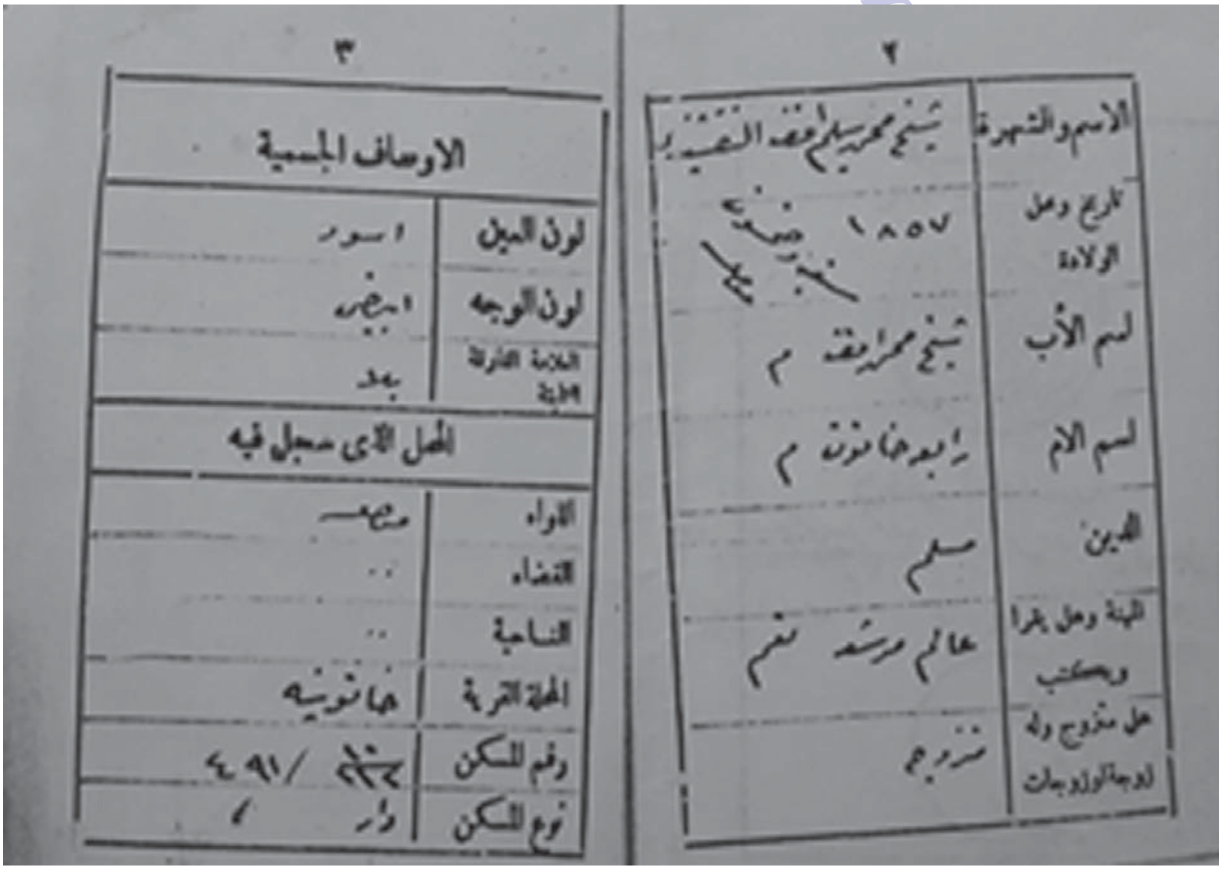

٢

الاسم والشهرة	شيخ محمد سليم افندي النقشبندي
تاريخ ومحل الولادة	١٨٥٧ شيخ [illegible]
اسم الأب	شيخ محمد افندي م
اسم الأم	رابعة خاتونة م
الدين	مسلم
المهنة وهل يقرأ ويكتب	عالم مرشد نعم
هل متزوج وله زوجة أو زوجات	متزوج

٣

الاوصاف الجسمية	
لون العين	اسود
لون الوجه	ابيض
العلامة الفارقة	[illegible]
المحل الذي سجل فيه	
اللواء	موصل
القضاء	..
الناحية	..
المحلة القرية	خاتونية
رقم المسكن	٩١/٤
نوع المسكن	دار

ل مووسل هاتبوو سەر دونیایێ ([٤٢])، ل دەستپێكێ قورئانا پیرۆز و زانستێن شەرعی ل دەڤ بابێ خو خواندبوون ، و هەر وەسا ل مووسل ل دەڤ (شێخ سەید حەسەن خەلیفە مووسلی/ تەقییەددین) خواندبوو، پشتی مرنا بابێ خو ببوو شێخ و دەرسدەرێ تەكیا نەقشەبەندی ل

---

٤١ - سالا مرنا وی ژ كێلیا گورێ وی هاتیە ڤەگوهاستن.

٤٢ - ژ دەفتەر نفووسا وی هاتیە وەرگرتن.

مووسل([٤٣])، شێخی کەسایەتیەکا بەرضاڤ هەبوو ل مووسل کو ل (٣١ کانوونا ئێکێ ١٩٢٤ز) دەمێ شاه فەیصەلێ ئێکێ بۆ جارا دویێ سەرەدانا مووسل کری شێخ ئێك ژ وان کەسایەتیا بوو کو پێشوازیا شاندێ شاهی کری، ل سالا (١٣٤٧مش/١٩٢٨ز) ضووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ و ل مووسل ل گۆڕستانا (نەبی شیت)هاتیە ڤەشارتن.

_ یووسف بەنستانی یێ رادەکی (رێکانی) :

ئێك ژ زانایێن دەڤەرا رێکان بوو ل نیڤا دویێ ژ سەدێ (١٨ز)هەژدێ و ل نیڤا ئێکێ ژ سەدێ (١٩ز) نۆزدێ ، ئێك ژ شاگردێن زانایێ مەزن (مەلا یەحیایێ مزووری ١٧٢٢_١٨٣٩ز) بوو ل مەدرەسەیا جەدید([٤٤]) (بەری هنگی ناڤێ وێ مەدرەسەیا سەیدخان بوو ، پاشی ببوو مەدرەسەیا جەدید و ل دووڤ دا هاتبوو نیاسین ب مەدرەسەیا مەلا یەحیایێ مزووری) ل ئامێدیێ ، دەستنڤیسەك یا (علم الكلام) یا ژ نڤیسینا (عەبدولغەنی ئەلنابلسی) و (محەممەد کوڕێ عومەر کوڕێ عەبدولجەلیل بەغدادی) ل سالا (١٢٢٦مش/ ١٨١١ز) نڤیسی بوو([٤٥]).

_ شێخ بهائەددین نەقشەبەندی (١٢٧٢- ١٣٧٢مش / ١٨٥٥- ١٩٥٢ز) :

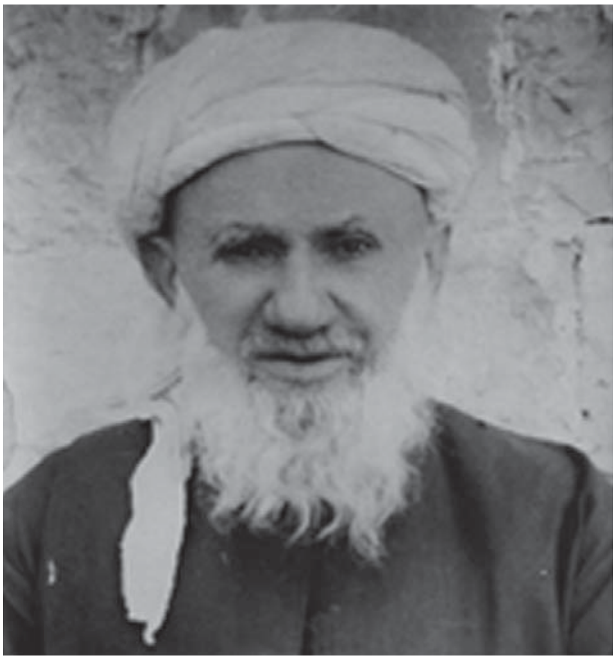

شێخ بهائەددین نەقشەبەندی

ئێك ژ زانا و کەسایەتیێن ئایینی و جڤاکی بوو، ل سالا (١٢٧٢مش/ ١٨٥٥ز) هاتبوو سەر دونیایێ ([٤٦]) ، ل دەستپێکێ زانستێن ئایینی ل نك بابێ خو (شێخ محەممەد) خاندبوون، دیسا ل نك مفتیێ ئامێدیێ (مەلا ئەسعەد مفتی) و ل زاخۆ ژی ل دەڤ خەلیفێ بابێ خو (شێخ محەممەدئەمین زاخۆیی) و ل مووسل ژی ل نك (مەلا خالد کوڕێ شێخ عەبدوللاَه ئەلعومەری) خواندبوون، ناڤهاتی ئێك کەسایەتیێن مەزن بوویە ل دەڤەرا بەهدینان، رێبەرێ رێبازا نەقشەبەندی بوویە ل تەکیا نەقشەبەندی ل بامەرنێ، و رۆلەکێ

---

٤٣ - أنور إبراهيم عبدالرزاق النقشبندي ، المصدر السابق ، ص ٧٩.

٤٤ - مەدرەسەیا جەدید (مەدرەسەیا سەیدخان / مەلا یەحیایێ مزووری) : ئەڤ مەدرەسەیە ژلایێ (میر سەیدخان کوڕێ قوباد بەگێ ئێکێ کوڕێ سۆلتان حسێن وەلی) ل سالا (١٠٢٤مش/١٦١٥ز) هاتبوو ئاڤاکرن لەوما هەر ب ناڤێ وی هاتبوو ناڤکرن، و هەر وەکی سالنامەیا نەزارەتا مەعارفێ یا سالا (١٣١٧مش) ئاماژە پێدای کو (سەیدخان بەگ) ئاڤاکەرێ ڤێ مەدرەسەیێ بوو، کو دپەرتووکخانا وێ دا نێزیکی هزار پەرتووکان هەبوون، بەلێ ل سالا ١٩٢٠ێ ژلایێ تیاریان ڤە هاتبوو سووتن و بتنێ (٣٥) پەرتووك ژ وێرانیێ هاتبوونە پاراستن! بنێڕە : عباس العزاوي (المحامي)، العماديه في مختلف العصور ، حققه : حمدي عبدالمجيد السلفي _ عبدالكريم فندي، مگبعه وزاره الپقافه ،گ١، (هولير : ١٩٩٨) ، ص٩٢ ؛ د.عبدالرحمن مزووری ، کاودانێن رەۆشەنبیری ل میرگەها بەهدینا، گۆڤارا دیرۆك ، ژ (٥)، هاڤینا ٢٠١٤، ل ١٠.

٤٥ - د.عبدالرحمان مزووری ، ژێدەرێ بەرێ ، ل ١٠ ؛ د. عماد عبدالسلام رۆوف، المعجم التاريخي لإماره بهدينان ، ص ٣٧٩.

٤٦ - بلند محەممەدشوکری موفتی ، موفتیێ ئاکرێ مهری و بەلگەهکرنا ژ دایکبوونا شێخ بهائەددین نەقشەبەندی ، گۆڤارا نیژەن ، ژ (٤) ، تەمموز تا کانوونا ئێکێ ٢٠١٤ ، ل ٤٦.

مەزنێ ئایینی و جڤاکی ل بەهدینان هەبوو، و تێکەلیەکا باش هەبوو دگەل پرسێن نەتەوەیی و پەیوەندییێن دگەل سەرکردێن کورد وەك : (شێخ عەبدوسسەلام (دویێ) بارزانی، شێخ ئەحمەدێ بارزانی ، مەلا مستەفا بارزانی...)، ل سالا ١٩١٩ێ سەرکردایەتیا خەلکێ دەڤەرێ کربوو دژی هێزێن بەریتانی (ئینگلیزی) و دئەنجام دا هاتبوو دەستەسەرکرن، ل رۆژا ضار شەمبی (١٩ رەبیعولئاخر ١٣٧١مش _ ١٦/ ١/ ١٩٥٢ز) ([٤٧]) ضووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ و ل گۆرستانا مەزاری ل بامەرنێ هاتیە ڤەشارتن.

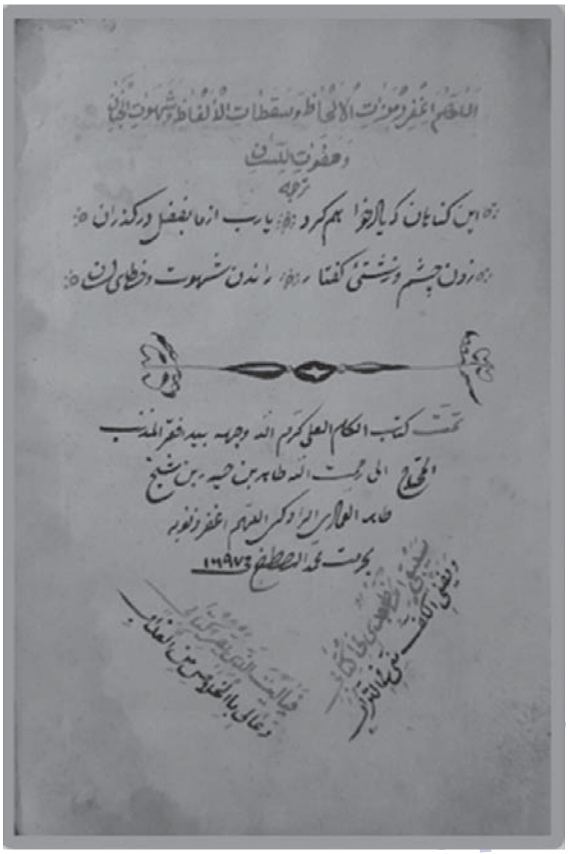

_ مەلا تاهرێ (دویێ) نەقشەبەندی :

ناڤێ وی (مەلا تاهر کورێ مەلا حەیدەر کورێ شێخ تاهر کورێ مەلا حاجی ڕادەکی/ ڕێکانی) بوو، ناڤهاتی ژ بنەمالەکا دیندار و زانا هاتبوو پەروەردەکرن.

دەربارەی سالا ژ دایکبوونا وی مە ض ئاگەهی ل سەر پەیدا نەکرینە، بەلێ ئەم دشێین سەردەمێ ژیانا وی بەرضاڤ بکەین ئەو ژی ل دووڤ سالێن ل سەر وان دەستنڤێسێن وی یێن ب دەستمەکەفتی هاتینە دیارکرن ئەو ژی سالا (١٢٩٧مش _١٨٨٠ز) یە ئانکۆ ل نیڤا ئێکێ ژ سەدێ نۆزدێ هاتبوو سەر دونیایێ و هەتا نیڤا دووێ ژ سەدێ نۆزدێ دژیانێ دا مابوو، دماڵباتەکا زانا و دیندار دا هاتبوو پەروەردەکرن، بابێ وی "مەلا حەیدەر" ل سالا (١٢٧٧مش_١٨٦٠ز) ضووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ و ل بامەرنێ هاتیە ڤەشارتن و سێ کوڕ ل دووڤ خو دا هێلابوون ئەو ژی : مەلا تاهر، مەلا محەممەدسەعید ، مەلا عەبدوللاه)، مەلا تاهری ژی سێ کوڕ هەبوون : (سلێمان ، مەلا حەسەن ، یووسف).

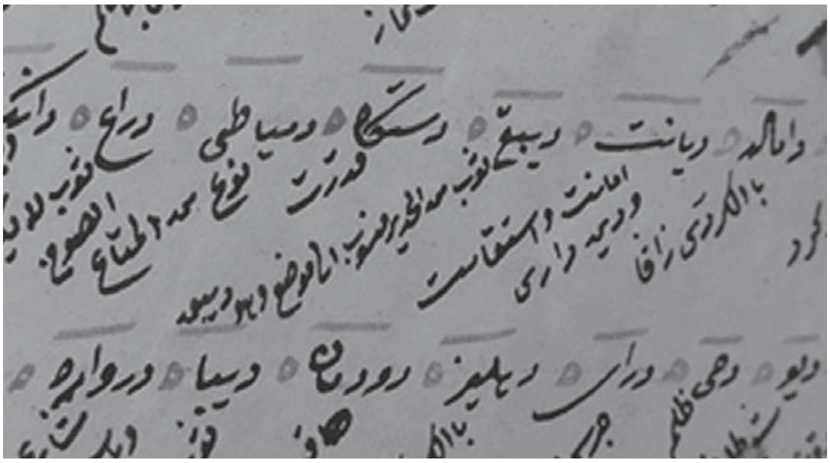

٤٧ - جريده (الأديب) ، الاحد ٢٤ ربيع الآخر ١٣٧١_٢٠ كانون الپاني ١٩٥٢ ؛ عباس العزاوي (المحامي) ، المصدر السابق ، ص٩٨.

_ شێخ غیاسەددین نەقشەبەندی (١٣٠٧ - ١٣٦٣مش / ١٨٩٠- ١٩٤٤ز) :

شێخ غیاسەددین

ئێـك زانـا و هۆزانڤانێـن مەزنێـن دەڤـەرا بەهدینـان بـوو، ل سـالا (١٣٠٧مـش/١٨٩٠ز) هاتبـوو سـەر دونیایێ، ئێـك ژ شـاگردێن مەدرەسـەیا قوبەهـان بـوو کـو ل دەف سـەیدایێ وێ (مـەلا شـوکری ئەفەنـدی ١٨٧٣_١٩٣٨ز) خاندبـوو، ژ ئەنجامـێ پێکولێـن و ب خەبـات و بزاڤا وی خواندنگەهـا سـەرەتایی ل سـالا(١٩٢٢ز) ێ ل بامەرنـێ هاتـە دانـان و دامەزرانـدن و ضەندیـن مەلاییـن تەکیایـێ وەکـو سـەیدا بـۆ فێرکرنـا زارۆکان هاتنـە دەستنیشـانکرن و پەرتـووك ژ رێڤەبەریـا پـەروەردێ ل باژێـرێ مووسـل (دائـره المعـارف) وەرگرتـن و خواندنگـەهـ ب ڕەنگەکـێ فەرمـی ل بامەرنـێ هاتەنیاسـین، ببـوو نوینـەر ل ئەنجومەنـێ نوینەرێـن عیراقـێ دا دناڤبـەرا سالێن(١٩٣٠_١٩٤٤) و ضەندیـن هەلۆیستێن کوردپـەروەری هەبووینـە، ل رۆژا(٢٣ شـەعبانا ١٣٦٣مـش _ ١٢/ ٨/ ١٩٤٤ز)ێ ب ئەگـەرێ نەخۆشـیەکا گـران یـا (گەوریـێ) ضووبـوو بەردلۆڤانیـا خـودێ و ل گورِسـتانا مـەزاری ل بامەرنـێ هاتیـە ڤەشـارتن (٤٨).

_ مەلا یاسین رێکانی (١٣٥٣- ١٤٢٦مش/ ١٩٣٤- ٢٠٠٥ز):

مەلا یاسین رێکانی

ناڤـێ وی (مـەلا یاسـین کـورِێ مـەلا محەممـەد کـورِێ مـەلا یاسـین کـورِێ مـەلا محەممەد) بـوو, ل سـالا(١٣٥٣ێ مشـەختی-١٩٣٤ێ زایینـی) ل گوَنـدێ (بـەنستان) ل دەڤـەرا (ڕێکـان) ژ مـالَباتـەکـا زانـا و دیندار و خودێناس و کـوردپەروەر کو ب (مالا مەلان) بـەرنیاسـە هـاتبوو سـەر دونیایێ، ل مووسل ل نك زانایێ ناڤدارێ نـەحـویێ (مەلا صالح مەلا عـارف ١٩١٤_١٩٨٤ز) (النحو, الصـرف)ێ دخـوینیت, و ل نـك (مــەلا عیسا خورکی- مزوری) ل (بـاب اللکش- مـووسل) (فقـە, شـەریعە,أصـول الفقـە, العقائد, التفسـیر, النحـو, الصـرف) خواندبـوون, و هــەر وەسـا(البلاغە, الحدیـپ الشـریف, التفسـیر, النحـو) ل نـك ڤـان ناڤدارێن مـووسل : (شێخ رەشید خـەتیب, شێخ عـوسمـان ئـەلـجبوری, شێخ بـەشیر ئەلسـەقال ١٩٠٥- ١٩٨٦ز) خوانـد بـوون, و ل سـالا(١٩٦٩-١٩٧٠ز)ێ ضووبوو(پەیمانگەهـائیسلامـی) ل(نبي شـیپ- نەبـی شیت/مووسل) و بـاوەرنـاما وێ وەرگرتبـوو ، ل دەسـتپێکێ ل روَژا ١٩٥٣/١/٢ێ تاکو ١٩٦٢/٣/١٢ێ پێشنڤێژی ل گوَندێ خـوَ (بەنستان)کری یـە, و ل گوَنـدێ (مـروانس) ژی هــەر ب هـەمـان کـار ڕابـوویە, و پاشی ل ڤـان جهان وەك (قورئانخوین, بانگدەر, پێشـنڤێژ, خوتبـە خویـن) هاتبـوو دامەزرانـدن : ل سـالێن (١٩٧٢-١٩٧٥ز)ێ قوَرئانخویـن و بانگـدەرو بەرنڤێـژو خوتبەخویـن ل

---

٤٨ - عباس العزاوي ، المصدر السابق ، ص ٩٨ ؛ هێرش کەمال رێکانی ، هندەك تشتێن دی ل دۆر هۆزانڤان غیاسـەددین نەقشـەبەندی ، گوَڤارا (سیلاڤ) ، ژ (٣) ، نیسان و گوَلان ٢٠٠٦ ، ل ٣٠.

جامعا (جویجات) ل (باب الجدید- مووسل)، و ل سالێن(۱۹۷۵-۱۹۸۲ز)ێ قوٚرئانخوین و بانگدەر ل جامعا (ئاغا- إعمارالشمال : نوکە ناڤێ وێ مزگەفتا دهوٚکا نوی یە) ل (تاخێ شێلێ- دهوٚك) ێ، و ل (۱۹۸۲/۲/۱۷-۱۹۸۳ز) ێ قوٚرئانخوین هەر ل جامعا (إعمارالشمال)

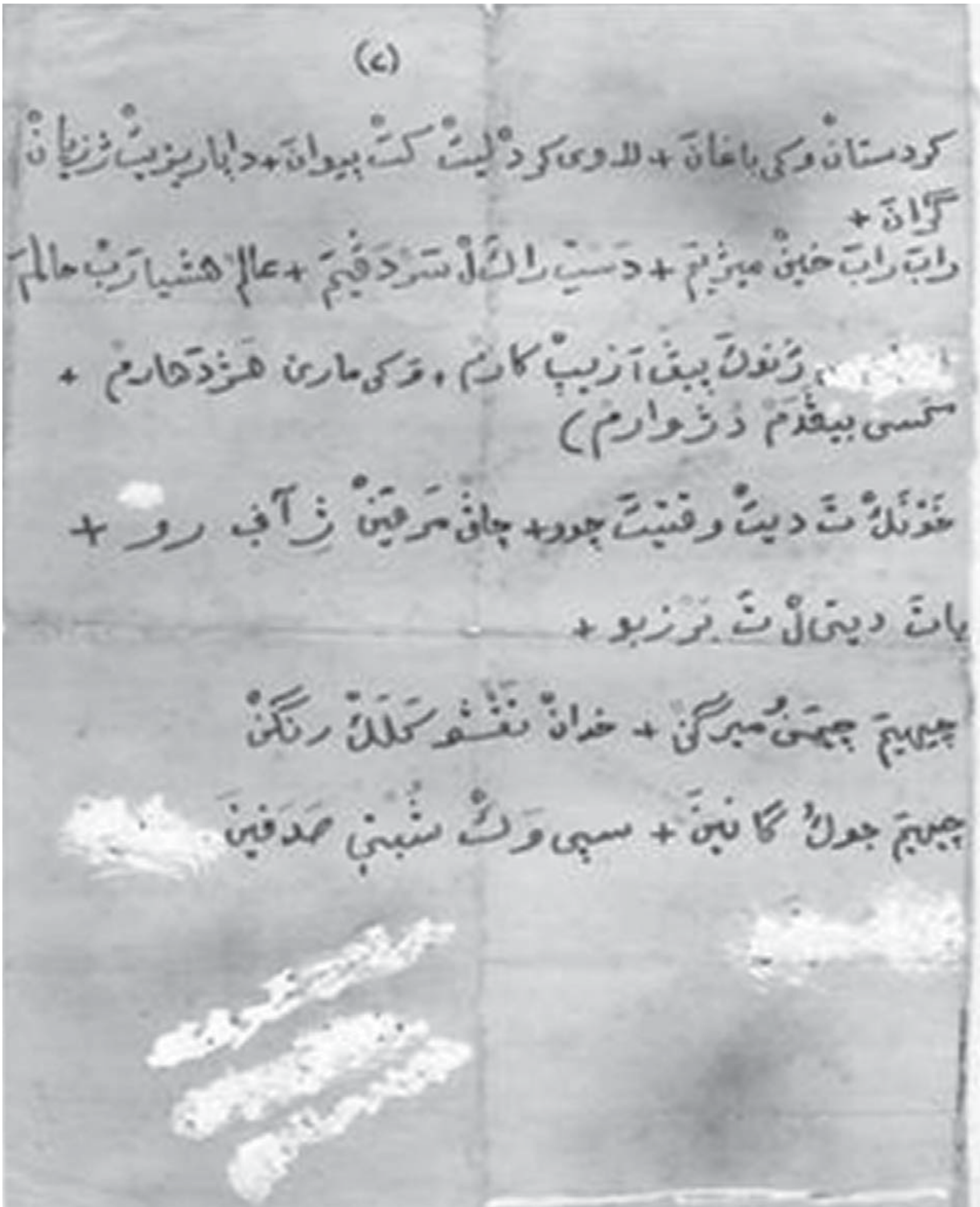
(٢)
کوردستان وەکی باغانە + للاوی کوردلیت کت بیوانە + دبار بزیبت ژ زبانە گرانە +
رابە رابە خێنی میژبە + دستێ رالکێ سەردقیمە + عالم هشیار ب حالمە
ژنوکە بیفن آزیب کارم + وەکی مارێ هژدهارم +
مکسی بیقدم دژوارم)
غونچەکا تە دیتە وقنیتە چوو + چاڤێ مرقێن ژ آف رو +
بانە دیتی لێ تە بزبو +
چیبیتە جیمێنی میرگێ + خدانێ نقشو گلێ رنگێ
چیبیتە جولێ گانیێ + سپی وەکە شێنی محمدفینێ

و ل سالا (۱۹۸۳ز)ێ ب ڕازەمەندی یا ئەمینداریێ گشتي یێ کاروبارێن ئەوقافێ (شێخ بشیر بریفکانی) ب کارێ (پێشنڤێژیێ و خوتبەخوین)یێ ل مزگەفتا (شێلادزێ یا مەزن) هاتبوو

دامـەزراندن , کـو دبیتـە ئێکـەم زانـا ل ڤـێ مـزگەفتێ هـاتیە دامەزرانـدن, و یـێ بـەردەوام بوویـە تاکوسـالا (١٩٩٩ز)ێ, پشـتی کـو تووشـی نەخۆشـیا (شـەلەلێ) بـووی ل ڤـێ سـالێ ئانکـۆ(١٩٩٩ز)ێ هاتیـە خانەنشـینکرن، و ل سپێدەهـیـا رۆژا ئێـك شـەمبـی (١٠ ێ زیلقیعـدە ١٤٢٦ێ مـشـەختی-٢٠٠٥/١٢/١١ێ زایینی) ل بـاژێرکێ (شێلادزێ) ضـووبوو بـەر دلـۆڤانیاخودێ مەزن و هـەر ل وێرێ ژی هـاتیە ڤەشـارتن، و دیوانـا وی یـا هۆزانـان بناڤـێ (گازیـا مـن) ل سـالا ٢٠٠٩ێ هاتبـوو ضاپکـرن ([49]).

تەوەرێ دویێ

پەیوەندیێن زانستی و جڤاکی دناڤبەرا دەڤەرا "رێکان" و " هەکاری / جولەمێرگێ " دا

أ : پەیوەندیێن زانستی :

ژ بـەر هەڤسـنووری و هەڤنێزیکیـا دناڤبـەرا هـەر دوو دەڤەرێـن "رێـکان" و "هـەکاری" دا هـەر ژ دەسـتپێکێن سـەدێ (١٦ز) شـازدێ پەیوەندیێـن زانسـتی دناڤبـەرا زانایێـن دەڤـەرا رێـکان و دەڤـەرا هـەکاری دا هەبووینـە، کـو دەڤـەرا هـەکاری خـودان میرگەهـەکا ناڤـدار و خـۆرت بوویـە دهەبونـا مەدرەسـەیێن ئایینـی و زانسـتێن شـەرعی دا، نەخاسـمە ئـەو مەدرەسـەیێن دنـاڤ مەلبەنـدێ (جولەمێرگـێ) پایتەختـا میرگەهـێ بخـو دا هەیـن، ژ وان مەدرەسـەیێن گەلـەك گرنـگ و ناڤـدار یێـن کـو زانایێـن دەڤـەرا رێـکان رۆلـێ خـو دنـاڤ دا هەبـووی ئـەو ژی وەك : مەدرەسـەیا زەینەلیـە([50]) ، مەدرەسـەیا مەیـدان ([51])

---

٤٩ - هێرش کەمال رێکانی، گازیا من دیوانا مەلا یاسین رێکانی ١٩٣٤_٢٠٠٥ ژیان و بەرهەم ، (دهۆك : ٢٠٠٩) ، ل ١٥_٢٩.

٥٠ - مەدرەسـەیا (زەینەلیـە) ل جولەمێرگـێ : ئـەڤ مەدرەسـەیە ژلایـێ میر "زەینـەل بەگـێ کورێ میر مەلـك بـەگ"ي ڤـە هاتیـە ئاڤاکـرن و ئـەو ب خـو ژ دحەوشـا وێـدا ڤەشـارتیە ، بەرمایێـن ڤـێ مەدرەسـەیێ دکەڤنـە تاخـێ بـن قەسـرێ (نوکـە دبێژنـێ بیضـەر) ، و کەڤنتریـن ژێـدەرێ بەحسـێ ڤـێ مەدرەسـەیێ کـري پەرتـووکا (مجموعـە فـي الفلـك و العقائد)بـە ئـەوا ژلایـێ (عەلـي کـوڕێ فەقـي محەممـەد کـوڕێ مـەلا عەلیـێ رێکانـي) ڤـە ل سـالا(٩٧٣مش/١٥٦٥ز) هاتیـە نڤێسـین ، دیسـا ناڤـێ وێ دپەرتـووکا (حاشـیە محـي الدیـن) دا هاتیـە ئـەوا ل سـالا (١١٤٩مـش/١٧٣٦ز) هاتیـە نڤێسـین.

٥١ - مەدرەسـەیا (مەیـدان) : دکەڤیتـە ناڤەراسـتا باژێـرێ جولەمێرگـێ و هەتـا نوکـە یـا ئاڤایـە، مەدرەسـە ئاڤاهیەکـێ مەزنـە ژ دوو قاتـان پێکدهێـت و ژ نڤێسـینا ل سـەر دهێتـە زانیـن کـو ل سـالا (١١١٢مـش/ ١٧٠٢ز) ژلایـێ میر " ئیبراهیـم بـەگ کـوڕێ میر محەممـەد بەگـي" ڤـە هاتیـە ئاڤاکـرن ، و بەلَگـە ژ بـۆ ڤـێ ضەنـدێ ئـەوە کـو ل ڤـي دەمـي "ئیبراهیـم بـەگ" میرێ هەکاریـان بـوو، ل سـالا (١١١٧مـش/ ١٧٠٥ز) زانـا (نـووح کـوڕێ مـەلا عەبدورڕەحمـان دۆسـتکی) پەرتـووکا (المسـعودي) ل ڤـێ مەدرەسـەیێ نڤێسـیبوو، هەروەسـا دوو ئایەتێـن قورئانـا پیرۆز ل سـەر دەرگەهـێ وێ هاتینـە نڤێسـین ئـەو ژي : "وَإِذْ بَوَّأْنَـا لِإِبْرَاهِيـمَ مَـكَانَ الْبَيْـتِ أَن لَّا تُشْـرِكْ بِـي شَـيْئًا وَطَهِّـرْ بَيْتِـيَ لِلطَّائِفِيـنَ وَالْقَائِمِيـنَ وَالرُّكَّـعِ السُّـجُودِ (الحـج :٢٦) ، إِنِّـي وَجَّهْـتُ وَجْهِـيَ لِلَّـذِي فَطَـرَ السَّـمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًـا ۖ وَمَـا أَنَـا مِـنَ الْمُشْـرِكِينَ " (الأنعـام : ٧٩). و هەروەکـی ددهێتـە تێبینیکـرن دهەلبژارتنـا ئایەتانـدا ئـەو ئایـەت هاتینـە نڤێسـین ئەوێـن پەیڤـا (ئیبراهیـم) بخوڤـە دگـرن، بەلـێ سـەرەراي ڤـێ ضەنـدي هنـدەك بەلَگـە ل بەردەسـتن کـو دیـار دکـەن ئـەڤ مەدرەسـەیە بـەري "ئیبراهیـم بەگـي" ژي هەبـوو، و ضێدبیـت ئـەوي ئـەڤ مەدرەسـەیە سـەر ژ نـوي ئاڤـا کربیـت، ضونکـە ددەفتـەرا وەقفـا هـەکاري دا ئـەوا ڤەدگەریـت بـۆ سـالا (١٢٧٣مـش/ ١٨٦٣ز) بەحسـێ هنـدەك وەقفـان هاتیـە کـرن کـو ژلایـێ میـر" ئێزدیـن شـێرێ سـێیێ " ڤـە بـۆ مەدرەسـە و مزگەفتـا دکەڤیتـە تاخـێ "مەیـدان" هاتینـە وەقفکـرن ، و هەروەکـی دیـار "ئێزدیـن (عزەددیـن) شـێر بەگـێ سـێیێ" بـەري "ئیبراهیـم بەگـي" میـر بـوو ، کـو هـەژی یـە بێژیـن "ئیبراهیـم بـەگ" کـوڕێ نەڤیـێ " ئێزدیـن شـێر بەگـی" بـوو (ئیبراهیـم بـەگ کـوڕێ محەممەدبـەگ کـوڕێ محـي السـنە کـوڕێ ئێزدیـن (عزەددیـن) شـێر بەگـێ سـێیێ) کـو ئێزدیـن شـێر بەگـی پتـر ژ (٤٠) ضـل سـالان حوکمداریـا میرگەهـا هـەکاری کربـوو ئانکـۆ دناڤبـەرا نێزیکـی سـالێن (١٦٤٥_١٦٨٨ز) کـو ل (٢٣ رەمەزانـا ١٠٩٩مـش_٢١ تیرمەهـا ١٦٨٨ز) ژ ئەگـەرێ (پیربـوون و بێضارەیـی و نەخۆشـیێ) دەسـتبەرداری حوکمـی ببـوو ، و برازایـێ وی (سـەیدخان بـەگ)ی جهـێ وی گرتبـوو. بنێرە : د.نـزار أیـوب گولـي ، إمـارە هـکاري فـي العهـد العپمانـي ١٥١٤_ ١٨٤٩م دراسـە تاریخیـە وپائقیـە ، دار سـپیرێز للگباعـە و النشـر ، (دهـوك : ٢٠١٧) ، ص ٧٨ و ٣٦٠ ؛ نـزار ئەیـووب گولـی ، خواندنگەهێـن میرگەهـا هـەکاری ل سـەردەمێ عوسـمانی دا ١٥١٤_١٨٤٩ز ، گۆڤـارا نیـژەن ، ژ (٦) ، بهـارا ٢٠١٦ ، ل ٢٩.

بۆ نموونە : ل سالا (٩٧٣مش/ ١٥٦٥ز) زانا " عیسا کوڕێ فەقي محەممەد کوڕێ مەلا عەلي یێ ڕێکاني" پەرتووکا (مجموعە في الفلك و العقائد) ل نك (مەولانا حەسەن) ل مەدرەسەیا زەینەلیێ (زەینەل بەگی) ل "جولەمێرگێ" نڤێسی بوو کو ل (دار المخگوگات العراقیە) ل ژێر ژمارە (١٤٠٠) هاتیە پاراستن : " (مجموعە في الفلك و العقائد) : ن : عیسی بن فقي محمد بن ملا علي الریکاني في قریە جولمرج في مدرسە امیر زینل بیك لدی مولانا حسن سنە ٩٧٣" (٥٢)، دیسا ل هەمان سال ئانکۆ (٩٧٣مش/١٥٦٥ز) دەستنڤیسەکا پتر ژ (٥٠٠) ڕووپەڕان ژلایێ " عەلی کوڕێ فەقي محەممەد کوڕێ مەلا عەلي یێ ڕێکاني" ل گوندێ (جولەمێرگێ) ل مەدرەسەیا میر (زەینەل بەگ) ل نك (مەولانا حەسەن) هاتبوو نەسخ کرن، و وەسا ژ هندەك پەراوێزێن (حاشییە)یێن وێ دهێتە زانین کو مەولانا (صالح هەکاری) ئەوێ بەری سالا (٨٨١مش/ ١٤٧٦ز) مری زانایەکێ فەلەکناسبوویە کو ل (خیزان) و (خەلاتێ) جەڕباندنێن ل سەر کێرەستوونێ / کەسکوسوور (قوس و قزح) هەبووینە (٥٣).

شێخ محەممەدسەلیم جولەمێرگی / هەکاری

و هەر وەسا ژ پەیوەندی و هەڤالبەندیێن زانایێن دەڤەرا هەکاری و نەخاسمە یێن (جولەمێرگێ) دگەل زانایێن تەکیا نەقشەبەندی ل بامەرنێ (کو دامەزرێنەرێن وێ بنیات ڕێکانی بووینە) ل دەستپێکێن نیڤا دویێ ژ سەدێ نۆزدێ و نیڤا ئێکێ ژ سەدێ بیستێ رۆل و پشکداریەکا مەزن و هەژی هەبوویە دڤێرکرن و ڕەوشەنبیرکرن و زانستی دا ، ئەڤجا ض زانینێن شەرعی یان زانینێن دیتر بن ، کو هندەك ژ زانایێن دەڤەرا هەکاری بیوونە شاگردێن ڕێیازا نەقشەبەندی ل دەڤ شێخێن بامەرنێ بۆ نموونە : شێخ "عەبدولمەجید جولەمێرگی" (٥٤) و شێخ "عەبدولعەزیز هەکاری" کو ژ خەلیفەیێن شێخ (محەممەد نەقشەبەندی ١٨١٢_١٨٩١ز) بوون، و

٥٢ - محمد علي القرداغي ، کنوز الکُرد في خزائن دار المخگوگات العراقیە ، ج١ ، ص٣٨٧ ؛ تەحسین ئیبراهیم دۆسکی ، فەقی و مەلا و مەدرەسە، (دهۆك : ٢٠١٢) ، ل ١٤١.

٥٣ - (مجموعە کبیرە نفیسە) بخگ : علي بن فقي محمد بن ملا علي الریکاني سنە پلاپ و سبعین و تسعمائە في قریە (جول مرج) في مدرسە (امیر زینل بیك) عند تاج علماء زماننا مولانا المعقم مولانا (حسن) الاحسن. بنێڕە : محمد علي القرداغي ، کنوز الکُرد في خزائن دار المخگوگات العراقیە ، ج١ ، ص ٣٨٧ ؛ محمد علي القرداغي ، کنوز الکُرد في خزائن دار المخگوگات العراقیە ، ج٢ ، ص ٥٦٦ ، ئەم دوورنابینین کو (عیسا) و (عەلی) برایێن ئێك بن ضونکی وەسا دزنجیرا ناڤێ وان دا دیارە، و دگەل ڤێ ضەندێ ژی نەدوورە ژی کو هەر دوو ئێك ناڤ بن (ئانکۆ شاشی دناڤی دا هەبیت ، ضونکی دهەمان سال دا و ل هەمان جە جار ناڤێ وی ب "عیسا" و جار ب"عەلی"هاتیە) کو عەلی ناڤێ دروستر بیت ، ضونکی وەکی دیار دکەڤن دا گەلەك ناڤکرنێن ب هەمان ناڤ هەبوون ئانکۆ ب ناڤێ باپیری هاتبیتە ناڤکرن ضونکی ناڤێ وی (عەلی کوڕێ فەقی محەممەد کوڕێ مەلا عەلی ڕێکانی) بوو، بۆ ئێکلاکرنا ڤێ ضەندێ پێدڤی یە ژ دەستنڤێسا وی بخو بهێتە زانین ئەوا کو ل (دار المخگوگات العراقیە) ل ژێر ژمارە (٨٤٠٠) هاتیە پاراستن. (ه.ك.ر).

٥٤ - ل سالا (١٣٥٤مش/ ١٩٣٥ز) ضەندین دەستنڤێس وەك : (الحاشیە للشاە حسین) و (حاشیە الوغ بیك علی المسعودي في ناڤر الادب) و (حاشیە ابو البقا علی القوشجي في علم الوضع) وەقفێن شێخ عەبدولحەمید جولەمێرگی بووینە بۆ تەکیا بامەرنێ. بنێڕە : د. مسعود مصگفی الکتاني، المساجد والمدارس والعلماء والمخگوگات في إمارە بادینان، ص٢٣٠.

شێخ "محەممەدسەلیم جولەمێرگی/ مارۆنسی" خیلافەتا رێبازا نەقشەبەندی ل سەر دەستێ (شێخ بهائەددین نەقشەبەندی ١٨٥٥_١٩٥٢ز) وەرگرتبوو([٥٥]).

حەجی محەممەدسەعید مەلا یاسین خانی

و هەروەسا زانا و هۆزانڤان (مەلا شەهاب هەکاری ١٨٩٠_١٩٤٧ز) ([٥٦]) ئێك ژ وان کەسان بوویە کو هەر ژ دەستپێکا ژیێ خو یێ زارۆکینیێ ب مەرەما خاندنێ بۆ تەکیا (بامەرنێ) هاتیە ڕەوانەکرن و ل دەڤ زانایێن وێ و نەخاسمە ل دەف زانا (مەلا عارف کوڕێ مەلا مستەفا مامیسی یێ رێکانی) برازایێ هۆزانڤان (حوسنی بامەرنی/ مامیسی ١٨٦٨_١٩٤٠ز) دەرسێن ئایینی خاندینە.

و ژ وان زانایێن جولەمێرگی یێن کو ل بامەرنێ کەسایەتیێن بەرضاڤ و خودان زانین بووینە کو ل بامەرنێ ئاکنجی بووین و بوینە دەرسدەرێن تەکیا و خواندنگەها بامەرنێ یا فەرمی وەك : مەلا یاسین خانی([٥٧])، و زانا حەجی محەممەدسەعید موفتی کوڕێ مەلا یاسین خانی ([٥٨]).

٥٥ - أنور إبراهيم عبدالرزاق النقشبندي ، إكلالە على تأريخ بامرني في عهد شيوخ الگريقە النقشبنديە ، (دهوك : ٢٠١٧)، ص ٥٦ و ٦٢ ؛ مستەفا نوری بامەرنی ، ئەڤەیە بامەرنێ ، (دهۆك : ٢٠٠٤)، ل ٧٠_ ٧٤.

٥٦ - مەلا شەهاب هەکاری : ناڤێ وی (مەلا شەهاب کوڕێ میرزوی عەلی کوڕێ هاجو) بوو، ل سالا (١٨٩٠ز) ل گوندێ (زیانش) ل دەڤەرا (پنیانش) هاتبوو سەر دونیایێ ، ژیێ وی حەفت سال بوون دەمێ بوویە سێوی و دایك باب لێ ضوینە بەردلۆڤانیا خودێ ، لەوما (وەلیا بەگێ ضەلی) ئەو دگەل زەلامەکێ خۆ بۆ خاندنێ هنارتە تەکیا (بامەرنێ) و ل دەڤ زانا و سەیدایێ تەکیایێ (مەلا عارف کوڕێ مەلا مستەفا نەقشەبەندی/ مامیسی یێ رێکانی) خاند، ئیجازا زانستی ل سەر دەستێ نەڤیێ زانایێ مەزن مەلا یەحیایێ مزووری (مەلا ئەحمەد کوڕێ عەبدولهادی ئەترۆشی) وەرگرتبوو، مەلا شەهابی دەستێ هۆزان ڤەهاندنێ ژی هەبوو ، ل سالا ١٩٤٧ز ل گوندێ (بەرئاشێ) ل دەڤەرا بەرواری ژێریان ضووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ و هەر ل وێرێ هاتیە ڤەشارتن. بنێڕە : عبدالرحمن مزوری ، مەلا شەهابێ هەکاری ، گوڤارا بەیان، ژ (١٢٤)، ١٩٨٦، ل ٧٥. د ڤی ژێدەری دا ب شاشی ڤە کریە (مەلا عارف کوڕێ مەلا صەدیق نەقشەبەندی) پسمامێ حوسنی بامەرنی، بەلێ یا دروست ئەوە هەروەکی مە دیارکری.

٥٧ - مەلا یاسین خانی : ناڤێ وی (مەلا یاسین کوڕێ حەجی صالح) بوو کو بنەرەها وان دگەهیتە هۆزانڤانێ مەزنێ کورد (ئەحمەدێ خانی ١٦٥٠_١٧٠٦/١٧٠٧ز)، ناڤهاتی زانایەکێ بەرکەفتی و تێرزانین بوو د فیقە و فەرمووده و تەفسیر و زانینێن دینی دا ، سەیدایێ مەدرەسەیا دیرۆکی " مەیدان " بوو ل جولەمێرگێ ، باوەرناما زانستی یا دینی ل سەر دەستێ مفتیێ ویلایەتا "بدلیس" زانا (محەممەدئەمین ئەفەندی بدلسی) وەرگرتبوو، پاشی ڤەدگەریتەڤە مەدرەسا "مەیدان" و ل وێرێ دبیتە سەیدا و دهەمان دەم دا وەك مفتیێ فەرمی ل " جولەمێرگێ " دهێتە دامەزراندن، ل سەردەمێ شەڕێ جیهانیێ ئێکێ ژ جولەمێرگێ مشەختبوو گوندێ بامەرنێ و لێ ئاکنجی بوویە هەتا کو ل سالا (١٣٣٧مش/ ١٩١٨ز) ضووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ و دوو کوڕ ل دویڤ خودا هێلاینە : مەلا محەممەدسەعید ، مەلا صالح (ئەڤە ضووبوو ئیرانێ و ل "شنۆ" ئاکنجی ببوو). بنێڕە : الدهوكي ملا محمدسعيد ياسين البريفكاني ، المصدر السابق ، ص ٣٦_٣٨ ؛ أنور إبراهيم عبدالرزاق النقشبندي ، المصدر السابق ، ص ١٠٤.

٥٨ - حەجی (محەممەدسەعید مفتی) : کوڕێ زانا " مەلا یاسین خانی" بوو، کەسایەتیەکا زانا بوو دزانینێن شەرعی و زانستێ زمانەڤانی (نەحو و صەرف) دا و ژبلی زمانێ کوردی زمانێن عەرەبی و فارسی و تورکی ژی ب خاندن و نڤێسین ڤە دزانین ، ل سالا ١٩٢٢ێ دەمێ شێخ غیاسەددین نەقشەبەندی ل سەر کیستێ خو ئێکەم خواندنگەهەکا فەرمی ل بامەرنێ ڤەکری ، حەجی محەممەدسەعید دبیتە ئێکەم ڕێڤەبەر و مامۆستایێ ڤێ خواندنگەهێ و یێ بەردەوام بوویە هەتا کو ل سالا (١٩٥٩ز) ێ هاتیە خانەنشین کرن ، دناڤبەرا سالێن (١٩٢٩_١٩٥٢ز) ضەندین دەستنڤێن نڤێسینە وەك : (شرح الزنجاني/ في التصريف) کو ضەندین رستەیێن وێ ب کوردی شرۆڤەکرینە بۆ ب ساناهي ئێخستنا تێگەهشتنێ، (برده المديح : البوصري) ، و ل زانستێ مەنتقی دا ژی پەرتووك نڤێسینە و ل سالا (١٩٢٩ز) (علم الوضع : عصام الدين) نڤێسی بوو ، و دەستنڤێسەك ب قەبارەکێ بضووك ل دۆر ڕێزمانا زمانێ عەرەبی نڤێسی بوو ، ژ بەر رەوشەکا تایبەت ژ بامەرنێ ضووبوو مووسل و ل وێرێ ئاکنجی ببوو هەتا کو ل سالا(١٩٦١ز) هەر ل وێرێ ضوویە بەردلۆڤانیا خودێ. بنێڕە: الدهوكي ملا محمدسعيد ياسين البريفكاني ، المصدر السابق، ص ٣٨ ؛ أنور إبراهيم عبدالرزاق النقشبندي ، المصدر السابق، ص ١٠٤.

ب : پەیوەندیێن جڤاکی :

و ژلایـێ پەیوەندیێـن جڤاکـی و خزمایەتـی ڤـە ژی پەیوەندیێـن بـاش دناڤبـەرا ماڵباتێـن زانایێـن نەقشـەبەندی ییێـن (بامەرنـێ) و دەڤـەرا هـەکارێ و نەخاسـمە ییێـن جولەمێرگـێ دا هەبووینـە بـۆ نموونـە: ژنـکا دویـێ یـا شـێخ بهائەددیـن نەقشـەبەندی کـو ناڤـێ وێ (ئەسـماخاتوون ١٨٩٦_١٩٥٩ز) ([٥٩]) بـوو خەلـکا جولەمێرگـێ بـوو، و هـەر وەسـا دوو هەڤژینێـن زانـا و هۆزانڤـان شـێخ غیاسـەددین نەقشـەبەندی ژی (١٨٩٠_١٩٤٤ز) ییێـن بناڤـێ (ڕەبیعـا) و (سـەرفەراز) ئـەڤ هـەر دووکـە ژی خەلکێـن جولەمێرگـێ بـوون ([٦٠]).

دیسـا ئێـك ژ ماڵباتێـن بنیـات جولەمێرگـی ییێـن کـو هـەر ژ کەڤـن دا هاتینـە بامەڕنـێ و لـێ جهـوار بوویـن ئـەو ژی (حەجـی سـەعدی کـوڕێ عەبدولـلاَه کـوڕێ عەلـی) بـوو، دەمـێ شـێخ بهائەددیـن ل سـالێن دووماهیـێ ژ سـەدێ نـۆزدێ دناڤبـەرا سـالێن (١٨٩٠_١٨٩٨ز)ضوویـە جولەمێرگـێ ل وێـرێ سـەعدی (حەجـی سـەعدی) کـو د ژیـێ گەنجاتیـێ دا بـوو داخـاز ژ شـێخی کـر دگـەل وی دا قەسـتا بامەڕنـێ بکـەت، و دەمـێ دهێتـە بامەڕنـێ و پشـتی ضەندیـن سـالێن ئاکنجیبوونـێ ل وێـرێ خێزانـێ دگـەل(دادا ئاسـیا) پێـك دئینیـت کـو خەلـکا ئامێدیـێ بـوو، حەجـی سـەعدی دوو کـوڕ ژێ هەبـوون (حەجـی نەجیـب ١٨٩٥_ ١٩٨٥ز) و(حەجـی تەوفیـق ١٩٠٣_١٩٩٧ز)، حەجـی نەجیبـی بـرازا شـێخ بهائەددیـن (فەهیمـا کضـا عەبدولقـادر کـوڕێ شـێخ محەممـەد نەقشـەبەندی) ئینابـوو، و حەجـی تەوفیـق ژی (حەلیمـا کضـا هۆزانڤـان حوسـنی (بامەڕنـی) ([٦١]) ١٨٦٨_١٩٤٠ کـوڕێ مـەلا ئەحمـەد بابـك مامیسـی/ ڕێکانـی) ئینابـوو.

---

٥٩ - أنور إبراهيم عبدالرزاق النقشبندي ، المصدر السابق ، ص ٨٢.

٦٠ - هێرش کەمال ڕێکانی، هندەك تشتێن دی ل دۆر هۆزانڤان غیاسەددین نەقشەبەندی ، ل ٣٠.

٦١ - أنـور إبراهيـم عبدالـرزاق النقشـبندي ، المصـدر السـابق ، ص ١٥ ؛ کارزان محەممـەد حسـێن ڕەشـید بامەڕنـی ، بامەڕنـێ دنـاڤ بەرپەڕێـن دیرۆکـێ دا ، پشـکا ئێکـێ ، (دهـۆك : ٢٠١٨) ، ل ٢٤١.

تەوەرێ سێیێ

رۆلێ زانایێن دەڤەرا رێکان ل مەدرەسەیا (قوبەهان)

مەدرەسەیا قوبەهان یا کو ب ناڤدارترین مەدرەسەیا دەڤەرا بەهدینان دهێتە نیاسین کو ل سەردەمێ میرێ بەهدینان سۆلتان حسێن (حسێن وەلی) کورێ سۆلتان حەسەن بەگ (١٥٣٣_١٥٧٣ز) هاتیە ئاڤاکرن لەوما هەر ژ بەر ناڤێ وی دهندەك دەستنڤیسان دا بناڤێ مەدرەسەیا (الحسینیه) هاتیە، و هەر وەکی گەرۆکڤان و مێژوونڤیسێ ناڤدارێ عوسمانی" ئەولیا ضەلەبی" (١٦١١_١٦٨٢ز) ئەوێ ل سالا (١٦٥٦ز) سەرەدانا دەڤەرا بەهدینان کری دپەرتووکا خو یا ناڤدار (سیاحتنامە) دا دەربارەی (قوبەهان) دبێژیت : " ئەڤ خواندنگەهە دکەڤیتە دبن کەلایێ دا (ئامێدیێ)، دناڤ باغ و بووستاناندا، هند مەزنە خو دێ بێژي کەلایە، ل سەر بانێ وێ (١٦) قوببەیێن " گومبەدێن " موکوم هەنە، و ژ (٦٠) حوجرەیان پێکدهێت، و دناڤ حەوشا وێدا برکەکا ئاڤێ و جووبار و نافورێن ئاڤێ هەنە، و ل هەر دوو رەخێن جادەیا وێ گۆل هاتینە ضاندن، و ل زڤستان و هاڤینان دناڤبەرا (٣٠٠-٤٠٠) شاگردە (فەقە) تێدا دخوینن، و هەمي جورێن زانست و هۆنەران تێدا دهێنە خواندن، هەر ژ زانستێ ئەرستووي هەتا زانستێ سرۆشتي!، ژمارەیەکا مەزن ژ باغ و بووستان و دوکان و ئاشەکێ ئاڤێ ب رەخڤە هاتیە ئاڤاکرن وداهاتێ وان بۆ وەقفا مەدرەسەیێ یە،

شوونەوارێ دەرگەهێ مەدرەسەیا قوبەهان ، ٢٢ / ٧ / ٢٠١٦.

ئەڤە ژبلي داهاتێ دێر و کەنیسە و جزیا (٥٠) گوندێن مەسیحیان، و مامۆستایێ مەزنێ وێ "رێڤەبەرێ وێ" شێخولئیسلامێ "موفتیێ" میرگەهێ یە، ل مێڤانخانا وێ رۆژانە دوو دانێن خوارنێ دهێنە دانان، و ضونکە ئەڤ خواندنگەهە ب رِەخ پرا (قوبەهان) هاتیە ئاڤاکرن لەوما ب ناڤێ (مەدرەسا قوبەهان) دهێتە نیاسین، بەلێ ئاڤاکەرێ وێ سۆلتان "حسێن"ە کو مەبەست ب سۆلتان "حسێن وەلی ١٥٣٣_١٥٧٣ز" یە، لێ پتریا کوردان دبێژنێ (مەدرەسا قوبا)، ب کورتي

دبێـژم : ئـەز (١١) سـالان ل وەلاتـێ کوردسـتانێ گەڕیایمـە بەلـێ مـن ض خواندنگەهێـن وەکـي ڤـێ نـە دیتینـە! ([٦٢]).

ژ ناڤدارتریـن زانایێـن دەڤـەرا ڕێـکان کـو ڕۆلەکـێ بـاش و پشـکداریەکا بەرضـاڤ و مـەزن د مەدرەسـەیا قوبەهـان دا هـەی ئـەو ژی زانـا (مـەلا عەبدولـلاَه مـەلا ئەحمـەد ڕێکانـی / مامیسـی ١٧٥٥_١٧٩٥ز) بوویـە کـو ل وێـرێ ببـوو شـاگردە و پاشـی ببوو دەرسـدەرێ وێ ژی ، گەلەك دەسـتنڤێس ل وێـرێ نڤێسـي بـوون و نەسـخ کربـوون ژ وان ژی وەك :

_ کتاب زواهر اللغات :

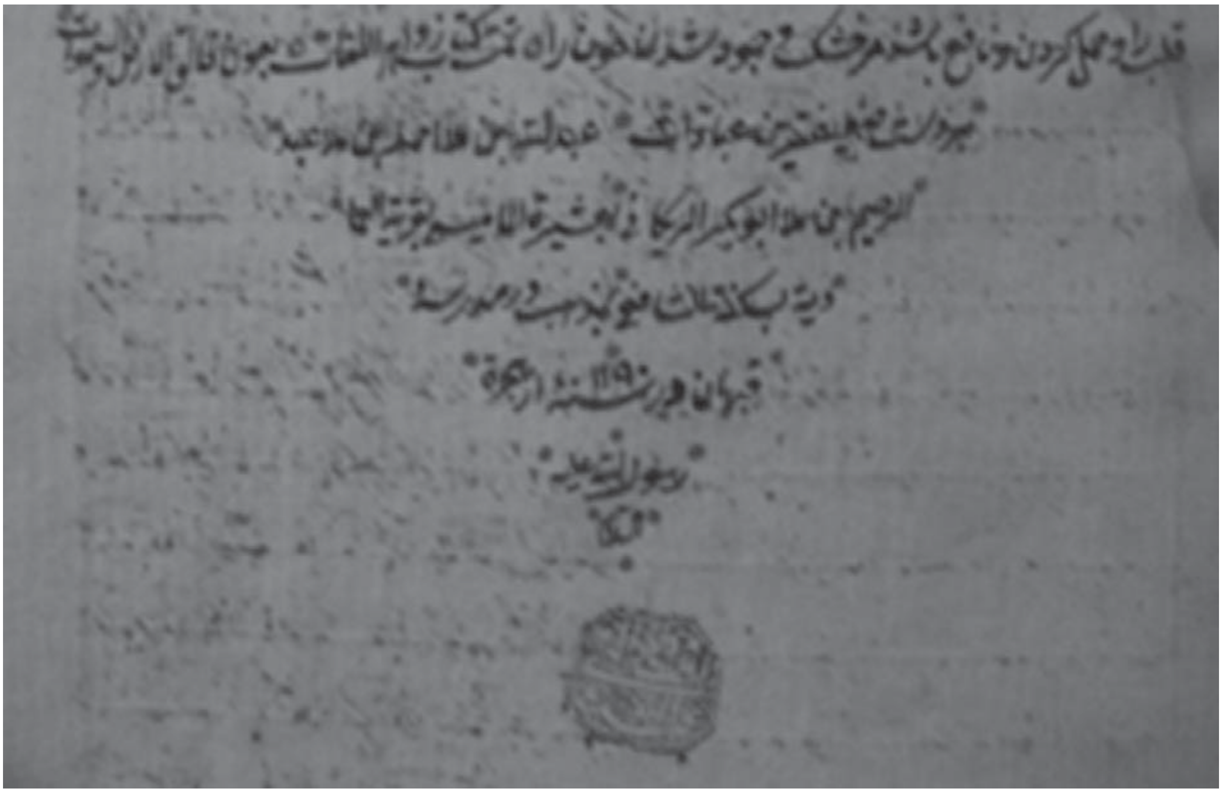

لاپەرێ دووماهیێ ژ (کتاب زواهر اللغات)

ل سـالا (١١٩٠مـش_١٧٧٦ز) ل مەدرەسـەیا قوبەهـان نڤێسـی بـوو، ژ نڤێسـین و دانانـا (ئەبـو ئەلنەجیـب محەممـەد ئەلجوانـرودی)، ژ (٢٨) لاپـەران پێـك دهێـتـن، وەك فەرهەنگۆکەکـێ یـە بـۆ زانینـا ڕامـان و شـرۆڤەیا پەیڤێـن پەرتـووکا (گۆلسـتان) و (بۆسـتان) یێـن هۆزانڤانـێ فارسـی (حافـزێ شـێرازی) ([٦٣]).

_(الخگیە) کتاب في الفقە الشافعي :

ل سـالا(١١٩٠مش_١٧٧٦ز) ل سـەردەمێ میـرێ ئامێدیێ (ئیسـماعیل پاشـایێ ئێکێ ١٧٦٨- ١٧٩٨ز)

---

٦٢ - نزار ئەیووب گولی، ژ هۆزانڤانێت کەڤنێت بەهدینان مەلا ڕەمەزانێ عەبباسی، ل ٤٠.

٦٣ - بلنـد محمدشـکری موفتـی، مـەلا عبداللـە یـێ ڕێکانـی یـێ مامیسـی ئێکـە ژ زانـا و ناڤدارێـت میرگەهـا بەهدینـان، گۆڤـارا دیـرۆك ، هژمـارە (٧)، زڤسـتانا ٢٠١٥، ل ١١٣.

ل مەدرەسـەیا قوبەهـان نڤێسـی بـوو[٦٤].

_(حاشيه في المنگق والكلام):

ل سالا(١١٩١مش_١٧٧٧ز) نڤێسی بوو.

_ مقدمه في تجويد القرآن الكريم :

ئـەڤ دەستنڤێسـە ل سـالا(١١٩١مش_١٧٧٧ز) هاتبـوو نڤێسـین، تێـدا ل سـەر شرۆڤە و دانەنیاسـینا شـێوازێن تەجویـدا قۆرئانـا پیـرۆز ئاخڤتـی یـە.

_ شرح الرساله العضديه لعصام الدين[٦٥] :

ئـەڤ دەسـتخەتە ل رۆژا ضار شـەمبی ل هەیڤـا محەررەمـێ (١١٩١مـش _ ١٧٧٧ز) ل مەدرەسـەیا الحسـينيه [٦٦] هاتبـوو نڤێسـین ل سـەردەمێ میـرێ میرگەهـا بەهدینـان (ئیسـماعیل پاشـایێ ئێکـێ ١٧٦٨_١٧٩٨ز) و هەڤسـەردەمێ زانـا "مـەلا مەحمـوود ئەفەنـدی" [٦٧].

هـەر وەسـا ل سـالا(١١٩٤مش_١٧٨٠ز)ی جـارەکا دیتـر ل سـەر داخـوازا زانـا "حاجـی مـەلا محەممـەد بەنسـتانی" (مـەلا حاجـی یـێ خەتیـب/ بابـێ شـێخ تاهـرێ نەقشـەبەندی) نڤێسـی بـوو کـو بەرامبـەر ڤـێ ضەنـدێ کـرێ یـەك دابوویـێ (پێنـج ربعێـن قـوروش) هـەر وەکـی ل سەردەستنڤێسـێ هاتیـە دیارکـرن (كتـب هـڎا الكتـاب مـلا عبداللـه بـن مـلا احمـد الرادكـي لأجـل حاجـي بـن محمـد بنسـتاني بأجـره صحيحـه بلغهـا خمسـه اربـاع مـن خالـص مالـه كتبـه عبدالله لأجـل فـلان)[٦٨]، هـەژی یـە بێژیـن : (مـەلا حاجـی دبیتـە کوڕمەتـێ مـەلا عەبدوڵڵاهـی (ئانکـۆ مـەلا ئەحمـەدێ ئێکـێ بابـێ مـەلا عەبدوڵڵاهـی خەزیـر و خالـێ مـەلا حاجـی بـوو).

_كتاب روزنامه الأشهر بالفارسيه :

ئـەڤ دەستنڤێسـە ب زمانـێ فارسـی ژ(٢٣) ێ لاپـەران پێـك دهێتـن، ل سـالا(١١٩٢مش_١٧٧٨ز) ل مەدرەسـەیا (قوبەهـان) نڤێسـی بـوو[٦٩]، ئـەڤ رۆژنامـە ژلایـێ زانایـێ بەهدینـان (عەڵلامـە کـوڕێ

---

٦٤ - سەعید دێرەشی، ئیسماعیل پاشایێ ئێکێ (میرێ بەهدینان) ، گۆڤارا دیرۆك ، هژمار(٤) ، بهارا ٢٠٠٤، ل ٣١.

٦٥ - د. مسعود مصگفى الكتاني، مدرسه قوبا _ قوبهان ، ص ٣٦٨.

٦٦ - مەبەست ب مەدرەسەیا (قوبـەهان)ە. بنێڕە : د.مسعود مصگفى الكتاني ، مدرسه قوبا _ قوبهان ، ل ٣٦٨.

٦٧ - مـەلا مەحمـود ئەفەنـدی ئامێـدی (بەهدینـی) کـوڕێ ئیبراهیـم (مـرن ١١٣٩مـش/١٧٢٦ز) کـوڕێ عەڵلامە(مـرن ١١٢٠مـش/١٧٠٨ز) کـوڕێ مـەلا مەحمـودێ بهوسـی (مـرن : ١١٠٠مـش/ ١٦٨٩ز) یـە، دبنیـات دا خەلکـێ گونـدێ (بهـۆس/ مـزووری ژووری) بـوو، سـەیدایێ مەدرەسـەیا قوبەهـان بـوو، ژ شـاگردێن وی (مـەلا خەلیلـێ سـێرتی : مـرن ١٨٤٣ز ، مـەلا یەحیـا مـزووری، کـوڕێ وی مـەلا عوبەیدوڵـڵاه مفتیـێ ئامێدیـێ...)، خودانـێ تەفسـیرا سـورەتا فاتیحـە بـوو کـو یـا بـێ نوقتەبـوو، ل سـالا (١٢٠٢مـش/ ١٧٨٧ز) ضووبـوو بەردلۆڤانیـا خـودێ. بنێـڕە : انـور المايـي، الاكـراد فـي بهدينـان، گ٢، (دهـوك : ١٩٩٩)، ص ١٦٥؛ محمـد أميـن دوسـكي ، مـن أعـلام آميـدي، مجلـه دهـوك، العـدد(٥)، كانـون الاول ١٩٩٨، ص١٠٠ ؛ تەحسـین ئیبراهیـم دۆسـکی، فەقـی و مـەلا و مەدرەسـە ، ل ٦٧.

٦٨ - د. مسعود مصگفى الكتاني ، المساجد والمدارس و العلماء و المخگوگات في العماديه _ بادينان ، ص ٤٩٨.

٦٩ - د.عبدالرحمن مزووری ، کاودانێن رەۆشەنبیری ل میرگەها بەهدینا ، ل ٩.

مەلا سەعید بیاری

مەلا مەحمووديٚ بهوسی)[٧٠] ب زمانێ تورکی هاتبوو دانان و هەر وی کربوو (وەرگێرابوو) ل سەر زمانێ فارسی ژی، و ناڤێ ویٚ کربوو(روزنامە جدید/ رۆژناما نوی)، و مەلا عەبدولّلاهی هەر ب فارسی نەسخ کربوو [٧١].

و ژ شاگردێن دەڤەرا رێکان یێن کو ل دووماهیا نیڤا ئێکێ و دەستپێکێن نیڤا دویێ ژ سەدیٚ بیستێ ل مەدرەسەیا قوبەهان خاندی ئەو ژی (مەلا سەعید مەلا عەلی بیاری / رێکانی ١٩٢٩_٢٠١٦ز) بوو کو دناڤبەرا سالێن (١٩٤٩_١٩٥٧ز) ل ڤێ مەدرەسەیێ خاندبوو.

تەوەریٚ ضاریٚ

پشکدارییێن زانایێن دەڤەرا رێکان دپێشڤەضوونا ژیانا زانستی و ڕەوشەنبیری دا (تەکیا بامەرنێ) وەك نموونە

ئێك ژ پشکدارییێن گرنگێن زانایێن دەڤەرا رێکان کو شیاین خزمەتەکا مەزن و بەرفرەه یا زانستی و رەۆشەنبیری پێشکێش بکەن و پێشڤەضوونێ دبیاڤێ فێرکرنێ دا بکەن و ببنە ڕێنیشاندەر و پێشەنگێن کاروانێ زانینێن شەرعی و دونیایي، ئەو ژی دانانا تەکیا نەقشەبەندی بوویە ل بامەرنێ.

جڤاتا سپێدەهیان ل تەکیایێ ل دەستپێکا سالێن ضلان ژ سەدیٚ بیستێ.

٧٠ - عەلّامە(باپیرێ زانا مەلا مەحمودیٚ بەهدینی) کوڕێ مەلا مەحمودیٚ بهوسی یێ ئامێدی (مرن١١٠٠مش_١٦٨٩ز) ئێك ژ زانایێن مەزن و بەرکەفتی بوویە ل ئامێدیێ و (روزنامە جدید) ئێك ژ بەرهەمێن وی یێن گرنگ بوویە، ل سالا (١١٢٠مش _١٧٠٨ز) ضوویە بەردلۆڤانیا خودێ. بنێڕە : محمد أمين دوسكي ، المصدر السابق ، ص ١٠٠.

٧١ - بلند محمدشکری موفتی، مەلا عبدالله یێ رێکانی یێ مامیسی ئێکە ژ زانا و ناڤدارێت میرگەها بەهدینان ، ل ١٢٤.

کورتیەکا دیرۆکی :

پشتی کو ل نیڤا دویێ ژ سەدێ (١٨ز) و نیڤا ئێکێ ژ سەدێ (١٩ز) نۆزدێ بەرێ زانایێن دەڤەرا رێکان و نەخاسمە یێن گوندێ بەنستان کەفتی یە باژێرێ ئامێدیێ ژ وان ژی مەلا (حاجی خەتیب رادەکی) و پاشی کورێ وی شێخ " تاهرێ کورێ مەلا حاجی" کو ل ئامێدیێ هاتبوو سەر دونیایێ ، پشتی شێخ تاهر نەقشەبەندی ل سالا(١٨٤٢ز) ل مووسل ضوویە بەر دلۆڤانیا خودێ ، رەڤێشت و دووندەها وی هاتنە بامەرنێ و دناڤبەرا سالێن (١٨٤٢_١٨٤٦ز) تەکیا بامەرنێ ژلایێ شێخ "محەممەد کورێ شێخ تاهر نەقشەبەندی" ڤە هاتبوو ئاڤاکرن ([٧٢])، و ل سالا (١٨٧٣ز) هەر ژلایێ وی ڤە هاتبوو نووژەنکرن ڤە، ل گەلەك دەڤەرێن کوردی و کوردستانێ قەستا ڤێ تەکیایێ دکرن بۆ خواندنا زانستێن ئایینی و ژ بلی یێن کوردستانا باشوور ل کوردستانا باکور ژی و نەخاسمە یێن جولەمێرگێ هاتینە تەکیایێ و لێ بووینە و شاگردە و هندەك ژ وان بووینە دەرسدەر ژی ل مەدرەسەیا تەکیایێ، ل سالا (١٩١٩ز)ێ گوند و تەکیا بامەرنێ ژلایێ داگیرکەرێن ئینگلیزی (بەریتانیا) ڤە هاتبوونە تۆپبارانکرن ، هەژی یە بێژین هەتا سالا (١٩٦١) نیشادان و شاگردەیی و دەرسگوتن ل تەکیایێ بەردەوام بوویە.

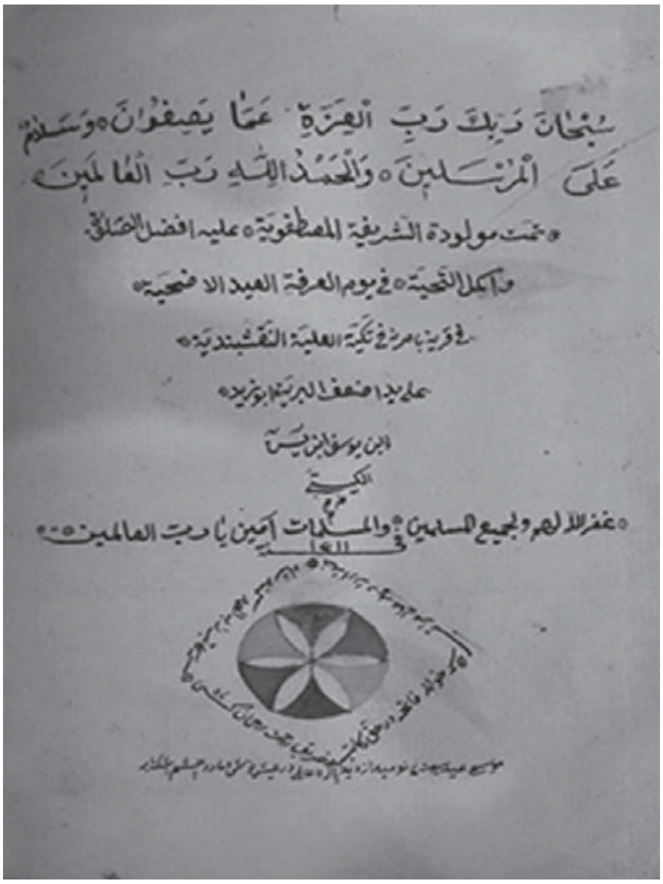

دەستنڤیسەکا زانا (مەلا ئەبو زەیدێ کێستەیی / بەرواری) ل تەکیا نەقشەبەندی ل بامەرنێ (١٣١١مش/١٨٩٣ز)(*)

بەلێ پشتی سەرهلدانا شورشا ئەیلوولێ ل سالا(١٩٦١) و تێکضوونا رەوشا دەڤەرێ تەکیا هاتیە راوەستاندن ئانکۆ ئەو رێنشاندەری و رێو رەسمێن دەرسدانێ نەماینە، و پشتی سالا (١٩٧٠ز) سەر ژ نوی ژلایێ وەزارەتا ئەوقافێ ڤە هاتبوو ئاڤاکرن ڤە (ئانکۆ ئەو ئاڤاهیێ نوکە یێ تەکیایێ)، و دویماهیك شێخێ رێبازا نەقشەبەندی ل بامەرنێ شێخ (مەسعوود کورێ شێخ بهائەددین ١٩٢٢_٢٠٠٥ز) ([٧٣])بوویە.

تەکیا نەقشەبەندی بۆ ماوێ پتر ژ سەدەیەکێ خزمەتەکا مەزن پێشکێشی رەوشەنبیری و بزاڤا فێرکرنێ و زانستی کربوو ل بەهدینان، و هژمارەکا مەزن ژ شاگردەیان پێگەهاندبوون کو ببوونە زانا و

---

٧٢ - مستەفا نوری بامەرنی ، ئەڤەیە بامەرنێ ، ل ٦٩.

٧٣ - ل سالا (١٩٢٢ز) ل بامەرنێ هاتبوو سەر دونیایێ ، ل سالا (١٩٤٨ز) کولیژا (ماف) ل زانکۆیا (بەغدا) خلاس کربوو، و ل سالا (١٩٤٩ز) رێبازا نەقشەبەندی ل سەر دەستێ بابێ خو وەرگرتبوو، ل سالا(١٩٦١ز)ضووبوو مووسل و لێ جهواربوو، ل (٨/ ١٠/ ٢٠٠٥ز) ضووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ و ل گورستانا مەزاری ل بامەرنێ هاتیە ڤەشارتن. بنێرە : هێرش کەمال رێکانی، رۆلێ بەنستانی یان دتەکیا بامەرنێ دا، گۆڤارا دهۆك ، ژ (٢٨)، ضریا ئێکێ ٢٠٠٥، ل ٣٣.

* هێرش کەمال رێکانی، ژ زانایێن بەهدینان : مەلا ئەبو زەیدێ کێستەیی و ضەند دەستنڤیسێن وی ، گۆڤارا نیژەن ، ژ (٥)، زڤستانا ٢٠١٥، ل ٣٥.

هۆزانڤان و رەوشەنبیرێن ناڤدار.

و هەژی یە بێژین کو ژنێ ژی رۆلێ خو دفێرکرنێ دا هەبوویە کو تەكیایێ ضەند بنگەهێن فێركرنا قۆرئانا پیرۆز ل ضەندین تاخێن گوندی هەبوون کو ژنێن زانا و شەهرەزا دەرس دگوتن وەك (٧٤):

_ بنگەهێ تاخێ گەلی : بۆ فێرکرنا زارۆکێن بضووك ژ کورِ و کضان کو (سەیدا فاتما ١٨٨٠_١٩٦٣ز) دایکا خەباتکەر و هۆزانڤان (سەیدا صالح یووسفی) ب دەرسدان و نیشادانێ رادبوو، و شێخ غیاسەددین نەقشەبەندی ئێك ژ شاگردێن وێ بوو.

_ بنگەهێ گوندی : بۆ فێرکرن و نیشادانا ژن و کضان و نیشاندان ژلایێ هەڤژینا (مەلا عارف ئەلخەتیب).

_ بنگەهێ شیڤا هرضا : بۆ فێرکرنا کضان و نیشاندان ژلایێ سەیدە (ئامینا صدیقی).

ژ پێشنڤێژێن (ئیمام) تەكیایێ (*)	ژ دەرسدەرێن تەكیایێ (**)
مەلا ئەحمەد مەلا عوسمان (دەرسدەر)	شێخ محەممەد نەقشەبەندی
مەلا محەممەدسەعید مەلا حەیدەر (دەرسدەر)	مەلا ئەحمەد بابك (دوێ) مەلا عوسمان
مەلا نەجمەددین (ئەلصدیقی) مەلا ئەحمەد (دەرسدەر)	مەلا حەیدەر شێخ تاهر نەقشەبەندی (مرن : ١٨٥٦ز)
مەلا صالح مەلا عارف مامیسی (دەرسدەر)	مەلا محەممەدسەعید مەلا حەیدەر (مرن : ١٣٣٦مش/١٩١٧ز)
حەجی محەممەد تۆڤی	مەلا نەجمەددین (ئەلصدیقی) مەلا ئەحمەد
مەلا فوئاد مەلا عەبدورڕەحمان مامیسی (١٨٧٤_١٩٦٣/١٢/١٠ز)	مەلا عارف مەلا مستەفا مامیسی
حەجی ئیسماعیل عەبدورڕەحمان	مەلا صالح مەلا عارف مامیسی(**) (١٩١٤_١٩٨٤ز)

٧٤ - أنور إبراهيم عبدالرزاق النقشبندي ، المصدر السابق ، ص ٩٥.

* هەمان ژێدەر ، ل ٣٠_٣١.

** هێرش کەمال رێکانی، رۆلێ بەنستانی یان دتەکیا بامەرنێ دا، ل ٣٢.

*** أنور إبراهيم عبدالرزاق النقشبندي ، المصدر السابق ، ص ١٠٣.

تەكیا نەقشەبەندی ل بامەرنێ ل سالێن ضلان ژ سەدێ بیستێ.

لیستا ناڤێن زانایان ل دووڤ رێزبەندا سالان

تێبینی	ناڤێن زانایان	ر
ل سالا (٨٨٩ مش/ ١٤٨٤ز) قازیێ جزیرێ بوو(*).	قازی (ئیسماعیل كورێ محەممەد ئامێدی یێ رێكانی)	١
ل سالا(٩٣٧مش/١٥٣٠ز) ل حەلەبێ ضووبوو بەر دلۆڤانیا خودێ ، باب و بابكالێن وی خەلكێ گوندێ (فەقە مووسیان) بوون ل تەنشت رووبارێ ناڤكری ب (هەكار) ل دەڤەرا رێكانا بالا/ ژووری (رێكان) ل ئامێدیێ، پاشی ضووبوونە ئامێدیێ (**).	زەینەلعابدین كورێ حەسەن خریزاتی	٢
ل سەدێ (١٦ز)	عیسا كورێ فەقي محەممەد كورێ مەلا عەلي یێ رێكاني	٣
ل سەدێ (١٦ز)	عەلی كورێ فەقي محەممەد كورێ مەلا عەلي یێ رێكاني	٤
(٨٤٥ - ٩٢٥مش/ ١٤٤١- ١٥١٩ز)	شێخ محەممەد بازلی (بێزەلی)	٥
(....- ٩٢٣مش /.... - ١٥١٧ز) :	زانا كەمالەددین محەممەد بازلی	٦

* محمد راغب الگباخ الحلبي، إعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء، محمد كمال (صححه و علَق عليه) ، دار القلم العربي _ حلب ، ج ٥ ، گ٢ ، (١٤٠٩هـ_ ١٩٨٩م) ، ص ٤٥١.

** المصدر نفسه ، ص ٤٥١ ، ئەم دوور نابینین كو مەبەست ب رویبارێ (هكار) بەحسێ رویبارێ (شەمدینان) بیت كو هەر ل كوردستانا باكوور ل دەڤەرا هەكاری دهێت بۆ ناڤ دەڤەرا رێكان و هەتا گەلیێ ئاڤا مارك ل گوندێ (سیتە) و ژ وێرێ هەتا كۆمەلگەها سیریێ ب رویبارێ(رویێ شین) دهێتە ناڤكرن، ئانكۆ ئەڤ ناڤە ژ ناڤێ دەڤەرا (هەكاری) هاتیە وەرگرتن.(ه.ك.ر).

٧	محەممەد کوڕێ خدر ڕێکانی	ل سەدێ (١٧ز) : " فناري : الناسخ : محمد بن خضر الريكاني سنه (١٠٦٦هـ(*) /١٦٥٦م)". دار المخگوگات العراقيه (١٥١٧٧).
٨	مەلا عەبدوڕڕەحیم مامیسی	ل سەدێ (١٧ز)
٩	مەلا ئەحمەدێ (ئێکێ) مەلا عەبدوڕڕەحیم مامیسی.	ل سەدێ (١٨ز)
١٠	مەلا حاجی یێ خەتیب رادەکی	ل سەدێ (١٨ز)
١١	مەلا عەبدوڵڵاهـ مەلا ئەحمەد ڕێکانی (مامیسی)	(١٧٥٥_١٧٩٥ز)
١٢	ئیبراهیم کوڕێ ئیسماعیل کوڕێ مەولانا عەلی رادەکی	زانایەك بوویە ژ خێزانەکا زانستی ل ئامێدیێ، بنیاتێ وی ژ (رادکان) ئانکۆ(ڕێکان)ە، یێ هەڤ سەردەمێ میرێ ئامێدیێ ئیسماعیل پاشایێ ئێکێ (١٧٦٨_ ١٧٩٨ز) بوو، ژ شوینەوارێن وی پەرتووکا(حاشيه الدواني على متن تهذيب المنگق للتفتازاني) ب دەستخەتێ نڤیسینا وی(**).
١٣	حاجی عەبدوڕڕەحمان مەلا محەممەد	ل نیڤا دویێ ژ سەدێ (١٨ز) و نیڤا ئێکێ ژ سەدێ (١٩ز)
١٤	یووسف بەنستانی یێ رادەکی	ل نیڤا دویێ ژ سەدێ (١٨ز) و نیڤا ئێکێ ژ سەدێ (١٩ز)
١٥	عەبدولوەهاب مەلا عەبدولجەلیل مەلا عەبدوڵڵاهـ ڕێکانی	ل سەدێ (١٩ز)
١٦	شێخ تاهرێ نەقشەبەندی	(١١٩٨- ١٢٥٨مش/ ١٧٨٣- ١٨٤٢ز)
١٧	مەلا حەیدەر نەقشەبەندی	(....- ١٢٧٧مش /.... - ١٨٥٦ز)
١٨	مەلا ئەحمەد (دویێ) بابك ئەلصديقی	(١٢٢٦_١٣٠٩مش/ ١٨١١_ ١٨٩٢ز)
١٩	مەلا تاهرێ (دویێ) نەقشەبەندی	ل سەدێ (١٩ز)
٢٠	شێخ بهائەددین نەقشەبەندی	(١٢٧٢- ١٣٧٢مش / ١٨٥٥- ١٩٥٢ز)
٢١	شێخ محەممەدسەلیم نەقشەبەندی	(١٢٧٤ - ١٣٤٤مش / ١٨٥٧- ١٩٢٥ز)
٢٢	مەحموود کوڕێ مەلا عەلی ڕێکانی	" الفرائض : الناسخ : محمود بن ملا علي الريكاني في بلده العماديه ١٢٢١هـ(٩) / ١٨٠٦م". دار المخگوگات العراقيه (٢١٠٦٣).

* محمد علي القرداغي ، كنوز الكُرد في خزائن دار المخطوطات العراقيه ، ج١ ، ص٣٨٧.

** د.عماد عبدالسلام رؤوف ، المعجم التاريخي لإماره بهدينان ، ص ١٥.

٢٣	شێخ محەممەد نەقشەبەندی	(١٢٢٧- ١٣٠٨مش / ١٨١٢- ١٨٩٠ز)
٢٤	مەلا نەجمەددین ئەلصدیقی	(١٢٧٥_١٣٦٩مش / ١٨٥٨_ ١٩٤٩ز)
٢٥	مەلا فوئاد مەلا عەبدورڕەحمان	(١٨٧٤_١٩٦٣/١٢/١٠ز)
٢٦	شێخ غیاسەددین نەقشەبەندی	(١٣٠٧ - ١٣٦٣مش / ١٨٩٠- ١٩٤٤ز)
٢٧	مەلا عەبدولخالق بێزەلی (بازلی)	(١٣١٩- ١٤٠٢مش / ١٩٠٢- ١٩٨٢ز)
٢٨	مەلا صالح مەلا عارف (مامیسی)	(١٣٣٢م _ ١٤٠٣مش / ١٩١٤_١٩٨٤ز)
٢٩	شێخ مەسعوود نەقشەبەندی	(١٩٢٢_٢٠٠٥ز)
٣٠	مەلا یاسین رێکانی	(١٩٣٤_٢٠٠٥ز)
٣١	مەلا سەعید بیاری (رێکانی)	(١٩٢٩_٢٠١٦ز)

پاشکۆ (٢)

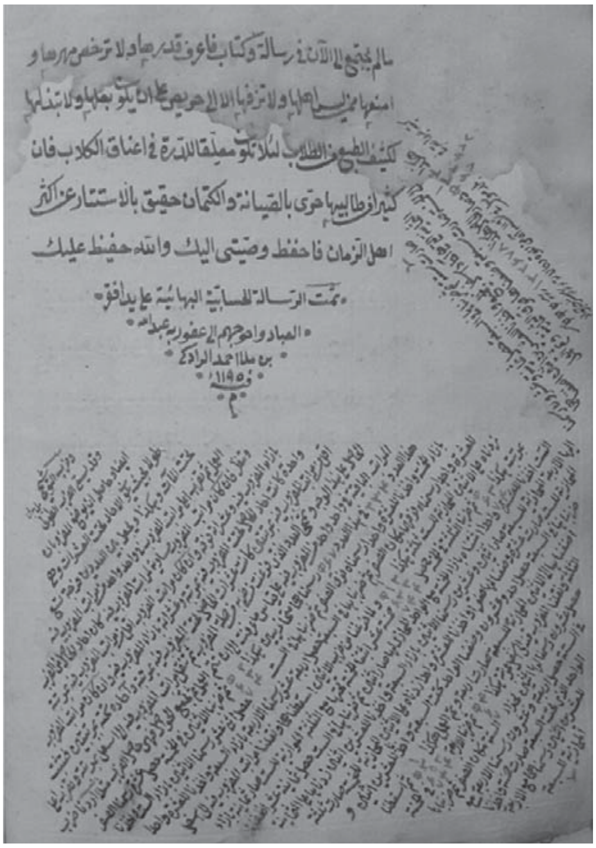

(الرساله الحسابیه البهائیه) دەستنڤیسا مەلا عەبدوللاَه رێکانی (١١٩٥مش/ ١٧٨١ز)

پاشکۆ (١)

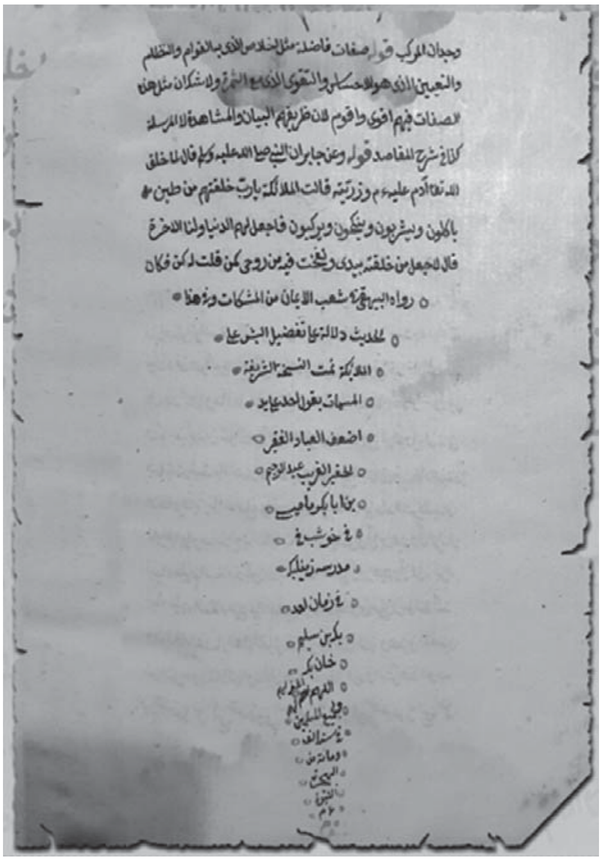

دەستنڤیسەکا زانا(مەلا عەبدورڕەحیم مەلا ئەبو بەکر مامیسی/ رێکانی) ل مەدرەسەیا (زەینەل بەگ)ی ل خۆشابێ (١١٠٠مش / ١٦٨٨ز).

* محمد علي القرداغي ، كنوز الكُرد في خزائن دار المخطوطات العراقيه ، ج١ ، ص٣٨٧.

پاشکۆ (٣)

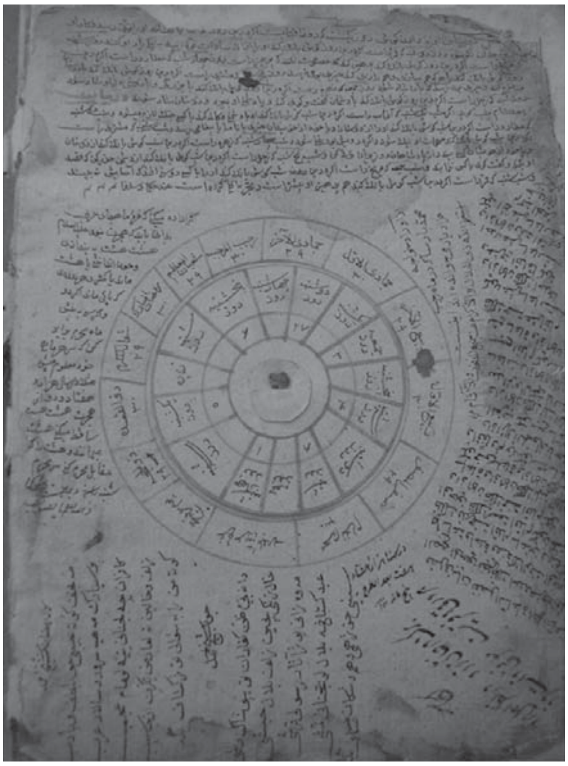

روزنامه جدید (١١٩٢مش/ ١٧٧٨ز) (مەلا عەبدوللاھ ڕێکانی)

پاشکۆ (٤)

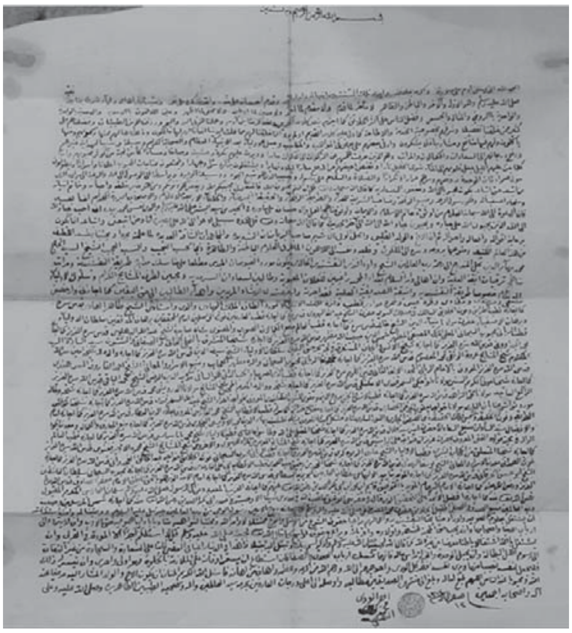

دەستنڤێسا (شێخ محەممەد شێخ تاهر نەقشەبەندی/ بەنستانی)
(١٢ صەفەرا ١٣٠٢مش _ ٣٠/ ١١ / ١٨٨٤ز)

پاشکۆ (٥)

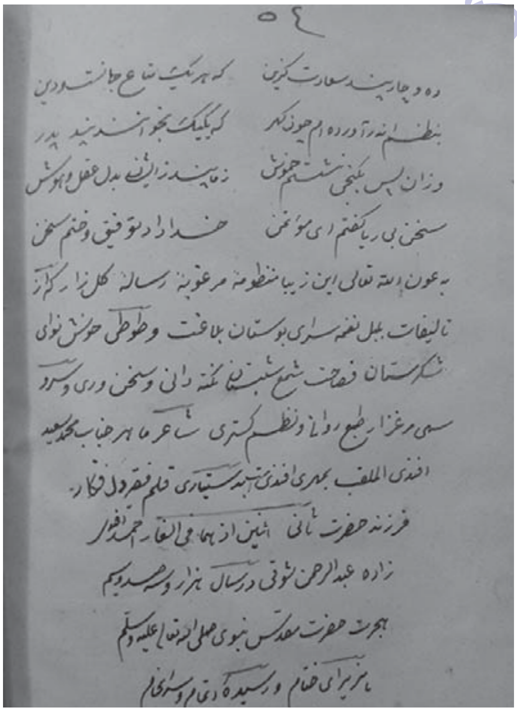

دیوانا (گلزار) یا محەممەدسەعید / میهری (١٧٩٥_١٨٨٣ز)
ب دەستنڤێسا (مەلا عەبدورڕەحمان شەوقی مامیسی)

پاشکۆ (٦)

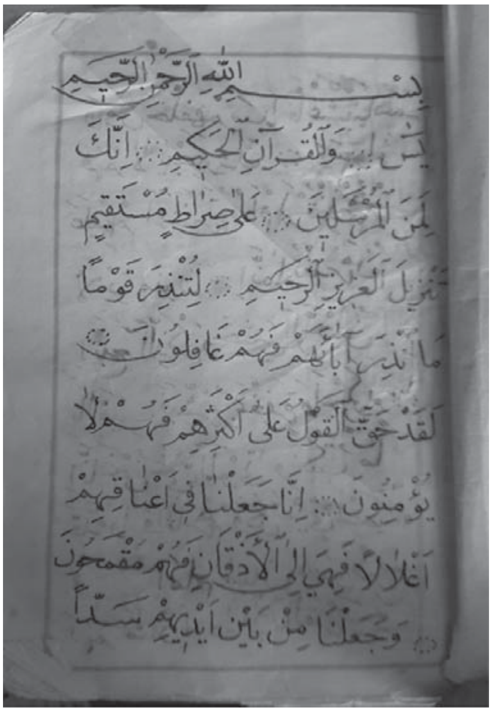

نموونەیەك ژ باشنڤێسیا (محەممەدحەسەن کوڕێ مەلا نەجمەددین مامیسی)

پاشکۆ (٧)

شەجەرەیا مالَباتا زانایێن گۆندێ " مامیسا "

مـەلا ئەبـو بەکـر کـوڕێ مـەلا عەبدولـلاَه کـوڕێ مـەلا ئەبـو بەکـر کـوڕێ مـەلا عەبدولـلاَه کـوڕێ مـەلا ئەبـو بەکـر کـوڕێ مـەلا حەجـی مووسـا کـوڕێ پیـر عیسـا.

مەلا ئەبو بەکر

↓

مەلا عەبدورڕەحیم

↓

مەلا ئەحمەدێ ئێکێ

↓

مەلا عوسمان (عپمان)	مەلا عەبدولّلاَه (١٧٥٥_١٧٩٥ز)

↓

عەبدولجەلیل ... مەلا ئەحمەدێ دووێ (ئەحمەدێ بابك)

↓

عەبدولوەهاب

حوسنی بامەرنی	مەلا عەبدورڕەحمان (عەبدورڕەحمان شەوقی)	مەلا مستەفا	مەلا نەجمەددین ١٨٥٨_١٩٤٩ز

↓

محەممەدحەسەن (باشنڤێس)(١٩٢٤_١٩٩٨ز)

(ژ کارێ ڤەکۆلەری ل دووڤ دەستنڤێسێن مالَباتا زانا مەلا عەبدولّلاَه مەلا ئەحمەد رێکانی).

پاشکۆ (٨)

شەجەرەیا ماڵباتا زانایێن گۆندێ " بەنستان " (نەقشەبەندی)

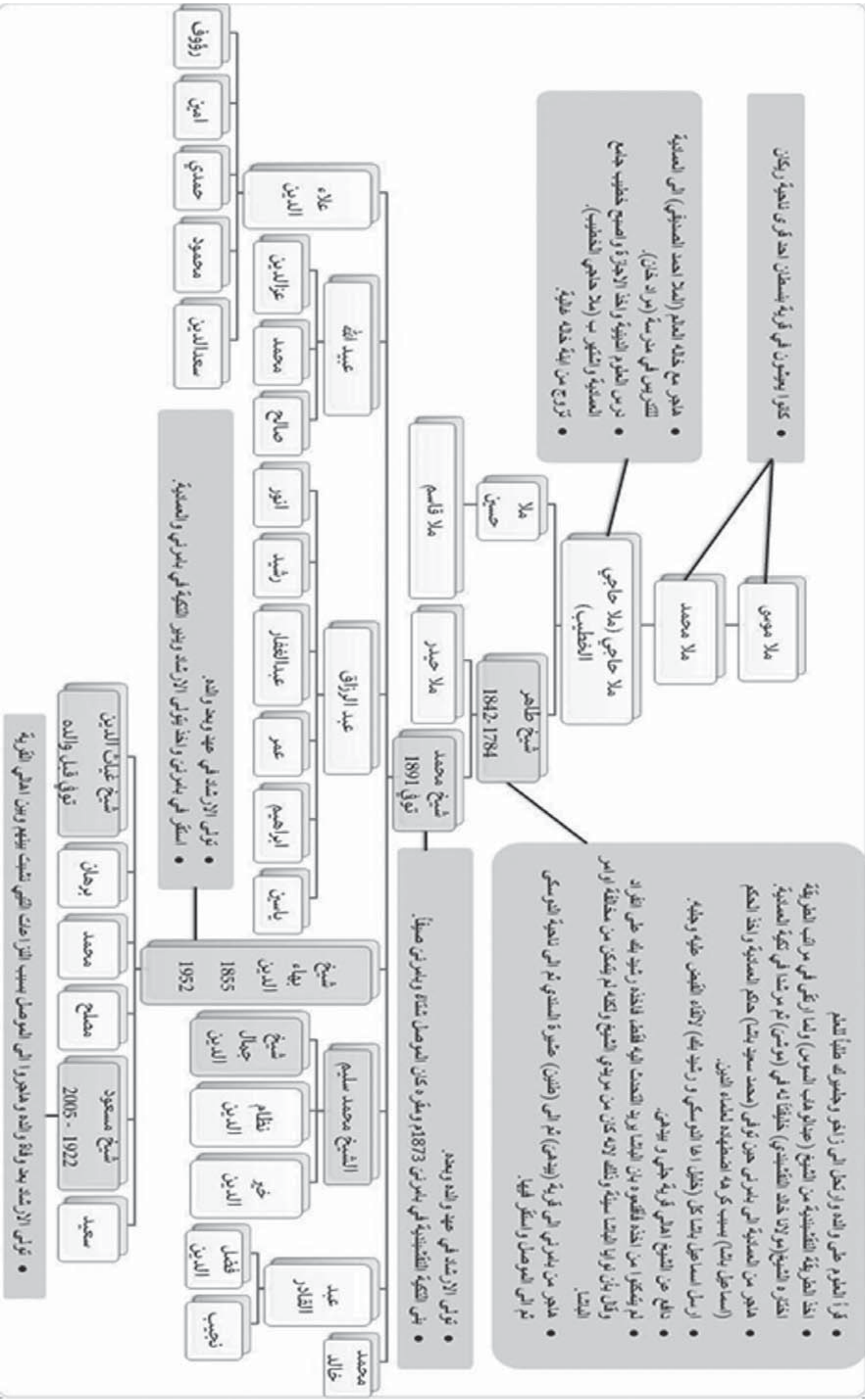

مەدرەسەیا قوبەهان و رەوٚشا ئەدەبیاتا كوردی چەرخێ هەفتێ مشەختی (١٣ زایینی) ناڤدارترین زانا و شاعرێت دەڤەرا بەهدینان

Kubahan Madrasah and The Status of Kurdish Literature in seventh century of Hijri Calendar (13th century in Gregorian Calendar): The Most Significant Scholars and Poets of the Bahdinan Region

Kubahan Medresesi ve Hicri Yedinci Yüzyılda (Miladi 13. Yüzyıl) Kürt Edebiyatının Durumu: Bahdinan Bölgesinin En Önemli Bilgin ve Şairleri

اسـماعیل بادی
Ismail IBRAHIM MOHAMMAD SALIH
Duhok, Iraq
ismail.badi1963@gmail.com

قوتابخانەیا قوبەهان

قوتابخانا قوبەهان یان (قوببەهان) کو نوکە هاتییە سڤکرن بوویە (قوبا)، دهێتە هژمارتن ژ گرنگترین قوتابخانێت دینی و زانستی ل کوردستانێ د چەرخێت بووریدا، وەکو خەتیرەکا گەش بوویە، رۆناهییا وێ د گۆرەپانا زانست و زانینێدا بەردەوام گەشاتی و رۆناهی ژێ دپەشی.

قوتابخانا قوبەهان دکەڤیتە رویباری ژۆری یێ ئامێدیێ د بن سیلاڤێ دا ل ژۆرییێ رۆژئاڤایا بازێری. ل دەستپێکێ یا بچویك بوو، پاشی هاتە مەزنکرن و پێنج ژۆرێت دی لێ ئاڤاکرن دا شاگرد لێ بنڤن، ئو دوو مەزەلکێت دی لێ چێکرن بۆ سەیدایان؟ ل رەخێ باشۆرێ وێ مزگەفتەك یا بەرفرەھ لێ ئاڤاکر و هندەك گۆمبەت ل سەر ئاڤا کر[1].

د دەمێ خۆ دا ل دەڤەرا بەهدینان وەکو زانینگەهەکا خواندنێ یا مەزن بوو، ئو دبێژن ل هەمبەری زانینگەها ئەزهەرێ یا مسرێ بوویە و پەیوەندی د گەلدا هەبووینە، هژمارەکا مەزن یا پەرتوك و ژێدەرێت زانستی لێ هەبوون[2].

١- دیرۆکا دامەزراندنا قوتابخانەیا قوبەهان:

چ گرۆڤێت بنبڕ نینن کا کەنگی ئاڤاهیێ وێ هاتییە ئاڤاکرن و بۆ چ سەردەم دزڤریت، ب دروستی نائێتە زانین کانێ ئەو کەنگی و ژ لایێ کێڤە هاتییە دانان، بەلێ ئەو ل سەر دەمێ عەباسییان هەبوو[3]، ل دۆر دامەزراندنا وێ چەندین چیرۆك و ڤەگێران هەنە:

یا ئێکێ: دبێژن دامەزراندنا وێ ڤەدگەریتە چەرخێ چوارێ مشەختی، دیرۆکنڤیس (ئەنوەر مایی) ژی پتر ڤێ بوچوونێ دچەسپینیت.

یا دووێ: هندەك ژی ل وێ باوەرێ نە بۆ بەری چەرخێ نەهێ مشەختی دزڤریت.

بۆچوونا سێێ: دبێژن ل ناڤەراستا چەرخێ دەهێ مشەختی هاتییە دامەزراندن، بۆچوونەکا دیتر ڤەدگەرینتە ڤە بۆ دویماهییا چەرخێ هەشتێ مشەختی[4].

ل دۆر ئەڤان بۆچوونان، ڤەکۆلەرێ تایبەتمەند د (قوتابخانەیا قوبەهان)دا هێژا (عەبدوللا خورشید ئالەیی)، ل وێ باوەرێ یە کو ژ بەر هەبوونا ئەڤان هەمی بۆچوونان، باشترە ئەو ڤەکولینێ ل سەر ئەوان ئاڤاهییێت د وێ قووناغا دیرۆکیدا ئاڤابووین بکەن دا بگەهنە مێژوویا دروست یا ئاڤاکرنێ کو نەخشە و نیگار و نڤیسینێت ل سەر دیواران هەڤبەر بکەن دگەل ئاڤاهیێت وەکو ئەوان د وی چەرخیدا. د ئەنجامدا ڤەکولەر گەهشتییە وێ باوەرێ کو دبیت قوبەهان ل نێزیکی چەرخێ هەفتێ مشەختی (١٣ زا) هاتبیتە ئاڤاکرن[5].

---

١ - زکی محمد سعدالله ئامێدی، شوینەوارێت ئامێدیێ (ڤەکۆلین)، ل77.

٢ - حەتا نوکە چو بەڵگەییێت زانستی نینن کو هەردوو جهان پەیوەندی دگەل ئێك هەبیت، تنێ هاتییە زانین کو

٣ - تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، فەقی و مەلا و مەدرەسە، ل 28.

٤ - أنور المايي، الأكراد في بهدينان، گ1، مگبعه الجمهوريه، الموصل - 1960، ص 161.

٥ - عبدالله خورشید قادر ئالەیی، العمائر الإسلاميه في العماديه ونواحيها..، ص 98.

٢- دامەزرێنەرێ وێ:

پتریيا زێدەران بۆ وێ هزرێ دچن كو قوتابخانا قوبەهان ژلايێ سۆلتان حسێن وەلی (١٥٣٣ – ١٥٧٣ز مير بوو) ڤە هاتييە ئاڤاكرن، بەلێ هندەك ل وێ باوەريێ نە ئاڤاكرنا وێ ڤەدگەريتەڤە بۆ سەردەمێ عەبباسييان و سۆلتان حسێن وەلی ئاڤاهيێ وێ بەرفرەهتر لێكر و چەندين پشكێت دی ل سەر زێدەكرن، دا ببيتە قوتابخانەكا مەزن و تێرا هەمی وان قوتابييان بكەت يێت بۆ خواندنێ قەستا وێ دكەن. ژبلی ئاڤاكرنا مزگەفتەكێ و خانييەكی بۆ سەيداييێت وێ و جهێ نڤستنا قوتابييان و سەرشۆ و پێدڤييێت ديتر[٦].

٣- بۆچی ل وی جهی هاتە ئاڤاكرن؟

قوتابخانا قوبەهان دكەڤيتە ژ دەرڤەی كەلا ئاميديێ، ل ڕۆيبارى د بن سيلاڤێ دا، ل دۆر ئاڤاكرنا وێ ل سەر رويبارى و د ناڤ وان بيستانادا، گەلەك بجچوون هەنە: هندەك دبێژن داكو يا دوير بيت ژ هاتنوچوونا خەلكی چ بۆ گەريان و چ بۆ كارێت بازرگانی قەستا ئاميديێ بنگەهێ ميرگەها بەهدينان دكر.

ب ديتنا هندەكێت ديتر هەبوونا ئاڤێ وەكو كانی و رويبار، چنكو قوتابخانە و مزگەفت بەردەوام پێدڤی ب ئاڤێ نە. ژبلی هەبوونا چەندين مالا ل نێزيكی وێ بۆ كارێت فەر و زێدەباری نەبوونا جهەكێ بەرفرەه ل كەلا ئاميديێ بخۆ، ديسان ژبەر كو گەلەك جارا ميرگەه تووشی هێرشێت جيرانێت خۆ دبوو، لەوا باشترين جە رويبارێ قوپا بوو ل شەقلەفاتێ ل نێزيكی وی هاتييە ئاڤاكرن[٧].

٤- ناڤێ قوتابخانەيا قوبەهان:

ل دور ناڤێ وێ، سێ ديتن و بۆچوون هەنە وەكی مێژووڤان و خەلكێ دەڤەرێ دبێژن[٨]:

١- دبيت ژ ناڤێ ئێكەمين مزگەفتا موسلمانا هاتبيتە وەرگرتن ئەوا ل مەكەها پيرۆز ب ناڤێ (قباء) هاتيە ئاڤاكرن.

٢- سێ گۆمبەت ل سەر بانێ وێ هەبوون و نوكە ژی شينوارێت هندەك ژ ئەوان گۆمبەتا ماينە، ل پەی بۆچوونا (د. مسعوود كتانی)[٩] دبيت ژبەر هندێ گۆتبيتێ (قوبەهان).

٣- ب بۆچوونا مێژووڤانان، (قوباد) ناڤێ كوڕێ (سۆلتان حسێن وەلی)يە و سۆلتان حسێن وەلی ئەڤ قوتابخانە ئاڤاكرييە و دبيت وی ناڤێ كوڕێ خۆ ل سەر دانا بيت ئەوێ پشتی مرنا وی حوكم وەرگرتی، ڤێ بۆچوونێ پتر جهێ خۆ گرتييە[١٠].

٦ - 6ئيسماعيل بادي، سۆلتان حسێن وەلي و ئاڤەدانكرن و بەرفرەهكرنا ميرگەها بەهدينان (981-940مش/1574-1533زا.)، كۆڤارا (دهۆك)- سەرۆكاتيا باژێرڤانيا دهۆكێ، هژمار (4)، دهوك- 1998، بپ 47.

٧ - 7 د. مسعوود مصگفی كتاني ، مدرسە قوبا- قوبهان، ص 29.

٨ - 8 حسين علي البرواري، من مدارس كوردستان الدينيە / مدرسە قبهان في ئاميدي (العماديە)، مجلە (دهوك) لرئاسە بلديە دهوك، العدد (10) ، دهوك- 2000، ص89.

٩ - د. مسعوود مصگفی الكتاني، مدرسە قوبا – قوبهان ژلك الگود من تاريخ بادينا – العماديە الشمس الآفلە، دهوك 2009-، ص 92.

١٠ - ئەوليا چەلەبی دبێژيت: ئەڤ قوتابخانە هند يا مەزنە دێ بێژی كەلايە، ل سەر بانێ وێ 16 قوببێت موكوم هەنە. بنێرە: نزار ئەيوب گولی، ژ هۆزانڤانێت كەڤنێت بەهدينان – مەلا رەمەزانێ عەبباسی (دويڤچوون)، كۆڤارا (ديرۆك) هژمار 12 سالا 2016، ل 40.

٥- ئاڤاهیێ وێ:

دەرگەهێ قوتابخانێ دکەڤیتە رۆژئاڤایێ ئاڤاهی، ب فرەهیا (٢,٨٠م) و ب بلنداهیا (٣,٨٠م) نە و شوینوارێ خانیێ سەیداییێت وێ مایە و ب رەنگەکێ جوان هاتییە ئاڤاکرن. هەروەسا شوینوارێ چار ئاشێت ئاڤێ لێ ماینە.

بیاڤێ قوتابخانێ نێزیکی (٤٢٥,٨٤٤ م٢)یە، فرەهیا وێ (٣٠,٢٤ م٢) و درێژیا وێ (٧٥,٣٤ م٢)، و بیاڤێ دورماندۆری قوتابخانێ ژی دگەهتە (١٨١٠ م٢)[١١]، نوکە هندەك ژ شوینوارێ وێ مایە کو مەزنترین و ب بهاترین شوینوارە ل دەڤەرا ئامێدیێ، ئاڤاهییەکێ مەزنە چەندین حجرە (ژۆرێت فەقیا) ماینە و جهێ پەرتوکخانێ شوینوارێت ئاڤدا وێ ماینە و ئەو ستوینێت دکەڤنە بەر ئاڤدێ د ناڤ حەوشێدا ماینە. ژ دوو قاتان پێکدهات و ئەڤ چەندە ژ شوینوارێ وێ یا بەرچاڤە.

گەرۆکێ تورك (ئەولیا چەلەبی) کو سەرەدانا میرگەها بەهدینان کربوو و ب چاڤێت خۆ قوتابخانا قوبەهان دیتبوو، پێزانینێت وی د نوی و گەلەك دهوینن، ئەو دانوستاندنێت هەتا نوکە هەین و جهێ شکێ، ئێکلا دبن، ئەو دبێژیت: « ئەڤ قوتابخانە دکەڤیتە د بن کەلاییێدا، د ناڤ باغ و بیستانادا، هند یا مەزنە دێ بێژی کەلایە، ل سەر بانێ وێ (١٦) قوببێت موکوم هەنە، ژ (٦٠) حوجرەیان ئاڤا بوویە،... هتد »[١٢].

قاتێ ئێکێ ژۆرێت خواندنێ و نڤستنێ و کاشخانە و دەستشۆ بوون، قاتێ دووێ ژی ژۆرێت ئیدارێ و پەرتوکخانە بوو.

هەروەسا جهێ ئینانا ئاڤێ ب سۆلینا مایە و جۆك ل ناڤ حەوشێرا دچیت و پەیسکێت منارا وێ هێشتا ماینە و مرۆڤ دشێت د ناڤ ئاڤاهیی را سەرکەڤیت و پەیسکێت وێ وەکی پەیسکێت منارا مزگەفتا ئامێدیێ نە[١٣].

٦- داهاتێ وێ:

د بەلگەنامەیەکێدا ل دۆر داهاتێ قوتابخانا قوبەهان ل ئەڤان سالێت دویماهیێ هاتییە دیتن، ئاشکرا دکەت کو خویك (چرییە) ژ لایێ (سۆلتان حسێن وەلی)ڤە هاتبوو فەرز کرن ل سەر دێر و کەنیسە و کرین و فروتنا ژ لایێ جوهیان ڤە دهاتەکرن ل دەڤەرا ئامێدیێ کو پشکەك ژ داهاتێ وان بۆ قوتابخانا قوبەهان بیت.

هەروەسا ژ داهاتەکێ باش، قوتابخانە ببوو خودان ملك و زەڤی، ئەو داهات ل قوتابخانێ دهاتە مەزاختن. دیسا داهاتییێ چەندین گوندان کو سۆلتانی وەکو (وقف) بۆ قوتابخانێ دانا بوون، ئەو ژی بۆ وێ دزڤری و سەروبەرێ قوتابخانێ پێ بریڤە دچوو[١٤].

١١ - عبدالله خورشيد قادر ئالەیی، العمائر الإسلاميه في العماديه ونواحيها.. ، ص 99.

١٢ - نزار ئەیوب گولی، ژ هۆزانڤانێت کەڤنێت بەهدینان.. ، ل 40.

١٣ - ١٣ د. عماد ، المعجم التاريخي..، ص284.

١٤ - ١٤ عبدالكريم فندي، واردات مدرسه قوبا في مخگوگات نادره، مجله دهوك- رئاسه بلديه دهوك، العدد (5) لسنه 1998، ص88.

د بەلگەنامەیەکا سولتان (عەبدولمەجید)یدا هاتییە، گوندێت سەر ب ویلایەتا میسل ل قەزا مزووریان ڤە، (بیرا ژێری و قوپ و بێدویل) حاسلاتێت وان ل دویڤ بڕیارا والیێ مەزن داینە قوتابخانا قوبەهان سالا (١٢٧١مش/١٨٥٤زا) ب ئاگەهداریا سەیدا (عوبەیدوللاه کوڕێ موفتی مەلا ئەسعەد) یێ سەرپەرشتێ وێ. ئاشکرا کرییە کو وی سەردەمی (٢٥) بیست و پێنج قوتابی لێ هەبووینە[١٥].

د ڤەکۆلینەکێدا سەیدا (عبدالکریم فندی) ب درێژی ل دۆر وەقف و داهاتێ قوتابخانا قوبەهان نڤیسییە، تێدا ئاماژە دایە هژمارەکا دەسخەتان کو بەحسێ وەقفێ و فرۆتنێ دکەن وەکو داهات بۆ قوتابخانێ، هەروەسا تێدا ئەو مەزاختی هاتینە دەستنیشسانکرن ژ کڕینا داران بۆ سۆتنێ و کێشانا ئاڤێ و مۆچێ سەیدا و چەند مەزاختییێت دیتر[١٦].

٧- بەرمایکێت پەرتوکخانێ:

دویر نینە قوتابخانەیا قوبەهان ئەڤرۆ ژ دەولەمەندترین قوتابخانان بیت ژ لایێ بەلگەنامەیاڤە، چونکی ب سەدا بەلگەنامەییێت گرنگ ل نک رەحمەتی (موفتی محەمەد شوکری) هاتبوونە پاراستن و هەتا سالا (١٩٦١ز)ێ خواندن د قوتابخانێدا یا بەردەوام بوو، ئەڤ سەیدایە ئێک بوویە ژ ئەوان کەسێت دەرس لێ دگۆتن. کتەکا کێم ژ ئەوان بەلگەنامەیا هاتنە رزگارکرن و نوکە نێزیکی (٤٠٠) چار سەد دەستخەتا ل (دار العراق) یا تایبەت ب پاراستنا دەستخەتاڤە ل بەغدا هاتینە پاراستن کو گەلەک ژێ ب دەستێت دانەرێت وان بخۆ هاتبوونە نڤیسین[١٧]، هندەک ژی ب دەستێ زانایێت کورد هاتبوونە مەشق و کۆپیکرن، گەلەک پەرتوکێت دینی و دیوانێت هۆزانڤانێت کورد د ناڤدا هەنە، هندەک ژێ هاتینە دیتن و بەلاڤکرن.

زانا و هزرڤانێت میرگەهێ

ئاشکرایە قوتابخانێت دینی یێت سەر ب میرگەها بەهدینان ڤە گەلەکن و هەر ئێکێ ژی کۆمەکا زانا و هزرڤانا لێ هەبووینە، هەر ئێکی ژ لایێ خۆ ڤە شیان و هێزا خۆ مەزاختییە سەخمەراتی پێگەهاندنا وان شاگرد و سوختە و فەقە و موستەعیدێت ل بەر دەستێ وان دخواند داکو پێ بگەهینن و ببنە مەلا.

هەروەسا گەلەک ژ ئەوان بزاڤ کرینە قەلەمێ خۆ بێخنە کاری و نڤیسین ل پاش خۆ هێلاینە. هندەکا نڤیسین داناینە و هندەکا ژی کارێ وان نەقلکرن و ل بەر نڤیسین بوویە کو دگۆتێ (مەشقکرن). ئەڤە ژی ناڤێ هندەک ژ ئەوان زانا و هزرڤانا دێ بەرچاڤ کەین:

عەبدولرەحمانێ کواشی، پەرتوکا (فصوص الحکم) مەشقکرییە، سالا (٨٠٦ مش/١٤٠٣ زا چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ). محەمەد کوڕێ ئەحمەدێ گرگاشی، یێ ناڤدار ب (کوولە)، ل ناڤبەرا سالا (٦٨٣-٧٤٣ مش/١٢٤٢–١٢٨٤زا) ژیایە، ژ بەرهەمێت وی پەرتوکا (الزیج والهیئە). عەبدولرەحمان کوڕێ عیمادەددینێ ئامێدی، د چەرخێ هەڤدێدا ژیایە، عەبدولرەحمان سالا (١٠٥١مش/١٦٤١زا) چویە بەر

١٥ - عبدالرقیب یووسف، لە کەلەپووری بەڵگەنامەیی کوردی (گوتار)، کۆڤارا: (رۆشنبیری نوێ)، هژمار: 112 سالی 1986، ل 269-268.

١٦ - عبدالکریم فندی، قلاع بادینان وبعچ المواقع الأپریە فیها، مگبعە دهوك، دهوك- 2011، ص72 – 86.

١٧ - عبدالله خورشید قادر ئالەیی، العمائر الإسلامیە في العمادیە ونواحیها...، ص 117.

دلۆڤانیا خودێ. ژ پەرتوکێت وی (الري الصادي في فتاوى العمادي) سالا (١١٠٤مش/١٦٩٢زا) هاتییە نڤیسین. عومەر کورێ ئەحمەدێ چەلیێ مایی، باپیرێ هۆزانڤانێ ناڤدار بەهائی (شێخ تاهایێ کورێ عەبدلرەحمانێ مایی) یە، د چەرخێ هەڤدێدا ژیایە. گەلەك بەرهەم ل پاش خۆ هێلاینە[١٨].

مەلا یەحیایێ مزووری یێ ناڤدار ب (شێخێ شێخێت عیراقێ) کۆمەکا بەرهەما هەنە، هەر چەندە دەمێ خۆ پتر تەرخان کربوو بۆ دەرسدانێ و فێرکرنێ، ژبلی گەریانا زانستی. شێخ ئیسلامێ شۆشی نەڤیێ شێخ شەمسەدینێ شۆشی یە، ئێك بوویە ژ خەلیفێت شێخ نورەددینێ بریفکانی، زانایەکێ مەزن و زیرەك بوو، دانەرەکێ باش بوو و چەند پەرتوك دانایىنە، ژ وانا: (کیمیاء الأنوار) سالا (١٢٨٣مش) نڤیسییە، زێدەباری هژمارەکا مەزن یا نامە و هۆزانێت شێخ نورەددینێ بریفکانی و هندەك ژ ژیانا وی ب ئەزمانێ عەرەبی و فارسی نڤیسینە، پەرتوکا (راحە الفؤاد) سالا (١٢٨٤مش) دانایە[١٩].

شێخ یوونسێ شۆشی، دگەهتە شێخ شەمسەدینێ شۆشی، د چەرخێ هەژدێ زایینیدا ژیایە، ژ بەرهەمێت وی: (شرح جمع الجوامع) یا (تاج الدين السبكي)، کورێ هۆزانڤان عەبدوللەتیف یوونس شۆشی (سەیفیێ هۆزانڤانە) سالا (١٢٤١مش/١٨٢٥زا) ل ئامێدیێ نڤیسییە. شێخ تاهایێ مایی (بەهایی)، بوویە خەلیفێ رێکا نەقشەبەندییێ و قازییێ دەڤەرا بەرواری باڵا، هندەك پەرتوك دانایىنە، وەکو (قلائد الفرائد فيما لأهل الحق من العقائد) سالا ١٨٩٧ێ ب هۆزان ڤەهاندییە[٢٠].

تاهرێ کورێ سەید موسایێ گولی، د چەرخێ هەژدێدا ژیایە، پەرتوکەك هەیە ب ناڤێ (هوامش تاريخيه في عهد الأمير اسماعيل باشا الأول)، سالا (١١٩٥مش/١٧٨٠زا) نڤیسیە. مەلا یاسینێ بریفکی، ژ بەرهەمێت وی پەرتوکا (کتاب تاریخات) کو ل سەر هاتییە نڤیسین (در بیان تواریخها) وەکو کرۆنۆلۆژیایە ئانکو رێزکرنا بوویەرێت دیرۆکي یە ل دویڤ سالا، بابێ نڤیسەر و هۆزانڤان (محەمەد سەعید بریفکی)ێ خودانێ پەرتوکا (فچلاء بهدينان) نە[٢١].

مەلا خەلیلێ سێرتی، بۆ خواندنا قووناغا فەقیاتییێ هاتییە ئامێدییێ و پشتی خواندن ب دویماهی ئینای، هەر ل وێرێ بوویە سەیدا، ژ پەرتوکێت وی دانایىن: ڤەهینۆکا (کرمانجی د علمێ تەجویدێدا)، سالا ٢٠١٠ هاتییە چاپکرن، ڤەهینۆکا (بصيره القلوب في كلام علام الغيوب)، سالا ٢٠١١ هاتیە چاپکرن، هەروەسا ڤەهینۆکا (نهج الأنام لنفع العوام)[٢٢].

نڤیسەڤان و هۆزانڤانێت ل قوتابخانێ دەرس گۆتین

ل دۆر زانا و نڤیسەڤانێت کو ل ئامێدیێ خواندبیت و دەستێ نڤیسینێ و دانانێ و مەشقکرنێ هەبیت، هێژا (دکتۆر مەسعوود کتانی) ب بەرفرەهی و درێژی ناڤێ ئەوان نڤیسییە[٢٣]. لڤێرە

١٨ - د. عبدالرحمن مزووری، کاودانێت رەوشەنبیری...، ل 14.

١٩ - ئەحمەد سالح شۆشی، ڤەکولینەکا دیرۆکی ل سەر گوند و کەلها شۆشێ (ڤەکولین)، کۆڤارا (دیرۆك)، هژمار (10) پایزا 2015، ل 20.

٢٠ - د. عبدالرحمن مزووری، بەهائی شێخ تاها عبدالرحمن مایی ژیان و بەرهەمێ وی، رێڤەبەریا چاپ و وەشانێ/ دهۆك، چاپخانا هاوار، دهۆك – 2012، ل 12.

٢١ - هەمان ژێدەر، هەمان لاپەرە.

٢٢ - تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، مەلا خەلیلێ سێرتی و شعرێ نوی یێن کوردی و عەرەبی، ئێکەتیا زانایێن ئایینێ ئیسلامێ/ لقا دهۆك- 1، چ ؟، ؟ - ؟، ل18 و 19.

٢٣ - د. مسعوود مصگفی الكتاني، المساجد والمدارس...، ص -76 159.

دێ ناڤێ هندەك ژ ئەوان سەیدایان ب ڕێزکەین یێت کو ڕۆلەکێ گرنگ و بەرچاڤ ل قوتابخانا قوبەهان دا گێرای و بۆ شاگرد و فەقي و موستەعید و مەلایان و خەلکێ دەڤەرێ بووینە سەرۆکانی و جهێ لێزڤرینێ بۆ هەر بابەتەکێ گەرم ل وی سەردەمی، هەروەسا نە تنێ ل قوتابخانا قوبەهان، بەلکو ل گەلەك دەڤەر و وەلاتێت دیتر دا ژی بووینە جهێ پویتەپێدان و لێزڤرینێ.

- سەیدایێت قوتابخانەیێ:

چەندین زانایێت مەزن ل ڤێ قوتابخانێ خواندییە و ژێ دەرکەفتینە و دوماهیێ لێ بووینە سەیدا، وەکو: (مەلا خەلیلێ سێرتی) و (مەلا یەحیایێ مزووری) د چەرخێ هەژدێدا خواندن ل سەر دەستێ (مەلا مەحموودێ بەهدینی) لێ ب دویماهی ئینا و ئیجازا مەلاتییێ ژێ وەرگرتییە[٢٤]. سەیدایێت وێ ل دویڤ باوەرناما هەی، ژ چەندین پلەیا پێك دهاتن. هندەك سەیدایا خۆبەخش دەرس دگۆتن و هندەکا ژی بەرامبەر هاریکاریەکا هەیڤانە، ژ داهاتێ قوتابخانەیێ بۆ دهاتە مەزاختن.

ڕۆلێ ئەڤێ قوتابخانێ کێنجا خۆ ل سەر گەلەك قوتابخانێت دیتردا هەبوویە، چ ب نڤیسین و ئەوان دانانێت مەزن و ب بها ئەوان نڤیسین و دهاتنە مەشقکرن بۆ قوتابخانێت دیتر و مفا دگەهاندە فەقی و مەلایان، هۆسان زانین دهاتە بەلاڤکرن، یان ژی ب پشکدارییا ئەڤان زانایان د هندەك قوتابخانێت دیتردا چ ل دەڤەرێ یان ل باژێر و وەلاتێت دیتر[٢٥]، ئەڤە (أبو السعود العمادی) ل قستەنتینیێ، مەلا خەلیلێ سێرتی ل سێرتێ و دەڤەرێت باکوور ب گشتی، مەلا یەحیایێ مزووری ل میسل و بەغدا، ئو گەلەکێت دی.

رەوشا خواندنێ د بەرێدا بۆ خەلکی نە بارەکێ گرانبوویە کو خەلك زارۆکێت خۆ فرێ نەکەنە بەر خواندنێ، (مەلا مەحموودێ بازیدی) د پەرتوکا خۆ دا (عاداتُ و رُسُوماتنامەءِ اَکرادِیّە) دا دبێژیت: « دەرسێد کتێب و مەشق کو دکن ئەوان سەیدا مەحچا بخێرا خۆ تەعلیم ددین. ئوجرەت ناستینن ئیللا کو مدەرسێ دەرسان ئوجرەتا وان ژ مالێ وەقفێ هین دستینن. و مدەرسێ صبیان زوو تێنە مەدرەسەیێ و دەرسان دبێژن حەتا نێزوکی ئێڤارێ پاشی د چنە مالێد خۆ»[٢٦]. هندەك ژ ئەوان زانایێت دەرس ددانە شاگرد و فەقییان، ب کورتی دێ ژیانا وان دەینە نیاسین:

١. ئەبو سعوود عمادی:

ناڤێ وی محەمەد (ئەبو سعوود) کوڕێ محیەددینێ کوڕێ مستەفا عمادی (ئامێدی)یە، سالا ١٤٩٢زا ل گوندەکی نێزیك (القسگنگینیه) ژ دایك بوو بوو، ل گەلەك جها خواندییە و حەتا گەهشتییە ئامێدیێ و ل قوتابخانا قوبەهان بوویە سەیدا، ل دەولەتا ئۆسمانی گەلەك بەرپرسیاری وەرگرتن. دبێژن ل سالا (٩٨٢مش/ ١٥٧٣زا) وەغەر کرییە[٢٧].

٢٤ - ٢٤ محمد امین دوسکي، من اعلام آمیدي، مجله دهوك، ؟، العدد (5) دهوك- 1998، ص95.

٢٥ - عبدالستار نایف علي، مدرسە القاچي المحّرمي في بغداد وأپرها في الحیاه الپقافیه في العراق خلال القرنین السادس والسابع الهجریین، لجنه أحیاء تراپ بغداد، م ؟، بغداد- 2013، ص 116.

٢٦ - مەلا مەحموودێ بایەزیدی، عادات ورسوماتنامەء اکرادیە، لێکولین: جان دۆست، نووبهار، چاپا دووەم، ستانبۆل- 2012، ل 48. بنێرە: دەستخەتێ بازیدی.

٢٧ - ٢٨محمد امین زکي، مشاهر الکرد و کردستان في الدور الإسلامي، ترجمه: آلانسه کریمته، ج2، مگبعه التفیچ الأهلیه، بغداد- 1945، ص175.

(د. مەسعوود کتانی) کو خەلکێ ئامێدیێ یە دبێژیت: « ئەو نە خەلکێ ئامێدیێ یە وەکو هندەکا نڤیسی، (العماد) بۆ مەزنییێ و زانینێ دهێتە گۆتن و ل دەڤەرا شامێ چەندین بنەمال هەنە ب ڤی ناڤی دناڤدارن. بەلێ هندەك هزر هەنە کو خەلکێ ئامێدیێ نە و دبێژن بنەمالا وان ژ ئامێدیێ بارکر بوو»[٢٨]. ل دۆر خواندن و دەرس گۆتنا وی ل قوبەهان حەتا نوکە چ بەلگەیێت زانستی ل بەر دەست نینن!!

٢. ڕەسوول زەکی سوورچی:

زانایێ مەزن د قووناغا شاگردییێ دا ل نك بابێ خۆ دەست ب خواندێ کرییە، پاشی بەر ب خواندنێ چوویە حەتا دیماهی پێ ئینای، ل گەلەك دەڤەران گەڕیایە و دەرس داینە شاگرد و فەقیان، سالا ٩٥٢مش/ ١٥٤٥زا بوویە قازی و کارێ دانا فەتوان دایێ[٢٩].

سەروبەرێ ژیانا وی ب دروستی نەهاتییە زانین، لێ هەر چەوا بیت ئەم دزانین ئەو د سەردەمێ (میر زوبێر پاشا)یدا ژیایە[٣٠]، هەکە زوبێر پاشایێ ئێکێ سالا ١١١٣مش/ ١٧٠١زا ژ زاخۆ چوو بیتە ئامێدیێ حوکم کربیت، هینگێ وی مەلا رەسوول داخواز کرییە ئامێدیێ، سالا ١٦٦٧زا ئەو ل باژێرێ (سەقز)ا ئیرانێ سەیدا بوو، کو دژیێ سیە سالیێ دا بوویە، ئانکۆ دەمێ هاتیە ئامێدیێ ژیێ وی ل دویڤ دیرۆکا حوکمداریا زوبێر پاشای ئەو گەهشتیە ژییێ شێست سالیێ، هەروەسا هندەك ژێدەر دبێژن ناڤێ وی (یەعقووب)ە، ئو ناڤێ (زەکی) و (زیرەك) و (ئەلمەعی) و (فگین) ناسناڤێت وی نە، وی دوو کوڕ هەبووینە، (محەمەد) و (عەلی)، محەمەدی ژی دەرس ل قوتابخانا قوبەهان داینە[٣١].

د نامەیەکێدا (مەولانا خالدێ نەقشەبەندی) بۆ زانایێ دەڤەرا بەهدینان (مەلا یەحیایێ مزووری) کو ژ مەنسووبێت وی بوویە فرێکرییە، مەولانا د نامیا خۆ دا ئاشکرا دکەت کو ل دەڤەرا ئامێدیێ مزگەفت بێسەروبەر بووینە و هندەکا دەرگەهێ وان هاتییە گرتن، داخواز ژ مەلا یەحیای کرییە کو ئەو بێژیتە زوبێر پاشایی - هینگێ ئەو میر بوویە - وان مزگەفتا نویژەن بکەت، ئو مەلا ژی – مەلا یەحیا - رێکا نەقشەبەندیێ لێ پەیرەو بکەت[٣٢]. وەسا دیارە کو مەلا یەحیای ئەو داخواز گەهاندییە زوبێر پاشایي، لەوا پاشایي پویتە ب قوتابخانەیاندا و ئەو قوتابخانێت خراپ بووین، سەرو ژنوی نویژەنکرنەڤە و سەیدا و زانایێت شەهرەزا بۆ ئینان.

ئێك ژ وان زانایێت شەهرەزا رەسوول کوڕێ زەکیێ سوورچی ژ ئیرانێ ڤەگەراند و ناسناڤێ (شێخێ زانایان/ شیخ العلماء) دایێ و کرە کاربدەستێ قوتابخانا قوبەهان[٣٣].

---

٢٨ - د. مسعوود مصگفی الکتانی، مدرسه قوبا...، ل -198 199.

٢٩ - د. سعید محمد احمد، مدرسه قبهان...، ص271.

٣٠ - زوبێر پاشا: زوبێر پاشایێ ئێکێ کوڕێ سەعید خان بەگێ دووێ، میرێ زاخۆ بوو، دەمێ بابێ وی هاتییە کوشتن سالا 1111مش/ 1699زا، سالا 1113مش/ 1701زا ئەو هاتە د ئامێدیێ دا. بنێرە: محفوڤ العباسي، ل 75. انور المايي، ل 137.

٣١ - بلند محمد شوکری موفتی، هندەك پێزانین ل سەر رەسوول زەکي یێ سوورچی ل دویڤ دەستنڤیێت موفتی یێت ئاکرێ (گوتار)، کۆڤارا (دیرۆك وار)، هژمار (2) پاییزا 2014، ل 137.

٣٢ - مەلا عبدالکریم مدرس، یادی مەردان ، بەرگی یەکەم، ل 421.

٣٣ - 34 انور مايي، الأکراد في بهدينان، ص163.

٣. مەلا مەحموودێ بەهدینی (ئامێدی):

ئێك بـوو ژ مەزنترین زانایێـت دەڤـەرا بەهدینـان، هەڤچاخـێ ئیسـماعیل پاشـایێ ئێکـێ بوویـە، گەلەکـێ زیـرەك و شـەهرەزا بـوو، ئیجازا زانسـتی ژ صالـح میسـلی وەرگرتبـوو، هژمـارەکا بەرهەمێـت نڤیسـی هەبـوون وەکـو (تفسـیر الفاتحـە) د ئێـك بـەرگ دا نڤیسـییە، سـەیدایێ قوتابخانـا قوبەهـان بـوو، چەندیـن مـەلا و زانـا ل بـەر دەسـتێ وی فێـر ببـوون [٣٤].

ئـەو ب (مـەلا مەحمـوودێ کوردیـێ ئامێـدی) ژی دهێتـە نیاسـین، د ناڤبـەرا سـالا (١٧١٩-١٧٨٧زا) ژیایـە، ل سـەردەمێ (بەهـرام پاشـایێ مـەزن) ئـەو موفتیـێ ئامێدیـێ بـوو، ئانکـۆ سـالا ١٢٠٢مـش/ ١٧٨٧زا چوویـە بـەر دلۆڤانیـا خـودێ[٣٥]، ل دۆر پەرتـوکا وی کـو هەمـی پەیڤێـت وێ دبـێ نوقتـە بـوون، لـەوان خودانـێ پەرتـوکا (غایـە المـرام) نڤیسـییە: «ئەڤـە تشـتەکێ پـڕ ئەنتیکەیـە»[٣٦].

ژ شـاگرد و فەقیێـت وی، مـەلا خەلیلـێ سـێرتی، مـەلا یەحیایـێ مـزووری، و کـوڕێ سـوورچی؛ شـێخ عوبەیدولـلاە ئەفەنـدی، کـو ل پـاش خـۆ سـێ کـوڕ هێلابـوون[٣٧].

٤. مەلا خەلیلێ سـێرتی:

مـەلا خەلیـل کـوڕێ مـەلا حوسـێنێ کـوڕێ عومەرییـە، ژ بنەمالـەکا خۆدێنیـاس و دینـدار بـوو، د بنیاتـدا خەلکـێ هیزانـێ یـە سـەر ب سـێرتێ ڤـە، سـالا ١١٦٧مـش/ ١٧٥٣زا هاتییـە سـەر دنیایـێ، ل مزگەفتـا خواندییـە و قەسـتا چەندیـن دەڤـەرا کرییـە حەتـا گەهشـتییە ئامێدیـێ، ل وێـرێ خوانـدن ب دویماهـی ئینـا و ئیجازا مەلاتیـێ ژ موفتییـێ ئامێدیـێ (مـەلا مەحمـوودێ بەهدینـی) وەرگـرت. ل قوتابخانـا قوبەهـان بـوو بـوو سـەیدا، پاشـی زۆرییـە دەڤـەرا سـێرتێ و ل دویـڤ داخـوازا بابـێ خـۆ ل مەدرسـا وێ دەرس گۆتینـە و بوویـە مـەلا. ل دویڤـدا زۆری هیـزان[٣٨]، دەستنڤیسـەکا مـەلا خەلیلـێ هەیـە کـو سـالا (١١٩٣مـش/١٧٧٩زا) ل قوتابخانـا قوبەهـان هاتییـە نڤیسـین و دبیـت هینگـێ ئـەو هێشـتا فەقـی بیـت ل وێـرێ. دەمـێ ئـەو ل ئامێدیـێ ([٣٩]).

مـەلا خەلیلـێ پتـر ژ (٣٥) بەرهەمێـت نڤیسـی هەنـە و هنـدەك هاتینـە چاپکـرن وەکـو (نهـج الأنـام) کـو ژ ٢٠٧ بەیتـان پێکدهێـت، چەنـد جـاران چاپبوویـە. سـالا (١٢٥٩مـش/١٨٤٣زا) دژیـێ ٩٥ سـالێ دا چوویـە بـەر دلۆڤانیـا خـودێ.

ژ پەرتوکێـت وی: أزهـار الڤاهـر والباگـن مـن الفوائـد. تأسـيس قواعـد العقائـد علـى مـا سـنح مـن اهـل الڤاهـر والباگـن مـن الفوائـد. ئـو گەلـەك بەرهەمێـت دیتـر[٤٠].

---

٣٤ - 35 محفوڤ العباسي، اماره بهدينان العباسيه،.. ص173.

٣٥ - د. عماد عبدالسلام رۆوف، المعجم التاريخي...، ص 335.

٣٦ - أنور المايي، الأكراد في بهدينان، ص 191.

٣٧ - د. سعيد محمد أحمد، مدرسه قبهان.، ص 257.

٣٨ - علي نبي صالح الدوسكي، الملا خليل السيرتي ومنهجه في إپبات العقائد الاسلاميه من خلال منڤومته (نهج الأنام)، دار سبيريز للگباعه والنشر، مگبعه التربيه، أربيل - 2007، ل21.

٣٩ - تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، مەلا خەلیلێ سێرتی و شعرێن وی یێن کوردی و عەرەبی، چ- ؟، ؟ - ؟)، ل 14.

٤٠ - د. عماد عبدالسلام رۆوف، المعجم التاريخي...، ص 135.

٥. مەلا یەحیایێ مزووری:

مەلا یەحیا کورێ مەلا خالدێ کورێ حوسەینێ بابێ عەبدوڵلایێ مزووری یە ، ژ گوندێ بالەتەیە، ئێکە ژ ناڤدارترین مەلا و شێخێت دەڤەرێ و جیهانا ئیسلامي، بنەمالا وان ب زانا و خانەدانیێ ب ناڤ و دەنگن، بابێ وی ژی مەلا بوویە، سالا بوونا وی ب دروستی نەهاتییە زانین، لێ بۆچوون وەسا ددەنە ئاشکراکرن کو ئەو د ناڤبەرا سالا ١١٥٢ و ١١٦٤ێدا ل گوندێ (بالەتە) ژ دایك بوویە[٤١].

ژ زارۆکینیێ بەر ب مزگەفت و قوتابخانێت دینی ڤە چوویە کو بابێ وی کارتێکرنەکا مەزن ل سەر هەبوویە، زێدە ل دویڤ زانین و زانستێت دینی گەریایە و ل چەندین دەڤەران خواندییە هەر ژ ئامێدیێ و حەتا چوویە مووسل و بەغدا و شامێ. ل ئامێدیێ ل نك موفتیێ وێ مەلا مەحموودێ بەهدینی[٤٢]. هەروەسا زانینا خۆ ژ زانایێ ب ناڤودەنگ (عاصم کورێ ئیبراهیمێ حەیدەری) ل بەغدا وەرگرتییە[٤٣].

هەر ل ئەوان جهان ژی دەرس گۆتینە، گەلەك ئیجازە وەرگرتینە، کارێ سەرەکی یێ وی دەرس گۆتن بوو، د هاتە نیاسین ب شێخێ شێخا (شیخ الشیوخ) و (شافعیێ سەردەمێ خۆ) و (شێخێ موفەسسرا) و گەلەك ناسناڤێت دیتر، ل قوتابخانا قوبەهان و سەرێ ئامێدیێ کو هاڤینان ل وێرێ دخواند و دەرس دگوتنە فەقي و موستەعیدان، هەروەسا ل گەلەك قوتابخانە و جهێت دی دەرس داینە[٤٤].

دیسان ل ئامێدیێ رێز لێ دهاتە گرتن و هژمارەکا زۆر یا فەقی و موستەعیدا ل بەر دەستێ وی ئیجازا مەلاتیێ وەرگرتینە، پاشی میرێت ئامێدیێ قوتابخانەکا تایبەت بۆ وی ڤەکرییە و مەلا و زانا تێدا پێگەهاندینە کو ئەو ژی قوتابخانا (سەیدی خان) بوو، ل بەراهییێ تێدا بوو بوو سەیدا، ناڤێ وێ بۆ قوتابخانا (المدرسە الجدیدە) هاتە گوهۆرین، پاشی ناڤێ وێ کرە قوتابخانا (مەلا یەحیایێ مزووری) و گەلەك پەرتوك د ڤێ قوتابخانەیێ دا هاتنە نڤیسین[٤٥].

ژ وێ خزمەتا مەزن یا مەلا یەحیای د بیاڤێت دینی و رەوشەنبیری و ئەدەبیاتاندا کری، دویماهییێ ژ ئەگەرێ ئاریشەیەکا جڤاکی و کوشتنا کورێ وی یێ زانا و پێگەهشتی (عەبدولرەحمان) ل ئامێدیێ و کوشتنا مامێ وی ل باعەدرێ، ئو پشتی ژ میرێت ئامێدیێ بێ هیڤی بووی کو تولا وان ڤەکەن، هەوارێت خۆ گەهاندنە (میرێ کورە) و ئەو میر د تانا وان هاتن و پشتی شەڕەکێ دژوار، مەلا یەحیای نەچار بوو ژ وێرێ بار بکەت و قەستا بەغدا کر، پشتی وەغەرکرنا وی ب سێ سالان، ژ نوی میرگەها بەهدینان ژی ل سالا ١٨٤٢زا ژ ناڤچوو[٤٦].

---

٤١ - حمدي عبدالمجید السلفي، تحسین ابراهیم الدوسکي، عقد الجمان في تراجم العلماء والأدباء الکرد والمنسوبین إلی مدن کردستان، الجزء الپالپ، مکتبە الأصالە والتراپ، گ1، الشارقە – 2008، ص 1048.

٤٢ - هەمان ژێدەر، بەرگێ سێیێ، ل 1049.

٤٣ - عبدالکریم المدرّس، علماؤنا في خدمه العلم والدین، عني بنشره: محمد علي القرداغي، م دار لالحریه للگباعه، بغداد- 1983، ص 621.

٤٤ - بلند محەمەد شوکری موفتی، زانایێ مەزنێ بەهدینان (مەلا یەحیایێ مزووری) و بەڵگەکرنا مرنا وی ب دەستخەتان (گوتار)، کۆڤارا (نیژەن)، هژمار (6) بهارا 2016، ل 31.

٤٥ - د. عبدالرحمن مزووری، کاودانێت رەوشەنبیری..، ل -26 28.

٤٦ - بلند محەمەد شوکری موفتی، زانایێ مەزنێ بەهدینان (مەلا یەحیایێ مزووری)..، ل 31.

ناڤبری چەندین بەرهەمێت زانستی و دینی هەنە، ژبلی کۆمەکا نامەیا بۆ زانایان دنڤیسین، هندەك ڤێ دویماهیێ هاتینە چاپکرن[٤٧]. ژبەر کو ئەو زانایەکێ مەزن بوو، بووبوو جهێ باوەریێ و هزرەکا مەزن بۆ دهاتەکرن ل دەڤەرێ، زانایەکێ مەزنتر وەکو (مەولانا خالدێ نەقشەبەندی) چەندین نامە بۆ فرێکرینە و داخوازی ژێکرینە[٤٨].

ل دۆر وەغەرکرنا وی، گەلەك بۆچوون هەنە، لێ ل دویڤ بەڵگەنامە و دەستخەتان، ئاشکرا بوویە کو چ ئەوێت هەڤچەرخێت وی ژیاین، یان ژی نەڤییێ وی یێ هۆزانڤان (محەمەد سەعید مهری) وەغەرکرنا وی د کەشکولاندا نڤیسییە، دکەفتە رۆژا ٢٢ شەوالا ١٢٥٤مش (١٨٣٩/١/٨زا) چوویە بەر دلۆڤانییا خودێ[٤٩]. هەروەسا ژ بنەمالا وان گەلەك زانا و هۆزانڤان ژێ رابووینە. ل وەغەرکرنێ ژی دویری مرۆڤ و وەلاتێ خۆ وەغەرکرییە، ل بەغدا ل گورستانا شێخ عەبدولقادرێ گەیلانی هاتییە ڤەشارتن[٥٠].

٦. مەلا شوکری ئەفەندی:

شوکری کورێ عوبەیدوللا ئەفەندی یە، سالا (١٢٩٠مش/١٨٧٣زا) ل ئامێدیێ ژ دایك بوویە، دەرسێت دینی ل نك باشترین سەیدایێت وی دەمی خواندینە، ل دەستپێکێ ل نك بابێ خۆ خواندییە، زانستێت شەرعی ل نك کۆمەکا سەیدایان خواندینە، نەمازە ل قوتابخانا قوبەهان، پاشی ل جڤاتا زانایێ مەزن مەحموودێ کورێ مەلا سەلیمی روونشتییە و ل سەر خواندنێ بەردەوام بوویە حەتا سالا ١٩٠٥ێ ئیجازە وەرگرتی، سالا (١٩٠٦زا) کارێ دانا فەتوا و خوتبەخواندن ل ئامێدیێ دایێ[٥١]، هژمارەکا مەزن یا مەلا و زانایان ل بەر دەستێ وی فێر بووینە و ئیجازە وەرگرتینە، وەکو: شێخ غیاسەدین نەقشەبەندی، مەلا ئەنوەرێ مایی، مەلا محەمەدێ رەشاڤەیی، مەلا ئەحمەدێ گوهەرزی، مەلا حەسەن باوانی و گەلەکێت دیتر[٥٢]. سالا (١٣٢٦مش/١٩٠٨زا) ب فەرمانەکا رەسمی کرییە موفتییێ قەزا ئامێدیێ، زێدەباری کارێ وی یێ سەیدایەتیێ ل قوتابخانا قوبەهان دەرس داینە بۆ پێگەهاندنا فەقییان و دانا ئیجازێ، د ڤی کاریدا بەردەوام بوویە؛ حەتا سالا (١٣٥٧مش/١٩٣٨زا) وەغەرا دویماهیێ کري[٥٣].

رەوشا ئەدەبی ل سەردەمێ قوتابخانەیا قوبەهان

پویتەدان ب لایەنێ هزری (یێ فەیلەسۆفان) و پاشگۆهـ ئێخستنا لایەنێ هزری (یێ نڤیسەڤانان/ ئەدەبیاتان) کارەکێ سەیرە، چنکی تشتێ سەیر د بەرهەمێ فەیلەسۆفان دا گەلەك

---

٤٧ - محمد علي القراداغي، الرسائل المغنيه لكل محتاج، رسائل أرسلها المُلا يحيى المزووري إلى الشيخ معروف النودهي، منشورات الملتقى العالمي لمولانا خالد (10)، م آراس، أربيل – 2009.

٤٨ - مەلا عبدالكريم مدرس، یادی مەردان، ل 286 و421.

٤٩ - بلند محەمەد شوکری موفتی، زانایێ مەزنێ بەهدینان (مەلا یەحیایێ مزووری)، ، هەمان لاپەرە.

٥٠ - 50 محمد سعيد البريفكاني، فچلاء بهدينان، إعداد: مسعوود محمد سعيد ياسين البريفكاني، منشورات مجله (مەتین)، دهوك- 1997، گ 1، ص68.

٥١ - د. سعيد محمد، مدرسه قبهان...، ص 278.

٥٢ - 52 البريفكاني، فچلاء بهدينان، ص18.

٥٣ - د. سعيد محمد، مدرسه قبهان..، ص 280.

نەیێ بەربەلاڤە و نەیێ هەمی تەخێت جڤاکی یە، بەلێ بەرهەمێ ئەدەبی و رەوشەنبیری پتر یێ بەربەلاڤە، یێ ئێکێ تەم و مژاتی پێڤە دیارە، بەلێ یێ دوویێ پتر نێزیکی تێگەهشتن و وەرگرتنێ یە، کێنجا خۆ ل سەر رەفتار و رەوشتێ خەلکێ هەیە[٥٤].

میرێت میرگەها بەهدینان پویتەکێ مەزن دایە بوارێ رەوشەنبیریێ و هەر میرەکی هەر چ نەبیت هۆزانڤانەك ل رەخ و دروێت وی هەبوویە، سۆلتان حوسێنێ وەلی، هۆزانڤان (حەمیدی) ل نك بوو[٥٥]. عادل پاشایی، هۆزانڤان (دەردی) ل نك بوو[٥٦]، سۆلتان (سیدی خان)ی هۆزانڤان (مەلا رەمەزانێ عەبباسی) ل نێزیکی وی بوو[٥٧]. محەمەد تەییار پاشا، ئەو بخۆ عاشقێ هۆزانێ و ڤەهاندنێ بوو، کۆمەکا باش یا هۆزانان ل پاش خۆ هێلاینە، ژ بلی ئەوێت هۆزانڤانێت مللی ل رەخ و دۆرێت ئەوان، یان ژی حەکیم و کەسێت ئاقلمەند هەبوون.

(ئەولیا چەلەبی) د (سیاحەتنامە)یا خۆ دا بۆ میرگەها بەهدینان، ب هویری بەحسێ گەلەك سیماییێت پێشڤەچوونا رەوشەنبیریێ کرییە، گەلەك ب درێژی و پڕ ب پێزانین ل دۆر قوتابخانێت ئامێدیێ و قوتابخانا قوبەهان ئاخفتییە، هەروەسا بەحسێ هۆزانا کوردی دکەت و دبێژیت:» خەلکێ ئامێدیێ گەلەك هۆزانێت پێنج بەیتی، موسەلەس، موخەممەس، موسەددەس، موسەببەع و موسەممەن ب کوردی دڤەهینن، ل رۆژێت نەورۆزێ ئەو هەمی ب مەزن و بچویك و زانا و نەزانڤە ل سەر رێکان رادوەستن و هۆزانا دهاڤێنە بەر ئێکودوو»[٥٨].

هەر د کەڤندا کوردستان مەیدانا شەڕا بوویە د ناڤبەرا هەردوو دەولەتێت ئۆسمانی و صەفەوی دا، بەلێ ڤێ چەندێ کارتێکرن ل سەر هەست و سۆزێت هۆزانڤانێت کورد نەکر، بەلکو وان ددیت هۆزان رێکەکە بۆ دەربڕینێ ژ وژدان و هەستا نەتەوی یا ل نك وان هەی پێ دەربڕن و بەرسینگێ دوژمنا بگرن ژ لایەکیڤە، بەلێ ژ لایەك دیترڤە هۆزانڤانا ددیت کو دیسان رێکەکە بۆ پەسن و وەصفکرنا جوانییا وەلاتی و هشیارکرن و بلندکرنا حەزا حەزژێکرنا وەلاتی ل نك خەلکی[٥٩].

ژ دیاردەییێت ساخلەم د ناڤ جڤاکێ کوردیدا، وەك هەر جڤاکەکێ بەری ئەوان ئەڤ کارە کری، چەوا عەرەبا (سوق عکاف) هەبوو هۆزانڤان لێ کۆم دبوون و هۆزان دهاڤێتنە بەر ئێك و دخواندن، د سەردەمێ ئەمەوییاندا گرنگیي ب هۆزانێ هاتە دان و وەکو تایبەتمەندیەك هندەکا بۆ خۆ پەیدا کر، هەر دەڤەرەك ب هندەك هۆزانڤانا و جۆرەکێ هۆزانێ یا ناڤدار بوو[٦٠].

---

٥٤ - د. سعید اسماعیل علي، التربیه في الحچاره الیونانیه، عالم الکتب، القاهره – 1995، ص 51.

٥٥ - سەعید دێرەشی، حەمیدی شاعرێ ئێکێ یێ کوردە د دیرۆکا تۆرەڤانیا کوردی دا (گوتار)، ، ل 62.

٥٦ - عبدالرقیب یووسف، شعرێت چەند شاعرەکێت کەڤن د دەستنڤیسێت مەدرەسا قوبەهان دا (گوتار)، دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی/ بەغدا، کۆڤارا (رۆشنبیری نوێ)، ژمار (119) ئەیلولی ساڵی 1988، ل-80 81. هێژا (عبدالرحمن مزووری) ددەتە ئاشکرا کرن کو (دەردی) د هۆزانا خۆ دا باسێ عادل پاشایێ حاکمێ ئامێدیێ ناکەت، باسێ باژێرێ (عادل جەواز)ێ ل باکورێ کوردستانێ یە، سەر ب ویلایەتا بەدلیسی ڤە. کۆڤارا دیرۆك، هژمار (5)، ل 16.

٥٧ - نزار ئەیووب گولی، مەلا رەمەزانێ عەبباسی، ل40.

٥٨ - هەمان ژێدەر، ل40.

٥٩ - رشید فندی، الفکر القومي الکوردي بین خاني و حاجي قادر الکویي، الأکادیمیه الکوردیه، مگبعه الحاج هاشم، أربیل – 2008، ص 14.

٦٠ - د. مصگفی مصگفی البسگویسي، المجالس الأدبیه في العصر الأموي وأپرها في النقد الأدبي، ؟- 2003، ص28.

ل بامەرنێ ژی ل (باخچێ حەودا بن گویزا) کو زانا و هۆزانڤان (شێخ غیاسەدینێ نەقشەبەندی) سەرەدەری لێدکر، هۆزانڤانێت بامەرنێ و رەخ و ڕوییێت وێ لێ کۆم دبوون و هۆزانێت خۆ دخواندن، ژ بەرچاڤترین هۆزانڤانێت وێ وەکو ئەحمەدێ نالبەند، حوسنی بامەرنێ، نەجمەدین بامەرنی، عەبدولرەحمان شەوقی و گەلەکێت دیتر. ژبلی کو هندەك جارا دەردکەڤتنە سێرانان و ل وێرێ ژی هۆزانێت خۆ دخواندن. ئەڤ رونشتن و دەرکەفتنە وەکو ئەوان چایخانێت ئەدەبی بوون ئەوێت د ناڤ مللەتێت جیراندا هەین کو ڕۆلەکێ پیرۆز دگێرا ژ بۆ پێشڤەبرن و بەلاڤکرنا ئەدەبیاتا ب رەنگەکێ گشتی.

- ئەدەبێ کلاسیکیێ کرمانجی:

د هەمی قووناغ و سەردەمێت خواندنێدا، ئەدەبیاتا و ب تایبەت ژی هۆزانێ بەر بەلاڤبوونەکا زێدە مەزن بخۆڤە ددیت، ژ پویتەپێدانا میر و پاشاییێت هەر میرگەهەکێ ب پێشڤەچوونەکا خورت هاتە مەیدانێ و کارتێکرنەکا ب هێز ژ لایێ ئەوان میر و پاشایان ڤە لێ هاتەکرن ب پەیداکرنا ژێدەرێت زانستی و ئەدەبی ل بەر دەستێ وان، یان ژی ب دانا خەلات و دیاریا ئەوێت بۆ هەمی تەخ و چینێت جڤاکی دهاتنە پێشکێشکرن نەمازە چینا هۆزانڤانان. لەورا دبینین گەلەك هۆزانڤان دەرکەفتن و داهێنان د بەرهەمێ خۆ دا دکر؛ زێدەباری پێگەهشتنا وان د زانستێت دینیدا[٦١].

دەڤەرا بەهدینان چەندین هۆزانڤانێت ناڤدار ژێ رابووینە، وەکو (شێخ شەمسەددینێ قوتبێ ئەخلاتی) ئەوێ د ناڤبەرا سالێت (٩٩٧ – ١٠٨٥مش)ێدا ژیایی[٦٢]، (شێخ عەبدولسەلام کوڕێ مەلا عەبدولا کوڕێ مەلا محەمەد بارزانی) سالا (١٢٥٨مش) هۆزانەکا پێکهاتی ژ (٩٥) بەیتا ڤەهاندیە و نامەیەك ژی ل دۆر (عەقیدا ئیمانێ) نڤیسییە([٦٣])، ئو تەرجەمەکرنا نامەیا (قودسی) ژ ئەزمانێ فارسی کو پەیڤێت (شێخ خواجە بەهائەددین نەقشەبەندي) نە[٦٤]، ئەو خەلیفێ رێکا نەقشەبەندێ بوو، ئیجازا خۆ یا زانستی ژ سەید تاهایێ نێری (نەهری) وەرگرتبوو، سێ سالا مابوو ل وێرێ[٦٥]، پاشی ل گوندێ (ئاستە) خۆجە بووبوو کو ب دویراتیا (١٥) کیلومەتران د کەڤیتە باشۆرێ رۆژهەلاتا بارزان، هەروەسا وی پەرتوکا (شرح العقائد) سالا ١٨٤٣زا یا دانای[٦٦].

(خالدێ زێباری) خودانێ (بەیتا سیسەبانێ) ئەوا ل دۆر شەرێت پێغەمبەرێ ئیسلامێ محەمەدی (س) دگەل موشرکان، ژ (١١٣) چارینا هاتییە ڤەهاندن، هەر چارینەك ژ دوو چارینێت د زکێ هەڤدا

---

٦١ - کامل أسود قادر، دور الکورد الحچاري في مصر وبلاد الشام خلال عهد دوله المماليك الجراكسه، أربيل – 2014، ص 68.

٦٢ - شێخ شەمسەدینێ قوتبێ ئەخلاتیێ بریفکانی، دیدارێ یار، بەرهەڤکرنا: زاهد بریفکانی، دەزگای ئاراس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، چ پەروەردە، هەولێر- 2002.

٦٣ - د. عرفات کرم ستوني، الحياه الدينيه من (نهري) إلى (بارزان)، منتدى الفكر الإسلامي/ أقليم کوردستان، مگبعه آراس، أربيل – 2010، ص35.

٦٤ - خواجە بهاءالدینێ نەخشەبەندی، قودسیە، وەرگێران: عبدالسلام بارزانی، چاپخانا پەروەردە هەولێر – 2002.

٦٥ - جرجيس فتح الە، مبحپان على هامش پوره الشيخ عبيداللە النهري، گ2، مؤسسە آراس للگباعە والنشر، مگبعە وزاره التربيە، أربيل – 2001، ص 152.

٦٦ - مەلا ئەیوب، پێداچوونەك ل مێژوویا بارزان -1820 1914، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، چاپخانا پەروەردە، هەولێر- 2007، ل 27.

پێکدهێت[67]، ئەو هەڤچاخێ مەلا مەنصوورێ گرگاشی و مەلایێ باتەیی بوویە، یان ژی چەندەکێ پشتی وان ژیایە[68]. (شێخ نورەددینێ بریفکانی کوڕێ شێخ موحسنێ کوڕێ شێخ عەبدولجەباری)، خودانێ دیوانەکا تەڤاڤ ب ئەزمانێ کوردی ب ناڤێ (زبانێ کوردی)، ژبلی کۆمەکا پەرتوکان ب ئەزمانێ عەرەبی، د ناڤبەرا سالێت (١٧٩١ – ١٨٥٢زا)دا ل گوندێ ئێتیتێ و بریفکان ژییا بوو[69]، (مەلا مەنصورێ گرگاشی) ئەوێ هەلبەستەك دگەل (مەلایێ باتەیی) ڤەهاندی، سالا (١٠١٩زا) ژ دایك بوویە و وەغەرکرنا وی نەهاتیە زانین[70].

هەروەسا چەند هۆزانڤانێت دیتر هەنە کو دیوانێت وان چاپبووینە وەکو: بەکر بەگێ ئەرزی (١١٧٩ – ١٢٥٠مش) سەر ب میرگەها بەهدینانڤە، حەتا نوکە دوو جاران دیوانا وی هاتیە چاپکرن، جارا ئێکێ سالا (١٩٨٢زا) ژ لایێ هێژا (عەبدولکەریم فندی) ڤە[71]، جارا دووێ ژی ژ لایێ (محەمەد ئەمین دۆسکی)ڤە کو ژ بنیات دگەهتە بنەمالا بەکر بەگێ، ب چاپەکا سپەهی سالا (٢٠٠٥زا) دیوان دگەل ڤەکۆلینەکێ چاپکرییەڤە[72].

هۆزانڤانەك دیتر ل دەڤەرا ئاکرێ، (سەیفی)ێ شۆشی ناڤێ وی شێخ عەبدوللەتیف کوڕێ شێخ یوونسێ شۆشی یە، د ناڤبەرا سالێت (١١٩٥ – ١٢٠٥مش) یێ ساخ بوویە، دیوانا وی د سالێت نۆتاندە هاتە چاپکرن کو ب ئەزمانێ کوردی و عەرەبی و فارسی یە[73].

(تاهرێ شۆشی) کوڕێ محەمەد کوڕێ تاهرێ شۆشی یە، سالا (١٩١٨زا) ژ دایك بوویە و سالا (١٩٦٢زا) ل بەغدا وەغەرا داویێ کرییە، ڤی هۆزانڤانی پەرتوکەك مەزن هەیە ب ناڤێ (گولزار) و ژ (١٣) هزار بەیتان پێکهاتییە، ژ بلی پەرتوکا (پەند و شیرەت)، ناڤەرۆکا سەرەکی یا (گولزار)ێ ل سەر ژیانناما پێغەمبەری (س) و مێژوویا موسلمانەتیێ تا سالا (٥) مشەختی ڕاچاندییە، دیسان گەلەك بابەت و هزرێت دی د ناڤڕا تۆمار کرینە، ڤێ دویماهیێ هاتییە چاپکرن[74].

شێخ تاهایآ مایی یێ ناڤدار ب (بەهائي)، ژ دایك بوویێ سالا (١٢٥٩مش/١٨٤٣زا) و سالا (١٣٧٧مش/١٩١٩زا) مالئاڤایی کرییە، د شەڕێ تیاریياندا سالا (١٩٢٤زا) پەرتوکخانا گوندێ مایێ هاتە سۆتن و دیوان و پەرتوکێت وی ژی دگەلدا هاتنە سۆتن، هندەك بەرهەمێ وی مابوو، د ناڤ بەرگێ پەرتوکەکێدا ژ لایێ (د. عبدالرحمن مزووری) ڤە هاتە چاپکرن[75].

---

٦٧ - هزرڤان، سیسەبان ژ دانانا مەلا خالدێ زێباری، ئێکەتیا نڤێسەرێن کورد/ تایێ دهۆکێ، چاپخانا هاوار، دهۆك – 2007، ل14.

٦٨ - صادق بهاءالدین ئامێدی، خالد ئاغایێ زێباری ئو بەیتا سیسەبانێ (گوتار)، کۆڤارا (نووسەری کورد)، هژمار (7) نەورۆزا 1973، ل 25.

٦٩ - شێخ نورەدینی بریفکانی، دیوانا زبانێ کوردی.

٧٠ - صادق بهاء الدین ئامێدی، دیوانا پەرتویێ هەکاری، دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، چاپخانەی الحریە للگباعە، بەغدا- 1978، دویڤەلانا دیوانێ، ل 220 – 227.

٧١ - عبدالکریم فندی دۆسکی، دیوانا بەکر بەگێ ئەرزی، ئەمینداریا گشتی یا رۆشنبیری و لاوان، چاپخانا الحوادپ، بەغدا – 1980.

٧٢ - محمد أمین دۆسکی، ئەرزێ بەکر بەگێ ئەرزی، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، چاپخانا هاوار، دهوك – 2002.

٧٣ - تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، محسن ئیبراهیم دۆسکی، هەلبەستڤان سەیفیێ شوشی و بەرهەمێ وی، وەشانێن گۆڤارا (مەتین)، چاپخانا خەبات، دهۆك- 1999.

٧٤ - شێخ تاهرێ شۆشی، گولزار، بەرهەڤکرنا: د. حەمزە تاهر شۆشی، ئیکەتیا نڤێسەرێن کورد/ تایێ دهۆکێ، چاپخانا هاوار، دهۆك – 2012، ل 36.

٧٥ - د. عبدالرحمن مزووری، بەهائی شێخ تاها عبدالرحمن مایی – ژیان و بەرهەمێ وی، رێڤەبەریا چاپ و وەشانێ، چاپخانا پارێزگەها دهۆکێ، دهۆك- 2012.

(شێخ مەمدووحێ بریفکانی) ژ بنەمالا شێخ نورەددینآ بریفکانی یە، سالا (١٩١١زا) ل گوندێ (بادێ) هاتییە سەر دونیایێ و سالا (١٩٧٦زا) ل بەغدا ژ ئەگەرێ نەخۆشیەکێ چوو بەر دلۆڤانیا خودێ. ناڤبری ژی دیوانەك و چەند نڤیسینێت دی ل پاش خۆ هێلاینە[٧٦].

- ناڤداربوونا بنەمالان ب زانین و زانستێ:

ئەوێ بزاڤا زانستی و رەوشەنبیری یا بەرفرەه، گەلەك زانا و نڤیسەڤان هەمبێزکرن و دهاتنە خەلاتکرن و ڤێ چەندێ کێنجەکا مەزن ل سەر ئەوان زانا و نڤیسەڤانا دکر بۆ پتر خواندن و وەرگرتنێ، د ماوەیەکێ کێم دا گەلەك زانا و نڤیسەڤانێت ناڤدار ژێ دەرکەفتن و گەهشتنە پلێت بلند، دگەل زانایێت دیتر ل وەلاتێت موسلمانا، ئەوان ژی پشکداری د زەنگینکرنا پەرتوکخانا دا کر ب بەرهەمێت خۆ یێت هزری و رەوشەنبیری کو گەلەك لاییێت زانینێ ڤەدگرتن[٧٧].

دەڤەرا بەهدینان هەکە چارچۆڤەکێ جوگرافی و دیرۆکی بدەینێ، وەکو دەڤەرەك سەربخۆ و جودا، مخابن دێ بینین چو نیشانێت مانا نڤیسینەکا کوردی ل ڤێ دەڤەرێ پێش هەزارا مشەختی نینن و ئەڤە ڤەدگەرێتەڤە بۆ هەبوونا گەلەك ئەگەران، وەکو:

١- نە ژ مێژە ناڤێ بەهدینان بۆ پارچەیەکێ ژ دەڤەرا هەکاری دهێتە ب کارئینان.

٢- گەلەك زانایێت ڤێ دەڤەرێ بەرهەمێ خۆ ب ئەزمانێ عەرەبی نڤیسینە و هندەکان ژی ب ئەزمانێ فارسی.

٣- میتراپەرێسی و پاشی ئێزدیاتی کو گەلەك ژ دیرۆکا دەڤەرێ ڤەگرتینە، هند رێ نەداینە نڤیسینێ بۆ پاراستنا دەقێت دینی، لەوا نڤیسین ب گشتی پاشدا مایە.

٤- پەیدا نەبوونا کیانەکێ ئابووری، سیاسی، رەوشەنبیری ل ئەڤێ دەڤەرا ناڤبری[٧٨].

بەلێ د سەر هندێرا بزاڤێت رەوشەنبیری یێت مەزن ل ئەڤێ دەڤەرێ پەیدابووینە، ل سەر دەمێ ئیسلامەتیێ، وەکو: شێخ ئیسلام (عەلیێ هەکاری ٤٠٩مش/١٠١٩زا-٤٨٦مش/ ١٠٩٦زا) ئێکەم تەکیا سۆفیاتیێ ل گوندێ دێرەشێ ئاڤاکر[٧٩]. حەتا نوکە ژی بنیاتێت تەکیا شێخ عەلیماینە و رێزا دیوارێ وێ دیارە. تەکیا دکەڤیتە ب رەخ مزگەفتا گوندي ڤە[٨٠]. هەروەسا شێخادی (چەرخێ شەشێ مشەختی) ل گەلیێ لالشێ، زێدەباری چەندین تەکیا و قوتابخانێت دیتر کو ل ئەوان دەڤەرێت دکەڤنە تخوبێ میرگەها بەهدینان[٨١].

---

٧٦ - شێخ مەمدووحێ بریفکانی، دیوانا کوردستان،بەرهەڤکرنا: زاهد بریفکانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی پەروەردە، هەولێر – 2002.

٧٧ -. عيمان أمين صالح، أربيل مدينه الأدب والعلم والحچاره، أربيل- 2009، ص21.

٧٨ - فاچل عمر، ئەدەبێ کوردی ل دەڤەرا بەهدینان 1 (ڤەکۆلین)، کۆڤارا (پەیف)، هژمار 35 سالا 2005، ل 23.

٧٩ - محمد أمين زكي بك ، مشاهير الكرد وكردستان في الدور الإسلامي، الجزء الپاني، ص 76.

٨٠ - سەعید دێرەشی، کەلهێن ئاڤا کۆمەکا ڤەکۆلین و تێکستێن کلاسیکی، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ، هەولێر- 2005، 181.

٨١ - فاچل عمر، ئەدەبێ کوردی ل دەڤەرا بەهدینان 1 (ڤەکۆلین)، ل 24.

ئەڤـە بووبـوو ئەگـەرێ ناڤداربوونا هژمـارەکا بنەمـالا ل تخوبیـێ میرگەهـا بەهدینـان کـو هـەر بنەمالەکێ کۆمـەکا زانا و هۆزانڤانا ژێ ڕابووینـە و هەمـی خـودان بەرهەمێـت باشـن چ د وارێ هـۆزان ڤەهاندنێـدا یـان ژی دانانا پەرتوکێـت هەمەجـۆر ل دۆر زانسـتێت دیتـر. ژ ئـەوان بنەمـالا، وەکـو:

١- بنەمالا ئامێدیێ

٢- بنەمالا مەلا یەحیایێ مزووری

٣- بنەمالا شێخێت بریفکان

٤- بنەمالێت ل بامەرنی:

أ - بنەمالا شێخێت نەقشەبەندی

ب- بنەمالا بابکا: ئەڤ بنەماله ژی د بنیاتدا خەلکێ گوندێ مامیسا نە ژ ناڤ رێکانییان.

٥- بنەمالا مایێ

ژ بلـی ئەڤـان بنەمـالان، ئەڤێـت مـە نـاڤ لـێ ئینایـن؛ گەلـەك زانـا و نڤیسـەڤان و هۆزانڤانێـت دیتـر ژێ ڕابووینـە و هنـدەکا دبیـت زاناتـی و ناڤودەنگـێ وان پتـر بیـت، بەلـێ ب دیتنـا مـە هنـدە ژی بەسـن بـۆ نیاسـینێ و ئاگەهداربوونـێ ل دۆر ژیـان و خزمـەت و بەرهەمـێ ئـەوان.

هەروەسـا ل هـەر دەڤەرەکـێ بنەمالـەك ناڤدار بوویـە و کۆمـەکا زانـا و نڤیسـەڤانان ژێ ڕابووینـە، وەکـو: بنەمـالا موفتـی یێـت ئاکرێ و زانـا یێـت گونـدێ ئەترویشـێ کـو ژ ڤەڕێـژا بنەمـالا مـەلا یەحیایێ مـزووری نـە، بنەمـالا شـۆشـێ کـو ئـەوان ژی گەلـەك زانـا و هۆزانڤـان ژێ ڕابووینـە. دیسـان بنەمـالا بەنسـتانییێت رێکانـی کـو شـێخێت بامەرنـێ ژ ڤەڕێـژا ئەوانـن. زێدەبـاری زانایێـت کواشـێ ژ دەڤـەرا سـلێڤانەیا و گولیـا و زاخـۆ و گەلـەك دەڤەرێـت دیتـر.

أ/ مەشقکرن و شرۆڤەکرنا هۆزانێت کلاسیکی

- مەشقکرنا دیوانا مەلایێ جزیری:

دیوانـا مەلایـێ جزیـری کـو ناڤدارتریـن دیوانـە د نـاڤ هۆزانـا کلاسـیکییا کوردیـدا، ل هەمـی دەم و جهـا بـەردەوام دهاتـە خوانـدن و ل گەلـەك مزگەفتـا، فەقییـا ب دەنـگ هۆزانێـت وی دگۆتـن، لـەوا مزگەفـت بـوو بـوو جهـێ لێزڤریـن و خواندنـێ.

تشـتێ ژ هەمیێ بەرچاڤتـر د حوجرێـت فەقیانـدا ئـەو بـوو دیوانا مەلایـێ جزیـری ژ هـەر کتێبـەکا دی، پتـر ئـەو یـا ئامـادە بـوو! ئـو ل دەمـێ هەلکەفتـا وەکـی: ل دەمـێ کبـارێ، یـان مەولویـدێ، یـان شـەهیانا فەقییەکـی، یـان ئاهەنـگا وەرگرتنـا ئیجـازا زانسـتی، و... هتـد، هنـدەك فەقـی هەبـوون هۆزانێـت مەلایـێ جزیـری ب دەنـگ دگۆتـن، و پتریـا جـارا وان ب چاڤـێ پیرۆزییـێ بـەرێ خـۆ ددانـە (دیوانـێ) و پەیڤـا دیـوان د زاراڤـێ وانـدا ب تنـێ بـۆ (دیوانا مەلایـێ جزیـری) دهاتـە گۆتـن[٨٢].

٨٢ - تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، فەقی و مەلا و مەدرەسە، ل 40.

ئەڤـە هنـدێ دگەهينيـت كـو حوجـرە ئـەو جـە بـوو يـێ ئەدەبـێ كلاسـيكييێ كـوردى حەوانـدى و ژ بەرزەبوونـێ پاراسـتى، هەروەسـا ئـەو جـە بـوو يـێ هەمـى هۆزانڤانێـت دەڤـەرا بەهدينـان حەتـا بـەرى پێنجـى سـالان ژى، لـێ هاتينـە پەروەردەكـرن و پێگەهانـدن، وەكـو هۆزانڤـان (مـەلا مەنصـوورێ گرگاشـى، بەكـر بەگـێ ئـەرزى، شـێخ عەبدوللەتيفـێ كـوڕێ يوونسـێ شۆشـى (سـەيفى)، محەمـەد تەييـار پاشـا، شـێخ نورەدينـێ بريفكـى، مـەلا عەبدولسـەلامێ بارزانـى، محەمـەد سـەعيدێ مهـرى، شـێخ تاهايـێ مايـى، مـەلا ئەحمـەدێ نالبەنـد (موخلـص)، شـێخ تاهـرێ شۆشـى) و.. هتـد. ئەڤـە هنـدەك ژ ئـەوان هۆزانڤانێـت كلاسـيكێت كـورد بـوون، يێـت ل حوجـرە و قوتابخانێـت دينـى هاتينـە پەروەردەكـرن و پێگەهانـدن، ئـو ئەڤـە وێ چەنـدێ دگەهينيـت كـو قەنجييا قوتابخانـێ ل سـەر ئەدەبيـات و رەوشـەنبيرييا كـوردى تشـتەكێ ڤەشـارتى نينـە[٨٣].

ڤـێ كريـارا خوانـدن و پێگەهاندنـێ و پويتـەدان ب ديوانـا مەلايـێ جزيـرى، كێنجـا وێ زێدەتـر لێهات و پتر هاتـە خوانـدن و نڤيسـين، لـەورا ديـوان بـوو بوو ئالاڤـەك بۆ مەشـقكرنێ و خوشنڤيسـينێ، ئەڤێـت ل خـوارێ هنـدەك ژ ئـەوان نموونەيێـت گرنگـن كـو پويتـە دايـە ديوانـێ و مەشـق كريـن:

أ- دانەيا محەمەد تەييار پاشايى:

محەمـەد تەييـار پاشـا، كـوڕێ ئيسـماعيل پاشـايێ ئێكـێ، سـالا (١١٩٩مـش - ١٧٨٥زا) ژ دايـك بوويـە، دوو جـاران بوويـە پاشـا، هـەر جارەكـێ سـالەكێ ميراتـى ل ميرگەهـا ئامێديـێ كريـە، جارەكـێ د نێڤبـەرا سـالا (١٧٩٨ - ١٧٩٩زا) دا، جـارا دى د نێڤبـەرا سـالا (١٨١٦ - ١٨١٧زا) دا، سـالا (١٢٣٣مـش/١٨١٨زا) چوويـە بـەر دلۆڤانييـا خـودێ. ناڤبـرى هـۆزان ب ئەزمانـێ كـوردى و فارسـى ڤەهاندينـە، ناسـناڤێ وى يـێ هۆزانـێ (غەريبى)يـە.

محەمـەد تەييـار پاشـا خەتخۆشـەكێ پەهلەوان بـوو، ديوانا مەلايێ جزيرى سالا (١٢٣١مش/١٨١٥زا) ب خەتـێ خـۆ يـێ جـوان نڤيسـييە، دەستنڤيسـا ئۆرجينـالا وێ د پەرتوكخانـا رەحمەتـى مـەلا تاهايـێ كـوڕێ شـێخ مەزهـەرێ مايـى دا ل دهۆكـێ يـا پاراسـتييە[٨٤].

ديوانـا مەلايـێ جزيـرى ب خەتـێ خـۆ يـێ تەخليتـێ (تەعليـق) و (روقعـە) نڤيسـييە، گەلـەك هۆزانێـت خـۆ ژى تێـدا نڤيسـينە، هـەر چەنـدە ناڤـێ خـۆ نـە دانايـە سـەر، بەلـێ نڤيسـييە (لراقمـە الفقيـر ٩٢ بـر غـزل حچـرت...) ئانكۆيـا وێ نڤيسـەڤانێ خودانـێ دەسـتخەتێ[٨٥]، دانەيـەكا كۆپييـا وێ ب كاغـەز و(pdf) ل نـك مـە هەنـە، ل دويماهييـا وێ ناڤـێ خـۆ نڤيسـييە.

ب - دانەيا ئيسماعيل پاشايێ كوڕێ محەمەد تەييار پاشايى:

ئيسـماعيل پاشـايى دەستنڤيسـەكا جـوان و هێـژا ل پاشـخۆڕا هێلايـە، ب راسـتى ئـەڤ دەستنڤيسـە گەنجينەيـەكا هنـدى بێـژى يـا زەنگينـە، هـەم بـۆ ڤەديتنـا گەلـەك كـوژى و قولاچـا د ژيانـا ئيسـماعيل پاشـايى دا، هـەم بـۆ ڤەكۆلينـان ل سـەر دەستنڤيسـێت كـوردى و هەلشـكافتن و تويژاندنـا وان دەڤێـت

٨٣ -   هەمان ژێدەر، ل 41- 42.

٨٤ - د. عبدالرحمان مزوورى، كاودانێت رەوشەنبيرى...، ، ل 17.

٨٥ - اسماعيل بادى، پاشا و هۆزانڤان و خۆشنڤيس محمد تەييار پاشا، ل 6.

تێدا ب دەستێ ئیسماعیلی هاتینە نەخشاندن، دەستنڤیسا دیوانا مەلایێ حزیری، هەم وەکی دۆکۆمێنتەکا دیرۆکی کو ب دەستێ میرەکێ کوردان هاتییە مەشقکرن، هەم ژی وەکی لبەکا دەستنڤیس بۆ تویژاندنا دیوانا مەلایێ جزیری، بهایەکێ مەزن هەیە[٨٦].

نڤیسەڤانێ دەستخەتێ سالا (١٢٦٠مش/١٨٤٤زا) مەشقکرنا دەستخەتێ ب دویماهی ئینایە، وی ب خەتێ خۆ (نەستەعلیق)ێ فارسی دەستخەت خەملاندییە، خەتێ نەستەعلیق د هەردوو چەرخێت هەشتێ و نەهێ مشەختی (١٤-١٥زا) ل ئیرانێ ل سەر دەستێ میر عەلیێ تەبرێزی پەیدا بوویە، وی خەتێ (نەسخ) و (تەعلیق) کرینە ئێك[٨٧].

پ - دانەیا مستەفا حاجي بابا کتاني:

دیوانا مەلایێ جزیری ب دەستخەتێ (حاجی مەلا مستەفا کورێ حاج مەحموودێ بابا حەجی کتانی)، سالا ١٩٢٠زا ب دەستخەتێ خۆ مەشقکرییە و هندەك هۆزانێت هۆزانڤانێت کورد ژی د ناڤدا نڤیسي بوون.

نڤیسەڤانێ دەستخەتێ سالا ١٩٠٤ێ ل ئامێدیێ ژ بنەمالەکا دیندار و زانا ژ دایك بووبوو، بابێ وی ل میسل خواند بوو، بەلێ هێشتا ئەو زارۆك بابێ وی دچیتە بەر دلۆڤانییا خودێ و پیرا وی ئەو دانا بەر خواندنێ و ب سەرکەفتیانە ب دویماهی ئینا. حاجی مستەفای دەستێ نڤیسینێ هەبوویە و چەند پەرتوکەك نڤیسینە و مەشقکرینە[٨٨].

ت – دانەیا تاهایێ کۆڤلی:

ئەڤ دانەیا دیوانێ ب دەستخەتێ زانایێ ناڤدێر (مەلا تاهایێ کۆڤلی) هاتیە مەشقکرن، مەلا تاها کورێ ئیسماعیلێ کۆڤلی یە، سالا ١٩٢٨زا ل گوندێ کۆڤلێ ژ دایك بوویە و ل ١٩٨٢/١٢/٢٧ێ چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ.

مەلا تاهایی دەمێ دیوان نڤیسی، سالا ١٩٤٩ێ ئەو ل گوندێ (خویلێ) فەقی بوو دخواند، د دەستخەتێدا ب ئەزمانێ عەرەبی دبێژیت: « لا لوم على بأس الخگ لأني كتبته بچياء القمر في ليله من ليالي البيچ المصادفه الپالپ والعشرين من شهر رمچان المبارك في قريه خويله، هي من قرى السورجيه، سنه ١٣٦٩ هـ».

سەیدا (محسن ابراهیم دۆسکی) د گوتارەکێ خۆ دا؛ ئاماژە دایە گەلەك هۆزانان کو ئەو د هندەك چاپکري يێت دیوانا مەلایێ جزیری دا نینن، هەروەسا ب دیتنا وی ئەڤ دانەیە ل بەر دانەیا (شێخ تاهرێ شۆشی) هاتییە نڤیسین، بەلێ مخابن ئەو دەستخەتا شۆشی یا بەرزەیە[٨٩].

---

٨٦ - سەعید دێرەشی، کوتاهیا میرگەها بەهدینان... (ڤەکۆلین)، کۆڤارا (دیرۆك وار)، هژمار (9) هاڤینا 2015، ل27.

٨٧ - هەمان ژێدەر، ل28.

٨٨ - د. مسعوود مصگفى الكتانى، المدارس والمساجد والعلماء...، ص -294 296 و445.

٨٩ - محسن ابراهیم احمد دۆسکی، پێنج هۆزان د دەستنڤیسەکا پڕ بهادا (ڤەکولین)، کۆڤارا (رۆشنبیری نوێ)، هژمار (124) کانوونی یەکەمی 1989، ل 72و 82.

ئەڤ دیوانە ل بەغدا ل خانەیا عیراقێ یا دەستخەتان ل بن هژمار (٣٦٠٨٩) هاتییە پاراستن، دەستخەت ژ (٩٣) لاپەران پێکدهێت و (٩٣) پارچە هۆزان تێدا هەنە، ب دیتنا سەیدا (محەمەد عەلی قەرەداغی) ئەڤە باشترین دانەیا دەستخەتا دیوانا مەلایێ جزیری یە [٩٠].

ح - دانەیا مەلا ئیبراهیم:

دیوانەکا نەتەمامە، محەمەد کوڕێ عەبدلعەزیزێ شۆشی، سالا ١٢٦٠مش/ ١٨٤٤زا نڤیسییە تایبەت بۆ (مەلا ئیبراهیم)ی، شۆشیێ نڤیسەڤانێ دەستخەتێ تێدا گازندا ژ خەتێ خۆ دکەت کو یێ نەخۆشخوینە، ڤەکۆلەر (قەرەداغی) دبێژیت: ئەڤ دیوانە وەکو دانەیا (کۆڤلی)یە هەکە بهێتە هەڤبەرکرن، دانەیا کۆپییا وێ د پەرتوکخانا قەرەداغی دا هەیە. ل دویماهییا وێ نڤیسەڤانێ دەستخەتێ ئەڤ چەند پەیڤە تێدا نڤیسینە: « قد وقع الفراغ من تحریر هژه النسخه الشریفه المسماه بدیوان شیخ العارفین وقگب المحققین شیخ أحمد الجزیري - قدس الله روحه - سوده أفقر العباد محمد ابن شیخ عبدالعزیز الشوشي في سنه ١٢٦٠، صاحبه ومالکه فق ابراهیم «[٩١].

ژبلی ئەڤان دەستخەتان، گەلەك دەستخەتێت دیتر ژی هەنە د ناڤ ئەرشیڤ و پەرتوکخانەیاندا ئاماژە پێهاتییە دان، ب تایبەت ئەوێت کۆمەکا هۆزانێت وی تێدا دگەل یێت هۆزانڤانێت دیتر، هەمی ژی ئەون یێت کێنجا قوتابخانا قوبەهان ل سەر دیار و پێشچاڤ کو ئەوان کەسێت مەشق کرین، شاگرد بووینە ل وێرێ، یان ژی داخبار بووینە ب ئەوان زانا و کەسێت ل وێرێ خواندی، یان ل جهێت دیتر مەلاتی کربیت و کارتێکرنا خۆ ل سەر ئەوانان کرییە.

ژ بلی ئەڤان دانەیا، گەلەك دەستخەتێت دی یێت دیوانا مەلایێ جزیری هەنە ژ لایێ مەلا و شەهرەزاییێت هۆزانا کلاسیکی ڤە هاتینە نڤیسین، بەلێ چونکی ئەو نە دەرچوویێت ئەڤان قوتابخانێت سەر ب میرگەهێ ڤەنە؛ لەورا مە ئاماژە نەدا ئەوان دەستخەتان کو ئێك ژ ئەوان دانەیان کۆپییا وێ ل نك مە هەیە کو ب دەستێ مەلا عەبدولرەحیم کوڕێ عەبدولرەحمانێ وەسگانی هاتییە نڤیسین.[٩٢].

- شرۆڤەکرنا هۆزانان:

مەلایێ جزیری سەرکێشێ ئالایێ هۆزانا کوردییە، دیوانا وی ناڤدارترین دیوان و بەرهەمێ ئەدەبییە ب ئەزمانێ کوردی هاتییە نڤیسین و دشێین بێژین: هۆزانڤانەکێ کلاسیکیێ کرمانجی نینە پشتی جزیری هاتبیت دیوانا وی کێنجا خۆ ل سەر نەبیت، هەر ژبەر ڤێ چەندێ بوویە هەر د کەڤن دا و هێشتا ل سەر دەمێ جزیری ب خۆ پتر ژ هۆزانڤانەکی کار بۆ هندێ کرییە کو دەربرینێ ژ داخباربوونا خۆ ب هۆزانێت جزیری ب ڕێکا (تەخمیسکرنا) هندەك ژ وان هۆزانان بکەت؛ هەکە لێزڤرینەکێ ل بەرهەمێ هۆزانێ یێ کرمانجی بکەین چ وەکو دیوان، یان ژی ئەوێ

٩٠ - محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد...، بەرگی پێنجەم، 2003، ل 372.

٩١ - هەمان ژێدەر، ل 376.

٩٢ - دانەیا عەبدولرەحیمێ وەستانی، دانەیا ئۆرجینال ل نك رەحمەتی مەلا عەلی ئەحمەد شەمام ل زاخۆ یا پاراستی بوو. دانەیەکا کوپیکری ل نك مە هەیە، بۆ پتر پێزانینان بنێرە: اسماعیل بادی، جواهر المبدعین_ مناقشات أدبیه، دهوك- 2005، ص31.

بـەلاڤ ل سـەر رۆپەلێـت رۆژنامـە و کۆڤـارا، دبیـت پتـر ژ (٢٥) بیسـت و پێنـج هۆزانڤانـان هۆزانێـت وی کرینـە پێنـج مالکـی. هـەر بـۆ نموونـە ئەڤـە هۆزانـەکا محەمـەد تەییـار پاشـای (غەریبـی) کـو هۆزانـەکا مەلایـێ جزیـری پێنج مالکـی کرییـە:

رەحمەتا سۆرپەرییان ئەز ب نەجاتـێ نادەم

جەلوەیا وان زەرییان ئەز ب صەلاتـێ نادەم

بووسەیا ماهێ رۆیان ئەز ب نەجـاتێ نادەم

«شەربەتا لام و بییان ئـەز ب حەیاتێ نـادەم

بـادەیا لەعلێ ب ئابـێ ڤۆلۆماتـێ نـادەم»[٩٣]

پشـتی جزیـری ژی گەلـەك زانا و ئەدیبـان هـزر د هنـدێ دا کریـە کـو هنـدەك هۆزانێـت جزیـری، یـان ژی دیوانـا وی هەمیـێ شـرۆڤە بکـەن، گرێـك و ئالۆزییێـت وێ ل بـەر خواندەڤانـان ڤەکـەن، دا ئـەو پتـر خۆشـیێ پـێ ببـەن و تامـێ ژێ وەرگـرن، ل دویـڤ زانینێـت حەتـا ئەڤـرۆ گەهشـتینە مـە، ئـەم دشـێین بێژیـن: هـزرا شـرۆڤەکرنا هۆزانێـت مەلایـێ جزیـری جـارا ئێکـێ بـۆ هنـدەك زانایێـت دەڤـەرا بەهدینـان (ل دووماهیـا سـەد سـالا هـەژدێ و سـەد سـالا نـۆزدێ زایینـی) دزڤـڕت، ل ڤێـرێ ب تنـێ دێ ئامـاژەکا کورت دەینـە ناڤێـت هنـدەك ژ وان زانایـان، یێـت هنـدەك هۆزانێـت جزیـری شـرۆڤە کریـن، وەکـو:

أ- شـرۆڤەکرنا هۆزانا (حـدوپ) ب ناڤـێ (رسـالە الفتحیـە) ژ لایـێ (مـەلا جەرجیسـێ کـوڕێ محەمـەدێ ئەربیلیـێ ڕەشـادی):

ئـەو ل باژێـرێ ئەربیلـێ (هەولێـرێ) هاتییـە سـەر دنیایـێ، ل وێـرێ مـەزن بوویـە، فەقیاتـی ل نـك گەلـەك سـەیدایان کـر حەتـا دویماهیـێ ئیجـازا مەلاتیـێ ل باژێـرێ بەغـدا ژ (مـەلا صبغەتوڵلاهـێ حەیـدەری) وەرگرتـی. ئەڤـێ زانایـی بـۆ دەمەکـی ل باژێـرێ ئەربیلـێ مەلاتـی کـر، پاشـی ل سـالا ١١٨٠ مشـەختی قەسـتا میسـلێ کـر و ل وێـرێ بـوو مـەلا و دەرس دانـە فەقیـان، پاشـی زڤـڕی هەولێـرێ، پشـتی دەمەکـی دووبـارە زڤـڕی میسـلێ، ڤـێ جـارێ دیرۆکنڤیسـێ میسـلی یـێ ناڤـدار (محەمـەد ئەمیـن ئەلعوممـەری) دەرس ل نـك وی خوانـدن، بـۆ دەمەکـی قەسـتا باژێـرێ ئاکـرێ کـر، ل وێـرێ کارێ مەلاتـی و دەرسدانێ دکـر، پشـتی مرنا زانایـێ میسـلی یـێ مـەزن شـێخ مووسـایێ حـەدادی سـالا ١١٨٦مشـەختی، مەزنـێ میسـلێ سـولەیمانێ جەلیلـی ئـەو داخـواز کـر و ل شـوینا شـێخێ حـەدادی دانـا، بـۆ دەمەکـی ل قوتابخانەیـا محەمـەد پاشـایێ جەلیلـی ل میسـلێ ئـەو خوتبەخویـن و سـەیدا بـوو، هـەر وەسـا وی مەلاتـی ل مزگەفتـا زەورائـێ ژی کربـوو[٩٤].

ل سـالا ١١٨٥ مشـەختی چوویـە ئامێدیـێ، هەروەسـا دەمـێ ئـەو ل ئاکـرێ وی پەرتوکـەك ب ناڤـێ (الرسـالە الفتحیـە) ب ئەزمانـێ فارسـی ل سـەر داخـوازا مـەلا رەشـید(!) نڤیسـییە و پێشکێشـی میـر ئیسـماعیل کـوڕێ بەهـرام پاشـایی کـر، تێـدا شـەرحا غەزەلـەکا مەلایـێ جزیـری کـر، ئـەوا ل دەسـتپێکێ

٩٣ - اسماعیل بادی، محەمەد تەییار پاشا (غەریبی) – پشکەك ژ دویوانا وی یا بەرزە، دهۆك- 2010، بەرهەڤە بۆ چاپێ.

٩٤ - تحسـین ابراهیـم دۆسـکی، مـەلا عەدررەحیمـێ وەسـگانی و شـەرحا وی ل سـەر دیوانا مەلایـێ جزیـری، کۆڤـارا دیـرۆك، هژمـار (10) پاییـزا 2015، ، ل 36.

هەواڵنامەی کتێب

دبێژیت: (تۆ سەحەرگەه ب تەماشا وەرە بازارێ حدوپ). دەستخەت ل ئەنتیکخانا بەغدا ل بن هژمار (٤٣٨٥٦) یا پاراستییە، دەقێ شرۆڤەکرنێ کو ب ئەزمانێ فارسی یە، د پەرتوکا قەرەداغی دا هاتییە بەلاڤکرن[٩٥].

حەتا ڤێ گاڤێ ئەڤە ئێکەمین زانایە هۆزانەکا مەلایێ جزیری شرۆڤەکری. سالا ١١٦١ مشەختی چوو بوو حەجێ، سالا ١٢٠٦مش /١٧٩١زا ل میسلێ ل مالا سلێمان پاشایێ جەلیلی چوو بەر دلۆڤانیا خودێ[٩٦].

ب- شرۆڤەکرنا هۆزانا (موغبەچە) ژ لایێ (مەلا یەحیایێ مزووری):

هۆزانا (موغبەچەیێ مەی فرۆش) یا هۆزانڤان (مەلایێ جزیری) ژ لایێ زانایێ ناڤدار (مەلا یەحیایێ مزووری) ڤە هاتییە شرۆڤەکرن، ئەڤ نڤیسینە د دەستخەتەکێ دا (ل خانەیا دەستخەتێت عیراقێ) ل بن هژمار (٢٠٩٠٤) هاتییە پاراستن، دەقێ وێ ژ (١٩) نۆزدە لاپەران پێکدهێت کو ناڤبری تێدا (٨) هەشت بەیتێت وێ هۆزانێ شرۆڤەکرینە ل دویڤ داخوازا (زوبێر پاشایێ کوڕێ ئیسماعیل پاشا)یێ میرێ ئامێدیێ نڤیسییە[٩٧].

د پێشەکیێ دا (مزووری) ددەتە ئاشکراکرن کا بۆچی نڤیسییە و مەرەم پێ چ بوویە، (مەلا یەحیا) کو ب ئەزمانێ فارسی شرۆڤە کرییە و پشتی (قەرەداغی) وەرگێرایە سەر ئەزمانێ کوردی، دبێژیت: سالَی (١٢٢٢مش/١٨٠٨زا) لە مانگی زیلحەجەی پیرۆزدا پوختەی خانەوادەی ئالی عەباس و شیاوی وتەی چاکترین کەس ئەو کەسەیە سوودی بۆ خەلك ببێت، کە مەبەستم پێی زوبێر پاشای کوڕی ئیسماعیل پاشایە. چ کارێکی خێر دەخوازێ، خودا بۆی جێبەجێ بکات، داوای لەم بێچارە کرد کە شەرحی « موغبەچەی مەیفرۆش» لە دیوانی شێخ ئەحمەدی جزیری بکەم. منیش هەر چەند کەرەستەی ئەم پیشەم لە دەستدا نەبوو، بە تایبەتی وتە و فەرمایشتی عاریفانەی جزیری کە تێگەیشتن و پەیبردن بەڕاستی و دروستی لە توانا بەدەرە و ڕوونکردنەوە و لێکدانەوەی مانای لە بازنە و سنووری هەست و زەوقدا نیە،...). ئەڤ شرۆڤەیە ب دەستێ کوڕێ وی (محەمەد صالح)ی هاتییە مەشقکرن کو ژبلی ڤێ شرۆڤەیێ، گەلەك نڤیسینێت دیترژی تێدا هەنە[٩٨].

ت- شرۆڤەکرنا هۆزانا (الحدوپ) و (سر وحدت) ژ لایێ (مەلا سالحێ کوڕێ جوبرائیل)ی:

ئەڤ شرۆڤەیە کارێ مامۆستایەکێ مەزنێ کوردە ب ناڤێ (سالَحێ کوڕێ مەلا جوبرائیلێ کوڕێ عوسمانێ کوڕێ حوسێنێ کوڕێ خاصێ سراجی یێ ئاکرەیی)، مخابن حەتا نوکە چ پێزانین ل دۆر ژیانا وی پەیدا نەبووینە. بەلێ ژ هندەك دەستنڤیسا دهێتە زانین کو ئەوی ل باژێرێ میسلێ و ئاکرێ خواندنا خۆ وەرگرتییە، ئەڤی مامۆستای دوو هۆزانێت (مەلایێ جزیری) ب ئەزمانێ فارسی

٩٥ - محەمەد عەلی قەرەداغی، بایەخدانی میرانی ئامێدی بە ڕۆشنبیری لە دەڤەری بادیناندا، ل 32 و198-147.

٩٦ - محەمەد عەلی قەرەداغی، بایەخدانی میرانی ئامێدی بە ڕۆشنبیری...، ل 15.

٩٧ - هەمان ژێدەر، ل 22و23.

٩٨ - محەمەد عەلی قەرەداغی، بووژاندنەوەی مێژووی زانایانی کورد لە ڕێگەی دەستخەتەکانیانەوە، بەرگی چوارەم، ل 351.

شرۆڤەکرینە، ئێك: هۆزانا (تو سەحەرگەهـ وەرە بازارێ حدوپ)، و یا دووێ: (سرڕێ وەحدەت ژ ئەزەل گرتییە حەتتا ب ئەبەد)، وی ژی ل سەر دەمێ میرێ ئامێدیێ زوبێر پاشایێ کوڕێ سماهیل پاشایێ کوڕێ بەهرام پاشایێ ل سالا (١٢٢٧مش/ ١٨١٢زا) نڤیسینە[٩٩]. هەر چەندە ب دەستێ وی بخۆ نینە و کەسەکێ دی نڤیسییە[١٠٠]، دیسان بەری شرۆڤەکرن ب دویماهی بهێت دەستخەت نەیا تەمامە و هندەك بەرپەر ژێ کەفتینە[١٠١].

پ- شرۆڤەکرنا هۆزانا (ئسمێ تەیە مەکتووب) ژ لایێ سەید ئەحمەدێ گەلي ڕمانی:

ئەڤی زانایی هۆزانا مەلایێ جزیری (ئسمێ تەیە مەکتووب) ب ئەزمانێ فارسی شرۆڤە کرییە، وەکی ژ گۆتنا وی دیار دبیت وی ئەڤ شرۆڤەیە ل سەر داخوازا (شێخ نوورەددینێ بریفکی) نڤیسییە[١٠٢].

ژیانا وی مە ب بەرفرەهی نەزانییە، سەید ئەحمەد کو ب شێخ ئەحمەد ژی دهێتە نیاسین، خەلکێ گوندێ (گەلی ڕمانە) ل نێزیك گوندێ بریفکان کو دبێژن وی ئەڤ گوندە ئاڤاکرییە و لێ بنەجە بووینە، دبیتە نەڤیێ (شێخ شەمسەددینێ قوتبێ خەلاتی) و ژ مامێت (شێخ نورەددینێ بریفکی)یە، سالا ١١٥٠مش/ ١٧٣٧ز چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ[١٠٣].

ج- شرۆڤەکرنا هۆزانا (ب حسنی أحسن التقویم) ژ لایێ کەسەکێ نەنیاس:

ئەڤ شرۆڤەیە ب ئەزمانێ عەرەبییە، بەلێ مخابن خودانێ وێ نەهاتییە نیاسین، ژ شێوێ حوبری و قەلەمێ پێ هاتییە نڤیسین و کاغەزێ؛ ڤەدگەڕیت بۆ دویماهییا چەرخێ دوازدێ و دەسپێکا چەرخێ سێزدێ مشەختی (نیڤا ئێکێ ژ چەرخێ نۆزدێ زایینی). ژ هەشت لاپەران پێکدهێت، دەستخەت د پەرتوکخانا قەرەداغی دا هەیە[١٠٤].

ح- شرۆڤەکرنا هۆزانێت شەمسەدینێ ئەخلاتی ژ لایێ شێخ نورەدینێ بریفکانی:

شێخ نورەدینێ بریفکانی ژ نەڤیێت شێخ شەمسەدینێ ئەخلاتیێ بریفکانی یە، دوو هۆزانێت تژی ڕاز مەبەست و معەمما ژ دیوانا وی ب ئەزمانێ عەرەبی د ناڤبەرا سالێت ١٨١٤ – ١٨٢٢ێدا شرۆڤەکرینە، ئەو ژی هۆزانا ئێکێ: (مەست و خەرابم ژ مەیێ تەن تەلالەت لالا)، ئو هۆزانا دووێ: (ئەز کە مەستێ مەیێ عشقم تەنەناهو یاهو)، د شرۆڤەکرنا خۆ دا شێخ نورەددینێ بریفکی کو سۆفییەکێ سەر ڕێبازا قوتبێ ئەخلاتی بوو، لەوا شیایە سەرکەفتییانە کارێ خۆ ئەنجام بدەت[١٠٥].

---

٩٩ - تحسین ابراهیم دۆسکی، مەلا عەبدرڕەحیمێ وەسگانی و شەرحا وی ل سەر دیوانا مەلایێ جزیری، ل 36.

١٠٠ - تحسین ابراهیم دۆسکی، مەلا عەبدرڕەحیمێ وەسگانی...، ل 36.

١٠١ - محەمەد عەلی قەرەداغی، بایەخدانی میرانی ئامێدی بە ڕۆشنبیری...، ل 11 و146.

١٠٢ - تحسین ابراهیم دۆسکی، مەلا عەبدرڕەحیمێ وەسگانی، ل 36.

١٠٣ - ملا محمد سعید یاسین البریفکاني، فچلاء بهدینان، هامش ص ٨٧.

١٠٤ - محەمەد عەلی قەرەداغی، بایەخدانی میرانی ئامێدی بە ڕۆشنبیری...، ل 30 و32.

١٠٥ - شێخ شەمسەدینێ قوتبێ ئەخلاتي، دیوانا دیدارێ یار، بەرهەڤکرن: زاهد بریفکانی، وەشانێن ڕۆژا نوو، چاپخانا ؟، ستوکهۆلم – 2001، ل 69 – 104.

هەولاتی کتێب

ئەڤ كارتێكرنا راڤەكرن و شرۆڤەكرنێ حەتا نوكە ژی یا بەردەوامە، ژ بلی هۆزانێ كت كتە بهێنە شرۆڤەكرن، وەكو دیوان هەمی ل سەرئێك ژی گەلەك جاران هاتییە شرۆڤەكرن، وەكو: مەلا ئەحمەدێ زڤنگی[١٠٦]، مەلا عەبدوسسەلام كورێ مرادێ جزیری[١٠٧]، مەلا عەبدولرەحیمێ وەستانی[١٠٨]، هەژارێ موكریانی[١٠٩] و ل ئەڤان سالێت دویماهیێ ژی محەمەد ئەمین دۆسكی[١١٠]، هەروەسا مەلا حسێنێ مارونسی ژی دیوان شرۆڤە كرییە و حەتا نوكە تنێ بەرگەك ژێ هاتییە چاپكرن[١١١].

ڤێ شرۆڤەكرنێ چەند دیوانێت دیتر ژی ڤەگرتن، وەكو دیوانا (ئەحمەدێ خانی) ب ئەزمانێ عەرەبی ژ لایێ سەیدا تەحسین دۆسكی، دیوانا (شەمسەددینێ ئەخلاتی) ژ لایێ سەیدا محەمەد ئەمین دۆسكی ڤە هاتییە شرۆڤەكرن[١١٢]، هەردوو دیوان ب ئەزمانێ عەرەبی هاتینە شرۆڤەكرن و چاپكرن.

- ئەدەبێ كلاسیكي ل دەڤەرا بەهدینان:

ژ دیوانێت هۆزانڤانێت ناڤدارێت دەڤەرا بەهدینان هژمارەكا باش ژێ هاتینە كۆمكرن و چاپكرن و بەلاڤكرن. بەلێ ب دیتنا مە هێشتا گەلەك بەرهەمێ هۆزانڤانان مایە و نەهاتییە بەلاڤكرن و پتریا وی ژ بەر ئەنفال و شۆرەشێت كوردی و كاودانێت ب سەرێ ملەتێ كورد هاتین ژ سۆتن و وێرانكرنا مالێت كوردان، ژ ناڤچوینە كو پتریا ئەوان د مزگەفت و قوتابخانەیێت دینی ڤە بووینە. یا ب زەحمەتە ئەم ناڤێ هەمی هۆزانڤانان بزانین و بشێین بەرهەمێ ئەوان بەرچاڤ بكەین، نەمازە ئەوێن د ئەوان سەردەمێت زێرین دا ژیاین؛ چنكو ناڤێت هندەكان وەكو بەرهەمێ ئەوان هاتینە ژبیركرن و تنێ هەكە د ناڤ لاپەرێت پەرتوكێت دیرۆكی بێت كەڤندا ناڤێ ئەوان مابن[١١٣]، وەكو چەوان ژ نوی ناڤێ هۆزانڤان (مەلا رەمەزانێ عەبباسی) هاتییە دیتن.

د ناڤ رۆپەلێت رۆژنامە و كۆڤارێت كوردیدا ئەوێت ل بەغدا دەردكەفتن. گەلەك هۆزانێت ئەڤان هۆزانڤانان هاتینە بەلاڤكرن، بەلێ وەكو دیوان گەلەك درەنگ هاتینە چاپكرن، ل دەستپێكا سالێت حەفتییا ژ نوی چاپخانە ل دهۆكێ هاتە دانان و چەند پەرتوك لێ هاتنە چاپكرن، وەكو پەرتوكا (بەیتا نەصیحەتا) یا مەلا عەبدولكەریم ئیبراهیم كرۆری گۆیی سالا (١٩٧٠زا)[١١٤]. (دیوانا

١٠٦ - ئەحمەد زڤنگی، العقد الجوهري...، بەرگێ ئێكێ و دووآ، قامشلي- 1958 و 1959.

١٠٧ - عبدالسلام الجزري، شرح دیوان الشیخ الجزري، چبگ وتعلیق: تحسین الدوسكي، الجزء الأول والپاني، دار سبيريز للگباعه والنشر، مگبعه وزاره التربيه، أربيل – 2004.

١٠٨ - تحسین ابراهیم دۆسكی، مەلا عەدررەحیمێ وەسگانی، ل 42.

١٠٩ - هژار، دیوانی عارفی ربانی شێخ أحمدی جزیری، دەزگای چاپی سروش، چاپخانەی سروش، تهران – 1361.

١١٠ - محمد أمین دۆسكی، شرۆڤەكرنا دیوانا مەلایێ جزیری، چوار بەرگ، دەزگەها سپیرێز یا چاپ و وەشانێ، چاپخانا حەجی هاشم، هەولێر – 2007.

١١١ - مەلا حسێن یووسف مارونسی، تێگەهشتن ژ دیوانا شێخ ئەحمەدێ جزیری، بەرهەڤكرن: عائشە مەلا حسێن مارونسي، بەرگێ ئێكێ، چاپخانا زانا، دهۆك- 2014.

١١٢ - محمد أمین دوسكي، لوامع الشهب في شرح دیوان شمس الدین الأخلاتي القگب، دار سبيريز للگباعه والنشر، مگبعه الحاج هاشم، أربيل – 2007.

١١٣ - ادوارد جرانفيل براون، تاريخ الأدب في ايران، نقله إلى العربيه: الدكتور ابراهيم أمين الشواربي، مكتبه الپقافه الدينيه، القاهره- 2004، ص 435.

١١٤ - مەلا عەبدولكەریم ئیبراهیم كرۆری، بەیتا نەصیحەتا، دهۆك- 1970.

ئەحمەدێ نالبەند/ موخلص) ژ لایێ نڤیسەر خالد حسێن ب دوو پارتا، سالێت (١٩٧١ و ١٩٧٢زا)[١١٥] ژ بلی چەند پەرتوکێت دیتر ب ئەزمانێ کوردی و عەرەبی. هەروەسا (دیوانا کرمانجی) ژ لایێ سەیدا عەبدولرەقیب یووسف ڤە ل باژێرێ نەجەف سالا ١٩٧٠زا هاتە چاپکرن.

د سالێت هەشتییاندا ل بەغدا و هەولێرێ چەند پەرتوکێت دیتر یێت ئەدەبێ کلاسیکی هاتنە چاپکرن وەکو: (قەفتەك ژ هۆزانێت نالبەندی) یا ڤەکولەر (سەعیدێ دێرەشی)[١١٦]، (دیوانا مەلان) ژ لایێ خودێ ژێ رازی (محەمەد ئەمین ئۆسمان)ڤە هاتە چاپکرن[١١٧]، بەرگێ سێ ژ (دیوانا ئەحمەدێ نالبەند/ موخلص) هەر ژ لایێ (خالد حسێن)یڤە [١١٨]، لڤێرە ئاشکرا دبیت کو دیوانێت ئەحمەدێ نالبەند ژ یێت هەمی هۆزانڤانان پتر هاتینە چاپکرن، ئەو ژی کو هۆزانڤانەکێ ناڤدارە و بەرهەمەکێ مەزن یێ هۆزانان ل پاش خۆ هێلایە. ژ بلی ئەڤان بەرهەمان، دیوانێت هۆزانڤانێت دیتر ژی هاتینە چاپکرن وەکو: دیوانا مەلایێ جزیری ژ لایێ گیوی موکریانی ڤە ل هەولێرێ[١١٩]، پاشی ژ لایێ سەیدا صادق بەهائەددین ڤە ل بەغدا[١٢٠]، دیوانا مستەفا بەگێ هەکاری/ پەرتویێ هەکاری)[١٢١]، مەم و زین یا ئەحمەدێ خانی[١٢٢] و مولویدا مەلایێ باتەیی[١٢٣] و زەمبیل فرۆشا یا مرادخانێ بایەزیدی[١٢٤] و.. هتد.

- هۆزانڤانێت سەر ب میرگەها بەهدینان ڤە:

١. حەمیدی:

بۆ جارا ئێکێ ناڤێ (حەمیدی) هاتییە نیاسین، د گوتارەکێ (د. مسعوود کتانی) دا کو بەحسێ دەستخەتەکێ دکەت کو بەری (١٨١) سالان هاتییە نڤیسین – مخابن سالا نڤیسینا وێ ئاشکرا نەکرییە، تنێ گوتییە بەری ١٥٤ سالان کو سالا (١٩٩٠) گوتارا خۆ بەلاڤکرییە – و کۆمەکا هۆزانێت هۆزانڤانێت نەنیاس تێدا هەنە[١٢٥]، ل دور هۆزانڤان (حەمیدی) ڤەکولەر (د. کتانی) دبێژیت :" پرتە هۆزانەك یا حەمیدی ب چار ئەزمانا یە کوردی، عەرەبی، تورکی و فارسی، ب ڕویندەهکرنا (وصف) دیوانخانا سۆلتان حسێنێ وەلی میرێ بەهدینا ل ئامێدیێ"[١٢٦].

---

١١٥ - خالد حسێن، دیوانا ئەحمەدێ نالبەند (موخلص)، پارت ئێك، دهۆك- ١٩٧١. پارت دوو، دهۆك- ١٩٧٢.

١١٦ - سعید دێرەشی، قەفتەك ژ هۆزانێت نالبەندی، بەغدا – 1981.

١١٧ - محەمەد ئەمین ئوسمان، دیوانا مەلان (خڕکرن و بەرهەڤکرن و لێکۆلین)، ئەمانەتا گشتی یا رۆشنبیری و لاوان، چاپخانا رۆشنبیری، هەولێر- ١٩٨٦.

١١٨ - خالد حسێن، دیوانا ئەحمەدێ نالبەند موخلص (بەرهەڤکرن)، بەرگێ سییێ، چاپخانا سمیر أمیس، بەغدا- 1989.

١١٩ - گیوی موکریانی، دیوان شێخ احمدی جزیری، چاپخانەی کوردستان، چاپی یەکەمین، چاپخانەی هەولێر، هەولێر- 1964.

١٢٠ - صادق بهاءالدین ئامێدی، دیوانا مەلایێ جزیری، بەغدا 1980-.

١٢١ - صادق بهاءالدین ئامێدی، دیوانا پەرتویێ هەکاری، بەغدا – 1978.

١٢٢ - ئەحمەدی خانی، مەم و زین، ئامادەکردنی: گیوی موکریانێ چاپخانەی کوردستان، هەولێر -.1968

١٢٣ - صادق بهاءالدین ئامێدی، مەولویدا مەلایێ باتەیی، بەغدا - 1982.

١٢٤ - مرادخانی بایەزیدی، چیرۆکی زەمبیل فرۆش، ئامادەکردنی: گیوی موکریانی، چاپی دووەم، لە سەر ئەرکی چاپخانەی کوردستان چاپکراوە، هەولێر- 1975.

١٢٥ - دەستخەت ب دەستێ (وهب بن الشیخ نجم الدین بن الشیخ الغزالي الآمیدی) ل جامعا (ویس القرني) ل میسلێ هاتییە نڤیسین و موهرا وی ل سەرە.

١٢٦ - د. مسعوود مصگفی کتانی، هێشتا هۆزانڤانێت کورد – هۆزانڤان رەمەزان (گوتار)، رۆژناما (بزاڤ)، هژمار (33) رێکەفتی

پاشی ناڤبری (کتانی) د کۆڤارا (پەیڤ) دا گوتارەك بەلاڤکر و حەمیدی ب (مەلایێ باتەیی) شوبهاند بوو کو ئەو بخۆیە، دگەل گوتارێ خۆ دەقێ هۆزانێ بەلاڤکر بوو[١٢٧]. پاشی ڤەکولەر (سەعید دێرەشی) ڤەکولینەکا بەرفرەه ل کۆڤارا (دیرۆك) دا بەلاڤکر و تێدا هۆزان بۆ (حەمیدی) زڤراند و پشتی ڤەکولینەکا هویر، دا خۆیا کرن کو ئەو دبیتە ئێکەمین هۆزانڤانێ کورد و هۆزان نەیا مەلایێ باتەیی یە[١٢٨].

(دێرەشی) دبێژیت: "ئەم نزانین کەنگی سۆلتان حسێن ژ دایك بوویە، لێ یا بەرئاقل ئەوە پشتی بابێ وی مری و ئەو بوویە میرێ بەهدینان، ژیێ وی نیزیکی ٣٠ سالێ بیت، ئانکو سالا ژ دایکبوونا وی (١٥٠٠ زا) بیت. وەسا دیارە سۆلتان حسێنی دیوان و قەسرا خۆ د ناڤبەرا ١٥٣٣ – ١٥٧٣زا د دەمێ میراتیا خۆ دا ئاڤاکرییە، ئانکو سولتان حوسێنی دروست ٤٠ سالا حوکم کرییە"[١٢٩].

وەسا خویایە کو حەمیدی یێ هۆزانڤان د ڤان ٤٠ سالاندا هۆزان ب دیوانا سولتان حوسێنی گۆتینە، ئەگەر ئەم وەسا دانین کو (حەمیدی) د بیست سالێت ئێکێ دا ژ سەروەریا سۆلتان حوسێنی ئەڤ هۆزانە ڤەهاند بیت، هینگێ دێ بوو مە دیار بیت کو وی نیزیکی سالا ١٥٥٠ێ زایینی دا ئەڤ هۆزانە نڤیسییە[١٣٠].

ڤەکولەر بەرچاڤ دکەت کو ئەڤ هۆزانە یا (حەمیدی) یە ب سەمەدێ وێ چەندێ کو چار جاران ناڤێ خۆ د هۆزانێ دا ئینایە. هەروەسا ل بەراهیا هۆزانێ هاتییە " در صفتی دیوانی سلگان حسین أز گوفتاری حمیدی". پاشی د سێ مالکێت دویماهیا هۆزانێ دا ب تورکی و فارسی و عەرەبی سێ جارا ناڤێ وی هاتییە:

جارا ئێکێ: " فەچلنز مەه ئەی (حەمیدی) عیلم ئیلشەن یوقدور".

جارا دوویێ: " ئەی (حەمیدی) گەر چ صەررافی مەحەك دەر پیش دار".

جارا سیێ: " إدعى بالعلم فچلاً من يُسمى (بالحميد)".

پشتی کو چار جارا ناڤێ هۆزانڤانی د هۆزانێ دا هاتی، ئێدی چ شك تێدا نامینیت کو ئەڤ هۆزانە یا هۆزانڤانەکي یە ب ناڤێ (حەمیدی)[١٣١].

ژبەر کو (حەمیدی) دبیتە ئێکەمین هۆزانڤانێ کورد د ئەدەبیاتا کوردی یا کرمانجیدا، ئەڤەژی هندەك ژ ئەوێ هۆزانێ:

13/3/1990، ل 5.

١٢٧ - د. مسعوود کتانی، مەلایێ باتەیی و سلگان حسینێ بەهدینی میرێ ئامێدیێ – هۆزانا (حەمیدی – باتەیی) دەر صفەتێ دیوانێ سلگان حسین میرێ بەهدینا ل ئامێدیێ (گوتار)، کۆڤارا (پەیڤ)، هژمار (6) زڤستانا 1998، ل -8 11.

١٢٨ - سەعید دێرەشی، حەمیدی شاعرێ ئێکێ یێ کوردە..، ل 61 – 72.

١٢٩ - سەعید دێرەشی، حەمیدی شاعرێ ئێکێ یێ کوردە..، ل 62.

١٣٠ - هەمان ژێدەر، هەمان لاپەرە.

١٣١ - هەمان ژیدەر، ل 65-64.

(در صفتی دیوانی سلگان حسین أز گوفتاری حمیدی):

واجب و لازم هەر کەس کەن ژ بۆ میرێ کیبار
هەم پەنایان هەم دوعایان، دا نەمینن دین و هار
وەقتێ خۆش دار عەندەلیبان ناله ئو ئەفغانه وار
گول ئەچلمش ئالی و بلبل فیغانلاری یرار

داعی و دەولەت بەپا دەولەت سەراڕا وەصفی دار
بلبلانڕا نەغمه بایەد دەر چیمەن زاری بهار
من عجیب الله انّا قَد نَری بالإعتبار
روچه ما غیّرت والسّرّ ما فیها یُگار

ل دوماهیا وێ دبێژیت:

مەحمودۆ خۆش تشته علم خاسمه ژ بۆ خەلقێ مەلا
مه دڤێ میران د هەیبەت والی بو ئەنیا شەهسوار
فەچلنز مه ئەی (حەمیدی) عیلم و ئیلشەن یوقدرر
ئیلیم عالم ئیچندە ئەلمەك أوولور نام دار
دەر نجوم و حیکمەت و عیلمێ مەعانی تا بشەرع
ئەی (حەمیدی) گەر چ صەررافێ مەحەك دەر پێش دار
إدعي بالعلم فچلاً من یُسمی (بالحمید)
أین من یأتي مجیباً باحیاً بالإقتدار[١٣٢].

٢. شێخ شەمسەدینێ قوتبێ ئەخلاتی:

زانایـێ سـۆفیێ ب ناڤودەنـگ شـێخ شەمسـەدینێ ئەخلاتـی کـوڕێ عەبدولکەریمـی کـوڕێ مووسـای کـوڕێ سـلێمانی یـە، نەڤێـت شـێخ حوسـەینێ ئەخلاتییـە ئـەوێ ب زانسـتێت جفـرێ ناڤـدار بوویـی، سـالا (٨٠٨مـش/١٤٠٥زا) ل مسـرێ وەغـەر کرییـە[١٣٣].

شـێخ شەمسـەدین سـالا (٩٩٧مـش/١٥٨٨زا) ل باژێـرێ خەلاتـێ (ئەخلاتـێ) سـەر ب بدلیسـێ ڤـە هاتییـە سـەر دونیایـێ، د سـەردەمێ ژیانا ویدا، د ناڤبـەرا هـەردوو دەولەتێـت ئۆسـمانی و سـەفەویدا شـەڕ بـوو، باژێـرێ ئەخلاتـێ کـو بنەجها شـێخ شەمسـەدینی بـوو، ئێـك بـوو ژ وان باژێرێـت کـوردان یێـت کـو کەتبـوون بـەر خراب و کاڤلکرنـێ، ژبـەر هنـدێ گەلـەك ژ ئاکنجـی یێـت ئەخلاتـێ مشـەخت بـوون، شـێخ شەمسـەدین و بابـێ وی و برایـێ وی (محەمـەد ئەمیـن) ژ وان بـوون یێـت کـو چـوو بوونـە دەڤـەرا

١٣٢ - د. مسعوود کتانی، مەلایێ باتەیی و سلگان حسینێ بەهدینی میرێ ئامێدیێ...، ل ٩ - ١٠.

یان: سەعید دێرەشی، حەمیدی شاعرێ ئێکێ یێ کوردە...، ل ٦٩-٧٠.

١٣٣ - ؟، دیوانا شێخ شەمسەدینێ قوتبێ ئەخلاتی، چاپا یەکێ، هەولێر- ٢٠٠١، ل ٦.

هەکاریا ل نك سۆلتان عیمادەدینێ هەکاری، د کوچبەربوونەکا عەشیرا ئەرتووشیان بۆ ناڤ عەشیرا مزوریان، ئەو ژی د گەل وان دا سالا (١٠٣٠مش/١٦٢٠زا) کوچبەر دبیت، ل ئامێدیێ ڕاوەستان داکو سلاڤکرنێ ل حاکمێ وێ (سیدی خان)ی[١٣٤] بکەن و مافێ گەریانێ ل دەڤەرێ ژێ بخوازن[١٣٥]، دەمێ میرێ ئامێدیێ شێخ شەمسەدین ئەخلاتی دیتی و ب زانست و ئۆلداریا وی زانی، ژێ خواست کو ل دەڤەرا بەهدینان بمینیت و تێدا ڕێکا خۆ یا سۆفیاتیێ بەلاڤ بکەت[١٣٦]، حەفت گوند دانێ دا لێ بنەجە ببن ئەو ژی گوندێت (بریفکا، گەلی ڕمان، خرابیا، بێگەه، ڕکاڤا، ئالوکا و تلدێیێ)[١٣٧].

شێخی تەکیا خۆ ل گوندێ بریفکا دامەزراند و دەست ب کارێ ئیرشادێ و بەلاڤکرنا ڕێکا خۆ یا دینی (سۆفیاتیێ - خەلوەتی/ سەهرەوەردی) کر. ئەڤ ڕێکە بەردەوام بوو هەتا کو شێخ نورەدینێ بریفکانی ڕێکا (قادری) ب سەرڤە زێدەکری. شێخ شەمسەدین ل هەر چار پارچێت کوردستانێ ناڤدار ببوو، سالا (١٠٨٥مش/١٦٧٤زا) ل گوندێ بریفکان چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ و گۆڕا وی یا ل ناڤ مەزارگەهێ گوندی دا[١٣٨].

شێخ شەمسەدینێ ئەخلاتی، ژبلی شەهرەزایا زانست و زانینا ئۆلی، هۆزانڤانەکێ چەلەنگ و پێڤەهاتی بوو، هۆزان ب ئەزمانێ کوردی و عەرەبی و فارسی ڕستینە و ڤەهاندینە.. مەلەڤانەکێ گەڕا پەند و شیرەت و سۆفیاتیێ بوو، مخابن بارا پتر ژ هۆزانێت وی دهندا بوي و مرینە[١٣٩]، ناسناڤێ وی یێ هۆزانێ خۆ ب (خەلوەتی) دایە نیاسین. هۆزانێت وی ژ لایێ شێخ نورەدینێ بریفکانی و محەمەد ئەمین دوسکی ڤە هاتینە شرۆڤەکرن[١٤٠]. نموونەیەك ژ هۆزانێت شێخ شەمسەدینێ ئەخلاتیێ بریفکانی:

سۆهتمە ئەز دیسا چکم، وەی کو ببێم وەی کو نەبێم

دەردێ غەمێ وێ کیڤەبم، وەی کو ببێم وەی کو نەبێم

سۆهتی ب سانێ بلبلم، قوگبێ غەما و تەحلم

هەر تخودا ئەز تکەلم، وەی کو ببێم وەی کو نەبێم

دەردێ غەمی دلەست و بەس، باك نەدیرەم ئەز ژ کەس

کو هاتنەمە دیسا هەوەس، وەی کو ببێم وەی کو نەبێم

دیسا سەراسەر ئاتەشم، عاشقێ ڕویێ دل کەشم

---

١٣٤ - سیدی خان: سیدی خان کوڕێ میر قوباد بەگێ کوڕێ سۆلتان حسێنی یە، سالا 970ك/ 1562ز ژ دایك بوویە، د ژیێ گەنجاتیێ دا سالا 993ك/ 1585ز ببوو میرێ ئامێدیێ ب هاریکاریا خالێ خۆ میرێ سۆران، کو بەری هینگێ حوکم ل ئاکرێ دکر، یێ زیرەك و نانده‌ە بوو، خەلکی حەز ژێ دکر ژبەر دادوەریا وی و راستگۆیی و پاقژیا وی، سالا 1039ك/ 1629ز چوو بەر دلۆڤانیا خودێ و حوکمێ وی ب دویماهی هات، کو 45 سالان ڤەکێشا. بنێرە: أنور المايي، الأكراد في بهدينان، ص 127. محفوڤ العباسي، إماره بهدينان العباسيه، ص 62.

١٣٥ - زاهد بریفکانی، دیدارێ یار – دیوانا شێخ شەمسەدینێ قوتبێ ئەخلاتی یێ بریفکانی، ل ١١.

١٣٦ - محمد أمين دوسكي، لوامع الشهب في شرح ديوان شمس الدين الأخلاتي القگب، ص12.

١٣٧ - عبدالرحمن مزووری، کاودانێت ڕەوشەنبیری...، ل 16.

١٣٨ - زاهد بریفکانی، دیدارێ یار، ل 16.

١٣٩ - عبدالرحمن مزووری، سۆفیێ هۆزانڤان شمس الدين ئەخلاتی (گوتار)، کۆارا: (بەیان)، هژمار: (51) سالا 1978، ل 33.

١٤٠ - زاهد بریفکانی، دیدارێ یار، ل -69 104. محمد أمين دوسكی، لوامع الشهب، دیوان هەمی هاتییە شرۆڤەکرن.

مەست و خەراب و سەرخوەشم، وەی کو ببێم وەی کو نەبێم
ئەڤ سوخونێ تمن دوڕن، ئەز چ بکم کو نالکرن
ڤاهر و باگنم پڕن، وەی کو ببێم وەی کو نەبێم
ئەڤ سوخەنێن ب قیمەتێ، بێگاڤ تبێژم کلمەتێ
مانعێ خەلقێ نەکبەتێ، وەی کو ببێم وەی کو نەبێم
دوڕ گوهەران بوهاین ئەڤ، جوملە ژ بەر جەماین ئەڤ
ل عاشقان صەفاین ئەڤ، وەی کو ببێم وەی کو نەبێم[١٤١].

٣. مەلا رەمەزانێ عەبباسی:

گەرۆکڤانێ تورك محەمەد زللی کوڕێ دەروێش یێ بەرنیاس ب (ئەولیا چەلەبی ١٦١٦- ١٦٨٢ز) نێزیکی ٥٠ سالان ژ ژیانا خۆ ب گەریانێ د ناڤ پتریا دەولەتا ئۆسمانی و هندەك دەڤەرێت دیتردا بۆراندییە، ئێك ژ ئەوان دەڤەران، دەڤەرا بەهدینان و میرگەها ئامێدیێ بوویە کو سالا ١٦٥٦ێ سەرەدانا وێ کری.

گەلەك ب درێژی و پڕ ب پێزانین ل دور میرگەها بەهدینان نڤیسییە و د (سیاحەتنامە)یا خۆ دا بەحسێ قوتابخانا قوبەهان و قوتابخانێت دیتر دکەت، هەروەسا بەحسێ هۆزانا کوردی دکەت و دبێژیت: " خەلکێ ئامێدیێ گەلەك هۆزانێت پێنج بەیتی، موسەلەس، موخەممەس، موسەددەس، موسەببەع و موسەممەن ب کوردی دڤەهینن، ل رۆژێت نەوروزێ ئەو هەمی ب مەزن و بچویك و زانا و نەزانڤە ل سەر رێکان رادوەستن و هۆزانان دهاڤێنە بەر ئێکودو[١٤٢].

بۆ راستییا ئاخفتنا خۆ، (ئەولیا چەلەبی) وەکی میناك بۆ رندییا هۆزانا کوردی دەقێ هۆزانەکێ ب کوردی د پەرتوکا خۆ دا دئینیت، ئەو دبێژیت کو خودانێ ڤێ هۆزانێ کەسەکێ ئامێدی یە ب ناڤێ (مەلا رەمەزانێ عەبباسیان)، کو ئەڤە دبیتە هۆزانڤانێ سێێ ل دەڤەرا بەهدینان هەتا نوکە بەرهەمێ وان هاتبیتە دیتن، کو یێ ئێکێ هۆزانڤان (حەمیدی) یە، یێ دووێ ژی دبیتە (شێخ شەمسەدینێ ئەخلاتی) پشتی هاتییە دەڤەرا بەهدینان؛ هۆزان نڤیسینە. لەورا پشتی وی (مەلا رەمەزان) دێ بیتە هۆزانڤانێ سێێ ل دەڤەرێ بهێتە نیاسین کو د کەڤندا هۆزان نڤیسی بن و ڤەدگەریتەڤە بۆ سالا ١٦٥٦زا وی هۆزانا خۆ نڤیسی[١٤٣].

بەلێ بەری ئەڤ هۆزانە بهێتە بەلاڤکرن، (د. مسعوود کتانی) د رۆژنامەیا (بزاڤ) دا ل بن ناڤێ (هێشتا هۆزانڤانێت کورد – هۆزانڤان رەمەچان) هۆزانەك ل ژێر ناڤێ (رەمەزان)ی بەلاڤکرییە[١٤٤] و بەری نوکە ئەو هۆزان د ژێدەران دا بۆ (رەمەزانێ جزیری) هاتییە هژمارتن[١٤٥].

١٤١ - زاهد بریفکانی، دیدارێ یار...،چاپا ستوکهۆلم، ل41.

١٤٢ - نزار ئەیووب گولی، مەلا رەمەزانێ عەبباسی ژ هۆزانڤانێت کەڤنێت بەهدینان (گوتار)، کۆڤارا: (دیرۆك وار)، هژمار (12) سالا 2016، ل 40.

١٤٣ - هەمان ژێدەر، ل 41.

١٤٤ - د. مسعوود کتانی، هێشتا هۆزانڤانێت کورد – هۆزانڤان رەمەچان (گوتار)، رۆژنامەیا: (بزاڤ)، هژمار: (33) رێکەفتی 3/3/1990، ل 5.

١٤٥ - اسماعیل بادی، رەمەزانێ جزیری – د دوبڤچوون و تویژاندنەکا دیتردا/ قەفتەك ژ هەلبەستێن وی، دهۆك – 2011، ل 27- 28 و 68- 72.

ئەڤ دەستختەتا د. مسعوود کتانی هۆزان ژێ ئینایە دەر و بەلاڤکری ، هەر ئەو دەستخەتە یا کو هۆزانا (حەمیدی) تێدا هاتی، ئەرێ دبیت ئەڤ (رەمەزان)ە هەر (رەمەزانێ عەباسی) بیت یان ژی (رەمەزانێ جزیری) یە؟ ب دیتنا مە پێدڤی ب دویڤچوونەکا دیترە.

ئەڤە ژی دەقێ هۆزانا وی یا ئێکانەیە:

رایێ ل ئاصف دکەن واله و حەیران عشق

دەرسێ ئەرسگووی ددەن سەرخوش و سەکران عشق

عەقلێ (کولل) ئەر بێتە نێڤ مەکتەبێ عشقێ دەمەك

دێ ببینین موچحکێ گفلێ هەوەس خوان عشق

دەفعێ حەرارەت دکەت ما ژ دلی زەمهەریر

لا یەزالی گەرمیا ئاتەشێ سوزانی عشق

دێ بسوژت عالەمێ ئاهێ شەرەرباریێ دل

گەر هەبتن گاڤەکێ مانعێ تووفان عشق

من حەسەدا کوفر بوو داغێ ل ئیمانە لەو

سەرگەر و پێخواس دچووم دامەنێ روهبان عشق

داغێ نهانی مە لەو ئەشکرە ڤاهر کرن

ئەمرێ چراغان کرە خوسرەوێ خوبان عشق

گوە ژ چەمیری بخوە، خوون کو تەرەششوح دکەت(؟؟)

دیدە دبت مەعدەنێ لەعلێ بەدەخشان عشق

غونچەئێ بوستان ئەگەر بەندێ نیقابێ ڤەکت

لال دبت بێ گومان مورغێ گولستان عشق

فاش مەکە رازێ خوە ئەی (رەمەزان) گەر دکەی؟

شوبهی نەسیمێ دبی گازی و عوریان عشق[١٤٦].

٤. محەمەد تەییار پاشا (غەریبی):

محەمەد تەییار پاشا بچویکترین کورێ ئیسماعیل پاشا یێ ئێکێ یە ژ هەڤژینا وی یا ئێکێ، پشتی مرنا بابێ خۆ ل سالا ١٧٩٨ێ زایینی ب وەسیەتا وی حوکمێ میرگەها بەهدینان وەرگرت و هەمی تشتێت میرگەهێ ژ خزینە و چەك و لوئلوئە و پارە و مولکی کەفتنە دەستێ وی، بەلێ برایێ وی مرادخان کو ژ وی مەزنتر بوو، ژ دایکەکا دیتر بوو ئەوی ئەڤ چەندە پێ نەخۆش بوو، لەورا دەستهەلاتا میرگەهێ ل سالا ١٨٤٣ێ زایینی ژێ ستاند[١٤٧]، پاشی محەمەد تەییار پاشایی هەوارێت خۆ گەهاندنە پاشایێن بابانییان و ئەو ژی دهەوارێ هاتن و هەر دو پێکئینان و کار و

١٤٦ - هەمان ژێدەر، هەمان لاپەرە.

١٤٧ - محفوڤ العباسي : اماره بهدينان / موصل – 1969، ص 35 و80.

ئەركێن میرگەهێ ل سەر بنەمالێ هاتنە لێكڤەكرن و محەمەد تەییار ژ ئامێدیێ دوور ئێخست و كرە پاشایێ دەڤەرا ئاكرێ[١٤٨].

محەمەد تەییار پاشا بۆ جارا ئێكێ وەكو هۆزانڤان هاتە نیاسین ، ل دەمێ دیوانا جزیری ب دەست خەتێ خۆ نڤیسی و تێدا چەند پارچە هۆزانێت خۆ ژی ل دوماهییا وێ د گەلدا ب رێز كرن. هەر چەندە ب درۆستی ئاشكرا نەكری یە كو هۆزانێت وی نە، بەلێ د دەسپێكا هۆزانان‌دا نڤیسییە: " لراقمە الفقیر ٩٢ بر غزل حچرت شیخ احمد جزیری قدس سرە"[١٤٩].

ئەڤ پەیڤا (لراقمە) ئانكویا وێ (نڤیسەڤانێ دەستخەتێ) كو محەمەد تەییار پاشا بخۆیە. ل دویڤ حسێبا حەرفێت ئەبجەدی هژمارا (٩٢) دبیتە ناڤێ (محمد) ب رێنڤیسا عەرەبی كو ناڤێ وی بخۆیە هەر وەك بەری نوكە مە ئاشكرا كری.

هەروەسا ژبلی ب ڤێ هژمارێ خۆ دایە نیاسین، د هۆزانێت خۆ دا ناسناڤەك ژی بۆ خۆ دانایە و د دویماهییا هەر هۆزانەكێ دا وەك هەر هۆزانڤانەكێ كلاسیك ناسناڤێ خۆ نڤیسییە. ژ ئەڤان پێزانینان دهێتە زانین كو خۆدانێ هژمار (٩٢) ناڤێ (محمد)ە ب رێنڤیسا عەرەبی و ناسناڤێ وی ژی (غەریبی)یە و ئەڤ ناسناڤە د هۆزانێت وی دا هاتییە[١٥٠].

(غەریبی) شارەزایەكا باش ل دۆر تۆرێ كلاسیكی یێ كوردی هەبوویە، ژ بلی دیوانا مەلایێ جزیری؛ هۆزانێت چەند هۆزانڤانێت دیتر ژی نڤیسینە، هەروەسا وی ب خۆ هۆزانێت جزیری و پەرتۆیی (مستەفا بەگێ هەكاری) و مەولانا خالدی و هلالی پێنج مالكی كرینە، دیسان ب ئەزمانێ فارسی و كوردی – (كرمانجی و سۆرانی) هۆزان ڤەهاندینە[١٥١].

محەمەد تەییار، پاشا و هۆزانڤان و خۆشنڤیس، د گەل دا ژی بزاڤ كرییە رێنڤیسا كوردی دەستپێكەكێ بۆ دانیت، ئەڤ كارە هەمی كرینە و تێدا سەركەفتی بوویە. د نڤیسینا هەر هۆزانەكێدا ب خەتێ خۆ یێ جوان، هەولَدایە هندەك نیشانێت دەستپێكی بێت ڕێنڤیسا كوردی دانیت و ئاشكرایە كو وی ڤیایە هندەك چارەیان بۆ ڕێنڤیسا كوردی ببینیت[١٥٢].

ل دویماهیێ فەرە بزانین كا ئەڤ كەسایەتییە كەنگی بوویە و كەنگی وەغەرا داویێ كرییە؟

ل سالا (١٢١٤)ێ مشەختی بابێ وی ئیسماعیل پاشا یێ كورێ بەهرام پاشای وەغەرا داویێ كر، محەمەد تەییار پاشا د ژیێ (١٥) پازدە سالیێ دا بووبوو پاشا[١٥٣]، چنكی بچویكترین كوڕێ وی بوو. ئانكو بوونا وی ڤەدگەریتە ڤە بۆ سالا (١١٩٩مش/١٧٨٥زا) ل سەر تەختێ پاشاتیێ ل دەڤەرا

١٤٨ - انور المايي : الاكراد في بهدينان، گ 2، دهوك – 1999، ص 143.

١٤٩ - دەستخەتا دیوانا مەلایێ جزیری : دانەیا وێ د پەرتوكخانەیا خودێ ژێ رازی تەها مایی دا هەیە، ئەوا ل سالا ١٣٢١ مشەختی نڤیسی .

١٥٠ - عبدالرحمن مزووری: هوزانڤان غەریبی كی یە... (گوتار)، كوڤارا: (نووسەری كورد)، هژمار: (1 و 2)، خۆلَی سێیەم، هەولێر- 1992، ل 4.

١٥١ - محمد علی قەرەداغی : دەبێ ئەم دوو (غەریبی) یە یەك كەس بن؟ (گوتار)، گۆڤاری: كۆڕی زانیاری عێراق – دەستەی كورد، بەغدا، ژمارە: (92) رێكەوتی 30 ، بەغدا – 2002.

١٥٢ - اسماعیل بادی، پاشا و هۆزانڤان و خۆشنڤیس محمد گیار (غەریبی) (گوتار)، كۆڤارا: هونەر، هژمار (24) سالا 2005، ل 7.

١٥٣ - انور المايي : الاكراد في بهدينان..، ص 143.

ئاكرێ یێ بەردەوام بوو هەتا كو ل سالا (١٢٣٣مش/١٨١٨زا) چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ[١٥٤] ، ئو حوكمێ وی بۆ ماوەیێ (١٩) نوزدە سالان ڤەكێشا. ئەڤە ژی جارا ئێكێ یە ب دروستی ئەڤ مێژوو یە دهێتە دەستنیشان كرن، چنكو ئەڤێن بەری نوكە ل دور دیرۆكا میرگەها ئامێدیێ و بنەمالا پاشا یێت وێ نڤیسی، كەسێ ئاماژە نەكرییە ڤێ چەندێ، ب تایبەت دیرۆكا مرنا وی[١٥٥].

محەمەد تەییار پاشا ژ میرێت ئامێدیێ یە، بەرهەمەك نێزیكی دیوانەكا تەڤاڤ ل پاش خۆ هێلایە، هەروەسا چەند دەستخەت نڤیسینە یا ژ هەمیان گرنگتر (دیوانا مەلایێ جزیری) یە و هندەك ژ هۆزانێت خۆ ژی ل دویماهیا وێ نڤیسینە[١٥٦]. چەندەك ژ بەرهەمێ وی هاتییە بەلاڤكرن كو د ناڤ بەرگێ ڤێ پەرتوكێ دایە. ل دویماهیا هۆزانەكا خۆ دبێژیت:

ئەی (غەریبی) بادەئێ لەعلێ یارێ ب نۆش

سۆهتنا جەرگی تو هلكە بێ بخوور و مەجمەرە.

هەروەسا ناڤێ وی د لیستەیا (٥١) هۆزانڤانێت كورد دا هاتییە ل بن هژمار (٨٤) ئەڤا ڤەكۆلەر (عەبدولرەحمان مزووری) ل سەر لیستەیا شێخ مەمدووحێ بریفكانی زێدە كری. لێ چەوان ئەڤ (غەریبی) یە هۆزانڤان محەمەد تەییار پاشا یە؟

د دەستخەتا دیوانا مەلایێ جزیری دا ل سەرێ هەر هۆزانەكێ نڤیسییە (لراقمە ٩٢) كو ب حسێبا ئەبجەدی (٩٢) دبیتە ناڤێ (مەحەمەد) و ئەو ب خۆ ژی خەتخۆشێ وێ دەستخەتێ بوویە، ئەڤە بۆچوونەكا گۆمانبڕە كو دێ ئەڤ پاشایە بیت[١٥٧]. نموونە ژ هۆزانەكا وی:

عالیا پرچێ هلینە عەقرەبان شەركر ل دێم

بیشەیێ ئەفعا و شێر تێ رۆم خراب كر یەكسەرە

گەر ڤەكی دورجا دەهەن ئەز لەعلێ شەكەر بادێ خود

قیمەتا شیرین بتێ ئەز ئەنگەبین و شەككەرە

عللەتا مەجنوون دەواكە ئەی گەبیبێ عللەتان

عەقرەبان تو بەردە دل ئەی قەد نیهال و عەرعەرە

عەرعەر و سەروا چیمەن وان هەر یەكی فكرەك دكر

چوون قەدا تە هاتە پێش شەرمندە بوون و بێ بەرە

١٥٤ - عبدالرحمن مزووری: هوزانڤان غەریبی كی یە...؟ ، بپ 4.

١٥٥ - اسماعیل بادی، هۆزانڤانێ كلاسیك محمد تەییار پاشایێ ئامێدی یێ (غەریبی).. چەند تێبینی ل دۆر پەرتوكێن قەرەداغی (گوتار)، رۆژناما: (ئەڤرۆ)، هژمار (21) رۆژا چوارشەمب رێكەفتی 24/12/2003، ل 7.

١٥٦ - دانەیەكا كوپیكری یا وێ (pdf) د پەرتوكخانا مە یا تایبەت دا هەیە، كو ل بەر دانەیا ئۆرژینالا (مەلا تاها مایێ) هاتیە كوپیكرن.

١٥٧ - محمد علی قەرەداغی غەریبی شاعیرێكی نەناسراوی كوردە (گوتار)، رۆژناما: هاوكاری، بەغدا، ژمارە (3202) رۆژا 3ی ئیلونا 1994 ێ.

راحەتا روحێ دو تشتن خەچرەوات و جارى ئاڤ

بەرقەعا دێمى هلینە هێژ ب من ئەو خۆشترە

هەر دەما بادێ صەبایێ دێ ل زولفا تە بوەریت

پڕ دکەت چین و خەگایێ زەحف ژ مسك و ماوەرە

شەبنەما (خچر و مەسیحە) یا ل سەر وێ دئال

هەیکەل و تەعویز تە بەردان بێهن ژ مسك و عەنبەرە

گوهتنا موسا چ خۆش بوو ب ئیلتیماسا دیتنێ

قووەتا دینێ نەبی وێ (لن تراني) دا بەرە

ئاگرێ عشقێ تو هلکە ئەی فەقیهێ مەدرەسێ

دوودەیا عودێ نەداکەت مەجمەرا بێ ئاختەرە

ئەی (غەریبی) بادەئێ لەعلێ لەبێ یارێ بنۆش

سۆهتنا جەرگێ تو هلکە بێ بخوور و مەجمەرە[١٥٨].

کورتیا بابەتی:

قوتابخانا (قوبەهان) دهێتە هژمارتن ژ گرنگترین قوتابخانێت دینی و زانستی ل کوردستانێ د چەرخێت بووریدا، وەکو خەتیرەکا گەش بوویە، رۆناهیا وێ د گۆرەپانا زانست و زانینێدا بەردەوام گەشاتی و رۆناهی ژێ دپەشی.

قوتابخانا قوبەهان دکەڤیتە رویبارێ ژۆری یێ ئامێدیێ د بن هاڤینگەها سیلاڤێ دا ل ژۆریێ رۆژئاڤایا باژێری. ل دەستپێکێ یا بچویك بوو، پاشی هاتە مەزنکرن و پێنج ژۆرێت دی لێ ئاڤاکرن دا شاگرد لێ بنڤن، ئو دوو مەزەلکێت دی لێ چێکرن بۆ سەیدایان؟ ل رەخێ باشۆرێ وێ مزگەفتەك یا بەرفرەه لێ ئاڤاکر و هندەك گۆمبەت ل سەر ئاڤاکرن.

ئاشکرایە قوتابخانێت دینی یێت سەر ب میرگەها بەهدینان ڤە گەلەکن و هەر ئێکێ ژێ کۆمەکا زانا و هزرڤانان لێ هەبووینە، هەر ئێکی ژ لایێ خۆ ڤە شیان و هێزا خۆ مەزاختییە سەخمەراتی پێگەهاندنا وان شاگرد و سوختە و فەقە و موستەعیدێت ل بەر دەستێ وان دخواند داکو پێ بگەهینن و ببنە مەلا.

چەندین زانایێت مەزن ل ڤێ قوتابخانێ خواندییە و ژێ دەرکەفتینە و دویماهیێ لێ بووینە سەیدا، وەکو: (مەلا خەلیلێ سێرتی) و (مەلا یەحیایێ مزووری) د چەرخێ هەژدێدا، خواندن ل سەر دەستێ (مەلا مەحموودێ بەهدینی) لێ ب دویماهی ئینا و ئیجازا مەلاتییێ ژێ وەرگرتییە.

میرێت میرگەها بەهدینان پویتەکێ مەزن دایە بوارێ رەوشەنبیریێ و هەر میرەکی هەر چ

---

١٥٨ - اسماعیل بادی، دیوانا محەمەد تەییار پاشایی، دەستنڤیس.

نەبیـت هۆزانڤانـەك ل رەخ و درویـت وی هەبوویـە، سـۆلتان حوسـێنێ وەلـی، هۆزانڤـان (حەمیـدی) ل نـك بـوو. عـادل پاشـایی، هۆزانڤـان (دەردی) ل نـك بـوو، سـۆلتان (سـیدی خـان)ی هۆزانڤـان (مـەلا رەمەزانـێ عەبباسـی) ل نێزیکـی وی بـوو، محەممـەد تەییـار پاشـا، ئـەو بخـۆ عاشـقێ هۆزانـێ و ڤەهاندنـێ بـوو، کۆمـەکا بـاش یـا هۆزانـان ل پـاش خـۆ هێلاینـە، ژ بلـی ئەوێـت هۆزانڤانێـت مللـی ل رەخ و دۆرێـت ئـەوان، یـان ژی حەکیـم و کەسـێت ئاقلمەنـد هەبـوون.

ئاڤاهیی مەدرەسا قوبەهان

ئەنوەرێ مایی

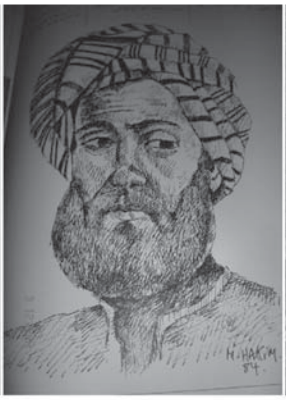

شێخ شەمسـەدینێ ئەخلاتی

بەکـر بەگێ ئەرزی

ئەحمـەدێ نالبەند

طاهرێ شوشی

هەواڵنامەی کتێب

شكـري ئەفــەندی مفتیێ ئامێدیێ (١٨٧٣- ١٩٣٨)

Shukre Afande – Mufte of Amadeya (1873- 1938)

İmadiye Müftüsü Şükrü Efendi (1873- 1938)

نعمةاللة محمد هاشم نهێلی
Nimetollah MOHAMMAD HASHM
Duhok
nematullahnheli@gmail.com

دەستپێک

خودێ تعالی مروڤ پێت ئافراندین و پترژ هەمی مەخلوقێت دی قەدر و قیمەت پێ دایێ ((وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا (٧٠) الإسراء)) و ژڤان مروڤان مالباتێن جودا جودا هەنە و هندەک ژ مالباتان پتر ژ هندەکێت دی شیاینە جهێ خوە د ناڤ جڤاکی دا بکەن ئەڤجا بهەر لایەکیڤە بیت .

رەنگە هندەک ژوان مێرخاس و عەگید و فێرس بن د شەرادا بناڤ و دەنگ بن ، و هندەکێت دی خودان ملک و ئەملاک بن و ددەولەمەند بن، و هاریکاریا فەقیر و هەژارا بکەن ، و هندەک ب ناندەهیێ و مێهڤان حەواندنێ و مەردینیێ بناڤ و دەنگ بن و هندەک مالبات رەوشەنبیر و خاندەڤانن و خودان هەستێت هەستیارن و هندەک ژی مال مەلانە و خودان شیرێت تیژن دزانست و زانینا دا و شیاینە جهێ خوە دناڤا جڤاک و دەڤەرێ دا بگێرن و شوین تبلێت وان دیارن.

مالباتا مفتی ژی ل ئامێدیێ ئێک ژ وان مالباتانە پێت کو وەکی ئەڤێ روژێ دیار ل دەڤەرا ئامێدیێ جهێ خوە کری و زانا و کەسێت بناڤ و دەنگ لێ رابوینە، وەکی شوکری ئەفندی مفتیێ ئامێدیێ.

لێ مخابن وەکی پێتڤی ژ بو هەلسەنگاندن و دیارکرنا کەسایەتی و شارەزا یا وی ، ژێدەر ب دەستمە نەکەفتن بو دیارکرنا لایەنێت ژیانا شوکری ئەفەندی مفتیێ ئامێدیێ.

و هیڤیە ئەڤا بدەست مە کەفتی خزمەتەکا بچویک بو رەوشەنبیریا کوردی مە کر بیت و نە بیتە جهێ دلگرانیێ .

ئامێدیێ

ئامێدیێ دبەرێ دا دگوتێ(ئاماد- ئاڤاهییا)ئانکو بازێرێ میدیایا پاشی ناڤێ وێ بویە (ئامادی) وپاشی (ئامێدی) و ب عەرەبی دبێژنێ(عمادیە)، ئەگەر کەڤنترین بازێرێ کوردستانێ نەبیت لێ بازێرەکێ زورێ کەڤنە. و ناڤێ وێ یێ د هندەک کەڤالێت ئاشورییا دا ١٠٠ سالا بەری زایینی هاتیە بناڤێ (ئامادی).و (ئامادی)پایتەختێ ئیمبراتوریا میدی بویە .[(١)]

ئەڤ بازێرە(٧٠ کلم) ژ سەنتەرێ بازێرێ دهوکێ دویرە ، و(١٠کلم) ل سنورێ تورکیا ، و(١٤٠٠مترا) ژ ئاستێ دەریایێ بلندە.و ئاڤاکرنا وێ دزڤریتە بەری (٨٠٠)سالا و لسەر روبەرێ(٦ کلم٢) لدویڤ روپێڤا بازێرڤانیێ .[(٢)]

١- باقر طه محمد، مقدمة في تاريخ الحضارات، بغداد.

ئەڤ بازێرە ل سەر سەرێ چیای یێ هاتیە ئاڤاکرن و پتریا ئاکنجیێت وێ کوردێت موسلمانن، و ژبلی موسلمانان ئایینێت دیژی هەبوینە وەکی ئایینێ ئێزدیا و جویا[٣] و فەلا(مەسیحیا)، و بنگەهێ ئیمارەتا بەهدینان بویە و خویک ددا دەولەتا عو سمانیان ئەوا کو ل سالا ١٨٤٣زایینی ژناڤچوی.

ئامێدیێ دکەڤیتە سەر رێکا حەریر یا مێژووی و سێ دەرگەه لێ هەنە :-

١- دەرگەهێ زێبار :- دکەڤیتە روژهەلاتێ بازێری و دڤی دەرگەهی را حەیوان تێرا دئینان ودبرن بو گەلیێ زنتەو ژ وێرێ بو هەڤلێرێ.

٢- دەرگەهێ پاشا:- کو هێمایێ ئیمارەتێ یە یێ کو دەربرینێ ژ بنەمالا پاشایێ دەستهەلاتدارێ وی سەردەمي دکەت لسەرە. و ژوێرێ بەرەڤ گەلیێ مزویرکا بو باکورێ بازێری. و بەرەڤ سنورێ تورکیا و پاشی بو بازێرێ جولە مێرگا دیروکی ل تورکیا.

٣- دەرگەهێ مویسل :- دکەڤیتە روژئاڤایێ بازێری و ئەڤە رێکا دەوارا بویە بو بازێرێ مویسل.[٤]

چاڤپێکەفتنەکێدا ل گەل هێژا مصطفی طە حامد دبێژیت ئامێدیێ بتنێ دوو دەرگەه لێ هەنە ئەوژی :-

ا-دەرگێ زێبار دگوتنێ دەرگێ پاشا.

ب-دەرگێ مویسل یان ژی دبێژنێ دەرگێ بادینان یان ژی دەرگێ(سەقافا) ئانکو ئاڤکێش.[٥]

هژمارا ئاکنجیێت بازێرێ ئامێدیێ دگەهنە ٨٠٠٠ هەشت هزار کەسا بێت ژ دەرڤە و دناڤ بازێری دا.پشتیهژمارا ئاکنجیێت وێ زێدە بوین ئێدی جهێ ئاڤاکرنا خانیا نەمایە و بەرفرەه نابیت . خەلکێ وێ نەچار بوون ژئامێدیێ خارکەڤنو بازێرەکێ دی ئاڤا کەن بناڤێ(ئامێدیا نوی).

وبازێر بخوە بتنێ چار تاخا بخوەڤە دگریت ئەوژی سەردەبکی، مەیدان، حمام،ئەیوم.[٦]

هێژا مصطفی طە حامد دبێژیت تاخێن کەڤن یێت ئامێدیێ بتنێ سێنە ئەوژی سەردەپکی، حەمام، مەیدان. ونوکە بویە دوو تاخ بتنێ، ئەوژی سەردەپکی ، مەیدان.[٧]

پشتی ئیمارەتا بەهدینان ل(سەدێ ٨مشەختی، ١٤ زایینی) دەستهەلات وەرگرتی و ئێمناهیەکا باش ل دەڤەرێ پەیداکری بوو ئەگەرەکێ سەرەکی بوپێشڤەچون و بزاڤا زانستی و رەوشەنبیری ل ئامێدیێ .[٨]

ئامێدیێ دهێتە هژمارتن مەزنترین قەزا لسەر ئاستێ هەرێما کوردستانێ ژ لایێ روبەر و ئاکنجیا ڤە .[٩]

و شەش ناحیا بخوە ڤە دگریت(سەرسنک، دێرالوک، بامەرنێ، چەمانکێ ، کانی ماسێ و شێلادزێ).[١٠]

٢- مالپەرێ ئەلکترونی:http://www.niqash.org/ar/articles/economy/3095/

٣- مالپەرێ ئەلکترونی:http://bot.gov.krd/arabic/duhok-province-amedi/

٤- مالپەرێ ئەلیکترونی: https://akrawe.wordpress.com/2010/04/15/%D9%9%/ ٠

5- چاڤپێکەفتنەک دگەل هێژا مصطفی طە حامد _ئامێدیێ -٢٠-٨-٢٠١٧.

٦- مالپەرێ ئەلکترونی:http://www.niqash.org/ar/articles/economy/3095/

٧- چاڤپێکەفتنەک دگەل هێژا مصطفی طە حامد _ئامێدیێ -٢٠-٨-٢٠١٧

٨-مالپەرێ ئەلکترونی:http://www.bani-alabbas.com/articles.php?action=show&id=224 ٠

٩- مالپەرێ ئەلکترونی:http://www.gov.krd/a/d.aspx?a=11441&l=14&r=84&s=010000

١٠- مالپەرێ ئەلکترونی:http://bot.gov.krd/arabic/duhok-province-amedi/

خاندنگەهێت ئامێدیێ یێت کەڤن

- کەڤنترین خاندنگەه بناڤێ خاندنگەها کەڤنە و دکەڤیتە دناڤ شویرا ئامێدیێ دا و لسەردەمێ ئەمیرا زاهیدایێ ئاڤاکریە ئەوا ل سالا(٧٢٩ مشەختی -١٣٢٨زایینی) چویە بەر دلوڤانیا خودێ، و دگوتنێ(المدرسە الزاهدیە). وڤەکولەر ڤێ خاندنگەهێ بناڤێ سەیدی خان بناڤ دکەن. ئەڤەژی پشتی ژلایێ ئەمیر سەیدی خان بەگ
(٩٩٢-١٠٢٩مشەختی١٥٨٤- ١٦١٩زایینی) هاتیە نویژەنکرن.و پاشی بناڤێ خاندنگەها نوی هاتە نیاسین .
وخاندن تێدا یا بەردەوام بو، و دویماهی زانایێ ڤێ خاندنگەهێ (محمود افندي العمادي). و هەروەسا مەلا سەلیم ئێک ژنەڤییێت مەلا یەحیا مزویری بویە.[١١]
- خاندنگەها مراد خان بەگ:-
نیڤا سەدێ یازدێ مشەختی ژ لایێ ئەمیر مراد خان بەگ ڤە هاتیە دانان ل نێزیکی دەرگەهێ ئامێدیێ یێ روژهەلاتی (دەرگەهێ زیباری) و دویماهی کەس یێ دەرس لێ گوتین شوکری ئەفەندی مفتیێ ئامێدیێ بویە.
خاندنگەها مرادخان بو دانەرێ وێ ئەمیر مرادخان بەگ یێ ئێکێ(١٠٤٨-١٠٧٢مشەختی ١٦٣٨-١٦٦١زاییني)دزڤریت.
و دویماهی ماموستا یێ دەرس لێ دگوتن زانا شوکری ئەفەندی مفتیێ ئامێدیێ بویە ، و شینوارێت وێ حەتا سالێت شێستا ل سەدێبیستێ مابون، نوکە شینوارێت وێژی نەماینە.
- خاندنگەها ئیمام قاسم:-
ژ لایێ ئەمیر غیاث الدین قاسم کورێ بهاءالدین سالا (٧٨٤مشەختی- ١٣٨٢زایینی) هاتیە ئاڤاکرن .[١٢] ونوکە شینوارێت وێژی نەماینە،و هاتیە کاڤلکرن.[١٣]
- خاندنگەها مزگەفتا مەزن:-
سالا (٥٣٧ مشەختی) هاتیە دانان و ل سەر دەستێ سولتان حسین یێ عەباسی هاتیە بەرفرەهکرن ل نیڤا سەدێ (١٠مشەختی - ١٦زایینی) و ئاڤاهی نوکەژی وەک مزگەفت یێ مای.[١٤] و ل سالا (١٩٠٠ زایینی) وەرە خاندن لێ نەمایە.[١٥]
- خاندنگەها مەیدان:-
دکەڤیتە تاخێ مەیدانێ ل ژێریا بازێری و تێکەلیەک دناڤبەرا زانایێت ڤێ خاندنگەهێ و خاندنگەها مەیدان یا ل جولە مێرگێ هەبویە.
- خاندنگەها سەردەپکی :-
نەهاتیە زانین کەنگی و ل کیرێ و کێ ئاڤا کریە.
- خاندنگەها القضاء :-
٧٧٦ مشەختی- ١٣٧٤ زایینی.[١٦]

١١_مالپەرێ ئەلکترونی:http://www.bani-alabbas.com/articles.php?action=show&id=224

١٢-اسهام علماء کوردستان العراق في الثقافة الاسلامیة /محمد زکي حسین احمد/مطبعة وزارة التربیة _کوردستان/ط١-اربیل-١٩٩٩-ص٣٥.

١٣_العمادیة فی مختلف العصور-عباس العزاوي _ ط١-مطبعة وزارة الثقافة _هەولیر-کوردستان-ص ٩٢.

١٤_مالپەرێ ئەلکترونی:http://www.bani-alabbas.com/articles.php?action=show&id=224

١٥- عباس العزاوي، العمادیة فی مختلف العصور، ط١-مطبعة وزارة الثقافة، هەولیر، ص ٩٢.

- تەکیایەک ژی هەبویە بناڤێ تەکیا ئامێدیێ نێزیکی ل دویماهیا سەدێ هەشت یێ مشەختی ژ لایێ خەلیل عەباسی ڤە هاتیە دانان .[١٧]

خاندنگەها قوبەهان

ئەڤ خاندنگەهە دکەڤیتەقەزائامێدیێ و٧٠کلم یادویرە ژ پارێزگەها دهوکێ ل کوردستاناعیراقێ(باشورێ کوردستانێ).

دیروکنڤیسدیاردکەنئەڤخاندنگەهەلسەردەمێ خوە قبیلەگەها فەقا بویە ل دەڤەرێ ، ورولەکێ ئێکجارمەزندبەلاڤکرنازانست و زانینا دا دگێرا ، و وەکیزانکویەکێدهاتەبناڤکرن ، و فەقا ژ تورکیا و ئیران و عیراقێ قەستاوێ دکر .[١٨]

خاندنگەها قوبەهان - قوبا دهێتە هژمارتن گرنگترین خاندنگەهـ نە ل بادینان بەلکو ل کوردستانێ هەمیێ ، و دکەڤیتە ژوریا روژئاڤایێ باژێرێ ئامێدیێ دناڤبەرا رویبارێ سولاڤێ و رویبارێ ئامێدیێ . و نێزیکی سەدێ چارێ مشەختی هاتیە ئاڤاکرن و هەمبەری خاندنگەها مستنصریە بو ل بەغدا و زەیتون ل مەغربێ.

و ل دە سپێکێ یا بچویک بو بەلێ پاشی ل سەردەمێ سولتان حسێن کورێ حەسەن ئەوێ کو دهێتە هژمارتن ب ناڤودەنگترین ئەمیرێت ئیمارەتا ئامێدیی(بادینان)هاتیە بەرفرەهکرن ، و بناڤێ باپیرێ خو ب نافکریە ب(قوبادخان) پاشی ناڤێ وێ هاتە گوهرین بو قوبەهان و ئەوێ مزگەفت و منارا ئامێدیێ (معماری علی بختیار خفتان)ئاڤاکری خاندنگەها قوبەهان ژی ئاڤاکریە.[١٩]

گەلەک زانایان دەرس لێ خاندینە و دەرس لێ گوتینە و دویماهی کەس موفتیێ ئامێدیێ بویە محمد شوکری ئەفەندی. و کوگەهەکا مەزن ب هزارا کتێبێت زانستێت جودا هەبویە . و پتریا وان وەقفا سولتان حسێن و خەتما وی ل سەرە، و هندەک ژ وان ب زێری تام داینە و هندەک ژی ددەستنڤیسن .[٢٠]

هەروەکی دیار دهندەک ژێدەران دا هاتیە کو سلتان حسێن کورێ حەسەن بەگێ عەباسی حاکمێ بەهدینان ل ئامێدیێ ئەڤ خاندنگەهە ئاڤاکریە کو سالا ٩٨١ مشەختی وەغەرا دویماهیێ کری وەکی لسەر گومبەتا گورێ وی هاتیە نڤیسین،

و ل دویماهیا هندەک کتێبا دا هاتیە کو سلتان حسێن نویژەنکریە.و هندەک ژێدەرێت دی دبێژن سلتان حسێن ل گەل (امام محمد الباقر کورێ علی الرضی المشهور)ئاڤاکریە.

١٦_ماڵپەرێ ئەلکترونی:http://www.bani-alabbas.com/articles.php?action=show&id=224

١٧_ اسهام علماء کوردستان العراق في الثقافة الاسلامية /محمد زكي حسين احمد/مطبعة وزارة التربية _كوردستان/ط١_اربيل-١٩٩٩-ص٣٠٨.

١٨- ماڵپەرێ ئەلکترونی :http://www.aljazeera.net/news

١٩_ ماڵپەرێ ئەلکترونیhttp://www.pukmedia.com/AR_Direje.aspx?Jimare=2374

٢٠_ اسهام علماء كوردستان العراق في الثقافة الاسلامية-محمد زكي حسين احمد-مطبعة وزارة التربية _كوردستان/ط١_اربيل-١٩٩٩-ص- ٣٤.

ئەڤ خاندنگەهە دهاتە هژمارتن خاندنگەها سولتانا و ژ لایێ خزینا دەولەتێ ڤە دهاتە برێڤە برن.[٢١] ودگوتنێ (قوبەهان-قوبا) ژبەر وان گومبەتێت ل سەر هاتینە ئاڤاکرن.

داهاتێ خاندنگەها قوبەهان

خاندنگەها قوبەهان ژلایێ میرێت ئامێدیێ و خەلکەکێ خێرخازڤە کتێب و دەستنڤیسێت کێم وێنە ژ هەمی زانستا بو دئینان ، و روژ بو روژێ بەرفرەه بو حەتا سالا(١٩١٩). و پشتی ئنگلیزان دەڤەر داگیرکری هاتە سوتن بتنێ ٤٠٠ دەستنڤیس

هاتنە ڤەگوهازتن بو مالا مفتیێ ئامێدیێ(محمد شکری افندی)[٢٢] ئەوێ کو دوماهیک کەس بو دەرس لێ دگوتن و ل دور داهاتێ قوبەهان ژ گەلەک لایاڤە داهاتی بودهات .

دهێتە گوتن خاندنگەها قوبەهان پەیوەندییێت زانستی دگەل زانکویا ئەزهەر ێ ل قاهرە هەبوینە. وداهاتێ وێ ژ ئیرانێ دهات ژ زێر و زیڤی (حقة من الذهب و حقتين من الفضة) زێدەباری ١٠٠بارێت ئاری سالانە. ئەڤە هەمی لسەر فەقێت وێ خاندنگەهێ دهاتە مەزاختن و هژمارا وان نێزیکی سەدا بون.[٢٣] .

و بو ماوەیەکی ژ لایێ وەقفا گوندێ مێزێ ل دەڤەرا بەرواری ژێریا ڤە هاتیە ب رێڤەبرن و برێکا وەرگرتنا حاصلێ ژ سێ گوندێن وێ دەڤەرێ ئەوژی (کوب بیرژێر بێدولا) ل ناحیا مزوریا .و ئەڤە دهاتە کرن ژ لایێ باپیرێ بابێ مفتی (اسعد افندی)و پشتی رویدانێت محمد پاشایێ رەواندوزی و سماعیل پاشا حاکمێ ئامێدیێ ژ حاکمێت میر سێفدینان و لەشکەر هات داکو دویماهیێ ب حوکمێ محمد پاشایێ کورە بینن سال(١٢٥٠ مشەختی) و حکومەتا عوسمانیا ئیمارەتا بەهدینان هەمی گرت و سماعیل پاشا کرە والی ل ئامێدیێ و پاشی حکومەتێ دەستێ خوە دانا سەر وان گوندێن مە بەحس لێ کرین ئانکو (کوب- بیرژێر- بێدولا) و پێش ئەوا ژ وان گوندا دهات بوب رێڤەبرنا کاروبارێت خاندنگەها قوبەهان حکومەتێ سالانە ١٢ هزار قرش بو خارنا فەقییێت خاندنگەهێ ددانە مفتیێ ئامێدیێ عبیدالله افندی کورێ اسعد افندی المفتی دەمێ کو هاتیە دامەزراندن وەک مفتی ل ئامێدیێ.

و پشتی هەیامەکی ناڤبری داخاز ژ حکومەتێ کر ئەڤ کوژمێ هە پێش سالانە بێتە دان بلا ببیتە هەیڤانە، و پاشی هەر هەیڤ ١٢ لیرە دان و پشتی هینگی ئەڤی کوژمەی تێرا نویژەنکرن و خارنا فەقا نەدکر کو هژمارار وان ١٥ فەقە بون.

حکومەتێ نویژەنکرنا خاندنگەهێ بستوییێ خوە ڤە گرت همبەری نیڤا وی گوژمەی و بو خارنا فەقا بتنێ ٥ لیرێت زێری دان . و دەمێئنگلیزی دەڤەر داگیر کری پێش وان ٥ لیرا ڤە ٦٥ روبی هاتنە دان . و پشتی محمد شوکری وەغەرا دویماهیێ کری حکومەتا عیراقێ ٦٥ روبیە دان بناڤێ خواندنێ نە بناڤێ خارنا فە قا .[٢٤]

٢١ـ چاڤپێکەفتن دگەل هێژا محمود محمد شکري المفتي ژدایکبوییێ ١٩٤٥ و ل دهوکێ ئاکنجیە ،کو دبیتە نەڤیێ شکري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧.

٢٢ـ -واردات مدرسةقوبا في مخطوطات نادرة - عبدالكريم فندى - مجلة دهوك-عدد ٥ -كانون الاول ١٩٩٨- ص ٨٨.

٢٣ـ مالپەرێ ئەلکترونی: http://www.bani-alabbas.com/articles.php?action=show&id=224

٢٤ـ چاڤپێکەفتن دگەل هێژا محمود محمد شکري المفتي ژدایکبوییێ ١٩٤٥ و ل دهوکێ ئاکنجیە ،کو دبیتە نەڤیێ شکري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧.

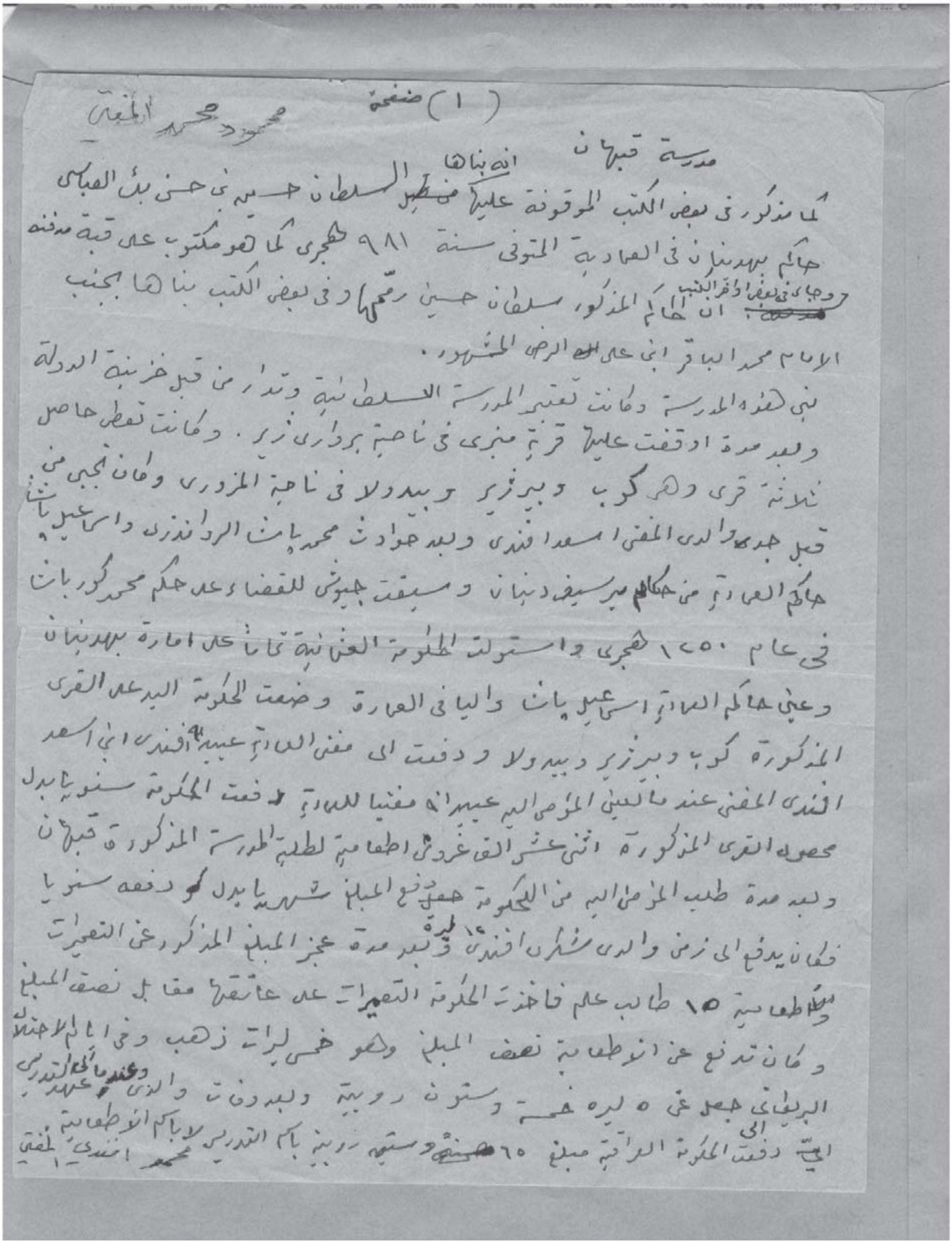

(١) صفحة

محمود محمد المفتي

مدرسة قبهان

كما مذكور في بعض الكتب الموقوفة عليها انه بناها السلطان حسين بن حسن بك العباسي
حاكم بهدينان في العمادية المتوفى سنة ٩٨١ هجري كما هو مكتوب على قبة مدفنه
وجاء في بعض اواخر الكتب ان حاكم المذكور سلطان حسين رقمها وفي بعض الكتب بناها بجنب
الامام محمد الباقر ابن علي الرضا المشهور.
بني هذه المدرسة وكانت تعتبر المدرسة السلطانية وتدار من قبل خزينة الدولة
وبعد مدة اوقفت عليها قرية منزى في ناحية برواري زير. وكانت تعطى حاصل
ثلاثة قرى وهي كوب وبيرزير وبيدولا في ناحية المزوري وكان يجبى من
قبل جدي والدي المفتي اسعد افندي وبعد حوادث محمد باشا الرواندزي واسماعيل باشا
حاكم العمادية من حكام مير سيف دنبان وسبقت جيوش للقضاء على حكم محمد كور باشا
في عام ١٢٥٠ هجري واستولت الحكومة العثمانية تماما على امارة بهدينان
وعين حاكم العمادية اسماعيل باشا واليا في العمادية ووضعت الحكومة اليد على القرى
المذكورة كوب وبيرزير وبيدولا ودفعت الى مفتي العمادية عبيد الله افندي ابن اسعد
افندي المفتي عند ما تعين الموصى اليه عبيد الله مفتيا للعمادية ودفعت الحكومة سنويا بدل
محصول القرى المذكورة اثني عشر الف غروش اعاشة لطلبة المدرسة المذكورة قبهان
وبعد مدة طلب الموصى اليه من الحكومة حصل دفع المبلغ شهريا بدل لو دفعه سنويا
فكان يدفع الى زمن والدي شكري افندي ١٢ ليرة وبعد مدة عجز المبلغ المذكور عن التعميرات
والاعاشة ١٥ طالب علم فاخذت الحكومة التعميرات على عاتقها مقابل نصف المبلغ
وكان تدفع عن الاعاشة نصف المبلغ وهو خمس ليرات ذهب وفي ايام الاحتلال
البريطاني جعل عن ٥ ليره خمسة وستون روبية وبعد وفاة والدي وعند ما كان التدريس عهد به
اليه دفعت الحكومة العراقية مبلغ ٦٥ وستين روبية باسم التدريس لا باسم الاعاشة الى محمد افندي المفتي

گرنگیا خاندنگەها قوبەهان

ئەو سولتانێت حوکم ل ئیمارەتا بەهدینان کری پویتەیەکێ باش ددایێ و لسەر وەختێ دەولەتا عوسمانیا کومەکا زانایان لێ دەرچوینە و ژوانا زانایێ مەزن (ابو سعود العمادی) کو د وەختیدا مفتیێ دەولەتا عوسمانیا بو ل سەردەمێ سولتان سلیمان القانونی بو ماوێ ٣٠ سالا .

و ئێک ژوان فەقێت ل خاندنگەها قوبەهان خاندی و دویماهی وەجبە بویە بناڤێ (مصطفی طه حامد) ژ دایکبویێ ١٩٤٢ دبێژیتبەری (٧٠٠)سالا و لسەردەمێسولتان حسێن یێ دووێ کورێ ئەمیر حسن[٢٥] ئەوێ کو دناڤبەرا سالێت(١٥٣٤- ١٥٧٦ زایینی).[٢٦] وی دەمی حوکم ل ئامێدیێ دکر هاتیە دانان و ڤێ خاندنگەهێ پێشوازیا فەقییێت ٨٤ خاندنگەهێت دینی ل عیراقێ و شامێ و تورکیا دکر[٢٧] .

و بهزرامن ئەڤ ٨٤ خاندنگەهە ژ خاندنگەهێت دەستپێکی بوینە ،ئانکو ڤیا با ئەو فەقێ هاتبا وەرگرتن لخاندنگەها قوبەهان نە ژ ئەلیفبێتکا دەستپێکربا هەرچنەبیت هزرەک لسەر دەرسێت دینی هەبایە وزانیبا بخوینیت و بنڤیسیت. هەروەسا مصطفی طه حامد دیاردکەت ئەو فەقێت دڤێ خاندگەهێ دخاندن زانستێت جورا و جور وەردگرتن ، ژوانا ژی (علوم نقلیه وعقلیه) زێدەباری (علوم دنیویه) وەکی فەلسەفێ و ماتماتیک و پزیشکی و فەلەکي و رولەکێ بەرچاڤ ل دەڤەرێ هەبویە، و ب ڤەکرناڤێ خاندگەهێ ناڤ و دەنگێت بازێرێ ئامێدیێ زێدەتر بەربەلاڤبون.[٢٨] ئەڤ خاندنگەهە پتر ژ ١٠٠ ژورا پێک دهات دگوتنێ حوجرێت فەقا[٢٩] .

و ژلایەکێ دیڤە (احمد محمد شكري المفتي) ژدایکبویێ ١٩٣٤ کودبیتە کورێ دویماهی مفتیێ ڤێ خاندنگەهێ تەئکید دکەت ڤێ خاندنگەهێ ناڤ و دەنگیەکا باش هەبویە ، و باوەرناما وێ همبەری یا ئەزهەرێ بویە ورولێ زانکوییێت ڤی سەردەمی دگێرا.[٣٠]

وقوبەهان (قوبا) هژما رەکا نەیا کێم ژ فەقا وەردگرتن ، و هندەک جارا دگەهشتنە (١٥٠) فەقا[٣١] .

ودویماهیک خولا دەرچونێ ژ ١٠ فەقاپێکدهات[٣٢] .

سەر نڤیسەرێ گوڤارا ئامێدیێ و بسپور د مێژوویـــێ دا(محمد ئا مێدی) دیار دکەت ل خاندنگەها قوبەهان دویماهیک خول سالا ١٩٦١ دەرچوینە[٣٣] .ئەوژی :

٢٥- مالپەرێ ئەلکترونی: http://www.aljazeera.net/news

٢٦- مالپەرێ ئەلکترونی:https://www.alhurra.com/a/206343.html

٢٧- مالپەرێ ئەلکترونی: http://www.aljazeera.net/news

٢٨- هەمان ژێدەرێ بەرێ.

٢٩- مالپەرێ ئەلکترونی:http://www.almadapaper.net/ar/news/248755/%D9%85%D8%AF .

٣٠- مالپەرێ ئەلکترونی: http://www.aljazeera.net/news.

٣١- مدرسة قوبا-قبهان-البروفیسور الدکتور مسعود مصطفی کتانی - ط١ ٢٠٠٩-مطبعة هوار _ص ١٤.

٣٢- مالپەرێ ئەلکترونی:https://www.alhurra.com/a/206343.html .

٣٣- هەمان ژێدەرێ بەرێ.

- ملا طاهر ملامحمد رشاڤەی/ نهێلی / ١٩٤٢ ئاكنجیێ دیرالوكێ یە وئیمام وگوتاربێژە ل مزگەفتا رشاڤە.[٣٤]
- مصطفی طه حامدئامێدی / ١٩٤٢.
- سعید طه حامد ئامێدی.
- كمال حجي قادر ئامێدی.
- عبدالله محمد طاهر رشاڤەی / نهێلی سالا ١٩٩١ ل دەمێ رەڤا ملیونی ل چەلێ وەغەراد ویماهیێ كر .
- ملا احمد عمر طاهر رشاڤەی /نهێلی ، ئیجازا علمی ل سەردەستێ موحەمەد شوكری مفتی وەرگرتبو . و سالا ٢٠١٦ ل دهوكێ وەغەرادویماهیێ كریە .
- ملا سعید بیاری رێكانی. سالا ٢٠١٧ وەغەرا دویماهیێ كریە .[٣٥]
- ملا خالد ئەدنی بەرواری. ئیجازا علمی ل سەردەستێ محمد شكري وەرگرت بو.
- ملا احمد رشید ئامێدی وەغەرا دویماهیێ كریە.[٣٦]
- خالد مفتی ژ دایک بویێ ١٩٣٤ و ئێک ژ فەقیێت ڤێ خاندنگەهێ بویە.[٣٧] وسالا ٢٠١٧ وەغەرادویماهیێ كریە.

ئانكو خاندنگەها قوبەهان مروڤ دشێت بێژیتێ زانكویا قوبەهان ،همبەر ی بەكالوریوسا ڤی سەردەمی .

و ئەوفەقێت ل ڤێ خاندنگەهێ دەردچوون پتریا وان ئیجازا علمی وەرگرتیە لێ حەتا فەقە ١٢ زانستنە وەرگرتبان وباش تێدا شارەزا نەببا مفتی ئیجازە نەددایێ لەوما دگوتنێ مەلایێ ١٢ علم .
ل دور پشتگوهـ ڤە هاڤێتنا وێ و پویتە پێ نەكرنێ ژی ئەحمەد دبێژیت پشتی كودەتا لەشكەری یا عبدالكریم قاسم ل سالا ١٩٥٨ دژی حوكمێ مەلەكی ل عیراقێ هاریكاری ژ ڤێ قوتابخانێ هاتنە برین ، و ژ ترسادا فەقیێت وێ ژی تەرا و بەرا بوون و روژ بو روژێ خرابتر لێهات و بتنێ نوكە وەک شینوارەكێ بێ سەروبەر یێ مای .[٣٨]

زانایێت دەرس ل خاندنگەها قوبەهان دگوتن

ب هاڤینێ فەقە دچونە قوبەهان و ل زڤسنانێ ڤەدگەریانە ئامێدیێ .ل هەیڤا(٥)كتێب بدەوارا دبرنە قوبەها ن حەتا دویماهیا هەیڤا(٩)كتێب باردكرن و دئینانە ئامێدیێل كوچكا مفتی و هەر ل وێرێ دەرس دهاتنە گوتن ، ژلایێ ملا طه مایی باپیرێ ملاانور ، ملا شكري ئەفەندی مفتی . ملا عبدالله یێ بەرنیاس ب (تاج الدین) .ملا محمود كورێ ملا محمد سلیم و زفستانێ فەقە كێم دبون و ئیجازە وەردگرتن حەتا سەرێ بوهارێ دهاتنە ڤە .

---

٣٤ ـ هێژا ملا طاهر ملا محمد دا دیار كرن(محمد رشید محمد علی چەلكی/دەشتا زێی-رمضان نبی سێری/ نهێلی-عبالخالق محمد شكری زاویتەی-عارف محمد طاهر رشاڤەی/نهێلی-احمد گویزە رەشی)فەقە بون ل خاندنگەها قوبەهان.

٣٥ـ چاڤپێكەفتنەک دگەل هێژا مصطفی طه حامد _ئامێدیێ -٢٠-٨-٢٠١٧.

٣٦ـ چاڤپێكەفتن دگەل هێژا محمود محمد شكري المفتي ژدایكبویێ ١٩٤٥ و ل دهوكێ ئاكنجیە ،كو دبیتە نەڤیێ شكري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧.

٣٧ـ مالپەرێ ئەلكترونی: https://www.alhurra.com/a/206343.html

٣٨ـ مالپەرێ ئەلكترونی: http://www.aljazeera.net/news

مالباتێت راتب دانە فەقا

مالا مفتی - مالا ملا طه— مالا حجی قادر - مالا سید مصطفی - مالا حجی شعبان ئاغا - مالا سعید مصطفی ئەفەندی- مالا حجی خالد. [(٣٩)] - مالا احمد حجي عبداللطيف - مالا طیب قاسم - مالا طیب نجم - مالا مراد - مالا حکیم جخسی و هندەکێت دی [(٤٠)].

هندەک زانایێت ئامێدیێ

١- **محمود البهوسي العمادي:-**

کورێ ابراهیم کورێ خلیل کورێ مام رەڤ ئەوێ کو دهێته نیاسین (بهوسی) ژبەر گوندێ وی (بهوس)ئەوێ کو دکەڤیتە دەڤەرا مزویری ژوریا.و لوێرێ مشەخت بوینە و ل ئامێدیێ ئاکنجیبوینە و پاشی بویە ماموستا ل خاندنگەها (ئەرمشتێ) ئەوا کو دکەڤیتە ژێریا روژهەلاتا (زاخو)ل سالا (١١٠٠مشەختی-١٦٨٩زایینی)و مایە لوێرێ حەتا چویە بەر دلوڤانیا خودێ و لوێرێ هاتیە ڤەشارتن.

محمود البهوسی زانایەکێ هێژا و بەرکەفتی بو و شارەزایی دپتریا زانستا دا هەبویە و دەرس ل خاندنگەها قوبەهان گوتینە.

٢- **محمود العمادی(البهديني):-**

کورێ ابراهیم ئەوێ کو ل سالا (١١٣٩مشەختی-١٧٢٦ زایینی) چویە بەر دلوڤانیا خودێ کورێ علامە ئەوێ کو ل سالا ١١٢٠مشەختی-١٧٠٨زایینی) چویە بەر دلوڤانیا خودێ کورێ محمود البهوسی لسەر دەمێ اسماعیل پاشایێ ئێکێ بویە ل سالا(١١٨٢-١٢١٣مشەختی-١٧٦٨-١٧٩٨زایینی)ئەوژی زانایەکێ هێژا و بەرکەفتی بویە و (تفسیرا سوره الفاتحه) دچەندین بەرگا دا نڤیسی یە . ئەڤی زانای ژی دەرس ل خاندنگەها قوبەهان گوتینە وچەندین زانا لبەر دەستێ وی رابوینە وەکی ملا خلیل ێ سێرتی و ملایحیی المزوری [(٤١)].

ئەڤ موفەسرێ مەزن موفتیێ ئامێدیێ بویە و ژ مەزنە زانا یا بویە [(٤٢)] و ل سالا ١٢٠٢مشەختی-١٧٨٧زایینی وەغەرا دویماهیێ کریە [(٤٣)].

٣- **الشيخ عبدلله افندی :-**

کورێ محمودالعمادی(بەهدینی) لبەر دەستێ بابێ خوە و هندەک ماموستاییێت دی زانست وەرگرتینە ، و تێدا شارەزا بویە و تا بروانامێ زانستی (الشهاده العلمیه) ل خاندنگەها قوبەهان وەرگرتیە ،و ل وێرێ دەرس گوتینە و ناڤ و دەنگێ وی ل گەلەک دەڤەرا بەلاڤ بویە و هژمارەکا زور یا فەقا ل دەڤەرێت جودایێت ئیسلامی قەستا وی کریە ، زانست و زانین لبەر دەستێ وی فێربوینە وگەلەک ژوان بوینە ماموستا و مەلایێت باش.

ول سالا(١٢٣٩مشەختی- ١٨٢٣زایینی)بویە مفتی ل ئامێدیێ تا سالا (١٢٤٣مشەختی-١٨٢٧زایینی)چویە بەر دلوڤانیا خودێ.

٣٩-چاڤپێکەفتن دگەل هێژا محمود محمد شکري المفتي ژدایکبویێ ١٩٤٥ و ل دهوکێ ئاکنجیە ،کو دبیتە نەڤیێ شکري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧.

٤٠- چاڤپێکەفتن دگەل هێژا ملا طاهر ملا محمد رشاڤەی -ژدایکبویێ ١٩٤٢ و ل دیر الوکێ دژیت . و ئێک ژ فەقێت خاندگەها قوبەهان بو . ٢٠-١٠-٢٠١٧

٤١- محمد امین دوسکي، من اعلام امیدي، مجلة دهوك-عدده-کانون الاول ١٩٩٨- ص-١٠٠.

٤٢- محمد زکي حسین احمد، اسهام علماء کوردستان العراق في الثقافة الاسلامیة، مطبعة وزارة التربیة، کوردستان-ط١-اربیل-١٩٩٩-ص- ١٥٣.

٤٣- محمد امین دوسکي، من اعلام امیدي، مجلة دهوك-عدده-کانون الاول ١٩٩٨- ص-١٠٠.

٤- **ملا اسعد افندی:-**

کورێ الشیخ عبیدلله افندی و لبەر دەستێ بابێ خوە و هندەک مەلاییێت دی ل خاندنگەها قوبەهان خاندیە حەتا باوەرناما زانستی وەرگرتی و بویە ماموستا ل قوتابخانا قوبەهان ، و وێ سالا بابێ وی چویە بەر دلوڤانیا خودێ ئەو بویە مفتی ل ئامێدیێ ، ئانکو سالا(١٢٤٣مشەختی-١٨٢٧زاینی) ، و شارەزایەکا باش و بەرفرەھ د زانستێت جوداهەبویە ل سالا (١٢٥٦مشەختی-١٨٤٠زاینی) وەغەرا دویماهیێ کریە.

٥- **عبیدالله افندی:-**

کورێ ملا اسعد افندی کو لبەر دەستێ بابێ خوە و مەلاییێت خاندنگەها قوبەهان خاندیە و باش د زانستێت جودادا شارەزا بویە و دەرس ل خاندنگەها قوبەهان گوتینە ، و پشتی بابێ خوە ئەوبویە مفتی ل ئامێدیێ و حەتا سالا(١٣١٠مشەختی-١٨٩٢زاینی) چویە بەر دلوڤانیا خودێ.[٤٤]

٦- **ملا محمود العمادی:-**

ئێک ژ نەڤیێت ملا یحیی المزوری یە.[٤٥] و ئیجازە لسەر دەستێ حجی عبدلله کویسنجەقی وەرگرتیە ، دەستەکێ بالا د زانستادا هەبویە و کلیلا گەلەک مەسەلەییێت ئاسێ بویە. و دەرس ل قوتابخانا نوی یا ئامێدیێ گوتینە.[٤٦]

٧- **محمد شکری افندی:-**

کورێ شکری افندی سالا(١٣٢٤مشەختی-١٩٠٦زاینی) ژ دایکبویە. و ل خاندنگەها قوبەهان خاندیە و گەلەک زانستێت جوراو جور یێت (عقلی و نقلی) وەرگرتینە هەتا کو ئیجازا علمی وەرگرتی .و زانایەکێ شارەزا و دەستهەل بویە بو ب سەرئێکڤە ئینانا مەسەلەییێت فقهی و دینی و ژبەرهندێ ژی هاتیە دامەزراندن وەک ماموستا ل خاندنگەها قوبەهان لسەر کارێ خوە حەتا خاندن ل خاندنگەها ناڤبری ژ ئەگەرێ رەوشا سیاسی یا دەڤەرێ نەمای یێ بەردەوام بو و محمد شکری گەلەک زانا لبەر دەستێ وی دەرکەفتینە و ئیجازە دایێ ژوانا ژی : - ملا احمد رشید ئامێدی- ملا خالد ئەدنی-ملا موسی ئامێدی-ملا حسین خلیل-ملا احمد رشاڤەی- ملا احمد گورانی.

محمد شکری کتێبخانەکا مەزن یا بابێ وی لبەر دەستێ وی بو و پتریا وان کتێبێت بها و کێم وێنە بوینە دیروکا وان بو سەردەمێ سولتان حسێن وەلی ڤەدگەریا ئەوێ کو سالا (٩٨١مشەختی- ١٥٧٣ زاینی) وەغەرا دویماهیێ کری.

ل دویماهیا سالا(١٩٥٦)بو (دەزگەهێ گشتی یێ شینوارا و کەلەپوری)(المؤسسة العامة للاثار و التراث)هاتیە ڤەگوهاستن،[٤٧] سالا(١٩٧٥) ب بریارا جڤاتا سەرکردایەتی یا شورەشێ (قرار مجلس قیادة الثورة) یا عیراقێ هەمی مەکتەبێت ل عیراقێ هەی هاتنە جەردکرن ژ وانا ژی کتێبخانا خاندنگەها قوبەهان ، و بریار هاتە دان هەمی دەستنڤیس ببنە ملکێ دەولەتێ و بهێنە خرڤەکرن ل کتێبخانا گشتی یا شینوارا ل بەغدا (مكتبة العامة للاثار في بغداد). ل سالا(١٩٧٥) لیژنەیەک هاتە پێکئینان ب سەروکاتیا رێڤەبەرێ موزەخانا مویسل (سعید دێوەجی) و دگەل دوو کەسێن دی ژ رێڤەبەریا شینوارێت بەغدا و کتێبێت کتێبخانا خاندنگەها قوبەهان هاتنە هژمارتن و ٣٢٠ دەستنڤیس تێدابون.

٤٤_ محمد امین دوسكي، من اعلام اميدي، مجلة دهوك-عدد٥-كانون الاول ١٩٩٨- ص-١٠٠-١٠١.

٤٥_ عباس العزاوي، العمادية فى مختلف العصور، ط١، مطبعة وزارة الثقافة _هةولير-كوردستان-ص ٩٠.

٤٦_ محمد زكي حسين، اسهام علماء كوردستان العراق في الثقافة الاسلامية، احمد، مطبعة وزارة التربية، كوردستان/ط١ _اربيل-١٩٩٩-ص-٣١.

٤٧_ محمد امين دوسكي، من اعلام اميدي، مجلة دهوك، عدد٥-كانون الاول ١٩٩٨، ص١٠٢.

هێژا محمود محمد شکری دبێژیت (سالا ١٩٦٠-١٩٦١زایینی) بابێ من موحەمەد ملا شوکری بهاریکاریا خالد نەقشبەندی بامەرنی (ئەندامێ جڤاتا سەروەریا عیراقێ) و شیا سەروک کومارێ عیراقێ عبدالکریم قاسم ببینیت و داخاز لێکر کتێبخانە ل ئامێدیێ بێتە ڤە گوهاستن بو مالا وی ل مویسل ، و ئەگەر نەهێتە ڤەگوهاستن دێ هەمی هێتە ژ ناڤبرن.

پشتی رازیبونا عبدالکریم قاسم فەرمان دا فروکەیەکا هەلیکوپتر ژ مویسل بچیتە ئامێدیێ بو ڤەگوهاستنا کتێبخانێ کو نێزیکی ٤٠٠ دەستنڤیس بیێت نێزیکی هزار سالان ژی دناڤ دا هەبون، و پتریا وان دەستنڤیسا ئایینی بون.

پشتی هنگی ئەز و خالد محمود شعبان مفتی ئەوێ کو ١٥-٨-٢٠١٧ چویە بەر دلوڤانیا خودێ ، ئەم ل مویسل چوینە ئامێدیێ و ئەو کتێب هاتبونە ڤەشارتن دژورەکێ ڤە دمالا مفتی بخوە دا و دبن ئاخێڤە و مە ئینانە دەر ، و ب فروکێ فەگوهاستنە مالا مفتی ل مویسل .

و پشتی هاتینە ب سەرو بەر کرن و پاڤژکرن ژ لایێ مفتی محمد شکری ڤە مە کرنە د مەکتەبێ ڤە ل مال ، لێ پشتی بریارا سەرکرداتیا شورەشێ (قرار مجلس قیادة الثورة) کو بوینە ملکێ دەولەتێ هاتنە ڤەگوهاستن بو بەغدا.

ئەڤ کتێبخانە بەری هینگی دوو جار هاتیە هژمارتن (جەردکرن) ژلایێ حکومەتا وی سەردەمی ڤە ئێک ل سالا ١٩٤٨ و یادی سالا ١٩٥١.(٤٨)

و محمد شکری پشتی مرنا بابێ وی ئانکو ل دەستپێکا سالێت وەک مفتی دەست بکار بوی . و ژبەر شارەزایا وی د فقهێ حەنەفی و فقهێ مەزهەبێت دی یێت ئیسلامی ، یێ مایە لسەر کارێ خوە حەتا چویە بەردلوڤانیا خودێ ل سالا (١٣٩٦مشەختی-١٩٧٦زایینی) ، و ناڤبری چار کور بناڤێ احمد، محمود، شکری، مالک ل پاشخوە هێلاینە.(٤٩)

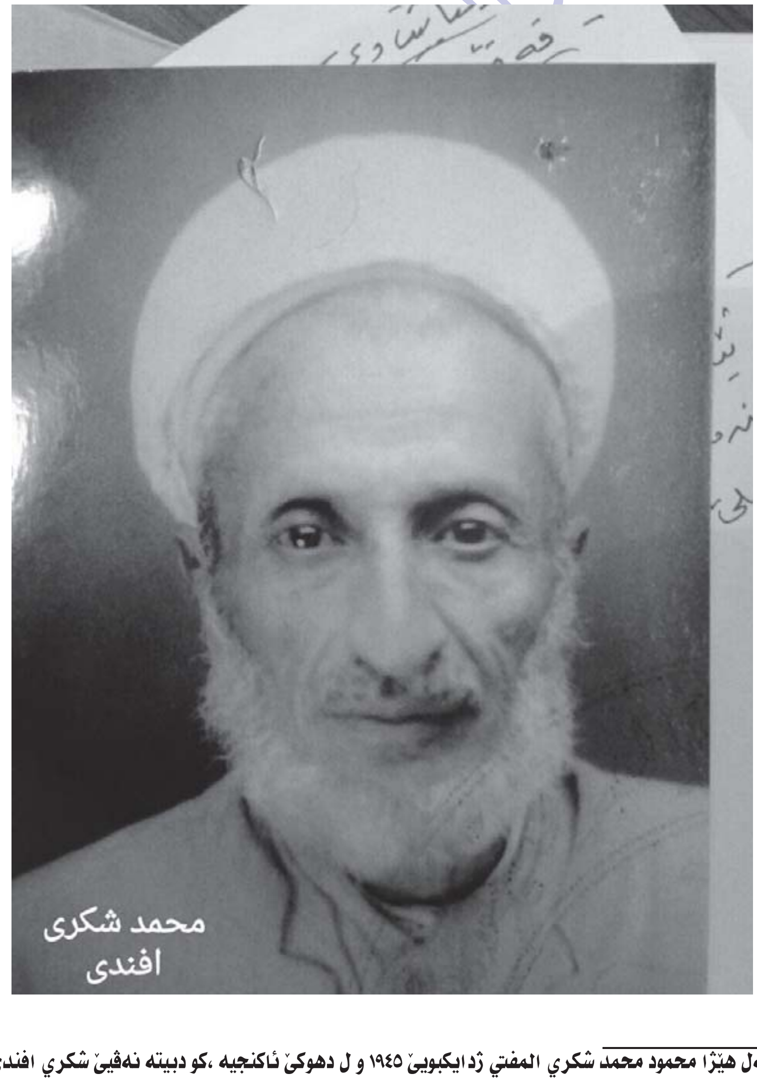

٤٨ --چاڤپێکەفتن دگەل هێژا محمود محمد شكري المفتي ژدایکبوییێ ١٩٤٥ و ل دهوکێ ئاکنجیە ،کو دبیتە نەڤیێ شكري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧.

٤٩ - محمد امین دوسكي، من اعلام امیدي، مجلة دهوك-عدد ٥، كانون الاول ١٩٩٨- ص-١٠٢.

هندەک شینوارێت ئامێدیێ

بازێرێ ئامێدیێ گەلەک شینوارێت کەڤن لێ هەنە ڤەدگەرن بو سەردەمێ ئاشوریا. هندەک ژی بو سەردەمێ ئیسلامێ . ژوان:-[50]

- مزگەفتا مەزن:-ل سەردەمێ سولتان حسێن هاتیە ئاڤاکرن ئەوێ کو سالا (1576زایینی)وەغەرکری.
- منارا ئامێدیێ:- بلنداهییا وێ(31 مترە)دناڤدا دورماندوری وێ(101)پەیسکن تا دگەهیتە سەرێ منارێ .
و ئەڤ هە ردوکە (مزگەفت و منارە) ژ لایێ (معماری عەلی بەختیار خفتان)کو خەلکێ ئامێدیێ یەهاتینە ئاڤاکرن.
- گورێتسولتان حسێن و ژنا وی نائیلە خاتون(1556-1576 زایینی).
- گورێت ئیسماعیل پاشایێ ئێکێ و کچا وی رەوشەن ، ئەوێ کو حوکم ل ئامێدیێ دکر دناڤبەرا سالێت(1768- 1798زایینی) و دهێتە هژمارتن ژ شینوارێت کێم وێنە ل ئامێدیێ و یێت پیروز.
- پەرستگەها زەرادەشتی یا ،کورا سریجێ.[51]
- دێرەکا فەلا یا کەڤن یێ لێ.
- شینوارێت کەنیشتەکا جویا.
- خاندنگەها قوبەهان .
- شینوارێت مزگەفتا قوباد.[52]
- مزگەفتا ئامێدیێ 537مشەختی لسەر دەمێ (عمادالدین الزنگی) هاتیە ئا ڤاکرن.
- گورستانا میرا و سولتانا ئەوبێت حوکم ل ئامێدیێ کری.
- هندەک شکە فت لێ هەنە دیروکا وان بو(2000)سالا بەری زایینی ڤەدگەریت.
- دەرگەهێ کوچکا ئیمارەتا بەهدینان ،ئەوێ کو ژ لایێ ئەمیر بەهائەدین کورێ خەلیل کورێ عزەدین عەباسی ڤە هاتیە دانان.[53]

مالباتێت ئامێدیێ

مالباتێت بناڤودەنگ ل ئامێدیێ ، هندەک ژ وان رولەکێ دیار د بیاڤێ رەوشەنبیری و سیاسی و نەتەوەیی دا گێرایە،و ژ وان :-

٥٠- مالپەرێ ئەلکترونی:http://bot.gov.krd/arabic/duhok-province-amedi/

٥١-مالپەرێ ئەلیکترونی:http://www.pukmedia.com/AR_Direje.aspx?Jimare=2374

٥٢- مالپەرێ ئەلکترونی:http://bot.gov.krd/arabic/duhok-province-amedi/

٥٣- مالپەرێ ئەلکترونی:http://www.niqash.org/ar/articles/economy/3095/

١- مالباتا مفتی:- کو رولەکێ ئێکجار مەزن دبیاڤێ رەوشەنبیری و زانستی ل ئامێدیێ گێرایە و محمد شکری مفتی دویماهی سەرپەرشتێ خاندنگەها قوبەهان بو ژ ڤێ بنەمالێ بویە.

٢- مالباتا کتانی :-ئێک ژ مالباتێت بازێرێ ئامێدیێ نە و پتری دوسەد سالا یە ل ئامێدیێ دژین و پروفیسور (مەسعود کتانی)یێ -بسپور ب چاندنێ و دەرمانێت گیایی ژ ڤێ بنەمالێ بویە .[٥٤] و سالا ٢٠١٥ وەغەرا دویماهیێ کریی.

٣- مالا پاشا :-هێژا (دکتور طارق حەسەن پاشا) ژ ڤێ مالباتێ یە د سالێت حەفتیا دا سەروکێ زانکویا سلێمانیێ بو، و نوکە ل با ژێرێ لەندەن ئاکنجیە، و هەروەسا هونەرمەندێ بناڤ و دەنگ (تەحسین تاها) هەر ژ ڤێ مالباتێ یە.[٥٥]

٤- مالا عنیەتا.

٥- مالا شاترا :- مالەکا خەباتکەرن و شەهید د رێکا رزگاریخوازا کوردی داینە ، و هێژا ئەندازیار (صدقی سماعیل احمد) وەکیل وەزیرێ وەزارەتا ئاڤەدانکرنێ یە ل حکومەتا هەرێما کوردستانێ.[٥٦]

٦- مالباتا حەجی شەعبان ئاغا :- مالەکا کوردپەروەر و رەوشەنبیر و خودان هەستەکێ نەتەوەیی یە و ئێکەم پاریزگەرێ دهوکی ژ ڤی مالباتی بویە بناڤی (عەگید سەدیق ئامێدی) ، و هەروەسا(عەلی شەعبان ئاغا) رولەکێ سەرەکی د سەرهلدانا ١٩٩١ دژی رژێما بەعس ل دەڤەرا ئامێدیێ هەبویە و سالا١٩٩٢ ل دهوکێ دگەل هەڤژیناوی و کورەکێ وی هاتنە تیرور کرن.

شكري افندي

٥٤- مالپەرێ ئەلکترونی:http://www.niqash.org/ar/articles/economy/3095/

٥٥- چاڤپێکەفتن دگەل هێژا محمود محمد شكري المفتي ژدایکبویێ ١٩٤٥ و ل دهوکێ ئاکنجیە ،کو دبیتە نەڤیێ شكري افندي٢٢-١٠-٢٠١٧.

٥٦- چاڤپێکەفتن دگەل هێژا ملا طاهر ملا محمد رشاڤەی / ژدایکبویێ ١٩٤٢ و ل دیرالوکێ دژیت . و ئێک ژ فەقێت خاندگەها قوبەهان بو . ٢٠-١٠-٢٠١٧

مالا مفتی

هەر د کەڤن دا مالباتەکا باش و دەستهەل و بناڤودەنگن د زانست و زانینا دا و چەندین زانا و مروڤێت چاک ل بەر دەستێ وان رابوینە و گروف لسەر ڤێ چەندێ خودان کتێبخانەکا زور ژ دەستنڤیسێت کەڤن بوینە.[٥٧]

شکری ئەفەندی

شوکری ئەفەندی ژ زانایێت بناڤ و دەنگ و هێژا بویە،[٥٨] (شکری کورێ ملا عبیدالله کورێ ملا اسعد کورێ ملا عبیدالله کورێ ملا محمود کورێ ابراهیم کورێ علامە کورێ محمود کورێ ابراهیم کورێ خلیل کورێ مام رەڤ)ە.[٥٩]

٥٧ ملا محمد سعید یاسین البریفکاني ، فضلاء بهدینان-تالیف، اعداد مسعود محمد سعید یاسین البریفکاني- مطبعة خەبات-دهوك-١٩٩٧-ص١٨.

٥٨-هەمان ژێدەرێ بەرێ.

٥٩_چاڤپێکەفتن دگەل هێژا محمود محمد شکري المفتي ژدایکبویێ ١٩٤٥ و ل دهوکێ ئاکنجیە ،کو دبیتە نەڤیێ شکري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧.

ل سالا(١٢٩٠مشەختی -١٨٧٣زاییني) ژدایکبویە . هەرژ بچویکاتی و لبەر دەستێ بابێ خوە خاندیە و هەر ل خاندنگەها قوبەهان دەرس وەرگرتینە و دهەمی زانستادا شارەزا بویە. و پاشی قەستا جڤاتا عەلامە مەحمود کورێ مەلا موحەمەد سەلیم کریە و ل وێرێ گەلەک د زانستێت عەقلی و نەقلی و (اصول الفقه) و تفسیرێدا مەلەڤان بویە، و حەتا دهەیڤا(صفر- ١٣٢٣ مشەختی- ١٩٠٥زاییني)ئیجازا علمی وەرگرتیە، و پاشی بویە ماموستا ل خاندنگەها قوبەهان. و فەڤێت ڤێ خاندنگەهێ گەلەگ مفا ژێ وەرگرتیە و گەلەک زانا لبەر دەستێ وی دەرکەفتینە و ئیجازێت علمی لبەر دەستێ وی وەرگرتینە ژوانا ژی:-

ملا محمد رشاڤەی- ملا احمد گوهەرزی- ملا حمزه جوله مێرگی و دیروک نڤیسێ بناڤ و دەنگ ملا انور مایی خودانێ کتێبا (الاکراد في بهدینان) و (الفردوس المجهول) ، ملا احمد باوانی و ملا صالح نەقشبەندی بامەرنی.[٦٠]

هەروەسا کتێبخانەیەکا مەزن ب کتێبێت باش و دەسنڤیسێت کێم وێنە هەبوینە و پتریا وان بو سەردەمێ سولتان حسێن والی ل سالا(٩٨١مشەختی- ١٠٧٣زاییني) ڤەدگەریان.

دیارە دناڤبەرا سالێت(١٨٤٣- ١٩٢١زاییني) خەلکێ ئامێدیێ ب دژی ئنگلیزا رابوینە لەوما بو جارا دووێ سالا ١٩٢١ خەلکێ ئامێدیێ دژی ئنگلیزا رابوینە و هێرشا بارەگایێن ئنگلیزی کرینە حاکمێ ئنگلیزی ل گەل پێنج زێرەڤانێت وی کوشتینە. ئەڤەژی ژ لایێ ئێک ژ نەڤیێت میرێن ئامێدیێ بناڤێ (طاهر حاجی سلیم کورێ خالد محمد پاشا) پێرابویە و شیاینە خوە قورتالکەن و بچیتە دەڤ خالێت خوە ل جوله مێرگێ.[٦١] .

ژڤێ دهێتە دیارکرن بەری هینگێ خەلکێ ئامێدیێ ب شورەشێ رابویە و دژی ئنگلیزی و پشتی کوشتنا ئەفسەرەکێ ئنگلیزی ل ئامێدیێ دناڤبەرا سالێت(١٨٤٣-١٩٢١)شکری ئەفەندی مفتیێ ئامێدیێ و مروڤێت وی یێت گونەهبار کرین و ئەمرێ گرتنا وی دەرکەفت، بەری بێتە گرتن ئەو ل گەل برایێت خوە شیا خوە ژ دەستێت ئنگلیزا دا قورتالکەن و خوە بگەهینە چەلێ، پشتی بورینا سالەکێ ژلایێ حاکمێ ئنگلیزی یێ سیاسی یێ وی سەردەمی بناڤێ(جیادین) لێبوریە و ڤەگەریانە ئامێدیێ. و پشتی هاتیە ئامێدیێ ئێکسەر خانەنشین کر[٦٢] .

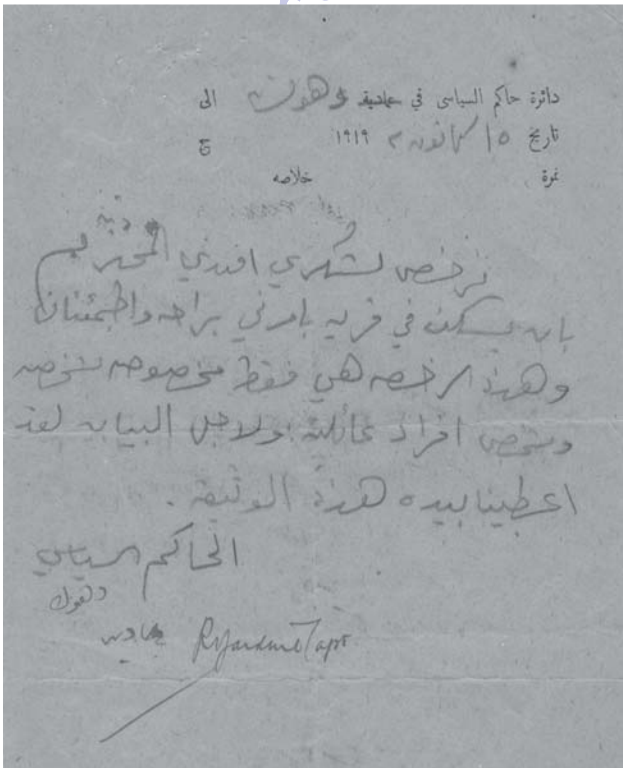
دائرة حاكم السياسي في عمادية دهوك الى
تاريخ ١٥ كانون ٢ ١٩١٩
نمرة
خلاصه
رخص لشكري افندي المحترم
بان يسكن في قرية بامرني براحة واطمئنان
وهذا الرخصة هي فقط مخصوص لشخص
وشخص افراد عائلته ولا من السياسة لقد
اعطيناه بيده هذه الوثيقة.
الحاكم السياسي
دهوك
عمادية
Rifardme Tapt

٦٠- محمد امين دوسكي، من اعلام اميدي، مجلة دهوك-عدده-كانون الاول ١٩٩٨- ص-١٠١.

٦١- ماڵپەرێ ئەلکترونی: http://www.gov.krd/a/d.aspx?a=11441&l=14&r=84&s=010000

٦٢- چاڤپێکەفتن دگەل هێژا محمود محمد شكري المفتي ژدایکبویێ ١٩٤٥ و ل دهوکێ ئاکنجیە ،کو دبیتە نەڤیێ شكري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧.

کەسایەتیا وی

کەسەکێ مەرد و ئەزمان خوەش و قەدرگر بوو و رێز ل ێ بەرامبەری خوە دگرت.[٦٣] مصطفى ملا طه دگوت بابێ من ڤەدگێرا کو مەلا شوکری مروڤەکێ ب رەحم بو دلێ کەسێ نەدهێلا . مەردانە بویە و چ جارا بتنێ زاد نەدخار . مریدێ شێخ بەهائەدین بامەرنی نەقشەبەندییە و یێ ب هێز بو .[٦٤]

کارێت شوکری ئەفەندی

١- ل سالا ١٣٢٦مشەختی- ١٩٠٨زاييني ب رەنگەکێ فەرمی بویە مفتی ل قەزا ئامێدیێ ئەڤەژی ژ لایێ دائیرا (شیخ الاسلام) ڤە ب نڤیسارەکا رەسمی بویە و بڤی رەنگی :-

هێژا محەمەد شوکری ئەفەندی ژ زانایێت قەزا ئامێدیێ ژبەر مرنا ئەسعەد ئەفەندی یێ کو مفتیێ قەزایا دیارکری (قەزا ئامێدیێ)، بریار هاتە دان ببیتە مفتیێ ئامێدیێ .ئەڤەژی لسەر داخازا خەلکێ ئامێدیێ و جڤاتا ئیدارا قەزایێ . و پشت بەستن لسەر نڤیسارێت ژ ویلایەتا مویسل دەرکەفتی ئەڤ چەندە هاتە کرن ، و ئەڤە هاتە راگەهاندن کو ببیتە مفتیێ قەزا ئامێدیێ و فەتوایا بدەت لسەر مەزهەبێ (امام حنفی) رازی بونا خودێ لێ بیت. ٥ رجب سالا١٣٢٦ مشەختی- ١٩٠٨زاييني.[٦٥]

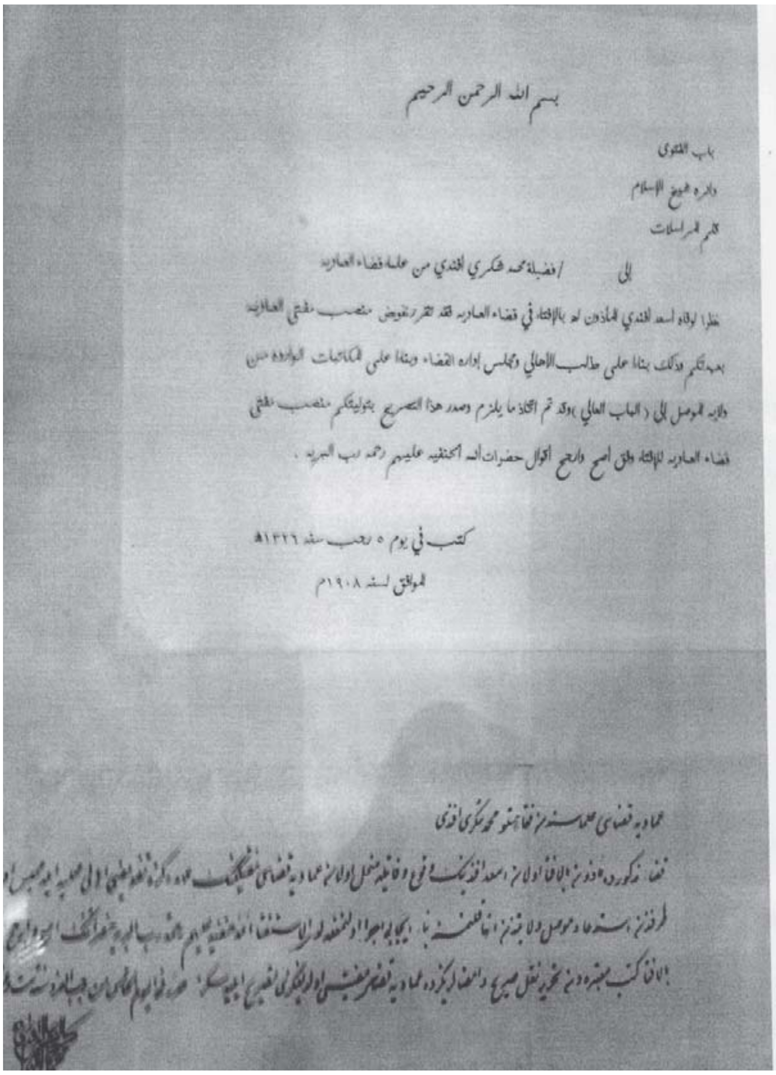
بسم الله الرحمن الرحيم

باب الفتوى
دائرة شيخ الاسلام
قلم المراسلات

الى / فضيلة محمد شكري افندي من علماء قضاء العمادية

نظرا لوفاة اسعد افندي المأذون له بالافتاء في قضاء العمادية فقد تقرر تفويض منصب مفتي العمادية بعهدتكم وذلك بناءا على طالب الاهالي ومجلس ادارة القضاء وبناءا على المكاتبات الواردة من ولاية الموصل الى (الباب العالي) وقد تم اتخاذ ما يلزم وصدر هذا التصريح بتوليتكم منصب مفتي قضاء العمادية للافتاء وفق اصح وارجح اقوال حضرات ائمة الحنفية عليهم رحمة رب البرية .

كتب في يوم ٥ رجب سنة ١٣٢٦هـ
الموافق لسنة ١٩٠٨م

[illegible]

٦٣- ملا محمد سعيد ياسين البريفكاني فضلاء بهدينان، اعداد مسعود محمد سعيد ياسين البريفكاني-١٩٩٧ مطبعة خەبات-دهوك-١٩٩-ص-١٨.

٦٤- چاڤپێکەفتنەک دگەل هێژا مصطفى طه حامد _ئامێدیێ -٢٠-٨-٢٠١٧.

٦٥- محمد امين دوسكي، من اعلام اميدي، مجلة دهوك-عدد٥-كانون الاول ١٩٩٨- ص١٠١.

٢- پشتى كو طيب افندى وەغەرا دويماهيێ كرى و پێش كورێ وى كو يێ بچويک بويە بناڤێ(عبدالرحمن طيب افندى) بريارەک ل جڤاتا زانستى ل ئاميٚديێ ل سالا (١٩٢٤) دەركەفت د اكو شوكرى ئەفندى ببيتە ماموستا ل قوتابخانا (مراد خان) ل جهێ (عبدالرحمن ملا طيب المفتى) ئەوێ كو وانە ل قوتابخانا ناڤبرى دگوتن ب ڤى رەنگى ژبو بەردەواميدان ب وەزيفێ خاندنێ ل خاندنگەها مرادخان ل ئاميٚديێ و ژبەر بكێرهاتنا شوكرى ئەفندى كورێ عبيدالله ئەفندى ژلايێ جڤاتا زانستى ل ئاميٚديێ ئەڤێ جڤاتێ برياردا شوكرى ئەفندى پێش (عبدالرحمن) ڤە ب راتبێ بو هاتيە دياركرن د بەروارا دياركريدا دەستبكاربيت. و وەزيرێ ئەوقافێ ئەو بروانامە ئيمزاكريە ل بەروارا(٧ تەموزا ١٩٢٥).[٦٦]

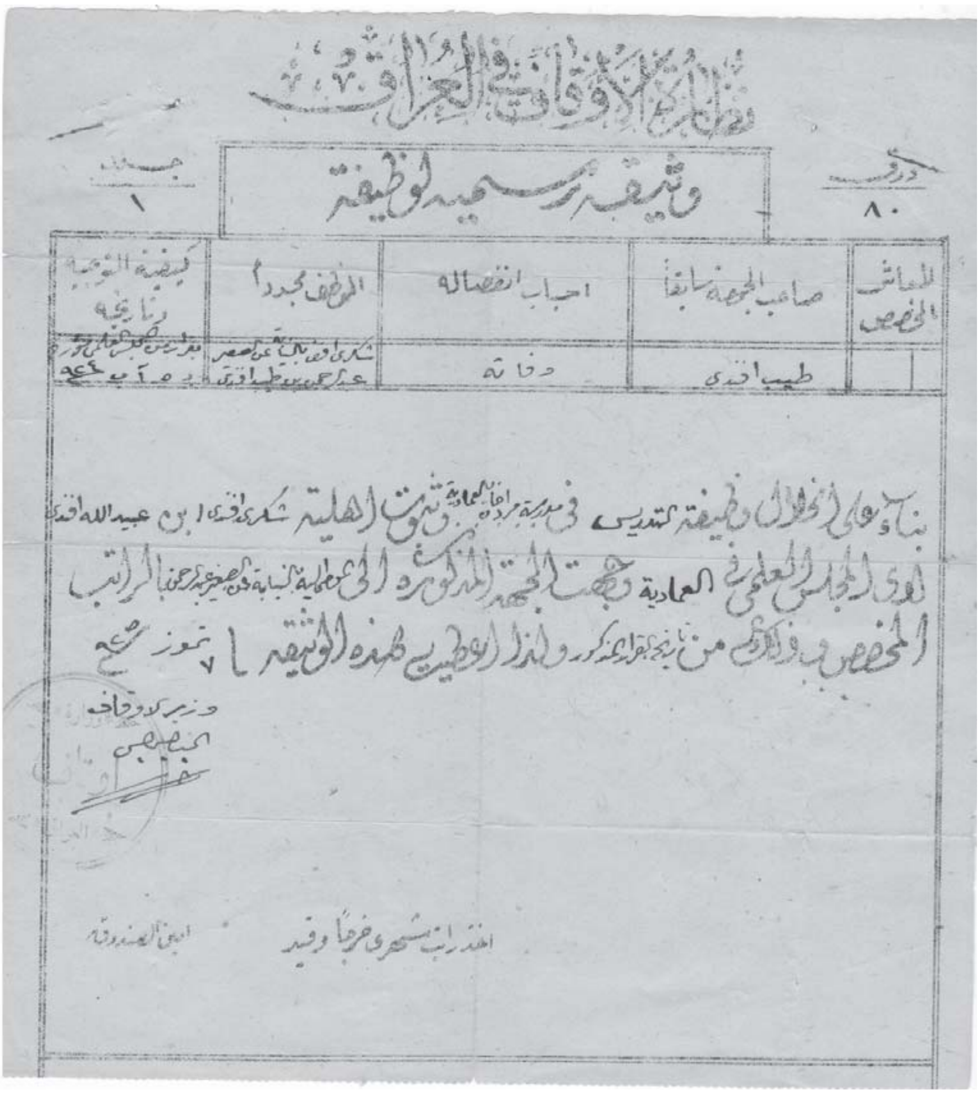

٦٦- چاڤپێكەفتن دگەل هێژا محمود محمد شكري المفتي ژدايكبويێ ١٩٤٥ و ل دهوكێ ئاكنجيە ،كو دبيتە نەڤيێ شكري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧.

٣- ماموستا بوو ل خاندنگەها قوبەهان دەرس گوتینە و گەلەک زانا لبەر دەستێ وی دەرکەفتینە و ئیجازە ژی داینە گەلەکا و دەستهەلات دایێ کو فەتوایالسەر مەسەلێت دینی بدەت و بەرێ خەلکی بدەتە رێکا راست و دروست و تەقوایێ .(٦٧)

٤- گوتاربێژ بو ل مزگەفتا ئامێدیێ.
و ئەڤ کارێت هە بەری وی ژی هەر د بنەمالا ویدا بوینە .(٦٨)

ژ فەقیێت شوکری افندی مفتیێ ئامێدیێ

١- ملا انور مایی

ملا انور کورێ شێخ محمد کورێ عبدالرحمن یێ مایيه ، ل گوندێ مایێ ل دەڤەرا بەرواری بالا ژ دایک بویه .
و ل خاندنگەهێت ئیسلامی خاندیه و خاندنا خوە ل سەر دەستێ زانا شکری ئەفندی مفتیێ ئامێدیێ بدوماهی ئینایه،ژبەر خەبات و تێکوشینا وی هاتیه گرتن و ئێشاندن ، و ملا انور دراگەهاندنێدا کارکریه و سەرپەرشتیا پشکا کوردی یا روژناما (راستی- الحقیقه) ئەوا ل مویسل دەردکەفت کریه ،و ل(٢٢-٦-١٩٦٣) وەغەرا دویماهیێ کریه ..و ژ بەرهەمێت وی:-

- الاکراد في بهدینان (کورد ل بەهدینان)
- محاضرة عن الاکراد في الصین (سمینارەک ل دور کوردان ل چینێ).(٦٩)

٢- د پەیوەندییەکا تەلەفونی دا دگەل هێژا معصوم مایی ل گوندێ مایێ کورێ مەلا ئەنوەرێ مایی دیار کر و گوت بابێ من ڤەدگێرا ئەز و محمد شوکری کورێ شوکری ئەفەندی فەقیێت شکری ئەفندی بوین و مە پێکڤە ژی ئیجازا علمی ژ شوکری ئەفندی وەرگرتیه.(٧٠)

مرنا وی

ل سالا(١٣٥٧مشەختی- ١٩٣٨زایینی) چویە بەر دلوڤانیا خودێ و کورەک بناڤێ موحەمەد شوکری ئەفەندی ل پشت خوە هێلایە.(٧١) و ل گورستانا ئامێدیێ هاتە ڤەشارتن ل نێزیک دەرگەهێ مویسل .(٧٢)

٦٧- محمد امین دوسکي، من اعلام امیدي، -مجلة دهوك-عدد٥-کانون الاول ١٩٩٨- ص-١٠١.

٦٨- ملا محمد سعید یاسین البریفکاني فضلاء بهدینان، اعداد مطبعة خەبات-دهوك-١٩٩٧-ص-١٨.

٦٩- هەمان ژێدەرێ بەرێ ص-١١١.

٧٠-پەیوەندیا تلەفونی دگەل هێژا معصوم مایی -١٥-١٠-٢٠١٧.

٧١- محمد امین دوسکي، من اعلام امیدي، مجلة دهوك-عدد٥-کانون الاول ١٩٩٨- ص١٠١.

٧٢- چاڤپێکەفتن دگەل هێژا محمود محمد شکري المفتي ژدایکبویێ ١٩٤٥ و ل دهوکێ ئاکنجیه ،کو دبیتە نەڤیێ شکري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧.

شجرة شكري افندي المفتي العمادي

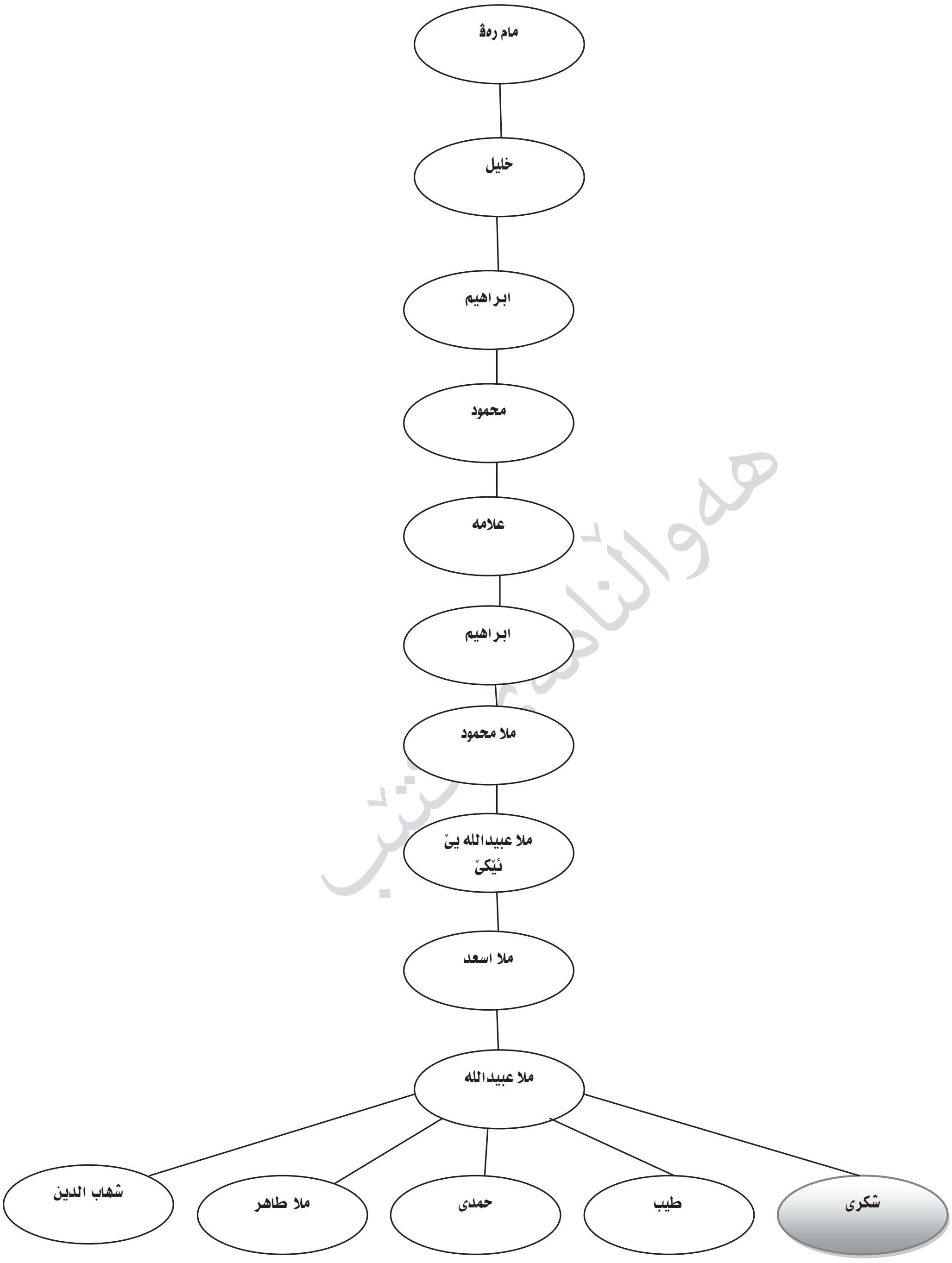

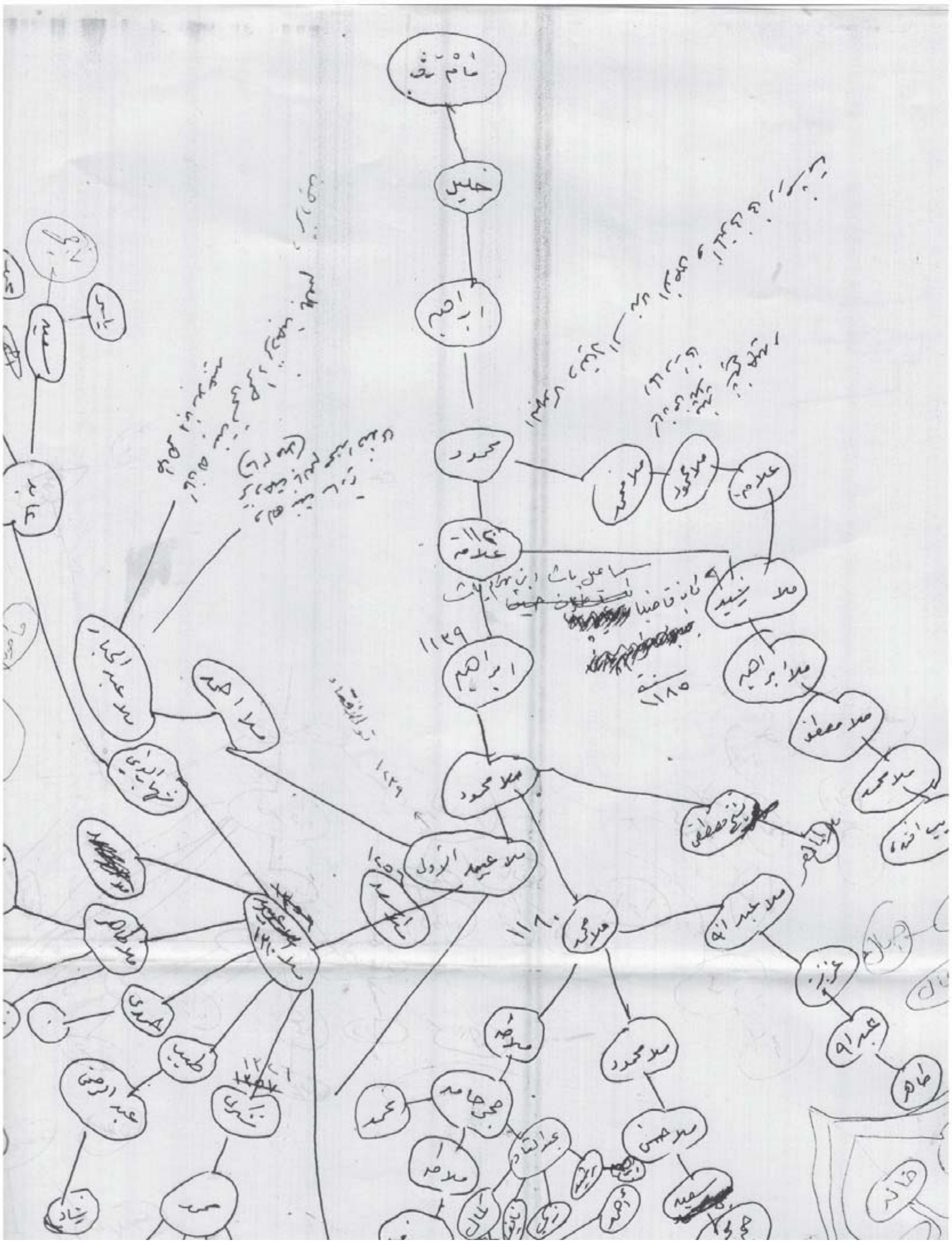

ژێدەر

ئێک. کتێب

١- اسهام علماء كوردستان العراق في الثقافة الاسلامية /محمد زكي حسين احمد/مطبعة وزارة التربية –كوردستان/ط١– اربيل-١٩٩٩.

٢- العمادية فى مختلف العصور-عباس العزاوي – ط١-١٩٩٨- مطبعة وزارة الثقافة –هەولير-كوردستان.

٣- فضلاء بهدينان/تاليف الدهوكي ملا محمد سعيد ياسين البريفكاني/اعداد مسعود محمد سعيد ياسين البريفكاني- مطبعة خەبات-دهوك-١٩٩٧.

٤- مدرسة قوبا-قبهان-البروفيسور الدكتور مسعود مصطفى كتانى - ط١/ ٢٠٠٩-مطبعة هوار.

٥- مقدمة في تاريخ الحضارات/ باقر طه محمد.بغداد/العراق.

دوو.گوڤار

١- -واردات مدرسةقوبا في مخطوطات نادرة - عبدالكريم فندى - مجلة دهوك-عدد ٥ -كانون الاول ١٩٩٨- -مجلة فصلية ثقافية عامة تصدرها رئاسة بلدية دهوك.

٢- من اعلام اميدي- محمد امين دوسكي- مجلة دهوك-عدد٥-كانون الاول ١٩٩٨- -مجلة فصلية ثقافية عامة تصدرها رئاسة بلدية دهوك.

سێ.مالپەرێت ئەلكترونی

١- http://www.niqash.org/ar/articles/economy/3095/

٢- http://bot.gov.krd/arabic/duhok-province-amedi/

٣- https://akrawe.wordpress.com/2010/04/15/%D9%9%/

٤- http://www.bani-alabbas.com/articles.php?action=show&id=224 .

٥- http://www.gov.krd/a/d.aspx?a=11441&l=14&r=84&s=010000

٦- http://www.pukmedia.com/AR_Direje.aspx?Jimare=2374؛

٧- https://www.alhurra.com/a/206343.html

٨- http://www.aljazeera.net/news

٩- http://www.almadapaper.net/ar/news/248755/%D9%85%D8%AF

چار.چاڤپێکەفتن

١- چاڤپێکەفتن دگەل هێژا محمود محمد شكري المفتي ژدایکبویێ ١٩٤٥ و ل دهوکێ ئاکنجیە ،کو دبیتە نەڤیێ شكري افندي.٢٦-٨-٢٠١٧..2017-10-22

٢- چاڤپێکەفتن دگەل هێژا مصطفى طه حامد –ئامێدیێ -٢٠-٨-٢٠١٧.

٣- پەیوەندیا تلەفونی دگەل هێژا معصوم مایی -١٥-١٠-٢٠١٧.

٤- چاڤپێکەفتن دگەل هێژا ملا طاهر ملا محمد رشاڤەی / ژدایکبویێ ١٩٤٢ و ل دیرالوکێ دژیت . و ئێک ژ فەقێت خاندگەها قوبەهان بو . ٢٠-١٠-٢٠١٧

هەواڵنامەی کتێب

ABDULLAH EL-BEYTÛŞÎ'NİN İLMİ VE EDEBİ KİŞİLİĞİ

The Erudition and Literary Personality of Abdullah Beytūshi

Doç. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ
Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
atimurtas71@hotmail.com
&
Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR
Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
sirinvan@hotmail.com

Özet

Süleymaniye şehrine yakın Zap Nehri kıyısında bulunan Beytûş köyünde hicri 1140 yılında doğan Abdullah Beytûşî ilköğrenimini kendi köyünde babasının yanında görmüş ve daha sonra bölgenin muhtelif âlimlerinden ders almıştır. Kardeşiyle birlikte dönemin ilim merkezi sayılan Bağdat'a giderek dil ve İslamî ilimler alanında eğitimini tamamlamıştır.

Hayatı boyunca medreselerde müderrislik yapmış olan Beytûşî'nin çoğu Arap diline dair olmak üzere 30 civarında eseri bulunmaktadır. Eserlerinin çoğu didaktik manzum şeklinde olan Beytûşî aynı zamanda iyi bir şairdir.

Zap havzasının yetiştirdiği ender bilgin şahsiyetlerden biri olan Beytûşî'nin, ilmi ve edebi kişiliğini ortaya koymayı hedeflediğimiz bildiride aynı zamanda dilciliği üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Beytûşî, Arap Dili, Manzum, Didaktik Şiir.

Abstract

Abdullah Beytūshi, who was born in 1140(hijri) in the village of Beytūsh which is near the Zap river and near the city of Sulaymaniyah, saw his primary education in his village beside his father and later learned from various scholars of the region. Together with his brother, he went to Baghdad, the center of knowledge of that period, and completed his education in the field of language and Islamic sciences.

Beytūshi, who has been a proper lecturer at madrasahs throughout his life, has about 30 works, mostly in Arabic. Most of his works are in the form of didactic poetry, on the other hand, he is a good poet too.

In the declaration we aimed to reveal the scientific and literary personality of Beytūshi, one of the rare scholars raised by the Zap Vicinity, at the same time the diligence was emphasized.

Keywords: Abdullah Beytūshi, Arabic Language, Verse, Didactic Poetry.

GİRİŞ

Zap havzası, Hulefa-i Raşidin gibi erken bir dönemde İslamiyeti kabul eden bir bölgedir. Arkasından tarihte önemli olaylara sahne olmuş ve birçok alanda İslam medeniyetine büyük katkı sağlamıştır. Bu bölgede ilmi faaliyetler sürekli canlı kalmıştır. Özellikle İslamî ilimler ve sakinleri Kürt olmasına rağmen Arap dili ve edebiyatı gibi diğer beşeri bilim alanlarında çok sayıda şahsiyetin yetişmesine beşiklik etmiştir. Tarih kitaplarını ve ansiklopedileri taradığımızda bu coğrafyada yer alan şehir, kasaba ve köylere veya buralarda yaşayan kavim ve kabilelere mensup binlerce isme rastlamak mümkündür.

Bunlardan birisi çok sayıda eser verip öğrenci yetiştirdiği halde hakkında gereği kadar yeterli bilgi bulunmayan ve aynı şekilde eserlerinin büyük bir kısmının bize ulaşmadığı Abdullah bin Muhammed el-Beytûşîdir. İşin iyi tarafı şu ki Muhammed el-Hâl, el-Beytuşi hakkında bir kitap yazarak onu unutulanlar arasından çıkarmıştır.[1] Aynı zamanda Hamza Ahmed Osman[2] ile Muhammed Salih İbrahimî Muhemmedî[3] onun hayatı ve edebi kişiliği hakkında birer makale yayımlamıştır. Bunların yanı sıra danışmanlığını yaptığımız bir lisans bitirme tezi bulunmaktadır.[4] Bu lisans bitirme tezi dışında Türkçe olarak hakkında herhangi bir çalışmaya rastlayamadık.

---

1 - Muhammed el-Hâl, *el-Beytûşî, Matba'atu'l-Ma'ârif,* Bağdad, 1957.

2 - Hamza Ahmed Osman, "Abdullah el-Beytüşi min a'lami'l-ilmi ve'l-edeb", *Kaveşname, Wejename-i Arabî*, Yıl: 9, sayı: 17, s. 207-243.

3 - Muhammed Salih İbrahimi Muhemmedi, "el-'Alame el-edib el-'abkari el-Beytîşî", *Neşriye Danişkede Edebiyati Isfehan*, Yıl: 3, Sayı: 2, s. 1732-183.

4 - Bkz. Muhammed Korkmaz, "Beytûşî'nin Hayatı ve Kifâyetu'l-Maânî Adlı Eserinde Cer Harfleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi*

Hayatı

Ebû Muhammed künyesi ve eş-Şafiî, el-Kurdî, el-Âlânî, el-Hanhilî, el-Beytûşî nispetleriyle anılan Abdullah bin Muhammed bin İsmail bin İbrahim bin İzzuddin, 1748 yılında Süleymaniye civarında, İran sınırları içinde Zap suyu kenarında bulunan Beytûş köyünde doğdu.[5]

Beytûşî, ağabeyi ile birlikte babasının yanında nahiv, sarf ve diğer temel dil bilgilerini okudu. Babaları vefat edince Beytûş köyüne yakın olan Sencûve köyünde müderris olan İbnu'l-Hac'ın yanına gittiler ve bir müddet kendisinden ders aldılar. Ardından Bağdat'ta bulunan ve dönemin en meşhur müderrisi ve neredeyse her ilim ehlinin yolunun kesiştiği döneminin müderrislerinin piri olan Sibğatullah Efendi el-Hayderî'ye gitmek istediler. Ancak yol masraflarını karşılayacak paraları olmadığı için ağabey Molla Mahmûd yanlarında bulunan *Tuhfe*'yi, Beytûşî ise *el-Kamûs*'u ezberler ve satarlar, elde ettikleri parayla Bağdad'a giderler.[6] Orada Sibğatullah Efendi el-Hayderî'nin medresesine gider ve kendisinden aklî-naklî tüm ilimleri alırlar.

Eğitimlerini tamamladıktan sonra bu gün Suudi Arabistan sınırları içinde bulunan el-İhsa' şehrine gittiler. Oranın valisi ʻAr'ar tarafından her biri şehirde bulunan medreselerden birine müderris olarak tayin edildi. 1178 yılına kadar burada hem öğrenci yetiştirdiler hem de kitap yazdılar. Beytûşî, burada başta Şeyh Ahmed el-Ensarî el-Hazrecî el-İhsaî olmak üzere şehrin birçok ayanı ile sıkı dostluklar kurdu.

Ardından her iki kardeş vatan özlemine yenik düşüp köyleri Beytûş'e döndüler. Ağabey Şeyh Mahmûd vefat edene kadar burada bir medresede müderrislik yaparken, kardeş Beytûşî ağabeyinin ölümünden sonra tekrar el-İhsa'ya döner. Ancak bundan sonra sürekli el-İhsa ile Basra ve memleketi Beytûş arasında gidip gelir. Basra'da bulunan bir arkadaşını ziyaret ettiği sırada hicri 1211 yılında 73 yaşında vefat eder ve Hasan el-Basrî Mezarlığında defnedilir.[7] Vefatı üzerine bir öğrencisi şöyle ağıt yakar:

على مثله يبكي يُراع ودفت　　　　وتبكي أعاريض عليه وأسطر

Onun gibisine defter ve kalem gözyaşı döker, satırlar ve mısralar da onun için ağlar.[8]

İlmî Kişiliği

el-Beytûşî, bütün hayatını ilimle iştigal etmekle geçirmiştir. O, sadece bir ilim dalıyla uğraşmakla yetinmemiş farklı birçok ilim dalıyla ilgilenmiş ve eser vermiş ilmi bir kişiliğe sahiptir. İlgilendiği tüm ilim dallarını öğrencilerine okutmuş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Geride bıraktığı eserleri dil ağırlıklı olsa da, diğer İslamî ilimlere dair eserler de vermiştir. el-Beytûşî, fıkıh ilmindeki derinliğini de ispatlamış bir şahsiyettir. Bunu *Tarîkatu'l-Besâ'ir* ile *Hadîkatu's-serâ'ir* kitaplarında açıkça gördüğümüz gibi, *el-Mukeffirât ve el-Mubeşşirât* adlı eserlerinde de görebiliriz. Şafii mezhebini takip ettiği bu eserlerinden anlaşılmaktadır.[9]

el-Beytûşî'nin eserlerini öğrenci merkezli hazırladığı anlaşılmaktadır. Zira asıl eserlerini didaktik manzum formatında yazmıştır ki öğrenciler rahat bir şekilde anlayıp ezberleyebilsinler. Yine öğrencilere kolaylık sağlamak amacıyla söz konusu özet manzum eserleri için

---

İlahiyat Fakültesi, Van, 2015.

5 - Hamdî Abdulmecid es-Selefî ve Tahsin İbrahim ed-Doskî, *Mu'cemu'ş-şuarâ'i'l-Kurd*, Sipîrez, Duhok, 2008, s. 166; Muhammed Ali es-Sîverekî, *Mu'cemu a'lâmi'l-Kurd*, Bangeyi jîn, Suleymaniye, 2005, s. 393.

6 - Muneccid Mustafa, "er-Risâletu'l-İslamiyye", *Mecelletu Dîvâni'l-Evkâf*, sayı: 80-81, 1975, s. 94.

7 - Hayatı için bkz. Muhammed Emîn Zeki, *Meşâhîru'l-Kurd ve Kurdistan*, Bengeyi Jîn, Süleymaniye, 2005, s. 285; Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 52-53;

8 - Bkz. Abdullah el-Beytûşî, *Tarîkatu'l-besâ'ir ila hadîkati's-serâ'ir*, (thk. Ali Mahmûd Ali el-Beşdârî) Dîvânu'l-Vakfi's-Sunnî, Bağdad, 2011, Tahkîk edenin önsözü, s. 38.

9 - Bkz. Abdullah el-Beytûşî, *Tarîkatu'l-besâ'ir*, s. 37.

eksiklikleri tamamlayacak açıklayıcı şerhler de yazmıştır. Kimi zaman da, gelen itirazlar ve yapılan tespitler üzerine uzun sayılacak şerhleri özetleme cihetine gitmiştir.

Kaynaklar otuzu aşkın eserinden bahsederken ne yazık ki basılanı ve bize ulaşanı çok azdır ve büyük kısmı hâlâ el yazma olarak kütüphane raflarında gün yüzüne çıkmayı beklemektedir. Kaynakların bahsettiği eserleri şunlardır:

1- el-Kâfî: Aruz ve kafiye ilmine dair olan manzum bir eserdir. Gençlik yıllarında hazırladığı bu eseri için şöyle demiştir:

هذا ابتدا نظميَ في الشبابِ   فلا تُبادِرِ صاحِ بالعِتابِ

وإن تجد فيهِ خلافَ الأدبِ   فالطّبعُ كُرديٌّ وهذا عَرَبي

Bu gençliğimin başlarında hazırladığım bir nazımdır. Kusur bulmak için acele etme ey dostum!

Eğer edebe aykırı bir şeyle karşılaşırsan bil ki karakterim Kürt'tür bu ise Arapçadır.

2- el-Vâfî bi halli'l-Kâfî: Yukarudaki manzum eserine yazdığı bir şerhtir.

3- Tuhfetu'l-hillân fî şerhi'l-elğâzi'l-'Arabiyye.

4- Hedîkatu's-serâ'ir fî nazmi'l-Kebâ'ir: Bu eser esas olarak Ahmed bin Hacer el-Heytemî'nin ez-Zevâcir an iktirâfi'l-kebâ'ir adlı eserinin nesirden nazma dönüştürülmüş halidir. 729 beyitten oluşan bu eserini Basra'da iken yazmıştır.

5-Tarîkatu'l-besâ'ir ila "Hedîkatu's-serâ'ir": Yukarıdaki manzum eserine yazdığı bir şerhtir. Bu şerh Ali Mahmûd Ali el-Beşderî tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde Dîvanu'l-Vakfi's-Sunnî tarafından Bağdat'ta 2011 yılında basılmıştır.

6- el-Mukeffirât: Günahların affedilmesine vesile olan amel ve hasletlere dair manzum bir eserdir.

7- el-Mubeşşirât: Yukarudaki el-Mukeffirât adlı manzum eserine yazdığı bir şerhtir.

8- Kifâyetu'l-maânî fî beyâni hurûfi'l-maânî: 672 beyitten oluşan bu eser 1289 yılında İstanbul'da basılmıştır.

9- el-Hifâye bi tevdîhi'l-Kifâye: Yukarıdaki manzum eserine yazdığı bir şerhtir. Beytûşî bu şerhine yönelik çok gayret sarf etmiştir. Onu ayet, hadis, şiir ve lagazlarla süslemiştir.

10- Sarfu'l-'inâye bi keşfi'l-Kifâye: Yukarıdaki şerhin kısaltılmasından ibaret olan bu eser Mısır'da 1922 yılında basılmıştır.

11- el-Hevâşî'l-mudevvene 'ala kitabi'l-Fakihî fi 'ilmi'n-Nahv.

12- - el-Hevâşî'l-mudevvene 'ala kitabi'l-Behceti'l-mardiyye fî şerhi'l-Elfiyye.

13- Manzûme fî beyâni'l-ef'âli'l-letî yustevâ fîhi'l-luzûm ve't-taaddî. Ayrıca bu eseri üzerine bir şerhi de mevcüttür.

14- Manzûme fî beyâni'l-ef'âli'l-letî etet vaviyeten ve yaiyeten. Ayrıca bu eseri üzerine bir şerhi de mevcuttur.

15- Manzûme fî beyâni'l-muennesâti's-semâiyye: 35 beyitten oluşan bu manzume, 192 semâî müennes isimleri tek tek örnekleriyle birlikte ele alır. Ayrıca bu eseri üzerine bir şerhi de mevcuttur.

16- Manzûme fî beyâni'l-mesâdiri'ş-şâzze: 62 beyitten oluşan bir manzumedir.

17- el-Mevâ'idu'l-mebsûta fî'l-fevâ'idi'l-malkûta.

18- Manzûme fî hasâ'isi'l-esmâ'

19- Manzûme fî keyfiyeti kitâbeti lafzi "ابن"

20- Maktûa fî beyâni alâmeti'l-ef'âl.

21- Maktûa fî beyâni esmâ'i'l-hayli'l-letî tucma li's-sibâk

22- Maktûa fî beyâni esmâ'i'd-diyâfât

23- Maktûa fî beyâni'l-mevâkii'l-letî yecibu fîhâ istitâru'd-damîr.

24- Maktûa fî beyâni ma câe muenneseten ala fa'lâne.

25- Maktûa fî beyâni siyaği'l-'mûm.

26- Maktûa fî beyâni ba'di hasâ'isi'n-Nebiyyi (s.a.v.) ve şemâ'ilih.

Bunlarn dışında Beytûşî'nin farklı konulara dair kısa manzumelerinin yanında son derece beliğ ve edebî şiir ve kasideleri de mevcuttur.

Edebi Kişiliği

Beytûşî, birçok kültürden etkilenen ve farklı ilim alanlarında yazan bir şahsiyettir. Arap, Fars ve Kürt kültürlerinin yanında dinî ve edebî yönüyle de zengin bir kültüre sahiptir. Başta Arapça olmak üzere Farsça ve Kürtçe şiirleri de vardır. İşte burada Beytûşî'nin edebi kişiliğini ortaya çıkaracak Arapça, Farsça ve Kürtçe bazı şiir ve beyitlerine yer vereceğiz:

Beytûşî, el-İhsa' hakimi Şeyh Ahmed bin Abdullah bin Âl-i Abdulkadir el-Ensarî el-İhsa'î için methiye türden şöyle demiştir:

ذاک ابنُ عبد الله أحمدُ العلا   مَن امتطىَ مَطَى المعالى فاعتلَى

قد شهدت لفضله الحُسّادُ   وذُلّلت لعزّهِ الآساد

ذو نسبٍ كالعلمِ المنصوبِ   والّرمحِ أنبوباً على أنبوب

İşte bu Abdullah'ın oğlu yüce rütbeli Ahmed'tir.

Kim ki yüce makamlara tırmanırsa kuşkusuz yükselecektir.

Ona haset duyanlar bile faziletine şahitlik ediyor.

Efendiler bile onun şerefi karşısında boyun eğiyor.

Dikili bayrak misali bir soya sahiptir.

Bu soy üst üste düğümlenmiş mızrak gibidir

Beytûşî Basra'da bir medresede müderrislik yaparken *Hedîkatu's-serâ'ir fî nazmi'l-kebâ'ir* isimli kitabının sonunda burada Sadık Han'ın Basra'yı kuşatma altına aldığından dolayı çektiği sıkıntılara işaret ederek şöyle demiştir:

دونک ذي المنظومة الوجيزة   بديعة فى بابها عزيزة

بيوتها محكمةٌ مُنيفة   أبيتُها)لطيفةٌ شريفة)

ناظمها الكرديُ عبدالله   المذنبُ الغريقُ في الملاهي

في صفرٍ يسّرَ لي الإتمامُ   تاريخُ ختمي (حَسُنَ الخِتامُ)

في البصرة المشيّدة البنيان   عامَ (محاصرة صادق خان)

رابعُ عشر أشهر الحصار   في شدّة الغلاء والإعسار

إذ لم تُبَع بذهبٍ دجاجة   ولو غدا صاحبها ذا حاجة

والناس بالضجيج والبكاء   تدعو إلهَ الأرضِ والسماءِ

يا ربّ قد طالت علينا المدّة   إلى متى ياربّ هذه الشّدّة

Al götür şu kısa manzumeyi, zira o kendi alanında eşsiz ve nadirdir.

Beyitleri sağlam ve yücedir. Mısraları ise derin ve anlamları engindir.

Nazımı Kürt Abdullah'tır. O, zevk u sefaya dalmış bir günahkârdır.

Munzumeyi tamamlamak Safer ayında nasip oldu.

Bitirme tarihim "Hesune'l-hitâm"'dır.

Yapıları sağlam ve korunaklı Basra'da

"Sâdık Hân'nın kuşatma" yılında

Kuşatma aylarından onuncusunun dördünde

Son derece kıtlık ve yoksulluk içinde

Öyle bir dönem ki bir altınla bir tavuk bile alınamazdı

Her ne kadar sahibi muhtaç biri olsa da

İnsanlar ağlamak ve yalvarmakla

Yer ve göğün mabuduna dua ederlerdi

Ya rab! Artık bu süre bize uzun geldi

Daha ne zamana kadar bu sıkıntı sürecek

Beytûşî'nin babasının vefatından sonra kendisinden boşalan medrese müderrisliği başkaları tarafından doldurulduğundan dolayı ve bölgede kesinti bilmeyen savaş ve istikrarsızlık gibi nedenlerden olacak ki müderrislik yapabilecekleri daha güvenli el-İhsa'yı tercih ettikleri söylenebilir. Fakat memleket özlemi her zaman içinde tutuştuğu ve bir gün gelip kendi köyüne yerleşme arzusu hiç kalbinden çıkmıyordu. Memleket özleminin yerini tutacak yüksek mertebelere ulaşma arzusuyla birlikte, köyüne yönelik özlemini ifade eden şu beyitleri de bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır:

أَلا حَيّ بيتوشاً وأكنافها الّتي   يكادُ يُرَوّي الصادياتِ سَرابها

مَرابعُ يُزري بالعَبيرِ رَغامُها   وتَهزأُ بالظّبيِ النَّفورِ كَعابُها

بلادٌ بها حلّ الشباب تمائمي   وأوّل أرضٍ مسّ جلدي ترابها

لقَد كان لي مِنهاعَرينٌ وكانَ مِن   مَقامي لها سُحبٌ سَكوبٌ رَبابُها

ولكِن دَعاني لاغترابيَ مَعشَرٌ   غِياثٌ إذا الأَهوالُ ماجَ عُبابُها

هەوالنامەی کتێب

فَهاجَرتُها هَجرَ الحُسامِ قِرابَهُ   علَى رُغمِها تَبكي عَلَيَّ هِضابُها

يَعِزُّ علَى الإنسانِ تَوديعُ نورِهِ   وَسودٍ جَعادٍ أن تَنائَى شَبابُها

وَرُبَّ قَضايا لا أبا حَسَنٍ لَها   بِها بَعدَ إبعادي فجلّ مُصابُها

فَعُوِّضتُ عَنها في اغتِرابي رفعَةً   مِن الدَّهرِ يُعيى النَّيّرَينِ طِلابُها

وَمَن يَطلُب العُليا يَجِب كُلَّ فَد فَدٍ   وإن ساوَرَتهُ أُسدُها وذِئابُها

على أنني أهتز مهما ذكرتها   كما جال بالقوم السكارى شرابها

Hey! Serabı susuzları doyuracak Beytûş ve civarını selamla

Öyle yerler ki misk onun toprağı yanında bir hiçtir.

Güzel genç kızları da serkeş ceylanlarla alay eder.

Orası, öyle topraklarıdır ki gençlik muskalarımı orada çözdü

Ve orası, cildimin torağına değdiği ilk yerdir.

Kuşkusuz orada benim bir yuvam vardı.

Orada yerleşmem bana su taşıyan beyaz bulutlar getirdi.

Fakat korkunç olayların dalgaları azdığında yardıma koşan bir grup beni gurbete çağırdı.

Kılıcın kınını terk etmesi gibi, tepeleri bana ağlarken istemeden oradan ayrıldım.

Nurundan ayrılıp vedalaşmak ve gençliğin siyah kıvırcık saçlardan uzaklaşması insana ağır gelir.

Uzaklaşmamdan sonra nice sorunlar var ki Ebû Hasan dahi üstesinden gelemez. Onlara maruz kalmak ne de büyük musibettir.

Gurbete çıkmamda onların yerine bana öyle bir yükseklik verildi ki onu arzulamak güneş ve ayı bile yorar.

Kim yüksek mertebelere ulaşmayı isterse bütün çölleri kat eder. Kurt ve aslanlar ona saldırsa dahi.

Onu her hatırladığımda titrerim şarabın sarhoşları titrettiği gibi

Daha çok didaktik nazma yönelen Beytûşî, her nedense şair lakabını olumsuz bir sıfat olarak görür ve sahip olduğu ilmine ve şerefli soyuna yakıştırmaz. Bu manada şöyle der:

مع أنّني لا أرتَضي بالشعر لي   لَقَباً وإن يكُ كلُّه مِن عَسجَدِ

يأباهُ لي عِلمي وآبائي الألَى   ورِثوا المَكارمَ سَيّداً عن سيّدِ

لكنّ أحياناً أذودُ بِنظمِهِ   عَن خاطِري هَمّ الزّمانِ الأنكدِ

Tamamı altın olsa da şiir lakabıyla anılmak istemem.

İstesem de güzellikleri büyükten büyüğe miras alan atalarım ve ilmim buna müsaade etmez.

Fakat kimi zaman onunla sıkıntılı zamanın dertlerini gönlümden uzaklaştırırım.

Beytûşî'nin bu tutumu bize İmam Muhammed bin İdris eş-Şafi'î'nin şiire karşı tutumunu hatırlatır. Zira Şafiî şöyle der:

فلولا الشعر بالعلماء يزري   لكنت اليوم أشعر من لبيد

Eğer şiir alimlerin kıymetini düşürmeseydi, ben bu gün Lebîd'ten daha iyi bir şair olurdum.[10]

Beytûşî'nin didaktik şaheserlerinin başında Arap Dil Gramerinde büyük bir yer alan harfler/edatlar konusudur. Harflerin/edatların cümle içinde ne manalara gelebileceğini tek tek örnekleriyle manzum bir şekilde ele almıştır. Bu yöndeki yetenek ve başarısını gösteren bir örnek şudur:

واللام قد تأتي بمعنى في، عَلى   وَمَع، وعِندَ، بعدَ، مِن، وعَن، إلَى

"Lam" harfi kimi zaman "fi", "ala", "maa", "inde", "bade", "min", "an" ve "ila" anlamlarında kullanılır.

Bunu belirttikten sonra her biri için manzum olarak örneklendirir:

سبيلُنا المَماتُ في أهلِ الغضا   يا ويح صَبٍّ لِسَبيلِهِ مضَى[11]

وكَم تَرَى في حَيِّهم مِن مُغرَمِ   خَرَّ صَريعاً لِليَدينِ والفَمِ[12]

دَهري لِطولِ الأُنسِ بيننا سَعَى   حتَّى كأنّا لَم نَبِت ليلاً معا[13]

راسَلتُهُم أشكو الجَوَى لِعَشرِ   خَلَونَ مِن شَهرِ الجَفا والهَجرِ[14]

ياربّما زَجَرتُ فيهم عَنسي   لا حطَّ إلاّ لِدلوكِ الشَّمسِ[15]

باللهِ صاحِ هَل تَرَى الحبيبا   يَسمَعُ لي البُكاءَ والنَّحيبا؟[16]

دَع جاهِلاً قالَ لِأهلِ حُبِّهِ   لَو كانَ خَيراً لَسَبقتُهُم بِهِ[17]

أوحَى لَنا بِطَرفِهِ الفَتّانِ   فَخَرَّتِ القَومُ عَلَى الأذقانِ[18]

Yolumuz Necd halkı uğruna ölmektir. Vay o aşkın haline ki kendi ***yolunda*** *gitmiştir.*

Onların kabilesinde elleri ve yüzleri ***üstüne*** *düşüp ölen nice meftun âşıkları bulursun*

Aramızdaki uzun ünsiyete ***rağmen*** *zamanım öyle geçti ki sanki birlikte bir gece bile kalmamışız.*

Ayrılık ve keder ayından on gün geçtikten ***sonra*** *şiddetli aşkımdan yakınarak onlarla mektuplaştım.*

10 - Muhammed bin İdris eş-Şafi'î, *Dîvânu'ş-Şafi'î*, (thk. Mucâhid Mustafa Behcet) Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1999, s. 59.

11 - Burada harfi cer "ل" bir diğer harfi cer olan "في" anlamında kullanılmıştır.

12 - Burada harfi cer "ل" bir diğer harfi cer olan "على" anlamında kullanılmıştır.

13 - Burada harfi cer "ل" birlikte anlamına gelen "مع" yerine kullanılmıştır.

14 - Burada harfi cer "ل" sonra anlamına gelen "بعد" yerine kullanılmıştır.

15 - Burada harfi cer "ل" yanında anlamına gelen "عند" yerine kullanılmıştır.

16 - Burada harfi cer "ل" bir diğer harfi cer olan "من" anlamında kullanılmıştır.

17 - Burada harfi cer "ل" bir diğer harfi cer olan "عن" anlamında kullanılmıştır.

18 - Burada harfi cer "ل" bir diğer harfi cer olan "إلى" anlamında kullanılmıştır.

Nice kez devemi peşime koyup onlara doğru gittim. Güneşin doğacağı zamana ***kadar*** *yük indirmek olmaz.*

Allah aşkına ey arkadaş! ***Benden*** *ağlama ve hıçkırık seslerini duyacak sevgiliyi görüyor musun?*

Sevdiği kişiler ***hakkında*** *"Eğer iyi bir şey olsaydı onlardan önce onu elde ederdim" diyen cahili bırak.*

Baş döndüren gözleriyle ***bize işaret*** *etti. Bunun üzerine topluluk yüz üstü secdeye kapandı.*

Beytûşî, didaktik nazımda o kadar ileri gider ki bu formatta nahiv kurallarına dair lagazlar bile inşa eder ve daha önce de belirtildiği gibi bu konuda müstakil eser de yazar. Lagazlarından bir örnek şudur:

وما اسم نصفه للكفّ يأتي　　　وما يبقى لنفي في الكلام

وإن تحذف له صدراً وعجزاً　　　ضمير الجمع تلق مع التمام

ومهما اكتفيت بحذف صدر　　　فللإثنين يا تاج الكرام

وها إنّي أراه خلال نظمي　　　كلمع البرق من تحت الغمام

Yarısı men etmek anlamında olup diğer yarısı olumsuzluk ifade eden isim hangisidir?

Eğer ilk ve son harfini çıkarırsan tam olarak karşında çoğul zamirini bulursun.

Eğer sadece ilk harfini çıkarmakla yetinirsen tesniye zamiri olur ey iyilerin tacı!

İşte o ismi bu nazmım içinde bulutların arkasında çakan şimşek gibi görüyorum.

Burada şart edatı مهما kast edilmektedir. Nitekim ilk yarısı مه çekin vaz geç anlamında iken diğer yarısı ما ise olumsuzluk bildirir. Aynı şekilde ilk ve son harflerini çıkardığın zaman üçüncü şahıs müzekker çoğul zamiri هم elde edilir. Sadece ilk harfini çıkardığımızda ise üçüncü şahıs tesniye ifade eden هما zamiri elde edilir.

Beytûşi'nin didaktik manzumları dışında kalan şiirleri genelde hikmet ve öğüt içeriklidir. Bu konuda birkaç örneği şöyledir:

إنّ مَن رام انقلابَ النّذلِ عَن　　　خِسَّة الطبع الأبيّ الجامح

مِثلُ ذي جهلٍ يريدُ القلبَ عَن　　　روثِ ثورٍ أوحمارٍ رامِحِ

Alçakların serkeş ve değişmez huylarını değiştirmeye yeltenen kişinin durumu

Öküzün veya eşeğin pisliğini değiştirmek isteyen cahilin durumuna benzer.

بالحق لُذ يا من غدا　　　في تيهِ حيرته يهيم

من يعتصم بالله يُهدَ　　　إلى صراطٍ مستقيم

Ey yarın kendi şaşkınlığında bocalanacak olan kimse Hakka sığın.

Her kim Allah'ın ipine sımsıkı sarılsa doğru yola iletilecektir.

تجنّب مُوالاةَ أهلِ الغِنَى　　　فدُنياهمُ عن قريبٍ تُبيد

ولازِم مُصافاةَ أهلِ التُّقى　　　ولا تَعدُ عيناكَ عنهُم تُريد

Zenginlerle dost olmaktan uzak dur. Zira yakında onların varlıkları yok olacaktır.

Takva ehliyle samimi dostluğun peşine düş ve gözlerini onlardan başkasına çevirme.

عليک بأهلِ الفضلِ والزم فنائَهُم   وإن لَم تكُن منهُم تَنَل بِهِمُ فَخرا

ألم ترَ أهلَ الكَهفِ ما إن يَزالُ كَلبُهُم   في كتابِ اللهِ يَتلوهمُ ذِكرا

Fazilet ehliyle olmaya çalış ve onların avlusundan ayrılma. Onlardan biri olmasan da en azından onlar sayesinde şerefe ulaşırsın

Görmüyor musun Ashâb-i Kehf'i? hala da köpekleri, Allah'ın kitabında onların akabinde anılmaktadır.

Şairlerin şiirlerinde yer verdikleri en önemli hususlardan biri de hiç kuşkusuz zamandan yakınmak ve karşılaştığı sıkıntı ve ıstıraptan şikâyet etmek gelir. Beytûşî de aynı şeyi yapmıştır. O şöyle der:

قُسّمت همومُ أبي البَريّةِ   و البريّةُ شاهِده

فَحُبيتُ ثُلْثيها وهُم   فيما بَقى مُتوارِده

فكأنّ آدمَ ماتَ عَن   ابنٍ وبنتٍ واحِدَه

Yaratılmışların babasının dertleri paylaşıldı. Bütün mahlûkat da buna şahittir.

Üçte ikisi bana yüklendi. Benden geri kalanlar ise diğerinde ortaktırlar.

Sanki Adem ölürken geride sadece bir kız ve bir oğul bırakmış.

يدوسُني برِجلِه دَوسَ الحِذا   دَهري كأنّي في جُفونِهِ قَذَى

تَصفَعُني الأيّامُ صَفعاً صَفعاً   صَفعاً يفيضُ الدّمعَ شَفعاً شَفعاً

فَكِدتُ مِن مَسِّ الصِفاعِ أخشَى   مَع حيرَتي في حالَتي أن أعشَى

ولم يَكُن ذَنبيَ إلاّ أدَبي   لا عاشَ إلاّ عيشتي مُؤَدّبي

Zamanım ayakkabının ezmesi gibi beni ayağıyla eziyor. Sanki ben onun gözüne batan bir çöpüm.

Günler artarda gözlerimden gözyaşları çift çift akıtan tokatlarla beni tokatlamaktadır.

Neredeyse ben tokatların vuruşundan şaşkınlık içinde kör olmaktan korkuyordum.

Oysaki suçum sadece edebimdi. Bana edeb veren ve hayatımdan başka yaşam bulmasın.

Her ne kadar Arapça dışında yazdığı şiirlerinden bize çok azı ulaşmış olsa da elimizde Farsça ve Kürtçe yazdığı şiirlerden kimi örnekler vardır. Farsça şiirinden örnek iki beyit şöyledir:

خون مينا بقدح ريز و بمن ده ساقى   تا دگر خنده بيجا بحريفان نزند

تير در معرض هجراست زآغوش وصال   خنده سوفار به دلگيرى پيكان نزند

Şişenin kanını kadehe doldur ve bana ver ey saki ki artık içki, arkadaşların yanında yersiz gülmesin.

Ok vuslatın koynundan ayrı düşmeye maruzdur. Ancak buna rağmen ok ucu kalbinin kasılmasıyla gülmez.

Kendi anadili olan Kürtçe olarak yazdığı şiirinden örnek iki beyit şöyledir:

له ديباجه ي كتابي حسني عاله م هه ر ورق لادم

ده بينم مبحثي وصفت له هه ر فصلي له هه ربابي

Her ne zaman ki alemin güzel kitabının dibacesine baktığımda

Her bölüm ve her konuda senin sıfatlarının zikrine rastlıyorum.

Beytûşî nazımda o kadar ileri bir seviye elde eder ki Muhammed el-Hâl'in ifadesiyle mucize gerçekleştirdi. İşte bu kabilden ortaya koyduğu en garip ve eşsiz kasidesi hocası İbnu'l-Hac'a hitabet yazdığı kasidedir. İlgili kaside 10 beytittir. Her beyti 6 cüzden oluşmaktadır. Bu 10 beyitten de 16 kaside ve 11 kıta çıkarmak mümkündür. Bu da beyitlerin içindeki cüzleri sağa sola, başa sona getirmek suretiyle yerlerini değiştirmekle veya ilk cüzleri ile son cüzlerini çıkarmakla gerçekleşir. Böylece kasidedeki her kelime adeta satranç taşları gibi yer değiştirebilmekte veya çıkarılabilmektedir.

Kaside ayrılık azabına ve kavuşma nimetinden mahrum kalmaya dairdir. Ölçüsü ise kamilin maktu türündendir. Yani her mısraında üç *mustefilun* vardır. Kasidenin orijinal aslı şöyledir:

يا سيدي ، زاد اكتسابي ، في الهوى   كربي علا ، من وفرتي ، وعويلي

ربعي عفا ، فارحم شبابي، قد نوى   قلبي الصلا ، من حرقتي ، وغليلي

داو الحشا ، وارفع عذابي ، بالدوا   يا ذا العلا ، يا قبلتي ، وقبيلي

بالمصطفى ، طال اغترابي ، باللوى   جد بالولا ، في غربتي ، وسؤولي

والقلب في ، هذا التصابي ، ما ارعوى   بئس البلا ، واحسرتي ، وذبولي

هذا الجفا ، فيه انقلابي ، كالشوى   شاوي الكلا ، يا نشوتي وشمولي

عطفا فقد ، جد اضطرابي ، في الجوى   طال القلا ، من شقوتي ، وخمولي

عز الشفا ، من عظم ما بي ، في النوى   للمبتلى ، من كربتي ، ونحولي

لا صبر عن ، تلك الروابي ، للثوى   مرعى الطلا ، يا جنتي ومقيلي

لميا الشفا ، منها التهابي ، لا السوى   خير الملا ، هي بغيتي ، فادعوا لي

Ey efendim! Aşk kazancım arttı. Ağlamaktan ve haykırıştan üzüntüm büyüdü.

Evim yurdum yok oldu, solmuş gençliğime acı. Susamışlıktan ve ihtiraktan kalbim bir ateş parçasına dönüştü.

İçimi tedavi et, gider sıkıntıma ilaçla, ey mertebesi yüksek kıblegahim ve özüm.

Kumlu çöldeki gurbetim Mustafa'dan ayrı kalışım uzadı da uzadı, ihtiyaç ve gurbetim esnasında dostluğu ver.

Kalp oyun ve eğlence arzusundan vaz geçmedi. Ne kötü bir sınavdır bu! Ah bu hasret ve ıstırap ne!

Bu cefa içinde kızartılan et gibi çevriliyorum, bu cefa böbrekleri yakar. Bu ne mutluluk ve ne hoş bir sarhoşluktur!

Acı bana! Aşk ıstırabım tazelendi, yalnızlık ve sıkıntıdan nefretim uzadı.

Ayrılık ve uzaklıktan çektiğim sıkıntının büyüklüğünden dolayı üzüntü ve zayıflıktan şifa bulmam imkânsızlaştı.

Ceylan yavrularının merası ve kalmaya tahsis edilen tepelerden uzak kalmaya sabrım kalmadı. Ah cennetim ve yurdum!

Kenarları siyah olan o tepelerden kaynaklanır yanışım başkasından değil ey topluluğun en hayırlısı. O tepelerdir hedefim, dua et bana.[19]

Bunun yanında Beytûşî'nin edîb ve ümeraya gönderdiği fevkalade edebî sanatlarla bezenmiş çok sayıda nesir mektupları ve yazışmaları da bulunmaktadır.[20]

Sonuç olarak Beytûşî kendisini ilme adamış bir şahsiyettir. Öğrenci yetiştirdiği gibi farklı alanlarda eser de yazmıştır. Beytûşî'nin eserleri öğrenci merkezli didaktik manzum eserler olup dil ağırlıklıdır. Nazım kabiliyeti çok güçlü bir şairdir. Nadir de olsa bize ulaşan nesir örnekleri edebi sanatlarla süslenmiş yazışmalardan ibarettir.

Kaynakça

Abdullah el-Beytûşî, *Tarîkatu'l-besâ'ir ila hadîkati's-serâ'ir*, (thk. Ali Mahmûd Ali el-Beşdârî) Dîvânu'l-Vakfi's-Sunnî, Bağdad, 2011.

Hamdî Abdulmecid es-Selefî ve Tahsin İbrahim ed-Doskî, *Mu'cemu'ş-şuarâ'i'l-Kurd*, Sipîrez, Duhok, 2008.

Hamza Ahmed Osman, "Abdullah el-Beytûşi min a'lami'l-ilmi ve'l-edeb", *Kaveşname, Wejename-i Arabî*, Yıl: 9, sayı: 17, s. 207-243.

Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 1996.

Muhammed Ali es-Sîverekî, *Mu'cemu a'lâmi'l-Kurd*, Bangeyi jîn, Suleymaniye, 2005.

Muhammed bin İdris eş-Şafi'î, *Dîvânu'ş-Şafi'î*, (thk. Mucâhid Mustafa Behcet) Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1999.

Muhammed el-Hâl, *el-Beytûşî, Matba'atu'l-Ma'ârif*, Bağdad, 1957.

Muhammed Emîn Zeki, *Meşâhîru'l-Kurd ve Kurdistan*, Bengeyi Jîn, Süleymaniye, 2005.

Muhammed Korkmaz, "Beytûşî'nin Hayatı ve Kifâyetu'l-Maânî Adlı Eserinde Cer Harfleri", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Van, 2015.

Muhammed Salih İbrahimi Muhemmedi, "el-'Alame el-edib el-'abkari el-Beytîşî", *Neşriye Danişkede Edebiyati Isfehan*, Yıl: 3, Sayı: 2, s. 1732-183.

Muneccid Mustafa, "er-Risâletu'l-İslamiyye", *Mecelletu Dîvâni'l-Evkâf*, sayı: 80-81, 1975.

19 - Bu kasidenin çözümlenmesi ve diğer 16 kasidenin aynı kasideden oluşturulmasının detayı için bkz. el-Hâl, *el-Beytûşî*, s. 44 vd.

20 - Örnek için bkz. el-Hâl, *el-Beytûşî*, s. 237-239, 249-251.

ŞEREFHAN EL-BİTLİSİ VE ŞEREFNAMESİ

Sharafkhan Bidlisi and His Sharafnama

Doç. Dr.Vecihi SÖNMEZ
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Kelam Anabilimdalı
sonmezvecihi@yahoo.com

ÖZET

Şerefhan (ö. 1012/1603-1604) Şerefnâme adlı tarihi eseriyle meşhur olan Bitlis hâkimi. Emîr Şerefeddin Han b. Şemseddin b. Şeref Han 20 Zilkade 949'da (25 Şubat 1543) Kum yakınlarındaki Kerehrûd'da doğdu. Bitlis'in yerel beyi iken Safevî Devleti'ne iltica eden Şemseddin Bey'in oğlu olup annesi Bayındır boyundan Erzincan hâkimi Emîr Han Musullu'nun kızıdır. Bitlis ve çevresine hâkim olan dedesi, 921'de (1515) Osmanlı egemenilğini kabul eden ve 940'ta (1533) Tekelü Ulama Han tarafından öldürülen Şeref Han'dır. İleriki dönemlerde III. Murad tarafından Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa vasıtasıyla kendisine Bitlis hâkimliği menşurunun verilmesi üzerine 3 Şevval 986'da (3 Aralık 1578) 400 adamı ile birlikte Osmanlı Devleti'ne iltica etti. Bu tarihten itibaren Bitlis'e hâkim olan Şeref Han, Osmanlı-İran savaşlarına 700 adamı ile birlikte katıldı. Gürcistan, Şirvan, Revan ve Azerbaycan'daki Osmanlı seferlerinde görev aldı. Hizmetlerinden dolayı Bitlis'in yanı sıra Muş nahiyesinin idaresi de ona verildi. 990 (1582) yılı ilkbaharında İstanbul'a giderek III. Murad'ın huzuruna çıktı. 18 Rebîülevvel 1001'de (23 Aralık 1592) Bitlis, Adilcevaz, Van ve Muş sancaklarına, 1.415.372 akçe gibi oldukça yüksek bir has geliriyle ocaklık statüsünde mutasarrıf olduğu anlaşılmaktadır. Şeref Han, Bitlis ve çevresinin idaresini 29 Zilhicce 1005'te (13 Ağustos 1597) oğlu Şemseddin Bey'e bıraktı. Ardından Şerefnâme'yi kaleme aldı ve Bitlis'te vefat etti. Şiir ve edebiyata ilgi duyan, âdil, dindar ve hayır sever bir kişi olarak tanınan Şeref Han 999'da (1591) Bitlis'teki Gökmeydan'da bir medrese yaptırmıştır.

Şeref Han III. Mehmed'e ithaf ettiği Farsça Şerefnâme adlı eseriyle tanınır. Nisbeten sade bir dille kaleme alınan eser bir mukaddime, dört bölüm (sahîfe) ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Kürt boylarının neseplerinin zikredildiği mukaddimenin ardından I. ciltte Kürt boyları ve yerel hâkimlerinin tarihine, bu arada Şeref Han'ın kendi biyografisine, II. ciltte 689'dan (1290) itibaren 1005 (1597) yılına kadar Osmanlı sultanları ile onlara çağdaş olan İran ve Turan hükümdarlarının tarihine yer verilmiştir. Şerefnâme, Kürt boylarının siyasî tarihinin yanı sıra kabile yapılarının ve boylar arasındaki ilişkilerin de bir tasvirini yapar. Bu bakımdan eser Doğu Anadolu ve Batı İran'ın XVI. yüzyıl siyasal, sosyal, dinî ve kültürel tarihi için en önemli kaynaklardan biridir. Pek çok yazması günümüze ulaşan Şerefnâme'nin 29 Zilhicce 1005 (13 Ağustos 1597) tarihli müellif nüshası Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin İstanbul kütüphanelerindeki en eski yazmaları, bilinmeyen bir müstensih tarafından 1034'te (1625) istinsah edilen Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi (nr. 584) ve 1036'da (1027) Muhammed b. Muhammed el-Halebî (İbn Azgâr) tarafından istinsah edilen Lala İsmâil Efendi (nr. 357) nüshalarıdır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde daha geç tarihlerde istinsah edilen üç nüshası daha vardır

Şerefnâme pek çok dile tercüme edilmiştir. Eserden seçilen bazı metinleri Heinrich Alfred Barb Almanca'ya çevirmiş Şerefkendî-Hejâr Kürtçe'ye (Tahran 1391/1972) çevirmiştir. Eser, müellifin torununun oğlu Emîr Şeref Han b. Abdal Han'ın isteğiyle 1078'de (1667-68) Mehmed Bey b. Ahmed Bey Mirza tarafından asıl metne oldukça sadık kalınarak ve Eğil Beyi Emîr Mustafa'nın isteğiyle 1092'de (1681) Şem'î tarafından kısaltılarak iki küçük ilâve ile birlikte Türkçe'ye çevrilmiştir.

Bu bildirimizde yukarıda kısaca değindiğimiz konuları detaylandırarak XVI yüzyıda yaşamış bu önemli şahsiyeti tanıtmayı amaçladık.

ABSTRACT

Bidlis governor, Sharafkhan, well-known by his historical work named Sharafname (death1012/1603-1604),was born in Kerehrûd nearby Kum city on February 25th, 1543

Sharafkhan (death 1012 / 1603-1604) is Bidlisian judge who is famous for his historical work called Sharafname. Emîr Şerefeddin Khan b. Shemseddin b. Sheref Khan was born in Kerehrud nearby Kum on 25th of February in 1543. His father was Mr. Shemseddin who took refuge in Safavid State while he was Bidlisian local governor. His mother was Musulian Emirxan girl, Erzincan judge from Bayındır tribe. Sherefkhan's grandfather's name was Sherefkhan too. His grandfather, accepting being under Ottoman control (1515) and killed by Tekelü Ulamakhan (1533), ruled over Bitlis and its environment. Sherefkhan accepted beig under Ottoman control with 400 men on December, the third in 1578 over he was offered by III Murat via grand seigneur, Hüsrev Pasha to be Bitlis governor. Being with Ottoman Empire, Sherefkhan with his 700 soldiers fought against Persian army. He won victories in Georgia, Shirvan, Revan and Azerbaijan. Therefore; he was given the administration of Muş as well as Bitlis'. In 1582 in spring he went Istanbul and appeared before III. Murad. Bitlis was rich with its high income. Hence it was given importance then.Sherefkhan handed Bitlis and its environmet administration to his son Mr Shemseddin. After that, he started writing Sherefname. He was interested in poem, literature. He made a moslem seminary in Goksquar in 1591. He was known as a fair, heplful and religious man.

Sherefkhan is known for his Sherefname work written in Persian. It was dedicated to III. Mehmed. Written in a fairly clear way, the work consists of a mukaddime(related to destiny), a booklet with four sections (sahife) and one epilogue (Hatime). Kurdish tribes are mentioned in Mukaddime. We can see information about kurdish tribes, Bitlis' controllers history and Sherefkhan's otobiography in the 1st volume. The 2nd volume contains the historical events from 1290 to 1597 about governors of Ottoman and Persian states. Sherephname describes tribes features and their relationships to each other as well as the political history of Kurdish tribes. Therefore; the work is one of the most important sources in the 16th century for the social, political and cultural history of Eastern Anatolia and West Persian. With its lots of presses reaching our times, Sherephname's author copies are in Bodleian library in Oxford University. Also there are the oldest presses of Sherephname in Istanbul libraries.

Sherephname is translated ino many languages. HeinrichAlfredBarb translated some selected texts into German. Şerefkendî-Hejâr translated it into Kurdish. (Tahran, 1972). Also it was translated into Turkish by Mehmed Bey b. Ahmed Bey Mirza (1667-68) with author grandson's son Emîr Şeref Han b. Abdal Han desire. later İt was simplified by Şem'i with two little additions. (1681)

A-ŞEREFHAN el-BİTLİSİ'NİN HAYATI

Yukarıda özet kısmında da değindiğimiz gibi Şerefhan el-Bitlisi 1220 - 1650 yılları arasında Bitlis'te hüküm sürmüş olan Şerefhanlar sülalesinin bir mensubu ve Şerefname'nin yazarıdır. 1543 yılında doğan Emir Şeref Han'ın babası Emir Şemsettin, annesi ise Türkmen olup Tokat Bayındırlı diye bilinen Emir Han Musullu bin Külabi Bey Bin Emir Bey'in kızıdır. Babası Emir III. Şeref, Osmanlı'ya karşı geldiğinden İran'a kaçarak Şah Tahmasb'a sığınmıştır. Şeref Han, İran Şahı Tahmasb tarafından, Nahçivan Valiliği'ne gönderilmiştir. Oradan III. Murad'a mektup yazarak Osmanlı'ya bağlılığını bildiren Şeref Han, Sultan III. Murad tarafından hediyeler gönderilerek Bitlis Beyliği'ne atanmıştır. 1604 yılında Bitlis'te vefat etmiştir. Mezarları Bitlis'te, Şerefiye Külliyesinin avlusundaki türbenin içindedir.[1]

1 - Mîr Şeref XANÊ BEDLÎSÎ, Şerefname, Werger Ziya AVCI, Avesta Basın yayın, 2007 Diyarbakır, s. 24; Ziya AVCI, 14 Şubat Ji aliyê Kovarabir ve Di nav de, BÎR Hejmar 8, Dîrok, 2010. s.8; Ayrıca bkz., Enver Sultani, "The Sharaf nama of Bidlisi: Manuscript copies, translations and appendixes", International Journal of Kurdish Studies, ocak 2006 , s. 3-4.

B- ŞEREFNAME: EL YAZMALARI, TERCÜMELERİ VE EKLERİ

1- ŞEREFNAME'NİN EL YAZMALARI

13 Ağustos 1597 yılında Şerefname'nin yazımı tamamlanır tamamlanmaz, İran ve Osmanlı imparatorluklarında bir çok emir ve hükümdar kâtibi tarafından çoğaltıldı. Elimizde bulunan en eski nüsha, eserin tamamlanmasından iki yıl sonra yazıldı. Bu nüsha şu anda St. Petersburg'da bulunmaktadır. en son çoğaltılan nüsha ise 19. y.y'da yazıldı. (BL. Ms. Add. 22698 vd.) Geniş araştırmalardan sonra İngiltere ve Fransa kütüphanelerinde Şerefname'nin 18 değişik el yazmasının izine rastladım. 21 tane ekli yazmanın da Avrupa ve Ortadoğu'da Şarkiyat ile ilgili kütüphane kataloglarında ismi geçmektedir. Bunlar zamanımıza ulaşan Şerefname'nin çok iyi bilinen el yazmalarıdır. (bkz. E. Sultani, 35 manuscript Copies of Sharafnama in the International Collections, Arzan Books, 1997. İsveç Kürtçe)

Britanya'ya ve Avrupa'ya ulaşan ilk el yazması nüshası, 1800-1810 yıllarında İran'da görev yapan Büyük Britanya'nın temsilcisi Sir John Malcolm tarafından elde edilmiş olması muhtemeldir. Bu nüsha şu anda Asiatic Society of Great Britain and Irland'da korunmaktadır.

Altı Farsça ve üç Türkçe el yazması İngiltere Milli Kütüphanesinde (British Library) bulunmaktadır. (Farsça yazmaların no.ları: Or. 4830, Or. 4900, Add. 22698, Add. 23531, Add. 23532, Add. 27246; Türkçe yazmaların no. ları: Or. 1127, Or. 7860, Add. 18547)

Bir çok nüsha, yazarın bizzat yazdığı nüsha da dahil (MS. Or. Elliot 331) 20 tane renkli minyatür içermektedir. Bunlar iki değişik nüsha ile birlikte Oxford Üniversitesi'nde bulunmaktadır. (Bodleian) (Ms. Or. Elliot. 332 ve MS/Or. Huntington Donat. 13) Bilinen en son nüsha ise şu anda Cambridge Üniversitesi'ndedir. (Brown Ms. H 10-12) Bu nüsha daha önce Prof. Edward Browne'un yanında idi.

Şerefname'nin el yazmalarına, Britanya'nın dışında, uluslararası koleksiyonlarda da rastlanabilir. İki Farsça nüsha (Mss. 1320 ve 1336), birisi Türkçe tercüme ile birlikte (Ms. 1337) şu anda Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. En az üç Farsça ve bir Kürtçe nüsha da Rusya'da St. Petersburg'da Asya Akademik Müzesi'nde bulunabilir. (Nos.576 ve 576a) Farsça nüshalardan biri A. Jabber'in, diğeri Khanicov'un çoğaltmasıdır. Kürtçe el yazması da Mahmud Bayezidi'ye ait olan nüshadır.

Prof. H. A. Barb'a ait üç nüsha Viyana Üniversitesi'nin kütüphanesinde bulunmaktadır. Bunların sadece bir nüshasının izine rastlayabildim. (No. 111, 11697) Bunların dışında üç nüsha da İran'ın başkenti Tahran'da korunmaktadır. Birisi eski Kraliyet Kütüphanesi'nde, (No. 165) diğeri Meclis Kütüphanesi'nde, (No. 3176) sonuncusu da Melik Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Bunun yanında, Şerefname'nin ekli nüshalarına, Emir Şerefhan'ın memleketinden çok uzaklarda da bulunabilir. Örneğin Hindistan Aligra'da, Mevlana Azad Üniversitesi'nin kütüphanesinde (No. 223) rastladım. Diğer nüshaların bulunduğu yerler ise şunlardır: Matinederan Kütüphanesi, Erivan, Ermenistan; Torino Kütüphanesi, İtalya, (MS. Or. 12); Tiflis, Gürcistan, Kekelidza koleksiyonu, G.T.P. 67; Kürt yazar Süreyya Bedirhan'a bir süre kucak açan Kahire; Diyarbekir, Halk kütüphanesi, (No. 42); Suriye Aleppo'daki Osmanlı medreseleri.[2]

2- TERCÜMELERİ

1669- *İlk Türkçe* tercüme Ahmet Bey'in oğlu Muhammed Bey tarafından yapılmıştır. Bu da tam olarak Şerefname'nin tamamlanmasından 68 yıl sonra yapılmıştır. Muhammed Bey

2 - Ziya AVCI, Mîr Şeref XANÊ BEDLÎSÎ,14 Şubat Ji aliyê Kovarabir ve Di nav de, BÎR Hejmar 8; bkz., Enver Sultani, “The Sharafnama of Bidilisi, s. 3-4.

Bitlisli ve Emir Şerefhan II'in kâtipliğini yapmıştır. Aynı zamanda Şerefhan'ın torunudur. (BL. MSS. Or. 1127 ve Or. 7860).

1684- İlk tercümeden 15 yıl sonra ikinci tercüme de *Türkçe*'ye yapıldı. Bu tercüme Diyarbekir'ın kuzeyinde, küçük bir şehirde yönetici olan Mustafa Bey'in kâtibi Ağilli (Eğil) Şem'i tarafından yapılmıştır. (BL. MS. Add. 18547)

1853-1859- Hemen hemen iki asır sonra Batılı oryantalistlerin sahneye çıktığını görüyoruz. Şerefname'nin üçüncü; Avrupa dillerine yapılan ilk çeviri *Almanca*'ya, Alman sosyolog Dr. H. A. Barb tarafından yapılmıştır. Mütercim bu kitabı, Tarih sosyolojisi çalışmalarına kaynak olarak kullanmıştır. Bununla birlikte, tercüme etmeğe başlayıp parçalar halinde 1853-1859 yılları arasında da basımını gerçekleştirmiştir. (bkz. Bidlisi md. İslam Ansiklopedisi –İngilizce-; Tarihu'l Ekrad Bekannte Kurden-chronik Von Schaeref, Von Professor Dr. Barb, Akademie der Wissenschaften, 1853, Viyana, Avusturya)

1858- *Kürtçe*'nin Kurmanci Lehçesine ilk tercüme Rusya'nın Van konsolosu Alexander Jaba'ya Kürtçe'yi öğreten Mele Mahmud Bayezidi tarafından yapılmıştır. Tercüme 1858 yılında yapıldı. 1986'da Moskova'da basıldı. (bkz. Mele Mahmud Bayezidi, Tewarihi Qadimi Kurdistan- The Olden Histories of Kurdistan- Kürdistan'ın Eski Tarihi, Book 1, Moscow, 1960).

1862- Viladimir V. Zernov, 1860 yılında kitabı *Rusça*'ya tercüme ederek, ilk baskının orijinal Farsça metni ile birlikte 1862 yılında Rusya'da, St. Petersburg'da yayınladı. Yaklaşık 36 yıl önce 1820'de başka bir Rus bilgin olan Wolkow, Asya dergisinde Şerefname ile ilgili bir makale yayınlamıştır. Bu çalışmalar Avrupalıların Şerefname ile ciddi bir şekilde ilgi göstermelerinin ilk işaretleridir. (bkz. " Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes," par Scheref, Prince de Bidlis publiee pour la Premiere fois. Traduite Annotee par V. Veliamin of-Zernof, Tom 1 St. Petersburg, 1860)

1869- Şerefname'nin *Fransızca* tercümesi de St. Petersburg'da basılmıştır. Bu tercüme F. B. Charmoy tarafından yapılmıştır.

1953- İlk *Arapça* tercümenin ortaya çıkmasıyla, yaklaşık bir asır süren sessizliğin bozulduğunu görüyoruz. Bu tercümeyi Kürt Tarihçisi M. Cemil Rojbeyani yapıp Bağdat'ta basımını gerçekleştirmiştir.

1958- *Arapça*'ya yapılan ikinci tercüme, Kürt alim Muhammed Ali Avni tarafından yapılıp Kahire'de basılmıştır.

1971- Türkçe tercümelerin ikisi de Osmanlıca ve Arap alfabesiyle yazıldığı için günümüz Türkçesi'ne yapılan yeni bir tercümeye ihtiyaç duyulmuştur. Latin alfabesini de kullanarak M. Emin Bozarslan *Türkçe*'ye yeniden tercüme etti. Bu tercüme için M. A. Avni'nin Arapça tercümesi esas alınmıştır.

1972- Kürt şair ve yazar A. Şerefkandi (Hejar), M. Abbasi'nin 1955 yılında Tahran'da basımını gerçekleştirdiği nüshanın Farsça metnini, Arapça tercüme ile birlikte esas alarak, kitabı başarılı bir şekilde *Sorani lehçesine* tercüme etti. Hejar'ın tercümesinin ilk baskısı Irak'ın Necef kentinde 1972 yılında çıktı. İkinci baskısı ise 1980'de Tahran'da yayınlandı.

1998- *Kurmanci* Lehçesinde, Latin harfleri ile başka bir tercüme de İsveç'te yaşayan Kürt yazar Ziya Avcı tarafından yayınlandı.[3]

---

3 - Ziya AVCI, Mîr Şeref XANÊ BEDLÎSÎ,14 Şubat Ji aliyê Kovarabir ve Di nav de, BÎR Hejmar 8; bkz.,Enver Sultani, "The Sharafnama of Bidilisi, s. 3-4.

3- EKLERİ

Şerefname'nin tamamlandığı tarihlerde, Kürtler ve bölgede yaşayan diğer milletler, kitabı, bölge tarihi üzerine yazılmış önemli bir kaynak olarak gördüler. Güneyin Yezd kentinden, İran'ın kuzeyi Erdebil'e; Doğunun Salmas şehrinden Kuzey Kürdistan'ın Argil şehrine kadar, her yerde bir çok nüshası elle çoğaltıldı.

Bazı Kürt yöneticileri Şerefname'yi, kendi kabile tarihleri için güvenilir bir tarihi kaynak olarak gördüler. Asırların geçmesiyle Emirler kâtiplerinden kendi tarihlerinin yazımının devamı için, Şerefhan'ın 1597'de bıraktığı yerden yazmayı sürdürmelerini istemişlerdir.

Bu ekler genellikle bir yöneticinin yanında bulunan Şerefname'ye yapılırdı. Bu eklere Arapça "Zeyl" adı verilir. Bildiğim kadarıyla günümüze ulaşan en az 11 ek vardır. Bu eklerin her biri Kürdistan'ın değişik yerlerinde, değişik zamanlarda yazılmıştır. İkisi Türkçe, bir tanesi Kürtçe, diğerleri de Farsça yazılmıştır.

- Şerefname'nin el yazma nüshası Rusya'nın St. Petersburg kentinde Asya Akademik Müzesinde korunmaktadır. (576a). Bu nüshaya yapılan ek'in konusu Erdelanilerin tarihidir. İçeriğiyle ilgili açık bilgi yoksa da güvenilir kaynak olarak görülüyor. V. V. Zernof, 1862 yılında yayınladığı tercümesinin önsözünde bu konuya değiniyor.
- Kuzey Kürdistan'da Ağil yöneticilerinin tarihinin devamı niteliğindeki Şerefname'nin eki, Ağil yöneticilerinden Mustafa Bey'in kâtibi, aynı zamanda Şerefname'yi Türkçe'ye de tercüme eden Şem'i tarafından yapılmıştır. Şem'i çalışmasını Bitlisi'nin çalışmasını tamamlamasının üzerinden, tam olarak 87 yıl geçtikten sonra, 1684 yılında tamamlamıştır. Tercüme esnasında Şem'i, Ağil'in günlük siyasi olayları ile ilgili bir çok bilgi eklemiştir. (Ff. 59a-60b, Bölüm 1, Kısım 2, Kitap 3). Bu tercümenin eşsiz bir nüshası, ekiyle birlikte British Library'de (İngiltere Milli Kütüphanesi) bulunmaktadır. (Ms. Add. 18547) Bu nüshadaki ek Ağil'in 1597-1684 yılları arasındaki 87 yıllık tarihini içermektedir. Bu satırların yazarı bu nüshayı, Başka ilim adamları ile birlikte Farsça'ya ve Kürtçe'nin Sorani lehçesine tercüme etti. Metin ve tercüme birlikte zamanı gelince yayınlanacaktır.
- Palu yöneticilerinin tarihinin devamı olan ek ise aynı mütercim tarafından yapılmış ve Şerefname'nin aynı nüshasına eklenmiştir. (BL. MS. Add. 18547, Bölüm 2, Kısım 2, Kitap, 3).
- Mele Mahmud Bayezidi, kendi yaptığı Kürtçe tercümeye, 1859'da yaptığı eki kitabın içine yaymıştır. Tercüme esnasında bir çok bilgi eklemiştir. Onun yaptığı ekin genişliğini anlamak için, Şerefname'yi Farsça orijinal metniyle karşılaştırmak gerekir. Bu da henüz yapılmamıştır. (bkz. M. Bayezidi, The Olden Histories of Kurdistan, Moscow, 1986,-Kürdistan'ın Eski Tarihi-).
- Erdelanilerin tarihinin devamı olan ek, 1810'da Emanullah Han'ın kâtibi M. İbrahim Erdelani tarafından yazılmıştır. Bu ek Sir John Malcolm için sipariş edilmiş ve onun sahip olduğu Şerefname'nin nüshasına eklenmiştir. (ff. 34a-40a). Bu ek Erdelanilerin 1597-1810 yılları arasındaki 213 yıllık tarihini ve Emanullah Han'ın dönemini kapsar. (RAS, and MS. CLIIX). Bu metni Kürtçe'ye tercüme ettim ve bu tercüme Danimarka'da bir Kürtçe dergide, 1993'te yayınlandı. (Darwaza, I, Copenhagen, pp. 36-53). Şimdi ise orijinal metni Farsça ile birlikte Kürtçe tercümesini eşim N. Borna ile beraber hazırladık ve gelecek ay İsveç'te Newroz yayıncılık tarafından yayınlanacaktır.
- 1842'de M. Mahmut Banei tarafından yazılan Mukrianların tarihi (İran Kürdistan'ı) Şerefname'nin bir nüshasına eklendi. Bu nüshanın nerde olduğu bilinmiyor. Bu ek ile ilgili güvenilir kaynağımız değerli Kürt alimi M. Huzni Mukriani'nin bir çalışmasıdır.

O Farsça orijinal metni, Kürtçe tercümeyle birlikte, kendi yazdığı "Ruparek la Diroki Mokrian" (Mukrian tarihi ile ilgili bir sayfa) adlı kitabın içinde, 1947'de Bağdat'ta yayınlamıştır. Şerefname'de Mukrianların tarihi, Bölüm 3, Kısım, 2, Kitap, 3'te yer almaktadır.

» Mukri kabilesinden Abdullah Han'ın hayatı, Şerefname'nin tamamlanmasından 245 sene sonra, 1842 yılında Mirza İsmail Şeva-Zuri tarafından yazılmıştır. Orijinal Farsça nüsha ile birlikte Kürtçe tercümesi H. Huzni Mukriani tarafından yayınlanmıştır. (1947).

» İran Kürdistanı'ndaki Gelbaği kabilesinin yöneticilerinin kısa bir tarihi olan ek, Zeki el-Kurdi tarafından yazılmış ve kendi yayınladığı Şerefname'nin Farsça metnine eklenmiştir. Bu ek Zernof'un Kahire'deki ikinci basımına da eklenmiştir. (1958).

» Şerefname'nin basımı yapılmış en detaylı ek, Cemil Rojbeyani tarafından yazılmıştır. O 1953 yılında Bağdat'ta Şerefname'yi ilk kez Arapça'ya tercüme ederken bazı eklemelerde de bulunmuştur. Metnin bir çok bölümü de bu tercümede yer almaktadır.

» Arapça tercümeye yapılmış ayrıntılı başka bir ek de Kürt bilgin Muhammed Ali Avni tarafından yapılmıştır. Kendi tercümesinin içinde metnin bir çok kısmı da yer almaktadır. (Kahire, 1958).

» Hejar Mukriani, Sorani lehçesine yaptığı kendi tercümesinin bir çok bölümüne ekler yapmıştır. (Necef, 1972). Hejar, Rojbeyani ve Avni tarafından yazılan Arapça ekleri de tercüme etmiş ve kendi hazırladığı tercümeye eklemiştir.[4]

C- KONUSU

Bu eserin ana konusu Kürt toplulukları ve bu toplulukların durumlarının açıklanması hakkındadır.[5]

1. Birinci Safha:

» Birinci Bölüm: Diyarbakır ve Cezire Hükümdarları Konusundadır.

» İkinci Bölüm: "Hasanveyh" Adıyla Tanınmış Olan Dinaver ve Şehrezor Hükümdarları Konusundadır.

» Üçüncü Bölüm: "Lor-i Büzürk" Diye Ün Yapan Fadlavi Hükümdarları Konusundadır.

» Dördüncü Bölüm: Küçük Lor Vilayeti Konusundadır.

» Beşinci Bölüm: Al-ı Eyub Adıyla Ün Yapan Mısır ve Şam Sultanlarının Anıları Konusundadır.

2. İkinci Safha

» Birinci Bölüm: Erdelan Hükümdarları Hakkındadır.

» İkinci Bölüm: Şenbu Lakabıyla Ün Yapmış Olan Hakkâri Hükümdarları Hakkındadır.

» Üçüncü Bölüm: Bahaddinan Adıyla Tanınmış Olan İmadiyye Hükümdarları Konusundadır.

4 - Bkz., Enver Sultani, "The Sharafnama of Bidilisi, s. 3-4.

5 - Bkz., Mîr Şeref XANÊ BEDLÎSÎ, Şerefname, s.118 vd.

- Dördüncü Bölüm: Üç Dala Ayrılan Cezire Beyleri Hakkındadır.
  - Birinci Dal: Aziziye Adıyla Ün Yapmış Cezire Hükümdarları Hakkındadır.
  - İkinci Dal: Gürgil Beyleri Hakkındadır.
  - Üçüncü Dal: Fınık Beyleri Konusundadır.
- Beşinci Bölüm: Melikan Diye Ün Yapmış Olan Hasankeyf Hükümdarları Hakkındadır.

3. Üçüncü Safha:

Kürdistan'ın Diğer Beyleri ve Hükümdarlarının Anıları Hakkındadır.

Birinci Grup:

- Birinci Bölüm: Çemişkezek Hükümdarları Hakkındadır.
  - Birinci Dal: Mıcıngert Beyleri Hakkındadır.
  - İkinci Dal: Pertek Hükümdarları Hakkındadır.
  - Üçüncü Dal: Seqeman (sakaman) Hükümdarları Konusundadır.
- İkinci Bölüm: Mırdasi Hükümdarları Hakkındadır.
  - Birinci Dal: Buldukani Lakabıyla Anılan Eğil Hükümdarları hakkındadır.
  - İkinci Dal: Palu Hükümdarları Hakkındadır.
  - Üçüncü Dal: Çermuk Beyleri Hakkındadır.
- Üçüncü Bölüm: Son Zamanlarda Hazzo Hükümdarları Diye Tanınan Sason Hükümdarları Hakkındadır.
- Dördüncü Bölüm: Xizan (hizan) Hükümdarları Hakkındadır.
  - Birinci Dal: Hizan Hükümdarları ve Bu Adla Adlandırılmalarının Nedeni Hakkındadır.
  - İkinci Dal: Müks Beyleri Hakındadır.
  - Üçüncü Dal: İsbayert Hükümdarları Hakkındadır.
- Beşinci Bölüm: Kilis Hükümdarları Hakkındadır.
- Altıncı Bölüm: Şervan (Şirvan) Beyleri Hakkındadır.
  - Birinci Dal: Kurne Beyleri Hakkındadır.
  - İkinci Dal: Erun Beyleri Hakkındadır.
- Yedinci Bölüm: Zirkan Beyleri Hakkındadır.
  - Birinci Dal: Derzini Beyleri Hakkındadır.
  - İkinci Dal: Gıdıkan Beyleri Hakkındadır.
  - Üçüncü dal: Atak Beyleri Hakkındadır.
  - Dördüncü Dal: Tercil Beyleri Haklkındadır.
- Sekizinci Bölüm: Süwedi (sıldi) Beyleri Hakkındadır.

- Dokuzuncu Bölüm: Sılemani(Süleymani) Beyleri Hakkındadır.
  - Birinci Dal: qulp(kulp) ve Batman Beyleri Hakkındadır.
  - İkinci Dal: Meyyafarikin Beyleri Hakkındadır.

İkinci Grup:

- Birinci Bölüm: Sohran Hükümdarları
- İkinci Bölüm: Baban Beyleri Hakkındadır.
- Üçüncü Bölüm: Mekri Hükümdarları Hakkındadır.
- Dördüncü Bölüm: Bıradost Hükümdarları Hakkındadır
  - Birinci Dal: Somay Beyleri Hakkındadır
  - İkinci Dal: Terkever ve Davut Kalesi Beyleri Hakkındadır.
- Beşinci Bölüm: Mahmudiyen Beyleri Hakkındadır.
- Altıncı Bölüm: Dımbılı Beyleri Hakkındadır.
- Yedinci Bölüm. Zerza Beyleri Hakkındadır.
- Sekizinci Bölüm: İstuni Beyleri Hakkındadır.
- Dokuzuncu Bölüm: Tasni Beyleri Hakkındadır.
- Onuncu Bölüm: Kelhur Hükümdarları Hakkındadır.
  - Birinci Dal: Pılıngan Hükümdarları Hakkındadır.
  - İkinci Dal: Derteng Beyleri Hakkındadır.
  - Üçüncü Dal: Mahideşt Beyleri Hakkındadır.
- Onbirinci Bölüm: Bane Beyleri Hakkındadır.
- Onikinci Bölüm: Gelbaği Beyleri Hakkındadır.

Üçüncü Grup:

  - Birinci Dal: Siyah Mansur Beyleri Hakkındadır.
  - İkinci Dal: Çengi Beyleri Hakkındadır.
  - Üçüncü Dal: Zengine Beyleri Hakkındadır.
  - Dördüncü Dal: Pazuki Beyleri Hakkındadır.

4. Dördüncü safha:

Yazarın Babaları ve Ataları olan Betlis (Bitlis) Beylerinin ve Hükümdarlarının Anıları Hakkındadır.

- **Giriş:** Bedlis (Bitlis) şehri, bu şehrin kimin tarafından kurulduğu konusundadır. Birinci Kısım: Rozkan Aşireti konusundadır.
- **İkinci Kısım:** Bedlis Hükümdarları ve Onların Soyları ve Bedlis'e nasıl ve Ne Zaman Geldikleri Konusundadır.

» **Üçüncü Kısım:** Bedlis Hükümdarlarının Çeşitli Çağ ve Zamanlarda Büyük Sultan ve Krallardan Gördükleri Saygı Belirtileri, İtibar ve Değer Çeşitleri Konusundadır.

» **Dördüncü Kısım:** Bedlis Hükümdarlarının Hükümetlerinin Betlis'te Sona Ermesine Yolaçan Neden ve Etkenler Konusundadır.[6]

SONUÇ

Şerefhan Bitlisi tarafından yazılan ve Kürdistan tarihini anlatan ilk tarihi eser olan Şerefname; "Eğri Fatihi" olarak anılan Sultan III. Mehmed'e ithaf edilmiştir. Eser Kürt beylikleri tarihini, onların soy kütüklerini, Bitlis Beyleri ve vuku bulan olaylarını dört safhada anlatmaktadır.

Giriş bölümü: Kürt toplulukları ve durumları hakkında bilgiler verir. Birinci Safha: Geçmişte bağımsız hükümdar ve sultan olarak adına hutbe okutulan Mervani ve Eyyubi emirleri ileŞehrizor, Büyük Lor ve Küçük Lor hanedanlarını anlatır. İkinci Safha: Saltanat ve bağımsızlık iddiasında bulunmamakla birlikte bazen kendi adlarına hutbe okutmuş ve para bastırmış olan Erdelan, Hakkâri, Behdinan (İmadiye) ve Bohtan (Cizre) hükümdarlarını anlatır.ÜçüncüSafha: Çemişkezek, Eğil-, Çermik, Hizan, Müks (Bahçesaray), Palo Kilis, Şirvan, Atah (Lice),Tercil (Hazro), Swêdi, Slemani, Mahmudiyan (Hoşab), ve diğer yerlerdeki ikincil hükümdar sülaleleri hakkında bilgiler verir. Dördüncü Safha: kendi ataları olan Bitlis hükümdarları hakkında bilgiler aktarır.

Şerefhan eserine başlamadan önce Kürt toplumunun nasıl türediği hakkında öne sürülmüş çeşitli rivayetler üzerinde durmaktadır. Ona göre; Kürtler, beyinlerinin alınıp Dahhak (Bivrasb)'ın iki omuzu üzerinde meydana gelen kansere benzer bir çıbana sürülmesi için öldürülmekten, boğazlanmaktan, başları kesilmekten kaçarak dağlara ve engin yerlere dağılan insanların soyundan geldiğini belirtir. Yine başka bir rivayete göre; Kürtlerin bu adla adlandırılmalarının tek nedeni, aşırı cesaretleri ve savaşçılıklarıdır. Başka bir rivayete göre ise de; Kürtler Allah'ın, üzerinden perdeyi kaldırdığı cin topluluğudur. Ona göre bazı tarihçilerde cinlerin, Havva'nın kızlarıyla evlendiklerini, onlardan da Kürtlerin doğduğunu öne sürdüklerini belirtir.

Yazara göre Kürtlerin memleketinin sınırları, Okyanus'tan ayrılan Hürmüz Denizi (Basra Körfezi) kıyısından başlar; bir doğru çizgi üzerinde oradan Malatya ve Maraş illerinin nihayetine kadar uzanır. Böylece bu çizginin Kuzey tarafı Fars, Acem Irak'ı (Güneybatı İran'daki Huzistan eyaleti), Azerbaycan, Küçük Ermenistan ve Büyük Ermenistan'ı teşkil eder. Güneyine ise Arap Irak'ı, Musul ve Diyarbekir illerinin düştüğünü belirtir.

Şerefhan, Kürt topluluk ve aşiretleri dil, gelenek ve sosyal durumlar yönünden dört büyük kısma ayrıldığını belirtir. Birinci kısım; Kurmanç, İkinci Kısım; Lor, Üçüncü Kısım; Kelhur, Dördüncü Kısım; Goran olarak belirtir. Ayrıca yazar Kürtlerin inançlarına değinerek çoğunluğunun Sünni Müslüman ve imam Şafii mezhebine bağlı olduklarını fakat Kürtler arasında Şeyh Adiyy Bin Müsafir'e inanan Yezidi Kürtlerinin olduğunun da bilgisini aktarıyor.

Yazara göre Kürdistan'ın tanınmış hükümdarları mensup bulundukları aşiretlerinin adıyla adlandırılırlar; Hakkâri, Sohrani, Babani, Erdelani gibi… Kale ve şehirlere sahip olan hükümdarlar ise o kale ve şehrin adıyla tanınırlar; Hısnıkeyfa hükümdarları, Bedlis hükümdarları, Cezire hükümdarları, Hazzo Hükümdarları, Eğil hükümdarları gibi… Eser genel olarak Kürdistan tarihinde ön yapmış Kürt beylikleri ve hükümdarları, onların soy kütükleri, siyasi faaliyetleri ve sosyo kültürel durumları hakkında bilgiler vermektedir.

6 - Bkz., Mîr Şeref XANÊ BEDLÎSÎ, Şerefname, s.110-232.

SON DÖNEM HAKKÂRİ SÛFÎLERİNDEN ŞEYH SELİM EFENDİ

Sheikh Selim Efendi of the Recent Hakkari Sufis

Doç. Dr. Ferzende İDİZ
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Tasavvuf Anabilim Dalı
f.idiz65mail.com

ÖZET

Şeyh Selim Efendi, 1892 yılında Hakkâri'de doğmuş ve 1955 yılında yine aynı yerde vefât etmiş son dönemin önemli sûfî âlimlerindendir. Küçük yaştan itibaren ilim tahsiline başlamış olan Şeyh Selim Efendi, Bu amaçla birçok yere gitmiştir. Nihayet ilim tahsili için Musûl'un Duhok kazasına bağlı Bamernî Köyü'nde bulunan Şeyh Tâhâ'nın tekke ve medresesine gitmiştir. Burada 13 yıl boyunca Şeyh Tâhâ'nın gözetiminde Molla Necmuddin adındaki müderristen ders görerek medreseden icâzetnâme almıştır. İlim tahsilinden sonra Şeyh Tâhâ'nın yanında seyr-u sülûkunu da tamamlayarak Nakşibendiyye Tarikatı hırkası giymiştir.

Hakkâri'ye döndükten sonra irşâd görevine başlayan Şeyh Selim Efendi'yi dönemin baskıları pek rahat bırakmamış ve istemediği halde CHP'den milletvekili yapılmış, ardından da Demokrat Parti'den milletvekili olmuştur.

İki evliliğinden beş çocuğu olmuş olan Şeyh Selim Efendi, 1955 yılında Hakkâri'de vefat etmiştir. Kabri Hakkari Asri Mezarlığındadır.

Anahtar Kelimeler: Hakkari, Zap, Şeyh Selim, Bahâuddîn Tâhâ, Bamerni.

ABSTRACT

Sheikh Selim Efendi who was born in Hakkari in 1892 and died in the same city in 1955is among the important Sufis of the recent term. Having started his enlightenment (science) education at early ages, Sheikh Selim Efendi visited so many places therefore. And finally he arrived in the lodge and madrassa of Sheikh Tâhâlocated in Bamerni Village of Mosul Duhok district and had taken lessons from the mudarris (professor) named MollaNecmuddinunder the supervision of Sheikh Tâhâfor 13 years and obtained a diploma. Upon completion of education he also completed his spiritual journey (seyr-u sülûk) and obtained a diploma from Nakşibendiyye Sect.

Following his return to Hakkari, he began to act of showing the true path and was elected as Parliamentarian from CHP (Republican People's Party) due to pressure although he did not favour but then elected from Democrats Party.

Having five children from his two marriages, Sheikh Selim Efendi deceased in 1955 in Hakkari. His tomb is at HakkariAsri Cemetery.

Keywords: Hakkari, Zap, Sheikh Selim, BahâuddînTâhâ, Bamerni

Giriş

Osmanlı irfân geleneğinin yetiştirdiği son dönem âriflerinden birisi de Şeyh Selim Efendi (öl. 1955)'dir. 1892 ile 1955 yılları arasında yaşamış olan Şeyh Selim Efendi, Osmanlı medrese tedrisatından geçip, yine Osmanlı tekkelerinde seyr-u sülûkunu tamamlamış âlim ve ârif bir kimsedir.

Yaşadığı dönem, Osmanlının yıkılışı ile Cumhuriyetin kuruluş yıllarıdır. Birinci dünya savaşının ağır şartlarına ve Cumhuriyetin kuruluşunda tekke ve medreselerin kapatılmasıyla yaşanan travmalara rağmen Şeyh Selim Efendi, zâhirî ve bâtinî eğitimini tamamlayıp, icâzet alabilmiştir.[1]

Bu tebliğde, tüm zorluklara rağmen ilim ve irfân geleneğini en üst seviyede yaşamaya çalışmış olan Hakkâri'nin mümtaz şahsiyetlerinden Şeyh Selim Efendi ele alınacaktır. Ancak son dönemlerde yaşamış birçok şahsiyet gibi, Şeyh Selim Efendi hakkında da kaynaklarda yeterli

1 - Bak. Şeyh Muhammed Bahâuddîn el-Hâlîdî, *İcâzetnâme*, 1340 /1921, vr. 1b-2b. (Bu icâzetnâme, Şeyh Muhammed Bahâuddîn el-Hâlîdî, tarafından 1340 /1921 tarihinde Şeyh Selim Efendiye verilmiştir).

bilgi mevcut değildir. Hayatıyla ilgili en detaylı ve güvenilir bilgi, Şeyh Selim'in büyük oğlu aynı zamanda milletvekilliği, avukatlık ve savcılık gibi görevlerde bulunmuş olan Übeydullah Mümtaz Seven tarafından dönemin Hakkâri İl Kültür Müdürüne gönderilen babasıyla ilgili mektuptur.[2] Ayrıca kitaplığı arasında bulunan tarîkat icâzetnamesi, tarikatı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan önemli belgelerden olmuştur.[3] Yine kitaplığı arasında bulduğumuz farklı dillerde yazılmış olan mektuplar istifâde ettiğimiz diğer kaynaklar olmuştur.

1. HAYATI

1.1. Çocukluğu ve Tahsili

Şeyh Selim Efendi, 1892 yılında Hakkâri'nin Kavaklı (Marunos) Köyü'nde doğmuştur. Babasının ismi, Abdullah Efendi, annesinin ismi ise Emine Hanımdır.[4]

Çocuk yaşta ilim tahsiline başlamış olan Şeyh Selim Efendi, ilk tahsilini Hakkâri'de dönemin tanınmış âlimlerinden Şeyh Abdulaziz Hânî'den almıştır. Ardından ilim tahsili için Van'ın Başkale ilçesine, bilahare Vestan (Gevaş) ilçesine gitmiştir. Vestan'da Bediüzzaman Said Nursî Medresesi'nde eğitim görmekteyken patlak veren Birinci Dünya Savaşı, Şeyh Selim'i de etkilemiştir. Şeyh Selim'in oğlu Ubeydullah Seven'in anlattıklarına göre, düşman'a karşı cihâda giden Bediuzzaman, henüz genç yaşta bulunan Şeyh Selim'e Musûl, Şam ve Bağdat'ta bulunan üç âlim ismi vererek tahsilini sürdürmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Bu tavsiyeye uymuş olan Şeyh Selim Efendi, Musûl'a gidip, Şeyh Muhammed Selim ve Şeyh Bahâuddîn Tâhâ Nakşibend (öl.?) gibi âlimlerden ders almıştır.[5]

Birinci Dünya Savaşı burada da Şeyh Selim'i rahat bırakmamış, savaş Irak ve Musûl'a sıçrayınca, Şeyh Selim de Şeyhi ve hocası Şeyh Tâhâ ile beraber Mûsul'un Duhok kazasına bağlı Bamernî Köyü'ndeki tekkesine gitmiştir. Burada 13 yıl boyunca Şeyh Tâhâ'nın gözetiminde Molla Necmuddin adındaki müderristen ders görerek Medreseden icâzetnâme almıştır.[6]

Şeyh Selim Efendi, böylece zâhirî ilimleri tahsil ettikten sonra tasavvufa yönelmiş ve Şeyh Bahâuddîn Tâhâ Nakşibend'in yanında seyru sülûka başlayarak dokuz ay gibi kısa bir sürede ondan da tarîkat icâzeti almıştır. Zâhirî ve bâtinî ilimlerden icâzet aldıktan sonra Hakkâri'ye dönmüş olan Şeyh Selim Efendi, Dağgöl Mahallesi'ndeki tekkesinde irşâd faaliyetlerine başlamıştır.[7]

Şeyh Selim Efendi Hakkâri'ye döndükten sonra dönemin Hakkâri valisi Bekir Lütfî Bey'in ısrarı ile Hudut Nesâih Heyeti Üyeliği görevine getirildiği Übeydullah Seven tarafından ifâde edilmiştir. Bekir Lütfi Bey Hakkâri'de 1925-1926 yılları arasında görev yaptığına göre[8] Şeyh Selim Efendi'nin ilim tahsilinden sonra Hakkâriye dönüşü 1925-1926 yıllarına denk gelmiştir.

Şeyh Selim Efendi aldığı eğitim sonucu, ana dili olan Kürtçenin dışında, Osmanlıca, Arapça ve Farsça dillerini ileri derecede konuşup yazabilmekteydi. 2012 yılında Hakkari'nin Dağgöl Mahallesi'nin Şeref Ağa Camiinde bulunan kitaplarını incelerken kitaplar arasında

---

2 - Bak. Ubeydullah Mümtaz Seven*, Emin Özatak'a yazdığı 21 Temmuz 1997 tarihli mektub,* s. 2 (Bu Mektubu Şeyh Selim'in büyük oğlu Ubeydullah Mümtaz Seven, Zamanın Hakkâri İl Kültür Müdürü Emin Özatak Bey'in mektubuna cevaben yazmıştır).

3 - Bak. Şeyh Bahâuddîn, icâzetnâme.

4 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 2.

5 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 2.

6 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 2.

7 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 3.

8 - Bak. https://haberdoli.com/2007/05/24/cumhuriyet-donemi-hakkari-valileri-hakkari (erişim, 12.10.2017).

bir takım mektupları da tespit etmiştik. Bu mektuplardan birisi kendisi tarafından yazılmış, diğerleri ise kendisine gönderilmiştir. Söz konusu mektupların bir kısmı Arapça, bir kısmı Farsça diğerleri de Osmanlıca olarak yazılmıştır. Buradan da Şeyh Selim Efendi'nin söz konusu dillere hâkim olduğu ayrıca anlaşılmaktadır.[9]

Şeyh Selim Efendi tarafından yazılmış herhangi bir esere rastlayamadık. Kitaplığında da kendi te'lifi olan herhangi bir esere rastlamadık. Ancak oğlu Übeydullah, Molla Câmî'nin *Nefahatü'l-üns* adlı kitabına babası tarafından bir şerh yapıldığını, bu şerhle birlikte yine babası tarafından yazılmış olan başka bir eserin, 1960 ihtilali sırasında evlerinde yapılan arama sonrasında kaybolduğunu özellikle belirtmektedir.[10]Bu bilgilere göre Şeyh Muhammed Selim'in biri şerh en az iki eser yazdığı söylenebilir.

Mütevazi ve misafirperver olduğu ifâde edilen Şeyh Selim Efendi, Dağgöl Mahallesi'nde bulunan tekkesinde sohbetler yaparak müritlerini yetiştirmiştir. Halk üzerinde büyük etkisi olduğu anlaşılan Şeyh Selim Efendi, yol vb. hizmetlerin yapımında da öncülük etmiş, kan davaları ve diğer anlaşmazlıklarda arabulucu olarak müdahil olmuştur. Mesela oğlu Übeydullah Seven'in belirttiğine göre Zap Suyu'nun tahribatına kış boyunca maruz kalmış olan yol ve köprüler, her yıl bahar mevsiminde Şeyh Selim'in öncülüğü ve teşvikiyle hep beraber onarılıp kullanıma hazır hale getirilirdi.[11]

Yine Şeyh Selim Efendi'nin, toplumsal anlaşmazlıklarda etkili olduğu ve halkın kendisine müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Mesela Muhammed Molla İsâ isimli bir zât tarafından 14.09.1954 yılında Şeyh Selim Efendi'ye hitaben yazılan Arapça bir mektubta, kısaca Irak'ta evli olan Rûkiye binti Tillî adında bir kadının kocasına küserek Hakkâri'nin Uremâr nahiyesine bağlı Şuke/Şevke köyünde bulunan kardeşi Fake b. Tilî'nin evine sığındığı, kadını tekrar evine döndürmek için araya kadının amcasını, nahiye müdürünü, kaymakamı soktukları halde kadının gönderilmediği yazılmaktadır. Devamında bunu ancak Şeyh Selim Efendi'nin çözebileceği ifâde edilerek, valiyi devreye sokmak suretiyle taraflar arasında ciddi bir kavga başlamadan olayın haledilmesi şeyhten istirham edilmektedir.[12]Bu da toplumsal anlaşmazlıkları çözmedeki rolünü göstermektedir.

Yaz aylarında Şeyh Selim Efendi birçok Hakkârili gibi ailesiyle birlikte Berçelân'ın Kırkbulak Yaylası'na giderdi. Yaylada bulunduğu müddetçe birçok misafir ağırlardı. Cuma namazını eda etmek için ise Perşembe günü akşamları beraberindekilerle birlikte Hakkâri merkeze gelir, namazı eda ettikten sonra tekrar yaylaya dönerdi.[13]

1.2. Evliliği ve Çocukları

Şeyh Selim Efendi'nin oğlu Übeydullah Seven'in yazdıklarından, Şeyh Selim Efendi'nin iki evlilik yaptığı anlaşılmıştır. Yalnız bu evlilikler bir arada değil, ilk eşi vefat ettikten sonra ikinci bir evlilik şeklinde olmuştur. İlk eşinin ismi, Rabia Hanımdır. Bu eşi 1938 yılında vefât etmiştir. İkinci eşinin ismi ise Fatma Hanım'dır. Fatma hanımla, ilk eşi vefât ettikten bir yıl sonra, yani 1939 yılında evlenmiştir.[14]

İlk eşi olan Rabia Hanımdan Ubeydullah Mümtaz ve Abdurrahmân isminde iki oğlu; Hayat (Abasigil), Zeyneb (Kaya) ve Zümrüt (Nakşibendî) adlarında üç kızı olmak üzere beş

9 - Bak. Muhyiddin Barakdar, *Osmanlıca mektub* (22 Şubat 1926); Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 3. Şeyh Selim Efendi'nin kitaplığında altısı Arapça, üçü Farsça, dördü de Osmanlıca olmak üzere toplam on üç mektup tespit edilmiştir. Bunlardan Osmanlıca olarak yazılan biri mektup şeyh Selim Efendi tarafından yazılmış, diğerleri ise farklı tarihlerde kendisine gönderilmiştir.

10 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 3.

11 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 4.

12 - Muhammed Molla İsa en-Nakşibendî, *Mektub*, 1954, s. 1 (16 Muharrem 1274/14. Eylül 1954 tarihinde Muhammed Molla İsa en-Nakşibendî adlı şahıs tarafından Irak'tan Türkiye'de bulunan Şeyh Selim Efendi'ye yazılmıştır. Aslı elimizde mevcûttur).

13 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 5.

14 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 2.

çocuğu olmuştur.[15]Bu bilgileri mektubunda veren Übeydullah Seven, ikinci eşinden çocuğu olup olmadığından bahsetmemektedir.

Şeyh Selim Efendi'nin ilk çocuğu Übeydullah Mümtaz Seven, 1923 yılında Hakkâri'de doğmuş, 17 Kasım 1997 yılında vefât etmiştir. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mezunu olan Übeydullah Seven, bir müddet avukatlık yaptıktan sonra siyesete atılmış ve Hakkâri'den 10 ve 11. Dönem milletvekili olarak seçilmiştir. Yapmış olduğu evlilikten iki oğlu (Işık Mümtaz Seven, Naci Seven) dünyaya gelmiştir.[16]

Şeyh Selim Efendi'nin İkinci oğlu Abdurrahman Seven hala hayatta olup Van'da ikâmet etmektedir. Kendisiyle bir iki defa görüşme talebinde bulunduk ancak rahatsızlığı sebebiyle bu görüşme gerçekleşmemiş, telefon konuşmasıyla sınırlı kalmıştır.

1.3. Yaptığı Görevler

Hayatını ilim ve irşâda adamış olan Şeyh Selim Efendi, bir takım resmi görevler de üstlenmiştir.

1.3.1. Hudut Nesâih Heyeti Üyeliği

Şeyh Selim Efendi, seyru sülûkunu tamamlayıp Hakkâri'ye döndükten sonra irşâd faaliyetlerine başlamıştır. Ancak birden fazla dil bilen, aynı zamanda bölge halkı üzerinde oldukça etkili olan Şeyh Selim Efendi, dönemin Hakkâri valisi Bekir Lütfi Bey'in ısrarı ile Hudut Nesâih Heyeti Üyeliğine getirilmiştir.[17]

Bekir Lütfi Bey Cumhuriyet'in ilk valilerinden olup kayıtlara göre 1925-1926 yılları arasında Hakkâri'de valilik yapmıştır.[18]Buradan hareketle Şeyh Selim Efendi bir yıl kadar görev yaptığısöylenebilir.[19]

1.3.2. Vâizlik Görevi

Şeyh Selim Efendi Hakkâri'ye dönüp Dağgöl Mahallesi'ndeki tekkesinde irşâdla meşgul iken, kendisine il müftülüğü teklifinde bulunulmuş, ancak o bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine valinin ısrarı üzerine vâiz olarak atanmış ve bir müddet bu görevi ifâ etmiştir.[20]

1.3.3. Millet Vekilliği Görevi

Şeyh Selim Efendi'nin yaşadığı dönen Osmanlı'nın yıkılıp, yerine Cumhuriyetin kurulduğu zorlu yıllardır. Öyle ki, Osmanlı'nın bir eyâleti olarak tahsile gittiği Irak'tan, 1925/1926 yıllarında başka bir devlet olarak ayrılmıştır.

Şeyh Selim Efendi, irşâd görevini yürütmek için geldiği Hakkâri artık eski Hakkâri değildir. Halkı aynı olmakla beraber, rejim değişmiş ve bu yeni rejimin din ve dindara bakışı oldukça farklıdır. 1925 veya 26 yıllarında Hakkâri'ye dönen ve 1955 yılında vefât edinceye kadar süren hayatı, aynı zamanda din ve dindarlar açısından en zorlu yıllarıdır. Bu yıllar arasında yaşanmış önemli bazı olaylar şöyle özetlemek mümkündür: *"Halifeliğin kaldırılması"*

15 - Seven, *1997 tarihli mektub*, s. 2.

16 - http://www.biyografya.com/biyografi/17477 (erişim, 11.10.2017).

17 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 3.

18 - https://haberdoli.com/2007/05/24/cumhuriyet-donemi-hakkari-valileri-hakkari (erişim, 12.10.2017).

19 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 3.

20 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 4.

(1924), Tevhid-i Tedrisat ya da eğitimin birleştirilmesi, merkezileştirilmesi ve karma hale getirilmesi (1924), 1924 yılında kurulan İlahiyat Fakültesi'nin kapatılması (1933), din derslerinin okul müfredatından çıkarılması (1927), Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kabulü (1928), Anayasadan "Devletin dini İslâm'dır" maddesinin kaldırılması (1928), Arapça ve Farsçanın müfredattan çıkarılması (1929), ilahiyatçı ve imam-hatiplerin eğitimine, yeterli öğrenci olmadığı için son verilmesi (1933), Laiklik ilkesinin Anayasaya dahil edilmesi (1937) vb. Bunların yanı sıra ezanın Arapça yerine Türkçe okunmaya başlanması, türbelerde duâ okumanın yasaklanması, tarikatların kapatılması…"[21]

Tek partili dönemin din ve dindara karşı baskıcı ve sert tutumu 1950 yıllarına kadar devam etmiştir. Söz konusu bu yıllar, aynı zamanda Şeyh Selim'in hayatta olduğu ve tüm zorluklara rağmen irşâd görevini yürütmeye çalıştığı yıllardır. Şeyh Selim, bu zorlu dönemin baş mimarı ve tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nden (dönemin zorluklarını göz önünde bulundurarak) oğlu Übeydullah'ın ifâdesiyle biraz da mecbur bırakılarak istemediği halde 1946 seçimlerinde milletvekili olmuştur.[22] Bu göreve dönemin 1. Umum müfettişi Avni Doğan Bey tarafından ikna edildiği yine oğlu Übeydullah Seven'in notlarında kayıtlıdır. 1950 yılında yenilenen seçimlerde tekrar Hakkari'den milletvekili seçilerek 9. Dönem Meclisine girmiştir. Ancak aynı yıl CHP'den istifa ederek o dönem iktidara gelmiş olan DP'ye geçmiştir.[23]1954 yılında da oğlu Übeydullah'ın deyimiyle: *"Zorla içine atıldığı siyaseti bırakarak kendisini tamamen mürîd ve yetiştirdiği talebelerine hasrederek Hakkâri ve civarına ilim-irfân yaymaya devam etmiştir."*[24]

Aslında bir gönül ve mana adamı olan Şeyh Selim Efendi, dönemin zorlu şartlarında mecbur bırakıldığı bu görevden hoşnut olmamış, her fırsatta hastalığını sebep gösterip, rapor almak suretiyle Hakkari'de asıl uğraşı olan irşâd görevine dönmüştür. Babasını anlatan Übeydullah Seven, babasında kalb ve saturre rahatsızlığı olduğu için her yıl Kasım ayından itibaren izin alarak Hakkâri'ye dönüp irşâdla ilgilendiğini yazmaktadır ki, kitapları arasında bulduğumuz ve TBMM'den alınmış 29.12.1949 tarihli iki aylık izin belgesi de bunu doğrular mahiyettedir.[25]Ayrıca izinli olduğu dönemlerde maaşı Van Milletvekili İbrahim Arvas tarafından alınarak kendisine ulaştırılmış, o da bu parayı fakir fukaraya dağıtmıştır.[26]

1.4. Kerâmetleri

Osmanlının son bakiyeleri olan medrese ve tekkelerde okuyup icâzet alarak irşâd görevine başlamış olan Şeyh Selim Efendi, halk tarafından kerâmet sahibi velî bir şahsiyet olarak bilinmiştir. Halk arasında dolaşan ve oğlu tarafından tasdik edilen bir kaç Kerâmetini de burada aktarmak yerinde olacaktır.

Şeyh Selim Efendi'nin sürekli yanında bulunan ve hizmetini gören mürîdi Sûfî İbrahim Müezzinoğlu şu kerâmetini aktarmıştır: Bir yaz mevsimi aileler yaylada iken Şeyh Efendi ile

21 - Kemâl İnal, "Türkiye'de Geçmişten Günümüze Din Politikaları ve Eğitime Etkileri", *Dem Dergi,* Yıl 1, Sayı: 2 (http://www.dem.org.tr/dem_dergi/2/dem2mak2.pdf erişim, 12.10.2017).

22 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 6.

23 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 4.

24 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 6.

25 - Bak. TBMM, Genel Kâtip kanunlar Müdürlüğü, 29.12,1949 tarih ve 6115/4144 sayılı izin belgesi (Aslı bizde mevcuttur); Seven, 1997 tarihli mektub, s. 4.

26 - Seven, *1997 tarihli mektub*, s. 4. İbrahim Arvas: 1884 yılında Van'ın Başkale ilçesinde doğdu. Hamidiye Alayları'nda görevli Şeyh Hamid Paşa'nın, en küçük oğludur. Sultan Abdülhamid Han'ın özel bursuyla yatılı olarak Galatasaray Sultanisi'nde okudu. Birinci Dönem Hakkari milletvekili seçildi. Meclise katılmadan istifa etti. İstifasının sebebi, Şemdinli'yi karıştıran İngilizlerin oyununu bozmaktı. Bu amaçla, Şemdinli Kaymakamlığına başladı. Şemdinli'de devlet otoritesini yeniden kurdu. Sonra 3. ve 4.dönemlerde Hakkari, 2,5,6 ve 7. dönemlerde Van milletvekilliği yaptı. Seyyit Abdülhakim Arvasi'nin damadıdır. Mezarı, Ankara'da Bağlum kabristanındadır. Bak. http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=4121 (erişim, 12.10.2017).

kendisi Hakkâri'deki tekkede kalmışlar. Bu arada yemekleri Sûfî İbrahim yapıyormuş. Sûfî İbrahim bir gün akşam yemeğini hazırlamış şeyhi ziyarete gelen misafirlerle beraber yiyip bitirmişler. Bu arada kapı çalınmış ve uzak yerlerden başka misafirler gelmiş. Sûfu İbrahim yemeğin bittiğinden emin olduğu için Şeyh'in kulağına eğilerek, *"Efendim yemek bitti ama ekmek peynir getirebilirim"* demiş. Bunun üzerine Şeyh Efendi, sen mutfağa bakmadan niye böyle diyorsun? Git mutfağa bak ve misafirlerimize yemek getir, diyerek çıkışmış. Yemek olmadığından emin olan Sûfî İbrahim üzgün bir halde mutfağa gitmiş ve bir de bakmış ki, tencere yemek dolu. Bunun üzerine yemeği getirip misafirlere yedirmiş ve misafirleri yolcu ettikten sonra Sûfî İbrahim, bunun Şeyh'e sormuş. Şeyh Selim Efendi Sûfî İbrahim'in sırtını sıvazlayarak *"Cenâb-ı Allah her kuluna bir rızık nasip etmiştir. Aç gelen misafirlerimiz de nasipleri olan yemeği yemek için çok uzak bir yoldan evimize gelmişlerdir"* diye cevap vermiştir.[27]

Hakkârili Abdullah Ertuş adındaki bir zât, bir gün Hakkâri'nin Çukurca İlçesinde Şeyh Selim için bir katıra pirinç yükleyip yola çıkmış. Şeyhin Çukurca'da bulunan bir müridi o zamanlar yasak olan ve ceza gerektiren bir torba kaçak çayı Şeyh Selim'in tekkesinde mürîd ve misafirlere ikrâm edilmek üzere Abdullah Ertuş'a teslim etmiş, o da pirinç yükünün içine saklamış. Hakkâri'ye doğru gelirken yolda kontrol yapmakta olan jandarmalara rast gelen Abdullah çok endişelenmiş. Yükünün pirinç olduğunu, pirinçten başka bir şey taşımadığını ısrarla söylemesine rağmen jandarma tüm yükü kontrol etmeden kendisine geçit vermeyeceklerini söylemişler. Yükleri kontrol eden jandarma çay torbasına kontrol için bıçağını batırınca, torbadan çay yerine pirinç akmaya başlamış. Korku içindeki Abdullah Ertuş bunu görünce hayretler içerisinde yoluna devam etmiş ve Tekke'nin önüne gelinceye kadar da hiçbir yerde durmamış. Tekke'nin önüne geldiğinde şüphelenen Abdullah, acaba ben telaşla çay torbasını almayı unuttum mu? diye yükünü tekrar kontrol etmiş ve bakmış ki, jandarmanın deldiği torba pirinç değil, kaçak çay dolu. Derin bir nefes alıp durumu Şeyh Selim Efendi'ye anlattığında şu cevabı almış: *"Oğlum, misafirlerimize gönlünden kopup bu çayı hediye gönderen mürîdimiz de, yolda bu torbayı arayan jandarma evladımız da vazifelerini yapmışlardır."*[28]

1.5. Vefâtı

Yer yüzünün belki de en çetin imtihanlarından birini sabırla geçiren Şeyh Selim Efendi, 1954 yılında milletvekilliğini bırakıp nispeten düzelmiş olan Türkiye şartlarında kendisini asıl işi olan ilim ve irşâd çalışmalarına vermeyi düşünmüş, ancak rahatsızlığı buna el vermeyip yatağa düşmüştür. Bu rahatsızlığı sonunda 1955 yılının Eylül ayında 63 yaşında Hakkâri'de vefât etmiştir. Kabri Hakkari Asri mezarlığında bulunmaktadır. Üzerine türbe yapılmış olan mezarı hala ziyaret edilmektedir.[29]

2. TARÎKATI

Yukarıda da belirtildiği gibi Şeyh Selim Efendi, zâhirî ilim tahsili için Mûsul'a, ardından da savaş şartlarından dolayı hocalarıyla birlikte Mûsul'un Duhok kazasına bağlı Bamernî Köyü bulunan Şeyh Tâhâ'nın tekkesine gitmiştir. Burada 13 yıl boyunca Şeyh Tâhâ'nın gözetiminde Molla Necmuddin adındaki müderristen ders görmüştür.[30] Yani aslında Şeyh Selim Efendi, zâhirî ililerini de dönemin önde gelen şeyhlerinden Şeyh Tâhâ'nın gözetiminde almıştır. Ardından da Şeyh Tâhâ'ya intisâb ederek ondan Nekşi-Hâlîdî icâzetnâmesi almıştır.

Şeyh Selim'in tarîkat silsilesine geçmeden önce, şeyhi hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

27 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 5.

28 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 6.

29 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 6.

30 - Seven, *1997 tarihli mektub,* s. 2.

2.1. Tarîkat Şeyhi (mürşîdi)

Şeyh Selim Efendi'nin tarîkat şeyhi ifâde edildiği gibi Şeyh Bahâuddîn Tâhâ Nakşibend'dir. Halîdî şeyhi olan Şeyh Bahâuddîn'in tam ismi, Muhammed Bahâuddin Tâhâ b. Abdurrahmân b. Muhammed b. Ömer b. İbrâhîm b. İmâduddîn el-Mâî en-Nakşibendî el-İmâdî'dir. Mâî nisbesini, İmâdiyye bölgesinde bulunan Yukarı Pervarî (Berwârî)'ye bağlı bir köy olan Mâî'den almıştır.[31]

Küçük yaştan itibaren ilimle uğraşmaya başlamış olan Şeyh Bahâuddîn, ilk tahsilini babası Abdurrahmân'ın yanında almıştır. Daha sonra kendisini yetiştirmek maksadıyla birçok yeri dolaşıp ilim öğrenmiştir. İlmini tamamlayıp Molla Abdullah Ömerî'den icâzet aldıktan sonra Mâî Medresesi'nde müderrislik yapmış ve bir çok talebe yetiştirmiştir. Memleketi Pervarî'de kâdılık görevinde de bulunmuştur.[32]

Ancak zâhirî ilimlerle yetinmeyip, Şeyh Muhammed Bamernî'ye intisab etmiş ve kendisinden Nakşibendiyye Tarîkatı icâzeti almıştır. Böylece bölgede irşâd görevini de yürütmüştür.[33]

Âlim, şâir ve mürşîd bir şahsiyet olan Şeyh Bahauddîn Nakşibend'in, bazı kaynaklarda 1337/1918'de vefât ettiği belirtilmişse de[34] bu tarihin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Zira Şeyh Selim'e verdiği icâzetnâme, 1340 /1921 tarihlidir.[35] Bu da Şeyh Bahâuddîn Tâhâ'nın, söz konusu tarihten sonra vefât ettiğini göstermektedir. Arapça, Farsça ve Kürtçe şiirler yazmış olan Şeyh Bahâuddîn, aynı zamanda kitaplar da te'lif etmiştir. Söz konusu kitaplarından birisi de elimizde Arapça yazması bulunan *Minhâcu makâsidi'l-ebrâr ve mi'râcu mevâridü'l-ahyâr* adlı eseridir.[36] Bilebildiğimiz kadarıyla matbu hali bulunmayan bu eserin tek nüshası, Hakkâri'nin son dönem şeyhlerinden Şeyh Selim Seven Efendi'nin kitaplığında bulunmaktadır. Bu kitaplık da çocuklarından izin alınarak tarafımızdan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Merkez Kütüphanesine nakledilerek bağışlanmıştır. Tasavvufla ilgili bu eserinden başka akâid konularını içeren *Kalâidü'l-ferâid fi'l-akâid* ile konusunu bilmediğimiz *Minhâcü'l-vüsûl*[37] adlı başka eserleri de mevcuttur.[38]

2.2. Tarîkat Silsilesi

Şeyh Selim Efendi'nin kitapları arasında bulup aslını torunu Nâcî Seven Bey'e teslim ettiğimiz Tarîkat icâzetnâmesinde yer alan tarîkat silsilesi şöyledir.

1. Hz. Muhammed (s.a.v.) (öl.10/632)
2. Hz. Ebubekir (r.a.) (öl.(13/634)
3. Salmân-ı Fârisî (öl.36/656)
4. Kâsım b. Muhammed b. Ebubekir Sıddik (ö.107/725)

---

31 - Bak. Bak. Şeyh Bahâuddîn Tâhâ, *Minhâcu makâsidi'l-ebrâr ve mi'râcu mevâridü'l-ahyâr, Van Yüzüncü Yıl Merkez Ktp., Şeyh Selim Efendi Kitaplığı,* vr. 1b; Hamdî Abdulmecîd es-Selefî-Tahsîn İbrâhîm ed-Doski, *İkdü'l-cumân fî Terâcimi'-ulemâ ve'l-udebâ ve'l-mensûbîne ilâ müdinni ve kurâ Kürdistân,* Mektebetü'l-esâle ve't-Türâs, 1439/2008, c. 3, s. 1170; Tâhir Molla Abdullah, *Hayâtü'l-emcâd mine'l-ulemâi'il-ekrâd,* Dâru ibn Hazm, 1436/2015, c. 2, s. 5.

32 - es-Selefî- ed-Doski, *İkdü'l-cumân*, c. 3, s. 1170; Molla Abdullah, *Hayâtü'l-emcâd,* c. 2, s. 5.

33 - es-Selefî- ed-Doski, *İkdü'l-cumân,* c. 3, s. 1170; Molla Abdullah, *Hayâtü'l-emcâd,* c. 2, s. 5.

34 - es-Selefî ed-Doski, *İkdü'l-cumân*, c. 3, s. 1170; Molla Abdullah, *Hayâtü'l-emcâd,* c. 2, s. 5.

35 - Bahâuddîn el-Hâlîdî, *İcâzetnâme*, 1340 /1921, vr. 1b-2b.

36 - Bak. Şeyh Bahâuddîn Tâhâ, *Minhâcu makâsidi'l-ebrâr ve mi'râcu mevâridü'l-ahyâr, Van Yüzüncü Yıl Merkez Ktp., Şeyh Selim Efendi Kitaplığı (Bir kopyası bizde de mevcuttur).* Müellif, mukaddimede kitabın altı maksâd (bölüm) ve bir hatimeden ibâret olduğunu belirtmiştir. Buna göre te'lif şu bölümlerden oluşmaktadır: Birinci maksad, akâid hakkındadır. İkinci maksad, Sülûk ehline gerekli şeyler hakkındadır. Üçüncü maksad, On makâm ve onun müdâvimleri hakkındadır. Dördüncü maksad, Nakşibendiyye âdâbı hakkındadır. Beşinci maksad, Kadiriyye Tarîkatı hakkındadır. Altıncı maksad, Çeştiyye Tarîkatı hakkındadır.

37 - Molla Abdullah, *Hayâtü'l-emcâd* , c. II, s. 5.

38 - Molla Abdullah, *Hayâtü'l-emcâd,* c. 2, s. 5.

5. Cafer-i Sâdık (öl.148/765)
6. Ebû Yezîd el-Bistâmî (öl.234/849)
7. Ebu'l-Hasan Harakânî (öl.425/1033)
8. Ebû Alî Fârmedî (öl.477/1084)
9. Yusûf Hemedânî (öl.535/1140)
10. Abdulhalik Gücdevânî (öl.575/1179 veya 617/1220)
11. Arif Rivegerî (öl.606/ 1209)
12. Mahmûd Encir Feğnevî (öl.685/1286)
13. Alî Râmîtanî (öl.721/1321)
14. Muhammed Baba Semmâsî (öl.736/1336)
15. Emir Külâl (öl.772/1370)
16. Muhammed Bahâuddîn Nakşibend (öl.791/1389)
17. Alâuddîn Attar (öl. 802/1400)
18. Yakûb Çerhî (öl.851/1447)
19. Ubeydullah Ahrâr (öl.895/1490)
20. Muhammed Zâhid (öl.936/1529)
21. Derviş Muhammed (öl.970/1562)
22. Hacekî Emkinegî (öl.1008/1600)
23. Muhammed Bakibillah (öl. 1012/1603)
24. Ahmed Sirhindî (İmâm Rabbânî) (öl. 1034/1624)
25. Muhammed Masûm (Urvetü'l-vuska) (öl.1079/1668)
26. Seyfuddîn
27. Nûr Muhammed Bedvânî (öl. 1135/1722)
28. Şemsuddîn Habîbullah Mazhar (öl. 1195/1781)
29. Abdullah el-Hindî ed-Dihlevî (öl 1240/1824)
30. Hâlid el-Osmânî el-Bağdâdî (öl.1242/1827)
31. Şeyh Tâhir İmâdî (öl.1334/1915)
32. Şeyh Muhammed Nuriddîn
33. Muhammed Bahâuddîn el- Hâlidî en-Nakşibendî (?)
34. Şeyh Selim Efendi (Seven) (öl.1955)[39]

Sonuç

Şeyh Selim Efendi, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yaşamış önemli sûfîlerdendir. Birinci Dünya Savaşı şartlarında eğitimini Osmanlı tekke ve medrese usûlüyle tamamlamış olan Şeyh Selim Efendi, irşâd görevini de yine Cumhuriyetin din ve dindara karşı katı davrandığı ilk dönemlerinde yürütmeye çalışmıştır. Yani Şeyh Selim Efendi tekkelerin yasaklandığı, bir dönemde şeyhlik yapmak; şapkanın yasaklandığı aynı

39 - Bak. Şeyh Bahâuddîn, *İcâzetnâme*, vr. 1b-2b.

dönemde sarık takmak ya da takmamak gibi zorlu bir dönemi yaşamıştır. Buna rağmen, faaliyetlerini kırmadan, dökmeden yürütebilmiştir.

İlim tahsili için Van'ın Başkale, Gevaş gibi birçok yerine giden Şeyh Selim Efendi asıl eğitimini gittiği Mûsul'da Şeyh Bahâuddîn Tâhâ'nın gözetiminde Molla Necmuddin adındaki müderristen ders görerek tamamlamıştır. Tarîkat şeyhi ise Şeyh Bahâuddîn Tâhâ Hâlidî'dir.

Şeyh Selim Efendi Osmanlı eğitim sisteminde yetişmiş, Arapça, Farsça, Osmanlıca ve Kürtçe dillerinde yazıp okuyabilen bir zattır. Bu durum kitapları arasında çıkan mektuplardan anlaşılmaktadır.

Kitapları arasında bulduğumuz mektuplardan ve oğlunun anlattıklarından, Şeyh Selim Efendi'nin, sosyal dayanışmayı sağladığı, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları giderdiği, yol, köprü gibi, ortak kullanım alanlarının yapılmasında öncülük yaptığı ve Hakkâri halkı tarafından sevilip sayıldığı anlaşılmaktadır. O, sözü dinlenen saygın bir kimsedir.

Kerâmet sahibi evliyâ bir şahsiyet olduğuna inanılan Şeyh Selim hakkında anlatılan kerâmetler mevcuttur. Kerâmet sahibi olduğuna inanılan Şeyh Selim Efendi, vefatından sonra da ziyaret edilmektedir.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yaşamış böyle bir şahsiyeti dönemin tek partisi, oğlunun deyimiyle zorla siyasete bulaştırmışsa da o, genellikle rahatsızlığını öne sürerek, Hakkâri'de kalıp asıl işi olan irşâd ve halka hizmetle uğraşmaya çalışmıştır. Kendisine gönderilen maaşını da bu hizmetlerde kullanıp fakir fukaraya dağıtmıştır.

Şeyh Selim Efendi, Adalet Partisi'nin kurulmasıyla nispeten rahatlamış olan Türkiye şartlarında milletvekilliğinden istifa ederek kendisini tamamen irşâd faaliyetlerine vermek istemişse de ömrü buna vefâ etmemiş ve 1955 yılında 63 yaşındayken Hakkâri'de vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Barakdar, Muhyiddin, *Osmanlıca mektub* (22 Şubat 1926).

el-Hâlîdî, Şeyh Muhammed Bahâuddîn, *İcâzetnâme*, 1340/1921.

http://www.biyografya.com/biyografi/17477 (erişim, 11.10.2017).

https://haberdoli.com/2007/05/24/cumhuriyet-donemi-hakkari-valileri-hakkari (erişim, 12.10.2017).

http://www.biyografi.net/kisiayrinti.asp?kisiid=4121 (erişim, 12.10.2017).

https://haberdoli.com/2007/05/24/cumhuriyet-donemi-hakkari-valileri-hakkari (erişim, 12.10.2017).

İnal, Kemâl, "Türkiye'de Geçmişten Günümüze Din Politikaları ve Eğitime Etkileri", *Dem Dergi,* Yıl 1, Sayı: 2 (http://www.dem.org.tr/dem_dergi/2/dem2mak2.pdf , erişim, 12.10.2017)

Molla Abdullah, Tâhir, *Hayâtü'l-emcâd mine'l-ulemâi'il-ekrâd*, Dâru ibn Hazm, 1436/2015.

en-Nakşibendî, Muhammed Molla İsa, *Mektub*, 1954.

es-Selefî , Hamdî Abdulmecîd-ed-Doski, Tahsîn İbrâhîm, *İkdü'l-cumân fî Terâcimi'-ulemâ ve'l-udebâ ve'l-mensûbîne ilâ müdinni ve kurâ Kürdistân,* Mektebetü'l-esâle ve't-Türâs, 1439/2008.

Seven, Ubeydullah Mümtaz, *Emin Özatak'a yazdığı 21 Temmuz 1997 tarihli mektub.*

TBMM, Genel Kâtip kanunlar Müdürlüğü, 29.12,1949 tarih ve 6115/4144 sayılı izin belgesi.

Tâhâ, Şeyh Bahâuddîn, *Minhâcu makâsidi'l-ebrâr ve mi'râcu mevâridü'l-ahyâr, Van Yüzüncü Yıl Merkez Ktp., Şeyh Selim Efendi Kitaplığı.*

AHMED-I HANÎ’NİN TASAVVUFİ EĞİTİM ANLAYIŞI

Ahmed-i Hanî’s Sense of Sufic Education

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut DÜNDAR
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
mahmutlardan@hotmail.com

Özet

Ahmed-ı Hanî'nin mensubu olduğu Hanî aşreti, Hakkâri'nin Çukurca ilçesinde kurulan ve yerleştikleri Han Köyü'ne mensup bu adı almıştır. Ancak daha sonra Ahmed-ı Hanî'nin dedesi Abdurrahman Hanî, buradan ayrılıp Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesine yerleşmiş ve Ahmed-ı Hanî de burada doğmuş ise de Hanî'ye olan aidiyetlerini kaybetmemişlerdir. Dolayısıyla Hakkâri'nin âlimlerinden olan Ahmed-ı Hanî, gezdiği birçok yerin medreselerinde aldığı eğitimle zahiri ve batini ilimlerde ciddi bir ilmi seviyeye ulaşmıştır. Ulaştığı bu ilmi seviye ile toplumun zahiri ve manevi terbiyesi ile uğraşmıştır. Hanî'nin sahip olduğu tsavvufi boyutuyla halkı aydınlatması ve eğitmesi onun halka dönük aydınlatıcı ve eğitici boyutlarından önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.

Biz bu çalışmamızda Ahmed-ı Hanî'nin kısaca hayatından bahsettikten sonra onun tasavvufi kişiliğinden, tasavvufi eğitim anlayışından ve bu anlamda halka dönük eğitim faaliyetlerinden söz edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Ahmed-ı Hanî, Han, Tasavvuf, eğitim, Tasavvufi eğitim

Abstract

Hani Tribe, of which Ahmed-i Hani isa member, has been named after the village of Han, which was established and settled in the province of Çukurca of Hakkâri. However, Abdurrahman Hanî, the grandfather of Ahmed-iHanî, left this place laterand settled in Doğubayazit district of Ağrı and although Ahmad-i Hani was born here, he did not lose his loyalty to Hanî.Therefore, Ahmed-iHanî, one of the scholars of Hakkâri, has reached a serious level in science of wisdom and knowledge with the education he has received in the madrasahs of many places he visited.With this level of knowledge, he has attained, he has dealt with the wisdom and spiritual education of the society.Hani enlightened and educated people with his Sufic approach and this constitutes an important aspect of his public-facing enlightening and educational dimensions.

In this study, after we talk about Ahmed-iHanî's life briefly, we'll discuss his Sufic personality,sense of Suficeducation and his community-oriented educational activities.

Keywords: Ahmad-iHanî, Han, Sufism, Education, Sufic Education

Giriş

Ahmed-ı Hanî, bulunduğu dönemde zahiri ve manevi ilimlerde ön salmış mutasavvıf âlimlerden biridir. Bu anlamda sahip olduğu yüksek ilmi düzeyi ile başta bulunduğu bölge olan Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu olmak üzere Kuzey Irak gibi civar ülkeleri de etkilemiştir. Bu anlamda halkı etkileyen ve halkın eğitimine katkı sunan Ahmed-ı Hanî'yı bu yönüyle tanımak önem arz etmektedir. Daha önceden Ahmed-ı Hanî ile ilgili yazılanlarda genel anlamda Ahmed-ı Hanî'nin hayatı ve dağınık bir şekilde çeşitli sosyal, edebi, kültürel ve ilmi faaliyetleri yer almaktadır. Benim "Ahmed-ı Hanî'nin İlmi Kişiliği" adıyla yazdığım makalede ise genel anlamda Ahmed-ı Hanî'nin ilmi kişiliği ele alınmıştır. Ancak Ahmed-ı Hanî'nin çok önem verdiği züht hayatı ve nefis terbiyesi anlamında olan "Ahmed-ı Hanî'nin Tasavvufi Eğitim Anlayışı" ile ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu da bu zatın bu özelliği ile yaptığı faaliyetlerinin derli toplu bir şekilde ele alınmasının önemini ortaya koymaktadır.

Yaptığımız bu çalışmada Ahmed-ı Hanî'nin kendi eserlerinden, kendisi ve eserleri ile ilgili yazılan eserlerden istifade edilmekte ve edinilen bilgilerden yola çıkarak konumuzun içeriğine ulaşılmaktadır.

Ahmed-ı Hanî'nın Hayatı

Aldığı eğitim ile yüksek bir ilmi dereceye ulaşan ve bu anlamda toplumu aydınlatan büyük İslam âlimi ve mutasavvıf olan Ahmed-ı Hanî'nin doğum yeri ile ilgili farklı görüşler mevcuttur.[1] Bazılarına göre Ahmed-ı Hanî, Hakkâri'nin Çukurca ilçesine bağlı olan Han Köyü'nde doğmuştur.[2] Kimilerine göre ise Şırnak'ın Cizre ilçesinde doğmuştur.[3] Ancak genel kanaata göre Ahmed-ı Hanî, 16.Yüzyılda Hakkâri'nin Han Köyü'nden göç eden, bir süre Van dolaylarında kalan, sonunda Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesine yerleşen Han aşiretine mensup bir ailenin çocuğu olarak 1651 yılında bu ilçede doğmuştur.[4] Yaşamının ve ilmi faaliyetlerinin büyük bir kısmını sürdürdüğü bu ilçede 1707 yılında vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.[5]

İlmi bir geleneğe sahip aileden gelen Ahmed-ı Hanî'nin babası, medrese âlimi olan Molla İlyas'tır ve annesi ise, Gülnigar'dır. İlk eğitimini babasından alan Hanî, babasının vefatından sonra yine medrese âlimi olan ağabeyi Molla Kasım'ın yanında eğitimine devam etmiştir. İlk eğitimini babasından ve ağabeyinden alan Hanî, öğrenim hayatını Doğubayazıt'ta bulunan Muradiye Gulgûn Medresesi'nde devam etmiştir. Eğitim ve ilime düşkün olan Ahmed-ı Hanî, meşhur bildiği ve ilmlerinden istifade edebileceğini düşündüğü âlim ve müderris kimselerden istifade etmek üzere Ahlat, Bitlis, Urfa, Bağdat ve Mısır gibi yerlerde bulunan medreselere gitmiş, buraların müderrislerinden istifade etmiştir.[6] Dolayısıyla Ahmed-i Hanî'nin eserleri üzerinde ciddi ve bilimsel bir inceleme yapıldığında O'nun, Mevlana, Yunus Emre, Haci Bektaş-ı Veli, Şeyh Ahmed Yesevi gibi arif ve mutasavvıf; Gazali, İbni Sina, Farabi gibi bir filozof; Nizami, Molla Cami, Hafız, Molla Ahmed-ı Cezeri gibi bir edip ve şair; İbn Haldun gibi bir sosyolog, Zernuci gibi bir pedagog-eğitimci, alim, arif bilge kişi olduğu görülecektir.

Ahmed-ı Hanî'nın Tasavvufi Kişiliği

Ahmed-ı Hanî, İlmi hayatının yanında zühd bir hayatı yaşamış ve hiç evlenmeyerek kendisini ilime adayarak âlim ve mutasavvıf bir kişilik edinmiştir[7].

Ahmed-ı Hanî, Muhyiddin-i Arabî'nin "Vahdet-i Vücût" tasavvuf felsefesinin etkisinde kalmıştır. Bu anlamda "Memı Alan" destanını mesnevi türünden "Mem û Zin" adıyla yeniden yazarken tasavvufi şahsiyet ve felsefesine bağlı bu esere tasavvufi bir özellik vermiştir. O, tasavvuf ve vahdeti vücudun gerektirdiği şekilde nefsi her türlü olumsuzluklardan temizleyerek Allah'a özgü ve Allah'ın istediği özellik ve güzelliklere bürünmeyi, Mem û Zin mesnevisinde somutlaştırmıştır. Nitekim o iyilik, doğruluk, suçsuzluk, zayıflık ve çaresizlik vasıflarını Mem ile Zin'in şahsında toplayıp somutlaştırarak anlattığı gibi, kötülük, dalkavukluk, fitnecilik ve ikiyüzlülüğü de Bekir'in şahsında somutlaştırarak anlatmıştır.[8]

İbn Arabî'nin savunduğu Vahdet-i Vücûd anlayışına göre varlığın kaynağı ve mutlak varlık Allah'tır. Bütün varlıklar O'ndan başladığı gibi yine O'na dönerler. Âlem izafi bir varlığa sahiptir. Zira bu varlık, Allah'ın ezeli ilminde olması hasebiyle var kabul edilirken Allah'ın dışında tasavvur edildiğinde ise yok kabul edilmektedir. Dolayısıyla ezeli ve kadim olan Allah evvel-

1 - İzzeddin Mustafa Resûl, *Bir Şair, Düşünür, Filozof ve Mutasavvıf Olarak Ahmed-ı Hanı ve Mem û Zin,* (çev.Kadri Yıldırım),Avesta Yayınları, İstanbul 1979,s.41.

2 - Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler,* (haz: Şevket Beysanoğlu),Sosyal Yayınları,İstanbul 1992,s.26.

3 - Celile Celil. ,*Kürt Aydınlanması,* (çev. Arif Karabağ), Avesta Yayınları, İstanbul 2000,s.130.

4 - Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması,* Çağlayan Yayınları, İstanbul 1996,s.86; Abdurrahman Kaplan, Hasan Aydın, *Ahmed-ı Hanî,*Ukam Yayınları,İstanbul 2013,I.Bölüm,s.5-6.

5 - Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş,* s.25-28.

6 - Kadri Yıldırım, Ahmed-ı Xanî Külliyatı (Arapça-Kürtçe-Arapça Sözlük)(1):*Nûbehara Biçûkan,*Avesta Yayınları,İstanbul 2008,s.17; M.Said Özervarlı,Hanî,Şeyh Ahmed Mad. , *TDV İslâm Ansiklopedisi,* İstanbul 1997,c.16,s.31.

7 - Turgut Karabey, "Ahmed-ı Hanî (1651-1707) Hayat, Eserleri ve Mem u Zin Mesnevisi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Say: 30, Erzurum 2006,s.59 (57-65)

8 - M. Emin Bozaslan, *Mem u Zin*, Gün Yayınları, İstanbul 1968,s.11.

dir, ahirdir, zahirdir, batındır. Yüce Allah(c.c.) ,âlemin yokluğumuzla batıni ve varlığımızla da zahiri olduğunu anlayabilmemiz için gayb ve şahadeti yaratmıştır. Böylece Allah(c.c.), kendi nefsini rıza ve gazap ile vasıflandırırken, âlemi de havf ve rica sahibi olarak yaratmıştır.[9]

İbn Arabî ve diğer mutasavvıflar Vahdet-i Vücûd'u savunurlarken özellikle şu ayetlere dayanmışlardır:

" O (Allah) evveldir, ahirdir, zahirdir, batındır."[10]

" Allah(c.c.) yer ile göğün nurudur. " [11]

" Yeri, göğü ve ikisi arasındakileri ancak hak ile yarattık."[12]

" Size rahim içinde şekil veren O'dur. "[13] Böylece Tasavvuf tarihinde âlimlerce tespit edilen problemlere çözüm noktasında "Vahdet-i Vücûd" anlayışı hicri üçüncü yüzyıldan itibaren ortaya konulmuş ve başta Zennûn-ı Mısrî, Beyazid-i Bestamî ve Cüneyd-i Bağdadî gibi büyük mutasavvıfların katkılarıyla "Vahdet-i Vücûd" anlayışı bir öğreti haline gelmiştir.[14]

Ahmed-ı Hanî'nın Tasavvufi Eğitim Anlayışı

Ahmed-ı Hanî, çok önemli bir şair, âlim ve mutasavvıf olarak halk tarafından şeyh lakabıyla tanınmasına rağmen klasik bir tarikat anlayışına sahip olmamış ve arkasında böyle bir anlayışı da bırakmamıştır. Zira o tasavvufi bir anlayışla halkı eğitmeye çalışırken bu anlayışını şu dizelerde dile getirmiştir:

Şêyxû sofîtîû keramet ilmû xwendin hem amel
Xelwete hucre terîqe te şeriat bê xelel

Şeyhlik, sofilik ve keramet ilim okumak ve onunla amel etmektir.
Kuşkusuz halvet yerin okuduğun hücren, tarikatın ise şeriattır.

Belirtilen dizeler ile Ahmed-ı Hanî'nin tasavvufi meşrebinin ilim sahibi olmak ve edindiği bu ilim ile amel etmek suretiyle Allah'ın kanunu çerçevesinde nefsi terbiye ederek emir ve yasaklarına uygun masivadan ilgiyi kesip Allah'ı bulabilmek olduğu anlaşılmaktadır[15].

Ahmed-ı Hanî, fıkhi mezhep olarak Şafii, itikadi mezhep olarak da Sünni-Eşari iken, tasavvuf tarikatı olarak Nakşibendî tarikatına mensup olduğu yazdığı eserlerinden anlaşılmaktadır[16].

Ahmed-ı Hanî, İran, Mezopotamya, Ahlat, Bitlis, Bağdat, Şam, Halep ve Mısır medreselerinde gördüğü eğitim ile fıkıh, tefsir, hadis gibi diğer İslami ilimlerin yanında İslam tasavvufu ve felsefesi ile Yunan felsefesi ve İşrakilik Ekolü'nün görüşlerini, astronomi, şiir ve sanat tekniğini öğrenmiştir. Dolayısıyla çok yönlü bir ilmi birikimiyle donanmış İslami tasavvuf ve felsefi eğitim anlayışına sahip olmuştur[17].

Özellikle Ahmed-ı Hanî, Mem û Zin eserinde hem hakiki ve hem de mecazi aşka, mecazi aşktan hakiki aşka geçişine değindikten sonra her iki aşkın da Allah'a dayandığını belirtmiştir. Dolayısıyla vahdet-ı vücûd çerçevesinde aynı zamanda "Fenafillah" bir eğitim anlayışıyla hareket etmektedir. Zira ona göre önce Allah (c.c.) sevilir, geride kalan ise Allah sevgisine

9 - Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s.99.

10 - Hadid, 57/3.

11 - Nur, 24/35.

12 - Hicr, 15/85.

13 - Al-i İmran, 3/36.

14 - Altıntaş, Tasavvuf Tarihi,s.7-9.

15 - Tahsin İbrahim Doski, *Cevherü'l-Maâni Şerhu Divanı Ahmedi'l-Hanî,* Sürpriz Yayınları, Dohuk 2005,s.26.

16 - Abdurrahman Kaplan, Hasan Aydın,s.17-18.

17 - H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Hanî,* Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2005, s. 22.

dayalı Allah için sevilir. Aşkın Allah'ı gösteren bir ayna olduğunu, O'nun yoluna düşenlerin kaybolmaması ve yolunu rahat bulması için aşkın güneş gibi her yeri aydınlattığını belirten Hanî'ye göre aşk kimya cinsinden güzel ve kıymetli bir cevherdir. Böylece ona göre insanı Allah'a ulaştıran en kısa yol manevi bir arınma olan İlahi aşktır[18].

Ahmed-ı Hanî'nin Halka Dönük Tasavvufi Eğitim Faaliyetleri

Ahmed-ı Hanî, özellikle Kur'an'da "rüşd, hidayet, nur, ziya, ilim, hikmet ve fıkıh" diye adlandırılan ve selef-i salihinin ahiret yolunda kılavuz olarak kullandıkları ilme[19] sahip çıkmış ve gereğini yerine getirmiştir. Nitekim Manevi ve ilmi şahsiyetine istinaden halk tarafından veli kabul edilen Hanî, ulûhiyet ve varlık konuları başta olmak üzere ahlaki, sosyal ve kültürel meselelerdeki görüş ve düşüncelerini eserlerinde dile getirerek halkı eğittiği gibi, kelami konularda da Sünni ve genellikle Eşari görüşlerine bağlı kalarak kainatın yaratılışı ile insanlara sorumluluk yüklenmesindeki sırlar üzerinde durmuş ve halkın manevi terbiyesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla Hanî, hem tabiatta ve hem de insanın duygu ve davranışlarında görülen zıtlıkların hem eşyayı tanımaya ve hem de varlık ile insandaki ahenk ve birliğin temin edilebileceğini düşünmeye yaradığını, varlık ve olaylardaki zıtlıkların meydana getirdiği nizam ve ahengi de Allah'ın kudret ve nizamiyle açıklanabileceğini düşünmüştür. Bu şekilde halkı aydınlatan Hanî, her zaman olayların görünen tarafının gerçekle uyuşmayabileceğini düşünüş ve görünürde şer olanın hayır, hayır olanın şer olabileceği yaklaşımıyla halkın manevi eğitimini temin ettiği gibi, moral motivasyonunu da sağlamaya çalışmıştır[20].

Ahmed-i Hanî, hayatında etkilendiği Mevlana ve Camî gibi mutasavvıflardan edindiği anlayışla herhangi bir maddi menfaati gözetmeden sahip olduğu zahiri ve manevi ilimlerle halkı eğitmiştir. Bu bağlamda sadece Allah'ı düşünerek ve İlahi aşka bürünerek günahlardan sakınabilmenin ve güzel meziyetleri kazanabilmenin yollarını halka öğretmiştir[21]. Nitekim tasavvufi düşüncesinin yanında yaşadığı dönemin çeşitli sıkıntılarını dile getirmiş ve halkın sahipsizliğinden ve ilgisiz kaldığından yakınarak halkın sosyal dayanışması ile bilgilenmesi ile uğraşmıştır. Özellikle yaşadığı dönemde insanların ilim ve hikmet yerine maddi menfaatlere değer vermelerinden yakınmıştır[22].

Ahmed-i Hanî, sahip olduğu dini ilimlerle ve özellikle mensubu olduğu fıkhî Şafi mezhebinin fıkhi, itikadî Eş'ari mezhebinin akidesi ve tasavvufî Nakşibendî tarikat anlayışı ile halkı eğitmiş ve halkın gönül dünyasında yer edinmiştir[23]. Böylece Ahmed-i Hanî, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve civar ülkelerde maneviyat dünyasının piri olarak kabul edildiğinden onun yaşamında kendi terbiyesinden istifade eden insanlar, vefatından sonra da onun eserlerinden istifade etmişlerdir. Nitekim onun eserleri, özellikle belirtilen ülkelerin medreselerinde, üç yüz yıldan beri ders kitapları olarak okutulmaktadır. Ayrıca büyük bir mutasavvıf olarak tasavvuf ve irfan konusunda ileri düzeyde yazdığı şiirlerle bölgedeki Nakşibendiyye ve Kadiriyye gibi bazı tasavvuf tarikatlarını etkilemiş[24] ve bu tarikatlara ve dolayısıyla tarikatların mensuplarına züht ve takva ile Allah'a ulaşmanın, günahtan arınmanın ve faziletleri edinmenin yollarını öğretmiştir[25]. Böylece onun eserlerinden istifade edildiği gibi, yöre halkı onun manevi şahsiyetinden de istifade etmek üzere Doğubayazıt'ta

18 - Hatip Erdoğmuş, Molla Mehmet Demirtaş ve Ahmed-ı Hanî'de Aşk", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi,* Yıl:1,C. 1,S.1,Bingöl 2015,s.149-152.

19 - Gazzali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed*, İhyau Ulumi'd-Din ,*(trc. Ali Arslan), Arslan Yayınları, İstanbul 1993, c.1,s.50.

20 - Ahmed-ı Hanî, *Mem u Zin,* Halep 1947, s.12,60-61.

21 - Özervarlı, *TDVİA*, C.16,S.31.

22 - Ahmed-i Hani,s.6.

23 - Kaplan,s.17-18.

24 - Kadri Yıldırım, *Ahmed-i Hanî'nin Fikir Dünyası,* Akyad Yayınları, 2011,s.21-24.

25 - Altıntaş, s.6.

İshak Paşa Sarayı'nın yanında bulunan türbesini ziyaret etmeye devam etmektedir[26]. Nitekim Üstad Bediüz'z-Zaman Said-i Nursi de gençliğinde Hanî'nin kabrini ziyaret ederek ondan feyz aldığı belirtilmektedir[27].

Arkasında büyük bir düşünce mirası bırakan Ahmed-i Hanî'nin bilinen en meşhur talebesi İsmail-i Beyazidi'dir. Murathan-i Beyazidi, Mella Mahmud-i Beyazidi, Şeyh Muhammed Celali, Halife Yusuf Topçu, Mella Musa Celali, Duzmeydanlı Molla Şefik Yakar gibi zatlar kendisinden etkilenen ve bıraktığı ilim mirasını takip eden ilim adamlarıdır[28].

Sonuç:

Ahmed-i Hanî, edindiği zahiri ve manevi ilimlerle kendisini yetiştirip nefis terbiyesini sağlayarak büyük âlim ve edip denilebilecek seviyeye ulaşmıştır. Sahip olduğu ilmi ve manevi şahsiyetle Şafî fıkhi ve Eş'arî itikadi mezhebin yanında tasavvufi Nakşibendî tarikatını seçmiştir. Ancak o edindiği ilim ve tercihlerle sadece kendisini ve maddi çıkarını değil, çevredekileri ve ulaşabildiği tüm insanları da düşünerek sahip olduğu ilimlerle onları eğitmiş ve onlara örnek olmuştur. Özellikle tasavvuf düsturunu ilim ve amel ile açıklayan Hanî, etkilediği çevrelerde bulunan tasavvuf tarikatlarını da etkilemiştir. Yaşadığı züht ve takva hayatı ile nefsi temizlemenin, Allah'a ulaşmanın ve faziletleri elde etmenin, masivayı terk edip sadece Allah'ı düşünmek ve Allah'a âşık olmakla mümkün olabileceğini belirtmiş ve bunu hem söz, hem yazı ve hem de uygulamalarıyla halka aktarmıştır.

Kaynakça

Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat,* İstanbul 1990.

Kadri Yıldırım, *Ahmed-i Hanî'nin Fikir Dünyası,* Akyad Yayınları, 2011.

Ahmed-ı Hanî, *Mem u Zin,* Halep 1947.

Gazzali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyau Ulumi'd-Din ,(*trc. Ali Arslan), Arslan Yayınları, İstanbul 1993.

Hatip Erdoğmuş, Molla Mehmet Demirtaş ve Ahmed-ı Hanî'de Aşk", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi,* Yıl:1,C. 1,S.1,Bingöl 2015,ss. 147-156.

H. Mem, *Üçüncü Öğretmen Hanî,* Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2005.

Abdurrahman Kaplan, Hasan Aydın, *Ahmed-ı Hanî,* Ukam Yayınları, İstanbul 2013.

Tahsin İbrahim Doski, *Cevherü'l-Maâni Şerhu Divanı Ahmedi'l-Hanî,* Sürpriz Yayınları, Dohuk 2005.

Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.

M. Emin Bozaslan, *Mem u Zin,* Gün Yayınları, İstanbul 1968.

Turgut Karabey, "Ahmed-ı Hanî (1651-1707) Hayat, Eserleri ve Mem u Zin Mesnevisi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Say: 30, Erzurum 2006,ss. 57-65.

M.Said Özervarlı, Hanî, Şeyh Ahmed Mad. , *TDV İslâm Ansiklopedisi* XVI, İstanbul 1997.

Kadri Yıldırım, A*hmed-ı Xanî Külliyatı* (Arapça-Kürtçe-Arapça Sözlük)(1): *Nûbehara Biçûkan,* Avesta Yayınları,İstanbul 2008.

Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması,* Çağlayan Yayınları, İstanbul 1996.

Celile Celil. ,*Kürt Aydınlanması,* (çev. Arif Karabağ), Avesta Yayınları, İstanbul 2000.

Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler,*(haz: Şevket Beysanoğlu),Sosyal Yayınları, İstanbul 1992.

İzzeddin Mustafa Resûl, *Bir Şair, Düşünür, Filozof ve Mutasavvıf Olarak Ahmed-ı Hanı ve Mem û Zin,* (çev. Kadri Yıldırım),Avesta Yayınları, İstanbul 1979.

26 - Özervarlı, *TDVİA*, C.16,s.31-33.

27 - Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat,* İstanbul 1990, s. 35.

28 - https://www.diyadinnet.com

ARVÂSÎZÂDE SEYYİD CEMÂLEDDİN PARLAKIŞIK (1894-1976) HAYATI VE ESERLERİ

Arvasizade Seyyid Cemalleddin Parlakışık (1894-1976) Life and Works

Prof. Dr. Ahmet Turan ARSLAN
Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
atarslan@fsm.edu.tr

Doğumu ve Nesebi:

Van vilâyetinin Başkale kazasında 1894 yılında dünyayı teşrif ettiler. Babasının adı Şemseddin, babasının babası ise Halife Mustafa Efendi olup Hakkâri'nin Yüksekova kazasının Sâkitân Köyündendir. Mustafa Efendi on iki imamdan İmam Ali Rıza b. Musâ Kâzım soyundan olup Tarikat-i aliyye-i Nakşıbendiyye büyüklerinden es-Seyyid Tâhâ-i Hakkârî'nin oğlu es-Seyyid Ubeydullah'ın halifesi idi.

Cemaleddin Efendi'nin babası Şemseddin Efendi, şâir Necip Fazıl merhumun da şeyhi bulunan meşhur Abdulhakîm-i Arvâsî'nin[1] kardeşidir. Bu sebeple hocam Cemaleddin Efendi Abdulhakîm Efendi'den bahsederken ''Merhum amcam…" diye söylerdi.

Babaları Merhum es-Seyyid Şemseddin Efendi:

''Es-seyyid Abdulhakîm Efendi'nin kardeşleri arasında, kendinden sonra tasavvufu en kuvvetli olan bu idi. Başkale'de otuz üç yaşında vefât etmiş, cenâzesinden çıkan nur ile geceleyin yol aydınlanmıştır. Efendi'den ilim tahsil etmiş, devrin büyük âlimleri sırasına girmiş ve şeyhe intisâb etmiş, Es-Seyyid Fehim'den medet isteyen çok yanık şiirleri vardır. Kabri Başkale kabristanındadır.

Ayrıca Abdulhakîm Efendi soylarıyla ilgili şu bilgiyi vermektedir:

Hülâgû Han'nın Bağdat'ı istilâları zamanında (1258) Kürd bölgelerine hicret eden ve Gavsı A'zam'ın (Abdulkâdir Geylânî Kuddise sırruh) anne cihetinden yakınlıklarıyla müşerref olup torununun en büyük halifesi, zamanın allâmesi, asrın kutbu Şeyh Kâsım Bağdâdî'ye mensub ve Arvâsî nâmıyla ma'rûf ailedeniz.

Bağdat'tan büyük bir aile ile Gavsın (Abdulkâdir Geylânî Kuddise sırruh) evlad ve torunları ve Abbasî Halifelerinin bazı hanım ve çocuklarıyla Musul'a gelmişlerdir.

Emevî melikleri zamanından kalma Cami'-i Kebir mahallesinde Seyyid Hüseyin Alevî'nin hanesinde bir buçuk sene misâfir kalmışlardır.]Ne garip bir tevâfuk ve acîb bir ittifaktır ki, bu defa da harbi umumi başlarında memleketten hicretimizde zikri geçen yere gelmiş aynı yerde ve aynı nüfus sayılı ailemle aynı müddetle misafir olarak bulunmuştum (Seyyid Cemâleddîn Efendi Kuddise sırruh da içlerinde vardır.) [

Daha sonra, nüfûsumuz yüz elli iken ancak altmış altı nüfusla, çöl ve sahrâları, Allah'ın yardımıyla aşarak Adana'ya geldik. Adana'da çeşitli hastalıklar sebebiyle defin ettiğimiz nüfûstan kalan 20 kişi ile Eskişehir'e geldik. Bunlardan bir kısmı Konya'da kaldılar. Geçim darlığından büyük sıkıntı içinde yaşadılar. Biz ise 1918 senesinin Nisan ayı ortalarında İstanbul'a geldik. Dâhiliye nezâreti (İçişleri Bakanlığı) müsteşârı olup, sonra evkâf nâzırı olan ulemadan Hayri Efendi tarafından şu anda sağlık ocağı olarak kullanılan Eyyûb Sultân Yazılı Medrese'de yerleştirildik. Dağılmış aile efrâdımı Allah'ın inayetiyle orada toplamaya muvaffak oldum. İstanbul'a bu suretle sevk-i ilâhî ile geldik. Yollarda görülen meşakkat ve sıkıntılar son buldu.

Eyyûb Sultân'da önce çarşı içindeki Yazılı Medrese'ye, sonra Gümüşsuyu Tepesi'ndeki İdris Köşkü civarındaki Murtezâ Efendi Dergâhı'na yerleşmişlerdir. Mescidin imamlığına, vâizliğine ve Kaşgârî Hanekâhı Meşîhatına ta'yîn olunmuştur.

Es-Seyyid Abdulhakîm Arvâsî (k.s), daha sonra Gümüşsuyu Tepesi'ndeki Kaşgârî Dergâhı'nın şeyhliği, imamlığı ve vâizliği ile vazifelendirildi. Bu arada 5 Ağustos 1919'da Sultân Vahîdüddîn Hân tarafından Süleymâniye Medresesi'ne Tasavvuf müderrisi olarak da ta'yîn edildi. Biraderi es-Seyyid Tâhâ Efendi ise Şâfiî fıkhı müderrisliğine ta'yîn edildi.

1 - Abdulhakîm Arvâsî hakkında detaylı bilgi için bkz.: *Evliyalar Ansiklopedisi,* İhlas Holding Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1992, c.I, s.310-335.

Cerîde-İ İlmiyye'de Neşredilen Ta'yîn Belgesi

"Muhammed Vahîdüddîn,

Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Süleymâniyye Medresesi'nde münhal olan hadîs-i şerîf dersi müderrisliğine dersiamdan Debreli Vildân Fâik Efendi ve Tasavvuf dersi müserrisliğine Hakkârî ulemasından Abdulhakîm Efendi ve Târih-i Edyân ve Dîn-i İslâm dersi müderrisliğine Sahn-ı Semân Medresesi Felsefe müderrisi Bergamalı Muhammed Zeki Efendi ve Hikmet-i İlâhiyye dersi müderrisliğine Felsefe-i İslâmiye Târihi müderrisi İsmâîl Hakkı Efendi'ye ve Felsefe-i İslâmiye Târihi dersi müderrisliğine müderrisîn-i sabıkadan Şemseddîn Bey ve Fıkh-ı Hanefî müderrisliğine kudât-ı sâbıkadan Ömer Azmî Efendi'ye ve yine Fıkh-ı Hanefî müderrisliğine dersiâmdan Nevşehirli Halîl Vehbî Efendi ve Usûl-i Fıkıh dersi müderrisliğine dersiâmdan Pirzerenli Hüseyin Necmeddin Efendi ve yine usûl-i fıkıh dersi müderrisliğine dersiâmdan İdris Vefa Efendi ve Fıkh-ı Şâfiî dersi müderrisliğine Hakkârî meb'ûs-i esbakı es-Seyyid Tâhâ Efendi ve Târîh-i Fıkıh dersi müderrisliğine Bağdât nâib-i esbakı Alî Vehbî Efendi ve Hilâfiyyât dersi müderrisliğine kudât-ı sâbıkadan Dağıstânî Ziyâeddîn Efendi ta'yîn olunmuştur. Bu irâde-i seniyyenin icrasına Meşîhat-ı İslâmiyye me'mûrdur." Zilka'de, 1337, 5 Ağustos 1330, Şeyhü'l-İslâm Mustafa Sabrî Efendi. (Cerîde-i İlmiyye Mecmûası, sayı: 48, sayfa: 1484)[2]

İlim Tahsîli ve Tedrîsleri

Es-Seyyid Cemaleddîn Efendi Kuddise sırruh ilk tahsîlini amcası Nakşibendî Hâlidî şeyhi Es-Seyyid Abdülhakîm Efendinin huzurunda Van'daki Arvasîlerin medresesinde tamamladı.

Medrese usûl ve tarzı üzere Arap ve Fars dili ve edebiyâtı,(ilm-i sarf, nahiv, bedî',beyân, belâğat, meânî), mantık, münâzara, vad', tefsîr, usûl-i fıkh, kelâm, tasavvuf, ilâhî ve tabiî hikmet, fen ve matematik, gibi bir çok zahirî ve batınî ilimlerde ikmal-i nüsh ederek ilmî icâzetnâmeyi aldı.

Van'dan İstanbul'a Hicret Edip Gelmeleri

Es-Seyyid Cemâleddîn Efendi (k.s) amcası büyük âlim ve velî es-Seyyid Abdulhakîm Efendi'nin nezâretlerinde 1914 (1332) senesinde Birinci Dünya Harbi çıkıp Ruslar Doğu Anadolu'yu işgal edince Ermenilerin İngiliz silahlarıyla Müslümanlara saldırdıkları zaman 1338 senesi Receb-i Şerîf'inin birinci günü Rus askeri Başkal'a'ya bir saat mesafeye yaklaştığında Ermenilerin yaptığı zulüm ve katliamdan halas bulup kadın çocuk yetmiş kişilik yakınlarıyla Başkal'a'dan hicret ederek Irâk'a (Revandız, Erbîl, Mûsul'a) oradan da Adana, Eskişehir ve nihayet 1919 (hicri 1337) senesinin Şevvâl ayı başlarında İstanbul'da Eyyûb Sultân nahiyesine gelmişlerdir.

İstanbul'daki Tedris ve İrşad Faaliyetleri

Es-Seyyid Cemal Efendi (k.s) İstanbul'a teşriflerinin akabinde Medresetü'l-Mütehassısîn'de Şeyhü'l-İslâm vekili Allâme Zâhidü'l-Kevserî (d.1879-v.1952) gibi birçok alimin derslerine iştirak ettiler. Dâru'l-Fünûn Edebiyât Fakültesi'ne kaydolmuşlar ve 1926 yılında mezun olmuşlardır.

Süleyman Kuku Bey'in beyanlarına göre "es-Seyyid Cemal Efendi İstanbul'da iktisat tahsili de yapmışlardır. Amcaları es-Seyyid Abdulhakîm Arvâsî'nin (k.s) tavassutu ile memuriyete başlamışlar ve emekli olunca maaş almadan Süleymaniye'ye yakın Kirazlı mescid

2 - Seyyid Cemaleddin Arvâsî, *Esmâullâhi'l-Hüsnâ,* Lüleburgaz Eğitim, Kültür ve Dayanışma Derneği, Lüleburgaz/Kırklareli, yayın tarihi yok, s.8-18.

imam-hatipliği yapmışlardır. Uzun yıllar ilim neşretmiştir. Arabî ve fârisîsi pek kuvvetliydi. Mesnevî üzerinde eşsiz derim ma'lûmâtı vardır. Kendisiyle çok sohbetlerimiz olmuştur. Şemseddîn, M. Hâlid, Mehmed isimlerinde oğulları ile Lebîbe, Ziba, Hasîbe isimlerinde kızları ve bunlardan da torunları vardır."

Cuma namazlarından önce Mesnevî-i Şerîf okutmuşlardır. Mesnevî-i Şerîf-i büyük bir vukûfiyetle: başta Ankaravî İsmâîl Rüsûhî Dede (k.s) şerhi olmak üzere Sarı Abdullah Efendi şerhi ve diğer şerhlerden istifade ile birkaç defa okutmuşlardır.

Es-Seyyid Cemâleddîn Efendi, Kirazlı Mescit'te havâs ve avâm her kesime umûmî sohbet ve dersler yapmışlardır. Kendileri Kenzü'l-İrfân, Gülistan ve Râmûzu'l-Ehâdîs okumuşlar, tefsir ve hadîs derslerine iştirak etmişlerdir.

Ayrıca Beyazid Câmisi'nde de kıymetli va'zlarıyla uzun seneler İstanbul halkını irşad etmişlerdir. Hikmet menbaı olan bu dersler bantla kayıt altına alınmıştır.

Şeyh Abdulğafûr el-Abbâsî el-Müceddidî'ye İntisâbı

Ali Ulvi Kurucu merhumun Hâtırât'ında hocamız Cemâl Efendi'nin tasavvufa intisabıyla ilgili olarak şu ifadeler yer almaktadır:

"Cemaleddin Efendi 1960 yılında hacca gider. Medîne-i Münevvre'de bulunduğu sırada intisab edeceği bir mürşid-i kâmil arar. "1960 yılında Ali Cevad Bey'inkine benzeyen bir hâdise de Şıh Abdulhakîm el-Arvâsî'nin yeğeni Cemaleddin Efendiye rastlamıştı. O da Mescid-i Nebevî'de acaba kime intisab etsem diye oturup düşünürken, Şıh Abdulğafûr Efendi gelip önüne oturmuş, selam vermiş ve "Min eyne ahûnâ hâzâ" "Nereden bu kardeşimiz" diye sormuş, "Efendim, Türkiye'den geldim…" "Ravza-i Mutahhara'da fazla dünya kelamı konuşmayalım, eve gidelim. Size bir sütlü çay içireyim. Hem orada sohbet edelim, tanışalım."

Böyle diyen Şıh Abdulğafûr Efendi, Cemâleddin Efendi'nin elinden tutup götürmüşler. Şıh Abdulğafûr Efendi'nin bir hususiyeti manen dolmuş, taşmış bir insan olmasıyla beraber âlim olmasıydı. Delhî'nin en büyük âlimlerinden sayılırmış, senelerce usûl, fıkıh, mantık, kelâm okutmuş…

Manevi tesiri kuvvetliydi. Hastalara, bunalmışlara okurdu ve nefesi tesirliydi. Teveccühlerinde, dualarında şu hadîs-i şerîfi çok zikrederlerdi: "İnsan bedeninde bir et parçası vardır ki ona kalp denir. O düzeldi mi, her şey düzelir…"[3]

Es-Seyyid Cemâleddin Efendi (k.s), Şeyh Abdulğafûr Efendi (k.s)'dan Nakşibendî, Kâdirî, Sühreverdî ve Çeştiyye tarikatlerinden icâzet almışlardır.

Vefatı

Ömrünü ilme ve milletine hizmete vakfetmiş mübarek Allah dostu 10.10.1976'da rahmet-i Rahmân'a kavuşmuşlardır.

"İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn"

Naaşı Bakırköy'deki evinden alınıp, öğle namazına müteakip Eyüp Câmii'nden kaldırılıp, Eyüp Sultan mezarlığında Murtezâ Efendi Mescidi yanındaki aile mezarlığına defnedilmiştir.

Merhum Necip Fazıl Kısakürek ile mezarları yakındır. Vefatının ardından Necip Fazıl Kısakürek "İstanbul Cemâl'ini kaybetti." demiştir. Cenâb-ı Hak cümlemizi şefaatlerine nâil eylesin.

3 - Ali Ulvi Kurucu, *Hatıralar*, c.3, s.70-71.

Eserleri

Şüphesiz eser bırakmak sadece kitap telif etmek değildir. Bugün es-Seyyid Cemâleddin (k.s) Efendi'nin yetiştirmiş olduğu nice kutlu bahtiyarlar vardır ki onlar her dâim sadaka-i câriye olarak defter-i hasenâtını günden güne dolduruyorlar...

Es-Seyyid Cemâleddin (k.s) velûd bir âlim ve birçok ilimde yed-i tûlâ sahibidirler.

Bu mübarek aile içerisinde en çok telifatı bulunan ve İmâm Gazâlî (rh.a)'e manevi nisbeti olan bir Allah dostudur.

Es-Seyyid Cemâleddin (k.s) iki büyük cilt tefsir yazmışlar, bilâhere bu tefsir kitabını ve diğer bazı kitaplarını Van'daki icazet vermiş oldukları talebelerine ve medreselerine göndermişler.

Şu an tespit edilen eserleri şunlardır:

» *Tefsir notları,* (Arapça, Türkçe ve Farsça).

» *Hayru'l-Kelâm li Seyyidi'l-Enâm* (2 Cilt. Arapça on bin hadîs-i şerîf içeriyor.)

» *Hayru'l-Beyân fî Ahvâl-i Nebiyy-i Âhirizzâman (s.a.v).* (Siyer ve İslâm tarihine dair. İki cilt.)

» *Esmâullâhi'l-Hüsnâ.* Lüleburgaz Eğitim, Kültür ve Dayanışma Derneği, Lüleburgaz/Kırklareli.

» *Kasîde-i Bürde Şerhi.*

» *Menâsik-i Hacc* (Haccın rükünlerine dair)

» *Akâid Risâlesi* (Prof. Dr. Ramazan Ayvallı yayına hazırlamış, Buhâra yayınları tarafından basılmıştır) Husûsî kütüphanemdeki müellif hattına göre, hocamız bu eseri 1341/1924'de kaleme almış olup zamanla düzeltmeler yapmış ve kendisi hem Osmanlıca olarak hem de yeni harflerle defalarca bastırmış, talebelerine dağıtmış, okutmuş ve ezberletmiştir. Eserin sonunda "Vakıftır, Para il satılmaz" kaydı bulunmaktadır. Osmanlıca nüshada "Hediyeden Manzûm Akâid", 1968'de latin harfleriyle basılan nüshada ise İslâm Akîdesi adıyla basılmıştır.

» *Mesnevî'den bazı kısımların şerhi.*

» *Mektûbât-ı Şerîf'ten seçmeler.* (Farsça)

» *Namaz risâlesi.*

» *Kırk Hadîs.* Kendi hayatındayken Arapça olarak Hattat Yusuf Tavaslı'ya yazdırmış, talebelerine dağıtmış, okutmuş ve ezberletmiştir. Kırk hadîs toplamak niyetiyle telif etmesine rağmen kırk üç hadis dercetmiş, Esma-i Hüsnâ'yı ve Seyyidü'l-İstiğfâr duasını da eklemiştir.

» *Vesîletü'l-Hayr.* Bu eseri de Abdulğafûr Efendi'nin el-Ed'iyetu'l-Ğafûriyye isimli evrad kitabından ihtisar etmiş, Hattat Yusuf Tavaslı'ya yazdırmış ve parasız olarak dağıtmıştır. Bu eserin sonunda da "Vakfun Lillâh Lâ Yubâu ve Lâ Yuşterâ" (Bu kitap Allah için vakfedilmiştir. Parayla alınıp satılmaz) kaydı bulunmaktadır. Baskı tarihi bulunmamaktadır. Kitapta virdler haftanın her gününe göre tertip edilmiştir.

کتێبی هەوالنامە

عەبدولرەحیم ڕەحمی هەکاری ڤەکۆلینەک لدۆر هزرێن وی د هەردوو گوڤرێن ژین و کوردسیانێدا ١٩١٨-١٩٢٠

Abdurrahim Rahmi Hakkari; a Review on the Thoughts of Jin and Kurdistan in 1918-1920

Abdurrahim Rahmi Hakkari; 1918-1920 Tarihlerindeki Jin ve Kürdistan Dergilerindeki Düşünceleri Üzerine Bir İnceleme 1920-1918

Doç. Dr. Hoger TAHER TAWFIQ
Unıversity of Zakho
hogir_tahir@yahoo.com

کورتی:

لدویڤچوونا بابەتێن هزرێن کەسیاتیان ل چارێکا ئێکێ د چەرخێ بیستێدا گرنگیەکا ئێکجار مەزن بخوەڤە دگرێت، ژبەر کۆمەکا ئەگەران، ئێك: ئەو دەمە د دیروکا نەتەوا کورداندا گەلەك یێ هەستیارە، کو کورد نەشیان دەولەتەکا سەربەخوە وەکی ملەتێن دی ل دەڤەرا رۆژهەلاتا ناڤەراست دابمەزرینێن. دوو: لدویڤچوونا هزرێن ڤان کەسان گەلەك پرسێن ئالۆز د دیروکا کورداندا ڕوون دکەن. یا سێیێ: دیار دبیت کا بزاڤا ڕزگاریخوازا نەتەوەیا کورد ل وەی دەمی د چ ئاستیدایە ئەگەر ئەم بەراورد بکەین لگەل هەمان بزاڤێن نەتەوییێن جیرانێن کوردان.

لسەر ڤان بنەماییێن هاتینە دیارکرن، دیڤچوونا هزرێن عەبدولرەحیم ڕەحمی هەکاری (١٨٩٠-١٩٥٨) لسەر پرسێن نەتەوەیی ئەوێن هاتینە بلاڤکرن د هەردوو گوڤارێن کوریدا (ژین و کوردستان) ئەوێن ل باژێری ئیستەنبولێ هاتینە وەشاندن پشتی ب دوماهیك هاتنا شەرێ جیهانیی یێ ئێکی د ناڤبەرا سالێن ١٩١٨-١٩٢٠ ژ لایێ کۆمەلا تەعالی کوردستانڤە.

هزرڤان و هوزانڤان عەبدولرەحیم ڕەحمی هەکاری د گوتار و هوزانێن خوەدا کو هژمارا وان دگەهیتە (٣٤) بابەتان، باسی دیروك و ئازارێن کوردان دکەت ل وی سەردەمی و لدویڤ بۆچوونا وی دێ ئەڤ پرسە چەوا چارەسەر بن، و د ڤان بابەتاندا هەکاری بەرسڤا گەلەك پرسیاران داینە وەك: ئەرێ کورد د دیروکا خوەدا ژلایێ خواندنێڤە د لاواز بوون یان نە؟ بۆچی کەس پرس و دویڤچوونا حالێ کوردان ناکەت؟ شەرێ جیهانیێ یێ ئێکێ چ ب سەرێ کوردان هینایە؟ هەکاری چەوا پێشوازیا وان کاودانان کریە ئەوێن ل وی دەمی کەتینە د ڕێیا کورداندا؟ و کۆمەکا پرسیارێن دی ژ لایێ هەکاریڤە بەرسڤ لسەر هاتی دان دەما دویڤچوونا هزرێن وی دهیتە کرن.

کلیلا ڤەکۆلینێ: هەکاری، ژین، کوردستان، کوچبەرێن کوردان، خواندن.

کتێب

پێشەکی:

خواندنا هویر بۆ هزرێن کەسەیاتییێن کورد د چارێکا ئێکێ ل چەرخێ بیستێدا گەلەك تیڕۆژکان ددەتە سەر کومەکا بابەتێن ڤەشارتی یان بەرزە ل وی دەمی، کو د هێتە هژمارتن ئێك ژ هەستیارترین سەردەم د دیروکا کورداندا یا نوی و هەڤچەرخدا، ژ بەر کو کوردان دەلیڤا دامەزراندنا دەولەتەکا نەتەوەی ژ دەست دا و هەتا نوکە یێ خیکا وان شاشیان ددن.

لسەر ڤێ چەندا بووری خواندن و دیڤچوونا بابەتێ هزرێن عەبدولرەحیم ڕەحمی هەکاری ئەوێن د هەردوو گوڤارێن ژین و کوردستانێدا گرنگیەکا ئێکجار مەزن ب خوەڤە دگرێت، ژبەر چەند ئەگەران، ئێك: هەکاری د هێتە نیاسێن ئێك ژ ئەدیب و سیاسەتمەدارێن کورد یێن مەزن د چەرخێ بیستێدا. دوو: هەکاری باسی ڕەوشا کوردان کریە د شەرێ جیهانی یێ ئێکێ ب هندەك گوتارێن کورت و ب رێکا هوزانان روناهیەکا باش دایە سەر. سێ: تشتێ بالکێش د هزرێن هەکاریدا گەلەك شیرەتان ل کوردان دکەت کو دڤێت ب زویترین دەم مفای ژ وان بارەدۆخان بکەن ئەوێن دەولەتا ئوسمانی تێدا د بووری پشتی شەرێ جیهانی یێ ئێکێ، ژ بۆ دامەزراندنا دەولەتا خوە یا نەتەوەیی و ئەگەر ئەڤ دەلیڤە ژ دەستێ کوردان دەرکەڤت کورد دێ باجەکا مەزن دەن. ئەڤ بوچوونا هەکاری گەلەك یا راست بوو کو کورد هەتا نوکە یێ باجا ژدەستدانا وێ دەلیڤێ ددەن.

لدویف پێدڤییێن بابەتی پلانا وی هاتە دابەشکرن لسەر شەش تەوەران، هەر تەوەرك باسی هزرەکا هەکاری دکەت کو گرێداینە ب ڕەوشا کوردانڤە و ژیان وان ل کوردستانێ، تەوەرێ ئێکێ هاتە نڤیسین لبن ناڤێ (ژیانا کەسایەتی) کو تێدا ب شێوەکێ کورت باسی ژیانا هەکاری هاتیە کرن و ئاریشا دکەڤتیە د رێکا ڤی تەوەریدا کێمبوونا ژێدەران لسەر ژیانا وی یا کەسایەتی و هەمان پێزانین دی هێنە نڤیسین، ئانکو ئەو ژێدەرێن باسی ژیانا وی کری هەمان پێزانینا دووبارە دکەن و تشتێ نوی ناهینن. تەوەرێ دوویێ هاتە نڤیسین لبن ناڤێ (دیتنا هەکاری بۆ ڕەوشا کوردان یا سیاسی د ناڤبەرا سالێن ١٩١٨–١٩٢٠) کو ل ڤێرێ بەرسڤا گەلەك پرسیاران هاتیە دان مینا: کورد د چ ڕەوشدا بوون ل وی دەمی؟ ئەو چ کاودانێن گرنگ بوون ئەوێن ل کوردستانێ رویدان و هەکاری ئاماژە پێکری؟ بوچوونا هەکاری یا چەوان بوو لسەر وان رویدانان؟ هەکاری پێشبینیا چ دکر ئەگەر کورد مفا ژ وێ دەرفەتێ نەکەن ئەوا بۆ کوردان چێ بووی پشتی شەرێ جیهانیێ ئێکی؟ تەوەرێ سێیێ هاتە نڤیسین لبن ناڤێ (کوچبەرێن کوردان و ێراناکرنا کوردستانێ)، دیسا د ڤی تەوەریدا وەك یێ بەرێ بەرسڤا کومەکا پرسیاران هاتیە دان لسەر ڤێ مژارێ مینا: ڕەوشا کوچبەرێن کورد یا چەوان بوو د شەرێ جیهانیێ ئێکێدا و پشتی شەری؟ هەکاری چەوا باسی ژیانا کوچبەرێن کوردان دکەت؟ ئەو چ لاینێن ئەوێن هەکاری گلەیێ لێ دکەت کو پویتە ب کوردان ناکەن؟ وەلاتێ کوردان کوردستان جهێ ژیانێ لێ مابوو یان نەء ل دویف بوچوونا هەکاری؟ (کێشا خواندنێ) ناڤونیشانێ تەوەرێ چوارێیە کو تێدا باسی چەند مژاران هاتیە کرن وەك: کی بەرپرسێ نەخواندنێیە ئەوا ب ئاوایەکێ زێدە بەربەلاڤە دناڤ کورداند ل وی دەمی؟ هەکاری چ ئاموژگاری ل کوردان کریە ژ بۆ گرتنا رێکا خواندنێ؟ ئایا خواندن لدەڤ هەکاری چ جیاوازی د ناڤ مللەتاندان چێکریە؟ تەوەرێ پێنچێ (ئیتفاق و یەکگرتن) کو ئێك ژ وان بابەتان بوو ئەوێ هەکاری پویتەکا باش بێ دای و گلەیەکا ئێکجار مەزن ل کوردان دکەت و دبێژیت دڤێت ڤان قوناغێن دیروکیدا بێت هەستیار کورد یەك و دوو بگرن. تەوەرێ شەشێ و دویماهیێ هاتیە نڤیسین ب

شێوەکێ کورت ل بناڤونیشانێن (بانگەوازیا ئاینێ ئیسلامێ) کو هەکاری دیت کو ئاینێ ئیسلامێ و کورد چ جارا ژ ئێك ودوو ڤەنابن و سیمایا هەر بەرچاڤ د دیروکا کورداند ئاینێ ئیسلامێیە.

ئەڤ ڤەکولینە یا هاتیە پشت بەستن ب چەند ژێدەرێن گرنگڤە و هەر ژێدەرکی هندەك پێزانێن تایبەت بێت ژێ هاتینە وەرگرتن، ژێدەرێ سەرەکی کو کانیا ئێکێ بوو بۆ ڤێ ڤەکولینێ گوڤار ژین بوو ئەوا (محمد امین بوز ارسلان-M. EMÎN BOZARSLAN) بەلاڤکری لبن ناڤێ (ژین: گوڤارا کوردی– تورکی ١٩١٨–١٩٢٠) (JÎN: GOVARA KURDÎ-TİRKÎ, KÜRDÇE-TÜRKÇE DERGİ ١٩١٨-١٩١٩) کو هەکاری (٣٢) بابەت (گوتار و هوزان) تێدا بەلاڤکرینە، و گوڤارا ژین دهێتە هژمارتن ئەوە چاپەمەنیا ئەوا بارا پتر بەرهەمێن هەکاری پاراستین ئەوێن وی لسەر کوردان نڤیسین. ژێدەرێ دوویێ کوڤێ ڤەکولینێ مفا ژ وەرگرتی گوڤارا (کوردستان)ە کو هەکاری دوو بابەتێن گرنك تێدا بەلافکرینە، هەژی گوتنێ یە کو ئەڤ هەر دوو گوڤارە ژ لایێ کومەلا تەعالی یا کوردستانێ دەرچون لسەر وی دەمی. هەر لسەر بابەتێ ژێدەرانڤە پەرتووکا (فەرهاد پیربال)ی یا لژێر ناڤونیشان (عەبدولرەحیم ڕەحمی هەکاری: تازەکردنەوەی شیعری کوردی و داهێنانی شانۆنامە لە ئەدەبیاتی کوردیدا) دهێتە هژمارن ژێدەرکێ گەلەك یێ گرنك بۆ ڤێ ڤەکولینێ هەتا وی رادەی چ ڤەکولەر نەشێن خەباتێ ب کەن لسەر کەسایەتیا هەکاری ئەگەر پشت بەستن ب ڤی ژێدەر نەکەن، دوو خالێن گرنك د ڤێ پەرتووکێدا دهێنە دیتن، یا ئێکێ ئەو پێزانێن لسەر ژیانا کەسایەتی یا هەکاری کو هەمی ژێدەرێن دی ئەوێن باسی هەکاری کرین نەشیان ژ وان پێزانینا پتر بینن ئەوێ د ڤی ژێدەریدا هاتین، یا دوویێ فەرهاد پیربالی هەمی بەرهەمێن هەکاری ئەوێن د گوڤارا ژیندا بەلاڤکرین یێت وەرگێراینە لسەر رێنڤیسا کوردی یا نوی کو ڤەکولینێ مفایەکێ باش ژێ وەرگرت. دیسان ئێك ژ وان ژێدەرێن ئەوێن گرنك بۆ ڤێ ڤەکولینێ ڤەکولینا (ئەیهان گەڤری-AYHAN GEVERÎ) یا ب ناڤونیشان (عەبدولرەحیم ڕەحمی هەکاری و بەرهەمێن وی یێ لسەر تاریخا کوردان: پەرەك زێرین ژ تاریخێ– EVDIREHÎM REHMÎ HEKARÎ Û BERHEMA WÎ YA LI SER TARÎXA KURDAN:PEREK ZÊRÎN JI TARÎXÊ) کو مفایەك باش ژ هاتیە وەرگرتن نە خاسمە ژ لایێ پێزانینێ لسەر ژیانا کەسایەتی یا هەکاری. ل دویماهیی یا باشە ئاماژە ب هندێ بهێتە دان کو (نەجات زڤنگی) پەرتووکەك نڤیسیە لسەر هەکاری لێ ب مخابنیڤە ئەم نەشیان ڤێ پەرتووکێ ب دەست خوەڤە بینن و چ نەبا دا هندەك پیزانینا لسەر ژیانا وی زێدەکەت.

ئێك– ژیانا كەسایەتی:

عەبدولرەحیم ڕەحمی هەكاری ل سالا ١٨٩٠ ل باژێرێ (ئەلباق–باشقالا) كو ل وی دەمی سەر ب ویلایەتا وانێڤە بوو ژ دایك بوویە، بابێ وی (سەید محەمەد پرتو)یە، دەیكا وی (ئیمە تولا خانم كچا حاجی تەییار بەگ)، هەڤژینا وی (هیدایەت عەزیز) ژ بنەمالا بەدرخانیان بوو. هەكاری خواندنا خوە یا بنەرەتی ل باژێركێ خوە خواند، یا ناڤنجی ل وانێ ب داوی هینایە. پاشان (دار المعلمین) هەر ل وانێ خواندیە، هەكاری خواندنا ئاینی ل مزگەفتێن ئەلباقی و وانێ خواندیە، ل باژێرێ ئەنقەرە ل پەیمانگەها دارایی باوەرناما وەرگرتیە، خاندنا خوە یا بلند ل باژێرێ ئیستەمبولی ل زانكویا ئیلاهیات ب داوی هینا(١).

هەكاری د شەرێ جیهانی یێ ئێكێدا ل وانێ بەشداری دكەت و ژ لایێ روسانڤە دهێتە بدیلگرتن كو نێزیكی سالەك ونیڤان دەمینتە د بەندیخانێڤە. هەكاری پشكدارییێ د دامەزراندنا كومەلا تەعالی كوردستان و هەردوو گوڤارێن وێ (ژین و كوردستان)دا دكەت، و چەندین بەرهەم بیت هەین ب هەر دوو زمانێن كوردی و توركی د بیاڤێن ئاینی و نەتەوەییدا، لێ پتریا بەرهەمێن وی لسەر ئاینێ ئیسلامێنە. هەكاری هاتە نیاسین ل بن چەند ناڤان مینا (زاپسو–زاپ سو) (عەبدولرەحیم رحمی هەكاری) (ژ مالا هەكاریان ع. رحمی)، و هەكاری زمانێن (توركی، عەرەبی، فارسی، رووسی، ئەلمانی) دزانێن زێدەباری زمانێ كوردی كو زمانی دەیكێ بوو. هەكاری ل ناڤەراستا ١٩٥٨ ئەمرێ خودێ كر و ل گورستانا نەجاتی بەك ل ئستەمبولی هاتە ڤەشارتن ، هەكاری دوو كور و دوو كچ هەبوون (پرتو و مەتین) و (ژالە و هالە)(٢).

دوو– دیتنا هەكاری بۆ ڕەوشا كوردان یا سیاسی دناڤبەرا سالێن ١٩١٨–١٩٢٠:

هەكاری د گوتار و هوزارنێن خوەدا گەلەك باسی ڕەوشا كوردان یا سیاسی دكەت وەسا دهێتە فهێمكرن ژ هزرێن وی كو كورد د كاودانێن نەباشدا دبورن و چ سەرەدەرییێ لگەل وان كاودانان ناكەن، كو كوردان ئێككگرتنەكا سیاسی نینە و هێشتا لدویڤ هزرێن كەڤن دچن مینا هزرا ئوسمانەیەتیێ، و خویندنەكا باش بۆ هزرێن هەكاری وەسا دەردەكەڤێت كو هەكاری گەلەك ژ پاشەڕۆژا كوردان د ترسیا و دبیت ئەو كاودانێن وان دیتی د دیروكا خوەدا –ئانكو كوردان– هەر چ نەبن بەرامبەر وان كاودانێن دهێنە سەرێ كوردان د پاشەڕۆژا واندا.

هەكاری د ئاخڤتنەكا خوەدا دبێژیت:

"دڤێت ئەم قەنج بزانن، ئەگەر ڤێ جارێ ئەم ل هەقێ خوە نەبن خودان، هەتا هەتاییێ ئەم دێ خوە بەرزەبكن، كوردیتی، كورمانجیتی، نامینتە ل دنیایێ، بچوكێت مە دێ ژ دین ڤەگرن (مەعازەللا) دێ قەبر، كورێت مە بكۆلن، هیسكێت مە دەرێخن، باڤ و دێ لەعنەتێ لێ بكەن"(٣).

هەكاری ڤێ ئاخڤتنێ د گوتارا خوەدا ئەوا بناڤێ (بچوكێ نەگریت ناخوت) دبێژیت كو د گوڤارا ژیندا ل هژمارا (٥) ڕێكەڤتی ٢٥ كانونا ئێكێ ١٩١٨ بەلاڤكریە، وەسا هەكاری پێشبینیێ دكەت ئەكەر كورد زوی ڤێ ڕەوشا سیاسی ئەوا دەولەتا ئوسمانی تێدا دبووریت بۆ بەرژەوەندییت خوە بكارنەهینین ژ بۆ دامەزراندنا قەوارەكێ سیاسی دێ د ئایندێ خوەدا گەلەك پەشێمان بن، چونكێ ئەڤە ئەو دەمە هەمی مللەتێن ل بن سیبەرا دەولەتا ئوسمانیدا ژیاین یێ بخوە ل ڕێكا دگەرێن ژ بۆ سەرخوەبوونێ.

هەکاری ل دەستپێکا گوتارا خوەدا دبێژیت:"ئیروکە ئەم ژی ژ دنیایێ خودان باهرن. یانی، وەکی خودێ دنیا ئافراندی، نعمەتێن خوە لسەر هەمی مللەتان بەلاڤ کری، ئەم کورد ژێ جودا نەکرنە دێمەك باهرا مە هەر وەکی هەمیان ددنیایێ هەیە حال ئەو حالە هەمی مللەت خودانییێ د حەقێ خوە دکەن، بەلێ ئەم جارەکێ حەقێ خوە ناس ناکن هەتا خودانییێ لێ بکن، وەکی ئەم حەقێ خوە ناس ناکن مللەتێ وەکی جیناریێ مەیە ئەو ژی حەس ناکت کو ئەم حەقێ خوە بزانن، لەورا نەزانینا مە کاریێ وانە ب وێ دبنە وارسێ مە، حەقێ مە ژ بۆ خوە دستینن. ئەم ژی مللەت بێ حەق دناڤ واندا دمینن، بەر دەستێ وان، دبن زولمت وان مەحو دبن، چونکی ئەم حەقێ خوە ناس ناکن کو ژ بو بگرین"[٤].

هەکاری د گوتار خوە دا دوپات دکەت و دبێژیت ژبەر (نەگرینا) کوردان کەس وان ناسناکەت، و دەنگێ کوردان ناگەهێتە کەسێ، ژ بەر هندێ دڤێت کورد بگرین دا ئاه و ئازارێن کوردان بگەهنە هەمی درا:"جا خەلق بزانت ئەم ژی هشیارن و ژبۆ حەقێ خوە دگرین مەژی ژ دنیایێ هەروەکی عالەمێ باهرا خوە دڤێت"[٥]. هەکاری بەردەوامیی ددتە هزرا خوە و دبێژیت کوردان ژ هەمی مللەتان پتر قوربانی دان د شەرێ جیهانی دا و ژ هەمی مللەتان پەریشان تر بوون، لەورا دڤێت کورد داخوازا مافێ خوە بکەن دا نە مینە ل بن دەستێ نەیارانڤە.

هەکاری بەرسڤا خوە ددت و دبێژیت گرین ڕامان وێ لدەڤ من ئەو نینە کو ڕۆندك ژ چاڤان بهێن بەلکو ڕامانا وێ ئەوە گرینێ گرینا ڕۆژنامان و گوڤاران، کو ئەم دشێن ب ڕێکا ڤان ڕۆژنامان دەنگێ خوە ب گەهینە هەمی جیهانێ و بۆ وان بدەینە ناسکرن کا کورد د چ ڕەوشدا د بوورێن، هەکاری دوپات دکەت کو نوکە کورد پێدڤی ڕۆژنامانە ب هەر سێ زمانان (کورمانجی، تورکی، فرەنسی)، و گوتارا خوە ب داوی ب ڤان پەیڤان "خولاسا فکراتە ژ بۆ خلاسبونا مە چیە؟ گرین...گرین...گرین"[٦] دهینیت.

مەرەما هەکاری ئەو بوو کو ناڤێ گوتارا خوە کریە (بچوکێ نەگریت ناخوت) ئەگەر بچوك نەگرێت شیری و زادی نادەنێ و کەس نوزانێت چ ئێش و ئازار هەیە، مللەت کورد ژی ئەگەر کومەکا باش ژ ڕۆژناما نەوەشینیت ب زمانیێن کوردی و بینانی کەس د هاوارا وی ناچیت بەلکو کەس نوزانێت کا مللەتەك هەیە بناڤ کورد ئان نە..

(حالێ مەیێ حازر) ناڤونیشانا گوتارەکا هەکاریە کو د گوڤارا ژیندا هژمارا (٦) ل ٧ کانونا دوویێ ١٩١٩ بەلاڤکریە، هەکاری هەمان هزران دووبارە دکەت د ڤێ گوتارێدا لێ ب شیوازەکێ جودا، ل دەستپێکا گوتارا خوەدا دبێژیت ئەم کورد د ناڤ مللەتێن ئوسامانیاندا ڕاستگوتر ژ هەمی مللەتان دەرکەڤتین. مە مالێ خوە و جانێ خوە و هەمی تشتی خوە د ڕێا ئوسمانیاندا بر، کوردان ڕۆژەکێ ژ ڕۆژا نەخۆشیەك نەگەهاندە مللەتی ئوسمانی، و هەمی گاڤا وان چ بریار دەر ئێخست کوردان جێبەجێ دکر. حەتا د شەرێ جیهانیدا کوردان پتر ژ هەر مللەتەکێ دی پتر زیان ڤێ کەڤتن و ژ ئەردێ خوە کۆچکرن. هەکاری لدویڤدا دبێژیت کو نە یا ڤەشارتیە مللەتێ ئوسمانی دێ شەریدا ب سەرنەکەڤتن چەوا ڕۆژناما بەلاڤ دکەن. پشتی وێ چەندێ هەکاری باسی بنودێت سەرۆکێ ئەمریکا (ودرو ویلسن)ی[٧] یێ ل وی سەردەمی دکەت کو ئێك ژ وانە دبێژیت:"هەر مللەت دڤێت ب سەرێ خوە شولا یێ دی نەکەت" و ڕامانا وی ئەوە کا چەوا هەکاری دبێژیت:"یانی مللەت موقەددەراتا خوە ب دەستێ خوە هەلکەت، چ مللەتێ د خوە دا دبینت بلا بتە حکومەت. لسەر ڤێ فکرێ، ئەم وێ دبینن عەرەب، جوهی، فەلە، گورجی...هەر یەکێ ژبو خوە حکومەتەك

چێکرن، نوها شوٚلا خوه ب دەستێ خوه چێدکن. بەلێ ئەم کورد هەتا نوها مە حس نەکر یە ژ بەر دەستێ حکوومەتا ترکان دەرکەڤن، یانی ژ مەنزوما ئوسمانی دەرکەڤن. نوها ئەم تەماشا دکەن، ویلسون دبێژت: جهێ ترك نەرێ نادنە ئوسمانیان"[٨]. ول دویڤدا هەکاری هندەك تیروشکان ددەتە سەر کوردستانێ کو نوکە تورك لێ نین بتنێ هندەك کاربەدەستێن وان نەبن، و هژمارا ئەرمەنا نا گەهیتە پێنچ ژ سەدێ بەرامبەر هژمارا کوردان، هەکاری ڤێ هزرێ ب درێژاهی باس دکەت و دبێژیت:"وەکی وەیە، کوردستان هەقێ کوردانە، ژ غەیری کوردان هەقێ کەسێ تێ نینە. سەد حەیف مە هەتا نووها خوە نەدایە زانین. ئاورپا مە ناس ناکەن و مە وەها مەزن نزانن و کوردستان تێکەلێ ئەرمەنیان دزانن. هەتا هندەك خودان غەرەز مە ژ ئەرمەنی یان دزانت"[٩]. هەکاری دیسا دووپات دکەت کو لدویڤ بنەماییێن هزرا ویلسونی کەسێ ماف د کوردستانێدا نینە ژ غەیرێ کوردان ئەو وەلاتێ وایە و دڤێت کورد زوی کار بکەن دا ئەرمن دەستێ خوە نەدانە سەر کوردستانێ وببنە خودانێ وێ. هەکاری گوتارا خوە ب داوی ب ڤان پەیڤان دهینیت:"...هەمی مللەت ب وەزیفا خوە بزانت و دەست شولێ بکەت. وەختێ وەستانێ نینە، وەختێ خەباتێ یە، خودێ موعین بت"[١٠].

لسەر هەمان هزر و رێك هەکاری گوتارەکا دی، لبن ناڤێ (شەرێ توپان خلاس بوو ئیرو شەرێ قەلەمانە)، د گوڤارا ژیندا ل هژمارا (٧) کو ل ١٥ کانونا دوویێ ١٩١٩ دەرچویە، بەلاڤکر. هەکاری د ڤێ گوتارا خوەدا دووپات دکەت بۆ کوردان بەری دەمەکێ کێم شەرێ توبان کر بوو –کو مەرەما وی شەرێ جیهانیی یێ ئێکێیە– لێ نوکە دەمێ قەلەمیە و دڤیت کورد ڤی شەری نوکە بکەن، هەکاری دبیژیت: "هەر کەسەك دڤێت شەری بکەت لسەر مافێ خوە ئەگەر وە نەکەت وی مافێ ژیانێ نینە"[١١]، و تمام دکەت:" دێمەك ب شەرێ توپان ئیسبات نابت. من تەجروبە کر، وەلات ب خوینێ شووشت. هندە بچووك بێدا و باب مە ئێتیم و ئێخسیر کەتنە کولانا. هندە خانەدان مەحوو بوون، هندە خانی، عائلە بەلاڤ بوون، پەریشانی لسەر پەریشانییێ، دیسا چو فایدە نەکر...وەکی وەیە شەرێ توپان خلاس بوو. ڤێ جارێ هەمییا زانی، هەق ب واستا عالمییێ یە، قەلەمێ دێ بێتە هلکرن...". لدویڤدا هەکاری ئاگەهداریەکێ ددەتە کوردان و دبێژیتێ هوین د رۆژناماندا د خوینینن کو جڤاتا ئاشتییێ[١٢] (مؤتمر السلام) ل ٢٨ کانونا ئێکێ دێ دەست ب کارێ خوە کەت، و هەر کەسەك مافەك هەبیت بلا نە ڕاوستیت و داخازا وی مافی بکەت، کو مافێ وی پالپشتیا یاسایێ و زمانان وئەردی و دیروکێ بیت، دڤێت ب زویترین دەم داخازا مافێ خوە بکەت ژ وێ جڤاتێ کو هەمی مللەتان نوینەرێ خوە دێ تێدا هەبن. هەکاری ب ڤان دێران گوتارا خوە ب داوی دهینیت و دبێژیت:"دەعوا توپ، تفنگ...بومبایان خلاس، دەعوا قەلەمی یە. قوەتا علیم و زانینێ حاکمە لسەر هەمی تشتان. دڤێت خودان قەلەم بخەبتن خودان پارە هیمەتێ بکەن، هندە دانە توپ، تفنگ چارێکا وێ بدنە قەلەمی عیلمێ و غەزەتان، چونگێ هەمی کەس زانی توپ، تفنگ، هندی قەلەمی شول ناکەت. جهێ ب توپان هاتنە ستاندن ب قەلەمی ڤەگێرانە. مەسەلا صربستان، بەلجیکا، قەرەداخ، رومانیا ب توپان هاتنە ستاندن، ب قەلەمان ڤەگەرانە و هندی تر مولکستان بو خوە ستاند. هاتە زانین کو شەرێ توپان خلاس بوو، شەرێ قەلەمانە. ئەم ژی هندەك خودان قەلەم رێکنە ئاورپایێ، ب قەلەما خوە بخەبتن، حەقێ مە ئیسبات بکن"[١٣].

وەسا دیارە کو هەکاری دیڤچوونەکا باش لسەر وان کاودانێن سیاسی ئەوێن کورد تێدا دبورین پشتی شەرێ جیهانیی یێ ئێکێ، دکر. هەکاری د گوتارا خوە یا بەری نوکەدا داخاز ژ کوردان کریە نوینەرەکێ خوە ڕەوانەی جڤاتا ئاشتیێ بکەن ئەوا دێ کۆمبیت ل پاریسێ پایەختێ فەرنسایێ، لەورا کوردان شەریف باشا (١٨٦٥–١٩٥١)[١٤] شاند دا نوینەرەتیا کوردان بکەت کو هاتبوو دەستنیشانکرن ژ لایێ کۆمەلا تەعالی کوردستانڤە[١٥] ئەوا لسەر وی دەمی سەرکێشیا پێکولێن کوردان دکر ژ بۆ بدەستڤەهینانا سەرخوەبوونێ، هەکاری ژ کەیفا ڤێ چەندێدا پارچە هوزانەك ڤەهاند لسەر شریف پاشای کو ل گوڤارا ژین ژمارە (٢١) ل رێکەفتی ١ تیرمەها ١٩١٩ لبن ناڤێ بەلاڤکریە:

ژ بۆ شەریف پاشا

دیسا ژ شەجاعەتا تە ئەی خان
دەرییەك ڤەبوو ژ بۆ مە کوردان

ئێدی بەسە ئەڤ جەفا و زیللەت
بێ عیلم و فەزل بمنینە میللەت

ئەڤ عەسرە بلندییێ دخوازت
هەتا وەکو ژین چیە، بناست

فەخرێ دکەین ئەم ب تە، تو کوردی
ئەلهەق کو تو مێری، هەم تو مەردی

پشتا تەیە جوملە کورد، کورمانج
لەورا کوتە حەق کرییە ئارمانج

کورمانج هەقیقەت ئاشنانە
لەورا کو د وێ رێیێ دا فیدانە[١٦].

هەکاری هەمان هەلویست دەربڕی دەما مێجر نوئیل هاتیە ئیستامبولێ و دا بەرڤ کوردستانێ چیت ل نیڤا دوویێ ل سالا ١٩١٩[١٧]، هەکاری هوزانەکێ لسەر دڤەهینیت و د ڕۆژناما کوردستان ل هژمارا (١٦) ل ١١ کانونا ئێکێ ١٩١٩ بەلاڤدکەت:

جەنابێ نوئێل

کرمانج هەمی جڤات مەحفەل
رازی نە ژ تە جەناب نوئێل
تەشریف تە کرە وەلاتێ کوردان

هەواڵنامەی کتێب

سوتال، صەیان چێ کریە وێران
جیتر تەدیە، چێ هەوجە کوتن
بنیات قلیانە، خانی سوتن
زولما لوی ملەتێ بەلنگاز
عالم ببهی چێ هەوجە دلخاز
دلخاز مە زالمان نینن
خو نخاری یی جا ژ عەرد هییلن
هیڤی ژ (جڤاتا ئاشتبونی)
درمان بکەتن لمە برینی
ژبن زولم، سەفالتێ درینن
حەقێ مە بدن مەژی و ژینن
گازی تە بهیست تو بویە کوهدار
پیروز بی سەفر جناب سەردار[١٨].

هەکاری ب ڤان هزران و هوزانان بۆچوونا خوە لسەر ڕەوشا کوردان ل وی سەردەمی دیار دکەت، کو دوو خالێ هەکاری بەرچاڤ وەرگرتن، یا ئێکێ: ئەو بۆ کو هەکاری لسەر کوردان شداند ب زویترین دەم ڤێ ڕەوشێ د بەرژەوندیێت خوەدا ب کاربهینن و دەولەتەکا سەربخۆ بخوە دامەزرینن چونکێ دبیت ئەڤ دەرفەت ژ بۆ کوردان جارەکا دی نەهێت. یا دوویێ: هەکاری ب کەیف و خۆشی پێشوازیا هەر کاودانەکێ دکر د بەرژەواندیا کورداندا بیت مینا هەر دوو پارچە هوزانێن وی ئەوێ لسەر (شریف باشا و مێجر نوئیل)ی ڤەهاندین و بەلاڤکرین.

سیێ-کوچبەرێن کوردان و ێراناکرنا کوردستانێ:

أ-کوچبەرێن کوردان:

شەرێ جیهانیی یێ ئێکێ ئێك ژ مەزنترین کارەساتان بسەر کوردستانا باکوور هینا و ئەم دشێن بێژین دناڤبەرا (٨٠٠٠٠٠) تا (١٠٠٠٠٠٠) مرۆڤان ژ کوردان مرن، و کوردستان ب تایبەتی هەر سێ ویلایەتێن وێ (ئەرزروم، بەدلیس و وان) هاتنە ڤالەکرن ژ خەلکێ وێ کو ل دویڤ ژێدەرێن دیروکیڤە بتنێ (١٠٠٠٠٠) کورد ما بوون ل وێری وانژی هەمیا قەستا سەرێن چیایا کربوو دا خوە بپارێزن[١٩].

هەکاری د کۆمەکا گوتار و هوزانیێن خودا باسی ڤێ کارەساتێ دکەت و هەتا پشتی شەرێ جیهانیی ب داوی هاتی ب سالەکێ پتر، چ چارە بۆ وان کوچبەرێن کورد نەکر بوو. وەسا دیار دبیت د وان هزران دا ئەوێن هەکاری بەلاڤکرین ب تایبەت د گوڤارا ژیندا یێ بێ ئومێدە ژ دەولەتا ئوسمانی و دەولەتێن ئەورپی کو چ هاریکاریا وان کوچبەرێن کورد ناکەن، و وان نازڤرینە وەلاتێ وان ل کوردستانێ ژبەر جهێ ژیانێ لێ نەمایە و دەولەتا ئوسمانی چ پێکولان ناکەت ژ بۆ ئاڤاکرنا کوردستانێ و ڤەگەراندنا خەلکێ وێ.

د گوڤارا ژيندا هژمارا (٨) كو ٢٢ كانينا ئێكێ ١٩١٩ دەرچوويە، هەكاری گوتارەكێ بەلاڤ دكەت ب زمانێ توركی ئوسمانی لبن ناڤێ (كوچبەرێن كورد د چ رەوشێ دانە) و د ڤێ گوتارێدا وێنا ژيانا كوچبەرێن كوردان باش ديار دكەت.

ل دەستپێكا گوتارا خوە تێكەستەكی د نڤيسيت ژ نامەيەكی گەهشتيە وی ژ لايێ (حاجی تەيار بيك زادە محمد بك و ساڤ بيك) كو ژ بنەمالا ميرێن ميرگەها هەكارينە و د ئەسلێ خودا دگەهنە خەليفێن عەباسيان –چەوا هەكاری دبێژيت– كو ب ڤی رەنگيە:

"ژ كەسوكارێن مە بتنێ خورشيد، احسان و محەمەد بيك ساخلەمن، برارەدەرێ من احسان بيك هەرچەندە ژ بهارێ پێڤە زڤری بو وارێ خوە، بەلێ ئەز نوزانم ل كيڤەيە، رەسول بيك وهەروەسا قادر چونە بەر دلوڤانيا خودێ، برايێ وی عوسمان بێك ل دەڤ سەروكێ عەشيرەتا ئورەمار (سوتو ئاغای) دايە... ژ مالا سەعيد بێكی ئێك كەس بتنێ ژی نەمايە، كورێ عوبەيدوللاهـ يێ بچيك نەمايە هين ساخ بن، ژ خەلكێ گوندێ مە هەميا نێزيكی دەهـ كەسانماينە..نوكە ئەز ناچم وارێ خوە نەچارم حەتا بهارێ ل ڤێرێ وەختی بورينم"[٢٠].

پشتی نڤيسينا ڤێ تێكيستێ هكاری دبێژيت: ئەو كەسێن دلوڤانيێ ب بێ چارەيان دبن! هوين هەمی دەمان ل راستيێ دگەرن و كومەلێن هاريكاريێ د دامەزرينێن وپشكدارييی و هاريكاريا وان كەسان دكەن ئەوێن كارەسات ب سەرێ وان هاتی، ژ بەر ڤێ چەندێ هين بلندترين چينا مرۆڤايەتيێنە، و هەمی مرۆڤ ممنونێ وەنە. بەلێ هكاری وەسا ديار دكەت كو ئەو هزرێن وی نڤيساين تا نوكە بتنێ دا رەخنێ ل وان كومەلێن هاريكاريێ بگريت كو هەستێ مرۆڤايەتی لدەڤ وان نينە، هەكاری هزرا خوە تمام دكەت و دبێژيت: بتنێ من دڤێت تشتەكی ديار بكەم هين ل هاوارا وان كەسان دچن ئەوێن دەنگێ خوە دەردئينێن كو توشی كارەساتا بوين. هين بوچی ل وان مەزلومان بەلنگازان ناگەرن ئەوێن كەفتين د كويرترين كارەساتان دا و دەنگێ وان نا دەركەڤيت؟ نەكو هەوە پێزانين لسەر ڤان بێ چارەيان نينن؟![٢١]

هەكاری هێرشەكا توند دكەتە سەر وان كومەلێن خێراخازان كو نەد پاقژن د كارێن خودا :" ئەڤە ماوەيەكێ درێژە لاپەرێن رۆژنامەيان پرن ژ دەنگوباسێن لسەر كوچبەرێن ئەرمەن و روم. بەلێ مللەتەكێ ژ بير دكەن كو ژ هەميان پتر هاتينە تەپەسەركرن و زولم لێ كرن وتوشی كارەساتان بووينە، يان ژی دڤێن ژبير بكەن". هەكاری ئاخفتنا خوە تمام دكەت و دبێژيت: "بەحسی ل وان كەسان ناهێتە كرن ئەوێن توشی كارەساتان بووين و چ كەس و چ جهـ نەديتين كو دەنگێ خوە بگەهيننێ و ملكەچی زورداريا ديروكێ بوون و هەمی دەمان بێ تاوان بووينە ومەغدور بوون. ما دەم مەرەم ژێ خزمەتكرنا مرۆڤايەتيێ يە، لەورا ما چێدبيت مەزلومێن ديتر ژبير بكەن"؟![٢٢]

ئەو زمانێ هەكاری ئەڤ گوتارە پێ نڤێسی زمانەكێ گلەييە و پێ ئومێدە ژ كومەلگەها نيڤدەولەتی ئەوێن تشتەكی دبێژن و بەروڤاژيا وێ گوتنێ كاردكەن، و لدويف ئاخفتنێن هەكاری مللەتێ كورد يێ بتنێيە نە دەولەتێن زلهێز پيتە پێدكەن و نە دەولەتا وان دەولەتا ئوسمانی دەستێ هاريكاريێ بۆ درێژ دكەت.

وەسا ديارە كو هەكاری د ناڤ كوچبەرێن كورداندا گەلەك هێتيم و سێوی ديتينە، ژ بەر ئەڤێ چەندێ هەكاری هوزانەك بەلاڤكر د گوڤارا ژين دا هژمارا (١١) ل ٢٨ شوباتا ١٩١٩ درچوويە:

نالینا سێویەکی

ئەز مامە سێوی بێ دا و بابم
خانیێ م سوٚتن، ئەز مال خرابم

بابێ م کوشتن بێ دین و کوفاران
موحتاجم ئیرۆ دەستێ نەیاران

گورگێت دوو پێ هاتن، کەتن کەرییان
موهاجیرم ئەز وێ کەتمە دەرییان

نانەك دخوازم ژ بۆ ڤەژینێ
ڕەحمی ب م ناکەن ژ غەیرێ کینێ

ئینساف بکەن ئەی ئەولادێ ئادەم
ئەز ژی مرۆڤم، قەت خوە ب وە نادەم

وەختێ زەماندا ئەز خانەدان بووم
جهێ خوەدا ئەز ساحیبقران بووم

ڕۆژێ دو سەد مێر من بوونە مێهڤان
دایم تژی بوون من دەرگەه، دیوان

ژ گوشت وبرنجان سفرە دەرتێخست
مەمنوون، مورەففەه من رێ دیەخست

ئیرۆ من عارە ئەز بەحس ژ وێ بکەم
دنیا وە بۆراند، ئیروکە چی بکەم[٢٣].

یێ ڤێ هوزانێ ب خوینیت وەسا د بینت کو هەکاری ئەڤ هوزانە ب مەحەمەد تەیاری گوتیە ئەوێ بەری نوکە مە ئاماژە پێدا، کو ئەو کوچبەرێن کورد بەری ژ وەلاتێ خوە دەرکەڤن ژیانا وان چەند یا باش بوو لێ شەرێ جیهانی مالێن وان ژ ناڤ برن، و ل پشتی شەری کەس ل حالی وان ناپرسیت.

ب– وێراناکرنا کوردستانیٚ:

هەکاری باسی وەلاتیٚ کوردان (کوردستان)یٚ دکەت ب تایبەتی وانیٚ و هەکاری کو نوکە چ شینوارێن ژیانیٚ تێدا نینن، ئەڤ بابەتە هەر یێ گرێدایە ب کوچبەرێن کوردڤە، چونکی نە دەولەتا ئوسمانی سەرەدەریەکا باش لگەل وان دکەت ل وان جهێن کوچکرینیٚ، نە وەلاتیٚ وان ئاڤا دکەت دا بزڤرن جهێن خوە.

هەکاری د گوڤارا ژین ل هژمار (٣) کو ٢ کانونا ئێکیٚ ١٩١٨ دەرکەڤتیە پارچە هوزانەکیٚ بەلاڤ دکەت لسەر وەلاتیٚ خوە کو دیار دکەت ئەو چەند یێ خەریبە ژ وەلاتیٚ خوە کو هیشتا کاڤلە و چ سیماییێن ژیانیٚ تێدا نینن، هوزانا وی ل بن ناڤیٚ:

عەشقا وەلات

بوهار هات، شین بوون گیا
جل بەرکرن، خەملێن چیا
گەشتان بکەن سەر کانیا
ژ خیزیٚ دچت شبهیٚ زیا
بەڕاق وپاك و سافیا
عەشقا وەلات، عەشقا وەلات
تە جەرگ ومێلاکیٚ مە پات

جارەك دی من دیبا خوەزی
کۆنێت ڕەش، گەرییێت د پەزی
تۆ ماست لسەر ئاڤێت تەزی
زەوییێت وەکی سرمەکوزی
ل بێرییٚ ل پەی بزان د بەزی
عەشقا وەلات، عەشقا وەلات
تە جەرگ ومێلاکیٚ مە پات

بۆچی ژ تە ئەم بوون جودا
مە تەرك کرن لەززەت، سەفا
شاهان کووچە دانە گەدا
هاتن ل بن خانییٚ مەدا
تەرکا تە کر بۆنا خوەدا
عەشقا وەلات، عەشقا وەلات
تە جەرگ ومێلاکیٚ مە پات

کانیێ وەلاتێ سەرحەدان

سۆتن ئەوان ئاتەشگەدان

لەورا کو گۆر بوونە شڤان

دەنگێ بلوولان، نالییان

دەنگێ هەواران، گازییان

عەشقا وەلات، عەشقا وەلات

تە جەرگ ومێلاکێ مە پات

دەنگەك تونە، شۆلەك عەجیب

ئەم مانە سەرگەردان، غەریب

دوور بوون ژ وەلاتێ دلڤریب

جارە کدی دێ ببتە نەسیب

چوون ل وێ رەببێ موجیب

عەشقا وەلات، عەشقا وەلات

تە جەرگ ومێلاکێ مە پات

دبێژن وەلات بۆ دژمنە

ئەز ساغ ببم قەت ممکنە!

غیرەت، حەمییەت زامنە

عەشقا وی مێهڤانێ منە

قوربان ژوی را مەرگێ منە

عەشقا وەلات، عەشقا وەلات

تە جەرگ ومێلاکێ مە پات[٢٤].

هکاری د گوڤارا ژیندا ل هژمارا (١٠) کو ل ١٥ شوباتا ١٩١٩ درچوویە، باسی وەلاتی خوە دکەت پشتی شەری جیهانییێ ئێکێ هەر دیسان ب شێوێ هوزانەکێ کو تێدا دیار دبیت کو کوردستان نەمایە جهێ ژیانی ژ بەر هندێ بوویە کاڤل، هەکاری هوزانا خوە ب ڤی ڕەنگی دداڕێژیت:

دەنگ

دەنگەك ژ خرابا وەتەنێ من دکەت گازی

دەنگێ چیە؟ ئەو کوندە وەیا تەیرەکێ بازی؟

یان دەنگێ هەتیمانە لبەر باگەر و بەفران
ژ سەرمان لەرزن، بێ جل و سوێل مانیە، تازی؟

بێ خارن و زادن، هەموو برسینە، سەفیلن
ژینا خوە پەشیمانی، هەموو مرنەکێ رازی

پەز چوونە، دەوار مرنە، ل کوما دەر و رێچال
گامێش مرنە، گێسن، جوت، نێر، برازی!

ناڤ ئاگرێ زولمێ هەموو سوێتن، نهە بێ شوون
گەردووم، عەرەبە، مالێ، شەنە خوەلیەکێ تازی

بەلکی خوەلی ژی باگەرەکێ ئانی بەلاڤ کر
دەعوا چیە؟ مەزنوون کیە؟ ما قەی هەیە قازی؟[٢٥]

هەکاری بەردەوامیی ددەتە هزرێن خوە لسەر ڤی بابەتی و چ ب سەرێ وەلاتێ وان هاتیە د شەرێ جیهانی یێ ئێکێدا، هەکاری هندە تیروشکان ددەتە سەر ویلایەتا وانێ کو لسەر وی دەمی وەلاتێ هەکاری بارچەك بوو ژ وێ ویلایەتی، د گوڤارا ژیندا ل هژمارا (١٢) دا کو ل ١٠ ئادارا ١٩١٩ دەرکەڤتیە گوتارەکێ لبن ناڤێ (وان د چ روشێ دایە؟) ب زمانی تورکی ئوسمانی نڤیسیە، هەکاری وەسفەکا ئێکجار تاری ددەتە سەر ویلایەتا وانێ و وەسا دیار دکەت کو جهێ ژینێ نینە، ل دەستپێکا گوتارا خوەدا هەکاری باسی خوە دکەت و دبێژێت:" دوو سالان ل مەیدانا شەرێ، سێ سال ونیڤان ل ئێخسیرێ، ل نەخوشخانێ، هەمی دەمان پرسیارەك لسەر لێڤێن من بوون". هەکاری بەردەوامیی ددەتە ئاخڤتنا خوە و دبێژێت: دەمێ ڤێ پرسیارێ دووبارە دکەم روندك دهێنە چاڤێن من یێن دانعەمر، ئەز نەشێن نەکەمە گری، بەردەوام هزر د پرسیارەکێدا دکەم، بیرێن وان دەمێن کەیفخوەشیێ دکەم، هندەك جاران تا وی رادەی د هزرا دا د چم وەك خەونەکێ لێ دهێت هەر وەکو تێدا دژیم، هەر وەکو ژیانەکا خەیالی. دەمێ هزرا وەلاتێ خوە یێ خوشتڤی دکەم هندەك گوهرین لدەڤ من پەیدا دبن تا وی رادەی جاران ئەز دگەل خوە د ئاخڤم و دەمێ هەڤالێن من ئەڤ چەندە دیتین گوتنە من: ئەڤە تو چدکەی؟! تە مفایەك ژ ڤان هزران دیتیە! تو رۆژ بو رۆژێ زەر دبی. خودێ نەکەت ئەگەر نەخوش بی ئێك هەیە سەحکەتە تە؟ هەر چ نەبیت خوە راگرە، چ نەبیت دا هەول بدەی وەلاتێ خوە و خێزانا خوە یا مهاجر ژ نەخوشیێ رزگار بکەی[٢٦].

هەکاری دبێژێت پشتی ڤان ئاخڤتنان:" دەمێ من گوهـ ل ڤان شیرەتان بووی هەر وەکو ئاڤەکا تەزی ب سەر سەرێ من هاتیە خوار و هەمی لەشێ من رەجفی، تایبەت رستا دویماهیێ (خێزانا تە یا مهاجر) چەوا دێ خوەلبەرگرم! ئەڤێ چەندێ ئەز پتر ئێشاندم، دەمێ هەڤالێن من رەوشا من دیتین ئەوژی پەشیمان بوون کو ئەو ئاخڤتنە کرین"[٢٧].

هەوالنامەی کتێب

لدویڤدا هەکاری ئاخڤتنا خوە تمام دکەت و دبێژیت: بەلێ حەقی چ جاران ناهێتە ڤەشارتن، کەسێن خودان وژدان بەردەوام دبێژن، بلا حەقی بهێتە گوتن بلا دل بهێنە شکاندن، د ناڤ ڤێ نەخوشییێدا نامەك:

–ژ کیڤە

– ژ وانێ...

هەکاری باسی ناڤەرۆکا ڤێ نامێ دکەت بێی کو ناڤێ وی کەسی بێژیت ئەوێ هنارتی:" دەمێ من ئەڤ نامە وەرگرتی ئێکسەر من ڤەکر ئەو نڤیسینا لسەر وانێ ژ قەلەمێ کەسەکێ مەزن دەرکەفتبوو"[٢٨]. و هەکاری دبێژیت ئەوی کەسی وەسا باسی ویلایەتا وانێ کریە:

" موکس وەکو بەرێیە پشتی ئارامییێ نەخۆشی دهێت، ئەز باش نزانم بتنێ وەسا هزر دکەم. ئەرجیش چێدبیت پشتی سالەك ئان دوو سالان وەك بەرێ لێ بهێت، چونکی خەلکێ زیلان کوچکرن و مەحەلا ئەرمەنیان پیچەك ئارامی هەیە. قەزا سەرای ژی خراب نینە، قەزایێن هەکاری تا رادەیەکێ مەزن هەمی خرابینە، ل قەزا خوشاب شینوارێن ئارامییێ لێ نینە. ل قەزا باشکالێ بتنێ چەند گوند ئارامن. قەزا جولەمێرگێ ژی ب وی رەنگی یە. ل گەڤەرێ و ئورەمارێ چ شینوارێن ئارامییێ لێ نینە. شەمدینان وگەردی و هەرکی ژی وەسایە. ئەز ژ ئەردێ مە بێ هیڤی مە. و چ مفان د مانا خوە ل ڤێرێ نابیم"[٢٩].

هەکاری لسەر ڤان پێزانینان کو ژ وەلاتێ وی هاتین د بێژیت: دەمێ ڤان نڤێسینان دخوینم زێدەتر نە ئارامی و نەخۆشی لدەڤ من پەیدا بوو. هەمی کەس دەمێ نامەکێ وەردگرن کەیفخۆش دبن، بۆچی دەمێ ئەز وەردگرم ئەز زێدەتر نەخۆش دبم؟ بۆچی؟ و پشتی باسی بەرسڤان دکەت کا وەلاتی وی د چ ڕەوش دایە هەکاری گوتارا خوە ب داوی د هینیت و دبێژیت:" ئەڤان بەرسڤان ئەز ئێخستم دناڤ جهان دا"[٣٠].

هەکاری بەردەوامیی ددەتە وان هزرین لسەر وەلاتی وی کوردستانێ، د سەرێ ویدا دهێن و دچن کو زیانەکا مەزن گەهشتبوویێ د شەرێ جیهانیی یێ ئێکێدا، و هوزانەکا دی لسەر وێ چەندێ د هینتە خواری ل گوڤارا ژیندا ل هژمارا (٢٥) کو ل ١٥ تشرینا ئێکێ ١٩١٩ دەرچوویە، و د ڤێ هوزانێدا هەکاری ئازارێن وەلاتێ خوە د گفتگویەکێدا د ناڤبەر خوە و دەیکا خوەدا نیشاندەت:

وەسیلەت

چوومە وەلاتی، حالەك حەزین دیت

دایکا خوە ڤێ جار ب خوین، برین دیت

گوهان زوها بوو، دایکا بریندار

نەشییا خوەدان کەت مندال، بچووك، ژار

چوومە لسەر، من زێن دا برینێ

رۆهنك رەشاندن، بەردا گرینێ:

دادێ، تە خێرە ! گێسوو بەلاڤێ !

کانێ ژ تە نایێت بێهنا گولاڤێ

گاڤا تو قیز بووی بسکێت پەریشان
تۆزێ پێچایە خال، نیشان

دەستێ خوە نادی راموستن، گور
شەفقەت، مەحەببەت راکر، تە بیرکر

پێنچ سالە ئیرۆ ژ تە جودا بووم
دیل بووم، بریندار. هاتم، خۆیا بووم

ئەڤە ڤەگەڕیام، هاتم حوزوورێ
گەر دێ هەبیتن، بەخشە قوسوورێ

دەنگێ م گوه کەت، چاڤێ خوە راکر
ڕۆهنك نەمابوون، خوین ژێ ڤالا کر

گۆت: ئەی کورێ من، ب خێر تو هاتی
تو ل کێ دەرێ بوو، دوور بوو ژ وەلاتی؟

پاش کو تو چوویی، دۆست بوونە دوژمن
هەر دو دگەل یەك ڕابوونە سەر من

ئینساف نەمابوو، دین بیرکرن وان
خوارن، ڤەخوارن خوینا مرۆڤان

تالان کری نامووسان ژ قیزێ
سەر ژێ دکرن وان بۆنا لەیزێ

ئەز چوومە باخان: بێ دار، دوور بوون
مەشییا مە راخان، بێ هەسپێ گەور بوون

من گۆتە بلبل: ما گول تە دەر دا؟

هەواڵنامەی کتێب

من دی کو کوندەك دەرحال جەواب دا:

کا بلبلیێ ژار! ڤا دین بوویی تو
سەرحەد خرابن، پێنچ ساله ئیرۆ

سۆتن، قەلاندن باخ و گولستان
سۆر گول نەهێلان، بلبل نەوەستان[٣١]

ب ڤان هزران هەکاری ڕەوشا وەلاتیێ خوه کوردستانیێ ددەتە نیاسین، جهێ ژینیێ لێ نەمایە، مرۆڤ لێ نینن، دار و مال هەمی سووتن، پەز ئەوێن ماین گوهانیێن وان یێن هشك بووین، ئەو وێنە ییێ هەکاری ددەتە مە لسەر کوردستانیێ کو بەری چەرخەکێیە نوکە پرسیارەك د سەرێ مرۆڤیدا دزڤریت، چەوا ژیان جارەکا دی هاتیە وان دەڤەرا ؟ ما ژیان لێ مایە؟

چار-کێشا خواندنێ:

هەکاری ژیانا کوردان لسەر وی دەمی باش دخوینیت و دیار دکەت کو ئێك ژ مەزنترین ئەگەرێن کو کورد پێشناکەڤن نەخویندەواریە، کوردان لسەر دەمێ نویدا نەخویندەواریەکا ئێکجار مەزن د ناڤدا بەر بەلاڤ ببوو، و ئەگەر ئەم سەحەینە ڕۆژنامە و گوڤارێن کوردی ئەوێن د ناڤبەرا ١٨٩٨-١٩١٤ دەرکەڤتین دێ هێتە دیتن کو مەزنترین ئارێشە ل بەر سینگێ کوردان ل وی دەمی نەخواندەواریە[٣٢].

هەکاری هەر د هژمارا (١) ژ گوڤارا ژیندا ئەوا ل ٢٠ تشرینا ئێکێ ١٩١٨ دەرکەڤتی ئاماژە ب ڤێ چەندێ کریە، د گوتارا خوەدا ئەوا لژێر ناڤونیشانێن (خەوا مە) نڤیسیە، ل دەستپێکێ دبێژیت: کو هەمی مللەت کار دکەن و زوی ژ خەوێ ڕادبن بتنێ کورد نەبن حەتا ژ خەوێ دڕابنەڤە نیڤرویە و دەمێ کاری نەمایە و هەمی مللەتان بەری وان ڕاکریە، و بەردەوامیێ ددەتە هزرا خوە و دبێژیت:" ئیرۆ، کو هەمی مللەت ژ خەوا سبێ رابوونە، ژ بۆ ژینا خوە دخەبتن، مەلایێت هەر مللەتەکی لسەر منارێت خوە بانگێ سبێ ددن، هەوایێ سبێ یێ ساف لسەر هەمی مەخلوقات ئەلامتێ ژینێ بەلاڤ دکە، ئەم هێژ د خەودانن! بەلێ، هەر کەسەکێ بارێ خوە بارکرن ب رێ کەتن، ئەم هێلانە جهێ واران، ل جهێ وارێت کو ژ خێرێ مە کەس نەمایە، وارێ مە کەڤن بوونە، مال و دەوارێت مە ژ بەرێ گییاهی وێ هەمی تەلەف بن، پاش هنگێ ئەم دێ چاڤێ خوە ڤەکن...". هەکاری ب شێوازەکی رخنەییێ گلەیێ ژ مللەتێ خوە دکەت و دبێژیت:" هەی هو! گەلۆ مە چ کر ! ئێڤارە، ئەم ناگیهینە چ واران و پەزێ مە دێ گور بخوت. ئەم کەنگی بگەهنە وارەکی، سێلا خوە داینن، لسەر نانێ خوە ب بێژن. زاریێ مە برچی نە، ئەڤە چ بو، مە لسەرێ خوە ئانی...پوشمانی یا پاش فایدە ناکەت"[٣٣].

هەکاری بەردەوامیی ددەتە ڕەخنا خوە کو کورد دڤێت هشیار بن ژ ڤێ خەوا مەزن و بزانن کا مللەتێن دی چەوا د ژین، گوتار خوە ب ڤان هزرا داوی دهینیت:

"من گوت (خەو) ئاقلیێ تە نەچیتە خەوا شەڤێ ل بن نڤینان، بەلکی خەوا شەڤ و ڕۆژان ل بن نەزانینێ و جەهالەتێ-ئەگەر ئەم- خەوەکێ وەها نەبان، مە دێ تەماشە بکرا ئینسانییەتێ د دنیاییێ چاوا

دخەبتت، ل بن ئەردێ، لسەر ئەردێ، ل ئەسمانی، هەر رۆژێ تشتەکی دەرێخت. تەلەفون، تلگراف، شەمەندەفر، ڤاپور، تەلگرافا بێ تێل. ئەلەکتریك، تەیارە، بالون...ئەو هەمی ژ ئەسمانی نەبارینە، ژ ئەردێ شین نەبووینە، بەلکی ژ دەستێ ئینسانان چێ بون.

ئەو ژ دەستێ کیشکان چێ بویە؟

ئەوێت هشیار، ئەوێت هشیار.

ما ئەم هشیار نینن؟

وەکی ئەم هشیار بان، تشتێ ژ بۆ مە لازم، مە دێ دیتبا.

چ ژ بۆ مە لازمە، مە نەدیتی

زانین...زانین...زانین"(٣٤).

هەر دیسان هەکاری ب شێوازێ هوزان د گوڤارا ژیندا ل هژمارا (٦) ئەوا ٧ کانونا دووێ ١٩١٩ دەرکەڤتی، باسی ڤێ ئاریشێ دکەت:

سەلایا شەڤ

گەلۆ رابن، زەمان تەنگە
خەوا جەهلێ وەها رەنگە
مەحووکرنا وی بێدەنگە
خوەدایا، دژمنان جەنگە
ژ خەو ئەم تێر نەببون یا رەب!

خەوا غەفلەت زەباندن ئەم
ژ ڤێ عەسرێ رەڤاندن ئەم
ژ بۆ جەهلێ خاپاندن ئەم
ژ دنیایێ تەفاندن ئەم
دبن زولمێ جڤاندن ئەم
ژ خەو ئەم تێر نەببون یا رەب!

هەتا کەنگی خەوا غەفلەت؟
هەتا کەنگی ژ مەحوییەت
ژ برسیتی بچووك، کوفلەت
مەحوو بت هەموو میللەت
ژ خەو ئەم تێر نەببون یا رەب!

ئەگەر میللەت هەموو بخوینن

ئو ئەمرێ حەق کو جێهـ بينن
ئو تۆڤێ رەحمەتێ بچنين
وەکی عالەم خودان ژينن
ژ هەميان چێترن، دبينن
ژ خەو ئەم تێر نەببون يا رەب ! (٣٥)

هەکاری ڤێ جارێ ب شێوازێ هوزان نەسيەحەتان (شيرەتان) ل خارزايێ خوە دەکەت کو ناڤێ وی (سەعدو)يە، هەکاری د گوڤارا ژيندا، کو ل هژمار (٨) کو ل ٢٢ کانينا ئێکێ ١٩١٩دەرکەڤتيە، پارچە هوزانەکێ کو گەلەك هزر تێدا هاتينە، بەلێ هزرا خواندنێ يا سەرەکيە، دبێژيت:

ژ بۆ نەسلا تێت

سەعدۆ!
گەرچی تو بچوکی، ناتەوانی
لاکين سبەهی تو قەهرەمانی

ئيرۆکە تو شير مژی، بچيکی
پاش پازدەيی جانفيدا پەييکی

ئەز دێ بمرم، بچم ژ دنيا
لازم وەتەنی بکی تو ئيحيا

هيڤی يا من تويی کو ئەز دبێژم
دەرد و ئەلەمان هەموو دڕێژم

ئەم ميللەتەك جەسوور و شوجعان
ساحب شەفەقەت و موحيببێ ئينسان

ئەسلی و نەجيب، هەموو زەکينە
لاکين د دنێ، مە هەق چو نينە

چونکی مە علووم، فەن، سينعەت
هێلانە دناڤ گۆڕا جەهالەت

فیکرا مە عیلم کو سەرف و نەحون

ب ئەلوانێ فنوون سەفیل، مەحون [٣٦].

هەکاری د گوتارەکا خوەدا کو ل ڕۆژناما کوردستاندا ل هژمارا (١) ل ڕێکەڤتی ١٢ شوباتا ١٩١٩ بەلاڤکریە، ئەگەرێن نەخواندنا کوردان هەمیا ناکەتە د ستویێ کورداندا، بەلکو د ستوییێن وان دەولەتان ئەوێن حوکم ل کوردان کرین ئەڤە چەندین چەرخە و ل دەستپێکێ دەولەتا ئوسمانی، هەکاری گوتارا خوە لبن ناڤێ (تضییق انشکاف) ب ڕامانا (دیارکرنا نەخۆشییێ) دبێژیت کو مللەتی کورد پێدڤی هاریکارییێیە ب هەر ڕەنگەنکی بیت دا خوە ژ ڤان ئاستانگان بهینیتە دەرێ، کو گەلەك جھ هەنە کوردان وەسا ددەنە نیاسین ئەو مرۆڤێن توندڕەون، و هاریکاریا مللەتێن دی دهێتە کرن بەلێ چ هاریکاری بۆ مللەتێ کورد ناهێتەکرن، بەلکو ئەو نەڕاوەستیان ل ڤێرێ بەلێ وان هەمی دام و دەزگەهێن کوردان یی گرێدای ب پرۆسیسیا خواندنێ ژ ناڤبرن، و دبێژن دێ قوتابخانان ئاڤاکەین بەلێ بەرپرسێن پەروەردێ دبێژن پارە نینن بۆ ڤی کاری، و بڤێ چەندی وان وەسا دڤێت کوردان ب ڕەنگەکێ نزان دیار بکەن! [٣٧]

هەکاری دبێژیت چ عەدالەت نینە سەبارەت ئاڤاکرنا قوتابخانان ل دەولەتا عوسمانیدا. ول دویڤدا هەکاری د بێژیت:" من دڤێت دیار بکەم کو ل دەڤەرا مە هەکاری کو لسەر دەمکێ حکومەتا کوردان حوکم لێ دکر، پشتی هنگی بو میرگەھ باشان بو ویلایەت، ونوکە سەنتەرێ سەنجەقەکێە، ل وێرێ یا هەی قوتابخانا مەیدان کو گەلەك یا بەرنیاسە، و گەلەك قوتابخانیێن دی کو ببونە کانییێن زانینیێ و گەلەك زانا ژێ دەرکەفت بوون مینا: ئەحمەدێ خانی و مەلای باتەیێ، و مستەفا بەك یێ بەرنیاس بـ(پەرتوو) و گەلەکێن دی". هەکاری دبێژێت دەولەت نوکە یا ڕابووی ب دانانا بنیاتێن (دار الفنون) بەلێ هەتا نوکە حەتا ئامادەیەك نەئاڤاکریە. ل هەکاری بتنی قوتابخانەکا روشدی یا هەی کو بتنێ زمانێ تورکی تێدا دهێتە خواندن کو ئەو ژی یا بێ مفایە چونکێ کەس زمانێ تورکی ل وێرێ نزانیت، زمانێ تورکی ب زۆری دهێتە خواندن ژ بەر هندێ ژی هەمی زانستێن دی دبنە قوربانێن زمانێ تورکی. و ئەو ئەفندی ئەوێ ژ ڤێ قوتابخانێ دەرکەڤیت دڤێت بچیتە ئامادەیی ل وانێ و پشتی هینگی دچیتە ئستەنبولی، بەلێ بارا پتر ژ وان بەلنگازن پارە نینن و ناچن و ژبەر هندێ ل جهێ خوە جاهل و بێ علم د مینین [٣٨].

بەلێ هەکاری خوە بێ ئومێد ناکەت و حەمدا خودێ دکەت نوکە کورد شەرم ناکەن و دبێژن ئەم هندەك کورد یێن پێکولێ دکەین دا ڕێکا هەڤالێن خوە یێن کورد ڕوهن بکەن، و نوکە دوو گوڤار مە کوردان ییت هەین ژین و کوردستان د ڤێ ڕێکێدا کار دکەن[٣٩].

وەسا دیارە ژ ڤێ گوتارێ هەکاری ئەگەرێ بەربەلاڤبوونا نەخواندەوارییێ ل کوردستانێ دکەتە ستوییێ دەولەتا ئوسمانی و بەرپرسێن وێ، کو دەمێ دەڤەرا هەکاری د دەستێ کورداندا بوو قوتابخانێن بەرنیاس لێ هەبوون، بەلێ دەما دەڤەرا هەکاری کەتیە بن حوکمێ دەولەتا ئوسمانی یا ناڤەندی دێ هێتە دیتن کو ئێکجار کێشا نەخواندنێ یا بەر بەلاڤ بووی، ئەگەرێ سەرەکی ئەوە دەولەتا ئوسمانی چ پویتەی نادەتە وێ دەڤەرێ و چ قوتابخانان لێ ئاڤاناکەت و زمانێ خواندنێ زمانێ تورکیە کو کورد ڤی زمانی تێناگەهن.

هەکاری وەسا دیت ئارێشا نەخواندنێ لدەڤ کوردان ئارێشەکا مەزنە، لەورا یێ بەردەوام بوو لسەر بەلاڤکرنا بابەتان لسەر خواندنێ، د هژمارا (١٥) ژ گوڤارا ژیندا ئەوا ل ١٢ نیسانا ١٩١٩ دەرکەڤتی، هەکاری پارچە هوزانەکێ بەلاڤ دکەت لسەر خواندنێ بناڤێ:

نور

ئەز تەماشا دکەم، وەلاتێ من تەمام باخێ گولان
چار تەرەف بێدەنگ، سامت بوون ژ نەغما بلبلان

ئالیەکی بێهنا بوهارێ، ئالیەکی دەنگێ حەزین
جۆ و جۆباران گەوری ئێخستە ئاڤا شرین

خوش–خوشا ئاڤێ دگەل فەسلا دبێژیت عەندەلیب
ساقیا، مەجلیس تەمامە، مەست ب ئاڤا زەبیب

بەلك هەمی شەرمندەنە ژ حوسن و جەمالا گولشەنێ
قەترە قەترە خوە درێژن، وەك خوناڤا گەردەنێ

ئەو حەقیقەت دا زەریفە، قابیلێ تەسویر نیە
سەد ئەسەف موحتاجێ تەنەویرەن کو لەوما تارییە

لازمە هەلکەین چرایەك ژ شوعلەیا (هل یستوا...)
جوملە مەجبوورێ خەباتێ نە ب ئەمرێ (اطلبوا...) [٤٠]

هەر دیسان د گوڤارا ژیندا هەکاری ب رێکا هوزانان بەردەوامیێ ددەتە هزرێن خوە لسەر خواندنێ، د هژمارا (١٧) کو ١٥ ئەیارا ١٩١٩ دەرچوویە، هەکاری هوزانەکا دی بەلاڤ دکەت لبن ناڤێ:

نەزانین

ئەی جەهل و نەزانین، تویی دژمن، تویی خائین
زولما تەیە هێلان هەمی بێ سەنعەت وبێ دین

قەهرا تەیە وێرانە کری ئاه...وەتەنێ من
کینا تەیە بێ لانە کری جیسم و تەنێ من

سەروەت تە ژ مە ستاندییە بێ مالێ و دراڤن

ئەم ماینە بەلەنگاز و فەقیر، خانە بەلاڤن

دەردێ تەیە مەعلوول کری، ئەم خوە نەزانین
ئەم کینە؟ کوڕێ کێنە؟ ئەم ئێخسیر و گاڤانین؟

یان ئەم ژی خوەدان شان و نەسەب، قەومێ نەجیبین؟
بەهرا مە هەیە، ئەم ژی خوەدان بەهر و نەسیبین؟

دنیا وەکی چێکر خوەدێ، بەهرا مە ژی دابوو
لاکین ژ نەزانین و جەهل، کانێ؟ فیدا بوو[٤١].

(کازیا دویماهیکێ) ناڤێ هوزانەکا دی بوو یا هەکاری لسەر خواندنێ کو ل گوڤارا ژین ژمارە (٢٣) ل رێکەڤتی ١٠ ئەیلولێ ١٩١٩ دەرچوویە بەلاڤ دکەت:

کازیا دویماهیکێ

رابە ئەی کوردێ ژ کوردان
سەر ژ ئێخسیریێ هلین
داوەشە ژ تۆز و غوربارێ
عیلم و عیرفانێ ببین

دێ هەتا کەنگی خولام بی
تو د بن پشتییان حەمال[٤٢]
شەڤ مە بۆراند، رۆژ دەرکەت
رابە جا ئە بچینە مال

مالا من گۆتی خرابە
تێ نییە باب، برا
هندەك ئێتم ماینە شەڤێ
دتاریێ دا، بێ چرا[٤٣].

وەسا دهێتە دیتن ژ هزرێن هەکاری لسەر خواندنێ، کو کورد ل وی سەردەمی ب رێژیەکا ئێکجار مەزن خاندن ونڤێسین نەدزانین، ژبەر هندێ کارێ وان ل ئیستەمبولێ بتنێ حەمالی بوو– بەری هینگی مە ئامەژە پێکریە– و هەکاری دوو ئەگەران باس دکەت کو ئێشا نەخواندێ ل ناڤ کوردان ب ڤێ رێژێ بەربەلاڤ

بوویە، ئێك: كورد بخوەنە كو چ پویتەی ب خواندنێ نادەن، دوو: دەولەتا ئوسمانی كو ئەگەرەكێ سەرەكییە د ڤی بیاڤیدا.

پێنج– ئیتتفاق و ئێككگرتن:

ئێك ژ وان بابەتان كو هەكاری لسەر كوردان گەلەك دووبارە كریە دا كورد پێگرییێ پێبێكەن بابەتێ ئێككگرتنێیە، هەكار د گەلەك جهاندا ئاماژە ب ڤی بابەتی كریە، بەلێ وەسا دیارە بێهنا وی نەهاتیە لەورا هەكاری دوو بابەت لسەر ئێككگرتنا كوردان نڤێسیە گوتارەك و هوزانەك.

هەكاری د گوڤارا ژیندا هژمارا (٣) كو ٣ كانونا ئێكێ ١٩١٨ دەركەڤتیە گوتارەك لبن ناڤێ (ئیتفاق) نڤێسیە كو ل دەستپێكا گوتارا خوە ئاماژە ب وێ هندێ دكەت هەر تشتەكی بهێز بیت د بنیاتدا ژ ئێككگرتنێ یا چێبووی مینا (وەریسی) كو ژ میەكێ ئێكجار بێهێز و قوەت چێبوویە كو سێ و چار مێر نەشێن ب قەتینن. هەكاری دوو نموونێن دی دهینت كو ئەگەر ئێككگرتن چێ ببیت دێ گەلەك بهێز بن و ئاخڤتنا خوە ب ڤان دێران ب داوی دهینیت:" ولحاسل تشتێ بێ ئەهمیەت ئەم كو لێ دفكرن، دەولەت لسەرێ تەفاق و یەكبوونێ دبیتە تشتەك مەزن. ئەم هندێ یە هەمی مللەت بەرێ تەفاقێ چێدكەت، پاشێ د شولان دا مووەففەق دبت. مەقسەدا مە ئەوە كو ئەم ژ هەمی مللەتان پاشڤەمایی نە ئاقل ژ بەن و رێسان و كاب، خەلاتان بگرن. بەرهەڤ بن، ببنە یەك. ئەگەر نە، دەست ب فاتحە و یاسنێ بكن، كو ل پێش هوزوورا خودێ دێ چاوان جەوابا خوە بدن. چونكی خوینا ملەتەك وەها رەبەن خودێ دێ ژ مە بخوازت. ژ من گوتن، ژ وە ئیتفاق، ژ مەزنان هیمەت، ژ بچووكان خیرەت، ژ رووهانیەتا پێغەمبەر ئالەی هی سەلات و وەسەلام ئیمداد، ژ خودێ موەففەقییەت"[٤٤].

هەكاری د گوڤارا ژیندا، ل هژمارا (٥) رێكەفتی ٢٥ كانونا ئێكێ ١٩١٨ ، هوزانەك بەلاڤكریە:

دەستێ تەنێ دەنگ ژێ نایەت

ئەی مللەتێ ساحب نیفاق
لازم ژ بۆت ە ئیتتیفاق
تەئسیس نەكن ئەم یەك ویفاق
مەحوییەتە بیلئیتتفاق
عەقلێ خوە بەرهەڤ كەن هەمی

وەخت زەمان پڕ نازكە بێ ئیتتفاقی تەهلوكە
خەڵكان هەمی دگەل مە ركە
مەحوییەتا مە بێ شكە
عەقلێ خوە بەرهەڤ كەن هەمی

شەخسییەتیێ باڤێنە دەر
یەك شەخسی شۆل نا بێتە سەر
یەك بن نەمینت بێ ئەسەر
شۆلا ئومێدا مە لسەر
عەقلیێ خوە بەرهەڤ كەن هەمی

دەست دەنە یەك شبهیێ برا
هەلكەن ژ بۆ خوە یەك چرا
ریا كو تارییە ژ مەڕا
رۆناهی لازم ڤیێ سەرا
عەقلیێ خوە بەرهەڤ كەن هەمی[٤٥].

شەش– گازیا ئاینیێ ئیسلامیێ:

هەكاری لدویڤ پەروەردەكا ئیسلامی هاتبوو پەروەردەكرن، و دهێت هژمارتن ئێك ژ قوتابی و هەڤالێن سەعیدیێ نورسی (١٨٧٦–١٩٦٠)[٤٦]، لەورا دیێ بینین ئێك ژ وان بابەتان ئەویێ لسەر نڤێسای بابەتیێ ئاینیێ ئیسلامێیە و كۆومەكا هوزانان لسەر نڤێسان مینا (بانك) و (حي على الصلاة)، و (بیێ هێڤی نەبن)، بۆ نموونە هەكاری ل هوزانا خوەدا (بانك)، كو ل گوڤارا ژین دا ل هژمارا (١) ل ٢٠ تشرینا دوویێ ١٩١٨ هاتیە بەلاڤكرن، دبێژیت:

بانك
هشیار بووم ئەز، دنیا هەمی كەر
ب دەنگیێ مەلاییێ (ئەللاهو ئەكبەر)

(ئەللاهو ئەكبەر) دەنگیێ مناریێ
(رابن) دبێژیت، هەر وەك هەواریێ

(رابن) دبێژیت، وەقتیێ سبێیە
ساحب خەباتان، شەیتان ل پێیە

مەغلووب نەبن هوون ژ دەستیێ لەعینیێ
بۆنا خوەدێیە، رابن بچینیێ

پاقژ بكەن خۆ ژ كێمیێ و قرێژیێ
حازر ببن هەم بۆنا نڤێژیێ

حازر ببن وه عەفوا قوسوران
کوخالقێ وه، وه دخوازت دیوان

وەخت تەنگە، لەزکەن، بگەهنە مزگەفت
ل پەی مەلایی، هێژ رۆژ نەدەرکەفت

ئەمرێ خودێ خوە ئەم پێکڤە بینن
جا خەلق نەبێژت بێ حس و دینن(٤٧).

ئەنجام:

پشتی لدویڤچوون د هزرێن هەکاری د هەردوو گوڤارێن ژین و کوردستاندا، بۆ مە چەند ئەنجامێن گرنگ دیار دبن:

١–هزرین هەکاری خوەدیکا ژیانا وییە ب تایبەتی د شەرێ جیهانی یێ ئێکێدا، وەسا دیار دبیت کو هەکاری گەلەك یێ ئێشای ب وان دیمەنانڤە ئەوێن وی د وی شەریدا دیتین نەخاسمە ل دەڤەرێن وان و بدلیس و هەکاری، ژ کوشتنا کوردان و دەربەدەریا وان و چوولبوونا وەلاتێ وان ژ مرۆڤان د وی شەریدا و پشتی شەری هەر ئەو کاودان د بەردەوام بوون ل وان دەڤەران.

٢–ئێك ژ مزنترین بیر و ڕەوایێن هەکاری ئەو کو دڤێت کورد ب زویترین دەم ڤان کاودانێن دەولەتا ئوسمانی تێدا دبووریت د بەژەوەندییێت خوەدا بکاربینن، چەوا هەمی نەتەوە بخوە ل قەوارەکێ سیاسی د گەرێن دا نەژادێ خوە بپارێزن، دڤێت کورد ژی دەولەتەکا نەتەوەیێ بخوە ب دامەزرینێن ل وەلاتێ خوە کوردستانێ و خوە ژ ڤان کارەستان رزگار بکەن ئەوێن هەردەم ب سەر وان دهێن.

٣–خالا سێیێ کو دڤێت ئاماژە پێ بهێت کرن دەما هزرێن هەکاری دهێنە خاندن، ئەوە کو هەکاری هەمی گاڤا یا سەحکریە ئایندێ کوردان، ئەگەر کوردان دڤێت ژیانەکا سەروەری و پێشکەڤتی هەبیت دڤێت بخوە دەولەتەکێ دابمەزرینێن، بخوینێن، ئێکگرتنێ پەیدا بکەن، دینێ ئیسلامێ بەرنەدەن...هتد، وەسا دیار بوو ئەو پێشبینێن هەکاری گوتین وەسا دەرچوو کو هەتا ڤی سەردەمی کورد یێ باجا نەدەولەتبوونێ ددەن ئەوا د ناڤبەرا سالین ١٩١٨–١٩٢٠ ژ دەستێ کوردان چووی.

ژێدەر و پەراوێز:

(١) فەرهاد پیربالٚ، عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری: تازەکردنەوەی شیعری کوردی و داهێنانی شانۆنانە لە ئەدەبیاتی کوردی دا، دەزگەهێ سپێرێز یا چاپ و وەشانێ، دهوك، ٢٠٠٢، ل١١–١٢. یا فرە ل ڤێرێ ئەم بێژین کو فرهاد پیربالی هەمی گوتار و هوزانێن هەکاری ڤەگوهاستینە لسەر رێنڤیسا نوی کو مە مفای ژێ وەرگرتیە.

(٢) AYHAN GEVERÎ, EVDIREHÎM REHMÎ HEKARÎ Û BERHEMA WÎ YA LI SER TARÎXA KURDAN: PEREK ZÊRÎN JI TARÎXÊ, GOVARA WEJE U REXNE, HEJMAR ٥, ٢٠١٥, L:٩-١٠; Mirhem Yigit, Heval û xezûrê Apê Mûsa: Evdirehîm Rehmiyê Hekarî -I-, le Sir Malpere: http://www.enstituyakurdi.com/kurdistan/de/weje/pexsan/pexsan.

(٣) بچوکی نەکریت ممکی ناخوت، گوڤارا ژین، ژمارا (٥)، ٢٥ کانونا ئێکێ ١٩١٨ ، ل٨٥–٨٦. دێ پەرتوکا:

– M. EMÎN BOZARSLAN ,JÎN: GOVARA KURDÎ-TİRKÎ , KÜRDÇE-TÜRKÇE DERGİ ١٩١٨-١٩١٩, WEŞANXANA DENG, UPPSALA-SWEDEN, ١٩٨٥.

– ل ڤێرێ باشە ئاماژە پێ بکەین کو هەمی ژمارێن گوڤارا ژین د ڤی ژێدەریدا هاتینە بەلاڤکرن چەوا مە ل پێشەکیێ باس لێکریە. تێبینەکا دی یا فرە ل ڤێرێ بێژین کو ناڤێ گوتار یان هوزانێن عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری کا ب چ رێنڤیس هاتیە د گوڤارا ژین یان کوردستاندا دێ لڤێرێ ب هەمان رێنڤیس نڤێسین، نە وەك مە ئاماژە پێکری د ناڤەرکا ڤەکولینێدا کو مە رێنڤیس یێ گوهارتی ژ بەر ب سانهیا خواندنێ.

(٤) هەمان ژێدەر.

(٥) هەمان ژێدەر.

(٦) هەمان ژێدەر.

(٧) ودرو ویلسون (١٨٥٦–١٩٢٤): سەرۆکێ بیست و هەشتێ یە یێ ویلایەتێن ئەمریکی د ناڤبەرا سالێن (١٩١٣–١٩٢١) دەمێ سەرۆکاتیا وی بوو، سەرۆکێ زانکویا برنستون بوو پاشان بۆ حاکمی ویلایەتا نیوجیرسی یا ئەمریکی ل سالا ١٩١٣ دەبیتە سەرۆکێ ئەمریکا، ل سالا ١٩١٥ بریار دا ئەمریکا پشکداریا شەرێ جیهانێ یێ ئێکێ بکەت دژی ئەلمانیا، کارێ ژ هەمیا گرنگتر د ژیانا ویدا ئەو بۆ پشتی ب داوی هاتنا شەرێ جیهانی یێ ئێکێ (١٤) خال بەلاڤکرن ژ بۆ سەرخوەبوونا مللەتان و ئەو خالٚ دبەرنیاسن بـ(خالێن چاردە یێن ویلسونی). بۆ بتر پێزانین بنێرە ڤان مالپەرێن ئەلکترۆنی:

(http://www.marefa.org);(https://olli.ucsd.edu/display/documents/WoodrowWilsonPresentation)

(٨) حالی مەء حاضر، گوڤارا ژین، ژمارا (٦)، ٧ کانونا دووێ ١٩١٩، ل١٤–١٥.

(٩) هەمان ژێدەر.

(١٠) هەمان ژێدەر.

(١١) شری طوپان خلاص بو ایرو شری قلمانە، گوڤارا ژین، ژمارا (٧)، ١٥ کانونا دووێ ١٩١٩، ل٣٢–٣٣.

(١٢) هەمان ژێدەر.

(١٣) هەمان ژێدەر.

(١٤) شەریف باشا(١٨٦٥–١٩٥١): کورێ سەعید پاشا خندانییە رەگەزێ وی دزڤریتە باژێری سولیمانییێ، د دەستپێکا ژیانا خودا د بیتە بالیوزێ دەولەتا ئوسمانی ل وەلاتێ سویدێ، پاشان دگەهیتە کۆمەلا ئیتحاد و ترقی یا ئوسمانی ل سالا ١٩٠٨، پشتی وێ سالا د بیتە ئوپوزسیون و د ناڤبەرا سالێن ١٩٠٩–١٩١٤ گوڤارا مەشروتیەت دەرئێخیت ل فەرەنسا، ل سالا ١٩١٩ دبیتە نینەرێ کوردان د گونگرێ ئاشتییێ ل پاریس. بو پتر پێزانین بنیرە: روهات الاکوم، شریف باشا: سنوات عاصفة لدیبلوماسي کوردي، ترجمة: شکور مصطفى، دهوك، ٢٠٠٤" صالح محمد حسن (عزت بادي)، شريف باشا: حياته ودوره السياسي ١٨٦٥–١٩٥١، دهوك، ٢٠٠٥.

(١٥) کۆمەلا تەعالی کوردستان: ل سالا ١٩١٧ ل ئیستانبولێ هاتیە دامەزراند، شێخ عەبدولقادرێ نەهری هاتە هەلبژاردن وەك سەرۆکێ وی و ب ئەندامبوونا گەلەك سیاسەتمەدار و رەوشەنبیرێن کوردان مینا امین عالی بەدرخان و سەعیدێ نورسی و خەلیل خەیالی و عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری...هتد. بۆ پتر پێزانین بنیرە: ئیسماعیل گوێلداش، جەمعییەتی تەعالیی کوردستان، وەرگێڕانی: زریان

هەواڵنامەی کتێب

رۆژهەلاتی، بنگەی ژین، سلێمانی، ٢٠١١" عبد الستار طاهر شریف، الجمعیات والمنظمات والأحزاب الکوردیة في نصف قرن ١٩٠٨–١٩٥٨، ط٢، السلیمانیة، ٢٠٠٧، ص٤٤–٧٨.

(١٦) ژێ بۆ شەریف پاشا، گوڤارا ژین، ژمارە (٢١)، ١ تیرمەها ١٩١٩، ل١٧–١٨.

(١٧) ژێدەرێن دیروکی ئاماژە ب هندێ دکەن ئەفسەرێ بریتانی مێجر نوئیل (١٨٨٦–١٩٧٤) ل حزیرانا ١٩١٩ هاتە ئیستەنبولێ و لگەل کومەکا سیاسەتمەدارێن کوردان چاڤپێکەڤتن کرن ، پاشان لگەل هەردوو کورێن ئەمین عالی بەدرخان (کامەران و جەلادەت) بەرەڤ کوردستانێ چوو ، و پەیوەندی کرن لگەل حاکمی مەلاتیا خلیل بەدرخان ل ٣ ئەیلولا ١٩١٩ بمەرەما ئەنجامدانا بزاڤەکێ دژی مستەفا کەمال پاشای، بەلێ مستەفا پاشا شیا هێزەکا لەشکەری فرێکەت وان دربێخێت ژ مەلاتیا ل ١٠ ئەیلولێ. بۆ پتر پێزانینا بنێرە: دیفید مکدول، تاریخ الاکراد الحدیث، ترجمة: راج آل محمد، دار الفارابي، بیروت، ٢٠٠٤، ص٢١٢–٢١٤.

(١٨) جناب نووەل، روژناما کوردستان، ژمارا (١٦)، ١١ کانونا ئێکێ ١٩١٩، ل٢٠٥.

(١٩) بۆ پتر پێزانینا بنێرە: محمد امین زکي بك، خلاصة تاریخ الکُرد وکُردستان من أقدم العصور التاریخیة، ترجمة وتعلیق: محمد علي عوني، شرکة نوابغ الفکر، القاهرة، ٢٠٠٩، ص٢٥٤–٢٥٨" هوکَر طاهر توفیق، الکُرد والمسألة الأرمنیة ١٨٧٧–١٩٢٠، دار اراس للطباعة والنشر، اربیل، ٢٠١٢، ٤٧٦–٤٨٧.

(٢٠) کرد مهاجرلری نەحالدە، گوڤارا ژین، ژمارە (٨)، ٢٢ کانینا ئێکێ ١٩١٩، ل٤–٧.

(٢١) هەمان ژێدەر.

(٢٢) هەمان ژێدەر.

(٢٣) نالینا سیویکی، گوڤارا ژین، ژمارا (١١)، ٢٨ شوباتا ١٩١٩، ل١١–١٢.

(٢٤) عشقا ولاط، ژمارا (٣)، ٢ کانونا ئێکێ ١٩١٨، ل١٤–١٦.

(٢٥) دنك، گوڤارا ژین، ژمارا (١٠)، ١٥ شوباتا ١٩١٩، ل٩.

(٢٦) وان نە حالدەدر، گوڤارا ژین، ژمارا (١٢)، ١٠ ئادارا ١٩١٩، ل٨–١١.

(٢٧) هەمان ژێدەر.

(٢٨) هەمان ژێدەر.

(٢٩) هەمان ژێدەر.

(٣٠) هەمان ژێدەر.

(٣١) وصلت، گوڤارا ژین، ژمارا (٢٥)، ١٥ تشرینا ئێکێ ١٩١٩، ل٢٢–٢٣.

(٣٢) لسەر ڤی بابەتی بنێرە: هوکَر طاهر توفیق، دور الصحافة الکُردیة في تطویر الوعي القومي الکُردي ١٨٩٨– ١٩١٨، دار سبیریز للطباعة والنشر، دهوك، ٢٠٠٤، ص٧٧–٨٤.

(٣٣) خو آمە، گوڤارا ژین، ژمارا (١)، ٢٠ تشرینا ئێکێ ١٩١٨، ل١٣–١٤.

(٣٤) هەمان ژێدەر.

(٣٥) صلایا یاشیوی، گوڤارا ژین، ژمارا (٦)، ٧ کانونا دووێ ١٩١٩، ل١٦.

(٣٦) ژبو نسلا تیت، گوڤارا ژین، ژمارە (٨)، ٢٢ کانینا ئێکێ ١٩١٩، ل١٥–١٦.

(٣٧) تضییق انکشاف، روژناما کوردستان، ژمارا (١)، ١٢ شواتا ١٩١٩، ل٨.

(٣٨) هەمان ژێدەر.

(٣٩) هەمان ژێدەر.

(٤٠) نور، گوڤارا ژین، ژمارا (١٥)، ١٢ نیسانا ١٩١٩، ل١٠٥.

(٤١) نەزانین، گوڤارا ژین، ژمارا (١٧)، ١٥ ئەیار ١٩١٩، ل١٧.

(٤٢) ئێك ژ دیاردێن کو سیاسەتمادرێن کوردان گەلەك پێ دئێشاین ئەو بوو کو بارا پتر ژ حەمالێن ئیستەمبولێ کورد بوون، حەتا وی رادەی گەلەك جاران دگوتنە کوردان جەماعتێن حەمالان، بۆ پتر پێزانینا لدۆر ڤی بابەتی بنێرە: رۆهات ئەلاکۆم، کوردەکانی

ئەستەمبوولی کۆن، وەرگێرانی: ئەحمەد تاقانە، دەزگای چاپ وبلاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٥، ل١٦٥–١٩٨" هوکر طاهر توفیق، ظاهرة الحمالون الکورد في استانبول في بدایة القرن العشرین، مجلة دهوك، العدد (٢٦)، نیسان ٢٠٠٥، ص١١٠–١١٣.

(٤٣) کازیا دوماهی کی، گوڤارا ژین، ژماره (٢٣)، ١٠ ئەیلول ١٩١٩، ل١٦.

(٤٤)اتفاق، گوڤارا ژین، ژمارا (٣)، ٣ کانونا ئێکێ ١٩١٨، ل ١٣–١٤.

(٤٥)دستی تونی دنك ژ ینائیت، گوڤارا ژین، ژمارا (٥)، ٢٥ کانونا ئێکێ ١٩١٨، ل١٤.

(٤٦) سەعیدێ نورسی (١٨٧٦–١٩٦٠): ئێك ژ دیارترین زانایێن کوردێن ئیسلامیە ل سەردەمێ دەولەتا ئوسمانی و کومارا تورکیا یا نوی، د بیاڤێن خواندنێدا و بەلاڤکرنا ئاینێ ئیسلامی کار کریە، ئێك ژ دامەزرینەرێن هەردوو کۆمەلێن کوردان بوو (کۆمەلا تەعاون وترقی و کۆمەلا تەعالی کوردستان)، و دامەزرینەرێ بزاڤا نور بوو ل تورکیا، تا نوکە ژی گەنگەشەکا زۆر دهێتە کرن ل سەر رۆلێ وی د بزاڤا نەتەوایەتیا کوردیدا. بنێرە: آزاد سعید سمو، سعید النورسي: حرکته ومشروعه الإصلاحي في ترکیا ١٨٧٦–١٩٦٠، دمشق، ٢٠٠٨" عبد الله محمد علي العلیاوي، سعید النورسي ودوره في الکوردایتي، مجلة جامعة السلیمانیة، العدد (٨)، قسم–B–، ٢٠٠١، ص٢٣٨–٢٣٩.

(٤٧)بانك، گوڤارا ژین، ژمارا (١)، ٢٠ تشرینا دووێ ١٩١٨، ل١٢.

هەواڵنامەی کتێب

میرگەها ستوون (شەمدینان) ١٥١٥-١٦٠٩
خواندنەك د بەلگەنامەیێن عوسمانیدا

The Stun (Shamdinan) Emirate 1515- 1609
(A study in the Ottoman documents)

Osmanlılar Döneminde Şemdinan
-Stûnê Beyliği (1515- 1609)

د. نزار ئەییووب گولی
Dr. Nazar AYOUB HASAN
زانکویا زاخو/ پشکا دیروکێ
guli_nizar@yahoo.com

کورتي:

خواندنا دیروکا کوردان ل سەردەمێ عوسمانی ب زانینا دیروکا میرگەهان ڤە گرێدایە، ئانکو میرگەهێن کوردی ل سەردەمێ عوسمانی نوونەراتیا ژیانا سیاسی و ئابوری و جڤاکی ورەوشەنبیریا مللەتێ کورد دکر. لێ ژبەر نەبوونا پێزانینێن بەرفرەه ل سەر ڤان میرگەهان گەلەك لایەنێن دیروکا کوردستانێ د تاریاتییدا ماینە.

میرگەها شەمدینان یان ستوون ئێك ژ وان میرگەهانە کو پێزانین ل سەر ئێکجار کێمن، و چێدبیت ئەڤە ئێکەمین ڤەکولینا زانستی بیت کو هندەك رووناهی بەردەتە سەر رەوشا وێ یا سیاسی ل سەردەمێ عوسمانی.

هەرچەندە کو شەمدینان میرگەهەکا بچووك بوو لێ کاریگەریا وێ ددیروکا کوردان دا ئێکجار زورە چونکە مالباتێن دەستەلاتدار ل چەندین میرگەهێن مەزنێن کوردان ل ڤێ دەڤەرێ پەیدا بووینە، هەروەسا شەمدینان ل پاشەروژێ بوو ئێك ژ مەزنترین سەنتەرێن ئایینی و سیاسیی ل کوردستانێ.

ئەڤ ڤەکولینە هەولەکە ژبو خواندنا دیروکا سیاسیا ئەڤێ میرگەهێ دناڤبەرا سالێن (١٥١٥-١٦٠٩)دا، و ب شێوەیەکێ سەرەکی پشت ب بەلگەنامەیێن ئەرشیفێ عوسمانی بەستیە، و دشێت ببیتە بنگەهەکێ باش بوو پتر ڤەکولینێ ل دور دیروکا ڤێ میرگەهێ.

-جوگرافیا شەمدینان (ستوون):

پێزانینێن ل سەر میرگەها شەمدینان و پایتەختێ وێ (ستوون) ئێکجار دکێمن چونکە هەتا نوکە ب دروستی نەهاتبوو زانین کا شەمدینان چیە؟ ئەرێ ئەو دەڤەرەکا کوردستانێ یە یان میرگەهە؟ و ئەگەر میرگەهە بیت پایتەختێ وێ ل کیڤە یە؟ ناڤێن میرێ وێ چنە؟

ل سەردەمێ نوکە دا شەمدینان ل سەر وەلاتێن عراق، ئیران و تورکیا هاتیە دابەشکرن، ئانکو شەمدینان دکەڤیتە سێگوشەیا سنوری هەرسێ دەولەتاندا، ل باشورێ وێ دەڤەرا برادوستیانە دناڤ کوردستانا باشوردا و ژلایێ باکور ڤە دگەل دەڤەرا (گەڤەر) هەڤسنورە، هەروەسا ژلایێ روژهەلاتێ ڤە دکەڤیتە ب رەخ دەڤەرێن مەرگەڤەر و شنو و ژلایێ روژئاڤاڤە دگەل دەڤەرا چەلێ یا سەر ب هەکاریيانڤە هەڤسنورە[1].

سەبارەت گوندێ ستوون کو پایتەختێ میرگەها شەمدینان بوو، ئەڤ گوندە ل سەردەمێ نوکەدا دکەڤیتە دناحییەیا شێروان مەزن یا سەر ب قەزایا مێرگەسور ل پارێزگەها هەولێرێ، ستوون دکەڤیتە سەر هێلا سنوری دناڤبەرا وەلاتێن عراق و تورکیا وئێك ژ گرنگترین گوندێن عەشیرەتا هەرکییانە و شوونوارێن چەندین دێرێن مەسیحیان و مزگەفتێن موسلمانان تێدا هەنە[2].

هەرچەندە ناڤێ ستوون د چەندین بەلگە و ژێدەرێن دەستپێکا دەستەلاتا عوسمانیان ل کوردستانێ هاتیە بەحسکرن لێ کەڤترین ژێدەرێ کو بەحسێ شەمدینان کربیت مەولانا

١ - حاجی رەمەزانێ بێسکی، مالباتا شەمدینان و رولێ وێ د بزاڤا رزگاریخوازا کوردی دا، وەرگێران: رەشاد بیجرمانی، ٤١.

٢ - عرفات کرم ستونی،الحیاه العلمیه من نهری الی بارزان، (اربیل:٢٠١٠)، ص ١٠

ئیدریس بەدلیسیە، ئەوی ل سالا ١٥١٥ چەندین نامە ژبو سولتان سەلیمێ ئێکێ هنارتن و دگەل ئێك ژ وان نامەیان نەخشەیەك ژی هنارت كو تێدا ئاماژە ب (وەلاتێ نور عەلی بەگی) دایە، نور عەلی بەگ میرێ وی دەمی یێ شەمدینان بوو، ودناڤ نەخشەیا ویدا دیار كو ئەڤ دكەفتە دناڤبەرا (كەلا برازگرد و كەلا مەرگەڤەر یێن میر غازی قران [برادوستی] ل باشور و روژهەلاتی و دەڤەرێن سومایە و گەڤەر ئەوێن لژێر حوكمێ سید محمد بەگێ هەكاری ژلایێ باكور و روژئاڤاڤە[٣]. لێ ئێكەمین ژێدەرێ جوگرافی كو بەحسێ ستوون كربیت پەرتووكا (جەهان نوما) یا زانایێ تورك كاتب چەلەبی یە، ئەڤ زانایە بەحسێ وان باژێر و دەڤەر و كەلایان دكەت كو دكەڤنە د رێكا رووبارێ زێیێ مەزن دا و دبێژیت:"... دەڤەرا گەڤەر دكەڤیتە روژهەلاتا جولەمێرگێ و ئەو دەڤەرەكا دەشتاییە كو دكەڤیتە دناڤ چیایاندا، رووبارەك دناڤڕا دەرباس دبیت ودگەهیتە وی رووباری ئەوێ ژ جولەمێرگێ دهێت، پاشی بەرەڤ باشوری دهێت ودناڤ لیوایا چەلێ ئەوا سەر ب هەكاریانڤە دەرباس دبیت، پاشی بەرەڤ كەلایێن بێستوون و ستوون دچیت"[٤]. پاشی بەحسێ زنجیرەكا كەلایان دكەت كو دكەڤنە هەر چوار لایێن ستوونێ ئەوژی كەلێن: زریل، كەلا میر داوود، كەلا ناصر بەگ، مەردامیر، بێستوون، چەلێ، دێزێ و بەرازگرد و دبێژیت:" كەلا ستوونێ دكەڤیتا نێزیكی كەلا ئورمیێ ل لایێ روژئاڤاڤە و ئەو كەلایەكە دكەڤیتە سەرێ چیایەكی و دگەل دەڤەرا زێیارێ هەڤسنوورە"[٥].

- میرگەها ستوون (شەمدینان) ددابەشكرنێن كارگێرییێن عوسمانیدا:

ناڤێ شەمدینان د ژێدەرێن عوسمانیدا ب شێوەیێ (لیوایا ستوون) هاتیە، چونكە دەولەتا عوسمانی گەلەك جاران ناڤێ پایتەختێن میرگەهان بو هندەك میرگەهێن كوردی بكار دئینان، بو نمونە بو میرگەها بەهدینان ناڤێ (ئامێدی) و بو بوتان ناڤێ (جزیرە) دهاتە بكارئینان[٦]، لەورا ل ڤێرێ پرسیارەك پەیدا دبیت ئەوژی: كی دبێژیت كو ستوون هەمان میرگەها شەمدینانە؟ دبەرسڤدا دێ بێژین كو كەڤنترین ئاماژە بو ناڤێ شەمدینان د ژێدەرێن عوسمانیدا بو سالا ١٦٠٩ ڤەدگەریت، دڤێ سالێدا سولتانێ عوسمانی فەرمانەك بو هندەك میرێن كوردان هنارت دناڤ واندا "میرێ شەمدینان نور عەلییێ ستوونی"[٧]. ول سالا ١٦٣٤ كاتبێ میر عمادالدینێ هەكاری (١٦٣٤-١٦٣٩) بەحسێ ڤی میری دكەت و وی ب "میرێ شەمدینان" بناڤ دكەت[٨].

شەمدینان ل دووماهیا سالا ١٥١٥ كەفتە ژێر دەستەلاتا عوسمانیان ئەوژی ب رێكا هەول و خەباتێن شیرەتكارێ سولتان سەلیمێ ئێكێ (١٥١٢-١٥٢٠) مەلا ئیدریسێ بەدلیسی و ئەڤ دەڤەرە ب سەر ویلایەتا دیاربەكرێ ئەوا ل سالا ١٥١٨ هاتیە دامەزراندن ڤە هاتە بەردان،

---

٣ - بنێرە نەخشەیا مەولانا ئیدریس بەدلیسی د: عبدالحمید حسینی، پێنج بەلگەنامەی مێژووی سەبارەت بە روژگاری جەنگی چالدیران، ، گوڤاری ژین، سالی حە وتە م، سلێمانی: ٢٠١٥ ، ل ٣٥٠.

٤ - جهاننما (مع ملاحق ابراهیم متفرقة)، مطبعه امیریة، (قسطنطینیة: ١١٤٥هـ)، ٤١٩.

٥ - المصدر نفسه، ص ٤١٩.

٦ - گولی، المصدر السابق، ص

٧ - فەرمان بو میرێ برادوست ل ٧ربیع الثاني ١٠١٨/ ٩ تیرمەها ١٦٠٩ د: دفتر مهمة رقم ٧٨، حكم رقم ٦٢٣.

٨ - تومەرخانێ یازچی، ڤەهینووكا دیروكا هەكاریان (دەستخەت ب زمانێ فارسی)، بەرپەرێ ٦٩-٧٣.

و ویلایەتا دیاربکر ل وی دەمی هەمی ئەو دەڤەرێن کوردستانێ ب خوەڤە دگرتن ئەوێن کەفتینە ل ژێر حوکمێ عوسمانیان[٩]. لێ ناڤێ ستوون دناڤ (دەفتەر تەحریر)ێن دیاربەکرێ یێن سالێن ١٥١٨ و١٥٢١ دا نەهاتیە، چونکە ل وی دەمی کریارێن تومارکرن و وەرگرتنا باجێ بتنێ ل سەر وان سەنجەقان هاتبوو سەپاندن ئەوێن کو (زەعامەت و تیمار) تێدا هەین و باجا سالانە ددانە دەولەتا عوسمانی[١٠].

نەئینانا ناڤێ ستوون دناڤ توومارێن عوسمانیدا هەتا سالا ١٥٤٤ بەردەوام بوو و ل ڤێرێ دیار دبیت کو توومارنەکرنا هندەك میرگەهێن کوردی ل دەڤەرێن هەڤتخووب دگەل دەولەتا صەفەویدا پەیوەندی ب نەتەمامبوونا دەستەلاتا عوسمانی ل ڤان دەڤەران هەبوو و " ئێك ژ ئارمانجێن سەرەکیێن هەوا سولتان سلێمانێ قانوونی ل سالا ١٥٣٤ بنەجهکرن و موکومکرنا دەستەلاتداریا عوسمانی ل دەڤەرێن روژهەلاتا دەولەتێ و ژناڤبرنا کاریگەریا دەولەتا صەفەوی ل سەر میرگەهێن کوردی بوو"[١١].

ل سالا ١٥٤٤ بو ئێکەمین جار ناڤێ (لیوایا ستوون) وەك لیوایەکا سەر ب ویلایەتا (کوردستانا دیاربەکرێ) ڤە هاتیە[١٢]، و ل سالا ١٥٤٨ دەولەتا عوسمانی شیا باژێرێ وانێ بستینیت وئەو کرە ناڤەندا ویلایەتەکا نوی کو ب ویلایەتا (وان) هاتە نیاسین و پتریا میرگەهێن کوردی یێن ل دوروبەرێن وانێ ب ویلایەتا نوو ڤە هاتنە گرێدان، لێ ل سالا ١٥٥٠-١٥٥١ جارەکا دی ناڤێ ستوون وەك لیوایەکا سەر ب دیاربەکر ڤە هاتیە، وئەگەرێ ڤێ چەندێ ئەوە کو بناخەیێن ویلایەتا وانێ هەتا وی دمی بنەجهـ نەببوون ودەزگەهێن وێ یێن فەرمی نەکەفتبوونە سەر کارێ خوە[١٣]، لێ ل دەستپێکا سالا ١٥٥٢ ناڤێ میرێ ستوونێ د بەلگەیەکا عوسمانیدا هاتیە وەك ئێك ژ "میرێن سەر ب ویلایەتا وانێ ڤە"[١٤].

د پەرتووکا (طبقات الممالك فی درجات المسالك) ئەوا ژلایێ دەولەتمەدارێ عوسمانی قوجە مستەفا نیشانجی (مرن ١٥٦٧) هاتیە نڤێسین بەحسێ ستوونێ وەك لیوایەکا سەر ب ویلایەتا وانێ ڤە هاتیە کرن، ئەوژی لیوایێن: (وەستان، خیزان، هەکاری، موکس، شیروی، الباق، سلماس، دنبلی و ستوون) بوون[١٥]، و ل سالا ١٥٦٥ لیوایێن سەر ب ویلایەتا وانێ ڤە ئەڤە بوون:" وان، ارجیش، بەدلیس، برادوست، مووش، خیزان، مامران، هەکاری، شیروی، کێسان، ئەلباق، موکس، سلماس، (بارگیری دگەل قوتوور)، ئاغاکیس، ملازگرد و ستوون"[١٦].

ژلایێ دیڤە میرگەها شەمدینان (ستوون) ژلایێ کارگێریڤە نە لیوایەکا ئێکگرتی بوو، بو

9 - Mehmet Ali Unal, XVI ve XVII Yuzyillarinda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancaklarin Idari Statulari, X.Turk Tarih Kongrasi, Ankara: 1986, Cilt:V, s.2212-2213.

10 - Ayni Eser, s.2212-2213.

11 - Ahmet Gunduz, Osmanli Idaresinde Musul 1523-1639, Doktora Tezi, Firat Universitesi, 1998, s. 27.

١٢ - دفتر مهمة رقم ١٢٣٢١ (پولینا ئەرشیفا توپقاپی)، حکم رقم ١٩٢، ص١٥٥.

13 - Orhan Kilic, Kurdistan Tabirinin Osmanli Uygulamasindeki Muhtavasi Uzerine baazi Yespitler(16-18 YY), Tarihte Turkler ve Kurtler Sempozyumu, Ankara: 2014, s.188.

١٤ - فەرمان بو میرێ حزو بهاءالدین بەگ ل دەستپێکا سالا ٩٥٩/ دەستپێکا ١٥٥٢ د: دفتر مهمة رقم ٨٨٨ (پولینا ئەرشیفا توپقاپی)، حکم رقم ٣٦٥.

١٥ - ڤەگوهاستی ژ: کاتب چلبی، المصدر السابق، ص ٤١١.

١٦ - بنێرە: فەرمان بو والیێ وانێ ل ١٤ رەمەزان ٩٧٢/ ١٥ نیسان ١٥٦٥ د: دفتر مهمة رقم ٦، حکم رقم ١٠٢٩.

نمونـه ل سـالا ١٥١٥ (کـەلا تـاروون) ئێـك ژ کەلایێـن سـەر ب شـەمدینان ڤـە بـوو کـو دکەفتـە رۆژهەلاتـێ سـتوونێ ل نزیکـی دەریایا ئورمیـە[١٧]. و د دەفتـەرا (تەوجیهـات) یـا ژمـارە ٢٦٢ ئـەوا بـو سـالێن ١٥٧٥-١٥٨٥ ڤەدگەریـت ناڤـێ لیوایـا سـتوون و لیوایـا (تـاروون) یـا گرێـدای ب سـتوونێ ڤـە هاتیـە بەحسـکرن، و لیوایـا تـاروون ل ڤـی دەمـی ل ژێـر حوکمـێ زیـن الدیـن بەگـی دا بـوو و سـەر ب ویلایەتـا وانـێ ڤـە بـوو[١٨].

پشـتی ڤـی دەمـی ئێـدی ناڤـێ سـتوون یـان شـەمدینان یـان هـەر لیوایـەکا سـەر ب وێڤـە د هیـچ ئێـك چ توومارێـن عوسـمانیدا نەهاتیـە، بـو نمونـە ناڤـێ سـتوون د لیسـتەیا سـەنجەق و ویلایەتێـن عوسـمانی ئـەوا ل سـالا ١٠١٨مـش/ ١٦٠٩ز ژ لایـێ (عەینـی عەلـی ئەفەندی)ڤـە هاتیـە ئامادەکـرن نەهاتیـە[١٩]، هەروەسـا گەروکـێ تـورك (ئەولیـا چەلەبـی) ژی چ ئاماژهیـەك ب ناڤـێ سـتوون یـان شـەمدینان نەدایـە دەمـێ ل سـالێن ١٦٥٥-١٦٥٦ سـەرەدانا کوردسـتانێ کـری[٢٠]، و ل سـالا ١٦٦٩ دەولەتمـەدارێ عوسـمانی (حسـین ئەفەنـدی) یـێ بەرنیـاس ب (هـزار فـەن) لیسـتەیەك ب ناڤـێ هەمـوو سـەنجەق و ویلایەتێـن دەولەتـا عوسـمانی دروسـت کـر، و هەرچەنـدە وی بەحسـێ سـەنجەقێن سـەر ب ویلایەتـا وانـێ و ویلایەتێـن دی یێـن کوردسـتانێ کریـە لـێ وی ژی چ ئامـاژە ب سـەنجەقەکێ ب ناڤـێ سـتوون نەدایـە[٢١]. لـێ جوگرافیزانـێ عوسـمانی (کاتـب چەلەبـی) ئـەوێ ل هەمـان سـەردەمدا پەرتـووکا خـوە یـا جوگرافـی نڤێسـی ئامـاژە ب (کـەلا سـتوون) دا و دیـار کـر کـو ئـەو سـەر ب ویلایەتـا وانـێ یـە[٢٢].

هەرچەنـدە پتریا توومارێـن عوسـمانی یێـن سـەردەمێ ڤەکولینـێ چ ئامـاژە ب میرگەهـا سـتوون نەدانـە، لـێ (دەفتـەر موهیمە)ـیێن عوسـمانی یێـن سـالێن (١٥٦٠، ١٥٦٥، ١٥٧٧، ١٥٨٨و ١٦٠٩) ب ئاشـکەرایی بەحسـێ سـتوون کرینـە وەك ئێـك ژ سـەنجەقێن سـەر ب ویلایەتـا وانـێ[٢٣]، هەروەسـا ئەڤـان دەفتـەران بەحسـێ هەبوونـا سـەنجەقێن دی یێـن گرێـدای ب سـتوونێ ڤـە کرینـە، بـو نمونـە ل سـالا ١٦٠٩ بەحسـێ " عبـدال بـەگ کـورێ میر نـور عەلـی یـێ شـەمدینانی" هاتیـە کـرن وەك "سـەنجەق بـەگ= (میـرێ سـەنجەقێ)"[٢٤] بێـی کـو ئاماژهیـێ بدەتـە وێ سـەنجەقا وی حوکـم تێـدا دکـر.

- ئەسل و بنەکوکا میرێن شەمدینان (ستوون):

پێزانیـن ل سـەر ئەسـلێ میرێـن شـەمدینان گەلـەك نینـن، چونکـە هەرچەنـد دیروکنڤیسـێ مـەزن میر شـەرەفخانی د دیباچەیا پەرتـووکا خـوەدا ناڤـێ میرگەهـا سـتوون ئینایـە، لـێ دناڤ

١٧ - بنێرە نەخشەیا مەلا ئیدریسێ بەدلیسی د: حسینی، ژێدەرێ بەرێ، ل ٣٥٠.

18 - BOA, Kamil Kebeci Ruus Defteri (KK.d), D.no. 262, s.187.

١٩ - قوانين آل عثمان در خلاصة مضمون دفتر ديوان، تصوير أفكار غزته سي، (استانبول: ١٢٨٠)، ص ٣٣-٣٤.

20 - Evliya Celebi Seyahetnamesi, Hazirlayan: Seyit Ali Karaman, Yucel Dagli, (Istanbul:2000), IV Kitap.

21 - Hazarfen Huseyn Efendi, Telhisul-beyan fi Kavanin-i Al-i Osman‹Hazirlayan: Sevim Ilgurel‹ Türk Tarih Kurumu‹ (Ankara:1998), s.130-131.

٢٢ - المصدر السابق، ص ٤١٩.

٢٣ - دبەرپەرێن بهێن دا دێ ئاماژە پێ هێتە دان.

٢٤ - بنێرە: فەرمان بو میرێ برادوست ل ٧ربيع الثاني ١٠١٨/ ٩ تیرمەهـ ١٦٠٩ د: دفتر مهمة رقم ٧٨، حكم رقم ٦٢٣.

دەقێ پەرتووکا خوەدا چ ئاماژە ب ڤێ میرگەهێ نینن، و سەبارەت ئەڤی بابەتی محەمەد عەلی عەونی دبێژیت کو " یا ژمنڤە ئەوی د بنیاتدا چ ل تشت ل سەر ستوونێ نەنڤیسینە ئەوژی یان ژبەرکو چ پێزانین بدەست نەکەفتینە یان دەمێ وی تێرا نەکریە، لەورا بریار دایە چ تشتان ل سەر نەنڤێسیت، و وی دفەهرستا پەرتووکا خوەدا ناڤێ ستوون ئینایە و وی لبەربوو ل پاشەروژێ ل سەر بنڤێسیت لێ وی نەشیایە"[٢٥].

لێ بەدلیسی ل چەندین جهێن دی بەحسێ هەبوونا پەیوەندیێ دناڤبەرا شەمدینان و هندەك میرگەهێن کوردیدا کریە و دبێژیت کو میرێن میرگەهێن هەکاری، بەهدینان و کلیس دگەهنە ئێك بابکی، میرێن هەکاری دگەهنە کەسەکی ب ناڤێ شمس الدین و میرێن بەهدینان دگەهنە برایێ وی بهاءالدینی و میرێن کلیس دگەهنە برایێ وان یێ سێیێ ب ناڤێ (مەنتەشا)[٢٦]، و سەبارەت بەهدینان بەدلیسی دبێژیت " میرێن بەهدینان د بنەکوکا خوەدا دگەهنە وەلاتێ شەمدینان، و بەری بهێنە بو ئامێدیێ بابوکالێن وان ل شەمدینان بوون و سەرڤەگێریا کەلا (تاروون) دکرن، و ئەو بابکێ وان ئەوێ ژ تاروون هاتیە ئامێدیێ ناڤێ وی بهاءالدین بوو"[٢٧].

ژێدەرەکێ دی کو هندەك پێزانینێن دی ل سەر ئەسلێ میرێن شەمدینان ددەتە مە پەرتووکا (شجرە الزیوکیە) یە و ئەڤە پەرتووکەکە ل سەر ئەسلێ میرێن بەهدینان هاتیە نڤیسین، ودڤێ پەرتووکێدا ل سەر زارێ مەلا محەمەد شنیێ زێباری هاتیە کو " میرێن شەمدینان ژ دووندەها شمس الدین کورێ سەیف الدینی نە و میرێن ئامێدیێ ژ دووندەها بهاءالدین کورێ سەیف الدینی نە... و میرێن ئامێدیێ و شەمدینان دگەهنە کەسەکی ب ناڤێ مەلك خەلیل کو ژ بەر هولاکوی رەڤی بوو... لێ میرێن هەکاری دگەهنە میر عمادالدینی و ئەو برایێ مەزنێ مەلك خەلیلیە"[٢٨]. ومەلك خەلیل هەروەك خودانێ پەرتووکا (مختصر احوال الامراء) دبێژیت کورێ عزالدین مجلی کورێ سراج الدین کورێ محەمەد کورێ خەلیفێ عەبباسی المستعصم باللە ی یە. هەروەسا خودانێ ڤێ پەرتووکێ دبێژیت کو ناڤێ بەهدینان ژ ناڤێ بهاءالدین هاتیە و ئەڤ کەسە کورێ مەلك خەلیلیە[٢٩]، لێ (الشجرە الزیوکیە) -هەروەك مە گوتی- دیار دکەت کو بهاءالدین کورێ سیف الدینیە.

و سەبارەت میرێن شەمدینان زێباری دبێژیت کو "میرێن شەمدینان ژ کەلا (چەلکێ) هاتینە بو گوندێ ستوونێ پاشی بو (خومارو) پاشی ژ وێری دەرباسی (نەهرێ) و (بەردەسورێ) بوونە و ئەڤ جهە بوویە وەلاتێ وان"[٣٠].

---

٢٥ - بنێرە پێشگوتنا وی بو پەرتووکا شەرەفنانە د: شرفخان البدلیسي، شرفنامە، ترجمة: محمد علي عوني، دار الزمان، (دمشق:٢٠٠٦)، ص١٧.

٢٦ - المصدر نفسه، ص ٢٢٤.

٢٧ - المصدر نفسه، ١٣٥.

٢٨ - الشجرة الزيوكية، تحقيق: عماد عبدالسلام رؤوف، (اربيل:٢٠٠٩)، ص٦٠.

٢٩ - بنێرە شەجەرەیا میرێن هەکاری د: میرزا محەمەدێ یازچی، مختصر أحوال الامراء، تویژاندن: نزار ئەییووب حەسەن، سبیریز، (دهوك: ٢٠١٣)، ل ١٤٤-١٤٦.

٣٠ - الشجرة الزيوكية، ص ٦٠.

هەوارنامەی کیژ

هەرچەوا بیت ب شێوەیەکێ زانستی دووپات بوویە کو گرێدانا هندەك میرگەهێن کوردان ب ئەسلێ عەبباسی ڤە چ راستی بو نینە! و پتریا پەرتووکێن گرنگی ب دووندەها مالباتا پێغەمبەری و ئیمامێن شیعەیێن دووازدە ئیمامی و خەلیفەیێن عەبباسی و مالباتێن سەییدان ل سەرانسەری جیهانا ئیسلامی داین بەحسێ چ چەقێن وان مالباتان ل کوردستانێ ب گشتی و ل ڤان میرگەهان ب تایبەتی نەکرینە[٣١].

لێ ڤەکولەرێ روسی باسیلی نیکیتین پێزانینەکا جوداتر ژ ئەوێن بوری پێشکێش دکەت، ئەو ژ زانایێ کورد مەلا سەعیدێ قازی ڤەدگوهێزیت و دبێژیت "مالباتا میر شمس الدینی ئەوێ شەمدینانی خوە دگەهیننە وی ل جهەکێ دناڤبەرا بەغداد و مووسل دا ب چەراندنا تەرش و کەوالی مژوول بوون، لێ پشتی دەمەکێ شەر دناڤبەرا وان و عەشیرەتا (شەممەر) یا عەرەبیدا چێبوو و ڤێ مالباتێ نەشیا خوە ل بەر وان رابگریت، لەورا نەچاربوو بەرەڤ چیایێن کوردستانێ برەڤیت، و ل دەستپێکێ ل گوندێ ستوونێ کو گوندەکێ عەشیرەتا هەرکیانە ئاکنجی بوون... و بو ماوەیێ شەش بو حەفت بابکان ئەو ل ستوونێ مان پاشی ل سەردەمێ میر ناصرالدینی ناڤەندا خوە بو گوندێ (بێتکارێ) ڤەگوهاستن، پاشی پشتی سێ بابکان و ل سەردەمێ میر زین الدینی بەرەڤ گوندێ (هارونان) هاتن ئەوا دکەڤیتە دەڤەرا (خومارو) ل باشورێ شەمدینان"[٣٢].

هەرچەندە کو مەلا سەعیدی دڤەگێرانا خوەدا پشت ب وان گوتنێن زارەکی بەستیە ئەوێن دناڤ خەلکێ دەڤەرێ دا بەلاڤ بووین لێ ئەو ناڤێن د ناڤ گوتنێن وی دا هاتین ناڤێن میرێن راستینە ئەوێن حوکم ل ستوونێ یان سەنجەقێن سەر ب وێڤە کرین، هەروەسا ئەم ب دوور نابینین کو کەلا (هاروون) هەمان کەلا تاروون بیت ئەوا کو ناڤێ وێ د چەندین ژێدەر و بەلگەنامەیاندا هاتی.

لێ ڤەکولەر (یاشار کاپلان) بوچوونەکا پتر نزیکی راستی دبێژیت، ئەو دبێژیت کو میر سەیف الدین ئەوێ هەرسێ میرگەهێن (شەمدینان، هەکاری، بەهدینان) خوە دگەهیننە وی هەر میر سەیف الدین کورێ مەنگەلان کورێ عەلیێ هەکارییە ئەوێ ل سالا ٦٦٠مش/ ١٢٦٢ز دگەل کورێ خوە ئەسەدالدین مووسا بەرەڤ وەلاتێ مصرێ رەڤی و سولتانێ مەملووکی الظاهر پیپرسی (١٢٦٠-١٢٧٧) پێشوازی لێکری[٣٣]. و پشتی نێزیکی ٨٠ سالان ژ ڤێ رووداێ دیروکنڤیسێ

---

٣١ - بو نمونە بنێرە: ابن عنبة، المصدر السابق، ص٣٥١-٣٥٦؛ محمد بن محمد الزبيدى، جذوة الاقتباس في نسب بنى العباس، تحقيق: يحيى بن محمود ابن جنيد، دار الموسوعات العربية، (بيروت: ٢٠٠٥)، ص١٣-٨١؛ عمر بن يوسف اشرف الرسولى، طرفة الاصحاب في معرفة الانساب، تحقيق: كارل ويلهلم ستريستن، دار الافاق العربية، (القاهرة: ٢٠٠١)، ص ٥٢ ومابعدها؛ محمد كاظم ابن ابى الفتوح اليمانى الموسوى، النفحة العنبرية في انساب خير البرية، تحقيق: مهدى رجائى، مطبعة حافظ، (قم: ١٣٧٧ هـ.ش)، ص٣٦ ومابعدها؛ عبدالرزاق بن احمد ابن فوطى، مجمع الاداب في معجم الالقاب، تحقيق محمد الكاظم، وزرات ارشاد و فرهنگ اسلامى، (تهران: ١٣٧٤)، ج٥، ص ٣١٤؛ عبدالرحمن بن ابى بەگر السيوطى، تاريخ الخلفاء، تحقيق: ابراهيم صالح، دار صادر، (بيروت: د.ت)، ص٣٧٣-٤١٠؛ ابن تغرى بردى، مورد اللطافة في من ولى السلطنة و الخلافة، تحقيق: نبيل محمد احمد، دار الكتب المصرية، (القاهرة: ١٩٩٦)؛ ص٩٠ ومابعدها؛ ضامن بن شدقم المدني، تحفة لب اللباب في ذكر نسب السادات الانجاب، تحقيق: مهدى رجائى، (قم: ١٣٧٦هـ.ش)، ص٤٢ وما بعدها؛ مهدى رجائى، المعقبون من آل ابى طالب، مؤسسة عاشورا، (قم: ١٣٨٥هـ.ش)، ج٣، ص٣٩٦-٤٢١؛ محمد باقر بن زين العابدين الخوانساري، روضات الجنات في احوال العلماء والسادات، الدار الاسلامية، (بيروت:١٩٩١)، ٧ اجزاء.

٣٢ - باسيلي نيكيتين، الكرد دراسة سوسيولوجية تاريخية، ترجمة: نوري طالباني، مؤسسة حمدي، (السليمانية: ٢٠٠٧)، ص٢٢٠-٢٢١.

٣٣ - ابن شداد، تاريخ الملك الظاهر، تحقيق: احمد حطحيط، (فيسبادن:١٩٨٣)، ص ٣٣٢. هەروەسا بنێرە: ابن عبدالظاهر، الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر، تحقيق: محمد عزيز الخويطر، (الرياض: ١٩٧٦)، ص ٨٧.

مەملووکی ابن فضل الله العمری (١٣٠٠-١٣٤٨) بەحسێ نەڤیەکێ میر سەیف الدینی دکەت و دبێژیت کو ناڤێ وی عمادالدینێ دووێ کوڕێ اسدالدینێ دووێ یە. هەورەسا دبێژیت وی دوو برا ب ناڤێن (زین الدین و عزالدین هەنە)، هەروەسا العمری ناڤێ مامێن وی ژی گوتینە ئەوژی (عزالدین شێر، شمس الدین شێخ أمیر، ئەمیر داوود، میر حسام الدین) و ئەڤە کوڕێن میر عمادالدینێ ئێکێ نە، و "هەر ئێك ژ وان حوکمی ل کەلایەکێ یان باژێرەکێ دکەن، لێ میرێ مەزن و سەرڤەگێرێ وان میر عمادالدینە"[34].

و کاپلان دبێژیت کو میر عمادالدین کوڕێ اسدالدینی هەر ئەو عمادالدینە ئەوێ ناڤێ وی دناڤ شەجەرەنامەیاندا هاتی و ئەو ب باپیرێ میرێن هەکاری هاتیە نیاسین، و میر داوود هەر ئەو کەسە ئەوێ کەلا (میرداوود) ب ناڤێ وی هاتی ناڤکرن، و ئەڤ کەلایە دکەڤیتە روژئاڤایێ باژێرێ ئورمیە و هەرئێك ژ بەدلیسی و کاتب چەلەبی بەحسێ وێ کرینە[35]. لەورا ئەڤ ڤەکولەرێ دبینیت کو میر شمس الدین کوڕێ میر عمادالدینێ ئێکێ هەر ئەو کەسە کو میرێن شەمدینان دگەهنە وی[36]. و بڤی رەنگی میر شمس الدین کوڕێ میر عمادالدینێ ئێکێ کوڕێ میر اسدالدینێ ئێکێ کوڕێ سەیف الدین مەنگەلانێ هەکاری باپیرێ مەزنێ مالباتا میرێن شەمدینانە. و دراستیدا العمری ب ئاشکەرایی گوتیە کو میرێ دەڤەرا (گەڤەرێ) کەسەکە ب ناڤێ (میر شمس الدین) و نزیکی ٣٠٠٠ کەسان دبن حوکمێ ویڤە نە[37].

- میرێن شەمدینان (ستوون) ل ١٥١٥-١٦٠٩:

د چ ژێدەرێن مێژوویێن بەری دەستەلاتا عوسمانی ل کوردستانێ بەحسێ میرێن شەمدینان نەهاتینە کرن، وەهەرچەندە میر شەرەفخانێ بەدلیسی ناڤێ ستوون د لیستەیا میرێن کوردستانێ دا ئینایە لێ چ پێزانین ل سەر ڤێ میرگەهێ دیار نەکرینە، و ناڤێن میرێن ستوون ل سەردەمێ عوسمانیدا ب رەنگێ تەقەزایی دناڤ رووپەلێن هندەك بەلگەنامە و ژێدەراندا هاتینە و برێکا وان بەلگەنامەیان ئەم دکارین زنجیرەیا میرێن شەمدینان و سەردەمێ حوکمێن وان پەیدا بکەین. لێ پێزانین ل سەر شێوەیێ وەرگرتنا دەستەلاتێ ژلایێ وان میرانڤە و ئەو رووداننێن ل سەردەمێ وان روودان ئێکجار دکێمن.

هەروەك هاتیە دیارکرن میرگەها شەمدینان ل ڤی دەمی ژ دوو سەنجەقان پێکدهات، ئەوژی: سەنجەقا ستوون کو پایتەختێ میرگەهێ بوو و سەنجەقا (تاروون) کو گرێدای ب میرگەها شەمدینان بوو و ژلایێ مالباتا دەستەلاتدار ل میرگەهێ دهاتە برێڤە برن، لەورا دڤێ ڤەکولینێدا دێ ب رەنگەکێ جودا بەحسێ وان میران کەین ئەوێن حوکم ل ڤان هەردوو سەنجەقان کرین:

---

٣٤ - التعريف بالمصطلح الشريف، مطبعة العاصمة، (القاهرة: ١٣١٢)، ص ٣٨.

٣٥ - البدليسي، المصدر السابق، ص ٢٠٣؛ كاتب جلبي، المصدر السابق، ص ٤١٩.

٣٦ - بنێرە ڤەکولینا وی ل دور ئەسلێ هەرسێ میرگەهێن بەهدینان، هەکاری و شەمدینان د:

Yaşar Kaplan, Tarhide Hakkari, Şemdinan, BahdinanveNehri, Uluslarrarasi Seyyit Taha-I Hakkari Sempozyum, (Hakkari: 2013), 107-119.

٣٧ - ابن فضل الله العمري، مسالك الابصار في ممالك الامصار، تحقيق: احمد عبدالقادر الشاذلي و آخرون، المجمع الثقافي،(ابوظبي:د.ت)، ج٣، ص ٢٠٥.

أ- سەنجەقا ستوون:

هەروەکی هاتیە دیارکرن ستوون پایتەختێ شەمدینان بوو لەورا میرگەها شەمدینان دناڤ تووماریێن فەرمییێن عوسمانیدا ب ناڤێ (سەنجەقا ستوون) یان (لیوایا ستوون) دهاتە نیاسین، و میرێن ڤێ میرگەهێ د سەردەمێ ڤەکولینێدا ئەڤە بوو:

١- ناصر بگ: ئەڤە ئێکەمین میرێ ستوونێ یە کو ل سەردەمێ عوسمانیدا ناڤێ وی هاتی، هەرچەندە کو ل ڤی سەردەمی ناڤێ میرەکێ دی ژی دهێت ب ناڤێ (نور عەلی بەگ) لێ د روودانێن مێژوویی‌دا بتنێ ناڤێ ناصر بەگی هاتیە، لەورا پتر هزر بو وێ چەندێ دچیت کو ئەو ل وی دەمی میرێ فەرمیێ میرگەهێ بوو، ناڤێ ناصر بەگی بو ئێکەم جار د نامەیێن مەولانا ئیدریس بەدلیسیدا بو سولتان سلیمێ ئێکێ هاتیە ، ل ناڤەراستا موحەررەما ٩٢٥/ سوبات-ئادار ١٥١٥ بەدلیسی دئێك ژ نامەیێن خوەدا دبێژیت کو وی شیایە بالا میر ناصر بەگی بو لایێ عوسمانیان بکێشیت[٣٨]، و ناصر بەگ ئێك ژ وان میرێن کورد بوو کو پشکداری د شورەشێن کوردی دژی دەولەتا عوسمانی پشتی شەرێ چالدیران ١٥١٤ دا کرین و ئەڤ شورەشە ب شەرێ (قەرەغین دەدە) ل گولانا ١٥١٦ بداوی هات و بوو ئەگەرێ ژناڤچوونا دەستەلاتا صەفەوی ل کوردستانێ[٣٩].

٢- نور عەلی بەگ: ناڤێ وی د بەلگەنامەیەکا عوسمانیدا هاتیە کو بو سالا ٩٥١مش/ ١٥٤٤ز ڤەدگەریت، ب دروستی نزانین کەنگی دەستەلات وەرگرتیە و کەنگی حوکمێ وی بداوی هاتیە، هەروەسا نزانین کا پەیوەندیا مروڤایەتیا وی دگەل میرێ بەری وی چیە؟ ئەرێ ئەو کورێ وییە یان برایێ وی؟ یان کەسەکێ دی؟ ئەڤی میری پشکداری دهندەك روودانێن سەردەمێ خوەدا کریە[٤٠].

٣- میر گوزەل ئەحمەد بەگ: کەڤنترین بەحسێ ڤی میری بو سالا ٩٥٩مش/ ١٥٥٢ز ڤەدگەریت[٤١]، و ل سەدەمێ وی دا چەندین ئالوزی دناڤ میرگەهێدا پەیدا بوون و بەلگە بو ڤێ چەندێ ئەوە کو ڤی میری چەند جاران حوکمێ خوە ژدەست دایە، بو نمونە ل سالا ١٥٦٠ ناڤێ میرێ ستوون (ئیبە سولتان) هاتیە ئەوێ ل بەری ڤێ دیروکێدا دەست ب حوکمێ خوە کری، و ل هەمان سالێ ناڤێ میر محەمەد هاتیە و ئەڤ میرە "کورێ میرێ بەرێ گوزەل ئەحمەد بەگییە"[٤٢]. لێ وەك دیار گوزەل ئەحمەدی شیایە جارەکا دی حوکمێ خوە بزڤرینیت چونکە ناڤێ وی وەك "میرێ ستوونێ" د هندەك بەلگەنامەیاندا هاتیە کو بو سالا ١٥٧٧ ڤەدگەرن[٤٣].

٤- ئیبە سولتان: ب دورستی دیارنینە کا کەنگی حوکم ل میرگەهێ وەرگرتیە لێ تشتێ مسوگەر ئەوە کو وی میر گوزەل ئەحمەد ژ حوکمی لادابوو و ل جهێ وی ببوو میر، و حوکمێ وی ل ١٥٦٠

38 - Vural Genc, İdris-i Bidlîsî'ninII. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları, Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies, XLVII (2016), s.177.

٣٩ - بو پتر پێزانینان بنێرە، نزار ایوب گولی، امارة هكاري في العهد العثماني، سبيريز، (دهوك: ٢٠١٧)، ص ٤٨-٥٠.

٤٠ - بنێرە: دفتر مهمة رقم ١٢٣٢١ ، حكم رقم ١٩٢، ص١٥٥.

٤١ - دفتر مهمة رقم ٨٨٨، حكم رقم ١٥٧.

٤٢ - فەرمان بو والیێ وانێ ل ٢٦ رجب ٩٦٧/ ٢٢ نیسان ١٥٦٠. د: دفتر مهمة رقم ٤، حكم رقم ٦٠٠.

٤٣ - بو نمونە بنێرە: فەرمان بو میرێ خیزان ل ٧ رەمەزان ٩٨٥/ ١٧ چرییا دووێ ١٥٧٧. دفتر مهمة رقم ٣٢، حكم رقم ٧٤؛ BOA, KK.d, D.no. 262, s.187.

بداوی هاتیە ئەوژی ژبەر نەخوشیەکێ کو بوو ئەگەرێ کورەبوونا وی. ل ٢٦رجب٩٦٧مش/ ٢٢ نیسان ١٥٦٠ز سولتان سلێمانێ قانوونی نامەیەك بو والیێ وانێ هنارت و تێدا دیارکر کو "میرێ ستوونێ ئیبە سولتان نابینا بوویە و ئێدی نەشێت وەلاتێ خوە بپارێزیت" لەورا داخواز ژ والیێ کر کو محەمەد بەگ کوڕێ میرێ بەرێ گوزەل ئەحمەد بەگی ل جهێ وی دابنیت[٤٤].

٥- محەمەد بەگ: ئەو کوڕێ گوزەل ئەحمەد بەگی یە- هەروەك دیار بووی- و ل سالا ١٥٦٠ حوکم ل میرگەهێ وەرگرتیە پشتی بریارا لادانا میرێ بەری وی هاتیە دان، و هەتا پشتی سالا ١٥٦٥ ل سەر حوکمێ خوە بەردەوام بوو، چونکە ل ڤێ سالێ والیێ وانێ فەرمانەك بو هندەك ژ "میرێن کوردستانێ" هنارتن داکو پشکدار ببن د خەباتێن دووبارە ئاڤاکرن و سەخبێرکرنا کەلا ئەرجیش دا، و دناڤ وان میراندا ناڤێ "میرێ ستوونێ محەمەد بەگ" هاتبوو[٤٥]. و حوکمێ محەمەد بەگی بەری سالا ١٥٧٧ بدوماهی هاتیە و حوکم بو بابێ وی گوزەل ئەحمەد بەگی هاتە زڤراندن[٤٦].

٦- نور عەلی بەگێ دووێ: ئەڤی میری بەری سالا ١٥٨٨ دەستەلات ل شەمدینان وەرگرتیە و بەحسێ وی د هندەك بەرلگەیێن عوسمانی ل ڤێ سالێدا هاتیە کرن[٤٧]، و حوکمێ وی هەتا پشتی سالا ١٦٠٩ بەردەوام بوو[٤٨].

ب- میرێن تاروونێ:

١- شێخ حسین بەگ: هیچ پێزانیەك ل سەر ڤی میری نینن، بتنێ ئیدریس بەدلیسی د نەخشەیا خوەدا ئەوا ل سالا ١٥١٥بو سولتان سەلیمی هنارتی ناڤێ وی ئینایە و گوتیە "کەلا تاروون و میرێ وێ شێخ حسێن بەگ"[٤٩]. لێ بێ گومان ئەو ئێك ژ ئەندامێن مالباتا دەستەلاتدار ل شەمدینان بوو.

٢- زین الدین بەگ: ناڤێ وی د دەفتەر تەوجیهاتا ژمارە ٢٦٢ یا سالێن ١٥٧٧-١٥٨٨ هاتیە، و ل وی دەمی میرێ ستوونێ گوزەل ئەحمەد بەگ بوو[٥٠]. دبیت ئەڤ کەسە کوڕ یان برایێ میرێ ژێگوتی بیت.

٣- عبدال بەگ: کوڕێ میر نور عەلیێ دووێ یە، ناڤێ وی د بەلگەنامەیەکێدا هاتیە کو بو سالا ١٦٠٩ ڤەدگەریت. هەرچەندە بەلگەیێ ب ئاشکەرایی نەگوتیە کو ئەو میرێ تاروونێ بوو، لێ ئەو ب ناسناڤێ (سەنجەق بەگ= میرێ سەنجەقێ) هاتیە پێناسەکرن[٥١]، و چونکە چ سەنجەقێن دی ژبلی تاروونێ د شەمدیناندا نەبوون لەروا پتر گومان بو هندێ دچیت کو ئەو میرێ تاروونێ بیت.

---

٤٤ - فەرمان بو والیێ وانێ ل ٢٦ رجب ٩٦٧/ ٢٢ نیسان ١٥٦٠. د دفتر مهمة رقم ٤، حکم رقم ٦٠٠.

٤٥ - فەرمان بو والیێ وانێ ل ١٤ رەمەزان ٩٧٢/ ١٥ نیسان ١٥٦٥ د: دفتر مهمة رقم ٦، حکم رقم ١٠٢٩.

46 - BOA, KK.d, D.no. 262, s.187.

٤٧ - بو نمونە بنیرە: فەرمان بو میرێ هەکاری زەینەل بەگ ل ٢٣ جمادي الاول ٩٩٦/ ١٩ نیسان ١٥٨٨ د: دفتر مهمة رقم ٦٣، حکم رقم ٥٢.

٤٨ - فەرمان بو میرێ برادوست ل ٧ربيع الثاني ١٠١٨/ ٩ تیرمەهـ ١٦٠٩ د: دفتر مهمة رقم ٧٨، حکم رقم ٦٢٣.

٤٩ - بنێرە نەخشەیا مەلا ئیدریسێ بەدلیسی د: حسینی، ژێدەرێ بەرێ، ل ٣٥٠.

50 - BOA, KK.d, D.no. 262, s.187.

٥١ - فەرمان بو میرێ برادوست في ٧ربيع الثاني ١٠١٨/ ٩ تیرمەهـ ١٦٠٩ د: دفتر مهمة رقم ٧٨، حکم رقم ٦٢٣.

دناڤ ژێدەر و پەرتووکێن بەردەست دا ناڤێ چ میرێن دی نەهاتینە، و دیار دبیت کو میرگەهـ پشتی ڤێ دیروکێ چوویە دناڤ قوناغەکا لاوازی و بێهێزییێدا، و دبیت کو ئەڤ چەندە پشتی سالا ١٦٣٩ رووداببیت، چونکە ل ڤێ سالێ هەردوو دەولەتێن عوسمانی و صەفەوی پەیمانەکا ئاشتیێ ب ناڤێ (زەهاو) ئیمزا کرن و شەرێن دناڤبەرا خوەدا ب داوی ئینان. هەروەسا مژوولبوونا دەولەتا صەفەوی ب ئاریشەیێن ناڤخویی و لاوازبوونا دەولەتا عوسمانی بوو ئەگەرێ کو سنورێ دناڤبەرا هەردوو دەولەتان بو ماوەیەکێ درێژ ئارامیێ ب خوەڤە ببینیت، وبڤی رەنگی میرگەهێ کوردی یێن سەر سنوری گرانیا خوە د سیاسەتا عوسمانیاندا ژدەست دان[٥٢]. و سەبارەت میرگەها شەمدینان پایتەختێ خوە ژ ستوون بو خومارو و پشتی ماوەیەکێ کێم بو نەهری و بەردەسورێ ڤەگوهاست[٥٣]، و دووماهیك میرێ شەمدینان ل سەردەمێ عوسمانی مووسا بەگ بوو ئەوێ ل ناڤەراستا سەدەیێ ١٩ حوکم ل شەمدینان دکر و پایتەختێ وی گوندێ نەهرێ بوو[٥٤].

- رولێ میرگەها شەمدینان (ستوون) د رووداننێن مێژوییدا (١٥١٥-١٦٠٩):

ئێکەمین ئاماژە بو رولێ میرگەها شەمدینان د رووداننێن مێژوویدا بو سالا ١٥١٥ ڤەدگەریت. ل سالا ١٥٠٨ کوردستان کەفتبوو دبن دەستەلاتا دەولەتا صەفەویدا و پتریا میرگەهێن کوردی نەچار بوون ملکەچیبوونا خوە بو ڤێ دەولەتێ رابگەهینن[٥٥]، هەروەسا ئەو میرگەهێن بەرهنگاری حوکمێ صەفەویان بووین کەفتنە بەر هێرشان وهندەك ژ وان کەفتنە ل ژێر حوکمێ راستەوخویێ صەفەویان[٥٦].

شێوەیێ سیاسەتا صەفەویان ل هەمبەری میرگەها شەمدینان ب دروستی ناهێتە زانین لێ ئیدریس بەدلیسی د ئێك ژنامەیێن خوەدا بو سولتان سەلیمێ ئێکێ بەحسێ میرگەهێن ستوون و برادوست دکەت و دبێژیت: "ئەو میرگەهێن کوردی ئەوێن دکەڤنە سەر تخووبێ ئیرانێ گەلەك نەخوشی و ئازار ژ حوکمێ صەفەویان دیتینە، لەورا ئەو ئامادەنە کوتولا خوە ژ وان ڤەکەن..."[٥٧]. و ئەڤ گوتنە ئاماژەیە کو ل سەردەمێ دەستەلاتا صەفەویاندا پەیوەندی دناڤبەرا وێ و میرگەهـ ستووندا نەخوش بوون.

ل سالا ١٥١٢ سولتان سەلیمێ ئێکێ حوکم ل دەولەتا عوسمانی وەرگرت و هەر ژ وی دەمی پلانا راگرتنا بەرفرهبوونا صەفەویان ل ئەنازولێ دانا، و ل تەباخا ١٥١٤ شیا دربەکێ مەزن ل شەرێ چالدیران ل صەفەویان بدەت وبڤی ئاوایی قوناغەك ژ شەر و ململانێ دناڤبەرا هەردوو دەولەتان دەستپێکر کو هەتا ناڤەراستا سەدەیێ ١٧ بەردەوام بوو، وچونکە کوردستان مەیدانا سەرەکییا وێ هەڤرکیێ بوو لەورا ئێدی هەردوو دەولەتان حیسابەکا مەزن ژ بو میرگەهێن وێ

---

٥٢ - بو پتر بنێرە: گولی، المصدر السابق، ص ١٧١.

٥٣ - الشجرة الزيوكية، ص ٦٠.

٥٤ - سینان هاکان، کورد و بەرخودانەکانی، وەرگێران: بەکر شوانی، ئەکادیمیای کوردی، (هەولێر: ٢٠١٢)، ل ٢٧٤.

٥٥ - بنێرە: گولی، المصدر السابق، ص١٠٧.

٥٦ - البدليسي، المصدر السابق، ص٦٥٧.

57 - Genc, A.G.E, s.177.

وهەلویستێ میرێن وێ دکرن[٥٨]. ل سەر ڤی بناخەی سولتان سەلیمێ ئێکێ شیرەتکارێ خوە مەولانا ئیدریس بەدلیسی راسپارد کو پەیوەندیێ ب میرێن کوردان بکەت و وان بو لایێ عوسمانیان بکێشیت ول دژی صەفەویان هانبدەت[٥٩]، لەورا بەدلیسی دەست ب گەشتەکا درێژ بو دەڤەرێن کوردستانێ کر ودئێکەم پێنگاڤا خوەدا پەیوەندی ب میرگەهێن هەڤسنور دگەل صەفەویان کر نەخاسمە هەردوو میرگەهێن برادوست وستوون (شەمدینان). و ل ناڤەراستا موحەررەما ٩٢٥مش/ سوبات- ئادارا ١٥١٥ بەدلیسی بو سولتانی نڤیسی کو ئەو یێ شیای میرێن برادوست و میر ناصر بەگێ ستوونی بو لایێ دەولەتا عوسمانی بکێشیت[٦٠].

ژلایەکێ دی ڤە بەدلیسی هەول دا بەرەیێ میرگەهێن کوردی بهێزتر بکەت ئەوژی ب رێکا چارەکرنا ئاریشەیێن دناڤبەرا واندا، وسەبارەت ڤێ مژارێ بەدلیسی دئێك ژ نامەیێن خوەدا دبێژیت:" من شیایە کو ئێکگرتنێ دناڤبەرا میرێن برادوستیان ئەوژی هەر ئێك ژ یووسف ئیسکەندەر و یووسف سولتان ئەحمەد دروست بکەم، هەروەسا ئەز شیایمە کو تەڤاییێ دناڤبەرا میرێن برادوست وبابان و سوران ومیر ناصر بەگێ ستوونی دا دروست بکەم و ئەڤان میران شیاینە گەلەك سەرکەفتنان ل سەر قزلباشان توومار بکەن"[٦١].

ژلایەکێ دیڤە، میرێ ستوونێ و میرێن دی یێن کوردان د پەیوەندیەکا بەردەوام دا بوون دگەل ئیدریسێ بەدلیسی ئەوێ کو بزاڤێن کوردان پلان دکر وبرێڤە دبر، وب بەردەوامی دەنگوباسێن ڤەلڤینێن دەولەتا صەفەوی بو وی ڤەدگوهاستن، دنامەیەکا خودا بەدلیسی دبێژیت:" دەمێ ئەز مژوولی نڤێسینا ئەڤێ نامەیێ بووم هندەك تەتەر ژ دەف میرێن برادوست و ناصر بەگێ ستوونی و میرێ بابان و صارم بەگ [میرێ موکریان] هاتنە دەف من وگوتن کو بێ دینێن ئیسماعیلی [ئانکو صەفەوی] ل تەبریز و عراق و خوراسانێ د رەوشەکا ئالوز و ترسناکدا دژین... و میرێن برادوست و ناصر بەگێ ستوونی شیاینە باژێرێ ئورمیە بستینن"[٦٢].

هەرچەوا بیت، شورەشێن کوردان ب هاریکاریا دەولەتا عوسمانی ب شکەستنەکا مەزن یا دەولەتا صەفەوی ل شەرێ قەرەغین دەدە ل گولانا ١٥١٦ ب داوی و دەستەلاتا صەفەویان ل سەر پتریا ئەردێ کوردستانێ ب دووماهی هات -هەروەك هاتیە دیارکرن-.

دناڤبەرا سالێن ١٥١٦-١٥٤٨ گەلەك روودانێن مەزن ل سەر سنورێ هەردوو دەولەتێن عوسمانی و صەفەوی دروست بوون، وسولتان سلێمانێ قانوونی سەروکاتیا دوو هەوێن مەزن ل (١٥٣٤ و ١٥٤٨) ل دژی صەفەویان کرن وهەردوو جاران شیا پایتەختێ صەفەویان باژێرێ تەبریز و هەردوو باژێرێن ئیستراتیژیێن وان و ئەرزەروم بستینیت[٦٣]، لێ د ژیدەرێن بەردەست دا چ ئاماژە بو رولێ ستوونێ د ڤان هەواندا نەهاتیە، بتنێ د روودانەکێدا ئاماژە ب میرگەها ستوون هاتیە دان ئەوژی

---

٥٨ - گولی، المصدر السابق، ص ١٠٩.

٥٩ - بو پتر بنێرە سعدالدین خوجە، تاج التواریخ، مطبعة عامرە، (استانبول:١٢٧١)، ج٢، ص٣٠٠؛ محمد همدمي صولاق زادة، تاریخ صولاق زادة، مطبعة محمود بەگ، (استانبول: ١٢٨٦)، ص٣٧٨.

٦٠ - بنێرە دەقێ نامەیا وی د: Genc, A.G.E, S.177.

٦١ - Nazmi Sevgen، Doğu ve Güneydoğu Anaduluda Türk Beylıklerı، Ayyildiz Matbaasi ،(Ankara:١٩٨٢), s.٣٣.

٦٢ - بنێرە دەقێ نامەیا وی د: Genc, A.G.E, S.191.

٦٣ - بو پتر پێزانینان ل دور ڤان هێرشان بنێرە: Uzunçarişli, A.G.E, Cilt.1. s.333- 340

ل ٨ شەوال ٩٥١مش/ ٢٣ كانونا ئێكێ ١٥٤٤ز سولتان سلێمانێ قانوونی دوو نامەیێن جودا بو والیێ بەغداد و میرێ بەهدینان سولتان حسێن بەگی هنارتن، وفەرماندا كو دانەیەك ژ ڤێ نامەیێ بو هندەك میرێن كوردان دناڤ واندا میرێ ستوون نوور عەلی بەگی بهێتە هنارتن، و تێدا بەحسێ هەڤركیێ دناڤبەرا میرێ حەریر و دووین (سوران) و كەسەكێ دی ب ناڤێ (ئەقساق سەیف الدین) كر، و سولتانی دیار كر كو وی چەندین جاران فەرمان كریە كو پێدڤیە ئەو كەسێ ژێگوتی بهێتە گرتن و زێندان كرن لێ هەتا نوكە ئەڤ كارە بجهـ نەهاتیە، و دڤی دەمیدا گرتنا ئەڤی كەسی "گرنگترین گرنگیە!"، لەورا سولتانی فەرمان ل میرێ ستوونێ و میرێن دی یێن كوردان كر كو "خوە بكەنە ئێكدل و پێكڤە بزاڤێ بو گرتنا ڤی كەسی بكەن""[٦٤].

ل هەمبەری هێرشێن بەدەوامێن دەولەتا صەفەوی ل سەردەمێ سولتان سلێمانێ قانونی، دەولەتا صەفەوی ژی ل سالا ١٥٥٢بریارا هنارتنا هەوەكا فراوان ب مەبەستا "ب ئەدەب ئێخستنا میرگەهێن كوردان" و ڤەگەراندنا هەردوو باژێرێن وان و ئەرزەروم دان[٦٥]. ژلایێ خوەڤە دەولەتا عوسمانی ب رێكا توورەكا جاسووسان دیڤچوونا هەمی بزاڤێن صەفەوین دكرن، هەوەرسا نامە ژ بو میرگەهێن كوردی یێن ل سەر سنوری هنارتن داكو ئامادەكارییان ژ بو بەرسنگگرتنا هەوا صەفەوی بكەن، ژلایەكێ دیڤە سولتانێ عوسمانی بەرهەڤیا هنارتنا هەوەكا دی ل دژی دەولەتا صەفەویان دكر لەورا داخواز ژ میرگەهێن كوردی كر كو هەوا صەفەویان گیرو بكەن هەتا كو لەشكەرێ عوسمانی دگەهیتە دەڤەرێ.

ل ١٨ كانوونا دووێ ١٥٥٢ سولتانی بو میرێ هەكاری زەینەل بەگی نڤێسی و گوت كو والیێ ئەرزەرومێ ئیسكەندەر پاشای ئەو ئاگەهدار كریە كو "قزلباشان ل بەرە زیانێ بگەهیننە میرێن كوردستانێ" و وی بریاردایە ل هاڤینا بهێت "ئەگەر خودێ حەز بكەت" هەوەكا هومایوونی بو وێ دەڤەرێ بهنێریت و " ڤێ جارێ ژی دێ قزلباشان ل چول و چیایان پرت و بەلاڤ كەت"، و هەتا وی دەمی پێویستە میرێن كوردان زور هووشیار و ئاگەهدار بن و خوە بو هەر رووداندكا نەچاڤەرێكری ئامادە بكەن، و سولتانی دانەیەك ژ ڤێ فەرمانێ بو ١٧ میرێن دی یێن كوردستانێ و دناڤ واندا میر گوزەل ئەحمەد میرێ ستوونێ هنارت[٦٦]. و دنامەیەكا دی دا ل ٢٤ سوباتا ١٥٥٢ سولتانی فەرمانەك بو والیێ وانێ فەرهاد پاشای نڤیسی و داخواز كر كو چەند دانەیەك ژڤێ فەرمانێ بو "میرێن كوردستانێ یێن سەر ب ویلایەتا وانێ ڤە" بهێنە هنارتن وتێدا دیار كر كو هندەك دەنگوباس گەهشتینە وی كو شاهـ تەهماسەبی سەركردەیێ خوە (شاهقولی خەلیفە) بەرەڤ نەخجەوانێ هنارتیە و ل وێرێ نزیكی ٢٠ هزار سەربازان ئامادە

٦٤ - دفتر مهمة رقم ١٢٣٢١، حكم ١٣٠-١٣١، ص ١٠٦-١٠٧. دانەیەك ژ ڤی فەرمانی بو میرێ شنگارێ شاهـ محەمەد كوڕێ غازی قران، میرێ هەولێرێ فەرهاد بەگ، میرێ داقوق حەیدەر بەگ، میرێ بابان بوداق بەگ، [میرێ زاخو] ئیبراهیم بەگ برازایێ [میرێ مووسل] سەیید ئەحمەد بەگ ، میرێ ستوون نوور عەلی بەگ.

٦٥ - گولی، المصدر السابق، ص١٢٦.

٦٦ - فەرمان بو میرێ هەكاري زەینەل بەگ في ٢٠ محرم ٩٥٩/ ١٨ كانوونا دووێ ١٥٥٢ د: دفتر مهمة رقم ٨٨٨، حكم رقم ١٥٧. دانەیەك ژ ڤێ فەرمانێ بو ڤان میران هاتە هنارتن: تاهر بەگ میرێ بوتان، میرێ حەزو بهاءالدین بەگ، میرێ پالو حەسەن بەگ، میرێ گەنجێ سولتان حسێن بەگ، میرێ ئەگیل عەلیجان بەگ، میر یووسف شاهقلی بەگ [هوسا]، میرێ مەهرانێ محمد بەگ، میر تاهرێ زەریكی، میرێ قولپێ عەلیجان بەگ، میرێ خیزان سولتان ئەحمەد، میرێ چەكی میر ئەحمەد بەگ، میر محەمەد بەگ، میرێ كێسان حسێن بەگ، میرێ سلێمانی یووسف شاهقلی بەگ، میرێ ستوون گوزەل ئەحمەد بەگ، میرێ بەهدینان سولتان حسێن بەگ، میرێ ئەزتەبەكێ شاهـ محەمەد بەك.

کریه و هێرشی سەر ئورمیه و شنو کریه، پاشی بەرەڤ [میاندوآب] چوویه، و نوکە چەك و تفاقی کوم دکەت و ئامادەکاریان ژبو ستاندنا کەلا (گوگەرچینلیك) دکەت، و سولتانی داخواز ژ والیێ ناڤبری کر کو میرێن کوردان، و دناڤ واندا میرێ ستوونێ، ئاگەهدار بکەت کو پێدڤیه خوه ئامادە بکەت و هەردەمێ هەوا مەزنا عوسمانی گەهشتە دەڤەرێ پەیوەندیێ ب لەشکەرێ عوسمانی بکەن[٦٧]، و دنامەیەکا دی دا ل دەستپێکا سالا ١٥٥٢ ژ بو میرێ حەزو بهاءالدین بەگی سولتانی جارەکا دی تەکەزی ل سەر هەستیاریا رەوشێ و مەترسیا ل سەر میرگەهێن کوردستانێ کر و داخواز ژێ کر کو د بلندترین ئاستێ هوشیارییێدا بیت، و دانەیەك ژڤێ نامەیێ ژی ژ بو میرێ ستوون گوزەل ئەحمەد بەگی هاتە هنارتن[٦٨].

ل هەیڤا تەباخا ١٥٥٢ هەوا بەرفرەها صەفەویان ب سەروکاتیا شاه تەهماسبی دەستپێکر، وهەرچەندە کو ئەڤ هێرشە د داگیرکرنا باژێرێن وان و ئەرزەرومێدا سەرکەفتی نەبوو لێ وێرانکاریەکا مەزن دناڤ باژێر و باژێروکێن کورداندا پەیدا کر نەخاسمە باژێرێن ئەرجیش، خەلات و وەستان، وچەندی کەلا دگەل ئەردی هاتنە راستکرن[٦٩]، و دچوارچووڤێ ئەڤێ هەوێدا شاه تەهماسبی کورێ خوە ئیسماعیل میرزا راسپارد کو هێرشێ ببەتە سەر دەڤەرا گەڤەر یا بسەر شەمدینانڤە، لێ وی نەشیا ڤێ دەڤەرێ بستینیت ژبەر وێ بەفرا گران ئەوا ل وێ سالێ باری[٧٠].

ل بەرامبەر دا دەولەتا عوسمانی ل ١٥٥٤ هەوەکا دی بەرەڤ دەولەتا صەفەوی هاژووت، وهەرچەندە کو د ژێدەراندا چ ئاماژە ب رولێ میرگەها شەمدینان نەهاتیە دان لێ د راستیدا میرگەهێن کوردیێن سەر سنوری ببوونە مەیدانا سەرەکیا ڤێ هەوەێ ئەوا کو ب گرێدانا پەیمانا ئەماسیە ل ٢٦ گولانا ١٥٥٥ ب داوی هاتی[٧١]، و ل دویف بەندێن ڤێ پەیمانێ هەمی میرگەهێن کوردی یێن سەر ب وانێ ڤە- ودناڤ واندا شەمدینان- ب شێوەیەکێ فەرمی کەفتنە دناڤ دەولەتا عوسمانیدا.

پەیوەندیێن دەولەتێن صەفەوی و عوسمانی دقوناغا دناڤبەرا گرێدانا پەیمانا ئەماسیە هەتا مرنا شاه تەهماسبی ل سالا ١٥٧٦ جورە ئارامیەك ب خوەڤە دیت، لێ دڤی دەمیدا ژی میرگەهێن کوردی یێن سەر سنوری ب هندەك کارێن دی هاتبوونە راسپاردن؛ ژوان چاڤدێریا رەوشا ناڤخوییا دەولەتا صەفەوی و بزاڤێن وێ یێن لەشکەری وهنارتنا دەنگوباسان بو ئیستانبولێ. بو

---

٦٧ - فەرمان بو والیێ وانێ ل ٢٨ صفر ٩٥٩/ ٢٤ سوباتا ١٦٦٢ د: دفتر مهمة رقم ٨٨٨، حکم رقم ٣٦٦. دانەیەك ژ ڤێ فەرمانێ بو ڤان میران هاتە هنارتن: میرێ خیزان سولتان ئەحمەد بەگ، زەینەل بەگێ هەکاری، میر ئەحمەدێ موکسی، میرێ شیروی میر محەمەد، میرێ کێسان حەسەن بەگ، میرێ ئەلباقێ حسێن بەگ، میرێ سلێمانی شاهقولی بەگ، میرێ ستوونێ گوزەل ئەحمەد بەگ.

٦٨ - فەرمان بو میرێ حزو بهاءالدین بەگ ل دەستپێکا ٩٥٩/ دەستپێکا ١٥٥٢ د: دفتر مهمة رقم ٨٨٨، حکم رقم ٨٤٠. دانەیەك ژ ڤێ فەرمانێ بو ڤان میران هات هنارتن: میرێ بوتان بەدر بەگ، میرێ پالو جەمشید بەگ، میرێ گەنجێ سولتان ئەحمەد بەگ، میرێ ئەگیل عەلیجان بەگ، میرێ مهران ئەحمەد بەگ، میرێ قولپێ عەلیجان بەگ، میرێ خیزان سولتان ئەحمەد بەگ، زەینەل بەگێ هەکاری، میرێ موکسێ میر ئەحمەد بەگ، میرێ کیسان حسێن بەگ، میرێ ئەلباقێ حسێن بەگ، میرێ سەلماس شاهقولی بەگێ پنیانشی، میرێ ستوون گوزەل ئەحمەد بەگ.

٦٩ - ل دور ڤان رووداناں بنێرە: روملو, حسن، احسن التواریخ، باهتمام: عبدالحسین نوائی، بنگاه ترجمه ونشر کتاب، (تهران:١٣٤٩هـ.ش)، ج ٣، ص ١٣٥١ - ١٣٦٧؛ مؤلف مجهول، تاریخ عالم آرای شاه طهماسب، بەگوشش: ایرج افشار سیستانی، دنیای کتاب، (تهران: ١٣٧٠هـ.ش)، ص ٢٠٠-٢٠٤؛ منشی قمی، قاضی احمد, خلاصة التواریخ، تحقیق: احسان اشراقی، دانشگاه تهران، (تهران:١٣٨٣هـ.ش)، ج ١ ، ص ٣٥٤-٣٦٢.

٧٠ - منشي قمي، مصدر پیشین، ج ١ ، ص ٣٦٢ ؛ روملو، مصدر پیشین، ج ٣ ، ص ١٣٦٧.

71 - Uzunçarişli, A.G.E, Cilt.1, s.420

نمونە ل ١٧ ئیلوونا ١٥٥٩ سولتانی فەمان ل میرێ ستوونێ و چەندین میرێن دی یێن کوردستانێ کر کو "چاڤدێریا رەوشێ ل پشت سنوری بکەت و ب رێکا جاسووسێن زیرەك دەنگوباسێن دروست ل سەر بزاڤێن قزلباشان ل دەڤەرێن دەربەند و شیروان بو پایتەختی رەوانە بکەت"[72].

ول دسەردەمێ ئاشتیێ دناڤبەرا هەردوو دەولەتان ئەوا بو ماوەیێ ٢٠ سالا درێژه کێشای دەولەتا عوسمانی دەست ب ئاڤاکرن و سەخبێرکرن وان کەلایان کر ئەوێن ل سەردەمێ شەریدا وێران بووین نەخاسمە کەلا ئەرجیشێ، ولسەر ڤی بناخەی فەرمان ل میرێن کوردان یێن سەر ب ویلایەتا وانێ ڤە هاتە کرن کو ب هەڤرا پشکداریێ دخەباتا ئاڤاکرنا کەلا ئەرجیشێ بکەن و ئاخێ ژ ناڤ خەندەکا وێ راکەن و شوورها وێ سەرژنوو ئاڤا بکەن، و ل ١٥ نیسانا ١٥٦٥ فەرمان بو میرێ ستوونێ محەمەد بەگ کورێ گوزەل ئەحمەد بەگی ژی دەرکەفت داکو زەلامان ژ بو کارێ ژێگوتی بهنێریت[73].

رەوشا ئاشتیێ دناڤبەرا دەولەتێن عوسمانی و صەفەویدا هەتا مرنا شاهـ تەهماسبی ل سالا ١٥٧٦ بەردەوام بوو و دەولەتا صەفەوی پشتی ل سەردەمێ حوکمێ کورێ وی ئیسماعیلێ دووێ (١٥٧٦-١٥٧٧) وجێگرێ وی شاهـ محەمەد خودابەندە (١٥٧٧-١٥٨٨) تووشی ئالوزی و نالەباریەکا مەزن بوو ئەوژی ژبەر وێ هەڤرکیا دناڤبەرا سەرکردەیێن قزلباشان روودای[74]. و ژلایێ خوەڤە دەولەتا عوسمانی ئەڤ چەندە ب دەلیڤە زانی داکو بەندێن پەیمانا ئەماسیە یا سالا ١٥٥٥ پێشێل بکەت وهێرشی سەر دەولەتا صەفەوی بکەت. و ل ڤی سەردەمی هندەك بوویەر روودان کو بوونە بەهانە ژ بوو دەولەتا عوسمانی داکو ڤەکێشانا خوە ژ پەیمانا ئاشتیێ رابگەهینیت؛ ژوانا رووداان پەناهەندەبوونا هندەك هاوەلاتییێن عوسمانی بو ئیرانێ و پێشوازیا وان ژلایێ دەستەلاتدارێن دەولەتا صەفەوی. ل گولانا ١٥٧٧ میر غازی بك کورێ شاهقولی بەگێ پنیانشی بەرەڤ ژ دەولەتا عوسمانی یاخی بوو و بەرەڤ ئیرانێ چوو و شاهـ ئیسماعیلی پێشوازیا وی کر و باژێرێ سەلماس وەك سەنجەق پێشکێشی وی کر، و دەولەتا عوسمانی ئەڤ کریارە وەك "لێڤەبوون ژ پەیمانێ" ل قەلەمدا، لەورا فەرمانەك بو میرگەهێن کوردی یێن سەر ب وانێ ڤە هنارت و تێدا داخواز کر کو خوە بەرهەڤ بکەن و خوە ژ بو هەر فەرمانەکێ ئامادە بکەن. و ل سەر ڤی بناخەی فەرمان بو میرێ ستوونێ گوزەل ئەحمەد بەگ و چەندین میرێن دی ژی دەرکەفت[75].

---

٧٢ - فەرمان بو میرێ هەکاري زەینەل بەگ ل ١٥ ذي الحجة ٩٦٦/ ١٧ ئیلوون ١٥٥٩ د: دفتر مهمة رقم ٣، حكم رقم ٣٣٨. دانەیەك ژێ بو: میرێ ستوون، میرێ کێسان، میرێ شیروی عەبدال بەگ، میرێ مەحموودی حەسەن بەگ، میرێ خێزان سولتان حەسەن بەگ، میرێ موکسێ، میرێ ئەلباقێ.

٧٣ - فەرمان بو والیێ وانێ ل ١٤ رەمەزانا ٩٧٢/ ١٥ نیسان ١٥٦٥ د: دفتر مهمة رقم ٦، حكم رقم ١٠٢٩. دانەیەك ژێ بو: میرێ عادلجواز محەمەد بەگ، میرێ بەدلیسێ سەعید بەگ، میرێ برادوستیان حەسەن بەگ، میرێ مووشێ بهاءالدین بەگ، میرێ خیزان خەلیل بەگ، میرێ مامەروان میر محەمەد، زەینەل بەگێ هەکاری، میرێ موکسێ [هوسا]، میرێ شیروی محەمەد بەگ، خودانێ نیڤا شیروی حەسەن بەگ، میرێ کێسان حەسەن بەگ، میرێ ئەلباقێ زاهد بەگ، میرێ سەلماسێ (؟)، میرێ ستوونێ محەمەد بەگ، میرێ سپایرد محەمەد بەگ، میرێ بارگیری وقوتور مەنصوور بەگ، میرێ ئاغاکیس ئورکمەز بەگ، میرێ مەلازگردێ عمادالدین بەگ.

٧٤ - ، علی تتر، مێژوویا نوویا ئیرانێ، سپیرێز، (دهوك: ٢٠١٠)، ل ٥٤

٧٥ - فەرمان بو میرێ حزو صاروخان بەگ ل ٢٠شعبان ١/٩٨٥ چرییا دووێ ١٥٧٧ د: دفتر مهمة رقم ٣٢، حكم رقم ٦٨. دانەیەك ژێ بو میرێن: عادلجەواز، بەدلیس، ئەرجیش، سوی، برادوست، بارگیری، مامەروان، نەمران، حران؟، کارکار، موکس، نیڤا ئەردێ شیروی، کێسان، شیروی، ئەلباق، سەلماس، ستوون، ئیسپایرد، ئاغاکیس، برازگرد، درنە؟.

پشتی پەناهەندەبوونا غازی بەگی ب ماوەیەکێ کورت رووداناکا دی یا رەڤینێ بەرەڤ ئیرانێ روودا دەمێ بەهرام بەگ برایێ میرێ بەهدینان قوباد بەگ کورێ سولتان حسێنی ژبەر ناکوکییا دناڤبەرا واندا بەرەڤ دەولەتا صەفەوی رەڤی[76]. بەهرام بەگ کو میرێ زاخو بوو ودەمێ هەست کری کو دەولەتا عوسمانی پشتەڤانیا برایێ وی قوباد بەگی دکەت دگەل ٤٠ زەلامان ب رێکا برادوست خوە گەهاندە دەولەتا صەفەوی و ل باژێرێ قەزوینێ چاڤ ب شاه ئیسماعیلی کەفت و خوە ئێخستە ژێر خزمەتا وی[77]. لەورا ل ١٧ چریا دووێ ١٥٧٧ فەرمانەك بو میرێ حەزو و دانەیەك ژێ بومیرێ ستوونێ دەرکەفت تێدا فەرمانا هاتبوو کرن کو پێدڤیە هەولێن خوە بدەن ژ بو ڤەگەراندنا بەهرام بەگی " ئەوێ بوویە رافزی و بێ دین"، هەروەسا داخواز ژ وان کر کو د پاراستنا سنوریدا هایدار و رژد بن و رێکێ ل هەر میرەکێ دی بگرن کو نیازا چوونا بو دەولەتا صەفەوی هەبیت[78].

ل سوباتا ١٥٧٨ هێرشا دەولەتا عوسمانی ب رێکا هاندانا میرگەهێن کوردی ل دژی دەولەتا صەفەوی دەستپێکر، ومیرێ هەکاری زەینەل بەگ شیا باژێرێ سەلماس بستینیت، هەروەسا حەسەن بەگێ برادوستی دەستێ خوە دانا سەر باژێرێ ئورمیە[79]. و ل بەرامبەردا شاه محەمەد خودابەندەی لەشکەرەك ب سەروکاتیا ئێك ژ سەرکردەیێن خوە ب ناڤێ (ئەمیرخان) بەرەڤ ئورمیە هنارت، لەورا فەرمان ژ بو میر گوزەل ئەحمەد و ژمارەیەکا دی ژ میرێن کوردستانێ دەرکەفت کو ب زووترین دەم بەرەڤ ئورمیە بچن و پشتەڤانیا میرێ برادوستی بکەن داکو خوە ل بەر هێرشا صەفەویان رابگریت[80].

شەرێ دناڤبەرا هەردوو دەولەتێن عوسمانی و صەفەوی هەتا سالا ١٥٨٥ بەردەوام بوو، و ل ئیلوونا ڤێ سالێ لەشکەرێ عوسمانی شیان باژێرێ تەبریز بستینن و والیێ ترابلووس جەعفەر باشایێ وەزیر وەك ئێکەم والیێ عوسمانی ل تەبریزێ دەستبکار بوو و هەمی سەنجەقێن سەر ب ویلایەتا وانێ -و دناڤ واندا ستوون- ب ویلایەتا تەبریز ڤە هاتنە گرێدان[81]. و ل سالا ١٥٨٧ شاه عەبباس وەك شاهێ نوو ل دەولەتا صەفەوی هاتە دامەزراندن وئەڤ شاهە هەر ژ وی دەمی دەست ب دانوستاندنێن ئاشتیێ دگەل دەولەتا عوسمانی کر و ئەڤ هەولە ب گرێدانا پەیمانەکا ئاشتیێ ل ٢١ ئادارا ١٥٩٠ بداوی هات، و ئەڤ پەیمانە ب ناڤێ (فەرهاد پاشا) هاتە نیاسین، وئەڤێ پەیمانێ شیا تەناهیێ ل سەر سنورێ هەردوو دەولەتان بو ماوەیێ ١٢ سالا مسوگەر بکەت[82].

---

٧٦ - البدليسي، المصدر السابق، ص ٢٦٣ - ٢٦٤

٧٧ - فەرمان بو والیێ وانێ ل ٧ رەمەزانا ٩٨٥ / ١٧چرییا دووێ ١٥٧٧ د:. دفتر مهمة: ٣٢ ، حکم رقم ٦٥٩.

78 - Kiliç‹Orhan, XVI. Ve XVII yüzyılllarda Van 1548- 1648‹ Van: 1997.

هەروەسا بنێرە: فەرمان بو میرێ خیزان ل ٧ رەمەزانا ٩٨٥/ ١٧ چرییا دووێ ١٥٧٧ د : دفتر مهمة رقم ٣٢، حکم رقم ٧٤.

79 - Kütükoğlu, A.G.E, s.24-25.

٨٠ - فەرمان بو میرێ لاجان عومەر بەگ ل ربیع الاول ٩٨٦/ گولانا ١٥٧٨ د: دفتر مهمة رقم ٣٢، حکم رقم ٣٨٥. دانەیەك ژێ بو: میرێ تەرگەڤەر ناصر بەگ، میرێ (؟) زین الدین بەگ، میرێ ستوون گوزەل ئەحمەد بەگ، میرێ شنو میر زەینەل بەگ، میرێ مەرگان عەلی بەگ، میرێ ئورمیە حەسەن بەگ.

٨١ - گولی، المصدر السابق، ص ١٤٣.

82 - Uzunçarişli, A.G.E, Cilt:2, s.76-78.

ژلایێ خوەڤە دەولەتا عوسمانی ب گومانەکا زێدەڤە دیڤچوونا بزاڤێن شاه عەبباسی ب گرێدانا پەیمانا ئاشتیێ دکرو ب نهێنی ڤە دیڤچوونا هەمی ڤەلڤینێن دەولەتا صەفەوی دکر، ل ١٩ نیسانا ١٥٨٨ سولتانی فەرمانەك بو ٣٤ میرێن کوردان هنارت کو دناڤ واندا ناڤێ میرێ ستوونێ نورعەلی بەگی ژی هاتبوو و تێدا دیار کر کو وەزیر جەعفەر پاشای ئەو ئاگەهدار کریە کو شاه ژ خوراسانێ بەرەڤ قەزوین هاتیە ول وێرێ دیاری و خەلات ل سەر میر و خانێن دەڤەرێ بەلاڤ کرینە، لەورا پێدڤیە هەمی هوز و عەشیرەتێن ل بن حوکمێ خوەڤە ئامادە بکەن و دڤێت پێگیریێ ب فەرمانێن جەعفەر پاشای بکەت و پەیوەندیێ ب لەشکەرێ وی بکەن ل هەر جهەکێ ئەو پێشنیار بکەت[٨٣].

ژرووداتێن دی یێن کو میرگەها ستوون مای تێدا کری بابەتێ هەڤرکیێ دناڤبەرا میرێن هەکاریدا بوو ئەوا ژ ئەنجامێ دەستێوەردانا جەعفەر پاشای د کاروبارێن میرگەهێدا دروست بووی، ل سالا ١٥٨٧ جەعفەر پاشای فەرمانەك دەرێخست و میر زەکەریا بەگ کورێ زەینەل بەگی (١٥٨٦-١٦٢٨) ژ حوکمی لادا و برایێ وی یێ مەزن زاهد بەگ ل جهێ وی دانا[٨٤]، و ژبەر ڤێ چەندێ شەڕ دناڤبەرا هەردوو برایاندا روودا و ب کوشتنا زاهد بەگ ب داوی هات، دڤی شەڕیدا تەنها کورەکێ زاهد بەگی ب ناڤێ مەلك بەگ رزگار بوو و ئەوی ژی قەستا ئیستانبوولێ کر و گازندا خوە ژ مامێ خوە پێشکێشی سولتانی کر[٨٥]. و ل ٧ ئیلوونا ١٥٨٨ سولتان مورادێ سێیێ (١٥٧٤-١٥٩٧) فەرمانەك دەرئێخست وتێدا بەحسێ رووداناا دناڤبەرا زەکەریا بەگ و زاهد بەگیدا کر و فەرمان ل جەعفەر پاشای کر کو هەوەکا لەشکەری بەرەڤ هەکاری بهنێریت داکو حوکمێ زەکەریا بەگی ب دووماهی بینیت و مەلك بەگی ل جهێ وی دانیت[٨٦]، و سولتانی د فەرمانا خوەدا ئاماژە ب هندەك میرگەهان کر کو پێدڤیە پشکداریێ د هێرشا عوسمانیدا بکەن وەك میرگەها مەحموودی و برادوست و ستوون[٨٧]. ودهەمان سالدا لەشکەرێ عوسمانی ژ تەبریزێ برێکەفت ودەمێ گەهشتیە دەڤەرا گەڤەرێ ”نوورعەلی بەگێ شەمدینانی“

---

٨٣ - فەرمان بو میرێ هەکاری (دانەیەك ژێ بو ٣٤ میرێن دی) ل ٦ جمادي الاول ٩٩٦/ ٢نیسان ١٥٨٨. دفتر مهمة: ٦٤، حكم رقم: ٥٧٣، ص٢٢١؛ هەمان فەرمان جارەکا دی بو میرێ هەکاری زەینەل بەگ (دانەیەك ژێ بو ٣٤ میرێن دی) ل ٢٣ جمادي الاول ٩٩٦/ ١٩ نیسان ١٥٨٨. دفتر مهمة: ٦٣، حكم رقم: ٥٢، ص ٣٥-٣٦.هەروەسا بنێرە: فەرمان بو جەعفەر پاشا ل تبریز ل ١٥ صفر ٩٩٦/ ١٤ سوبات ١٥٨٨. دفتر مهمة:٦٣، حكم رقم:٦٣، ص ٥٥-٥٦. میر ژی ئەڤەنە: میرێ بەدلیس شرفخان بەگ، میرێ مەحموودي شیر بەگ کوڕێ حەسەن بەگ، میرێ ئەلباق ئیبراهیم بەگ، میرێ خیزان حەسەن بەگ، میرێ موکس ئەبدال بەگ، میرێ شیروان زەینەل بەگ، میرێ برادوست ئەولیا بەگ، محەمەد بەگ ژ میرێن ئورمیە، میرێ کێسان محەمەد بەگ، میرێ مووش ئەحمەد بەگ، میرێ ئیسپایرد ئەیووب بەگ، میر ناصر بەگ ژ میرێن برادوست، میر خضر بەگ برازایێ میر زین الدین برادوستي، میرێ ستوون نوور عەلي بەگ، میرێ صوماي قوچي بەگ، میرێ قوتور وەلي بەگ، میرێ مراغە میرە پاشا، میرێ عادلجواز محەمەد بەگ، میرێ ئەرجیش قلیچ بەگ، میرێ بارگیري منصور بەگ، میرێ سلماس غازي بەگ، میرێ طسوج علاءالدین برایێ میر غازي بەگی، میرێ خوی عولەما [ئولامە؟] بەگ، میرێ ماکو عەوەض بەگ، میرێ دیادین [هوسا]، قلیچ بەگ برایێ میرێ ئەباقا [آباقە= چالدیران] وەلي بەگ، میرێ سوکمەن ئاباد نەظەر بەگ [کوڕێ سولتان عەلی بەگێ دونبلی]، میرێ ئاغاکیس زاهد بەگ، میرێ ئارالق [ئاواجق؟] حەسەن بەگ، میرێ ”سوندوس“ حەسەن بەگ، میرێ کردگان محەمەد بەگ، میرێ (پسك) خالد بەگ، میرێ (ترە شیم) روستم بەگ، میر یووسف بەگ ژ میرێن خیزان.

٨٤ - البدلیسي، المصدر السابق، ص ٢٥٠-٢٥١.

٨٥ - بو پتر پێزانینان بنێرە: تومر یازجی، مصدر پیشین، ورقە ١٦-٦٥.

٨٦ - فەرمان بو وزیر جەعفەر پاشا ل تەبریز ل ١٥ شوال ٩٩٦/ ٦ ئیلوون ١٥٨٨. دفتر مهمة: ٦٤، حكم رقم: ٢٩٩، ص١١٠.

٨٧ - فەرمان بو میرێ سەلماس غازي بەگ (دانەیەك ژێ بو میرێ صومایە قوجي بەگ، میرێ مەحموودی شێر بەگ، میرێ ستوون نوور عەلي، میرێ برادوست ئەولیا بەگ) ل ١٥ شوال ٩٩٦/ ٦ ئیلوون ١٥٨٨. دفتر مهمة: ٦٤، حكم رقم: ٣٠٠، ص١١٠.

پەیوەندی پێڤە کر و ئەڤی لەشکەری شیا مەلك بەگی ل سەرێ دەستەلاتا هەکاری بدانن و زەکەریا بەگ نەچار بوو بەرەڤ ئامێدیێ برەڤیت[88].

ژلایەکێ دی ڤە، هەرچەندە کو شەرێ دناڤبەرا دەولەتێن صەفەوی و عوسمانیدا هەر ژ سالا ١٦٠٣ دەستپێکرنەڤە لێ ژێدەر و بەلگەیێن بەردەست هەتا سالا ١٦٠٩ چ ئاماژەیان ب روولێ شەمدینان دڤان رووداناندا نادەن. چونکە ل سالا ١٦٠٨ ناکوکیەك دناڤبەرا شاهـ عەبباسێ صەفەوی و میرێ ئورمیە ئەمیرخانێ برادوستی (یێ بەرنیاس ب خانێ لەپ زێرین) پەیدابوو، وهەر ژ دووماهیێن سالا ١٦٠٨هێزێن صەفەوی کەلا (دم دم) کو بارگایێ حوکمێ ئەمیرخانی بوو دورپێچ دان و ئەڤ دورپێچە هاتا دووماهیا سالا ١٦٠٩ بەردەوام بوو[89]، ول دەمێ دورپێچێ دا ئەمیرخانی شیا بوو کو پەیوەندیێ ب دەولەتا عوسمانی بکەت و گوهداریا خوە بو وێ راگەهاند ب هێڤیا وێ چەندێ کو دەولەتا عوسمانی پشتەڤانیا وی بکەت، و ئەڤ چەندە ب ئاشکەرایی د نامەیەکا سولتانێ عوسمانیدا ل ٩تیرمەها ١٦٠٩ دیار دبیت، ل ڤێ بەروارا ژێگوتی سولتانی نامەیەك بو ئەمیرخانێ برادوستی هنارت و تێدا دیار کو " تە بەری نوکە ملکەچیا خوە بو دەولەتا عوسمانی دیار کریە و تە سوز دایە کو ببیە دوژمنێ دوژمنێ مە و دوستێ دوستێ مە... ئەز داخوازێ ژتە دکەم کو ل سەر سوز و پەیمانا خوە بەردەوام بی و ب راستگویی ل ژێر ئالایێ وەزیر دلاوەر پاشا [والیێ وانێ] خزمەتێ بکەی" هەروەسا سولتانی سوز دا پشتەڤانیێ بو وی بهنێریت، و دانەیەك ژ ڤێ فەرمانێ ژ بو "خزمێ ئەمیرخانی میرێ شەمدینان نورعەلی بەگ" و کورێ وی عەبدال بەگ و ژمارەیەکا دی ژ میرێن کوردانە هاتبوو هنارتن. وژڤێ نامەیێ دهێتە زانین کو پەیوەندیەکا خزمایەتیێ دناڤبەرا ئەمیرخانێ برادوستی و نوورعەلیێ ستوونیدا هەبوو[90].

هەرچەوا بیت، ئەم ب دوور نابینین کو ئەڤ نامەیا سولتانی نەگەهشتبیتە دەستێ ئەمیرخانی و شەرێ کەلا دم دم ب دووماهیەکا تراژیدی بو ئەمیرخان و زەلامێن وی بداوی هات، ودەولەتا عوسمانی نەشیایە چ هاریکاریان ژ بو وی رەوانە بکەت ئەو ژی ژبەر وان شکەستنێن ئێك ل دووف ئێك ئەوێن ل سەردەستێ لەشکەرێ صەفەوی ب سەروکاتیا شاهـ عەبباسی تووش بوویێ[91]. هەروەسا دیاردبیت کو هیچ ئێك ژ میرگەهێن ژێگوتی نەشیاینە چ هاریکاریەکێ بو خانێ برادوستی رەوانە بکەن و ئەڤ چەندە د ب ئاشکەرایی د فلکلورێ کوردیدا رەنگڤەدایە، چونکە د بەیتا فلکلوریا خانێ لەپ زێرین دا هاتیە کو:

٨٨ - همان مصدر، ورقه: ٧٣-٧٦؛ البدليسي، المصدر السابق، ص ٢٥١.

٨٩ - بو پتر پێزانینان ل دور رووداناکەلا دمدم بنێرە: منشی, اسکندر بك، تاریخ عالم آرای عباسی، تحقیق: ایرج افشار، انتشارات امیر کبیر،(تهران: ١٣٨٢)، ج ٢ ، ص ٧٩٢-٨١٢.

٩٠ - فەرمان بو میرێ برادوست ل ٧ربيع الثاني ١٠١٨/ ٩ تیرمەها ١٦٠٩ د: دفتر مهمة رقم ٧٨، حكم رقم ٦٢٣. دانەیەك ژێ بو: میرێ ئورمیە ئەبدال بەگ، ژدووکەفتیێن ئەمیرخانی میرێ سەنجەقا دیریاس؟ سەیدی ئەحمەد بەگ، ژ دووکەفتیێن ئەمیرخانی میرێ شنو میرە بەگ، ژدووکەفتیێن ئەمیرخانی میرێ لاجان یەکتەر بەگ، کورێ میرێ مەرگە ئەبدال بەگ کورێ پیرە پاشای، برایێ وی ؟ پولاد بەگ، میرێ موکری خان ئەبدال بەگ، کورمامێ خان ئەبدالێ موکری میرێ مەراغە قوباد بەگ، میر جهانگیر بەگ ژ دووکەفتیێن خان ئەبدالێ موکری، ئیبراهیم بەگ ژ دووکەفتیێن خان ئەبدالێ موکری، حاکمێ (؟) بەکر بەگ، میرێ حەریر عمر بەگ، کورمامێ میرێ حەریر میرێ (رومی؟!) حسن بەگ، برایێ میرێ حەریرێ میرێ سەنجەقا (مناره صالحی؟!) مستەفا بەگ، میرێ بانە ئیسکەندەر بگ (خالێ خان ئەبدالێ موکری)، میرێ کلاس ئیبراهیم بەگ (ژ کەسوکارێن میرێ بانە)، غازی بەگ (ئوزون ساکال= ریهـ درێژ) کورێ میرێ بانە، میرێ (قزلجە قەلعە) ئوغورلی بەگ کورێ میرێ بانە، خزمێ ئەمیرخانێ برادوستی میرێ شەمدینان نوور بەگ، کورێ نوور عەلیێ شەمدینانی میرێ سەنجەقێ ئەبدال بەگ".

٩١ - بنیرة: گولی، المصدر السابق، ص١٤٩-155.

نە بەهدینان نەشەمدینان

نە ناڤ کوچکێت میر سێڤدینان

کەسێ هەوا بو خانی نەئینان![٩٢].

ئەنجام:

پشتی خواندنا دیروکا میرگەها ستوون ل سەردەمێ عوسمانی ١٥١٥-١٦٠٩ ڤەکولین گەهشتە ئەڤان ئەنجامێن ل خوارێ:

١- میرگەها شەمدینان ئێك ژ میرگەهێن کەڤنە کو بەری زالبوونا دەستەلاتا عوسمانی ل کوردستانێ پیدا بوویە و رولەکێ کاریگەر دپشتەڤانیا سەپاندنا دەستەلاتا عوسمانی ل کوردستانێ ل سالا ١٥١٥ هەبوو.

٢- ژ بەلگە و روودانان دیار دبیت کو شەمدینان نە میرگەهەکا بهێز و خودان شیان بوو، و هەروەك دیار بووی دناڤ بەلگەیێن بەردەستدا چ نامەیێن راستەوخو ژ سولتانی بو میرێ شەمدینان نەهاتینە هنارتن، لێ گرنگیا شەمدینان دوێ چەندێدا یە کو ئەسلێ مالباتێن دەستەلاتدار د چەندین میرگەهێن بهێزێن کوردستانێ بو ڤێ دەڤەرێ دزڤریت.

٣- سەرەرای کێمبوونا پێزانینان لێ میرگەها شەمدینان ژی -وەکی میرگەهێن دی یێن کوردان- ژ ناکوکی و هەڤرکییێن ناڤخویی دوور نەبوویە، نەخاسمە ل سەردەمێ میر گوزەل ئەحمەد بەگی.

٤- میرگەها شەمدینان ژ دوو سەنجەقان (ستوون و تارون) پێکدهات و ئەڤە نیشانا هەبوونا سیستەمێ کارگێریە دڤێ میرگەهێدا لێ ژبەر کێمیا پێزانینان سەروبەرێ ئەڤی سیستەمی روهن نینە.

Abstract

Studying the Kurdish history during the Ottoman Empire is related to emirates history, which means the Kurdish emirates were representatives of Kurdish political life also economic, society and cultural. Nonetheless, on the ground of lacking wide details on those emirates many aspects of Kurdistan's history are unidentified.

So the Stun (Shamdinan) emirate is one of those emirates that there is absolutely limited details on it. Hence, this article might be the first academic research to shed some details on it during the Ottoman Empire.

At any rate, the Shamdina was a small emirate; it had played a crucial role in the Kurdish history. As a result, many ruling families of Kurdish emerged from this region and Shamdinan was turning out to be a key center of religion and politics of Kurdistan. This article attempts to study the political history of this emirate from 1515 to 1609. This article is used the Ottoman documents extensively and it could be a significant point to further look forward to studying the history of this emirate.

92 - Yasar Kaplan, Destana Kela Dimdim Û Xanê Lepzêrîn (Lêkolîneke Edebî Û Dîrokî), Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Yûzûncû Yilê Enstîtûya Zimanên Zindî Şaxa Makezanista Ziman Û Çanda Kurdî, (Wan: 2015), B.118.

گوندێ ستوون و دەڤەرا شەمدينان

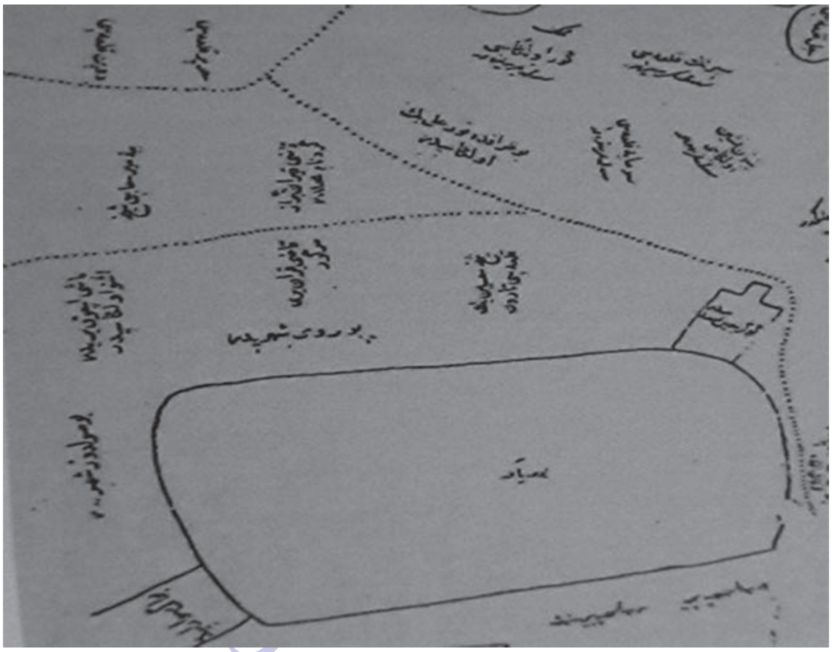

وەلاتێ مير نوور عەلی (شەمدينان) و كەلا تاروون د نەخشەيا مەولانا ئيدريس بەدليسی دا ل سالا ١٥١٥

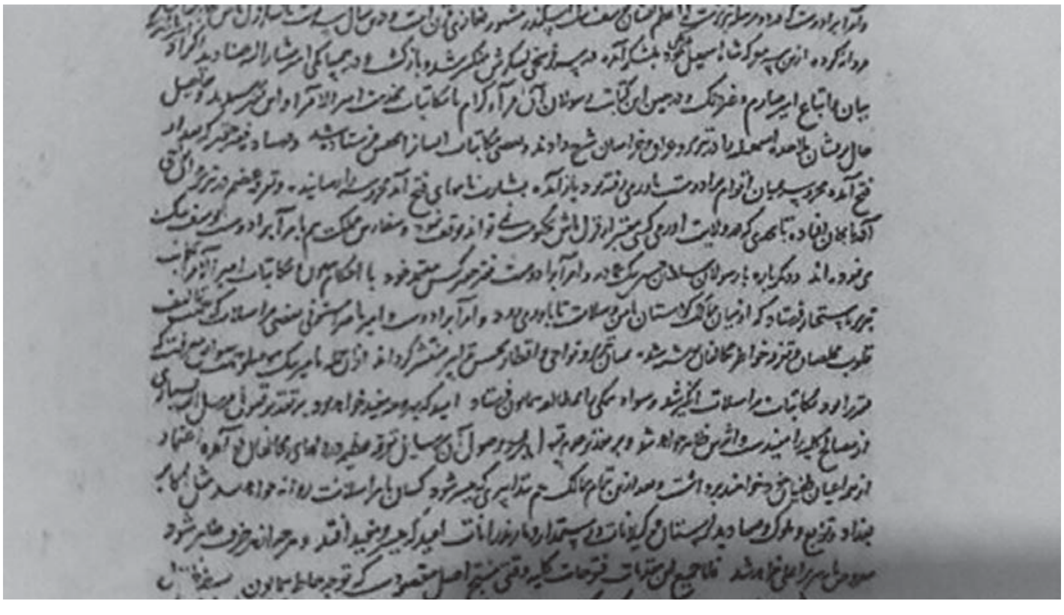

ناصر بەگێ ستوونی د ئێك ژ نامەيێن مەولانا ئيدريس بەدليسی دا

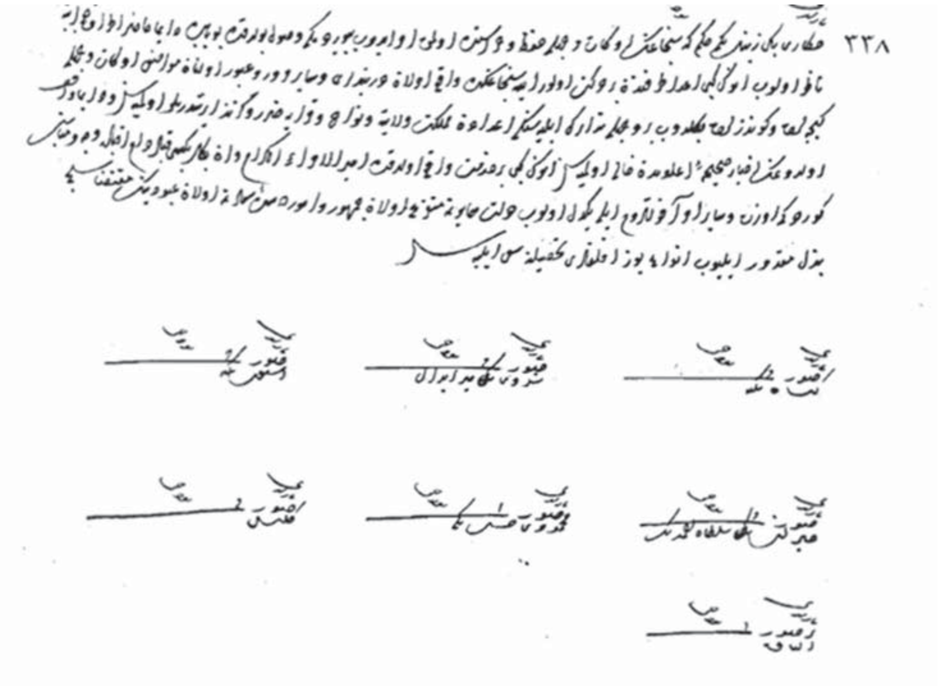

فەرمانەك بو میرێ هەكاری و دانەیەك ژێ بو میرێ ستوونێ

ل دور هووشیاری د پاراستنا سنوری دا (مهمه ٣، حكم ٣٣٨)، ل سالا ١٥٥٩

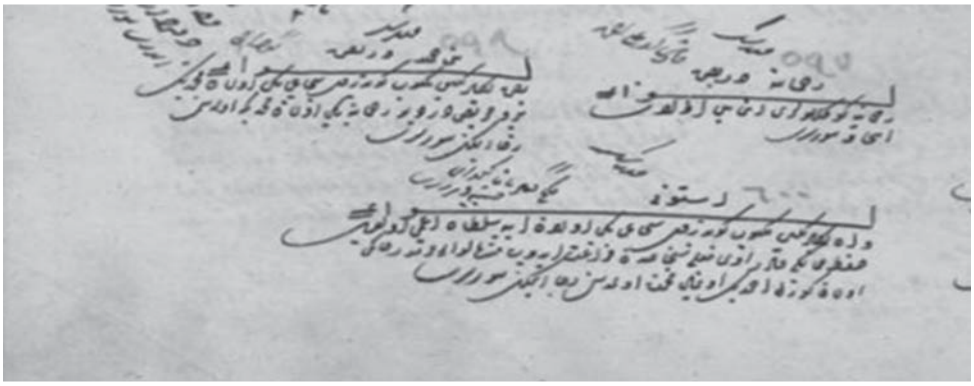

فەرمانا سولتانێ عوسمانی ل دور لادانا میر ئیبە سولتان و دانانا محەمەد بەگی ل میرگەها ستوون

(دفتر مهمه ٤، حكم ٦٠٠) سالا ١٥٦٠

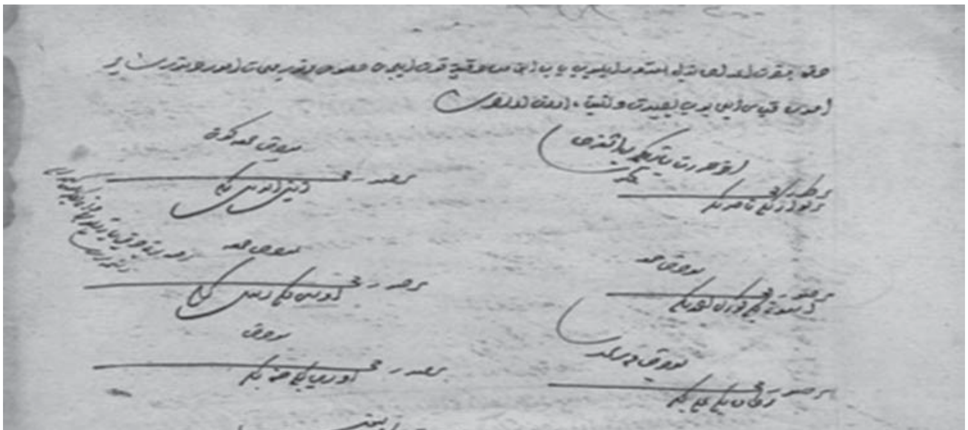

فەرمانا سولتانی بو هندەك میران و دناڤ واندا میر گوزەل ئەحمەد ل دور هاریكاریا

میرێ برادوست ل ئورمیە (مهمه ٣٢، حكم ٣٨٥)

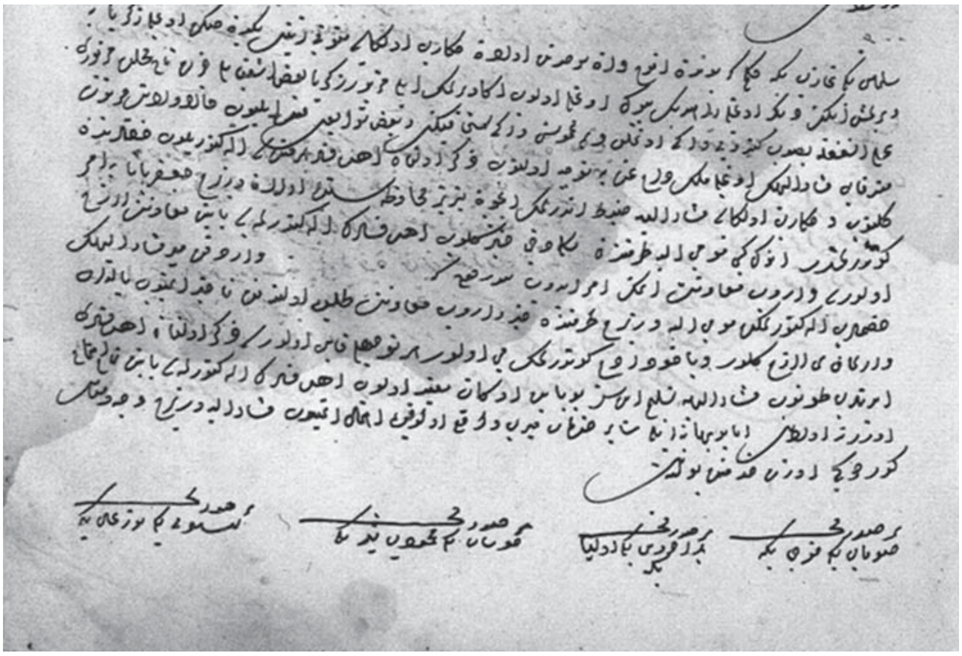

نامەیا سولتانی بو میرێن کورد - دناڤ وان میرێ ستوونێ نور عەلی بەگ ل دور پشتەڤانیکرنا میر مەلك بەگێ هەکاری (مهمە ٦٤، حکم ٣٠٠)

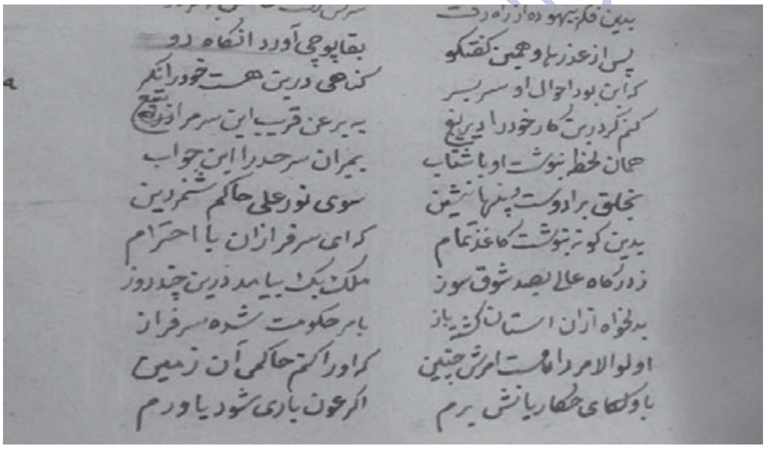

پشکداریا نوور عەلی شەمدینانی ل سالا ١٥٨٨ د هێرشا عوسمانی بو پشتەڤانیا میر مەلك بەگێ هەکاری. (تومەرخانێ یازجی، ب ٤٩)

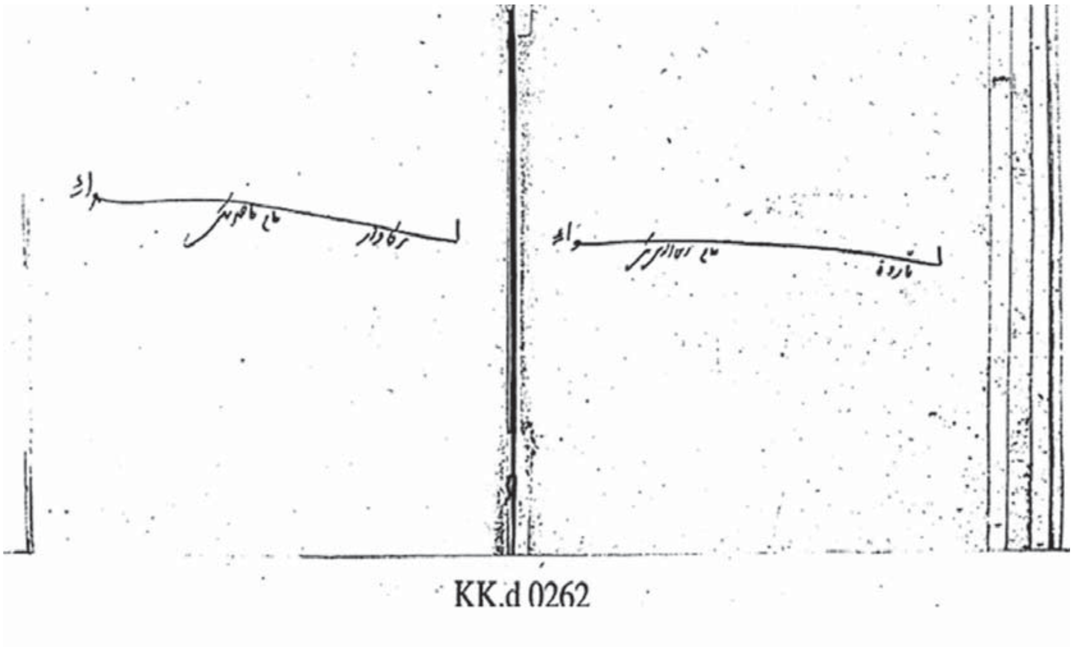

سەنجەقا تارون ب ناڤێ میر زین الدین بەگ ل سالا ١٥٧٧

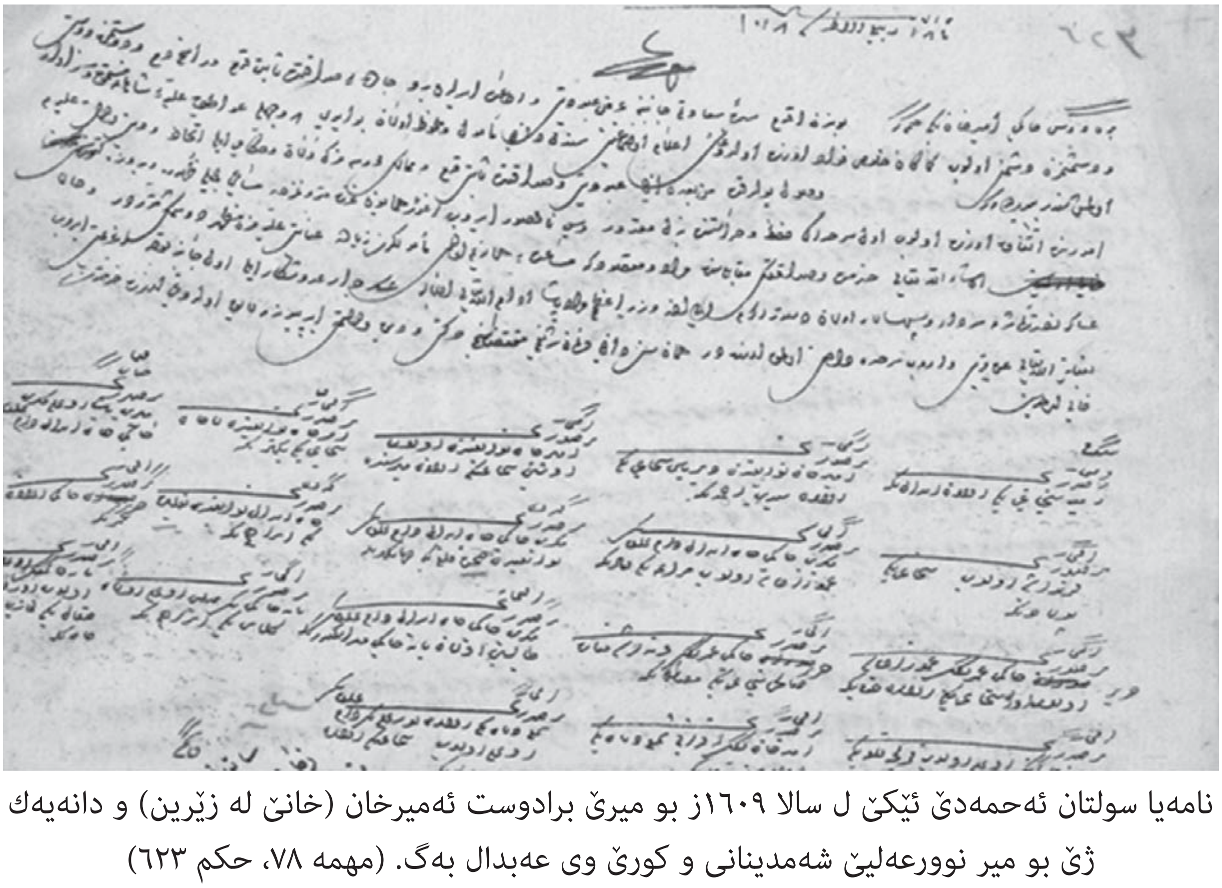

نامەیا سولتان ئەحمەدێ ئێکێ ل سالا ١٦٠٩ز بو میرێ برادوست ئەمیرخان (خانێ لە زێرین) و دانەیەك ژێ بو میر نوورعەلیێ شەمدینانی و کورێ وی عەبدال بەگ. (مهمه ٧٨، حکم ٦٢٣)

هەواڵنامەی کتێب

BİR HALK MASALI MODERNİST BİR KALIBA NASIL DÖKÜLÜR?: FERİT EDGÜ'NÜN "AT" ÖYKÜSÜ

How to Spill a Folktale into a Modernist form: The Short Story of Ferit Edgü "Horse"

Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
ugurlu@yyu.edu.tr

Özet

Yazarlık yaşamının kısa ama önemli bir kısmını Hakkâri'de geçiren Ferit Edgü'nün sanatsal yaşamında bu ilin ve havzasının derin izleri vardır. Hakkâri'deki yıllarından mülhem iki romanı ve bir anlatısı olan Edgü'nün öykülerinde de bu yörenin kültüründen ve yaşamından yoğun bir şekilde yararlanılır. Yazarın" At" adlı öyküsü, meraklı bir anlatıcının aynı öyküyü farklı kimselerden dinledikten sonra, adeta derleme yaparcasına yeniden yazmasını anlatan bir metindir. Van Gölü'nden çıkan bir canavarın sahilde konaklamış kervandaki bir atla çiftleşmesinden doğan beyaz renkli at, efsanevi oluşuyla dillere destan olur. Hakkâri'deki bir ağaya hediye edilen bu at, aynı zamanda Doğu ve Güneydoğu Anadolu odakta olmak üzere, coğrafyası Irak sınırlarından Kars'ın kuzeyine kadar uzanan "Kerr û Kulik" halk hikâyesindeki efsanevi atla oldukça yakın benzerlikler taşır. Edgü, bilinçli bir şekilde folklorik bağlamından koparır. Olaya tanıklık etmiş köylülerden derlediği bir rivayet olarak sunar.

Bu bildiri; atın kültür tarihi içindeki görünümleri, efsanevi bir atın folklorik kökeni ve kaynaklık ettiği modernist bir öyküyü yakın okuma çabasını amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ferit Edgü, folklor, arketip, kültürlerarası ilişkiler, At, dengbêjlik. Kerr û Kulik.

Abstract

Ferit Edgü, who spent a short but important part of his writing life in Hakkâri, has deep traces of this province and its basin in his artistic life. In the story of Edgü, who has two novels and a narrative of Hakkâri years, he uses the culture and life of this area intensively. The author's story "Horse", is a text that is rewritten by a curious narrator who hears it from different people. The white horse that emerges from the mating of a monster from Lake Van with a horse at the Van Lake beach, becomes legendary with legendary formations. This horse, which is presented to Hakkâri agha, closely resembles the legendary horse in the "Kerr û Kulik" folk story from the geographical borders of Iraq to the north of Kars, with focus on Eastern and Southeastern Anatolia area. Edgü consciously removes it from its folkloric context. He presents it as a rumour compiled from the witnessed villagers.

This paper aims to make clear the appearance of the horse in the history of culture, the folkloric roots of a legendary horse as the origin of a modernist short story.

Keywords: Ferit Edgü, folklore, archetype, intercultural relations, horse, dengbêj, Kerr û Kulik.

Giriş

Arabanın gündelik hayatımızın bir parçası haline geldiği 20. yüzyılın başlarına kadar onun yerini tutan atın değerinin, günümüz insanları tarafından yeterince takdir edilebileceğini söylemek güç görünmektedir. 19. yüzyılda yaygınlaşan demiryollarının ve özellikle 20. yüzyılda yaygınlaşan otomobilin yaşamımıza girişinden önceki dönemde seyahat etmenin başlıca aracı olan at; işin, avlanmanın, savaşların vazgeçilmezi idi.

At; binlerce yıldan beri insanın yükünü hafifletip, onu son derece kıymetli azık ile destekleyip, sırası geldiğinde ise şiddetli savaşlarda binicinin hayatını korumuş akıllı bir hayvan olarak insan hareketliliğine hız ve dinamizm kazandırmakla yetinmemiş, dostluk ve yol arkadaşlığı da yapmıştır. Atın insanoğlu ile bu yolculuğunun izleri arkaik zamanlarda yaşamış uygarlık kalıntılarından da ortaya konabilmektedir. Arkeolojik bulgulardan atların göz siperlikleri için en erken örnekleri Mısır'da Tutankamon (M.Ö. 1366-1357) çağı araba atlarında

kullanılmıştır.[1] Atın gündelik hayatta insanın yanı başında yer alışı ise bu tarihten çok daha öncesine dayanmaktadır.

Tarih öncesi dönemlerde Asya ve Avrupa'da yaşadığı bilinen atların ehlileştirilerek insan hizmetine verilmesi, tarihte büyük bir atılıma olanak sağlar. Tabii zorluklara en dayanıklı, değişik iklimlere uyumu açısından güçlü ve sürekli hızda rakipsiz olan at, tarihi ve sosyal hayatta olduğu gibi din, edebiyat ve sanat alanlarında da büyük gelişmelere imkân tanır (Kafesoğlu, 1991: 26).

At; çaba, güç, özgürlük, zarafet, hareket, zekâ, enerji, hız ve verimlilik sembolüdür. Yabani atların ehlileştirilerek insan hizmetine verilmesi, büyük bir değişime aracılık etmiştir. At ile birlikte ulaşılan hız kavramı, yayalar üzerinde hâkimiyet kurma yolunu açtığı gibi, şehir devlet sınırlarını aşıp kıtalara ulaşmanın, ya da kıtalar arası seyahat etmenin olanağı doğmuştur. Savaşlar uzun süre at sırtında, atın çevikliğiyle sağladığı hız olanağı ile yapılmış, ülkelerin batmasında ve yükselmesinde de de aynı durum yaşanmıştır. Atın savaşların değişmez aracı olması, II. Dünya Savaşı yıllarına kadar sürmüştür (Çerçi, 2003:64).

At, göçebe yaşayan uygarlıkların her yönüyle gelişmesini sağlayan ve araç kullanımı kadar etkili olan hayvanlardan biridir. Eski göçebe topluluklar, ürettikleri bilgi ve becerileri atın süratli hareketi ile birbirlerine taşımıştır. İnsanoğlu, at vasıtasıyla ürettiklerini pazarlama, geliştirme imkânını yakalamıştır. Bu açıdan insanlık tarihinde iktisadî ve siyasî olayların gelişmesinde atın büyük bir rolü olmuştur (Kafesoğlu 1995: 271). At, kısa zamanda toplum hayatında önemini artırarak "atlı kültür" olarak bilinen kültür aşamalarından birinin oluşumunda merkezi bir rol oynamıştır (Kafesoğlu 1995: 273). Atın gündelik hayatta oldukça büyük bir yer tuttuğu Kazak kültüründe ritüeller, sanat ve mutfak kültürü bu hayvan ile renklilik arz eder (Sarbassova, 2015: 228).

Atlar, edebiyatta son zamanlara kadar görünürler. Yunan ve Roma savaşçıları atlı savaş arabalarıyla savaşıyordu. Şövalyelerin şöhreti, at üzerindeki başarılı savaşlara borçluydular (Şövalye, eski Fransızca "chevalerie," "cheval"den gelir ki "at" anlamındadır). Her kahramanın atının bir adı vardır. Achilles'in atının adı, Xanthos, Don Quixotes'in atının adı Rosinate'tır. Atlarla sahiplerinin işbirliğinden 'kendi hikâyesinin kahramanı' da ortaya çıkmaktaydı. En yaygın metaforik atlar; güneş, ay atlı arabalarını sürenlerdir (Ferber, 1991: 94).

Herhangi bir karşılaştırmalı çalışma, her kültürün tarihi ve kültürel ihtiyaçlarına, karakterlerine ve potansiyellerine göre kendi kahramanını yarattığını ortaya koyabilecektir. Kahraman, Meksika'da "vaquero" Kolombiya ve Venezuela'da "illenora", Arjantin'de "gaucha" Japonya ve Çin'de "samurai" ve "karate adam", Osmanlılarda "akıncı" olarak adlandırılır. Aynı şekilde hem Avrupa'nın şövalyesi, hem de Amerika'nın kovboyu kendi milli kültürlerinin ortaya çıkışında ve gelişmesinde önemli rol üstlenmişlerdir. İçinde çıktıkları ve birer süvarisi oldukları kültürlerin idealize edilmiş temsilcileri olmanın yanı sıra, Batı kültürünün bu iki önemli figürü arasında birçok bağ ve benzerlikten söz edilebilir (Boşnak ve Ceyhan, 2003: 157). Dünya kültürlerinin etkileşiminde, uygarlıkların at sırtında geçirdiği zamana düşen pay oldukça büyüktür.

Atın hızlı oluşu, gücü, çevikliği ve asaleti, bozkır uygarlığının tarih ve kültüründe ona ayrı bir değer kazandırmıştır. Atın hızlı oluşu, onunla yapılan baskınlarda ona önemli bir rol verilmesini de gerektiriyordu. Ayrıca avcılıkta da ata önemli bir görev düşüyordu. At sayesinde yapılan avlarda giyecek ve beslenme ihtiyaçları karşılanıyor, konar-göçerlerin yaşamı için temel ihtiyacın önemli bir bölümü attan yararlanılarak elde ediliyordu (Çoruhlu 1997: 15). Bozkırlarda yetiştirilen sayısız at, yazın yaylak ve geniş otlaklarda, kışın soğuktan korunmak amacıyla kışlaklarda barındırılıyordu. Bilge Seyidoğlu, Türk mitolojisine göre şamanı kutsal

1 - Asur ve Urartular döneminde at koşumları üzerine bir değerlendirme için bkz.: (Sevin, 1979: 111-132).

güçlerin yanına götüren, tanrının yanında bulunan atın; ölüm ve sezginin sembolü olarak, hem yeryüzünde, hem de gökyüzünde yeri olduğunu söyler. Tanrının insana yardım etmesi atın varlığını gerektirmektedir. At, esrarengiz bir âlemi yeryüzünde temsil eder, şamanın ve insanların en iyi dostudur (Seyidoğlu 1996: 55).

Hayvanlar, bulundukları coğrafyalarda aldıkları rollere göre bir kutsallık kazanmış ve toplumun totem kültü hâline gelmişlerdir. Buna istinaden bozkırlıların sosyo-kültürel hayatında yer alan atın, kutsal bir hayvan olarak dinî törenlerde kurban olarak kullanılması veya ölen kişinin atının kuyruğunun kesilmesi ya da atı beraber gömme geleneği ortaya çıkmıştır. Bozkır hayatında kurt, aslan, geyik, kartal ve at, hem en çok sevilen, hem de totem olarak anılan hayvanlardan olmuştur (Çoruhlu 2006: 1).

Türk mitolojisinde şamanı kutsal güçlerin yanına götüren, tanrıların yanında bulunan at, sezginin yanı sıra, ölümün de sembolüdür. Hem gökyüzünde, hem de yeryüzünde vardır. Tanrının insanlara yardım etmesi için onun varlığı gerekmektedir. At, esrarengiz bir âlemi yeryüzünde temsil eder.

Türk mitolojisinde özel bir yeri olan atın ortaya çıkışına ilişkin farklı anlatılardan birinde "tanrısal kaynak" söz edilmektedir. Şamanlığa geçen Türklerin ve Moğolların insancına göre at gökten inmiştir. Yakutlara göre kahramanların atları güneş âleminden gelmiştir. Kanatlı atlar, Kaf Dağı'nın altındaki Süt Gölü'ndedirler. Hızır ölüme çare ararken bu atları görmüş, tutamamış. Çözüm olarak Süt Gölü'ne şarap dökmek suretiyle bunları sarhoş edip bir çiftini tutmuş, kanatlarını koparmış, bunları çiftleştirmiş, at nesli böyle türemiştir. En değerli cins atlar, sudan çıkanlardır. Sudan çıkan bir aygır, orada rastladığı kısrakla çiftleşmiş, cins atlar bunlardan türemiştir. Bir efsaneye göre de cins atlar, tanrılarla ejderhalardan türemiştir (Uraz 1994: 145-146).

Şükrü Elçin Türk efsanelerindeki atları, ortaya çıkışları açısından dört gruba ayırır:

a. Gök,

b. Rüzgar,

c. Mağara ve toprak,

d. Su menşeli atlar (1997: 502).

Bu tasnif ve ifadelere uygun bağlamda Türkmen masallarına bakıldığında su menşeli atlar öne çıkar. Su kökenli atlar, Türkmenler tarafından "tulpar" olarak adlandırılır. Onlar, kaynaklarda kanatları olan ve uçan efsanevi at diye tanımlanır. "Goçgargulı ve Onun Atı" masalında; Goçgargulı'nın atı, su atının neslinden gelen bir tulpardır ve uçar. Sahibini birçok tehlikeden korur. "Sonunda ihtiyar, balığı soymak istemiş. Balığı soyunca karnından bir tay çıkmış. O tay, çok zayıfmış. İhtiyar, onun su atının neslinden olduğunu anlayıp, hemen üzerine su serperek serinletmiş" (Gökçimen 2000: 80). Su, mitolojide kutsaldır. Bundan dolayı Türkmen masallarında görülen atın sudan türemesinde suyun mitik kutsallığı ile atın kutsallığı bütünleşmiştir (Gökçimen, 2010: 171). At, gündelik hayatta, mitolojide, sahibiyle, sahibinin içinden geçtiği koşullar ile ilgili sezgisel bir yetiye sahip oluşuyla öne çıkar. Bu yeti sayesinde sahibinin karşılaşacağı birçok gizli durumu fark ederek ona destek olur. En önemli yardımcısı ve en yakın arkadaşı olduğu sahibinin sırlarını paylaşır, onunla konuşur, akıllı bir insan gibi davranır. Manas ve Köroğlu destanlarında at sahibi için endişelenir, zor durumlarda yardım eder (Gökçimen, 2010: 173).

Daha iyi ata sahip olma ve toplum içinde bu sayede itibar kazanma arzusu, at yetiştirenler arasında rekabetçi bir tutum sergilenmesine neden olmuştur (Yıldırım, 2016: 354). At ile sahibi arasında hem sahibi, hem de at açısından duygusal bir bağın olduğu öne sürülür. Ana-

dolu'da pek çok köy ve kasabada, sahibi öldükten sonra, atın yemeden içmeden kesilmesi ve bir süre sonra ölmesi, ölen sahibinin başından ayrılamaması ya da sahibini bir yere ulaştırabilmek için çatlayıncaya kadar koşması gibi hikâyeler yaygındır (Çavuşoğlu, 2007: 96). Atıyla bu denli yakınlığı olan kişi öldüğünde, atıyla birlikte gömülür (Çınar 1993: 29). Atın insanoğlunda karasevda derecesine varan merak ve sevda uyandırabildiği, bunun sonraları ortaya çıkan arabaya karşı bir tutkuya benzediği (Eliaçık, 2013: 9) tezi gerçeklikten uzak değildir. At, insan bilinçaltını ele veren, ucu libidinal güce dek uzanan gençlik iksiri denebilecek enerjilerle özdeşleştirilen arketiplerdendir:

> "At, dizginlenemeyen içgüdüyü, geceyi, karanlığı ve şiddeti temsil eder… Psikolojik anlamda bilinçaltı dünyasının sembolüdür. Hayal, itici güç, arzu, yaratıcı güç, gençlik, enerji ve cinsellik atın çağrıştırdığı anlamlardır. Ancak ata aşırı bir bağlanmaya izin verilirse beraberinde ölümü getirir" (Knapp, 1980: 75).

At, insanın içindeki hayvani tarafın bir parçası, kişinin içinde biriktirip de harcayamadığı artık enerji olarak görülür. Bu açıdan yaşama yöneltilmiş libidoyu temsil eder. Kadim dönem mitolojilerinde zaman ötesine geçebilme kabiliyetleri ve kehanet özelliklerinden dolayı tapınılan tanrılar arasında da yer almışlardır (MacMurrough-Kavanagh, 1998: 83). Bu anlamda Peter Shaffer'in (1926- 2016) Equus (Küheylan) (1973) adlı oyunu; karakterin bir atla ilişkisi, yoğun mitolojik, psişik ve dinsel verileri günümüz toplumsallığına bağlamasıyla sarsıcı etki uyandıran metinlerden biridir. İzleyicinin kolektif bilinçaltına bir cevap gibi duran eserde at, arkaik belleğin merkezi sembolü işlevindedir (MacMurrough-Kavanagh, 1998: 84). Shaffer'in eserinde at bir ibadet nesnesi olarak da seçilmiştir. At, çeşitli antik dinlerde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Carl Gustave Jung tarafından farklı kültürlerin bilinçdışı psikolojilerini anlatan 'arketipik bir paradigma' içine yerleştirilir (MacMurrough-Kavanagh, 1998: 91).

Una Chauduri, *Dönüşüm Sembolleri* adlı kitabında, Jung'un primitif inanç sistemlerinde at-mitlerini detaylandırdığını hatırlatarak, ileriyi olağanüstü basiretleriyle görebilen, yani kehanet, olağanüstü işitme gücüne sahip, gezginin kaybolduğu zamanlarda yol gösterebilen, gaipten haber veren atların düzenli olarak görüldüğünü söyler. Jung, atın sıklıkla, at tırnaklı ve bazen de at biçiminde görünen ya da şeytanla sayısız bağlantısı'nı açıklayan, 'insandaki hayvan bileşeninin bir sembolü' olarak göz önünde bulundurulduğunu söyler (MacMurrough-Kavanagh, 1998: 91). Bu belirlemelerin bir kısmı Shaffer'in *Küheylan*'ı betimlemesinde karşılık bulur. Söz gelimi atlar, oyunun başkişisi Alan tarafından kör edildiğinde, izleyiciye sahnede görülen üç atın doğal atlar gibi durmadığı, korkunç, intikamcı 'arketipik imajlar' olarak göründüğü anlatılır. Buna ek olarak oyunda sıklıkla yapılan göndermelerde insan başlı atlar (kentaurlar) görünür. Şeytanın varlığı ise, doğrudan göndermelerle değil de, 6 numaralı at üzerinden oyun metni boyunca vurgulanır.

At kültürü ve atlara atıfta bulunan dilsel ifadeler birbiriyle yakın bir ilişki içindedir. Kuşkusuz günlük yaşam, fikir ve insan bakış açıları hakkında geniş bir fikir verebilir. Sarbassova, 2015: 231). Atın Türk toplumu içinde sembol konulardan biri oluşu, onu edebiyatın da güçlü sembollerinden biri haline getirir. Türk Dil Kurumu güncel sözlükte "at" sözcüğü 46 atasözü, deyim ve birleşik fiil, 21 birleşik kelime ve sözde kullanılmaktadır (Web sitesi). Bu durum, atın gündelik hayatın merkezinde yer aldığı Kazak kültüründe çok daha büyük bir farkla kendisini göstermektedir. Kazak bilim insanı Toktabai (2010), at ile ilgili 600'den fazla terim ve isim derlemiştir. Bunların arasında, kendine özgü özellikleriyle 358 at rengi ve bu renklerle ilgili batıl inançlar da yer almaktadır (Sarbassova, 2015: 229). *Divanu Lugati't-Türk*'te at ve atçılığa dair 200'e yakın isim, deyim ve atasözü bulunduğu öne sürülmüştür (Eliaçık, 2013: 9).

Atın gündelik yaşam kültüründeki görünümlerine bakıldığında dikkate değer bir çeşitlilik göze çarpar. Bu çeşitlilik, atın insanın hayatında binyıllarla ölçülebilen bir zaman dilimindeki geçişi sırasında geride bıraktığı uygarlık tortuları olarak okunabilir. Mağara duvarı, heykel,

çini, minyatür, halı gibi birçok yerde at figürü işlenmiştir. Edebiyat, tarih, astronomi, kozmoloji, coğrafya, at bakımı, binicilik, vb. konularda yer alan at figürleri özenle işlenmiştir. Atın kitaplarda görünürlüğü, tarih boyunca oynadığı rolü özetler mahiyette bir zenginlik sunmaktadır:

1. Tören,

2. Sefer ve yolculuk,

3. Savaş,

4. Av,

5. Oyun,

6. Binicilik, silahşörlük ve at bakımı

7. Mitolojik sahneler (Astronomi, kozmoloji ve coğrafya eserlerinde) (Seyhan, 1995:168).

Kur'an'da ve bazı hadislerde, olumlu özellikleriyle öne çıkan ve övülen at, insandan sonra yaratılmışların en şereflisi (Eliaçık, 2013: 9) olarak kabul edilmiştir. İslam'ın yayılmasında büyür rolü olan atlar ile ilgili olarak Abbasiler döneminde, antik dillerden at yetiştiriciliği, at ırkları, at eğitimi, at yarışları, nal bakımı, at biniciliği, at hastalıkları, atın askeri amaçlı kullanımları gibi konularda bilgi içeren birçok eser Arapça'ya çevrilmiş, bu konu etrafında geniş bir kültür oluşturulmuştur (Yıldırım, 2016: 354; Göksu, 2009: 21). İslâm dünyasında at ve atçılıkla ilgili eserler iki ana konuda yazılmış ve at hastalık ve tedavilerine dair konular *baytarnâme*; binicilik, okçuluk, silahşörlük gibi konulara ait eserler ise *kitâbul-fürûsiyye, hayl-nâme, feres-nâme* gibi adlar altında kaleme alınmıştır (Eliaçık, 2013: 10).

Klasik edebiyatta, atın rengi, boyu posu, hızı, yürüyüşü, cinsi cesareti, binicisiyle uyumu vb. gibi nitelikleri kasidelerin teşbib bölümlerinde, özellikle övülen devlet adamının niteliklerine paralel olarak atın da üstün nitelikleri betimlenmişse de, atlarla ilgili müstakil biçimde yazılan rahşiyeler de söz konusudur (Selçuk, 2014:2).

Köroğlu destanında, kahraman ile atı arasındaki ilişki, atın soyu, becerileri, sahibinin atına olan duygusal bağı, efsane gerçekliği içinde verilir. Köroğlu'nun dedesi, Bey'in seyisidir. Nehir kenarında arasında dolaştığı yılkı sürüsünden nehirden birden bir atın çıktığını, yılkıların içinden bir kısrağa üç defa sıçradıktan sonra tekrar sulara dalıp gittiğini görür. Aradığı atı bulmuştur. Kısrağın vakti dolunca köpek yavrusu gibi bir şey doğurur. Tay büyür kısrak olur, sonra aynı tohumdan olan Arap Reyhan'ın atına damızlık olarak verilir. Köroğlu, Arap'ın atını kendi cins atına üç defa çeker, bunun sonucunda Kırat doğar. Kırat'ın hem anası, hem de babası sudan çıkmıştır. Kırat'ın olağanüstü becerisi ve şaşırtıcı davranışları, Köroğlu'nun ona tutulması, atın bir süre terbiye edilişi, atın kahramanla birlikte destansı niteliklere bürünmesi, kahramanın hazırlanması süreci olarak destanda dile getirilir (Bars, 2008: 170).

Kırat'ın olağanüstü özelliklerinden biri de uçma becerisidir. Türk kültüründe Hızır'ın atı uçuyor olmasıyla öne çıkar. Uçan at motifi, Yunan mitolojisindeki ilahları semalarda gezdiren kanatlı atlardır. Bu motif Türk masallarında, Moğol Şamanizm'inde de görülür. Hükümdara Çıngız adını veren Moğol şamanın atının da göğe çıktığı söylenir (Boratav, 1984: 68). Köroğlu'nun atı, bütün varyantlarda, deniz aygırının aşdığı su kökenli bir at (Şenocak, 2011: 622) olarak ele alınır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun geniş bir alanında hikâye-kilam şeklinde birçok varyantıyla yaygın olan *"Kerr û Kûlik"* adlı halk hikâyesi, Ahmet Aras tarafından da yazıya geçirilmiştir. Kerr û Kûlik (2016)[2] hikâyesinin başlangıcında, adı "Sosik," sahibinin adı da Silêmîn adlı çoban olan bu atla ilgili şu bilgiler verilir: "Bir zamanlar önce bir gün Silêmin sürüyü su

2 - Bu halk hikâyesi Perviz Cihanî tarafından *Bilîcan* (2002) adıyla romanlaştırılmıştır.

kenarına götürdüğünde, bir deniz atı çıkmış, atla çiftleşmiş ve gitmişti. Sonra at doğurmuş, bu dişi tayı dünyaya gelmişti. Tay hamdı. Silêmîn taya bindi, hamlığını giderdi. Sahiplendi, bakımını iyi yaptı, tay biricik bir at oldu. Adını Sosik koydular. Silêmîn Sosik'a biniyordu, aşiretin büyükleriyle ava gidiyordu" (2016: 13-14).[3] Sosik, Silêmîn'in kayınbabasından düğün hediyesi olarak istediği attır. Dişi bir attır ve hediye olarak verildiğinde daha taydır. Hikâyenin ilerleyen kısımlarında Sosik, Kerr ve Kûlik[4] kardeşlerin, dayılarıyla yaptığı savaşı kaybederler. Bunun nedeni, Sosik'in içtiği durgun göl suyundan[5] dolayı şişmesi ve koşamaz hale gelmesidir.

Hecîyê Cindî ve Eminê Evdal'ın hazırladığı *Folklora Kurmanca* (1936) adlı eserde "Kerr û Kulik" hikâyesinin 30 varyantına yer verilmiştir. Hikâyenin dokuzuncu varyantının başlangıcında şöyle bir olay anlatılır: Ömer ağanın çobanı Süleyman, hayvanları deniz kenarına götürür, orada denizden bir deniz atı çıkar, Ömer ağanın "En" adlı dişi atıyla çiftleşir. Ömer ağanın atından bir tay dünyaya gelir (Cindî ve Evdal 2008:125). [6] İki varyant da atın soyunun denizden çıkan ata dayandığı söylenir. Cindî ve Evdal'ın derlemesindeki dokuzuncusu hariç, bütün varyantlarda bu detay atlanmıştır.

Mem û Zîn'de Memê Alan'ın atı Bozê Rewan'ın (Bozê Rewal), ki 'deniz tayı' demektir, balıkçılar tarafından denizde yakalanan güçlü bir hayvan olduğu söylenir (Chyet, 1991: 243, 295). Bu atın yakalanışı için Mem'in bin beş yüz adamının balıkçılarla gücünü birleştirmesi gerektiğine göre, bu hayvan sıradan bir deniz hayvanı ya da canavarı değildir. Kahramanla yolculukları sırasında onunla konuşur (Chyet, 1991: 297). Burada Yunan mitolojisindeki Pegasus'un denizden çıkmış kanatlı bir at olduğu ve babasının da deniz tanrısı olduğu hatırlanabilir. Memê Alan destanında Mem, atını "kuriyê behrê" diye çağırır. Bu, tümü deniz menşeli olmakla ilgisi olan çoklu anlama sahip bir terkiptir: Denizin derinliği, denizin kanadı, kuyruğu, denizin oğlu, denizin tayı, denizin atı. Bu anlam çokluğu Mem'in atına verdiği değeri, ona sahip olmaktan kaynaklanan üstünlük ve gururu ve bununla ilgili olarak benlik saygısını da yansıtır.

Ferit Edgü'nün "At" adlı kısa öyküsü, altı sayfalık bir kısa metindir. Yazar-anlatıcı dilinden aktarılan öykü şu şekilde başlar:

> "Ben atı görmedim. Ama binicisini tanıdım. Hiç kimseyle konuşmayan bir adamdı. Bir zamanlar, bu aşiretin başıymış. Aşağıda anlatacağım olaydan sonra aşiret reisliğini kardeşine bırakmış.
>
> Değişik kişilerin ağzından dinlediğim öykünün ortak noktalarını birleştirmekle yetiniyorum" (Edgü, 2014: 231).

Edgü'nün tarafsız anlatıcısı, öyküyü derlediğini, farklı kişilerin ağzından dinlediklerinin ortak noktalarını birleştirmekten başka bir şey yapmadığını ifade eder. Metnin başlangıcındaki bu açıklama ile öykünün, bir masal, halk hikâyesi değil de, yörede yaşanmış 'gerçek' bir hikâye olduğu izlenimi uyandırılır. Anlatıcı; atın sahibini gördüğünü ve onun nasıl bir adam olduğunu da söylemekle, bu 'gerçeklik' algısını pekiştirir. Böylelikle öykü metninin gerçekte yaşanmış bir olaydan mülhem olduğu zannı uyandırılır. Metinde zaman ile ilgili bazı belirlemeler yapılmasına karşın, öykünün kaynağı olarak bazı köylüler olarak gösterilir.

---

3 - Hikâye metnin orijinalinde şu şekilde geçer: "Berîya wexta rojekê Silêmîn ku dewar biribû perê avê, hespekî behrî derketibû li mihînê ketibû û çûbû. Peyre mihîn zabû, ew cenûya bûbû. Cenû nîv-zîn bû. Silêmîn lê siyar bû, xamîya wê şikênand. Xweyî kir, lê rind mêze kir, cênû bû hespeke tekane. Navê wê Sosik danîn. Silêmîn li Sosik siyar dibû, bi giregirê êlê ra diçû neçîrê (Aras, 2016: 13-14).

4 - Bu iki kardeşin adı, sağır ve topal ya da aksak diye çevrilebilir.

5 - Durgun göl suyunun olumsuzla yüklü anlamı, Ezidi motifleri belirgin hikâyenin önemli öğelerinden biridir. Anneleri; dayılarıyla savaşa giden Kerr ve Kûlik kardeşlere yaptığı birçok tembih arasında önlerine çıkacak durgun göl suyu tehlikesini de haber verir ve hiçbir şekilde Sosik'ın bu sudan içmesine müsaade etmemelerini tembihler. Ancak uykuya dalan kardeşlerle, görevini ihmal eden seyisin bıraktığı boşluğu fırsat bilen Sosik, bağlarından kurtularak bu sudan içer ve şişer. Koşma yetisini önemli ölçüde kaybettiği için dayı-yeğen savaşında kötü performans gösterir ve sahibinin ölümüne neden olur. Bu motifin folklorik arka planı ayrıca deşmeyi hak eden bir noktadır.

6 - Metnin orijinali şöyledir: "Silo, zefî kesîv bûye, dêwêr dibe perê berê, wira hespekî berî ji berê dertê, hesp bêmene nêr bûye. Dertê, mihîneke Êmer begê hebûye, navê wê En bûye. Hesp lêdikeve, cenîke wê dive" (Cindî ve Evdal 2008:125).

Edgü, kendi öyküsünün bağlamını öne çıkmak için, iki noktayı görünür kılan farklı bilgiler verir: Köylülerin, ağanın atı ile ilgili söylediklerindeki abartı unsuru ile kendisi arasına mesafe koyarak, öyküsünün kaynağının bir halk hikâyesi olduğu şeklinde oluşabilecek bir kanaati geçersizleştirir. Yazar-anlatıcı, köylülerden dinlediklerini yeniden üretirken, kurguladığı öykünün folklorik bağlamını devre dışı bırakarak ona modernist bir form giydirir. Bu yeniden üretimde, at ile sahibi ve ikisi arasındaki ilişki üzerinde odaklanılır. Hikâyenin folklorik bağlamı ise devre dışı bırakılır. Ancak, yazar-anlatıcı, gerçeklik sınırlarının ihlal olduğu yerde, işi, elindeki öykünün bir efsanenin aktarımı olduğu noktasına getirerek çözümler. Bu çözümlemede, öykünün birçok boyutu bilerek atlanmış, atın efsanevi kişiliği ile sahibi arasında bağ bilinçli olarak öne çıkarılmıştır. Atın niteliklerinin, ismi verilmeyen bir köylüden nakledilişiyle öykü ilerler. Bu nakledişlerde yer yer doğrudan, yer yer dolaylı anlatıma başvurulmuş olması, Edgü'nün üslubunun metne derinlik kazandıran özelliğidir: "Beyaz bir attı. Ayak bileklerinde dört siyah lekeyi saymazsan. Karada leke var, onda yoktu. Burdan Van'a dört saatte koşardı. Ve bir kez durup sulanmadan" (Edgü, 2014: 231).

Atın menşeinin anlatımında, adı verilmeyen köylünün söyledikleri müdahale edilmiş biçimde yansıtılır. Metin, köylü konuşması gibi görünse de üslup değişmez. Öykünün sentaksı başından sonuna kadar aynı kalır. Efsanevi bir atın dünyaya gelişinin anlatıldığı gecenin romantik unsurlarla zenginleştirmesi, atın asaletini vurguladığı gibi, metnin dayandığı folklorik malzemeyi de görünür kılar:

"Ağamız derdi ki, bu atın anası, babası yoktur. Gölden çıkagelmiş bir attır o. Onu bana getirenler anlatmıştı: Aylı, deprem olacak sanısı veren ağır sıcak bir geceymiş. Gölün kıyısında çadır kurmuş köylülerden bazıları açıkta yatıyormuş. Birden garip bir kişneme duymuşlar. Beşi-onu silahlarına sarılıp kalkmışlar. Bakmışlar ki çevrede yabancı yok. Atlar da uykuda. Dönüp yatmışlar. Ama kısa bir süre sonra yeniden bir kişneme duyulmuş. Bu kez kalkıp baktıklarında, gölün içinden, kıyıya yüzmekte olan bir at görmüşler. At, bir deniz kızı gibi çıkmış ay ışığını yansıtan gölün suyundan. Şöyle silkinmiş. Köylüler bir tansık karşısında olduklarını anlamışlar. Bir süre durup hayvana, doğa-üstü bir varlığa bakar gibi bakmışlar. Uzun bir süre sonra açılmış dilleri. Kimileri, 'Bu yabanıl bir attır, dağdan inerken göle düşmüş olmalı. Boynuna bir kement atıp bağlayalım sonra eğitiriz' demişler. Oysa at, durduğu yerde duruyormuş. İhtiyarlardan biri, 'Görmez misiniz ki yaban değildir, dağdan inen at böyle olur mu?' diye sorgulamış. Sonra ata doğru ilerlemiş. At iki ürküp kaşmış ihtiyardan. Atın yelelerini okşamışlar. İhtiyar 'biraz ot, saman getirin' demiş. Getirmişler. Tüm oba, kadınlar, çocuklar dâhil uyanmışlar, ateş yakıp, atın çevresinde toplanmışlar. Ata elini ilk değdiren ihtiyar, keçe kılından bir battaniye getirip üstüne örtmüş. Başlamak isteyenlere engel olmuş: 'Bize gelen, bizden kaçmaz' demiş. Gerçekten de gitmemiş at. Üç gün başıboş bırakmışlar, kaçmamış. Dördüncü günü eğerlemişler, koşumunu takmışlar. Ama kimse üzerine atlamak yürekliliğini gösterememiş. Bunu da aynı ihtiyar üstlenmiş. Bir yel gibi uçmuş. Bir yel gibi geri dönmüş. Sonra düşünüp taşınmışlar ve aşiretlerimizin dostluk belirtisi olarak, bana armağan etmeyi düşünmüşler. Bu at terbiye edilmemiştir. Terbiyesi kendisindendir" (Edgü, 2014: 231-232).

Bu anlatımda atın, efsanevi bir varlık olarak ortaya çıkışı betimlenir. Ancak içine oturtulduğu bağlam, efsane zamanından çok sonrasına denk gelmektedir. Edgü'nün yazar-anlatıcısı, köylünün anlatımındaki atı değil, ama onun sahibi olan ağayı gördüğünü söylediğine göre, iki zamanın iç içe geçirildiği söylenebilir. "Burdan Vana dört saatte giderdi" ifadesindeki iki mekândan ilkinin karşılığı bilinçli bir şekilde muğlâk bırakılır.

Edgü'nün hayat hikâyesinden, 1964'te Hakkâri'de yedek subaylık görevini öğretmen olarak yaptığını, dönüşünden sonra yazdığı iki romanın, birçok hikâye metninin ve bunlardan yaklaşık olarak 30 yıl sonra yazdığı *Doğu Öyküleri*'nin buradaki yaşamından derin izler taşıdığı bilinmektedir. Van'ın karşısında konumlandıran 'burdan' ifadesinin Hakkâri'yi işaret ettiği, bu bilgiden yola çıkılarak öne sürülebilir. Bu yargıyı destekleyecek ikinci veri şudur:

Köylünün yukarıda verilen öyküsünün devamında atın ölümünü de haber verilirken, "[i]şte hocam," (Edgü,2014: 232) ifadesini kullanılır. Edgü'nün öğretmenlik yaptığı Hakkâri'yi anlatan *Hakkâri'de Bir Mevsim*'in (1977) adlı romanındaki öğretmene de köylüler 'hoca' diye hitap ederler. Edgü'nün ya da otobiyografik anlatıcısının, subaylık görevini yaptığı Hakkâri, öyküde boş bırakılan mekân olarak yerine oturur. İkinci nokta; atın içinden çıktığı 'deniz'in[7] Van Gölü olduğu söylenmez. Ancak atın 'burdan Van'a dört saatte' gittiği söylenerek, metinsel boşluğun doldurulmasına olanak sağlanır. Edgü, meramını doğrudan söylemez, metnini bir bulmaca gibi örer. Aynı şeyi, metninin kaynağının bir ucunu görünür kılarak da yapar. Hikâyesini dayandırdığı köylülerin kaynağı konusundaki ketumluğunu ise daima korur.

Üçüncüsü; Edgü'nün kendi metinlerine gizemli bir hava katma, metinsel boşluklar oluşturma, meramını dolambaçlı yollardan söyleme gibi bir yazarlık anlayışı vardır. *Eylül'ün Gölgesinde Bir Yazdı*'da (1988), yazar-anlatıcının yazı yazma sırasında içine girdiği bunalımı atlatması sürecinde bir ihtiyar iki kez devreye girer bu sorunu çözer. Ama çözümün ne şekilde olduğu metinsel boşluk olarak yansıtılmak suretiyle söylenmez. Çakır'ın öyküsü 31 fotoğraf karesine yerleştirilerek anlatılmak suretiyle metinsel doku örülür.

Edgü'nün kısa hikâyesinde söylemediği efsanevi atın kaynağı ile ilgili olarak yörenin folkloruna ve edebi metinlerine baktığımızda, faklı bir durumla karşılaşırız. Anlatılan atın efsanevi bir varlık oluşunun; hem yörede anlatılan halk hikâyelerinde, hem de yöreyi de yansıtan edebi metinlerde geçtiği bilinmektedir. Atın efsaneviliği kısmı için şu türden bir çözüm üretir: Atın ölümünden önce; yöre insanlarının dinlediği bu öyküyü, değişik her şeyi efsaneleştirmelerini 'bildiğinden', "onların düş gücünün bir ürünün olarak" (Edgü,2014: 232) sunar. Ama hikâyeyi yazar-anlatıcıya anlatan herkes, atın ağaya armağan edilmesiyle ölümü arasında geçen süreye tanıklık etmiştir. Bu tanıklık, öykünün efsane boyutu konusunda okurda uyanan soru işaretlerine bir cevap olduğu gibi, yazarın efsaneyi modern bir metne ne şekilde dönüştürdüğünün de ipucunu verir.

Ağa, iki yıl boyunca bu attan başkasına binmemiş, bir İstanbul dönüşü, o güne dek görülmemiş gümüş işlemeli bir Çerkes eyeri getirmiştir. At başka atlarla birlikte kalmayı kabul etmediği gibi, kendisinden döl almak isteyen ağanın sunduğu kısraklara da yanaşmamıştır.

Ağanın tek oğlu, babasının kasabada olmadığı bir gün, ata binmek için ısrar etmiş, huysuzlanan at da kendisini vurarak öldürmüştür. O gün olanları gören Kerem Dayı, olay failinin "o tılsımlı at" (Edgü,2014: 233) olduğunu söyler. At olaydan sonra evin önündeki ahlat ağacının altında tek başına durur. Kerem Dayı o gün olanları şöyle anlatır: "Hiçbirimiz cesaret edip yanına yaklaşamadık. Öyle duruyordu. Daha sonra yanına yaklaşmaya çalışanlardan kaçmadı. Kişnemedi. Huysuzlanmadı. Yakalanmaktan korkmadı. Ama gene de kimse gidip elin süremedi. Hem yakalasaydık ne yapabilirdik ki? At Ağa'nın atıydı. Oğul, Ağa'nın oğlu" (Edgü, 2014: 233).

Çocuğun anası Zeno, kocası gelene kadar oğlunun orada kalmasını isterken "bu tılsımlı, bu uğursuz at ne mene bir atmış" (Edgü, 2014: 233) diyerek tılsım sözcüğünü at için ilk kez kullanan kişidir. Gün batımına doğru eve gelen ağa, alacakaranlıkta ata yaklaşmış. Sağır Musa, Ağa'nın ata 'Bu yapılır mıydı?' dediğini 'duyar gibi' olmuş. Köylü, ağa ile atın dakikalarca hiç kımıldamadan göz göze bakışmalarına, sonuçta atın yorularak başını yere eğmesine ve öylece kalakalmasına tanık olmuştur. Bu sessiz diyalog, atın suçunu kabul ettiği, iki dostun düşmana dönüştüğü sahnedir. Ağanın da bunun üzerine nihai kararını vermek üzere uzaklaşmasıyla sonlanmıştır. Gece boyunca tek başına kalan, uyumayan ağa, ertesi sabah gömüldükten sonra elinde tabancası ile ahlat ağacının altına, ata yönelir, ancak atı yerinde bulamaz. Peşine düşen silahlı adamların da eli boş dönmesinden sonraki bir gün de ağa, kimseye haber vermeksizin, erkenden ayrılır, dört gün sonra terkisinde tılsımlı atın yelesi sallanırken geri döner.

7 - Van Gölü, Van gölü havzası sözlü kültüründe "Behra Wanê" (Van Denizi) diye adlandırılır.

Olayın son sahnesi Van'dan gelen köylünün anlatımıyla verilir. Ağanın oğlunun tılsımlı at tarafından parçalanmasından aylar sonra Van'dan gelen bir köylü, "bir gece kişnemeyle uyandıklarını, çadırlarından dışarı çıktıklarında da tırısa kalkmış, bembeyaz, uzun yeleli bir atın, aralarından geçtiğini gördüklerini, acaba bıldır, gölden gelen atın kardeşi midir, deyip önüne çıkmak istediklerini, onları görünce atın ürkmediğini, yalnız yolunu değiştirdiğini" anlatır. Ardından yetişemediklerini, atın geldiği gibi gölün sularına daldığını, ay ışığında, kıyıdan uzaklaşan başını, suya batmış yelelerini gördüklerini, sonra atın tümüyle gözden yittiğini" (Edgü,2014: 235) ekler. Van'dan gelen köylü bir cevabın peşindedir: Ağasının armağan ettiği atın akıbetin merak etmektedir. Kendisine olup bitenler anlatılmaz. Efendisine götürmesi için "kabzası değerli taşlarla süslü bir acem hançeri" (Edgü,2014: 235) ile geri gönderilir. Bu şekilde sonuçlanan öykü, ardından dokunaklı bir hüzün tortusu bırakır.

Edgü'nün, açık uçlu öyküsünün kaynağını muğlâk bırakmasının bir nedeni, folklora 'bulaşmama' niyeti olarak okunabilir. Ama tümüyle folklorik bir malzemeden örülen metnin, modernist bir öykü olarak yeniden üretilmesinin, yazarını üstesinden gelinemeyen açık sonlar ile karşı karşıya bırakacağı da söz verilen köylü 'kaynak'ların sonunun gelmeyişinden ortaya çıkar. Efsanenin modernist bir metne dönüştürülürken bırakılan açık uçların kaynağın aktarılışına devinimsel bir güç kattığı gözden kaçmaz. Efsane, her defasında anlatılırken ya da dinlenirken, eklenen ya da ihmal edilen öğeler dolayısıyla kişisel 'tasarruf'lara maruz kalır. Akan suyun içindeki çakıl taşlarının, gelen her yeni dalganın etkisiyle şekil alması gibi, bu efsane de Edgü'nün elinde, köylülerin rivayetine dayandırılarak 'şimdilik' kaydıyla 'At' adını almıştır. Kısa olmasına karşın yoğun folklorik motiflerle yüklü "Kerr û Kulik" hikâyesinde iki kardeşin birer atı vardır. Edgü'nün, efsanenin içindeki dayıların Bilîcan adlı atı ihmal edişi, ikincil düzeyde kalan Sosik'ın öyküsünü tercih edişi, -yazarın tercihine karışmak olarak algılanmamalı- başlı başına bir boşluğa karşılık gelir. "Kerr û Kulik"ın zengin dokusu içindeki farklı alt öykülerin başka öykülere kaynaklık edebilirliği noktası ise bu bildirinin amaçlarının dışında yer alır.

Sonuç

At, insanlık tarihinin erken aşamalarında evcilleştirilerek gücünden yararlanılan hayvanlardandır. Gücü, çevikliği, uzun süre hızlı koşması açısından savaşlardan ulaşıma, kadar birçok alanda etkin olmuş, uygarlığın gelişmesinde hayati bir rol oynamıştır. At, aynı zamanda kültür tarihinin de önemli figürlerinden biridir. Arkeolojiden sanat tarihine, edebiyata, folklora, psikanalize kadar uzanan birçok farklı disiplinde ata önem atfedilmiş; atın merkezinde yer aldığı edebi metinler, folklorik anlatılar, figürler, kabartmalar, süslemeler, mezarlar, çizimler vd. oldukça büyük bir toplam oluşturmaktadır.

Ferit Edgü'nün "At" öyküsü, merkezinde bir atın yer aldığı, folklorik bir zeminden güç alır. Denizden çıkan bir at ile armağan edildiği sahibi arasında iki yıl süren dostluk, önce atın, ardından sahibinin katil oluşu ile tersyüz olur. At ağanın oğlunu, ağa da atı öldürmüştür.

Denizden çıkan soylu bir atın çevrede bilinirliği, dünya folklorunda sıklıkla görülen bir motiftir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde dengbêjler tarafından hikâye-kılam olarak söylenen "Kerr û Kulik" hikâyesinde Sosik isimli at, denizden çıkmış, kahraman sahibinin başarıları kadar başarılı bir at olmuş, ancak, sahibinin ölümüne neden olacak bir hata yapmıştır: Kendisini hantallaştıran durgun göl suyundan içmiştir.

Bu bildiri metni, sorulabilecek birçok retorik sorudan sadece biri ile sona erdirilebilir: Edgü'nün Hakkâri'de öğretmenlik yaptığı zamanda, kendisine kaynak olarak gösterdiği köylülerin şevbuhêrklerinden[8] esinlenmemiş olma olasılığı nedir?

8 - *Şevbuhêrk*: Geleneksel Kürt kültüründe dengbêjlerin, özellikle gece yarılarına kadar kılam söyleyip hikâyeler anlattığı birlikte geçirilen gece demektir. Bu meclislerde dengêjlerin anlatımına dinleyiciler de zaman zaman eşlik eder. Mehmet Uzun (1953-2007) Dicle'nin Sesi I-II'de (2002-2003) söz ustası dengbêj Biro'yla şevbukêrkleri roman dünyasına taşımıştr.

Kaynakça

Ahmet Aras (2016). *Kerr û Kulik.* İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Bars, Mehmet Emin (2008). *"Köroğlu Destanında At, Kadın, Silah".* Turkish Studies. 3(2): 164-178.

Boratav, Pertev Naili (1984). *Köroğlu Destanı,* İstanbul: Adam Yayınları

Boşnak, Metin-Ceyhan, Cem (2003). "Riding the Horse, Writing the Cultural Myth: The European Knight and the American Cowboy as Equestrian Heroes". *Alternatives: Turkish Journal of International Relations.* 2(1): 157-181.

Chyet, Michael Lewisohn (1991). " *'An A Thornbush Sprang up Between Them': Studies on 'Mem u Zîn'- A Kurdish Romance"* C. 1. (Near Eastern Studies Yayımlanmamış Doktora Tezi) Berkeley: University of California. UMI Dissertation Information Service.

Cihanî, Perwîz (2002). *Bilîcan*. Stockholm: Nefel.

Cindî, Hecîyê-Evdal, Eminê (2008). *Folklora Kurmanca.* (Kril alfabesinden Latinize: Tosinê Reşîd). İstanbul: Avesta Yayınları.

Çavuşoğlu, Ali (2007). *"At Kültürü, Düşünce ve Duygu Dünyamızdaki Yansıması."* İstem. 5 (9): 91-110.

Çerçi, Faris (2003). "Hunlarda Sosyal, Siyasi Hayat ve Devlet Halk İlişkisi." *Erzincan Eğtim Fakültesi Dergisi.* 5 (1): 59-98.

Çoruhlu, Yaşar (1997). *"Türk Sanatında Av Sembolizmi."* Arkeoloji Sanat. 5 (76) :13-25.

Çoruhlu, Yaşar (2006). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Edgü, Ferit (2014). *"At". Leş (Toplu Öyküler).* İstanbul: Sel Yayıncılık.

Elçin, Şükrü (1997) *Halk Edebiyatı Araştırmaları* II. Ankara: Akçağ Yayınları.

Eliaçık, Muhittin (2013). "Tayyarzâde Ahmed Atâ'nın Bir Baytarnâmesi Tercümesi". *Mavi Atlas GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 1: 8-20.

Ferber, Michael (1991). "Horse". *Dictionary of Literary Symbols.* Cambridge. Cambridge University Press. s.94-96.

Gökçimen, Ahmet (2010). "Türkmen Masallarında Mitolojik Hayvanlar ve Fonksiyonları" *Türkbilig*. 20: 165-178.

Göksu, Erkan (2009). "Ömer Hayyâm'ın 'Nevûznâme'sine Göre At ve At Türleri". *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi.* 4: 21-34.

Kafesoğlu, İbrahim (1991). "At/İslam Öncesi". *TDVIA*. C. 4. İstanbul: TDV Yay., s.26-28.

Kafesoğlu, İbrahim (1995). *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Knapp, B. L. (1980). *Theatre and Alchemy.* Detroit: Wayne State University Press.

MacMurrough-Kavanagh, Madeleine (1998). *Peter Shaffer: Theatre and Drama.* London: MacMillan Press.

Sarbassova, Guldana (2015). "Language and Identity in Kazakh Horse Culture". *Bilig*.75: 227-248.

Selçuk, Bahir (2014). "Harputlu Rahmî'nin Esbiyenâmesi Üzerine". *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi.* 1 (2): 1-21.

Sevin, Veli (1979). "Asur ve Urartu At-Koşum Takımların Üzerine Bir Not." *Anadolu Araştırmaları.* (6):111-132.

Seyidoğlu, Bilge (1996) "Mitolojik Dönemde At". *Prof. Dr. Umay Günay Armağanı.* Anakara: Feryal Matbaası.

Şenocak, Ebru (2011). " Köroğlu Destanında Simgesel Değerler". *21. Yüzyılda Köroğlu ve Bulu Araştırmaları Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri (17-18 Ekim 2009).* (Ed: Ali Yaman vd.). Bolu: Bolu İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları. ss. 618-634.

Uraz, Murat (1994). *Türk Mitolojisi.* İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Yıldırım, Taner (2016). "Abbasîler'de Sportif Faaliyetler ve Eğlence Kültürü". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 26(2): 351-364.

کتێبخانەی هەواڵنامە

HELBESTVANÊN KLASÎK YÊN HERÊMA HEKARÎ: ANALÎZ Û NIRXANDINEKE GIŞTÎ

Classical Poets in the Hakkari Region; Analysis and General Evaluation

Hakkari Bölgesindeki Klasik Şairler; Analiz ve Genel Değerlendirme

Doç. Dr. Abdurrahman ADAK
Zanîngeha Mardin Artukluyê
Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî
abdurrahmanadak@gmail.com

DESTPÊK

Herêma Hekarîyê, yek ji warên herî girîng û kevin ê edebiyata Kurdiya Kurmancî ye. Hebûna sîstemeke îdarî ya biistîqrar û di encama vê de hebûna medreseyên ku di wan de bi Kurdiya Kurmancî perwerde dihat dayîn, di derketin û pêşketina edebiyata Kurmancî ya vê deverê de rolên sereke lîstine. Di vê xebatê de du armancên me yên sereke hene: 1. Bi qasî derfetê, dever bi dever tesbîtkirin û naskirina tevahiya helbestvanên herêma Bedlîsê. Bi vî awayî dê derfeta naskirina helbestvanên herêmî yên ku nehatine bihîstin jî derkeve holê. 2. Derxistina profîla van helbestvanan. Bi vî awayî dê cihê Bedlîsê di tarîxa edebiyata kurdî ya klasîk de û di çarçoveya herêma Bedlîsê de potansiyela edebiyata kurdî ya klasîk bê fêmkirin. Çawa tê dîtin armanca yekem di mesabeya tezkîreyeke klasîk, ya duyem jî di mesabeya nirxandineke akademîk de ye.

Ji ber sedemên pratîk ji bo herêma Hekarî sînorên îroyîn yên wîlayeta Hekarî esas bê girtin baştir e. Lewra aşkera ye ku di sînorên tarîxî yên Hekarî de, di demên cuda de guherînên curbicur çê bûne. Bo nimûne Miks-ku îro qezaya Wanê ye- demek dirêj li ser mîrektiya Hekarî hatiye hesibandin. Disa Gurpinar, gewaş, Xoşeb, Nordiz (gundekî xoşebê), Soma û Salmasa Îranê ji bi vî rengî ne. Eger em sînorên berê li ber çavan bigirin divê em Miksê û van deverên dî jî bixin nav mijarê ku ev yek wek arîşeyekê derdikeve holê. Ji bo berterefkirina vê arîşeyê di vê xebatê de me sînorên wîlayeta Hekarî ya îroyîn eas girtiye. Lêbelê ji ber Bate bi Hekarî re hev yek bûye, herçiqas îro li ser Şirnex jî be, me nekarî Bateyê ji Hekarî cuda hizir bikin.

Di serdemên tarîxî de edebiyata kurdî ya klasîk, îstîsna ne tê de, bi şêweya nezm û helbestê pêş ketiye û edebiyata kurdî ya klasîk a herêma Hekarî jî di vê çarçoveyê de ye. Loma jî –kêm jî bin- kesên ku berhemên pexşan dane derveyî sînorên vê gotarê mane ku Seyîd Ebdulahê Nehrî ji bo vê yekê nimûne ye.

Çawa ku ji sernavê gotarê jî tê famkirin, helbestvanên Hekarî ên ku di çarçoveya edebiyata kurdî ya modern de helbest nivîsîne derveyî sînorên vê lêkolînê ne. Dîsa divê bê gotin gotar ne bi navenda Hekariyê tenê sînorkirî ye. Sînorên gotarê, hemû qezayên herêma Bedlîsê vedigire.

Di beşa yekem a gotarê de li pey şopa kevneşopiya berhemên biyografîk ên klasîk (Tezkîretu'ş-Şu'era) helbestvanên klasîk ên herêma Hekarî dê di çarçoveya nasnav, yan jî nisbeta wan de, bi awayekî alfabetîk bên dayîn. Di beşa duyem de jî ji aliyên curbicur ve analîz û nirxandin hatine kirin.

I. HELBESTVANÊN HERÊMA HEKARÎ

1.1. Bateyî

Derheqê jiyana Melayê Bateyî de agahiyên teqez ên ku xwe dispêrin jêderên nivîskî tunene. Bateyî demeke dirêj, wek helbestvanê sedsala XVem hatiye nîşandan. Çavkaniya vê nêrînê "Rîsaleya Şa'ir û Musennefên di Kurdistanê" ye ku ji aliyê Mela Mehmûdê Bazîdî ve hatiye nivisîn û ji aliyê A. Jaba ve di sala 1860î de li Lenîngradê hatiye çapkirin. Li gor vê rîsaleyê Bateyî, di navbera salên 820-900 (1417-1495)an de jiyaye (Bazîdî, 2010, r. 13). Piştî çapkirina vê rîsaleyê gelek nivîskaran di destnîşankirina serdema Bateyî de ev zanyarî dubare kirine. Lêbelê hin argumanên ku vê zanyariyê şaş derdixin, vê dawiyê ji aliyê Doskiyan ve hatine destnîşankirin. Li gor van argumanên ku ji zanyariyên malbatî û hin nîşaneyên tarîxî hatine bidestxistin, bi rehetî dikare bê gotin ku Bateyî di dawiya sedsala hevdehem de hatiye dinyayê û heta bi çaryeka sêyem ji sedsala hijdehem jiyaye (T. Doskî û M. Doskî, 2005, r. 21-26; Herweha bnr. Sadinî, 2010, r. 21-30).

Dîsa her çiqas navê Melayê Bateyî, di gelek çavkaniyên berê de wek Ehmed (Bazîdî, 2010, r. 13; Amêdî, 1998, r. 190-191; Azîzan 1998, r. 813; Kurdo, 1992. r. 65) û di hinan de jî wek Hesen (Ertûşî, 1323) hatibe bikaranîn jî navê wî yê rastî Huseyn e. Ev jî ji zanyariyên malbata wî û hin qeydên nivîskî tê bidestxistin (Sadinî, 2015, r. 7-8).

Çawa ku ji nîsbeta wî ya bi bal Bateyê tê fêmkirin, Melayê Bateyî ji gundê Bateyê ye. Ev gund dikeve rojhilatê Beytuşşebabê (Elke). Eşîra wî jî eşîra Ertûşiyan e. Navê bavê wî Mela Mustafa ye. Mela Mustefa bi eslê xwe ji gundê Batuyan e ku niha li ser Şirnexê ye. Ew û sê birayên xwe ji wir çûne devera Zaxoyê li gundê Bazingîrê li nav Mamîzdînan bi cih bûne, piştre ji wir jî çûne û li gundê Bateyê bi cih bûne. Bi navê Osman, Ehmed, Mihemed sê birayên Melayê Bateyî û bi navê Mela Ehmed apekî wî hebûye (T. Doskî û M. Doskî, 2005, r. 19-21).

Melayê Bateyî, li cem apê xwe Mela Ehmed dest bi xwendinê kiriye, li Hekkarî di medreseya mîrgehê de perwerdeya xwe xilas kiriye, piştre jî li gundê Pîrosayê ku nêzî Bateyê ye, dest bi melatiyê kiriye. Bateyî, li gundê Pîrosayê, bi xanimeke bi navê Hemayil re zewiciye. Kurekî wî yê bi navê Mela Tahir û kurekî Mela Tahir yanî neviyekî wî yê bi navê Mela Dirbas hebûye (T. Doskî û M. Doskî, 2005, r. 19-21). Li gor hinek rîwayetan (Zêrevanî, 2002) bi navê Asmîn, Zulfê û Banê sê keçên Melayê Bateyî jî hebûne.

Ji Melayê Bateyî menzûmeyeke dînî (Mewlûd), li gor hin çavkaniyan (Kurdo, 1992. r. 65) menzûmeyeke evînî (Zembîlfiroş), bi qasî dîwançeyekê helbest û berhemeke pexşan a bi zimanê erebî (Hemail) gihiştine me. Melayê Bateyî, di van berhemên xwe de peyva "Bateyî" wek mexles bi kar aniye ku forma nîsbetê ya gundê wî ye. Bateyî di edebiyata Kurdî ya Kurmancî de wek nûnerê herî girîng ê edebiyata dînî tê qebûlkirin. Lewra wî hem tewhîd û ne'tên orjînal nivîsîne, hem jî di tarîxa edebiyata kurdî de di cureya mewlûdê de berhema yekem nivîsiye. Di mewlûda Bateyî de ji xulqiyeta nûra Pêxember heta bi sê saliya wî li ser Cenabê Pêxember hatiye rawestan. Her çiqas jimara beşan û sernavên ku hatine bikaranîn, li gor nusxeyan hin cudahiyan erz bikin jî di tevan de heman naverok heye (Ji bo agahiyên berfireh derheqê naveroka Mewlûda Bateyî de bnr. Kızıl, Şıngar û Çetin, 2015, r. 53-97).

1.2. Teyfîye Hekarî

Teyfîye Hekarî Texmînî di dawîya mîrektîyan de jiyana xwe bûrandiye.

1.3. Evdilqadirê Hekkarî

Çawa ku ji navê wî jî diyar e, ew xelkê Hekkarî ye. Dema ku Melayê Bateyî wefat kiriye li ser wî mersiyeyek nivîsandiye. Ev mersiyeya wî weha destpê dike:

Dilo rabe bihar hat û
Mecalê geşt û seyranê

Çi seyrana gulistanê
Melayê Bateyî kanê

Mixabin derheqê jiyan û helbestên vî helbestvanî de ti agahiyên dî di destê me de nînin.[1] Çawa ku ji van her du beytan tê fêmkirin, wî ev helbesta xwe ji helbesta Bateyî ya ku bi şiklê "Ji çirya paşiyê pê da Melayê Bateyî Kanî" dest pê dike re wekî nezîreyekê nivîsandiye.

1 - Ji bo agahiyên heyî bnr. Tehsin Doskî û Muhsin Doskî, *Melayê Bateyî,* r. 33.

1.4. Evdirehîm Rehmî

Evdirehîm Rehmî di sala 1890î de li Elbaka Wanê hatiye dinayayê. Bavê wî Seyîd Ebdullah (Geverî dibeje Mehemed) Pertew, diya wî Emetullah Xanim e. Emetullah Xanim, keça Hecî Teyar Beg, ew jî kurê Suleyman Beg, ew jî kurê Mihemed Nasir Xan, ew jî kurê Pertew Beg e. Pertew Beg jî yek ji girîngtirîn helbestvanên klasîk e ku herweha mîrê Hekkariyan bû. Rehmî xwendina pêşî li Elbakê, Daru'l-Muallimîn jî li Wanê xilas kir. Di vê navberê de li cem Seyîd Tahayê Arwasî xwendina medreseyê jî xilas kiriye û ji wî îcazet stendiye. Piştre li Ankara Mekteba Maliyeyê û li Stenbolê jî Fakulteya Îlahiyatê xilas kiriye.

Piştî ku şerê cîhanê derketiye digel Se'îdê Nûrsî beşdariya şer kiriye. Her du jî di şer de dîl hatine girtin û bi qasî salekê li Batumê mane. Rehmî li wê derê fêrî Rûsî û Almanî bûye.

Di sala 1918an de piştî Meşrûtiyeta Duyem çûye Stenbolê. Digel Xelîl Xeyalî, Seîdê Kurdî û Hemzeyê Miksî bûye endamê Kurdistan Tealî Cemiyetî (Komeleya Pêşketina Kurdistanê) û piştre bûye endamê Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti (Komeleya Xwendekarên Kurd: Hêvî). Bûye nivîskarê herî çalak ê Kovara Jînê û di hemû jimarên wê de helbest û nivîsên xwe weşandine. Digel Abdullah Cevdet, Ezîz Baban û Ziya Gökalp dibîstaneke kurdî vekirine.

Ebdurehîm Rehmî, piştî ku dawî li dewleta Osmanî hatiye li Stenbolê maye û 15 salan mamostetî û 15 salan jî karmendiya Maliyeyê kiriye. Di sala 1958an de li Stenbolê koçî dawiyê kiriye û li goristana Necatî Beg li cem Seyîd Şefîq Arvasî û Seyîd Taha Arwasî hatiye veşartin.

Ji malbata Bedirxaniyan bi Hîdayet Ezîzê re zewiciye û bi navê Pertew û Metîn du kur; bi navên Jale û Hale jî du keç çêbûne. Hale xanima Musa Anter e.

Di serdema Osmaniyan de "Ji mala Hekkariyan A. Rehmî" di serdema Komara Tirkiyeyê de paşnavê Zapsu bi karaniye.[2]

Rehmî, di serdema Komarê de di navbera salên 1947-1957an de bi zimanê Tirkî gelek berhemên dînî çap kirine û kovarek bi navê "Ehl-i Sünnet" derxistiye.

Ferhad Pîrbal, Evdirehîm Rehmî Hekarî, (ji Soranî: Ziya Avci) Lîs, 2016

Ebdurehîm Rehmî, di navbera salên 1918 û 1919an de di kovara Jînê de bîst helbest weşandine. Di sala 1918an de ev helbestên xwe bi navê Gaziya Welat çap kirine. Di sala 1919an de di Jînê de bi navê Memê Alan şanonameyek weşandiye û di heman salê de ev şanoneme çap jî kiriye ku di tarîxa edebiyata kurdî de şanonameya yekem e. Di heman salê de menzûmeya xwe ya bi navê Eqîdeya Kurdî jî çap kiriye.

Rehmî pey re helbestên xwe yên dî jî di bin navê Gaziya Welat de bi şêweya rêzepirtûkê çap kirine. Di sala 1921ê de Gaziya Welat II çap kiriye û di wir de 10 helbestên xwe weşandine. Gaziya Welat III wenda ye. Rehmî di serdema Komarê de jî Gaziya Welat IV nivîsiye, lêbelê heta niha jî nehatiye çapkirin.

Eqîdeya Kurdan

Ev berhema ku navê wê Eqîda Kurdan e, aliyê Rehmî yê klasîk nîşan dide. Berhem di sala 1334/1919an de li Stenbolê li çapxaneya "Necm-i Istikbal"ê hatiye çapkirin û di kovara Jînê de xebera çapkirina wê hatiye ragihandin.

Berhema ku ji 74 beytan pêk hatiye, bi teşeya mesnewiyê li ser kêşa "fa'ilatun fa'ilatun fa'ilatun fa'ilun" hatiye nivîsîn. Di heşt beytên pêşî de ku wek beşa destpêkê dikarin bên

2 - Ayhan Geverî, "Evdirehîm Rehmî Hekarî û Berhema Wî ya li Ser Tarîxa Kurdan: Perek Zêrîn ji Tarîxê", *Wêje û Rexne,* j. 5, r. 7-27. Stenbol.

hesibandin, xal bi xal pênc riknên Îslamê û şeş riknên îmanê hatine rêz kirin. Piştre mijarên Xweda, melaîketên wî, kitêbên wî, pêxemberên wî, sifetên pêxemberan, nîşaneyên qiyametê, roja axîretê û Hezretê Muhemmed hatine vegotin ku ev wek beşa sereke ya berhemê dikare bê hesibandin. Beşa xatîmeyê jî ji her du beytên dawî pêk hatiye ku nivîskar di wan de dawî li gotina xwe aniye û tarîxa nivîsîna menzûmeyê destnîşan kiriye.

Perek Zêrîn ji Tarîxê

Menzûmeyeke dî ya Evdirehîm Rehmî ku dikeve nav çarçoveya edebiyata klasîk de menzûmeya wî ya bi navê Perek Zêrîn ji Tarîxê ye. Herçiqas Rerhmî di serdema Komarê de bi berhemên xwe yên dînî ku bi zimanê Tirkî nivîsîne tê naskirin jî, wî di vê serdemê de jî xebatên xwe yên di warê edebiyata Kurdî de domandine û Gaziya Welat IV ku xeleka dawî ya helbestên wî ye di vê serdemê de nivîsiye. Lê mixabin di vê serdemê de derfeta çapkirina vê berhema xwe nedîtiye. Perek Zêrîn ji Tarîxê jî wek helbesta yekem di nav Gaziya Welat IV de cih girtiye. Tarîxa nivîsîna vê menzûmeyê 1945 e. Çawa ku ji navê wê jî diyar e, mijara vê menzûmeyê tarîx e. Nivîskar di vê menzûmeya xwe de ji destpêkê heta bi roja xwe tarîxa Kurdan nezim kiriye. [3]

1.5. Pertew Beg

Pertew Begê Hekkarî wekî serdem di dawiya sedsala XVIIIan û di destpêka sedsala XIXan de jiyaye. Hin kes jidayîkbûn û koça wî ya dawiyê wekî 1777-1841 nişan didin. Hin kes jî jidayîkbûna wî wekî sala 1170/1756 nîşan didin. Lê tişta ku teqez tê zanîn ew e ku wî dîwana xwe di sala 1221/1806an de xilas kiriye. Li gorî van tarîxan dema wî diwana xwe nivisandiye yan 29 salî, yan jî 50 salî bûye.

Herçiqas berê derheqê nasnameya Pertew Beg de hinekî alozî û tarîtî hebû jî[4], piştî ku Tehsîn Î. Doskî di sala 1989an de di kovara “Karwan” de bi sernavê “Pertewê Kurd Mistefa Begê Mîrê Hekkarî ye” gotarek weşandiye, aşîkar bûye ku Pertew, mexlesa Mistefa Begê mîrê Hekkarî ye.

Ev mîrektî mîrektiyeke kevn e û mîrê yekem ê mîrektiyê Siraceddîn (1280-1296). Helbestvanê me Mistefa Beg kurê Ebdulah Beg, ew jî kurê Îbrahîm Xan, ew jî kurê Mihemed Xan, ew jî kurê Izedîn Şêr, ewe jî kurê Şefef Xan, ew jî kurê Zekeriya Beg e. Ev Zekeriya Beg hevçaxê Şerefxanê Bedlîsî ye. Bi navê Kerîm Xan, Elî Beg, Teymûr Beg û Şeref Beg çar birayên Pertew Beg hene. Piştî Ebdulah Beg (bavê helbestvanê me) kurê wî Kerîm Beg çar salan mîrîtî kiriye, lê wî xwe ji mîrîtiyê vekişandiye û cihe xwe daye Pertew Beg. Di dawiya mîrektiya Pertew Beg de de kurê wî Nasir Xan serê xwe li ber bavê xwe rakiriye û demekê li Hekkarî mîrektî kiriye. Lê ji ber ku koçî dawiyê kiriye, helbestvanê me Pertew Beg cara duyem bûye mîr. Piştî Pertew Beg ji bo sê mehan biraziyê wî Îshaq Beg û piştî wî jî neviyê Pertew Beg Nurullah Beg bûne mîr. Piştî hingî di navbera Nûrullah Beg û Silêman Begê kurê Mîr Nasir de neyartiyê dest pê kiriye û ji ber ku Osmaniyan jî biryara dawîlêhatina mîrektiyan dabû, dawî li mîrektiya Hekkarî hatiye.

Pertew Beg di dîwana xwe behsa behsa Mîr Salih Begê Şêrwanî (k.d.1818) û mîr Nûrullah Begê Miksî (k.d.1834) kiriye. Ev jî têkiliya Pertew Beg bi mîrên dî yên derdora wî re nîşan dide.[5]

Ji beyteke Pertew Beg tê fêmkirin ku ew pêgirtiyê terîqeta Neqşebendî bûye. Helbestvanê me di vê beyta ku li jêrê hatiye dayîn de, dibêje ku “Ey Pertew, dema te bi dawa pîrê Neqşebendî girt, ji xeybê ji min re hat gotin ku dilê xwe xweş bike û netirse.”

---

3 - Ayhan Geverî, “Evdirehîm Rehmî Hekarî û Berhema Wî ya li Ser Tarîxa Kurdan: Perek Zêrîn ji Tarîxê”, *Wêje û Rexne*, j. 5, r. 7-27. Stenbol.

4 - Sağnıç, b.n., r. 423-424.

5 - Bnr. Tehsîn Î. Doskî, *Dîwana Perto Begê Hekkarî,* Nûbihar, Stenbol 2011, r. 21-25.

Pertewa hîna te girt damanê pîrê Neqşebend
Hate goşê dil ji xeybê Ferrih we la texef

Ji ber ku di serdema Pertew Beg de terîqeta Neqşebendiye li herêma Hekkarî serdest bû, tiştekî gelek asayî ye ku Pertew Beg pêgirtiyê ve terîqetê be. Di serdema wî de li herêma Hekkarî li Şemzînan li gundê Nehrî tekyaya Seyîd Tahayê Nehrî hebû. Hêjayî gotinê ye ku helbestvanekî dî yê ve sedsalê Weda'î jî pêgirtiyê Seyîd Tahayê (Tahirê) Nehrî bû.

Pertew Begê Hekkarî di edebiyata Kurdiya Kurmancî de nûnerekî girîng ê edebiyata klasîk e. Di serdema mîrektiyan de yek ji helbestvanên xwedî dîwan ew e. Bi qasi ku xuya dibe, piştî Melayê Cizîrî duyem helbestvanê ku li gorî rêza herfên heceyê dîwan amade kiriye Pertew Beg e. Taybetiyeke wî ya girîng ew e ku Pertew Beg bixwe helbestvanekî mîr e. Ew ji vî aliyî ve digel Bekir Begê Erizî û Teyar Paşayê Amêdiyê dikevin nav heman kategoriyê. Lê di nav her sêyan de ji aliyê edebî ve yê herî bihêz bêguman Pertew Beg e.

Pertew Beg dîwana xwe di sala 1221/1806an de xilas kiriye. Katibê wê kesekî bi navê Ebdulah e. Mirovekî Soran di sala 1944an de li ber vê nusxeyê nusxeyek zêde kiriye ku ev nusxe ji bo çapa Sadiq Behaedînê Amêdî bûye bingeh. Lê berî ku çap bibe, li Kurdistana Başûr hinek kesan hinek helbestên wî weşandine. Bo nimûne, Huseyn Huznî Mukriyanî, Di "Zarê Kurmancî" de, (Rewandiz 1927) û di "Dengê Gêtiyê Taze" (1944-45) de hinek helbestên wî weşandine.

Heta niha sê kesan; Sadiq Behaedînê Amêdî (Daru'l-Hurriy, Bexda 1978), Zeynelabidîn Zinar (Bonn 1991) û Tehsîn Îbrahim Doskî, (Spîrêz 2006) dîwana Pertew Beg çap kirine. dîwana Pertew Beg dîsa ji aliyê Doskî ve ji bo Kurdên Bakur di nav weşanên Nûbiharê de derket (sal: 2011).

Di dîwana Pertew Beg de bi tevahî 10 qesîde, 4 texmîs, 39 çarîne, 166 xezel û piştî xezelan jî 10 helbestên dî hene. Helbestvanê me di van helbestan de mexlesa Perto bi kar aniye ku ev peyv di Farisî de tê wateya tîşk û ronahiyê. Wekî nimûne;

Ey Pertoyê bilbilmîsal
Ya nexmeyê şîrînmeqal
Perwaz ke pêş baxê cemal
Feslê gul e roja wîsal

Taybetiyeke dî ya Pertew Beg ew e ku beşeke girîng ji dîwana xwe jj çarîneyan (ruba'iyan) re terxan kiriye ku hijmara wan 39 e. Wekî nimûne;

Şev nîne ku min nale nebûn ji felek
Hêstir ji Firat û Nîl boş bûne gelek
Dilber bi mi ra we'de xeber da nekitin
Tirsim bi mi ra wefa nekit çerxê felek

1.6. Mela Mihemedê Pîzanî

Mela Mihemedê Pîzanî, (1800-1850) (di navbera hekarî û başkale (elbak) de ye), keleha pîzanê)

1.7. Racî (Mela Îbrahîmê Katûnî)

Racî, nasnava Mela Îbrahîmê Katûnî ye. Derheqê wî de zanyariyên zêde tunene. Lêbelê ji kunyeya wî tê fêmkirin ku ew xelkê Şemzdînan e. Lewra Katun gundekî Şemzdînan e. Katûnî, di sala 1204/1789ê de di temenê pîratiyê de bûye. [6]

6 - Doskî, Baxê Îrem, r. 141-145.

1.8. Sebûrî

Sebûrî, helbestvanekî girîng ê devera Hekarî ye. Kunyeya wî ya tam Mîr Îmadedînê Hekkarî ye. Çawa ji kunyeya wî tê fêmkirin, Sebûrî herweha yek ji mîrên Hekariyê ye. Ew kurê Yehya Beg, Yehya Beg jî kurê Zekeriya Beg e. Bavê wî Yehya Beg di şerekî de li Wanê hatiye kuştin (sal 1617). Dema mamê wî Şerefxan bûye mîrê Hekarî, ew kiriye mezinê keleha Çihriqê. Di sala 1632yan de li dijî mamê xwe serî rakir û êrîşî Elbakê kir. Di sala 1633yan de êrîşî Colemêrgê kir, mîrê wê demê Zeynel Beg kuşt û bû mîrê Hekarî. Sultanê Osmanî Miradê Çarê bi nameyekê daxwaza arîkariyê jê dike, lêbelê Mîr Imadedîn daxwaza wî red dike û gotinên nexweş jê re dibêje. Loma Sultan êrîşî dibe ser wî û di sala 1635an de li devera Pîzanê di navbera Osmanî û Mîr de şer çê dibe. Di encamê de hêzên Hekariyan têk diçin, mîr direve Helebê. Lêbelê li wê derê tê girtin û li Stenbolê heft salan di zindanê de dimîne. Derheqê mirina wî de du rîwayet hene. Li gor rîwayeta yekem piştî derketina ji zindanê di rêya vegerê de li Edeneyê bi nexweşiya ta'ûnê dikeve û li wê derê dimire. Li gor rîwayeta duyem jî di sala 1639an de bi destê sedrêe'zem Mustefa Paşa li Stenbolê tê kuştin.

Sebûrî, hemdem û hevalê Melayê Cizîrî ye. Anko ew jî helbestvanê sedsala XVI û XVIIan e. Ev tişt ji gotûbêja (muşa'ere) wî ya digel Melayê Cizîrî derdikevê meydanê. Lewra ji bo ku gotûbêj çê bibe lazim e her du helbestvan hevçerxê hev bin. Ev gotûbêj di dawiya dîwana Melayê Cizîrî de cih girtiye. Ji ifadeya wî ku dibêje "Şêx Ehmed me ustad e" ku di gotûbêja wî û Mela de derbas dibe, tê fêmkirin ku ew çûye Cizîrê û li cem Mela ders xwendiye.

Ji ber hebûna vê gotûbêja di navbera her duyan de, di nav ehlê medreseyan de hatiye zenkirin ku Mîr Îmadeddîn jî wekî Mela ji Cizîrê ye. Li gorî vê nêrînê ew yan bira yan jî kurê Mîr Şerefê ku Mela di dîwana xwe de pesnê wî daye. Heta niha tiştên ku derheqê Mîr Îmadedîn de dihate zanîn ev bû. Lê hinek agahiyên ku vê dawiyê Tehsîn Îbrahîm Doskî di hinek destnivîsan de dîtin, nêrînên derheqê jiyana Mîr Îmadedîn de zelaltir kirin. Li gorî van agahiyan helbestvanê me ji malbata Şenbû, anko ji malbata mîrên Hekkariya ye û Ebbasî ye.

Berî ku Tehsîn Doskî helbestên Mîr Îmadedîn yên nû biweşîne, em tenê ji helbesta wî ya bi şêweya gotûbêjê ku bi Mela re bi awayekî hevpişk nivîsîne haydar bûn. Lê niha bi saya Doskî em ji pênc helbestên wî yên dî jî haydar in. Ji van helbestên wî tê fêmkirin ku Sebûrî helbestvanekî bihêz e û dibe ku helbestên wî yên dî jî hebin.[7]

1.9. Şewqiyê Xanî

Şewqiyê Xanî, heta niha di berhemên bingehîn ên tarîxa edebiyata kurdî de cih negirtiye û ji bo cîhana kurdolojiyê nenas maye. Herçiqas mulemme'a wî ji aliyê Mela Ehmedê Qoxî[8] û Zeynelabidîn Zinar[9] ve hatiye weşandin jî, li ser zanyariyên nasnameya wî nehatiye rawestan. Tenê Zinar, ji îfadeya helbestvan a bi şêweya "Şewqiyê Xanîneseb", gihîştiye wê encamê ku ew ji malbata Ehmedê Xanî ye.[10] Abdurrahman Adak jî di çarçoveya vê têbîniya Zinar de behsa helbestvan kiriye û ew wek şopgerekî Xanî daye nîşandan.[11] Mihemed 'Elî Qeredaxî, em ji hebûna dîwana Şewqî agahdar kirine û destnîşan kiriye ku nusxeyeke destxet a dîwana wî li Bexdayê ye.[12] Peyre Tehsîn Îbrahim Doskî dîwana Şewqî ji Bexdayê bi dest xistiye û di gotara xwe ya bi sernavê "Mela Mihemedê Xanî (Şewqî) û Dîwana Wî" helbestvanê me

7 - Doskî, Tehsîn "Sebûrî: Mîr 'Îmededdînê Hekarî", *Nûpelda*, sal: 2016, j. 22, Wan.

8 - Mela Ehmedê Qoxî, *Dîwana Cami',* weş. Îhsan, Stenbol 2004, r. 376-377.

9 - Bnr. Zeynelabidîn Zinar, *Nimûne ji Gencîneya Çanda Qedexekirî,* Yekîtiya Nivîskarên Kurd, Stokolm 1991, r. 104-105.

10 - Bnr. Zeynelabidîn Zinar, *Nimûne ji Gencîneya Çanda Qedexekirî,* Yekîtiya Nivîskarên Kurd, Stokolm 1991, r. 104-105.

11 - Bnr. Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, r. 295-301.

12 - Mihemed 'Elî Qeredaxî, **Bujandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd,* Çapxaneya Wemîz, Bexdad 1998, I/131-132.

û dîwana wî dane nasandin.[13] Bi vê gotara Doskî zanyariyên derheqê Şewqî de ronî bûne ku em ê jî di nasandina helbestvan de pişta xwe bidin vê gotarê.

Helbestvanê me, di qeyda “temmet”ê a dîwana xwe de, ji aliyê nivîserê dîwanê ve wek “Mela Mihemed Şewqiyê Colemêrgîyê Xaniyê Xalidî” hatiye nasandin ku ji vê qeydê zanyariyên derheqê nav, pîşe, mexles, bajar, eşîr û terîqeta wî de ronî dibin. Li gor vê navê helbestvan Mihemed e. Şewqî jî mexlesa wî ya helbestê ye. Ew niştecihê Colemêrgê ye û ji eşîra Xanî ye. Eşîra Xanî yek ji eşîrên devera Hekariyan e ku navenda wê gundê “Xana Sê Gundan” a navçeya Çelê ye. Hêjayî gotinê ye ku helbestvanên navdar Ehmedê Xanî jî wek binema endamê vê eşîrê ne. Bi vî awayî piştî Ehmedê Xanî, Şewqiyê Xanî jî dibe helbestvanekî duyem ku xwe wek “Xanî” daye nasandin. Helbestvan di mulemme‘a xwe de ku mijara vê gotarê ye, mexlesa xwe û eşîra xwe weha bi kar aniye: *“Da bi fezla xwe efûkî* ***Şewqiyê Xanîneseb****”*. Helbestvan, di vê benda jêrîn a ku ji helbesteke wî ya kurmancî hatiye wergirtin nav, mexles û eşîra xwe bi hev re bi kar anîne:

Mihemmed Şewqiyê Xanî
Tu pirbêjek bi ezmanî
Bes in şekwa ji dewranî
Bi kes nabet wefaê qet

Di vê benda jêrîn a ku ji helbesteke wî ya Farisî hatiye wergirtin de jî navê herêma Hekarî, bajarê Colemêrgê, eşîra Xanî û mexlesa wî bi hev re derbas dibin.

Bilbilî baxî ***Hekarî*** *‘endelîbî* ***Culemerg***
Tutîî şeker efşanî ez ***aşiyanî Xaniyan***
Şemî’ bezmî ‘aşiqan ra şîfteî perwane îst
Saqîî suhbaî nezm û ***Şewqî*** *‘ezebu’l- beyan*

Dîsa li gor qeyda temmetê em têdigihin ku helbestvanê me wek pîşe melatî kiriye. Ji vê jî derdikeve holê ku wî di medreseyên Kurdistanê yên wê demê de perwerde dîtiye, îcazet stendiye û dawiyê jî melatî kiriye. Ji mulemme‘a wî jî ku mijara vê gotarê ye, em têdigihin ku perwerdeya wî di asteke bilind de ye. Bikaranîna çarzimanan (‘Erebî, Farisî, Tirkî û Kurdî) bi tena serê xwe ji bo gihîştina vê qeneetê bes e. Lewra ji bo ku helbestvan bikaribe zimanê ‘Erebî di helbestê de bi kar bîne, pêwîst e di medreseyê de perwerdeya ‘Erebî dîtibe ku ev ji bo serdema wî tiştekî asayî ye. Herweha ji bo ku bikaribe Farisî bi kar bîne, pêwîst e berhemên edebî yên Farisî xwendibin û bi Farisî re eleqedar be. Ev jî di medreseyên serdema wî de guncaw bû. Dîsa ji bo ku bikaribe Tirkî bi kar bîne, pêwîst e bi awayekî têkiliya wî bi saziyên fermî yên Osmaniyan re çêbûbe û fêrî Tirkiya Osmanî bûbe. Ev her sê xal bi me didin zanîn ku Şewqiyê Xanî li gorî serdema xwe di warên curbicur de perwerde dîtiye û asta wî ya rewşenbîriyê gelekî bilind bûye.

Xala dawî jî ew e ku helbestvan yek ji pêgirtiyên terîqeta Neqşebendîtiya Xalidî ye ku bi bal Mewlana Xalidê Şarezorî (m. 1826) ve tê nisbetkirin. Di dîwana wî de du texmîs jî hene ku vê yekê piştrast û ronî dikin. Texmîsek ji van li ser helbesteke Farisî ya Şêx ‘Ubeydullahê Nehrî (m. 1882) ye, ya dî jî li ser ser helbesteke Şemseddîn Efendî Mistefazadeyê Başkalî ye ku tê de medhê Şêx Fehîmê kurê ‘Ebdulhemîdê kurê ‘Ebdurrehmanê Erwasî (1825-1895) tê dayîn. Ji van jî tê fêmkirin ku helbestvan ji peyrewên Şêx Ubeydullahê Nehrî û Şêx Fehîmê Arwasî ye. Şêx Ubeydullahê Nehrî kurê Seyîd Tahayê Nehrî, Şêx Fehîmê Arwasî jî yek ji xelîfeyên Seyîd Tahayê Nehrî ye. Seyîd Tahayê Nehrî jî xelîfeyê Mewlana Xalid e.[14]

13 - Tehsîn Îbrahîm Doskî, “Mela Mihemedê Xanî (Şewqî) û Dîwana Wî”, *Kovara Waar Dîrok*, j. 11, sal:2016, r. 24-51.

14 - Ji bo agahiyên berfireh derheqê Seyîd Tahayê Nehrî de bnr. M. Şefik Korkusuz, *Nehri’den Hazne’ye Meşayihi Nakşibendi,* Kilim Matbaacılık, İst. 2010, r. 11-38.

Eger em li serdema helbestvan binêrin, ji hin nîşaneyan tê famkirin ku ew di nîveka duyem a sedsala XIXem de jiyaye. Ew nîşane jî ev in: 1. Di texmîsên wî de navên Şêx ‘Ubeydullahê Nehrî (m. 1882) û Şêx Fehîmê Arwasî (m. 1895) derbas dibin. Ev jî nîşan dide ku Şewqî nikare bibe helbetvanê sedsala XVIIIem. Lewra wî, yan di serdema van kesan de, yan jî piştî wan ev texmis nivîsîne. 2. Şewqî di helbesteke xwe de medhê sultanê Osmanî ‘Ebdulhemîdê duyem daye. Ji vê jî tê fêmkirin ku wî ev medhiyeya xwe di maweya desthilatdariya wî de ku beramberî 1876-1909an tê nivîsiye. 3. Di helbestekê de dema behsa feqîtiya xwe kiriye, behsa Mela Mihemed Tahirê Maî jî kiriye ku Maî di sala1850î de hatiye dinyayê. 4. Kurê wî Mihemed Tewfîq, dîwana bavê xwe di sala 1330/1912an de ji bo hevalê xwe Mela Mihemedê kurê Hacî Îbrahîmê Bendî îstînsax kiriye. Ji vê jî dikare bê famkirin ku helbestvan di wê salê de ne li heyatê ye.

Şewqî helbestvanekî xwedî dîwan e. Nusxeyeke destxet a dîwana wî li Bexdayê tê parastin. Li gor agahiyên ku di qeyda temmetê ya dîwanê de cih digirin, kurê helbestvanê me Mihemed Tewfîq ev nusxe di bîstê Rebî‘ul-axira sala 1330ê mişextî de ku beramberî heştê Nîsana sala 1912a zayînî tê, ji bo hevalê xwe Mela Mihemedê kurê Hacî Îbrahîmê Bendî, li medreseya Meydanê ya Colemêrgê, li ber nusxeya bavê xwe nivîsiye. Herweha li gor agahiyên di vir de Şewqî navê dîwana xwe kiriye “Yadîgar”.

Li gor vê nusxeyê dîwan ji 230 rûpelan pêk tê û tê de 100 helbest hene. 95 ji van helbestan bi Farisî, sê bi kurdî, yek bi Tirkî û yek jî mulemme‘eke çarzimanî ye. Çawa ku tê dîtin di dîwanê de helbestên Şewqî yên kurdî kêm in. Lêbelê bi navê “Beyta Heşrê” menzûmeyeke wî ya dî jî heye ku ew jî bi kurdî nivîsiye. Ev menzûmeya wî dirêj e û 52 beytên musemmet pêk tê. Tehsîn Doskî ev menzûme di du mecmû’eyên helbestan de ku li Bexdayê tên parastin tesbît kiriye. Ev jî nîşan dide ku hebûna helbestine dî ku Şewqî bi kurdî nivîsîne pêkan e.[15]

1.10. Şêx Evdilqadirê Xanî

Derheqê Şêx Evdilqadirê Xanî de zanyariyên zêde tunene. Vê kêliyê tenê helbesteke wî di dest de heye. Ev helbesta wî di sala 1861ê de di destnivîsekê de ji aliyê Mihemed el-Qirmişlî ez-Zindanî ed-Diyarbekrî ve hatiye nivîsîn. Di vê helbestê de weha xwe daya nasandin:[16]

Bike rehmê tu Rehman î
Bil ‘Ebdulqadirê Xanî
Huwe aşiq semedanî
Bi Qedrê Qutb û Ebdala

1.11. Wefayî

Kunyeya tam a helbestvanê me Mîrze Ebdurehîmê Sablaxî ye. Sablax navekî dîtir ê Mehabadê ye. Wefayî bereksê helbestvanên derbasbûyî ne helbestvanê mîrektiya Baban e. Ew ji herêma Mukriyan e ku îro dikeve nav Kurdistana Rojhilat. Bavê wî Mela Xefûrê kurê Mela Nesrullah e. Wefayî mexlesa wî ya helbestê ye. Di sala 1838 yan 1844an de (li gorî Qeredaxî) li Mehabadê hatiye dinyayê. Perwerdeya xwe li wir dîtiye, fêrî zimanê farisî bûye û bûye helbestvanekî girîng ê Mehabadê. Wefayî ciwaniya xwe li Mehabadê derbas kiriye, lê piştre jiyana xwe li Nehrî (Şemzînan/Hekkarî) û Silêmaniyê bûrandiye.

Têkiliya Wefayî bi Nehrî re têkiliyeke tesewifî ye. Lewra li Kurdistanê yek ji dergahên herî girîng ê Neqşebendîtiya Xalidî li Nehrî bû di serdema Wefayî de Şêx Ubeydullahê Nehrî (kurê Seyîd Tahayê Nehrî) postnişînê wî dergahî bû. Şêx Ubeydullah navûdengê Wefayî

15 - Tehsîn Îbrahîm Doskî, “Mela Mihemedê Xanî (Şewqî) û Dîwana Wî”, *Kovara Waar Dîrok,* j. 11, sal:2016, r. 24-51.

16 - Doskî, Baxê Îrem, r. 201-204.

bihîstiye û ji bo ku were cem wî bangewazî lê kiriye. Wefayî du caran hatiye Nehrî cem Şêx Ubeydullah û vegeriyaye welatê xwe. Piştî ku cara sêyem hatiye Nehrî, vê carê ji wir vegeriyaya Silêmaniyê û li wê derê maye. Dema ku li Silêmaniyê bûye, bi edîbên wê derê re têkili daniye. Wefayî, piraniya jiyana xwe li Silêmaniyê derbas kiriye. Ji aliyê darayî ve jiyana wî di nav zehmetiyan de derbas bûye.

Wefayî tev de çardeh salan li Nehrî maye. Li dergahê Nehrî odeyeke wî hebûye û dersa farisî û xweşnivîsiye daye zarokên wî. Nameyên Şêx Ubeydullah ên ku ji kesayetên siyasî re dişandin wî nivîsîne*

Wefayî, di sala 1902yan de digel Pîremêrd û hin edîbên dî ji bo bicihanîna îbadeta hecê çûye Hîcazê, lê li wir nexweş ketiye û koçî dawiyê kiriye.

Dîwana Wefayî heta niha ji aliyê kesên wek Gîwî Mukriyanî, Mela Mihemed Seyîdyan û Mihemed Elî Qeredaxî ve hatiye çapkirin. Herçiqas çapa Qeredaxî çapa herî dawî ye jî (çapa yekem: Bexda 1978, çapa duyem: Sine1387) ji ber ku li ber nusxeyeke nayab hatiye amadekirin û bi qasî 130 helbestên ku berê nehatine weşandin di xwe de dihewîne, ev çap wekî çapa herî berfireh a dîwana Wefayî tê hesibandin.

Wefayî xwediyê du dîwanan e. Yek ji wan bi Kurdiya Soranî, ya dî jî bi Farisî ye. Li gorî çapa Qeredaxî di dîwana wî ya Kurdî (Soranî) de bi şazdeh herfên alfabeyê qafiyeyên helbestên xwe saz kirine. Jimara helbestên wî jî 133 ne. Di bi yazdeh herfan qafiye saz kirine ku ev beş ji 88 helbestan pêk tê. 7 helbest jî bi teşeya mesnewiyê hatine nivîsîn.

Di tevahiya dîwana Wefayî de mijara serdest evin e. Temaya siruştê jî temayeke grîng a dîwana wî ye. Mersiyeyeke dirêj (61 beyt) li ser Şêx Ubeydullahê Nehrî heye. Herweha li ser Şêx Ubeydullah û bavê wî Seyîd Taha (Xewsê Sanî) jî medhiye nivîsîne. Di dawiya medhiyeyekê ji van de cih daye temaya tutinê û ji Şêxê xwe tutin xwestiye.

Wefayî ji aliyê şêwazê ve di bin tesîra Nalî de maye ku ev yek di medhiyeya wî ya li ser şêxê xwe de aşkera xuya dike. Çawa ku Nalî li ser Cenabê Pêxember û bajarê wî Medîneyê medhiyeyek nivîsiye, Wefayî jî li ser şêxê xwe Seyîd Tahayê Nehrî û bajarê wî Nehrî medhiyeyek nivîsiye. Wefayî di vê medhiyeya xwe de ji aliyê ruxsar û şêwaza edebî ve jî li pey şopa vê helbesta Nalî çûye.

Wek Nehrî çaw û meş’eleyî dil biro be taw
Bo w dulber ke gulber e peyxamî dil ber e

Ey xoş xeber nesîmî seher peykî ‘aşiqan
Ey qasidî niyazî her aware wa were

Nehrê ke cêgeyê ke hemû xakî surme ye
Nehre ke cennetî gul û gulawî kewser e

Nehrê xubarî ‘etr e buxarî buxûrî rût
Xakî terî ke wişke hemû mîşkî ezfer e

Nehrê weha ye ba le gulaw û gulateşî
‘Enberfiroş e xakî le kewser muxemmer e

Nehrê ke xuld e Nehrî rewan selsebîl e
Nehrê ke pakî dar û dew en pakî ‘enber e

Nehre ke xakî qible me gulzarî gulber e
Nehre ke şarî dîde me cêrawî dulber e

Gelek helbestên Wefayî ji aliye stranbêjan ve hatine bestekirin.[17]

1.12. Mela Ebdullahê Yekgûş

Herçiqas bo me wek helbestvanekî Hekarî behsa Mela Ebdullahê Yekgûş hatiye kirin, jî mixabin me nekariye derhqê wî de zanyarî û agahiyan bi dest bixin.

II. NIRXANDINEKE ANALÎTÎK LI SER HELBESTVANÊN HERÊMA HEKARÎ

Helbestvanên klasîk ên herêma Hekarîyê,

A. JIMARA HELBESTVANAN

Çawa ji beşa yekem tê fêmkirin, di vê xebatê de 12 heb helbestvanên klasîk ên devera Hekarîyê hatine tesbîtkirin ku ew jî ev in: Bateyî, Teyfîye Hekarî, Evdilqadirê Hekkarî, Evdirehîm Rehmî, Pertew Beg, Mela Mihemedê Pîzanî, Racî, Sebûrî, Şewqiyê Xanî, Şêx Evdilqadirê Xanî, Wefayî, Mela Ebdullahê Yekgûş.

Herçiqas di hin çavkaniyan de Evdisemedê Babek, ku ew bixwe xelkê Hekarî ye û di sedsala X-XI'em de li jiyaye, wek helbestvanekî Hekarî hatiye nasandin û helbesteke ku bi bal wî ve tê nisbetkirin hatiye weşandin jî[18], ji ber ku aîdiyeta vê helbestê bo wî nehatiye îsbatkirin, em wî naêxin nav lîsteya helbestanên Hekarî.

Dîsa herçiqas helbestvanê bi navê Feqe Reşîdê Hekarî, heta roja me bi bal Hekarî ve hatiye nisbetkirin jî, belgeyên dawî nîşan didin ew ne xelkê Hekariyê ye. Ew bi eslê xwe ji Cizîra Botan e û ji wi jî koçî Patnosa herêma Serhedê ye.

Guman tuneye di encama berdewamiya li ser lêkolînê, ev jimar dê zêdetir bibe. Lêbelê xuya ye ku ev jimar ji bo hêrêmeke wek Hekarî hindik e. Çawa ku li jêrê di beşa serdemên helbestvanan de dê bê îzahkirin, sedemekî vê ew e ku di serdema Komara Tirkiyeyê de li hêrêma Hekariyê ji bo derketina helbestvanan şertûmercên guncaw çê nebûne. Dema em li deverên dî dinêrin, em dibînin ku di serdema Komara Tirkiyeyê de digel ku şert zêde guncaw in jî gelek helbestvan derketine. Heta li hin deveran jimara helbestvanên vê serdemê ji yên berê gelekî zêdetirin jî. Lêbelê li devera Hekariyê ne wisa ye. Ev jî nîşan dide di vê qonaxê de li herêma Hekariyê di çarçoveya edebiyata kurdî ya klasîk de nûner tunene û dahênana edebî ya vê herêmê di vê qonaxê de rawestiyaye. Aşkera ye ku di vê qonaxê de ji ber şertûmercên nû yên Komara Tirkiyeyê, medrese û tekyayên ku wek paşxana edebiyata kurdî ya klasîk tên qebûlkirin hatine girtin û ji ber vê jî edebiyatvanên ku bikarin bi Kurdiya Kurmancî dahênanan bikin perwerde nebûne. Aşkera ye ku di hindikayiya jimara helbestvanên devera Hekariyê ev yek e.

B. KRONOLOÎ Û SERDEMÊN HELBESTVANAN

Ji aliyê vê kronolojiya sedeyî û serdemên tarîxî ve profîla helbestvanên herêma Bedlîsê di tabloya jêrîn de dikare bê şopandin.

17 - Mîrza Ebdurehîmê Sablaxî, *Dîwanî Wefayî* (amd. Mihemed Elî Qeredaxî), Neşr: Ana, Sine1387 19-70.

18 - Enwer Mayî, "Evdisemedê Babek", *Ronahî*, j. 5-6, Bexda 1961, r. 62-67

JMR	SERDEM	HELBESTVAN	SEDSAL
1	SERDEMA MÎREKTIYAN	Sebûrî	XVI-XVII
2		Melayê Bateyî	XVIII
3		Evdilqadirê Hekkarî	
4		Racî (Mela Îbrahîmê Katûnî)	
5		Pertew Beg	XVIII-XIX
6		Mela Mihemedê Pîzanî,	
7		Şêx Evdilqadirê Xanî	
8		Teyfîye Hekarî	
9	SERDEMA PIŞTÎ MÎREKTIYAN	Şewqiyê Xanî	XIX
10		Wefayî	
11		Evdirehîm Rehmî	XIX-XX
12		Mela Ebdullahê Yekgûş	

Helbestvanên klasîk ên herêma Hekarîyê, bi awayekî siruştî, paralelî serdemên tarîxa edebiyata kurdiya kurmancî, ji aliyê seyra tarîxî û kronolojîk ve li ser du serdemên sereke tên dabeşkirin: Helbestvanên serdema mîrektiyan (ji destpêkê heta 1850î) û yên serdema piştî mîrektiyan. Çawa tê zanîn serdema piştî mîrektiyan, ji bo Kurdên Tirkiyeyê li ser du qonaxan tê dabeşkirin. Qonaxa dawiya Osmaniyan (1850-1923) û qonaxa Komara Tirkiyeyê. Dema em di çarçoveya vê dabeşkirinê de li tabloyê binêrin em dikarin bigihin hin encaman. Ji van a yekem ew e ku di serdema mîrektiyan de heşt helbestvanên Hekarî hene û ev jimar ji jimara serdema piştî mîrektiyan jî zêdetir e. Ev yek jî nîşan dide ku edebiyata kurdî ya klasîk a herêma Hekariyê di serdema mîrektiyan de gelekî bihêz e. Lewra bi awayekî adetî tê hêvîkirin ku di serdemên berê de jimara helbestvanan ji jimara wan a serdemên nû de zêdetir be. Lewra bi piranî destpêk lawaz e û her ku tê jimar zêdetir dibe.

Encameke dî ya ku ji vê tabloyê derdikeve ew e ku qonaxa Komara Tirkiyeyê di tabloyê de cih negirtiye. Çawa ku di mijara jimara helbestvanan de jî hat gotin, ev yek nîşan dide di vê qonaxê de li herêma Hekariyê di çarçoveya edebiyata kurdî ya klasîk de nûner tunene û dahênana edebî ya vê herêmê di vê qonaxê de rawestiyaye. Aşkera ye ku di vê qonaxê de ji ber şertûmercên nû yên Komara Tirkiyeyê, medrese û tekyayên ku wek paşxana edebiyata kurdî ya klasîk tên qebûlkirin hatine girtin û ji ber vê jî edebiyatvanên ku bikarin bi Kurdiya Kurmancî dahênanan bikin perwerde nebûne.

Dema em ji aliyê sedsalan ve li tabloyê binêrin, em dibînin ku helbestvanên Hekarî herî zêde di sedsala XVIIIem de kom bûne. Di sedsala XVI-XVII de tenê helbestvanek heye ku ew jî Sebûrî ye. Ev sedsal wek maweya destpêkê ji bo edebiyata Kurdiya Kurmancî tê hesibandin ku helbestvnên wek Eliyê Herîrî, Melayê Cizîrî û Feqiyê Teyran helbestvanên vê sedsalê ne. Ji vî aliyî ve herêma Hekarîyê girîngiyeke mezin bi dest dixe. Loma çawa li mîrektiya Cizîrê Melayê Cizîrî û li mîrektiya Miksê Feqiyê Teyran wek helbestvanên destpêkê û damezirîner ên edebiyata Kurdiya Kurmancî tên qebûlkirin, bi heman rengî li Hekarî jî helbestvanekî hevsengê wan heye ku ew jî Sebûrî ye.

MÎR ÎMADEDÎNÊ HEKKARÎ , MELAYÊ BATEYÎ , EVDILQADIRÊ HEKKARÎ , PERTEW BEGÊ HEKKARÎ

C. PÊWENDIYA DESTHILATÊ Û HELBESTVANIYÊ

Çawa tê zanîn, wek diyardeyeke giştî ya tarîxa edebiyatê, di pêşketina edebiyatê de rola sereke di destê desthilat û rêvebiriyan de ye. Li cihê ku desthilat û rêvebirî hebin, saziyê perwerdeyê ava bûne û ji nav derçûyên wan saziyan edebiyatvan derketine. Edebiyata Kurdî jî di tarîxê de bi saya hebûna desthilatdariyên Kurdan derketiye meydanê. Guman tuneye ku mîrektiya Hekarî yek ji desthilatdariyên herî girîngê ê Kurdan e ku ji bo derketina edebiyatekê şertûmercên guncaw saz kirine. Dema em ji vî aliyî ve li helbestvanên ku di serdema mîrektiya Hekarî de jiyana xwe bûrandine dinêrin, em dibînin ku di nav wan de nimûneyên gelekî girîng ê vê diyardeyê hene. Di çarçoveya zanyariyên berdest de helbestvanê her kevin ê devera Hekarî ku yek ji mîrên Hekariyê ye ku ew jî Mîr Îmadedînê Hekarî (Sebûrî) ye. ji vê yekê tê fêmkirin ku pêwendiya desthilat û helbestvaniyê li devera Hekarî ji berê ve heye. Bi heman rengî Pertew Beg jî mîrekî Hekarî ye. Dema em li van her du helbestvanên mîr dinêrin, em dibînin her du jî ji helbestvanên her girîng ên devera Hekariyê ne. Bi rastî jî ji nav mîrên Hekarîyên derketina du helbestvanên girîng tiştekî balkêş e. Ev yek di nav hemû mîrektiyên Kurdan de wek taybetiyeke cudaker a mîrektiya Hekarî derdikeve pêş. Dîsa ev yek ihtîmala hebûna mînakên dî jî dixe bîra mirov. Yanî dibe ku ji nav mîrên Hekariyê helbestvanine dî jî hebin ku em ji wan ne agahdar in. Herweha dibe ku ji helbestvanên ku em derheqê wan de ne xwedî zanyariyên zêde ne, yek yan çend kes dîsa endamên rêvebiriyê bin. Ji ber ku Mîr Îmadedîn helbestvanekî kevin e, dibe ku ji Pertew Beg re jî û ji hine dî re jî bûbe modelek.

Ji aliyê dî ve Bateyî jî ji aliyê mîrên Hekarîyê ve hatiye hîmayekirin. Bi awayekî mentiqî dikare bê gotin ku hin helbestvanên dî jî wek Bateyî ji aliyê mîrên Hekariyê ve hatibin hîmayekirin.

Di serdema piştî mîrektiyan de herçiqas dawî li desthilatdariya mîrektiya Hekariyê hatiye dayîn jî, desthilatdariyeke me’newî ketiye şûna wê ku ew jî Neqşebendîtiya Xalidî ye. Di vê serdemê de jî helbestvan şûna mîran ji aliyê nûnerên Xalidîtiyê ve hatine hîmayekirin. Wefayî ji bo vê yekê nimûneyeke gelekî girîng e. Wefayîyê ku bi eslê xwe Mehabadî ye, ji wê derê qesda Şêx Ubeydullahê Nehrî kiriye, bi qasî 14 salan li tekyaya wî di bin hîmayeya wî de maye û vê yekê bi awayekî aşkera rengê xwe daye dîwana Wefayî.

Di encamê de bi hêsanî dikare bê gotin ku li devera Hekariyê pêwendiyeke xurt a desthilatdariyê û helbestvanan çê bûye. Ev yek bi taybetî di çaroveya serdema mîrektiyên Kurmancan de, wek xaleke cudaker ku mîrektiya Hekariyê ji mîrektiyên dî yên Kurmancan cuda dike derdikeve pêş.

D. HELBESTVANÊN KU JI HEKARÎ DERKETINE Û YÊN KU LÊ BI CIH BÛNE

Di mijar helbestvanên Hekarî de xaleke balkêş ew e ku hin helbestvanên Kurmanc, herçiqas li Hekarî jiyana xwe nebûrandibin jî, bi eslê xwe ji devera Hekarî ne. Di nav van helbestvanan de yê her naskirî Ehmedê Xanî ye ku pêşiyên wî ji devera Hekariyê koç kirine. Dîsa malbata Şêx Hesenê Nûranî jî ji devera Hekariyê koç kirine û pêşî li devera Kozlukê, piştre jî li devera Diyarbekirê bi cih bûne. çawa tê zanîn ji nav zarokên Şêx Hesenê Nûranî helbestanên girîng derketine ku wek ekola Aqtepeyê hatine binavkirin.

Wefayî, herçiqas xelkê Mehabadê ye, ji wê derê hatiye Nehriya Hekarî û demeke dirêj li wir maye. Hin endamên malbata Wefayî jî li Hekarî mane.

E. DEVERÊN HELBESTVANAN

Dema em ji aliyê qeza û nahiyeyên hundurîn ên herêma Hekariyê li helbestvanên Hekarî dinêrin em dikarin bibêjin aidiyeta hemûyan tam ne aşkera ye. Eger em yên ku aîdiyeta wan aşkera ne li ber çavan bigirn, encameke weha derdikeve meydanê: Ji Colemêrgê du helbestvan (Sebûrî û Pertew Beg) û ji her yek ji Batêya Beytuşebabê (Melayê Bateyî), Katûnêya Şemzdînan (Mela Îbrahîmê Katûnî), Başkale, gundê Xanê û Pîzanê helbestvanek heye. Mixabin aîdîyeta yên dî tam nayê zanîn.

F. TEMA Û MIJARÊN EDEBÎ

Di encamê de derket meydanê ku li mîrektiya Colemêrgê helbestvanên grîng perwerde bûne û çi di warê edebiyata dînî de, çi di warê helbestên klasîk de berhemên girîng hatine nivîsîn. Bi rastî jî Mewlûda Melayê Bateyî di warê xwe de jı bo di edebiyata kurdî nimûneya pêşî ye. Ew di warê xwe de yekemîn e û damezirînerê cureya mewlûdê ye. Ji ber wê Melayê Bateyî gelekî orjînal e. Herweha kesekî wekî Pertew Beg di warê helbesta klasîk a dîwanê de berhemeke bêhempa daye. Mîr Îmadedînê Hekkarî jî bi şêweya klasîk helbestên girîng nivîsîne û di bin bandora Melayê Cizîrî de ye. Evdirehîm Rehmî eqîdenameyek nivîsiye ku yek ji eqîdenameyên herî kevin ên Kurdiya Kurmancî tê hesibandin. Dîsa wî di çarçoveya estetîka helbesta klasîk de bi navê "Perek Zêrîn ji Tarîxê" berhemeke girîng û orjînal daye. Ev berhema li ser tarîxa Kurdan e û di warê xwe de yek ji berhemên nadir e. Evdilqadirê Hekkarî jî hem feqî, hem jî peyrewê Melayê Bateyî ye ku ev yek ji bo nerîta edebî ya devera Hekarî tiştekî girîng e.

BÎBLÎYOGRAFYA

Selefî, Hemdî Ebdulmecîd; Doskî, Tehsîn Îbrahîm, *Mu'cemu'ş-Şu'erai'l-Kurd,* Spirêz, Erbîl 2008.

Bazîdî, Mela Mehmûd, "Muqeddîma Îlmê Serf û Be'dê Usûlê Lazîmeyê Te'lîmiyye bi Zimanê Kurmancî", *Camî'eya Rîsaleyan û Hîkayetan bi Zimanê Kurmancî,* Amd. Ziya Avcı, Lis, St. 2010.

Amêdî, Sadiq Behaedîn, *Hozanvanêt Kurd,* (Amd. Zeynelabidîn Zinar), weş. Pencînar, Stockholm 1998.

Doskî, Tehsîn Î û Muhsin Doskî, *Melayê Bateyî Jiyan û Berhem*, Spîrêz, Duhok 2005.

Babê Zêrevanî, "Mela Hisênê Bateyî-1", *Nûbihar*, j. 87, s. 2002.

Azizan, Herekol, "Klasîkên Me an Şahir û Edîbên Me ên Kevin", *Hawar*, weş. Nûdem, Stokolm 1998.

Bazîdî, Mela Mehmûd, "Muqeddîma Îlmê Serf û Be'dê Usûlê Lazîmeyê Te'lîmiyye bi Zimanê Kurmancî", *Camî'eya Rîsaleyan û Hîkayetan bi Zimanê Kurmancî,* Amd. Ziya Avc

Huşyar, Cewdet, "Zexaîru't-Turasi'l-Kurdî fî Xezainî Petersborg", http://brob. org/old/bohoth/bohoth/bohoth026. htm, 29. 10. 2013.

ı, Lis, St. 2010.

Sağnıç, Feqî Huseyn, *Dîroka Wêjeya Kurdî,* Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol 2000.

Mayî, Enwer "Evdisemedê Babek", *Ronahî*, j. 5-6, Bexda 1961, r. 62-67.

EVDİRREHÎM REHMÎ HEKKARÎ Û BERHEMÊT WÎ YÊN JI BO BIÇÛK, CIWAN Û JINAN

Evdirrehim Rehmi Hekkari
and His Works for
Children, Youth and Women

Abdrrahim Rahmi Hakkari
ve Onun Çocuklar, Gençler
ve Kadınlar İçin Eserleri

Dr. Öğr. Üyesi Ayhan TEK
Zanîngeha Muş Alparslanê
Serokê Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî

Kurte

Evdirrehîm Rehmî Hekkarî, wek nivîskar û rewşenbîrekî tesîreke mezin li ser edebiyata Kurdî kiriye. Di gelek kovar û rojnameyên wek *Jîn*, *Serbestî* û *Ehli Sünnet*ê de nivîs belav kirine. Ligel wê hêbetek kitêb jî li paş xwe hêlane. Rehmî Hekkarî zêdetir bi helbestên xwe yên Kurdî -yên ku di *Jîn*ê de belav bûne- û nivîsên xwe yên *Ehli Sünnet*ê de weşiyane tête nasîn. Lê ji ber ku berhemên wî hemû negeheştine ber destê xwendevanan gelek aliyên wî yên dî nehatîne zanîn. Ji wan yek ya girîng ku em jî dê vê gotarê de behsê jê biken, nivîskariya wî ya derbareyê zarok, ciwan û jinan e. Rehmî Hekkarî hem bi Kurdî hem jî bi Tirkî, gelek berhem ji bo biçûkan nivîsîne ku di nav wan de ên rasterast bo zarokêt xwe nivîsîy balkêş in. Lewra wî ji bo her çar zarokêt xwe bi navê wan çar berhem nivîsîne. Jibilî biçûkêt xwe du berhemên dî yên Tirkî hene ku dîsa bo biçûkan nivîsîne. Dîsa hem di kovara *Jîn*ê de hem jî di *Gaziya Welat-1*ê de bang li zarokan kiriye. Helbet tabloyên kêşana lêkerên Kurdî ku bi kovara *Jîn*ê ji bo zarok û ciwanên Kurd hatine belavkirin jî di tarîxa edebiyata Kurdî ciheke girîng digirit. Bi vî şiklî ew aliyên taybet ên Evdirrehîm zêde nahên nasîn ku em jî dê di vê gotarê de hewl biden ku wan pêşkêş biken da ew nivîskar zêdetir bête nasîn. Lê ji ber ku naveroka û mijarên wan berheman berfireh in em dê di vê gotarê de tenê behsa berhemên Rehmî Hekkarî yên Kurdî biken.

Peyvên Sereke: Evdirrehîm Rehmî Hekkarî (Zapsu), Rewşenbîrî, Edebiyat, Zarok, Ciwan.

Abstract

Evdirrehim Rehmi Hekkari, as an author and intellectual, had a great influence on Kurdish literature. He has published his writings in several magazines and newspapers, such as *Jin, Serbesti* and *Ehli Sunnet*. He has also left a great number of books behind. Rehmi Hekkari is mostly known for his Kurdish poems that are published in *Jin*, and his writings in *Ehli Sunnet.* Due to the lack of information regarding all his works, many of his features remain unknown by the readers. One of the important ones, on which this research focuses, is his authorship about children, youth and women. Rehmi Hekkari has conducted many works, both in Kurdish and Turkish languages, for children and those which are written directly for his own children have very interesting side. Therefore, he has done for works for each of his four children. Apart from his own children, he also has two more works written in Turkish language dedicated to children. Also, in both magazines, *Jin* and *Gaziya* Welat, he has directly addressed to children. Indeed, the Kurdish word conjugation tables that are offered to Kurdish children and youth in *Jin* magazine have important place in the history of Kurdish literature. However, the special sides of Evdirrehim remain unknown, and in this regard, this work is aimed to introduce them so that this author gets more recognition. On the other hand, due to the wideness of context and subjects of these works, this research focuses only on Rehmi Hekari's works that are written in Kurdish language.

KeyWords: Evdirrehim Rehmi Hekkari (Zapsu), intellectuality, literature, child, youth

I. DESTPÊK

Kurdan di tarîxa nêzîk de saziyên girîng yên perwerde û hunerî nebûne. Yên heyî jî zêde domdirêj nebûne. Ji ber wê jî rewşenbîr û hişmendên civata Kurdan ji bo nifşên piştî xwe bi taybet jî bo zarokan berhem nivîsine. Ji wan yê herî navdar Ehmedê Xanî (1651-1707) ye. Çawa ku Ehmedê Xanî ji bo biçûkêt Kurmancan *Nûbihara Biçûkan* û *'Eqîda Îmanê* nivîsiy, gelek Kurdên piştî serdama Xanî hatî li ser heman xetê berhem dane. Ji wan jî yek Evdirrehîm Rehmî Hekkarî (1890-1958) ye ku wî hem ji bo zarokan hem ji bo ciwanan hem

jî bo jinan/dayîkan berhem nivîsîne. Lê ferqa ku Evdirrehîm Rehmî Hekkarî heyî ev e ku wî ne tenê bi Kurdî nivîsîne. Wekî dî, wî ew berhem ji şairekê zêdetir wek îdeologekî nivîsîne.

Rehmî Hekkarî ji ber ku di serdemeke wisa de jiyabû ku îdeolojî ji edebiyat û hunerê pêşdatir bû û karê nivîskariyê jî enstrumanek bû ji bo îdeolojiyan. Ji ber hindê wî bi xwe jî qelemê xwe di xizmeta dîndarî û Kurdawariyê de bikartîna. Di encama vê yekê de jî helbest û hunera Rehmî Hekkarî ji aliyekê ve şêwazeke nû li edebiyata Kurdî zêdekiribit ji aliyê dî ve jî bûye sebeb ku hunera wî hin caran ji mebest û hêzeka estetîk dûr bikevît. Lê her çawa jî bit, di encama xebata Rehmî Hekkarî de hêbetek berhem mane ku Kurd bişên li ser wan, xebatên nû înşa biken. Bo numûne, Rehmî Hekkarî cara ewil metnê piyesa/tiyatroya Kurdî nivîsiye ku tarîxa wê mijarê bi xwe daye destpêkirin. Ji ber wê, Rehmî Hekkarî ne tenê di şanoyê de, herwisa di gelek babetêt dî de jî bûye rewşenbîrekî pêşeng. Di nav van babetan de jî ya herî muhim ev e ku wî pûtahiyeke mezin daye perwerde û exlaqê ciwanan û ji bo wan berhem telîf kirine.

Rehmî Hekkarî wekî rewşenbîrên dî yên serdema xwe, ji bo xilasiya Kurdan “Kurdewariyeke dîndarane” yan jî “dîndariyeke Kurdewar” hizir kiriye. Loma mirov dişêt bibêjit ku ew yek ji ewiltirîn (belkî jî yekemîn) dîndar/Îslamciyê Kurd e ku di serdema ewil de (beriya Cumhuriyetê) bahra pitir bi Kurdî nivîsiye û Kurdewariya wî pêşdatir e. Lê piştî avabûna Cumhuriyetê jî Kurdewariya xwe paşve kêşaye û Îslamcîtiya xwe pêşve biriye.

Ji aliyekê ve ji bo têgeheştina hizr û motîvasyona nivîskarî û ji aliyê dî ve ji bo têgeheştina tesîra wî li ser edebiyata Kurdî (herwisa tesîra serdamê li ser wî) ew berhemên Rehmî Hekkarî gelek girîng in. Lewra wî li Stenbola sedsala borî ji nivîskarekî zêdetir wek aktîvîstekî hem li ser mafên Bisirmanan hem jî li ser ên Kurdan gelek tişt nivîsîne. Ji ber wê jî têgeheştina profîla Rehmî Hekkarî dê têgeheştina serdema wî jî ligel xwe bînit.

II. BERHEMÊN REHMÎ HEKKARÎ YÊN BO ZAROK, CIWAN Û JINAN

Rehmî Hekkarî berhemên xwe yên Kurdî exleb di navbera salên 1919-1922ê de nivîsîne. Yanî piştî ku komara Tirkiyê avabûy êdî berhemên Kurdî neweşandine. Helbet ji berhemên wî tête dîtin ku wî piştî van salan jî bi Kurdî nivîsiye. Lê wî neşiyaye ku wan biweşînit. Loma berhemên xwe yên Kurdî penive dinivîsî û zêdetir mesaiya xwe dida meseleyên dînî û kovara *Ehli Sünnet*ê. Di nav berhemên Rehmî Hekkarî yên Kurdî de *Memê Alan, çar heb Gaziya Welat, Eqîda Kurdan, Dersa Dîn,* nivîs û helbestên di kovara *Jîn*ê de derdikevine pêş. Lê em dê di vê gotarê de tenê li ser li dor mijara xwe rawestin. Bi vî şiklî dê kifş bibit ka Rehmî Hekkarî di vê babetê de çi berhem li dûv xwe hêlane. Herwisa wî bi motîvasyoneke çawa nivîsiye û vegotina berhemên wî çawa bûye û wan çi li edebiyata Kurdî zêde kiriye.

i- Tabloyên Kêşana Lêkerên Kurdî ji bo Zarok û Ciwanên Kurd:

Evdirrehîm Rehmî di kovara/rojnameya *Jîn*ê de ji aliyê weşandina metnên edebiyata Kurdî, xwedanê çalaktirîn imzayê ye. Lewra di vê kovar û rojnameyê de wî gelek nivîs û helbestên balkêş û metna ewil ya piyesa Kurdî “Memê Alan” belav kiriye. Herwisa wî digel rojnameya *Jîn*ê sê tabloyên lêkerên Kurdî çêkiriye û belav kiriye ku ew tablo diyarî ne ji bo zarok û ciwanên Kurdan:

> Ebdurrehîm Rehmî Hekarî bi sê hejmarên rojnameya *Jîn*ê ve (navbera tarîxên 1 tîrmeh – 15 tebax – 20 çiriya paşî 1920) sê tabloyan wek diyarî belav diket ku di her tabloyekê de hem muxetebên diyariyê cuda ne hem jî mijarên ku di wan de hatine behskirin cuda ne. Tabloya yekem (1ê tîrmeha 1920ê) bi ser navê “Diyariyek ji bo zaroyê Kurdan”-“Kürd gençlerine bir hediye” hatiye çêkirin û li aliyê çêpê-jorî “hejmar: 1” û li aliyê dî (rast-jorî) jî “cedwel: 1” hatiye nivîsîn. Di binê van îbareyan êdî tabloya lêkerên kurdî digel wergera wan ya bi tirkiya osmanî hatiye dan. (Geverî 2017: 150)

Herwekî ku me di vê nivîsa xwe (ya li ser navê Ayhan Geverî weşandî) de jî îşaret kirî, baş diyar dibit ku di herdu cedwelêt dî de jî muxetabên Rehmî Hekkarî ciwanên Kurd in: “Di serê tabloyê de, îbareyên “Diyariya duyê ji bo xortê Kurdan”-“Kürd genclerine ikinci hediye” hene” (152) û “Li ser tabloy[a sêyê] dîsa bi du zimanan ev îbare nivîsîne: “Diyariya sêyê ji bo biçûkêt kurdan” - “Kürd genclerine üçüncü hediye” (153).

Rehmî Hekkarî herçiqas di van tabloyan de îbareyên “ji bo zarê Kurdan”, “ji bo xortê Kurdan” û “ji bo biçûkêt Kurdan” gotibit jî li beramberê van hemî îfadeyan gotiye Kürd genclerine.” Yanî di Kurdî sê muxetabên cuda yên sal-cuda hebin jî di Tirkiya wan de hemî jî bûne xort (genc). Lê her çawa bit jî, aşkera ye ku Rehmî Hekkarî dixwazit biçûk û xortêt Kurdan perwerde û terbiye biket da ku ew haydarê ziman û gramera xwe bibin. Ev yek piştî *Nûbihara Biçûkan*a Ehmedê Xanî numûneyeke dî ya balkêş e ku rewşenbîrek ji bo zarok û ciwanan berheman binivîsît.[1] Bi vî şiklî hem dewamdariya îdeolojîk hem jî dewamdariya îdol û îdeologbûnê bi awayê “babînî” bi vê rêze-berheman ve mumkin dibû. Ji ber wê, ji bo kesên ku dixwazin meseleyên sosyo-polîtîk bi awayekî bingehîn biêxine bin-hêşê civakekê rêya herî baş nivîsîna ji bo zarok û ciwanan e. Lewra potansiyela herî musaid ew sinif e.

ii. Kilîla (Mifteya) Xwendinê: Elifbêya Kurdî

Rehmî Hekkarî di dawiya berhema xwe *Dersa Dîn* de behsa vê kitêba xwe diket ku wî ew bi niyeta fêrkirina alfabeya Kurdî nivîsiye û di nava lîsteya kitêban de wek “kitêbêt hatî çapkirin” hatiye nasandin. Lê ev berheme heta nehe negeheştiye ber destê me (Geverî 2017: 148-149; Ebdurrehîm Rehmî Ibn-i Pertew 1921: 17). Herwisa di rûpela dûmahîkê ya *Gaziya Welat-1*ê de jî behsa vê berhemê dihête kirin ku navê wê jî bi şiklê *Mifta Xwendî* (“Mekteb Külliyatından” Kürtçe Elifba Kitabı) derbas dibit. Lê di wê berhemê de ew kitêb wek “kitêba hêj nehatî” çapkirin dihête nasandin. Wêca yan ew berhem hatiye amadekirin lê nehatiye çapkirin, yan jî hatiye çapkirin lê negeheştiye ber destê me. Her çawa bit, ji bo têgeheştina fikr û karê Rehmî Hekkarî yê di vî warî de hebûn û fikirîna li ser behemeke wisa gelek girîng e. Lewra wekî ji danasîna wê jî diyar dibit, Rehmî Hekkarî xwestiye ji alfabeyê heta meseleyên dînî, ji tarîxê heta tecwîd û cografyayê zarokên Kurdan perwerde biket û ji bo tedrîsa wan, mufredatekê amade biket. Ew niyet bi serê xwe xaleka gelek girîng e ku heta ev yeke nehête famkirin, Rehmî Hekkarî baş nahête nasîn.

iii. *‘Eqîda Îmanê/ ‘Eqîda Kurdan* (Kürtçe Din Dersleri) -Li ser Mezhebê Îmam Şafi‘î-

Ev kitêbe di *Dersa Dîn* de wek berhemeke çapkirî dihête nasandin. Ji bo sala duduyan ya tedrîsatê hatiye amadekirin. Halê wê yê çapkirî negeheştiye ber destê me, lê ew di arşîva me de wek destxet heye ku em ew di nav kulliyata Rehmî Hekkarî de ji bo çapê hatiye amade kirin. Di dawiya kitêba *Gaziya Welat-1*ê de di bin îbareya “Sahib-i Eserin Neşrolunan Asarı” de wek kitêba çapkirî dihête zikrkirin (Hekkarî 1919: 25). Ji ber wê, ihtimaleke mezin ev kitêb hatiye çapkirin lê îro li ber destê me nîne. Kitêb wekî *‘Eqîda* Ehmedê Xanî bi wezna ‘erûzê ve bi helbestkî hatiye nivîsîn. Di serê kitêbê de îbareya “Kürdçe Manzum İlmihâl” heye. Navê nivîskar jî bi vî şiklî hatiye nivîsîn: “Nazimê wê: Ji mala Hekariyan neviyê Hacî Teyyar Begî Ebdurrehîm Rehmî.” Tarîxa çapê jî 1334 ye. Lê di dawiya kitêbê de tarîxa xilaskirina kitêbê 1331 e. Herwisa di dawiyê de beyteke zêde beyta tarîxê heye ku têde bi hisaba ebcedê tarîx (1331) hatiye vegotin: “Ewel û axir ku yek e sanî yû salis ku sê / Qenc tefekkur ke bizane bûye tarîxa ewê” (Hekkarî 1334:16).

1 - Ehmedê Xanî jî bi awayekê wek şair “bab”ekî xurt e. Ji bo zêdetir agahiyên derheq “bab”bûna Xanî û di edebiyata Kurdî de wek “babek edebî” tesîra wî li wê xebata me binêrin: (Tek 2018).

Lê tişta balkêş di destxetê de navê kitêbê li şûna *'Eqîda Îmanê* wekî *'Eqîda Kurdan* hatiye. Çêdibit du kitêbêt cuda bin û çêdibit heman kitêb bit ku pêşiyê wekî di destxetê de hatî bi şiklê "Eqîda Kurdan" bit ku wextê ku hatiye çapkirin bibite "Eqîda Îmanê." Ji ber ku halê çapkirî li ber destê me nîne, ev mesele jî hosa nediyar maye. Lê ji destxeta wê dihête dîtin ku di kitêbê de dînê Islamê hatiye vegotin û li gor şertêt îmanê miroveke Bisirman lazim e îmanê bi çi tiştan biînit hatiye vegotin. Di dawiya kitêbê de piştî xilaskirina şertêt îmanê qismek jî li ser Muhemmed Pêxember hatiye vegotin û wisa berhem temam bûye.

Di destxetê de nehatiye gotin ku ka ew berhem ji bo çi hatiye nivîsîn. Lê di dawiya *Dersa Dîn* û *Gaziya Welat-1*ê de dihête gotin ku ev ji bo zarokan û perwerdeya wan hatiye nivîsîn.

iv. *Dersa Dîn (Kürtçe Din Dersleri)* -Li ser Mezhebê Îmam Şafi'î-

Ev kitêb di sala 1921ê de li Stenbolê hatiye çapkirin ku sernavê wê wisa ye: *"Kürtçe Din Dersleri: Dersa Dîn,* Li ser Mezhebê Îmam Şafiî." Navê nivîskar jî hosa hatiye nivîsîn: "Ji mala Hekkariyan Neviyê Hacî Teyar Begê, Evdirrehîm Rehmî Ibn-i Pertew." Di dawiya kitêbê de lîsteyeke mufredata kitêbêt Kurdî heye ku ev kitêb di rêza sêyê de ye û têde dihête nivîsîn ku eve ji bo sinifa duduyan hatiye hazirkirin. Di kitêbê de ruknêd Islamê hatine vegotin û ji şahdekelîmê heta destnivêj û ruknêd nivêjan û sureyên kurt cih digirin. Kitêb ji 17 peran pêk dihêt û wekî eqîdename û ilmihalekê -di nav kitêbêt 'ulumuddîniyye de- hatiye amadekirin. Di dawiya kitêba *Gaziya Welat-1*ê de wekî "Mekteb Külliyatından" wek kitêba dê bête çapkirin ("Derdest-i Tab' Olan Asarı") dihête rêzkirin (Hekkarî 1919: 25). Kitêb li ber dest e û me ew weşandiye.

v. Helbesta "Ji bo Civata Dayikan"

Rehmî Hekkarî, gelek caran ji nivîskarekî edetî vêdatir wek rojnamevanekî nivîskarî kiriye. Lewra ji ber ku li ser mijarên aktuel dinivîsî, gelek nivîs û berhemêt wî yên wisa îro li ber destê me hene. Divêt em ji wan çend mînakan biden: piştî bihîsîtina xeberê kuştina Hemzeyê Miksî (ku xeberekî ne rast bû) Rehmî Hekkarî ji bo wî bi navê "Şehîdê Kurdistanê: Hemze" helbestek (*Jîn* 1920: 36: 2) nivîsiye. Dîsa piştî ku Şerîf Paşa ji bo peymanbestinê çûye Parîsê li ser wî helbesta bi navê "Ji bo Şerîf Paşa" nivîsîye û ew di *Jîn*ê de belav kiriye (21: 15-16; Bozarslan 1988: 907). Herwisa piştî ku li Stenbolê komeleyeke jinan dihête damezirandin, wî helbestek bi navê "Ji bo Civatan Dayikan" nivîsiye û xwastiye wê li gel wergera wê ya Tirkî di rojnameya *Serbestî*yê de (di nusxeya 28ê Nîsana 1919ê) çap biket. Lê Idareya Sansûra wê demê ev helbeste sansûr kiriye tenê wergera wê ya bi Tirkî weşandiye. Rehmî jî li ser wê yekê nivîseke Tirkî bi navê "Kürdçe Yazılar"ê di nusxa roja paştir de belav diket ku têde behsa vê sansûrê diket (29 Nîsan 1919 480: 1). Lê helbesta xwe ya Kurdî jî di *Jîn*ê de belav diket (22: 16; Bozarslan 1988: 942). Bi vî awayî dihête dîtin ku Rehmî Hekkarî ne tenê di mijara zarok û ciwanan de, di meseleyên wekî civatên jinan jî hişyar bû. Ji ber wê jî mirov rasterast neşêt wî di qalibekê de bi cîh biket. Lewra ew kesayetiyeke pir-layî bû û li ser meselan dişiya lez û bez helbest û nivîsan binivîsit.

vi. Helbesta "Nalîna Sêwîkî"

Helbesta Rehmî Hekkarî ya bi navê "Nalîna Sêwîkî", helbesta dawî ya *Gaziya Welat-1*ê ye. Helbest ji bilî *Gaziya Welat-1*ê de (24), di *Jîn*ê de jî hatiye weşandin (11: 11-12; Bozarslan 1986: 12). Di helbestê de gazindeyên zarokekî heye ku babê wî ji aliyê kafiran ve hatiye kuştin û mala wî hatiye xirabkirin. Wekî ku ji helbestê derdikevit, ew kesê ku di helbestê de

diaxivît kesekî sêwî ye û xaniyê wî hatiye sotin û ew li ser dewlemendî û xanedaniya xwe ya berê nemaye. Herwisa ew bûye mihacir û muhtacê kereke nanî. Ji helbestê diyar dibit ku leheng û vebêjerê helbestê, ji ber ku dayîk û babê wî hatiye kuştin, bûye sêwî. Lê em nizanin ka ew temenbiçûk yanî zarokeke sêwî ye yan ne. Feqet ji ber ku vebêjer refereya rojên ewil yên şadî û xanedanbûna malbata xwe diket, mirov dişêt wê yekê bo nîşana mezinbûna wî wergirît. Lê dîsa jî ji ber ku mirov dişêt di navbera "bêçarebûn" û "zarokbûnê" de têkiliyekê saz biket û vê helbestê jî di nav numûneyên dî yên derbareyê zarok û jinan de rêz biket. Ev helbest ji aliyekê ve dramaya zarokeke sêwî bit jî ji aliyê dî ve jî nîşaneya derbirîna şairî ye ku mirov dişêt portreya wî zarokî wek temsîla nifşa Rehmî Hekkarî (rewşenbîr û arîstokratên Kurd) jî bibîne û wisa şîrove bike. Lewra di serdema wan de halê Kurdan rasterast wek yê wî zarokê sêwî nebit jî, nêrîn/romantîzmeke wisa li hember tarîxê/rojên berê heye. Ji ber vê yekê jî, ev helbestên Rehmî Hekkarî gelek girîng in.

vii. Helbesta "Ji bo Nesla Têt"

Yêk ji balkêştirîn helbestên Rehmî Hekkarî jî helbesta bi navê "Ji bo Nesla Têt" e. Lewra ev helbeste hem nîşandera aliyê Rehmî Hekkarî yê îdeolojîk e hem jî yek ji wan helbestan e ku jibilî zarokêt xwe bo ferdeke dî yê malbata xwe nivîsîy. Helbest li ser dariştina fikrên netewî û sosyopolîtika Kurdan hatiye nivîsîn. Lê ya em dixwazin balê bikêşine ser, ew yek e ku wî ev helbest ji bo zarokek bi navê "Se'do" nivîsîye. Rehmî Hekkarî wê helbestê hem di *GW-1*ê de (14-15) hem jî di *Jîn*ê de (8: 15-16; Bozarslan 1985: 408-10) belav diket û di herdu cihan de jî ji bo "Se'do" di jêrenotê de agahiyê didet ku ew xwarzayê wî ye.[2] Balkêş e ku di berhemên wî yên Tirkî de muxetab zarokên wî bi xwe ne. Lewra hem wextê zarokên wî mezin bibûn Rehmî Hekkarî êdî pirtir bi Tirkî dinivîsî hem jî wextê ku wî bi Kurdî dinivîsî ew bi xwe jî xort bû û zêdetir li ser meseleya Kurdîniyê ve mijûl bû. Lê piştî salên ku êdî Cumhuriyet ava bûy wî jî berê xwe da bi Tirkînivîsînê. Ji ber wê jî em di berhemên wî yên Kurdî de rasterast zarokêt wî nabînin. Lê ji nav helbestên wî yên Kurdî de em ji malbata wî, zarokek sava yê bi navê Se'do dibînin.

Ji serê helbestê em têdigehin ku Se'doyê ku şair jê behs diket zarokek biçûk e. Lewra ew "şîrmij", "biçûk" û "natuwan" e. Yanî zarokekî sava û berşîr e:

Se'do!

Gerçi tu biçûk î, natuwan î
Lakîn sibehî tu qehreman î

Îroke tu şîrmij î, biçûk î
Paş panzdeyî canfeda peyik î

Ez dê bimirim, biçim ji dinya
Lazim wetenî bikî tu îhya (GW-1: 14)

Di edebiyata Kurdî de ji *Nûbihara Biçûkan* hêreve berhemên ji bo zarokan hatine nivîsîn dihêne dîtin. Lê numûneyên pêşîn yên helbestên ku ji bo zarokên mu'eyyen û ji xwîna şairê helbestê hatine nivîsîn, di helbesta Rehmî Hekkarî de derdikevine pêş. Ev yek ji bo têkiliya şair û îdeala wî ya digel ferdeke aşkera yê ku muxeteb û lehengê helbestê gelek girîng e. Lewra di edebiyata Kurdî de zêdetir ji bo zarokên ne-me'lûm berhem hatîne nivîsîn. Lê di yên Rehmî Hekkarî de li beramberê vê ferhenga mewcûd, ferhengeke nû hatiye danan ku ew

2 - Rehmî Hekkarî ji bo "Se'do" du îbareyêt cuda bikartînit. Çunku di *Gaziya Welat-1*ê de dibêjit "Se'do xwarzayê me" (14) lê di *Jîn*ê de jî dibejit "Se'do, xwarzayê min e" (Bozarslan 1985: 408).

ji bo zarokên li derdora xwe dinivîsît. Helbesta "Ji bo Nesla Têt" ji wan helbestan e ku Se'do hem lehengê helbestê ye hem jî rasterast qehremanê şairî bi xwe ye. Kêmasî û xeyalêt şairî Se'do temam diket. Lewra ew temamkerê xeyalêt şairî û pêşeroja wî ye. Ji wer bê herçend biçûk bit jî "sibehî" qehreman e. Bi vî şiklî diyar dibit ku Rehmî Hekkarî hem xeyalêt xwe û îdeala (herwisa îdeolojiya xwe) xwe dariştiye van helbestan, hem jî ew zarokêt ne-kamil dê kêmasiyên şiarî û nifşa wî temam bikin û wan jî bikemilînin. Lewra ew zarok "sibeh"a şairî ne. Ji ber wê gava şair dibêjit "ez dê bimirim, biçim ji dinya" ew dê "wetenî bik[in] ihya." Herwisa şair, di vê helbestê de, mîrasa xwe ya şexsî û ya sosyo-polîtîk li ser îdealizekirina "zarok"ekê li Se'do bar diket. Lewra ji aliyekê ve guhdarê şairî ye ku ew dengê xwe ("derd û eleman") digehînite wî. Ji aliyê dî ve jî ew zarokê berşîr hêviya şairî ye û pêşeroja milletê wî ye: "Hêvîya min tu yî ku ez dibêjim / Derd û eleman hemî dirêjim" *(GW-1: 14).*

Herwekî ku ji navê wê jî dîhar e, ev helbest ji bo pêşerojê yanî "ji bo nesla têt" hatiye nivîsîn. Ji ber wê jî gava şairî di serê helbestê te wek muxeteb xitabê Se'do kiribe jî muxetebê eslî nesla têt, yanî zarok û ciwan in. Jixwe şair wê yekê di helbestê te aşkera nîşan didet. Çunku di serê helbestê te gazî û gazinde ji bo Se'do bin jî, piştî çend rêzan êdî şair wî jibîr diket û rasterast êşên xwe yên şexsî û civakî derdibirit û rewşa Kurdan ya sosyo-polîtîk bi nêrîneke rexneyî vedibêjit. Lê gava mirov helbestê bi dawî diînit êdî mirov rasterast Se'do jibîr diket û tenê êşên Kurdan û teybetiyên wan yên xirab di bîra mirov de dimînin:

Em milletekî cesûr û şûc'an *Sahibşefqet muhibbê însan*	*Kîskê me vekirî ye bo zeya'at* *Bo menfe'eta 'umûm heyhat!!*
'Eslî û necîb, hem zekî ne *Lakin dinê, me heq çunîne*	*Girtî ye, bi sed benan şidandî* *Bêhimmetî ye ku em zebandî*
Lewra: me 'ulûm, fen, sin'et *Hêlane di nav kûra cehalet*	*Sed zêr bi sifrekê ziyafet* *Îsraf dikin ji bo sefahet*
Fikra me 'ilm ku serf û nehw in *Bil wane funûn sefîl, mehw in*	*Sed pare ji medresê, qebahet!!* *Xasma ji bo mekteba se'adet!!*
Xêzan, feqîr, bêticaret *Gûya ku feqîrî bo me rif'et*	*Destê me vekirî ye, pir sexî ne* *Bo menfe'eta 'umûmî nîne*
Bêdewletî fexrek e ji bo me *Hê ya me be musrifî nedome*	*Tunê ji bo navekî mucerred* *Bo menfe'eta xesîs û hem bed (GW-1: 14-15).*

Bi vî awayî Rehmî Hekkarî, derbirîna xwe bi şertê ku bo zarokeke dîhar ku guhdariya wî diket û jê re vebêjit helbesta xwe diristît. Herwekî ku babek û bapîrek êdî hêviya wî ji jiyanê nemabît û hemû mîrasa xwe (hem ya şexsî hem jî wek rewşenbîrekî ya civakî) bo rêya vegotin û derbirînê bo nesla bêt neql biket, şair ji bo Se'doyê xwarzayê xwe dinyaya xwe vediguhêzît.

viii. Helbesta "Mirovînî"

Helbesta duyê ya ku Rehmî Hekkarî ji bo Se'doyê xwarzayê xwe nivîsîy ev helbesta bi navê "Mirovînî" ye. Ev helbeste hem di *Jîn*ê de (18: 13-14; Bozarslan 1987: 792-3) belav bûye hem jî di nav *GW1*ê de heye. Di vê helbestê de li ser wê çîroka ku di navbera bab û kurî de ya ku li ser "mirovbûnê" ve meşhûr e hatiye rawestan. Şair wê çîroka li nav milleti dihête vegotin dîsa bo Se'do vedibêjit. Yanî herwekî di helbesta "Ji bo Nesla Têt" de jî dihête dîtin, şair xwarzayê xwe hem wekî xwedanê mîrasa xwe ya fikrî dibînit hem jî wî wekî zarokekê ku divêt ji aliyê mezinan ve bête terbiyekirin hizir diket. Bi vî şiklî jî bo şairî motîvasyonek çêdibit ku ew ji aliyekê ve wekî rewşenbîrekî bişêt fikrêt xwe li ser Se'do bigehînite xelkî.

Yenî zemînê vegotina meseleyê û înşaya bingehê îdeolojîk bi rêya xitaba bi Se‘do ve pêk têtin. Ji aliyê dî ve jî wek rewşenbîr problemên civakî û rexneya xwe ya derbareyê civakê bi vî şiklî der diket. Lê roleke dî ya rewşenbîr û şairên wekî Rehmî Hekkarî heye ku ew rexneyeke rasterast nakin. Digel rexneya xwe herwisa ew di rola “bab”ê civakê de ne ku dixwazin civaka ji rê derketî û di nav cehaletê de xerqbûyî derxine saxî û silametiyê. Ji bo wê jî gelek caran civak peyama rewşenbîrî tênagit û li şûna bikevite rêyeke rast, herwisa li ser nezaniya xwe ya berê dimînin. Ji bo van tesbîtan ev helbesta “Mirovînî” numûneyeke baş e. Lewra ew çîroka navdar bi kurtî wisa ye: kurê ji aliyê babê xwe ve sexer lê dihête birin, di dawiya dawî de li hember gotina babê xwe ya “kurê min tu nabî insan” diçit dixwûnit û dibîte walî. Lê ji ber ku bi emr û ferman babê xwe diînite miqamê û piyê xwe, babê wî gotina xwe dubare diket “belkî tu buyî walî, lê nebûyî mirov.”

Wêca Rehmî Hekkarî bi vî awayî vê çîroka di navbera “kur-bab” de bikartînit ku ew yek yanî bikaranîna vê çîrokê bi serê xwe rasterast têkilî bi hizirîneke Freudyen û psîkanalît ve heye. Lewra kur hemî gava di bin tesîr û hêza babê xwe de ye û hemî gava ew reqabeta xesandina aliyê zeîf di vê têkiliyê de derdivîte der. Ji ber wê yekê Rehmî Hekkarî gava wekî babekî îdeolojîk tevdigerit û vê helbestê dinivîsit, ew bi refleksa babîniyê hereket diket. Loma li ser ne-kamilbûna kurê xwe yê ku bi temsîla walîtiyê ve bê-hêz diket mirov dikarit di çarçoveya kompleksa Oedipusê ve bixwûnit. Lewra ew kurê kêm-îz’an herçiqas di meqamek ku temsîla hêzê diket de bit jî ew kêm-iqtidar e. Lewra ew neşêt ji bin siya babê xwe derkevit. Herçiqas ew ji bin wê siyê derbikevît û bikevîte bin siya babeke dî yê temsîlî (dewlet) yê hêzdar jî, ew neşêt xwe ji bandora babê biyolojîk xilas biket. Ji ber wê ev diyalog di navbera kur û bab de derbas dibit:

- Babo..! Be te got “tu nabî însan”
Walî me, di milki da hukumran

- Haşa... Min negot “tu nabî walî
Belku ji mirovîyê tu xalî” (GW-1: 22).

Yenî “însanbûn” û temambûn ji aliyê kurî ve girêdayê hêza iqtidar û desthilatdariya milk û hukumraniyê ye. Lew dibêjit “Walî me, di milki da hukumran [im].” Yenî kur bi vî şiklî li hember hesta xesandin û givaştina babê biyolojîk, dixwazit hebûna xwe isbat biket û serxwebûna xwe ya şexsî pêk biînitin. Bi taybetî jî pişta xwe bi hêza dewletê ve xurt diket û li hember babê xwe yê biyolojîk hêza “dewlet-baba” bikartînitin. Lê ji ber ku ew neşêt ji girêya babê xwe yê biyolojîk derkevît, ew hêzdarbûn û walîtî jî kar naket ku babê wî jê re hê di serê çîrokê de dibêjit ku “kurê min tu nabî însan.” Helbet ev gotine ya wî babî ye yê ku di çîrokê de leheng e. Lê beriya wê jî gava şair dest bi çîrokê diket wisa dibêjit: “go heb[û] kurek kêm-îz‘an.” Yenî di vê neqle-gotinê de Rehmî Hekkarî jî di rola babê vebêjer de ye ku li gor wî ew kur “kêm-îz‘an” e ku xwe temam nekiriye. Bi vî şiklî bi vê analîzê mirov dişêt vê “kêm”asiyê bi analîza Nurdan Gürbelikê ve girêbidet ku çawa wê behsa “babên kêm-çêbûyî” diket mirov dişêt lêre ji wê vê te‘bîrê neql biket û termînolojiyeke wek “kurên kêmas” danêtin. Lewra di tesbîta Gürbelikê de qesta ji “kêm”bûnê çi bit di helbesta Rehmî Hekkarî de jî ew “kêm”bûn heman tişt e. Lewra bi bûna walîbûnê kur nagehîte temambûnê ew digel ewqas hêza hukumî nabite xwedan hukm û iqtidar. Wêca ji ber wê ev diyaloga li jorî pêk dihêt û li hember îsbatkirina hêza xwe (walîbûn-emrdayîna qumandanan) û xesandina babê xwe (havêtina zindanê) babê wî dibêjite wî: “Min negot tu nabî walî / Belku ji mirovahiyê xalî.” Ji mirovahiyê xalî, yanî kesê kêm-mirov û kêm-kur:[3]

3 - ji bo zêdetir agahdariya derheq vê mijarê bnr.: Gürbilek 2016: 52-65)

MIROVÎNÎ

Se'do, go hebî kurek kêm-îz'an
Gotî "kurê min, tu nabî însan"

Ew gotine lê qewî giran hat
Rabû enirî, înad bi 'eyan hat

Derket ji welatî, wî sefer kir
Lewra; xeberi di wî eser kir

'Ehd kir, biçitin bibit qumandan
Yan walîyekî biheşmet û şan

Ew çû xebitî, di mekteban xwend
Ca paş ve nemînit 'ehd û peywend

Lewra nedixwezt bibîte 'alim
Nîyet hebû ew bibîte zalim

Çend mektebekan wegirt wesîqe
Tali' kire walî bêselîqe

Berkirîye ji zêr cilêd muzeyyen
Ew hakim û walî ye mueyyen

Gava zivirî, geheşte bajêr
Ew cahil û ehmeqê ku bêxêr

Emrek ji xwe daye bo qumandan
Babê xwe heman havête zindan

Roja dîtir anîye huzûrê
Ew tehle-xeber înande bîrê:

- Babo..! Be te got "tu nabî însan"
Walî me, di milki da hukumran

- Haşa... Min negot "tu nabî walî
Belku ji mirovîyê tu xalî"

Bi vî şiklî Rehmî Hekkarî çîrokeke ku di nav gel de dihate gotin ji bo veguhastina mesaja xwe û qahîmkirina rola xwe bikarînaye. Çalakbûna îdeologbûna Rehmî Hekkarî girîng e ku wê yekê motîvasyona wî xurt kiriye. Lê ji aliyê dî ve jî ev yeke nîşan didet ku şairî gotinên di nav xelkê de dihatine gotin, baş bikarînaye û guhê wî rasterast li gel bûye.

ENCAM

Evdirrehîm Rehmî Hekkarî di van berhemên xwe yên ku me behs jê kirî de profîleke wisa nîşan didet ku ew bi xwe bi nêrîn û uslûba xwe ve çawa şayanê lêkolîneke berfireh e, herwisa xebatên wî jî musaid in ku li ser wan bi nêrînên nû ve xebat bêne kirin. Lewra ew di xebatên xwe de tenê naverokekê neql naket. Di gel wê wek rewşenbîrekî wek nivîskarekî Kurdê dîndar numûneyên ramana serdema xwe jî nîşanê me didet ku em dişên li ser wan nêrînên wî serdema wî û edebiyata Kurdî şîrove bikin. Ji ber wê jî ew berhemên wî yên ku ji bo zarokan ji bo gencan û ji bo jinan hatine nivîsîn girîngiya xwe diparêzin. Lewra xebatên teorîk li ser wan berheman nehatîne kirin.

Wekî rewşenbîrên li vê cografyayê, Evdirrehîm Rehmî jî xwe ne tenê wek nivîskar û rewşenbîr dîtiye. Rasterast ev yêke negotibit jî ji nivîsên wî kifş dibit ku wî jî civak wek cimaeteke pêdivî bi terbiye û telîmê dîtiye. Di vê derê rola wî jî derdikeve der ku ew, xwe jî li hember civateke wisa wek otorîte/babekî dibînit ku divêt ew civat xeberê wî biket û di bin çavdêriya wî de pêş bikevit.

Rehmî Hekkarî di vê çarçoveyê de gava rêyekê nîşan civakê didet, tu hêmanên bingehîn li hember civaka xwe mecbûr diket. Yek Kurdewarî ye ya dî jî Islambûn yanî dîndarî ye. Bi vî şiklî wî wek şairekî dîndar û Kurdperwer berhemên edebî nivîsîne ku li gor serdema wî ew xebat gelek orîjînal xuya dikin ku divêt li ser wan xebat bêne kirin.

ÇAVKANÎ

Abdurrahim Rahmi [Hakkari]. (29 Nîsan 1919) “Kürdçe Yazılar.” *Serbestî*. 480: 1.

E[bdurrehîm] Rehmî. (1919 [5 Nîsan 1335]). “Mirovînî.” *Jîn*. hej: 18: 13-14. [di nav de: Bozarslan 1987: 792-3].

Ebdurrehîm [Rehmî Hekkarî]. (?). *Mifta [Kilîla] Xwendinê*. İstanbul?: Necm-i İstikbâl Matbaası?. [di nav de: Ebdurrehîm Rehmî Ibn-i Pertew 1921: 17].

Ebdurrehîm Rehmî Hekkarî. (1919 [1 Hezîran 1335]). “Ji bo Şerîf Paşa.” *Jîn*. 21: 15-16. [di nav de: Bozarslan 1988: 907].

Ebdurrehîm Rehmî Hekkarî. (1919 [10 Nisan 1335]). “Memê Alan.” *Jîn*. jmr.: 16: 14-18. [di nav de: Bozarslan 1987: 725-29.]

Ebdurrehîm Rehmî Hekkarî. (1919 [30 Mart 1335]). “Memê Alan.” *Jîn*. jmr.: 15: 24-28. [di nav de: Bozarslan 1986: 674-78.]

Ebdurrehîm Rehmî Hekkarî. (1919). *Gaziya Welat-I*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası

Ebdurrehîm Rehmî Hekkarî. (1920 [21 Hezîran 1336]). “Şehîdê Kurdistanê: Hemze.” *Jîn* [rojname]. 36: 2.

Ebdurrehîm Rehmî Ibn-i Pertew. (1921). *Kürtçe Din Dersleri: Mifta Xwendî.* İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası.

Ebdurrehîm Rehmî. (1919 [10 Şewat 1335]). “Nalîna Sêwîkî.” *Jîn*. hej: 11: 11-12. [di nav de: Bozarslan 1986: 12].

Ebdurrehîm Rehmî. (1919 [2 Temmuz 1335]). “Ji Bo Civata Dayîkan”. *Jîn*. hej: 22: 16. [di nav de: Bozarslan 1988: 942].

Ebdurrehîm Rehmî. (1919 [3 Kanûna Paşî 1335]). “Ji Bo Nesla Têt.” *Jîn*. hej: 8: 15-16. [di nav de: Bozarslan 1985: 408-10].

Evdirrehîm Rehmî. (1918 [1334]). *‘Eqîda Kurdan [Îmanê]*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası. [Berhem wek destxet e di arşîva me de].

Geverî, Ayhan. (2017). “Sê Tabloyên Ebdurrehîm Rehmî Hekarî Yên Derheq Kêşana Lêkerên Kurdî.” *Derwaze*. hj.: 1. r.: 148-155. (ISSN 564-7075).

Gürbilek, Nurdan. (2016). *Kötü Çocuk Türk*. İstanbul: Metis Yayınları.

M. E. Bozarslan. (Amd.). (1985). *Jîn*. (c.: 2). Uppsala: Weşanxaneya Deng.

M. E. Bozarslan. (Amd.). (1986). *Jîn*. (c.: 3). Uppsala: Weşanxaneya Deng.

M. E. Bozarslan. (Amd.). (1987). *Jîn*. (c.: 4). Uppsala: Weşanxaneya Deng.

M. E. Bozarslan. (Amd.). (1988). *Jîn*. (c.: 5). Uppsala: Weşanxaneya Deng.

Tek, Ayhan. (2018). *Hâmîsiz Şâir, Babasız Metin: Mem û Zîn ve Osmanlıca Çevirileri Üzerine Bir Araştırma.* İstanbul: Nûbihar Yayınları.

ŞÊX MIHEMED SELÎM SEVEN (1892-1955): JIYAN Û MICADELEYA WÎ

Sheikh Mehmet Selim Seven (1892-1955): His Life and Struggle

Şeyh Mehmet Selim Seven (1892-1955): Hayatı ve Mücadelesi

Arş. Gör. Şehmuz KURT
Mardin Artuklu Üniversitesi
Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü
sehmuzkurt@gmail.com

Kurte

Şêx Mihemed Selîm Seven (1892-1955) li gundê Marînûsê (Kavakli) yê li ser Colmêrgê ve hatiye dinyayê û di serdema ewil a Komara Tirkiye de wek ‘alim û rêber li herêma Hekariyê bûye kesayetekî girîng. Şêx piştî şerê Cîhanê yê Yekem li Colemêrgê bi cih bûye, bi karê berbelavkirina dînî mijûl bûye û gelek xwendekar dayîne xwendin. Di navbera salên 1946-1950yan bûye parlementerê Hekariyê. Şêx Mihemed Selîm Seven (Marînûsî) sala 1955an de çûye ber rehma Xwedê. Di gotara xwe de em dê li ser jiyana ‘alîmtî û sîyasetmedarîya Şex Mihemed Selimî rawestîn û lê binêrîn ka wî rêzikên Neqşîbendîtiya Xalidîtiyê çawa emilandine û li jiyanê çawa tetbîq kirine.

Peyvên Sereke: Şêx Mihemed Selîm, Colemêrg, ‘Alim, Sîyasetmedar

Öz

Şeyh Mehmet Selim Seven (1892-1955) Hakkari’nin Marînûs (Kavaklı) köyünde dünyaya gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Hakkari merkeze yerleşen Şeyh Mehmet Selim Seven dinî irşad görevinde bulunmuş ve birçok talebe okutmuştur. 1946-1950 yılları arasında Hakkari milletvekilliği de yapan Şeyh Mehmet Selim 1955 yılında Hakkari’de vefat etmiştir. Bu makalede bir alim ve siyaset adamı olarak Şeyh Mehmet Selim Seven’in hayatından kesitler verecek ve Nakşibendiyenin Halidîlik kolunun prensiplerini hayatında nasıl tatbik ettiğine değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Mihemed Selim, Hakkari, Alim, Siyaset adamı

Abstract

Sheikh Mehmet Selim Seven (1892-1955) was born in Kavakli village of Hakkari province. He settled down in Hakkari after World War I. He started to carry out religious works there and he educated numerious students. He became a Member of Parliement between 1946-1950 and passed away in 1955 in Hakkari. In this short article we will share fragments from Sheik Mehmet Selim’s life as a scholar and politician and focus on the way he adapted the principles of Khalidiye branch of Naqshbandi tariqa.

Key Words: Sheikh Mehmet Selim, Hakkari, Scholar, Politician

DESTPÊK

Di sedsala 19an de bêtir bi rêya zordarî û teşwîqên dewletên Ewrûpî ve Dewleta Osmanî di warê rêvebiriya dewletê de biryara veguherînê da û digel gelek nûkirinên îdarî û edlî dewletê berê xwe da navendîbûnê. Di encama wê pêvajayo navendîbûnê de dewleta Osmanî, hin caran bi alîkaraya dewletên Ewrûpî bi xwe ve, hewl da mîrektiyên Kurdan yên ku piştî Şerê Çaldiranê (1514) hatine avakirin, ji holê rake. Piştî ku sala 1847an Mîr Bedirxan û Xan Mehmûd ji aliyê dewleta Osmanî ve tên desteserkirin û sala 1849an Mîr Nûredîn jî dev ji mîrtiya Colemêrgê berdide û diçe mişextiyê, dawî li serdema mîrektiyan tê û wek gelek zanyar amaje pê dikin, li seranserî Kurdistanê, bi taybetî jî li Kurdistana Bakur valahiyeke desthilatiya siyasî peyda bûye û ew valahî ji aliyê alimên Îslamî û bêtir ji aliyê şêxên terîqetan, bi taybetî jî ji aliyê şêxên terîqeta Neqşîbendiyê ve tê dagirtin (Bruinessen, 2005, s. 35; Bruinessen, 2013, s. 268-270; Algar, 2007, s. 230-236).

Ev rewşa nû li sekna Şêxên Neqşîbendîtiyê, bi taybetî jî li sekna Xalîdîtiyê tê ku wî demî şaxê Neqşîbendîtiyê yê herî berbelav bû li Kurdistanê. Lewre wî wextî Xalîdîtiyê bi rêya hej-

mareke zêde ya xelîfeyan ve pêla berbelavbûnê dabû destpêkirin û ew valahiya hêza siyasî û otorîteyî bi hêsanî dagirtibû (Aydinkaya, 2017). Sê sedemên sereke hene ji bo vê yekê, ku di rêzik û sekna Xalidîtiyê de peyda dibin. 1) Sekna Xalîdiyan ya li pişt dewletê û rêvebirên sûnî ye ku bingehên wê fikrê diçin heta mirşîdên ewil ên Neqşîbendîtiyê; 2) tecdîd anku nûkirin û vekirina rêyên nû di dema astengî û xitimandinê de; 3) xelwet der encûmen anku tenêtî û xelweta di nava civakê de (Algar, 2007; Bruinessen, 2013; Kavak, 2016; Demir, 2017).Vêca ji ber van sedeman, ku hem bi kêrî Dewleta Osmanî hem jî bi kêrî terîqetan bixwe dihat, pêvajoya berbelavbûna terîqetan û dagirtina valahiya otorîteya siyasî hêsantir û zûtir bi encam bû (Algar, 2007; Kavak, 2016; Tenik, 2017).

Piştî hilweşandina dewleta Osmanî û di pêvajoya avakirina Komara Tirkiyeyê (KT) de li Kurdistanê nîspeten rola terîqet û şêxan dîsa ya berdewam bû. Lê belê piştî avakirina komarê sekna rêvebiran a li hemberî terîqet û şêxan guherî û Serhildana Şêx Seîd jî bû hêcet û dewletê hemû terîqet û tekya û zawiye dane girtin û her cure xebatên wan qedexe kirin (Bruinessen, 2013). Lê dîsa jî li gelek bajarên Anadolê ew riha Neqşîbenditiyê her ya berdewam bû (Mardin, 2017). Li Colemêrgê jî bi rêya kesayetên wekî Şêx Mihemed Selîm Seven (Marûnisî) ew riha Neqşîbendî-Xalidîtiyê dîsa berdewam bû. Li gorî nêrîna me, Şêx Mihemed Selîm her sê rêzikên Xalidîtiyê ku me li jorî formûle kirîne baş bi kar anîne, lewma hem di nava civakê de roleke sereke leyîstiye, hem jî ji aliyê rêvebirên dewletê ve rû dîtiye, heta her çend bê dilî jî be ketiye nava siyasetê û di dema yekpartîtiyê de bûye mebûsê Hekariyê.

Di vê kurtevekolîna xwe de em dê Şêx Mihemed Selîm Seven bidene nasîn û bi taybetî li ser şêxitî û siyasetmedariya wî rawestin û lê binêrîn ka wî rêzikên Neqşîbendîtiya Xalidîtiyê çawa emilandine û li jiyanê tetbîq kirine.

1. Cihwarê wî

Şêx Mihemed Selîm Seven (1892-1955) li gundê Marînûsê (Kavakli) hatiye dinyayê. Marînûs hem navê gundekî ye, hem jî navê herêmekê ye ku dikeve rojavayê Colemêrgê, navbeyana Çelê û Bêşebab. Sînorên wê li rojhilatê ji Şine dest pê diken li başûr digehin Siwarê Xelê, ji wê derê ber bi rojava ve digehin Siwara Kotra û Meydan Zengilê û li bakûr xwe li Feraşînê diden û ber bi bakûrojavayê ve digehin herêma Lêwînê, gundên Bêtkar û Qewalê. Li ser menşeê navê Marînûs gelek efsane hebin jî ya herî maqûl ew e ku ji navê petrîkekî bi navê Mar Yûnis hatibe, lewre li nava gundî bixwe berê dêr hebû, li gor rîwayetan mizgefta gundî û qesra gundî ji kevirên wê dêrê hatine çêkirin.

2. Malbata Wî

Şêx Mehmed Selîm kurê Evdilayê Xace û Miryem Xanimê ye. Malbata wan ji devera Silamaniyê hatine Marînûsê. Malbata wan wekî Mala Feqala tête nasîn. Dema zarokatiya Şêxî de ew ji ber hevrikiyekê ji Marînûsê koç dikin û diçine herêma Berwarê bi cih dibin. Li wê derê malbata wî wekî malbata Evdilayê Koçer tête nasîn. Şêx Mehmed Selîm li vê derê dest bi xwendina xwe ya ewil dike.

Şêx Mihemed Selîm zavayê miderisê xwe yê ewil Evdilayê Xanî ye. Navê xanima wî Rebîa ye. Sê keç û du kurên Şêx Mihemed Selîmî hene. Li gorî rêza jidayîkbûnê Heyat, Ûbeydilah, Zeyneb, Zimrût û Evdilrehman. Keça wî Heyat û Zeyneb bûyîne bûkên malbata Ebasîyan. Heyat bi Ehmed Abbasigil, Zeyneb jî bi Îhsah Kaya re zewicîne. Keça wî ya biçûk Zemrût jî digel kurê Şêx Seîd Neqşîbendiyê kurê Şêx Bahaeddînê Neqşîbendî zewicî ye. Kurê Şêxî yê mezin Ûbeydullah li Zaningeha Ankarayê perwerdeya hiqûqê dîtiye û piştî babê xwe di serdema X'an de bûye parlementerê Hekariyê. Herwiha wî sawcîtî jî kiriye. Ûbey-

dullah Beg zavayê Se'dî Axayê Şerefan e, du kurên wî hebûne, Nacî Seven û Ednan Seven. Ûbeydullah Beg sala 1997an çûye ber rehma Xwedê. Kurê Şêx Mihemed Selîmî yê biçûk Evdilrehman Seven, ji midûrtiya herêmî ya TRTyê malnişîn bûye û niha li wanê dimîne.

3. Xwendin û Dersdariya Wî

Li gorî riwayeteke dî (Seven, 2017) Şêx Mihemed Selîmî piştî zarokatiya ewil li Colemêrgê, li ber destê Şêx Evdilezîzê Xanî dest bi xwendina medreseyê kiriye, paşî li gelek medreseyên Kurdistanê, no nimûne Elbak, Gewaş, Exlat, xwendina xwe berdewam kiriye û wî îcazeya xwe li Bamernê wergirtiye û li wê derê bûye sermideris. Dîsa ji Şêx Bahaedînê Bamernî jî îcazeta Şêxitiya Neqşîbendîtiyê wergirtiye (bnr. Pêvek 1). Piştî vegeriyaye Marînûsê, heyamekê li wê derê dersdarî kiriye. Paşî li mizgefta Şerîf Axa hem melatî kiriye hem jî dersdarî kiriye. Wî heta dawiya 'emrê xwe dersdariya xwe berdewam kiriye û gelek feqî û mela ji ber destê wî derbas bûyîne.

4. Aliyê wî yê Terîqetê û Şêxitî

Şêx Mehmed Selîm el-Hekkarî el-Xalidî en-Neqşîbendî îcazeta xwe ya 'ilmên şer'î û terîqetê ji Şêx Baheddînê Bamernî wergirtiye (bnr. Pêvek 1). Gava mirov li jiyana wî dinêre, Şêx di hemî 'umrê xwe li gor rêzikên Neqşîbendîtiya Xalidîtî derbas kirine: Wî çi cara ji têkiliyên xwe li gel rêvebirên dewletê û dewletê bi xwe nebirîne, anku piştgirî daye rêvebirên Misilman, di dema xetimendinê de *tecdîd* kiriye û her çend nexwesti be jî beşdarî siyasetî bûye; û her çend girêdayî şerîet û terîqetê bûye jî çi caran têkiliyên xwe li gel civak û giregirên herêmî nebiriye, anku *xelwet der encûmen* gelek baş bi cih aniye. Li gorî Nacî Seven (Seven, 2017) û gelek kesên dî, hem ji nava civakê hem jî ji nava rêvebirên civakî û fermî yên dewletê gelek mûrîdên Şêx Mihemed Selîmî hebin jî hindî ku em dizanin wî çi xelîfe tayîn nekirine.

5. Siyasetmedariya Wî

Li gorî neviyê wî Nacî Seven (Seven, 2017), Şêx Mihemed Selîm bêdilî û mecbûrî ketiye nava siyasetê, ji ber ku wê demê li Colemêrgê ji wî xwendatir kesek nebû û xelkê û rêvebirên dewletê jê gelek hez dikirin. Cara ewil ew sala 1946an, di serdama VIIIan de ji partiya CHPê diçe meclisê, dûv re îstifa dike û midehekê serbixwe dimîne û paşî di serdema IX'an de derbasî partiya DP dibe. Di albûmên TBMM dê (TBMM, 2010) ew wisa têtê nasandin:

> (Mehmet) Selim Seven, Hakkari, 1892, Evdila-Miryem- Medrese ve Xisûsî- Farisî, 'Erebî-Ilmên 'Erebî, Melayê Mizgefta Şerîf Axa, Waîzê Bajarî-Endamê Mistahkînê Îlmiyê yê Bajarê Colemêrgê- Parlementerê Serdemên VIII û XIan ê Colemêrgê- Zewicî- 5 zarok. Tarîxa wefata wî: 06.10.1955[1]

Dîsa li gorî gotina Nacî Seven û hinek kesên dî Şêx Mihemed Selîm di dema parlementeriya xwe de her sal piştî meha Çiriya Duyê, ji meclisê destûr dixwest û vedigeriya Colemêrgê, nav karên xwe yên 'ilm û xwendinê û gihandina xwendekaran. Ev yeke jî aşkere diyar dike ka Şêx Mihemed Selîm çawa ji siyasetê aciz e û di her derfetê de dixwaze vegere ser karê xwe yê eslî. Ne wekî îdîayên Mûsa Anter (Anter, 2016) ku ew ji bo dinyadariyê û mewkî û meqaman ketiye nav siyesetê.

1 - Hakkâri - 1892, Abdullah – Meryem - Medrese ve Hususi - Farsça, Arapça - Ulumu Arabiye – Şerif Ağa Cami İmamı, İl Vaizi, Hakkâri İli Müstahikin-i İlmiye Üyesi – VIII. ve IX. Dönem Hakkâri Milletvekili - Evli, 5 Çocuk. Ölüm Tarihi: 06.10.1955

6. Pirtûkxaneya Wî û Berhema Wî ya Winda

Wek ku tête zanîn digel zimanên Kurdî û Tirkiyê, Şêx Mihemed Selîm zimanên ‘Erebî û Farsî jî baş dizanîn (TBMM, 2010). Jixwe gava mirov li lîsteya pirtûkên li pirtûkxaneya şexsî ya Şêx M.S. Sevenî dinêre ji nav, mijar û zimanên wan pirtûkan aşkere dibe ka Şêx Mihemed Selîmî çend ziman dizanîn û xwedî meyil û zewqeke xwendinê ya çawa bû. Di pirtûkxaneya Şêx Mihemed Selîmî de ku di sala 2013an de ji aliyê malbata wî ji Pirtûkxaneya Zaningeha Van Yuzuncuyilê re hatiye bexşkirin, bi temamî 104 cildên 80 pirtûkan hene. Ji wan 80 pirtûkan 15 lib destxet, yên mayî çapkirî ne. Gava mirov li gorî zimanên wan tesnîf dike, diyar dibe ku piraniya wan bi zimanê ‘Erebî ne. Pirtûkên bi Farisî û Tirkiya Osmanî jî hene. Tekane pirtûka bi Kurdî, Mewlûda Bateyî ye. Pirtûk bêtir li ser ‘ilm û şerîetê ne, kêm ji wan (tenê pênc pirtûk) li ser terîqetê ne (bnr. Pêvek 2).

Helbet mirov ji kesekî wekî Şêx Mihemed Selîmê Marînûsî yê xwende hinek berhemên te’lîf hêvî dike. Li gor neqla Durma (Durma, 2014), pirtûkeke wî a bi navê “Nefahat Şarki ve İstikbal” hebûye lê winda bûye. Li gor neviyê Şêx Mihemed Selîmî (Seven, 2017) wan heta niha li cihan pirtûkek bi wî navî peyda nekirine û herwisa di nava pirtûkxaneya wî ya şexsî de jî çi destxetên wê pirtûkê nehatine dîtinê. Ji navê pirtûka Şêx Mihemed Selîmî ya winda mirov dikare derbixe ku ew li ser *terîqet*ê bûye, anku pirtûkeke tesawifê bûye. Hêvî dikim ku di pêşerojê de ew pirtûka wî peyda bibe û li ser jiyana Şêx Mihemed Selîmî agahiyên berfireh bi dest bikevin.

Encam

Şêx Mihemed Selîm Sevenê Marînûsî (1892-1955) piştî perwerdeyeke baş a li medreseyên Kurdistanê, hem îcazeya şer’î hem jî ya terîqetê wergirtiye û vegerîye Colemêrgê. Li wê derê hem dersdariya medreseyê kiriye, hem îrşada dînî û terîqetê kiriye û bûye çavkaniya me’newiyat û zanyariya herêmê. Lê belê ji ber ku wî ne ji malbata xwe ne jî ji mirîdên xwe çi xelîfe tayîn nekirîne, ew çavkanî zû çikiyaye. Lê dîsa jî Şêx Mihemed Selîm û malbata wî hêj jî li Colemêrgê gelek bi qedr in. Hêj jî di nava xelkê de gelek menqîbe li ser Şêx Mihemed Selîmî têne gotin û tirbeya wî ya li bajarî ziyaretgeha gelek kesan e.

Şêx Mihemed Selîmî têkiliyên xwe li gel rêvebirên herêmî û yên dewletê gelek serkeftî birêvebirine ku rêzika *xelwet der encûmen* a Neqşîbendîtiya Xalidî de tê temsîlkirin. Xizmanîya wî digel malbatên mezin ên li herêmê kirine, delîleke eşkere ye ji bo vê hewla wî. Her çend ne bi dilê wî jî be, ew serdemekê ketiye nav siyasetê û bûye parlementerê Hekariyê. Lê hem ji sekna wî ya wê serdemê, hem jî ji neqlên malbata wî diyar dibe ku wî gelek ji wê wezîfeya hez nekiriye. Lewma di her firsendê de her vegeriyaye Colemêrgê û bi karê dersdarî û îrşadê ve mijuliya xwe berdewam kiriye.

Çavkanî

Algar, H. (2007). *Nakşibendilik* (2. b.). (A. C. Köksal, Dü.) İstanbul: İnsan Yayınları.

Anter, M. (2016). *Hatıralarım* (4 b.). Diyarbakır: Aram.

Aydinkaya, F. (2017). Halidilik. *Kürt Tarihi,* 8-9.

Bruinessen, M. v. (2005). *Kürdistan Üzerine Yazılar* (5. b.). İstanbul: İletişim.

Bruinessen, M. v. (2013). *Ağa, Şeyh, Devlet* (8. b.). İstanbul: İletişim.

Demir, V. (2017). Tecdîd, Xelwet, Rabita. *Kürt Tarihi,* 16-19.

Durma, A. (2014). Evliyalar Şehri Hakkari. Ocak 10, 2017 ji navnîşana https://archive.org/: https://archive.org/stream/EvliyalarSehriHakkari/Binder2_djvu.txt hat wergirtin.

Kavak, A. (2016). *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik.* İstanbul: Nizamiye Akademi.

Mardin, Ş. (2017). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* (5. b.). İstanbul: İletişim.

Seven, N. (2017, Ocak 12). (Ş. Kurt, Hevpeyvîner)

TBMM. (2010). *TBMM ALBÜMÜ-1920-2010* (Cilt 1-2). Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişiler Müdürlüğü Yayınları.

Tenik, A. (2017). Nakşî-Hâlidî Tarikatının Kürtlerin Yaşadığı Coğrafyada Yayılışı. *Kürt Tarihi,* 26-35.

PÊVEK 1:
ÎCAZETNAMEYA ŞÊX MIHEMED SELÎM SEVEN[2]

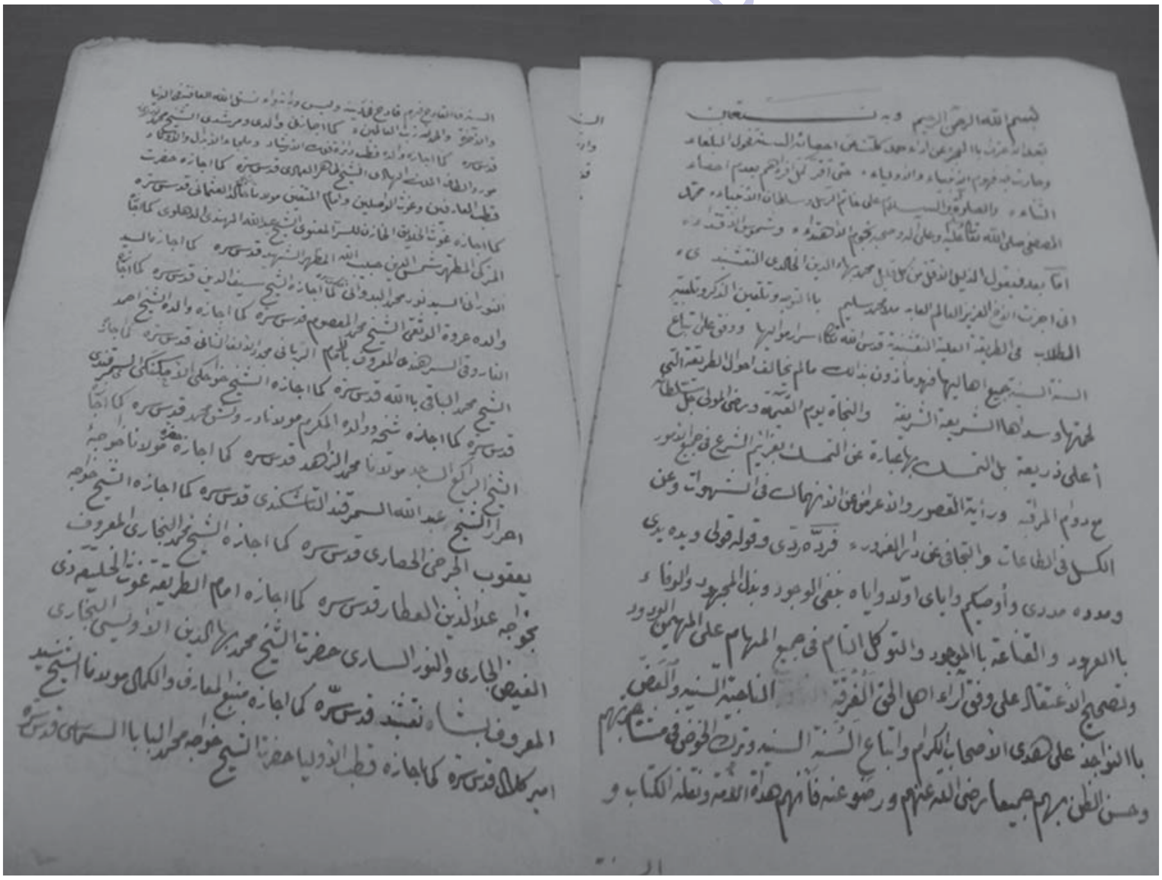

2 - Ji bo vê îcazetnameyê gelek spasiya Naci Seven dikim.

PÊVEK 2:
LÎSTEYA PIRTÛKÊN LI PIRTÛKXANEYA ŞÊX MIHEMED SELÎM SEVEN[3]

JIMAR	NIVÎSKAR	NAVÊ KITÊBÊ	CÎLD	METBÛ/ DESTXET
1	BUHARÎ	CÂMÎÛ'S-SAHÎH	2	METBÛ
2	SULEYMAN EL-BÛCEYREMÎ	TUHFETÛ'L-HABÎB ALÂ ŞER-HİL-HATÎB	3	METBÛ
3	EBUBEKÎR ED-DIMYÂTÎ	ŞERH-Û ÎÂNETU'T-TÂLÎBÎN	4	METBÛ
4	ALAUDDÎN EL-HAZÎN	TEFSÎR-Û HAZÎN	7	METBÛ
5	ABDULMECÎD EL-XÂNÎ	HADÂÎKÛ'L-VERDÎYYE	1	METBÛ
6	YUSUF ERDEBÎLÎ	EL-ENVÂR LÎ E'MÂ-Lİ'L-EBRÂR	2	METBÛ
7		ZÛBDE-İ GULISTAN	1	METBÛ
8	ES-SEMERKANDÎ	TENBÎHÛ'L-XAFÎLÎN	1	METBÛ
9	GÛMÛŞHANEVÎ	RAMUZU'L-EHADÎS (ŞERHİ)	5	METBÛ
10	ET-TABERÎ	TABERÎ-ÎKEBÎR TERCÜMESİ	3	METBÛ
11	ÎMÂM SUYÛTÎ	EL-BEHÇETÛ'L-MERDİYYE	1	METBÛ
12	BOSNEVî EL-HAC MUHAR-REM EFENDİ	MUTAVVEL ALE'T-TELHÎS	1	METBÛ
14		ÎTÂLE-Î CEDÎD ALE'L İZHÂR	1	METBÛ
15		HALEB-Î SAXÎR	1	METBÛ
16	ÎBN HACER EL-HAYTEMÎ	EL-FETAVÂ	1	METBÛ
17	ÎMÂM RABBANÎ	MEKTÛBAT	1	METBÛ
18	ZEYNU'D-DÎN B. ABDÛ-LAZÎZ	FETHÛ'L-MUÎN	1	METBÛ
19	MOLLA CÂMÎ	MOLLA CÂMÎ	1	METBÛ
20	İMÂM NEVEVÎ	RIYÂZÛ'S-SALÎHÎN	1	METBÛ
21	HATÎP EL-KAZVÎNÎ	TELHÎS	1	METBÛ
22	YUSUF ZIYÂUDDÎN	HÂŞÎYE ALE'L-CÂMÎ	1	METBÛ
23		MEVÂHÎBÛ'L-LEDUNÎYYE TERCÛMESİ	1	METBÛ
24	ÎMÂM GAZÂLÎ	ÎHYÂU ULÛMÎ'D-DÎN	3(c.2-3-4)	METBÛ
25	SARI ABDULLAH EFENDİ	ŞERH-Î MESNEVÎ	5	METBÛ
26	ÎMÂM KESTELÎ	HÂŞÎYET-Û KESTELÎ	1	METBÛ
27		ŞERHA MATLÛB (MAKSÛD)	1	METBÛ
28		QÂZÎ MÎR ALE'L-HÎDÂYE	1	METBÛ
29		MULTEKA'L-EBHER	1	METBÛ

3 - Ji bo vê lîsteyê gelek spasiya Naci Seven dikim. Navên nivîskar û kitêban û herwesa agahiyên derbar wan ji aliye me hatine kurdîzekirin.

30		EL-USÂMÎYE	1	DESTXET
31	BÂLÎ EFENDİ	ŞERH-Û FÛSÛSÛ'L-HÎKEM	1	METBÛ
32	MOLLA CÂMÎ	NEFAHATÛ'L-ÛNS	1	METBÛ
33	MUHAMMED EMÎN ERBÎLÎ	TENVÎRÛ'L-QÛLÛB	1	METBÛ
34		AKÂÎD-Î HAYRÎYYE TERCÛ-MESİ	1	METBÛ
35		TIBBÎ NEBÎ	1	METBÛ
36	MUHAMMED ALÎ AYNÎ	HÛCCETÛ'L-ÎSLÂM ÎMÂM GAZÂLÎ	1	METBÛ
37		MEŞÂRÎKÛ'L-ENVÂR	1	METBÛ
38		MECMÛAYA DELÂÎL-Î ŞERÎF	1	METBÛ
39		TUHFETÛ'L-ÎMÂN	1	METBÛ
40		RÎSÂLETÛ'Ş-ŞEMSÎYYE FÎ QAVÂÎDÎ'L-MANTÎQIYYE	1	DESTXET
41	ŞEYH TÂCUDDÎN ZEKERÎY-YA	ÂDÂBÛ'L-MÛRÎDÎN	1	DESTXET
42		ÎTÂLÛ'L-CEDÎD ALE'L-ÎZ-HÂR	1	METBÛ
43		BERHEMEK LI SER FIQHÊ	1	DESTXET
44	MECMÛA	BERHEMA TAFTAZANÎ YA LI SER SERFÊ+ ÎBN HACER, KÎTÂBÛ'L-FERÂÎZ + BERHE-MEK LI SER SERFÊ	1	DESTXET
45		DÎWÂN	1	METBÛ
46	İMÂM ŞA'RANÎ	EL-MÎZÂN	1	METBÛ
47	MECMÛA	BERHEMEK LI SER FERZAN+ BERHEMEK LI SER ILMÊ ÎSTÎAREYÊ + ŞERHA ÎZZÎ + BERHEMEKE SEMERKADÎYE (BÊ SERÛBER)	1	DESTXET
48		BERHEMEK LI SER Î'RABÊ DÂİR	1	DESTXET
49	MECMÛA	BERHEMEK LI SER SERFÊ+ EZ- ZENCÂNÎ- ET-TEKMÎLE	1	DESTXET
50	MUHAMMED ESAD SAHÎB-ZÂDE	BEXÎYETÛ'L-VÂCÎD FÎ MEK-TÛBATİ MEVLÂNÂ XALID	1	METBÛ
51	ABDULLAH EL-BÎVÂTÎ	EL-MÎHNETÛ'L-VEHBÎYYE	1	METBÛ
52	SEYYÎD HÂFIZ	EL-HÂŞÎYETÛ CEDÎDE ALÂ ALÎ KÛŞÎ	1	METBÛ
53	ÎMÂM NEVEVÎ	MÎNHACU'T-TALÎBÎN	1	METBÛ
54	MECMÛA	BELAXAT+BEYAN+ZÛRÛF	1	DESTXET
55		ME'LÛMATÊN DÎNÎ LI SER MEZHEBÎ ŞAFÎÎ	1	METBÛ
56	İMÂM NEVEVÎ	EL-EZKÂR	1	METBÛ
57	ÎBN HACER EL-HAYTEMÎ	MEWLÎD	1	METBÛ

58		MEBHASÛ'L-ÎMÂN	1	DESTXET
59	MUHAMMED ESAD EFENDÎ	MEKTÛBAT	1	METBÛ
60		DERSÊN DÎNÎ LI CEM ÎPTÎ-DAÎYAN	1	METBÛ
61	URYÂNÎZÂDE	WA'Z	1	METBÛ
62		BERHEMEKE BI FARSÎ	1	DESTXET
63	MECMÛA	NEHW+ŞERHÛN ALÂ SA'DULLAHÎ SAĞÎR	1	DESTXET
64		RÎSALEYEKE DERBARÊ DÎROKA OSMANIYAN	1	METBÛ
65	QÂDÎ EYÂZ	EŞ-ŞÎFÂ	1	DESTXET
66		BERHEMEK BI FARSÎ	1	DESTXET
67	MECMÛA	EBU'L-FAZL MUHAMMED B. ABDULHAMÎD B. ŞEYHÛ'L-MEŞÂYÎH EL-BÎSTÂMÎ, TUHFETÛ'S-SEFERE ÎLÂ HAZRETÎ'L-BERERE + KÎTÂBU AKÂÎDÎ'L-ÎSLÂMÎYYE + BERHEMEKETASAVVUFÊ+ BERHEMEKE ÎMAM GAZALÎ	1	DESTXET
68	ÎMÂM TAFTAZANÎ	ŞERHÛ HADÎSÎ'L-ERBÂÎN	1	METBÛ
69		HÎBBETÛ'L-HAKÂÎK	1	METBÛ
70	ÎBN HACER EL-HAYTEMÎ	MEWLÎD	1	METBÛ
71		HEVOKA SERFÊ	1	METBÛ
72		LI SER TEDRÎSATÊ	1	METBÛ
73	MOLLA HÛSEYÎN EL-BATEYÎ	MEWLÎD (BI KURDÎ)	1	METBÛ
74		FÎHRÎST-Î KÎTABHANE-Î HÎLMÎ	1	METBÛ
75		TEFSÎRA KUR'ÂN (KÊMBER)	1	METBÛ
76		BERHEMEK LI SER MENTIQÊ	1	DESTXET
77		MEÂLA QUR'ÂNA KERÎM (BIÇÛK)	1	METBÛ
78	ŞEYH AHMED ZÎYÂUDDÎN GÛMÛŞHÂNEVÎ	CÂMÎÛ'L-USÛL	1	METBÛ
79	MUALLÎM NACÎ EFENDÎ	GRAMERA FARSÎ	1	METBÛ
80	BAHÂUDDîN TÂHÂ B. MEVLÂ ABDURRAHMÂN EN-NAKŞÎBENDÎ EL-BERWÂRÎ	MÎNHÂC-Û MAQÂSÎDÎ'L- EBRÂR VE MÎ'RACÛ MEVÂRÎDÎ'L-AHYÂR	1	DESTXET
81		ÎCAZETNAMEYA TERÎQETÊ YA ŞÊX MIHEMED SELÎM	1	DESTXET
82	RÛPELÊN HINEK KITÊBÊ BÊSERÛBER BELAVE			

PÊVEK 3:
HINEK FOTOGRAFÊN ŞÊXÎ Û TIRBEYA WÎ[4]

Fotografê Şêx M.S.Seven yê li Albûma TBMMê û Fotografekî Şêx M.S.Seven yê pîrîtiyê.

Tirbeyê Şêx M.S.Seven li Colemêrgê

4 - Ji bo van fotografan gelek spasiya Naci Seven dikim.

بەرجەستەبوونا میکانیزمێن بەڕەڤانیێ د هوزانا کوردیدا
سترانا (گازندە) وەك نموونە

Kürt Şiirinde Savunma Mekanizmalarının Şekillenmesi: Bir vaka çalışması olarak Gazinda (Şikayet) Şiiri

The Embodiment of Defense Mechanisms in Kurdish Poetry / Gazinda (Complaining) Poem as a Case Study

پرۆفیسۆرێ هاریکار حسین عپمان عبدالرحمن
Doç. Dr. Hussein OTHMAN ABDULRAHMAN
زانکۆیا زاخۆ، فاکۆلتیا زانستێن مرۆڤایەتی، پشکا زمانێ کوردی
hussein.abdulrahman@uoz.edu.krd

پۆخته:

سترانا كوردی، هەلگرێ بارێ دەروونیێ هوزانڤانییە و هوزانڤان ژی لگۆرەی هەستێ خوە و ئەو كاودانێن تێدا دژیت و ئەو رویدانێن رویداین و ئەو هزرا لدەڤ وی، دەست ب ڤەهاندنا هوزانێ دكەت، لەورا دێ شێین بێژین كو هوزانڤان وەك تاكەكێ د ناڤ جڤاكیدا و وەك خودان كەسایەتی و هەستێ خوە یێ تایبەت، لدەمێ ڤەهاندنا هوزانا خوە و ژ بۆ پاراستنا كەسایەتیا خوە ، دكەڤیتە بەر بكارهینانا هندەك میكانیزمان، كو ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ، دناڤ دەقیدا ڕەنگڤەددەت. د زانستێ دەروونشیكاریدا ب میكانیزمێن بەرەڤانیێن دەروونی دهێتنە هژمارتن.

ئەڤ ڤەكۆلینە لژێر ناڤێ **(بەرجەستەبوونا مێكانیزمێن بەرەڤانیێ د هوزانا كوردیدا/**

سترانا (گازندە) وەك نموونە) هاتیە بەرهەڤكرن و ژ گۆشەنیگایەكا ڕەخنا دەروونشیكاری بەرێ خوە ددەتە دەقێ سترانا (گازندە). گریمانا ڤەكۆلینێ لسەر بنەمایێ ڕێژا بكارهینانا میكانیزمێن بەرەڤانییە د سترانا (گازندە)دا، كو بێگومان ئەڤ چەندە هاتیە سەلماندن و د ئەنجامدا گەهشتینە وێ باوەرێ كو هەمان ئارمانجا سەرەكیا ڤەكۆلینییە، كارەكتەرێ سەرەكیێ ڤی دەقی، نەشیایە ب دروستی خوە لگەل دەورووبەرێ خوە بگونجینیت و د هەمان دەمدا كەسەكێ مەترسیدارە.

پەیڤێن كلیلی: **گازندە، میكانیزمێن بەرەڤانیێ، فرۆید، درەوونشیكاری، كەسایەتی، پەیوەندیا جڤاكی.**

Abstract

Kurdish poetry is a holder of a poet's psychological state of mind. A poet starts to compose the poem based on his own feelings and emotions, the circumstances that the poet lives in, the events that were occurred, and poet's ideas. Accordingly, we can say that a poet, as an individual in a society and the owner of his particular personality and feelings, faced to use several mechanisms in which are reflected directly or indirectly in the text during composing the poem in order to protect his personality, hence, it is to be regarded as a psychological defense - mechanism in psychoanalytic criticism (science).

This study, entitled *(The Embodiment of Defense Mechanisms in Kurdish Poetry / Gazinda (Complaining) poem as a case study)*, is prepared and it studies the text of the poem based on values of Psychoanalytic criticism. The methodology of this study is used on the basis of the ratio of using defense mechanisms in Gazinda poem. Undoubtedly, it has been confirmed and concluded an objective which is one the main objectives of this study, the main character of the poem was unable to adjust himself well with the around and the character is a dangerous person at the same time.

Keywords: Gazinda Poem, Defense Mechanisms, Freud, Psychoanalysis, Character (Personality), Social Relationship.

پێشەكی:

سترانا كوردی وەكی چەڤەك ژ هونەری ب گشتی، ئاواز و تۆنا خوە یا تایبەت هەیە، كو بێگومان ئەو ئاواز لگەل سروشتێ كوردان و كوردستانێ دگونجیت. هەلبەت پەیڤ و دەستەواژەیێن

وێ ژی هـەر ل گـۆرەی سروشـتێ خەلکێ کوردسـتانێ و تێگەهـا هزریا وان دهێتـە ڤەهانـدن. ڕحـا تایبەتا هـەر سـترانەکێ سـەرەڕای، ئـاواز، دەنـگ، وێنـە، موسـیقایا دەرەکیـا وێ، ئـەو پەیـڤ و دەسـتەواژە و جـۆرێ ڕێزکرنـا وان پەیـڤ دەسـتەواژانە، یێـن هوزانڤانـی ڕێکخسـتین. بێگومـان ڕحـا سـەرەکی، یـا د ناخێ پەیڤانـدا، چونکـی ڕاسـتەوخۆ ژ ناخـێ هوزانڤـان کـو تێکـەل ب ڕحـا وینـە، دەردکەڤیـت. هـەر لسـەر ڤـی بنەمـای، دێ شـێین بێژیـن ئـەو دیتـن و جـۆرێ هزرکرنـا هوزانڤانـی، کاریگەریـێ لسـەر دەربڕینێـن وی کـەت و دبنـە ئەگـەر کـو ب دروسـتی ناخـێ خـوە و پاشـخانا هزریـا خـوە خالـی بکـەت.

» ئەڤ ڤەکۆلینە ل ژێر ناڤێ (**بەرجەستەبوونا میکانیزمێن بەرەڤانیێ د هوزانا کوردیدا**

سـترانا (گازنـدە) وەك نموونـە) هاتیـە بەرهەڤکـرن و ژ گۆشـەنیگایا ڕەخنەیـی دەروونـی بـەرێ خـوە ددەتـە سـترانا کـوردی و جـۆرێ بکارهینانـا میکانیزمێـن بەرەڤانیـێ ژ لایـێ هوزانڤانانڤـە دەستنیشـان دکـەت.

» ڕێبـازا ڤەکۆلینـێ: (**وەسـفی و شـرۆڤەکاری**) یـە و ب دویڤچـوون لسـەر کەسایەتی، میکانیزمێـن بەرەڤانیـێ و پەیوەندیـا جڤاکـی، دەقـێ (گازنـدە) شـرۆڤە دکـەت و ڕێـژا بکارهینانـا میکانیزمـان د نـاڤ ڤـی دەقیـدا دیـار دکـەت.

» گریمانـە: زانینا"ڕێـژا پەیوەندیـا ناڤـەرۆکا هوزانـێ لگـەل کارەکتـەری سـەرەکیێ چیـرۆکا هوزانـێ" بهێتـە زانیـن و جـۆرێ مفـا وەرگرتـن ژ میکانیزمێـن بەرەڤانییێـن دەروونـي د گەهاندنـا پەیامـا سـەرەکیا هوزانڤانیـە.

» ئارمانـج: ئارمانجـا ڤـێ ڤەکۆلینـێ، گەهشـتنە ب دەروونـێ هوزانڤانـی و پەیوەندیـا جڤاکیـا وی ب ڕێـکا میکانیزمێـن بەرەڤانیـێ بهێتـە دیارکـرن.

» پەیکەرێ گشتیێ ڤەکۆلینێ :

بەندێ ئێکێ: بۆچوونێن تیۆریێن دەروونی

١- میکانیزمێن بەرەڤانیێ

٢- جۆرێن میکانیزمێن بەرەڤانیێ

بەندێ دوویێ: دەقێ سترانێ: (گازندە)

بەندێ سێیێ: بەرجەستەبوونا مێکانیزمێن بەرەڤانیێ د دەقێ (گازندە)دا

١- شرۆڤەکرنا دەقێ (گازندە) ژ لایێ کەسایەتیڤە:

٢- بەرجەستەبوونا مێکانیزمێن بەرەڤانیێ د دەقێ (گازندە)دا

٣- پەیوەندییا جڤاکی:

و لدویماهیکـی ژی ب ئەنجـام، لیسـتا ژێـدەران و پۆختەیـا زمانـێ عەرەبـی و ئینگلیـزی ب دویماهیـك دهێـت.

بەندێ ئێکێ: بۆچوونێن تیۆرێن دەروونی

A. میکانیزمێن بەرەڤانیێ:

د ژیانا ئاساییا هەر تاکەکیدا و د جۆرێ پەیوەندیا وی ب دەورووبەرانڤە، زۆر جاران ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەخۆ، ئەو تاك هندەك کار و کریاران ئەنجام ددەت یان گووتنان دبێژیت کو دەربڕینێ ژ ناخی وی دکەن و هەلبەت ئەڤ چەندە ژی ژ بۆ بەرەڤانیکرن ژ خوە و کەسایەتیا خوە و ڕاگرتن ژ داکەتنا کەسایەتیا خوە ئەنجام ددەت. لێ کەس کیە؟ " persona د بنەڕەتدا ماسك یان ڕووکەشەکا هەڕی یان داریە کو ئەکتەران ددانا لسەر ڕویێ خوە و وەك زاراڤێ ئەدەبی و د ڕەخنێدا ب واتایێ ((کەس))، ((ئەز) و ((ئێدی ئەو ب خوە)) کو د هوزان، ڕۆمان یان فۆڕمێن دی یێن ئەدەبیدا دئاخڤیت."[١] واتە لگۆرەی دەم و جە و پێداویستیان هەر کەسەکی ماسکەکێ هەیە و وی ماسکی بکار دهینیت و هەر ئەڤ ماسکە هەڤکار و تەواوکەرێ وان میکانیزمانە یێن تاکەکەس بکار دهینیت. لەوڕا دێ شێین بێژین کەسایەتیا هەر کەسەکی ماسکا وییە، چونکی ل گۆرەی وی ماسکی یان وان ماسکان سەرەدەریان دکەت و دەوروبەر ژی ب وی ماسکی وی دنیاسن و هەر ئەڤ ماسکە، جۆرێ کەسایەتیا وی دیار دکەت.

مازلۆ ڤێ چەندێ ب تێرکرنا پێداویستیێن سێ گۆشا کەسایەتی لقەلەم ددەت. و فرۆید و کچا خوە ژی (ئانا) ڤێ چەندێ د چارچووڤێ میکانیزمێن بەرەڤانیێ نیشان ددەن. کو " هندەك ئالاڤن د ئاستێ ناخێ نەهایداردا و ژ لایێ هەر تاکەکیڤە دهێتە بکار هینان."[٢]

هەر لسەر ڤی بنەمایی (ئابراهام مازلو/ Abraham Maslow)ی دگووت مرۆڤ بگشتی خودان هندەك پێداویستیێن غەریزیێن هەڤپشکە و ژ ئەڤان غەریزێن هەڤپشك ژدایك بوویە و ئەو غەریزێن هەڤپشك لدەڤ مرۆڤی جۆرێ سەرەدەریکرنا وانایە، کو بێگومان یا جودایە و کارتێکرن لسەر کریە کو وەرارێ بکەت و پێشکەڤن، کەواتە ل گۆرەی ئەوی جۆرێ سەرەدەریا مرۆڤی لگەل وان غەریزان دێ وەرار و پێشکەڤتنان بخوەڤە بینیت. لێ مەرەم ژ پێداویستیان چیە؟ " پێداویستی، تشتەکە دناخێ مروڤیدا کو وی هان ددەت کارەکی ئەنجام بدەت، یا خود دۆخەکێ دەروونیە کو دبیتە ئەگەرێ ب دەستڤەهینانا ئەنجامەکا دیارکری."[٣] هەر لسەر ڤی بنەمای وی گرنگی دایە پێداویستیان" ب بوچوونا مازلۆی پێداویستیێن مرۆڤی ژ زنجیرەکا ڕێکخستی پێکهاتینە کو سەرەدەریا تاکی د دەمەکێ تایبەتدا، دئێختە ژێر کاریگەریا ب هێزترین پێداویستیان."[٤] واتە هەر ئەو پێداویستینە دبنە ئەگەرێ سەرەدەریان.

لێ تشتێ هەرە گرنگ کو مازلۆی جەخت لسەر کری، ئەو دۆرهێل بوو ئەوا تاك تێدا ژیای. ب بوچوونەکا دی دۆرهێلە، کەسایەتي ئاڤا دکەت و چەوانیا وەرارا وی ددەتە دیارکرن. ئانکو بۆ مە دیار دبیت کو دۆرهێل کاریگەریێ لسەر وان غەریزان دکەت و ئەو غەریزە وی کەسایەتیێ

١ - جی.ای.کادن، فرهنگ ادبیات و نقد، ترجمه: کاڤم فیروزمند، چاپ اول، چاپ غزال، نشر شادگان، تهرانـ ١٣٨٠، ص(٣٢١).

٢ - محمد صادق مۆمن زاده، برداشتهای روان درمانی از مپنوی، چاپ اول، چاپخانه انتشارات سروش، تهران، ١٣٧٨، ص (٤٥).

٣ - محمد رچا سلگانی، درامدی بر نقد نقریه سلسله مراتب نیازهای مازلو، فصلنامه مگالعات رفتار سازمانی، سال پنجم، شماره (١)، شماره پیاپی ١٧، ١٣٩٥، ص (١٤٧).

٤ - ویکی پدیا/ دانشنامه ازاد، هرم سلسله مراتب نیازهای مازلو، www.google.com

ئاڤادکەن و د ئەنجامدا یان دێ دگەهیتە لوتکا سێ گۆشێ و هەست ب هەبوونا خوە کەت یان ناگەهیتێ و ئەو هەست ب هەبوونا خوە ناکەت.

هەرچەندە فرۆید داکۆکیێ لسەر ناخێ نەهایدار دکەت و جەختێ لسەر هەستێ لیبیدۆ دکەت، لێ د هەمان دەمدا گرنگیێ ب میکانیزمێن بەڕەڤانیێ، ژ بۆ پاراستنا کەسایەتی و بەرزڕاگرتنا ئاستێ وی کەسی ژی ددەت. " زیگمۆند فرۆید، دامەزرێنەرێ دەروونناسیێ، هزرا کریارێن بەڕەڤانیێ ل سالا ١٨٩٤ ێ ئاشکرا کر. ئەوی چەندین میکانیزمێن بەڕەڤانیێ پەسەند کرن لێ داکۆکیا وی لسەر میکانیزما (پاشڤە برنێ) بوو. لێ خواندنەکا ڕێکخستی و لێکدایی لدۆر میکانیزمان بۆ سالا ١٩٣٦ دزڤریتەڤە، دەمێ (ئانا فرۆید) ی پەرتوکا (ئیگۆ و میکانیزمێن بەڕەڤانیێ) دایە نیاسین."[٥] و بڤێ چەندێ شیایە ڕاستەوخۆ باس ل چەوانیا کارکەردا دەروونیا مروڤی ژ بۆ بەرەڤانیکرن ژ (ئەز) و کەسایەتیا خوە و دەربازبوون ژ دۆخێن ب زەحمەت و پڕێش بکەت.

ئەگەر ئەڤێ چەندێ پەیوەندی ب دەروونێ مروڤیڤە هەبیت، ڕاستەوخۆ دێ مە بەر ب سەردەمێ زارۆکینیێ بەت کو بێگومان ژ بۆ پاراستنا خوە، تاکێ زارۆك هند کار و کریاران ئەنجام ددەت کو فرۆید ئەو ب میکانیزمێن بەڕەڤانیێ دایە نیاسین، کو هەلبەت ڕەنگە ژ ناخێ نەهایدارێ وی بیت و ڕەنگە ژ ناخێ هایدار و ب هەمێ فەهم و تێگەهشتنا ویڤە بەند بیت. لێ " بەهرا پتر پەیوەندی ب ناخێ نەهایدارڤە هەیە، ب لادان یان گۆهڕینا دورهیلیڤە بەندە و ئەگەرێ حیلە ل خوە کرنێیە."[٦] کەواتە هەم ئارامکرنا دەروونییە و هەم ناڕاستەوخۆ حیلە ل خوەکرنە. و هەم " هەردەم هزرکرنا مروڤی، لۆژیکی، لدویڤ ژیواری، دیار و ئارمانجدار نینە."[٧] و ئەڤە خوە گونجاندنە لگەل دەوروبەری و زالبوونە ب سەر بارودۆخێ ب سەر وی کەسیدا هاتی کو ڕەنگە سەرکەڤتی بیت یان نەسەرکەڤتی، لێ د هەر دوو دۆخاندا تاك خوە ب سەرکەڤتی لقەلەم ددەت و دۆخێ دەرونیێ خوە ژی تێك نادەت. هەر چەندە پێدڤیە بزانین کو " میکانیزمێن بەڕەڤانیێ ژ لایێ هەمی کەسانڤە دهێتە بکارهینان و ئەگەر گەلەك نەهێتە بکارهینان، دێ شێین بۆ دەمەکی بەرگریا بارودۆخەکی ب زەحمەت و نەخوەش بکەین و بەروڤاژی ڤێ چەندێ و ئەگەر گەلەك بهێتە بکارهینان دێ کاریگەریێ لسەر تاکی و بکارنەهینانا ڕێکارێن لۆژیکی لدەڤ وی تاکی کەتن"[٨] کو بێگومان لادان ژ ڕێکارێن لۆژیکی یەکسانە ب ژبیرکرنا ئەرکی مێشکی و ڕاستەوخۆ بەندە ب هەست ب کێماسیکرن و دروستبوونا گرێیا کێماسیێ و داکەتنا کەسایەتیا مروڤی. هەر لسەر ڤی بنەمای کو ئەرکێ درەوونناسیێ ئەرکەکێ گرنگە، دێ شێین بێژین کو " پرسێن دەروونناسی، بالا خوە دکێشیتە سەر هەمی جۆرە رویدانێن دەروونی و هوشەکی. هەمی جۆرێن هەستان، هزر، وێنە، و...هتد؛ چ پەیوەست بن ب ناخێ هایدارڤە یان ناخێ نەهایدار."[٩] واتە هەر تشتەکێ هەبوونا خوە هەبیت، چ هایدارانە بیت یان نەهایداری بیت و بەند بیت ب

٥ - دکتر حسن پالاهنگ، مکانیسم های دفاعی، دانشگاه علوم پزشکی شهر کرد، دانشکده پزشکی، شهر کرد، ١٣٩٥، ص (٣).

٦ - مکانیسم های دفاعی و انواع ان، پایگاه خبری روانشناسی و مشاوره، ١٣٨٩، ص (١). www.migna.ir

٧ - رقیه اتشکار و دیگران، ارتباگ سبك ها و مکانیزم های دفاعی با سیستم های مغزی/ رفتاری، مجله روانشناسی بالینی، سال چهارم، شماره ٤ (پیاپی ١٦)، ١٣٩١، ص (٦٣).

٨ - دکتر حسن پالاهنگ، مکانیسم های دفاعی،..، ص (٧).

٩ - محمد صنعتی، تحلیل های روانشناختی در هنر و ادبیات، چاپ سوم، چاپ غزال، نشر مرکز، تهران، ١٣٨٤، ص (٤٧).

مروڤیڤە، زانستێ دەروونناسی بالا خوە دکێشیتێ و مادەم ئەدەبیات ژی بەندە ب ناخێ مروڤیڤە و هەر بەرهەمەکێ بهێتە نڤیسین ژی پەیوەست بیت ب مێشك و دەروونێ نڤیسەریڤە، کەواتە ڕەخنا دەروونشیکاری ژی هەمان ئەرکێ زانستێ دەروونی دگێریت، لێ د چوارچووڤێ ئەدەبیدا.

B. جۆرێن میکانیزمێن بەرەڤانیێ

پشتی مە باس ل پێکهاتا میکانیزما بەرەڤانیێ وەك کورتیەکا دیرۆکی و باشی و خرابیێن وێ کری، نوکە دێ وان میکانیزمان دەینە دیارکرن، یێن کو ب درێژاهیا ژیانا مروڤی یێ لگەل گشت تاکەکەسان و ئەو تاکەکەس ژی لگۆرەی دەم و جە و باردودۆخ و کەسێ بەرامبەری خوە و ژ بۆ پاراستنا کەسایەتیا خوە، بکار دهینیت. کەواتە میکانیزمێن بەرەڤانیێ، بریتیە ژ هندەك جۆرێن ڕیکار و شیانێن بەرنگار بوونا تاکەکەسی ل هەمبەر کار و کریار و هزرێن بەرامبەر، ژ بۆ پاراستنا کەسایەتیا خوە. ئەو جۆرێن ڕێکاران ژی ئەڤەنە:

١. " پاشڤەبرن (Repression):

بنپێکرن یان پاشڤەبرن، سەرەکیترین میکانیزما بەرەڤانیێ دهێتە هژمارتن. واتە ڕێگریکرن ژ هاتنا هزر، بیرهاتن، ئارەزوو، حەز و سەربورێن نەخوەش و ب ئێش و شەرمین بۆ ئاستێ هایدار. دڤێ میکانیزمێدا، ئەو بیرهاتنێن فشار و ئسترێسێ دروست دکەن، وەکو بژاردە بۆ ناخێ نەهایدار دهێنە ڕەوانەکرن.

٢. ڕێگریکرن (suppression):

ئەو پاشڤەبرنا کو ب حەز و هایداری دهێتە ئەنجامدان. ڕێگریکرنا ب حەز و هوشیارانە ژ هاتنا هزر، هەست، سەربوڕ و بیرهاتنێن تایبەت بو ئاستێ هشیاریێ. خوە دویرکرن ژ هزرکرن لسەر تشتێن ب ترس و ب ئێش و ب لاڕێ برنا ئاستێ هوشیاریێ بۆ بابەتێن دیتر. وەکی: ئەو قوتابیێ ئەزموون هەی و چوویە گەشتێ و ژ بۆ هندێ کو گەشتا وی تێك نەچیت، دێ هزرا خوە لاڕێدا بەت و هزر د ئەزموونێدا ناکەت.

٣. زڤرین و پاشڤەچوون (Regression):

د ڤێ میکانیزمێدا شێوازێن حەلکرنا پرسگرێکان، دێ ژ شێوازێ مەزنان بۆ شێوازێ زارۆکان هێتە گوهرین. بۆ نموونە: مەزن وەکی زارۆکان بئاخڤن یان کار و کریارێن زارۆکان ئەنجام بدەن." [١٠]

٤. " نەفیکرن/ ڕەدکرن (Denial):

بریتیە ژ نەفیکرنا ڕاستی، سەرەدەری، کریار و هۆکارێن ترسێ، نەوەرگرتنا ڕاستی و ڕەدکرنا ڕویدانان. نموونە: کەسێن پیر، بەهراپتریا جاران، نەفیا پیراتیا خوە دکەن و هەر دبێژن هێشتا ئەم گەنجین.

---

١٠ - مکانیسم های دفاعی و انواع ان، پایگاه خبری روانشناسی و مشاوره، ١٣٨٩، ص (٢). www.migna.ir

٥. جێگۆرکێ (Displacement):

ڤەگوهاستنا کەلەژان و لڤینێن ب ترس ژ کەسەکی و تشتەکی بۆ کەس یان تشتەکێ تەناتر. بۆنموونە: کارمەندەك ژ ڕێڤەبەرێ خوە تورە ببیت و بچیتە مال خوە ل زارۆکێن خوە تورە بکەت، چونکی نەشێتە ڕێڤەبەرێ خوە.

٦. بەلگەهینان (Rationalization):

بریتیە ژ مفاوەرگرتن ژ بەلگەیێن لۆژیکی و بەرعاقل ژ بۆ بەرعاقلکرنا هەستێن نەبەرعاقل و لۆژیکی. بۆ نموونە: کەسەك ژ ڕێڤەبەریا خوە هاتبیتە دەرکرن و ڤێ چەندێ ب هندێ بەرعاقل بکەت کو وی ماستاوچیاتیا ڕێڤەبەری نەدکر.

٧. بەدەلڤەکرن (Compensation):

ڤەشارتنا لایەنێن نێگەتیڤێن خوە و کەسایەتیا خوە و داکۆکیکرن و ب هێزکرنا خوە د لایەنێن دیتر. بۆ نموونە: کچەکا کرێت، دێ بیتە سەماکەرەکا سەرکەڤتی.

٨. بەرعاقلکرن/سەلماندنا عەقلی (Intellectualization):

خوە دویرکرن ژ هەستێن ب ئێش ب فۆکسکرن ب لایەنێن عەقلانی، جوداکرنا کەلەژانێ ژ هزرکرنێ. بۆ نموونە: فۆکسکرن لسەر هویرکارییێن ڕێورەسمێن ڤەشارتنا تەرمی ل جهێ تازي و خەمبارییێ.“ [١١]

٩. ” دەرکرن (Acting out):

مفا وەرگرتن ژ سەرەدەریێن فیزیکی، ل جهێ پێکهاتنا ڕاستەوخۆ لگەل ئاریشان و دانوستاندن لسەر هەستێ، خوە. بۆ نموونە: دەمێ کەسەك تورە دبیت و نەشێت خوە کونترۆل بکەت، دێ هەمی تشتێن دەوروبەری خوە تێکدەت.

١٠. داگرتنا دەروونی (Introjection):

جۆرێ توند و دژوارێ وەکهەڤکرنێیە کو تێدا تاکەکەس، بها و تایبەتمەندییێن کەسەکی یان گروپەکی دکەتە د کەسایەتیا خوەدا. بۆ نموونە: کەسەکی دڤێت سمینارەکی پێشکێش بکەت، دێ خوە دانیتە جهێ ئاخڤتنکەرەکێ گەلەك زیرەك و بڤێ چەندێ باوەری بخوە بوونێ لدەڤ خوە دروست دکەت.

١١ - ژێدەرێ بەرێ، لاپەرە (٢ و٣).

١١. وەکهەڤکرن (Identification):

ڕێکارێـن لاسـاییکرنا هـزر، ڕەوشـت، سـەرەدەری و حەزێـن کەسـێن دی _ یێـن بـاش و پەسـەند _ ، وەکهەڤکرنا خـوە ب کەسـێن دی و بێـی کـو بزانیـت. بـۆ نموونـە: دێ کەسـەك حـەز ژ سـینەمایێ کـەت، چونکـی ئـەوێ ئـەوا حـەز ژێ دکـەت، دچیتـە سـینەمای.

١٢. پەرژان و دەرکرن (projection):

خـالا هەمبـەری داگرتنـا دەروونیـە. پالدانا هەسـت، حـەز، هـزر و هیڤیێن نەخـوەش و نەڕەوشـتیێن خـوە ب کـەس یـان تشـتەکێ دی یـێ دەرەکـی. بـۆ نموونـە: تـۆ حـەزژ کەسـەکی ناکـەی، لـێ هـزر دکـەی کـو ئـەو حـەز ژ تـە ناکـەت.

١٣. پاقژکرن/ بلند کرن (Sublimation):

شـیانێن خـوە د کریارێـن جێگیـر و بـاش بمەزێخـی. بـۆ نموونـە: ئـەوێ گەلـەك حـەز ژ بڕینـێ دکـەت دێ بیتـە نشـتەرگەر."[12]

١٤. " پویچکرن (undoing):

بەدەلڤەکرنـا کار و کریارێـن نەجوانێـن بـەرێ. بـۆ نموونـە: ئێکـێ زەنگیـن دێ هاریکاریـا دەزگەهێـن خێرخـوازی کەتـن، چونکـی پـارێ خـوە یـێ ژ ڕێکێـن نەیاسـایی بدەسـتڤەهینایـن.

١٥. ڕێئەکشنا بەروڤاژی (Reaction Formation):

ل وی دەمـی روی ددەت کـو تـو هەسـت و ئنیەتـا خـوە، زۆر ڕادەبـەدەر، بەروڤـاژی وێ چەنـدێ نیشـان بـدەی. بـۆ نموونـە: تـو حـەز ژ مێهڤانەکـی ناکـەی، لـێ دەمـێ دهێنـە دەڤ تـە پتر ژ هەمیـا گرنگیـێ ددەی و پێشـوازیێ لـێ دکـەی.

١٦. نموونەیی کرن (Idealization):

نیشـان دانـا ڕادەبـەدەرا خەسـلەت و تایبەمەندیێـن ئەرێنـی و بـێ بهاکرنـا تایبەتمەندییێـن نەرێنـی یـان لبەرچـاڤ نەوەرگرتنا وان. بـۆ نموونـە: ئەڤینـدار ب تنـێ باشـیێن خوشـتڤیا خـوە دبینیـت و نەشـێت کرێتییێـن وێ ببینیـت.

١٧. پێشبینی کرن (Anticipation):

داڕێتنا بەرنامەی بۆ داهاتوو و لبەرچاوەرگرتنا سەرەدەرییێن خوە.

---

١٢ - ژێدەرێ بەرێ، لاپەرە (٣ و٤).

١٨. حەز ژ بەرامبەری خوە کرن (Altruism):

خزمەتکرن و هەڤکاریکرنا کەسێن دی، ب ڕەنگەکی کو ژێ د ڕازیبن. تاکەکەس ژ بەرسڤدانا ئەرێنیا خەلکی دلخۆش دبیت.

١٩. دویرکرن (Avoidance):

خوە گونجاندن لگەل هۆکارێن دروستکرنا ئسترێسان. بۆ نموونە: ئەوێ ژ جهێن بلند دترسیت، ناچیتە وان جهان." [١٣]

٢٠. " تڕانەکرن (Humor):

داکۆکي کرن لسەر لایەنێن سەرنجڕاکێش و ب کەنییێن ئسترێسان. بۆ نموونە: کەسەك کو یێ تووشی ئێشەکا نەدیار بووی و دختور نزانن ئەو چ ئێشە، ڤێ نەزانینێ دکەتە هۆکارێ تڕانە پێکرن بوان دختوران.

٢١. گۆشەگیری (Isolation):

جوداکرنا پشکێن کەلەژان ژ بیرهاتن، سەربوڕ و هزرێن نەخوەش. کومکرنا هەمی کەلەژانان د پشکەکا مێشکی و زیندانکرن د وێ پشکێدا. بۆ نموونە: کارمەندێ بانقێ ل دەمی ل هەمبەری دزیکەری ڕادوەستیت و گوهداریا ئاخڤتنێن وی ناکەت و یێ ژ خوە پشتڕاستە، پشتی چوونا دزیکەری، ڕاستەوخۆ دێ ژ ترسادا لەرزیت و کەتە گری.

٢٢. ئاشوب و خەیال (Fantasy):

تاك ژ بۆ ڕەڤینا دەمکی ژ دورهێلا نەخوەش، بەر ب ئاشوب و خەیالێڤە دچیت. بۆ نموونە کەسێن ئەڤیندار گەلەك ڤێ میکانیزمێ بکار دهینن.

٢٣. پێکڤەگرێدان (Affiliation):

داخواز هەڤکاری کرن ژ کەسانێن دی. هەڤپشککرنا ئاریشان لگەل دەوروبەران.

٢٤. بێبهاکرن (Devaluation):

تاکەکەس ئارمانجێن داخوازکری و حەز ژێکری، لێ نەدبەردەست، بێبها و خراب لقەلەم ددەت. بۆ نموونە: دەستێ ڕێڤی نەدگەهشتە تری، دگووت یا ترشە."[١٤]

١٣ - ژێدەرێ بەرێ، لاپەرە (٤ و ٥).

١٤ - ژێدەرێ بەرێ، لاپەرە (٥ و ٦).

٢٥. ” کێمکرن (Trivializing):

کێمکرن و بێ نرخکرنا پرسێن گرنگ. بۆ نموونە: کەسەك پشتی کەتنێ، ڕادبیتەڤە و دکەتە کەنی.

٢٦. لادان (Deflection):

لادانا بالا خەلکی بۆ پرس و کەسێن دیتر.

٢٧. ڕاگرتنا ئارمانجان (Aim Inhibition):

دەمێ ئـەم ناگەهینـە هیڤـی و ئارمانجێـن خـوە، داخوازییێـن خـوە دێ کێمتـر کەیـن و دێ هەجەتـا پێشـڤە گریـن. بـۆ نموونـە: کەسـەك حـەز ژ ڤیتەرنەریـێ دکـەت و نەشـێت بچیتـە ل وی پشـکی ل زانکۆیـێ، دێ بیتـە هەڤـکارێ ڤیتەرنەریـێ.

٢٨. دابەشکرن (Splitting):

تاکەکـەس کەسـێن دەوربـەری خـوە، دێ دابەشـی دوو گروپێـن گەلـك بـاش و گەلـەك خـراب دکەتـن. هەمـی تشـتا یـان ڕەش دبینیـت یـان سـپی.

٢٩. گۆشەگیری (Withdrawal):

تاکەکەس بڕیارێ ددەت کو خوە ژ وان کەسان دویر بکەت، یێن ئستریێسان دروست دکەن.

٣٠. جەستەیی کرن (Somatization):

سـکالاییێن (ئاریشـێن دەروونـی) یێـن خـوە، وەك نیشـانێن جەسـتەیی، نیشـان ددەت. بـۆ نموونـە: کسەسـەکێ گەلەکـێ تـوڕە کـو نەشـێت ڤـان هەسـتان دەبڕیـت، دێ تووشـی فشـارا سـەری بیـت.

٣١. جوداکرن (Compartmentalization):

ڕێـکارا جوداکرنا پشـکەك ژ خـوە ژ هشـیاریا پشـکێن دی یێـن خـوە. بـۆ نموونـە: دز دناڤ خـوەدا و لگـەل خێزانێـن خـوە گەلـەك باشـن. ” [15]

٣٢. شکاندن (Dissociation):

ڤاڤارتنـا هنـدەك ژ هـزر و کریـار و چالاکیـان، ژ پشـکا سـەرەکیا هشـیاریێ. جوداکرنـا خـوە ژ ژیـواری. بـۆ نموونـە: نەهینانـا ڕێڤەبەریـێ بـۆ مـال.

---

١٥ - مکانیسم های دفاعی و انواع ان، پایگاه خبری روانشناسی و مشاوره، ١٣٨٩، ص (١). www.migna.ir

٣٣. هێزا جێگیر (Omnipotence):

تـاك ب ڕەنگەكـی سـەرەدەریان دكـەت، هەچكـو هەلگرێ هێـز و شـیان یـان مەوهیبـەكا تایبەتـە و ژ كەسـێن دی بەرزتـرە.

٣٤. سیمبۆل چێكرن (Symbolization):

جێگۆركێیـا هیڤیێـن كویرێـن بنپێكـری و پالدانـا وان بـۆ تشـت یـان هنـدەك كریـاران. بـۆ نموونـە: سـەرباز هـۆكارێ چوونـا خـوە بـۆ نـاڤ سـوپایدا ب بەرەڤانیكـرن ل ئـالای ددەتـە نیاسـین.

٣٥. خەیالاوی بوون د ناخێ خوەدا (Autistic Fantasy):

جـۆرێ تونـد و كویـرا خەیـالاوی بوونـە، كـو تێـدا تـاك ب تمامـی ژیانـەكا خەیـالاوی بـۆ خـوە دروسـت دكـەت.

٣٦. سەرەدەریا زڤر و شەڕوكی: ئەڤە ژی ئێكە ژ میكانیزمێن بەرەڤانیێ.

٣٧. بەرەنگاری (Resistance):

خۆڕاگریەكا توند ل هەمبەر هاتنا پێزانینێن بنپێكری بۆ ئاستێ هایدار.

٣٨. سكالا و رەدكرنا هەڤكاریێ (Help Rejecting Complaining):

تـاك هـەردەم گازنـدا ژ دەوروبـەرێ خوەدكـەت، و هـەر دەمـێ دهێـن هاریكاریـا وی بكـەن، پێشـنیار و هەڤكاریـا كەسـێن دی ڕەد دكـەت.“[١٦]

٣٩. مەدح و ستایش:

ستایشـەكا زۆر ، درەوكرن، پاراسـتنا بەرژەوەندیـان. تاكەكـەس بتنـێ ژ بـۆ پاراسـتانا بەرژەوەندیێـن خـوە، دێ ب ڤـی كاری ڕابیـت.

بەندێ دوویێ: دەقێ سترانێ (گازندە)

گازندە:

چ گازندا بو من نەكە

خو تورە و دین و هار نەكە

ئەڤ یارییە یاریا تە بوو

١٦ - ژێدەرێ بەرێ، هەمان لاپەرە.

هەرە گازندا ژ خو بکە

گەلەك ماسی تە د ئاڤێدا

فرووتنە منێ هەژار

گەلەك دیوارێن سەر بەفرێ

تە ب سەر مندا دئینانە خار

ئەڤ یارییە یاریا تە بوو

هەرە گازندا ژ خو بکە

ئەڤ یارییە یاریا تە بوو

هەرە گازندا ژ خو بکە

ژ تە فێر بوویمە ڕوندکێن درەو

ژ ڕەشکێت چاڤا ب بارینم

دا تام کەیە وێ شەربەتێ

یاریا تە دگەل تە بکار بینم

دا بزانی چەوا عاشق

دژین دگەل خەم و کوڤانا

دا کەسێ دی نەهاڤێژیە

د جەهنەما عەشق و ڤیانا

ئەڤ یارییە یاریا تە بوو

هەرە گازندا ژ خو بکە

ئەڤ یارییە یاریا تە بوو

هەرە گازندا ژ خو بکە

هەوالنامەی کتێب

بەندێ سێیێ: بەرجەستەبوونا مێکانیزمێن بەرەڤانیێ د دەقێ (گازندە)دا

A. شرۆڤەکرنا دەقێ (گازندە) ژ لایێ کەسایەتیڤە:

١. جۆرێ هزرکرنێ: خیانەت و تۆلڤەکرنە

ئەگەر ئەم بەرێ خۆ بدەینە ئەڤی دەقی یان ئەڤێ چیرۆکێ، دێ بینین کو ئەڤ

چیرۆکـە یـا د دوو قوناغانـڕا دەربازبـووی. قوناغـا ئێکـێ خیانـەت تێـدا هەبوویـە و قوناغـا دوویـێ تۆلڤەکـرن تێـدا پەیـدا بوویـە. لـەورا جـۆرێ هزرکرنـێ دێ بیتـە خیانـەت و تۆلڤەکـرن د ڤـی دەقیـدا. هەروەسـا دێ ڕابیـن ب لبەرچـاڤ وەرگرتنـا هـەردوو قوناغـان، کەواتـە ژ قۆناغـا کچـك دچـووی و خیانـەت کـری و پاشـی تۆلڤەکرنـا کورکـی و ئەگـەر د بنیاتـدا، چ هەبـوون ژی بـۆ وێ خیانەتـێ نەبـن لـێ هـەر لـدەڤ کورکـی خیانەتـە، لـەورا ئـەو تشـتێ لـدەڤ کچکـێ، چ تۆڕەبـوون یـان نەبـاوەری یـان دوو دلی،...هتـد، پەیدابوویـە، لـدەڤ وی کـوری ب خیانـەت هاتیـە لقەلـەم دان؛ لـەورا ڕابوویـە ب ئەنجامدانـا کارێ تۆلڤەکرنـێ. بۆنموونـە د ڤـان نیڤـە دێرێـدا دبێژیـت:

(ئەڤ یاریە یاریا تە بوو — هەرە گازندا ژ خۆ بکە

دا تام کەیە وێ شەربەتێ — یاریا تە دگەل تە بکاربینم

دا بزانی چەوا عاشق دژین — دگەل خەم و کۆڤانا

دا کەسێ دی نەهاڤێژیە — د جەهنەما عەشق و ڤیانا)

کەواتـە د قوناغـا ئێکێـدا خیانـەت هاتیەکـرن لـەوڕا د قوناغـا دوویێـدا دەسـت ب تۆلڤەکرنـێ کریـە و خرابتـر ژی ب سـەرێ خوشـتڤیا خـۆ هینایـە.

٢. جۆرێ کەسایەتي: خەمگین، تۆڕە، بێ باوەر، ڕەشبین

د ڤـی دەقیـدا سـێ جـۆرە کەسـایەتی دهێنـە بەرجەسـتەکرن، لـێ د ئێـك ناخـدا و ل گـۆرەی تیـۆرا ڕەخنـا دەروونشـیکاری، ژلایـێ دەروونیڤـە ئـەڤ کەسـە یـێ تۆڕەیـە، لـێ د هەمـان دەمـدا، یـێ بـێ بـاوەرە و ڕەشـبینە؛ هەتـا وی ڕاددێ کـو دەرفەتـێ نادەتـە کەسـێ بەرامبـەر باخڤیـت و بەرسـڤا خـۆ بـدەت و یـا ژ هەمیـا گرنگتـر بـێ باوەرییـە کـو ئێـدی ب هیـچ ڕەنگەکـی بـاوەری ب وێ کەسـێ ناهێـت ئـەوا کـو عەشـق و ڤیـان دایـێ و لگـەل دئاخڤتـی، لـەوڕا ئـەم دشـێین بێژیـن ئـەڤ هەرسـێ جۆرێـن کەسـایەتیان د پێکهـات و ناخـێ ویـدا یێـن دیاربوویـن. وەك د ڤـێ نیڤەدێـرێ دا:

(چ گازندا بۆ من نەکە) (هەرە گازندا ژ خۆ بکە)

٣. جۆرێ ئاخفتنێ: کورتبڕیە

د ئەڤـی دەقیـدا کەسـەك لگـەل خـۆ دئاخڤیـت، کەواتـە مۆنۆلۆگـەکا کورتبڕیـە و دەرفـەت نەدایـە کەسـێ بەرامبـەر؛ لـەورا ڕابوویـە ب دووبارەکرنـا گەلـەك پەیڤـان، چونکـی چ پەیڤێـن درێـژ و مۆنۆلـۆگا درێـژ نەبوویـە و چ تشـتێ وەسـا گرنـگ نەبوویـە و هەمـا وی زیـکا ڤیایـە خـۆ ژێ خـلاس بکـەت و بـەلا خـۆ ژ وێ ڤەکـەت و دەرفـەت نەدایـێ باخڤیـت و ببیتـە دیالۆگـەکا دوولایەنـی. کەواتـە ئـەوی کریـارا دووبارەکرنـێ ژ ئەگـەرێ نەبوونـا دیالۆگـێ و هەبوونـا مەنەلۆگـەکا کورتبـڕی گەلـەك بکارئینایـە.

٤. ئاستێ ئیمانێ: سسته، کێمه

ژلایێ ئیمانێڤە ئەڤ کەسە یێ دڤی دەقیدا یێ ئیمان سست و کێمە، چونکی هزرا تۆلڤەکرنێ دکەت و عادەتەن نابیت ئەڤ سیفەتە لدەڤ مرۆڤێ موسلمان هەبن، لێ ئەڤ کەسە هێشتا ب دروستی د ئیمانێ و ژیانێ و هەتا د تۆلڤەکرنێ ب خۆ ژی نەگەهشتیە و هەکە ئەوی پیچەك سەربۆر لدەڤ هەبان ژی ئەوی هزرا تشتەکێ هۆسا نەدکر؛ چونکی مرۆڤێ موسلمان لدەڤ وی تاما لێبۆرینێ هند یا خرشە، کەواتە ئیمان لدەڤ نینە و هەکە هەبا دا دانەر ب ساناهی تەقەبلا وی تشتی کەت و لێبۆرینا وی قەبیل کەت.

٥. دۆخێ دەروونی: سۆربوون ژ ئەگەرێ تۆڕەبوونێ

ژلایێ دۆخێ دەروونیڤە ئانکو ئەو سیفاتێن لسەر جەستەی دیاردبن ل مرۆڤی، وەك (سۆربوون، زەراتی، سپیاتی و...هتد) لێ لدەڤ ڤی کەسێ دڤی دەقیدا سۆربوون پەیدابوویە و ئەڤ سۆربوونە ژی ژ ئەگەرێ تۆڕەییا وی و د پرۆسێسا تۆڕەیێ ژیدا، ژلایێ دەروونی و پزیشکیڤە هەتا دگەهیتە سەری و مێشکی و ئەڤ ئازراندنە لدەڤ مرۆڤی پەیدا دبیت و ئێکسەر ژلایێ ئاخڤتنێڤە ژی خەلەت دبیت و ئاخڤتنێ، هندەك جاران کورت دکەت و هندەك جاران پرت پرت دکت.

٦. پلەیا جڤاکی: د ڤی دەقیدا ئەڤ کەسە یێ ئاساییە و سادە و ساکارە و نەڕەوشەنبیرە و ئەڤ تشتە بۆ مە ژ کار و کریارێن وی و جۆرێ هزرکرنا وی ل گۆرەی ئەوان پەیڤ و دەستەواژێن هاتینە بکارهینان د ڤی دەقیدا دیار دبیت.

٧. هزر: واتە تا چ ڕادە تێگەهشتییە و چ جۆرە هزرەك هەیە؟

د دەقێ (گازندە) دا بۆ مە وەسا دیاردبیت کو ئەڤ کەسە نەیێ تێگەهشتیە، چونکی کەسەکێ سنێلەیە و هەست و سۆز لسەر وی دزالن و ئارمانجا سەرەکی ژ بۆ تۆلڤەکرنێ و تشتەکێ نەرێنی یە وەك د ڤێ نیڤە دێرێ دا دیار:

» دا تام کەیە وێ شەربەتێ، یاریا تە دگەل تە بکاربینم

» دا بزانی چەوا عاشق دژین، دگەل خەم و کۆڤانا

» دا کەسێ دی نەهاڤێژیە، جەهنەما عەشق و ڤیانا

بێگومان وەسا دیاردبیت کو لایەنێ هەست و سۆزان کارتێکرن لسەر کریە، لەوڕا هزر د تۆلڤەکرنێدا کریە و ئاستێ وی یێ ڕەوشەنبیری دیاردبیت کو یێ نزمە، چونکی کەسێ خودان ئاستێ ڕەوشەنبیری و بەرز، هزرێ د تۆلڤەکرنێدا ناکەت، لەوڕا دل بوویە بریاردەرێ هەردووك لایەنێن ئەرێنی و نەرێنی لدەڤ ڤی کەسی و ڕۆلێ عەقل و لۆژیکێ د ڤێ مۆنۆلۆگێدا یێ بەڕزەیە و تەنها کەرب و کین و تۆلڤەکرن یا لدەڤ هەی.

٨. كەسايەتی: كەسايەتی د ڤی دەقيدا ل گۆرەی ڕەخنا دەروونشيكاری چەوايە؟ چ جۆرە كەسايەتييەكە؟

د دەقێ (گازندە) دا كەسايەتيا وی ژ جۆرە كەسايەتيێن بێ هێزە، چونكی ئەگەر ئەم بهێين بەرێ خۆ بدەينێ ئەڤی كەسی خۆ لبەر نەخۆشيێ نەگرتيە و ئێكسەر سەرەدەريەكا نەرێنی لگەل ڤێ نەخۆشيێ كريە و ئەڤ سەرەدەريە ژی ب خۆپەرستی (اناني) بوويە، چونكی كەسەكێ دوو دل بوويە و باوەری بخۆ و شيانێن خۆ نينە و ئەو تشتێ بسەرێ وی هاتی ب نەرێنی ژ ڤی دورهێلی وەرگرتيە و نەبوويە جهێ مفای و ئەرێنيەكێ بۆ وی كو كەسايەتيەكا بهێز ئاڤابكەت، لەوڕا هزر د تۆلڤەكرنێدا كريە و بوويە كەسايەتيەكا بێهێز، چونكی عادەتەن كەسانێن بێهێز و خۆپەرست هەست ب كێماسيێ دكەن و كەسايەتيەكا لاواز هەيە.

٩. جۆرێ بكارهينانا پەيڤ و ڕستەيان:

هندەك پەيڤ و دەستەواژە و ڕستەيێن بەرجەستەيێن دەروونی، يێن د دەقێ (گازندە)دا هاتينە بكارهينان كو ژ بۆ پتر هاريكاريكرنا د شرۆڤەكاريا دەقی هەڤكاری خوينەر و ڕەخنەگريە:

پەيڤ:

(گازندە، تۆڕەيی، تامكرن، عاشق، دين و هار، خەم، هەژار، دين و هار، درەو، جەهنەم، ڕۆندكێن درەو، عەشق و ڤيان، بارين)

ئەڤ هەموو پەيڤە هەلگرێن بارێ واتاييا خەم و كۆڤانانە كو هەر ژ دەستپێكێ و هەتا دوماهيكێ تۆڕەيی و كەرب و كين ژێ دباريت و ڕەشبينی زالە ب سەر هەموو دەقيدا و كارەكتەری نەشيايە و نەڤيايە هيچ ئۆمێديەكێ بدەتە كەسێ بەرامبەر و خوينەرێ خۆ.

ڕستە:

- چ گازندا بۆ من نەكە.
- خۆ تۆڕە و دين و هار نەكە.
- هەرە گازندا ژ خۆ بكە.
- گەلەك ماسی تە د ئاڤێ دا دفرۆتنە منێ هەژار.
- گەلەك ديوارێن سەر بەفرێ تە ب سەر مندا دئينانە خوار.
- ژ تە فێربوويمە ڕۆندكێن درەو ژ ڕەشكێن چاڤا بارينم.
- دا تام كەيە وێ شەربەتێ.
- دا بزانی چەوا عاشق دژين دگەل خەم و كۆڤانا.
- دا كەسێ دی نەهاڤێژيە جەهنەما عەشق و ڤيانا.

B. بەرجەستەبوونا مێکانیزمێن بەرەڤانیێ د دەقێ (گازندە)دا:

گرنگترین میکانیزمێن بەرەڤانییێن کو مە هەست پێکرین د ڤی دەقیدا هەنە ئەوێن لخوارێنە:

١ـ ئاشۆپ و خەیال:

کورِ هەست ب کێماسیێ دکەت، چونکی نەگەهشتیە خۆشتڤیا خۆ و هەروەکی ئەو هزر دکەت کو خۆشتڤیا وی خیانەتا لێکری لەورا جیهانەکا خەیالی بۆ خوە دئافرینیت و ئەوا ب سەرێ وی ئینای د خەیالا خوەدا، ئەو خرابتر ژ وێ ب سەرێ وێ دهینیت و ل گۆرەی وێ خیانەتێ دئاخڤیت، لەورا دێ شێین بێژین چیرۆك هەر ژ دەستپێكێ و هەتا دوماهیکێ هەمی خەیالا عاشقیە.

٢ـ کێمکرن:

د ڤێ میکانیزمێدا ئەڤ کەسە رادبیت ب کێمکرن و تاوانبارکرنا کەسێ بەرامبەر و خۆ بێ گونەهـ دەردئێخیت وەك دیار د دێرا دوویێ دا و د چەندین دێرێن دی ژی دا گەلەك کورك یان ئەو کەس جەخت لسەر راکرنا بارێ گونەهێ لسەر ملێن خۆ دکەت هەتاکو بشێت کەسایەتیا شکەستیا خوە ل وی بارودۆخی رابگریت. وەك (ئەڤ یاریە یاریا تە بوو هەرە گازندا ژ خۆ بکە).

واتە ئەز نە کەسەکێ وەسا خرابم وەکی تە، ئەو هەمی تشتێن من کرین تو ئەگەری، هندی ئاخڤتن و گۆتنێن نەخۆش و خراب تە ژ من دیتین و گوە لێبووین هەمی بۆ تە دزڤریت، بڤێ چەندێ بارێ تاوانێ و گونەهان دئێخیتە سەر ملێ وێ کچێ و خۆ ژ ڤێ چەندێ هەمیێ بێ گونەهـ دەردئێخیت.

٣ـ مەدح و ستایش:

(گەلەك ماسی تە د ئاڤێ دا فرۆتنە منێ هەژار

گەلەك دیوارێن سەر بەفرێ تە بسەر مندا دئینانە خوار)

د ڤێرێدا ستایشەکا زۆرا کچکێ دکەت، تا رادەیەکی کو ژ پاراستنا مافێ خۆ یێ تۆلڤەکرنێ، فێلبازی و حیلەکاریا وێ ب زیرەکی ل قەلەم ددەت و هیچ کەس وەکی وێ شارەزا و زیرەك نینە.

٤ـ پەرژان:

(ژ تە فێربوویمە رۆندکێن درەو

ژ رەشکێن چاڤا بباریم)

د ڤێرێدا کورك دێ هەولدەت کو هندەك هەڤالان بۆ خۆ چێبکەت، لەورا خۆ ب قوتابیێ وێ ل قەلەم ددەت و وێ ب فێرکارا حیلە و فێلبازی و درەوێن خۆ ددەتە نیاسین و بڤێ چەندێ پەرژانەکێ بۆ کەسایەتیا خۆ دروست دکەت و پێکۆلێ دکەت کەسایەتیا خۆ یا چوویی بدەستڤە

بینیتەڤە و د هەمان دەمدا میکانیزما (کێمکرن)ێ ژی پەیڕەو دکەت، چونکی هۆکارێ ڤان کریاران بتنێ ئەو کچ بوویە، لەوڕا هەم هۆکارێ درەوان بوویە و هەم یێن ڕۆندکێن درەو، ب ڕەنگەکێ کو ڕاستەوخۆ بارێ وان گونەهان دهاڤێتە سەر ملێ وێ کچێ.

٥ـ وەکهەڤکرن: بۆ خرابیێ یا هاتیە بکارئینان:

- ئەڤ یاریە یاریا تە بوو هەرە گازندا ژ خۆ بکە
- ژ تە فێربوویمە ڕۆندکێن درەو (من خۆ وەکی تە لێکر)
- دا تام کەیە وێ شەربەتێ یاریا تە دگەل تە بکاربینم.
- دا بزانی چەوا عاشق دژین دناڤ خەم و کۆڤانا.

عادەتەن وەکهەڤکرن دبیناتدا بۆ باشیێ دهێتەبکارهینان، لێ ئەڤە لسەر کەسایەتی و کریار و پەیڤ و دەستەواژێن دەقی دمینیت، لەوڕا د ڤی دەقیدا بۆ خرابیێ هاتیە بکارهینان، چونکی قارەمانا سەرەکیا چیرۆکێ خرابکارەکە کو کچکە و ئەڤ کەسێ دی یێ هاتی وەکهەڤی و لاساییکرنا وێ یا کری، کو کورکە و یێ خۆ وەکی وێ لێکری و هەمی کریار و ئاخڤتنێن خۆ وەکی یێن وێ یێن لێکرین و ئەڤ تۆلڤەکرنەیا کری. ڕەنگە خرابتر ژی یێ بسەرێ وێ ئینای، ژبەر هندێ ژی وەکهەڤکرن یا هاتیە بکارهینان، لێ ب شێوەیەکێ خراب، کەواتە کوڕك خۆ وەکی وێ خراب و خرابکار دبینت.

٦ـ میکانیزما زڤرینێ (بەرەڤانیا کچکێ):

هەر وەکی ژ چیرۆکا ڤێ عەشق و خیانەتێ دیار دبیت کو کچ یا ژ کریار و گوتارێن خۆ پەشیمان بووی و یا ل عاشقێ خوە زڤریەڤە، لێ کوڕ پویتەی ب وێ ناکەت و گرنگیێ نادەتێ، لەوڕا کچێ دڤێت ب گازندە و تۆڕە بوون و گریا خوە کەسایەتیا خوە یا شکەستی ساخبکەتەڤە و وێ هەستا کێماسیێ و وێ ڤالاهیا لدەڤ خۆ پڕبکەتەڤە. هەلبەت هەر وەکی هاتیە گووتن د ڤێ گازندە و تۆڕەبوونێدا گری و داخوازا لێبۆرینێ یا کچکێ ژی یا هەی کو ئەڤ چەندە ژ سەرجەمێ چیرۆکێ هەست پێ دهێتەکرن.

C. پەیوەندییا جڤاکی:

ئەگەر ب شێوەیەکێ گشتی و وەك تاکێ دناڤ جڤاکیدا، بەرێ خوە بدەینە کارەکتەرێ سەرەکێ ڤێ چیرۆکێ، دێ بینین کو ئەڤ تاکە ب دەروونێ خوە یێ تێکچوویی و تورەیی و هەلچوونا دەروونیا خوە، یێ د دۆخەکێ نالەباردا دژیت و جۆرێ سەرەدەریکرنا وی ژی لگەل دەوروبەران ئالۆز بوویە، ب ڕەنگەکی کو ئەڤ تاکە، دناڤ جڤاکیدا هەست ب ئامیێ ناکەت و زێدەباری ڤێ چەندێ ژی:

- هەستێ ب جڤاکیبوونێ زۆر سست و لاوازە.
- بەرژەوەندیا جڤاکی نەهاتیە پاراستن.

» هەست ب پرسیاریەتیێ و هەڤكاریێ نەكریە.

» بەرژەوەندیا تاكەكەسی یا هاتیە پاراستن و گرنگیا پێ هاتیەدان.

» هەست ب خۆگۆریكرن و لێبۆرینێ نەكري.

» هەست ب تۆرەیی و تۆلڤەكرنێ دكەن.

» هەست ب مەزناهی و خۆ گەلەك دیتنێ دكەن.

ئەنجام:

» مەرج نینە هەمی میكانیزم، ژلایێ هوزانڤانیڤە، د ئێك دەقدا بهێنە بكارهینان.

» د ئەنجامێ ئەڤێ چیرۆكێدا خویا بوو كو كەسەكێ نەساخێ دەروونیێ تاوانبارە.

» كارەكتەر، هەست ب كێماسیێ دكەت و كەسایەتیا داكەتیا خوە ب ڤان میكانیزمان ڕادكەتەڤە.

» ناخ و دەروونێ وی، پڕی ئێش و ئازار و هەستا تولڤەكرنێیە.

» گشت دەق، مۆنۆلۆگەكا كورتبڕییە.

» تورەیی و هەستا تولڤەكرنێ، بوویە ئەگەر كو دەلیڤا بەرەڤانیكرن ژ خوە، بو كەسا بەرامبەر نەهێتە رەخساندن.

» هیچ كەس هەست ب ئارامی و ئاسایش و ئێمناهیێ لدەڤ وی ناكەت.

لیستا ژێدەران:

» دكتر حسن پالاهنگ، مكانیسم های دفاعی، دانشگاه علوم پزشكی شهر كرد، دانشكده پزشكی، شهر كرد، ١٣٩٥.

» جی.ای.كادن، فرهنگ ادبیات و نقد، ترجمه: كاڤم فیروزمند، چاپ اول، چاپ غزال، نشر شادگان، تهران، ١٣٨٠

» رقیه اتشكار و دیگران، ارتباگ سبك ها و مكانیزم های دفاعی با سیستم های مغزی/ رفتاری، مجله روانشناسی بالینی، سال چهارم، شماره ٤ (پیاپی ١٦)، ١٣٩١.

» محمد رچا سلگانی، درامدی بر نقد نقریه سلسله مراتب نیازهای مازلو، فصلنامه مگالعات رفتار سازمانی، سال پنجم، شماره (١)، شماره پیاپی ١٧، ١٣٩٥.

» محمد صادق مؤمن زاده، برداشتهای روان درمانی از مینوی، چاپ اول، چاپخانه انتشارات سروش، تهران، ١٣٧٨.

» محمد صنعتی، تحلیل های روانشناختی در هنر و ادبیات، چاپ سوم، چاپ غزال، نشر مركز، تهران، ١٣٨٤

» مکانیسم های دفاعی و انواع ان، پایگاه خبری روانشناسی و مشاوره، ۱۳۸۹. www.migna.ir

» ویکی پدیا/ دانشنامه ازاد، هرم سلسله مراتب نیازهای مازلو، www.google.com

ملخص البحپ

الاغنيه الكورديه حامله للحاله النفسيه للشاعر، الڑي يكتب قصيدته وفق حالته الشعوريه والڤروف التي يمر بها، والاحداپ التي يرصدها، ووفق الفكر الڑي يتبناه، لڑا يمكن القول بان الشاعر كفرد چمن المجتمع له شخصيته ومشاعره الخاصه، يستعين ببعچ الاليات اپناء الكتابه ليحافگ بها على شخصيته، والتي تنعكس بصوره مباشره وغير مباشره في النص، ووفق علم التحليل النفسي تسمى هڑه العمليه باليات الدفاع النفسي.

اعد البحپ تحت عنوان (توڤيف اليات الدفاع في الشعر الكوردی/ اغنيه (گازنده) نموڑجا) ، حيپ يقوم بتحليل نص اغنيه (گازنده) وفق نڤريه نقد التحليل النفسي. وچع فرچيه البحپ على اساس نسبه استعمال اليات الدفاع في اغنيه (گازنده)، وتم اپبات ڑلك ، وفي المجمل وصلنا الى تلك النتيجه باعتباره الهدف الرئيسي من البحپ. الشخصيه الرئيسيه في هڑا النص، لم يستگع ان ينسجمع محيگه وفي الوقت نفسه يڤهر على انه شخص خگير.

الكلمات المفاتيح: گازنده، اليات الدفاع، فرويد، التحليل النفسي، الشخصيه، العلاقه الاجتماعيه.

هەواڵنامەی کتێب

نیشاندان و شرۆڤەکرنا مۆدێلێن وێناکرنێ

(پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەت وەکو نموونە)

Showing and Analyzing of the Image Schemas (Kurdish Reading and Grammar Book of Sixth Grade of Basic School) as a Sample

Resim Modellerinin Gosterimi ve Yorumlanması: Bir Ornek Olarak İlkogretim Altıncı Sınıflar İçin Kurtce Okuma ve Dilbilgisi Kitabı

د. عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوللا
Doç. Dr. Abdulsalam NAJIMALDEEN ABDULLAH
زانکۆیا زاخۆ, پشکا زمانێ کوردی
فاکولتییا زانستێن مرۆڤایەتی
abdulsalam.abdullah@uoz.edu.krd

پۆختە:

ئارمانج ژ ئەڤێ ڤەکۆلینێ نیشاندان و شرۆڤەکرنا مۆدێلێن وێناکرنێنە د پەرتووکا خواندن و رێزمانا کوردییا پۆلا شەشێ بنەڕەتدا وەکو نموونە، د چارچووڤێ زمانڤانیا مەعریفیدا. مۆدێلێن وێناکرنێ مژارەکا گەرما بیاڤێن وەکی فەلسەفە، دەروونناسی و زمانڤانییە. د بیاڤێ زمانڤانیا مەعریفیدا، مۆدێلێن وێناکرنێ گرنگیا خوە هەیە، چونکی مۆدێلێن وێناکرنێ وەکی پشکەك ژ کردەیا زمان و هزرێ، دشێن چەمکێن بنەرەتی و ئالۆزێن دەستپێکی ب شیوەیەکێ رێکخستی نیشان بدەن. لەورا ڤێ مژارێ د بیاڤێن پەروەردە و فێرکرنێدا بتایبەتی بیاڤێن گرێدای زمان و هزرێ گرنگیا خوە هەیە.

ئەڤ ڤەکۆلینە پێکولێ دکەت مۆدێلێن وێناکرنێ یێن قەبارەیی، لڤووك و هێزی یێن جانسۆنی، وەکی مۆدێلێن بنەڕەتی د پەرتووکا خواندن و رێزمانا کوری بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا وەرگریت.

پەیڤێن سەرەکی: زمانڤانیا مەعریفی، واتاسازیا مەعریفی، مۆدێلێن وێناکرنێ، پەروەردە، پەرتووکا خواندن و رێزمانا کوردی.

Abstract

The aim of this research is to show and analyze the image schemas in Kurdish reading and grammar book of sixth grade of basic school as an example in cognitive linguistics context. The Image schema is a main theme of Philosophy, Psychology, and linguistics in cognitive linguistics. The image schema has its own significance; therefore, image schemas as a process of thoughts and language can show the basic concepts and initial complexities in an organized way. So, this topic has its own significance in educational and learning fields especially in the fields which are related to language and thoughts.

This research tries to get the Image schemas of containment schemas, path schemas, force schemas of johnson, such as basic schemas in Kurdish reading and grammar book of sixth grade of basic school.

Keyword: cognitive linguistics, cognitive semantics, The Image schemas, education, Kurdish reading and grammar book.

پێشەکی:

١. ناڤونیشانێ ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە لژێر ناڤونیشانێ ((نیشاندان و شرۆڤەکرنا مۆدێلێن وێناکرنێ – پەرتووکا خواندن و رێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەت وەکو نموونە))، پێکولێ دکەت ڕادێ گرنگیدان ب مۆدێلێن وێناکرنێ یێن قەبارەیی، لڤووك و هێزی یێن جانسۆنی، وەکی مۆدێلێن بنەرەتی د پەرتووکا خواندن و رێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا وەرگریت و هەلسەنگینیت.

٢. ئارمانج و گرنگییا ڤەکۆلینێ:

ئارمانج ژ ئەڤێ ڤەکۆلینێ نیشاندان و شرۆڤەکرنا مۆدێلێن وێناکرنێنە د پەرتووکا خواندن و رێزمانا کوردیدا، د چارچووڤێ زمانڤانیا مەعریفیدا. مۆدێلێن وێناکرنێ مژارەکا گەرما بیاڤێن وەکی فەلسەفە، دەروونناسی و

زمانڤانییێیە. د بیاڤێ زمانڤانیا مەعریفیدا، مۆدێلێن وێناکرنێ گرنگیا خوە هەیە، چونکی مۆدێلێن وێناکرنێ وەکی پشکەك ژ کردەیا زمان و هزرێ، دشێن چەمکێن بنەرەتی و ئالۆزێن دەستپێکی ب شیوەیەکێ ڕێکخستی نیشان بدەن. لەورا ئەڤێ مژارێ د بیاڤێن پەروەردە و فێرکرنێدا ب تایبەتی بیاڤێن گرێدای زمان و هزرێ گرنگیا خوە هەیە.

٣. پرسیارین ڤەکۆلینێ:

ڤەکۆلین پێکولێ دکەت بەرسڤا ئەڤان پرسیاران بدەت:

أ. مۆدێلا وێناکرنێ هەتا چ ڕادە د دانانا پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا هاتییە بکارهینان؟

ب. ڕێژا ئەوان ڕستان یێن کو هەر سێ مۆدێلێن وێناکرنێ تێدا هەین ب بەراورد لگەل ئەوان ڕستێن بێی مۆدێل چەندە؟

٤. گریمانێن ڤەکۆلینێ:

گریمانا ڤەکۆلینێ ئەڤەیە کو (د دانانا پەرتووکێن پەروەدەییدا — قۆناغا بنەرەتی، ب تایبەتی د دانانا پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا، مۆدێلا وێناکرنێ هاتییە بەرچاڤگرتن.)

٥. ڕێباز ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە، ڤەکۆلینەکا وەسفی و شرۆڤەکارییە. ڤەکۆلین ل شێوێ ئامارێ هاتییە ئەنجامدان. کەرەستێ ڤەکۆلینێ پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتە یا چاپا سالا (٢٠١٥)ێیە.

٦. شێوازێ ئەنجامدانا ڤەکۆلینێ:

یەکەیا کو بۆ ئەڤێ ڤەکۆلینێ هاتییە وەرگرتن (ڕستە)یە. د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا سێ جۆرێن مۆدێلا وێناکرنێ (قەبارە، لڤین و هێز)ێ هاتینە وەرگرتن. د پەرتووکا ناڤبریدا ڕستەیێن ئەوێ هاتینە هژمارتن و ڤەکۆلین ل بکارهینان یان بکارنەهینانا مۆدێلێن وێناکرنێ د ئەوان ڕستاندا هاتییە کرن. ل دوماهیێ ب شێوێ ئامار ئەڤ ڕێژەیە هاتییە نیشاندان. پیڤەرێ دەستنیشانکرنا سنوورێ ڕستەیان ژی ((.))، ((؟)) و ((!)) بوویە.

٧. ناڤەرۆکا ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە ژ پێشەکی و دوو پشکان پێکدهێت. د پشکا ئێکێدا بەحسێ چارچووڤێ تیۆریێ ڤەکۆلینێ (زمانڤانییا مەعریفی، واتاسازییا مەعریفی، بنەماییێن واتاسازییا مەعریفی، مۆدێلا وێناکرنێ، مۆدێلا وێناکرنێ و پەروەردە و ...هتد) هاتییە کرن. د پشکا دوویێدا ڕیژا بکارهینانا مۆدێلێن وێناکرنێ د پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی ب پۆلا شەشێ بنەڕەتدا هاتییە هەلسەنگاندن.

پشکا ئێکێ: دەرازینکەکا تیۆری

زمانڤانییا مەعریفی – cognitive linguistics

نێرینێن سەرەکی د زمانڤانییدا بریتینە ژ نێرینا (بونیادگەری– formalist) و (ئەرکی – Functionalist) و (مەعریفی). (محمد راسخ مهند: ١٣٨٦: ١٧٢) زمانڤانییا مەعریفی کو بیاڤەکێ نوییێ زمانڤانییێیە، ل سالا ١٩٧٠، گەشەکر و نوکە ب بیاڤەکێ دیارێ زمانڤانییێ دهێت نیاسین. (حسین هوشنگی و محمود سیفی پرگو:١٣٨٨ :١١) زمانڤانییا مەعریفی ژلایێ کۆمەکا زمانڤانان، وەکی، لێکاف – Lakofe، جانسۆن –Johnson (١٩٨٠)، فۆکۆنیە –Fauconnier (١٩٨٥)، لانکاگر –Langacker (١٩٩١)، تالمی – Talmy (٢٠٠٠)، لی–Lee (٢٠٠١)، کرافت –Croft و کرۆز – Cruse (٢٠٠٤) گرنگی پێهاتییەدان. (کیوان زاهدی و عاطفه محمدی زیارتی: ١٣٩٠: ٦٨)

زمانڤانییا مەعریفی بۆ کۆمەکا تیۆران دهێتە بکارهینان کو باسی ڕەهەندێن مەعریفییێن پەیوەندییا زمانی دکەن. (ازیتا افراشی و فاطمه نعیمی حشکوائی :١٣٨٩ :٨)

د زمانڤانییا مەعریفیدا زمان کەرەستەکە بۆ ڕێکخستن، لێکدان و ڤەگوهازتنا زانیارییان. چونکی د زمانڤانییا مەعریفیدا زمان وەك پشکەك ژ شیانێن گشتیێن مرۆڤی دهێتە هژمارتن. د ڤەکۆلینێن زمانڤانییا مەعریفیدا ئەڤ ئالییە گرنگی پێ دهێنەدان: ا.کەرەستێن کەتیگۆریەندیێ - categorization د زمانێن سرۆشتیدا (مۆدێلێن مەعریفی، وێنێن هۆشەکی، خواستن و...هتد) ب.ئالییێ هەڤپشکێ چەمکان د واتاسازی و ڕستەسازییێدا. ج.پەیوەندی د ناڤبەرا زمانی و هزرێدا. (کیوان زاهدی و عاطفه محمدی زیارتی: ١٣٩٠: ٧٠)

زمانڤانییا مەعریفی، ژ دوو تایێن سەرەکی ، واتاسازییا مەعریفی و ڕێزمانا مەعریفی پێکدهێت. واتاسازییا مەعریفی، بۆ ئێکەم جار ژلایێ (جورج لێکاف – George. Lakoff)ی ل سالا (١٩٨٧) د ڤەکۆلینەکێدا لژێر ناڤێ (واتاسازییا مەعریفی– cognitive semantics) هاتییە باسکرن. (احمد رضا بیابانی و دیگران: ١٣٩١: ١٠٨) ژبەر گرنگییا تایبەتا واتایێ د زمانڤانییا مەعریفیدا، واتاسازییا مەعریفی ژ جهەکێ سەرەکی و تایبەت هەیە. هەر ئەڤە بوویە ئەگەر کو واتاسازییا مەعریفی، لژێر کاریگەرییا بۆچوونا زمانڤانێن مەعریفی و زانایێن زانستێن مەعریفی، بنەمایێن تیۆرییێن سەرەکی هەبن.

واتاسازییا مەعریفی

زاراڤێ واتاسازییا مەعریفی بۆ ئێکەم جار د ڤەکۆلینەکێدا هەر ب ئەڤی ناڤی بەلاڤکر و چەندین بۆچوون پێشکێشکرن و ب ئەڤی ڕەنگی بالا گەلەك زانایێن واتاسازیێ بۆ ئالیێ خوە ڕاکێشا. لدویڤ ئەڤێ نێرینێ، زانینا زمانییا مرۆڤی سەربخۆ ژ هزرکرن و مەعریفێ نینە. ئەڤ بۆچوونە ل دژی بۆچوونا زمانڤانێن وەکی چومسکییە کو زانینا پێکهات و یاسایێن زمانی ژ پرۆسێسێن هۆشیێن مرۆڤی، وەکی هزرکرنێ جودا دکەن. ب ئەڤی ڕەنگی دشێین

بێژین، کو کاکلا سەرەکیا ئەڤێ نێرینێ ئەڤەیە، زانینا زمانی – linguistic knowledge پشکەکە ژ زانینا گشتییا مرۆڤی. (کورش صفوی: ١٣٨٢ :٦٥)

لدویڤ واتاسازییا مەعریفی، زانینا زمانی سەربخۆ نینە ژ مەعریفە و هزرکرنێ، زمان پشکەکە ژ شیانا مەعریفییا هۆشێ. ب باوەرا زمانڤانێن مەعریفی، فۆرم و ئەرك دوو ڕوویێن ئێك پارەینە، چ ژ ئەوان هەر دوویان ژ یا دی گرنگتر نینە. ڤەکۆلین ل یەکەیێن ڕێزمانی بێی ڤەگەریان بۆ بهایێن واتاییێن ئەوان بێ مفایە. هەر وەسان د نێرینا مەعریفیدا کەتیگۆربەندییا مە د زمانیدا بەرهەمێ پرۆسێن مەعریفییە. هەروەسان بهایێ واتایی لدویڤ زانینا ناڤزمانی ناهێتە دەستنیشانکرن، بەلکو لدویڤ زانینا دەرڤەی زمانی دهێتە دەستنیشانکرن. (فائقه شاه حسینی: ١٣٩٠: ١٥٢)

ئەوا نها د ناڤ زمانڤانان ب ناڤێ واتاسازییا مەعریفی – cognitive semantics دهێتە نیاسین، د بنەرەتدا، ئالیێ هەڤپشکێ بۆچوونا گرۆپەکێ زاناییێن واتاسازییێیە، ب تایبەتی لانکاگر – langaker، لیکاف – lakff، برگمەن – brugman، جانسون – johnson، فۆکۆنیە – fauconnier، تالمی – talmy و سویتسیر – sweetser. (کورش صفوی: ١٣٨٢ :٦٥)

بنەمایێن واتاسازییا مەعریفی

ژ بنەمایێن سەرەکییێن ئەوێ، مۆدێلا وێناکرنێیە. زاناییێن واتاسازییا مەعریفی، ب هاریکارییا ئەوان چەوانییا دروستبوونا واتایێ د هۆشێ مرۆڤیدا باس دکەن. ژێدەرێ تیۆرا مۆدێلا وێناکرنێ، بۆ دەروونناسێ بریتانی، (بارتلە – F. bartlett) دزڤریتەڤە. ئەو دبێژیت: مۆدێل – schema ڕێکخەرا چالاکا ئەزموونێن بەرێیە. بارتلە مۆدێلا وێناکرنێ ب مۆدێلێن هۆشیێن دووبارەبووی یان سیناریویا دووبارەبوویا ئەوان دۆخ و رویدانان دزانیت یێن ژ ئەنجامێ چەندین ئەزموون و رویدانێن وەکهەڤ بەرهەم دهێت. ژ ئەڤێ ڕوانگەهێڤە (مارك جانسون – M.Johnson)ی ب درێژی باسی مۆدێلا وێناکرنێ و بکارهینانا ئەوێ کر و د ئەنجامدا مۆدێلا وێناکرنێ وەك تیۆرەك د پەرتووکا (لەش د هۆشیدا) ل سالا ١٩٨٧ بەلاڤکر. لدویڤ بۆچوونا ئەوی مۆدێلا وێناکرنێ ڕەنگڤەدانا چەمکەکێ ئەبستراکتن کو ڕاستەوخۆ ژ ئەنجامێ هەلسوکەوتا مە لگەل جیهانا دەرڤە بدەستڤە دهێن و د ناڤ هۆشێ مەدا دهێنە پاراستن. مرۆڤ ئەڤان ئەزموونا ل دەمێ تووشی چەمکێن ئەبستراکت دبیت بۆ هندێ کو باش تێبگەهیت بکاردهینیت.

مۆدێلا وێناکرنێ، (وێناکرن)ـە، چونکی وەرگرتی و گرێدای جیهانا دەرڤەیە و (مۆدێل)ـە، چونکی ئەو چەمکێن هویر نینن. (زهرا باباسالاری و دیگران: ١٣٩٤: ٧٢) (مۆدێل)، ڕەنگڤەدان و نیشاندانا ڕەگەزێن سەرەکییێن ئامادە د رویدانەکێدا و پەیوەندییا ئەوانە لگەل هەڤدوو، چونکی هۆشێ مرۆڤی نەشێت هەموو هویرکارییێن رویدان یان تشتەکی تۆماربکەت. (گوویا و حسام)، (مۆدێل)ێ، ب پێکهاتەیەکا ئەبستراکت دزانن کو نیشاندەرێ زانیارییێن تۆمارکرییە د ناڤ هۆشیدا. (ئسکمەپ – ١٩٨٩) ژی د ئەوێ باوەرێدایە کو (مۆدێل)، پێکهاتەکا ڕێکخستیا زانینێیە کو

زانیاری یان ئەزموونا کەسی دشێت لگەل ئەوێ ئێك بگرن. (مۆدێل)، ئامرازەکێ کاریگەرە بۆ تێگەهشتنا ب ساناهیترا جیهانا دەوروبەرێ مە، چونکی ب هەبوونا ئەوان، مرۆڤ بۆ تێگەهشتنا رویدانێن ڕۆژانە و چەمکێن نوی، پێدڤی پێکولا هزری نینە.

- **واتا**

لیکاف د ئەوێ باوەرێدابوو کو مرۆڤ ئەزموونێن خوە ژ جیهانا دەرڤە وەردگریت و د هۆشێ خوەدا ل شێوێ چەمکان دپارێزیت. ئەڤ چەمکە پێدڤییە بشێت بۆ بیاڤێ پەیوەندیکرنێ بهێنە بکارهینان، لەورا سرۆشتەکێ خۆبخۆیی هەیە. ب ئەڤی ڕەنگی دیار دبیت کو لدەڤ ئەڤان زانایێن واتایێ یەکەیا واتایێ هەر ئەو هێما زمانییا سوسێرییە. لانگاکر ئەڤێ خالێ ب ئاشەرایی باس دکەت و چەمکێ هێما زمانییا سوسێری پەسەند دکەت. ل گەل ئەڤێ جیاوازیێ کو سوسێر هێمای ل سەر ئاستێ پەیڤێ بکاردهینیت، و لانکاگر و لیکافی ئەڤ چەمکە بەرفرەهتر کرییە و هەتا یەکەیا ڕستێ ژی دچن. زانایێن واتاسازییا مەعریفی، د بەرهەمێن خوەدا، باسی هندەك ژ ئەڤان دیاردێن چەمکی واتە دیاردا بەرهەمهاتنا هێماییێن زمانی کرینە و ب تایبەتی باسی خوازێ – metaphor کرینە. لدویڤ بۆچوونا لیکاف و جانسونی، د کەتیگۆرییا مە ژ جیهانا دەرڤە و دیاردێن گرێدای هزرکرنا مەدا، خوازە ڕەگەزەکێ بناغەییە. خوازێ پەیوەندی ب مۆدێلا وێناکرنێ ژیڤە هەیە. (کورش صفوی: ۱۳۸۲ :٦٥)

ئەزموونا مە ژ جهانا دەرڤە پێکهاتەیەکێ د ناڤ هۆشێ مە دا دروستدکەن کو ئەم ئەوان ڤەدگوهێزینە زمانێ خوە، ئەڤ ڕۆنانێن چەمکی، هەر ئەو مۆدێلا وێناکرنێنە. (کورش صفوی: ۱۳۸۲ :٦٥)

- **نیاسین (مەعریفە)**

نیاسین، پشکەکە ژ ڕەفتار، شیان و پرۆسێسا هۆشی کو ب ڕێکا ئەوێ مرۆڤ دشێت زانینێ تێبگەهیت و فێرببیت. ئەڤ نیاسینە چالاکیێن هۆشی وەکی هەست، ئارەزوو و هێزێ بخوەڤە دگریت. زمانڤانییا مەعریفی تایەکێ زانستییێ هەڤبەشە کو پەیوەندییەکا بهێز لگەل زمانڤانی و دەروونناسییێدا هەیە. د زمانڤانییا مەعریفیدا، زمان جۆرەکە ژ کردەیا مەعریفی، لەورا دروستبوون، واتا و ڕێزمانا زمانی ب نیاسینێڤە دهێنە گرێدان و لدویڤ نیاسینێ ژی ڤەکۆلین لێ دهینەکرن. ب کورتی دشێین بێژین، زمانڤانییا مەعریفی، بیاڤەکە کو لسەر بناغێ ئەزموونا مە ژ جیهانا دەرڤە و کا چەوا ئەم تێدگەهین چەمکسازیێ دکەین، بەرێ خوە ددەتە زمانێ. (زهرا باباسالاری و دیگران:۱۳۹٤ : ۷۰)

- **وێنە**

وێنە، کێشانا تشتەکییە. وێنە، بکارهینانا پەیڤ و ڕستانە لدویڤ ڕێکخستنەکا هویر و نازك و هونەری، ب شێوەیەکی کو واتا و چەمکەکێ تایبەت د چارچووڤێ ڕاستییەکا زیندی و بەرجەستەدا پێشکێش دکەت و زێدەباری ئازراندنا ئاشۆپ و هەستا وەرگری، هزر و پەیامەکێ ژی دگەهینیتە ئەوی. (سمیرا خسروی و دیگران: ۱۳۹۳ :۹۸)

- **هزرکرنا ئەبستراکت**

ئەو چییە شیانا هزرکرنا ئەبستراکت ددەتە مرۆڤە؟ مرۆڤان شیانا چەمکسازییێ هەیە. ئەڤ شیانە بریتییە ژ: ١. شیانا چێکرنا ڕۆنانێن جەڤەنگیێن کو وەکی ڕۆنانێن پێش وێناکرنا مەنە ژ ئەزموونێن ڕۆژانە. ئەڤ ڕۆنانێن جەڤەنگی هەر ئەو مۆدێلا وێناکرنێنە. ٢. شیانا ڤەگوهاستنێ، تێدا رۆنانێن بیاڤێ ماددی بۆ بیاڤێ ئەبستراکت ژی دهێنە بکارهینان، لەورا دشێین لدۆر بیاڤێن ئەبستراکت هزر بکەین. ٣. شیانا ڕۆنانا چەمکێن ئالۆز و کەتیگۆرییێن گشتی ب مفا وەرگرتن ژ مۆدێلا وێناکرنێ و ب ئەڤی ڕەنگی دبنە خودان ڕۆنان. (علی محمدی اسیابادی و دیگران: ١٣٩١: ١٤٦)

مۆدێلا وێناکرنێ

ژبەر گرنگیا تایبەتا واتایێ د زمانڤانییا مەعریفیدا، واتاسازییا مەعریفی جهەکێ تایبەت هەیە. واتاسازییا مەعریفی لژێر کاریگەرییا، زمانڤانییا مەعریفی و زانستێن مەعریفی، چەندین ڕۆنانێن بناغەیی و سەرەکی هەنە. (زهرا باباسالاری و دیگران: : ٧٤) ژ گرنگترین ڕۆنانێن بنەرەتی کو واتاسازییا مەعریفی ڤەکۆلینێ لێدکەت و ب ڕێکا ئەوان چەوانییا دروستبوونا واتایێ د ناڤ هۆشێ مرۆڤیدا نیشانددەن، مۆدێلا وێناکرنێیە. (راحله گندمکار :١٣٩٠ : ١١٦)

ئەم ب ڕێکا چالاکیێن خوە یێن ڕۆژانە ئەزموونێن هەمەڕەنگ و جیاواز وەردگرین، هەر ئەڤ ئەزموونە دبنە ئەگەر کو ئەم د بابەتێن ئەبستراکت بگەهین. چالاکی و ڕەفتارێن مەیێن ڕۆژانە، هەلسوکەوتێن جڤاکی، لڤینێن لەشی، هەستی و سۆزداری دبنە ئەگەرێ دروستبوونا مۆدێلان د ناڤ هۆشێ مەدا. (جانسون) لدویڤ (بارتله)ی ئەوان ب مۆدێلا وێناکرنێ بناڤ دکەت. (راحله گندمکار :١٣٩٠ : ١١٩)

مۆدێلا وێناکرنێ، مۆدێلەکا چەمکی و ئەبستراکتە کو ژ ئەنجامێ هەلسوکەوتا مە لگەل جیهانا دەرڤە دروست دبیت. (جان ار.تیلور و جانت لیتا مور: ١٣٩٦: ٣٢)

مۆدێلا وێناکرنا کو (مارك جانسون)ی لدویڤ بیروبۆچوونا کۆمەکا زانایان و ب تایبەتی (لێکاف)ی دانایە، بۆ خواستنا چەمکی دزڤریتەڤە و ژ سێ مۆدێلێن قەبارەیی، هێزی و لڤینێ پێکهاتیە.

١. **مۆدێلا قەبارەیی** – containment schema:

مۆدێلەکە کو مرۆڤ ژ ئەنجامێ ئەزموونا ئەوی ل جهێن خۆدان قەبارە و ڕەهەند وەکی ژوور، تەخت، ترۆمبێل، مال، شکەڤت و ...هتد و دانانا تشتان ل ئەوان جیهان کو قەبارە هەبیت، بدەستڤە دهێت و ب ڕێکا ئەڤێ ئەزموونێ، مۆدێلەکا ئەبستراکت د ناڤ هۆشێ خوەدا ئاڤا دکەت. (احمد رضا بیابانی و دیگران: ١٣٩١: ١١٥) ئەزموونا کو مرۆڤی ژ ئەنجامێ هەبوونا خوە یا فیزیکی کو دشێت ڤالاهیەکێ بگریت و تژی بکەت، بکاردهینیت بۆ تێگەهتشتنا ل چەمکێ ئەبستراکتا قەبارەی.

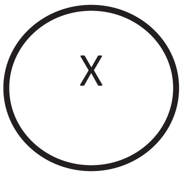

(M ark Johnson:1987: 23)

بۆ نموونە:

- د هزراندا بووم. ("هزر"ێ قەبارە هەیە، لەورا دشێت بچیتە تێدا.)
- نابیت کەس ژ بن دەستهەلاتا من دەربکەڤیت.
- خوە نەهاڤێژە د ناڤ ئاخفتنا مەزناندا.
- ئەزێ کڤتیمە د ناڤ ئاریشەکا مەزندا.
- ئەزێ د خەما ئەویدا.
- ئەزێ کەڤتیمە د ناڤ ئاگرێ ئەوێدا.

٢. مۆدێلا لڤینێ – path schema:

ئێك ژ جۆرێن مۆدێلا وێناکرنێ، مۆدێلا لڤینێیە. مۆدێلەکا ئەبستراکتە کو ب هاریکاریا ئەزموونا لڤینا مرۆڤی و دیاردەیێن دی یێن دەوروبەرێ مرۆڤی د هۆشێ ئەویدا دروست دبیت و بۆ ئەوان تشتان بکاردهێت یێن نەشێن بلڤن. (زهرا باباسالاری و دیگران: ١٣٩٤: ٧٤) ب بۆچوونا (جانسون)ی لڤینا مرۆڤی و بەرێ خوەدانا لڤینا دیاردێن لڤۆك ئەزموونەکێ لدەڤ مرۆڤی دروست دکەت کو دشێت مۆدێلەکا ئەبستراك د ناڤ هۆشێ خوەدا ژ ئەڤێ لڤینا فیزیکی دروستبکەت و ئەڤێ ڤەگوهێزیتە ئەوان تشتان ژی یێن نەشێن بلڤن. ئەڤێ لڤینێ خالا دەستپێك و دوماهی هەیە و دشێت ل ئەڤێ ناڤبەینێ ژی چەندین خالێن دی هەبن کو نە دەستپێك و نە دوماهیك بن. هەروەسا لڤینێ پێدڤی ب دەمی ژی هەیە، لەورا گەهشتن ژ خالا ((ا)) بۆ ((ب)) پێدڤی ب دەمی هەیە و دشێت ب شێوەیەکێ ئاشکەرا یان ڤەشارتی د ناڤ مۆدێلا لڤێنێدا بهێتە باسکرن.

(M ark Johnson:1987: 114)

بۆ نموونە:

- من بۆ وەرگرتنا باوەرناما دکتۆرایێ ڕێکەکا درێژ یا ل پێشیێ.

- ئەڤە دەستپێکا ژیانا من یا پیشەییە.
- دوماهیا ئەڤی کاریٚ تو دکەی، نەیا باشە.
- ئەز یێ ژ نەخۆشترین ڕۆژێن ژیانا خوەڕا دەرباز دبم.
- ئەز گەهشمتە دوماهیا چیرۆکیٚ.
- دیٚ ڕۆژەکیٚ هەر گەهیە ئەڤان ئاخڤتنێن من.
- ئەڤیٚ چیرۆکیٚ سەرەکیٚ درێژ یێ هەی.
- بۆ گەهشتنا ب ئارمانجا خوە پێدڤیە خەباتیٚ بکەی.

٣. مۆدێلا هێزیٚ – force schema:

مۆدێلەکا ئەبستراکتە د ناڤ هۆشیدا کو بەرهەمیٚ ئەزموونا ڤێککەڤتنا فیزیکیا مرۆڤی و لڤینەکیٚ، هێزەکیٚ یان بەربەستەکێیە. هەمی مرۆڤەك ب درێژاهیا ژیانا خوە تووشی بەربەستەکیٚ بووینە. لڤێریٚ ئەو تووشی سیٚ ئەگەران دبن: دمینە ل پشت بەربەستیٚ و نەشێن بلڤن. ژناڤبەینا بەربەستیٚ یان ب ڕەخ بەربەستێڤە دەرباز دبن و بەردەوامییٚ ب ڕێکا خوە ددەن. یان ژی بەربەستیٚ ژ سەر ڕێکا خوە هەلدگرن. ب ئەڤی ڕەنگی مۆدێلەکا وێنکرنیٚ د هۆشیٚ ئەویدا دهێتە ئاڤاکرن داکو ل گەلەك ئەزموونێن دی ژی بکار بهینیت. (زهرا باباسالاری و دیگران: ١٣٩٤ : ٧٤–٧٥) مرۆڤ ئەڤان دۆخ و چەوانیان ددەتە پال ئەوان دیاردان یێن د جیهانا ڕاستەقینەدا ئەڤ سیمایە نینە. (احمد رضا بیابانی و دیگران: ١٣٩١: ١١٩)

(M ark Johnson:1987: 47)

بۆ نموونە:

أ. هەبوونا بەربەستیٚ و قەپاتبوونا ڕێکیٚ:

- پێکولیٚ بکە کارکرنا تە بەربەستیٚ ل هەمبەر خواندنا تە چێنەکەت.
- ب دلوڤانیا خوە ڕێکیٚ ل تۆڕەییا من دگریت.
- من ل هەر دەرگەهەکی ددا لسەر من دگرتن.

ب. دەرباز بوون ب ڕەخ یان ژی ژناڤ بەربەستیٚ

- پێدڤییە مرۆڤ د ژیانێدا خوە ژ سەر نەخۆشیانڕا باز بدەت.
- خوە تووشی ئەڤان ئاریشان نەکە و ب ڕەخڤە دەرباز ببە.
- ئەڤ بڕیارە دیٚ ڕێرەوا ژیانا تە گوهۆڕیت.

ت. ڕاكرنا بەربەستێ

- بۆ هندێ كو بگەهمە ئارمانجا خوە من هەمی ئاستەنگ ژ سەر ڕێكا خوە هەلگرتن.
- بۆ هندێ كو ببمە ڕێڤەبەر پێدڤیە گەلەك كەسان ژ سەر ڕێكا خوە هەلگرم.

چەند تایبەتمەندیێن مۆدێلا وێناكرنێ:

تایبەتمەندییێن ژێری بۆ مۆدێلا وێناكرنێ هاتینە دەستنیشانكرن:

أ. مۆدێلا وێناكرنێ، هەلسوكەتینە، ب ئەڤێ واتایێ كو ژێدەرێ ئەوان پەیوەندییا لەشێ مرۆڤییە لگەل جیهانا دەوروبەرێ مە.

ب. مۆدێلا وێناكرنێ، دشێت ڕۆنانەكا ئالۆز هەبیت، ب ئەڤێ واتایێ كو دشێت ژ چەند پشكان پێكبهێت.

ت. نابیت مۆدێلا وێناكرنێ و وێناكرنێن هۆشی وەكهەڤ بهژمێرین. ئەڤ دوو چەمكە ژ هەڤ جودانە.

پ. چونكی ئەڤ مۆدێلە ژ ئەنجامێ تێگەهشتنا ب لەشیبوونێنە، لەورا ئەو بخوە هەلگرێ واتایێنە.

ج. مۆدێلا وێناكرنێ دشێت ژ جۆرەكێ وێناكرنێ بۆ جۆرەكێ دی بهێتە گوهۆڕین. (الخاص ویس و فاگمه دریس: ۱۳۹٤:)

مۆدێلا وێناكرنێ و پەروەردەكرن

ل ئەڤی چاخی، مۆدێلا وێناكرنێ، وەك تایەكێ زمانڤانیا مەعریفی شیایە، د بیاڤێن جیاواز، وەكی پەروەردە جهەكێ هەژی هەبیت. بۆ نموونە، گرنگە مۆدێلا چەمكێن ئەبستراكت كو جۆرەكێ مۆدێلا وێناكرنێیە د ئەوان دەقاندا یێن بۆ زارۆكان دهێنە نڤیسین، گرنگی پێ بهێتەدان. چونكی نەبوونا ئەڤان چەمكان دبیتە ئەگەر كو زارۆك بێی وەرگرتنا ئەزموونێن جیاواز، ژ قۆناغێن وەرارێ دەرباز ببیت و ژ ئالیێ بەرفەرهبوون و پێشڤەچوونا هۆشی سێ هەتا پێنج سالان ژ هەڤ تەمەنێن خوە پاشبكەڤیت. چونكی زارۆك ل تەمەنێ سێ سالیێ ل چەمكێن ئەبستراكت دگەهیت، پێشكێشكرنا ئەوان ل قۆناغا بنەرەتی و هەتا بەری هینگێ ژی پێدڤیاتییەكە. (زهرا باباسالاری و دیگران: ۱۳۹٤ : ۷۳)

د سیستەمێ پەروەردێدا، پەرتووك گرنگترین كەرەستێ فێربوونێیە و كەنالێن دی یێن فێركرنێ پشت ب ئەوێڤە گرێددەن، لەورا دانانا پەرتووكێن خواندنێ یێن گونجای، ژبلی كو هاریكارییا فێرخوازان دكەن كو باشتر تێبگەهن، دبیتە ئەگەر كو ئاشۆپ و هزرا ئەوی ژی پێشبكەڤیت. پێدڤیە پەرتووكێن خواندنێ یێن وەزارەتا پەروەردێ گرنگییا تایبەت پێ بهێتەدان، چونكی بەروڤاژی ئەگەر دەقێن پەرتووكێ و ناڤەرۆكا ئەوان، ب تایبەتی ل قۆناغا بنەرەتی، لگەل ژی، نفش، قۆناغا خواندنێ، هۆش و شیانا فێرخوازان نەگونجیت، ئاریشێن مەزن پەیدا دكەت. (زهرا باباسالاری و دیگران: ۱۳۹٤ : ۷٤)

هۆكارێ هەلبژارتنا مۆدێلا وێناكرنێ

هەوالنامەی کتێب

لدویڤ نێرینا ڕۆنان و ڕۆنانکاریێ – constructivism، فێرخواز وەرگرێن ئازراندی و بێی کێماسیێن زانینێ نینن، بەلکو ب ڕەنگڤەدانا ئەوا پێشکێشی ئەوان دهێتەکرن و هەلبژارتن و شرۆڤەکرنا ئەوان، واتا و چەمکان ب شێوەیەکێ تایبەت و کەسوکی د هۆشێ خوەدا دروستدکەن. لەورا، فێرخواز، ئەو بخوە، ئافرێنەرێن زانینا خوەنە. د ڕاستیدا، ڕۆنان و ڕۆنانکار د ئەوێ باوەرێدانە کو فێربوون، ژبەرکرن و تۆمارا زانینێ نینە، بەلکو چێکرنا زانینێیە ژلایێ فێرخوازیڤە. لدویڤ ئەڤێ نێرینێ، ڕەنگە واتایێن ئافراندی ژلایێ فێرخوازیڤە، لگەل ئەوا د هزرا مامۆستایدا هەی جیاواز بیت یان ژی هندەك جاران شاش بیت، لێ هەر ئەڤان شاشیان ژی گرنگییا خوە هەیە، چونکی ژلایەکیڤە پشکەکە ژ پرۆسێسا چێکرن و تاقیکرنا تیۆرێن کەسۆکی – personal theories ژلایێ فێرخوازانڤە و ژلایەکێ دیڤە سرۆشتێ تێگەهشتنا فێرخوازی نیشان ددەن. لەورا بۆ زانینا باش تێنەگەهشتنا فێرخوازان، دێ ڤەکۆلینێ ل مۆدێلا وێناکرنا ئەوان بکەین. (زهرا گویا و عبداله حسام: ١٣٨٦: ١٧٨)

پشکا دوویێ:

نیشاندان و شرۆڤەکرنا مۆدێلێن وێناکرنێ د پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا

د ئەڤێ پشکێدا لدویڤ پرسیارێن ڤەکۆلینێ دێ پێکولێ کەین، باسی چەوانییا بکارهینانا مۆدێلا وێناکرنێ د پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی ب پۆلا شەشێ بنەڕەتدا بکەین.

أ. **مۆدێلا وێناکرنێ هەتا چ ڕادە د دانانا پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا هاتییە بکارهینان؟**

د پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا، هەر سێ مۆدێلێن وێناکرنێ دهێنە دیتن، لێ ڕێژا بکارهینانا ئەوان جیاوازە. مۆدێلا وێناکرنا قەبارەیی پترین ڕێژا بکارهینانێ هەیە.

خشتی(١): بکارهینانا مۆدێلێن وێناکرنێ د پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا

قۆناغ	مۆدێلێن وێناکرنێ						سەرجەم
	مۆدێلا قەبارەیی		مۆدێلا لڤینێ		مۆدێلا هێزێ		
	ژمارە	ڕێژە	ژمارە	ڕێژە	ژمارە	ڕێژە	
خواندن و ڕیزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەت	٢٩	٪٤٧	١٧	٪٢٨	١٥	٪٢٥	٦١

نموونە:

أ. **مۆدێلا وێناکرنا قەبارەیی:**

- د بەرسڤێدا: ... . (خواندن و ڕێزمانا کوردی: ٢٠١٥: ٧)

- پشكداری د دامەزراندنا كۆمارا دیمەكراتیی ل مهابادێدا كرن. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ١٥)
- د ڤێ شۆڕەشێدا چەند شەڕ و ئاگربەست … هاتنە كرن. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ١٥)
- … جوانی د هزرا رووهن و هەستا بلند و كریارا شرین دایە. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٢٣)
- د قۆناغێن جودا جودا دا دەربازبوویە. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٢٥)
- د وی دەمیدا ماسییا مەزن ماسییا بچووك ب جه هێلا و چوو. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٣٠)
- د دیرۆك ناسینێدا گەلەك ژێهاتی بوویە. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٤٣)
- هەمی رەنگێن هونەری خواندینە و تێدا سەركەڤتی بوویە. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٤٣)
- ئەم قوتابی، ببینە بەراهیك د ڤی بواریدا… . (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٤٨)
- ئەڤ دەستكەڤتیێ مەزن د دەمەكێ كێمدا ل جیهانێ بەلاڤەبوو. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٧١)

چەمكێن كو برێكا ئەزموونا فیزیكییا مرۆڤی ژ قەبارەی (جهی) د هۆشێ مرۆڤیدا دروستبووینە و هاتینە پاراستن، ئەڤێ شیانێ ددەتە مە كو ل چەمكێن ئەبستراكت بگەهین. د نموونێن سەریدا، ئەو چەمكێ كو ژ قەبارەیێن فیزیكی د هۆشێ مەدا دروستبووینە، دبیتە ئەگەر كو ب ساناهی ل چەمكێن ئەبستراكتێن (بەرسڤ، دامەزراندن، شۆڕەش، هزر، هەست، كریار، قۆناغ، دەم، دیرۆكناسی، رەنگێن هونەری و بیاڤ) كو هەبوونەكا فیزیكی نینە، بگەهین.

هەر وەكی دهێتە دیتن د زمانێ كوردیدا، مۆدێلا وێناكرنا قەبارەیی برێكا ئامرازێ (د…دا) بەرهەم دهێت.

ب. مۆدێلا وێناكرنا لڤینێ:

- دەمێ گەهشتیە ژێ گەنجاتیێ چوویە وەلاتێ ئێكگرتیێ ئەمریكا… . (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ١٠)
- مالەكێ زۆر ل پشت خۆ هێلایە. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ١١)
- ل چواردەی مەها ئادارا سالا ١٩٠٣ زایینی ل گوندێ بارزان هاتییە دونیایێ. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ١٤)
- سالا ١٩٧٩ بارزانی چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ١٦)
- مرۆڤایەتی ب رێكا من – پەرتووك– دگەهیتە قۆناغەكا بلند. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ١٩)
- چوویە – رۆژناما كوردستان – ناڤ ژیانا هشیاریا نەتەوەیی و پتر گرنگی ب زمان و ئەدەب و رەوشەنبیری و كەلتووری رەسەنێ كوردی دایە. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٢٦)
- پێدڤییە خۆ دوور بێخین ژ هەمی وان كاروكریارێن دبنە ئەگەرێ پیسبوونا ژینگەهێ… . (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٦٠)
- نڤیسین ژی ب چەند قۆناغان دەربازبوو. (خواندن و رێزمانا كوردی: ٢٠١٥: ٧٠)

مرۆڤ لدویڤ ئەزموونا کو ژ لڤینا فیزیکییا خوە بدەستڤە هینایە، شیایە چەمکەکی د هۆشێ خوەدا بۆ لڤینێن نەفیزیکی دروستبکەت. د نموونێن سەریدا (گەهشتیە ب ژیێ گەنجاتیێ، ل پشت خۆ هێلان، هاتنا سەر دونیایێ، چوونا بەر دلۆڤانییا خودێ، گەهشتن ب قۆناغەکا بلند، چوونا د ناڤ ژیانێدا ...، خوە دوورکرن ژ کاروکریاران، دەربازبوونا نڤێسینێ) جۆرەکێ لڤینا نەفیزیکی د ناڤ ئەواندا هەیە.

هەر وەکی دهێتە دیتن د زمانێ کوردیدا، مۆدێلا وێناکرنا لڤینێ برێکا کارێن (گەهشتن، هاتن، چوون، دەرازبوون، دوورکەڤتن و...هتد) بەرهەم دهێت.

ت. مۆدێلا وێناکرنا هێزی:

- زوو ژ خەو تو سەر هلینە... . (خواندن و رێزمانا کوردی: ٢٠١٥: ٢١)
- جوانی ... د خویندەوارییێدایە، کو نەخویندەوارییێ ژ ناڤ دبەت. (خواندن و رێزمانا کوردی: ٢٠١٥: ٢٣)
- کومپیوتەر ... فەرمانێن مرۆڤی زۆر ب هووری و بلەز ئەنجام ددەت. (خواندن و رێزمانا کوردی: ٢٠١٥: ٣٤)
- چاڤێن وێ ب دیمەنێن جوان و قەشەنگێن ڤی بازێری بشکڤتن. (خواندن و رێزمانا کوردی: ٢٠١٥: ٣٨)
- لەوا ژی دلڕەشان کەرب و کینا خۆ ژ ڤان گەنجان دەرکر... . (خواندن و رێزمانا کوردی: ٢٠١٥: ٣٩)
- دژی نەخویندەوارییێ دەست ب خەباتەکا بێ ڕاوەستان کرییە. (خواندن و رێزمانا کوردی: ٢٠١٥: ٥٣)
- ئارمانجا وی بۆ مەبەستا ڤان قوتابخانان هەستا نەتەوەیی د مەژییێ فێرخوازاندا بچەسپینیت. (خواندن و رێزمانا کوردی: ٢٠١٥: ٥٤)

دورستبوونا ئەڤێ مۆدێلێ، ئەنجامێ ئەزموونا فیزیکییا مرۆڤییە کو هێز ل هەمبەر تشتەکی بکارهینایە. د نموونێن سەریدا (سەهلاندن ژ خەوێ، ژناڤبرن، ئەنجامدان، بشکڤین، دەرکرن، دەست ب خەباتێکرن و چەسپاندن) هێزەک هاتییە بکارهینان، هەلبەت ئەڤێ هێزی چ هەبوونەکا فیزیکی نینە.

ب. ڕێژا ئەوان ڕستان یێن کو هەر سێ مۆدێلێن وێناکرنێ تێدا هەین ب بەراورد لگەل ئەوان ڕستێن بێی مۆدێل چەندە؟

د پەرتووکا خواندن و رێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا، ڕێژا بکارهینان و بکارنەهینانا مۆدێلێن وێناکرنێ ب ئەڤی ڕەنگینە: ڕستێن هەلگرێ مۆدێلا وێناکرنێ (٣٧٪) و ڕستێن بێی مۆدێلا وێناکرنێ (٦٣٪)نە.

خشتێ(٢): ڕستێن هەلگرێ مۆدێلا وێناکرنێ و بێی مۆدێلا وێناکرنێ

قۆناغ	ڕستە	هەلگرێ مۆدێلا وێناکرنێ		بێی مۆدێلا وێناکرنێ	
		ژمارە	ڕێژە	ژمارە	ڕێژە
خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەت	١٦٣	٦١	٪٣٧	١٠٢	٪٦٣

گەنگەشەکرنا ئەنجامێن ئاماری:

هەر وەکی (گیبس) ددەتە خۆیاکرن مۆدێلا وێناکرنا قەبارەیی ئێکەمین مۆدێلە کو زارۆک ل قۆناغا بەری ئاخڤتنێ، تێدگەهیت، ئەڤە ژی چونکی ئەزموونەکا باش د ئەڤی بیاڤیدا هەیە، وەکی جلک لبەر خوەکرن، جلک ئێخستن، ڤەکرن و گرتنا دەڤی، ڤەکرن و مچاندنا دەستان و نخاڤتنا چاڤان ب بالیفکێ. ئەڤە نیشانددەت کو زارۆکێ گەهشتیە تەمەنێ خواندنێ ل قوتابخانێ، مۆدێلا وێناکرنا قەبارەیی دنیاسیت.

د پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەتدا، هەر سێ مۆدێلێن وێناکرنێ دهێنە دیتن، لێ ڕێژا بکارهینانا ئەوان جیاوازە. مۆدێلا وێناکرنا قەبارەیی پترین ڕێژا بکارهینانێ (٪٤٧) هەیە. ئەڤە ژی ژ ئالییێ بکارهینانێڤە خالەکا ئەرێنییە بۆ پەرتووکا خواندن و ڕێزمانا کوردی بۆ پۆلا شەشێ بنەڕەت، لێ ژ ئالییەکێ دیڤە پێدڤییە مۆدێلا لڤین و هێزێ ژی پتر گرنگی پێ بهێتەدان، چونکی تەمەنێ ئەوی کو نێزیکی دوازدەسالییێیە دخوازیت هەر دوو جۆرێن دی پتر بهێنە بکارهینان و ب ئەڤی ڕەنگی ببیتە ئەگەرێ وەرارا هزرییا فێرخوازان. ئەڤ ڕێژا بەرزا مۆدێلا وێناکرنا قەبارەی دشێت بۆ پۆلا ئێك هەتا سێ بهێتە بکارهینان، چونکی زانیارییێن زارۆکی د بیاڤێ چەمکاندا کێمن. ب زێدەبوونا تەمەنێ زارۆکی، چونکی تایبەتمەندیێن مەعریفیێن ئەوی ژی وەرارێ دکەن، دشێین هێدی هێدی ژ ڕێژا مۆدێلا وێناکرنا قەبارەیی کێمبکەین و ڕێژا بکارهینانا مۆدێلێن وێناکرنا لڤین و هێزێ زێدەبکەین.

ڕێژا بکارهینانا ڕستێن هەلگرێ مۆدێلا وێناکرنێ (٪٣٧) و ڕستێن بێی مۆدێلا وێناکرنێ (٪٦٣)نە. دانەرێن پەرتووکێن فێرکاری پێدڤییە ڕستێن هەلگرێ مۆدێلا وێناکرنێ پتر بکاربهینن و هندی ئەڤ ڕێژەیە بەرزتر بیت باشترە. ڕێژا کێما ڕستێن هەلگرێ مۆدێلا وێناکرنێ، دبیتە ئەگەر کو زارۆك بێی وەرگرتنا ئەزموونێن جیاواز، ژ قۆناغێن وەرارێ دەربازببیت و سێ هەتا پێنج سالان ژ هەڤ تەمەنێن خوە پاشبکەڤیت.

ژێدەر:

أ. **ب زمانێ فارسی:**

- احمد رضا بیابانی، **بررسی استعاره جهت گیرانه و طرح وارەهای تصویری در شعر شاملو**، پژوهشنامه نقد ادبی، دوره ۱، شماره۱، بهار و تابستان ۱۳۹۱.
- ازیتا افراشی و فاگمه نعیمی حشکوائی، **تحلیل متون داستانی کودك با رویکرد شعرشناسی شناختی**، زبان شناخت، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۹.
- جان ار.تیلور و جانت لیتا مور، **راهنمای زبان شناسی شناختی**، ترجمه: وجیهه فرشی و نجمه فرشی، نشر نویسه پارسی، تهران، ۱۳۹۶.
- حسین هوشنگی و محمود سیفی پرگو، **استعارەهای مفهومی در قران از منظر زبان شناسی شناختی**، پژوهشنامه علوم و معارف قان کریم، سال اول، شماره۳، تابستان ۱۳۸۸.
- الخاص ویس و فاطمه دریس، **کاربرد طرح وارەهای تصویری در رباعیات وحشی بافقی از دیدگاه معناشناسی**، فصلنامه زیبایی شناسی ادبی، دوره ششم، سال دوازدهم، شماره بیست و سوم، بهار ۱۳۹۴. هاتییە وەرگرتن ژ: http://za.iau-arak.ac.ir/article_525511.html
- راحله گندمکار، **رویکردی شناختی به مسئله هم معنایی بافتی در سطح افعال زبان فارسی**، پژوهشهای زبانی، دوره۲، شماره۲،پاییز و زمستان ۱۳۹۰.
- زهرا باباسالاری و دیگران، **بررسی شناختی طرحوارەهای تصوری د کتاب فارسی دوره ابتدایی**، نشریه زبان و زبان شناسی، شماره ۲۱، بهار و تابستان ۱۳۹٤.
- زهرا گویا و عبداله حسام، **طرحوارەهای ذهنی: توجیهگر بدفهمی های ریاضی دانش اموزان**، فصلنامه علمی پژوهشی روانشناسی کاربردی، دەری ۲، شماره۱، ۱۳۸٦.
- سمیرا خسروی و دیگران، **بررسی طرح های تصوری در معناشناسی شناختی واژگان قران – با تمرکز بر طرح حجمی** ، حکتی و قدرتی، فصلنامه علمی – پژوهشی پژوهشهای ادبی – قرانی، سال دوم، شمارەچهارم، زمستان ۱۳۹۳.
- علی محمد اسیابادی و دیگران، **طرحوارة حجمی و اربرد ان در تجارب عرفانی**، نشریه علمی – پژوهشی پژوهشهای ادب عرفانی (گوهر گویا)، سال ششم، شماره دوم، پیاپی ۲۲، تابستان ۱۳۹۱.
- فائقه شاه حسینی، **پیش نمونەهای زبانی و کاربرد انها در شناخت جهان خارج**، فصلنامه علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی – دانشکده علوم انسانی دانشگاه ازاد اسلامی واحد سنندج، سال سوم، شماره ۱۷، تابستان ۱۳۹۰.
- کوروش صفوی، **بحثی درباره گرح های تصویری از دیدگاه معنی شناسی شناختی**، نامه فرهنگستان، دوره ٦، شماره ۱، پیاپی ۲۱، ۱۳۸۲.
- کیوان زاهدی و عاطفه محمدی زیارتگاهی، **شبکه معنایی حرف اضافة فارسی "از" در چهارچوب معنی شناسی شناختی**، فصلنامه تازەهای علوم شناختی، سال ۱۳، شماره۱، مسلسل ٤۹، بهار ۱۳۹۰.
- محمد راسخ مهند، **اصول و مفاهیم بنیادی زبان شناسی شناختی**، مجله بخارا، شماره ٦۳، مهر و ابان ۱۳۸٦.

ب. **ب زمانێ ئنگلیزی:**

- M ark Johnson, The body In the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Reason and Imagination, Chicago: Chicago University Press, 1987.

هەواڵنامەی کتێب

KURDÎKIRINA XWANDINÊ LI XWANDINGEHÊN HEKARÎ Û BEHDÎNAN

Kurdish Education
in Educational institutions of Hakkari and Bahdinan

Hakkari ve Bahdinan Eğitim Kurumlarında
Kürtçe Eğitim

Musaddaq SINO SHAREEF
Duhok, Iraq
musediq.tovi@gmail.com

Kurte

Piştî peydabûna ayînê îslamê kiryara fêrkirinê li mizgeftan û hucreyan, paştir jî li xwandingehên ayînî yên ji derveyî mizgeftan destpêkiriye û hîç guman têda nîne despêk û dawiyên vê xwendinê li seranserî cîhana îslamî bi zimanê Erebî bûn. Kurdistana me jî pişkek bû ji vê cîhanê belî bi borîna dem û çerxan û bi merema hindek rêk li ber qutabî bi taybet di qonaxên zarokîniyê û despêka xwendinê da xuşbît û baştir di zanistên îslamî bigêhit û zûtir fêrî zimanê Erebî bibît ku zanisitên îslamî wî çerxî pê hatibûna nivîsîn, hindek ji zana û melayên Kurd bi taybet ewên hizreka neteweyî li cem heyî, hindek ji van zanistan bi taybet qonaxên despêkî yên van zanistan bi Kurdî nivîsîn û hindek ferhengok û pirtûkên din yên fêrbûna ziman û rêzimana Erebî û hindek pirtûkên baweriyên ayînî an ku ‘eqîdeyan û mewlûdnameyan bi Kurdî binivîsin û bi qutabiyên xwe bidene xwendin. Ev berhemên zanayên Kurd di gel çendîn jêderên din yên Erebî û farisî berhemên xwandinê bûn li xwendingehên ayînî li Kurdistanê heta ji yê van xwendingehan bi dawî hatî.

Abstract

After the emergence of the Islamic religion, the process of education began in mosques and Islamic schools. And throughout the Islamic world was in Arabic. The language of education in our country was the same way, and after the passage of time and for the purpose of facilitating the way for students in the stages of childhood and the beginning of teaching in order to learn the Arabic language faster where the Islamic sciences wrote, experts and the clergies wrote a section of these sciences, especially the primitive stage in Kurdish and also wrote some dictionaries and other books to teach Language and Arabic grammar and some books on religious beliefs, namely the meaning of faith and the Mawlodnama read to their students. The book (The Constitution of the Arabic Language in Kurdish) was the beginning, in (100 AH 10 / 16-17 AD) written by Ali Tarmakhi. This book was to explain the rules of Arabic in the Kurdish language so that the children of the Kurds easily learn the language and Arabic grammars. After this book a number of other books in the Kurdish language were written for the purpose of teaching Arabic language, science, doctrine, and the foundations of faith and Islam. Until the twentieth century, some books for this purpose were written in the Kurdish language. These books were studied in Islamic schools, mosques and temples in the regions of Hakkari and Bahdinan.

Destpêk

Ji wan berheman yên çend sed salekan hatîne xwendin û zarok û feqiyê Kurd li hucre û mizgeftan û xwendingehên ayînî mifa jê wergirt.

Destûra zimanê Erebî bi Kurdî

Ev berhem rêzimana zimanê Erebî ye belê bi Kurdî hatîye şîrovekirin. Li sedsaliya (dehê mişextî/16-17zayînî) ji aliyê ‘Elî Teremaxî ve hatîye danan.[1] Ev destûre pêkhatîye ji

1- îsm اسم (nav) şeş pişk e

2- fi’l فعل (kirdar- firman) heft pişk e

3- herf حرف (tîp)

١ - د.مارف خەزنەدار، دەستووری زمانی عەرەبی بە کوردی،(بەغدا- ١٩٧١)، بث٦.

4- serf صرف anku rêzimana farisî û berawirid kiriye digel Erebî 16 pişk e û li hindek cihan jî berawirdkiriye di gel Kurdî.[2]

Mela Mehmûdê Bazîdî di wê pêşekiyê da ya bo destûra ‘Elî Teremaxî nivîsî diyar diket ku merema nivîskarî ji nivîsîna vê pirtûkê bo bi sanahîkirina fêrbûna zanistê (serf صرف) zimanê Erebî ye. Li cem zarokên Kurd ewên li xwendingehên wî serdemî dixwendin, her wekî dibêjît: Ewî ‘Elî Teremaxî bi xwe bi destê xwe di nîvê gundî mizgeft û medrese ava kirine û wî mudeyekî bi xwe jî ders gotîne. Wek dîtiye û muşahedekirine ku ‘ilmê sêrfê fenekî zehmet, dijwar û asê ye. Û mubtedî zû bi zû sîxe û e’lalêd wan ji kitêbêd ‘Erebiyê axrac nakin. Ji boy hîsiya mubtedîyan bi zimanê kirmancan ‘îbaretekî tesêrîfî tesnîf kiriye ku ew ‘îbaret di nîva telabeyêd طـه لهبةيـَد ekradan qewî meqbûl û ehem û lazim e.[3]

‘Elî Teremaxî bi xwe di destûra xwe de ku bi (haza هـذا ‘bare ‘lî tirmaxî û haza هـذا kitab sêrf lisan kurdî) bi nav kiriye, di têde diyarkirin ku binyata hemû zanistan zanistê rêzimanê ye, lewra jî pêwîst e bi zimanê Kurdî zanistê rêzimanê bizanin, her wek dibêjît: a’lim tu bizan ey mufridî mujhkerê muxagb ku boy gayfa ekradan ra jî lazime ku bi zimanê kirmancî ew ji ‘lmê serfê bizanin, lewra bona û esasa hemû ‘ilman li ser serfê ye.[4]

Bi vê birgeyê dest bi rêzimana xwe kiriye û li dawiyê bo qutabîyan (xwendevan) daye diyarkirin ku ev e kurtiyeka zanistên rêzimanê ye û li dûv şiyanên xwe berhev kiriye, belê bi kurtiyê zanist bi dest ve nahên û pêwîst e qutabî pirtir pirtûkên rêzimanê bi xwînin, her wek dibêjît: Ev be’zê qewa’îdêd cuzye bûn ku min bîheysu qudret tenzîm kiriye, lakîn ev ne czuy ne, bi cuzuy kul hayêl nabî, lazim e tu kitêbêd sêrfiye bixwînî îcarî esêl û fer’ û qewa’îdê serfê me’lumê te dibî, yanî ‘lmê sêrf صـرف mutleq ji hemû ‘ilman çetîntir e.[5]

Dema di (hezar salîya mişextî- sedsalîya 16-17z) ‘Elî Teremaxî ev berhem bi Kurdî bo qutabiyên xwendingehên ayînî yên Kurd nivîsî ew nêzîkî hezar salan bû di bernameyên xwendinê li Kurdistanê û welatên dî yên musilmanan ne tenê zanistên rêzimana Erebî (sêrf صرف) belkî hemû zanistên li wî serdemî dihatin xwendin, bi zimanê Erebî bûn, belê melayên Kurd ev ders bi Kurdî bo qutabiyên xwe digotin û şîrove dikirin her çend e kereste û jêderên wan Erebî bûn û ‘Elî Teremaxî bi vê pêngavê ku ji hestê wî yê neteweyî bû despêkek bo bi Kurdîkirina bernameyên xwendinê danaye, hwd. Marûf Xeznedar dibêjît: Em ê bo wê serdemê ewperî nîştiman perwerî û hestî Kurdayetî bi xwe.[6]

Nûbihara Ehmedê Xanî

Ferhengek e, Erebî-Kurdî ye, Ehmedê Xanî (1650-1707) li sala1683 bi helbest weşandiye da ku zarokêd Kurd di rêka vê ferhengê bi helbestan ra baştir fêrî zimanê Erebî bibît, paştir di Quranê û jêderên din yên îslamê şareza bibît, her wekî Xanî bi xwe dibêjît:

Ji paş hemd û selewatan, ev çend kelîme ne ji luxatan,
Vêkêxistin Ehmedê Xanî, nav nûbihara biçûkan danî,
Ne ji bo sahb rewacan, belkî ji bo biçûkêd kirmancan,
Wek ji Quranê xilas bin, lazim e li sewadê çavnas bin,
Da bi van çend reş belekan, li wan tebî’et melekan,
Derê zihnî vebîtin, her çî dixûnin zehmet nebîtin.[7]

2 - Heman jêder b p 14- 15.

3 - Heman jêder b p 26- Me pêdvî dît van deqan li dûv rênivîsa niha ya kurdî binvîs

4 - Heman jêder b p 29

5 - Heman jêder b p 53- 54

6 - Heman jêder b p 15

٧ - تةحسين ئيبراهيم دوسكى، دو فةرهةنطيَن ظةهاندى، (هةوليَر-٢٠١٠)، بث ١٥؛سادق بةهائةدين ئاميَدى، نوبهارا سةيدايىَ ئةحمةدىَ خانى، (بةغدا- ١٩٧٩)، بث١٩

Her wekî dihête vergeran Xanî bi xwe li xwendingeha Bazîdê ders dayine qutabiyan û merema wî jî ji danana nûbiharê rohnkirin û sivikkirina zimanê Erebî bi girêk bû li ber şagirtên Kurd.[8]

Hêj jî dibêjîn gelek zanayên dî piştî Xanî ev renge ferhengê vehandîne, wek ferhengên:

- *Ehmedî ya Şêx Marfê Nudeyî* (1756-1836)
- *Gulzar, Îsma'îlê Bazîdî* (1065- 1121)
- *Mrêad Alagfal*, (1885- 1935)
- *Du Rişte,* Mela Ebdulkerêmî Muderîs, (1970 çap bûye.[9])
- *'Eqîda Îmanî- 'Eqîda Ehmedê Xanî*

Wesan diyar e hesta netewî ya Xanî li astekê herî pêşketî û pêgehiştina hizrî bûye, lewma jî ne tenê hizir li hindê kiriye zarokên Kurd di rêka nûbiharê ra fêrî Erebî bibin, da bi fêrbûna Erebî fêrî binemayên ayînê îslamê bibin, belkî bizav kirîne zarokê Kurd bi Kurdî fêrî bawerîya ('Eqîda) îmanî û binemayên (ruknên) îmanê û binemayên îslamê bibît, bo vê meremê jî 'Eqîda îmanî ku hindek caran jî bi 'Eqîda Xanî hatîye navkirin bo fêrbûna rûknên ayînî û stûnên îslamê danaye û ev berhem bûye yek ji bernamyên xwendinê wek Seyda Sadiq Behaedîn dibêjît: Ev bawerîname seydayê Xanî digel nûbihara wî heta ku van salên domahiyê di xwendingehêt olî yêt Kurdî da li devera Behdîna, Hekarî, Muşê û Wanê, Diyarbekirê û Botan bi ders dihate xwendin û şagirtêt Kurd ji ber dikirin.[10]

Mewlûda Melayê Bateyî

Li sed salîya duwanzdehê mişextî (şanzdehê zayînî) hatîye nivîsîn heta niha çend caran hatîye çapkirin, Bateyî bi Mewlûdnameya xwe li hemû kujî û qurnetên devera Hekarî, Behdînan û Botan, Diyarbekir û Muş û Serhedê bi nav û deng bûye.[11]

Tesrîf û Zurûf û Terkîba تصريف و ظروف و تركيب ya Mela Yûnûsê Helketînî

Ev zanaye li sala 1875 xwediyê sê nameyan e di zanistên sêrfê da, (tesrîf تصريف) û (zûrûf ظروف) û (terkîb تركيب) bi zimanê Kurdî.[12]

Nehcu'l- Ena'ma Mela Xelîlê Sêrtî

Yek ji navdartirîn berhemên şa'ri û zanayê navdarê Kurd Mela Xelîlê Sêrtî ye, du dane ji vî berhemî yek bi zimanê Erebî û yek bi zimanê Kurdî danane, her çend e her du vehînok bi yek navî ne û babetê wan jî yek e, belê yek ji wan ne wergêran e bo ya dî, belkî hindek kêm û zêdehî di navbera herdu daneyan da hene.[13] Seyda Ebu Zeyd Sindî di babetekî da bi navê mêjuwa xwendinê li payîza 1971'ê amaje bi vî berhemî kiriye wek wan pirtûkên Kurdî yên li xwendingehên ayînî yên Kurdistanê dihatine xwendin.[14]

---

٨ - سادق بەهائەدین ئامێدی، نووبهارا سەیدایێ خانی، (بەغدا- ١٩٧٩)، بث١٨.

9 - Her du jêderên çûyî.

١٠ - سادق بەهائەدین ئامێدی، مەولویدا مەلایێ باتەیی،(بەغدا- ١٩٨٢)، بث٥٦ ؛ تحسین ابراهیم دوسکی و محسن ابراهیم دوسکی، مەلایێ باتەیی ذیان و بەرهەم، (هەولێر- ٢٠١٥)، ٢١- ٢٦.

11 - Jêderê çûyî.

12 - Jêderê yekem.

١٣ - تەحسین ئیبراهیم دوسکی، ل دۆر ئەدەبێ کرمانجی ل سەدسالا نوزدێ و بیستێ زایینی،(هەولێر- ٢٠٠٤)، بث ٦٦.

١٤ - ئەبو زێد سندی، مێذووا خواندنێ، کۆظارا ثەروەردة و زانست، هذمار٢- سالا١(بەغدا- ثاییزا١٩٧١)،بث ٦١

Her wekî Mela Xelîlî bi xwe gotî wî ev vehînoke li ser daxwaza birayekê xwe bo zarokên kirmanc ya nivîsî da bo xwe mifa jê wergirin. Ev vehînoke babetên ‘eqîdê, sîretê (jiyanama pêxemberî s) û exlaq û adaban vedigirît, ev kitêba Mela Xelîlî bi dirêjiya sedsalan û pirtir li mizgeftên Kurdistanê bi dersînî dihate xwendin[15] bi vê çendê Mela Xelîlê Sêrtî li dûv rêbaza ‘Elî Teremaxî û Ehmedê Xanî bizavên bi Kurdîkirina hindek ji bernameyên xwendina wî serdemî kiriye û hindekên dî jî paştir rêka wan girtiye ber.

Her bi vî rengî gelek zanayên dîtirên Kurd babetên dî yên fêrkirina wî serdemî bi Kurdî bo qutabiyan wek vehînoka (Sîru'l- Mehşer) ya Feqe Reşîdê Hekarî (sedsalîya 18-19 zayînî jiyaye) û vehînoka wî yek ji vehînokên kirmancî ye ku Mela û feqîyan li hindek deverên Kurdistanê li mizgeft û xwendingehên dînî dixwendin.[16] Her wesan vehînoka Mela Xelîlê Sêrtî di ‘ilmê tecwîdê da û vehînoka wî ya dîtir bi navê (nihc alanam lnif' al'wam) ku daneyek bi Kurdî û yek bi Erebî nivîsîne.[17] Her wesan vehînoka Mela Hadiyê Lîceyî 1860- 1912 ku ew di ‘lmê tecwîdê da ye.[18]

Li hindek deverên dîtir ên Kurdistanê ferhenge helbesta (vehînoka) Ehmedî ya Şêx Marifê Nudeyî li şûna nûbihara Ehmedê Xanî dihate xwendin.[19] li deverên Erdelan û Hewraman (Rolle Bizanî) ya mela Xidirê Riwarî (1721-1780) dihate xwendin, ku namîlkeka biçûk e li astê zarokan û bi zaraveya Hewramanî hatîye danan da ku fêrî esl û firuyên ayînî bibin, her wesan Asman û Zemîn dihate xwendin ku ew jî ji nivîsîna Mîrza Qadirê Paweyî ye û bi zaraveya Hewramî ye.[20] Her wesan hindek kitêbên dî yên sivik bi Kurdî li deverên cuda cuda yên Kurdistanî li qonaxên berahiyê yên xwendinî bi zarokan dihatine xwendin da ku rêk li ber wan vebît bo baştir fêrbûna zimanê Erebî û zanistên ayînê îslamê yên berfirehtir.

Kurdîkirina Xwendinê li Dibistanên Modern

Serûberê xwendingehên Kurdistanê bi taybetî her du deverên Behdînan û Hekarî bi vî rengî bû û ji serdema ‘Elî Teremaxî heta nîvê dûwê ji sedsalîya nozdî û peydabûna xwendingehên nû (xwandingehên dewletê- mektebe) sal li dûv salê zanayên Kurd an ku mela û seydayên Kurd bizavkirîne. Pirtir ziman Kurdî bûne di nav xwendingehê da (medreseyê da) û qutabiyê xwe (feqîyê xwe) pirtir bi Kurdî fêr diken, digel peydabûna xwendingehên dewletê jî ev serûbere yê berdewam bûye heta rûdana şeêr cîhanî yekî û serejinû dabeşkirina Kurdistan û damezrandina dewletên nû an ku her du dewletên Îraq û Tirkiye, di vê qonaxa nû da bi taybet li başûrê Kurdistan hêdî hêdî xwendingehên nû şûna xwendingehên kevin girtin, hindî peywendî bi ziman xwendin ve heyî diyar e serûber li bakûr çawa ne, xwendin bi zimanê Tirkî bûye, lê li başûr serûberek cuda bû, berî şerê cîhanî yek û serdema Osmanî xwendina xwendingehên resmî li seranserî welatên ser bi dewleta Osmanî ve bi zimanê Tirkiya Osmanî bû, di qonaxa damezrandina dewleta Îraqê da anku piştî şerê cîhanî yekî mijara xwendin bi ziman Kurdî mijarek germ bû, dîkyomêntên wê qonax yên desthelatdarîya Brîtanya (îngilîzî) li Îraqî û yên hikûmeta Îraqê dakukîyê li wê çendî diken ku her ji sala 1919ê ve xwendin bi zimanê Kurdî li hindek deverên Başûra Kurdistanê hebûye, her wek jêderek amaje pê diket li dawiya sala 1919 li Îraqê 75 xwendingehên seretayî hebûn, di 56 xwendingehan da fêrkirin bi zimanê Erebî bû, li 11 xwendingehan bi zimanê Tirkî bû li gundên Turkman yên belave li sînorê rojhelatî ji Mendelî heta Erbîl û li Tele'ferê, li 6 xwendingehan bi zimanê Kurdî û li

١٥ - تەحسين ئيبراهيم دوسكى، ل دۆر ئەدەبىَ كرمانجى، بث ٦٦- ٦٧

16 - Heman jêder b p 98

١٧ - تەحسين ئيبراهيم دوسكى، مەلا خەليلىَ سيَرتى و شعريَن وى...، (دهؤك-)، ١٨- ١٩.

١٨ - تەحسين ئيبراهيم دوسكى، دو ظەهينوك د علمآ تەجويدى دا، هەوليَر- ٢٠١٠

١٩ - حەمة كەريم هەورامى، ميَذووى ثەروەردة و خويَندن لة حوجرةكانى كوردستاندا،(هەوليَر- ٢٠٠٨)، بث٣١٠.

20 - Heman jêder b p. 311

xwendingehekê bi zaraveya Şebekiyê Kurdî û li xwendingeheka dî bi farisî bû, û li xwendingehên Siryan û Kildanên wîlayeta musilê jî bi (felekanî) Siryanya nû bû. Digel hindê jî Erebî wek zimanê nivîsînê li xwendingehên bilindtir ji vana dihate bikaranîn. Heman jêder dibêjît: Li serdemê hikûmeta Osmanî hemû fêrkirin bi zimanê Tirkî bû û xwendingehan xwe ji van girêkan dûrî digirt, armanca me bû ew çende: Ku zarokan bi wî zimanî fêr dikin yê têdigehin, di wan bernameyên xwendinê yên Gulana 1919ê derketîn hatîye zimanê fêrkirinê zimanê navxweyî yê berbelav e, ji ber vê çendê nîha Erebî li xwendingehên Kurdî û Turkmanî wek zimanekê biyanî dihête xwendin[21].

Paştir li dûv çend pêkhatinên navbera desthelatdarîya Brîtanya li Îraq û hikûmeta Îraqê ya wî çaxî Kurdan li Başûrê Kurdistan maf hebû bi zimanê Kurdî li xwendingehan bixwînin, ji wan dîkyomêntan beyanama mendubê Samî Sêr Pêrsî Kuk ya 16 Gulana 1921ê demê daxwaz ji civata wezîrên Îraqê ya berwext kirî hindek pêrabûnan bigirîte ber bo birêvebirina Başûrê Kurdistanê,[22] her wesan beyanama hevpişka navbera Brîtanya û Îraqê ya 24 Kanûna yekem 1922ê ku mafê damezrandina dewleteke serbixwe di çarçûvê sînorê Îraqê da daye Kurdan[23], her wesan biryara hikûmeta Îraqê ku pêgîriya xwe bi hindek mafên gelê Kurd diyar kirî[24] , heta digehîte ew mafên ku koma milletan li 8 Kanûna yekem 1925ê bo Kurdan biryar li ser daye demê raporta komûsyona taybet bi wîlayeta Mûsilê pesend kirî û ev wîlayete bi resmî daye digel Îraqê[25], Îraq naçar bû xwendinê li xwendingehan bi zimanê Kurdî li hindek deverên Başûrê Kurdistanê bi cih bînit, ew jî tenê li qonaxa seretayî, bi derçûna qanûna zimanên navxweyî hijmar 74 sala 1931ê li 23 Gulana 1931ê xwendina Kurdî pirtir rûyekê qanûnî bi xweve girt û dewletê jî pêgîr kir bi cêbecêkirina vê qanûnê bi ramaneka dî kar bo çespandina vê qanûnê biket, belê di heman sînorê berteng da[26]. Divêt wê çend berçav wergirîn: Hîç pêkhatin yan biryarekê desnîşan nekiriye ku xwendina Kurdî tenê dê li qonaxa seretayî bîtin yan dê ji vê deverê girît û ji ya dî nagirît, belkî ev sînordar kirine berhemê hizra bertenga hindek mezine desthelatdarên Îraqê bû.

Hêja ye li vê derê bêjîn li dûv hemû wan biryar û pêkhatin û di hemû wan dîkyomêntan da yên mafê xwendin bi zimanê Kurdî daye xelkê Silêmanî û Hewlêr. Xelkê Behdînan jî heman ew maf hebû, zêdebarî vê çendê di navbera 1921- 1958ê da çend bizavên dî bo xwendina Kurdî li devera Behdînan hatine encam dan, wê çendê jî jibîr nekeyn yekemîn bizav bo binecihkirina xwendina Kurdî hêj serdem dewleta Osmanî bû li ser dest Şêx Ebdulselam Barzanî û hindek maqûlên devera Behdînan demê di rûdanên şoreşa Şêx Ebdulselamê Barzan yên navbera 1907- 1914an da Şêx Ebdulselamî di gel komeka kesayetî û mezin û zanayên devera Behdînan piştî demekî ji kudeta 1908ê kombûnek li Duhokê û li tekya Şêx Nuri Mihemedê Brîfkanî kiriye û di encamê da bîranînek (yadaştek) daye koçka Sultanî (Babi ‘Alî) û civata nûnerên Osmanî û çend daxwazek tê da bi navê xelkê deverê berçav kirine û di xala yekema van daxwaziyan da hatîye ku zimanê Kurdî bibîte zimanê resmî li qezayên zêbar, Akrê, Duhok, Amêdiyê Zaxo û di xala duwê da hatîye zimanê Kurdî bibîte zimanê fêrkirinê mil bi milê zimanê Tirkî ve[27].

-Ji bizavên dîtir yên di vî warî da hatîne kirin, hêj hikûmeta Melîkiya Îraqê di qonaxa

---

٢١ - المس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب، ترجمة جعفر الخياط، (بيروت- ١٩٧١)، ص٣١٤.

٢٢ - شۆرش حسن عمر، حقوق الشعب الكردي في الدساتير العراقية، (السليمانية- ٢٠٠٥)، ص٤٧- ٤٨.

23 - Heman jêder b p 75.

24 - Heman jêder b p 78.

٢٥ - جرجيس فتح الله، هەمان ذێدەر، بث٦٧٠- ٦٧٧.

٢٦ - شۆرش حسن عمر، ذێدەرێ بەرێ، بث١٣٥- ١٣٧

٢٧ - جرجيس فتح الله، يقظة الكرد،(اربيل- ٢٠٠٢)، ص ٦٦ ؛ ثێ رەش، بارزان و حركة الوعي القومي الكردي ١٨٢٦- ١٩١٤، (١٩٨٠-)، ص ٩٨- ٩٩.

damezrandinê da bû her wek rojname pêşkewtin di hijmara xwe ya roja 13 Nîsana 1922ê da dinivîsît: Di van rojan da cîgirê rawêjkarê lîwa Mûsilê Captin car din digel rawêjkarê perwerdeya seredana Amêdiyê û pênc xwendingehên dever kiriye û kêmasî û pêdiviyên wan bi cih înayine û ferman daye mamostayan kitêbên Erebî wergêrîne ser zimanê Kurdî û bi zarokan bidenexwendin.[28]

-li Adara 1930ê şeş endamên Kurd di civata nûneran da bîranînek daye serok wezîrên Îraqê derbarey mafên gelê Kurd, di xala yekem ya vê bîranînê da daxwaz kiriye bo qezayên Kurdî yên lîwa Mûsilê lîwayeke (parêzgehek) li Duhokê bête damezrandin û zimanê Kurdî têda bibîte zimanê resmî[29].

-Di encamê da qanûna zimanên navxweyî hijmar 74 sala 1931ê li 23 Gulana 1931ê hate ragehandin û xwendina Kurdî pirtir rûyekê qanûnî bi xwe ve girt. Di vê qanûnê da ku li 1 xizîrana 1931ê di rojnameya resmî ya (aluqay' al'raqye) da hatîye belavkirin dakukî hatîye kirin ku li qezayên lîwa Mûsil Amêdiye, Zaxo, Duhok, Akrê, Zêbar zimanê Kurdî dê zimanê resmî yê dadgehan û fermangehan û xwendinê bîtin û xelkê van qezayan dê di demê salekê da ji cihbicihkirina vê qanûnê şêweyê zimanê Kurdî yê wan divêt bo xwe helbijêrin.[30]

Vê qanûnê maf daye xelkê Behdînan bi Kurdî bixwînin, di heman demê da maf daye wan bo xwe wî zaraveyê helbijêrin yê wan bivêt û bo xwe di helbijêrin. Li jêr karîgerîya derketina vê qanûnê û pêdivî ya hikûmeta Îraqê ku rûyekê baş di serederîya xwe da digel Kurdan bidete navendên cîhanî bi taybet koma miletan, Mela Mihemed Se'îdê Duhokî 1897- 1976an mamostayê xwendingeha seretayî ya Duhokê rêzimanek bi Kurdî bo xwendingehên deverê bi zaraveya kirmanciya jorî danaye û bizav kirîne ku ew rêziman û zarave li devera Behdînan bêne xwendin û bo demekî jî her wek hatîye vegêran hatîye xwendin. Her wesan mamostayekê dî ku wî demî xwendekarê rêzên berahiyê yên qonaxa seretayî bû vedigêrît: Ku li sala 1932an kitêbên Kurdî li ser me hatine dabeşkirin û xwendekar bi vê çendê xweşhal bûn, belê piştî sê rojan ew kitêb ji me standine ve [31].

Zêdebarî vê çendê her wek di nivîsareka rêveberê zanyarîya devera Mûsil ya 12ê Tîrmeha 1933an diyar dibît civata wezîrên Îraqê razî bûye (zimanê Behdînanî)* bibîte zimanê resmî li qezayên bakûrî yên ser bi lîwa Mûsilê ve û daxwaz ji wezareta zanyarî kiriye lîjneyekê ji taybetmendên xwe cihî pêkbînît daku biryarê li ser baştirîn rêk biden ku bigirine ber daku binyatên nivîsînê bi vî zimanê li ser danin. Di vê nivîsarê da ku bo mamostayê xwendingeha Duhokê ya Kuran Şakir Efendî Dursin hatîye hinartin û ew wek endamê wê lîjneyê destnîşan kiriye. Biryar daye yekemîn civîna wê lîjneyê li 17/7/1933an bête girêdan[32].

Li vê derê diyar dibît ku xwandin bi zimanê Kurdî û zaraveya deverê di vê qonaxê da ji desthelatê yasadananê derketiye û desthelatê bicih înanê jî biryar li serdaye û ketiye di qonaxa destpêkê ya bicih inane da.

Belê wesan diyar e ji ber her egerekî bîtin ku paştir dê amaje pê bikeyn xelkê deverê mifa ji vê delîvê jî wernegirtiye yan xelkekî ji encamê ne hişyarî û paşvemana wan nehêlaye mifan ji vê delîvê wergirin û berdewamî bi xwendinê bi zimanê Erebî hatîye dayîn.

---

٢٨ - ثێشكةتن يةكةمين رؤذنامةى سليَمانى، بث ٤٧٢- ٤٧٣.

٢٩ - عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثالث، (بغداد- ١٩٨٠)، ص ٦٥- ٦٦.

٣٠ - ابو الند الدهوكي، كؤظارا نوخوازى، بةلطةنامة، (هذمار ٢- ١٩٩٣دهوك) بث ٤٨(هاتيية وةرطرتن ذ الوقائع العراقية، ١ نيسان ١٩٣١).

٣١ - محةمةد عةبدوللا ، كؤظارا مةتين،(هذمار٧٧- خزيرانا ١٩٩٨دهؤك)، بث ٥٠- ٦٥.

٣٢ - مديرية معارف منطقة موصل- مستعجل، الى حضرة شاكر افندي طورسون المحترم، (مستعجل)، العدد ١٢٥٢/٧٤، التاريخ ١٢ تموز ١٩٣٢.

Careka din di rûdanên Şoreşa Barzan 1943- 1945ê da babetê xwendinê bi zimanê Kurdî li vê deverê hatîyeve azirandin û yek ji daxwaziyên Şoreşa Barzan yên li roja 7/1/1944an pêşkeşî nûnerê hikûmeta Îraqê kirîn ew bû ku qezayên Kurdên lîwa Mûsilê ser bi wîlayeta Kurdistanê ve bin û zimanê Kurdî li wê derê zimanê resmî bît [33].

Bi şkestina Şoreşa Barzan ev babete hatîye nivandin û heta Şoreşa Îraqê ya 14 Tîrmeha 1958an Devera Behdînan yan jî qezayên Kurdên lîwa Mûsilê ji xwendina Kurdî hatîne bê-parkirin. Di yekemîn sala xwendinê ya piştî Şoreşê an ku di sala 1959-1960ê da ji rêza yekê seretayî ve dest bi xwendinê bi zimanê Kurdî li xwendingehên deverê hatîye kirin.

Li vir wek hatîye diyarkirin xelkê Behdînan jî mîna parêzgehên dîtirên Başûrê Kurdistanê ew mafe hebû bi ziman xwe bixuyînin û wan bi xwe jî hindek bizav di vî warî da kirine, belê çima xwendina Kurdî li vî deverê nehate binecihkirin û çima xelk dever ji vî mafê xwezayî hatine bê bahirkirin..? Di bersivê da ez dibêjim gelek eger bo vê çendê hene lê yên herî girîng:

-Girêdana devera Behdînan digel parêzgeha Mûsilê, li senter Mûsilê jî kesanên Erebên xwedî hizrên neteweyî yên berteng an ku hizrên şovenîstî desthelatdarî dikir û rastewî xwe hûkimdarî li Behdînan dikir, jiber ku zimanê xwendin li xwendingehên Mûsilê Erebî bû, van kesan ne dihêla çi caran bi Kurdî li deverên dî bête xwendin.

-Desthelata resmî li qezayên Behdînan ji qayîmeqam û rêveberên nahyan heta biçûktirîn desthelat di piranîya deman da di dest kesanên Ereb û kesanên ne xelk deverê da bû, di vî warî da amaje bi du mijaran keyin: Di wê bîranînê da hatîye ewa 30 Kanûna duwê 1930an Mihemed Emîn Zekî daye Şahê Îraqê li sala 1926an li her pênc qezayên Kurdên lîwa Mûsilê rêja fermanberên Kurd 34% bû beramberî 66% fermanberên ne Kurd, ew 34% jî ew karên sade û biçûk bûn yên kesên zor pêdivî nebin kes pê razî nedibûn, wek girov jî amaje pêkiriye ku çi war ji wan qaîmeqaman û (mûdîr mal û mu'awîn şurte û mufe xwezîn û memûrê gew-rekanîtir hemû xeyre Kurdin û jimarey naîbekanyan be nîsbetî nufûsyan ebwaye syan yan çi war buwaye keçî her duwanin)[34].

Li bîra gelekan e cihekî wek Amêdî heta sala 1969an yek qayîmeqamê Kurd xelk dever hûkimdarî lê nekiriye, guman têda nîne eger kesek xelk dever nebît hind xema ji dever û pêwîstiyên xelkê wê naxwe ku xwandin bi ziman neteweyî yek ji wan pêwîstîyane, belkî berevajî vê çend van kesên biyanî û ne xelk dever dijayetîya xwendina Kurdî dikir, li dûr vê çendê dê nimûneyekê berçav keyn: Di raporteka pişkênerê xwendingehên seretayî Mehmûd Etar Başî yê ser bi rêveberîya zanyarî (me'arîf)ya Mûsilê hijmar 640 li 13/11/1957an derba-rey serûberê xwendekarên xwendingeha seretayî ya Mangêşkê hatîye: Min dît astê zanistiyê hindek xwendekaran li rêzên pêncê û şeşê yê lawaz e. Bi rengekê giştî xwendekar di lawazên di zimanê Erebî da û şiyanên têgehiştinê û derbirînê bi zimanê Erebî nînin. Min dakukî li ser mamostayan kir ku zimanê xwecihî di demê dersê da nehête bikarînan[35].

-Hindî peywendî bi kesayetiyên deverê ve heyî ji serok'eşîret û Şêxên ayînî ku xwedî desthelat bûn li cem xelk û li cem hikûmetê jî, ev kese ku di hemû deman da her ew bi xwe nûner bûn di civata nûneran da (parlêman Îraq)[36] da ne li wî asta rewşenbîrî bûn ne jî hind xwedî hesta neteweyî bûn ku xemek ji xwendina Kurdî bixwin yan jî mijarek bi nav xwendi-na Kurdî li Behdînan veken, belkî di hindek delîvan da dijayetîya vê mijarê dikir eger kesekî dî amaje pêkiriba.

٣٣ - مسعود البارزانى، البارزاني و الحركة التحررية الكردية، ثورة بارزان ١٩٤٣- ١٩٤٥، (كردستان- ١٩٨٦)، ص ٣٨.

٣٤ - محةمةد ئةمين زةكى ، هةمان ذيَدةر، بث ٣٩ و ٤٥.

٣٥ - بادةكا خواندنطةها سةرةتاييا مانطيَشىَ، ل ريَظةبةرييا طشتييا ثةروةردا ثاريَزطةها دهؤكآ.

٣٦ - الدكتور عبدالفتاح علي البوتاني، نواب بادينان في الثرلمان العراقي ١٩٢٥- ١٩٥٨، مجلة دهوك، (العدد ١٥- ك١٢٠٠١)، ص ٩٥- ١٠٠.

-Asta rewşenbîrî ya xelkê deverê bi xwe jî li astek hind nizim bû ku kiteka kêm nebît kesek hest bi girîngiya xwendina Kurdî li xwendingehan neket e. Berhev nebît bizavek bo xwendina Kurdî biket yan qurbanîyek bo vê meram bidet, wî serdemî pêkhateya deverê ne pêkhateyeka bajêrî, şaristanî û rewşenbîrî bû, belkî pêkhateka 'eşîretî paşketî bû ku axa û beg û şêxên terîqetên ayînî mezinatî û desthelatdarî li xelkê deverê dikirin, piranîya wî xelkî jî tenê hind dizanî guhdarîya wan axa û beg û şêxan biken, di serûberek bi vî rengî da kesek nabît hizir li xwendina ziman neteweyî biket.

Ev hemû faktor û çendên din hukarên nebûna xwendina Kurdî bûn li xwendingehên devera Behdînan (parêzgeha Duhok ya niha) û ev serûbere heta rûdana şoreşa 14 tîrmeha 1958an li Îraqê berdewam bû, di yekemîn sala xwandin 1959- 1960ê da bo yekemîn car xwendina Kurdî li xwendingehên seretayên qezayên Duhok, Amêdî, Zaxo, Şêxan û Akirê hate çespandin.

Hêja ye li vê derê û di dawiya mijara xwe da bêjîn li sala 1959- 1991an û rûdana serhildanê xwendina Kurdî li Başûrê Kurdistanê bi giştî û devera Behdînan bi taybetî di du qonaxan da borîye:

-Qonaxa 1959- 1970an wek amaje pê hatîye kirin di vê qonaxê da bo yekemîn car li sala 1959- 1960an dest bi xwendina Kurdî li qonaxa seretayî li devera Behdînan hate kirin, di vê qonaxê da her dem xwendina Kurdî li ber gefên girtin û qedexekirinê da bû li cihekî dihate xwandin li cihekî din dihate girtin li klasek dihate xwendim li klasa dîtir dihate qedexekirin, heta bi yekcarî li nîvê salên şêstan hatîye girtin.

-Qonaxa navbera 1970 – 1991an di vê qonaxê da ji encam pêkhatina 11 Adara 1970an xwendina Kurdî li seranserî Başûrê Kurdistanê bi devera Behdînan ve (parêzgeha Duhok ya niha), ne tenê li qonaxa seretayî belkî li qonaxên navincî û amadeyî jî, belê piştî şkestina şoreşa Kurdistan li Adara 1975an xwendina Kurdî li seranserî başûrî Îraq careka dî kete ber metirsiya ji jinavbirin, vê metirsî pirtir ji her cihek ji parêzgeha Duhok girt, ew heta dawîya salên heftîyan xwendina Kurdî li seranserî parêzgeha Duhok hate qedexekirin û xwendin bi ziman Erebî şûna wergirt, eger hindek ji bermayên xwendina Kurdî ya salên pêştir mabîn li klasek li xwendingehek dîwan bû.

Piştî serhildana 1991 xwendina Kurdî li seranserî Herêma Kurdistan serejinû destpê kir û hemû qonaxên xwandin heta qonaxa zankoyî û xwendinên bilind vergirit.

Jêder

د.مارف خەزنەدار، دەستووری زمانی عەرەبی بە کوردی،(بەغدا- ١٩٧١)

تەحسین ئیبراهیم دوسکی، دو فەرهەنطێن ظەهاندی، (هەولیَر-٢٠١٠)

سادق بەهائەدین ئامیَدی، نوبهارا سەیدایێ ئەحمەدێ خانی، (بەغدا- ١٩٧٩)

تحسین ابراهیم دوسکی و محسن ابراهیم دوسکی، مەلایێ باتەیی ذیان و بەرهەم، (هەولیَر- ٢٠١٥)

سادق بەهائەدین ئامیَدی، مەولویدا مەلایێ باتەیی،(بەغدا- ١٩٨٢)

تەحسین ئیبراهیم دوسکی، ل دۆر ئەدەبێ کرمانجی ل سەدسالا نوزدێ و بیستێ زاییني،(هەولیَر- ٢٠٠٤)

ئەبو زیَد سندی، میَذووا خواندنێ، کۆظارا ثەروەردة و زانست، هذمار٢- سالا١(بەغدا- ثاییزا١٩٧١)

تەحسین ئیبراهیم دوسکی، مەلا خەلیلێ سیَرتی و شعریَن وی...، (دهۆك-)

تەحسین ئیبراهیم دوسکی، دو ظەهینوك د علمآ تەجویدی دا، هەولیَر- ٢٠١٠

حەمة کەریم هەورامی، میَذووی ثەروەردة و خویَندن لة حوجرەکانی کوردستاندا،(هەولیَر- ٢٠٠٨)،

المس بیل، فصول من تاریخ العراق القریب، ترجمة جعفر الخیاط، (بیروت- ١٩٧١)

شۆرش حسن عمر، حقوق الشعب الکردي في الدساتیر العراقیة، (السلیمانیة- ٢٠٠٥)

جرجیس فتح الله، یقظة الکرد،(اربیل- ٢٠٠٢)

ثێ رەش، بارزان و حرکة الوعي القومي الکردي ١٨٢٦- ١٩١٤، (١٩٨٠)

عبدالرزاق الحسني، تاریخ الوزارات العراقیة، الجزء الثالث، (بغداد- ١٩٨٠)

ابو الند الدهوکي، کۆظارا نوخوازی، بەلطەنامة، (هذمار ٢- ١٩٩٣دهوك)

محەمەد عەبدوللا ، کۆظارا مەتین،(هذمار٧٧- خزیرانا ١٩٩٨دهۆك)

مدیریة معارف منطقة موصل- مستعجل، الی حضرة شاکر افندي طورسون المحترم، (مستعجل)، العدد ١٢٥٢/٧٤، التاریخ ١٢ تموز ١٩٣٢

مسعود البارزانی، البارزاني و الحرکة التحرریة الکردیة، ثورة بارزان ١٩٤٣- ١٩٤٥، (کردستان- ١٩٨٦)

الدکتور عبدالفتاح علي البوتاني، نواب بادینان في الثرلمان العراقي ١٩٢٥- ١٩٥٨، مجلة دهوك، (العدد ١٥- ك١٢٠٠١)

(درالمجالس)ی مەلاموسایێ هەکاری (مەتن و لێکۆڵین)

Mullah Musa Hakkari's Dürrü'l-Mecalis Citation of the Written Manuscript (Text-Review)

Molla Musa Hakkari'nin Dürrü'l-Mecalis İsimli Yazma Eseri (Metin-İnceleme)

د.هێمن عومەرئەحمەد
Dr. Hêmin Omar AHMAD
زانینگەها بینگۆل، بەشا زمان و ئەدەبیاتا کوردی.
heminahmad40@gmail.com

پوختە

ئەم لێکۆلینەوە لە ژێر ناوی (درالمجالسی مەلا مووسای هەکاری، مەتن و لیکۆڵینەوە) هەوڵدەدات لەم دەستخەتە بڵاونەکراوە بکۆڵێتەوە و ساغی بکاتەوە و بنەماکانی ئەو وەرگێڕانە لەناو کورد و شێوەئاخاوتنی کرمانجی شەن و کەو بکات و شێوازی وەرگێڕانەکە و زمانی چنینەکەی بخاتە بەر نەشتەری لێکۆڵینەوە، بۆ ئەم مەبەستە باسەکە وێرای ناساندنی دەستخەتەکە و نوسەرەکەی و سەردەمی نووسینەکەی، سەرچاوەی سەرەکیی دەستخەتەکەشی بە زمانی فارسی دۆزیوەتەوە و ئەنجا لایەنی هونەری هەر یەکە لە دەستپێك و جۆرەکانی، کۆتایی و جۆرەکانی و سەرچاوەی ناوەڕۆکی حیکایەتەکان بە وردی توێژینەوەی لەبارەوە کردووە.

وشەی کلیلی: در المجالس، مەلامووسایێ هەکاری، ژابا، بایەزیدی، حیکایەتی کورمانجی، مێژووی وەرگێڕان

Abstract

The paper entitled (Dur Almajalisi Mala Musay Hakari: A text and Study) tries to investigate and discern the unpublished manuscripts. The paper analyzes the basics, methods of this translation, and its language composition among the Kurds and the northern Kurdish dialect. For this reason, despite introducing the manuscript, the author, and the history of its writing, the paper has also found the source of the script in Persian language. Then, the paper accurately investigates the prologue and its types, the epilogue, and its types, and the reference of the content of the stories.

Keywords: Bayazidi, Dur Almajalis, History of translation, Kurmanji story, Mala Musay Hakari.

پێشەکی:

بێگومان مێژووی نووسراوی کوردی لە چاو میللەتانی دیکەوە درەنگ سەریهەڵداوە، بە شێك لە مێژوونووسانیش ڕۆژهەڵاتناسەکان و نێردراوی وڵاتان بوونە، کورد وەك میللەتێکی مسوڵمانی ناو ڕۆژهەڵات کەمتر مێژووی زانست و زانیارییەکەی نووسراوەتەوە، بە تایبەتی ئەوەی بە کوردی نووسراوەتەوە، چونکە سەردەمانێکی زۆر زمانەکانی عەرەبی و فارسی و تورکی بەسەر زمانی کوردیدا زاڵ بووە، لەو سۆنگەیەوە لەناو ئەدەبیاتی کورمانجیدا لە دوای مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی، بەشێکی زۆری دەستخەتە کوردییەکان لەلایەن ئەلیکساندەر ژاباوە لە دەیەی پەنجا و شەستەکانی سەدەی نۆزدەوە نووسراونەتەوە و ئەویش بە یارمەتی مەلامەحموودی بایەزیدی بووە.

لەناو ئەو دەستنووسانەدا، ناوی کەسێك بە (مەلامووسای هەکاری) دێت کە کتێبی (در المجالس)ی لە فارسییەوە وەرگێڕاوە و ٥٨ چیرۆکی لە خۆگرتووە، چیرۆکەکانیش هەمەڕەنگن لە چیرۆکی ئایینی بگرە تا مێژوویی و تا ئەفسانەیی و تا چیرۆکەکانی ناوچەکەی لەخۆگرتووە، بە شێوەئاخاوتنێکی ڕێك و ڕەوانی هەکاری وەریگێڕاوە. ئەم لێکۆڵینەوەیە بەناوی **”(درالمجالس)ی مەلا مووسای هەکاری-مەتن و لێکۆڵین-“** وێرای ئەوەی هەر ٥٨ حیکایەتەکەی ساغکردۆتەوە

و خستویەتیە سەر ڕێنووسی عەرەبی(باشوور)، لەگەڵ ئەوەشدا بە چەند تەوەرەیەك شرۆڤە و لێکۆڵینی بۆ وەرگێرانەکە کردووە.

باسەکە لە چەند تەوەرێك پێکهاتووە، سەرەتا دەستخەتەکەی ناساندووە، پاشان هەوڵیداوە هەر یەك لە ئۆگست ژابا و مەلامەحمودی بایەزیدی و مەلامووسای هەکاری بناسێنێ، بە گوێرەی ئەو سەرچاوانەی کە باسیان لێوە دەکات، پاشان سەرچاوەی سەرەکی دەستخەتە فارسییەکەی ناساندووە و ئەنجا لێکۆڵینەوەی لە پێکهاتەی دەستخەتەکە کردووە و دابەشی سەر چەند سەرباسێکی کردووە، لەوانە: لە ناوونیشانی چیرۆکەکانی تۆژیتەوە و پاشان دەستپێك وەك بنەمایەکی هونەری چیرۆك و توێژینەوەی لەبارە کراوە و نمونەی هەموو حیکایەتەکان وەرگیراوە و دە جۆر و شێوازی دەستپێکی حیکایەتەکانی دیارکردووە و پاشان شرۆڤەی کردوون. دواتر لە چەمکی (کۆتایی) حیکایەتەکان دواوە کە لە ڕووی هونەرییەوە گرنگییەکی زۆری هەیە و لەو بارەشدا نۆ شێوە و شێوازی جیاجیای کۆتایی حیکایەتەکانی دیاریکردووە و بە نمونەوە دەستنیشانی کردوون.

لە تەوەری کۆتاییشدا بە ناوی سەرچاوەی ناوەڕۆکی حیکایەتەکان کراوە کە باسی لەو سەرچاوانە کردووە کە ناوەڕۆکی حیکایەتەکانی لێ پێك هاتووە، ئەویش هەر یەکە لە سەرچاوەی قورئانی پیرۆز و مێژووی ئیسلامی و مێژووی گەلانی ناوچەکەی بە چەند لق و پۆپی جیاجیاوە باس کردووە. لە کۆتاییشدا بە چەند خاڵێك ئەنجامەکانی دەستنیشان کردووە.

١.ناساندنی دەستخەتەکە:

ئەم دەستخەتە کە لە کۆلیکسۆنی ئەلیکساندەر ژابا پارێزراوە، چەند چیرۆکێکە وەك خۆی ئاماژەی پێ دەکات کە وەرگێڕانی کتێبی (در المجالس)ە و بریتییە لە ٥٨ حیکایەت و ئەم حیکایەتانە لە دوو توێی ٩٤ لاپەڕەدا نووسراونەتەوە و لە سەرەتادا تەنیا ئەمە نووسراوە: کتاب در المجالس لملا موسی الحکاری و یەکسەر دەست بە چیرۆکی یەکەم کراوە.

لە کۆتاییدا ئەم چەند دێرە نوسراوەتەوە:

تەمام بوو تەرجەما کوتەیبا درالمجالسی ب زمانێ کورمانجی، ژ تەقریرا مەلا موسایێ حەکاری ژ بۆی جەنابێ قونسول ژابایی. ٢ی رەبیعولئەوەلی ١٢٧٤.

واتە لە ١٨٥٧/١٠/٢١ لە نووسینەوەی ئەو کتێبە بوونەتەوە، خۆیشیان ناویان ناوە کوتەیب، واتە کتێبۆکە، یان نامیلکە و کتێبی بچووك، ئەم کارەش بۆ خاتری ژابای قونسولی رووس نووسراوەتەوە.

٢.ئۆگست ژابا کێیە؟

ئۆگست ژابا لە رۆژی ١٥ی ئابی ساڵی ١٨٠١ لە ڤیلنا لە لیتوانیا لە خێزانێکی سەربازیی لەدایك بووە. باوکی ناوی دۆمینیك ژابا (١٧٦٥-١٨٤٨) بووە، کەسێکی دەوڵەمەند بووە و خاوەنی چەندین گوند و ئاوایی بووە. لەناو بنەماڵەی ژابا لە شەش برا پێنجیان لە ریزی

ئەفسەری دا بوون. ژابا دوای ئەوەی هەموو قۆناغەکانی خوێندن بە سەرکەوتوویی دەبڕێت، لە ٢٩ی ئایاری ساڵی ١٨٢٤دا لە وەزارەتی دەرەوەی ڕووسیا سەرەتا وەکوو وەرگێر کار دەکات، بەڵام ئەم کارەی بە دڵ نابێ و داوا دەکات هەر لە هەمان وەزارەت بیبەتە بەشی ڕۆژهەڵاتییەکان. دوای ئەوەی بە سەرکەوتوویی ئەم بەشە دەبڕێت، لە ٢ی نیسانی ١٨٢٨ دەبێتە وەرگێڕ لە کۆلیژی دەوڵەتیی بۆ کاروباری هەندەران. دوای ئەوەی لە ١٧ی نیسانی ١٨٣٠دا ئەرکێکی نهێنی لە یافا پێ دەسپێرن، زۆر سەرکەوتوو دەبێت و لەسەر پێشنیازی دەستەڵاتی سەرووی خۆیەوە لە ٢١ی نیسانی ١٨٣١ دەیخەنە ڕیزی کونسوڵی فەخری. لە دوای تەواوکردنی چەند ئەرکێك لە ئاداری ١٨٣٢ لە سالۆنیك و ئۆکتۆبەری ١٨٣٥ لە سمیرنا، لە ٢١ی ئاداری ١٨٣٨ وەکو یەکەمین وەرگێر و ڕاوێژکاری کونسوڵگەری گشتیی رووسیا لە سمیرنا کاردەکات. لە ١١ی تەمموزی ١٨٤٢ دەبێتە ڕاوێژکاری دەربار و لە ٢٢ی ئابی ١٨٤٦ میدالیای شەڕهف لە بەرامبەر خزمەتی بێ پسانەوەی پانزە ساڵی وەردەگرێت. لە ٢٩ی ئایاری ١٨٤٨ دا ژابا دەستنیشان دەکرێت بۆ پۆستی کۆنسولی ڕووسیا لە ئەرزەڕۆم و تا هەڵگیرسانی جەنگی قرم هەر لە پۆستی کونسوڵخانەی رووسیا لەو شارەدا ماوەتەوە.

لە ١١ی ئایاری ١٨٥٦ دووبارە بۆ جاری دووەم کرایەوە بە کونسوڵی ڕووسیا لە ئەرزەڕۆم و تا وەکو ٢٧ی حوزەیرانی ١٨٦٦ هەر لەم پۆستەدا مایەوە. ژابا ماوەی پانزە ساڵ زیاتر لە شاری ئەرزەڕۆم ژیاوە و لەم ماوەیەدا دوو جاو وەکو کونسوڵی ڕووسا لەوێدا ماوەتەوە لە نێوان (١٨٤٨-١٨٥٣) و (١٨٥٦-١٨٦٦) و لەم ماوەیەدا بەتایبەتی لە نێوان ساڵانی ١٨٥٦ تا ١٨٦٦ ماوەی دە ساڵان ژابا توانیویەتی گەنجینەیەکی یەکجار گەورەی زمانی کوردی لە فەوتان ڕزگار بکات و بە یاریدەی زانای گەورە مەلامەحموودی بایەزیدی توانیان کۆمەڵێك دەستنووسی کوردی لە فەوتان ڕزگار بکەن. دەگوترێت ژابا زمانە ڕۆژهەڵاتییەکانی: تورکی، عەرەبی، فارسی و کوردی زانیوە و کۆمەڵە دەستنووسەکانی ژابا بە زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان ٢٦٠ دەستنووس بوون. لە کۆی ئەو ٢٦٠ دەستنووسە تەنیا ١٦٠ دەستنووسی ماون و ئەوانی تر ون بوونە کە پێدەچێ زۆربەیان دەستنووسی کوردی بن. لە دەستپێکی ساڵانی هەشتایەکانەوە پیری و نەخۆشی زۆریان بۆ هێناوە و لە نامەیەکدا بۆ یۆستێ لە ١٢ی ئایاری ١٨٨١ دا دەنووسێت: ڕاستییەکەی هێشتا چەند تێکستێکی دیکەی کوردیم لا ماوە، بەڵام ئەفسووس چیتر ناتوانم بە هۆی باری لەشساغیمەوە: لاوازی قاچ، دەست و بیناییم خەریکیان ببم. چابا لە ژیانیدا دوو ژنی هێناوە جۆزێفین و مۆسترا، ژنی یەکەمی ساڵی ١٨٣٠ گواستۆتەوە و ساڵی ١٨٤٨ لە سمیرنا کۆچی دوایی دەکات و لەم ژنە دە منداڵی هەبووە و دووەمینجار ساڵی ١٨٥٠ لەگەڵ ژنی دووەم هێلێن گیرۆ زەماوەند دەکات و لەویش دە منداڵی دەبێ. ژابا لە ٣ی ژانوڤیەی ١٨٩٤ لە سمیرنا و لە تەمەنی نەوەد و سێساڵیدا کۆچی دوایی دەکات. [١]

١ - ئۆگست ژابا، فەرهەنگی کوردی-فەرەنسی، پێشەکی و وەرگێرانی پێشەکی و دووبارە لە چاپدانەوەی: د.نەجاتی عەبدوڵڵا. هەولێر، ٢٠١٠، ل ١٥ و ١٦.

٣.مەلامووسایێ هەکاری کێیە؟

ئەم وەرگێڕان و کتێبەی در المجالس کە لە سەرەتادا بەو شێوەیە نووسراوە (کتاب در المجالس لملا موسی الحکاری)، لێرەدا ناوی مەلا مووسا هاتووە و یەکسەر دەست بە نووسینەکە کراوە و لە کۆتاییشدا دەڵێ تەواو بوو ئەم کتێبە ژ تەقریرا مەلامووسایێ هەکاری بۆ خاترێ میرژابای. کە لەم نووسینە ورد دەبینەوە ئەوەی لێ دەفامرێتەوە کە کاتی نووسینەوەی ئەو کتێبە بۆ میرژابا، مەلا مووسا لە ژیاندا نەماوە، بە بەڵگەی ئەوەی دەستنووسەکانی دیکە بە پێشەکییەك دەست پێدەکەن و ئامانجی نووسینەکەی ڕوون دەکەنەوە، وەك دەستنووی (تحفة الخلان فی زمان کوردان) لە دەسپێکدا وەها دەنووسێت: "پاشی پەسنا خودێ و سەلەواتا سەرنجا، تو بزانی کو سەبەبێ پێك ئێخستنا ڤی ریسالەیێ، ئەوە کو مە دگەل کونسولێ دەولەتا فەخیما روسییە کو ساکینە ل ئەرزەرۆمێ، میر ژابا ژ مێژ دۆستی و ناسی هەبوو و ئەوی ژی قەوی زێدە مەیلا زانینا زمانێ کورمانجان دکر، ئیجاری مە ژی موراد کر کو ئەم ژی ریسالەیەکی د بەحسا وی زمانیدا پێك ب خینن، ئیدی مە دەست پێ کر و ناڤێ ریسالەیێ ژی توحفەتولخەلان فی زمانێ کوردان هاتە دانین، خودێ تەمام کرنێ ژی راست بینە، ئامین".[٢] لەمەوە دەردەکەوێت کە ئەگەر نووسەر بۆ خۆی لە ژیاندا بێت، لانی کەم شتێك دەنووسێت، بەڵام مادەم لە سەرەتاوە وەك کەسی غائیب ناوی هاتووە کە کتێبەکە هی فلان کەسە و لە کۆتاییشدا دەڵێ لە تەقریری فلان کەسە، دەردەکەوێت کە هەر مەلامەحموودی بایەزیدی یان کەسێکی دیکە بۆ ژابای نووسیوەتەوە. چونکە خەتی ئەم دەستخەتە هەمان خەتی ئەو دەستخەتانەیە کە مەلامەحموودی بایەزیدی نوسیویەتیەوە.

تا ئێستاش چ لەناو مێژووی زانایانی کورددا و چ لەناو ئەو دەستخەتانەدا هیچ ئاماژەیەك بە ژیانی مەلامووسای هەکاری نەدراوە، هەر ئەوەندە ناوی هاتووە و لەگەڵ ئەوەشدا کە لە دەستخەتەکە ڕادەمێنین بە تەواوی دەردەکەوێت کە بە دەڤۆك و شێوەئاخاوتنی ناوچەی هەکاری نووسراوە. ئەگەرچی فەرهاد پیربال پێی وایە مەلامووساش لەنێو ئەو مەلایەنەدا بووە کە هاوکاری ژابایان کردووە (مەلا مووسای هەکاری لە زمانی فارسییەوە کاری بۆ کردووە)[٣]. ئەم دەستنووسانە لە ناو دەستنووسەکانی ژابادا ژمارە kurd٤٩ی بۆ دانراوە و (کۆمەڵە حەکایەتێکی میللین، مەلا مووسای هەکاری لە ناوەڕاستی سەدەی ١٩مدا لە فارسییەوە وەریگێراون: شیرین و فەرهاد، یوسف و زلێخا، زوحاکی پاشا، رۆستەم، نەوشیروان و دارەوان، بووکگواستنەوەی جەنگیزخان... کە بە خەتی مەلامەحموودی بایەزیدی نووسراونەتەوە.)[٤]. کەواتە بە پێی بۆچوونی فەرهاد پیربالیش بە دەستی مەلامەحموودی بایەزیدی نووسراوەتەوە و ڕەنگە ئەو کاتە مەلا مووسا یان کۆچی دوایی کردووە، یان لەبەرئەوەی بایەزیدی زۆر لە ژابا نزیك بووە، بۆیە هەر ئەو دووبارە نووسیویەتیەوە.

---

٢ - بڕوانە دەستخەتی (تحفة الخلان فی زمان کردان)ی مەلامەحموودی بایەزیدی، کۆلیکسۆنی ژابا.

٣ - فەرهاد پیربال، مەلامەحموودی بایەزیدی یەکەم چیرۆکنووس و پەخشاننووسی کورد، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٤. ئەویش لەم سەرچاوەیەی وەرگرتوە: ژ.س. مووسایلیان: ئا. ژابا و کوردسناسی، وەرگێڕانی لە رووسییەوە: شێروان مەحموود محەمەد، گۆڤاری رووناکبیری، ژ ٣-٤، ستۆکهۆڵم: ١٩٩٣، ل ٤١.

٤ - مێژووی وەرگێران لە ئەدەبیاتی کوردیدا لە کۆنەوە تا ١٩٣١، د.فەرهاد پیربال، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ٣٢.

٤.مەلامەحموودی بایەزیدی کێیە؟

مەلامەحموودی بایەزیدی لە ساڵی ١٧٩٩ لە ناوچەی بایەزید لە باکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستانی تورکیا لەدایك بووە. هەر لەوێش دەستی بە خوێندن کردووە، پاشان لە تەوریز فێری فارسی بووە، ئنجا سەر لەنوێ هاتۆتەوە شارەکەی خۆی و بووە بە بەڕێوەبەری قوتابخانەی ئایینی (حوجرە). بایەزیدی لەگەڵ شکانی بەهلوول پاشای کورد، دووایین میری کورد لە بایەزید، شارەکەی خۆی جێدێڵێ و دەچێتە ئەرزەڕۆم و لەوێ دەبێتە خواجە، پایەیەکی بەرز لەناو نووسەر و ڕۆشنبیرانی ئەوێ داگیردەکا. لەکاتی ڕاپەرینەکەی بەدرخان پاشای جەزیرە لە ساڵی ١٨٤٦ دژی عوسمانییەکان، مەلامەحموودی بایەزیدی بەرپرسیارییەکی مێژوویی دەکەوێتە ئەستۆ. شارەزایی بایەزیدی لە بارەی چوار زمانە گرنگەکەی ڕۆژهەڵاتدا هێندە فراوان بووە، کە لەناو نووسەرەکانی شاری ئەرزەڕۆمدا تەنیا روو لە بایەزیدی دەکرا بۆ نووسین بە فارسی یان بۆ وەرگێران لە فارسییەوە بۆ تورکی. لە ڕەوانبێژی و ئەدەبیاتی عەرەبی و فارسی و تورکیدا شارەزاییەکی بێ وێنەی هەبووە. قورئاناس، مەلایەکی شارەزا، نووسەرێکی بەتوانا بووە. لە نازناوە ئەدەبییەکانی مەلامەحموودی بایەزیدی: مەحموود ئەفەندی، فەقیرمەحموود ئەفەندی، خواجە مەحموود ئەفەندی.[٥]

٥.گرنگی ئەم حیکایەتانە بەلای ژاباوە:

دیارە ئەم حیکایەتانە بەلای ئەلیکساندەر ژاباوە زۆر گرنگ بووە، بۆیە لە نوسخەی kurdA٤١ هوە ژابا بیست و یەك حیکایەتی یەکەمی ئەم کتێبە وەردەگەڕێنێتە سەر زمانی فەڕەنسی و شێخ نزار دەنووسێتەوە و ژاباش لە لاپەڕەی تەنیشتییەوە وەرگێڕانە فەرەنسییەکە دەنووسێتەوە.[٦]

٦. دەقی ڕەسەنی دەستخەتەکە بە چ زمانێکە و هی کێیە؟

بێگومان مادەم لە دەستخەتەکەدا نووسراوە تەرجەمەی کتێبی در المجالس، دەردەکەوێت کە لە زمانێکی ترەوە بۆ سەر زمانی کوردی وەرگێڕدراوە، بۆیە دوای گەڕانێکی زۆر، دەستخەتەکەمان بە زمانی فارسی دۆزییەوە کە چەند نوسخەیەك لە دەستخەتەکەی پارێزراوە. وەك لە دەستخەتەکە و لە پێرستی کتێبی فارسیدا هاتووە، "در المجالس هی سیف ظفر نوبهاری یە"[٧] لە ماڵپەری گەنجینەی دەستخەتەکانی ئێرانی دا نۆ دەستخەتی جیاوازی ئەم کتێبە هەیە.[٨] لە سەرچاوەیەکدا وا هاتووە کە ئەم دەستخەتە لە ٣٣ بەش پێکهاتووە و بابەتەکانی بریتین لە ئایین و عیرفان و مێژووی تەسەووف و حاڵ و باری گەورە پیاوان و پێشەوایانی ئایین و عیرفانە. بەشی یەکەم باسی ئافراندنی ئادەم و خەسلەتەکانی دەکات و بەشی سی و دووەمیش حیکایەتی سولتان ئەبوسەعید ئەبولخەیرە. هەر لە پێرستی کتێبخانەی

---

٥ - فەرهاد پیرباڵ، مەلامەحموودی بایەزیدی یەکەم چیرۆکنووس و پەخشانووسی کورد، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٤

٦ - بڕوانە ئەرشیفی ژابا kurdA٤١.

٧ - فهرس کتب قلمی ومطبوع، مطبعه گلدسته نشاط، ١٨٣٧، ص ٩٩

8 - http://totfim.com/Books/Details/22795

میللیدا وا هاتووە کە لە دەسپێکدا بە بسمیللا و سوپاس و ستایشی خودا دەکات و ئینجا دەڵێت بەندەی گوناهکار سەیف ظفر بوستانی.....

کەواتە دەرکەوت کە بەرهەمەکە بە زمانی فارسییە، بەڵام مەلا موسای هەکاری نەهاتووە هەمووی کت و مت وەربگەڕێنێت، بەڵکو چەند بەشیکی وەرگێڕاوە و هەندێکیشی خۆی لێی زیاد کردووە.

٧.پێکهاتەی دەستخەتەکە:

١-ناوونیشان: ناوونیشان لە پێکهاتەی دەقدا، وەکو گۆچانێك وایە لە دەستی مرۆڤ. بە بێ ئەم سەرە، گۆچان واتای سەرەکیی خۆی لە دەست دەدات. یان ئەگەر پێکهاتەی هەر یەکە لە ناوونیشان و دەستپێك و دەق وەربگرین، وەکو پێکهاتەی لاشەی مرۆڤ دێتە بەرچاو. ئەمە بۆ هەموو دەقێکی ئەدەبی بە گرنگ دادەنرێ، بە تایبەتی بۆ دەقی چیرۆك، چونکە لە دەقی شیعریدا بە تایبەتی لە شیعری کلاسیك، بە بێ زانینی ناوونیشان، کۆپەلەیەك، یان دێرێك، سەربەخۆیی خۆی دەبێ و بەشێکی زۆری بەها ئیستاتیکییەکانی لەگەڵ خۆیەتی، بەڵام لە دەقی چیرۆکدا بێ زانینی ناوونیشان، ئامادەیی لە خوێنەر بەو ڕادەیە نییە بۆ وەرگرتنی بەهایەکان. دیسان پارچەیەك یان بەشێکی دەقەکەش وەکو دەقە شیعرییەکە ئەم سەربەخۆییەی نییە، کە بەهایەکانی خۆی بە تەواوی بۆ وەرگر بگوازێتەوە، چونکە پێکهاتەی چیرۆك بەیەکەوە لکاو و گرێدراوە و هەموویشی بە ناوونیشان بەستراوەتەوە.[9]

تەنیا لە هەقایەتی یەکەمدا نووسراوە حیکایەتی بەرسیسایێ، ئەگەرنا لە هەر ٥٨ حیکایەتەکەی دیکەدا تەنیا ژمارەی بۆ داندراوە، بۆ وێنە حیکایەت ٢، حیکایەت ٣،..... بەو شێوەیە تا کۆتایی پێ دێت.

٢-دەستپێك: دەستپێك دوای ناوونیشان یەکەمین دەروازەی چوونە ناو ناوەڕۆکی دەقە، ئەم دەستپێکە لە چیرۆکە فۆلکلۆرییەکانیشدا زۆر گرنگی پێدراوە، بەتایبەتیش ویستراوە بەرگێکی ئایینی بەبەردا بکرێت. جا لەمەشدا هەندێك جار جۆرێك لە مۆسیقاش بەبەر دەربڕینەکەدا کراوە وەك جۆریك لە کێش و سەروا، یان سەجع، نموونەی هەر دیاریش لە چیرۆکە فۆلکلۆرییەکاندا: هەبوو نەبوو کەس لە خودا گەورەتر نەبوو، کەس لە پێغەمبەری ئازیزتر نەبوو، هاتۆتە ئاراوە.

لەم دەستخەتە وەرگێڕدراوەی مەلا مووسای هەکاریدا، چەندین جۆر دەستپێك هەن، کە گرنگترینیان:

”هەیە نینە نێکدا فانینە ئێ کو ئەبەد خودێ تەعالا دمینە“[10]

لە چیرۆکی دووەم و سێیەم، ڕاستەوخۆ دەربڕینی ”ڕیوایەت تێتە کرن“ هاتووە و پاشان ڕاستەوخۆ درێژە بە چیرۆکەکە دەدات. ئەمە بەردەوام دەبێت، تەنیا چەند شێوەیەکی جیاواز دەبینرێن لە جۆری دەستپێکەکاندا:

---

٩ - شیعرییەتی دەقی چیرۆکی کوردی، هێمن عومەر خۆشناو، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠١٠، ل ١٨٨

١٠ - حیکایەتا یەکەم، حیکایەتا شێخ بەرسیسایێ.

أ/ پەسندانی گێڕەڕەوەکان: بۆ وێنە دەربڕینی (ناقیلان ئەخبار و شیرین گوفتار وها ڕوایەت و بەیان دکن[11] یان وها ریوایەت کرینە لە حیکایەتی ١٣ و (ناقیلان شیرین گوفتار وها ریوایەت کرینە [12]) و (ڕاوییان ئاسار و، ناقیلان ئەخبار، وها نەقل و بەیان دکن[13]) و (ڕاوی د ئەخباری لەتیفە وها بەیان دکن[14]) (راوییان ئەخبار و ناقیلان ئاسارێ شیرین گوفتار ب ڤێ تەرزێ نەقل و بەیان دکن[15]) ئەمانە جۆرێك لە پەسندان و شیرین کردنا ڕووی ڕاوویانە بۆ گوێگر و خوێنەر، ئاساری شیرین گوفتار و ناقیلانی شیرین گوفتار پەسندانێکە بۆ گێڕەرەوەکان.

ب/پەسندانی ئەو کتێبانەی کە چیرۆکەکەیان لێ وەرگیراوە: بۆ وێنە (د کوتوبی موعتەبەرە، ژ راوییان تێنە نەقل کرین). ئەمەش جۆرێکە لە سەرنجڕاکێشانی خوێنەر و بیسەر بۆ ئەوەی دڵنیاییان بداتێ کە کتێبەکان کتێبی حسێب بۆکراون، نەك کتێبی سادە و بێ هێز.

ج/جۆری کتێبی وەرگیراو باس دەکات، ئەویش بە ناوهێنانی جۆری کتێبەکان، وەك کتێبی بەنی ئیسرائیلییەکان، لێرەدا هەر زوو خوێنەر یان بیسەر بیری بۆ ئەوە دەچێت کە ناوەڕۆکی چیرۆکەکە باس لە کەسایەتییەکی بەنی ئیسرائیلییەکان دەکات، کە زیاتر پێغەمبەرانی بەنی ئیسرائیلی دەگرێتەوە: (د کوتوبێد بەنی ئیسرائیلان نەقل دکرین[16]).یان (ژ کوتوبێد بەنی ئیسرائیلان نەقل دکن[17])

د/دیاریکردنی جۆری مێژووەکە، بۆ ئەوەی بزانرێ مێژووەکە هی کەیە و هی چ سەردەم و تایبەتە بە چ کەسایەتییەك، بۆ وێنە مێژووی خەلیفەکان: ڕاوی تەواریخێد خەلیفان، وها ریوایەت دکن.

ه/ دەستنیشانکردن و ناوهێنانی کتێبەکە وەك سەرچاوەی هەڵهێنجانی هەقایەتەکە، بۆ وێنە کتێبی ئەسکەندەرنامە کە کتێبێکی ناسراو بووە و لە ناو فارس و کورددا زۆر بە گرنگییەوە تەماشا کراوە. (د ئەسکەندەرنامەیێ وها تێتە ریوایەت کرین[18]).

و/ دەستنیشانکردنی جۆری گێڕەڕەوە (راوی)یەکان کە پسپۆڕی کام سەردەمەی مێژوون، بۆ وێنە ڕاوییەکانی تاریخی فەتحی وڵاتان، کە زیاتر ئەو کتێبانە دەگرێتەوە کە باس لە فەتحی ئیسلام دەکەن لە وڵاتاندا: (ناقل و راوییێد تەواریخا فەتحا بیلادان وها نەقل و بەیان دکن[19])

ز/دەستنیشانکردنی مێژووی شوێن و شوێنی ڕاوییەکان، بۆ وێنە مێژووی ئێران: (ڕاوی د

---

١١ - بروانە حیکایەتی ژمارە١٣

١٢ - بروانە حیکایەتی ژمارە ٢٣.

١٣ - بروانە حیکایەتی ژمارە٢٩

١٤ - بروانە حیکایەتی ژمارە٢٧

١٥ - بروانە حیکایەتی ژمارە٥٠

١٦ - بروانە حیکایەتی ژمارە٢٠

١٧ - بروانە حیکایەتی ژمارە٣٥

١٨ - بروانە حیکایەتی ژمارە ١٤

١٩ - بروانە حیکایەتی ژمارە ٢٢

تەواریخێد ئیرانیێ،[٢٠])، یـان ڕاوییەکانـی شـاری شـیراز: (ژ راوییـد باژێـرێ شـیرازێ وهـا تێتـه نەقـل و بەیـان کریـن[٢١])

ح/پاڵدانـه سـیفەت بـۆ لای ڕاوییـەکان، وەك راویـی شـێر، یـان ڕاوی سـیاح: (ڕاوییـد صیـاح وهـا نەقـل دکـن[٢٢]) یـان (ڕاوییـد شـێر خەبـەر وهـا نەقـل و بەیـان دکـن،[٢٣]).

ط/ دەسـپێك لـه شـوێنی ناوونیشـان: لـه دوو چیرۆکـدا مەلامووسـا دوای ئـەوەی ژمـارەی حیکایەتـەکان دەنووسـێ، ڕاسـتەوخۆ دەسـتپێکەکە وەك ناوونیشـان دەهێنێتـەوە، بـۆ وێنـه یەکسـەر دەڵێـت ئەمـە چیرۆکـی فـڵان کەسـە: (ئـەڤ قسسـەیا قتـلا حەزرەتـی حەسـەنە رەزیەللاهـو تەعـالا عەنهـو[٢٤]) یـان (قسسـەیا قەتـلا حەزرەتـی حسـێن رەزیەللاهـو تەعـالا عەنهـو[٢٥]).

ی/دەسپێك بـه نـاوی ڕاوییەکانـەوە جـا راویـێ نـاو مێـژوو بێـت، یـان ڕاوییەکانـی رابـردوو بێـت، یـان ڕاوی خەسـلەتی ئەخبـاری دەدرێتـه پـاڵ، وەك : (راویـێ د تەواریخـان وهـا ریوایـەت و نەقـل و بەیـان دکـن،[٢٦]) یـان (ڕاوی و ناقلانێـد ماضیـە ڕیوایـت دکـن[٢٧]) یـان (ڕاوییـان ئەخبـار ب ڤـی تـەرزی نەقـل و بەیـان دکن[٢٨]).

٣- کۆتایـی: کۆتایـی کـه دوا چۆڕاوگـەی چیرۆکـه و بـه قوفڵدانـی ئامانـج و مەبەسـتەکە کۆتایـی پـێ دێـت، گرنگییەکـی زۆری هەیـه بـۆ ئـەوەی چیرۆکەکـه گـرێ بـدات و هەمـوو مەبەسـتەکەی تێـدا چـڕ بکاتـەوە. بـه گشـتی هەقایەتـه کۆنـەکان ئامانجێکـی پەروەردەیـی ئامۆژگاریکردنـی لەپشـت بـووە، بۆیـه دانایـی و حیکمەتەکـه بەشـی زۆری دەکەوێتـه کۆتایـی هەقایەتـەکان. ئەمـەش بێگومـان کاریگەریـی قورئانـی پیـرۆزی بەسـەرەوەیە، هـەر لـه چیرۆکـی پێغەمبـەران کـه خـوای گـەورە بـه (أحسـن القصص[٢٩])ی واتـه باشـترینی چیرۆکـەکان ناودێـر کـردووە، تـا یـەك بـه یەکـەی چیرۆکـەکان هەموویـان کۆتاییەکانیـان وەك گرێدانـی مەبەسـت و مـژاری چیرۆکەکانـە، بـۆ وێنـه خەونەکـەی حەزرەتـی یوسـف لـه سـەرەتاوەیە و کۆتاییەکەشـی بەدیهاتنـی خەونەکەیـه کـه یـازدە ئەسـتێرەکان و مانـگ و ڕۆژ واتـه دایـك و باوکـی یوسـف و برایەکانـی دێـن سـوژدەی حورمـەت و ڕێـز بـۆ یوسـف دەبـەن.

لـەم دەسـتخەتەی مەلامووسـای هـەکاری و لـه هـەر ٥٨ چیرۆکەکـەدا، چیـرۆك گێـڕەرەوە، یـان بـه واتایەکـی دیکـه بلێیـن وەرگێـڕ کـه مەلامووسـایە، لـه کۆتایـی چیرۆکەکانـدا زۆر بـه کورتـی ئامانجەکـەی چڕکردۆتـەوە و پەنـد و عیبرەتەکـەی دەستنیشـان کـردووە. دەتوانیـن چەنـد

٢٠ - بروانه حیکایەتی ژماره ٢٥

٢١ - بروانه حیکایەتی ژماره ٣٩

٢٢ - بروانه حیکایەتی ژماره ١٥

٢٣ - بروانه حیکایەتی ژماره ٢٦

٢٤ - بروانه حیکایەتی ژماره ٤١

٢٥ - بروانه حیکایەتی ژماره ٤٢

٢٦ - بروانه حیکایەتی ژماره ١٦

٢٧ - بروانه حیکایەتی ژماره١٧

٢٨ - بروانه حیکایەتی ژماره ٤٤

٢٩ - سورة یوسف، الایة ٣

شـێوەیەکی جیـاوازی کۆتایـی چیرۆکـەکان لێـرەدا دەستنیشـان بکەیـن:

یەکەم: کۆتایی هێنان بە دوعا:

گێـڕەڕەوە لێـرەدا پێـش ئـەوەی بـە تـەواوی ئامانـج و مەرامـی هەقایەتەکـە ڕوون بکاتـەوە کۆتایـی پـێ بێنێـت، بـە دوعایـەك دەروازەی کۆتایـی هێنانەکـە دەسـت پێـدەکات. بـۆ وێنـە لـە هەقایەتـی بەرسیسـایێ عابیـددا، پێـش کۆتایـی وەهـا دەنووسـێت:

خودێ حیفز بکە، ئیبلیس دوژمنەکی قەوییە، دائیمەن عەدوویێ بەنی ئادەمانە.[٣٠]

دووەم: کۆتایی هێنان بە ڕووداوەکە و هیچ زیادەیەکی گێڕەڕەوە نییە:

لـەم جۆرەیانـدا گێـڕەرەوە یەکڕاسـت چیرۆکـەکـە کۆتایـی پـێ دێنێـت و هیـچ ئاماژەیـەك نـادا بـەوەی چیرۆکەکـە کۆتایـی پـێ هاتـووە و خوێنـەر خـۆی لەنـاو ڕووداوەکانـەوە دەزانێـت کـە تـەواو بـووە. لـەم کتێبـەدا چەنـد نمونەیـەك هـەن، لەوانـە چیرۆکـی ژمـارە ٢. و ٢٤، ٣١، ٣٥.

سـێیەم: کۆتایـی هێنـان بـە ئامۆژگاریکـردن: لـەم جۆرەیانـدا گێـڕەڕەوە وەك پەنـد و عیبرەتێـك شـۆرەت و ئامـۆژگاری دەکات، ئـەو ئامۆژگارییـەش هەڵقـوڵاوی نـاو چیرۆکەکەیـە: بـۆ وێنـە لـە حیکایەتـی (٣) دا گێـڕەڕەوە وەهـا دەنووسـێت:

لازمـە بەنـی ئـادەم هـەر شـۆلەکیدا ئینسـاف و مرووەتـی ژ د دەسـتێ خـۆ بەرنـەدە، مرەڤـەك بـێ ڕەحمـی یـە بکـە راسـتی بـێ رەحمەتـی تـێ، خـوەدێ تەعـالا رەحیمـە و حـەز ژ ڕەحیمـان دکـە. وەسسـەلام.[٣١]

هەروەها لە حیکایەتی ٦ دا دەڵێت:

(سـەب ڤـێ خەبـەری قنـج نینـە کـو مـرەڤ مەسـخەرە و تەرانەیـێ ب کەسـەکی بکـە زەمانـە لحالەکـی نامینـە، پاشـی دبـە کـو ئـەو مـروڤ ژ وی چێتـر بدەرکەڤـە. ئاخیـری هـەر شـۆلان خـوەدێ تەعـالا دزانـە. وەسسـەلام.)[٣٢]

چـوارەم: جۆرێکـی دیکـە لـە هەقایەتـەکان هەیـە، گێـڕەڕەوە تەنیـا بـە دەربڕینـی (والسـلام) کۆتایـی بـە چیرۆکەکـە دەهێنێـت. وەك ئـەوەی کـە ناوەڕۆکـی هەقایەتەکـە ڕوون بێـت و پێویسـت بـە ئامـۆژگاری و ڕوونکردنـەوەی پەنـد و عیبرەتەکـە نـەکات. بـۆ وێنـە لـە چیرۆکـی ژمـارە (٤) دا دوای تەواوبوونـی ڕووداوەکـە، تەنیـا نوسـیویەتی (والسـلام).

پێنجـەم: کۆتایـی هێنـان بـە ڕوونکردنـەوە و باسـکردنی سـەرچاوەی سـەرەکیی چیرۆکەکـە، ئەمـەش وەك پشـتگیرییەك بـۆ ئـەوەی نیشـان بـدات کـە سـەرچاوەی ئـەم ڕووداوە دروسـتە، بۆیـە ئـەو ڕوونکردنەوەیـە دەدات. لـە حیکایەتـی ژمـارە (٥) دا گێـڕەڕەوە وەهـا دەنووسـێت:

(ئـەڤ قسـەیا د نێـڤ قورئانـێ عەزیموششـەئنی ژی، ب ڤـێ وەجهـێ مەزکـوورە و د

---

٣٠ - بروانە حیکایەتی ژمارە ١

٣١ - بروانە حیکایەتی ژمارە ٣

٣٢ - بروانە حیکایەتی ژمارە ٦

هەواڵنامەی کتێب

تەواریخاندا ی مەسطوورە، ئیدی قنج خوەدی تەعالا پێ دزانە.)[٣٣]، ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە پشتگیرییەکەی نیشان دا و دواتریش ئەوەی باشە هەر بۆ خودای دەگەڕێنێتەوە.

یان (ئەڤ حیکایەتا د نیڤ قورئانێ عەزیم ئینشانی هەیە و مەعلوومە، هەر چی ئینکارا ڤی قسسەیێ بکتن، مەعزەلـلا کافرە. دا تو بزانی کو خوەدێ تەعالا قادیرە.)[٣٤] لەمەشدا وەك هەڕەشەیەك نیشان دەدات کە هەر کەس باوەڕی بەم چیرۆکە نەبێت، کە لە قورئانیشدا هاتووە، ئەوا کافرە.

شەشەم: کۆتایی وەکو پوختە و خولاصە: ئەمەش بە دەربڕینی زۆر کورت دێتە دی، بەوەی ئامانج و مەبەستی چیرۆکەکە لە یەك یان دوو ڕستە کورت بکاتەوە و بە زۆری هەر بۆ خۆی دەنووسێت: خولاصە. وەك لە حیکایەتی ٧ دا هاتووە:

(خولاصە، دیسان مەعلوومە کو ئیعتیبار بە ژنان نایێ کرین، لەورا عەقل و دەرکا وان کێمە، دا تو بزانی.)[٣٥]

حەوتەم: کۆتایی هێنان بە قسەکردن لەگەڵ گوێگر یان خوێنەر، ئەویش بە دەربڕینی (دا تو بزانی)، وەك ئەوەی ئامۆژگاری بکات بەڵام ئەو دەربڕینەی سەرەوەی لەگەڵ چەند حیکایەتێك هێناوەتەوە. بۆ وێنە:

(ژ قیسسەیێ حەقە، دا تو بزانی کو نەفس دژمنکی مەزنە، حەتا پێغەمبەر ژی مەعازەڵلا ژ رێ دەرکەتنە. خوەدی تەعالا مەگەر مرۆڤ حیفز بکە.)[٣٦]

یان (دا تو بزانی کو ب غەیر ژ خواستنا خوەدێ ئەسلەن تشتەك نابی، دا دلێ خوە هەر ب جەنابێ باری گرێدەی، وە گەر نە سەعیا مرەڤان بێ موقەددەر بەتالە.)[٣٧]

ئەو دەربڕینی (دا تو بزانی) و بەو شێوەیەی سەرەوە لە چیرۆکەکانی (١١، ١٢، ١٣، ١٥، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢٢، ٢٣).

هەشتەم: کۆتایی هێنان بە دەربڕینی (واللە اعلم) خودا زاناترە، ئەمەش لەو کاتەدا دێت ئەگەر زانیارییەکی سەرنجڕاکێش باس بکات و یان لە کۆتاییەکەدا گێڕەڕەوەش زۆر زانیاری نەبێت، بۆیە دەنووسێت، (واللە اعلم)[٣٨].

نۆیەم: کۆتایی هێنان بە دەربڕینی مەرام: ئەمەش پوختەی مەبەستەکەی تێدا ڕوون دەکاتەوە بەوەی گێڕەڕەوە دەیەوێت مەرام و مەبەستەکە کورت بکاتەوە:

وەك: (موراد ژ ڤی حیکایەیێ ئەوە کو تو بزانی مال و دەولەتا دنیایێ زایل دبە و دچە، لاکین سەوابێ ئیحسانێ د ئاخیرەتێ باقییە و ناڤی وی مرۆڤی ژی حەتتا کو دنیا هەیە دێت

٣٣ - بروانە حیکایەتی ژمارە ٥

٣٤ - بروانە حیکایەتی ژمارە ٢١

٣٥ - بروانە حیکایەتی ژمارە ٧

٣٦ - بروانە حیکایەتی ژمارە ٨

٣٧ - بروانە حیکایەتی ژمارە ١٠

٣٨ - بروانە حیکایەتی ژمارە ١٤

گۆتن، هندە میقدار زەمانە بوو کو حاتەم تایی ژ دنیایێ بۆری یە، لاکین ئیسم و شوهرەتا عەتا و سەخا وی هێژ هەیە و بەلکە حەتتا رۆژا قیامەتێ ژی بێتە گۆتن، مەگەر خوەدێ تەعالا قەت کەسەکی بەدنام نەکە، ئامین.)[39]

یان: (مەرام ژ ڤێ حیکایەتێ ئەوە کو هوون عەداوەتا ئیبلیس بزانن و خوە ژ شەری وی د دنیا و ئاخیرەتێ حەزەر بکن، خوەدی تەعالا شەری وی لەعینێ ژ جوملەیێ مسولمانان و بەنی ئادەمان دەفع و رەفع بکە. ئامین.)[40]

٤.سەرچاوەی ناوەڕۆکی حیکایەتەکان:

یەکەم: قورئانی پیرۆز:

بێگومان قورئانی پیرۆز بۆ زۆربەی چیرۆکەکانی ناو جیهانی ئیسلامی بۆتە سەرچاوەیەکی گرنگ و ئەگەر بە تەواویش چیرۆکە قورئانییەکان وەرنەگیرابن، ئەوا لانی کەم کاریگەرییەکەی بەجێ هێشتووە، بەڵام لەم کتێبە وەرگێڕدراوەی مەلامووسایێ هەکاری، چەند چیرۆکێکی قورئانی بە لێ زیادکردن و کەمکردن وەرگێڕدراون، بەڵام بە زمانێکی کوردانە و پڕ لە ئیدیۆم و شێوازی گێرانەوەی کوردییەوە، لەوانە:

١- چیرۆکی شەددادی کوڕی عاد، کە سەرچاوەکەی لە ئایەتی (ألم تر کیف فعل ربك بعاد، أرم ذات العماد)[41] وەرگیراوە و کاریگەری ئەفسانە و مێژوونووسانیشی بەسەروە دیارە. ئەمەش لە حیکایەتی ژمارە ٥٤ دیارە.

٢- چیرۆکی حەزرەتی ئادەم و هارووت و مارووت، ئەمەش لە حیکایەتی ژمارە ٥٥ دا هاتیە بەحس کردن.

٣- چیرۆکی حەزرەتی سلێمان و بەلقیسا، ئەمەش لە حیکایەتی ژمارە ٥ هوە هاتووە.

٤- چیرۆکی پیاوانی ئەشکەوت (أصحاب الکهف) کە ئەمشە وێرای ئەوەی سوورەتێکی لە قورئاندا بەناو کراوە، لە حیکایەتی ژمارە ٢١هوە هاتووە.

دووەم: چیرۆکە هەڵبەستراوەکانی بەناو پێغەمبەران، ئەمەش مێژوویەکی دوور و درێژی لەناو مێژووی ئیسلامەتیدا هەیە و بە چیرۆکی ئیسرائیلییات بەناو بانگن، بەشێکیان لە کتێبەکانی ژیانی پێغەمبەران و هەروەها لەناو کوردانیشدا کتێبی (درة الناصحین)[42] بەشی زۆری ئەو چیرۆکانەی لەخۆ گرتوە. لەم وەرگێڕانەشدا ئەم چیرۆکە ئەفسانەییانەی بەناوی ئایینەوە کراون، بریتین لە:

---

٣٩ - بروانە حیکایەتی ژمارە ١٧

٤٠ - بروانە حیکایەتی ژمارە ١

٤١ - سورة الفجر، الایتان ٦-٨

٤٢ - درة الناصحین فی الوعظ والارشاد، عثمان بن حسن بن أحمد الشاکر الخویری، درا احیاء کتب العربیة، بدون سنة الطبع.

١-چیرۆكی هەڵبەستراو بەناوی پێغەمبەران:

لـەم دەسـتخەتەدا چیرۆكـی داود پێغەمبـەر و سـلێمان پێغەمبـەر بـاس دەكرێـت، كـە گوایـە داود پێغەمبـەر ٩٩ ژنـی هەبـووە و بـاس لـە گوناهێكـی حەزرەتـی داود دەكات، كـە بێگومـان ئەمـە ئیسـرائیلییاتە، چونكـە ئەگـەر پێغەمبـەر بێـت، نابێـت گونـاه بـكات و خـوای گـەورە كەسـی گوناهبـار ناكاتـە پێغەمبـەری خـۆی و پێشـەوای خەڵكـی. لـە حیكایەتـی ژمـارە (٨) ئـەو باسـە هاتـووە.

٢-چیرۆكی ناوەڕۆك ئاسایی پێغەمبەران، بەڵام هیچ سەرچاوەیەك پشتڕاست ناكاتەوە:

ڕاسـتە پێغەمبـەر سـلێمان بـە بەڵگـەی قورئانـی پیـرۆز (علمنـا منطـق الطیر[٤٣]) زمانـی پەلەوەڕانـی زانیـوە، بـەڵام ئـەو چیرۆكانـەی لێـی بـاس دەكـەن، لـە قورئـان و فەرمـوودەی پێغەمبـەرەوە نەهاتـوون. لـەم دەستخەتەشـدا لـە حیكایەتـی ژمـارە دووەدا باسـێكی حەزرەتـی سـلێمان دەهێنێتـەوە لەگـەڵ چەنـد باڵنـدە و ئاژەڵێـك، بـەڵام سـەرچاوەكەی ڕاسـت نییـە.

٣: چیرۆكی پێغەمبەران بە ڕاست و ناڕاستییەوە:

گێـڕەڕەوە هەوڵیـداوە بەشـێك لـەو ٥٨ حیكایەتانـە بـۆ چیرۆكـی پێغەمبـەران تەرخـان بـكات، جـا ئـەو چیرۆكانـە ڕاسـت بـن یـان ناڕاسـت، بـەڵام بـە گشـتی ئـەم پێغەمبەرانـە بـاس كـراون:

ئادەم، سلێمان، داوود، عیسا (٧) و (٩)، موسا (٢٠) و (٣٥)،

دووەم: مێژووی ئیسلامی:

بێگومـان مێـژووی ئیسـلامی بـە درێژایـی زیاتـر لـە هـەزار سـاڵی بۆتـە سـەرچاوەی سـەرەكیی ئـەو چیرۆكانـەی كـە لەنـاو میللەتانـی مسـوڵمان دەگوترانـەوە، جـا چ فتوحاتـی ئیسـلامی بێـت و چ چیرۆكـی هـاوەڵان و تابیعینـەكان و كەسـانی تـر كـە لـە زاری ئەوانـەوە گواسـتراونەتەوە، بـۆ وێنـە لـەم دەسـتخەتەدا چیرۆكـی چەنـد كەسـایەتییەك دەبینرێـت، لەوانـە:

-بەسەرهاتی قەتلی حەزرەتی حوسێن لە حیكایەتی ٤٢ هاتووە.

بـە سـەرهاتی حاتەمـی تـەی كـە بـە سـەخیایەتی و بەخشـندەیی بەناوبانـگ بـووە، یـان بەسـەرهاتی خواپەرسـتێكی وەك بەرسیسـێ عابیـد، كـە لـە حیكایەتـی ژمـارە ١هوە هاتـووە.

سـێیەم: مێـژووی خەلیفـەكان: ئەمـەش بەشـێكی گرنگـی نـاو حیكایەتـەكان پێـك دێنێـت، بەتایبەتـی باسـكردن لـە خەلافەتـی عوسـمانییەكاندا، وەك لـە چیرۆكـی ژمـارە ٢٢ باسـی شـەڕی نێـوان حوسـێن قولـی خانـی بەغدایـێ و سـوڵتان مـوراد خـان دەكات، هەروەهـا لـە حیكایەتـی تـردا باسـی سـولتانەكانی دیكـەش دەكات. وەك سـولتان بایەزیـد لـە چیرۆكـی ژمـارە ١٦. هەروەهـا سـوڵتان مەحمـوودی غەزنـەوی لـە حیكایەتـی ژمـارە ٤٣ دا.

مێژووی وڵاتانی تر:

لەمەشـدا چیرۆكنـووس هەوڵیـداوە باسـی لـە پەنـد و عیبرەتـی چیرۆكـی وڵاتانـی نامسـوڵمان بـكات، لـەو نێوەندەشـدا زیاتـر لەسـەر حیكایەتـی نەوشـیروانی عـادل سـەنگراوەتەوە، ئەمـەش لـە چیرۆكـی ژمـارە ١٠ دا بـە تـەواوی بـۆ ئـەوی تەرخانكـردووە.

---

43 - سورة النمل/ الاية 16

ئەنجام

لەم کورتە لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:

-کتێبی در المجالس کە مەلا مووسای هەکاری وەریگێڕاوە، ناوبراو وەك وەرگێر و نووسەری بەشی فارسی ئەلیکساندەر ژابا بووە، بەڵام دەستخەتی حیکایەتەکان بە دەستی مەلامەحموودی بایەزیدی نووسراوەتەوە و پێدەچێ کاتی نووسینی کتێبەکە کە ساڵی ١٨٥٧ی میلادی بووە، مەلامووسا لە ژیاندا نەمابووبێت.

-ئەگەرچی ناوی نووسەری کتێبەکە نەنووسراوە، بەڵام دوای لێکۆڵینەوە گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە در المجالس بە فارسی لەلایەن مظفر نوبهاری نووسراوە و مەلا مووسای هەکاری بەشێك لە چیرۆکەکانی وەرگێڕاوەتە سەر کورمانجی.

-ئەم وەرگێرانە لە پاڵ وەرگێرانی مەلامەحموودی بایەزیدی دەبنە یەکەمین وەرگێرانەکانی چیرۆك لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا.

-دەستخەتەکە لە ٥٨ حیکایەت پێك دێت و مژاری حیکایەتەکان جۆربەجۆرن، هەر لە چیرۆکی پێغەمبەران بگرە تا دەگاتە چیرۆکی ئەفسانەیی و چیرۆکی خەلیفەکان و مێژووی دەوروبەر دەگرێتەوە.

-تەنیا چیرۆکی یەکەم ناوونیشانی هەیە و نووسراوە حیکایەتی بەرسیسایێ، ئەوانیتر هەموویان ژمارەیان بۆ داندراوە.

- دەستپێك وەك بنەمایەکی گرنگی چیرۆکی فۆلکلۆری و چیرۆکی نووسراو، لەم حیکایەتانە گرنگی پێدراوە و لە بەشی زۆریاندا بە شێوە و شێوازی جیا جیا دەرگای حیکایەتەکانی کردۆتەوە و هەندێکی بە سەرچاوەی ڕیوایەتەکان دەست پێکردووە و هەندێکی دیکەش بە جۆری مێژووەکان و لە هەندێکیشیاندا ڕاستەوخۆ هاتۆتە سەر ڕووداوەکان.

-کۆتایی حیکایەتەکانیش بنەمایەکی پەندئامێزی و عیبرەتی تێدا ڕوونە و لە بەشی هەر زۆری حیکایەتەکاندا کۆتاییەکەی بە دەربڕینی (دا تو بزانی) وەك سەرەتای چەند ڕستەیەك کۆتایی پێ هێناوە و مەبەستەکەی لەوێدا پوخت کردۆتەوە و لە هەندێکیشدا تەنیا دەربڕینی (وەسسەلام)ی هێناوەتەوە و لە چەند حیکایەتێکیش بە مەرام و ئامانج و هەروەها خولاسە کۆتایی پێهێناوە و لە ناو توێژینەوەکەدا ژمارەی حیکایەتی ئەو شێوازە جیاوازانە دیاریکراوە.

-سەرچاوەی ناوەڕۆکی حیکایەتەکان جۆربەجۆرن، هەیانە ڕاستەوخۆ لە قورئان و چیرۆکی پێغەمبەران وەرگیراوە و هەشیانە هەڵبەستراوە بەناوی قورئان و بەشێکیشیان سەرچاوەکەیان مێژووی ئیسلامی و مێژووی دەوروبەر و مێژووی خەلیفە و سوڵتانەکانە و لە هەمووشیاندا مەبەستەکە نیشاندانی پەند و شیرەت و عیبرەتەکە بووە.

-مەلامووسا بە شێوەئاخاوتنی هەکاری چیرۆکەکەی وەرگێڕاوە و بۆ ئێستای نووسینی کورمانجی سەرچاوەیەکی باش دەبێ بۆ لایەنی فەرهەنگ و چنینی ڕستە و دەربڕینەکان.

سەرچاوەکان:

قورئانی پیرۆز

-الخويـرى ، عثمـان بـن حسـن بـن أحمـد الشـاكر(؟)، درة الناصحيـن فـى الوعـظ والارشـاد ، درا احيـاء كتـب العربيـة، بـدون سـنة الطبـع.

- السيوطى ، جلال الدين عبدالرحمن ابى بكر، (٢٠١٥) تأريخ الخلفاء وزراة الاوقاف القطرية.

- بایەزیدی، مەلامەحموود، تحفة الخلان فى زمان كردان ، کۆلیکسۆنی ژابا (دەستخەتی چاپنەکراو).

- پیربال ، فەرهاد ، (٢٠٠٠). مەلامەحموودی بایەزیدی یەکەم چیرۆکنووس و پەخشاننووسی کورد ، هەولێر.

- پیربـاڵ ، فەرهـاد ، (٢٠٠١). مێـژووی وەرگێـران لـە ئەدەبیاتـی کوردیـدا لـە کۆنـەوە تـا ١٩٣١، چاپـی یەکـەم، چاپخانـەی وەزارەتـی پـەروەردە، هەولێـر.

- حكارى، ملاموسا. در المجالس، کۆلیکسۆنی ژابا، kurd٤٩.

- خۆشناو، هێمن عومەر (٢٠١٠). شیعرییەتی دەقی چیرۆکی کوردی ، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر.

-ئەرشیڤی ژابا ژمارە kurdA٤١.

- ژابـا ، ئۆگسـت (٢٠١٠). فەرهەنگـی کوردی-فەرەنسـی ، پێشـەکی و وەرگێرانـی پێشـەکی و دووبـارە لـە چاپدانـەوەی: د.نەجاتـی عەبدوڵـڵا. هەولێـر.

- ژ.س. مووسـایلیان (١٩٩٣). ژابـا و کوردناسـی، ئـا. وەرگێڕانـی لـە رووسـییەوە: شـێروان مەحمـوود محەمـەد، گۆڤـاری رووناکبیـری، ژ ٣-٤، سـتۆکهۆڵم.

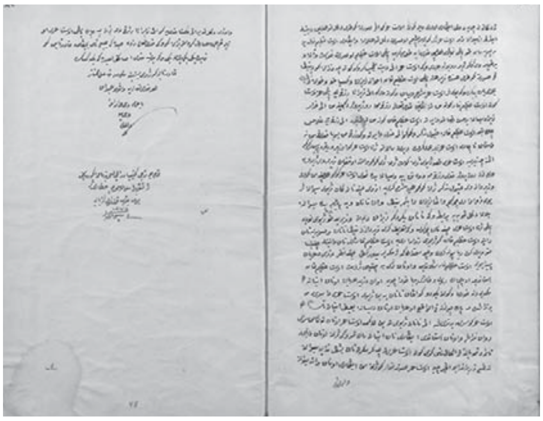

لاپەرەی کۆتایی دەستخەتی در المجالس

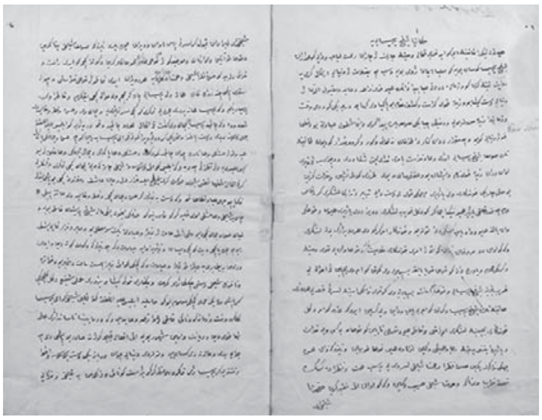

دوولاپەڕەی دەستپێك و حیكایەتی یەكەم

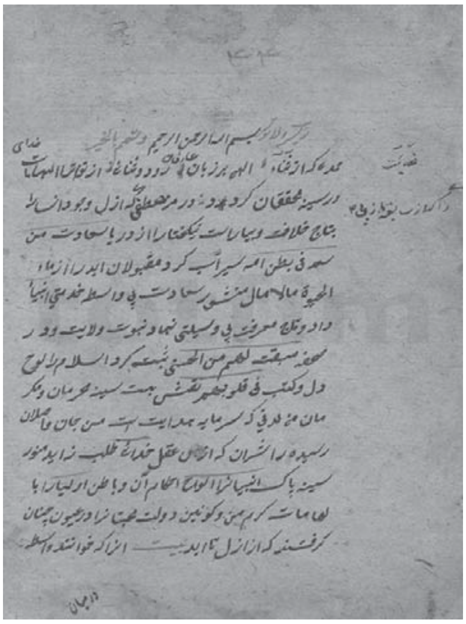

نموونەیەك لە دەستخەتێکی فارسی (در المجالس)

هەوالنامەی کتێب

نمونەی دوو پەرەگراف لە وەرگێرانەکەی مەلامووسای هەکاری

حیکایەتا دوویێ

ڕیوایەت تێتە کرین کو د زەمانێ حەزرەتێ سلێمان عەلەیهیسسەلام مرۆڤەك ژ تایفا قبتییان تووتییەکی خۆش ئەلحان و نادیرەخوان دی و ب میقدارەکی دراڤ کری، لەورا کو قەوی زێدە خۆش خوون و زەریف بوو. ئەوی مرۆڤی تووتی برە مالا خوە و زەمانەك ژی ل نك وی ژی دیسان وەکی بەرێ خوەش تەرەننوم و تەغەننی بوو و مرۆڤێ قبتی ژی زەحف ژ وی دل خوەش دبوو، پاشی موددەیەکی تووتی بێدەنگ و لال بوو، ئەسلەن ئیدی خەبەردان و تەکەللوم و تەرەننوم نەدکر، خوەی قەوی ز ڤێ ئەحوالێ مەحزوون و چە ئەحوال نزانی، ئاخیری گۆت گۆ حەزرەتی سلێمان عەلەیهیسسەلام بە زمانێ حەموو جوملە تیور و دەم و شان دزانە، لازمە کو ئەز ڤێ تووتیێ ببەمە نك حەزرەتێ سلێمان دا ئەحوالێ ژ ڤێ پرسیار بکە کانیم چە حال واقیع بوویە کو ئەڤ بەینەکە ئەڤ تەیرە ناخوونە و خەبەر نادە؟

ئاخیری ئەوی مرۆڤی تووتی هلانی و ئانی نك حەزرەتی سلێمان عەلەیهیسسەلام و گۆت کو ئەی رەسوولێ خودێ من ئەڤ تووتیا ب شەرتێ خوەندنێ و خوەش ئاوازیی من کڕی و موددەیەکی ژی د مالا مەدا خوەشی دخوند. پاشی ئەڤە بوو موددەتەك کو لال بوویە و خەبەر نادە و تەرەننومی ناکە، ئیرۆ من ئینایە حزوورا هەوە، کو خوەدی تەعالا زانینا حەموو زمانان بە حەزرەتا وە کەرەم کری یە و دایە زانین، نها حەزرەتا وە ژ ڤێ پرسیار بکن کو ژ بۆی چە لال بوویە و ژ خەبەردانێ مایە، جەنابێ حەزرەتی سلێمان عەلەیهیسسەلام ژ تووتیێ پرسیار کر گۆ: تو ژ بۆی چە ژ ئاوازا خوەش خوەندنێ مایی و فارغ بوویی؟

KERKÜKLÜ ŞEYH ABDURRAHMAN HÂLİS TÂLEBÂNÎ

The Sheik Abdurrahman Halis Talabani From Kerkuk

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKYOL
Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı bölümü,
iakyol18@karatekin.edu.tr

ÖZET

Abdurrahman Hâlis Tâlibânî, Kerkük'te 1212/1797' de doğmuştur. Babası Şeyh Ahmed Tâlibânî olup kendisi Kâdirî tarikatının mürşidlerindendir. Abdurrahman Hâlis, ilk tahsilini babasının yanında yapmış ve icazetini ondan almıştır. Kâdirilikte Hâlisiyye kolunun kurucusu olması hasebiyle tasavvuf tarihinde Kâdiriyye'nin "pîr-i sâni"si olarak kabul edilmektedir. Kendisine nispet edilen tarikat kolu, Urfa ve Sivas başta olmak üzere, Kuzey Irak, Doğu Anadolu, İç Anadolu Bölgeleri ve İstanbul'da yayılmıştır.

Abdurrahman Hâlis Kerkûkî'nin temiz kalpli, ince görüşlü, şeyhlik makamını hakkıyla dolduran ve kâmil bir mürşid olarak halkın üzerinde olağanüstü tesir bırakan bir kişiliğe sahip olduğu bilinmektedir.

Kendisi iyi bir eğitim almış olup Arapça ve Kürtçenin yanında Türkçe ve Farsçayı da öğrenmiştir. Şiirlerinde "Hâlis" mahlasını kullanarak Arapça, Farsça ve Türkçe olarak şiir yazmıştır. Şiirlerinin tamamı tasavvufî içeriklidir. Hem edebî bakımdan hem de manevî tesir itibariyle geniş halk kitlelerini etkilemiştir. Şiirlerini "Divan"ında toplamıştır. Mevlana Celâleddin-i Rûmî'nin Mesnevî-i Şerifinden seçtiği 18 beytinin şerhini içeren eserinin adı "Kitâbu'l-Meârif fi şerh-i Mesnevî-yi Şerif"tir. Diğer eseri ise Abdulkadir-i Geylânî'nin menâkıbnâmesi olan Behçetü'l-Esrâr'ın tercemesidir.

1275/1858'de vefat etmiş olup kabri Kerkük'te Tekke içindedir.

Anahtar Kelimeler: Abdurrahmân Hâlis, Kerkük, Kâdirî, mürşid, şiir

Keywords: Abdurrahman Halis, Kerkük, Qadiriyya, sheik, poem

1. GİRİŞ:

Şeyh Ziyâeddin Abdurrahman Hâlis Tâlibânî, Kerkük'e bağlı Tâlibân köyünde 1212/1797'de doğmuştur. Abdurrahman Hâlis, 1212/1797 yılında Kerkük'te doğduğu için Kerkükî nisbetiyle de anılmaktadır. Amelde Hanefî mezhebine bağlı olup Kadiriyye tarikatının Hâlisiyye şubesinin kurucusu olduğundan dolayı bu tarikatta pîr olarak kabul edilmekte olup pîr-i sânî (ikinci pîr) ünvanı verilmiş bulunmaktadır. Abdurrahman Hâlis'in dedesi Molla Mahmud olup Zengene aşireti reislerinden Yusuf Ağanın oğludur. Molla Mahmud, Karadağ kasabasında doğmuş, bir müddet Zengene bölgesinde Tekke köyünde yaşamıştır. Bir aralık Kerkük'e bağlı Tâlibân köyünde bulunmuş ve bu yüzden Tâlibânî[1] nisbetiyle şöhret olmuştur. Bu nisbeti / lakabı kendinden sonra gelen nesli de kullanmıştır. (Çelik, 2008, s.159) Molla Mahmud Kadiri tarikatı şeyhlerinden Hindistanlı sûfî Şeyh Ahmed'e intisap eder. Ondan icazet alır. Vefat etmeden önce de oğlu Ahmet Efendi'ye icazet vererek, onu posta oturtur. Şeyh Ahmed'in onbir erkek evladı olmuştur. Bunlar; Abdulkerim, Abdulfettah, Muhyiddin, Abdulgafur, Muhammed Salih, Muhammed Arif, Abdulaziz, Hüseyin, Abdulkadir, Abdurrahman Hâlis ve ismini bilmediğimiz bir oğlu ile Ayşe ve Hatice adında iki kızı da vardır. Baba Şeyh Ahmed Talibânî ömrünü Kerkük'te Kırık köyünde geçirmiş ve 1257/1841'de vefat etmiştir.

Abdurrahman Hâlis, ilk tahsilini Kerkük'te babasının yanında yaptıktan sonra Süleymaniye'de Şeyh Kâk Ahmed ile birlikte medrese tahsiline başlamıştır. Daha sonra Bağdat'a giderek orada tanınmış âlim Şeyh Ruzbihânî yanında tahsilini bitirerek ilmî icazet almış ve

1 - Şeyh Abdurrahman Hâlis ve onun ailesinden bahseden Latin harfli kaynaklar, doğduğu köyün adını Talaban, Talebân şekillerinde vermektedirler. Halbuki Şeyh Abdurrahman Hâlis'ten bahseden en eski kaynaklardan birisi olan Hayderî-zâde İbrahim Efendi'nin Tasavvuf Cerîde-i Usbûiyyesindeki (S. 4-5) makalesinde yer adı olarak طالباني şeklinde yazılmıştır. Bu kelimenin, Arapçadaki طلب fiilinin ism-i fâili olduğu ve sonuna da nisbet î'si (ي) geldiği için "Tâlibânî" şeklinde okunması doğrudur. Irak haritasında da Arapçası طالبان , İngilizcesi Talaban şeklinde yazılmıştır. Ancak günümüz Türkçesinin Latin harfleriyle yazılması ve İngilizcenin etkisiyle Türkçede Talaban veya Taleban şeklinde yazılmakta ve okunmaktadır ki bu yanlıştır.

Kerkük'e dönerek babasının hizmetinde bulunmuş ve ibadetle meşgul olmuştur. Abdurrahman Hâlis'in henüz genç yaşta olgun bir tahsil gördüğünü, ilmî ve edebî başarısını 1231/1816 yılında daha on dokuz yaşlarında iken Arapça bir eseri mükemmel olarak Türkçeye çevirmesinden anlaşılmaktadır. Bu eserin adı, "*Behcetü'l-esrâr*"dır ki Şeyh Abdulkâdir Geylanî'nin menâkıbnâmesidir. Şiirde "Hâlis" mahlasını kullandığı halde lakabının "müfevvid billah" (işlerini Allah Teâlâ'ya havale eden) olduğunu kendi eserlerinde belirtmektedir. Eserlerinin önsözünde kendini; *"Abdurrahman el-Hâlis, el-müfevvid billâh b. eş-Şeyh Ahmed b. eş-Şeyh Mahmûd el-Kâdirî et-Tâlibânî el-Kerkûkî"* olarak tanıtır. (Çakır, 2016, s.1347)

Abdurrahman Hâlis'in baba dostu da olan Şeyh Ma'ruf Köse, bir gün Şeyh Ahmed Tâlibânî'ye: "Yâ Şeyh! Allahu Teâla bizi bu dünyada evladdan mahrum bıraktığı halde size onbir tane erkek evlâd ihsan buyurmuş, şer'an zekât lazım gelmez mi?" diye sorar. Şeyh Ahmed, şeyhinin ne demek istediğini anlayarak oğlu Abdurrahman Hâlis'i hizmetine verir. Şeyh Ma'ruf vefatının yaklaşması üzerine şeyhlik hırkasını Abdurrahman Hâlis'e giydirerek şeyhliği ona devreder. Bunun üzerine Abdurrahman Hâlis, babasının yanına döner. Babasının vefatından sonra da irşâd makamına oturur. Bundan sonra da ömrünü Kerkük'te geçirir. Şeyh Ahmed devri Kerkük şairlerinden Kasımî yazdığı bir kasidesinde, hem Şeyh Ahmed'i hem de oğlu Şeyh Hâlis'i uzun uzadıya medheder. (Çelik, 2008, s.162)

Kerkük civarının en büyük şeyhi kabul edilen Şeyh Abdurrahman Hâlis Tâlibânî'nin şöhreti çok geniş bir alana yayılmıştır. Cömertliğiyle de meşhur olan Hâlis Tâlibânî, sohbetleriyle de birçok insanı irşâd etmiştir. Müntesipleri arasında her tabakadan insana rastlanılmaktadır. Tekkesinde hergün fakir kimsesiz insanları doyurup barındırmıştır. Aynı zamanda talebeleri arasında valiler, paşalar ve üst düzey insanlar bulunmaktdır. Sultan Abdulmecid'in haremi Sultâne Hatun, gördüğü rüyalar sebebiyle Şeyh Abdurrahman Halis'e müride olmuştur. İstanbul müzelerinde saklı bulunan bir "Buhârî-i Şerif" kitabını mühürleyerek içinde Hz. Peygamber'in mübarek sakal-ı şerifinin de bulunduğu pekçok hediyeyle beraber Kerkük'e göndermiş ve irâde-i seniyye ile Şeyh'e yüz kuruş aylık bağlanmıştır. 17 Zilka'de 1264 / 15 Ekim 1848 tarihli irâde-i seniyyede belirtildiğine göre Şeyhin postnişin olduğu Gavsiyye hânkâhı yolculara ve fakirlere açıktı. Her akşam yüzlerce derviş ve yolcu barınırdı. Bu sebeple Şeyh'in isteğiyle Şeyh Abdulkadir Geylânî vakfından ayda 500 kuruş emrine tahsis edilmiştir. Ayrıca tekkeye devamlı olarak halk tarafından adak ve bağış yoluyla hayli para ve eşyalar verilmiştir. Bütün bunlara rağmen Şeyh Abdurrahman tekkeye gelen paraların tamamını yoksullara harcar, kendisi tam bir kanaat içinde yaşardı. (Çelik, 2008, s. 163; Ünsal, 2010, s.9)

Şeyh Abdurrahman Hâlis Tâlibânî her sene Bağdat'a gider, Kâdirî hân-kâhında icra edilen devrân zikrini idare ederdi. Bazı Kâdirî tekkelerinde yapıldığı halde Abdulkâdir Geylânî'nin tekkesinde yapıldığı görülmeyen bir şekilde devrânda kudüm çaldırırdı. Bağdat'ta bulunan zamanın bazı âlimleri toplanıp zikrullah esnasında kudüm çalmanın şeriata uygun olmadığını, Abdulkadir Geylânî hazretlerinin ruhâniyetinin de bundan rahatsız olduğunu söylerler. Makam-ı Geylânî'de bulunan nakîbu'l-eşrâf Seyyid Aliyyu'l-Bağdâdî'ye gelerek: "*Şeyh Abdurrahman'ın Hz. Pîr'in makamında kudüm çaldırmasına niçin müsamaha ediyorsunuz? Hz. Pir'in rûh-ı şerifinin rencide olmasından korkmuyor musunuz?"* derler. Aliyyu'l-Bağdâdî ise şu cevabı verir: *"Ben sultan ile vezir arasına giremem."* (Göletderevi, 1993, s. 415; Vicdânî, 1995, s. 58)

Şeyh Abdurrahman Hâlis, 1262/1846 senesinde Kerkük'te bulunan tekke içinde minareli camiyi yaptırır. Tekke, ibadet yeri olmakla beraber aynı zamanda o bölgenin edebiyat ve dini mûsiki merkezi haline gelmiştir. Nitekim Kerkük'ün tanınmış makam-şinasları burada dini havalar ve yerli hoyratlar terennüm ederler. Başka illerden gelmiş olan sanatkârlar da yine burada kendilerini gösterirlerdi. Usta bir oyuncu olan Molla Veli ve masum hoyratlarıyla tanınan Hâme Pîr gibi eski ses sanatkârlarımız hep Şeyh'in himayesinde yetişmişlerdir. Şeyh Hâlis, 1275/1858 yılında 63 yaşında vefat etmiş, vasiyeti üzerine Kerkük, Tekke içindeki aile mezarlığına defnedilmiştir. (Çelik, 2008, s.165)

Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkûkî'inin halifelerinin bir kısmı -tespit edebildiğimiz kadarıyla- şu kişilerdir: 1.Ebu'l-Muhsin Şeyh Ali Tâlibânî 2. Şeyh Rıza Tâlibânî 3. Şeyh Safvet Efendi 4. Şeyh Abdulkâdir Tâlibânî 5. Şeyh Mûr Ali Baba Sivâsî 6. Şeyh Abdulkadir Kâmil Erbilî. Günümüzde Anadolu'da yaygın olan Kadiriyye'nin Halisiyye kolu, Şeyh Abdulkadir Kâmil silsilesiyle gelmektedir. (Vassaf, 2006, s.142; Göletderevî, 1993, s.397; Çakır, 2016, s.1347)

2. ESERLERİ:

2. 1. Divan: Türkçe ve Farsça şiirlerinden oluşan divanı, Kitâbu'l-Meârif fî şerh-i Mesnevî Şerif isimli eseri birlikte iki defa basılmıştır. Eserin 1-25 sayfaları arasında Mesnevî Şerhi, 26-65 sayfaları arasında ise Divanı bulunmaktadır. Onun şiirleri ile ilgili Hayderî-zâde İbrahim efendi, Tasavvuf isimli haftalık mecmuada şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *"Fenn-i şiirde dahi fevka'l-âde bir kudrete mâlik idiler. Şiir mecmuasının mütalaasından anlaşılabileceği üzere meslek-i şiirde en ziyâde Mevlâna Celaleddin-i Rûmî, Nûr-ı Ali ve Mağribi gibi büyük sûfî şairlerin mesleklerine ittibaı daha ziyade tercih eylediklerinden şiirleri baştanbaşa hakikat zevkiyle doludur. Şeyh Abdurrahman Efendi'nin âlem-i hakikatin ne kadar büyük bir merd-i kâmili olduğunu anlayabilmek için vaktinin büyük âlim ve ediplerinden Kadı Hüseyn-i Berzencî'nin müşârun ileyh hakkında Kerkük'ten Süleymaniye'ye yazdığı aşağıdaki beyitlerle istişhâd ederim:* ***Gördük ki tekkenin sedirine yoksulluk mesnedi üzerindeki bir emir gibi bir pîr oturmuş. Onun mum gibi parlayan güzelliğinden bütün cemiyet aydınlanmış. O baştan ayağa kadar Zühre gibi nurdur, sanki mutluluk mayasıdır. Onun yüzünü yas tutar gibi görseler onun gönlü ve can üzerine mutluluk oturur. Ay, elindeki kâse olan Hindûlar gibi onun kapısı eşiğinde dilencilik yapar. Bugün dost ve düşmanın önünde açıktır ki Tâlibânî'nin Şeyhi odur.*** *"* (Hayderi-zâde, s.4-5; Çelik,2008, s.166)

2.2. Kitâbu'l-Me'ârif fî Şerh-i Mesnevî: Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin Mesnevî-i Şerifinden 18 beytin Farsça olarak nazmen şerhinden ibarettir. İlâhî aşkı çokça konu edinen Şeyh Abdurrahman Hâlis, Mesnevî'de geçen konuları önemli nüktelerle izah eder. Bunun yanısıra Mesnevî'nin Kur'an'ın bir nev'i tefsiri olduğu görüşü ötedenberi ve günümüzde de tartışılan bir konudur. Şeyh Abdurrahman Hâlis, bu hususta Molla Câmî'ye atfedilen beyitleri nakleder. Daha sonra Mevlânâ'nın kendisini hakkıyla anlayamayanlardan şikayetçi olduğu beyitleri şerh ederken velileri Peygamberlerin varisleri olarak niteler. Bu sefer kesin bir dille Mesnevî'deki hakikatların ilahi sırlar olduğunu savunur ve bunun tersini iddia edenleri ahmaklıkla suçlar. (Çakır, 2016, s.1351)

2.3.Behcetü'l-Esrâr Tercemesi: Şeyh Nur Ali Bahş tarafından Arapça olarak yazılan Abdulkâdir Geylânî'nin menkıbelerini ihtiva eden bu eser, Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkûkî tarafından babasının isteği üzerine Türkçeye terceme edilmiştir. 186 sayfadan oluşan bu eser 1302/1885 yılında Müderris-zâde Muhammed Said Efendi tarafından İstanbul'da Mahmut Bey matbaasında basılmıştır. Eser, Abdulkadir Geylânî hakkında yazılıp günümüze gelen en önemli menâkıbnâmedir. Eserde geçen menkıbeler râvî zinciriyle anlatılır, bu da eserin kıymetini bir kat daha arttırır. Şattânûfî eserinde Abdulkâdir Geylânî'nin ***"Şu ayağım her Allah velisinin boynu üzerindedir"*** sözünü söylemesi olayını uzun uzun anlatır. Adeta eserin yazılış gayesi bu sözü söylediğini isbat etmek içindir. (Ünsal, 2010, s.26)

3. TASAVVUF ANLAYIŞI

Şeyh Abdurrahmân Hâlis, Kerkük'teki tekkesinde irşâd faaliyetlerinde bulunur. Buradaki ilim ve irfan hizmetleri kardeşleri vasıtasıyla diğer şehirlere de yayılır. Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkûkî, zikir eşliğinde tambur vurulması ve esmâ-i seb'a (Lâilâhe illallah, Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm, Kahhâr) ile icrâ edilen seyr u sülük usulünün kelime-i tevhid ve lafza-i celâle hasr edilmesi gibi bazı yenilikler getirip seyr u sülûkta ictihad etmesinden dolayı "pîr" ünvanını

almış ve Kadiriyyenin Hâlisiyye kolunun kurucusu olarak kabul edilmiştir. (Göletderevi, 1993, s.414; Çakır, 2016, s.1347; Vassaf, 2006, s.140) Halifelerinden Şeyh Abdulkadir Erbilî, onun manevî yönünü İlhâmâtu'r-Rahmâniyye adlı eserinde şöyle anlatır: *" Herşeyi döndüren ve can veren Allah'ın feleğinin altında benzerinin tüm asırlarda ve mevsimlerde bulunmadığı te'vil sahibidir. Denizler mürekkep olsa onun fazlını ve ihsanını saymak için o tamamlanmadan ve bitirilmeden önce denizler kururdu. Sen insaf ve basiret gözünü açarsan keşifleri bulursun. Bu anlattığım kişiyi anlarsın. Ben uzun ömrüm boyunca onun huzur-ı kâbesinde tavaf ediyordum. Onun tekkesinin bulunduğu şehirde hizmetçi olarak bulunuyor ve orada ibadet ediyordum. O da şeyhim Ziyâeddin olan âlimlerin babası Abdurrahman Hâlis Tâlibânî'dir. Yazdığım risaleler için ondan onay almak ve açıklamak için râbıta yaptım."* (Taşkanat, 2014, s.41)

Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkûkî'nin Kâdirî tarikatına ve mensuplarına bakış açısını gösteren önemli vesikalardan birisi, onun divanında bulunan "gürûh-ı Kâdirî" redifli gazelidir. Bu gazelde Kâdirî mensupları ve Abdulkadir Geylânî medh edilmekte, onların manevî durumları, çeşitli benzetmelerle anlatılmaktadır. Şeyh Abdurrahman Hâlis'in bütün bu kabullerinin arka planında "Cenab-ı Gavsiyyet-penâh Hazretlerinin hâlet-i şevk ve vakt-i sekr ve zevkde zebân-ı hikmet beyânlarından cârî olan ***'kademî hâzihî alâ rakabetin küllü veliyyullâhi' (Şu ayağım her Allah velisinin boynu üzerindedir")*** kelâm-ı belâgat-nizâmı" bulunmaktadır. (Ünsal, 2010, s.33)

GAZEL (Necati, 1985, s.12)
Şâh-ı iklim-i velâyetdir gürûh-ı Kâdirî
Râh-ı 'aşkda zü'l-kerâmetdir gürûh-ı Kâdirî

Kâdirî mensupları, velayet ülkesinin şahı ve aşk (tarikat) yolunun keramet sahipleridir. Keramet aynı zamanda ikram olunmuş anlamına da geldiğine göre her Kâdirî'ye Allah'ın bir ikramının olduğu anlatılmaktadır.

Cümle erbâb-ı tarîkat bülbül-i şûrîdedir
Anlara bâg-ı letâfetdir gürûh-ı Kâdirî

Bütün tarikat mensuplarının hali, âşık bülbül gibidir. Kâdirî mensupları ise onlar için latîf bir bağdır. Dervişler bülbüle, Kâdirîler ise bağa benzetilmiştir. Zira bülbüller, âşık oldukları gülleri bağda, bahçede bulurlar. Bağ, tekkeye ve dergâha teşbih edilmiştir.

Dâmenin tutmuş bunlar Sultân Abdu'l-kâdirin
Mazhar-ı lutf-ı hidâyetdir gürûh-ı Kâdirî

Kâdirî mensupları hidâyet lütfune ulaşmışlardır. Zira onlar Sultan Abdulkâdir'in eteğini tutmuşlardır. Sultan Abdulkadir'in eteğini tutmak, yani onun yolunu takip etmek, insanı hidayete ulaştırmaktadır.

Gavs-ı Muhyi'd-dîn ihyâ eylemiş dîn-i nebiyi
Revnâk-ı dîn-i risâletdir gürûh-ı Kâdirî

Muhyiddin Gavs, Hz. Peygamber'in dinini ihya eylemiştir. Kâdirî mensupları da risâlet dininin birer parıltılarıdır. Gavs, kendisine sığınılan kutba verilen ünvandır. Gavs-ı azam ünvanı da Abdulkadir Geylânî için kullanılır. (Uludağ, 2012, s.144) Muhyiddin, dini ihya eden anlamındadır. Abdulkadir Geylani için hem dini ihya eden, hem de sünneti ihya eden sıfatları da kullanılmaktadır. Abdulkadir Geylanî'yi Kâdirî kaynakları; ***"Pîr-i Tarîkat Muhyi's-Sünneti Ve'd-Dîn Gavs-ı Rabbu'l-Âlemîn Ebu Muhammed Muhyiddîn-i Abdulkadir Geylânî"*** olarak adlandırmaktadırlar. (Göletderevi, 1993, s.397) Ayrıca bu beyitte hadis kaynaklarından Ebu Davud'da geçen ***"Şüphesiz ki, Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinî ihya edecek hir müceddid gönderecektir"*** hadis-i şerifine telmihte bulunulup bu kişinin kendi yaşadığı yüzyılda Abdulkadir Geylanî olduğu bildirilmektedir.

"Küntü kenzen" kapısını "men aref" miftâh ile
Feth iden şâh-ı velâyetdir gürûh-ı Kâdirî

Kâdirî mensupları, *"küntü kenzen"* kapısını *"men aref"* anahtarı ile açan velâyet şahıdır. Hadis kaynaklarından Süyûtî ve Aliyyü'l-Kârî'de geçen *"Küntü kenzen mahfiyyen fe ahbebtü en u'rafe fe halaktü'l-halka li ya'rifünî"* yani ***"Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeye muhabbet ettim (sevdim) ve bilinmek için halkı yarattım"*** hadis-i kudsîsi içinde ilâhî sırların olduğu büyük bir hazinedir. Bu hazinenin anahtarı ise ***"men arefe nefsehû fekad arefe rabbehû"*** (Nefsini bilen Rabbini bilir) kelamıdır.

Dâhil ol var gürûha bî-teemmül Hâlisâ
Sâhib-i emn ü emânetdir gürûh-ı Kâdirî

Ey Hâlis! Hiç düşünmeden o topluluğa varıp dâhil ol. Kâdirî mensupları emindirler ve emanet sahibidirler. Emin, güvenilir, itimat edilen kişi anlamlarına gelmekte olup emanet ise ilâhî sırlara vâkıf olan velî anlamındadır. Cenab-ı Hak güvendiğinden sırlarını onlara ifşâ ve emanet etmiştir. (Uludağ, 2012, s.121) İşte bu kişiler emânet sahibidirler.

4. SONUÇ:

Şeyh Abdurrahman Halis Kerkûkî, 19 yüzyılda Kerkük bölgesinde yaşamış büyük bir mutasavvıf ve eser sahibidir. Kerkük'ün Tâlibân köyünde doğduğu için Tâlibânî nisbetiyle şöhret olmuştur. Şeyh Abdulkadir Geylânî'nin kurmuş olduğu Kadirilik tarikatının Hâlisiyye kolununun kurucusu olarak kabul edildiği için Kâdirilikte "pîr-i sânî" olarak bilinmektedir. Kendisine nispet edilen bu kol, Urfa, Sivas başta olmak üzere Kuzey Irak, Doğu Anadolu, İç Anadolu bölgeleri ile İstanbul'da hâlâ yaygındır.

Abdurrahman Hâlis Kerkûkî, Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler yazmış, Mevlânâ'nın Mesnevisinden 18 beyti Farsça manzum olarak şerh etmiştir. Divanında ise Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler mevcuttur. Divanında bulunan "gürûh-ı Kâdirî" redifli gazeli, onun Kâdiriliğe ve Şeyh Abdulkadir Geylânî'ye bakış açısını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Behcetü'l-Esrâr adıyla Şeyh Abdulkadir Geylânî'nin menâkıb-nâmesini Türkçe çevirmesi, onun hem zâhirî hem de bâtınî İslâmî ilimler yanında edebiyat ve şiire olan vukûfiyetini ortaya koyması bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA:

Çakır, Mehmet Saki,(2016) Abdurrahman Hâlis Tâlebânî Kerkûkî ve Kitâbu'l-Meârif fî Şerh-i Mesnevî-i Şerif Eseri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* C.9, S.44.

Çelik, İ. (2008) Kâdirîyye Tarîkatı Hâlisiyye Şubesinin Kurucusu Şeyh Abdurrahman Hâlis Kerkükî, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 38.

Göletderevî, Mustafa Yaşar, (1993) *Miftâhu'l-İrşâd,* İstanbul.

Hayderî-zâde İbrahim Efendi, Şeyh Abdurrahman Hâlis Tâlibânî, *Tasavvuf Cerîde-i Usbû'iyyesi,* S.4-5.

Necâti, Ömer, (1985) *Ziyâeddin Abdurrahman Halis'in Türkçe Şiirleri,* Ankara.

Taşkanat, Mehmet, (2014) *Abdulkadir b. Muhyiddin El-Erbilî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri,* Erciyes Üniv. SBE., Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Uludağ, Süleyman, (2012) *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* İstanbul: Kabalcı.

Ünsal, Hatice, (2010) *Abdurrahman Halis Talabani ve Behcetül-Esrar tercümesi adlı eseri,* Marmara Üniv. SBE, Yüksek Lisans tezi, İstanbul.

Vassâf, Hüseyin, (2006) *Sefîne-i Evliyâ,* (Haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz) C.1, İstanbul: Kitabevi.

Vicdânî, Sadık, (1995) *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye: Tarikatlar ve Silsileleri,* (Haz. İrfan Gündüz) İstanbul: Enderun.

NECİP FAZIL KISAKÜREK'İN ARVAS VE NEHRİ ZİYARETLERİ

Arvas and Nehri Visits of the Necip Fazıl Kısakürek

Dr. Öğr. Üyesi Bora YILMAZ
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
boraylmz@mynet.com

Özet

Türk edebiyatının eşsiz ve müstesna şair, mütefekkir ve aksiyon adamlarından biri olan Necip Fazıl Kısakürek 1975 ve 1976 yıllarında arka arkaya Arvas ve Nehri'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerindeki gözlemlerini ve yaşamış olduğu manevi hazzı daha sonra yazıya aktararak okuyucuları ile paylaşmıştır.

Yaşamış olduğu büyük manevi burhan ve kutlu arayışı neticesinde arayıp bulduğu, kapısında durduğu ve bir daha o kapıdan ayrılmadığı manevi hocası Seyyid Abulhakim Arvasi hazretlerinin mürşidi olan Seyyid Fehim Hazretlerinin merkatını ziyaret için 1975 yılı Ağustos ayında Arvas köyüne gitmiştir. "Veliler diyarı" ve "nur yatağı" olarak adlandırdığı bu coğrafyada yaşadıkları ve gördükleri onu derinden etkilemiştir.

Necip Fazıl Kısakürek, "Şeyhimin şeyhinin şeyhi" olarak tanımladığı, Seyyid Taha Hakkâri hazretlerinin kabirlerin görmek üzere 1976 yılında Nehri'ye gelir. Ziyareti neticesinde "Vatanımı buldum" diyerek yaşamış olduğu ruh atmosferini tanımlamaktadır.

Bu çalışmanın çerçevesi içerisinde Necip Fazıl Kısakürek'in Arvas ve Nehri ziyaretlerindeki izlenimleri, tespitleri ve yaşamış olduğu manevi atmosfer değerlendirilecektir. Bu vesile ile edebiyat dünyamızın eşsiz simasının dolaylı olarak Zap havzası ulemasından nasıl istifade ettiği ve ruh dünyasının şekillenmesinde bu mana âleminin büyüklerinin katkıları tespit edilemeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Necip Fazıl Kısakürek, Seyyid Fehim Arvasi, Seyyid Taha, Arvas, Nehri,

Abstract

Necip Fazıl Kısakürek, one of the unique and extraordinary poets, thinkers and actors of Turkish literature, visited Arvas ve River in succession in 1975 and 1976. He shared the observations of these visits and the spiritual pleasure that he had lived with his readers afterwards. He went to the village of Arvas in August 1975 to visit the grave of Sayyid Fehim. Necip Fazıl deeply affected, who they lived and saw during this visit. Necip Fazıl Kısakürek comes to see the graves of Hazrat Sayyid Taha Hakkâri in 1976. At the end of the visit, he describes the atmosphere of the soul that he lived by saying, "I found the motherland."

Within the framework of this study, Necip Fazıl Kısakürek's impressions, observations and spiritual atmosphere that he had visited during the visit to the Arvas and the River will be evaluated.

Keywords: Necip Fazıl Kısakürek, Seyyid Fehim Arvasi, Sayyid Taha, Arvas, Nehri

1. GİRİŞ

Necip Fazıl Kısakürek, Türk yazın ve düşünce hayatının önemli isimlerinden biri olmakla beraber bunun bir ya da birkaç adım ötesinde Türk yazın ve düşünce hayatının şekillenmesinde de çok büyük katkı sağlamış bir isimdir. Nazım türünde "Sultan-üş Şuara" unvanını hak edecek kadar müstesna bir mevkide, nesirde ise kendine has üslubu ve savunduğu fikirler ile hem kendi döneminde yeterince ses getirmeyi başarmış hem de kendinden sonraki birkaç neslin şekillenmesinde de büyük pay ve hak sahibi olmuştur.

Hem fikir hem de özel hayatında çalkantılı ve bir o kadar da renkli bir hayat sürmüştür. Ta ki manevi hocası Abulhakim Arvasi hazretleri ile tanışana dek. Önceki hayatında korkunç bir fırtınaya yakalanmış, bir alaboraya tutulmuş ve tam devrilmek üzereyken, Arvasi hazretleri ile tanıştıktan sonra sakin ve güvenli bir limana demir atmış gibidir. Diğer bazı kitaplarında

da yer yer Arvasi hazretlerinden bahsetmiş olsa da özellikle *O ve Ben* (2011) isimli kitabında Abdulhakim Arvasi ile nasıl tanıştığını ve sonraki hayatında Abdulhakim Arvasi'nin nasıl silinmez izler bıraktığını anlatmaktadır.

Necip Fazıl Kısakürek, Abdulhakim Arvasi'ye olan ilgisi ve sevgisinden kaynaklı olarak Seyyid Fehim Hazretlerine ve Seyyid Taha hazretlerine de ilgi duymakta ve sevgi beslemektedir. *Başbuğ Velilerden 33 (Altın Silsile)* kitabında bu iki zata yer vermiş ve onlarla ilgili hürmetkâr ifadeler kullanmıştır. Bu sevgi ve ilginin neticesinin bir başka göstergesi olarak 1975 ve 1976 yıllarında ardı ardına Arvas ve Nehri'ye ziyaretlerde bulunmuştur.

Necip Fazıl'ın bu ziyaretleri neticesinde dile getirdiği aşağıdaki mısralar onun bu ziyaretlere vermiş olduğu önemi ve bu ziyaretlerden ne derece etkilendiğini göstermesi açısından önemli bir gösterge olma özelliği taşımaktadır:

"Şemdinli dağlarının, içtim nur çeşmesinden
Kurtuldum, akreplerin ruhumu deşmesinden" (Kısakürek 2009: 191)

2. ARVAS ZİYARETİ

Necip Fazıl Kısakürek, 1975 yılında, öncesinde herhangi bir planlama yapmadan ani bir kararla dostu ve hocasının önemli talebelerinden biri olan Muhibullah Işıklar ile beraber Van'a bir seyahat düzenler. Maksadı hocasının hocası olan Seyit Fehim Hazretleri'nin kabrini ziyaret etmektir. Bu manevi ziyaretin duyulmamasını arzu ettiği için Van'a gelişi etrafa duyurulmaz. Bu ziyaret, önce İstanbul'dan Ankara Bağlum'a kara yolu ile gidilerek Arvasi hazretlerinin türbesinin ziyareti ve ardından havayolu ile Van'a gidilmek sureti ile planlanmış kısa süreli bir seyahattir.

Bu ziyaret öncesindeki Necip Fazıl Kısakürek'in eşsiz ve tarifsiz heyecanını ve oraya gitmedeki hudutsuz arzusunu, dostu Muhibullah Işıklar "Sen Arvas'a kendiliğinden mi gittiğini sanıyorsun? Seni çekiyorlar oradan… Sen de tıpış tıpış gidiyorsun!" ifadeleri ile tanımlamakta ve açıklamaktadır" (Kısakürek 1998: 135). Dostunun bu ifadelerini, Kısakürek "Evet, boynumda görünmez bir kement vardı, bu kemendin ucu, Van'ın Arvas köyünde, mürşidimin mürşidi Seyyid Fehim Hazretlerinin nur yatağı başında, yine görünmez bir çıkrığa bağlıydı. Çıkrık dönüyor, kemendin ipini sarıyor ve bizi, ister gökte, ister yerde, kendisine doğru çekiyordu" (Kısakürek 1998: 135) ifadeleri ile teyit etmektedir.

Necip Fazıl Kısakürek'i Van'da dönemim müftüsü ve aynı zamanda Arvasi ailesine mensup Mehmet Kasım Arvas misafir etmekle beraber aynı zamanda Arvas yolculuğunda kendisine birkaç kişi ile refakat eder.

Kısakürek, Arvas yolcuğu öncesi ruh halini "Mücerret sesler, renkler ve çizgiler cümbüşü içinde uçuyorum. Ruhumda kelime üstü manâ helezonları kaynaşıyor ve şöyle diyor:

- *Mürşidinin mürşidi seni Arvas'ta bekliyor!..*

İçimdeki o sese, renk ve çizgi cümbüşü, Seyyid Fehim Hazretleri ruhaniyetinin Van'dan Arvas'a kadar uzanan ipek halısı… O büyüğü takdir edebilmenin şanı, dünyanın en sarp, dik, pürüzlü ve engelli yolunda böyle bir halı üzerinden geçmeyi gerektiriyor (Kısakürek 1998: 138)" sözleri ile açıklamaya çalışmaktadır.

Van ile Arvas arasındaki yol, hem coğrafi şartlardan dolayı hem de dönemim imkân ve şeraiti göz önünde bulundurulduğunda sorunlu bir yoldur; kıvrımlı, tümsekli, sorunlu bir yol. Yolculuk esnasında bu dar ve sıkıntılı yolun dağdan yuvarlanan büyük bir kaya parçası ile kapanmış olduğunu ve karayolları ekiplerinin iş makineleri ile yolu açmaya çalıştıklarını gö-

rürler. Kısakürek'in ilkin bu duruma pek canı sıkılsa da ekiplerin dinamit vasıtası ile kayayı parçalayıp yolu açmasını "Yolumuz açılmıştı ve tam nur yatağına giderken yolumuza dikilen engelin paramparça edilmesi, ruhuma şu manayı fısıldıyordu:

- *Yolunuzdaki bütün engeller devrilecek ve zafer yönü açılacak..."* (Kısakürek 1998:142) ifadeleri onun ruh halini açıklayan en güzel ifadelerdir.

Necip Fazıl Kısakürek Arvas yolunu ve yolculuğunu dikkat çeken şu ifadelerle tasvir ediyor:

"Bir şeye dikkat ettim: Bu yollarda otomobil, otobüs, minibüs şöyle dursun yolu açmaya gelen işçilerin, kamyonundan başka hiçbir vasıtaya rastlanmıyor. Ne bir at, ne bir merkep, ne bir insan... İşlek yolların trafiği buraya gelsin de cinlerin kayalara verdiği trafik emrinden başka bir hareket arasın!... Uçuruma düşmekten kurtulmak için sanki bir çareymiş gibi otomobilin minderine tutunmuş yol alırken, dikkat ediyorum: Telgraf direkleri de yok!... O, bütün Anadoluyu örümcek ağı gibi saran, tepelerinde münzevi kartallar tüneyen ve tellerinden gurbet çınlamaları gelen, kimi dik, kimi eğri, ihtiyar direkler... Onlardan da eser yok!.. Allah Allah; bir feza yolunda mı ilerliyor ve bambaşka bir (plânet)e doğru mu yol alıyorsunuz? Anadolu'ya güya medenî dünya âletlerinden hiçbir şey girmemişken, buraya, o sefil ve mahcup haliyle Anadolu bile girememiş... Bu teşhis, içimde gitgide mânalaşıyor ve yarım yamalak oluşlardan bu yoksunluğu, muazzam bir varlık halinde görmeye başlıyorum" (Kısakürek 1998:143-144).

Zorlu, uzun ve meşakkatli yolculuğun ardından varılan Arvas'ı "Nur Yatağı" olarak adlandıran Necip Fazıl gördüklerini ve yaşadıklarını şu şekilde tasvir etmektedir:

"Nur Yatağı çevresinin üst kısmı... Dik aşağı yamaç... Yola 40-50 metre mesafede, ahşap ve kâgir karışımı, eski ve şahsiyetli bir üsluba bürülü, birbirinin omuz başında iki bina... Daha iricesi ve boylucası, Seyyid Fehim Hazretlerinin konağı... Öbürü de mescidi... Fıskiye fıskiye ağaç fışkırtan bir toprak...

İniş çok dik... Nasıl ineceğim?... Sağ ayağımın bir parmağında 8-10 ay süren bir yaranın derdini henüz atlattığım için ona pek güvenemiyorum ve kendimi dermansız hissediyorum.

-Sizi omuzumuza alalım. Dediler ve bir basamak inip arkalarını bana verdiler. Kabul etmedim ve yardımcılarımın omuzlarına abanarak, kollarına tutunarak indim.

Birdenbire, ışık parlamış gibi bir hal... Devam eden inişin üzerinde, düzleştirilmiş ve beton bir çerçeveyle sınırlandırılmış bir sed... Sed de, sınır duvarına bitişik, kenarları mermer çizgili bir kabir... Başucunda, yine saf mermerden, mermerleşmiş bir aydınlık saçan kitabe taşı... Ayakucunda da ayrı bir kitabe... Yazılar, taşların oyuğu içinde, yeşil zemin üzerine beyaz hatlı... Çağlayan ahenkli Farsça mısralar...

Tasavvuf ehlinin iki büyük lisan üzerinde şöyle bir ölçüsü vardır

"- Arapça, nebiler dili; ve Farsça velîler lisanı..."

Dostlarım, sed kenarındaki beton şerit üzerine sıralanmış, diz üstü ve elleri kavuşturulmuş vaziyette vecdlerini belirtirken, ben de beton şeritten atlayarak veliler velisinin ayakucuna ilişmiş öylece büzülüp kalmış bulunuyorum.

Bundan ötesi Allah'la aramda... Hiçbir şey anlatamam ve ne söylesem hakikati incitmiş olurum.

Şu kadarını söyleyeyim:

Bütün hayatımda bu kadar temiz, adeta elenmiş toprak görmedim. Bu manzara dışarıdan bir el işi değil, içeriden bir yansıma işi...

Türlü temizlik ilâçları ve tozlariyle uğraşsalar, mermere oradaki aydınlığı veremezler… Nur Yatağı burası, Cennetten bir pencere...

Seyyid Fehim Hazretlerinin yanında, yakınlarından birine ait kabirle, onun biraz yükseğinde bir başka kabir daha var... Seyyid Fehim Hazretlerinin Birinci Dünya Savaşında Ermeniler tarafından kırılan ilk kabir taşı, yanlarındaki mezarda...

Artık her biri müstakil hareket eden, irademin dışına çıkan ve ruhumu kendi haline terk eden ellerim ve ayaklarımın yardımiyle yukarıya, konak binasına çıktım ve toprak zeminli loş ve büyük bir sofadan geçip muazzam Velînin madde hesabiyle kocaman salonuna, hücresine girdim" (Kısakürek 1998: 148-149).

Necip Fazıl'ın Arvas'ta Seyyid Fehim Hazretlerinin kabri başında yaşamış olduğu ruhani halleri ve bu durumun dışa yansımasını orada bu olaya şahitlik eden Müftü Kasım Arvasi ve Necip Fazıl Kısakürek'in şu diyalogunda görüyoruz:

"Yine Müftü Efendi, o gece Van'daki evinde bana diyecektir ki:

- Seyyid FehimHazretlerinin huzurunda, ayak uçlarında, çehrenizin halini görünce haşyetler içinde kaldım. Ben hiç böyle bir vecd hali görmedim. Ben de şu cevabı vereceğim:

- Allah, insana, yüzünü karşısına alıp seyretmek imkânını vermemiştir. O anda kendimin farkında değildim. Ne halde olduğumun takdiri size ait… (Kısakürek 1998: 151)"

Ziyaret tamamlandıktan sonra yine aynı yolun zorlu yolculuğu ile Van'a dönülür. Ertesi gün uçakla geri dönen Necip Fazıl ruh halini "O kadar hafiftim ki, uçak beni uçurmuyor, ben onu uçuruyorum, ben onu uçuruyorum!.. (Kısakürek 1998: 152) sözleri ile ifade etmektedir. Uçak yolculuğu esnasında Necip Fazıl Kısakürek gördüklerini, yaşadıklarını ve duyduklarını tekrar tekrar ruhunda ve beyninde yaşar/yaşatır. Uçak yolculuğu esnasında aldığı notları ve düşüncelerini şu ifadelerle paylaşır:

"Veliler diyarı Arvas, Nurlu Medine'den sonra dünyanın en mübarek yerlerinden biri belki başlıcasıdır."

Van'da bana söylenen bu söz, Seyyid Fehîm Hazretlerinin torunu Müftü Kaasım Arvas'a aittir ve en yüksek dağ boyuna yaklaşmış bir gerçeği abideleştirmektedir.

Mübarek merkad karşısında hayal edilemez bir gelin odasına girer gibi önümde tül tül açılan manalarını hatırlayınca Kaasım Arvas'a belirttiği ölçü bakımından hak verdim…

Ve birdenbire bende bir dehşet!.. Müthiş bir keşif...

Aylarca, mevsimlerce evvel, evimde bir rüya görmüştüm.

Dik, dik, dik bir dağ zirvesindeyim. Belki binlerce onbinlerce metre derinliklerde köyler ve ağaçlıklar hurdebin camındaki noktacıklar gibi görünüyor. Bu ne yükseklik!.. Anlatılır gibi değil… Yanıma, sol tarafıma doğru dönüyorum. Orada, tam zirve noktasında bir mezar... Toprağı elenmiş, taranmış, tertemiz... Beton bir çerçeve içindeki mezarın başında, dört köşe, toprağa yatırılmış bir levha ve üzerinde İslâm harfleriyle iki kelime:

DERVİŞ MUHAMMED

Dehşet!

Bulunduğum nokta ve mezar, aynen Arvas dağlarında gördüğüm manzaraydı ve elenmiş, taranmış toprağını yüzüme gözüme sürdüğüm mukaddes merkade tıpatıp uygundu.

O zaman bu rüyanın Seyyid Fehim Hazretlerine ait bir ruhaniyet belirtisi olduğuna dikkat edememiş; ve Kâinatın Efendisine kadar varan "Altun Silsile" isimli ve 33 halkalı zincir üzerinde bir de "Derviş Muhammed" adında bir kolbaşı bulunduğu için tecelliyi ona bağlamıştım.

Aynı silsilenin her büyüğünde cezb hassası aynı olduğuna göre arada bir fark görülemezdi ama rüyamın fiil halinde madde âlemine uyması istikameti Seyyid Fehim Hazretlerine bağlıyor ve hele onun "Muhammed Fehim" adını öğrendikten sonra bütün silsile boyunca Efendimden ve onun Efendisinden yön aldığım belli oluyordu.

Ziyaretten sonra bende kalan ve en tesirli ilacın yerine getiremeyeceği intiba, müthiş, müthiş bir hafiflikti. Aynı hafiflikle karanlık iklim İstanbul'a dönüyor ve daha önce belirttiğim gibi, uçak beni uçurtmuyor, ben onu uçurtuyordum.

Gözümün önünde artık son nefesime kadar benden ayrılmayacak olan o beyaz, o gelin odası beyazı, o nur beyazı, o beyazlık mayası beyaz, mübarek çerçeve ve içinde baş ve ayak uçlarındaki iki kitabeden manalar:

Hazret-i Seyyid Fehim, o irfan ve din merkezi ki,

Göçüşüyle topraktan eflake dek topyekûn mekân matemle doldu.

Ağlayan Gaipler alemi, ardından nida etti ve dedi:

Gitti… Kâinatın O var diye var olduğu rahmet tacidarının yanına…

Ve:

O ki, Mesih nefesiyle gönüllere ebedi hayatı üflerdi. Nakşilik mesleğinde Rabbani yolu, Halidi tavrı ve Seyyid Tâhâ tasarrufu üzerindeydi. Gitti... Ve dört şey bıraktı: Rabbi bilmek, hakkı aramak, gönlü sefalandırmak, vefa.

Beyazlar içindeyim... Beyaz, beyaz... Başı, sonu görünmez beyaz bulutlar... Sanki gökler, kara dünyaya bembeyaz bir ihram geçirmek istiyor... Mücerredin rengi beyaz; içinde hiçbir nispet ve kıyas rengine yer vermeyen bir beyaz... Kesiksiz vefa, sonsuz safa beyazı...” (Kısakürek 1998: 153-155).

3. NEHRİ ZİYARETİ

Necip Fazıl Kısakürek’in “Vatanımı Buldum” diyecek kadar sahiplendiği ve sevdiği Nehri ziyaret, 1976 yılının Haziran ayında gerçekleşir. Bir önceki yıl yapılan Arvas ziyaretinin aksine bu ziyaret planlı ve programlı bir şekilde gerçekleştirilir. Bir önceki gezide olduğu gibi yol arkadaşı Muhibullah Işıklar ve yine Van’da ki ev sahipleri Van Müftüsü Kasım Arvasi.

Bir önceki yılın gezi izlenimleri ve yeni yapılacak olan gezinin düşündürdüklerini Necip Fazıl şu ifadelerle özetlemektedir:

“Geçen yıl veliler diyarı Van havzasından dönerken şöyle düşünmüştüm:

Haritadaki idari ve itibari taksimat dışında Anadolu’nun doğu ve cenup doğusunu noktalayan hususi ve manevi bir hudut çizgisi var... Bir ucunda Van’ın Arvas isimli meçhul bir köyü, öbür ucunda da Hakkâri vilâyetine bağlı Şemdinli kazasının İran ve Irak sınırlarını birleştirici köşe üzerinde Nehri mevkii... İşte bu mevkide, geçen yıl Arvas’a gidip nur eleğinden süzülmüş toprağına kapandığım Seyyid Fehim Hazretlerinin mürşidi Seyyid Tâhâ Hazretleri...

İrşad edicimin irşad edicisinin irşad edicisi. Yani mânevî babamın manevi babasının, mânevî babası. Kaç bin baba onların topuğuna yaklaşabilir. Ve işte, bu iki nokta arasındaki madde hesabına göre 300 kilometrelik çizgi, Ankara’nın Bağlum nahiyesiyle birleştirilince meydana bir üçgen çıkıyor ve üçgenin dayanağını, eskilerin tabiriyle müsellesin kaidesini teşkil ediyor. Kaidenin baş noktası “Büzürk” en yüce unvanlı Seyyid Tâhâ Hazretlerini ziyaret ve nuruna dahalet etmeden, Ankara’da zirvesine yol verilen üçgeni dolanmış ve tamamlamış olamam” (Kısakürek 1998: 159).

Arvas ziyaretinde olduğu gibi gizli bir elin kendisini oraya çektiğini ve davet ettiğini düşünmektedir Necip Fazıl. Bu düşüncelerini “Yolları sonu gelmez bir top kumaş gibi motorumuzun altında gizli bir silindire sarıp gidiyoruz. Daha doğrusu, Şemdinli ötesinde Seyyid Tâhâ Hazretleri’nin nur yatağı üzerinde gizli bir çıkrık bize bağlı bir ipi sara sara kendine çekiyor...” (Kısakürek 1998: 174) sözleri ile açıklamaktadır.

Yolculuğun durak noktalarından biri de Şemdinli’dir. Nehri ziyaretinde bir gece Şemdinli’de Seyyid Tâhâ Hazretleri’nin torunlarının evinde istirahat edilir. Bu istirahat ve konaklama esnasında Necip Fazıl’ın istifade ettiği birçok konu açılır. Necip Fazıl, bu sohbetlerde Seyyid Tâhâ Hazretleri hakkında birçok bilgiyi öğrenme imkânına erişir. Özellikle Müftü Kasım Arvasi’nin anlattığı menkıbeler Necip Fazıl’ı derinden etkilemiştir. Necip Fazıl’ın rikkatini ve dikkatini celbeden meseleleri kendisi şu ifadelerle yazıya aktarmıştır:

"Müftü Efendi, Seyyid Tâhâ Hazretlerini ve onun nazarında para ve malın ne belirttiğini anlatıyor. Bütün bu Şemdinli, Nehri ve etrafı, kabulü için padişahlardan gelen rica fermanlarıyla Şeyh Büzürk Hazretlerine aitmiş... Böyleyken mülklerine ve mülk sahipliğine zerrece değer vermezler, gelirlerini fakirlere ve misafirlerine harcarlarmış. Konakları ziyaretçilerle dolup taşar ve bazı günler 400-500 kişinin birden sofra başlarında toplandığı olurmuş... Devir Sultan Abdülmecid Hân zamanı… O sıralarda sınır komşusu olan İran Şahı da Şeyh Büzürk Hazretlerine birkaç köy hediye etmiş... Seyyid Hazretlerinin mübarek dudaklarından yalnız şu kelime dökülmüş. Elhamdülillah... Kısa bir zaman sonra Acem Şahı ölüyor ve yerine oğlu geçiyor. O da, aradaki mezhep aykırılığından mı nedir, babasının hediye ettiği köyleri geri alıyor. Şeyhin karşılığı yine ayni: Elhamdülillah...

"Başbuğ Velilerden 33" isimli eserimin 31. halkası "Seyyid Tâhâ" bahsinde bulunmayan bu menkıbe beni fevkalâde mütehassis etti ve gerçek bir ermiş gözünde malın ne demek olduğunun keskin misallerden biri oldu:

İslâmda makbûl zenginlik, sahibine hükmeden para değil, sahibinin hükmettiği ve alet diye kullandığı şeydir. Yani gaye para değil, onun vasıtalık edeceği büyük ve ideal iş...

Bu menkıbe daha:

Bir gün Şeyh Büzürk Hazretlerinin kethüdaları huzura çıkıyor:

Efendim; pencereden gördüm, bir kafile insan hânikaha doğru geliyor!—

Kaç kişi kadar var?

400-500...

Peki, ambara inin de erzak adına ne bulunduğuna bakın!

Baktık efendim, şu anda fazla hiçbir şey yok...

Siz yine bakın! Gidiyorlar, bakıyorlar ve görüyorlar ki, çuvallar, tencereler ve taslar, bölük bölük askere yetecek çapta dolu" (Kısakürek 1998: 179-180).

Bu gece yapılan sohbetin belki de en can alıcı ve Necip Fazıl'ı derinden etkiyen kısmını Necip Fazıl şu ifadelerle açıklamaktadır:

"Bahis hep bu mihver, velîlik makamına mahsus harikalar etrafında sürüp giderken, ev sahibi Mazhar Geylâni birdenbire yerinden fırladı ve çıkıp gitti. Birkaç dakika sonra dönen Mazhar Geylâni'nin iki elinde, ihtiramla taşıdığı işlemeli bir bohça... Bohça doğru bana getirildi ve Cennetten gelen bir nişanın mahfazasıymış gibi uzatıldı. Meğer cennetten gelen bir nişanın değil, Kâinat Efendiliğine mahsus, tek ve mutlak bir makam sahipliğinin ayakkabılarıymış...

"Allah Resulünün terlikleri..." Böyle dediler ve bohçadan üstleri gayet sanatkârca işlenmiş deri bandajlı, sandal şeklinde bir çift ayakkabı çıkarıp uzattılar... Bu mukaddes terlik veya ayakkabıyı sağ elimle alıp nasıl yüzüme, kafama ve kalbimin üstüne sürdüğümü, nasıl öpüp kokladığımı, görmeyen göze anlatabilmek iktidarında değilim... Herkes, ayakta benim hareketlerimi tekrarladı ve bohça eller üzerinde harem tarafına götürüldü" (Kısakürek 1998: 180).

Necip Fazıl'ın, bu terliklerin Allah Resulü'ne ait olup olmadığı hususundaki tereddütlerini, Müftü Kasım Arvasi "Bu soydan, nesepleri kati seyyidlerde Allah Resulüne ait uydurma bir eşya bulunamaz!.." (Kısakürek 1998: 181) açıklamalarıyla giderir. Necipğ Fazıl bu gece yaşamış olduklarını "Seyyid Tâhâ Hazretlerinin toprağını öpmeye giderken, o büyük ruhaniyet bana Allah Resulünün ayaklarına ait mukaddes kılıfı öptürdü (Kısakürek 1998: 181) sözleri ile özetler.

Ertesi gün gerçekleşen fiziki anlamdaki zorlu ve meşakkatli yolculuğu "Yoksa gittiğim yerden alacağım hazinenin kıymeti, aciz şahsıma ait bir lütuf olarak böyle bir ilk ödemeyi mi gerektiriyordu. Seyyid Büzürk Hazretleri beni bedavacılıktan kurtarıyorlar, bana bir çile hakkı mı bahşediyorlardı?" (Kısakürek 1998: 183) sözleri ile açıklamaktadır Necip Fazıl.

Bu çetin yolculuğun araç ile yapılan kısmının sonuna gelinip yayan devam edilecek kısmında Necip Fazıl zorlanmakta; bedeninin takati bu zorlu yolculuğa yetmemektedir. Bir çözüm üretilir ve kendisine binmesi için bir at temin edilir ki kendi ifadesi ile "At ki, at… Yularlı, dizginsiz, gemsiz ve kantarmasız, üstünde semerimsi bir yastık, özengisiz ve zahmetsiz, doru ve tıkız bir hayvan" (Kısakürek 1998: 183).

Yolculuğun bu kısmı esnasında Necip Fazıl'ın geçmişi ve anı ile ilgili yapmış olduğu iç muhasebe dikkat çekicidir. Bu iç muhasebeyi Necip Fazıl aşağıdaki şekilde yapmaktadır:

> "Bir zamanların süvarisi, mania atlarken geçirdiği kazalardan yüzünde yara izleri, 1934'den 1963yılına kadar oturduğu yalılar ve köşklerde safkan atlar beslemiş ve at'a dair büyük bir eser yazmış, karikatürleri bile çizmeli olarak çizilmiş bu adam, şimdi at diye önüne getirdikleri bu beygire mi binecekti?.. Hem de nasıl?.. Başkaları tarafından kaldırılıp atın sırtına oturtulacak, semere benzer yastığın ucundaki ip halkaya tutunması ihtarını alacak ve yuların ipi Sofu Tahir'in elinde, sürülüp çekilecek...
>
> Aynen böyle oldu. Sofu Tahir yuların ipini eline aldı ve bana, atçılıkta en büyük ayıp olan, semere tutunmaktan başka iş kalmadı.
>
> Anlıyordum! Öyle bir huzura gidiyordum ki, üzerimde nefs emniyetlerinin en küçüğüne bile yer kalmaması gerekiyordu. Avrupa'da atlı müsabakalara giden (ekip) subaylarının arkadaşı ve meslektaşı ben, süvarilik gururunu bile taşa çaldıkları bir acze düşürülmüş ve at sırtında maskaralaştırılmıştım.
>
> Gözümün önünden şöyle bir levha geçti: 40 yıl kadar önce, ayağımda Londra'da krallık çizmecisine yaptırılmış çizmeler, elimde bir kamçı ve altımda nefis bir İngiliz atı, yürüyüşe çıktığımız Sütlüce tepelerinden bir fırsatını bulup Eyüb'e kıvrılmış ve dikine çıkan mezarlık yolundan Efendimin oturduğu eski Kâşgari tekkesine çıkmıştım. At da tekkenin açık bahçe kapısından girmiş ve orada rastladığım Efendime o vaziyette görünmüştüm. Mübarek yere böyle pervasızca atla girmenin küstahlığını affettirecek bir harekette bulunmayı da düşünememiştim. Efendim bana iğreti nazarlarla bakmışlar, ama ben yine bir şey anlayamamış ve at sırtında tekkeden ayrılmıştım. Bu hadise, vefatlarından sonra kendilerine karşı uygunsuz hallerimi muhasebe eder ve kendimi adım başında suçlarken bana ayrıca dert olmuştu. Nasıl oldu da o huzura atla çıkabildim, o huzurda at sırtında durabildim diye dövünmüştüm. İşte şimdi o edep yanlışımı ödüyor, Efendimin Mürşidinin Mürşidi huzuruna at sırtında bir paçavra edâsiyle çıkmaya memur edilmiş bulunuyordum.
>
> Bu türlüsü de ne büyük kârdı benim için... Yediğim tokat af ve kabul edilişimin işaretiydi.
>
> Ne güzel şeydir ceza... Ancak ödemeye lâyık gördüklerine, ödetmek istediklerine verirler..." (Kısakürek 1998: 184-185).

Hem fiziki hem de ruhi anlamda çok çetin geçen, Necip Fazıl'ın geçmişi ve anı içine alan derin iç muhasebe yapma imkânı bulduğu bu "çile"li yolculuğunun ardından maksada ulaşılmış ve menzile varılmıştır. Nehri'ye; Seyyid Taha Hazretlerinin kabrine varılışı ve oradaki gözlemlerini ve iç dünyasına ait gözlemlerini Necip Fazıl tafsilatlı bir şekilde açıklamaktadır:

> "Sofu Tahir'in sırtında, düşer gibi olduğum her defa onun beni hoplatıp omuzlarına çekmesiyle dengemi bularak, atlaya zıplaya küçük bir düzlüğe vardık. Burada dört yalçın duvardan ibaret, üstü kapalı basit bir mekân... Binanın önünde de, dört köşe, üstü açık bir giriş avlusu...
>
> Sofu Tahir beni bu avlumsu yer önünde toprağa indirdi. Bir de bakayım ki, arkadaşlar, burada ayakkabılarını çıkarıyorlar. Ben de çıkardım.
>
> Müftü Efendi :
>
> - Burası, Seyyid Abdullah Hazretlerinin merkadi, dedi; Seyyid Tâhâ Hazretleri biraz daha yukarıda...

Seyyid Abdullah, büyük kol başı Mevlânâ Halid Hazretlerinden Seyyid Tâhâ'ya gelen irşad çizgisinin lahikası halinde, alıcı ve verici olarak her iki tarafa da bağlıdır, ara yerdedir ve Seyyid Tâhâ'nın amcasıdır. Yüzlerce halife yetiştirmiş olan Mevlâna Halid'den gelen nur, doğrudan doğruya Seyyid Tâhâ'dan geçerken, ayrıca ve aynı merkez yönünde Seyyid Abdullah'a da uğramaktadır.

Seyyid Tâhâ Hazretlerinin bir vasiyeti:

- Seyyid Abdullah Hazretlerinin arkasında beni öyle bir yere defnediniz ki, ziyaretime gelenler önce Seyyid Hazretlerine uğrasınlar; ziyaret yolu kendilerinden geçsin...

Çorapla toprağa basarak binaya girdik. Orta yerde, üstü parlak yeşil bir örtü kaplı merkad... Mezar ziyareti edebine göre çevrelendik ve oturduk.

Bu noktada benim halim kelimenin üstüne çıkıyor. 45 yıl önce karaladığım ve sonunu getiremediğim üç mısra:

Kelimenin üstünde,

Cümlelerin altında,

Benim büyük meselem...

Meğer bugünkü yangınımın kıvılcımlarını o günden taşıyormuşum.

Bir Fatihâ ve onbir İhlâs okuyup Veli'ye ithaf ettikten sonra gözlerimi yumdum ve kala kaldım. Sanki dondum. Anlatılabilecek hiçbir ihsasa malik değilim... Anlatabilsem veya anlayabilsem başkalarından evvel kendime anlatacağım.

Çıktık. Ziyaretimin asıl mihrakı Seyyid Tâhâ Hazretlerine gidiyoruz... Sık ağaç dallarının içinden sıyrılır sıyrılmaz muazzam bir saray harabesi... Ne o?... Periler diyarında mıyız? Muhteşem kapısı gayet ince nakışlarla hâleli pencereleri ve heybetli duvarıyla dış mimarisi olduğu gibi hiç yıpranmamış şekilde âhenkleştiriyor.

Sualime cevap verdiler:

- Seyyid Abdullah Hazretlerinin torunlarına ait konak...

Konak değil, gerçekten saray... Maneviyat sorguçlarının sarayı...

Öyle bir şahsiyet ifadesi içinde ki: "İşte ben buyum ve Türk vatanı buydu!" diye haykırıyor; fakat okyanus ortasında düdük çalan bir geminin çığlığı gibi kimse bir şey işitmiyor.

Daha doğrusu kendisi işittirmek istemiyor. Dikine birkaç adımdan sonra, üstü açık bir toprak çerçevesi içinde üç kabir... Biri önde, öbürü arkasında, daha öbürü de ikisi arkasında ve solda... Öndeki Seyyid Tâhâ, arkasındaki Seyyid Muhammed Salih, yandaki de Seyyid Tâhâ Hazretlerinin çok sevdikleri oğlu...

Büyük bir muayede salonunda, binlerce sarıklı ve nur yüzlü, ayaküstü ve el-pençe divan vaziyetinde insanlara karşı, muazzam tahtına yerleşmiş bir hâkim huzuruna çıkar gibi, suçluların en zavallısı edasıyla adımlarım dolaşa dolaşa yürüdüm ve merkadin ayak ucuna yığıldım" (Kısakürek 1998: 186-188).

Ziyaretin asıl amacı ve can alıcı noktası! Necip Fazıl'ın "Şeyhimin şeyhinin şeyhi" dediği zatın huzurunda. Necip Fazıl Seyyid Taha Hazretleri ile baş başa. İşte o anlara ait düşüncelerini Necip Fazıl şu ifadelerle kaleme alıyor:

"Aynı cümudiyeleşmiş hal... Şeyhimin şeyhinin şeyhi huzurunda, öyle bir boşluğa bulanmış bulunuyorum ki, göğe mi kaldırılıyor, denizin dibine mi indiriliyorum, farkında değilim. Bildiğim, hissettiğim şu ki, her şey benden uzaklaştırılıyor ve bir şey, anlatılmaz bir şey, bana yaklaştırılıyor. Ne şekil, ne renk ne ses... Her şeyin mücerredinden gelen bir davet...

Bu duygudan bir an kaba akıl hesabına inelim... Biri, kaba akılcılardan biri çıkıp da sorsa:

- Bu hali kendine sen mi veriyorsun, ziyaret ettiğin büyüğün ruhaniyeti mi? Sakın kendi kendinin telkini altında birtakım hayallere giriftar olmuş olmayasın!...

Cevabı çoktan hazır:

- Bu hali bana o ruhaniyet veriyor ve ben de ona istidadı yerinde buluyor. O çekiyor, ben de kendimi koyuveriyorum. Emme-basma tulumba misali...

Akılla ruh arası münasebetlerde bundan başka söylenebilecek söz yoktur; ve bu nokta imanın en nazik düğüm merkezidir. Anlayanlar anlasın!...

Ayrılırken Seyyid Muhammed Salih Hazretlerine uğradık. O da, Seyyid Abdullah gibi, Seyyid Tâhâ ile baş halifesi Seyyid Fehim arasında ayrı bir çizgi ve ana yolun yan lahikası mevkiinde... Efendimin şeyhi Seyyid Tâhâ'dan alırken Seyyid Muhammed Salih'den de gelen bir pay var kendilerinde...

Ayak uçlarında, ayak taşından kopma, lâhid çıkıntısı üstünde, sanki beni bekleyen yumruk kadar bir parça gördüm.

Sarımtrak pembeye kaçan bir zemin üzerinde kırmızımtrak ve mavimtrak hareli bir taş... Taşı aldım, öptüm, yüzüme ve bağrıma sürdüm ve cebime yerleştirdim.

Ayrıldık.

Seyyid Abdullah Hazretlerinin yanı başında gördüğümüz sarayın biraz daha küçüğü, yine muhteşem bir bina harabesi...

- Ya bu?...—

- Bu da, hânikah, dergâh...

Barbar saldırışlarına karşı söylenmiş ve sonra mesel haline gelmiş lâtince bir sözü hatırladım:

"Harabeleri de harap ettiler!"

(Barbarizm) vahşetini ifadede müthiş bir söz... Neler düşündürmüyor: 7

Cumhuriyet devrine gelinceye kadar son birkaç asırlık macerasiyle

İslâm gittikçe harabeleşme yolundaydı; ondan sonra harabeleri de harap eden bir tahrip kasırgası çıktı. Ve işte her şey bu hale geldi" (Kısakürek: 188-189).

Ziyaret neticelendiğinde Necip Fazıl halini "Her şey yerli yerinde, dünya yerli yerinde, ama ben yerli yerinde değilim" (Kısakürek 1998: 193) şeklinde tanımlamaktadır.

Her şey son bulduğunda "Vatanımı Buldum" dediği ve yazısına son başlığı koyduğu bu bölümü,

"Ankara'nın Bağlum , Van'ın Arvas ve Şemdinli'nin Nehri noktaları arasındaki müselles içinde yoğunlaşıp denizleri ve karalarıyla bütün Türk sınırlarını çizen mânâ… Mekke ve Medine kaynaklı, Şam, Buhârâ, Serhend ve daha birçok mübarek yerle çerçeveli, bugün Türk'e kalan pay olarak da en sağlam mekânlaşmayı işte bu müselles içinde perçinleyen ruh…

Ah, ah!..

Malik olduğumuzu sandığımız nice şey var ki, onları her an yeniden arayıp bulmadıkça sahiplik ne mümkün!..

Evet, vatanım içinde vatanımı buldum!" (Kısakürek 1998: 194).

SONUÇ

Necip Fazıl fikir, sanat, edebiyat ve yazın dünyasının en önde gelen simalarının başında yer almaktadır. Bu yer alışı ve hak edişi Necip Fazıl tesadüfen elde etmemiştir. O, zekâsının ve dehasının farkında olan aykırı ve sıra dışı bir tiptir. Sahip olduğu zekânın ve dehanın kendisine vermiş olduğu müthiş bir özgüvene ve "ben"e sahiptir. O, sanat ve fikir çapında yaratma kabiliyetine sahip bir tiptir.

Kendisinin farkında ve farkındalığının bilincinde olan Necip Fazıl bir şeyin daha farkındadır. Necip Fazıl gibi her şeyin aslına, esasına veya künhüne ulaşmadan rahat edemeyen yaratılıştaki insanlar için "ötelerin habercisi" şahsiyetler çok önemlidir. Velâyet, ona göre dehadan üstün bir merhaledir ve kendi dehası, şeyhinin önünde diz çökerek nefsini zelil etmesine engel olmaz. O zaman bütün bu halleri de şeyhinin büyüklüğüne delil olarak anlatır. Madem ki, der, ben bu halimle ona tâbi oluyorum, siz varın onun büyüklüğünü kıyas edin… Çünkü Necip Fazıl'ın nefsi öylesine azman olmuştur ki, kimsenin ne bir mısraına, ne de bir cümlesine imrenir. Sanki küçük dağları o yaratmıştır (Miyasoğlu 2005: 504).

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Necip Fazıl başta Abdülhakim Arvasi olmak üzere ve yine Abdülhakim Arvasi'den kaynaklı olarak Seyyid Fehim Hazretlerine ve Seyyid Taha Hazretlerine muhabbet beslemiş olması çok önemlidir. Bu muhabbetin neticesi olarak 1975 ve 1976 yıllarında Arvas ve Nehri'yi ziyaretleri daha bir anlam kazanmaktadır.

Buradaki gözlem, müşahede ve derin iç muhasebeleri Necip Fazıl'ın iç dünyasını bize yansıtmaktadır. Bu noktalardan bakıldığında Necip Fazıl'ın bu ziyaretleri çok derin anlamlar içermektedir.

KAYNAKÇA

Kısakürek, N. F. (1993). *Başbuğ Velilerden 33 (Altın Silsile)*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kısakürek, N. F. (1998). *Hac'dan Çizgiler, Renkler ve Sesler.* İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kısakürek, N. F. (2009). *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kısakürek, N. F. (2011). *O ve Ben.* İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Miyasoğlu, M. (2005). *"Necip Fazıl ile Abdülhakim Arvâsi'nin Sohbetleri", Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX Tebliğleri,* Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları.

کتێبخانەی هەواڵنامە

HAKKÂRİ VE ÇEVRESİ KÜLTÜRÜNDE ÖLÜM (İNANÇ, GELENEK, RİTÜEL)

Death (Faith, Tradition, Ritual) in the Culture of Hakkari and Sorroundings

Dr. Öğr. Üyesi Metin EREN
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
metineren@yyu.edu.tr

ÖZET

Kültür; insan-doğa, insan-toplum ilişkileri çerçevesinde şekillenen bir olgular bütünüdür. Kültürel olguların zaman ve mekan boyutları anlamında kazandıkları derinlik ve yaygınlık bu unsurları gelenek haline getirir. Birçok faktörün etkisiyle bu kültürel ve geleneksel değerlerden bazıları kaybolmakta; bir kısmı ise halk kültürünün bir parçası olarak varlığını sürdürebilmektedir.

Arnold Van Gennep'in ifadesiyle, cenaze işlemleri farklı insanlar arasında değişir; daha da ötesi farklılıklar cinsiyet, yaş ve ölünün sosyal pozisyonuna dayanır. Bu olağanüstü detay çokluğuna rağmen bazı baskın özellikler ayırt edilebilir ve bunların bazıları birlikte sınıflandırılabilir

Bu bildirinin konusunu, Zap Havzasının tarihsel merkezi olan Hakkâri'nin geçiş dönemleri içerisinde yer alan ölüm ile ilgili inanç, gelenek, ve ritüellerin tespit edilmesi, geçmişle farklılaşmaya başlayan inanış ve ritüellerin belirlenmesi teşkil etmektedir. Bu incelemede, ölüm etrafında şekillenen, tarihsel bir birikimin ürünü olan ve varlığını toplum içerisinde sürdürmeye devam eden halk inançları, gelenekleri tespit edilecek; elde edilen veriler halk bilimi açısından ele alınacak, bu inançların kaynağı araştırılarak bunlara bağlı olarak yapılan uygulamaların işlevsel olarak yorumlanacaktır. Böylece bu pratikler, gelenek oluşturma yönüyle geçmişe doğru, yaşayan uygulamalar olma yönüyle de hâlihazırdaki şekilleriyle tespit edilmiş olacaktır. Ölüm çerçevesinde oluşmuş inanç ve ritüellerin uygulanış sebepleri belirlenecek; inancın inceleme sahası içerisinde yaşayan insanlar için ne anlam ifade ettiği, toplumu şekillendirmedeki işlevleri anlaşılmaya çalışılacaktır.

Hakkâri ve çevresini içerecek şekilde halkbilim ile ilgili yapılmış kapsamlı çalışmalar oldukça yeni ve sınırlı çalışmalardır. Bu çalışmalar içerisinde geçiş törenleri ile ilgili olanlar ise yok denecek kadar az ve detaydan yoksundur. Bu çalışmayla, ilgili alanın ölüm etrafında şekillenen inanış ve gelenekleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bu bildiride kullanılacak veriler yüzyüze görüşme ile tespit edilmiştir. Görüşme yapılan kişiler, geçmişi de bilecekleri düşünülerek özellikle elli yaş ve üzeri kişilerden seçilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, kimi zaman kırk yaş ve altı kişilerle de görüşülmüş ve bu kişilerin sunduğu bilgilerden de yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hakkâri, gelenek, inanç, ritüel, ölüm

1. GİRİŞ

Kültür, toplum hayatı içerisinde şekillenen bir olgular bütünüdür. Kültürel olguların zaman ve mekan boyutlarında kazandıkları yaygınlık ve yoğunluk bu unsurları gelenek haline getirir. Kültür ve geleneğe ait değerlerin oluşumunda tarihsel ve coğrafî süreç içerisinde meydana gelen etkilenmeler önemli bir rol oynar. Birçok faktörün etkisiyle bu kültürel ve geleneksel değerlerden bazıları kaybolmakta; bir kısmı ise halk kültürünün bir parçası olarak varlığını sürdürebilmektedir. Kültür ve geleneklerin tarihle olan bağlantısı, toplumda süreklilik algısı oluşturmakta; milletlerin ve toplumların kendi kimlikleri ile varlıklarını korumalarına önemli ölçüde yardımcı olmaktadır. Kültürün bir unsuru olan geleneklerin bir kısmı olgusal olduğu kadar, aynı zamanda normatiftir (Shills, 2002, 169). Geleneğin normatif gücü, özellikle değişimin nispeten sınırlı olduğu, kapalı ve muhafazakâr toplumlarda daha yoğun hissedilmekte ve uzun müddet sürmektedir. Çağın ve şartların değişmesi kimi zaman bu gücü azaltırken, bazı durumlarda da artırıcı bir unsur olmaktadır.

Halkbilimi çalışmalarının konuları içerisinde geçiş törenleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada Hakkâri ve yakın çevresinin geçiş dönemleri içerisinde yer alan ölüm ile ilgili

örf-âdet, gelenek, görenek ve halk inanışlarının tespit edilmesi, geçmişle farklılaşmaya başlayan inanış ve ritüellerin belirlenmesi oluşturmaktadır.

Araştırmanın amacı, ölüm etrafında şekillenen, tarihsel bir birikimin ürünü olan ve varlığını toplum içerisinde sürdürmeye devam eden halk inanışlarını, gelenekleri tespit etmek; elde edilen verileri halkbilim açısından ele alarak değerlendirmek, bu inanışların kaynağını araştırmak ve bunlara bağlı olarak yapılan uygulamaları işlevsel olarak yorumlamaktır. Böylece bu pratikler, gelenek oluşturma yönüyle geçmişe doğru, yaşayan uygulamalar olma yönüyle de hâlihazırdaki şekilleriyle tespit edilmiş olacaktır. Ölüm çerçevesinde oluşmuş inanış ve ritüellerin uygulanış sebepleri belirlenecek, inanışların araştırma sahası içerisinde yaşayan insanlar için ne anlam ifade ettiği, toplumu şekillendirmedeki işlevleri anlaşılmaya çalışılacaktır.

Halkbilim çalışmalarının esasını, belirlenen bir alanda yürütülen derleme çalışmaları oluşturmaktadır. Çobanoğlu'nun yerinde benzetmesiyle alan araştırması çalışması bir halkbilimci için bir tür "Geçiş Töreni" gibidir (Çobanoğlu, 1999, 45).

Bu çalışmanın da temel yöntemlerini yüzyüze görüşme, katılımcı gözlem ve anket yöntemlerine dayalı bir çalışma oluşturdu. Çalışmada kullanılacak verilerin tespitinde yüzyüze görüşme en yoğun kullanılan yöntem oldu. Görüşme yapılan kişiler, geçmişi de bilecekleri düşünülerek özellikle elli yaş ve üzeri kişilerden seçilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, kimi zaman kırk yaş ve altı kişilerle de görüşülmüş ve bu kişilerin sunduğu bilgilerden de yararlanılmıştır. Genç ve ortayaşı oluşturan kişiler özellikle güncel uygulamalara ait detayları daha iyi ifade ederken, elli yaş ve üzeri kişiler de bir kısmı artık uygulanmayan, geçmişte kalmış gelenek ve ritüelleri anlattılar. Bu şekilde, ölümle ilgili inanış ve ritüellerin bir gelenek oluşturup oluşturmadığı da kontrol edilmeye çalışıldı.

2.ÖLÜM ÖNCESİ GELENEKLER

2.1. Ölümü Düşündüren Ön Belirtiler

2.1.1. Hayvanlarla İlgili Olanlar

İnanışların gelenekselleşmiş ekilleri, ölüme dair bilinçaltının varlığı ve insanoğlunun bazı gözlemlerinin de şekillendirmesiyle doğaya, eşyaya ait bazı belirtiler ölümle irtibatlandırılmıştır. Hakkâri ve çevresinde bu belirtilere ilişkin tespitler şu şekilde sıralanmıştır.

Köpek, insanlarla değişik şekillerde iç içe olan bir canlıdır. Birtakım özellikleriyle, özellikle sadakatiyle, insanların dikkatini çekmiştir. Bu çerçevede bu canlıda gözlenen bazı belirtiler ölümle ilişkilendirilerek yorumlanmıştır.

Köpeğin evin önünden ayrılmaması (Abdulaziz Ölmez, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009), köpekle ilgili bir başka inanış, köpeğin ağlar gibi havlamasının o evin ölüsünün azap çekmekte olmasına yorulması şeklindeki inanıştır (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008).

Bir yolculuğa çıkıldığında tavşanla karşılaşan kişi yolculuğa devam etmez (Abdulaziz Ölmez, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009).

Yaban hayvanları içerisinde uğursuzluğuna ve ölüm belirtisi olduğuna en fazla inanılan hayvanlardan biri de baykuştur. Baykuşun ötmesi, öttüğü ve durduğu yer ölümle ilişkilendirilerek inanmalara konu olmaktadır. Van Gölü Havzası'nda da baykuşa dair inanmalar bu çerçevede ele alınmış yaygın inanışlar arasındadır.

Baykuşun akşam ötmesi (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), baykuşun özellikle bir evin üstünde ötmesi (Ahmet Sönmez, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008), baykuşun birisinin evinin önünde ötmesi (Abdulaziz Ölmez, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009).

Hakkari'deki bir inanışa göre, evin etrafında ölü bir yılanın bulunması ölümün o eve geldiği şeklinde bir inanışa konu edilir. Bu durumda bu belirtinin olumsuz etkisini ortadan kaldırmak için bir gece üç eve yemek dağıtılır (Ahmet Kaplan, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008). Hakkari'de bir evin içinde veya yakınında çok fazla karıncanın birden kaynaması o evden ölü çıkacağını gösterir (Ahmet Kaplan, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008).

2.1.2.Eşyanın Dış Etki Olmaksızın Kırılması, Yere Düşmesi

Bu konuyla ilgili inanmalar ve uygulamalar yer yer farklılıklar göstermektedir: Cam eşyaların kırılması aydınlığa, hayra, bir kaza-belanın önlenmiş olması (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008) şeklinde düşünülür. Eğer cam bir eşya düşüp de kırılmazsa uğraşılıp kırılır (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008), kişinin ayakkabısının kaybolması ölüm habercisi olarak kabul edilir (Abdulmecit Kaya, Kişisel Görüşme, Ocak 2009).

2.1.3.Yıldız Kayması

Yıldızlarla insanlar arasında insan zihninin kurduğu özdeşlik, yıldızlarla bir insanın ölümü arasında da kurulmuştur. Halk inanışında bunu oldukça açık ve yaygın bir şekilde görebiliriz. Yıldızların her insanı ayrı ayrı temsil etmesinin yanında özellikle yaşlı, iyi veya Allah'ın veli kullarından birini de temsil ettiğine inanılır. Bu temsili yerine getiren yıldızın kayması aynı zamanda temsil ettiği düşünülen insanın da ölmesi anlamına gelir. Her yıldız kayması birinin öldüğü anlamına gelir; çünkü her insanın bir yıldızı olduğuna ve o kişi ölünce de yıldızının kayacağına inanılır (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008)

2.1.4. Ay, Güneş Tutulması

Ay ve güneş tutulmalarının, toplum yaşamında etkin olan olumsuzlukların bir sonucu olarak ortaya çıktığı, şeklinde yaygın bir inanış ve düşünce vardır. Güneş tutulmasının bir alimin öldüğüne dair bir işaret olduğu inanışı da vardır (Ahmet Sönmez, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008). Hakkari'de tespit edilen bir inanışta ay tutulması bir düşmanın ölmesine yorulur (Ahmet Sönmez, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008).

2.1.5. Ev ve Ev Kısımları ile İlgili İnançlar

Eşiğe süpürge bırakmak ve eşiğe oturmak da iyi karşılanmaz, bir uğursuzluğun gerçekleşeceği şeklinde yorumlanır (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008)

2.1.6. Düşle ile İlgili İnançlar

İnsanın karmaşık psikolojik yapısının farklı etkenlerle birleşerek meydana getirdiği rüya olgusu, halk yaşamı ve inanışında önemli bir yere sahiptir. Sembol dilinin en yaygın ve ortak dillerinden biri olan rüyaların, günlük yaşama olan etkisi de oldukça fazladır. Rüyaların bu ortak dilinin halk yaşamı içerisindeki yeri geniş çaplı araştırılması gereken konulardandır. Bu çalışmanın yürütüldüğü araştırma sahasında; rüya yorumlama, dini alanla ve dini olanla iç içe geçmiştir. Halk, rüya yorumunu özellikle din adamlarına yaptırmakta, yorumlama eylemi de aşağıda açıklanacağı üzere dinî kaynaklarla güçlendirilmekte ve meşrulaştırılmaktadır. Rüyaları yorumlamaya çalışırken de, yorumlama çabasının yanlışlığı ifade edilirken de dini olan önemli bir başvuru unsurudur. İnceleme alanında benimsenen din, İslam olduğu için de İslam dininin temel kaynaklarında rüya yorumuna nasıl yaklaşıldığına bakmak gerekir.

İslam dininin genel söylemi içerisinde rüya gayb aleminden bilgi alabilmenin tek meşru yolu olarak kabul edilmektedir (Schimmel, 2005, 21). Rüya ile ilgili İslam dininin söylemini şekillendiren kaynakların başında Kur'an ve Hz. Muhammed'in hadisleri gelmektedir. İslam dinini benimseyen toplulukların rüya algısında bu kaynaklardan gelen bilgiler ve bu bilgilerin tarihsel süreç içerisinde uğradığı yorumlar oldukça önemlidir. İslam dininin araştırılmasında birincil kaynak olan Kur'an' incelendiğinde rüyaların bir bilgi kaynağı olarak meşruiyetini sağlayan bazı ayetlerle karşılaşıyoruz: "Derken çocuk onun çaba ve tasasına ortak olacak olgunluğa eriştiğinde, (İbrahim) şöyle dedi: "Yavrucuğum! Kendimi rüyada seni kurban ederken görüyorum; bir bakalım, sen bu işe ne dersin?" (Kur'an, 37, 102) "Hani bir zamanlar Yusuf babasına 'ey babacığım!' demişti. 'Ben rüyamda on bir gezegen, bir de Güneşi ve Ayı gördüm; hepsi de yerlere kapanarak beni saygıyla selamlıyorlardı." "(Yakup): 'Ey yavrucuğum!' dedi, 'Rüyanı kardeşlerine anlatma, sonra sana karşı tuzak kurarlar; çünkü Şeytan insan soyu için apaçık bir düşmandır! Zira bunun anlamı, Rabbinin seni seçmesi sana olayların altında yatan gerçeği öğretmesi ve tıpkı daha önceden ataların İbrahim ve ishak'a olan nimetini tamamladığı gibi, sana ve Yakup oğullarına da nimetini tamamlaması demektir. Gerçekten de senin Rabbin her şeyi bilir, her hükmünde tam isabet eder." Rüya ile ilgili "Salih bir kimsenin gördüğü güzel rüya peygamberliğin kırk altı bölümünden bir bölümdür." ve "Ey insanlar! Şu biline ki, Müslüman kimseye gösterilen salih rüya dışında peygamberlik müjelerinden geriye bir şey kalmamıştır." (Muhtasar-ı Tecrid-i Sarih, 2004, 769) hadisleri rüyanın gerçek olana ve gerçekleşecek olana dair işaretler taşıyabileceği kabulü noktasında önemli referanslardır.

Düşlerin sembolik anlamı ve bu sembolik anlamların yorumlanması tarih boyunca insanoğlunun zihnini derinden etkilemiş ve inanmaların önemli bir kısmını oluşturmuştur. Rüyaların gelecekte olabilecek olayları önceden haber verdiği inancı halk arasında yaygındır. Bu özellik, ölümle ilgili olarak yapılan bu çalışmada açık bir şekilde görülmektedir. Rüyaların halkın yaşamı üzerindeki derin etkisi müstakil bir çalışmayla incelenmeyi hak etmektedir.

2.1.6.1. Diş Çektirmek ya da Dişlerin Dökülmesi, Kırılması

Diş ve ölüm ilgisi rüyalarda oldukça açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Hakkâri ve çevresinde re dişle ilgili unsurların yoğunluğu ve yakınlığı oldukça dikkat çekicidir. Dişin, insanın kendisi veya yakınlarından biri şeklinde sembolleştirilmesiyle birlikte dişin kaybedilmesinin rüyada görülmesi kişinin kendisinin veya yakınlarından birinin ölümü şeklinde yorumlanmaktadır. Ölümle ilişkilendirilen rüyalar içerisinde dişle ilgili olanlar en yoğun karşılaştığımız rüyalardır.

Diş çektirmek evlatlardan birinin veya çok yakınlardan birinin ölecek olması, rüyada kürsü dişlerinin düştüğünü görmek erkek bir yakının öleceği, diğer dişleri düşmesi ise kadın bir yakının öleceği şeklinde yorumlanır (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Rüyada dişinin düştüğünü gören kişi aynı zamanda kan aktığını da görürse bu rüyada görülenin gerçekleşmeyeceğine, kan görülmediği taktirde de yakın bir ölümün gerçekleşeceğine inanılır (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

2.1.6.2.Bir Uzvunu Kaybetmek

Bir uzvunu kaybetmek, kişinin özellikle de, en yakınındakilerden birini kaybedeceği şeklinde yorumlanır. Parça bütün ilgisi içerisinde bedenden bir parçanın yitirilmesi, kişinin kendisinin veya çevresinden bir kişinin kaybedilecek olması şeklinde yorulur. rüyada bacağını kaybettiğini görmek kişinin malının tükeneceğine veya rüya sahibinin öleceğine (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009) işaret olarak kabul edilir.

2.1.6.3. Ölmüş Bulunan Bir Sevdiğini Görmek

Bu durum farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Ölmüş olan kişinin dua istediği, gören kişinin ömrünün uzun olacağı şekillerinde yorumlanabildiği gibi ölüm habercisi olarak da kabul edilmektedir. Ölmüş bir yakının rüyada görülmesi rüyayı görenin çağrıldığı anlamına gelir (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008).

Bir evde bir hastanın olması ve daha önce ölen birisini görmesi, ölen kişinin rüyayı gören kişinin elinden tutup götürmesi, sarılması ölüme işaret olarak kabul edilir (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Ölümünün üzerinden uzun zaman geçmiş olan ölmüş kişiyi görmek iyiye yorulmaz, yakın zamanda ölmüş bir kişiyi görmekse o kişinin hayır istemesi olarak yorumlanır (Abdulaziz Ölmez, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009).

2.1.6.4. Rüya Ölüm İlgisi ile İlgili Diğer Unsurlar

Evin döşemesinin kırıldığını görmek (Ali Duman, Kişisel Görüşme, Kasım 2008; İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), bir duvarın yıkıldığını görmek (Ali Duman, Kişisel Görüşme, Kasım 2008), bir ağacın devrildiğini, kesildiğini (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009) görmek, rüyada düğün görmek (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), düğünde türkü söyleyerek oynadığını görmek (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008), rüyada et kesilmesini görmek (Ali Duman, Kişisel Görüşme, Kasım 2008) ölüme yorulur.

Rüyada ölüme yorulacak bir unsur görüldüğü zaman kaçınma olarak rüya kimseye anlatılmamalı, sol tarafa üç defa tükürülmeli (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), rüya anlatılmamalı veya çeşme açık bırakılmalı ve rüya akan suya anlatılmalı.Kişi rüyasını kendisini seven bir kişiye anlatmalı, sağa sola tükürmeli (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Hakkari'de ölümden kaçınmaya dönük inanç içeren eylemlerden biri de ölünün yıkama suyunun kaynatıldığı kazanla ilgilidir. Ölünün suyunun kaynatıldığı kazan, yıkamanın ardından ters çevrilir, içinde mum yakılır. Ertesi güne kadar öyle kalır, sonra eve getirilir (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Bu ritüel, ölen kişinin ruhunun yıkama yerinde olduğu inanışıyla bağlantılıdır.

2.2. Hastada Görülen Ön Belirtiler

Hastada görülen fizyolojik ve psikolojik bazı değişiklikler ölüm belirtisi olarak kabul edilir ve bu belirtilere göre de çeşitli hazırlıklar yapılır. Hastadaki belirtiler dikkatli bir şekilde izlenmektedir. Bu belirtilerin ciddiyetine göre de hastanın istekleri dikkate alınmakta, ölümle ilgili hazırlıklara girişilmektedir. Derlemecilerin tamamının görüşleri aşağıya alınmamıştır. Ortak görüşler belirlenmiş bunun yanında farklı bir inanış ve uygulama varsa bunlar da belirtilmiştir. Hastada görülen belirtiler, hastalığın ağırlığına ve hastanın yaşına göre değerlendirilir. Yaşlı bir hastada görülen belirtilerle genç bir insanda görülen belirtiler aynı hassasiyetle karşılanmamaktadır.

Ölümün yakın olduğu düşünülüyorsa hastanın bazı konuşmaları, Azrail'in ölünün canını almaya gelmesi şeklinde değerlendirilir. Hasta veya yaşlı kişinin ölmek üzere olduğuna dair en açık fiziksel belirtilerden biri kişinin renginde meydana gelen değişmedir. Burnunun ucuna bakılır. Sararma varsa endişe edilir (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

3.ÖLÜM SIRASI GELENEKLERİ

Bir hastanın öleceği anlaşılması durumunda hastanın yanında dinî uygulamaların ağırlıkta olduğu birtakım işlemlere geçilir. Bu süreç ölüyü ve yakınlarını ölüme hazırlamaya dönüktür. Ölmek üzere olan kişinin bir ayrılış, geçiş sürecinde olduğu herkes tarafından açık bir şekilde hissedilir. Araştırma sahasında, bu durumda bütün çaba, ölünün son nefesini İslam dininin gereklerine uygun bir şekilde vermesinin sağlanmasına dönüktür. Kişi, dinî olanın çepeçevre kuşattığı bir ortamda tutulmaya çalışılır. Bu anlar zıt unsurların gerilimi içerisindedir. Ölmek üzere olduğu düşünülen kişi geçmeye hazırlandığı boyuta iyi bir şekilde ve Müslüman olarak geçmesi için hazırlanır. Bu uygulamalar Gennep'in "hazırlayıcı ritüeller" olarak adlandırdığı uygulamalara karşılık gelir. Son isteklerinin ve varsa vasiyetinin tespit edilmesi bu süreci şekillendiren asıl unsurlar arasındadır. Yaşlı insanlar hasta ise ev halkı o kişinin bakımı ile ilgilenir. Hısım, akraba ve dostları sık sık o kişiyi ziyaret eder, hal hatırını sorarlar. O kişinin başka illerde yaşayan yakınları da telefonla yaşlıyı veya hastayı sorarlar (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Hasta olan bir kişiyi ziyaret etmek büyük bir sevap olarak kabul edilir (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Böyle zamanlar da aynı zamanda hasta yakınlarını görmek ister, herkesten helallik ister. Uzun zamandır görmediği veya konuşmadığı yakınları, çocukları varsa bu anlar görüşmek ve barışmak için en uygun zamanlardır. "Bölgemizde özellikle kızların kaçması hadisesinde uzun süren küslük olayları görülür, böyle bir an helalleşmek için en uygun andır" (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Toplumsal aidiyet duygusunun en yoğun olarak yaşandığı anlar, ritüller özellikle ölümle ilgili olanlardır. Kişinin içinde yaşadığı dünyadan toplumdan ayrılmak üzere olduğu duygu ve düşüncesi ölmek üzere olduğu düşünülen kişinin etrafında bir toplanmayı beraberinde getirir. Aries'in ifadesiyle "ölünün başında toplanılması ve rahatça ziyaret edilmesi, aynı zamanda "kamusal" bir törendir. Ölmekte olan kişinin yatak odası serbestçe girilen kamusal bir alan haline gelmektedir." (Aries, 1991, 11). Bu kamusal törenin çekirdeğini aile fertleri ve akrabaların oluşturduğu bu toplanma; halkaya hısım, komşu, arkadaş gibi unsurların da eklenmesi ile çoğalır ve yoğunlaşır. Bu toplanma hem toplumsal olanın hem de dinî olanın belirginleşmesini sağlar. Aile, akraba, komşuluk gibi ağlar toplumsal olanın çizgilerini belirginleştirirken; ölmek üzere olan kişi ile olan iletişim özellikle dinî bir ton kazanır. Eylemlerin itici ana saiki toplumsal ve dünyevî olduğu kadar ve ondan daha fazla dinî alana aittir. Dini olan, bir yandan doğrudan doğruya referans alınarak, bir yandan da gelenek haline gelmiş davranışların belirleyici unsuru olarak insanların davranışlarını belirler.

3.1. Hastanın Yanına Din Görevlisi Çağrılması İle İlgili Uygulamalar

Kişinin ölüm anının oldukça zor olduğuna inanılır. Bu anla ilgili tasvirler yapılırken yaygın olarak kullanılan betimlemelerden biri de ruhun kabzedilmesinin tıpkı dikenli bir bitki üzerine atılan ince bir başörtüsünün, ipekli bir mendilin (Mehmet İhsan Karvan, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009) dikenlere takılı olarak çekilmesine benzediği ve diken o kumaşı nasıl parçalıyor, zedeliyorsa ruhun kabzedilmesinin de kişiyi o derece zedelediği, hırpaladığı şeklindedir. Bu durumda olduğu düşünülen sekarat anındaki kişinin yanında, başucunda yapılan Kur'an okumalarının o kişiyi rahatlatacağına inanılır. Ölüm anının yakın olduğu düşünülen kişilerin yanına özellikle bir din görevlisi veya Kur'an okumayı bilen birisi, bir yakını (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009) çağrılır. Kur'an okunması yoluyla incinmeden can vermesinin sağlanacağı, sekarat anının acısının azalacağına dair inanç ve bu şekilde şeytanın o ortamdan uzaklaşacağı (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009) inanışları vardır. Bu nedenle de aileler yakınlarının son anlarını hastanede geçirmelerini üzüntüyle karşılamakta, mümkünse ölüm anının yaklaştığını düşündükleri yakınlarını eve götürmeye çalışmaktadırlar (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Kişinin son anlarını tam anlamıyla dinî bir atmosferde geçirmesine çalışılmaktadır. Bu anlar, hasta yakınlarında bir gerilim oluşturmaktadır. Toplumun inanışını şekillendiren hususlardan biri insanın bu dünyadan Allah'a iman etmiş bir fert olarak ayrılıp ayrılmama çabasının son nefese kadar süreceği esasına dayanmaktadır. Toplumun inanışında, kişinin bu son anlarında melekler o ortamda bulunduğu gibi Şeytan'da o ortamda hazırdır. Mücadele, bu taraflardan hangisinin kişi üzerinde etkin olacağı ile ilgilidir. Aries'in deyişiyle "kozmik" bir mücadeledir bu. İyilik ve kötülük güçleri arasında kozmik bir mücadele olduğu, bu güçlerin ölmekte olan kişiye sahip çıkmaya çalıştıkları ve bizzat ölmekte olan kişinin de bu mücadeleyi, ortadaki ödül kendisi olsa bile tarafsız bir tanık olarak seyrettiğine dairdir (Aries, 1991, 36).

3.2. Hastaya Su Verilmesi Ve Nedenleri

Hastaya su verilmesi metafizik olgularla birleştirilerek yerine getirilen uygulamalardandır. Ölüm anının yaklaştığı düşünüldüğü zaman üzerinde önemle durulan uygulamalardan biri de sekarat anındaki kişiye su vermektir. Hasta suyu içemiyorsa pamukla veya bir bezle dudağı ıslatılır veya çay kaşığıyla azar azar verilir (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

İnsanlar görmemesine rağmen şeytanın ölmek üzere olan kişinin yanında olduğu, ona bir şeyler içirmek istediği ifade edilir. Kişinin amelinin iyi olması durumunda şeytanın verdiklerini almadığı, ameli iyi değilse onun verdiklerini aldığına inanılır. Ölmek üzere olan kişinin hareketlerinden veya sözlerinden kişinin şeytanın verdiğini reddedip etmediğinin anlaşılabildiği söylenmektedir (Ali Duman, Kişisel Görüşme, Kasım 2008).

3.3. Hastanın Vasiyetinin Tespiti

Hastanın son anlarındaki istekleri önem taşıdığı için hastanın vasiyetinin tespit edilmesi ve bu vasiyetin yerine getirilmesine oldukça özen gösterilir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

3.4. Ölüm Olayının Duyurulması

Bir kişi ağır derecede hastalandığında ve ölümünün yakın olduğu düşünüldüğünde ölüm olayı gerçekleşmeden, uzakta bulunan ve en yakını olan kişiler, haber gönderilerek çağrılır (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009); eğer ölüm olayı gerçekleştikten sonra en yakınlara haber verilecekse ölüm olayı doğrudan söylenmez, "hastaymış, iyi değilmiş", "Ağır hastadır. Acele gelin." denilerek o kişiler çağrılır (Dikçe, Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Ölüm olayının haber verilmesnde en yaygın yol, "sala okunması, sala verilmesi" olarak ifade edilen, camilerden ölen kişinin kim olduğunu, kimlerle akrabalığının bulunduğu, yaptığı iş gibi özelliklerin sayılması yoluyla ölümün tüm çevreye duyurulmasıdır. Şehir merkezlerinde ve günümüzde büyük köylerde ölüm sala okunarak haber verilir (Dikçe, Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Yukarıda da belirtildiği gibi sala verilirken ölen kişinin açık kimliği belirtilir. İnsanların hayırları için cenazenin kaldırılması işlemine katılmaları istenir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Mezarın kazılması işleminin insanlar tarafından yapıldığı yerlerde bir ölümün gerçekleştiğini duyan insanlar kendiliğinden mezarlığa gidebilecekleri gibi, salayı okuyan imam da, mezar kazılması için mezara gidilmesi gerektiğini de ifade eder (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Kaynak kişiler, Hakkâriil merkezinde, yakın bir zamana kadar bir ölüm gerçekleştiğinde mahallere haberci gönderildiğini ifade ettiler (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

3.5. Ölünün Gözlerinin Kapatılması İle İlgili Uygulamalar Ve İnanışlar

Kişinin ölmüş olduğunun anlaşılması ile birlikte artık ölünün "öteki dünyaya gönderilmesi" ile ilgili "geçiş ritüelleri" başlar. Ölünün gözlerinin kapatılması bu sürece dönük sembolik bir eylemdir. Bu ritüelle birlikte kişinin yaşayanların dünyasıyla bağının kesildiği belirtilmiş olunur. Bu ritüel aynı zamanda geride kalanlarla ölünün bağlantısını kesmeye dönüktür; çünkü gözlerin açık kalması ile ölünün yaşayan kişilerden birini yanında götürmek istediği şeklinde bir inanış vardır. Gözlerin kapatılması yaşayanlar arasındaki bu korkuyu izale eder. Ölünün gözleri ve ağzının açık kalması iyi karşılanmaz, bu nedenle de özellikle başında bekleyen bir imam varsa onun tarafından yoksa o ortamda daha once ölü ile ilgili işlemlerde bulunmuş biri tarafından elle ölünün gözleri kapatılır (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Hakkari'nin Çukurca ilçesinde tespit ettiğimiz bir uygulamada ise ölünün gözleri bir mendille ve gözlerine bakmadan kapatılır (Ali Duman, Kişisel Görüşme, Kasım 2008).

Kaynak kişilerden birinin anlatısı bu açıklamalara örnek olarak verilebilinecek özellikler taşımaktadır: "Babam vefat etmeden önce bir gözü açık kaldı, kardeşim ve babamın çok sevdiği bir yeğeni yanına ulaştıktan sonra o göz de kapandı." (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008). Ağzın açık kalması ölünün geleceğine dair olumsuz bazı düşünce ve inanışları da beraberinde getirmektedir: Ölünün ağzının açık kalması o kişinin günahkar bir kul oluşuna ve bu dünyadan sonraki yaşamının olumlu olmayacağına dair bir inanmayı da beraberinde getirmektedir (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

3.6. Ölünün Üstüne Herhangi Bir Cisim Konması ve Nedenleri

Ölümle ilgili büyüsel uygulamalardan biri de ölen kişinin üzerine yıkanıp kefenlenmesinin ardından demirden yapılmış bir nesnenin bırakılmasıdır. Bu uygulamanın yapılması ile ilgili farklı açıklamalar mevcut olmakla birlikte en yaygın olan görüş bu uygulamayla, ölünün şişmesinin önüne geçilebileceği (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009) şeklindeki inanıştır. Bu yaygın inanışın yanında yaygın olmamakla birlikte şeytanın demirden sürekli uzak durduğu ve şeytanın ölüye musallat olmasının önüne geçilebilmesi (Ali Duman, Kişisel Görüşme, Kasım 2008) için bu uygulamaların yapıldığı şeklindeki inanışlar da vardır. Demonik varlıklarla ilgili benzer bir diğer inanış da cenaze camiye bırakıldıktan sonra, bazıları yanına ve üstüne cinler musallat olmasın diye demir bırakırlar. Cin veya şeytanın kişiye musallat olduğu (Ali Duman, Kişisel Görüşme, Kasım 2008)

3.7.Ölünün Gömülme Zamanı, Yıkama, Kefenleme, Cenazenin Taşınması ile İlgili Uygulamalar

Ölünün gömülmesiyle ilgili genel uygulama ölünün mümkün olduğunca erken ve çabuk gömülmeye hazırlanmasıdır. Bunun dinin gereği olduğu düşünülür. Bu da ölüm olayının gerçekleşmesinin ardından gelen ilk vakit namazıdır (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), ölü evinden çıkarılıp yıkanmak üzere götürülürken cenaze üç defa indirilip kaldırılır. Bu uygulamanın ölünün evine vedası olduğu düşünülür (Ali Tatlı, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009; İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Van Gölü Havzası'nda, ölünün yıkanması görevini çoğunlukla imamlar yerine getirir. İmamın bulunmadığı bir ortamda sabır ve tahammül gücü yüksek, dini bilgisi olan bir kişinin ölü yıkaması tercih edilir. Erkekleri erkekler, kadınları da kadın yıkayıcılar yıkar. Kadınların yıkamasını yerine getiren kadın yıkayıcılar bu işlemlerin nasıl yapılacağını ya kendilerinden önceki kadın yıkayıcılarından ya da imamların tarifiyle öğrenmektedirler.

Güncel uygulamalardan biri de cenaze işlerinin bir belediyecilik hizmeti olarak görülmesi neticesi tüm cenaze işlemlerinin belediyeler tarafından yürütülmesi ve bu hizmet ağı içerisinde ölüye yıkayacak imamların belediyeler bünyesinde görevlendirilmesi uygulamasının yaygınlaşmasıdır.

Hakkâri ve çevresinde erkek ölü üç parça düz kefenle kefenlenir.” Ahiret gömleği” denilen parça hazırlanmaz (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Abdulaziz Ölmez, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009 ; Ali Duman, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008). Kadın kefeni beş parçadan oluşur (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Bu parçalar: Gömlek(ahret gömleği, kiras kıyamet, kıyamet gömleği, göynek), izâr, lifâfe, başörtüsü(şaşik, kefik) ve göğüs örtüsüdür.

Kişinin ölmeden önce kefenini veya kefen parasını hazırlama ile ilgili uygulamada bir bütünlük bulunmamaktadır. Hakkâri ve çevresi geleneğinde uygulama şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: Hacca gidenlerin kefenlerini Mekke’den getirdikleri, zemzem suyuyla yıkayıp sandıklarına kaldırdıkları, hacca gidemeyen bazı kişiler hacca gidenlere kefen ısmarlamakta ve o kefeni kullanmaktadır (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008). Hacdan getirilen kefenle gömülmenin, kişiyi kefenin hürmetine kabir azabından kurtaracağına dair bir inanış vardır (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Günümüzde camilerde kefen bulunmakta, ölü camideki kefenle kefenlendikten sonra ölü yakınları kullanılan kefenin yerine camiye kefen almaktadırlar (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Kimi insanlar hayrları için camilere kefen alıp bırakmaktadır (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Hakkâri ve çevresinde tespit edilen özelliklerden biri de kefen için kullanılacak bezden esnafın para almamaya dönük eğilimidir (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Ölü bekar bir genç kızsa muradına ermediği düşüncesiyle gelinlik, yazma, heft renk-yedi renk denilen bir bez, “hürriyet” denilen ve gelinlik kızın çeyizinde bulunan renkli bir örtü örtülür (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008). Ölen kişinin genç ve bekar bir erkek oluşunu temsil eden unsurlar çok fazla olmamakla birlikte özellikle Hakkârîçevresinde uygulama olarak fotoğrafının bırakılması (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008) tabutun üstüne elbisesinin atılması uygulamalarının (Ali Tatlı, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009) varlığı kaynak kişiler tarafından ifade edildi.

Cenaze aracı kullanılmayan durumlarda cenaze omuzlar üzerinde taşınır. Bu şekilde omuzlarda cenaze taşıma bir ritüel özelliği göstermektedir. Sıralanan veriler cenazeyi taşımanın ritüel özelliğini bariz bir şekilde sergilemektedir: İnsanlar cenazeyi taşırken sessiz bir şekilde, cenazenin “incinmemesine” özen göstererek çok dikkatli bir şekilde taşırlar. İnsanlar cenazeyi taşımanın büyük sevap olduğuna inanır, cenazeyi taşımak için yarışırlar ve sürekli tabutu taşıyan insanlar değişir. Tabutun altına girmek isteyen kişi tabuta yaklaşır ve yavaşça tabutu yüklenir. Birileri geldikçe daha önce taşıyanlar bir süre sonra tekrar taşımak üzere yerlerini gelenlere bırakırlar (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

HakkâriŞemdinli’de imam ve yakın akrabaların cenazenin önünden gitmektedir (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

HakkâriÇukurca’da ölü mezarlığa taşınırken iki kişi mezara kadar dönüşümlü olarak “Ben bu ölünün Müslüman olduğuna şehadet ederim, Allah ondan razı olsun.” diyerek sürekli ilanda bulunurlar (Mehmet İhsan Karvan, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Araştırma sahasında bu uygulama yalnızca Çukurca’da tespit edilmiştir.

Cenaze alayına genel bir uygulama olarak kadınlar katılmaz. Kadınların ağıt yakmaları ve ağlamaları onların cenaze ile birlikte mezarlığa götürülmelerinin önündeki en büyük engel ola-

rak kabul edilir. Kadınların ağıtları ve ağlamalarının ölüye zarar vereceğine inanılır (Selim Ertuş, Kişisel Görüşme, Aralık 2008). Kadınların cenaze alayına katılmamalarının diğer bir nedeni olarak kadınların cenaze alayına katılmalarının "ayıp karşılandığı" düşüncesi de vardır (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008). Bununla birlikte, aileden aileye değişmekle beraber ölünün en yakını olan kadınların veya yaşlı kadınların cenazeyi cenaze alayının arkasından takip etmesine izin verilir. Cenaze alayını takip eden kadınlar mezarlığa girmez, mezarlığın dışından defin olayını takip ederler (Ali Duman, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008). Kadınların, hem geleneğin çizdiği sınırlar nedeniyle hem de daha duygusal bir tarzı benimsemeleri nedenleriyle cenaze işlerinde ön planda olmaları istenmez. Cenaze taşınırken cenazenin geçtiği yerlerde oturanlar ayağa kalkar ve cenazeye saygı gösterir (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Mehmet İhsan Karvan, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

3.8. Defin Ritüeli

Cenazeyi kaç kişinin taşıyacağı ile ilgili olarak kesin ve belirli bir sayı yoktur. Dört, altı, sekiz ve daha fazla sayıda kişi cenazeyi taşıyabilir. İnsanlar, cenazeyi taşımanın sevap olduğuna inanır, dolayısıyla herkes cenazeyi taşımak için bir şekilde yarışır. Geçmişte cenaze mezarlığa yalnızca omuzlarda taşınarak götürülürken (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Son zamanlarda cenaze mezarlığa kadar cenaze arabasıyla taşınmakta, daha sonra da omuzlarda mezarın başına kadar götürülmektedir. Ölü taşıyan kişiler sık sık değiştirilir. Cenazeyi taşımak büyük bir sevap olarak görülür ve herkes bu eyleme katılır.

Mezar küçük yerleşim yerlerinde insanların yoğun katılımıyla, varsa mezar kazma ustaları tarafından; yoksa akrabalar, komşular tarafından; belediyelerin olduğu yerde kepçe denilen araçlarla, ölünün fiziksel özellikleri göz önüne alınarak, erkekler için göbek hizası, kadınlar için göğüs hizası derinliğine kadar kazılır (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Köylerde bir ölüm vuku bulduğunda özellikle gençler hemen mezarlığa gider ve işi bilen kimselerin eşliğinde herkes mezar kazmaya eşlik eder (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Küçük yerleşim yerlerinde ölüler yakınlarının yanına gömülmeye çalışılırken, büyük yerleşim merkezlerinde aile mezarlıkları veya mezarlıkta bu tarz bir bölüm yoksa bu işi düzenlemek belediyelere aittir (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Yapılan bu kısmın üstüne en yakınlarından başlayarak herkes toprak atmaya çalışır (Ali Tatlı, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009). Kimi yerlerde mezara ilk toprağı, mezara ilk kazmayı vuran kişinin atması gerektiği düşünülür (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Toprak atılırken kürek değiştirilecekse toprağı atan kişi küreği yere bırakır veya toprak atmak isteyen kişi toprak atanlardan birine dokunur, ondan sonra kürek bırakılır ve toprak atmak isteyen kişi o küreği yerden alır (Ali Tatlı, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009). Kürek elden ele verilmez. Küreği elden ele vermemenin nedenleri olarak, ölünün ağırlığının toprak atan kişilere çökmemesi, başka bir kişinin daha ölmemesi, ölü çıkmaması için, küreğin elden ele verilmesinin hayrın da elden ele verilmesi anlamına geldiğine, sevabın toprak atan kişide kalmasının küreği elden ele vermemekle olacağına inanıldığı için bu uygulama yapılır. Toprak atılmasında acele edilir. Acele edilmesinin nedenleri arasında şeytanın girmesine müsaade etmeme inanışı da vardır. Mezara toprak atılırken imama o sırada Yasin suresini okumaya başlar. Okuyabilecek durumda olan ve toprak atmayan diğer insanlar da ölü için okumaya çalışırlar.

Toprak atılırken yapılan uygulamalardan biri de üzerine Tebareke suresi okunmuş taşların mezara atılmasıdır. Bu ritüelin gerçekleştirilme nedeni, kırk Tebareke suresi okunmuş taşların, ölünün kabir azabından kurtulmasına yardım edeceği inanışı vardır (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

3.9. Telkin Verme Ritüeli

Telkin verilmesi ile ilgili iki farklı uygulama vardır. Birinci şekil, ölünün üzerine toprak atmanın bitiminden sonra imam ölünün başucunda oturur. Cemaat mezarlığın etrafında ayakta, sessiz bir şekilde bekler. Telkin verilirken, imam sırtını kıbleye ve yüzünü ölünün yüz kısmına döner; cemaat ayakta olduğu halde imam telkin okur. Telkin, okunduğunda dinleyenleri ürküten bir tonla söylenir. Telkini ölen kişi anneye nispet edilerek yapılır. Bu, annenin kişi üzerinde daha fazla hakkı olması ve herkesten önce gelmesi ile açıklanır (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Telkinin çoğunlukla yaşayan insanlar için olduğu, insanın topraktan geldiği ve tekrar toprağa döneceğini hatırlatma amaçlı yapıldığı da ifade edilmiştir (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Kısa bir süre öncesine kadar imamların, ölüden alacağı olan kişilerin veya ölüye borcu olanın ölünün yakınlarıyla görüşmesi için çağrıda bulunduğu ifade edildi (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), günümüzde ölenin yakınlarının ölen kişinin iş icabı bağlantılı olduğu veya borcu olabileceği kişileri dolaştığı ve ölünün borcunun olup olmadığını araştırdıkları belirtildi (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Çalışma alanımızda tespit ettiğimiz uygulamalardan biri de imam ve ölü yakınlarının mezarlık çıkışında sıraya dizilip orada taziyeleri kabul etmeleridir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Mezar başında gerçekleşen taziyede, ölü sahipleri asıl taziyenin gerçekleşeceği yeri de ilan ederler (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Kan davalarında ölü yakınları taziye kurulup kurulmayacağını da mezarlıkta duyururlar (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

4. ÖLÜNÜN GÖMÜLMESİNDEN SONRAKİ İŞLEMLER

Hakkâri çevresi uygulamalarında ölümün gerçekleştiği andan itibaren yerine getirilen uygulamalar süreklilik arz eder. Defin ritüelini yas ve taziye gibi iki ana ritüel izler. Bu bölümde temel olarak bu ritüellerin icra ve işlev bağlamı tasvir edilecektir. Ölünün gömülmesi bittikten sonra cemaat hemen dağılmaz, mezarlıkta ölü sahiplerine başsağlığı dilenir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), ardından cemaat ölü sahiplerinin evine kadar gelir. İmam öncülüğünde toplu olarak dua edilir, Fatiha okunur. Ölü sahiplerine taziye bildirilir. Tekrar gelinmek üzere yabancı olanlar ayrılırken, ölü yakınları taziye kabulü için oturmaya başlar (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

4.1. Taziye (Başsağlığı Dileme)

Ölümün “kamusal” niteliğinin en bariz gözlemlendiği alan taziye ziyaretleridir. Taziye, ölümle ilgili diğer ritüellerin uygulandığı öteki halkalardan daha geniştir. Temelini dini olanın şekillendirdiği; ama aynı zamanda dünyevi olana dair geniş gözlemler yapılacak bir alandır. Hakkâri ve çevresinde, taziye ziyaretinde bulunmak önemli insani ve dini görevlerden biri olarak kabul edilir. Ölü veya ölü yakınlarından birini tanıyor olmak taziye ziyaretinde bulunmak için yeterlidir. Bu da taziye ortamını ölümle ilgili ritüeller içerisinde “kamusal” niteliği en açık ritüel haline getirir. Bu durum tanınan veya sevilen kişilerde daha da belirgindir.

Taziye ziyareti ve başsağlığı dileme ölünün defnedilmesinden hemen sonra başlar. Bu ritüel için “taziyeye oturmak” ibaresi kullanılır. Taziye eskiden ölünün evinde verilirken, evin yeterli gelmemesi durumunda camilerde taziye kabul edilmekteydi. Günümüzde taziye, bu amaç için inşa edilmiş taziye evlerinde verilir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Hakkari’de geçmişten bugüne en önemli taziye mekanları arasında camiler ön sıradadır (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Şehir merkezlerinde özellikle belediyeler taziye evlerini inşa etmektedir. Kadınların taziye mekanı, bütün yörede ve geçmişten günümüze neredeyse sadece ölen kişinin evi olarak kalmıştır. Bununla birlikte belediyelerin sundukları taziye çadırı hizmeti yavaş yavaş kadın taziyeleri için de kullanılmaya başlanmıştır. Yakın bir gelecekte kadınlar için bu tarz ev dışı taziye mekanlarının yaygınlaşması görülebilir.

Şehir merkezlerinde apartman tarzı yerleşim birimlerinde apartmanın ortak faaliyetleri için ayrılmış yerlerinde de taziye kabul edilmektedir. Kapalılık, genişlik ve kullanışlılık özellikleri bakımından apartmanların bodrum katlarındaki bu mekanlar büyük yerleşim yerlerinde en yoğun taziye mekanları haline gelmiştir. Taziye evlerinin olmadığı, yerleşim birimlerinde geliştirilen bir diğer taziye mekanı "taziye çadırı" uygulamasıdır. Özellikle belediyelerin sunduğu bir hizmet olarak taziye çadırı köylere kadar yaygınlaşmış ve uygun mekanın olmadığı yerlerde mevsime göre ayarlanabilen özellikleri ile ölü sahiplerine kolaylık sağlamaktadır. Günümüzde taziye mekanlarında aranan özelliklerden biri de kullanışlılık ifadesiyle karşılanabilinecek durumdur. Bu arayışa yol açan unsurlardan biri de toplumsal değişme ile birlikte hem insan ilişkilerinin yoğunlaşması hem de ulaşım araçlarının yaygınlaşmasıyla taziye ziyaretlerinin artmasıdır. Geçmişe nazaran taziye ziyaretlerine katılım artmıştır. Sözlü kaynaklar, bu durumu tecrübeleriyle aktarmışlardır. Bu durum taziye mekanlarını geçmişle kıyaslandığında yetersiz hale getirmiştir. Taziyelerin evlerden diğer mekanlara kaymasında bu etken önemli rol oynamaktadır.

Günümüzde, özellikle yerleşim birimlerinin hızla büyümeleri, uygulama kolaylığı sağlaması nedenleriyle taziye evleri inşa edilmektedir. Taziye evleri, insanları bu mekanlarda toplama işleviyle yeni bir "kamusal" mekan olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplum, bu mekanları çabucak benimsemiş durumdadır. Tıpkı ölünün yıkama ve kefenlenme işlemlerinde olduğu gibi ölü evi ve çevresi boşaltılmaktadır. Modern yaşamın hızlanan iletişim boyutu taziye ziyaretlerini de yoğunlaştırmıştır. Bu yoğunlaşma, geleneksel taziye mekanlarını yetersiz hale getirmiştir. Toplumun, mekan kullanımında temizlik, düzen ve kolaylık gibi hususları daha fazla dikkate almaya başlaması da mekan değişiminde etkili olmuştur. Taziye mekanları ve bu mekanların değişmesi ile ilgili bir diğer örneği Hakkari'den verebiliriz. On yıl öncesine kadar erkek taziyelerinin ölünün akrabalarının evlerinde gerçekleştirildiği ifade edildi. Uygulama her gün bir başka akrabanın evinde olmak üzere taziye boyunca gerçekleştiriliyormuş. Bu uygulama taziye mekanını sabit bir mekan olmaktan çıkarıp daha geniş bir alana yaymaktadır.

Taziyenin gerçekleştirildiği ev aynı zamanda gelenlere sunulacak ikramları da üstleniyordu (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Hakkari'deki uygulama gelenlerin taziye vermelerine kadar ev sahiplerinin ayakta beklemesi, taziye verildikten sonra gelenlerle tokalaşma ve daha sonra yerlerine oturma şeklindedir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Kişi çok zorunlu olmadıkça tek başına taziye ziyareti yapmamaya çalışır. Bölgede akrabalık ve arkadaşlık, geliştirilen diğer grup bağlılıkları nedeniyle bu tür durumlar yalnız hareket etmeye izin vermeyen bir yapı oluşturur. Bu nedenle de taziyeye mümkün olduğunca grup halinde gidilir.

Grup halinde gerçekleştirilen taziye ziyaretleri, aynı zamanda insanların aidiyetlerini toplum önünde gösterdikleri ve pekiştirdikleri anlardır. Geçmişte yaygın olan uygulamalardan biri de bir diğer yerleşim birimindeki taziyeye giderken özellikle torba şeker götürülmesi. Bir köyden diğer bir köye gidilirken, uzaktaki bir yakının taziyesine gidilirken bu uygulama gerçekleştirilir.

Taziyeye gurup halinde gidildiğinde bu herkesin katkıda bulunduğu bir hediye ve ölü evine yapılan bir yardımdır (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Şeker dışında

yağ, pirinç, çay verildiği de olur. Taziye ağa olarak kabul edilen bir kişininse o zaman küçük ve büyükbaş hayvanların da götürüldüğü olur

(Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Yaygın bir uygulama olmamakla birlikte taziyeye gidenler ölü evine para da verebilirler (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Aileye uzak olanların bu uygulamaları yapma zorunluluğu yoktur (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Zorunluluk özellikle akraba, hısım, arkadaş grupları için geçerlidir. Gelenlere çay ikram edilir. Belli bir süre oturulur. Ziyarete gelenler ayrılırken de Fatiha okunur ve ziyaretçiler taziye de oturan ölü yakınlarının ellerini sıkarak ayrılırlar (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Taziye ziyaretine gelenlere çay ikram edilir (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), çayın yanında veya taziye camide gerçekleştiriliyorsa, mekanın çay ikram etmeye uygun olmaması nedeniyle bayrama özgü şekerler ikram edilmektedir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Taziyeye gelenlere çay, şeker, kahve, şerbet ve diğer yiyecek ve içeceklerin ikram edilmesi din adamları ile toplum arasında bir gerilim unsuru olmaktadır. Dini gerekliliklere tam uyulmasını talep eden din adamları taziye esnasında ikramla uğraşılmasını dinin özüne uygun bulmamakta (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009); fakat sosyal yaşantının kendini ikramlar üzerinden göstermesi gerekliliğini öne çıkaran örfe ait uygulamalar bu söylemin dışına taşmakta ve varlığını sürdürmektedir. Geçmişte kalmış olmakla birlikte bu olguya dair en bariz örneğini Hakkari'nin Şemdinli ilçesinde kaynak kişilerimizden derledik. "Ğorkol" denilen bu uygulama ölünün hayrı olmak üzere ve onun malından taziyeye gelenlere yemek verilmesini gerektiren bir uygulamadır. Bu adete göre ev sahibi her gün gelen ziyaretçi sayısına göre birkaç koyun keser ve gelenlere ikram ederdi. Bu geleneğin yapılma nedeni ölünün malından hayır işlemek ve ölünün sevabı olması için yapıldığı ifade edilmiştir (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Fehim Atmaca, Kişisel Görüşme, Haziran 2009).

Taziye ziyareti yemek zamanına denk gelmişse ziyaretçiler yemek yemeleri için alıkonulur. Uzak yerden gelen ziyaretçiler kesinlikle ağırlanmadan gönderilmez. Ölü evinde yemek pişirilmemesi genel bir kuraldır. Geçmişte taziye yerinde bulunanların yemekleri akraba ve komşuları tarafından gönderilirdi. Gelen misafirler akraba ve komşularca belli bir sıra içerisinde ve gönüllülük esasına göre ağırlanır. Köylerde genel uygulama, taziyeye gelenlerin köylülerce bir düzen içerisinde ağırlanmasıdır. Bu sıralama iki şekilde sağlanır: Birinci şekilde o gün kaç misafir ağırlanacaksa ağırlansın misafir karşılamayı üstlenen kişilerin Gelenleri ağırlamasıdır. Bu bir ev olmaz. Ortalama bir sayı tespit edilir ve gelenlerin sayısına göre birkaç aile hazırlık yapar. İkinci bir ağırlama tarzında taziyeye gelmesi kesinlikle beklenen köy, kişi ve ailelere göre bir dağılımın yapılmasıdır. Burada taziyeye gelecekler bellidir ve onlar geldiği zaman o gurubu ağırlamayı üstlenen kişiler gelenleri ağırlarlar. Bu durum genellikle kalabalık olarak gelecek, akrabalık, hısımlık bağlarının bulunduğu veya ağırlanmaları ayrı bir özeni gerektiren misafirler için geçerli bir uygulamadır. Bu uygulama toplumsal ilişkilerdeki statü ve mütekabiliyetin taziyelere yansımış halidir. Taziyelerin ev ortamında gerçekleştirildiği yerleşim yerlerinde bu uygulama sürdürülürken, taziye evlerinin bulunduğu yerlerde bu uygulamalar özü itibariyle aynı kalmakla birlikte şekil değiştirmiş durumdadır. Bu durumda da akraba ve komşular ölü evine yardım konusunda ön plandadırlar. Bununla birlikte ölü evi de ağırlamaya katılmaktadır. Şehir merkezlerinde gerçekleştirilen taziyelerde taziye sahiplerinin ihtiyaçlarının karşılanmasında şu uygulamalarla karşılaşılmaktadır. Ölünün akraba ve komşuları; bazı durumlarda iş arkadaşları öğle ve akşam yemeklerini karşılar. Genellikle üç gün süren taziye sırasında ölü evinin yemek ihtiyacını karşılamak isteyen kişi veya kişiler, bir gün ve öğün belirler; kaç kişilik yemek getirilmesi gerektiği taziye sahiplerinden öğrenilir. Belirlenen zamanda yemek verilir. Günümüzde köylerde ve şehirlerde yaygın olarak uygulanan yöntemlerden biri de harcamaların yapılması, yapılan harcamaların miktarının

belirlenmesinden sonra harcamaların ödenmesine katılmak isteyen kişiler arasında eşit miktara bölünmesi uygulamasıdır. Toplam harcama katılan kişi sayısına bölünerek kişi başı bir miktar belirlenir (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Hakkâri ve çevresinde beliren güncel uygulamalardan biri, yemek vermek isteyen kişinin misafirleri lokantaya götürmesi ve orada ağırlaması şeklinde ortaya çıkmaktadır (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Kadın taziyeleri, özellikle ölünün evinde gerçekleştirilir. Kadınların taziye mekanlarında bilenler Kur'an cüzleri, özellikle Yasin okur, tespih çekilir. Bayan hocalara vekillik verilerek okunan duaların ölen kişinin ve geçmişlerinin ruhuna bağışlanması istenir (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009)

Taziyelerin ziyaretçi yoğun ortamı sosyal etkileşimi ve paylaşımı da artırır. Araştırma sahasında yapılan gözlemler başsağlığı verildikten ve dua edildikten sonra taziyede bulunanların geniş bir dizi konu içinde ve çoğunlukla dünyevi konuların paylaşıldığı bir ortam belirir. Bu anlamda taziyeler, sadece ölünün kaybıyla ilgili üzüntünün belirtildiği, ölü yakınlarının acısının azaltılmasına dönük uygulamaların gerçekleştirildiği bir ortam değildir. Taziye, ölü merkezli bir toplanmayı, görüş alışverişini sosyal, ekonomik ve siyasi bir temsil platformunu oluşturur. Bununla birlikte taziyenin bu yönü ön plana çıkarılmaz, bu yönünün belirginleşmeye başlaması hoş karşılanmaz. Bu nedenle de ortamın ölüm merkezli olmaktan çıkmaya başladığı hissedildiğinde taziyeyi yürütmekle görevli, bu resmi bir görev değildir, yaşlılar veya imam dolaylı müdahalede bulunur. Müdahale ya ölünün ruhuna Fatiha isteyen bir çağrıyla veya dini bilgisi olan bir kişinin ölüm merkezli bir sohbete başlamasıyla gerçekleşir. Vaazlar çoğunlukla dünyanın geçiciliği, ölümün gerçekliği ve bu olgulara bağlı olarak din ve dine bağlı ahlaki ilkelere uyulmasının gerekliliği üzerinedir. Görüştüğümüz imamlar, çok basit görülse bile taziye ziyaretleri sırasında gelen sorularla insanların dini bilgilerinin artırıldığını ve bilginin paylaşıldığını ifade ettiler (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Bu anlamda taziyeler dini bilginin topluma yayıldığı ortamlar arasında önemli bir yere sahiptir. Yakın geçmişe kadar bir çok yerde imam bulunmayan köyler bulunduğunu, bir din adamının toplum hayatı içerisinde görünür hale ancak bu ortamlarda geldiği de dikkate alınırsa taziyelerin bu boyutu daha iyi anlaşılabilir (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Bu olgu şehir merkezlerinden çok köyler için geçerlidir. Şehir ve köy her iki ortam için ortak olan husus ölüm gibi bir olguyla taziye ortamı gibi insan yoğun bir ortamda bile olsa yüz yüze gelen bireyin dini telkinlere kendini iyice açtığı gerçeğidir. Benzer ve kalıp anlatılar bu ortamlarda dile gelir ve yayılır. Bu nokta özellikle ölümle ilgili bazı olguların izahında yerler değişse bile anlatının kendini yinelemesinde ortaya çıkar. İmamların yazılı kaynaklardan aldıkları bilginin sözlü olarak aktarılması ve bunun yine kişiler arasında sözlü olarak çoğaltılmasında taziye ortamları önemli bir yere sahiptir ve ölümle ilgili uygulamaların bu boyutu ayrıntılı olarak işlenmesi gereken kısımlardandır.

Yakın bir zamana kadar taziyelerin genel olarak yedi gün sürdüğü; fakat özellikle imamların etkisiyle bu süre günümüzde üç güne inmiştir (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Taziyelerin üç güne inmesinde din adamlarının etkisi olduğu gibi ilişkilerin yoğunlaşmasının ziyaretleri çabuklaştırmasının da etkisi vardır. Geçmişte ulaşım imkanlarının günümüzle karşılaştırıldığında az ve yavaş olması sürenin uzun tutulmasını zorunlu kılıyordu. Günümüz şartları göz önüne alındığında dikkat edilmesi gereken bir diğer husus taziyenin ölü ve yakınları için tüm sosyal yaşamı bir anlamda dondurması ve günümüz şartlarının bu anlamda uzun süreli bir kopuşa izin vermemesidir. İş ve sosyal hayatın dayatmaları taziye süresinin uzun olmasına çok da uygun değildir. Taziye süresinin uzun olmasının diğer bir olumsuz etkisi taziye ile ilgili harcamaları çoğaltması ve her ailenin bu yükü yüklenememe-

sidir. Bu şartlara rağmen araştırma sahamızda ölen kişinin özelliklerine göre taziye süresi uzayabilmektedir.

Taziye ziyaretlerinde ölüye sık sık dua edilmesi, Kur'an okunması, Fatiha okunması, vaazlar ve ritüelin özellikle imamların öncülüğünde gerçekleştirilen şekli dini oluşun açık göstergeleridir. Kadın taziyelerinde her ne kadar öncü, imam niteliğinde bir kişi mevcut değilse bile herkes bildiği şekliyle dua ederek, tespih çekerek dini olana katılır. Yukarıda da belirtildiği gibi taziye ortamları yapılan vaazlar nedeniyle dini bilginin topluma dağıldığı mekanlar arasındadır. Görüşme yapılan imamlar, halkın dini bilgisinin yer yer sanılandan daha zayıf olduğunu ve kendilerine taziye ortamlarında sorulan sorular aracılığıyla dini bilginin halka yayıldığını belirtmişlerdir (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Ritüel uygulamalarını performans temelli Roy. A. Rappaport'un açıklamasına göre: "Ritüel, yazıya geçmemiş, hiç değişmeyen ifadelerin ve belirli şekildeki hareketlerin kesin sıralarla oyuncular tarafından ortaya konulması olarak tanımlanabilir. İnsanlara faydalı iletişim yolu elbette sadece ritüel değildir. Fakat özellikle dile dayalı yapılabilen önemli iletişim çeşitlerinden birisini ritüelin oluşturduğu pek çok kişi tarafından ileri sürülür." (Rappaport, 2003, 396) taziye ziyaretlerine bu bakış açısıyla yaklaşıldığında, bu ziyaretlerdeki davranış kalıplarının ve sözlerin yukarıdaki tanıma uygun bir şekilde belirli şekillerdeki hareketlerden ve bu hareketlere eşlik eden sözlerden oluştuğunu gözlemlendi. Taziye düzeninin oluşturulması, bu ziyaretin taraflarının oturma düzeni, karşılama, oturma, dua, ikram, kalkış, uğurlama şekilleri; karşılama ve uğurlamada ifade edilen söz dağarcığı bir düzene bağlı olarak yerine getirilir. Her ne kadar zaman ve mekan içerisinde bu ritüelde değişiklikler söz konusuysa da özü yüzyıllardır benzer özellikler göstermektedir.

Bu ritüel temelli performans ve iletişim modeli toplumu oluşturan fertlerin karşılıklı kabullerini gösterir. Ritüel gerçekleştirilirken, uygulanan kalıp hareketler ve sözler kişilerin gerçek duygularını ifade edip etmemesi boyutuyla değil; ziyaret eden ve edilenin birbirlerine dönük kabullerini göstermesi boyutuyla önemlidir. Bu nedenledir ki gidilmesi gereken bir taziyeye geçerli bir neden olmadan gitmemek ölü sahiplerine dönük bir değer vermeme ifadesidir. Bu mesaja göre de taziye sonrası ilişkiler düzenlenecektir. Bunun yanında, araştırma sahasında yapılan gözlemler uzun süre görüşmeyen ve konuşmayan kişilerin tarafların birine ait taziyelerde bir araya gelebildiğini göstermektedir.

Taziye ziyaretleri, hem belirlenen kalıp şekilleri hem de gösterge anlamlarıyla bir iletişim tarzı, iyi takip edilmesi ve yorumlanması gereken bir metin sunar. Bu metnin içerisindeki unsurlar belirlenen sınırlar içerisinde okunur ve yorumlanır. Connerton'un deyişiyle eylem ve sözler aynı zamanda "simgesel"dir (Connerton 1992:70).

Taziye ritüeli yukarıda da işaret edildiği gibi toplumsaldır. Toplumsal oluş itibariyle, ritüel bu boyutuyla da okunacak olursa "Ritüel uygun zamanlarda bazı aleni değerlerin veya kişi ya da gruplarla alakalı bazı değerlerin, değişmez bir üslûpla tekrarlanması olarak kişi için hazır olan uyarlanmanın, intibakın beş yolundan biridir." (Hanko, 2006, 130) Durkheim, ritüellerin bu boyutunu şu şekilde ifade eder: "Kuttören, bireyi, toplumda yaşamak için, toplumun gerektirdiği düzen bağının sıkılığına, acı çekmeye hazırlar, bu yolda onu eğitir. Kuttören, bireyleri biraraya getirir, bireyler arasındaki toplumsal bağları güçlendirir, ortaklığı pekiştirir... Kuttörenin toplumda, canlandırıcı bir işlevi vardır. Toplumun ilişkilerini kalıtlarının bilincine vardırır; geleneklerin sürmesine, inançların tazelenmesine, değer yargılarının, törelerin kökleşmesine yardım ederek toplumu canlı bir biçimde ayakta tutar (Erginer, 1997, 44).

Cristoph Wulf, ritüellerin işlevlerinin toplumsal yönüne şu şekilde vurgu yapar: "Ritüeller cemaat yaratır. Ritüeller olmadan cemaatler düşünülemez olurdu. Ritüellerin sebep,

eylem ve etkileri onlardır. Ritüel etkinliklerin sembolik ve edimsel içerikleri, kimliklerini yaratır ve bu kimliklere istikrar kazandırır...Katılımcılara, öteki ritüellerin eylemler tahmin edilebilir olduğundan, bir güvenlik hissi verirler...Bu çerçeve, rituel katılımcılarının eylemlerini birbirleriyle, her birine cevap verecekleri ve böylece yeni eylemler yaratacakları bir biçimde ilişkilendirir (Wulf, 2009, 241).

Bütün bu açıklamalar ritüelin sosyolojik boyutunu açıklar. Toplumu şekillendiren, topluma kimlik kazandıran, bireyi toplumsal olanın kalıpları içerisine girmeye hazırlayan eylemlerdir ritüel. Gelenek oluşturan, oluşturulan geleneğe bireyi katan eylemlerdir. Bu özellikleriyle de sosyolojiktir. Taziye ritüelleri, ritüelin bu sosyolojik yönünü bariz bir şekilde sergilerler. Taziye, grup bilincini değişik boyutlarda artırır. Ölen kişinin akrabalarını duygu ve sorumluluk yönlerinden bir araya getirir. Ölüm öncesinden, yasın bütün etkileriyle ortadan kalkışını temsil edecek ve bazan yıllara yayılan uygulamalar yoluyla bu toplumsal birim yakınlaştırır.

Hakkâri örneğinde, taziyeye katılmak toplumsal bir görevdir. Bireysel bir tercihi yansıtmaz. Toplumsal bir varlık olmanın bir gereği olarak kabul edilir. Kişi topluma ait oluşuna dair bilincinde bir dönüşüm geçirmemişse taziyeye katılıp katılmamak bir kişisel tercih kabul edilmez. Ölen kişiyle ilgili düşünce ve duyguları ziyareti şekillendirmez. Fert bunun böyle olması gerektiğini de toplumdan bu törenler aracılığıyla, yaparak ve işiterek, gözleyerek öğrenir. Aileden başlayan, akraba, komşu veya "tanıdıklık" üzerinden çoğalan halkalar, taziye ortamında bir aradadır. Onları bir araya getiren yalnızca "ölü" değildir, bir topluma ait olduklarına dair bilinçtir aynı zamanda. Ritüel, bu bilinci pekiştirir. Bireysel ve toplumsal varlığa "dünyevi" anlamda bir saldırı olan "ölüm" toplumsal olanın vurgulanmasıyla savuşturulur. Taziye ritüeli, ölüme dair bilinci belirginleştirdiği gibi, toplumsal olanı ön plana çıkararak da ölüme dair olanı öteler, iteler.

4.2. Taziye Ritüeline Ölü Yakınlarının Katkıları

Ölüm ve cenaze törenleri, insanların yoğun olarak bir araya geldikleri ve yardımlaştıkları törenlerdir. Ölünün sahipleri yaslı olacağı için onlar hiçbir işe karıştırılmazlar. Ölü evine yardım etmek, onlarla ilgilenmek dini ve toplumsal bir görev olarak kabul edilir. Bu sorumluluğun yerine getirilmesinde hiyerarşi söz konusudur. Ölü evi ile ilgilenme görevi öncelikli olarak akrabalara aittir. Akrabalar da yakınlık derecesine göre bu sorumluluğu yerine getirirler. Akrabalık ilişkilerinde babasoylu oluş belirleyici olduğu için babasoylu akrabalardan beklenti daha fazladır. Bu tarz bir hiyerarşiye uyma toplumsal bir beklenti ise de ölüm gibi bir hadisede herkes ölü evi için bir şeyler yapmaya çalışır. Özellikle genç kızlar ve erkekler gelen ziyaretçilere hizmet ederler. Üç gün boyunca ölü evine çay, şeker ve yemek getirilir. Ölü sahibini teselli etmek için sürekli ölü sahiplerinin yanında bulunurlar.

Ölü yakınları öncelikli olarak ölünün birinci derece yakınlarını teselli etmekle meşgul olurlar. Bu yönüyle ritüel kaybı telafi edecek şekilde işler. Ölümle gerçekleşen kayba dönük acı, toplumsal olanla telafi edilir, normalleştirilir. Ölümle ortaya çıkan karmaşaya, yalnızlık duygusunun, yokluk duygusunun hakim olmasının önüne geçilir. Ölüm olayının ortaya çıkardığı karmaşa düzene sokulmaya çalışılır.

4.3. Cumaya Yetiştirme

Hakkâri çevresinde tespit edilen, yaygın inanışlardan biri cuma gecesi ölen kişinin Münker ve Nekir'in sorgusundan ve kabir azabından kurtulacağı, bir sonraki cuma akşamı ölü için hayr işlenmesi halinde bu durumun kıyamete kadar süreceği şeklindeki inanıştır. Bu

inanışın uygulamaları etkileme bakımından farklı yansımaları olmuştur. Bunlar arasında çarşamba geç vakitte veya perşembe sabah ölen bir kişinin defin töreninin perşembe ikindi sonrasına ertelenmesi şeklindeki uygulamadır. Ritüelin gerçekleştirilmesi dini olana(İslam) atıflarla meşrulaştırılır. Bu inanışlara yukarıda biraz değindik. Buna göre: Kişi perşembeden önce ölmüşse Hz. Muhammed'e atfedilen bir hadise göre 'Perşembe akşamları kişinin amelleri Allah'a takdim edilir. Cuma gününün hürmetine o amellerinin kabul edileceğine inanılır.' (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009) Bir başka açıklama "İnanışa göre ölünün üzerine Kur'an sesi ulaştıkça ölü ya azap görmeyecek veya azabı hafifleyecektir. Ölü bu şekilde cumaya ulaştırıldığında, cumaya bu şekilde ulaştırıldığından bir sonraki cumaya kadar azap çekmeyecektir. Aile her cuma onun için okuyup hayrını vereceğinden kişi kabir azabından kurtulacaktır." (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009) Bu referanslar uygulamayı meşrulaştırır. Ritüel şu şekilde gerçekleştirilir: Ölü perşembeden önce ölmüşse camiye bırakılır (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), veya ölü defnedilir, mezar başında veya mezarlık yanında bir çadır kurulur (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Ali Duman, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008; Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Hafızlar, medrese öğrencileri, ölü için okumak isteyenler, ölü için sürekli Kur'an okurlar. Perşembeyi cumaya bağlayan akşam namazına kadar bu okuma kesintisiz sürer (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Ali Duman, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008; Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Ölen kişinin ekonomik durumu iyi ise ücretli Kur'an okuyucular tutulur. Ölen tanınmış ve sevilen biri ise insanlar gönüllü olarak gidip okurlar. Bu ritüel boyunca orada bulunanlara sürekli ikramlar gönderilir. Bu görevi ölü evinin yakınları yerine getirir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Bu uygulamaya Hakkâri ve çevresinde "cumaya yetiştirme" adı verilmektedir. Çukurca'da çadırın kaldırıldığı gün bütün herkes(mahalle veya köy halkı) hazırlığını yapar ve bir yerde toplu olarak, beraber yemek yenilir. Bu uygulamaya "çadırın başını boşaltma" adı verilir. Bu uygulama, ölünün hayrı olmak üzere yapılır ve düğün gibi herkes bir araya gelir. Çadırın başının boşaltılmasından sonraki gün kişi gücüne göre akrabalarıyla beraber koyun keser. Allah, hayrını versin diye; ölünün hayrı için bu hayvanlar kesilir. Her eve nüfusuna göre dağıtılırdı (Ali Duman, Kişisel Görüşme, Mayıs 2008).

Çukurca'da uygulamanın az çok farklılıklar gösteren bir şekli, yas ve ağıt uygulamalarıyla birleştirilerek yerine getirilirmiş. Kaynak kişimiz şahit olduğu uygulamanın özellikle toplum tarafından sayılan, önde gelen bir kişi öldüğünde gerçekleştirildiğini, ölünün üzerinde çadır kurulduğunu, ölünün ortaya konulduğunu, ölünün giysilerinin de getirildiğini, ölünün üstüne bir örtü atıldıktan sonra gelen bayanların ölünün bir eşyasını alarak ölünün etrafında dönerek ağıt yaktıklarını aktardı. Ağıtlarda ölen kişinin kahramanlığından, toplumdaki etkin konumundan söz edildiğini, bu uygulamalar devam ederken bir yandan da hocaların Kur'an okumaya devam ettiklerini ifade etti (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Yukarıda söz edilen uygulamalar günümüzde yerine getirilmemektedir. Güvenlik endişeleriyle mezarlıklar etrafında çadır kurulmasının kaldırıldığını kaynak kişilerimiz ifade ettiler (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008).

4.4. Ölüyü Anmak İçin Yapılan Ritüeller

4.4.1. Ölü Yemeği Verme Geleneği

Ölen kişinin ardından yaygın olarak uygulanan ritüellerden biri de ölen kişi yaşıyormuş ve evde pişen yemekten hakkı varmış ve yiyormuş inanışıyla ve ölü evi için bir teselli olması düşüncesiyle, ölen ev büyüklerinin evde emeklerinin olduğu ve bu emeklerin bir karşılığı olmak üzere (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), ölünün gözünün bir yıl boyunca evinde olduğu inanışı (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Raife Ümit, Kişisel

Görüşme, Kasım 2008) nedenleriyle ve ölünün hayrı olması için ölü evinden belli bir süre yemek verilmesi uygulamasıdır.

Bu geleneğe Van, Hakkari'de "şiva mıri" (ölünün yemeği) (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009) adlarıyla da anılır. Bu geleneğin yapılmaması özellikle Hakkârimerkezden bir kaynak kişimizin ifadesine göre ayıp ve günah sayılır (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Ölü yemeği evin büyüğünün ölmesi durumunda gerçekleştirilen bir uygulamadır. Aile fertlerinden küçük olanların vefat etmesi durumunda ölü yemeği çıkartmak bir zorunluluk kabul edilmez, ailenin büyüğü olarak kabul edilen fertlerin evin varlığı içerisindeki payları olduğu için ölümlerinden sonra bile mevcut mal varlığı üzerinde hakları olduğu düşünülür ve onlar için yemek verilmesine özen gösterilir. Ölen kişi genç onların yemeklerinin verilmesine daha az özen gösterilir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Bu düşünce atalar kültünün, "saçı" geleneğinin bir kalıtı ve İslam dininin sevap olgusuyla bütünleşmiş şekli gibi görünmektedir. Ölü yemeği uygulaması yöreden yöreye hatta yöre içerisinde değişen sürelere sahiptir. Ailelerin uygulayageldikleri gelenekler, ölüye karşı hissettikleri sevgi, maddi imkanları süreyi etkileyen hususlardır.

Hakkâri çevresinde yaygın bir uygulama ölünün özellikle yedinci günü taziye sahiplerinin akraba ve hısımlarının da katkısıyla üçten az olmamak üzere ailenin gücüne göre belirlediği sayıdaki hayvanı ölünün hayrı olmak üzere kesmesi ve etlerini dağıtmasıyla gerçekleştirilen anma ritüelidir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Ölünün üçü ve yedisi ile ilgili olarak var olan inanışlar arasında "ölünün ağzının toprakta açıldığı" inanışı ruhlara dair arkaik bir inanışın kalıtı olarak durmaktadır.

4.4.2. Yıl Dönümleri

Ölünün bir yılı doluncaya kadar ve yılı dolduğunda da yapılan çeşitli uygulamalar vardır. Bu uygulamalardan en yaygın olanı ölünün ruhu için "devr okuma" denilen Kur'an'ın Yasin suresinin okunması ve okutulması geleneğidir. Bu uygulama şu şekillerde gerçekleştirilmektedir: Her gün bir Yasin okuma (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008), haftada bir gün, her cuma gecesi ölü için yılı doluncaya kadar bir Yasin okunması (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), yılı doluncaya kadar ölünün ruhu için hatim çıkarılması uygulamalarıdır (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008). Bu ritüel ölünün mezarı başında gerçekleştirilebilineceği gibi evlerde de okuma yapılabilir. Bu okumalar imam veya bölgede yer yer mevcut olan medrese talebeleri tarafından gerçekleştirilmişse okumayı yaptıranların uygun göreceği bir ücret "hediye" verilir. Kur'an okutulması uygulamasının pazarlık konusu yapılması hoş karşılanmaz, kınanacak bir davranış olarak görülür. Devr okuma karşılığı bir miktar para (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009), iki cumhuriyet altını (Zülfikar 2009) verilir. Hakkari'nin Yüksekova ilçesi ve çevresinde geçmişte devr ve hatim çıkarma karşılığı bir büyükbaş hayvan verilme uygulamasının olduğunu kaynak kişilerimiz belirtti (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

4.5. Ölünün Eşyaları

Hakkâriçevresinde yaptığımız derlemeler sırasında ölünün eşyalarının alınmasından korku nedeniyle çekinildiği şeklinde bir olguyu tespit ettik (Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Bu durum ölünün ruhunun eşyalarına sinmesi ve ölümün onu kullananlara bulaşacağı inanışıyla ilgili görünmektedir. Eskiden ölüye ait kullanılabilir giysilerin sevinile-

rek alındığını belirten kaynak kişilerimiz günümüzde artık ölüye ait giysilerin kabul edilmediğini ifade ettiler (Çoban 2009; Celalettin Kurt, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

4.6. Hayrlar

Bazı kişiler hayrları olması düşüncesi ile ölmeden önce birtakım önlemler alır ve mallarının bir kısmını ölümlerinden sonra kullanılmak üzere ayırırlar. Kendilerine ait bir araziyi Kur'an okunması için cami veya medreselere bağışlayanlar olduğu gibi (Ali Tatlı, Kişisel Görüşme, Mayıs 2009), sahip oldukları araziyi mezarlık veya cami yapılması için vakfedenler de vardır (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Hakkari'nin Şemdinli ilçesi çevresinde tespit ettiğimiz bir uygulama "devr cevizleri" ve "Fatiha cevizlerinin" varlığıdır. Bu cevizler kendileri için devr veya Fatiha okuyanların istedikleri gibi gelip faydalanabilecekleri ağaçlardır (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

4.7. Yas

Yas, ölüm olayına eşlik eden ve ölen kişiyi bir daha göremeyecek olmanın, onu kaybetmiş olmanın acısının yansıması olan evrensel bir olgudur. Yas tutma boyunca yaşayan yaslı kişiler ve ölü, yaşayanların dünyasıyla ölülerinin dünyasının arasında yer alan özel bir grup meydana getirir (Gennep (Çobanoğlu) 2009: 144). Yasın göstergesi olan unsurlar genel uygulamalar itibariyle benzerlik gösterse bile yer yer arkaik özellikler gösteren yas tezahürleri de mevcuttur.

Gennep, konuyla ilgili incelemesinde "Yas tutmak için gerekli olanlar akrabalık derecesine dayanır ve her bir insanın akrabalığı özel hesaplama yollarına göre düzenlenir. En uzun süre, bu özel dünyaya dulların ait olduğu görülür." diyerek yas tutma ile ilgili evrensel bir ilkeyi dile getirir.

Bölgenin sosyal yapısı içerisinde kan davaları belirli bir yaygınlığa sahiptir. Ölüm olayının öldürülme sonucu gerçekleştiği kimi durumlarda ölen kişinin karısı, kızı veya kızkardeşinin saçını kesmesi de dramatik unsurlardandır. Kadının şeref ve namusunu temsil eden, kadın oluşunun simgeleyen en önemli dış unsurlar arasında kabul edilen saç, kesilerek ölen kişinin kanının yerde kalmaması talep edilir. Bu eylem, öldürülen kişinin erkek yakınlarını ölenin öcünün alınmasına zorlama içerir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009; Mehmet İhsan Karvan, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Geçmişte kalan uygulamalar arasında ölüm acısını başından aşağı kül savurarak ifade etme, yüzlerini tırnakla kanatma da yaygın uygulamalar arasında yer almaktadır (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008).

Gennep'in yaklaşımıyla yas tutmanın bütün düzenlemelerini ve yasaklarını kaldıran törenler, toplumla bütünleşme törenleri olarak düşünülmelidirler (Gennep (Çobanoğlu) 2009: 145). Yasın kaldırılması, yaslı ailenin yaşamın normal akışına katılmaya başlaması demektir. Yasın kaldırılarak ölü evinin hayatın normal akışına katılmaları hususunda ölünün komşu ve akrabaları etkin bir rol üstlenirler. Ölü yakınlarının yası kendiliklerinden kaldırmaları toplumsal kabul bakımından uygun olmadığı için onların üzüntülerini bitirmelerinin gerekli oluşunun ifade edilmesi ve bununla ilgili uygulamaların yerine getirilmesi yakınlar tarafından yerine getirilir. Bunun için geleneğin, sosyal hayatın zorunlulukları ve toplumun beklentilerinin dengede olacağı bir an gözetilir. Bu nedenle de yasın kaldırılması uygulaması tüm bu etkenlere göre şekillenir. Beklenenden az veya fazla süreli bir yas uygulaması örf ve adetlere uygun olmayacağı için kınanmayı da beraberinde getirir. Ölünün akraba ve yakınları yasın kaldırılması için uygun zamanın geldiğini düşünürlerse geleneğin gerektirdiği ölçütlere uygun olarak yası kaldırmak için harekete geçerler. Aşağıda bunun için yapılan uygulamaları tasvir etmeye çalışacağız:

Erkeklerin yastan çıkarılması ile kadınlar arasında devam eden yasın kaldırılması uygulamaları arasında bazı farklılıklar vardır. Erkeklerin dışa daha açık yaşantıları yası bir an önce kaldırmayı bir zorunluluk olarak dayatırken, kadınların biraz daha eve dönük yaşantıları ve onlara yüklenen daha duygusal ton yası uzatmalarına hem olanak tanır hem de kabulünü kolaylaştırır. Bu nedenler ışığında olaya baktığımızda taziyenin bitişinin aynı zamanda erkekler için yasın da bitmesi anlamına geldiğini tespit ediyoruz; çünkü taziyenin sonlandırılması bir ritüel eşliğinde gerçekleştirilir ve bu ritüel erkeklerin yas belirtilerinin en önemlisi olarak kabul edilen, sakallarının tıraş edilmesini içerir. Taziye boyunca tıraş olmayan ve giysilerine özen göstermeyen erkek, tıraş olmasıyla birlikte toplumsal yaşamın olağan akışına katılmaya çağrılır. Her ne kadar ölü ve ölüm karşısında saygı ve üzüntü duygularının eşlik ettiği bir ruh halini bir süre daha taşıyacaksa da artık yas halkasının gerektirdiği toplumsal ağırlıklardan uzaklaşmıştır.

Hakkâri örneğinde, yasın kaldırılması erkekler için ailenin de onayı alınarak ya berberin taziye yerine getirilerek ölü yakınlarının en yaşlısından başlamak üzere tıraş edilmeleri ile ya da ölü yakınlarının berbere götürülmesi sureti ile gerçekleştirilir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Ritüel özü itibariyle aynı kalmak üzere uygulamada bazı farklılıklar vardır. Hakkari'de taziyenin üçüncü günü ölü evinin akrabaları bir berber getirir ve ölünün ev halkı en yaşlı yakınından başlamak üzere tıraş edilir. Ardından mezarlığa gidilir ve taziyenin sona erdiği ilan edilir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Ölü evi için haftası dolduğunda akrabaları "balav" denilen bir uygulama yaparlar. Ölü evi taziye ziyaretleri sırasında oldukça kirlendiği için ev, elbiseler bütünüyle yıkanır. Eskiden bu uygulama dere kenarlarında ve yoğun katılımlı gerçekleştirilirdi. Günümüzde şehir şartlarında bu uygulama ev ortamında gerçekleştirilir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Bu uygulama yas kaldırma uygulamasından ziyade taziyenin bitimiyle birlikte yası süren aileye bir destek niteliğindedir. Ev için asıl yası kaldırma uygulamasında "bir süre sonra akrabaları toplanıp ölü evine gider ve ölü ile ölünmeyeceğini, ailenin acılarını paylaştıklarını, ifade edip, teyp veya televizyonu açarlar. Böylece yas kaldırılır. Yas kaldırma kırk gün içerisinde gerçekleştirilir. Günümüzde bu uygulamaların geçmişe göre zayıflamakla birlikte devam ettiği gözlemlenmektedir (Halit Yalçın, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Hakkari'de yas kaldırma ile ilgili bir diğer uygulama ev temizlenmeye gelindiğinde taziyede oturan kadınlardan birer mendil alınır ya sobada yakılır ya da yıkanarak evin önüne asılır, böylece o evde yas kaldırılmış ve yasın kaldırılması da ilan edilmiş olur (Raife Ümit, Kişisel Görüşme, Kasım 2008). Şemdinli çevresinde geçmişte yası kaldırmak için yapılan uygulama komşuların kına alıp ölü evine gitmeleri ve o evde birine kına yakılırdı. Ölü evinin yası kalktıktan sonra akraba ve komşular da kendilerine kına yakarlardı. Ölü sahibi evinin damına çıkar radyosunu açar ve bu şekilde yasının kalktığını ilan ederdi (Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

Hakkâri Şemdinli'de ölünün yakını olan biri ise yaslı aileyi yemeğe çağırır ve aynı zamanda bir berberi de eve davet eder. Bu davetle yas kaldırılır. Daveti kabul etme yasın kaldırılmasını da kabul etme sembolik eylemini içerir. Yaslı erkek ve kadınlara özellikle yeni kıyafet armağan edilir (ÖzAbdulmecit Kaya, Kişisel Görüşme, Ocak 2009; Abdulkerim Özer, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009). Yaslı ailenin en yaşlı üyesinden başlanarak tıraş gerçekleştirilir ve teselli ifade eden sözler söylenir. Bu uygulama erkekler için gerçekleştirilmekte Yüksekova'da akrabaları elbise veya elbiselik kumaş, kına götürürler. Ölü sahiplerinin başına kına yakılır böylece yas kaldırılmış olur; eğer ölü evinin kızları gelin olarak dışarıda ise aile fertleri oraya da gider ve kızlarına elbise ve kına götürülür.saçları kınalanılır. Böylece yas kaldırılmış olur (İsmail Dikçe, Kişisel Görüşme, Temmuz 2009).

SONUÇ

Hakkâri ve çevresini konu alan bu inceleme, alan araştırmasına dayalı bir çalışmayla elde edilen verilerin tespit, tasvir ve ritüellerin icra bağlamları ve işlevlerinin belirlenmesi yoluyla gerçekleştirildi. Bu çalışmayla, inceleme alanında ölümle ilgili inanış, gelenek ve ritüeller kapsamlı bir şekilde tespit edildi. Çalışmanın ölümle ilgili ön belirtiler kısmı, yaşayan inançların tespit edilmesini sağladı.

Ölümün yakın olduğunun düşünüldüğü andan itibaren yapılan bütün ritüel eylemlerin itici ana saikinin dinî alana ait olduğu gözlendi. Dinî olan, bir yandan doğrudan doğruya referans alınarak, bir yandan da gelenek haline gelmiş davranışların belirleyici unsuru olarak inanış ve davranışları belirlemektedir. Ölüm öncesinde kişinin yanında dinî uygulamaların ağırlıkta olduğu birtakım işlemlere gerçekleştirilir. Bu süreç ölüyü ve yakınlarını ölüme hazırlamaya dönüktür. Ölmek üzere olan kişinin bir ayrılış, geçiş sürecinde olduğu herkes tarafından açık bir şekilde hissedilir. Araştırma sahasında, bu durumda bütün çaba, ölünün son nefesini İslam dininin gereklerine uygun bir şekilde vermesinin saşlanmasına dönüktür. Kişi, dinî olanın çepeçevre kuşattığı bir ortamda tutulmaya çalışılır. Bu anlar zıt unsurların gerilimi içerisindedir.

Ölü ve ölüm çevresinde yerine getirilen ritüellerin toplumsal aidiyet duygusunun yoğun yaşandığı ritüller arasında yer aldığı gözlenmiştir. Kişinin içinde yaşadığı dünyadan, toplumdan ayrılmak üzere olduğu duygu ve düşüncesi, ölmek üzere olduğu düşünülen kişinin etrafında bir toplanmayı beraberinde getirir. Bu kamusal törenin çekirdeğini aile fertleri ve akrabalar oluşturur.

Ölümün "kamusal" niteliğinin en bariz gözlemlendiği alan taziye ziyaretleridir. Taziye, ölümle ilgili diğer ritüellerin uygulandığı öteki halkalardan daha geniştir. Temelini dini olanın şekillendirdiği; ama aynı zamanda dünyevi olana dair geniş gözlemler yapılacak bir alandır. Taziye ziyaretinde bulunmak önemli insani ve dini görevlerden biri olarak kabul edilir. Ölü veya ölü yakınlarından birini tanıyor olmak taziye ziyaretinde bulunmak için yeterlidir.

Yasla ilgili uygulamalara bakıldığında, yası tutan kişiler özellikle ölünün en yakınlarıdır. Yas süresi ailelere, ölen kişinin yaşına, erkek veya kadın oluşuna, konumuna, çevresi tarafından sevilip sevilmemesi, ölümün niteliğine göre değişebilmektedir.

Türkiye'de, "ölüm" bir çalışma alanı olarak oldukça yeni bir konudur. Farklı disiplinler artan bir şekilde ölüm olgusunu incelemektedir. Kültürü şekillendiren, kendisi de kültür tarafından şekillendirilen ölüm, halkbilim içerisinde önemli inceleme dallarından biridir. Ölüm çalışmaları gerçekleştirilirken ölüm etrafındaki inanış ve ritüeller tasvir edilmeli, işlevleri ve icra bağlamları hakkında bilgi verilmelidir. Bu çalışmalar yanında detaylı kültür haritalarının çıkartılması gerekmektedir. Böylece, ölümle ilgili verilerin yaygınlığı belirlenmiş ve gösterilmiş olur.

KAYNAKÇA

ARİES, Philippe. *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları,* Gece Yayınları, Ankara, 1991

ASSMANN, Jan. *Kültürel Bellek* (Çev.Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

AYDIN, Suavi. *"Kültürleşme", Antropoloji Sözlüğü* (Der. EMİROĞLU, K.ve S. AYDIN), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.

BORATAV, Pertev Naili. *Halk Edebiyatı Dersleri,* Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000

BORATAV, Pertev Naili; *100 Soruda Türk Folkloru,* K Kitaplığı, İstanbul, 1999.

BRUİNESSEN, Martin Van. *Ağa, Şeyh, Devlet* (Çev. Banu Yalkut), İletiçim Yayınları, İstanbul, 2003

COHEN, P. Anthony (1999), *Topluluğun Simgesel Kuruluşu,* (Çev. M. Küçük), Ankara: Dost Yayınları, 1. Baskı.

ÇOBANOĞLU, Özkul. *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş,* Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

EKİCİ, Metin. *Halk Bilgisi(Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri,* Geleneksel Yayıncılık, Ankara, 2007.

ERGİNER, Gürbüz. *ELEMTEREFİŞ Anadolu'da Büyü ve İnanışlar (Yayına Hazırlayan: Ekrem Işın) "Anadolu'da Batıl İnanmalar ve Büyü"* Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Haziran 2003, İstanbul.

HANKO, Lauri. *Ritüellerin Oluşum Süreci* (Çev. Ruhi Ersoy), Milli Folklor, 2006, Yıl 18, Sayı 69, s.129-140.

GENNEP, Arnold Van. *Rites Of Passages* (Çev.Özkul Çobanoğlu) (Yayınlanmamış Çeviri)

GOLDSTEİN, Kenneth. *Sahada Derleme Metotları* (Çev:Ahmet Edip Uysal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

GÖKALP, Ziya. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler,* Toker Yayınları, İstanbul, 1995.

HECKMANN-YALÇIN, Lale. *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

ÖRNEK, Sedat Veyis. *Anadolu Folklorunda Ölüm,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

ÖRNEK, Sedat Veyis. *Budunbilim Terimleri Sözlüğü,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

ÖRNEK, Sedat Veyis. *Türk Halkbilimi,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

ÖRNEK, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane,* Gerçek Yayınevi, İstanbul, 2000.

ÖZKURT, Kemal. "Hakkâri Mezar Taşlarında Yazı ve İçerik", *III. ULUSLARARASI VAN GÖLÜ HAVZASI SEMPOZYUMU Bildirileri Kitabı*(06-08 Haziran 2007), Hakkari Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2008, s.241-262.

SCHİMMEL, Annemarie. *Halifenin Rüyaları,* Kabalcı Yayınları, İstanbul-2005.

SHİLS, Edward. *"Gelenek" İnsan Bilimlerine Prolegomena* (Der. ve Ter. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

WİLLİAMS, Raymond. *Kültür,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993.

WİLLİAMS, Raymond. *Anahtar Sözcükler,* İletişim Yayınları, İstanbul-2007.

هەواڵنامەی کتێب

ŞEYHAN MEDRESESİ VE SEYYİD ABDÜLHAKİM ARVASİ

Şeyhan Madrasah and Seyyid Abdulhakim Arvasi

Dr. Öğr. Üyesi Tarık ZiyA ARVAS
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı
tzarvas@hotmail.com

ÖZET

Şeyhan Medresesi, 1882 ile 1914 yılları arasında Başkale'de faaliyet gösteren bir medresedir. Başkale bu dönemde, Van Vilâyeti sınırları içinde yer alan Hakkâri Sancağının idari merkezidir. Yaklaşık 30 yıl boyunca açık olan medrese, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Şeyhan Medresesi ve faaliyetleri Seyyid Abdülhakim Arvasi ile özdeşleşmiştir. Abdülhakim Efendinin kardeşi Seyyid Taha Efendi'nin de katkısıyla, medrese uzun dönem Başkale'de ilmî faaliyetlerin merkezi olmuştur. Sadece dinî derslerin verildiği anlaşılan medreseden yetişen talebeler, Başkale ve çevresinin yanı sıra, vilayetin diğer kaza ve köylerine yerleşerek ilmî ve dinî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Böylece Şeyhan Medresesinin faaliyetleri, etkisi ve ünü Başkale'yi aşarak çevreye de yayılmıştır. Van vilâyet valileri ile Hakkâri Sancağı İdare Meclisi'nin övgüyle bahsettiği medrese ve medrese hocalarına, gerek sultan II. Abdülhamid ve gerekse de İttihat Terakki yönetimi döneminde ilgi gösterilmiş ve zaman zaman maddi yardımlarda bulunulmuştur. Şeyhan Medresesi, I. Dünya Savaşı'nda Başkale'nin Rus ve Ermeniler tarafından işgali üzerine kapanmıştır. Medresenin kurucusu ve esas hocası olan Seyyid Abdülhakim Arvasi'nin, savaş nedeniyle göç ederek ayrıldığı Başkale'ye bir daha dönmemesi medresenin faaliyetlerini sona erdirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şeyhan, Medrese, Abdülhakim Arvasi, Hakkâri, Van

ABSTRACT

Şeyhan Madrasah was a madrasah being active in the Başkale between the years of 1882 and 1914. In this period, Başkale was administrative centre of Hakkâri province located within boundaries of Van. The madrasah, which is open for about 30 years, has raised a large number of students. Şeyhan Madrasah and its activities are identified with Seyyid Abdulhakim Arvasi. The madrasah became the center of academic activities in the long term in Başkale with the contributions of Abdulhakim Effendi's brother Seyyid Taha Effendi. Students who are raised in the madrasah where only religious lessons are given, have been engaged in scientific and religious activities settled in other county and villages of the province as well as Başkale and its surroundings. Thus the activities, influence and reputation of the Şeyhan Madrasah spread beyond the borders of Başkale. Van provincial governors and tha Hakkari sanjak administrative board praised the teachers of madrasah and madrasah. During the period of II. Abdulhamid and İttihat Terakki, they were shown interest and occasionally provided financial assistance. Şeyhan Madrasah was closed due to occupation of Başkale by Russian and Armenians in World War I. Seyyid Abdulhakim Arvasi, the founder and principal teacher of the madrasah, has not returned to Başkale where he left because of war and so, the activities of the madrasah have ended.

Keywords: Şeyhan, Medrese, Abdülhakim Arvasi, Hakkâri, Van

Giriş

Bir toplumu ayakta tutan, varlığını sürdürmesini temin eden maddi kurum ve ihtiyaçların yanında dil, din, eğitim ve kültür gibi manevi hususiyetlere de şüphesiz büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Belirli ölçüde birbirine bağımlı olan bu iki sosyal kuvvet dinamiğinin ancak istenilen seviyede olması halinde toplumlar layıkıyla gelişme gösterebilir. Bu bağlamda medreseler de bir ihtiyaç neticesinde ortaya çıkmış kurumlardır. İslam'ın geniş alanlara yayılması ile birlikte kitlelerin, grupların kısacası toplumun dini yönden aydınlanması-bilgilenmesi ihtiyacından medreseler doğmuştur. Medreselerin aynı zamanda kültür mirasının taşıyıcısı olmaları hasebiyle yüzyıllar boyunca önemli görev icra ettiklerini unutmamak gerekir.

İslam toplumu, eğitimin kurumsal yapıya bürünmesi çabasına Hz. Peygamber dönemindeki Suffa mektebi ile başladı. Emevi ve Abbasi devletleri zamanındaki ilmî faaliyetler ve eğitim tecrübeleri ise bu yolda büyük bir birikim ve altyapı sağladı. Selçuklular dönemine gelindiğinde sistematik eğitim, medreseler şeklinde tam anlamıyla kurumsal kimliğe kavuştu. Kurucusuna atfen Nizamiye adı verilen bu medreselerin önemi ve rolü çok büyüktür. (Sarıçam ve Erşahin, 2017, s. 167-178)

Medreseler kuruşlarından itibaren asırlar boyunca İslam âleminin en önde gelen eğitim kurumları olarak varlıklarını sürdürdüler. Bu süreçte medreseler her zümreden gelen öğrencileri yetiştirerek toplumun dinî ihtiyaçlarına cevap verdikleri gibi devletin bürokratik kurumlarına da nitelikli insan temin etmişlerdir. Bunun yanında medreseler, ilmi ve akademik kurumlar olarak, İslam toplumunun düşünce hayatını şekillendirmiş ve bu yolla ayrıca toplumsal bünyenin sağlamlığına da büyük katkı sağlamışlardır. (bk. Yazıcı, 2016)

Osmanlı Devletinde ise kuruluş yıllarından itibaren medreseler bilim ve eğitim-öğretimin başlıca merkezleri ve en önemli kurumları olarak asırlarca faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Devletin ilmiye ve kalemiye gibi sivil bürokrasisi ile toplumun ihtiyaç duyduğu alanlara insan yetiştirmişlerdir. Medreseler Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar da yüksek eğitim veren en önemli kurum olarak varlığını sürdürmüştür. (Adıvar, 1970, 12-62)

Bazı araştırmacılara göre Şark medreselerinin kökeni, Selçuklu döneminde kurulan Nizamiye medreselerine kadar gitmektedir. Buna göre XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün (öl. 1092) yaptırdığı 16 medreseden biri de Ceziretü'l İbn Ömer yani bugünkü Cizre'de kurulmuştur. Nizamiye medreseleri Eş'ari ve Şafii bir çizgide oldukları için Şark medreseleri de Eş'ari ve Şafii öğretisi doğrultusunda tedrisatlarını devam ettirmişlerdir. XVII. yüzyıldan sonra Batıdaki Osmanlı medreselerinde kelam ve felsefe dersleri kaldırıldığında Şark medreselerinde hâlâ kelam ve felsefe dersleri okutulmaya devam edilmesi bu medreselerin düzeyi hakkında bize bilgi vermektedir. Fakat maalesef son yüzyılda görülebildiği kadarıyla Doğu medreselerinde kelam ilmi en az önem verilen ilim konumuna düşürülmüştür. (Erdemci, 2013, s. 689)

Ahmet Ağırakça'ya göre medrese geleneğini en çok ihya eden Seyyidler olmuştur. Gerek Emevilerin baskısından gerekse de Moğol istilasından kaçarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya gelip yerleşen "ehl-i beyt" mensubu kimseler ve diğer ilim ehli insanlar medreseler şeklindeki eğitim faaliyetinin kurulup gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. (Ağırakça, 2013, s. 298-299)[1] Ayrıca Doğu medreselerinde verilen icazetnamelerin, Osmanlı Devletince resmi kabul görmesi de (Yüksel, 2013, s. 190) bu coğrafyadaki medreselerin gücünü ve önemini arttırmış olduğunu kabul etmek gerekir.

1. Şeyhan Medresesinin Kuruluşu Zamanında Genel Sosyal, Siyasî ve İktisadî Vaziyet

Şeyhan Medresesi 1882 yılında kurulmuştur. Bu dönemde Hakkâri Sancağı sınırları içinde yer alan Başkale'de (Arvas, 2016, 401-415), Müslüman Kürt halkının yanı sıra az sayıda Ermeni, Nasturi ve Yahudi yaşamaktadır. Ermeni ve Nasturiler köylerde (Rassam, 1897, s. 131-132, 136; Sykes, 1915, s. 424-426), Yahudiler ise şehir merkezinde yaşamakta olup ticaretle meşguldürler. Başkale'de daha önce iyi şartlarda yaşayan çok sayıda Yahudi aile vardı. Ancak baskı ve emniyetsizlik yüzünden Türkiye'nin öbür bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardı. (Rassam, 1897, s. 135) Osmanlı Devleti'nin son dönemine denk gelen bu yıllar

1 - Ağırakça; "Bölgeye yerleşerek Kürtler arasında kalan seyyidler Arap asıllı olmalarına rağmen bölge halkının dilini konuşmaya başlamış ve bu süreç içinde Kürtleşmiş kendi dillerini terk etmelerine rağmen seyyid vasfını ve adını korumuşlardır" ifadelerini kullanmaktadır (Ağırakça, 2013, s. 298-299)

hakikaten ülke için hem içte hem de dışta çetin şartların yaşandığı zamanlardır. Dışta; baskılar, toprak işgalleri içte ise milliyetçi dalgalar, isyanlar, iç karışıklıklar, iktisadi buhranlar imparatorluğu sarsmaktadır. Bu çetin şartlar, ülkenin her tarafı gibi tabiatıyla Başkale'yi de önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir.

Evvela 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, ardından 1879-1880 yıllarında başlayan kuraklık ve kıtlık Başkale'yi derinden etkilemiştir. Savaş ve ardından gelen kıtlık, kaza ve köylerdeki asayiş ve düzeni alt üst etmiştir. (Georgeon, 2006, s. 124-125; Abdulla, 2009, 259; Celil, 1998, 53-54; BOA. HR. TO. 259/13, 10. 06. 1880; BOA. Y. HUS. 165/40, 19 Ş 1297; BOA. Y. PRK. BŞK. 3/15, 16 C 1297). Bunun yanında gerek savaş zamanı gerekse de savaştan sonraki yıllarda, İran'daki Şikak aşiretinin sınırı geçerek köyleri yağma ve talan etmesi halkı perişan etmiştir. (Rassam, 1897, s. 136)

Gelenek haline gelen aşiretler arası çarpışmalara (Mayewski, 1997, s. 133), 1895 yılının sonlarından itibaren sıklaşan Ermeni ihtilalcı çetelerinin faaliyet ve saldırıları da eklenince halkın hayat şartları daha da zorlaşmıştır. 1896 yılında genel müfettiş sıfatıyla Van'a gelen Sadettin Paşa, bu sırada Başkale'ye de uğramıştır. Paşa anılarında bu tarihte Başkale'nin vaziyetini oldukça kötü tasvir etmektedir. Kazadaki memur ve askerler, maaş alamadıkları için[2] başıbozuk vaziyettedirler. Düzen ve asayiş kalmadığından herkes korku ve endişe içindedir. İran'la güçlü ticari bağlantıları olan ve bu bakımdan ticari merkez olan kaza, her yönden perişan vaziyettedir. Halkın can ve mal emniyeti kalmamıştır. Hemen herkes paşaya şikâyette bulunmaktadır. (Sadettin Paşa'nın Anıları, 2004, 123-130)

2. Başkale ve Hoşap Çevresinde İlim ve Medrese

Hakkâri Sancağı ve sancak sınırları içerisinde yer alan Başkale-Hoşap bölgesinde, medreseler ile ilmî faaliyetlerin geçmişi eski tarihlere dayanmaktadır. Sancakta birçok âlim ve fâzıl insan yetişmiştir. Başkale'nin Pizan (Örenkale) Köyü'nde bulunan medrese (Maarif Salnameleri, H. 1318/1900, s. 1596; H. 1319/1901, s. 924; H. 1321/1903, s. 690) kitabesine göre Hüsrev Bey tarafından 1653 tarihinde yaptırılmıştır. (Uluçam, ty., s. 150) Vakfiyelere sahip medrese uzun yıllar yörede ilim merkezi olmuştur.

Başkale'ye yakınlık ve etkisi bakımından Hoşap üzerinde durmakta fayda var. Hoşap'ta, 18. yüzyılın ikinci yarısında doğan Seyyid Abdurrahman Arvasi, Arvas Medresesine bağlı olarak burada ilim ve irşad faaliyetlerinde bulunmuştur. İlmi ile bölgede büyük tesirde bulunmuş, Sultan II. Mahmut'la olduğu gibi İrisan beyleri ile de mektuplaşmış ve onları hayra davet etmiştir. Nitekim o dönem Hoşab; Bayezıd ve Cizre gibi bir ilim merkezi olarak görülmüş ve tanınmıştır. (Arvas, 2013, s. 487; Alikılıç, 2006, s. 257-264)

Yine Hoşap aynı zamanda Vani Mehmed Efendi'nin (öl. 1096/1685) doğup ilk ilim tahsili gördüğü yerdir. Tanınmış vaiz ve müfessir Mehmed Vani Efendi (ö. 1096/1685), doğduğu şehre nisbetle Vanî ve Hoşâbî nisbeleriyle anılmıştır. (Pazarbaşı, 2003, 458-459)

Bunların yanında şarktaki birçok müderrisin ilmi icazetnamelerinde ismi geçen Molla Halil es-Siirdî'nin (1750-1839) ilim tahsil ettiği âlimlerden biri Hoşablı bir âlim olan molla Hüseyin El-Hoşabî'dir. Molla Halil es-Siirdî bu tahsilden sonra Cizre'ye dönmüş, burada bazı ilimleri tahsil ettikten sonra tekrar Hoşab'a dönmüş ve bu kez burada Molla Hasan el-Bizeni, Molla Abdusselam ve Molla İsmail'den çeşitli dersler tahsil etmiştir. (Karakaya, 2006, s. 20)

Bu bakımdan Başkale bölgesi çok eski yıllardan beri ilim ve tasavvuf geleneğinin sürdürüldüğü bir yerdir. Şeyhan Medresesinin kurulduğu dönemde de Hakkâri ve Van bölgesinde birçok medrese, tekke, şeyh ve müderrisler bulunmaktaydı. (Gördebil, 2011, s. 15)

2 - Vilayetteki olaylar nedeniyle vergiler toplanamadığı için maaşlar verilmez olmuştur. Zira bu dönemde maaşlar yerel maliyeden karşılanıyordu.

3. Arvasi ve Ailesi

Seyyid Abdülhakim Arvasi 1860 yılında Başkale'de doğdu. Abdülhakim Arvasi'nin baba ve dedeleri ilim sahibi kişilerdi. Vefat etmiş olan dedelerinden Seyyid Abdurrahman ve oğlu Seyyid Molla Muhammed ilmi seviyelerinden dolayı bölgede tanınan ve büyük saygı duyulan şahsiyetlerdi. (Alikılıç, 2006, s. 257-264) Büyük dedesi Abdurrahman Arvâsî bir Kâdirî Şeyhi olup, kurduğu tekkeler ile bu bölgenin uzun yıllar tasavvuf geleneğine bağlı kalmasını sağlamıştır. (Gördebil, 2011, s. 15) Babası Seyyid Mustafa Efendi, Nehrili büyük âlim Seyyid Tahâ'nın halîfelerinden olup, Abdülhakîm Arvâsî'nin dinî ilimlere meylinde ve yetişmesindeki ilk şahsiyetti. (Alikılıç, 2006, s. 257-264; Gördebil, 2011, s. 18-19) Kendi döneminde yaşayan amcası şeyh Hamid Paşa ise Başkale'nin saygın ve önde gelen şahsiyetlerinden biriydi. (Sykes, 1915, s. 424-425) Bu bakımdan gerek kendi ilmi ve şahsiyeti ve gerekse de ailenin bıraktığı önemli izler Abdülhakim Efendi'ye Başkale ve çevresinde büyük bir teveccüh sağlamıştır.

4. Eğitim Hayatı

Abdülhakim Efendi ilk öğrenimini Başkale Kazasında ibtidai ve rüşdiye mekteplerinde tahsil etti. Kazada yeni usulde eğitim veren bu mekteplerden şahadetname yani diploma aldıktan sonra farklı beldelerdeki medreselere giderek birçok âlimden ders gördü. (Ekinci, 2017, s. 15-38; Arvas, 2013, s. 705; Azamat, 1998, s. 211) Bu kapsamda, o zamanlar ilim ve irfanın merkezi sayılan Irak'a gitti. Burada muhtelif beldelerde tanınmış âlimlerden ilim tahsil etti. Abdülhakim Efendi kendi ifadelerine göre bu medreselerde sarf ve nahv, lügat, metn-i lügat, mantık, münazara, vad', beyân, meâni, bedî, Kelâm, hikmet-i ilahiye ve hikmet-i tabiye (fizik/kimya/biyoloji) riyaziye (matematik), hendese (geometri), hesâb, isbât-ı vacip, hey'et (astronomi), tefsir, hadis, Şâfiî, Hanefî ve Mâliki fıkhı, fıkıh usûlü ve tasavvuf dersleri almıştır. (Ekinci, 2017, s. 15-38; Arvas, 2013, s. 705)

Abdülhakim Arvasi vilayette ise hem Müküs'teki Arvas Medresesi hem de Şemdinli'deki Nehri Medresesinde eğitim gördü. (Çetin, 2014, s. 131) Bilindiği gibi iki medrese de tasavvuf geleneğinin temsilcileri idi. Arvas medresesindeki hocası Seyyid Fehim Arvasi idi. Son eğitimini ondan almıştır. Nakşibendî tarikatına mensup Seyyid Fehim'den hem icazet hem de hilafet almıştır. (Ekinci, 2017, s. 15-38; Alikılıç, 2006, s. 257-264)

Abdülhakim efendinin ibtidai ve rüşdiyedeki öğrenim süresi dikkate alındığında 14-15 yaşlarında medrese öğrenimine başlamıştır. 1882 yılında medresesini kurup eğitime başladığına göre medreselerde 7-8 yıl öğrenim görmüş olmalıdır.

5. Başkale'ye Dönüş ve Şeyhan Medresesi'nin İnşası

Tahsilini tamamlayan Abdülhakim Arvasi, 1882 yılında memleketi Başkale'ye geri döndü. Kendisine kalan mirasla burada bir medrese yaptırdı. (Alikılıç, 2006, s. 257-264; Çetin, 2014, s. 131-132) Medrese iki odalı ve kurutulmuş toprak kerpiçten yapılmıştı. Daha sonra buna bir oda daha ilave edilmişti. (Ekinci, 2017, s. 57) Medrese için mevcut kitaplarına ilavede bulunarak ayrıca zengin bir kütüphane oluşturdu. (Çetin, 2014, s. 131-132; 1998, s. 211-212) Abdülhakim Efendi'nin Başkale'de dedelerinin bina ettiği mescidin bitişiğinde kurduğu ve Hamidiyye ismini verdiği medresesi 1887 yılında resmi bir nitelik kazandı. Kendisi 299 kuruş maaşla medreseye müderris olarak tayin edildi. (Ekinci, 2017, s. 54)

İlim tahsili için gelen öğrencilerin yemek, giyim, barınma, yakıt gibi masraflarını kendisine miras kalan varidattan karşılıyordu.[3] (Çetin, 2014, s. 131-132) Bunun yanında kardeşleri

3 - Abdülhakim Efendinin Başkale'de bezir değirmenleri de vardı. Bezir, keten tohumu olup; değirmende yağı çıkarılır. Hem yiyeceklerde hem de yağlı boya, vernik mürekkep imalatında kullanılırdı. (Ekinci, 2017, s. 53)

kendisine maddi destekte bulunuyorlardı. İaşe ve yakacak sıkıntısının olmaması ilmi faaliyetlerin daha sıhhatli sürdürülmesini temin ediyordu. (Ekinci, 2017, s. 52)

Abdülhakim Efendi inşa ettiği medreseye Hamidiyye Medresesi ismini verdiğini ifade etmektedir. Ancak çevrede bu medresenin ismi Arvas ailesine izafeten Şeyhan yani Şeyhler Medresesi olarak biliniyordu. Günümüzde de medresenin yanındaki cami bu isimle anılmaktadır. Dönemin âlimlerinden Molla Said, Rus Konsolos ve Müsteşrik Nikitin'e medreseden Şeyhan ismiyle bahsetmiştir. Takriben 10 yıl sonra Başkale'de bu medresenin kolları sayılabilecek iki medrese daha açıldı. Biri yine Başkale merkezindeki Medrese-i Müfti, diğeri de Resulanıs köyündeki medrese idi. Molla Said, Medrese-i Müfti'nin Müderrisi olarak Molla Osman ismini zikretmiştir. Ancak bu medresede daha önce Abdülhakim Efendinin kardeşi ve Başkale müftüsü olan Ziyaeddin Efendi ders vermiş olmalıdır ki medrese müftü ismini almıştır. Daha önce Şeyhan Medresesinde ders veren Ziyaeddin Efendi muhtemelen daha sonra kendi medresesini açmıştı. Resulanıs Medresesinin müderrisi ise Molla Aleaddin idi. (Nikitin, 2010, s. 534-535) Abdülhakim Efendi yaz mevsimini merkeze beş kilometre uzaktaki Resulanıs köyünde geçirirdi. Burada kaldığı süre zarfında da bu medresede ders verirdi. (Ekinci, 2017, s. 53-54) Bu itibarla Molla Aleaddin'in de Abdülhakim Efendi'nin talebesi olduğunu söylemek mümkündür.

6. Medresede Eğitimin Niteliği ve Şekli

İlim seviyesi medresede yüksekti. Tedrisatta ciddiyet vardı. Okunan ders kitapları İstanbul'dan getirtiliyordu. Dersler daha ziyade dinî ağırlıklıydı. Bunun yanında sarf ve nahiv denilen Arapça gramer bilgisi, hitabet ve mantık dersleri de okutuluyordu. Medresenin esas müderrisi Seyyid Abdülhakim Efendi idi. Sonraki yıllarda bu medreseden yetişen kardeşi Taha Efendi ile muhtemelen başka bir medreseden mezun olan ve Başkale müftülüğüne kadar yükselen diğer bir kardeşi olan Ziyaeddin Efendi de ders vermeye başlamıştı. (Ekinci, 2017, s. 51-54)

Öğretim sistemi şöyleydi; öğrencilere üzerinde çalışılan kitabın belli bir kısmı ödev olarak verilirdi. Her öğrenci bireysel olarak akşam namazından sonra bu metinleri kavrar, gereken kısımları ezberlerdi. Bazen hoca da metin üzerindeki bu okumalara nezaret ederdi. Sabah namazından hemen sonra, bazen de daha ileriki saatlerde önceki gece çalışılan konu üzerinde tartışma ve sohbet şeklinde ders yapılırdı. Öğle yemeği yenilip namaz kılındıktan sonra yeni bir konuya geçilir ve yine aynı metotla ders yapılırdı. Konuyu tamamlamak esastı. Bu nedenle bazen geceleri de derse devam edilirdi. (Ekinci, 2017, s. 52)

Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Farsçaya vâkıf olan Abdülhakim Arvasi, (Ekinci, 2017, s. 54) daha önce ifade edildiği üzere öğrenim hayatında, süresi ve derecesini bilemediğimiz ölçüde fen, matematik ve astronomi derslerini almıştı. Şeyhan Medresesinde dini ilimlerin yanında bu derslerin de öğretilip öğretilmediğini tam olarak bilinmemektedir. Ancak medrese eğitimi ile ilgili ifadelerine bakılırsa bu derslerin verilmediği anlaşılmaktadır

Vakıf dışında kalan medreselerden farklı olarak Şeyhan Medresesi halktan veya şahıslardan maddi yardım almıyordu. Talebenin ihtiyaçları kurucuların mal varlıklarından karşılanıyordu. Daha sonraki yıllarda devletin maddi desteği temin edilmeye başlanmıştı. Medrese talebelerinin kasaba, köy halkı, muhtar veya ağalara muhtaç olmaması onların dik duruşlu yetişmelerine, yanlış gördükleri şeylere karşı çıkmalarına katkıda bulunmuştur.[4]

Böylece daha önce ifade edildiği gibi medresede gerek ilmi seviyenin yüksekliği ile tedrisatta ciddiyet ve gerekse de maddi bağımsızlık medrese mezunlarının zamanın uleması

4 - Ağırakça, bu olumsuz hususu maddi olarak köylüye ve ağalara muhtaç doğu medreseleri için ifade etmektedir. (bk. Ağırakça, 2013, s. 299)

arasında temayüz etmesini sağlamıştı. (Ekinci, 2017, s. 52) Nitekim Vilâyet Salnamesinde bu medrese için*; "ulum-ı ulya ve âliye tahsiline mahsus ve hidmet-i tedrisiyesi bazı zevat-ı fazıla uhdesinde, mükemmel ve muntazam bir medrese"* ifadeleri kullanılmaktadır. (Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897, s. 188) 1901 yılına geldiğinde medrese 20'den fazla öğrenciyi mezun etmişti. Bu tarihte 20 öğrenci de öğrenim görmekteydi. (Ekinci, 2017, s. 57)

7. Medresenin Malî Kaynakları

Osmanlı Devleti'nde pek çok medrese vakıf şeklinde kurulmuş hocaların, talebelerin ve diğer çalışanların bütün masrafları vakıflar tarafından karşılanmıştır. (Yediyıldız, 2012, 479-486). Aynı şekilde Hakkâri Sancağında Çölemerik, Başkale ve Hoşap kazalarındaki resmi nitelikte olan medreselerin de vakfiyelere sahip oldukları görülmektedir. Köklü bir geleneğe sahip oldukları anlaşılan sancaktaki 8 medresenin gelir kaynağı bu dönemde vakıflar olarak gösterilmiştir. Mesela Hoşap'ta bulunan 3 medrese bir vakfa bağlı olarak faaliyet göstermektedir. Hakkâri'nin merkezi olan Çölemerik'teki 3 medrese yine vakıflarla finanse edilmektedir. Bunlar arasında ünlü Meydan Medresesi de yer almaktadır. Başkale köylerindeki Elelyan (Güroluk) ve Pizan (Örenkale) medreseleri de yine vakıflarla finanse edilmektedir. (BOA. Y. EE. 132/14, 09 Ca 1314/16 Ekim 1896) Bu medreselerin ortak özelliği uzun bir geçmişe sahip olmalarıdır.

Bununla beraber Şeyhan Medresesine bakıldığında, yeni kurulan bir medrese olduğu için bunlardan farklı olarak, belli bir süre boyunca vakıf desteğine sahip olmadan faaliyet göstermiştir. Bu nedenle medrese zaman zaman ekonomik sıkıntılar yaşayarak hükümetten maddi destek talep etmek mecburiyetinde kalmıştır. Gerçi medresenin kurucusu olan Abdülhakim Arvâsî uzun yıllar müderrislik yaptığı Başkale'de ilmi faaliyetlere engel olabilecek önemli hususlardan biri olan geçim sıkıntısını şahsi olarak yaşamamıştır. Zira Başkale'de babasından kendisine kalan bezir[5] değirmenleri vardı. Gerek kendisine kalan miraslar ve gerek kardeşlerinin yaptığı yardımlar sayesinde ilmî çalışma ve hizmetleri bir müddet rahatça sürdürebilmiştir. Bu süre zarfında çevreden ve vakıflardan yardım alınmadan aynı zamanda medresenin ihtiyaçları da medresenin kurucusu Abdülhakim Efendi ve kardeşlerinin mal varlıklarından temin edilmiştir. (Ekinci, 2017, s. 52-53)

Öte yandan ülkenin içinde bulunduğu iktisadî şartlar ve artan fiyatlar medreseyi de zamanla güç durumda bırakmıştır. Nitekim medresenin kuruluşundan 5 yıl sonra 1887 yılında Abdülhakim Efendi, Hakkâri Mutasarrıflığına yazdığı bir yazıda, medrese talebesinin yiyecek ve diğer masrafları ile lazım gelen kitapların tedarikinden artık aciz kaldığını beyan etmiştir. Bu talep üzerine Şeyhan Medresesine 299 kuruş yiyecek bedeli tahsis edilmiştir. Ardından 1888 yılında bu ödenek 426 kuruşa yükseltilmiştir. (Ekinci, 2017, s. 54-55) Yine Vali Tahir Paşa 1899'da Abdülhakim Efendi'nin tekkesinin faydalı hizmetlerini övdükten sonra malî sıkıntılarından bahisle merkezi hükümetten 200 "Van Çapı" yani yaklaşık 500 kilogram buğday tahsisini talep etmiştir. Ayrıca medresenin 400 kuruş olan tahsisatının 1.000 kuruşa çıkarılması yönünde görüş beyan etmişti. (BOA. BEO. 186/36, 14 N 1316/26 Ocak 1899) Hükümet talebi uygun görerek medrese isteklerinin yerine getirilmesine onay vermişti. (BOA. BEO. 1286/96387, 15 Za 1316 (27 Mart 1899).

Ancak aradan geçen yıllar boyunca artan fiyatlar ve masraflar nedeniyle ayrılan ödenek yetersiz hâle gelmiştir. Nitekim 1911 senesinde, Seyyid Abdülhakim Efendi Hakkâri Mutasarrıflığına yine bir yazı ile yardım talebinde bulunmuştur. Talepte tedrisatta bulundukları medresenin belde halkına yapmış olduğu hizmetleri anlatarak talebenin günde 3 öğün yemekleri, yatakları, medresenin 3 odasının tefrişi, çamaşırların yıkanması ve yakacak temini

5 - Bezir, keten tohumu olup; değirmende yağı çıkarılır. Hem yiyeceklerde hem de yağlı boya, vernik mürekkep imalatında kullanılırdı. (Ekinci, 2017, s. 53)

gibi medresenin birçok masrafı olduğunu belirterek, evkaftan 1.000 kuruş kadar verilen aylık taamiye (yiyecek) tahsisatının artık yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Bu talep Hakkâri mutasarrıflığından vilayete oradan da meşihata ve hükümete gitmiş ancak sürüncemede kalarak karşılanmadığı anlaşılmaktadır. (Ekinci, 2017, s. 57-58) Bu son istek muhtemelen ekonomik sıkıntılar nedeniyle karşılık bulmazsa da yerel yetkililerin ve sarayın medreseye esasen daima destek çıktığı görülmektedir.

İttihat Terakki döneminde de medrese ilgiye mazhar olmaya devam etmiştir. Bölgede görev yaparken, Abdülhakim Arvasî ve kardeşi Taha Efendi'nin gayretlerini gören askeri grup komutanı Ömer Naci Bey'in talebi üzerine her iki âlim paye ile taltif edilmiştir. (Arvas, 2014, s. 707)

8. Medresenin Hizmetleri

Medrese hakikaten de bölgedeki tüm yetkililerin ifade ettiği gibi güzel hizmetler ifa ediyordu. Sadece mezunlarıyla değil öğrenime devam eden talebeleriyle de halka çeşitli hizmetlerde bulunuyordu. Birçok âlim ve zeki zatların yetiştiği medrese çevrede şöhret bulmuştu. Farklı tarihlerde görev yapan valiler, vilayet yöneticileri, Hakkâri Sancağı Meclis İdaresi ve uzak diyarlardaki âlimler, gerek faaliyetleri ve gerekse de bir ilim merkezi olarak gördükleri Şeyhan Medresesinden övgüyle söz etmişlerdir. Dikkati çeken bir önemli husus ise hatıra, rapor ve yazışmalarda bu medresenin ilmin ve maarifin yaygınlaştırılmasında yöredeki yegâne vasıta olarak zikredilmesidir. Bu da bu tarihte Başkale ve yakın çevresindeki en önemli medrese ve eğitim kurumunun Şeyhan Medresesi olduğunu göstermektedir.

8.1. İnsan Yetiştirme

Medresenin faaliyetleri birkaç başlık altında zikredilebilir. Bunlardan birincisi şüphesiz halkın ve kurumların temel ihtiyacı olan ilim insanının yetiştirilmesidir. Nitekim medreseden mezun olan talebelerin ekserisi ilim adamı hüviyetiyle vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde müftü, kadı ve müderris olarak görev yapıyorlardı. Şeyh Abdülhakim Efendi'nin biraderi Şeyhan Medresesinde ders veren ve daha sonra II. Meşrutiyet döneminde Hakkâri mebusu seçilen Seyyid Taha Efendi bu medreseden mezundu. (Ekinci, 2017, s. 52, 62, 57) Yine Rusların Ermenilerle birlikte Doğu Anadolu'yu işgali zamanında 1916'da şehit düşen Van Müftüsü Muhammed Sıddık Efendi de Abdülhakim Arvasi'nin mezunlarından olup ondan icazet almıştı. (Arvas, 2014, s. 706)

Mezunlarının bir kısmı da molla sıfatıyla vilayetin çeşitli köy, kasaba ve kazalara yerleşmiş buralarda cami ve medreselerde öğrenci yetiştirmeye başlamışlardı. 1896 yılında Başkale'yi ziyaret eden Sadettin Paşa Abdülhakim Arvasi için; *"onbeş tane mükemmel icazetname öğrencisi var. Kimini Çölemerik'e, kimini Gevar'a, kimini de Şemdinan'a eğitim için göndermiş. Bugün dokuz kadar öğrencisi var. Çok çalışıyor. Gayretleri boşa gitmesin inşallah. Yalnız âlim değil, hilafeti de var. Nakşibendî tarikatındandır."* demekteydi. Yine Paşa Elbak kazasında teftişte bulunurken Merziki aşiretinin merkezi olan ve bir medresenin olduğu Karaçoban Köyü'ne gelir. Sadettin Paşa;*"Burada mükemmel bir mektep var. Başkale'den gelme bir molla, sarf ve nahiv, Molla Cami gibi dersler okutuyor. Dokuz kadar talebesi var. .....mollanın hocası Başkale'deki Abdülhakim Efendi imiş"* demektedir. (Sadettin Paşanın Anıları, 2004, s. 119, 122)

Bunun yanında medrese öğrenimini tamamlamayı başaramamış bir kısım talebenin de olması ihtimal dâhilindedir. Bunlar genelde imam, müezzin ve kâtip olarak köylerde ve aşiretler arasında hizmet ederlerdi. Nitekim köylerde yerleşik Kürt aşiretlerinde ezan okuyan, namaz kıldıran, defin, nikâh işlemlerini yapan ve çocukları okutan imam veya hocalar eskiden beri vardı. Bunlar halkın verdiği zekâtla geçimlerini sağlardı. (Beyazıdi, 1998, s. 27)

Yine Yaz mevsiminde göçebe Kürt topluluklarına eşlik eden imam veya müezzinler vardı. İmam namaz vakitlerinde ağanın çadırının önünde vakit ezanını okuyunca cemaat buraya gelerek ibadet ederdi. (Tozer, 1881, s. 378) Medreseyi bitiremeyen bir kısım talebeler de aşiret ağalarının yanında maaşlı kâtipler olarak çalışırdı. Aşiret ağalarının yanında onların yazışmalarını yapan kâtipler eski inşa kitaplarına bakarak mektup yazarlardı. (Süleyman Sabri Paşa, 1960, s. 60) Şeyhan medresesini bitiremeyen talebelerin de buna dâhil olmaları muhtemeldir.

8.2. Gezici Faaliyetler Şeklinde Vaaz u Nasihatler

Şeyhan Medresesinin önemli bir faaliyeti de bölgede halk arasında gezerek vaaz ve nasihatlerde bulunmaktı. Medreseden mezun olan mollalar ve henüz mezun olmamış talebeler, Van vilayeti ve mülhakatı ile İran'ın Sünni kısmında ve civar aşiretler arasında tekke faaliyeti ile birlikte ilim neşri ile beraber irşad vazifesini yapıyorlardı. (Ekinci, 2017, s. 50-52, 65) Aşiretlerde seyyid ve şeyhlere büyük itibar gösterilmesi de (Süleyman Sabri Paşa, 1960, s. 89, 92) faaliyetlerini kolaylaştırıyordu. Yöredeki âlimler genel itibarıyla; nikâh, boşama yeminleri, miras meseleleri, namaz, zekât, kefaret, genel yeminler, oruç, dini temizlik, helal ve haram yiyecekler, hac, hayvan kesimleri, süt akrabalığı, cinayet diyetleri ve benzeri hususlarda halkı aydınlatıyorlardı. (Yalar, 2013, s. 464)

Okuma yazma konusunda cehaletin yaygın olduğu Şark bölgesinde (Beyazıdi, 1998, s. 37), bu şekilde irşad hizmetinin önemi büyüktü. Van vilayeti içerisindeki bu faaliyetlerde Abdülhakim Efendi ve talebeleri Van'ın bütün köy ve kasabalarını dolaşıyor, buradaki yerleşik halk ile yine gerek buralardaki ve gerekse de çevredeki aşiret ve kabileler arasında dolaşarak vaaz, nasihat ve neşr-i tarikat için geziyorlardı. Bunun yanında zaman zaman vilayet sınırları dışına çıkarak Doğubayezıt ve Eleşkird etrafındaki aşiretlerin içine kadar gidip burada da aynı faaliyetleri icra ediyorlardı. (Ekinci, 2017, s. 63)

Seyyid Abdülhakim Efendi ve talebelerinin bir diğer faaliyet yeri Van vilayeti ile komşu olan ve İran sınırları içinde Sünnilerle meskûn olan yerlerdir. Sınıra yakın İran beldelerinden Soğukbulak diğer ismiyle Mahabat ve Urmiye taraflarında gerek yerleşik halk ve gerekse de aşiretler arasında dolaşarak hem Nakşibendî tarikatını yaymaya çalışıyorlardı hem de dini vaaz ve nasihat veriyorlardı. İran'ın sınır boyundaki halk bu gayretler sayesinde Sünni inançlarını muhafaza ediyorlar ve diğer halk kesimleri üzerinde de tesir meydana getiriyorlardı. İcra edilen faaliyetler yüzeysel ve basit vaaz ve nasihatler olmadığı gibi sadece tekke faaliyeti de değildi. Zira gidilen her yerde ilim neşri ve irşad vazifesi ile birlikte aynı zamanda ahlakın güzelleştirilmesi, yanlış inanç ve itikatların düzeltilmesine de gayret ediliyordu. (Ekinci, 2017, s. 50,52, 57,62-63) Bir arşiv belgesinde Şeyhan Medresesi için; *"havalice maarifin intişarıyla ahali-i İslamiye'nin zulmet-i cehaletten kurtulmaları emrinde… …ve bir hayli nüfus-ı Müslüman'ın malumat-ı mukteziye-i diniye istihsal etmelerine sebeb-i müstakil olan medrese* (BOA. BEO. 186/36, 14 N 1316 (26 Ocak 1899) ifadeleri bunu doğrulamaktadır. Medrese mezunlar vermeye başladıktan sonra bu kez buradan yetişen âlimler artık gerek şark bölgesinde ve gerekse de İran içindeki sınır aşiretleri arasında yerleşerek yukarıda zikredilen faaliyetleri icra etmeye devam ettiler. (Ekinci, 2017, s. 50, 62-63) Bahsedilen bütün bu faaliyetler 1900'lerden itibaren yaygınlaşmış ve artmıştır. Zira medrese bu tarih itibarıyla artık verdiği mezunlar ve etki bakımından giderek güçlenmiştir.

8.3. Barış ve Huzuru Temin Etme

Medresenin ve burada elbette başta Seyyid Abdülhakim Efendi ve talebelerinin bir diğer faaliyeti ise halk arasında çıkan çatışma ve anlaşmazlıkların çözümü idi. Bölgede coğrafi ve tarihi nedenlerle çok uzun zaman boyunca sosyal ve ekonomik yaşantıda önemli değişim

ve gelişmeler meydana gelmediğinden (Nikitin, 2010, s. 129), aşiret varlığı ve aşiretvari ilişkiler kuvvetli bir biçimde devam ediyordu. (Nikitin, 2010, s. 163; Maunsell, 1894, s. 82; Nejat Abdulla, 2009, s. 262) Bu da Mayewski'nin deyimiyle husumet ve çarpışmaları Kürt aşiretleri arasında neredeyse âdet hükmüne geçirmişti. (Mayewski, 1997, s. 133) Rekabet, çekememezlik ve ekonomik sebeplere dayanan bu çarpışmalar, insan ve mal kayıplarına neden oluyordu. (Mayewski, 1997, 133; Sadettin Paşa, 2004, 93-96; Nikitin, 2010, 143) Sınır boylarındaki aşiretler daha yağmacı ve kavgacıydı. (Nikitin, 2010, s. 148, 152-153) Tam sınır hattında bulunan Başkale bu bakımdan dezavantajlı bir konumdaydı. Yıkıcı sonuçlara yol açan aşiret kavgalarında, vaziyete göre aşiret reisleri, kadınlar, imamlar ve şeyhler araya girerdi. (Beyazıdi, 1998, s. 29; Bruinessen, 2008, s. 113)

Pek çok aşiret kavgası hiçbir tarafın çıkarını gütmeyerek bu barışı sağlama çabasındaki şeyhlerin arabuluculuğu veya müdahalesi ile son bulmuştu. (Bruinessen, 2008, s. 113-114) Esasen çatışmaların sona erdirilmesi ve barışın sağlanması konusunda bütün şark bölgesinde âlimlerin, şeyhlerin rolü önemliydi. Nitekim arşiv belgelerinde Abdülhakim Arvasi ve medresesi için *"maarifin intişarıyla ahali-i İslamiye'nin zulmet-i cehaletten kurtulmaları emrinde", ve "hükümet-i seniyyeye vukubulan hidmet-i memduhaları "* ifadeleri bu yöndeki çabalara işaret etmektedir. Bu arabuluculuk bazen sınır dışında bile söz konusu olabiliyordu. Nitekim Mahabat'taki yerel bir meselenin halli için IV. Ordu müşiri Şakir Paşa ile beraber Abdülhakim Efendi de buraya gelerek halkı teskin etmişler ve gerginliği ortadan kaldırmışlardı. (Ekinci, 2017, s. 61)

9. I. Dünya Savaşı ve Memleketten Göç Etmesi

Şeyhan Medresesinin faaliyetleri I. Dünya Savaşı ile sona ermiştir. Mayıs 1915 tarihinde Rusların Başkale'yi ele geçirmek üzere kasabaya yaklaşması ve silahlanan Ermenilerin Müslüman halkın mallarını yağmalamaya başlamaları üzerine hükümet tahliye emri verdi. Abdülhakim Arvasi, yüz elli kişilik aile ve akrabasıyla birlikte daha emin bir yere gitmek için göç etmek zorunda kaldı. Bağdat'a yerleşmek amacıyla yola çıkan aile Gever (Yüksekova)-Şemdinli-Revandiz-Erbil yoluyla Ekim 1915'te Musul'a vardı. Kendilerini tanıyan üst düzey görevliler sayesinde fazla sıkıntı yaşamadan 18 ay müddetçe burada kaldılar. İngilizler Bağdat'ı işgal edince oraya gidemeyip ailesinden sağ kalan altmışaltı kişiyle birlikte Adana'ya geldiler. Adana'nın da düşman eline geçmesi ihtimaline karşı Eskişehir'e göç eden aile Nisan 1919'da İstanbul'a geldi. (Azamat, 1998, s. 211-212; Ekinci, 2017, s. 70-73; Arvas, 2013, s. 707-708)

10. Bir İlim İnsanı Seyyid Abdülhakim Arvasi

1882 yılında Başkale'de medresesini kuran Abdülhakim Efendi, 1887 yılında müderris olarak tayin edilmiş ve 1914 yılına kadar Şeyhan Medresesi müderrisi olarak vazife yapmıştır. Türkçe, Kürdçe, Arapça ve Farsçaya vâkıf olan Abdülhakim Arvasi, otuz seneyi aşan bir sürede Başkale'de ilim tedrisinde bulunmuş ve birçok talebeye icazetname vermiştir. (Ekinci, 2017, s. 54) Dönemin birçok âlimi yazılı eser ortaya koymaktan ziyade din âlimi yetiştirmeyi öncelikli görev olarak kabul ederken (Yalar, 2013, 464) Abdülhakim Efendi aynı zamanda birçok yazılı eser bırakmıştır. Bu süre içerisinde daha ziyade tasavvufi konularla ilgili birçok risale yani kitapçık ve mektup kaleme almıştır. Bunun yanında "Eshab-ı Kiram" ve "İslam Hukukunun İncelikleri" gibi tarih ve fıkıhla ilişkilendirilebilecek eserler de te'lif etmiştir. (Çetin, 2014, 139-142)

Abdulhakim Arvasi I. Dünya Savaşındaki zorunlu göç haricinde ilim tahsili, vaaz, sohbet, hac ve hicret gibi muhtelif nedenlerle Van, Doğu Bayezid, Eleşkird, Musul, Mısır, İskende-

riye, Rıbat, Tanta, İsmailiye, Suveyş, Cidde, Şam, Halep, Beyrut, Lubnan, Humus, Erzurum, Trabzon, Tiflis, Batum… vb. civar şehirlere seyahatlerde bulundu. Gittiği yerlerde birçok âlim ve meşayıh ile görüşen Abdülhakim Arvasi, vaaz ve irşadlarına buralarda devam etmiştir. (Çetin, 2014, 134) Halka ve devlete büyük hizmetlerde bulunan Seyyid Abdülhakim Efendi, 1891 yılında dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ve bir gümüş madalya ile taltif edilmiştir. (Takvim-i Vekayi, nr. 64, s. 2, 25 Muharrem 1309/ 30 Ağustos 1891)

1919'da İstanbul'a gelen Seyyid Abdülhakim Arvasi, Eyyub Sultan'da önce yazılı medreseye, sonra Gümüşsuyu Tepesindeki Mürteza Efendi Dergâhına yerleşti ve Kaşgari Hanekahı meşihatına tayin olundu. Aynı yıl Sultan Vahideddin tarafından Medrese-i mütehassısin denilen İlahiyat Fakültesinde tasavvuf müderrisi olarak tayin edildi. Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'da çarpışan Kuvay-ı Milliyenin galip gelmesi için maddi ve manevi olarak insanları yardıma teşvik etti. Cumhuriyet döneminde de birçok insan üzerinde ilim ve fikir bakımından tesirli oldu. Bunlardan en tanışmış şahsiyetler Necip Fazıl Kısakürek ve emekli öğretmen Albay Hüseyin Hilmi Işık beyefendidir. Seyyid Abdülhakim Arvasi 27 Kasım 1943 Ankara'da vefat etti. Kabirleri Ankara yakınındaki Bağlum kasabasındadır. (Yeni Rehber Ansiklopedisi, s. 69-73)

Sonuç

Yirmi dokuz yıl müderris olarak hizmet eden Abdülhakim Efendi, pek çok âlim ve zeki insanın yetişmesine katkıda bulundu. Mezun ettiği talebeleri vilayet, köy ve kasabalara hatta İran sınır boylarına irşad için gönderdi. Yöre halkının birtakım batıl inançlara sapmaması için büyük gayret gösterdi. Medrese civarda ilim yönüyle şöhret buldu. Vilayette görev yapan dönemin valileri, Sancak idare meclisi üyeleri, memurları ve hatta uzak yerlerdeki âlimler medreseden övgüyle bahsettiler. Dolayısıyla Şeyhan Medresesi sadece bir öğretim kurumu olarak değil çevre ile bütünleşmiş ve toplumsal düzen ve dengeye katkısı olan kurumlardır. Şeyhan Medresesinin yerel meclis ve yerel devlet ricalinin himaye etmesi medreseye güç kazandırmıştır.

BİBLOGRAFYA

Abdulla, N. (2009). *İmparatorluk Sınır ve Aşiret-Kürdistan ve 1843-1943 Türk-Fars Sınır Çatışmaları*, (Çev.: Mustafa Aslan), İstanbul: Avesta

Arvas, T. Z. (2016). Devlet Salnamelerine Göre 1848-1914 Yılları Arasında Van Vilâyetinin İdari Taksimatı, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 30, 401-415.

Arvas, N. (2014). Nakşi Geleneğinin Bir Takipçisi Olan Seyyid Abdulhakim Arvasi'nin İstanbul Yansımaları. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. Eskişehir.

Arvas, N. (2013). Arvas Medresesi ve Toplum Üzerindeki Etkileri, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Muş: M.Ş.Ü., 483-495

Adıvar, A. (1970). *Osmanlı Türklerinde İlim,* İstanbul: Remzi

Ağırakça, A. (2013). "Medreselerin Islahı Çerçevesinde Tekliflerimiz", Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Muş: M.Ş.Ü., 297-303

Alikılıç, D. (2006). Arvas ve Arvasîlerin Van Gölü Havzasındaki Etkinlikleri, II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, Ankara.

Azamat, N. (1998). Abdülhakim Arvâsî, İstanbul: DİA.

Beyazıdi, M.M. (1998). *Kürtlerin Örf ve Adetleri,* İstanbul: Peri Yayınları

BOA. BEO. 1286/96387, 15 Za 1316 (27 Mart 1899).

BOA. BEO. 186/36, 14 N 1316 (26 Ocak 1899).

BOA. BEO. 186/36, 14 N 1316 (26 Ocak 1899).

BOA. HR. TO. 259/13, 10. 06. 1880

BOA. Y. EE. 132/14, 09 Ca 1314 (16 Ekim 1896).

BOA. Y. HUS. 165/40, 19 Ş 1297

BOA. Y. PRK. BŞK. 3/15, 16 C 1297

Bruinessen, M. V. (2008). *Ağa Şeyh Devlet,* İstanbul: İletişim

Celil, C. (1998). *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması,* İstanbul: Peri

Çetin, N. (2014). Abdülhakim Arvâsî ve Tasavvuf Anlayışı, *Tasavvuf Dergisi,* İstanbul, 129-150.

Ekinci, E. B. (2017), *Seyyid Abdülhakim Arvasi,* İstanbul: Arı-Sanat

Erdemci, C. (2013). Dünden Bugüne Medreselerde Kelam Eğitimi ve Topluma Yansıma Biçimleri, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Muş: M.Ş.Ü., ss. 679-691.

Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid,* (Çev.: Ali Berktay), Homer Yayınevi, İstanbul: Homer

Gördebil, O. (2011). *Abdülhakim Arvasi'nin er-Riyazü't-Tasavvufiyye isimli eseri,* Konya: Selçuk Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış YLT.

Kallek, C. (2007). *Okka*, (338-339), c. 33, İstanbul: DİA

Karakaya, N. (2006). Bir Dilci Olarak Molla Halil es-Siirdî, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü

Maarif Salnameleri, H. 1318/1900, H. 1319/1901, H. 1321/1903.

Mayewski, (1997), *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki,* (Haz: Hamit Pehlivanlı), Van: Van Belediye Başkanlığı

Nejat, A. (2006). İmparatorluk Sınır ve Aşiret-Kürdistan ve 1843-1943 Türk-Fars Sınır Çatışmaları, (Çev.: Mustafa Aslan), İstanbul: Avesta

Nikitin, B. (2010), Kürtler, (Çev: E. Karahan, H. Akkuş, N. Uğurlu) 2. Baskı, İstanbul: Örgün

Pazarbaşı, E. (2003). Vani Mehmed Efendi, (ss. 458-459), c. 28, İstanbul: DİA.

Rassam, H. (1897). Asshur And The Land Of Nimrod, Being an Account of the Discoveries Made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Cauh, Babylon, Borsippa, Cuthah, and Van, Including a Narrative of Different Journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan, New York: Eaton & Mains.

Sadettin Paşa, (2004), *Sadettin Paşa'nın Anıları* (Haz.: Sami Önal) İstanbul: Remzi

Sarıçam, İ&Erşahin, S. (2017). *İslam Medeniyet Tarihi,* Ankara: TDV

Süleyman Sabri Paşa, (1960).*Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbular,* Ankara: Altınoluk Matbaası

Sykes, M. (1915). The Caliphs' Last Heritage-A Short History of The Turkish Empire, London 1915.

Takvim-i Vekayi, nr. 64, Muharrem 1309/ 30 Ağustos 1891)

Uluçam, A. *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I,* Van: Kültür Bakanlığı Yayınları. (Yer ve tarih belirtilmemiş).

Van Vilâyet Salnamesi, 1315/1897.

Yalar, M. (2013). Seyda, Mele ve Feqilerin Bölgenin Dini ve Kültürel Hayatındaki yeri, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler,* Muş: M.Ş.Ü., 459-450

Yazıcı, N. (2016). *Türk-İslam Devletleri Tarihi,* Ankara: TDV

Yediyıldız, B. (2012). *Vakıf,* ss. (479-486) İstanbul: DİA

Yüksel, M. (2013). Medresetu'z-Zehrâ Projesini Bugünden Okumak: Bölge/Kürt Medreselerini Din Eğitimi Merkezli Olarak Islah ve Geliştirme İmkânı ve Bunun Toplumsal Barışa Katkısı, Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, Muş: M.Ş.Ü., ss. 189-213.

Yeni Rehber Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1993.

هدية كتب

الفقيه عيسى الهكاريّ ت٥٨٥هـ/١١٨٩م
حياته ودوره في عهدي أسد الدين شيركوه وصلاح الدين الأيوبي

Faqih Issa al-Hakari 585 AH / 1189 AD
His life and Role in the Reigns of Asad al-Din Shirkoh and Salah al-Din al-Ayyubi

Fakih İsa el-Hakkari'nin (Ö.1189) Yaşamı
ve Eseddindin Şirkoh ve Selahaddin Dönemindeki Rolü

د.رائد عبد الرحيم
Prof. Dr. Raed MUSTAFA ABDELRAHEEM
قسم اللغة العربية-جامعة النجاح الوطنية، نابلس-فلسطين-مدير معهد تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها فيها.
rarrabeh@najah.edu

ملخّص

كان للعلماء دور مهم في عهد الدولتين الزنكية والصلاحية، فقد قرّبهم أربابها، واستمالوهم، واعتمدوا على ذوي الولاء والتميّز منهم في أمور شتى ،فأضحى لهم مكانة رفيعة في الدولة، ومن هؤلاء العلماء الفقيه عيسى الهكاري المتوفى سنة ٥٨٥هـ/١١٨٩م، كان لهذا الرجل دور مهم في فترة حكم أسد الدين شيركوه ت سنة٥٦٤هـ/ ١١٦٨م، وصلاح الدين الأيوبي ت٥٨٩هـ/١١٩٣، إذ نال ثقة الحاكمين، وتنقل في الوظائف والإمارة، واعتمدواعليه في مهمات مختلفة جليلة : سياسية وعسكرية ودينية، وعلى الرغم من أهمية هذا الفقيه، وأدواره الحساسة التي أداها في الدولتين إلا أن باحثاً لم يفرد له دراسة علمية شاملة مستقلة، ومن هنا يأتي هذاالبحث ليقف على :

» حياته من جوانبها المختلفة.

» دوره في عهد الأمير أسد الدين شيركوه.

» دوره في فترة حكم صلاح ا لدين الأيوبي.

» بيان مكانته في هاتين الدولتين.

اعتمد البحث على المنهج الاستقرائي الوصفي التحليلي، فجمع المعلومات من المصادر التاريخية العربية المختلفة،ووصفها، وحلّلها، ورتّبها في عناوين ملائمة لها.

Abstract

Scientists had an important role in the era of the two Zangian states and their authority. So the rulers make them very close and relied on the loyal and excellent group of them in various matters, therefore they got a high status in the state. Among these scientistswere the jurist Issa al-Hakari, who died in 585 AH / 1189 AD. In the reign of Asad al-Din Shirkuh in 564 AH / 1168 AD, and Salah al-Din al-Ayyubi, 589 AH / 1193, he obtained the confidence of the rulers, held several positions in different emirates, as a result of this, they depend on him in various and important tasks: political, military and religious, despite the importance of this jurist and his sensitive roles that he had In the two countries, No researcher specify an Independentscientific comprehensive study, hence this research comes to stand on:

1- His life from its various aspects.

2- His role in the era of Prince Assad al-Din Shirkuh.

3 - His role during the reign of Salah al-Din al-Ayyubi

4- His status in these two countries.

Moreover, the research followed an inductive analytical and descriptive method, as the collection of scientific material from various sources, and described and analyzed to chime and addresses of the study and its objectives

اسمه ونسبه ومولده

لم تقف أكثر المصادر على سلسلة نسب عيسى الهكاري، بل ذكرته أغلبها مقتضباً فقالوا: "عيسى بن محمد بن عيسى أبو محمد الهكاري ضياء الدين"[1]. ولعل الوحيد الذي بدأ بذكر سلسلة نسبه كاملة هو ابن خلكان، إذ أملاها عليه، كما قال، ولد ولد أخي الهكاري، ثم أخذ عنه الصفدي في كتابه الوافي بالوفيات، وهي: "الفقيه أبو محمد عيسى بن محمد بن عيسى بن محمد بن أحمد بن يوسف بن القاسم بن عيسى بن محمد بن القاسم بن محمد بن الحسن بن زيد بن الحسن بن علي بن أبي طالب، رضي الله عنه"، "ويقال له الهكاري، الملقب ضياء الدين"[2]. فواضح ممّا ذكره ابن خلكان أن سلسلة نسب اختلط فيها النسب العربي الهاشمي القرشيّ بالكردي الهكاري، على حسب رواية أحد أقرباء الفقيه نفسه، وكأن ابن خلكان" يقول ضمنا: لست مسؤولاً عن صحتها أو عدم صحتها"[3].

فهل قصدوا بذلك أن يعرّبوه، ويجعلوه عربيّاً؟ هذا ما لم توضحه المصادر العربية الأخرى التي تناولت الرجل، واكتفت بذكر نسبه الهكاريّ، ما يعني البلد التركي الذي يقع في شرق تركيا الآن، وسكانه من الكرد. واللافت في الأمر أن هذه المصادر صمتت عن الحديث عن نشأته، وبلده الأول الذي عاش فيه، ما يجعل الأمر صعباً على الباحث أن يؤكد ما ذكره ابن خلّكان أو ينفيه، ولكن لا بد من طرح بعض الأسئلة هنا :

١- هل نسبته إلى آل البيت والعرب هي جزء ممّا درج عليه المؤرخون العرب من جعل الشخصيات المشهورة تعود إلى أصول عربية؟ وهو ما تجلّى حتى في نسب صلاح الدين واختلاف هذا النسب، إذ جعل بعضهم أصوله عربية.

٢- هل يمكن أن يكون الرجل من أصول عربية من جهة الأب، وكردياً هكاريّا من جهة الأم؟ربّما

ويرجح أحمد الخليل أن نسبه إلى الهاشميين لا أساس له من الصحة، ورجّح نسبه إلى الهكارية، وهو الرأي الأقرب إلى الصواب، ويقدّم الباحث أدلة على ما يقوله، تتلخص في أن الهكاري نفسه لم يذكر لأحد نسبه إلى آل بيت رسول الله صلّى الله عليه وسلّم، وذكر نسبه الهكاري، وكان في خضم الصراع يقف إلى جانب الهكاريين الأكراد[4]. ويمكن إضافة أدلة أخرى وهي :

١- أنه لم يشتهر بلقب يشير إلى علاقته بالهاشميين القرشيين، في حين اشتهر بألقاب تدل على أصله الهكاري الكردي.

---

١ - انظر المنذري، التكملة لوفيات النقلة، ١٢٣/١، أبا شامة، عيون الروضتين، ٢٨٠، الروضتين في أخبار الدولتين، ١١٠/٤، الذهبي، تاريخ الإسلام،٨٠٥/١٢، السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ٢٥٥/٧، ابن كثير، البداية والنهاية، ٦١١/١٦، ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ١١٠/٦ ، تقي الدين المقريزي، السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١ق١٣٠/١.

٢ - ابن خلّكان، وفيات الأعيان، ٤٩٧/٣، وانظر الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٧٠/٢٣.

٣ - أحمد الخليل، الفقيه عيسى الهكاري مهندس الدولة الأيوبية، مقال منشور على الشبكة العنكبوتية.

٤ - أحمد الخليل، الفقيه عيسى الهكاري مهندس الدولة الأيوبية، مقال منشور على الشبكة العنكبوتية.

٢- أن الفقيه عيسى الهكاري لم يكن وحده في جيش صلاح الدين، بل كان له أقرباء وأخوة فيه، وكانت فرقة الهكارية الكردية فرقة كبيرة في الجيش الصلاحي، وشاركته في أغلب حروبه، وذكرتها المصادر، وذكرت أسماء عدد من أولئك القادة[٥]. ما يدل على أن الفقيه عيسى كان أحد الهكاريين الذين ساندوا الأيوبيين في حكمهم، وانضموا إليهم لاشتراكهم معهم في العرق الكردي.

ومن هنا يمكن القول هو هكاري كردي، راجع إلى موطنه الأصلي وهو جبال الهكارية، الواقعة شرق تركيا، وتقع شرق إيران، وجنوب العراق، وهي جبال وعرة وشامخة، ووديانها ضيقة[٦].

ويضيف المنذري إلى اسمه لفظة" الموصليّ"[٧]، ولا يفيد مصدر أن الهكاري سكن الموصل لينسب إليها، وكل ما ذكروه أنه تلقى العلم في جزيرة ابن عمر، وهي " بلد فوق الموصل"[٨]، وهي اليوم "بلدة وقضاء في محافظة شرناق في منطقة جنوب شرق الأناضول في تركيا، الواقعة قرب حدود العراق وسوريا"[٩]، وربما جاء لقب الموصلي لقرب جبال الهكارية، موطن الفقيه عيسى، من مدينة الموصل العراقية.

وأطلقوا عليه لقب الفقيه الشافعي[١٠]، وذلك لأنه درس الفقه على المذهب الشافعي، وصار أحد أقطابه ما جعل أصحاب كتب طبقات الشافعية يضعونه في إحداها، وترجموا له هناك، وأضاف إليه السبكي لقب المحقق، فقال: الفقيه المحقق، دلالة على ضلوعه في الفقه الشافعي[١١]

ولقبوه بالأمير[١٢]، وهي ميزة منحه إياها أسد الدين شيركوه ثم صلاح الدين عندما اتّصل بهما، وأظهر حسن السيرة والولاء لهما[١٣].

أمّا لقبه ضياء الدين، فلم يشر أحد إلى السبب الذي كان وراء إطلاق هذا اللقب عليه، أو متى أطلق عليه، وربما يعود إلى مكانته في الفقه، وتضلّعه فيه، أو لدوره في عهدي أسد الدين شيركوه وصلاح الدين الأيوبي، وما أسداه من خدمات للإسلام والمسلمين خلال حياته.

---

٥ - انظر بهاء الدين بن شداد، النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، ص٧٧، ابن الأثير، الكامل في التاريخ، ٧٣/١٦، أبا شامة الروضتين، ٩٠/٤، سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣٧١/٢١، الدواداري، كنز الدرر، ١٠٠/٧، الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٧١/٢٣، ومن هؤلاء القادة والرجال الأمير شرف الدين الهكاري، والأمير خليل الهكاري، والظهير الهكاري، ومجد الدين وهما إخوة الفقيه عيسى الهكاري.

٦ - انظر ياقوت الحموي، معجم البلدان، مادة "هكارية".

٧ - المنذري، التكملة، ١٢٣/١.

٨ - ياقوت الحموي، معجم البلدان، مادة" جزيرة ابن عمر".

٩ - ويكيبيديا، جزيرة ابن عمر.

١٠ - انظر المنذري، التكملة لوفيات النقلة، ١٢٣/١، ابن العديم، زبدة الحلب، ٥٠٩/٢، أبا شامة، عيون الروضتين، ٢٨٠،الروضتين، ١١٠/٤، الذهبي، تاريخ الإسلام،٨٠٥/١٢،السبكي،طبقات الشافعية الكبرى، ٢٥٥/٧،ابن كثير، البداية والنهاية، ٦١١/١٦،ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ١١٠/٦.

١١ - انظر السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧.

١٢ - انظر أبا شامة، عيون الروضتين،٢٨٠، الروضتين، ١١٠/٤ ، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧، ابن كثير، البداية والنهاية، ٦١١/١٦.

١٣ - سيأتي الحديث عن ذلك في الصفحات القادمة.

مولده ووفاته ودفنه

لم تشر المصادر التاريخية العربية إلى تاريخ ميلاد عيسى الهكاري[١٤]، بل تحدثوا عن وفاته، فذكر ابن شداد أنه في أخريات حياته " مرض مرضاً، ظلّ يتعاهده، وهو ضعيف النفس، وعرض له إسهال أضعفه، فلم تقطع صلابته، ولم تغب ذهنه عنه إلى أن مات"[١٥]، وأجمع أغلب المؤرخين أنه توفي فجر يوم الثلاثاء، تاسع ذي القعدة من سنة ٥٨٥هـ/١١٨٩م، في منزلة الخَرُّوبَة[١٦] حيث كان يعسكر جيش صلاح الدين إبان حصاره الصليبيين في عكا في تلك السنة، وقد كان الهكاري مجاهداً معه، ونقل إلى القدس، فدفن فيها[١٧]، بعد أن حزن عليه صلاح الدين " والمسلمون حزناً شديداً"، وصلّوا عليه[١٨]، وقبره اليوم من القبور المعروفة في مقبرة ماملا في القدس[١٩].

ويخرج على هذا الإجماع الدواداري في كتابه كنز الدرر الذي أورد أخباراً عن حال صلاح الدين الأيوبي خلال حصار الصليبيين عكا، سنة ٥٨٧هـ/١١٩١م، وتشديدهم الحصار عليها، ما دفع المسلمين فيها إلى إرسال رسالة إلى صلاح الدين، يخبرونه برغبتهم في الاستسلام، ليخلصوا من ضغط الحصار، وانعدام الدعم لهم، هنا يثبت الدواداري كلاماً على لسان الهكاري، يصف فيه وضع صلاح الدين النفسي فقال: " قال الفقيه الهكاري راوي هذا الحديث: والله لم يستطعم السلطان بطعام ذلك اليوم مع تلك الليلة"[٢٠] ، ويقصد يوم الثلاثاء سابع جمادي الآخرة من السنة المذكورة آنفاً. ما يعني أن الهكاري كان ما يزال على قيد الحياة سنة ٥٨٧هـ ولكن المؤرخ الدواداري لم يذكر لاحقاً وفاة الفقيه عيسى، ما يدفع إلى القول : إن ما ذكره على لسان الهكاري ربما يكون لغيره، وقد خلط بينهما، وهو خلط ليس بغريب على الدواداري، الذي سبق وجعل الأمير الصليبي أرناط حاكماً القدس حين ذكر قادة الصليبيين في معركة حطين سنة ٥٨٣هـ مع العلم أنه كان صاحب الكرك، وكان جاي لوزنجان حاكم القدس[٢١].

أسرته

لم تتناول المصادر التاريخية الحديث بتفصيل عن أسرة الفقيه عيسى الهكاري: زوجته وأولاده، ولكنهم أشاروا إلى كنيته بأبي محمد، ما يشير إلى ولده الكبير، وتحدثوا، على ما مرّ آنفاً، عن أقربائه[٢٢] وإخوته الذين كانوا نواة في جيش صلاح الدين الأيوبي، وربما كانوا تحت

١٤ - انظر احمد الخليل، الفقيه عيسى الهكاري مهندس الدولة الأيوبية، مقال على الشبكة العنكبوتية.

١٥ - ابن شداد، النوادر السلطانية، ٨١.

١٦ - موقع قرب عكا في فلسطين. انظر ابن خلكان، وفيات الأعيان، ٤٩٨/٣، الصفدي، الوافي، ١٧١/٢٣.

١٧ - انظر سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣٧٥/٢١، ابن الأثير، الكامل، ٧٧/١٦، ابن شداد، النوادر السلطانية، ٨١، المنذري، التكملة، ٢٣/١، أبا شامة، الروضتين ١١٠/٤، عيون الروضتين،٢٩٨/٢، أبا الفداء، المختصر في أخبار البشر، ١٦٣/٢، الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٦/١٢، الصفدي الوافي بالوفيات، ٤٩٨/٣، ابن كثير، البداية والنهاية، ٦١١/١٦، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٦/٧، ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ١١٠/٦، المقريزي، السلوك، ج١ق١٣٠/١.

١٨ - سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣٧٥/٢١.

١٩ - انظر حنا عيسى، المقابر الإسلامية في القدس، مقال منشور على الإنترنت.

٢٠ - الدوداري، كنز الدرر وجامع الغرر، ١٠٧/٧.

٢١ - انظر المصدر نفسه، ٥٢/٧.

٢٢ - انظر ابن شداد، النوادر السلطانية، ٧٧.

إمرة الهكاري في بعض الحروب[٢٣]، واستشهدوا في بعض المعارك، ومنهم أخوه الظهير[٢٤]، الذي قتل في معركة عكا سنة ٥٨٥هـ ومن إخوته المذكورين مجد الدين أبو حفص عمر الذي ولد " في رجب سنة ستين وخمسمائة ، وتوفي في الثالث والعشرين من ذي الحجة سنة ست وثلاثين وستمائة بالقاهرة، ودفن في سفح المقطّم" ، وقد عاصره ابن خلكان، وصلّى عليه، وذكر أنه كان يلبس زي الأمراء والعلماء، ويجمع بين اللباسين[٢٥]. وهناك إشارة في كتاب موسوعة أعلام فلسطين في القرن العشرين أن من نسل الهكاري" العديد من الأمراء الذين استقروا في بقاع عديدة من أرض فلسطين وخاصة القدس. أما أحفاده في القدس في أيامنا، فهم آل الإمام"[٢٦].

علمه وعمله

تحدثت المصادر عن العلوم التي تلقاها في حياته، وفي مقدمتها علم الفقه على المذهب الشافعي، إذ أخذه في جزيرة ابن عمر على الإمام الفقيه أبي القاسم بن البَزَري الجزري شيخ الشافعية[٢٧]، فأضحى أحد أعلام الفقه في وقته، فاستحق لقب العالم الفقيه أو الفقيه المحقق[٢٨]. ودرس الهكاري علم الحديث بعد التحاقه بأسد الدين شيركوه[٢٩]، وارتحل في طلب العلم، ففي مصر" سمع بها من الزاهد أبي الحسن علي بن إبراهيم بن المسلم الأنصاري[٣٠]، وسمع بالإسكندرية من الحافظ أبي طاهر أحمد بن محمد الأصبهاني[٣١] ، وبدمشق من الحافظ أبي القاسم علي بن الحسن الدمشقي[٣٢]"[٣٣].

هذه العلوم التي تخصص فيها عيسى الهكاري أهلّته للعمل في غير موضع مدرساً، فيذكر أن عمل ،عقب انتهائه من دراسة الفقه في جزيرة ابن عمر، ودرّس في المدرسة الزّجاجية[٣٤]

---

٢٣ - سيأتي الحديث عن ذلك في الحديث عن جهاده.

٢٤ - انظر سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣٧١/٢١، ابن الأثير، الكامل، ٧٣/١٦، ابن شداد، النوادر السلطانية، ٧٧.

٢٥ - ابن خلكان، وفيات الأعيان، ٤٩٨/٣، وانظر الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٧١/٢٣.

٢٦ - محمد حمادة، موسوعة أعلام فلسطين في القرن العشرين، ١٥٠.

٢٧ - أبو القاسم عمر بن محمد بن عكرمة، كان حافظا للفقه الشافعي ، ضالعاً فيه، اشتغل بالتدريس في جزيرة ابن عمر، وتلمذ عليه عدد كبير من الطلاب، وتوفي سنة ٥٦٠هـ انظر ياقوت الحموي، معجم البلدان، مادة " جزير ابن عمر". وانظر ابن الأثير، الكامل، ٧٧/١٦، المنذري، التكملة، ١٢٣/١، ابن خلكان، ٣٩٧/٣، أبا الفداء، المختصر في أخبار البشر، ١٦٣/٢، الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٥/١٢، الصفدي/ الوافي بالوفيات، ١٧٠/٢٣، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧، ابن كثير، البداية والنهاية، ٦١١/١٦

٢٨ - انظر الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٥/١٢، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧.

٢٩ - انظر المنذري، التكملة، ١٢٣/١.

٣٠ - ويعرف بابن بنت أبي سعد، احد علماء الحديث في مصر. انظر ابن الصابوني، تكملة إكمال الإكمال في الأنساب والأسماء والألقاب، ٦.

٣١ - أحمد بن محمد بن أحمد بن إبراهيم سلفة، أبو طاهر الحافظ السِّلَفي الأصفهاني، ولد سنة ٤٧٥هـ/١٠٨٢م، تنقل في البلاد لطلب العلم في بغداد ودمشق ومصر والإسكندرية، فأخذه عن شيوخ كثر ، فدرس الحديث، وتمكن فيه، وكان حافظا ومتقنا ودينا صادقاً،، توفي سنة ٥٧٦هـ/١١٨٠م. انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان|، ٢٧١/٢١-٢٧٢.

٣٢ - هو الحافظ ابن عساكر، ولد سنة ٤٩٩هـ/١١٠٥م ، وتوفي سنة ٥٧١هـ/١١٧٥م ، تنقل في البلاد لطلب العلم في بغداد وخراسان وأصبهان وغيرها، سمع الحديث ودرس الفقه، وصنّف كتباً كثيرة منها تاريخ دمشق. انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٢٣٩/٢١-٢٤٠.

٣٣ - المنذري، التكملة، ١٢٣/١، وانظر الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٦/١٢، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧.

٣٤ - اختلف فيمن بناها فقيل: بناها الصاحب بدر الدولة سليمان بن عبد الجبار صاحب حلب، وقيل: بناها عبد الرحمن بن العجمي للشافعية، وخربت هذه المدرسة منذ وقت مبكر، ويذكر أنه على الغلب كان مكانها في " محل خان الطاف من محلة الجلوم". انظر محمد كرد علي، خطط الشام ١٠٣/٦.

بحلب[٣٥]، ولكن ابن خلكان خالف غيره من المؤرخين إذ جعل عمله في هذه المدرسة بداية أمره، أي قبل تلقيه العلم في جزيرة ابن عمر[٣٦]. ثم عمل الهكاري محدثاً في قيسارية في فلسطين[٣٧]، فسمع منه فيها القاضي أبو عبد الله محمد بن علي الأنصاري[٣٨] وغيره[٣٩].

وقد تتابعت المناصب والوظائف والمناصب التي تولاها الهكاري لاحقا، وبخاصة بعد التحاقه في ركب أسد الدين شيركوه وصلاح الدين الأيوبي، فأضحى إماماً، وجندياً، وأميراً، وأحد قادة الجيش، وأمينا للقدس[٤٠].

صفاته

أسبغت المصادر التاريخية صفات متعددة على الفقيه عيسى الهكاري، وكانت نابعة من شخصيته وواقع حياته الذي عاشه، وركّزوا على صفاته الخُلُقيّة، وعلى الرغم من تعدد الأقوال فإنها تجمع على حسن سيرته وسلوكه، وعلى أخلاقه التي جمعت محاسن القيم، ومن هذه الأقوال:

» يقول ابن الأثير:" وكان جمع العلم والدين والشجاعة"[٤١]، وفي موضع آخر من كتابه: "وكان فقيهاً، جندياً، شجاعاً، كريماً، ذا عصبية ومروءة"[٤٢].

» ويذكر ابن شداد: " كان رحمه الله كريماً شجاعاً، حسن المقصد"[٤٣].

» ويصفه الذهبي والسبكي بأنه" كان ذا شجاعة وشهامة"[٤٤].

» ويقول عنه ابن كثير:" وكان الفقيه عيسى من الفضلاء والنبلاء والأمراء الكبار"[٤٥].

» وأضاف ابن تغري بردي إلى صفاته " الورع والعفة الدين"[٤٦].

وقد ظهرت هذه الصفات في سلوكه لاحقاً، فأكثرت المصادر من الحديث عن إخلاصه وتديّنه وشجاعته ومعاونته الناس وبخاصة ذوي الحاجة منهم[٤٧].

وتجلّت بعض مظاهر تقواه وصبره إذا استشهد أخوه الظهير في معركة عكا سنة ٥٨٥هـ، فيذكر ابن شداد وكان شاهدا الحدث أن الهكاري بعد استشهاد أخيه كان جالساً " يضحك والناس

٣٥ - انظر ابن خلكان، وفيات الأعيان، ٣٩٧/٣، الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٥/١٢، الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٧٠/٢٣.

٣٦ - انظر ابن خلكان، وفيات الأعيان، ٣٩٧/٣ ، الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٥/١٢، الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٧٠/٢٣،

٣٧ - انظر الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٦/١٢، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧.

٣٨ - لم اعثر على ترجمته.

٣٩ - انظر المنذري، التكملة، ١٢٣/١، الذهبي،تاريخ الإسلام، ٨٠٦/١٢، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧.

٤٠ - سيأتي تفصيل ذلك تحت عنوان " الهكاري في عهدي أسد الدين شيركوه وصلاح الدين الأيوبيّ".

٤١ - ابن الأثير، الكامل، ٤٢٩/٩.

٤٢ - المصدر نفسه، ٧٧/١٦.

٤٣ - ابن شداد، النوادر السلطانية، ٨١، وانظر أبا الفداء، المختصر في أخبار البشر، ١٦٣/٢.

٤٤ - الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٦/١٢، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧.

٤٥ - ابن كثير، البداية والنهاية، ٦١١/١٦.

٤٦ - ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ١١٠/٦.

٤٧ - سيأتي تفصيل ذلك حين الحديث عن علاقته بأسد الدين شيركوه وصلاح الدين.

يعزونـه، وهـو ينكـر عليهـم، ويقـول: هـذا يـوم هنـاء لا يـوم عـزاء"[٤٨].

ومـن مظاهـر هـذه التقـوى حرصـه علـى خدمـة النـاس ورعايتهـم، فقـد عـرف إبـان خدمتـه صلاح الديـن بهـذه الصفـة، فعـرف عنـه أنـه كان لا يـكلّ فـي ذلـك، فذكـر المؤرخـون أنـه" وكان واسـطة خيـر للنـاس، نفـع بجاهـه خلقـاً كثيـراً"[٤٩] ، " أقامـه اللـه لقضـاء حوائـج النـاس، والتفريـج عـن المكروبيـن"[٥٠]، وذكـروا أنـه" ربمـا دخـل علـى الملـك الناصـر وفـي بنـده الأوراق وفـي منديلـه وفي عمامتـه وفي يديـه"[٥١].

وتحدثـت بعـض المصـادر عـن هيأتـه، وبخاصـة بعـد أن عمـل فـي الجيـش فـي عهدي أسـد الدين شـيركوه وصـلاح الديـن، فذكـرت أنـه" كان يلبس زي الأجنـاد، ويعتمّ بعمائـم الفقهاء، فيجمع بين اللباسـين"[٥٢].

الفقيه الهكاري ودوره في عهدي أسد الدين شيركوه وصلاح الدين الأيوبيّ

لقـد لفتـت حيـاة الهـكاري فـي ظـل هذيـن الحاكميـن الجليليـن أنظـار المؤرخيـن، لمـا حظـي بـه مـن منزلـة رفيعـة، ومـا أداه مـن دور عظيـم وحسـاس فيهما،فاسـتحق أن يدونوهـا بيـن سـطور مؤلفاتهـم، وفـي الآتـي تفصيـل هـذا الـدور :

أولاً: الهكاري في عهد أسد الدين شيركوه

تناولـت المصـادر التاريخيـة العلاقـة التي جمعتـه بأسـد الدين شـيركوه المتوفى سـنة ٥٦٤هـ/١١٦٩م، بالفقيـه عيسـى الهـكاري، وبيّنـت دور الأخيـر فـي عهـد شـيركوه، فذكـروا أن اتصـال الهـكاري بـه كان قبـل توجهـه إلـى مصـر سـنة ٥٥٩هــ/١١٦٤م، حيـن كان قائـداً لجيـوش نـور الديـن زنكـي، فجعلـه إمامـه فـي صلوتـه الخمـس مـدة مـن الزمـن، ثـم أخـذه معـه إلـى مصـر حيـن توجـه إليهـا بأمـر مـن نـور الديـن زنكـي بنـاء علـى طلـب الخليفـة الفاطمـي العاضـد يومـذاك ليخلصهـا مـن الصـراع الدائـر بيـن الوزيريـن شـاور وضرغـام، اللذيـن كادا أن يسـلماها للصليبييـن، " فلمّـا رآه شـهماً أمّـره"[٥٣]، و" جعـل لـه إقطاعـاً" بعـد أن رأى مـن شـجاعته الكثيـر[٥٤]. ومـن هنـا حظـي الرجـل بلقـب الأميـر، ونـال ثقـة قائـده، فانتقـل إلـى العمـل العسـكري فـي الجيـش الأسـدي، وأضحـى ذا مكانـة مرموقـة فيـه[٥٥]، ولـذا وصـف فـي المصـادر التاريخيـة " مـن قدمـاء الأسـدية"[٥٦] ، ومـن أعيـان دولتـه[٥٧].

ويبـدو أنّ الهـكاري كان يرافـق قائـده شـيركوه فـي رحلاتـه بيـن دمشـق ومصـر، وظـل محـل ثقتـه، ومسـتودع أسـراره، ورسـوله فـي المهمـات الصعبـة الجليلـة، فبعـد أن أنهـى شـيركوه مهمتـه فـي القضـاء

٤٨ - ابن شداد، النوادر السلطانية، ٧٧، وانظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣٧١/٢١، ابن الأثير، الكامل، ٧٣/١٦.

٤٩ - ابن خلكان، وفيات الأعيان، ٤٩٨/٣، وانظر الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٧٠/٢٣، ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ١١١٠/٦.

٥٠ - ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣٧٥/٢١، وانظر ابن شداد، النوادر السلطانية، ٨١.

٥١ - المنذري، التكملة، ١٢٣/١، الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٦/١٢، الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٧٠/٢٣.

٥٢ - ابن خلكان، وفيات الأعيان، ٤٩٨/٣، وانظر الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٧١/٢٣.

٥٣ - المنـذري، التكملـة، ١٢٣/١، وانظـر ابـن الأثيـر، الكامـل، ٧٧/١٦، أبـا شـامة، الروضتيـن، ١١٠/٤، وابـن خلـكان، وفيـات الأعيـان، ٤٩٧/٣، الذهبـي، تاريخ الإسـلام، ٨٠٥/١٢، الصفـدي، الوافي بالوفيـات،١٧٠/٢٣، ابـن كثيـر، البدايـة والنهايـة، ٦١١/١٦ ، ابـن تغـري بـردي، النجـوم الزاهـرة، ١١٠/٦.

٥٤ - ابـن الأثيـر، الكامـل، ٧٧/١٦، وانظـر الذهبـي، تاريـخ الإسـلام، ٨٠٦/١٢، الصفـدي، الوافـي بالوفيـات، ١٧٠/٢٣، السـبكي، طبقـات الشـافعية، ٢٥٥/٧.

٥٥ - انظر البداية والنهاية، ٦١١/١٦.

٥٦ - ابن الأثير، الكامل، ٧٧/١٦.

٥٧ - انظر ابن الأثير، الكامل، ٤٢٩/٩ ،

على ضرغام وتثبيت حكم شاور في وزارته والعاضد في خلافته، رجع إلى الشام، ولكنّ شاور ظل يشعر بالخوف والتوجس من عودة الجيش النوري بقيادة أسد الدين شيركوه، ما جعله يستكتب الصليبيين ليسلمهم مصر، ولينقذوه من القائدين، ولكنّ ابنه الكامل بن شاور لم يكن راضياً عمّا يفعله أبوه، رافضاً سلوكه في الغدر والخيانة، ونكث العهود، فذهب إلى الخليفة العاضد، وطلب إليه أن يكاتب نور الدين ليأتي بجيشه مرة أخرى لإنقاذ مصر، فكاتبه بالخبر، " فلمّا وصل إلى نور الدين انزعج انزعاجاً عظيماً، وأنفذ أسد الدين، وكان ذلك من مناه، وأرسل الفقيه الهكاري إلى مصر برسالة ظاهرة إلى شاور يعلمه أن العساكر واصلة، وبرسالة سريّة إلى العاضد، وأمره أن يستحلفه على أشياء عيّنها، وأن يكتم ذلك من شاور"[٥٨]. وهذا يدل على الثقة الكبيرة التي حظي بها الفقيه عيسى عند نور الدين وأسد الدين، حتى أفضوا إليه بالأسرار العسكرية والسياسية، وجعلوه يتدخل في تحديد مصائر الدول.

وكان الهكاري رسول شيركوه في مهمات أخرى بعد عودتهم مرة أخرى إلى مصر ، ففي سنة ٥٦٤هـ/١١٦٨م تحديداً، كانت هناك رغبة جامحة بقتل شاور من الخليفة العاضد، وبعض أمراء الجيش الأسدي، ومنهم ابن أخيه صلاح الدين الأيوبي، وذلك لتكراره نكث العهود، وإدمانه الخيانة والاستعانة بالصليبيين، حتى أسهم في إهلاك الحرث والنسل، وجعل مصر عرضة للنهب والسلب والاحتلال الصليبي، ولو لوقت من الزمان، ولكن على ما يبدو أن أسد الدين كان قد أعطى عهودا لشاور ألا يقتله وأن يحافظ على حياته، فلمّا رأى القوم يرغبون في قتل شاور، بعث إليه " مع الفقيه عيسى يقول: لك في رقبتي أيْمان، وأنا خائف عليك من الذي عندي، فلا تجئ، فلم يلتفت"[٥٩].

ثانياً: دور الهكاري في عهد صلاح الدين الأيوبيّ

كان الدور الأبرز للفقيه عيسى الهكاري في فترة حكم صلاح الدين الأيوبي منذ أن كان وزير الخليفة الفاطمي وتابعاً لنور الدين إلى أن أصبح ملكاً أسس دولة أيوبية قويّة، وقد أسهم الهكاري نفسه في توطيد أواصر العلاقة بينه وبين صلاح الدين الأيوبي منذ اللحظة الأولى من وفاة أسد الدين شيركوه، وطمع كبار الأمراء بعده وتنافسهم في تولي الوزارة خلفاً له، ورفضهم أن يلبوا وصيته بولاية صلاح الدين، ومن هؤلاء الأمراء قطب الدين خَسرو بن تُليل وسيف الدين علي بن أحمد الهكاري الملقب بالمشطوب، ملك الأكراد[٦٠]، وشهاب الدين محمود، صاحب حارم[٦١]، وخال صلاح الدين، وعين الدولة الياروقي، رأس الأتراك، ويذكر بعض المؤرخين أن الهكاري اتّفق مع بهاء الدين قراقوش[٦٢] على إسناد الوزارة إلى صلاح الدين، وعملا على ترتيب الأمر له، وآزرهم في ذلك الخليفة الفاطمي العاضد، الذي استدعى صلاح الدين، وخلع عليه

٥٨ - أبو شامة، الروضتين، ١٠٥/٢.

٥٩ - سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ١٥٣/٢١.

٦٠ - ولقّب بملك الأكراد، كان شجاعاً، صاحب مكانة في قبيلته، دخل غير مرة مع أسد الدين شيركوه مصر، وشهد فتحها، وخدم صلاح الدين، وأسر في معركة عكا، تولى نابلس فظلم وعسف في أهلها، توفي سنة ٥٨٨هـ/١١٩٢م. انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ١٠/٢٢.

٦١ - حارم مدينة سورية تقع شمال غرب محافظة إدلب، وهي مشهورة بالزراعة وجمال طبيعتها وبساتينها، وفيها آثار مختلفة ومنها قلعتها المشهورة. انظر ياقوت، معجم البلدان، مادة حارم ،ويكيبيديا، مادة حارم.

٦٢ - من أ كابر أهل القصر في عهد صلاح الدين الأيوبي، كان أولًا من رجال الخليفة العاضد ثم أسد الدين شيركوه، وهو الذي بنى القلعة في القاهرة, والسور على مصر، والقنطرة عند الأهرام، توفي سنة ٥٩٧هـ/١٢٠٠م. انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٥٦/٢٢.

خلعة الوزراة، ولقبه الملك الناصر[٦٣]، وقد دعا العاضد إلى ذلك كما تروي المصادر " أن أصحابه قالوا له: ليس في الجماعة أضعف ولا أصغر سناً من يوسف، والرأي أن يُولّى، فإنّه لا يخرج من تحت حكمنا، ثم نضع على العساكر من يستميلهم إلينا، فيصير عندنا من الجنود من نمنع بهم البلاد، ثم نأخذ يوسف أو نخرجه."[٦٤]، ويسرد المؤرخون ما فعله الهكاري ليثبت حكم صلاح الدين ووزارته، فبيّنوا أن الأمراء لم يطيعوا صلاح الدين بعد وزارته، ورفضوا خدمته، وهنا برز دور الهكاري، الذي لجأ إلى الحيلة في استمالتهم، " فسعى مع المشطوب حتى أماله إليه، وقال له: إن هذا الأمر لا يصل إليك مع عين الدولة والحارمي وغيرهما، ثم قصد الحارميّ، وقال له: هذا صلاح الدين هو ابن أختك، وعزّه وملكه لك، وقد استقام له الأمر، فلا تكن أول من يسعى في إخراجه عنه ولا يصل إليك، فمال إليه أيضاً، ثم فعل مثل هذا بالباقين، وكلّهم أطاع غير عين الدولة الياروقي فإنه قال: أنا لا أخدم يوسف، وعاد إلى نور الدين بالشام ومعه غيره من الأمراء، وثبّت قدم صلاح الدين"[٦٥]

وواضح في هذه الرواية حنكة الفقيه عيسى، الذي اعتمد في سياسته التفريق بين الأمراء بناء على واقع حالهم ونفسياتهم، وصلتهم بصلاح الدين، حتى نجح في الأمر، ويبدو أن الهكاري كان منذ البداية ميالاً إلى أن يرث صلاح الدين مكان عمّه شيركوه، حبّاً فيهما أو تثبيتاً لمكانته، وهو ما يلمسه الباحث في حرصه منذ أن دخل صلاح الدين مصر المرة الاولى على تزويجه بنت شاور، وتزويج أخت صلاح الدين من ابن شاور الكامل[٦٦]. ومن ها يمكن القول إن الذي دعا الفقيه عيسى إلى الوقوف إلى جانب صلاح الدين هو :

١- ولاؤه لسيده أسد الدين شيركوه حيّا وميتاً، وهو الذي أوصى قبل مماته بالوزارة لصلاح الدين.

٢- قربه من صلاح الدين، ثم إيمانه بشخصيته وشجاعته، هذا فضلاً عن اشتراكهما بالعرق الكردي[٦٧].

وهذا الدور الذي أداه الهكاري جعل صلاح الدين يرعى له هذه الخدمة[٦٨]، ويزيد الثقة فيه، فقرّبه منه، وحفظ له ذلك كله، فأضحى جندياً من جنوده، بل أميراً من أكابر أمرائه، وصار مستشاره، ومحل ثقته، ووسّع عليه في الرزق وأوكل إليه المهام الجسام في دولته، ونظر له بعين الرعاية حتى وفاته[٦٩]. وهو ما عبر عنه المؤرخون بصور شتى ، وهذه بعض أقوالهم في الهكاري وفي علاقته بصلاح الدين :

---

٦٣ - انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ١٤٥/١٢، ابن الأثر، الكامل، ٣٤٣/٩-٣٤٤،ابن العديم، زبدة الحلب، ٥٠١/٢، أبا شامة، الروضتين، ٦٩/٢-٧٠، ابن خلكان، وفيات الأعيان، ٤٩٧/٣،الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٥/١٢-٨٠٦، الصفدي، الوافق بالوفيات، ١٧٠/٢٣، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧، ابن تغري بردي، ١١٠/٦.

٦٤ - ابن الأثير، الكامل، ٣٤٤/٩، وانظر أبا شامة، الروضتين ٧٠/٢، النويري، نهاية الأرب في فنون الأدب، ٢٣٨/٢٨.

٦٥ - ابن الأثير، الكامل، ٣٤٤/٩، وانظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ١٥٤/١٢، ابن العديم، زبدة الحلب، ٥٠١/٢، أبا شامة، الروضتين، ٧١/٢.، النويري، نهاية الأرب في فنون الأدب، ٢٣٨/٢٨.

٦٦ - انظر أبا شامة، الروضتينن ١٠٢/٢.

٦٧ - انظر احمد الخليل، الفقيه عيسى مهندس الدولة الأيوبية، مقال منشور على الشبكة العنكبوتية.

٦٨ - انظر الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٥/١٢-٨٠٦، الصفدي، الوافي بالوقيات، ١٧٠/٢٣، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٥/٧.

٦٩ - انظر ابن خلكان، وفيات الأعيان، ٤٩٧/٣، ابن كثير، البداية النهاية، ٦١١/١٦.

- يقول ابن الأثير: " وكان كبير القدر عنده، مُطاعاً في الجند"[٧٠] ، وذكر في موضع آخر: وكان" من أعيان عسكره"[٧١].

- يقول ابن خلكان:" كان أحد الأمراء بالدولة الصلاحية، كبير القدر، وافر الحرمة، معوّلاً عليه في الآراء والمشورات"، ويضيف أن السلطان" اعتمد عليه، ولم يكن يخرج عن رأيه، وكان كثير الإدلال عليه، يخاطبه بما لا يقدر عليه غيره من كلام"[٧٢].

- ويذكر الذهبي ان الهكاري " كان أحد أمراء الدولة الصلاحية، بل واحدهم وكبيرهم"[٧٣]، وأن مكانته كانت عظيمة عنده[٧٤].

ويشير السبكي إلى الهكاري، وتدرجه في السلطة في عهد صلاح الدين إذ رفع" منزلته، ونقله من إمرة إلى إمرة ،حتى صار أكبر أمراء الدولة"[٧٥].

وعبر غير مؤرخ عن حب صلاح الدين للفقيه عيسى، فهذا سبط ابن الجوزي يقول: " وكان السلطان يحبّه، ويحسن إليه، ويحسن الظنّ به ويستشيره"[٧٦].

ومن الطبيعي بعد ذلك أن يوكل إليه صلاح الدين مهمات جليلة في الدولة ومتنوعة، وبعد استقراء المعلومات من المصادر التاريخية يمكن أن تنتظم هذه المهمات وذلك الدور في الآتي:

أولاً: الهكاري رسولاً لصلاح الدين

أسند صلاح الدين إلى الفقيه الهكاري عدداً من المراسلات بينه وبين رجالات عصره وعلمائه، وبعض هذه المراسلات كان في أوقات حساسة، وعصيبة من عمرالدولة الصلاحية، ومنها ما كان في سنة ٥٦٨هـ فبعد أن أزال صلاح الدين بأمر من نور الدين زنكي الدولة الفاطمية، تغيرت العلاقة بينهما، فكان كل واحد منهما يخشى الآخر على نفسه، ويضمر له في نفسه الشر، ولعل ذلك راجع إلى استبداد صلاح الدين بملك مصر، وكثرة الأموال التي غنمها من الفاطميين، وعلى الرغم من ذلك ظل صلاح الدين على ولائه لنور الدين حتى وفاتهن وما بعد وفاته، ولكن هذا الولاء كان على دَخَن، وهو ما يشير إليه القاضي بهاء الدين بن شداد في كتابه النوادر السلطانية، إذ تحدث عن وفاة نور الدين سنة ٥٦٩هـ/١١٧٣م ، ونقل حديثه عن صلاح الدين، وممّا رآه بعينيه، وسمعه بأذنيه منه، فقال: "ولقد حكى لي السلطان قال: بلغنا عن نور الدين أنه قصد بالدار المصرية، وكانت جماعة أصحابنا يشيرون بأن نكاشف ونخالف، ونشق عصاه، ونلقى عساكره بمصاف ترده إذا تحقّق قصده، وكنت وحدي أخالفهم، وأقول: لا يجوز أن يقال شيء من ذلك، ولم يزل النزاع بيننا حتى صل الخبر بوفاته". [٧٧]ويبدو ان هذا النزاع انعكس على

---

٧٠ - ابن الأثير، الكامل، ١٦/١٠،

٧١ - ابن الأثير، الكامل، ٧٧/١٦. وانظر أبا الفداء، المختصر، ١٦٣/٢.

٧٢ - ابن خلكان، وفيات الأعيان، ٤٩٧/٣

٧٣ - الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٥/١٢، وانظر الصفدي، الوافي بالوفيات، ١٧٠/٢٣.

٧٤ - انظر الذهبي، تارخ الإسلام، ٨٠٦/١٢.

٧٥ - -السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٦/٧.

٧٦ - ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣٧٥/٢١، وانظر ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ١١٠/٦.

٧٧ - البن شداد، النوادر السلطانية، ٣٠، وانظر ابن الأثير، الكامل، ٣٨٥/٩.

أرض الواقع، إذ كان صلاح الدين يخشى أن يجتمع عسكره بعسكر نور الدين في قتال، ويؤكد ذلك أنه في تلك السنة أي سنة ٥٦٨هـ/١١٧٢م أوعز نور الدين إلى صلاح الدين بأن يخرج بجيوشه لمحاصرة الفرنج في الكرك، فخرج، ووصلها قبل نور الدين ، فلمّا علم الأخير بذلك، خرج بجيشه ليلتقي جيش صلاح الدين، الذي ما إن سمع بقربه منه حتى خاف وأهله من لقائه،فاتفقوا على الرجوع إلى مصر، كي لا يعطوا فرصة لنور الدين من الاجتماع بصلاح الدين، ومن ثمّ عزله عن حكم مصر، ولمّا وصلوا إليها، أرسل صلاح الدين الفقيه عيسى الهكاري إلى نور الدين يعتذر عن رحيله، ويبيّن له أنه كان عند خروجه من مصر أقام أباه نجم الدين في الحكم، وهو مريض على فراش الموت، ويخاف أن يموت، وهو خارج البلاد، فتخرج" عن أيديهم، وأرسل معه التحف والهدايا... فجاء الرسول إلى نور الدين وأعلمه ذلك، فعظم عليه، وعلم المراد من العود، إلا أنّه لم يظهر للرسول تأثراً، بل قال له: حِفْظُ مصر أهم عندنا من غيره"[٧٨].

وكان الهكاري رسول صلاح الدين إلى نور الدين سنة ٥٦٩هـ/١١٧٣م، إذ أرسله مع بعض الهدايا إليه، يبيّن له أموال الدولة التي غنمها من الفاطميين، ووجوه إنفاقها على الجند والرعية والدولة[٧٩].

وكان الهكاري رسول صلاح الدين إلى بكتُمَر[٨٠] صاحب خلاط، شرق تركيا سنة ٥٨١هـ/١١٨٥م، الذي تولى حكمها في تلك السنة عقب وفاة سيده وحاكمها شاه أرمن، وكان بكتمر على علاقة وطيدة بالملك الناصر صلاح الدين، فلمّا وليها، حكمها بالعدل، وأحسن إلى رعيتها، فطمع من حوله بها، ومنهم بهلوان بن ألدكز شمس الدين أبو جعفر[٨١]، فقرّر بكتمر عندئذ الاستعانة بصلاح الدين وتسليم خلاط له، فتطلع صلاح الدين إليها، وأرسل إلى حاكمها الفقيه عيسى الهكاري وغيره، ليتفقوا معه على تسليمها، وطريقة ذلك، وحاول جاهداً إتمام الأمر، إلا أن البهلوان حين علم، مال إلى الصلح مع بكتمر حاكم خلاط، وزوّجه ابنته" وولاه، وأعاد البلاد إليه، واعتذر إلى رسل السلطان وعادوا من غير زبدة"[٨٢].

وهكذا يتضح أنّ االهكاري كان له دور سياسي في عهد صلاح الدين، وكان محل ثقته، وبخاصة في المهام التي تحتاج إلى إقناع وتأثير في النفوس، والتخفيف من التوترات ، والمهام التي تستدعي استمالة رجال الحكم لصلاح الدين وسياسته، وقد نجح في بعضها، وأخفق في أخرى، ولكنّ صلاح الدين كان أحياناً يؤنبه إذا أخفق في رأيه، وهذا ما حدث سنة٥٨١هـ/١١٨٥مـ حين توجه صلاح الدين إلى الموصل للاستيلاء عليها، فأرسل إليه حاكمها عز الدين[٨٣]، والدته صحبة بعض أعيان الدولة، وبعض النساء، ومنهن ابنة عمّه نور الدين زنكي، لطلب المصالحة، معتقداً

---

٧٨ - ابن الأثير، الكامل، ٣٨٥/٩، وانظر ابن العديم، زبدة الحلب، ٥٠٨/٢-٥٠٩.

٧٩ - انظر أبا شامة، الروضتين، ٢٨٠/٢.

٨٠ - مملوك شاه أرمن أبن سلمان ، صاحب خلاط، حكم خلاط عقب سيده، فضبط الأمور، وأحسن إلى الرعية، وكان عادلًا، ذا سيرة حسنة، صاحب العلماء، توفي سنة ٥٨٩هـ/١١٩٣م. انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ١٥/٢٢.

٨١ - كان حاكماً على العراق وأذربيجان والري وأصفهان، ووصف بالظلم والفتك، توفق سنة ٥٨٢هـ/١١٨٦م. انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣١٦/٢١.

٨٢ - ابن شداد، النوادر السلطانية، ٤٤، ٤٥، وانظر أبا شامة، الروضتين، ٢٣٢/٣.

٨٣ - مسعود بن ممدود ابن زنكي بن آق سنقر، كانت سيرته حسنة، فوصف بالعدل والكرم والعقل، حكم الموصل ١٣ سنة. توفي سنة ٥٨٩هـ/١١٩٣م. انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ١٦/٢٢-١٧.

أن صلاح الدين سيتأثر بحديث النساء، وبخاصة ابنة سيده نور الدين، فجمع صلاح الدين مستشاريه، ومنهم الفقيه الهكاري، فطلب رأيهم، فقالوا له: "مثل الموصل لا يترك لامرأة، فإن عز الدين ما أرسلهن إلا وقد عجز عن حفظ البلد، ووافق ذلك هواه، فأعادهن خائبات"[٨٤] ، إلا أن الأمر كما يذكر ابن الأثير لم يكن عن ضعف من حاكم الموصل، وتجلى ذلك في المقاومة الشرسة التي أبداها جيش الموصل، ما اضطر صلاح الدين إلى التراجع، فانعكس الأمر سلباً على صلاح الدين الذي" فاته حسن الذكر، وملك البلد، وعاد على الذين أشاروا بردّهن بالتوبيخ"[٨٥].

ولم يكن الهكاري رسول صلاح الدين في المهام السياسية فقط، بل كان يرسله في بعض الأوقات إلى العلماء، لإقناعهم في البقاء في حضرته، وفي خدمة دولته، وهذا ما ذكره القاضي بهاء الدين بن شداد، الذي كان عزم سنة ٥٨٤هـ/١١٨٨م على العودة إلى بلده الموصل، وكان صلاح الدين في الجهاد، فأرسل إليه، على حدّ روايته، الفقيه عيسى، وكشف له أن صلاح الدين" ليس في عزمه أن يمكنني من العود إلى بلادي، وكان الله قد أوقع قلبي في محبته منذ رأيته وحبّه الجهاد، فأحببته لذلك، وخدمته من تاريخ مستهل جمادي الولى من سنة أربع وثمانين، وهو يوم دخوله الساحل"[٨٦].

ثانيا: الهكاري عسكريّاً ومجاهداً

لقد ثبت من البحث أن الفقيه عيسى الهكاري استمر في العمل العسكري في عهد صلاد الدين الأيوبي، وارتفعت منزلته شيئاً فشيئاً في الإمارة حتى أضحى في منزلة كبيرة في الدولة الصلاحية، بل عدّه بعض المؤرخين أكبر الأمراء، فمن الطبيعي بعدئذ أن يكلّف في مهام عسكرية خطيرة، وأن يشارك في الأعمال العسكرية وقيادة الجيش، وقد تبيّن آنفاً أنه كان في مهمة عسكرية سياسية لإقناع صاحب خلاط بتسليم البلد لصلاح الدين.

وأرسله الملك الناصر سنة ٥٨٥هـ/١١٨٩م إلى الأمير تقي الدين عمر[٨٧] يطلب دعماً عسكرياً، حين إبان حصاره الشقيف[٨٨]. وفي السياق ذاته يروى أن الفقيه عيسى أرسل في مهمة عسكرية لإجلاء الأمير ذاته، تقي الدين عمر، عن حكم مصر، وإرجاعه إلى الشام سنة ٥٨٢هـ/١١٨٦م، وذلك لما استشعر منه صلاح الدين الرغبة في الاستبداد بالحكم حين مرض في تلك السنة، وقد أدى الهكاري المهمة على الوجه الأكمل إذ أسرع في الخروج إلى مصر، فلم يشعر به تقي الدين إلا وقد دخل عليه " داره بالقاهرة، وأرسل إليه يأمره بالخروج منها، فطلب أن يمهل إلى أن يتجهز، فلم يفعل، وقال: تقيم خارج المدينة وتتجهز، فخرج وأظهر أنّه يريد الدخول إلى الغرب، فقال له: اذهب حيث شئت، فلمّا سمع صلاح الدين الخير، أرسل إليه يطلبه، فسار إلى الشام، فأحسن إليه"[٨٩].

---

٨٤ - ابن الأثير، الكامل، ٦/١٠.

٨٥ - المصدر نفسه، ٦/١٠.

٨٦ - ابن شداد، النوادر السلطانية، ٥٦، وانظر أبا شامة، الروضتين، ١٠/٤.

٨٧ - عمر بن شاهنشاه أيوب الملك المظفر تقي الدين، ابن أخي صلاح الدين، عرف بشجاعته وكرمه ، وكان شاعراً مقرباً العلماء والأدباء. توفي سنة ٥٨٧هـ/١١٩١م. انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣٩٢/٢٢-٣٩٥.

٨٨ - انظر أبا شامة، الروضتين، ٦٩/٤.

٨٩ - ابن الأثير، الكامل، ١٦/١٠.

ويظهر هذا النص حنكة الهكاري العسكرية، وحسن تخطيطه إذ فاجأ الأمير تقي الدين، وأخرجه خارج القاهرة خشية غدره، ولم يمهله، ويتبيّن منه المكانة العظيمة التي كانت له في الجيش حيثما حلّ، ومنه جيش مصر، الذي أعانه في مهمته ولم يثر عليه، ويساند تقي الدين، ويكشف من جهة أخرى عن ثقة صلاح الدين به إذ أمّنه على مصر.

وتكثر المصادر التاريخية من الحديث عن الدور الذي أداه الفقيه عيسى الهكاري في الجهاد ضد الأعداء وبخاصة الصليبيين، إذ حضر فتح مصر، وكان شاهداً على إزالة الدولة الفاطمية، وشارك في حروب أخرى، منها فتح بيت المقدس سنة ٥٨٣هـ/١١٨٧م ، ومعركة عكا سنة ٥٨٥هـ/١١٨٩م[٩٠].

ويتبيّن من البحث والتنقيب أن الهكاري تعددّت مهامه في هذه الحروب والغزوات، فقد تولى في بعضها قيادة بعض فرق الجيش، فرووا أن كان " مقدّم القلب" في معركة عكا سنة ٥٨٥هـ/١١٨٩م[٩١]، وشارك غيره من الفقهاء والخطباء والعلماء في هذه الغزوة في تحريض الجيش على الجهاد، وحثهم على الثبات حين كادت الدائرة تدور عليهم فيها[٩٢]، وثبت الهكاري مع صلاح الدين في هذه الأيام العصيبة، التي فرّ فيها أغلب الجيش، فظل من الفئة القليلة التي ساندت السلطان، وروى حكايات عن السلطان عنه إبانها، وقد تفرّد الدواداري في إيراد أقواله، ومنها قوله متحدثاً عن دور الملك الناصر في حث رجاله على الثبات: " فيذكر عن الفقيه الهكاري.. قال: إن السطان صلاح الدين شاهدته بعينيّ وهو يدور بنفسه على جيوش المسلمين، ويحرضهم على القتال، يقول لهم: إني كأحدكم، فلا يطلب اليوم أحد منكم غير رضى ربّه"[٩٣]. ويتحدث الهكاري عن ثبات صلاح الدين في هذه المعركة إذ حلف" بالله أنّه لم يبق مع السلطان سوى خمسة أنفار"[٩٤]، ويستمر الهكاري في وصف ذلك اليوم كما شاهده، وجهاد صلاح الدين فيه، إذ ثبت بالفئة القليلة حتى استطاع لم شتات جيشه، وتحقيق النصر، يذكر الدواداري:" قال الفقيه الهكاري: إنّ السلطان لما ردّ على الفرنج لم يكن معه من الناس ما يلحق الألفي فارس، وكان الفرنج في أربعمائة ألف أو يزيدون"[٩٥].

هذه الروايات التي سردها الهكاري تدل على أن الرجل ظلّ محافظاً على المسؤولية التي أنيطت به، وهي قيادة فرقة في الجيش، ولم يترك قائده الأعلى وسيده وحيداً يواجه الموت، بل تثبت معه حتى تغيرت المعادلة، فأضحت الهزيمة نصراً مؤزراً.

ويتحدث المؤرخون عن دور الهكاري في الجهاد، وشدة قتاله الأعداء، ومنها معركة عكا ، فيسرد ابن شداد ما رآه منه آنذاك إذ" وقع عن فرسه وأُركبه، فرأيته وقتل عليه جماعة من أقاربه"[٩٦].وتحدثوا عن جهاده وبأسه في معركة الرملة سنة ٥٧٠هـ/١١٧٤م التي وقعت بين المسلمين والصليبيين، فذكر أنه في هذه المعركة دارت الهزيمة على الجيش الصلاحي، ولكن

٩٠ - انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٣٧٥/٢١، ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ١١٠/٦.

٩١ - انظر ابن شداد، النوادر السلطانية، ٧٥، وانظر أبا شامة، الروضتين، ٨٧/٤.

٩٢ - انظر الدواداري، كنز الدرر، ١٠١/٧.

٩٣ - المصدر نفسه،١٠٠/٧.

٩٤ - المصدر نفسه، ١٠١/٧.

٩٥ - الدواداري، كنز الدرر، ١٠٢/٧.

٩٦ - ابن شداد، النوادر السلطانية، ٧٧.

الهكاري" كان أكثر الناس قتالاً ذلك اليوم"[٩٧]، وظل مجاهداً مع أخيه الظهير حتى حلّت الهزيمة، فانهزموا، وضلّوا الطريق، " فأخذوا ومعهما جماعة من أصحابهما، وبقوا سنين في الأسر ، فافتدى صلاح الدين الفقيه عيسى بستين ألف دينار، وجماعة كثيرة من الأسرى"[٩٨]، وكان ذلك سنة ٥٧٦هـ/١١٨٠م[٩٩]، ويذكر أبو شامة أن الهكاري اطلق من أسره في صفقة تبادل للأسرى بين صلاح الدين وبين الفرنج، إذ فدى فيها صاحب الرملة ابن بارزان نفسه، وقد كان أسيرا لدى صلاح الدين، بمئة" وخمسين ألف دينار صورية وإطلاق ألف أسير من المسلمين"، ومنهم الهكاري[١٠٠].

وكان للهكاري دور في معركة حطين وفتح بيت المقدس سنة ٥٨٣هـ/١١٨٧م وعقبها، وواضح أن الرجل كان مشاركاً في الجهاد يومذاك، ولكن المؤرخين ركّزوا على أدوار أخرى أنيطت به، فبعد دخول القدس، وطرد الصليبيين منها، تولّى الهكارى الوساطة بين صلاح الدين والنصارى العرب، من سكان المدينة الأصليين، فأمنوا على حياتهم ومنازلهم لقاء جزية يدفعونها للدولة الصلاحية[١٠١]. وكانت الصخرة الشريفة قد غيّر الصليبيون معالمها إذ بنوا عليها كنيسة، وأخذوا منها قطعاً، وبنوا على جدرانها أشباه خنازير" وعيّنوا بها مواضع الرهبان، ومحط الإنجيل"، ووضعوا عليها صليباً كبيراً مكان الهلال، ولما شاهد صلاح الدين ما حلّ بها " أمّر الفقيه ضياء الدين الهكاري أميناً عليها، ثم أدار عليها صفائح الحديد"[١٠٢] ، فصانها "وثبّت أركانها بكل تسديد"[١٠٣]، ولذا أطلق عليه بعض المؤرخين لقب "أمين القدس"[١٠٤]. وقد أكرمه السلطان الناصر صلاح الدين على أفعاله تلك بأن أعطاه جميع ما كان لفرقة الداوية في القدس من إقطاع وضياع[١٠٥].

علاقة الهكاري برجال الدولة الآخرين

كان الفقيه عيسى على علاقة وطيدة بعدد من رجال الدولة الآخرين، وربما اعتمدوا عليه في إنجاز بعض مهامهم، لثقته بهم، ومنهم العماد الأصفهاني، الذي روى أن نور الدين زنكي طلب إليه إعمار المحراب في المدرسة العمادية[١٠٦] في دمشق، وكان خارجها، فأسند المهمة إلى الفقيه عيسى الهكاري مهمة إعماره نيابة عنه[١٠٧].

---

٩٧ - ابن الأثير، الكامل، ٤٢٨/٩. وانظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٢٤٨/٢١، وانظر أبا شامة، الروضتين، ٩٠/٤.

٩٨ - ابن الأثير، الكامل، ٤٢٩/٩، وانظر ابن شداد، النوادر السلطانية، ٣٤، ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٢٦٢/٢، أبا شامة، الروضتين، ٢٦٤/٢، الذهبي، تاريخ الإسلام، ٨٠٦/١٢، الدواداري، كنز الدرر، ٦٣/٧، الصفدي،، الوافي بالوفيات، ١٧٠/٢٣، السبكي، طبقات الشافعية، ٢٥٦/٧.

٩٩ - انظر أبا شامة، الروضتين، ٢٨/٣.

١٠٠ - أبو شامة، الروضتين، ٢٨/٣.

١٠١ - انظر أبا شامة، الروضتين، ٤٠٢/٣.

١٠٢ - الدواداري، كنز الدرر، ٨٩/٧ ، وانظر أبا شامة، الروضتين، ٣٩٨/٣، ابن واصل، مفرج الكروب، ٢٢٩/٢.

١٠٣ - أبو شامة، الروضتين، ٣٩٨/٣.

١٠٤ - تفرد بهذا اللقب الدواداري في كنز الدرر، ١٠٠/٧.

١٠٥ - انظر ابن الأثير، الكامل، ٣٧٥/٢١، أبا شامة، الروضتين، ٣١٠/٣.

١٠٦ - وتسمّى المدرسة النورية الصغرى، ، بناها نور الدين زنكي لخطيب دمشق الخضر الحارثي، الذي درّس فيها، ودرّس فيها العماد الأصفهاني، بنيت في دمشق داخل بابي الفرج والفراديس لما دخلها نور الدين سنة ٥٤٩هـ/١١٥٤م، وقيل: بناها عماد الدين بن نور الدين زنكي، وعفيت آثارها ولا وجود لها اليوم. انظر عبد القادر بدران، منادمة الأطلال ومسامرة الخيال، ١٣٣، أكرم العلبي، خطط دمشق: دراسة تاريخية شاملة، ١٤٨-١٤٩

١٠٧ - انظر أبا شامة، الروضتين، ٢٧٩/٢.

وكان الفقيه عيسى رسولاً لبعض معارفه من رجال الدولة إلى صلاح الدين، فقد ربطته علاقة بالفقيه مجد الدين عيسى بن جهبل الشافعي المتوفى سنة ٥٩٦هـ/١١٩٩م، الذي وجد مكتوباً في تفسير القرآن لابن أبي الحكم المغربي، عند قوله تعالى: "ألم غلبت الروم"[١٠٨] أن الروم " يغلبون في رجب سنة ثلاث وثمانين وخمسمائة، ويفتح بيت المقدس، ويصير داراً للإسلام"، وحين فتح الملك الناصر حلب في تلك السنة كتب إليه ابن جهبل رسالة تبشره بفتح بيت المقدس، " وأعطى الورقة للفقيه عيسى، فلما وقف الفقيه عيسى عليها لم يتجاسر على عرضها على السلطان"، فأوكل الأمر إلى القاضي محيي الدين بن الزكي، الذي أوصل الأمر بطريقته إلى صلاح الدين[١٠٩].

وربطت الفقيه عيسى الهكاري علاقة بالفقيه ابن أبي عصرون المتوفى سنة ٥٨٥هـ/١١٨٩م[١١٠]، وكان يعده شيخاً من شيوخه، وأعانه على تولي منصب القضاء سنة ٥٧٣هـ/١١٧٧م[١١١].

خاتمـــة

بعد الانتهاء من الكتابة عن الفقيه عيسى الهكاري ودوره في عهدي أسد الدين شيركوه وصلاح الدين الأيوبي يمكن تسجيل بعض النتائج :

» تناولت كثير من المصادر التاريخية العربية الفقيه عيسى الهكاري، وبخاصة حياته في عهدي القائدين شيركوه وصلاح الدين، وتحدثت عن نسبه، وألقابه المتنوعة، ووفاته، وعلمه، وبعض شيوخه، وعمله، وصفاته، وبعض أخوته، ولكنها لم تقف على تاريخ مولده، ونشأته.

» أشارت بعض المصادر إلى نسبه إلى علي بن أبي طالب، وذكرت ألقابه المشيرة إلى موطنه وعلمه وعمله وهي الهكاريّ، والموصلي، والشافعي، وضياء الدين، وأجمعت على وفاته سنة ٥٨٥هـ/١١٨٩هـ خلا الدواداري الذي جعل حياته تمتد حتى سنة ٥٨٧هـ/١١٩١م، ولم يحدد بدقة تاريخ وفاته.

» برز من المصادر أن الهكاري درس الفقه والحديث في أماكن متفرقة في جزيرة ابن عمر ودمشق والإسكندرية، وذكرت بعض شيوخه، الذين كانوا من رجالات هذه العلوم المعروفين في وقتهم.

» تبيّن أن الهكاري شغل في حياته أعمالاً مختلفة مثل التدريس في المدرسة الزجاجية، والإمامة في الصلوات، وعمل جندياً وأميراً للجند، وأضحى أمينا للقدس عقب تحريرها سنة ٥٨٣هـ/١١٨٧م.

» أوضحت المصادر أن الهكاري كان شجاعاً ذا مروءة وشهامة، وكريما تقيّاً، حريصاً على

١٠٨ - سورة الروم، أية ١.

١٠٩ - أبو شامة، الروضتين، ١٧٠/٣-١٧١.

١١٠ - شرف الدين أبو سعد عبد الله بن أبي عصرون، شيخ مذهب الشافعية، من أهل الفتيا، سافر لخدمة السلطان من حلب. انظر أبا شامة، الروضتين ٤٢٨/٢.

١١١ - انظر ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٢٤٦/٢، أبا شامة، الروضتين، ٤٢٨/٢.

مصالـح الإسـلام والمسـلمين، وجمـع فـي لباسـة بيـن لبـس الفقهـاء والعسـكر.

» أوضحـت المصـادر صلـة الهـكاري بالأميـر أسـد الديـن شـيركوه، وأن علاقتـه بـه كانـت حيـن كان شـيركوه قائـداً للجيـش النـوري فـي دمشـق، وكان إمامـه فـي الصلـوات الخمـس، ثـم ذهـب معـه إلـى مصـر، ورقّـاه فجعلـه أميـراً مـن الأمـراء، ووثـق بـه وقرّبـه، وأسـند إليـه مهمـات سياسـية وعسـكرية.

» أسـهبت المصـادر فـي الحديـث عـن علاقـة الهـكاري بالملـك الناصـر صـلاح الديـن الأيوبـي، فتحدثـت عـن متانتهـا، وعـن الحـب المتبـادل مـن الطرفيـن، فقـد حفـظ صـلاح الديـن لـه مكانتـه التـي كانـت فـي عهـد أسـد الديـن شـيركوه، ورعـاه ورقّـاه لمّـا عمـل علـى تثبيتـه فـي الـوزارة وعلـى إقصـاء الأمـراء المخالفيـن لـه، الطامعيـن فـي الحكـم والـوزارة، فأضحـى الهـكاري مـن أكابـر القـوم والأمـراء فـي الدولـة الصلاحيـة، فعمـل فـي ظـل الملـك الناصـر جنديـاً وأميـراً، وقرّبـه الأخيـر، وحظـي بثقتـه فـي المهمـات الخطيـرة السياسـية والعسـكرية، فـكان رسـوله فيهـا، وشـاركه فـي جهـاد الصليبييـن، وبخاصـة فـي غـزوات الرملـة وعـكا وفتـح بيـت المقـدس، وكان قائـدا عسـكرياً فـي بعضهـا، وروى أخبـاراً عـن بطـولات صـلاح الـدي وثباتـه فـي الحـروب، وحرصـه علـى الجهـاد فـي سـبيل اللـه. وتبيّـن مـن المصـادر أن الهـكاري قاتـل فيهـا بضـراوة، فأصيـب فـي بعضهـا، وأسـر، وقضـى سـنوات عديـدة فـي الأسـر حتـى افتـداه صـلاح الديـن ، وكان دوره واضحـا عقـب فتـح القـدس سـنة ٥٨٣هــ/١١٨٧م، فـكان واسـطة بيـن النصـارى المسـلمين وصـلاح الديـن، وأسـندت إليـه أمانـة القـدس، وإصـلاح الصخـرة المشـرفة، والإشـراف علـى شـؤونها، فمنحـه صـلاح الديـن الغنائـم التـي غنمهـا المسـلمون مـن فرقـة الداويـة الصليبيـة فيهـا.

» بيّنـت الدراسـة أن الهـكاري كانـت لـه علاقـات متينـة مـع رجـال آخريـن مـن فضـلاء عصـره فـي الدولـة الصلاحيـة، وكان بعضهـم يثـق بـه للقيـام ببعـض المهـام ليؤديهـا نيابـة عنـه، وكان هـو بـدوره يقـف إلـى جانبهـم وزكيهـم فـي بعـض مناصـب الدولـة.

قائمة المصادر والمراجع

- ابن الأثير، عز الدين أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد الشيباني، ت٦٣٠هـ/١٢٣٢م، الكامل في التاريخ، حققه واعتنى به : عمر عبد السلام تدمري، ١١ جزءاً، دار الكتاب العربي، بيروت، لبنان.

- أحمد محمود الخليل، الفقيه عيسى الهكاري مهندس الدولة الأيوبية، مقال منشور على الشبكة العنكبوتية

- أكرم حسن العلبي، خطط دمشق: دراسة تاريخية شاملة، ط١، دار الطباع للطباعة والنشر والتوزيع، ١٤١٠هـ/١٩٨٩م.

- ابن تغري بردي، جمال الدين أبو المحاسن يوسف،ت٨٧٤هـ/١٣٦٩م، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة،١٦جزءاً،وزارة الثقافة والإرشاد القوميّ،المؤسسة المصرية للتأليف والترجمة والطباعة والنشر.

- حنا عيسى، المقابر الإسلامية في القدس، مقال منشور على الشبكة العنكبوتية.

- ابن خلّكان، أبو العباس شمس أحمد بن محمد بن أبي بكر، ت٦٨١هـ/١٢٨٢م، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، ٨ أجزاء، حققه: إحسان عباس، دار صادر بيروت ، ١٣٩٨هـ- ١٩٧٨م.

- الدواداري، أبو بكر بن عبد الله بن أيبك، مجهول تاريخ الوفاة، كنز الدرر وجامع الغرر، ٩ أجزاء، تحقيق: سعيد عبد الفتاح عاشور، القاهرة، ١٣٩١هـ-١٩٧٢م.

- الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان ت ٧٤٨هـ/١٣٤٧م،

* تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، ١٦ جزءاً، حققه وضبط نصه وعلّق عليه: بشار عواد معروف، ط١، دار الغرب الإسلامي، بيروت، لبنان.

* العبر في خبر من غبر، ٦ أجزاء، تحقيق: صلاح الدين المنجد، دائرة المطبوعات والنشر، الكويت، ١٣٨٠هـ/ ١٩٦٠م.

- سبط ابن الجوزي، شمس الدين أبو المظفر يوسف بن قزأوغلي بن عبد الله ت ٦٥٤هـ/١٢٥٦م، مرآة الزمان في تواريخ الأعيان، ٢٣ جزءاً، الجزء الحادي والعشرين والثاني والعشرين، تحقيق: إبراهيم الزيبق، ط١، الرسالة العالمية، ١٤٣٤هـ-٢٠١٣م.

- السبكي، تاج الدين أبو نصر بن عبد الوهاب بن علي بن علي بن عبد الكافي ت ٧٧١هـ/١٣٦٩م، طبقات الشافعية الكبرى، ١٠ أجزاء، دار إحياء الكتب العربية، القاهرة، مصر.

- أبو شامة المقدسي، شهاب الدين عبد الرحمن بن إسماعيل، ت٦٦٥هـ/١٢٦٧م،

* عيون الروضتين في أخبار الدولتين: النورية والصلاحية، جزءان، تحقيق: أحمد البيسومي، وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٩٢م/١٤١٣هـ

* كتاب الروضتين في أخبار الدولتين :النورية والصلاحية، ٥ أجزاء، حققه وعلق عليه: إبراهيم الزيبق، ط١، مؤسسة الرسالة، بيروت، لبنان، ١٣١٨هـ-١٩٩٧م.

- ابن الصابوني، جمال الدين أبو حامد محمد بن علي المحمودي، تكملة إكمال الإكمال، تحقيق: مصطفى جواد، ط١، عالم الكتب، بيروت، لبنان، ١٤٠٦هـ-١٩٨٦م.

- الصفدي، صلاح الدي خليل بن أيبك، ٧٦٤هـ/١٣٦٣م، كتاب الوافي بالوفيات، ٢٩ جزءاً، تحقيق واعتناء: أحمد الأرناؤوط، وتركي مصطفى، ط١، دار إحياء التراث العربي، بيروت، لبنان، ١٣٢٢هـ/٢٠٠١م.

- عبد القادر بدران ت١٣٤٦هـ/١٩٢٧م، منادمة الطلال ومسامرة الخيال، الآثار الدمشقية والمعاهد العلمية، إشراف: زهير شاويش، ط٢، المكتب الإسلامي، بيروت، لبنان، دمشق، سوريا، ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م.

- ابن العديم، كمال الدين عمر بن أحمد بن أبي جرادة ت ٦٦٠هـ/١٢٦١م، زبدة الحلب من تاريخ حلب، جزءان، حققه وقدّم له: سهيل زكّار، ط١، دار الكتاب العربي، دمشق، سوريا، ١٣١٨هـ-١٩٩٧م.

- أبو الفداء، عماد الدين إسماعيل بن علي بن محمود بن عمر بن شاهنشاه بن أيوب ت ٧٣٢هـ/١٣٣١م، تاريخ أبي الفداء المسمى المختصر في أخبار البشر، جزءان، علّق عليه ووضع حواشيه: محمد ديّوب، ط١، منشورات محمد علي بيضون، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ١٣١٧هـ/١٩٩٧م.

- ابن كثير، عماد الدين إسماعيل أبو الفداء ابن عمر القرشي الدمشقي ت ٧٧٤هـ/١٣٧٢م، البداية والنهاية، ١٣ جزءاً، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، ط١، هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م.

- محمد عمر حمادة، موسوعة أعلام فلسطين في القرن العشرين، سوريا،١٤٢١هـ- ٢٠٠٠م.

- محمد كرد علي، خطط الشام، ٦ أجزاء، ط٢، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، بيروت، لبنان.

- المقريزي، تقي الدين أحمد بن علي ت٨٤٥هـ/١١٤١م، كتاب السلوك لمعرفة دول الملوك،٤ أجزاء، قام بنشره: محمد مصطفى زيادة، ط٢، لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، مصر.

- المنذري، زكي الدين أبو محمد عبد العظيم بن عبد القوي، ت٦٥٦هـ/١٢٥٨م، التكملة لوفيات النقلة، ٤ أجزاء، حققه: بشار عواد معروف، ط١، مؤسسة الرسالة، ١٤٠٥هـ/١٩٨٤م.

- النويري، شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب النويري، نهاية الأرب في فنون الأدب،٣٣ جزءاً، تحقيق: نجيب مصطفى فواز ، و حكمت كشلي فوّاز، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان،٢٠٠٤م-١٤٢٤م.

- ابن واصل، جمال الدين محمد بن سالم ت٦٩٧هـ/١٢٩٧م، مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، ٥ أجزاء نضره لأول مرة عن مخطوطات كمبردج وباريس وإستانبول وضبطه وحققه وعلق حواشيه وقدم له. ووضع فهارسه: جمال الدين الشيال.

- ياقوت الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله الرومي البغدادي، ٦٢٦هـ/ ١٢٢٩م، معجم البلدان، ٥ أجزاء، دار صادر، بيروت، لبنان، ١٣٩٧هـ/١٩٧٧م.

کتێبی هەواڵنامە

MAR ŞEM'UN AİLESİ VE NESTURİ PATRİKLİĞİ

Mar Shimun's Family and Nestorian Patriarchate

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan TURGUT
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı
ramazanturgut@gmail.com

Özet:

Zap Havzası, en eski Hristiyan kiliselerinden biri olan Nesturiler için önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Nesturi patriğinin episkoposluk makamı, üç asır boyunca Hakkari'ye bağlı Koçanis (Konak) köyünde yer almıştır. Nesturi Patriklik tarihinde altı asırdan fazla bir süre (1318-1975) patrikler Mar Şemʿun ailesinden çıkmıştır. Aile içinde el değiştiren patriklik, ruhban sınıfı evlenemediği için babadan oğula şeklinde olmamış, amcadan-yeğene yahut küçük kardeşe geçmiştir. Bu şekilde patrik veliahdının tayinine "Natar Kursi" denilmiştir. Mar Şemʿun ailesinden seçilen ilk patrik Mar Timothy II (1318-1328), son patrik ise Mar Eşai Şemʿun (1920-1975) olmuştur.

Bu çalışmada Mar Şemʿun ailesine mensup patrikler silsilesi verilecek ve özellikle Koçanis'te doğan/ikamet eden patrikler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nesturiler, Mar Şemʿun, , Mar Şalita, Hakkâri, Koçanis

Abstract:

The Zap Basin was an important settlement for the Nestorian, one of the oldest Christian churches. The episcopal authority of the Nestorians patriarchate has been in the Koçanis (Konak) village of Hakkari for three centuries. For more than six centuries in the history of the Nestorian Patriarchate (1318-1975) the patriarchs came from the Mar Shimun Family. The patriarchate who changed hands in the family passed from uncle to nephew or to little brother, not from father to son, because of the fact that the clergy class could not get married. This system has been called "Natar Kursi". The first patriarch that has been selected from Mar Shimun Family was Mar Timotheos II (1318-1328) and the last one was Mar Shimun (1920-1975).

In this study, a list of patriarchs belonging to the family of Mar Shimun will be given and will particularly focus on the patriarchs born/residing in Qudshanis.

Keywords: Nestorians, Mar Shimun, Mar Shalita, Hakkari, Qudshanis.

Giriş

Başlangıçtan beri Hristiyanlık için bazı önemli merkezler olmuştur: Kudüs, Antakya, İskenderiye, İstanbul, Roma vb. Buradaki kiliselerden her biri kendisini havarisel (apostolic) ve diğerlerinden daha makbul/otantik görmüştür. Kiliseler arasındaki bu çekişme çoğu zaman kendisini teolojik tartışmalar şeklinde göstermiştir. Söz gelimi Antakya Kilisesine mensup Nestorius (ö.451) 428 yılında İstanbul patriği olarak seçildiğinde İskenderiye piskoposu Cyril'in eleştiri oklarını da üzerine çekmiştir. Nestorius'un *Theotokos* ve *İsa*'nın tabiatı konularındaki farklı düşünceleri Efes Konsili'nde (431) (Aydın, 1991, 16) tartışma konusu olunca İstanbul piskoposluğundan azledilerek sürgüne gönderilmiştir.(Tarakçı, 2010) Nestorius'tan çok uzun zaman önce ortaya çıkmasına rağmen, onun görüşlerini kabul ettikleri için Doğu Kilisesi'ne Nesturi Kilisesi denmiştir. Günümüzde kendilerini *Doğu Asur Kilisesi* olarak isimlendiren bu mezhep Nesturi isimlendirmesinden pek hoşlanmamaktadır. Buna rağmen, elinizdeki çalışmanın inceleme konusu ettiği dönemde Nesturi Kilisesi adı kullanıldığı için kendilerinden *Doğu Kilisesi* veya *Doğu Asur Kilisesi*[1] olarak değil Nesturi Kilisesi olarak bahsedilecektir.

Efes Konsili sonrasında düçar kaldıkları Roma baskısından Pers topraklarına sığınan Nesturi Kilisesi yönünü doğuya çevirmiş, Çin'den Moğolistan'a kadar yoğun ve etkili bir misyo-

1 - Mevcut patrikliğin resmi internet sitesinde kendileri için kullandıkları İngilizce isim şu şekildedir: *Holy Apostolic Catholic Assyrian Church of the East,* http://assyrianchurch.org/ (17.05.2018)

nerlik çalışmasına girişmiştir. (Fortacı, 2018, 103-7) Halen Hindistan'ın Malabar bölgesinde o dönemden kalma Nesturiler bulunmaktadır. (Missick, 2000) Aynı zamanda Müslümanlarla geliştirdikleri diyalog neticesinde İslam coğrafyasında etkili roller oynamış, Müslümanlara hem hocalık hem de talebelik yapmışlardır (Huneny b. İshak, İshak b. Huneyn, Buhtişu Ailesi vb). Ancak 13. yüzyıldan itibaren gerileme safhasına giren Nesturi Kilisesi, 19. yüzyıla gelindiğinde Musul-Hakkari-Urmiye üçgenine sıkışmış ve bir zamanlar iki yüzden fazla olan piskoposluk bölgesi birkaç taneye düşmüştür. (Arvas, 2016, 37)

Doğu kiliselerinde asketik yaşamın yüceltildiği ve bu yüzden manastır yaşamının takdir ve taltif gördüğü bilinmektedir. Musul'un yaklaşık 50 km kuzeyinde yer alan Alkuş (Alqosh) şehrinde Nesturi tarihinin en önemli manastırlarından biri yer almaktadır: Rabban Hürmüz Manastırı.(Budge, 1902) Yedinci yüzyılda inşa edilen/dağlara oyulan bu manastır, kuruluşundan bugüne kadar Nesturiler için önemli bir dini eğitim merkezi olmuştur. Burada yetişen nice din adamları Nesturi Kilisesi'nin en etkili figürleri haline gelmişlerdir. Hal böyle olunca birçok aile çocuklarını rahiplik eğitimi alması için manastıra vermiştir. Kendilerinden birçok din adamının yetiştiği ailelerden biri de Mar Şemʿun ailesi olmuştur.

Doğu Süryani diyalektinde Mar (Batı Süryanilerinde Mor) "aziz" anlamına gelmektedir, "Şemʿun" ise patriklerin isminin önüne getirilen lakaptır. Mar Şemʿun ailesinden seçilen/tayin edilen patriklerin isimleri, sayısı ve kaç yıl hüküm sürdükleri konusunda kilise kaynakları ve araştırmacılar arasında ihtilaf vardır. Söz konusu olan 16. yüzyıl öncesi olunca tarihler arasındaki farklılıklar daha da artmakta ve patriklerin hüküm sürdüğü tarihler hakkında kesin bir yargıya varmak neredeyse imkansız hale gelmektedir. Mar Şemʿun Vakfı'nın yayınladığı kitap (Shimun, 2008, 31) esas alınmakla beraber güncel çalışmalara da (Wilmshurst, 2000; Murre-van den Berg, 1999) müracaat edilerek Mar Şemʿun ailesinden çıkan patriklerin silsilesi/listesi hazırlanmıştır. Silsiledeki her bir patrik hakkında bilgi vermek bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için kırılma noktası denilebilecek dönemler ve Koçanis'te doğan/hüküm süren patriklere ağırlık verilmiştir. Bu patriklerin hayatı aktarılırken özellikle Mar Eliya Abuna'nın (1935) henüz yayınlanmamış elyazması eserinden faydalanılmıştır. (Abuna, 1935)[2] Son olarak, Mar Şemʿun lakabının ve kaçıncı Şemʿun oldukları bilgisinin şahıs isminden önce gelmesi Türkçe dil bilgisi ve yazım kurallarına daha uygundur: 24. Mar Şemʿun Bünyamin. Buna rağmen bir karşılıklılığa mahal vermemek ve akışı bozmamak için önce isme ardından lakaba yer verilmiştir: Mar Bünyamin Şemʿun XIV.

MAR ŞEMʿUN PATRİKLİK SİLSİLESİ

1. Mar Timothy (Timotheos) II, 1318–1328

Öncesinde Erbil metropoliti olan Timothy II, Şemʿun lakabını kullanan ilk patrik olarak bilinmektedir. (Wilmshurst, 2000, 345)

2. Mar Denha II, 1329–1359

3. Mar Denha III, 1359–1368

4. Mar Şemʿun III, 1369–1392

5. Mar Şemʿun IV, 1403–1407

6. Mar Eliya III, 1407–1420

7. Mar Şemʿun V, 1420–1447

8. Mar Şemʿun VI, 1448–1490

2 - Elyazması eserlere ulaşmamda yardımlarından ötürü Asur Enstitüsü kurucusu ve Hakkari'deki Nesturilerin ardıllarından olan Dr. Nicholas El-Jeloo'ya teşekkür ederim.

Mar Şemʿun Basidi olarak bilinir. Daha öncesinde patrik seçimi piskoposlar kurulu tarafından yapılmasına rağmen, patrikliği veraset yöntemiyle aile içerisinde tutmaya çalışan ilk Nesturi patriğidir.

Nesturi Kilisesi geleneğinde diyakon, papaz gibi alt tabakada yer alan ruhbanların evlenmesine müsaade edilirken; patrik, metropolit ve piskoposların evlenmesi yasaktır. (Vine, 1937, 184) Bu yüzden veraset sistemi babadan-oğula değil, amcadan-yeğene şeklinde işlemiştir. Bunun yanında patrikliğe namzet/aday kişilerin et yemesi uygun bulunmamış ama balık, yumurta, süt gibi ürünleri tüketmelerinde sakınca görülmemiştir. Zamanla bu kural daha da ileri götürülmüş ve namzet olacak çocuğun annesi de buna tabi tutulmuştur. Annelerin sadece emzirme sürecinde değil hamilelik döneminde de et yememe kuralına riayet etmeleri istenmiştir. (Albayrak, 1997, 83) Bu şekilde hususi olarak yetiştirilen çocuklara *nazareth* denmiştir. Patrik ölmeden önce bu namzetlerden birisini kendisine veliaht/halef olarak seçerdi, buna da *natar kursi* denmiştir.

Mar Şemʿun Basidi, Musul piskoposu olan yeğeni Eliya'yı veliahdı olarak seçmiş ve kilise meclisinin onayını da almıştır. (Wilmshurst, 2000, 19) Piskoposlar da bu geleneği kendilerine adapte edince, uzun yıllar boyunca tıpkı patriklik gibi piskoposluklar da aynı aile içinde dönüp dolaşmıştır. (Fortacı, 2018, 74)

9. Mar Eliya V, 1491–1504

10. Mar Şemʿun VII, 1505–1538

11. Mar Eşuyow Şemʿun VIII (Bar Mama), 1538–1551

Verasetle patrik tayini sistemi ciddi bir itirazla karşılaşmadan bir süre devam etmesine rağmen, Bar Mama döneminde patrik seçiminde ihtilaf çıkmıştır. Bir grup piskopos, veraset sistemini kabul etmeyip daha uygun bir adayın patrik seçilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu girişimler bir netice vermeyince muhalif piskoposlar tarafından, Rabban Hürmüz manastırının başrahibi "Yuhanna Sulaka" ismiyle takdis edilmiş ve Diyarbakır merkezli yeni bir patriklik ihdas edilmiştir. Birçok Nesturi cemaatin desteğini alan yeni patriklik bununla yetinmemiş ve Roma Kilisesi'nin de desteğini almak istemiştir. (Atiya, 2005, 307) Yuhanna Sulaka'nın Roma'ya gidip Katolik inancı benimsediğini söylemesi üzerine bizzat Papa III. Julius (1550-1555) tarafından takdis edilmiş ve kendisine beyaz renkli katolikos şeridi (pallium) giydirilmiştir. (Molitor, 2004, 28) Yuhanna Sulaka, Diyarbakır'a döndükten sonra hapse atılmış ve hapiste öldürülmüştür ancak ihdas ettiği patriklik devam etmiştir. (Frazee, 2006, 57)

Neticede Bar Mama döneminde Nesturi kiliseler iki patriklik bünyesinde toplanmıştır:

1- Rabban Hürmüz merkezli ve eski geleneğe bağlı Bar Mama çizgisi

2- Diyarbakır merkezli ve Katolik inancı benimseyen Yuhanna Sulaka çizgisi (daha sonraları Mar Şemʿun ailesi ile birleşecektir)

12. Mar Denha Şemʿun IX, 1552–1558

13. Mar Yoalaha Şemʿun X, 1558–1580

14. Mar Denha Şemʿun XI, 1580–1600

Verasete karşı çıktıkları için ayrı bir patriklik geleneği kuran bu çizgi, tarihin garip bir cilvesidir ki Mar Denha Şemʿun XI'den sonra kendileri de veraset sitemine geçmiştir. (Murre-van den Berg, 1999, 253)

15. Mar Eliya Şemʿun XII, 1600–1638

Patrikhane merkezi olarak, günümüz Hakkari il merkezinin yaklaşık 18 km kuzeydoğusunda yer alan Koçanis (Konak) köyü ile buranın yaklaşık 10 km güneyinde yer alan Hananis köylerini beraber kullandığı düşünülmektedir. Bu durumda Koçanis'in patrikhane merkezi olarak kullanılması ilk defa Mar Eliya Şemʿun XII döneminde olmuştur. (Turgut, 2016, 23)

16. Mar Eşuyow Şemʿun XIII, 1638–1656

Koçanis'te başlamış ama son birkaç yılını Khosrava'da (Salmas/İran) geçirmiştir. Hoşap, Van ve Gevaş bölgeleri onun patrikliğine bağlıdır. Nitekim mektuplarda isminin başında "Doğunun, Persin, Hamadan'ın, Ahlat'ın, Van'ın, ve Vastan'ın (Gevaş) Patriği" ibaresi yer alır. (Wilmshurst, 2000, 278)

17. Mar Yoalaha Şemʿun XIV, 1656–1662

Patrikliği süresince Khosrava'da (Salmas/İran) ikamet etmiştir.

18. Mar Denha Şemʿun XIII, 1662-1700

Mar Eliya Gewargis Abuna'nın Süryanice kaleme aldığı elyazması eserinde (1935) Mar Denha'nın hikayesi özetle şöyledir:

Rabban Hürmüz Manastırı'nda bulunan Patrik IX. Eliya'nın Rahip Yuhanna adında bir kardeşi vardır. Rahip Yuhanna dört oğul sahibidir: İbrahim, Denha, Yusuf ve Eliya. Bunlardan İbrahim ve Denha'nın birer patrik namzedi (*nazareth*) oğulları bulunmaktadır: Hananyeşu ve İşoyab. Patrik Eliya'nın yaşı ilerlemiş olmasına rağmen henüz bir patrik namzedi seçmediğinden dolayı Musul'daki cemaat ondan bir patrik veliahdı belirlemesini ister. İşoyab en büyük kardeşin oğlu olduğu ve aynı zamanda yaşça daha büyük olduğundan dolayı patriklik onun hakkı olarak görülüyordu. Ama İşoyab bu iş için yeterli olmaktan öte pek akıllı olmayan biriydi. Hananyeşu ise herkesle ilişkileri iyiydi, o yüzden cemaat onun halef olmasını istedi. Patrik de Hananyeşu'yu İşoyab'a tercih ettiğinden 1652 senesinde kendisini veliaht olarak kutsadı ve tüm piskoposlara ilan etti. Denha, oğlunun seçilmemesinden ötürü çok incindi, üzüldü ve patrik olan amcası Mar IX. Eliya'ya sitemde bulunarak neden kendisine bu şekilde eziyet ettiğini sordu. Patrik onu teselli etmeye çalışarak bunda yadırganacak bir şey olmadığını çünkü bu durumun cemaatin talebi olduğunu söyledi. Denha durumu kabullenmiş gibi görünse de yüreğine saplanan okun acısını diğerlerinin de hissedeceğini söylüyordu. Bir bayram ayininden sonra kilisede veliaht olarak seçilen öz yeğeni Hananyeşu'yu okla öldürdü. Oğlu İşoyab'ı ve ailesini alarak oradan kaçıp ve Urmiye'ye gitti. İşoyab daha sonra Khosrava'daki patrikliğin başına geçmiş ve "Denha" ismini almıştır. Böylece Rabban Hürmüz Manastırı'ndan gelip Sulaka'nın çizgisinde devam eden kilisenin başına geçerek Mar Şemʿun ailesinin patriklik geleneğini burada devam ettirmiştir. Babasının cinayet hadisesinden ötürü de "qatola" (katil) lakabıyla anılmıştır. (Abuna, 1935, 89-94, 123-24)

Hem bu eylemi hem de veraset sistemini yeniden uygulamak istemesi üzerine Roma tarafından tepki görmüştür. Katolik Kilisesi açısından verasetle patriklik seçimi kabul edilemez bir durumdu. Bunun üzerine Mar Denha Roma ile irtibatı keserek kiliseyi eski geleneğe döndürmüştür. Koçanis'te Mar Şalita Kilisesi'ni (1688) inşa ettirmiş ve patrikhaneyi (episkoposluk merkezi) kalıcı olarak Koçanis'e taşımıştır. Ölümünde sonra Mar Şalita Kilisesi'ne defnedilen ilk patrik olmuştur. (Özipek, 2016, 34-35)

19. Mar Şlimun (Süleyman) Şemʿun XIV, 1700-1740

Kardeşi Yuhanna'nın namzed (nazareth) olarak yetiştirilen Abdulahed ve Mihail adındaki iki oğlundan Mihail'i patrik veliahdı *(natar kursi)* olarak seçmiştir. (Abuna, 1935, 133-37) Öldüğünde Mar Şalita Kilisesi'ne gömülmüştür.

20. Mar Mihail (Mikail) Muhattes Şemʿun XV, 1740-1780

Mihail Muhattes, Rabban Hürmüz manastırında yer alan Bar Mama çizgisindeki patriklikle ilişkileri iyi tutmaya çalışmış ve seleflerinin yaptığı gibi Roma Kilisesi ile birleşmek için girişimlerde bulunmuştur. 1770 yılında Papa Pius VI'ya bir mektup yazmış, Roma Kilisesi inancını kabul ettiğini söyleyerek kendilerine Katolik inancını ihtiva eden kitaplar gönderilmesini talep etmiştir. (Abuna, 1935, 145-47)

Yuhanna Sulaka ve sonrasındaki neredeyse her patriğin Roma'ya mektuplar göndermesini ve onlar tarafından kabul görmek istemelerini, zayıflayan kilisenin güç arayışları olarak yorumlamak gerekir. Nitekim 19. yüzyılda bölgeye gelen Protestan misyonerlerden sonra artık Roma Kilisesi desteğine ihtiyaç duyulmadığını, bunun yerine İngiltere Anglikan Kilisesi (Riley, 1889) ile Amerikan Board (ABCFM-American Board of Commissioners for Foreign Missions) misyonerleri (Dalyan, 2012) ile işbirliğine gidildiği görülmektedir.

Kardeşi Abdulahed'in namzet olarak yetiştirilen Yona (Yunus) ve Ruwil (Ruben) adındaki iki oğlundan Yona'yı veliaht olarak seçmiş ve öldüğünde Mar Şalita Kilisesi'ne defnedilmiştir.

21. Mar Yona (Yunus) Şemʿun XVI, 1780-1820

Onun döneminde Amediye (Irak) bölgesinde yer alan bir kilisenin onarımı için Behdinan bölgesindeki Behram Paşa ile yazışmalarından bahsedilmektedir. Bu talebi neticesinde kilisenin onarımına, eskisinden daha büyük olmaması şartıyla onay verilmiştir. (Abuna, 1935, 157-61)

Kardeşi Ruwil'in namzet (*nazareth*) olarak yetiştirilen Auraham (İbrahim) ve Bünyamin adındaki iki oğlundan İbrahim'i veliaht olarak tayin etmiş ve öldükten sonra selefi gibi Mar Şalita Kilisesi'ne defnedilmiştir.

22. Mar Auraham (İbrahim) Şemʿun XVII, 1820-1860

Mar Auraham döneminde bölgeye ardı ardına gelen misyonerlerin etkisiyle Nesturiler önce kısmen bir ferahlama yaşamış, ancak 1843-1846 yılları arasında Botan Emiri Bedirhan Bey ile Hakkâri Emiri Nurullah Bey'in müştereken giriştikleri harekât neticesinde ciddi kayıplar vermiştir. (Doğan, 2014; Foggo, 2002) Mar Auraham, Musul'a kaçmak zorunda kalmış ve İngiliz konsolosu Rassam'a sığınmıştır. Osmanlı'nın Hakkâri'de devlet kontrolünü yeniden tesis etmesi ve bazı Kürt emirlerinin tutuklanması üzerine, Mar Auraham yedi yıllık bir aradan sonra Koçanis'e geri dönmüştür. (Shimun, 2008, 38-39)

Resim 1 Mar Auraham (İbrahim) Şemʿun XVII (Badger, 1897, C. 2)

23. Mar Ruwil Şemʿun XVIII, 1860-1903

Mar Ruwil (Rowil-Ruben) Osmanlı Devleti ile ilişkileri iyi tutmaya çalışmıştır. Nitekim kendisine devlet tarafından maaş bağlanmış ve onun üzerinden Nesturilerin vergileri toplanmıştır. Ayrıca kendisine iki Osmanlı nişanı (Hamidiye ve Mecidiye) takılmıştır. Bunun getirdiği bir imtiyazın neticesi olarak, Mar Ruwil doğrudan payitahta telgraf çekme

Resim 2: Mar Ruwil Şemʿun XVIII (Coakley, 1992, 107)

Resim 3: Mar Bünyamin Şemʿun XIX (Yohannan, 1916)

yetkisine sahipti. Van gibi vilayet merkezlerine gittiğinde askeri bando eşliğinde devlet erkânı tarafından karşılanıyordu. Selefinin başına gelen kötü hadiselerin aksine, Cölemerk (Hakkâri) emirinin yokluğunda Mar Ruwil ona vekalet ederdi. Öldükten sonra Mar Şalita Kilisesi'ne defnedilen son patriktir. (Shimun, 2008, 40-41; Coakley, 1992, 107)

24. Mar Bünyamin Şemʿun XIX, 1903-1918

Patrik olduğunda henüz 17 yaşında olmasına rağmen I. Dünya Savaşı gibi zorlu bir dönemde Nesturilere önderlik yapmaya çalışmıştır. Ablası Surma Hanım daima ona destek çıkmış ve evlenmeyerek adeta kendisini patriklik işlerine vakfetmiştir. Batılı misyonerler Mar Bünyamin'i yalnız bırakmamış ve her biri onu kendi kilisesine çekmek için aşikar yahut dolaylı şekilde girişimlerde bulunmuştur.(Satılmış, 2006) Sadece batılı misyonerler değil, Rus Ortodoks Kilisesi de, özellikle savaş döneminde Nesturilerin desteğini almak için genç patrikle görüşmeler yapmıştır. Ancak Rusların desteğine güvenerek Osmanlı Devleti ile ters düşmek Nesturilere ağır kayıplar verdirmiş ve binlercesi Urmiye'ye (İran) iltica etmek zorunda kalmıştır. Mar Bünyamin'in halkını toparlama çabası devam etmiş ancak Mart 1918'de Simko Şikaki tarafından tuzağa çekilerek korumalarıyla beraber öldürülmüştür. (Nikitine, 1993: IX, 210; Surma Hanım, 2015, 82-83)

24. Mar Poulus (Pavlus) Şemʿun XX, 1918-1920

Mar Bünyamin'in öldürülmesinden sonra kardeşi Mar Pavlus kilisenin başına geçmiş ve İngiliz mandası altındaki Irak'ta yer alan Bakuba kampında Nesturilere önderlik etmiştir. Mar Pavlus'un vakitsiz ölümü üzerine henüz 12 yaşında olan kardeşi Mar Eşai patrik olmuştur. (Albayrak, 1997, 86)

25. Mar Eşai Şemʿun XXI, 1920-1975

Mar Eşai patriklik makamına geçtiğinde yaşı küçük ve eğitimsiz olduğundan, gerekli eğitimleri alması için İngiltere'ye gönderilmiştir. Onun yokluğunda ablası Surme Hanım her zamanki gibi kiliseyi idare etmeye çalışmıştır. Mar Eşai, 1927'de Irak'a geri dönmüş ancak dönemin hükümetiyle sorunlar yaşayınca Amerika'ya göç etmiş ve Nesturilerin yoğun olduğu Şikago şehrine yerleşmiştir. (Albayrak, 1997, 86)

45 yıl patriklik yaptıktan sonra 1975'te kendi isteğiyle görevden ayrılmış fakat hemen ertesi yıl bir Nesturi tarafından öldürülmüştür. (Shimun, 2008, 15) Böylece Koçanis'te gözlerini dünyaya açan ve Amerika'da vefat eden Mar Eşai, Mar Şemʿun patriklik silsilesinin son

Resim 4: Mar Eşai ve halası Surma Hanım (www.marshimun.com)

halkası olmuştur. Onun ölümüyle altı asırdan fazla bir süre hüküm süren Mar Şemʿun hanedanlığı da son bulmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmada 14. yüzyılın başından beri Nesturi Kilisesi'nde etkin bir ol oynayan ve 1975'e kadar patriklerin kendilerinden seçildiği yahut atandığı, kilisenin zor zamanlarında onu ayakta tutmak için büyük çabalar sarf eden ama bazen de bizatihi bölünmeye sebebiyet veren uygulamalara imza atan Mar Şemʿun ailesinin patriklik silsilesi tanıtılmıştır. Bu aileye mensup yirmiden fazla patriğin yer aldığı listede özellikle Koçanis'te ikamet etmiş patrikler üzerinde durulmuştur.

Patrikhanenin Koçanis'e taşınma serüveninin 17. Yüzyılın başlarına dayandığı görülmüş, bu durumda Koçanis'in üç asırlık bir patrikhane merkezi olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu köydeki Mar Şalita Kilisesi'nde Mar Şemʿun ailesinden bazı patriklerin medfun bulunduğu tespit edilmiştir. Nesturiler için Koçanis, bir zamanlar *İkinci Kudüs* olarak görülmüştür. Bu sebeple söz konusu kilisenin restorasyonu ve ziyarete açılması hem Hakkari'nin tarihine sahip çıkma hem de inanç turizmi açısından önem arz etmektedir.

Son olarak, yüzyıllarca Zap vadisi havzasında yaşamış Nesturilerin tarihlerinin aydınlatılması demek, Hakkari tarihinin aydınlatılması demektir. Bu bağlamda henüz gün yüzü görmemiş bazı önemli Süryanice elyazması eserlerin tercüme edilip ilim dünyasına kazandırılmasının önemi izahtan varestedir.

KAYNAKÇA

ABUNA Mar Eliya Gewargis, 1935, “Ktaba d-Qlesistiqe d-Şarbe d-Patiryarke Madenhaye”, Ashurbanipal Library, Chicago.

ALBAYRAK Kadir, 1997, *Keldanîler ve Nesturîler,* Ankara: Vadi Yayınları.

ARVAS Tarık Ziya, 2016, *Nasturiler (1836-1936) Hakkari'de Hıristiyan Bir Topluluk,* Ankara.

ATIYA Aziz S., 2005, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi,* çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yayınları.

AYDIN Mehmet, 1991, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili,* Konya: Selçuk Üniversitesi.

BADGER George Percy, 1897, *The Nestorians and Their Rituals,* 2 cilt, London.

BUDGE E. A. Wallis, 1902, *The Histories of Rabban Hôrmîzd the Persian and Rabban Bar-'Idtâ,* 2 cilt, London, Luzac and co.

COAKLEY J. F., 1992, *The Church of the East and the Church of England: A History of the Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission.* Oxford: Clarendon Press.

DALYAN Murat Gökhan, 2012, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*, Ankara.

DOĞAN Cabir, 2014, “1843–1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 2010, S. 22, ss. 1-18.

FOGGO Hacer Yıldırım, 2002, *Kırmızı Püskül: 1843-1846 Nesturi Katliamı,* İstanbul: Chiviyazıları Yayınları.

FORTACI Talha, 2018, *Doğuşundan Günümüze Nestûrî Kilisesi,* Ankara: Eskiyeni Yayınları.

FRAZEE Charles A., 2006, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*. Cambridge: Cambridge University Press.

“Holy Apostolic Catholic Assyrian Church of the East”, http://assyrianchurch.org (17.05.2018).

“Mar Shimun Memorial Foundation” www.marshimun.com (10.05.2018)

MISSICK Stephen Andrew, 2000, “Mar Thoma: The Apostolic Foundation of the Assyrian Church and the Christians of St. Thomas in India”, *Journal of Assyrian Academic Studies,* C. 14, S. 2, ss. 33-61.

MOLITOR Joseph, 2004, *Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi,* çev. Erol Sever, İstanbul: Yaba Yayınları.

MURRE-VAN DEN BERG Heleen, 1999, “The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries”, *Hugoye: Journal of Syriac Studies,* C. 2, S. 2, ss. 235-64.

NIKITINE B., 1993, “Nestûrîler”, *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, C. 9, ss. 207-12.

ÖZİPEK Koçali, 2016, *Hakkari'deki Nasturi Kiliseleri,* (Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

RILEY Athelstan, 1889, *Progress and Prospects of the Archbishop's Mission to the Assyrian Christians, being the Report of a Visit to the Mission in the Autumn of 1888, Two Years after Its Foundation,* London.

SATILMIŞ Selahattin, 2006, *I. Dünya Savaşı Öncesinde Nestûrîler ve Misyonerlik Faaliyetleri,* (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SHIMUN Theodore d'Mar, 2008, *The History of the Patriarchal Succession of the d'Mar Shimun Family,* United States: Xlibris.

SURMA HANIM, 2015, *Ninova'nın Yakarışı: Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli,* çev. Meral Barış, İstanbul: Avesta Yayınları.

TARAKÇI Muhammet, 2010, “Nestorius ve Kristolojisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 19, S. 1, ss. 215-141.

TURGUT Ramazan, 2016, “Koçanis - Üç Asırlık Nesturi Patrikhane Merkezi (1600-1915)”, *Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* 2016, C. 2, ss. 19–34.

VINE Aubrey Russel, 1937, *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians,* London.

WILMSHURST David, 2000, *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913,* Lovanii: Peeters.

YOHANNAN Abraham, 1916, *The Death of a Nation or The Ever Persecuted Nestorians or Assyrian Christians,* New York: Putnam.

SUMMARY

One of the most important monasteries of Nestorian history is located in Alqosh, about 50 km north of Mosul: Rabban Hormizd Monastery. It is known that the ascetic life in the Eastern churches is exalted and therefore the monastic life is appreciated. Built in the seventh century, this monastery has been an important religious education center for the Nestorian since its establishment. Many religious scholars who have studied here have become the most influential figures of the Nestorians. As such, many families have given their children to monasteries to receive priesthood education. In this way, many clergymen came out of the Mar Shimun family. In Eastern Syriac dialect, Mar (Mor in Western Syriac) means “saint”, and “Shimun” is the cognomen that comes before the patriarch’s name. There are discussions between the church resources and the researchers about the names, number of the patriarchs elected from the Mar Shimun Family. When it comes to pre- 16th century, differences between dates are increasing and it is even more difficult to make a definite judgment about the dates of the patriarchs reign. The book published by Mar-Şem’s foundation was taken as a basis and the current work was applied to prepare a list of patriarchs who came out of Mar Shimun Family. Because giving information about each patriarch in the series will exceed the boundaries of this work, only milestone periods and post-16th century have been focused. When writing these patriarchs live, especially Mar Elia Abuna’s Syriac manuscript has been applied. This work introduces the Mar Shimun Family, who has played an active role in the Nestorian Church since the beginning of the 14th century until 1975 and who has made great efforts to keep it alive during the difficult times of the church. The process of moving the Patriarchate to Qudshanis village was based on the beginning of the 17th century, and it is understood that Qudshanis was a three centuries-old patriarchate center. It was also found that Mar Shalita Church at Qudshanis was ecclesiastical center of patriarchate and some of the patriarchs of Mar Shimun Family were buried in this church. For the Nestorian, Qudshanis was once regarded as the Second Jerusalem. For this reason, the restoration and opening of the church to the visit is important both in terms of protecting the history of Hakkari and religious tourism.

Finally, illuminating the history of the Nestorian who lived in the Zap valleys for centuries, is illuminating the history of Hakkari. In this context, some important Syriac manuscripts that have not been published yet can be translated to serve this intention.

SOME NOTES ON ASSYRIAN EDUCATION AND SCHOOLS IN HAKKARI BEFORE WORLD WAR I

1. Dünya Savaşı Öncesinde Hakkari'de Asur Eğitim ve Okullarına İlişkin Bazı Notlar

Jelle VERHEİJ MA
Amsterdam University
jelleverheij@me.com

INTRODUCTION

The various dominations of Assyrian Christians, or Assyrians, were in the 19th century spread over a wide region, comprising a large part of the Northern part of the Middle East.

We will concentrate on a much smaller area, the late 19th century sancak or mutesarrıflık of Hakkari. This sub-province was larger than the current province of Hakkari and even larger than the province of Hakkari according to its pre 1990 borders. It included the districts of Beytüşşebap and Başkale (Albak), which now belong to Şirnak and Van provinces and Amadiya/ İmadiye (now in Iraq).

It should be noted here that by selecting Hakkari as geographical framework there were a number of large concentrations of Assyrians Christians that are thus not dealt with: Those west of Lake Urmia in northwestern Iran, close to the border with Hakkari, and those in current Northern Iraq outside Amadiya.

Most of the Assyrians in the sancak of Hakkari were members of the ancient "Church of the East". In the western and southern parts of the sub-province also members of the "Chaldean Church", a church affiliated with the Catholic Church, could be found, The last people are commonly designated Chaldeans (Keldani), while the members of the Church of the East were usually called Nesturi. Both names are largely forgotten in contemporary Hakkari. When asked many people seem to think there were once "Armenians" (Ermeni) in Hakkari. Actually there were only a handful Armenians villages in the area, and it should be stressed that Armenians and Assyrians were distinctive ethnic groups.[1]

Regarding the number of Assyrians in Hakkari: At no point in the 19th century accurate counts were carried out of the population, even not after direct Ottoman administration was established at the end of the 1840s. It is no wonder therefore that very different estimates of the size of the Assyrian population in Hakkari are in circulation. In a recent research it is assumed that the Ottoman Nestorian population, which was for a large part concentrated in Hakkari, consisted of some 40.000 - 55.000 people.[2] Much less figures are available for the neighbouring Muslim population, which makes it very difficult to compute or even estimate the percentage of the population that was Assyrian.

Like the neighbouring Kurds many Assyrians in the sancak Hakkari, particular in the central, mountainous region, were organised in tribes, each headed by a "melik" (or "king"). The head of all, was the patriarch of the Church of the East, bearing the title "Mar Shimun", who resided in the village of Kochannes/ Kocanis (Konak) in the mountains some 20 km to the north of Hakkari town.[3]

AIM AND SOURCES

In this paper we will explore education among the Assyrians of Hakkari in the 19th century. Because of the nature of the sources, it is doomed to stay highly tentative. Information about education in the traditional setting of the early 19th century is quite scarce, but not as rare as one would perhaps suppose, when thinking of an isolated area like Hakkari. Among the most important sources are the accounts of western visitors.[4] Many of them were missionaries, which poses a problem in itself, because they were less interested in reporting on exis-

1 - The Armenian villages are listed in Kevorkian-Paboudjian 1992: 555-556

2 - Dalyan 2009: 52 (The various estimates are listed on pp. 40-51).

3 - For contemporary of descriptions of travellers to Hakkari in the nineteenth century, see the works listed in Verheij 2014. See also Aboona 2008: 1-32.

4 - See my presentation in Hakkari University in 2014 (Verheij 2014).

ting Assyrian institutions than pushing their own agendas. With the progressing cataloguing of the Ottoman archives also an increasing number of Ottoman government that shed light on Assyrian education became accessible, some of which were used for this presentation.

TRADITIONAL EDUCATION

The Church of the East had great traditions of learning, education and monastic life[5], but in the beginning of the 19th century not much had been left of that.

As Badger noted: "The long extinction of parochial schools, once a matter of great importance with the Nestorians, as appears.from the decrees of many provincial synods ordering their establishment and maintenance, caused a dearth of transcribers, and ultimately led to the loss of many useful works, from the simple fact that there were few or none capable of re-writing them. At the present day there can scarcely be found twelve individuals among the Nestorians able to copy an old Syriac manuscript with any degree of correctness."[6] Not many monasteries were left, and those left were very small, with only one or a few active monks or priests.[7] Still however, although on a limited scale, the ancient tradition of copying and producing manuscripts continued on various places in Hakkari, such as Kocanis, Ashita, and the village of Mazra'a.[8]

Whatever learning and education existed in Hakkari at the beginning of the 19th century was more concentrated in the Chaldean church. In Chaldean circles in the surroundings of Mosul, during the nineteenth century even a literature in vernacular Syriac developed. Dominican monks had a printing press there. The other main concentration of Assyrians in the vicinity, Urmia/Urmiye in northwestern Persia, was also more open to outside influences. This place would become one of the main bases of American missionary activity in the 19th century. Compared to other regions, in the nineteenth century Hakkari was the most backward region in regard to education. And this of course was largely due to its extremely raw and inaccessible geography.

In Kocanis and some of the monasteries where still manuscripts were copied there were probably informal study circles to teach classical Assyrian and religious texts.[9]

A tiny, random reference by one of the Anglican churchmen who in 1876 visited Kocanis to help to establish the relation with the Anglican church, testifies to the existence of village schools: Cutts wrote: *"... the children go only to school for the winter months and cease to go at all after eleven or twelve, so that the majority of them on leaving school can neither read or write."*[10] Unfortunately the author did not provide more information, in what is an intriguing snippet of information on traditional education. Whatever books were used, perhaps originated from the Chaldean church circles in the South.[11]

So not surprisingly, the world view and knowledge of the Hakkari Assyrians were limited.

Cutts found that even the close relatives of the Mar Shimun thought that the world was flat and round, with the heavens moving around it.[12] The Assyrians had however a surp-

5 - Wigram 1910; Wilmshurst 2011.

6 - Badger 1852, vol.2: 11.

7 - Badger 1852, vol.2: 178.

8 - Becker 2015: 59.

9 - Becker 2015: 57

10 - Cutts [1878]: 235

11 - Beckers 2015: 57 who stresses that written sources, regardless of their origin, were used by both churches.

12 - Cutts [1878]: 235.

risingly wide knowledge of languages. Besides their mother tongue, vernacular Assyrian, many Assyrians in Hakkari knew Kurdish and Turkish. There was a considerable (seasonal) migration of Assyrians to far away places like Istanbul or Russia causing many men to know other languages like French, English and Russian. Particularly the Jelu people were famous for their mobility and corresponding knowledge of languages.[13] It is unknown whether this migration just started after the establishment of direct Ottoman administration in the late 1840s or already existed before.[14]

THE WESTERN 'DISCOVERY OF THE HAKKARI NESTORIANS AND THE ABCFM

In 1835 the American missionary Asahel Grant went to work with *the American Board of Commissioners for Foreign Missions,* the most important American missionary society of those days, in the Urmia area in Iran. There he heard about the "Mountain Nestorians", the tribal Hakkari Assyrians no foreigner had evidently visited. In the subsequent years Grant made several travels to Hakkari.

Grant can be described as the initiator of formal education of the Hakkari Assyrians. In the village of Aşuta (Çığlı) in the Upper Tiari/ Çukurca district he founded a school.

Grant, without being full aware of it, landed in a complex political situation, dominated by a power struggle between the traditional rulers of the region, the mirs or beys, in Hakkari Nurullah Bey, and the Ottoman state. From the late 1820s the Ottoman had sought to curb the power of the traditional rulers, some of whose families were in power for many centuries, largely to bolster the region against Russian pressure from the north.[15] Foreigners were an extra dangerous element in this situation, easily seen as spies for foreign powers. Thus the first foreign traveller, to Hakkari, the German/French archeologist Schulz was murdered near Basşkale in 1827, reportedly by people in the service of Nurullah Bey.[16]

The location of Asahel Grant's school, on the top of a hill, made it highly conspicuous. Among the Kurds it was rumoured that it was actually a castle. Thus Grant's school actually heightened animosity suspicions among the Kurds against the Assyrians In 1843 Bedirhan Bey, with his allies Nurullah Bey of Hakkari and Han Mahmud of Müküs (Bahçesaray) attacked the Assyrians and killed thousands. The school was transformed in a castle. Grant fled Hakkari and died a year later disillusioned in Mosul.[17] The bloody attacks of the Beys on the Assyrians actually brought their downfall. The massacres of the Assyrians caused an outcry in Europe, were the "discovery of the Nestorians" had made headlines for some years. Western powers complained with the Sultan. In 1847-1849 the Beys were one for one defeated and exiled. Direct Ottoman administration was founded in Hakkari for the first time.[18]

Although American missionaries from time to time visited the mountains of Hakkari again, eventually, the ABCFM, after the disastrous first experience, confined themselves mainly to missionary activity among the sizeable Assyrian community in Urmia/Urmiye in Iran.

Between 1851 and 1862 however they kept an out station in the plain of Gawar/ Yüksekova, in the village of Mamikan (Bulaklı)[19], where they established schools[20] The American missio-

13 - Maunsell 1901: 137

14 - Seasonal migration for work was also popular among many Armenians in the eastern provinces of the Ottoman Empire. See Verheij 2017.

15 - For the history of this episode, known as Ottoman centralization, see Aydın & Verheij 2012

16 - Layard 1853: 329, 330

17 - Grant's story is narrated in Taylor 2005

18 - Aydın & Verheij 2012: 37

19 - Al Jeloo 2012

20 - BNA FO881-6654 13/3, Memorandum

naries from Gawar here were instrumental in the conversion to protestantism of the Assyrians of the village of Hasana/ Kösreli in Silopi, at the foot of the Cudi Dağ.[21] The American activity in the plain of Gawar seem to have been met by strong opposition from local Kurds, who according to one account drove out not only the preachers but the whole Syrian population.[22]

It seems that, after the failed attempt of the ABCFM to set foot in Hakkari, Americans always remained to a degree suspect among the Assyrians of the region. In 1889 by example ABCFM missionaries MacDowell and Wishart, returning from a journey from Hakkari were actually plundered, insulted and maltreated by Nestorians from Ikhouba.[23]

A lasting contribution to Assyrian education and literature was provided by the printing press established by the American missionaries in Urmia in 1840. Not only religious literature was produced here, but also novels and school text books. By 1857 some 50,400 copies of Assyrian books, with a total of more than 11 million pages had been printed there.[24] Some of this material undoubtedly found its way into Hakkari.

THE ANGLICAN MISSION AND THEIR EFFECTS

Grant's "discovery of the mountain Nestorians", which was widely publicised in Europe and the United States, prompted also travellers from other countries to go to Hakkari. British travellers visited Hakkari and the Assyrians there only a shirt while after Grant. Ainsworth and Rassam visited the Mar Shimun in 1840 and reported that the Patriarch of the Church of the East wanted to establish a relation with the Church of England.[25] Two emissaries of the Anglican Church, G.P. Badger and Mr Fletcher stayed a year with the Assyrians in 1842.[26] When we may believe British sources of the time the patriarch was very eager to establish close relations with the British, which of course, he hoped would first and foremost provide security against is Kurdish neighbours. It would however last two decades more until British religious circles came into real action.

In 1868 a group of Assyrian clerics sent a petition to the head of the Anglican church, the Archbishop of Canterbury, asking for assistance. This petition shows a mix of practical and religious concerns, referring to the oppression by corrupt rulers, plunder by robbers and Ottoman tax-collectors, but also a need for education, speaking about the "deplorable decay of learning". In dramatic terms the need for schools is depicted: "Our ancient books have been destroyed, and we have no scribes or printing presses to replace them, no schools wherein to educate our youth. Our old seminaries have either been taken from us, or have become the resort of the vain and the wicked. The learned have perished amongst us, and no students are rising up to fill their places". The petition contains strong criticism of Russian orthodox beliefs, the American missionaries and the catholics, with the Pope labelled "Mohammed of the West".[27] As a response the Archbishop of Canterbury sent again an emissary to Kocanis, this time E.L. Cutts. He reported favourably on the Assyrians, calling them "Intellectually quick, bright, intelligent, but with no book learning at all" … "On the whole a fine set of fellows, well worthy of the interest and the help of their English co-religionists".[28] Cutts reported also that "The people are aware of their

21 - Al Jeloo 2012

22 - FO881-6654 13/3, Memorandum. From Vice-Consul Hallward's remarks it can be understood that this memorandum was written by Browne.

23 - Great Britain, Correspondence … 1890 Nr 3, Inclosure, dated 6/7/1889

24 - Letter from Mr. Perkins, Missionary Herald, Sep. 1857 pp.302-303

25 - Ainsworth 1841: 51

26 - Badger 1852

27 - Cutts 1878: 5-6

28 - Cutts 1878: 196

deficiency; they are very desirous of raising themselves in culture and civilisation; they are impressed with the idea that education must be the first step in this progress, and are earnestly asking help to introduce the European system of education”[29]

A first attempt of the Anglican Mission to found a school seems to date from 1881. An Austrian national, Mr Wahl, established a school for teachers and one for 36 boys. The attempt failed because of a conflict with the Mar Shimun. Besides the Ottoman government declined to authorise the endeavour. Wahl moved to Diza/Gawar (Yüksekova) where for a time five schools were in operation with a total of 115 students. The neighbouring Kurds reportedly did not oppose these schools, actually asked for such schools for themselves.[30]

Only in 1886, almost three decades after the first contact with the Assyrians, the Church of England sent two clergymen to permanent reside in Hakkari, Mr Browne and Mr MacLean. Browne would stay for 24 years in Kocanis, until his death in September 1910. The Anglicans defined their “Mission to the Assyrian Christians” as one of “union” with the Church of the East, instead of conversion, saying it was not their purpose to to turn Assyrians intoAnglicans.[31]

In the winter of 1886-87 a school for priests and and a high school for boys were established in Urmia, where also clerics and youngsters from Hakkari were enrolled.[32] The curriculum consisted of bible study, liturgy, classical and vernacular Assyrian, and Persian and Turkish. The development of village schools proceeded slowly. Apparently in 1888, Mr Browne got *a gree*n light from the vali from Van, that the Mar Shimun could open schools, on the condition that Turkish and Arabic would be included in the curriculum. [33] Seven years later, in 1895, there were apparently five primary schools, in the villages of Mar Bhishu (Sarıkaya), Page (Ağaçlı), Iyil (Yediveren), Gawar and Kocanis.[34] An Ottoman report of six years later mentions that Browne founded no less than 19 schools.[35]

The Anglican “Mission to the Assyrians” is a long history of quarrels, conflicts and discussions with almost everyone involved - including the Assyrian leader, the Mar Shimun, the Ottoman authorities and occasionally the British government and Embassy as well.

The Ottoman authorities remained suspicious of the activity of the Anglicans in this far away difficult to control corner of the Empire, and this attitude hardened in the 1890s when the Armenian question gained more prominence. In November 1887 Browne was detained for a week at Diza. After he settled in Kocanis the government’s salary to the Mar Shimun was withheld, and the Assyrian clergy enrolled in his school were intimated. Because Browne offered medical services in Kocanis as well, the authorities *argued* that he was in violation of the law that required doctors to have a medical diploma.[36] In 1895, the vali of Van visited Marbishu, a village where one of the schools was located, and apparently seized personally text books in Syriac and caused the teachers to be fined.[37] In a protest to the British Embassy, the head of the “Assyrian mission”, Arthur E. Edington claims that the action of the vali was contrary to his promise that the schools were not interfered with. “These schools are taught by native teachers, and in them the children are instructed in their own faith. They are also

29 - Cutts 1898: 236

30 - Coakley 1992: 81-83

31 - Riley 1891

32 - Riley 1891

33 - Great Britain, Correspondence … 1890 Nr 5, Archbishop of Canterbury to Salisbury, 12/8/1889

34 - BNA FO881-6654 Nr 226/1, Edington to Currie, 28/1/1895

35 - BOA Y..PRK.KOM. 10-73 H 26/9/1318 (17/1/1901)

36 - Coakley 1992: 125

37 - Coakley 1992: 199;

taught to read and write; no English is taught in them, and in no way are the children anglicized. In some of them, where the children are capable of receiving such instruction, a little Turkish in the Turkish or Persian in the Persian country, the Government language is taught". According to Edington "The Turkish officials are continually making the unfounded assertion these schools are established with a political end in view, and, therefore, they endeavour to frustrate them in every way and by every means in their power."[38] The minister of Foreign Affairs Said Paşa, first did not wanted to receive complaints of the Embassy, on the ground that Britain had no right to interfere in Assyrian affairs".[39]

Actually one senses, that the continuous presence of Mr Browne in Kocanis was from the beginning something of a problem for the British official representatives as well. Historian Coakley says about the attitude of the British government towards the mission in the first years, that "nothing like a satisfactory promise of support was ever received from the Embassy or the Foreign Office"[40] Shortly after his arrival, in 1888, Browne caused a stir claiming that a massacre of Nestorians was imminent. It proved a false alarm. A report of the British military attache states that Browne was "imperfectly informed" and "his statements must be received with caution".[41] During his 24 year presence in Kocanis wrote numerous incredible detailed reports on the situation of the Assyrians to the British Vice Consul at Van and in time became a kind of unofficial British correspondent on the affairs of Hakkari, though the British Foreign Office officials always seem to have kept a degree of distance to him.

Towards the First World War competition with other mission organisations and foreign powers working among the Assyrians increased. A new competitor emerged in the form of Russia, whose influence had risen in neighbouring northern Persia, with the Russian Orthodox church taking over Assyrian schools in the Urmia region. The Mar Shimun formally requested the Synod of the Russian Orthodox Church for financial and political help, prompting the Anglicans to contemplate pulling completely out of Hakkari and giving up the cooperation with the Church of the East.[42] Eventually the Russian did not act on Mar Shimun's request.

Still in 1911, after Browne's death, the Anglican mission and school movement actually expanded in the south of Hakkari with the establishment of a school in Bibaydi village close to the town of Amadia/İmadiye.[43] The Chaldeans protested in vain with the Ottoman government against this incursion in what traditionally was their sphere of influence.

CHALDEAN EDUCATION

The adherents of the Chaldean church were mainly located at the fringes of the Hakkari sancak, in the western district of Beytüşşebap and in Amadia. Actually the education efforts of the Chaldean church were perhaps more systematic and long lasting than those of the Church of the East. At the eve of the First World War the Chaldean Church had 10 schools in the diocese in Amadia[44], in Hakkari proper it had 19 schools.[45] In competition with the Anglicans and the Americans there was also expansion of the Chaldean education effort.

38 - FO881-6654 226/1, Edington to Currie, 28/1/1895

39 - CP1895-1 226, Currie to Kimberley, 2/3/1895

40 - Coakley 1992: 125

41 - Great Britain, Correspondence … 1888-9, No.37, Inclosure, "Memorandum respecting the alleged ill-treatment of Christians by Kurds"

42 - Coakley 1992: 328

43 - Coakley 1992; BOA.DH.İD.. 123-4, 6/1/1911 (H 5/1/1329)

44 - Tfinkdji 1913: 54

45 - Tfinkdji 1913: 69

From Ottoman sources it appears that in 1912 with the help of French orders, a new school was constructed in Aşuta.[46]

It should be noted that the tiny Armenian minority of Hakkari had also their own schools. Reportedly in Diza/Gawar there were 2 schools with 30 pupils, and in the village of Kerpil also two schools with 30 pupils. Başkale had one school with 50 students.[47]

SUMMARY

Thus, despite many restraints, in the 19th century, a rudimentary system of Assyrian primary school education came into being in Hakkari, that still expanded shortly before the abrupt end of the age old Assyrian presence in the First World War. On the accompanying map the location of the various schools before the War is indicated. It is clear that the two primary forces in the education movement were the Anglican backed Church of the East (signs in blue) and the Catholic Chaldean Church (signs in red). The American Board of Commissioners for Foreign Missions had minimal influence. In fact some of the schools belonging to the ABCFM (black signs) were defunct by 1914.

Bibliography

archival sources

BOA = T.C. Başbakanlık Osmanlı arşivi, İstanbul, Turkey

BNA = National Archives, London, UK

FO = Foreign Office archives in BNA

published books and articles

Aboona, Hirmis. *Assyrians, Kurds and Ottomans. Intercommunal relations on the periphery of the Ottoman Empire.* Armherst NY, Cambria Press, 2008.

Al-Jeloo, Nicholas. *A Study of the Socio-Cultural History and Heritage of Urmia's Ethnic Assyrians Based on a Corpus of Syriac and Neo-Aramaic Inscriptions.* PhD Thesis. Faculty of Arts and Social Sciences, University of Sydney, 2012.

Aydın, Suavi & Verheij, Jelle. 'Confusion in the Cauldron. Some notes on ethno-religious groups, local powers and the Ottoman State in Diyarbekir province, 1800-1870', *Social relations in Ottoman Diyarbekir,* ed. Joost Jongerden & Jelle Verheij, Leiden/Boston, 2012, 15-54

Ainsworth, W.F, 'An account of a visit to the Chaldeans, inhabiting Central Kurdistán; and of an ascent of the peak of Rowándiz (Túr Sheïkhiwá) in the summer of 1840', *Journal of the Royal Geographical Society of London 11* (1841), 21-76

Badger, George Percy. *The Nestorians and their rituals with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a late visit to those countries in 1850; also, researches into the present condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an inquiry into the religious tenets of the Yezeedees.* London, 1852 (2 vols)

Becker, Adam H. *Revival and Awakening. American Evangelical Missionaries in Iran and the Origins of Assyrian Nationalism.* Chicago, University of Chicago Press, 2015.

Bishop (Mrs) [Bird, Isabella L.], *Journeys in Persia and Kurdistan, including a summer in the Upper Karun region and a visit to the Nestorian rayahs.* London, John Murray, 1891

Chevalier, Michel. *Les montagnards chrétiens du Hakkâri et du Kurdistan septentrional.* Paris, 1985

Coakley, J.F. *The Church of the East and the Church of England. A history of the Archbishop of Canterbury's*

46 - BOA HR.HMŞ.İŞO. 144-13, 7/5/1912 (H 20/5/1330)

47 - Kevorkian & Psboudjian 1992: 564

Assyrian Mission. Clarendon Press, 1992

Cutts, E.L. *Christians under the Crescent in Asia.* London, Society for Promoting Christian knowledge, [1878]

Dalyan, Murat Gökhan. XIX. Century British boarding schools and their process in the Nestorian community, *Procedia - Social and Behavioral Sciences 191,* 2015, 2879-2882

Dalyan, Murat Gökhan. 19. Yüzyıl'da Nasturiler (İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkileri). Unpublished thesis, İsparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009

[Great Britain, Parliamentary Papers] *Correspondence respecting the condition of the populations in Asiatic Turkey and the trial of Moussa Bey.* London, 1890

[Great Britain, Parliamentary Papers] *Correspondence respecting the condition of the populations in Asiatic Turkey,* 1888-89. London, 1889

Heazell, F.N / Margoliouth (Mrs), *Kurds and Christians.* London, Wells Gardner, Darton & Co., 1911

Kevorkian & Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du Génocide.* Paris, Les éditions d'art et de l'histoire Arhis, 1992

Kieser, Hans-Lukas. *Der verpasste Friede. Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938.* Zürich, Chronos Verlag, 2000

Layard, Austen H. *Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon : with travels in Armenia,*

Kurdistan and the desert : being the result of a second expedition : undertaken for the trustees of the British Museum. New York, 1853

MacLean & Browne, A.J. *The Catholicos of the East and his people.* London, Society for Promoting Christian Knowledge, 1892

Maunsell, F.R. "Central Kurdistan", in: the Geographical Journal 18/2 (1901) pp.121-144

Percy (Earl). *Highlands of Asiatic Turkey.* London, Edward Arnold, 1901

Perkins. 'Letter of Mr. Perkins, May 3, 1857, *American Missionary Herald* 53 (1857), pp.300-305

Riley, Athelstan. The Assyrian Church. A paper read at the Wolverhampton Church Congress, October, 1887

Taylor, Gordon. *Fever & thirst: An American Doctor among the tribes of Kurdistan, 1835-1844.* Chicago, Academy Chicago Publishers, 2005

Tfinkdji, Joseph. *L'église chaldéenne catholique autrefois et aujourd'hui.* Paris, Bureaux des Études Ecclésiastiques, 1913

Verheij, Jelle. 'Hakkari, "Westerners" and "Nestorians". European and American sources on the 19th century history of Hakkari. Contribution to the Symposium "Hakkari in History' (14-16/11/2014) organised by Hakkari University[48]

Verheij, Jelle. '1890'larda taşradan İstanbul'a Ermeni göçü: göçmen profili' (Armenian rural migration to İstanbul in the 1890s: a migrant profile), in: *Yok edilen medeniyet: Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde Gayrimüslim Varlığı. Konferans tebliğleri, Kasım 2015* (İstanbul, 2017, Hrant Dink Vakfı Yayınları), pp.18-30. (English translation version on academia.edu[49])

Warkworth (Lord) [later: Earl Percy], *Notes from a diary in Asiatic Turkey.* London, Edward Arnold, 1898

Wigram, William Ainger. An introduction to the History of the Assyrian Church or the Church of the Sassanid Persian Empire, 100-640 AD. London, Society for Promoting Christian Knowledge, 1910.

Wigram W.A. & Wigram, Edgar T.A. The cradle of mankind. Life in Eastern Kurdistan. London, A&C Black, 1922

Wilmshurst, David, The Martyred Church: A history of the Church of the East. London, East & West Publishing, 2011.

48 - URL: https://www.academia.edu/9640934/Hakkari_Westerners_and_Nestorians_._European_and_American_sources_on_the_19th_century_history_of_Hakkari._Contribution_to_the_Symposium_Hakkari_in_history_14-16_11_2014_organised_by_Hakkari_University)

49 - https://www.academia.edu/35552664/Armenian_rural_migration_to_%C4%B0stanbul_in_the_1890s_A_migrant_profile_English_version_of_an_article_in_Turkish_1890larda_ta%C5%9Fradan_%C4%B0stanbula_Ermeni_g%C3%B6%C3%A7%C3%BC_G%C3%B6%C3%A7men_profili_

کتێبی هەواڵنامە

سرمة خانم (١٨٨٣-١٩٧٥)

Lady Surma (1883-1975)

Surma Hanım (1883-1975)

Dr. Lawrence NADER MAKHO
Duhok, Iraq
lawrence.nader10@gmail.com

الملخص

تعد فترة نهاية القرن التاسع عشر والبداية القرن العشرين من فترات الحساسة في التاريخ الآشوريين، وفي هذه الفترة ظهرت السيدة الآشورية من عائلة البطريركية (سرمة خانم)،والتي كانت لها دور كبير واساسي في الاحداث الآشورية إدارياً وسياسياً، ، وكذلك كثير من الأحداث الآشورية وقعت على عاتقها خصوصاً بعد اغتيال اخيها (مار بنيامين شمعون) في عام ١٩١٨، كانت ضمن الأشوريون الذين تركوا هكاري وتوجهوا الى بلاد الفارس وثم إلى العراق ،كانت ترى وتسمع عن الاحداث الذي تعرضوا لها الآشوريون قبل الحرب العالمية الاولى وابان الحرب على اليد الاتراك وبعض قبائل الكردية،واختيرت لتمثيل القضية الآشورية في مؤتمر الصلح في باريس ١٩١٩-١٩٢٠ ولكن لم تشارك في الجلسات هذا المؤتمر لعدم موافقة الحكومة البريطانية بالرغم من مطالبتها من الشخصيات البريطانية،وعملت بكل اخلاص في القضية الآشورية وطالبت لإجاد الحلول لاسكان الآشوريين بعد طردهم من الموطنهم الاصلي هكاري،كانت في والعلاقات جيدة مع السياسيون والدبلوماسيون بريطانيون،وبعد الحركة الاشورية في الثلاثينات من القرن العشرين نفيت مع العائلتها الى قبرص وبعد ذلك الى الولايات المتحدة الامريكية.

Abstract

The end of the Nineteenth century and the beginning of the twentieth century is one of the most sensitive periods in Assyrian history, in this period the Assyrian woman appeared from the family of the Patriarchate (Lady Surma), which had a major and fundamental role in the Assyrian events administratively and politically, as well as many Assyrian events occurred Especially after the assassination of her brother (Mar Benjamin Shamoun) in 1918, she was among the Assyrians who left Hakkari and went to Persia and then to the Iraq, she was seeing and heard about the events of the Assyrians before the First World War and during the war on the hands of the Turks and some Kurdish tribes, chosen to represent the Assyrian case at the Paris Peace Conference 1919-1920 but did not participate in the meetings of this Conference because the British Government did not agree despite being asked by British personalities, she worked sincerely in the Assyrian case and demanded to shred the solutions to the housing of the Assyrians after Driven out of their original homeland Hakkari, she was in good relations with British politicians and diplomats, and after the Assyrian movement in the Thirties, she was exiled to Cyprus and then to the United States of America and died there.

المقدمة

الآشوريون هم أحد أقدم شعوب العالم ،ينتسبون الى مجموعة الشعوب السامية[1] حين تأسست الدولة الآشورية منذ الالف الثالث قبل الميلاد وشملت حدودها من سوريا ومعظم البلاد الفينيقية الواقعة على ساحل البحر المتوسط وتنتهي ببلاد ارمينيا شمالاً والخليج العربي جنوباً وحتى مصر غرباً وعيلام شرقاً[2] لحين سقوط دولتهم عام ٦١٢ق.م على يد التحالف الميدي-البابلي ويعتبر الآشوريون ويعتبر الآشوريون من أقدم الشعوب التي اعتنقت المسيحية وذلك بدأ من القرن[3].

عن الموطنهم الأصلي كان الآشوريون يعيشون بصورة رئيسية في الزمن الحديث في الامبراطورية الثمانية وبلاد فارس وروسيا والولايات المتحدة الامريكية، ويقطنون مناطق(دياربكر

واورفة وماردين ونصيبين وخاربوت وبتليس وهكاري ووان وقارص وغيرها)[٤]. ويقسم د.وليم والكير روكويل (عضو في اللجنة الأمريكية لاغاثة الأرمن والآشوريون) الموطن الآشوريين إلى ثلاث أقسام او ثلاث مجموعات أولاً السكان الذين سكنوا في الوادي دجلة وسهل نينوى ومجموعة الثانية من الآشوريين سكنوا في سبعون قرى على هضاب اورميه وسلامس في بلاد فارس وأما عن مجموعة الثالثة اهم الذين سكنوا في مناطق هكاري ووان[٥].

كون البحث يركز عن تاريخ الآشوريون في منقطة هكاري يجب دخول في طبيعة المعيشتهم فيها،كانت منطقة هكاري موطناً للآشوريي منذ أجيال بعيده،اذا كانت تعيش فيها القبائل الخمسة التي تشكل مجتمع الاشوري وهم من بقايا القبائل التي شكلت الآشورية القديمة وكان موطنهم العراق ايضا او كردستان العراق[٦]وان هذه المنطقة كانت مركز الرئيسي لمعيشة الآشوريون في الزمن الحديث والتي كانت جزء من الدولة الآشورية سابقا أي قبل سقوط عاصمتهم ٦١٢ق.م[٧] ،وبعد المجئ السيد المسيح الآشوريون كانوا من اوائل الشعوب الذين اعتنقوا به وهم الذي اوصلوا هذه الديانة الى شرق الاقصى في صين وهند. انهم من اوائل الشعوب الذين اعتنقوا به وهم الذي اوصلوا هذه الديانة الى شرق الاقصى في صين وهند. خلال العصور المبكرة (العصور الوسطى) كان مقر الكنيسة الآشورية في منطقة طيسفون التي تبعد بضع اميال من نهر دجلة قرب مدينة بغداد[٨]عندما اعتلى مارشمعون الثالث عشر دنخا الكرسي البطريركي الخاص بكنيسة المشرق كان من السلسلة البطاريكة الوراثية (١٦٦٢-١٧٠٠)م قرر الأستقرار بالكرسي في ربوع جبال هكاري العاصية[٩]وفي عام ١٦٦٢م انتقل مقر الكنيسة النسطورية[١٠]الآشورية الى قرية قوجانس الواقعة شمال غرب مدينة جولمرك[١١]جنوب شرق تركيا حالياً وبعد ذلك عرفت هذه القرية بالعاصمة الآشورية ،وان هذه المرتفعات تقع في حوض الزاب الاعلى[١٢].

بعد ما انتقل مقر الكنيسة الآشورية الى هكاري فأن هذه المنطقة أصبحت من المناطق الرئيسية لسكن الآشوريين في التاريخ الحديث، وتشارك الآشوريون في سكنى هذه الجبال قبائل كثيرة من الاكراد الى جانب أعداد من الارمن والاتراك[١٣].الآشوريون كان يعيشون على شكل القبلي وفي منطقة هكاري كان خمس القبائل الرئيسية تياري وتخوما (الذين يعتبرون اكبر القبائل الآشورية) وكذلك جيلو وباز وديز[١٤]وكانت القبيلة تضم مجموعة من العشائر ويترأسها ملك ولكنه في الواقع اقطاعي كبير والمنصب الوراثي ينتقل من الاب الى الابن وان الملك كان المسؤول امام المارشمعون[١٥]، ان الآشوريون كان يخضعون الى نظام ديني قبلي هرمي يتربع على قمته بطريرك مارشمعون[١٦]ومار شمعون كان يتمتع بالمنصب الديني والدنيوي.

كانت سياسة الامبراطورية العثمانية التقليدية تتخلص في دمج المجتمعات الدينية مثل الأرمن والآشوريين واليونانيين واليهود في الملة وتفاقم الأمر بشكل خطير في عهد السلطان عبدالحميد الثاني ١٨٧٦-١٩٠٨م[١٧]حيث اتبع سياسة دينية شاملة وتردت الأوضاع ونشأت الصراعات[١٨]،ان الآشوريون كان يتمتعون بنوع من الحرية والحكم الذاتي في الدولة العثمانية[١٩] ،أن الاتصال بين الدولة العثمانية والآشوريون كان غير مباشر ان مار شمعون والملوك القبائل كانوا حلقة الوصل بين تلك القبائل والدولة المركزية او السلطان العثماني لذلك يمكن القول أن الآشوريون كانوا في الوضع شبة الحكم الذاتي.فأن الاتصال العثمانيون بالآشوريون كان يتم بواسطة بطريرك

او ملوك القبائل وكما ذكرت سابقاً وانهم كانوا يتمتعون بقسط كبير من الاستقلال الذاتي[٢٠] ،فتمنح الرئيس الديني للملة البطريرك او الحاخام الرئاسة الدينية على اتباعه علاوة على رئاسته الدينية فيتولي سلطات الحكم على افراد ملته ويقتصر دور الحكومة بارسال الموظف المسؤول عن جباية الضرائب بزيارة الملة مرة واحدة كل عام يعود بعدها الى اسطنبول حاملاً اليها ما جمعه من الاموال[٢١].الآشوريون كان يدفعون ضرائب للدولة العثمانية لذلك اتفق العثمانيون مع البطريرك مارشمعون على ان يدفعوا الآشوريون الاصرار اتاوة رمزية ولكن يكون البطريرك مسؤول عن جمعها[٢٢].ان عامود فقري لاقتصاد الآشوري في منطقة هكاري كان على الزراعة والتربية المواشي والرعي والصناعات اليدوية والصيد الخ. شهدت الدولتي العثمانية وبلاد الفارس موجه من البعثات التبشيرية ابتداً من القرن السابع عشر وزادت هذه البعثات في ربع الثاني من القرن التاسع عشر،ولما كان التنافس على اشده بين الدول الغربية العظمى على تقسيم الأمبراطورية العثمانية فإن كل دولة سعت من جانبها الى ايجاد موطئ قدم لها وسط العناصر الغير تركية لاسيما الاقليات العرقية والدينية[٢٣].

قامت أسس العمل التبشيري في الدولة العثمانية مع بداية العصر الحديث وتوسعت دائرتها شيئاً فشيئاً،لتصل إلى حد الضغط على الدولة العثمانية،عن طريق حكومات دولها بشان مصالحها في المنطقة،منذ بداية القرن التاسع عشر.وتنافست في ذلك الإرساليات المسيحية الأرثوذكسية والكاثوليكية والبروتستانتية[٢٤]،وجاءت البعثات الأمريكية والفرنسية والروسية في البداية واما الحركة التبشيرية البريطانية قد جاءت اليها متأخرة مقارنتاً باخرى[٢٥].اشتدت تلك البعثات الى الدولة العثمانية وايران مكملين بذلك الغزو الأقتصادي والسياسي للشرقين الأدنى والأوسط من قبل الغرب[٢٦] لقد امتد نضال الآشوريين التابعين للكنيسة النسطورية ضد المبشرين الكاثوليك من القرن السابع عشر حتى القرن التاسع عشر[٢٧]،شهدت الثلاثينات من القرن التاسع عشر احتدام الصراع بين بريطانيا وروسيا لتوسيع نفوذهما في إيران والدولة العثمانية لذلك ازداد نشاط بريطانيا[٢٨] ففي الاربعينات من القرن التاسع عشر تم ارسال البعثة التبشيرية انكليزية الى مناطق اقامة الآشوريين...وكان المندوب الانكليزي في بغداد جيمس ريج من اوائل الانكليز الذين زاروا الآشوريين[٢٩]بدأت البعثات التبشيرية بفتح المدارس في المناطق التي يسكنها الآشوريين وعينوا لهم المدرسين وكما ارسل هاولي رئيس اساقفة كانتربري بعثة الى كوردستان سنة ١٨٤٠م برئاسة ج.ب.بادجر حيث اقام بين الآشوريين عاماً كاملاً ولكن بعثته اضطرت الى ايقاف وقامت بعثة اخرى برئاسة وليم اينسورث(١٨٣٩-١٨٤٠)م كذلك في منطقة سكنى الآشورية[٣٠]ولابد من الإشارة الى النشاطات الكبيرة للسياسي وعالم آثار (هنري لايارد) الذي قام بالتنقيب عن الآثار في الدولة العثمانية بين ١٨٤٥-١٨٥١م[٣١]وقد سبق الارسالية الانكليزية الثانية تحضير دقيق اذ مهدت السيدة الانكليزية شييل التربة لتأسيس ارسالية وسط الاشوريين...وفي عام ١٨٨٦م ارسل الانكليز بعثتهم التبشيرية الثانية الى تركيا العثمانية وايران،حيث انقسمت هناك الى ثلاث فرق سكنت الفرقة الأولى بقيادة (ف.براون)[٣٢]في مقر البطريرك الآشوري في قرية قوجانس والثانية في مدينة وان والثالثة في مدينة اورمي[٣٣].

كما ذكرت سابقاً ان منطقة هكاري كانت منطقة سكنى الآشوريون وكانوا يعيشون بصورة رئيسية مع الآكراد وقليل من القبائل الارمنية والتركية، وشهدت العلاقات الآشورية-الكردية في

هـذه المنطقـة انواعـاً مختلفـة وفـي فتـرات مختلفـة او حسـب الاوضـاع او الزمـن التـي كان تمـر بهـا المنطقـة ،شـي طبيعـي يكـون ان تشـاهد الصـراع بينهـم فـي بعـض الاحيـان علـى اي سـبب كان سـوى السـبب الدينـي او السياسـي او القومـي ،علمـاً أن الفتـرة والمنطقـة التـي يتطـرق بـه البحـث كانـت فتـرة والمنطقـة فـي قمـة الوعـي الدينـي كل واحـد كان ينحـاز الـى الدينـة والفكرتـة ولكـن اكثـر مـرات ان العلاقـات بينهـم كانـت فـي امتيـاز ونحـو افضـل و احيانـاً القبائـل الآشـورية كانـت تسـاعد القبيلـة الكرديـة ضـد قبيلـة كرديـة اخـرى فـي منطقـة اخـرى ولكـن شـهدت العلاقـات بينهـم نحـو التدهـور وخصوصـاً بعـد مجئ بعثـات التبشـيرية الاجنبيـة فـي منطقـة هـكاري.

سـكن الآشـوريون مـع الكـرد فـي فـي ولايـة هـكاري وبوتـان وولايـة الموصـل لمئـات السـنين وامتـازت العلاقـات بيـن هـذه الشـعوب بالاحتـرام المتبـادل والسـلام[٣٤] ان الخـلاف بيـن الاكـراد والشـعوب المسـيحية تدهـور بسـبب بعـض العوامـل واحـدى تلـك العوامـل كان الدينـي والـذي يعتبـر العامـل المفـرق او الفاصـل بينهـم علـى الاقـل الا أن الاختـلاف الديـن لـم يصبـح فتـرة طويلـة وفـي الحقيقـة حتـى ظهورعوامـل أخـرى مسـاعدة سـبباً لظهـور الخلافـات بيـن الأرمـن والأكـراد او بيـن الكـرد والشـعوب المسـيحية الأخـرى فـي المنطقـة[٣٥] (المؤلـف يقصـد الآشـوريون ايضـاَ لانهـم كانـوا مـن الشـعوب الرئيسـية او اقـرب شـريك اليهـم فـي هـذه المنقطـة).

مـن النمـاذج العلاقـات الآشـورية-الكردية يذكـر البدليسـي ان الأميـر اسـدالدين كلابـي ابـن عمادالديـن تمكـن مـن تحريـر إمارتـه بفضـل والدعـم والمسـاعدة التـي قدمتهـا لـه عشـيرة ديـز النسـطورية...ففي أثنـاء النـزاع بيـن الأميـر شـرفخان والأميـر عمادالديـن فـي ١٦٣٣م ورد ذكـر عشـيرتي تخوب(تخوما) وتيـاري مـن ضمـن العشـائر التـي وقفـت إلـى جانـب الأميـر شـرفخان،بعد تولـي الأميـر عمادالديـن الحكـم فـي هـكاري فـي نفـس السـنة قـاد حملـة علـى منقطـة جلئ للقضـاء علـى حكـم عمـه الأميـر سـيد محمـد والعشـائر المتحالفـة معه،وعلـى رأسـها عشـائر بنيانـش وعشـيرتا تخـوب وتيـاري،إلا ان هـذه العشـائر وقفـت الـى جانـب أميرهـا الأمـر الـذي ادى إلـى قيـام عمادالديـن بتدميـر وحـرق جميـع القـرى التابعـة لبنيانـش واحـداث مقتلـة كبيـرة فيها...وفـي حملـة الأميـر عمادالديـن يبيـن بـروز دور العشـائر النسـطورية فـي إمـارة هـكاري لاسيما مـن الناحيـة العسـكرية، فخـلال هجـوم قـوات الهكاريـة علـى أميـر بيتنـور كلايـي بـك البـرواري فـي ١٦٣٤-١٦٣٥ورد أسـماء جيلـو وتخـوب وتيـاري وبـازي مـن بيـن العشـائر المشـاركة مـع القـوات الهكاري،كمـا اعتمـد الأميـر عزالديـن شـير علـى رجـال عشـيرة جيلـو خـلال مشـاركته فـي الحملـة العثمانيـة ضـد أميـر بدليـس ابـدال خـان فـي ١٦٥٥م[٣٦] هنـا يبيـن العلاقـة الحميمـة بيـن الأكـراد والآشـوريون كيـف توقفـوا مـع الأمـراء الأكـراد الذيـن كانـوا ضمـن منطقتهـم ضـد الأمـراء والقبائـل الكرديـة والأشـورية اخـرى.

أن هـذه العلاقـة تحولـت علـى العكـس وبـدأ الصـراع بينهـم وخصوصـاً بعـد دخـول المبشـرين الأجانـب الـى مناطـق الآشـورية، وقـد لاحـظ الباحثـون بأنـه منـذ زمـن دخـول المبشـرين الـى المناطـق الآشـورية أزدادت الآشـتباكات ومختلـف انـواع الصدامـات بيـن الآشـورين والأكـراد كثيراً[٣٧]كمـا أنـه ممـا لا يخفـي علـى احـد الـدور الـذي مارسـه هـولاء المبشـرين فـي الإيقـاع بيـن المسـيحيية النسـطوريين (الآشـوريين) وبيـن الكـرد فـي إمارتـي هـكاري وبوتـان فـي اربعينـات القـرن التاسـع عشـر[٣٨]لحيـن قـام الاميـر بدرخـان بـك بالمذابـح ضـد الآشـوريين مابيـن عامـي ١٨٤٣-١٨٤٧م،وبدأ الصـراع الكـردي-الآشـوري

في منطقة هكاري والمناطق المجاورة[٣٩].علماً ان اول مذابح الآشوريون في الدولة العثمانية كانت في الاربعينات من القرن التاسع عشر وكان سلسلة من المذابح الذي قام بة الأمير الكردي في بوتان وهكاري بيد كل من بدرخان بك ونور الله بك ضد الآشوريين[٤٠]

سرمة خانم والأحداث الآشورية أثناء الحكم عبدالحميد الثاني حتى بداية الحرب العالمية الاولى:

شهدت الحضارة الآشورية نماذج للمرأة الآشورية يحتذي بها التاريخ حيث اعتلت المرأة الآشورية عرش الأمبراطورية الآشورية بكل رصانة ومجد،وما ملكة شميران إلا نموذجاً برهنت المرأة الآشورية قدرتها في إدارة الأمبراطورية وقيادة الجيش وتحقيق النصر وبسط النفوذ في إرجاء واسعة من المعمورة[٤١].ويجب إشارة هنا إلى ان المرأة الآشورية كانت تعتبر حرة اكثر من جميع نساء الشعوب المجاورة الأخرى،فقد كانت محترمة من قبل جميع أفراد الأسرة كما انها تشترك في جميع مجالس الأسرة وبدون مشاركتها لا تتخذ اي حلول جذرية،والمرأة الآشورية كانت حاسرة الوجه تشارك بجرأة في النقاش مع الرجال وغالباً ما شاركت اثناء الحرب قيادة مجموعات حراسة القري وكما كانت تعتني في الحرب[٤٢].وهذا قد أدي الى بروز المرأة الآشورية في عصر الحديث وظهور نماذج كثيرة في المجتمع الآشوري.ظهور مرأة القوية والمثقفة في المجتمع والزمن غير ملائم ويحتاج الى الاعجوبة.

في العصر الحديث لعبت المرأة الآشورية دوراً مهماً في السياسة وإدارة الملفات الاقليمية بحكنة فائقة،فكانت سرمة خانم (سرمة دبيث مارشمعون) نموذجتً آخر والتي عرفت بدهائها السياسي[٤٣]والإداري.

ولدت سرمة خانم في قرية قوجانس واقعة في مدينة جولميرك في منطقة هكاري جنوب شرق تركيا حالياً في (٢٧-١-١٨٨٣)[٤٤] كانت من العائلة البطريكية بنت اخ مارشمعون روئيل[٤٥]ووالدها كان ايشايا دبيث مارشمعون ووالدتها أسيت وكان لديهم ثمان أبناء وهم(سرمة خانم،والبطيريرك مارشمعون بنيامين الذي قتل في عام ١٩١٨م ،رومي الاخت الوحيدة لسرمة خانم، بولس وداؤد وهرمز وزيا وولد الآخير ايشعيا)[٤٦]،درست سرمة خانم في المدرسة كانتربري التبشيرية البريطانية التي كانت في قوجانس في منطقة هكاري تحت أيدي الدكتور هنري براون(الآشوريون كان يسمونه رابي براون)رئيس اساقفة كانتربري،وكانت تتكلم اللغة الانكليزية بالطلاقة وذو الثقافة عالية وكانت اول أمرأة من بيت البطريرك التي لعبت دوراً مهماً للشؤون الامة الآشورية خلال السنوات الحاسمة(١٩١٨-١٩٣٣)م[٤٧].بالمعرفتها العميقة وفهمها لكنيسة المشرقية فضلاً عن قدرتها من الحكامة جعلتها تقوم بدور المستشارة وتمثلت القضية الآشورية في العالم الغربي وسافرت الى عدة الدول من اجل القضية الآشورية[٤٨].في بدأ لم تكن سرمة خانم إمرأة أمية كالغالبية الساحقة من أبناء جنسها في الشرق،بل كانت تتمتع بقدر كبير من الثقافة والاطلاع بحكم ترعرعها في كنف العائلة البطريركية العريقة، فتعلقت بأهداب الدين والفضيلة منذ نعومة أضافرها، وتعلمت لغتها الأم السريانية الفصحية على يد قساوسة القلايى البطريركية،عكف المرسلون الأنكليز على الاهتمام بها بعد أن اكتشفوها حدة ذكائها فاهتموا

بتعليمها وصقل مواهبها،بالأخص الدكتور هنري براون الذي كان مقيماً في قوجانس،فقد درسها القس براون مبادئ اللغة الانكليزية حيث أجادتها بشكل سريع وبعد سنوات قليلة إستطاعت أن تتكلم اللغة الأنكليزية، وأطلعت على رقي الأدب الأنكليزي قديمة وحديثة واستوعبت مكانتة في الحضارة الجديدة(٤٩)،كانت لديها كل المؤهلات لتكون القائدة لامتها وكانت ذو الثقافة عالية في الأمور الدينية والسياسية والادارية ايضاً والفت كتاب باللغة الانكليزية الذي صدر في لندن عام ١٩٢٠م عن (طقوس كنيسة المشرق ومقتل مارشمعون).قررت سرمة خانم عام ١٨٩٧م بصورة نهائية أن تكرس ذاتها لحياة شبه رهبانية ولخدمة الدين ومرتضية بحياة العزوبية مدى حياتها وبالرغم أقتراح الذي اتى به القس براون بالزواجها من احد الأنكليكان(٥٠).

بعد تولي السلطان عبدالحميد الثاني الحكم ساءت أحوال الآشوريين،فقد كان من سياسته استخدام الكرد لدعم عرشه لآنه ظل أبدأ في خشيته من لنتقاض العثمانيين عليه(٥١) أواخر القرن التاسع عشر وخصوصاً اثناء الحكم السلطان عبدالحميد الثاني (١٨٧٦-١٩٠٩)م شكل القوة من الاكراد عندما قامت الدولة العثمانية سنة ١٨٩١م بتشكيل قوة مقاتلة من الكورد في معظمها على شكل أفواج وسميت بعد ذلك ب (فرسان الحميدية) نسبة الى اسم السلطان الذي أمر بأنشائها عبدالحميد الثاني(٥٢)ويذكر لازاريف ان منذ أوائل ١٨٩٠م شرعت السلطات التركية في شرق الأناضول في تشكيل قوات الفرسان غير النظامية والخفيفة من الكورد(٥٣)ومن جهة أخرى يذكر الباحث الكردي هوكر طاهر توفيق أصدر السلطان عبدالحميد الثاني في كانون الثاني عام ١٨٩٠م مرسوماً ينص تشكيل الخيالة من الأكراد في كردستان،إلا تاريخ الفعلي لتنفيذ هذا المرسوم كان في كانون الثاني من عام ١٨٩١م(٥٤)،أن هذه القوات استعملت لغايات السلطان ضد من كان يقف امام الدولة العثمانية. لكن سرعان ما ظهرت العواقب السلبية للسياسة الجديدة والتي انتهجتها الدوائر التركية الحاكمة في شرق آسيا الصغرى وفي شمال العراق أزاء الشعوب الكردية والأرمنية وغيرها من الشعوب غير التركية (المؤلف يقصد بالآشوريين ايضا كونهم أحد الشعوب غير التركية وكذلك هم من الشعوب المسيحية قاطنة في الدولة العثمانية الذين عانوا بصفتهم المسيحين في ضل الحكم السلطان عبدالحميد الثاني)،وتحولت هذه المنطقة سريعاً الى منقطة كوارث دائمة.وعانت الشعوب المسيحية مثل الأرمن والآشوريين وغيرهما كثيراً،فقد مارس الأتراك (العثمانيون) ضدها أسوأ تجربة للإبادة الجماعية وأكثر شوماً وللمرة اولى في العصر الحديث والراهن(٥٥) وفي فترة الحكم عبدالحميد الثاني وخصوصاً عام ١٨٩٥م جرت مذابح ضد الأرمن وشملت الآشوريين ايضاً(٥٦)،السلطان عبدالحميد الثاني عندما أراد الفتك بالأرمن والآشوريين لم يجد غير الأكراد لتنفيذ مآربه الى ميلهم الطبيعي للقتال ،فافتعل حرباً دينية بينهم وتحولت الى مجازر بشرية هائلة(٥٧)في تلك الأحداث الذي مروا بها الأشوريون من سفك الدماء وشرد ووقتل في كل الأعمار بيد الفرسان الحميدية وبعض القبائل الكردية هنا نادراً تجد الموقف سرمة خانم عن الأحداث مذكورة بسبب صغر سنها وكذلك كانت منشغلة بالدراستها ولكن كانت تسمع الأخبار عن ابناء الامتها وتتأسف بهم.في تلك الاثناء الإدارة الآشورية كانت بيد البطريرك مارشمعون روئيل وبعد وفاته تولي البطريرك مار شمعون بنيامين عام ١٩٠٣م الذي يعتبر من أبرز الشخصيات الآشورية الذي خدم القضية الآشورية الى آخر لحضات من عمره،عندما استلم مارشمعون بنيامين منصب البطريركي للكنيسة المشرق في تلك الاثناء الآشوريون كانوا في الاحوال السيئة وضروف الصعبة جداً.

في ١٩٠٨/٧/٢٣وقع في اسطنبول انقلاب ضد حكم السلطان عبدالحميد الثاني سمي بإنقلاب (تركيا الفتاة) بتدبير من أعضاء جمعية الاتحاد والترقي[٥٨]التي كانت تعارض سياسة السلطان[٥٩]،لم ينتج عن حركة جمعية الإتحاد والترقي ومنظمة تركيا الفتاة ومنادتها بالديموقراطية سوى الإساءة للآشوريين وترويج الطائفة البغضاء بإثارة الخواطر ضد المسيحيين[٦٠]،ان الحكومة تركيا الفتاة او الاتحادية عملوا اعمال الطورانية الشوفينية للتريك الشعوب غير التركية في تركيا الفتاة وفرض القومية التركية على الكل. عندما اعلن الاتراك الفتيان عن سياسة التتريك الشوفينية ،أي توحيد جميع الشعوب التركية تحت قيادة تركيا.وكما كانت قبيل الحرب العالمية الأولى كذلك أبانها كانت القيادة التركية الفتية ترى حل المسألة القومية في تركية عن طريق الابادة الجسدية للشعوب المسيحية او تهجينها بالقوة. ويذكر دكتور ناظم منظر احد اقطاب السياسيين الاتراك الشبان في احد اجتماعات حزب تركيا الفتاة((اريد بان يعيش على هذه الارض التركية فقط التركي ويسيطر دون منازع فليغيب جميع العناصر الغير التركية من اي قومية او دين كانوا ويجب تنظيف بلادنا من العناصر غير التركية)).وقد كرر ناظم زميلة في الحزب ب.شاكر الذي اعتبر ((انا في ثقافتنا القومية يمكن نسمح بالازهار للبذور التركية فقط)،نحن ملزمون بتنظيف وطننا من جميع الشعوب غير القريبة المتبقية واقتلاعهم من جذورهم كما تقلع الاعشاب الضارة، وهذا هو هدف وشعار ثورتنا)).وصرح انور باشا احد الحكام الثلاثة القائدين للبلاد بقولة ((انا غير ناوي فيما بعد على تحمل المسيحيين في تركيا)).وبعد فترة من ذلك اي في صيف ١٩١٥م اعلن وزير الداخلية طلعت باشا من نوايا الباب العالي ((بأستغلال الحرب العالمية من أجل التخلص نهائياً من الأعداء الداخليين الذين هم (المسيحيين المحليين)كون ذلك لا يستدعي حينئذ تدخلاً دبلوماسياً من الخارج))[٦١].

انطلاقاً من توجيهات القيادة التركية الفتية بدأت الاوساط الحاكمة في الامبراطورية العثمانية بتطبيق برنامج مدروس بدقة خاص بإبادة المسيحيين القاطنين في تركيا بما في ذلك الشعب الآشوري.وطبيعي مثل هذا الوضع القائم والخطر للغاية ان ينتظر الآشوريون المساعدة والانقاذ من جارتهم روسيا فقط.والتي وصلت علاقتها مع تركيا إلى المرحلة الحرجة ثانية[٦٢].

تغلغل كل من روسيا وبريطانيا في ربوع الدولة العثمانية حيث كسبوا الآشوريين لهم في الحرب والعالم تتجه نحو الحرب الكبرى وكل البوادر الحرب العالمية الاولى كان موجودة أنذاك. وفي أواخر تشرين الثاني ١٩١٤م وقبل أعلان الحرب بين روسيا وتركيا في جبهة القفقاس بذلت كل من روسيا القيصرية وبريطانيا بشكل خاص جهوداً كبيرة لكسب الاقليات الموجودة في كل من ايران وتركيا،ولم يكن مناسباً لتركيا أن يقوم الحلفاء بإستغلال الأقليات الموجودة فيها لصالحهم وبشكل خاص الآشوريون في منطقة هكاري ذات الموقع الاستراتيجي المهم[٦٣]،مما يجدر بالقول أن وجود أمثال هؤلاء المبشرين في المناطق الكردية وغيرها أدى الى تعمق الخلاف بين سكانها المسلمين والمسيحيين وقد تسبب ذلك خلال سنوات الحرب العالمية الاولى في انفجار صراعات وحدوث مذابح بينهم في أماكن عديدة[٦٤].وفي تلك اثناء العلاقات بين الروس والآشوريون كانت جيدة وتقربوا الروس اليهم في مدينة اورميا وكذلك في هكاري أن هذه الطلبية اتت حسب طلبية العائلة البطريركية لمساعدة الآشويون.وفي تلك الأونة لم تتحقق روسيا نجاحات خاصة في كوردستان تركيا (والى حد ما بسبب معارضة بريطانيا والمانيا)،ولم تتمكن سوى من إقامة صلات

مع محمد صديق والآشوريين في مقاطعة هكاري[٦٥].

قبيل الحرب العالمية الاولى الآشوريين كانوا المضطهدين من قبل الحكومة التركية الجديدة (الاتحاد والترقي) وبعض القبائل الكردية الذين انحازوا الى الاتراك،واضطهدوا الآشوريون على أساس الديني وان الاتحاديون اصدروا فرمان بحق المسيحيين وشعارهم كان الطرد المسيحين منضمنهم الآشوريين من البلد المسلم وهنا شهدوا المسيحيون مأساة ، وغالباً ما أثارت الدولة العثمانية الكرد ضد الآشوريين ودفعتهم لمعارك ضارية بحجة الدفاع عن الأرض والإسلام والدولة العثمانية"المسلمة".ولم يكن الخاسر فيها سوى الآشوريون والكرد.إلا أن تواصل هذه المعارك خلق توتراً مستمرا بين الآشوريين والكرد خاصة وأن منطقة هكاري لم تكن موطناً للآشوريين فحسب، بل كانت موطناً للكرد ايضاً[٦٦]وبحيث اخبار واقاويل كانت تصدم السيدة سرمة خانم وتتاسف بذلك،حيث قالت((إننا نعيش مع جيراننا المسلمين منذ قرون عديدة رغم بعض الحوادث المؤسفة والاقتتال الدموي الذي يكلف عدداً من الضحايا تسقط من الطرفين)).بعد صمت تام وقصير واصلت سورما مرة اخرى الكلام فقالت"ترى ما سيكون مصير شعبنا الآشوري المظلوم وكنيسته الرسولية؟أين سيكون موقعنا في الحياة؟موقعنا نحن أبناء وبنات هذه الارض التي نحبها كل الحب؟فهل سيكون هناك من يسمعنا ويصغي لطلبات الاستغاثة التي ستطلبها جماهيرنا فيستجيب لها ويمد اليد لمساعدتنا؟

إني أرى هناك الأفق البعيد مصائب مهولة ستحلَ بنا في المستقبل القريب فتغير أحوالنا نحو الأسوأ".

امتلأ السيد ريد بالانفعال والإذهال من ذكاء سورما وبعد نظرها في طرح المشاكل ومعالجتها،فأجابها بإقتصاب : "باستطاعتي ان أؤكد لكِ وبكل قوة ان أخوتي الأنكليكان سوف لن يتركوكم وحيدين أو يسمحوا بسقوطكم.إنهم سوف يمنحونكم دوما الأذن الصاغية ويحاولون تفهم الصعوبات التي ستواجهونها علاوة على انكم عارفون بادق زوايا المنطقة التي تعيشون فيها والمليئة بالعجايب والغرائب.سيستمر الأنكليكان في دعمهم لكم وحمايتكم كما كان شأنهم في الماضي؟ كذلك أود أن انبه إلى أن هذه الجبال هي خير ملاذ آمن لجماهيركم وبمكنكم التحالف معها والحفاظ عليها طالماً هنا قلة من الناس فقط قد يجرؤن على الوصول إليها".

أجابت سورما:"قد يكون معك الحق...قد نتمكن ونوفق في الحفاظ على وطننا في هذه الربوع،لكن هناك أمر هام وحيوي لتحقيق وديمومة اتفاقنا هذا،ذلك هو قضية السلاح الضروري للمحافظة على وطننا...هذا ما يفكر به دوماً أخي مارشمعون بنيامين ويحاول إيجاد الإمكانية لتوفيرة بأيدي أبطالنا البواسل". ثم أضافت مواصلة وهي تسأل ريد:"هل كلماتك هذه ستتحقق على أرض الواقع في المستقبل فتبعث فينا الأمل وتشد عزيمتنا بعونة تعالى"؟[٦٧].

وتوجهت العالم نحو الحرب الكونيه او الحرب العالمية الاولى والتي دامت ٤ أعوام من١٩١٤-١٩١٨م واسفرت هذه الحرب عن خسائر الفادحة للمنطقة وكل الدولة التي شاركت فيها،والآشوريون ايضاً اصبحوا الضحية هذه الحرب حين هاجروا من الموطنهم الاصلي هكاري نحو بلاد الفارس وبعد ذلك نحو بلاد مابين النهرين واستقروا فيها وراحت ضحية هذه الحرب اكثر من نصف مليون آشوري.

سرمة خانم والأحداث الآشورية اثناء الحرب العالمية الاولى ١٩١٤-١٩١٨:-

الحرب العالمية الاولى (١٩١٤-١٩١٨)واحدة من الاحداث الكبرى الحافلة بالمأسي في تاريخ الانسانية.فقد عم لهيب نارها وكما شملت عواقبها أرجاء واسعة من المعمورة.لقد اشترك في هذه الحرب ما يقارب خمسة وسبعون مليون جندي وضابط ،قتل منهم عشرة ملايين وجرح منهم عشرون مليوناً أو شوهوا واوصيبوا بعاهات مستديمة. وفضلاً عن ذلك كله فقد مات جوعاً حوالي عشرة ملايين شخص خلال سنوات الحرب[٦٨].

حملات تأديبية عسكرية كلما آنست من الآشوريين تبأطوا في دفع الضرائب الباهضة أو ميلاً الى التمرد والعصيان وللطبيعة <الجهادية> لهذه التجريدات كما كان يسميها الاتراك ولانتهاز الفرصة في الثأر والانتقام بحماية الدولة فقد كام الاكراد يشاركون العساكر في أعمال القمع والتأديب وما تجر أليه من ويل وثبور على الآوشوريين.لم يجد الآشوريون من يلجأون إليه لمساعدتهم على التخفيف من بلواهم سوى روسيا القيصرية، فهي أقرب الدولة المسيحية جواراً اليهم ولذلك ارسل المارشمعون في عام ١٨٦٨ رسالة إلى قيصر روسيا يناشده العون والحماية:

"اعتدار الاكراد على أديرتنا وكنائسنا وسلب عفاف العذارى من بناتنا،والاعتداء على نسائنا واجبراهن بالقوة على اعتناق دينهم"

ولكن القيصر لم يستطع إلى مساعدتهم سبيلاً الا التدخل لدى السلطان العثماني حسن تسمح الظروف والمصالح والطلب إليه لتخفيف معاناة الآشوريين وهو طلب لا يعيره السلطان اهتماماً في اكثر الأحيان. ولكن سرعان ما تغيرت الظروف والمعطيات، فجلب موقع بلاد الآشوريين الاستراتيجي الهام وسط جبال هكاري التي تلامس الحدود الإيرانية الروسية التركية،كما جلبت قدرة الآشوريين القتالية وشدة بأسهم أنظار الانكليز والروس الذين كانوا يرقبون احتضار الرجل المريض(الدولة العثمانية) ولأن روسيا هي كما ذكرت أقرب الدولة المسيحية جواراً لهم... وكان نشاط الدولتين يشتد ويزداد كلما قربت واشتدت ارهاصات حرب قادمة ولهذا فلما اعلنت الحرب العالمية الاولى ودخلتها الدولة العثمانية إلى جانب الامبراطوريتي النمسا والمانيا ضد بريطانيا وفرنسا وروسيا اختلف الآشوريون وكانوا رعية اتراك.فعدا عن ان موقع بلاد الآشوريين الاستراتيجي الهام بين القوتين المتحاربتين الروس والاتراك لا يسمح لهم او لا بالوقوف موقف الحياد،إذ لم يكن الآشوريين دولة مستقلة لها الحرية في اتخاذ الموقف المناسب لها وإنما كانوا من رعايا الدولة العثمانية فإما أن يحاربوا معها وحسب أو امرها وإما أن يعلنوا العصيان والتمرد عليها ولم تكن في ذكريات علاقتهم المريرة بالاتراك المسلمين ما يغريهم بالبقاء إلى جانب الاتراك والقتال معهم في ساحات الحروب[٦٩].

تشكلت حكومة في تركيا بزعامة (جمال باشا وأنور باشا وطلعت باشا) شددت هذه الحكومة الخناق بتسلط غاشم،جراء هذه السياسة كانت حصة جماهير الرايا من الآشوريين المزيد من التعسف والظلم المركب التركي الكردي.كرد فعل أعاد البطريك مارشمعون بنيامين الكرة في عام ١٩١٣ لطلب المساعدة من السلطات الروسية،حكومة القيصر الروسي استجابت هذه المرة للطلب وقررت إرسال رئيس البعثة الكنيسة التبشيرية التابعة للكنيسة الأرثوذكسية الروسية المقيمة في اورميا الى قوجانس.كان رئيس الكنيسة الروسيةانذاك البابا (سيركي) أجل

موعد الزيارة مرات عديدة بسبب التخوف من إيقاظ الانتباه التركي وزيادة الشك في اخلاص الآشوريين[٧٠]. وكذلك الانكليز فقد اظهرت اهتماماً كبيراً بالآشوريين،بسبب تخوفهم من وجود الروسي في المنقطة لهذا فقد لعب المبشرون الانكليز دوراً هاماً في وقوف الآشوريين بجانب الحلفاء في نفس الوقت بريطانيا كانت تخشي أن يميل الآشوريين الى فرنسا تحت تأثير بعثاتها التبشيرية[٧١]،والبعثات الروسية ايضاً.

لما اندلعت نيران الحرب العظمى انتاب الآشوريين قلق شديد على مستقبلهم وحاروا بأمرين بين الطرفين المصطرعين[٧٢]، استدعي البطريرك مار شمعون بنيامين للحضور أمام الوالي تحسين باشا للتحقيق معه في وان في اليوم ١٩١٤/٨/٣جرى التحقيق خلال مقابلة البطريرك للوالي وكان على شكل مناقشة طويلة جرت بينهم،الإهتمام الرئيسي للبطريرك أثناء المقابلة تركز على ضرورة ضمان سلامة وأمن جماهير المؤمنين التابعين له،بينما بالنسبة الوالي فكان التركيز على ضرورة ضمان حيادية البطريرك وجماهيره المستند على وعد يقطعه البطريرك مؤسس على عدم التحالف مع الروس في حاله دخول تركيا ضد روسية القيصرية. وافق البطريرك على العرض شرط أن الاتراك بالمقابل يقطعون الوعود لأن يكون لهم موقف مشابه تجاه الحفاظ على السلامة كل المسيحيين عامة والآشوريين خاصة.بعد عوده البطريرك من مقابلة الوالي وجه رسائله إلى جماهير الرايا من المسيحيين الأشوريين يطلب منهم تأدية واجباتهم تجاه السلطات التركية بدقة تامة ايفاء بشروط الإتفاقية الإستراتيجية الموضوعة للتنفيذ،... نظراً لأن بريطانيا العظمى وروسيا القيصرية كانتا تجسد العدوين اللدودين للسلطات العثمانية،ازدادت الازعاجات للطوائف المسيحية فأصبح تراكم الهموم شأناً يومياً،بحلول ١٩١٤م بلغ الوضع السيئ ذروته، وأقيل الوالي وان تحسين باشا وعينوا جودت باشا نسيب انور باشا[٧٣].وفي ١٩١٤/٨/٢ وقعت الدولة العثمانية والمانيا معاهدة تحالف سرية لم يعرف بها غير عدد قليل من أعضاء الحكومة العثمانية[٧٤]، بعد ذلك انضمت القيادة التركية الى الحلف الألماني وفتحت جبهة العمليات العسكرية في نهاية تشرين الاول عام ١٩١٤م[٧٥].وفي ١٩١٤/١٠/٣١ دخلت تركيا الحرب الى جانب المانيا ضد كل من بريطانيا العظمى وفرنسا[٧٦]وفي ١٩١٤/١١/٢ أعلن السلطان محمد الخامس (١٩٠٩-١٩١٨) الحرب ضد روسيا ايضاً[٧٧]. أول معركة بين الروس والعثمانيين كانت معركة (ساري قاميش) وفي كانون الاول وبتشجيع حماسي المستشارين العسكريين المان ،بدأ الجيش العثماني الثالث بقيادة أنور باشا شخصياً وكانت المعركة الحاسمة التي شلت الجيش العثماني بشكل الكبير في جبهة القوقاز وقد استمرت هذه المعركة من ١٩١٤/١٢/٤ الى ١٩١٥/١/١٨ وكانت النتيجة انتصار ساحق لروسيا[٧٨].وقد شارك الآشوريون في جميع المعارك،الآشوريون القادمون من ايران وكذلك اللاجئون من تركيا[٧٩]،النصر الذي تحقق من خلالها لم يكن واضح المعالم،فروسيا القيصرية سمحت لقواتهم بالتقهقر وإعطاء المجال للقوات التركية الكردية للإنتشار في الجهات الشمالية الغربية من بلاد فارس،التراجع الروسي أدى إلى تبعات ونتائج خطير مروعة ظللت الجماهير المسيحية.الجماهير الفوضوية أخذت تنحدر من الجبال متجهة في البداية نحو تيركاور بعد ذلك اتجهت إلى سهل اورميا،القرى المسيحية الواقعة على الطريق أحرقت تماماً والسكان الذين استطاعوا الهرب لاذوا بالفرار[٨٠] ،في١٩١٤/١٢/٣٠ اخذت القوات الروسية تغادر اورمي ومقاطعتها،وذلك تنفيذاً لأوامر القيادة...اثار انسحاب القوات الروسية الرعب والفزع بين السكان الآشوريين واساء لسمعة روسيا وسبب الفوضى الداخلية،غادر السكان العزل قراهم وبيوتهم

تاركين خلفهم ثروتهم وماشيتهم واتجهوا باطفالهم خلف القوات الروسية نحو القوقاز،كان ذلك شتاء والطقس باردا[٨١] كان لهذا الانسحاب أثر بليغ على الآشوريين في أورميا،فقد أصبحوا هدفاً لتصفيات قام بها ألاتراك والبعض الاكراد معاً[٨٢].

أن شتاء القارس وطقس البارد جداً تحت الهجمات التي تعرضوا لهما الآشوريون في أورميا وديلمان وسلماس من قبل الاتراك والاكراد كانت قد اهلكت حياة الآشوريين هناك،كل اخبار كان قد تصل الى البطريرك مار شمعون بنيامين.

كتب القنصل الروسي(باسيلي نيكيتين) موكداً أن أراضي هذه المناطق كانت قد اصبحت في موقع رهان يتنافس عليه الكثيرون:"فور إعلان تركيا الجهاد،أصبح الوضع خطيراً في مناطق كوردستان ،على أثر ذلك حصلت مجازر مروعة شملت النساطرة الساكنين في منطقة الباغ (الباش قلعة)[٨٣].عن إحدى الرسائل المتبادلة بين طاهر آغا الدوسكي وسيتو الأورامارى نقل نائب القنصل النص التالي :"يجب علينا نحن جميعاً أي معنا سكان أورامار القيام بهجوم كاسح على سكان القرى المسيحية التي لازالت باقية في منطقة ديز" ويكمل الكلامة "انشاء الله سنبيدها عن بكره أبيها"[٨٤].

توالي ورود الأنباء السيئة التي كانت تصل إلى أسماع البطيرك وإلى أسماع أفراد عائلته،كانت على الاغلب تفيد أن الاوضاع لا تبشر بأي خير بسبب ما كانت تنقله من أخبرا عن الشرور الجسيمة والجرائم المهولة التي حصلت او على وشك الحدوث[٨٥].

أن الطريق بين العشائر الآشورية والبطريرك قد انقطع،وفي ١٩١٥/١٢/١٠ قام ملك اسماعيل تياري العليا بإرسال بعض مقاتلي عشائر تياري العليا بالذهاب عند البطريرك ليطمأنوا عنه،ووصلت الرسالة من ملك اسماعيل الى البطريرك ورجع الوفد حاملاً معه الرسالة من البطريرك ويذكر انهم بصحة جيدة،وبعد ذلك اقترحوا رؤساء العشائر ان يرسلوا (٥٠٠) مقاتل الى قوجانس لحماية عائلة البطريرك وفي ١٩١٥/١/٢٩ توجه شليمون ملك اسماعيل وبعض رؤساء اخرى ومع (١٥٠) مقاتلون نحو قوجانس لحماية عائلة البطريرك[٨٦].وفي ١٩١٥/٢/١ وصلوا هولاء المقاتلين الآشوريين الى قرية قوجانس واخليت قوجانس من النساء والاطفال والشيوخ والعجزة فأرسلوا برفقة العوائل (١٠٠) مسلح من الآشوريين أما البطريرك فأرتاى في مقره بحماية (٥٠٠) مسلح آشوري رغم كونه محاطه بالاعداء الظالمين.غادرت القافلة سيراً على الاقدام وبحراسة المسلحين المرافقين. كانت الطريق شاقة جداً ووعرة كثيرة الالتواءات وبعد مسيرة طويلة وصلت القافلة إلة الموقع المعروف(جمبا دملك) حيث يقع الملجأ الذي يقيم فيه ملك اسماعيل[٨٧].

بنفس الوقت الاكراد والاتراك كانوا يهاجمون الاشوريون في كل مكان،زهاجم سعيد آغا الآشوريون هو ايضاً اضطر كل اولئك الذين كانوا قد التجأوا الى هذه المناطق على المغادرة وإخلاء المنقطة مع النساء والاطفال والشيوخ والرضع وغادرت سورما خانم منطقة (جمبا دملك) وفي اواخر حزيران ١٩١٥ متجهة شمالاً نحو قرية (دادوش) الضيعة الصغيرة التابعة العشيرة تياري[٨٨].

تسلم مارشمعون من محافظ الموصل رسالة حيث كتب حيدر بك فيها((اخوك هرمز هو في يدي وإذا لم توغر لرجالك بالكف عن القتال فسيكون مصير أخيك الاعدام))،وذلك جمع

مارشمعون بشكل أستثنائي مجلسه الذي أبدى رأيه في أستمرار الانتفاضه،وهكذا نص جواب مارشمعون للمحافظ بالتالي((شعبي كله هو أولادي وهم كثيرون وهرمز هو أخي ولكنه واحد فقط،لذلك فليقدم حياته قرباناً بألامته))[٨٩].

هجوم الكردي التركي بلغ ذروته وتلاحقهم في كل المكان،ففي شهر آب ١٩١٥ قامت الفرق التركية الكردية بالهجوم على عشائر تخوما وتياري وجيلو وباز بعد أن ذبحوا سكانها الأبرياء بالسكين من الوريد الى الوريد،من أستطاع الهرب والنجاة اتجه نحو المرتفات المطلة على الوديان مناطق طال وديز،فعاد مارشمعون ورجاله الى منطقة ديز معهم بعض الاسلحة،هناك التقه اخيه داود وزيا هما يقودان معركة دامية وشرسة،القتال بالنسبة الآشوريين أصبح أمراً خطيراً ونهاية على الاغلب مفجعة نظراً لعدم التكافؤ في العده والعدد.. وقلة المؤونة الغذائية احياناً نفاذها بالتمام،كانت هي الأخرى سبباً طبيعياً والساعد الأيمن الموثر في إبادة المسيحيين الآشوريين بإلاضافة الى تأثير المصائب والنكبات ومقاومة الأعداء ببطولة وعزم وشجاعة منطقة طوال الفترة المحصورة مابين شهر حزيران وتشرين أول من عام ١٩١٥م[٩٠]. أن العدو المستشرس لم يستهدف آشوريي هكاري فقط بل لقد طال أقاليم أخرى عامرة بالآشوريين من مختلف الكنائس (كاثوليك،يعاقبة،ونساطرة)،إذ ارتكب مذابح مروعة في منطقة خاربوت ودياربكر اللتين يقطنها اكثر من (١٥٠) الف نسمة،حيث دمر رشيد بك اكثر من ٣٥ قرية في جزيرة ابن عمر وقتل في سعرد آلاف آشوري واستشهد في هذه المذابح مار يعقوب ابراهيم الجزراوي والمطران اسرائيل اودو الالقوشي مطران ماردين، اما في دیابکر ايضاً[٩١].في تلك الاثناء تعرض الآشوريون لهجمات المأساوية من قبل الاتراك والاكراد وعرفت هذه المذابح ب (سيفو).

في ١٩١٥/٩/١٦ وقعت معركة في تخوما وقلعة الباق بين الاكراد والآشورين،فأنزل الآشوريون بالاكراد خسائر فادحة ولكن ملك تخوما أصيب بجرح مميت،فحاصرة الاكراد مع رجاله وطلبوا إليه الاستسلام ،فأبى ومات مع من معه من بواسل تخوما،في تلك الاثناء كانت قبائل جيلو قد شقت طريقها بإتجاه الجيش الروسي على مقربه من الحدود الفارسية. لما بلغوا المكان لاقوا معاملة حسنة من قبل الروس الذين أخذت مطابخهم المتجولة تعمل ليلاً ونهاراً لإطعام الآلوف من الآشوريين،كان لهذه الاعمال الانسانية أثر عميق لا يضمحل في نفوس الآشوريين سيما وأن الروس وضعوا أطباءهم تحت تصرف المصابين والمرضى.

وبعد بضعة أيام صدرت الأوامر العسكرية بسبب ظروف الحرب ينقل الآشوريين الى دير الباق من ثم الى سلماس في أذربيجان الفارسية،حيث فتك بهم مرض معد أودى بالآلوف،فأسرع الصليب الاحمر الأمريكي الروسي والجمعيات الخيرية بإسعاف الآشوريين. وفي أواخر أيلول وصل آشوريو هكاري إلى أذربيجان وتمركزا في مختلف القرى والبلدان واستقروا مع بعض القطعان التي تمكنوا من جلبها معهم[٩٢].أن آشوريي جبال هكاري دخلوا كلاجئين الى بلاد فارس وتمركزا في ثلاث مدن وهي (أورميا،سلامس،خوي) وعاشوا هناك حياة صعبة للغاية مابين ١٩١٥-١٩١٦وكابدوا الفاقة والعوز والحرمان إذ كان ينقصهم كل لوازم الحياة من المأكل والمشرب والمادي رغم المساعدات السخية من لدي المبشرين الأمريكان والروس والفرنسيين وهنا لما رأئ آغا بطرس[٩٣] ما حل ببني قومه الذين طردوا من ديارهم وشردوا لاجئين الى ايران مخلفين

وراءهـم مئات قتلة والأسرى والسبايا مـن النسـاء والاطفال،آل علـى نفسـه أن يعمـل المسـتحيل لانقاذهـم مـن حياتهـم تلـك(٩٤).

بعـد أن تـم اسكان جميع الآشـوريين فـي قـرى ومـدن الثـلاث (اورميا وسـلامس وخـوي) شـكلت هيئـات طبيـة وتمويليـة واسسـت المستشـفيات لمعالجـة المرضـى وصـرف الارزاق والملابـس والارزاق الـى كافـة المهاجرين.فكانـت فتـرة أواخـر ١٩١٦و١٩١٧ فتـره اسـتقرار وراحـة نوعـاً مـا للآشـوريين(٩٥). بعـد وصـول الـى الاراضـي الفارسـية الـذي كان عنـد نهايـات شـهر تشـرين ثانـي مـن عـام ١٩١٥،قـام مارشـمعون بنياميـن بنقـل مقـر كرسـية مؤقتـا الـى (خسـروا)(٩٦). عندمـا تركـوا منطقـة هكاري،يومـاً سـمعت سـورما تنتحـب مرنمـة مـع النبـي ارميـا سـبقها فـي البـكاء والنـوح علـى وطنـه وارض اجـداده،ان مضمونهـا مـا يأتـي:

ترى متى سأعود وأشاهد مرة اخرى جبال هكاري الشامخة بجلال وبهاء؟

متى سأرى تلك الهضابالنظرة الخضراء؟

متى سأستطيع أن أشرب الماء الزلال ماء قوجانس الحبيبة العذب؟

مـا سـيكون مصيـر شـعبي مسـتقبلا بعـد ان نالـه كل هـذا التشـشت والخسـارة العظيمـة التـي لـم تبـق لـه أي ذخيـرة؟ (٩٧)

الذيـن ذهبـوا الـى تيـاري العليـا مـن العائلـة البطريـرك كانـوا (سـرمة خانـم وشـقيقة ماربنياميـن وبولـص واشـعيا وإسـتر زوجـة داؤد شـقيق مـار بنياميـن وتيـادورس وايشـي اولاد داؤد سـولطي واسـيت ورومينـا بنـات داود والباقيـن مـن عائلـة البطريـرك الذيـن بقـوا فـي قوجانـس كانـوا مـار بنياميـن البطريـرك وداود و زيـا شـقيقي البطريـرك ومعهـم مـار يوسـف أسـقف شـمزين مـع ١٠٠ مقاتل،عندمـا سـمع قائمقـام جولمـرك بتـرك العوائـل قريـة قوجانـس ذهـب هنـاك وكان يرافقـه رؤسـاء جولمـرك والتحقـوا بالبطريـرك مارشـمعون بنياميـن وابـدى لـه حزنـه لهـذا الحـدث وطلـب مـن البطريـرك ان يعيـد المقاتليـن المتواجديـن فـي قوجانـس الـى بيوتهـم لانـه ليـس ضـروري بقاءهـم فـي هـذا الشـتاء القـارس ليكـون ثقـلاً علـى كاهلهم،ايضـاً ان مـن واجـب الحكومـة التركيـة حمايتهم،ثـم شـكره ماربنياميـن علـى موقفـه هـذا وشـرح لـه الظلـم الـذي يقـع علـى أبنـاء شـعب الآشـوري فـي قراهـم مـن كاور الـى نـاودز. بعـد فتـرة تـرك مـار بنياميـن قوجانـس فـي ١٩١٥/٢/٢٨م قبـل أن يسـتولي العـدو الجسـر ديـزن(٩٨) ،وفـي ١٩١٥/٣/١٥وفقـاً القـرار الأخيـر اخلـى البطريـرك المقـر تمامـاً وغادرهـا متوجهـا الـى احـدى الوديـان الصغيـرة فـي ديـز ولـم يكـن هـذا الـوادي بعيـداً عـن المقـر القديـم فـي قوجانـس(٩٩).

فـي شـهر نيسـان عـام ١٩١٥م حصـل جسـيم فـي قريـة ديـز غيـر مجـري تاريـخ شـعب صغيـر مسالم(الشـعب الآشـوري)،حصـل هـذا الحـدث عندمـا اجتمـع كل وجـوه الشـعب الآشـوري ورؤسـائه مدة خمسـة أيـام متتاليـة فـي احـد البيـوت لأتخـاذ قـرار حاسـم وخطيـر تماماً،اتخـذ البطريـرك مـع جميـع الحاضريـن قـرار إعـلان الحـرب علـى الحكومـة العثمانيـة فأرسـل رسـالة رسـمية إلـى والـي (وان) وقعهـا ممثلـون عـن كل العشـائر (تيـاري و تخومـا وجيلـو وبـاز وديـز) الموقعـون علـى الرسـالة قالـوا "بسـبب المذابـح الوحشـية والتهجيـر القسـري للمسـيحيين إخواننـا نـرى انفسـنا ملزميـن علـى قطـع علاقتنـا مـع البـاب العالـي(١٠٠)،يذكـر الأب خنـدو يونـان فـي الايـام الأخيـرة مـن شـهر مايـس وصلـت القـوات

الروسية الى كاور والاتراك ولوا هاربين عنها وجولاميرك هجرت ايضاً وهنا خرج البطريرك مع القوة الآشورية الموجودة في ديز للقاء القوات الروسية المتقدمة(١٠١) ،مع ذلك بدأ الآشوريين الانتفاضة وجرت أول معركة جسر ديز بين الآشوريين المتقدمين وبين الجندرمة التركية نتيجة هذه المعركة الضارية ردت الجندرمة على اعقابها وفر عناصرها من ساحة المعركة تاركين خلفهم مدينة جولاميرك مركز ولاية هكاري في ايدي الآشوريين...سرعان ما شن الاتراك والاكراد معاً هجوماً معاكسا حيث ازاح رشيد بيك الآشوريين من منطقة ليزان وتياري السفلى.كما بدأت القوات التركية والمجموعات الكردية من جولاميرك هجومهم على الآشوريين في جمبا وتياري العليا اما المجموعات التركية اخرى قادت هجومها من خلال جال باتجاه باقان وتخوما بالاضافة الى حملة سوتو آغا ضد الآشوريين في جيلو وباز(١٠٢).

في ايار وحزيران ١٩١٥ ارسل مارشمعون رسولين الى القيادة الروسية في ايران ويطلب فيها المعونة الروسية للأشوريين وقد اتى الرد بالمساعدة بكمية من السلاح،واجتمع البطريرك مع ملوكه تم بحث الوضع القائم واتخاذ القرارات التالية:

١-اخراج جميع السكان الآشوريين من ولاية هكاري الى الجبال.

٢- توجه بنيامين مارشمعون حالاً الى ايران لكي يلتقي بنفسة شخصياً مع القيادة الروسية،وقد بدأ تنفيذ هذين القرارين مباشرة وهكذا راح الآشوريون الذين بلغت خسائرهم نحو ٥٠ الف شخص ينتقلون الى المروج الجبلية،أما البطريرك مارشمعون وبرفقة ثلة صغيرة من الحرس توجه تحت ستار ليلة ٢٨ حزيران ١٩١٥ إلى اورمي حيث وصلها في بداية تموز(١٠٣).

بعد الآجراءات البروتوكولية عقدت لقاءات ثنائية بين الاثنين وبحث موضوع المساعدات مهمه التي على روسيا تقديمها للآشوريين في سلامس بشرط أن تكون دينياً بذمة البطريرك،إضافة لذلك بين البطريرك للدوق نيقولا رغبه الآشوريين الاكيدة والراسخة لأستعادة وطنهم في هكاري. هكذا تم تلاقي أهداف الطرفين،وفقاً الاتفاق الروسي الآشوري شكلت أفواج عسكرية نظامية من أبناء العشائر الآشورية،في فصل الخريف عام ١٩١٦ بلغ عدد المجندين من الشباب الآشوريين حوالي الالفي متطوع(١٠٤).

في ايار ١٩١٦ كلف الجنرال حبرنزوبوف القطعات الآشورية بعمليات ذاتية في مكافحة الاكراد الذين يحاربون ضد الروس وفي تحطيم الاتصالات الداخلية بين القوات التركية،لذلك وبتاريخ ٢٣ أيار ١٩١٦ قامت مجموعة آشورية جوالة بحملة باتجاه باش قلعة وفيما بعد إلى ولاية هكاري بعد معارك حادة انسحبت القوات التركية-الكردية من اورمار وجال وتخوما وغيرها من المناطق في الولاية. وبعد ذلك انقسمت هذه المجموعة إلى ثلاث طوابر قاد الطابور الاول داود أخو البطريرك والثانية ملك اسماعيل من تياري العليا والثالثة ملك اندريوس من جيلو.لقد سارت هذه الطوابير بمحاذاة بعضها بعضاً بهدف تحطيم العدو المتمركز في الجبال(١٠٥).

في اثناء الحرب العالمية الاولى حاول الحلفاء تفتيت الدولة العثمانية وإسقاطها بالطرق والمراسلات السرية والدبلوماسية. فعقدت اتفاقية سايكس بيكو في ١٩١٦/٥/١٦ بين كل من الدبلوماسي البريطاني مارك سايكس والدبلوماسي الفرنسي جورج بيكو بمصادقة الروسي سيرجي

سازانوف،والتي عرفت باتفاقية (سايكس بيكو) او (سايكس بيكو سازانوف). يذكر المؤرخ العراقي فاضل حسين في كتابة (المشكلة الموصل) أن كان نصيب فرنسا يشمل القسم الاكبر من سوريا وجزء جنوب من الاناضول وولاية الموصل ،علماً بأن بريطانيا بعد فترة تمكنت من أخذ ولاية الموصل من فرنسا بالطرق السياسية ، واصبح نصيب بريطانيا يشمل القسم الجنوبي من سوريا والقسم الجنوبي من العراق (ولايتي بغداد وبصرة) وكذلك وقعت حيفا وعكة ،من نصيب روسيا القيصرية وكانت وقتها الولايات الارمينية وشرق الاناضول. لكن سرعان ما انسحبت روسيا من المنطقة بسبب وقوع ثورة اكتوبر (البلشفية)[١٠٦] في عام١٩١٧ وبعد هذه الثورة كشف عن أوراق اتفاقية سايكس بيكو السرية[١٠٧] ،في شباط ١٩١٧م بدأت الاضطرابات في روسيا القيصرية واستمرت الى ١٩١٧/١٠/٢٥م عند وقوع الثورة اكتوبر او الثورة البلشفية بقيادة فلاديمير لينين[١٠٨]. الثورة كانت بقيادة الشيوعيين الروس واتى ليني على رأس السلطة والذي اعلن مشروه السلام مع المان وحلفائهم وانسحب من الحرب بعد ابرامه اتفاقية السلام الدائم[١٠٩].عندما انهارت الجبهة الروسية على أثر الثورة فوجد الآشوريون انفسهم وحيدين في الميدان إلا أن وضعهم كان أفضل بكثير من السابق، فطعامهم وافر وبندقياتهم وعتادهم يزيدان عن الحاجة بفضل ما تركه الروس لهم أثناء انسحابهم[١١٠].

لقد اختلف السياسة التي اتبعها أطراف النزاع مع الآشوريين بعد أنسحاب القوات الروسية،فألارانيون كانوا يرغبون في نزع السلاح من القوات المحاربة في أراضيهم وخاصة وأن انهيار الجبهة الروسية جعل الإرانيين يتمتعون بحرية أكثر بعدد أن تخلى البلاشفة عن جميع الحقوق الموروثة عن عهد القيصري لذلك طلبت الحكومة الايرانية من الآشوريين تسليم اسلحتهم إلا أنهم رفضوا ذلك فأوعزت إلى أكراد اورميا بأضطهادهم وقامت الحكومة بإستخدام القوة ضدهم وثم قتل المئات منهم[١١١].هنا دارت معارك بين الآشوريين والقبائل الاكراد بقيادة سمكو رئيس قبيلة شكاك الكردية في ايران،طالبت الدول الحلفاء (فرنسا وبريطانيا) من الجيش الآشوري المتكون بعد انسحاب الجيش الروسي وعودته إلى وطنه أن يقوم بمسؤولية الدفاع عن الجبهة الفارسية -التركية.كانت هذه الجبهة تمتد من سيراي إلى باش قلعة ومن أوشنو إلى سودج بولاك[١١٢].

عند انسحاب القوات الروسية من الجبهة الفارسية التركية وبقاء الآشوريين وحدهم فيها أراد القوى الكبرى انذاك لملئ تلك الفراغ وقد طالب من الآشوريين كونهم احد القوات مشاركة لقوات الروسية اثناء الحرب في تلك الجبهة ولقد رشوا الآشوريين بالوعود لغاياتهم فقط.حضت التطورات السياسية الأخيرة في روسيا باهتمام الإنكليز والفرنسيي على حد سواء.لذا ولغرض اثبات وتوكيد إهتمامهم بالوضع العام والتغيير الطارئ خاصة ما يعني المناطق الجبهة الفارسية. لذلك أرسل كلاهما الممثليهم في إيران لتشجيع الآشوريين لاستمرارهم في القتال في الجبهة الفارسية الفارغة بعد انسحاب الجيش الروسي.في ١٩١٧/١٢/٢٥ وصل بلاد فارس العقيد الفرنسي (جاسفيلد)حاملاً أوامر لتشكيل أفواج جديدة،وفي عام نفسه أرسل الانكليز مبعوثهم الخاص إلى اورميا،وكان هذا المبعوث ضابطاً في المخابرات البريطانية اسمه (كريسي) ووصل كريسي ومعه ايضاً أوامر تقتضي بتشكيل فرق مسلحة وبأسرع ما يمكن تعويضاً عن القوات الروسية المنسحبة[١١٣].عندما دعا كابتن كريسي الآشوريين لاستمرار النضال المسلح ووعدهم رسمياً

بالمساعدة المادية والسياسية من قبل دولته أثناء الحرب وبعدة عقد الصلح وقد تم الحديث في هذا الاجتماع عن أن الآشوريين باستمرارهم في النضال يمكنهم الاطمئنان بالحصول بعد انتهاء الحرب على الدولة المستقلة التي يستحقونها بكل جدارة.

لقد اقترح كريسي على الآشوريين عقد تحالف مع شيخ قبائل الشكاكي الكردية اسماعيل آغا سيمكو والاخير ابدى رغبته في عقد تحالف مع الآشوريين،أن البطريرك بنيامين مارشمعون وكذلك زعيم الارمن خانبارتسينيان ضد التقرب والتحالف مع سمكو بتاتاً ولكنهما تحت ضغط الانكليز اصبحا مجبرين على التخلي عن ذلك(١١٤).

أرسل مارشمعون المبعوث (شموئيل خان بن سرهنك بيجان) الى سمكو لترتيب عن مكان وزمان الاجتماع،وفي ١٩١٨/٣/٣ توجه البطريرك بنيامين مارشمعون الى كوهنه شهر قرية قريبة من ديلمان،ويرافقة أخوه القائد داود وبلكونيك كونراتوف مع اربعة الضبط الروس وسار في حراسته ١٥٠ فارساً آشورياً، بعد وصولهم الى المكان قد استقبلهم استقبالاً لائقاً واجتمع معاً وبعد انتهاء الاجتماعهم توجه مارشمعون الى العربة ليتوجه به الى مكان حيث أتى،اطلق عليه النار من خلف وسقط في الحال وظهرت اطلاق النارية من كل مكان اليهم،وبداء المعركة هناك تمكن داود أخ مارشمعون الذي اصيب بأنقاذ نفسه بأعجوبه وتوجه الى منزل أحد الأرمن في المدينة (١١٥).بعد وصل الخبر المفجع الى سرمة خانم أخت البطريرك بنيامين مارشمعون قامت أرسال الرسالة عاجلة إلى آغا بطرس وملك خوشابا والرؤساء الآشوريين تطلعهم على النازلة الكبيرة التي حلت بهم(١١٦).اجتمع آغا بطرس وجمع القوة وتوجه نحو كوهنه شهر وبدأت المعارك بينهم بقيادته وتمكن بثأر على الاكراد الشكاكيين.

بعد الاستشهاد المأساوي لبطريرك بنيامين مارشمعون أختيرا أخوه بولص مارشمعون بطريركاً للآشوريين في١٩١٨/٥/٢٩ تمت سيامته في كنيسة مريم وبعد انتهاء المراسيم اتجه أغلب الحاضرين الى الجبهة على مشارف مدينة اشنويه(١١٧).في تلك الاثناء وخصوصاً بعد مقتل البطريرك بنيامين مارشمعون بدأء كل الثقل على ظهر وعاتق السيدة سرمة خانم كونها احدى اعمدة في عائلتها وكذلك المثقفة والقادرة لايجاد الحل لقضايا عائلتهم.

في ١٩١٨/٧/٨ توجه الطيارة الانكليزية في اورمي الذي كان فيه رجل انكليزي الذي كان يدعى(بينيغتون) وجهه رسالة من القيادة الحربية الانكليزية في الشرق،والتقى بالبطريرك مار بولص وآغا بطرس والرؤساء الآشوريين والاخرين من الارمن،ستكون الاشوريون بعد الاسئلة واجابهم مؤكد بأن كل الوعود التي اعطوها الحلفاء للاشوريين سوف تنفذ بعد الحرب إن فكرة اقامة وطن للآشوريين ستوضع موضع تحقيق النصر.لقد ابلغ بينيغتون بأن الضباط الانكليز المحملون بالعتاد والنقود سيصلون قريباً الى هنا لمساعدة الآشوريين وبتأسيس الجيش النظامي،لذلك تم الاقتراح على الآشوريين باختراق الستار التركي الى جنوب من بحيره اورمي والخروج الى ساين قلعة حيث ستقوم القطعات الانكليزية بتزويدهم بالسلاح والعتاد(١١٨).

قررت القيادة الآشورية ارسال زيا الاخ الاصغر البطريرك وآغا بطرس وبعض الملوك مع تعداد معين من القوات للقاء الانكليز في ساين قلعة(١١٩)،١٩١٨/٧/٣٠ توجهت القوة الآشورية نحو ساين قلعة وعندما وصلوا إلى هناك قد انسحبت منها مرحلة الى الخلف لتأخر القوة الآشورية

في الوصول إليها في الموعد المحدد نتيجة لاشتباكها في قتال مع العدو فلحقت بها القوة الآشورية والتقت بها في موقع يسمى (انجا). ولما تم اللقاء بين هاتين القوتين عم الفرح الجميع ومكثت القوة الآشورية يوماً واحد في انجا ثم عادت الى ساين قلعة ومعها بعض المساعدات حيث فوجئت بوصول العوائل الآشورية اليها مع بقية المقاتلين تاركين مدينة اورميا دون قتال[١٢٠].ترك الآشوريون والارمن مدينة اورميا بسبب هجمات قوات التركية والايرانية والكردية وبسبب غيابة قيادة آشورية رشيدة وحازمة لتقود القوات الآشورية التي اصبحت مشلولة بعد سفر ملك خوشابا نحو الموصل وارسال آغا بطرس الى ساين قلعة لملاقات القوة الانكليزية[١٢١].

بعد هجرة هذه الامة ووصولهم الى همدان وعاشوا حياتهم غير منتظمة تحت السيطرة والقيادة البريطانية، ولكن المقام لم يستقر طويلاً في همدان إذ سرعام ما أنكشف لهم خطل رابهم وسراب أحلامهم في العودة الى بلادهم فبدلاً من السير بهم نحو بلادهم وتحريرها قرر الانكليز السير بهم نحو العراق.وفي شهر آب من عام ١٩١٨م بدأت طلائع الآشوريين تصل تباعاً إلى حيث هيأ لهم الانكليز مخيماً كبيراً على الضفة اليمنى من نهر ديالى على بعد ثلاثة أميال من مدينة بعقوبة الواقعة على بعد ٣٦ ميلاً إلى شمال الشرقي من بغداد [١٢٢].قد عينت بريطانيا الجنرال اوستين مسؤولاً ومشرفاً على هذه المخيم،فقام ومساعده وببذل جهود كبيرة للتنظيمه وقد شغل المخيم منطقة بلغت مساحتها ميلاً مربعاً وكان مقسماً على الاقسام،وتم اسكان الآشوريين كلا حسب قبيلته، اما الارمن فقد تم أسكانهم في قسم خاص بهم،وقامت السلطات البريطانية بتعيين ضباط بريطانيين ومشرفين آشوريين وأرمن على كل قسم[١٢٣]. وفي تلك الاثناء كانت وقعوا ولايتي بصره وبغداد بيد القوات البريطانية وكانوا متوجهين نحو ولاية الموصل،بقى الجيش البريطاني عند الفتحة جنوب الشرقاط باتجاه حتى أواخر تشرين الاول ١٩١٨م والتي تبعد ١٢ ميلاً مدينة الموصل عند عقد هدنة موندرس١٩١٨/١٠/٣٠[١٢٤].

هكذا طالبوا البريطانيون من الاتراك بأخلاء مدينة الموصل لكنهم رفضوا ذلك، وبعد المشاورات انسحبوا الاتراك ونزلت الراية العثمانية من المباني في الموصل ورفعت راية البريطانية في الموصل،وبقى العراق تحت السيطرة بريطانيا، وتوقف الحرب الكبرى بعقد الاتفاق او الهدنة موندرس.توقفت الحرب الذي اهلكت العالم وهذه الحرب دامت ٤ سنوات وقسمت المانيا والدولة العثمانية في مابين الدول الرابحة في الحرب.

سرمة خانم والبحث عن القضية الآشورية في مؤتمر الصلح وما بعده:

بعد تجسد الاطماع وتبلور الصراع اكثر في مؤتمر الذي عقد بباريس بين الدول المتحاربة والذي كان مصير العالم يتوقف على نتائجه الى (١٨ كانون الثاني من العام ١٩١٩-٢١ كانون الثاني من العام ١٩٢٠)[١٢٥]،وكان من أهداف انعقاده هو تقسيم وتوزيع ممتلكات المانيا والامبراطورية العثمانية الخاسرتين للحرب وعلى أسس تخدم في العلن مسألة السلام والاستقرار العالميين بعد مأسي الحرب[١٢٦].مع ذلك كانت أنظار شعوب العالم قاطبة مشدودة إلى نتائج هذا المؤتمر والتي أدت بعد حين انعطافات خطيرة في مجرئ التاريخ،وأحدثت تغييرات سياسية واسعة في جغرافية العالم الجديد،خصوصاً بالنسبة للشعوب التي خاضت غمار الحرب (الحرب

العالمية الاولى)[١٢٧].من تلك الشعوب الذي خاض غمار الحرب وعاش حياة مئساوية كبيرة سفك الدماء شعبة وتشتت بني قومة وهاجر اكثر من مرة كان شعب الآشوري عندما ذبح وقتل وشرد وطرد من الوطنه وهاجر الى بلاد الفارس وثم الى جنوب العراق وقتل ما يقارب ٧٥٠ الف من الاطفال والنساء والشيوخ والرجال الآشورية تحت النيران العدو وكذلك جوع والجو القارس.

رغم شعور الآشوريين في مخيماتهم في بعقوبة بالراحة بعد العناء وبالأمان بعد الخوف والاستقرار بعد الشرد والصحة بعد المرض فأنهم لم يستسيغوا احوالهم تلك ولا رضوا بها وظلوا يعملون على تغيرها لما فيه مصلحتهم القومية[١٢٨].وحياتهم كانت أكثر مستقرة وطبيعية مقارنتاً مع تلك حياة التي عاشوها قبل وأثناء الحرب العالمية الاولى.ولكنهم في كل الاحوال كانوا يفكرون بالرجوع الى الوطنهم الاصلي في هكاري واورميا،وبقيت قضية رجوعهم معلقة الى السنوات القادمة.

في خضم تلك الظروف داخل المعسكر في بعقوبة،اجتمع الآشوريون للتباحث حول مصيرهم،وهنا تبلورت فكرة العودة الى الاماكن التي كانوا يعيشون فيها قبل الحرب العالمية الاولى[١٢٩].وفي تلك الفترة ظهرت عدة المبادئ وهم يطرقون عن حقوق الشعوب،منها مبادئ الرئيس الامريكي توماس وودر ويلسون الاربعة عشر التي اعلنها في ١٩١٨/٢/٨ والذي يذكر(حق الشعوب في تقرير مصيرها) وكذلك البيان الانكليزي-الفرنسي صادر في ١٩١٨/١١/٨ الذي نص على أن غاية الحلف هي((التحرر الكامل والنهائي للشعوب التي كانت عانت من الاضطهاد على يد الاتراك وانشاء حكومات وإدارات قومية)[١٣٠].

تلك المبادئ الذي اطلقت من قبل الرئيس الامريكي والبيان الانكليزي-الفرنسي كان يشمل الآشوريين ايضاً كونه الشعب مضطهد قبل واثناء الحرب الكبرى في الدولة العثمانية،خصوصاً حسب المبدأ الذي يقول(إعطاء الشعوب الأخرى غير التركية التي تخضع لها حق تقرير المصير)،الآشوريون عرق او قوم مختلف عاش منذ السنين في هذه البقعة من الارض واضطهد ايضاً،لذلك طالب بالرجوع إلى وطنه الاصلي في الجبال هكاري.

باتفاق الاطراف المعنية تم افتتاح "مؤتمر الصلح او السلام" في باريس في ١٩١٩/١/١٨،فقد اتجهت انظار الجميع إليه،لانه هو من سيرسم خريطة العالم الجديدة وهو من سيحدد مصير عدة شعوب وكان من طبيعي أن يدرج مصير الدولة العثمانية [١٣١]،وعند عقد مؤتمر السلام حضره ممثلون عن العرب والارمن والكورد،كما رغب الآشوريون في ارسال ممثل عنهم لمناقشة قضيتهم،غير أن الحكومة البريطانية رفضت طلبهم هذا،فوجه مارشمعون بولص رسالة الى ارنولد ويلسون الحاكم المدني البريطاني العام في بغداد عبر فيه خيبه أمله من قرار الحكومة البريطانية بأن ليس من المفيد أرسال ممثل عن الآشوريين إلى مؤتمر السلم في باريس...وفي شهر آذار أرسل ولسن برقية إلى الحكومة هند البريطانية حول إمكانية إرسال مبعوث آشوري إلى باريس لكي يعرض قضية الآشورية أمام مؤتمر السلم وفي نيسان ١٩١٩ جاء الرد يقول "أن الحكومة البريطانية تعتقد انه لا جدوى من إرسال هذا المبعوث ويجب اخبار الآشوريين بغاية من اللطف والرقة أن البريطانية ستفعل ما في وسعها لكي تضمن لهم مركزاً خاصاً"[١٣٢]،أما ان الآشورين لم يقتنعوا بهذا الرد الخادع،وشعروا بأن الانكليز بدأوا ينهربون من وعودهم،ويتنصلون

من التزاماتهم ويعاملون الشعب الآشوري إلى إرغام زعمائهم بحتمية حضور ممثل آشوري الشعبي لم ير مار بولص بدأ غير الكتابة ثانية الى السير ويلسن في أيار ١٩١٩،شارحاً له التذمر الآشوري من الموقف البريطاني اللامسؤول[١٣٣].

وفي ١٩١٩/٧/٢١ وافقت الحكومة البريطانية بعد سلسلة من التمديدات والمماطلات على ارسال وفد آشوري من العراق إلى باريس ولكن بشرط أن يزور هذا الوفد في البداية لندن[١٣٤] وعند وصول إلى لندن فأن مسألة ذهابه إلى باريس سوف تناقش هناك[١٣٥]وقررت الحكومة البريطانية ان ارسال آشوري واحد لا غير إلى لندن وعند وصوله سيبحث في موضوع ذهابه إلى باريس فأختيرت سرما خانم التمثيل الآشوريين في باريس[١٣٦].ويذكر يوسف ملك خوشابا "أراد الآشوريون ممثل عنهم إلى مؤتمر السلامم في باريس وانتخبوا آغا بطرس لذلك الغرض[١٣٧]،((كما يؤكد آغا بطرس في مذكراته الشخصية،ان كل ابناء الملة في بعقوبة رشحوا وانتخبوا لاذهب أنا آغا بطرس إلى باريس مع السيدة سرما خانم،أنا من جانب الامة والسيدة سرمة خانم من جانب البيت البطريرك مارشمعون[١٣٨].

اشترك الآشوريون في مؤتمر السلح في باريس ومن متوقع ثلاثة وفود تمثل الشعب الآشوري المتشتت جغرافياً في بلدان المنطقة، كان وفد الأول من إيران يظن انه كان برئاسة السيد يونان ووفد الثاني من بلاد النهرين(العراق) الذي كان متوقعاً ترأسة سرما خانم واما الوفد الثالث كان مشتركاً من بلاد الشام الواقعة تحت النفوذ الفرنسي ،اما الدكتور جوزيف يعقوب يذكر أن خمس مذكرات آشورية قدمت إلى مؤتمر باريس وكانت كما يلي:

١-الوفد الآشوري من أمريكا برئاسة القس يوئيل وردا وأ.ك.يوسف عن الجمعية الوطنية الآشورية في أمريكا

٢- وفد مندوبي الآشوريين-الكلدان بقيادة أ.نامق والمساند من البطريرك الكلداني مار يوسف عمانوئيل الثاني.

٣- وفد آشوريي اورميه،سلامس،سولدز وأمريكا بقيادة جسي مالك يونان،البروفيسور إبراهيم يونان شيمون كنجي زلازار جورج.

٤- الوفد الآشوري من قوقازيا برئاسة لازار ياقوبوف رئيس المجلس القومي الآشوري في ما وراء القوقاز.

٥- مذكرة ارسلت من البطريرك الآشوري مار بولص شمعون من مقره المؤقت في مخيم بعقوبة،بواسطة الخارجية الهندية[١٣٩].

أول وفد وصل إلى هناك بعد تخطيه جملة الصعوبات كان وفد الآشوريين من ايران الذين كانوا أقل ارتباطاً بالانكليز[١٤٠]،وفي شهر أيلول غادرت سرمة خانم العراق متوجهة إلى لندن حيث وقع عليها الاختيار لتمثيل الآشوريين ووصلت إليها بعد شهر،وهناك تم استقبالها بحفاوة بالغة وقابلت وزير الخارجية اللورد كيرزون[١٤١] وبقية الشخصيات السياسية البريطانية البارزة في ذلك الوقت،وقد سكنت دير الراهبات كانتربري وبقيت هناك ثمانية شهور ولم تحضر سرمة خانم مؤتمر السلم في باريس مطلقاً(١٤٢).كان المطاليب الآشوريين في مؤتمر الصلح كالآتي:

١-توفير ضمانات لأمن مستتب دائم في المستقبل برعاية وحماية الحكومة البريطانية فيصبح الشعب موحداً يعيش في ربوع موطنه ومسقط رأسه الذي يتحدد بالموصل والجزيرة والباش قلعة وأورميا وأن له الحق للإحتفاظ بقوة عسكرية كافية وقادرة على الدفاع عن الشعب عند حصول الإعتداءات الخارجية الموجهة إليه من قبل الأكراد والفرس والأتراك.

٢- يجب عدم الخلط بين الآشوريين والأرمن بأي شكل من الأشكال.وأن تخصص لهم أراض منعزلة ومنفصلة عن بقية الأراضي الخاصة بشعوب أخرى فيتمكن الآشوريون من العيش مستقبلا بحرية وإستقلال ناجز.

٣- الطلب إلى الحكومة بلاد فارس أن تضمن أمن وسلامة الآشوريين المتمتعين سابقا بالمواطنة الفارسية وكذلك المطالبة بإعادة تسكينهم في مناطق أورميا.لتحقيق ذلك يقترح إيفاد قنصل بريطاني والإحتفاظ بقوة من البوليس يديرها ضباط شرطة بريطانيون.

٤- الطلب إلى حكومة بلاد فارس أتخاذ الإجراءات اللازمة إطلاق سراح كل المعتقلين الذين لا يزالون لديها او لدى الأكراد المقيمين ضمن الأراضي الفارسية.

٥- تنفيذ الإجراءات اللازمة لإعادة كل الأملاك والمباني العائدة للآشوريين،سوا كانت خاصة أو كانت تعود لرئاسة الكنيسة والتي تم الأستيلاء عليها بالقوة من قبل الأتراك والأكراد. ونخص بالذكر تلك جرت السيطرة عليها خلال الخمسين عاماً الأخيرة.

٦- حماية أملاك الكنيسة مستقبلاً،بحيث تصل وارداتها إلى إدارة الكنيسة التي تعمل للإستفادة منها في التعليم والتثقيف أو لصيانة مباني أملاك الكنيسة.

٧- الإعتراف بقانونية تشريعات الكنيسة والإلتزام بها من قبل الدولة الحامية.

٨- إعادة كل المراعي التي للآشوريين،وسبق أن طردوا منها أو ابتعدوا عنها قسراً بذلك سيقدر الآشوريون العودة إليها بمواشيهم للرعي فيها بحرية.

٩- هناك زعماء وأغوات وشيوخ أكراد قاموا بممارسة الضغوط بمنهجية خلال عقود السنوات الخيرة على المسيحيين.الأن يجب محاسبة كل هؤلاء ومعاقبتهم،كما يجب اتخاذ كافة الإجراءات الضرورية لوضع حد لكل تلك الضغوط التي هي إغتصاب غير قانوني للسلطة وفرض السلام العادل[١٤٣].

وفي لندن احتجز الوفد حتى انهى كونفرانس باريس اعماله، واقترح على سورما خانم نشر كتاب عن مشاركة الآشوريين في الحرب العالمية الأولى واستقبل من قبل اللورد كيرزون وغيره من اعضاء الحكومة البريطانية بيد انهم لم يسمحوا لها لسفر إلى باريس،لقد كانت سورما خانم شاهدة عيان في مجلس اللوردات بتاريخ ١٧-١٩ كانون الثاني ١٩١٩ اثناء مناقشة القضية الآشورية،وقتئذ حاول أسقف الكانتربري لف انتباه الحاضرين إلى مأساة الشعب الآشوري الذي لم يسمح له حتى الأن بالعودة الى موطنه الاصلي[١٤٤].

في ظهيره أحد الايام من شهر تشرين ثاني ١٩١٩ ذهبت سورما الى قصر ويستمنستر، حيث كانت قد بدأت اجتماعات البرلمانيين البريطانيين بعد الاستماع إلى خطاب العرش التقليدي الذي

يلقيه الملك...عند مبنى سانت اسطيفان كان في انتظارها اسقفا لندن وكانتربري،استطاع هذان الاسقفان من اقناع اللورد كيرزون وزير الدولة للشؤون الخارجية لاستقبال سورما خانم في مقابلة خاصة، أثناء لقاءهما لم يستطيع اللورد كيرزون إخفاء اندهاشه عندما رأى سورما رغم احتفاضة بالابهة البريطانية وارستقراطية.رأها سيدة بملامح مشرقية جذابة مدت يدها لتصافحه وتقدم له الاحترام الواجب والتقدير البالغ اللذين طلب أخيها مارشمعون بولص بطريرك كنيسة المشرق نقلهما اليه.بعد المصافحة فهم اللورد كيرزون ان تعامله سيكون مع شخصية مهمة تمثل بحق الجماهير الآشورية(١٤٥)،اثناء اللقاء ناقشوا على كثير من المواضيع وخصوصاً تلك اذي تتعلق بالآشوريين وتمكن سرمة بإدخال القضية الآشورية في المجلس اللوردات وناقشوا على هذا الموضوع.

اثناء اللقاء اللورد كيرزون بالسيدة سورما خانم ولاحظ انه تعتبر -حسب وصف كيرزون للسيدة- ممثلاً رائعا للشعب الآشوري ولكنه لم ينطق ببنت شفة عن ان انكلترا ما زالت عند وعودها كالسابق في تركيا وايران واستيطانهم هناك: ((ولكن حتى هذا لا نستطيع فعله الآن انهى كيرزون كلمته باضافة اذ اننا لا نملك القوة الكافية لذلك.الآشورين يرغبون في العودة مع ضمان امنهم، لذلك صعب تحقيقه الآن، وربما يكون ممكناً في الربيع القادم.مهمتنا إعادة الآشوريين الايرانيين إلى ايران والآشوريين من تركيا إلى هكاري او توطينهم في قواعد قريبة مما تطاله يدنا وعلى اراضي مجاورة لمواقعنا الامامية))(١٤٦).

سورما التي بقيت متشبثة بموضوع تحقيق أهدافها،أبدت الاستعداد الكامل لحضور جلسات مؤتمر السلام في باريس على أمل التمكن من توصيل صوتها للمجتمعين وأقناعهم بعدالة قضية شعبها.لكن وكما يقول يقول المثل (تجري الرياح بما لا تشتهي السفن)).الحضور الى مؤتمر السلام بقي حلماً لم توفق في تحقيقه نظراً لعدم توفر الموافقات الضرورية لدخول الأراضي الفرنسية. سورما لم تستسلم للواقع وبقيت تتوسل بعناد إلى اللورد كيرزون وتطلب منه العمل لتحقيق حلمها. في مذكرة أرسلتها له بتاريخ ١٩٢٠/٢/١٧ أكدت حقها في المطالبة بحقوق شعبها العادلة؟كما أبلغت سورما بصحيح العبارة إن كان هناك اعتراف نافذ اعطته الحكومة البريطانية خلال سنوات الحرب، بموجبه يكون الآشوريون حلفاء فعليين،وإن هذا يعني أن للآشوريين الحق أن يكون لهم صوت مسموع.وفي ما يلي نص الرسالة:

"صاحب السيادة الموقر،

لقد سمحت لنفسي لأن أكتب هذه الرسالة وأوجهها لسيادتكم بأعتباري ممثلة للآشوريين الذين عرفوا في السابق ب"ملة النساطرة" ،حتماً سيادتكم تتذكرون أنه كان لي الشرف في مقابلتكم في شهر تشرين الثاني الماضي عام ١٩١٩،وأن قضية الآشوريين والأرض التي سكنوا عليها قرونا عديدة ستطرح للمناقشة في مؤتمر السلام في باريس،لذلك أرجو سيادتكم أن لا تنسوا حاجة وعرائض شعبنا التي سبق أن اكدت فيها مطالب شعبنا.

طلبنا الأساسي وبما أننا أمة نريد أن نبقى تحت حماية بريطانيا العظمى وأن نعيش على أرض كانت أصلاً وطننا منذ زمان قديم وحالياً تتمتع بهكذا حماية.

لتسمح لي سيادتكم لأن أذكر انه سبق وأن أعترف بنا خلال سنوات الحرب كحلفاء لبريطانيا العظمى ورغم اعتبارنا كالحليف الصغير".جاء هذا الأعتراف على لسان الجنرال (أوفللي شور)

منذ أيام الحرب كان شعبنا يوفر تشكيلات عسكرية كقوة محاربة ضمن الجيش البريطاني. شاركت تلك التشكيلات في حروب جرت في مختلف البلدان وفي وقت كانت بقية الشعب لا تزال ترزح تحت نير عدونا المشترك الذي قاتلناه سوية جنباً إلى جنب وبحماس مشترك.

كم اتمنى أن تكونوا قادرين على التأكيد لنا أن عرائضنا ستسمع باهتمام خلال جلسات المؤتمر تأكيد كهذا سيكون كافياً لنا لآنه برهان على أننا أودعنا شؤننا المهمة إلى الحماية البريطانية ووضعناها بكل ثقة في أيد أمينة وكانت دوماً صديقة مخلصة.

في حالة عدم التمكن من إعطاء هكذا تأكيد،نرجو سيادتكم أعتباري ممثلة للملة أن تقدموا هذه العريضة إلى المؤتمر لإعلانها رسمياً أمام المجتمعين في مؤتمر السلام في باريس،لأنها عريضة رسمية يقدمها الشعب كله وأرسلت لي مباشرة.

في الختام تقبلوا يا صاحب السيادة احتراماتي وتقديري(١٤٧). (سورما)

وهكذا شتت كونفرنس باريس السلمي جميع محاولات الآشوريين حول قضيتهم في هذا التجمع الدولي في الوقت الذي أخذ فيه العراق يتأزم بشدة(١٤٨).

اثناء مؤتمر الصلح،عقدت أتفاقية سان ريمو في ايطاليا في الفترة من ٢٩-الى ٢٦ نيسان من عام ١٩٢٠ أوقف شروط إتفاقية سلام مع تركيا.على ضوء الإتصالات الجديدة أعطي الإنتداب لفرنسا على سيسيليا وسوريا ولبريطانيا الإنتداب فلسطين وبلاد مابين النهرين، بموجب هذه الإتفاقية أصبحت ولاية الموصل جزء من العراق وتحت الإنتداب البريطاني علماً أن الحدود بين تركيا والعراق لم يتم رسمها بعد.

حين كانت سرمة خانم في لندن وبحجة مشاركة في مؤتمر الصلح في باريس،توفي البطريرك بولس مارشمعون، في ربيع ١٩٢٠ واصبح ابن أخيه ايشا مارشمعون البطريرك الكنيسة المشرق الذي كان عمرة ١٢ سنوات(١٤٩).

في ١٠ أب ١٩٢٠ أثناء مؤتمر الصلح وقع الحلف مع تركيا معاهدة سيفر وقد اعطت هذه المعاهدة الصفة القانونية لاتفاقية سان ريمو ونظام الانتداب(١٥٠)،أن هذه المعاهدة طرقت عن منطقة كوردستان ايضاً ومناطق السكنى الآشورية وخصوصاً المواد (٦٢-٦٣-٦٤) والتي ذكرت فيها عن الآشوريين ايضاَ.

وتنص البند ٦٢: ((تقوم لجنة مؤلفة من ثلاثة أعضاء معينين من قبل الحكومات البريطانية و الفرنسية والايطالية مركزها اسطنبول ,خلال ستة أشهر من تاريخ تنفيذ مفعول هذه المعاهدة , بإعداد مشروع حكم ذاتي محلي للمناطق التي يشكل فيها الأكراد الأكثرية والتي تقع إلى الشرق من الفرات وإلى الجنوب من الحدود الجنوبية لأرمينيا ,كما تحدد فيما بعد،وإلى الشمال من الحدود التركية مع سوريا وميزوبوتاميا ،وفي حالة حدوث اختلاف في الرأي حول موضوع ما،يعرض الاختلاف من قبل أعضاء اللجنة على حكوماتهم المعنية ويجب أن تتضمن هذه الخطة الضمانات التامة لحماية الآشوريين – الكلدان وغيرهم من الأقليات العنصرية أو الدينية الداخلة في هذه المناطق.ومن أجل هذا الغرض تقوم لجنة مؤلفة من ممثلين ((بريطاني و فرنسي و ايطالي و إيراني و كردي)) بزيارة الأماكن لدراسة التغيرات التي يجب اجراؤها، عند الحاجة في الحدود

التركية حيثما تلتقي بالحدود الإيرانية، ولتقريرها، بحكم قرارات هذه المعاهدة[١٥١]. يوضح ان في حاله الحصول هذه المنطقة على حكم الذاتي يجب إشتراك الآشوريين ضمن هذا الحكم.

كما جاء في اتفاقية سيفر السلمية أيضا بأن تركيا تأخذ على عاتقها مهمة البحث وتحرير الشخصيات المفقودة من أي قومية كانت، كذلك حسب الأتفاقية مازمة بتقديم التسهيلات لغير الأتراك من أجل العودة إلى وطنهم ودفع ما يترتب لهم من تعويضات مادية عن الخسائر التي الحقت بهم،ولكن هذه الفقرة التي تخص الآشوريين مباشرة لم تنفذ عملياً[١٥٢].يعد التوقيع معاهدة سيفر أصبح الآشوريين قادرين على تنفس الصعداء وملأت قلوبهم الآمال بإمكانية التوصل إلى تفاهم تام مع كردستان مستقبل مؤقتاً هو تحت "سلطة مجاملة" تختلف كل الإختلاف عن النير التركي القديم[١٥٣].

وفي ١٩٢٠/٨/٣٠ أي بعد ١٠ أيام من عقد معاهدة سيفر غادرت سرمة خانم بريطانيا بالباخرة متجهة إلى البصره ووصلت إلى اهلها بعد غابت عنهم قرابة السنة.

سرما خانم والأحداث الآشورية في العشرينات والثلاثينات من القرن العشرين:

في العشرينات والثلاثينات دخلت القضية الآشورية في مرحلة الجديدة والحساسة،وكان تدور الملف الآشوري في مؤتمرات العالمية ،حين حاولوا بالرجوع إلى وطنهم الاصلي وبمساعده القوى الفائزة في الحرب العالمية الاولى وخصوصاً بريطانيا. طرح آغا بطرس بأنشاء حكومة آشورية في شمالي الموصل،على الحدود بين تركيا والعراق،فأكبر الأنكليز هذه الفكرة،واعلنوا مساندتهم بكل الوسائل، فأن وجود قوة آشورية في الشمال تهدد الترك من جهة وتقلل من أهمية الكرد من جهة أخرى[١٥٤].

كانت الخطوات الاولى التي اتخذها السلطات البريطانية لتنفيذ المشروع هو تأسيس معسكر في مندان على نهر الخازر شمال شرق الموصل، وفي أيار ١٩٢٠ تم نقل معظم الآشوريين من مخيم بعقوبة إلى مندان باعتبارها النقطة الاولى التي اختيرت لذلك، بينما ظل القسم الآخر في بعقوبة[١٥٥].بداية عملية التجنيد للآشوريين تمت في مخيم مندان في القوات الليفي[١٥٦].

بعد فشل آغا بطرس أخذت بريطانيا تفكر في كيفية حل مشكلة الآشوريين الموجودين في العراق من جهة ،وكيفية الاستفادة منهم لخدمة المصالح البريطانية هناك من جهة اخرى،لذلك تركزت الجهود البريطانية خلال المرحلة وبعد تأسيس الملكية في العراق والاعتراف بريطانيا كدولة منتدبة عليها[١٥٧] ،وقد بدأ الفصل الجديد بدخول عنصر جديد الى مسرح الأحداث هو مملكة التي كان قد اعلن عن تشكيلها ووضعها تحت الانتداب البريطاني عام ١٩٢١[١٥٨]،اثناء المحاولات البريطانية لانضمام الموصل إلى العراق قد طرقت مشكلة التوطين الآشورين ايضاَ. كانت للآشوريين علاقة وثيقة بالتطورات التي مرت بها مشكلة الموصل كما كانت لأطراف النزاع في هذه المشكلة ايضاً خاصة حول أهمية الموصل[١٥٩].

أرسلت بريطانيا وفرنسا وايطاليا دعوة من اجل عقد مؤتمر في لوزان/سويسرا إلى حكومات الولايات المتحدة واليابان واليونان ورومانيا ويوغسلافيا وحكومة قسطنطينية العثمانية وحكومة

المجلس الوطني التركي الكبير في انقره ودعيت روسيا وبلغاريا إلى المؤتمر ايضاً لأشتراك في مناقشات المضايق[١٦٠].وفي ١٩٢٢/١١/٢٠ افتتح مؤتمر لوزان الأول وقد رأس الوفد البريطاني اللورد كيرزون وزير خارجية بريطانية ورأس الوفد التركي عصمت اينونو[١٦١]وزير خارجية تركيا[١٦٢].

اجتمع الحلفاء مع حكومة أنقرة التي سبق وأن رفضت معاهدة سيفر في لوزان في مؤتمر لدراسة الأوضاع وحل المشاكل،تواصلت اعمال واجتماعات المؤتمر خلال جلسات المؤتمر طرح اللورد كيرزون عدة مرات القضية الآشورية على المؤتمرين(يقصد مؤتمر لوزان الاول ومؤتمر لوزان الثاني).طرح القضية الآشورية أول مرة في ١٩٢٢/١٢/١٢ عند مناقشة موضوع حماية الأقليات والمرة الثانية كانت في ٩-١-١٩٢٣ وفي المرة الثانية طرح اللورد كيرزون بعض الافكار العامة ووضعها بين أيدي الوفد التركي،وكانت نصها التالي:

((قد يكون هناك من من يقول ان التجمع الكلدوآشوري عددياً هو قليل،وهذا قول فيه شئ من الصحة،لكن لو عدنا إلى الأصول القومية لهذا التجمع وإلى تاريخه وديانته والنكبات التي حلت به والجلاء الجماهيري النزوح القسري الذي حصل له سنرى أنه يستحق اهتماماً أكثر من أي طائفة أخرى في العالم هي بنفس الحجم،تجمع الكلدوآشوريين اليوم متشتت. إنهم في أرجاء العالم.بسبب الحرب طرد هذا التجمع من وطنه أي هجر قسراً.مواقع سكناه الموجودين في تركيا إيران.أعداد كبيرة من الكلدو أشوريين هم اليوم تحت الحماية البريطانية ويسكنون الأراضي العراقية،اهتمام البريطانيين بهذه الجماهير حالياً اهتماماً أفلاطونياً. صرفت بريطانيا على الكلدوأشوريين حتى أربعة باوناً استرلينياً ومنذ اعلان الهدنة فقط،قسم من هذه الجماهير هي حالياً في تركيا وهناك قسم آخر يتمنى الرجوع إلى هناك ما يتعلق بمنطقة "جولاميرك" ستحاول الحكومة البريطانية بذل الجهود اللازمة للكلدو آشوريين الموجودين هناك لمساعدتهم والتخفيف عن مصائبهم نظراً لأن المنطقة لا زالت تحت السيطرة البريطانية. ان حكومتي سوف لن تبخل بمساعداتها ايضاً على أولئك الكلدوآشوريين المقيمين في الأراضي التركية أو الذين يتهيأون للعودة إليها. إني آمل أن الحكومة التركية ستعطي لكل هؤلاء الضمانات الضرورية الكاملة والحرية التامة لإستعمال لغتهم وفتح مدارسهم الخاصة وممارسة تقاليدهم وطقوسهم الدينية حسب معتقداتهم الإيمانية))[١٦٣].و في ١٩٢٣/١٢/٢٣طرحت المشكلة ثانية عند مناقشة موضوع تثبيت الحدود بين العراق وتركيا[١٦٤].تم التوقيع على معاهدة لوزان في ١٩٢٣/٧/٢٤المنطقة المحتلة من قبل بريطانيا وتركيا في هذا التاريخ اصبحت منطقة حدودية مؤقتة تعرف ب(خط بروكس) والتي اصبحت في آخر الامر الحدود الدائمية بين تركيا والعراق[١٦٥] ،وقد نصت الفقرة الثانية المادة الثالثة من مؤتمر لوزان على أن يعين خط الحدود بين تركيا والعراق بترتيب ودي بين تركيا وبريطانيا العظمى خلال تسعة أشهر.واذا لم يتوصل الى اتفاق بينهما خلال تسعة الأشهر فيرفع النزاع الى مجلس عصبة الأمم،والى حين التوصل الى قرار بشأن النزاع تتعهد الحكومتان بأن لا تحدث أي حركة عسكرية او غير عسكرية قد تغير بطريقة ما الحالة الراهنة في الاراضي التي يتوقف مصيرها النهائي على ذلك القرار[١٦٦].أعلن مصطفى كمال أتاتورك[١٦٧]الجمهورية التركية في ١٩٢٣/١٠/٢٩ وأصبح رئيساً للجمهورية إذ صوت إلى جانبه في المجلس الوطني ١٥٨ صوتاً من مجموع ٢٧٨وعصمت اينونو رئيساً للوزراء وفتحي اوكيار بك رئيساً للمجلس الوطني التركي الكبير[١٦٨].

بعد مماطلات وتسويفات طويلة أتفق الطرفان إلى عقد مؤتمر في القسطنطينية في ١٩٢٤/٥/١٩،وفي أوائل نيسان من العام نفسه أخبرت الحكومة البريطانية الحكومة العراقية عن نيتها في المطالبة المؤتمر القادم بالحاق جزء من ولاية هكاري التركية بالعراق وكان الآشوريون قد احتلوا ذلك الجزء بمساعدة البريطانيين. وفي ٣٠ نيسان أكدت الحكومة العراقية للحكومة البريطانية أمنها مستعدة لمنع الآشوريين الحكم الذاتي نفسه الذي كان لهم تحت الحكم الذاتي قبل الحرب(١٦٩).

أفتتح مؤتمر القسطنطينية في ١٩٢٤/٥/١٩ وقد رأس الوفد التركي فتحي بك رئيس المجلس الوطني الكبير ورأس الوفد البريطاني السير برسي كوكس(١٧٠) المندوب السامي البريطاني السابق في العراق،وقد رافق الوفد البريطاني طه الهاشمي رئيس أركان الجيش العراق بصفة مستشار. وفي اجتماع صباح يوم ١٩ مايس اتفق رئيسا الوفدين على اصول العمل في المؤتمر،وفي اجتماع المساء كرر فتحي بك الحجج التركية العنصرية والجغرافية والعسكرية للاحتفاظ بالموصل،واكد اهمية استفتاء الاهلين لاجل معرفة رغبات سكان ولاية الموصل، وبين الحاجة الى سلام دائم بين الطرفين. أجاب السير برسي كوكس انه منذ انتهاء مؤتمر لوزان ظهرت في نظر الحكومة البريطانية أهمية مستقبل الآشوريين الذين استغاثوا بالحكومة البريطانية لإعادة اسكانهم في موطنهم السابقة تحت الحماية البريطانية(١٧١).وقد أثارت القضية الآشورية في مؤتمر القسطنطينية الحكومة البريطانية كحجة لتوسيع حدود العراق،وقد اقتبست اللجنة في تقريرها محاضر جلسات مؤتمر القسطنطينية،وأثارت الحكومتان هذه القضية مرة أخرى امام مجلس عصبة الامم،وقد اعطت المذكرة البريطانية المؤرخة في ١٩٢٤/٨/١٤ عدداً من أسباب مطالبتها بالحاق أوسع ما يمكن من أراضي الآشوريين في العراق(١٧٢).

أنتهى مؤتمر القسطنطينية في ١٩٢٤/٦/٥ وفي جعبته خيبة أمل التوصل إلى أتفاق مرضي للحكومة البريطانية والتركية،هذه النتيجة حتمت ضرورة رفع القضية برمتها إلى المجلس العام لعصبة الأمم،ونتائج مؤتمر القسطنطينية أقلقت سورما خانم كثيراً وسرعان ما غدى ذلك القلق هماً واقعياً وفعلياً(١٧٣).

الوجود الآشوري في ولاية الموصل كان عاملاً هاماً في قرار المفوضية بالحاق كل الولاية بالعراق(١٧٤)، أن الظروف الدقيقة التي كان الآشوريين يعيشون فيها كانت من الأسباب التي أدت إلى اتخاذ عصبة الأمم قرارها بضم ولاية الموصل الى العراق مشروطاً ببقاء البريطانيين في العراق لمدة ٢٥ عاماً(١٧٥).

في ١٩٢٥/١٢/٨ اجتمع مجلس عصبة الأمم ووافق بالاجتماع على قبول اللجنة الدولية المشكلة الموصل بضم الولاية إلى العراق على أن يكون خط بروكسل حدوداً ثابتة بين العراق وتركيا(١٧٦)،بعد أنتهاء الجلسات مؤتمر القسطنطينية وبعد ذلك بعام أي ١٩٢٥ توجهت سرمة خانم لمشاركة في عصبة الأمم لبحث عن المسألة توطين الآشوريين ولبحث عن مسكن للآشوريين ايضاً،تم استدعاء السيدة سرمة خانم إلى جنيف لتقدم شهادة عن وضعية الشعب الآشوري بناء على الدعوة،توجهت سورما إلى لندن ووصلتها ١٩٢٥/١٠/٢٦(١٧٧)،هنا قدمت سرمة خانم ملف القضية الآشورية وشرع عن الاوضاع الآشورية في العراق ويجب إيجاد الحل لاسكانهم.

أثناء جلسة عصبة الامم خرج مجموعة القرارات، فقرر مجلس عصبة الامم الحاق ولاية الموصل بالعراق تحت الانتداب البريطاني[١٧٨] كما يذكر سولومون أن سرمة خانم ذهبت عام ١٩٢٦ إلى مدينة سان فرانسيسكو الأمريكية بتاريخ ١٩٢٦/١٠/٢٩ودخلت في الجمعية وأطرقت القضية الآشورية فيها[١٧٩].

خلال الفترة ١٩٢٥ حتى عام ١٩٢٩ تم توزيع العوائل الآشورية في السهول الواقعة على مقربة من أقضية دهوك والعمادية وعقرة وشيخان ولواء الموصل ومنطقة حرير ولواء أربيل ومناطق برواري بالا وسليمانية وكما انتشرت فئات منهم داخل المدن منها بغداد[١٨٠] وكركوك وبعض منهم في منطقة برادوست.

في شهر أيلول من عام ١٩٢٩ المحت الحكومة البريطانية لاول مرة بانهاء إنتدابها على العراق في نهاية ١٩٣٢م (انتهى انتداب البريطاني على العراق ١٩٣٢ ودخلت في عصبة الامم في ١٩٣٢/١٠/٣)،وفي هذا التاريخ يجب الاعتراف بالعراق كدولة ذات سيادة مستقلة غير منحازة وتقبل عضويتها في عصبة الامم ،أن هذه الاعلان اثار بعض الشكوك في نفوس الآشوريين والاقليات اخرى حول سؤال المصيري عن الاستقلال العراق[١٨١].وقد ظلت بعض الاقليات تعيش على أمل وعود بريطانيا في كونها ستحصل على الحكم الذاتي،الا ان امالها تبددت بعد فوجئت بتصريحات الحكومة البريطانية واعلانها على رغباتها في ترشيح العراق لعضوية عصبة الامم في سنة ١٩٣٢م فأدى ذلك إلى استياء الآشوريون[١٨٢]،أن القرار دخول العراق في عصبة الامم اتى من خلال العقد معاهدة بين العراق بقيادة نوري سعيد[١٨٣]وبريطانيا بقيادة السير فرنسيس همفريز[١٨٤] وأن هذه المعاهدة عرفت (بالمعاهدة رابعة – معاهدة صداقة وتحالف)بين البلدين.

بعد عقد معاهدة البريطانية العراقية عام ١٩٣٠ تنتهي الانتداب على العراق ويحاولون بإدخال العراق في عصبة الامم، قرار أدخال العراق في عصبة الامم توجع الآشوريين به شغلت فكرتهم ويحاولون بكل الجهد لحصول على المطاليبهم من بريطانية قبل دخول العراق في عصبة الامم.

بعد أن فهموا الآشوريين بأن الانكليز قد تنصلوا عن وعودهم، أعلنت القوات الآشورية في الليفي في الأول من حزيران ١٩٣٢ حل نفسها احتجاجاً على ضم اتفاقية الانكليزية العراقية،تعد آثار هذا الحدث ردة فعل حادة لدى السلطات الانكليزية في العراق[١٨٥] ،لقد اخفقت جميع الوثائق التي كتب عن الآشوريون في العراق وقدمت إلى عصبة الامم في ايجاد حل للمسألة الآشورية وذلك بسبب السياسة المضادة التي اتبعتها حكومة صاحب الجلالة (البريطانية) في جنيف بهذا الشأن،وبالنظر لأراء السير فرنسيس همفريز والتي عبر عنها بصورة شفهية وتحريرية الى مار شمعون ومنها ما جاء في رسالته في ١٩٣٠/٦/١٨ إلى مارشمعون ((أنكم تعرفون جيدا بأنني سابذل كل ما هو من ضمن صلاحياتي لمساعدتكم انتم وشعبكم في جنيف،وان كل اطلبه من قداستكم ومن القادة الآشوريين هو أن تقدموا المساعدة الممكنة لي وذلك من أبقاء ألوية الآشورية في الخدمة المخلصة وحث الآشوريين للحفاظ على هدؤهم حتى استلامنا قرار عصبة الامم)).[١٨٦]

في تلك الاثناء كان مارشمعون وعمته سرمة خانم يمضيان فصل الصيف في منطقة سر عمادية بالقرب من معسكر القوات البريطانية الصيفي الذي كان يحرسه جنود الليفي

الآشوري[١٨٧]،قامت سرمة خانم بدعوة رؤساء العشائر الآشورية ورجال الدين للاجتماع في العمادية وبعد ذلك أتفق الجميع على ميثاق وطني قومي يضم الآشوري يجمعهم حولهم[١٨٨].وعقد مؤتمر سر عمادية في ١٩٣٢/٦/١٦.

الوفد المشارك كان يتكون من كل من:

١-البطريرك الآشوري مار ايشا شمعون وعمته سرما خانم

٢- المطران يوسف خنانيشو مطران شمزدين

٣- الاسقف زيا سركيس اسقف جيلو

٤- الاسقف ماريوآلاها اسقف برور

٥- ملك خوشابا ملك يوسف

٦- مالك زيا ملك شمزدين

٧- ياقو ملك اسماعيل الذي خلف والده (ملك اسماعيل)

٨- مالك خنانو تخوما

٩- صادق المارشمعوني[١٨٩]

بعد اجتماع هؤلاء القادة الآشورية في مابينهم وبعد المناقشة طويلة على المسألة الآشورية أنذاك اتفقوا على بعض القرارات ليقدموها إلى اللجنة التابعة لعصبة الآمم،وتلخص كما يلي:

١- الاعتراف بالآشوريين كقومية ساكنة في العراق وليس كأقلية دينية.

٢- وجوب اعاده مناطقهم على حدود تركيا والعراق،فإذا لم يتحقق ذلك يجب ايجاد وطن للآشوريين يتم جميع الآشوريين في العراق وخارجه ويكون محصوراً في (دهوك والعمادية وعقرة وزاخو) ويكون مركزه دهوك وتحت إدارة متصرف عربي ويعاونه مستشار بريطاني.

٣- تكون ملكية الاراضي الممنوحة بموجب سندات تمليك رسمية.

٤- منح المارشمعون وساماً رفيعاً من قبل الحكومة العراقية والاعتراف له بالسلطتين الزمنية والدينية على الآشوريين.

٥- تمثيل الآشوريين عضو واحد في المجلس النواب العراقي.

٦- تقديم الخدمات الصحية لهم عن طريق انشاء مستشفى في دهوك ومستوصفات في القرى الآشورية الاخرى.

٧- فتح مدارس باللغة الآشورية في تلك المناطق مع تدريس اللغة العربية فيها.

٨- تخصيص أوقاف لرجال الدين.

٩- عدم مصادره الاسلحة التي يملكها الآشوريين[١٩٠].

حين أقترب موعد مناقشة موضوع العراق في عصبة الأمم أوهم المارشمعون انصاره بضرورة حضوره جلسات المناقشة في جنيف وطرح وجهة النظر الآشورية في الموضوع،وبعد أن زوده انصاره باحتياجاته المالية شد المارشمعون الرحال إلى جنيف في اليوم العاشر من شهر ايلول عام ١٩٣٢[١٩١].

أن أثناء غياب البطريرك كانت سورما تقوم بإدارة الاحوال الآشوريين خلال هذه الفتره استمتعت اللجنة للانتداب الى العديد من العرائض التي قدمها الآشوريون مطالبة النظر فيها خلال فترة انعقاد دورتها[١٩٢].

بعد نقاش طويل قرر مجلس عصبة الأمم ١٩٣٢/١٠/٣ بالاجتماع الموافقة فأصبح عضواً فيها،كانت المناقشة التالية للمسألة قد تمت في ١٩٣٢/١٠/٥ في الجلسة الحادية عشرة للدورة ال ٦٩ لمجلس عصبة الامم،حيث لم يقدم اي شيء ملموس من اجل حل المسألة الآشورية في العراق.وفي ١٩٣٢/١٠/١٥ في الجلسة الرابعة عشرة من الدورة ذاتها عندما اعترف جميع الذين شاركوا في بحث المسألة الآشورية بأن الحل الوحيد لهذه المسألة هو تقطين الآشوريين بشكل جماعي[١٩٣]. ففي ١٩٣٢/١٢/١٩ غادر مارشمعون جنيف متوجها إلى بيروت وبعدها زار دمشق،وحيث وصل ايشا مارشمعون إلى بغداد في ١٩٣٣/١/٣ وفي اول ايام عودته الى العراق ترتب عليه حضور وجبه غداء لدى السفير البريطاني السيد فرنسيس همفريز واستقبله ايضاً رئيس وزراء العراق أنذاك السيد نجيب شوكت وثم الملك فيصل الاول[١٩٤].

أن العلاقات بين المارشمعون والعراقيون تعقدت اكثر فأكثر بحيث عندما زار بغداد بطلب من الحكومة كادت ان تحجز هناك،في ١٩٣٣/٦/٢٥ بدأ الملك فيصل الاول زيارته الى انكلترا من دعوة قد تلقاها من الملك جورج خامس والتي احسن توقيتها قد ترك ابنه غازي[١٩٥]الذي لم يبلغ الحادي عشرين من عمره وصياً عنه في بغداد وقد وصل الى لندن في اليوم العشرين من شهر حزيران[١٩٦]،في تلك الفترة ساءت العلاقات بين الحكومة العراقية والآشوريون اكثر فأكثر وخصوصاً الأحداث كانت تمر بسرعة وكذلك تلك الفراغ التي بقيت شبه فارغة بعد سفر الملك الى لندن.

في فترة نهاية شهر تموز الى بدايات شهر أب ١٩٣٣ عبر مئات من الآشوريين عبر الحدود العراقية متوجهاً الى سوريا، ووفي طريقهم الى سوريا رجع مالك ياقو ومالك لوكو إلى قرية بوسريان في جبل بيخير الى الغرب من دهوك للتباحث مع القس ججي التخومي وغيره من الوجهاء المناصرين للمارشمعون. ومن هناك عبر كل من مالك ياقو ومالك لوكو والمترجم ايشو دقليثا إلى الجانب الايمن من نهر دجلة إلى الاراضي السورية. بعد اجتيازهم الحدود الى الجانب السوري، حيث تتحكم السلطة الفرنسية. طلب مالك ياقو من مخافر الحدود الفرنسية السماح لهم بدخول الاراضي السورية[١٩٧]،يذكر ياقو مالك اسماعيل عند وصولهم إلى أحدى المراكز حكومة الفرنسية في سوريا بلغوا مقر القوة الفرنسية التي كانت بأمره كوترش في حدود العراقية السورية وحيث شرحنا له سبب فرارنا من العراق وبعد ذلك نقلونا الى قرية ديرك وهناك قابلنا كابتن لاريست أمر القوات الفرنسية في تلك المنطقة وشرحوا له ايضاً اسباب هروبهم من العراق،وقد أجابهم بأن قد يتصل قيادة الفرنسية في بيروت ويشرح لهم الوضع[١٩٨] وفي بوسريان كان قد تم الأتفاق مع القس ججا (كوركيس) مسبقاً، على عدم التحرك قبل

أن يستلم إشارة من ياقو ولوكو بخصوص قبولهم في سوريا من عدمه. وتأكيد للمسألة فبعد وصولهم إلى جانب السوري مباشرة أرسل مالك لوكو رسالة سرية الى القس ججي، يخبره فيها بالتريث والتزام الهدوء بالنظر لعدم تلقيهم بعد الجواب من الجانب الفرنسي.لكن القس كوركيس وبتصرف شخصي كمن لا يدرك اهمية وخطورة الموقف ولاسباب غير معروفة اخفى الرسالة، وبث بين الناس بأن زعمائهم قد حصلوا على مواقفة الفرنسيين للاقامة والبقاء في سوريا[١٩٩] ،يوجد اختلاف عن الاعداد الآشوريين الذين فاروا الى سوريا ويذكر ياقو ملك اسماعيل ان العددهم كان ٩٠٠ اشخاص واما يبين عوديشو برزانا احد المشاركين في مجموعة الهاربين الى سوريا ايضاً العدد المذكور[٢٠٠]ويذكر المؤرخ العراقي عبدالرزاق الحسني قد تم عبور الحدود العراقية الى يوم ٢١ تموز نحو ١٣٥٠ تيارياً بعد أن تركوا قراهم بدون رجال مسلحين يدافعون عنها[٢٠١]. يمكن أن رأي ٩٠٠ اشخاص يكون اقرب الى الواقع وأصح لآن اصحاب الرأي الذين يذكرون ٩٠٠ اشخاص كانوا شاهدين العيان وشاركوا في الحدث.

في الوقت ذاته اتخذت الحكومة العراقية بعض الخطوات الدبلوماسية لكسب الفرنسيين إلى جانبها كي يلتقي اللوم كله عليهم فيما بعد، لذلك طالبت الحكومة العراقية في ٢٣-٢٧ تموز و٥ أب من الهيئة الدبلوماسية الفرنسية في بغداد طبقاً للمادة الخامسة من الاتفاق العراقي-الفرنسي لسنة ١٩٢٧ تجريد الآشوريين من السلاح وسحبهم من المناطق الحدودية كما عبرت السلطات العراقية عن استعدادها بالسماح للآشوريين بالعودة إذا هم القوا السلاح،كما طلبوا من الحكومة الفرنسية أن لا تحول سورية إلى قاعدة للعمليات العدوانية في العراق، والتقي ممثلون الفرنسيون والعراقيون في قرية خانكي بالقرب من الحدود السورية-العراقية حيث طمأن الجانب الفرنسي العراقيين بأن الآشوريين الملتجئين الى سوريا سيسلمون سلاحهم وفي ١٩٣٣/٨/٣[٢٠٢]،في يوم الثاني من شهر آب اجتمع الممثل الفرنسي إلى قائمقام قضاء دهوك وأخبره أن السلطات الفرنسية صادرت من الآشوريين ٣٣٦ بندقية و١٣٠٠٠طلقة وثم قررت إعادتها اليهم واعادتهم الى العراق[٢٠٣].

في وقت ذاته سافر ممثل الحكومة البريطانية الى باريس للتنسيق مع السلطات الفرنسية في الاجراءات الخاصة بمسألة هجرة الآشوريين الى سورية. يصعب على تحديد المبررات التي استخدمها الانكليز في تأثيرهم على الفرنسيين،ولكن الشيء الوحيد الذي يبقى واضحاً تماماً هو أن الامبرياليين الفرنسيين والانكليز توصلوا إلى اتفاق مفاده عدم السماح للآشوريين دخول سورية، بل تجريدهم من السلاح واعادتهم إلى العراق. وتوجه الآشوريون الذين عبروا الحدود الى سورية بطلب إلى السلطات الفرنسية يرغبون فيه عدم اعادتهم ثانية الى العراق لمعرفتهم بما ينتظرهم هناك. ولكنهم مع ذلك تطلب الأمر منهم العودة إلى هناك، ويتحدث شهود عيان بانه عندما بدأوا يعبرون نهر دجلة إلى العراق،ظهرت في الجو طائرة ،ابلغ طيارها القوات عن بدء عبور النهر وحينها فتحت القوات العراقية النار على الآشوريين فرفع منهم العلم الابيض دون أن يردوا على النار مماثل.لكن القوات العراقية استمروا بإبادتهم دون رحمة،ولم يبقى لهم الا المقاومة برجولة واستبسال[٢٠٤].

كذلك عند رجوع الآشوريين من سوريا عبر الحدود ودخولهم في العراق من قرب قرية خابور وديرابون في العراق وفي تلك الاثناء كان الجيش العراقي في اتم الاستعداد في تلك المنطقة وحين

دخولهـم فـي الاراضـي العراقيـة بـدأ اشـتباكات بيـت القـوات العراقيـة والآشـورية ،وفـي ١٩٣٣/٨/٤ شـن الجيـش العراقـي هجـوم الثانـي واسـتمرت معركـة حتـى مسـاء الخامـس مـن آب وكان الآشـوريين مسـلحين مـن بنـادق نمـوذج ١٩١٤ وامـا الجيـش العراقـي المنظـم فقـد زود باحـدث الاسـلحة(٢٠٥).

فـي ٧ أب انتقـل المذابـح إلـى منطقـة سـميل التـي تقـع علـى طريـق مـن دهـوك وزاخـو وكان معظـم سـكانها البالغيـن (٧٠٠) نسـمة مـن الآشـوريين وامـا الباقـون كانـوا مـن العرب،وفـي ١٠ أب لجـاء إلـى سـميل عـدد كبيـر مـن الآشـوريين بعـد مطـاردة الجيـش والشـرطة اياهم...وفـي ١١ أب حاصـرت هـذه المنطقـة مـن قبـل الجيـش والشـرطة والعشـائر العربيـة فتصـدى لهـم الآشـوريين واطلقـوا النيـران عليهـم ودارت معركـة رهيبـة معهـم اسـتمرت حتـى المسـاء ومـارس خلالهـا الجيـش والعشـائر اسـاليب لا إنسـانية معهـم (٢٠٦)وراحـت ضحيـة مذابـح سـميل مئـات مـن الاطفـال والنسـاء والشـيوخ والابريـاء. قـام الجيـش العراقـي ورجـال مـن القبائـل بتدميـر واحـراق (٦٥) قـرى آشـورية اخـرى مـن أصـل (٩٥) وحتـى المسـتوطنين الذيـن عاشـوا هنـاك منـذ عـام ١٩٢٠ والذيـن لـم يكـن لهـم أي صلـة مـن أي ناحيـة بتلـك الآحـداث المأسـاوية،نهب ودمـر جميـع ممتلكاتهـم (٢٠٧).

اتخـذت الحكومـة العراقيـة سلسـلة مـن الاجـراءات لانهـاء مـا تبقـى مـن الحركـة الآشـورية،ففي ١٩٣٣/٨/١٦ قـرر مجلـس الـوزراء اسـقاط الجنسـية العراقيـة عـن المارشـمعون وعمتـه سـرما خانم(٢٠٨)،شـمل قـرار النفـي الصـادر عـن السـلطات العراقيـة البطريـرك وعائلتـه مـع توكيـد خـاص،أي انـه قـد أشـار إليهـم بـكل وضوح،جـراء ذلـك اتخـذت الترتيبـات اللازمـة وبأسـرع مـا يمكـن وخاصـة بالنسـبة للبطريـرك وعمتـه سـرمة. كان هـذا الاجـراء باكـورة التطبيـق القانـون النفـي القسـري الصـادر فـي عـام ١٩٣٠(٢٠٩).

فـي تلـك الاثنـاء كانـت سـورما فـي أحـد الاحيـاء مـن مدينـة الموصل،بعـد ذلـك غادرتهـا وتوجهـت إلـى مدينـة بغداد،حيـت نفيـت مـع عائلتهـا التـي تتكـون مـن (١٧) شـخصاً إلـى قبـرص فـي ١٩٣٣/٨/٣١،حيـث فـي المنفـى عاشـوا حيـاة صعبـة جداً،وفـي تلـك الاثنـاء توجـه المارشـمعون الـى مدينـة جنيـف السويسـرية لاجتمـاع فـي عصبـة الامـم ليقـدم ملـف القضيـة الآشـورية وفـي ١٩٣٣/١٠/١٤ قـدم البطريـرك لمجلـس عصبـة الامـم (١٤) اقتراحـاً كلهـا تصلـح لتنفيـذ إجـراءات نقـل الآشـوريين إلـة خـارج العراق.وفـي ١٩٣٦/٥/٢١ توجهـت سـورما خانـم الـى لنـدن وزارت ديـر بيـث عنيا،خـلال الايـام التاليـة قامـت سـورمة باتصـال والتجمـع مـع الشـخصيات عديـدة. تمكنـت علـى أثـر ذلـك أن تعقـد مـع البعـض منهـا صداقـات عميقـة ومؤسسـة،مع بعـض الأخـر حلقـات مؤيـدة للقضيـة الآشـورية.أثناء وجـود سـرمة فـي بريطانيـا عـام ١٩٣٦ توفـي ملـك جـورج الخامـس وبعـد ذلـك اسـتلمت سـورما بطاقـة دعـوة رسـمية للمشـاركة فـي احتفـالات تتويـج الملـك جـورج السـادس وصلـت الدعـوة لسـرمة علـى عنوانهـا سـاحة لويـد بتاريـخ ١٩٣٧/٥/٧(٢١٠).

فـي ربيـع عـام ١٩٣٧ جـرى تمديـد فتـرة نفـي سـورما فـي قبـرص هـذا الاجـراء كان يعنـي أن لا نهايـة قريبـة متوقعـة لذلـك نفي،وفـي عـام ١٩٥٤ توجهـت عائلـة البطريركيـة الـى بريطانيـة وبحيـث غـادرت سـورما الاراضـي القبرصيـة تاركـة منفاهـا وعمرهـا (٧١) عامـاً، أبحـرت باتجـاه لنـدن خـلال شـهر أب عـام ١٩٥٤ بعـد ذلـك أي فـي شـهر نيسـان مـن عـام ١٩٦٠ كان عمـر سـورما (٧٧) عامـاً توجهـت إلـى امريـكا وبعـد الوصـول الـى الولايـات المتحـدة الامريكيـة اسـتقرت فـي مدينـة سـان فرانسيسـكو حيـث

كان مقر الكرسي البطريرك لكنيسة المشرق.وفي ١٩٦٦/١//٣ استلمت سورما رسالة من رئيس اساقفة كانتربري (آرثر ميشائيل رامسي) في رسالة رقيقة التعابير وجهها إلى سورما خانم:" يسرني جداً أن أبلغك بقراري لمنحك وسام صليب القديس اوغسطين من كنتربري هذا الوسام نمنحه عاده لرجال الدين والعلمانيين المنتمين إلى الكنائس الأخرى،الذين عرفوا كيف يزيدون من قوة روابط الأخوة بين الكنائس ذات الشراكة الأنكليكانية بشكل فعال.أنك عملت مدى حياتك ومن خلال مشاركات مذهلة لتعميق وتوطيد العلاقات بين كنيستنا. بهذا نريد أيضاً ان نعبر لك عن عمق احترامنا ومحبتنا واعترافاً أهمية الجهود التي بذلتها في هذا الشأن.وفي بداية عام ١٩٧٥ غادرت سورما إلى مدينة تورلوك الامريكية المحطة الاخيرة في حياة سورما،في ١٩٧٥/١١/٦ قتل أبن أخ سورما خانم البطريرك ايشا مارشمعون على يد القاتل داوود بن ياقو بن ملك اسماعيل وكان عمر البطريرك القتيل (٦٨عاماً) وأن هذا شخص كان من أقرب اشخاص في هذه العائلة من سورما خانم وبعد ذلك وفي ١٩٧٥/١٢/٧غادرت سورما هذه الحياة ،شيعت في مقبرة تورلوك في مدينة تورلوك الامريكية[٢١١].

الخلاصة

ان السيدة سرمة خانم كانت لها دور البارز في تاريخ الآشوريين وخصوصاً في تلك الحقبة التي عاشها،بثقافتها وامكانتياتها الإدارية والسياسية تمكنت من البروز نفسها على ساحة الاحداث الآشورية،كانت تجيد اللغة السريانية والتركية والكردية والانكليزية ودرست في مدرسة كانتربري الانكليزية على اليد المبشرون البريطانيون،كانت في العلاقات الطيبة مع البريطانيون، مثلت القضية الآشورية في كثير من المؤتمرات وبحث المسألة توطين الآشوريين،يشتهر منطقة الشرق الاوسط بالتهميش المرأة ولكن بالذكائها والثقافتها كسرت هذا الحاجز التهميش المرأة وظهرت في القيادة الامة في اصعب لحضاتها.أصبحت احدى ابرز شخصيات في تاريخ الآشوري الحديث. ليست كونها هي من عائلة البطريركية ولكن بقيادتها لهذه الامة وأخذت دور كونها السيدة وكذلك في اغلب اللحضات اخذت دور الرجولي عندما سافرت وفتح الملف الآشوري في بلاد الغربة بوحدها.

الهوامش

(١) قسطنطين بيتروفيج ماتفييف بارمتي،الآشوريون والمسألة الآشورية في العصر الحديث،ت:ح.د.آ، دمشق، ١٩٨٩،ص١٥.

(٢) عبدالرزاق الحسني، التاريخ العراق السياسي الحديث ،ج١، ط٧،دار الرافدين،بيروت،٢٠٠٨،ص٢٣.

(٣)لورنس نادر، المؤتمر الآشوري في سر العمادية ١٩٣٢،المجلة بيث نهرين،العددان ٨١-٨١،دهوك،٢٠١٥،ص١١٠.

(٤) للمزيد عن الموطن الآشوريين في العصر الحديث راجع ماتفييف،المصدر السابق،ص ص٣٧-٣٩.

(٥) William Walker Rockwell ,the Pitiful Plight of the Assyrian Christians in Persia and Kurdistan, New York,١٩١٦, pp ١٠-١٤.

(٦) كاظم حبيب،لمحات من نضال حركة تحرر الوطني للشعب الكردي في كردستان العراق،ط٢،دارآراس للطباعة والنشر،اربيل،٢٠٠٥ ،ص١٤٠.

(٧) ملك كوركيس ملك زيا،تأريخ شجرة عائلة ملك برخو ملك دانيال ملوك قبيلة تياري السفلى،دهوك،٢٠١٦،ص١٧.

(٨)William Walker Rockwell, Op.Cit., p١٠.

(٩)كلير ويبل يعقوب،سورما خانم ١٨٨٣-١٩٧٥ السيدة الكلدوآشورية في قلب الإعصار المدمر الذي اجتاح بلاد مابين النهرين،ت: نافع توسا ،بغداد،٢٠١١،ص٢٣.

(١٠)النسطورية :نسبتاً الى المذهبهم الديني النسطوري ،رجل دين مسيحي من مدينة انطاكية انتخب في عام ٤٢٨م بطريقاً لكنيسة بيزنطة في قسطنطينية،لقد وعظ نسطورس بفكرة الطبيعة المزدوجة للسيد المسيح فقد اكد على ان السيد المسيح هو اله وانسان في آن واحد هو ما كان تؤمن به الكنيسة المشرق قبل قرون وبعد ذلك طرد من المجمع ونفي الى ليبيا وثم الى مصر حيث توفي هناك ٤٥٣م،وان هذا الرجل لم يكن يوماً ما من مؤسسي هذه الكنيسة.ماتفييف،المصدر السابق،ص ص٢٥-٢٦؛روبين بيت شموئيل،لغة الآشوريين المعاصرين(السوريث)، ج١،دهوك،٢٠١٦،ص١١١.

(١١)نزار أيوب كولي،إمارة هكاري في العهد العثماني،دهوك،٢٠١٧،ص٢٧٣.

(١٢)ميشيل شفالييه،المسيحيون في حكاري وكردستان الشمالية(الكلدان السريان الآشوريين والارمن)،ت:نافع توسا،بغداد،٢٠١٠، ص٢٦.

(١٣)عبدالمجيد حسيب القيسي،التاريخ السياسي والعسكري للآثوريين في العراق،بيروت،٢٠٠٤،ص٤.

(١٤) للمزيد عن القبائل الآشورية ينظر ميشيل شفالييه،المصدر السابق،ص ص٦٦-٧١؛نزار ايوب كولي،المصدر السابق،ص٢٧٤.

(١٥)عثمان علي،الحركة الكردية المعاصرة دراسة تأريخية وثائقية ١٨٣٣-١٩٤٦،ط٣،التفسير،اربيل،٢٠١١،ص٥٤؛ماتفييف، المصدر السابق،ص٤٦؛نزار ايوب كولي،مصدر نفسه،ص٢٧٤.

(١٦)عبدالمجيد حسيب القيسي،المصدر السابق،ص٣.

(١٧) السلطان عبدالحميد الثاني :ولد السلطان في (١٨٤٢/٩/٢١م) هو أبن السلطان عبدالمجيد الأول(١٨٣٩-١٨٦١م) وأمه تيرمزكان قادين أفندي،أعتلى عرش السلطة العثمانية في (١٨٧٦/٨/٣١م) عقب خلع اخيه الاكبر مراد الخامس ودامت حكمه الع خلعة من العرش في (١٩٠٩/٤/٢٧م)،وامضي حياته في سلانيك إلة توفي في(١٩١٨/٢/١٠م) للمزيد ينظر :عائشة عثمان أوغلي، والدي السلطان عبدالحميد الثاني،ت:صالح سعداوي صالح،عمان،١٩٩١،ص١١ وما بعدها.

(١٨) المأساة الكردية،جيرارد جالديان،ت:عبدالسلام النقشبندي،اربيل،٢٠٠٧،ص٥٥.

(١٩) جوزيف نعيم،هل ستفنى هذه الأمة،ت:نافع توسا،ط٢،شركة الاطلس للطباعة والنشر،بغداد،٢٠١١،ص١٤٩؛عثمان علي، المصدر السابق،ص٥٤.

(٢٠)رياض رشيد ناجي الحيدري،الآثوريون في العراق١٩١٨-١٩٣٦،قاهرة،١٩٧٧،ص٤٣.

(٢١)عبدالمجيد حسيب القيسي،المصدر السابق،ص٥.

(٢٢)ماتفييف،المصدر السابق،ص٤٩.

(٢٣)هرمز أبونا،الآشوريون بعد سقوط نينوى مذابح بدرخان بك في تياري وحكاري ١٨٤٣-١٨٤٧،مج٦،دم،دز،ص٤.

(٢٤)هوكر طاهر توفيق،الكرد والمسألة الأرمنية١٨٧٧-١٩٢٠،اربيل،٢٠١٢،ص٤٦.

(٢٥)بشير سعيد عبدالرحمن،بهدينان وعشائرها،دهوك،٢٠٠٦،ص٥٤٦.

(٢٦)ماتفييف،المصدر السابق،ص٦٦.

(٢٧)ماتفييف،مصدر نفسه،ص٦٥.

(٢٨)كاميران عبدالصمد الدوسكي،كردستان في العهد العثماني في النصف الاول من القرن التاسع عشر،بيروت،٢٠٠٦،ص١٨٤.

(٢٩)ماتفييف،المصدر السابق،ص٦٩.

(٣٠) كاميران عبدالصمد الدوسكي،المصدر السابق،١٨٧

(٣١) كاميران عبدالصمد الدوسكي،مصدر نفسه،١٨٦.

(٣٢)القس براون:- القس الانكليكاني وليم هنري براون الذي سكن في قوجانس واستقرها منذ عام ١٨٧٧ والذي كان يدرس السيدة سرمة خانم في قرية قوجانس مقر البطريركية الكنيسة الآشورية.

(٣٣) ماتفييف،المصدر السابق،ص٦٩.

(٣٤)ئامانج حةسةن ئةحمةد،ئةيوةندى نيَوان كورد وئاسوريةكان،١٨٤٣-١٨٣٣،ناما دكتورا، زانكوَى سليَمانى،٢٠١٤ ، بلاو نةكراوة،ل ٤٢؛ عثمان علي،المصدر السابق،٥٤.

(٣٥)كمال مظهر أحمد،كردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى،ت:محمد الملا عبدالكريم،بغداد،١٩٧٧،ص٢٣٧.

(٣٦)نزار أيوب كولي،المصدر السابق،ص ص٢٧٤-٢٧٦.

(٣٧)ماتفييف،المصدر السابق،ص٧٠.

(٣٨)هوكر طاهر توفيق،المصدر السابق،ص٤٧.

(٣٩)للمزيد عن الصراع الكردي-الآشوري ومذابح بدرخان بك ينظر مالك ياقو مالك اسماعيل،تاريخ الرؤساء،ت:آدم دانيال هومه ،كاليفورنيا،٢٠٠٧، ص٢٥ ومابعدها؛هرمز ابونا،المصدر السابق،ص٣٨ ومابعدها؛ئامانج حةسةن ئةحمةد،ذيَدةرىَ بةرىَ.ل ل٤٢-٦١؛يوسف ملك خوشابا،حقيقة الأحداث الآشورية المعاصرة،بغداد،٢٠٠٠،ص ص٨-٢٣.

(٤٠)George N.Shirinian, Genocide in the Ottoman Empire Armenians ,Assyrians ,and Greeks١٩١٣-١٩٢٣,New york,٢٠١٧,p١٠٨.

(٤١) مقال فواد الكنجي، المرأة الآشورية ودورها في النضال.. نماذج من هذا العصر http://www.m.ahewar.org/s.asp?aid=٥٠٩ ٢٧٤&r=٠&cid=٠&i=٠&u=&q=

(٤٢)ماتفييف،المصدر السابق،ص٤٦.

(٤٣) فواد الكنجي،المصدر السابق.

(٤٤) http://marshimun.com/lady-surma-dbeth-mar-shimun/

(٤٥) مارشمعون روئيل: البطريرك شمعون روئيل هو ابن بنيامين اخ البطريرك اوراهام،كان ولي عهد الكرسي البطريركي بموجب القانون المتبع في هذه الاسرة منذ قرون،البطريرك الثالث والعشرون الذي جلس على الكرسي عام ١٨٦١ الى تاريخ الوفاته ١٩٠٣. للمزيد ينظر ايليا ابونا، تاريخ بطاركة البيت الابوي،ت: بنيامين حداد،ط٢،دار المشرق الثقافية،دهوك،٢٠٠٨، ص ص١٣٤-١٤٢.

(٤٦) J.F.Coakley,the Church of the East and the Church of England ,New York ,١٩٩٢,p١٩٧ ؛Solomon(sawa)Solomon ,Surma D'Mar Shimun AGraceful Lady-Dedicated to her People,Nineveh magazine,v١٦ NO.١&١٩٩٣,٢,p٧؛كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٣٠؛

(٤٧)Solomon,Op.Cit,p٧.

(٤٨) http://marshimun.com/lady-surma-dbeth-mar-shimun/

(٤٩) روبين بيث شموئيل،سورما خانم الشخصية الآشورية المثيرة للجدل،المجلة ديانا،العدد ١٨،ديانا،٤٩،٢٠١٠.

(٥٠) كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٧٢.

(٥١) جرجيس فتح الله، نظرات في القومية العربية حتى العام ١٩٧٠ (المأساة الآشورية)،ج٤،دار آراس للطباعةوالنشر،اربيل،٢٠١٢، ص١٩١١.

(٥٢) ماجد محمد يونس زاخويي،الفرسان الحميدية١٨٩١- ١٩٢٣،دهوك،٢٠٠٨،ص٦٧

(٥٣)م.س.لازاريف وآخرون ، تاريخ كوردستان،ت:عبدي حاجي،ط٢،دار سبيريز للطباعة والنشر،دهوك،٢٠١١،ص١٥٥.

(٥٤)هوكر طاهر توفيق،المصدر السابق،١٨٣.

(٥٥)لازاريف وآخرون،المصدر السابق،ص ص١٥٦-١٥٧.

(٥٦)عوديشو ملكو آشيثا،نكبة سميل ١٩٣٣ اسبابها وتأثيراتها المحلية والدولية،دهوك،٢٠١٣،ص١٩.

(٥٧)كمال مظهر احمد،المصدر السابق،ص ١٥؛لوقا زودو،المسألة الكردية والقوميات العنصرية في العراق،د م،د ز،ص٨٠.

(٥٨) جمعية الاتحاد والترقي: الاتحاد والترقي(١٩٠٩-١٩١٨):- جمعية عثمانية نشأت في اوربا كحركة مناوشة للاستبداد ومنادية بالتجدد والتحديث في الدولة العثمانية.وتكون في البدء جمعية تركيا الفتاة، التي ركزت على النشاط الفكري ثم تدرج العمل فتكونت خلايا سرية في الاستانة (اسطنبول) وطاردهم رجال السلطان عبدالحميد فنقلوا نشاطهم الى باريس وسالونيك حيث انضم الى صفوفهم العديد من يهود واصبحوا من قيادات الحركة بعد قيامهم بالانقلاب العثماني الشهير عام ١٩٠٨م واعلنوا الدستور وما لبثوا ان نحو السلطان عن العرش. اشهر من قادة الحركة طلعت وجاويد جمال (السفاح) وانور ونيازي وانضم اليهم بعض العرب مثل هادي العمري ورفيق وحقي العظم وياسين الهاشمي وطالب النقيب والخ...الا انهم سرعان ما خابت آمالهم نتيجة تبني قادة الحركة لمبدأ الطورانية التتريك ومعاداة العرب وقد نشأت الجمعية فروعاً لها في معظم الولايات العربية. عبدالوهاب الكيالي، موسوعة السياسية،

ج٢،(بيروت : د ز)،ص ص٨١-٨٢.

(٥٩)ماجد محمد زاخويي،المصدر السابق،ص١٢٥.

(٦٠)ايشو مالك خليل جوارو،الآشوريون في التاريخ،ت:سليم واكيم،بيروت،١٩٦٢،ص١٧٦.

(٦١)مقتبس من ماتفييف،المصدر السابق،ص٧٧ ؛نينوس نيراري،آغا بطرس سنحاريب القرن العشرين(احداث ووقائع المسيرة الآشورية في الحرب العالمية الاولى ١٩١٤م)،ت:فاضل بولا،سان دياغو،١٩٩٦،ص ص٥٤-٥٥.

(٦٢)ماتفييف،مصدر نفسه،ص ص ٧٧-٧٨.

(٦٣) رياض الحيدري،المصدر السابق،ص٦٣؛البرت ميخايلوفج منتشاشفيلي،كفاح الآشوريين من أجل الحكم الذاتي ١٩٢٠-١٩٣٣،ت:محمد البندر،دهوك،٢٠٠٨،ص ص٥٧-٥٨.

(٦٤)كمال مظهر احمد،المصدر السابق،ص٧٣.

(٦٥)جليلي جليل وم.س.لازاريف وم.أ.حسرتيان وشاكرو محويان و أولغا جيغالينا،الحركة الكوردية في العصر الحديث،ت: عبدي حاجي،ط٢، مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر،دهوك،٢٠١٢،ص ص٦٤-٦٥.

(٦٦)كاظم حبيب ، المصدر السابق،صص ص١٤٠-١٤١.

(٦٧)مقتبس من كليبر ويبل يعقوب،المصدر السابق،٦٩.

(٦٨)كمال مظهر احمد،المصدر السابق،ص١٩.

(٦٩)عبدالمجيد حسيب القيسي،المصدر السابق،ص ص ٦-٨.

(٧٠)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٧٤.

(٧١)رياض الحيدري،المصدر السابق،٦٦.

(٧٢) جرجيس فتح الله،المصدر السابق،ص١٩١٥.

(٧٣)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص ص ٧٤-٧٥.

(٧٤)سلوى سعد الغالبى،العلاقات العثمانية الأمريكية ١٨٣٠-١٩١٨،القاهرة،٢٠٠٢،ص١٦٠.

(٧٥)لازاريف،تاريخ كردستان،ص١٧٧.

(٧٦)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٧٥.

(٧٧)هوكر طاهر توفيق،المصدر السابق،٤٢٨؛ماتفييف،المصدر السابق،ص٨٣؛ميهفان محمد حسين رشيد البامرني،سياسة الاتحاد السوفيتي تجاه الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان الجنوبية ١٩٤٥-١٩٦٨،اربيل،٢٠٠٨،ص٢٧.

(٧٨)هوكر طاهر توفيق،مصدر نفسه،ص ٤٢٩.

(٧٩)ماتفييف،المصدر السابق،ص٨٣.

(٨٠)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٧٥.

(٨١)ماتفييف،المصدر السابق،ص ص٨٤-٨٥.

(٨٢)رياض الحيدري،المصدر السابق،ص٦٨.

(٨٣)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٧٦.

(٨٤)مقتبس من كلير ويبل يعقوب،مصدر نفسه،ص٧٦.

(٨٥)مصدر نفسه،ص ٧٧.

(٨٦) ܡܟܣܘܕ ܒܪ ܡܠܟ ܐܫܥܝܐ ، ܐܬܘܪܝܐ ܘܩܪܒܐ ܬܒܝܠܝܐ ܩܕܡܝܐ (ܐܬܘܪܝܐ ܡܢ ١٩١٤ ܥܕ ١٩٤٥)،ܬܗܪܢ، ١٩٦٤،ܦ ٢٥-٢٦.

(٨٧)ܡܟܣܘܕ ܒܪ ܡܠܟ ܐܫܥܝܐ،ܡܟܬܒܢܘܬܐ ܕܝܠܗ،ܦ ٢٨-٢٩ ؛كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،٧٩.

(٨٨)كلير ويبل يعقوب،مصدر نفسه،ص ص٨٤-٨٥.

(٨٩)ماتفييف،المصدر السابق،ص٩٣؛ كلير ويبل يعقوب،مصدر نفسه،ص ٨٥؛

W.A.Wigram, our small Ally (A brief account of the Assyrian in the great war, London, ١٩٢٠,pp١٧-١٨.

(٩٠)كلير ويبل يعقوب،مصدر نفسه،ص٨٦.

(٩١)نينوس نيراري،المصدر السابق،ص٧٢.

(٩٢)لوقا زودو،المصدر السابق،ص ص١٧٦-١٧٧؛ايشو مالك خليل جوارو،المصدر السابق،ص ص١٨٣-١٨٤.

(٩٣)آغا بطرس:-ولد بطرس في١/٤/١٨٨٠ من أبوين آشوريين في القرية السفلى من منطقة باز في جبال هكاري التركية،كان أبوه ايليا ابن ملك شليمون آل نقيرا،والده بطرس كان اسمها دلو من نفس العائلة،درس بطرس في مدارس المبشرين الاوربيين المنتشرة في الباز ،وكان احد أبرز الرموز الآشورية في عصره وله دور البارز في المعارك التي خاضت ضد الآشوريين من قبل الاتراك والاكراد في هكاري واورميا،كان متزوج من السيدة زريفة وكان لديه ولد بأسم خديده، ونفي الى فرنسا وتوفي هناك ٢/٢/١٩٣٢.للمزيد عن آغا بطرس راجع ، نينوس نيراري،المصدر السابق، ص١٥ وما بعدها.

(٩٤) نينوس نيراري،مصدر نفسه، ص٧٥.

(٩٥) يوسف ملك خوشابا،حقيقة الأحداث الآشورية المعاصرة،بغداد-٢٠٠٠،ص٤٢.

(٩٦)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٨٩.

(٩٧)كلير ويبل يعقوب،مصدر نفسه،ص٩٠.

(٩٨)ܟܘܪܟܝܣ ܒܪ ܡܠܟ ܙܝܐ، ܡܟܬܒܢܘܬܐ ܕܐܬܘܪ̈ܝܐ، ܦ٣٠ ؛ملك كوركيس ملك زيا،المصدر السابق،ص٢٥٨.

(٩٩)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٨٠.

(١٠٠)كلير ويبل،مصدر نفسه،ص٨٠.

(١٠١)نينوس نيراري،المصدر السابق،ص٦١.

(١٠٢)للمزيد عن الحروب التركية الكردية على الآشوريين راجع ماتفييف،المصدر السابق،ص ص٩١-٩٣.

(١٠٣)مصدر نفسه،ص٩٢.

(١٠٤)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص ص١١٠-١١١.

(١٠٥)ماتفييف،المصدر السابق،ص ص٩٧-٩٨؛ ܟܘܪܟܝܣ ܒܪ ܡܠܟ ܙܝܐ، ܡܟܬܒܢܘܬܐ ܕܐܬܘܪ̈ܝܐ، ܦ٦٢.

(١٠٦) ثورة اكتوبر:- ثورة اكتوبر او ثورة البلشفية(بلشفية يعني اغلبية) الذي حدث في روسيا القيصرية في ٢٥/١٠/٢٠١٧ بقيادة فلاديمير لينين ضد عائلة آل رومانوف،تمكن لينين بتغير النظام جذرياً وقام بتأسيس اتحاد السوفيتي،واصبح هذا الثورة أحد اشهر ثورات في تاريخ ،للمزيد ينظر : ليون تروتسكي،تاريخ الثورة الروسية،ت:اكرم ديري والهيثم الأيوبي،ج ١-٢،دم ، دز، ص ١ وما بعدها؛ جون ريد، عشرة ايام هزت العالم، دم،١٩٨٥،ص ١٨ وما بعدها؛ جان بول اوليفييه، متى يطلق الفجر يا رفيق؟قصة الثورة الروسية، ت:جورج درابيشي،بيروت،١٩٧٠، ص ٩ وما بعدها.

(١٠٧) لورنس نادر،سايكس بيكو بين مئويتها وإسقاط حدودها ، https://www.azzaman.com/?p=١٦١٤١٢

(١٠٨)فلاديمير لينين:-ولد فلاديمير لينين عام ١٨٧٠م في سميرسك في روسيا القيصرية، بعد أن انهى دراسته الثانوية التحق بكلية الحقوق بجامعة كازان،لكن اعتقل أثر انخراطه في مظاهرات طلابية،بسبب نشاطه في الحركة الطلابية بصفة عامة وفي عام ١٨٧٧ طرد من الجامعة وبعد ذلك دخلفي جامعة سان بطرسبرك عام ١٨٩١،درس الماركسية واصبح ماركسياً بعد ذلك أصبح زعيماً له،وتعرف على كريسكايا التي تصبح زوجته بعد ذلك،وأسس الاتحاد السوفيتي بعد نجاح ثورة الثورة البلشفية عام ١٩١٧،وتوفي لينين في ٢١/١/١٩٢٤،ريتشارد ابيجنانزي واوسكار زاريت،لينين والثورة الروسية،ت:محي الدين مزيد،قاهرة،٢٠٠٣،ص ص٥-٧.

(١٠٩)نينوس نيراري،المصدر السابق،ص٩٦.

(١١٠)جرجيس فتح الله،المصدر السابق،ص ص١٩١٨-١٩١٩.

(١١١)رياض الحيدري،المصدر السابق،ص ص٧٦-٧٧.

(١١٢) جوزيف نعيم،المصدر السابق،ص١٥٠.

(١١٣)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص ص١١٢-١١٣.

(١١٤)ماتفييف،المصدر السابق،ص ص١٠٢-١٠٥.

(١١٥) **ܝܘܣܦ ܒܪ ܡܠܟ ܐܬܘܪܝܐ،ܡܫܘܚܬܐ ܕܒ̈ܝܬܐ، ܦ** ٩٣-١٠٦ ؛يوسف ملك خوشابا،المصدر السابق،ص ص٥٧-٦٠؛ نينوس نيراري،المصدر السابق،ص ص١١٠-١١٤.

(١١٦)نينوس نيراري،مصدر نفسه،ص١١٤.

(١١٧)ماتفييف،المصدر السابق،ص١٠٦.

(١١٨)ماتفييف،مصدر نفسه،ص١١٠؛نينوس نيراري،المصدر السابق،ص١٥٣؛يوسف ملك خوشابا،المصدر السابق،ص٨٥؛ **ܝܘܣܦ ܒܪ ܡܠܟ ܐܬܘܪܝܐ،ܡܫܘܚܬܐ ܕܒ̈ܝܬܐ، ܦ** ١٣٩.

(١١٩)ماتفييف،مصدر نفسه،ص١١٠.

(١٢٠)يوسف ملك خوشابا،المصدر السابق،ص٨٦.

(١٢١)يوسف ملك خوشابا،مصدر نفسه،ص٨٦.

(١٢٢)عبدالمجيد حسيب القيسي،المصدر السابق،ص١٣.

(١٢٣)عدنان زيان فرحان،السياسة البريطانية تجاه الأقليات الدينية في العراق ١٩١٤-١٩٤١،اطروحة دكتوراه،دهوك،٢٠٠٩ ،ص ص٥٣-٥٤.

(١٢٤) جعفر عباس حميدي،تاريخ العراق المعاصر ١٩١٤-١٩٦٨،بغداد،٢٠١٥،ص٢١.

(١٢٥)كمال مظهر احمد،المصدر السابق،ص٣٢٨.

(١٢٦)روبين بيت شموئيل،الآشوريون في مؤتمر الصلح-باريس١٩١٩،ط٣،دار المشرق الثقافية،دهوك،٢٠١٣،ص١٣.

(١٢٧)روبين بيت شموئيل،مصدر نفسه،ص١٥.

(١٢٨)عبدالمجيد حسيب القيسي،المصدر السابق،ص١٥.

(١٢٩)عوديشو ملكو،المصدر السابق،ص٥٢؛كلير ويبل يعقوب، المصدر السابق،ص١٣٩).

(١٣٠)روبين بيت شموئيل،الآشوريون في مؤتمر...،ص ص ١٦-١٧.

(١٣١)بيار مصطفى سيف الدين،السياسة البريطانية تجاه تركيا واثرها في كوردستان،دهوك،٢٠٠٤،ص٢٢.

(١٣٢)عدنان زيان فرحان،المصدر السابق،ص ص٥٥-٥٦.

(١٣٣) روبين بيت شموئيل،الآشوريون في مؤتمر...،ص ص٣٤-٣٥.

(١٣٤)ماتفييف،المصدر السابق،ص١١٨.

(١٣٥)عدنان زيان فرحان،المصدر السابق،ص٥٦.

(١٣٦)جرجيس فتح الله،المصدر السابق،ص١٩٦٢؛عدنان زيان فرحان،مصدر نفسه،ص٥٦؛عوديشو ملكو،المصدر السابق،ص٥٣.

(١٣٧)مقتبس من يوسف ملك خوشابا،المصدر السابق،ص٩٧.

(١٣٨)روبين بيت شموئيل،سورما خانم...ص٥٠.

(١٣٩) للمزيد ينظر روبين بيت شموئيل،الآشوريون في مؤتمر...،ص ص٢١-٢٩.

(١٤٠)ماتفييف،المصدر السابق،ص ١١٧)

(١٤١)اللورد كيرزون:- جورج ناثانيال كورزون ولد في ١٨٥٩/١/١١ في كلدستون ببريطانيا الابن الاكبر للبايرون ناثانيال،وتخرج من جامعة اكسفورد،واصبح نائب الملك في الهند ووزير للشؤون الخارجية البريطانية، وتوفي في ١٩٢٥/٣/٣٠ عن عمر ناهز ٦٦ سنة،

https://www.britannica.com/biography/Lord-Curzon#ref١٦٦٢ ؛ https://www.marefa.org/%D٨%A٨%AC%D٩A%D٨%B١%D٨%D٩%٨٦%D٩%٨٨%D٩%B٢%D٨%B١%D٨%٨٣%C_%D٩

(١٤٢)عدنان زيان فرحان،المصدر السابق،ص ص٥٦-٥٧ ؛Solomon (sawa)Solomon ,Op.Cit., p٧

(١٤٣)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،١٤٢-١٤٣؛البرت منتشاشفيلي،المصدر السابق،ص٦٨؛عوديشو ملكو،المصدر السابق،ص ٥٦؛ جرجيس فتح الله،المصدر السابق،ص ص١٩٦٣-١٩٦٤.

(١٤٤)ماتفييف،المصدر السابق،ص١١٨.

(١٤٥)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص ص١٦٦-١٦٨.

(١٤٦)مقتبس من ماتفييف،المصدر السابق، ص١١٩.

(١٤٧)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص ص١٧٦-١٧٧.

(١٤٨)ماتفييف،المصدر السابق،ص١١٩.

(١٤٩)ܣܡܘܐ ܒܪ ܡܝܟ ܙܗܡܙܠ،ܡܫܘܡܙ ܚܡܕܝܢ،ܟ ١٥٧؛ ماتفييفـمصدر نفسه،ص١٢١.

(١٥٠)فاضل حسين،مشكلة الموصل دراسة في الدبلوماسية العراقية الانكليزية التركية ورأي العام،بغداد،١٩٣٣،ص١٢.

(١٥١)كمال مظهر احمد،المصدر السابق،ص٣٤٦.

(١٥٢)ماتفييف،المصدر السابق،ص١٢٠.

(١٥٣)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص١٨٠.

(١٥٤)عبدالرزاق الحسني،تاريخ الوزارات العراقية،ج٣،ط٧،دار الشؤون الثقافة العامة،بغداد،١٩٨٨،ص ص٢٥٦-٢٥٧.

(١٥٥)عدنان زيان فرحان،المصدر السابق،ص ٦٥.

(١٥٦)كيلبرت براون،القوات الليفي العراقية ١٩١٥-١٩٣٢،ت:مؤيد ابراهيم الونداوي،سليمانية،٢٠٠٨،ص٧١.

(١٥٧)عدنان زيان فرحان،المصدر السابق،ص٩٠.

(١٥٨)عبدالمجيد حسيب القيسي،المصدر السابق،ص٢٢.

(١٥٩)رياض الحيدري،المصدر السابق،ص٢١٥.

(١٦٠)فاضل حسين،المصدر السابق،ص ٢٨.

(١٦١)عصمت اينونو:- ولد في مدينة ازمير عام ١٨٨٤ فقد كان والده قاضياً في بلدة قوجه التحق بالمدرسة الحربية ودرس في قسم المدفعجية، وتخرج برتبة اليوزباشي،وثم اصبح عضواً في جمعية الاتحاد والترقي عام ١٩٠٨م اشترك في العمليات العسكرية في اليمن وفي بلقان اثناء الحرب العالمية الاولى،في بداية الحركة الكمالية اصبح رئيساً لاركان الجيش التركي، ثم اصبح وزيراً للخارجية،ابرم اتفاقيات عدة خلال فترة رئاستع للخارجية منها معاهدة لوزان،لقب عصمت باشا باينون لانتصاره على اليونان في معركة اينونو واصبح عصمت باشا رئيساً بعد وفاة مصطفى اتاتورك ، وحل جلال بايار محله في رئاسة الجمهورية، وتوفي عام ١٩٧٣ في انقره،مقتبس من هامش نيذ يار نعمان باجلوري،الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان تركيا ١٩٢٧-١٩٣١،دهوك،٢٠٠٧،ص ٤٠؛ مقتبس من هامش خضير البديري،التاريخ المعاصر لإيران والتركيا،بيروت ،٢٠١٥،ص٢٤٦

(١٦٢)رياض الحيدري،المصدر السابق،٢١٧.

(١٦٣)مقتبس من كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص ص٢١٢-٢١٣.

(١٦٤)كلير ويبل يعقوب،مصدر نفسه،ص٢١٣.

(١٦٥)معن عبدالقادر آل زكريا،الآشوريون(آثورايي) في وثائق الصحافة العراقية،دهوك،٢٠١٦،ص٢١٥.

(١٦٦)فاضل حسين،المصدر السابق،ص ص٣٨-٣٩؛ عبدالمجيد حسيب القيسي،المصدر السابق،ص٤٧؛ جرجيس فتح الله،المصدر السابق،ص١٩٦٧؛ معن عبدالقادر آل زكريا،المصدر السابق،ص ص٢١٤-٢١٥؛ عوديشو ملكو،المصدر السابق،ص ص٧٣-٧٤.

(١٦٧) مصطفى كمال أتاتورك:- ولد في مدينة سالونيك سنة ١٨٨١م وفي اسرة فقيرة وكان والده علي رضا تاجر اخشاب،وكان يرغب ان يخلفه ابنه في احتراف التجارة،اصرت والدته زبيده التي كانت تقية شديدة التمسك بالتقاليد الدينية،وفي ١٨٩٣ دخل المدرسة العسكرية في سالونيك،وبرز من بين اصدقائه بنظامه وتفوقه ولقد لقب من احد استاذه بلقب (كمال) وفي ١٨٩٥ التحق بالاعدادية الحربية وثم التحق بالكلية الحربية في استطنبول ١٨٩٩ وتخرج منها عام ١٩٠٥ بتبة اليوزباشي،دخل في الحرب العالمية الاولى وخرج بلده التركيا خاسرا في هذه الحرب وبعد ١٩١٨ قاد الحركة الوطنية التركية حتى اعلان الجمهورية التركية الحديثة برئاسته عام ١٩٢٣ وظل رئيساً لهذه الدولة حتى وفاته ١٩٣٨/١١/١٠، مقتبس من هامش قادر سليم شمو،موقف الكورد من حرب الاستلال التركية

هەواڵنامەی کتێب

١٩١٩-١٩٢٢،سبيريز،دهوك،٢٠٠٨،ص ص٥٦-٥٧ ؛هـ.س.ارمستـرونج، الذئـب الاغبـر، مصطفـى كمال،قاهـرة،١٩٥٢،ص١١ ومـا بعدهـا.

(١٦٨)احمد نوري النعيمي،النظام السياسي في تركيا،عمان،٢٠١١،ص٧٤.

(١٦٩)فاضل حسين،المصدر السابق،ص ص٤٠-٤١؛عوديشو ملكو،المصدر السابق،ص٧٤؛جرجيس فتح الله،المصدر السابق،ص١٩٦٨.

(١٧٠) برسـي كوكـس:- ولـد برسـي كوكـس فـي ١٨٦٤/١١/٢٠ فـي مدينـة هيـرون كيـت فـي مقاطعـة اسـيكس فـي بريطانيا،وتوفـي فـي شـباط ١٩٣٧ فـي مدينة ملكبـورن،وكان قـد تلقـى علومـة العسـكرية فـي الأكاديميـة الملكيـة العسـكرية فـي سـانت هيـرت ثـم خـدم فـي الجيـش البريطانـي بالهنـد حتـى عـام ١٨٩٠،وخـلال سنوات(١٨٩٣-١٩١٤) التحـق برسـي كوكـس بالخدمـة السياسـة الهنديـة ثـم تولـى وظائـف مختلفـة فـي منطقـة الخليـج العربي،بعـد الحـرب العالميـة الاولـى اصبـح حاكمـاً سياسـياً فـي العـراق، صبـري فالـح الحمدي،برسـي كوكـس والسياسـة البريطانيـة إزاء أمـراء نجد،الكويت،الحجـاز، حائل(١٩١٥-١٩٢٣)،بيـروت،٢٠١٦،ص١٩.

(١٧١) فاضل حسين،المصدر السابق،٤١.

(١٧٢)فاضل حسين،مصدر نفسه،ص ص١٢٤-١٢٥.

(١٧٣)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٢١٦.

(١٧٤)معن عبدالقادر آل زكريا،المصدر السابق،ص٢١٨.

(١٧٥)ليورا لوكيتز،العراق والبحث عن الهوية الوطنية،ت:دلشاد ميران،اربيل،٢٠٠٤.

(١٧٦)عدنان زيان فرحان،المصدر السابق،ص١٠٥.

(١٧٧)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٢١٩.

(١٧٨)كلير ويبل يعقوبمصدر نفسه،ص٢٢٣.

(١٧٩) Solomon, Op.Cit.,p٨.

(١٨٠)عبدالمجيد القيسي،المصدر السابق،ص٥٨.

(١٨١)مؤلف مجهول،توطين الآشوريين عمل إنساني وإسترضائي،ت:وليم اشعيا،دهوك،٢٠٠٩،ص٣٢.

(١٨٢)رياض الحيدري،المصدر السابق،ص٢٥٥.

(١٨٣) نـوري سـعيد:-ولد نـوري سـعيد عـام ١٨٨٨م ويحمـل اسـماً مركبـاً محمـد نـوري وكان والـده سـعيد بـن صالـح طـه موظفـاً بسـيطاً فـي دائـرة الاوقـاف ببغـداد فـي العهـد العثماني،ووالدتـه كانـت فاطمـة بنـت عبدالرزاق،لمـا بلـغ الثامنـة مـن عمره دخـل المدرسـة الرشديةالعسـكرية وبعـد ذلـك دخـل فـي الاعداديـة العسـكرية فـي يغـداد فـي ١٨٩٩ م وبعـد تخرجـه توجـه الـى اسـتنبول للدراسـة فـي الكليـة الحربيـة وتخـرج منهـا عـام ١٩٠٦م، كمـا شـارك فـي الثـورة العربيـة الكبـرى ١٩١٦م،وتولـي (١٤) مـرة رئيسـاً للـوزارات المملكـة العراقيـة فـي العهـد الملكـي واسـتلم اول الـوزارة فـي ١٩٣٠/٣/٢٣ واخرهـا كانـت فـي ١٩٥٨/٥/١٣ واغتـال فـي الانقـلاب ١٤/تموز/١٩٥٨،للمزيـد عنـه ينظـر عبدالـرزاق الحسـني،تاريخ الـوزارات العراقيـة ، ج١-١٠،بغـداد ،١٩٨٨؛محمـد حمـدي صالـح الجعفري،نـوري سـعيد وبريطانيـا خـلاف أم وفاق،دمشـق،٢٠٠٥،ص ١٦ومـا بعدهـا.

(١٨٤) فرنسـيس همريـز:- السـير فرنسـيس همفريـزر دبلوماسـي بريطانـي ولـد فـي سـنة ١٨٧٩ وتوفـي فـي ١٩٧١،درس فـي جامعـة اكسـفورد وعمـل فـي الحقـل الدبلوماسـي فـي كابـل افغانسـتان مـن سـنة ١٩٢٢ وحتـى سـنة ١٩٢٩ ومـن ثـم مندوبـاً سـامياً علـى العـراق مـن ١٩٢٩ إلـى سـنة ١٩٣٢.ينظـر

.francis-henry-humphrys.html/٠٣/٢٠١٥/http://wwwallafblogspotcom.blogspot.com

(١٨٥)ماتفييف،المصدر السابق،ص١٣٦؛لورنس نادر،مؤتمر الآشوري...المصدر السابق،ص١١٢.

(١٨٦) يوسف مالك،الخيانة البريطانية للآثوريين،نيوجيرسي،١٩٣٥،ص١٣٧.

(١٨٧) يوسف ملك خوشابا،المصدر السابق،ص١٥٢؛لورنس نادر،مصدر نفسة،ص ص١١٢-١١٣.

(١٨٨)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص ص٢٤٨-٢٤٩.

(١٨٩) ܝܘܣܦ ܒܪ ܡܠܟ ܐܬܘܪܝܐ،ܡܟܬܒܢܐ ܕܫܪܒܐ،ܦ ٢٠٩-٢١٠؛يوسـف ملـك خوشـابا،المصدر السـابق،١٥٤؛لورنس نادر،مؤتمـر الآشـوري...،ص١١٣.

(١٩٠)ܝܘܣܦ ܒܪ ܡܠܟ ܐܬܘܪܝܐ،ܡܟܬܒܢܐ ܕܫܪܒܐ،ܦ ٢٠٩-٢١٠؛يوسـف ملـك خوشـابا،مصدر نفسـه،ص ص١٥٤-١٥٥؛كليـر ويبـل يعقوب،المصـدر السـابق،ص ص٢٤٨-٢٤٩ ؛الحيـدري، المصـدر السـابق،ص ص٢٧٠-٢٧١ ؛عبدالمجيـد حسـيب القيسـي، المصـدر السـابق،ص ص٧٠-

٧١ ؛لورنـس نادر،مصـدر نفسـه،١١٣-١١٤.

(١٩١)عبدالمجيد حسيب القيسي،مصدر نفسه،ص٧٣.

(١٩٢) كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص٢٥٢.

(١٩٣)ماتفييف،المصدر السابق،ص١٣٧.

(١٩٤)ماتفييف،المصدر السابق،ص ص١٣٩-١٤١.

(١٩٥)ملـك غـازي:- ولـد الملـك غـازي فـي مكـة المكرمـة فـي يـوم ١٩١٢/٣/٢١، وترعـرع فـي كنـف جـده الملـك حسـين بـن علـي وكان ابـوه الملـك فيصـل الاول مؤسـس المملكـة العراقيـة،وفـي ١٩٢٤/١١/٥ دهـل الـى بغداد،وتولـت المسـز فيلـي الانكليزيـة تربيتـه فكانـت تصحبـه فـي غـداوة وروحاته،وتعلمتـه اللغـة الانكليزية،وعـام ١٩٢٦ سـافر الـى انكلتـرا ودخـل الـى كليـة هـارو وقضـى فيهـا اقـل مـن ثـلاث سـنوات ثـم عـاد الـى العـراق فـي تشـرين الاول ١٩٢٨ ودخـل المدرسـة الحربيـة العراقيـة فخـرج منهـا برتبـة الملازم،بعـد مـا سـافروالده الملـك فيصـل الاول الـى سويسـرا عـام ١٩٣٣ تولـي نايبـاً لوالـده وبعـد وفاتـه اصبـح ملـكاً علـى العـراق فـي عـام نفسـه،وتزوج الاميـرة عاليـة فـي ١٩٣٣/٩/١٨ وفـي ١٩٣٥/٥/٢ رزق منهـا ولـداً اسـماه (فيصـل) وتوفـي الملـك غـازي فـي عـام ١٩٣٣ بحادثـة مختفيـة. عبدالـرزاق الحسـني،تاريخ الـوزارات العراقيـة... ج٣،ص ص٣٢٥-٣٢٦.

(١٩٦)سـتيفن هسـلي لونكريك،العـراق الحديـث مـن سـنة ١٩٠٠-١٩٥٠ تاريخ سياسـي واجتماعي واقتصادي،ت:سـليم طـه التكريتي،ج٢،بغداد ،١٩٨٨،ص٣٨٠؛محمـد حمـدي الجعفري،بريطانيـا والعراق حقبة مـن الصراع ١٩١٤-١٩٥٨،بغـداد،٢٠٠٠،ص٤٩.

(١٩٧)عوديشو ملكو،المصدر السابق،ص ص١٩٨-١٩٩.

(١٩٨)**مقتبس من ܝܘܚܢܢ ܒܪ ܡܠܟ ܐܫܘܪܝܐ،ܡܥܘܕܐ ܕܫܢܝܐ،ܦ** ٢٢٦-٢٢٧.

(١٩٩) عوديشو ملكو،المصدر السابق،ص١٩٩.

٢٠٠) **ܝܘܚܢܢ ܒܪ ܡܠܟ ܐܫܘܪܝܐ،ܡܥܘܕܐ ܕܫܢܝܐ،ܦ** ٢٢٧ ؛عوديشـو برزانا،اعـوام الشـدة معركـة ديرابـون وفاجعـة سـميل،ت: شـليمون ايشـو خوشـابا،دهوك،٢٠١١،ص١٠٠.

(٢٠١)عبدالرزاق الحسني،المصدر السابق،ج٣،ص٢٧٩.

(٢٠٢)ماتفييف،المصدر السابق،ص١٥٠.

(٢٠٣)عبدالمجيد حسيب القيسي،المصدر السابق،ص ص ١٨١-١٨٢.

(٢٠٤) ماتفييف،المصدر السابق،ص ص١٥٠-١٥١.

(٢٠٥)ماتفييف،مصدر نفسه،ص١٥١.

(٢٠٦) رياض الحيدري،المصدر السابق،ص٣٦٥.

(٢٠٧)مؤلف مجهول،مأساة الآشورية،دهوك،٢٠٠٧،ص٦٢.

(٢٠٨) محمد حمدي الجعفري،المصدر السابق،ص ٥٦.

(٢٠٩)كلير ويبل يعقوب،المصدر السابق،ص ٢٦٤.

(٢١٠)كلير ويبل يعقوب،مصدر نفسه،ص ص٢٧١-٣٠٣.

(٢١١)مصدر نفسه، ص٣٠٥ وما بعدها.

BEŞİNCİ, ALTINCI VE YEDİNCİ YÜZYILLARDA YAŞAMIŞ BAZI HAKKÂRİLİ FAKÎHLER

The Faqihs From Hakkari Who Lived in Fifth, Sixth, and Seventh Centuries

Öğr. Gör. Mehmet Naim ÇAPRAS
Mardin Artuklu Üniversitesi
Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü
mustafanaim@hotmail.com

ÖZET

Pek çok âlime beşiklik etmiş olan Zap Havzası, özellikle İslam tarihi boyunca hemen her ilim dalında âlimlerin yetiştiği münbit bir coğrafyadır. Bu ilim dallarından biri de İslam Hukuku / Fıkıhtır. Gerek yaşantıları itibariyle sürekli hayatın içinde olmaları ve insanlara değmeleri, gerekse de telif ettikleri eserleriyle kendi dönemlerine önemli bir etki bırakmışlar, sonraki nesillerin de yollarını aydınlatmışlardır. Bu âlimlerden bir kısmı Hakkâri yöresinde yetişirken, bir kısmı da daha büyük Dımeşk, Mısır, Bağdat ve Mekke gibi Müslüman ilim merkezlerine gitmişlerdir. Bu âlimlerin bazılarının adı bilinmekle birlikte, *Tabakât* kitaplarında haklarında sadra şifa olabilecek yeterli bilgi aktarılmamaktadır. Haklarında kayda değer bilgiye ulaşabildiğim yedi fıkıh âliminin hayatları ve fıkıh alanındaki etkileri bu araştırmada ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zap Havzası, Hakkâri, İslam Hukuku, Fıkıh Âlimi.

ABSTRACT

The Zap Basin, which has been a cradle to many scholars, is a fertile geography in which scholars are trained in almost every discipline throughout the history of Islam. One of these branches of science is Islamic Law / Fiqh. Those scholars have made an important impression on their periods and enlightened the ways of the next generations as both they have always been in social life and in touch with people and with their works they have copyrighted. Some of these scholars were raised in Hakkâri province and some of them went to larger Muslim centers such as Damascus, Egypt, Baghdad and Mecca. Although the names of some of these scholars are known, there is not enough information in the *Tabakât* books. The lives of the seven fiqh scholars those I have been able to reach and their effects on the field of fiqh have been studied in this research

Keywords: Zap Basin, Hakkâri, İslamic Law, Fiqh Scholar.

GİRİŞ

Kürdistan coğrafyası, coğrafik konumu, yer altı ve yer üstü kaynakları vb. nedenlere bağlı olarak bölgesel ve uluslararası güçlerin kendi aralarındaki hesaplaşma arenası olmuş, bu yüzden de asırlar boyunca istikrar ve rahat yüzü pek görmemiş bir coğrafyadır. Bununla birlikte bu coğrafyanın sakinleri, nispeten rahat yüzü gördükleri dönemlerde kültürel, ekonomik, siyasal ve şehirleşme alanlarında dünya ve İslam tarihine önemli notlar düşmüşlerdir. İslamî tebliğin kendilerine ulaştığı ilk andan itibaren, kılıç zoruyla değil, gönül rızasıyla inandıkları İslam dinine ve Müslüman topluma katkı sunmaktan geri kalmamış, en az, Müslüman olan diğer kavimler kadar İslam bilim ve kültür tarihine katkıları olmuştur.

Hakkâri Bölgesi Kürt, Türk, Fars ve Arap kültürleri başta olmak üzere birçok kültürün çakışma noktadır. Bu kültürel çakışmaların, bölgeye olumlu olduğu kadar olumsuz yansımaları da olmuştur. Bölge, büyük güçlerin bilek güreşine sahne olmasının getirdiği siyasi, ekonomik, demografik ve kültürel sorunların yanı sıra, Kürt ulemanın eğitim materyalleri ve mekânları da, diğer pek çok Müslüman kavimden bir hayli geri olmuş, imkânları diğerleriyle kıyaslanmayacak kadar sınırlı kalmıştır. Ancak tüm bu olumsuz koşullara rağmen insanlık ve Müslüman medeniyete katkıda bulunma şeklindeki hayır yarışından geri kalmamıştır.

Yüksek dağların ve derin vadilerin çepeçevre sardığı ve koruduğu bir yuva gibi olan, Kürtlerin yoğunlukta bulunduğu Kürdistan coğrafyasının ortalarına düşen Hakkâri yöresi de, İslam tarihinde iz bırakan nadide mekânlardan biridir.

Bu çalışmada Hakkârili olup gerek Hakkâri yöresinde, gerekse diğer İslam beldelerinde beş, altı ve yedinci yüzyıllarda yetişmiş bazı fukahâ/İslam Hukuku âlimleri ele alınmaktadır.

Hicri Altıncı Asrın sonu ile Yedinci Asrın başlarına tekabül eden bu dönemde, İslam Âleminin devletlere parçalanması, Batıdan Haçlı Seferleri, Doğudan da Moğol saldırılarının başladığı, yani siyasi atmosferin olumsuz koşullarda geliştiği bir dönemde böyle şahsiyetlerin yetişmesi ve değerli eserlerini kaleme almış olmaları, bu şahsiyetleri ve eserlerini ayrıca önemli kılmaktadır.

Genel itibariyle civar kültürlerin hegemonyası altında kalmış olan Kürtler, bu tür çalışmalarla insanlık ve İslam medeniyetine olan katkılarının gün yüzüne çıkarılmasıyla hak ettikleri saygınlığa kavuşacaklardır.

Bireyler arasında hayırda yarış söz konusu olduğu gibi kavim ve toplumlar için de söz konusudur. Kürtlerin de kendi kimlikleriyle bu dîn-i mübîne ve insanlık ailesine hizmet yarışında geri durmadıkları, bu tür araştırma ve çalışmalarla daha bir anlaşılacaktır. Bu âlimlerin etki ve çalışmalarının tarih sayfaları arasından gün yüzüne çıkarılması, kendilerinden sonra gelen nesillere de bu hayır yarışında önemli bir motivasyon kaynağı olacaktır.

1. Fâkîh Îsâ b. Muhammed b. Îsâ b. Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf b. el-Kâsım b. Îsâ b. Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed: (ö. 585 H. / 1189 M.)

Nesebi konusunda ihtilaf edilmiştir. Yine bir Kürt tarihçi olan İbn Hallikân nesebini şöyle sıralamaktadır: Îsâ b. Muhammed b. Îsâ b. Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf b. el-Kâsım b. Îsâ b. Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasan b. Alî b. Ebî Tâlib (r.a.). Akabinde diyor ki: “ Kardeşinin oğlunun oğlu, onun nesebini bana bu şekilde yazdırdı.” (İbn Hallikân, 1978, c. 4. s. 498.)

Bu âlimin nesebinin Ehl-i Beyt’e (r.a.) nispetinin yanlışlığı konusunda üç delil öne sürülmektedir.

- Îsâ b. Muhammed’in kendisi Hâşimî Arap olduğuna dair herhangi bir şey söylememiştir. Böyle bir durum olsaydı söylemekten çekinmezdi, çünkü Ehl-i Beyt’e nispet, Müslümanlar arasında öteden beri medar-ı iftihar konusudur.
- Îsâ b. Muhammed hakkında yazan her müellif onun Hakkârili bir Kürt olduğunu belirtmiş, Hâşimî Arap olduğuna dair herhangi bir şey dile getirmemişlerdir.
- Îsâ b. Muhammed, Zengî ordusundaki Kürt-Türkmen çekişmesinde Kürtlerin yanında durmuştur.

Bu yüzden, kardeşinin torununun böyle bir iddiayı dile getirmesi, o dönemin koşullarında Ehl-i Beyt’e (r.a.) intisabın Müslümanlar nezdindeki önemli değerinden kaynaklandığı söylenebilir. (el-Halîl, (2017),)

Lakabı Diyaüddîn’dir. Kaynaklarda onun doğumu ve çocukluğuyla ilgili bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Gençlik yıllarında ismi duyulmaya başlandı. İlim talebiyle çıktığı yolculukta özellikle İslam Hukuku / Fıkıh alanında uzmanlaştı. Bu ilmi, Hakkâri yöresine yakın olan Cezîretu İbn Ömer, nam-ı diğer ile Cezîretu Botân’da tahsil ettikten sonra, O dönemde önemli kültür merkezlerinden biri olan Halep şehrine intikal etti. Orada bulunan el-Medresetü’z-Zücâciyye’de fıkıh tahsilini tamamladı ve bu alanda icâzet alarak ‘fakîh’ unvanını kazandı. Cezîretu Botân’da önemli hocalarından biri Ebü’l-Kâsım b. el-Berzî’dir. Halep’te ise iki meşhur hadis âlimi olan Ebû Tâhir es-Selefî ve Ebü’l-Kâsım b. el-Asâkîr’den hadis eğitimini de aldı. Kendisinden de Kadı Muhammed b.Alî el-Ensârî ve başkaları ders aldı ve

hadis rivayet etti. (el-Müderris, (1983), s. 418; Rûhânî, (1382), s. 54-55; İbn Hallikân, (1978) c. 4. s. 498.)

Halep'te kaldığı dönemde Selahattin Eyyûbî'nin amcası olan Esedüddîn Şîrko ile temasa geçti. Peşinden onun beş vakit namazda imamı oldu. Onunla birlikte Mısır'a gitti ve bakanlık görevine getirildi. Esedüddîn'le olduğu sürece fıkıh ilmindeki derinliğinin yanı sıra askeri ve siyasi konulardaki ileri görüşlülüğünden emirlerinin ileri gelenlerinden biri oldu ve Esediye diye bilinen askeri takımın komutanlarından biri haline geldi. (el-Atâbekî, c. 6, s. 110; el-Hesneyânî, (2012), s. 345; el-Müderris, (1983), s. 418.)

Asker kıyafetini giyer, fakihlerin sarığını başına sarar ve iki elbise giyerdi. el-Hesneyânî, (2012), s. 345; İbn Hallikân, (1978), c. 4. s. 498. Eyyûbîlerin en büyük emiridir. (es-Sübkî, c. 7, s. 255.)

Şirko'nun vefatından sonra son Fâtimî Sultanı el-Âzıd Lidînillâh, Abdullah b. Yûsuf el-Ḥafız'a bakanlık yaptı. Bu görevdeyken dönemin emirleri ile Selahattin el-Eyyûbî arasında iktidar çekişmelerinin yaşanmaması ve Selahattin'in yönetime gelebilmesi için Bahâüddîn Karakûş ile anlaşarak taraflar arasında arabuluculuk yaptı. İbn Hallikân, (1978), c. 4. s. 498; Zekî Beg, (1945), c. 2, s. 96.)

Nûreddîn ez-Zengî'nin 1146 M. – 541 H. yılında suikastla öldürülmesi üzerine Zengî yönetiminde bulunan Kürt ile Türkmen komutanlar arasında iç çekişmeler baş gösterir. Eyyûbî ailesi içinde Yusuf'un (Selahatttîn) seçilmesi en zor ihtimal olmasına karşın, Fakîh Îsâ, dehasıyla tarafları razı ederek onun seçilmesinde büyük rol oynamış ve iç çekişmelerin önünü kesmiştir. (el-Halîl, (2009), s.149.)

Îsâ b. Muhammed, dini kitaplara dalan, usûl ile furû' arasındaki bağı kuran bir salt bir fakîh değil, aynı zamanda şahsiyetleri ve fikirleri okuyabilen deneyimli bir siyasetçiydi.

Bu itibarla Îsâ b. Muhammed'in, Eyyubî Devleti'nin kuruluşunun mühendisi olarak nitelendirilmeyi hak etmektedir. Çünkü dâhice girişimleri olmasaydı, Selahattin'in iktidara gelmesi mümkün olmayacak, binaenaleyh; Selahattin'le ilintili tarihi vakıalar da cereyan etmeyecekti. (el-Halîl, s. 5-7.)

Fakîh Îsâ b. Muhammed, darlık ve genişlikte Selahattin Eyyûbî'nin hep yanında durmuş, Selahattin de ona meyleder ve ona istişare ederdi. (el-Halîl, (2009), s. 9.) Bir defasında Fransızlara esir düştüğünde Selahattin, onun serbest bırakılması için 60 bin dinar ödemişti. es-Sübkî, c. 7, s. 256; İbn Kesîr, (2004), s. 666.)

Cömert ve mert bir kişiliğe sahipti, insanlara sayısız faydası dokunurdu. (Ebû Şâme, (2002), c. 4, s. 65.)

el-Harûbe savaşında Akkâ'nın kuşatmasında Fransızlara karşı savaşırken 585 H. yılının Zî'l-Ka'de ayında vefat etti. Cenazesi Kudüs'e taşınarak orada defnedildi. (Ebû Şâme, (2002), c. 4, s. 65; el-Hesneyânî, (2012), s. 345.)

2. Abdülmelik b. Îsâ b. Dırbâs el-Kürdî el-Mârânî. (516-605 H. / 1207-1121 M.)

Abdülmelik b. Îsâ b. Dirbâs b. Fîr b. Cehm b. Abdûs el-Mârânî el-Kürdî eş-Şâfiî. Lakabı, Sadrüddîn, künyesi ise Ebü'l-Kâsım'dır. 516 H. yılında Musul yakınlarındaki Mervec'te dünyaya geldi. (ez-Zehebî, 1974, c. 21, s. 474-475; Zekî Beg, 1945, c. 2, s. 52.)

Diyâüddîn Osmân b. Dırbâs'ın kardeşidir. (Zekî Beg, 1945, c. 2, s. 52.)

Mârânî ile ilgili olarak İbn Hallikân, buranın Musul'un aşağısında bulunan ve Benî Marân'a (Mârân Oğulları) ait bir yer olduğunu ifade etmektedir. (İbn Hallikân, (1973), c. 3, s. 243.) Bu görüşü Mu'cemü'l-Müellifîn'in yazarı Ömer Rıza Kehhâle de desteklemektedir. (Kehhâle, c. 6, s. 266.) Aynı şekilde Bâbâ Mardûh Rûhânî de Mûsul'un güneyinde bulunan Kürt kabilelerinden biri olduğu görüşündedir. Rûhânî, Meşâhîri Kürd, s. 59. Ancak Zekî Beg, buranın Erbil civarında Râniye ilçesine bağlı bulunan Kânî Mârân köyü ya da Süleymâniye'ye bağlı Şehrbâzâr ilçesine bağlı Şeyhü'l-Mârîn köyü olmasının muhtemel olduğunu dile getirmektedir. (Zekî Beg, (1945) c. 2, s. 60.)

Fıkıh ilminin tahsili için Halep'e giderek Ebü'l-Hasan Alî b. Süleymân el-Mürâdî'den ders aldı ve ondan hadis dinledi. Dimeşk'te ise Ebü'l-Hasan b. el-Bün el-Esedî ve İbn Asâkir'den ders aldı. Mısır'da ise Alî b. bint Ebî Sa'd'ten ders aldı. Hâfız Ebü'l-Hasan b. el-Müfaddal el-Makdisî ondan 40 hadis tahriç etmiştir. (ez-Zehebî, (1974), c. 21, s. 475; el-Hesneyânî, (2012), s. 284.

Şâfiî Mezhebi fıkhında uzmanlaştı, hadis rivayet etti. Şâfiî Mezhebinin ileri gelen âlimlerinden ve et-Terğîb ve't-Terhîb adlı eserin müellifi Zekîyüddîn Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî ondan ders aldı ve ondan rivayette bulundu. Münzirî, onun hakkında şöyle dedi: "Salih ve cihadı seven bir kimse olmasıyla meşhurdu. Hastalar için eşyalarına teberrük edilirdi." (ez-Zehebî, (1974), c. 21, s. 475; İbnü'l-Müstevfî, (1980), c. 2, s. 371-372.)

Zehebî de kendisiyle ilgili olarak; " Âlimler ve onların faziletlilerinden biriydi. Onun akrabalarında ve zürriyetinde faziletli bir topluluk ve raviler bulunmaktadır. ez-Zehebî, (1974), c. 21, s. 475.)

Kendisine nispet edilen ve günümüze ulaşan Risâletün fî'z-Zebbi An Ebî'l-Hasan el-Eş'arî adında bir risalesi mevcuttur.

Selahattin el-Eyyûbî, 565 H. yılında onu Kâhire ve çevresine kâdı'l-küdât olarak atadı. Aynı zamanda el-Melik el-Efdâl gibi bazı Eyyûbî sultanları da onu kadılık görevinde tuttular. İbnü'l-Müstevfî, (1980), c. 2, s. 372.)

5 Receb 605 yılında doksan yaşlarındayken Mısır'da vefat etti. (İbn Kesîr, (2004), s.712.)

3. Osmân b. Îsâ b. Dırbâs el-Hezbânî el- Mârânî el-Hekkârî (517-602 H. / 1122-1203 M.):

Ebû Amr Osmân b. Îsâ b. Dırbâs b. Fîr b. Cehm b. Abdûs el-Hezbânî el-Mârânî eş-Şâfi'î. Lakabı; Diyâüddîn'dir. (İbn Hallikân, (1973), c. 3, s. 242.)

Kâdı Saddrüddîn Ebü'l-Kâsım Abdülmelik'in kardeşidir. Onun vefatından sonra Kahire'de kendisi hüküm sürmüştür. (el-Müderris, (1983), s. 370.)

Küçüklüğünde Erbil'de Şeyh Ebü'l-Abbâs el-Hüdar b. Ukayl el-Erbîlî'den ders aldı. Akabinde Dimeşk'e gitti. Orada Şeyh Ebû Sa'd Abdullah b. Ebî Asrûn, el-Hüdar b. Şibl ve Ebü'l-Berekât gibi âlimlerden ders aldı. Böylelikle akranlarına fark attı ve mezhepler fıkhında önemli bir seviyeye ulaştı. İbnü'l-İmâd, (1991), c. 7, s. 14; el-Hesneyânî, (2012), s. 297.)

Osmân b. Îsâ, Usûlü'l-Fıkıh alanında, ama özellikle Şâfiî Mezhebinde derinleşti. Bu alanda önemli eserler telif etti. O teliflerden bazıları şunlardır: Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin kitabı el-Mühezzeb'i 20 ciltlik bir eserde şerh etti ve adını el-İstiksa Li Mezâhibi'l-Ulemâi'l-Fukahâ olark koydu. Ancak kitabın tamamını şerh etme imkânı olmadı; Şehâdât kısmına kadar gelebildi.

Bu büyük eser hala da ABD'nin Yale Üniversitesinin kütüphanesinde el yazması olarak durmaktadır. el-Hesneyânî, (2012), s. 297.)

Yine Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin usûlü'l-fıkıh alanındaki eseri olan el-Lüme' adlı eseri de, yeni bir şey eklemek isteyenin ekleme yapamayacağı bir mükemmellikte bir şerhle iki cilt halinde şerh etti. (İbn Kesîr, (2004), s. 713; Zekî Beg, (1945), c. 2, s. 60.)

Şîrâzî'nin et-Tenbîh adlı eserini de şerh etti. (Kehhâle, (1957), c. 6, s. 266.)

Bunların dışında da eserler kaleme almış, hadis ve edebiyatla uğraşmıştır. Döneminin en bilgili Şâfiî mezhebi âlimlerindendi. (Zekî Beg, (1945), c. 2, s. 60; İbn Kesîr, (2004), s. 713; Rûhânî, (1382), s. 59.)

Osmân b. Îsâ, ilmi çalışmalarının yanı sıra kadılık görevini de yürütmüştür. Kardeşi Sadrüddîn Abdülmelik'e niyabeten Kahire'de kadılık yapmıştır. (ez-Zehebî, (1974), c. 22, s. 291.) Ancak kardeşinin 605 H. yılında vefat etmesinden önce kadılık görevinden ayrıldı. Akabinde Hakkârili Emir Cemâlüddîn Hoşterîn kendisine Kahire'deki sarayda bir medrese vakfetti ve oranın eğitimin ona tevdi etti. 12 Zî'l-Ka'de 602'de 90 yaşlarındayken Kahire'de vefat edene kadar bu görevi sürdürdü. El-Karrâfe es-Süğrâ'da defnedildi. (Kehhâle, c. 6, s. 266; es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiîyye*, c. 8, s. 338); İbn Hallikân, (1973), c. 3. s. 242.)

Âlimlerin onun hakkındaki bazı görüşleri şöyledir.

Cemâlüddîn el-Esnevî: "Zamanında Şâfiî mezhebini en iyi bilen, usûlü'l-fıkıhta mahir olan fakihlerdendi. el-İstiksâ adıyla bilinen bir şerhi mevcuttur." (el-Hesneyânî, (2012), s. 297.)

Erbilli Şemsüddîn İbn Hallikân: "Mezheplerde ve usûlü'l-fıkıhta mahirleşti ve onu çok iyi yerine getirdi. el-Mühezzeb'i, onu geçebilmiş biri olmadığı, sadra şifa bir şerh yazmıştır." İbn Hallikân, (1973), c. 3. s. 242.)

ez-Zehebî: "… Şâfiî mezhebinin büyüklerindendi." (ez-Zehebî, (1974), c. 22, s. 291.)

İbn Kâdî Şühbe: "Mezhepte öncü oldu, ilerledi ve mükemmelleşti." el-Hesneyânî, (2012), s. 291.)

هەولاتامەی کتێب

4. Celâlüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Osmân b. Îsâ b. Dirbâs el-Mârânî el-Kürdî el-Mısrî (572-622 H. / 1176–1225 M.)

Celâlüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Osmân b. Îsâ b. Dirbâs el-Mârânî el-Kürdî el-Mısrî. Osmân b. Îsâ b. Dirbâs'ın oğlu, Abdülmelik b. Dirbâs'ın da yeğenidir. (ez-Zehebî, (1974), c. 22, s. 290.)

Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed es-Selefî'den 574 H. yılında, şeyhinin kendi el yazısıyla icazet almıştır. Ayrıca Fâtime bnt. Sa'dü'l-Hayr, el-Ertâhî, İbn Taberzed, el-Müeyyed et-Tûsî, Ebû Ravh, Zeyneb eş-Şa'riyye ve daha pek çok kimseden dersler almıştır. Pek çok defa Erbil'e gelmiştir. (ez-Zehebî, (1974), c. 22, s. 290; İbnü'l-Müstevfî Ebü'l-Berekât, (1980), c. 1, s. 215-216.)

Ondan da, et-Terğîb ve et-Terhîb'in müellifi Hâfız Abdülazîm el-Münzirî ve başkaları rivayette bulunmuştur. Babasının yanında fıkhî derinliğe varmıştır, Şâfiî mezhebinde arif bir kimseydi. Aynı zamanda muhaddis, şair, ahirete meyilli, hayır sahibi, salih, zahit, kanaatkâr, az tüketen ve işiyle uğraşan bir kişiliğe sahipti. İlim talebi için çok seyahat etti Bu seyahatlerden birinde Yemen ile Hindistan arasında 622 H. yılında, elli yaşındayken vefat etti. (ez-Zehebî, (1974), c. 22, s. 290; el-Hesneyânî, (2012), s. 36; İbnü'l-Müstevfî Ebü'l-Berekât, (1980), c. 1, s. 216.)

5. İmâdüddîn Ebü'l-İzz Abdülazîz b. Ahmed b. Osmân (666 – 727 H. / 1268 – 1327 M.)

İmâdüddîn, Ebü'l-İzz, Abdülazîz b. Ahmed b. Osmân b. Îsâ b. Ömer b. el-Hıdır el-Hekkârî el-Kürdî eş-Şâfiî. İbnü'l-Hatîb el-Üşmûniyyîn olarak bilinir. (İbnü'l-İmâd, (1991), c. 8, s. 138.)

Mekke'de Abdüssamed b. İbn Asâkir, Dımeşk ve başka yerlerde bir grup ulemadan ders ve hadis aldı. Fıkıh alanında derinleşti ve akranlarını geçti. İbn Sarsarî'nin vefatından sonra Dımeşk'in kadısı olarak tayin edildi. Ancak daha çok ders ve fetvalarla uğraştı. Fıkıh alanında olduğu gibi edebiyat ve şiir alanında da son derece düzenli ve tertipli pek çok tasnifi mevcuttur. (İbnü'l-İmâd, (1991), c. 8, s. 138; el-Hesneyânî, (2012), s. 244.)

Bunlardan biri de İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın hayatı ile ilgili musannafıdır. Bu eserinde İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın tasavvuf hırkasını Şihâbüddîn es-Sühreverdî'den aldığını ve daha pek çok hususu dile getirmektedir. (es-Sübkî, c. 8, s. 214.)

Ramazan ayının gündüzünde eşiyle cinsel temasta bulunan bedeviyi konu edinen hadisle ilgili bin hikmet içeren, el-Kelâm Alâ Hadîsi'l-Mücâmi'" adında nefis iki ciltlik bir kitabı kaleme almıştır. (İbnü'l-İmâd, (1991), c. 8, s. 138; el-Hesneyânî, (2012), s. 244.)

Ayrıca Kûs, sonra da el-Mahalle'nin de kadılık görevlerini yerini getirmiştir. Ardından 727 H. yılının sonlarına doğru Kahire'ye gelmiştir. Orada, Cemâlüddîn Ebü'r-Rebî' Süleymân b. el-Hatîb Mecdüddîn Ömer b. Sâlim el-Ezra'î 'nin Şam valisi olduğu dönemde el-Ma'ziye Medresesinde ders verme görevi kendisine tevdi edildi. Buradayken 727 H. yılında vefat etti. (el-Müderris, (1983), s. 297-298.)

Marifet, derin anlayış, mütevazı, faziletli, cömert, heybet ve haşmet sahibi bir kimseydi. (el-Hesneyânî, (2012), s. 244.)

6. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Hekkârî es-Saltî (…. – 786 H. / … - 1384 M.)

Ebû Abdullah, Şemsüddîn, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Hekkârî es-Saltî eş-Şâfiî. Hakkâri asıllı olup Ürdün'ün doğusunda yer alan es-Salt ahalisinden bir fakihtir. Hicri 730'lu yıllarda dünyaya geldi ve es-Salt'ta yetişti, fakîh oldu. Babası orada müderristi. Babasından sonra Kudüs'e yerleştikten sonra tedrisata kendisi devam etti.. Kehhâle, (1957), c. 10, s. 198; Hesneyânî, (2012), s. 416; el-Müderris, (1983), s. 480.)

Akabinde Dimeşk'e geldi ve orada hadisle iştigal etti. Asrının meşhur âlimlerinden hadis ilmini aldı. Kendini çalışmaya ve ta'liklerin faydasına verdi ve bundan hiç yorulmazdı. Ardından sırasıyla Humus, Kudüs ve el-Berr'in kadılıklarını yaptı. Bir süre Dimeşk'a yerleşti. Oradaki âlimlerden hadis aldı. Son olarak tekrar Humus kadılığını üstlendi. ; (el-Müderris, (1983), s. 481; İbnü'l-İmâd, (1991), c. 8, s. 503.)

Humus'ta kadılık görevini ifa ederken H. 768 yılının Recep ayında vefat etti. Henüz elli yaşına ermemişti. (el-Müderris, (1983), s. 481.)

Kendisi, Muhammed b. Halef el-Ğazzî'nin, Şâfiî ulemasından er-Râfiî, İbnü'r-Raf'e ve es-Sübkî'nin görüşlerini konu edinen Meydânü'l-Fürsân adlı beş ciltlik eserini üç cilt şeklinde müthiş bir ihtisarla muhtasar hale dönüştürmüştür. Aynı zamanda İbn Teymiyye'nin Der'u Te'ârüdi'l-Akli ve'n-Nakli adlı eserini de muhtasar hale getirmiştir. Başka eserleri de mevcuttur. (el-Hesneyânî, (2012), s. 416; İbnü'l-İmâd, (1991), c. 8, s. 503.)

7. Muhammed b. İbrâhîm b. Dâvûd b. Nasır el-Kürdî el-Hekkârî ed-Dimeşkî eş-Şâfiî (685-759 H. / 1285-1357 M.)

Muhammed b. İbrâhîm b. Dâvûd b. Nasır el-Kürdî el-Hekkârî sonra ed-Dimeşkî eş-Şâfiî. Hicrî 685 yılında dünyaya geldi. (el-Atâbekî, c. 10, s. 331; el-Müderris, (1983), s. 473.)

Et-Takî el-Vâsitî, eş-Şeref b. Asâkir ve başka âlimlerden dersler aldı. Emevi Camiinde Meşhed Alî'de imamlık yaptı ve ders verdi. (el-Müderris, (1983), s. 473; el-Hesneyânî, (2012), s. 372.)

Şâfiî Mezhebinde Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî eş-Şîrâzî'nin yazdığı et-Tenbîh'i ezbere biliyordu. Fetva verirken son derece dikkatliydi. Faziletli bir fakihti. Hesaplama ilminde son derece mahirdi. (el-Müderris, (1983), s. 473; el-Atâbekî, c. 10, s. 331.)

Hicrî 759 yılının Zî'l-Ka'de ayının dokuzunda vefat etti. ; (el-Atâbekî, c. 10, s. 331.) c. 10, s. 331.)

İcazetle en son ondan rivayet eden kişi Abdurrahman b. Ömer el-Kabbâbî el-Makdisî'dir. (el-Müderris, (1983), s. 473; el-Atâbekî, c. 10, s. 331.)

SONUÇ

Zap Havzası ve Hakkâri Bölgesi, coğrafi ve iklimsel zorluklar ile bölgesel güçlerin siyasi çekişmelerinin getirdiği olumsuzluklara rağmen, yetiştirdiği ilim erbabıyla adını tarihe yazdırabilmiş mekânlardan biridir. Yetişen bu âlimler, bu bölgede ilim faaliyetlerini yürüttükleri gibi İslam Âleminin değişik merkezlerine yayılarak da bu çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Bölgenin sürekli çatışmalara sahne olması ve farklı kültürlerin hegemonyası, burada yetişen âlimlerin yeteri kadar tanınması ve diğer İslami merkezlerde yetişen âlimler kadar ön plana çıkmalarına pek müsaade etmemiştir. *Tabakât* kitaplarında adları geçen bölgenin âlimlerinin ezici çoğunluğu, değişik İslam merkezlerine göç eden kimselerden oluşmaktadır. Bu da, yörenin âlimleriyle ilgili çok kapsamlı çalışmaların zaruretini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Yüz Yıllarda İslam Hukuku/Fıkıh alanında adları ön plana çıkan altı Hakkârili fakihi ele almaktadır. Bu âlimlerin doğup yetiştikleri yerler, eğitimleri, eserleri, ilmi faaliyetleri, dönemleri ve sonrasına olan etkileri ve vefatları incelenmektedir.

Hakkâri bölgesinden yetişen fakih sayısı kuşkusuz bundan çok daha fazladır. Ancak bunlarla ilgili bilgiler, ilgili kaynaklarda bir hayli yetersizdir. Yapılacak çok daha derinlikli ve kapsamlı çalışmalar çok daha fazla Hakkârili âlim ve fakihin hayatıyla ilgili bilgilere ulaşmayı mümkün kılacaktır.

KAYNAKÇA

el-Atâbekî, Y. *en-Nucûmü'z-Zâhire fî mülûki Misr ve'l-Kâhire,* Mısır, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd el-Kavmî.

Ebû Şâme, A. (2002). *Kitâbü'r-ravdatayn fî ahbâri'd-devleteyn,* (7 cilt) Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

el-Halîl, A. *Meşâhîrü'l-Kürd fi't-târîh, el-Fakîh el-Mukâtil Îsâ el-Hekkârî,* Erişim Tarihi: 23.10.2017, Saat: 21.25, https://ahmedalkhalil.wordpress.com/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B3%D9%85-%D8%A7%-D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A-2/%D8%B3%D9%84%D8%B3%D9%84%D8%A9-%-D9%85%D8%B4%D8%A7%D9%87%D9%8A%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%B1%-D8%AF-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE/

el-Halîl, A. (2009), *Abâkiretu Kürdistân fi'l-kiyâde ve's-siyâse*, (2 Cilt), Duhok: Matba'tu Hânî.

el-Hesneyânî, S. (2012). *Ulemâü'l-Kûrdi ve Kürdistân,* Dohuk, Kürdistân, Matba'atu Hâvâr.

İbn Hallikân, A. (1978), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân,* (8 cilt), Beyrut, Dâru Sadr.

İbnü'l-İmâd, A. (1991), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* , Beyrut, Dâru İbn Kesîr,

İbn Kesîr, İ. (2004). *Tabakâtü'ş-Şâfiyye,* Lübnan, Dârü'l-Medâri'l-İslâmî.

İbnü'l-Müstevfî Ebü'l-Berekât, (1980). *Târîhu Erbîl*, (2 Cilt), Irak.

Kehhâle, Ö. *Mü'cemü'l-Müellifîn,* Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.

el-Müderris, (1983), *Ulemâunâ Fî Hidmeti'd-Dîni ve'l-İlmi,* Bağdat, Dârü'l-Hürriyye.

Rûhânî, B. (1382). *Târîhu meşâhîru Kurd,* Tahran, İntişârât Serûş.

es-Sübkî, A. *Tabakâtü'ş-Şâfiîyye,* Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye,

ez-Zehebî, M. (1974). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* (27 Cilt), Beyrut, Müessesetü'r-Risâle.

Zekî Beg, M. (1945). *Meşâhîrü'l-Kürd ve Kürdistân fi'l-ahdi'l-İslâmî,* (2 Cilt), Bağdat, Matba'tü't-Tefîdi'l-Ehliyye.

هەواڵنامەی کتێب

BİR MÜFESSİR VE İKİ TEFSİRİ: MOLLA HALİL ES-Sİ'İRDÎ

An Exegete and Two Commentaries Molla Halil es-Siirdî

Öğr. Gör. Abdullah ÖZCAN
Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
alatafi@hotmail.com

Özet[1]

Molla Halil es-Siʿirdî, Zap Havzasının yetiştirmiş olduğu önemli âlimlerden biridir. 1750-1843 yılları arasında yaşamış olan Molla Halil, Hizan'da doğup Siirt'te vefat etmiş olsa da tahsilinin çoğunu Zap havzasındaki medreselerde yapmıştır. Müderrislik hayatının çoğunu ise Siirt'te geçirmiştir. Molla Halil, kırkın üzerinde eser vermiştir. Eserleri arasında iki adet tefsir kitabı da bulunmaktadır. Bu iki tefsirin adı aynıdır: *Basîretu'l-kulûb fî kelâmi allami'l-guyûb*. İkisinin de kaynakları, metotları ve üslupları aynıdır. Aralarındaki en büyük farklılık ise uzunluk ve kısalıktır. Zira ikinci tefsir daha kapsamlı ve geniştir. Ayrıca ikinci tefsirin ibaresi daha oturaklı gibi durmaktadır. Bunun dışında çok nadir de olsa kıraat ve bazı rivayetlerdeki isim değişikliği gibi farklılıklar bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Molla Halil, es-Siʿirdî, Tefsir, Basiretu'l-kulub, Beyzavî.

Abstract

Molla Halil es-Si'irdî is one of the prominent scholars of the Zap Basin. Molla Halil, who lived between 1750 and 1843, was born in Hizan and died in Siirt, but he received education mostly in Zap. He spent most of his scholar life in Siirt. Molla Halil produced more then forty works including two tafseer books. The names of the tafseer books are the same: Basîretu'l-kulüb fî kalami allami'l-guyûb. The sources, methods, and styles of both books are the same. The biggest difference between them is the length. The second tafseer is more comprehensive. In addition, the second tafseer seems to be more well-settled. Furthermore, although it is very rare, there are minor differences regarding the names in the narratives.

Keywords: Molla Halil, es-Si'irdi, Tafsir, Basiretu'l-kulub, Beyzavî.

1. Molla Halil'in Hayatı

Molla Halil b. Molla Hüseyn b. Molla Halid el-Hizanî es-Siʿirdî, 1164/1750 tarihinde[2] Bitlis'in Hizan ilçesinin Gulpik/Süttaşı Köyünde ilim ehli bir ailede dünyaya gelmiştir.[3] Hayatının belki de en verimli kısmını teşkil eden son yıllarını (muhtemelen 30-40 yıl) Siirt'te geçirmiş ve orada 96 yaşında 1259/1843 ya da 1844 tarihinde[4] Siirt'te vefat etmiştir. Mezarı Siirt'in merkezine göre güney-doğu tarafına düşen Ulus Mahallesindeki Şeyh Süleyman Mezarlığında bulunmaktadır.

---

1 - Bu tebliğ, Molla Halîl es-Siirdî'nin basîretu'l-kulûb fî kelâmi allâmi'l-guyûb adlı tefsîrinin tahkik ve tahlili (Bakara-İsra) adlı doktora tezimizden istifade edilerek hazırlanmıştır.

2 - Şeyh Abdulkahhar, *Tercemetu'l-allâmetu'l-fehhâme el Molla Halil rehimehu'l-Celîl*, v.1b. Molla Halil'in doğum tarihini İsmail Paşa, 1167/1753 ya da 1754, Ömer Atalay 1159/1746 ya da 1747 olarak vermektedir. Molla Halil ile ilgili verdiğimiz bilgiler konusunda, eğer içeriyorsa, adı geçen risaleyi esas aldık. Risale, Şeyh Abdulkahhar b. Molla Mahmud b. Molla Halil es-Siirdî tarafından telif edilmiş olup ulaşabildiğimiz kadarıyla iki nüshası mevcuttur. Birincisi, bizzat Şeyh Abdulkahhar'ın elyazmasıdır ve istinsah etmiş olduğu *el-Kâmûsu's-sânî fi'n-nahv ve's-sarf ve'l-meânî* adlı eserin başında bulunmaktadır. İki buçuk sayfadan oluşmaktadır. İkinci nüsha ise nüsha da Ohin/Âlâiyye medresesinde diğer bazı eserlerle beraber bir mücellette bulunmaktadır. Altı sayfadan müteşekkil olan bu nüshanın ferağ kaydında müstensihe ait bilgi mevcut değildir. Üçüncü Şeyh Fudayl b. Şeyh Mahmud b. Şeyh Abdulkahhar'ın elyazması olup kendisinin istinsah etmiş olduğu birkaç risale ile beraber bulunmakta ve yedi sayfadan meydana gelmektedir. Diğerinden farklı olarak Şeyh Fudayl, risâlenin başına *Tercemetu hâli ceddine'l-a'lâ Molla Halil el İs'irdî* şeklinde isim yazmıştır. Biz, müellif nüshası olması hasebiyle birinci nüshayı esas aldık.

3 - Başta Ömer Pakiş'in adı geçen tezinde (s. 6) ve İbrahim el-Harranî'nin adı geçen eserinde (s. 62) olmak üzere ilgili birçok kaynakta Molla Halil'in doğum yeri bu şekilde verilmektedir. Gerek aile çevresinde gerekse de Hizan-Gulpik'te tevatür derecesindeki yaygın kanaat de bu yöndedir. Ne var ki esas aldığımız ve daha önce adı geçen risalesinde Şeyh Abdulkahhar böyle bir bilgi vermemektedir. Ali Nebi Salih ed-Doski ise adı geçen kitabında farklı bir şekilde doğum yeri için Hizan'ın merkezini göstermektedir (s. 24).

4 - Ş. Abdulkahhar, age, aynı yer. Doğum tarihinde olduğu gibi vefat tarihi hakkında da çeşitli kaynaklar farklı rakamlar vermektedir. Mesela Bursalı Mehmet Tahir, Molla Halil'in vefat tarihi için 1257/1841 rakamını verirken Siirt müftüsü Ömer Atalay, 1255/1839 rakamını vermektedir. Bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Sırat-ı Mustakim, Sırat-ı mustakîm*, İstanbul, 1326h/1910m, V, sy. 127, s. 377; Ömer Atalay, *a.g.e,* s.112. Kanaatimize göre doğruya en yakın tarih, yine Şeyh Abdulkahhar'ın kaydetmiş olduğu şeklindeki tarihtir.

Molla Halil, ilim ehli bir aileye mensuptur. Onun hem babası hem dedesi âlimdir ve kaynaklarda "molla" payesi ile anılmaktadır. Hem bu sebep ile hem kendisinin de yetenekli olup ilme meraklı oluşundan hayatı hep ilim meşguliyeti ile geçmiştir. Kendisi ya ilim peşinde olup talebelik etmiştir ya da öğrenmiş olduğu ilmî müktesebatı tedris edip eser telif etmekle meşgul olmuştur. Dolayısıyla hayatını talebelik ve müderrislik diye iki döneme ayırabiliriz.

1.1. Talebelik Dönemi

Molla Halil, kabiliyetli olduğu gibi temyiz çağı ile birlikte ilim ehline ilgi duymuş ve ilim meclislerine katılmaya itina göstermiştir. Bunu fark eden babası Molla Hüseyin, onun iyi bir tahsil alabilmesi için gayret sarf etmiştir. Bu maksatla onu Gulpik'te ikamet eden ve kendisinin de hocası olan Sofi Hüsyin el-Karasuvî'ye teslim etmiştir. Molla Halil, burada yaklaşık olarak bir sene Ku'rân eğitimi almıştır.[5] Talebelik hayatına burada başlayan Molla Halil, Hizan'da bazı hocalardan fıkıh dersleri almış ve Molla Abdurrahman el-Belakî'den de *el-Envar* adlı kitap ile Hafız eş-Şîrazî(ö. 792/1390?)'nin Divan'ını okumuştur.[6]

Hizan'daki tahsilinden sonra babası tarafından Bitlis'e Molla Ramazan Hazvinî'nin yanına götürülmüştür. Burada *Tasrif*'e[7] başladıysa da bitiremeden eve dönmüş sonra babası onu alarak Tillo'ya götürmüştür. Oranın bazı âlimleri ile birlikte o zamanlar orada ikamet etmekte olan İbrahim Hakkı(ö. 1194/1780)'yı ziyaret etmiştir. Şeyh Abdulkahhar'ın kaydettiğine göre İbrahim Hakkı, sırtını sıvazlamış ve ona uzun ömür, çok ilim ile salih amel için dua etmiştir.[8] Buradan babası ile birlikte Halenze/Bağtepe'ye gidip Molla Mahmud'un yanında bahar aylarına kadar *el-Mesabih* adlı kitabı ders alıp evine dönmüştür.

Sonra babası onu bir arkadaş gurubuyla Vestan/Gevaş'a göndermiştir. Orada *Tasrif*'e yeniden başlayıp bir kısmını okuyup ezberledikten sonra Mikis/Bahçesaray'a geçip Molla Muhammed b. Molla Ahmed el-Kevnasî'nin yanında *Tasrif*'i bitirmiştir. Burada ayrıca Molla İsa el-Bîrûstî'nin *Terkib*'ini ezberlemiş, *Şerhu'l-muğnî* ve *el-Husamkâtî*'den de bir miktar okumuştur.[9] Sonra memleketi olan Hizan'a dönüp Molla Abdulhadi el-Arvâsî'den *el-Mukaddimât*'ın tümünü ders almıştır. Akabinde Van/Hoşap'a gidip Molla Hasan el-Hoşebî'den *Şerhu'ş-şemsîye* ve haşiyelerini[10] okumuştur. Oradan Cizre'ye geçip Şeyh Ferec'in[11]

---

5 - Ş. Abdulkahhar, age, vr. 1a. Molla Halil ile ilgili bazı çalışmalarda kendisinin babasından ilmihal bilgisi dersleri aldığı kaydedilmekte ise de Ş. Abdulkahhar, adı geçen risalede bundan bahsetmemektedir. Yine de Molla Halil'in âlim olan babasından, en azından temel dinî bilgiler hususunda istifade ettiği muhakkaktır. Bkz. *Evliyalar Ansiklopedisi* (ed.), İhlas Gazetecilik Yay., İstanbul, 1992, Molla Halil Md. VIII, 293; Ömer Pakiş, age, s. 7.

6 - Ş. Abdulkahhar, age, aynı yer. Burada ders aldığı hocalardan sadece Molla Abdurrahman'ın adı ve ondan okuğu kitapların adı verilmiştir. Bunlardan *el-Envar*, Şafiî fıkhına dair olup Yusuf b. İbrahim el-Erdubilî(ö. 799/1397)'ye aittir. Diğeri de Hafız eş-Şirazî'nin Farsça olan *Divan*'ıdır.

7 - Şark medrese geleneğinde okutulan biri Van-Bahçesaray/Mikis'in Teremah/Yaylakonak köyünden Molla Ali et-Teremahî(ö. 1065/1655) tarafından Kürtçe olarak; diğeri Molla Ali b. Hamid el-Eşnevî(ö. Hicri 1140 sonrası) tarafından yazılmış olan iki farklı *Tasrîf*'ten bahsedilmektedir. Her ikisi de İbrahim b. Abdulvehhab(ö. 655/1257-58)'a ait *İzzî* diye meşhur olan eserinin açılımı/şerhi şeklindedir. Lakin birincisi merdersenin başlangıç aşamada okutulduğu için burada ondan bahsedildiğini değerlendirmekteyiz. Bkz. Halil Çiçek, *Şark medreselerinin serencamı*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 47-48; 56.

8 - Ş. Abdulkahhar, age, v. 1b.

9 - Terkib, Abdulkahir el-Curcanî(ö. 471/1078-79)'ye ait *Avamil* adlı kitabın baş taraflarının Kürtçe olarak irabının yapıldığı bir kitaptır. Yazarı muhtemelen hakkında malumat sahibi olmadığımız Molla Yunus Erkatanî'dir. *Şerhu'l-muğni*, Muhammed b. Abdurrahman el-Milânî(?)'nin kendi hocası olan Ahmed b. Hüseyin el-Caruberdî(ö. 746/1345)'nin nahiv ilmine dair *el-Muğni* adlı eserine yazmış olduğu şerhtir. *el-Hüsamkâtî*, Husamuddin Hasan el-Kâtî(ö. 760/1359) tarafından Esiruddin Mufaddal b. Amr el-Ebherî(ö. 700/1300?)'nin kaleme almış olduğu *İsagocî* adlı mantık risalesine yazılmış bir şerhtir. Sırasıyla Bkz. H. Çiçek, age, s. 50-51; 52; 62.

10 - *Şerhu'ş-şemsîye*, Necmuddin b. Ömer el-Kazvinî(ö. 693/1294)'nin Mantık ilmine dair yazmış *Şemsiye* adındaki risalesine Kutbuddin Muhammed b. Muhammed et-Tahtanî(ö. 766/1365) tarafında yazılmış bir şerhtir. Bkz. H. Çiçek, age, s. 65.

11 - Molla Halil ile ilgili çoğu kaynakta Şeyh Ferruh olarak geçmektedir. Molla Halil'in hayatı bağlamında esas aldığımız *Tecemetü'l-Allâmetü'l-Fehhâme el Molla Halil Rahimehu'l-Celil/ Tercemetu Hali Ceddina* adlı risalenin Şeyh Abdulkahhar hattı ile olan nüshada Şeyh Ferruh, Şeyh Fudayl hattı olan nüshada ise Şeyh Ferec şeklinde yazılmıştır. Bölgede Ferruh ismi yaygın olmadığından Şeyh Ferec olması daha kuvvetli bir ihtimal olduğunu değerlendirmekteyiz.

yanında *Şerhu akaidi'n-nesefî*'yi[12] haşiyeleri ile birlikte okumuştur. Tekrar Hoşap'a dönüp *el-Muhtasar*[13] adlı kitabın bir kısmını Molla Abdusselam el-Pîzenî, bir kısımını da eski hocası Molla Hasan'dan okumuştur. Hocası Molla Hasan dersi bırakıp kendisine sadece *Yusuf ile Züleyha*'yı ders vereceğini söyleyince *el-Muhtasar*'ın geri kalan kısmını Molla İsmail et-Tisenî'den okumuştur. Molla Halil, Hoşap'tan sonra talebelik hayatının son durağı olan ve Irak'ın kuzey bölgesinde bulunan, günümüzde Duhok'a bağlı İmadîye'ye gidip çok önemli ve köklü bir medrese olan Kubbehan medresesinde tahsiline devam etmiştir. Burada İmadiye müftüsü Molla Mahmud Behdînî'den bazı mantık kitapları ile *Minhâcu'l-usûl* adlı kitabı ders alarak ilmî tahsilini ikmal edip ilmî icazetini de kendisinden almıştır.[14]

1.2. Müderrislik Dönemi

Molla Halil'in müderrislik hayatı, tahsilini bitirir bitirmez başlamıştır. Şeyh Abdulkahhar'ın bahsi geçen risaledeki anlatımından bunu anlıyoruz. Zira Şeyh Abdulkahhar, orada Molla Halil'in Hoşap'tan İmadiye'ye gidip Molla Mahmud'un yanında okuyup ondan icazet aldığını anlatırken şu ifadeleri de kaydetmektedir: "وقد حكي لي أنّ ملا يحيى المزوري - أزكى الأزكياء - ما ارتضى أن يقرأ على أحد سواه حين رجع من الجزيرة إلى العمادية، فقرأ عنده الفنّاري، وحاشية قول أحمد، من القضايا إلى الآخر، ثمّ قرأ عليه عصام الوضع وكتبه ودوّن حواشيه على التمام، وكذا قرأ عنده رسالة الاستعارة وحواشيها أيضا بالكمال، وطلب منه أن يذهب إلى أبيه ويسأذن منه أن يجيء معه إلى الجزيرة فما أذن له، لكن لحق به ملا حسن الجلي بلا توقّف شوقا إلى الاكتساب" Buradaki "حين رجع من الجزيرة إلى العمادية/Cizre'den İmadiye'ye dönünce" ifadesinden anladığımıza göre icazetini Kubbehan Medresesi'nde Molla Mahmud Behdinî'den alan Molla Halil, İmadiye'den Cizre'ye gitmiş ve büyük ihtimalle orada bir müddet ders vermiştir.[15] Bu ilk müderrisliğinin akabinde İmadiye'ye tekrar dönmüş ve adı geçen medresede bir müddet ders vermiştir.[16] Burada kendisinden ders alan talebeler arasında Kuzey Irak'ın meşhur âlimlerinden Molla Yahya el-Mızurî de vardır.[17] Hatta adı geçen risalesinden yukarıda yaptığımız nakilde Şeyh Abdulkahhar, Molla Yahya'nın Molla Halil'in dışında kimseden ders almak istemediğini ifade etmekte ve Molla Halil'den okumuş olduğu kitapların ismen zikretmektedir. Söz konusu kitaplar şunlardır: *el-Fennârî, Kul Ahmed Haşiyesi* ("Kadaya" bölümünden sonuna kadar), *Isamu'l-vad'* ve haşiyeleri ile birlikte *Risâletu'l-istiare*[18]

---

12 - Bu kitap, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer et-Teftâzânî(ö. 792/1390) tarafından Necmuddin Muhammed en-Nesefî(ö. 537/1142)'ye ait akaid risalesine şerh olarak yazılmıştır. Bkz. H. Çiçek, age, s. 66.

13 - Bu kitap da Taftazanî tarafından kaleme alınmış olup Celaluddin Muhammed b. Abdirrahman el-Kazvinî(ö. 739/1338)'in meani-belagat ilmini konu edinen *Telhisu'l-Miftah* adlı metninin şerhidir. Bkz. H. Çiçek, age, s. 65.

14 - Ş. Abdulkahhar, age, vr. 1b; Mehmet Tahir, *Sırat-ı Mustakim,* V; sy.127, s.377.

15 - Ş. Abdulkahhar, age, aynı yer; Hamit Sevgili, *Risale fi'n-nezr li'l-Molla Halil el İs'irdî*, Şarkıyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Nisan 2017, C.9, Sy.1 (17), s.135. Hamit Sevgili, adı geçen makalesinde bu durumu ihtimal olarak vermektedir. Sonradan kendisi ile yaptığımız müzakerlerde aile büyükleri vasıtasıyla merhum Şeyh Fudayl'den Molla Halil'in Cizre'de bulunan Medresa Sor/Kırmızı Medrese'de müderrislik yaptığı ile ilgili şifahi bilgi aldığını ifade etmiştir.

16 - Ş. Abdulkahhar, age, aynı yer; Huseyin Ali el-Bervarî, Min medarisi kurdistan ed-dinîyye medresetu Kubbehân fî amidi, Duhok Dergisi, sy: 10, yıl: 2000, s. 94; Said Muhammed Ahmed, *Medresetu kubbehân fi'l-imdiyye ve devruha fî neşri'l-ulûmi'l-islâmîyye fî kurdistan*, Matbaatu Muhafazati Duhok, 2013, s. 289.

17 - Bazı kaynaklarda Molla Halil'in Molla Yahya'dan ders aldığı şeklinde tam tersi bir malumat mevcuttur. Mesela Said Muhammed Ahmed, Kubbehân Medresesini detaylı bir şekilde incelediği adı geçen eserinde sayfa 285'te Molla Halil'i Molla Yahya'nın talebeleri arasında saymaktadır. Oysa Şeyh Abdulkahhar, adı geçen risalesinde Molla Yahya'nın Molla Halil'den ders aldığını zikretmektedir. Hatta ders aldığı kitapları de ismen saymaktadır: *el-Fennârî, Kul Ahmed Haşiyesi*("Kadaya" bölümünden sonuna kadar), *Isamu'l-vad'* ve haşiyeleri ile birlikte *Risâletu'l-istiare.* Ayrıca Ekrem Abdulvahhab, Irak âlimlerinin icazet silsilelerini incelediği eserinde ve Ali Nebi Salih ed-Doski, Molla Halil'in *Nehci'l-Enâm*'ı üzerine yaptığı çalışmasında aynı bilgiyi vermektedir. Kaldı ki Molla Halil'in doğum tarihi hicri 1164, Molla Yahya'nınki ise hicri 1185'tir. Buna göre Molla Halil, molla Yahya'dan 21 yaş büyüktür. Dolayısıyla da onun Molla Yahya'dan değil tam tersi Molla Yahya'nın ondan ders almış olması daha mantıklı olmaktadır ki tarihi gerçeklik de böyledir. Bkz. Ş. Abdulkahhar, age, vr. 1b; Ekrem Abdülvehhab el-Molla Yusuf el-Musuli, *el-Muktataf min icazati'l-ırâkiyyîn ve esânîduhum*, Dâru'n-Nûrli'l-Ulûmi'ş-Şer'iyyeve'l-İsnâd, Umman, 1428, s. 15; Ali Nebi Salih ed-Doski, *a.g.e,* s. 47-48; Said Muhammed Ahmed, age, s. 285; Hamit Sevgili, age, s.135.

18 - *El-Fennârî, İsagoci* şerhlerinden olup Şemsuddin Muhammed b. Hamza el-Fennârî(ö. 834/1430) tarafından telif edilmiştir.

Molla Halil'in gerek İmadiye/Kubbehân Medresesinde gerekse de Cizre'de kaç yıl müderrislik yaptığı kaynaklarda kayıtlı değildir. Bununla ilgili şifahi de olsa herhangi bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz. Bununla birlikte her birinde en az üç dört yıl müderrislik yaptığını tahmin edebiliriz. Cizre'deki ikinci müderrislik vazifesinden sonra memleketi Hizan'a dönmüş ve Meydan Medresesi'nde beş sene müderrislik yapmıştır.[19]

Molla Halil, Hizan Meydan Medresesi müderrisliğini yaparken babasının isteği üzerine Siirt'e intikal edip yerleşmiş ve burada otuz yıl ders vermiştir.[20] Tedris faaliyetinde bulunduğu medreseyi Şeyh Abdulkahhar "Meresetu Is'ırd" olarak zikretmekte ise de kayıtlarda bu isimle bir medrese bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle ve halk arasında meşhur olduğu şekliyle ders verdiği medrese "el-Fahriyye" ya da "Mahmudiye" medreseleridir ki bunlardan "el-Fahriyye" medresesinde hâlen tedris faaliyeti devam etmektedir.

2. MOLLA HALİL'İN TEFSİRCİLİĞİ

Molla Halil, son derece velut bir müelliftir. Nitekim İslâmî ilimlerin neredeyse tümünde eser vermiştir. Kırkı aşkın eserleri arasında Tecvit ve Kur'an tefsiri ile ilgili eserler de mevcuttur. Bu da çok yönlü bir âlim olan Molla Halil'in müfessir olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Molla Halil'e iki adet tefsir kitabı bulunmaktadır. İlginç bir şekilde her ikisi de aynı adı taşımaktadır. Tebliğimizde bu iki tefsiri tanıtıp aralarındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymaya çalışacağız.

Tefsirleri tanıtım ile aralarındaki benzerlik ve farklılıkları kapsayacak olna asıl konumuza geçmeden önce bazı hususları aydınlatmak gerekecektir. Bu hususlardan birincisi tefsirlerin ismi meselesidir. Şöyle ki; bazı kaynaklarda kâmil olan/birinci tefsirin ismi *Tabsıratu'l-kulûb min kelâmi allâmi'l-ğuyûb*[21] ya da "min" yerine "fî" kullanılarak *Tabsıratu'l-kulûb fî kelâmi allâmi'l-ğuyûb*[22] şeklinde verilip ikincisi ise "Tefsirun âher" şeklinde kaydedilmektedir. Oysa her iki tefsirin ismi *Basîretu'l-kulûb fî kelâmi allami'l-guyûb*'dur. Zira müellif bizzat kendisi her iki tefsirinin de mukaddimesinde bu ismi sarahaten ifade etmiştir.[23] Kaldı ki müellifin eserlerinin isimleri konusunda en sağlam ve birincil kaynak olan Şeyh Abdulkahhar, eserin ismini bu şekilde vermektedir.[24]

İkinci husus ise birincisine bağlı olarak akla gelen şu üç sorudur:

1- Acaba hangi tefsir önce yazılmıştır?

2- Müellif, ikinci tefsiri yazma ihtiyacını neden duymuştur?

3- Müellif, her iki tefsire neden aynı adı vermiştir?

Görebildiğimiz kadarıyla Molla Halil, eserlerinin telif tarihiyle ilgili bilgi vermemektedir. Bizzat kendisinin el yazısı olan eserlerinin ferağ kaydında da istinsâh tarihini kaydetmemek-

Kul Ahmed, Ahmed b. Muhammed b. Hıdır(?) tarafından yazılmış olan *Fennârî* haşiyesidir. *Isamu'l-vad'*, Isamuddin İbrahim b. Muhammed el-İsferainî(ö. 945/1538)'ye ait Vad' ilmi ile alakalı bir risaledir. *Risâletu'l-istiare*, Büyük ihtimalle Ebu'l-Kasım es-Semerkandî(ö. 888/1483'ten sonra) tarafından telif edilmiş olan risaledir. Sırasıyla Bkz. H. Çiçek, age, s. 62; 64.

19 - Ş. Abdulkahhar, age, aynı yer; Mehmet Tahir, *Sırat-ı Mustakim*, V; sy.127, s.377.

20 - Ş. Abdulkahhar, age, aynı yer; Mehmet Tahir, *Sırat-ı Mustakim*, aynı yer.

21 - İsmail Paşa el-Babanî, age, 1/ 357. Bu isim, görebildiğimiz kadarıyla ilk defa *Hediyetu'l-arifîn*'de verilmiş, müellife yer veren sonraki bazı kaynaklar da muhtemelen *Hediyyetü'l-arifîn*'den iktibasta bulunmak suretiyle aynı hataya düşmüşlerdir. Bkz. Adil Nüveyhız, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-islâm ve hatta'l-asrina'l-hazır*, Müessesetu'n-Nüveyhıdı's-Sekafiyye, y.y, 1409/1988, s. 175; Muhammed Abay, *Osmanlı döneminde yazılan tefsir ile ilgili eserler bibliyografyası*; Divan Dergisi, Sayı: 6, 1991, s. 286.

22 - Bursalı Mehmet Tahir, *Sırat-ım ustakîm*, V, sy. 127, s. 377-388.

23 - Bkz. es-Siirdî, *Basîretu'l-kulûb fî kelâmi allami'l-guyûb*, Thk.: Molla Sıbgatullah (Sevgili) ez-Zokaydî, Nubihar Yayınları, İstanbul, 1432h/2011m, s. 7.

24 - Ş. Abdulkahhar, age, v. 1b.

tedir. Aynı durum, bu iki tefsir için de geçerlidir. Nitekim gerek müellifin bu iki eserinde gerekse de diğer eserlerinde, hangi tefsirin daha önce yazıldığı ile ilgili bir bilgiye rastlayamadık. Aynı şekilde ne müellifin kendisinde ne de başka bir kaynakta diğer sorulara da cevap oluşturacak bir malumata rast gelmedik. Bununla birlikte her iki tefsirin mukayesesi ve incelenmesinden hareketle zikrettiğimiz sorulara şöyle bir açıklama getirmemiz mümkündür: Elimizde kâmil olarak bulunan tefsir bizzat müellifin el yazmasıdır ve müsevvede olarak durmaktadır. Bu tefsir, metin olarak diğer tefsirden daha kısadır ve bu tefsirin ana metni etrafında yine müellife ait olup A'raf Suresi'ne kadar sayfa kenarlarını tamamen kapatacak şekilde haşiyeler bulunmaktadır. Söz konusu haşiyelerin yanısıra müellifin ana metne yönelik yaptığı çokça tashih mevcuttur.[25] Hatta bazen bu ilk tashihlerin de ikinci kez edildiğini görmekteyiz.[26] Kanaatimize göre bu durum, kâmil olan tefsir nüshasının birkaç kez müellifin tashihinden geçtiğini göstermektedir. Nâkıs tefsirin elimizdeki nüshası ise müellifin torunu Şeyh Abdulkahhar tarafından yine müellif nüshasından istinsâh edilmiştir. Bu tefsirde önceki birinci tefsire nazaran çok daha az sayıda tashih ve haşiye bulunmaktadır. Ayrıca, ileride de değinileceği gibi bu tefsir, metin olarak daha uzun ve ibare/metin kurgusu bakımından da birinci tefsirin geliştirilmiş şekli gibi görünmektedir. Bu hususların bizde oluşturduğu kanaat, nâkıs tefsirin kâmil tefsirden sonra yazılmış olduğudur. Şöyle ki müellif, kâmil tefsiri yazdıktan sonra birkaç kez gözden geçirmiş, sayfa kenarlarına bizzat kendisinin "ez-Zübde"[27] olarak isimlendirdiği haşiyeler yazıp çeşitli tashihler yapmıştır. Ne var ki tüm bunlar, müellifi tatmin etmemiştir. Yazdığı birinci tefsiri, haşiye ve tashihlere rağmen ve muhtemelen yeterli görmeyen müellif, daha uzun ve tafsilatlı ikinci bir tefsir yazmak istemiştir.[28]

Molla Halil'in her iki tefsirine aynı adı vermesi meselesine gelince... Daha önce ifade edildiği gibi birinci tefsirin mukaddimesinde müellifin bizzat kendisi *Basiretu'l-kulûb fî kelâmi allami'l-guyûb* adını kaydetmiştir.[29] Bu durum, birinci tefsirin adını şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. İkinci tefsirin birinci tefsir ile aynı adı taşıması ise şöyle olmuştur: Birinci tefsirdeki gibi Bakara'dan başlayarak tefsiri yazan müellif, bu ikinci tefsire farklı bir isim koyma ve ayrı bir mukaddime yazma gereği duymamış, birinci tefsirin hem ismini hem mukaddimesini olduğu gibi ikinci tefsir için de uygun görmüştür. İsimlendirme ve mukaddimenin aynı oluşu bağlamında, küçük de olsa, şöyle bir ihtimal de mevcuttur: İkinci tefsiri müellifin müsveddesinden istinsah eden torunu Şeyh Abdulkahhar, müellif mukaddime yazmadığı için birinci tefsirin mukaddimesini olduğu gibi almıştır. İsim de mukaddimede geçtiği için o da aynı kalmıştır.[30] Şimdi, kısaca her iki tefsirin teknik özelliklerini verip onları metin olarak karşılaştırmaya çalışacağız:

2.1. *Basiretu'l-kulûb-1*

Bu tefsirin tek nüshası orijinal hali ile müellifin altıncı göbekten torunu olan Sıbgatullah Sevgili'nin şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır. Şark bölgesindeki ilmî muhitler için çok önemli bir şahsiyet olan Molla Halil'in bu önemli eserinin tek nüshasının olması düşündürücüdür. Ne var ki Molla Halil'in yaşadığı bölgenin İstanbul ve diğer ilim ve kültür merkezlerine uzak olması, kendisinin de bölge dışına çıkmamış olması buna sebep olmauş olabilir. Bu gibi sebepler ile birlikte bölgedeki medreselerin daha ziyade âlet ilimlerine yoğunluk vermiş olması, ayrıca dönemin imkânsızlıkları da eklenince eserin tek nüsha ile kalıp herhangi ulu-

25 - Örnek olarak şu varaklara bakılabilir: 4b; 102a; 163a.

26 - Örnek olarak şu varaklara bakılabilir: 38b; 104b.

27 - Bkz. es-Siirdî, *Basire 1*, v. 1b.

28 - Sözkonusu bu kanaate dayanarak kısa ve kâmil olan tefsiri Birinci tefsir/*Basire 1*, uzun ve nâkıs olan tefsiri ise İkinci tefsir/*Basire 2* şeklinde anacağız.

29 - Bkz. es-Siirdî, *Basire* 1, v. 1b.

30 - Ömer Pakiş, age. s. 21.

sal bir kütüphaneye girmemiş olması anlaşılabilir. Kaldı ki Sıbgatullah Sevgili'nin şifahen ifade ettiğine göre eserin tek nüshası da uzun süre kayıp kalmış ve kendisi bölgede imamlık yapan birisinde bulup ondan almıştır.

Birinci tefsirin tek olan bu orijinal nüshası bazı bozulma ve yırtılmalara maruz kalsa da tam düzgün bir şekilde ciltlenmiştir. Cilt payı kahverengi, kabı ise siyahtır. 374 varaktan oluşmaktadır. Birinci varağın arka yüzünde mukaddime ve Bakara'nın başlangıcı, 374. varağın ön yüzünde ise Fatiha'nın sonu ve istinsah/ferağ kaydı bulunmaktadır. İstinsah kaydında isim ve tarih bulunmamaktadır. Sureler arasında her hangi bir boşluk bırakmamıştır. Sure başlıkları ve ayet metinleri kırmızı, tefsir metni ise siyah mürekkep ile yazılmıştır. A'raf Suresi'nin başına kadar ana metnin etrafında küçük yazıyla yazılmış ve sayfa kenarlarındaki boşluğu tamamen dolduracak kadar yoğun haşiyeler mevcuttur.[31] Bu haşiyeler, A'raf Suresi'nden sonra çok nadir iken Nebe' Suresi'nden sonra yine çoğalmakta ve İhlâs Suresi'nden itibaren de baştaki yoğunluğa erişmektedir. Yazı ebadı orta boyutta rik'a yazısı ile yazılmıştır. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Kâğıt aharlıdır ve ebadı 15x9 cm'dir.

Molla Halil'in bu eseri, müellifin ailesinden Sıbgatullah Sevgili tarafından hazırlanıp 2011 yılında basılmıştır. Söz konusu baskıda eserin etrafında bulunan ve müellif tarafından ayrıca 'ez-Zübde' olarak isimlendirilen haşiyeler alınmamıştır. Ayrıca bu baskıda eser ilmî manada bir tahkike tabi tutulmamıştır.

2.2. *Basiretu'l-kulûb-2*

Molla Halil'in ikinci tefsirinin mahtût/orijinal nüshası Medine'de ikamet etmekte olan müellifin altıncı göbekten torunlarından Selim Sevgili'nin şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır.[32] Bu eser, 154 varaktan oluşmaktadır. Birinci varağın arka yüzünde mukaddime ve Bakara'nın başlangıcı, 154. varağın ön yüzünde ise İsra'nın sonu ve istinsah kaydı bulunmaktadır. İstinsah kaydında nüshanın müellifin müsveddesinden torunu Abdulkahhar tarafından hicri 1283/1866 tarihinde yazıldığı kaydedilmiştir. Kâğıt ebadı 23x14 cm'dir. Her sayfada 23 satır bulunmaktadır. Sure başlıkları ile ayet metinleri kırmızı mürekkep ve orta büyüklükte rik'a hattı ile yazılmıştır. Bu tefsirin de etrafında birincisine göre çok az da olsa Beydavî tefsiri ile onun haşiyesi olan Şeyhzâde ile Isamuddin'den nakledilen haşiyeler bulunmaktadır. Ayrıca "minhu" kaydı ile biten müellife ait haşiyeler de mevcuttur. Dikkat celbeden bir husus da zaten az olan haşiyelerin A'raf Suresi'nden sonra çok daha nadir olmasıdır. Bu anlamda birinci tefsir ile bir paralellik arz etmektedir.

Bu ikinci tefsir ile alakalı mutlaka kaydedilmesi gereken önemli diğer bir husus da şudur: İlgili çalışmalarda görebildiğimiz kadarı ile bu tefsirin Kehf Suresi'ne kadar olduğu kanaati yaygındır. Bu kanaati besleyen en önemli husus, dedesinin hayatını anlattığı *Tercemetu'l-allâmetu'l-fehhâme el-Molla Halil* adlı risalesinde Şeyh Abdulkahhar'ın bu tefsirin Kehf Suresi'ne kadar olduğunu kaydetmiş olması[33] Ayrıca Molla Halil'den bahseden diğer kaynaklarda da aynı kayıt mevcuttur.[34] Elbette eserin sadece İsra Suresi'nin sonuna kadar olan kısmının elimizde bulunması da bu kanaati desteklemektedir. Ne var ki aynı zamanda bahis konusu tefsirin de müstensihi olan Şeyh Abdulkahhar, istinsah kaydında kullanmış olduğu ifade

---

31 - Telif geleneği içerisinde "ta'lika" olarak kabul edilebilecek bu haşiyeler Beydavî tefsirinin haşiyeleri Şeyhzade ile Isamuddin'den nakledilmiş ve müellif tarafından *"ez Zübde"* olarak isimlendirilmiştir. Bkz. *Basire*t'u-Kulub, mahtût, v.1b. Ta'lika kavramı için bkz. Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*(-Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2013, s. 46-47.

32 - Bu nüshanın orijinalini elde edemediğimiz için Müfit Yüksel tarafından bizzat orijinal nüshadan çekilmiş olan fotoğraflarından istifade ettik.

33 - Ş. Abdulkahhar, age, v. 1b.

34 - Bursalı Mehmet Tahir, *Sırat-ı Mustakim*, V; sy.127, s. 378; İsmail Paşa el-Babanî, age, 1/357.

bu kanaate ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini gösterir niteliktedir. Zira müstensih orada şöyle bir ifadeye yer vermektedir: “تمّ هذا الجلد من الكتاب: kitabın bu cildi tamamlandı”. Ömer Pakiş’in basılmamış Yüksek Lisans tezinde ifade ettiği gibi[35] bu ifade, en azından kitabın bir ciltten ibaret olmadığını akla getirmektedir. Ayrıca, son zamanlarda, müellifin ailesine mensup olan Hamit Sevgili, hepsi aynı ücelltte toplanmış olarak müellife ait ve onun kendi el yazısı ile yazdığı bazı eserler bulmuştur. İşte o eserler arasında Kehf Suresinin tamamı ile Meryem Suresinin 73. ayetine kadar olan kısmını ihtiva eden yaklaşık olarak 20 varaklık bir tefsir çalışması da vardır. Söz konusu varaklardaki hem yazı hem üslup müellifinkiyle birebir örtüştüğü için bunun müellife ait olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Varaklar, tarafımızdan incelenip müellifin her iki tefsiri ile karşılaştırıldı. Bunun neticesinde varaklardaki tefsirin boyut ve üslup açısından birinci tefsirden farklı olup ikinci tefsir ile aynı olduğu anlaşılmıştır. Şeyh Abdulkahhar’ın ferağ kaydındaki ifadesi ile bu neticeyi birleştirdiğimizde ikinci tefsirin kesinlikle Kehf suresine kadar olmadığını aksine kuvvetle muhtemel tam olduğunu, en azından Kehf Suresi ile Meryem Suresinin çoğunu da kapsadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

3. TEFSİRLERİN MUKAYESESİ: BENZERLİKLER/FARKLILIKLAR

Molla Halil’e ait bu iki tefsir üzerinde yaptığımız inceleme neticesinde aralarındaki benzerliklerin farklılıklardan daha çok olduğunu müşahede ettik. Hatta iki tefsirin benzerlik göstermenin de ötesinde ortak/aynı oldukları hususlar bulunmaktadır. Dolayısıyla burada bazı bakımlardan “aynı”lıktan bile bahsetmek mümkündür.

3.1. Benzerlikler

3.1.1. İsim

İki tefsir arasındaki en büyük benzerlik, daha doğru bir ifade ile “aynılık” isim konusundadır. Yukarıda da açıklandığı üzere her iki tefsir de aynı adı taşımaktadır. Bu, ilginç bir husustur. Zira aynı müellife ait iki eserin aynı ismi taşıması rastlanabilecek bir durum değildir.

3.1.2. Mukaddime

Benzerlikten öte “aynı”lığı ifade eden ikinci bir husus da her iki tefsirin mukaddimesinin birebir aynı olmasıdır. Tefsirlerin ismi konusu gibi buna da daha önce değinmiştik.

3.1.3. Kaynaklar

Çok önemli benzerliklerden birisi de tefsirlerin kaynaklarıdır. Müellif, her iki tefsirin, zaten aynı olan mukaddimesinde kaynaklarını açıkça zikretmiştir. Buna göre müellifin kaynakları şunlardır: Beydavî’nin Envaru’t-tenzil adlı tefsiri, onun üzerine yazılmış haşiyelerden olan *Haşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde* ve *Haşiyetu Isamiddin el-İsferayinî ile Tefsiru’l-Celaleyn.*

Molla Halil, her iki tefsirinde de Beydavî tefsirini temel kaynak olarak kullanmaktadır. Hatta kendisinin de ifade ettiği gibi Beydavî tefsirini özetlemektedir. Eksik veya gerekli gördüğü yerlerde de adı geçen haşiyeler ve *Celaleyn Tefsiri*’nden alıntılar yapmaktadır. Alıntılar, bazen aynı ifadelerin nakli şeklinde olurken bazen de ifadeler değiştirilerek yapılmaktadır. Özellikle Beydavî’den yapılan alıntılarda manayı genel olarak ifade edecek şekilde cümle yapısında değişikliğe gidilmektedir. Netice itibariyle adı geçen dört kaynaktan derlenmiş; fa-

35 - Ö. Pakiş, age, s. 41.

kat yeni ve farklı bir metin yapısı ortaya çıkarılmaktadır. Kaynaklar ortak olduğu gibi kaynak kullanımı bakımından da benzerlik bulunmaktadır. Şöyle: Her iki tefsirde de kaynakların mukaddimede ifade edilmiş olması ile yetinilmekte alıntı yapılırken günümüzdeki gibi dipnot şeklinde referans kullanılmamaktadır.

3.1.4. İfade Tarzı-Konuyu ele alış biçimi

Tefsirler arasındaki diğer önemli bir benzerlik de ifade tarzı/üslup ve konuyu ele alış biçimleridir. Bu anlamda o kadar büyük bir benzerlik var ki tefsirleri inceleyen biri kolayca ikisinin de aynı şahıs tarafından kaleme alındığını fark edebilecektir. Zira ikisinde de ayetler, tabiri caizse, tefsir metnine içirilerek ikisi aynı metinmiş gibi verilmektedir. Bazen bir kelime bazen de birkaç kelime ya da bir ayeti tamamıyla verip açıklamaktadır. İki tefsirin konuyu ele alış biçimleri de aynıdır. Fıhkî, Kelâmî ya da başka bir alan ile ilgili olarak ortaya konan görüşler bağlamında kayda değer bir farklılık bulunmamaktadır.

3.2. Farklılıklar

3.2.1. Uzunluk-Kısalık

İki tefsir arasındaki en büyük farklılığın ibarelerinin uzunluk ve kısalığı olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki birinci tefsir daha kısa ve öz ibarelerden oluşurken ikinci tefsir daha uzun ve tafsilatlıdır. İkinci tefsirde lügavî/belağî açıklamalar olsun, tefsir ile ilgili rivayetler olsun müellif daha çok tafsilata girmiştir.

3.2.2. İbare-Metin Kurgusu

Birinci tefsir, elimizde müellif müsveddesi olarak bulunmaktadır. İkinci tefsir ise müstensihi Şeyh Abdulkahhar'ın ferağ kaydındaki ifadesine göre yine müellif müsveddesinden istinsah edilmiştir. Dolayısıyla her iki tefsirde de metin açısından bazı sıkıntıların olması normaldir. Bu anlamda incelediğimizde ikinci tefsirin ibare/metin kurgusu açısından birinci tefsirden genel olarak daha farklı ve geliştirilmiş olduğunu görmekteyiz.

3.2.3. Diğer Farklılıklar

İki tefsir arasındaki farklılıklar, sadece yukarıda verilenler ile sınırlı değildir. Diğer bazı hususlarda da farklılıklara rast gelmek mümkündür. Görebildiğimiz farklılıklara değişik başlıklar altında bir iki örnek verelim.

3.2.3.1. Sûre Başlıkları

Molla Halil, her iki tefsirde de sûre başlıklarında sûre hakkında çok kısa bilgiler vermektedir. Genelde sûrenin Mekkî/Medenî oluşu, âyet sayısı gibi bilgiler içeren sûre başlıkları nadiren de değişik hususları da içerebilmektedir. Burada verilen bilgiler konusunda çok nadir de olsa iki tefsir arasında farklılık olabilmektedir. Mesela iki tefsirde de Mâide Sûresi'nin Medine'de indiği kaydedilmişken sûrenin âyet sayısı *Basire 1*'de 120, *Basire 2*'de 123 şeklinde verilmiştir. *Basire 2*'de sûrede mensuh âyetin bulunmadığı konusunda icmanın olduğu bilgisi de ayrıca eklenmiştir.[36]

36 - Bkz. es-Siirdî, *Basire 1*, s. 164; *Basire 2*, vr.60b. Sure başlıklarındaki diğer farklılıklar için bkz. A'râf (birinci tefsir, s. 223; ikinci tefsir vr. 83b), Enfâl (birinci tefsir, s. 255; ikinci tefsir vr. 96b), Tevbe (birinci tefsir, s. 269; ikinci tefsir vr. 101b), Yunus (birinci tefsir, s. 294; ikinci tefsir vr.111a), Hûd (birinci tefsir, s. 310; ikinci tefsir vr.117a), Nahl (birinci tefsir, s. 385; ikinci tefsir vr.139b).

3.2.3.2. Rivayet ve İsimler

Ayetlerin tefsiri için müellifin serdetmiş olduğu rivayetlerde ve isimler konusunda yine nadiren değişiklik olabilmektedir. Mesela Bakara, 2/114'te

﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيْهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا﴾

ifadesinin tefsirini yaparken birinci tefsirde ayetin konu edindiği topluluğun ismi olarak, Beydavî tefsirinde geçtiği gibi, الروم[37] /Rumlar, ikinci tefsirde ise muhtemelen Şeyhzâde haşiyesini takip ederek النصارى[38] /Hristiyanlar kelimesini kullanmaktadır.[39] Yine Nisa, 4/34'te kocasını Hz. Peygamber'e şikâyet eden kadının babasının ismini birinci tefsirde Beydavî tefsirini takip ederek زيد بن أبي زهير[40] ikinci tefsirde ise Isamuddin el-İsferâyînî'den naklen[41] محمّد بن مسلمة şeklinde verilmiştir.[42]

3.2.3.3. Kıraatler

Kıraat konusunda tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsirler arasında iki yerde farklılık vardır. Birincisi, Bakara Suresi 9. ayette وما يَخدَعون إلّا أنفسهم tabirinde fiil, birinci tefsirde müfaale babından (وما يُخادعون), ikinci tefsirde sülâsî mücerret (يخدعون) şeklinde verilmiştir.[43] Yine Bakara Suresi 271. ayette (ونُكَفِّرُ) fiili birinci tefsirde nun/cemi mütekellim (ونُكَفِّرُ) ile ikinci tefsirde ise yâ/müfred gaib (ويُكَفِّرُ) ile verilmiştir.[44]

4. Örnek Metinler

Molla Halil'e ait iki tefsir arasındaki en büyük ve hemen göze çarpan farklılık metinsel düzeyde olup uzunluk-kısalık bakımındandır. Özellikle bu hususun daha müşahhas görülmesi ayrıca iki tefsir hakkında genel bir kanaat oluşması için üç örnek vereceğiz.

4.1. Örnek-1

Birinci örneğimiz, Bakara Suresi'nin 124. ayetinde geçen كلمات sözcüğünün tefsiri ile ilgili olacaktır. Müellif, her iki tefsirinde de söz konusu kelimeyi emir ve yasaklar olarak aldıktan sonra birinci tefsirde kelimenin mana/davranış anlamına da gelebileceğini dolayısıyla burada Hz. İbrahim'e verilen on haslet şeklinde de tefsir edildiğini ifade ettikten sonra on hasleti sıralamıştır. İkinci tefsirde ise hem açıklamayı daha geniş tutmuş hem haslet sayısını diğer surelerden örnekler vererek otuza çıkarmıştır.

4.1.1. Birinci Tefsir

﴿وَ﴾ اذكر ﴿إِذِ ابْتَلى﴾ اختبر ﴿إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ﴾ بأوامر ونواهي كلّفه بها، والكلمات

37 - Bkz. Bedevil, *Envaru't-tenzil,* 1/130.

38 - Bkz. Şeyhzâde el-Kocevî, *Haşiyetu Şeyhzâde ale'l-Beydavî*, 2/ 241-242.

39 - Bkz. es-Siirdî, *Basire 1*, s. 38; *Basire 2*, vr.14a.

40 - Bkz. Beydavî, *Envaru't-tenzil*, 1/353.

41 - Bkz. *Haşiyetu Isamıddin ala'l-Beydavî*, vr.156a.

42 - Bkz. es-Siirdî, *Basire 1*, s. 132; *Basire 2*, vr.49a. Bununla birlikte müellif, her iki tefsirde de Isamuddin el-İsferayînî'den naklen her iki görüşün sahibini de kaydeder. Buna göre birinci tefsirdeki görüş Mukatil'e ikincideki görüş ise Kelbî'ye aittir. Ayrıca bkz. Huseyin b. Mes'ud el-Beğavî, Meâlimu't-tenzil fî tefsiri'l-kur'ân, Thk: Muhammed Abdullah en-Nemr vd., Daru Taybe, Riyad, 1409 h., 2/207.

43 - Bkz. es-Siirdî, *Basire 1*, s. 11/mahtût v. 3a; *Basire 2*, vr. 2b. *Basiretu'l-kulûb*'un matbu nüshasında bu hususun gözden kaçtığı görülmektedir.

44 - es-Siirdî, *Basire 1*, s. 80; *Basire 2*, vr. 29b.

قد تطلق على المعاني؛ فلذا فسّرت هنا بمناسك الحج، أوالمضمضة، والاستنشاق، وفرق الرأس، وقصّ الشارب، والسّواك، والختان، وحلق العانة، ونتف الإبط، والاستنجاء، وتقليم الأظافر، فكانت الخصال العشرة فرضاً عليه ولنا سنّة[٤٥]

4.1.2. İkinci Tefsir

﴿وَ﴾ اذكر ﴿إِذِ ابْتَلى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ﴾ أي: كلّفه الله بأوامر ونواهي، من الابتلاء بمعنى البليّة والمحنة فإنّ التكليف بهما وإن كان إحسانا بالنسبة إلى الأرواح فهو مشقّة بالنسبة إلى الأبدان، والكلمات قد تطلق على المعاني لشدّة الاتّصال بين اللفظ والمعنى؛ ولذا فسّرت بمناسك الحجّ وسنّة العشرة من المضمضة، والاستنشاق، وفرق الرأسإلى الجانبين، وقصّ الشارب، والسّواك، والختان، وحلق العانة، ونتف الإبط، والاستنجاء، وتقليم الأظافر، والخصال الثلاثين المحمودة: في سورة براءة ﴿التائبون...﴾ [التوبة، ١١٢/٩]، وفي الأحزاب ﴿إنّ المسلمين...﴾ [الأحزاب، ٣٥/٣٣-٣٦] إلى آخر الآيتين، و﴿قد أفلح...﴾ إلى قوله ﴿...أولئك هم الوارثون﴾ [المؤمنون، ١/٢٣-١٠]، و﴿ سأل سائل...﴾ [المعارج، ١/٧٠][٤٦] لكن بعد إسقاط المكرّرات الخمس، وجعْل المحافظة على الصلاة غير الصلاة أو جعل الأمانة والعهد اثنين[٤٧]

4.2. Örnek-2

İkinci örneğimiz Bakara Suresi 180. âyetin tefsirinden olacaktır. Burada birinci tefsirin ikinciye göre çok kısa olduğunu görmekteyiz. İkinci tefsirin metni hem daha geniş ve tefsir daha tafsilatlı yapılmış hem de nahiv ilgili açıklamaları içermektedir. Ayrıca birinci tefsirde çok kısa geçilip kesin bir şekilde ifade edilen nesih meselesi ikinci tefsirde tafsilatıyla açıklanmış, neshin olmayabileceği de kayda geçirilmiştir.

4.2.1. Birinci Tefsir

...حقاً على المتقين ١٨٠﴾ اللهَ، مصدر مؤكّد لمضمون الجملة قبله أي: حقَّ ذلك، وهذا منسوخ بآية الميراث[٤٨]

4.2.2. İkinci Tefsir

...حقاً على المتقين ١٨٠﴾ إمّا بمعنى الصدق مصدر مؤكّد لمضمون الجملة قبله أي: حقّ ذلك حقّا، لكن لا يستقيم تعلّقُ "على المتّقين" به حينئذ، أو بمعنى الواجب مفعول به لفعل محذوف أي: جعل حقّا على المتّقين ثابتا في ذمّتهم، والمشهور أنّ هذا منسوخ بآية الميراث وبحديث «لا وصيّة لوارث»، وردّه القاضي بأنّ الآية لا تعارضه بل تؤكّده من حيث إنّها تدلّ على تقديم الوصيّة مطلقا، و الحديث من الآحاد فلا يصلح ناسخا للقرآن، واشتهاره عند الأمّة لا يلحقه بالمتواتر حتّى يتمّ النسخ به، ونسخ الآية بالحديث المشهور جائز عند الحنفيّة

45 - Bkz: es-Siirdî, *a.g.e,* s.40/mahtût, vr.17a.

46 - Burada Mearic Suresi'nin 23-34. ayetleri kastediliyor. Ayrıca müellif, سأل سائل kısmını sayıyı otuza tamamlamak için Isamuddin haşiyesinden nakletmiştir. Bkz. *Haşiyetu Isamiddin ala'l-Beydavî,* Meclisu'l-Vatanî nüshası, vr.74a-b.

47 - Bkz: es-Siirdî, ikinci tefsir, v.14b.

48 - Bkz: es-Siirdî, *a.g.e,* s.

لكنّه لا تقبله الشافعيّة، ومنهم من فسّر الوصيّة هنا تحاشيا عن النسخ بما أوصى به الله من توريث الوالدين و الأقربين بقوله: ﴿يوصيكم الله...﴾ [النساء، ١١/٤] آه. ومنهم من فسّر "كتب" بالاستحباب والندب[49]

4.3. Örnek-3

Üçüncü örneğimiz İbrahim Suresi 31. ayetinden olacaktır. Burada iki tefsir arasında ibare açısından fazla farklılık bulunmamaktadır. Bununla birlikte birinci tefsirde sadakayı açıktan/gizliden vermenin hükmü ile ilgili bilgi verilirken bu bilgi ikinci tefsirde mevcut değildir. Ayrıca birinci tefsirden farklı olarak ikinci tefsirde سرّا وعلانية ifadelerinin irab durumu verilmiş ve metne ufak eklemeler yapılmıştır.

4.3.1. Birinci Tefsir

... ٣٠قل لعبادي الذين آمنوا﴾ أقيموا الصلاة وأنفقوا، دلّ على هذا المقول جواب الأمر، وهو قوله: ﴿يقيموا الصلاة وينفقوا مما رزقناهم سراً وعلانية﴾ أي فيهما، والأحبّ إعلان الواجب لمن عُرف بالمال وإخفاء المتطوّع به وواجب لم يعرف صاحبه بمال ﴿من قبل أن يأتي يوم لا بيع فيه﴾ حتّى يبتاع المقصّر ما يفدي به نفسه من العذاب ﴿ولاخلال٣١﴾ أي: مُخالَّة وصداقة حتّى يشفع خليل لخليله فينجيه، ونفيها هنا لا ينافي إثباتها في نحو ﴿الأخلّاء يومئذ بعضهملبعض عدوّ إلا المتّقين﴾ [الزخرف، ٦٧/٤٣] فإنّ المنفيّة محمولة على ما هي بسبب ميل الطبيعة ورغبة النفس والمثبتة على ما هي بسبب عبوديّة الله ومحبّته، ولمّا ذكر أحوال السعداء والأشقياء وكانت معرفة أحوالهما منوطة على معرفة الصانع بذاته وصفاته أردفه بعشرة أنواع من الدلائل الدالّة على وجوده وكمال علمه وقدرته فقال:﴿الله﴾...[50]

4.3.2. İkinci Tefsir

... ٣٠قل لعبادي الذين آمنوا﴾ أقيموا الصلاة وأنفقوا، دلّ على هذا المقول جواب الأمر، وهو قوله: ﴿يقيموا الصلاة وينفقوا مما رزقناهم﴾فيكون إيذانا بأنّهم لفرط مطاوعتهم للرسل بحيث لا ينفكّ فعلهم عن أمره وأنّه السبب الموجب له﴿سراً وعلانيّة﴾ أي فيهما، لعلّهما ظرفان لكِلا الفعلين، وخصّهما القاضي بالإنفاق على وفق ما البقرة﴿من قبل أن يأتي يوم لا بيع فيه﴾ حتّى يبتاع المقصّر ما يفدي به نفسه من العذاب ﴿ولاخلال٣١﴾ أي: مُخالَّة وصداقة حتّى يشفع خليل لخليله فينجيه، ونفيها هنا لا ينافي إثباتها في نحو ﴿الأخلاء يومئذ بعضهم لبعض عدوّ إلا المتّقين﴾ [الزخرف، ٦٧/٤٣] فإنّ المنفيّة محمولة على ما هي بسبب ميل الطبيعة ورغبة النفس، وتلك تنقلب عداوة هناك، والمثبتة على ما هي بسبب عبوديّة الله ومحبّته، ولمّا ذكر أحوال السعداء والأشقياء وكان معرفة أحوالهما منوطة على معرفة الصانع بذاته وصفاته أردفه بعشرة أنواع من الدلائل الدالّة على وجوده وكمال علمه وقدرته فقال:﴿الله﴾...[51]

---

49 - Bkz: es-Siirdî, ikinci tefsir, v.19a.

50 - es-Siirdî, *a.g.e,* s.379-371/mahtût vr.166a, 166b.

51 - es-Siirdî, ikinci tefsir, vr. 135b.

Sonuç

Molla Halil'e ait iki tefsir üzerinde gerçekleştirdiğimiz inceleme ve karşılaştırmanın neticesinde edindiğimiz intiba şudur: Benzer birçok noktaları bulunsa, hatta benzerlikler farklılıklardan daha çok olsa da iki tefsir farklı iki eserdir. Evet, tefsirlerin aynı müellifin elinden çıktığı çok bariz bir şekilde fark edilmektedir. Bununla birlikte özellikle ikinci tefsirin çok da uzun bir metne sahip olması, daha tafsilatlı ve farklı malumatlar içeriyor olması onu ayrı/müstakil bir kitap olarak saymak için yeterli nedenlerdir.

Ulaştığımız diğer bir netice de ikinci/uzun tefsirin birinci/kısa tefsirden sonra yazılmış olduğudur. Bu kanaatimizi şu hususlara dayanarak söylüyoruz:

» İkinci tefsir, metin kurgusu olarak daha geliştirilmiştir.

» Birinci tefsir üzerinde müellifçe yapılan bazı tashihler, ikinci tefsirde dikkate alınmıştır.

» Yine müellif tarafından birinci tefsire düşülen haşiyelerden bir kısmı, olduğu gibi ya da kısmen ikinci tefsirde metin içine alınmıştır.

Ne var ki aynı hususlar; ikinci tefsirin müstakil bir eser olarak değil de bir "ibraze" olarak da değerlendirilebileceğini akla getirmektedir. "İbraze", eserin müellif tarafından geliştirilerek yeniden yazılmış hali olup günümüzdeki "geliştirilmiş baskıya" karşılık gelmektedir.

KAYNAKÇA

Abdulkerim el Muderris, *Ulemâuna fî Hidmeti'd-Dîn,* Daru'l-Hurriyyeli't-Tibâe, Bağdad, 1403/1983.

Adil Nüveyhıd, *Mu'cemu'l-MüfessirînminSadri'l-İslâm ve hatta'l-Asrina'l-Hazır*, Müessesetu'n-Nüveyhıdı's-Sekafîyye, y.y, 1409/1988.

Ali Nebi Salih ed-Doski, *Molla Halil ve Menhecuhu fi İsbati'i-Akaidi'i-İslâmîyye min Hilali Manzûmetihi Nehci'l-Enâm,* Daru Sbeyriz(Spirez) li't-Tibae ve'n-Neşr, Duhok, 1428/2000.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri,* Matbaa-i âmire, İstanbul, 1333.

__________________, *Sıratü'l- Mustakîm,* İstanbul, 1326h/1910m, S. V.,sy. 127.

Celaluddin el-Mahallî-Celaluddin es-Suyûtî, *Tefsiru'l-Celâleyn el-Muyesser,* Thk.: FahruddinKabave, Mektebetu Lübnan Naşirûn, Kahire, 2003.

Ekrem Abdülvehhab el-Molla Yusuf el-Musuli, *el-Muktataf min İcazati'l-Irâkiyyîn ve Esânîdihim,* Dâru'n-Nûrli'l-Ulûmi'ş-Şer'iyyeve'l-İsnâd, Umman 1428h.

el-Kadi Nasiruddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirazî el-Beydavî, *Envaru't-Tenzîl ve Esraru't-Te'vîl(Tefsîru'l-Beydavî),*Thk.: Muhammed Subhi Hasan Hallak-Muhammed Ahmed Etraş, Daru'r-Reşîd-Müessesu'l-İman, y.y., 1421/2000.

Es-Siʿirdî, *Basîretu'l-Kulûb fî Kelâmi Allami'l-Guyûb,* Thk.: Molla Sıbgatullat ez-Zûkaydî, Nubihar Yayınları, İstanbul, 1432h/2011m.

Evliyalar Ansiklopedisi(ed.), İhlas Gazetecilik Yay., İstanbul, 1992, Molla Halil Md. VIII.

Halil Çiçek, *Şark medreselerinin serencamı,* Beyan Yayınları, İstanbul, 2009.

Hamit Sevgili, Risale fi'n-Nezr li'l-Molla Halil el İs'irdî, *Şarkıyat İlmî Araştırmalar Der-*

gisi, Nisan 2017, C.9, Sy.1 (17).

Hayruddin ez Ziriklî, el A'lâm, *Daru'l-ilmli'l-Melâyîn,* Beyrût, 2002.

Huseyin Ali el-Bervarî, *Min medarisi kurdistan ed-dinîyye medresetu Kubbehân fî amidi*, Duhok Dergisi, sy: 10, yıl: 2000.

Isamuddin İbrahim b. Arabşah el-İsferayinî, *Haşiyetun alâ Envari't-Tenzîl Haşiyetu Isamiddin alâ'l-Beydavî),* Nüshat'l-Meclisi'i-Vatanî li's-Sakafe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb.

İbrahim el Harranî, *et-Tuhfetu'l-Halidiyye fî Beyâni'l-İcâzeti'l-ilmîiyeti'ş-Şer'îyye fi'l-Medârisi't-Türkîyye,* el-Mektebetu'l-Haşimîyye, İstanbul, 2017.

İsmail Paşa el Bağdadî, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannıfîn,* Daru İhyau't-Turasi'l-Arabî, Beyrût, 1951.

Muhammed Abay, Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası; *Divan Dergisi,* Sayı: 6, 1991.

Muhammed Muslihuddin Mustafa el-Kocevî el-Hanefî, *Haşiyetu Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beydavî, Daru'l-Kutubi'i-İlmîyye,* Lübnan, 1434/2013.

Ömer Atalay, *Siirt Tarihi,* Çeltut Matbaası, İstanbul, 1946.

Ömer Pakiş, *Molla Halil es Si'irdî ve Tefsirdeki Metodu*(basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1996.

Omer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Muellifîn,* Muessesetu'r-Risale, Dimaşk, 1376h/1957m.

Said Muhammed Ahmed, *Medresetu kubbehân fi'l-imdiyye ve devruha fî neşri'l-ulûmi'l-islâmîyye fî kurdistan*, Matbaatu Muhafezati Duhok, 2013.

Şeyh Abdulkahhar b. Molla Mahmud b. Molla Halil es Si'irdî, *Tercemetu'l-allâmetu'l-fehhâme el Molla Halil rehimehu'l-Celîl/Tercemetu Hâli Ceddine'l-A'lâ Molla Halil el İs'irdî,* (Mahtût, Hamit Sevgili ve Abdulkahhar Sevgili Kitaplığı).

Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği Ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'Alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*(Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 2013.

MEDRESE İCAZETNAMELERİ: MOLLA EMÎN HÎLALÎ-GOYANÎ ÖRNEĞİ

Madrasah Diplomas: Molla Emin Goyani Example

Mustafa KARA
Lêkolîner, Bisporê Erşiva Osmaniyan, Mütercim,
Famer Osmanli İlmi Araştirma ve Tercüme Merkezi, İstanbul
famercenter@hotmail.com

a- Dibace:

Wekî hûn dizanin, piştî dewra ola îslamê di welatê me de gelek alim û zana û zanyar û hozanên mezin û navdar çêbûne û yên têgehişti rabune, li medresên welatê me de perwerde bûne. Gelek navend û bingehên medreseyên cûrbicûr hatine damezirandin û avakirin, wekî navenda Colemêrgê û Nehriyê û Amedê, Xerputê û Bidlîsê, Cizîrê û Amêdiyê, Bazîd û Rewandizê û gelek navendên dîtir... Li ser wan hucre û medresên welatî de hatine perwerdekirin di herêma Colemêrgê de ji wan zanyarên navûdeng yek jî, Seyda Mela Emîn Hilalî Feqhanî û Goyanî ye. Li pêşiyê de, me divêt agahiyên fermî di dewra dewleta Osmaniyan de li ser seydayê hêja, Mela M. Emînê Hîlalî baxivîn û şirove bikin. Em dixwazin du mijar û babetan şirove bikin. Emê li ser jîn û neh îcazetnamên zanyar û şair, hêja Mella Mihemed Emînî Hîlalî Feqhani Goyanî rawestin. Bi kurtî dê li ser usûla destûrnameya îcazetnamên zanistî li medresên welatê me jî behs bikin.

b- Ji belgên Erşîfa Osmaniyani û Neqîbuleşrafa Meşixeta Stenbolê:

Derbarê jiyan û biyografiya Seydayê hêja, bi kurtahî eve ne: Ji wîlayeta Wanê, sencaxa Hekariyê, qeza Colemêrgê ji eşîra Goyan e. Seyda Mele M. Emînê Hilalî kurê Şêx Yasîn e û 11Cemadiye'l- Ewwel sala 1293yê li gundê Hilalê hatiye dinyayê. Reqemxana xudêdana wî 25/1. Sulale û revêza wî digehit fermandarê Misilmanan, Xalidê kurê Welîd. Di destûrnameya îcazeta wî de, şecere û binyat û neseba wî berfirehî diyar dibin.

c- M. Emîn Hilalî, Feqîtî û Xwendina Wî

Seyda Qazî Mele M. Emîn li sibyan mektebî (dibistana seretayî) ya Colemêrgê, di 29ê heyva Saferê sala 1300ê hîcrî hatiye qeydkirin. Qur'an'a pîroz, tecwîd, exlaq û rêze ilmên medresan xwend. 30ê heyva Zîlhîcce sala 1305 de, xwendina xwe temam kir. Piştî wê li bajarê Mûsilê li medresa Huseyniye berdewam kir. 8ê heyva Muheremê sala 1306a de qeyda xwe li vê medresê çêkir. İlmê sarfê, nehiw, mentiq, mûnazere, ilmê wed'ê, beyan, bedî', ilmê usûla fiqhê, ilmê 'eqaîdê, ilmê hîsabê, ilmê hîkmetê, hendese û ilmên fennî xwendin. 16ê heyva Rebî'u'l-Ewelê, sala 1314 de bi dereceyên serkeftî ev medrese xilas kir. Piştî medresa Mûsilê xilas kir, çû medresa navenda Xerpûtê (Elazîz- Elaziğ). Di demekê de li dersên alimê mezin, Muftî Ebi'l- Kemal Hacî Ebdilhemîd Efendî Xerpûtî, berdewam kir. Dersên mayî li wir temam kir. Li ser destê vî muftiyî, ilmê tefsîrê û heyetê û felekê de, 17ê meha Zîlhîcce sala: 1315 de îcazetnameya xwe ji vî seydayî stand. Medresan de ders digot. Paşê dewra Sultan Abdulhemîd de çû Stenbolê. Li Beşîktaşê demekê de bûye qaziyê şerî'etê.

d- M. Emîn Hilalî, Seydabûna Wî

Piştî xwendina xwe xilas kir, bi xêra xwe, bê meaş, di gelek medresan de ders gotiye. Li ser daxwaza Seyyîd Ehmed kurê Mihemed, cîgirê qeza Xoşebê, ku erzûhalek ji bo wezîfeya dersî'amê şand ji waliyê Wanê re. Ewî ji Meşixeta Stembolê (Şeyxu'l- Îslamê) re nameyek şand. Li ser vê daxwaza fermi, di civata mehkema şer'î de, heyeta mamostayên ilmî kom bûn û M. Emîn Hilalî kete ezmûnê. Dawiyê de, baş kar kir û wezîfa dersiaêmê stand. Li qezaya Xoşebê di 3ê Temmuzê sala 1328an de dest bi dersî'ama (prof.) ya medresê dike.

h- M. Emîn Hilalî, Malbat û neseba Wî

Merhûm Seydayê navdar Mele M. Emînê Hilalî, ji malbata Feqyan e ji gundê Hilale ya ji herêma Goyan. Ev malbat, revêz û neseba wan digehit rehmetî Suleymanê kurê sehabeyê

hêja Xalidê kurê Welîd ewê li Amedê de şehîd bûye û gor û mizgefta wî li bajarê Amedê de ye. Bêguman wekî em ji dîrokan dinasîn, Cenabê Suleyman ji zarokên xwe re wesiyet kiriye ku malbat û neviyên wan li medresên Kurdistanê de bixwînin û bibin alim, bibin zana, melatî û seydatiya herêmên welatê me bikin û ola Îslamê pêş bêxin. Jiber wê navê wan buye Malbata Feqiyan (xwendekaran).Wekî em dizanin ji dîrokan, malbata Cemîl Paşayê Amedî û mîrên Şêrwanê û yên Botan û Nêrgizî û Marûnisa Colemêrgê, ji malbata Feqyanan in. Rehmetî mamê me Şêx Muhemed Selîmê Colemêrgî Marûnisî, peywendiya wî ya mirovatî bi Seyda Mele Emîn re hebû. Selîmê Mistê û Marûnisî hemî mirovên malbata me Feqyan in.

w- Mele Emîn Hilalî, Jîn û Berkar (Te'lîf) ên Wî

Hilalî, yek bûye ji zanayên herê mezin li welatê me de. Xudanê gelek kitêb û belavok û helbesta ye û berkarê wî kêm ketiye ber destên xwêndevanan. Li ser wî hindek gotar hatine nivîsin. Ewî bi xwe jî behsa hindek jiyan û herêmên feqyati ya xwe, kiriye. Rehmetî babê min feqiyê wî bû. Ewî û gundiyên wî bi ditin digotin: gelek ilman de19 te'lîf û destnivîsên wî hebun. Belê mixabin dewra komarê de bi hêceta ewledariyê nêzikê 4000 destnivîsên pirtûkxana wî de hatine sohtin. Yên kêm mayin destan de ew xilas bun. Belê belav bun li deverên welat. Ew pirtûk û destnivîsên Hilalî li destên me de mayin ev in:

» Mewluda Pêxember, ristevani ye bi zimanê Erebî

» Erkanê Nîkahê, bi Kurdî ye.

» Revêzname û 9 Îcazetnamên xwe, bi Osmanî û Erebî ye.

Hevalê me yê hêja *Seyda Seîd Dêreşî Amêdî* li Başûrê Kurdistanê di pirtûka xwe ya bi navê "Kelhên Ava" de li ser Hilalî, agahiyên baş nivîsiye. Sala 1988ê hêja Ehmedê Şoşî gotarek li ser jîna wî û du helbestên wî jî di govara Beyan da belav kirîne. Berî li ser seydayê hêja yê navborî tiştekî belav biket, min navê wî bihîstibû û sala 1391 mişextî, 1971 zayînî bi xetê xwe, belavoka wî "Erkanê Nîkahê" nivîsîbû, heta niho jî, li nik min maye. Dîsa ez bi xwe malbata Hilalî anku kur û neviyên wî baş nas dikim. Ji ber vê çendê jî zanîna li ser jîna wî bo min sanahîtir keftin. Piştî Ehmed Şoşî gotara xwe belav kirî, min daxwaza destnivîsa Hilalî jê kir, ewî jî bê xwevegirtin destnivîs pêşkêşî mim kir. Ez jî ji aliyê xwe ve sipasiya wî dikem. Berkarê Hilalî yê heta niho diyar bûyî, eve ne:

1. Niviştoka "Erkanêt Nîkahê". Kurdi ye.

2. Niviştoka "Behcet el-Eqanîm fî Mebhesî'l- Eqalîm".

3. Qesîdeyeka Kurdî bi navê "Seyaheta İlmiyye".

4. Helbesteka dî bi Erebî bi navê "Qesîdet Nemliye Mîmiye".

5. Qesîdeyeka dî bi Kurdî, bi navê "Fî Sadrî-Nubûwwe".

6. Kitêbek bi navê "Mîr-atul-Quds, fî İdrakTeracîm el-Ehwalî Bîlheds"Erebiye.

Saloxeka kurt, bo wan destnivîsên ku berkarê wî yê me gotî, di nav xwe da helgirtî:

1. Destnivîsa (C):

A. Berahiya vê destnivîsê, niviştokeka bi Kurdî ye, bi navê "Erkanê Nîkahê" çend berper ji destpêka wê nemayîne. Ango ji destpêka niviştokê heta digehite şertê nehê, jê keftiye. Lê min ev valahiyê bi wê destnivîsa li nik min ya min bi xetê xwe nivîsî, tijî kir. Niviştok, hemî çarde berper in. Her berperekî heşt rêz bi xetekê gir têda nivîsîne. Li rex û binên berpera dehmen û dang bi Erebî nivîsîne ku dê wan jî di dehmenan da înîne xwarê.

B. Niviştoka duwê ku bi ezmanê Erebî ye, bi navê (Behcet el-Eqanîm fî Mebhes el-Eqalîm) e. Ev niviştok heşt berper e. Di her berperekê da sêzdeh rêz hene, dirêjî û ferehiya rêzan 16x13 cm ye. Kêm caran dehmen hene.

C. Piştî vê jî helbesteka bi Kurdî ye bi navê (Siyahet-î îlmiye Qesîdesî) tê. Ev helbeste 21 çarmalkî ye. Her berperekî du çarmalkî têda ne û yazdeh berper e. Di hindek cihan de dehmen jibo nivîsîne.

D. Li dûv vê da helbesteka bi Erebî ye bi navê (Nemliye-î Mîmiye Qesîdesî). Vê helbestê sê berper vegirtine (cih girtine).

H. Piştî wê helbesteka dî ye ya bi Kurdî. Sernavê wê hosa nivîsiye: (Qesîde Nezzameha el-Heqîr fî Sedr-î Nubûwwe). Evê helbestê jî sê berper vegirtine.

W. Dawiya destnivîsa niviştoka (Behcet el-Eqanîm fî Mebhes el-Eqalîm) da dîroka meşqkirina wê bi vî rengî ye: sala 1366 hîcrî- 1947 zayînî. Bi destê Ebdilcelîl kurê Mela Usman Xalidî li zozana cihekî dibêjinê “Meydankê” di xîveta Bişar Axayî da, bi berhevbûna danerê niviştokê Mela Mihemed Emîn, hatiye nivîsîn.

Li pey van niviştok û helbestên Mela Mihemed Emîn, deh helbestên Melayê Cizîrî ne. Hejî ye bêjin ku ev destnivîse tev bi qelemê risasî hatiye nivîsîn, lê xweş tête xwendin.

2. Destnivîsa (S):

Destnivîseka dî tinê niviştoka (Erkan û Şertêt Nîkahê) ye. Ev destnivîse, sala 1291 mş. (1971 za.) min ((nivîsanê vê gotarê)) bi destê xwe li xwandingeha Mizgefta Mezin ya dînî li Akrê meşq kiriye. Destnivîs li ser heft berpera hatiye nivîsîn. Her berperekî yazdeh rêz têda hene. Dirêjî û firehiya rêzan 17x11 cm ye. Bi qelemê qeremî hatiye nivîsîn.

3. Di nivîsa (H.):

Ev destnivîse biraziyê Hilalî, Mistefa Goyanî (ez im) yê niho xoce ye (mamosta ye) li Stembolê bo min hinart ku ew bi xwe kitêbeke bi nav” “Mîratu el-Quds fî İdrakî Teracîmî el-Ehwalî Bî’l- Heds) e. Kitêb bi xwe li nik zanayekî wergirtiye. Dîroka wergirtina îcazan jî heye. Dîsan navên gelek zanayên dî hatine ku seydayên wî îcaze ji wana wergirtine. Li vê derê me nevêt pitir li ser kitêbê û destnivîsa wê binivîsîn. Jiber ku pişka duwê tevayî li ser vê kitêbê ye. Hejî gotinê ye bêjin ku vê kitêbê nirxekê bilindê dîrokî heye û belgeyeke girîng e bo vekolêran. Di destnivîsa kitêba Hilalî ya bi navê (Mîratu el-Quds fî İdrakî Tercîmî el-Ehewalî Bîlheds) ku bi xetê wî bi xwe hatiye nivîsîn, dibêjit, “Ez sala 1292 mişextî ji dayik bûyîme. Ya dirist jî her eve ye. Ji ber ku ew bi xwe baştir ji kesekê dî dîroka bûna xwe dizanit. Lewra jî ya rast ew e ku Hilalî sala 1292 mişextî beramber sala 1875ê zayînî ji dayik bûye û sala 1370 mişextî (1950) çûye ber dilovaniya Xwedê. Ne ku heftê sal umir borîne belkû heftê û heşt sal umir borîne. Di hemî nivîsînên xwe de, Hilalî navê xwe bi vî rengî nivîsiye: Mihemed Emîn el-Xalidî el-Hilalî. Di dawiya niviştoka (Şert û Erkanên Nîkahê) de di dehmenekê da hatiye (ka bo çi Xalidî û Hilalî) ye. Dibêjit: “Xalidî ku nijada wî digehîte mîrê leşkerêt Misilmana Xalidê kurê Welîd” û “Hilalî, Hilal gundeke ji gundên devera Goyan”.

z- Jibo Standina İlman; Geryan û Rêvingirya Seyda Hilalî:

Hilalî di helbesta xwe ya (Seyahe İlmiyye) da, behsê wan bajar û cih û gunda dikit yê wî lê xwandî, yan melatî lê kirî. Ji wan: Mêrdînê, Nisêbînê, Xerpûtê, Diyarbekirê, Mûşê, Bidlîsê, Elcewazê, Wanê, Xoşabê, Başkala, Colemêrgê, Deşta Geverê, Nehriyê, Amêdiyê, Rewandizê, Koysencaqê, Suleymaniyê, Erbîlê, Kerkûkê, Tewîle, Hewraman, Sine, Seqiz,

Bûkan, Şînê û Sablaxê û pêve diçit û dibêjit: “Sefera piştî hingê bo Musilê paşê bo Anadolê paşê neqilbûme Stembolê û paşê Erzerumê û Terabzunê.” Ji vê çendê tête zanîn ku Hilalî li piraniya cih û bajarên Welêt geriyaye, ji bo xwe pêşbêxit û zanînê wergirit, her wek ew bi xwe dawiya helbestê dibêjit: “Hubba ilmî mezun kirin, telîfan esîr kirim...”.

Hilalî kurek û keçek paş xwe ve hêlayîne, kurê wî yê navdar e, bi Mela Yasînê Goyanî. Mela Yasîn jî melayekê bi navûdeng e, hem li Kurdistana İraqê, hem jî li Kurdistana Tirkiyê, ji ber ku wî li herdu parça xwendin kiriye û îcazetnameya xwe li bajarê Zaxo wergirtiye û niho li gundê xwe Hilalê mele ye.”Ew jî çû ber dilovanya Xudê..

t- Helbesta Hilalî, bi Navê Seyahe-î İlmiyye Qesîdesî:

Tehsîla îlmê enwerî — *lezîzê umrê min borî*
Der hesreta dax û girî — *lazim xerîbdarî Mela!*

Keder çoq bû ber xwendinê — *tewfîq yoktur fanî dine*
Necat muhal dest mirinê — *lazim xerîbdarî Mela!*

Ez ah û hesreta xerîbiyê — *xunca dilem kesrî bûyê*
Der unfuwana şebabiyê — *lazim xerîbdarî Mela!*

Wec' û elem der xurbetê — *xezîneya ji rehmetê*
Feryad ji destê xurbetê — *lazim xerîbdarî Mela!*

În xurbetê esîr kirim — *bê mal û bê me’wa kirim*
Feryad ji destê xurbetê — *lazim xerîbdarî Mela!*

Ez ne're-ê çerxa xedar — *der mewsimê sebze-w Buhar*
Li dewranê bûme seyar — *lazim xerîbdarî Mela!*

Dewrana çerxa qederê — *neqşê 'eyan cam nezerê*
Feryad ji ah û keserê — *lazim xerîbdarî Mela!*

Rûyê cemala enwerî — *reyhan û miska ezferî*
Teşbîhê sîma dilberi — *lazim be êşanî Mela!*

Ye'qûb ez im di huznê da — *dewra felek çerxê lê da*
Cemala Yûsifî di Misrê da — *lazim xerîbdarî Mela!*

Dewra felek nam etlesê — *în xurbetê şubhê hebsê*
Liqaya Xudê li metirsê — *lazim xerîbdarî Mela!*

Hubb û meyla vê xwendinê — *dewra Emîn çerxa dine*
Li Mardînê û Nisêbînê — *lazim xerîbdarî Mela!*

Dewra minî çerxa berê — *li Xerpût û Diyarbekrê*
Mûş û Bidlîs dane sere — *lazim xerîbdarî Mela!*

Elcewaz û Behra Wanê — *muqabilê în Westanê*
Xurbet kişdem ta wane — *lazim xerîbdarî Mela!*

Dewrana çerxa felekê   ta Başkalan Colemêrgê
Hemî cihê dewranekê   lazim xerîbdarî Mela!

Deşta Gever ta Nehriyê   hetta biçî Amêdiyê
Hemî dewra seyariyê   lazim xerîbdarî Mela!

Rewandiz, Koysencaq dewranekê   Suleymanî û Erbîl û Kerkûkê
Hemî dewra Emîn bi carekê   lazim xerîbdarî Mela!

Tewîle û Hewremanê   Sine, Seqiz û Bûkanê
Şîn û Sablax ji îranê   lazim xerîbdarî Mela!

Cay xerîbî derkeftime   ta bi İraq û Ecem e
Derûnê min derd û xem e   ateş li ser danî Mela!

Sefera paşê ji Mûsilê   hicret kirim Anadolê
Neqilbûme İstembolê   lazim peşîmanî Mela!

Teessufa ji fîxanê   dolaba çerxa dewranê
Ta Erzerûm û Terabzûnê   lazim perîşanî Mela!

Hubba îlmî mezûn kirim   tealîfan esîr kirim
Feryad ji ah û hesretê   lazim xerîbdarî mela!

k-Qesîdeyek li Ser Pêşenga Nibûwwetê

'Enber û misk û gulabê   lê reşandî wehdetê
Dergehê wî Mistefa bû   saqiyê durdaneyê
Zemîn ez hilmê û sakin   felek ez işqê û şeyda
Me dî nûrek bûye peyda   çirayê cinn û însanî
'İşqê ew bûne seyyare   eflak û hem semawatê
Rewneqa ruhê wucûdê   daye erz û hem semayê
Reqs û seyranê nicûman   kefte baxê muhbetê
Zemzema dengê melekan   tên ji 'eksa wê sedayê
Bexçewanên qutb û îrşad   ewliyayê ummetê
Lami'ê enwarê nubûwwet   bûye baxê wê serayê
Hubbê esrarê Ceberût   daye baxê cennetê
Sirrê enwarê xuyûban   der meqamê kîmiyayê.

Di van rêzên jorî de, nimûneyeke ji hindek helbestên Hilalî. Bi rastî, gelek helbestên dîtir jî di hemî mijaran de hebûn. Belê mixabinî hemî hatine sotin û wendakirin. Li xwarê yek nimune ye ji 9 icazetnameyên mam Mela M. Emînê Hilalî standi ji Seydayan:

l- Navên Neh Seydayên İcazetname Dane Mela M. Emînê Hilalî û Dîroka Wergirtina Wan

Seyda Hilalî, di telîfa xwe ya li ser revêz (neseb) û icazetnamên xwe de, navên icazetvanên xwe û biyografik kurt bi Osmani nivîsiye. Em jî, bi kurtiya kurtayi nav û diroka wan dinivîsin.

» İcazetnama 1. ji Mele Ubeydullah Efendî Hîzanî, meha Şe'banê roja înî sala1315 H.

» İcazetnama 2. ji Şêx Xalidê Gulpewarî Amedî, meha Zilhicce sala:1315 H.

» İcazetnama 3. ji Hacc Seyda Abdulhemid Xerputi, meha zilhicce, sala: 1315 H.

» İcazetnama 4. ji Seyda Tayyîb Miftîyê Mûşê, heyva Saferê sala:1315 H.li Muşê.

» İcazetnama 5. jiSeyda Mele Xelîlê Niwîni Bidlisî, meha R.Axir:1315H.li Adilcewazê.

» İcazetnama 6. ji Seyda Abdulhadî Etroşî, heyva Şe'banê sala:1315H. Li nahiya Etruşê.

» İcazetnama 7. ji Seyda Muhemmed Efendî, Miftîyê Mûsilê. Sala:1316 H.li Musilê.

» İcazetnama 8. ji Seyda Yusuf Efendî, Mûsilî, meha Şewwalê sala:1316H.li Musilê.

» İcazetnama 9. ji Seyda Hacî Mustefa El-Helenzî, El- Bedewî,Z.Hîcce:1318H.li Sêrtê.

m- Nimuneyek ji İcazetnama Wergirti ji Seydayê Xwe: Miftî Ebdulhemîdê Xerpûtî

Ji Erşîva Neqîbu'l-Eşraf a Stenbolê

"Pişti hemd û selatan. Daxwaziya qenc, dil vekirina herî giranbiha, alim û aqilmendan, pêş têxît li ser nezana, gewhera ilm û irfanê ye. lewra mirov bi vî gewheri digehît bilintirîn nîşan û rutban, dibit pêngav jibo gehiştina armancan, bi kurti: bê guman, Aqil û neqil wek hev in; belê zana û nezan qutbên dijî hev in, ne qabil e wek hev bin. Jiber wê, Xudayê Mezin, di Qur'ana Pîroz de ferman kiriye: "gelo zana û nezan wek hev in? Yê bi çav û kor wekhev nabin. Tarî û ronahî wek hev nabin. Çi kes wekî bisporan, te agehdar nakin" u gelek ayetên dîtir hene. Herwiha Pêxemberê Ummetê (s.x.l.) di gelek hedîsan de pesnê ilmî û aliman daye: "Kesek jibo viyan û standina ilmî biçit koçberyê; ew ji çûyina cihada rêya Xudê de çêtir û baştir e". Melaiket, çeng û perên xwe ratêxin bin pê xwendekaran, yên erd û esmana de hetta masiyên binê behran de, zarî û dua dikin jibo mamosta û zanyaran. Di vî warî de gelek hedis û şopên zanyaran hene. Ji van zanyar û alimên mezin yek jî cenabê seyda Mela M. Emînê Hîlalî yê muctehîdê bi link e, jibo tehsîla ilman, li hemi herêmên rojhelata navîn de geryaye û ji gelek alimên mezin û bingehên zanînê û medrese û çavkaniyan, ilm û irfan û ilham standiye. Seyda Hîlalî, bi saya işq û ezma ilm û zaninê, bi salan li bajarên Ereb û Eceman geraye û ew ilmên nehati keşif kirin, fennên hûr û kûr, şerh û metin jiber kir, hindek icadên nûjen derêxist, axir tejî ilm û irfan bû.

Piştî demek li medresa me de ma û berdewama tedrîsatê kir, Xudê jê razi, ji kerem û me'rîfeta xwe ji minê feqîr û belingaz daxwaza destûra icazetnama ilmi kir. Gerçî dizanim ez ne ehl im û ne suwarvanê vê meydanê me. Belê li ser viyan û israra wî me zanî bi rewşa me qenaet kiriye. Xulam û bendê we çi çare nedît ji bilî pêk înana daxwaz û hewara wî. Lewra hewildana serveçûna hunermend û navdaran re, teybetmendiyek ciwanmêrî ye. Pêwist bû ez bersiva pisyara wî bidim. Dûmahî de min xatirê wî neşkand. Li gor ilmê şerietê, neqlî, aqlî, fennî û civakî min destûra icazetnama zanyarî da Mela M. Emînê Hîlalî Feqhanî. Herweha min destûra wî da ku şerh û haşiye û gotaran, bi nivîsit li ser kitêb û pirtûkên zanyarên mezin, durran bihonît di cihên vale de û wan pirtûk û agehiyan li ser lêkoliner û daneran bilav bike"

Seyda Hîlalî, di haşiya icazetnama xwe de derbarê cenabê Seydayê xwe, miftî Ebdulhemîd Efendî Xerputi weha nivîsye: “ Min, sala 1315 koçi, 19 meha zilhicce de icazetnama xwe ji destê wî stand. Seydayê minê xerputi yê hêja derbarê icazetnama xwe de weha ferman dikit: Min İcazetnama xwe, ji cenabê Babê xwe yê rêber û sened di ilman de piştgirê min, çavkaniya zanyaran, li gerdunê de navdar, xweyê purr huner û te’lîfan bi teybeti danerê pirtûka عصيدة الشهدة شرح قصيدة البردة ye. Seydayê min, babê minê miftî cenabê el-Hacc Umer En-neîmî, kurê Miftî Muhemmed Seîd Efendî Xerputi (Elazîzî) ye. Ewî şerheka xweşik nivîsiye li ser Qesîda Burde bi zêdetir saloxên baş hildaye. Purr biha û navdar e. Navên telîf û pirtûkên Seydayê minê hêja cenabê Ebdulhamid Xerputî, di jêr de ne:

n-Navên Pirtûkên Xerputî Telif Kirî Ev in:

1- “ المتداولة بين طلبة الزمان تحفة الاخوان المسماة بنزهةالإخدان”… haşiyek ya min ser heye.

2- “ نسائج الابكار على نتائج الأفكار “…………………..... haşiya min e liser vê pirtûkê.

3- “ شرح العقد الجوهري في الفرق بين كسبي الماتريدي والأشعري”……………haşiya min e.

4- “ الحواشي السيالكوتية الواقعة على طرف التصورات في شرح الشمسية”……..… haşiya min e.

5- “ الحواشي السيالكوتية الواقعة على طرف المطول المسماة بالحل المكمل”…….... haşiya min e.

6- “ الفيض الرّوي ” “ حاشية حواش الجلال الگلنبوي...”…...................................Navê haşiya min e.

7- “ نصرة الحق على العيان في حرمة الإستيجار على قراءة القرآن “……………..… Telifa min e.

8- “ جواب مسألة الوزير في حرمة إمتناع الحاج عن دخول مكة عند الوباء الكثير “…...Telifa min e.

9- “ صفوة أفكار العلماء في تعلق علم نبينا عليه السلام بالأسماء”………………..… Telifa min e.

10- “ مكحلة الأمصار في رؤية الهلال بالنهار”…………………….....…..........Telifa min e.

11- “ بغية القاصد في جواب الأسئلة الواردة من آمد”…………………………..Telifa min e.

12- “ تكملة لحاشية الوالد رحمه الله على شرح الحجبي لولاية الآداب” Temamkirina haşiya babê min e.

13- Seyda Ebdulhemid Xerputî dibêjit: Herweha, min gelek gotar û şerh li ser meselên rojevi yên alozî û zor nivîsiye ku pêwistiye bêne aşkerekirin. Di mijara helbestan de min pirtûkek nivîsiye bi pênc malkê beytan, liser qesida munferice.”

s-Yek Ji 9 zincira İcazetnamên Seyda Hîlalî, bi Navên Silsila İcazetvanan ji Destpêka Seydayê Xerputi, Heta Digehît Pêxemberê me (s.x.l.):

1. Muhammed Emîn Hîlalî, icazetnama ilmi wergirtiye ji Miftî Ebdulhamid Xerpûti

2. Ewî ji icazetname wergirtiye ji cenabê seydayê seydayan Mewlana Qasimê Qeyserî

3. Ewî ji icazetname ji yek Emînê zemani, seneda aliman, El-Hacc Osman bin Mustafa Akşehîrî

4. Ewî ji icazetname wergirtiye ji Ellame Omerê Xerpûtî û Seyyid Muhammed Said El-Medenî

5. Disa Herduwan icazet wergirtine ji arifî bîllah (xudênas) seydayê muhaqqîqan û lêkolingeran Ebu Saîd Muhammed El-Xadimî

6. Carek dî Osman Efendiyê Akşehîrî icazetname wergirtiye ji seyda Seyyid Muhammed Emîn El- Xadimî. Ewî jî

7. İcazetname Ji seyda Ebu Said M. El-Xadimî wergirtiye

8. Ewi, ji cenabê babê xwe Şêx Mustafa wergirtiye

9. Ewî ji seyda Muhammed kurê Ehmedê Tarsûsî wergirtiye

10. Ewî ji ellame babê xwe Ehmedê Tarsûsî

11. Ewî carekê ji seyda Şêx Muhemmed El-Kamilî standiye

12. Ewî carekê ji Mewlana Ehmed kurê Heyderê Kurdî

13. Ewî ji Seyda Mewlana Xeyreddîn Deylemî wergirtiye

14. Ewî ji Mewlana Ehmed wergirtiye

15. Ewî ji babê xwe seyda Muhemmed wergirtiye

16. Ewî jiŞêxu'l- Îslam Zekeriya Ensari wergirtiye

17. Ewî jiîmam îbn Hecer Esqelanî wergirtiye

18. Ewî ji seyda Burhaneddîn wergirtiye

19. Ewî ji Ellame bin Şehne wergirtiye

20. Ewî ji Seraceddîn ez-Zubeyrî wergirtiye

21. Ewî ji Abdulewwel wergirtiye

22. Ewî ji Abdurrehman ed- Dawerî wergirtiye

23. Ewî ji Abdullah Serxesî wergirtiye

24. Ewî ji Muhemmed Ferberî wergirtiye

25. Ewî ji îmam M. Kurê İsmailê Buxarî yê navdar wergirtiye. Bi delîl û sened digehit Pêxemberê Ummetê (s.x.l.).

26. Ewî ji Carekê dî M. Tersusi, ji babê xwe Ehmedê Tersûsî icaze wergirt. Babê wî

27. Ewî ji Ehmedê kurê Heyderê Mawerani yê Kurdî xweyê pirtûka المحاكمات في الكلام icaze stand

28. Ewî ji Ewi, ji Mewlana Zeyneddîn el-Kurdî el- Belaî wergirtiye

Seyda M. Emîn Hîlalî gelek berfirehî li ser zincîra icazan nivîsiye. Qenc e bibit kitêbek bi serê xwe. Belê dema me niho ne amede ye jibo nivîsandina wê. Bi izna xudê em pêşerojan de dikarin ewê baş biweşinin. Di dîroka medresên Kurdistanê de malbatzana seyyidên Heyderi cihek girîng heye. Di rêkûpêkirina silsila icazên zanisti li ser malbata Heyderê Maweranî, Seyda Prof. Dr. Seyyid Ehmed Muaz Haqqî Boti, gelek vekolînek ciwan çêkiriye ji çavkaniyan. Silsila seyyidên binemala Heyderan, bi vî rengi pêşber dikit:

مشجرة اجازات الشيخ أحمد بن حيدر الماوراني من السادة الحيدرية					
الشيخ حيدر الاول	الشيخ الكردوي الإسثنوي		الشيخ محمد بن شروين	الشيخ العصامي	
	ملا علي	الشيخ ميرزا جان الشيرازي	الشيخ أحمد المجلي	الشيخ جمال الدين الاسفراييني	
مولانا زين الدين البلاتي		الخواجه جمال الدين الشيرازي	الشيخ ميرزا مخدوم	العلامة ابن حجر الهيتمي	
	المحقق الدواني	المحقق الدواني	الشيخ ميرزا جان الشيرازي	الشيخ السيوطي	الشيخ زكريا الانصاري
	الشيخ أسعد الصديقي الدواني		الخواجه جمال الدين الشيرازي	الشيخ الشمني	الشيخ جلال الدين المحلي
			المحقق الدواني	الشيخ شمس الدين السنباطي	الحافظ ابن حجر العسقلاني
				الشيخ ابن جماعة	
				الشيخ الفرمنتي	
الشيخ زين الدين الكردي البلاتي				الشيخ العضد الإيجي	
				الشيخ زين الدين الهنكي	
الشيخ طه الكردي	الشيخ نصر الله الخلخالي			الشيخ البيضاوي	
	الشيخ حبيب الله الشيرازي		الشيخ محمد الأموري و الشيخ سراج الدين الأموري		
	الشيخ جمال الدين الشيرازي			الإمام فخر الدين الرازي	
	المحقق الدواني		والد الإمام عن المجد الجيلي		
				الإمام الغزالي	
الشيخ الشروستاني	الشيخ الكوشكناري	الشيخ أسعد الدواني	الشيخ مظهر الكازروني	إمام الحرمين والد إمام الحرمين الشيخ عبد الله الشيخ ابو اسحاق الاسفراييني	
			الشيخ ابو الحسن الباهلي الشيخ أبو حسن الأشعري		

Zincîra icazetnama Seyda Hîlalî, gora belgên erşîva Neqîbu'l- Eşrafê wiha berdewam dike:

29. Mewlana Ahmedê kurê Heyderê Kurdî icazet wegirtiye ji Mewlana Muhemmed kurê Şêrwini

30. Ewî ji Mewlana Ahmed el- Mehli wergirtiye

31. Ewî ji MewlanaMîrza Mexdum wergirtiye

32. Ewî ji Mewlana Mîrza Can eş-Şîrazî wergirtiye

33. Ewî ji Mewlana xwace Cemaleddîn Mehmûd eş-Şîrazî wergirtiye

34. Ewî ji Mewlana muheqqîq Cemaleddîn ed- Dewanî wergirtiye

35. Ewî ji Mewlana serokê muheqqîqa seneda mudeqîqa Şerîfuddîn el- Curcanî wergirtiye

36. Ewî ji Mewlana Mubarek Şah wergirtiye

37. Ewî ji Mewlana muheqqîq Qutbuddîn er- Razî wergirtiye

38. Ewî ji Mewlana Ellame eş- Şîrazî wergirtiye

39. Ewî ji Mewlana Umer el-Katîb el- Qezwînî wergirtiye

40. Ewî ji Mewlana Fexruddîn er- Razî wergirtiye

41. Ewî ji Mewlana rêberê Îslamê, Muhemmed el- Xezalî wergirtiye

42- Ewî ji Mewlana Îmamê Heremeyn wergirtiye

43- Ewî ji Mewlana Babê xwe yê hêja wergirtiye

44- Ewî ji Mewlana Ebî't- Teyyîb wergirtiye

45- Ewî ji Mewlana Babê xwe Muhemmed kurê Suleyman es- Selukî wergirtiye

46- Ewî ji Mewlana Îbrahîm el- Mirûzî wergirtiye

47- Ewî ji Mewlana ebî'l- Ebbas Ehmed wergirtiye

48- Ewî ji Mewlana ebî'l- Qasim Usman wergirtiye

49- Ewî ji Mewlana ebî'l- Îbrahîm Îsmaîl wergirtiye

50- Ewî ji Mewlana ebî Ebdillah Muhemmed bîn İdrîs eş- Şafiî wergirtiye

51- Ewî ji Mewlana Îmam Muhemmed bîn Hesen eş- Şeybanî wergirtiye

52- Ewî ji Mewlana Îmam Ebî Henîfe Numan bîn Sabit wergirtiye

53- Ewî ji Mewlana Hemmad bîn ebî Suleyman wergirtiye

54- Ewî ji Mewlana Îbrahîm bîn Yezîd en- Nexeî wergirtiye

55- Ewî ji Mewlana Elqeme b. Zeyd û Ebî Ebdurrehman el- Eswed û Ebî Ebdurrehman Ebdullah wergirtiye

56- Ewî ji Mewlana Hebib. Herduwan wergirtiye

57- Ewî ji Mewlana Cenabê Ebdullahê kurê Mesudê sehabî. Yê sêyê jî rohniya çavê me şêrê Xudê

58- Ewî ji Mewlana Îmam Elîyê kurê Ebî Talib (r.a). Herduwan

59- Ewî ji Mewlana Pêxemberê Xudê Teala, serwerê me, Hz. Muhemmed (s.x.l.) icazetname wergirtine.

Seydayê Hîlalî:" cenabê seydayê min, Ebdulhamid Xerpûtî, derbarê min de wiha ferman dikit: "li gora adetên danerên baş ew e, icazetnaman didin alimên berkeftî û zana û hêja. Jiber vê min icazetnama ilmi 17 meha Zilhîcce sala 1315 de, da Mela M.Emînê Hîlalî. Ewî jî ji qenciya xwe kitêbên min ên jor de nivîsine, bide xwendin û belav bikit li ser xwendekaran.

f-Hinek Şîretên: Miftî Abdulhemid Xerputi, jibo Mucazê Xwe Hilalî, Pişti Civat û şahiya İcazetnamê

Ya birayê minê Misilmanê vefadarê hêja, ger insaf û bextê min heba minê pêşi de şîret û nesihet li nefsa xwe kiriba. Lewra nefsa min pitir mihtacê bîranînê ye. Jiber wê çare Teqwa bûn e. Ew serê her qenciyan e. Pêwist e her dem xebatên ilm û zanînê bike. Lewra ew kilîlka hemî dergehan e û temamkirina aqilan e. Allah Tealadibêjît: “ Ma zana û nezan wek hev in? Bê guman xudanê aqilan, bîr û bawer û biha dikin. İlim, bilintirin armanc e û wasite ye jibo xwendekaran. Belê lazim e ligel van tirsa Xudê Teala jî hebit. Şîreta qencî- qedexiya neqenciyê hebît. Nêzîkê fitnê nebe. Xweyî exlaqê baş be û gelek şîretên girîng tê da hene. Belê ji nivîsê re dema me nîne. Dumahiya icazetnamê de: “Ev feqir û belingaz û gunehkarê Xudê ji duayên xwe bê par nekin. Ya rebbî tu qebul bike. Amîn.

Dumahiya icazetname û imza icazetvan (muciz) Seyda:

El-Hacc Ebdulhamid b. Miftî el- Hacc Omer en- Naîmî b. Miftî el- Hacc Ehmed Mustafa b. Miftî Muhammed Saîd miftîyê Xarputê (3 imza)

Xarput (Elaziğ): 17 Zilhîcce roja înî sala:1315 H.

Muciz: Hacc Ebdulhamid Hamdî b. el- Hacc Omer en- Naîmî b. Miftî el- Hacc Ehmed Mustafa b. Miftî Muhammed Saîd miftîyê Xarputê. Şerhevanê Qesîda Burde “ imza wî.

Li ser wesiyeta Seyda Qazî M. Emînê Hîlalî: Heger rojekê ev rîsala destnivîs bête çapkirin; berxwera wê bi teybetî ji Rêya Hesin a Hicazê re ye. 11 Kanuna duwê sala 1323 R.

q-Rêz û Destura İcazetnaman di Welatê me de li ser Destûrname (İcazetname) ya Medresan:

Bi kurtahî dîroka li ser destûrnameya zanînî û zanyarên Misilmanan gelek kevn e. Ji hevalên Pêxemberê Xudê yê navdar Ebdullah kurê Mubarek (x.r) di pêşenga Sehîha Muslim de rîwayet kiriye ku; “Însada zanînê ji ola İslamê ye. Heger însad nebit herkes her tiştî li gora bîr û baweriya xwe dibêje”. Jiber vê zanyar dibêjin “Ummeta însadê”. Bi taybetî di zanîna xwendina tecwîd û hedîs, fiqih û ilmê rêzê (zimannasî) de gelek destûrname di nava medresan de hatine damezirandin. Wêneyên wan di gelek pirtûkxanan de hene.

Wateya Îcazetê:

Ev peyiva Erebî wateya destûrdan e di karekê de. Îcazet misoger e jibo şagirt û xwendekaran ku zanîna rast û dirist ji seydayên xwe bistînin û biguhêzin bal xwendevanan ve. Destpêkê, di ilmê hedîsê îcazet hate dan, paşê ilmên eqlî û neqlî û şer’î û heta ilmên civakî û fennî de hate bikaranîn. Di dîroka ummetê de yekemîn îcaze di sala 282 yê hîcrî de îcazeya Qazî Îsma’îl kurê Îshaq el- Cehdamî ye. Di destnivîsa xwe de destûrnama icazetê daye feqiyê xwe; Ehmed kurê Îshaqê Behlûlê Tinoxî.

r-Pêwîstiya Destûrnameya İcazetan

Zanyarê mezin el- Xetîb el- Bexdadî di pirtûka xwe ya hêja “el-Kîfaye fî ‘İlmî-Rrîwaye” rûpela 54ê de gotiye: “Çawa însada hedîsan ji rawiyan pêwîst û girîng e; ehliyeta icazetnameyan û guhestina têgeheştina wan jibo şagirtan û mirovan re ew qas girîng û pêwîst e”. Dîsa pirtûka Ebû Tahir Ehmed kurê Muhemmed Selefî “الوجيز في ذكر المجاز والمجيز” bi berfirehî qala girîngiya destûrnameyan kiriye. Seydayê me yê hêja Prof. Dr. Ehmed Mu’az ‘Ulwanî,

Botanî, Basretî, neviyê Şêx İbrahîm Heqqî, di pirtûka xwe ya bi navê "إجازة علماء السادة الحيدرية" de lêkolînek gelek ciwan li ser îcazetnameya û usûla zanistî anîye ziman. Seyda yê navborî, derbarê îcazetnameyan de neh pirtûkan bi nav dike. Cur be cur rewşa sîstema destûrnameyan diyar dike û lêpirsîneke (tehqîqeke) spehî û berfireh nivîsiye. Pêwîst e em zanîna rast û dirist ji aliman û seydayên zana û rast di nav wan de şahid û bawermend hebitin; heger wesa nebit, di çavkaniyên zanistî de bawerî namînit. Lewra di mamostan de dilrastî, teqwa, dilovanî, qenaet, zuhd, gumana baş, şermî, ji Xwedê û mirovan hebin; nekamî, derew, tinaz û pûçîtî û bêtorî nebin. Bê guman hem bi zanistî û ilmên dirist û bi rêkûpêkî armanca wan momostayan nêzîkî Xwedê Teala bikin û exlaq û rêz û edeba wan rast, dirist bikit. Lewra Pêxemberê Xwedê gotiye: "إنما بعثت لأتمم مكارم الأخلاق". " Xudê, ez şandime da exlaqê qenc û baş temam bikim".

Ş-Maddeyên 12 Rêze İlmên Xwendinê û Bernama Kitêbên Dersan

Pişti xwendina Qur'ana piroz û Mewlîda Kurmancî û Eqidên îmanê û Nûbihara Kurdî û Nehcu'l- Enama Kurdî ya Mele Xelilê Gulpikî, Sêrtî. Di despêka Rêze İlman de:

- Sarf (Honîna peyvên Erebî) ji pirtûkên têne xwendin: Emsîle, Bîna, Meqsûd, Îzzî, Merah. Sarfên hûr; Se'dînî, Se'dillaha kiçik.
- Nehiw (Rêzmanê Erebî): Ewamila Curcanî, Zuru'f -Terkib- Tesrifa Mele Yunus Erketinî Hekkarî bi Kurdî, Şerhu'l- Muxnî, Hellu'l- Meaqîd, Se'dullaha Gewre, Netaicu'l -Efkar, Suyutî, Mele Camî. (Heta vê kitêbê qonaxa Feqiyên şagirt in)
- Mentiq, Îsaxocî, Husam Katî, Qewl Ehmed, Fennarî, Muxnî Tullab, Şerha Abdullah Yezdî, Şerha Qutbeddînê li ser Rîsala Şemsiyya Qezwînî. Paşê el- Mutawwel di Belaxetê de
- Belaxet (Wedî'- Beyan- Meanî): Sutur, Usam, Usam îstîare, Haşiya Eddulhekîm, Muxtesar, el- Meanî (Se'duddîn Tevtezani), Muhyeddîn. Di ilmê wed'ê de: Rîsala Edudiyye, İlmê Beyanê de: Şerha Usameddîn, Şerha Usameddîn li ser Rîsala Edududdîn. (Heta vê qonaxê xwendekar Muste'id) in.
- İlmên Îslamê: Fiqih (şeriet) û tefsîr û hedis û eqîde: Fethu'l- Qerîb, Muxnî el- Muhtac, Fethu'l- Muîn, Îanet'ut- Talîbîn, Suleymanê Kurdî, Tenwiru'l- Qulub, Fetawa îbn Hecer, Buceyremî, Îhyau'l- Ulum, İrşadu'l- İbad, Tefsîru'l-Celaleyn, Tefsîra Cemel, Tefsîra Qadî Beydawî, Tefsîra îbn Kesîr, Tefsîra Keşşaf, Tefsîra Fexruddîn Errazi, Durretu'l- Waizîn, Riyadu's- Salihîn, Delilu'l- Falîhîn, Muslîm, Buxarî, Îbnu'l- Muhtesar, Tacu'r- Resul, Nihayetu'l- Bidayet, Tezkiru'l- Qulub, Nuru'l- Ebsar, Xerputî, Qisesu'l- Enbiya, Şerha Teftezanî li ser Eqaîda Nesefiye, Şerha Celaleddin ed- Dewanî li ser Eqaîda Edudiye. Carna ilmê Eqîdê de Şerhu'l-Mewaqif û Şerhu'l-Meqasid dixwendin.
- Usulê Fiqhê: Cemu'l- Cewamî '(Ellame Tefdezanî), Şerha Celaleddinê Mehelli.
- Şiîr, Erûz: qafiyên Nubihara Ehmedê Xanî.
- Kelam (Eqide- Felsefe): Şerha Eqaîd (Tefdezanî).
- Heyet û Felek: el- Mulexxas, telîfa Muhemedê kurê Muhemmedê Xecminî.
- Riyazet-Hendese: Xelîfe Yusuf, Cizirî Ebu'l- Îzz, (jibo ilmê Feraizê). Medresa Sor de.
- Munazere: Welediye.

- Qamusa Luxet (Ferhenga Ziman): Qamusu'l- Muhit ya seyda Firozabadî. Caran dawiya ilman de kitêba Qadimîr li ser el- Hîdayetê de dixwendin.

Li hindek Hucre û Medresên Kurdistanê de bernamên xwendina rêze kitêban de hebû. Belê hindî zêdetir kitêb bixwendana jiber bikirana zêdetir giranbiha dibun û feqiyan qesta wan dikirin û zanin di pêş diket. Xelkê siyaneta wan dikir. Li ser vê mijarê gelek agehiyên baş hene.

x-Medrese û Hucreyên Berê û Dibistanên bi Navê (İlahiyet) ên Nûjen

Dibistanên olî û fermî yên hatine damezirandin piştî dewra Komarê Tirkiyê bi navê dibistanên "Îmam Xetîb" di aliyê perwerdehî û zanîna pîşeyî (meslekî) û şagirtî di rêz û exlaqê de qet muqayese û wekhevbûniyê napejirîne û qebûl nakit. Lewra bernameya xwendinê û perwerdeya di medreseyan de, di ilman û zimannasî de taybetmendî hejmar û bisporî û jiberkirina metnan hebû, têgehiştin hebû. Belê, di bernameyên dibistanên olî yên nûjen û fermî de, hejmar û taybetmendî û pîşeyî tûne. Peywendiya ilmên fennî û civakî û olî û teknolojî ligel hev çi ye? Jiber wê, di dewra me de alim û zanyarên herî mezin di civaka me de narabin û gelek kêm bûne! Dibistanên olî yên taze de kanî Mela û seyda yên asta Mela Yûnisê Hekarî, kanî weki Cizîrî, kanî Xanî, kanî Bateyî, kanî Werqanisî, kanê Hîlalî, kanê Nursi..! kanê kanê..!

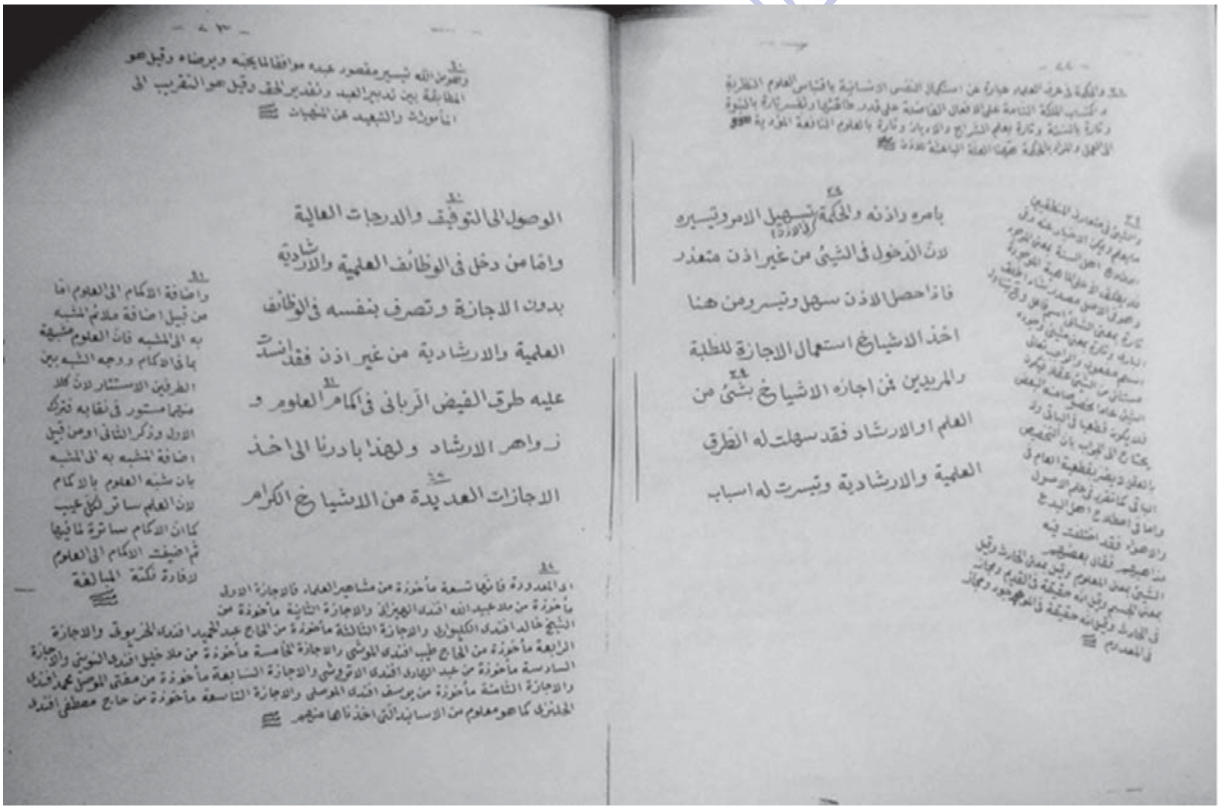

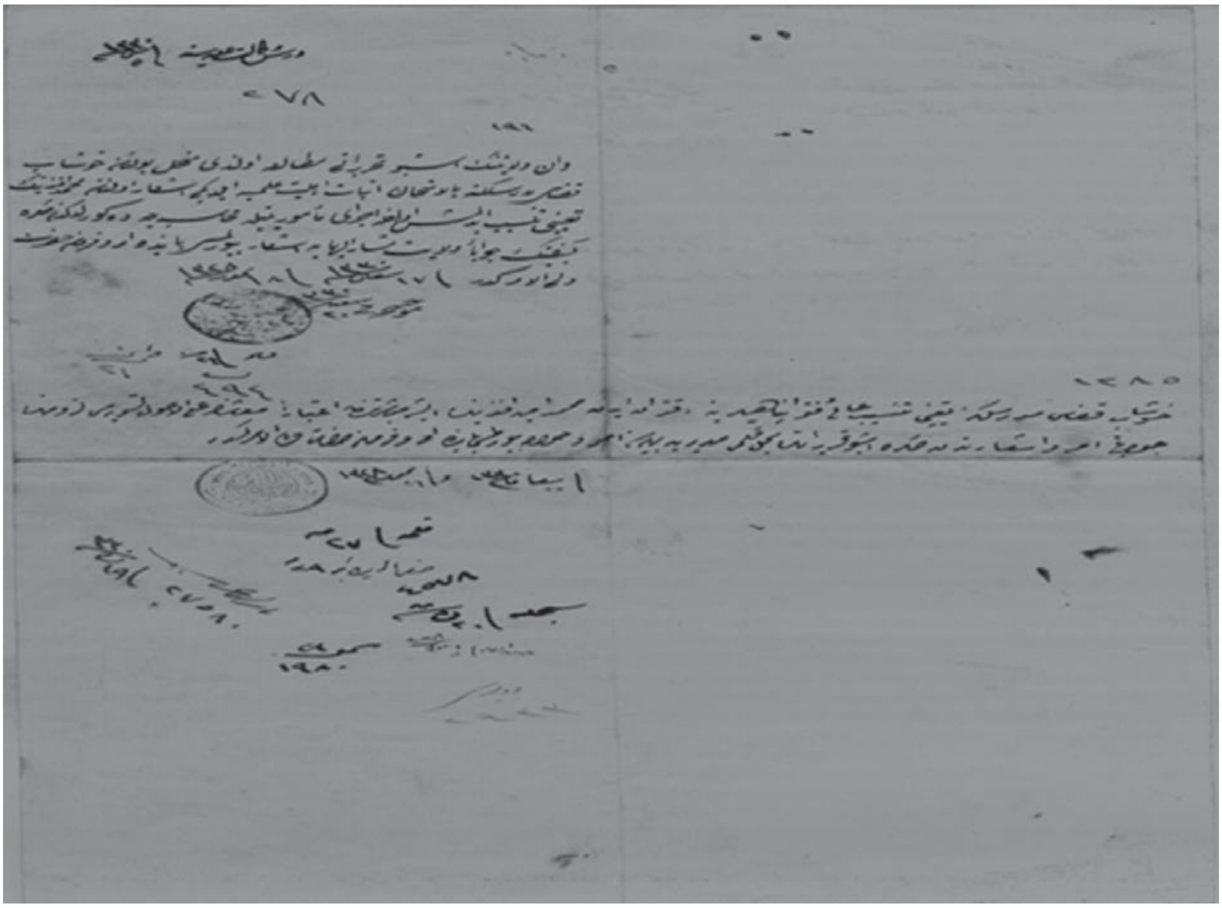

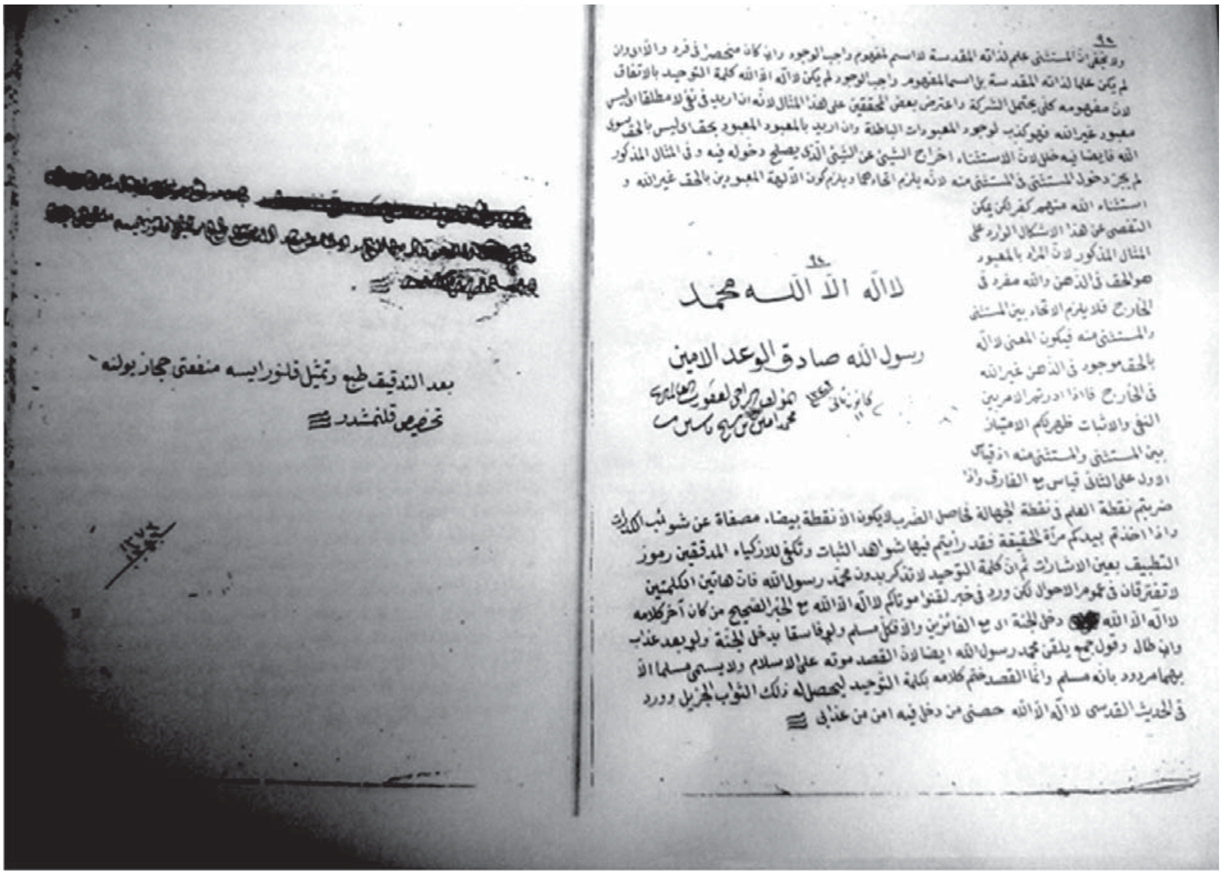

[redacted]

بعد التدقيق طبع وتمثيل قلنورايسه منفعتی مجاز بولنه

تخصیص قلنمشدر

ورد بحق ان المستثنى عام لذاته المقدسة لا اسم لمفهوم واجب الوجود وان كان منحصرا في فرد والا وان
لم يكن علما لذاته المقدسة بل اسما لمفهوم واجب الوجود لم يكن لا اله الا الله كلمة التوحيد بالاتفاق
لان مفهومه كلي يحتمل الشركة واعترض بعض المحققين على هذا المثال لانه ان اريد في نفي لا مطلقا اي ليس
معبود غير الله فهو كذب لوجود المعبودات الباطلة وان اريد بالمعبود المعبود بحق اي ليس بالحق معبود
الله فايضا فيه خلل لان الاستثناء اخراج الشيء عن الشيء الذي يصلح دخوله فيه وفي المثال المذكور
لم يجز دخول المستثنى في المستثنى منه لانه يلزم اتحادهما ويلزم كون الالهة المعبودين بالحق غير الله و
استثناء الله منهم كفر لكن يمكن
التفصي عن هذا الاشكال الوارد على
المثال المذكور لان المراد بالمعبود
هو الحق في الذهن والله مفرد في
الخارج فلا يلزم الاتحاد بين المستثنى
والمستثنى منه فيكون المعنى لا اله
بالحق موجود في الذهن غير الله
في الخارج فاذا ادرتم الامرين
النفي والاثبات ظهر لكم الامتياز
بين المستثنى والمستثنى منه اذ قياسكم
الوارد على الثاني قياس مع الفارق واذا

حق

لا اله الا الله محمد

رسول الله صادق الوعد الامين

ضربتم نقطة العلم في نقطة الجهالة فحاصل الضرب لا يكون الا نقطة بيضاء مصفاة عن شوائب الكدرات
واذا اخذتم بيدكم مرآة الحقيقة فقد رايتم فيها شواهد الثبات وتكفي للاذكياء المدققين رموز
التطبيق ببعض الاشارات ثم ان كلمة التوحيد لا تذكر بدون محمد رسول الله فان هاتين الكلمتين
لا تفترقان في عموم الاحوال لكن ورد في خبر لقنوا موتاكم لا اله الا الله مع الخبر الصحيح من كان آخر كلامه
لا اله الا الله دخل الجنة اي مع الفائزين والا فكل مسلم ولو فاسقا يدخل الجنة ولو بعد عذاب
وابن خالد وقول جمع يلقن محمد رسول الله ايضا لان القصد موته على الاسلام ولا يسمى مسلما الا
بهما مردود بانه مسلم وانما القصد ختم كلامه بكلمة التوحيد ليحصل له ذلك الثواب الجزيل وورد
في الحديث القدسي لا اله الا الله حصني من دخل فيه امن من عذابي

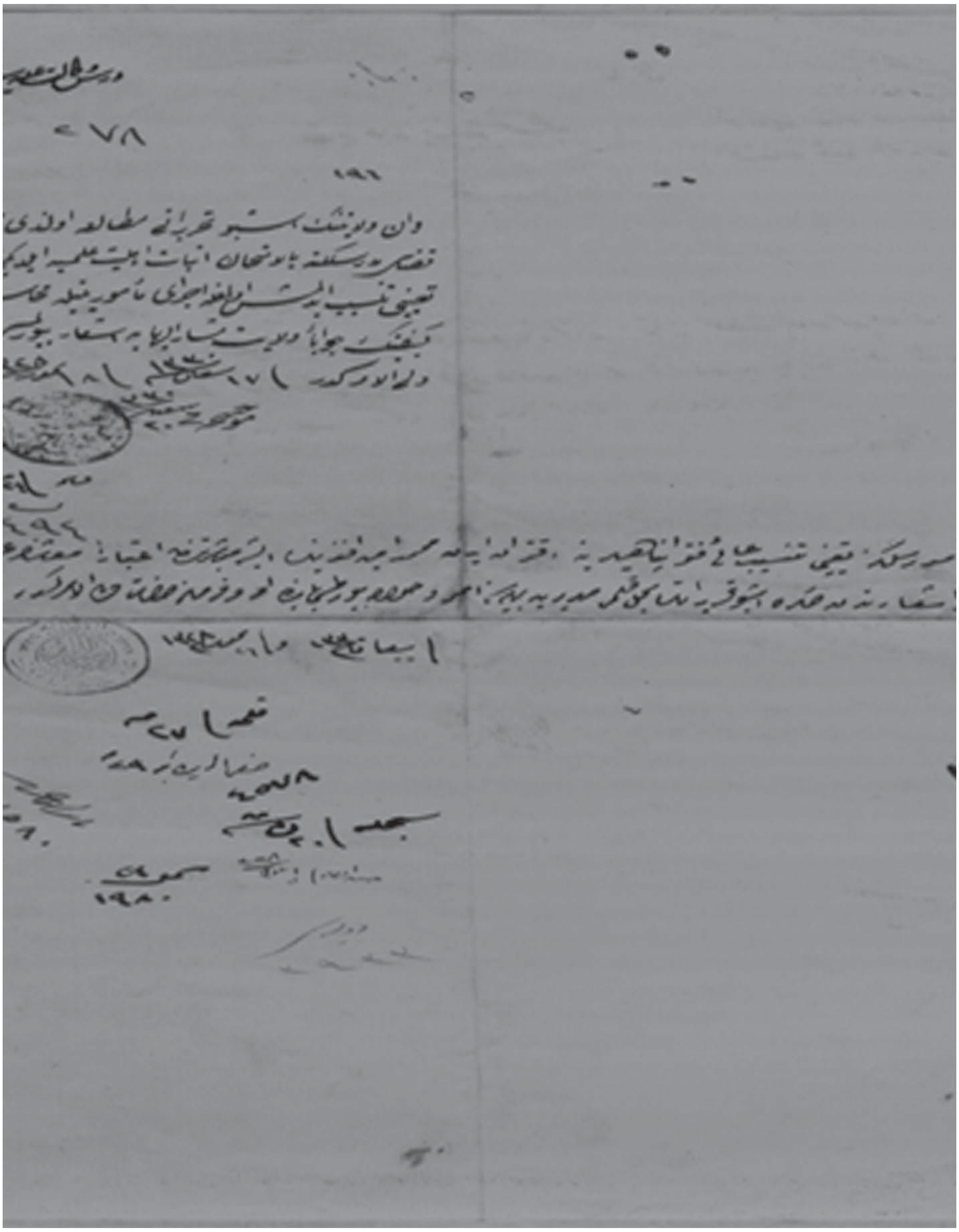

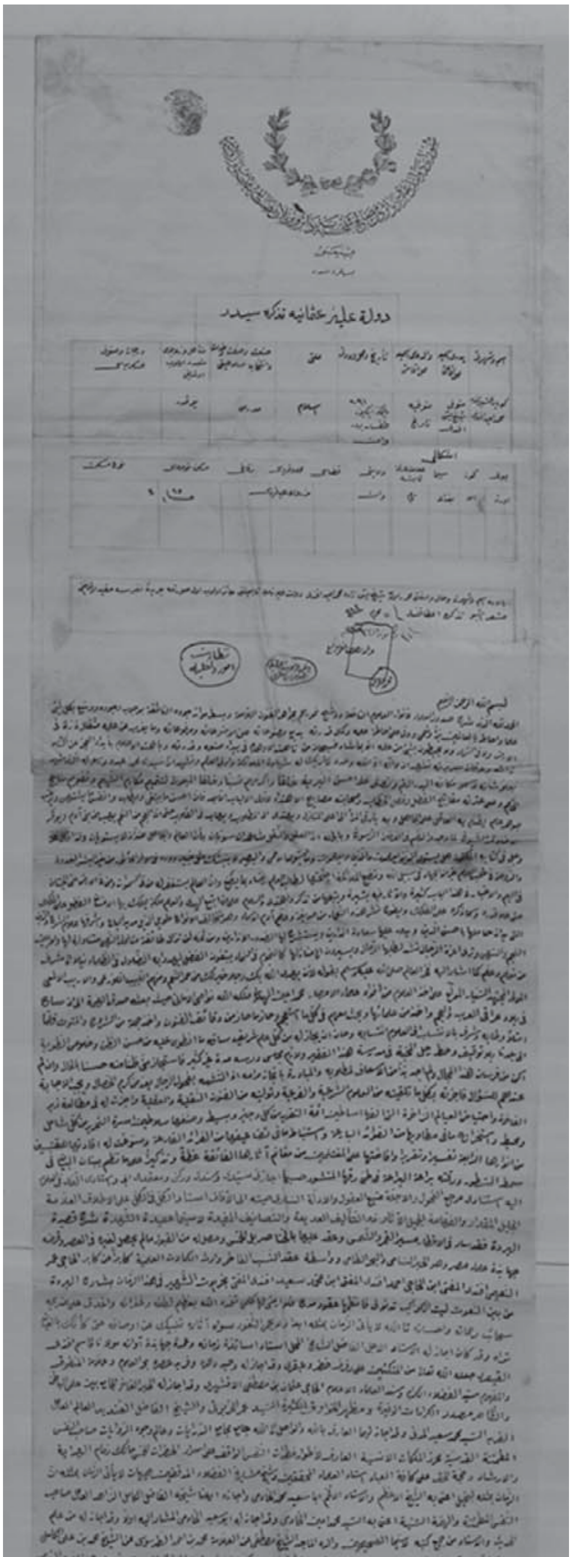

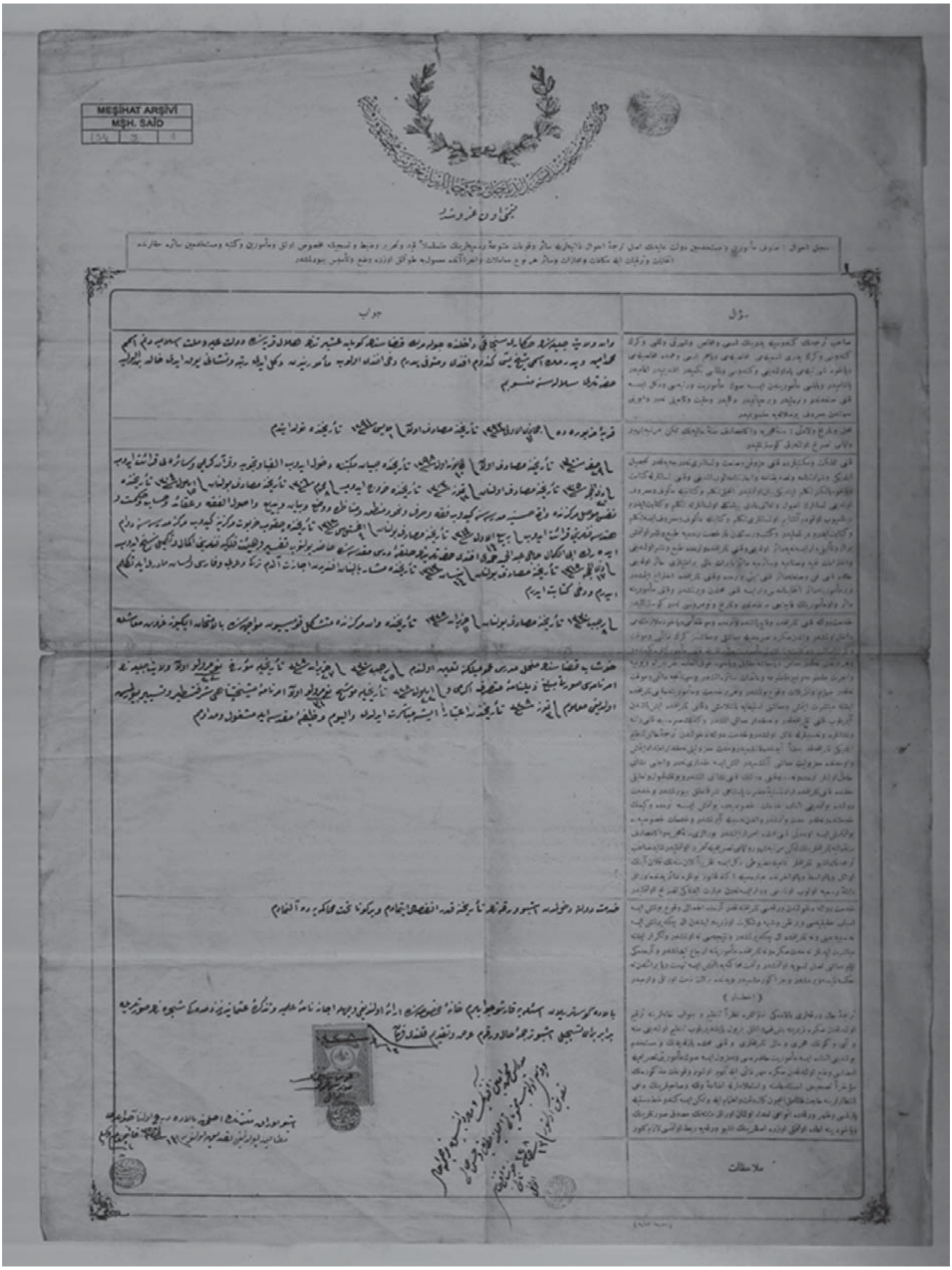
MEŞİHAT ARŞİVİ
MŞH. SAİD

OSMANLI ARŞİVİ KAYITLARINA GÖRE HAKKÂRİLİ BAZI ULEMA VE MÜDERRİSLERİN SİCİL-İ AHVAL KAYITLARI

The Sicil-İ Ahval Records of Some Scholar and Mudarris' in Hakkari According To the Records of Archieves of Ottoman.

Abdullah DEMİR
Araştırmacı, Başbakanlık Devlet Arşivleri
abdullahdemir12@gmail.com

Özet

Hakkari Hakimi İzzeddin Şîr uzun süre Hakkari ve çevresinde hakimiyetini sürdürmüş adına medrese ve kütüphane kurarak şahsına ait olan birçok köyü vakfeylemiştir. Zaho'lu Şeyh Yusuf 'un hayatı ve Vakfı, Nehrili Molla Hacı Ahmed bin Nasır Efendi, Şeyh Ali Hakkari, Colemerg'li Veyselkaranizâdelerden Molla Ahmed bin İsmail, Hakkari Sancağı'nın Colemerg Kazası'ndan Gûyâni Aşiretine mensup Molla Mehmed Emin bin Şeyh Yasin, Müftü Taha bin Abdurrahman Efendi, Colemerg kazası Müderrisi Hüsnü Efendi ve Haydar Efendi olmak üzere yedi müderrisin doğum tarihi, hayatları ve görev yaptıkları yerleri ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hakkari, Colemerg, Nehri, Çal Nahiyesi, İzzeddin Şîr, Zeynel Han, Müftü, Medrese, Müderris, Zaviye

Doğu Anadolu'nun önemli yerleşim bölgelerinden biri olan Hakkâri, köklü bir tarihe sahip olup birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren Hakkâri ve çevresiyle ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Meşihat Arşivi'nde birçok belge bulunmaktadır. Farklı konulardaki bu belgelerin tamamına burada temas etmemiz tabiatıyla mümkün değildir. Bu nedenle, bildirimizi bazı müderrislerin belgelerdeki sicill-i ahval kayıtları ve İzzeddin Şîr Medresesi ile sınırlı tuttuk. Çalışmamızda esas aldığımız söz konusu kayıtların büyük bir kısmı meşihat arşivinde bulunmaktadır. Bular, devlet ricalinin sicillerini oluşturmaktadır. Kayıtlar içerisinde yer alan özgeçmişler (hal tercümeleri) ise çoğunlukla söz konusu zevat tarafından bizzat kendi el yazıları ile kaleme alınmıştır. Bu durum bir taraftan bilgilerin doğruluğunu kanıtlarken diğer taraftan ilim adamlarının kendi el yazılarını görmemizi mümkün kılmaktadır.

GİRİŞ

Hakkâri coğrafi konumu itibariyle batısında Bohtan, doğusunda Çal, güneyinde Van Sancağı, güneybatısı Bitlis Vilayeti, kuzeybatısı Diyarbakır ve Mardin vilayetleri, kuzeyi Musul Vilayeti'yle sınır olup merkezi ise Colemerg[1] kasabası idi.[2] Daha önce Safevî hâkimiyetinde olan Hakkâri, Irakeyn seferinden sonra Van, 940/1534 yılında Safevîler'den alındıktan sonra Hakkâri ve çevresi de Osmanlı Devleti'ne iltihakı sağlanmış oldu. 1548 yılında Van Eyaleti teşkil edildiğinde Van'a altı livanın bağlandığı, ancak Hakkâri'nin bu livalar arasında yer almadığı Ruus Defteri kaydından da anlaşılmaktadır.[3] Bir dönem Behdinan emirleri hâkimiyetinde bulunan İmadiye ve Nahcıvan'a bağlandığını görmekteyiz. Hakkâri Livası, 1554-1788 yılları arasında uzun bir süre Van Eyaleti'ne bağlı kalmıştır.[4] Bir dönem de Van ile birlikte Erzurum Eyaleti'ne bağlanarak yönetilmiştir. İdari olarak vilayet, sancak ve kaza suretinde yönetilen Hakkâri, konumunun stratejik önemine binaen 1888 yılında vilayete dönüştürülmüş ve Van sancak olarak bu merkeze bağlanmıştır.[5] Vilayet Nizamnâmesi'nde yapılan değişiklikle Van Sancağı, Gevaş, Erçiş, Adılcevaz, Ahlat, Müks, Vustan, Nevredur, Şatak, Bargiri, Mahmudi ve Karçikan kazaları buranın bir parçası haline getirilmiş ve sınırları geniş bir vilayete dünüştürülmüştür.[6]

1 - Osmanlı Arşivi belgelerinde nadiren Çolemerg adı geçmektedir. Birçok belgede Colemerg veya Culemerg geçtiği için bildirimizde kasabanın adını "Colemerg" şeklinde yazdık.

2 - Şemsedddin Sami, Kamus-ı A'lâm, c. III. İstanbul 1891, s. 1967.

3 - BOA. A.RSK d. 1452, s. 264.

4 - Bkz, Katip Çelebi, Cihannuma Tarihi, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal kısmı No: 454, s. 419; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları,* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017, s. 323.

5 - Bkz. Sezen, s. 323.

6 - BOA. EV.d. 13506 sayfa 1-b.

Arşiv kayıtları hem vilayetin demografik yapısı hem de bağlı köy ve kasabalar hakkında bilgi vermektedir. Nitekim bu kayıtlar, "Hakkâri halkı kâmilen Ekraddan ibarettir" ifadesiyle halkın Müslüman Kürtlerden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Merkezin dışındaki bölgelerde ise Ermeni ve kısmen de Nasturi nüfusunun varlığı bilinmektedir ki, özellikle Osmanlının son dönemine ait olan salnameler ile ceride-i nüfus kayıtlarında bunlarla ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Ancak merkeze yoğunlaşmak istediğimiz için bunları konumuzun dışında tuttuk. Aynı şekilde merkeze bağlı köy, nahiye ve kazaları da dâhil etmedik (ki, burada 8 Kaza, 41 nahiye ve 1200 köy mevcuttur). Merkez kazanın ise 4 nahiyesi, 166 köyü vardır. Merkez kazanın dışındaki kazalarıdan Elbak, 8 nahiye ve 154 köye; Gevar, 6 nahiye ve 184 köye; Şemdinan, 4 nahiye ve 129 köye; Mahmudi, 5 nahiye ve 83 köye; Ma'muretü'l-Hamid, 2 nahiye ve 34 köye; Beytü'ş-Şebab, 7 nahiye ve 46 köye; İmadiye, 5 nahiye ve 404 köye sahiptir.[7]

Bu girişten sonra İzzeddin Şîr Medresesi'nin faaliyetleri ile medresenin gelir ve giderleri ve Hakkâri Müderrislerinin sicill-i ahval kayıtları hakkında Osmanlı ve Meşihat arşivlerinden derlediğimiz bazı bilgilerle konumuzu açıklamaya çalışacağız.

DOĞU ANADOLUDA MEDRESELER

a) Medreselerin idari yapısı

Medrese[8] sistemi yönetim bakımından merkeziyetçi esasa göre teşkilatlandırılmıştır. Fakat günlük rutin işlerle ilgili karar alma yetkisi mahalli organlara bırakılmıştır. Sistemin genelini ilgilendiren önemli kararlar ise merkezi hükümet tarafından alınmaktadır. Vakfiyesindeki özel şartlara göre mali özerklik içinde çalışan vakıf ve medreseler veyahut yurtluk ve ocaklık şeklinde kurulmuş vakıf medreseler yerel beylerin tasarrufundadır ve diğer vakıflara göre daha özerk bir yapıya sahiptirler.[9] Müderris ve mütevellileri tarafından yönetilen bu tür medreselerin idari konularda geniş yetkileri bulunmaktadır. Medreselerin gelir giderleri, istihdam, planlama, organizasyon ve denetim gibi idari işler, müderris ve mütevellinin inisiyatifindedir.[10] Müderris ve mütevelli ise medrese işletmesi hakkında vakfiyesinde yer alan şartnamelere bağlı kalarak, söz konusu idari davranışlarını ona göre düzenlemek zorundadır. Hakkâri ve çevresinde bulunan medreselerin birçoğu vakfiyesinde yer alan maddelere göre idare edilmektedirler. Müderris ve mütevelliyi, karar ve uygulamalarında yakından denetleyen mahalli bölge kadılarıdır.

1917 yılında yapılan medrese ıslahat çalışmalarında idari bakımından önemli kararlar alınarak medreselerin yönetimindeki ikiliğin giderilmesi öngörülmüştür. Hazırlanan kanun ile getirilen hükme göre ülkedeki bütün medreselerin yönetimi Meşihat'a bağlanmıştır. İnşa edilecek yeni medreselerin eğitim düzeyinin artırılması ve buradan mezun olacak öğrencilerin seviyelerinin yükseltilmesi için İstanbul medreselerinde okutulan müfredat programının aynısının uygulanması hususunda Meşihat makamına büyük yetkiler verilmiştir. Daha sonra yayınlanan nizamnâmede taşrada kurulacak yeni usuldeki medreselerin nerede yer alacağı ve hangi derslerin müfredata konulacağı yetkisi ve kararı Meşihat makamına bırakılmıştır.[11]

7 - Sami, c. III. s.1967.

8 - Medrese, "ders" kelimesinden türetilen ve öğretim verilen yer anlamına gelmektedir.

9 - BOA. EV d. No: 13506, Vrk 1-b.

10 - Hasan Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri,* (Doktora Tezi), Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. 1989, s. 461.

11 - *Islah-ı Medaris Nizamnâmesi,* Madde 18, s. 1328; *Medâris-i İlmiyye Kanunu,* I. Madde, s. 877: Bkz, Ahmed Zaid, Islah-ı Medâris, Sırat-ı Mustakîm, sayı 128, 27 Şubat 1910, s. 390-391.

II. Meşrutiyet'ten sonra medreselere müderris tayini ve istihdamı Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerden de anlaşılacağı üzere atama yetkisi tamamen Meşihat iznine bırakılmıştır.[12]

b) Medreselere müderris tayini

Müderrislerin[13] atanması, ilk dönemlerde yerel beyler ve vakfı kuran mütevelliler tarafından yapılmaktaydı. Tanzimat'tan sonra merkezileşme hareketiyle birlikte müderrislerin tayinleri Meşihat kurumuna bağlanmıştır. Herhangi bir müderris öldüğünde veyahut görevi sona erdiğinde münhal olan medreselere yani kadrosu boşalan yerlere müderris tayin edilirdi. Medreselerden herhangi biri kadrosu münhal olunca bölgenin yetişmiş âlimlerinden ve müderrislerinden birinin müracaat etmesi sonucu tayin işlemleri başlardı. Diğer bir tayin şekli ise ilmiyle temayüz etmiş ve sevilen bir âlimin, halkın müracaatı üzerine boş olan müderrislik kadrosuna tayini yapılırdı. Tayin edilecek olan müderris önce Meşihat'a bağlı Encümen-i İntihab-ı Memurin-i İlmiye veyahut bölgede bulunun Mahkeme-i Şer'iyye'de müteşekkil Heyet-i İlmiye tarafından sınava tabi tutulduktan sonra başarı gösterdiği ve yeterliliği kanıtlandığında tayini yapılırdı.[14]

c) Medreselerin gelir kaynakları

Hakkâri bölgesinde yer alan medreselerin ekseriyeti şahıslar tarafından kurulan vakıf medreseler olup burada ders veren müderrisin maaşı, talebelerin yeme, içme ve barınma (iaşe ve ibate) masrafları vakıf gelirlerinden karşılanırdı. Bu durum, 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Medreseler, gelir getiren zengin kaynaklarıyla uzun süre mali özerklik içinde ve etrafa muhtaç olmadan hayatiyetlerini sürdürmüşlerse de zamanla bazı çıkarcıların vakıflara göz dikmesiyle yavaş yavaş mali güçlerini kaybetmeye başlamışlardır. Bu medreselere vakfedilen arazilerin bir kısmını bazı müstevliler (ağa ve beyler) cebren zimmetlerine geçirmişlerdir. Medreselere ait olan bazı araziler de mütevelliler şahsi menfaatlerine kullanmışlardır. Böylece tahsis edilen gelirler yerli yerinde sarf edilmediğinden bölgedeki birçok medrese mali sıkıntılar yüzünden kapatmak zorunda kalmışlardır.

Nitekim Genç Meb'usu Muhiddin Efendi'nin Maarif ıslahatıyla ilgili Meclis-i Meb'usan'a 26 Mayıs 1926 tarihinde sunduğu raporda: *"Kürdistanımız yakın zamanlara kadar bir menba'ı ilm u irfandı. Müntesiplerini besleyen kurâyı mevkufe aşarı ve tahmis usulüne tabi tutulduktan sonra, Medaris-i İslamiyye artık talebe beslemekten âciz kaldı. Medreselerde dirsek çürüten mezun ulemanın en efadılı, bugün bir köy imamlığından başka bir mahreç, bir medarı ma'işet bulamıyor. Birçoğu ma'ateessüf tese'ül ediyor. Vakıf bedelleri, dolambaçlı birtakım usullere tabi tutularak çürütülmekte olan Medârisin ekserisi işte bu yüzden kapandı. Geri kalan kısmı cüz'inin geçirdikleri hayatı sa'ilâne ise hepimizi kan ağlatacak bir halde bulunuyor…Çünkü Kürdistan havalisinin güneşi ve lambaları Medreselerdi yağsız ve fitilsiz bir halde bırakılan lambalar gibi nurları söndü yerine cahalet zulumatı kapladı diye ifade etmiştir."*[15]

Diğer bir ifade ile medreselerin can damarları olan mali kaynakların kesilmesi sonucu müderrisler maaşını alamaz duruma düşmüş ve talebelerin yeme, içme ve barınma ile sair masrafları karşılanamaz hale gelmiştir. Neticede, eğitim veren medreselerin mali kaynak akışının kesilmesiyle ilmi faaliyetlerini devam ettiremediklerinden birçoğu kapanmış oldu.

12 - IST.MFT. MSH.SAID. 3098/3.

13 - Müderris, Arapça bir kelime olup medrese veya camilerde öğrencilere ders veren kişi anlamındadır.

14 - IST.MFT. MSH.SAID. 2807C/3.

15 - Muhiddin (Genç Mebusu Maairf Nezareti'nden Yapılmasını Talep Ettiği Maarif İhtiyaçlarına Dair Takriri Meclis-i Meb'usan Riyaset-i Celilesi'ne) Meclis-i Mebusan zabıt ceridesi 110. Celse s. 1-2; Bkz, Cumhuriyet Arşivi No: 6-38/29.

Kısaca, medreselerin kapanma sebeplerinin biri, vakıf kanalıyla medreselere aktarılan gelirin kesilmesidir. İkincisi, nüfusun çoğalması ile medreselerin eğitime yeteri kadar cevap verememesi sonucu Maarif Nezareti tarafından bölgede yeni okulların açılması, böylece medreselere rağbetin azalması, bir başka ifadeyle medreselerin talebe bulmakta sıkıntı çekmesidir.[16] Hasılı, medreseler sınırlı kaynaklarla talebelerin ihtiyacına cevap veremediği için merkezi hükümet eğitim alanında ıslahatlar gerçekleştirerek medreseler yerine yeni okullar açmaya başlamıştır.

Maarif-i Umumiye Nezareti, Hakkâri ve çevresinde İbtidâ'i ve Rüştiye (ilkokul ve ortaokul) açtırmak üzere 44 okul binası inşası için bütçeden büyük bir pay ayırmış ve bir kısmını da kiralama esasına dayalı yeni okullar açılmasını planlamıştır (3 Nisan 1911). Böylelikle her kesimin ihtiyaç duyduğu eğitim alanında büyük yatırımlar yapmıştır. Böylece, eğitimde eşitlik ilkesi doğrultusunda aşiret halkının çocukları da okutma imkânına kavuşmuş oldu. Zira daha önce sadece bölgede nüfuzlu olan aşiret ağaların çocukları okuma imkânı bulmaktaydı. Geniş halk kesimleri maalesef uzun süre bu eğitim nimetinden mahrum bırakılmıştır.[17]

Tevhid-i Tedrisat Kanun adı altında 3 Mart 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla bütün eğitim kurumları Maarif Vekâleti'ne bağlanarak eğitim bir merkezden yönetilmeye başlanmıştır. İkinci maddede Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti veya şahıslar tarafından kurulan özel vakıflar tarafından idare edilen bütün medrese ve mektepler Maarif Vekâleti'ne devredilmiştir. Üçüncü maddede ise medrese ve mekteplere vakıf gelirlerinden tahsis edilen bütçe, Maarif bütçesine nakledilerek eğitim giderleri tek merkezden yönetilmeye bağlanmıştır.[18] Maarif Vekâleti'ne bağlanan medreseler, 11 Mart 1924 tarihinde yayınlanan 477 numaralı genelgeyle tamamen kapatılmıştır.[19] Medreseler yerine ibtidai okullar (ilkokullar) yaygın hale gelmiştir. Aşağıda ibtidai okullarda okutulan dersler ve haftalık ders programı çizelgesi tablo halinde verilmiştir.[20]

Tablo-1: İbtidai Mekteplerde Okutulan Ders Müfredatı (İbtida-i Dahili'de Okutulan Haftalık Ders proğramı)[21]

Derslerin isimleri	Birinci sınıf	İkinci sınıf	Üçüncü sınıf
	Haftada saat	Haftada saat	Haftada saat
Akaid	--	--	3
Fıkıh	4	3	--
Usul-ı Fıkıh		2	3
Nahv-ı Arabi	6	5	--
Belagat-ı Arabiye		2 Ma'âni	Ma'âni 5
Risaletü'l Vad' (İstiare ve teşbih) ve Aruz	--	2	--
Mantık	--	2	1
Adab-ı Münazara			
Faraiz ve İntikal Kanunu (Veraset)	--	--	2
İlm-i ictimâ'	2	--	--
Siyer-i Nebevî	2	1	1

16 - Hasan Akgündüz, s. 445.

17 - BOA. DH.İD. 26/42.

18 - *Düstur*, Tertip 3, sayı 63, 1340, c. 5, s. 322.

19 - Ercan Çağlayan, Abdulnasır Süt, "Tek Parti Dönemi Din Eğitimi Politikaları [1923-1950], *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler,* [Uluslar Arası Sempozyum] Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 200-201.

20 - *Medâris Kanunu ve Nizâmnesi,* Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1338-1340, s. 1-12.

21 - Bkz, *Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisin Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizâmnesi,* Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1338-1340, s. 7.

d) Medresede eğitim dili

Hakkâri medreselerinde çoğunlukla Arapça ve Farsça dersler okutulmakla beraber, mahalli hocalar tarafından Kürtçe ile eğitim verilmekteydi. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte birçok ıslahat yapılmış ve eğitim alanında da bazı değişikliklere gidilmiştir. Eğitim tek elden yönetilmesi maksadıyla (tevhid-i tedrisat adı altında) bazı yeni düzenlemeler ve ıslahatlar yapılmıştır. Van ve çevresinde bulunan medreselerde eğitim ekseriyet itibariyle anadille (lisan-ı maderzad) sürdürülmekteydi. Maarif Nezareti'ne bağlı Heyet-i İlmiye Komisyonu tarafından, bölgede ana dilde yapılan eğitimin bütün kesimleri kapsamadığı ve ders veren müderrislerin yeterli olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca medreselerin dahi ihtiyaca cevap verebilecek bir kapasitede olmadığı anlaşılmıştır. Bunun yanında, medresede hocalar dersleri Kürtçe anlattığından, bu lisanı bilmeyen öğrencilerin istifade edemedikleri gerekçe olarak gösterilmiş ve eğitim dilinin bölgede Türkçe olmasına karar verilmiştir. Böylece, medreselerde mahalli lisanı konuşan Kürt çocuklarına ve aşiret halkına Türkçe eğitimin verilmesinin daha faydalı olacağı düşünülmüştür.

Hasılı, 9 Eylül 1907 tarihinde Van Vilayeti'ne gönderilen talimatla yeni inşa edilecek medreselerde aşiret çocuklarına Türkçe eğitim verilecek, Türkçe bilmeyen mahalli müderrisler medreselere tayin edilmeyecek, hocalardan özellikle Türkçe bilen müderrisler seçilerek tayin edilmesi daha muvafık görülecektir. Medreselerde okutulan ulum-ı â'liye yani sarf, nahiv, mantık, münazara, isti'âre, me'ânî, ve aka'id ile ulum-ı â'liye yani tefsir, hadis, fıkıh, tefsir (usulü't-tefsîr), hadis (usulü'l-hadis), fıkıh (usulü'l-fıkıh) ilimleri Türkçe olarak ders verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, medreselere tayin edilecek müderrislere ait maaşların Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'nden karşılanması ve her bir müderrisin aylık 500 kuruş maaşla istihdam edilmesi Van Vilayeti'ne bildirilmiştir.[22]

HAKKÂRİ HÂKİMİ II.İZZEDDİN ŞÎR

a)Hakkâri Hakimi II. Hacı İzzettin Şîr Medrese ve Kütüphânesi

II. Hacı İzzeddin Şîr, 15. yüzyılın sonlarına doğru Akkoyunlu Hasan'ın oğlu Yakup Bey komutasında olan Sofu Halil ve Arap Şah tarafından Hakkâri bölgesi istila edildiği sırada (M.1491).de öldürülmüştür.[23] Böylelikle Hakkâri emirliği ilkdefa Akkoyunlular hâkimiyetine geçmiştir.[24] Akkoyunlu Hükümdarı Yakup, Hakkâri'yi hâkimiyetine aldıktan sonra bölgenin yönetimini Dimili beylerine vermiştir. Daha önce Hoy, Selmas,Katur ve Uşnî uzun süre Dimililerin hakimiyetindeydi. Bunlarla birlikte Hakkâri ve çevresi de Dimili beylerinin idaresine verilmiş oldu.[25]

Bilindiği üzere II.İzzeddin Şîr uzun süre Hakkâri ve çevresinde hüküm sürmüş ve eğitim alanında büyük bir çığır açmış, adına vakıf kurmuş birçok yerde cami ve medrese inşa etmiştir. Adı geçen İzzeddin Şir Vestan'da (Gevaş) adına cami ve bir medrese inşa etmiştir.[26]

II: İzzeddin Şîr Medresesi Van bölgesinin en eski medreselerinden biri olup kadimden beri ecdatlarından intikal ede gelen medrese geleneğini sürdürmüş, bölgede birçok âlimin yetiştirmesine vesile olmuştur. Adına yaptırmış olduğu medreseye bazı köy ve mezraları da vakfetmiştir. Nitekim 14. Mühimme Defteri'nde yer alan bir kayda göre, Hakkâri Hâkimi Zeynel'in merkezi hükümete arz ettiği mektupta, Van merkezinde dedesi Hacı İzzeddin

22 - BOA. MF.MKT. 1019/38.

23 - Nizar Eyyub Hasan, *İmaretü Hakkari Fi-Ahdi'l-Osmani 1514-1849,* (Doktora Tezi) Zaho Üniversitesi, 2016, s. 43-44.

24 - Yaşar Kaplan, Hakkari Tarihi, Hakkari Valiliği Hakkari İl Yıllığı s. 29

25 - BOA. A. DVNSNMHM d. No: 49, hkm 140, s. 39; Ali Emiri, Van Tarihi, Millet Kütüphanesi No: 630/CD.10048, s. 70-71.

26 - Yaşar Kaplan, Hakkari Tarihi, Hakkari Valiliği Hakkari İl Yıllığı s. 29

Şîr'in yaptırmış olduğu medreseye bazı köy mezralarının vakfedildiği ifade edilmektedir. Van ve çevresinin ve Hakkâri merkezinden İran sınırına kadar olan toprakların idaresi kendi uhdelerindeydi. Şah İsmail tarafından 1507 yılında Van işgal edilince bölgede Hakkâri beylerinin hâkimiyetlerine son verilmiştir.[27]Nitekim Hakkâri Emiri Zeynel'in göndermiş olduğu ve Mühimme Defteri kaydında yer alan arzdan da Van Emirliği'nin dedelerinin uhdesinde olduğu ve "Kızılbaşların" Van'ı istila etmesi sonucu ellerinden alındığı anlaşılmaktadır.[28]

Bahsi geçen kayıtta, Hakkâri Emiri Zeynel'in dedesi tarafından yaptırılmış olan İzzeddin ŞîrMedresesi'nin sahipsizlikten dolay yıkılmaya yüz tuttuğu ve Kızılbaşların Van'ı dedesinden alması sonucu medreseye vakfedilen köylerin birçoğunun boşaldığı ve ekilip biçilmediği anlatmaktadır. Ayrıca, II. İzzeddin Şîr Medresesi'ne daha önce vakfedilen ve Van havzasında bulunan köylerden; Ahkas köyü, Batûr bağı, Batûr'a yakın bir zemin ile Şahpınarı yakınındaki Madencik tarlası, Hoca Aziz, Hacı Davud, Ciman, Mergan, Mollahan, Homagir zeminleri ve tarlaların mahsulatı ve gelirleri yeniden İzzeddin Şîr Medresesi Vakfı'na tahsis edilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine merkezi hükümetin verdiği cevabi yazıda; "Selatin-i mâziyeden" mülknâme ve vakfiyesi olmadığından bu yerler Van'ın re'ayası tarafından ekilip biçildiğini ve gelirleri de Van beylerbeyine has olarak verildiği belirtilmiştir. Çünkü mülknâme ve vakfiyesi olmayınca vakfedildiği hususu sahih olmadığı ileri sürülerek adı geçen köy mezralar eski usul üzere Van beylerbeyi hassı olarak kalması hususunda Kanuni Sultan Süleyman tarafından hüküm verilmiştir. Böylelikle II. İzzeddin Şîr Medresesi adına daha önce tahsis edilen arazi ve köyler müsadere edilerek Van beylerbeyi hassına gelir olarak ilhak edilmiş ve II. İzzeddin Şîr Medresesi'nin can damarı olan gelirleri ellerinden alınarak diğer medreseler gibi inkırazına sebebiyet vermişlerdir.[29]

II. İzzeddin Şîr, talebelerini en yetkin bir şekilde yetiştirmek için en önemli teşebbüslerinden biri kurduğu kütüphanedir. İnşa ettiği bu büyük kütüphaneye her taraftan eserler toplamıştır. Kütüphane, hem talebelerin hem de ilgilenen halktan kişilerin istifadesine sunulmuştur. Kütüphanenin aktif bir şekilde kullanılabilmesi maksadıyla bir görevli de tayin etmiş, maaşını vakıf gelirlerinden karşılamıştır.[30]

b) III. İzzeddin ŞîrVakfı ve Meydan Mahallesi Camii ve Medresesi

III. izzedin Şir atalarından kendisine intikal eden medrese geleneğini sürdürmüş ve has olarak zatına verilen köylerden bir kısmını cami ve medreselere vakfetmiştir. III. İzzedin Şir kırk yıldan fazla Hakkari Emirliğini yapmış Hakkari kalesinde adına bir cami inşa etirmiştır.[31]Tahvil Defteri'nin 188/2 ek sayfasınad yer alan kayıtta: Hakkari Hükümeti ocaklık olarak III. İzzeddin'e verildiği kırk seneyi geçgin kendisinin Hakkari'yi idare ettiklerini adaletle herkese eşit mesafade durarak güzel hizmetler serd ettiklerini ifade edilmektedir. Fakat Hakkariye musallat olan kardeşinin oğlu Seyyidhan Kaleyi basarak Hakkari Hakimi III. İzzeddin'i kaleden dışarı atarak idareciliğine son verdiğini, yoldan gelen geçen kervanlara saldırarak ticaret mallarını gasp ettiğini, meskun halka da büyük zulümler ettiğini yazmaktadır. Halkın bu durumdan rahatsız olması sonucu Van Muhafızı Vezir Ömer Paşa durumu arzetmişlerdir. Bunun üzerine Van valisi merkezi hükümete yazı göndererek Seyyidhan'ın bölgeden uzaklaştırılması ve İzzeddin Şir yerine oğlu İbrahim'in tayinini talep etmiştir. Yapılan müracaata istinaden İbrahim bin İzzeddin Şir 14 L 1103/ 29 Haziran 1692 tarihinde ataması yapılmış oldu.

27 - NizarEyyub Hasan, s. 85.

28 - BOA. A.DVN.SMHM, No:14 Hkm 730,s. 524.

29 - BOA. A.DVN.SMHM, No:14 Hkm 730,s. 524.

30 - BOA. EV.d. No: 16668 Vrk 2-a.

31 - Yaşar Kaplan, Hakkari Tarihi, Hakkari Valiliği Hakkari İl Yıllığı s 32

III: İzzeddin Şîr Bey, kendisine yurtluk ve ocak olarak tahsis edilen Colan, Gancuğa, Kohanes, Harus, Gorgis, Helil, Kevarnes ve Tere köylerin gelirlerini Meydan Mahallesi ve Bacerde Mahallesi medreselerine vakfetmiştir. M. 17.Yüzyılın sonlarında yapılmış olan bu medreseler özerk mali yapıya sahip oldukları için burada ders veren müderrisler, mahalli beyler tarafından medreselere tayin edilir ve maaşları vakfedilen köylerin gelirlerinden karşılanırdı.

III. İzzeddin Şîr'in ahfadı tarafından inşa ettirilen medresenin 19. yüzyılın sonuna kadar faaliyetlerini sürdürdükleri vakıf muhasebe kayıtlarından da anlaşılmaktadır. Nitekim Colemerg Meydan Mahallesi'nde bulunan Medrese'nin gelir ve giderleri kayıt altına alınmış ve gelen gelirlerin nerelere harcadıklarına dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Hakkâri Hakimi III. İzzeddin Şîr Vakfı'ndan yukarıda belirtildiği üzere gelirlerin çoğu talebe-i uluma ve medresenin tamir ve termimine sarfedilmiştir. Bu kurumlardan istifade eden talebelerin yeme, içme ve barınma masraflarının karşılaması yönünde-kendine has olarak verilen- köylerini vakfetmiştir. III:İzzeddin Şîr Vakfı'ndan medrese ve talebelerin iaşelerine tahsis ettiği köylerden Tilan'dan 3.681 kuruş, Harkanis'den 2.070 kuruş İyel'den 585 kuruş olmak üzere köy gelirlerin toplam 6.336 kuruş tahsis etmiştir.[32]

Tablo-2: Kale Camii ve Medresesi Gelir tablosu

Tilan karyesi	3.681 kuruş
Harkaniskeryesi	2.070 kuruş
İyel karyesi	585 kuruş
Toplam gelir	6.336 kuruş

c) III. İzzeddin Şîr Vakfı veKale Mahallesi Camii ve Medresesi

III: İzzeddin Şîr Vakfı'ndan Kale Camii'nin imam, hademe ve kayyumuna vakfettiği Kurnel köyünden 1000 kuruş tahsis edilmiştir. Aynı vakıftan Bacerde Mahallesi Camii'ninimam-hatip ve hadamesinevakfettiği Koklanes köyü gelirinden 750 kuruş, Nebruki köyünden 300 kuruş, Eşkenan köyünden de 125 kuruş tahsis ederek toplam 1.175 kuruş gelir vakfedilmiştir. Ayrıca, Kale Camii imam ve müderrisine de Hisarbey köyün gelirinden 275 kuruş,Beranes köyünden de 400 kuruş olmak üzere toplam 675 kuruş tahsis etmiştir. Bunu yanı sıra medresenin iaşe ve mefruşatına 500 kuruş, Kasrik Medresesi'nde okuyan talebelerin iaşe ve mefruşatına da 200 kuruş gelir tahsis edilmiştir. Sonuç itibariyle III. İzzeddin Şîr Vakfı'na ait köylerden elde edilen gelirden yukarıda saydığımız cami ve medreselere toplam 3.350 kuruş ödeme yapılmıştır.[33]

Tablo-3: Kale Camii ve Medresesi gelir tablosu

Kurnil karyesi	1000 kuruş
Eşkenan karyesi nısf hissesi	750 kuruş
Koklanes karyesi	300 kuruş
Nebruki karyesi	125kuruş
Hisarbey karyesi	275kuruş
Beranes karyesi	400 kuruş
Felanes karyesi	500 kuruş
Hüseynan karyesi	200 kuruş
Toplam gelir	3.550 kuruş

32 - BOA. EV.d. No: 16668 Vrk 2-a.

33 - BOA. EV. d. No: 13506 Vrk 1-b.

d) III. İzzeddin Şîr Vakfı ve Bacerde Mahallesi Camii ve Medresesi

III: İzzedin Şîr, Hallan, Avranes, Kolanes, Bervari köylerinin tüm gelirlerini ve Askenan'ın yarı aşar bedelini Colemerg Kazası'nın Bacerde Mahallesi'nde bulunan cami ve medreseye vakfetmiştir. Bacerde Cami ve Medresesi'nde talebe okutan müderrise 1000 kuruş, vakıf mütevellisine 136 kuruş,ilim tahsil eden ve medresede yatılı olarak kalanların iaşe ve ibatelerine 1000 kuruş, Cami ve Medrese'nin tamirine 800 kuruş, toplamı 1.236 kuruş harcamıştır.[34]

Hakkari Meydan Mahallesi Medresesi

e)Meydan Mahallesi Camii ve Medresesi'nin giderleri

Meydan mahallesi medresesi üzerinde yazılı kitabeden de anlaşılacağı üzere H. 1113 yılında İbrahim bin III. İzzeddin Şir tarafından inşa edilmiştir.Hakkari Emiri III. İzzeddin Şir' ihtiyar ve hasta münasebetiyle Hakkari ve çevresini idare edemeyecek hale gelmesinden yerine oğlu İbrahim 14 Şeval 1103 tarihinde Van Muhafızı Vezir Ömer Paşa'nın merkezi hükümete durumu arz etmesi sonucu babasının yerine Hakkari emirliğine tayin edilmiştir.[35] Emirliği sırasında Hakkari ve çevresinde birçok hayırlı işlere öncülük etmiş medresenin idamesi müderrislerin maaşları talebelerin masraflarını karşılamış ve birçok köy gelirlerini medreseye tahsis etmiştir. Evkaf Muhasebe Defteri'nde yer alan medresenin giderleri aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Colemerg Meydan Mahallesi'nde bulunan İbrahim bin İzzeddin Şîr Medresesi ve Camii'nde istihdam edilen müderrislere 1.100 kuruş, vakıf mütevellisine 300 kuruş,imama 200

34 - BOA. EV.d. No: 1668 Vrk 2-a.

35 - BOA A. DVN NŞT d. No: 16, s. Ek. 188/2

kuruş, talebelerin iaşe ve ibate masraflarına 1075 kuruş,müezzine 100 kuruş,medrese ve caminin tamirine 600 kuruş olmak üzere 3.375 kuruş harcanmıştır.[36]

Tablo-4: Meydan Camii ve Medresesi gelir tablosu.

Müderris	1.100 kuruş
Mütevelli	300 kuruş
İmam	200 kuruş
Talabe-i Ulumun taamiyesi	1.075kuruş
Müezzin	100 kuruş
Cami ile medresenin tamiri	600 kuruş
Toplam giderler	3.375 kuruş

f) III. İzzeddin Şîr Vakfı giderleri

İzzeddin Şîr Vakfı'na bağlı Vustan Kazası'nda faaliyetini sürdüren medreseye büyük miktarda gelir tahsis edilmiştir. Medrese masraflarının tamamı adı geçen vakıf tarafından karşılandığı evkaf muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır. Medresede çalışan müderrise 1000 kuruş, mütevelliye 1200 kuruş, kütüphaneciye ve muhasebecisine 900 kuruş, medresede okuyan talebelerin iaşe ve ibate masraflarına 1900 kuruş, medresenin yakacağına, tamir ve diğer masraflarına da 1.336 kuruşla toplan6.336 kuruş tahsis edilmiştir.[37]

Tablo-5: III.İzzeddin Şîr Vakfı Gider tablosu.

Müderris caizesi	1000 Kuruş
Mütevelli caizesi	1.200 kuruş
Kütüpnaheci ve mukayyid caizesi	900 kuruş
Talebe taamiyesi	1.900 kuruş
Mum ve revgan bahasiyle tamir masrafları	1.336 kuruş
Toplam giderler	6.336 kuruştur

ZAHOLU ŞEYH YUSUF EFENDİ

a) Şahsiyeti, kendisine tahsis edilen köyler

Nakşi tarikatı halifelerinden olan Şeyh Yusuf uzun süre halkı irşat etmiş ve medreselerinde birçok ulema ve müderris yetiştirmiş, tekke ve zeviyesinde birçok kişiyi irşat etmiştir. Zühd ve takvasıyla bölgede tanınmıştır. Zaho merkezine bağlı Kenuran köyünde bulunan mezarları üzerlerinde kümbet yapılarak günümüze kadar intikal eden en önemli eserlerden biridir.[38] Şeyh Yusuf ile ilgili en iyi kaynaklardan biri Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerdir. Burada, Şeyh Yusuf'un hayatında karşılaştığı ve belgelere yansıyan sıkıntılardan bazı örnekler zikredeceğiz.

20 Eylül 1856 tarihinde Kürdistan Eyaleti'ne bağlı Mardin Sancağı'nın Zaho Kazası köylerinden Keste köyünün tamamı, Bidar köyünün yarı hissesi aşar geliri adı geçen kaza ahalisinden ve Nakşibendi Tarikatı'na mensup Şeyh Yusuf Efendi'ye berat ile tahsis edilmiştir. 1847

36 - BOA. EV.d. No: 1668 Vrk 1-b.

37 - BOA. EV.d. No: 16257 Vrk 11-b.

38 - *Musul Vilayet Salnamesi,* 1312, s. 289.

yılından itibaren bu köylerin gelirleri belli bir bedel ödemek şartıyla yani maktu vergi vermek şartıyla ihale yoluyla Şeyh Yusuf Zaviyesi'ne taamiye masrafları ve maaş olarak verilmiştir.

Halep Valisi Kamil Paşa, Musul Valisi'ne bir yazı göndererek Tanzimat'tan önce eski valiler tarafından buyruldu ve mazbatalar ile vakıflara ve zaviyelere maaş ve tayinat adı altında tahsis ettikleri arazilerden var ise bunlara dokunulmaması, şayet 1848 yılından sonra Maliye Hazinesi'nin çıkarmış olduğu arazi kanunundan sonra verilen araziler var ise iptal edilmesini yazmıştır. Hazine tarafından alınan bu kararla Şeyh Yusuf Zaviyesi'ne taamiye ve maaş olarak tahsis edilen köyler Musul valisi tarafından elinden alınmıştır. Bunun üzerine Şeyh Yusuf karara itiraz ederek söz konusu köylerin Halep Valisi Kamil Paşa'nın göreve gelmesinden önce zaten zaviyesine taamiye ve maaş olarak tahsis edildiğini, daha sonra Hazine tarafından çıkarılan kanundan bahsi geçen köylerin durumunun değişmemesi gerektiğini belirtmiştir. Söz konusu köylerin durumu Meclis-i Vala'da görüşüldükten sonra oy birliği ile karara bağlanarak tekrar Şeyh Yusuf Zaviyesi'ne iade edilmiştir.[39]

b) Şeyh Yusuf'un hapsedilmesi

Zaho Müftüsü Ahmed'in Sadaret makamına gönderdiği arzuhalde; Şeyh Yusuf, Zaho kazasında gözaltına alınarak 17 Ekim 1850'de Musul'a nakledilerek hapsedildiği belirtilmektedir. Buna göre, Gözetim altında iken her nevi ezaya ve işkenceye maruz kalmış, bütün malları ve eşyaları cebren elinden alınarak ailesiyle birlikte mağdur ve perişan edilmiştir.

Müftü Ahmed Efendi'ye göre, biraderi Şeyh Yusuf'un üzerine aslı ve hakikati olmayan bazı suç ve iftiralar haksız olarak isnat edilmiş, ayrıca Yusuf'un üç kardeşi, annesi, kız kardeşi ve hanımları dahi bazı asılsız ve mesnetsiz suçlamalar sonucu gözaltına alınmıştır. Ellerinde hiçbir eşyaları kalmadığı, yani bütün malları ve eşyalarını gasp ve talan ettiklerini belirtmiştir. Böylece, her türlü zillet ve meskenete duçar edilip iffet ve izzetleri ayaklar altına alınmış ve haysiyet ve şereflerini kırmaya yönelik hiçbir şeyden geri durulmamıştır. Hapse giren hiçbir insana reva görülmeyen eza ve cefayı biraderine çektirdiklerinin altı çizilmiştir.

Ancak, Zaho Müftüsü Ahmed'in bütün girişimlerinin boşa çıktığı anlaşılmaktadır. Nihayet altı ay sonunda Musul'dan Sadaret'e bir mazbata ancak gönderebilmiştir. Yöre halkının adı geçen şahısların suçsuz oldukları iddiası üzerine biraderine Musul Eyaleti'nden bir sene sürgün cezası verilmiş ve kefaleten Zaho Sancağı'na gönderilmesi Sadaret makamından bildirilmiştir. Buna rağmen ve yedi ay geçtiği halde biraderinin Musul Hapishanesi'nde her türlü eza ve cefaya maruz kaldığı ifade edilmiştir.

Arzuhalde, biraderinin eza ve cefaya artık sabır ve tahammülünün kalmadığı, diğer iki biraderlerinin dahi Zaho Kazası'nda hapiste olduğu ve kırk kişilik nüfustan fazla evlat ve iyallerinin aç oldukları, bir ekmeği bulamayan çocuklarının dahi zayıf hallerinden dolayı açlıktan helak oldukları belirtilmektedir.

Müftüye göre bütün bunların sebebi, Musul Eyaleti Maliye kâtibinin kendilerine karşı beslediği husumetidir. Bundan dolayı, her türlü zulüm kendilerine reva görürken dışardan kendisine kimse müdahale etmemektedir. Söz konusu kâtip halkın ekseriyetini de tahakkümü altına almaktadır. Zira halk, korkudan sesini çıkaramadığı gibi adeta ona teslim olmaktadır.

Zaho müftüsü, bütün bu trajik anlatımlardan sonra söz konusu arzuhalinde yetkililerden hak ve hukuklarını koruyacak, kendilerine merhamet gösterecek başka bir merciin olmadığını ifade etmektedir. Şeyh Yusuf'un yedi aydır hapiste yatmakta olduğunu ailesi ve çocuklarının perişan olduğunu bundan dolayı geri kalan üç ayının paraya çevrilerek hapisten çıkmasını arz ve talep etmiştir. [40]

39 - BOA. İ.MVL. 379/16607.

40 - BOA. MVL. 114/32-1.

c) Şeyh Yusuf Zaviyesi

10 Şubat 1853′de Zaho Sancağı dâhilinde bulunan Harabek, Telkebir ve Hizâvî köyleri otuz seneden beri hâli ve harabe olduğundan adı geçen köylerin Nakşibendi Tarikatı halifelerinden Şeyh Yusuf Efendi Zaviyesi'ne tahsis edilmesi için eski Musul Valisi Mehmed Paşa talepte bulunmuştur. Ayrıca tekke ve zaviyenin masrafları karşılığında cari olan vergilerden muaf tutulması, yani tekke ve zaviyenin gelir kaynaklarından vergi alınmaması; altı çiftten alınan vergiden muaf tutularak elde edilen hasılattan tekkedeki müritlerine ve yoldan gelen geçenler taam olarak sarf edilmesini talep etmiştir.

d) Şeyh Yusuf Vakıf gelirlerine el konulması

Şeyh Yusuf tarafından ekilip-biçilen köylerden -tekke ve zaviye masraflarına karşılık- elde edilen gelirin devlet hazinesine de katkısı olmaktadır. Buna rağmen, Zaho'ya gelen Musul Mal Müdürü Hakkı Efendi, Şeyh Yusuf'a olan kin ve nefretinden dolayı köy arazilerinin tamamını elinden almış ve başka şahıslara vermiştir. Şeyh Yusuf Zaviyesi'ni ayakta tutan bu gelirin kesilmesiyle müritleri perişan hale gelmiştir. Bundan dolayı, ilim ve irfan yuvası olan bu tekkenin kapanması ve harab olması kaçınılmaz hale geldiğinden söz konusu arazilerin yeniden Şeyh Yusuf Tekkesi'ne iade edilmesi ve eskisi gibi vergiden muaf tutularak yeniden ihya edilmesinin gerekli olduğu anlaşılmıştır. Söz konusu köy arazilerinin kanunlara uygun bir şekilde Şeyh Yusuf Zaviyesi'ne ihale edilerek uhdesine verilmesi ve Kürdistan valisiyle Zaho Sancağı kaymakamı adına Sadaret makamından bir emirname yazılarak gönderilmesi hususunda Zaho Kazası Müftüsü ve Şeyh Yusuf'un kardeşi Ahmed tarafından konu bir dilekçeyle arz edilmiştir.[41]

MOLLA HACI AHMED EFENDİ

a) Doğum yeri, ailesi, tahsil hayatı

Molla Hacı Ahmed Efendi, Hakkâri Sancağı'nın Şemdinan Kazası merkezine bağlı Nehri kasabasında 1849 yılında dünyaya gelmiştir. Molla Ahmed, ulemadan Nasır Efendi'nin oğludur. Aile içinde, soylarının Hz. Ömer'e dayandığı belirtilmekte ise de bunu vesika ile kanıtlayabilecek bir soy şecereleri bulunmamaktadır. Sicill-i ahval kaydına göre, Molla Hacı Ahmed'in yaşadığı yerde Osmanlı Devleti tarafından inşa edilmiş herhangi bir mektebin bulunmaması sebebiyle Irak Kürdistan'ında mahalli medreselerde okuduğu belirtilmektedir. Ayrıca, Nehri kasabasındaki Medrese-i Umumiye ile cıvar köylerde bulunan yerel medreselerde ulum-ı 'âliye (alet ilimleri, yani sarf, nahiv, mantık, münazara, ma'ani) ile ulum-ı 'âliye (tefsir, hadis, usulü'l-fıkıh ve usulü'l-hadis) ilimleri okutulduğu ifade edilmektedir.

Sicil kaydına göre, eğitimini tamamladıktan (ilmini tekmil ettikten) sonra Musul vilayetine bağlı Erbil Kazası'nda sakin olan ve çevrede ilmiyle tanınan Hacı Ömer Efendi'den de diploma (icazetnâme) almıştır. Molla Ahmed; Arapça, Farsça ve Kürtçeyi yetkin bir şekilde konuşup yazabilmektedir. Ancak, Türkçe konuşup anlamasına rağmen yazı dilinde vukufiyeti bulunmadığı belirtilmektedir. Bununla beraber telif bir eseri yoktur, ayrıca Osmanlı yönetiminde herhangi bir vazife, bir memuriyet almadığı kaydedilmektedir.[42]

41 - BOA. MVL. 131/90.

42 - IST. MFT. MSH.SAID. 2799A /1

b) Nehri Müderisliği'ne tayini.

Molla Ahmed tahsilini bitirdikten sonra Nehri bölgesinde meccanen ders vermeye başlamıştır. Böylece, birçok talebe ve müderris yetiştirmeye muvaffak olmuştur. O, hayatı boyunca talebelerine ders vermekle vaktini geçirmiştir. Molla Ahmed, 16 Mart 1910 tarihinde bahsi geçen göreve tayin edildiğinde kendisine aylık 200 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Bu tayin işlemi gerçekleştiğinde 62 yaşındadır. Ayrıca, daha önce hiçbir devlet görevinde çalışmadığını, dolayısıyla ilk memuriyet yerinin bahsi geçen medresedeki hocalığı olduğunu sicill-i ahval varakasında beyan edilmiştir.[43]

c) Molla Hacı Ahmed'e verilen icazetnâme

Mollazâde Hacı Ömer Efendi'nin Molla Ahmed'e vermiş olduğu icazetnâmenin başında besmele yer almaktadır. Allah'a hamd ü sena ile peygamberimiz Hz. Muhammed ve onun ailesine, evlatlarına salat u selam edilmektedir. Peygamberin yolundan gidip ve onun sünnetine sarılıp amel eden ashabına dua ile şu sözlere yer vermektedir:

"İlim bayrağı yüksektir aşağı inmez. İzzetin esası kesindir şüphe götürmez. İlimle zirveye ulaşan bir daha şekaveti tercih etmez. İlme rağbet gösteren rağbet görür. İlim Allah'ın bir sıfatı olup o nurla tanışan daima yükselmiş olur ve arkadaşlarını geçmiş olur. İşbu icazetnâmenin sahibi ve belgenin hâmili ilmiyle amel eden takva ve fazilet sahibi, bütün iyilikleri kendisinde toplayan, dakik görüşlü, düzgün düşüncesiyle ilmin derinliklerini idrak edip en müşkil meseleleri halletmeye çalışan, Müslümanların ve İslam'ın gözdesi ve döneminde tüm arkadaşlarını geride bırakan Molla Nasır en-Nehri'nin oğlu Molla Ahmed bu icazetnâmeyi almayı hak etmiştir. Mevlâm onu bütün hayırlı işlerinde muvaffak eylesin ve her iki âlemde bütün amaçlarını gerçekleştirsin. Onu en yüksek mertebelere ulaştırsın. Uzun süre gençliğini yanımızda geçirerek ilim tahsilinde bulunmuş ulum-ı aliye ve âliye ilimlerini tahsil ettikten sonra icazetnâmeyi almayı hak etmiş ve bundan dolayı yanımızda bulunduğu sırada akli ve nakli ilimleri tedris etmesi üzerine işbu icazetnâme verildi."

"Bundan böyle maiyetinde ders vereceği öğrencilerine şefkat ve merhamet kollarını germesi ve onları evlatları gibi gözetip kollaması şartını koştuk. Âlim, fazıl ve ilmiyle amil Revandüzlü Hocam Ömer'in bana verdiği yetki üzerine bu icazetnâmeyi veriyorum. O da ariflerin gözdesi, âlimlerin rehberi, babam Ebubekir Erbilî'den icazetnâmeyi almıştır. Cenab-ı Allah cümlesinden razı olsun."

Bu duadan sonra icazetnâmede yer alan ulemanın adları zikredilerek silsilelerinin Hz. Ali'ye dayandığı kaydedilmektedir. [44]

ŞEYH ALİ HAKKÂRİ EFENDİ

a) Yaşadığı bölge, türbesi, camii, tekke ve zaviyesi

Zaho'nun en meşhur şahsiyetlerinden biri de Şeyh Ali Hâkkari'dir. Türbesi Dize köyündedir ve üzerinde bir kubbe yapılmıştır. Doğum ve ölümüyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, 18. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Halk tarafından türbesi sürekli ziyaret edilmekte, mezarı yanında dualar edip dilek ve temennilerde bulunmaktadırlar. Şeyh Ali Hakkâri, adına vakıf kurduğu ve Dize köyü Şeyh Ali Hakkâri vakıfları arasında yer aldığı Evkaf Defterleri'nden anlaşılmaktadır. Vakfın birçok giderleri Dize köyü hasılatından elde edilen gelirden sağlanmaktadır. Şeyh Ali Hakkâri Türbesi, Camii, Tekke ve Zaviyesi'nin giderleri ve çalışan görevli-

43 - IST.MFT. MSH.SAID. 2799A/2.

44 - IST.MFT. MSH.SAID. 2799A/3.

lerin maaş ve masrafları adı geçen köyün gelirinden karşılandığını vakıf muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır. Hâsılı, Şeyh Ali Hakkâri Hazretleri Vakfı'na ait birçok köy mezralar mevcut olup aşar gelirlerinden elde edilen hasılattan hademelerin maaşı karşılanmaktadır.

b) Şeyh Ali Hakkâri Camii, Tekke ve Zaviyesi görevlilerin maaşları

Evkaf Defteri'nde yer alan kayda göre Şeyh Ali Hakkâri'ye ait cami görevlilerine, tekke ve zaviyedârlarına maaş verilmiş ve diğer ihtiyaçlar ise elde edilen vakıf gelirlerinden karşılanmıştır. Senelik, türbedara 150, müezzine 50, tekke ve zaviyede bulunan dervişlere, fakir ve yoldan gelip geçenlere verilen yemek masrafı 200, cami ve tekkenin onarım masraflarına 200 olmak üzere toplam 600 akçelik gider kayıt altına alınmıştır.[45]

Tablo-6: Colemerg Kazası'nda Mustafa Bey Vakfı'ndan Senelik Şeyh Ali Hakkâri Medrese ve Camisine tahsis edilen gelir

Müteveffayı muma ileyh Mustafa Bey'in vakfından olarak Dize Karyesi'nde medfun Şeyh Ali Hakkâri Hazretleri'nin türbe ve cami-i şerifinin hademesine meşruta olan senevi gelir(BOA. MKT. 14/64-1-2.)	
Türbedar	150 kuruş
Müezzin	50
Taamiye	200
Tamirine	200
Taplam giderler	600

c) Evkaf Muhasebesi tarafından tahsis edilen meblağ

Colemerg'in Dize köyünde medfun olan Şeyh Ali Hakkâri Camii ve Medresesi Vakfı'na Evkaf Muhasebesi tarafından senelere göre tahsis edilen gelir, ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Şeyh Ali Hakkâri Vakfı'na 13 Eylül 1879 tarihinde 600 kuruş tediye edilmiştir. Haliyle Evkaf Muhasebesi tarafından verilen meblağdan 30 kuruş kesinti yapılarak toplam 570 kuruş ödemiştir. 13 Mart 1880'da Evkaf Muhasebesi tarafından 30 kuruş zam yapılarak vakıf bütçesi 600 kuruşa çıkarılmış ve genel bütçesinden 120 kuruş düşerek 480 kuruş vakfa ödeme yapılmıştır. Birinci taksitte 240 kuruş olarak ödeme yapılmış (3 Mart 1887), ikinci taksitte ise 240 kuruş verilmiştir. 14 Mayıs 1887'de Maliye Nezareti oluruyla toplam 480 kuruş ödeme yapılmıştır.[46]

Tablo-7: Dize'de Şeyh Ali Hakkâri Camii Vakfı

Dize Karyesi'nde medfun Şeyh Ali Hakkâri Türbe ve Cami-i Şerifi'nin Vakıf bedeli (BOA. MH.ATİK. 167/34-3.)	
Muhassas İbtida-yı Eylül 1295/ 13 Eylül 1879 tarihinde yüzde on tenkihi Kalan gelir	600 Kuruş 30 570
İbtida-yı Mart 1296 / 13 Mart 1880 tarihinde yüzde on zammı Kalan gelir	30 600
İbtida-yı Mart 1296 / 13 Mart 1880 tarihinde humus tenzili Kalan gelir	120 480

45 - BOA. EV d. 16668, s. 2.

46 - BOA. MH.ATİK. 167/34-3.

İbtida-yı Mart 1303 / 3 Mart 1887 nısf tenzili Maliye Nezaret-i Celilesi'nin 2 Mayıs 1303 / 14 Mayıs 1887 tarih ve 23 numaralı emirname-sine müsteniddir.	240
El-yevm te'diye kılınmakda olan nısfı ahîri	240 Kuruş
Toplan ödenen meblağı	480 kuruştur.

d) Bölgesel çatışmalardan kurumların zarar görmesi

Şeyh Ali Hakkâri, bölgenin en değerli şahsiyetlerinden biri olması ve halk tarafından cami ve türbesine sahip çıkılmasına rağmen zaman zaman gayr-ı Müslimlerin saldırısına uğradığı anlaşılmaktadır.

Van Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta bu hususta bilgiler mevcuttur. Nitekim Teyyari Nasturileri'nin Kürt aşiretlerinin sakin olduğu Dize ve Pinyaniş köylerine saldırarak birçok zayiata sebebiyet verdikleri belirtilmektedir. Bunun yanında, Şeyh Ali Hakkâri Camii'ne de saldırmışlar, caminin kilidini kırarak içindeki bütün mefruşatı ve eşyalarını gasp ve talan etmişlerdir. Bu güruh daha sonra köylerine dönmüşlerdir. Bölgede, kabile ve aşiretler arasında çıkan bu tür çatışmalar, birçok tarihî eserin zarar görmesine sebep olmaktaydı. Hâsılı, Ali Hakkâri Cami, Medrese ve Zaviyesi de bu çatışmalardan büyük zarar görmüştür.[47]

MOLLA AHMED EFENDİ

a) Doğumu, ailesi ve tahsili

Colemerg'in Karan mahallesinde 1867 yılında doğmuştur. Babasının adı İsmail, annesinin adı Fatma'dır. Sicil kaydında orta boylu, ela gözlü, her bakımdan sağlıklı ve evli olduğu belirtilir. Molla Ahmed bin İsmail'in ailesi Veysel Karanizâdeler olarak bilinir ve kendisi Nedim lakabıyla anılır. Ayrıca, Colemerg ağalarından olduklarını sicil kaydında belirtmiştir. Molla Ahmed Efendi, Cölemerg Meydan Medresesi'nde uzun süre tahsilini devam etmiş ve beldenin Müftüsü Hacı Yasin Efendi'den de alet ilimleriyle birlikte hadis, tefsir ve fıkıh ilimleri okuduktan sonra icazetini almıştır. Arapça, Türkçe ve Farsça bildiğini belirtmiştir. İlmi hüviyeti ve kariyeri ise medreseden mezun bir hoca olduğu yönündedir.

b) Müderrisliği ve ikamet ettiği yer

Molla Ahmed, Osmanlı yönetimi dâhilinde bir memuriyet görevi yapmadığı, 42 yaşında ilk defa Colemerg Medresesi Müderrisliği'ne 29 Ekim 1911 tarihinde tayin edildiğini, dört gün sonra da görevine başladığını zikretmektedir.

c) Molla Ahmed bin İsmail'in icazetnâmesi.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde okuyan her talebe okulunu bitirdikten sonra yani, ilim-i 'âliye[48] ve â'liye[49] okuyup hocasından yeterlilik aldıktan sonra hocası tarafından ilmi icazetnâme verilirdi. İcazetnâmeyi alan şahıs, halkı dini hususlarda irşat eder, medrese talebelerine ders verir, gerektiğinde dini konularda fetva verme yetki ve salahiyetini haiz olurdu. İcazetnâmeyi (diplomayı) hak eden şahıs ulema meclisi tarafından sözlü sınava tabi tutularak test edilir, şayet heyet tarafından yeterli görülür ise hocasına ilmi icazetnâme veril-

47 - BOA. MKT. 14/64-1-2.

48 - İlm-i 'âliye sarf, nahiv, mantık, münazara, isti'are yani alet ilimleri kasdedilmektir.

49 - İlm-i 'âliye yüksek ilimler kasdedilmektedir. Diğer bir ifadeyle Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilimleri ihtiva etmektedir.

mesinde bir beis olmadığı söylenirdi. Daha sonra hocası tarafından diploması yazılarak mezun olan öğrenciye verilirdi. Talebe, sınavda başarılı olamadığı takdirde diploma alamazdı.

İcazetnâme'de dua cümlelerinden sonra şu ifadeler yer almaktadır:

"İcazeti veren Hacı Salih oğlu Yasin Efendi derki: Bu icazetnâmeye nail olan, Cölemergli İsmail oğlu Molla Ahmed, Allah onu muvaffak etsin. Bir dönem özel olarak yanımda okuyarak alet ilimleri (nahiv ve sarf) ile birlikte fıkıh, tefsir ve hadis ilimlerini tahsil ederek müfredat programını tamamlamıştır. Bundan böyle kendisinden bilgi isteyen ve bu isteğinde ciddi olan her Müslümana nasihatte bulunmasına ve tahsil eden talebelere ilim öğretmesine ve başarıyla ilmini bitirenlere icazet vermesine izin verdim. Bu yetkiyi bana icazeti veren âlim, mürşid, ilmiyle amil ve herkesçe ilmi tescillenmiş meşhur âlimlerden Tiflisli Seyyid Mehmed Efendi Nakşibendi'den aldım. Allah onu muvaffak kılsın."

İcazetnâmede, Hz Ali'ye kadar kim kimden icazet almış, müteselsil ulema isimlerine yer verilmiştir (icazenâmenin tam bir çevirisi "ekler" kısmında verdik).

MOLLA MEHMED EMİN EFENDİ

a) Doğum yeri ve ailesi

Molla Mehmed Emin, 4 Haziran 1876 tarihinde Hilal köyünde doğmuştur. Babasının adı Şeyh Yasindir. Van Vilayeti'ne bağlı Hakkâri Sancağı'nın Colemerg Kazası'nda yaşayan Güyan[50] Aşireti'ne mensuptur. Fiziki özellikleri; orta boylu, ela gözlü buğday tenli olarak sicilinde belirtilir. Mezrok-ı Ulya Karyesi'nde, 25/1 numaralı hanede ikamet etmiştir.[51] Mehmed Emin'in özgeçmişinde, sülalesinin Halid bin Velid Hazretleri'ne dayandığını, yani kendilerinin bu ünlü sahabenin soyundan geldiği kaydedilmekte, aynı zamanda diplomasının alt kısmında verilen soy şeceresinde de bu bilgi yer almaktadır.[52]

b) Tahsil hayatı

Colemerg Sıbyan Mektebi'nde 9 Ocak 1883 tarihinde kaydını yaptırdıktan sonra Kuran-ı Kerim, tecvid, ahlak ve sair ders kitaplarını okuyarak 6 Eylül 1888 tarihinde mezun olmuştur. Daha sonra Musul merkezinde bulunan Hüseyniye Medresesi'ne devam ederek 14 Eylül 1888 tarihinde kaydını yaptırarak bu medresede sarf, nahiv, mantık, münazara, ilm-i vad'-ı (isti'âre), beyan, bedi', usul-ı Fıkıh, akaid, hesab yani matematik, hikmet ve hendese ilimlerini okuduktan sonra 25 Ağustos 1896 tarihinde mezun olmuştur. Daha sonra, Harput Merkez Medresesi'ne geçmiş ve bir süre de burada Ebi'l-Kemal Hacı Abdülhamid Hamdi Efendi'nin derslerine katılarak eksik kalan konuları burada tamamlamaya çalışmıştır. Adı geçen zatın yanında tefsir ve heyet-i felekiye yani astronomi dersleri aldıktan sonra 9 Mayıs 1898 tarihinde diplomasını (icazetnâmesini) hocasından almıştır.

Ayrıca Molla Mehmed Emin Efendi kendi el yazısıyla yazmış olduğu Mûcaznâme adlı eserinde, bölgede bulunan birçok âlimden ders aldığını ve nihayetinde onlardan icazetname aldığını belirtir. Buna göre, birinci icazetnâmeyi Molla Ubeydullah Efendi el-Hizânî'den, ikincisini Şeyh Halid Efendi el-Gulbivari'den, üçüncüsünü el-Hac Abdülhamid Efendi el-Harputi'den, dördüncüsünü el-Hac Tayyib Efendi el-Muşî'den, beşincisini Molla Halil Efendi en-Nevîni'den, altıncısını Abdülhadi Efendi el-Atrûşi'den, yedincisini Musul Müftüsü Mehmed Efendi'den, sekizincisini Yusuf el-Musulî'den, dokuzuncusunu Hacı Mustafa Efendi el-Halenzi'den almıştır.[53]

50 - Güyan aşiret ismi olduğu gibi aynı zamanda Güyan Nahiyesi olarak da geçmektedir. Bu nahiyeye 30 köy bağlanmıştır. Güyan, aşiretin en kadim vatanı olup değişik köylere dağılmışlardır. Nahiye ismini Güyan Aşiret'inden almıştır.

51 - İST. MFT. MSH.SAİD. No: 2807C/1.

52 - İST. MFT. MSH.SAİD. No: 2807 C/2.

53 - Mehmed Emin, *Mucâznâme*'si s. 23; Bu eser Molla Muhamed Emin Efendi ahfadından Molla Mustafa Kara el-Guyani'nin

c) Müderris olarak tayini

Mehmed Emin Efendi tahsilini bitirdikten sonra bulunduğu mahalde maddi bir karşılık beklemeden birçok talebeye ders verir. Hoşab Kazası Müderris-i Umumiliği boşaldığında kaza Naibi es-Seyyid Ahmed b. Mehmed'in talebi üzerine Molla Mehmed Emin'in tayin edilmesi gündeme gelir. Böylece, naib Van Valiliği'ne bir yazı gönderir. Van valisi ise Meşihat makamına bir yazıyla durumu arz eder. Bunun üzerine Mahkeme-i Şer'iyye'de teşkil edilen bir ilim heyeti tarafından imtihana tabi tutulur; burada sorulan sorularda ilmi seviyesi ortaya çıkar ve başarılı olur ve sonra Hoşab Mederris-i Umumiliği'ne tayin edilir (16 Temmuz 1912).

d) Molla Mehmed Emin icazetnâmesi

Besmele ve dualarla başlayan (ve ekte tam metni bulunan) icazetnâmede, "Allah'ın faydalı ilmin nuruyla âlimlerin gönüllerini açtığını", "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?", "Gözü kör ile gören eşit olur mu?", "İlim talep etmek Allah yolunda cihat etmekten daha hayırlıdır" gibi hayatın anlamını ifade eden ve İslam'ın üzerinde durduğu gerçekler dile getirilir. Ayrıca şu hususlara da yer verilir:

"İşbu icâzetnâme fuhul-ı ulemadan, âlimlerin âlimi el-Hac Ömer en-Naimi Efendi, el-Müftü ibn-i el-Hacı Ahmed Efendi, el-Müftü ibn-i Mehmed Said Efendi, el-Müfti-i bi'l-Harputi Kaside-i Bürdiye'nin şarihi tarafından akli ve nakli ilimleri okuyup ikmal eden allame-i şehir Mehmed Emin el-Hilalî'ye talebe okutmayı, fıkıh dalında fetva vermeyi, karşı tarafı ilzam maksadıyla hareket edip kimseyi rencide etmemek şatıyla ilim icazetnâmesini vermiştir."

MÜFTÜ TAHA EFENDİ

a) Doğumu, ailesi ve ikamet yeri

Taha Efendi, Colemerg kasabasının Dağgül? Mahallesi'nde 1836 yılında dünyaya gelmiştir. Babası, Molla Abdurrahman Efendi'dir. Aile geçmişinde birçok müderris bulunduğu, sülalesi Molla Abdülkadir Efendizâdeler olarak tanınmıştır. Taha Efendi'nin fiziki özellikleri Osmanlı Nüfus tezkiresinde şu şekilde tarif edilmektedir: Orta boylu, elâ gözlü, beyaz sakallı…

Colemerg kasabasının Dağgül Mahallesi'nin 21/1 numaralı evinde ikamet etmektedir.[54]

b) Tahsili

Taha Efendi'nin ailesinde birçok müderris bulunması hasebiyle klasik medrese eğitimi yanında modern okullarda da eğitim gördüğü belirtilmektedir. 1844 yılında Sıbyan mektebine kaydolmuş ve burada ilk eğitimini tamamlamıştır. 1863 yılına kadar mahalli medreselerde eğitimine devam etmiştir. Medreselerde sarf, nahiv, fıkıh, hadis, tefsir, mantık dersleri almıştır. Farsça'dan Gülistan ve Bostan, Hafız'ın Divanı, Mesnevi-i Şerif, Yusuf ve Züleyha adlı eserleri okumuştur. Arapça, Türkçe, Kürtçe ve Farsça lisanlarına konuşma ve yazma yönünden vukûfiyeti bulunmaktadır. Hakkâri'de Rüştiye mektebi olmadığı için diploma alamamıştır. Özgeçmişinde, telif ettiği bir eseri olmadığı belirtilmektedir.[55]

---

yanındadır. Musannifin el yazısıyla yazılmış bir kitap olup bu bilgiler adı geçen kitaptan nakledilmiştir.

54 - İST. MFT. MSH.SAİD. No: 3098- DJT 206/22-1-8.

55 - İST. MFT. MSH.SAİD. No: 3098- DJT 206/22-1.

c) Taha Efendi'nin memuriyete tayini

İlk memuriyet yeri olan Colemerg Niyabet-i Şer'iyyesi'ne (kadı vekilliğine) 44 yaşında iken aylık 250 kuruş maaşla tayin edilmiştir (24 Eylül 1863). Beytü'ş-Şebab Kazası Ağnam Başkâtipliği'nde 600 kuruş maaşla 14 Şubat 1888′de görev yapmış ve Elbak Kazası Niyabet-i Şer'iyyesi Vekâlet'ine 14 Ekim 1889'da 625 kuruş maaşla başlamıştır.

Daha sonra, bu görevden ayrılarak Gevar Kazası Niyâbet-i Şer'iyyesi Vekâleti'ne aynı maaşla (15 Ekim 1890) başlamış ve 17 Mayıs 1891 yılına kadar 1200 kuruş maaşla burada memuriyette bulunmuştur. 13 Mart 1892'de Hakkâri Sancağı Niyabet-i Şer'iyyesi Vekâleti'ne 1500 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Sonra, İmadiye Kazası Ağnam Başmemuriyeti'ne 3000 kuruş maaşla getirilmiştir (16 Temmuz 1892). Belirtildiği üzere, Taha Efendi, devletin birçok kademelerinde genellikle vekâlet usulüyle görev yapmıştır. Hizmet ettiği süreçte herhangi bir rütbe ve nişan almamıştır.[56]

MOLLA ABDURRAHMAN EFENDİ

a) Ailesi ve tahsili

Molla Mehmedzâde Abdurrahman Efendi,[57] Colemerg'de doğmuştur. Babasından ders almış, sarf, nahif, mantık, münazara, ma'ani, isti'are ilimleriyle ulum-ı 'âlîye, yani fıkıh, hadis, tefsir gibi ilimleri okumuştur. Yetkin duruma geldiğinde ise Colemerg merkezinde birçok talebe yetiştirmiştir. Bu kasabada babası ve dedeleri müftülük görevinde bulundukları için halkın teveccühünü kazanmış bir aileye mensup olduğu tahmin edilebilir. [58]

b) Colemerg Müftülüğü'ne tayini

Colemerg eşrafından Rıfat Zade, Tahir Zade, Esad Ağa, Hacı Mehmed Ağazâde, Ömer Efendi-zâde ile ulemadan Mehmed Mirza, Halid gibi saygın ve ileri gelenlerden birçok kişi, isim ve unvanlarının yazılı olduğu bir tahriratla münhal bulunan Colemerg Kazası Müftülüğü'ne Abdurrahman Efendi'nin tayin edilmesini Van Vilayeti'nden talep etmişlerdir. Bunun üzerine, Van Valisi Haydar Efendi halkın bu talebini Meşihat makamına arz etmiş ve Molla Abdurrahman Efendi'yi boşalan Colemerg Müftülüğü'ne aylık 800 kuruş maaşla tayin ettirmeyi başarmıştır (13 Temmuz 1919).[59]

HÜSNÜ EFENDİ

Colemerg Kazası Müderrisliği'nde görevli Molla Ahmed'in 1913 yılında vefat etmesi sonucu bu makam boşalmıştı. Söz konusu müderrislik hizmeti için ilmi donanıma sahip, mahalli ulemadan ve aynı zamanda Colemerg Kazası Müdürlüğü'nü deruhde eden Hüsnü Efendi uygun görülmüştür.

Tayinin gerçekleşmesi için Van Valisi Haydar Bey tarafından Meşihat makamına bir tahrirat gönderilmiştir. Bunun üzerine Bab-ı Fetva Memurin Kalemi'nden gelen cevabi yazıda, Hüsnü Efendi'nin müderrisliğe tayininde –yapılan araştırmalar sonucu- bir sakınca olmadığı sonucuna varılmıştır. Böylece, Hüsnü Efendi'nin Colemerg Kazası Müderrisliği'ne 200 kuruş maaşla tayin edilmiştir (30 Kasım 1919).[60]

56 - İST, MFT. MSH SAİD. No: 3098- DJT 206/22-1.

57 - Sicil kayıtları yanında icazetnâmesine rastlanamamıştır.

58 - IST. MFT. MSH.SAID. 5301/1.

59 - IST. MFT. MSH.SAID. 5301/2.

60 - IST. MFT. MSH.SAID. 5377/1.

ŞEYH TAHİR EFENDİ

Hakkârili Şeyh Tahir, eşraftan ve Hz. Hüseyin'in soyundan (sadat-ı kiramdan) olması sebebiyle halk tarafından sevilip saygı duyulan bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.

Sicill-i Ahval'de, Şeyh Tahir Efendi'nin doğum tarihi ve nerelerde okuduğuna dair herhangi bir kayda rastlanamamıştır. Fakat Meşihat arşivinde Şemdinan'da münhal olan Müftülük kadrosuna Şeyh Tahir'in atanmasıyla ilgili Van Vilayeti'nden Meşihat makamına gönderilen belgeler muvacehesinde bazı bilgiler bulunmaktadır.

Şemdinan kazasında daha önce müftülük görevinde bulunan Molla Abdürrahim Efendi, 29 Temmuz 1914 tarihinde Meşihat makamından hacca gitmek üzere izin almıştır. Ancak, hac farizasını eda ettiği sırada vefat etmiştir. Bundan dolayı, Şemdinan Kazası Müftülüğü makamı boşalmıştır. Bunun üzerine, Van Valisi Mithat Efendi, Meşihat makamına, bahsi geçen müftülüğe Şeyh Tahir Efendi'nin tayinini talep eden bir yazı gönderir. Söz konusu yazıda, Şemdinan'nın konumu ve Adliye teşkilatının olmayışı sebebiyle kazanın uzun süre müftüsüz kalmasının caiz olmadığı belirtilir. Bundan dolayı, ilmi derinliği ve bu görevin yerine getirilmesi konusundaki yetkinliği dikkate sunularak Şeyh Tahir Efendi'nin tayini talep edilir. Bunun üzerine Meşihat'ın onayı ile Encümen-i İntihab Memurin-i İlmiye tarafından atamasında herhangi bir beis olmadığı kararına varılır. Böylece, Şeyh Taha, Şemdinan Kazası Müftülüğü'ne 800 kuruş maaşla tayin edilir (4 Mart 1920).[61]

HAYDAR EFENDİ

Molla Haydar Efendi, Colemerg Kazası'nın Çal Nahiyesi'nde bulunan Emir Şaban Medresesi'nde uzun süre meccanen talebelere ders vermekteydi. Hocanın bu fedakârlığı halkın takdirini kazanmış ve Van Vilayeti'ne müracaatla üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirmişlerdir. Müracaata, Molla Haydar, başka bir işle meşgul olmadan medresede talebe yetiştirdiği, başka bir geliri olmaması sebebiyle maddi sıkıntı çektiği ve ailesini geçindiremediği belirtilmiştir. Ayrıca, münhal olan Emir Şaban Medresesi'nde müderris olarak tayin edilmesi ve kendisine maaş bağlanması yönünde talepte bulunulmuştur.

Van Vilayeti, Meşihat'a gönderdiği yazıda, münhal olan müderrislik kadrosu maaşlarından birinin Emir Şaban Medresesi'ne tahsis edilmesi talebinde bulunur. Bunun üzerine Encümen-i İntihab-ı Me'murin-i İlmiye'de konu müzakere edilir. Bunun sonucunda, Colemerg Kazası Çal Nahiyesi'ndeki Emir Şaban Medresesi'ne münhal olan Amasya Livası Müderrislik maaşı (250 kuruş) tahsis edilir. Böylece, Ali Haydar Efendi söz konusu maaşla bahsi geçen medreseye müderris olarak tayin edilir (1 Ocak 1920).[62]

61 - IST. MFT. MSH.SAID. 5383/1.

62 - IST. MFT. MSH.SAID. 5379/1

EKLER

Belge-1

Kodu: **A.{DVNSMHM.d No: 14 Hkm 730**

Tarihi: 25 Rece 967/21 Nisan 1560

Van beylerbeyine hüküm ki:

Mektup gönderip, Hakkari Beyi Zeynel dâme izzihûnun ecdâdından nefs-i Van'da Hacı İzzeddin Şir Medresesi demekle ma'ruf medresenin bazı karye, mezra'a ve zeminler vakfı olup, mukaddema Kızılbaş Van'ı dedesi elinden aldıkta zikrolunan vakıfları harap edip, gönderilen hükm-i şerifim mucibince teftiş olundukta nefs-i Van kurbunda Ahkas nam karye ve Batûr bağı ve Batur'a karîp bir zemin ve Şahpınarı kurbunda Madencik tarlası ve Hoca Aziz ve Hacı Davud ve Ciman ve Mergan ve Mu'allahan ve Homagir zeminleri demekle maruf zeminlerin kadimden medrese-i mezburenin vakfı olduğu sabit olduğun bildirmişsin imdi zikrolunan vakıf karyeleri ve mezraaları ve zeminleri için selatin-i maziyeden mülkname ve vakfiyesi olmadığından maada feth-i hakaniden beri Van'ın reayası zira'at edip, hasılı defatirde beylerbeyilere has tayin olunmuş bulunmağın bu makulelerin selatin-i maziyeden mülkname ve vakfiyeleri olmayınca vakfiyeti sahih olmadığı ecilden buyurdum ki vusul buldukta zikrolunan kura ve mezari ve zeminleri üslub-ı sabık üzere hasların için zabt ettirip müşarünileyhe dahlettirmeyip cevap veresin.[63]

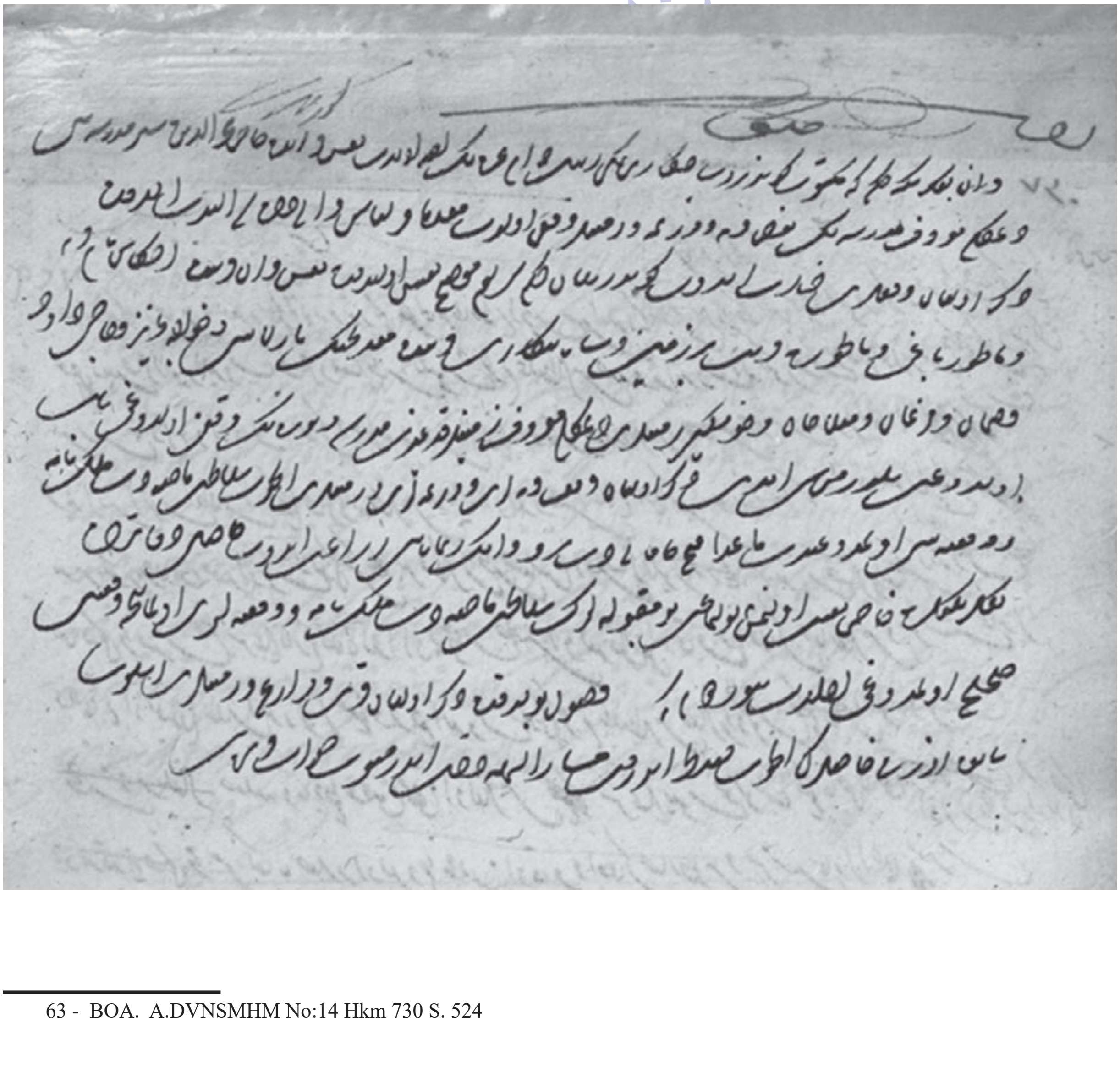

63 - BOA. A.DVNSMHM No:14 Hkm 730 S. 524

Belge-2

Colemerg'li Ahmed bin İsmail'in Tercüme-i hali

Kodu: IST.MFT.MSH.SAID. 2795A/1

Tarihi: 8 Eylül 1330/21 Eylül 1914

Me'mûrîn ve ketebe ve müstahdemînin tescîl edilecek tercüme-i hâllerinin tahrîrine mahsûsvarakadır.[64]

Sicil-i Ahvâl: sınıf-ı me'mûrin ve müstahdemîn-i Devlet-i Aliyye'nin asıl tercüme-i ahvâl-i zâtiyeleriyle sâ'ir vukû'at-ı mütenevvi'a-i resmiyyelerinin müteselsilen kayd ve tahrîr ve zapt ve tesciline mahsûs olmak ve me'mûrîn ve ketebe ve müstahdemîn-i sâ'ire haklarında intihâbat ve terakkiyat ile mükâfât ve mücâzat ve sâ'ir her nev'-i mu'amelât ve icra'atda ma'mulün bihi tutulmak üzere vaz' ve te'sîs buyurulmuşdur.	
Sü'âl	Cevab
Sahib-i tercümenin kendisiyle pederinin ismi mahlası ve şöhreti ve lakabı ve gerek kendisi ve gerek pederi ismiyle mi mahlasıyla mı veya hem ismi ve hemde mahlasiyla mı veyehut şöhretiyle mi yâd olunduğu ve kendisi ve babası begmidir efendimidir ağamıdır paşamıdır ve babası me'mûrinden ise son me'muriyet ve rütbesi ve değil ise hangi sınıfdandır ve nerelidir ve ber-hayatmıdır değilmidir ve milliyet ve tabi'iyeti nedir ve ebeveyni cihetinden ma'rûf bir sülâleye mensubmudur?	İsmim Ahmed mahlasım Nedim pederimin ismi İsmail şöhret ve lakabımız Veyse'l-Karanî-zâdelerdir. İsim ve mahlasımla yâd olunurum kendi efendiyim pederim ağadır ve Colemerg'lidir müteveffâdır tebe'a-i Devlet-i Aliyye'nin İslâm milletindeniz.
Mahal ve tarih-i vilâdeti sene-i hicriyye ve ona musadif sene-i maliyenin mümkün mertebe şuhûr ve eyyâmı tasrîh olunarak gösterilmelidir.	Bin iki yüz seksan üç sene-i mâliyesinde Colemerg'in Karan mahallesinde mütevellidim.
Hangi memleket ve mekteblerde hangi ilim ve fen ve san'at ve lisanları ne dereceye kadar tahsîl eylediği ve şahadetnâme ve tasdiknâme ve icâzetnâme alıp almadığı ve hangi lisanları kitâbet veyahud yalnız tekellüm etdiği beyan olunmalıdır. Ancak tekellüm ve kitabetiyle me'lûf ve ma'rûf olmadığı lisânların usul ve lügati âdî bilmekle o lisanlarla tekellüm ve kitâbet ederim. Denilmeyûb okudum aşinâyım ve o lisanları tekellüm ve kitâbetle me'lûf ve ma'ruf ise tekellüm ve kitâbet ederim denilmelidir ve kütub ve resâ'ilden bâ-ruhsat-ı resmiyye tab' ve neşr olunmuş bir eser ve te'lifi var ise neye dair olduğu ve hangi tarihde ve nerede tab' ve neşr olunmuş bir eser ve te'lîfi var ise neye dâirdir olduğu ve hangi tarihde ve nerede tab' ve neşr olduğu ve ihtira'ât-ı fenniye ve sına'iyye ve sâ'ireye dâ'ir bâ-berât-ı âlî bir imytiyazı hâ'iz olduğu halde hangi fen ve san'ata dâ'ir hangi şey'i ve nerede ve hangi târihde ihtirâ' etmişdir. Ve bir me'mûriyete dâ'ir intihabnâmesi var ise hangi mahalden verilmişdir. Ve hangi me'muriyete dâ'ir ve o me'mûriyetin kaçıncı sınıfındandır ve tarih ve numarası nedir gösterilmelidir.	Celemerg'in meydan Medrese'sinde mütftü-i belde Hacı Yasin Efendi'den ulum-ı 'âliye ve 'âliye ve şer'iyyeyi bi't-tahsîl sureti merbûta icâzetnâmeyi ahz eyledim. Arabi, Türkî ve Farisi lisanlariyle tekellüm ve kitâbet ederim. eser ve te'lifim yokdur bir imtiyaza hâ'iz değilim.

64 - IST_MFT_MSH_SAID_0192_0031_5_2795A_AHMED_EF_1332H_Sevval_30_N_0001

Hizmet-i Devlete hangi târihde ve kaç yaşında ve nerede ve muvazzafen mi? Veyahud mulazemetle mi? Dâhil olmuşdur. Ve ondan sonra sırasiyle ma‘âşlı ve ma‘aşsız gerek dâ’imi ve muvakkat ve gerek asalet ve vekâlet veya ilâve-i me’muriyet sûretleriyle hangi me’mûriyetlere geçmişdir. Ve herbirinden ne kadar ma‘aş veya ma‘aşa mukâbil veyahud fevkal‘ade harcırah ve yevmiyye ve ücret-i maktu‘a ve gayr-ı maktu‘a ve aydat ve saire almışdır. Ve mu‘ayyenâtca dâ’imi ve muvakkat ne kadar zamayim ve tenzîlat vuku‘ bulmuşdur. Ve herbir hizmet-i me’muriyetde hangi tarîhde işine mübâşeret etmiş ve ma‘âşını istifâya başlamış ve hangi târihde iş başından ayrılûb hangi tarihe kadar ve ne mikdar ma‘aş almışdır. Ve kezâlik sırasiyle hangi rütbe ve nişanlara ve ne sebeblerle nâ’il olmuşdur. Ve hizmet-i devlete duhûlünden tercüme-i hâlini tanzîm eylediği tarihe kadar ba‘zen açıkda kalmış mıdır ve müddet-i ma‘zuliyeti ne mikdar imtidad etmiş ve o müddetde ma‘zûliyet ma‘aşı almışmıdır almış ise mikdarı nedir ve ecnebi nişânını hamil olanlar nedereden ve ne sebeble hangi devletin hangi nişânını almışdır. Ve bunun kabul ve ta‘lîki hakkında hangi tarihde irâde-i seniyye-i hazret-i padişahi şeref-muta‘allik buyurulmuşdur. Ve hizmet-i devletde bulunmadığı esnâda hidemat-ı husûsiyede bulunmuş ise nerede ve kimin hizmetinde ve ne kadar müddet bulunmuşdur. Ve ondan ne sebeble ayrılmışdır. Ve hidemat-ı husûsiyede bulunmamış ise o müddeti hangi mahalde imrâr eylemişdir. Buraları sene-i hicriyye ve ona musadif sene-i maliye tarihlerinin mümkün mertebe şuhur ve eyyamı tasrihiyle tahrîr olunmalıdır. Şayet sahib-i tercümemin işbu tarihler tamamiyle mazbûtu değil ise takrîben falan senenin falan ayının evâ’ili veya evâsıtı veya evâhirinde ibâresiyle iktifâ kılınır. Bunlara dâ’ir yedinde evrâk-ı müsbite-i resmiyye olub olmadığı ve var ise neden ibâret idûgi tasrîh olunmalıdır.	Bâ-imtihân kırk dört yaşında iken şehri iki yüz guruş ma‘aşla Colemerg Müderrisliği’ne 16 Teşrin-i evvel 1327 tarihinde ta‘yîn ve 20 Teşrin-i evvel 1327 tarihinde işe mübâşeret ederek el-haletü hazihi hizmet-i mezkûreye devâm etmekdeyim başka güne me’mûriyetlerde bulunmadığım gibi ahar tarafdan ma‘âş ve harcırah ve yevmiye ve sa’ire almamışam ve yedimde evrâk-ı müsbite olmak üzere nüfûs-ı tezkirem ve icâzetnâme vardır.
Hizmet-i devlete duhûlünden varakası tarîhine kadar arada infisâli vuku‘ bulmuş ise esbâb-ı hakîkiyesi ve bir zan ve şübhe ve şikâyet üzerine işden el-çekdirilmiş ise ne sebebe mebnî ve ne tarîhde el-çekdirilmişdir. Ve netîcesi ne olmuş ve tekrar işine mübâşeret edenler ne müddet sonra ve ne tarhide me’mûriyetine ircâ‘ edilmişdir. Ve aradaki eyyâmı ma‘aşı nasıl tesviye olunmuşdur. Ve tahtı muhâkemeye alınmış ise töhmet veya berâ’etden ne hükme netîce vermişdir ve cezâ görmüş müdür? Ve yedinde berâ’et-i zimmet evrâkı varmıdır. İHTAR Tercüme-i hâl varakaları bâlâdaki su’allere nazaran tanzîm ve cevâb hânelerine terkîm olundukdan sonra zîrîne beş kuruşluk bir pul yapışdırılıp tanzîm olduğu sene ve ay ve günün hicri ve mali tarihleri ve hangi mahalde yazıldığının ve mustahdem bulunduğu esnâda ise me’mûriyet-i hazırası ve mazûl ise son me’mûriyeti tasrîhiyle imzası vaz‘ olundukdan sonra mühür-i zâtî ile temhîr olunur vukû‘at-ı mezkûrenin mu‘ahharan tashîhi istid‘asına ve isti‘lâmlarla izâ‘a-i vakte ve sahiblerinin dahi intizârlarına hâcet kalmamak için kemâl-i dikkat ve ihtimâm ile ve mümkün ise kendi hattı destiyle yazılması ve zahri varakada envâ‘ı ta‘dad olunan evrâk-ı mübitenin musaddak sûretlerinin veyahud yine i‘âde olunmak üzere asıllarının işbu varakaya rabt olunması lazım gelir.	Hizmet-i devlete duhûlünden şimdiye kadar infisâlim vuku‘ bulmamış ve hakkımda zan ve şübhe ve şikâyet dahi olmamışdır. İşbu tezkire-i osmaniyyem ile icâzetnâme, sûret-i musaddakası merbûten arz ve takdîm kılınmış olmağla ol-bâbda emr u ferman hazret-i men lehü’l-emrindir. 30 Şeval 1332 ve fi 8 Eylül 1330 Colemerg Kazas Nefs-i Kasaba Müdîrî Ahmed Ahmed Ahmed Ahmed İşbu tercüme-i hâl münderecatı mukârin-i sıhhat olduğu tasdîk kılınûr. Fi 8 Eylül 1330 Mühür: Kâ’im-makâm-ı Kazâ-i Colemerg
Mülâhazat	

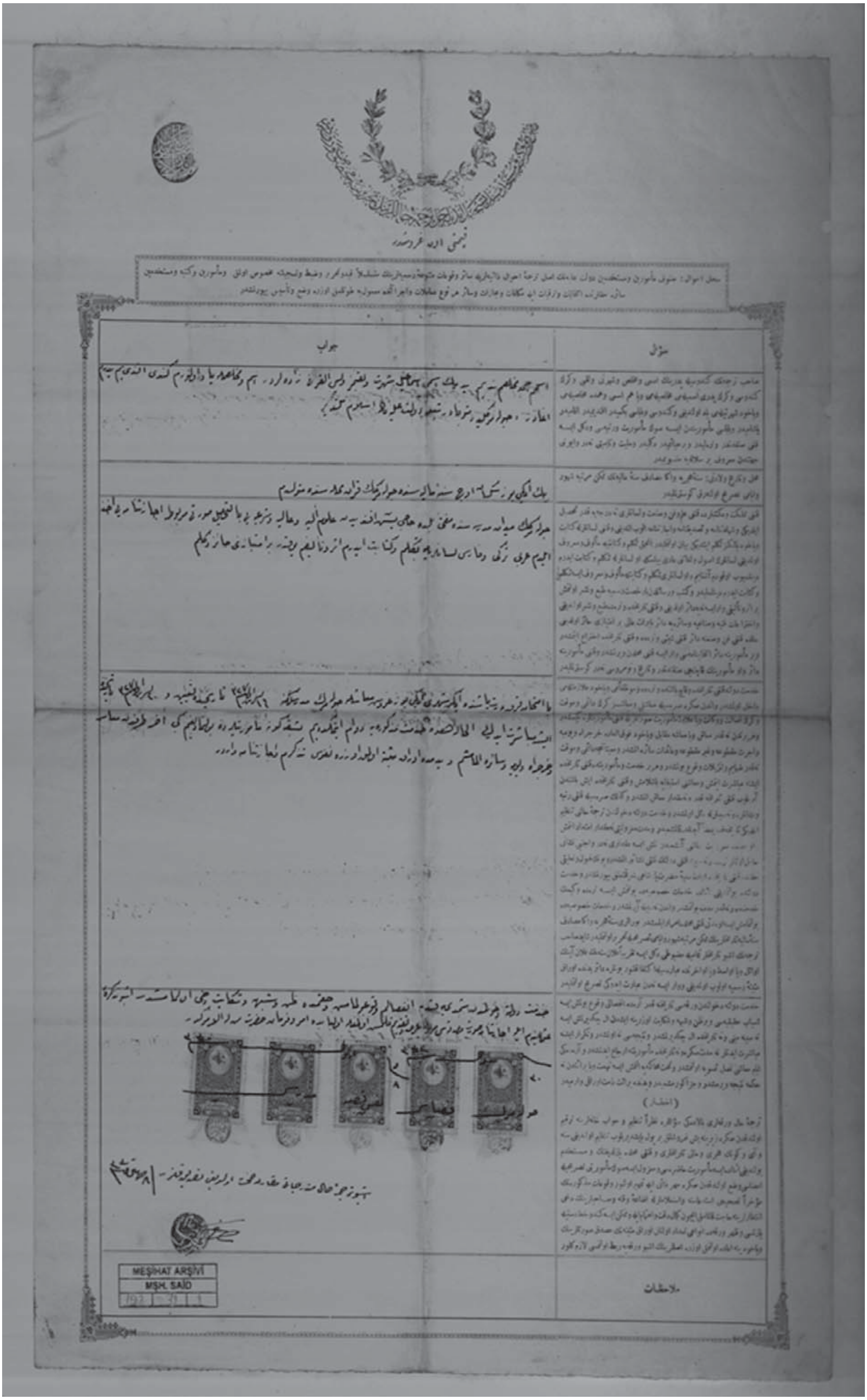
جواب
سؤال
ملاحظات
MEŞİHAT ARŞİVİ
MŞH. SAİD

Belge-3

COLEMERG'Lİ AHMED BİN İSMAİL'İN İCAZETNÂMESİ'NİN ARAPÇADAN ÇEVİRİSİ[65]

Kodu: IST.MFT.MSH.SAID. 2795A/2

Tarihi: 1 Safer 1315/2 Temmuz 1897

İlim adamlarını peygamberin güvenilir adamları, peygamberlerin halifeleri, yer ve gökteki meleklerle beraber onları tevhid inancına inanmalarını razı eden, Kuranda buyurduğu gibi "hiç bilenlerle bilmeyenler bir olurmu" sözüyle onları başkalarıyla aynı tutmamakla sevindiren, insanlar arasında büyük verasete haiz kılan, hiç sıkılmadan yalnız ona ibadet etmeye yönlendiren, insanlara faydalı bilgileri yaymakla faziletli kılan, ciddi zorluklara katlanarak işlerini beceren, tereddütlü beyinleri düzeltmekle yüksek makamlara ulaşan, cahilleri eğiten, şüphe sahiplerinin tereddütlerini gideren, zor meseleleri açıklayan, soru sahiplerinin yardımına koşan, en yüksek makamı kazanan, talep sahiplerinin eksiğini tamamlamakla yarar ve fayda yayan ve teşvik eden cenab-ı Allah'a hamd u senalar olsun. Peygamberlerin en seçkini olan efendimize, hak ve iman üzere olan al ve ashabına salat ve selam olsun.

Rabbinden güzel bir sonuç niyazında bulunan kulu Hacı Salih oğlu Yasin el-Falih derki: bu icazetnameye nâil olan, onu bu güzel satırlarla yazmaya yönlendiren amaç, kendisini kötülüklerden korumayı Allah'tan dilediğim değerli din kardeşim Cölemergli İsmail oğlu Molla Ahmed, Allah onu muvaffak etsin, bize bir süre özel olarak mülazim olmuş, okuya bildiğini bize okumakla ilim tahsil etme ve başkaları arasında yayma kabiliyetinin tam olduğuna inandığımızdan dolayı kendisine, tüm alet (nahiv, sarf vb) ilimlerini, bilimleri, Fıkıh, Tefsir ve Hadis ilimlerini vermeye, kendisinden bilgi isteyen ve bu isteğinde ciddi olan Müslümanlara nasihatta bulunmasına genel bir icazet verdim. Tabiiki bu icazete dayanağım hocam ve tüm ilimlerde hocaların hocası, kamil insan, herkesin ana ve tali bilimlerde alim olduğuna ittifak ettiği, akli ve şerii ilimlerde tam olduğu Tiflisli Seyyid Muhammed Efendi Nakşibendi, kuddise sirruhu. **O da** övünç ve üstün özellikler sahibi, beşer kemalatında zirveye ulaşmış, akli ilimlerde bir ümmeti andıran derin bilgi sahibi, güçlü zekası ve özellikle Matematik ilminde tasvir yeteneğiyle bilinen, ilim ve fetva bayrağının taşıyıcısı Muş livasından Ebu Abdullah Molla Hasan el-Ehremi el-Ensari, cenab-ı Allah ona dağların pamuk ipi gibi atıldığı günde kazançların en yüksek mertebesinden versin. **O da** şeyhi ve hocasından aldığı icazetine dayanarak. İlim denizi olarak bilinen, tüm ilimleri içinde barındıran, fenâ fillah, el-Baki-billah, fazilet ve cesaret sahibi, mürşid-i kamil, döneminin tek adamı ve zamanının müftüsü, tüm bilimlerin engin denizi, kerametlerin menbası ve ışığı, süper ve üstün eserlerin sahibi Siirtli Molla Halil el-Ömeri, kuddise sirruhu, cenab-ı Allah onun faziletlerinden bize de saçsın. **O da** değerli hocası, kamil ilim erbabı, Molla Mahmud el-el-Behdini'den aldığı icazetle. **O da** özel ve genel herkesin hocası, akli ve nakli ilimlerde kemalata ulaşan eğitici, ilim ve fazilet sahibi cerr-i kamil olan hocası Muhammed Salih Efendi es-Safevi'den aldığı icazetle. **O da** babası ilim erbabı İsmail Efendi es-Safevi'den aldığı icazetle. Zengin olan Allah ondan razı olsun. Bu da tüm ilim tahsilini, akli ve nakli, ana ve tali ilimleri babası olan ve herkesin gördüğü özellikleri ile tanınan, üstün eserleriyle ve rabbani ilhamlarıyla bilinen hocası İbrahim ibn-i Haydar'dan aldığı icazetle. **O da** babası üstün ilim adamı ve kaynak deryası, değerli eserlerin ve kararaların sahibi Haydar ibn-i Ahmed'ten aldığı icazetle. **O da** babası ilm-i Kelam'da Muhakemat sahibi, *Avarif-i Maarif Ala Tabakat-i Enam*'ın açıklamasını yapan Ahmed ibn-i Haydardan aldığı icazetle. O daakli ve nakl ilimleri, Edebiyat ve Arapça ilimlerini kendisinden tahsil ettiği babası değerli ilim adamı seçkin alim, Şeyhulislam Mev-

65 - IST_MFT_MSH_SAID_0192_0031_5_2795A_AHMED_EF_1332H_Sevval_30_N_0002

lana Zeynuddin el-Kurdi el-Bellani'nin öğrencisi olan Birinci Haydardan aldığı icazetle. O dahiç şüphesiz Allah'ın velilerinden olan ve kendisinden aldığı icazetle özele ve genele ilim tahsilini vermeye yetkili kıldığı hocası Şeyh Taha el-Kurdi el-Kadiri ve daha sonra ed-Dımaşki'den. **O da** İsnad ilminin en yüksek tabakasını aldığı hocası Abdullah el-Eşnevi'den aldığı icazetle. **O da** yüksek ahlaki seciyyeleriyle bilinen Molla Ali'den aldığı icazetle. **O da** babasından aldığı icazetle. **O da** Zeynuddin el-Bellani'den. Bu da Nasrullah el-Halhali'nin öğrencisi. Bu da Mevlana Mirza Can'ın öğrencisi. Bu da hoca Cemaleddin Mahmud eş-Şirazi'nin öğrencisi. (Bu da) Muhakkik Celal el-Millet-i ve'd-Din Muhammed ibn-i Es'ad es-Sıddiki ed-Devvani'den. Aynı şekilde hocalarımızın hocası, selef'in bakiyesi olan ilim deryası ve Muhakemat'ların sahibi olan Ahmed ibn-i Haydar'dan, ki *Tetimme'tul-Ma'kulat*'ı (veya akli ilimlerin diğer kısımlarını) Muhammed ibn-i Şirvin'e okumuşlardır. **O da** Ahmed ibn-i Muhalla'nın öğrencisidir. **O da** Mirza Mahdum'un öğrencisidir. **O da** Mirza Can eş-Şirazi'nin öğrencisidir. O daHoca Cemalettin Mahmud eş-Şirazi'nin öğrencisidir. **O da** Muhakkik ed-Devvani'nin.

Aynı şekilde Beyzavi'den verdiğim tefsir derslerimin başlangıcından da, dönemin en önemli ilim adamı olan Mevlana eş-Şeyh el-Kurdi el-Eşnevi'nin (huzurunda) okumuş ve ondan Tefsirde izin (icazet) almıştır. Yalnız bununla da değil, tüm ilimlerde mutlak izin almıştır. Ki o da Mirza Can eş-Şirazi'ın öğrencisidir. **O da** hoca Cemaleddin Mahmud eş-Şirazi'nin öğrencisi. **O da** Muhakkik ed-Devvani'nin. Ki babası rabbani alim Es'ad es-Sıddiki ed-Devvani'den ilim tahsil etmiştir. Bu dakuddise sirruhu eş-Şerif Ali el-Curcani'nin talebesidir. Aynı şekilde alim Tacuddin Mahmud el-Fariki'den akli ilimleri tahsil etmiştir. Yine Fıkıh ilimlerini, döneminin en fakih alimi olan Mahmud ibn-i'l-Fetih Serdestani'den tahsil etmiştir. Ki Serdestani *el-Havi es-Sağir ala'l-Mevla*'yı, *Haşiyet'ul-Havi*'nin müellifi olan Lisanuddin Nuh es-Semnani'ye okumuştur. Bu da Molla Celaleddin Muhammed el-Kazvin'e okumuştur (yani ondan ilim tahsil etmiştir). **O da** babası meşhur musannif İmam Necmuddin Abdulgaffar el-Kazvin'e – Allah rahmet eylesin - okumuştur. **O da** Fıkhı İmam Ebu'l-Kasim er-Rafii'den almıştır. **O da** Kadi'l-Kudat, muhaddislerin rehberi Şeyhülislam Muhammed ibn-i Muhammed el-Cezeri'den, kazandığı şöhretiyle diğer bölümlerini zikretmesi gerekmeyen isnadıyla icazetini almıştır. **O da** muttakilerin örneği muhakkik Zahiruddin Muhammed el-Marezdeni (?) den, ki kendisine söyleyerek yazdığı genel bir icaze vermştir. **O da** akli ilimlerde, kuddise sirruhu, muhakkik Şerif'in öğrencisidir. Ki *Kamus*'un sahibi Şeyh-i Müsned Feyruzabadi'nin hadislerini reddederdi. Bu da Şeyh Muhiddin ibn-i Haddad'tan. **O da** içinde topladığı ilim ve metoduyla tahkik ilmini düzlüğe çıkaran, ahlak ve terbiyede en son mertebeye ulaşan ve faziletiyle herkesin bildiği kayınbabası imam, alimlerin kutbu, fetva menbası Şeyh Muhiddin en-Nevavi'den, en yüksek sened mertebesiyle icazet almıştır. **O da** alim, fazıl, imam, sünnet ve dini ihya eden el-Küşnari'den. **O da** allame, kuddise sirruhu Şerif Cürcani'den. **O da** Mübarek Şah Buhari'den, **O da** muhakkik Kutbuddin er-Razi'den, **O da** allame Şirazi'den, **O da** el-Katip Şirazi'den, **O da** Fahruddin er-Razi'den, Hüccet'ul-İslam Muhammed ibn-i Muhammed el-Gazali'nin öğrencisi. **O da** İmam'ul-Haremeyn Ebu'l-Maali Abdulmelik ibn-i Abdullah Şeyh Yusuf el-Cüveyni'den. Ki Şeyh Talib el-Mekki'nin öğrencisidir. O da, bezi değil de vekalet ve iradeyi Ebu Osman el-Mağribi'den almıştır. **O da** Ebu Ömer ez-Zeccac'tan. **O da** din ve millet burhanı, hakk ve sağlam inancın sultanı, şeriatı ğarra'ın tanıtıcısı, berrak tarikatı ihya eden, tavaf edenlerin seyyidi Ebu'l-Kasim Cüneyd el-Bağdadi'den. **O da** dayısı olan, gerçek Allah'ın velisi, tarikat ehline gerçeğin tanıtıcısı Ebu'l-Hasan es-Seri el-Muğlis es-Sakti'den. **O da** evliyaların tacı, enbiyanın seyyidinin varisi Şeyh Maruf el-Karhi'den. **O da** Ebu Selim Davud et-Tai'den. **O da** el-Habib el-Acmi'den. **O da** Hasan el-Basri'den. O da, cesur imam, atılgan aslan, ğavsullah, din ve milletin meşalesi, varlıkların güneşi, ariflerin dolunayı, hakikat bardağından içen, ilmin kapısı Ali ibn-i Ebu Talib el-Kureşi el-Haşimi el-Mekki el-Muhacir el-Medeni'den, Allah ondan

razı olsun ve yüzünü mükerrem kılsın, onun fazilet ve bereketinden bize de saçsın,. **O da** mevcudatın incisi, peygamberler gerdanlığının orta büyük taşı, makam-ı mahmud'un sahibi, cenab-ı Allah'ın yeryüzündeki en büyük halifesi, mülklerin yaratılış sırrı, sen olmasaydın alemleri yaratmazdım sözünün muhatabı, bizim ve beşer ve cinlerin büyüğü Muhammed el-Mustafa, Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun. **O da** yakın meleklerin büyüğü, cenab-ı Allah'ın mesajını efendimize aktaran Cibrail, Allah'ın selamı üzerine olsun. Hicri bin üçyüz onbeş yılının Safer ayında düzenlenmiştir.

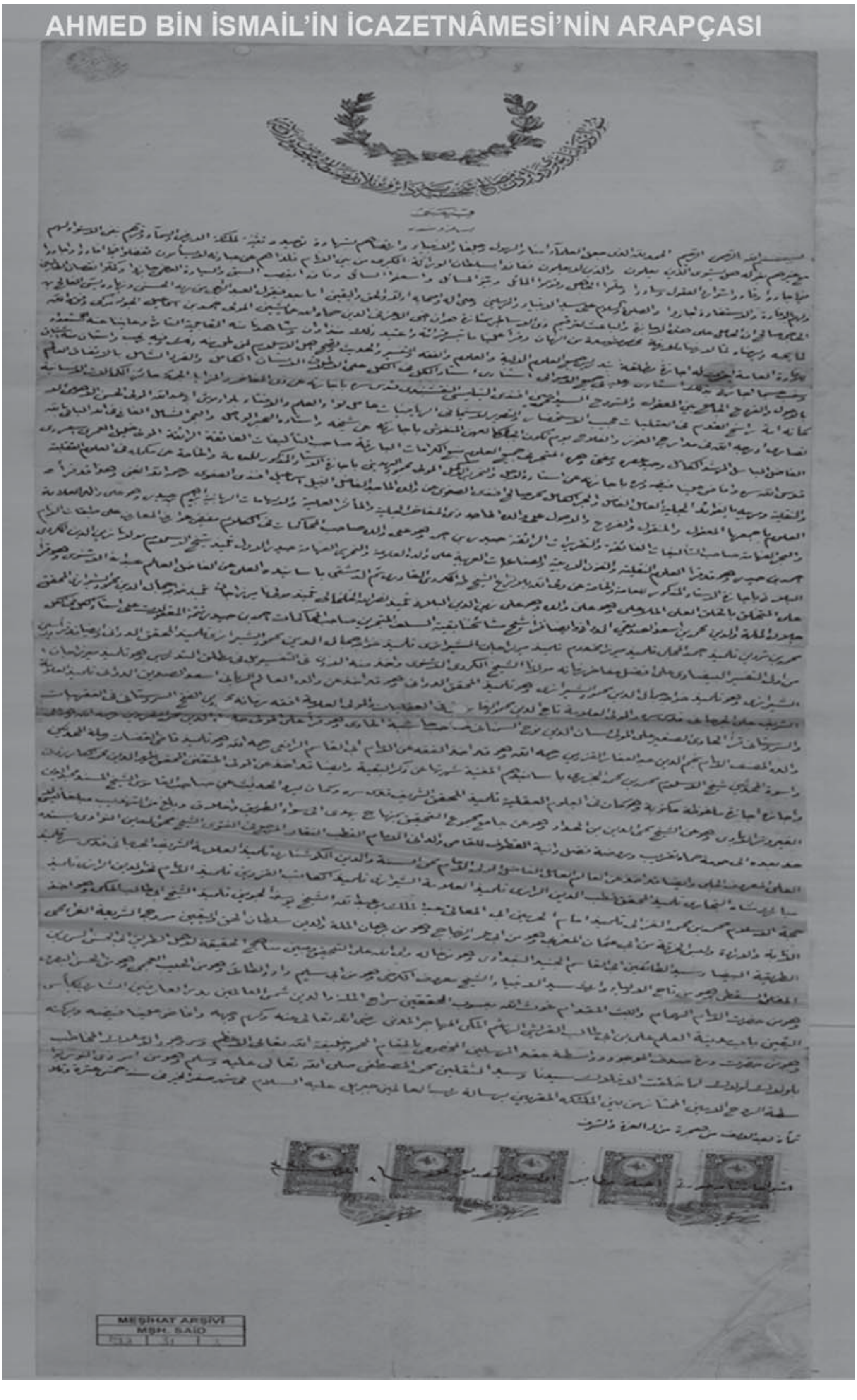

Belge-4

ŞEMDİNAN KAZASI NEHRİ KASABASINDAN HACI MOLLA AHMED'İN SİCİL-İ AHVALİ

Kodu:IST.MFT.MSH.SAID. 2799A/1

Tarihi: 24 Haziran 1326/7 Temmuz 1910

Me'mûrîn ve ketebe ve müstahdemînin tescîl edilecek tercüme-i hâllerinin tahrîrine mahsûs varakadır.

Sicil-i Ahvâl: sınıf-ı me'mûrin ve müstahdemîn-i Devlet-i Aliyye'nin asıl tercüme-i ahvâl-i zâtiyeleriyle sâ'ir vukû'at-ı mütenevvi'a-i resmiyyelerinin müteselsilen kayd ve tahrîr ve zapt ve tesciline mahsûs olmak ve me'mûrîn ve ketebe ve müstahdemîn-i sâ'ire haklarında intihâbat ve terakkiyat ile mükâfât ve mücâzat ve sâ'ir her nev'-i mu'amelât ve icra'atda ma'mulün bihi tutulmak üzere vaz' ve te'sîs buyurulmuşdur.	
Süâl	Cevab
Sahib-i tercümenin kendisiyle pederinin ismi mahlası ve şöhreti ve lakabı ve gerek kendisi ve gerek pederi ismiyle mi mahlasıyla mı veya hem ismi ve hemde mahlasiyla mı veyehut şöhretiyle mi yâd olunduğu ve kendisi ve babası begmidir efendimidir ağamıdır paşamıdır ve babası me'mûrinden ise son me'muriyet ve rütbesi ve değil ise hangi sınıfdandır ve nerelidir ve ber-hayatmıdır değilmidir ve milliyet ve tabi'iyeti nedir ve ebeveyni cihetinden ma'rûf bir sülâleye mensubmudur?	İsmim Ahmed pederimim ismi Nasır Efedi'dir. Mahlas ve şöhret ve lakabım yokdur. Beyne'l-'avvam Molla Hacı Ahmed Efendi nâmiyle yad olunurum. Pederim me'muriyyetden değil ulema sınıfındandır. Ve ber-hayat olmayûb vefat etmişdir. Mahal-i vilâdet ve ikāmetimiz Şemdinan Kazası'nın merkez-i hükümeti bulunan Nehri kasabasıdır. Ebeveyn cihetinden sülâlem ma'rûf ve Ömerü'l-Farûk Radiyellâhü anhü Hazretlerine mensûb ise de şeceremiz yokdur.
Mahal ve tarih-i vilâdeti sene-i hicriyye ve ona musadif sene-i maliyenin mümkün mertebe şuhûr ve eyyâmı tasrîh olunarak gösterilmelidir.	Mahalli vilâdetim sâlifü'l-arz Nehri kasabası olub tarîh-i tevellüdüm de bin iki yüz altmış altı sene-i hicriyesi evâ'iline musâdif ve 1265 sene-i Maliyesi Mart mâhıdır.
Hangi memleket ve mekteblerde hangi ilim ve fen ve san'at ve lisanları ne dereceye kadar tahsîl eylediği ve şahadetnâme ve tasdiknâme ve icâzetnâme alıp almadığı ve hangi lisanları kitâbet veyahud yalnız tekellüm etdiği beyan olunmalıdır. Ancak tekellüm ve kitabetiyle me'lûf ve ma'rûf olmadığı lisânların usul ve lügati âdî bilmekle o lisanlarla tekellüm ve kitâbet ederim. Denilmeyûb okudum aşinâyım ve o lisanları tekellüm ve kitâbetle me'lûf ve ma'ruf ise tekellüm ve kitâbet ederim denilmelidir ve kütub ve resâ'ilden bâ-ruhsat-ı resmiyye tab' ve neşr olunmuş bir eser ve te'lifi var ise neye dair olduğu ve hangi tarihde ve nerede tab' ve neşr olunmuş bir eser ve te'lîfi var ise neye dâirdir olduğu ve hangi tarihde ve nerede tab' ve neşr olduğu ve ihtira'ât-ı fenniye ve sına'iyye ve sâ'ireye dâ'ir bâ-berât-ı âlî bir imytiyazı hâ'iz olduğu halde hangi fen ve san'ata dâ'ir hangi şey'i ve nerede ve hangi târihde ihtirâ' etmişdir. Ve bir me'mûriyete dâ'ir intihabnâmesi var ise hangi mahalden verilmişdir. Ve hangi me'muriyete dâ'ir ve o me'mûriyetin kaçıncı sınıfındandır ve tarih ve numarası nedir gösterilmelidir.	Memleketimizde mekâtib-i resmiyye bulunmadığından Kürdistan'ın Irak cihetinde bulunan medârisde ve meskat-ı re'sim olan Nehri Kasabası'ndaki Medrese-i Umumiye ile cıvardaki medârisde ulum-ı Arabiyye-i 'âliye ve 'âliyeyi ve kütüb-ı farisiyeyi bi't-tahsîl Musul vilayet-i celilesine mülhak Erbil kazasında allame-i şehîr Hacı Ömer Efendi Hazretleri'nden icâzetnâme aldım. Arabi ve Farısca ve Kürdi lisanlariyle kitabet ve tekellüm ve lisan-ı Osmani ile yalnız tekellüm ederim. Bir eser ve te'lifim ve ihtira'at-ı fenniye ve sana'iyem ve bir me'mûriyete dâ'ir intihâbnâmem yokdur.

Hizmet-i Devlete hangi târihde ve kaç yaşında ve nerede ve muvazzafen mi? Veyahud mulazemetle mi? Dâhil olmuşdur. Ve ondan sonra sırasiyle ma'âşlı ve ma'aşsız gerek dâ'imi ve muvakkat ve gerek asalet ve vekâlet veya ilâve-i me'muriyet sûretleriyle hangi me'mûriyetlere geçmişdir. Ve herbirinden ne kadar ma'aş veya ma'aşa mukâbil veyahud fevkal'ade harcırah ve yevmiyye ve ücrtet-i maktu'a ve gayr-ı maktu'a ve aydat ve saire almışdır. Ve mu'ayyenâtca dâ'imi ve muvakkat ne kadar zamayim ve tenzîlat vuku' bulmuşdur. Ve herbir hizmet-i me'muriyetde hangi tarîhde işine mübâşeret etmiş ve ma'âşını istifâya başlamış ve hangi târihde iş başından ayrılûb hangi tarihe kadar ve ne mikdar ma'aş almışdır. Ve kezâlik sırasiyle hangi rütbe ve nişanlara ve ne sebeblerle nâ'il olmuşdur. Ve hizmet-i devlete duhûlünden tercüme-i hâlini tanzîm eylediği tarihe kadar ba'zen açıkda kalmış mıdır ve müddet-i ma'zuliyeti ne mikdar imtidad etmiş ve o müddetde ma'zûliyet ma'aşı almışmıdır almış ise mikdarı nedir ve ecnebi nişânını hamil olanlar nedereden ve ne sebeble hangi devletin hangi nişânını almışdır. Ve bunun kabul ve ta'lîki hakkında hangi tarihde irâde-i seniyye-i hazret-i padişahi şeref-muta'allik buyurulmuşdur. Ve hizmet-i devletde bulunmadığı esnâda hidemat-ı husûsiyede bulunmuş ise nerede ve kimin hizmetinde ve ne kadar müddet bulunmuşdur. Ve ondan ne sebeble ayrılmışdır. Ve hidemat-ı husûsiyede bulunmamış ise o müddeti hangi mahalde imrâr eylemişdir. Buraları sene-i hicriyye ve ona musadif sene-i maliye tarihlerinin mümkün mertebe şuhur ve eyyamı tasrihiyle tahrîr olunmalıdır. Şayet sahib-i tercümemin işbu tarihler tamamiyle mazbûtu değil ise takrîben falan senenin falan ayının evâ'ili veya evâsıtı veya evâhirinde ibâresiyle iktifâ kılınır. Bunlara dâ'ir yedinde evrâk-ı müsbite-i resmiyye olub olmadığı ve var ise neden ibâret idûgi tasrîh olunmalıdır.	Şimdiye kadar gerek ma'aşlı ve gerek ma'aşsız hiçbir hizmet-i devletde bulunmadım. Ancak bu kere Van vilayet-i celilesinin Hakkari sancağı mutasarrıflığından Şemdinân kazası kaymakamlığına teblîğ buyurulan 3 Mart 1326 tarihli telgrafnâmesi üzerine şehri iki yüz guruş ma'aşla ve altmış iki yaşında bulunduğum halde Şemdinan merkezi Nehri kasabasının müderrisliğine tayin buyuruldum. Ve da'ima tedrîsat-ı ilmiyye ile meşgulum mezkûr Nehri kasabasında ikāmet ve imrâr-ı evkāt ederim. Ma'aş-ı mezkûru tarih-i mübâşeretim olan bin üç yüz yirmi sekiz sene-i hicriyyesi şehr-i Rebiulevvel'nin üçüncü gününe müsâdif ve 1326 sene-i maliyesi şehr-i Mart'ının dördüncü gününden i'tibâren ahz ve istihsâle bed'ettim hiçbir kimesnenin hidemât-ı husûsiyesinde bulunmadım.

Hizmet-i devlete duhûlünden varakası tarîhine kadar arada infisâli vuku‘ bulmuş ise esbâb-ı hakîkiyesi ve bir zan ve şübhe ve şikâyet üzerine işden el-çekdirilmiş ise ne sebebe mebnî ve ne tarîhde el-çekdirilmişdir. Ve netîcesi ne olmuş ve tekrar işine mübâşeret edenler ne müddet sonra ve ne tarhide me’mûriyetine ircâ‘ edilmişdir. Ve aradaki eyyâmı ma‘aşı nasıl tesviye olunmuşdur. Ve tahtı muhâkemeye alınmış ise töhmet veya berâ’etden ne hükme netîce vermişdir ve cezâ görmüş müdür? Ve yedinde berâ’et-i zimmet evrâkı varmıdır. İHTAR Tercüme-i hâl varakaları bâlâdaki su’allere nazaran tanzîm ve cevâb hânelerine terkîm olundukdan sonra zîrîne beş kuruşluk bir pul yapışdırılıp tanzîm olduğu sene ve ay ve günün hicri ve mali tarihleri ve hangi mahalde yazıldığının ve mustahdem bulunduğu esnâda ise me’mûriyet-i hazırası ve mazûl ise son me’mûriyeti tasrîhiyle imzası vaz‘ olundukdan sonra mühür-i zâtî ile temhîr olunur vukû‘at-ı mezkûrenin mu‘ahharan tashîhi istid‘asına ve isti‘lâmlarla izâ‘a-i vakte ve sahiblerinin dahi intizârlarına hâcet kalmamak için kemâl-i dikkat ve ihtimâm ile ve mümkün ise kendi hattı destiyle yazılması ve zahri varakada envâ‘ı ta‘dad olunan evrâk-ı mübitenin musaddak sûretlerinin veyahud yine i‘âde olunmak üzere asıllarının işbu varakaya rabt olunması lazım gelir.	Sâlifü'l-arz müddet-i silkden evvel hiçbir hizmet-i devletde bulunmadığım cihtle infisâlim vâki‘ olmamışdır. Ve lehü'l-hamdü ve'l-minne bu ana değin bir gûna sû’i hâl ve hareketim vuku‘ bulmadığından taht-ı muhâkemeye alınmadım ve cezâda görmedim. İşbu tercüme-i hâl varakası Van vilayeti dâhilinde kâ’in Hakkari sancağına mülhak Şemdinan kazasının merkez-i hükümeti bulunan Nehri kasabasında tastîr ve tanzîm olunmuşdur. Fi 29 Cemadiyeahir 1328 ve fi 24 Haziran 1326 Şemdinan Müderrisi (Mühür) El-Hüseyni
Mülâhazat	İşbu tercüme-i hâl varakası Şemdinan kazası Müdderisi el-Hac Ahmed Efendi'nin olub ve zîrinde mahtûm mühür muma ileyhin mührü zâtisi olduğu tasdîk olunur. Ed-Dâ‘î Şemdinan Nâ’ibî Bende Muhammed Halid (İST. MFT MSH SAİD No: 2799-A/1 Djt-193/8-1)

HACI MOLLA AHMED'İN SİCİL-İ AHVALİ

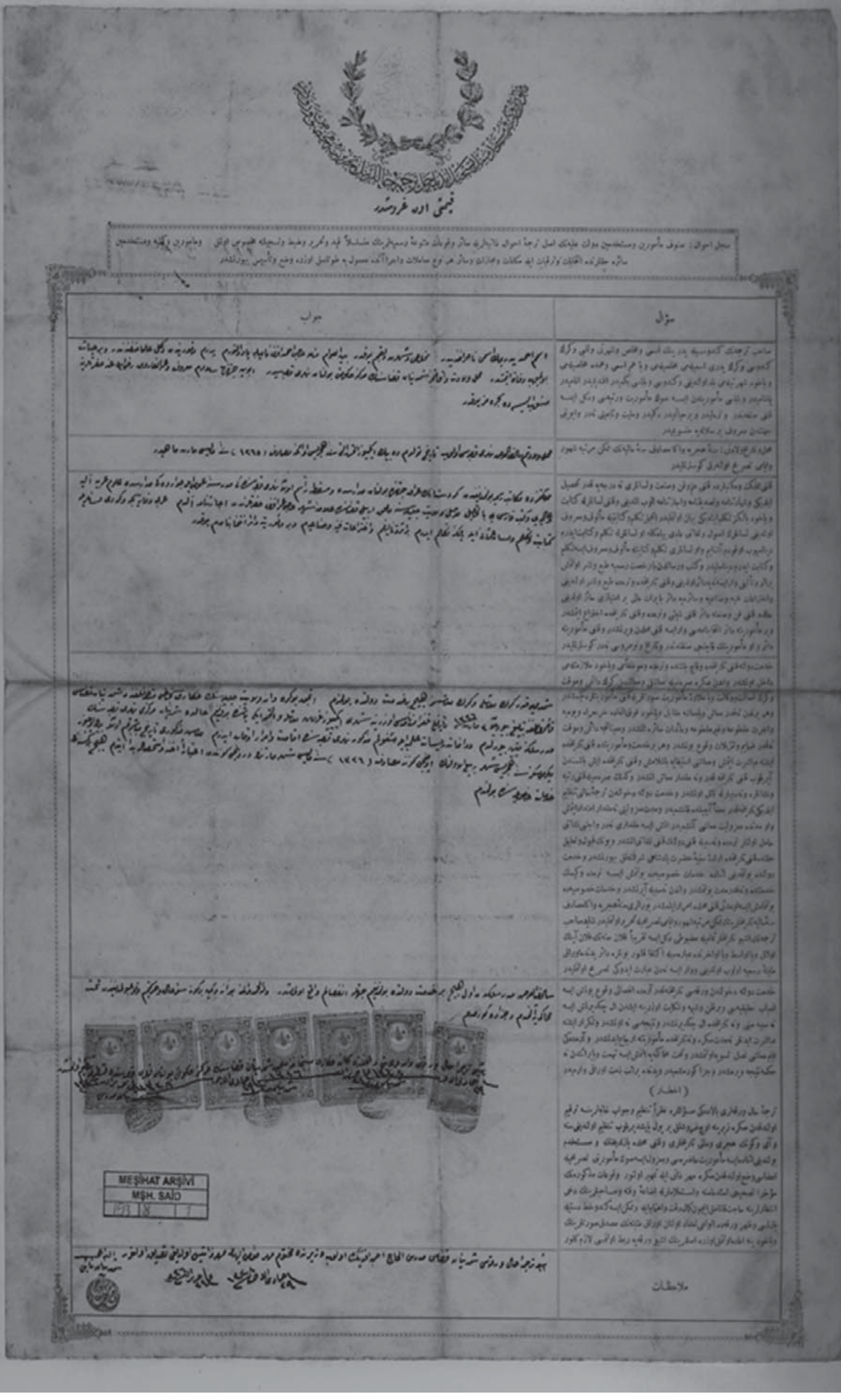

Belge-5

Kodu. İST. MFT MSH SAİD No: 2799-A/3

Tarihi: H.1292/. M.1875

ŞEMDİNAN KAZASI NEHRİ KASABASINDAN HACI MOLLA AHMED'İN İCAZETNÂMESİ'NİN ARAPÇADAN ÇEVİRİSİ

Değerli ilim adamlarının gönüllerini Kuranın ışıklarıyla parıldatan, gönüllerini şek ve şüphe kirinden arındıran, bazılarını diğerlerinden üstün kılan, onlaratarafından güç veren, mana ve beyan hazinelerinin kapısını açan, kapalı kelimelerin açıklamasını ve güzelliklerin beyanını onlara özgün kılan, onlar da kapalı manaları açıklayıp Allah'ın kelamını te'vil (yorum) ve tefsir ederek çaba sarfetmelerinin sağlayan, şeriat-ı ğarranın aslını onlara ilham eden, teferruatlarını onlarla teyid eden, hikmeti dilediğine bağışlayan, zira kime hikmetini nasip etmişse ona büyük hayır vermiş olan Allah'a hamd olsun. Salat ve selam risalet ve şeriatın tamamlamasını onun gelişiyle tamamlayan, şirkin hurafeleriyle üçlü ve dörtlü inancı kesin delillerle iptal eden, onun üzerine Kur'an-ı indirmekle alemlere korkutan peygamber efendimize, ihlas üzere iman eden onun al ve ashabına olsun. Onlar ki genel durumlarını onun özel durumuna göre düzenleyen, onun edebi ile terbiye olan, onun hadislerini mantık-ı fasih ile kabullenenlerdir.

İbadette eksiği olan bu kulu, Mollazade ile şöhret bulan Ömer, cenab-ı Allah takvayı onun azığı kılsın, ona güzel ve daha fazlasını nasip etsin, derki: ilim bayrağı yüksektir aşağı inmez, izzetinin esası kesindir şüphe götürmez, onunla mutluluk duyan bir daha şekavet görmez, onunla şöhret bulan bir daha saklı kalmaz, onu taleb eden istenir, ona rağbet gösteren rağbet görür, Allahın nuruyla onunla tanışan yükseklerde olup arkadaşlarını geçer, kardeşlerinden azade olarak ilmi tadınca saadet yıldızları onunla doğar, bu mektubun (icazetnamenin) hamili ve belgenin sahibi, ilmiyle amel eden, takva ve fazilet sahibi, bütün iyilikleri içinde toplayan, açık faziletlerin menbası, dakik görüşleriyle ilimlerin sırrını açıklayan, düzgün düşüncesiyle derin bilgileri kavrayan, müslümanların ve İslamın göz nuru, din ve milletin kamili, dönemimde tüm arkadaşlarını geride bırakan Molla Nasır en-Nehri'nin oğlu Molla Ahmed'tir. Allah ona amaçlarının gerçekleşmesini nasip etsin, onu en yüksek kemal mertebesine ulaştırsın, zamanının bir bölümünü ve gençliğinin verimli çoğu zamanını, akli ilimlerin ve nakli bilgilerin tahsiliyle meşgul olmuştur. Bizimle uzun zaman ve seneler geçirerek, muteber uzun ve muhtasar kitaplar okumakla, büyük bir fazilete ulaştığına şahit olduk. Onun gerçekten öğrencilerin ilim babası olduğuna kanaat getirdik. İşte bundan dolayı nakli ve akli ilimlerin tedris etmesine ve bilim sofrasının genişlemesine icazet verdik. Öğrencilere şefkatla bakması ve gözetlemesi şartını koştuk. Merhamet kurallarını tatbik ederek ilim talebesine yaklaşmasını öngördük. Bana verdiği hocamın icazetine dayanarak. Ki geçenlerin ikizi, sonuncuların imamı, döneminin teki, zamanın nadidesi, ilmiyle amel eden alim, engin deniz, insanların rehberi, İslamın umdesi, Ravenduz'da müderris mevlana Ömer Efendidir. Allah faydasının gölgesini ilim talebesinin üzerinde kılsın. Tüm müslümanların onun uzun yaşamasından yararlı olmalarını dilerim. O da ariflerin gözdesi, alimlerin rehberi, babam Ebubekir Erbili'den, Allah ondan razı olsun, almıştır. Aynı zamanda herkesin ittifakıyla ufukların imamı, tüm ilimlerde herkesin hocası, sonuncuların cömerti ve en kamil alimi, geçmişlerin yorumcusu, geleceklerin reisi, rabbani alim, Hattı Muhammed Efendi Şeyh Süleymani'den. Cenab-ı Allah onun üzerine rahmet yağmurunu saçsın ve rahmetiyle Cennetine yerleştirsin. Bu her ikisi de fazıl kamil, ilmiyle amel eden Abdurrahim Efendi ez-Ziyari'den almışlardır, Allah rahmet etsin. O ikisida allame kallavi engin deniz, alimlerin ve sonuncuların hatimesi, herkesin hocası Abdurrahman efendi Ruzbahari'den. Allah'ın lutfu üzerinde olsun. O ikisi de Sıbğatullah Efendi Ez-Ziyari'den almışlardır. Cenab-ı Allah kabrini nurlandırsın. O da mev-

lana Salih Efendi el-Haydari'den. O da babası allame mevlana İsmail'den almıştır. Cenab-ı Allah kabrini nurlandırsın.O da babası İbrahim'den, O da döneminin teki, eserler sahibi mevlana Haydar el-Hariri el-Kurdi'den. O da babası alim arif mevlana Ahmed'ten. O da babası Haydar el-Kurdi'den. Ki Şeyhulislam mevlana Zeynuddin el-Kurdi el-Bulaki'nin öğrencisidir. Bu da Nasrullah el-Halhali'nin öğrencisi. Bu dahoca Cemaleddin Mahmud eş-Şirazi'nin öğrencisi. Bu da Muhakkik Celal el-Millet-i ve'd-Din Muhammed ibn-i Es'ad es-Sıddiki ed-Devvani'den. Bu da Muhiddin el-Keşkenari'nin öğrencisidir. Bu da allame Şerif el-Curcani'nin, kuddise sirruhu, öğrencisidir. Bu da Mübarekşah'ın öğrencisidir. Bu da muhakkik Kutbuddin er-Razi'nin öğrencisidir. Bu da allame Şirazi'nin öğrencisidir. Bu daNasıruddin et-Tusi'nin öğrencisidir. Aynı zamanda Katip el-Kazvinin de öğrencisidir. Bu da İmam Fahruddin er-Razi'nin öğrencisidir. Bu daHüccet'ul-İslam Muhammed ibn-i Muhammed el-Gazali'nin öğrencisi. O da İmam'ul-Haremeyn Ebu'l-Maali Abdulmelik Yusuf el-Cüveyni'den. Ki Şeyh Talib el-Mekki'nin öğrencisidir.O da, bezi değil de vekalet ve iradeyi Ebu Osman el-Mağribi'den almıştır. O da Ebu Ömer ez-Zeccac'tan. O da din ve millet burhanı, hakk ve sağlam inancın sultanı, şeriatı ğarra'ın tanıtıcısı, berrak tarikatı ihya eden, tavaf edenlerin seyyidi Ebu'l-Kasim Cüneyd el-Bağdadi'den.O da dayısı olan, gerçek Allah'ın velisi, tarikat ehline gerçeğin tanıtıcısı Ebu'l-Hasan es-Seri el-Muğlis es-Sakti'den. O da evliyaların tacı, enbiyanın seyyidinin varisi Şeyh Maruf el-Karhi'den. O da Ebu Selim Davud et-Tai'den. O da el-Habib el-Acmi'den. O da Hasan el-Basri'den. O da, cesur imam, atılgan aslan, ğavsullah, din ve milletin meşalesi, varlıkların güneşi, ariflerin dolunayı, hakikat bardağından içen, ilmin kapısı Ali ibn-i Ebu Talib el-Kureşi el-Haşimi el-Mekki el-Haşimi'den. Allah ondan razı olsun. O da mevcudatın incisi, peygamberler gerdanlığının orta büyük taşı, makam-ı mahmud'un sahibi, cenab-ı Allah'ın yeryüzündeki en büyük halifesi, mülklerin yaratılış sırrı, sen olmasaydın alemleri yaratmazdım sözünün muhatabı, bizim ve beşer ve cinlerin büyüğü Muhammed el-Mustafa, Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun. O da yakın meleklerin büyüğü, cenab-ı Allah'ın mesajını efendimize aktaran Cibrail, Allah'ın selamı üzerine olsun.

Cüneyd bez'i (cübbe'yi) giymiş, izin, vekalet ve nisbeti Cafer al-Haddad'tan almıştır. O da Abdullah el-İstarhi'den. O da Ebu Turab en-Nahşebi'den. Belhi'nin öz kardeşinden. O da İbrahim Edhem'den. O da Musa er-Rai'den. O da Tabiinin başı salah ve takva sahibi olan Veysel Karni'den. O da Arafat'ın Arak vadisinde müminlerin iki emiri olan: müşriklerin bidatlarını yüzlerine vuran ve hak ve batıl'ı ayıran Ömer ibn'il-Hattab ile imanın nektarından içen Ali ibn-i ebi Talib'ten, Allah her ikisinden de razı olsun. O ikisi de peygamber efendimizden, Allahın salat ve selamı üzerine olsun. O da Cebrail, Allah'ın selamı onun üzerine olsun. Cebrail de cenab-ı Allah'tan almıştır.

Muhakemat sahibi hocalarımızın hocası Ahmed ibn-i Haydar, Allahın rahmeti üzerine olsun, *Mişkat'ul-Mesabih*'ten Bab'ul-İ'tisam'a kadar Kuran ve Sünnetin ışığında Şeyh Abdulmelik el-Isami'ye okumuş ve ondan izin almıştır. O da babasından. Ki Şeyh Şehabuddin Ahmed ibn-i Muhammed ibn-i Hacer el-Mekki el-Heysemi'nin öğrencisidir. Ki Şeyhulislam Kadı Zekeriya el-Ensari'nin öğrencisidir. O da Celal el-Muhella'nın öğrencisidir. O da Celal el-Belkini'nin öğrencisidir. O da Sahih-i Buhari'nin şarihi, Hadis ilminde müminlerin emiri olan el-Hafiz İbn-i Hacer'in öğrencisidir. Allah onların bereketinden bize de saçsın, onların kerametlerinin yolundan gitmesini bize de nasip etsin. Efendimize, onun tüm al ve ashabına salat ve selam olsun. Hamd alemlerin rabbi Allah'a mahsustur.

Ben ki duacınız Erbilli Ömer, vaz ve nasihat sana yeter.

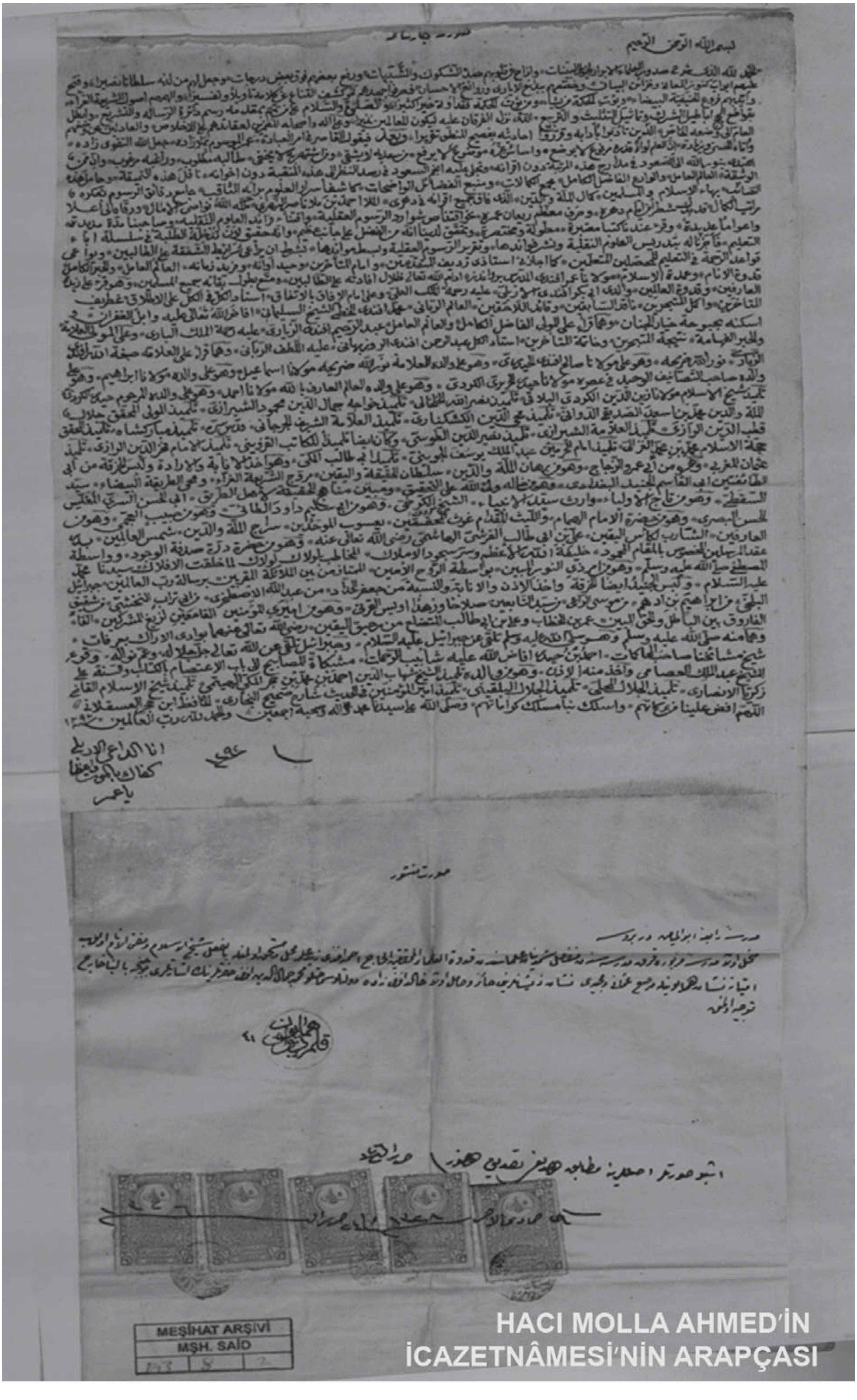

HACI MOLLA AHMED'İN İCAZETNÂMESİ'NİN ARAPÇASI

Belge-6

Molla Muhammed Emin bin Şeyh Yasin Guyani Sicil-i Ahvali

Kodu: IST.MFT.MSH.SAID. 2807C/1

Tarihi: 8 Eylül 1330/21 Eylül 1914

Me'mûrîn ve ketebe ve müstahdemînin tescîl edilecek tercüme-i hâllerinin tahrîrine mahsûs varakadır.[66]

Sicil-i Ahvâl: sınıf-ı me'mûrin ve müstahdemîn-i Devlet-i Aliyye'nin asıl tercüme-i ahvâl-i zâtiyeleriyle sâ'ir vukû'at-ı mütenevvi'a-i resmiyyelerinin müteselsilen kayd ve tahrîr ve zapt ve tesciline mahsûs olmak ve me'mûrîn ve ketebe ve müstahdemîn-i sâ'ire haklarında intihâbat ve terakkiyat ile mükâfât ve mücâzat ve sâ'ir her nev'-i mu'amelât ve icra'atda ma'mulün bihi tutulmak üzere vaz' ve te'sîs buyurulmuşdur.	
Sü'âl	Cevab
Sahib-i tercümenin kendisiyle pederinin ismi mahlası ve şöhreti ve lakabı ve gerek kendisi ve gerek pederi ismiyle mi mahlasıyla mı veya hem ismi ve hemde mahlasiyla mı veyehut şöhretiyle mi yâd olunduğu ve kendisi ve babası begmidir efendimidir ağamıdır paşamıdır ve babası me'mûrinden ise son me'muriyet ve rütbesi ve değil ise hangi sınıfdandır ve nerelidir ve ber-hayatmıdır değilmidir ve milliyet ve tabi'iyeti nedir ve ebeveyni cihetinden ma'rûf bir sülâleye mensubmudur?	Van vilâyet-i celîlesinin Hakkari sancağı dâhilinde Colemerg kazasının Gûyan Aşireti'nin Hilâl karyesinde Devlet-i Aliyye ve millet-i İslâmiyedenim ismim Muhammed Emin ve pederimin ismi Şeyh Yasin kendûm Efendi ve müteveffa pederim dahi Efendi olub me'mûrinden değil idi. Rütbe ve nişânı yok idi. Halid bin el-Velîd Hazretleri sülâlesine mensûbum.
Mahal ve tarih-i vilâdeti sene-i hicriyye ve ona musadif sene-i maliyenin mümkün mertebe şuhûr ve eyyâmı tasrîh olunarak gösterilmelidir.	Karye-i mezbûrede fi 11 Cemaziyel-ûlâ 1293 tarihine müsâdif olan fi 1 Mayıs 1291 tarihinde tevellüd ettdim.
Hangi memleket ve mekteblerde hangi ilim ve fen ve san'at ve lisanları ne dereceye kadar tahsîl eylediği ve şahadetnâme ve tasdiknâme ve icâzetnâme alıp almadığı ve hangi lisanları kitâbet veyahud yalnız tekellüm etdiği beyan olunmalıdır. Ancak tekellüm ve kitabetiyle me'lûf ve ma'rûf olmadığı lisânların usul ve lügati âdî bilmekle o lisanlarla tekellüm ve kitâbet ederim. Denilmeyûb okudum aşinâyım ve o lisânları tekellüm ve kitâbetle me'lûf ve ma'ruf ise tekellüm ve kitâbet ederim denilmelidir ve kütub ve resâ'ilden bâ-ruhsat-ı resmiyye tab' ve neşr olunmuş bir eser ve te'lifi var ise neye dair olduğu ve hangi tarihde ve nerede tab' ve neşr olunmuş bir eser ve te'lîfi var ise neye dâirdir olduğu ve hangi tarihde ve nerede tab' ve neşr olduğu ve ihtira'ât-ı fenniye ve sına'iyye ve sâ'ireye dâ'ir bâberât-ı âlî bir imytiyazı hâ'iz olduğu halde hangi fen ve san'ata dâ'ir hangi şey'i ve nerede ve hangi târihde ihtirâ' etmişdir. Ve bir me'mûriyete dâ'ir intihabnâmesi var ise hangi mahalden verilmişdir. Ve hangi me'muriyete dâ'ir ve o me'mûriyetin kaçıncı sınıfındandır ve tarih ve numarası nedir gösterilmelidir.	Fi 29 Safer 1300 tarihine müsâdif olan fi 10 Kanun-ı evvel 1298 tarihinde sıbyan mektebine duhûl edûb elifba ve tecvîd ve Kur'an-ı Kerîm'i ve sâ'ireyi kıra'at edûb fi Zi'l-hicce 1305 tarihine müsâdif olunan fi 12 Temmuz 1303 tarihinde hurûc edûb fi 8 Muharrem 1306 tarihine müsâdif bulunan fi 15 Eylül 1304 tarihinde nefs-i Musul merkezinde vâki' Hüseyniye Medresesi'ne gidûb Fıkıh ve Sarf ve Nahv ve Mantık ve Munazara ve Vad' ve Beyen ve Bedi' ve Usul-ı Fıkıh ve Aka'id ve Hesab ve Hikmet ve Hendese fenlerini kır'at edûb fi 16 Rebiulevvel 1314 tarihine musâdif bulunan fi 4 Ağustos 1312 tarihinde çıkûb Harput merkezine gidûb Merkez Medresesi'ne devâm ederek Ebi'l-Kemal Hacı Abdülhamid Hamdi Efendi Hazretleri'nin halka-i ders-i mukaddesesinde hazır bulunub Tefsir ve Hey'et-i Felekiyye fenlerini ikmâl ve tekmîl-i nüsah edûb fi 17 Zi'l-Hicce 1315 tarihine musâdif bulunan fi 14 Nisan 1313 tarihinde müşârun bi'l-benân efendiden icâzet aldım. Türki ve Arabi ve Farisi ve lisan-ı maderi ile tekellüm ederim ve dahi kitabet ederim.

66 - IST_MFT_MSH_SAID_0194_0009_5_2807C_1331H_Rebiulevvel_19_N_0001

Hizmet-i Devlete hangi târihde ve kaç yaşında ve nerede ve muvazzafen mi? Veyahud mulazemetle mi? Dâhil olmuşdur. Ve ondan sonra sırasiyle ma'âşlı ve ma'aşsız gerek dâ'imi ve muvakkat ve gerek asalet ve vekâlet veya ilâve-i me'muriyet sûretleriyle hangi me'mûriyetlere geçmişdir. Ve herbirinden ne kadar ma'aş veya ma'aşa mukâbil veyahud fevkal'ade harcırah ve yevmiyye ve ücrtet-i maktu'a ve gayr-ı maktu'a ve aydat ve saire almışdır. Ve mu'ayyenâtca dâ'imi ve muvakkat ne kadar zamayim ve tenzîlat vuku' bulmuşdur. Ve herbir hizmet-i me'muriyetde hangi tarîhde işine mübâşeret etmiş ve ma'âşını istifâya başlamış ve hangi târihde iş başından ayrılûb hangi tarihe kadar ve ne mikdar ma'aş almışdır. Ve kezâlik sırasiyle hangi rütbe ve nişanlara ve ne sebeblerle nâ'il olmuşdur. Ve hizmet-i devlete duhûlünden tercüme-i hâlini tanzîm eylediği tarihe kadar ba'zen açıkda kalmış mıdır ve müddet-i ma'zuliyeti ne mikdar imtidad etmiş ve o müddetde ma'zûliyet ma'aşı almışmıdır almış ise mikdarı nedir ve ecnebi nişânını hamil olanlar nedereden ve ne sebeble hangi devletin hangi nişânını almışdır. Ve bunun kabul ve ta'lîki hakkında hangi tarihde irâde-i seniyye-i hazret-i padişahi şeref-muta'allik buyurulmuşdur. Ve hizmet-i devletde bulunmadığı esnâda hidemat-ı husûsiyede bulunmuş ise nerede ve kimin hizmetinde ve ne kadar müddet bulunmuşdur. Ve ondan ne sebeble ayrılmışdır. Ve hidemat-ı husûsiyede bulunmamış ise o müddeti hangi mahalde imrâr eylemişdir. Buraları sene-i hicriyye ve ona musadif sene-i maliye tarihlerinin mümkün mertebe şuhur ve eyyamı tasrihiyle tahrîr olunmalıdır. Şayet sahib-i tercümemin işbu tarihler tamamiyle mazbûtu değil ise takrîben falan senenin falan ayının evâ'ili veya evâsıtı veya evâhirinde ibâresiyle iktifâ kılınır. Bunlara dâ'ir yedinde evrâk-ı müsbite-i resmiyye olub olmadığı ve var ise neden ibâret idûgi tasrîh olunmalıdır.	Fi 8 Receb 1330 tarihine müsâdif bulunan fi 11 Haziran 1328 tarihinde Van merkezinde müteşekkil komisyon muvacehesinde bi'l-imtihân iki yüz guruş ma'aşla Hoşab Kazası'nın münhal müderris-i umumîliğine tayin olundum. Fi 25 Receb 1330 ve fi 27 Haziran 1328 tarihle mû'errih numrolu olan vilayet-i celîlenin emirnâmesi sûreti meblağ-ı zeyil-nâme-i mutasarrıf-ı ekremi ve fi 22 Eylül 1328 tarihiyle müvaşşah 31 numrolu olan emirnâme-i Meşihatpenâhi şeref-tastîr ve tesyîr buyurulmuş olduğu ma'lûm fi 3 Temmuz 1327 tarihinden i'tibâren işe mübâşeret edildi. Ve'l-yevm vazîfe-i mukaddese ile meşgul ve müdavemem..
Hizmet-i devlete duhûlünden varakası tarîhine kadar arada infisâli vuku' bulmuş ise esbâb-ı hakîkiyesi ve bir zan ve şübhe ve şikâyet üzerine işden el-çekdirilmiş ise ne sebebe mebnî ve ne tarîhde el-çekdirilmişdir. Ve netîcesi ne olmuş ve tekrar işine mübâşeret edenler ne müddet sonra ve ne tarhide me'mûriyetine ircâ' edilmişdir. Ve aradaki eyyâmı ma'aşı nasıl tesviye olunmuşdur. Ve tahtı muhâkemeye alınmış ise töhmet veya berâ'etden ne hükme netîce vermişdir ve cezâ görmüş müdür? Ve yedinde berâ'et-i zimmet evrâkı varmıdır.	Hizmet-i Devlete duhuûlümden işbu varakanın târihine kadar infisâl etmedim ve bir güna taht-ı muhâkemeye de alınmadım.

İHTAR Tercüme-i hâl varakaları bâlâdaki su'allere nazaran tanzîm ve cevâb hânelerine terkîm olundukdan sonra zîrîne beş kuruşluk bir pul yapışdırılıp tanzîm olduğu sene ve ay ve günün hicri ve mali tarihleri ve hangi mahalde yazıldığının ve mustahdem bulunduğu esnâda ise me'mûriyet-i hazırası ve mazûl ise son me'mûriyeti tasrîhiyle imzası vaz' olundukdan sonra mühür-i zâtî ile temhîr olunur vukû'at-ı mezkûrenin mu'ahharan tashîhi istid'asına ve isti'lâmlarla izâ'a-i vakte ve sahiblerinin dahi intizârlarına hâcet kalmamak için kemâl-i dikkat ve ihtimâm ile ve mümkün ise kendi hattı destiyle yazılması ve zahri varakada envâ'ı ta'dad olunan evrâk-ı mübitenin musaddak sûretlerinin veyahud yine i'âde olunmak üzere asıllarının işbu varakaya rabt olunması lazım gelir.	Bâlâda gösterilen es'ileye karşı cevablarım hâne-i mahsûsada irâ'e olunduğu vechle icâz-nâme-i ilmiyye ve tezkire-i Osmaniyye ve nezdimdeki şecererin suretleriyle berâber berâyı tescil işbu tercüme-i hâl varakam arz ve takdîm kılındı fermân. 12 Şubat 1328 Hoşab Kazası Müderris-i Umumisi Muhammed bin Halidî Müderris Muhammed Emin Efendi'nin mühürdânîsiyle tercüme-i hâl varakası olub muhteviyatı aslına mutabık ve hüsn-i hâlî tasdîk olunur. Fi 13 Şubat 1328 Hoşab Kazası Na'ibi ed-dâ'î Muhammed bin es-Seyyid Ahmed Niyazi İşbu evrâk-ı müsbitenin aslına bâlâda derc olunan cevâblar mutâbık bulunduğu tasdîk olunur. Fi 14 Şubat 1328 Kaymakam Vekili Nâ'ibi Muhammed bin es-Seyyid Ahmed Niyazi (İST. MFT MSH SAİD No: 2807-C/ Djt-194/9-1)
Mülâhazat	

Molla Muhammed Emin bin Şeyh Yasin Guyani Sicil-i Ahvali

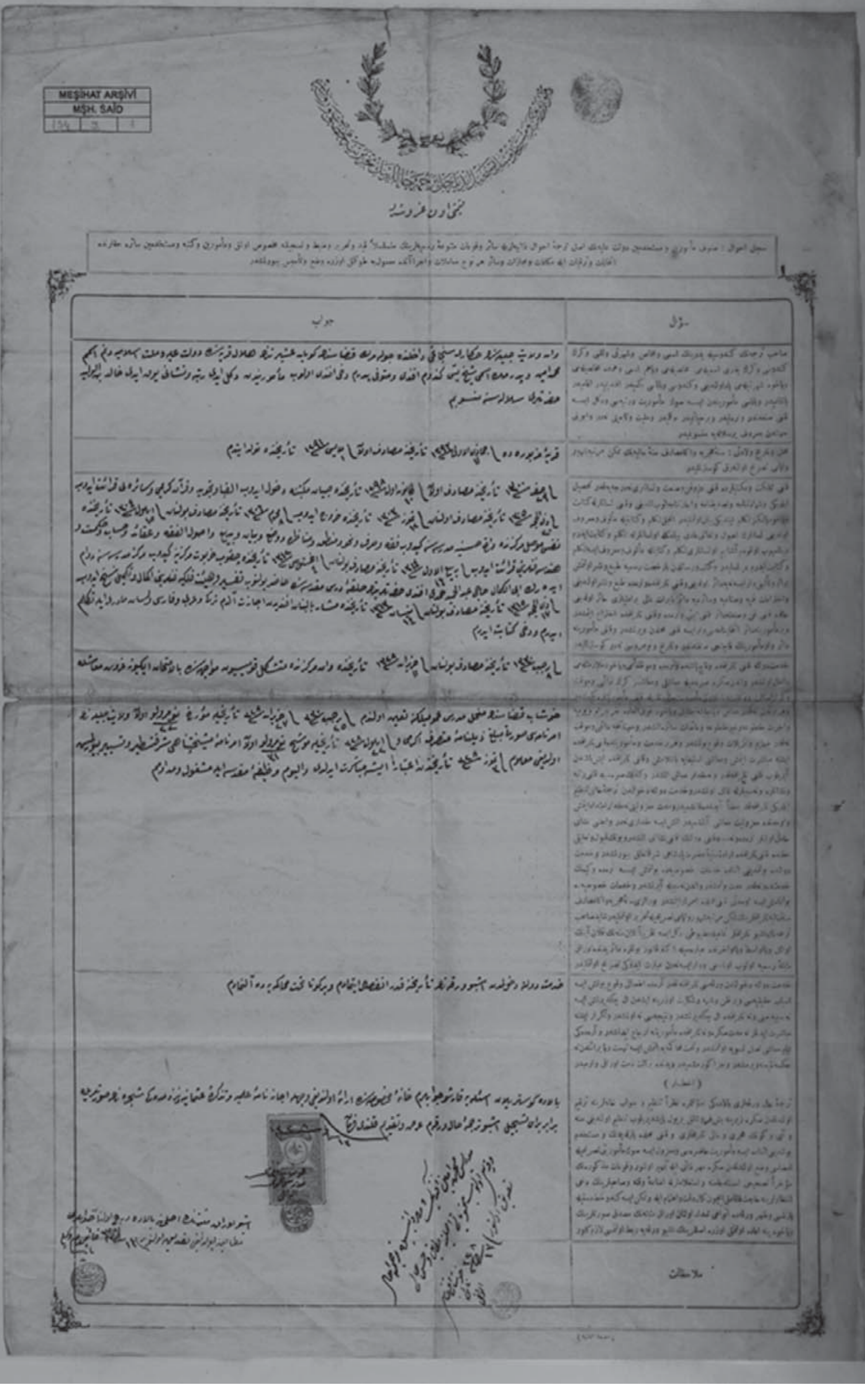

Belge-7

Colermerg'de kâ'in cevâmi' ve medâris-i şerife evkâfı bedelâtının mikdârı mahsûsuyla mu'ahharan tevârîh-i muhtelife de icra buyurulan tenzîlâtın kemmiyât ve keyfiyâtını mübeyyen defterdir. [67]

Meydan Medresesi Vakfı

Nefs-i Colemerg kasabasında kâ'in Meydan Medresesi vakfı bedeli (BOA MH ATİK 167/34-3)	
Muhasses İbtidayı Eylül 1295 tarihinde yüzde on tenkîhi Kalan gelir	3375 Kuruş 168,30 3206,10
İbtidayı Mart sene 1296 tarihinde yüzde on zammı Kalan gelir	168,30 3375
İbtidayı mart humus tenzîlî Kalan gelir	675 2700
İbtidayı Mart 1303 nısf tenzîlî Maliye Nezâret-i Celilesinin 2 Mayıs 1303 tarih ve 23 numaralı emirnâmesine müsteniddir.	1350
El-yevm te'diye olunmakda bulunan nısf ahîrî	1350

Bacar Mahallesi Medresesi Vakfı

Nefs-i Colemerg kasabasında kâ'in Bacar Mahallesi Medresesinin vakıf bedeli (BOA MH ATİK 167/34-3)	
Muhasses İbtidayı Eylül 1295 tarihinde yüzde on tenkihi Kalan gelir	2936 Kuruş 147,30 2789,30
İbtidayı Mart 1296 tarihinde yüzde on zammı Kalan gelir	146,30 2936
İbtidayı Mart 1296 tarihinde humus tenzîli Kalan gelir	587 2349
İbtidayı Mart 1303 nısf tenzîli Maliye Nezâret-i Celilesi'nin 2 Mayıs 1303 tarih ve 23 numaralı emirnâmesine müsteniddir.	1174,20
El-yevm te'diye kılınmakda olan nısfı ahîri	1174,20

67 - BOA MH ATİK 167/34-3

Colemerg Kale Medresesi Vakfı

Nefs-i Colemerg kasabasında kâ'in Kal'a Mahallesi Medresesi'nin vakfı bedeli (BOA MH ATİK 167/34-3)	
Muhasses İbtidayı Eylül 1295 tarihinde yüzde on tenkihi Kalan gelir	2395 Kuruş 119,30 2275,10
İbtidayı Mart 1296 tarihinde yüzde on zammı Kalan gelir	119,30 2395
İbtidayı Mart 1296 tarihinde humus tenzîli Kalan gelir	479 1916
İbtidayı Mart 1303 nısf tenzîli Maliye Nezâret-i Celilesi'nin 2 Mayıs 1303 tarih ve 23 numaralı emirnâmesine müsteniddir.	958
El-yevm te'diye kılınmakda olan nısfı ahîri	958

Dize'de Şeyh Ali Hakkari Camii Vakfı

Dize Karyesinde medfun Şeyh Ali Hakkari Türbe ve Camii Şerifi'nin Vakfı bedeli (BOA MH ATİK 167/34-3)	
Muhasses İbtidayı Eylül 1295 tarihinde yüzde on tenkihi Kalan gelir	600 Kuruş 30 570
İbtidayı Mart 1296 tarihinde yüzde on zammı Kalan gelir	30 600
İbtidayı Mart 1296 tarihinde humus tenzîli Kalan gelir	120 480
İbtidayı Mart 1303 nısf tenzîli Maliye Nezâret-i Celilesi'nin 2 Mayıs 1303 tarih ve 23 numaralı emirnâmesine müsteniddir.	240
El-yevm te'diye kılınmakda olan nısfı ahîri	240 Kuruş

Colemerg Kasr Medresesi Vakfı

Nefs-i Colemerg'de kâ'in Kasr mahallesi Medresesi'nin vakfı bedeli (BOA MH ATİK 167/34-3)	
Muhasses İbtidayı Eylül 1295 tarihinde yüzde on tenkihi Kalan gelir	200 Kuruş 10 190

İbtidayı Mart 1296 tarihinde yüzde on zammı Kalan gelir	10 200
İbtidayı Mart 1296 tarihinde humus tenzîli Kalan gelir	40 160
İbtidayı Mart 1303 nısf tenzîli Maliye Nezâret-i Celilesi'nin 2 Mayıs 1303 tarih ve 23 numaralı emirnâmesine müsteniddir.	80
El-yevm te'diye kılınmakda olan nısfı ahîri	80

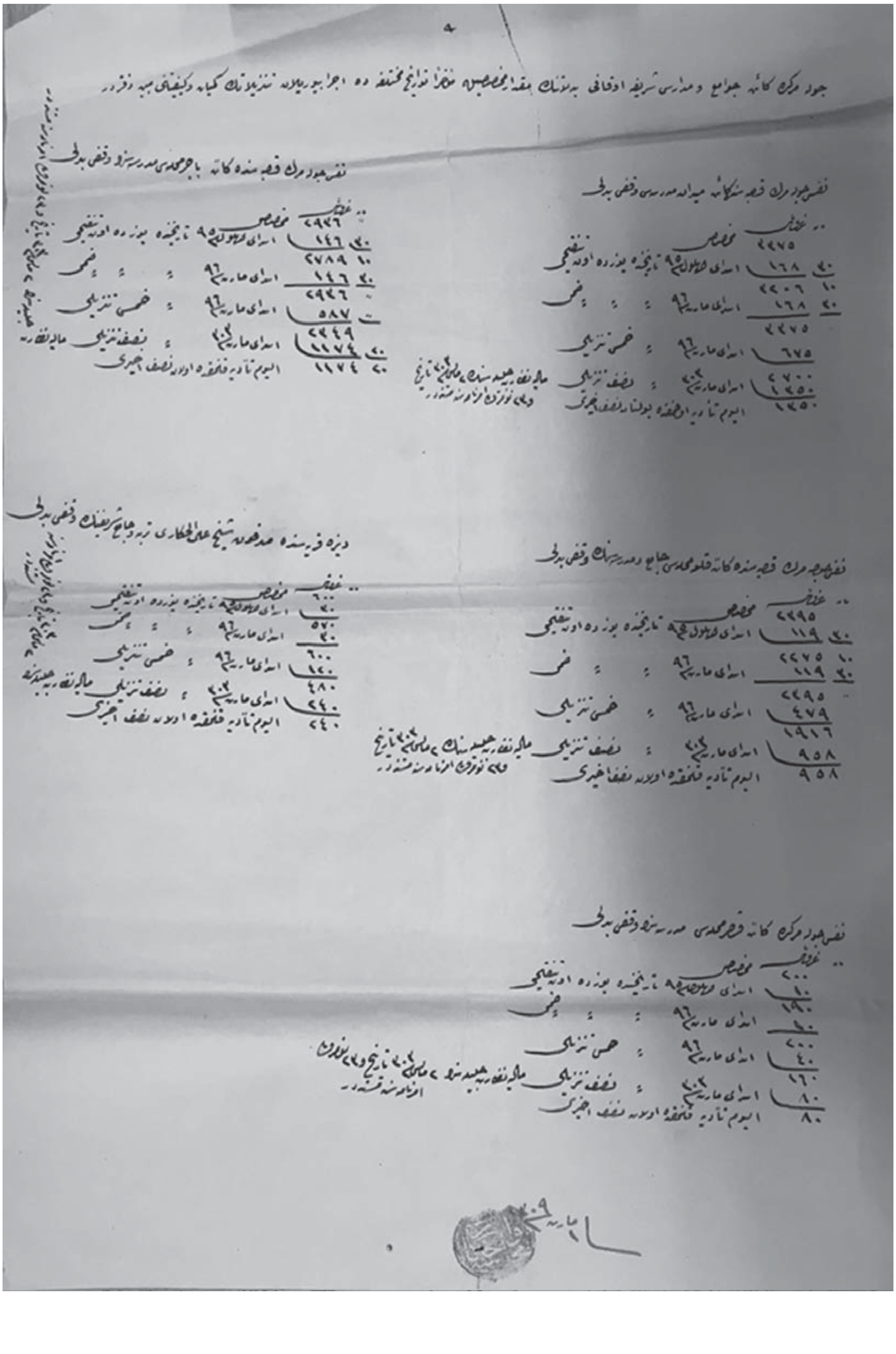

Belge-8

III. İzzeddin Şir yerine oğlu İbrahim'in Hakkari Emirliği'ne atanması. Hükûmet-i Hakkâri, Ocaklık[68]

Kırk seneden mütecâviz ammîsi Servet[69] Şîr mutasarrıfi ken pîr ve ihtiyâr ve alîl olup zabta iktidârı olmadığından Seyyid Han'a rızâsıyla ve aşîretlerinin talebleriyle olup üç seneden berü zabtında olmağla ocaklarında merkûm Seyyidhan[70] *dâme-uluvvuhû*ya arzuhâli mûcebince verildi. Fî 23 N. sene [10]99/22 Temmuz 1688

Hükûmet-i mezbûreye mutasarrıf İzzeddin kırk seneden mütecâviz uğur-ı hümâyûnda hidmet ve hüsn-i sülûk üzere iken karındaşı oğlu Seyyidhan kal'asını ahz ve kendüsin ihrâc ve emvâl ve erzâkın gâret eylediğinden mâadâ kat'-ı tarîk ve nice tüccâr tâifesin emvâlin bi-gayrı hakkın ahz ve ebnâ-i sebîli dahî rencîde etmekle ahâlîsi Seyyid Han'ı ihrâc etmeleriyle İzzeddin'in oğlu İbrahim'e sâbıkâ Van Muhâfızı Vezîr Ömer Paşa arzıyla verildi. Fî 14 L. sene [1]103/29 Haziran 1692.

Hükûmet-i Hakkâri, Ocaklık

Hükûmet-i mezbûre mutasarrıfı İbrahim Bey'e ibkâ. 22 Ca. sene [1]155/25 Temmuz 1742. **[BOA. A.DVN NŞT No: 16 s. s. 184]**

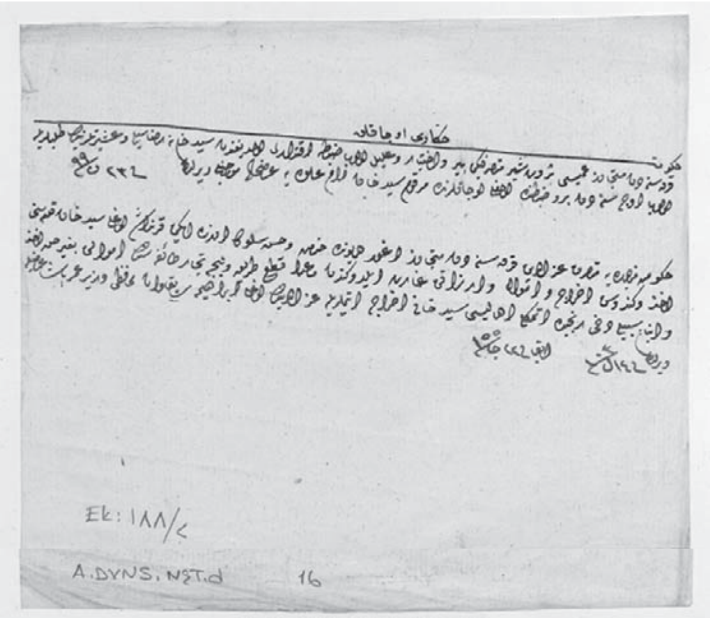

A.{DVNS.NŞT.d.16

68 - BOA. A.DVN NŞT No: 16 s. 184, Ek. 188/2

69 - Belgede geçen Servet Şir ise İzzeddin Şir olduğunu dolayısıyla aynı belgenin alt kısmında Hakkari Emiri İzzeddin'den bahsetmekte pir, ihtiya ve alil olduğu Kırk seneyi mütecaviz emirlik yaptığını yazmaktadır. Yukarıda da aynı şekil bahsetmektedir. Katip tarafından Servet yazılması bir sehiv sonucu yazıldığı mühtemeldir.

70 - Kamil Kepeci Defterinde yer alan kayda göre, Hakkari Livası'nın Seyyidhan Bey bin Zeynel Bey'e H. 27 Ra 987/ 24 Mayıs 1579 tarihinde tevcih edildiğini yazmaktadır. [Bkz. BOA. K.K. d. No: 262, s 203.]; Tahvil Defterinde yer alan II.Seyidhan'ın aynı şahıs olmadığı belki Zeynel Bey'in ahfadlarından biri olduğu ve halkın isteği ve kendisinin de vermiş olduğu arzuhal üzerine kısa bir süre Hakkari emirliğinin verildiğini görmekteyiz. [Bkz. BOA. A.DVN NŞT No: 16 s. Ek. 188/2]

کتێبخانەی هەولێر

ZAP HAVZASINDA İHLÂS VE NİYET PERSPEKTİFİNDEN MEDRESE GELENEĞİ VE İLMİ TEDRİSAT

Madrasa Tradition and Scientific Instruction in the Perspectives of Pureness and Intention in the Zap River Basın

Medeni ŞAVLI
Doktora Öğrencisi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni
Milli Eğitim Bakanlığı
ezka_626@hotmail.com

Özet

İslam dininde halis bir niyet olmaksızın hiçbir eylem ve söylem geçerlilik kazanamaz. Yapılan bir amelin temel kriteri halis bir niyettir. Ameller ise niyete göre değer kazanır. Bu perspektiften konuya bakıldığında medrese geleneğinde talebeler herhangi bir karşılık beklemeden ve geçim kaygısından uzak bu halis duygular içinde medrese eğitimine başlarlar. Özellikle mezun olduktan sonra iş garantisi olmadığı halde aşkla ve şevkle eğitim ve öğretimlerine devam etmektedirler. Medreselerde ders veren hocalara gelince maddi hiçbir beklenti içinde olmadan süresiz ders vermektedirler. Çünkü halis bir niyetle yapılan ilmi çalışmaların ibadet olduğunu biliyorlar. Böyle uzun suluklu bir eğitim ancak samimi bir niyetle mümkün olsa gerek. Özellikle bu bölgede kurulan medreseler tarih boyunca önemli bir rol üstlenerek İslami ilimleri nesilden nesile taşımış, zaman zaman sıkıntılar çekseler de gaye olarak sahip oldukları halis niyetle günümüze kadar varlığını kurumuş ve eğitim-öğretime devam etmişlerdir. Eğitim-öğretim sistemine gelince kuruluşundan itibaren neredeyse hiç değişime uğramamıştır. İki önemli özelliği vardır: Birincisi, sınıf modelinin olmayışıdır. İkincisi ise, eğitim ve öğretimin ezber, tekrar, müzakere ve imla yöntemi ile yapılmasıdır. Medreselerde akaid, sarf, nahiv, fıkıh, tefsir, hadis, belağat, meani ve mantık gibi ilimler öğretilmektedir. Eğitim-öğretim esnasında belli bir kitap sırası takip edilir. Medreselerde genellikle Kürtçe dili kullanılır ve bunun yanında Türkçe olarak da ders verilmektedir. Medreselerde niyet Allah rızası olduğu için hiç ayırım yapmadan kaynak olarak Arapça, Kürtçe, Türkçe ve Farsça eserlerokutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Niyet, ihlâs, medrese, gelenek, müfredat.

SUM

No act and utter get sense and value without a pure intention in the Islam belief. The main criteria of an action is pure wish. Actions gains value according to the intention. When looking into the subject through this perspective we see that the pupils of madrasa tradition begin their education far from lifehood wonders and without any retort. Furthmore they study with a live motivation and joy even they have no job guarantee after gratuation. Also the instructors have got no economic retort when they teach in the madrasas as they feel that the affairs of teaching is a worship. So it is believed that such a lon-timed education process can be possible if it is realized with a pure intention. Especially in this region, madrasas have had a crucial role in the education history and provided that that action could get a progress from generation to generation till today altough this occupation had has experienced many various matters. When coming their system, no important changes have been occured in its main aspects. Firstly, there is no classroom model of it. Secondly, education of it is done with memorizing, repeating, discussing, grammer and spelling ways. In the madrasas many different sciences are taught such as akaidt, sarf, fikh, nahive, holy comments, prophet utterences, meany and logic. A certain book rank is followed. Kurdish language is usually used. Besides, teaching is done also in the Turkish. As the main goal is God’s favour, they use many different referances from arabic, kurdish, turkish and persian.

Keywords: Intenton, Pureness, Madrasa, Tradition, curriculum

Giriş

Medrese kurumlarının, İslam toplumunun aydınlanması ve müslümanların dinlerini öğrenmesi için sarf ettiği büyük çabalar, tarih boyunca hayati öneme sahip olmuştur. İslam toplumunun nadide olan bu kurumları özellikle İslami ilimlerin öğretilmesinde ve toplumun dini konulardaki ihtiyaçlarını karşılamada, üstlenmiş olduğu görevi imkânları dâhilinde yerine getirmişlerdir. İlim, irfan, kültür ve medeniyet merkezleri olan medreseler, menfaatin gözetilmediği ve materyalist felsefenin uğramadığı kurumlar olagelmişlerdir. Özellikle Zap Havzası Medrese Geleneğine bakıldığında bu durum daha da iyi anlaşılacaktır.

Haddizatında Zap Havzasında kurulmuş ve uzun zaman varlığını sürdürmüş, ihlâs ve iyi niyetin mahsulü olan medrese geleneğini ve ilmi tedrisatı anlamak için kısa da olsa bu bölgenin coğrafi konumundan ve fiziksel şartlarından bahsetmek gerekir. Zira, insanın büyük bir amacı olacak ki böyle bir coğrafyada ilim tahsili için mücadele etsin. Çünkü burası Orta Doğunun en sarp ve haşin coğrafyasıdır. Kışlar uzun ve soğuktur. Dağlık olan bu bölge ulaşım açısından olabildiğince zordur. Çevresindeki yerleşim yerleri ile bağlantısı zor olan bir coğrafi özelliğe sahiptir. Bu şartlara rağmen kurulmuş olan medreseler, başlangıçtan günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Her türlü coğrafi ve ekonomik olumsuzluklara rağmen, bu var olmanın temel kaynağı halis bir niyet olsa gerek.

Medreselerde niyet ve ihlâsın perspektifinden gelenek ve ilmi tedrisatın daha iyi anlaşılması için önce niyet ve ihlâsın İslam fıkhındaki yerini aktarmakta fayda vardır.

1. İSLAM FIKHINDA NİYET VE İHLÂSIN MAHİYETİ

Niyet (النية) kelimesi, sözlükte yönelme, temayül, ciddiyet, kararlılık göstermek, kesin irade ve bir şeyi yapmaya karar vermek anlamlarına gelir. Niyet kelimesinin intevâ (انتوى) if'te'âla kalıbına göre kullanımı ise bir yerden bir yere ya da bir evden başka bir eve naklolmak ve yerleşmek anlamında kullanılmıştır.[1]

Terim açısından niyet sözcüğüne bakıldığında, "kalbin hemen veya sonucu itibarıyla maksada uygun bulduğu, yani bir yararı sağlayacağına yahut bir zararı savacağına hükmettiği fiile yönelmesi"[2] olarak tanımlanmıştır. Tüm hukukî alanlarda olduğu gibi İslâm ibadet fıkhında da niyetin önemli bir ağırlığı bulunmaktadır. Niyetin öyle bir özelliği var ki adetleri ve hareketleri ibadete çevirir. Cansız ve ölü olan hâletleri ihya eder ve ibadetlere dönüştürür. Ayrıca niyet bu özelliğinden dolayı bazı adi şeyleri hasenata ve hasenat-ı seyyiata çevirebilir. Deme ki, niyet bir ruhtur. O ruhun ruhu da ihlâstır. Öyleyse kurtuluş ancak ihlâs ile olur. İhlâslı bir niyetle az zamanda çok ameller meydana gelir ve bundan dolayı az bir ömürde, cennet bütün güzelliğiyle kazanılır. Bu bağlamda kişi iyi niyetle şükür eder ve o şükrün sevabını alır.[3]

Niyete taşıdığı ehemmiyet perspektifinden bakıldığında, amel ile ilişkisi noktasında, niyet bir mihenk taşı olarak kabul edilmiştir. İslam hukukçuları, niyeti işin başı, direği, esâsı ve üzerine binâ edildiği şeyin aslı olarak vurgulamışlardır. Çünkü onlara göre, niyet amelin

---

1 - İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrib el-Efrîkî el-Mısrî, *Lisânu'l-Arab,* Dârû Sâdır, Beyrut 2010, XV., 347-348; Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sıhâh Tâcu'l-lüğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye,* (Thk.: Ahmed Abdülgafur Attâr), Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, Beyrut 1984, VI, 2516-2517; İbn Farıs, Ahmet b. Farıs b. Zekeriya Ebu Hüseyin, *Mu'cemü Mekayisü'l-Lüğa li İbn Faris,* (Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun), Dârû'l-Fıkr, byy. 1979, V, s.366; Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakub, *el-Ḳâmusu'l-Muhît,* (Thk.: Muhammed Na'îm el-Arkûsî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005, s.1341; İbrahim Enis, *Mû'cemü'l-Vasît,* Mektebetü'ş-Şürüku Düvelîyye, Mısır 2004, s.965-966; Dûzi, Rinhart, *Tekmiletü'l-Me'acimü'l-Arabiyye,* (Thk.: Muhammed Selim Na'îmî), Daru'r-Reşît, Irak 2011, I-X, 342-343.

2 - İbrahim Kâfi Dönmez, "Niyet", *DİA*, TDVY, XXX, s.170.

3 - Said Nursî, *Mesnevî-i Nuriye,* (Trc.: Abdülmecit Nursî), Zehra Yayıncılık, İstanbul 2003, s.78.

rûhu, yöneticisi ve sâikıdır. Amel niyete tâbî olur ve aynı zamanda onun üzerine binâ edilir. Onlara göre amelin sıhhâti ve fesâdı, niyete bağlıdır. Niyet sâhih olursa amel de sâhih olur. Aksi takdirde eğer niyet kötü olursa amel de fesâda gider. Muvaffakiyet ancak niyetle mümkündür. O olmayınca engeller meydana gelir, dünya ve ahiret dereceleri zâil olur.[4]

Niyetin bizzat kendisi, İslâm'da özü itibariyle önem arz eden bir ibadettir. Bunun yanında niyet, diğer ibadetlerin de temelini ve ruhunu teşkil etmektedir.[5] Böyle bir ibadetin sünnette yer almaması mümkün değildir. Resûlullah (sav)'ın bu konudaki pratiği ve sözlü ifadeleri önemli bir örneklik teşkil etmektedir. Haddizatında bu konuda Rasûlullah (sav)'den onlarca hâdis vârid olmuştur. Bu hadislerin serlevhası ve en önemlisi, Hz. Ömer'den rivayet edilen ve meşhur olan "niyet" hâdisidir.[6] O, Resûlullah (sav)'in şöyle buyurduğunu nakletmektedir: *" Ameller niyetlere göredir. Herkes yaptığı işin karşılığını niyetine göre alır. Kimin niyeti Allah'a ve Rasûlü'ne hicret etmekse, eline geçecek sevâp da Allah'a ve Rasûlü'ne hicret sevâbıdır. Kim de elde edeceği bir dünyalığa veya evleneceği bir kadına kavuşmak için yola çıkmışsa, onun hicreti de hicret ettiği şeye göre değerlenir."*[7]

Birçok konu ve kitabın başında "niyet hâdisi" olarak adlandırılan ve meşhur olarak bilinen yukarıdaki hâdis yer almaktadır. Örneğin, imâm Bûharî (256 / 870), Sahihi'nin başına bu hâdisi yerleştirerek aslında ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur.[8] Bûharî, daha sonra kitabının muhtelif yerlerinde yedi mevzûda aynı hâdisi zikretmektedir. Bu hâdise binaen İmâm Şafiî'nin, fıkhın yetmiş konusunun bu hâdisi-i şerifle bağlantılı olduğunu söylediği rivayet edilmektedir. İmâm Şafiî dâhil birçok İslâm âlimi bu hâdisi İslâm'ın üçte biri ve bazıları ise dörtte biri olarak değerlendirmişlerdir. Te'lîf edilecek her kitabın başlangıcında bu hâdisin konulması gerektiğini önemle beyân edenler de olmuştur.[9] Allah (c.c.)'unun rızâsını kazanmak üzere kendisiyle bir amel işlemek istediğimiz niyetin Allah (c.c.) katında büyük bir kıymetinin varlığı şüphesizdir. Ayrıca, İslâm dinide yapılan amellerin kıymeti de niyete göre belirlenir. Zira niyet Allah Teâlâ'nın kuluna baktığı ve ona göre mükâfat verdiği yer olarak telâkki edilmiştir.[10]

Niyet ve maksatlar Allah (c.c.)'ın kuluna baktığı yerdir. Bu ifade hadiste şöyle geçmektedir: *" Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz. Lakin O, sizin kalplerinize ve amellerinize bakar."*[11] Amellerin geçerliliği ya da geçersizliği halis bir niyete bağlıdır. Niyetsiz bir amel ruhsuz beden gibidir. Niyetin merkezi ve odak noktası kalp olduğuna göre Allah da kalbimize ve onun semeresi olan amellerimize bakar.

---

4 - İbn Kayyim, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn an Rabbi'l-Âlemîn,* (Thk.: Ebû Ubeydete), Darû'l-İbnü'l-Cevzî, Riyâd, 2008, IV, 152.

5 - Suyutî, Celâlüddîn Abdürrahman b. Ebû Bekr, *el-Eşbâh ve'n-Nezâîr fî Kavâ'id ve Furû'ı Fıkhı'ş-Şâfi'iyye,* Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, s.20; Sübkî. Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali İbnü'l-Abdülkâfî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir,* (Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvız), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, s.54

6 - Bu hâdisin vürûd sebebi, İmâm Taberânî (ö. 360/873)'den rivâyet edilen şu olay gösterilmiştir: "Sahâbîlerden biri, Ümmü Kays adlı bir hanımla evlenmek ister. Fakat o günlerde Ümmü Kays Medine'ye hicret etmeyi düşünmektedir. Kendisiyle evlenmek isteyen sahâbîye, niyeti ciddi ise Medine'ye hicret etmeyi ve orada evlenmeyi teklif eder. Mekke'de ki kurulu düzenini terk etmeyi henüz düşünmeyen o sahabî Ümmü Kays'la evlenmek arzusuyla Medine'ye hicret etmek zorunda kalır. Bu durumu bilen sahâbîler, Ümmü Kays'ın muhâciri anlamında "Muhacirü Ümmü Kays" diye takıldıkları o zatın, hicret sevabını kazanıp kazanmadığını tartışmaya başlarlar. İşte o zaman Peygamber Efendimiz (sav), bu hâdis-i şerifle meseleye açıklık getirerek herkesin niyetine göre sevap kazanacağını belirtir." Her nekadar bu olay hâdisin vürûd sebebi olarak gösterilmiş olsa bile hâdisi tamamen bu zaviyeden ele almak yanlıştır. Zirâ bu hâdisin derinliği ve kapsayıcılığı bu olayın sınırını aşar.

7 - Bûharî, "Bedü'l-Vahiy", (1;1), I, 7; Müslim, "İmaret", (45;1907), III, 1515; Ebû Davud, "Talak", (13;2201), II, 262; Nesai, "Taharet", (1;75), I, 58.

8 - Buharî, "Bedü'l-Vahiy" (1;1) I, 7.

9 - Nevevî, *el-Minhâc Şerhû Sahihû Müslim b. Hâccac,* Darû İhyaû Tûrasi'l-Arabî, Beyrut, H. 1392, XIII, 53-54; İbn Hacer, Ahmet b. Ali el-Askâlanî, *Fethû'l-Bârî Şerhû Sahihî'l-Bûhârî,* (Thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki), Darû'l-Marife, Beyrut H.1379, I, 11.

10 - Aşkar, Ömer Süleyman, *Makâsıdu'l-Mükellefîn, Mektebetu'l-Felâh,* Kuveyt 1981, s. 84; Hamdi Döndüren, "Niyet " *DİA*, XXX, s.170.

11 - Müslim, "Birr", (45; 2564), IV, 1987.

Niyetle iç içe olan ve bazı yerlerde aynı anlamda kullanılan ihlâs (الاخلاص) kelimesi ise, ha-le-se (خلص) sözcüğünden türemiş olup, sözlükte kurtulmak, samimiyet göstermek, halis olmak, saf ve arı anlamlarına geldiği gibi farklı kullanım şekilleriyle katıksız hale getirmek, dürüst davranmak, tahsis etmek ve Allah'a ihlâs ile bağlanmak gibi anlamlara da gelmektedir.[12]

İhlâsın terim anlamı ise, kişinin yaptığı itaatle, hiçbir mahlûktan övgü, saygı ve muhabbet beklemeden yalnızca Allah'a yaklaşmayı dilemesidir.[13] Bir başka tanım ise, İhlâs yapılan amelle Allah'ın rızasını kazanmayı arzulamak, onu her türlü nefsi veya dünyevi lekelerden arındırmaktır.[14] Ayrıca ihlâsı terim olarak " ibadet ve iyilikleri riyadan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapma" şeklinde tanımlayanlar da mevcuttur. İslâmi literatürde ihlâs, daha geniş olarak şirk ve riyadan, batıl inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve umumi manada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi her türlü hayırlı faaliyette iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah'ın rızasını gözetmeyi ifade etmektedir.[15] Ayrıca ihlâs, yaratıkları mülâhaza etmekten aklı tasfiye edip onlardan korunmaktır. Doğruluk ise nefis mülâhazasından arınmaktır. Bununla ilişkili olarak üç şey İhlâsın alâmetlerinden sayılmıştır. Aksi takdirde yapılan eylemin riyâ olarak telâkki edileceği vurgulanmıştır. Birincisi: İnsanların övmesiyle yermesinin kişinin gözünde aynı olması. İkincisi: Yapılan amellerde riyanın unutulması ve Yaratan'ın görmesini önemsemesi. Üçüncüsü ise: Amellerin karşılığını ahrette beklemektir.[16] Yani amellerin karşılığının ahrette alınacağının dilenmesi demektir.

Sâd suresinde peş peşe gelen şu âyet-i kerimeler ihlâsın ehemmiyetini çok güzel ifade etmektedir. *" İblis, 'Senin mutlak kudretine andolsun ki, onlardan ihlâsa erdirilmiş kulların bir yana, hepsini mutlaka azdıracağım' dedi."*[17] Bu ayetlerin mefhumundan anlaşılıyor ki, kişi şeytandan ancak ihlâs vasıtasıyla kurtulabilir.

Allah Teâlâ'nın rızası gözetilmeden yapılan hiçbir amel kıymet ve kabul görmez. Bu bağlamda Allah Teâlâ'nın rızasının haricinde farklı bir mülâhaza ile icra edilen bir eylem batıl olarak telâkki edilmiştir. Dahası, batıl olan amelin her iki dünyada da semersinin olmayacağı sonucu hâsıl olmuştur.[18] Bu perspektiften temaşa edildiğinde yapılan ibadetlerin çokluğu onun geçerliliğini sağlamaz. Zira amellerin hükmü niyete göre takdir edilir. Bu açıdan hem uhrevî hem de dünyevî olarak niyetin hükmü değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Duruma göre, ahrete bakan yönü sevap veya ikâbı, dünyaya bakan yönü ise sıhhat ya da fesadı gerektirir. Hal böyle iken kişinin elde edeceği mükâfat ya da çarpıtılacağı ceza doğrudan niyet ile ilintili olduğu ifade edilmiştir.[19]

2. MEDRESE GELENEĞİNDE VE İLMİ TEDRİSATTA NİYET VE İHLÂS

2.1. Medrese Geleneği

İslam dininde okuma eylemi farz bir ibadettir. Kur'ân-ı Kerimin ilk nazil olan ayetinin "oku"[20] emri ile başlaması, işin ne kadar ciddi ve önemli olduğunu göstermektedir. Bu emrin

12 - İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* VI, 26; Cevherî, es-Sıhâh, III, 1037.

13 - Nevevî, *el-Mecmû Şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî,* (Thk.: Muhammed Necib el-Mutî'î), Dâru'l-Fıkr, Beyrut 2010, I, 17; Karadavî, *Niyet ve İhlâs*, Nida Yayıncılık, 4.Baskı, İstanbul 2014.s.69.

14 - Karadavî, *Niyet ve İhlâs,* s.69.

15 - Süleyman Ateş, *DİA*, TDVY. "İhlâs" XXI, 553.

16 - Nevevî, *el-Mecmû*, I, 17; Karadavî, Niyet ve İhlâs, s.71.

17 - Sâd, 38 / 82, 83.

18 - İbn Recep, *Câmîû'l-Ulum ve'l-Hikem,* I, 61.

19 - İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâîr*, I, 17.

20 - Alâk, 96/1.

muhatabı olan Müslümanlar, tarih boyunca ilmi çalışmalarını medreselerde sürdürmüşlerdir. Zap Havzasında yaşayan Müslümanlar da bu emrin gereğini medrese geleneğini sürdürerek yerine getirmeye çalışmışlardır. Öyle ki, gelenek olarak bu amaç için hem şehirlerde hem de birçok köyde medreseler kurulmuştur. Medresenin müdavimleri başta Seyda (hoca) olmak üzere müderris ve feqîlerden (talebelerden) oluşmaktadır. Finans açısından genellikle köylülere bağlı olan medreseler halis bir niyetle ilmi önceledikleri için zaman zaman ekonomik sıkıntılar çekseler de, bu durum, onların ilme olan aşk ve şevklerini kırmamıştır. Çünkü nihai amaç hep hayallerindeki ilme ulaşmak olmuştur. Sağlam ve sürekli mali kaynaklar olmadığı halde, bir kurumun uzun zaman ayakta durabilmesi onun temelinde halis bir niyetin varlığını gösterir.

Her türlü coğrafi şartlara ve siyasi baskılara rağmen bu bölgede medrese olarak var olmak elbette halis bir niyetin tezahürüdür. Hz. Muhammed (sav)'i Hiraya,[21] Hz. Musa'yı Tur'a,[22] Hz. Nuh'u Cudi'ye çıkaran[23] aşk, şevk, ihlâs ve niyet ne ise, burada tedrisatla uğraşanların halis niyeti de benzeri olmuştur. Bu açıdan meseleye bakıldığında, bunun en açık belirtisi yapılan bu ilmi tedrisatta ekonomik kaygının olmadığıdır. Çünkü evinden çantasını alıp yola çıkan feqîler, herhangi bir beklenti içine girmeden, maddi bir karşılık beklemeden ve geçim kaygısından uzak, halis duygular içinde eğitim ve öğretimlerine başlamışlardır. Özellikle icazet aldıktan sonra iş garantisi olmadığı halde, aşkla, şevkle ve halis bir niyetle ilmi çalışmalarına devam etmişlerdir. Bölgenin medreselerinde, özellikle İmam Şafiî'nin: " Halis talebe-i ulûmün rızkına, ben kefalet edebilirim."[24] Sözü temel felsefe olarak benimsenmiştir.

Uzun ve bir o kadar da eski olan medrese geleneğine baktığımızda zamanın her türlü şartlarına rağmen ihlâs ve iyi niyetin fazla aşınmadığını görürüz. Kuruluş sebepleri noktasında her ne kadar kesin bir bilgi olmasa da üstlendikleri roller tarih boyunca çok önemli olmuştur. Bu rollerin en başında ilmi çalışmalar gelmektedir. Savaş, baskın, göç ve siyasi baskılara rağmen hem zahiri olan ilmi çalışma ve çabalar hem de batını dediğimiz tasavvufi faaliyetler devam edegelmiştir. Bir zincirin halkaları gibi tarihsel süreçte kopmadan sağlam durması samimi bir niyetin mahsulüdür. Bir diğer rolleri ise, hakemlik ve çözüm mekanizması olarak işlev görmeleridir. Çevrede cereyan eden bütün uyuşmazlıklar medrese seydalarının gayretleri ile çözülürdü. Medrese uleması denilince kapalı bir kutu ya da postuna çekilmiş bir derviş akla gelmesin. Modern eğitimcilerden farkları, sahada da rol almalarıydı. Toplumsal faaliyetlerin tamamında medrese seydaları her zaman ön safta olmuşlardır. Tabiri caizse her zaman tam saha oyunun, yani toplumsal faaliyetlerin içinde bulunmuşlardır. Son zamanlarda rollerinde bir değişiklik olsa da daha önce düğün, mevlit ve bayram gibi etkinlikleri onlar yönetirlerdi. Ayrıca kavga, kan davaları ve köyler arasında meydana gelen arazi anlaşmazlıklarını çözerlerdi. Medreselilerin bir diğer rolleri ise özellikle sözlü edebiyatı ve folkloru nesilden nesile taşımalarıdır.[25]

Yukarıda geçtiği üzere medreselerin askeri ve polisiye hiçbir gücü olmadığı halde çözüm mekanizması olması, itibar görmesi ve caydırıcı bir özellik taşıması ne ile ifade edilebilir? Şüphesiz bunun kaynağı maddeye değil, maneviyatın da kökeni olan iyi niyet ve ihlâsa dayanmaktadır. Toplumun içinde uzun zaman bu ağırlıkları devam etmiştir.

Medrese geleneğinde, seyda ve feqî ilişkisi iyi niyet ve ihlâsa dayanmaktadır. Seyda talebesini tanır, aynı zamanda seydanın etkisi içerde ve dışarıda talebenin üzerinde görülür

21 - Fuat Günel, "Hirâ", *DİA*, TDVY, XVIII, 121.

22 - *"(Bana ibadet etmesi için) Mûsa ile otuz gece sözleştik ve ona on gece daha ilave ettik; böylece Rabbinin ta'yin ettiği vakit kırk geceye tamamlandı."* (Araf, 7/142).

23 - " (Kafirler boğulduktan sonra yerle göğe) "Ey yer suyunu yut, ey gök (sen de suyunu) tut!" denildi. Su çekilip azaldı, iş bitirildi, (gemi de) Cûdi (dağının) üzerine yerleşti." (Hûd, 11/44).

24 - Said Nursî, *Kastamonu Lahikası,* (Trc.:Abdülmecit Nursî), Zehra Yayıncılık, İstanbul 2003, s.201.

25 - Özellikle tatil günlerinde oyunlar oynanır, halaylar çekilir ve Kürtçe helbestler (şarkılar) söylenir. Her bir feqî geldiği çevrenin helbestlerini söyler ve folklorunu sergilerdi. Bu aynı zamanda bir entegrasiyonu da oluşturuyordu. Modern okullarda ve eğitim kurumlarında bu tarz bir kültür alışverişi mevcut değildir.

ve yeri gelince daha iyi yetişmesi için olumsuz davranışlarına müdahale eder. Çoğu zaman dışarıda gördüğünüz feqîlerin hangi medrese ekolüne bağlı olduğunu giyim, kuşam ve davranışlarından anlarsınız. Modern eğitimde ise öğretmen ve talebe ilişkisi tamamen maddi çıkar üzerine kuruludur. Çok defa öğretmen talebesini bile tanımaz. İslami ilimlerin öğretildiği imam hatip ve ilahiyatların diğer lise ve fakültelerin arasında hiçbir fark göremezsiniz. Sonuçta bir eğitim kurumu (medrese ve okul fark etmez) eğer fark yaratmıyorsa o eğitim kurumunda iyi niyet ve ihlâstan söz etmek mümkün olmaz.

Medrese geleneğinde niyet ve ihlâsın en önemli tezahürlerinden biri de aidiyet duygusudur. Talebe okuduğu medreseye büyük bir aidiyet hisseder. İcazet alıp ayrıldıktan sonra medrese ile ilişkisi devam eder. Okuduğu medresenin kimliğini taşır. Zaman zaman okuduğu medrese ve hocasını ziyaret eder, ayrıca hocasıyla bilgi alışverişinde bulunur.

2.2. Medrese Yönetimi

Medreselerde belli bir hiyerarşi söz konusudur. Ancak bu hiyerarşi makam, mevki ve güce değil, tamamen saygı, sevgiye, iyi niyet ve ihlâsa dayalıdır. Makam, mevki, derece ve rütbe gibi durumlar asla güç kullanma aracı olarak kullanılmamış ve kullanılmamaktadır. Modern eğitim kurumlarında yönetim hiyerarşisi içinde kademeler yükseldikçe parasal karşılığı da paralel olarak artar. Ancak medrese de bu tamamen fedakârlığa ve iyi niyete dayanır.

Yönetim olarak en tepede medrese hocası bulunur. Hoca'nın bir dediği asla iki edilmez. Çünkü, "Bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum." düşüncesi hâkimdir. Gelen talebenin kabulü ya da gönderilmesi hoca'ya bağlıdır. Medresenin kurumsal kimliği onunla bilinir. Bir alt kademede müderris bulunur. Sadece ders vermekle mükelleftir. Müderris olan kişi aynı medresede okuyup icazet almış olabileceği gibi farklı bir medreseden de gelmiş olabilir. Müderrisin altında ise mîr (başkan) bulunur. Mîr'e medrese başkanı da denilebilir. Günlük medresenin işleyişi ondan sorulur. Feqîleri özellikle sabah namazı ve etüt için kaldırır. Gün içinde onlara yemek ve diğer namaz saatlerini haber verir. Bir sorun ortaya çıktığında durumu Seyda'ya o arz eder. Dorçu (nöbetçi) ise medresenin o günkü temizlik, çay yapma, sofranın kurulma ve kaldırılma işinden sorumludur. Ancak zamanın şartları değişince dorçunun da görevi hafiflemiştir.

2.3. Medresede Bir Günlük Yaşam

Sabah ezanı okunduktan sonra mîr feqîleri namaz için uyandırır. Cemaatle namaz kılındıktan sonra vasatın altında olanlar metin okurlar. Metin denilen şey ya bir önceki günün dersidir ya da daha önce ezberlemiş olduğu kısımların unutmamak için tekrar edilmesidir. Vasatın üstündekiler ise o gün okunacak dersleri mütalaa ederler. Güneş doğduktan kısa bir süre sonra kahvaltı yapılır. Kahvaltıdan hemen sonra ders başlar. Öğleye kadar ders verme işlemi devam eder. Öğle namazı ve yemeğinden sonra genellikle vasatın üstünde olan feqîler harici[26] dedikleri dersleri okurlar.

Medreselerde günün yarısından sonra derslerin çoğu bitince müzakere[27] başlar. İkindi vakti namazına yakın çay molası verilir. İkindiden sonra ise metinler okunur. Akşam ve yatsı namazından sonra vasatın üstünde olan feqîler bir sonraki günün dersini mütalaa ederler. Vasatın altındakiler ise o gün okudukları dersleri ezberlerler. Anlaşılacağı üzere medresede gün yoğun geçer. Asla boş durmak söz konusu değildir. Sadece yatsıdan sonra mütalaa yaparken belli bir süre sonra tulü'l-fasl (uzun ara) dedikleri bir teneffüs yapılır. Bu teneffüsün ismi her

26 - Harici tabiri, sarf ve nahivin dışında genellikle tefsir, hadis ve fıkıh dersleri için kullanılır.

27 - Müzakere: Biriyle müzakere etmek, görüşmek ve karşılıklı olarak çalışmak demektir.

ne kadar "uzun ara" olsa da mümkün olduğunca kısa tutulur. Neticede saat on bir ve on iki arası yatılır. Ancak dileyen sabaha kadar da çalışabilir.

Bütün bu yoğunluklar iyi niyet, ihlâs, azim ve sabır gerektirir. Ayet-i Kerimde geçen ifade şudur: *"O halde (Resûlum), peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettiği gibi sen de sabret!"*[28] Zemahşerî (ö. 467 / 1075), "uli'l-azm"[29] ile ilgili bu âyet-i kerîmenin tefsirinde ismi geçen peygamberleri ciddiyet, sabır ve sebat gösterenler olarak ifade etmektedir.[30]

2.4. Medresenin Eğitim Sistemi

Medresenin kendine özgü bir eğitim sistemi vardır. Her şeyden önce Allah rızası için İslami ilimleri öğrenme ve öğretmenin nafile ibadetlerden daha sevap olduğu kabul edilir. Bu bağlamda medreselerde zaman içerisinde sosyal bilimler dersleri öğretilmişse de son tahlilde genellikle İslami ilimler öğretilmektedir. Ancak edebiyat, felsefe ve mantık dersleri az da olsa hâlâ yer almaktadır. İslami ilimlerin tahsiline gelince, fıkhen en efdal ibadetlerden sayılır. Bu itibarla İslami ilimler diğer ilimlere karşı öncelenmiştir. Çünkü İslami ilimleri öğrenmenin önemine hem Kur'ân-ı Kerim, hem de sünnet delalet eder. Ayrıca konu ile ilgili ehli ilmin birçok görüşü mevcuttur. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerimde: *"Allah, melekler ve adalette sebat eden ilim adamları şahitlik etmiştir ki, O'ndan başka ilah yoktur."*[31] Peygamberimiz (sav) ise: *" Allah kimin için hayır dilerse onu dinde fakih kılar."*[32] diye buyurmaktadır. Bu hadis ilmin, ilim öğrenme ve öğretmenin faziletini ortaya koyar.

Medresedeki eğitim ve öğretim müfredatına bakıldığında başlangıçtan günümüze kadar hemen hemen hiç değişmemiştir. Temeli ezber, tekrar, müzakere ve imla metoduna dayanan bu müfredata göre okunacak kitaplar ve ezberlenecek olan metinler bellidir. Belli bir kitap sırası takip edilir. Medrese seydası genellikle okunacak olan kitapların ilk yarısını geçen feqîlere ders verir, bu feqîlerde kendisinden daha alt seviyede olanlara ders verirler. Ders işleyişi bu şekil devam ede gelmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi Zap Havzası medreselerinde de genellikle Kürtçe dili kullanılır ve bunun yanında Türkçe olarak da ders verilmektedir. Medreselerde kaynak olarak Arapça, Kürtçe, Türkçe ve Farsça kitaplar okutulur.

Medresede akaid, sarf, nahiv, fıkıh, tefsir, hadis, belağat, meani, mantık, felsefe ve edebiyat gibi ilimler okutulur.

Medrese eğitim sistemi modern eğitim sisteminden çok daha farklıdır. Medreselerde genellikle dersler bire bir verilir. Ancak harici ders dedikleri tefsir, hadis ve fıkıh gibi dersler toplu olarak yapılır. Bire bir ders verme sistemi çok büyük bir önem arz eder. Bu sistem hemen Rasûlullah'ın şu hadisini akla getirir: *" İnsanlarla akıl seviyelerine göre konuşun."*[33] Çünkü aynı kitabı ve aynı hitabı herkes farklı anlayabilir. Herkesin alma ve anlama becerisi farklıdır. Bu harika bir sistemdir. Modern eğitimle karşılaştırdığımızda çok daha ilerde olduğu anlaşılır. Bugün okullarda yürüttüğümüz eğitim sistemi sıkıntılıdır. Seviyeleri farklı olan bir sürü öğrenci aynı sınıfa yerleştirilir. Bu durumda öğretmen bir türlü dersin ritmini yakalayamıyor. Kime göre anlatacağı noktasında kararsız kalır.

---

28 - Ahkaf, 46 / 35.

29 - Uli'l-Azm sahibi olan peygamberler: Hz. Nuha, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed olmak üzere beş kişidir. (İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* XII, 401).

30 - Zamahşerî, Mahmut b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakâiki't-Tenzil,* Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut H.1407, IV. 313.

31 - Âl-ı İmran, 3/18.

32 - Bûhârî, "İtisam". (96;7312), IX, 101; Müslim, "Zekât", (12;1037), II, 718.

33 - Ebû Dâvud, "Edep", (40;4842), IV, 261; Münâvî, Muhammed Abdürraûf, *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmii's-Sağir,* el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübra, Mısır H.1356, III, 57.

Medrese eğitiminin modern eğitimden farklı ve en önemli özelliklerden biri de karma eğitimin olmamasıdır. Bugün Batı'da[34] bile karma eğitim ve metin ezberleme sistemi tartışılmaktadır. Ayrıca ülkemizde karma eğitim ile ilgili ciddi bir çalışma yapılıp olumsuzlukları henüz ortaya konulmuş değildir.

Modern eğitimde edebin ikinci plana atıldığı, tartışmaların ve çalışmaların genellikle akademik başarı üzerinde yapıldığı bir gerçektir. Oysa eğitim ve öğretim faaliyeti iki ayaklıdır. En sağlam ayağını ahlak oluşturmaktadır. Bu manada değerler eğitiminin son müfredatlara dahil edilmesi önem arz eder. Modern eğitim ve öğretimin aksine medreselerde önce eğitim açısından feqîye bir şekil verir. Onu ahlaki açıdan öğrenmeye hazırlarlar. Daha sonra bilgi verilir. Zira bilgi sahibinin elinden çıkınca en tehlikeli şey durumuna gelir. Bugün hadis alanında yaşanan ifrat ve tefritin içinde medrese mensuplarını fazla göremezsiniz. Onlar hadise derin saygı gösterirler. Çünkü niyet aşısından bakıldığında birinci hatta tek öncelikleri ilim öğrenmektir. Modern zamanlarda yapılan akademik çalışmalarda olduğu gibi doktor, doçent ve profesör olma kaygısını taşımıyorlar. Ayrıca Şafiî mezhebinin bu bölgede hâkim olması da etkili olabilir. Çünkü Şâfiî mezhebi hadisçidir. Ama ne olursa olsun bu konuda niyet belirleyici bir rol oynamaktadır.

Medrese eğitiminde bir diğer önemli husus, not korkusu ve sınıfı geçme derdinin söz konusu olmamasıdır. Bu gibi etmenler ilim tahsilinde derin öğrenmeyi etkiler. İnsanı hedefinden saptırır, niyetini bozar ve psikolojik olarak baskı altına alır. Bu tür engeller olmayınca medrese feqîleri tamamen ilme odaklanırlar. Modern eğitim ve öğretimin en büyük çıkmazlarından biri olan eğitim süresinin önceden belirlenmesi ve herkes için aynı zaman diliminin tahsis edilmesi gibi şartlar medresede yer almamaktadır. Eğitim süresi kişinin seviyesi ve kapasitesine göre değişiyor. Niyetin önemi burada bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Niyet ilim öğretmek olunca zamana ve mekâna bakılmaz. Kişinin kapasitesine göre ders verilir ve belirlenen kitaplar bitince mezun olur. Zeki ve kapasitesi olan talebeleri bekletmenin anlamı yoktur. Niyet ilim öğretmek ve ilim adamı yetiştirmek midir yoksa öğrencileri belli bir süre bekletmek midir? Bu soruların cevabı ayrıca aranmalıdır.

Netice itibariyle şu hususu da dile getirmekte fayda vardır. İbn Aclan (ö. 148 / 765), yapılan bir işin ya da ibadetin sâlih kimliği kazanabilmesi için ancak üç şeyle mümkün olacağını ifade etmiştir:

1- Allah'tan korkmak.

2- İyi niyet.

3- Yapılan ibâdetlerde istikrârlı ve itinâlı davranmaktır.[35]

Görüldüğü gibi, kulun hayatında niyet büyük bir öneme ve mühim bir yere sahiptir. Eğer niyet olmazsa amellerin kemâle ulaşması, sahîh ve makbûl oluşu mümkün değildir. Çünkü mükellefin yaptığı amelin bir niyete dayalı olması ve bu niyetin de Şâri'in kastına uygun olması gerekir.[36] Medreselerin bu görevi mümkün olduğunca yerine getirdiği kanaatindeyiz.

---

34 - "Devlet eğitim sisteminde tek cinsiyetli eğitim seçeneğinin önünde hiçbir engel olmamalıdır. Tek cinsiyetli okullarını başarılarını görmek zorundayız." ABD'de Yapılan bir kongrede bu açıklama yapılmıştır. Aljazeera Türk, 7 Haziran 2001.

35 - İbn Recep, *Câmîû'l-Ulum ve'l-Hikem fî Şerhî Hamsîne Hadîsen mine'l-Cevâmîû'l-Kelîm,* (Thk.: Muhammed Ahmedî), Daru's-Selâm, byy. 2014, I, 69.

36 - Allâl el-Fasî, *İslam Hukuk Felsefesi,* (Çev.: Soner Duman ve Osman Güman), İlimyurdu Yayıncılık, İstanbul 2014, s.27.

Sonuç

Zap Havzasında, diğer birçok bölgede olduğu gibi medreseler kuruluşundan günümüze kadar özellikle İslami ilmilerin öğretiminde rollerinin gereğini yerine getirmişlerdir. Bu bölgede yapılan ilmi tedrisat ve yetişen âlimler özellikle Anadolu'nun birçok yerine ışık tutmuşlardır. Zaman zaman kapanma durumuna gelmişlerse de, tüm olumsuzluklara karşı direnmiş ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Burası coğrafi olarak yaşanmaya pek elverişli olmayan, şartları çetin bir bölgedir. Buna rağmen medrese geleneğini devam ettirmek ve hiçbir maddi karşılık beklemeden bu tip bir eğitim ve öğretimi sürdürülebilir hale getirmek halis bir niyetin mahsulüdür, denilebilir. Ancak son zamanlarda diğer tüm alanlarda olduğu gibi medrese çevresinde de problemler zuhur etmiş ve medrese eğitiminin kalitesi sorgulanır hale gelmiştir.

Duyguların köreldiği, iyi niyet ve samimiyetin zayıfladığı bir dönemden geçiyoruz. Bütün inanç mensupları gibi Müslümanlar da, dünyaya hükmeden materyalist felsefeden payını almıştır. Çünkü Müslümanlar bu batıl akıma karşı hazırlıksız yakalandılar. Bu sebepten dolayıdır ki geçim derdi eğitim ve öğretimi ikinci plana atmıştır. Aynı korku ve kuşku nedeniyle özellikle zeki ve ilim tahsiline uygun olan çocuklarımızı hep daha çok maddi getirisi olan tıp ve mühendislik gibi bölümlere gönderiyoruz. Bunlar, maalesef acı gerçeklerdir. Sonra da dönüp şikâyet ederiz. Hep mazeretler arkasına saklayıp kendimizi temize çıkarırız. Ama bir türlü çözüme ve çareye yönelmiyoruz. Belki de bu konuda Üstad'a kulak vermek gerekir.

Medrese eğitim ve öğretiminde mevcut olan problemlerin çözümü için Üstad Said Nursi kısa, açık ve net bir reçete ortaya koymuştur. Şu harika ifadeye bakınız: "Vicdanın ziyası, ulum-u diniyedir. Aklın ruhu, fünunu medeniyedir. İkisinin imtizacıyla hakikat tecelli eder. O iki cenah ile talebenin himmeti pervaz eder. İftirak ettikleri vakit birincisinde taassup, ikincisinde hile ve şüphe tevellüd eder." Demek ki günümüz medreselerinde ıslah ve tecdit şarttır.

KAYNAKÇA

Allâl el-Fasî, *İslam Hukuk Felsefesi,* (Çev.: Soner Duman ve Osman Güman), İlimyurdu Yayıncılık, İstanbul 2014.

Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sıhâh Tâcu'l-lüğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye,* (Thk.: Ahmed Abdülgafur Attâr), Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, Beyrut 1984, VI.

Döndüren, Hamdi, "Niyet " *DİA*, XXX.

Dönmez, İbrahim Kâfi, "Niyet", *DİA*, TDVY, XXX.

Dûzi, Rinhart, *Tekmiletü'l-Me'acimü'l-Arabiyye,* (Thk.: Muhammed Selim Na'îmî), Daru'r-Reşît, Irak 2011, X.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebû Dâvûd (Hattâbî'nin Me'âlimü's-Sünen'i ile birlikte)*, I-V, Birinci Baskı, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1997.

Enis, İbrahim, *Mû'cemü'l-Vasît,* Mektebetü'ş-Şürüku Düvelîyye, Mısır 2004.

Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakub, *el-Ḳâmusu'l-Muhît,* (Thk.: Muhammed Na'îm el-Arkûsî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005.

Günel, Fuat, "Hirâ", DİA, TDVY, XVIII.

İbn Farıs, Ahmet b. Farıs b. Zekeriya Ebu Hüseyin, *Mu'cemü Mekayisü'l-Lüğa li İbn Faris,* (Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun), Dârû'l-Fıkr, byy. 1979, V.

İbn Hacer, Ahmet b. Ali el-Askâlanî, *Fethû'l-Bârî Şerhû Sahihî'l-Bûhârî,* (Thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki), Darû'l-Marife, Beyrut H.1379, I.

İbn Kayyim, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn an Rabbi'l-Âlemîn*, (Thk.: Ebû Ubeydete), Darû'l-İbnü'l-Cevzî, Riyâd, 2008, IV.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrib el-Efrîkî el-Mısrî, *Lisânu'l-Arab*, Dârû Sâdır, Beyrut 2010, XV.

İbn Recep, *Câmîû'l-Ulum ve'l-Hikem fi Şerhî Hamsîne Hadîsen mine'l-Cevâmîû'l-Kelîm,* (Thk.: Muhammed Ahmedî), Daru's-Selâm, byy, 2014, I.

Karadavî, Yusuf, *Niyet ve İhlâs,* Nida Yayıncılık, 4.Baskı, İstanbul 2014.

Münâvî, Muhammed Abdürraûf, *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmii's-Sağir,* el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübra, Mısır H.1356.

Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref b. Mürî, *el-Minhâc Şerhû Sahihû Müslim b. Hâccac,* Darû İhyaû Tûrasi'l-Arabî, Beyrut, H. 1392, XIII.

………. *el-Mecmû Şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî,* (Thk.: Muhammed Necib el-Mutî'î), Dâru'l-Fıkr, Beyrut 2010, I.

Said Nursî, *Mesnevî-i Nuriye,* (Trc.: Abdülmecit Nursî), Zehra Yayıncılık, İstanbul 2003.

………*Kastamonu Lahikası,* (Trc.: Abdülmecit Nursî), Zehra Yayıncılık, İstanbul 2003.

Suyutî, Celâlüddîn Abdürrahman b. Ebû Bekr, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi Kavâ'id ve Furû'ı Fıkhı'ş-Şâfi'îyye,* Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali İbnü'l-Abdülkâfî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir,* (Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvız), Dârû'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.

Süleyman Ateş, *DİA*, TDVY. "İhlâs" XXI.

Zamahşerî, Mahmut b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil,* Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut H.1407, IV.

کتێبی هەولێرنامە

منهج الفكر الصوفي في بناء الإنسان وأثره على المجتمع في قضاء عقرة

The Method of Sufism on Building Humanity and Society in Akra Town

Akra İlçesinde Tasavvufun İnsan ve Toplumu İnşa Etmedeki Metodu

د. أياد كامل إبراهيم الزيباري
Prof. Dr. Ayad KAMIL IBRAHIM
جامعة زاخو / فاكولتي العلوم الإنسانية
قسم الدراسات الإسلامية
ayad.kamil@uoz.edu.krd

الملخص

يعد التصوف مبحثاً من أهم المباحث التي يستند إليها الفكر الإسلامي، حيث يرتكز التصوف على الكتابة الصوفية والممارسة الروحية والإصلاح الصوفي،وتحتل المدرسة الصوفية أهمية خاصة في الحياة الفكرية الإسلامية ،والتصوف هو سياحة روحانية ورحلة وجدانية مقصده النهائي الوصول إلى الحضرة الربانية ، وهو جزء لا يتجزأ من تاريخ الإسلامي وثقافتها الدينية ،وهو حركة دينية انتشرت في حوض زاب بشكل عام وفي قضاء عقرة بشكل خاص ،لذلك يحاول هذا البحث الوقوف على مفهوم التصوف وحقيقة ونشأة وملامح وأركان الطرق الصوفية ،ودور المدرسة الصوفية في خدمة الدعوة الإسلامية وبناء الإنسان والمنهج العملي في التصوف وتأثيرهم على المجتمع.

Abstract

Sufism is considered as one of the most important sourcesfrom which Islamic thought is based. Sufism is based on mystical writing, spiritual practice and mystical reform. The Sufi school has special importance in the Islamic intellectual life.Moreover, Sufism is a spiritual tourism and a journey of sentimental whose ultimate destination is to reach Almighty.Sufism is an integral of history of Islam and its religious culture. It is a religious movement spread in the Zabriver in general and in Aqra district in particular. Asa result, this research is an attempt to define the concept of Sufism, the truth of its emergence and the features and pillars of Sufi methods. Furthermore, it investigates the role of the Sufi school in the service of Islamic call, buildingof human being and the practical approach to mysticism and their impact on society.

المقدمة

تعد الحركة الصوفية من الحركات المهمة على الساحة الإسلامية ،ولعبت دوراً مهماً في نشر الفكر الوسطي وخدمة الدعوة الإسلامية،وانتشرت الحركة الصوفية بعد الفتوحات الإسلامية ،وان نشأتها كانت كردة فعل مضاد لدخول بعض الناس في ترف الدنيا ومتاعها، وهي قائمة على إخضاع النفس لأنواع الرياضات الروحية طمعاً في الوصول إلى المعرفة الحقيقية المطلقة ،معرفة الله بالكشف والمشاهدة.

والتربية الروحية تعد منهجاً ومدرسة مهمة في حياة المسلم ولها مناهجها ،وأسلوبها الخاص يختلف تماماً مع باقي المدرسات الإسلامية الأخرى،وهي تنقل بالمسلم إلى المجاهدة والإحسان واليقين،وما أروع ما قاله محمد إقبال إن الإسلام عند الصوفية يأخذ طابعاً من الجمال والكمال، والإنسانية العالية، والأخوة العالمية لا نجده في إسلام الفقهاء والمتكلمين.

فالتصوف والطرق الصوفية هي المدارس الروحية التي نشأت في الإسلام من أجل تربية السالكين تربية إسلامية صحيحة ولتؤدي رسالة الهداية إلى طريق الله ،هو محاولة للتسلح بقيم روحية جديدة تعين الإنسان على مواجهة الحياة المادية، وتحقق له التوازن النفسي ، ومن ثم فالتصوف سلوك إيجابي يساعد على ربط الإنسان بمجتمعه بتأكيده على الجوانب الأخلاقية بالابتعاد عن الشهوات والإنغماس فيها، وترقية النفس بالفضائل تحقيق لقول الرسول (إنما بعثت لأتمم مكارم الأخلاق)، والتصوف بهذا المعنى يستمد جذوره من القرآن الكريم والسنة النبوية المطهرة ومن حياة الرسول الكريم وأصحابه والتابعين،وهو بهذا المعنى الصحيح ليس التصوف

نظريات نفسية أو أخلاقية أو ميتافيزيقية ولكنه طريقة في الحياة، ورياضة عملية من أجل هدف معين هو تحقيق الكمال الأخلاقي الذي دعا إليه الإسلام.

أهمية الموضوع :

١-أهمية دراسة الفكر الصوفي ومنهجهم في علاقتهم بالله عز وجل.

٢- التأكيد من خلال هذا الموضوع على وسطية الإسلام وسماحته وحب الخير لجميع الخلق.

٣- تقديم الصورة الجميلة الحقيقية للإسلام في علاقة الإنسان بربه أولاً ثم بالآخر والتعايش والمحبة لجميع خلق الله.

٤-الوقوف على اهتمام الإسلام بالجانب الروحي وتأثيره على الإنسان وبنائه بناءً حقيقا.

أسباب اختيار الموضوع :

١-حبي ورغبتي في تقديم شيء أخدم به ديني الإسلام الذي أكرمنا الله به، ومجتمعي الذي أظنه جزءاً لا يتجزأ مني.

٢-التعرف على دور الفكر الصوفي في خدمة الدعوة الإسلامية ونشرها.

٣-بيان نشأة وأهمية وأسس علم التصوف.

٤- بناء الفكر الصوفي للإنسان وحاجتنا إليه،ومدى تأثير المنهج الصوفي على المجتمع.

أهداف الدراسة:

تهدف هذه الدراسة إلى بيان مفهوم الفكر والتصوف وبيان جغرافية قضاء عقرة ،والتعرف على حقيقة الطريقة الصوفية وبيان ملامح وخصائص وأركان وشروط الطريقة الصوفية ،وإبراز أثر تبني منهج التصوف الروحي على الإنسان في الفكر والسلوك والأفعال ومدى حاجة البشرية اليوم إلى تبني منهج الفكر الصوفي المعتدل على المجتمعات.

وقد اقتضت طبيعة البحث أن يشتمل على مقدمة وأربعة مباحث وخاتمة ، حيث أشرت في المقدمة إلى أهمية الموضوع وسبب اختياري له وأهداف الدراسة.

أما المبحث الأول : فيعد مدخلاً لدراسة مفردات البحث ببيان مدلولاتها ،ويشتمل على ثلاثة مطالب.

المطلب الأول : مفهوم الفكر.

المطلب الثاني: مفهوم التصوف.

المطلب الثالث: **مفهوم جغرافية قضاء عقرة** (ئاكرى).

المبحث الثاني: **الطرق الصوفية حقيقتها ونشأتها وأهم أعلامها ،ويشتمل على ثلاثة مطالب.**

المطلب الأول : مفهوم الطريقة الصوفية.

المطلب الثاني: ملامح وخصائص وأركان وشروط الطريقة الصوفية.

المطلب الثالث: الطرق الصوفية في عقرة.

المبحث الثالث: أهمية ونشأة وأسس التصوف ، ويشتمل على ثلاثة مطالب.

المطلب الأول: نشأة التصوف.

المطلب الثاني: أهمية التصوف.

المطلب الثالث: أسس علم التصوف.

المبحث الرابع: دور الصوفية في خدمة الإسلام وبناء الفكر الصوفي للإنسان وأثره على المجتمع،ويشتمل على

ثلاثة مطالب.

المطلب الأول: دور الصوفية في خدمة الإسلام.

المطلب الثاني: بناء الفكر الصوفي للإنسان وحاجتنا إليه.

المطلب الثالث: المنهج العملي في التصوف وأثره على المجتمع.

أما الخاتمة فقد ذكرت فيها أهم وأبرز النتائج التي توصلت إليها أثناء كتابة البحث.

هيئة كتب

المبحث الأول: مدخل لدراسة الموضوع ببيان مدلولاتها.

المطلب الأول: مفهوم الفكر.

١-الفكر في اللغة : جاءت مادة (فكر) بمعنى إعمال الخاطر في الشيء([1])،والفكر مقلوب عن الفرك، لكن يستعمل الفكر في الأمور المعنوية، وهو فرك الأمور ،وبحثها للوصول إلى الحقيقة ([2])،وعند ابن فارس فكر(الفاء والكاف والراء) تردد القلب في الشيء، يقال تفكر إذا ردد قلبه معتبراً ورجل فكيرٌ كثير الفكر ([3]).

٢- الفكر في الاصطلاح: -الفكر السياسي-فهو مجموعة آراء ومعتقدات من جهة معينة ([4])،وقد تكون هذه الجهة إنساناً فنقول الفكر السياسي عند فلان ، أو مجتمعاً معينا فنقول الفكر السياسي عند المجتمع الفلاني، أو قد يكون كتاباً فنقول الفكر السياسي في كتاب ما.

وأما الفكر الإسلامي: فأعني به كل الاجتهادات والإنتاجات والإبداعات الفكرية،التي تلتزم

١ - لسان العرب ، ابن منظور ، ج٥ ، ص٣٤٥١.

٢ - المعجم الوسيط، إبراهيم أنيس وآخرون، ج٢، ص٦٩٨.

٣ - معجم مقاييس اللغة، ابن فارس، ج٤، ص٤٤٦.

٤ - دراسات في العلوم السياسية، محمود إسماعيل محمد، ص٢٨.

بالإسلام مصدراً ومرجعاً أساسياً لها. ويكون الإسلام مصدراً،حين يكون الاجتهاد الفكري متعلقاً بالاستمداد المباشر من الإسلام، واستنطاق نصوصه ومبادئه،واستخراج حلوله وإجاباته،وتركيب منظومته ونظرياته،بحسب ما يراه العالم المفكر[٥].فالفكر الإسلامي إذاً هو جهد بشري وفكر بشري من جهة،ولكنه يمتاز بكونه إسلامي الاستمداد والإطار من جهة أخرى.

المطلب الثاني: مفهوم التصوف.

١-الصوفية في اللغة :جاء في المعجم الوسيط صوّف فلاناً صار من الصوفية ،وتصوف فلان صار من الصوفية [٦]،وقيل نسبة الصوفية إلى الصوف لأن الصوف هو لباس العبّاد وأهل الصوامع[٧]،وقيل ابن فارس وصوفة قوم كانوا في الجاهلية كانوا يخدمون الكعبة ويجيزون الحاج[٨].

٢-الصوفية في الاصطلاح:والناظر في تعاريف العلماء للصوفية يمكن القول أنها تحمل أبعاداً أخلاقياً وقد يحمل بين الصوفية والزاهد ، وهو علم تُعرف به أحوال تزكية النفوس وتصفية الأخلاق، وتعمير الظاهر والباطن ،قال ابن خلدون أن التصوف: العكوف على العباد والانقطاع إلى الله تعالى الإعراض عن زخرف الدنيا وزينتها،والزهد فيما يقبل عليه الجمهور من لذة ومال وجاه،والانفراد عن الخلق في الخلوة والعبادة[٩]. وقيل أن حقيقة التصوف:قطع الشهوات، وترك الدنيا والمستحسنات ،والميل عن المألوف، وهو مبني على ثمان خصال : السخاء والرضا والإشارة والغربة ولبس الصوف والسياحة والفقر،فالسخاء لإبراهيم الخليل،والرضا لإسحاق ،والصبر لأيوب،والإشارة ليحيى،والغربة ليوسف، ولبس الصوف لموسى ، والسياحة لعيسى ، والفقر لمحمد وعلى جميع الأنبياء وآل كل أجمعين [١٠].

وقيل إن كلمة التصوف أربعة أحرف:التاء والصاد والواو والفاء،فالتاء من التوبة،والصاد من الصفاء،والواو من الولاية،والفاء من الفناء [١١].

وقيل أن التصوف علماً بأنه :علم يعرف به صلاح القلوب وسائر الحواس[١٢].

ويمكن القول بان حاصل التصوف الصحيح هو العمل بالكتاب والسنة ،والاكتفاء من متاع الدنيا بالقليل اللازم،وترك الاستكثار مما تتركه وراءك بلا نفع،وتحاسب عليه بلا ريب.

---

٥ - الفكر الإسلامي وقضايانا السياسية المعاصرة، د.أحمد الريسوني، ص٧.

٦ - المعجم الوسيط ،إبراهيم أنيس وآخرون ، ج١،ص٥٢٩.

٧ - تاج العروس،السيد محمد مرتضى الزبيدي، ج٦،ص١٧٠.

٨ - معجم مقاييس اللغة، ابن فارس، ج٤، ص٤٤٦.

٩ - المقدمة ، ابن خلدون ، ص٥٠٥.

١٠ - جامع الأصول في الأولياء ،ضياء الدين أحمد بن مصطفى النقشبندي، ص١٧٧.

١١ - الموسوعة اليوسفية في بيان أدلة الصوفية ،خطار محمد يوسف، ص١١.

١٢ - أعذب المسالك المحمودية إلى منهج السادة الصوفية،محمود محمد خطاب السبكي، ص٤٠.

المطلب الثالث: مفهوم جغرافية قضاء عقرة (ئاكرى) (١٣).

كما هو معروف لدى الباحثين أن منطقة عقرة عرفت بتاريخها القديم ودور الكورد فيها،لأن فيها الكثير من المواقع والآثار القديمة وهذا إن دل على شيء فإنه يدل على أن منطقة عقرة قديمة جداً،ولأن فيها قلعتها الأثرية (١٤)،وقلعة شوش(١٥)،وكة لى زةنتا(١٦)،وغير ذلك من الآثار والمواقع الأثرية.

ويمكن القول بأن اسم عقرة جاءت في العديد من الكتب والمؤلفات التاريخية،مثلاً جاءت تسمية ئاكرى في كتب الرحالة والبلدانيين العرب باسم عقرة،فقد ذكر ياقوت الحموي بان عقرة هي كل فرجة بين جبلين (١٧)،واما تسمية (ئاكرى) جاءت من ئاكر(النار) هو أقرب إلى الصواب،لأن سكان منطقة ئاكرى اما كانوا من عبدة النار،أو كانوا على الديانة الزرادشتية قبل مجيء الديانة المسيحية،على أن أصحاب هذه الديانة قد عدوا أن النار شيء مهم في معتقداتهم،كما وجدت مواقع ومعابد للنار عديدة في هذه المنطقة،وهذا دليل على أن التسمية ئاكرى جاءت من (ئاكر) وما يزال الكرد في عموم كوردستان يطلقون هذه التسمية على هذه المنطقة.ولكن أن هذه التسمية قد تغيرت وحورت فيما بعد،بعد أن طورها الكلدان والاراميون إلى العقر،في حين تحولت في المصادر التاريخية الإسلامية وحتى المصادر المعاصرة إلى عقرة،وما زالت المصادر الكوردية تحتفظ بتسمية ئاكرى عند ذكر هذه المنطقة (١٨).

واما موقع ئاكرى الجغرافي(١٩) :يقع قضاء عقرة بين خطي الطول ٢٩,٤٤و٥,٤٣ شرقا ودائرتي العرض ٠٢,٣٧ و٣٦, ٣٦ شمالا (٢٠)،وتحديد جغرافية ئاكرى على الخارطة السياسية والإدارية العراقية بالشكل الآتي: تقع شمال شرق مدينة الموصل، يحدها من الشمال دةشتا زى وجبل شيرين ، ومن الجنوب جبل مقلوب ، ومن الشرق الزاب الكبير(زيى بادينان) ومن الغرب نهر خازر(٢١)،وتحديد جغرافية ئاكرى كقضاء من خلال الأقضية المجاورة وذلك بالشكل الآتي: يحدها من الجنوب قضاء الحمدانية التابع للواء للموصل(٢٢)،ومن الغرب قضاء الشيخان (٢٣)،ومن الشرق

---

١٣ - كلمة (ئاكرى) تستخدم باللغة الكوردية بدلًا من كلمة (عقرة) وذلك لأن سكان المنطقة بشكل خاص وأهل كوردستان العراق يستخدمونها بهذه الصيغة ،ولأن مدينة عقرة سميت باسمها.

١٤ - وهي تطل على مدينة عقرة من شمالها وهي مربعة الشكل طول ضلعها (١١٠م) ومساحتها (١٢,١٠٠م٢)وقد بنيت على سفحها مئات البيوت بحيث تشكل طرازا معماريا فريدا من نوعه.نبذة تاريخية عن قلعة ئاكرى الأثرية ،فائق أبو زيد سليم ئاكرى ، ص٨٦.

١٥ - نسبة إلى قرية شوش وتقع على سفح جبل غرب ئاكرى الأثرية. تقويم البلدان،أبو الفداء،١٨٥٠م،ص٢٧٤.

١٦ - تبعد عن ئاكرى نحو(١٠كم)حيث وجدت فيه اثار تدل على قدم استيطان الكرد لهذه المنطقة. ئاكرى مدينة العيون والينابيع،عبد الفتاح علي بوتاني وأخرون، ص٧٩.

١٧ - معجم البلدان ، ياقوت الحموي، ج٤، ص١٣٦.

١٨ - ئاكرى (عقرة) في العهد الملكي، جمبد شكري، ص ٢١-٢٢.

١٩ - ملاحظة: للامانة العلمية نقلت موقع ئاكرى الجغرافية من كتاب ئاكرى (عقرة) في العهد الملكي ،جمبد شكري ، ص٢٢.

٢٠ - مركز المعلومات الإنسانية المشتركة ،هولير سليمانية دهوك....، بةركى شةشةم، هولير، ٢٠٠٤م، ل ١-٨.

٢١ - بادةكا ئاكرى،جمال عبد الله ، ل ٦٦.

٢٢ - نظام معلومات جغرافية GIS للاستعمال التجارية في مدينة عقرة،سمير محمو أحمد الكوراني، ص ٣.

٢٣ - العراق قديماً وحديثا ،عبد الرزاق الحسني، ص ٢٥٤-٢٥٥.

لـواء أربيـل ([٢٤])،ومـن الشـمال قضـاء العماديـة ([٢٥]).

المبحث الثاني: الطرق الصوفية حقيقتها ونشأتها وأهم أعلامها.

المطلب الأول: مفهوم الطريقة الصوفية.

١-الطريقـة فـي اللغـة: جـاء فـي الصحـاح أن الطريـق السـبيل.. وطريقـة القـوم أماثلهـم وخيارهـم، يقـال هـذا رجـل طريقـة قومه،وهـؤلاء قومهـم وطرائـق قومهـم أيضا، للرجـل الأشـراف.. وطريقـة الرجل: مذهبـه، يقـال مـازال فـلان علـى طريقـة واحـدة، أي علـى حالـة واحدة([٢٦])،وفـي المعجـم الوسـيط: الطريقـة والطريقـة :مسـلك الطائفـة مـن المتصوفـة ،والسـيرة والمذهـب([٢٧]).

جاء في القرآن الكريم الطريقة في قوله تعالى

وَأَلَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَاهُم مَّاء غَدَقًا

إِنَّ الَّذِيـنَ كَفَـرُوا وَظَلَمُـوا لَـمْ يَكُـنِ اللَّـهُ لِيَغْفِـرَ لَهُـمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُـمْ طَرِيقًـا([٢٨]) نَحْـنُ أَعْلَـمُ بِمَـا يَقُولُـونَ إِذْ يَقُـولُ أَمْثَلُهُـمْ طَرِيقَـةً إِنْ لَبِثْتُـمْ إِلَّا يَوْمًـا([٢٩]) وَأَنْ لَـوِ اسْـتَقَامُوا عَلَـى الطَّرِيقَـةِ لَأَسْـقَيْنَاهُمْ مَـاءً غَدَقًا([٣٠])

،وغير ذلك من الآيات القرآنية وكلها تدور حول النهج السليم والقويم والمستقيم.

٢-الطريقـة فـي الاصطـلاح: السـيرة المختصـة بالسـالكين إلـى اللـه تعالـى مـن قطـع المنـازل والترقـي فـي المقامـات ([٣١])،وقـال القشـيري فـي رسـالته :أنهـا مجموعـة الآداب والأخـلاق والعقائـد التـي يتمسـك بهـا طائفـة الصوفيـة ([٣٢]).

والطريقـة الصوفيـة فـي العصـور المتأخـرة إلـى عصرنـا الحالـي تحمـل معنـاً جديـداً فهـي تطلـق علـى مجموعـة مـن أفـراد الصوفيـة ينتسـبون إلـى شـيخ معيـن ويخضعـون لنظـام دقيـق مـن السـلوك الروحـي، ويحيـون حيـاة جماعيـة فـي الزوايـا والربـط والخانقـاوات، أو يجتمعـون اجتماعـات دوريـة فـي مناسـبات معينـة ، ويعقـدون مجالـس العلـم والذكـر بانتظـام ،وهـذا مـا انتهـت إليـه الطريقـة منـذ القرنيـن السـادس والسـابع الهجرتيـن والقـرون التاليـة لهمـا([٣٣]).

المطلب الثاني:ملامح وخصائص وأركان وشروط الطريقة الصوفية.

---

٢٤ - ئاكرى مدينة العيون، د.عبد الفتاح بوتاني، ص٧٥.

٢٥ - من عمان إلى العمادية ،علي سيدو الكوراني، ص ١٥٩.

٢٦ - الصحاح،أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري، ص٦٩٨.

٢٧ - المعجم الوسيط ،إبراهيم أنيس وآخرون، ج٢، ص٥٥٦.

٢٨ - سورة النساء : الآية (١٦٨).

٢٩ - سورة طه :الآية (١٠٤).

٣٠ - سورة الجن: الآية (١٦).

٣١ - التعريفات ، الجرجاني، تحقيق،ص١٤٢.

٣٢ - الرسالة القشيرية، القشيري، ص٧.

٣٣ - الإسلام والتصوف، توفيق علي وهبة،ص٢٠٢.

ونستطيع القول أن الطرق الصوفية عندهم منهاج وطريق سار عليه أئمة هذه الطرق في أثناء عبادتهم ،للوصول إلى الحق سبحانه وتعالى، وهذا لا يعني أن السالك عليه أن يأخذ بالطرق جميعها،وإنما يلتزم بطريقة واحد يراها مناسبة له،وملامح الطريقة الصوفية وأهم خصائصها وشروط قبولها منهجا سليما موصلا إلى المولى من خلال الأذكار والأدعية فيما يأتي :

أولاً: ملامح الطريقة الصوفية :الشيخ والمريد والعهد الذي يربطهما (٣٤).

ثانياً: وخصائص الطريقة الصوفية :الأذكار والأحزاب والأوراد.

ثالثاً: أركان الطريقة الصوفية : الجوع والعزلة والسهر وقلة الكلام (٣٥).

رابعاً:شروط قبول الطريقة الصوفية (٣٦):

١-الطريقة يجب أن تستمد من النبي (r) ،وأن تصل إمام الطريقة من طريق وسند صحيح مروي عنه.

٢-تستمد هذه العبارات والأدعية والأذكار من العقيدة الإسلامية والأخلاق التي دعت إليها المبادئ الإسلامية.

٣-أن تكون الطريقة غايتها الوصول إلى رضا الله تعالى، وإلى عبادته عبادة خالصة لوجهه عز وجل.

خامساً: نشأة الطريقة الصوفية :بعد أن انتشر الفكر الصوفي خلال القرن الثالث الهجري يدعو إلى الزهد وترك الملذات والتوجه إلى الحق سبحانه وتعالى، هذا الفكر الذي يقوده رجال عرفوا بورعهم وأخلاقهم وإيثارهم الآخرة عن الدنيا، تطورت هذه الدعوات فيما بعد وأصبحت طرقا يقودها شيخ له مريدون ،يقول ابن تيمية موضحا تاريخ ظهور هذه الطرق :أول ما ظهرت الصوفية في البصرة ،وأول من بني دويرة للصوفية بعض أصحاب عبد الواحد بن يزيد من أصحاب الحسن، وكان في البصرة من المبالغة في الزهد والعبادة والخوف ونحو ذلك ما لم يكن في سائر أهل الأمصار، ولهذا يقال فقه كوفي وعبادة صوفية (٣٧).

ويرجع بعض الباحثين بداية ظهور الطرق الصوفية في بداية صورتها إلى القرنين الثالث والرابع الهجريتين ،يقول :بدأت الطرق الصوفية في الظهور في صورتها الأولى في القرنين الثالث والرابع الهجريتين ، وأخذوا ينظمون أنفسهم في طوائف وطرق منذ النصف الثاني من القرن الثالث، وتتكون كل طريقة من شيخ وطائفة من المريدين يلتفون حوله يعلمهم علم الظاهر وعلم الباطن (٣٨).في حين يرى صاحب معجم مصطلحات الصوفية أن الشيخ عبد القادر الجيلاني هو أول من أسس الطرق الصوفية ونادى بها (٣٩).

---

٣٤ - الطريقة الصوفية في مصر نشأتها ونظمها وروادها،عامر النجار،ص٦١.

٣٥ - الأنوار القدسية في معرفة قواعد الصوفية ،عبد الوهاب الشعراني ،ص٣٦.

٣٦ - الفتوحات الإلهية في نصرة التصوف الحق الخالي من الشوائب البدعية،محمد بن عبد الرحمن بن حسين، ص٤٥.

٣٧ - مجموع الفتاوى، ابن تيمية، ج١١، ص٦.

٣٨ - الإسلام والتصوف، توفيق علي وهبة، ص١٩٧.

٣٩ - معجم مصطلحات الصوفية ،عبد المنعم الحفني، ج١، ص١٣٧.

المطلب الثالث: الطرق الصوفية في عقرة (٤٠).

المجاهد الكبير السيد الشيخ عبد العزيز بن الباز الأشهب

السيد الشيخ عبد القادر الكيلاني.

أسمه الشريف : هو أبا بكر السيد الشيخ عبد العزيز بن الباز الأشهب السلطان السيد الشيخ عبد القادر الكيلاني بن السيد موسى بن السيد عبد الله الجيلي بن السيد يحيى الزاهد بن السيد محمد بن السيد داؤود الامير بن السيد موسى الثاني بن السيد الشيخ صالح عبد الله أبي الكرام بن السيد موسى الجون بن السيد عبد الله المحض بن السيد الأمام الحسن المثنى بن الأمام الحسن السبط بن الأمام أسد الله الغالب أمير المؤمنين علي بن أبي طالب (كرم الله وجهه)....

ولادته : ولد في مدينة بغداد في ٣ / شوال /٥٣٢ هـ وتفقه على يد والده الباز أبو صالح السيد الشيخ عبد القادر (قدس الله سره) وسمع منه ومن أبي منصور عبد الرحمن بن محمد القزاز وغيرهما , حدث ووعظ ودرس وتخرج على يديه الكثيرون من العلماء والصلحاء..

وكان السيد الشيخ عبد العزيز الكيلاني رجلاً بهياً وشجاعاً ومتواضعاً وطليعاً للشيخ عبد القادر الكيلاني الذي كان من رجال الدعوة والإصلاح وثائراً من أجل دينه ومندفعا للذود والدفاع عنه.

وبأمر من والده السيد الشيخ عبد القادر الكيلاني (قدس الله سره) رَحَل السيد الشيخ عبد العزيز الكيلاني للإرشاد وتربية الناس ونشر التعاليم الإسلامية والطريقة القادرية إلى الجبال في منطقة سنجار الواقعة شمال غربي الموصل على طريق أم جريص ولا يزال مقامه الشريف ظاهراً باقياً يزوره الناس.. ثم توجه إلى مدينة عقرة وأستوطن في ركن من أركانها والمعروفة حالياً باسم كلي شيخ عبد العزيز أو (وادي شيخ عبد العزيز) وقام بنشر تعاليم الطريقة القادرية وأرشاد الناس وحثهم على عبادة الله تعالى والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر والالتزام بسنة النبي الأكرم محمد المصطفى (r). وتوافد إليه اعدادُ كبيرة من الناس وأخذوا البيعة على يديه وصاروا من مريديه.. وكان في مدينة عقرة قلعة والمعروفة حالياً باسم (كه لي) يحكمها حاكم ولا يزال أثار تلك القلعة باقية , وسمع بأنه جاء رجل إلى المدينة وأسمه الشيخ عبد العزيز الكيلاني يعبد الله عز وجل في كهف ويقيم فيه وينشر تعاليم الدين الإسلامي الحنيف والطريقة القادرية ويلتم حوله أناس كثيرون من مدينه عقرة حيث يرشدهم ويعلمهم مفاهيم الشريعة المحمدية , فبعث إليه الحاكم ثلاث مرات بأن يأتي لمقابلته ولكن الشيخ عبد العزيز (رحمهُ الله) رفض الذهاب إليه وقال أنا رجل فقير اعبدُ الله ولا حاجة لي عند الحاكم , وإذا كان الحاكم يريد رؤيتي فليأتي إلي وعندما أخبروا الحاكم بما قاله الشيخ أندهشَ لكلامه فذهب لرؤية الشيخ عبد العزيز الكيلاني (قدس الله سره) فلما رآه أعجب به وبشخصيته المتواضعة فأخذ البيعة على يديه وأصبح من مريديه وقال للشيخ أطلب ما تريد.. فأجابه الشيخ عبد العزيز الكيلاني بأنه لا يريد منه شيئاً سوى أن يبني له قبة فوق ضريحه بعد وفاته لكي لا يختفي

٤٠ - ملاحظة هذه المعلومات ليس بالضرورة موافقا للرأي الباحث: بحثت كثيراً عن الطرق الصوفية في عقرة لم أحصل على دراسة عليمة حول الطرق الصوفية إلا بعض المعلومات الذي جمعها السيد بدر الدين ابن السيد الشيخ معتصم البرزنجي ،تحت عنوان المجاهد الكبير الشيخ عبد العزيز الكيلاني ،ص١-٧.

أثاره ويبقى المكان منطلقاً لنشر تعاليم الدين الإسلامي الحنيف. وبعد وفاة الشيخ عبد العزيز الكيلاني (قدس الله سره) نفذ الحاكم الوعد الذي قطعه للشيخ وبنى قبة صغيرة فوق ضريحه الشريف , وأوصى الحاكم بأن يدفن قرب ضريح الشيخ , ويقال أن قبر ذلك الحاكم موجود في المقبرة التي بجوار مرقده الجليل..

أبنائه : من أبنائه المعروفين حالياً : شيخ محمد الهتاك : وهو الآن مدفون في ناحية روفيا بجانب السيد الشيخ إسماعيل الولياني تحت قبة واحدة وأعقب من ولده السيد محمد حسام الدين الملقب بـ (الشرشيق)..

وأخته الشيخة زهرة : حيث سمعت وحدثت وتوفيت في بغداد.

وفاته : وبقي الشيخ عبد العزيز الكيلاني في مدينة عقرة لعبادة الله وسخر حياته لنشر العلم وإرشاد الناس حتى وفاته في يوم الأربعاء الموافق ١٨ / ربيع الأول / ٦٠٢ هـ.. ودفن في مدينة عقرة بين الجبال في المنطقة المعروفة حالياً بـ كلي شيخ عبد العزيز (وادي شيخ عبد العزيز) وبجانب ضريحه هناك كهف صغير بمسافة (٤) متر مربع والذي كان يتخذه الشيخ عبد العزيز مكانا لخلوته وعبادته وهناك عين ماء لا تزال موجودة حتى يومنا هذا.. وبجانب ضريحه الشريف تكية وجامع و (شوربة خانة) لإطعام الناس حيث يزورها الآف من المريدين والمحسوبين والعلماء والوفود الرسمية وطلاب العلم وغيرهم وذلك للتبرك بآثاره ومعرفة حقيقة هذا المجاهد الجليل.

وأصبح مركزاً لنشر الطريقة القادرية في العراق والعالم الإسلامي ويعد مرقد الشيخ عبد العزيز الكيلاني من أحد الأماكن قدسية في كردستان العراق.. تطوير تكية ومرقد السيد الشيخ عبد العزيز ابن الغوث الأعظم السلطان الشيخ عبد القادر الكيلاني ،طورت التكية القادرية ومرقد السيد الشيخ عبد العزيز الكيلاني في مدينة عقرة وأعمرت بمراحل عدة حتى وصل إلى ما هو عليه الآن , ويعود الفضل الأكبر إلى السيد الشيخ سعيد ابن السيد الشيخ عبد العزيز البرزنجي الولياني المتوفي في ١ / ١١ / ٢٠٠٠ م ومدفون في روفيا بجانب جده الكبير السيد الشيخ إسماعيل الولياني.

ففي سنة ١٩٦٢ م تقريبا حيث جاء إلى قضاء عقره واستقر هناك و قام بتجديد وبناء القبة فبنى قبة أكبر مما كانت فوق ضريح الشيخ عبد العزيز الكيلاني سابقاً وقام ببناء جامع وتكية يضم عدداً من الغرف للاستقبال الضيوف ومبيتهم وغرفاً للدراويش والمريدين وشوربة خانة لإطعام الفقراء والمساكين يومياً. وقام أيضا بشق طريق خاص مبلط يؤدي إلى تكية ومرقد الشيخ عبد العزيز الكيلاني , ومد خطوط الكهرباء , وبناء مكتبة تضم عدداً من الكتب..

وسنوياً يجتمع المئات من الخلفاء والدراويش والمريدين والمحسوبين للطريقة القادرية في هذا المكان لأحياء المراسيم الدينية منها : المولد النبوي الشريف ومولد الشيخ عبد القادر الكيلاني ومولد الشيخ عبد العزيز الكيلاني وإحياء ليلة الإسراء والمعراج وليلة النصف من شعبان وليلة القدر وعيد الفطر المبارك وعيد الأضحى المبارك وكل أيام الجمع.. ويشرف حاليا على تكية ومرقد الشيخ عبد العزيز الكيلاني شيخ الطريقة العلية القادرية الوليانية السيد الشيخ

معتصم أبن السيد الشيخ سعيد البرزنجي الولياني.

أن السيد الشيخ عبد العزيز ابن الغوث الأعظم السيد الشيخ عبد القادر الكيلاني هو جد لسادات الحيالية المنتشرون الآن في العراق : في محافظات بغداد ونينوى وصلاح الدين وديالى والانبار وقليل منهم في المحافظات الجنوبية..

أما خارج العراق فيتواجدون في سوريا ومصر وليبيا والمغرب العربي كما ويوجد البعض منهم في تركيا والهند والباكستان وغيرها من البلدان الإسلامية..

ومن الجدير بالذكر كان للشيخ عبد العزيز الكيلاني رحمه الله الفضل الكبير في نشر تعاليم الطريقة القادرية في عقرة وساهم من بعده نجله الشيخ محمد الهتاك.

أما الذي قام بإحياء الطريقة القادرية في أطراف عقرة وضواحيها هو الشيخ إسماعيل الولياني الذي أوصى بان يدفن بجانب مرقد الشيخ محمد الهتاك والذي أصبح لديه مريدين كثيرون في هذه المنطقة وبعد وفاته استلم ابنه الشيخ كاك يحيى الديوانه حيث كان له دورا هاما في نشر الطريقة ومن بعد إلى أن استقر الأمر بالمشيخة هناك إلى يد الشيخ عبد العزيز البرزنجي والد الشيخ سعيد البرزنجي رحمهما الله والذي عاد من سليمانية إلى روفيا حيث كان ثائرا مع القائد الكردي الشيخ محمود الحفيد انذآك واستقر في تكية الشيخ إسماعيل في روفيا وقام بوضع قواعد الطريقة القادرية الوليانية والذي سمي نسبة إلى الشيخ إسماعيل الولياني المدفون هناك وبقي الطريقة إلى يومنا هذا ثابتا على مبادئه وتعاليمه المحمدية العلية القادرية الوليانية.

وقد أشار السيد بدر الدين إلى أن الطريقة العلية القادرية الوليانية بعد الشيخ عبد العزيز البرزنجي الكيلاني أصبحت بيد الشيخ سعيد البرزنجي ومنها ليد الشيخ السيد معتصم الولياني البرزنجي الحسيني ومنه إلى يد نجله السيد بدر أبن السيد الشيخ معتصم البرزنجي الحسيني (٤١).

المبحث الثالث: أهمية ونشأة وأسس التصوف.

المطلب الأول:نشأة التصوف.

كانت بداية التصوف سلوكاً فردياً قوامه التقوى والزهد واجتناب المحرمات والإقلال من الطيبات طلباً للاستقامة الموعود بها بحسن الجزاء ترجع إلى عصر الصحابة الكرام ،قال تعالى

وَأَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا ﴿﴾ لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا(٤٢).

ويقول ابن خلدون في مقدمته عن التصوف (هذا العلم من العلوم الشرعية الحادثة في الملة. وأصله أن طريقة هؤلاء القوم، لم تزل عند سلف الأمة وكبارها من الصحابة والتابعين، ومن بعدهم، طريقة الحق والهداية و أصلها العكوف على العبادة والانقطاع إلى الله تعالى، والإعراض

٤١ - الطريقة القادرية والحقيقة،بحث جمع وأعداد السيد بدر الدين معتصم البرزنجي ، ص١٢.

٤٢ - سورة الجن : الآية (١٦-١٧).

عن زخرف الدنيا وزينتها، والزهد فيما يقبل عليه الجمهور من لذة ومال وجاه، والانفراد عن الخلق في الخلوة للعبادة، وكان ذلك عاماً في الصحابة والسلف. فلما فشا الإقبال على الدنيا في القرن الثاني وما بعده، وجنح الناس إلى مخالطة الدنيا، اختص المقبلون على العبادة باسم الصوفية والمتصوفة..) ([٤٣]).

ثم بدأت مرحلة أتباع الزهاد والمتشبهين بالسابقين أو مرحلة الزهاد والوعاظ ،ومن هؤلاء الحسن البصري (ت١١٠هـ) الذي قيل عنه (غلب عليه الخوف حتى كأن النار لم تخلق إلا له) ([٤٤]) وقيل ايضاً عنه (وقد انشغل بالعلم والفقه واشتهر بالخلوة والعبادة) ([٤٥])،ومن الزهاد في هذه المرحلة رابعة العدوية (ت١٨٥هـ) التي عرفت بالحب الإلهي ،والفضيل بن عياض (ت١٨٧هـ) ،وغيرهم من الفقهاء والعلماء والزهاد.

ويقول ابن خلدون (فلما فشا الإقبال على الدنيا في القرن الثاني وما بعده، وجنح الناس إلى مخالطة الدنيا، اختص المقبلون على العبادة باسم الصوفية والمتصوفة.. فلما اختص هؤلاء بمذهب الزهد والانفراد عن الخلق والإقبال على العبادة، اختصوا بمآخذ مدركة لهم، وذلك أن الإنسان بما هو إنسان إنما يتميز عن سائر الحيوان بالإدراك..والمريد في مجاهدته وعبادته، لا بد وأن ينشأ له عن كل مجاهدة حال نتيجة تلك المجاهدة. وتلك الحالة إما أن تكون نوع عبادة، فترسخ وتصير مقاماً للمريد، وإما أن لا تكون عبادة، وإنما تكون صفة حاصلة للنفس. من حزن أو سرور أو نشاط أو كسل أو غير([٤٦]).

فلما كتبت العلوم ودوِّنت ،وألف الفقهاء في الفقه وأصوله والكلام والتفسير وغير ذلك، كتب رجال من أهل هذه الطريقة في طريقتهم ، فمنهم من كتب في أحكام الورع ومحاسبة النفس مثل الحارث المحاسبي (ت٢٤٣هـ) في كتابه الرعاية لحقوق الله ، ومنهم من كتب في آداب الطريقة وأذواق أهلها ومواجدهم في الأحوال ،مثل القشيري (ت٤٦٥هـ) في كتابه الرسالة. ثم ظهرت كتب في مصطلحات الصوفية مثل كتاب عبد الرزاق القاشاني لطائف الإعلام في إشارات أهل الإلهام، وشرح معجم مصطلحات الصوفية للشيخ محي الدين بن عربي.

المطلب الثاني:أهمية التصوف.

إن التكاليف الشرعية التي أُمر بها الإنسان في خاصة نفسه ترجع إلى قسمين : أحكام تتعلق بالأعمال الظاهرة أي ببدن الإنسان وجسمه مثل الصلاة والزكاة...أو النواهي مثل القتل والزنى والسرقة ، وأحكام تتعلق بالأعمال الباطنة أي الأعمال القلبية مثل الإيمان بالله وملائكته وكتبه ورسله والإخلاص والصدق والخشوع والتوكل.. أو النواهي مثل الكفر والنفاق والكبر والعجب والرياء والحسد وغير ، فالأعمال الباطنية أساس الأعمال الظاهرية ،وذلك لأن الرسول (r) يوجه اهتمام الصحابة لإصلاح قلوبهم ويبين لهم أن صلاح الإنسان متوقف على إصلاح قلبه وشفائه

---

٤٣ - المقدمة ، ابن خلدون ، ص٥٠٥.

٤٤ - الطبقات الكبرى المسماة لواقح الأنوار في طبقات الأخيار ،عبد الوهاب الشعراني، ج١، ص٢٩.

٤٥ - وفيات الأعيان وأنباء الزمان، ابن خلكان، ج١، ص٢٤٩.

٤٦ - المقدمة ، ابن خلدون ، ص٥٠٥.

من الأمراض الخفية والعلل الكامنة وهو الذي يقول (أَلَا وَإِنَّ فِي الْجَسَدِ مُضْغَةً، إِذَا صَلَحَتْ، صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، وَإِذَا فَسَدَتْ، فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ، أَلَا وَهِيَ الْقَلْبُ) (٤٧).

فما دام صلاح الإنسان مربوطاً بصلاح قلبه الذي هو مصدر أعماله الظاهرة تعيّن عليه العمل على إصلاحه بتخليته من الصفات المذمومة التي نهانا الله عنها، وتحليته بالصفات الحسنة التي أمرنا الله بها، وعندئذ يكون القلب سليماً صحيحاً ، ويكون من الفائزين الناجين قال تعالى يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ ﴿﴾ إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ (٤٨).

فتنقية القلب وتهذيب النفس من أهم الفرائض العينية وأوجب الأوامر الإلهية ،بدليل من الكتاب والسنة وأقوال العلماء :.

قال تعالى قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (٤٩)، وقوله تعالى قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَٰلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (٥٠)،والفواحش الباطنية هي الحقد والرياء والحسد والنفاق وغير ذلك.

وقال (r) (الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ - أَوْ بِضْعٌ وَسِتُّونَ - شُعْبَةً، فَأَفْضَلُهَا قَوْلُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ، وَأَدْنَاهَا إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ، وَالْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ) (٥١).فكما الإيمان بكمال هذه الشعب والتحلي بها، وزيادته بزيادة هذه الصفات ، ونقصه بنقصها، وإن الأمراض الباطنة كافية لإحباط أعمال الإنسان ولو كانت كثيرة (٥٢).

ويقول ابن عابدين(أَنَّ عِلْمَ الْإِخْلَاصِ وَالْعُجْبِ وَالْحَسَدِ وَالرِّيَاءِ فَرْضُ عَيْنٍ، وَمِثْلُهَا غَيْرُهَا مِنْ آفَاتِ النُّفُوسِ: كَالْكِبْرِ وَالشُّحِّ وَالْحِقْدِ وَالْغِشِّ وَالْغَضَبِ وَالْعَدَاوَةِ وَالْبَغْضَاءِ وَالطَّمَعِ وَالْبُخْلِ وَالْبَطَرِ وَالْخُيَلَاءِ وَالْخِيَانَةِ وَالْمُدَاهَنَةِ وَالِاسْتِكْبَارِ عَنْ الْحَقِّ وَالْمَكْرِ وَالْمُخَادَعَةِ وَالْقَسْوَةِ وَطُولِ الْأَمَلِ وَنَحْوِهَا مِمَّا هُوَ مُبَيَّنٌ فِي رُبُعِ الْمُهْلِكَاتِ مِنْ الْإِحْيَاءِ. قَالَ فِيهِ: وَلَا يَنْفَكُّ عَنْهَا بَشَرٌ، فَيَلْزَمُهُ أَنْ يَتَعَلَّمَ مِنْهَا مَا يَرَى نَفْسَهُ مُحْتَاجًا إلَيْهِ، وَإِزَالَتُهَا فَرْضُ عَيْنٍ وَلَا يُمْكِنُ إلَّا بِمَعْرِفَةِ حُدُودِهَا وَأَسْبَابِهَا وَعَلَامَاتِهَا وَعِلَاجِهَا، فَإِنَّ مَنْ لَا يَعْرِفُ الشَّرَّ يَقَعُ فِيهِ) (٥٣).

إن التصوف هو الذي اختص بمعالجة الأمراض القلبية ، وتزكية النفس والتخلص من صفاتها الناقصة ،بالإضافة إلى ما يقابله من العبادات البدنية والمالية ، ورسم الطريق العملي الذي يوصل المسلم إلى أعلى درجات الكمال الإيماني والخلقي، وليس كما يظن البعض قراءة أوراد وحِلَق

٤٧ - الجامع الصحيح ، البخاري ، كتاب الإيمان ، باب فضل من استبرأ لدينه ، رقم الحديث (٥٢).

٤٨ - سورة الشعراء: الآية (٨٨-٨٩).

٤٩ - سورة الأعراف: الآية (٣٣).

٥٠ - سورة الأنعام: الآية (١٥١).

٥١ - المسند الصحيح ، مسلم ،كتاب الإيمان، باب شعب الإيمان ، رقم الحديث (٥٨).

٥٢ - حقائق عن التصوف ،الشيخ عبد القادر عيسى ، ص٢٠.

٥٣ - رد المحتار على الدر المختار ، ابن عابدين،ج١، ص٤٢.

أذكار فحسب، ولكن التصوف منهج عملي كامل يحقق انقلاب الإنسان من شخصية منحرفة إلى شخصية مسلمة مثالية متكاملة، وذلك من الناحية الإيمانية السليمة والعبادة الخالصة والمعاملة الصحيحة الحسنة والأخلاق الفاضلة، ومن هنا تظهر أهمية التصوف وفائدته ، ويتجلى لنا بوضوح أنه روح الإسلام وقلبه النابض ، إذ ليس هذا الدين أعمالاً ظاهرية وأموراً شكلية فحسب لا روح فيها ولا حياة (٥٤).

ونستطيع القول بأن التصوف الحقيقي لا يعني ترك العمل في الدنيا لعمارتها، ولكسب العيش، ولغير ذلك من الأغراض الصالحة التي يعمل الناس لها ، ولكنه التوجه بنية صالحة إلى مرضاة الله في كل عمل ، بحيث تتحول العادة إلى عبادة وصلة الرحم وعيادة المريض ومودة الصديق وإطعام الأبناء وإعفاف النفس بالزواج وإعفاف الزوجة.. إلخ ، كل ذلك إذا أريد به مرضاة الله تعالى تحول من عمل من أعمال العادات إلى عبادة يثاب فاعلها ،وكذلك الانقطاع إلى الله لا يعني الانقطاع عن الناس، بل المراد به ابتغاء وجهه سبحانه في التعامل معهم.. (٥٥).

المطلب الثالث: أسس علم التصوف.

وإن لعلم التصوف أسساً قد بني عليها وهي كما يأتي(٥٦):.

الأساس الأول: معرفة عقائد الإيمان :ويقصد بذلك أن يعرف المسلم العقائد الإيمانية التي يجب عليه بالشرع أن يعرفها والتي هي مستنبطة من كتاب الله ومن سنة نبيه محمد (r) فيكون على علم بالواجب في حق الله تعالى،والمستحيل في حق الله تعالى ، والجائز في حق الله تعالى ،وكذلك يعلم بالواجب والمستحيل والجائز في حق الأنبياء والرسل،ويؤمن بالمذكور أعلاه وبالكتب المنزلة والملائكة وعلامات القيامة ويوم القيامة وما فيه النشر والحشر والحساب والميزان والصراط وغير ذلك من جميع ما سُمع من كتاب الله تعالى وسنة رسوله محمد

آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ(٥٧).

الأساس الثاني: معرفة الأحكام الفقهية: ويقصد به أن يتعلم المسلم العلم الذي تصح به عبادته من صلاة وزكاة وصيام وحج، وكذلك ما تصح به عقوداته ومعاملاته كأحكام النكاح والبيع.. الخ ،قال (r) (مَنْ يُرِدِ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَإِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ) (٥٨)،ففي الحديث إشارة للخير الذي يناله المتفقه في دينه في الدنيا والآخرة ، فعبادته تكون موافقة لما جاء به الشرع مما يجعله مطمئن القلب ساكن النفس إلى أن يلقى ربه بخاتمة حسنة إن شاء الله تعالى ،وكذلك فيه إشارة وحث للمسلم والمسلمة على طلب علم الفقه والذي هو فرض على كل مسلم ومسلمة أراد أن يُقْدم على عبادة وعمل من الأعمال.

---

٥٤ - حقائق عن التصوف ،الشيخ عبد القادر عيسى ، ص٢٣.

٥٥ - المدارس الفكرية الإسلامية من الخوارج إلى الإخوان المسلمين، د.محمد سليم العوا ، ص ٢٧٨.

٥٦ - مفهوم التصوف،عبده غالب عيسى، ص١٤-٢٠.

٥٧ - سورة البقرة : الآية (٢٨٥).

٥٨ - الجامع الصحيح، البخاري، كتاب العلم ، باب العلم قبل القول والعمل، رقم الحديث (١١).

الأساس الثالث: العمل مقتضى العلم: وإن ثمرة العلم هي العمل بمقتضى العلم،وكل مَنْ عمل بما علم أورثه الله علم ما لم يعلم ، قال تعالى يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ ۚ وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ذَٰلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (٥٩)، فالتقوى أي العمل بالعلم من امتثال للمأمورات واجتناب للمنهيات ، تفتح للمسلم أبواباً من العلم،وأما المعصية وعدم العمل بالعلم على النقيض تكون سبباً للإنسان في فتح أبواب الفتن والبلايا وتعريضه لعذاب الله الأليم ،قال تعالى

لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (٦٠).

الأساس الرابع: الإخلاص في العمل: ويقصد بذلك أن المسلم يكون مراقباً لربه مراقبة دقيقة فلا يُقْدم على عمل من الأعمال الصالحة إلّا وهو يريد به وجه الله تعالى لا لرياءٍ أو سمعة أو حب محمدةٍ من الناس ، قال تعالى وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَٰلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ(٦١).

المبحث الرابع :دور الصوفية في خدمة الإسلام وبناء الفكر الصوفي للإنسان وأثره على المجتمع.

المطلب الأول :دور الصوفية في خدمة الإسلام.

مما لا خلاف فيه أن الصوفية كان لهم دور مهم في الجهاد ضد الاستعمار الأجنبي لديار المسلمين،ودور مهم كذلك في نشر الدعوة الإسلامية ،والمحافظة على الدين في البلاد التي دخلها الإسلام على يد دعاة من الصوفية، سواء أكان دخوله إلى تلك البلاد على أيديهم ، أم كان ذلك على أيدي غيرهم ، ففي الحالتين أدرك الصوفية خطورة أوقات الهجوم عليه،فكانوا له سنداً يشاركون في دفع العدوان ، ويسهمون في رد الشبهات ، ويثبتون ، بتربيتهم وسلوكهم عقيدته وشريعته.

فعلى سبيل المثال أن الإسلام لم ينتشر في إفريقيا بواسطة الحروب، بل بتزكية الرسول (r)

---

٥٩ - سورة البقرة : الآية (٢٨٢).

٦٠ - سورة النور: الآية (٦٣).

٦١ - سورة البينة : الآية (٥).

نفسه لإفريقيا عندما رأى أنه لا يستطيع أن يدفع عن أصحابه إرهاب وتعذيب قريش أمرهم بالخروج من مكة والالتجاء إلى الحبشة،وقال لهم (لو خرجتم إلى الحبشة فإن بها ملكا لا يظلم عنده أحد وهي أرض صدق حتى يجعل الله لكم فرجا) [٦٢]، وكان ذلك في السنة الخامسة من البعثة ،وانتشر الإسلام بفضل الصوفية ،خصوصاً الطريقة التيجانية ،والقادرية، والسنوسية.

واختلاط الصوفية بالطبقات الشعبية في المجتمع وعيشهم بين العامة والفقراء ،مما يؤدي ذلك نماذج حية تتصف بالتقوى والصلاح، إلى جانب ما تقوم به هذه الطرق الصوفية من خدمات اجتماعية وألوان من البر والإحسان والمواساة والمؤاخاة ،وكذلك ساهم الصوفية في الجهاد في سبيل الله والدفاع عن الإسلام وعن المسلمين.

والدعوة الصوفية الأصيلة هي التي تجمع بين العمل للدنيا، والعمل للآخرة امتياز الإسلام عن بقية الأديان الداعية بعضها إلى القداسة والتجرد عن المادة، والداعية بعضها إلى الاقتصار على مطالب الجسد وإلغاء الروح، وحرص الصحابة الكرام وأئمة الطرق الصوفية على العمل ،فكانوا يعملون بأنفسهم ليقتدي بهم المسلمون،وكذلك العمل على ارتباط الإنسان ووظائفه وعلاقته بنفسه وبالعالم وبالله.

ونستطيع أن نذكر بعجالة بعض أئمة الصوفية المجاهدين مثل أحمد البدوي الذي استرد أسرى المسلمين والنصارى من أهل مصر من الصليبيين، وإبراهيم الدسوقي ،والأمير عبد القادر الجزائري ،والشيخ عمر المختار والسنوسية وغيرهم من كبار المجاهدين صوفية أقحام ،دورهم في الجهاد ضد المستعمرين وضد الظلمة مشهور غير منكور.

والجهاد بالسنان ،جهاد الأعداء والكفار والاستعمار ، لا يقل عنه خطراً ولا أجراً الجهاد باللسان،جهاد الدعوة إلى الله وتعليم الدين ونشر أحكامه،وهو جهاد خواص الأمة وورثة الرسل،وجهاد أعداء الله في الخارج فرع على جهاد العبد نفسه في ذات الله،كما قال النبي (r) (الْمُجَاهِدُ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ فِي طَاعَةِ اللَّهِ، وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ،ولما كَانَ جِهَادُ النَّفْسِ مُقَدَّمًا عَلَى جِهَادِ الْعَدُوِّ فِي الْخَارِجِ، وَأَصْلًا لَهُ، فَإِنَّهُ مَا لَمْ يُجَاهِدْ نَفْسَهُ أَوَّلًا لِتَفْعَلَ مَا أُمِرَتْ بِهِ وَتَتْرُكَ مَا نُهِيَتْ عَنْهُ وَيُحَارِبُهَا فِي اللَّهِ لَمْ يُمْكِنْهُ جِهَادُ عَدُوِّهِ فِي الْخَارِجِ) [٦٣].

وللصوفية من جهاد المعتدي على ديار الإسلام بحمل السلاح عليه ، وجهاد الدعوة باللسان باع طويل.وكتّابُ التصوف،من السالكين طريقه ،يرجعون كل سلوك لهم إلى سلف من الصدر الأول فهم يرون مشاركة أهل الصفة من أصحاب رسول الله في الجهاد معه،ويعده، أصل تمسك أئمة الصوفية من بعدهم بالجهاد في سبيل الله باليد واللسان [٦٤].

والمشهور عن عبد الله بن المبارك أحد أئمة التصوف أنه كان من أبطال الجهاد في الإسلام، قاتل الروم في جيوش المسلمين مرات، وقد حدَث كثيرون ممن قصدوه ليسمعوا حديثه أنهم لم يجدوه، إذ كان في الغزو، وقد توفي عقب مشاركته في إحدى الغزوات، وكان معظم عمره مرابطاً في الثغور، وهو الذي كتب إلى الفضيل بن عياض عندما ذهب إلى الحج فجاور في

٦٢ - المسند ، أحمد بن حنبل ،رقم الحديث (١٨٢٧٨).

٦٣ - زاد المعاد في هدي خير العباد ، ابن قيم الجوزية ،ج٣،ص٦.

٦٤ - منهاج الصوفية ،حسن كامل الملطاوي، ص٣٢.

الحرميـن حينـاً:

يَا عَابِدَ الحَرَمَيْنِ لَوْ أَبْصَرْتَنَا لَعَلِمْتَ أَنَّكَ فِي العِبَادَةِ تَلْعَبُ

مَنْ كانَ يَخْضِبُ جِيْدَهُ بِدُمُوْعِهِ فَنَحُوْرُنَا بِدِمَائِنَا تَتَخَضَّبُ

أَوْ كَانَ يُتْعِبُ خَيْلَهُ فِي بَاطِلٍ فَخُيُوْلُنَا يَوْمَ الصَّبِيْحَةِ تَتْعَبُ

رِيْحُ العَبِيْرِ لكُمْ وَنَحْنُ عَبِيرُنَا رَهَجُ السَّنَابِكِ وَالغُبَارُ الأَطْيَبُ

وَلَقَدْ أَتَانَا مِنْ مَقَالِ نَبِيِّنَا قَوْلٌ صَحِيْحٌ صَادِقٌ لا يَكْذِبُ

لا يَسْتَوِي وَغُبَارُ خَيْلِ الله فِي أَنْفِ امْرِيءٍ وَدُخَانُ نَارٍ تلهَبُ

هَذَا كِتَابُ الله يَنْطِقُ بَيْنَنَا لَيْسَ الشَّهِيْدُ بِميِّتٍ لا يَكْذِبُ(٦٥).

والرباطـات التـي لا تحصـى علـى ثغـور الإسـلام كانـت أو جلهـا معمـورة محروسـة بالصوفية،وهـي قـلاع حصينـة مسـلحة واجهـت أعـداء الإسـلام علـى مـر العصور،وحافظـت فـي مواقعهـا علـى العلـم الإسـلامي بفروعـه كافة،وقـد نُقـل عـن الصوفيـة ،وجـاء فـي بعـض كتبهـم ، كثيـر ممـا لا يقبلـه العقـل أو يثبتـه صحيـح النقل،وهـذا كلـه يجـب رفضـه ونفيـه عـن الإسـلام ،ولا كرامـة ،مـع مراعـاة أن جانبـاً منـه دسـه خصومهـم وأعداؤهـم عليهم،وجانـب آخـر لا يثبـت نسـبه علـى التحقيـق إليهم،وهـذان الجانبـان يجـب ألا يؤاخـذوا بهمـا أو يحاسـبوا عليهمـا (٦٦).

المطلب الثاني : بناء الفكر الصوفي للإنسان وحاجتنا إليه.

لا شـك أن الفكـر الصوفـي الصحيـح يبنـي الإنسـان بنـاءً سـوياً فـي كافـة مجـالات الحيـاة ، وبالأخـص المجـال الروحـي ونحـن بأمـس الحاجـة إليـه فـي وقتنـا الحاضـر، والتربيـة الروحيـة حصـن حصيـن لتجنـب الأفـكار الهدامـة والوقـوع فـي شـباك الأعـداء وتتبنـى الأفـكار المتطرفـة التـي تهـدف إلـى هـدم الإنسـان،ولو نظرنـا إلـى السـاحة الإسـلامية لتبيـن لنـا بوضـوح أن الشـباب الذيـن ينتمـون إلـى مدرسـة التصـوف هـم الذيـن يخدمـون الديـن والإنسـانية ،ولأن الفكـر الصوفـي قائـم علـى التربيـة الروحيـة ،والتربيـة الروحيـة نزعـة أصيلـة فـي أعمـاق النفـس البشـرية ،وهـي الوسـيلة الوحيـدة لعـلاج النفـس مـن أمراضهـا الكثيـرة.

وعصرنـا الحاضـر هـو عصـر الشـهوة والنزعـة والماديـة وعـدم تقبـل الأخـر وغيـر ذلـك مـن الأمـراض الظاهريـة والباطنيـة ، والمعالجـة الحقيقـة لتلـك الأمـراض الرجـوع إلـى الفكـر الصوفـي القائـم علـى أسـاس التربيـة الروحيـة ،فالشـهوة لا يقابلهـا المقـال وحـده، ولا بـد مـن الحـال ، والماديـة لا تقابلهـا الكلمـة والخطبـة وإنمـا الشـعور والـذوق والترقـي الإيمانـي فـي درجـات الكمـال.

والتربيـة الروحيـة هـي الوسـيلة الوحيـدة التـي يسـير المسـلم بهـا علـى الطريـق إلـى اللـه، ومنهـا الوجـل ،والوجـل شـعور فـي أعمـاق القلـب ويتحقـق بطهـارة القلـب ومحبـة اللـه والخـوف منـه والتضـرع والبـكاء وذكـر اللـه (٦٧).

---

٦٥ - عبد الله بن مبارك،عبد الحليم محمود، ص٦٠.

٦٦ - المدارس الفكرية الإسلامية من الخوارج إلى الإخوان المسلمين، د.محمد سليم العوا ، ص ٢٨٨.

٦٧ - التربية الروحية بين الصوفيين والسلفيين، د.محمد شيخاني، ص٢٢٦.

وجاء في حديث رسول الله (r) (يَقُولُ يَأْتِي فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ حُدَثَاءُ الْأَسْنَانِ سُفَهَاءُ الْأَحْلَامِ يَقُولُونَ مِنْ خَيْرِ قَوْلِ الْبَرِيَّةِ يَمْرُقُونَ مِنْ الْإِسْلَامِ كَمَا يَمْرُقُ السَّهْمُ مِنْ الرَّمِيَّةِ لَا يُجَاوِزُ إِيمَانُهُمْ حَنَاجِرَهُمْ فَأَيْنَمَا لَقِيتُمُوهُمْ فَاقْتُلُوهُمْ فَإِنَّ قَتْلَهُمْ أَجْرٌ لِمَنْ قَتَلَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ) (٦٨)،هذه الظاهرة المرضية عند المسلم العالم ،فكيف تعالج هذه الأمراض، لا يمكن تحقيق علاجها إلا بالتربية الروحية.

والفكر الصوفي يبني الإنسان على أن يستمتع بالطيبات ،قال تعالى يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ(٦٩)،ولكنه لا يطغى في هذا الاستمتاع فيكون عبداً للملذات ، وأسيراً للشهوات، يغفل بها عن خالقها وواهبها، القادر على جعلها مباركة تزيد.

وأيضاً بناء الفكر الصوفي قائم على الخلوة ،وهو أن الإنسان إذا عُرفَ بالخير أو العلم أو الزهد أو نحوها يكون في صلاح نفسه وتقربه إلى الله بحيث يخفى على الناس حاله ،وكلام الناس في شأن نفسه الموقع الذي يصلحه لا الذي يطغيه، واستصغر عمله وعلمه وزهده وورعه في جنب ذنوبه ومعاصيه، ورأى عظيم نعم الله عليه، وهو لا يستحقها ، وسوء عمله الذي يستره عليه ربه ولا يفضحه به، فيكون مع الناس وهو في حقيقة الأمر مع الله عز وجل ،وهذه بعض معاني قول الخليفة الصديق (t) (اللهم سامحني فيما يقولون ، واغفر لي ما لا يعلمون ، واجعلني خيراً مما يظنون) (٧٠).

والفكر الصوفي يلحق بالإنسان في أجواء الروح والضمير والنور الإلهي ولكن دون أن يخرج عن حدود الشريعة الغراء. ذلك أنه لا يسترشد إلا بالكتاب والسنة ولا يستلهم قيمة إلا من سنة النبي وسير السلف الصالح من الصحابة والتابعين وأئمة العلم والدين ولكن يتميز بإطار محدد منضبط صارم من السلوك ضمن الميدان الواسع للشريعة الغراء، فالشريعة الإسلامية قد تكتفي من المسلم بأداء الصلاة كما هي، دون أن تفرض عليه حبس أنفاسه كيلا يزيغ قلبه لحظة عن التفكر في ساعة القرب ولكن التصوف يقتضي عبء المراقبة بحيث يعيش المصلي كلياً لحظات الوقوف والسجود بخشوع وخضوع دائمين ويحصل على بركات أنوار يحس بها هو وحده ، ولذلك الفكر الصوفي قائمٌ على التزام بحدود الشريعة في أطار خاص وبانضباط متشدد ، وبتمثل حقيقي جدي لمعانيها في نفسه وسلوكه فهو تقيد بجوهر الشريعة وحقيقتها يعيشه الصوفي بوجدانيه وبروحه قبل جسده وبقلبه قبل جوارحه.

ولو قارنا بين الشريعة وبين التصوف لتبين لنا بأن الشرع يحكم بالظاهر ،فإذا نوى شخص فعل إثم فلا يعاقب على نيته الإجرامية ما لم يرتكب الجريمة فعلا، ولكن التصوف ترويض للنفس على تجنب التفكير في الإثم ،وتعويد لها على انشغال القلب كليا بما هو خير لكي يصبح وجدان الصوفي عشا للمحبة (٧١).

---

٦٨ - الجامع الصحيح، البخاري، كتاب فضائل القرآن ، باب البكاء عند قراءة القرآن ، رقم الحديث (٥٠٥٧).

٦٩ - سورة البقرة: الآية (١٧٢).

٧٠ - أسد الغابة في معرفة الصحابة ، ابن الأثير، ج٣، ص٣٢٥.

٧١ - ما هو التصوف ،الشيخ أمين علاء الدين النقشبندي، ص ٤٢.

ويمتاز الفكر الصوفي بنزعة لإنسانية عالمية منفتحة على سائر الأديان والأجناس، وإذا كان الإسلام في جوهره ديناً منفتحاً على كل الأجناس لا فرق عنده بين مسلم ومسلم يختلفان جنساً أو لغة أو مكاناً أو زماناً، فإن الصوفية المسلمين قد وسعوا من الآفاق التي يستشرف إليها الإسلام، فامتدوا بها إلى الأديان الأخرى ،فالإنسان الصوفي يدعو الله لجميع الناس، ويلتمس منه أن يبسط رحمته على النوع البشري كله، ويود لو يتشفع بكافة الناس(٧٢)،وهكذا يحقق الفكر الصوفي ذلك المجتمع المفتوح الذي تحدث عنه برجسون في كتابه المشهور (ينبوع الأخلاق والدين) لأنهم منفتحون على كل التجارب الدينية الإنسانية، متعاطفون مع سائر التيارات الروحية ، مستشعرون للأخوة الإنسانية الجامعة بين الناس جميعاً على اختلاف الأزمنة والأمكنة (٧٣).

المطلب الثالث: المنهج العملي في التصوف وأثره على المجتمع.

منهج التصوف هي الاهتمام بإصلاح ظاهر العبد وعمارة باطنه، وتصحيح عباداته ومعاملاته ،فقد عنى منهج التصوف بالمجتمع عنايته بالفرد،فكل منهما يتأثر بالآخر ويؤثر فيه،وهل المجتمع إلا مجموعة من الأفراد ربطت بينهم روابط معينة ،فكان صلاح الفرد لازماً لصلاح المجتمع،فالفرد أشبه باللبنة في البنيان ،ولا صلاح للبنيان إذا كانت لبناته ضعيفة(٧٤)،وعليه فإن السادة الصوفية لا يكتفون بأن يوضحوا للناس أحكام الشرع وآدابه بمجرد الكلام النظري ولكنهم بالإضافة إلى ذلك يأخذون بيد تلميذهم ويسيرون به في مدارج الترقي ويرافقونه في جميع مراحل سيره إلى الله تعالى،يحيطونه برعايتهم وعنايتهم، ويشملونه بعطفهم وحنانهم،ويوجهونه بحالهم وقالهم،وينهضون به بعلو همتهم وعظيم صدقهم،يذكرونه إذا نسي،ويقوّمونه إذا انحرف،ويتفقدونه إذا غاب،وينشطونه إذا فتر،وهكذا يرسمون له المنهج العملي الذي يمكنه به أن يتحقق بأركان الدين الثلاثة:الإيمان والإسلام والإحسان،وإن الصوفية لم يبتدعوا منهجاً ولم يبتكروا أسلوباً ولكنهم ساروا متبعين لرسول الله (r) قولاً وعملاً وأخلاقاً (٧٥).

ونستطيع القول بأن أهم الطرق العملية التي يطبقها رجال التصوف لتربية أفرادهم وللوصول إلى رضاء الله تعالى ومعرفته ما يأتي(٧٦):

١-التوبة :قال تعالى وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ أَبْنَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولِي الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَىٰ عَوْرَاتِ النِّسَاءِ وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (٧٧) وقال تعالى وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ

٧٢ - التصوف العقلي عند ابن سينا، طاهر كوليبالي، ص١٤٨.

٧٣ - موسوعة الفلسفة ،عبد الرحمن بدوي، ، ص٧٤.

٧٤ - ملامح المجتمع المسلم الذي ننشده،د.يوسف القرضاوي،ص٥.

٧٥ - حقائق عن التصوف،عبد القادر عيسى، ص٢٧.

٧٦ - المدارس الفكرية الإسلامية من الخوارج إلى الإخوان المسلمين، د.محمد سليم العوا ، ص ٢٨١-٢٨٣.

٧٧ - سورة النور: الآية (٣١).

وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ (٧٨) ،والتوبة هي الرجوع عما هو مذموم في الشرع إلى ما هو محمود فيه، وإذا كانت التوبة صفة المؤمنين فإن الإنابة صفة الأولياء والمقربين ،قال تعالى

هَٰذَا مَا تُوعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ ﴿﴾ مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَٰنَ بِالْغَيْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ (٧٩) ،والأوبة صفة الأنبياء والمرسلين ،قال تعالى وَوَهَبْنَا لِدَاوُودَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ (٨٠).

٢-المجاهدة: قال تعالى وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ (٨١) ،وقال أبو علي الدقاق(من زيّن ظاهره بالمجاهدة حسن الله باطنه بالمشاهدة) (٨٢)،والمجاهدة هي مجاهدة النفس لا جهاد الأعداء.

٣-التقوى:قال تعالى

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُم مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ(٨٣)، وقال تعالى يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (٨٤)، فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ ذَٰلِكُمْ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا (٨٥)، وأصلها اتقاء الشرك ،ثم اتقاء المعاصي والسيئات ،ثم اتقاء الشبهات،ومن لزم التقوى اشتاق إلى الآخرة ،قال تعالى وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (٨٦).

٤-الورع:وهو ترك الشبهات ،لقول رسول الله (r) (مِنْ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لَا يَعْنِيهِ) (٨٧)، والمقصود بترك المرء ما لا يعنيه تركه ما لا حاجة به إليه في الدين أو الدنيا.

٥-الزهد:وهو مأخوذ من قوله تعالى

لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ (٨٨)،وهو النظر في الدنيا بعين الزوال، لتصغر في عينك فيسهل عليك الإعراض عنها.

٦-الصمت:قال (r) (مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ

---

٧٨ - سورة البقرة: الآية (٢٢٢).

٧٩ - سورة ق: الآية (٣٢-٣٣).

٨٠ - سورة ص: الآية (٣٠).

٨١ - سورة العنكبوت: الآية (٦٩).

٨٢ - الرسالة القشيرية،القشيري ،ج١، ص٢٦١.

٨٣ - سورة الحجرات: الآية (١٣).

٨٤ - سورة الأنفال: الآية (٢٩).

٨٥ - سورة الطلاق: الآية (٢).

٨٦ - سورة الأنعام: الآية (٣٢).

٨٧ - السنن، الترمذي، كتاب الزهد ، باب ١١ ، رقم الحديث (٢٤٧٨).

٨٨ - سورة الحديد: الآية (٢٣).

وَاليَـوْمِ الآخِـرِ فَلْيَقُـلْ خَيْـرًا أَوْ لِيَصْمُـتْ) (٨٩).

٧-الخوف:قـال تعالـى فَـلَا تَعْلَـمُ نَفْـسٌ مَـا أُخْفِـيَ لَهُـمْ مِـنْ قُـرَّةِ أَعْيُـنٍ جَـزَاءً بِمَـا كَانُـوا يَعْمَلُـونَ (٩٠)، وقـال تعالـى وَمِـنَ النَّـاسِ وَالـدَّوَابِّ وَالْأَنْعَـامِ مُخْتَلِـفٌ أَلْوَانُـهُ كَذَٰلِـكَ إِنَّمَـا يَخْشَـى اللَّـهَ مِـنْ عِبَـادِهِ الْعُلَمَـاءُ إِنَّ اللَّـهَ عَزِيـزٌ غَفُـورٌ (٩١).

٨-الرجاء:قـال تعالـى مَـنْ كَانَ يَرْجُـو لِقَـاءَ اللَّـهِ فَـإِنَّ أَجَـلَ اللَّـهِ لَآتٍ وَهُـوَ السَّـمِيعُ الْعَلِيـمُ(٩٢)، والرجاء علـى أنـواع: رجـل عمـل حسـن فهـو يرجـو قبولهـا ، ورجـل عمـل سـيئ ثـم تـاب فهـو يرجـو المغفـرة، ورجـل كاذب يتمـادى فـي الذنـوب والمعاصـي ولا يبالـي بهـا، ثـم يقـول أرجـو المغفـرة.

والخـوف والرجـاء كجناحـي الطائـر إذا اسـتويا اسـتوى الطيـر وطـار وإن نقـص أحدهمـا وقـع فيـه النقـص ، وإن ذهبـا صـار الطائـر فـي حكـم المـوت والمـرء بيـن الحاليـن يسـلم،هذه مـرة وتلـك مـرة مـن حمـل نفسـه علـى الرجـاء تعـط ،ومـن حمـل نفسـه علـى الخـوف قنـط (٩٣).

٩-الجوع:قـال تعالـى وَلَنَبْلُوَنَّكُـمْ بِشَـيْءٍ مِـنَ الْخَـوْفِ وَالْجُـوعِ وَنَقْـصٍ مِـنَ الْأَمْـوَالِ وَالْأَنْفُـسِ وَالثَّمَـرَاتِ وَبَشِّـرِ الصَّـابِرِيـنَ (٩٤)،وهـو أحـد أركان المجاهدة.

١٠-الخشـوع والتواضع:قـال تعالـى قَـدْ أَفْلَـحَ الْمُؤْمِنُـونَ ﴿١﴾الَّذِيـنَ هُـمْ فِـي صَلَاتِهِـمْ خَاشِـعُونَ (٩٥)،وتواضـع النبـي (r) حتـى كان يعلـف البعيـر، ويَقُـمُ البيـت، ويخصـف النعل،ويحلـب الشـاة،ويأكل مـع الخـادم ويطحـن معـه، ويحمـل بضاعتـه مـن السـوق إلـى أهله،ويصافح الغنـي والفقيـر، ويسـلم مبتدئـاً.. ويحـذِّرُ شـيوخ الصوفيـة مريديهـم مـن الأخـلاق الذميمـة، الحسـد، والغيبـة، ويحثونهـم علـى القناعـة والتـوكل، والشـكر والصبـر، ومراقبـة اللـه تعالـى ،والرضـى ، والحيـاء، والاسـتقامة ، والجـود ، والسـخاء (٩٦).

وتأثيـر منهـج الصوفيـة علـى المجتمـع تأثيـر كبيـر،لأن مـن أهـم أهـداف التربيـة الروحيـة للإنسـان هـو إيجـاد الفـرد الصالـح النافـع لنفسـه وأمتـه ومجتمعـه ودينه،ومـن خـلال منهـج الصوفيـة تنشـر المحبـة بيـن المجتمـع والطوائـف المختلفـة تحـت شـعار متميـز ووضعـه الرسـول (r) (لاَ يُؤْمِـنُ أَحَدُكُـمْ، حَتَّـى يُحِـبَّ لِأَخِيـهِ مَـا يُحِـبُّ لِنَفْسِـهِ (٩٧)،وترشـيد الخطـاب الدينـي للمجتمـع وقبولـه تحـت شـعار يسـرو ولا تعسـر وبشـرو ولا تنفـروا ويترجـم الديـن إلـى عمـل بعيـد عـن المهاتـرات المذهبيـة والطائفيـة ويبـدأ النـاس بدايـة جـادة بالبحـث عـن الخيـر للبشـرية جمعـاء.

وايضـاً تأثيـر الصوفيـة علـى المجتمـع تنشـر بينهـم التسـامح وحـب الخيـر للآخريـن ونشـر ثقافـة

٨٩ - الجامع الصحيح، البخاري، كتاب الأدب ، باب من كان يؤمن بالله واليوم الآخر، رقم الحديث (٦٠١٨).

٩٠ - سورة السجدة: الآية (١٦).

٩١ - سورة فاطر: الآية (٢٨).

٩٢ - سورة العنكبوت: الآية (٥).

٩٣ - الرسالة ،القشيري،ج١، ص٢٦٠-٢٦١.

٩٤ - سورة البقرة : الآية (١٥٥).

٩٥ - سورة المؤمنون: الآية (١-٢).

٩٦ - الرسالة القشيرية، القشيرية، ج١، ص٢٠٧-٣٣٢.

٩٧ - المسند الصحيح، مسلم ، كتاب الإيمان ، باب محبة الرسول ، رقم الحديث (٧١).

التسامح ونبذ الأحقاد والغل فيما بينهم ،وينشر الأمن والأمان بين أفراد المجتمع ، ومحاربة الأفكار الهدامة الداعية إلى الإخلال بالأمن والسلم المجتمعي ،ووجود التعايش والتكافل الاجتماعي والتراحم بين أفراد المجتمع ،فكل واحد يسعى إلى الأجر والمثوبة من الله وتقديم يد المساعدة للآخرين اقتداء

بالرسول العظيم (r)(الْخَلْقُ كُلُّهُمْ عِيَالُ اللهِ، فَأَحَبُّ الْخَلْقِ إِلَى اللهِ أَنْفَعُهُمْ لِعِيَالِهِ) (٩٨).

ويجب تثبيت هذه المشاعر وتقويمها ،وإشاعتها بكل الوسائل الإعلامية والتربوية،ومن حسن حظ المسلمين أن الأفكار والمشاعر التي جاء بها دينهم لم يدعها مجرد أشياء مثالية مجنحة ،بل ربطها بشعائره وآدابه اليومية،فإذا نظرنا إلى الصلاة الإسلامية وجدنا فيها تثبيتاً مستمراً لما يدعو إليه الإسلام من التعارف والإخاء والمحبة والمساواة،وكذلك الصيام والحج،وكذلك أدب التحية وتشميت العاطس وعيادة المريض ،وغيرها من الآداب الاجتماعية التي حث عليها الإسلام.

و تجسيد هذه المشاعر الإسلامية في واقع ملموس وأوضاع عملية،وألا يسمح للمشاعر المضادة الإسلامية بالظهور والتأثير في المجتمع المسلم،بل يجتث جذورها حتى لا تظهر ،ويطاردها إذا ظهرت بحيث تموت في مهدها ،وان يسد النوافذ التي تهب منها ريح البغضاء والخصومة والفرقة، ويقضى على العوامل التي تدمر معاني الإخاء الإسلامي ،وتهدم المشاعر الإسلامية.

الخاتمة

بعد أن تم هذا البحث بحمد الله وشكره على هذه الصورة لا بد لي أن أسجل خاتمة أبين فيها أهم الاستنتاجات لموضوع (منهج الفكر الصوفي في بناء الإنسان وأثره على المجتمع في قضاء عقرة) ،وهي كما يأتي:.

١-تعد منطقة زاب وعلى غرار الكثير من البلدان الإسلامية الأخرى عايشت ظاهرة الطرق الصوفية بل واحتضنتها عبر زواياها المنتشرة ،حيث يتجلى ذلك في الممارسة المتنوعة والنشاط المختلف.

٢-تعتبر المدرسة الصوفية من المدارس الإسلامية التي تعمل بشكل عام على تماسك المجتمع ،والحفاظ على المرجعية الروحية والثقافية.

٣-إن التصوف كفكرة ومنهج نشأ مع نشأة الإنسان،لأن الإنسان منذ نشأته كان يتطلع إلى معرفة الغيب وإلى استشراف ما وراء الطبيعة ،والتصوف الحقيقي هو الموازنة بين الحال وأحوال العباد والنساك والزهاد ،وبين الدنيا والآخرة.

٤- كانت بداية التصوف سلوكاً فردياً قوامه التقوى والزهد واجتناب المحرمات والإقلال من الطيبات طلباً للاستقامة الموعود عليها بحسن الجزاء ترجع إلى عصر الصحابة الكرام.

٥-إن التصوف كظاهرة عامة ظهر بصورة ملموسة في أواخر القرن الثاني الهجري واستمر في

---

٩٨ - شعب الإيمان،البيهقي ، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخراساني، أبو بكر البيهقي (ت ٤٥٨هـ) تحقيق: د.عبد العلي عبد الحميد حامد، مكتبة الرشد -الرياض، ط١، ١٤٢٣ هـ - ٢٠٠٣ م، رقم الحديث (٧٠٤٦).

النمـو والانتشـار خـلال القـرن الثالـث الهجـري ،وكمـا رجـع ابـن خلـدون التصـوف إلـى الاتجـاه الـذي سـاد فـي القـرن الثانـي ومـا بعـده مـن الإقبـال علـى الدنيـا والانغمـاس فـي ملذاتهـا ممـا دعـا إلـى نشـوء اتجـاه مضـاد لهـذا الاتجـاه تمثـل فـي العكـوف علـى العبـادة والانقطـاع إلـى اللـه تعالـى والإعـراض عـن زخـرف الدنيـا وزينتهـا والانفـراد عـن الخلـق فـي الخلـوة للعبـادة.

٦-الفكـر الصوفـي لـه الأثـر الفعـال في نشر الدعـوة والخلاق الفاضلـة والتعريـف بالتعاليم السـمحة للديـن الإسـلامي الحنيـف والدعـوة إلـى وحـد المسـلمين ،لأنهـا الحصـن المنيـع مـن الأخطـار التـي كانـت ولا تـزال تحـدق ببـلاد المسـلمين كالتبشـير والإرهـاب والتشـدد الدينـي.

٧- أن الفكـر الصوفـي الصحيـح يبنـي الإنسـان بنـاءً سـوياً فـي كافـة مجـالات الحيـاة ، وبالأخـص المجـال الروحـي ونحـن بأمـس الحاجـة إليـه فـي وقتنـا الحاضـر، والتربيـة الروحيـة حصـن حصيـن لتجنـب الأفـكار الهدامـة والوقـوع فـي شـباك الأعـداء وتبنـي الأفـكار المتطرفـة التـي تهـدف إلـى هـدم الإنسـان والمجتمـع.

٨-تعتبـر قضـاء عقـرة منطقـة تقبلـت الفكـر الصوفـي ومـن خلالـه حافظـة علـى العلاقـات الاجتماعيـة والعـادات والتقاليـد المكرسـة ،ولا زالـت مقصـداً لطـلاب العلـم الشـرعي ومريـدي الطـرق الصوفيـة ،ولـه التأثيـر الواضـح علـى أهـل المنطقـة ،لأن المدرسـة الصوفيـة ومـن خـلال مصادرهـا الأصليـة والأصيلـة فـي المنطقـة تمثـل الفضـاء الفكـري الواسـع لتراثنـا الإسـلامي المعتـدل والوسـطي.

٩-تأثيـر المنهـج الصوفيـة علـى المجتمـع تأثيـر كبيـر ،لأن مـن أهـم أهـداف التربيـة الروحيـة للإنسـان هـو إيجـاد الفـرد الصالـح النافـع لنفسـه وأمتـه ودينـه ومجتمعـه.

المصادر والمراجع

القرآن الكريم.

أحـكام القـرآن ،أحمـد بـن علـي أبـو بكـر الـرازي الجصـاص الحنفـي (ت ٣٧٠هــ) تحقيـق: عبـد السـلام محمـد علـي شـاهين ، دار الكتـب العلميـة- بيـروت ،ط١، ١٤١٥هـ-١٩٩٤م.

أسد الغابة في معرفة الصحابة ، ابن الأثير، دار الشعب- القاهرة، ١٩٧٠.

الإسلام والتصـوف، توفيـق علـي وهبـة، مجلـة البحـوث والدراسـات الصوفيـة ،تصـدر عـن المركـز العلمـي الصوفـي بالعشـيرة المحمدية-القاهـرة، العـددان الثالـث والرابـع،جمـاد الآخـرة، ١٤٢٨،١٤٢٩هــ.

أعـذب المسـالك المحموديـة إلـى منهـج السـادة الصوفية،محمـود محمـد خطـاب السـبكي،تحقيق: سـعيد عبـد الفتاح،مؤسـسـة الجمعيـة الشـرعية-القاهرة،ط١، ٢٠٠١م.

الأنـوار القدسـية فـي معرفـة قواعـد الصوفيـة ،عبـد الوهـاب الشـعراني، تحقيـق: طـه عبـد الباقـي سـرور والسـيد محمـد عبـد الشـافعي، المكتبـة العلميـة –بيـروت(د.ط.س).

بادةكا ئاكرى،جمال عبد الله ، كوفارا دهوك ،زمارا ٣، ١٩٩٨م.

تاج العروس،السيد محمد مرتضى الزبيدي،دار صادر-بيوت،ج٦،ص١٧٠.

التربية الروحية بين الصوفيين والسلفيين، د.محمد شيخاني، دار قتيبة –دمشق، ط٣، ١٤٢٨هـ-٢٠٠٧م.

التصوف العقلي عند ابن سينا، طاهر كوليبالي، دار الهادي-بيروت، ط١، ١٤٢٤٣هـ-٢٠٠٣م.

التعريفات ،علي بن محمد الجرجاني، تحقيق:محمد علي أبو العباس، دار الطلائع-القاهرة، (د.ط)،٢٠٠٩م.

تقويم البلدان، عماد الدين إسماعيل محمد المعروف بأبي الفداء (ت٧٣٢هـ)، تحقيق : مستشرقين فرنسيين ،دار صادر –بيروت،ط١، ،١٨٥٠م.

جامع الأصول في الأولياء ويليه متممات كتاب جامع الأصول في الأولياء وأنواعهم،ضياء الدين أحمد بن مصطفى بن عبد الرحمن النقشبندي،تحقيق:أحمد فريد المزيدي،دار الكتب العلمية-بيوت،ط١، ١٤٢٣هـ-٢٠٠٢م.

الجامع الصحيح ،مسلم ، أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري(ت ٢٦١هـ)، تحقيق : محمد فؤاد عبد الباقي دار الجيل- بيروت -دار الأفاق الجديدة ـ بيروت.

الجامع المسند الصحيح ، البخاري ، أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة الجعفي(ت ٢٥٦هـ)، تحقيق:محمد زهير بن ناصر الناصر،دارطوق النجاة،ط١، ١٤٢٢هـ- ٢٠٠١م.

حقائق عن التصوف ،الشيخ عبد القادر عيسى ،مطبعة النواعير –الرمادي، ط٥، ١٤١٣هـ-١٩٩٢م.

دراسات في العلوم الساسية، محمود إسماعيل محمد، مكتبة الإمارات-العين، ط٢، ١٩٨٤م.

رد المحتار على الدر المختار ، ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي (ت ١٢٥٢هـ)، دار الفكر-بيروت ، ط٢ ، ١٤١٢هـ - ١٩٩٢م.

الرسالة القشيرية،القشيري عبد الكريم بن هوازن،تحقيق: عبد الحليم محمود ومحمود الشريف،دار المعارف-القاهرة،ط١، ١٩٩٤م.

زاد المعاد في هدي خير العباد ، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم الجوزية (ت ٧٥١هـ)، مؤسسة الرسالة، بيروت - مكتبة المنار الإسلامية-الكويت ،ط٢٧، ١٤١٥هـ -١٩٩٤م.

السنن، الترمذي، محمد بن عيسى بن سَوْرة (ت ٢٧٩هـ) ،تحقيق:احمد محمد شاكر ، مطبعة مصطفى البابي الحبي –مصر، ط٢، ١٣٩٥ هـ - ١٩٧٥م.

شعب الإيمان،البيهقي ، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخراساني، أبو بكر البيهقي (ت ٤٥٨هـ) تحقيق: د.عبد العلي عبد الحميد حامد، مكتبة الرشد –الرياض، ط١، ١٤٢٣ هـ - ٢٠٠٣ م.

الصحاح،أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري،تحقيق: محمد محمد تامر وآخرون،دار الحديث-القاهرة ،(د.ط)،١٤٣٠هـ-٢٠٠٩م.

الطبقات الكبرى المسماة لواقح الأنوار في طبقات الأخيار ،عبد الوهاب الشعراني، تحقيق: خليل المنصور، دار الكتب العلمية –بيروت،ط١، ١٩٩٧م.

الطريقة الصوفية في مصر نشأتها ونظمها وروادها،عامر النجار، دار الكتب العلمية-بيروت،٢٠١٠

الطريقة القادرية والحقيقة،بحث جمع وأعداد السيد بدر الدين معتصم البرزنجي.

عبد الله بن مبارك،عبد الحليم محمود،دار المعارف-القاهرة، ١٩٩٥م.

العراق قديماً وحديثا ،عبد الرزاق الحسني،ط٣، ١٩٥٨م.

الفتوحات الإلهية في نصرة التصوف الحق الخالي من الشوائب البدعية،محمد بن عبد الرحمن بن حسين،دار

الكتاب ناشرون-بيروت، ط١، ١٤٣٣هـ- ٢٠١٢م،

الفكر الإسلامي وقضايانا السياسية المعاصرة، د.أحمد الريسوني، دار الكلمة-المنصورة، ط١، ١٤٣١هـ-٢٠١٠م.

لسان العرب،ابن منظور ،محمد بن مكرم بن منظور الأفريقي المصري(٦٣٠-٧١١هـ)، دار صادر- بيروت،ط١.

ما هو التصوف ،الشيخ أمين علاء الدين النقشبندي، درا الكتب العربية-بغدار، ط١، ١٩٨٨م.

مجموع الفتاوى، ابن تيمية،مجمع الملم فهد للطباعة -الرياض، ٢٠٠٤م.

المدارس الفكرية الإسلامية من الخوارج إلى الإخوان المسلمين،د.محمد سليم العوا ، الشبكة العربية للأبحاث والنشر-بيروت، ط١، ٢٠١٦م.

مركز المعلومات الإنسانية المشتركة ،هولير سليمانية دهوك...، بةركى شةشةم، هولير، ٢٠٠٤م.

المسند ، أحمد بن حنبل أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (ت ٢٤١هـ)، تحقيق: شعيب الأرنؤوط - عادل مرشد، وآخرون ، مؤسسة الرسالة-بيروت،ط١، ١٤٢١ هـ - ٢٠٠١ م.

معجم البلدان ، ياقوت الحموي،شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (ت٦٢٦هـ)،دار صادر -بيروت،ط٢، ١٩٩٥م.

المعجم الوسيط ،إبراهيم أنيس وآخرون ،دار الفكر -بيوت،ط٢، ج١،ص٥٢٩.

معجم مصطلحات الصوفية ،عبد المنعم الحفني،دار مسيرة-بيروت، ط٢، ١٩٨٧م.

معجم مقاييس اللغة، ابن فارس، الحسين أحمد بن فارس بن زكريا تحقيق عبد السلام محمد هارون، دار الجيل، ط١، ١٤١١هـ- ١٩٩١م.

مفهوم التصوف،عبده غالب عيسى،دار الجيل-بيروت،ط١، ١٤١٣هـ-١٩٩٢م.

المقدمة ، ابن خلدون،عبد الرحمن بن محمد، مؤسسة المعرف-بيروت، تحقيق:هيثم جمعة هلال، ط١، ١٤٢٨هـ-٢٠٠٧م.

ملامح المجتمع المسلم الذي ننشده،د.يوسف القرضاوي، مكتبة وهبة-القاهرة،ط٤، ١٤٢٩هـ-٢٠٠٨م

من عمان إلى العمادية ،علي سيدو الكوراني،تقديم د.سعد أبو دية، عمان ، ط٢، ١٩٩٦م.

منهاج الصوفية ،حسن كامل الملطاوي، المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية -القاهرة، (د.ط.س).

موسوعة الفلسفة ،عبد الرحمن بدوي، المؤسسة العربية للدراسات والنشر-بيروت، ط١، ١٩٨٤م.

الموسوعة اليوسفية في بيان أدلة الصوفية ،خطار محمد يوسف،مطبعة نضر-دمشق،ط٢، ١٩٩٩م.

نبذة تاريخية عن قلعة ئاكرى الأثرية ،فائق أبو زيد سليم ئاكرى،مجلة لالش،العدد (١٨-١٩) دهوك،٢٠٠٢.

نظام معلومات جغرافية GIS للاستعمال التجارية في مدينة عقرة،سمير محمو أحمد الكوراني، رسالة ماجستير ،كلية التربية جامعة الموصل، ٢٠٠٥م.

وفيات الأعيان وأنباء الزمان،أحمد بن محمد ابن خلكان،تحقيق:إحسان عباس، دار الثقافة-بيروت، ١٩٦٨م.

ئاكرى (عقرة) في العهد الملكي، جمبد شكري،دار سبيريز -دهوك، ط١، ٢٠٠٨م.

ئاكرى مدينة العيون والينابيع،عبد الفتاح علي بوتاني وأخرون،مجلة دهوك،العدد ٣، ١٩٩٨م.

هەوالنامەی کتێب

العلاّمة والفقيه الأصولي مصطفى إبراهيم الزلمي الكردي العراقي

Canonist, Methodist, and Scholar Mustafa Ibrahim al-Zelemi, al-Kurdi al-Iraqi

Fıkıhçı ve Usulcu Allame Mustafa İbrahim ez-Zelemi el-Kürdi el-Iraki

عبد الباري عزيز عثمان
Öğr. Gör. Abdulbari AZIZ OTHMAN
مدرس لغة عربية
جامعة يوزنجوييل بمدينة وان
كلية الإلهيات
azizosman2015@hotmail

مُلخّص

فضيلةُ العالم والفقيه والأصولي الكردي العراقي مصطفى إبراهيم الزلمي ، وهو من العلماء المشهورين في العصر الحديث ، حيث تتلمذ على يد العلماء المشهورين في زمانه في العراق وإيران. للشيخ الزلمي مؤلفات علمية وفكرية كثيرة جداً حيث بلغت قُرابة الستين مؤلفا في الشريعة والقانون ،كما أنّ للشيخ الزلمي آراءٌ واختيارات فقهية وأصولية خالف فيها جمهور العلماء مجتهداً ، وأخطر آرائه هو أنه لا نسخ في القرآن الكريم.

Abstract

The most prominent scholar of the modern era, where he was. Educated by famous scholars of his time in Iraq and Iran, Sheikh al-Zulmi has many scientific and intellectual works, where he reached nearly sixty authors in The Islamic law and law. Sheikh al-Zalmi also has opinions and doctrinal and fundamentalist choices, in which the majority of scholars differed diligently, and the most dangerious of his views is that there are. no abrogate in the Holy Quran

خصَّ الله سبحانه وتعالى رَفعه بالأقدار والدرجات الذين أوتوا العلم والإيمان، فالعلم من نِعم الله تعالى التي أنعم بها علينا ، فهو الخير والهداية والبركة والرفعة. ولمزيدِ أهمية العلم فإن الله تعالى قد أولى لأهله ومكتسبيه العناية والتكريم، وأعطاهم المكانة ورفع من قَدْرِهم وشرفهم ، وعظيم مكانتهم في آيات كثيرة في محكم تنزيله. يقول ابن القيم رحمه الله تعالى في نونيته في وصف العلماء: **هُمُ النجومُ لكلِ عبدٍ سائرٍ يَبغي الإلَه وجنةَ الحَيَوانِ**(١).وبعد: فقد كان للشعب الكردي دورا عظيما ومشرفا في نشر الحضارة الإسلامية والإسهام في إثراها. فخرج من بينهم. جيل من الأسود الأبطال، والعلماء الأفذاذ الذين ساهموا بدورهم في بسط نفوذ الإسلام في مناطق مختلفة من أقطار الأرض، فكان لهم دور بارز ومهم من الناحية العسكرية، والثقافية ، والعلمية على مرِّ التاريخ الإسلامي. واليوم نتوقف عند إحدى هذه الشخصيات العلمية العظيمة،التي كان لها التأثير البالغ، والصيت الذائع، ألا وهي :

فضيلة العالم العلامة الفقيه الأصولي الكردي العراقي الأزهري مصطفى بن إبراهيم بن محمد الزلمي ـ رحمه الله تعالى ـ الذي يُعدُّ في طليعة العلماء الذين لمعوا في سماء القرن العشرين والحادي والعشرين.

أولا: اسمه ونسبه :

هو مصطفى بن إبراهيم بن محمد بن محمد أمين بن جوامير بن يحيى آغا بن يوسف آغا بن غازي آغا بن رجب، ولقبه الزلمي يرجع إلى قرية (زلم) وهي قرية تقع في منطقة هورامان التابعة لناحية خورمال في منطقة حلبجة الشهيدة التابعة لمحافظة السليمانية(٢).

١ - ابن القيم، نونية ابن القيم،٩٣/١.

٢ - ريدار رؤوف أحمد، الدكتور مصطفى الزلمي وآراؤه الفقهية والأصولية، رسالة ماجستير، جامعة بينكول، سنة ٢٠١٧. ص١٢.

ثانيا: ولادته:

ولد رحمه الله تعالى في سنة ١٩٢٤م، في قرية (زلم) في منطقة خضراء سياحية، في وادي زلم الذي فيه شلالاتٌ ونهرٌ وبساتين، وتتميز المنطقة ببيئة نظيفة وجميلة وهادئة، حيث استمر الشيخ الزلمي في العيش هناك إلى عمر ١٢ سنة(٣).

ثالثا: نشاته:

نشأ الزلمي رحمه الله تعالى في بيت والده في قرية زلم ، ودخل المدرسة الدينية سنة ١٩٣٤، حيث درس العلوم الإسلامية والشرعية:كالنحو والصرف والمنطق والبلاغة والفقه وأصول الفقه، ثم خرج من قريته طالبا للعلم والدراسة متجولا في المدارس الدينية الكردية في العراق بادئا بمدرسة مركز خورمال، ثم انتقل الى مدرسة درشيش، ثم إلى مدرسة أبي عبيدة. وفي سنة ١٩٤٠ ذهب إلى إيران ـ إلى المنطقة الكردية ـ وأخذ يتجول بين مدارسها الدينية.

حصل الشيخ الزلمي رحمه الله تعالى على الإجازة العلمية في العلوم الإسلامية النقلية والعقلية عند الشيخ محمد سعيد الدهليزي في آذار سنة ١٩٤٦م، وكذلك حصل على الشهادة العالمية في العلوم الإسلامية من المجلس العلمي للأوقاف في السليمانية(٤). وبعد الإجازة رجع إلى قريته زلم وقام بتدريس العلوم الإسلامية إلى نهاية سنة ١٩٤٧م، ثم ذهب إلى منطقة (هشدر) وقام بتدريس العلوم الإسلامية حتى بداية سنة ١٩٥٠م، بعدها ذهب إلى مدينة السليمانية وتعيّن مدرسا في مدرسة الملا أحمد الهرمني، حيث استمر في التدريس إلى نهاية عام ١٩٥٥، بعدها ترك التدريس في المدارس الدينية والتحق بالجيش العراقي بتاريخ ١/٨/ ١٩٥٥م، وأخذ بالدراسة في المدارس الأكاديمية حيث كان تواقا لدراسة القانون ، فقُبِل في كلية القانون جامعة بغداد سنة ١٩٦٠م، وأكمل الماجستير فيها سنة ١٩٦٨م، ولم يكن آنذاك مرحلة الدكتوراه فذهب إلى القاهرة لإكمال مرحلة الدكتوراه في الفقه المقارن سنة ١٩٧٥م، وكان عنوان أطروحته " أسباب اختلاف العلماء" ثم رجع للعراق حيث عُيّن في كلية القانون جامعة بغداد سنة ١٩٧٦م.

رابعا: شيوخه(٥):

تتلمذ الزلمي رحمه الله على يد عدد كبير من العلماء في العراق وإيران منهم :

في العراق:

» الشيخ العلامة عبدالكريم المدرس الشهير بــ" بيارة " في السليمانية، حيث درس عليه البلاغة.

» الشيخ عارف أبو بكر في السليمانية. ـــ الشيخ محمد فتاح الرئيس ،حيث درس عليه

---

٣ - مديحة صالح مهدي، الدكتور مصطفى إبراهيم الزلمي وآراؤه الأصولية، ط١، تاريخ الطبع٢٠١٣، مطبعة الرفاه، بغداد، ص١١.

٤ - مديحة صالح مهدي، الدكتور مصطفى إبراهيم الزلمي وآراؤه الأصولية، ص١١.

٥ - ريدار رؤوف أحمد، الدكتور مصطفى الزلمي وآراؤه الفقهية والأصولية، ص١٢ـ ١٣.

الفلكيـات والرياضيـات.

- » الشـيخ محمـد سـعيد الدهليـزي، ودرس عليـه الفقـه والتفسـير ،وهـو الـذي منحـه الإجـازة العلميـة.
- » الشيخ عبدالرحمن الدايرلي في السليمانية، حيث درس عليه النحو والصرف.
- » الشيخ نور الدين الجلي زادة في كويسنجق، الشيخ صالح البياري في السليمانية.

في إيران :

- » الشيخ زاهد ياوي وهو أول من درس على يديه في المنطقة الكردية في إيران.
- » الشيخ محمد باقر البالكي.ـــ الشيخ مصطفى الشويني.
- » الشيخ محمود بن الشيخ عبدالله مفتي سنندج حيث درس عليه أصول الفقه.
- » الشـيخ المـلا القاجـري فـي مهابـاد، ودرس عليـه آداب البحـث والمنطـق. هـؤلاء هـم بعـض شـيوخه وهنـاك المزيـد.

هەوالنامەی کتێب

خامسا: محنته (٦):

جلـس الشـيخ الزلمـي رحمـه اللـه بعـد حصولـه علـى الإجـازة العلميـة لتدريـس العلـوم النقليـة والعقليـة فـي المدرسـة الدينيـة بيـن عـام ١٩٤١م إلـى عـام ١٩٥٥م، ولـم يكتـف بتدريـس العلـوم الشـرعية فقـط، بـل كان يشـجع طلابـه علـى دراسـة العلـوم المعاصـرة كالحسـاب، والهندسـة،والفيزياء، والتاريـخ، والجغرافيـة وغيرهـا.

وكان يفتـح لهـم بـاب المدرسـة الدينيـة فـي يومـي العطلة الرسـمية ـــ الثلاثـاء والجمعة ـ لتدريسـهم تلـك العلـوم المعاصـرة، فالتـفَّ حولـه الكثيـر مـن الطـلاب ـــ وإن لـم يـدم هـذا العمـل أكثـر مـن شـهر ـ حتـى غضـب منـه بعـض الشـيوخ وامتـلأت قلوبهـم عليـه غيظـا وحسـدا، فذهبـوا إلـى محافـظ السـليمانية آنـذاك ويُدعـى مزاحـم ماهـر السـامرائي الـذي كان رجـلا عاقـلا، فاستشـار الشـيخ محمـد الخـال فـي الأمـر، فأثنـى الشـيخ الخـال علـى الشـيخ الزلمـي خيـرا، وبـرّأه مـن هـذه التهمـة ولكـن هـذه الزمـرة لـم تكتـف بمـا صنعـت فراحـت تشـيع بيـن الطـلاب أن مـن يذهـب إلـى مدرسـة الزلمـي سـتُلتقط لـه صـورة مـن قبـل دائـرة الأمـن التـي كانـت ملاصقـة للمدرسـة ، فبـدأ عـدد الطـلاب يقـلُّ يومـا بعـد يـوم حتـى أصبحـت المدرسـة خاليـة مـن الطـلاب، فتـرك الشـيخ الزلمـي مسـلك التدريـس(٧).

بعدهـا قـدّم الشـيخ الزلمـي طلبـا إلـى وزارة الدفـاع لتعيينـه إمامـا فـي الجيـش العـراق، وبالفعـل فقـد تـمَّ تعيينـه فـي الفـوج الثالـث فـي اللـواء العشـرين والـذي كان مقـرّه جلـولاء، حيـث كان آمـر اللـواء عبدالسـلام عـارف رئيـس العـراق الأسـبق. بعدهـا توطّـدت علاقـة الشـيخ الزلمـي بعبدالسـلام

---

٦ - مدونـة الدكتـور النعمـان منـذر الشـاوي ،وهـو مـن تلاميـذ الشـيخ الزلمـي وقـد كتـب بحثـا عنـه تحـت عنـوان: شُـكرُ الإلـهِ علـى التَّعْليـمِ بالقلمِ، بِنَـشْرِ سيـرَةِ شيخِنَا الزَّلَمِي، ص ٣ ـ٤.

https://twitter.com/alnoumanalshawi?lang=ar

٧ - مدونة الدكتور النعمان منذر الشاوي ،ص ٧.

عارف،وتمَّ تكليفه ببعض المهام أثناء ثورة تموز عام ١٩٥٨، ومنها قراءة الشيخ الزلمي لبيان الثورة باللغة الكردية من إذاعة بغداد، وظلّ يعمل إماما إلى أن أحال نفسه للتقاعد عام ١٩٧٠.

سادسا: دراسة الزلمي الأكاديمية:

حصل الشيخ الزلمي على البكالوريوس في القانون من جامعة بغداد عام ١٩٦٥م، وعلى الماجستير في الشريعه الإسلامية من جامعة بغداد عام ١٩٦٨م، وعلى الماجستير في الفقه المقارن من جامعة الأزهر عام ١٩٧١م، وعلى الماجستير في القانون من جامعة القاهرة عام١٩٧٣م، وعلى الدكتوراه في الفقه المقارن من جامعة الأزهر عام ١٩٧٥م، وعلى الدكتوراه في القانون من جامعة بغداد عام ٢٠٠٤م([٨]).

سابعا: مؤلفاته ([٩]):

للدكتور الزلمي رحمه الله انتاجات علمية وفكرية غزيرة جدا، حيث احتاج في إعدادها إلى سنوات طويلة ،وجهود مضنية، يتبين ذلك من خلال دقة ما يبحث ،ورجوعه إلى مئات المصادر والمراجع القديمة والحديثة،دون أن يُكثر من النقولات المملة، بل يظهر عليها صياغاته الشخصية من خلال تبحّرٍ وإلمام واسع بعلوم العربية ،والعلوم العقلية والنقلية والقانونية.

وبلغت مؤلفاته قُرابة الستين مؤلفا في الشريعة والقانون ،وفيما يلي أسماء أهم تلك المؤلفات:

١. أسباب اختلاف الفقهاء في الأحكام الشرعية.

٢. أصول الفقه في نسيجه الجديد.

٣. دلالات النصوص وطرق استباط الأحكام في ضوء أصول الفقه الإسلامي.

٤. مدى سلطان الإرادة في الطلاق في الشرائع والقوانين خلال أربعة آلاف سنة /جزءان/.

٥. المسؤلية الجنائية في الشريع الإسلامية.

٦. نظرية الضمان في الفقه الإسلامي والقوانين المدنية العربية.

٧. فلسفة الشريعة.

٨. موانع المسؤولية الجنائية في الشريع الإسلامية والتشريعات الجزائية العربية.

٩.حقوق الإنسان في الإلإسلام.

١٠. أحكام الزواج والطلاق في الإسلام.

١١. منهاج الإسلام في مكافحة الإجرام

---

٨ - مديحة صالح مهدي، الدكتور مصطفى إبراهيم الزلمي وآراؤه الأصولية، ص١٢.

٩ - مدونة الدكتور النعمان منذر الشاوي ،ص ٧. مديحة صالح مهدي، الدكتور مصطفى إبراهيم الزلمي وآراؤه الأصولية، ص١٢ ـ ١٤.

١٢. الموسوعة العلمية للمصطلحات الفقهية.

١٣. التبيان لرفع غموض النسخ في القرآن.

١٤. التدخين وتحريمه في القرآن.

١٥. الطلاق المعلق في الشريعة الإسلامية.

١٥. القرآن وقاعدة تغير الأحكام بتغير الأزمان.

١٦. أخطاء أصولية لابن السبكي في كتابه جمع الجوامع.

١٧. تجفيف مستنقع العبيد والجواري في القرآن الكريم.

١٨. لا رجم في القرآن.

١٨. لا قتل للمرتد غير المفسد في القرآن.

١٩. مُعين القضاة في تحقيق العدل والمساواة.

كما أن له أكثر من أربعين بحثا علميا في القانون والفلسفة وأصول الفقه والفقه. ومارس الشيخ الزلمي التدريس في كليات القانون في الجامعة المستنصرية، وجامعة بغداد، وجامعة النهرين، والمعهد القضائي. ومُنح مرتبة الأستاذية (البروفسورية) من جامعة بغداد سنة ١٩٨٧م ، ولُقّب الأستاذ المتمرّس سنة ١٩٩٠م، وحصل على جوائز الأستاذ المتميز من جامعة بغداد وجامعة النهرين، ومُنح جائزة وسام العلوم سنة ٢٠٠٢م. هذا وقد أشرف الشيخ الزلمي رحمه الله على أكثر من ١٠٠ رسالةٍ في الماجستير والدكتوراه، وشارك في عشرات المؤتمرات العلمية والقانونية، وكان رحمه الله يتقن اللغات: العربية والكردية والفارسية.

كما تمّ تكريمه من قبل الأزهر الشريف سنة ٢٠١٣م وذلك تقديرا لجهوده وإسهاماته في الحركة الفكرية والثقافة الإسلامية في العراق وخارجه.

ثامنا: آراؤه الفقهية والأصولية(١٠):

للشيخ الزلمي رحمه الله بعض الآراء والاختيارات التي خالف فيه ــ مجتهدا ــ جمهور العلماء كقوله: بأن الطلاق المقترن بالعدد لا يقع به إلا طلقة واحدة، وقوله بعدم وقوع الطلاق المعلق بشرط أو يمين. وأشهر آرائه وأخطرها قوله: بنفي وقوع النسخ في القرآن الكريم مع عدم إنكاره عقلا(١١)، وقد أحدث كتابه " التبيان لإزالة غموض النسخ في القرآن " ضجة كبيرة ، ولم يرخّص النظام القائم قبل ٢٠٠٣م بطبع الكتاب. وشُكّلت لجنة من العلماء لمناقشة العلامة الزلمي في مضمون كتابه، وكانت اللجنة آنذاك من السادة العلماء: الشيخ محمد رمضان عبدالله رحمه الله تعالى، والعلاّمة الكتور عبدالقادر العاني رحمه الله، والدكتور عبدالرزاق الحلبي.

---

١٠ - مدونة الدكتور النعمان منذر الشاوي ،ص ٩.

١١ - مدونة الدكتور النعمان منذر الشاوي ،ص ٩.انظر: مصطفى إبراهيم الزلمي، الفرق بين التخصيص والنسخ، ط١،تاريخ الطبع٢٠١٣، ص٣٠ وما بعد.

تاسعا: وفاته:

توفي رحمه الله تعالى في مدينة أربيل يوم السبت في الثامن والعشرين من شهر شعبان سنة ١٤٣٧ هـ الموافق لـ ٤ تموز سنة ٢٠١٦م عن عمر يناهز الثانية والتسعين ، قضاها في العلم والدراسة والبحث والتأليف والتدريس.

المراجع :

١ ـ ريدار رؤوف أحمد، الدكتور مصطفى الزلمي وآراؤه الفقهية والأصولية، رسالة ماجستير، جامعة بينكول، سنة ٢٠١٧.

٢ ـ مديحة صالح مهدي، الدكتور مصطفى إبراهيم الزلمي وآراؤه الأصولية، ط١، تاريخ الطبع٢٠١٣، مطبعة الرفاه، بغداد.

٣ ـ مدونة الدكتور النعمان منذر الشاوي ،وهو من تلاميذ الشيخ الزلمي وقد كتب بحثا عنه تحت عنوان: شُكرُ الإلهِ على التَّعْليمِ بالقلمِ، بِنَشْرِ سيرَةِ شيخِنَا الزَّلَمِي.

https://twitter.com/alnoumanalshawi?lang=ar

٤ـ الدكتور صالح محمد النعيمي ، مصطفى الزلمي وآثاره العلمية.

http://www.ahlalhdeeth.com/vb/showthread.php?t=108638

هەوالنامەی کتێب

من أعلام الأكراد الفقيه عيسى الهكاري وأثره في الحياة العلمية

From the Scholars of the Kurds Faqih Issa al-Hakkari and Its Contribution to Scientific Life

Kürt Ulemasından Fakih İsa el-Hakkari ve İlmi Hayata Katkısı olacak

Öğr. Gör. Yasser ALI MUHHAMMED
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
yasseralimuhammed@hotmail.com

ملخص

هو الفقيه المسلم أبو محمد عيسى بن محمد بن عيسى الهكاري الملقب بضياء الدين يعد من مشاهير الأكراد حيث ولد في مدينة هكاري الكردية ، وقد كان رحمه الله من كبار الفقهاء في زمنه ، عاش في زمن الدولة الأيوبية ، وكان مصاحبا للقائد العظيم صلاح الدين الأيوبي يقول عنه ابن خلكان : " وكان أحد الأمراء بالدولة الصلاحية، كبير القدر وافر الحرمة معولاً عليه في الآراء والمشورات، وكان في مبدأ أمره يشتغل في الفقه بالمدرسة الزجاجية بمدينة حلب، فاتصل بالأمير أسد الدين شيركوه، عم السلطان صلاح الدين ، وصار إمامه يصلي به الفرائض الخمس ، ولما توجه أسد الدين إلى الديار المصرية، وتولى الوزارة كان في صحبته ، ولما توفي أسد الدين اتفق الفقيه عيسى الهكاري وبهاء الدين قراقوش على ترتيب السلطان صلاح الدين موضعه في الوزارة، ودققا الحيلة في ذلك حتى بلغا المقصود، فلما تولى صلاح الدين رأى له ذلك واعتمد عليه، ولم يكن يخرج عن رأيه، وكان كثير الإدلال عليه، يخاطبه بما لا يقدر عليه غيره من الكلام، وكان واسطة خير للناس نفع بجاهه خلقاً كثيراً. ولم يزل على مكانته وتوفر حرمته إلى أن توفي في يوم الثلاثاء عند طلوع الشمس، التاسع من ذي القعدة سنة خمس وثمانين وخمسمائة بالمخيم بمنزلة الخروبة، ثم نقل إلى القدس ودفن بظاهرها، رحمه الله تعالى " ، ومهمة هذا البحث أن يكشف النقاب عن حياة هذا العالم الفقيه الكردي النشأة ، وعن مكانته العلمية ، فكثير من المسلمين لا يعرف شيئا عن تاريخ وحياة هذا العالم الفقيه ، ولا يعرف شيئا عن إسهاماته العلمية ؛ لذا وجب التنويه عن هذه الشخصية الثرة ، وعن دورها في الحركة العلمية.

Abstract

At the beginning, I say that there is no present for a nation that does not know its past, nor a future for a nation that forgets its virtues. I do not want to be standing on the past just to cry, wail at our great bright Islamic history which is - for the sake of God - like the fugitives, but I want from the memory of the past to draw from it light illuminates our way.Likewise a candle ignites the suns of life for us to convey our present and future in our history. And the history of our great ancestors, at a time when we see all the nations proud of its history, and proud of its scholars, scientists, we may not in any case to forget the pride and in our history and our scholars. We are the pride of all the nations of the earth. Because we are a nation of good and faith. Allaah says (interpretation of the meaning): " You are the most auspicious ummah for you people. You command people to be good, tell them not to be evil, and you believe in Allah." These scholars are the ones who should be proud of them and their wonderful path. The Kurdish scholars and those scholars whose history was mentioned by them, wrote their names with the letters of Nur al-Faqih, the Kurdish engineer of the Ayyubid state (Isa al-Hakari), descendant of the city of Hakkari. This research will reveal the scientific and linguistic efforts presented by the jurist Isa al-Hakari of the Islamic Ummah, asking the Almighty to repay, accept and accept.

Keywords: Isa Al-Hakkari, Impact, History, Language, Scholar.

من أعلام الأكراد الفقيه عيسى الهكاري وأثره في الحياة العلمية واللغوية

للأكراد شأن عظيم في تاريخ المسلمين ، وبلاد الأكراد تحتل أهمية كبيرة في نفوس المسلمين ؛ لكونها مركز إشعاع فكري وحضاري على مر التاريخ ، وتعد تلك البلاد قبلة علمية لطلاب العلم والمعرفة من كافة أنحاء العالم ، لاسيما في تلك الحقبة التاريخية الهامة التي شهدت صراعا كبيرا ومدوّيا بين المسلمين والحملات الصليبية الغاشمة في زمن الدولة الأيوبية ، وقد كان للعلماء والأدباء والشعراء خاصة الفقهاء دور مهم جدا في مقاومة الغزو الصليبي فضلا عن إثراء الحياة العلمية ، ومن هؤلاء العلماء الذين خلّد التاريخ ذكرهم ، وكتب أسماءهم بحروف من نور الفقيه الكردي مهندس الدولة الأيوبية (عيسى الهكاري) سليل مدينة هكاري تلك المدينة الكردية التي حوت جمعا كبيرا من العلماء على مرّ التاريخ كانت لهم خدمات جليلة للإسلام والمسلمين من خلال تلك الإسهامات العلمية التي قدّموها فضلا عن مشاركاتهم السياسية الفاعلة في معارك التحرير التي خاضتها الجيوش الإسلامية ، والتي كانت سببا في دحر الطغاة والظالمين الذين طالما حاولوا النيل من المسلمين ومن أوطانهم ، ومن هؤلاء العلماء :

نبذة مختصرة عن علماء هكاري

١- عدي بن مسافر (٤٦٧ - ٥٥٧ هـ = ١٠٧٤ - ١١٦٢ م)

وهو عدي بن مسافر بن إسماعيل الهكاري، شرف الدين أبو الفضائل، من ذرية مروان بن الحكم الأموي: من شيوخ المتصوفين، تنسب إليه الطائفة العدوية. كان صالحا ناسكا مشهنرا، ولد في بيت قار (من أعمال بعلبك) وجاور بالمدينة أربع سنوات، وبنى زاوية في جبل الهكارية فانقطع للعبادة ، توفي ودفن بها. وانتشرت طريقته في أهل السواد والجبال ، وغالى أتباعه " العدوية " في اعتقادهم فيه. وأحرق قبره سنة ٨١٧ هـ فاجتمع ولأحدهم رسالة سماها " بهجة سلطان الأولياء العارفين في الخرقة النبوية وفضائل الشيخ عدي (خير الدين الزركلي – ٢٠٠٢: ١،٢٢١)

يقول ابن تيمية رحمه الله : " وَالشَّيْخُ عَدِيٌّ " - قَدَّسَ اللَّهُ رُوحَهُ - كَانَ مِنْ أَفَاضِلِ عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ وَأَكَابِرِ الْمَشَايِخِ الْمُتَّبِعِينَ وَلَهُ مِنْ الْأَحْوَالِ الزَّكِيَّةِ وَالْمَنَاقِبِ الْعَلِيَّةِ مَا يَعْرِفُهُ أَهْلُ الْمَعْرِفَةِ بِذَلِكَ. وَلَهُ فِي الْأُمَّةِ صيت مَشْهُورٌ ، وَلِسَانُ صِدْقٍ مَذْكُورٌ وَعَقِيدَتُهُ الْمَحْفُوظَةُ عَنْهُ لَمْ يَخْرُجْ فِيهَا عَنْ عَقِيدَةِ مَنْ تَقَدَّمَهُ مِنْ الْمَشَايِخِ الَّذِينَ سَلَكَ سَبِيلَهُمْ كَالشَّيْخِ الْإِمَامِ الصَّالِحِ " أَبِي الْفَرَجِ عَبْدِ الْوَاحِدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْأَنْصَارِيِّ الشِّيرَازِيِّ ثُمَّ " الدِّمَشْقِيِّ " وَكَشَيْخِ الْإِسْلَامِ الهكاري " وَنَحْوِهِمَا. وَهَؤُلَاءِ الْمَشَايِخُ لَمْ يَخْرُجُوا فِي الْأُصُولِ الْكِبَارِ عَنْ أُصُولِ " أَهْلِ السُّنَّةِ وَالْجَمَاعَةِ " بَلْ كَانَ لَهُمْ مِنْ التَّرْغِيبِ فِي أُصُولِ أَهْلِ السُّنَّةِ وَالدُّعَاءِ إلَيْهَا وَالْحِرْصِ عَلَى نَشْرِهَا وَمُنَابَذَةِ مَنْ خَالَفَهَا مَعَ الدِّينِ وَالْفَضْلِ وَالصَّلَاحِ مَا رَفَعَ اللَّهُ بِهِ أَقْدَارَهُمْ وَأَعْلَى مَنَارَهُمْ " (ابن تيمية – ٢٠٠٥: ٤٣٧٧)

يقول ابن تغري : " ودفن بزاويته وقبره بها ظاهر يزار، وكان فقيهاً عالماً عابداً فصيحاً متواضعاً حسن الأخلاق مع كثرة الهيبة والوقار؛ وهو أحد كبار مشايخ الطريقة، وأحد العلماء

الأعلام فيها. سلك في المجاهدة طريقاً صعباً بعيداً. وكان القطب محيي الدين عبد القادر ينوه بذكره ويثني عليه كثيراً، وشهد له بالسلطنة يعني على الأولياء، وقال: لو كانت النبوة تنال بالمجاهدة لنالها الشيخ عدي بن مسافر. وكان في أول أمره في الجبالا والصحارى مجرداً يأخذ نفسه بأنواع المجاهدات مدة سنين، وكانت الحيات والسباع تألفه، ثم عاد وسكن بزاويته. وتلمذ له خلق كثير من الأولياء، وتخرج بصحبته غير واحد من ذوي الأحوال. وكان له كلام على لسان أهل الطريقة في توحيد البارئ عظيم. ومناقبه كثيرة يضيق هذا المحل عن استيعابها، رحمه الله " (ابن تغري بري - ١٩٦٣: 11 ١٠٥)

٢- أبو الهيجاء الهكاري الملقب بالمشطوب (٥٨٨ هـ = ١١٩٢ م)

وهو علي بن أحمد بن أبي الهيجاء الهكاري، أبو الحسن، سيف الدين المعروف بالمشطوب: أمير، له مواقف في الحروب الصليبية. حضر مع أسد الدين شيركوه فتح مصر، ولازم السلطان صلاح الدين إلى آخر عمره، وأسره الصليبيون ففدى نفسه بخمسين ألف دينار، وسمي المشطوب لشطبة في وجهه من أثر طعنة في إحدى غزواته. وأقطعه السلطان صلاح الدين مدينة نابلس كلها، ولم يكن في أمراء الدولة الصلاحية من يضاهيه شأنا ومرتبة وكان يلقب بالأمير الكبير ، و توفي بنابلس (خير الدين الزركلي - ٢٠٠٢: 1 ١٠٨)

يقول ابن كثير :" وقد صَارَ مِنْ كُبَرَاءِ أُمَرَاءِ صَلَاحِ الدِّينِ وَهُوَ الَّذِي كَانَ نَائِبًا عَلَى عَكَّا حِينَ أَخَذَهَا الْفِرَنْجُ فَأَسَرُوهُ فِي جُمْلَةِ مَنْ أَسَرُوا فَافْتَدَى نَفْسَهُ بِخَمْسِينَ أَلْفَ دِينَارٍ وَتَخَلَّصَ إِلَى أَنْ خَلَصَ إِلَى السُّلْطَانِ وَهُوَ بِالْقُدْسِ فَأَعْطَاهُ أَكْثَرَهَا وَوَلَّاهُ نِيَابَةَ نَابُلُسَ وَكَانَتْ وَفَاتُهُ يَوْمَ الْأَحَدِ الثَّالِثِ وَالْعِشْرِينَ مِنْ شَوَّالٍ بِالْقُدْسِ الشَّرِيفِ وَدُفِنَ فِي دَارِهِ" (ابن كثير - ١٩٩٧ : ٤٦٩)

وقد كان رحمه الله أميراً كبيراً جليلاً شجاعاً جواداً واس العطاء عالي الهمة يضاهي كبار الملوك في كثرة الحشم والغلمان والأتباع تهابه الملوك وله وقائع مشهورة في الخروج علهم وكان ولده يعرف بالأمير الكبير ذلك علماً عليه لا يشاركه فيه غيره وجده أبو الهيجاء صاحب العمادية وعدة قلاع من بلاد الهكارية وكان سيف الدين كبير القدر عند السلطان صلاح الدين رحمه الله وكتب إليه يخبره بولادة عماد الدين وان عنده امرأة أخرى حاملاً فكتب القاضي الفاضل عن السلطان جوابه وصل كتاب الأمير الأعلى الخبر بالولدين الحال على التوفيق، والسائر كتب الله سلامته في الطريق، فسررنا بالغرة الطالعة من لثامها وتوقعنا المسرة بالثمرة الباقية في كمامها، وكان سيف الدين في عكا لما حاصرها الفرنج فلما أخذوها وخلص وصل إلى صلاح الدين وهو بالقدس يوم الخميس مستهل جمادى الآخرة سنة ثمان وثمانين وخمسمائة فدخل عليه بغتة وعنده الملك العادل فنهض إليه صلاح الدين واعتنقه وسر به سروراً عظيماً وأخلى المكان وتحدث معه طويلاً، وقال قاضي القضاة شمس الدين ابن خلكان رحمه الله رأيت بخط القاضي الفاضل ورد الخبر بوفاة الأمير سيف الدين المشطوب أمير الأكراد وكبيرهم وكان وفاته يوم الأحد الثاني والعشرين من شوال سنة ثمان وثمانين وخمسمائة بالقدس وخبزه يوم وفاته نابلس وعبرتها ثلاثمائة ألف دينار وكان بين خلاصه من أسره وحضور أجله دون مائة يوم، فسبحان الحي الذي لا يموت وتهدم به بنيان قوم، والدهر قاض ما عليه لوم (أبو الفتح اليونيني - ٢٠٠٧ : 1 ٢٤٤)

٣ - أحمد بن الحسين الهكاري (٧٦٣ هـ = ١٣٦٢ م)

هو أحمد بن أحمد بن أحمد بن الحسين ابن موسى الهكاري، شهاب الدين أبو سعيد ابن أبي الحسين: مفسر، عالم برجال الحديث، مصري. كردي الأصل. له تفسير تم ستة مجلدات منه، هي ١ و ٢ و ٤ و ٥ و ٦ و ٧ ، ومن كتبه (رجال السنن الأربعة) المجلد الأول منه بخطه في دار الكتب (١: ٧٣) ، و (رجال البخاري ومسلم) بخطه أيضا في دار الكتب (الزركلي – ٢٠٠٢ :1 ، ٩١) وقد سمع منه كثير من المحدثين والرواة منهم : علي بن مسعود بن علي بن عبد المعطي بن محمد بن عبد المعطي بن مكي بن طراد الأنصاري الخزرجي المكي المالكي نور الدين أبو الحسن سمع على تاج الدين احمد بن عثمان بن بنت أبي سعد الأنصاري وشهاب الدين أحمد بن أحمد بن الحسين الهكاري (أبو الطيب المكي – ١٩٩٠ :II ٢٢٢) ، وقد ذكر العلامة السخاوي أن هناك من أخذ عن الشهاب الهكاري حيث قال : " وسمع منه محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن عبد الله بن محمد بن أبي بكر بن محمد ابن إبراهيم الزين أبو الخير أبي الطاهر بن الجمال أبي المفاخر بن الحافظ المحب أبي جعفر الطبري الأصل المكي الشافعي " (شمس الدين السخاوي – بدون : ١٧ ٤٦) ،وكان شيخ الإقراء بمدرسة المنصور بالقاهرة، ونال بذلك النجوم الزاهرة، ونزل له قاضي القضاة موفق الدين الحنبلي عن مشيخة الحديث بالمنصورية فباشرها، وحاش الفوائد للطلبة وحاشرها ، وأخبرني الشيخ تقي الدين بن رافع أنه كتب الكتب الستة، وطبقات ابن سعد ، وكثيراً من أجزاء الحديث، وعلق منها ما هو قديم، وما هو حديث ، ولم يزل على حاله إلى أن علق به مخلب الحمام، ونقل شهابه إلى الكسوف بعد التمام ، وتوفي رحمه الله تعالى ثاني عشر جمادى الأولى سنة خمسين وسبع مئة بالقاهرة. وتوفي عن ست وسبعين سنة. (الصفدي – ١٩٩٨ :I ٣٨) وقال عنه العلامة السيوطي : "كان عارفا بالرجال، ألف كتابا في رجال الصحيحين، وأعاد بالجامع الحاكم. مات في جمادى الآخرة سنة ثلاث وستين وسبعمائة " (السيوطي – ١٩٦٧ : ١١٩)

٤- محمد بدر الدين الهكاري (٧٨٦ هـ - ١٣٨٤ م)

هو محمد بن عبد الله بن أحمد، أبو عبد الله، بدر الدين الهكاري: قاض من فقهاء الشافعية ، تولى قضاء حمص، ثم القدس. وأقام في دمشق مدة أخذ بها الحديث عن علمائها. وولي قضاء بلده ، وتنقل في ولايات القضاء ، ثم استقر قاضيا في حمص ، ومات بها عن قريب من خمسين عاما ، اختصر كتاب (درء تعارض العقل والنقل) لابن تيمية ، وهو في ستة مجلدات، جعلها مجلدين ، واختصر (ميدان الفرسان) لمحمد بن خلف الغزي (الزركلي: ٢٣٦)

وقد استشهد – رحمه الله - على الطور، وأبلى ذلك اليوم بلاء حسناً ، وكانت له المواقف المشهورة في قتال الفرنج ، وكان من أكابر أمراء المعظم يصدر عن رأيه ويثق به لصلاحه ، وكان سمحاً لطيفاً ديناً ورعاً باراً بأهله والفقراء والمساكين كثير الصدقات، بنى بالقدس مدرسة للشافعية ووقف عليها الأوقاف، وبنى مسجداً قريباً من الخليل عليه السلام عند يونس عليه السلام على قارعة الطريق ، وكان يتمنى الشهادة دائماً ، ويقول:ما أحسن وقع سيوف الكفار على أنفي ووجهي!ودفن لما مات شهيداً في القدس سنة أربع عشرة وست مائة (الصفدي – ٢٠٠٠

: ١ ، ٧٤) وكان فاضلاً نبيلاً شجاعاً كريماً، ولم يزل يركب ويتصيَّد إلى أن مات ، وولي نيابة قلعة جعبر في دولة الناصر وقد حدَّث بدمشق والقدس (الصفدي ، ٢٠٠٠ : ١ ، ٤١٦)

٥- علي بن أحمد بن يوسف بن جعفر بن عرفة، الحافظ الفقيه الهكاري كان ينعت بشيخ الإسلام - والهكارية: جبال فوق الموصل فيها قرى وبنى - وكنيته أبو الحسن. كان إماماً عالماً فقيهاً؛ سمع الحديث ورواه، وبنى أربطة، وقدم بغداد. وكان صالحاً متعبداً شيخ بلاده في التصوف، وكان من أهل السنة والجماعة. (ابن تغري بري ، ١٩٦٣: 11 ، ٢٧)

٦- العلامة الشيخ شمس الدين أبو عبد الله صمد بن إبراهيم بن داود الهكاري الكردي الشافعي ولد في دمشق في ذي القعدة. ومولده سنة خمس وثمانين وستمائة. وكان فقيهاً فاضلاً[1] حدث عن التقي الواسلي، والشريف بن عساكر وتفقه وأفتى ودرس. (المقريزي – بدون تاريخ : 11 ، ٢٢٩)

٧- الْقَاضِي عِزُّ الدِّينِ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى بْنِ عُمَرَ بْنِ الْخَضِرِ الْهَكَّارِيُّ الشَّافِعِيُّ، قَاضِي الْمَحَلَّةِ، كَانَ مِنْ خِيَارِ الْقُضَاةِ، وَلَهُ تَصْنِيفٌ عَلَى حَدِيثِ الْمُجَامِعِ فِي رَمَضَانَ، يُقَالُ: إِنَّهُ اسْتَنْبَطَ فِيهِ أَلْفَ حُكْمٍ. تُوُفِّيَ فِي رَمَضَانَ، وَقَدْ كَانَ حَصَّلَ كُتُبًا كَثِيرَةً جَيِّدَةً، مِنْهَا " التَّهْذِيبُ " لِشَيْخِنَا الْمِزِّيِّ (ابن كثير ، ١٩٩٧: ٢٨٦)

٨- الأمير شمس الدين الهكارى

متولى اسكندرية، توفي بها سنة ثلاث وثمانين وست مائة، كان صارما عادلا ،وله ميل إلى الأدب، سمع جميع سنن ابن ماجة من الموفق عبد اللطيف بن يوسف ، ومقامات الحريري بحران ، وخرج له الحافظ منصور بن سليم وأجاز لقطب الدين عبد الكريم وسمع عليه الشيخ أثير الدين أبو حيان وعنه روى كتاب المقامات للحريري ،وله نظم :

انظر إلى الدنيا بعين بصيرة... ودع التشاغل بالذي لا ينفع

كم رامها فيما مضى من جاهل... ليفوز منها بالذي هو يطمع

ويكون فيها آمنا في سربه... لا يختشى ريباً ولا يتوقع

قلبت له ظهر المجن فما درى... إلا وأسياف المنية تلمع

وكان المذكور رجلاً داهيةً فيه مكارم ومحبة لأهل العلم وله اشتغال بالعلم الفلكي (الصفدي ، ٢٠٠٠ : ١ : ٨٦)

1 -

٩- أبو الحسن الهكاري

والهكارية جبال فوق الموصل فيها قرى أبتنى أربطة وقدم إلى بغداد فنزل في رباط الزوزني وسمع الحديث من أبي القاسم بن بشران وأبي بكر الخياط وغيرهما ، وكان صالحا من أهل السنة كثير التعبد وحدث فسمع منه أبو المظفر ابن التركي الخطيب ، وكان يقول رأيت رسول الله صلى الله عليه و سلم في المنام في المدرسة في الروضة فقلت: يا

رسول الله أوصني فقال عليك باعتقاد مذهب أحمد بن حنبل ومذهب الشافعي وإياك ومجالسة أهل البدع توفي في محرم هذه السنة وورد الخبر بذلك إلى بغداد (ابن الجوزي - ١٣٥٨هـ : ٧٩) ،

وكان ينعت بشيخ الإسلام وكنيته أبو الحسن ،وكان إماماً عالماً فقيهاً ، سمع الحديث ورواه ، وبنى أربطة ، وقدم بغداد، وكان صالحاً متعبداً شيخ بلاده في التصوف، وكان من أهل السنة والجماعة ابن تغري بري١٩٦٣: 11 : ٢٧)

هذا غيض من فيض ، وقليل من كثير ، فمدينة هكاري مدينة العلماء الذين ولدوا وترعرعوا في تلك البقعة المباركة من بلاد الإسلام ، وما ذكرته عن علماء هكاري ما هو إلا قطرة في إناء ، ولبنة في بناء ، ولولا ضيق المقام لأفردت بحثا كاملا للتعريف فقط بالعلماء الهكاريين ، ولا أبالغ إن قلت إن الحديث عن العلماء الهكاريين يحتاج إلى رسالة دكتوراه كاملة للتعريف والتنويه بهؤلاء العلماء الأفذاذ ، الذين أثروا الحياة العلمية ، وقدموا للإسلام والمسلمين خدمات جليلة سطرتها كتب التاريخ بمداد من نور ، وينبغي على الغيورين على دينهم من الباحثين لاسيما المتخصصين في علم التاريخ أن يعرفوا أبناء الأمة الإسلامية بهؤلاء العلماء الذين أناروا الدنيا بعلومهم ، فأقل ما يمكن أن نقدمه لهؤلاء العلماء أن نعرف الأمة الإسلامية بهم وبخدماتهم وعلومهم التي قدموها للإسلام والمسلمين ، فلا يجوز أن يظل ذكرهم في بطون الكتب ، فلا بد أن نكون نحن الباحثون حلقة وصل بين هؤلاء العلماء وبين النشء الجديد الذين بهرتهم الحضارة الغربية ببريقها الزائف ، وانقطعت الصلة بينهم وبين أجدادهم من العلماء الربانيين ، ومن خلال تلك المقالة أهيب بالباحثين والباحثات والعاملين بالحقل العلمي أن يفردوا صفحات مقالاتهم وأبحاثهم لهؤلاء العلماء ؛ للكشف عن جهودهم وخدماتهم لتتعرف تلك الأجيال على تاريخهم الناصع من خلال التعرف على جهود هؤلاء العلماء ، وما قدموه للأمة الإسلامية ، وفي ذلك نفع كبير لنا ولهذه الأجيال لكي نحاول جاهدين أن نتشبه بهم في أقوالهم وأفعالهم ومثابرتهم في طلب العلم ، وإلا فعلى الأقل أن نكون على دراية وبصيرة بتاريخ أجدادنا ، ولنعلم أن تاريخ هذه الأمة تاريخ ناصع ومشرف من خلال ثلة من العلماء ضحوا بأوقاتهم ، وأفنوا حياتهم لينيروا لنا الطريق ، ويضيئوا لنا الدرب ، فاللهم أسالك أن تجزي عنا هؤلاء العلماء خير الجزاء ، وأن تتغمدهم بواسع رحمتك ، وأن تسكنهم فسيح جناتك.

الفقيه ضياء الدين الهكاري(٥٨٥ هـ = ١١٨٩ م)

هو عيسى بن محمد بن عيسى الحسني الطالبي، أبو محمد، ضياء الدين الهكاري: مستشار السلطان صلاح الدين الأيوبي. كان في مبدأ أمره يشتغل بالفقه في حلب، واتصل بالأمير أسد

الدين شيركوه فصار إمامه، وتوجه معه إلى مصر. ولما توفي شيركوه سعى الهكاري إلى إقامة " صلاح الدين " في موضعه من الوزارة ، وتولى صلاح الدين وعظم أمره ، فعرف لضياء الدين سابقته ، واعتمد عليه في الآراء والمشورات ، ولم يكن يخرج عن رأيه ، وكان يلبس زي الجند ويعتم بعمامة الفقهاء ، واستمر على مكانته وتوفر حرمته إلى أن توفي بقرب عكا ، ونقل إلى القدس فدفن بظاهرها (الزركلي – ٢٠٠٢ :ا1، ١٠٧) ، وكان صلاح الدين يميل إليه ويستشيره ، وكأن الله قد أقامه لقضاء حوائج الناس والتفريج عن المكروبين مع الورع والعفة والدين رحمه الله (ابن تغري – ١٩٦٣: 11 ، ١٢٥)، وقد أسند إليه وقف ركن دار الحديث (مجير العليمي ، ١٩٩٩: 11 ، ٣٨٨) ، وقد كَانَ مُلَازِمًا لِلسُّلْطَانِ صَلَاحِ الدِّينِ حَتَّى تُوُفِّيَ فِي رِكَابِهِ بِمَنْزِلَةِ الْخَرُّوبَةِ قَرِيبًا مِنْ عَكَّا فَنُقِلَ إِلَى الْقُدْسِ الشَّرِيفِ فَدُفِنَ بِهِ، وَكَانَ مِمَّنْ تَفَقَّهَ عَلَى الشَّيْخِ أَبِي الْقَاسِمِ بْنِ الْبَزْرِيِّ الْجَزَرِيِّ. وَكَانَ الْفَقِيهُ عِيسَى مِنَ الْفُضَلَاءِ وَالنُّبَلَاءِ وَالْأُمَرَاءِ الْكِبَارِ، رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى (ابن كثير ، ١٩٩٧: ج١٦ \ ٦١١) ، وكانت وفاته رحمه الله تعالى في سحر ليلة الثلاثاء تاسع ذي القعدة سنة خمس وثمانين ، وكان من الأعيان وله منزلة عند السلطان وحمل من يومه إلى القدس ودفن به (مجير العليمي ، ١٩٩٩: 11 ، ٣٦٢)، وكان في ابتداء أمره يشتغل بالفقه بمدينة حلب ، فاتصل بالأمير أسد الدين شيركوه عم السلطان صلاح الدين وصار إمامه ولما توجه إلى الديار المصرية وولي الوزارة كان في صحبته ، فلما توفي أسد الدين اتفق الفقيه عيسى والطواشي بهاء الدين قراقوش على ترتيب السلطان صلاح الدين موضعه في الوزارة ودققا الحيلة في ذلك حتى بلغا المقصود فلما ولي صلاح الدين رأى له ذلك واعتمد عليه ، ولم يكن يخرج عن رأيه ، وكان كثير الإدلال عليه يخاطبه بما لا يقدر عليه غيره من الكلام ، وفي سنة ثلاث وسبعين وخمسمائة سار الملك صلاح الدين لغزو الافرنج ، فأسر الفقيه عيسى ، فافتداه بعد سنين بستين ألف دينار وكان واسطة خير للناس نفع بجاهه خلقا كثيرا ولم يزل على مكانته وتوفر حرمته إلى أن توفي سحر ليلة الثلاثاء تاسع ذي القعدة سنة خمس وثمانين وخمسمائة بالمخيم بمنزلة الخروبة - موضع بالقرب من عكا - وحمل من يومه إلى القدس الشريف ودفن بظاهرة بتربة ماملا وكان يلبس زي الأجناد ويعتم بعمائم الفقهاء فيجمع بين اللباسين رحمه الله (مجير العليمي ، ١٩٩٩: 11 ،١٤٤)

وكان – رحمه الله - فقيهاً، جندياً، شجاعاً، كريماً، ذا عصبية ومروءة، وهو من أصحاب الشيخ الإمام أبي القاسم بن البرزي، تفقه عليه بجزيرة ابن عمر، ثم اتصل بأسد الدين شيركوه فصار إماماً له، فرأى من شجاعته ما جعل له أقطاعاً، وتقدم عند صلاح الدين تقدماً عظيماً (المقريزي – بدون تاريخ : ا1، ٢١)

وقد استفاد صلاح الدين من هذا الرجل الفذ الكبير استفادات كبيرة ،فقد كان سببا كبيرا في تدعيم أركان الدولة الأيوبية ، حتى أطلق عليه مهندس الدولة الأيوبية ، ولولا جهوده المضنية التي قدمها لصلاح الدين الأيوبي لانهارت وبادت الدولة الأيوبية ، فقد ساعده على إحكام خطة مدروسة للقضاء على الدولة الفاطمية والمذهب الشيعي الرافضي الإسماعيلي ، وشرع صلاح الدين في تنفيذها بدقة متناهية ، وبعد أن هيّأ صلاح الدين المصريين للانقلاب ، وقلّم أظفار المؤسسة الفاطمية، فعزل قضاة الشيعة وألغى مجالس الدعوة ، وأزال أصول المذهب الشيعي، أبطل الأذان بحي على خير العمل محمد وعلي خير البشر ، وذكر في خطبة الجمعة الخلفاء الراشدين أبي بكر وعمر وعثمان ثم علي ، وولّى القضاء في القاهرة

حينئذ للفقيه عيسى الهكاري السني فاستناب القضاة الشافعيين في جميع البلاد (تاج الدين السبكي ، ١٤٣١هـ : ج٧ ، ٣٦٧)

ومما ساعد الأيوبيين على تحقيق أهدافهم : - أيضاً - في مصر أنها أصبحت في عهدهم منطقة جذب ونشاط لعلماء السنة على اختلاف مذاهبهم، فأسهموا إسهاماً رائعاً في العودة بمصر إلى رحاب السنة، وذلك عن طريق التدريس في المدارس التي أنشئت، أو عن طريق الوعظ أو تأليف الكتب التي تنتصر للسنة، وظلت هذه الجهود مستمرة تلاحق الجيوب المتبقية للشيعة الإسماعيلية في مصر، وكان معظم العلماء الذين شاركوا الأيوبيين في جهودهم على مستوى المسؤولية التي ألقيت على عاتقهم: علماً وخلقاً وديانة، كما كان للكثير منهم مشاركة في الحياة السياسية الاجتماعية، كالقاضي الفاضل، والعماد الأصفهاني، وبهاء الدين بن شداد، وشرف الدين بن أبي عصرون، والعز بن عبد السلام، بل كان لبعضهم مشاركة فعالة في ميادين الحرب والجهاد، وفي طليعتهم الفقيه : **عيسى الهكاري** ، فقد كان على قدر كبير من الشجاعة في مواجهة الحكام، والنصح لهم، فكان نموذجا رائعا لعامة الناس، ومن ثم فإن تأثيره فيهم كان قوياً (الصلابي ، ٢٠٠٨: ١،٣٩٧) ، فقد كان معولاً عليه في الآراء والمشورات ، فضلا عن أنه كان في مبدأ أمره يشتغل في الفقه بالمدرسة الزجاجية بمدينة حلب (ابن خلكان ، ١٩٠٠: ١١١، ٤٩٧)

وهكذا يتضح الدور العظيم الذي قام به الفقيه **عيسى الهكاري** في دعم صلاح الدين في وزارته، فقد استطاع بقوة شخصيته وذكائه أن يوطد الأمور لصلاح الدين في بداية توليه حتى يتيح له الفرصة للتفرغ لما هو أهم من هذه الصراعات، ونعني بذلك الجهاد الأعظم ضد الصليبيين (آسيا سليمان نقلي ، ٢٠٠٢: ١،٢٠) ، وإن ينس فلا ينسى الدور الكبير الذي قام به الفقيه عيسى الهكاري في مساندته لصلاح الدين الأيوبي في وزارته ، فبعد أن تولى صلاح الدين الأيوبي الوزارة بتقليد من الخليفة العاضد ، اعترض بعض الأمراء النورية الذين طمعوا في الوزارة لأنفسهم على هذا الوضع ، ورفضوا طاعة صلاح الدين وخدمته، وكادت أن تحدث فتنة بين قوات نور الدين في مصر لولا الدور الذي قام به الفقيه عيسى الهكاري ، فقد أخذ يسعى جاهدا بين هؤلاء الأمراء إلى أن جمعهم حوله بأنواع من الترغيب والترهيب (ابن الأثير الجزري ، بدون تاريخ : ٥٠) ، وهكذا يتضح الدور العظيم الذي قام به الفقيه عيسى الهكاري في دعم صلاح الدين الأيوبي في وزارته ، فقد استطاع بقوة شخصيته وذكائه أن يوطد الأمور لصلاح الدين في بداية توليه حتى يتيح له الفرصة للتفرغ لما هو أهم من هذه الصراعات (الصلابي ، ٢٠٠٨: ١، ٣٣٤) ، والمقام يضيق عن ذكر تلك الأعمال الجليلة التي قدمها الفقيه عيسى الهكاري ، وكانت سببا من أسباب قيام الدولة الأيوبية وتثبيت أركانها.

ولم يكن الفقيه الهكاري كغيره من الفقهاء بل كان من أعيان أمراء عسكر صلاح الدين ، ومن قدماء الأسدية، وفضلا عن كونه فقيهاً،فقد كان جندياً، شجاعاً، كريماً، ذا عصبية ومروءة، وهو من أصحاب الشيخ الإمام أبي القاسم بن البرزي، تفقه عليه بجزيرة ابن عمر ؛ ولهذا فقد تقدم عند صلاح الدين تقدماً عظيماً (ابن الأثير ، ١٩٨٧: ج٥، ١٩٥) ، وكأن الله قد أقامه لقضاء حوائج الناس ، والتفريج عن المكروبين مع الورع والعفة والدين رحمه الله (ابن تغري بري ،١٩٦٣ :٢٣)

وجدير بالذكر أن العلماء والفقهاء قد سجلوا حضورا كبيرا في أول المعارك التي خاضها صلاح الدين الأيوبي في الثاني من جمادى الآخرة عام ٥٧٣هـ السادس والعشرين من نوفمبر ١١٧٧م في معركة الرملة أو تل الصافية ، ومما يدل على مشاركة الفقهاء في هذه المعركة ، أنه بعد هزيمة المسلمين الذين قدّر الله كسرتهم أسر منهم الفقيه عيسى الهكاري ، وقد صور هذه المعركة أبو شامة في كتابه النوادر السلطانية حيث قال : " كان مقدم الإفرنج البرنس أرناط، وكان قد بيع بحلب، فإنّه كان أسيراً بها زمن نور الدين، وجرى خلل في ذلك اليوم على المسلمين ، ولقد حكى السلطان صورة الكسرة في ذلك اليوم، وذلك أن المسلمين كانوا قد تعبّوا تعبية القتال، ولما قرب العدوّ رأى بعض الجماعة أن تعبر الميمنة إلى جهة الميسرة، والميسرة إلى جهة الميمنة ليكونوا حالة اللقاء وراء ظهورهم تل معروف بأرض الرملة، فبينما اشتغلوا بهذه التعبية هجم الإفرنج ، وقدّر الله كسرتهم فانكسروا كسرة عظيمة، ولم يكن لهم حصن قريب يأوون إليه فطلبوا جهة الديار المصرية، وضلّوا في الطريق وتبدّدوا، وأسر منهم جماعة منهم الفقيه عيسى" (ابن شداد ، ١٩٩٤: ١٩)، حيث فقد الفقيه عيسى الهكاري وأخوه الظهير في تلك المعركة ، ومن كان في صُحبتهم، فضّل الطريق عنهم، وكانوا سائرين إلى واره، فأصبحوا بقرب الأعداء، فأكمنوا في مغارة، وانتظروا من يدلهم من بلد الإسلام على عمارة. فدّل عليهم الفرنج من زعم أنه يدل بهم، وسعى في أسرهم وعطبهم، فأسروا، وما خلص الفقيه عيسى وأخوه إلا بعد سنين (ابن شامة المقدسي ، بدون تاريخ ، ٢٠٤) وكانت تلك المعركة نوبة صعبة على المسلمين فقد نزل الفرنج على حماة وحاصرتها أربعة أشهر لاشتغال السلطان بلم شعث الجيش (الذهبي ،بدون تاريخ : III، ٦٧)وقد ظل الفقيه عيسى الهكاري في أسراه مدة سنتين إلى أن افتداه صلاح الدين الأيوبي بستين ألف دينار وعدد من أسرى الصليبيين (الأصفهاني ، ٢٠٠٤ :٤٨) ، وقد أبلى الفقيه عيسى الهكاري – رحمه الله– يومئذ في تلك المعركة بلاءا شديدا (ابن خلدون ، بدون تاريخ : ج ٥،٢٩٢)

وافتداء صلاح الدين للفقيه عيسى الهكاري بهذا المبلغ الكبير مع إطلاق هذا العدد الكبير من الأسرى الصليبيين في مقابل شخص واحد لدليل كبير على مكانة هذا الفقيه وإدراك منه لأهميته وأثره في إرساء وتدعيم أركان الدولة الأيوبية ، واعتراف من القائد صلاح الدين الأيوبي بأثر هذا الفقيه في الحياة السياسية ومدى تأثيره على جموع المسلمين آنذاك.

ولم يقتصر دور الفقيه عيسى الهكارى على العلم والفقه فحسب ، وإنما شارك بنفسه مع الجند في جل معارك صلاح الدين ، فقد برز دور الفقيه الهكاري في كثير من المعارك التي خاضها صلاح الدين الأيوبي ،ولم يقتصر هذا الدور على الفقيه عيسى الهكاري فحسب فقد لعب العلماء من الفقهاء والأدباء والشعراء دوراً مهماً في الصراع الإسلامي الصليبي في الفترة ما بين ٤٩١ – ٦٩٠هـ / ١٠٩٨ – ١٢٩١م حيث كان لهم دور فاعل في المقاومة ضد الغزو الصليبي ، هذا الدور اتخذ عدة أوجه بدءاً بتحريض الحكام والأمراء والناس على المقاومة والانخراط فيها ، إلى مرحلة المشاركة في صد العدوان ثم المشاركة الفعلية في معارك التحرير التي خاضتها الجيوش الإسلامية والمقاومة الشعبية (د رياض شاهين ، بدون تاريخ :١) ، وقد أبلى الفقيه عيسى الهكارى في تلك المعارك بلاء حسنا ، فقد ذكر ابن شداد أن الفقيه عيسى الهكاري خلال حصار عكا كان في مقدمة الجيش يصول ويجول ، ويحث الجند على الجهاد في سبيل الله ، ويرغبهم

في الشهادة في سبيل الله مع كثرة العدد والعتاد للإفرنج ، وقد استشهد في هذه المعركة أخوه ظهر الدين ، يقول ابن شداد ، ولقد رأيته وهو جالس يضحك والناس يعزونه ، وهو ينكر عليهم ، ويقول هذا يوم الهناء لا يوم العزاء ، وكان هو قد وقع عن فرسه وركبه فرأيته وقتل عليه جماعة من أقاربه (بهاء الدين ابن شداد ، ١٩٩٤: ٤٧)

وجملة القول أنه لولا أن سخر الله عز وجل الفقيه عيسى لما عرفنا صلاح الدين ذلك القائد المجاهد، الذي حرر القدس وطرد منها الصليبيين، فالأمة اليوم تحتاج أمثال الفقيه عيسى ليصنعوا لنا قائدا مثل صلاح الدين الأيوبي

ومع أن كتب التاريخ والسير قد ذكرت أن هذا الفقيه الكبير عيسى الهكاري قد جاهد بنفسه جهادا كبيرا ، وأبلى بلاء حسنا هو وغيره من الفقهاء والعلماء ، إلا أن هذه الكتب لم تذكر شيئا عن سيرة ومسيرة هذا الفقيه ولم تذكر شيئا عن آثاره العلمية في حدود ما اطلعت عليه من خلال كتب التاريخ والتراجم ، ولا شك أن هذا الرجل قد حفلت حياته بجهود علمية كبيرة جعلته في طليعة الفقهاء والعلماء استحق من خلالها أن يلقب بهذا اللقب (الفقيه) ، وأن يحظى بمكانة رفيعة من قبل الحكام والسلاطين ، وأن يكون محل ثقة من القائد صلاح الدين الأيوبي ، وظني في ذلك أن المؤرخين لم يهتموا بسرد الحياة العلمية للفقهاء والعلماء بقدر اهتمامهم بتوثيق ورصد الأحداث التاريخية والسياسية ، ولا ريب أن الفقيه عيسى الهكاري كانت له منزلة عظيمة بين جماهير المسلمين ، وهذه المنزلة لم تأت من فراغ ، وإنما اكتسبها ونالها من خلال علمه الذي انتشر بين جموع المسلمين ، فقد كان الفقيه عيسى الهكاري – رحمه الله – يقوم بتدريس الفقه في المدرسة الزجاجية في مدينة حلب(الصلابي ، ٢٠٠٨: ٣٣٣) ، وتعد هذه المدرسة من المدارس السابقة على الحكم الزنكي، فقد أنشأها بحلب بدر الدولة سليمان بن عبد الجبار الأرتقي سنة (٥١٧هـ/١١٢٣م) ، وهي أول مدرسة سنية فيها ، وحينما عزم بدر الدولة على بناء أول مدرسة بحلب لم يمكنه الحلبيون من ذلك لغلبة نزعة التشيع فيهم، فكان كلما بنى فيها شيئاً في النهار أخربوه ليلاً إلى أن أعياه ذلك ، فأحضر الشريف زهرة بن علي الحُسَيني وأوكل إليه أمر الإشراف على بنائها ليكفّ عنه الشيعة، فلازم الشريف زهرة بناء تلك المدرسة حتى تم الانتهاء منها ، وهذا يدل على مدى تغلغل هذا المذهب في حلب في تلك الفترة التي سبقت الحكم الزنكي لها ،ولما ملك الأتابك عماد الدين زنكي بن قسيم الدولة آقسنقر حلب في سنة ٥٢٢هـ/١١٢٨م نقل والده وكان مدفونا في قرنْبيا ، فدفنه في شمالي هذه المدرسة، وزاد عماد الدين في وقفها للصرف على القُرّاء والمتفقهين المرتبين بها (الصلابي ، ٢٠٠٧: ٤٥٤) ، وقد تتلمذ على يد الفقيه عيسى الهكاري الكثير من طلاب العلم في المذهب الشافعي ، وقد أدى الفقيه الكبير عيسى الهكاري من خلال تدريسه للفه الشافعي دوراً هاماً في كشف زيف وبطلان مذهب الفاطميين ، وفي إذكاء روح الجهاد في نفوس الجماهير مما جعلهم يداً واحدة حول صلاح الدين ، فمكّنه ذلك من تحقيق انتصاراته الخالدة على الصليبين (مروان أبو الربع ، ٢٠٠٥ : ٧٩) ، وقد كان للفقيه الهكاري – رحمه الله – دور كبير في نشر المذهب الشافعي فضلا عن سياسته وحنكته في إحكام الأمور ، ويصبح بذلك الفقيه عيسى الهكاري (مهندس قيام الدولة الأيوبية)، التي قضى سلطانها صلاح الدين الأيوبي على الوجود الصليبي في القدس، فلولا مناوراته السياسية الذكية لما تمكّن صلاح الدين من البقاء في منصب الوزارة، ولولا بقاؤه في منصب الوزارة لما استطاع ترسيخ نفوذه

في مصر، ليصبح سلطاناً معترفاً به من قِبل الخليفة العباسي في بغداد، وصار أقوى حاكم في غربي آسيا، وقاد شعوب المنطقة لمواجهة حملات الفرنج؛ وإذا أخذنا كل هذه الوقائع في الحسبان أدركنا أهمية المناورات السياسية التي قام بها الفقيه عيسى لتمكين صلاح الدين من موقع الوزارة ،و لم يكن الفقيه عيسى رجل العلم والسياسة فقط، وإنما كان مقاتلاً في ساحات الحرب أيضاً فيما سبق ، وبهذا يكون قد جمع هذا الفقيه بين الجهاد باللسان من خلال تدريسه وتعليمه لطلاب العلم ، ومن خلال نشره للمذهب الشافعي ، والجهاد بالسنان من خلال مشاركاته في معارك صلاح الدين الأيوبي ، رحم الله الفقيه عيسى الهكاري رحمة واسعة ، وأسكنه فسيح جناته، والله أسأل أن يَمُنَّ على الأمة الإسلامية بأمثال هذا العلم الصادق إنه ولى ذلك والقادر عليه.

المصادر والمراجع

الزركلي خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس ، الأعلام ، دار العلم للملايين ، الطبعة الخامسة عشر ٢٠٠٢ م بدون تاريخ

الصفدي صلاح الدين خليل بن أيبك ، أعيان العصر وأعوان النصر، تح نبيل أبو عشمة وآخرين ط ١٤١٨ه – ١٩٩٨م

العليمي مجير الدين الحنبلي ، الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل ، تح عدنان يونس عبد المجيد نباتة، مكتبة دنديس - عمان - ١٤٢٠هـ - ١٩٩٩م

مروان أبو الربع ، أوقاف بيت المقدس وأثرها في التنمية الاقتصادية، ، الدار العثمانية، الأردن، ط أولى ، ١٤٢٥هـ -٢٠٠٥م

د رياض مصطفى أحمد شاهين، بحث على الشبكة العنكبوتية بعنوان دور العلماء المسلمين في المقاومة ضد الصليبيين في بلاد الشام ، الجامعة الإسلامية غزة

ابن كثير عماد الدين أبي الفداء إسماعيل بن عمر ، البداية والنهاية ، تح عبدالله عبدالمحسن التركي بالتعاون مع مركز البحوث والدراسات بدار هجر للطباعة والنشر – الجيزة – مصر ، الأولى ١٤١٧هـ - ١٩٩٧ م

العلامة عبد الرحمن بن خلدون المغربي ، تاريخ ابن خلدون ، بدون تاريخ

ابن الأثير الجزري علي بن أبي الكرم محمد بن عبد الواحد الشيباني ، التاريخ الباهر في الدولة الأتابكية بالموصل ، تح عبد القادر أحمد طليمات ، دار الكتب الحديثة – القاهرة

آسيا سليمان نقلي ، دور الفقهاء والعلماء المسلمين في الشرق الأدنى في الجهاد ضد الصليبيين خلال الحركة الصليبية ، مكتبة العبيكان – الرياض ٢٠٠٢م

الصلابي على محمد بن محمد ، الدولة الزنكية ونجاح المشروع الإسلامي بقيادة نور الدين محمود الشهيد في مقاومة التغلغل الباطني والغزو الصليبي ، دار المعرفة – بيروت ، ط أولى ١٤٢٨ه – ٢٠٠٧م

أبو الطيب المكي محمد بن أحمد بن علي تقي الدين ، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد ، تح كمال يوسف الحوت ، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان ، الطبعة الأولى، ١٤١٠هـ/١٩٩٠م

اليونيني قطب الدين أبو الفتح موسى بن محمد ، ذيل مرآة الزمان ، تح حمزة أحمد عباس ، هيئة أبي ظبي للثقافة والتراث ، ط أولى ٢٠٠٧م

أبو شامة المقدسي ، الروضتين في أخبار النورية و الصلاحية ، بدون تاريخ

المقريزي أبو العباس أحمد بن علي بن عبد القادر الحسيني تقي الدين ، السلوك لمعرفة دول الملوك ، بدون تاريخ

الصَّلَّابي علي بن محمد بن محمد ، صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية وتحرير بيت المقدس دار المعرفة – بيروت ،ط ثانية ١٤٢٩ هـ – ٢٠٠٨ م

السخاوي شمس الدين بن محمد بن عبد الرحمن ، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع ، دار الجيل – بيروت بدون تاريخ

السبكي تاج الدين عبد الكافي ، طبقات الشافعية الكبرى ، تحقيق : د محمود محمد الطناحي وآخرون، دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع ،الطبعة الثانية - ١٤١٣هـ

الذهبي أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز العبر في خبر من غبر ، تح أبو هاجر محمد السعيد بن بسيوني زغلول، دار الكتب العلمية – بيروت بدون تاريخ

الأصفهاني عماد الدين الكاتب ، الفتح القسي في الفتح القدسي حروب صلاح الدين وفتح بيت المقدس ، دار المنار ط ٢٠٠٤م

ابن الأثير عز الدين أبو الحسن علي بن محمد بن عبد الكريم الجزري ، الكامل في التاريخ ، تح أبو الفداء عبد الله القاضي ، دار الكتب العلمية بيروت ط ١٤٠٧هـ- ١٩٨٧م

ابن تيمية تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم ، مجموع الفتاوى ، تح أنور الباز - عامر الجزار ، دار الوفاء ، ط الثالثة ، ١٤٢٦ هـ / ٢٠٠٥ م

ابن الجوزي عبد الرحمن بن علي بن محمد أبو الفرج ، المنتظم في تاريخ الملوك والأمم ،دار صادر – بيروت ، الطبعة الأولى ، ١٣٥٨هـ

ابن تغري بري جمال الدين أبو المحاسن ، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، طبعة وزارة الثقافة – مصر ١٣٨٣هـ – ١٩٦٣م

ابن شداد بهاء الدين ، النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية في سيرة صلاح الدين الأيوبي ، تح د جمال الدين الشيال ، مكتبة الخانجي ط أولى ١٤١٥هـ – ١٩٩٤م ص ١٩

الصفدي صلاح الدين خليل بن أيبك ، الوافي بالوفيات، دار إحياء التراث العربي ، ط ٢٠٠٠م

ابن خلكان أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر ، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان ، تح إحسان عباس ، دار صادر – بيروت ، طبعة ١٩٠٠

السيوطي جلال الدين بن أبي بكر أبو الفضل ، حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة ، ، دار إحياء الكتب العربية ، ط ١٣٨٧هـ – ١٩٦٧م

هەواڵنامەی کتێب

HAKKARİ'DE NESTURİ KİLİSELERİNİN SOSYAL VE SİYASAL YAŞAMA ETKİLERİ

The Effects of the Nesturi Churchs on Social and Political Life in Hakkari

Koçali ÖZİPEK
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sanat Tarihi Doktora Öğrencisi
kocali@yahoo.com

Özet

Türkiye'nin, Irak ve İran devletlerine sınırı olan Hakkari İl topraklarının büyük bir bölümü dağlık alandan oluşmaktadır. Hakkari, gölleri, akarsuları ve derin vadileri ile korunaklı bir coğrafyaya sahiptir. Bu coğrafi özelliklerinden dolayı zapt edilmesi zor bir bölge olan Hakkari, geçmiş dönemlerden günümüze Asurlar, Kürtler, Ermeniler, Farslar, Türkmenler gibi birçok halkın yanı sıra ve Nesturiler, Ezidiler gibi dini inanç topluluklarına da ev sahipliği yapmıştır. Yüksek rakımlı ve dağlık bir araziye sahip olan Hakkari ili, tarihte büyük medeniyetlerin dikkatini çekememiş, başkentlik yapamamıştır. Fakat kendilerine korunaklı topraklar arayan bir çok halk ve toplulukların yerleşim mekanları olmuştur. Bu inanç topluluklardan biri de Nesturilerdir.

Hıristiyan olmakla birlikte yaşam tarzları ve inançları itibariyle diğer Hıristiyan mezheplerden ayrışarak farklı bir topluluk olan Nesturiler XIII. yüzyıl ile birlikte Hakkari'nin yüksek kesimlerine yerleşerek medeniyetten gün geçtikçe uzaklaşmışlardır. Bu uzaklaşmaları, içe kapalı bir yaşam tarzını ortaya çıkarmıştır. İçe kapalı bu yaşam tarzı, sosyal yaşamlarının yanı sıra, siyasi, kültürel ve ekonomik yaşamı da etkilemiştir. Bu yaşam tarzının şekillenmesinde en önemli etkenlerden biri dini inanç sistemidir.

XVII. yüzyıl da Patriklik Merkezinin Hakkari'ye taşınması ile birlikte, Kilise kurumları Nesturi toplumunun sosyal ve siyasal yaşamını tamamen şekillendirmiş ve yön vermiştir. Bu çalışmada Nesturi dini inancının sosyal yaşama ve siyasal yaşama etkilerinin yanı sıra, Nesturi dini inanç sistemine, dini yapıları olan Kilise, Manastır ve Metropolitik merkezlerinden örnekler verilerek, tarihi coğrafyasına da kısaca değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Nesturiler, Hakkari, Koçanıs, Mar Salita, Kiliseler.

Summary

Hakkari the city which is bounded by Iraq and Iranian consistsmostly mountaionus area. Hakkari has asheltered geography withit's lakes, stream sand deep valleys. Hakkari that geoprahical featuresare diffucult togetover homes to Kurds, Armenians, Assyrians, Persians, Turkomans from past times to today. Because of Hakkari's high altitude and mountainouster rain, Hakkari wasn't drawn attention by big civilisations and wasn't be capital in the past. But it became the settlement of people and communities which searched forsheltered soil. Nestorians are the one of the these community of beliefs.

Nestorians dissociated with other Christian sects because of the changing their lifesty leand belief sand within the XIII.century they settled of the Hakkari's high altitude's and got away from civilization. Nestorians's gettting away from civilizationca used Nestorians to have an introverted life style. Introverted life style effected the political, cultural, economical also the social life. The main factors of being for medthis life style is religious belief system.

With Patriacharhete's Center's moving to Hakkari in XVII.century, Church institutions shaped totally and gave directions social and political life of Nestorians. On this work wementioned the influence of the Nestorians's religious sytem to the social and political life also by giving examples of the Nestorians's religious system's efffect of the church, monastery and metropolitic centers and we will mention briefly about geoprahical history.

Keywords: Nestorians, Hakkari, Koçanıs, Mar Salita, Churches.

1.HAKKARİ İLİNİN COĞRAFİ VE TARİHİ ÖZELLİKLERİ

Türkiye topraklarının 1/5'ini oluşturan Hakkari ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin İran ve Irak ile sınır olan güneydoğu bölümünde yer alır. Türkiye'nin güneydoğu ucunu oluşturan il; merkez ilçe dahil olmak üzere Hakkari merkez, Yüksekova, Çukurca ve Şemdinli'den oluşmaktadır.[1]

Hakkari ilinin dHhhhhdddoğusunda İran, güneyinde Irak devletleri bulunur. Hakkari, yüksek dağ sıralarının olduğu, ulaşımı zor, düzlüklerin az olduğu engebeli bir coğrafyadır.[2]

Asurluların "Irmaklar Ülkesi" dediği Hakkari yöresi, MÖ 2000'lerde Urartuların yurduydu. Günümüzde bile kullanılan bazı yollar, bu yolların kenarlarındaki konaklama yerleri, çivi yazılı anıtlar, mağara resimleri ile koruma kuleleri bu uygarlığın en çarpıcı kanıtlarıdır. Bölgeye, sırasıyla; Sümerler, Asurlular, Babilliler, Medler hakim olmuştur. Hakkari yöresi, Persler ve Romalılardan sonra Sasaniler, onlardan sonra Araplar ve Türklerin egemenliği altında bulunmuştur.[3]

Bugün, Hakkari ilinin Merkez ilçesi olan Çölemerik'e, Süryanilerin Gülarmak, Araplar Hakkariye, ismini vermektedirler. Hakkari yöresi, yazılı tarih öncesi çağlardan bu yana, insan topluluklarının uğrak yerlerinden biri olmuştur. Yörede yapılan araştırmalar, bu topraklarda orta paleolitik dönemden başlayarak kısa süreli yerleşmeler olduğunu ortaya koymaktadır.[4]

Bölge tarihi süreçte sırasıyla, Urartular'ın, Asurlular'ın, Kimmerler ve Medler'in egemenliği altına girmiştir. M.Ö. VI. yüzyıldan sonra doğudan gelen Persler tarafından bölge yönetilmiştir. Bölgede büyük bir uygarlık kuran Persler'in Büyük İskender'e yenilgisinden bir süre sonra burası, Selökid Krallığı'nın topraklarına katılmıştır.[5]

---

1 - FarukAlaeddinoğlu, *Hakkari'nin Coğrafi Özellikleri,* Hakkari, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, s. 17.

2 - *2006 Yılı Hakkari İl Çevre Durum Raporu,* T. C. Çevre ve Orman Bakanlığı, Hakkari, 2007, s. 5.

3 - Dündar Alikılıç, *Hakkari Tarihi,* Hakkari, Anıt Matbaa, Ankara, 2010, s. 57.

4 - Alikılıç, *a.g.e.*, s. 57-58.

5 - Alikılıç, *a.g.e.*, s. 59-64.

M.Ö. I. yüzyıl sonlarında Anadolu'da etkili olan Romalılar ile Persler arasındaki şiddetli çatışmalar sırasında, Hakkari bölgesi Perslerin sınırları içerisinde kalmıştır.[6]

M.S. II. yüzyıl başlarında Hakkari bölgesi Sasanilerin kontrolüne geçti.629 ve 640 yıllarına kadar Sasanilerin kontrolündeki bölge, bu yıllarla birlikte Müslümanların denetimine geçmiş oldu.[7]

Hakkari ili, 1534 yılında Van eyaleti ile birlikte, Osmanlı Devleti egemenliği altına girdi. Hakkari 1535 yılında kısa bir süreliğine Safavi devletine bağlansa da 1548 yılında tekrardan Osmanlının hakimiyetine girmiş oldu. 1839 Tanzimat Fermanı'na kadar yöre Hakkari beyleri tarafından yönetildi. XIX. yüzyıl başlarında Hakkari bölgesi Van Eyaleti'ne bağlıydı.[8]

Bu bölgede yaşayan Kürt, Ermeni ve Nesturi aşiretler, Karakoyunlu, Timurlu, Akkoyunlu, Safevi ve daha sonra Osmanlı hakimiyetlerini tanıyarak, Hakkari ve çevresinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.[9]

Van vilayetine bağlı olan Hakkari, 1847 yılına kadar ocaklık şeklinde bu beylerin idaresinde kalmış; Tanzimat'tan sonra Osmanlı'daki yeni idari yapılanma sonucunda Erzurum Vilayeti'ne bağlı sancak durumuna getirilmiştir. 1865'te tekrar Van vilayetine bağlanan Hakkari, 1876-1888 yılları arasında vilayete dönüştürülmüştür. 1888 tarihinde tekrar Van vilayetine bağlı sancak merkezi olmuştur. 1915 yılına kadar Van vilayetine bağlı sancak merkezi olarakkalmıştır.[10]

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra, Hakkari, 1926'da Van'a bağlı ilçe durumuna düşmüştür. 1936 yılında il statüsüne kavuşmuştur. Günümüzde de bu durumunu devam ettirmektedir.[11]

2.NESTURİLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Hıristiyanlık inancı, Anadolu coğrafyasına, Ortaçağ ve sonrasında kültür, medeniyet ve sanat tarihi açısından, önemli eserler bırakmıştır. Anadolu topraklarında Hıristiyanlığın bir inanç olarak yayılması ile birlikte aynı dönemler de çeşitli mezhepsel ayrılıklar da görülmüştür. Bu farklı mezhepsel toplulukların başlıcaları; Doğu Roma İmparatorluğunun hakimiyetinde yaşayan, Ermeniler, Rumlar, Gürcüler, Süryaniler, Nesturiler ve Keldanilerdir.

Merkez Kilisesi Süryani Ortodoks kilisesi olmak üzere
Süryani Ortodoks kilisesinden kopmaların şema ile gösterimi.

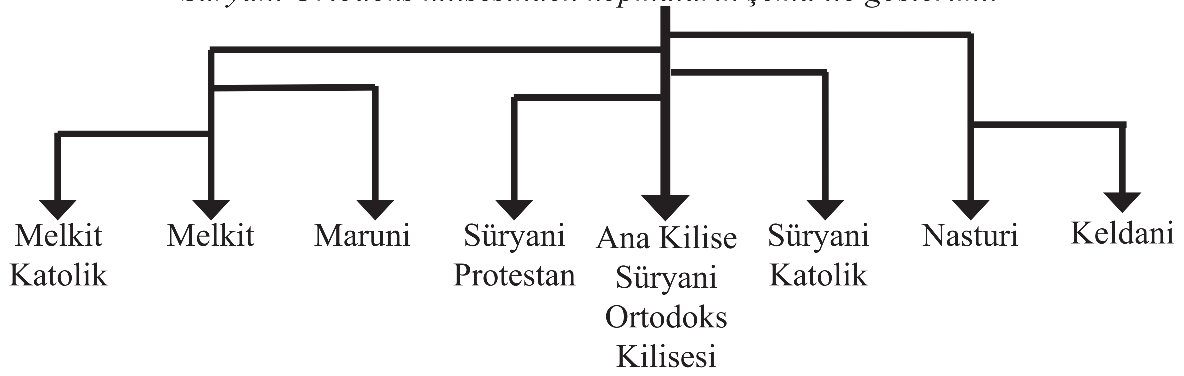

6 - *Hakkari 1973 İl Yıllığı,* Pere Basımevi,İstanbul,1974,s. 18.

7 - Yaşar Kaplan, *Hakkari Tarihi,* Hakkari,Vameda Ofset, Van, 2015, s. 24.

8 - *Hakkari 1973 İl Yıllığı, a.g.e.*,s. 18-20.

9 - Şerefhan, *Şerefname,* Deng Yayınları, İstanbul 1998,s. 91.

10 - *Van Salnamesi 1315,* Van Belediyesi Yayınları, 1995,s. 191.

11 - *Hakkari 1973 İl Yıllığı*, *a.g.e.*, s. 20.

Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte, Roma İmparatorluğunun büyük baskılarına maruz kalan inanç sahipleri, 313 yılında Milano Fermanıyla birlikte inançlarını daha rahat bir şekilde sürdürme imkanlarına kavuşmuşlardır. Bu fermanla birlikte Hıristiyanlık, Roma Devleti'nin resmi dini haline gelmiştir. Fakat Milano Fermanından yıllar sonra Hıristiyanlık içerisinde ayrışmalar başlamıştır. Bu ayrışmalar üzerine Roma İmparatorluğu, herektik olarak kabul ettikleri Hıristiyan düşünce ve topluluklara karşı acımasızca davranmıştır. Bu ayrışmalar mezhepsel bölünmelerin ortaya çıkışını doğurmuştur. O dönemin büyük eğitim merkezleri olan Urfa Akademisi, Antakya Akademisi gibi akademilerde, belli bir süre sonra düşünsel farklılıklar şekillenmiştir. V. yüzyıla gelindiğinde bu ayrışmalar gün yüzüne çıkmış ve bunun sonucunda mezhepsel bölünmeler oluşmuştur.

Hıristiyanlıktaki ilk ayrışma, Anadolu'nun kadim halklarından biri olan ve Hıristiyanlık inancını ilk kabul ettiği iddia edilen Süryani topluluğunda yaşanmıştır. Süryani topluluğu I. Efes Konsili (431) sonrası bir ayrışmaya gitmişlerdir. Aslında bu ayrışma daha önceleri başlamıştır, fakat I. Efes Konsilin de ilk mezhepsel ayrılık olarak kayıtlara geçmiştir.

V. yüzyılda Hıristiyanlık dünyasında İsa'nın iki tabiatlı bir varlık olduğu görüşünü savunan Süryani Nestorius, I. Efes Konsili'nde taraftarları ile birlikte aforoz edilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Taraftarları bugünkü Mardin-Hakkari arasında kalan bölgede yaşayıp, düşüncelerini yaymaya çalışmışlardır. Sasani-Doğu Roma topraklarının sınır bölgesinde yaşamaya başlayan Nesturiler, Hindistan'a kadar Nesturi inancını yayma imkanı bulmuşlardır.

2.1.Nesturilik

Hakkari ili ve çevre illerde yaşamış olan Nesturilerin kökenlerinin kimlerden geldiği, ırk olarak kimlere dayandıkları konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Nesturi ismi; kimi zaman Hıristiyanlığın bir mezhebi olarak tanımlanırken, kimi zamanda bir halkı, bir topluluğu ve o topluluğun kökenini belirtmek için verilen bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kendisi de Nesturi olan Abraham Yohannan *"Nesturiler, Aram ismini putperestliği çağrıştırdığı için bu adı beğenmediler ve bu sözcüğün Yahudilerin kendileri dışındaki kişilere verdikleri yanlış bir ad olduğunu ileri sürdüler. Süryaniler ismini daha çok kullanmalarının sebebi ise; Asurlar sözcüğünün kısaltılmışı olduğunu düşündükleri içindir. Nesturi ismi ise; Tanrıbilim bir anlama sahip olan bu ad Nastur'dan olasılıkla yüzyıllar sonra onlara verilmiştir. İlk kez Roma Katolikleri tarafından, bir sapkınlığı tanımlamak amacıyla kullanıldı; "Nesturiler" adı halkın kendisi tarafından istenmeyip reddedildiği halde zorla dayatılmış ve tüm dünyada bu adla bilindikleri için (Nesturi adını) kabul etmek durumunda kalmışlardır."*[12]

"Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nesturiler" isimli kitabında Nesturilerin kökenleri ve başka topluluklar tarafından Nesturilere verilen isimleri açıklamaktadır.

Nesturilerin kökeninin Asurlular olduğunu ileri sürenlerden en tanınmışı Surma Hanım'dır. Dönemin Patriğinin kız kardeşi olan Surma Hanım'da kendi görüşlerine dayanak noktası olarak Austen Layard'ı alır. Surma Hanım gibi diğer birçok araştırmacı da Nesturilerin, Asurlu olduğunu kanıtlamak için; Austen Layard'ın Mezopotamya'da yapmış olduğu çalışma ve kazılar sonucunda bulmuş olduğu, Asur kalıntılarının kıyafet ve fiziki özellikleri ve dil yapısı ile 19. yüzyıl Nesturilerinin kıyafet ve fiziki özellikleri arasındaki benzerliklerden yola çıkarak bu bağlantıyı sağlamaya çalışmaktadır.[13]

Osmanlı Devletinin Kürdistan eyaleti olarak bilinen Hakkari, Van, Musul ve Urmiye bölgesine, Avrupalı askeri ataşeler, seyyahlar ve misyonerler yaptıkları seyahatler ve çalışmalar

12 - Abraham Yohannan, *Mezopotanya'nın Kayıp Halkı Nasturiler,* Beybun Yayınları, Ankara, 2006.s. 16-17.

13 - Heiki Palva, *Dün'den Bugün'e Doğu ve Batı Süryanileri,* Nsibin Yayınevi, Södertalje 1990, s. 58.

sırasında karşılaştıkları bu topluluğa Asur veya Asuri ismini kullanmışlardır. Bunların yanı sıra, Asur terimini kullanan İngiliz misyonerleri bu topluluğu aslında bir melez ırk olarak nitelendirmektedir. Melez bir ırk olduğunu savunanlardan biri de Wigram'dır.[14] *"Geride gerçek Asurlar kalmamıştı. Sadece ardı ardına çeşitli topluluklardan yapılan evliliklerin meyvesi olan melez bir ırk kalmıştı"*[15]diyerek görüşlerini açıklamaktadır.

Nesturi adının bir dini topluluğu mu yoksa bir halkımı tanımladığı konusunda araştırmalar yapan Gabriel Oussan: Nesturi isminin bir halkı değil de, belirli bir dinsel mezhebin üyelerini tanımladığını ve grubun bir halk olarak kökenlerinin Eski Doğu Süryanilerine dayandığını belirterek kendi düşüncelerini ileri sürmüştür.[16]

Birçok kaynak incelendiğinde farklı görüşler öne sürülmektedir. Bu görüşlere baktığımızda, Nesturileri saf bir ırk olarak nitelemek mümkün görülmemektedir. Zaten Mezopotamya ve Anadolu toprakları o kadar fazla savaşa, göçe, katliam ve barışlara tanıklık etmiştir ki saf bir ırk aramak, olay ve olgulara sadece ırk temelli bakmak yanlıştır. Nesturi olarak nitelendirilen bu topluluk, kendilerini Asuri olarak adlandırmaktadır.

2.2.Nesturilerde İnanç Sistemi ve Dini İbadet Mekanları

Nesturilik, M.S. V. yy.da Hıristiyanların kristolojik tartışmalar sonrasında, Antakya Akademisi'nin bölünmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Doğu Süryanileri olarak adlandırılan Nesturiliğin inanç kökeni, tarihi Urfa Akademisi'ne uzanır. Etnik olarak ise Asurlulara dayandırılmışlardır.

Nesturilerin hiyerarşik yapısına baktığımızda, Nesturi dini yapılanmasının en yüksek mertebesi Patriklik mertebesidir. Patrik olan kişiye Mar Şamun diye hitap edilirdi. Mar Şamun, Aramice "Saygıdeğer ve Onurlu, Babaların Babası ve Büyük Çoban" anlamını taşımaktadır. Patrik ve diğer ruhani din adamlarıyla birlikte Nesturi toplumunda sivil idareci olarak karşımıza "Malik"ler çıkmaktadır. Malik Süryanice Kral anlamına gelmektedir. Her aşiretin bir maliki bulunmaktadır. Bu malikler, aşirete başkanlık yapmalarının yanında, patriklik seçimleri gibi ruhani işlerde de rol oynamışlardır.

Nesturi dini örgütlenmesini, diğer topluluklarından ayıran önemli bir özellik de XV. yüzyıldan itibaren patrikliğin aynı aileden seçilmesidir. Bu uygulamada patriklerin bekar olma zorunluluğu sebebiyle, amcadan yeğene geçme sistemi benimsenmiştir. Bu uygulama bazen piskopos ve metropolitler için de geçerli bir hal almıştır. Kimin patrik olacağı belli olmasına rağmen, yeni patrik atamalarında, metropolit, piskopos ve maliklerden oluşan bir hiyerarşik yapı toplanarak, patriklik seçimini yapmışlardır. Patriklik makamının bulunduğu hiyerarşik yapı üç dereceye ayrılmıştır. Bu dereceler; Diyakonluk (Vaizci Diyakon, Yardımcı Diyakon ve Diyakon), Papazlık (Papaz, Arkedikon ve Korpiskopos), Piskoposluk (Piskopos, Başpiskopos ve Patrik) olarak adlandırılmaktadır.[17]

Nesturiler, inançlarında kapalı bir toplum yapısına sahiptir. İznik konsilini kabul ettikleri halde 431 yılındaki Efes Konsili'nden bu yana İsa'nın iki doğası ve Theotokos konusunda kendi görüşlerine sıkıca bağlı kalmışlardır. Katoliklerin tersine, onlar da Koptlar gibi Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem Oğul'dan türetilmesini dinde geleneklerine aykırı bir yenilik

14 - Murat Gökhan Dalyan. *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü (1830-1870*), Öncü Kitap, Ankara, 2012, s. 4.

15 - W.A.Wigram-Edgar T.A.Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam,* Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004, s. 111.

16 - Su Erol. "Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri-Keldanilerine Genel Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 4 Sayı: 16, 2011.s. 129.

17 - İbrahim ÖZCOŞAR, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2006, s. 70-72.

olarak görmüşlerdir. Meryem'e ve Haç'a büyük saygı duymalarına rağmen, Tanrı'nın Anası anlamına gelen Theotokos sözcüğünün kullanılmasına karşı çıkmışlardır. İsa'nın çarmıha gerilişini betimleyen tasvirleri kiliselerinden uzak tutmuşlardır. Nesturiler ikona ve tasvirlere, ne evlerinde ne de kiliselerinde yer vermemişlerdir.[18]

Nesturilerin ve Süryani kilisesinin ayrışmasından sonra, Süryani kilisesi yüzünü Batı'ya çevirmiştir. Nesturi kiliselerinin İran'dan, Hindistan'a kadar yayılması döneminde, Kilise, yaratıcı enerjisini sanat ve mimariye değil, günlük hayatın pratik sorunlarına yöneltmiştir. Sonraları, Moğol istilaları ve Türk İmparatorluğunun yükselişiyle gerileyen Nesturi kilisesi, sefalete ve unutuluşa terk edilmiştir. Bu medeniyetten kopuş Nesturi sanatını ve mimarisini de etkilemiştir. Bundan dolayı Nesturilerin, Roma mimarisiyle ve Batı Süryanileriyle boy ölçüşecek bir sanatları hiç olmamıştır. Bunu etkileyen nedenlerden biri de Nesturi kiliselerinin ikona ve ikonografiye de karşı olmalarıydı. İkonografiye karşı olmalarından dolayı kilise yapılarının giriş kısımlarındaki taşlara haç işareti kazırlardı. Mezhepsel inançlarındaki tutuculuk mimariye de yansımıştır. Sonuç olarak sanat ve mimarileri gelişmediği gibi kiliseleri de oldukça yalın ve sade kalmıştır.[19]

Nesturi mimarisi de, Nesturi sanatı gibi ilerlememiştir. Komşu halkların mimarisine bakıldığında ihtişamlı ve süslemeli yapılar görülmektedir. Nesturilerin mimarilerine bakıldığında sade bir anlayış görülmektedir. Genelde yüksek dağ yamaçlarında köy yerleşimleri oluşturduklarından dolayı coğrafi şartlara uygun sivil bir mimari anlayışı geliştirmişlerdir. Kaba yonu taştan inşa ettikleri evleri düzgün olmayan dikdörtgen planlıdır. Dıştan üst örtüsü, düz toprak dam olan sivil mimarilerinde süsleme unsuru bulunmamaktadır. Nesturi dini mimarisiyle sivil mimarisi malzeme, teknik olarak birbirine benzemektedir. Nesturi dini mimarisinde kaba yonu taş ve kireç harcı kullanılmaktadır. Sarp engebeli araziye inşa edilmiş olmalarından dolayı düzgün olmayan dikdörtgen planlıdır. Genelde iki bölümlü olan Nesturi kiliseleri içten beşik tonozla örtülüyken, dıştan ise düz toprak dam ile örtülüdür. Güneyde dar tutulmuş bir girişi olan kiliseleri küçük mazgal pencereler aydınlatmaktadır.

Nesturiler sıcak bölgelerdeki kilise yapılarına avlu eklemişlerdir. Avlu hem yazlık kilise işlevi görürdü hem de saldırılardan korunmak için bir sığınak görevi de görmektedirler. Genelde kilise yapıları birbirinin tekrarı niteliğindedir. Süslemesiz olan dini mimarileri sade yapılardır. Nesturi kiliselerinde çan kuleleri bulunmazdı. Çan kulesi yerine, Nesturiler, semantron çalınarak ibadete çağrılırdı. Semantron çekiçle vurulan bir tahtadır ve çan görevi görmektedir.[20]

Nesturi Kiliseleri genellikle bir tepenin üzerine inşa edilirdi. Kilise yapıları köyün üst kesimine yada dağ yamaçlarına inşa edilmesinin birçok sebebi olurdu. Savunma, korunma gibi sebeplerinin yanında birde Tanrı ya yakın olma arzusu da etkiliydi. Tuxup'daki Rabban Petiyun gibi bazı kiliseler yüksek dağ yamaçlarına kurulurken, Tal'daki Mar Abdişo ya da Déz'deki Mar Şalita gibi dağ manastırları da kendilerini dünyevi isteklerden soyutlayarak yaşamış olan insanların, küçük bölümlerde yaşamalarına imkan verecek şekilde uçurum kenarlarında, yontulmuş kaya oyuklarına inşa edilirdi. Tüm kiliselerde, cemaatin yüzü doğuya dönük olabilsin diye, en doğu uca yapılırdı.[21]

Haykla ve bet-qanki bölümlerinden oluşan kilise yapılarında, bet-qanki, haykladan kalın bir duvar ile ayrılmıştır. İki kapı aralığı geçişleri sağlamak için bırakılmıştır. Bu kapı araları

18 - Aziz S Atiya.,*Doğu Hıristiyanlığı Tarihi,*Çev: Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.s. 325.

19 - Atiya, *a.g.e.*, s. 327.

20 - Atiya,*a.g.e.*, s. 328.

21 - Surma Hanım, *Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katili,* Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul, 1996. s. 21-23.

bir perde veya halı ile örtülerek diğer taraftan ayrılmıştır. Bet-qanki, haykladan üç basamak daha yüksektedir ve orta basamakta sxinta bulunur. Sxinta; üzerine dört İncil ve bir küçük gümüş haçın konduğu, ipekle örtülü taş sehpadır.[22]

Günümüze ulaşmış Nesturi kilise yapılarını incelediğimizde sade ve basit bir mekan anlayışı karşımıza çıkmaktadır. Süslemesiz ve dışarıdan bir köy evini andıran bu kiliselerdeki sanat ve mimari anlayışı Nesturilerin mezhepsel anlayışına göre şekillenmiştir. Dini inanç şekillenmesinin mimariye ve sosyal yaşama etkilerinden biride yapıların sade ve yalın olmasıdır. Hem dini ibadet mekanları hem de sivil mimari yapıları kaba yonu taş malzemeden yalın bir şekilde inşa edilmişlerdir. Dışarıdan sivil mimari ile dini mimariyi ayırt etmek ancak kapı girişlerindeki haç işaretiyle olmaktaydı. Nesturiler dini inançlarından dolayı evlerinde ve ibadet mekanlarında süslemelere yer vermezlerdi. Bu da dini inancın sosyal yaşamın yanında mimari yapıları da etkilerini göstermektedir.

2.2.1.Hakkari Konak (Koçanıs) – Mar Salita Kilisesi (Patriklik Merkezi)

Patriklik Merkezi, Hakkari ilinin kuzey kısmında, merkeze 18 km uzaklıkta Konak (Koçanıs) köyünde bulunmaktadır. Kilise, Doğu-batı yönünde uzanan, geniş düzlüklerin bulunduğu bir vadi içerisinde yer almaktadır.[23]

Nesturiler 1662'de Katoliklerden ayrılan Diyarbakır metropoliti XIII. Mar Şamun Denha önderliğinde yeniden örgütlenerek, Hakkari'nin Koçanıs (bugün Konak) köyünü patriklik merkezi olarak benimsemişlerdir. Nesturi patrikleri, 1918 yılına kadar bu köyde ikamet etmişlerdir. 1660'lardan sonra Konak köyü, Nesturiler için dini merkez, aynı zamanda yönetim ve idare merkezide olmuştur.[24]

Patriklik merkezinin Patrik Simon XIII. Denha (1662-1700) tarafından buraya taşınması sonucu, eskisinin yerine daha görkemli bir kilise inşası yapılmıştır. Nesturi patrikleri, burada XX. yüzyılın başlarına kadar dini faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.[25]

22 - Hanım, *a.g.e.*, s. 21-23.

23 - *Mehmet Top, "Hakkari ili Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçeleri Yüzey Araştırması 2000" "Nasturi Kiliselerinin Plan Tipleri Üzerine"* 2001. S.521

24 - Kaplan*, a.g.e.*, s. 35.

25 - Kaplan, *a.g.e.*, s. 35.

Kilisenin, kaynaklarda ve gravürlerde iki bölümden meydana geldiği belirtilmektedir. *"Koçanis patriklik kilisesine girişi daha da zorlaştırmak amacıyla, girişe ulaşacak bir dış merdiven konmuştu. Bu girişten kısmen kapalı bir avluya geçilir, kiliseye gelenler burada ayakkabılarını çıkarır ama Doğu geleneğine uygun olarak başlarını açmazlardı. Nesturi kiliselerinde aşırı sıcak havalarda ayinler kilisenin içinde değil bu avluda icra edilir"*[26]diyerek A. Atiya o dönem kilisesinin günümüze ulaşmayan avlu kısmını anlatmaktadır.

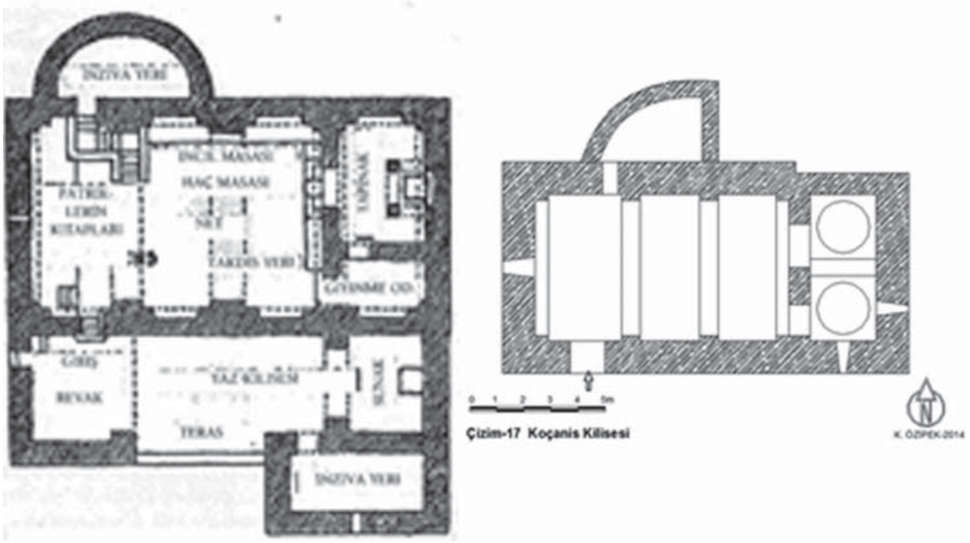

Çizim-17 Koçanis Kilisesi

Birinci bölüm olarak belirtilen yazlık kilise kısmı günümüze ulaşamamış, fakat kapısına ait bezemeli taşlar dağınık halde yapının etrafında bulunmaktadır. Günümüze ulaşan kilise kısmı ise; 7.80x15.40 m dış ölçülere sahip ve doğu - batı ekseninde dikdörtgen planlı bir yapıdır. Ana kilise yapısının kuzey tarafına, kayalıkların üzerine, biraz yüksekte kalan ve havalandırmaya geçiş sağlayan çeyrek daire formunda 3.73x5.75 m ölçülerinde bir bölüm ilave edilmiştir.[27]

2.2.2.Şemdinli (Rustaga) - Mar İşo Kilisesi (Metropolitanlık)

Nesturiler döneminde, Mar İşo Kilisesinin bulunduğu bu bölge Bedgaruk olarak anılmaktaydı.[28] Günümüzde Şemdinli'nin Yayla Mahallesi'nde, oldukça yüksek bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Stabilize bir yoldan araçla kiliseye ulaşılmaktadır. Mevki olarak Şemdinli'nin kuzeybatısına düşmektedir. Tescilli olan yapı[29] yolun hemen altındaki düzlükte kurulmuştur.

Metropolitanlık Kilisesinin kitabesi olmadığından dolayı tarihlendirme konusunda bir bilgi mevcut değildir.

Bu kilise yapısının ismi, bölgede yaşayan Kürtler tarafından Dera Reş olarak anılmaktadır. Nesturilerin temel kiliselerinden biridir. Mar Şamun'u takdis eden ve aforoz yetkisi olan Metropolit bu kilisede bulunmaktaydı.[30]

Makam bakımından Nesturi kilisesinde ikinci sırada gelen Baş Metropolit bu manastır yapısında yaşardı.

Metropolitlik yapısı, dıştan düzgün olmayan bir dikdörtgene oturmaktadır. Dış ölçüleri itibariyle her bir kenar birbirinden farklı olup, doğudan 15.50 m, batıdan 13.80 m, kuzeyden

26 - Atiya, *a.g.e.,* s. 278.

27 - Koçali Özipek, "*Hakkari'deki Nasturi Kiliseleri",* Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2017, s. 34

28 - M. İlhan Erdost, *Şemdinli Röportajı,* Onur Yayınları, Ankara, 1993. s. 60.

29 - 29/09/2001 gün ve 2652 S.K. ile Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğünce tescillenmiştir.

30 - Özipek, *a.g.e.,* s. 92.

13.40 m güneyden ise, 12.60 m ölçülerindedir. Kilise batıdaki üç haykla, iki bet-qanki bölümü ve güneydoğudaki iki katlı ek bölümden oluşmaktadır.[31]

2.2.3.Hakkari Oğul (Tal) – Mar Abdişo Manastırı

Manastır ve kiliselerin bulunduğu Oğul Vadisi, eski adıyla Tal, Hakkari merkeze bağlı ve merkeze uzaklığı 27 km'dir. Buraya Çukurca karayolu üzerinden 20 km'si asfalt, geriye kalanı, vadiye doğru toprak araç yolu ile ulaşılmaktadır.[32]

Oğul Vadisinin en yüksek yamacında yer alan manastır yapısı; ulaşılması güç, sarp ve dik kayalıkların önünde kurulmuştur. Toprak yoldan kuzeye doğru yaya olarak zorlu bir tırmanış sonucu ulaşılmaktadır. Ancak kayalıklara oyulmuş eski yol izleri ve merdivenler kayalık kesimlerde halen mevcuttur.[33]

Kilisenin kitabesi olmadığından ve kilise ile ilgili hiçbir yazılı kaynak veya belge bulunmadığından dolayı tarihlendirme yapılamamaktadır. Fakat bunun yanı sıra bir dönemin patriğinin kardeşi olan Surma Hanım kitabında bu kilisenin VI. yüzyılda yapıldığından bahseder. *"Tal'daki Mar Abdişo ya da Déz'deki Mar Salita gibi kiliseler, kendilerini dünyevi isteklerden soyutlayarak yaşamış olan insanların aynı zamanda yaşam evleri de olmaktadır. Bu kiliseler ve manastırlar uçurum kenarlarında, yontulmuş kayalara doğru yapılmışlardır."*[34]

Çile merkezi olarak kullanılan bu manastır yapısı, aynı zamanda bölgede yaşayan Kürtler ve Nesturiler tarafından şifa merkezi olarak kullanılmıştır. Özellikle çocuğu olmayan kadınların bu manastırlara geldikleri ve yılın belirli dönemlerinde de hac merkezi olduğu kaynaklardabelirtilmektedir.[35]

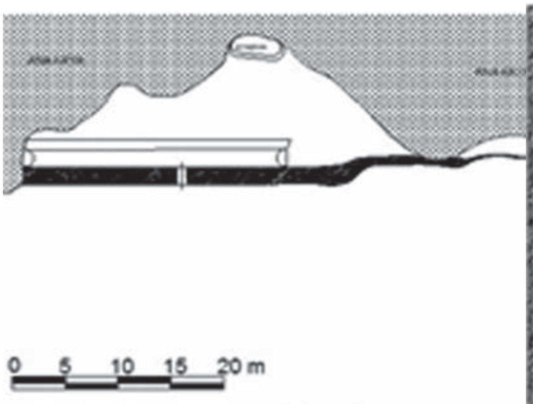

Çizim-26 Mar Abdişo Kilisesi

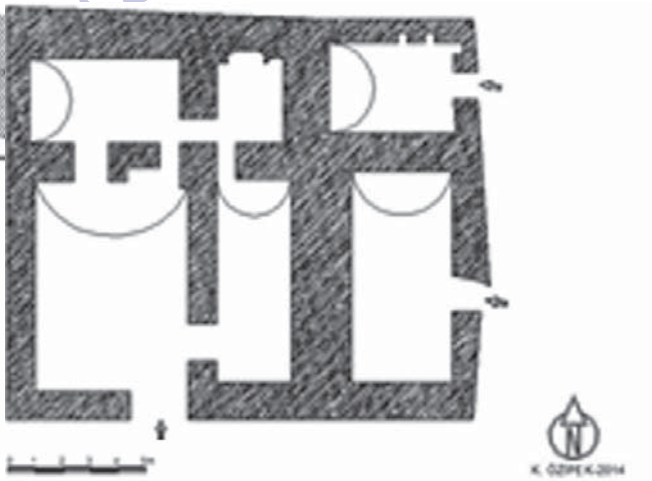

Çizim-19 Şemdinli Dera Reş Kilisesi

Kiliselerin ve din adamlarının aynı zamanda dini işlevlerinin yanı sıra şifa bulucu yanlarının da olduğuna inanılırdı. Mar Abdişo kilisesinde ise çocuğu olmayan kadınların ziyaretgahı konumundadır. Dera Dinan kilisesinde deliler tedavi edilirdi.[36]

Manastır yapısı, Oğul vadisinin güneye bakan kısmındaki doğal kayalık mağaraların içi mekanlar haline bölünerek elde edilmiştir.

31 - Mehmet Top, *"Hakkari İli Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçesinde Yüzey Araştırması"*, 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.s. 39.

32 - Mehmet Top, *"Hakkari İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması 2001"*, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002s. 17.

33 - Top, *a.g.e.*,s. 17.

34 - Hanım, *a.g.e.*, s. 18.

35 - Wigram, *a.g.e.*, s. 375.

36 - Özipek, *a.g.e.*, s.60.

Manastır, 82.43 m uzunluğundadır. En derin kısmı 14.30 m'dir. Batı ucu 5.00 m'dir. Doğuya doğru bazen 0 noktasına yaklaşan ve bazen derinleşen doğal kaya girintilerinden istifade edilerek manastır kurulmuştur. Buranın kayalıklara birleşen iç kısmında bir ayazma bulunmaktadır.[37]

3.KİLİSELERİN SOSYAL VE SİYASAL YAŞAMA ETKİLERİ

İzlenilen yol olan din, taraftarlarına izlenmesi gereken "O Yolun" sınırlarını da çizmektedir. Bu sınırlar kutsallık ile belirlenmektedir. Kutsallık ile belirlenen bu düşünce kendini "inanç" adı altında örgütlemektedir. Din aynı zamanda insan tarafından inancın kutsanıp dışa vurumu olarak karşımıza çıkmakta ve taraftarlarına bir dünya görüşü sunmaktadır. Sunulan bu yaşam biçimi, gündelik yaşamın şekillenmesinde sürekli etkin olmaktadır. Bu etki toplumun ve dini inancın dinamizmine bağlı olarak azalıp çoğalmaktadır.[38]

Din; toplumsal yapılanmanın önemli etkenidir[39]. İyi, kötü, güzel, doğru, yanlış, sevgi, korku, vicdan, hak, adalet, paylaşım, dayanışma vs. gibi değerler, sözü edilen ilişkilerin yarattığı algılarda ifadesini bulmuş ve nesilden nesile taşınmıştır. Bu ifadeler ekseninde aynı zaman da toplumsal değişimini de sağlamaktadır. Çıkış itibariyle toplumsal yapılanmanın değişmesini sağlamakla birlikte, tamamen topluma nüfuz edip hakimiyet kurmasıyla birlikte, toplumun değişmesinin önündeki en büyük engel olmaktadır. Yani inanç; çıkış ve gelişim itibariyle toplumu değiştirip dönüştürmesinden dolayı devrimci bir yapıya sahip iken daha sonraları durağanlaşıp hayata nüfuz etmesinden sonrada bu defa muhafazakar bir role sahip olmaktadır.

İnanç yaşamsal bir olgudur; insan, toplum, doğa bütünselliği içinde anlam bulur ve bu bütünselliğe anlam katar. Toplumsal değerlerinden arındırılan, o toplumsallığın oluştuğu doğal mekândan koparılan ve toplumsal değerleri pozitif beslemeyen bir inanç, inanç olmaktan çıkar, farklı ve sorunlu bir olguya dönüşerek toplumsal yaşamda muhafazakarlaşmaya neden olmaktadır. İnanç toplum içerisinde sosyal ve siyasal anlamda yönetici sınıf açısından istikrarı ve toplumsal bütünleşmeyi koruyan bir yapı olarak yer edinirken aynı zamanda toplumsal değişime en çok direnç gösteren yapı konumuna dönüşmektedir.

Dini inanç sistemleri topluma nüfuz edip, toplumu kendi sistemine göre şekillendirirken aynı zamanda şekillendirmeye çalıştığı toplumun; kültür ve yaşam tarzından etkilenerek az da olsa değişiklikler yaşamaktadır. Bundan dolayı aynı inanç sistemi farklı toplumlarda farklı işleyiş tarzları ile karşımıza çıkmaktadır.

Din; toplumu şekillendirip, yasalarını oluştururken aynı zamanda bu yasaları uygulayacak bir dini sınıfı da ortaya çıkarmaktadır. Dini sınıf, dini inancın yasalarının ve kurallarının denetleyicisi ve uygulayıcısı olarak yaşamda kendilerine önemli bir statü bulmaktadırlar.

Devlet ve toplumun şekillenmesin de; sosyal, ekonomik ve siyasal hayatı belirlemede önemli bir rol oynamalarının en büyük sebebi dini inanç sistemiyle, ahlaksal kuralların temelini oluşturmasıdır. Ahlaksal kuralların yanı sıra, devletin oluşturmuş olduğu yasaları da etkilemesidir.

Tüm bunlardan dolayı dini inanç sistemlerini ve toplumu birbirinden bağımsız düşünmek mümkün değildir.

---

37 - Top, *a.g.e.*, s. 17.

38 - Celil Abuzar , "Dinin Toplumsal Yasam Üzerindeki Etkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 26, Temmuz–Aralık 2011, s.143.

39 - Abuzar ,*a.g.e.*, s.143

Dini inanç sistemleri, doğaüstü bir nitelik taşır, mukaddestir, değişmezdir (dogmatik) ve gönülden bağlanmayı yani teslimiyeti gerektirir.[40]Din sahip olduğu normlar, değerler ve inanç sisteminden dolayı, insan ve içinde yaşadığı toplumun eylemlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Toplumsal yaşamda dini kimlikler, toplumsal kurumları etkilemekte ve değişime uğratmaktadır.

Dinin muhafazarlık işlevinden dolayı mevcut durumu korumada önemli bir etkendir. Dini inançtaki katı yasalar, değiştirilemez ve sorgulanamaz düzenlemelerle birey bir mekanizmaya tabi kılınmaktadır.

Birey yaşamın merkezine dini aldığından dolayı hem kendini hem de içinde bulunduğu toplumu algılayışı, inancı üzerinden olmaktadır. Bundan dolayı bireyler inanç ve tutumlarıyla kendilerini toplumun benimsediği dine göre şekillenmektedirler.

Dinin inancın yasaları ve düzenlemeleri toplumun siyasal, sosyal ve ekonomik yaşamını şekillendirerek, toplum ve toplumu oluşturan bireye yön vermektedir. Zira din her şeyin üstünde insan hayatını düzenleyen temel fenomendir.[41]

Din kültürel hayata, siyasal yaşama, ekonomik ve sosyal ilişkilere doğrudan etki ederek düzenlemelerde bulunur. Yıllar geçtikçe kültürel bir yaşamı da oluşturur. Tüm bunların etkilerini toplumlardaki ilişkilerde görmek mümkündür. Düğün, taziye, yemek alışkanlıkları, festival, bayram vb. olay ve olgularda dinin etkisini görmek mümkündür.

Din sosyal ve siyasal yaşamı şekillendirdiği gibi aynı zamanda mimari yapıları da şekillendirmektedir. Topluluklar bir yere yerleşirken ya da bir yapıya yer seçerken bile buna bir anlam yükleyerek yapmaktadırlar. Özellikle de dini ibadet mekanlarının seçimlerinde bu anlamsallık ve simgesellik önemli rol oynamaktadır. Nesturi ibadet mekanlarına baktığımızda bunu görmek mümkündür. Kilise isimlerinin dini inançlarında önemli yer tutan aziz isimlerinden seçilmiş olması bunun kanıtıdır. Bu azizler yaşamlarını yitirdikleri yerde isimlerine kilise inşa edilir ve kilise bu azize adanırdı.

Günümüz dünyasında milyarlarca inananı bulunan Hıristiyanlık dini inancı da diğer dinler gibi kendi içerisinde bir bütünlük arz etmez. Hıristiyanlıkta diğer inançlar gibi birçok mezhep ve tarikata ayrılmıştır. Bu mezheplerin en bilinenleri Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlıktır. Fakat bunların yanı sıra irili ufaklı farklı mezhep ve tarikatlarda bulunmaktadır. Bu mezheplerin biri de Nesturiliktir. Hıristiyanlığın ilk ayrışması olan Nesturiler Hakkari bölgesinde, köy yaşamı şeklinde örgütlenmiştir.

Hakkari bölgesindeki Nesturilerin sosyal ve siyasal yaşamın şekillenişine baktığımızda, kapalı toplum yapısı ile karşılaşmaktayız. Ekonomik yaşamlarını tarım ve hayvancılık ile üzerine kuran bu halk topluluğu kırsal alanlarda, şehir merkezlerine uzak yerlerde yaşadıklarından dolayı ve dini inançlarını yaşamlarının merkezlerine yerleştirdiklerinden dolayı, Nesturi toplumu, teokratik bir anlayışla yönetilen köy birimlerinden oluşmaktaydı. Köylerde yaşayan Nesturilerde de tıpkı Kürtler gibi feodal beyler bulunmaktadır. Köylerde ki o feodal beylere Malik ismi verilmektedir. Bu malikler kiliseye bağlı bir yönetim anlayışı oluştururlardı. Osmanlı Merkezi iktidarının yokluğundan kaynaklı yerel feodal beyler bölgenin en etkili birimleridirler.

Bu maliklerin seçimlerinde ise Nesturilerin dini inancını temsil eden en üst kurum olan patriklik merkezince belirlenmektedir. Yani Nesturilerin toplumsal yaşamını şekillendiren dini inanç sistemidir.

Köy yaşamı ve insanların birbirleriyle olan ilişkileri kiliseler gibi dini örgütlenme mer-

---

40 - Yusuf Suiçmez, “ *Karşılaştırmalı dinler tarihi ders notları*”, YDÜ İlahiyat Fakültesi Karşılaştırmalı Dinler Notları.

41 - Ejder Okumuş, “ Toplumsal değişme ve Din”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* sayı 30, Güz 2009, s.327.

kezleri etrafında şekillenmiştir. Sosyal ve siyasal yapının gelişip şekillenmesinin arka planında, patriklik merkezi esas olmak üzere kiliselerin etkisi büyüktür. Din temelli bir şekillenmenin etrafında toplumsal bir düzen oluşmuştur. Kilise merkezli yaşamın esasları değiştirilemez ve sorgulanamaz kılınmıştır.

Nesturilerde de diğer Hıristiyan mezheplerinde olduğu gibi din, yaşamı şekillendirmiştir. Sosyal ve siyasal yaşama sık sık müdahalelerde bulunmuştur. Bu inanç sisteminin en büyük cezalandırma ve tehdit unsuru aforoz etmedir. Aforozun toplumsal hayata en büyük etkisi, aforoz edilen kişiyi toplumdan ve sosyal yaşamdan soyutlamaktadır. Aforoz yetkisi, en yetkili kurum olan patrikte bulunmaktadır.

Bu cezalandırma ve kurallar sisteminden dolayı kilisenin koyduğu yasalar ve icraatlar tüm toplumu şekillendirmektedir.

Patriklik kurumu; hem siyasi hem ruhani gücü kendisinde toplayan Nesturi patriği Mar Şamun Nesturi toplumunda yeryüzündeki yaşayan en kutsal kişi ve İsa'nın takipçisi olduğundan dolayı her sözü kanun olarak kabul edilip sorgulamadan yerine getirilirdi. Nesturilerin davalarını ve sorunlarını divanhane de hakem olarak çözerken bu konularda Nesturilerin medeni hukukunu düzenleyen dini kitap olan Sunhadus'a başvurulurdu. Hapis cezası genelde Koçanıs patriklik köyünde olurdu.

Nesturilerin sosyal yaşamına baktığımızda festivaller, bayramlar, düğün gelenekleri, doğum, Pazar ayinleri, tatili, gibi olay ve olguları şekillendiren tamamen dini inanç sistemidir.

Din inananlarına bir dünya görüşü sunmasından dolayı sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal şekillenmenin temelini oluşturmuştur.[42] Bundan dolayı dini inançları sadece inanç yönünden değil, sosyal yaşam yönünden de ele almak gereklidir. Nesturilerde de dini inanç yaşamın merkezinde yer almakta ve yaşamı şekillendirmektedir. Nesturi toplulukları kapalı bir yaşam biçimi oluşturarak dini inançları bu yaşam şeklinin merkezine yerleştirmişlerdir.

SONUÇ

Hakkari, tarih boyunca dağlık coğrafyasından dolayı büyük medeniyetlerin uzantıları olan yerel toplulukların yaşam alanları olarak kalmıştır. Asur, Urartu, Sasani, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlıdan izler taşıyan bu topraklarda; Ortaçağ sonrası İslam ve Hıristiyanlık inançları sosyal, siyasal ve kültürel dokuyu şekillendirmiştir. Bu bölgede İslami inancını ve bu inanca bağlı sosyal ve siyasal yaşamı Osmanlıya bağlı Hakkari Kürt beyleri tarafından şekillendirilirken, Hıristiyanlık inancının sonucu oluşan sosyal ve siyasi dokuyu ise bu bölgede yaşayan Ermeniler ve Nesturiler şekillendirmiştir Özellikle Nesturiler yüksek dağlık kesimlerdeki köylerin sosyal ve siyasal yaşamını şekillendirmiştir.

Aşiret toplulukları şeklinde yaşayan Nesturiler, bulundukları yerlerde kendi inançları doğrultusunda bir yaşam tarzı sürmüşlerdir.

Nesturi topluluğu için önemli olan ve dini inançlarının en üst kurumu olan patriklik merkezinin XVII. yüzyıl ile birlikte Hakkari'ye taşınması sonucu, bu bölge Nesturiler için daha fazla bir önem arz ederken, sosyal ve siyasal yapılanmaların da ise patriklik merkezinin etkisi daha fazla olmuştur. Patriklik merkezinin, Hakkari'nin Koçanıs köyüne taşınması ile birlikte bölgede yeni kilise yapıları inşa edilmiştir. Patriklik merkezinin burada olması ile bölgede kapalı bir yaşam tarzı tamamen benimsenmiş, sosyal ve siyasal yapılanma tamamen patriklik merkezinin kontrolüne geçmiştir. Bu doğrultuda, dış etkilenmelerden uzak bir sosyal ve siyasal bir yapılanma benimsenmiştir.

42 - Abuzar ,*a.g.e.* , s. 143

Osmanlının yıkılma dönemlerinde yaşanan olaylardan dolayı 1915 sonrası Patriklik merkezi ile birlikte Nesturiler de Hakkari'yi terk etmek zorunda kalmışlardır. Nesturilerin Hakkari'den ayrılmasından sonra, Hakkari'deki tarihi ve kültürel doku zedelenmiş, sosyal ve siyasal yaşamda birçok değişiklik yaşanmıştır. Günümüzde Hakkari ve bölgesinde Nesturi dini ibadet yapıları ve köyleri tahrip olmuş, kaybolmaya yüz tutmuştur. Hakkari bölgesine yüzyıllarca sosyal, siyasal, tarihi ve kültürel olarak damgasına vuran Nesturi mirası yeniden gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir.

KAYNAKÇA

ABUZAR Celil, "Dinin Toplumsal Yasam Üzerindeki Etkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sayı 26, Temmuz–Aralık 2011

ALAEDDİNOĞLU, Faruk, *Hakkari'nin Coğrafi Özellikleri,* Hakkari, Vameda Ofset, Van, 2015

ALİKILIÇ, Dündar. *Abbasi Devleti'nden Hakkâri Beyliğineİrisan Beyleri,* Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2006

ATİYA, Aziz S.,*Doğu Hıristiyanlığı Tarihi,*Çev: Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

DALYAN, M. Gökhan, *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü (1830-1870),* Öncü Kitap, Ankara, 2012

ERDOST M. İlhan, *Şemdinli Röportajı,* Onur yayınları, Ankara, 1993

EROL, Su. "Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri-Keldanilerine Genel Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Cilt: 4 Sayı: 16, 2011., s.129-138

HANIM, Surma, *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Marşemun'un Katli,*Çev: Meral Barış,Avesta Yay., İstanbul, 1996

KAPLAN, Yaşar *,Hakkari Tarihi,* Hakkari,Vameda Ofset, Van, 2015

OKUMUŞ, EJDER, "Toplumsal Değişme ve Din" *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 30 2009.

ÖZCOŞAR, İbrahim, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri,* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2006

ÖZİPEK, Koçali, *Hakkari'dekiNasturi Kiliseleri,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Van, 2017.

PALVA, Heiki. *Dün'denBugün'e Doğu ve Batı Süryanileri,* Nsibin Yayınevi, Södertalje, 1990

SUİÇİLMEZ, Yusuf. *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Ders Notları,* YDÜ İlahiyat Fakültesi Karşılaştırmalı Dinler Notları.

ŞEREFHAN, *Şerefname* (Ç.M. Emin Bozarslan), Ant Yayınları, İstanbul, 1998

TOP, Mehmet, *"Hakkari ili Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçeleri Yüzey Araştırması 2000"* "Nasturi Kiliselerinin Plan Tipleri Üzerine" 2001.

TOP, Mehmet, *"Hakkâri İli Yüksekova, Şemdinli ve Çukurca İlçeleri Yüzey Araştırması 2000", 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* I, Ankara 2001.

TOP, Mehmet, *"Hakkari İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması 2001", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Van Vilayet Salnamesi 1315(1899), Van belediyesi Yayınları, Ankara, 1995

YOHANNAN, *Abraham, Mezopotanya'nın Kayıp Halkı Nasturiler,* Beybun Yayınları, Ankara, 2006

WİGRAM, W.A, *İnsanlığın Beşiği-Kürdistan'da Yaşam,* Avesta Yayın, İstanbul, 2004

2006 Yılı Hakkari İl Çevre Durum Raporu, T. C. Çevre ve Orman Bakanlığı, Hakkari, 2007

EXTENDED SUMMARY

The Hakkari province, located in the border area on the southeast side of the borders of the Republic of Turkey, today consists of Çukurca, Yüksekova and Şemdinli districts along with the central district. Hakkari, small province as territorial boundaries, had once a wider border in Ottoman period. The borders of Hakkari, which is the Sanjak Center of Van Vilayet during the Ottoman period, cover a wide geographical area for that period, from Mosul to the south, Van Lake to the north, Cizre to the west and Urmiye Lake to the east.

Different ethnic groups and religious communities live in the Hakkari sanjak. Different ethnic groups and religious communities also live in the Hakkari shrine, which has wider lands. One of these communities, the Nestorians, as well as being Christian, distinguish themselves from other Christian peoples not only in their lifestyles but also their beliefs as a different community. Nasturis XIII century migrated from Mosul around, where they lived until a century ago, to Hakkari region as a result of Mongol attacks and pressures. They first settled in Çukurca area in the Hakkari region. Towards the end of XIX century, they were scattered in more mountainous are of the Hakkari region and form settlement units as a result of Tymur.

After the end of the Middle Ages and afterwards, these settlements in the mountainous regions were naturally resulted in a closed life style due to the Nasturians moving away from civilization day by day. Closed-minded way of life made alterations and shaped their political, cultural, economic and religious life as well as social one. Their social, cultural and economic relations were mostly was with the Muslim Kurdish people in the region. Nasturians living out of sight became known for the missionaries coming to the region upon XIX century. They completely abandoned the Hakkari from the first years after founding the Republic of Turkey.

For the Nasturians, the Hakkari region gained importance because of being the center of the Patriarchate moved from Mosul to Hakkari along with the XVII century. During this period they built a larger church and habitat for the patriarchal center.

Within the scope of the article, 3 Nasturi churches and monasteries in Hakkari provincial borders, central districts, Şemdinli districts and villages have been examined and some evaluations have been made with the help of architectural elements in construction, construction techniques. Materials used and existing, the ornamentation concept in the buildings by comparing Hakkari and other Christian communities living in the surrounding areas and the church structures belonging to the sects understood that.

It has been seen that the Nasturi churches distinguish themselves from other Christian churches in terms of location, plan and space, and they are regarded as unique.

The churches known as plain with ornamentation and iconography were found to have the characteristics of their own beliefs.

With Patriacharhete's Center's moving to Hakkari in XVII.century, Church institutions shaped totally and gave directions social and political life of Nestorians. On this work wementioned the influence of the Nestorians's religious sytem to the social and political life also by giving examples of the Nestorians's religious system's efffect of the church, monastery and metropolitic centers and we will mention briefly about geoprahical history.

Nasturi churches, being merely in Hakkari and in partially some parts in Şırnak, need to be preserved as cultural assets and to be brought into faith tourism.

هەواڵنامەی کتێب

ŞEREF HAN BİTLİSİ'NİN "ŞEREFNAME" ESERİNDE ZAP VE KOMŞU BÖLGELERİN EĞİTİM TARİHİ

History of the Education of the Zap Region in Şeref Han Bitlisi's "Şerefname"

Erhan ÇAĞLAYAN
Doktora Öğrencisi
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Tarih Enstitüsü
caglayan49@hotmail.com

Özet

Ortaçağ tarihinin araştırılması için senkron kaynaklar çok önemlidir. Uzun süre Doğu'nun kaynakları hep Avrupalı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve bu kaynaklardan yapılan çeviriler de daha çok Avrupa dillerindedir. Bu değerli kaynaklardan biri de Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" eseridir.

XVI. yüzyılın ünlü tarihçilerinden olan Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" adlı eserinin tarihçiler için en önemli tarafı müellifin bizlere çağdaşı olduğu olayları sunması, diğer taraftan ise onun hadiseleri güvenirli resmi bilgilere dayanmasıdır.

"Şerefname"de Zap bölgesinin tarihi, bu bölgede bilimin ve eğitimin gelişmesi konuları da yer almaktadır. İlginçtir ki Şeref Han bu bölgede bilimin ve eğitimin gelişmesinden özellikle de medreselerin kurulması ve bunların faaliyetlerinden bahsederken Hilâfet döneminden başlayarak ta yaşadığı yüzyıla kadar olan büyük bir süreci ele almıştır.

İnançlı bir insan olan Şeref Han eserinde Zap bölgesinde İslamiyetin yayılmasını, bölgenin halkı arasında İslamiyetin güçlenmesi, camii ve medreselerin kurulmasını İslam kültürünün büyük bir zaferi olarak göstermektedir. Yazar, Zap bölgesinin farklı hükümdarlarının hakimiyetlerinden bahsederken dikkat ettiği en önemli mesele; bu hükümdarların inşa ettirdikleri camiilerin ve medreselerin faaliyetleridir. Ümeyya ailesine mensup Cizre valisi Süleyman bin Halit'in Zap bölgesinde eğitimin gelişimi için yaptığı çalışmalar, Hizan emiri Davut bin Emir Malik'in kurduğu medreselerin bölge halkının kültürel gelişimindeki rolü, Selçuklular döneminde Zap bölgesinde eğitimin gelişmesi için yapılan çalışmalar da bunların arasındadır.

Zap bölgesinin Hilâfet, Selçuklu, Osmanlı ve Safevi dönemlerini kitabında detaylı bir şekilde ele alan Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" eseri bölgenin eğitim ve kültür tarihini öğrenmek için bulunmaz bir kaynaktır.

Anahtar kelimeler: camii, medrese, İslam, Hilâfet, Selçuklu, Osmanlı

Abstract

Synchronous sources are very important for the investigation of the medieval history. For a long time, the resources of the East have always been studied by European researchers and translated mostly into the European languages. One of these valuable sources is "Şerefname" of Şeref Han Bitlisi.

The most important aspect of the work, "Şerefname" of Şeref Han Bitlisi, who is among the famous historians of the 16th century, for the historians is that the author presents events that are contemporary to us, and on the other hand the work is based on reliable official information, notably from the high officials of Safavid and Ottoman state.

"Şerefname" includes issues related to the history of the Zap region, the development of science and education in this region. Interestingly, Seref Han Bitlisi deals with this great progress starting from the Caliphate period to his century when he is narrating the development of science and education in this region especially the establishment of the madrasas and their activities.

Şeref Han Bitlisi, a very faithful man, shows the spread of Islam in the Zap region, the strengthening of Islam among the people of this region, and the establishment of mosques and masses as *a grea*t victory of Islamic culture. The most important issue for the author narrating the sovereignty of different rulers in the Zap region is the activities of the mosques and the madrasas built by these rulers. That these monarchs built. The work carried out by the governor

of Cizre, Süleyman bin Halit belonging to Ümeyya family for the development of education in the Zap region, the role of the madrasas established by the emir of Hizan, Davut bin Emir Malik in the cultural development of the people in the region and the works carried out for the development of education in Zap region during the Seljuk period are among the activities.

"Şerefname" of Şeref Han Bitlisi, which handles both the Caliphate and the Seljuk periods of the Zap region in detail, as well as the Ottoman and Safavid periods, is an invaluable resource for learning about the history of education and culture of the region.

Keywords: mosque, madrasa, Islam, Caliphate, Seljuk, Ottoman

GİRİŞ

Tarihçiler için senkron kaynaklar büyük önem taşımaktadır. Senkron kaynaklar yaşanılmış olayların çağdaşı olduğu için daha gerçekçi ve objektiftir. Herhangi bir olayın üzerinden yüz veya iki yüz yıl geçtikten sonra yazılan eserler, tabii ki olayları senkron kaynaklar kadar objektif veremez. Bu açıdan araştırmamızın konusuyla ilgili Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" eseri de senkron kaynak olmakla çok büyük öneme sahiptir. "Şerefname"de sadece XVI. yüzyıl değil, ondan önceki dönemin hadiseleri de yer almıştır. Şeref Han çok yetenekli bir tarihçi olduğu için yaşadığı yüzyıl ile önceki dönemin olayları arasında sebep sonuç bağını başarıyla kurabilmiştir.

Şeref Han eserini yazarken çok sayıda kaynağa başvurmuş, bu kitaplardaki materiallardan geniş bir şekilde istifade etmiştir. Başlıca İstinat ettiği kaynaklar şunlardır:

» IX. Yüzyılın müellifi Ahmet B. Yahya El-Belazuri'nin "Fütuhu'l Büldan" eseri

» XIII. Yüzyılın müellifi Rükneddin Simnani'nin "İkbaliye" eseri;

» XIV. Yüzyılın müellifi Hamdullah Kazvini'nin "Tarih-i Guzide" eseri;

» Hamdullah Kazvini'nin "Nüzhetül-kulub" eseri;

» XV. Yüzyılın müellifi Şerafeddin Ali Yazdi'nin "Zafername" eseri;

» XV. Yüzyılın müellifi Mirhond'un "Ravzatu's-Sefa" eseri;

» XVI. Yüzyılın müellifi, Şeref Han'nin çağdaşı olan Hoca Sadettin Efendi'nin "Tacü't-Tevarih" eseri (Vasilyeva, 1967: 33-34)

"Şerefname"yi değerli kılan bir başka özelliği ise; müellifin Osmanlı ve Safevi saraylarında yüksek vazifelerde memurluk yapmış olmasıdır. Yani eserde verilen bilgiler daha çok resmi belge özelliğini taşımaktadır. Başka bir değişle, Şeref Han devlet adamı olmasının sağladığı geniş olanaklarla, tarih materyallerini alabildiğince kullanarak eserine sistematik ve objektif bir nitelik kazandırmıştır (Şeref Han Bitlisi, 2011: 5).

Şeref Han eserinde Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının egemenliklerine giren toprakların ve bu topraklarda yaşayan halkların tarihini detaylı bir şekilde tasvir etmiştir. "Şerefname"de Zap bölgesinin de siyasi, iktisadi ve kültürel hayatına yer verilmiştir. Bilindiği üzere bu bölge İslam dünyasının önemli bölgelerinden biri olmakla ortaçağda ilim ve eğitimin de büyük merkezlerinden birisiydi. Zap bölgesinde yaşayan halkların oluşturdukları medeniyet, bu bölgeden çıkan meşhur alimler İslam medeniyetinin aynı zamanda da dünya medeniyetinin birer parçası olmuşlardır.

Şeref Han gibi meşhur bir tarihçinin Zap bölgesi ve çevresi hakkında verdiği bilgiler, özellikle de bu bölgedeki medreselerin faaliyetleri ve bölgenin alimleri hakkında yazdıkları

biz tarihçiler için çok önemlidir. Bu bilgileri bir bildiri çerçevesinde ve sizlerle birlikte tahlil edersek bölge tarihini öğrenenler için de değerli olacağını düşünüyoruz.

ŞEREF HAN BİTLİSİ'NİN ESERİNİN ARAŞTIRILMA TARİHİNE DAİR

Şeref Han, Bitlis şehrinin en eski emirlerinden ve ünlü Rojkan aşiretinin temsilcilerindendir. Molla Mahmud Beyazidi'nin yazdığına göre; bu bölgede sadece iki aile kendi asaletiyle Bitlis hükümdarlarına rakip sayılıyordu. Bunlardan biri Bohtan (Cizre) diğeri ise Hakkâri hâkimleriydi. Şeref Han yazdığına göre; Bitlis 760 yıl boyunca onun ecdatlarının idaresinde kalmıştır (Vasilyeva, 1967, s.407).

Şeref Han çocukluk yıllarında Safevi şahlarının sarayında yetiştiği için yüksek eğitim almış ve genç yaşlarından başlayarak Arap ve Fars yazarlarının eserleriyle tanışan Şeref Han, Kürtlerin tarihiyle ilgili eser yazma kararını almış fakat siyasi ve askeri kariyerinden dolayı bu planını yıllar sonra gerçekleştirebilmiştir. Şeref Han, kitabı için 1588-1596 yılları arasında kaynakları toplamıştır. 1597 yılında kitabın birinci bölümünü, 1599 yılında ise eserin tümünü (II. Cilt) tamamlamiştir.

"Şerefname" eseri yazılmadan önce bu bölgelerin tarihine ait bilgiler, diğer ülkeler hakkındaki eserlerden (fragmentar bilgilerden) öğrenilmekteydi. Bu sebeple Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" adlı yeni bir eser yazması bölgenin tarih ve medeniyetinin araştırılmasına yol açmıştır. "Şerefname" gibi bir eseri yazabilmek için engin bilgiye, yüksek zekâya ve geniş tarih bilgisine sahip olmak gerekiyordu. İşte bütün bu nitelikler Şeref Han'da bulunmaktaydı.

1776 yılında d'Herbelot adlı yazarın "Doğu Kütüphanesi" adlı eserinin yayımlanmasından sonra Avrupalılar bu bölgenin tarihiyle ilgili XVI. yüzyılın sonlarında yazılmış olan bir eser hakkında bilgi sahibi olurlar. Farsça yazılmış olan bu eserin adı "Şerefname", eserin yazarı ise yukarıda ismini zikrettiğimiz Şeref Han'di. D'Herbelot eserin yazarı hakkında çok az bilgi verse de eser çok kısa bir sürede "Şerefname" adıyla Avrupalılar arasında ün kazandı. Avrupa'da "Şerefname"nin el yazmasını elde eden ilk kişi İngiliz araştırmacı C. Malcolm olmuştur. Bu el yazma şimdi Londra'daki Asya Kral Kütüphanesi'ndedir. İngiliz tarihçisi, İran tarihine ait "Geschichte von Persien" adlı eserinde "Şerefname"den bazı bölümleri okuyucularıyla paylaşmış, fakat eserin yazarı hakkında hiçbir bilgiye yer vermemiştir (Malcolm, 1815). Diğer bir Avrupalı yazar olan Quatremer de "İran Moğolları Tarihi" adlı eserinde "Şerefname"den alıntılar yapmıştır (Quatremere, 1836).

"Şerefname"nin Farsça metninin ilk kez yayınlanması 1860-1862 yıllarında Rus araştırmacısı Veliaminof-Zernof tarafından gerçekleştirilmiştir. Zernof'un bu iki ciltlik yayını daha otuz yaşındayken Rusya Bilimler Akademisi'ne "Akademisyen" olarak seçilmesini sağlamıştır. 1931 yılında ise "Şerefname" Kahire'de Muhammed Ali Avni tarafından ikinci kez bastırılmıştır. Veliaminof-Zernof'un yazdığı giriş makalesi de Arapça tercüme edilerek bu yayıma eklenmiştir. Muhammed Ali Avni, kitabı yayınlarken iki el yazmaya dayanmıştır: Halep ve Bedir-Han'ın el yazmaları. 1965 yılında Tahran'da "Şerefname"nin üçüncü baskısı İran araştırmacısı Muhammed Abbasi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yayımda Farsça metinle birlikte, araştırmacının giriş makalesi ve şerhleri de vardır (Çağlayan, 2016, s.322).

Araştırmacılar "Şerefname"nin 22 el yazmasının olduğunu göstermektedirler. XIX. yüzyılın ortalarına doğru "Şerefname"nin Farsça metninin yayınlanması Avrupa, Türkiye ve İran'da büyük yankı uyandırmış ve eserin kısa zamanda çeşitli dillere çevrilmesine sebep olmuştur. Eser ilk olarak 1667 yılında Bitlis beylerinden Ahmed bin Muhammed Bey Mirza

tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. 1858/59 yılında ise Molla Mahmud Beyazidi "Şerefname"yi Kurmanci diline tercüme etmiştir. Tercümenin el yazması Petersburg'daki Saltıkov-Şedrin Devlet Kütüphanesi'nde, A. D. Jaba'nın el yazmaları fondundadır. Bu çeviri 1986 yılında Moskova'da basılmıştır (Vasilyeva, 1967, s.21).

1853-1859 yılları arasında Viyana'da G. Barb'ın yazıları yayımlanmakta olup bu yazılarda yazar, "Şerefname"nin kısa içeriğini ve bazı bölümlerini Almancaya çevirisini yapar. 1868-1875 yıllarında Petersburg Üniversitesi profesörü Charmoy "Şerefname"yi Fransızcaya tercüme etmiştir.

İlginçtir ki "Şerefname"nin tercümesi en geç Arap ve Rus dillerinde olmuştur. Şöyle ki XIX. ve XX. yüzyılın başlarında artık Türkçeye ve birkaç Avrupa diline tercüme edilen "Şerefname" Arap diline 1953 yılında tercüme edilmiş ve Bağdat'ta yayımlanmıştır. Eserin Arap diline çevirisini ise Molla Cemilbendi Rozhbeyani yapmıştır. "Şerefname"nin Rusçaya çevirisi ise 1967-1976 yıllarında Y. İ. Vasilyeva tarafından yapılmıştır.

ZAP VE ÇEVRESİNDEKİ BÖLGELERİN İLİM HAMİLERİ

Zap ve ona komşu olan bölgelerin sosyal hayatı bu güne kadar detaylı bir şekilde araştırılmamıştır. Tarihi edebiyatta Zap bölgesinin sosyal ve kültürel gelişim tarihi fragmentar şekilde verilmiştir. Fakat bu, bahsettiğimiz bölgelerin kültürel gelişim açısından geri kaldığı anlamına gelmez. Zap bölgesi önceden de bahsettiğimiz gibi İslam medeniyetinin bir parçası olmuştur ve bu medeniyetin yükselme döneminde bölgede sosyal hayat, ilim ve eğitim yüksek seviyede gelişimini devam ettirmiştir. Bu açıdan Şeref Han'nin bölge hakkında verdiği bilgiler çok değerlidir. Şeref Han Bitlisi "Şerefname"de Zap ve komşu bölgelerin siyasi tarihini verirken buradaki sosyal ve kültürel hayatı da geniş şekilde tasvir etmiştir.

Bu bölgenin şairleri, filozofları, tarihçileri İslam medeniyetine has olan bir özelliğe sahiptiler, yani ansiklopedik seviyede alimlerdi. Aslında Şeref Han'nin kendisi de dönemin meşhur entellektüellerindendi. Şeref Han, Safevi şahı Tahmasb'ın sarayında eğitim aldığında hattatlık, resim, tıp, matematik, astronomi, musiki, ilahiyat gibi dersleri almıştır.

Şeref Han yazdığına göre; gerek Osmanlı gerekse de Safevi idareciliği döneminde bölgedeki emirler sosyal ve iktisadi hayatın yükseltilmesine özellikle de ilmin gelişmesine özen göstermişlerdir. Aslında bu genel olarak İslam medeniyyetine has olan bir özelliktir. Müslüman hükümdarlar aktif iktisadi siyaset ve dış politikayı yürütmekle birlikte sosyal siyasete özellikle de ülkede eğitimin ve ilmin gelişmesine de çok önem vermişlerdir. Örneğin Bitlisi'nin yazdığına göre, Cizre emiri Bedir Bey'in (1578 yılına kadar hakimiyette kalmıştır) sarayında o kadar çok alim ve eğitimci toplanmıştı ki bu şehir şimdiye kadar bunca alimi bir arada görememişti. Bu alimlerin arasında; Mevlana Muhammet Berkelayi, Mevlana Ebu Bekir, Hasan Surçi, Zeyneddin Babi, Mevlana Seyid Ali en meşhurlarıydı (Bitlisi, 1967, s.188). Hasan Surçi ve Zeyneddin Babi meşhur surçi ve baban aşiretlerinden gelmekteydiler.

Şeref Han'nin verdiği bilgilerine göre bölge hükümdarları camii, medrese ve hanegahların kurulmasına da büyük önem vermişlerdir. Örneğin Şeref Han'ın ecdatları döneminde Bitlis'te 21 köprü, 8 hamam, 5 medrese ve 4 camii inşa edilmiştir. Hızır Babi, Muhammet Şiranşi, Muhammet Zraki de bu bölgenin meşhur alimlerindendiler. Şeref Han, bunların mantık ve metafizik alanlarda büyük alimler olduklarını yazmaktadır (Bitlisi, 1967, s.395).

Derzini hükümdarı Yakup bey (1551-1576) hakkında da Şeref Han'nin yazdıkları dikkat çekmektedir. Tarihçinin yazdığına göre; Yakup bey hükümdar olmakla birlikte "ahlaklı, mutasavvıf, aklı başında birisiydi. Şiirle ilgilenirdi. Bu konuda iyi bir yeteneği vardı. Muvahhitçe bir çok şiir yazdı. Şiirlerinin çoğu kürtçedir. Bir divani vardır. Kendisi topluluklarda ve yönetimdeki iyi davranışında seçkin birisiydi." (Bitlisi nübihar I. cilt, s.281).

Hizan emiri Davut bin Emir Malik hakkında bilgi veren Şeref Han bu emirin ilme ve eğitime hamilik ettiğini,bilginlere ve fazilet sahiplerine karşı saygıda kusur etmediğini yazmaktadır. Şeref Han, Davut bin Emir'in Hizan'da inşa ettirdiği Davudiye medresesinin onun ismini taşıdığını yazar (Bitlisi, 1967, s.267).

Şeref Han'nin büyük bir sempati duyduğu insanlardan biri de Van emiri Hüsrev Paşadır. Şeref Han onu "alimlerin hamisi" adlandırarak bölgede ilmin gelişmesi için yaptığı hayırlı işleri geniş şekilde tasvir etmiştir. Şeref Han yazdığına göre; Hüsrev Paşanın yaptığı en büyük çalışmalarından biri Van'da camii inşa ettirmesi ve en meşhur hafızları, müezzinleri ve hatipleri buraya memur olarak atamasıdır (Bitlisi, 1967, s.397).

Mahmudi aşiretinin temsilcilerinden olan Hasan bey Mir Hamid'in de ilme ve eğitime hamilik eden hükümdarlardan olduğunu gösteren Şeref Han şöyle yazar; bu adam mahmudi aşireti arasında yaygın olan yezidiliği tamamen ortadan kaldırmış, çocukların şeriati ve Kurani Kerim'i öğrenmeleri için medrese inşa ettirmiştir (Bitlisi, 1967, s.355).

İLİM VE EĞİTİM MERKEZLERİ OLARAK MEDRESELER

Bilindiği gibi İslam dünyasında eğitim veren merkezler arasında en yaygın olanları mektepler ve medreselerdi. Mekteplerde daha çok okuma yazma öğretilirdi. Medreseler ise daha yüksek basamaktaki eğitim merkezleriydi. Medreseler sadece eğitim vermekle yetinmeyip aynı zamanda İslam alimlerinin toplandığı ve ders verdiği yerlerdi. Medreselerde ilim öğretilmekle birlikte farklı siyasi görüşler, dini ve felsefi düşünceler de seslendirilirdi. Medreseler aynı zamanda zengin kütüphanelere sahip olmalarından dolayı ilmin yayılmasında da büyük rol oynamışlardır.

Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname"sinde Zap ve komşu bölgelerdeki medreselerin inşası ve faaliyeti hakkında geniş bilgiler verilmektedir. İnançlı biri olan Şeref Han, bu bölgenin halkı arasında İslamiyetin güçlenmesi, camii ve medreselerin kurulması İslam kültürünün büyük bir zaferi olarak göstermektedir. Bu sebepten de tarihçi, Zap bölgesinin farklı hükümdarlarının hakimiyetlerinden bahsederken dikkat ettiği en önemli şeyin bu hükümdarların inşa ettirdikleri camiilerin ve medreselerin faaliyetleridir.

Şeref Han bölgenin tanınmış alimlerinin bir çoğunun medreselerde hoca olarak çalıştığını yazar. Örneğin; Mevlana Hızır Babi "Şerefiye" medresesinde müderrislik yapmış olup İslam hukukunun bilginlerinden sayılırdı. Hatta Şeref Han yaşadığı dönemde Hızır Babi gibi bilgin bir tefsircinin olmadığını da yazar. Mevlana Muhammet Şiranşi ise alimler arasında tefsir, astronomi, mantık ve metafizik alanlarında büyük bilgiye sahip olup "İhlasiye" medresesinde ders vermekteydı. "Hacıbekiye" medresesi Mevlana Muhammet Zraki Sufi'ye, "Şükriye" medresesi Mevlana Musa'ya, "İdrisiye" medresesi ise Mevlana Abdullah Raşk adlı alimin idaresine verilmişti (Bidlisi, 1967, s.394). Mevlana Muhammet Zraki Sufi fıkıh ilminde çok tanınan bir alimdi, Mevlana Abdullah Raşk ise (halk arasında Kara Molla adıyla tanınmıştı) fen bilimlerinde büyük meziyetlere sahipti.

Araştırdığımız dönemde Van ve Cizre'nin camilerinde faaliyet gösteren medreseler çok meşhurdur. Cizre'de islamiyetin geniş şekilde yayılması ancak yezidiliğin ortadan kaldırılmasıyla olmuştur. Cizre hükümdarları İslamiyetin burada güçlenmesi için çok çaba sarf etmiş, camii ve medreseler inşa ederek birkaç köyü de bu kurumlara vakıf olarak hediyye etmişlerdir.

Şeref Han'nin verdiği bilgilere göre yukarda bahsettiğimiz Van emiri Hüsrev Paşa da Van'daki camiye en tanınmış müezzinleri, hafızları, imamları davet etmişti (Bitlisi, 1967, s.398). "Şerefname"nin müellifi Van'da meşhur Molla Hasan zaviyesinin de mevcut olduğunu yazmaktadır (Bitlisi, 2011, II, s.168).

Şeref Han'ın yazdığına göre; bölgedeki medreseler çok meşhur olup her zaman talebelerle doluydu (Bitlisi, 1967, s.348). Medreselerde daha çok ilahiyyat iliminin öğrenilmesine önem verilmekteydi (Bitlisi, 1967, s.169). Medreseler hükümdarlar ve hayırseverler tarafından mali bakımından destekleniyordu. Şeref Han şöyle yazar; camilerdeki müezzinler, imamlar ve hocalar yüksek maaş karşılığında çalışıyorlardı (Bitlisi, 1967, s.394, 395).

SONUÇ

Orta çağda Zap ve çevresindeki bölgelerde ilim ve eğitim yeni bir yön kazandı. İslamiyetin yayılmasından önce bu bölgelerde ilmin ve eğitimin gelişimi hakkında elimizde yeterince bilgiler olmasa da, İslamiyetin bu bölgelerin sosyal ve kültürel gelişimi için çok büyük rol oynadığını söyleyebiliriz. Bu fikri söyleyebilmek için elimizde olan somut kaynaklardan biri de elbette ki Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" eseridir. Şeref Han Bitlisi döneminin meşhur İslam düşünürüdür. Onun yüksek entellektüele sahip olması, yazdığı eserin büyük hacimli materyalleri kapsaması ve bu güne kadar da tarih ilmi için önemini kaybetmemesi, İslamiyetin bölge için ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu gösterir.

Şeref Han bu bölgelerin İslam hükümdarlarının siyasetini tasvir ederken bunların İslamiyetin ve İslam medeniyetinin yayılması için yaptıkları çalışmaları da vermeyi unutmamıştır. Bu insanların inşa ettirdikleri camiler ve medreseler dönemin ve bölgenin meşhur ilim ve eğitim merkezleri olmuştur.

Mekteplerde ve medreselerde Kurani Kerimle birlikte öğrencilere okuma yazma, tarih, ahlak ve mantık ilimlerini de öğretirlerdi. Medreselerde orta çağ İslam ilminin en önemli konuları öğretilir ve aynı zamanda da araştırılırdı.

Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" eserinde Zap ve çevresindeki bölgelerde faaliyet gösteren medreseler dönemin en tanınmış ilim merkezleri olarak gösterilmiş ve bu medreselerde yüzlerce meşhur alim ve müderris çalışmaktaydı. Burada eğitim gören öğrenciler ise daha sonraları İslam ilminin araştırılmasında ve yayılmasında büyük rol oynamışlardır.

Düşünüyoruz ki Zap bölgesinin Hilafet, Selçuklu, Osmanlı ve Safevi dönemlerini kitabında detaylı bir şekilde ele alan Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" eseri bölgenin eğitim ve kültür tarihini öğrenmek için bulunmaz bir kaynaktır.

KAYNAKÇA

Charmoy, F. (1868-1875). *Cheref-nameh ou Fastes de la Nation Hour de Par Cheref-ouddine Prince de Bidlis,* Petersburg

Çağlayan, E. (2016). Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" eserine tarihsel bakış, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyyat Fakültesinin Elmi Mecmuesi,* Haziran 2016, sayı 25, s.319-326

Quatremere, E. (1836). *Histoire des Mongols de la Perse,* Paris

Malcolm, J. (1815). *The History of Persia from the Early Period to the Present Time,* London

Şeref Han Bitlisi (1967). *Şerefname* (Y. İ. Vasilyeva, rusça çev.) I cilt. Moskova: Nauka

Şeref Han Bitlisi (2011). *Şerefname*. Cilt II. Osmanlı – İran Tarihi. (Osman Aslanoğlu, türkçe çev.) İstanbul: Nubihar

Vasilyeva, Y. (1967). Şeref Han Bitlisi'nin Hayatı, *Şeref Han Bitlisi, Şerefname, I cilt*. Moskova: Nauka, s.3-69

کتێبی هەواڵنامە

İSLAM TARİHİNİN İLK ASIRLARINA DAMGASINI VURAN HAKKÂRİ ULEMASI

The Hakkari Ulamas, Which Marks the First Centuries of Islamic History

Doç. Dr. HÜSEYİN GÜNEŞ
Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi Anabilim Dalı,
huseyingunes@sirnak.edu.tr

Özet

Hakkâri, Müslüman fatihlerce ilk ele geçirilen bölgelerin başında gelmektedir. Onun için Hakkâri halkı İslam'la tanışan en eski toplumlardan sayılır. Bu çerçevede Hakkâri halkının çok sayıda ulema yetiştirdikleri malumdur. Bildiride, öncelikle Hakkâri'nin İslam'la tanışma serüveni ele alınacaktır. Ardından Emeviler, Abbasiler ve hemen sonrasındaki dönemlerde İslam dünyasında nam yapmış Hakkâri uleması üzerinde durulacaktır. Böylece Hakkâri'nin İslam tarihindeki yeri ve İslam kültürüne katkısı tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Emeviler, Abbasiler, Hakkâri, Ulema.

Abstract

The Hakkari Ulamas, which marks the first centuries of Islamic history

Hakkari is at the top of the first seized areas of Muslim conquerors. Therefore, the people of Hakkari are considered to be the oldest communities that have met the Islam. In this context it is a fact that they educate large number of Ulamas. In the declaration, Hakkari's adventure of meeting with Islam will be dialed first. Then it will focus on the Umayyads, the Abbasids and the immediately aftermath eras reputed Hakkari Ulamas. Thus, the position of Hakkari in Islamic history and the contribution to Islamic culture will be identified.

Keywords: Islamic History, Umayyads, Abbasids, Hakkari, Ulama.

Giriş

Hakkâriye, Cizre'nin de içinde bulunduğu Musul'un üst tarafında bulunan şehir, kasaba ve köylerin bulunduğu bölge ismidir (Yâkût, 1977, 5: 408). Daha genel bir anlatımla Hakkâriye Musul'un kuzeyinde yer elan dağlık alandır (İbnü'l-Cevzî, 1992, 7: 17). İslamiyet'in doğuşu sırasında bölge, Sasanilerin hâkimiyeti altındaydı. Rasülayn (Ceylanpınar) ve Fırat'a kadar olan bölge Romalılara, Nusaybin ve Dicle'ye kadar olan bölge ise İranlılara aitti. Mardin ve Dârâ ovası, Sincar ve çöle kadar İranlıların, Mardin dağları, Dârâ ve Tûr Abdîn Romalılarındı. Romalılar ile İranlılar arasındaki gözetleme kulesi, Dârâ ve Nusaybin arasında yer alan Serce kalesiydi (Ebû Yusuf, 1979, s. 39).

Hz. Ömer döneminde hızını artıran fetih hareketleri neticesinde bölge İslam hâkimiyeti altına girdi. Şam cephesinden ilerleyen İyaz b. Ğanm ve Ebû Musa el-Eş'arî gibi sahabilerin komutasındaki İslam orduları önce Ruha'ya (Urfa) girdiler. Akabinde Harran, Nusaybin, Mardin ve Dara'yı aldılar (19/640). Hakkari'nin kuzey ve batı kesimini de içine alan Zevezân'ı fethettikten sonra ordu, Erzen (Siirt) üzerinden Bitlis ve Ahlat'a kadar ilerledi (Belâzürî, 1987, s. 242). İslam fetihleri sırasında Müslümanlarca kuşatma altında tutulan Rasülayn, rivayete göre Hakkâri'den yardım talebinde bulunmuştu. Oralardan dört bin kadar atlı yardımlarına koşmuş ancak İslam ordularının ilerlemesine engel olamamışlardı (Vakıdî, 1997, 2: 120-121). Utbe b. Farkad es-Sülemî komutasında Irak cephesinden ilerleyen İslam orduları ise 20/641 senesinde Musul'un ele geçirilmesinden sonra Hakkâri mıntıkasının kalan kısmını ciddi bir dirençle karşılaşmadan fethettiler (Belazürî, 1987, s. 463-464).

Bilindiği gibi Müslüman fatihler, ele geçirdikleri toprakların yerli halkına kendi dinlerini dayatma yoluna gitmemişlerdir. Onun için İslam hâkimiyeti altına giren farklı inançlara mensup insanlar asırlar boyunca eski inançlarını korumaya devam ettiler. Nitekim Emeviler (661-750) dönemi boyunca kadim inançlarını muhafaza eden bölge halkı, Abbasiler (750-1258) döneminin ortalarına doğru, muhtemelen devlet idaresinde etkinliği giderek artan İranlılar arasında İslamiyet'in yayılmaya başlamasıyla yeni dine geçişler başladı. İslamlaşma, Abbasi

devleti bünyesinde varlık gösteren ve yarı bağımsız idari oluşumlardan sayılan Şii karakterli Hamdaniler (905-1004) ve Büveyhiler (932-1062) döneminden ziyade Sünni karakterli Mervaniler (983-1085) ve Zengiler (1127-1233) döneminde bölgede ivme kazandı (Güneş, 2015, ss. 107-108; Kaplan, 2014, ss. 108-110).

Hülefa-i Raşidin dönemine bakıldığında Hz. Ömer dönemindeki fetih hareketleri ile Hz. Osman dönemindeki hâkimiyeti pekiştirmeye dönük faaliyetler dışında bölgenin sakin olduğunu söylemek mümkündür. Sükûnet, Emeviler dönemi ile Abbasilerin ikinci dönemine kadar sürmüş olmalıdır. Bununla birlikte söz konuşu hanedanlıkların el değiştirmesi sürecinde bazı hareketliliklerin yaşanmış olması muhtemeldir. Nitekim aşağıda isimlerini zikredeceğimiz Hakkârili ulemanın önemli bir kısmının Emevî kökenli olduğu görülmektedir. Abbasilerin Emevî ailesine karşı uyguladığı soykırımdan kaçmayı başaranların bir kısmı bu korunaklı dağlık bölgeye sığınmışlar ve zamanla Kürtleşmişlerdir (İbn Fadlallah el-Ömerî, 2010, 3: 268). Onun için Hakkâri Kürtlerinin kökeni kaynaklarda Emevilerden Utbe b. Ebû Süfyan b. Harb'a dayandırılmaktadır (Makrizî, 1998, 3: 405). Buradan yola çıkarak Hakkâri'nin daha Abbasi döneminin başlarından itibaren ciddi manada İslamlaştığını ve burada çok sayıda ulemanın yetiştiğini söyleyebiliriz. Ancak kaynaklarda bunlardan pek bahsedilmemektedir. Muhtemelen Emevî düşmanlığının uzun süre toplumda revaçta olması, çoğunluğu Emevî kökenli bu ulemanın kendilerini gizlemelerine yol açmıştır. Onların nispeten Zengiler döneminde ve daha çok Eyyübiler zamanında ortaya çıktıklarını görüyoruz. Kuşkusuz bunda Selahaddin Eyyübi'nin Kürt kökenli olması ve iktidara gelmesinde Hakkâri ulemasının rolünün bulunması etkili olmuştur. Hakkârili ulemanın Eyyübiler döneminde başta Mısır olmak üzere diğer İslam beldelerine dağıldığını görüyoruz. Öyle ki Kahire'de kurulan el-Hakkâriyye Medresesi uzun yıllar faaliyet göstermiş ve bu medresede çok sayıda talebe yetişmiştir (Zehebî, 1993, 49: 93; Naimî, 1990, 1: 277). İslam tarihinin ilk asırlarında yetişmiş ve tarihe damgasını vurmuş Hakkârili ulemanın bazısını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ali b. Ahmed el-Hakkârî

Hadis hafızı ve fakih olan Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Yusuf b. Cafer el-Ümevî el-Hakkârî, "Şeyhü'l-İslam" unvanına sahip bir alimdir (İbn Hallikân, 1968, 3: 345). Musul'un kuzeyinde yer alan dağlık bölgeden oluşun Hakkâri'ye yerleşmiş ve orada Dâris/Dêrış (دارس) köyünde ikamet etmiştir. Ribatlar inşa etmiştir. Buralarda fakir fukara ve kendini Allah'a adamış kişileri barındırıyordu. Daha sonra Bağdat'a gitti. Hadis tahsili uğruna İsfahan, Mısır ve Hicaz'a yolculuk yaptı ve buralardaki birçok alimin meclislerine katıldı. (Sem'ânî, 1962, 8: 416-418; Zehebî, 1993, 33: 182-184).

Salih ve abid bir insandı. Tasavvufta memleketinin şeyhi sayılıyordu. Ehl-i Sünnet ve Cemaat'e mensuptu (İbn Tağriberdî, ty, 5: 138). Kendisinin anlattığına göre Resulullah'ı rüyasında görmüş ve ona "Ya Resulallah, bana tavsiyede bulunun." demiş; O da şöyle buyurmuştur: "Ahmed b. Hanbel'in mezhebi ve Şafiî'nin mezhebinin itikadına yapış, bidat ehlinin meclislerinden uzaklaş." (İbnü'l-Cevzî, 1992, 17: 7; İbn Kesîr, 1986, 12: 145.)

Diğer yandan onun hadis uydurduğu, topladığı hadislerin çoğunun garib ve münker olduğu iddia edilmektedir (İbnü'l-Esîr, 1997, 8: 374; Zehebî, 1993, 33: 184). O, 486/1093 yılı başlarında Hakkâri'de öldü (İbn Asâkir, 1997, 41: 239).

2. Adiy b. Müsafir el-Hakkârî

Salih ve zahit bir zat olan Adiy b. Müsafir b. İsmail b. Musa b. Mervan b. Hasan b. Mervan b. Hakem el-Ümevî el-Hakkârî, Laleş'i vatan edinmişti. Ölünceye kadar orada kaldı ve

kendi zaviyesine defnedildi. Kabri orada halen ziyarete açıktır. Büyük bir âlim ve fakihti. Etkili bir konuşması vardı. Mütevazı bir kişiliğe sahipti. Heybet ve vakarının yanı sıra güzel ahlak sahibiydi. Bölgedeki seçkin ulamının başında geliyordu. O aynı zamanda tarikat şeyhlerinden biri sayılıyordu. Sülükte zor ve meşakkatli bir yol takip etmişti. Kutup Muhyeddin Abdülkadir, ondan övgüyle bahseder ve onu evliyanın sultanı olarak kabul ederdi. Öyle ki onun hakkında şöyle der: "Eğer çabayla peygamberliğe ulaşılsaydı, Adiy b. Müsafir onu elde ederdi." Ömrünün ilk yıllarında dağlarda ve çöllerde kendi başına bir hayat sürdü. Yılanlarla ve yırtıcı hayvanlarla arkadaşlık etti. Sonra dönüp zaviyesine yerleşti. Çok sayıda evliya ona talebelik yaptı. Hal sahibi niceleri onun sohbetlerinden feyiz aldı (İbn Tağriberdî, ty, 5: 361-362). Böylece onun sayesinde Hakkâri ismi hiç olmadığı kadar ilim ve irfanla anılır oldu (Gözütok, 2011, s. 257).

Kendisinin ekip biçtiği tarlaları vardı. Kendi el emeğiyle geçinirdi ve kimseden bir şey kabul etmez, kimsenin malından bir şey yemez, kimsenin evine girmezdi. Halkın arasında büyük bir şöhrete sahipti. Bir yere gittiği zaman, sohbetinden istifade etmek ve yanında tövbe etmek için kadın erkek bütün ahali onu karşılardı. Bir seferinde rahiplerin bulunduğu bir kiliseye uğramıştı. Aralarından iki rahip onu karşıladılar. Saygılarından dolayı başlarını açtılar ve ondan dua talebinde bulundular (Zehebî, 1993, 38: 231).

Çok ibadet eder ve sürekli oruç tutardı. Kesintisiz oruç tuttuğu için bazı insanlar onun asla bir şey yemediğine inanmaya başladılar. O bunu duyunca insanların arasına çıkıp yanına aldığı şeyleri yedi. Böylece onların yanlış düşüncelere kaymasına engel olmaya çalıştı (Zehebî, 1993, 38: 232). Bununla birlikte ölümünden (557/1162) sonra ona tabi olan Kürtler onun hakkında aşırıya kaçtılar. Öyle ki küfre kaçan işler yaptılar. Bunun üzerine Şafiî fakihi Şeyh Celaleddin Yusuf el-Hulvanî'nin kışkırtmasıyla onun kabri 817/1414 yılında saldırıya uğradı. Mezarı açılıp kemikleri çıkartıldı ve türbeyle birlikte kemikleri ateşe verildi (İbn Şahin, 2002, 3: 278).

Öldüğü sene Musul'a gitmiş ve şehrin dışındaki bir türbede konaklamıştı. Şehrin ümerası, uleması, meşayihi ve bütün ahali onu ziyarete gittiler. Elini öpmek için etrafını saran insanlar izdihama yol açınca araya demir bir parmaklık geçirildi. Gelenler onu parmaklığın ardından selamlayıp yoluna devam ediyordu (Zehebî, 1993, 38: 232). Onun aslen Balebek'in Beyt Far köyünden olduğu söyleniyor ki İbn Hallikan (ö. 681/1282), doğduğu evin hala ziyaret edildiğini naklediyor (1968, III, 254).

3. Ali b. Ahmed el-Hakkârî

Seyfeddin Ali b. Ahmed el-Hakkârî, Selahaddin döneminin önde gelen fıkıh ulemasından olup el-Meştub lakabıyla meşhurdur (İbn Tağriberdî, ty, 6: 16). Hakkâri mıntıkasının ele geçirilmesinde Selahaddin'e fazlasıyla yardımı dokunmuştur (İbnü'l-Esîr, 1997, 10: 6; İbn Haldun,1988, 5: 204, 354). Dedesi Ebü'l-Heyca Abdullah b. Halil el-Hakkarî (ö. 1133), daha önceleri Hakkâri kalesinin sahibiydi (Ebû Şâme, 1997, 2: 70; Kaplan, 2015, s. 26). Kendileri de âlim kişiliğinin yanı sıra üst düzeyde bir idareciydi. Selahaddin tarafından Kahire, Akka ve Kudüs valiliğine atanmıştı. Haçlılara karşı mücadelede esir düştü. Esaretten kurtulduktan altı ay sonra, 588/1192 senesinde, öldü (İbn Hallikân, 1968, I, 182; Zehebî, 1993, 41: 303).

4. İsa b. Muhammed el-Hakkârî

Ebû Muhammed Ziyaüddin İsa b. Muhammed b. İsa el-Hakkârî, Selahaddin döneminin önde gelen fakihlerindendir (İbn Vâsıl, 1957, 2: 309; İbn Haldun, 1988, 4: 103). Döneminin gözde komutanlarından birisi olmasının yanı sıra hadis rivayeti icra edecek düzeyde âlim-

dir. Cizre'de Ebü'l-Kasım b. Ömer b. el-Bezrî'den Şafiî fıkhını okudu. Halep'te ez-Zücaciyye medresesinde kaldı. Sonra Melik Esedüddin Şirkuh'un hizmetine girdi. Namazlarda ona imamlık yaptı. Onunla birlikte Mısır'a gitti ve Selahaddin'in iktidara geçmesinde büyük emeği oldu. Haçlı ordularına karşı dillere destan muharebeler gerçekleştirdi. 585/1189 yılında Akka muhasarası esnasında çadırında öldü (İbnü'l-Esîr, 1997, 10: 77; Zehebî, 1993, 41: 225; İbn Kesîr, 1986, 12: 334).

5. Osman b. Şücaüddin el-Hakkârî

Mücahidüddin Ebû Amr Osman b. Şücaüddin b. Musa el-Hakkârî, kıraat ilmiyle şöhret bulmuştur. 624/1227 yılında Kahir'de öldü (İbnü'l-Futî, 1995, 4: 368).

6. Ahmed b. Yusuf el-Hakkârî

Ahmed b. Yusuf el-Hakkârî, 554/1159 yılında Dımaşk'ta doğdu. Hadis âlimidir. Aynı zamanda iyi bir savaşçıdır. Çok sayıda sefere katıldı. 631/1234 senesinde öldü (Zehebî, 1993, 46: 54).

7. Ömer b. Muhammed el-Hakkârî

Ömer b. Muhammed b. İsa el-Kürdî el-Hakkârî, meşhur fakih İsa el-Hakkârî'nin kardeşidir. 560/1165 yılında doğdu. Devlet adamlığının yanı sıra ilimle uğraşmış ve hadis rivayetinde bulunmuştur. 636/1239 yılında öldü (Zehebî, 1993, 46: 302).

8. Fadl b. Hasan el-Hakkârî

Fadl b. Hasan el-Kürdî el-Hakkârî, zühdüyle şöhret bulmuş bir âlimdir. Kimseden bir şey kabul etmezdi. Israr edilir ve verilen malın helal olduğu söylenirse onu alır fakat ikinci defa teklif edildiğinde asla kabul etmezdi. 645/1247 yılında öldü (Zehebî, 1993, 47: 291-292).

9. Abdullah b. Hasan el-Hakkârî

Abdullah b. Hasan el-Hakkârî, 547/1152 yılında Musul şehirlerinden İmadiye'de doğdu. Döneminin önde gelen hadisçilerindendi. Sahih-i Buharî'yi okutmasıyla meşhurdur. 105 sene yaşadı ve 652/1254 yılında Halep'te öldü (Zehebî, 1993, 48: 124).

10. Hıdır b. Muhammed el-Hakkârî

Hıdır b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Ümevî el-Hakkârî, hadis âlimidir. 573/1177 yılında Mısır'da doğdu. Velid b. Utbe b. Ebû Süfyan'ın soyundan geldiği söylenir. 653/1255 yılında öldü (Zehebî, 1993, 48: 147).

11. İsa b. Musa el-Hakkârî

İsa b. Musa b. Ebû Bekir b. Hıdır el-Ümevî el-Kürdî el-Hakkârî, zahit ve fakih bir âlimdir. Aynı zamanda cesur bir savaşçıdır. Bir süre Dımaşk'ta el-Caruhiyye medresesinde ders verdi. 658/1260 yılında Mısır'da öldü (Zehebî, 1993, 48: 352).

12. İsa b. Muhammed el-Hakkârî

Ebû Muhammed İsa b. Muhammed b. Ebü'l-Kasım el-Kürdî el-Hakkârî, hadis âlimidir. Aynı zamanda kahramanlığı ve cesaretiyle nam salmış bir kumandandır. Haçlılara karşı kahramanca mücadele etmiştir. 593/1197 yılında doğdu ve 669/1271 yılında öldü (Zehebî, 1993, 49: 293).

13. Hıdır b. Halil el-Hakkârî

Ebü'l-Abbas Hıdır b. Halil el-Hakkârî, tasavvuf ehli bir müezzindir. Hadis rivayetinde bulunmuştur. 673/1274 yılında Kahire'de öldü (Zehebî, 1993, 50: 128).

14. Abdülvahid b. Ali el-Hakkârî

Ebû Muhammed Abdülvahid b. Ali b. Ahmed el-Hakkârî el-Farikî el-Hanbelî, hadis rivayetinde bulunmuş, salih ve zahit bir şahsiyettir. 591/1195 yılında doğdu. Musul ve Dımaşk'ta hadis tahsilinde bulundu. 685/1286 yılında Kahire'de öldü (Zehebî, 1993, 51: 225-226).

15. Muhammed b. Ebû Bekir el-Hakkârî

Muhammed b. Ebû Bekir b. Davud el-Hakkârî eş-Şafiî, hadis âlimidir. 692/1293 yılında Ramle'de öldü (Zehebî, 1993, 52: 136).

16. Süleyman b. Yusuf el-Hakkârî

Süleyman b. Yusuf el-Hakkârî, hadis âlimidir. 608/1211 yılında doğdu ve 695/1296 yılında öldü (Zehebî, 1993, 52: 255-256).

17. Davud b. Muhammed el-Hakkârî

Davud b. Muhammed b. Ebü'l-Kasım el-Hakkârî, hadis âlimidir. 609/1212 yılında Kudüs'te doğdu. Kudüs ve Dımaşk'ta hadis tahsil etti. Aynı zamanda cesur bir liderdi. 700/1301 yılında 91 yaşında ölünceye kadar savaşa ve ava çıkmayı bırakmadı (Zehebî, 1993, 52: 475-476; Safedî, 1998, 2: 250).

18. Abdülaziz b. Ahmed el-Hakkârî

İzzeddin Abdülaziz b. Ahmed b. Osman b. İsa el-Hakkârî eş-Şafiî, dönemin önde gelen kadılarındandır. Hadis konusunda eserler tasnif etti. Aynı zamanda lider bir şahsiyet ve iyi bir komutandı. 727/1327 yılında Kahire'de öldü (İbn Kesîr, 1986, 14: 131; Safedî, 1998, 3: 66-67).

19. Ahmed b. Abdurrahman el-Hakkârî

Ahmed b. Abdurrahman b. İbrahim el-Hakkârî, hadis âlimidir. Ömrü, öğrenci yetiştirmekle geçti. 736/1336 senesinde öldü (Safedî, 1998, 1: 257-258).

20. Ahmed b. Ahmed b. Hüseyin el-Hakkârî

Şehabüddin Ahmed b. Ahmed b. Hüseyin el-Hakkârî, kıraat imamlarındandır. Senelerce kıraat dersi verdi (İbn Tağriberdî, ty, 10: 248). Kahire'de el-Mansuriye medresesinde Hadis kürsüsünü yönetti. 750/1349 yılında Kahire'de öldü (Safedî, 1998, 1: 169).

Sonuç

Hakkâri, Hz. Ömer döneminde Müslümanlar tarafından fethedilmiş, Hz. Osman döneminde ise İslam hâkimiyeti tam anlamıyla tahkim edilmiştir. Bu dönemde fethedilen bölgelerde, Hülefa-i Raşidin ve Emevî dönemleri dâhil olmak üzere Abbasilerin ilk asırları boyunca İslamlaşma genel itibariyle nadir görülürken Hakkâri yöresi için farklı bir durum söz konusudur. Zira Abbasilerin soykırımından kaçmayı başaran Emevilerin bir kısmı muhkem dağlardan müteşekkil Hakkâri mıntıkasına sığınmışlardır. Onların vasıtasıyla İslam'ın yerel halk arasında yayıldığını ve daha ilk asırlardan itibaren burada ulemanın yetiştiğini söylemek mümkündür. Fakat toplumda uzun süre hüküm süren Emevî düşmanlığı muhtemelen onların İslam coğrafyasındaki görünürlüğünü kısıtlamıştır. Onun içindir ki Hakkâri ulemasının, Zengilerin bölgedeki hâkimiyetleri sırasında kısmen göründüğüne şahit oluyoruz. Tarihe damgalarını tam anlamıyla vurdukları dönem ise hiç şüphesiz Eyyübler dönemidir. Selahaddin'in iktidara geçmesinde emeği büyük olan Hakkâri uleması, başta Mısır olmak üzere artık İslam coğrafyasının farklı yerlerinde medreseler kurmaya başlamış, asırlar boyunca talebe yetiştirerek ve eser telif ederek ilmi faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Kaynakça

Belâzürî, A. (1987). *Fütûhu'l-büldân.* Beyrut: el-Meârif.

Ebû Şâme, A. (1997). *Kitâbu'r-ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye.* Beyrut: er-Risale.

Ebû Yusuf, Y. (1979). *Kitâbü'l-Harâc.* Beyrut: el-Ma'rife.

Gözütok, Şakir. (2011), Hakkârili devlet adamı ve âlimler (Abbasiler dönemi). *Türkiyat araştırmaları enstitüsü dergisi,* 46, ss. 255-280.

Güneş, H. (2015). Beytüşşebap tarihi üzerine notlar. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 12, ss. 103-114.

İbn Asâkir, A. (1997). *Târîhu medîneti Dimeşk.* Beyrut: el-Fikr.

İbn Fadlallah el-Ömerî, A. (2010). *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr.* Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye.

İbn Haldun, A. (1988). *Divanü'l-mebde ve'l-haber.* Beyrut: el-Fikr.

İbn Hallikân, Ş. (1968). *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân.* Beyrut: Sâdır.

İbn Kesîr, İ. (1986). *el-Bidâye ve'n-nihâye.* Beyrut: el-Fikr.

İbn Şahin, A. (2002). *Neylü'l-emel fî zeyli'd-düvel.* Beyrut: el-Asriyye.

İbn Tağriberdî, Y. (ty). *en-Nücumü'z-zahire fî müluki Mısır ve'l-Kahire.* Mısır: Darü'l-Kütüb.

İbn Vâsıl, M. (1957). *Müferricü'l-kürub fî ahberi Beni Eyyub.* Kahire: el-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye.

İbnü'l-Cevzî, A. (1992), *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem.* Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye.

İbnü'l-Esîr, A. (1997). *el-Kâmil fi't-târîh.* Beyrut: el-Kütübü'l-Arabî.

İbnü'l-Futî, A. (1995). *Mecmeü'l-adab fî mu'cemi'l-elkab,* Tahran: Vezaretü's-Sekafe.

Kaplan, Y. (2014). Tarihte Hakkâri, Şemdinani, Bahdinan ve Nehri. *Uluslararası Seyyid Tâhâ-î Hakkâri Sempozyumu Bildirileri,* ss. 108-130.

Kaplan, Y. (2015). Hakkâri Tarihi. *Hakkâri İl Yıllığı*, ss. 19-41.

Makrizî, A. (1998). *Kitabü'l-mevâiz ve'l-itibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr,* Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye.

Naimî, A. (1990), *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris,* Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye.

Safedî, H. (1998). *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr.* Beyrut: el-Fikr.

Sem'ânî, A. (1962). *el-Ensâb.* Haydarabad: el-Mearifü'l-Osmaniyye.

Vakıdî, M. (1997). *Fütuhu'ş-Şam,* Beyrut: el-Kütübi'l-İlmiyye.

Yâkût, Y. (1977). *Mu'cemü'l-büldân.* Beyrut: Dâru Sâdır.

Zehebî, M. (1993). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-mşâhir ve'l-a'lâm.* Beyrut: el-Kitabi'l-Arabî.

The Hakkari Ulamas, which marks the first centuries of Islamic history

Hakkariya is name of the area of where the city, towns and villages placed on the upper part of Mosul and also included Cizra (Yâkût, 1977, 5: 408). More general description, Hakkariya is area of the mountainous region north of Mosul (İbnü'l-Cevzî, 1992, 7: 17). During the birth of Islam, the region was under Sasan rule. The lands of Resulayn (Caylanpinar) and Euphrates belonged Romans, the partf of the Nusaybin and Tigris belonged Iranians. Mardin and Dara plains until Sincar and desert belonged Iranians, Mardin mountains, Dârâ and Tur Abdin belonged Romans. The watchtower between the Romans and the Persians was the Serce Fort, located between Dara and Nusaybin (Ebû Yusuf, 1979, s. 39).

As a result of the conquest movements that increased the speed during the Omar period, the region became under Islam dominance. Progressing from front of Damascus The Islamic armies under the command of the sahabes, such as Iyaz b. Ganm and Abu Musa al-Ash'ari entered the Ruha first. Then they took Harran, Nusaybin, Mardin and Dara (19/640). After conquering Zavazan, which included the northern and western parts of Hakkari, the army advanced from Arzan (Siirt) to Bitlis and Ahlat (Belâzürî, 1987, s. 242). According to the custom Rasulayn, which was kept under siege by Muslims during the Islamic conquests, asked for help from Hakkari. They rushed to the aid of up to four thousand horsemen from there but could not prevent the progress of the Islamic armies (Vakıdî, 1997, 2: 120-121). After the capture of Mosul in 20/641, the Islamic armies that proceeded from the Iraqi front in the command of Utba b. Farkad es-Sulamî conquered the rest of the Hakkari district without encountering serious resistance (Belazürî, 1987, s. 463-464).

As it is known, the Muslim conquerors did not go to the way of imposing their religion to the indigenous people of the lands they had captured. For this reason, people belonging to different beliefs under Islamic rule continue to protect their old beliefs for centuries. Thus the people of the region, who kept the beliefs of the cadets during the Umayyad (661-750) period, began to enter the new religion towards the middle of the Abbasids (750-1258) period. Islamization gained momentum in the region during the period of the Sunnis characteristic Marwanis (983-1085) and the Zangis (1127-1233) faster than the Shiite-type Hamdanis (905-1004) and Buwaihs (932-1062), who were present in the Abbasi state and considered as semi-independent administrative formations (Güneş, 2015, ss. 107-108).

Looking at the Hulafa-i Rasidin period, it is possible to say that the region is calm except for the conquest movements during the Omar period and activities in the first years of the Othman periods which aimed at strengthening the dominance over the previously conquered regions. Sustenance must have lasted until the second period of the Abbasids. Along with that it is likely that some mobility has been experienced in the process of changing hands of the subjected dynasties. Thus, it is seen that a significant part of the Hakkari scholars, whose names are mentioned below, are of Umayyad origin. Some of the peoples who succeeded in escaping the Genocide of the Abbasids against the Umayyad family sought refuge in this sheltered mountainous region and were Kurdish over time (İbn Fadlallah el-Ömerî, 2010, 3: 268). Therefore in the sources, the origins of Hakkari Kurds are based on Utba b. Abu Sufyan b. Harb from Umayyads (Makrizî, 1998, 3: 405). From here we can say that Hakkari is seriously Islamized from the beginning of the Abbasids period. But they are not mentioned much in the sources. Probably the majority of the Umayyad hostility widespread in society for a long time has led to the concealment of this Umayyad ulamas. We see that they appeared relatively in the Zangi period and more in the Ayyubid period. Salahaddin Ayyubi's Kurdish origin and Hakkari Ulamas help for gaining power undoubtedly has been effective for this. Hakkari's scholars was scattered to other Islamic lands, especially Egypt, during the Ayyubid period. So that al-Hakkariyye Madrasah which was founded in Cairo has been active

for many years and many students attended this school (Zehebî, 1993, 49: 93; Naimî, 1990, 1: 277). It is possible to list some of Hakkari Ulamas which trained in the first centuries of Islamic history and stamp the history as follows;

1. Ali b. Ahmad al-Hakkari
2. Adiy b. Musafir al-Hakkari
3. Ali b. Ahmad al-Hakkari
4. İsa b. Muhammad al-Hakkari
5. Othman b. Shujauddin al-Hakkari
6. Ahmed b. Yusuf al-Hakkari
7. Omar b. Muhammed al-Hakkari
8. Fadl b. Hasan al-Hakkari
9. Abdullah b. Hasan al-Hakkari
10. Hidir b. Muhammad al-Hakkari
11. Isa b. Musa al-Hakkari
12. Isa b. Muhammad al-Hakkari
13. Hidir b. Halil al-Hakkari
14. Abdulvahid b. Ali al-Hakkari
15. Muhammad b. Abu Bakir al-Hakkari
16. Suleiman b. Yusuf al-Hakkari
17. Davud b. Muhammad al-Hakkari
18. Abdulaziz b. Ahmed al-Hakkari
19. Ahmad b. Abdurrahman al-Hakkari
20. Ahmad b. Ahmad b. Husain al-Hakkari

هەوالنامەی کتێب

AHMED ŞİHABU'D-DİN EL-HEKKÂRİ VE HADİSÇİLİĞİ

Şihabu'd-Din Ahmed from-Hekkâri and his Hadithness

Dr. Öğt. Üyesi Mazhar TUNÇ,
Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
mazhartunc65@hotmail.com

Özet

Ahmed b. Ahmed b. Hüseyin el-Hekkârî, Hakkari yöresinde yetişip İslam dünyasının farklı bölgelerinde ilim tahsil etmiş ve daha sonraları adından söz ettirmiş büyük alimlerden birisidir. İslami ilimlerin altın çağı denilebilecek bir dönemde yaşamış olması da üzerinde durulması gereken bir konudur. Tefsir, Hadis ve diğer islami ilimlerde eserleri mevcut olan el-Hekkâri güzel yazısıyla da bir çok kaynağı bizlere ulaştırmıştır. Biz de bu çalışmamızda el-Hakkâri'nin asıl uzmanlık alanı olan Hadisçiliğini ele aldık. Sahih-i Buhari üzerine bir çalışması bulunan el-Hekkâri, hadis ricali alanında da bazı çalışmaları bulunmaktadır.

Summary

Ahmed b. Ahmed al-Hakkari is one of the great scholars who came to Hakkari region and collected knowledge in different regions of the Islamic world. The fact that the Islamic sciences lived in a period that could be called the golden age is a matter to be emphasized. Tafsir, Hadith and other Islamic sciences, al-Hekkâri, whose works are available, have brought many sources to us. We also discussed the Hadithism of al-Hakkari, which is the real field of expertise in this work. Al-Hekkâri, who has a work on Sahih Bukhari, also has some studies in the field of hadith ricals.

Giriş

Tam ismi Ahmed b. Ahmed b. Hüseyin b. Musa b. Musek el-Hekkaâi el-Kürdî el-Mısrî'dir. Künyesi Ebu Said lakabı ise Şihabuddin'dir. Net olmamakla birlikte 674/1275 tarihinde doğduğu tahmin edilmektedir.[1] Vefet tarihi konusunda ise bütün kaynaklarda 763/1362 tarihi geçmektedir.[2]

Ahmed b. Ahmed, Hakkari bölgesine nispetle el-Hekkârî lakabıyla tanınmıştır. Tarihte Hakkari bölgesi, eski ismi ile Amed yani Ceziretu ibn Ömer eyaletine bağlı kalelerden ve köylerden oluşan bir bölgedir. Ceziretu ibn Ömer aslında Ceziretu'l-botan diye bilinir. Ceziretu'l-botan Kur'an-ı Kerim'de Nuh (A.S.) gemisinin üzerine demir attığı "Kuti" dağı ya da kuranın ifadesiyle "Cudi" dağının etrafında bulunan bölgenin ismidir. Hakkari bölgesi Birinci dünya savaşı sonrasında Türkiye İran Irak ve Suriye arasında dört parçaya bölünmüştür. Bundan sonra Hakkari bölgesi Türkiye sınırları arasında kalmış ve diğer bölgelerle bir alakası kalmamıştır.[3]

el-Hakkarinin Yaşadığı Dönem

Ahmed el-Hekkarî Memlukler zamanında yaşamıştır. 648 yılında Eyyubi devleti yıkıldıktan sonra 923 yılında Osmanlılar fethedinceye kadar Mısır ve Şam topraklarına memluk sultanları hâkim olmuşlardır.

Ahmed el-Hekkârî islami ilimlerin zirve yaptığı bir dönemde yaşamıştır. Onunla aynı dönemde yaşayan alimler arasında özellikle fıkıh ve hadis alanında şöhret kazanan İmam

1 - el-Hakkari'nin hayatı hakkında geniş bilgi için Bkz: İhsan İbrahim İsmail, Cuhudu Ulemai'l-Kürd ala's-Sahihayn, YYÜ Ssyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2017, s. 57-61

2 - Bkz: ez-Zirikli, Hayruddin, el-Â'lâm, Daru'l-İlim li'l-Melayin, Beyrut 1986 I, 91; el-Askalani, Şihabuddin Ahmed b. Aliİ b. Hacer, ed-Dureru'l-Kamine fi A'yâni'l-Mieti's-Saniye, Dâru'l-Cil, Beyrut 1993, I, 98

3 - Bkz:http://www.cografya.gen.tr/tr/hakkari/tarihce.html http://www.hakkarikulturturizm.gov.tr/TR,158986/hakkari-tarihi.html

Nevevi[4], fıkıh, hadis, tefsir ve usuluddin konularında alim olan ez-Zerkeşi,[5] hemen hemen bütün islami ilimler sahasında kendini ıspatlayan İbn Teymiyye[6], yine birçok islami ilimlerde temayüz eden İbn kayyım el-Cevziyye[7], meşhur alim ez-Zehebi[8], İbn Kesir[9]ve İbn Kudame el- Makdisî[10] gibi ünlü alimler bulunmaktadır.

Ailesi

Ahmed el-Hekkârî her yönüyle ilimle kuşatılmış bir ortamda yetişmiştir. O Ahmed bin Ahmed bin Musa Ebu Hüseyin'in oğludur. 674 yılında doğan babası hadis ilmiyle meşgul olmuş, Dimyat ve başka yerlere seferler yapmış el-Mansuriye'de hadis şeyhi olmuştur. Güzel yazısıyla çok eser yazmış ve Hicri 750 yılında vefat etmiştir. Ahmed el-Hekkarî'nin ailesinin tümü hatta kadınları da ilim ehlindendir.

Kız kardeşi Cüveyriye binti Ahmed bin Ahmed bin Hüseyin el-Hekkârî,[11] hicri 704 yılında doğmuştur. Kendisi hem muhaddis ve müderristir. Cüveyriye o kadar tanınmış bir kişidir ki terâcim kitaplarında kardeşi Molla Ahmed el Hakkari اخـو جويريـة "Cüveyriye'nin kardeşi" şeklinde ona nispet edilerek tanıtılmıştır.[12] Muhammed Emin Zeki "Meşhur Kürt ve Kürdistan Âlimleri" adlı kitabında onu meşhur kürt âlimlerinden saymıştır. İbn Şahne, Sittu vuzera gibi döneminin bir çok meşhur âlim ve muhaddislerinden ders almış ve ibn Hacer gibi dönemin meşhur alimleri ondan hadis okumuşlardır. Hicri 783 yılında vefat etmiştir.[13]

Esma Binti Ahmed bin Ahmed bin Hüseyin el-Hakkarî, meşhur muhaddislerdendir. Kahire'de yaşadı. İbn Asakîr'in Hadis meclisinde bulundu. Meşhur fakih Ebu Hamid b. Zuheyre ondan ders aldı. 770/1368 yılında vefat etti.[14]

Emetullah binti Ebi'l A'la Ali bin Şihabuddin bin Ahmed el-Hekkarî, Molla Ahmed el-Hakkarî'nin oğlunun kızı yani torunudur. Kendisi Saliha âlimlerdendir. Tedrisle meşgul olmuş ed-Davu'l-Lâmî sahibi Şemseddin es-Sehaviye icazet vermiştir.[15] 60 yaşında iken vefat etmiştir.

Ummu Muhammed binti Yusuf bin Ahmed el-Hakkarî, o da bilinen muhaddislerdendir.

Suyuti Mısır'da yaşayan hadis hafızı ve tenkitçileri kısmında Ahmed el-Hekkari ve ailesinii önemli büyük alimler arasında olduğunu söylemektedir.[16]

---

4 - Kehhale, Ömer Rıza, Mucemu'l- Muelliifin Teracumu Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Muessesetu'r-Rsale, Beyrut 1414/1993, 9/106.

5 - Es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman, Husnu'l-Muhadara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire, Thk: Muhadded Ebul Fadl İbrahim, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, Mısır 1387/1967, 1/185.

6 - Ez-Zehebi, Muhammed b. Ahmed Şemseddin, Tezkiretu'l Huffaz, Thk: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi, Dairetu'l-Mearifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1374, 4/278; Kehhale, *a.g.e.*, 1/261.

7 - Kehhale, *a.g.e.*, 9/106.

8 - İbnu'l-İmad el-Hanbeli, Abdulhay b. Ahmed, Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb, Thk: Abdulkadir el-Arnavut, Dru İbn Kesir Beyrut 1406/1986, 6/153; ez-Zirikli, *a.g.e.*, ,5/326.

9 - El-Askalani, *a.g.e.*, 1/373; ez-Zehebi, Siyeru A'lami'n-Nubelael, Thk: Şuayb el-Arnavut, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1417/1996, 1/320.

10 - El-Askalani, *a.g.e.*, 2/146; ez-Zehebi, Siyer, 3/124.

11 - el Askalani, Ahmed b. Hacer İnbâu'l-Ğumr bi Enbai'l-Ömür, Tahk: Hasan Habeşi, Lecnetu ihyai't-Turasi'l-İslami, Mısır 1969,

12 - Ez zehebi, Zeylu tezkireti'l-Huffaz,358.

13 - Zeki Beg, Muhammed Emin, Hulasetu Tarihu'l -Kürd ve Kürdistan, Dâru'ş-Şuûni's-Sakafiyyeti'l-Âmme, Bağdat 2005, 2/232.

14 - Bkz: http://kulilk.com/portal/node/6741, erişim tarihi: 06.04.2018

15 - es-Sehâvi, Muhammed b. Abdurrahman Şemsuddin, ed-Dav'u'llami' li Ehli'l-Karni't-Tasi', Dâru'l-Cîl, Beyrut 1412/1992, 1/4.

16 - Suyuti, ehusnul muhadara,1/359.

Eserleri

- Ricalu’s-Sahihayn[17]
- el-İkdu’l-Ğali fi Halli İşkali’l-Camii’s-Sahih li’l-Buhari[18]
- Ricalu’s-Süneni’l-Arbaa[19]
- Tefsiru’l-Kur’an[20]

Hadis İlmindeki Yeri

Amed el-Hakkari daha küçük yaşlarda babası tarafından hadis alimlerinin meclislerine götürülerek hadis ilmiyle tanışmıştır. En-Nur b. Safvan, en-Nur es-Sa’lebi, Şerif el-Musevi, Sittu’l-Vuzera, Ebu’l-Hasan İbnu’l-Kayyim gibi alimlerden hadis dersleri almıştır. Sahih-i Buhari ve Sünen-i Ebu Davud’u hocalarından dinleyerek icazet almıştır. Kendisi aynı zamanda Sahih-i Müslim üzerine bir çalışma olan *el-Müsnedu’l-Mustahrec ala Sahih-i Müslim* isimli kitabın ravilerindendir.

İbn Hacer el-Askalani onun hakkında şöyle söylemiştir: “Hadis ricalinde alim birisi idi. Sahihayn’ın ricalı ile ilgili bir eser te’lif etmiştir.”[21]

Hadis ile ilgili eserleri

1. *el-İkdu’l-Gali fi Halli İşkali Sahihi’l-Buhari*

Bu kitap Buhari’deki müşkil lafızları izaha kavuşturmak amacıyla kaleme alınmıştır. Ancak kitaba muttali olmayan birisi bunun bir Buhari şerhi olduğu tahmin edecektir. Kitap mahtut olup yayınlanmamıştır.[22] Kitabı incelediğimizde kitabın eksik olduğunu fark ettik. Çünkü kitap Bed’u’l-Vahiy ile başlayıp Kitabu’t-Talak ile son bulmaktadır. Geri kalan Buhari başlıklarının dahil olduğu kısım eksik görünmektedir. Ya geri kalan kısım kaybolmuştur veya müellif buraya kadar ulaşmış gerisini tamamlayamamıştır. Bu konuda elimizde net bir bilgi mevcut değildir.

هەوالنامەی کتێب

17 - Ricalu’l-Buhari ve Müslim diye de bilinen bu kitap mahtut olup henüz basılmamıştır. Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye’de bir nüshası bulunan bu bu eserin başa el yazmalarının olup olmadığı ile ilgili elimizde detaylı bilgi mevcut değildir. Bkz: el-Kettani, er-Risaletü’l-Mustatrefe, s.207 ; es-Suyuti, Hüsnu’l-Muhadere, I, 358 ; el-Babani, İsmail Paşa Hediyyetü’l-Arifin, I, 112 ; Kehhale, Mucemu’l-Muellifin, I, 147 ; es-Suyuti, Tabaatü’l-Huffaz, s. 529 ; el-Makrizi, Düreru’l-Ukudi’l-Feride, I, 267 ; el-Muderris, Ulemauna fi Hidmeti’l-İlim ve’d-Din,. 5 ; Salih, Emin, Alamu Ulemai’l-Kurd ve Musannefatihim fi Ulumi’s-Sünne, Basılmamış Doktora Tezi, (Trablus Üniversitesi) Libya, 2007, s. 356-358 ; el-Bahreki, Hayatu’l-Emcad, I, 57 ; İbn Hacer, ed-Dreru’l-Kamine, I, 111 ; es-Suyuti, Zeylu Tabakati’l-Huffaz, s. 236 ;

18 - Bu eserin el yazma nüshaları bilindiği kadarıyla iki yerde bulunmaktadır. Birincisi Paris Milli Kütüphanesi 7/2677 numarada, ikincisi ise Riyadl Merkezu’l-Melik Faysal li’l-Buhus ve’d-Dirasati’l-İslamiyye’de 2/2677 nolu eser olarak kaydedilmiştir. Biz bir araştırma için bulunduğumuz Riyad’da ilgili merkeze giderek bu el yazmayı elde ettik. Bkz: el-Fıhrisi’Şamil li’t-Turasi’l-Arabiyyi’l-İslamiyyi’ş-Şamili’l-Mahtut e-Hadisu’n-Nebevi’Şerif ve Ulumuhu, Ürdün Tsz. II, 1086

19 - Henüz basılmamış olan bu eserin çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Bir tanesi Kahire el-Mektebetü’l-Hadeviyye No:1/237; diğer bir nüshanın birinci cildi Daru’l-Kütübi’z-Zahiriyye 1/73 numarada, bir nüshası da Riyad Merkezu’l-Melik Faysal li’l-Buhus ve’d-Dirasati’l-slamiyye 47788 numarada bulunmaktadır. Riyad ziyaretimizde bu kitabın bir nüshasını almak istedik ancak görevliler kitabı şimdilik bulamadıklarını bilahare göndereceklerini söylediler. Şimdiye kadar da kitap elimize geçmiş değil.

20 - Bu eser de basılmamış olup çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Birisi Kahire el-Mektebetü’l-Hadeviyye 1/153 numarada, diğeri Mısır Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye 1/40 numarada, bir diğeri de Mısır el-Mektebetü Ma’hedi’l-Mahtutati’l-Arabiyye 107-112 numarada, bir diğeri de Riyad Merkezu’l-Melik Faysal li’l-Buhus ved-Dirasati’l-İslamiyye 47787 numarada bulunmaktadır. Tefsirin bazı bölümleri tahkik edilmiştir. İlk bölümü yani Fatiha ve Bakara süresinin tahkiki Medine İslam Üniversitesinde doktora tezi olarak tahkik edilmiştir. Tefsirin bazı bölümleri de Ezher Üniversitesinde tahkik edilmiştir. Bkz: https://vb.tafsir.net/tafsir32248/#.WtrkdWhl_IU

21 - El-Askalani, ed-Dureru’l-Kamine, I, 111

22 - Kitabın bilinen iki nüshası vardır. Birisi Paris Milli Kütüphanesi diğeri ise Riyad Kral Faysal İslami Araştırmalar Merkezinde.

el-Yazmanın özellikleri:

el-Hekkârî'ye ait bu el yazma 55 varaktan oluşmaktadır. İlk üç varak tek sayfa diğer varaklar çift sayfadan oluşmaktadır. Ancak ilk varağın sayfa numarası 49 ile başlamaktadır. Son varağın sayfa numarası ise 151. Son derece okunaklı bir yazı ile yazılmış bulunan el yazmada çok az haşiye bulunmaktadır. Sadece sekiz yerde haşiye kullanılmıştır. İlk haşiyede anlatıldığına göre imam Buhari küçük yaşta gözlerini kaybetmiş annesi bu duruma çok üzülmüştür. Annesi bir seferinde Hz. İbrahim'i rüyasında görmüş onun tavsiye ettiği nehirde yıkanan Buhari'nin gözleri tekrar görmeye başlamıştır. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Her varakta bir sonraki varakın ilk kelimesi bir önceki varakın sonuna yazılmıştır.

Metodu

Müellif önsöz olmaksızın kitabına başlamıştır. Kitabın başlığından anlaşıldığına göre bu kitap el-Hekkari'nin hocası İbrahim el-Halebi'den ders aldığı notlardan oluşmaktadır. Çünkü kitabın isminin hemen şu ibare yer almaktadır كتاب العقد الغالي في حل اشكال الجامع الصحيح للبخاري مما سمعه أحمد الكردي من الامام العالم العامل الرحلة شيخ الاسلام والمسلمين الشيخ ابراهيم الحلبي المحدث بديار الحلب bu da gösteriyor ki bu kitap onun hocasından işittiği bilgilerden oluşmaktadır. Kitap Buhari'de olduğu gibi Kitabu Bed'i'l-Vahiy ile başlamaktadır. Muellif açıklamasını istediği sözcük veya malumattan hemen önce kırmızı kalemle قوله sözcüğünü kullanarak sözlerine başlamaktadır. Çok uzun açıklamalara girmemiştir. Konuyu mümkün mertebe kısa tutmaktadır. Ancak bazı durumlarda uzun açıklamalara girmiştir. Bazen de فائدة lafzı kullanılarak açıklama yapılmaktadır. Genellikle Buhari'deki anlaşılmayan kelimeler, mübhem ibareler ve tanıtılmayıp bir kelimeyle geçiştirilen raviler açıklığı kavuşturulmuştur. El yazma Buhari'nin şu teracimlerini kapsamaktadır. Bed'i'l-Vahiy, Kitabu'l-İman, Kitabu'l-İlim, Kitabu't-Tahare, (el-Vudu', el-Gusul, el-Hayız, et-Teyemmum, Kitabu's-Salat (Ebvabu Sutreti'l-Musalli, Mevakitu's-Salat ve Fadluha, el-Ezan, el-Cum'a, Salatu'l-Havf, el-Îdeyn, el-Vitir, el-İstiska, el-Kusuf, Sucudu'l-Kur'an, Taksîru's-Salat, et-Teheccüd), Kitabu'l-Cenâiz, Kitabu'z-Zekat, Kitabu'l-Hacc, el-Umre, el-Muhsar ve Cezau's-Sayd, Kitabu's_Savm, Kitabu'l-Mezalim, Kitübu'ş-Şerike, Kitabu'r-Rahn, Kitabu'l-İtk, Kitabu'l-Buyu', Kitabu's-Silm, Kitabu'ş-Şuf'a, Kitabu'l-İcaze, Kitabu'l-Kefale, Kitabu'l-Vekale, Kitabu'l_Hars ve'l-Muzarea, Kitabu'ş-Şurb ve'l-Musakat, Kitabu'l-İstikrah, Kitabu'l-İşhas, Kitabu'l-Lukata, Kitabu'l-İ'tikaf, Kitabu'l-Mukatib, Kitabu'l-Hibe, Kitabu'ş-Şehadat, Kitabu'ş-Şurut, Kitabu'l-Vesaya, Kitabu'l-Cihad ve's-Seyr, Kitabu Farzi'l-Humus, Kitabu'l-Cizye, Kitabu Bed'i'l-Halk Kitabu Ehadisi'l-Enbiya, Kitabu'l-Menâkıb, Kitabu'l-Meğâzi, Kitabu't-Tefsir, Kitabu Fedaili'l-Kur'an, Kitabu'n-Nikah ve Kitabu't-Talak. Buhari'nin geri kalan konu başlıkları kitapta bulunmamaktadır.

Sonuç

Ahmed b. Ahmed Şihabuddin el-Hekkâri Hakkari yöresinde doğup yetişmiş ve daha sonra çeşitli ilim merkezlerine giderek islami ilimler tahsil etmiş bir alimdir. Özellikle tefsir ve hadis ilimlerinde eserler vererek islami ilimlere katkıda bulunmuştur. Ancak daha çok hadis ilminde temayüz etmiştir. Buhari'ye yaptığı kısa şerhinin yanısıra Kutub-i Sitte ricaline hasrettiği çalışmaları bulunmaktadır. El-İkdu'l-Ğâli fi Halli İşkali Sahihi'l-Buhari, Ricâlu's-Sahihayn ve Ricalu's-Suneni'l-Arbaa ve tefsir kitabı onun en meşhur eserleri arasındadır. El yazma eserlerinin bir kısmı mevcut olup bir kısmı ise zamanımıza ulaşmamıştır. Şu ana kadar hiçbir eseri yayımlanmış değildir.

KAYNAKÇA

İhsan İbrahim İsmail, *Cuhudu Ulemai'l-Kürd ala's-Sahihayn,* YYÜ Ssyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2017

Salih, Emin, *A'lâmu Ulemai'l-Kurd ve Musannefatihim fi Ulumi's-Sünne,* Basılmamış Doktora Tezi, (Trablus Üniversitesi) Libya, 2007

Komisyon *el-Fıhrisi'Şamil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-İslamiyyi'ş-Şamili'l-Mahtut e-Hadisu'n-Nebevi'Şerif ve Ulumuhu,* Ürdün Tsz

ez-Zirikli, Hayruddin, *el-Â'lâm,* Daru'l-İlim li'l-Melayin, Beyrut 1986

el-Askalani, Şihabuddin Ahmed b. Aliİ b. Hacer, *ed-Dureru'l-Kamine fi A'yâni'l-Mieti's-Saniye,* Dâru'l-Cil, Beyrut 1993

___ *İnbâu'l-Ğumr bi Enbâi'l-Ömür,* Tahk: Hasan Habeşi, Lecnetu İhyai't-Turasi'l-İslami, Mısır 1969

Kehhale, Ömer Rıza, *Mucemu'l- Muelliifin Teracumu Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye,* Muessesetu'r-Rsale, Beyrut 1414/1993

es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman, *Husnu'l-Muhadara fi Tarihi Mısır ve'l-Kahire,* Thk: Muhadded Ebul Fadl İbrahim, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, Mısır 1387/1967

ez-Zehebi, Muhammed b. Ahmed Şemseddin, *Tezkiretu'l Huffaz,* Thk: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi, Dairetu'l-Mearifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1374

___ *Siyeru A'lami'n-Nubela,* Thk: Şuayb el-Arnavut, Muessesetu'r-Risale, Beyrut 1417/1996

İbnu'l-İmad el-Hanbeli, Abdulhay b. Ahmed, *Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb*, Thk: Abdulkadir el-Arnavut, Dru İbn Kesir Beyrut 1406/1986

Gözütok, Şakir, Hakkarili Devlet Adamı ve Alimler (Abbasi Dönemi), *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 46, 2011 Erzurum

es-Sehâvi, Muhammed b. Abdurrahman Şemsuddin*, ed-Dav'u'llami'li Ehli'l-Karni't-Tasi',* Dâru'l-Cîl, Beyrut 1412/1992

Zeki Beg, Muhammed Emin, *Hulasetu Tarihu'l -Kürd ve Kürdistan*, Dâru'ş-Şuûni's-Sakafiyyeti'l-Âmme, Bağdat 2005, 2/232

BİRİFKANİ AİLESİ'NİN TASAVVUFİ HAYATI

The Mystical Life of Birirfkani Family

Dr. Öğr. Üyesi Musa KAVAL
Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
kavalmusa@hotmail.com

Özet

Zap Nehri Havzası tarihte birçok medeniyet ve inancın yaşam alanı olmuştur. Kültürel ve sosyal hareketliliğin yoğun olduğu bölge İslamiyet sonrası da zenginliğini sürdürmüştür. İslam'ın bölgede kökleşmesi ve doğru şekilde yaşanması gayesiyle buraya gelen seyyidler bölgenin manevi iklimine büyük katkı sağlamıştır. Önemli seyyid ailelerinden biri olan Birifkaniler hicri 8. asırdan günümüze kadar zorunlu göç hareketliliğine rağmen bulundukları yerlerde irşad faaliyetlerini sürdürmüşledir. Tasavvuf geleneğinin hassasiyet gösterdiği dönemsel ve bölgesel özellikleri, insan dokusu bağlamında aktarmaya çalışan Birifkani ailesi çeşitli tarikatlere intisap edip, birçok tekkeler kurarak faaliyetlerini yürütmüştür. Bölgeye ilk geldiklerinde Sühreverdiyye ile başlayan tasavvufi eğitim ilerleyen dönemlerde Halvetiyye ile devam ettirilmiştir. Şeyh Şemsüddin, Sühreverdiyye-Halvetiyye usulünü birleştirerek kurduğu Birifka Tekkesi'nde irşada devam etmiştir. İki asır boyunca bölgede Halvetiyye tarikatının merkezi konumunda hizmet veren Birifka Tekkesi Şeyh Nureddin'in Kadiriyye icazeti almasıyla birlikte Kadiriyye usulüne göre manevi eğitim vermeye başlar. Aile son olarak 19. yüzyılda bölgede büyük tesire sebep olan Nakşibendiyye'den icazet alan Seyyid Nureddin ile birlikte çevre insanına tasavvufi kültürü aktarmaya devam etmiştir. Birifkani ailesinin tasavvufi geleneğin bölge insanına aktarılması için takip etmiş olduğu bu manevi yollar çalışmanın konusu edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Birifkani ailesi, Sühreverdiyye, Halvetiyye, Kadiriyye, Nakşibendiyye

Abstract

The Zap River basin has been the place of many civilizations and beliefs in history. The region where cultural and social mobility were intense has continued its richness after Islam. Sayyids who came the region at the aim of rooting Islam and righteous living of it in the region have contributed greatly to the spiritual growth of the region. Birifkani Family, one of the most important sayyid families, continued their activities in places where they were located, even though they were forced to migrate from 8th hijri century. Birifkani Family has continued their sufistic avtities by engaged in various mystic sects and foundings dervish tekke in the context of human beings and periodical and regional features of the sufistic tradition. Sufi education started with Suhreverdiyye when they first came to the region and continued with Halvetiyye. Şeyh Şemsuddin continued to work in Birifka Tekkesi, which he founded by combining Suhreverdiyye-Halvetiyye sufistic style. The Birifka Tekke, serving as the center of the Halvetiyye sect in the region for two centuries, began to give spiritual education according to the Kadiriyye method after Sheikh Nureddin's taking of Kadiriyye receipt. Finally, the family continued to transfer mystic culture to the people of the environment together with Sayyid Nureddin, who received the Naqshibendiyye, who was the cause of great effect in the region in the 19th century. It has been discussed in the study that these spiritual ways that the Birifkani family has been followed in order to transfer the mystical tradition to the people of the region.

Keywords: Birifkani family, Suhreverdiyye, Halvetiyye, Kadiriyye, Naqshibendiyye

1.Giriş

Tasavvuf kültürünün yaşandığı hemen bütün bölgelerde seyyid ve şerifler hürmet ile karşılanmışlardır. Manevi terbiyenin bir gereği olarak Müslümanlar, peygamber sevgisinin güncel tezahür özneleri olan seyyid ve şerifleri sevmiş ve onlara hürmet gösterip kollamışlardır. Özellikle Orta Doğu toplumlarında önemli dini ve ictimai bir role sahip olan seyyidler Ku-

zey Irak bölgesi ve Zap Nehri Havzasında geçmişten bu yana dini, tasavvufi, sosyal açıdan önemli izler bırakmışlardır. Tarihten bu yana birçok millet, kültür ve dine ev sahipliği yapan renkli sosyal dokusu ile Kuzey Irak yakın bir geçmişe kadar varlıkları müşahede edilen Yahudi, Sabii, Mecusi, Hıristiyan, Yezidi ve Ehl-i Hak/Yarsan/Kakailik gibi ezoterik unsurların buluştuğu bir yerdi (Bkz. el-Hasaney, 2013: ss.41-49).

Günümüzde bu çeşitlilik azalmış görünse de bölgenin çok sayıda aşiretin etkin olduğu bir toplumsal yapı ortaya koyduğu görülür. Geçmişte daha belirleyici olan aşirete dayalı toplumsal ve idari yönetim anlayışından ötürü bölgede bir takım ailelerin yönetim ve dini önderlik bağlamında ön plana çıktıkları görülür. Zamanla kabul gören bu aileler nüfuz sahibi ve birçok konuda belirleyici olmuşlardır. Dini ve toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğu görülen tasavvufi gelenek içerisinde de özellikle seyyid ailelerin tekke ve zaviyeler kurarak irşad faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Berzenci, Geylani, Barzani, Talabeni ve Haydari aileleri gibi Birifkanilerde bölgede tasavvufi yaşantının şekillenmesinde büyük etki icra etmişlerdir (Bkz. Kavak, 2017, s.32).

2. Birifkani Ailesi

Seyyid olan Birifkani ailesi çeşitli sebeplerden ötürü birçok bölgeye göç etmiş ve bugün geniş bir coğrafaya da farklı yerlerde yaşamlarını sürdürmektedirler. Başta Kuzey Irak'ın Duhok, Musul ve çevresinde, Suriye'nin Hama şehri, Türkiye'nin Ahlat, Adilcevaz, Diyarbakır, Erciş ve Erzurum'un Karayazı ilçelerinde yaşamaktadır. Birifkaniler onunca İmam Ali Hadi'nin soyundan gelirler (Birifkani, 2011, s.21). İmam Ali Hadi'ye kadar aile büyüklerinin hepsi Medine de doğup vefat etmiştir. Fakat Medine valisi Mütevekkil tarafından gözaltında bulundurmak amacıyla İmam Ali Hadi'nin hilafetin başkenti olan Samarra şehrine gelmesi sağlanır (Birifkani, 2011, s. 60). İlerleyen zamanlarda başkentin değiştirilmesi, göçler ve savaşlar sonucu Samarra harabeye dönmüştür. Aile bu nedenlerden dolayı şehri terk etmiştir. Seyyid Eyyüp Hemedani'den (Rezewi) itibaren aile Hemedan'a göç etmiştir. Hamedana nispeten aileye Hemedani denmiştir (Birifkani, 2011, s. 21). Hamedan'da da uzun süre ikamet edemeceğini keşfi rüyasıyla anlayan Seyyid Ebu Müslim (ö. 609)'in öncülüğünde Mısır'a hicret edilir. Seyyid Yusuf Hemedani önderliğindeki aile Hemedan'a geri döner (Birifkani, 2011, ss. 84-85). Babası Seyyid Emir El Kebir Zeynelabidin El Hemedani'nin vasiyetiyle Seyyid Ahmet Ahlati (ö. 751), Ahlat'a gelmiştir. Aile Ahlat'ta ilk Sühreverdiyye tekkesini açar. Bu tarihten sonra bu aileye Ahlat'a nispeten, Ahlati denmiştir. Ahlat'ta ilk tekkeyi Birfikani ailesinin açtığı bilinir.

Seyyid Hüseyin Ahlati, Timurlenk'in gelişini önceden keşfedip müritleriyle birlikte on iki bini bulan aile efradıyla birlikte Ahlat'ı terk edip Mısır'ın Kahire şehrine yerleşmiştir. Seyyid Hüseyin h.808'de Kahire'de vefat etmiştir. Seyyid Hüseyin'in Ahlati'nin vasiyeti üzerine oğlu Seyyid Baba Mansur (ö. 849) tekrar Ahlat'a dönmüştür. Ailenin tekrar göç etmesine sebep olan bir diğer olay Osmanlı-Safevi çekişmesi olmuştur. Ahlat'ın konum itibarıyla mücadele alanı olması nedeniyle Seyyid Şemseddin Ahlati (ö.1085), babası ve kardeşiyle birlikte Ahlat'ı terk edip, Hakkari bölgesinde Oremar'ın kuzeyinde bulunan Yukarı Doski aşiretinin içine girip yerleşirler, babası ve kardeşi burada vefat etmişlerdir. Daha sonra Irak'ın Duhok kentine bağlı olan Birifkan köyüne yerleşilir. Bu tarihten sonra bu aileye o köye nispeten Birifkani denmiştir. Seyyid Şemseddin, Birifkan köyünde bir tekke yapıp, Halveti tarikat irşadına başladı. Bu irşad ikiyüz sene boyunca kesintisiz devam etmiştir. Ailenin Sühreverdiyye ile başlayan manevi eğitim hizmeti ilerleyen dönemlerde Halveti, Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarıyla devam etmiştir (Birifkani, 2011, s.137-185).

3. Silsile

Aile ile ilgili en kapsamlı bilgileri veren Mahmud Birifkani, Birifkan Seyyyidleri adlı kitabında silsileyi şöyle vermiştir: şöyledir:

Seyyide Fatimet' üzzehra, El-Betul (a.s), binti Resullullah (s.a.v), Zevcetu Ali ibni Ebi-talib (a.s.)

Hz. Ali (a.s)

İmam Hüseyin Şehid-i Kerbela

İmam Ali Zeynelabidin

İmam Muhammed Bakır

İmam Cafer-i Sadık

İmam Musa el-Kazım

İmam Ali Rıza

İmam Muhammed Cevvad

İmam Ali Hadi

Seyyid Cafer-i Zeki el-Mutasaddık

Seyyid Ali el-Muhtar

Seyyid Abdullah el-Muntahip

Seyyid Ahmed-i Taki

Seyyid Mahmud

Seyyid Muhammed

Seyyid Cafer Ebu Hars

Seyyid Ali Zeynelabidin Ebi Müeyyed

Seyyid Hüseyin Celaleddin

Seyyid Muhammed Yusuf Sadreddin

Seyyid Eyyüb Hemedani

Seyyid Ebi Yakup Yusuf Hemedani

Seyyid Ebi Müslim Selim el-Iraqı el-Hemedani

Seyyid Yusuf Hemedani

Seyyid Salih Hemedani

Seyyid Emir el-Kebir Zeynelabidin Ali el-Hemedani-Horasani

Seyyid Ahmed Ahlati

Seyyid Hacı Nizamüddin Ahlati

Seyyid Ebi Hasan Ali Ahlati

Seyyid Hüseyin Ahlati

هەواڵنامەی کتێب

Seyyid Baba Mansur Ahlati

Seyyid İshak Ahlati

Seyyid Abdulgani Ahlati

Seyyid Süleyman Ahlati

Seyyid Musa Ahlati

Seyyid Abdülkerim Ahlati

Şeyh Seyyid Şemseddin Halveti Kubtu-i Ahlati Birifkani

Seyyid Zeynelabidin Birifkani

Seyyid Ebubekir Birifkani

Seyyid Nureddin Birifkani el-Kebir

Seyyid Ebubekir Birifkani Sani

Seyyid Muhammed Birifkani

Seyyid Ali Birifkani

Seyyid Yusuf Birifkani

Seyyid İsa Birifkani

Seyyid Hüseyin (Keya) Birifkani

Seyyid Hasan (Keya)

Seyyid Musa Birifkani

Seyyid Muhammed Birifkani

Seyyid Musa Birifkani Sani

Seyyid Mahmud Birifkani (Kitabın Yazarı) (Birifkani, 2011, ss.93-94).

4. Tarikat Eğilimi

Hz. Ömer döneminde İslam inancını yakinen tanıyan Kuzey Irak ve dolayısıyla da Zap Havzası birçok İslami şahsiyet tarafından irşad bölgesi olarak görülüp yeni meskun alan olarak telakki edilmiştir. Bölgenin geçmişten süregelen aşiret ilişkileri üzerine bina edilmiş sosyal ve dini yaşantı tecrübesinin doğal bir sonucu olarak İslam'ın neşet etmesi hususunda aynı sosyal değişim süreci yaşanmıştır. Bölgede yönetimi çeken aşiretlere ilave olarak ehl-i beyt ve seyyidlik kurumunun en önemli dini-tasavvufi temsilcisi olarak Berzenci ailesi etkin bir rol üstlenmiştir. Hz. Peygamber'in soyundan gelen ve büyük bir saygıya haiz olan aile açmış oldukları bir çok medrese ve Kadiri, Kübrevi, Halveti ve Nakşibendi gibi ehl-i sünnet tarikatların usullerinin uygulandığı tekkeler kurmuşlardır. Bunun karşın Safaviyye, Baba-iyye, Nurbahşiyye, Bektaşiyye gibi heterodoks İslam tarikatları yanında Kakaiye/ Yarsan inancı gibi ezoterik unsurların yoğun olduğu akımlar içersinde varlık göstermişlerdir (Kavak, 2017, ss. 33-34).

Bölgenin diğer büyük seyyid ailesi olan Birifkanilerin Sühreverdiyye ile başlayan tarikat eğilimi bölgenin ve dönemin ihtiyaçlarına göre değişiklik arz etmiştir. Tasavvuf dönemi ile tarikat evresi arasındaki dönemde henüz tarikatlar neşet etmemişken Birifkanilerin de atası olan büyük sufi ehl-i beyt Yusuf Hemedani (ö.535), yetiştirdiği öğrencisi Ahmet Yesevi ile

bütün Türkistan, İran ve Anadolu coğrafyasında manevi bir tesire haiz olmuştur. Buhara'da kendisinden eğitim alan bir diğer büyük halifesi Hace Abdülhalık Gücdevani (ö.575) ile Nakşibendiyye ile üveysi iltisakı dolayısıyla Yusuf Hemedani tasavvufi manada büyük bir bölgeye kök salmış manevi bir çınar gibidir. Bu anlamda Birifkani ailesinin övgüyle bahsettiği Yusuf Hemedani Yesevilik ve Nakşibendiliğin "kolbaşı" olma vasfını taşımaktadır (Birifkani, 2011, s. 73).

Birifkani ailesi tasavvufi eğilim bağlamında genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda özellikle siyasete mesafeli olma prensipleri, çatışma ve kaostan uzak dini yaşama ve irşad etme yönündeki prensiplerinin bir sonucu olarak kabul görmüş ve saygıya matuf bir aile olmuşlardır. Onların bu genel sufiyane tavrı bugün de geçerlidir. İlme ve manevi terakkiye önem veren Birifkani seyyidleri heterodoks olarak tarif edilen tarikatlere yönelmeyip ehl-i sünnet çizgisi içerisinde olan tarikatlarda irşad ve manevi eğitimi sürdürmüşlerdir. Sık sık yer değiştirilmek durumunda kalınması, siyasi çekişmelerin vuku bulduğu jeopolitik bir konumda yaşanması, tasavvufi gelenek ve tercihlerin zaman içerisinde kendini yenilemesi gibi sebeplere rağmen Birifkaniler bulundukları bölgede tasavvufi yaşantının sürdürülmesi hususunda zinde ve yenilikçi bir tavır ortaya koymuşlardır.

4.1. Sühreverdiyye

Birifkaniler tasavvufi yaşantı açısından aktif ve dönüşümcü özelliği ile Kuzey Irak bölgesinde cami'ut-tarik sufi özelliği sergileyen önemli bir ailedir (Müderris, 1389, s.330-337). Hz. Hüseyin'e dayanan aile seceresinin önemli isimlerinden Lur Baba lakabıyla anılan Seyyid Ali Hemedani (ö. 685/1286) Sühreverdi tarikatının değerli şahsiyetlerinden biridir. İran'ın Hemedan bölgesine yerleşen Seyyid Ali Hemedani, oğlu Seyyid Ahmed Hemedani'yi Ahlat'a irşad faaliyeti için göndermiştir. Medrese ve tasavvufi eğitimini Hemedan'da babasının yanında alan Seyyid Ahmed Hemedani h. 632 yılında babasından Sühreverdiyye icazeti almıştır (Birifkani, 2011, s.94). Babasının vasiyeti üzerine Ahlat'a yerleşen ve açtığı tekke ile tasavvufi görüşleri yanında felsefi bir doktrin özelliği de sergileyen Sühreverdiyye'nin Anadolu'ya kadar yayılmasına vesile olacak bir köprü görevi ifa etmiştir. Bundan sonra ailenin Hemedani ile birlikte Ahlati nispesini kullandığı görülür. Seyyid Ahmet Hemedani/Ahlati'nin oğulları ve torunlarıyla yaymaya gayret ettiği Sühreverdiyye yolunun hizmeti, Ahlat'ın stratejik konumu itibarıyla mücadele alanı haline alması nedeniyle torunların bölgeden ayrılmasıyla akamete uğramıştır. Ebu Hafs Şehabeddin Sühreverdi (ö.632/1234) gibi başta halife olmak üzere hemen bütün bölgenin emir ve yöneticileri tarafından sevilen ve saygı görmüş bir sufinin önderliğinde (Cami, 1993, s. 473-474), Şam, Halep, Musul gibi Bağdat dışında bir çok şehirde tekke ve dergahlar kurulmuş, İran, Anadolu, Hindistan ve Türkistan bölgelerine halifeler gönderilmiştir.

Ahlat civarında ilk Sühreverdi tekkesini kurup şeyhlik eden Seyyid Ahmed Hemedani 715 yılında vefatından sonra Seyyid Abdülkerim ve Seyyid Hacı Nizameddin adındaki oğulları vasıtasıyla irşad sürdürülmüştür (Birifkani, 2011, s.94). Gerçek adı Seyyid Muhammed olan Nizamüddin Hacı, babasının yanında medrese eğitimi aldıktan sonra Sühreverdi icazetini alarak babasından sonra posta oturmuştur. 751 yılında vefat eden Seyyid Nizamüddin Hacı'nin Ahlat'ın Dere Mahallesi'nde bulunan Elvadi Camii'nde yaptırılan ancak bugün izleri mevcut olmayan bir türbede medfun olduğu söylenir (Birifkani, 2011, s.101). Vefatının ardından oğlu Seyyid Ebi Hasan Ali Ahlati posta oturur. Tasavuf, saygınlığının yanında iyi bir alim olması hasebiyle kendisine "imam ve şeyhülislam" diye hitap edilmiştir (Müderris, 1389, s. 330). Vefatının ardından oğlu Seyyid Hüseyin Sühreverdiyye şeyhleri arasında bölgenin en meşhurlarından biri olmuştur. Büyük bir alim olan Seyyid Hüseyin Tebriz ve Gevaş'ta müderrislik, Cizre'de kadılık görevlerini ifa etmiştir. Babasından aldığı medrese

eğitimi geliştiren ve manevi tekamülünü ikmal eden Seyyid Hüseyin'in ünü Ahlat'ı aşarak geniş bir alana yayılmıştır. Osmanlı Devleti'ne isyan eden Şeyh Bedreddin de dahil olmak üzere birçok sufi yetiştiren Seyyid Hüseyin'in Bitlis emirlerinin de yer aldığı yüzbinlerce müridinin olduğu bildirilir (Birifkani, 2011, s.103).

Dönemin Bitlis emiri Şerefhan Bitlisi, Seyyid Hüseyin'in şeri ve tasavvufi ilimlere mahir bir şahıs olduğundan bahseder. Bunun yanında Şerefhan Bitlisi ebced hesabı sayesinde Seyyid Hüseyin'in Ahlat'ın Cengiz Han tarafından harap edileceğini öğrendiği ve on iki bin kişide oluşan akraba ve müridleriyle Mısır'a göç ettiğini yazar (Şerefhan, 2006, I, s.334). Zahiri ve batını ilimlere vukufiyeti nedeniyle Seyyid Hüseyin tasavvufi geleneğin önemli bir beldesi olan Mısır'da da saygıyla karşılanmıştır. Sühreverdiyye irşadını devam ettiren Seyyid Hüseyin, Kuzey Afrika tasavvuf geleneği ve özellikle Şaziliyye tarikatının şekillenmesinde başat rolü olan Şeyh Ebû Medyen Şuayb el-Mağribî'nin (ö. 594) tarikatından da icâzet almıştır (Birifkani, 2011, s.107). Mısır'da ikametinin ardından hac için gittiği Mekke'de yaşamını sürdürürken 858 yılında öldürüldüğü rivayet edilir (Birifkani, 2011, s.102).

Seyyid Hüseyin'in vefatından sonra öğrencisi Şeyh Bedreddin'i yerine postnişin olarak vasiyet ettiği bildirilir. Şeyh Bedreddin'in Osmanlı döneminde giriştiği isyandan dolayı Seyyid Hüseyin'in tavsiyesi üzerine Batıniliği öğrenmek üzere Tebriz ve Kazvin'e gönderdiği ile ilgili çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır. Şeyh Bedreddin'in Simavna kadılığına kadar yükselmiş bir alim olması ve Kahire'de kendisinden şeri ve tasavvufi eğitim almış olması nedeniyle Seyyid Hüseyin'in siyasi bir kimlik ile ilişkilendirilip tasavvufi yönünün arka plana itilmesini biz doğru bulmuyoruz. Dönemin konjenktörel siyasi yorumlarını bir kenara bırakarak Kahire'de postnişin olarak vasiyet edilen Şeyh Bedreddin manevi irşadı çok kısa bir süre yürütmüş ve oradan ayrılarak Anadolu'da siyasi bir mücadeleye tutuşmuş (Birifkani, 2011, s.114) olması Seyyid Hüseyin'in Ahlat'tan ayrılış gayesi ile uyum göstermemektedir.

Seyyid Hüseyin'in öncülüğünde Ahlat'tan ayrılan ailenin bir kısmı da Hakkari üzerinden Kuzey Irak'a göç etmişlerdir. İmadiye bölgesinde bulunan Birifka köyüne yerleşen ailenin başına bu defa Halvetiyye'ye müntesip Şeyh Şemsüddin Ahlati (ö.1085/1674) bulunmaktadır. Bundan sonra ailenin nispesi olan ve göç edilen yeni köylere isim olarak verilen Birifka'da büyük bir tekke inşa edilerek irşad faaliyetleri yürütülür (Birifkani, 2011, s. 138).

4.2. Halvetiyye

Seyyid Hüseyin ile birlikte Mısır'a göç eden ailelenin bir kısmı Seyyid Abdülkerim Ahlati'nin önderliğinde 17.yüzyılın başlarında Hakkari'nin Yüksekova bölgesinin Oramar civarına yerleşmiştir. Bölgede yaşayan Yukarı Duski aşiretinin içerisinde bir süre yaşayan aile Şeyh Şemsüddin daha önce tanıştığı Seydi Han'ın ısrarıyla Ertuşi Aşiretine mensup çevresiyle birlikte Kuzey Irak'ın İmadiye bölgesine göç eder. Seydi Han, Birifka, Gilirman, Begeh, Rikava, Bazidki, Aluka ve Teldibi köylerini Şeyh Şemsüddin'e yerleşmeleri için tahsis eder ve tasavvufi terbiyeyi sürdürmesini teşvik eder (Duski, 2007, s.12).

İmadiye bölgesinde saygınlık kazanan Şeyh Şemsüddin halk arasında Şeyh Şemdin diye anılmış, Kutup lakabıyla anılmıştır (Duski, 2007, s.9). Yerleştikleri Birifka köyü daha sonra ailenin nispesi olmuştur. Birifka tekkesi adıyla anılan, bölgenin ilk Halveti tekkesini kuran Şeyh Şemsüddin tarikatın temel özelliklerinden olan dağlarda bulunan mağaralarda sık sık halvete girmiştir (Duski, 2007, s.14). Ailenin Sühreverdiyye tarikatı ile başlayan tarikat zinciri dönemin hızla yayılan Halvetiyye tarikatı ile tazelenmiştir. Ailenin ilk Halveti şeyhi olarak bilinen Şeyh Şemsüddin, Birifka Tekkesinde Sühreverdi-Halveti usulüne uygun irşad hizmetlerini yürütmüştür (Birifkani, 2011, s.138; Duski, 2007, s.12).

Mısır'a göçen Şeyyid Hüseyin'in Sühreverdiyye'nin yanında bölgenin tasavvufi geleneğinde belirleyici olan Medyeniyye tarikatından icazet aldı gibi dönemin ve bölgenin hızla yayılan tarikatı Halvetiyye'ye karşı Şeyh Şemseddün'in ilgisiz kalması tasavvufi tekamül ve irşad açısından düşünülemez. Azerbaycan bölgesinde doğan ve kısa bir süre içerisinde geniş bir bölgeye yayılan ve birçok kolu ile Osmanlı dönemine damgasını vuran Halvetiyye tarikatının bölge ve dönem itibarıyla Birifkan ailesinin dikkatini çekmemiş olması düşülümez.

Birifkanilerden önce Kuzey Irak'ın diğer seyyid ailesi Berzenciler'in Halvetiyye tarikatı ile ilişkili olduğu düşünüldüğünde tarikatın tesir alanın hızla genişlediği görülür. İmadi bölgesine yakın olan Şehrezor bölgesinde Berzenci ailesinden Baba Resul Berzenci (ö. 1056) irşad faaliyetleriyle tarikatı yaymıştır (Komisyon, 1984, I, s.18). Kuzey Irak bölgesine Halvetiyye tarikatını ilk temsil eden Seyyid İsa Berzenci'dir (ö.946) (Müderris, 1389, s.216). Şehrezur'da Berzenci seyyidleri kanalıyla yayılmaya başlayan Halvetiyye daha sonra Behdinan bölgesinde Şeyh Şemsüddin Kusayri tarafından temsil edilmiştir. Akre şehrinin Şuş köyünde yerleştiği için Şuşi nispesiyle anılan Şeyh Şemsüddin Kusayri Kuzey Irak'ın dışında İran'dan gelen öğrecilerine tasavvufi eğitim vermiştir. (Kavak, 2017, ss.139-140). Kendisinden posta oturan Şeyh İzzeddin Şûşî'ye intisap eden Seyyid Baba Resul Berzenci Şehrezur'da, Şeyh Şemsüddin Birifkani de İmadiye bölgesinde Halvetiyye tarikatını yaymıştır (Komisyon, 1984, I, s.18).

Şeyh Şemsüddin Birifka köyünde açtığı tekke Kuzey Irak bölgesinde Halvetiyye'yi temsil eden en önemli kurum olan Birifkan Tekkesi sonraki yıllarda tarikatın Musul ve Suriye'ye yayılmasını sağlamıştır (Kavak, 2017, s.140). Şeyh Şemsüddin'in h.1085'te vefat etmiş ve Birifka Tekkesine defnedilmiştir (Selefi, 1984, s.70).

Oğulları ve takip eden torunlarıyla Birifkaniler Halvetiyye tarikatının bölgedeki en önemli temsilcisi olmuşlardır. Şeyh Şemsüddin ile başlayan Halvetiyye yolu iki asır boyunca bölgenin manevi iklimini beslemiştir (Duski, 2007). Şeyh Şemsüddin'in vefsatından sonra Seyyid Abdurrahman Birîfkanî (ö.1103), Seyyid Musa Birîfkanî (ö.1111), Seyyid Abdulğanî Birîfkanî (ö.1121), Seyyid Muhiddin Birîfkanî (ö.1120), Seyyid Zeynelabidin Birîfkanî (ö.1119) adlı oğulları dini, tasavvufi ve sosyal hizmetlerle babalarının irşadını destkeleyip devam ettirmişlerdir. (Birifkani, 2011, s.144-161).

Şeyh Şemsüddin, Hakkari'den İmadi bölgesine giderken yanında getirdiği yeğeni Seyyid San'an'ı tasavvufi eğitimden geçerdikten sonra Musul'a göndermiştir. Musul halkı tarafından manevi otorite olarak kabul gören Seyyid San'an herhangi bir konuda halkın yemine başvuracakları zaman "Seyyid San'an'ın başına yemin olsun ki" diyecek kadar dillerine pelesenk olmuş saygınlığa matuf olmuştur. Yine Seyyid San'an'ın kardeşi Seyyid Kenan Halep civarına gönderilerek bölgede Halvetiyye yolunun yayılması sağlanmıştır (Birifkani, 2011, ss. 129-130).

4.3. Kadiriyye

Sühreverdiyye ve Halvetiyye'nin ardından Şeyh Nureddin (ö. 1268) Kadiri şeyhi Mahmud b. Abdilcelil el- Akri el-Musili'den icâzeti alarak (Kezneyi, 1983, s.41) döndüğü Birifkan Tekkesinde posta oturarak tekkeyi Kadiriyye yolunda tasavvufi eğitim veren bir kuruma dönüştürmüştür. Birifka Tekkesi merkezli olarak açılan birçok tekke ile Birifkaniler Kadiriliği Musul, Suriye ve Anadolu'da yaymışlardır (Birifkani, 2011, ss.194-195).

Kadiriyye, Kuzey Irak bölgesinde Şeyh Nureddin'den önce Berzenci ve Talabani ailerine mensup şeyhler vasıtayla yayılmaya başlamıştır. Bölgenin tasavvufi gelenek bağlamında önde gelen ailelerinden olan Geylanilere mensup Şeyh Ebubekir Abdülaziz Geylani Musul'a

yakın Cibal Köyünde kurduğu tekke ile Kadiriyye'nin merkezi olmuştur. Daha önceden tasavvuf kültürüyle tanışmış ve sufilere büyük saygı gösteren bölgede iktidar sahibi aşirete mensup ailelerin de desteği ile Kadiriyye Kuzey Irak bölgesinde 17.yüzyıldan itibaren en yaygın tarikat olmaya başlamıştır. Kavak özellikle Berzenci ve Talabani ailelerinin Kadiriyye'nin bölgede yaygınlık kazanmasında bu aşiretlerin nüfuzunun etkili olduğunu söyler (2017, ss.21-22). Geylani, Berzenci ve Talabani ailelerinin Kadiriyye yolundan takip ettikleri tasavvufi eğitim, Halvetiyye'nin bölgediki en önemli temsilcisi olan Birifkanilerin tarikatlarının yayılmasını da etkilemiştir. Her ne kadar Halvetiyye genel manada o dönemde özellikle Osmanlı topraklarında en yaygın tarikat olma özelliği sergilemiş ve Kuzey Irak, İran, Suriye'de birçok tekke ile irşad ve seyr-i süluk eğitimi icra etmiş olasa da, Kuzey Irak bölgesinde Kadiriyye bölgede etkin olan aşiretlerin iltisakları ile özellkile 16-19. yüzyıllarda yaygın bir tarikat olarak karşımıza çıkar.

Şeyh Nureddin ile Kadiriyye'ye ancak 19.yüzyılın başlarında intisab eden Birifkaniler İmadiye, Behdinan ve Musul civarında önemli tasavvufi faaliyetler icra etmiş birçok öğrenci yetiştirmişlerdir (Birifkani, 2011, ss.195-196). Şeyh Nureddin'ten sonra Birifkani ailesi Kuzey Irak'ın özellikle Birifkan Tekkesinin bulunduğu Duhok, Musul çevresinde açtıkları onlarca tekkeye ilave olarak Anadolu'da Bitlis, Muş, Diyarbakır, Siirt, Iğdır, Gaziantep ve Kahramanmaraş şehirlerinde yirmiden fazla tekke kurarak Kadiriyye irşadını sürdürmüşlerdir (Birifkani, 2011, s. 194-196).

Birifkani ailesinin Kadiriyye yolunda bölgenin diğer tasavvufi geleneği olan ailelerine nazaran geç bir intisabı söz konusu olsada bölgenin sınırlarını aşarak Anadolu'nun çeşitleri yerlerinde tekkeler kurmuş olması aileyi diğerlerinden farklı kılmaktadır. Şeyh Şemseddün'in aileye tasavvufi tekamüliyet açısından kazandırmış olduğu bu ivmeyi destekleyici mahiyette Gavs Şeyh Abdulkadir Geylani'nin Seyyid Nureddin Birifkani ile ilgili şöyle dediği rivayet edilir: ''Benden sonra bir adam gelecek ve yerimi alacak. Adı iki nun arasında, köyü iki dağ arasındadır." (Birifkani, 2011, s.186).

4. 4. Nakşibendiyye

Birifkani ailesinin atalarından Yusuf Hemedani'nin öğrencisi Hace Abdulhalik Gücdevani'yi yetiştirmiş olması ve onunda Nakşibendi tarikatının kurucusu Şah-ı Nakşibend'i (ö.791) üveysi yolu ile manevi olarak irşad ettiği için Yusuf Hemedani'yi Nakşibendiyye'nin kolbaşı olarak görürler (Birifkani, 2011, s.73). Sühreverdiyye, Halvetiyye ve Kadiriyye tarikatlarında etkin hizmetler üreten Birifkani ailesi ilk ortaya çıkış ve ilerleyen asırlarında değilde Mevlana Halidi Bağdadi'den sonra Nakşibendiyye tarikatına yönelik ilgisi söz konusudur. Zira o dönemlerde aile Halvetiyye ve ardından Kadiriyye tarikatlarında irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak kendisi Kuzey Irak bölgesinin Süleymaniye şehrinden olan Mevlana Halid (ö.1242) sadece bölgenin değil hemen bütün İslam belderinde Nakşibendiyye tarikatının canlanmasına vesile olmuştur. İslam'ın, hayatın içerisinde olması yönündeki aktif tasavvufi bir tarz ortaya koyan Mevlana Halid doğduğu yer olan Süleymaniye'de dini eğitmini almış ve müderrislik yapmıştır. Daha sonra Hindistan'da bulunan Şah Abdullah Dihlevi'ye intisap etmiş, seyr-i süluk'unu tamamlayarak icazet almıştır (Haydari, 1308, s. 29). İrşad için döndüğü Süleymaniye ve Bağdat'ta kısa sürede büyük saygı görmüştür. Şeri ilimlere vukufiyeti sayesinde alimler tarafından da saygın bir kişi olarak tanınan Mevlana Halid bir çok öğrenci yetiştirerek halifesi olarak değişik bölgelere göndermiştir (Hayderi, 1308). Tasavvufi eğitimi fıkıf ve hadis başta olmak üzere şeri bilgilerle birlikte ikame eden tarikat bu özelliğiyle Osmanlı Devleti'nin Şiilere karşı verdiği mücadelenin yanında olmuşlardır (Algar, 1985, s.284).

Kadiriyye'nin hakim olduğu Kuzey Irak coğrafyasında daha önceden bölgede irşad faaliyetlerini zayıf bir şekilde sürdüren Nakşibendiyye 19. asırda Mevlana Halid'e ilmi ve tasavvufi çevreden bir çok kişinin intisap etmesiyle tarikat bölgede etkin hale gelmiştir. Aşiretler arasında da kuvvetlenen Nakşibendiyye'nin bölgede ulaşmadığı yer kalmamıştır (Bkz. Kavak, 2016). Birifkani ailesinden Seyyid Nureddin'in (ö.1195) ataları gibi Halveti tarikatına mensup olduğu ve yirmi yaşlarında Şeyh Abdulvahap b. Ali Kurdi-Akravi-Susi'den Nakşibendi halifeliği aldığı ancak Şeyh Abdulvahap'ın dünya malına olan düşkünlüğü yüzünden aralarının bozulduğu rivayet edilir (Birifkani, 2011, 185). Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifesi olan hocası ile ilgili dünya malına meyli ve yöneticilere yakınlığı sebebiyle olumsuz görüşe sahip, henüz yirmi yaşlarında bir genç olan Seyyid Nureddin seyr-i süluk eğitimindeki eksikliğinin farkındadır (Birifkani, 1986, s.75). Bu nedenle Musul'da bulunan Kadiriyye'den Mahmud b. Abdilcelil el-Hıdrı'nin yanında seyr-i sülukunu tamamlayarak memleketine dönmüş ilim ve irşad faaliyetlerini yürütmüştür (Keznevi, 1983, s. 42). Her ne kadar şeyh ile ilgili menfi görüşlere sahip olasa da Seyyid Nureddin Nakşibenndiyye yolunun kurucusu Muhammed Bahaeddin Nakşibend'den övgüyle bahsetmiş, tarikatın tasavvufi erkan ve usullerine müspet bakmştır (Birifkani, 1986, s. 40). Bu nedenle Kadiriyye yolunda irşada devam ederken Seyyid Nureddin'in bir süre sonra Nakşibendiyye'den Nur Muhammed Hindi Lahuri'ye intisap edip, kendisinden hilafet almıştır (Kezneyi, 1983, s. 42). Böylece Birifkani ailesi tasavvufi geleneklerinde Sühreverdiyye, Halvetiyye, Kadiriyye'den sonra İslam dünyasının dini, tasavvufi ve toplumsal yaşamında tesiri olacak Nakşibendiyye tarikatı da yer almıştır.

Seyyid Nureddin'in vefatından sonra oğlu Seyyid Ebubekir (Çıplak Baba) çok sayıda akrabasıyla birlikte atalarının daha önceden yaşamış olduğu Oremar bölgesine, daha sonradan Ahlat'a gelir. Vefat tarihi bilinmeyen Seyyid Ebubekir'den sonra oğlu Seyyid Mahmut Üryani Ahlati ataları gibi hem Kadiriyye hem de Nakşibendiyye tarikatlarından icazetname almıştır. Bir tekkesi Ahlat'ta, diğeride Bitlis'te idi. Seyyid Mahmud hicri 1237 yılında Bitlis'te vefat etmiştir. Türbesi Ayne'l Barid Camii ile Kadı Bakiyye Camii arasındaki kendi adını taşıyan kümbetin içindedir (Birifkani, 2011, s. 219-221). Seyyid Mahmud Üryani'nin iki oğlandan biri olan Seyyid Ahmet Paşa önce Ahlat ve Adilcevaz Emirliği yapmış daha sonra Muş mutasarrıfı olarak atanmıştır. Mir'i miran rütbesine yükselen Seyyid Ahmet Paşa bir süikast sonucu şehit edilmiştir (Birifkani, 2011, ss.224-225).

Sonuç

Kuzey Irak ve Türkiye'nin doğusunda ağırlıklı olarak yaşayan Birifkani ailesi geçmişten günümüze kadar bölgenin manevi iklimine büyük bir zengnilik katmıştır. Aşiret sisteminin çok etkin olduğu coğrafya sosyal ve idari dengeleri dini-tasavvufi yaşantıyla ahenkli bir uyumunun tesisinde rolü olan Birfikani ailesi günümüzde bu özelliğini sürdürmektredir. Tasavvufi yaşantının, zamanın ve insanların değişen algılarına ve ihtiyaçlarına uygun şekilde sunulması yolunda yeniliklere adapte olabilen aile bugün bölgenin en etkin olarak tarikaktı Nakşibendiyye yolu ile irşad hizmetlerini sürdürmektedir. Medrese eğitiminin yanında tasavvufi terbiyeye önem veren Birifkani Seyyidleri bulundukları bölgelerde siyasi ve idari çekişmelerden uzak kalarak irşad faaliyetlerini sürdrümeye devam etmektedirler. Sühreverdiyye ile başlayan Halvetiyye ve Kadiriyye ile devam eden tasavvufi terbiyeyi son olarak 19. asırda bölgenin dini ve sosyal hayatında hızla yükselişe geçen Nakşibendiyye yolu ile günümüze dek bölgede tasavvufi hayatın yaşanmasında başat rol oynamış ailelerden biri olmuştur. Yaşadıkları bölgelerin geçmişte çeşitli siyasi mücadelelerin arenası olması nedeniyle birçok defa göç etmek zorunda kalan Birifkani ailesinin bölgede hüküm süren aşiretler içerisinde dini-tasavvvufi hayatı mühim bir tonu olarak işlev görmeye devam ediyor olması ailenin maneviyatı güncel ile sağlıklı bir şekilde cem ettiğinin göstergesidir.

KAYNAKÇA

Algar, H. (1985). Hâlid el-Bağdâdî. *TDV İslâm ansiklopedisi,* XV, 284.

Birifkani, Seyyid Mahmut (2011). *Birifkan Seyyidleri,* Ankara: Poyraz Ofset.

Birifkani, N. (1986) *el-Buduru'l-celiyye fima messet ileyhi hacatu fukarai's-sufiyye,* Erbil: Matbaatu's-sekafe ve'ş-şebab.

ed-Dûskî, Muhammed Emîn (2007). *Levâmi'u'ş-şeheb fî şerhi divâni'ş-Şemsiddini'l-Ahlâtiyyi'l-kutub,* Duhok: Dâru sipîrêz.

el-Hasaney, A. (2013). *el-Irak kadîmen ve hadisen,* er-Râfideyn Li't-Tibâ'a ve'n- Neşr, Beyrut.

Hayderî, İ. (1308). *Mecdü't-Tâlid fî Menâkibi'ş-Şeyh Hâlid.* İstanbul.

Kavak, Abdülcebbar (2016). *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik,* İstanbul: Nizamiye Akademi Yay. *"Kuzey Irak'ta Tasavvuf ve Tariklar"*, Akademiar,.S.2.

Kezneyi, Muhammed Ahmed Mustafa (1983). *eş-Şeyh Nuruddin Birîfkanî,* Kahire: Metâbi'u'ssicilli'l-Arab.

Komisyon (1984). *el-A'mâlu'l-kâmile li'ş-şeyh Maruf el-Berzencî el-Kürdî,* Matbaatu'l-'ânî, Bağdat.

Müderris, Abdülkerim (1389). *Binemâleyê Zanyârân,* Tahran: Ana Yayınevi.

Şerefhan Bitlisî (2006). *Şerefnâme*, çev. Muhammed Ali Aynî, Dımaşk: Dâru zamân.

هەواڵنامەی کتێب

ERBİLLÎ ŞÂFİ'Î FIKIH ÂLİMLERİ

Shafi Fiqh Scholars from Arbil

Dr. Öğr. Üye. Davut EŞİT
Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
İslam Hukuku Anabilim Dalı
davudesid@hotmail.com

ÖZET

İslâm'ın ilk dönemlerinde fethedilen Erbil'in fıkhî mirasını irdelemek, öncelikle Erbil fakîhlerini ve onların fıkhî çalışmalarını ortaya çıkarmakla mümkündür. Erbil'deki Şâfi'î ilim geleneğinin diğer fıkhî mezheplerin ilim geleneğinden daha kuvvetli olduğu varsayımına dayanarak çalışmamızı, Şâfi'î fakîhleri ile sınırlandırdık. Bu noktada Erbil'de Şâfi'îliğin diğer mezheplerden farklı olarak görünür olması, bunun nedenleri ve Şâfi'îliğin buradaki tarihî seyri tartışılmaya değerdir. Bu çalışmada Erbil'deki Şâfi'îliğin ilmî kökenleri, temsilcileri ve bu temsilcilerin çalışmaları ele alınmaktadır. Çalışma iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şâfi'î Mezhebi, Erbil, Fıkıh, Fakîh

ABSTRACT

To investigate the fiqh heritage of Arbil which was conquered in the early days of Islam is possible primarily by revealing Arbil faqihs and their fiqh studies. Based on the assumption that the school of Shafi'i in Arbil is more powerful than other juridical sects, we have limited our work to the Shafi'i faqihs. At this point, it is worth to discuss why Shafi'i has an important place in Arbil different from other sects, its reasons, and the historical course of Shafi'i in there. This study deals with the scientific origins of Shafi'i, proponents and the works of these in Arbil. The study consists of two parts and one result.

Keywords: Shâfî School, Arbil, Fiqh, Faqîh

I. KISACA İSLÂM TARİHİ KAYNAKLARINDA ERBİL

İslâm tarihi kaynaklarında Erbil İrbil olarak zikredilmektedir.[1] Mekan olarak Erbil Mûsul'a bir/iki merhale uzaklığında bir kale olduğu bilgisine yer verilmektedir.[2] Yâkût el-Hamevî Erbil'i sağlam bir kale ve büyük bir şehir olarak tasvir etmektedir.[3] Erbil kalesinin içinde insanların ihtiyaçlarını karşılamak için evler ve camiler inşa edilmiş[4], çarşılar kurulmuştur.[5] Erbil'in surlarını, çarşılarını imar eden kişi Zeynuddîn Küçük Alî'nin oğlu Muzafferuddîn Kokbori'dir.[6] Erbil imar edildikten sonra birçok şehirden daha büyük bir şehir olmuş[7] etrafındaki Şehrazûr[8] ve Kerkûk gibi şehirler Erbil'in sınırlarına dahil olmuştur.[9]

Yâkût el-Hamevî halkının çoğunluğunun Araplaşmış Kürtlerden olduğunu söylediği Erbil'in büyük bir şehir olmasına rağmen halkının tabiatının şehirliden daha çok köylü olduğu değerlendirmesindebulunmaktadır.[10]

1 - Yâkût el-Hamevî, Erbil okunuşunun caiz olmadığını belirtmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* I/137; Sem'ânî, *el-Ensâb,* I/152; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Esmâ'*, I/39; Suyutî, *Lubbu'l-Lubâb,* s. 9.

2 - Sem'anî, I/152; İbnu'l-Esîr, I/39; Suyutî, s. 9; Hamevî, I/138.

3 - Hamevî Erbil kalesinin Haleb kalesine benzediğini ancak Haleb kalesinden alan olarak daha büyük ve daha geniş olduğunu söylemektedir. Bkz. Hamevî, I/138.

4 - Kazvînî Erbil'de *Mescidu'l-Kehf* adında bir mescid olduğunu ve bu mescidin içinde üzerinde insan avcunun izi bulunan bir taş olduğu bilgisini vermektedir. Bkz. Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd,* s. 290.

5 - Hamevî, I/138.

6 - Hamevî, I/138.

7 - Hamevî, I/138.

8 - Erbil ve Hemezân dağları arasında geniş bir alandır. Zûr b. ed-Dehhâk bu şehri inşa etmiştir. Hamevî, bu beldenin tamamı Kürtlerden oluştuğunu söylemektedir. Kazvînî ise bu beldelerin halkını yol kesen Kürtlerden oluştuğunu belirtmektedir. İsnevî ise Şehrazûr'u Erbil'in büyük şehirlerinden biri olarak tanıtmaktadır. Hamevî, III/375; Kazvînî, s. 397; İsnevî, II/19.

9 - Sami es-Sekkâr, "Erbil", DİA, İstanbul, 1995, XI/273.

10 - Hamevî, I/138.

Bâkelbâ[11], Beytu'n-Nâr[12], Huftiyân[13], Kefer'azzâ[14], Memdûdâbâz[15], Telhaftûn[16], Harûr[17] adında bazı şehirler, köyler ve kaleler Erbil'e nispet edilen yerlerdendir.

II. ERBİLLÎ ŞÂFİ'Î FIKIH ÂLİMLERİ

A. 'Ukeylî Ailesi

1. Ebu'l-'Abbâs el-Hıdır b. Nasr b. 'Ukeyl el-Erbilî (v. 567)

Ebu'l-'Abbâs el-Hıdır b. Nasr b. 'Ukeyl el-Erbilî, sâlih bir fakîh ve sikadır. Bağdat'ta İlkiya el-Herrâsî ve İbnu'ş-Şâşî'den ders almıştır. [18] Daha Sonra Erbil'e dönmüş ve orada bir medrese inşa etmiştir. O Erbil'de ders veren ilk kişidir. Fıkıh tefsir ve başka alanlarda birçok güzel eser yazmıştır. Birçok kişi ondan istifade etmiştir. Bu kişiler arasında *el-İstiksâ'* isimli "*Şerhu'l-Muhezzeb*"in sâhibi ve kardeşinin oğlu Nasr b. 'Ukeyl vardır. Hicri 478 yılında doğmuş ve 567 yılında vefat etmiştir. Erbil'de inşa ettiği medresede defnedilmiştir.[19]

2. Ebu'l-Kâsım Nasr b. 'Ukeyl b. Nasr b. 'Ukeyl b. Nasr el-Erbilî

Erbil'de amcası Ebu'l-'Abbâs el-Hıdır el-Erbilî'den fıkıh eğitimi almıştır.[20]

B. Mârânî Ailesi

1. Diyâuddîn Ebû 'Umer 'Usmân b. 'İsâ b. Dirbâs el-Kurdî el-Hedbânî el-Mevsılî[21]

İbn Hallikân onu kendi vaktinde Şâfi'î mezhebini en iyi bilen ve fıkıh usûlünde mahir kişi olarak tanıtmaktadır. Erbil'de el-Hıdır b. 'Ukeyl'den ders aldıktan sonra Dımaşk'a gitmiş ve İbn Ebî 'Asrûn'dan eğitim almıştır. Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin *el-Muhezzeb* adlı eserine şerh yazmıştır. Ömrü yetmediği için tamamlayamadığı bu şerh *el-İstiksâ'* adı ile bilinmektedir. Yine Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin *el-Luma'* adlı fıkıh usûlü eserine iki ciltlik şerh yazmıştır. Kardeşi Sadruddîn Ebu'l-Kâsım Mısır bölgesinin Kâdu'l-Kudât'ı olarak görev yapmıştır. Diyâuddîn Ebû 'Umer Kâhira'da kardeşine naib olmuştur. Kardeşi Sadruddîn Ebu'l-Kâsım hicri 550 senesinde vefat ettikten sonra Diyâuddîn Ebû 'Umer de naiblik görevinden azledilmiştir. Hakkârî emirlerinin onun için (iki kasır arasında) bir medrese inşa etmeleri üzerine bir müddet Hakkârî'de tedris faaliyetlerinde bulunmuş, daha sonra Kâhira'ya gitmiştir. Diyâuddun Ebû 'Umer vefat ettiği hicri 602 yılına kadar buradan ayrılmamıştır.[22]

a. Celâluddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Usmân b. İsâ b. Dirbâs el-Mârânî el-Mısrî el-Fakîh eş-Şâfi'î el-Muhaddis

---

11 - Erbil'in köylerindendir. Fakîh Ebû 'Adillâh el-Huseyn b. Servîn b. Ebî Bişr el-Celâlî el-Bakelbî, Şâfi'î fıkhında eğitin gördü. Mûsul ve Haleb'de birçok mederesede çalıştı. Bir grup âlimden hadis işitti. Celâlî nisbesi Kürtlerin bir kabilesine nispettir. Hamevî bu âlimin arkadaşı olduğunu söylemektedir. Bkz. Hamevî, I/328.

12 - Erbil'in büyük köylerinden biridir. Bkz. Hamevî I/522-533.

13 - Erbil'e bağlı iki büyük kaledir. Bkz. Hamevî, II/379-380.

14 - Erbil köylerinden bir köydür. Erbil kadısı buraya nispet edilmektedir. Bkz. Hamevî, IV/470.

15 - Erbil'in şehirlerinden biridir. Bkz. Hamevî, V/197.

16 - Erbil civarında küçük bir beldedir. Bkz. Bağdâdî, *Merâsidu'l-Ittılâ' 'alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, Dâru'l-Cîl, Beyrût, 1312, I/273.

17 - Erbil'e ait bir kaledir. Bkz. Hamevî, V/403.

18 - Subkî, *Tabakât*, VII/83; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakât*, II/9.

19 - İsnevî, *Tabakât*, I/66-67.

20 - Subkî, VIII/388.

21 - İbn Kâdî Şuhbe, II/60.

22 - Bu medrese Mansûriyye'nin içinde ed-Dîvanu'l-Kublâ'nın içinde kalmaktadır. Bkz. İsnevî, I/70.

Babası Şâfi'îlerin büyüklerinden olan Diyâuddun Ebû 'Umer, amcası da Mısır bölgesinin Kadu'l-Kudât'ı olan Sadruddîn Ebu'l-Kâsım'dır. Celâluddîn Ebû İshâk hem Şâfi'î fakîhi hem de muhaddis kimliği ile ön plana çıkmıştır. Çokça hadis işiten ve yazan bir kişi olarak uzak yakın bölgelere seyahatte bulunmuştur. Hadîs faaliyetleri için uzun bir yolculuğa çıkmış ve Hind ile Yemen arasında hicri 622 yılında vefat etmiştir.[23]

b. Ummu Muhammed Seyyide bnt. Mûsâ b. 'Usmân b. Dirbâs el-Mârânî

Marânî ailesinin bir ferdi olan Ummu Muhammed uzun yaşayan sâliha bir kimse olarak tanıtılmakta ve özellikle muhaddis kimliği ön plana çıkarılmaktadır. Dönemin birçok hadîs bilgininden icazet almış ve icazet yolu ile hadis rivayetinde bulunmuştur. Ummu Muhammed Kâhira'da hicri 695 yılında vefat etmiştir.[24]

2. Ebu'l-Kâsım Sadruddîn 'Abdulmelik b. 'İsâ b. Dirbâs el-Mârânî el-Fakîh eş-Şâfi'î

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Mısır civarında hicri 510 yıllarına doğru doğduğu bilinmektedir. Haleb'te Ebu'l-Hasen 'Ali b. Suleymâm el-Murâdî'den fıkıh eğitimi almış ve Ebu'l-Kâsım İbn Asakir'den hadis işitmiştir. el-Hafız el-Munzirî ondan hadîs rivayetinde bulunnuştur. Haleb'teki eğitimden sonra hicri 560 yılında Mısır'a gitmiş ve orayı vatan edinmiştir. Kendi devrinin önemli Şâfi'î âlimlerinden olan Ebu'l-Kâsım el-Mârânî, Mısır bölgesinde Kâdu'l-Kudât olarak uzun yıllar hizmet etmiş ve hicri 605 yılında vefat etmiştir.[25]

a. el-Kâdî Ebû Hâmid Kemâluddin Muhammed b. 'Abdilmelik b. 'İsâ b. Dirbâs el-Mârânî

Kâdu'l-Kudât Sadruddîn el-Maranî'nin oğludur. Kâhira'da es-Seyfiyye Mederese'sinde bir müddet ders vermiştir. Bu medresenin dışında uzun yıllar tedrîs ve fetvâ ile uğraşmıştır. el-Kâdî nisbesi ile anılmasından dolayı muhtemelen kadılık görevi de yapmıştır. es-Selefî ona icazet vermiş ve ed-Devâdârî ondan rivayette bulunmuştur. Hicrî 659 yılında vefat etmiştir.[26]

b. 'İmâduddîn İsmâ'îl b. 'Abdulmelik b. 'İsâ b. Dirbâs el-Mârânî eş-Şâfi'î

Kâdu'l-Kudât Sadruddîn el-Maranî'nin diğer bir oğludur ve babasına naiblik yapmıştır. Kâhira'da es-Seyfiyye Medrese'sinde ders vermiştir. Hicrî 624 yılında vefat etmiştir.[27]

C. İbn Yûnus Ailesi

1. Ebu'l-Fadl Radîyuddîn Yûnus b. Muhammed b. Man'a b. Mâlik b. Muhammed el-Erbilî el-Mevsılî

Şâfi'î fıkhını uzun yıllar bir aile geleneği olarak sürdüren İbn Yûnus ailesi Radîyuddîn Yûnus'a nisbetle İbn Yûnus [ailesi] olarak maruf olmuştur. İmâduddîn Muhammed ve Kemâluddîn Mûsâ'nın babası olan Radîyuddîn Yûnus[28], Erbil'de doğduktan sonra Mûsul'a gitmiştir. Radîyuddîn Yûnus, İbn Hamis'in yanında fıkıh eğitimi almış ve onun birçok eserini rivayet etmiştir. Mûsul'dan sonra Bağdâd'a giden Radîyuddîn Yûnus, burada Nizâmiye Medresesi'nin müderrislerinden İbnu'r-Razâz'dan fıkıh eğitimi almıştır. Bağdâd'taki eğitiminden sonra Mûsul'a dönen Radîyuddîn Yûnus burada büyük bir kabul görmüş ve kendi adı

23 - İbn Kesîr, I/808.

24 - Safedî, el-Vâfî, XVI/38-39.

25 - İbn Kesîr, *Tabakât*, I/773-774.

26 - Safedî, IV/34.

27 - Safedî, 9/92.

28 - İsnevî, II/322; İbn Kâdî Şuhbe, II/22.

ile meşhur olan [İbn Yûnus] Mescidinde ders vermiştir. Vefat ettiği hicri 576 yılına kadar bu mescitte tedris, fetvâ ve münazara görevini sürdüren Radîyuddîn Yûnus ders verdiği mescitteki yakın türbede defnedilmiştir.[29]

2. eş-Şeyh Kemâluddîn Ebu'l-Feth Mûsâ b. Yûnus b. Muhammed b. Man'a b. Mâlik b. Muhammed el-Erbilî el-Mevsılî

Kemâluddîn İbn Yûnus, hicrî 551 yılında Mûsul'da doğmuş ve ilk fıkıh eğitimini babasından almıştır. Hicrî 571 yılında Bağdâd'a gitmiş ve Nizâmiye Medresesi'nde eğitim görmüştür. Burada Nizâmiye Medresesi'nin mu'idî olan es-Sedîd es-Silmânî'nin yanında eğitim gördükten sonra Nizâmiye Medresesi'nin müderrislerinden Ebu'-Hayr el-Kazvinî'nin yanında hilâf ve usûl ilimlerini tahsil etmiştir. Nizâmiye'de İbnu'l-Enbârî'nin yanında edebiyat ilmi ile iştigal etmiştir. Birçok ilimde uzmanlaşan Kemâluddîn İbn Yûnus Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Şâfi'î fıkhında yazdığı muhtasar bir eser olan et-Tenbîh'i şerh etmiştir. Tarihî kaynaklara göre Kemâluddîn İbn Yûnus hiç kimsenin hepsini bir arada bilmediği yirmi beş ilmi bilmekte ve bundan dolayı da el-Gazâlî olarak anılmaktaydı. Bağdâd'tan sonra Mûsul'a dönmüş ve babasının vefatından sonra İbn Yûnus Mescidi'nde ders vermiştir. Mûsul'da büyük bir kabule mazhar olan Kemâluddîn İbn Yûnus'un yanında Yahudî ve Hristiyanlar Tevrat ve İncil'i okudukları belirtilmektedir. Şâir ve tarihçi kimliği ile de bilinmektedir. Ancak aklî ilimlerde baskın olmasından dolayı dinî konuda itham edilmiştir. Kemâluddîn İbn Yûnus hicrî 639 yılında Mûsul'da vefat etmiştir.[30]

3. eş-Şeyh 'İmâduddîn Ebû Hâmid Muhammed b. Yûnus b. Muhammed b. Man'a b. Mâlik b. Muhammed el-Erbilî el-Mevsılî[31]

Erbil kalesinde küçük bir evde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Mûsul'da babasından eğitim aldıktan sonra Bağdâd Nizâmiye Medresesi'nde es-Sedîd es-Silmânî'nin yanında fıkıh eğitimi almıştır. Bağdâd Nizâmiye Medresesi'nde İbn Bundâr ed-Dımaşkî'nin asistanı (mu'îd) olarak çalıştıktan sonra Mûsul'a dönerek birçok medresede ders vermiştir. [Şâfi'î] Mezhebi başta olmak üzere usûl ve hilâf alanlarında otorite bir alim olan İmâduddîn Ebû Hâmid'den, eğitim almak için farklı beldelerki fakîhler Mûsul'a gelmiş ve onun yanında birçok imam yetişmiştir. Eserleri ilmini şahsiyetini yansıtacak kadar güçlü olmasa da fıkıh, cedel ve hilâf başta olmak üzere birçok alanda eser yazmıştır. İmâduddîn Ebû Hâmid bir müddet Mûsul kadılığını yapmış ve hicri 680 yılında vefat etmiştir.[32]

4. eş-Şeyh Şerefuddîn Ahmed b. Mûsâ b. Yûnus b. Muhammed b. Man'a b. Mâlik el-Erbilî

eş-Şeyh Şerefuddîn İbn Yûnus, hicrî 575 yılında Mûsul'da doğmuştur. eş-Şeyh Kemâluddîn İbn Yûnus'un oğludur. Otorite bir âlim oluncaya kadar babasının yanında yetişmiştir. Gazâlî'nin *el-İhyâ*'sını ihtisar etmiş[33] ve babası gibi Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh'ini şerh etmiştir.[34] Meşhur tarihçi İbn Hallikân'ın babasından sonra Erbil'de el-Medresetu'l-Muzafferiyye'de yedi sene boyunca ders vermiş ve bir çok imam yetişirmiştir. Erbil'den sonra Mûsul'a gitmiş ve burada vefat ettiği hicri 622 yılına el-Medresetu'l-Kâhiriyye'de ders vermiştir.[35]

29 - İsnevî, II/322.

30 - İsnevî, II/323-324.

31 - Subkî, VIII/109; İbn Kesîr, I/784; İbn Kâdî Şuhbe, II/67.

32 - İsnevî, II/323; Subkî, II/322-323.

33 - Subkî, VIII/36.

34 - İsnevî, II/324.

35 - İsnevî, II/325.

5. Ebu'l-Kâsım Tâcuddîn 'Abdurrahim b. Muhammed b. Muhammed b. Yûnus el-Mevsılî[36]

Tâcuddîn İbn Yûnus, hicri 598'de Mûsul'da doğmuş ve Moğol İstilasından sonra Bağdâd'a gitmiştir. Bağdâd'ın batı tarafında (el-Cânibu'l-Ğarbî) kâdılık görevini üstelenmiş ve Bişriyye Medresesi'nde ders vermiştir.[37] Gazâlî'nin *el-Veciz* adlı eserini et-Ta'cîz adı ile ihtisar etmiş[38] ve en-Nebîh fi İhtisâri't-Tenbîh adında bir eser yazmıştır. Fakîh, usûlî ve faziletli bir kişi olarak bilinen Tâcuddîn İbn Yûnus, Bağdâd'ta hicrî 671 yılında vefat etmiştir.[39]

7. el-İmâm Muhammed b. 'Alî

Radîyuddîn Yûnus'un kızının oğludur. Mûsul'da dayısı 'İmâduddîn İbn Yûnus'un yanında [Şâfi'î] mezhebinde ve hilâf ilminde eğitim almıştır. Diğer dayısı Kemâluddîn İbn Yûnus'un yanında kelâm ilminde eğitim görmüştür. Gazâlî'nin *el-Veciz*'ini sekiz ciltte şerh etmiştir. Mûsul'da el-Medresetu'l-Kâhiriyye'de ders vermiş ve vefat ettiği hicrî 622 yılına kadar burada tedris, fetvâ işi ile meşgul olmuştur.[40]

D. İbn Hallikân Ailesi

1. Bahâuddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân el-Erbilî[41]

Bahâuddîn İbn Hallikân, Necmuddîn 'Umer ile Ruknuddîn el-Huseyn'in kardeşi ve Şâm kadısı Ahmed İbn Hallikân'ın babasıdır.[42] Mûsul'da fıkıh eğitim almış ve Yahya es-Sakafî'den hadîs işitmiştir. Mûsul'dan sonra Bağdâd'a gitmiş, burada İbn Fudlân'nın yanında fıkıh eğitimi almış ve Yahya b. Bevş, İbn Kuleyb ve başkalarından hadis işitmiştir. Eğitiminden sonra Erbil'e dönen Bahâuddîn İbn Hallikân, burada hadîs rivayetinde bulunmuş ve el-Medresetu'l-Muzafferiyye'de ders vermiştir. Hicrî 610 yılında vefat etmiştir.[43]

a. Kâdu'l-Kudât Şemsuddîn Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân el-Bermekî el-Erbilî eş-Şâfi'î

Bahâuddîn İbn Hallikân'ın oğullarından olan Kâdu'l-Kudât Şemsuddîn İbn Hallikân, hicrî 608 yılında Erbil'de doğmuştur. Mûsul'da Kemâluddîn İbn Yûnus'tan eğitim almış ve Buharî'nin *es-Sahîh*'ini Ebû Ca'fer b. Hibetillâh b. Mukrem es-Sûf'tan işitmiştir. Haleb, Şâm ve Mısır bölgelerine gitmiş, Mısır'da el-Kâdî Bedruddîn b. es-Sincârî'ye naiblik yapmıştır. Hicrî 659 yılında Şâm kadısı olmuş ve hicrî 681 yılında vefat etmiştir.[44]

b. el-Kâdî Bahâuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân el-Erbilî eş-Şâfi'î

Bahâuddîn İbn Hallikân'ın diğer bir oğlu olan Ebû 'Abdillâh İbn Hallikân, hicrî 603 yılında Erbil'de doğmuştur. Genç yaşta Şâm'a gitmiş ve orada ilimle meşgul olmuştur. Kardeşi Şemsuddîn İbn Hallikân gibi Buhârî'nin *es-Sahîh*'ini Ebû Ca'fer b. Mukrem'den işitmiştir. İki defa Şâm kadılığına atanmış ve azledilmiştir. Kadılık dışında Dımaşk'ta birçok medresenin idaresinde bulunmuştur. Zâhid kişiliği ile bilinen Ebû 'Abdillâh İbn Hallikân vefat ettiği hicrî 683 yılına kadar Ba'lebek kadılığı yapmıştır.[45]

36 - Subkî, VIII/190-194.

37 - İbn Kâdî Şuhbe, II/136.

38 - Ebu'l-Kâsım Tâcudîn 'Abdurrahîm b. Muhammed el-Mevsılı (671/1272), *et-Ta'cîz fî İhtisâri'l-Veciz,* thk. 'Abdullâh b. Fehd Şerif, Dâru'l-Menâr, 1991.

39 - İsnevî, II/326.

40 - İsnevî, II/325.

41 - İbn Kesîr, I/778.

42 - *Zehebî, Târîh,* 43/382.

43 - İbn Kesîr, I/778.

44 - İbn Kesir, I/919.

45 - Ziriklî, I/220; Zehebî, LI/167.

2. Necmuddîn ‘Umer b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân el-Erbilî[46]

Bahâuddîn Muhammed İbn Hallikân’ın kardeşidir. Bağdâd’ta yaşamış ve orada vefat ettiği hicrî 679 yılına kadar ders vermiştir.[47]

3. Ruknuddîn Ebû Yahyâ el-Huseyn b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân el-Erbilî

Ruknuddîn İbn Hallikân, birçok medresede ders vermiştir. [Şâfi‘î] mezhebini bilen sâlih bir kimse olarak bilinmektedir. Yahyâ es-Sakafî’den hadis işitmiş ve beldesinde [Erbilde] hicrî 623 yılında vefat etmiştir.[48]

E. Kurdî Ailesi

1. Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. el-Huseyn b. ‘Alî el-Kurdî el-Erbilî eş-Şâfi‘î

Dımaşk kadılığı yapan Şihâbuddîn İbnu’l-Mecd’in babasıdır. Mezhebi bilen, ileri görüşlü, dindar, hayırlı ve kıraat ilimlerini bilen bir kişidir. el-Medresetu’l-Kaymuriyye’nin imamlığının yanında ez-Zâhiriyye Türbesi’nde de imamlık yapmıştır. el-Kellâse’de de ders vermiş ve hicei 677 yılında vefat etmiştir.[49] Üç tane oğlu vardır: el-Muftî Şihâbuddîn, eş-Şeyh Ruknuddîn, eş-Şeyh ‘Afîfuddîn.[50]

F. Diğer Erbilli Şâfi‘î Fakihleri

1. Ebu’l-Fadl İlyâs b. Câmi‘ b. ‘Alî el-Erbilî el-Fakîh eş-Şâfi‘î[51]

Ebu’l-Fadl İlyâs b. Câmi‘ b. ‘Alî el-Erbilî Bağdâd’ta fıkıh eğitimi almıştır. Kendi vatanına [Erbile] dönmüş ve orada elli yaşındayken hicri 601 yılında vefat etmiştir.[52]

2. Muhammed b. ‘Abdil‘azîz İbn el-Fakîh Ebû ‘Abdillâh el-Erbilî eş-Şâfi‘î

Erbil’den Bağdâd’a gitmiş ve Nizâmiye Medresesi’nde fıkıh eğitimi almıştır. Nizâmiye Medresesi’nde mu‘id[53] ve iade (i‘âde) görevlerini üstlenmiştir. Hicrî 508 yılında vefat etmiştir.[54]

3. eş-Şeyh Kemâluddîn Ebu’l-Fedâil Salâr b. el-Hasen b. ‘Umer b. Sa‘îd el-Erbilî eş-Şâfi‘î

Takıyuddîn Ebû ‘Amr İbnu’s-Salâh’ın seçkin öğrencisidir. İbnu’s-Salâh dışında Nevevî’ye de öğrencilik yapmıştır.[55] el-Muftî lakabı ile bilinmekte ve Şâm’da fetva ehlinin önde gelen kişisidir. Necmuddîn el-Bâdirî kendi medresesinde onu mu‘îd olarak tayin etmiş ve vefat ettiği hicrî 670 yılına kadar bu görevi yerine getirmiştir. Birçok kimse ondan fıkıh eğitimi almıştır.[56]

4. el-Kâdî Cemâluddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Yûsuf el-Erbilî ed-Dımaşkî el-Gazzî

46 - Subkî, VIII/308.

47 - Subkî, VIII/308.

48 - İbn Kesîr, I/813.

49 - İsnevî, I/80.

50 - Zehebî, L/270.

51 - İbn Kesîr, I/771.

52 - İsnevî, I/69; İbn Kesîr, I/771.

53 - İbn Kesîr, I/702.

54 - Zehebî, XL/335.

55 - Subkî, VIII/149; İbn Kesîr, I/888.

56 - Safedî, 16/33.

Hasbân kadılığı yaptığı için el-Hasbânî olarak da bilinmektedir. Dımaşk'ta İbn Cemle'ye [kadılıkta] nâib olmuş ve bu görevini yirmi yıl boyunca sürdürmüştür. Adaletli bir kadı olarak meşhur olan el-Hasbânî hicrî 755 yılında vefat etmiştir.[57]

5. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdil'azîz el-Erbilî

Fakîh ve mezhepte uzman olmasının yanında şair kimliği ile tanınmıştır. Bağdâd Nizâmiye Medresesi'nde çalışmış ve hicrî 580 yıllarına doğru Şâm'da vefat etmiştir.[58]

6. el-Kâdî Ebû Suleymân Dâvûd b. Muhammed b. el-Hasen b. Hâlid el-Hâlidî el-Erbilî

Hasenkeyf kadılığı yaptığı için el-Haskefî olarak da anılmaktadır. Hicrî 493 yılında Mûsul'da doğmuş ve orada hicrî 573 yılında vefat etmiştir.[59]

7. Şerefuddîn Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. İbrâhîm el-Hazbânî el-Erbilî

Şâfi'î mezhebinde âlim ve fakih olmasına rağmen daha çok lügat ile meşgul olmuştur. Erbil'de hicrî 568 yılında doğmuş ve hicrî 656 yılında vefat etmiştir.[60]

8. Ebû Muhammed Kemâluddîn Tâhâ b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Erbilî

Erbil'de doğmuş ve genç yaşta Mısır'a göç etmiştir. Fakîh ve edîb kişiliği ile bilinmektedir. Aralarında d-Dimyatî'nin de bulunduğu birçok kişi ondan istifade etmiştir. Mısır'da hicrî 677 yılında vefat etmiştir.[61]

9. Muhammed Emin b. Fethillâh el-Erbilî el-Kurdî

Ezherde eğitim görmüştür. Fakîh kimliğin yanında tasavvufî kişiliği ile bilinmektedir. Şâfi'î mezhebine mensup olmasına rağmen dört mezhepte de eserler kaleme almıştır. Mâlikî fıkhında yazdığı *Hidâyetu't-Tâlibîn li Ahkâmi'd-Dîn, İrşâdu'l-Muhtâc ilâ Hukuki'l-Ezvâc,* tasavvuf alanında yazdığı *Tenvîru'l-Kulûb* ve dört mezhepte yazdığı *Fethu'l-Mesâlik fî İdâhi'l-Menâsik* adlı eserleri vardır. Kâhira'da miladi 1914 yılında vefat etmiştir. [62]

SONUÇ

Erbil İslâm'ın ilk dönemlerinde fethedilmesine rağmen Şâfi'îliğin buradaki kurumsal tezahürü VI/XII. yüz yıllarda görülmektedir. Erbil'de Şâfi'î fıkhında ders veren medreseler VI/XII. yüz yılda kurulmuştur. Bağdâd'ta Nizâmiye Medresesinin kuruluşundan kısa bir süre sonra Erbil'de medreselerin açılması ilim dünyasındaki hareketliliğin kısa bir sürede Erbil'de varlık gösterdiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu döneme kadar Erbil'de fıkhî hareketliliğin sınırlı olması yakınında bulunan Bağdâd şehrinin merkezi konumundan kaynaklanması ile açıklamak mümkündür. Nizâmiye Medresesi Bağdad'ta kurulduktan sonra Irâk'taki Şâfi'îlik güçlü bir kurumsal kimliğe sahip olmuştur. Erbil bölgesinden Bağdâd'a giderek Nizâmiye'de ders alan bilginler, Erbil'e dönerek Şâfi'î fıkhının Erbil'de öğretilmesini sağlamışladır. Bunu müteakiben 'Ukeylî, Mârânî, İbn Yûnus, İbn Hallikân, Kurdî alilerinin ve onların dışındaki Şâfi'î fıkhı üzerinde çalışmalar yapan Erbilli bilginler Şâfi'î fıkhına katkı sağlamışlardır. Bu katkı Şâfi'î fıkıh edebiyatına dair ürettikleri şerh, ihtisâr ve müstakil çalışmalarda kendini göstermektedir. Keza, Erbil dışında Şâm ve Mısır bölgesi olmak üzere birçok önemli merkezlerde kadılık görevi yapan Erbilli Şâfi'î fakihleri, mezhebin resmi

57 - İbn Kâdî Şuhbe, III/8.

58 - İsnevî, I/67-68

59 - İsnevî, I/67.

60 - İsnevî, I/75-76.

61 - İsnevî, I/69-70.

62 - Ziriklî, VI/43.

kimliğine de katkı sunmuşlardır. İslâm dünyasının farklı medreselerinde, müderris ve mu‘îd olarak çalışan Erbilli Şâfi‘î fakihleri VI/XII. yüzyıldan sonra birçok fakih yetiştirerek Şâfi‘î ilim geleneğini sürdürmüşlerdir.

KAYNAKÇA

el-Bağdâdî, Ebu’l-Fedâil Safiyyuddîn ‘Abdulmu’mîn İbn Abdulhak (v. 739/1338), *Merâsidu’l-Ittılâ‘ ‘alâ Esmâi’l-Emkine ve’l-Bikâ‘*, Dâru’l-Cîl, Beyrût.

el-Hamevî, Ebû ‘Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. ‘Abdillâh er-Rûmî (v. 626/ 1229), *Mu‘cemu’l-Buldân,* Dâru Sâdr; Dâru Beyrût, 1957/1376.

İbnu’l-Esîr, Ebu’l-Hasen ‘İzzuddîn ‘Alî b. Muḥammed b. ‘Abdulkerîm (v. 630/1233), *el-Lubâb fî Tehzîbi’l-Esmâ’,* Dâru Sâdr, Beyrût.

İbn Hallikân, Ebu’l-‘Abbâs Şemsuddîn Aḥmed b. Muḥammed b İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî (v. 681/1282), *Vefeyâtu’l-A‘ayân ve Enbâu Ebnâi’z-Zemân,* thk. İhsân ‘Abbâs, Dâru Sâdr, Beyrût, 1968.

İbn Kâdî Şuhbe, Ebu’s-Sıdk Takıyyuddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. ‘Umer (v. 851/1447), *Tabakâtu’ş-Şafi‘îyye,* ‘Âlemu’l-Kutub, Beyrût, 1987.

İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ’ ‘İmâduddîn ‘İsmâ‘il b. ‘Umer (v. 774/1373), *Tabakâtu’l-Fukâhâi’ş-Şâfi‘îyyîn,* thk. Enver el-Bâz, Dâru’l-Vefâ’, 2004.

el-Kazvinî, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Muhammed el-Kazvinî (v. 682/1283), *Âsaru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-‘İbâd,* Dâru Sâdr, Beyrût.

el-Mevsıli, Ebu’l-Kâsım Tâcudîn ‘Abdurrahîm b. Muhammed (v. 671/1272), *et-Ta‘cîz fî İhtisâri’l-Veciz,* thk. Abdullah b. Fehd Şerif, Dârü’l-Menar, 1991.

el-İsnevî, Ebû Muhammed Cemâluddîn ‘Abdurrahîm b. el-Hasen (v. 772/1370), *Tabakâtu’ş-Şâfi‘îyye,* thk. Kemâl Yûsuf elHût Dâru’l-Kutubi’l-İslâmiyye, Beyrût 1987/1407.

es-Safedî, Ebu’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. ‘İzziddîn Aybek b. ‘Abdillâh (v.764/1363), *el-Vâfî bi’l-Vefeyât,* thk. Ahmed el-Ârnâvût; Turkî Mustafâ, Daru İhyai’t-Turâs, Beyrût 2000/1429.

es-Sekkâr, Sami, “Erbil”, *DİA*, İstanbul, 1995.

Sem‘ânî, Ebû Sa‘d Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (v. 562/1167), *el-Ensâb,* Meclisu Dâireti’l-Me‘arifi’l-‘Usmâniyye, Haydarâbâd 1962.

es-Subki, *Tabakâtu’ş-Şâfi‘îyyeti’l-Kubrâ,* thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî; ‘Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Matba‘âtu ‘İsâ el-Bâbî el-Halebi, Kâhira, 1964/1383.

es-Suyutî, Ebu’l-Fadl Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *Lubbu’l-Lubâb fî Tahrîri’l-Ensâb,* Dâru Sâdr, Beyrût.

ez-Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz (v. 748/1348), *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtu’l-Meşâhîr ve’l-A‘lâm,* thk. ‘Umer ‘Abdusselâm et-Tedmurî, Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabî, Beyrût, 1993/1413.

ez-Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. ‘Alî b. Fârs (v. 1396/1976), *el-A‘lâm Kâmusu Terâcim li-Eşheri’r-Ricâl ve’n-Nisâ mine’l-‘Arab ve’l-Musta‘ribîn ve’l-Musteşrikîn,* Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 2002.

هەواڵنامەی کتێب

SEMBOLİZM BAĞLAMINDA FOTOĞRAF VE MASAL İLİŞKİSİ: DİLEK YUMURTASI MASALI

Photography and Tale Relation in Terms of Symbolism: Dilek Yumurtasi (Wish Egg) Tale.

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih YELMEN
Hakkari Üniversitesi
mehmetfatihyelmen@hakkari.edu.tr

Özet

Sembolizm, edebiyat ve fotoğraf gibi görsel sanatları ağırlıklı olarak 19.yüzyılda etkilemiş bir akımdır. Özellikle sözlü ve yazılı anlatımda dilsel açıdan sembolik ifadeye imkan sağlayan metafor, görsel sanatlarda evrensel veya bireysel içerikleri olan kültürel semboller olarak karşılığını bulmuştur. Yaklaşık aynı dönemlerde resim sanatıyla etkileşime giren ve bir kısmı ressam olan fotoğraf sanatçıları, çalışmalarında resme ait estetik üslubu kullanarak içerik ve teknik açısından resimsi (pictorial), başka bir deyişle sembolik ve metaforik bir ifade biçimini elde etmişlerdir. Böylelikle fotoğraf, gerçeği hem mümkün olan en sadık biçimde iki boyutlu yüzeye taşıyan teknik bir icat, hem de sanatçıların sahip olduğu ikonografik birikim sayesinde sembolik anlatım imkanı sunan bir sanat dalı olarak kabul edilmiştir.

Bir olay, durum, duygu veya düşünce fotoğrafik dil yetisiyle bazen tek bir karede, bazen de seri olarak birkaç karede anlatılabilmektedir. Bu bakımdan fotoğrafın anlatım olanakları, kimi zaman sözlü ve yazılı anlatımın gerisinde kalmakta, kimi zaman onu geçmekte, kimi zamansa onunla ortak noktalarda buluşmaktadır. Sözlü anlatım geleneğinin belki de en kadim ürünü olan masallar ise, metaforik bağlamda semboller içermesi açısından fotoğraf sanatıyla benzerlik göstermektedir. Örneğin Kırmızı Başlıklı Kız masalı, çeşitli fotoğraf sanatçıları tarafından başlığı kırmızı renkli hırka giyen bir kız ve bir kurt imgesi ile sembolleştirilerek fotoğraflanmıştır. Başka bir deyişle, masallara ait bazı imgesel unsurlar, sembolize edilerek bir fotoğrafa dönüşebilmektedir.

Bu çalışmada, fotoğraf sanatı ve masal arasındaki imgesel ilişki, Hakkari yöresine ait Dilek Yumurtası isimli masalın sahip olduğu metaforik ve sembolik özellikler açısından ele alınacaktır. Masalın içinde geçen bazı nesnelerin veya durumların görsel semboller olarak fotoğraf sanatına konu olacağı, çeşitli sanat eserlerinden örnekler eşliğinde, göstergebilim yöntemi kullanılarak ifade edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler : Sembolizm, Resim, Metafor, Fotoğraf, Masal.

Abstract

Symbolism is an art movement which influenced literature and visual arts like photography in 19th century. In particular, the metaphor, which allows linguistic symbolic expression in verbal and written expression, finds its counterpart as cultural symbols with universal or individual contents in visual arts. In the same period, photograph artists who have interacted with the art of painting and some of them have been pictorial in terms of content and technique by using the aesthetic style of the painting in their works and have obtained a form of pictorial expression, in other words a symbolic and metaphorical expression. Thus, photography is regarded as a technical invention that brings the truth to the two-dimensional surface in the most loyal way possible, as well as an art scene that provides symbolic narration through the iconographic accumulation of the artists.

An event, situation, emotion or thought can sometimes be described in a single frame, sometimes in a series of frames, with photographic language proficiency. In this respect, the possibilities of expression of photography are sometimes lagging behind oral and written narration, sometimes passing through it, and sometimes meeting with it in common. The fairy tale, perhaps the most productive of the oral tradition tradition, resembles the art of photography in terms of including symbols in the metaphorical context. For example, the Little Red Riding Hood is photographed with a girl with a red cardigan and a wolf image by various photographers. In other words, some imaginary elements belonging to the masks can be symbolized into a photo.

In this work, the imaginary relationship between the photography art and the fairy tale will be examined in terms of metaphorical and symbolic features that the fairy tale named Dilek Yumurtası belongs to the Hakkari region. Some objects or situations in the fairy tale will be tried to be expressed as visual symbols by using the methodology of semiotics in the context of the examples of various artworks.

Keywords : Symbolism, Painting, Metaphor, Photography, Fairy Tale.

Sembolizme Giriş

Sanat akımları bazen kendisinden bir önceki akıma tepki olarak bazen de bir arayışın sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Sembolizm de, pek çok açıdan, bilim ve teknolojideki gelişmelerle ortaya çıkan 19. yüzyılın materyalizm ve pozitivizme dayalı inançlarına karşı bir tepkidir (Little, s. 92). Sembolizm, bir eylem olarak hayal gücü ve fanteziye dönüştür (Honour ve Fleming, 2016, s. 717). Sanatçıların kurdukları veya algıladıkları dünya, tam olarak içinde yaşanılan dünya değildir. Bunun sonucu olarak sembolist sanatçıların gerçeklikle olan ilişkileri sarsılmış gibi görünmektedir. Eserlerin net biçimde yapılmış tanımlamalarını ve açık anlamlarını bulmak çok kolay değildir. Bu bakımdan, sembolizmin en başta gelen yeniliği belirsizliktir (Szerb, 2008, s. 650). Bu belirsizliği anlamlandırabilmek için sembolist sanatçıların kurduğu dünyanın içine nüfuz edebilmek gerekmektedir. Çünkü, sanatçılar somut motiflerini dış dünyada aramak yerine, içlerine bakmakta; duyguları ve düşünceleri sanat eserlerinin çıkış noktası haline gelmektedir (Honour ve Fleming, 2016, s. 718). Kendilerine ait iç dünyaları, aynı zamanda kendilerine ait imgelemin sembolizm çatısı altında toplanarak bir bütünlük oluşturmuştur. Sanatçıların ortaya koydukları imgelem, oldukça bireysel ve güçlü olduğu için bir sanat akımı haline gelebilmiştir. Sanatçının imgelemi, kendisine ait düşleriyle bir temas halindedir. Bu bakımdan imgelem kavramı gücünü, düş deyiminin özgürce simgelediği şeylerle uyum halinde olmasından (örtüşmesinden) almaktadır (Cassou, 2006, s. 7). Sembolizmdeki imgelem, özelden genele doğru yayılabilen bir anlamlar bütününü kapsayabilmektedir. Sanatçıların eserlerinde kullandıkları simgeler çok anlamlı bir yapıda çözümlenebilmektedir. Örneğin, şiirlerinde motiflerin her zaman, bir biçimde, kendilerinden daha çok anlama gelmeleridir: Orman, günbatımı, kadın yalnızca bir ormanı, bir günbatımını, bir kadını anlatmaz, ormanın günbatımının, kadının insan ruhunda yarattığı duygu anlamına da gelir. (…) Sözcüklerin kavramsal anlamları değildir önemli olan, uyandırdıkları aura (ayla), atmosfer, sezgidir (Szerb, 2008, s. 650). Bu bakımdan gerçek olandan ziyade ideal olanla ilgilendikleri söylenebilir. Sembolizm akımı, Rusya da aralarında olmak üzere bütün Avrupa ülkelerinde, Anglosakson ve Latin Amerika'da ve ayrıca Amerika'nın Fransızca konuşulan kesimlerinde ortaya çıkmıştır (Cassou, 2006, s. 8). Sembolizmin edebiyatla olan ilişkisi, zorunlu olarak dil kavramının da ele alınmasını gerektirmektedir.

Dil, Sözlü Anlatım, Metafor

Jacques Ellul (2012, s. 23), "Dil, çağrışımlarla ve imalarla işler" diyerek, dilin imgelem ile bir bağının olduğunu da kastetmiştir. Bunun sebebi zihnin, kavramları birden fazla imge ile ilişkilendirebilmesidir. Başka bir deyişle bir kavram, çağrışım ve ima bakımından farklı kişilerin imgeleminde pek çok şekilde yer bulabilmektedir. Bu konuyu Ellul (2012, s. 23), "En yalın söz bile -mesela ekmek- her tür çağrışımı içerir. O gizemli bir şekilde, göz kamaştırıcı gökkuşağını, bir yankılar yığınını şekillendiren çok sayıda imajı hatırlatır. Ekmek telaffuz edildiğinde, ekmeği olmayan milyonlarca insanı düşünmeden edemem. Kendimi, bazı fırıncı arkadaşlarımın imajını, ekmeğin kıt ve çok kalitesiz olduğu Nazi dönemini hatırlamaktan alıkoyamam" diyerek ifade etmiştir. Walter J. Ong ise (2014, s. 66), "Kavram içe-

ren her düşünce, bir derece soyuttur. "Ağaç" gibi "somut" bir terim bile, sırf tek bir "somut" ağaç anlamına gelmez; kişisel algılama ortamından uzak bir soyutlamadır, ve şu veya bu ağaç için değil, tüm ağaçlar için geçerlidir" diyerek bahsi geçen düşünceyi destekler nitelikte bir fikir ortaya koymuştur. Dilin, imgelem dünyasında karşılık bulduğu onlarca kavram, söz aracılığıyla ortaya çıktığında mit, efsane ve masal gibi anlatılar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylelikle sembolik ifadenin kökeni, akımdan çok daha önceleri insan zihnine ve imgelemine kadar gidebilmektedir. Konuyla ilgili olarak Jean Cassou (2006, s. 160), efsanenin, mümkün birkaç anlamı varsa ve içinde sır saklıyorsa sembolik olabileceğini söylemiştir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde "Genellikle halkın yarattığı, hayale dayanan, sözlü gelenekte yaşayan, çoğunlukla insanlar, hayvanlar ile cadı, cin, dev, peri vb. varlıkların başından geçen olağanüstü olayları anlatan edebî tür" olarak tanımlanan masal ise, yapı ve içerik bakımında mit ve efsane ile benzerlik göstermektedir. Sözlü kültürün bir ürünü olmaları, olağanüstü varlıkları ve olayları anlatmaları, sembolik özellikler taşımaları akla gelen benzerliklerdendir.

Dil aracılığıyla oluşturulan semboller, soyuttan somut olana geçişi metaforlar aracılığıyla sağlarlar. Başka bir ifadeyle metaforda, algının soyut ve somut boyutları birbirine karışmaktadır. Lakoff ve Johnson (2010, s. 27), metaforun özünün bir tür şeyi başka bir tür şeye göre anlamak ve tecrübe etmek olduğunu söylemişlerdir. Örneğin "masanın ayağı" ifadesindeki "ayak" kelimesi bir canlının uzvunu akla getirmektedir. Oysa masa, bir nesnedir. Buradaki "ayak" ifadesi, masanın taşıyıcı parçalarından birini belirtmek için kullanılan metaforik bir ifadedir ve eğer zihinde her iki kavrama dair çağrışımlar oluşmazsa metaforu anlamlandırmak mümkün olmayacaktır. Bu bakımdan metafor, dile olduğu kadar düşünceye de yönelen ve insanın zihinsel faaliyetinin temelini oluşturan yapılardan biridir (Cebeci, 2013, s. 7). Böylelikle, toplumlar tarihin ilk dönemlerinden itibaren oluşturmaya başladıkları kültürlerinde aynı zamanda metafor oluşturma ve onu kullanma eğiliminde olmuşlardır. Sembolik ifade; dil, sözlü anlatım ve metafor bağlamında, bahsi geçtiği üzere mit, efsane veya masalda karşılık bulurken, görsel sanatlar bağlamında da resim ve fotoğraf sanatında karşılık bulmuştur.

Resim ve Fotoğraf Sanatında Sembolizm

Altamira mağarasında veya dünyanın başka yerlerinde bulunan duvar / kaya resimleri, insanların hayatlarını devam ettirme veya şamanizm gibi inanç pratiklerini temsil eden sembollerle doludur. Bu bakımdan Mihaly Hoppal'ın da (2016, s. 74) belirttiği gibi "Sembolik göstergeler aynı zamanda insan becerilerinin gelişiminde önemli bir adım, sembollerin icadı da insanın akli gelişiminde önemli bir noktadır". Bu yönüyle, ortaya çıkarılan tüm duvar / kaya resimleri, aynı zamanda görsel sanatların kökenini de oluşturacak kadar önemli bir ifade gücüne sahiptirler. Bununla beraber, tarih öncesine ait olduğu saptanan semboller, akım olarak anılan sembolizmin tam anlamıyla görsel karşılığı değildirler. Onlar sadece, akımın deyim yerindeyse nüvesidirler. Bu bakımdan plastik sanatlarda veya daha geniş bir ifadeyle görsel sanatlarda sembolizm, değişik etkilerden geçmiş olan yazınsal ve düşünsel (entellektüel) bir akımın görsel anlatımıdır ve konularını düş ve düşsel, fantastik ve gerçekdışı, büyü ve batınilik, uyku ve ölüm kavramları oluşturmaktadır (Cassou, 2006, s. 30). Ele alınan kavram ve konular bağlamında, sözlü anlatımın bir türü olan masalın, sembolizm ile benzerlikler taşıdığı söylenebilir, çünkü her ikisi de imgelemin yoğun biçimde kullanılmasına dayanmaktadır.

Resim sanatı açısından meseleye yaklaşıldığında, sembollerin görsel algı sonucunda sanatçının veya izleyicinin imgeleminde karşılık bulduğu görülür. Örneğin Edvard Munch'un 1893 tarihli *The Storm* isimli eseri, sanatçının imgeleminin sembolik açıdan bir yansıması niteliğindedir.

Resim 1: Edvard Munch, *The Storm,* 1893.

Resimde, gökyüzü, evler, ağaçlar, taşlar ve insanlar görülmektedir. Özellikle insanlar, keskin hatlar şeklinde değil, daha belirsiz bir formda resmedilmiştir. Resmin ismi olan The Storm yani Fırtına, özellikle evin önündeki ağacın yeşil kısmının geriye doğru bir hareket izlenimi taşımasında kendini göstermektedir.

> "Fırtına yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda duygusal bir olaydır da. Figürler anonimlik noktasına basitleştirilmişlerdir, yalnızca cinsiyetleri belirtilmiştir. Önplandaki yalıtılmış kadın figürü geleneksel masumiyet rengi olan beyaz giysilidir; fırtınanın bu figürün bekareti ve gençliğiyle bir tür bağı olduğunu akla getirmektedir. Resmin duygusal etkisinin çoğu, yitirilmiş masumiyetin iması ve resmin sessizliği, fırtınanın akla getirdiği gürültü ve kadının ıstırabı arasındaki tedirgin edici zıtlıktan kaynaklanmaktadır" (Little, s. 92).

Walter J. Ong (2014, s. 103), resmin, bir nesneyi temsil ettiğini, bir adamın, evin, bir ağacın resminin tek başına bir şey söylemediğini ifade etmiştir. Bu düşünceden hareketle Munch'un resmindeki her bir figür, tek başına değil bir bütün içinde anlam kazanmaktadır. Örneğin ön plandaki kadının yalıtılmışlığı, ancak diğer kadınların da resmedilmesiyle anlaşılabilecek bir durumdur. Benzer şekilde kadının beyaz giysisinin bekaret ile ilişkilendirilmesi yine beyaz rengin, kültürel simgesel kodlardan biri olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Carl G. Jung (2016, s. 228), sembolizmin tarihinin, her şeye yani taşlar, bitkiler, hayvanlar, insanlar, dağlar ve vadiler, güneş ve ay, rüzgar, su ve ateş gibi varlıklara, ya da insan yapımı evler, gemiler ya da arabalar gibi şeylere, ya da sayılar, üçgen, kare ve daire gibi soyut formlara sembolik bir anlam yüklenebileceğini gösterdiğini ve aslında kozmosun tamamının potansiyel bir sembol olduğunu söylemiştir.

Fotoğraf tarihinin ilk görüntüsünü 1838'de çeken Jacques Louis Daguerre, gümüşle kaplı bir bakır plakayı pozlandırmış ve bu görüntüye *Daguerreotype* ismini vermişti. 1850'lerde ise David Octavius Hill ve Robert Adamson, kaba bir yüzeye ve düzgün olmayan bir dokuya sahip kağıda *kalotip* ismini verdikleri baskıyı gerçekleştirerek puslu başka bir deyişle resimsi

(pictorial) görüntü elde ettiler ve o dönem itibariyle hem aranılan hem de tercih edilen bir fotoğraf tekniği elde ettiler (Honour ve Fleming, 2016, s. 662).

1997'de bir trafik kazasında hayatını kaybeden İngiltere Prensesi Lady Diana, gerçekleştirdiği insani yardımlarla ve mütevaziliğiyle sadece İngiltere'de değil tüm dünyada toplumsal duyarlığın sembolü olan bir kimlik haline gelmiştir. 1959 Hollanda doğumlu fotoğrafçı Erwin Olaf, prenses Diana'nın ölümünü sembolik biçimde fotoğraflamıştır (Fotoğraf - 1).

Fotoğraf 1: Erwin Olaf, *Di*, 1997.

Prenses, içinde bulunduğu Mercedes markalı bir otomobilin yaptığı kaza sonrasında hayatını kaybetmiştir. Olaf'ın fotoğrafında ise, prenses Diana'ya benzeyen bir model görülmektedir ve modelin koluna otomobilin markasının simgesi olan yıldız saplanmıştır. Bu fotoğrafta, prensesin ölümü sembolik olarak fotoğrafa konu olmuştur, çünkü otomobili temsil eden yıldız, prensesin hayatını kaybettiği sırada içinde bulunduğu arabanın da sahip olduğu semboldür. Kazaya dair detaylar, aynı zamanda olayı temsil eden, hatırlatan sembollere de dönüşmüştür. Markayı sembolize eden yıldız, tek başına yalnızca otomobili simgeleyecekken, prenses Diana ile birlikte görüntülendiğinde onun ölümünü hatırlatacak bir simgeye dönüşmüştür. Dolayısıyla, kaza olayını hiç bilmeyen bir izleyici, fotoğrafı anlamlandırmakta zorlanabilecekken, kazadan haberdar olan bir izleyici, fotoğraftaki sembolik anlatımı çabucak farkına varabilecektir.

Masalın Fotoğrafı ve Dilek Yumurtası Masalı

Sembollerin ve metaforların çokluğu açısından masalların, sözlü anlatım geleneğinde önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Jacques Ellul'un (2012, s. 143), konuşma anı ile konuşmanın alınma anı arasında sembol, metafor ve analojinin doğduğunu ifade etmesi bu düşünceyi güçlendirmektedir. Dolayısıyla sözlü kültürün içinde ele alınabilecek olan masallar, aynı zamanda imgelemi de inşa etmektedirler. Nesilden nesle aktarılan bu kültür aynı zamanda bir bilgi aktarımı vesilesi olarak da işlev görmüştür. Masal anlatıcıları, geçmişe dair olayları ve durumları da hafızalarında sakladıkları masallarla birlikte topluma aktarmışlardır. Walter J. Ong (2014, s. 21), yazıdan habersiz birincil sözlü kültürde yaşayan insanların, pek çok şey öğrenebildiklerini ve çoğunun oldukça bilgiç ve bilge olduklarını söylemiştir. Muhsin Kızılkaya da (2000, s. 23), sözlü kültürün hakim olduğu Hakkari ve yöresindeki toplumun, kendilerine bilgi ileten yaşlılara, dengbejlere, bilge kişilere, melalara, fakilere özel bir hürmet gösterdiği için onlara "bilen, bilge" anlamına gelen "zana" dediklerini aktarmıştır. Kızılkaya'nın aktarımı, Ong'nun düşüncesini doğrulamaktadır.

Masallardaki sembollerin, imgelemin dışa aktarımını sağlayan fotoğraf sanatı aracılığıyla

görselleşmesi, hem evrensel hem de yerel kültürel bir imaj deposunun oluştuğunu göstermektedir. Bununla birlikte zaten insan ırkının başlangıcından beri her toplumun kendi imajları vardır ve bizler her zaman onları görür ve o imajlarla dolmuşuzdur (Jacques Ellul, 2012, s. 143). Masallar, hem bireysel hem de toplumsal açıdan imgelemi, imajlarla doldurmuştur. Bu durumun örneği, İspanyol fotoğrafçı Eugenio Recuenco'nun, Grimm Kardeşler'e ait olan ve dünyanın pek çok ülkesinde bilinenen Red Riding Hood yani Kırmızı Başlıklı Kız masalını görüntülediği fotoğrafında bulunmaktadır (Fotoğraf - 2).

Fotoğraf 2: Eugenio Recuenco, *Children's Stories,* Vogue Novias, 2005.

Recuenco'nun, 2005 yılında moda dergisi Vogue'ta yayımlanan fotoğrafı, çocuk masalları konseptinin bir parçasıdır. Fotoğraf beyaz elbiseli bir kadın, kırmızı renkteki başlığı bulunan peleriniyle, kurtlarla dolu bir odada bulunmaktadır. Masal, ormanda geçmektedir, ancak sanatçı bu durumu kendi yorumu ile izleyiciye sunmuştur. Modelin elbisesinin beyaz rengi, tıpkı Munch'un resmindeki saflığı simgeler niteliktedir. Bu fotoğrafın, masalı temsil ettiği düşüncesi, masalın öne çıkan unsurlarından olan kırmızı başlıklı pelerin veya hırka benzeri bir giysinin ve kurtların bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Fotoğraf 3: Uldus Bakhtiozina, *Ivan The Prince,* 2015.

Daha yerel düzeyde kalan masallar da, fotoğraf aracılığıyla sembolik bir temsil olarak ifade edilmiştir. Rus sanatçı Uldus Bakhtiozina'nın Rus halk masallarını fotoğrafladığı projesine ait fotoğraflardan birinde Prens Ivan masalı görülmektedir (Fotoğraf - 3). Masal, amacı kimsenin bulamayacağı bir şeyi bulmak olan Ivan'ı anlatmaktadır ve Ivan bunu yaparken hayvanlarla konuşur, uçan halıyla seyahat eder, ejderhalarla savaşır (https://www.boredpanda.com/dark-sides-and-hidden-stories-behind-fairy-tales/). Masalda geçen onlarca olaya rağmen, sanatçı Uldus Bakhtiozina, yalnızca uçan halıyı masalı sembolize etmesi için kullanmıştır. Fotoğrafta ise, halıyı uçarken değil, Ivan karakterini temsil eden modelin vücuduna sarılmış biçimde kullanmıştır. Görülmektedir ki, sanatçı masalın içindeki unsurlardan öne çıkan bir veya birkaç şeyi, o masalı sembolize edecek biçimde fotoğrafa konu etmiştir.

Meltem Berki'nin "Hakkari Masalları Üzerine Bir Araştırma" isimli yüksek lisans tezinde derlediği, Hakkâri Geçitli Köyü'nden Derviş Akmaz'ın aktardığı "Dilek Yumurtası" isimli masal da, Rus masalı Prens Ivan gibi sembolik özelliklere sahip bir masaldır. Masal, bir çocuğun çeşme başında bardaklarını yıkayan yaşlı bir kadının fincanını kırmasıyla ve kadının "yolun dilek yumurtasından geçsin" diye beddua etmesiyle başlar. Çocuğun, kadından dilek yumurtasının ne olduğunu ve ona nasıl ulaşacağını öğrenmesiyle olaylar gelişir. Renkli yumurtalar, ağaç, sabun, iğne iplik, yolun sağı, solu, su ve ekmek; masalın öne çıkan sembolleri olarak dikkat çekmektedir. Vladimir Propp (2011, s. 154), olağanüstü masallarda gerçeklikten gelen her şeyin ikincil bir biçimi simgelediğini belirtmiştir. Buradan hareketle, simgelerle dolu masalın, imgelem boyutundan, algılanan dünya boyutuna geçişini sağlayan en önemli gerçeklik basamağının ise fotoğraf sanatı olduğu söylenebilir. Bahsi geçen algı, bir bağlama ihtiyaç duymaktadır. İzleyici ise, algı dolayısıyla muhatap olduğu imajla bu bağlamı kurar. Bergson (2007, s. 112), anlık bile olsa algının hatırlanan öğelerden oluştuğunu ve böylelikle de her algının bir anı olduğunu söylemiştir. Bu düşünce, algının anlamlandırma sürecine atıfta bulunmaktadır. Kültürü oluşturan her türden unsur ise, algının içeriğini netleştiren bir güce sahiptir. Jacques Ellul (2012, s. 10), kültürünün kendisini, gördüğü imajların bizzat kendileriyle donattığını söylemiştir. Masallar da sözlü kültürün bir parçası olarak, sembolik imajların taşıyıcıları olmuş ve zaman içinde insanların zihinlerinde o masalların imajları yer edinmiştir.

Sonuç

Edebi bir kökeni olan sembolizm, bu yönüyle sözlü anlatımın ve dolayısıyla da masalların parçası olabilmiştir. Metafor kullanımı sayesinde ise, farklı türden kavramların bazı özellikleri birbirleriyle örtüşmüş ve bu sayede imgelem daha zengin bir hale gelmiştir. Dil açısından bahsi geçen birikime sahip olan sembolizm, görsel sanatlarda da geniş bir ifade alanına sahiptir. Özellikle resim sanatıyla başlayan bu ifade alanı, fotoğraf sanatıyla daha da genişlemiştir. Psikoloji alanındaki çalışmalar göstermiştir ki, insan dünya ile etkileşime girdiği andan itibaren onu semboller aracılığıyla algılayabilmekte ve onu sembolize edebilmektedir. Bu bağlamda sözlü kültürün bir parçası olan masallarda geçen olaylar ve durumlar da, insan zihninde sembolik imajlara dönüşebilmektedir. Buradan hareketle, bazı fotoğraf sanatçıları eserlerinde hem hayata dair bazı olayları ve durumları hem de yerel ve evrensel özelliklere sahip masalları sembolik bir biçimde ele almışlardır. Bunu, ifade etmek istedikleri durum ya da olayı, çağrışım sağlayabilecek bir veya birkaç unsuru kullanarak gerçekleştirmişlerdir. Hakkari yöresine ait Dilek Yumurtası masalında da, tıpkı diğer masallarda olduğu gibi öne çıkan bazı sembolik nesneler ve durumlar bulunmaktadır, dolayısıyla bahsi geçen masal da fotoğraf sanatı aracılığıyla sembolik bir biçimde görselleştirilebilmektedir. Fotoğrafın, masala ait olabileceği çağrışımı ise, kültürel sembollerin bilinmesi ile mümkün olabilmektedir. Bu semboller, insanın imgeleminde ne kadar yoğun ve sık olarak bulunuyorsa, ona dair görsel sembolik ifadeler de o denli kolay algılanıp anlaşılabilecektir.

Kaynakça

Bergson H. (2007). *Madde ve Bellek.* (I.Ergüden Çev.) Ankara: Dost.

Cassou J. (2006). *Sembolizm Sanat Ansiklopedisi.* (Ö.İnce ve İ.Usmanbaş Çev.) İstanbul: Remzi.

Cebeci O. (2013). *Metafor*. İstanbul: İthaki.

Ellul J. (2012). *Sözün Düşüşü.* (H.Arslan Çev.) İstanbul: Paradigma.

Honour H. ve Fleming J. (2016). *Dünya Sanat Tarihi.* İstanbul: Alfa.

Hoppal M. (2016). *Şamanlar ve Semboller.* (F.Sel Çev.) İstanbul: Yapı Kredi.

Jung C. G. (2016). *İnsan ve Sembolleri.* (H.M.İlgün Çev.) İstanbul: Kabalcı.

Kızılkaya M. (2000). *Kayıp Diwan.* İstanbul: İletişim.

Lakoff G. ve Johnson M. (2010). *Metaforlar*. (G.Y.Demir Çev.) İstanbul: Paradigma.

Little S. (2006). *...izmler Sanatı Anlamak.* (D.N.Özer Çev.) İstanbul: Yem.

Ong W. J. (2014). *Sözlü ve Yazılı Kültür.* (S.P.Banon Çev.) İstanbul: Metis.

Propp V. (2011). *Masalın Biçimbilimi.* (M.Rifat ve S.Rifat Çev.) İstanbul: İş Bankası.

Szerb A. (2008). *Dünya Yazın Tarihi.* (V.Yıldırım Çev.) Ankara: Dost.

Summary

The art movements have sometimes emerged as a result of the previous flow response and sometimes as a result of a search. Symbolism is also one of the movements mentioned above. Symbolism is a world that artists perceive. This world that artists have created or perceived is not exactly the world in which they are experienced. Their world is an alternative world of symbolic realities. According to this, it can be said that symbolist artists' relations with reality are shaken. For this reason, it is not easy to find clear definitions and clear meanings in the works of symbolist artists. Their own inner worlds and their own imagination gathered under the framework of symbolism to form a symbolic unity. In this way, the imagery of the artists has become an art movement because it is so individual and strong. The artist's imagination is in contact with their own dreams. The content of dreams also builds the imagination of the artist. The imagination in symbolism can encompass a whole range of meanings that can be spread in specific, generic ways. In this context, the symbols used by the artists in their works can be solved in a very meaningful structure. In other words, the symbolic expression used by the artist does not always have to consist of universal codes.

When symbolism is considered in the context of literature, it is necessary to touch on the concept of language necessarily. However, the boundaries of the conceptual dimension of language can be further expanded in the imagination of people. In other words, a concept can find many ways in the imagination of different people in terms of connotation and implication. Thus, the conceptual meaning is settled on a much more personal and extensive ground. When the dozens of concepts found in the world of imagination come up through the word; myths, legends and fairy tales. Thus, the root of the symbolic expression can go far beyond the stream to human mind and imagination. The fairy tale is similar to myth and myth in terms of structure and content. They are the products of the oral culture, they describe the extraordinary beings and events, symbolic traits, myths and myths and the similarities of the fairy tale. The symbols created through language provide concrete transformation through metaphors. In other words, in the metaphor, the abstract and concrete dimensions of the habit are mixed. For example, the word "foot" in the expression "foot of the table" brings a living creature into mind. The table, however, is an object. The "foot" statement is a metaphorical

phrase used to denote one of the bearer parts of the table, and it would not be possible to make sense of the metaphor if there are no associations of both concepts in the mind. The inability to understand a metaphor can cause the metaphor to censure and even make it impossible to understand the text.

All wall or rock paintings also have a power of expression that is so important as to create the roots of visual arts. However, symbols that are identified as belonging to the beginning of history are not visual equivalents, which are symbolized by the movement. They are just like the essence of the movement.

Fairy tales that can be handled in the oral culture are also building imagination. At the same time, this culture, which has been passed down from generation to generation, has also functioned as a member of flow of information. The storytellers narrated the events of the past and the situations together with the tiles they stored in their memories. The visualization of the symbols at the fairy tales through the photographic arts, which provide the transfer of images, reveals that there is a universal and local cultural image store.

Symbolism, which is a literary root, could be part of oral narration and therefore of tenses. With the use of metaphors, some features of different kinds of concepts overlap with each other, and the imagery has become richer. Symbolism, which has accumulation in the language, has a wide range of expression in visual arts. Especially this expression area which started with the art of painting has been expanded with the art of photography. Studies in the field of psychology have shown that from the moment human interaction with the world begins, he can perceive and symbolize it through symbols. In this context, the events and situations in the fairy tales, which are part of the oral culture, can also be transformed into symbolic images in the human mind. With that in mind, some photographers have handled a number of occasions and situations, both in terms of life, in their works as well as in a symbolic way, with local and universal features. They have accomplished this by using one or more elements that can provide the connotation that they want to express. There are some symbolic objects and situations that stand out in the fairy tale of Hakkari region just as it is in other fairy tales, so the fairy tale can be visualized symbolically through photographic arts. The connotation that photography can belong to fairy tales is possible with the knowledge of cultural symbols. If these symbols are present intensely and frequently in the imagination of the person, the visual symbolic expressions about it can be perceived and understood so easily.

SEYYİD ABDULLAH EN-NEHRİ'NİN HAYATI VE HALİDİLİĞİN ANADOLU'YA GELİŞİNDEKİ ROLÜ

The Life of Seyyid Abdullah en-Nehri and the Role of Coming of Halidi to Anatolia

Dr. Öğr. Üyesi Arif GEZER
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Hadis ABD Öğretim Üyesi
arifgezer@hotmail.com

Özet

Nakşibendi tarikatının Halidiye kolunun Anadolu'ya giriş yollarından biri ve belki de en meşhuru Hakkari İli Şemdinli İlçesine bağlı Nehri Köyünde yaşamış olan iki meşhur şahsiyet, Seyyid Abdullah (ö. 1820) ve Seyyid Taha'dır (ö. 1853) alt koludur. Bu iki zat aynı zamanda amca-yeğendirler ve her ikisi de Mevlana Halid Bağdadi'nin (Ö.1827) halifesidirler.

Her ikisinin de aynı zaman biriminde halife olmaları, amca Seyyid Abdullah'ın ayrıca bir irşad kolu açmayarak yeğeni Seyyid Taha'nın dergahında yardımcı olmayı tercih etmesi ve amcanın daha erken bir zamanda hatta Mevalana Halit'ten de önce vefat etmiş olması… gibi sebeplerle, Halidiliğin Anadolu'ya gelişi konusunda Seyyid Taha'nın rolü daha öne çıkmış gibi görünmektedir.

Biz bu çalışmamızda, Seyyid Abdullah'ın biyografisini genişçe işledikten sonra onun hizmetlerini ve Halidiliğin Anadolu'ya gelişindeki rolünü özellikle vurgulamaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Halidilik, Nehri, Anadolu, Seyyid Abdullah, Seyyid Taha.

Giriş

Nakşibendi tarikatının Halidiye kolunun Anadolu'ya giriş yollarından biri ve belki de en meşhuru Hakkari İli Şemdinli İlçesine bağlı Nehri Köyünde yaşamış olan iki meşhur şahsiyet, Seyyid Abdullah (ö. 1820) ve Seyyid Taha'dır (ö. 1853) alt koludur. Bu iki zat aynı zamanda amca-yeğendirler ve her ikisi de Mevlana Halid Bağdadi'nin (Ö.1827) halifesidirler.

Her ikisinin de aynı zaman biriminde halife olmaları, amca Seyyid Abdullah'ın ayrıca bir irşad kolu açmayarak yeğeni Seyyid Taha'nın dergahında yardımcı olmayı tercih etmesi ve amcanın daha erken bir zamanda hatta Mevalana Halit'ten de önce vefat etmiş olması… gibi sebeplerle, Halidiliğin Anadolu'ya gelişi konusunda Seyyid Taha'nın rolü daha öne çıkmış gibi görünmektedir.

Halbuki Seyyid Abdullah en-Nehri, Mevlana Halid Bağdadi'nin yakın arkadaşıdır. Onunla arkadaşlığı ve dostluğu çok eskidir. Mevlana Halid'in Hindistan'a gitmesinden çok öncesine dayanır. Hatta rivayetlere göre, Mevlana Halid Bağdadi Hindistan'a gideceği zaman Seyyid Abdullah da onunla beraber gitmek istemiştir. Fakat Mevlana Halid Bağdadi çok sevdiği, güvendiği, seyyidliğinden ve ilminden dolayı ayrı bir saygı duyduğu Seyyid Abdullah'ı, kendi yerine Bağdat'taki medresenin ve dergahın başına bırakmayı uygun görmüş ve onu şu sözlerle teselli etmiştir: "Sen buradaki medresenin ve dergahın başında kal, ben gidip geleyim, ne getirirsem ortaktır..."

Nitekim öyle olmuştur. Mevlana Halid Bağdadi Hindistan'a Abdullah Dehlevi'nin yanına gitmiş, hilafetle geri dönmüş ve döner dönmez Seyyid Abdullah'a da hilafet vermiştir. Daha sonraları Seyyid Abdullah, genç ve isti'datlı yeğeni Seyyid Taha'yı da Bağdat'a götürmüş, Mevlana Halit Bağdadi ile tanıştırmış ve onun da hilafet almasına vesile olmuştur. Vakıa böyleyken, silsile sıralamasında Mevlana Halid Bağdadi'den sonra Seyyid Taha'nın yer alması ve Seyyid Abdullah'ın erken vefat etmesi gibi sebeplerle olsa gerek, onun bu önemli hizmeti gölgede kalmış gibidir. Halbuki Seyyid Abdullah'ın emekleri gerçekten çok fazladır ve Halidiliğin Anadolu topraklarına gelişinde en önemli kilit görevi o ifa etmiştir.

Tam Adı Doğumu ve Şeceresi

Tam adı; Seyyid Abdullah b. Salih en-Nehrî'dir.

Nisbesi olarak Nehrî kelimesinin dışında, Şemdinî, Şemezanî, Hakkkarî, Nakşibendî,

Müceddidî, Halidî… gibi farklı nisbet kelimeleri de kullanılmaktadır. Bu nisbet isimlerinin ilk dördü, onun Hakkari'ye bağlı Şemdinli İlçesi'nin Nehri kasabasında ikame ettiğini bildirirken, son üçü de onun Nakşibendî tarikatının Müceddidî kolunun Halidî alt koluna mensub olduğunu ifade etmektedir. Şemdinî ve Şemezanî kelimeleri aynı anlamdadır.

Hakkari'nin Şemdinli İlçesinde doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, Mevlânâ Halid Bağdadî ile medrese arkadaşı ve ondan biraz daha büyük olduğu, göz önüne alındığında 1770'li yıllarda doğmuş olmalıdır. Çünkü akranı veya kendisinden biraz daha küçük bir medrese arkadaşı olarak bilinen Mevlânâ Halid'in doğum tarihi hususunda 1776 (H. 1190) rakamı öne çıkmaktadır. [1]

Doğum tarihi 1970'li yıllar kabul edildiğinde, vefat ettiğinde 40'lı yaşlarında olmalıdır. Çünkü H.1235/M.1820 yılında vefat ettiğini[2] biliyoruz. Bu arada ilave etmek gerekir ki Seyyid Abdullah'ın vefat tarihini yanlış olarak 1813 tarihinde olduğunu bildirenler de vardır. [3]

Neseben Seyyid Abdulkadir Geylani'ye ve oradan da Hz. Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) ulaşan ailesi, Seyyid Ebu Bekir'in Hülâgü Han'ın zulmünden kaçarak ailesiyle birlikte Türkiye-Irak sınırındaki Herkî Bölgesi'ndeki Sütuni Köyü'ne gelir. Birkaç nesil boyunca burada kalan bu Seyyidler ailesi, Seyyid Abdullah'ın 3. kuşak babası olan Molla Hacı zamanında Humaro Bölgesi'ne geçerler. Burada Meleyan Köyü'nü kurarlar. Bundan sonra da Seyyid Abdullah'ın babası Seyyid Salih zamanında ailenin bir bölümü Diman Köyü'ne yerleşir. Daha sonra Seyyid Abdullah, Mevlânâ Halid Bağdadî'den hilafet aldıktan sonra kardeşi Seyyid Ahmet ile birlikte üstadının emri ile Nehri'ye yerleşirler.

Seyyid Adullah'ın bir oğlu vardır: Seyyid Ali. Bu zat daha sonra babası Seyyid Abdullah'ın vefatı üzerine onun yerine geçen amcazadesi (Seyyid Ahmet'in oğlu) Seyyid Taha'nın Nehri'deki medresesinin müderrislerinden biri olarak hizmet vermiştir.[4]

Seyyid Abdullah'ın Resulullah'a (s.a.v.) ulaşan şeceresi şu şekildedir:

» Babası: Seyyid Salih.

» Dedesi: Seyyid İbrahim.

» Dedesi: Seyyid Haci.

» Dedesi: Seyyid Muhammed.

» Dedesi: Seyyid İbrahim.

» Dedesi: Seyyid Abdullah.

» Dedesi: Seyyid Haci.

» Dedesi: Seyyid Ebu Bekir.

» Dedesi: Seyyid Abdulaziz.

» Dedesi: Seyyid Abdulkadir Geylani.

» Dedesi: Seyyid Musa.

---

1 - Çiçek, Yakup, *Şemsü'ş-Şümus (Güneşler Güneşi),* Umran Yay., İst. 1987, s. 5; Taşyürek, Muzaffer, *Hatme-i Hacegân Sultanları,* Hacegân Yayınları, İstanbul, 2003, s. 116.

2 - Seyyid Abdullah Nehri, *Akaidin Özü* (Terc. Kadri Yıldırım), Semerkand Yay. 2013, s. 15. (Bu kaynakta Seyyid Abdullah'ın vefat tarihi olarak 1235 Hicri yılı verilmektedir. Fakat, 1235 Hicri yılının karşılığı olarak sehven 1813 Miladi yılı verilmiştir. Doğrusu 1820 Miladi şeklinde olmasıdır.)

3 - Yurtgezen Ali, *Hacegân Sultanları,* Semerkand Yay., İst. 2015, s. 156 ve Taşyürek, Muzaffer, *Hatme-i Hacegân Sultanları,* Hacegân Yayınları, İstanbul, 2003, s. 141,145 gibi.

4 - Korkusuz, Şefik, *Seyyid Tâhâ-i Hakkârî (Nehri),* Ulusararası Seyyid Taha Hakkari Sempozyumu, s. 146 (bazı tasarruflarla).

- » Dedesi: Seyyid Abdullah.
- » Dedesi: Seyyid Yahya.
- » Dedesi: Seyyid Muhammed Ruhi.
- » Dedesi: Seyyid Davud.
- » Dedesi: Seyyid Musa.
- » Dedesi: Seyyid Abdullah.
- » Dedesi: Seyyid Musa.
- » Dedesi: Seyyid Abdullah.
- » Dedesi: Seyyid Hasan el-Müsennâ.
- » Dedesi: Seyyid İmam Hasan (r.a.).
- » Dedesi: Seyyid *İmam Ali* (r.a.). [5]

Bu şecerede görüldüğü gibi 1820 (H.1235) yılında vefat eden Seyyid Abdullah en-Nehri'nin 10. kuşak babası Seyyid Abdulkadir Geylani, 21. kuşak babası Hz. Hasan (r.a.), 22. kuşak babası ise Hz. Ali (r.a.) Efendimizdir. Yani 22. kuşakta Hz. Fatıma annemize ulaşan Seyyid Abdullah'ın 23. kuşak babası Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'dir. Yine diğer bir ifadeyle, Seyyid Abdullah en-Nehri Hazretleri, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in 23. torunudur.

Tahsil Hayatı ve Mevlânâ Halid ile Beraberliği

Siracüddîn ve Menbau'l-Hilm gibi lakaplarla anıldığını göz önüne aldığımızda, onun halim selim bir ahlaka sahip âlim bir zat olduğu anlaşılmaktadır.

Medrese tahsilini tamamlamış, icazetlerini almış âklî ve naklî ilimleri tahsil etmiş büyük bir âlimdir. İlmiyle amil büyük bir veli ve mürşiddir. Şemdinli'nin Nehri kasabasında irşad ve feyiz kaynağı olan Seyyid Abdullah en-Nehrî, Şafii mezhebi fıkhı başta olmak üzere diğer İslami ilimlerde de derin bir vukûfiyet sahibidir.

Onun hayatı ve fikirleri ile ilgili bazı bilgilere yeğeni Seyyid Taha'nın oğlu Şeyh Ubeydullah tarafından kaleme alınan Tuhfetu'l-Ahbab/Mesnevi-i Sani adlı eserde[6] ve ayrıca yine Seyyid Taha'nın halifesi Seyyid Sıbğatullah Arvasi'nin Minah adlı kitabından da ulaşılabilmektedir.[7]

Seyyid Abdullah daha küçük yaşta Şemdinli'de ilim tahsiline başlamıştır. Zamanın usûlüne göre ilk tahsilini gördükten sonra, Süleymaniye bölgesine giderek oradaki medreselerde tahsil hayatını sürdürmüştür.

Bu medreselerde ilim hayatına devam ederken yaşça kendisinden daha küçük Mevlâna Halid Bağdâdî ile tanışmış ve onunla medrese arkadaşlığı yapmıştır. Onunla çok yakınlaşmış iki kardeş gibi olmuşlardır. Yüksek yaratılışlı bu iki gönül dostu zahiri ilimleri tahsil ederken bir yandan da kalp ve gönül ilmi olan tasavvufa karşı ilgi duymaya başlamışlardır. Onların bu ilgi ve alakası muhabbet ve aşk derecesine ulaşmış ve kendilerini manen terbiye edecek, batınî ilimleri öğretecek bir mürşid arayışına da girmişlerdir.

---

5 - Korkusuz, Şefik, *a.g.e.*, s. 146-7. (*"Bu şecereyi, Seyyid Taha'nın neslinden ve Türkiye'de yaşamakta olan Seyyid Mazhar Geylanî'yi 2004 yılında İstanbul'daki evinde Müfid Yüksel Bey ile beraber ziyaret ettiğimizde fotokopisini çekme izni vermişti"* dipnotuyla).

6 - Seyyid Abdullah Nehri, *Akaidin Özü,* s.12-28.

7 - Çakır, Mehmet Saki, *Seyyid Sıbğatullah Arvasi'nin Dilinden Seyyid Tâhâ-i Nehrî,* Ulusararası Seyyid Taha Hakkari Sempozyumu, Hakkari Üniv. Yay. 2013, s. 447-453.

Aralarındaki sevgi ve muhabbet o kadar ilerlemişti ki böyle bir mürşidi hangisi daha evvel bulursa diğerinin de ona iştirak edeceği konusunda sözleştiler. O büyük mürşidden alacağı manevî feyiz ve bereketin aralarında müşterek olmasını kararlaştırdılar. Yani aralarında hangisi böyle bir veli bulursa diğerinin de ona bağlanıp feyiz almasına vasıta olacaktı.[8]

Nihayet, Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî, aldığı ba'zı işâretler üzerine Hindistan'a gitmeye karar verdiğinde, Nehri'ye gelmiş, bu kararını bildirmiş ve bunun üzerine Seyyid Abdullah da onunla beraber gitmek istemişti. Fakat halkın da araya girmesi ile istişareler yapılmış ve sonuçta ikisinden birinin gitmesi üzerine karar kılınmıştı.[9]

Bunun üzerine Mevlânâ ona; "Ben gideyim oradan alıp, getirdiğim feyzlere ortağız" demişti. Bu anlaşmanın îcâbı olarak, Seyyid Abdullah, Hindistan'dan Bağdat'a oradan da Süleymâniye'ye dönen Mevlânâ Hâlid hazretlerinin ziyâretine gitti. Mevlânâ'nın Hindistan'da elde ettiği ma'rifet ve kemâlâtını görünce, ona olan muhabbeti daha da arttı. Talebelikte arkadaşı olduğunu düşünmeyip, o evliyâlık güneşinin sohbetlerine devam etmeye başladı. Talebelerinden oldu. Kendisinde bulunan asâlet ve yüksek istidâd ile Mevlânâ hazretlerinin talebe yetiştirmek husûsundaki maharetinin birleşmesiyle, kısa zamanda bütün ilimlerde ve tasavvuf hâllerinde yetişerek kemâle gelen Seyyid Abdullah hazretleri, binlerce talebe arasında, Mevlânâ Hâlid hazretlerinin en gözde talebesi ve 3. Halifesi oldu. [10]

Halidiliye Dergahındaki Yeri ve Hizmeti

Seyyid Abdullah ile Mevlana Halid'in bereberliği adeta aşık ile maşukun kavuşmasını andırıyordu. Seyyid Abdullah'ın fıtratındaki asalet ve isti'dat ile kısa zamanda tasavvuf ilminde de kemalata ermişti. Bunun neticesinde Mevlana Halid ona hem ilim icazet hem de tasavvufi hilafet vermişti.

Seyyid Abdullah en-Nehri, Mevalânâ Halid Bağdadî'nin halifesi olduktan sonra bazı hasetçi ve inkarcı kişilerin, onu kötülemelerine, onun aleyhine iftira ve yalanlar uydurmalarına karşı mücadeleler vermiştir. Mevlana Halid'in karşısına çıkıp söz ve yazı ile onu kötüleyenlere, ona gönül verenlerin yolunu kesmeye çalışanlara bütün gücüyle direnmiştir.

Seyyid Abdullah Hazretleri, Süleymaniyeden ayrılıp Bağdad'a giden Mevlana Halid hazretlerinin vekilliğini de yürütmüştür. Onun vekili olarak medrese ve dergah işlerini onun adına yürütmüştür. Şüphesiz bu durum, Mevlana Halid Bağdadi nezdinde onun değerinin ne kadar yüksek olduğunu ve ona ne kadar güvendiğini göstermektedir. Şemdinli'ye irşad için gönderilinceye kadar mürşidinin yakın hizmetinde bulunmuştur.

Bütün bunların yanı sıra Seyyid Abdullah Hazretleri, kardeşi Ahmed Geylani ve yeğeni Seyyid Taha'nın yetişmesine ve onların Mevlana Halid ile tanışmasına da vesile olmuştur.[11]

Mevlana Halid Bağdadi hazretleri Seyyid Abdullah'a ve onun yeğeni Seyyid Taha ya o kadar değer veriyordu ki bir gün dergahtakilere şöyle demişti:

"Beni Seyyid Abdullah ve Seyyid Taha'dan üstün tutmayınız." Sufiler taaccüb ederek, "onlar sizin talebeleriniz olduğu halde niçin böyle diyorsunuz?" demeleri üzerine şöyle cevap vermiştir: "Onlar şehzadelerdir. İleride inşallah sultan olacaklar. Biz ise bir müddet onların eğitimi ile meşgul olan ve böyle yüksek bir vazife ile görevlendirilmiş mürebbiler mesabesindeyiz. Bir mürebbi, şah olacak bir şehzadeden üstün olabilir mi?"

---

8 - Evliyalar Ansiklopedisi, İhlas yay., İst., 1992, I. 168.

9 - Seyyid Abdullah Nehri, *Akaidin Özü*, s. 17-18.

10 - Evliyalar Ansiklopedisi, İhlas yay., İst., 1992, I. 168.

11 - A.y.

Tarikat ve İrşad Silsilesi:

» Seyyid Abdullah Nehrî'nin Nakşibendi Tarikatı silsilesi şu şekildedir:

» Şeyh Mevlânâ Halid (k.s.).

» Şeyh Abdullah Dehlevî (k.s.).

» Canı Canân Mazhar Şemseddin (k.s.).

» Seyyid Nur Muhammed (k.s.).

» Şeyh Seyfeddin (k.s.).

» Muhammed Masum (k.s.).

» İmam-ı Rabbanî (k.s.).

» Şeyh Muhammed Baki (k.s.).

» Mevlânâ Hâce Semerkandî Emkenekî (k.s.).

» Mevlânâ Derviş Muhammed (k.s.).

» Mevlânâ Muhammed Zahid (k.s.).

» Hâce Ubeydullah Ahrar Semerkandî (k.s.).

» Mevlânâ Yakub Çerhî (k.s.).

» Şeyh Alaeddin Attar (k.s.).

» Şah-ı Nakşıbend (k.s.).

» Seyyid Emir Külâl (k.s.).

» Muhammed Baba Semmâsî (k.s.).

» Hz. Azîzân Hâce Ali Ramitenî (k.s.).

» Şeyhu'l-Meşâyıh Mahmud el-İncirî el-Fağnevî (k.s.).

» Şeyh Arif Rivegerî(k.s.).

» Şeyh Abdulhalik Gücdevânî (k.s.).

» Gavsu's-Semedânî Şeyh Yusuf Hemedânî (k.s.).

» Şeyh Ebu Ali Farmedî (k.s.).

» Gavsu'l-Vasılîn Ebu'l-Hasen el-Harakânî (k.s.).

» Bâyezîd-i Bestâmî (k.s.).

» İmam Cafer-i Sadık (rh.a.).

» Kasım b. Muhammed b. Ebi Bekir (rh.a.).

» Selmân-ı Fârisî (r.a.).

» Ebu Bekir es-Sıddîk (r.a.).

» Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.).[12]

Bu silsileden anlaşıldığına göre Seyyid Abdullah'ın tarikat şeceresi, 30. Batında Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır.

12 - Mevalânâ Halid Bağdâdî, *Halidiye Risalesi* (Trc. A. Suat Demirtaş), Semerkand Yay. İst. 2013, s.26-27.

هەوالنامەی کتێب

Vefatı

Hayatını ilim tahsil etmeye, İslam'ı öğrenmeye ve öğretmeye adamış olan ve pek çok kerametleri görülen Seyyid Abdullah en-Nehri, 1820 (H. 1235) yılında Şemdinli'nin Nehri kasabsında vefat etmiştir. Aynı köyün kabristanının girişine defnedilmiştir. Kabrinin üzerine bir türbe de yapılmıştır. Kabri halen ziyaret edilmektedir.

Onun vefat tarihiyle ilgili 1228/1813 tarihini verenler de olmasına rağmen[13], bizce doğrusu 1235/1820 şeklinde olmasıdır. Çünkü bizzat kendi yeğeni Seyyid Taha'nın oğlu Şeyh Ubeydullah[14] tarafından kaleme alınan *Mesnevi-i Sani* olarak da bilinen *Tuhfetu'l- Ahbâb* adlı manzum eserde onun vefat yılına tarih olarak 1235 yılı düşürülmüştür.[15]

Sonuç

Seyyid Abdullah Nehrî, Hakkari'nin Şemdinli ilçesinde dünyaya gelmiştir. Doğum yılı kesin olarak bilinmemekle beraber, bu çalışmamızda Mevalânâ Halid Bağdadi'nin birkaç yaş büyük bir medrese arkadaşı olmasından hareketle 1870'li yıllar olduğu ortaya konmaktadır.

İlk tahsilini Şemdinli'de yapan Seyyid Abdullah Nehri, daha sonra Kuzey Irak'ın Süleymaniye Şehrindeki medreselerde Mevalânâ Halid Bağdadi ile beraber tahsiline devam etmiştir. O yıllardan beri Mevlânâ Halid Bağdadi ile çok yakın bir beraberliği oluşmuş ve bu arkadaşlık karşılıklı büyük bir saygı ve güvene dönüşmüş, hayatının sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir.

Mevlânâ Halid Bağdadi hazretleri Şeyh Abdullah Dehlevî ile görüşmek için Hindistan'ın Delhi şehrine gitmek istediğinde Nehriye gelmiş, Seyyid Abdullah'ı ziyaret etmiş o da onunla beraber gitmek istemiş fakat istişareler sonucunda onun burada kalması uygun görülmüştür. Mevlânâ Halid Bağdadi'den "ne getirirsem ortak" şeklinde bir söz almıştır.

Mevlânâ Halid Bagdâdî Hindistan'dan dönünce onun yanına gitmiş ve ona intisab etmiştir. Bir süre onun yanında kalmış ve onun medresesinde hizmet etmiştir. Hatta Mevlânâ Halid Bağdadi, Süleymaniye'den Bağdat'a giderken kendi yerine ve medresesine vekil olarak Seyyid Abdullah'ı bırakırdı. Seyr-i sülük çalışmasını kısa sürede tamamlayan Seyyid Abdullah Nehrî, 1813 yılında Mevlânâ Halid Bagdâdî'nin 3. Halifesi olmuş ve onun tarafından irşat ve ilim hizmetlerinde bulunmak üzere, büyük iltifat ve hürmetlerle memleketi Nehri'ye uğurlanmıştır.

Daha sonraki yıllarda Seyyid Abdullah Nehrî, bizzat kendi yetiştirdiği ve tahsilini yaptırdığı yeğeni Seyyid Taha'yı Mevlânâ Halid Bagdâdî ile tanıştırmış ve onun da halifelik alarak dönmesine vesile olmuştur.

Seyyid Abdullah Nehrî, Hicri 1235 Miladi 1820 yılında Nehri'de vefat etmiştir. Onun vefat tarihinin M.1813 yılında olduğu şeklindeki bilgiler, bu çalışmada, yeğeni Seyyid Taha'nın oğlu Şeyh Ubeydullah'ın manzum eserindeki düşürdüğü kayıt esas alınarak 1820 şeklinde düzeltilmiştir.

Görüldüğü gibi Seyyid Abdullah Nehri, Nakşibendi Tarikatının bu günkü Anadolu topraklarına gelmesinde ilk ve en önemli rolü üstlenen kişidir.

---

13 - Yurtgezen, Ali, *Hacegân Sultanları,* Semerkand Yay., İst. 2015, s. 156 ve Taşyürek, Muzaffer, *Hatme-i Hacegân Sultanları,* Hacegân Yayınları, İstanbul, 2003, s. 141,145.

14 - Korkusuz, Şefik, *Seyyid Tâhâ-i Hakkâri (Nehri),* Ulusararası Seyyid Taha Hakkari Sempozyumu, s. 158 ve Zınar, Zeynelabidin, Seyid Taha Nehrî, Ulusararası Seyyid Taha Hakkari Sempozyumu, s. 172.

15 - Seyyid Abdullah Nehri, *Akaidin Özü,* s. 27.

Kaynakça

Çakır, Mehmet Saki, *Seyyid Sıbğatullah Arvasi'nin Dilinden Seyyid Tâhâ-i Nehrî,* Ulusararası Seyyid Taha Hakkari Sempozyumu, Hakkari Üniv. Yayınları, 2013.

Çiçek, Yakup, *Şemsü'ş-Şümus (Güneşler Güneşi),* Umran Yay. İst. 1987

Evliyalar Ansiklopedisi, İhlas Yayınları, İst. 1992, I. 165-170.

Korkusuz, Şefik, *Seyyid Tâhâ-i Hakkâri (Nehri),* Ulusararası Seyyid Taha Hakkari Sempozyumu, Hakkari Üniversitesi Yayınları, 2013.

Mevalânâ Halid Bağdâdî, *Halidiye Risalesi* (Trc. A. Suat Demirtaş), Semerkand Yay. İst. 2013.

Seyyid Abdullah Nehri, *Akaidin Özü* (Trc. Kadri Yıldırım), Semerkand Yay. 2013.

Taşyürek, Muzaffer, *Hatme-i Hacegân Sultanları,* Hacegân Yayınları, İstanbul, 2003.

Yurtgezen, Ali, *Hacegân Sultanları,* Semerkand Yay., İst. 2015.

Zınar, Zeynelabidin, *Seyid Taha Nehrî,* Ulusararası Seyyid Taha Hakkari Sempozyumu, Hakkari Üniversitesi Yayınları, 2013.

EK: Hakkari'nin Şemdinli İlçesi, Nehri (Bağlar) Köyü ve Kabristanı'nda, Seyyid Abdullah en-Nehrî ile ilgili çeşitli resimler

Hakkari'nin Şemdinli İlçesi, Nehri (Bağlar) Köyü Kabristanı, Seyyid Abdullah en-Nehrî'nin Türbesinin uzaktan görüntüsü.

Hakkari'nin Şemdinli İlçesi, Nehri (Bağlar) Köyü Kabristanı'nda, Seyyid Abdullah en-Nehrî'nin Türbesine giden yol.

Seyyid Abdullah en-Nehrî'nin türbesinin dış görünüşü.

Seyyid Abdullah en-Nehrî'nin eski türbesinin dış görünüşü.

Seyyid Abdullah en-Nehrî'nin Türbesi'nin içeriden görünüşü.

Hakkari'nin Şemdinli İlçesi, Nehri (Bağlar) Köyü Kabristanı'ndaki ziyaretçiler.

Hakkari'nin Şemdinli İlçesi, Nehri (Bağlar) Köyü Kabristanı'nda, Seyyid Abdullah en-Nehrî'nin Türbesi'nde.

Hakkari'nin Şemdinli İlçesi, Nehri (Bağlar) Köyü'nde Seyyid Abdullah en-Nehrî'nin torunlarına ait Kayme Sarayı'ndan kalıntılar.

Hakkari'nin Şemdinli İlçesi, Nehri (Bağlar) Köyü'nde,
Seyyid Abdullah en-Nehrî'nin torunlarına ait Kayme Sarayı'ndan kalıntılar.

Seyyid Abdullah en-Nehri'nin torunlarından
yine kendi adını taşıyan Seyyid Abdullah Geylani

دیرۆکا نڤیسینێ ل بەهدینان(دکەڤن و نوکەدا)

History of Calligraphy in the Classical and Modern Period in Behdinan Province

Bahdinan Bölgesinde Klasik ve Modern Dönemde Güzel Yazı Tarihi

د. فاخرحسن یوسف
Dr. Fakhir HASSAN YOUSIF
زانینگەها زاخۆ/ فاکۆلتیا زانستێن مرۆڤایەتی/ پشکا مێژوو
S_f_golly@yahoo.com

پوختە:

ڤەکۆلین ل سەر بابەتێن مینا دیرۆکا نڤیسینێ خوەدی گرنگیەکا تایبەتە، چونکو نڤیسین ڕۆلەکێ سەرەکی د گۆڕەپانا مرۆڤایەتی و زانستێدا د گێڕاند و د گێڕیت، د ڤێ کۆلینێدا یا ب ناڤێ (دیرۆکا نڤیسینێ ل بەهدینان ـ دکەڤن و نوکەدا) هەولێ هاتیەدان ب شێوەیەکێ ڕێکخستی دیرۆکا نڤیسین و باشنڤیسێن بەهدینان بهێتە دیارکرن، ب ڤێ چەندێ ڕەنگە گەلەك خالێن جهێ پرسیارێ بهێنە چارەسەرکرن، د ڤی ڤەکۆلینیدا بزاڤ و پێکول هاتیەدان کو ئەو تشتێن گرنگ و جهێ پووتەپێدانێ بهێنە باسکرن، ل دەڤەرا بەهدینان وەکو تەڤایا دەڤەرێن دیتڕێن کوردستانێ خوەدی دیرۆکەکا دوور و درێژا نڤیسینێە، ئەڤ ڤەکۆلینە سەر چەند خالێن سەرەکی هاتیە دابەشکرن وەك: پوختەیەك ژ دیرۆکا کەڤنا نڤیسینێ ل بەهدینان؛ جۆرێن باشنڤیسیێن عەرەبی؛ پەڕتالێن نڤیسین و باشنڤیسیێ؛ شێوازێ بکاربرنا نڤیسینێ، کورتە دیروکەك ل سەر ژیاننامەیێن باشنڤیسێن ناڤدارێن بەهدینان؛ ل داویێ ئەنجامێ ڤەکۆلینێ.

پێشەکی:

نڤیسین ئێکە ژ مەزنترین داهێنانێن دیرۆکا مرۆڤایەتیە و ڕەنگە گرنگترینێ وان بهێتە هژمارتن، چونکو د ئێکەمین پێنگاڤدا جهێ خوە د دیرۆکێدا پێشچاڤکر، ڤەکۆلین د ڤی بیاڤیدا کارەکی پڕ دەمگر و دشێین بێژین کارێن مرۆڤێن بسپوڕن، کەسانێن ڤەکۆلین د دیرۆکا نڤیسین و باشنڤیسیێدا کرین، پێزانێن ب مفا گەهاندینە مرۆڤایەتیێ و زەحمەت و بەرهەمێن وان بوونە جهێ مفا وەرگرتنا حەژێکەرێن نڤیسین وباشنڤیسیێ، ب ڤەکۆلین و تێخەبتینا دیرۆکا نڤیسینێ گەلەك خالێن گرنگ مینا خالێن گرێدای ب دیرۆك، جڤاك، هۆنەر و ڕەوشەنبیریێ دیار و ڕۆهن دبن، لەوڕا یا پێدڤیە هەولێ و پێنگاڤێن باش د ڤی بیاڤیدا بهێنە هاڤێتن.

ل دەڤەرا بەهدینان ژبەر هەبوونا دەهان خواندنگەهێن ئاینی و دەرچوونا سەدان زانا و کەسانێن زانست دوست ژ ڤان خواندنگەهان و دەستبکاربوونا وان ل مزگەڤت و خواندنگەهێن ئاینی، پێدڤی ب هەژمارەکا زێدەیا پەرتووکان د گەلەك بیاڤێن زانستیدا مینا قۆرئان پیرۆز و تەفسیر، فقهی (شەریعەتی)، ستێرتاسی، بیرکاری، هۆزان و دەهان بابەتێن دیتر هەبووینە، لەوڕا زانایێن ئاینی د حۆجرێن مزگەڤت و خواندنگەهاندا ژبۆ دابینکرنا پێدڤیێن فێرخوازان ب کارێ ڕێنڤیس و کۆپێکرنا پەرتووکان ڕابوون، تایبەتی ئەوێن نڤیسینا وان د ئاستەکێ باش دابوون و خوەدی باشنڤیسیەکا جوان بوون ب دەها دەستنڤیس ب نڤیسینا خوە تۆمارکرن.

لێ موخابن ژبەر چەند هۆکاران مە نەشیا مفای ژ هەژمارەکا زێدەیا دەستنڤیسێن زانایێن بەهدینان وەرگرین ژبەر کو گەلەك ژ دەستنڤیسان ژ ناڤچووینە و یا ب هەر شێوەیەکی ژ دەڤەرێ هاتینە دوورکرن و فرۆتن، یان هندەك ژ خوەدیێن دەستنڤیسان نەهاریکار بوون، چونکو د ڤێ ڤەکۆلیندا پشتبەستن ب ژێدەرێن مەیدانی هاتیەکرن و پێدڤی دەستنڤیس و تشتێن گرێدای ب وانڤە بووی، لەورا ئەڤێ چەندێ ئاریشەکا ڕاستەخوە ل سەر ڤێ ڤەکۆلینی کر، لێ چونکۆ ئارمانجا مەیا سەرەکی ژ دەستنڤیسان ئەو جۆرێ دەستنڤیسان بوو ئەوێن ب نڤیسینەکا جوان و بالکێش هاتینە نڤیسین نەك هەر دەستنڤیسەکێ، گەلەك ژ وان دەستنڤیسێن دهاتنە مێزەکرن ب کێر ڤی کاری

نەدهاتن، لێ زێدەباری هەموو تشتەکی هەژمارەکا باش ژبۆ زەنگینکرنا ڤی ڤەکۆلینێ هاتینە ب کارئینان.

ئەڤ ڤەکۆلینە کو گەلەك چەڤان ب خوەڤە دگریت، سەر چەند خالێن سەرەکی هاتیە دابەشکرن وەك: پوختەیەك ژ دیرۆکا کەڤنا نڤیسینێ ل بەهدینان؛ جۆرێن باشنڤیسێن عەرەبی؛ پەڕتالێن نڤیسین وباشنڤیسیێ (لەڤەن ـ قەلەم، کاغەز، حۆبر)؛ شێوازێ بکاربرنا نڤیسینێ مینا: (نڤیسینا قۆڕئانا پیرۆز؛ دەستنڤیس (دەستخەت)؛ دەستوورنامەیا زانستی (ئیجازا عیلمی)؛ تەزهیب و زەخرەفە؛ دیوار و بەر نڤیسی، شەجەرنامە؛ نامە و وەسیەتنامە). ل داویێ کورتە دیروکەك ل سەر ژیانامەیێن باشنڤیسێن ناڤدارێن بەهدینان هاتیە دیارکرن.

١. پوختەیەك ژ دیرۆکا کەڤنا نڤیسینێ ل بەهدینان:

بێگۆمان ئێك ژ گرنگترین و ڕەنگە حنێرترین ئافراندنێن مرۆڤان ل هزارەیا سێ بەری زاینی پەیدابوونا نڤیسینێیە، دیرۆکا پەیدابوونا نڤیسینێ گەلەك ئالۆز و تەڤلێهەڤە، یا دیار ئێکەمین بزاڤ ژبۆ بدەستڤەئینانا نڤیسینێ؛ گرێدایە ب هەلگرتنا ژمێریارا چالاکیێن کاروبارێن گرێدای ب چاندن و تەرش و تەوالان بوو، نیشانێن ب ڕێیا بازرگانان هاتین بکاربرن کو پشتی هینگی وەك جۆرەکێ نڤیسینێ هاتە بکارئینان، گەلەك ژ مێژوونڤیسان پەیدابوونا نڤیسینێ مەبەست نڤیسینا بزماری (میخی) بۆ وەلاتێ سومەڕ (میزۆبۆتامیا) دزڤڕینن [١]. نڤیسینا بزماری نڤیسینەکە ژلایێ نەتەوێن ئاسیا ڕۆژئاڤا مینا سومرپان، ئاشوریان، بابلیان، ئیلامیان و ئیرانیان ل هزارا سێ بەری زایینی هەتا سەدێ ئێکێ زاینی ژبۆ نڤیسینێ دهاتە بکارئینان [٢].

ب شێوەیەکێ گشتی ل کوردستانێ ب سەدان جھ و شوونەوارێن نەخشاندی ب نڤیسینا بزماریێ سومەڕی، ئاشۆری، میدی، هەخامەنشی و... یێن هەین، هەژی گوتنێیە دەڤەرا بەهدینان نەیا بێبەهرە ژ ڤێ مژارێ خوەدی چەندین جهێن گرنگێن دیرۆکیە، لی پڕانیا وان ب نڤیسینا بزماریا ئاشۆریە، ژ وان: تێکێستا بزماریا خەنەس (١١٠٠ پ،ز) سەر ب قەزا شێخان کو ژ هەموویان گرنگتر دهێتە هەژمارتن.[٣] لبنا نڤیسای (١٢٥٠-١١٠٠ پ،ز) ل قەزا سێمیل سەردەمێ ئاشۆریان[٤]، نڤیسینا سەر پەیکەرێ گودیا سەردەمێ سۆمەڕیان (٢٠٩٠ پ،ز) دەڤەرا تلو[٥]، هەروەسا نڤیسینا گریکی (ئەغریقی) ژی ل کوردستانێ هەیە و بۆ سەردەمێ هیلینستی(٣٣٠-١٣٨ پ،ز) دزڤریت و ل دەڤەرا شنگالێ هاتیە بدەسڤەئینان[٦]، و چەندین تێکێستێن دیتر.

٢. جۆرێن باشنڤیسیێن عەرەبی:

باشنڤیسی وەك بالكێشترین و بەرچاڤترین هۆنەر د بەرفرەهیا وەڵاتێن موسلماناندا دهێتە نیاسین، وەك زمانەکێ هۆنەریێ هەڤپشك ژبۆ تەڤایا موسلمانان دهێتە هەژمارتن، هۆنەرێ باشنڤیسیێ خوەدی بهایەکێ تایبەتە ل دەڤ موسلمانان، چونکو د بنەڕەتدا باشنڤیسی وەك هۆنەرێ بەرچاڤ و مەزنکریێ ئاخفتنا سرۆش (وەحیێ) هاتیە زانین، موسلمانان نڤیسینا جوان و بالکێش د گشت بیاڤەکێ گرێدای ب نڤیسینێڤە ب کارئینانە تایبەتی د نڤیسینا قۆرئانا پیرۆزدا، پشتی ئاینێ ئیسلامێ ڕۆژ ب ڕۆژ و بەرە بەرە ل جیهانێ بەلاڤبووی، نڤیسینا ب پیتێن عەرەبی شوونا نڤیسینێن کەڤن گرت و ب ڤی چەندێ نڤیسینەکا ئێکگرتی ل وەڵاتێن موسلمانان پەیدابوو[٧]. باشنڤیسیا عەرەبی چەندین جۆرێن باشنڤیسیێ ل سەرانسەری وەلاتێن موسلمانان دا پەیدابوون ژ وان: ئێك:

باشنڤیسیا کوفی، ئێکەمین جورێ باشنڤیسیا بەربەلاڤ دناڤ موسلماناندا دهێتە هەژمارتن، کو بۆ ئێکەمین جار ئەحکام، تابلۆ، قۆرئانا پیرۆز و... ب وێ هاتینە نڤیسین[٨]. دوو: باشنڤیسیا نەسخ، ل دەستپێکا سەدێ مشەختی ب ڕێیا ئیبن مۆقەللایێ شیرازی هاتیە دانان[٩]. سێ: باشنڤیسیا (ثلث)، ئێك ژ جوانترین باشنڤیسیێن گرنگێن ئیسلامێ دهێتە نیاسین، ئافراندنا وێ ژبۆ ئیبن موقلایێ شیرازی کو چەرخێ سیێ ژیایە دزڤرینن[١٠]. چوار: باشنڤیسیا ڕەیحان، ژ باشنڤیسیا نەسخ هاتیە جوداکرن، لێ مفا ژ باشنڤیسیێ (ثلث) ژی وەرگرتیە، ئەڤ باشنڤیسیە ژ ئافراندنێن عەلیێ کوڕێ عوبەیدوڵلاهێ ڕەیحانیە[١١]. پێنج: باشنڤیسیا موحەقق، ئێکەمین باشنڤیسیە کو ل دەستپێکا خیلافەتا عەباسیان ژ باشنڤیسێ کوفی هاتیە دەرئێخستن[١٢]. شەش: باشنڤیسیا ڕوقعە یا (ڕوقاع)، ئەڤ باشنڤیسیە ژ

باشنڤیسیێن نەسخ و (ثلث) هاتیە جوداکرن. ڕۆقعە ژ باشنڤیسیێن خوەشتڤیێن عوسمانیان بوو[١٣]. حەفت: باشنڤیسیا دیوانی، ئافراندیێ ڤی شیوازی کەسەکێ ب ناڤێ حسامێ ڕۆمی بوو، باشنڤیسیا دیوانی ل تورکیا عوسمانی گەلەك بەربەلاڤبوو[١٤]. هەشت: باشنڤیسیا فارسی ـ نەستەعلیق، ئەڤ باشنڤیسیە ب (بووکا باشنڤیسییێ ئیرانێ) هاتیە ناڤکرن، ژ پێکهاتەیا (نەسخ) و (تەعلیق) ل چەرخێ یحەفتێ و هەشتێ ژلایێ میر عەلیێ تەبریزیڤە هاتبوو ئافراندن[١٥]. نەهـ: باشنڤیسییێ شکەستە نەستەعلیق، ل نیڤا چەرخێ یازدیێ مشەختی بدەستێ مورتەزا ڤۆلیخانێ شاملۆ دەستهەلاتدارێ هەرات ژ باشنڤیسیێ نەستەعلیق هاتیە ئافراندن، هۆکارێ پەیدابوونا وێ لەزنڤیسی و تەسەل نڤیسیا وێیە[١٦].

ل دەڤەا بەهدینان تەڤایا جۆرێن هاتین دیارکرن ژلایێ بسپۆر و شارەزایێن باشنڤیسیێڤە دهاتنە بکارئینان و هەتا نوکە ب شێوەیەکێ بەرفرەهتر مفا ژێ دهێتە وەرگرتن، باشنڤیسێن بەهدینان ڕۆژ ب ڕۆژ پێشڤەچوونێن باش ب خوەڤە دیتینە ب تایبەتی باشنڤیسیا نەسخ و (ثلث) و ڕۆقعە و دیوانی، هەژمارەکا زێدەیا نڤیسینێن جوان ل پاش خوە هێلاینە.

٣. پەڕتالێن نڤیسین و باشنڤیسیێ:

ئالاڤێن سەرەکییێن نڤیسین و باشنڤیسیێ چەند پەڕتالان ب خوەڤە دگرن، کو هەر ئێك ژ وان ب مەبەستا کارەکێ پێدڤی دهێنە بکارئینان لێ ئەگەر بنێڕینە دیرۆکێ هەر چەرخەکی ئالاڤێن ناڤبری ب شێوازێن جۆراوجور دهاتنە دروستکرن و یان هەر دەڤەرەکێ ب شێوازەکێ تایبەت ب خوەڤە ئالاڤ ئامادە دکرن، دشێن بێژین کو ئەڤ چەندە گرێدای ب زەوقێ باشنڤیسیڤە بوو، هەر ژ کەڤندا هەتا نوکە ئالاڤێن سەرەکییێن باشنڤیسیێ گۆڕانکاری ب سەردا نە هاتینەکرن، چونکو کاغەز، حۆبر، گیزان، لەڤەن و (لیقە ـ پەنبی) ئالاڤێن سەرکینە و د گشت دەماندا دهاتنە و دهێنە بکارئینان. د بەردەوامییا ڤی بابەتیدا ب کورتی پێداچوونەك د ئالاڤێن نڤیسین و باشنڤیسیێدا هاتیە کرن و ب شێوازێن خوارێ هاتینە ڕێکخستن:

٣. ١. لەڤەن (قەلەم ـــ پێنڤیس): هۆنەرێ نڤیسینێ ئێك ژ گرنگترین هۆکارێن پێشکەڤتنا شارستانییەتێ دهێتە هژمارتن. نڤیسین مرۆڤی ب شیان دکەت، کو هزروبیر، بیروبووچوون و کارێن خوە تۆمار بکەت، لێ بەری پەیدابوونا پێنڤیسی ب شێوەیەکێ درۆست، گەلەك ئالاڤێن نڤیسینێ هەبوون[١٧].

لێ پێنڤیسێ باشنڤیسیێ دگەل پێنڤیسێن دیترێن نۆڕمال جیاوازیەکا مەزن یا هەی، چونکو هەر کەسەکی شیانێن نڤیسینێ ب وان ئالاڤان نینە، ب تنێ ئەو نەبن ئەوێن شەهرەزایی د هۆنەرێ

باشنڤیسیێدا هەی، باشنڤیس ب دەستێن خوە ئالاڤێن نڤیسینێ دروست دکرن و دکەن، گرنگترین ئالاڤ و یان پێنڤیس ژبۆ بکارئینان د کارێن نڤیسینا باشنڤیسیێدا، لەڤەنە، ئەو گیایە ئەوێ بەر لێڤێن ئاڤان تایبەتی جووێن ئاڤێ شوون دبن، هەر ژ دەستپێکا هاتنا ئیسلامێ و پەیدابوونا هەموو جۆرێن باشنڤیسیێ وەك كوفی و هەموو جۆرێن وێ، نەسخ، (ثلث)، دیوانی و...، لەڤەن وەك سەرەکیترین ئالاڤێ نڤیسینێ دهاتە و دهێتە هەژمارتن، لێ د ڤان سالێن داویدا هندەك ئالاڤێن دیتر ژبۆ نڤیسینا باشنڤیسیێ هاتینە بازاری لێ هەر نە كاریە جهێ لەڤەنێ بگرن، لەڤەن ئالاڤێ سەرەکیێ نڤیسینێیە، تایبەتمەندیا لەڤەنێ د وێ چەندێ دایە كو بەرۆڤاژی ئالاڤێن دیتر دەمێ بکارئینانێ گەلەك حۆبر نامینیتە پێڤە و لدەمێ نڤیسینێ كاغەزێ دگریت و باشنڤیس ب تەسەلی دشێت پێنڤیسی ددەستێن خوەدا بزڤڕینیت و بکاربینیت و ب باشترین و جوانترین شێوە بنڤیسیت. لێ نەڤیا بهێتە ژبیرکرن، تەڤایا جۆرەێن لەڤەنان ژبۆ باشنڤیسیێ ناهێنە بکارئینان، ل ڤێرێ ب تنێ باشنڤیسی شیانێن هەلبژارتنا جۆرێن باشترە[١٨].

ل کوردستانێ ب گشتی و دەڤەرا بەهدینان ب تایبەتی باشترین جۆرێن لەڤەنان بدەستڤە دهێن، بەر لێڤێن هندەك جوو و كانیێن ئاڤێ لەڤەنێن هەرەباش بدەستڤە دهێن، هەر ژبەر ڤێ چەندێ د كەڤندا و لدووڤ وان ڤەکۆلینێن د دەستنڤیسێن زانانیێن بەهدیناندا بدەستڤە هاتین ئەوان ژبۆ نڤیسین و ڕوونڤیسیا پەرتووكا لەڤن وەك ئالاڤێ نڤیسینێ بکاربرینە، لێ پشتی پەیدابوونا پێنڤیسی دەست ژ لەڤەنان هاتیە بەردان و ب تنێ باشنڤیسان لەڤن وەك ئالاڤێ نڤیسینێ بکارئینانە و دبن.

٣. ٢. **كاغەز:** لدەستپێکێ ل شوونا كاغەزان كەڤلێ ئاژالان دهاتە بکارئینان، لێ نەڤیا بهێتە ژبیرکرن كارەكی گەلەك ب زەحمەت بوو، لدەمێ كاغەز پەیدابووی كارێ نڤیسنێ بەرەڤ ئاڤارەكێ دیترڤە چوو، پێشەسازیا كاغەزێ ژ پێشەسازیێن گەلەك كەڤن دهێتە هەژمارتن، ژ پێدڤیێن سەرەکیێن زانستێیە، كاغەز هەر ژ دەستپێکا پەیدابوونا خوە، ژ هەژیترین و پشتڕاسترین پەرتالانە ژبۆ ڕاگرتن و ڤەگۆهازتنا زانست و هزروبیرێن مرۆڤایەتیێ. چێکرنا ئێکەمێن كاغەزا كو وەكو كاغەزێن ئەڤرۆ، بۆ كەسەكێ چینی بناڤێ (تسای لوا) دزڤڕیت كو ل سالا (١٠٥ز.) هاتیە دروستکرن. كاغەزسازی بەرە بەرە بەرەڤ ڕۆژئاڤا بەلاڤبوو، ل دەستپێکێ بۆ ژاپۆن و پاشان بۆ سەمەرقەند، پاشی ژ سەمەرقەند گەهشت وەلاتێن ئیسلامی، ب ڤێ چەندێ كاغەز ل سەرانسەری جیهانێ بەلاڤبوو[١٩].

یا دیارە ب كارئینانا كاغەزێ ل کوردستانێ ب گشتی و دەڤەرا بەهدینان ب تایبەتی بۆ سەدان سالان دزڤڕیت، لێ ئەو ژی بەرە بەرە گەهشتە دەڤەرێ، ئەو دەستنڤیسێن مە ل دەڤەرا بەهدینان مێزکرین و ڤەکۆلین ل سەر کرین، پڕانیا وان ب ڕەنگێ زەرێ تاری، کێمەك ب ڕەنگێ خەنایێ هاتینە ب كاربرن، لێ یا دیار ڕەنگە كاغەز ل بەهدینان نەدهاتنە دروستکرن و ژ جهێن دیتر دگەهشتنە دەڤەرێ و دهاتنە ب كاربرن.

لێ ئەو کاغەزێن ژبۆ کارێن جوانڤیسیێ دهاتنە بکارئینان جیاوازیەکا زێدە دگەل کاغەزێن دیتر هەبوون و یێن هەین، چونکە کاغەزا باشنڤیسیێ تایبەتمەندیێن خوە هەبوون و یێن هەین، پڕانیا کاغەزێن باشنڤیسیێ یان ژ ئیرانی و یان ژ تورکیا دگەهشتنە کوردستانێ، چونکە هەر دوو وەلاتێن ئاماژەپێکری ب باشنڤیسی ناڤدار بوون[٢٠]. لێ ب بیروباوەریەکا زێدە پتریا کاغەزێن باشنڤیسیێ ژ وەڵاتێ ئیرانێ دگەهشتنە دەڤەرا بەهدینان، ئەڤە ژ بۆ چەندی دزڤڕیت، ئیران هەر ژ کەڤندا ناڤەندا هۆنەر و هۆنەرمەندان بوو، و ژ حکوومەتێن بەریا سەفەویان و هەتا نوکە هزاران باشنڤیس لێ پەیدابووینە و دبن.

هەژی گوتنێیە کو گرنگیا کاغەزا تایبەت ب باشنڤیسیی د وێ چەندێ دایە کو ستووریا کاغەزێ جوانیەکا گەلەك باش ددەتە باشنڤیسیێ و پتر د ئێخیتە قالبێ هۆنەریدا و بوهایێ هۆنەریێ وێ چەند بەرامبەر دکەت[٢١]. موخابن هیچ نموونەیەکا گەڤن ژ وان کاغەزێن تایبەت ب باشنڤیسیێ ل دەڤەرا بەهدینان بدەستڤە نەهاتینە کو پتر ڤەکۆلین سەر بهێتەکرن و ئەنجام دیاربنن.

٣ .٣. **حۆبر:** حۆبر ئێك ژ گرنگترین و سەرەکیترین ئاڵاڤێن نڤیسین و باشنڤیسیێ دهێتە هەژمارتن، حۆبرێ باشنڤیسیێ حۆبرەکێ تایبەتە، تیرترە ژ حۆبرێ نۆڕمال، چونکو ب ڤێ چەندێ دێ پتر مینیت ب لەڤەن و کاغەزێڤە، حۆبر چەندین ڕەنگان ب خوەڤە دگریت ژ وان رەنگێ ڕەش وەك ڕەنگی سەرەکی و ژ چەندین جۆران پێکهاتیە وەك رەشێ تاڕی، ڤەبووی و... کو ژبۆ ناڤەرۆکا دەستنڤیسان دهاتە بکارئینان، ژلایەکی دیترڤە ڕەنگێ قەهوای و سۆڕ و ڕەنگێن دیتر کێمتر هاتینە و دهێتە بکارئینان[٢٢].

ل دەڤەرا بەهدینان حۆبر ژ لایێ نڤیسەر و ڕوونڤیسانڤە دهاتە چێکرن و بکارئینان، لێ ل دووڤ وێ ڤەکۆلینا مەیدانیا هاتی ئەنجامدان حۆبر ب چەندین شێوازان ژ سرۆشتێ دەڤەرێ دهاتە چێکرن و بەرهەڤکرن و پێدڤیا خەلکی دابین دکرن ژوان:

١- تووڤلێ گویزان: ژبەر کو کوردستان پڕە ژ دار گویزان لەوڕا مفا ژ گویزێ دهاتە وەرگرتن کو ل دەستپێکێ دا ب هشککرنا تووڤلێ گویزان ڕابن و پاشان دا ب هاونی یا هەر تشتەکێ دیتر قوتن هەتا وەکو توزی لێ هاتبا پاشان دا د ناڤ ئاڤێدا کەلینن و هەتا تیرا ببا پاشان ب کاردئینان. د کارین بێژین کو ئەڤە باشترین ڕێك بوو ژبۆ بەرهەڤکرنا حۆبرێ ڕەش[٢٣].

٢- تووڤلێ باقلکێ: ل دەستپێکێ دا خوەگرن هەتا تووڤلێ وێ ڕەش ببا پاشی دا دەنە تاڤێ هەتا هشك ببا و دا ب باشی قوتن هەتا هوور هوور ببا و ناڤ ئاڤێ دا کەلینن هەتا تیر ببا و دا ژبۆ نڤیسینێ ب کارئینن. هەژیە گوتنێە کو ئەڤ ژی ژبۆ ڕەنگێ ڕەش دهاتە دروستکرن[٢٤].

٣- هەمموو جۆرێن گۆلان: پرانیا گۆلان ژبۆ رەنگێن کەسەك و شین و زەر، تایبەتی رەنگێ سوور، رێکا ئامادەکرنا ڤی جۆرێ ژی وەکو تووڤلێ گویز و باقلکێ دا هشك کەن و پاشن د هاونیدا یان د هەر تشتەکێ مینا ویدا قوتن هەتا وەکو توزێ لێ هاتبا پاشان دا ب شێوەکێ پێدڤی کەلینن و هەتا تیرا ببا و کێر نڤیسی هاتبا[٢٥].

دکارێن بێژین کو ئەڤ هەر سێ رێکێن هاتین دیارکرن بۆ ئامادەکرنا حۆبری د شیانێن هەر کەسەکیدا بەبوو، کارێ کەسانێن بسپور و شەهرەزا بوون، تایبەتی کەسانێن کو وەك پیشە ب کارێن رووناڤیسیا پەرتووکان رادبوون و با باشی دروست دکرن، ئەو دەستنڤیسێن ل دەڤەرا بەهدینان هاتین مێزکرن پرانیا وان، وەك ناڤەرۆك حۆبرێ رەشە و پەراوێز و سەرێ بابەتان و... ب رەنگێ سورِ و کەسەك وەك تەڤایا جهێن دیتر دهاتنە بکارئینان[٢٦].

نوکە هەمموو جۆرە حۆبر و رەنگێن جۆراوجۆر یێن هەین، کو باشنڤیس و ب کاربەرێن حۆبرێ ژ گشت لایەکیڤە یێن بێ نیازکرین. لێ نەڤیا بهێتە ژبیرکرن کو هەتا نهۆ ژبۆ کارێن باشنڤیسیێ حۆبر ب دەستێن کەسانێن بسپور د باشنڤیسییدا دهێتە ئامادەکرن و ل بازاران کرین و فرۆتن و ب وان دهیتەکرن، نوکە دوو جۆرێن حۆبرێ باشنڤیسێ ل بازارێن تایبەت ب کەل و پەلێن باشنڤیسیێ یێن هەین ب جۆرێ توز واتە هشك و جۆرێ رۆهن، کو هەر ئێك ژ وان تایبەتمەندیا خوە یا هەی. ل داوییێ هەژێ گوتنێە کو ژبۆ پاراستن و رێگرتنا ژ گەنیبوونا حۆبری، پێدڤیە بهێتە دوورکرن ژ جهێن نەگونجای و ب باشی دەڤرامکێ قاپکا حۆبری بهێتە گرتن داکو هشك نەبیت[٢٧].

٣. ٤. **ستۆرك ــ جەو (سیکۆتین)**: بۆ وی کەرەستەی دهێتە گۆتن ئەوێ کو دبیتە هاریکار ژبۆ گەهاندن و پێکڤە گرێدانا دوو کەرەستەیان، دیرۆکا وێ بۆ چەندین هزار سالان بەرێ زاینی دزڤرِیت وەك ب کارئینانا وێ بۆ پەرتالێن ناڤ مالێ وەك ئامانێن شکەستی و... لێ بەرە بەرە چێکرنا ستۆرکێ پێشڤەچوون ب خوە دیت. دەڤەرا بەهدینان وەکو هەمموو دەڤەرێن دیێن کوردستانێ ب کارئینانا ستۆرکێ یا جەوێ ب شێوەیەکێ بەرچاڤ مفا ژێ دهاتە وەرگرتن ژبۆ سیکۆتین کرنا تشتێن کەل و پەلێن شکەستییێن ناڤ مالێ و کارێن گرێدای ب نڤیسینێڤە، پرسیار ل ڤێرێە ئەرێ ئەڤ کەرەستە ب چ شێوە و ژ چ تشتەکی دهاتە ئامادەکرن و ب کارئینان. لدووڤ وان پیزانینێن مە بدەستڤەئینایین ستۆرکێ یان جەوێ ژ چەند کەرەستەیان دهاتە چیکرن وەك:

١. جەوا داران: ئەو پەنیشتێ ب قۆڕمێ دارانڤە چێدبوو باشترین جەو ژی جەوا مژمژایە.

٢. ستۆرك: كو گیایەكە ل چیاییێن كوردستانێ شوون دبیت و بەلگێن كەسكێن وی دخون و ڕەها وێ بو سیكۆتینێ دهاتە ب كارئینان ب ستۆرك ناڤداره(٢٨).

شێوازێ چێكرنا جەوێ و ستۆركێ د هەیڤا خزیرانێدایە لدەستپێكێ جەوا داران ژ قۆڕمێ ڤەدكرن و ڕها ستۆركێ ژبن ئاخێ دئینانە دەر و هشك دكرن و ب باشی د هاونیدا دقوتان هەتا باش هوور ببا و پاشان دا ل موخەلێ كەن و ئەوا دكەڤتە بنێ موخەلێ دا هەلگرن و كێم كێم ژبۆ پێدڤییێن خوە دهێنانە دەر و ب ئەندازە ئاڤا تێهن شیر كەنە سەر و ب كار بن(٢٩). هەژی گوتنێە نوكە سیكوتین ب دەها جۆران دهێتە چێكرن و ئامادەكرن كو هەر ئێك ژ وان ژبۆ كاركێ پێدڤی دهێتە ب كارئینان.

٣. ٥. **ئالاڤێن دی یێن گرێدای ب باشنڤیسییێڤە:** ئالاڤێن دیتر یێن باشنڤیسیێ ب ڤی شێوەینە: حۆبردانك یان ڤاپكا حۆبری: حۆبردانك ئەو ئالاڤە ئەوێ (لیقێ) یەنبی دكەنە ناڤدا و حۆبری ب ئەندازە دكەنە سەر و ئامادەی ب كاربرنێ دبیت. لیقە(پەمبی): دكەڤن و نوكە دا باراپتر ئاڤرمووش هاتیە بكاربرن. گیزان و یان چەقوك: ئالاڤێن وەك گیزان و یان چەقوك ژبۆ بڕینا لەڤەنان ئێك ژ پێدڤیێن سەرەكیێن نڤیسین و باشنڤیسییە. پێنڤیسدانك(قەلەمدانك): سندووقەكا بچووكە بۆ پەڕتالێن نڤیسین و باشنڤیسییێ. مەقەس: ژبۆ بڕینا كاغەزێن تایبەتێن باشنڤیسییێە. خیچكێش: ژبۆ كێشانا خیچا راست بۆ ئاسانكرنا نڤیسینێ. پەڕۆكێ پاڤژكرنا سەرەكێ پێنڤیسی: بۆ وی پەڕۆكی دهێتە گۆتن ئەوێ ژ هریێ یان ئاڤرمووشی دهێتە بەرهەڤكرن، كو باشنڤیس پشتی بداوی هاتنا نڤیسینێ، ژبۆ پاڤژكرنا سەركێ لەڤەنێ دهاتە و دهێتە ب كارهێنان. ئالاڤێ تێكەلكرنا لیقێ و حۆبری. كەڤچكێ تایبەتێ ڕژتنا ئاڤێ ب ئەندازەیا سەر حۆبری. ژێردەستی و یان ژێرمەشق: پێدڤیە ئەڤ ئالاڤە ڕاست و نەرم بیت و نەهەژیت و تەحسیت.(٣٠) چەندین ئالاڤێن دیترێن نڤیسین و باشنڤیسیێ یێن هەین.

٤. شێوازێ بكاربرنا نڤیسینێ:

٤. ١. **قۆرئانا پیروز:** نڤیسینا قۆرئانا پیرۆز ژ وان بابەتێن گەرم و گرنگێن دیرۆكا ئیسلام و مۆسلمانانە، ئەڤ چەندە ب مەبەستا پاراستن و ڕاگرتنا پەرتووكا پیرۆزا ئەسمانیا مۆسلمانان دهێتە هژمارتن، هەر ژ دەستپێكا چەرخێن دیرۆكا ئیسلامێ و هەتا پەیدابوونا دەزگەهێ چاپێ بەردەوام قورئانا پیرۆز ب شێوەیێن جوراجۆر دهاتە نڤیسین و گرنگیەكا زێدە پێ دهاتەدان، لێ بەرە بەرە

نڤيسينا قۆرئانێ بەرەڤ كێميێ چوو و قۆرئانا چاپێ جهێ قۆرئانا بدەستنڤيسيێ گرت، لێ نەڤيا بهێتە ژبيركرن نڤيسينا قۆرئانێ بدەستى هەتا نوكە يا بەردەوامە، پڕانيا وان ب مەبەستا جوانى و بۆهادان ب قۆرئانێ ب ڤێ كارى ڕادبن[٣١].

قۆرئانا پيرۆز ل بەهدينان ب چ شێوازى دهاتە نڤيسين، ژ وان دەستنڤيسێن بدەستڤە هاتين پڕانيا وان ب باشنڤيسيا نەسخ و كێمەك ب باشنڤيسيا ڕوقعەى هاتينە نڤيسين، ئەو قورئانێن ل دەڤەرێ بدەستڤە هاتين و كەڤتينە بەر دەستێ مە پڕانيا وان نە تەمامن و ب تنێ هندەك پشكێن قورئانێ ماينە، ئەو قۆرئانێن نوكە ژ باشنڤيسێن دەڤەرا بەهدينان لبەر دەستێ مە پتريا وان ب باشنڤيسيا نەسخن[٣٢]. ژ وان نڤيسينا زانا و ديرۆكنڤيس و هۆزانڤانێ ناڤدار محەممەد سەعيد كوڕێ عەبدولڕەحمان كوڕێ مەلا يەحيايێ مزيرى[٣٣]؛ مەلا نەجمەددينێ كوڕێ مەلا ئەحمەد سەدديقيێ بامەڕنى / ماميسيێ ڕێكانى[٣٤]؛ مەلا يونس شيخيێ ئاميدى[٣٥]؛ مەلا ئەبوزەيد كورێ يوسف كوڕێ ياسينێ كێستەى[٣٦]؛ مەلا تاهر كوڕێ محەممەد تاهرێ شوشى[٣٧]؛ محەممەدحەسەن كوڕێ مەلا نەجمەددينێ كوڕێ مەلا ئەحمەد سەدديقيێ بامەڕنى/ ماميسيێ ڕێكانى[٣٨]، و چەندين نموونەيێن ديتر، موخابن گەلەك جۆرێن قورئانان يێن هەين لێ بێ ناڤونيشانن و كەسەك نەشێت نڤيسەرێ وێ پەيدا بكەت، لەورا ب تنێ مە ناڤێن ئەوێن ديار ئيناينە خوارێ.

٤. ٢. **دەستنڤيس(دەستخەت)**: ئێك ژ ژێدەرێن سەرەكى و گرنگ ژبۆ ڤەكۆلينا زانستێن مرۆڤايەتى، ب تايبەتى ديرۆك، ئەدەبيات، زانستێن ئاينى، فەلسەفە، ستێرناسى و بيركارى (الحساب) و زانستێن ديتر دهێتە هژمارتن، دەستنڤيس بۆ وان جۆرە پەرتووكان دهێتە بكارئينان و گۆتن ئەوێن ب دەست كو ب هەر شێوەيەكى بيت هاتبيتە نڤيسين[٣٩].

زانايێن دەڤەرا بەهدينان وەك تەڤايا زانايێن دەڤەرێن ديێن كوردستانێ، ژبەر پێدڤيا ڕۆژانەيێن خوە نەچار دبوون ب ڕوونڤيسيا پەرتووكێن شرۆڤەكرنا قۆرئانا پيروز، شەريعەتى، فەرموودەيێن پێغەمبەرى (سلاڤێن خودێ ل سەر وى و مالباتا وى بن)، دوعا ، ئەدبيات، ستێرناسى، بيركارى و چەندين تەوەرێن ديتر ڕابن، پڕانيا ئەو دەستنڤيسێن ل دەڤەرا بەهدينان هاتينە ديتن ب زمانێ عەرەبى و چەندەك ژى ب هەر دوو زمانێن توركى عوسمانى و فارسينە و هەژمارەكا كێم ب زمانى كوردينە، ب شێوەكێ ڕێكوپێك هاتينە نڤيسين، ب ڤێ چەندێ جهێ ڤالەيێ چاپێ تا ڕادەكێ پڕكربوون، ئەو دەستنڤيسێن كەڤتينە بەر دەستێ كەسانێن كارزان و حەژێكەرێن زانستى، گەلەك ژ دەستنڤيسان ژلايێ زانانيێن ناڤدارێن كوردێن دەڤەرا بەهدينان هاتبوونە ڕوونڤيسكرن و كێمەكا وان ژ ئاليێ شاگرد و فەقەهێن وانڤە هاتبوون نڤيسين، هەر ژبەر ڤێ چەندێ دەمێ پێداچوون و ڤەكۆلين د دەستنڤيسياندا بهێتەكرن، ژ ئێك پەرتووكێ چەندين دەستنڤيس بدەستڤە دهێن، لێ نەڤيا بهێتە

ژبیرکرن کو تەڤایا پەرتووکان نە وەك هەڤن، ئەو پەرتووکێن پتر داخوازی ل سەر هەژمارا وان پرن.[٤٠] ل دەڤەرێن جوداجودایێن بەهدینان چەندین دەستنڤیسێن یێن هەین ژ وان دەستنڤیسێن مالباتا موفتی ل ئاکرێ، دەستنڤیسێن مەسعوودێ کتانی و چەندین نموونەیێن دیتر. بەرپەرەك ژ پەرتووکا (تحفه ابن حجر) ژ ڕێنڤیسا (مەلا حەسەن کوڕێ حسێنێ چاربووتیێ- زێباری) کو ب هەر سێ باشنڤیسیێن نەسخ و فارسی (نەستەعلیق) و ثلث هاتیە ئامادەکرن[٤١].

٤. ٣. دەستوورناما زانستی یان باوەرناما زانستی (ئیجازا عیلمی): دەستورنامەیا زانستی یا ب زاراڤێ نوکە باوەرنامەیا زانستی، دکەڤندا وەکو خواندگەهێن نوکە نەبوو و پڕانیا حەژێکەرێن زانستی وەك فەقه ل حوجرێن مەزگەڤتان تایبەتی وانەیێن ئاینی دخواندن، ئەو ژی لدەڤ زانایێن زیرەك و باوەرپێکری و پشتی بداوی هاتنا خواندنێ باوەرنامەیا زانستی ب وی ڕا دهاتە بەخشین و ب تەسەلی ل جهەکێ گرنگ دەست ب وانە گوتنێ و ڕێڤەبەرنا مزگەڤت و جهێن زانستی دکر.[٤٢] ئەو باوەرنامەیێن زانستی ئەوێن ل بەهدینان هاتین مێزکرن و دیتن باراپتر ب زمانێ عەرەبی و کێمەکا وان ب هەر دوو زمانێن فارسی و تورکیا عوسمانی بوون، پڕانیا وان ب باشنڤیسیەکا جوان و ڕێکوپێك ب باشنڤیسیا نەسخ هاتنە نڤیسیاندن ئەڤ دەستووردانە ب شێوەیەکی گەلەك درێژ و هەتا هندەك ژ وان پتری سە بەرپەڕانن و کو باسێ ماموستایێ دەستووری ددەت و ماموستایێن وی و هەتا دگەهیت دووماهیك ماموستا و هەر وەسا ناڤێن وان بابەتێن ماوەی فەقایەتیێ هاتین خواندن. گەلەك دەستوورنامەیێن هەین ناڤێن ماموستا و پەرتووکان ب باشنڤیسێن جیاواز نڤیسینە و لداویا دەستوورنامەیا زانستی دیرۆك و موهر و ئیمزا ماموستایێ دەستوور دای هاتیە دانان و ئەڤ چەندە ڕاستی و دروستیا وێ ل قەلەم ددا، چەند بەرپەرەك ژ دەستوورنامەیا (اجازه ملا نجم الدين ملا احمد الصديقى البامرنى من عبدالوهاب الحاج حسن الجوادى الحنفى الموصلى)[٤٣]. (اجازة عبدالرحمن بن صالح السليفاني من احمد عبدالخالق العقري؛ اجازة الشيخ عبيدالله بن احمد الدوستكي البروشكي من احمد بن عبدالخالق العقري)[٤٤].

٤. ٤. تەزهیب و زەخرەفە: بو چەرخێن گەلەك کەڤن دزڤڕیت، لێ چەرخ ب چەرخ و سال ب سال پێشڤەچوونێن مەزن ب خوەڤە گرتن، د بیاڤێ باشنڤیسیێدا جورێن گەلەك ڕێکوپێك یێن هەین، زەخرفە جوانیەکا بەرچاڤ و بالکێش ددەتە باشنڤیسیێ ب تایبەتی کەڤلێ پەرتووکان و کاغەزێن تایبەتێن باشنڤیسیێ.[٤٥] باراپتر ژ و وان زەخرەفەیان لسەر دەستنڤیسان و کێلیێن گوڕان و دیوارێن دەوروبەرێن گوڕان و یان سەر دەرگەهێن مەزن وەك دەرگەهێ مووسلێ ل ئامێدیێ هاتینە نەخشاندن.

٤. ٥. **دیوار و بەر نڤیسی:** دیوار و بەر نڤیسیی ژ شێوازێن باشنڤیسیێ تەوزاندنا ئاڤاهیان نەمازە د چەرخێن ئیسلامیدا بەلاڤبووی، هەلبەت نەڤیا بهێتە ژبیرکرن د دیرۆکا بەری هاتنا ئیسلامێ دیوار و بەر نڤیسی ب بزماری دهاتە نڤیسین و نڤیسینا بزماریا خەنەس وەك نموونە، باراپتر نڤیسینا سەر دیوار و بەران، باشنڤیسێ (ثلث)ێ عەرەبی هاتیە بکارئینان، هۆکارێ ب کارئینانا باشنڤیسیێ (ثلث) بۆ ڤی کاری بۆ ڤێ چەندێ دزڤریت کو پیتێن عەرەبی ب هەڤرا دهێنە گرێدان و ئەڤ گرێدانە دگەل باشنڤیسیێن ستوونکیێ ئاڤاهیان جوانیێ بەرچاڤ دکەت و هەڤسەنگیێ د ئێخیتە باشنڤیسیێن ئاسۆییدا. شێوازێ نڤیسینا سەر دیوارێن مزگەڤتان هەتا نوکە بەردەوامە، لێ شێوازێ نوکە ژبەر هەبوونا پەرتالێن جۆراجۆر جوانیەکا تایبەت یا هەی، ژ وان نڤیسینێن سەر دیوارێن مزگەڤتا حەجی مستەفا ل دهوکێ، کو بۆ سالا (١٣٣٠ ك-١٩١١ز) دزڤریت و ڕێنڤیسیا (ثلث) ب شێوەیەکێ جوان هاتیە نڤیسین، لێ نەهاتیە زانین کیژ باشنڤیسی نڤیسیە[٤٦].

٤. ٦. **دووندەهنامە ـــ دارا کنێتنامە** (**شەجەرنامە**): فەهرەستەکا ڕێکخستیە کو پەیوەندیا خزماتیا کەسان دگەل هەڤدوو نیشان ددەت، بەربەلاڤترینێ پەیوەندیێن خزماتیێ، یا باب و کوڕیە، ب ڤی چەندێ دووندەهنامە ل مالباتەکێ ناڤێ باب و کوڕێن وان ب ڕێکوپێکی لدووڤ هەڤدوو دهێنە نڤیسین و دانان، پاراستنا شەجەرنامەیێ واتە پاراستنا مالباتەکێ کا ژ کیژ دووندەهێنە، پاراستنا ناڤێن باب و کالان لدەڤ عەرەبان گەلەك بەربەلاڤبوو، هەر سەر ڤێ مژارێ پشتی پڕانیا مللەتێ کورد ئاینێ ئیسلامێ وەرگرتی، کێمەك ژ وان مینا عەرەبان شەجەرنامەیێن خوە پاراستن تایبەتی ئەو سەیدێن هاتین د ناڤ مللەتێ کورد دا و بووینە کورد و شەجەرنامەیێن خوە پاراستن و پشتا پشتا گرنگی دانە ڤێ کاری و پڕانیا سەیدێن دەڤەرا بەهدینان خوەدی شەجەرنامەنە[٤٧].

هەروەسا شەجەرنامەیێن میران وەك شەجەرنامەیا ناڤدارا زێوکی، تەڤایا ڤان شەجەرنامەیان ب بۆرینا دیرۆکێ ب گەلەك جۆرێن نڤیسینێ ناڤ هاتینە تۆمارکرن و ژ وان خەتێ نەسخ و ثلث و ڕۆقعە، لێ بەهرا پتر ب باشنڤیسێ ڕۆقعە هاتینە نڤیسین، نڤیسینێن هندەك ژ وان شەجەرنامەیێن هاتینە تیکڤەدان ب شێوەیەکی گەلەك جوان ناڤ هاتینە تۆمارکرن. سەرباری هەموو تشتەکی بوهایێ دیرۆکێ ژ یێ هەی. دشێن مفایێ دیرۆکی ژێ وەرگرین، ل بەهدینان ژێ وەکی شەجەرنامەیا زێوکیە (١٢١٠ ـ ١٧٩٥ مش) و شەجەرەیا بنەمالا زانایێن شێخێن بریفکا یا (شێخ نورەددین بریفکانی)، و یان شێخێن نەقشەبەندی یێن بامەرنێ یا (شێخ تاهر کورێ حاجی یێ بەنستانی یێ ڕێکانی ، و یا بنەمالا زانایێ ناڤدار (مەلا عەبدوللاهێ کورێ مەلا ئەحمەدێ مامیسیێ ڕێکانی)[٤٨]. و چەندین نموونەیێن دیتر.

٤. ٧. **نامە (پەیام)**: بۆ هەر کاغەزەکا ژ جهەکی بۆ جهەکێ دیتر بهێتە ڕەوانەکرن دهێتە بکارئینان، نامەنڤیسی یان داخوازنامەنڤیسی پێکهاتیە ژ هنارتنا نڤیسینەکێ ژبۆ کەسەکی یان چەندین کەسان

سەبارەت هەر مژارەکێ ب مەبەستا گرێدانا پەیوەندیان یان هایدارکرنا کەسێ بەرامبەر ژ هەر نووچەیەکێ. د کەڤندا باراپتر کەڤلێن ئاژەلان دهاتنە بکارئینان و هەتا کاغەزێ جهێ وێ گرتی و شێوازێ نامەنڤیسینێ پێشڤەچوون ب خوەڤەگرت و کارێن نامەنڤیسینێ سانەهیتر لێهات، ئەو نامەیێن ل دەڤەرا بەهدینان هاتین دیتن ب هەر سێ زمانێن عەرەبی و فارسی و تورکیا عوسمانینە، پڕانیا وان ب باشنڤیسیا نەسخ و ثلث و ڕۆقعە هاتینە نڤیسین، گەلەك ژ وان ب شێوازێن جۆراوجور و ڕێکوپێك هاتینە تەوزاندن کو ئەڤێ چەندێ بۆهایێ نامێ چەند بەرامبەر لێکریە و جوانیەکا تایبەت دایە نامێ و گەلەك ژ وان نامەیان چەندین جۆرێن نڤیسنێ د ئێك نامەیێدا هاتینە بکارئینان، ژ وان نامەیا ب شێوەیێ داخوازنامە کو ژلایێ میر، ئاغا، بەگ، شێخ و موفتیێن دەڤەرا بەهدینان ب زمانێ فارسی بۆ سولتانێ عوسمانی (مەحموودێ دووێ)، لسالا (١٨٣٣ز) ب مەرەما ڤێ چەندێ پشتی دەرئێخستنا (میر محەمەدێ ڕەواندوزی) میر میرنشینیا سۆران، جارەکا دیتر (ئیسماعیل پاشا) ببیتە میر بەهدینان و ل داوییێ داخوازکەران ناڤ و مۆهرێن خوە ل نامەیێ داینە[٤٩].

٥. کورتە دیرۆکەك ل کەڤنە باسنڤیسێن بەهدینان:

باشنڤیسی دناڤ تەڤایا کوردانددا وەك تەڤایا میللەتێن دینێ موسلمانێن جیهانێ هەبوویە و یێن هەین، هەر ژ کەڤندا گرنگی و پووتە ددانە باشنڤیسیێ و هەوڵ و بزاڤێن زێدە د پێشڤەبرنا گشت جۆرێن باشنڤیسیێدا داینە و ددەن، د ناڤ ئاکنجیێن دەڤەرا بەهدینانددا ب دەهان کەسانێن خوەدی باشنڤیسیەکا باش سەرهەلداینە و جهێ گرنگی و پووتەپێدانێنە ل ڤێرێ هەوڵ دێ هێتەدان ب کورتی چەند ڕێزەکان ل سەر مەزنە باشنڤیسێن بەهدینان بهێتە نڤیسین. پێدڤیە ئاماژە ب وێ چەندێ بهێتەکرن کو هەر ژ کەڤندا حەزا باشنڤیسیێ لدەڤ زانا و نڤیسەرێن دەڤەرا بەهدینان هەبوویە و هەتا نوکە یا بەردەوامە. ل دەڤەرا بەهدینان هژمارەکا گەلەك یا باشنڤیسیان هەبووینە و یێن هەین و کەڤنە ناڤدارێن وان ب شێوەیەکێ دیرۆکی پێکهاتینە ژ ئەڤێن ل خوارێ نە:

٥. ١. **موحەمەد کوڕێ خەلیلی ناڤدار ب (حەمۆ کوردی)**: خوەدی باشنڤیسیەکا گەلەك باش بوو، تایبەتی شارەزایەکا بەرچاڤ د باشنڤیسیا نەسخدا هەبوویە، شیا بوو پەرتووکا (جامع الاصول فی احادیث الرسول) د دوو پشکاندا ب شێوەیەکێ گەلەك جوان بنڤیسیت، یا دیار ل سالا (١٧٧٠ز.) مالئاڤیی کریە[٥٠].

٥. ٢. **مەلا عەبدوڵلاهێ مامیسیێ ڕێکانی:** زانایێ ناڤدارێ دەڤەرا بەهدینان بوو، ل باژێرێ (زاخۆ) ئاکنجیببوویە و د هەمان دەمدا ل وێرێ بوویە موفتی، زمانێن عەرەبی و فارسی و تورکیا عوسمانی ب باشی دزانین، و ل سالا (١٢١٠مش ـ ١٧٩٥ز.) مالئاڤی کریە. ناڤهاتی خودێ باشنڤیسیەکا باش بوو و گەلەك دەستنڤیس ب ڕێنڤیسا خوە ل پشت خوە هێلاینە. ل دووڤ دەستنڤیسێن ناڤبری شارەزایەکا باش د باشنڤیسیا ڕۆقعە، (ثلث)، نەسخدا هەبوویە[٥١].

٥. ٣. **محەممەد سەعیدە (میهری):** محەممەد سەعیدە(میهری): کورێ مەلا عەبدولڕەحمان کورێ مەلا یەحیایێ مزیری نێزیك سالا (١٨١٠ز) ژدایکبوویە، لسالا (١٨٥٣ز) ب فەرمی بوویە موفتیێ قەزا ئاکرێ، وەك ئێکەم موفتیێ قەزا ئاکرێ دهێتە نیاسین، سەرەڕای زانستێن ئاینی ب هوزان ڤەهادنێ ژی ڕابوویە، و ب باشی زمانێن عەرەبی و فارسی دزانین. ناڤبری ب جوانی باشنڤیسی دنڤیساند و چەندین دەستنڤیسێن هەژی ب دەستێ وی هاتینە نڤیسین[٥٢].

٥. ٤. **ئیسماعیل پاشایێ بەهدینان:** ئیسماعیل پاشایێ دوویێ کورێ موحەممەد تەیار نەڤیێ ئیسماعیل پاشایێ دوویێ، دووماهیك میرێ میرگەها بەهدینان، لسالا (١٨٠٨ز) هاتیە سەر دونیایێ، ناڤهاتی ژبلی کارێن گرێدای ب میرگەهێڤە، گرنگی و پووتە ب ڕێنڤیسا پەرتووکان ژیددا، ژ وان پەرتووکێن وی ڕێنڤیس کرین: دیوانا مەلایێ جزیری. ناڤهاتی لسالا (١٨٧٢ز) مالئاڤیی کریە. خودێ باشنڤیسیەکا باش بوو تایبەتی باشنڤیسیا فارسی نەستەعلیق و شکەستە[٥٣].

٥. ٥. **مەلا حەسەن کورێ حەسەن چارپۆتیێ زیباری:** ژ کەسایەتیێن ناڤدارێن دەڤەرا زیباریان دهێتە هەژمارتن، خودێ باشنڤیسیەکا جوان بوو، تایبەتی باشنڤیسیا نەسخ و (ثلث) و فارسی ـ نەستەعلیق، گەلەك دەستنڤیس ب ڕێنڤیسا خوە ل پشت خوە هێلاینە ژ وان پەرتووکا (تحفە ابن حجر) کو لسالا (١٢٦١ك- ١٨٤٥ز) ڕێنڤیس کربوو[٥٤].

٥. ٦. **محەمەد دەرویش بەرۆشکی:** موحەمەد دەرویش محەمەد بەرۆشکی(دۆسکی) پاشناڤێ (الموصلی) ژی لسەر ناڤێ وی زێدەکریە چونکو ل مووسل دژیا، سەبارەت ژیاننامەیا وی واتە ژدایکبوون و مرنا وی نەیا دیارە، ئەڤە ل لدووڤ کەڤالێ وی یێ ناڤدار ب باشنڤیسیا (ثلث) کو ل ژێریا دیرۆکا تابلۆیێ سالا (١٢٧٠ك-١٨٥٤ز) نڤیسیە، ڕەنگە ل سالێن دەستپێکا چەرخێ نوزدێ هاتبیتە سەر دونیایێ[٥٥].

٥. ٧. **مەهدی ئەفندی ئامێدی:** وەك ئێکەم ماموستا ل قوناغێن سەرەتایی ل ئامێدیێ هاتیە ل قەلەم دان. د بوارێ باشنڤیسێدا خودێ باشنڤیسیەکا گەلەك باش بوو و د پرانیا باشنڤیسیاندا ڕۆلەکێ باش دگێڕاند، تایبەتی باشنڤیسیا نەسخ و (ثلث) و ڕۆقعە و ژ نڤیسینێن وی لسەر پەرتووکا (منطق الطیر) یا (عطار نیشابوري) کو بۆ سالا (١٨٦٢ز.) ڤەدگەریت، ب باشنڤیسیەکا گەلەگ جوان نڤیسیە[٥٦].

٥. ٨. **مەلا یونس شیخیێ ئامێدی:** زانا و ناڤدارێ دەڤەرا بەهدینان، ناڤبری شەهرەزایی د باشنڤیسییێدا

تایبەتی باشنڤیسیا نەسخ و ثلث و فارسی نەستەعلیق هەبوو، گرنگترین کارێ وی یێ هۆنەری نڤیسینا قۆرئانا پیرۆز ب باشنڤیسیا نەسخ لسالا (١٢٨٤ك- ١٨٦٧ز) دا. لدووڤ دیرۆکا نڤیسینا قۆرئانێ هەتا سالا (١٨٦٧ز) هێشتا یێ ساخ بوو(٥٧).

٥. ٩. **مەلا ئەبو زەیدێ کێستەیی:** زانا و باشنڤیسێ ناڤدار مەلا ئەبو زەید یوسف یاسین ئیسماعیل کێستەیی بەرواری، ل سالا (١٢٧٤ك-١٨٥٧ز) هاتیە سەردۆنیایێ، ناڤبری شەهرەزایەکا باش د باشنڤیسیێدا هەبوویە، ل نیڤا ئێکێ ژ چەرخێ بیستێ (١٩٢٥) مالئاڤیی کریە(٥٨).

٥. ١٠. **مەلا عەبدولڕەحمانێ بامەڕنی:** مەلا عەبدولڕەحمان کورێ مەلا ئەحمەدێ بابکێ بامەرنی، برایێ زانا مەلا نەجمەدین ئەلصدیقیە، د ئەدەبیاتێن عەربی و فارسیدا یێ شەهرەزا بوو، هۆزان ب عەرەبی و فارسی ڤەهاندبوون، ب (مەلا عەبدولڕەحمان شەوقی) یێ بەرنیاس بوو، هۆزانێن فارسی یێن (محەمەد سەعیدێ میهری) بناڤێ (گلیزار) ب دەستنڤیسێ خوە نڤیسیبوون، ل سالا (١٩٣٢ز.) مالئاڤیی کریە. ناڤبری ب شێوەیەکێ جوان باشنڤیسیا (فارس ـ نەستەعلیق) دنڤیسا(٥٩).

٥. ١١. **سەید عەلی کورێ سەید عەبدولحەمیدێ شیلانیێ گولی:** زانایێ ناڤدارێ دەڤەرا گولیان، کو لسالا (١٩٠٢ز.) هاتیە سەر دونیایێ و لسالا (١٩٤٧ز.) مالئاڤیی کریە. ناڤهاتی ب شارەزایی باشنڤیسیا نەسخ و ڕوقعە و (ثلث) دنڤیساند، چەندی دەسنڤیس ب دەستێ وی هاتینە نڤیسین(٦٠).

٥. ١٢. **مەلا نەجمەددین ئەلصدیقێ بامەرنی** (**مامیسیێ ریکانی**): د ڕێزا زانایێن مەزن دهێتە هەژمارتن، ژمالباتەکا دیندار و زانا بوویە، مامۆستایێ تەکیا نەقشەبەندی بوو ل بامەرنێ، ل سالا (١٨٥٨ز.) هاتیە سەر دونیایێ، ب باشی زمانێن عەرەبی و فارسی دزانین، و خودان دەستنڤیسەکێ جوان بوو ئانکو باشنڤیس بوو، ل سالا (١٩٤٩ز.) مالئاڤیی کریە(٦١).

٥. ١٣. **موحەمەد ئەمین سێکانی:** موحەمەد ئەمین سێکانی، ئیمامەتیا گەلەك مزگەڤتێن باژێڕێ مووسڵێ کریە، گەلەك دەستنڤیس ب باشنڤیسیەکا جوان ب دەستی وی هاتینە نڤیسین، وەك هۆزانێن مەلایێ جزیری، مەلایێ باتەیی، شەمسێ تەبریزی، شێخ نورەدینێ بریفکانی و چەندین کارێن دیتر، هندەك دەستڤیسێن وی ل سالا (١٩٢١، ١٩٣٣، ١٩٣٤، ١٩٣٥ز.) هاتنیە نڤیسین، ناڤبری شارەزایەکا باش د زوربەیا باشنڤیسیێن عەرەبیدا هەبوو وەك باشنڤیسیا ڕۆقعە، نەسخ، ثلث، و فارسی نەستەعلیق، چەندین دەستنڤیس ب خوە ل پشت خوە هێلاینە، وەك کەشۆلا موحەمەد ئەمین سێکانی (١٢٧٢مش)، و چەندین دەستنڤیسێن دیتر(٦٢).

٥. ١٤. **مەلا حسێن ئەحمەد حسێن مەلا یەحیا مزوری:** ژدایکبوویێ سالا (١٩٠٢ز)یە، کەسایەتییەکێ ئاینیێ دەڤەرێ بوو، خوەدێ باشنڤیسیەکا باش بوو و گەلەك کار ب دەستێن خوە بەرهەڤ کربوون، ناڤهاتی لسالا (١٩٦٤ز.) مالئاڤیی کریە(٦٣).

٥. ١٥. **مەلا عەبدوڵلاه هروريێ بەرواری:** زانايێ بەرنياس، كو لساڵا (١٩٥٧ز) مالئاڤيی كريه. ناڤبری ب جوانی باشنڤيسيا (فارسی ـ نەستەعليق) دنڤيسيا و شين تبلێن وی د دەستنڤيساندا بەرچاڤه.[٦٤]

٥. ١٦. **مەلا ئەحمەد عەبدولخاليق ئاكرەيی:** ئێك ژ زانايێن ناڤدارێن بەهدينانه، مەلايەكێ هێژا و تێگەهشتی بوو. ل ساڵا (١٩٥٨ز.) مالئاڤيی كريه[٦٥]. ناڤبری خوەدێ باشنڤيسيەكا باش بوو و ب چەندين جۆرێن باشنڤيسيێ دنڤيساند وەك باشنڤيسيا ڕۆقعه، ثلث، نەسخ و فارسی نەستەعليق

دنڤيساند. ب هۆكارێ وێ چەندێ كو چەندين باوەرنامەيێن زانستی داينه كەسايەتی ئاينی و پڕانيا وان ب دەستێ خوه و ب باشنڤيسيەكا جوان نڤيسينه و زێدەباری ڤێ هەژمارەكا زێدەيا دەستنڤيسيان ل پاش خوه هێلاينه وەك (اجازة عبدالرحمن بن صالح السليفاني من احمد عبدالخالق العقري؛ اجازة الشيخ عبيدالله بن احمد الدوستكي البروشكي من احمد بن عبدالخالق العقري)[٦٦].

٥. ١٧. **شێخ موحەمەد تاهر موستەفا بريفكانی:** ل ساڵا (١٨٧٨ز.) هاتيه سەر دونيايێ، ل دەڤ بابێ خوه فێری بوويه و پاشان ژبۆ بەردەواميدان ب خواندنێ بەرێ خوه دايه مووسڵ و ل دەڤ موحەمەد ڕەزوانی و باوەرنامەيا زانستی ل دەڤ حاج ئەحمەد جەوادی وەرگرتيه، چەندين ئەركێن ئاينی د هندەك مزگەڤتێن مووسڵێدا هەبوو، گەلەك كەس لبەر دەستێ وی دەرچووينه، ل ساڵا (١٩٦٧ز.) مالئاڤيی كريه[٦٧]. ناڤبری سێ جۆرێن باشنڤيسێ د ئاستەكێ ناڤنجيدا دنڤيساند وەك باشنڤيسيا ڕۆقعه، ثلث و نەسخی، گەلەك دەستنڤيس ب دەستێ وی هاتينە نڤيسين[٦٨].

٥. ١٨. **شێخ مەمدوح بريفكی بريفكی مزوری:** ل ساڵا (١٩٧٦ز.) مالئاڤايی كريه، هۆزانڤان، ڕێبەرێ تەريقێ، زانا، نڤيسەر بوو، باوەرنامەيا زانستی ژ زانايێ ناڤدار ئەحمەد ئاكرەيی وەرگرتوه، ل تەكيا بريفكا دەرس گوتيه، ل داويی بوويه مۆڕشدێ ڕێبازا قادری ل كوردستانا عيراقێ و توركيا بوو. گەلەك پەرتووك يێن نڤيسين و هەژمارەكا زێدەيا هۆزان ب كوردی و عەرەبی هەنه.... شێخی شاهرەزايی د باشنڤيسيێدا هەبوو و پڕانيا نڤيسينێن ناڤبری وی ب دەستنڤيسێ وی ب خوه بوويه، ب جوانی باشنڤيسيا ڕۆقعه، (ثلث)، نەسخ و فارسی نەستعليق د نڤيساند[٦٩].

٥. ١٩. **شێخ تاهر كورێ مەلا محەمەد شۆشی:** لساڵا (١٩١٧ز)، ل گوندێ شۆشێ ل دەڤەرا ئاكرێ ژدايكبوويه، ناڤهاتی هندەك ژ نموونەيێن خوەيێن باشنڤيسيێ بۆ باشنڤيسێ ناڤدار (محەمەد تاهر كوردی) فرێكربوونه مەككەهێ، وی ژێ دەستوورنامەيا باشنڤيسيێ ب وی بەخشی و فرێكربوو. ل ساڵا (١٩٩٢ز.) مالئاڤيی كريه. ناڤبری د هەموو جۆرێن باشنڤيسێ يێ شەهرەزا بوو و گەلەك كارێن هۆنەرێ باشنڤيسيێ ل پشت خوه هێلاينه[٧٠].

٥. ٢٠. موحەمەدحەسەن بامەڕنی: مو حەمەدحەسەن مەلا نەجمەددین کوڕێ مەلا ئەحمەد سەددیقیێ بامەڕنی(مامیسیێ رێکانی)، لسالا (١٩٢٤ز.) ژدایکبوویە، کەسەکێ خودان شیان د بۆارێ باشنڤیسیێدا، چەندین کارێن هۆنەرێ باشنڤیسیێ ل پشت خوە هێلاینە ژ وان نڤیسینا: سورەتێ یاسین، ناڤێن خودێ، دەفتەرا دووعا، دووعا بدووماهیکا ئینانا قۆرئانا پیرۆز و چەندین کارێن دیتر، ناڤهاتی لسالا (١٩٩٨ز.) مالئاڤیی کریە(٧١). چەندین زانایێن دیتر.

٦. ئەنجام:

هەر ڤەکۆلینەکا ب داوی بهێت پێدڤی ب چەند ئەنجامێن سەرەکینە داکو بابەت پتر ژۆهن ببیت، ئەڤ ڤەکۆاینە ژی نەیا جودایە ژ ڤێ چەندێ لەوڕا ئەنجامێ ڤێ ڤەکۆلینێ ب چەند خالێن گرنگ و جهێ پووتەدانێ ب داوی هات:

١. هەر ژ کەڤندا دەڤەرا بەهدینان خوەدێ پێگەهەکا مەزنا زانستی بوو، ب دەهان خواندنگەهێن ئاینی لێ بووینە، ب ڤێ چەندێ سەدان زانا و کەسایەتیێن ئاینی ژ ڤان خواندنگەهان دەرچووینە و باوەرنامەیێن زانستی ب دەستخوەئینانینە، تشتەکێ ئاسایە ب هەبوونا خواندگەهان دێ گرنگیەکا تاییەت ب باشنڤیسی و پەڕتالێن وێ هێتەدان.

٢- ل دەڤەرا بەهدینان هزاران دەستنڤیس ب دەستێ مەزنە زانایێن ئاینی هاتینە نڤیسین و کەڤتینە بەردەستێ حەژێکەرێن زانستی، ب تایبەتی ئەو زانایێن دەستنڤیسێ وان جوان و بالکێش ژبەر نەبوونا دەستگەهێن چاپێ بەردەوام ب کارێن ڕۆنڤیسکرنا پەرتووکێن ب مفا ڕادبوون و د ئێخستنە بەردەستێ داخوازکەران، هندەك کەسێن دیتر ژی هەبوون ئەوێن دەستنڤیسێ باش و جوان ب کۆپیکرنا پەرتووکان وەك کارەکێ سەرەکی بۆ خوە هەلبژارتبوون و ب ڤی کاری ڕادبوون، گەلەك ژ دەستنڤیسێن زانایێن بەهدینان ب چەندین جۆرێن باشنڤیسیێن عەرەبی هاتینە نڤیساندن وەك باشنڤیسیا نەسخ ، ثلث و ڕوقعە، ب ڤێ چەندێ شارەزایا وان بەرچاڤ دکەت، لێ موخابن هەژمارەکا

زێدە ژ دەستنڤیسێن بەهدینان یان ژناڤچووینە و یان ژ بەهدینان ب ڕێکێن نە شەرعی ژ بەهدینان دەرکەڤتینە، لێ سەرەڕای ڤێ چەندێ ئەوێن نهۆ بەردەست کێمەکا وان ب باشنڤیسیەکا جوان و ب شارەزایی بالکێش هاتینە نڤیسین و مفا ژێ هاتنە وەرگرتن.

٣- ب هەبوونا چەندین زانا و خواندنگەهێن ئاینی ل دەڤەرا بەهیدنان ژبەر پێدڤی نڤیسینێ پتریا پەڕتالێن نڤیسیێ ب دەستێ کەسانێن شارەزا دهاتنە چێکرن وەك بەرهەڤکرنا قەلەمی (لەڤەن)، چێکرنا حۆبری ژ سرۆشتێ دەڤەرێ، یا دیار ب تنێ کاغەز ژ دەرڤەی دەڤەرا بەهدینان دهاتە ئامادەکرن و ب کاربرئینان.

٤- ب ڤێ گرنگیا زانا و کەسایەتیێن ئاینی ب باشنڤیسیێ دای و هەوڵێن وان ژبۆ پێشڤەبرنا ڤی کاری داین و د ڤێ سەد سالێیا داویێ ب دەهان باشنڤیسێن ناڤدار پەیدابووینە و هەتا نهۆ ئەڤ هۆنەر ب شێوەیەکێ بەرفرەهتر بەردەوامیێ ب خوەڤە دبینیت.

هەوالنامەی کتێب

ليستا ژێدەران:

---

(١). اندر رابينسون، تاريخ شيدايش خط و نوشتار، ترجمه يلدا بلارك، انتشارات سبزان، (تهران: ١٣٩٠ش)، ص ص ٢٠-٢١.

(٢). بۆ پتر بنێڕە، كريستوفر واكار، تاريخ خط ميخى، ترجمه: نادرر ميرسعيدى، انتشارات ققنوس، (تهران: ١٣٨٨ش)، صص ١٠- ٩٥.

(٣). بۆ پتر سەبارەت شوينەوارێن خەنەس بنێڕە: دكتور حسن احمد قاسم بەروارى، شوينوارێن خەنەس، چاپخانا هاوار، (دهوك: ٢٠١٣ز) ، ب ٨-٥٠.

(٤). وەرگرتى ژ مۆزەخانەيا دهوك، ژمارەيا (٤٥٠م.د).

(٥). هەمان، بێ ژمارە.

(٦). هەمان، ژمارەيا (٢٠٧م. د).

(٧). محمد عثمان عزيز زاده: الكتابة العربية و فنونها اصلها و فصلها، من منشورات الاكاديمية الكردية، (اربيل: ٢٠١٤م)، ص ٢٥- ٢٨.

(٨). كامل سلمان الجبوري، موسوعة الخط العربي(الخط الكوفي)، دار و مكتبة الهلال، (بيروت: ١٩٩٩ز) ، ص ص ٥٥-٥٧.

(٩). حبيب افندي بيدابيش، الخط و الخطاطون، ترجمة و تقديم: سامية محمد جلال، مراجعة: الصفصافي احمدالقطوري، المركز القومي للترجمة، (القاهرة:٢٠١٠)، ص ٥٦.

(١٠). حبيب افندى بيدابيش، المصدر نفسه، ص ٥٧.

(١١). المصدر نفسه، ص ٦٦.

(١٢). باسم ذنون: من افاق الخط العربي، دار للثقافة العامة، (بغداد: ١٩٩٠م) ، ص ٩٣.

(١٣). عفيف البهسيني: معجم المصطلحات الخط العربي و الخطاطين، مكتبة لبنان ناشرون، (بيروت: ١٩٩٥م)، ص ٦٤.

(١٤). المصدر نفسه، ص ٦٤.

(١٥). عباس دهقانيان، دريچەاى به جهان نستعليق روشى نوين در آموزش خط نستعليق و تاريخچه آن، ناشر وداد، (تهران:١٣٩٠ش) ، ص ص ١٥-١٦.

(١٦). اكبر خسروى، كلك شكسته ـ آموزش شكستى نستعليق، فرهنگ سراى ميردشتى، (تهران: ١٣٨٨ش)، ص ص٢١-٢٢.

(١٧). امير هوشنگ منشى زادگان، تاريخچه قلم، مجله (مردم سالارى)، ١٣ تير ١٣٨٣، ص ٣.

(١٨). همان، ص ص ٢٣- ٢٥.

(١٩). امير عباس پور، تاريخچه كاغذ قبل و بعد از اسلام، نشر بى زمان، (تهران: ١٣٩٣ش)، ص ١٤.

(٢٠). چاڤپێكەڤتن لگەل دكتور غسان وليد مستەفا، لسالا (١٩٦٩ز.) ژدايكبوويە، ماموستايێ پشكا مێژوويێ زانكۆيا زاخۆ و ئاكنجيێ سێمێلێە.

(٢١). امير عباس پور، پيشين، ص ٥٣.

(٢٢). ناجي زين الدين المصرف: مصور الخط العربي، منشورالت مكتبة النهضة، (بغداد: ١٩٧٤م)، ص ٣٦٨.

(٢٣). چاڤپێكەڤتن لگەل سەيد حەسەن سەيد يووسف شيلانى، ل ڕێكەڤتى ٢٠١٧/٢/١٤، ل زاخۆ. لسالا (١٩٤٦ز.) ژدايكبوويە، ماموستايێ ئاينيێ و خوەدى چەند پەرتووكە و خانەنشينە و مژوولى نڤيسين و چێكرنا شەجەرنامەيان، نهۆ ئاكنجيێ باژێڕێ زاخۆيە.

(٢٤). چاڤپێكەڤتن لگەل پرۆفيسو دكتور خضير عباس المنشداوي، ل ڕێكەڤتى ٢٠١٧/٢/١٤، ل زاخۆ. نوكە ماموستايە ل پشكا مێژوو ـ زانكۆيا زاخۆ، خوەدى چەندين ڤەكۆلينين مێژوويى و زانستيە.

(٢٥). چاڤپێکەڤتن لگەل سەید حەسەن سەید یووسف شیلانی، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٧/٢/١٤، ل زاخۆ.

(٢٦).چاڤپێکەڤتن لگەل بلند موحەمەد شوکری، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٦/١/٢٢، ل ئاکرێ، ناڤهاتی ل سالا (١٩٦٢ز.) ئەندازیارە و ڕۆلەکێ باش د ڤەکۆلینا دەستنڤیسان د گێڕید و بەردەوام مژوولی کارێن گرێدای ب ڤەکۆلینێڤەیە، نوکە ئاکنجیێ باژێڕێ ئاکرێیە.

(٢٧). غلامحسين يوسفى، خط و خطاطى، مجله كلك ديرين، پاييز ١٣٨٨ش، شمارة ١٧، ص ٥٤.

(٢٨). چاڤپێکەڤتن لگەل سەید حەسەن سەید یووسف شیلانی، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٧/٥/١٥، ل زاخۆ.

(٢٩). چاڤپێکەڤتن لگەل سەید حەسەن سەید یووسف شیلانی، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٧/٥/١٥، ل زاخۆ.

(٣٠). عفيف البهسيني، المصدر السابق، ص ٥٤ ـ ٧٠.

(٣١). محمد عثمان عزيز زاده، المصدر السابق، ص ٣١-٣٥.

(٣٢). چاڤپێکەڤتن لگەل سەدیق حامد نزارکی، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٦/٨/٢٣، ل دهۆکێ، ناڤبری ل سالا (١٩٥٠ز.) ژدایکبوویە، ئێکە ژ مەزنە باشنڤیسێن ناڤدارێن بەهدینان دهێتە هەژمارتن ب کارێن نڤیسینێ ژی ڕادبیت، نوکە خانەنشینە و ئاکنجیێ باژێڕێ دهۆکێیە.

(٣٣). بلند محمد شکری موفتی، محەمەد سەعیدێ(مهری)- موفتی و هۆزانڤان و زانا و دیرۆکنڤیسێ ئاکرێ و بەهدینان، گۆڤارا دیرۆك، هژمار ٨، بهار ٢٠١٥، بپ ١٢ ـ ٢٩.

(٣٤).ملا محمد سعيد ياسين الدهوكي البريفكاني، فضلاء بهدينان، اعداد مسعود محمد سعيد ياسين البريفكاني، (دهوك: ١٩٩٧م)، ص ٢٢.

(٣٥). د. مسعود مصطفى كتاني، المساجد و المدارس و العلماء و المخطوطات في امارة بهدينان، چاپخانا خەبات، (دهوك: ٢٠١٠)، ص ٥٦٨.

(٣٦). هێرش کەمال ڕێکانی، ژ زانایێن بەهدینان: مەلا ئەبو زەیدێ کێستەیی وچەند دەستنڤیسێن وی، گۆڤارا نیژەن، ژمارە ٥ ، زڤستانا ٢٠١٥ ، بپ ٢٨- ٣٤

(٣٧). حەمزە تاهر شوشی، پەند و شیرەت(ژ هۆزانێت شێخ تاهر شوشی)، چاپخانا خەبات، (دهوك: ١٩٩٧)، ب ٩-١٢.

(٣٨). چاڤپێکەڤتن لگەل نەجمەددین محەمەد حەسەن نەجمەددین، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٥/٧/٩، ل دوومیز. ل سالا (١٩٦٥ز.) ژدایکبوویە، ناڤبری ئەندازیارە و فەرمانبەرێ فەرمانگەها چاندنێیە ل دهۆکێ، ئاکنجیێ کۆمەلگەها دوومیزە سەر ب قەزا سێمیلێڤە.

(٣٩). باسم دنون: من أفاق الخط العربي، دار الشؤون للثقافة العامة، (بغداد: ١٩٩٠م)، ص ٢٦ـ ٢٧.

(٤٠). چاڤپێکەڤتن لگەل بلند موحەمەد شوکری، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٦/١/٢٢، ل ئاکرێ.

(٤١).چاڤپێکەڤتن لگەل بلند موحەمەد شوکری، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٦/١/٢٢، ل ئاکرێ.

(٤٢). چاڤپێکەڤتن لگەل بلند موحەمەد شوکری، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٦/١/٢٢، ل ئاکرێ.

(٤٣).چاڤپێکەڤتن لگەل نەجمەددین محەمەد حەسەن نەجمەددین، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٥/٧/٩ ل دوومیز.

(٤٤). اجازة عبدالرحمن بن صالح السليفاني من احمد عبدالخالق العقري، جامعة دهوك، المكتبة المركزية، رقم التسجيل ٨ (١٩٩٧/٩/٨ز.)؛ اجازة الشيخ عبيدالله بن احمد الدوستكي البروشكي من احمد بن عبدالخالق العقري، جامعة دهوك، المكتبة المركزية، رقم التسجيل ٤ (١٩٩٧/٩/٨ز.)

(٤٥). ناجي زين الدين المصرف: بدائع الخط العربي، وزارة الاعلام مديرية الثقافة العامة، (بغداد: ١٩٧٢م)، ص ٤٠.

(٤٦). چاڤپێکەڤتن لگەل سەدیق حامد نزارکی، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٦/٨/٢٢، ل دهۆکێ.

(٤٧). چاڤپێکەڤتن لگەل سەید حەسەن سەید یووسف شیلانی، ل ڕێکەڤتی ٢٠١٧/٥/١٥، ل زاخۆ.

(٤٨). د. عماد عبدالسلام رؤوف: المعجم التاريخي لامارة بهدينان، الاكاديمية الكوردية، (اربيل: ٢٠١م)، ص ٢٠٦.

(٤٩).چاڤپێکەفتن لگەل د. نزار ئەیوب گولی، ل ڕێکەفتی ٢٠١٧/٤/٢٢، ل زاخۆ. ناڤبری ل سالا (١٩٧٩ز.) ماموستایێ پشکا مێژوو- زانکۆیا زاخۆیە، خودی چەندین نڤیسینانە و نوکە بەردەوامە د وانەگوتنێدا.

(٥٠).د. مسعود مصطفی کتاني، المساجد و المدارس و العلماء و المخطوطات في امارة بهدينان ـ العمادية، چاپخانا خەبات، (دهوك: ٢٠١٠)، ص ٣١٣.

(٥١). بلند محمد شكرى موفتى، مەلا عبدالله رێکانی یێ مامیسی...، بپ ٩٢-١٢٣.

(٥٢). بلند محمد شكرى موفتى، محەمەد سەعیدێ...، بپ ١٢ ـ ٢٩.

(٥٣). سەعید دێرەشی، ژێدەرێ بەرێ، بپ ٤ ـ ٧.

(٥٤).چاڤپێکەفتن لگەل بلند موحەمەد شوکری، ل ڕێکەفتی ٢٠١٦/١/٢٢، ل ئاکرێ.

(٥٥). مجموعة من الباحثين، موسوعة الموصل الحضارية، المجلد الرابع، دار الكتب للطباعة و النشر- جامعة الموصل، (موصل: ١٩٩٢م)، ص ٣٥٩.

(٥٦).د. مسعود مصطفى كتاني، المساجد و المدارس...، ص ٥٦٨.

(٥٧). نفس المصدر.

(٥٨). هێرش کەمال رێکانی، ژ زانایێن بەهدینان: مەلا ئەبو زەیدێ کێستەیی ...، بپ ٢٨ ـ ٣٤.

(٥٩). ملا محمد سعيد ياسين الدهوكي البريفكاني، فضلاء بهدينان، اعداد مسعود محمد سعيد ياسين البريفكاني، (دهوك: ١٩٩٧م)، ص ص ٩٤ـ ٩٥.

(٦٠). سيد حسن سيد يوسف شيلاني، عشيرة الگلی- دراسة في علاقتها الاجتماعية وتاريخها السياسي في العصر الحديث، چاپخانا خەبات، (دهوك: ٢٠١٣ز.)، ص ص ٢٨٢-٢٨٣.

(٦١).ملا محمد سعيد ياسين الدهوكي البريفكاني، المصدر السابق، ص ٢٢.

(٦٢). کەشۆلا موحەمەد ئەمین سێکانی ١٢٧٢ﻫ، جامعة دهوك، المكتبة المركزية، رقم التسجيل ٢٢ (١٩٩٧/٩/٨ز.).

(٦٣). چاڤپێکەفتن لگەل ئەحمەد کورێ مەلا حسێن ئەحمەد حسێن مەلا یەحیا مزوری، ل ڕێکەفتی ٢٠١٦/٨/٢٨، ل دهۆکێ، ناڤبری کاسبکارە و ئاکنجیێ دهۆکێیە.

(٦٤). د. مسعود مصطفى كتانى، المساجد و المدارس و... ص ٣٥٩.

(٦٥). تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، فەقی و مەلا و مەدرەسە، ژ وەشانێن ئێکەتیا زانایێن ئایینی ئیسلامی- لقا دهۆك، ص ٧٣.

(٦٦). اجازة عبدالرحمن بن صالح السليفاني من احمد عبدالخالق العقري، جامعة دهوك، المكتبة المركزية، رقم التسجيل ٨ (١٩٩٧/٩/٨ز.)؛ اجازة الشيخ عبيدالله بن احمد الدوستكي البروشكي من احمد بن عبدالخالق العقري، جامعة دهوك، المكتبة المركزية، رقم التسجيل ٤ (١٩٩٧/٩/٨ز.)

(٦٧). اجازة الشيخ محمد طاهر البريفكي، جامعة دهوك، المكتبة المركزية، رقم التسجيل ٣ (١٩٩٧/٩/٨ز.)؛ اجازة الشيخ محمد طاهر البريفكي الصوفية، جامعة دهوك، المكتبة المركزية، رقم التسجيل ٧ (١٩٩٧/٩/٨ز.).

(٦٨). بشير سعيد عبدالرحمن، بهدينان و عشائرها، مطبعة خاني، (دهوك: ٢٠٠٦ز.)، ص ٢٣.

(٦٩). صالح شيخو رسول الهسنياني، علماء الكورد و كوردستان، چاپخانەیا هاوار، (دهۆك: ٢٠١٢ز.)، ص ٤٩٠.

(٧٠). حەمزە تاهر شوشی، ژێدەرێ بەرێ، بپ ٩-١٢.

(٧١). چاڤپێکەفتن لگەل نەجمەددین محەمەد حەسەن نەجمەددین، ل ڕێکەفتی ٢٠١٥/٧/٩، ل دوومیز.

نڤیسینا بزماری سەر پەیکەرێ گودیا سەردەمێ سۆمەڕیان (٢٠٩٠ پ،ز) دەڤەرا تلو هاتیە نڤیسین.

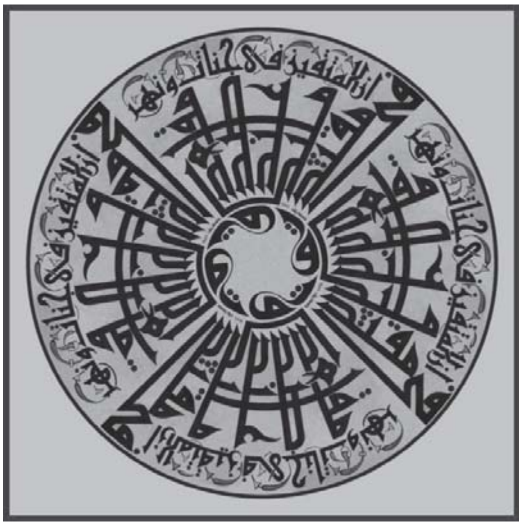

(فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ * إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ)

ژ نڤیسینێن باشنڤیس (سەدیق حامد نزاركی)

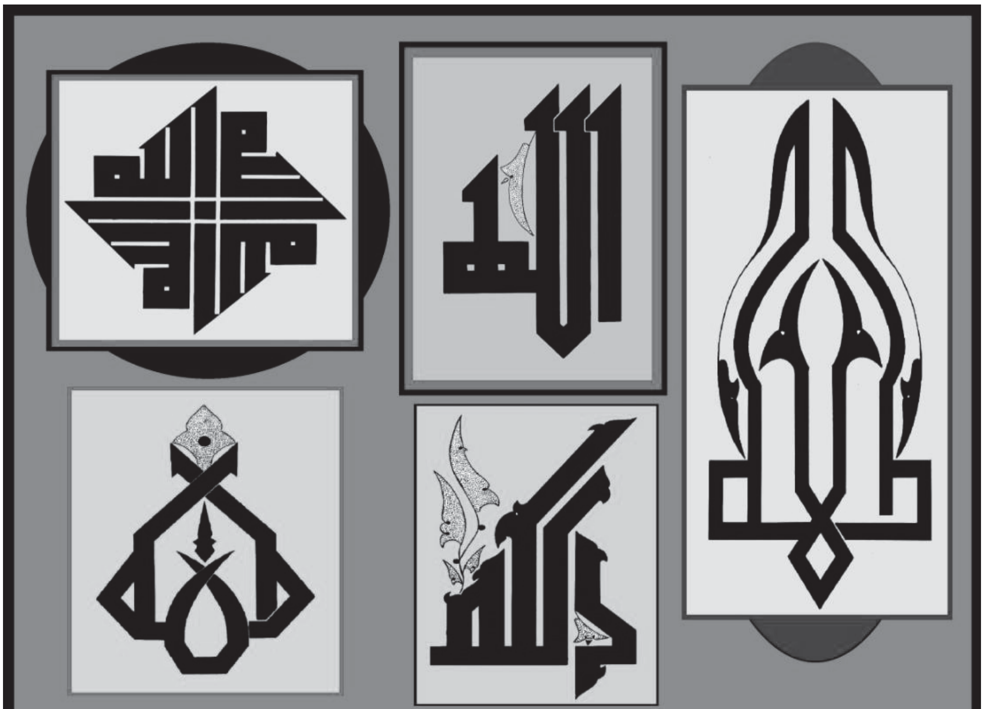

پەیڤا (الله) ب شێوازێن جیاواز ، ژ نڤیسینێن دکتور فاخر حەسەن گولی.

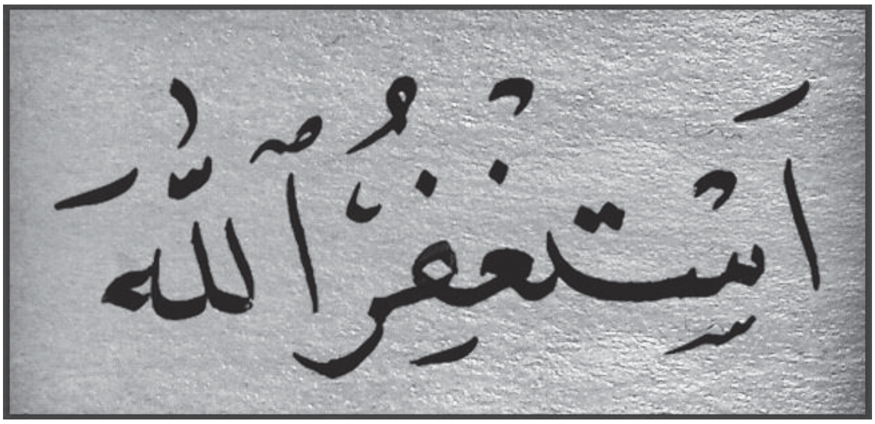

تابلۆیا باشنڤیس مەسعوود خالد ئیسماعیل گوران، بناڤێ (استغفراللّه) ب باشنڤیسیا نەسخ.

تابلۆیا باشنڤیس سەلاح ئەحمەد مستەفا ئێمنکی مزووری، بناڤێ (یااللّه یاحفیظ)، ب باشنڤیسیا (ثلث).

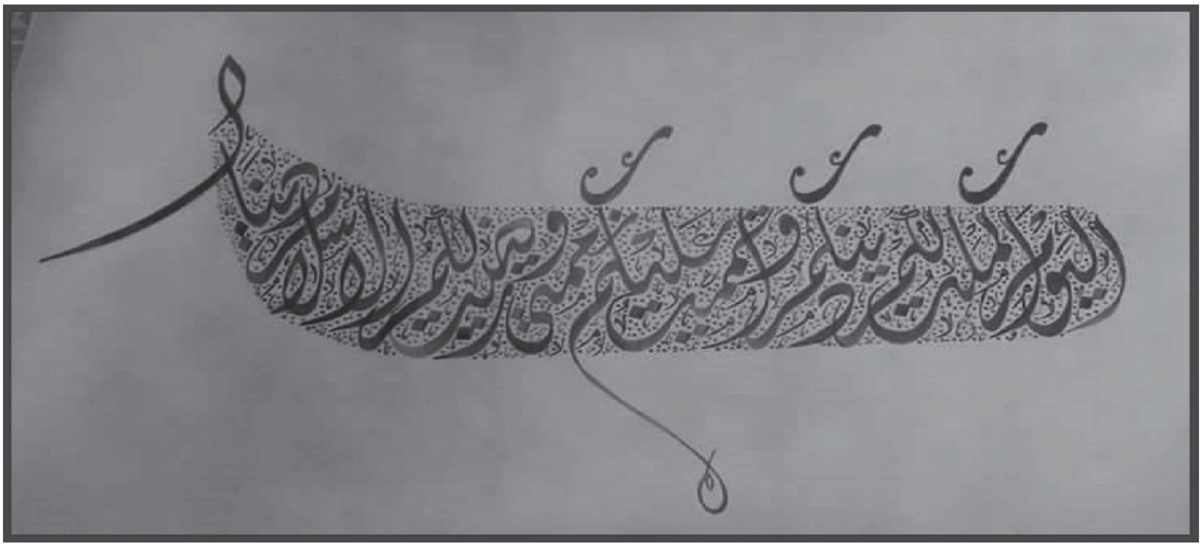

(الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلامَ دِيناً).

ب نڤیسینا باشنڤیس عەبدولقادر ڕەمزی ئەحمەد گەرگەری.

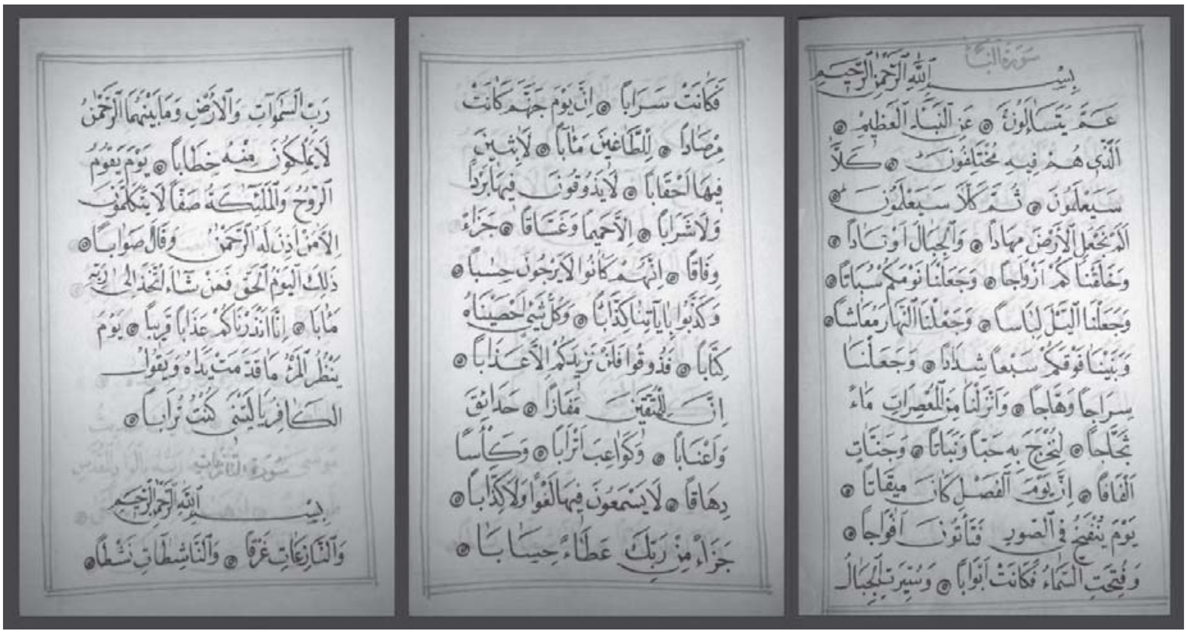

بسم الله الرحمن الرحيم
عم يتساءلون ۝ عن النبإ العظيم ۝
الذي هم فيه مختلفون ۝ كلا
سيعلمون ۝ ثم كلا سيعلمون ۝
ألم نجعل الأرض مهادا ۝ والجبال أوتادا ۝
وخلقناكم أزواجا ۝ وجعلنا نومكم سباتا ۝
وجعلنا الليل لباسا ۝ وجعلنا النهار معاشا ۝
وبنينا فوقكم سبعا شدادا ۝ وجعلنا
سراجا وهاجا ۝ وأنزلنا من المعصرات ماء
ثجاجا ۝ لنخرج به حبا ونباتا ۝ وجنات
ألفافا ۝ إن يوم الفصل كان ميقاتا ۝
يوم ينفخ في الصور فتأتون أفواجا ۝
وفتحت السماء فكانت أبوابا ۝ وسيرت الجبال

فكانت سرابا ۝ إن جهنم كانت
مرصادا ۝ للطاغين مآبا ۝ لابثين
فيها أحقابا ۝ لا يذوقون فيها بردا
ولا شرابا ۝ إلا حميما وغساقا ۝ جزاء
وفاقا ۝ إنهم كانوا لا يرجون حسابا ۝
وكذبوا بآياتنا كذابا ۝ وكل شيء أحصيناه
كتابا ۝ فذوقوا فلن نزيدكم إلا عذابا ۝
إن للمتقين مفازا ۝ حدائق
وأعنابا ۝ وكواعب أترابا ۝ وكأسا
دهاقا ۝ لا يسمعون فيها لغوا ولا كذابا ۝
جزاء من ربك عطاء حسابا ۝

رب السموات والأرض وما بينهما الرحمن
لا يملكون منه خطابا ۝ يوم يقوم
الروح والملائكة صفا لا يتكلمون
إلا من أذن له الرحمن وقال صوابا ۝
ذلك اليوم الحق فمن شاء اتخذ إلى ربه
مآبا ۝ إنا أنذرناكم عذابا قريبا ۝ يوم
ينظر المرء ما قدمت يداه ويقول
الكافر يا ليتني كنت ترابا ۝
بسم الله الرحمن الرحيم
والنازعات غرقا ۝ والناشطات نشطا ۝

بەرپەرەك ژ پەرتووكا (تحفه ابن حجر) ژ ڕێنڤیسا (مەلا حەسەن كوڕێ حسێنێ چاربووتیێ- زێباری) كو ب هەر سێ باشنڤیسیێن نەسخ و فارسی (نەستەعلیق) و ثلث هاتیە ئامادەكرن

بەرپەرێ ئێکێ ژ دیوانا مەلایێ جزیری ب ڕێنڤیسا ئیسماعیل پاشایێ دووێ کورێ محەمەد تەیار

میرێ میرنشینیا بەهدینان ب باشنڤیسیا فارسی

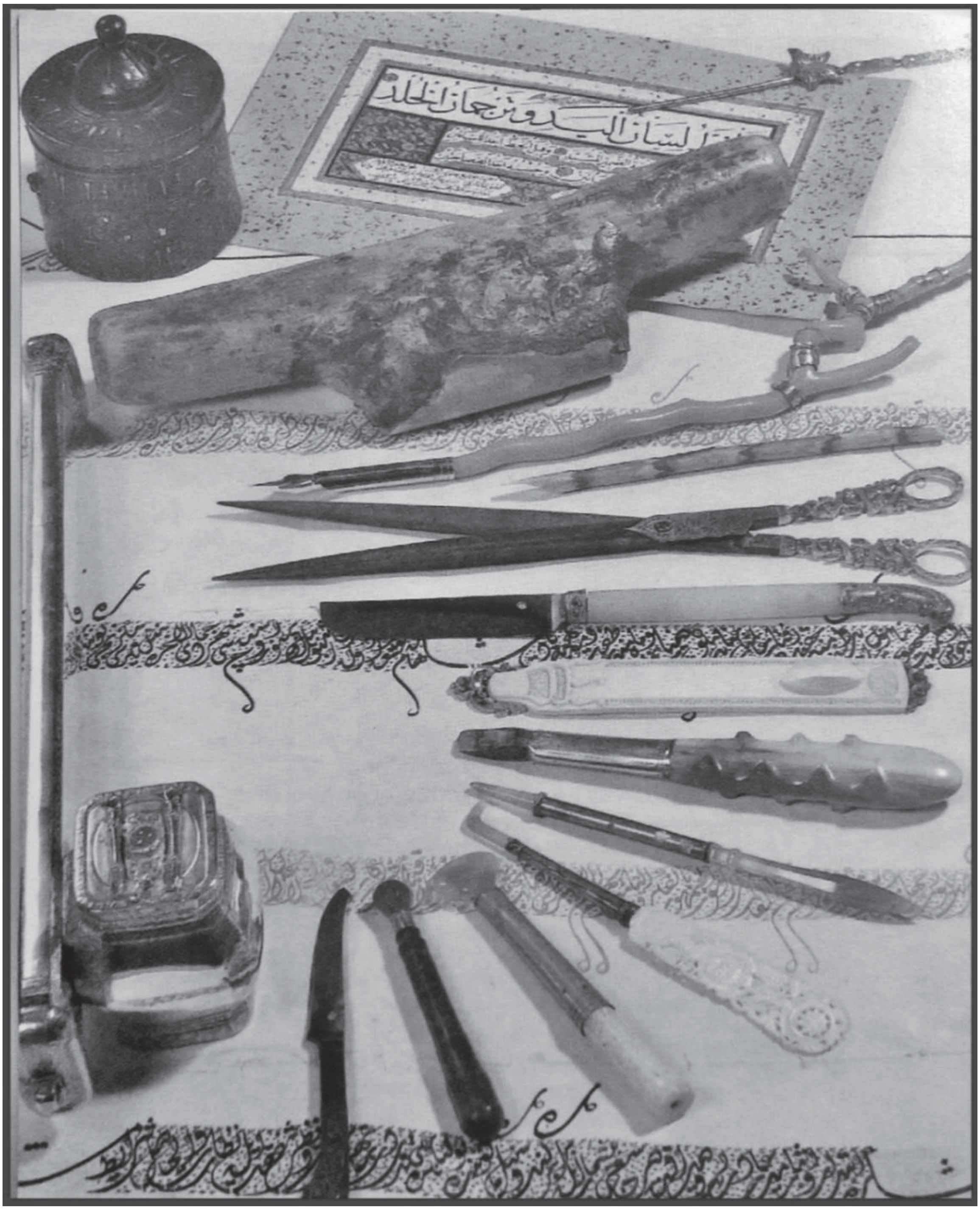

تەڤایا پەڕتالێن نڤیسین و باشنڤیسیێ

.

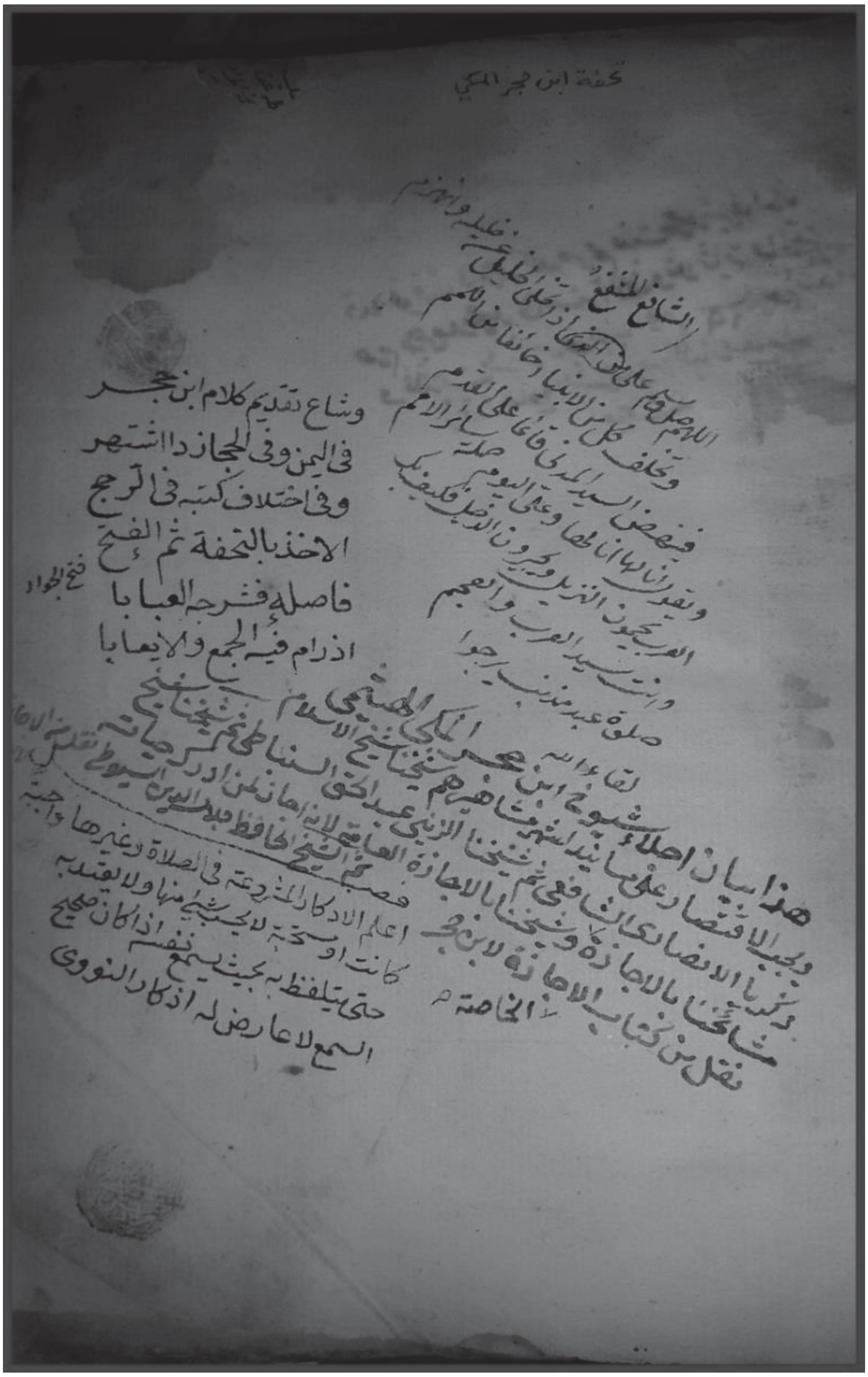
تحفة ابن حجر المكي

وشاع تقديم كلام ابن حجر
في اليمن وفي الحجاز دا اشتهر
وفي اختلاف كتبه في الترجيح
الاخذ بالتحفة ثم الفتح
فاصله فشرح العبابا
اذ رام فيه الجمع والايعابا

بەرپەرەك ژ پەرتووكا (تحفە ابن حجر) ژ رێنڤیسا (مەلا حەسەن كورێ حسێنێ چاربووتیێ- زێبارى) كو ب هەر سێ باشنڤیسێن نەسخ و فارسى (نەستەعلیق) و ثلث هاتیە ئامادەكرن

دەرگەهێن مەزن وەك دەرگەهێ مووسلێ ل ئامێدیێ خاتینە نەخشاندن

نڤیسینێن سەر دیوارێن مزگەڤتا حەجی مستەفا ل دهوکێ، سالا (١٩١١ز.) ب رێنڤیسیا (ثلث)

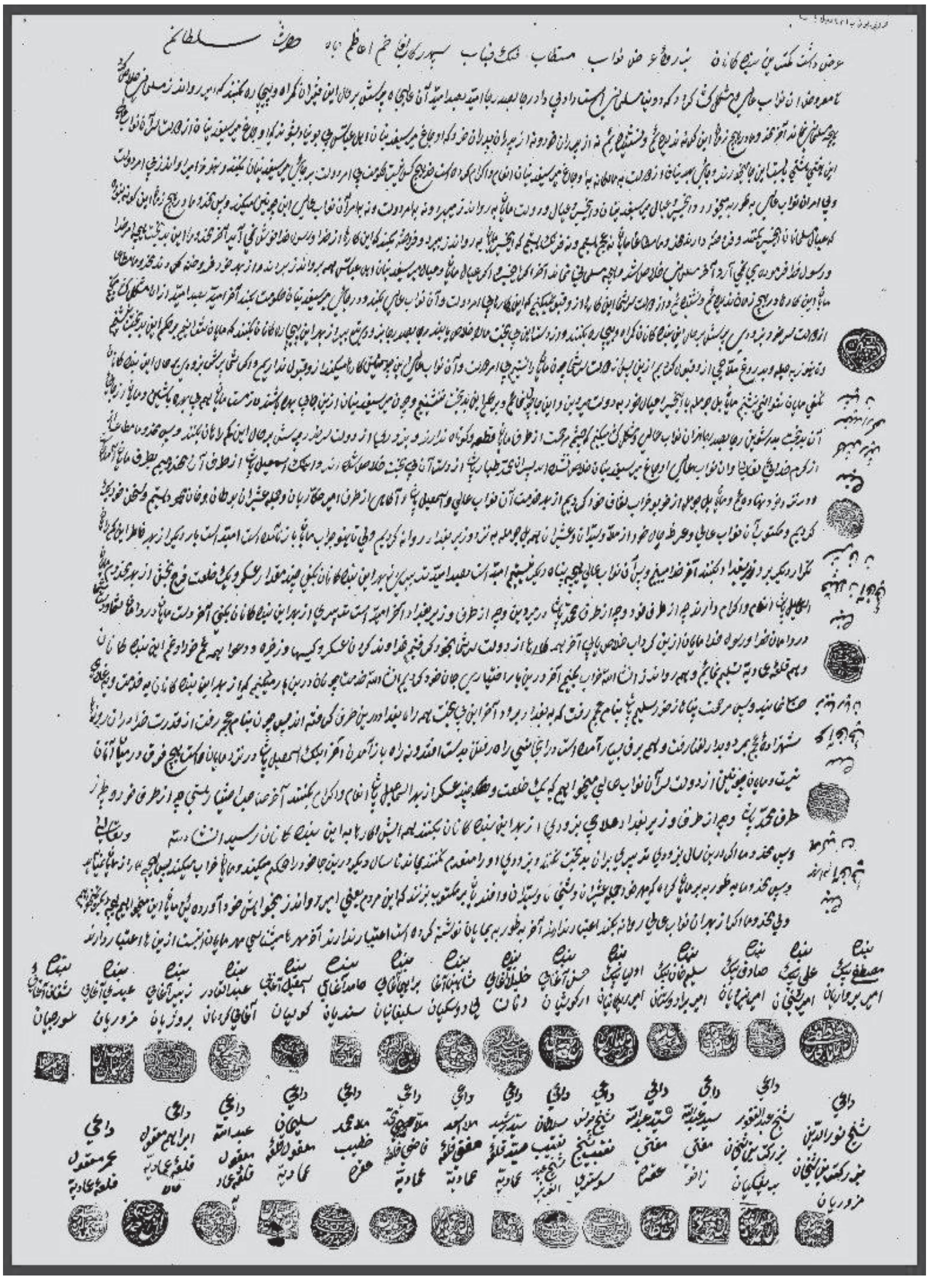

نامەیا ب شێوەیێ داخوازنامە کو ژلایێ میر، ئاغا، بەگ، شێخ و موفتییێن دەڤەرا بەهدینان ب زمانێ فارسی بۆ سوڵتانێ عوسمانی(مەحموودێ دووێ)، لسالا (١٨٣٣ز) ب مەرەما ڤێ چەندێ پشتی دەرئێخستنا (میر محەمەدێ ڕەواندوزی) میرگەها سۆران، جارەکا دیتر (ئیسماعیل پاشا) ببتە میر بەهدینان و ل داوییێ داخوازکەران ناڤ و مۆهرێن خوە ل نامەیێ داینە

SİCİL-İ AHVÂL VE MEMURÎN DEFTERLERİ KAYITLARINDA (ÇÖLEMERİK) HAKKÂRİLİLER

Officials, Which Born or Worked in Hakkâri/Çölemerik Accordıng to the Sicill-i Ahval and Memurin Sicil Letter's

Öğr. Gör. Murat ALANDAĞLI
Hakkâri Üniversitesi
muratalandagli@hakkari.edu.tr

Özet

Osmanlı İmparatorluğunun hâkim olduğu coğrafyada teşekkül etmiş olan devletler nezdindeki maddi-manevi birikimin tartışmaya konu olduğu şu günlerden çok daha önce deftoroloji ilmi ve metodu ile ilgili teferrû'âtlı çalışmaların yapıldığı aşikârdır. Öyle ki, imparatorluğun idarî, askerî, sosyo-kültürel ve malî nizamının sağlanması noktasındaki vazgeçilmezlerinden olan kayıt alma usulünün doğal bir sonucu olarak kimi duayenlerin tabiriyle "bir kayıt imparatorluğu" ile karşı karşıya gelmekteyiz.

İmparatorluk idaresinin, merkez ve taşra birimlerinde bürokratik kanallara entegre olmuş kişi, sülale veya aileler hakkında da defterler oluşturduğu bilinmektedir. Bu defterlerde dönem itibariyle herhangi bir eyaletinin, sancağında veya kazasında görev ehli olan kişilere dair önemli bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Doğup büyüdüğü mekân, anne-baba ve sülale adı, eğitim dönemi ve nihayet iş, mesleğine dair bilgiler olarak belirtebileceğimiz ön girizgâhları, mevcut pozisyonu ve varsa almış olduğu ödüller ile cezalarına dair ikincil bilgiler izlemektedir.

Çalışma çerçevesinde Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi Memurin Sicil Defterleri Kataloğu başta olmak üzere, Başbakanlık Devlet Arşivleri, Milli Kütüphane ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi kataloglarından hareketle Hakkâri, Çölemerik merkezli Sicil-i Ahvâl kayıtlarına girmiş kişi, aile ve cemaatlere dair bilgilerin akademik bir üslupla sergilenmesi planlanmaktadır. Bu sayede başta Hakkâri, Çölemerik, doğumlu olup imparatorluk bürokrasisine hizmet etmiş kişiler olmak üzere, bu coğrafyadaki idarî, askerî ve sosyo-kültürel deneyimin cenderesinden geçmiş kişilere dair bilgilere erişilebilecektir.

Abstract

İt is obvious that detailed studies on the science and method of deftorology have been carried out much earlier than these days when the material and spiritual accumulation before the states which lived in the geography where the ottoman empire was dominant has subjected to discussion. We are confronted with a "recording imperialism" by some scholars' discourse as a natural consequence of the method of recording, which is one of the indispensable elements of the Ottoman Empire in providing, administrative, military, socio-cultural and financial order.

İt is known that, this letters were also made about the person, which are official in centre or country administration, your dynasty, or the your family who were involved in the bureaucratic channels in the central and provincial units of the imperial administration. These books, contain important information about the persons who are responsible for the period or the provincial territory of any state.

These books also encapsulate background information on where the responsible persons are born, where they lived, the name of their parents, education period, work and profession. If there are prizes in which the position is given, secondary information such as payoff or award is available in these books. İn this study, we was apply to three centre, for find out entered the records of government. İt is required that, in particular, make an academic style. The first is National Library, the second is the Turkish History Institution Library and the third is General Directorate of Land Registry Cadastre archive.

On this page will be provided access to information about those who were formerly Hakkari/Çölemerik born, those who had served in the bureaucracy within the empire, and those who had been through administrative, military and socio-cultural experience in this geography.

Giriş

İlk örnekleri Yunan ve Roma uygarlıklarına kadar geriye götürülebilen[1] biyografi, canlılık, hayat anlamlarına gelen "bios" ile yazı, şekil anlamındaki "grafien" sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiş yunanca bir kelimedir.[2] Osmanlı literatüründe ise daha ziyade T. Carlyle'nin[3] tanımına benzer bir tarif ile ön plana çıkan Kütükoğlu'nun, tarihe mal olmuş kişilerin hikâyesi, şeklinde yer edinmiştir.

Peki, ama neden yazılır ki, insanın/insanların hayatı? Bu sorunun cevabı S.E.Morison'un "Tarih insanın hikâyesidir"[4] şeklindeki yaklaşımı olabilir mi? Şayet olabilir ise biyografi türünün bilinen ilk yazarı ve ünlü Yunan edebiyatçısı Plutarkos, neden "Benim amacım hayatları yazmaktır, tarih/tarihleri değil"[5] diyerek bizi hayretler içerisinde bırakmıştır. Bu ve benzeri pek çok sorunsal özelde biyografi genelde ise biyografi-tarih arasındaki ilişki yumağını çözmemizi güçleştirmektedir.

İslam öncesi Türk kültürü bakımından ele alındığında ilk örnekleri Orhun ve Yenisey Yazıtları olabilecek olan biyografinin Osmanlı imparatorluğu dâhilinde ilk nüvesi yer yer biyografik bilgi niteliğinde verilere tesâdüf ettiğimiz Aşıkpaşazade'nin eseridir.[6] XVII. yüzyılda ise Kâtip Çelebi[7] ile kuruluşundan 1858 tarihine kadar imparatorluk genelinde yaşamış tarikat şeyhlerine ve âlimlerine dair bilgileri ihtiva eden Arapça eserin müellifi Taşköprülüzâde[8] de türe dair oldukça önemli örnekler kaleme almışlardır. Belki de bu nedenle Çog[9], Osmanlı İmparatorluğunda biyografi yazıcılığının ilk örneklerinin Taşköprülüzâde ile Kâtip Çelebi tarafından verildiğini işaret etmektedir.

XVIII. yüzyılda Ubeydullah, sadece önemli, ünlü kişileri değil aynı zamanda çiçek yetiştiriciliği gibi bir meslekte ustalaşmış kişilere dair bilgileri içeren oldukça önemli bir eser kaleme almıştır.[10] Eser, şüphesiz biyografisi yazılmaya değer kişiler kategorisindeki farklı bakışı ile dikkatleri celp etmektedir. Artık sadece ünlüler değil dönemin havasına göre toplum ve yazar nezdinde tesir yaratan iş, eylemlerde ustalaşmış kişilere dair kayıtlar da alınır olmuştur. XIX. yüzyılda özellikle Tanzimat Döneminde başta Namık Kemal, Ahmet Mithat, Beşir Fuat, Mehmet Süreyya Bey, Bursalı Mehmet Tahir Bey gibi daha pek çok kişinin ortaya koymuş olduğu, önceki örneklerine nazaran daha sistemli ve teferrû'âtlı biyografik mahiyetteki eserlere rastlanılmaktadır.[11]

Buraya kadarki bölümde tarihsel altyapısına girizgâh mahiyetinde kısa bilgiler verdiğimiz biyografiyi, bu aşamadan sonra gerek sık sık karşılaştığımız tezkire/tezkirecilik[12] özelliği ve

---

1 - Mübahat Kütükoğlu, Tarih Araştırmalarında Usûl, Kubbealtı Neşr., İstanbul, 1991, 23, 24.

2 - Mahmut Çetin, Biyografi Kitabı, Biyografi Net Yay., İstanbul, 2012, s.15.

3 - Thomas Carlyle dünya tarihini; dünyada çalışıp çabalamış büyük insanların tarihi olarak tarif eder, Bkz. Ali Birinci, Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları: Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri, Dergah Yay., İstanbul, 2012, s.111.

4 - Fatma Acun, "Tarihte Objektiflik Tartışması", Muhafazakâr Düşünce, 2/7, 2006, s.110.

5 - Sinem Çelebioğlu, Türk Edebiyatında Modern Biyografinin Doğuşu, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2007, s.2.

6 - Aşıkpaşazade, Tevarih-i Âl-i Osman", Feridun Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", İslam Araştırmaları Dergisi, 3, 1999, s.85.

7 - Kâtip Çelebi, Fezleke, Feridun Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", İslam Araştırmaları Dergisi, 3, 1999, s.85-88.

8 - Erhan Afyoncu, Tanzimat Sonrası Osmanlı Tarihi Araştırmaları Rehberi, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, 138.

9 - Taşköprülüzâde, eş-Şakâiku'l-Numâniye fî Ulemâ-i Devleti'l-Osmâniyye, Neşr. Ahmet Suphi Fırat, İstanbul, 1985; Kâtip Çelebi, Süllemü'l-Vusûl ila Tabakâti'-Fuhûl, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, No:1887, Bkz. Mehmet Çog, "Biyografi Çalışmaları İçin Önemli Bir Kaynak: "Emekli Sandığı Arşivi", Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9/2, Elazığ, 2004, s.69,70.

10 - "Tezkire-i Şükûfeciyan", İlber Ortaylı,"Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", Osmanlıdan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998, s.58,59.

11 - Kenan Akyüz, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1990, s.14-21

12 - Filiz Kılıç, XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler, Akçağ Yay., Ankara, 1998,s.226.

gerekse de Duruel'in[13] tarif ettiği formundan çıkarıp farklı bir gözle bakıp inceleyeceğiz. Daha ziyade giderek merkezîleşen imparatorluk idaresinin bünyesindeki "memurin taifesinini" tanıma, atama, terfi ve azl gibi pek çok iş ile işlemlerde kullanmak maksadıyla hazırlanmış kayıtlar ekseninde yol almaya çalışacağız. Bu maksatla ilk olarak merkezîleşme eğilimlerinin hız kazandığı II. Abdülhamid dönemi ön plana çıkmaktadır. Nitekim 13 Safer 1295/5Şubat1879 tarihinde tesis edilmiş "Sicill-i Ahvâl Komisyonu" vesilesiyle bu dönemde, imparatorluk dâhilindeki tüm memurların biyografilerinin kayıt altına alındığı görülmektedir. Öyle anlaşıyor ki, Tunus'ta gerçekleştirmiş olduğu reformlar ile tanınan dönemin sadrazamı Tunuslu Hayrettin Paşa'nın denetim ve gözetiminde olağanüstü bir ciddiyet ve titizlikle yürütülen kayıt işi, 92.137 memurun kaydedildiği 200 adet defterin vücuda getirilmesiyle sonuçlanmıştır. Uygulamanın takip eden dönemlerde de yürütülmesi neticesinde bu gün araştırmacılar için 1879 ila 1922 yılları arasını kapsayan ve sayısı 200.000'i bulan devasa bir kaynak arşivi oluşmuş oldu.[14]

A) Temel Başvuru Arşiv ve Eserler

Bizler bu çalışmada bahse konu bu devasa arşiv malzemesinden mekânsal bir sınırlamaya giderek tesâdüf ettiğimiz kadarıyla Hakkâri doğumlu memurların kayıtlarını ele alıp inceleyeceğiz. Kanımızca bu incelemeye esas kaynak teşkil eden üç temel başvuru merkezimi bulunmaktadır. Bunlardan ilki aşağıda ele alacağımız Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde yer alan araştırma, inceleme ve telif, tercüme eserleridir. Kütüphanedeki incelemelerimiz neticesinde "Hakkâri" kelimesini esas alarak yapmış olduğumuz taramalarda Mehmed Süreyyâ[15] ile Sicill-i Osmanî Zeyli'nde[16] bazı bilgilere tesâdüf edilmiştir.

İkincisi Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadîme Arşivi'nde yer alan merkez ve taşra birimlerinde görev yapmış memurin taifesine ait sicil kayıt defterleridir.

Nihayet son olarak Başbakanlık Devlet Arşivleri, Dâhiliye, Memurîn Sicil kayıt defterlerinde bahsedebiliriz.

I- Sicill-i Osmani Kayıtlarına Göre Hakkâri'de Görev Yapanlar

Her ne kadar Hakkâri doğumlu olmasalar da Hakkâri ve havalisinde farklı dönemlerde değişik mesleklere mensup olarak bulunmuş kişilere dair çalışmada, kısa bir bölüm ayırmanın faydalı olacağına inanmaktayız. Zira her ne kadar uzun zamanlı olmasalar da yöreye, yöre insanına, tarihsel geçmişe ve sosyo-kültürel altyapının oluşmasına dolaylı olarak katkı sağladıkları bilinen bir gerçektir. Nitekim bu kişilerin, aşağıda da bazı örneklerini vereceğimiz Hakkârili olanların yetişmelerine sağladıkları katkı su götürmez bir gerçektir.[17]

Kayıtlarda bu çerçevede ele alınabilecek bazı önemli sülale ve aşiretlere dair bilgilere tesâdüf edilmektedir. Bunlardan ilki meşhur Mahmudî Aşireti beylerinden olup Kanuni Sultan Süleyman Han zamanında Hakkâri yöresinde ünlü, şöhret sahibi olan Hasan Bey'dir.[18]

13 - Biyografilerdeki temel maksat, "ölen kişinin hayatta iken yaptıklarını yazmak ve onu övmektir", Nursel Duruel, "Hayat, Biyografiler, Biyograflar", Jale Baysal'a Armağan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1993, s.75,76.

14 - Atillâ Çetin, "Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma", Vakıflar Dergisi, 29, Ankara, 2005, s.87, 94.

15 - Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye, C. II, III, IV-I, IV-II, VIII, IX, X,XI, XII, XII, XIX Sebil Yayınları, İstanbul, 1996.

16 - Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C.VI, VIII, IX, X,XI, XII, XII, XIX, Ankara, 2008, s.103

17 - Esas konumuzla direk olarak bağlantılı olmadığı için çok fazla ayrıntıya gidilmeden bir tablo vesilesiyle özetlenebilecek mahiyette kısaca sergilenmesi uygun bulunmuştur.

18 - "Hasan Bey, Mahmudî diye meşhur bir aşiret beylerinden olup asr-ı Sultan Süleyman Hân-ı evvel'de Hakkâri taraflarında iktisab-ı şöhret etmiştir…",Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye, C.II, Haz. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk, Ramazan Tosun, İstanbul, 1996, s.129.

Bu kategoride ele alabileceğimiz bir başka kişi de Nurullah Mehmet Bey'dir. Kendisi Abbasi Sülalesinden olup, bir dönem Hakkâri Beyliği görevini ifa etmiştir.[19] Yine Ramazan Oğulları sülalesine mensup Abdünnafi Efendi'nin oğlu olan Nurettin Paşa/Mahmut Nurettin Paşa, Ergani mutasarrıflığının akabinde iki yıl sürecek olan Hakkâri mutasarrıflığı görevine atanmıştır.[20] Ulemadan Ömer Efendi'nin oğlu olan Vehbi Paşa/Mehmet Vehbi Paşa, ilk olarak 1847'de Van Sancağı Mal Kitabetine ardından 1850'de ise Van ve Hakkâri Sancaklarının birleştirilerek bir eyalet teşkil edilmesi neticesinde tahrirat başkâtipliği ve mal müdürlükleri gibi görevlerde bulunmuştur.[21]

Tam olarak nerede ve ne zaman doğduğunu bilmediğimiz fakat Hakkaride görev yapmış bazı görevlilere de rastlanılmıştır. Bunların başında muhafız, ferik, mutasarrıf gibi değişik görevlerin akabinde Cemaziyelâhir, 65/Mayıs 1849 tarihinde Hakkâri valiliğine atanmış Ziyâeddin Mehmed Paşa[22] gelmektedir. Yine Dersaâdet'te kapı çuhadarı Kâmil Efendi'ye yamak olan Fikri Paşa da kâtip, müşir, zabıta memuru, mutasarrıflık görevlerini takiben önce Dersim ve akabinde de 1297/1880 tarihinde Hakkâri valisi olmuştur. Vilayetin 1305 evâilinde/Eylül 1887 lağv edilmesiyle boşta kalmış ve yaklaşık bir yıl sonra da vefat etmiştir.[23]

Kayıtlarda ayrıca geçmişleri hakkında çok daha teferrû'âtlı bilgilere eriştiğimiz yöneticiler de vardır. Bu hususta ilk olarak ele alabileceğimiz kişi 1298/1882 tarihinde yüzbaşı rütbesiyle Tahkim ve Tahdid-i Hudud Komisyonu'na tayin olunmuş Ferit Paşa/Ali Ferit Paşa'dır. O, Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa'nın mühürdarı Ali Necip Efendi'nin oğludur. Heyet ile birlikte tüm Anadolu'yu Hakkâri'ye kadar dolaşarak harita, istihkâm alanı keşifleri yapmıştır.[24] Yine Maliye Nazırı Mehmet Halit Efendi'nin oğlu olup 1850 tarihinde Hakkâri Mukayyitliği yapmış olan Halil Neşet Bey[25] ile ulemadan Salih Efendi'nin oğlu olan 1898'de Ergani ve nihayet 1900 tarihinde ise Hakkâri Mutasarrıflığı'na atanmış, Hayri Paşa/Mehmet Hayri Paşa da[26] bu çerçevede zikredilebilir. Ayrıca Niğdeli emlak sahiplerinden Karbanzâde İsmail Efendi'nin oğlu olup sırasıyla Erzurum, Van ve Hakkâri vilayetlerinde emlak muhasebeciliği yapmış İzzet Efendi[27] ile Vezir Mehmet Salih Vamık Paşa'nın oğlu olan ve 1888'de Hakkâri Mutasarrıflığı'na atanan Mehmet Tahir Bey'den de bahsedilebilir.[28] Mustafa Nazif Efendinin oğlu olarak Erzurum'da doğan Nazım Paşa/Ahmet Nazım Paşa, 1876-78 yılları arasında Van, Hakkâri ve Bâyezid Sancağı hudutlarının tespit ve belirlenmesi ile ayrıca Muş, Hakkâri ve Siirt havalisinde peyda olan eşkıyanın def'i hizmetlerinde bulunmuştur.[29]

---

19 - Nurullah Mehmed Bey, Sülele-i Abbasiyye'den olup, Hakkari Beyliği'nde bulunduktan sonra Dersaâdete gelmiş ve burada 1277 Ramazanının on yedisinde/29 Mart 1861 irtihâl eylemiştir, C.IV-II, Haz. O. Hülâgü, M. Ekincikli, H. Savaş, Sebil Yayınları, İstanbul, 1998, s.183.

20 - Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. XIII, Haz. Cengiz Kartın, TTK. Yay., Ankara, 2008, s.106.

21 - Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. XIX, M. Metin Hülâgü, TTK. Yay., Ankara, 2009, s.27.

22 - Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye, C.III, Haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülâgü, Sebil Yayınları, İstanbul, 1996, s.239.

23 - Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye, C.IV-I, Haz. M. Keskin, A. Öztürk, H. Savaş, H. Kurt, Sebil Yayınları, İstanbul, 1997, s.29.

24 - Arşivde yapılmış ön tarama çalışmalarında belirtilen harita ve krokilere tesadüf edilememiştir., Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. VI, Haz. Özen Tok, Havva Selçuk, Ankara, 2008, s.103.

25 - Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. VIII, Haz. A. Afşin Ünal, TTK. Yay., Ankara 2008, s.8.

26 - "…Hakkari mutasarrıflığına ehl-i vukuftan birinin intihap ve arzı, şeref-sudur buyrulan irade-i seniyye…", Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. IX, Haz. Ali Aktan, TTK. Yay., Ankara, 2008, s.26,27.

27 - Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. X, Haz. Serdar Sakın, TTK. Yay., Ankara, 2008, s.98.

28 - Kendisinin bölgeden gelen şikâyetler neticesinde o vazifeye kadir olmadığı kanaatiyle Ergani'ye mutasarrıf olarak atandığı anlaşılmaktadır "…orada da bir hüsn-i sülük iltizam edememesinden nâşi", Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. XI, Haz. Mustafa Keskin, TTK. Yay., Ankara, 2008, s.150.

29 - Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. XIII, Haz. Cengiz Kartın,

Konya mümeyyizi Mustafa Nuri Paşa'nın oğlu olan Nurettin Paşa/Ali Nurettin Paşa 1901 tarihinde Eskişehir Kaymakamlığına atanır. Fakat o sırada boşta bulunan birinci sınıf olmasına rağmen Hakkâri Vilayeti Mutasarrıflığı'na, mutasarrıf olarak atanmak için bekleyenlerden kimse talip olmaz. Bu nedenle Nurettin Paşa 1902 tarihinde Hakkâri mutasarrıfı olarak atanır.[30] Bu kategoride ele aldıklarımızdan biraz daha farklı bir bakış açısıyla bakmamız gereken kişi ise Mehmet Ali Bey'dir. Zira kendisi Zaptiye Nazırlığında bulunmuş Kâmil Bey'in oğlu olup Hakkâri'de doğmuştur.[31]

Tablo I, dâhilinde verdiğimiz ve yukarıda kısaca önemli bazı bilgilerini ifade ettiğimiz kişilere ait bilgiler, şahsi olmakla birlikte anlaşılacağı üzere Hakkâri ve yöresinin tarihi, idari, mali ve sosyo-kültürel bazı yönlerine de ışık tutmaktadır. Zira ilk olarak Hakkâri'nin idari olarak Van'a bağlanması, Van ile birleşip Eyalete dâhil olması ve 1887'de ise vilayet statüsünü kaybetmesi gibi bilgilere erişebilmekteyiz. Sınır hattı üzerinde olması, eşkıyalık faaliyetlerinin yer yer görülmesi gibi nedenlerle imparatorluk idaresinin görev ehli kişileri bölgeye gönderdiği anlaşılmaktadır. Belki de bu çıkmazların yol açtığı kimi nedenlerden dolayı günümüzde de şahit olduğumuz gibi pek çok idarecinin Hakkâri'ye gelme taraftarı olmadığı anlaşılmaktadır. İmparatorluk idaresinin bu çıkmazı aşmak maksadıyla birinci sınıf idari bölge mahiyetini kazandırmış olmasına rağmen yine de gönüllü gelen idareciye tesâdüf edilmemesi de oldukça ilginçtir. Son olarak eldeki veriler çerçevesinde Hakkâri'nin idari mevki bakımından Ergani'den bir kademe üstte olduğu söylenebilir. Zira özellikle mutasarrıf ve valiler önce Ergani'ye akabinde Hakkâri'ye atanmakta, burada başarısız olanlar Ergani'ye tekrar atanmaktadırlar.

Sıra No	Adı	Baba Adı	Doğum Tarihi	Doğum Yeri	Hakkâri'deki Görevi	Ölüm Tarihi
1	Hasan Bey	-	-	-	Mahmudî Aşireti Beyi	-
2	Nurullah Mehmed Bey	-	-	-	Sülale-i Abbasiye'den	1861
3	Ziyâeddin Mehmed Paşa	-	-	-	Vali	1870
4	Fikri Paşa	-	-	-	Vali	1888
5	Vehbi Paşa	Ömer Efendi	1818	Seydigazi	Tahrirat Başkatibi-Mal Müdürü	1890
6	Halil Neşe Bey	Mehmed Halid Efendi	1830	İstanbul	Mukayyitliği	1902
7	Nazım Paşa	Mustafa Nazif Efendi	1835	Erzurum	Muş, Hakkari ve Siirt eşkiyanın def'i	-
8	İzzî Efendi	Hacı İsmail Efendi	1843	Niğde	Evkâf Muhasebeciliği	1893

TTK. Yay., Ankara, 2008, s.48.

30 - Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. XII, Haz. M. Keskin, G. Alan, Ş. Batmaz vd., TTK. Yay., Ankara, 2008, s.63,64.

31 - Mehmed Zeki Pakalın, Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, C. XI, Haz. Mustafa Keskin, TTK. Yay., Ankara, 2008, s.130-131.

9	Mehmed Tahir Bey	Mehmed Salih Vamık Paşa	1844	İstanbul	Mutasarrıf	-
10	Ferid Paşa	Ali Necip Efendi	1860	Mısır	Tahkim ve Tahdid-i Hudud Komisyonu Yüzbaşısı	1937
11	Hayri Paşa	Salih Efendi	1862	Priştine	Mutasarrıf	1916
12	Nurettin Paşa	Abdünnafi Efendi	1864	Şam	Mutasarrıf	1906
13	Muhittin Paşa	Mustafa Nuri Paşa	1867	Konya	Mutasarrıf	-
14	Mehmed Ali Bey	Kâmil Bey	1875	Hakkâri	-	1939

Tablo I: Sicill-i Osmanî ve Sicill-i Osmanî Zeyli'ne göre
Hakkâri bölgesinde görev yapanlar

II. Tapu Ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi Memurin Sicil Defterlerinde Hakkârili Memurlar

Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi, Me'mûrîn Sicil Defterleri Kataloğu[32], kurumun merkez ve taşra birimlerinde değişik zaman ve görevlerde bulunmuş kişilere ait, "adı, baba adı, doğum tarihi ve doğum yeri" gibi anahtar bilgiler girilerek ilgilisinin ulaşımına kolaylık sağlayan oldukça sistemli bir cetvelden ibarettir. Nitekim bu cetvel üzerinde memurların doğum tarihi merkeze alınarak yapılan aramalarda kısa süre içerinden sağlıklı bir veri, bilgi erişimine ulaşılmaktadır. Toplam 91 sayfadan müteşekkil söz konusu cetvel incelendiğinde, kurumun 2.567 çalışanının sicil kaydının oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümde söz konusu kayıt yekûnu arasında tesâdüf ettiğimiz Hakkâri/Çölemerik doğumlu olanlara ait bilgiler ele alınacaktır.

Sıra No	Adı	Baba Adı	Doğum Yeri	Doğum Tarihi	Ölüm Tarihi
1	Timur Bey	Sülâle-i Abbasiyye'den Süleyman Bey	Hakkâri Vilâyeti dahîlinde Çölemerik Kasabası	1255/1839-1840	-
2	Mehmet Reşit Efendi	Beşir Ağa	Hakkâri	1275/1858-1859	-
3	Celaleddin Efendi	Hakkari Sancağı Polis Me'mûru Mehmed Efendi	Hakkâri Sancağına merbut Çölemerik Kazası	16 Kanûn-ı Evvel 1330 /29 Aralık 1914	-

Tablo II: Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Me'mûrîn Sicil Defterleri Kayıtlarına Göre
Hakkârili Memurlar

32 - Kuyûd-ı Kamîme Arşiv Kataloğu, S. Işık, S. Kadıoğlu, M. Yıldırır, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın No:4, Ankara, 2012, s.495-586.

II-a) Timur Bey[33]

Sülâle-i Abbasiyyeden Süleyman Bey'in Oğludur.

Bin iki yüz elli beş senesinde Hakkâri Vilâyeti dâhilinde Çölemerik Kasabası'nda tevellüd etmiştir.

Medreselerde fıkh-ı şerîf ve Fârisî okumuş ve fenn-i hesap ta'lîm etmiştir. Türkçe okur yazar. Kürd ve Fârisî lisanlarına âşinâdır.

Bin iki yüz yetmiş beş senesi Şevval'inde yirmi yaşında olduğu halde iki yüz elli guruş ma'âş ile Gevâr Kazası'nda kâin Yacerke/Bacarke hudud me'mûriyyetine ve yetmiş altı senesi Zi'l-hiccesinin beşinde beş yüz guruş ma'âş ile Albak/Elbak Nahiyesi Kır Serdarlığı'na ve yetmiş yedi senesi Zi'l-hiccesi gurresinde dört yüz guruş ma'âş ile Gevâr Kazası Gümrük Me'mûriyyetine ve yetmiş dokuz senesi Rebî'u'l-âhiri'nin yirmi beşinde üç yüz elli kuruş aylık ve ma'â ma'âş ile zabtiye yüzbaşılığı ilâvesi ile Şemdinân Nahîyesi Gümrük Me'mûriyyetine ittisâl ve on bir mâh beş gün sonra bi'l-isti'fâ' münfasıl ederek seksen senesi Rebî'u'l-evvelinin on dördünde üç yüz elli kuruş şehriye ile Çölemerik Kazası Zabtiye Yüzbaşılığı'na ve seksen altı senesi Saferi'nin üçünde dört yüz kuruş ma'âş ile Sumaro Nahiyesi Muhafazalığına ve seksen sekiz senesi Cemâziye'l-âhiri'nin on üçünde yine üç yüz elli guruş ma'âş ile Uramar Nahiyesi Müdürlüğü'ne me'mûr ve doksan üç senesi Receb-i gurresinde bi'l-isti'fâ' münfasıl olub ferîzâ-i cihâdı edâ zımmında Bâyezid taraflarına azimetle iki mâh sonra bin altı yüz otuz kuruş aylıkla asâkir-i muâvene kaim-makâmlığına ta'yîn olunmuş ve bir sene sonra yani doksan dört senesi Cemâziye'l-evvelinin üçünde yine üç yüz elli kuruş şehriye ile Uramar Müdürlüğü'ne avdetle altı mâh sonra infikak eylemiş ve doksan beş senesi Zi'l-ka'desi gurresinde altı yüz guruş ma'âşla Van Vilâyeti A'şar Müfettişi Me'mûriyetliği'ne ve doksan altı senesinin rebî'u'l-evveli ibtidâisinde ma'âş-ı mezkûr ile Bargiri ve doksan yedi senesi Şubatı'nın on beşinde Erciş Kazası A'şar ve Ağnam Me'mûriyetliği'ne intisâb ve yirmi bir mâh on sekiz gün güzerânında istîfâ ile bin üç yüz senesi Zi'l-hicce beş yüz kuruş ma'âş ile Gevâr Sancağı Defter-i Hakâni me'mûriyetine ta'yîn kılınmış ve muhârebede bulunduğu esnada yani doksan dört senesi Zi'l-ka'desinin yirmisinde Dördüncü Rütbe Mecîdî Nişanı'yla bir kıt'a madalya ihsân buyrulmuştur.

Şimdiye kadar me'mûr olduğu hıdemâtdan nakil ve tahvil ve istîfâ suretleriyle infisâl ederek umûr-ı me'mûresinden dolayı müttehem olmamış ve taht-ı muhakemeye alınmamıştır.

Mûmâ-ileyhin iki def'a bulunduğu mezkûr Uramar Müdürlüğü'nü müddet-i idâresinde hüsn-i hıdmet ve berî'ü'z-zimmetine daîr nahîyye-i mezbûre ve Gevâr Kazası idâre meclislerinden verilen 23 Kânûn-ı evvel sene 92 ve 20 Teşrîn-i sânî sene 93 tarihli iki kıt'a mazbatanın Gevâr Sancağı idâre meclisinden musaddak suretde merbuttur.

Gevâr Sancağı Mutasarrıflığı'ndan yazılan mülâhazada iş bu tercüme-i hâl varakası münderecatının mukârrerat-ı sıhhat olduğu lede't-tasdîk anlaşılarak kendüsünün me'mûriyet-i hazırâsınca îfâ-yı me'mûriyete muktedir olduğu beyân olunmuş Muhâsebe Kalemi Müdüriyetinden derç edilen mütâlaada mumâ-ileyhin tarih-i mezbûrda ma'âş-ı mezkûr ile Gevâr Defter-i Hâkânî me'mûriyetine ta'yîn kılındığı gösterilerek Vergü Emanet-i aliyyesinden ilave edilen zirde dahi mezkûr mutasarrıflığın mülâhazası te'yîd olunmuştur.

Mûmâ-ileyh Timur Bey adem-i iktidarından nâşi üç yüz dört senesi Muharremi'nin on sekizine tesâdüf eden üç yüz iki senesi Teşrîn-i-evveli'nin dördünde azl edilmiştir.

33 - TKG. KK. MSd.2/107, s.213.

II-b Mehmet Reşit Efendi[34]

Beşir Ağa'nın oğludur.

Bir iki yüz yetmiş beş sene-yi hicriyyesinde Hakkâri'de tevellüd etmiştir.

Sibyân Mektebinde mukaddime-i ulûm ve ba'de Arabî tahsil etmiştir. Türkî ve Arabî lisânlarıyla tekellüm ve kitâbet eder.

Doksan sene-i hicriyesinde on beş yaşında iken Siird Sancağı tahrirât kalemine mülâzemetle dahîl olmuş ve doksan bir senesi Rebî'u'l-evvelinde yetmiş kuruş ma'âşa naîl olmuş ve doksan üç senesi Cemâziye'l-evvelinde yüz elli guruş ma'âşla livâ-i mezkûr muhâsebe kalemine me'mûr edilmiş ve doksan dört senesi Saferi'nde me'mûriyet-i mezkûreden istîfâ etmiş ve sene-i merkûme Rebî'u'l-evvelinde yüz otuz kuruş ma'âşla Musul Sancağı anbar ketâbetine bi't-tayîn tedricen ma'âşı iki yüz guruşa iblâğ edilmiş ve ketâbet-i mezkûrenin vukû'ül-feshîne mebni doksan yedi senesi Receb'inde yüz seksen sekiz kuruş ma'âşla livâ-i mezbûr Defter-i Hâkânî Kalemi İkinci Kitâbeti'ne ta'yîn olunarak el-yevm kitâbet-i mezbûrede istihdâm olunmakda bulunmuşdur.

Şimdiye kadar hakkında bir tarafın şikâyeti vukû' ile taht-ı muhâkemeye alınmamıştır.

Musul Sancağı Defter-i Hâkânî me'mûriyyetinin tercüme-i hâl varakasına yazılan mülâhazada; İş bu tercüme-i hâl varakası münderecâtı mukârrerât-ı sıhhat olduğu lede'l-tasdîk olunur; denildiği gibi ve vergü emânet-i aliyyesinin 15 Cemâziye'l-âhir sene 301 tarihli zeylinde dahi; zîrde yazılan mülâhazâya leffen iş bu tercüme-i hâl varakası lede't-tasdîk olunur; deyü gösterilmiştir.

Mûmâ-ileyhîn 17 Recep sene 302 ve 20 Nisan sene 301 tarihinde me'mûriyeti lağv edildiği muhasebeden verilen ilmühaberde gösterilmiştir.

II-c Celaleddin Efendi[35]

Hakkâri Sancağı Polis Me'mûru Mehmet Efendi'nin mahdumudur.

Bin üç yüz on iki senesi Receb'i gurresinde 16 Kânûn-ı evvel sene 330 Hakkâri Sancağına merbut Çölemerik Kazasında tevellüt eylediği nüfûs tezkire-i Osmâniye'si suret-i musaddâkasında muharrerdir.

Hakkâri Sancağına merbut Gevar Kazası mekteb-i rüştiyesinde müretteb dersleri bi't-tahsîl aliyyü'l-âla derecede bir kıt'a şahadetnâme almıştır.

Bin üç yüz yirmi yedi senesi Teşrîn-i evvelinin birinde yüz kuruş ma'âş ile Hakkâri Sancağı Muhâsebe Kalemi Mülâzımlığına ta'yîn kılınarak üç yüz yirmi sekiz senesi Teşrîn-i sânîsinin beşinde iki yüz kuruş ma'âş ile Hakkâri Sancağı Defter-i Hâkânî Kalemi merkez Tapu Kitâbeti refakatine nakl ve ta'yîn olunmuş ve üç yüz yirmi dokuz senesi Mayısı'nın on yedisine kadar üç yüz elli kuruş ma'âş ile terfiân mezkûr tapu kitabetine ta'yîn olunmuştur.

Defter-i Hâkânî Emânetinden Hakkâri Mutasarrıflığı'nın mülâhazatına atfen mûmâ-ileyhin istihdâmı mezkûr refakatten naşi zimmet ve ilişiği olmadığı Hakkâri Meclis İdaresinin 3 Kânûn-ı Evvel sene 321 ve 9 Haziran sene 330 tarihli te'yîdine zimmet mazbatası suret-i musaddakalarından zikr olunan mülâzemet ve hizmet tarih-i ta'yîni ve mikdârı ma'âşı kaydından anlaşılmış zikr olunan nüfûs tezkire-i osmâniyesiyle bir kıt'a Mekteb-i Rüşdi şahâdetnâmesi suret-i musaddakaları asl-ı tercüme-i hâl varakasıyla beraber emânet-i müşârün-ileyh sicill-i ahvâl kaleminde hıfz olunmuştur.

34 - TKG. KK. MSd.2/332, s.665

35 - TKG. KK. MSd.11/84, s.162.

Mumâ-ileyhin vakî' olan talep ve isti'dâsı üzerine Halep Vilayeti Defter-i Hâkânî Kalemi İkinci Kitâbetine terfiân ta'yîn olunduğu işâret-i aliyyeye iktirân eden 17 Nisan sene 332 tarihli müzekkereden anlaşılmıştır.

Mûmâ-ileyhin bin üç yüz otuz iki senesi Mayıs'ın dokuzunda işe mübâşeret etmiş olduğu Halep Defter-i Hâkânî Müdüriyyetinin 30 Mayıs sene 332 tarihli tahrirâtından anlaşılmıştır.

Mûmâ-ileyhin Adana Vilâyeti dahîlinde altı yüz kuruş ma'âş ile Yumurtalık Kazası tapu müdüriyetine ta'yîn kılındığı Halep Defter-i Hâkânî Müdüriyyetinin 4 Haziran sene 332 tarihli tahrirâtından anlaşılmıştır.

Mûmâ-ileyhin üç yüz otuz iki senesi Haziran'ının on ikisinde me'mûriyet-i mezkûrede işe mübâşeret eylediği Adana Vilâyeti'nin 25 Haziran sene 332 tarihli tahrirâtından anlaşılmıştır.

Mûmâ-ileyhin üç yüz otuz iki senesi Mayısı'nın dokuzundan gayesine kadar dört yüz kuruş ma'âş ile Halep Defter-i Hâkânî baş kitâbet refik olunduğu bi'l-istihdâm bir güne zimmet ve ilişiği olmadığı vilâyet-i mezkûre meclis idâresinin 16 Ağustos sene 332 tarihli mazbatasından anlaşılmaktadır.

Mûmâ-ileyhin bin üç yüz yirmi dokuz senesi Ağustosu'nun on yedisinde üç yüz otuz iki senesi Nisanı'nın yirmi dördüne kadar üç yüz elli kuruş ma'âş ile Hakkâri Sancağı tapu me'mûriyetinde istihdâm olunub bir gûne zimmet ve ilişiği olmadığı livâ-i mezkûr muhasebeciliğinden yazılan 5 Temmuz sene 332 tarihli bir adet mazbatasıyla vukuât defteri münderecâtından anlaşılmıştır.

Mûmâ-ileyh Adana Vilâyeti mahrûkat idâresi ve vesika kitâbetine tahvil-i me'mûriyet eylediği vilâyet-i müşârün-ileyhin 16 Teşrîn-i evvel sene 333 tarihli ve 84985/1 numrolu tahrîrâtından anlaşılmıştır.

Mûmâ-ileyhin üç yüz otuz dört senesi Ağustos'unun otuz birinden üç yüz otuz altı senesi Haziranı'nın gayesine kadar dört yüz elli kuruş ma'âş ile Adana Vilâyeti Mektûbî Kalemi Müdürlüğü'nde bulunduğu ve 10 Temmuz sene 336 tarihinde hadise-i ma'lûm üzerine umumu ile beraber hicret eylediği livâ-i mezkûrun 8 Mayıs sene 338 tarihli mazbatasından anlaşılmağla tezyîl kılındı.

Mûmâ-ileyhin üç yüz otuz altı senesi Ağustosu'nun 14'ünden gaye-i Mart sene 338 tarihine kadar beş yüz kuruş ma'âş ile Amasya Vilâyeti Merkez Tapu Me'mûriyetinde bulunduğu ve bir gûne zimmet ve ilişiği olmadığı livâ-i mezkûr meclis idâresinin 2 Nisan sene 338 tarihli beraat-i zimmet mazbatasından anlaşılmış olmağla tezyîl kılındı.

Mûmâ-ileyhin üç yüz otuz sekiz senesi Nisanının yirmi altısından sene-i mezkûrun Ağustos'unun gayesine kadar altı yüz ve Eylül sene 338 tarihinde ma'âşına yüz kuruş zâmm ile ve üç yüz otuz sekiz senesi Teşrin-i Sânî gayesine kadar yedi yüz kuruş ma'âş ile Adana Vilâyeti Merkez Tapu Me'mûriyetinde istihdâm olunub bir gûne zimmet ve ilişiği olmadığı livâ-i mezkûrun 2 Nisan sene 338 tarihli mazbatasından ve sene-i mezkûrun Kânûn-ı Evveli'nden itibaren sekiz yüz kuruş ma'âş ile livâ-i mezkûr Defter-i Hakânî Baş Kitâbetine terfi'ân ta'yîn kılındığı ve ahâren 1 Teşrîn-i Sânî sene 339 tarihinde ma'âşına iki yüz ve Mayıs sene 340 tarihinde tekrar iki yüz kuruş zamm ile ma'âşı bin iki yüz kuruşa iblâğ edildiği ve el-yevm kitâbet-i mezkûrede müstahdem bulunduğu vukûat defteri mündârecatından anlaşılmağla tezyîl kılındı.

Mûmâ-ileyhin ma'âşı tasdik-i âlîye iktirân eden 341 senesi tapu bütçesi mucibince 1 Haziran sene 341 tarihinden itibaren sekiz yüz kuruş zamm ile iki bin kuruşa iblâğ edilmiştir.

Mûmâ-ileyh 332 senesi Haziran'ının on ikisinden üç yüz otuz üç senesi Teşrîn-i evvelinin on ikisine kadar altı yüz kuruş ma'âş ile Yumurtalık Tapu Me'mûriyetinde istihdâm olunduğu ve bir gûne zimmet ve ilişiği olmadığı kazâ-i mezkûr Meclis İdâresinin 15 Teşrîn-i Sânî sene 333 tarihli ve 203 numrolu mazbatasından anlaşılmağla tezyîl kılındı.

Mûmâ-ileyh üç yüz otuz üç senesi Teşrîn-i evvelinin on üçünde yedi yüz guruş ma'âş ile Mahrûkât İdâresi ve vesika kitâbetine ta'yîn kılınıb üç yüz otuz dört senesi Haziran'ının birinde ma'âşına iki yüz kuruş zamm ile dokuz yüz guruşa iblâğ edildiği ve sene-i mezkûre Temmuz'unun yirmi birinde de me'mûriyetten istîfâ-yı infikâk eylediği idâre-i mezkûrenin 4 Ağustos sene 334 tarihli mazbatasından anlaşılmağla tezyîl kılındı.

Mûmâ-ileyhin Kadastro Müdüriyyeti Umûmiyyesi muâmelât-ı tedkîk me'mûrluğuna seksen lira ücerât-ı maktû' ile ta'yîn kılındığdan 30 Eylül sene 341 tarihinde infikâk eylediği ve Adana Baş Kitâbetinde bulunduğu müddetçe bir gûne zimmet ve ilişiği olmadığı vilâyet-i mezkûre meclis-i idâresinin 20 Kânûn-ı Sânî sene 926 tarihli ve 1703 numrolu mazbatası suret-i musaddakasından anlaşılmağla tezyîl kılındı.

III. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Sicill-i Ahval İdaresi Defterlerine[36] Göre Hakkârili Memurlar

Başbakanlık Devlet Arşivleri Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri üzerinde yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde aşağında Tablo III'te de görüldüğü üzere Hakkâri doğumlu veya başka yerlerde doğup Hakkâri ve yöresine hizmet, görev ifa etmiş yedi kişiye erişilebilmiştir. Bunlardan birçoğunun Hakkâri ve çevresine bölgeyi tanıyan, bilen kişiler hüviyetiyle görevlendirildiği bir kısmının ise özellikle Siroz, Vidin gibi imparatorluğun Balkan Coğrafyasında görev aldıkları anlaşılmaktadır.

Çalışma genelinde özellikle Hakkâri/Çölemerikli her bir kişiye ait sicill kaydının olabildiğince yeni harflere çevrilmiş bilgilerine yer verilmiştir. Bu kayıtlar, kişilerin sülale, baba adları, doğum tarihleri, eğitim-öğretim hayatları, lisan bilgi ve becerileri ile mesleki hayatlarına dair teferrû'âtlı bilgiler barındırmaktadır. Bu tür önemli bilgilerin yanı sıra bölgelerinde imparatorluğun idari olarak yönetimsel fonksiyonlarına verdikleri reaksiyon ile mesleki kariyer aşamaları, taltîf veya mü'eyyide uygulamaları gibi olaylara da tesâdüf edilmektedir. Rastladığımız kişilere ait bilgilerin tekdüze bir anlatımla alt alta sergilenmesi yerine doğum sırası esasına göre yeni harflere çevrilmiş sicill kayıtları okunduğu kadarıyla verilmiş ve nihayet ekler bölümünde de bu kayıtların orijinallerine yer verilmiştir. Bu durum şüphesiz çalışmayı okunması bakımından zorlaştırmıştır. Fakat kişilere ait bilgilerin yeni harfli olanları ile orijinallerinin bir arada verilmesi okuyucuya, anlatım veya özet yöntemine nazaran daha detay bir bilgiye erişme ile dilerse orijinaliyle kıyas yapma fırsatı sunmaktadır.

Sıra No	Adı	Baba Adı	Doğum Yeri	Doğum Tarihi
1	Timur Bey	Sülâle-i Abbasiyyeden Süleyman Bey	Hakkâri Vilâyeti dâhilinde vakî' Çölemerik Kasabası	1255
2	Abdullah Talat Efendi	Mire Bey-zâde şöhretiyle meşhur Müteveffâ Yusuf Ağa	Çölemerik Kazâsı	1269

36 - Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri, BOA. DH. SAİD.d.

3	Reşit Bey	Van Vilâyetinin Çölemerik Kazası Müdürü Ergüylü Esâd-zâde müteveffâ Hafız Mehmed Efendi	Ergüyü Kasabası	1273
4	Ahmet Şükrü Efendi	Van Vilâyetinin Çölemerik Kazası Müdürü Ürgüplü Esâd-zâde müteveffâ Hafız Mehmed Efendi	Ürgüp Kasabası	1273
5	Mehmet Vasıf Efendi	Çölemerik Kazâsı Kâ'îmmakâmı esbâk müteveffâ Mehmet Rüstem Efendi	Siroz Kasabası	1277
6	Mehmet Halit Efendi	Müteveffâ Hüseyin Efendi	Van Vilâyetinde Çölemerik Kasabası	1280
7	Mehmet Hamdi Efendi	Çölemerik Kazası Kâ'îmmakâm vekâletinde bulunmuş olan müteveffâ Mustafa Vasfi Efendi	Çölemerik Kasabası	1296

Tablo III: Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi,
Dâhiliye Sicill-i Ahval İdaresi Defterlerine Göre Hakkârili Memurlar

III-a) Timur Bey[37]

…

Mûmâ-ileyhin iki def'a bulunduğu mezkûr Uramar Müdürlüğü'nü müddet-i idâresince hüsn-i hıdmet ve beraât-ı zimmetine dair nahîyye-i mezbûre ve Gevâr Kazası idâre meclislerinden verilen 23 Kânûn-ı evvel sene 92 ve 20 Teşrîn-i sânî sene 93 tarihli iki kıt'a mazbatanın Gevâr Sancağı idâre meclisinden musaddık surette merbuttur.

Fî 9 Cemâzye'l-evvel'sene 302 ve fî 12 Şubat sene 300

III-b) Abdullah Talat Efendi[38]

Müteveffâ Yusuf Ağa'nın oğludur.

Mire Bey-zâde şöhretiyle meşhurdur.

Bin iki yüz altmış dokuz sene-i hicriyyesinde sene-i maliye 1268 Çölemerik Kazâsı'nda tevellüt etmiştir.

Sıbyân Mektebinde mukaddemât-ı ulûmu ve medresede Arabî ve Fârsî tedris ile Fârsî ve Türkçe tekellüm ve kitâbet ve Kürtçe tekellüm eylediği tercüme-i hâl varakasından muhârerdir.

Bin üç yüz bir senesi Cemâzye'l-evvelinin altısından 20 Şubat sene 99 üç yüz üç senesi Şabânü'ş-şerîfinin ikisine kadar 24 Nisan sene 302 Beytü'ş-şebâb Kazâsı Sandık Eminliğinde bulunduktan sonra 20 Temmuz sene 302 tarihinde Çal Kazâsı Sandık Eminliğine ta'yîn

37 - BOA. DH. SAİD.d, 2/329, s.656, Bu bölümde tekrara düşmemek adına her iki arşivde rastlanan kayıtlardan sadece farklı olan bölümü alınmıştır. (TKG. KK. MSd.2/107, s.213.)

38 - BOA. DH. SAİD.d., 177/31, s.59

kılınarak ilâveten me’muriyet sûretiyle 16 Teşrîn-i evvel sene 303 tarihinde zamm-ı ma’âşla kazâ-i mezkûr mâl müdür vekâletine dahi ifâ ile 1 Nisan sene 304 tarihinde zikr olunan mâl müdürlüğüne asalâten ta‘yîn kılınmağla 20 Ağustos sene 304 tarihinde Sandık Eminliğinden ve gaye-i Ağustos sene 305 tarihinde de mezkûr mâl müdürlüğünden istifâen infikâk edüp 27 Kânûn-ı Evvel sene 305 tarihinde ta‘yîn kılındığı Amaviye Kazâsı mâl müdür mu‘âvinliğinde vazîfesine mübâderet etmiş ve yine muahhâren yedi ay altı gün kadar zamm-ı ma’âşla kazâ-i mezkûr mâl müdürlüğü vekâletinde bulunup 10 Eylül sene 307 tarihinde doksan kuruş ma’âşla Hakkâri Sancağı Muhâsebe Kalemi Merkez Kâtibi rüfakatına ve 1 Kânûn-ı Evvel sene 307 tarihinde de yüz kuruş ma’âşla livâ-i mezkûr meclis-i evvelde kâtib muavinliğine ve 19 Teşrîn-i evvel sene 311 tarihinde iki yüz elli kuruş ma’âşla mezkûr livâ Nüfûs kitâbetine nakl edilüb tarih-i mezkûrdan 14 Teşrîn-i Sânî sene 311 tarihine kadar livâ ve 14 Eylül sene 312 tarihinden 4 Kânûn-ı Sânî sene 312 tarihine kadar Çölemerik Kazâsı Nüfûs Me’mur Vekâletlerinde bulunarak o mikdar ma’âşla Çölemerik Kazâsı Nüfus Me’mûrluğuna tahvili hasebiyle 10 Mayıs sene 313 tarihinde Hakkâri’den infikâk ve 18 Mayıs sene 313 tarihinde Çölemerikde vazîfesine mübâşeretle yine o kadar ma’âşla 1 Teşrîn-i evvel sene 314 tarihinde kazâ-i mezkûr tahrîrât kitâbetine tahvil-i me’mûriyet eylemiş ve mahâl-i tensik komisyonunca tensik kanûnunun onuncu maddesine tevfikân 23 Kânûn-ı Evvel sene 325 tarihinde kadro haricinde bırakılmıştır.

Hizmet-i mezkûrede müddet-i hüsn-i hıdmet ve keyfiyet tahviliyle mikdâr-ı ma’âşatını ve tevfikât nizâmiye ve saîreden beraât-ı zimmeti mutazâmmın mahâl-i meclis idârelerinin 17 Mayıs sene 302 ve 11 Eylül sene 304 ve 3 Temmuz sene 304 ve 1 Eylül sene 305 ve 16 Mart sene 307 ve 3 Kânûn-ı Evvel sene 307 ve 2 Mayıs sene 312 ve 12 Mayıs sene 312 ve 9 Mart sene 313 ve 15 Temmuz sene 315 ve 20 Kânûn-ı Sânî sene 325 tarihli mazbataları ve nüfûs tezkîre-i osmanîyesi suret-i musaddâkaları idâre-i ‘umûmiyyece hıfz ve kadro haricinde kaldığına mübeyyin tedkîk-i tensikât komisyonunun mahâl-i istidâ’nemesi aynen görülerek iâde kılınmıştır.

Fî 28 Muharrem sene 329 fî 16 Kânûn-ı Sânî sene 326

Tensik Kanûnu’nun onuncu maddesi mucibince kadro haricine çıkarıldığından bahisle cevaz-ı istihdâmının taht-ı karara alınması isti’dâsını havi mûmâ-ileyh tarafından verilmiş arzuhâlde keşide kılınan telgrafnâmeler ve merbutu tetkîk-i tensikât komisyonunda kıraât olunarak manî’-i istihdâm bir hâl olmadığı ve su’-i hâline dair mahallince madde-i te’yîd edilemediği kudret-i yedîne olunan tedkikât-ı vâkı’adan ve mahalde ceryân eden muhabereden anlaşılmasına binâen cevâz-ı istihdâmına karar verildiği komisyon-ı mezkûrdan yazılan 4 Haziran sene 327 tarihli der-kenârından müstebân olunmuştur.

III-c) Reşit Bey[39]

Hakkâri Sancağı Ümerâsından Süleyman Bey’in oğludur.

Bin iki yüz altmış bir sene-i hicriyesinde Çölemerik Kazâsı’nda dünyaya gelmiştir.

Mekteb-i Sibyânda mukaddemât-ı ulûm-ı dinîyyeyi okuduktan sonra medreselerde sarf ve nahiv-i Arabî ve mikdar-ı Fârisî tedris eylemiştir.

Bin iki yüz yetmiş dokuz senesinde on sekiz yaşında olduğu halde mülâzemetle Hakkâri Sancağı tahrirât Kalemine duhûl ve sene-i mezkûre zarfında yüz elli kuruş ma’âş ile livâ-i mezbûr Tapu üçüncü ve iki sene sonra iki yüz kuruş ma’âş ile ikinci kitâbetine nakl ve

39 - BOA. DH. SAİD.d., 3/97, s.196

mu‘ahharen sâhibü’l-teşkilât-ı mezkûr sancağın lağvından nâşi infisâl ile seksen iki senesi ibtidâsında tezkire ve pasaport aidatıyla Gevar Kazâsı Nüfûs Mukayyidliğine ve seksen üç senesinden yüz elli kuruş şehriye ile kazâ-i mezbûr mâl müdürlüğüne ve seksen altı senesi Cemâzye’l-âhîresi’nde üç yüz kuruş aylık ile Mahmudi Kazâsı Mâl Müdürlüğü’ne ve seksen yedi senesi Saferi’nde dört yüz kuruş ma’âş ile Gevar Kazâsı’na tâbi’ Şemdinân Nahiyesi Müdürlüğü’ne me’mûr olup dokuz sene nahiye-i mezbûreyi bi’l-idâre Rusya mesele-i ahîresinde celb ve cemî’ olunan asker-i muâveneye kaîm-makâmlık sıfatıyla Bâyezid Fırka-i Askeriyesine me’mûr ve doksan dört senesi Zi’l-ka‘desi’nde dördüncü rütbe Mecidi Nişânı ile bir kıt’a madalyaya naîl olunmuş ve doksan beş senesi Zi’l-ka‘desi’nde bin üç yüz elli kuruş ma’âş ile el-yevm bulunduğu Van Sancağına tabî’ Şatak Kazâsı Kâ’îmmakâmlığına ta‘yîn kılınmıştır.

Şimdiye kadar me’mûr olduğu hidematından nakl ve terfi suretiyle infikâk ederek me’mûriyetine aîd bir şeyle müttehem olmamış ve taht-ı muhakemeye alınmamıştır.

Van Vilâyeti Valisi devletlü Hasan Paşa Hazretleri tarafından derç olunan mülâhazada kaîm-makâm-ı mûmâ-ileyhin okuyup yazması var ise de yerlüden olarak oraya hasbe’l-icâb ta‘yîn edilmiş olmağla idârece henüz tecrübe tahtındadır denilmiştir.

Fî 29 Zi’l-hicce sene 97 ve Fî 20 Teşrîn-i Sânî sene 296

Mûmâ-ileyh Reşid Bey’in bin üç yüz senesi Muharrem’inin yedisinde bin iki yüz on kuruş ma’âş ve becâyiş-i sûret ile Gevar Kazâsı Kâ’îmmakâmlığına nakl edildiği Van Vilâyetinden bâ -tahrirât vurûd eden 17 Eylül sene 300 tarihli vukuât cetvelinde gösterilmiştir.

Mûmâ-ileyh Reşid Bey bin üç yüz üç Cemâzye’l-evvelinin on dokuzuna tesâdüf eden bin üç yüz bir senesi Şubat’ının on birinde bin iki yüz on beş kuruş ma’âş ile mezkûr Şatak Kazâsı kaîm-makâmlığına ircâ’ olunmuştur.

Kazâ-i mezkûr kaîm-makâmlığının ma’âşı bin üç yüz altı senesi Şevvalü’ş-şerîfinin yirmisinde ve 6 Haziran sene 305’te bin iki yüz seksen beş kuruş zamm ile iki bin beş yüz kuruşa iblâğ edilmiştir.

Mûmâ-ileyh mahâlli ahalisinden olmağla tesviye-i umurda matlûb vechle te’sir gösterememekde bulunduğundan bahisle icrâ-i icâbatı vilâyetten işâr olunmasına mebnî’ bin üç yüz on iki senesi şehr-i Ramazanü’ş-şerîfinin yirmi yedisinde ve 11 Mart sene 311 ma’âşı halisi ve becâyiş sûreti ile vilâyet-i mezkûre Adilcevaz Kazâsı Kâ’îmmakâmlığına nakl buyrulmuştur.

III-d) Ahmet Şükrü Efendi[40]

Van Vilâyetinin Çölemerik Kazası Müdürü Ürgüplü Esâd-zâde müteveffâ Hafız Mehmed Efendi’nin oğludur.

Bin iki yüz yetmiş üç senesi şehr-i Ramazanü’ş-şerîfinin yirmi yedisinde Ürgüp Kasabası’nda tevellüt etmiştir.

Sıbyân mektebinde Arabî ve Fârisî okumuştur.

Türkçe kitâbet eder.

Bin iki yüz doksan senesi Zi’l-hiccesinin on dokuzunda on sekiz yaşında olduğu halde mülâzemetle Rüsûmat Emâneti Mülga Meclis-i Tahrîrât Kalemine dahîl ve doksan iki senesi Rebî‘u’l-âhîrinin sekizinde altmış kuruş ma’âşa naîl olub doksan üç senesi Rebî‘u’l-evveli ile Cemâzye’l-evvelinde yirmi sinde yirmi şer kuruş ve Recebinin yirmi yedisinde ve doksan beş senesi Muharreminin on birinde ellişer kuruş zâmla ma’âşı iki yüz kuruşa bilâ balîğ

40 - BOA. DH. SAİD.d., 28/173, s.343

meclis-i mezkûr müsevvid refikliğine ve sene-i merkûme Receb'inin on birinde iki yüz elli kuruş ma'âş ile cemiyet-i rüsûme-i duhân ve müskirât kitâbeti müsevvid refikliğine ta'yîn kılınmış muahharen ma'âş-ı celîlesiyle rüsum-ı sitte tahrirât kalemi mümeyyizliğine nakl ile sene-i merkûme Cemâzye'l-evvelisinin üçünde icrâ kılınan tenkîhâtta ma'âşı iki yüz yirmi kuruş yirmi beş santime tenzil ve doksan sekiz senesi Safer'inin on ikisinde iki yüz elli kuruş ve doksan dokuz senesi Muharreminde dört yüz kuruşa doldurularak me'mûriyeti duhân müsevvîd refakatine tahvil olunub üç yüz bir senesi Muharreminin on birinde altı yüz elli kuruşa Balıkhâne ve tuz nezâreti tahrirât baş kâtibi olmuştur.

Ve ma'âşı sene-i merkûme Cemâzye'l-evvelinin on dördünde yedi yüz kuruşa ve üç yüz dört senesi Cemâzye'l-âhîrinin on yedisinde sekiz yüz elli kuruşa terfî ederek üç yüz beş sensi Safer'inin yirmi altısında dokuz yüz kuruş ma'âş ile Duyûn-ı Umûmiye Varidât Mahsûs İdâresi Muhâsebesi müzekkere ve der-kenâr müsevvîdliğine alınmıştır.

İdâre-i mezkûre muhâsebeciliğiyle müdüriyet-i 'umûmiyesinin ve Mâliye Nezâret-i Celilesi'nden yazılan mülâhazalarda mûmâ-ileyhin hüsn-i hâl ve liyâkatı tasdîk kılınmıştır.

Fî 11 C. Sene 1307 ve 20 Kânûn-ı Sânî sene 1305.

Mûmâ-ileyh bin üç yüz beş senesi Zi'l-hiccesinin yirmi birinde 17 Ağustos sene 304 ma'âşı haliyle Dersâadet Balıkhâne ve Tuz Nezâreti tahrirât baş kitâbetine nakl edilmiştir.

Mûmâ-ileyhin bin üç yüz on senesi şehr-i Saferü'l-hayrının yirmi birinde 11 Eylül sene 308 bin kuruşa iblâğ edilmiştir.

Mûmâ-ileyh merciine karşı harekât-ı hod serânesi cihetiyle bin üç yüz on iki senesi Rebî'u'l-âhîrinin on üçünde 1 Teşrîn-i evvel sene 310 ma'âş-ı halîsi ve becâyiş sûretiyle idâre merkez-i mektûbi kalemi müsevvidliğine nakl edilmiştir.

III-e) Mehmet Vasıf Efendi[41]

Çölemerik Kazâsı Kâ'îmmakâmı esbâk müteveffâ Mehmet Rüstem Efendinin oğludur.

Bin iki yüz yetmiş yedi senesi Rebî'u'l-evvelin yirmisinde ve 23 Eylül sene 276'da Siroz Kasabası'nda tevellüd eylediği nüfûs tezkîre-i osmanîsi suret-i musaddakasında gösterilmiştir.

Sirozda Sıbyân Mektebinde esâs-ı İslamiyet olan mukâddime-i ulûm-ı dinîyye ve kasaba-i mezbûre Mekteb-i Rüştiyesiyle dersâadette Valide Mekteb-i Rüştiyesinde tedris müretteb dersleri okumuştur.

Türkçe okur yazar.

Bin iki yüz doksan altı senesi Muharreminin onunda, 23 Kânûn-ı Evvel sene 294, Siroz Sancağı Defter-i Hâkânî Kalemine mülâzemetle girüb bin üç yüz sensi Muharreminin ikisinde, 1 Teşrîn-i Sânî sene 298, yüz de on kuruş aîdâtla Nevrekop Kazası Tapu Yoklaması Kitâbetine ta'yîn olunarak üç yüz iki senesi Cemâziye'l-evvelinin yirmi beşinde, 29 Şubat sene 1300 bi'l-isti'fâ infisâl ve devam edemeden me'mûriyeti zarfında on yedi bin altı yüz seksen dört kuruş otuz para aîdât almak ve Recebinin ikisinde, 15 Nisan sene 1301, livâ-i mebûre vergi kalemine mülâzemetle girip üç yüz üç senesi Cemâziye'l-evvel'inin yirmi birinde, 13 Şubat sene 301, dört yüz kuruş ma'âş ile Cumâ-i Bâlâ Kazâsı maa tahrîr-i vergi kitâbetine ta'yîn ve üç yüz beş senesi Muharrem'inin yirmi beşinde, 1 Teşrîn-i evvel sene 303, yine dört yüz kuruş ma'âş ile Nevrekop Kazâsı vergi kitâbetine nakl olunub sene-i merkûme Şaban'ının ikisinde, 1 Nisan sene 304, ma'âşı beş yüz kuruş bilâ iblâğ kitâbet-i mezbûrenin nahîye müdürlüğü mu'âvinliğine tahvil ve üç yüz on bir senesi Cemâzye'l-âhîrinin dördünde, 1

41 - BOA. DH. SAÎD.d., 94/180, s.357

Kânûn-ı Evvel sene 309, yine ol-mikdâr aylıkla Zihne Kazâsı Mal Müdürlüğü mu‘âvinliğine nakil olunarak üç yüz on beş senesi Rebî‘u'l-âhîrinin dokuzunda, 1 Ağustos sene 313, yüz kırk dört kuruş zâmm-ı ma'âş ve ilâveten me'mûriyet-i suretiyle Demir Hisar Kazâsı Mal Müdürlüğü Vekâleti uhdesine havâs olunuş ve Ramazânü'ş-şerîfinin on birinde, 22 Kânûn-ı Sânî sene 313'te vilâyetçe tasdîk-i me'mûriyeti Mâliye Nezâret-i Celîlesine inhâ olunarak tarih-i mezkûrdan i'tibâren asıl i'tibârına mezkûr Mal Müdürlüğü'ne mahsûs olan yedi yüz yirmi kuruş ma'âş tamâmen i'tâ ve me'mûriyet-i sabıkâsı olan Zihne Mal Müdürlüğü Mu‘âvinliğinden mahsûs ma'âşı katî' olmuş ise de mezkûr mâl müdürlük me'mûriyeti nezâret-i müşarün-ileyhce tercüme-i hâlinde görülen tevâkkus hasabiyle tasdîk olunmasına binâen üç yüz on altı senesi Muharrem'inde 7 Haziran sene 312, yine me'mûriyet-i sabıkâsı olan Zihne Mal Müdürlüğü'ne beş yüz kuruş ma'âşla i'âde kılınmış ve sene-i mezbûre Rebî‘u'l-evvelinin yirmi altısında, 1 Ağustos sene 314, beş yüz kırk kuruş ma'âşla Vidin Kazâsı Mâl Müdürlüğü'ne nakl ve buradan da yedi yüz yirmi kuruş ma'âşla tekrar Avrathisârı Kazâsı Müdürlüğü'ne nakl olunmasına binâen üç yüz on yedi senesi Rebî‘u'l-evvelinin dördünde, 30 Haziran sene 315 Vidin'den infikâk ve Rebî‘u'l-âhîrinin yirmi altısında, 22 Temmuz sene 312, Avrathisârı'nda îfâ-yı vazîfeye mübâşeret eylemiştir.

Mezkûr Demirhisâr Kazâsı Kâ'îmmakâmlığıyla Siroz Sancağı Muhâsebeciliği ve mutasarrıflığının ve Selanik Vilâyeti Defterdârlığından yazılan mülâhazalara atf ile Mâliye Nezâret-i Celîlesinin iktidâr-ı vazîfesiyle kesb edüğü beyân kılınmışdır.

Nüfûs tezkîre-i osmanîyesi ile hidemât mesbukâ-i muharresinde müddet-i istihdâm ve mikdâr-ı ma'âşat ve esbâb-ı infikâkı ve keyfiyet beraâtı mutazâmmın Selanik Vilâyeti Meclis İdâresinin, 24 Ağustos sene 314, tarihli mazbatası ve evrak-ı saîre-i mahâliye sûretleri ve defterdârlığın, 18 Eylül sene 315, tarihli inhâsı ile muhâsebe-i vilâyet kayd pusulası ve Vidin Mâl Müdürlüğü'nün hazinece musaddak bulunduğuna dair muhâsebe-i ‘umûmiyye-i maliyenin, 3 Mart sene 315, tarihli ilm ü Haberi asl tercüme-i hâll varakasıyla mahfuz olup me'mûriyet-i icâresi Avrathisâr Mâl Müdürlüğü'ne sûret-i ta‘yîn ve mikdâr-ı ma'âşı mutazammın olan muhâsebe-i mezkûrenin, 7 Haziran sene 315, tarihli ilm ü Haberi ve Vidin Mâl Müdürü Kemal Efendi'nin der-dest-i tescili olan tercüme-i hâll varakasına merbut bulunmuştur.

Fî: 8 Rebî‘u'l-evvel sene 1318 ve fî 12 Temmuz sene 1313

Mûmâ-ileyhin me'mûriyet-i sabıkâsı olan ve Vidin Kazâsı Mâl Müdürlüğüyle ilişiği olmadığı muhâsebe-i ‘umûmiyye-i maliyeden verilen 3 Nisan sene 316 tarihli ilmühabere atfen Maliye Sicil Şubesinin 17 Temmuz sene 313 tarihli vukuât pusulasında gösterilmiştir.

III-f) Mehmet Halit Efendi[42]

Müteveffâ Hüseyin Efendi'nin oğludur.

Bin iki yüz seksen sene-i hicriyesinde ve sene-i maliye 1279, Van Vilâyetinde Çölemerik Kasabası'nda dünyaya geldiği nüfûs tezkîre-i osmanîyesinin suret-i musaddâkasında muharrerdir.

Medresede mukâddemât-ı ulûm-ı dinîyye almasıyla biraz Arâbî, Fârisî okumuştur. Türkçe okur yazar.

Arâbî, Fârsîce anlar.

Bin üç yüz altı senesi şehr-i Ramazanü'ş-şerîfinin on üçünde ve 1 Mayıs sene 305 mülâzemetle Hakkari Sancağı tahrirât kalemine girüp üç yüz dokuz senesi Cemâzye'l-evvelinin on ikisinde ve 21 Kânûn-ı Evvel sene 307'de otuz kuruş ma'âş tahsisi ve şehr-i şabânü'ş-şerî-

42 - BOA. DH. SAİD.d., 115/196, s.189

finin onunda ve 24 Kânûn-ı Sânî sene 310'da yirmi kuruş üç yüz on dört senesi şehr-i Saferü'l-hayinin on birinde ve 10 Temmuz sene 312'de on kuruş zâmm ile seksen kuruşa iblâğ olunmuş ve şehr-i Rebî'u'l-evvelinin yirmi dokuzunda ve 26 Eylül sene 312'de istifâ-i infisâl ile Cemâzye'l-âhîrinin dördünde ve 29 Teşrîn-i eevvel sene 312'de yüz yirmi kuruş iblâğla Çölemerik Kazâsı nüfûs kitâbetine ta'yîn olunmuştur.

Kazâ-i mezkûr nüfûs me'mûriyetiyle kaîm-makâmlığından ve Hakkâri Sancağı mutasarrıflığından tercüme-i hâlin münderecatıyla eyliyeti tatbik ve Dahîliye Nezâreti nüfûs-ı 'umûmiyye müdüriyetinden me'mûriyeti tasdîk kılınmıştır.

Zikr olunan tahrîrât kaleminde hîn-i istihdâmıyla mikdâr-ı ma'âş ve zammına daîr mazbatayla nüfûs tezkîre-i osmanîyesinin Çölemerik Kazâsı Meclis-i İdâresi'nin musaddâka suretleri asl-ı tercüme-i hâl ile Dahîliye Sicill-i ahvâl şubesinde mahfûzdur.

Fî 28 Rebî'u'l-evvel sene 1324 ve fî 9 Mayıs sene 322.

III-g) Mehmet Hamdi Efendi[43]

Çölemerik Kazası Kâ'îmmakâm vekâletinde bulunmuş olan müteveffâ Mustafa Vasfi Efendi'nin oğludur.

Bin iki yüz doksan altı sene-i hicriyesinde sene-i malîye 1295 Çölemerik Kasabası'nda tevellüt etmiştir.

Mahâl-i mezkûr Mekteb-i Rüştiyesinden aliyyü'l-âlâ dereceden 14 Eylül sene 314 tarihli şahâdetnâmeyi almıştır.

İki sene de Medrese de tahsil ile Türkçe okuyup yazdığı ve Arâbî ve Fârsîye aşina idüğü ve Kürtçe tekellüm ittüğü tercüme-i hâlinde muharrerdir.

Üç yüz on sekiz ve on dokuz sene-i maliyyelerinde iki yüz kuruş üçretle Çölemerik Kazası Agnâm Muhârrirliğiyle Hayvanât-ı ehliye mu'âvinliğinde bulunarak 9 Ağustos sene 322 tarihinde iki yüz elli kuruş ma'âş ile kazâ-i mezkûr nufûs me'mûrluğuna ta'yîn olunup mahâl-i tensîk komisyonunca sû-i hâline mebni tensîk kanûnunun üçüncü maddesine tevfikân 16 Kânûn-ı Evvel sene 235 tarihinde kadro haricine çıkarılmıştır.

Kazâ-i mezkûr kaîm-makâmı ve Hakkâri Sancağı Mutasârrıfı Vekâletleriyle Van Vilâyeti Valiliğinden tecüme-i hâl varakası münderecâtı muvafık olduğu ve mûmâ-ileyhin akt ve istikâmeti ile iktidâr ve liyakâtı ve vazîfesini ifâya kifâyeti ve sicill-i nüfûs idâresinden tarih-i ta'yîn ve mikdârı ma'âşı tasdîk kılınmıştır.

Tarih-i ta'yîn ve mikdar-ı ma'âşıyla kadro harici bırakıldığı mutâzammın Van Vilâyeti Valiliği'nin 15 Mart sene 326 ve 25 Ağustos sene 326 ve 7 Teşrîn-i Sânî sene 326 tarihli tahrirât-ı cevâbiyeleriyle nüfûs tezkîre-i osmanîye ve şahâdetnâme suret-i musaddâkaları idâre-i 'umûmiyyece hıfz olunmuştur.

Fî 20 Zi'l-hicce sene 328 / 9 Kânûn-ı Evvel sene 326.

Sonuç

Biyografi alanında çalışmalarıyla çığır açan M.Twain'in ifadesiyle "Biyografi, bir insanın elbise ve düğmeleridir. Ancak bir insanın gerçek biyografisi, beyninde yaşadığı ve sizin asla bilemeyeceğiniz yirmi dört saattir."[44] şeklindeki tarifi aslında yukarıda belli bir disiplin

43 - BOA. DH. SAİD.d., 173/207, s.411

44 - Sinem Çelebioğlu, Türk Edebiyatında Modern Biyografinin Doğuşu, Boğaziçi Ünv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili

çerçevesinde sergilediğimiz kişilerin hayatları hakkında öğrendiklerimize farklı bir bakış açısıyla da bakmamıza fırsat vermektedir. Nitekim her ne kadar sarih kayıtlar olsalar da neticede imparatorluk idaresinin kendine has kimi gereksinim ve zorunlulukları üzerine yazılmışlardır. Ve elbette okunduğunda fark edileceği üzere genel bir şablonu ve düzeni bulunmaktadır. Oysa bu kişilere ait elbette bu kayıtların dışında maddi, manevi kültür, inanç, tarih ve bireysel dünyalarını süsleyen pek çok daha renkli bilgilerin olması da muhtemeldir. Fakat maalesef elimizdeki bilgi kaynağının bizlere sundukları sadece yukarıdaki muhtevayla sınırlıdır.

Bu ve benzeri kişilere ait bahsedilen canlı ve süslü bilgilere erişim hayalinin, tarihçi/tarihçileri sonu gelmez bir bekleyişe gark ettiği aşınadır. Bu bekleyişin gölgesinde elinizdeki çalışmanın kaleme alınmasının gayesi, bu gün bizlere yansıdığı kadarıyla Hakkâri doğumlu olanlar ile birlikte imparatorluğun başta diyarlarında dünyaya gelip idari, adli, askeri, mali pek çok alanda görev ehli sıfatıyla bu topraklarda bulunmuş kişilere ait bilgilerin mümkün mertebe sergilenmesidir. Nitekim bu sayede hem kişisel ve hem de de Hakkâri/Çölemerik özelinde idari, mali, askeri yapısal değişikliklerin gün yüzüne çıktığını belli belirsiz fark etmiş bulunmaktayız.

Sonuç olarak bölgede görev yapmış tüm imparatorluk görevlilerine ait bilgilerin tamamını sergilemek gibi bir maksattan uzak bu çalışmanın; şimdilik tesâdüf edilebilenlere dair bilgilerin aktarılarak genelde bu sahadaki çalışmalara bir yenisinin ilavesi özelde ise yöreye ait idari, sosyo-kültürel hayatın canlılık ve çeşitliliğine dair kısa bir gayretin ürünü olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Kaynakları

A) DH. SAİD.d. (Başbakanlık Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri)

BOA. DH. SAİD.d, 2/329, s.656.

BOA. DH. SAİD.d., 177/31, s.59.

BOA. DH. SAİD.d., 3/97, s.196.

BOA. DH. SAİD.d., 28/173, s.343.

BOA. DH. SAİD.d., 94/180, s.357.

BOA. DH. SAİD.d., 115/196, s.189.

BOA. DH. SAİD.d., 173/207, s.411.

B) TKG. KK. MSd. (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Memûrin Sicil Defterleri)

TKG. KK. MSd.2/107, s.213.

TKG. KK. MSd.2/332, s.665.

TKG. KK. MSd.11/84, s.162.

II- Yayınlanmış Telif Eserler

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye,* C. II, III, IV-I, IV-II, Haz. M.Keskin, A. Öztürk, R. Tosun, vd., Sebil Yayınları, İstanbul, 1996-1998.

Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devri Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi,* C.VI, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIX, Haz. Ö.Tok, H. Selçuk, A. Aktan, M.M.Hülagü, vd., Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2008, 2009.

Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'l-Numâniye fî Ulemâ-i Devleti'l-Osmâniyye,* Neşr. Ahmet Suphi Fırat, İstanbul, 1985.

ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2007, s.11.

III-Araştırma İnceleme Eserleri

ACUN Fatma, *"Tarihte Objektiflik Tartışması"*, Muhafazakâr Düşünce, 2/7, 2006.

AFYONCU Erhan, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Tarihi Araştırmaları Rehberi,* Yeditepe Yay., İstanbul, 2007.

AKYÜZ Kenan, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923,* İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1990.

BİRİNCİ Ali, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları: Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri,* Dergah Yay., İstanbul, 2012.

ÇELEBİOĞLU Sinem, *Türk Edebiyatında Modern Biyografinin Doğuşu,* Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul, 2007.

ÇETİN Atillâ, "Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi,* 29, Ankara, 2005.

ÇETİN Mahmut, *Biyografi Kitabı,* Biyografi Net Yay., İstanbul, 2012.

ÇOG Mehmet, "Biyografi Çalışmaları İçin Önemli Bir Kaynak: "Emekli Sandığı Arşivi", *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 9/2, Elazığ, 2004.

DURUEL Nursel, *"Hayat, Biyografiler, Biyograflar", Jale Baysal'a Armağan,* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1993.

EMECEN Feridun, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", *İslam Araştırmaları Dergisi,* 3, 1999.

Kâtip Çelebi, Fezleke, Feridun Emecen, *"Osmanlı Kronikleri ve Biyografi",* İslam Araştırmaları Dergisi, 3, 1999.

KILIÇ Filiz, *XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler,* Akçağ Yay., Ankara, 1998.

Kuyûd-ı Kamîme Arşiv Kataloğu, S. Işık, S. Kadıoğlu, M. Yıldırır, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın No:4, Ankara, 2012.

KÜTÜKOĞLU Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl,* Kubbealtı Neşr., İstanbul, 1991.

ORTAYLI İlber, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", *Osmanlıdan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar,* Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998.

EKLER

EK:1- Reşit Bey

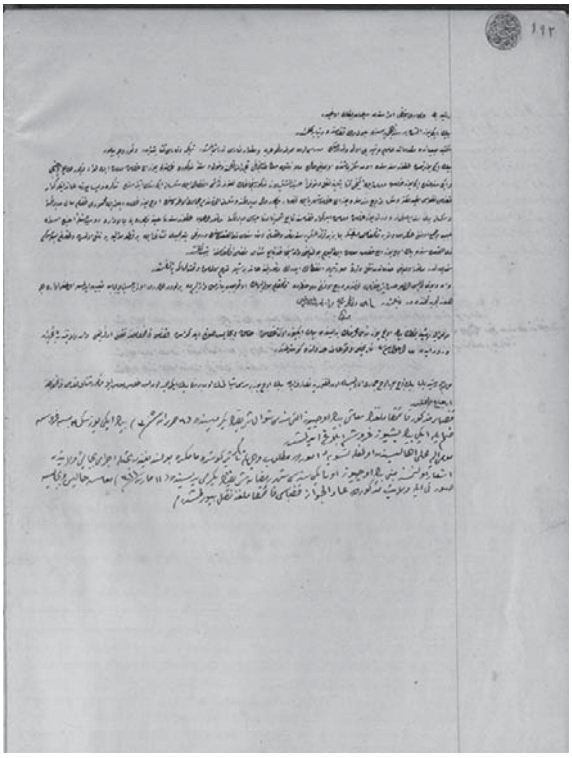

EK:2- Ahmet Şükrü Efendi

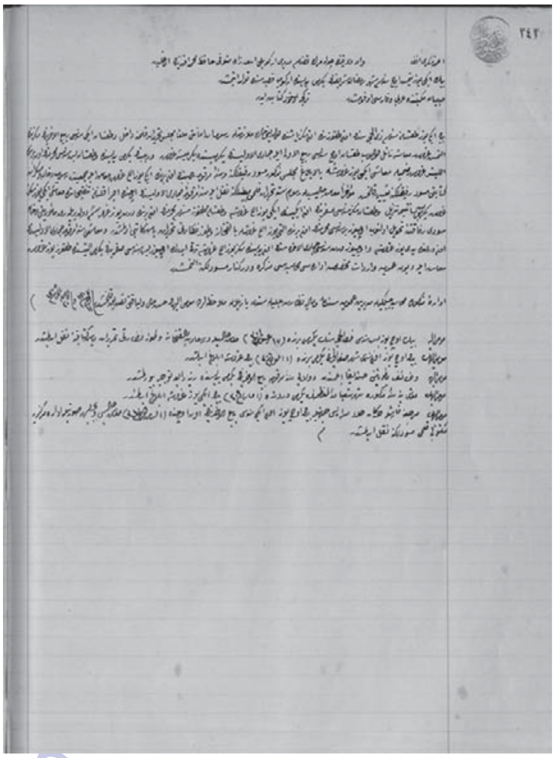

EK:3- Mehmet Vasıf Efendi

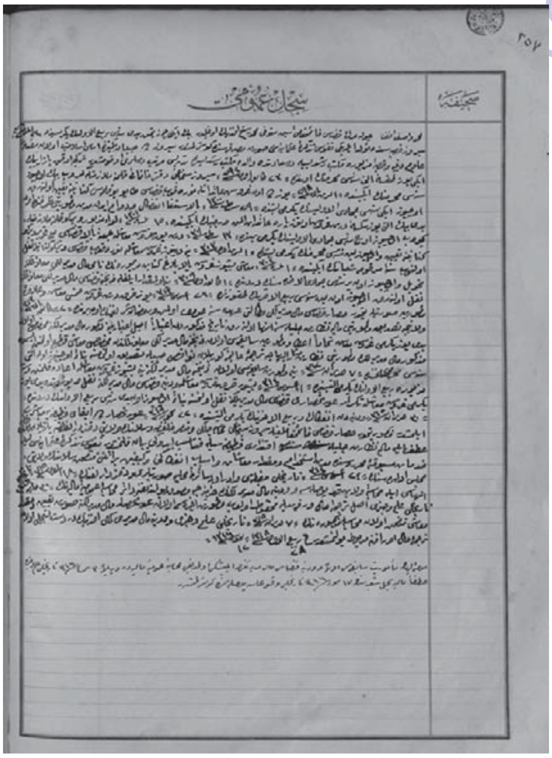
سجل عمومي
صحيفه

EK:4- Abdullah Talat Efendi

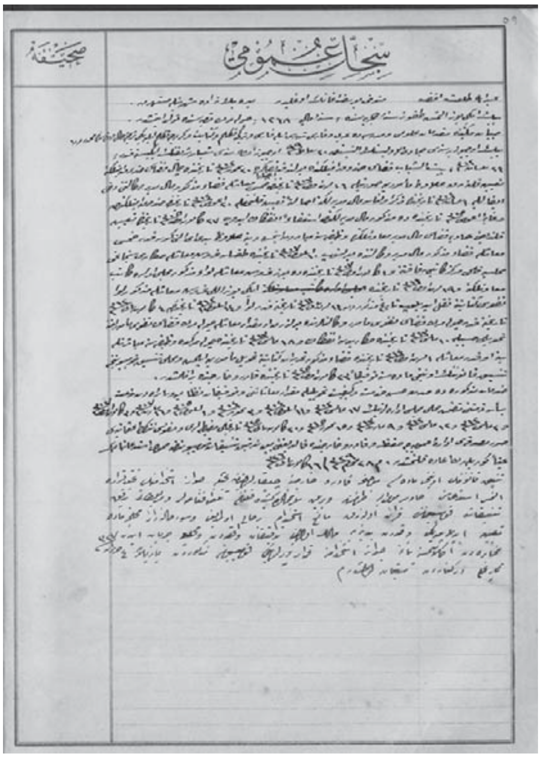
سجل عمومي
صحيفه

EK:5- Timur Bey

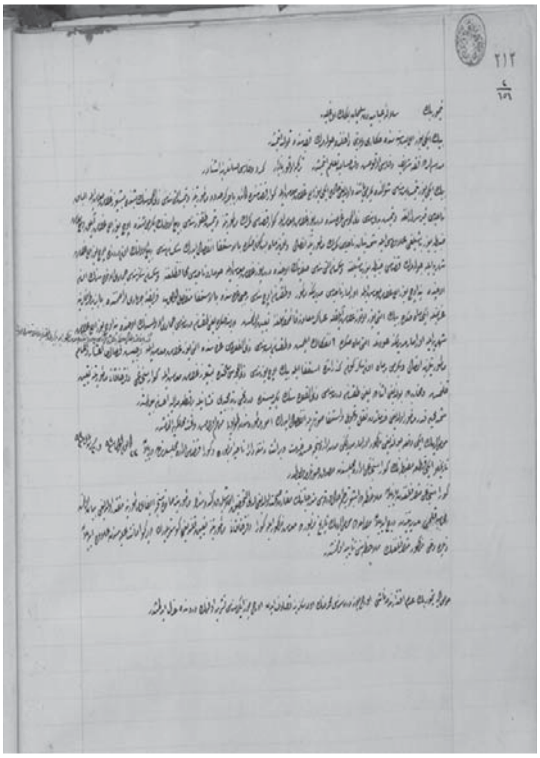

EK:6- Mehmet Hamdi Efendi

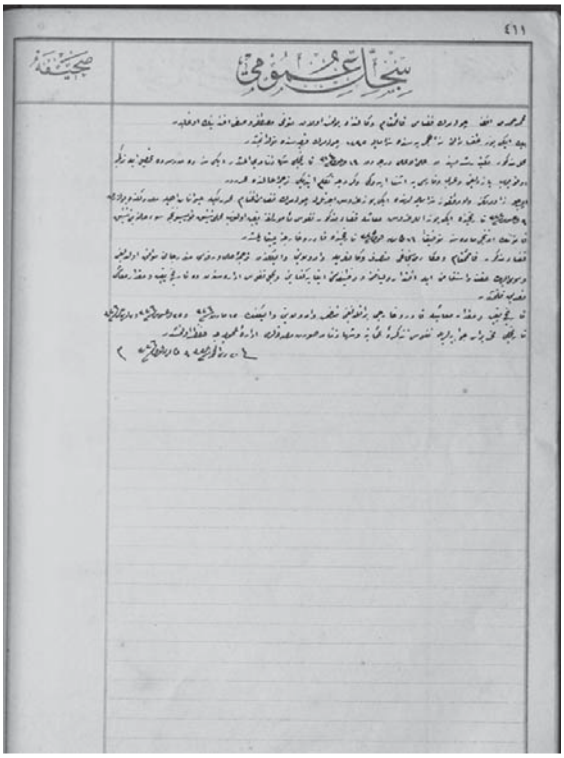

EK:7- Mehmet Halit Efendi

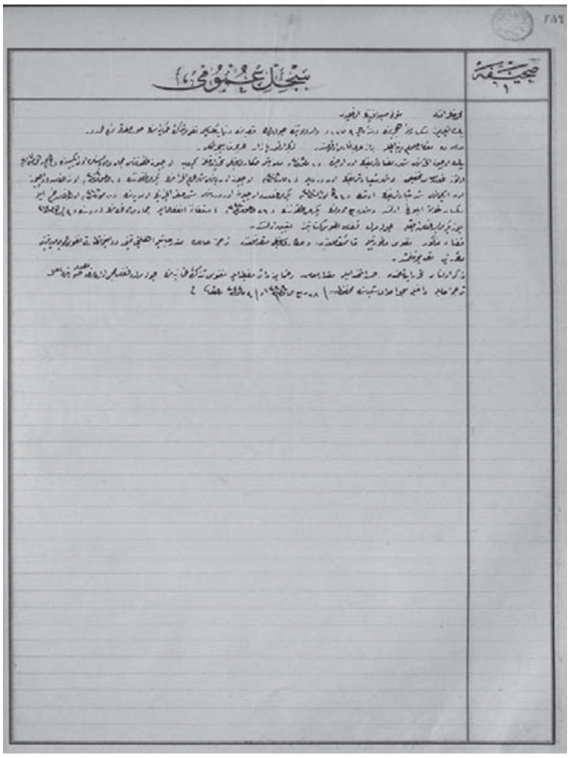

EK:8-Mehmed Reşit Efendi

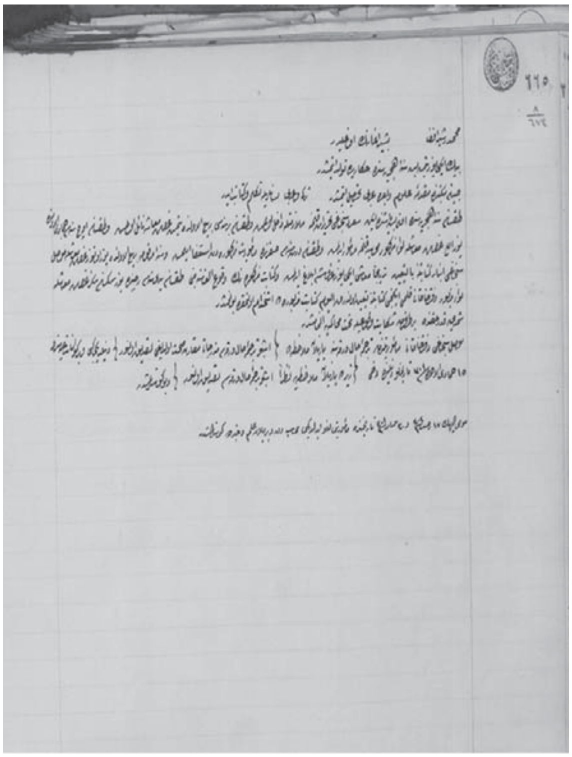

هەوالنامەی کتێب

أعلام الحديث من عائلة ابن موسك الهكاري

The Hadith Scholars Companion to Ibn Musek el-Hekkari Family

İbn Musek el-Hekkari Ailesine Mensup Hadis Alimleri

Öğr. Gör. Shawish MURAD
Hakkari Üniversitesi
murad1980m1980@gmail.com

Abstract

The area of Hakkari has been distinguished from ancient times with men and women in the fields of science, literature and jihad. Among these scholars, they raised the hadith of the hadith from others which they reached the Messenger of Allah (Pbuh). I want to introduce some famous hadith scholars and their masterpice in scholar of hadith and narration of known families. For instance, Ahmad bin Ahmed bin al-Hussein bin Musk al-Hakkari and his son Shihab al-Din and his daughters named Gueriyeh and Esma who were famous among scholar of hadeth and society. In this article I will try to focus on and give information about the members of the family.

ملخص

امتازت منطقة هكاري منذ القديم برجال أفذاذ في شتى ميادين العلم والأدب والجهاد، ومن هؤلاء العلماء محدثون حملوا الحديث الشريف عن غيرهم إلى أن وصلوا بالسند إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، ولقد عُرفت منهم عائلات اشتهرت بجانب من جوانب العلم، كعائلة ابن موسك الهكاري، فقد عُرفوا بعلم الحديث والرواية، فأردت في هذه المقالة أن نتعرف على بعض أفرد هذه العائلة وأثرهم في علم الحديث والرواية، منهم أحمد بن أحمد بن الحسين بن موسك الهكاري وابنه شهاب الدين وابنتاه جويرية وأسماء ممن كان لهم باع في علم الرجال والحديث.

الكلمات المفتاحية: علم الحديث، علم الرجال، ابن موسك، عائلة، المحدث.

1. مقدمة

الحمد لله الذي أعز المسلمين بدينهم، والصلاة والسلام الأتمان الأكملان على من لا نبي بعده، صلوات ربي وسلامه عليه وعلى آله وأصحابه ومن تبعه إلى يوم الدين.

وبعد:

فإن الله تعالى جل في علاه قد أنزل تشريعه المبين على خاتم الأنبياء والمرسلين، فبينه للناس أجمعين، وأتى بمثله معه، من السنة المطهرة، فجاء من بعده الصحابة والتابعون، فأدوا واجبهم في تبليغ الرسالة، وورثوا هذا العلم منه، وبيّنوه للأمة، وحمل عنهم ممن جاء بعدهم إلى غيرهم، إلى أن وصل إلينا هذا الدين واضحاً ليله كنهاره، ذبوا عنه، وحفظوه من تحريف الغالين، وانتحال المبطلين، وتأويل الجاهلين، متمثلين قول نبيهم الكريم صلوات الله وسلاماته عليه وعلى آله وصحبه وسلم[2]، لذلك وضعوا قواعد لقبول الحديث وحمله وروايته، فظهر علمان عظيمان هما علم الجرح والتعديل وعلم الرواية، وتسابق العلماء إلى حفظ الحديث، والعناية به، ولم تخلو بقعة من بقاع دار الإسلام إلا تشرفت بحمل سنة رسول الله صلى الله عليه وسلم وروايته، ومنها بلاد الهكاري، فقد خرج منها علماء أجلاء، بل عرفت أُسُر كثيرة فيها بالعلم والمعرفة منها عائلة شهاب الدين ابن موسك الهكاري، فأردت أن نتعرف على أعلام منهذه العائلة ومكانتهم وعمن رووا الأحاديث وعمن سمعوا منهم، متمثلاً بالشيخ شهاب الدين أبي الحسين وابنه شهاب الدين أبي سعيد وابنتيه جويرية وأسماء، اعترافاً بفضلهم وإحياء لذكراهم ؛ حتى يقتدى بهم هذا الجيل الجديد، ويكون خير خلف لخير سلف.

2. أحمد بن أحمد بن الحسين

2.1. ترجمته

هو أحمد بن أحمد بن الحسين بن موسى بن مُوسَكَ الهكاري أبو الحسين ولد سنة 674هـ، ويقال أنه ولد أواخر سنة 676هـ[3]،والناظر في كتب التراجم والتاريخ وعلم الرجال يرى أن هناك خلطاً واضحاً بين كلٍ من شهاب الدين الأب وشهاب الدين الابن، فشهاب الدين الأب هناك من كناه بأبي الحسن كما أطلق عليه الحافظ ابن الحجر العسقلاني في كتابه الدرر الكامنة ولعله أصحها وأبعدها من هذا الخلط، فقد ترجم لكل منهما على حدة من غير خلط كما هو

---

[2]. لفظ الحديث هو :" يحمل هذا العلم من كل خلف عدوله، ينفون عنه تحريف الغالين، وانتحال المبطلين، وتأويل الجاهلين: والحديث رواه ابن عدي والبيهقي وأبو نعيم وابن عبد البر : قاله : الرباعي، الحسن بن أحمد بن يوسف بن محمد بن أحمد، فتح الغفار الجامع لأحكام سنة نبينا المختار، ت : مجموعة بإشراف علي العمران، دار عالم الفوائد، مكة، ط1، 1427 هـ، 4/ 2185 .

[3]. ابن رافع، تقي الدين محمد بن هجرس، الوفيات، ت : صالح عباس وبشار معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط1، 1402هـ، 2/ 124 . وابن الجزري، شمس الدين محمد بن محمد بن يوسف، غاية النهاية في طبقات القراء، مكتبة ابن تيمية، ط1، 1351هـ، 1/ 37.

واضح[4]، في حين أن ابن رافع وابن الجزري قد كناه بأبي بكر مع تغيير في نسب بعض اسماء أجداده عند ابن الجزري فقال هو:" أحمد بن أحمد بن أحمد بن الحسين بن موسى بن جلو أبو بكر شهاب الدين الهكاري "[5]. والملقب بشهاب الدين، والمعروف بالهكاري، الكردي الأصل والد أبي سعيد الذي سنتحدث عنه لاحقاً، شافعي المذهب[6].

2.2. مكانته العلمية وأخلاقه

امتاز الشيخ شهاب الدين الأب بمكانة علمية مرموقة بين أقرانه وخاصة في علم الحديث ورجاله، وانتهى إليه رياسة مشيخة الحديث بالمنصورية، بعد أن تنازل له عن مشيختها قاضي القضاة موفق الدين الحنبلي، حيث باشر وتصدر للإقراء بالمنصورية وتولى مشيخة الحديث بها، وبالجامع الحاكمي، وكتب بخطيده الجميل المتقن الكثير في الأحاديث وحدَّث وقرأ بنفسه، ورحل إلى الإسكندرية أيضاً، حتى لقب بالإمام المحدث[7]، قال المترجمون عنه: أنه كتب الكتب الستة، وطبقات ابن سعد. وكثيراً من أجزاء الحديث، وعلق منها ما هو قديم، وما هو حديث[8]. وأفاد طلابه كثيراً بالجمع والشرح والكتابة في هذا الفن، فنال بذلك درجات عظيمة كما عبر عنها ممن ترجم له بأنه نال بذلك النجوم الزاهرة، وأما من الناحية أخرى فقد علا شأنه في قراءات القرآن وتلقاها من علماء أجلاء في هذا الفن، فقرأ بالقراءات الخمس على القاضي مجد الدين بن الخشاب الشافعي وعلى الشيخ عز الدين الشنطوفي، وعرض الرائية والشاطبية على العلامة بهاد الدين بن النحاس الحلبي، وقرأ على الأخير بعض ألفية ابن مالك[9]. ووصفه من كتب عنه بأنه كان بعيداً عن التكلف متواضعاً ديناً بشوش الوجه بارعاً وزاهداً[10].

مكتبة الشيخ عبد الله كرد كيتب

---

4. ابن حجر، أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني، الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، ت : محمد ضان، دائرة معارف العثمانية، ط2، 1872م، 1/ 112 .

5. ابن رافع، الوفيات، 2/ 123 . و ابن الجزري، غاية النهاية في طبقات القراء، 1/ 37 .

6. ابن حجر، الدرر الكامنة، 1: 1112، وابن رافع، الوفيات، 2/ 123 . و ابن الجزري، غاية النهاية في طبقات القراء، 1/ 37.

7. ابن رافع، الوفيات، 2/ 123 . و ابن الجزري، غاية النهاية في طبقات القراء، 1/ 37، وابن حجر، الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، 1/ 112 .

8. ابن رافع، الوفيات، 2/ 123، والصفدي، صلاح الدين خليل بن أبيك، أعيان العصر وأعوان النصر، ت:علي أبو زيد وآخرون، دار الفكر المعاصر، بيروت، ط1، 1998م، 1/ 169، والمقريزي، أحمد بن علي بن عبد القادر، السلوك لمعرفة دول الملوك، ت : محمد عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، 1997م، 3/ 428.

9. ابن الجزري، غاية النهاية في طبقات القراء، 1/ 37 .

10. ابن رافع، الوفيات، 2/ 123 .

2.3. شيوخه في الحديث

روى شهاب الدين الأب عن كثير من علماء ورواة الحديث، فممن روى عنهم شرف الدين أبي أحمد الدمياطي فقد صاحبه وسمع منه الكثير من الكتب والأجزاء، وابن الرواج، ومحمد بن ابراهيم بنترْجم المازني فقد سمع منه النصف الثانيمن كتاب جامع الترمذي، ونصفه الأول حمل عنه إجازة ولم يكن سماعاً،وحدث به أيضاً. وسمع على أحمد بن أبي طالب الحجار، ووزيره بنت المنجا، وأبي المعالي الأبرقوهي، وعلي بن أحمد الغرافي، والحسن بن علي ابن الصَّيرفي، وعلي بن نصر الله بن الصَّواف، ورحل إلى الإسكندرية والحرمين الشريفين وسمع من جماعة بها، وتولى المناصب الكبار في الحديث كما أنه درس بالقبة المنصورية لأهل الحديث[11]، لذلك كان من المكثرين كما قال عنه المقريزي[12].

2.4. تلامذته في الحديث

وقد روى عنه في الحديث رجالٌ منهم جماعة من شيوخ المكيين وغيرهم بمكة سنة تسع وأربعين وسبعمائة (749)هـ، وممن سمع في هذه السنة منه حسن بن علي المعروف بابن الزكي سمع منه في المسجد الحرام[13]، وانتفعوا به كما قال ابن الجزري[14].

2.5. وفاته

اتفق المؤرخون أن وفاة الإمام المحدث شهاب الدين أبو الحسين كان في سنة 750 من الهجرة، وذلك يوم الأربعاء الثاني عشر من شهر جمادى الأولى. بالقاهرة عن عمر بلغ 76 سنة، ودفن بمقابر باب النصر. وذكر الصفدي سبب وفاته بأنه علق به مخلب الحمام فمات على أثره[15].

---

11. ابن رافع، الوفيات، 123/2، وابن الجزري، غاية النهاية في طبقات القراء، 1/ 37، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد، 1/ 287 .

12. المقرزي، تقي الدين أحمد بن علي، درر العقود الفريدة في تراجم الاعيان المفيدة، ت: محمود الجليلي، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ط1، 2002م، 1 / 267 .

13. الفاسي، محمد بن أحمد بن علي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد، ت: كمال الحوت، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، 1990م، 1/ 507 .

14. ابن الجزري، غاية النهاية في طبقات القراء، 1/ 37 .

15. الصفدي، أعيان العصر وأعوان النصر، 1/ 169، وابن الجزري، غاية النهاية في طبقات القراء، 1/ 37، وابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 112، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد، 287/1، والمقريزي، السلوك لمعرفة دول الملوك، 428/3، وابن رافع، الوفيات، 2/ 123.

3. أحمد بن أحمد بن أحمد

3.1. ترجمته

هو الشهاب الدين الهكاري أحمد بن أحمد بن أحمد بن الحسين بن موسى بن موسك وهو كردي الأصل، والمنسوب إلى منطقة الهكاري، وكني بأبي سعيد بن الشيخ شهاب الدّين أبي الحسين السابق، أما سنة مولده فلم أقف على من صرح بذلك[16].

3.2. مكانته العلمية وصفاته

لقد نشأ شهاب الدين الابن في أسرة مشهورةٍ بالعلم والتدين، فقد تلقى علوم الحديث والرجال من والده، وأسمعه والده على كثير من رجال الرواية في الحديث، وسيأتي لاحقاً أسماء من تلقى عليهم هذا العلم الشريف، حتى بلغ شأواً عظيماً في علم الرجال والحديث، وكتب بخطه الجميل المتقن الشيء الكثير، ووصفه واصفوه بأنه تولى مراتب عالية في الحديث[17]، حتى قال عنه الحافظ ابن حجر رحمه الله:"وكان عارفاً بالرجال جمع كتاباً في رجال الصحيحين"[18]، وشرح كتاب صحيح البخاري وسماه "العقد الغالي في حل إشكال صحيح البخاري" كما ذكره بروكلمان في كتابه "تاريخ الأدب العربي"، بينما ذهب سزكين في كتابه "تاريخ التراث العربي" بأن اسم الكتاب هو "العقد الجلي في حل إشكال الجامع الصحيح"، وذكر كلاهما أنه يوجد منه نسخة في باريس كما نقل عنهما محققو كتاب التوضح لشرح الجامع الصحيح لابن الملقن وقالوا:" ولم أجد من ذكر هذا الشرح إلا هما " ولكنه قال في آخره " والعلم عند الله "[19]. وألف أيضاً في هذا الفن كتاباًسماه "رجال السنن الأربعة" والمجلد الأول بخط يده موجود في دار الكتب، واسم الكتاب الذي ذكره الحافظ ابن حجر في رجال الصحيحين ذكره الزركلي باسم "رجال البخاري ومسلم" وأنه موجود في دار الكتب وبخط يده.وليس هذا فحسب بل إضافة إلى ذلكفقد كان مفسراً له تفسير من ست مجلدات كما ذكره المؤرخ الزركلي في كتابه الأعلام[20]. وهذه

---

[16]. السيوطي، طبقات الحفاظ، 529/1،والسيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين، حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة، ت: محمد إبراهيم، دارإحياء الكتب العربية، مصر، ط1، 1967م، 1/ 359، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد، 287/1، وابن حجر، الدرر الكامنة، 111/1 .

[17]. ابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 112 .

[18]. ابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 112 .

[19]. ابن الملقن، عمر بن علي بن أحمد الشافعي المصري، التوضيح لشرح الجامع الصحيح، تحقيق دار الفلاح بإشراف خالد الرباط وجمعة فتحي، دار النوادر، دمشق، ط1، 2008م، 1/ 129، 130 .

[20]. الزركلي، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الأعلام، دار العلم للملايين، بيروت، ط15، 2002م، 1/ 91 .

النشأة التي أمضاها في كنف والده أورثه ذلك العلم وأورثه الزهد والتدين، فقد كان موصوفاً بالدين والخير والتواضع، وقد حج مرات عديدة، وسمع الحديث خلال ذلك في الحرمين، وعرف أيضاً بالبراعة [21].

3.3. شيوخه في الحديث

اسمعه أبوه الحديث في صغره من كثير من العلماء ورواة الحديث منهم النور البعلي، والموسوي، ومحمد بن علي بن ساعد، وست الوزراء، وسمع من ابن الصواف مسموعه من النسائي أيضاً، وسمع من أبي الحسن ابن القيم، وسمع صحيح البخاري من أحمد بن أبي طالب الحجار، ووزيرة بنت المنجا كما سمعه أبوه منهما، وأخذ من غيرهم أيضاً [22].

3.4. تلامذته في الحديث

سبق أن قلنا:إن شهاب الدين الابن اعتنى بطلب الحديث فسمع واسمع، فقد سمع منه القباب وفاطمة صحيح البخاري وأجازهما به[23].

3.5. وفاته

في الثامن من شهر جمادى الأولى غاب شمس شهاب الدين الهكاري أبو سعيد سنة ثلاث وستين وسبعمائة (763)هـ [24]، وقال البعض في شهر جمادى الآخرة[25].

4. جويرية بنت أحمد

4.1. ترجمتها

هي جويرية بنت أحمد بن أحمد بن الحسين بن موسك الهكاري، وكنيت بأم الهناء وبأم البر وبأم أبيها المصرية [26]،وجاءت اسمها بصيغة جويرة عند كل من المقريزي وابن تغري[27]، وهي بنت الشيخ شهاب الدين أبو الحسين وأخت شهاب الدين أبو سعيد،لكن صرح الحافظ ابن الحجر في كتابه الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، بأنها ابنة شهاب

---

[21]. ابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 112، والسيوطي، طبقات الحفاظ، 530/1.

[22]. ابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 111، والسيوطي، طبقات الحفاظ، 530/1 .

[23]. السيوطي، طبقات الحفاظ، 530/1، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد، 287/1 .

[24]. السيوطي، طبقات الحفاظ، 530/1 ، وابن الملقن، التوضيح لشرح الجامع الصحيح، 1/ 129، 130 .

[25]. ابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 112، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد، 287/1، والسيوطي، حسن المحاضرة، 1/ 359.

[26]. ابن حجر، أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر، إنباء الغمر بأبناء العمر، ت : حسن حبشي، إحياء التراث الإسلامي، مصر، 1969م،245/1، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد، 2/ 361، والمقريزي، درر العقود، 1/ 581.

[27]. والمقريزي، السلوك لمعرفة دول الملوك، 5/ 133، وابن تغري، يوسف بن تغري بن بردي بن عبد الله الظاهري، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، دار الكتب، مصر، بدون ط، ت، 11/ 221 .

الدين أبو سعيد فعند ترجمته له قال في نهاية ترجمته:" وهو والد جويرية التي تأخرت وسمع منها أقراننا "[28]، في حين أنه اتفق عند ذكرها في نفس الكتاب عند ترجمته لها مع بقية المترجمين بأنها جويرية بنت أحمد بن أحمد بن الحسين[29]، وكذلك عند ترجمته لها في كتابه " إنباء الغمر بأبناء العمر "[30]، ولعل ذلك سهو منه في الموضع الأول، لأنه بنفسه ترجم لها وذكر نسبها كما مرَّ، حتى صرح المقريزي بقوله:" وهي أخت أبي سعيد أحمد بن أحمد الهكاري "[31]. وولدت بالقاهرة في الرابع من شهر رمضان سنة أربع وسبعمائة (704)هـ[32].

4.2. مكانتها العلمية

لا غرو أن نشأة المحدثة جويرية في كنف بيت اتَّصف كل من أبيها وأخيها وأختها بخصال جميلة،وكانوا رواةللحديث وعالمين برجاله، تلقوا جميعاً من نفس المصدر وتنوعت مسموعاتهم، بل قد تجد المحدثة جويرية قد سمعت واسمعت أكثر من أبيها وأخيها ؛ لأنها عمرت طويلاً، وروت عن شيوخ أبيها وأخيها وعاشت بعد أخيها عشرين سنة، كل ذلك في تلقي الحديث وروايته ونشره والتحديث بمسموعاتها لأقرانها وتلامذتها، لذلك ترى ممن ترجم لها من علماء مشاهير كأمثال المقريزي عندما تحدث عنها وترجم لها وصفها بـ " شيختنا "[33] وأنها " حدثت بالكثير، وسمع منها الفضلاء "[34]، وكذلك الحافظ ابن حجر قال:" سمع منها بعض مشايخنا وكثير من أقراننا "[35]، وليس هذا فقط بل لقد عُرفت المحدثة جويرية بالزهد والتدين فكانت خيرة دينة كما وصفها من ترجم لها[36].

4.3. شيوخها في الحديث

سمعت من شيوخ أبيها وأخيها، فقد سمعت من أبي الحسن علي بن نصر بن الصواف كل مسموعاته من"سنن النسائي"و"مسند عبد بن الحميدي". وسمعت من علي الحجار وست الوزراء "صحيح البخاري". ومن الشريف موسى ابن علي الموسوي "صحيح مسلم". ومن الحسن بن عمر الكردي "مسند الدرامي" و "مسند عبد الحميدي"و"الأربعين

---

28. ابن حجر، الدرر الكامنة ، 1/ 112 .
29. ابن حجر، الدرر الكامنة، 2/ 96، ابن العماد الحنبلي، عبد الحي بن أحمد بن محمد، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، ت: محمود الأرناؤوط، دار ابن كثير، دمشق، ط1، 1986م، 482/8، و الفاسي / ذيل التقييد، 2/ 361 ، وابن تغري، النجوم الزاهرة، 11/ 221.
30. ابن حجر، إنباء الغمر بأبناء العمر، 1/ 245 .
31. المقريزي، درر العقود، 1/ 581 .
32. ابن حجر، الدرر الكامنة، 112/1، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد،2/ 361، 362،والمقريزي،درر العقود، 1/ 581 .
33. المقريزي، درر العقود، 1/ 267 .
34. المقريزي،دررالعقود، 1/ 581 .
35. ابن حجر، الدرر الكامنة، 2/ 97 .
36. ابن حجر، إنباء الغمر بأبناء العمر،245/1،

للطائي"و"العقل لداود بن المحبر" و"مجلسين من أمالي الحرفي" والثالث من "فوائد أبي علي ابن الخزيمة". ومن علي بن محمد بن هارون الثعلبي "البعث والنشور لابن أبي داود". ومن علي بن عيسى بن القيمما عنده من "مستخرج الإسماعيلي" و"جزء سفيان بن عيينة للثقفي". ومن محمد بن محمد بن عيسى الطباخ أو الطباع كتاب "الفرج بعد الشدة لابن أبي الدنيا". ومن زينب بنت شكر. ومن مينال الأشرفي. ومن الكمال أحمد بن محمد الشريشي. وأجاز لها ابن المهتار وغيره[37].

4.4. تلامذتها في الحديث

حدثت بمسموعاتها مراراً وتكراراً، وأكثروا من الرواية عنها لأنها عمرت طويلاً، فقد كتب عنها أبو جعفر بن الكويك وذكرها في مشايخه، وسمعت منها سبط ابن العجمي البرهان إبراهيم بن محمد بن خليل الحلبي، وأبو زرعة أحمد بن عبد الرحيم، وأجازت أيضاً القبابي والزين العراقي وغيرهم، وكثير من أقران ومشايخ الحافظ ابن الحجر العسقلاني كما صرح بذلك بنفسه[38]. ليس هذا فقط بل إن بعض الأمراء سمعوا وتلقوا الحديث عنها منهم الحجاج أبو يوسف بن الحكم الثقفي، فقد أخرج ابن تمام في مسنده في حديث الأول من مسند الحجاج أنه قال:" أخبرتنا المسندة أم الهنا جويرية بنت أحمد بن أحمد بن الحسن الهكاري شفاهاً..." بسنده عنسعد، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:" من يرد هوان قريش أهانه الله عز وجل "[39]، وممن سمع منها محمد بن إبراهيم بن عبد الحميد الموغاني و يوسف بن علي بن أحمد السيوطي نقيب القراء كما صرح بذلك السخاوي عند ترجمته لهما[40].

4.5. وفاتها

ماتت المحدثة جويرية بالقاهرة في ليلة السبت الثاني عشر من شهر صفر سنة ثلاث وثمانين وسبعمائة (783)هـ، ولها من العمر ثمانون سنة (80) [41].

[37]. ابن حجر، الدرر الكامنة، 2/ 96، 97، وابن حجر، إنباء الغمر بأبناء العمر،245/1، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد،361/2، 362، والمقريزي، درر الفريدة، 1/ 581.

[38]. ابن حجر، الدرر الكامنة، 97/2، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد،333/2، 362،

[39]تمام بن محمد، تمام بن محمد بن عبد الله بن جعفر، مسند المقلين من الأمراء والسلاطين، ت: مجدي السيد، دار الصحابة، مصر، ط1، 1989م، باب من حديث يوسف بن الحكم الثقفي، 1/ 16، برقم : 1.

[40]. السخاوي، محمد بن عبد الرحمن بن محمد بن أبي بكر، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، دار مكتبة الحياة، بيروت، بدون ط، ت، 6/ 253، 10 /324 .

[41]. ابن حجر، الدرر الكامنة، 97/2، والفاسي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد،2/ 362، والمقريزي،دررالفريدة، 1/ 581.

5. أسماء بنت أحمد بن أحمد

5.1. ترجمتها

هي أسماء بنت أحمد بن أحمد بن الحسين بن موسك الهكاري،وهي بنت الشيخ شهاب الدين أبو الحسين وأخت شهاب الدين أبو سعيد وأخت جويرية، ولدت سبعمائة وخمسة عشر (715)هـ.

5.2. مكانتها العلمية

كانت المحدثة أسماء الهكارية من رواة الحديث وعاشت في أسرة برز أفرادها في مجال التحديث والقراءات، وتولوا التدريس والتحديث في مدارس القاهرة كما سبق من قبل، وتكاد تكون المعلومات عن حياة هذه المحدثة قليلة جداً، رغم أن المعلومات كانت وافرة في حياة كل من أبيها وأخيها وأختها، وأرجح أنها كانت لا تقل علماً وتحديثاً عن بقية أفراد أسرتها، وتمتعت بصفات وخصال حميدة، لذلك ترى الإمام الحافظ ابن الحجر العسقلاني ذكرها في أعيان المائة الثامنة وأنها حدثت بالقاهرة [42].

5.3. شيوخها في الحديث

لا شك أن شيوخ محدثتنا كثيرة كما سبق لأفراد أسرتها، وممن سمعت منهم الشيخ أحمد بن إدريس بن الحسين بن مزيز الحموي الذي ولد سنة (643)هـ العالم المشهور في عصره وهو من أشياخ ابن تيمية وأجاز لجماعة من شيوخ الحافظ ابن حجر كمحمد بن عبد الرحمن وكان عالماً ديناً ووقوراً [43]، فقد أحضرت على هذا الشيخ من الحديث المسلسل: أخبرنا الصدر البلوي، ومجلساً في " فضل رمضان " لابن عساكر: أخبرنا مكي بن علان [44].

5.4. تلامذتها في الحديث

أما عن تلامذتها وممن تلقي عنها الحديث محدث مكة الحافظ أبو حامد ابن ظهير بعد سنة سبعمائة وسبعين (770)هـ [45].

5.5. وفاتها

أما عن تاريخ وفاتها فلم يتكلم المترجمون عنها بهذا الموضوع.

---

[42] ابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 428 .

[43] ابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 115، 116، 428 .

[44] ابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 428 .

[45] ابن حجر، الدرر الكامنة، 1/ 428 .

6. خاتمة

في نهاية هذه السيرة العطرة لهؤلاء الأفذاذ من أعلام الحديث والرواة ولا سيما أنهم من عائلة واحدة فقد توصلنا إلى النتائج التالية:

1. الإمام المحدث شهاب الدين أبو الحسين من أعلام المرموقين الذين برزوا في القرن السابع، والذي انتهت إليه رياسة مشيخة الحديث بالمنصورية وكذلك بالجامع الحاكمي، وله أعمال جليلة في خدمة الحديث وأهله، ورحل في طلبه إلى بلاد عدة، واستفاد منه طلابه وتلامذته كثيراً، وليس هذا فحسب بل كان عالماً بالقراءات ومن مشايخها، عُرف بالتواضع وبشاشة الوجه والزهد والورع.

2 . روى المحدث شهاب الدين عن كثير من علماء ورواة الحديث، وسمع منه جماعة من المكيين وغيرهم وانتفعوا به، لذلك كان من المكثرين. وعلق به مخلب الحمّام فمات من أثر ذلك في يوم الأربعاء 12 من شهر جمادى الأولى في القاهرة سنة 750هـ، ودفن بمقبرة باب النصر، عن عمر بلغ 76 سنة.

3 . ورث المحدث شهاب الدين شهاب آخر وهو ابنه أبو سعيد الذي لم يكن بأقل من والده علماً ومعرفة، وربما فاقه فقد نشأ في كنف والده وتلقى الحديث وعلومه منه ومن شيوخه فتولى مراتب عالية في الحديث، ووصفه الحفّاظ بأنه كان عارفاً بالرجال، وألف الكثير من الكتب بخطه الجميل في هذا الفن، وفي التفسير، وكذلك ورث من والده الأخلاق والزهد والتواضع والبراعة.

4 . اسمعه أبوه الحديث في صغره من الكثير من العلماء ورواة الحديث، وأخذ من غيرهم أيضاً، وسمع منه البعض، وفي شهر جمادى الآخرة سنة 763هـ توفي المحدث شهاب الدين أبو سعيد.

5 . ومن أفراد هذه الأسرة المحدثة الجليلةأم أبيها جويرية بنت موسك الهكاري،وهي بنت الشيخ شهاب الدين أبو الحسين وأخت شهاب الدين أبو سعيد،التي ولدتبالقاهرة في الرابع من شهر رمضان سنة (704)هـ. ولقد نشأة المحدثة جويرية في كنف بيت اتصف بخصال جميلةوزهدوتدين،وكانوا رواة للحديث وعالمين برجاله، تلقوا جميعاً من نفس المصدر وتنوعت مسموعاتهم، بل قد تجد المحدثة جويرية قد سمعت واسمعت أكثر من أبيها وأخيها، وروت عن شيوخ أبيها وأخيها وعاشت بعد أخيها عشرين سنة، كل ذلك في تلقي الحديث وروايته ونشره والتحديث بمسموعاتها لأقرانها وتلامذتها.

6 . عاشت المحدثة جويرية ثمانين سنة قضتها في السماع والتحديث لأحاديث رسول الله صلى الله، وحدثت بمسموعاتها مراراً وتكراراً، فكَثُرت الرواية عنها لأنها عمرت طويلاً، وتوفيت في ليلة السبت12 من شهر صفر سنة (783)هـ .

7 . أسماء بنت شهاب الدين بن موسك الهكاري،وهي العَلَمُ الرابع من أعلام الحديث في هذه الأسرة، فهي بنت الشيخ شهاب الدين أبو الحسين، ولدت سنة (715)هـ.وكانت محدثة ، لذلك ترى الإمام الحافظ ابن الحجر العسقلاني ذكرها في أعيان المائة الثامنة وأنها حدثت بالقاهرة.

8 . شيوخ محدثتنا أسماء كثيرون، منهم الشيخ أحمد بن إدريس بن الحسين بن مزيز الحموي العالم المشهور في عصره وهو من أشياخ ابن تيمية وأجاز لجماعة من شيوخ الحافظ ابن حجر، أماتلامذتها وممن تلقى عنها الحديث فكثير أيضاً منهم محدث مكة الحافظ أبو حامد ابن ظهير حدثته بعد سنة (770)هـ، فكانت هذه الأسرة بحق أسرة علم وتحديث ورواية لسنة المصطفى عليه الصلاة والسلام، وتقوى وورع، لها أثرها البارز في ميادين وعلوم شتى وخاصة علم الحديث وروايته، فأسأل الله تعالى أن يرحمهم ويجزيهم عنا وعن المسلمين خير الجزاء، وأن يرزقنا العلم والمعرفة والإخلاص كما رزقهم فإنه تعالى ولي ذلك والقادر عليه.

7. فهرس المصادر والمراجع

- ابن الجزري، شمس الدين محمد بن محمد بن يوسف، غاية النهاية في طبقات القراء، مكتبة ابن تيمية، ط1، 1351هـ.
- ابن العماد الحنبلي، عبد الحي بن أحمد بن محمد، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، ت: محمود الأرناؤوط، دار ابن كثير، دمشق، ط1، 1986م.
- ابن الملقن، عمر بن علي بن أحمد الشافعي المصري، التوضيح لشرح الجامع الصحيح، دار النوادر، دمشق، ط1، 2008م.
- ابن تغري، يوسف بن تغري بن بردي بن عبد الله الظاهري، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، دار الكتب، مصر، بدون ط، ت.
- ابن حجر، أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر، إنباء الغمر بأبناء العمر، ت: حسن حبشي، إحياء التراث الإسلامي، مصر، 1969م.
- ابن حجر، أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني، الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، ت: محمد ضان، دائرة معارف العثمانية، ط2، 1872م.

- ابن رافع، تقي الدين محمد بن هجرس، الوفيات، ت: صالح عباس وبشار معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط1، 1402هـ.
- تمام بن محمد، تمام بن محمد بن عبد الله بن جعفر، مسند المقلين من الأمراء والسلاطين، ت: مجدي السيد، دار الصحابة، مصر، ط1، 1989م.
- الرباعي، الحسن بن أحمد بن يوسف بن محمد بن أحمد، فتح الغفار الجامع لأحكام سنةنبينا المختار، ت: مجموعة بإشراف علي العمران، دار عالم الفوائد، مكة، ط1، 1427 هـ.
- الزركلي، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الأعلام، دار العلم للملايين، بيروت، ط15، 2002م.
- السخاوي، محمد بن عبد الرحمن بن محمد بن أبي بكر، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، دار مكتبة الحياة، بيروت، بدون ط، ت.
- السيوطي، عبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين، حسن المحاضرة في تاريخ مصر والقاهرة، ت: محمد إبراهيم، دارإحياء الكتب العربية، مصر، ط1، 1967م.
- الصفدي، صلاح الدين خليل بن أبيك، أعيان العصر وأعوان النصر، ت:علي أبو زيد وآخرون، دار الفكر المعاصر، بيروت، ط1، 1998م.
- الفاسي، محمد بن أحمد بن علي، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد، ت: كمال الحوت، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، 1990م.
- المقرزي، تقي الدين أحمد بن علي، درر العقود الفريدة في تراجم الاعيان المفيدة، ت: محمود الجليلي، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ط1، 2002م.
- المقريزي، أحمد بن علي بن عبد القادر، السلوك لمعرفة دول الملوك، ت: محمد عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط1، 1997م.

هەواڵنامەی کتێب

عائلة باخل الهكارية أثرها في الحياة الأدبية والسياسية

Family of Bakil It's Influence on the Literary and Political Life

Hakkarili Bahil Ailesinin Edebi ve Siyasi Hayata Etkileri

أ.ماجد حسن حاج محمد
Öğr. Gör. Majed HAJ MOHAMMAD
مدرس في جامعة هكاري،
halap-200200@hotmail.com

ملخَّص

تتحدث الدراسة عن عائلة باخل الهكارية وهي إحدى العوائل الكردية العريقة، التي تعود في جذورها إلى مدينة هكاري الواقعة في منطقة الزاب،فتقف عند أثر العائلة الباخلية في الحياة السياسية والأدبية،ثم تُفَصِّلُ الكلام عن أهم أعلام العائلة الباخلية. وعلى رأسهم الأمير محمد بن باخل الأمير شمس الدين الهكاري، لتُبَيِّنُ أثر الأمير في الحياة الأدبية و تشرحُ علاقته بأبي العلاء المعري والحريري صاحب المقامات، كما تُعَرِجُ الدراسة على رواية الأمير للمقامات ونظمه للشعر،ثم تتطرَّق الدراسة إلى حياة الأمير السياسية و دوره الكبير في حماية الثغور الإسلامية في الإسكندرية، لتختم الحديث باهتمامات الأمير الدينية وروايته لِسُنن ابن ماجة.

الكلمات المفتاحية: باخل – الأدب – المقامات – أبي العلاء المعري – الثغور

Abstract

The study talks about Bakil Family. It's voot go back to Hakkari city which I ocated in Alzab vegion. The study stands at the impact of the Bakil family in it's literary and political life. It talks in details about the most important figure in hhis family " Muhammed bin Bakil prince shams al din Al hakari". Showing the princes influence on literary life and explains his relationship with Abu Alalaa Almuari and Alhariri theauthor of Almaqamat. The study lurks on theprinces narrating of Almaqamat andalso his poetizing. The study lurks on thepolitical lifeof the prince andhis impartant role in protecting the Islamic apertures in Alexandria. It also talks about princes religions interests his harrating of sunan Ibn Majah.

كتب سوالف هو

المقدمة :

إن الحمد لله نحمده ونستعينه ونستغفره ونعوذ بالله من شرور أنفسنا ومن سيئات أعمالنا من يهده الله فلا مضل له، ومن يضلل فلا هادي له، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأشهد أن محمداً عبده ورسوله - صلّى الله عليه وسلّم - أرسله بالهدى ودين الحق" هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ "[1]. ليخرج الناس من الظلمات إلى النور، من ظلمات الشرك والكفر والجهل إلى نور التوحيد والإيمان والعلم، وبعد:

إن الحديث عن سير عظمائنا في التاريخ ، وقوادنا في الجهاد و رجالاتنا في الإصلاح لمن أطيب الأحاديث ، ومن أحب الذكريات ، ذلك لأنهم شموس الهدى في سماء الإنسانية ، كما أن الكثير منهم اتخذ من منهج النبوة منارة تُضيء له دربه ، واستنار بسيرة الخلفاء والصحابة الذين سطّروا أروع ملاحم البطولة في العطاء والزهد والجهاد ومحبة الناس والإيثار ،فقلما وجدنا في تاريخنا رجالاً تجتمع فيهم صفات القائد والأديب ، وما أميرنا محمد بن باخل الهكاري، إلا أحد هؤلاء العظماء الأبطال الذين كان له دورٌ أقل مايقال عنه مهمٌ وبارزٌ في حماية الثغور والدفاع عنها، ولاسيما ثغور أرض الجهاد والرباط مصر إضافة إلى حسن التدبير والنصح الدائم للقادة والملوك.

---

١ - سورة التوبة، الآية ٣٣.

• **التعريف بمحمد بن باخل :**

هـو مُحَمَّـد بْـن باخـل بْـن عَبْـد اللَّـه بْـن أَحْمَـد بْـن عَبْـد اللـه بْـن مرزُبـان الهـكّاري، ولـد سـنة عشـرين وسـتمائة[٢].

• **العائلة الباخلية:**

تعـدُ العائلـة الباخليـة مـن أهـم العوائـل الكرديـة التـي كان لهـا تأثيـراً كبيـراً فـي عهـد الدولـة الأيوبيـة ، وقـد اتضحَ هـذا الـدور مـن خـلال عـدة شـخصيات بـرزة فـي هـذه العائلـة ومـن هـذه الشـخصية، أحمـد بـن أبـي المنصـور بـن باخـل بـن عبداللـه الأميـر عمـاد الديـن الهـكاري، نائـب السـلطنة بالإسـكندرية، وأخـو متولـي ثغـور الإسـكندرية ، الإمـام شـمس الديـن الهكاري،فقـد أخبـر عنـه الإمـام العلامـة أثيـر الديـن أبـو حيـان، بأنـه كان رجـلاً داهيـة فيـه مـكارم الأخـلاق ومحبـة لأهـل العلـم ولـه ولأخيـه اشـتغال بالعلـم الفلكـي وذكـر لـي أن لـه شـعراً[٣].

• **أعمال محمد بن باخل**

تولـى الأميـر شـمس الديـن الهـكاري عـدّة مناصـب مـن أهمهـا علـى الإطـلاق حمايـة الثغـور الإسـلامية فـي الإسـكندرية، فقـد أوكل إليـه الملـك المعـز حبـس الشـريف حصـن الديـن الـذي خـرج علـى الملـك المعـز بعـد أن اجتمعوَاجْتمـعَ الْعَـرَب - وهـم يَوْمئِـذٍ فِـي كَثْـرَة مـن المَـال وَالْخَيْـل وَالرِّجَـال إِلَـى الْأَمِيـر حصـن الدّيـن ثَعْلَـب وَهُـوَ بِنَاحِيَـة دهـروط صربـان وأتـوه مـن أَقْصَـى الصَّعِيـد وأطـراف بِـلَاد الْبحيـرَة والجيـزة والفيـوم وحلفـوا لَـهُ كلهـم. فَبلـغ عـدَّة الفرسـان اثْنَـي عشـر ألـف فَـارس وتجـاوزت عـدَّة الرجالـة الإحصـاء لكثرتهـم. فَجهـز إِلَيْهِـم الْملـك الْمعـز أيبـك الْأَمِيـر فَـارس الدّيـن أقطـاي الجمـدار والأميـر فَـارس الدّيـن أقطـاي المسـتعرب فِـي خَمْسَـة آلَاف فَـارس. فَسَـارُوا إِلَـى نَاحيَـة ذرْوَة وبـرز إِلَيْهِـم الْأَمِيـر حصـن الدّيـن ثَعْلَـب فاقتتـل الْفَرِيقَـانِ مـن بكـرَة النَّهَـار إِلَـى الظّهْـر. فَقـدر الله أَن الْأَمِيـر حصـن الدّيـن تقنطـر عَـن فرسـه فأحـاط بِـهِ أَصْحَابـه وَأَتَـتْ الأتـراك إِلَيْـهِ فَقتـل حولـه مـن الْعَـرَب وَالْعَبِيـد أَرْبَعمِائَـة رجـل حَتَّـى أركبـوه. فَوجـدَ الْعَـرَب قـد تفرقُـوا عَنـهُ فولـى مُنْهَزِمًـا. وَركـب التّـرْك أدبارهـم يقتلُـون وَيَأْسِـرُونَ حَتَّـى حَـال بَينهـم اللَّيْـل..... وَلحـق الشـريف حصـن الدّيـن مـن بَقِـي مـن أَصْحَابـه وَبعـث يطْلـب مـن الْملـك الْمعـز الْأمَـان فَأَمنـهُ ووعـده بإقطاعـات لَـهُ ولأصحابـه ليصيـروا مـن حَملَـة الْعَسْـكَر وعونـاً لَـهُ علـى أعدائه. فانخـدع الشـريف حصـن الدّيـن وَظـن أَن التّـرْك لَا تَسْـتَغْنِي عَنـهُ فِـي محاربـة الْملـك النَّاصِـر وَقـدم فِـي أَصْحَابـه وَهُـوَ مطمئـن إِلَـى بلبيـس. فَلَمَّـا قـرب مـن الدهليـز نـزل عَـن فرسـه ليحضـر مجْلِـس السُّـلْطَان فَقبـض عَلَيْـهِ وَعلـي سَـائِر مـن حضـر مَعَـه وَكَانَـت عدتهـمْ نَحْـو ألفـي فَـارس وسِـتمِائَة راجـل. وَأمـر الْملـك الْمعـز فَنصبـت الأخشـاب مـن بلبيـس إِلَـى الْقَاهِـرَة وشـنق الْجَمِيـع وَبعـث بالشـريف حصـن إِلَـى ثغـر الْإِسْـكَنْدَرِيَّة فحبـس بهَـا وَسـلم لواليهـا الْأَمِيـر شـمس الدّيـن مُحَمَّـد بـن باخـل[٤].

---

٢ - الذهبي، شـمس الديـن أبـو عبدالله محمـد بـن أحمـد بـن عثمـان بـن قايمـاز، تاريخ الإسلام ووفيـات المشـاهير والأعـلام، ت: بشـار عـواد معـروف، دار الغـرب الإسـلامي، ٢٠٠٣، ط١، ج١٥، ص٥٠٥.

٣ - الصفـدي، صـلاح الديـن خليـل بـن ايبـك،الوافـي بالوفيـات، ت: أحمـد الأرنـاؤوط و تزكـي مصطفـى، دار إحيـاء التـراث العربـي، بيـروت، لبنـان، ٢٠٠٠، ط١، ج٨، ص١٢٢.

٤ - المقريـزي، أحمـد بـن علـي بـن عبدالقـادر، أبـو العبـاس الحسـيني العبيـدي، تقـي الديـن، السـلوك لمعرفـة دول الملـوك، ت محمـد عبـد

• شيوخه.

تتلمذ الأمير شمس الدين الهكاري على يدي نخبة من علماء الأمة ومنهم:

١- ابن اللباد: مُوفَّقُ الدِّين عبدُ اللَّطيف بن يُوسُف بن مُحمَّد المَعروف بالبَغدادي، والملقَّب بابن اللبَّاد وابن نقطَة؛ من فَلاسفة الإسلام، وأحدُ العُلَماء المُكثِرين من التَّصنيف في الحِكمَة وعلم النَّفس والطبِّ والنَّبات والدَّواء والتَّاريخ والبلدان والأدب. قابلَ السُّلطانَ صَلاح الدِّين الأيُّوبِي الذي كان قد حرَّرَ بيتَ المقدس من أيدي الصَّليبيين وذلك سنةَ ٥٨٨ هـ ثم انتقل إلى دمشق حيث مارسَ في ظلِّ الملك الأفضل أكبر أولاد صَلاح الدين الأيُّوبِي، ثمَّ عاد بعدَها إلى القاهرة حيث كان يُدرِّس في الجامع الأزهر.

٢- ابن حيان : أبو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان أثير الدين الأندلسي.

٣- الإمام الحافظ وجيه الدين أبو المظفر منصور بن سليم بن منصور بن فتوح الهمذاني الإسكندراني الشافعي محتسب الثغر، ولد سنة سبع وستمائة[٥].

• مكانته العلمية والأدبية

كان الأمير شمس الدين الهكاري ميَّالاً للأدب محباً لأهله مولعاً بمجالسه، وقد عبر عن ذلك الذهبي في تاريخه بقوله:" وله ميل إلى الأدب. سمع جميع ' سنن ابن ماجة ' من الموفق عبد اللطيف بن يوسف، و ' مقامات الحريري ' بحران"[٦]. روى المقامات لأبي محمد القاسم بن علي الحريري عن الموفق عبد اللطيف بن يوسف البغدادي رواها عنه الاسناذ أبو حيان محمد بن علي بن يوسف الاندلسي نزيل القاهرة[٧]. كما سُمع منه رواية الموطأ للإمام مالك[٨].و قال عنه ابن فضل الله بأنه جندي متأدب، له شعر بديع[٩]. فقد عُرف الأمير شمس الدين بحبه لنظم الشعر و روايته له، ومن الأبيات التي رواها الأمير شمس الدين ، قوله:

انظر إلى الدنيا بعين بصيرة	...	ودع التشاغل بالذي لا ينفع
كم رامها فيما مضى من جاهل	...	ليفوز منها بالذي هو يطمع
ويكون فيها آمنا في سربه	...	لا يختشى ريباً ولا يتوقع
قلبت له ظهر المجن فما درى	...	إلا وأسياف المنية تلمع[١٠]

القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ١٩٩٧، ط١، ج١، ص٤٨٠.

٥ - المدخلي، الشيخ ربيع بن هادي عمير، تذكرة النابهين بسير أسلافهم حفاظ الحديث السابقين واللاحقين،دون :ت، دون ط، ص٩٦.

٦ - الذهبي، شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تحقيق: عبد السلام تدمري، دار الكتاب العربي، بيروت، لبنان، ١٩٨٧، ط١، ص١٥٩.

٧ - الفاسي، محمد بن أحمد بن علي تقي الدين أبو الطيب المكي الحسني، ذيل التقييد في رواة السنن والأسانيد، ت:كمال يوسف الحوت، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ١٩٩٠، ط١، ص١١١.

٨ - المصدر السابق، ص١٥٧.

٩ - السيوطي، حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة، ص١٩٠.

١٠ - الصفدي، الوفيات بالوفيات، ص٢٥٠.

يقـول الأميـر شـمس الديـن الهـكاري : قلـت: هـو شـعر متوسـط، رثـاه السـراج الـوراق بقصيـدة أولهـا:

أخفاك يا شمس النهار كسوف ... للشمس منه ناظر مكفوف

تبكى لفقد سميها والدمع من ... وسميها لوليها مذروف

والبدر يعول في احتراق وهو في ... عمر التمام وطرفه مطروف

و الشهب في ثوب الحداد من الدجا ... والصبح عن طرق الهدى مصروف

والثغر بعد الانتظام مبدد ... وشذاه ذاك العنبري خلوف

وسواك لم يحسن سواك نظامه ... ومن الأراك أسنة وسيوف

فهو الملوكي الذي أفعاله ... أبداً إليها ينسب التصريف

ومقدم عند الملوك كرتبة ... الأسماء والناس الجميع حروف[١١]

- **وفاته.**

ترجـل الأميـر شـمس الديـن الهـكاري عـن صهـوت جـواده بعـد أن زاد عمـره عـن السـتين، قضاهـا فـي سـاحات الوغـى، مادفعـاً وحاميـاً عـن ثغـور الإسـكندرية، وقـد غابـت شمسـه سـنة "ثلـث وثمانيـن وسـت مايـة"[١٢].

المصادر والمراجع:

القرآن الكريم.

الذهبي، شـمس الديـن أبـو عبدالله محمـد بـن أحمـد بـن عثمـان بـن قايمـاز، تاريخ الإسلام ووفيـات المشـاهير والأعـلام، ت: بشـار عـواد معـروف، دار الغـرب الإسـلامي، ٢٠٠٣، ط١، ج١٥.

الذهبـي، شـمس الديـن محمـد بـن أحمـد بـن عثمـان، تاريـخ الإسـلام ووفيـات المشـاهير والأعـلام، تحقيـق: عبـد السـلام تدمـري، دار الكتـاب العربـي، بيـروت، لبنـان، ١٩٨٧، ط١، ص١٥٩.

السيوطي، حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة.

الصفـدي، صـلاح الديـن خليـل بـن ايبك،الوافي بالوفيـات، ت: أحمـد الأرنـاؤوط و تزكـي مصطفـى، دار إحيـاء التـراث العربـي، بيـروت، لبنـان، ٢٠٠٠، ط١، ج٨.

الفاسـي، محمـد بـن أحمـد بـن علـي تقـي الديـن أبـو الطيـب المكـي الحسـني، ذيـل التقييـد فـي رواة السـنن والأسـانيد، ت:كمـال يوسـف الحـوت، دار الكتـب العلميـة، بيـروت، لبنـان، ١٩٩٠، ط١، ص١١١.

المدخلـي، الشـيخ ربيـع بـن هـادي عمير، تذكـرة النابهيـن بسـير أسـلافهم حفـاظ الحديـث السـابقين واللاحقين،دون ت، دون ط.

المقريـزي، أحمـد بـن علـي بـن عبدالقـادر، أبـو العبـاس الحسـيني العبيـدي، تقـي الديـن، السـلوك لمعرفـة دول الملـوك، ت محمـد عبـد القـادر عطـا، دار الكتـب العلميـة، بيـروت، لبنـان، ١٩٩٧، ط١، ج١.

---

١١ - الصفدي، الوفيات بالوفيات، ص٢٥٠.

١٢ - الصفدي، الوفيات بالوفيات، ص٢٥٠.

هەواڵنامەی کتێب

ÇUKURCA VE ÇUKURCALI İLİM ADAMLARI

Çukurca and Scholars of Çukurca

Arş. Gör. Yaşar KAPLAN
Hakkâri Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
yasarkaplan111@gmail.com

Özet

Hakkâri'nin Çukurca ilçesi coğrafi konumu, köklü tarihi ve zengin kültür yapısı ile önemli bir ilçe merkezidir. Musul ve Van bölgeleri arasındaki dağlık bölgenin ortasında bulunmaktadır. Coğrafi konumu itibariyle gözden uzak bir bölgede yer almasına rağmen zengin bir kültür dünyası oluşturmuş ve çok önemli ilim adamları ve edipler yetiştirmiştir. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dini gelenekleri uzun bir süre beraber yaşamışlardır. Hakkâri, Van, Şırnak, Duhok ve Urmiye şehirlerine dağılmış olan Hakkârili aşiretler kökenlerini Çukurca Bölgesine dayandırmaktadırlar. Birinci Dünya Savaşı esnasında bu ahenk bozulmuş ve bu kargaşada birçok tarihi yapı ve el yazması eser zarar görmüştür. Bu çalışmamızda tarih boyunca Çukurca'da yetişmiş ya da aslen Çukurcalı olan ilim adamlarının izini sürerek; hayatlarını, ilmi çalışmalarını ve eserlerini tanıtmaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Hakkâri, Çukurca, Çelê, Âlim, Medrese

Abstract

Hakkari's Cukurca district is an important district Center with. It's rooted in history and rich culture, and geographical location. It is the mountainous region between Mosul and Van regions. Even though Geographically location is in an area out of sight it created a rich world of culture and intellectuals and very important and rare. Muslim, Christian and Jewish religious traditions have lived in peace there. The Nomadic Trade origins scattered to Hakkari, Van, Sirnak, Duhok and Urmia attributed the origins of Çukurca. During the first world war, this harmony was broken and the chaos that many historic buildings and damaged manuscript works. In this study, we grew up in Cukurca throughout history or the scholars who originally from Çukurca schoolar trace; scientific studies of their lives, and we will try to introduce their works.

Keywords: Hakkari, Cukurca, Çelê, Scholars, Madrasa

GİRİŞ

Çukurca ilçesi; kuzeyde Hakkâri, doğuda Yüksekova, batıda Şırnak ve güneyde Irak sınırı ile çevrilidir. İsmi Osmanlı kaynaklarında Çal, halk arasında ise Çelê'dir. Çal; Kürtçe ve Farsça dillerinde "çukur" anlamına gelmektedir. Halk arasında kullanılan "Çel" ismi ise Kürtçe "doruk, zirve, yüksek yer" anlamına gelmektedir. Çukurca'nın yerleşim merkezine bakıldığında "Çel" isminin daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Çukurca Kalesi "Çel" diye adlandırılan yüksek bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir. Yerleşim yeri de yüksek bir noktada bulunmaktadır. Hakkâri'de "Çel" kelimesi bu anlamıyla birçok bölge için kullanılmaktadır. Hakkâri'nin meşhur Berçelan Yaylası isminde geçen "çel" kelimesi yüksek zirve ve doruk anlamında kullanılmıştır. Nitekim Berçelan Yaylasında "çel" denilen ve yan yana uzanan birkaç tane büyük kaya kütlesi bulunmaktadır. "Ber- çel- an" kelimesi de bu büyük zirvenin önü ya da aşağısı anlamına gelmektedir. Aynı şekilde Şemdinli'de bulunan "Çarçel Yaylası" da ismini yan yana duran dört tane sivri doruktan almış alıp "dört zirve" anlamına gelmektedir. "Çel" ismi Osmanlı döneminde başka yerleşim yerleri için de kullanılan "Çal" ismi ile olan benzerliğinden dolayı Osmanlı kaynaklarında "Çal" olarak kullanılmıştır. Yoksa zannedildiği gibi Çukurca'nın yerleşim merkezi çukur olduğu için çukur anlamına gelen "Çal" ismi ile bir ilgisi yoktur. İleride göreceğimiz Çukurcalı ilim adamlarının hiç birisi "Çallı" nisbesini kullanmayıp "Çel-i" nisbesini kullanmışlardır.

Tarihte Çukurca

Çukurca gibi, dağlık bir bölgenin ortasında bulunan kuytu bir yerleşim merkezinin tarihini ortaya çıkarmak oldukça zordur. Bu zorluk bölgedeki siyasi ve toplumsal gelişmelerin kayıt altına alınmasının tarihçiler için hem zor hem de önemsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra bölge ile ilgili bilgi verebilecek olan tarihi kaynakların Birinci Dünya Savaşı esnasında büyük bir tahribata uğraması ve bölgede arkeolojik çalışmaların hiç yapılamamış olması gibi etkenler de sıralanabilir. Çukurca tarihi ile ilgili veriler Hakkâri bölgesinin merkezinde bulunmasından dolayı Hakkâri ile ilgili gelişmelerin kaydedildiği belgelerde gelişi güzel serpiştirilmiştir. Çukurca'nın "Çelê" şeklinde kullanılan ismi ilk olarak İdris-i Bidlisi'nin 1515 yılında Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektuplarda geçmektedir. Bidlisi, bu mektuplarında bölgedeki Osmanlı- Safevi çekişmesi ile ilgili son bilgileri aktarmaktadır. Bu mektuplardan birisinde bölgedeki önemli şehir ve kalelerin konumunu ve kimin yönetiminde olduğunu belirten çok önemli bir harita eklemiştir. Bu haritada Çel Kalesi ve hemen Çukurca'nın güneyinde Irak sınırları içerisinde Bervari Bala olarak tabir edilen bölgede bulunan Hıror ve Bêtenur Kaleleri, Hakkari emiri Seyyid Muhammed Bey'e bağlı Bayrak Bey denilen bir kişinin yönetimi altında görünmektedir (Hüseyni, 2015, s. 350). Bidlisi, Çukurca'nın ismini "Çal" şeklinde değil "Çel" şeklinde yazmıştır. Bu durum Hakkâri Beyliğinin güney sınırlarının adı geçen dönemde İmadiye'nin hemen yakınlarına kadar geniş olduğunu göstermektedir.

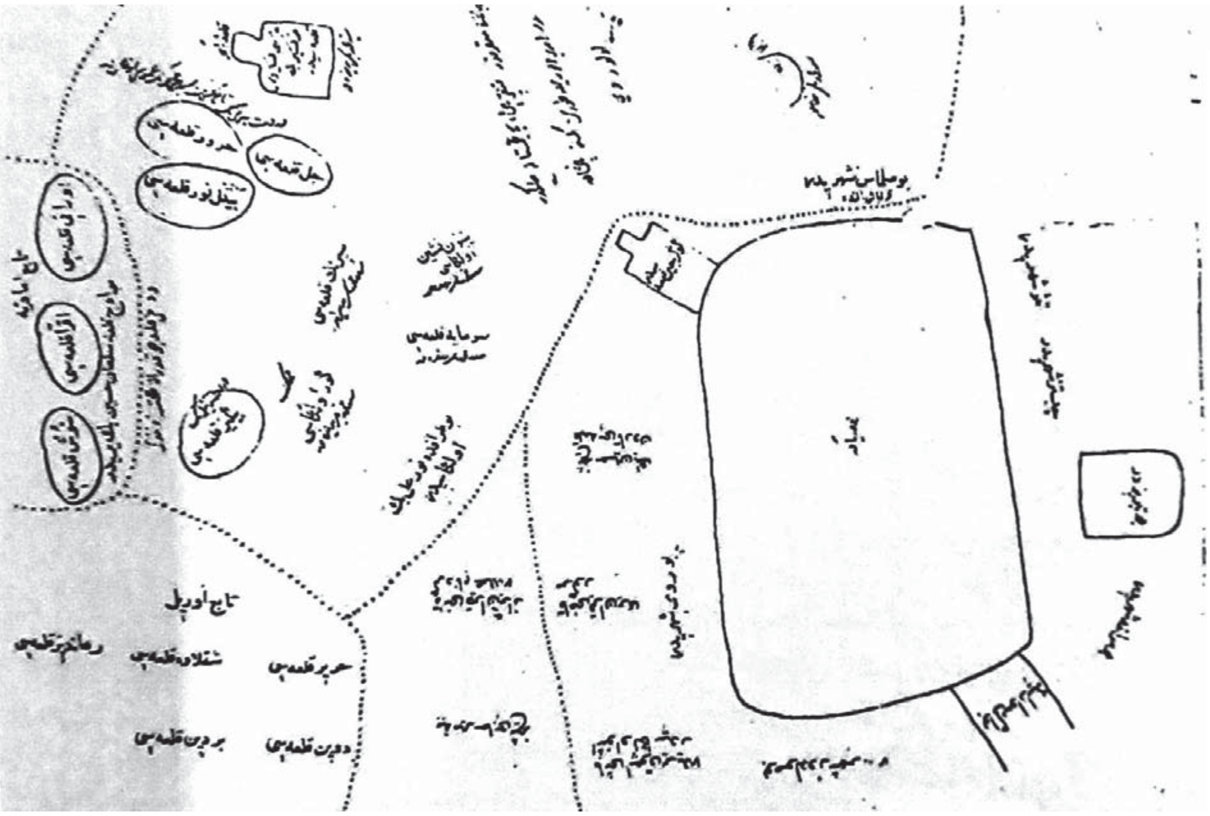

İdris-i Bidlisi'nin Mektubunda Çel (Çukurca) Kalesi

Bayrak Bey'den sonra Çukurca bölgesinin yönetimine Hakkâri emiri Zeynel Bey'in amcasının oğlu olan Gülabi Bey geçmiştir. Gülabi Bey, Hakkâri emiri Zeynel Bey ile beraber hareket etmeyip Bahdinan emiri Sultan Hüseyin ile beraber hareket etmiştir. Zeynel Bey bu durumdan rahatsız olmuş ve durumu Padişah'a arz etmiştir. Bunun üzerine 30 Nisan 1552 tarihinde İstanbul'dan; Bahdinan emiri Sultan Hüseyin, Pınyanışi Aşireti reisi Şahkuli Bılêli, Gülabi Bey ve Zeynel Bey'e konu ile ilgili emirler gönderilmiştir. Bu emirlerde kısaca Gülabi Bey'in yönetiminde olan aşiret ve kalelerin kadimen Hakkâri Beyliğine ait olması hasebiyle adı geçen emirin Zeynel Bey ile beraber hareket etmesi istenmekte ve Sultan Hüseyin ile beraber hareket etmesi men edilmektedir (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

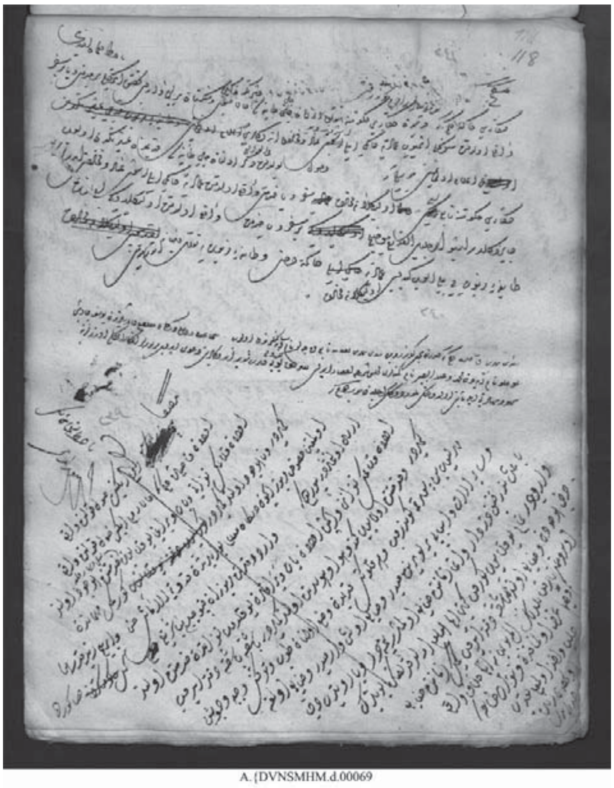

A.{DVNSMHM.d.00069

İstanbul'dan 1593 yılında Hakkâri Emirine gönderilen hüküm

Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm: 832, 833, 834, 835). Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Çukurca ve Bervari bölgesi aşiret ve kaleleri ile beraber Hakkâri Beyliği sınırları içerisinde olmasına rağmen bölgeyi yöneten Gülabi Bey'in Hakkari emiri Zeynel Bey ile ciddi bir husumet yaşadığı anlaşılmaktadır. 4 Aralık 1576 tarihinde İstanbul'dan Van Beylerbeyliğine gönderilen bir emirde Gulabi Bey'in Pınyanışi Aşireti reisi Şahkulu Bilêli'nin yardımlarıyla Ertoş ve Pınyanış aşiretlerinden bir kuvvet oluşturarak Zeynel Bey ile mücadele ettiğinden bahsedilmiştir (Defter Mühimme: 29, Hüküm: 31). Bu durum Gülabi Bey ile Zeynel Bey arasındaki husumetin devam ettiğini ortaya koymaktadır. Yine 2 Mayıs 1585 tarihinde İstanbul'dan Van Beylerbeyi Sinan Paşa, Zeynel Bey ve Gülabi Bey'e gönderilen emirlerde de bu durumun hala devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu emirlerde; Çal ve Bêtenur Kalelerinin emiri olan Gülabi Bey'in kendi başına hareket ettiği, Ferhad Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından İran'a karşı gerçekleştirilen savaşlara kuvvetleri ile katılmadığı bildirildikten sonra ne olursa olsun Gülabi Bey'in aşiret kuvvetleri ile beraber Zeynel Bey'in maiyetinde sefere çıkması emredilmiştir. Emre uyulmadığı takdirde Gülabi Bey'in görevden alınacağı bildirilmiştir (Defter Mühimme: 52, Hüküm: 852, 853, 854). Bütün bu sert uyarılara rağmen Gülabi Bey ile Zeynel Bey arasındaki husumet son bulmamış, Zeynel Bey'in 1585 yılında ölümünden sonra da Hakkari emiri olan oğlu Zekeriya Bey ile devam etmiştir. Konu ile ilgili 1593 yılında İstanbul'dan Hakkâri emirine gönderilen hükümde kısaca şöyle denilmektedir: " Hakkâri Hâkimine hüküm ki; Südde-i saadetime adam gönderip Hakkâri Hükümetine bağlı olan Çallı taifesi aşiretinden iken bir hizmet ya da sefer vaki olduğunda seninle beraber hareket etmeyip İmadiye Hâkimi ile beraber hareket ederiz diye sana muhalefet ettiklerini duyduğumda buyurdum ki; Çallı taifesi eskiden beri aşiretinden olup Hakkâri Hükümetine tabi olduklarından sefer ve hizmet döneminde İmadiye Hâkimi ile beraber hareket ederiz demeleri caiz değildir. Bu emrim mucibince bir sefer veya hizmet gerektiğinde adı geçen taifeye, muhalif İmadiye Hâkiminin onları yönlendirmesine ve adı geçen taifenin bahane uydurmasına fırsat vermeyesin" (BOA. A.{DVNSHM.d…No: 69. Hk: 241, S. 118).

Gülabi Bey ile Zeynel Bey arasındaki çekişmede Çukurca'nın da mensubu olduğu Pınyanış Aşireti Gülabi Bey'den yana tavır koymuştur. Bu aşiret ile Hakkâri emiri Zeynel Bey arasındaki anlaşmazlığın temel sebebi daha eski bir dönemde Çukurca'dan göç eden bazı Pınyanışi Aşireti mensuplarının Şahkulu Bılêlan öncülüğünde Urmiye havalisindeki Soma ve Selmas bölgelerinde önemli bir güç haline gelip ayrı bir yönetim kurmaları ve Zeynel Bey'e bağlılıklarının zayıflaması olarak ortaya çıkmaktadır (Kaplan, 2016, ss. 479- 524).

Kâtip Çelebi (ö. 1657) de Cihannüma isimli eserinde dönemindeki (1631-1632) Hakkâri Beyliği ve ona bağlı bölgeler hakkında bilgi verirken Çel olarak isimlendirdiği Çukurca hakkında şu bilgileri vermektedir: *"Nahiye-i Gever; bu Culemêrg 'in doğu tarafında dağlar arasında bir sahrada olan bir nahiyedir ki ondan bir nehir gelip ve Culemêrg'ten gelen ayrı bir nehir ile birleşip dağlar arasında akarak Hakkâri'ye tabi Çel nahiyesinin yanından geçe-*

rek Bisutun ve Stuné kalelerinin yakınından İmadiye'ye bağlı Zébar bölgesinde bir taş köprünün altından geçer……. Çel Kalesi özel bir beylik olup kendisine bağlı birçok kale ve yer vardır. Lakin bir zamanlar Hakkâri'ye bağlı bir yer addolunmuş idi. Çel Kalesi; Bisutun'un karşısında ve güneyinde bulunan büyük bir kaledir ve aynı zamanda büyük bir dağın köşesindedir. ..... Hırur Kalesi, İmadiye'nin kuzeydoğusunda Bisutun'un güneybatısında bir dağ kalesidir. Üç dağ arasında düzde kasabası ve kuzeydeki büyük dağ üzerinde kalesi vardır" (aktaran Kaplan, 2013, ss. 107- 130). Kâtip Çelebi'nin bahsettiği Bisitun kalesi Şemdinli'nin güneyine düşmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Bisitun ile Bidlisi'nin bahsettiği Bêtenur kalelerini karıştırmıştır. Kâtip Çelebi'nin aktardıkları Çukurca'nın Hakkâri emirleri ile akraba olan beyler tarafından yönetilen özel bir beylik olduğunu ortaya koymaktadır.

Çukurca ile ilgili bilgi veren bir diğer önemli eser Hakkâri emirlerinden Yahya Bey (ö.1617) ve Mir İmadeddin'in (ö. 1640) kâtibi Temer Yazıcı tarafından 1587'den 1634'e kadar Hakkâri Beyliği tarihini anlatan 631 sayfalık Farsça manzum yazma eserdir. Eserde aktarıldığına göre, 1629- 1633 yılları arasında Hakkâri emiri olan Şerefhan, kardeşi Seyyid Muhammed Bey'i Çukurca Kalesine yönetici olarak atamıştı. Mir İmadeddin, amcası Şerafhan'ı 1633 yılı başlarında öldürüp yönetimin başına geçince amcası Seyyid Muhammed'i görevinde bıraktı. Seyyid Muhammed Bey Çukurca bölgesinin ekin ve adam bakımından az olduğunu belirterek Tuxub bölgesini isteyince İmadeddin adı geçen bölgenin yarısını verdi. Bunun üzerine başka yerleri istedi. İmadeddin, o istediği yerleri de kendisine verdi. Fakat Seyyid Muhammed Bey'in istekleri bitmek bilmiyordu. Bunun üzerine İmadeddin istediği bölgeleri kendisine vermeyi reddetti. Seyyid Muhammed Bey de Nesturilerden oluşturduğu bir kuvvetle Culemêrg yakınlarında birkaç köyü talan etti. İmadeddin buna bir son vermek için kardeşi Tatarhan (Teterxan) komutasında bir askeri kuvveti Çukurca üzerine gönderdi. Seyyid Muhammed Bey de Pınyanışi, Tuxubi, Tiyari ve Çelilerden bir kuvvet oluşturarak savaşa hazırlandı. Çukurca ağalarının soylarını dayandırdıkları Piroz Bey (Piroz Begê Çeli) de kendisine yardım ediyordu. Seyyid Muhammed'in kuvvetleri Çukurca kalesinde savunmaya geçtiler. Tatarhan, uzun süren kuşatma esnasında ancak birkaç konağı alabilmişti. Muhasara uzayınca Bervari ve İmadiyeliler de kaledekilerin yardımına gelmişlerdi. Bunun üzerine bizzat Mir İmadeddin yeni askeri kuvvetleri yanına alarak Çukurca Kalesini muhasara eden kardeşi Tatarhan'ın yardımına geldi. Beraberinde top da getirmişti. İmadeddin'in geldiğini duyan Berwari ve İmadiyeliler geri gittiler. Bunun üzerine kaleye kapanan Müslüman ve Nesturiler ölüm kalım savaşına hazırlandılar. Ordunun kumandasını eline alan İmadeddin uzun bir süre kaleyi toplarla vurmasına rağmen kaleyi düşüremedi. Kaledeki Pınyanışilerin maneviyatını kırmak için kardeşi Tatarhan'a, Pınyanış bölgesini yakıp yıkmasını, taş üstünde taş bırakmamasını emretti. Tatarhan, bu görevi en iyi bir şekilde yerine getirmesine rağmen kaledekilerin maneviyatını kıramadı. Uzun bir muhasaradan sonra kaledekilerin barutunun bitmesi ve kaleye giden suyollarının kapatılmasından dolayı kaledekiler can emniyetlerinin sağlanacağı sözü ile kaleyi İmadeddin'e teslim ettiler (aktaran Kaplan, 2016, ss. 505- 506). Mir İmadeddin, İmadiye'ye kadar olan kale ve yerleşim birimlerini aldıktan sonra Culemêrg'e geri döndü. Bu tarihte Çukurca bölgesinde ilk kez top kullanılarak büyük bir tahribat oluşturulmuştur. Çukurca kalesi yıkılmış ve Pınyanışilere ait köyler yerle bir edilmiştir. Bu eserde Çukurca Kalesi dışında taş konaklardan bahsedilmiştir. Bu durum Çukurca taş konaklarının daha erken bir dönemde yapılmış olduğunu göstermektedir. Bu dönemde artık Çukurca'nın yönetimine Piroz Bey geçmiş ve torunları Cumhuriyet dönemine kadar aşiret reisi sıfatıyla yöneticilik yapmışlardır. Pirozbey ailesi Çukurca kalesi yıkılmış olduğundan adı geçen konaklarda kalarak bu konakları; barınma, yönetim ve savunma amaçlı kullanmışlardır.

Çukurca'da İdari Yapılanma

Tanzimat'ın 1839'da ilanı ile beraber bölgedeki Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasıyla yeni bir idari yapılanmaya gidilmiştir. Buna göre artık yerel beylerin yerine merkezden atanan vali, kaymakam ve müdürler tarafından yönetim sağlanacaktı. Çukurca bu tarihten Cumhuriyet dönemine kadar bazen Çölemerik kazasına bağlı bir nahiye bazen de Hakkâri sancağına bağlı bir kaza olarak varlığını devam ettirmiştir. Hakkâri Beyliğinin ortadan kalkmasından sonra Diyarbakır Eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan, Mardin kazaları birleştirilerek Aralık 1847'de Kürdistan Eyaleti kuruldu (Doğan, 2012, s. 34). 1852'de Hakkâri, Van, Mardin ve Cizre Hakkâri Eyaleti adı altında yeniden teşkilatlandırıldı (Salname-i Devlet, 1269 (1853), s.75); (Salname-i Devlet, 1270 (1854), s. 82). Fakat Mehmet Hurşit Paşa'ya göre bu dönemde Hakkâri Van Eyaletine bağlı bir liva olarak görünmekte ve bu livanın; Çölemerik, Elbak, İmadiye, Mahmudi, Gevar, Beytüşebap, Tiyar-ı Ulya ve Sufla, Çal, Kotur ve Dırı isimli kazaları vardır (Hurşid, 1997, s. 232). 1855'te de Çal bir kaza olarak Hakkâri Livasına bağlılığını devam ettirmiştir (Salname-i Devlet, 1271 (1855), s. 90). 1866'daVan Eyaleti kaldırılarak Van ve Hakkâri livaları Liva-i Van Hakkâri ismi ile Erzurum vilayetine bağlanmıştır. Çukurca "Çal maa Tiyari" adı altında kaza yapılmıştır (Salname-i Devlet, 1283 (1866), ss. 170- 173). Bu durum 1867 yılında da devam etmiştir. 1870 yılında ise Beytüşşebab, Çal ve Nesturi arazisi nahiye olarak Çölemerik kazasına bağlanmıştır. Bu dönemde Çölemerik, Erzurum Vilayetinin Van sancağının dokuz kazasından biridir (Erzurum Vilayet Salnamesi, 1287 (1870), ss. 61-62). 1881 tarihinde ise Hakkâri, yeniden ayrı bir vilayete dönüştürülmüştür. Bu tarihten 1886 tarihine kadar bu durum devam etmiştir. Buna göre Hakkâri Vilayetinin Çölemerik, Gevar ve Elbak livaları bulunmaktadır. Çölemerik livası; Beytüşebab, Çal ve İmadiye isimli üç kazadan oluşmaktadır (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1299 (1882), s. 69). 1886'da Çal kazası ismi Çal maa Tiyar ve Tuhub olarak değiştirilerek bu bölgeler de eklenmiştir (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1303 (1886), ss. 55-56). Hakkâri'nin 1889'da tekrar sancak olarak Van vilayetine bağlanması ile beraber şu kazalar ona bağlanmıştır:

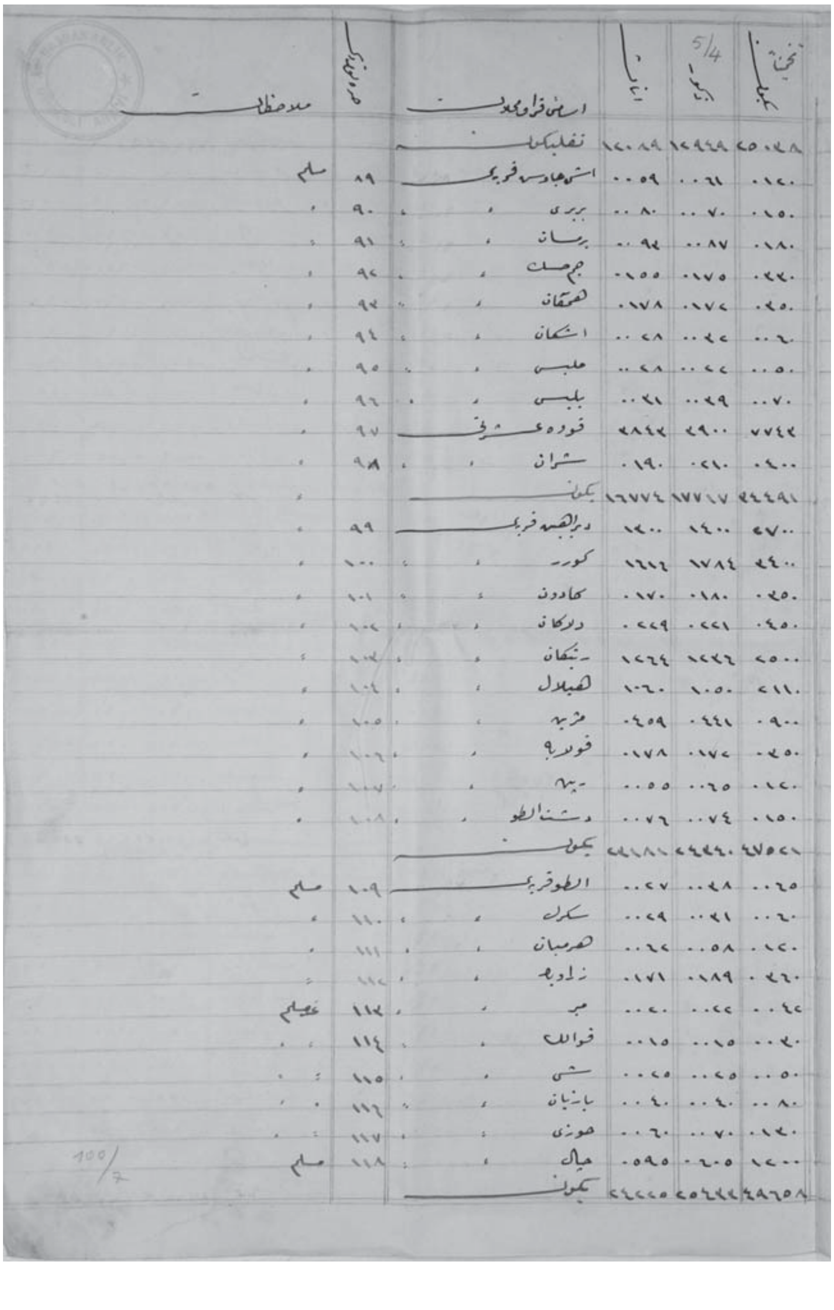

1912 Yılı Çukurca'nın Nüfusu

Liva Merkezi, Elbak, Gevar, Şemdinan, Mahmudi, Norduz, Çal, Mamurat'ul- Hamid, Beytüşşebab, Oramar ve İmadiye. Çal kazası 6 nahiye ve 50 köyden oluşmaktadır (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1306 (1889), ss. 479-480). 1890 yılında bu durum devam etmiştir. Buna göre Çal kazasına bağlı nahiye ve köyler şunlardır; Pınyanış (10 köy), Tuhub (8 köy), Dêz (10 köy), Ertuş (8 köy), Aşağı Tiyar (6 köy), Yukarı Tiyar (8 köy) (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1307 (1890), ss. 674-680). 1891'de Çukurca'nın idari yapısında bir değişiklik olmamıştır. Ama 1892 yılında Çal kazası 50 köyü ile beraber nahiye sıfatıyla sancak merkezine bağlanmıştır (Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1309 (1892), s. 694-698). 1899 Van Vilayet Salnamesine göre Çukurca (Çal); Ertuş ve Tiyar nahiyeleri ile beraber Çölemerik kazasına bağlıdır (Evin, (2000), ss. 89-109). Bundan sonra Cumhuriyetin kuruluşuna kadar Çukurca Çölemerik kazasına bağlı bir nahiye olarak varlığını devam ettirmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra bucak merkezi olan Çukurca, 1953 yılında 6068 sayılı kanun ile ilçe yapılmıştır.

Cuinet, 1892'de, Culemêrg'in 3 nahiyesi ve 120 köyü olduğunu kaydetmiştir. Cuinet'ye göre, Culemêrg Kent merkezinin nüfusu toplamda 4.600 idi. Cuinet'nin verilerine göre en çok nüfuslu Çal Kazasının merkezi Çal Kasabasında 1.000'i Müslüman ve 200'ü Yahudi olmak üzere, toplam 1.200 kişi yaşamaktaydı (Yurt Ansiklopedisi, 1982, s. 3311). Osmanlı döneminde 1912 yılında yapılan nüfus sayımına göre Çal merkezinde 1.300 kişi yaşamaktadır (DH.SYS.100.7/14).

Çukurca Merkez ve Bağlı Köylerde Bulunan Tarihi Yapılar

Aşağıda tarafımızca tespit edilen tarihi yapılar sıralanmıştır.

S.No	Türkçe İsmi	Kürtçe İsmi	Kilise	Cami, Kale, Konak
1	Çukurca	Çelê		1 Emir Şaban Camii
2	Çukurca	Çelê		Taş Konaklar
3	Çukurca	Çelê		Dervişoğlu Konağı
4	Çukurca	Çelê		Pirozbey Konağı
5	Çukurca	Çelê		Mehmet Turan Konağı
6	Çukurca	Çelê		Enver Parlak Konağı
7	Çukurca, Bey Mah.	Sidan		Su Kemeri
8	Çukurca	Sidan		1 Qasrı Heftgan (Kale)
9	Dedeköy	Betrut		1
10	Çağlayan, Kurbe Mah.	Erboş, Kurbe	2	1 Cercis Peygamber Camii
11	Han Yaylası,	Gundê Mızgeft		1
12	Han Yaylası	Xana Sêgund		1
13	Çınarlı Köyü,	Şivrezan,		1
14	Çınarlı, Karasu Mah	Bêrcêlan		1
15	Çayırlı, Kınıklı Mah.	Erıj, Hêrkaş		1
16	Kavuşak Köyü	Bılêcan		1 Avdel Ömeran Camii
17	Kavuşak, Baştepe Mah	Bılêcan, Serani		1 Mela Sılêman Camii
18	Kurudere Köyü	Marufan		1 Hacı Davud Camii
10	Gündeş, Köprülü	Gêmana Kevın		1
11	Kazan, Benekli	Tiyar, Sivsidan		1Hızır Camii
12	Kayalık, Meşeli	Zawite, Hêşet		1 Süleyman Peygamber Camii
13	Gündeş	Gundekê	1	
14	Köprülü, Yeşildere	Mınyanış	1	

15	Akkaya	Serespi	1	
16	Akkaya, Sarıyer	Suyarkê	1	
17	Akkaya, Dağdibi	Çemê Xiyo	1	
18	Akkaya, Dikenli	Bıte		1
19	Cevizli	Güzereş		1 Pirment Türbesi
20	Cevizli, Yaylak	Güzereş, Mezri	1	
21	Cevizli, Başak	Gundki	1	
22	Narlı	Biyadır		Pir Gewher ve Serberan Camileri, Ş. İsmail Türbesi
23	Narlı, Güllüce	Biyadır, Qesran	1	
24	Narlı, Taşlık	Biyadır, Bêlat	1	
25	Narlı, Bulutlu	Bêlat	1	
26	Kayalık, Çeltik	Zawite, Tuxib	1	
27	Kazan, Yapraklı	Tiyar, Gıse	1	
28	Kayalık, Kaynaklı	Zawite, Bırıcê	1	
29	Kazan, Güzeldere	Bêrewıl	1	
30	Kazan	Tiyar	1	
31	Çukurca, Bey Mah	Çelê, Bê	1	
32	Taşbaşı, Dereyanı	Derava Seyidan	1	
33	Kayalık	Zawîte		Zawite Camii ve Akar Camii

Çukurcalı İlim Adamları

İsimlerine ulaştığımız Çukurcalı ilim adamlarının bir kısmı Çukurca'da yaşamış iken bir kısmı ise Çukurca dışında yaşamışlardır. Araştırmamız neticesinde Çukurca'da ilim ile meşgul olmuş olan üç önemli aile tespit ettik. Bunlardan ilki Molla Ömer el- Çeli'nin (ö. 1710) ailesi olup XVII. yüzyılda Çukurca'dan ayrılıp Bervari mıntıkasındaki Mayi köyüne yerleşmişler ve oradaki medresede dini tedrisata devam etmişlerdir. Molla Ömer'in vefatıyla bu aileden kimse kalmamıştır. İkinci önemli aile ise Molla Haydar'ın ailesi olup XVII. yüzyılda İmadiye'den gelerek Budak Bey döneminde Çukurca'ya yerleşmişlerdir. Bu aile Aydın soyadını kullanmaktadır. Üçüncü aile ise Molla Hibetullah Hatipoğlu'nun ailesi olup Maye köyünden gelerek Çukurca'ya yerleşmişlerdir. Nitekim bu aileden Molla Muhammed 1280 (1863) yılında Çukurca'da kadılık görevi yapmıştır. Bu aile de Hatipoğlu soyadını kullanmaktadır.

Ahmed-i Hani

Ahmed-i Hani Çukurca'nın Han Köyünden göç eden Hani aşiretinin bir mensubu olarak 1651 yılında Doğu Beyazıt'ta dünyaya gelmiştir. Hani Aşireti 15. yüzyılda Hakkâri'nin Çukurca ilçesinin Han (Xan) köyünden Beyazıt'a göç etmiştir. Babası Şeyh İlyas ve annesi Gülnigar Hanım'dır. Hani, ilk olarak babasının yanında eğitimine başlamıştır. Daha sonra Beyazıt'taki Muradiye medresesinde ilim tahsil etmiştir. Ardından Ahlat, Bitlis, Cizre'de eğitim hayatına devam etmiştir. Bağdat, Şam, Halep ve Mısır'a çeşitli seyahatler yapmıştır. Bu arada Kâbe'yi tavaf etmiştir. Eğitimini bitirdikten sonra Muradiye Medresesinde müderrislik yapmaya başlamıştır. Bunun dışında da Beyazıt Beyi Mir Muhammed'e divan kâtipliği görevi yapmıştır. Ahmed-i Hani Kürtçe, Farsça, Türkçe, Arapça dillerini çok iyi bilmekle beraber eserlerini yalnızca Kürtçe yazmıştır.

Ahmed-i Hani büyük bir âlim olup hayatı boyunca ilim ve bilgeliğin yayılması için çalışmıştır. Çeşitli eserleri günümüze kadar ulaşmıştır. 1683 yılında "Nûbihara Biçûkan- Küçüklerin

Turfandası" isimli Arapça- Kürtçe sözlüğünü yazmıştır. Bu eseri ile medreseye yeni başlayan çocukların kolay Arapça öğrenmelerini amaçlamıştır. Çeşitli şiirsel uyaklar ve ritimlerle yazılmış 14 bölümden oluşmaktadır. Her bölüm öğrenmenin ve dürüstlüğün yararları, öğretmenlerin görevleri, sabırlı olma, mücadele, bilgiyi pratikle bütünleştirme vb. öğütlerle başlar. 1687 yılında "Eqîda Îmanê" (İman Akidesi) isimli eserini yazmıştır. Bu eser 73 beyitten oluşan uyaklı bir dini kitaptır. 1695 yılında da Kürt Edebiyatının şaheseri olan "Mem û Zin" isimli mesnevisini yazmıştır. Bu eserleri dışında günümüze kadar ulaşan şiirlerinden oluşan bir şiir divanı mevcuttur. Şeyh Ahmed-i Hani, 1709 yılında Doğu Beyazıt'ta vefat etmiştir (Doski, 2008, ss. 85-112). Türbesi, Doğu Beyazıt'a 8 km. mesafede bulunan İshakpaşa Sarayının üst kısmındadır.

Ömer b. Ahmed el- Çeli, el- Mayi (1635- 1710)

İsmi Ömer b. Ahmed b. Molla Muhammed b. Molla Ömer b. Molla İbrahim el- Çeli, el-Mayi'dir. Çukurcalı olması hasebiyle el- Çeli; Mayi köyünde bulunan Mayi Medresesinde ders vermesinden dolayı da Mayi nisbelerini almıştır. Mayi köyü Çukurca'nın güneyindeki Irak sınırından 6 km uzaklıkta olup Bervari Bala ismi verilen bölgede bulunmaktadır. Ömer b. Ahmed ilim ile meşgul olan köklü bir aileye mensup olup 1045/1635 yılında Çukurca2da doğmuştur. Dedesi Molla Muhammed önemli bir âlim olup hesap ilmine dair Bahaaddin Muhammed b. Hasan el- Amili'nin (ö.1031/1622) "el- Hülasat- fi'l- Hisab" isimli eserine bazı yorumlar getirmiştir. Babası Molla Ahmed de önemli bir âlim idi. Nitekim Molla Ömer "Hülasatü'l- Hisab" adlı esere yazdığı şerhte babasının daha önce bu esere "Talikat ala Şerhi'l- Haşiyeti'n- Nesefi fi İlmi'l- Kelam" adıyla talikat yazdığını belirtmektedir. (Badi, 2017, s. 125). Bu aile uzun yıllar Çukurca'da ilim tedrisatı ile meşgul olmuştur. Molla Ömer'in babası Molla Ahmed döneminde Çukurca'yı terk ederek Mayi köyüne yerleşmişler ve buradaki medresede ders vermişlerdir. Molla Ömer 1710 yılında Mayi köyünde taundan vefat etmiştir. Onun vefatı ile bu aileden kimse kalmamıştır (Badi, 2017, s 114).

Molla Ömer birçok eser yazmıştır. Astronomi ve hesap ilmine ilgi duymuş ve bunun yanı sıra güzel ve ince şiirler yazmıştır. (Badi, 2017, s. 114). Maalesef eserlerinin birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Bize ulaşan eserlerinde dini ilimler ve fenni ilimlerde derin bir bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Arap dili ve grameri üzerine büyük bir vukufiyeti vardır. "Haşiyetü'l- ala Haşiyei'l- Bahaiyye fi'l- Hisab" adlı eserinde kendi döneminde bilgiye ilgi gösterilmemesinden şikâyet etmektedir. İlme gereken değerin verilmediği ve âlim ile bilgelere sahip çıkılmadığını aktarmaktadır. Fakat o bütün bu olumsuzluklara rağmen ilmi eserler yazmaya devam edeceğini belirtmektedir. Bize ulaşan dört eseri vardır. Bu eserlerin birçok nüshası günümüze kadar ulaşmıştır. Bu durum Molla Ömer'in yazdığı eserlerin medreselerde okutulan önemli kitaplar olduğunu göstermektedir.

1. Haşiyetü'l- ala Haşiyei'l- Bahaiyye fi'l- Hisab: Bu eser Bahaeddin Muhammed b. Hasan el- Amili'nin (ö.1031/1622) " el- Hülasa fi'l- Hisab" adlı eseri üzerine yazılmış bir şerhtir. Çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Darü'l- Mahtutat Irakiyye, No: 15142, istinsah tarihi 1095; No: 10087; No: 37394; No: 37883 (aktaran, Karadaği, 2013, ss. 307-318), Darü's- Saddam li'l- Mahtutat, No: 37394 (aktaran Karadaği, 1999, s. 103). Musul'daki şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Musul Evkaf Merkezi kütüphanesi, 1139/1726 tarihinde istinsah edilmiştir; Musul Numaniye Medresesi Kütüphanesi; el- Haciyat Medresesi Kütüphanesinde iki nüsha olup biri 1129 yılında biri de 1071 yılında istinsah edilmiştir. Tokyo üniversitesi, Doğu Araştırmaları ve Kültür merkezi, Mustafa Elektronik Kütüphanesi, 36 varaktan oluşmaktadır. Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi, (Ollers 0883 – 08) numarada kayıt altına alınmıştır. 22 Şevval 1122'de istinsah edilmiştir (aktaran Badi, 2017, s. 114).

Haşiyetü'l- ala Haşiyei'l- Ba¬haiyye fi'l-Hisab adlı eserin yazma nüshası

2. Haşiyetü ala'l- Haşiyeti fi'l- Adab: Arap dili ve grameri ile ilgili bir eserdir. Şu kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır: Darü'l- Mahtutat Irakiyye, No: 9/38614 (aktaran Karadaği, 2013, ss. 307-318); Musul Evkaf Merkezi kütüphanesi. Tokyo Üniversitesi, Doğu Araştırmaları ve Kültür Merkezi, Mustafa Elektronik Kütüphanesi (aktaran Badi, 2017, ss. 120-121). Bir nüshası Molla Hibetullah b. Muhammed Said Mihri hattıyla yazılmış olup Duhok'un Akre ilçesinde Bılınd Muhammed Şükrü'nün özel kütüphanesinde bulunmaktadır.

Haşiyetü ala'l- Haşiyeti fi'l- Adab adlı eserin yazma nüshası

3. Haşiyetü ala Haşiyeti Mir Ebi'l- Feth ala Şerhi Muhammed el- Hanefi ala Risaleti Adudiyye fi İlmi Münazara: Mir Ebi'l- Feth olarak bilinen Muhammed b. Emin es- Sadi el- Erdebili'nin (ö. 1543) eseri üzerine yapılan bir haşiyedir. Erdebili de ünlü kelam ve usul âlimi Adudddin el- İci'nin (ö. 756/1355) "er- Risaletü Adudiyye" isimli eseri üzerine şerh olarak yazmıştır. Molla Ömer'in bu eseri bazı nüshalarda "Haşiyetu Ömer el- Çeli ala Mir Ebi'l- Feth" ismiyle yazılmıştır. Nüshaları şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Darü'l- Mahtutat Irakiyye, No: 29422; No: 2/17466; 1/36457; No: 17466; No: 3/39193 (aktaran Karadaği, 2013, ss. 307-318); Köprülü Yazma Eser Kütüphanesinde iki nüshası vardır. Birincisi (251/3 – 551) numarada kaydedilmiştir. 1084 tarihinde istinsah edilmiştir. İkincisi ise (231/3 – 5159) numara ile kayıt altına alınmıştır. 1090 yılında istinsah edilmiştir. Musul es- Saiğ Medresesi Kütüphanesinde, 1097 yılında yazılmıştır. Musul Ahmediye Medresesi Kütüphanesi (aktaran Badi, 2017, ss. 122-123).

Haşiyetü ala Haşiyeti Mir Ebi'l- Feth adlı eserin yazma nüshası

4. Talikat ala Eşkali't- Te'sis fi Fenn'il- Hendese: Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseyni es-Semerkandi (ö. 702/1303) tarafından kaleme alınan "Eşkali't- Te'sis" adlı eser üzerine talikatlarda bulunmuştur. Tek nüshası 1332/1904 tarihinde Molla Hibetullah b. Muhammed Said Mihri hattıyla yazılmış olup Duhok'un Akre ilçesinde Bılınd Muhammed Şükrü'nün özel kütüphanesinde bulunmaktadır.

Mela Ali Ertoşi

Bahdinan emiri Qubad Bey'in emri ile 1081(1670) tarihinde Mustafa b. Muhammed önderliğinde İmadiyedeki önemli ilim adamları tarafından yazılan "Fetava ibn Hacer" isimli yazma eserde İmadiyedeki önemli âlimlerin isimleri kayda geçirilmiştir. Bunlardan bir tanesi de İmadiyedeki Muradhan Medresesi müderrisi Zübdetü'l- Fukaha olarak isimlendirilen Mela Ali Ertoşi'dir. Bu yazma eser Dar'üs- Saddam li'l- Mahtutat'ta 21002 numarası ile kayıt altına alınmıştır (aktaran Karadaği, 1999, ss. 51- 52)

Salih b. Ahmed Maronısi:

Hakkâri Belde (Bajêr) Medresesinde 1204 (1789) hicri tarihinde el- Envar isimli eseri ait bir elyazması yazmıştır. Eserin yazma işini bitiremeden vefat etmiştir. Bu yazma eser Dar'üs- Saddam li'l- Mahtutat kütüphanesinde 5002 numara ile kayıt altına alınmıştır. (aktaran Karadaği, 2002, s. 15).

Mevlana Muhammed el-Çeli Efendi:

1173/1759 tarihinde Van'da müderrislik yapmıştır. Muhammed Emin b. Molla Nevruz b. Kasım onun öğrencisi iken "Fevaidu'l- Fenariye" isimli eseri istinsah etmiştir. Bu eserin yazma nüshası Dar'ül- Mahtutat Irakiyye Kütüphanesinde 38242 numara ile kayıt altına alınmıştır. (aktaran Karadaği, 2013, s. 317; Karadaği, (2002), s. 45).

Abdullah b. Mustafa el- Pınyanışi:

1097/1686 tarihinde Çölemerik'teki Sorığ Medresesinde "Külliyatı Sadi" isimli eseri istinsah etmiştir. Bu yazma eser Dar'ül- Mahtutat Irakiyye'de 16142 numarası ile kaydedilmiştir. Abdullah b. Mustafa el- Pınyanışi bu eseri istinsah ederken adı geçen medresede Molla Hüseyin ve Molla Yunus müderris idiler. (aktaran Karadaği, 2013, s. 282). Sorığ Medresesi ile Biçer Mahallesindeki Gumbeta Sor/ Kızıl Kümbet Medresesinin kast edildiğini düşünüyoruz.

Molla Abdurrahman el-Çeli:

Bu âlim hakkında çok kısıtlı bir bilgiye sahibiz. Mahmud b. Muhammed b. Ömer el- Çağmini el- Harezmi (ö.618/1221 ya da745/1344)ye ait astronomi eserine bir şerh yazmıştır. Bu şerh 1135/1722 yılında Abdullah b. İmadeddin tarafından Musul'da istinsah edilmiştir. Abdullah, Abdurrahman el- Çeli'den bahsederken "Allah ona rahmet eylesin" demektedir. Bu bilgilerden Abdurrahman el- Çeli'nin 1722 yılından önce vefat ettiği anlaşılmaktadır.

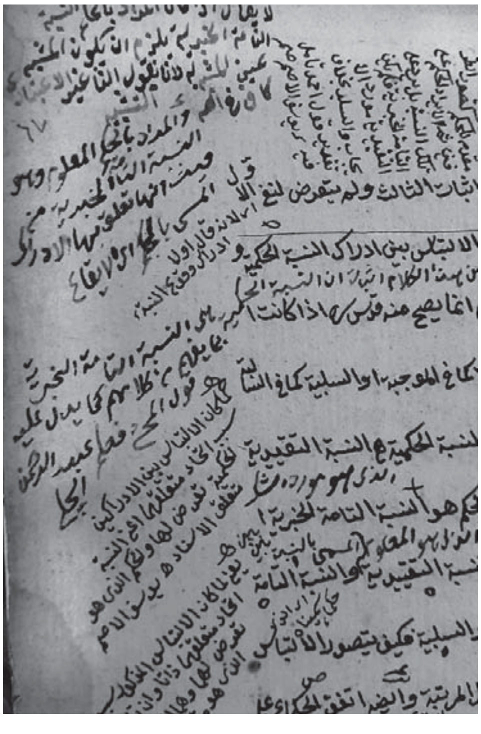

Molla Abdurrahman el- Çeli'ye ait eserin yazma nüshaları

Molla Abdurrahman el- Çeli'ye ait eserin yazma nüshası

Abdussamed b. Mevlana Mahmud Banki:

Muslihiddin el- Lari el- Ensari'ye (1510- 1572) ait "Haşiyetü'l- Lariyye'l- Vakia ala Kitabi'l- Kadı: Şerhü'l Hidaye" isimli eseri istinsah etmiştir. Bu eseri 1202/1778 ylında Pınyanış bölgesindeki Bankê Kale-

sinde, adil emir Hasan Bey b. Taki Sultan Zade döneminde yazdığını kaydetmiştir. Çukurca'ya bağlı Pınyanış bölgesindeki Marufan köyünde Bankê isimli bir kale kalıntısı bulunmaktadır.

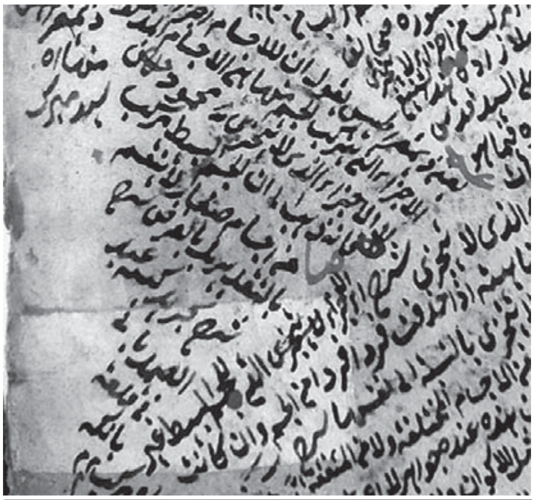

Banki'ye ait yazma nüsha

Mela Hasan Çeli

Taftazani'ye ait "Şerhü'l- Mutavvel" adlı belagat ilmi üzerine yazılan esere hamiş yazmıştır. Bu eser Çölemerikli Şeyh Abdülhamit tarafından Nakşibendi Tekyesine vakfedilmiştir. Daha sonra Bamernne'de Şeyh Bahauddin Efendi'nin babası Muhammed Halid Nakşibendi tarafından satın alınmıştır. (el- Kıtani, 2010, s. 92). Bu eser Hasan b. Abdullah tarafından Akre'de istinsah edilmiş olup tarih yazılı değildir (Kıtani, 2010, s. 380). Yazma nüshadan 18. Yüzyıl öncesine ait olduğu çıkarılabilir.

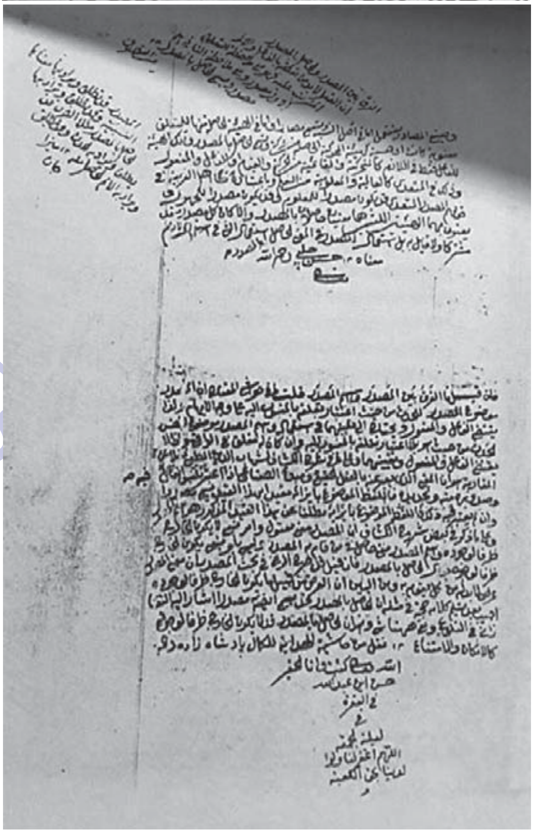

Molla Hasan Çeli'ye ait Hamiş'in yazma nüshası

Molla Ahmed el- Çeli:

Darü'l- Mahtutat Irakiyye'de bulunan Müsennefat'ı Molla Ahmed ismi altında "el- Haşiyetü'l-Vakia ala'l- Mes'eleti Şeiriryye li Şerhi'l- Çağmini" isimli bir haşiyesi bulunmaktadır. Yazma nüsha 2/14299 numarası ile kayıt altına alınmıştır. Bu yazma nüshada Molla Ahmed'in, Muslihiddin el-Lari el- Ensari'nin (1510- 1572) öğrencisi olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda Molla Ahmed'in Astronomi ilminde Molla Ahmed b. Molla Haydar'ın hocası olduğu da belirtilmektedir (aktaran Karadaği, 2013, s. 318). Bu durumda bu ilim adamının XVI. yüzyılda yaşadığı anlaşılmaktadır.

Muhammed Salih el- Çeli:

Bu ilim adamının istinsah ettiği birçok eser nüshası bulunmaktadır. 1292/1875 tarihinde "Şerhü'l- Akaidi'n- Nesefi" adlı eseri istinsah etmiştir. Bu yazma eser Dar'ül- Mahtutat Irakiyye'de 20081 numarası ile kayıt altına alınmıştır (aktaran Karadaği, 2013, s. 309). Bunun dışında "Feraiz" isimli bir eseri istinsah etmiştir. Yazma nüshası Dar'ül- Mahtutat Irakiyye'de 8803 numarası ile kayıt altına alınmıştır (aktaran Karadaği, 2013, s. 312). Bu eserin istinsah tarihi ile ilgili 1260/1844 tarihi (aktaran Karadaği, 2013, s. 312) ile 1297/1879 tarihi (aktaran Karadaği, 2002, s.19) verilmektedir.

Molla Çeli

Irak'ın İmadiye bölgesindeki Kubahan Medresesinde ders olarak okutulan Arapça kavaid kurallarını kendi hattı ile yazan dört hoca arasında Molla Çeli'nin adı geçmektedir. Bu yazma eser 1304/1886 yılına tarihlenmektedir. Bunun dışında bu ilim adamı hakkında malumat yoktur (el- Kıtani, 2009, s. 388).

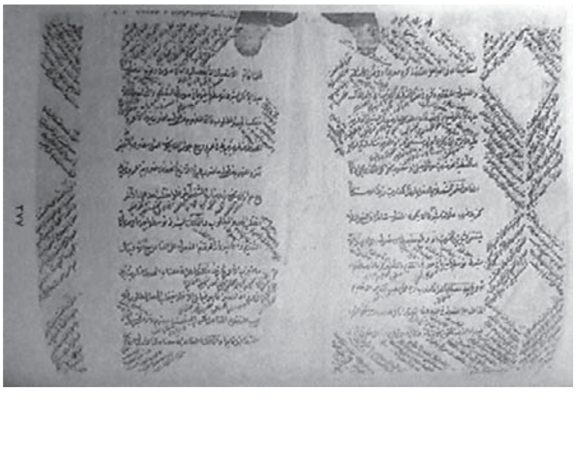

Molla Çeli'nin isminin geçtiği yazma nüsha

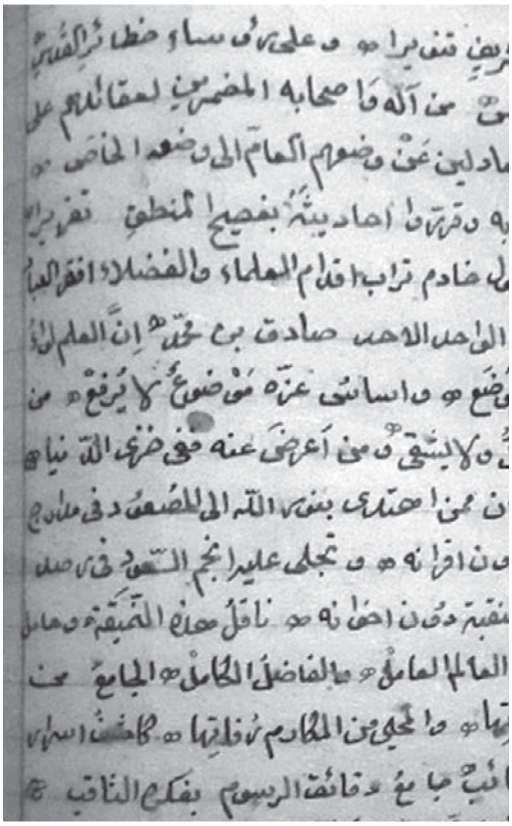

Molla İbrahim Çeli'nin icazetnamesi

Molla İbrahim el- Çeli:

1957 yılında Irak'ta verilen ilmi icazetnamede ismi icazet veren hocaların sıralamasında geçmektedir. Bunun dışında kendisi hakkında malumatımız yoktur.

Molla Şahab b. Mirzo Ali b. Haco Ziyanışi (1890-1947):

1890 yılında Çukurca'nın Ziyanış (Işıklı) Köyünde doğdu. Yedi yaşındaki iken babasını ve kısa bir süre sonra da annesini kaybetti. Çukurcalı Evliya Bey kendisine sahip çıkarak bir adamı vasıtasıyla ilim tahsil etmek üzere Bamerne Medresesine gönderdi. Burada Molla Arif b. Mustafa Mamisi, Rêkani'nin yanında okudu. İcazetnamesini Molla Ahmed b. Abdülhadi Etruşi'den aldı. Tahsilini tamamladıktan sonra memleketine dönmedi. Irak'ın çeşitli bölgelerinde görev yaptı. Âlim kimliği yanında şiirler yazmıştır. 1947 yılında Duhok'un Beraşi köyünde vefat etti (Mızuri, 1986, s. 124).

Çukurcalı Molla Haydar (ö. 1924):

Molla Haydar ilim ile meşgul olan köklü bir aileden gelmektedir. 1870'li yıllarda Çukurca'da doğmuştur. Babasının ismi Molla Nur Muhammed ve dedesinin ismi Abdürrahim'dir. Osman, Mustafa ve Hasan isimli kardeşleri vardı. İlk olarak Çukurca'daki Emir Şaban Camii medresesinde Arapça, Belagat ve Fıkıh derslerini okudu. Buradaki ilk eğitimini aldıktan sonra Zavite köyünde Molla Yasin Bırifkani'nin yanında eğitimine devam etti. Daha sonra Hakkâri Meydan Medresesinde Molla Yasin el- Hani'nin yanında uzun yıllar okudu (ed-Duhoki, 1997, s. 28). En son Vestan'a (Van- Gevaş) giderek orada ilmi icazetnamesini aldı (aktaran, Hatipoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2017). Molla Haydar'ın icazetnamesi elimizde olmadığı için icazet veren hocanın ismini tespit edemedik. Eğitimini tamamladıktan sonra Çukurca'ya döndü. Burada Emir Şaban Camisinde imam hatiplik yapmaya başladı. Bu görevinin dışında adı geçen caminin alt katında bugün odunluk olarak kullanılan hücrede öğrenci yetiştirmeye başladı. Birinci Dünya Savaşında Irak'a gitti. Burada Bamerne tekkesinde Şeyh Bahaeddin Efendi'nin yanında kaldı. Savaş bittikten sonra tekrar Çukurca'ya dönerek görevine devam etti. Müderrislik dışında herhangi bir görevle meşgul olmadığı için geçimini sağlamakta zorlanıyordu. Bunun üzerine Çukurca halkı Van Vilayetine müracaatta bulunarak Molla Haydar'ın başka bir işle meşgul olmadan medresede talebe yetiştirdiği, başka bir gelirinin olmadığı ve ailesini geçindirmekte sıkıntı yaşadığı belirtilerek münhal olan Emir Şaban Medresesinde müderris olarak tayin edilmesi ve kendisine maaş bağlanması yönünde talepte bulundular. Bunun üzerine Van Vilayeti, Meşihata bir yazı göndererek münhal olan müderrislik kadrosu maaşlarından birinin Emir Şaban Medresesine tahsis edilmesi talebinde bulunur. Encümen-i İntihab-ı Me'murin-i İlmiyede yapılan müzakerelerden sonra 1 Ocak 1920 tarihinde Colemerg Kazası Çal Nahiyesindeki Emir Şaban Medresesine, münhal olan Amasya Livası Müderrislik maaşı (250 kuruş) tahsis edilir. (BOA. IST. MFT. MSH. SAID. 5379/1). Kürtçe, Arapça, Farsça ve Türkçe bilen Molla Haydar'ın; Muhammed Kamil ve Ataullah isimli iki oğlu ve Belkıs ile Meryem isimli iki kızı vardı. Tam olarak ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir. 21 Nisan 1924 tarihinde Çukurcalılar Hakkâri'nin Çal

nahiyesine ehliyetli bir din görevlisinin tayin edilmesini isteyen bir yazıyı Diyanet İşleri Başkanlığına yazmışlardır. Bu yazıdan Molla Haydar'ın bu yıl içerisinde vefat ettiği anlaşılmaktadır (BCA 30-10- 0-0 / 26 - 149 – 11, 21.04.1924). Nitekim Molla Haydar'ın yeğeni Molla Mahfuz Aydın, kendisi 2 yaşında iken Molla Haydar'ın vefat ettiğini belirtmiştir (Mahfuz Aydın, kişisel görüşme, Temmuz 2017). Mahfuz Aydın 1341 (1922) doğumludur. Bu da Molla Haydar'ın 1924 yılında vefat ettiğini teyit etmektedir. Molla Haydar'ın zengin bir kütüphanesi vardı. Bu kütüphanenin bir kısmı Birinci Dünya Savaşı esnasındaki Müslüman ve Nesturi çatışması esnasında yok olmuştur. Geriye kalanlar da Cumhuriyet dönemindeki kovuşturmalarda yok olmuştur. Kendi el yazısı ile istinsah ettiği yazma bir eseri günümüze ulaşmış olup yeğeni Molla Hüsameddin Aydın'ın özel kütüphanesinde korunmaktadır.

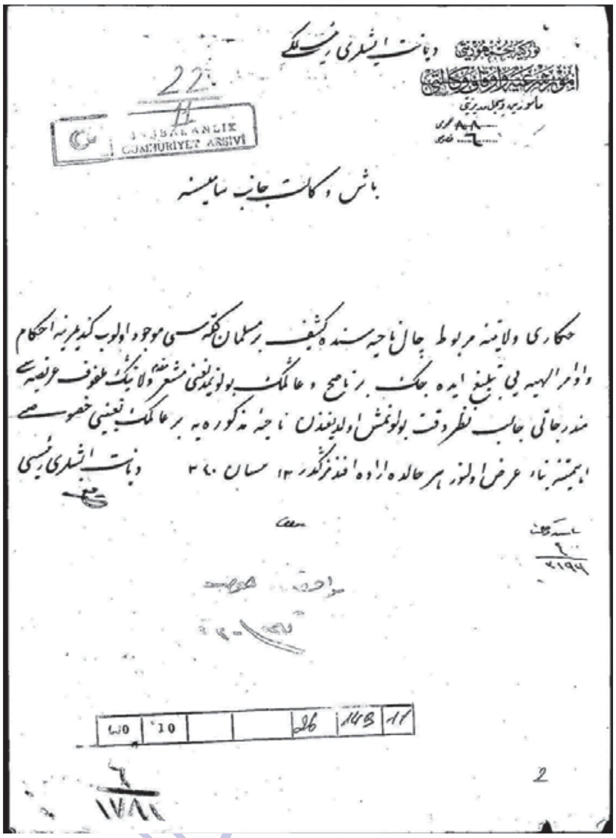

Hakkâri'nin Çal Nahiyesine ehliyetli bir din görevlisinin tayin edilmesini isteyen yazı

Molla Haydar birkaç özelliği ile temayüz etmiştir. Çok dindar bir Müslüman olup zahidane bir yaşam sürmüştür. Günde bir öğün yemek yediği aktarılmaktadır. Çok takvalı olup zamanın çoğunu ibadet ile geçirirdi. Zahidane bir hayat sürmesine rağmen Şeyh Bahaeddin Efendi'nin bütün ısrarlarına rağmen onun halifelik tekliflerini kabul etmedi. Sadece bir mürit gibi kendisine intisap etti ve her yıl düzenli olarak onu ziyaret etti (Hibetullah Hatipoğlu, yüz yüze görüşme, Temmuz 2017). Hem öğrencilik döneminde hem de müderrislik döneminde çok kitap okur ve mütalaalarda bulunurdu. Özellikle müşkül fıkhi meselelerin çözümüne ilgi duyardı. (ed- Duhoki, 1997, s. 27). İnsanlar o dönemde davalarının halli için Molla Haydar'ın yanına gelirlerdi. Molla Haydar'ın vermiş olduğu fetvaya göre davalarını çözerlerdi. Sadece Müslümanlar değil bölgedeki Hıristiyan Nesturiler de kendi aralarındaki davaların halli için ona başvururlardı. Bu durum Nesturiler Türkiye dışına çıktıktan sonra dahi devam etmiştir. Molla Hibetullah Hatipoğlu'nun aktardığı anekdota göre; Çukurca yakınlarındaki Bêdkar köyünde Yusuf isimli bir köylü tarlasında çalışırken Hıristiyan olan iki kişiyi görür. Onlara "Hayrola nereye gidiyorsunuz?" diye sorduğunda onlardan birisi yanındaki arkadaşı ile aralarındaki bir davanın halli için Çukurca'ya Molla Haydar'ın yanına gideceklerini söylemiş. Köylü de onlara "Niçin Molla Haydar'a gidiyordunuz? Sizin davanızı çözecek papazınız yok mu?" diye sormuş. O da " Molla Haydar gibi adil ve hakkaniyetli hüküm vere-

Molla Haydar'ın kendi el yazısı ile istinsah ettiği eserin ilk sayfası

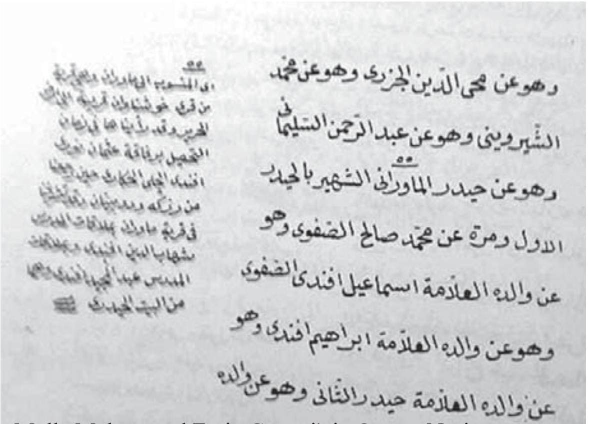

وهو عن محي الدين الجزري وهو عن محمد
الشيرويني وهو عن عبد الرحمن السليماني
وهو عن حيدر الماوراني الشهير بالحيدري
الاول ومرة عن محمد صالح الصفوي وهو
عن والده العلامة اسماعيل افندي الصفوي
وهو عن والده العلامة ابراهيم افندي وهو
عن والده العلامة حيدر الثاني وهو عن والده

Molla Muhammed Emin Goyani'nin Osman Nuri Efendi ile Maveran'dan ayrıldıklarına dair yazı

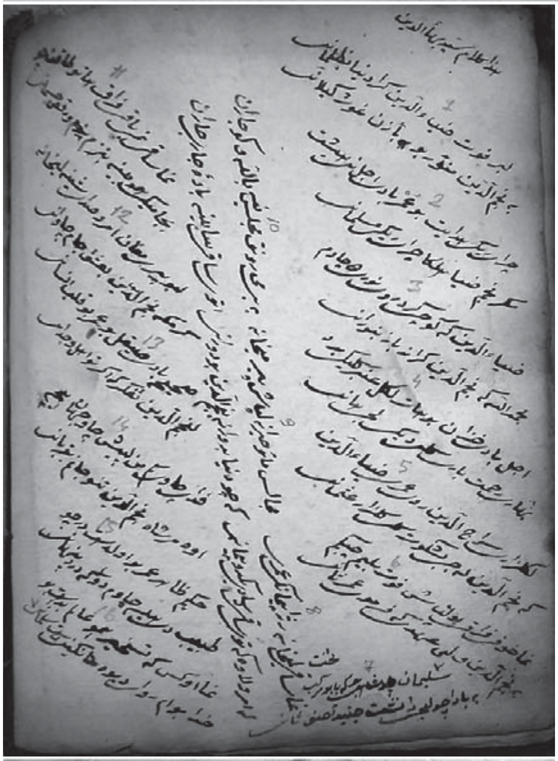

Osman Nuri Efendi'nin el yazısı ile istinsah ettiği Kürtçe bir şiir

Osman Nuri Aydın

cek kimsemiz yok.” diye cevap vermiş. Ertesi gün iki Nesturi’nin Çukurca’dan döndüklerini gören köylü tekrar onlara sormuş: “Ne oldu? Davanızı çözdünüz mü?” Onlardan birisi “Evet çözdük” demiş. “Peki, dava hanginiz lehinde sonuçlandı? Diye sorunca, Hıristiyan adam “Davayı arkadaşım kazandı” demiş. Bunun üzerine köylü tekrar sormuş “O halde sen davadan memnun musun”? Hıristiyan adam şöyle demiş: “Molla Haydar hüküm verir de bu kabul edilmez mi”? (Hibetullah Hatipoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2017).

Çukurcalı Molla Osman Nuri Aydın(ö. 1964)

Molla Osman, Molla Haydar’ın küçük kardeşidir. O da ilk eğitimini Çukurca’da aldı. Daha sonra İmadiye, Bırifkan ve Nehri de okudu (Hibetullah Hatipoğlu, yüz yüze görüşme, Temmuz 2017). Burada belli bir müddet okuduktan sonra Erbil’e bağlı Maveran Medresesinde okudu. Arkadaşı Molla Muhammed Emin Goyani ile beraber 11 Kanun-u Sani 1323 (24 Ocak 1908) tarihinde buradan ayrıldı.

Bu tarihten itibaren bölgeden ayrılarak İstanbul’a gitti. Burada Dar’ül- Funun İlahiyat Fakültesine kaydını yaptırdı. Diploması elimizde olmadığı için tam olarak hangi tarihler arasında burada okuduğu belli değildir. Biz bunun 1908 ile 1914 yılları arasında gerçekleştiğini tahmin ediyoruz. İstanbul’da okurken fakültede özellikle hocası Arapgirli İsmail ve Sultan Ahmet Camii imam hatibi Şeyh Muhammed Şefik Arvasi’den istifade etti. Bu dönemde İstanbul’da yaşayan Bediüzzeman Said-i Nursi ile de arkadaşlık kurmuştur (Hibetullah Hatipoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2017). İlahiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra ilk olarak ataması Harput’a yapılmıştır. Daha sonra Irak Süleymaniye şehrine müderris olarak atandı.

Burada bu görevi ifa ederken Irak İngilizler tarafından işgal edildi. 1926 yılında Türkiye ile Irak arasında sınır antlaşması yapıldıktan sonra memleketi Çukurca’ya döndü. Bu dönemde abisi Molla Haydar vefat etmiş, Emir Şaban Camii imam hatipliğini Molla Taha yapıyordu. Molla Osman memleketine yerleştikten sonra dini tedrisat ile meşgul olmadı. Her yıl kış mevsimlerinde

Malatya ve Elazığ vilayetlerine giderdi. Orada yaşayan dostları vardı. Molla Osman'ın güzel bir hattı vardı. Hayatı boyunca hiç evlenmedi. 15 Aralık 1964 tarihinde Çukurca'da vefat etti (Hibetullah Hatipoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2017).

Sonuç

Hakkâri'nin Çukurca ilçesi coğrafi konumu, köklü tarihi ve zengin kültür yapısı ile önemli bir ilçe merkezidir. Coğrafi konumu itibariyle gözden uzak bir bölgede yer almasına rağmen zengin bir kültür dünyası oluşturmuş ve çok önemli ilim adamları ve edipler yetiştirmiştir. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dini gelenekleri uzun bir süre beraber yaşamışlardır. Birinci dünya savaşı esnasında bu ahenk bozulmuş ve bu kargaşada birçok tarihi yapı ve el yazması eser zarar görmüştür. Çukurca; Hakkâri, Van, Şırnak, Duhok ve Urmiye bölgesinde yayılmış olan Hakkâri kökenli aşiretlerin kökenlerini dayandırdıkları bir coğrafyadır. Çukurca'nın Kürtçe ismi "Çel" olup zirve, yüksek tepe anlamlarına gelir. Osmanlı kaynaklarında Çukurca için "Çal" kelimesi kullanılmış olup çukur anlamına gelmektedir. Osmanlı kaynaklarının bu isimlendirmeyi kullanmaları "Çal" isminin "Çel" sözcüğü ile benzerlik kaydetmesinden ve "Çal" isminin Osmanlının başka bölgelerinde de kullanılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Tanzimat'ın 1839'da ilanından sonra bölgedeki Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasıyla yeni bir idari yapılanmaya gidilmiştir. Bu tarihten Cumhuriyet dönemine kadar Çukurca, bazen Çölemerik kazasına bağlı bir nahiye bazen de Hakkâri sancağına bağlı bir kaza olarak varlığını devam ettirmiştir. Çukurca; tarihi Cami, Kilise bakımından oldukça zengin bir bölgedir.

Bu çalışmamızda tarih boyunca Çukurca'da yetişmiş ya da aslen Çukurcalı olan ilim adamlarının izini sürerek; hayatlarını, ilmi çalışmalarını ve eserlerini tanıtmaya çalıştık. İsimlerine ulaştığımız Çukurcalı ilim adamlarının bir kısmı Çukurca'da yaşamış iken bir kısmı da Çukurca dışında yaşamışlardır. Araştırmamız neticesinde ulaştığımız Çukurcalı ilim adamları şu şekilde sıralanabilir: Ahmed-i Hani (1651- 1709), Ömer b. Ahmed el- Çeli, el-Mayi (1635- 1710), Molla Şahab b. Mirzo Ali b. Haco Ziyanışi (1890-1947, Mela Ali Ertoşi, Salih b. Ahmed Maronısi, Mevlana Muhammed el- Çeli Efendi, Abdullah b. Mustafa el- Pınyanışi, Molla Abdurrahman el- Çeli, Abdussamed b. Mevlana Mahmud Banki, Mela Hesen Çeli, Molla Ahmed el- Çeli, Muhammed Salih el- Çeli, Molla Çeli, Molla İbrahim el- Çeli, Çukurcalı Molla Haydar (ö. 1924), Çukurcalı Molla Osman Nuri Aydın (ö. 1964).

Kaynakça

Badi, İ. (2017), Kovara Dirok Payiz 16, Duhok, 106- 127.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Mühimme Defteri: 29, 52, 888.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, BCA. 30-10- 0-0 / 26 - 149 – 11.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. A.{DVNSHM.d…No: 69. Hk: 241, S. 118.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. IST. MFT. MSH. SAID. 5379/1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH.SYS.100.7/14.

Doğan, C. (2012/2), "Bedirhan Bey İsyanı, Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (ss. 15- 38), Sayı: 12.

Doski, Tahsin İbrahim, *Mu'cemü'ş- Şuarai'l- Ekrad,* Weşanxana Spîrêz, Duhok 2008.

ed- Duhoki, Mela Muhammed Said Yasin, (1997), Fudelau Bahdinan, Duhok.

El- Kıtani, M. (2009), Medrestu Kuba- Kubahan, Duhok.

El- Kıtani, M. (2010), el- Mesacid ve'l- Medaris ve'l- Ulema ve'l- Mahtutat fi İmareti Badinan el- İmadiye, Matbaat Havar, Duhok.

Erzurum Vilayet Salnamesi, 1287 (1870), Erzurum.

Evin, M. H. (2000), *Van Vilayet Salnamesine Göre Van Vilayeti,* Basılmamış Bitirme Tezi, Mersin.

Hurşid, M. (1997), Seyahatname-i Hudud, Simurg Yayınevi, İstanbul.

Hüseyni, A. (2015), Pênc Belgenamey Mêjûyî Sebaret be Rojgarî Cengî Çaldiran, Kovara Jîn, Salî Heftem, Silêmaniyê.

Kaplan, Y. (2013), "Tarihte Hakkâri, Şemdinan, Bahdinan ve Nehri", *Uluslararası Seyyid Taha-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri,* (ss. 107- 130), 24-26 Mayıs.

Kaplan, Y. (2016), Pınyanış Hükümeti, *Uluslararası Tarihte Hakkâri Sempozyumu,* (ss. 479- 524), 14- 16 Kasım, Ankara.

Karadaği, M. A. (1999) Bojandinewey Mêjûyî Zanayanî Kurd le Rêgey Destxetekaniyanawe (6 Cilt). Süleymaniye.

Karadaği, M. A. (2013), Kunuz'ul- Ekrad (2 Cilt). Süleymaniye.

Mızuri, A. (1986), Mela Şahabê Hekari, Kovara Beyan, s. 124, Duhok.

Salname-i Devlet, 1269 (1853), İstanbul.

Salname-i Devlet, 1270 (1854), İstanbul.

Salname-i Devlet, 1271 (1855), İstanbul.

Salname-i Devlet, 1283 (1866), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1299 (1882), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1303 (1886), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1306 (1889), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1307 (1890), İstanbul.

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1309 (1892), İstanbul.

Yurt Ansiklopedisi, (1982), Anadolu Yayıncılık, İstanbul.

Hibetullah Hatipoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2017: 1950- 1982 yılında arasında Çukurca Emir Şaban Camiinde imam- hatip olarak görev yapmıştır. Molla Haydar Efendinin torunudur. Halen Çukurca'da yaşamaktadır.

Mahfuz Aydın, kişisel görüşme, Temmuz 2017: Molla Haydar'ın yeğenidir. 1922 yılında doğmuş olup halen Çukurca'da yaşamaktadır. Herhangi resmi bir görev yapmamıştır.

Summary

Hakkari's Çukurca district is an important district Center with its rooted in history and rich culture, geographical location. It is the mountainous region between Mosul and Van regions. Even though geographically location is in an area out of sight it created a rich world of culture and intellectuals and very important literature. Muslim, Christian and Jewish religious traditions have lived in peace there. During the First World War, this harmony was broken and the chaos that many historic buildings and damaged manuscript works. In this study, we will try to introduce the schoolars growing up in Cukurca throughout history or the scholars who originally from Çukurca. Schoolar's trace; scientific studies of their lives, and their works. Çukurca; is distributed to Hakkari, Van, Sirnak,Duhok ,Urmia and the the Nomadic Tribes of Hakkari 's origin is derived from Çukurca. Çukurca's Kurdish name is 'ÇEL'; its meaning is high Hill Summit . In Ottoman Empire's sources, the word "ÇAL" has been used for Cukurca with the of pit. Ottoman sources use to call this "ÇEL" name because "Çal" is a Word from saving and similarity with "ÇEL"ıt also was used the name at the other parts of the Ottoman Empire. "ÇEL" or "the Castle of ÇEL" is firstly seen in İdris-I Bitlis-i's letter sent to Sultan Selim I in 1515. İn this letter there was an important map that showed the major cities in the region and their management of the position and who stated them. İn this map Çelen Castle and now Çukurca the south of Bervari in Iraq borders Hira in the region, described as Bala and Betanur Castles, Hakkari orders Sayyid Muhammad Bey seem bonded to under the management of a person called Bayrak Bey. Katip Çelebi (d.. İn 1657 in work called Cihannüma ; in term (1631-1632) there was information about HAKKARİ and bounded seignoity.And it also gave information about Çukurca's political and geographical situations.. . According to this Çelen Castle is a special place principality There are many castles and places attached to it. But once it was a place attached to Hakkari . Another important work providing information related to Çukurca is the Hakkari' s Amir Yahya Bey (d. 1617) and Mir İmadeddin's (d.. 1640) clerk Tatiana from 1634 until 1587 by the printer Of Hakkari history ' 631-page Persian manuscripts. As In the book being conveyed the Emir of Hakkari, Emir Şerefhan (1629-1633); had appointed Sayyid Muhammad Bey as administrator To Cukurca. When Amir İmadeddin, 1633 took the lead; he had some problems with his uncle Seyyid Muhammed. Thereupon the Imadeddin sent a military force to Çukurca under the command of brother Tatarh (Teterxan) .Sayyid Muhammad Bey arranged a force to fight by Pınyanışi, Tuxubi, and Tiyari. Cukurca landlords Piroz Bey who the rulers of Çukurca based upon their ancestor (Piroz Bege Çeli) was helping him. Sayyid Muhammad's forces crossed the defence in Cukurca's castle. Tatarhan; captured a few mansion after a long-running siege . When Siege of Castle lasted long İmadiyeli's came to help to the ones in caste. On top of that Mir İmadeddin himself took the new military forces of himself and came to the help of his brother Tatarhan. he brought the cannon ball together. Closed to the Castle Muslims and Nestorians were prepared for the battle of life and death. Despite taking the army's control into hands and hitting a long time İmadeddin failed to drop the castle with the Cannon balls. On top of this he ordered to his brother to break the Pınyanışi's spirituality, Pınyanış's zone break, burn away, leave no stone upon stone clearance. Although Tatarhan did his best, he couldn't break the spirituality of the ones inside the castle and failed. After a long siege at the Castle, end of the gunpowder and due to the closure of the outgoing water way to the Castle fortress will be provided with the safety they surrendered to İmadeddin. This is the first time in history a great Cannon of balls using in the havoc of Cukurca and caused a large destruction. Cukurca Castle were destroyed and villages belonging to Pınyanışi's were pulled down. İn This work apart from Çukurca Castle; it mentioned about stone mansions of Cukurca. This situation show that the stone houses of Çukurca were built at an earlier time. Piroz Bey's grandsons have made managerial capacity as tribal chiefs from the Republican era up to this

date in Çukurca. Because the castle of Çukurca was demolished this familystayed at these stone Mansions for the purpose of hosting; shelter, have used for management purposes and defense. Reforms were made to the new administrative structure by eliminating the Kurdish principalities in the region in 1839 together with the declaration. This means that now instead of local Governor;Central Governor appointed a governor of province ,caimacam or a manager from the center and the management would be provided by them. From that date to Turkish Republic Time Çukurca was sometimes bounded to Çolemerik as a township and ıt was sometimes a district bounded to the sanjak Hakkari.

Cukurca is a rich region with its the historic Mosque, Churches.. Some of the Schoolars we reached their names lived in Çukurca and some of them lived out of Çukurca. As the result of our research we identified three major family in Cukurca. The first of these is Mullah Omar el-Çeli (d. 1710) is a family XVII.Century Settled in Bervari in the Mayi village in Cukurca and left the zone and continued to religious schooling in the madrassas there. No one from the family was left after the death of Mullah Omar. The second most important family is Mullah Haider's family came to Çukurca in XVII. century from İmadiye settled there in Cukurca in the period of Budak Bey. This family uses the last name Aydın. The third family is Mullah Hibetullah came from the village of Maye and settled in Cukurca Indeed,from this family Mullah Muhammad 1280 (1863) worked as a Muslim judge in Cukurca. This family used the last name Hatipoğlu. As a result of our study, we reach Çukurca's scholars as follows: Ahmed Al-Khani (1651-1709), Ömer b. Ahmed al-Çeli, al-Mai (1635- 1710), Mullah Şahab b. Mirzo Ali b. Haco Ziyanışi (1890-1947, Mullah Ali Ertoşi, Salih b. Ahmed Maronısi, Maulana Muhammad al-Çeli Efendi, Abdullah b. Mustafa al Pinyanişi, Mullah Abdurrahman al-Çeli, Abdussamed b. Maulana Mahmud Banki, Mullah Hasan al- Çeli ,Mullah Ahmed al-Çeli, Muhammad Salih al Çeli, Mullah İbrahim al-Çeli, Çukurcalı Mullah Haydar (ö.1924) Çukurcalı Mullah Osman Nuri Aydın (d.1964.)

کتێبخانەی هەواڵنامە

BİR SÛFİ OLARAK MUHAMMED EMİN EL-ERBİLÎ EL-KÜRDÎ

As a Sufi: Muhammad Emin al-Erbili al-Kürdî

Arş. Gör. Mesut AKDOĞAN
Hakkari Üniversitesi, Temel İslami Bilimler
Tasavvuf Alanı
mesutakdo@hotmail.com

Özet

Bu makalede, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Kuzey Irak'ta bir şehir olan Zağros dağlarının batı eteklerinde Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin arasında başlıca kervan yollarının birleştiği Erbil şehrinin büyük bir âlim ve sûfisi olan Muhammed Emin el-Erbilî el-Kürdî en-Nakşbendî'nin kısa da olsa hayatı, eserleri ve görüşlerine yer verilecektir. Muhammed Emin Erbilî, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Osmanlı devletinin son dönemlerinde Erbil, Hicaz ve Mısır bölgelerinde yaşamış, Nakşbendî tarikatının o dönemin önde gelen simalarından biri olup büyük bir âlim ve mutasavvıftır. Mısır'da Nakşbendîliğin yeniden dirilişi ve yayılması bu zat vesilesiyle olmuştur. Sûfîliğinin yanında aynı zamanda zahirî ilimlerde de büyük bir âlim olan Muhammed Emin Erbilî hadis, fıkıh, tefsir, kıraat, tasavvuf ilimlerinde birçok eser yazmıştır. Dönemin zor şartlarına rağmen bu zat, Mısır'da irşad faaliyetlerine devam etmiş, Mısır'da Nakşbendîliğin unutulmaya yüz tuttuğu dönemde yayılmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sûfi, Erbil, Kalp, Zikir, Nefs.

GİRİŞ

Kuzey Irak'ta bir şehir olan Erbil, Zağros dağlarının batı eteklerinde Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin arasında, Musul- Bağdat yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği askeri ve ticari açıdan önemli bir noktada yer alır. Erbil'in, Hz. Ömer'in bölgeye tayin ettiği ilk vali İyaz b. Ganm veya onun vefatından sonra 20 (641) yılında Musul valiliğine getirilen Utbe b. Ferkad es-Sülemi tarafından 18 (639) veya 20 (641) yılında fethedildiği tahmin edilmektedir.[1] Erbil'de doğup büyüyen ve zahiri ilimlerini burada tamamlayan Muhammed Emin Erbilî, tasavvuf tarihinde önemli tarikatlardan biri olan Nakşbendiyye'nin, o dönemin, büyük şeyhlerinden biri olması, elimizde tasavvufa dair yazdığı birçok eser ve risalenin bulunması, yazdığı fıkıh ve tasavvuf kitaplarının özellikle doğudaki medreselerde ders kitabı olarak okutulması, hakkında hiç çalışma yapılmamış olması onun hayatını, eserlerini ve tasavvufî görüşlerini ortaya çıkarma zaruretini ortaya koymaktadır. Böyle bir şahsiyeti tasavvuf literatürüne kazandırmak önemli ve gerekli bir sorumluluktur.

1. HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

Tam adı Muhammed Emin el-Erbilî el-Kürdî en-Nakşbendî eş-Şafiî'dir. Doğum tarihi belli olmamakla beraber hicri 13. asrın ikinci yarısında[2] Irak'ın meşhur şehirlerinden olan Erbil'de dünyaya gelmiştir. Babası Fethullahzâde, dönemin önemli âlimlerinden ve Kadirî tarikatının meşâyıhındandı.[3] Babasının âlim ve arif bir zat olmasından dolayı çocukluğundan itibaren ilmî bir ortam içinde yetişmeye başladı. [4]

Erbilî, babasının yanında yetişti. Gençliğinin ilk dönemlerini zahiri ilimleri öğrenmekle geçirdi. Babasının yanında Kur'ân-ı Kerîm ve diğer zahiri ilimleri öğrendi.[5] Bunun yanı sıra

1 - Sami es- Sakkar, "Erbil", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 272-273.

2 - Bazı kaynaklar bunun 1260 (1844) yılı dolaylarında olduğunu söyler. Bkz. Hamid Algar, "Muhammed Emin Kürdî", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XXVI, s. 564.

3 - Muhammed Emin Zeki, *Meşâhîru'l-Kurd ve Kurdistân fi'd-devri'l-İslamî,* Matbaatu't- Tefeyyuzu'l- Ehliyye, Bağdad, 1945, c. I, s. 143; Hayreddin ez- Ziriklî, *el- 'A'lâm, Kamûs-u terâcim li eşheri'r- ricâli ve'n- nisâi mine'l-Arabi ve'l-musta'rebîn ve'l-musteşrikîn,* Daru'l- İlm-i li'l Melâyîn, Beyrut, 1984, c.6, s. 43.

4 - Baba Merdûh Ruhânî, *Meşâhîr-u Kurd, Urefâ, Udebâ, Şuarâ,* Tahran, 2. Baskı, 1382, c. 2, s. 133;, Kolektif (Mustafa Kara, Hasan Kamil Yılmaz vd.), *Sahabe'den Günümüze Allah Dostları,* İstanbul, Şule yay., 1996, c. IX, s. 301.

5 - Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî, *Tenviru'l- kulûb fî muameleti allâmi'l- guyûb,* (Thk: Selâme el- Azâmî- Necmeddîn

Erbil'deki âlimlerden de istifade etti. Zahiri ilimleri hemen hemen hepsini Erbil'de tamamladı. Ancak Erbilî'nin ilme olan merakı ve gayreti, bir ömür boyu devam etti. Zira gittiği her yerde talebe olmayı yeğlemiş, gerekmedikçe kendi ilmini ve irfanını göstermedi.[6] Gençliğinin baharında zahiri ilimleri kısa süre zarfında ikmal eden Erbilî, batınî ilimlere yönelmiş, irfanî bilgi ve tasavvufî terbiyeye yoğunlaşmıştır.

Batinî ilimleri öğrenmek için bir müddet Medine'ye geçinceye kadar zahiri ilimlere ara vermiştir. Nakşibendî tarikatının onu cezbetmesinden dolayı babasının yolu olan Kadirîlik yerine Nakşibendîliği tercih etmiştir. İlk dönemlerde herhangi bir mürşide bağlanmamış ancak Nakşbendîliğe olan muhabbeti onu büyük bir araştırmaya sevk etti. Erbil'de bulunan âlim ve velilerin ilim meclisinde ve sohbetlerinde bulunup onlardan istifade etmeye çalışırdı. Bir müddet sonra Biyara'da[7] bulunan Nakşibendiyye yolu büyüklerinden kısa bir sürede olsa Mevlana Halid Bağdâdî'nin halifesi Osman el- Irakî et- Tavilî'ye (v. 1283), ondan sonra da onun oğlu Şeyh Ömer et- Tavilî'ye talebe ve mürîd oldu.[8]

İlmî bir ortam içinde büyüyüp yetişen Erbilî, zahirî ilimleri tamamlayıp batınî ilimlere geçince hayatında bundan sonra yıllar boyu sürecek bir mücahede ve nefis terbiyesi başlamış ve irfanî eğitime başlamıştır.

Gençlik yıllarında şeyhi olan Ömer et-Tavilî'yi, daha kendisiyle tanışmadan birkaç rüyasında görmesi ve onu çağırması, Erbilî'nin şeyhine ve onun tarikati olan Nakşibendîliğe muhabbetini artırdı.[9] Bu muhabbet kendisinde hâsıl olduktan sonra kendi şeyhinin memleketine gitti. Gittiği zaman Ömer et- Tavilî'nin babası ve şeyhi Şeyh Osman irşad faaliyetlerini yürütüyordu. Oğluna hilafet vermesine rağmen oğlu edepten dolayı irşad yapmıyordu. Kendisi Şeyh Osman'a kısa bir zaman intisap eder. Ve onu ilk olarak, gençlik yıllarında, Mevlana Hâlid Bağdâdî'nin halifesi olan Şeyh Osman yetiştirir.[10] Şeyh Osman vefat ettikten sonra Şeyh Ömer'e intisap ederek[11] nefis tezkiyesine ve mücahedeye başlar. Şeyhinin sohbetine ve hizmetine uzun bir müddet devam eder. Bu arada sürekli zikir ve fikirle meşgul olup tarikatın gereklerini yerine getirmeye çalışır. Murakebe ve ibadetlerini eksiksiz yerine getirir. Kısa süre zarfında şeyhinin en iyi müridleri arasında yerini alır.[12]

Şeyh Ömer'in en sadık ve takdir edilen müridlerinden biri olan Muhammed Emin Erbilî, "yüzlerce Hıristiyanın İslam'ı, Şii müslümanların Sünniliği kabul etmesini sağladığı ileri sürülen Irak seyahatlerinde" [13] onun yanında bulundu. Muhammed Emin Erbilî hocasının huzurunda ve sohbetinde olgunlaşıp yüksek manevi derecelere ulaştıktan sonra, genç yaşında icâzet ve hilâfet alarak tasavvuf yolunda talebe yetiştirmek ve insanlara İslamiyet'in emir ve yasaklarını anlatmakla vazifelendirildi.[14] Şeyh Ömer kısa bir müddet sonra kendisine irşad izni verdi. Ancak o bu konuda isteksiz davrandı ve uzun yıllar münzevi bir hayat sürmeyi tercihetti.[15]

Kürdî- Abdullah Mes'ud), Matbaa's- Sabah, Dımaşk, 1. Baskı, 1991,, s. 29; Algar, *a.g.m.*, 2000, s.564.

6 - Emin Zeki, *a.g.e.,* 1945, c. I, s. 143.

7 - Abdülkerîm Müderris, *Danişmendân-i Kurd der Hıdmet-u İlm-u Dîn* (Trc. Ahmed Havarî Neseb),Tahran, 1369, s. 409; Baba Merdûh Ruhânî, *a.g.e.,* 1382, c. II, s. 133

8 - Kolektif, *a.g.e.*, 1996, s. 301; el-Erbilî, *a.g.e.,* 1991, s. 29; A. J. Arberry, *Sufism An Account Of The Mystıcs Of Islam,* London, 1950, s. 129; F. De Jong. *Turuq and Turuq-Lınked lnstitutions in Nineteenth Century Egypt,* Leiden, 1978, s. 142.

9 - el-Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 29; Baba Merdûh Ruhânî, *a.g.e.*, 1382, c. II, s. 133

10 - Ali Tenik, *Tarihsel Süreçte Kürt Coğrafyasında Tasavvuf ve Tarikatlar,* Nûbihar yay., İstanbul, 2015, s. 167- 169; A. J. Arberry, *a.g.e.*, 1950, s. 129; el-Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 29.

11 - Emin Zeki, *a.g.e.*, 1945, c. I, s. 143; F. De Jong, *a.g.e.*,1978, s. 142.

12 - el-Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 30.

13 - Algar, *a.g.m.*, 2000, s. 564.

14 - el-Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 33.

15 - Algar, *a.g.m.*, 2000, s. 564.

İrfanî yolda icazet aldıktan ve uzun müddet münzevi bir hayat yaşadıktan sonra kutsal topraklara gitmek ve mübarek zatların kabirlerini ziyaret etmek amacıyla Şeyh Ömer'in rızasını alarak bir daha anayurduna dönmemek üzere Biyara'dan ayrıldı, ardından hacca gitti.[16] Önce Mekke-i Mükerreme'ye gitti. Orda hac vazifesini yerine getirdi. Bir sene müddetle orada kalıp âlim ve velilerle görüştü. Mekke'de kaldığı süre Erbilî için bir istiğrak ve vecd dönemi oldu. Daha sonraki yıllarda bu dönemde İbnü'I-Arabi'nin *el-Futuhatu'1-Mekkiyye*'de zikrettiği bazı manevi halleri tecrübe ettiğini söyleyen Erbilî, 1300'de (1883) Mekke'den Medine'ye gitti ve yavaş yavaş manevi sarhoşluğundan uyanmaya başladı.[17]

Hicri 1300 senesinde Medîne-i Münevvere'ye giden –yaklaşık dokuz yıl- Erbilî, Resulullah Efendimizin (s.a.s.) kabr-i şerîfini sık sık ziyaret etti. Feyz ve bereketlerinden istifâde etti. Medine'de bulunduğu sıralarda günleri genellikle Mescid-i Nebevî, Uhud ve Cennetu'l-Baki'de geçiyordu. Burada kaldığı süre boyunca birçok veli ve arifle tanışıp bereketlendi.

Orda bulunan Mahmudiyye Medresesine girebilmek için -Medreseye alımda Türkçe bilme zorunluluğu vardı- kısa süre zarfında Türkçe'yi öğrendi. O medresede de pek çok ilim öğrendi. Hem istifade etti hem de başkalarına faydalı oldu. Mescid-i Nebevi'de de ders vermeyebaşladı.[18]

Erbilî, on yıl gibi bir süre Hicaz'da kaldıktan sonra Mısır'a intikal etti. Mısır'da Ezher Üniversitesinde 'Revaku'l- Ekrâd' bölümüne kayıt oldu. Daha sonra Revak'ın idaresine vekil tayin edildi.[19] Mısır'ın en büyük ilim merkezi olan Câmiatü'l-Ezher'e gidip ilmî çalışmalarına orda devam etti. Hadis, fıkıh ve tefsir dersleri veren âlimlerin ilim meclislerinde bulundu. 19. asrın son yıllarında vefat eden – yaklaşık 1890 yıllarda- Şeyh Muhammed el-Eşmûnî'nin Buhârî derslerine devam etti. Şeyh Mustafa İzzeddîn eş- Şâfiî'yle beraber fıkhî çalışmalarda bulundu. Bunların yanı sıra o zamanın ulemasının yanında diğer ilimleri de tekrar edip pekiştirdi.

Ezher'de okurken tarikatın gereklerini yerine getirmesine rağmen çevresindekilerin bunları başkalarına öğretme ve yayma isteklerine karşı kararlı bir şekilde direnen Muhammed Emin Erbilî, hocalık yaptığı bu dönemde Kahire'nin güney bölgesindeki Kalyubiye'de irşad faaliyetine başladı. Güçlü kişiliği ve etkileyici hitabetiyle etrafında toplumun her kesiminden çok sayıda müntesip toplandı. Müridlerini kendi mesleklerine sahip çıkıp o meslekte başarıya ulaşmaları için teşvik etti.[20]

Nakşbendiliğin Mısır'ın farklı bölgelerinde yayılmasında büyük rol oynadı. Zamanla pek çok âlim, talebe, tüccar, çiftçi ve farklı meslek erbabı ona intisab etti.[21] İlk başlarda Muhammed Emin Erbilî'nin müntesibleri sadece Kahire ile sınırlıydı. Ancak yeni yüzyılın başlangıcına doğru, yaptığı faaliyetler tarikatının, Kahire'nin kuzeyindeki kırsal alanlara, temelde Kalyubiyye vilayeti olmak üzere genişlemesine sebep oldu. Nakşibendî-Halidî tarikatı Mısır'da, Muhammed Emin Erbilî tarafından 19.yy son yıllarında kadar yayılmış ve daha sonra da büyümeye devam etti.[22] Erbilî irşad faaliyetlerine başlayınca ilk zamanlarda sadece hakkıyla sadık ve teslim olanları kabul ediyordu. Müridleri hep seçkin kimseler oldu. Fakat aldığı mânevî bir işaret onu geniş halk kitlelerine hakkı ve hakikati anlatmaya sevketti. Zamanla tüm Mısır'da Nakşîliği yaymış ve pek çok müridi olmuştur.[23]

16 - Abdülkerîm Müderris, *a.g.e.*, 1369, s. 409; Algar, *a.g.m.*, 2000, s. 564; Tenik, *a.g.e.*, 2015, s. 168.

17 - Algar, *a.g.m.*, 2000, s. 564.

18 - Emin Zeki, *a.g.e.*, 1945, c. I, s. 143; el-Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 35; Abdülkerîm Müderris, *a.g.e.*, 1369, s. 410.

19 - Emin Zeki, *a.g.e.*, 1945, c. I, s. 144.

20 - Algar, *a.g.m.*, 2000, s. 564.

21 - Emin Zeki, *a.g.e.*, 1945, c. I, s. 143.

22 - A. J. Arberry, *a.g.e.*, 1950, s. 131.

23 - el-Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 36-37; Serkıs, *a.g.e.*, 1928, c. II, s. 1554-1555; Hayreddin ez- Ziriklî, *a.g.e.*, 1984, c.VI, s. 43.

Senelerce Sinâniyye Mescidinde imamlık yapıp, talebe yetiştirmekle meşgul olduktan sonra, Mescid-i İmrânî'de de vazife yaptı. Ömrünün sonlarında talebeleri ve ailesi için bir dergâh inşa ettirdi. Muhammed Emin Erbilî, bu dergâhın inşasında bizzat çalıştı. Bir an evvel bitirmek için gayret etti. Binanın yapımı bittikten sonra talebelerinden birini çağırdı ve "gel sana yeni kardeşlerimizin yerini göstereyim." dedi. Talebesiyle birlikte oda oda gezdiler. Tavana çıktıkları zaman; "İnsanlar kendim için bir köşk yaptığımı söylüyorlar. Vallahi kalbimde en ufak bir meşguliyeti yoktur. Dünyaya karşı sevgim yoktur. Lâkin buranın süratle yapılması için beni bir kuvvet zorladı. Bunda da bir hikmet vardır." buyurdu. Bu olayın üzerinden az bir zaman sonra vefat etti.[24]

Muhammed Emin Erbilî daha hayattayken pek çok kerameti görülmüştür. Onun, *Tenviru'l- Kulûb* adlı eserini el- Ezher'in müderrislerinden Selame el- Azâmî tarafından biyografik bir metinle yeniden düzenlenmiş olup mürşidiyle ilgili kayda değer birçok kerameti bu eserde zikretmektedir. Ancak O bu hallerin ve kerametlerin kendisinden olmadığını, büyüklerin bereketiyle ve talebelerinin himmetiyle olduğunu[25] söylerdi.

1.2. ESERLERİ

Büyük bir gayret ve azim sahibi olan Erbilî'nin bütün hayatı ilim ve irfanla geçmiştir. Mısır'da Ezher Medresinde 'Revaku'l- Ekrâd' idaresine vekil tayin edildiği zaman eserlerinin büyük bir kısmını burada yazmıştır.[26] Tasavvuf başta olmak üzere İslamî ilimlerin birçok alanında eserler telif etmiştir. Yirmi civarında eser yazmıştır. Ancak bunların bir kısmı basılmamıştır. Elimizde on iki eseri mevcuttur.[27] Bunlardan birisi Farsça'dan tercüme edilmiştir. Özellikle *Tenviru'l kulûb* başta olmak üzere eserleri, tasavvuf kültürüne önemli katkıda bulunmuştur.

el-İcabetu'r- Rabbaniyye[28]: Erbilî bu eserde, Nakşbendiyye tarikatının kurucusu olan Şah-ı Nakşbend Muhammed Bahauddin'in müridleri için yazdığı Nakşibendî vird-i celilini ele almaktadır.

Hidayetu'l hayriyye fî tarikat-i Nakşbendiyye[29]: Erbilî'nin Mısır'a gelişi sonrası bölgede Nakşbendiliğin az bilinmesinden ötürü yazdığı bir eserdir. Nakşbendî tarikatına mensup bir sûfînin ahlâkının nasıl olması gerektiğini, günlük evrâd ve ezkârını ihtiva eden bir risaledir.

Saâdetu'l- mubtedîn fî ilmi'd- dîn[30]: Bu eser, Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî'nin Akaid, Fıkıh ve Tasavvuf alanında, Şafii mezhebine göre çocuklar için yazdığı bir risaledir. Kendisinin ifadesiyle yeni ilme başlayan Müslüman çocuklarına ithafen yazmıştır.

Divânu nasihati'l- beriyye fî hudebi'l-minberiyye[31]: Bu eser, Muhammed Emin Erbilî'nin irşad ehli için yazdığı bir hutbe ve vaaz kitabıdır. Kitabın muhtevası hutbe, vaaz ve bir imam-hatip için lazım olan dualardır.

---

24 - el-Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 66.

25 - el-Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 66; Algar, *a.g.m.*, 2000, s. 564.

26 - Emin Zeki, *a.g.e.*, 1945, c. I, s. 144.

27 - Bkz. Serkıs, *a.g.e.*, 1928, c. II, s. 1554-1555; Hayreddin ez- Ziriklî, *a.g.e.*, 1984, c. VI, s. 43; Emin Zeki, *a.g.e.*, 1945, c. I, s. 144-145; el-Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 8.

28 - Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzade, *el- İcabetu'r- Rabbaniyye,* bsy, 1388.

29 - Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzâde, *el- Hidayetu'l-hayriyye fî tarîkat-i Nakşbendiyye,* Matbaatu'l Hebaniyye, Mısır, 1316.

30 - Muhammed Emin el- Kürdî el-Erbilî b. Fethullahzade, *Saadetu'l- mubtedîn fî ilmi'd- dîn,* Matbaatu's- Saadet, 1. Baskı, Mısır, 1330.

31 - Muhammed Emin el- Kürdî, el- Erbilî b. Fethullahzade, *Divân-u nasihati'l beriyye fî hudebi'l- minberiyye,* Matbaatu's- Saadet, Mısır, 1. Baskı, 1330.

Tenvîru'l- kulûb fî muâmeleti allâmi'l- guyûb[32]: Bu eser Muhammed Emin Erbilî'nin talebe ve müridlerini cehaletin karanlığından ilmin nuruna çıkarmak için yazdığı bir eserdir. Eser, bir mükellefin muhtaç olduğu, ilmî ve fıkhî hayatında kendisine lazım olacak bilgileri ve kişinin Rabbi'yle irtibat âdâbını en güzel şeklini ihtiva etmektedir. Eser bir mukaddime ve üç temel bölümden oluşmaktadır. Her bir bölüm müstakil bir kitap olacak muhtevadadır. Eserin birinci bölümü itikadî bilgileri içermekte olup İlahiyat, Sem'iyyat ve Nübüvvet konularını açıklamaktadır. Eserin ikinci bölümü Şafii Mezhebi'ne göre bir mükellefe lazım olan fıkhi konuları kapsayan bir bölümdür. Eserin üçüncü bölümü [33] ise tasavvuf ilmine dair olup bir giriş ve yirmi küsur başlıktan oluşur. Giriş kısmında insanların hangi meziyetlere sahip olduğunu, onların farklı farklı yaratılıp her birisinin meşrebinin değişik olduğunu ve bunlara münasip ibadet ve amel-i salihleri önerir. Müellif giriş kısmından sonra tasavvufî konulara giriş yapar.

Mürşidu'l- avam li ahkamı's- sıyam (ala mezahib-i erbaa)[34]: Muhammed Emin Erbilî, bu eseri fıkıh alanında yazmış olup eser 'oruç' ibadetini ihtiva etmektedir.

Kitabu davi's- sirac fî fadli Receb ve kıssati'l-Mi'rac[35]: Bu eser Muhammed Emin el-Erbilî tarafından mübarek üç aylardan Receb ayının fazileti ve Mirac olayının Ehl-i Sünnet anlayışına göre değerlendirilmesi amacıyla kaleme alınmıştır.

Kitabu irşâdi'l- muhtâc li hukûki'l ezvâc[36]: Adından da anlaşılacağı üzere bu eser evlilik hukukuna dair yazılmıştır.

Fethu'l- mesâlik fî izahi'l- menâsik (ala mezâhib-i erbaa)[37]: Bu eser adında da anlaşılacağı üzere fıkıh alanında 'Hacc' ibadetine dairdir. Muhammed Emin Erbilî bu kitabını -ikinci defa- Hacc farizasını ifa etmek üzere yola çıkmadan evvel talebe ve müridlerinin isteği üzere kaleme almıştır.

Hidâyetu't-talibîn li ahkâmi'd- dîn (ala mezhebi İmam Malik)[38]: Muhammed Emin Erbilî'nin Maliki mezhebine göre kendi müridleri ve o bölgedeki Müslümanlar için akaid, fıkıh ve tasavvuf alanlarında yazdığı bir eseridir.

Hulasatu't-tesanif fi't- tasavvuf (li hucceti'l- İslam Muhammed b. Muhammed el- Gazalî)[39]: Bu eser Gazalî'nin Tasavvuf hakkında yazdığı bir eseridir. Ancak Erbilî bu eseri Farsça'dan Arapça'ya tercüme etmiş ve birkaç ilave de bulunmuştur.

Kitabu mevâhibu's-sermediyye fî menâkıbı Nakşbendiyye[40]: Muhammed Emin Erbilî'nin, Nakşibendî meşrebindeki büyüklerin hayat hikayelerini, irşâdlarını, kerâmet ve hâllerini ele aldığı bir eserdir. Yaklaşık üç yüz elli sayfa olan bu eserde Nakşbendî silsilenin büyükleri

32 - Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî, T*enviru'l- kulûb fî muameleti allâmi'l- guyûb,* Matbaatu's- Sabah, Dımaşk, 1. Baskı, 1991; *a.g.e.*, Mektebetu'l- İslamiyye, Midyat, trs.

33 - Bkz. Erbili, *a.g.e.*, 1991, s. 429- 613.

34 - Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzade, *Mürşidu'l-avâm li ahkâmı's- sıyâm,* Matbaatu's- Saadet, Mısır, 2. Baskı, 1331.

35 - Muhammed Emin el-Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzade, *Kitabu dav'i's- sirac fî fadli Receb ve kıssati'l-Mi'rac,* Matbaayı Saadet, Mısır, 2. Baskı, trs.

36 - Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî, *Kitabu irşâdi'l- muhtâc li hukûki'l ezvâc,* Matbaayı Takaddum, 1. Baskı, Mısır, 1325.

37 - Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzade, *Kitab-u fethi'l- mesâlik fî izahi'l- menâsik,* Matbaatu's- Saadet, Mısır, 2. Baskı, 1329.

38 - Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzade, *Hidayetu't-talibîn li ahkami'd-dîn,* Matbaatu's- Saadet, Mısır, 1. Baskı, 1330.

39 - Muhammed b. Muhammed el- Gazalî, *Hulasatu't- Tesanif fi't- Tasavvuf,* (Terc ve Thk: Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzade), Matbaayı Saadet, Mısır, 3. Baskı, trs.

40 - Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzade, *Kitab-u mevahibu's- sermediyye fî menakıb-ı nakşbendiyye,* Matbaatu's- Saadet, Mısır, 1. Baskı, 1329. Asıl olan eser bu eser olmakla beraber başka bir adla Lübnan'da şu isimle basılmıştır. Ancak her iki eseri karşılaştırdığımızda ikisinin muhtevasının aynı olduğunu gördük. Bkz. Muhammed Emin el- Erbilî el- Kürdî, *Tezhibu'l-mevâhîbu'l- sermediyye fî ecillâi's- sâdâti'n- nakşibendiyye,* Beyrut, Daru'l- Kutubi'l- İlmiyye, 2004.

anlatıldıktan sonra tevbe, zikir, zikrin hakikati ve keyfiyeti, Hatme-i Hacegan, cezbe gibi konular işlenmiştir.

2. TASAVVUFÎ DÜŞÜNCESİ

2.1. TASAVVUF VE TARİKAT

Tasavvufun gönül kaynaklı, derin bir iç tecrübe olması dolayısıyla her sufî onu yaşadığı 'hâl'e göre tanımlamakta ve bu hâl ile ilgili özelliğini öne çıkarmaktadır. Bu yüzden aynı sufî farklı zaman ve mekânlarda farklı tanımlar yapabilmiştir.[41] İlk dönem sûfilerinin bazı tanımlarına göre ise tasavvuf "sulhu olmayan bir savaş", "kulun her vakitte, o vakit içinde işlenmesi en uygun olan amelle meşgul olması"[42] "hakikatleri almak, insanların ellerinde bulunan şeylerden ümit kesip yüz çevirmek", "güzel ahlak", "başkalarından ilgiyi keserek Hak Teâlâ ile beraber olmak"[43] olarak tanımlanmıştır.

Muhammed Emin Erbilî de mütekaddim ulema gibi tasavvufu kökü ile ilişkilendirerek tarif etmiş ancak bunun yanı sıra tasavvufun konusu, fazileti, diğer ilimlerle ilişkisi, kaynağı, esasları gibi konuları da açıklayarak geniş bir şekilde izahatını yapmıştır.

Erbilî ilk olarak 'tasavvuf' kelimesinin, es-safâ[44] kelimesinden alındığını söyler. Tasavvufu "nefsin iyi ve kötü hallerinden bahsedip, kötü olanlardan temizleme ve iyi olanlarla da süsleme yollarını gösterip Allah'a (c.c.) seyr-ü sülûk (ulaşma) durumunu tarif eden bir ilimdir. Tasavvuf ilmini ancak fetânet sahibi ve hakkı bilenler anlarlar. Ona inanmayanlar nasıl anlasınlar. Kör olan kimseler nasıl ki güneş ışığını müşahede edemezlerse, aynen onlar gibi tasavvufu tatmayanlar da bilemezler"[45] şeklinde tarif eder. "Sûfî" kelimesini ise "kalbi her türlü bulanıklıktan temizlenip, ibretlerle dolup taşan, yanında altın ile toprağın bir (müsavi) olduğu kimse"[46] olduğunu söyler.

Erbilî tasavvuf kelimesini açıklarken onu şeriat-tarikat-hakikat ilişkisi çerçevesinde değerlendirmiş ve şu şekilde açıklamıştır: "Tasavvuf, bütün şeriat ve İlâhî dinlerin ruhudur. Tasavvuf ilminde üç lafız vardır ki, cahillerin bunların manalarında şüpheye düşmemeleri için açıklayacağız. Bunlar şeriat, tarikat ve hakikattir.

1. **Şeriat:** Resûlullah (s.a.s.) Efendimize nazil olup, âlimlerin Kitab ve Sünnet'ten istinbat ettikleri dinî hükümlerdir. Bununla, kelâm, fıkıh ve tasavvuf ilminde açıklanmış olan ilimlerdir.

2. **Tarikat:** Şeriatın emirleriyle amel edip, tembelliğin iyi olmadığı yerlerde, gaflet ve tembellikten kaçınmaktır. Bunu istersek şöyle de tarif edebiliriz: Açık ve gizli bütün hallerde Allah'ın (c.c.) yasakladığı şeylerin tamamından uzaklaşıp, emrettiklerine sarılmaktır. Yahut haramlardan, mekruhlardan, fuzulî olan mubahlardan kaçınıp, farz ve diğer meşru bütün hususları yerine getirmek, bunları imkân nisbetinde bilen bir mürşidi kâmilin himâyesinde eda etmektir.

3. **Hakikât:** Hakikât da üç kısma ayrılır:

a) Kişi ile inandığı şeyler arasındaki perdenin inceliğidir. Bu bölüme, Allah'ın zatı, sıfatları, büyüklüğü, cemâli, yakınlığı, ibadet, nübüvvetin hakikati, nübüvvet erbabının yüceliği,

41 - Mustafa Kara, *Dervişin Hayatı Sûfînin Kelâmı,* Dergah Yay., İstanbul, 2005, s.14.

42 - Kuşeyrî, *a.g.e.*, 2009, s. 313.

43 - Kuşeyrî, *a.g.e.*, 2009, s. 313.

44 - Muhammed Emin Erbilî, *Tenviru'l-kulûb,* 1991, s. 438.

45 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 439.

46 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 439.

bilhassa Peygamber Efendimizin (s.a.s) üstünlüğü, ibadetin gerçek gaye ve hakikati, Peygamber Efendimizin (s.a.s) haber verdiği şeylerden olan kabir azabı, kabir nimeti, kıyamet ve dehşeti, Cennet, Cehennem, bunların içindeki nimet, azap v.b. gibi şeyler dâhil olmaktadır.

Mürid, bütün bunların karşısında gözle müşahede eder bir durumda bulunur. Bunu kendinde zühd, sekr, şiddetli şevk, dehşet, zehl, aşk hallerine sahip olan bazı kişilerin durumları takip eder. Hakikatin bu bölümü en şerefli olan kısmıdır. Bu kısım, diğer iki bölümün özü ve esasıdır.

b) Nefsi kötü ahlâklardan uzaklaştırıp iyi ahlâk ve sıfatlarla süslemektir. Öyle ki bu iyi ahlâklar insanda bir meleke, alışkanlık ve huy haline gelir.

c) İyi amellerin kolay elde edilmesi ve bütün hayırların güzel ve kolay bir şekilde meydana gelmesidir. İbadetlerinde hiç bir zorluk ve külfet hissetmez. Bir ibadeti terk etmek istese de bu hususta nefsi ona uymaz. Göğsü İslam'a açılır, nefsi tam bir şekilde tatmin olur. Haramlardan uzaklaşmada ve emirlere sarılmada nefsi müsterih olur. Kendisinde Allah'tan (c.c.) tam korkma hakikati meydana gelir. Böylece O, insan suretinde bir melek olur. Sureti insan, sîreti ise melektir. Sen, bunları anladın ise, bunun sadece hakikatin bir bölümü olduğunu anlarsın. Hakikat, Tarikatın semeresi (meyvesi)dir. Ahiret yolcusunun bu üç kısmı birleştirmesi ve hiç birini kaçırmaması lâzımdır. Çünkü şeriatsız bir tarikat batıl olduğu gibi hakikatsiz bir şeriat da boştur. Şeriat, gemi gibidir. Çünkü gemi insanı, hedef ve gayesine götürüp, helâk olmaktan koruyan bir vasıtadır. Tarikat ise, mücevheratın bulunduğu ve esas maksada yer olması bakımından deniz gibidir.

Hakikat ise, ancak denizde bulunabilen inci gibidir. Buna ancak gemi ile varılır. Eşyanın hakikatine bakan kimse, suyun ağaçla ve ruhun da cesetle olan münasebeti gibi şeriatın hakikatle münasebetli olacağını görür. Kısacası şeriat bir ağaç, tarikat bu ağacın dalları, hakikat ise bu ağacın meyvesidir."[47]

Görüldüğü üzere Erbilî tasavvufun birinci merhalesini şeriat olarak ele almış ondan sonra şeriatın emirleriyle amel etmeyi tarikat olarak ifade etmiş en son mertebede de şeriat ve tarikatın sonucu olan hakikate ulaşılabileceğini söylemiştir.

2.2. TEVBE

Tasavvuf literatüründe önem verilen kavramlardan biri olan tevbe kelime olarak itiraf, pişmanlık, dönmek, insanın işlemiş olduğu kötü bir fiilden pişmanlık duyarak, imkânı olsa bile bir daha yapmamaya azmetmektir.[48] Nasuh tevbesi, halis tevbeye, gedik bırakmayacak tarzda, eskiyen yerlerin onarılmasına benzer şekilde tevbe etmeye, denir. Tasavvuf ıstılahında tevbe edilen günaha, bir daha dönmemeye, nasuh tevbesi denmiştir. Tasavvufî olgunluk yolunda, yetmiş makamdan bahsedilir. İlki tevbe, sonuncusu kulluk (abd) tur. Cüneyd, "günahı unutmaya", Sevrî de "Allah'tan gayri her şeyden yüz çevirmeye"[49] tevbe demiştir.

Muhammed Emin Erbilî de tevbeyi, her hâl ve makamın esası ve evveli kabul ederek, tevbeye sahip olmayanın hâl ve makamdan nasibi olamayacağını[50], İslam'ın en önemli emirlerinden bir emir, salikler yolunun başlangıcı, Allah'a kavuşmaya çalışanların (vasılîn) anahtarı olduğunu[51] ifade etmiştir. Erbilî, tevbenin, kötü sıfatları iyi sıfatlara dönüştürdüğünü söy-

47 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 436- 438.

48 - İbn Manzur, Ebu'l Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el- Ensârî, *Lisanu'l-Arab,* Daru Sadr, Beyrut, 1990, c.I, s. 233; el-Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Kitabu't-Ta'rifât,* (Thk: Abdulmun'im Hafnî) Kahire, trs, s. 76.

49 - Cebecioğlu, *a.g.e.*, 2004, s. 314.

50 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 448.

51 - Erbilî, *el- Hidayetu'l-hayriyye*, 1316, s. 3.

leyerek tevbe edenleri üç kısımda değerlendirmiştir. Kişinin 'Allah'ın azabından korkarak günahlardan dönerse tövbekâr, Allah'tan hayâ ederek günahlardan dönerse münîb, Allah'ın büyüklüğüne ta'zimen günahlardan dönerse evvab[52] olacağını söylemiştir.

Erbilî, tevbenin şartlarını şu şekilde zikreder:

1. Geçmiş günahlara nedamet ve pişmanlık duymak,
2. Bir daha günahlara dönmeme azmi,
3. Haksız olarak aldığı tüm şeyleri sahiplerine ödemek. Bunlar yoksa varislerine varisleride yoksa onlar adına tasaddukta bulunmak icab eder.
4. Gönüllerini kırdığı kimselerle helalleşmek. (Bu şart imkân bulunduğu zaman içindir.)
5. Geçirmiş olduğu namazları kaza etmek.[53]

Netice itibariyle; Erbilî'nin, tevbeyi üç farklı şekilde ele aldığını görmekteyiz. Birincisi, kişinin işlediği günahlardan pişmanlık duyup bir daha işlememeye azmetmesidir. Bu normal insanların hali olup Erbilî bunları 'tevbekar' sınıfında değerlendirir. İkincisi; Allah'tan hayâ ederek günahlardan döner ve 'münîb' diye isimlendirilir. Bu, kişinin kulluk yapmaya başlaması ve güzel hasletler elde edeceğinin işareti kabul edilir. Tevbenin zirvesi olan son kısım ise kişi Allah'ın büyüklüğüne tazimen günahlardan döner, sırf Allah rızası için tevbe eder. Bu taksim aynı zamanda, insanın kemalâtını, kemâl derecelerini göstermektedir.

2.3. ZİKİR

Lügatte anma, unutmanın zıddı olan hatırlama, bir şeyi anmak ve yâd etmek, şan, şeref, ağzına alma ve açıklama yapma gibi değişik manalarda kullanılan zikir kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de altmış üç yerde geçmektedir.[54] Kur'an'da dua, niyaz, Kur'an gibi anlamlara gelirken zihinde saklamak, Allah'ı anmak gibi anlamlarda da kullanılmıştır.[55] Bir tasavvuf ıstılahı olarak zikir, tasavvuftaki 'Halk içinde bile Hakk'la beraber' prensibinin bir tezahürüdür. 'Diğer varlıkları unutarak, yok sayarak Allah'ı anmak zikirde esas olandır.' [56]

Muhammed Emin Erbilî, zikri; kalbi ve lisanî olmak üzere iki kısma ayırır. Bunlardan her biri için Kitab ve Sünnet'te deliller getirerek konuya giriş yapar.[57] Dil ile yapılan zikir belirli ses ve harflerle yapılan zikir olduğunu söyleyerek bu çeşit zikrin her zaman ve her mekânda mümkün olmadığını, alış-veriş vb. şeylerin kişiyi bundan alıkoyduğunu söyler. Erbilî, kalp zikrini ise, harf ve ses olmadan Allah'ı mülâhaza etmekten ibaret olduğunu, durum böyle olunca, kişiyi böyle bir zikirden alıkoyacak herhangi bir engelin olmadığını[58] ifade eder.

Erbilî kalbî zikri, cehrî-lisanî zikre tercih ederek şunları söyler: "Sen insanlardan gizli, harfsiz ve lafızsız olarak Allah'ı zikret. Hem bu zikir daha faziletlidir. İlim adamları bunu böyle dediler, sen de böyle bil. Bunun için Nakşî Tarikatı'nın büyükleri kalple yapılan zikri daha faziletli görmüşlerdir. Çünkü kalp, Allah'ın nazargâhı, iman menbaı ve ilahi sırlar merkezidir. Peygamberimiz (s.a.s.)'in buyurduğu gibi kalp; sağlam olursa bütün ceset sağlam olur, bozuk olursa bütün ceset bozuk olur. Kişi zarureti dinîyyeye kalbiyle inanmadıkça mümin sayılmaz.

52 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 448.

53 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 451.

54 - Bkz. Âl-i İmran, 3/58; Enbiya, 21/24.

55 - İbn Manzur, *a.g.e.*, 1990, c. IV, s. 308; Muhammed Fuad Abdulbaki, *el- Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'an,* Çağrı yay. İstanbul, 1990, s. 273-274; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, Kabalcı yay. 2012, s.539.

56 - Kara, *a.g.e.*, 1999, s. 200.

57 - Bkz. Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 557.

58 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 557.

İbadetler de, belirli niyetler olmadan sahih olamaz. Âlimler 'organlarımızla yaptığımız ibadetlerde kalbin ameli yoksa kabul olunmaz' diye ittifak etmişlerdir. Fakat kalbe ait ibadetlerde organların ibadet payı yoksa da bunlar kabul edilir. Şayet kişinin kalbi amelleri kabul edilmezse, imanı da makbul sayılmaz. Çünkü iman kalple tasdik etmekten ibarettir."[59]

Erbilî, kalb ile yapılan zikri; ism-i Zat (yani Allah ismi -Lafz-i Celâl- ile yapılan zikir) ve 'Nefiy-İsbat' ile yapılan zikir olmak üzere ikiye ayırır. Bu da kelimeyi tevhid yani ' La ilâhe illalah' ile yapılandır.

Erbilî, ism-i Zat zikrini Letâif'leri açıklayarak bunlarda zikrin yapılış şeklini zikredere. Letâiflerdeki nuru, nurun rengini, makamını vs. ayrıntıları açıklayarak zikrin yapılış şeklini ayrıntısıyla açıklar.

Letâif zikrini ayrıntısıyla anlatan Erbilî, nefiy ve isbat zikrini de şu şekilde açıklar: " Nefiy ve isbat kelimelerinden maksadımız *'Lâ İlahe İllallah'* kelimesidir. Bu da şöyle yapılır: Zakir dilini damağına yapıştırmak suretiyle içine aldığı nefesini hapsetsin (Nefes vermesin). Sonra göbek altından tahayyül etmek suretiyle -*Lâ*- kelimesini demeye başlar. Aynı kelimeyi ahfâ latifesine doğru çeker ve beyinde bulunan nefs-i natıka latifesinde son buluncaya kadar devam eder. Sonra '*Allah*' kelimesindeki hemzeyi, beyinden alıp sağ omuzuna gelinceye kadar tahayyül eder. Sonra kelimeyi ruha doğru çeker. Bundan sonra '*İllallah*' kelimesindeki hemzeyi omuzundan alarak tahayyül eder, yavaş yavaş indirmek suretiyle göğüs ortası hizasına doğru çekip kalpte son bulur. Zakir, '*Lâ ilâhe*' dediği zaman her şeyi nazar ve itibardan düşürmek suretiyle *nefy* eder. Hepsine fena ve yok olma gözü ile bakar. '*İllallah*' dediği an, kalbinde Allah'ı (c.c.) isbat edip vücuduna hüküm verir. Artık Allah'a bekâ ve devam sıfatı ile bakar.

Erbilî cehrî zikri açıklarken, Hatme-i Hacegân olarak belirtir. Nakşî tarikatında İsm-i Zât ve nefy - isbât suretiyle yapılan zikirden sonra en büyük rükünlerden saymıştır. O, mürşidlerin ruhları bu zikir sebebiyle kendilerinden yardım isteyen kişiler için, Allah'tan dileme suretiyle, yardım edebileceklerini dile getirir. Hatmenin okunmasıyla hacetlerin hâsıl olacağını, muratların yerine geleceğini ve belaların defedileceğini, okuyanın derecelerini yükseltilip ilahî tecellilere mazhar olacağını[60] söyler. Erbilî hatmenin sekiz adabının olduğunu söyleyip daha sonra hatmenin yapılışını ve erkânından bahseder.

2.4. HALVET

Halvet; uzlet, inziva, yalnızlık, tek başına yaşamak topluma karışmamak, ihtilat halinde olmamak demektir. Istılahta ise "ne bir melek ne de bir kimsenin olmadığı herhangi bir yerde ve hâlde, Hak ile sırren konuşmak ve ruhen sohbet etmek"tir. Tarikattaki eğitim metodu olarak; "Tarikata intisap etmiş bir müridin, şeyhinin isteğiyle belli bir süreden sonra insanlardan uzaklaşarak, genelde tekkenin özel bir bölümünde inzivaya çekilmesi ve bu süre içerisinde devamlı Allah'ı zikretmesi ve masivadan ilgiyi kesip tamamen Allah'a yönelmek ve kendini ibadetevermektir."[61]

Muhammed Emin Erbilî, halveti marifetullah'a ulaşma için esas kabul etmiş, kalplerin nurlanmasını, müşahede haline ulaşmayı, hakikatlerin zuhura çıkmasını ancak halvetle mümkün olacağını[62] söylemiştir. Halveti, insanları irşad edenler için daha gerekli gören Erbilî, insanları maksuda ulaştırma çabasında olanların özellikle halvete çekilmelerini istemiştir.[63]

59 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 557; Erbilî, *a.g.e.*, 1316, s. 5.

60 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 571- 572; Erbilî, *a.g.e.*, 1316, s. 14-15.

61 - Cürcânî, *a.g.e.*, trs, s. 101; Uludağ, *a.g.e.*, 2012, s.156.

62 - Bkz. Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 515-516.

63 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 516.

Erbilî, halvetin süresiyle ilgili olarak şöyle der: "Halvetin en az müddeti geceleriyle beraber üç gündür. Bundan sonra yedi gün olanı gelir. Sonra da bir aylık olanıdır. Hz. Peygamber de (s.a.s.) bir ay halvete çekilmiştir. Seyri sülûk talep edenler için en münasibi kırk gündür. Bu da öncekilerin toplamı mesabesindedir."[64]

2.5. NEFS VE MERTEBELERİ

Nefs kelimesi Arapça kökenli bir kelimedir. Ruh, akıl, kendi öz can, kan, azamet, izzet, bir şeyin cevheri, benlik, kötü istek, arzu, işkence gibi birçok anlamı ifade etmektedir. Tasavvufî olarak ise kendisinde iradî hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latif, buharlı bir cevher anlamına gelir. Sufilere göre nefs, kulun kötü fiilleri, kibir, hased, öfke, kötü ahlâk, gibi çirkin huy ve niteliklerin adı olmuştur. Bunun için sâlik nefsinin varlığını yok edip Hakk'ın varlığıyla bakî olmak için uğraşmalıdır.[65]

Muhammed Emin Erbilî'ye göre nefs Rabbanî bir latifedir. Cesetlere taalluk etmeden evvel ruhtur. Cesedin emrine verilmeden evvel Hakk Teâla'ya yakındı. Cesedle birleşince başkalarıyla meşgul olduğundan Allah'ın (c.c.) huzurundan perdelendi.[66] Erbilî nefsin bir cevher olduğunu söyleyip insanı zahiren ve batınen aydınlatan bir özelliğinin olduğunu söyler. Nefs, insanın hem zahirini hem de batınını aydınlatıyorsa 'yakaza' hali, sadece insanın batını aydınlatırsa 'uyku' hali, aydınlatma özelliği biterse 'ölüm' hâli[67] meydana gelir.

Erbilî, kişinin nefsini tanımasının mühim bir mesele olduğunu söyleyip şu hususları izah eder: " Gerçekten nefsini bilen Rabbini de tanımış olur. Bu şu demektir: Nefsinin acizlik, zillet, fena ve zayıflık durumunu bilse Rabbinin de izzet, kudret ve bekasını tanıyacaktır. Kim nefsini bilmezse Rabb'ı hakkında daha fazla cahil kalır. Akıllı kişinin, kendisine ölüm gelmeden bu hususu ciddiye alması ve nefsini tanıma yoluna koyulması icab eder. Yoksa bu husus hakkında ölüme kör olarak gider, daha sonra da basiret yolunu elde edemez. Bütün kötülüklerin aslı ve kaynağı nefisten razı olmaktır. Bütün güzellik ve iyiliklerinde aslı ve kaynağı ise nefisten razı olmamaktır. Bu durumda kişiye nefsini terbiye etmekten daha faydalı bir şey yoktur."[68]

Erbilî, adetullah icabı, bir makamdan diğerine yükseliş, ancak tarikatın makam ve hâllerini bilen bir zâtın eli altında mümkün olabileceğini söyler. Nefis tezkiyesi bazılarının düşündükleri gibi akıl ile olabileceğine imkân vermemektedir. Erbilî, akıl ile nefis tezkiyesini mümkün görenleri, nefis tezkiyesine bazı riyazi çalışmalarla körü körüne uğraşırlarken şüphe ve sapıklıklara yuvarlandıklarını[69] söyler.

Erbilî, nefste bulunan bazı nurânî ve zulmânî perdelerin varlığından bahsederek zulmanî perdelerin kişiyle Rabbi arasında engel olduğunu, bunlardan mücahede ve nefse muhalefet yoluyla kurtulmanın gerekliliği üzerinde durur.

Mücahedenin aslını, nefsi arzulardan vazgeçirip bütün vakitlerde onu isteğinin dışına yöneltmek olduğunu söyleyen Erbilî, pek çok mücahede yolundan bahseder. Her mürid için ayrı ayrı yolların varlığına değinen Erbilî, birisine mümkün olan yolun, bir başkası için mümkün olamayacağını[70] bildirir.

64 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 516.

65 - Abdurrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü,* (Çev. Ekrem Demirli), İz yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 557; Cebecioğlu, *a.g.e.*, 2004, s.545; Uludağ, *a.g.e.*, 2012, s. 404.

66 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 482.

67 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 483.

68 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 483.

69 - Bkz. Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 486- 487.

70 - Bkz. Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 487.

Erbilî, 'mücahedenin aslı nefsi arzulardan vazgeçirip bütün vakitlerde onu isteğinin dışına yöneltmek'[71] olduğunu söyledikten sonra, tasavvufu kîlu kâlden, rastgele sözlerden seçerek alınmadığını, onu açlık, dünyayı terk, arzulara uymamak, Allah'ın (c.c.) emirlerine sarılmak, yasaklarından kaçınmak gibi hususlardan alındığını belirtir. Bütün bu açıklamalardan sonra Erbilî nefsin yedi mertebesini ayrıntısıyla anlatır. [72]

2.6. VELÎ VE VELÂYET

Veli; düşmanın zıddı, dost, arkadaş, Hakk'ı müşâhede ile O'nda fâni olan anlamında olup bu kelime Kur'an'ı Kerim'de dost[73], yardımcı[74], yakın, vâris, mâlik[75] gibi anlamlarda kullanılır. Velâ fiilinin mastarı olan velâyet ise yakınlık, yardımcı, akrabalık, emirlik vb. anlamları içeren bir kelimedir. Tasavvuf ıstılahında, Allah'ın kulunu, kulun Mevlâsını dost edinmesi, Allah'ın onun üzerinde isimleriyle tecellisi, Hakk ile halkta tasarruf etmesi anlamındadır.[76]

Erbilî, velîyi, risaleti sabit olmuş bir peygamberin davasına davet eden kişi olarak görür. Yoksa kendi indinden uydurduğu bir şeye insanları davet etmediğini[77], velîler için kerâmetin zorunlu olmadığını çünkü şeriatın tamamı âlimlerce kabul edildiğini, binaenaleyh velî davasını izhar için herhangi bir mucize ve delile muhtaç olmadığını[78] açıklar.

Erbilî'ye göre Peygamberler, avâm ve havâs herkese gönderilmişlerdir. Mürşit veliler ise, risaleti sabit olmuş bir peygamberin şeriatine bağlı olarak havasa gönderilmişlerdir. Velî, peygambere tabi olmaktan başka bir şey tavsiye etmez. Veli, bağımsızlık iddiasında bulunmaz. Şayet veli, bağımsızlık iddiasında bulunursa kâfir olur. Velî nübüvvetin bir parçası olan Muhammedî velayetin taşıyıcısıdır, manevi ve bâtınî bir emanetçidir.[79]

Erbilî velileri, gavs-ı âzâm veya kutbu'l- aktâb, üçler, beşler, yediler, kırklar ve üç yüzler şeklinde taksim ederek bu konu da şu açıklamaları yapar: "Velîler çeşit çeşittir. Yeryüzünde kalbleri Hz. Mikail'in kalbine benzeyen üç, kalbi Hz. İsrafil'in kalbine benzeyen bir kul vardır. Biri vefat ederse Allah onun yerine üçlerden birini, üçlerden biri vefat edince onun yerine beşlerden birini, beşlerden biri vefat edince Allah onun yerine yedilerden birini, yedilerden biri vefat edince Allah onun yerine kırklardan birini, kırklardan biri vefat edince Allah onun yerine üç yüzlerden birini, üç yüzlerden biri de vefat edene Allah onun yerine ümmetten herhangi birini tayin eder. Allah onların duasıyla öldürür ve onların duasıyla diriltir, onlarla yağmur indirir onlarla nebâtı bitirir onlarla bu ümmetten belayı def eder."[80]

2.7. TEZKİYE ve TAHALLÎ

Tezkiye mastar olup Arapça bir kelimedir. Arıtmak, temizlemek, Hakk'tan alıkoyan her şeyi bırakmak, halvet etmek vs. anlamları ifade eden bir kelimedir. Kısaca, nefsi yerilen ahlâktan, övülen ahlâka yükseltmeye tezkiye denir.[81] Sufilere göre tezkiye, kazanılmış varlıklardan yüz çevirmeye denir. Çünkü hakikatte Hakk'tan başkası yoktur.[82]

---

71 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 487.

72 - Bkz. Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 483- 487.

73 - Maide, 5/51; Muhammed, 47/11.

74 - Bakara, 2/257; Âl-i İmran, 3/150.

75 - Nisâ, 4/33; Meryem, 19/5; Nahl, 16/76.

76 - İbn Manzur, *a.g.e.*, 1990, c. XV, s. 407; Abdulbaki, *a.g.e.*, 1990, s. 764-766; Cebecioğlu, *a.g.e.*, 2004, s. 754.

77 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 443.

78 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 443.

79 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 444- 445.

80 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 445- 446.

81 - Kâşânî, *a.g.e.*, 2004, s. 132; Cebecioğlu, *a.g.e.*, 2004, s. 661.

82 - İbn Arabî, *a.g.e.*, 2015, s. 43.

Erbilî müridin, tevbe ettikten sonra kötü amellerden temizlenmesi gerektiğini, çünkü günahlar manevî pislikler mesabesinde olup böyle pisliklerle Allah'ın huzuruna gidilmeyeceğini söyler. Bundan ötürü Allah yolunun yolcusu böyle pisliklerden, nefsini tezkiye edip güzel sıfatlarla süslemesinin (tahallî) gerekliliğinden[83] bahseder.

Kişinin sakınması için kötü amelleri kısaca anlatan Erbilî iyi amelleri de başlıklar halinde sıralar ve Allah'ı isteyen kişinin bu vasıflarla bezenmesi onu Allah'a ve Resulü'ne yaklaştıracağını ve her iki dünya saadetine kavuşturacağını[84] söyler.

Erbilî konuyla ilgili şu açıklamalarda bulunur: "Bil ki iyi vasıflarla bezenip kötü vasıflardan uzak kalmaktan maksadımız birine yapışıp diğerini söküp atmak değildir. Maksadımız iyi huyları kendisinde izhar edip onlarla amel etmek, kötü huyları bilip onlardan sakınmak ve onları durdurmaktır. Çünkü insan tabiatının durumu çeşitli (ağır-hafif, iyi-kötü gibi) madde ve kokulardan yoğrulmuş çamur gibidir. Bu çamur yoğrulup tek bir madde haline getirilirse sonrada da bu madde ufak tefek parçalara bölünürse, bu parçalardaki en ufak parçada bu maddenin tüm özelliklerin mevcud olduğunu akıl idrak edecektir. İşte insanın tabiatında da sayılamayacak kadar iyi ve kötü hasletler mevcuttur. Ancak Nebiler müstesnâdır. Çünkü Allah'ın (c.c.), inayetiyle onların tabiatı kötü huylardan temizlenmiştir. Madem insanların tabiatında bu iyi ve kötü hasletler mevcuttur bunlar insan tabiatından söküp atılamaz. Belki iyi huylar istimal edilmeli, kötü huylar durdurulup iyi huylara tebdil edilmelidir."[85]

Erbilî insan nefsinin kötülüğe meyledip hayırlardan kaçtığını, insanın hayırdan ziyade şerre yakın olduğunu, sürekli olarak büyük bir tehlike ve manen şiddetli hastalıklarla boğuştuğunu söyler. Bu durumdaki birisi içinse kötülükleri yok edecek, fesatları giderecek bir doktorun (kâmil bir mürşidin) gerekliliğinden[86] bahseder. Kişi ancak kâmil bir mürşide varınca tabiatındaki iyi huylar zuhur edecek, kötülüklerde yok olacaktır.

2.8. TEVEKKÜL

Tevekkül kelime olarak vekil edinmek, güvenmek, bel bağlamak, işinde Allah'a güvenip O'na itiraz etmemek gibi anlamlara gelir. Tasavvufî olarak ise her türlü tedbiri aldıktan sonra, işi tam bir inançla Allah'a havale etmek veya başka bir tarife göre sebeplerden uzaklaşarak işleri Allah'a havale etmektir.[87]

Muhammed Emin Erbilî ise tevekkülü şöyle açıklar: "Tevekkül, bedeni ibadetlere, kalbi de Allah'a (c.c.) bağlamak suretiyle tüm varlığıyla Allah Teâlâ'nın kendisine kâfi geleceği hususunda tam mutmain olmaktır. Allah (c.c.) tarafından kendisine bir nimet verilirse buna şükür eder, verilmezse sabreder. Tevekkül, kâmil bir iman için gereklidir. Çünkü tevekkül yaratıklar dışında sadece Allah'a güvenmektir. Kim Allah'a (c.c.) tevekkül ederse, Allah'a (c.c.) baş vurursa onu kabul eder, barındırır."[88]

Erbilî, tevekkülün tam manasıyla yerine gelebilmesini beş esasa bağlar. Bunlar:

1. Bütün durumlarında Allah'ın kendisini gördüğünü ve kendisinden haberdar olduğunu bilmek.

2. Allah'ın (c.c.) sonsuz kudretine inanmak.

3. Allah'ın (c.c.) yanılma ve unutmadan münezzeh olduğuna inanmak.

---

83 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 457.

84 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 467.

85 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 467.

86 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 467.

87 - Cürcânî, *a.g.e.*, trs, s. 78; Kuşeyrî, *a.g.e.*, 2009, s. 112.

88 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 495..

4. Allah'ın (c.c.) va'dini bozmaktan münezzeh olduğuna inanmak.
5. İlâhi hazinelerin tükenmeyeceğine inanmakla beraber, O'nu hiç unutmayan bir cömerd olarak düşünüp kabul etmektir.[89]

Erbilî'ye göre mütevekkil kişinin alametleri şunlardır: "Tevekkül ehli kimselerde istememek, dilenmemek, geleni çevirmemek ve olanı saklamamak gibi özellikler vardır. Tevekkül etmenin en yüksek derecesi, kişinin, Allah'ın kudret elinde, gassalın elinde bulunan ölüye benzemesidir. Gassal dilediği yöne doğru evirip çevirir. Ölüden ne bir hareket, ne de bir tedbir bulunur."[90]

Erbilî tevekkülün, makamların en yücesi olduğunu söyler. Tevekkülün Allah'ın sevgisini ve rızasını celbettiğini, dini ikame eden bir vasıf olduğunu, imanı ve yakîni güzelleştirdiğini[91] söyler.

Hâsılı bütün makamların en yücesi ve azizi olan tevekkül, kişiyi Cenab-ı Allah'ın sevgisine götüren, onu hidayete sevkeden bir ahlak-ı hasenedir. Tevekkülün sonucunda Cenab-ı Allah'ın keramet ve nimetlerine mazhar olmak, imanın kemaline vasıl olmak vardır.

2.9. VECD, MUHABBET ve ŞEVK

Arapça sevgi, aşk, sevginin aşırı hâli için kullanılan bir kelimedir. Allah'ın kulunu, kulun Allah'ı sevmesi, muhabbetin hakikati, kişinin her şeyini sevdiğine bağışlaması, kendisine ait olan hiçbir şeyi bırakmaması, sevenin sevdiğinden ötürü hayrete düşmesidir. Aşk, hub, sevda, hullet, vudd gibi isimlerde verilen muhabbet ve muhabbetullah tasavvufun esasıdır. Muhabbet ehli üç kısımdır. *Halk*, lutüf ve ihsana bakıp O'nu sever; *sıdk ve tahkik ehli* kimseler yüce sıfatlarına ve azametine bakıp O'nu sever; *sıddık ve arifler* Hakk'ın ezelde ortada hiçbir şey yokken kendilerini sevmiş olmasına bakıp onlarda O'nu zatı için severler. [92]

Vecd ise kalbe ansızın gelip kişiyi kendinden ve yanında bulunanlardan habersiz hale getiren hallerdir. Sufiler vecdi kalpte hüznün ürünü anlamında da kullanmışlardır. Vecd, fenâ ve gaybet hâli insanı fanî ettiği gibi kendinden geçirtir. Bunların karşısında bekâ ile nitelenmeleri ve onu görmeleri gerekir. Vecd iki türlüdür. Vecdi mülk ve vecdi likâ. Saliki bulan ve ona hâkim olan her vecd mülk vecdi; salikin bulduğu vecd ise likâ vecdidir. [93]

Erbilî muhabbetin alametini, 'dünya ve ahiretin arzu ve şehvetlerini terk etmek'[94] olduğunu söyler. Erbilî, muhibleri (sevenleri) avam, havas, havasu'l- havas olmak üzere üç kısma ayırarak her bir kısmın sevgisinin ayrı ayrı olduğunu şöyle açıklar: "Bil ki sevenler üç kısımdır: Avam, Havas, Havasu'l- Havas.

1. **Avam:** Bunların Allah'a sevgisi, Allah'ın onlara ihsanlarından dolayıdır.
2. **Havas:** Bunların Allah'a muhabbeti, her türlü noksan ve lekelerden beridir.
3. **Havasu'l- Havas:** Bunların Allah'a olan muhabbetleri maşukun nuru tecelli edince aşıkın boyun eğmesi ve sevmesidir. Sevilen, sevenin gerçek muhabbetini bildiği zaman aralarındaki perdeyi kaldırıp, onu yüce ve kapalı olan ilim ve sırlarına muttali kılar."[95]

---

89 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 497.

90 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 499.

91 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 500.

92 - İbn Manzur, *a.g.e.*, 1990, c. X, s. 251-252; Uludağ, *a.g.e.*, 2012, s. 232; Cebecioğlu, *a.g.e.*, 2004, s. 405.

93 - İbn Arabî, *a.g.e.*, 2015, s. 239-241; Kâşânî, *a.g.e.*, 2004, s. 557; Uludağ, *a.g.e.*, 2012, s. 376.

94 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 506.

95 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 506.

Muhabbeti bu şekilde izah eden Erbilî 'şevk'i ise 'kalbin, sevgilisinin müşahedesine süratle gidip bağlanması' veya 'Allah'ın, onunla kalpteki bütün irade hacet, arıza ve hatıratları yakmak için sevdiği kulların kalbine attığı bir ateş' olarak tanımlar. Şevki muhabbetten sudur eden bir nitelik olarak gören Erbilî, kul buna nail olunca, ölümü Rabbı'na varabilmek için çok acele ister. Allah'ın huzuruna gidebilmek için onu aşk bulutu ve vecd kapladığını[96] söyler.

Muhammed Emin Erbilî vecd kavramını "Allah'ın zâtının sır ve envârının keşf edilmesiyle kalp üzerinde meydana gelen ilahî bir hâldir. Bunun neticesinde sâlikin ruhu bir şaşkınlık alır. Bazen tüm vücûdu kaplar baş sallanıp organlar ölçüsüz hareket eder" şeklinde tanımlayarak vecd hâlini Kitap[97] ve Sünnet'le[98] ispat eder. Böyle bir tanımlama yaptıktan sonra müellif şöyle devam eder: "Bazen huşu' ve korkulu bir kalbin sahibi Allah'ın izniyle kendini kaybeder, oturduğu mecliste ölçüsüz oturup kalkar, döner, vecde düşer ve düştüğü yere yığılıp kalır. Bu durum İlahî varidâtı tahammülüne göre değişir. Bu durumdaki sâlik Ehl-i İslam'a göre ibadet halindedir. Onun hakkında suizanda bulunmak doğru değildir. Bazen mürîd üzerinde cezbe anında bağırma, kendinden geçme, ağlama, şuursuz hareket etme, yere yıkılma gibi haller meydana gelir. Mürîd böyle durumda kendini gelen hale teslim etmelidir. Bu hâl, dilediği gibi onda tasarruf etmelidir. Kendini, bağırma ve ağlamadan alıkoymamalıdır ki, vücudunda herhangi bir zarar hâsıl olmasın. Gerçek bir mürîd emir olunan ağlamayı yaptığı gibi vecde gelmeyi de taleb etmelidir."[99]

2.10. MURAKABE

Lügat anlamı itibariyle denetlemek, bir şeyi devamlı olarak düşünmek, bir şeyi korumak anlamına gelen Arapça bir kelimedir. Bir tasavvuf kavramı olarak murakabe, kişinin, Allah'ın her şeye kâdir ve her şeyden haberdâr olduğunu bilmesi, kalbin maksudunu her an mülâhaza etmesi anlamına gelir. Murakâbe ve nefy ü isbât arasında kıyaslama yapan Attâr, murakabenin daha üstün ve maksada daha yakın olduğunu belirtir. Zira mülk ve melekûtta tasarruf sahibi olmak, havâtırı def edip bâtını aydınlatmak, murâkabe ile mümkündür.[100]

Erbilî murâkabeyi, "kulun bütün hallerine Cenab-ı Hakk'ın muttali olduğunu bilmesi" şeklinde tanımlar. O, murâkabeyi bütün hayırların kaynağı olarak görür. Havatırdan (kötü düşüncelerden) korunmaya çalışıp murakabeye devam eden kişinin zahirinin korunacağını söyler.[101]

Erbilî murakabenin neticesinin daimi Hakk nazarı ve vahdet-i vûcüd olduğunu şöyle açıklar: "Havâtırı nefsinden atan ve murâkabeye devam eden kişiye, ubudiyetin devamıyla cem' libası[102] giydirilir ve ferâset nuruna nail olup Hak nazarıyla bakmaya başlar. Bâtını temizlenir, Hak Teâlâ'nın nazarına daimi olarak mazhar olur. Ve sonuçta onda vahdet-i vücûd tecelli eder. Artık her şeyde, her yerde, her halde (manen) Hak Teâlâ'yı görür, Hak Teâlâ'yla beraberolur."[103]

Murâkabeyi kulun bütün hallerine Cenab-ı Hakk'ın muttali olması şeklinde değerlendiren Erbilî, seyrü sülükte önem verdiği hususlardan birisidir. Sâliki kemâle ulaştıran bir

96 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 508.

97 - Bkz. Hadîd / 16; Enfal / 2.

98 - Hadisler için bkz. Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 510.

99 - Erbilî, *a.g.e.*, 1991, s. 511-512.

100 - Cürcânî, *a.g.e.*, trs, s. 236; Safî, *a.g.e.*, 1291, s. 131.

101 - Erbilî, *a.g.e.*, 1330, s. 43.

102 - Cem' mertebesi, insanın kendisini ve halkın varlığını kabul etmekle beraber, bunların mevcudiyetlerinin Allah ile kaim olduğunu idraktir. Kısaca ifade etmek gerekirse cem' varlıkları zuhur mahalleri bilip, görüneni tek ve mutlak varlığa bir işaret olarak idrak etmektir. Bkz. Eraydın, *a.g.e.*, 2014, s. 190.

103 - Erbilî, *a.g.e.*, 1330, s. 44.

uygulamadır. Kişinin her an kendisini gözetip kontrol etmesi ve bu doğrultuda Cenâb-ı Allah'ın nazarını üstünde tutması, sonuçta da kendisine cem' libâsı giydirilip ferasaet nuruyla bakması murâkabe ile hâsıl olur.

SONUÇ

Muhammed Emin Erbilî, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, Erbil, Hicaz ve Mısır bölgelerinde yaşamış, Nakşbendî tarikatının o dönemin önde gelen simalarından biridir. Mısır'da Nakşbendîliğin yeniden dirilişi ve yayılması zâhiri ve bâtınî ilimleri cem' eden bu zat vesilesiyle olmuştur.

Muhammed Emin Erbilî, Erbil'de doğdu, tasavvufla erken dönemde tanıştı. Çünkü babası Fethullahzâde bir Kâdirî şeyhiydi. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Erbil'deki âlim ve mutasavvıfların ilim ve manevî sohbetlerine katıldı. Tarikata intisabı, Erbil'deki Nakşî şeyhi olan Şeyh Ömer Irakî vasıtasıyla gerçekleşti. Kendisi tasavvuf silsilesinde Mevlânâ Hâlid Bağdadî'den yalnızca bir halkayla ayrılmaktaydı. Muhammed Emin, Şeyh Ömer'le birkaç yıl geçirdikten sonra, tam bir tasavvufî terbiye ile donandı. Kısa bir süre sonra genç sayılabilecek bir yaşta Nakşibendî yolunda irşad icâzeti aldı.

Büyük bir gayret ve azim sahibi olan Erbilî'nin bütün hayatı ilim ve irfanla geçmiştir. Hayatından anlaşılacağı üzere Arapça, Türkçe, Farsça ve Kürtçe bilmektedir. Tasavvuf başta olmak üzere İslamî ilimlerin birçok alanında eserler telif etmiştir. Yirmi civarında eser yazmıştır. Ancak bunların bir kısmı basılmamıştır. Elimizde on iki eseri mevcuttur. Elimizdeki bütün eserleri Arapçadır. İmam Gazalî'nin Hulasâtu't- tesânîf adlı eserini Farsçadan Arapça'ya tercüme etmiştir. Kanaatimizce özellikle *Tenviru'l- kulûb* başta olmak üzere tasavvuf alanında kaleme aldığı diğer eserleri de, tasavvuf kültüründe önemli bir yer tutacaktır.

Erbilî, fikrî ve ilmî hayatı boyunca sürekli Kitabullah ve Sünnet-i Seniyye'ye bağlı, şeriatten ödün vermeyen büyük bir âlim ve sûfîdir. O'nun tasavvuf anlayışı da bu iki esasa göre şekillenmiştir. Erbilî, tasavvufu 'nefsin iyi ve kötü hallerinden bahsedip, kötü olanlardan temizleme ve iyi olanlarla da süsleme yollarını gösterip Allah'a (c.c.) seyr-ü sülûk (ulaşma) durumunu tarif eden bir ilim' olarak görür. Tasavvufun amacını da 'Cenab-ı Allah'la devamlı huzûr halinin hâsıl olması' şeklinde açıklar. O'na göre 'sûfî' ise 'kalbi her türlü bulanıklıktan temizlenip, ibretlerle dolup taşan, yanında altın ile toprağın bir (müsavi) olduğu kimse'dir. Erbilî tasavvufu, bütün şeriat ve İlâhî dinlerin ruhu olarak görür.

KAYNAKÇA

Abdülkerîm Müderris, *Danişmendân-i Kurd der Hıdmet-u İlm-u Dîn* (Terc. Ahmed Havarî Neseb), Tahran 1369.

Abdulkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi,* Dâru'l- Kutubi'l- İlmiye, Beyrut 2009.

Abdurrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü, (Çev. Ekrem Demirli), İz yayıncılık, İstanbul 2004.*

Algar, Hamid, "Hâlidiyye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, c. XV.

__________ "Muhammed Emin Kürdî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, c. XXVI.

A. J. Arberry, *Sufism An Account Of The Mystıcs Of Islam,* London 1950.

Baba Merdûh Ruhânî, *Meşâhîr-u Kurd, Urefâ, Udebâ, Şuarâ,* 2. Baskı, Tahran 1382.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* Anka Yayınları, İstanbul 2004.

Cemalüddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab,* Dâru Sâdır, Beyrût 1990.

el-Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Kitabu't-Ta'rifât,* (Thk: Abdulmun'im Hafnî) Kahire, trs.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar,* 11. baskı, İfav yay., İstanbul 2004.

Frederick De Jong, *Turuq and Turuq-Lınked lnstitutions in Nineteenth Century Egypt,* Leiden 1978.

Frederick De Jong, XX. Yüzyıl Mısır'ında Tasavvuf Aleyhtarlığı (1900-1970) Bir Ön Araştırma, (Trc. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, c. XX, Sayı: 1, 2011.

Haksever, Ahmet Cahid, *Ya'kub-i Çerhî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı,* İnsan yay., İstanbul 2009.

Hayreddin ez- Ziriklî, *el- 'A'lâm, Kamûs-u terâcim li eşheri'r- ricâli ve'n- nisâi mine'l- Arabi ve'l- musta'rebîn ve'l musteşrikîn,* Daru'l- İlm-i li'l Melâyîn, Beyrut 1984.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi,* Dergah Yay., İstanbul 1999.

____________, *Dervişin Hayatı Sûfînin Kelâmı,* Dergah Yay., İstanbul 2005.

Kolektif (Mustafa Kara, Hasan Kamil Yılmaz vd.), *Sahabe'den Günümüze Allah Dostları,* Şule Yay., İstanbul 1996.

Kuran-ı Kerim Meali, DİB yay. 6. Baskı, Ankara 2010.

Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzade, *Kitabu mevahibu's- sermediyye fi menâkıb-ı Nakşbendiyye,* 1. Baskı, Matbaatu's- Saadet, Mısır 1329.

____________, *el- İcabetu'r-Rabbaniyye,* bsy, 1388.

____________, T*enviru'l-kulûb fî muameleti allâmi'l- guyûb,* (Tahk: Selâme el- Azâmî- Necmeddîn Kürdî- Abdullah Mes'ud), 1. Baskı, Matbaa's- Sabah, Dımaşk 1991.

____________, *Kitab-u fethu'l-mesâlik fî izahi'l-menâsik,* 2. Baskı, Matbaatu's- Saadet, Mısır 1329.

Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzâde, *el- Hidayetu'l-hayriyye fi tarîkat-i Nakşbendiyye,* Matbaatu'l Hebaniyye, Mısır 1316.

____________, *Saadetu'l-mubtedîn fî ilmi'd-dîn,* 1. Baskı, Matbaatu's- Saadet, Mısır 1330.

___________, *Divanu nasihati'l-beriyye fî hudebi'l- minberiyye,* 1. Baskı, Matbaatu's- Saadet, Mısır 1330.

___________, *Mürşidu'l- avâm li ahkâmı's- sıyâm,* 2. Baskı, Matbaatu's- Saadet, Mısır 1331.

___________, *Kitabu Davu's-sirâc fî fadli Receb ve kıssati'l- Mi'rac,* 2. Baskı, Matbaayı Saadet, Mısır, trs.

___________, *Kitabu irşâdu'l-muhtâc li hukûki'l-ezvâc,* Matbaayı Takaddum, 1. Baskı, Mısır 1325.

___________, *Tezhibu'l-mevâhîbi's-sermediyye fî ecillâi's-sâdâti'n-Nakşbendiyye,* Daru'l- Kutubi'l- İlmiyye, Beyrut 2004.

Muhammed b. Muhammed el- Gazalî, *Hulasatu't-tesanif fi't-Tasavvuf,* (Terc ve Tahk: Muhammed Emin el- Kürdî el- Erbilî b. Fethullahzade), 3. Baskı, Matbaayı Saadet, Mısır trs.

Muhammed Emin Zeki, *Meşâhîru'l-Kurd ve Kurdistân fi'd-devri'l-İslamî,* Matbaatu't- Tefeyyuzu'l- Ehliyye, Bağdad 1945.

Muhammed Fuad Abdulbaki, *el- Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'an,* Çağrı yay. İstanbul 1990.

Muhyiddin İbn Arabî, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* (Terc: Ekrem Demirli), Litera yay. İstanbul 2015.

Sami es- Sakkar, "Erbil", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, c. XI.

Serkıs, *Mu'cemu'l-matbuâti'l- Arabiyye ve'l- muarrebe*, Kahire 1928.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* Kabalcı Yay. İstanbul 2012.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar,* Ensar Neşriyat, İstanbul 2004.

Yusuf b. İsmail en- Nebhani, *Câmi'u kerâmât-il-evliyâ,* Daru'l Marife, Beyrut 2003.

کتێبی هەواڵنامە

MELE UBEYD’İN (UBEYDULLAH AKSAÇ) HAKKARİ TOPLUMU ÜZERİNDEKİ DİNİ VE SOSYOLOJİK ETKİSİ

Mele Ubeyd's (Ubeydullah AKSAÇ) Religious and Sociological Impact on Hakkari Society

Engin KORKMAZ
Hasan Kalyoncu Üniversitesi
Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Doktora Öğrencisi
engin3065@outlook.com

ÖZET

İslam dini mensubu olan toplumlarda, dinin etkisi her zaman sosyal ve ırki aidiyetlerden öncelikli olmuştur. Bu kapsamda İslam Peygamberi Hz. Muhammed (S.A.V.) kendisinden sonra dini yayacak ve topluma rehberlik edecek Sofi, Mele, Seyda, Alim vb.. şahsiyetlerin ardılları veya varisleri olarak kabul etmiştir. Hakkâri ilimizde de Sofiler, Dervişler, Mele (Molla), Edipler yetişmiştir. Bu anlamda makalemize konu ettiğimiz diyanetli bir aileden gelen Mele Ubeyd Aksaç isimli şahsiyeti, biyografik olarak ele alacağız. Mele Ubeyd Hakkâri merkez ve ilçelerinde ibadeti, uhrevi yaşama bağlılığı ile bilinen bir zattı. Kendisi dünyevi işlerle sadece gençliğinde meşgul olurken, yaşı ilerlediğinde zamanını sadece kuran-ı Kerim okumaya veriyor, yanına bir sıkıntısı olup gelen ihlâslı insanlarla sohbet ediyordu.

Bu makalenin temel amacı, Hakkâri'de yetişmiş, halkın yakinen tanıdığı ve ilmine güvendiği bir şahsiyetin yazına geçmesini sağlamaktır. Öte yandan rahmetli Mele Ubeyd hakkında yazılı bir belgeye rastlayamadığımızdan "Sözlü Tarih Araştırması" tekniği ile makale yazılmaya çalışılacaktır. Konuya açıklık kazandırmak için, din adamlarının toplum üzerindeki etkisi konusunda literatür araştırması yapılmıştır. Ayrıca söz konusu zatın aile çevresi ve yaşadığı mahallin yaşı ilerlemiş Seydalarına sorularak konu zenginleştirilecektir.

ABSTRACT

In Islamic societies, the importance of religion has always come before that of social and racial elements. In line with this prophet Muhammed has assigned those named Sufi, Mollah, Seyda, Scholar and etc as his successors. In Turkish Hakkari province Sufis, Dervish,Mollah, Lettered have been influential. In this respect, coming from a religious family, Mele Ubeyd Aksac's biography is tackled in this article. In Hakkari and its surroundings, Mele Ubeyd was known for his devotion to religion and his prayers. His interest in material world was encompassed only his youth years, during his late years he dedicated his time to reading Koran and discussing with people of knowledge.

The main purpose of this article to tackle an already known figure in Hakkari and carry this personage into writing. On the other hand, as there is no written source about Mele Ubeyd, the article will be written with "Verbal History Technique". In order to clarify the issue, literature research has been conducted on the influence of clergy on society. At the same time, questions will be directed to Seydas living in the neighborhood of Mele Ubeyd and his family.

Din Âlimlerinin Toplum Üzerideki Etkisi

Sosyolojinin kurucusu olarak görülen Comte'un da ileri sürdüğü gibi toplumun üç temel yapı taşı aile, devlet, din üçlüsünden biri olan din olayı, toplumlar var oldukça varlığını sürdürmüş, toplumsal yaşam biçimleri üzerinde etkili olmuş ve bu nedenle de çeşitli araştırmalara konu olmuştur (Aksakal, 2016:31). Din var oldukça dinin temel doktrinlerini, Peygamberlerden sonra, o dinin mensuplarına anlatacak Alim, Seyda, Molla vb.. kişiliklerde olacaktır. Tüm dinler bir şekilde toplumu etkilemiştir ve çoğu din de toplumdan etkilenmiştir. Ha keza Din adamları, dini hayatı Kur'an ve ehl-i sünnet çizgisinde yaşamada topluma rehberlik ile beraber dini temsil hizmeti veren kişilerdir. Din adamlarının hem tarihsel süreçte, hem de içinde bulunduğumuz zaman diliminde önemli bir noktada oldukları bir gerçektir (Aşut, 2016:6). Post-modern dönem denilen günümüzde, sekülerleşme/sekülerleştirme tüm yaşam alanlarına nüfus etmiştir. Bunun sonucu insanlar hayatlarını inanç, ibadet ve itikat üzerine değil gündelik yaşamın lüks ve eğlencesine göre şekillendirmektedir. Tam da bu

noktada insanların hak dine olan bağlılığını güçlendirmek için peygamberlerden sonra din-i mübini tebliğ edecek ve insanların hidayete erişmesine vesile olacak alim, seyda vb.. kişiliklere ihtiyaç vardır.

Din, toplumsal hayatın hemen her alanında insanları etki altında bırakır. Dinlerde bulunan itikadî, sosyal, ekonomik, idarî, ahlâkî ilke ve esaslar, insanların sosyal eylemlerini güçlü bir biçimde etkilemek suretiyle sosyal düzenin objektif yapısının belirlenmesinde önemli bir rol oynar. Açıktır ki, din ve ondan doğan gruplar herhangi bir kültür çevresinde her türlü etkiden korunmuş, soyutlanmış olarak yaşamaz; bilâkis kültürel hayatın bütün kısımları ile; evlilik veya aile, eğitim, ekonomi, siyaset, boş zamanlar, ahlâk, hukuk, sanat, teknoloji ve bilhassa toplumun genel yapısı, yani zümreler, sınıflar ve diğer sosyal tabakalar ve doğal olarak siyasî yapı ile sıkı bir ilişki halinde bulunurlar. Buradan çıkan sonuç dinin toplumu etkilediği gibi toplumdan etkilenen bir olgu olduğudur. Din, bir taraftan toplumu değiştirip dönüştürürken, bir yandan da değişmelere karsı toplumu korur ve koruyucu yönüyle değişmenin önündeki en etkin engellerden biri olabilir. Bu arada, kendisi de toplumun örf adetlerinden, kültürel öğelerinden ve yasam biçiminden etkilenerek bazı değişimler gösterebilir (Abuzar, 2011:143-153).

Din adamı yukarıda zikir edilen misyonları gerçekleştirmek için referans noktası başta Kuran-ı Kerim ve Hadis-i Şerif ve diğer içtihatlardır. Zaten din adamına meşruiyet veren-de budur. Din adamları kendilerini, o dinin müminleri tarafından iman edilen inanç sistemi hakkında konuşmaya yetkili olarak görürler. Diğer insanlar da genellikle böyle bir ‘yetki’nin varlığını kabul ederler; bu durum, din adamlarına belli bir ‘otorite’ sağlar ve zamanla yaygınlık kazanan bir meşruiyet kaynağı oluşturur. Sözünü ettiğimiz bu yetkinin ana kaynağı, din adamının “kitabın bilgisine sahip olduğu” düşüncesidir; bu, önemli bir “ayrıcalıktır (Atay, 2009: 96).

Din adamlarının aşiretsel formasyonda bölümlenmiş Doğu toplumları üzerindeki kabulü dini figürleri aşiretsel örüntülerin önüne koyar. Bu geleneksel kalıplarda topluma önderlik eden kesim her ne kadar aşiret lideri olsa da seyda, mele, derviş, hoca vb.. unvanları olan kimseler (toplumsal statü olarak dine olan saygıdan olacak ki) topluma liderlik etmişlerdir. Aslında Kürt aşiretlerinde ulus bilincinin gelişmemesinin nedenlerinden biri de Kürtlerin, dinin etkisinden kalıp yerel otoritelerini dini misyonunu temsil eden şeyh, derviş ve halifelere bırakmasıdır (Korkmaz, 2014:79). Fakat din adamına verilen bu defakto yetkidir, din adamına nispet edilen bu yetki vicdani ve inançsal bir zorunluluk veriyor.

Tüm bu açıklamalardan sonra bu çalışmaya konu ettiğimiz Mele Ubeyd’de aslında İslam dininin inanlar üzerinde bıraktığı tesirin etkisi ile olacak ki mahalde bilinen, duasına ve sohbetine rağbet edilen bir zattı. Seyda toplum içine çıkmamak ile beraber herhangi bir toplumsal huzursuzlukta bile kendisine İslam dairesinde müracaat edenlere şeriat bağlamında tavsiyelerde bulunmuştur.

Alim, Seyda, molla vb… şahsiyetlerin toplum üzerindeki meşruiyetini belirli akademik çerçeveye dayandırdıktan sonra Mele Ubeyd Efendi’nin hakkında genel bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Mele Ubeyd’in Hayatı

Hakkari Halife Derviş mahallesinde ikamet eden, Hacı Mele Ubeydullah AKSAÇ (halk arasında Mele Ubeyd diye tanınır ve bu isimle zikir edeceğiz.) büyük İslam alimi Halife Derviş’in torunudur, babası Mele Fehim, annesi Befro Hatundur (kimlikte Annesinin ismi Befro hatun olsa da halk arasında Meryem diye çağrılırmış.), doğum tarihi 01.07.1910 olup vefat

tarihi 04.01.2000'dir.[1] Baba tarafı ailesinin soy ismi Sevendir, fakat Seyda'nın babası erken dönemde ahirete intikal ettiğinden, annesi büyütmüş ve anne tarafının soyadını kullanmıştır diye tahmin ediyoruz. Aile geleneği ilim irfan üzerinedir. Büyük amcası mele Keşfettin çağdaşları tarafından mucizeleri ile tanınan bir zattı. Ha keza mele Keşfettin'in oğlu Mele Abdulrezzak çok bilinen bir imam olduğundan bahis edilir.

1914-1918 yılları arasında Hakkâri Rus işgali altına girdiği dönem, babası ile beraber Kuzey Irak'ın Dohuk şehrinin Bamerni kasabasına yerleşirler. Mele Ubeyd ilk eğitimini burada alır. Büyük dedesi, Sofi Mehemedê Weli diye bilinen önemli bir şahsiyettir. Dedesi Halife Derviş'in asıl adı Şeyh Nurullah'tır ve önemli İslam alimlerinden Seyyit Taha-i Nehri'nin talebesidir. Fakat yaptığımız araştırmada ve bu konuda çok önemli bir kaynak teşkil eden, M. Saki Çakır tarafından yazılan *Seyyid Tâhâ Hakkâri ve Nehri Dergahı…* adlı eserden Halife Derviş'in esasen Seyyid Tâhâ'nın oğlu Şeyh Ubeydullah'ın halifesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserde Halife Derviş ile ilgili kısmı aynen aktarıyoruz:

Kaynaklarda Halife Derviş'in Nehri Tekkesinde ilmi ve tasavvufi eğitim aldığına dair bilgiler var olmakla birlikte hilafeti kimden aldığı tam bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda Seyyid Fehim'in halifesi olarak geçerken, başka kaynaklarda Seyyid Taha'nın halifesi olarak nakledilmektedir (vefai:56, aktaran: Çakır, 2017:78). Çakır'ın aktardığına göre, Şeyh Ubeydullah'ın katibi olan Vefâi, Halife Derviş'i Şeyh Ubeydullah'ın halifelerinden sayar. Vafâi Molla Derviş ile Nehri'de yaptığı görüşmede kendisinden Şeyh Ubeydullah'a dair altı menkıbe/keramet nakleder (İbıd:79). Bu menkıbelerden biri de Halife Derviş'in hilafet alması ile ilgilidir. Vefâi, Halife Derviş hakkında şunları söyler:

"O hazretin halifelerinden biri de Molla Derviş Hakkâri'dir (Allah rahmet eylesin). …. Mezkur zat, tarikata biat etmeden önce zaman zaman müritler ile ziyarete gelip gidiyordu. Bir müddet bu şekilde gidip geldikten sonra intisap etti ve nihayetinde çile ile meşgul oldu. Bu taifenin makamlarını aştıktan sonra Hazret (Şeyh Ubeydullah Nehri) tarafından kendisine hilafet izni verildi. Kendi bölgesinde yıllarca tarikatın yayılması, Müslümanların hidayeti ve taliplerin irşadı ile meşgul oldu. … Nehri'yi ziyaret ettiğimde mezkür halife de orda idi ve onun elini ziyaret etmek nasip oldu. …. O günlerde adı geçen halife ile mülakatta bulundum ve kendisinden Hazret'e dair gördüğü ve şahit olduğu kerametleri not aldım (Vefâi: 115, aktaran: Çakır, 2017:79). Halife Derviş Hakkari'de Nakşibendi geleneğini sürdürür ve Meydan Medresesinde tedrisatta bulunur. Aynı ataları gibi Mele Ubeyd'de Nakşibendi tarikatının mensubudur.

Mele Ubeyd küçük yaşta babası Mele Fehim'i kaybeder ve annesi Berfo Hatun ile Halife Derviş mahallesindeki evinde hayatlarını sürdürür. 4 yıl Yüksekova ve Çukurca'da askerlik görevini ifa eder (Akrabası, Murat Çöğen'in belirlemesi ile), askerlik dönüşü annesi vefat eder. Seyda'nın sadece bir kız kardeşi vardır. Bu kardeşinin ismi Ayşe Hatundur, bu hanım merkez Ulu Camii imamlarından Mele Ahmet Merzani ile evlendirilir zaten kendisinin suyu da ihlâslı insanlar olarak yetiştirilirler.

Mele Ubeyd dış görünüşü itibari ile, uzun boylu, zayıf, buğday tenli ve sert mizaçlı bir insandı. Buradaki sert mizaç ifadesinde anlaşılması gereken husus şudur: eğer ki Seyda bazen sert üslup kullanmasaydı, evi bir dergaha dönerdi ve her zaman çeşitli sorunlarla insanlar akın ederdi. Bu durumda farklı anlaşılmalara açık hale gelirdi. Bundan dolayı insanlarla olan ilişkilerini sınırlı tutması gerekiyordu. Öte yandan toplum arasında bu sert mizacı hayırlı işlere delalettir diye meşru görülürdü. Giyim-kuşamı Anadolu Eren ve Dervişlerini çok iyi ve ince bir şekilde yansıtırdı. Onu gören Allah'ı hatırlar, sohbetine oturan büyük haz eder ve defaten gitmek isterdi. Söz konusu şahsiyet dünyevi arzulara meyletmediği gibi evlenmemiştir de. Mele Ubeyd 2000 yılının Ramazan-ı Şerif'in 25. Günü rahatsızlanarak hastaneye

1 - T.C. İçişleri B:akanlığı, Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü, Hakkari Nüfus Müdürlüğü, 24.07.2017.

kaldırılır, 27. (04.01.2000) gecesinin saat 02:00 sularında vefat eder ve dedesi Halife Derviş hazretlerinin yanında kendi mahallesinde defin edilir (aktaran: Ahmet DĞGÖL). Vefat gecesi tüm Müslümanların malumudur, Ramazan'ın son ve tekli sayılara denk gelen günlerinden Kadir Gecesidir, belki de Seyda Kadir Gecesinde vefat etmiştir, bunu yalnız yüce Allah bilir.

Eğitim Hayatı

Yukarıda da arz ettiğim gibi, ilk eğitimine Bamerni'de, Şeyh Bahaeddin tekkesinde aldığı rivayet edilmektedir. Sonraki yaşlarda farklı farklı imamlardan medrese eğitimi alır. Bu imamlardan en çok bilineni Müftü Molla Mehmet Atay'dır, zaten hocasının vefatından sonra'da haftada en az bir kere hocasının evini ziyaret edermiş. Cumhuriyetin ilanından sonraki yıllarda resmi devlet kadrosuna geçer ve kendi mahallesindeki Cami'de yirmi yıl imamlık yapar. Büyük amcası Mele Keşfettin'in tesiri eğitiminde mevcuttur. Mele Ubeyd, eğitime büyük önem vermiştir. Bu amaçla babasından kalan toprakların önemli bir kısmını İmam Hatip Lisesine vakfederek İslam'a ve Müslümanlığa hizmet edecek bireylerin yetişmesine ön ayak olmuştur. Ders vererek yetiştirdiği ve önemli sayılabilecek talebeleri yoktur. Fakat şu hakikat mevcut ki, Seyda Mele Ubeyd'in sohbetlerinden ve ilmi nasihatlerinden nice insan feyz almıştır. Bu araştırmayı yaparken görüştüğüm nice şahıs, "Seyda'yı tanıyan herkes onun doğal fakısı veya talebesiydi" demiştir.

Birkaç Kerameti

Mucize, peygamberlerin, peygamberliğini ispat için -Allah'ın izniyle- meydana getirdiği olağanüstü hallerdir. Mucize ve keramet arasındaki fark, mucize peygamberlik iddiasında bulunan bir nebi veya resul tarafından gösterilir ve mucizenin açığa çıkması gerekir. Keramet ise, bir peygambere tabi olan Allah'ın Salih kulları vesilesi ile meydana gelir ve gizlenmesi vaciptir. Esasında her velinin kerameti tabii olduğu peygamberin mucizesidir. Allahu Teala, Mucizeyi peygamberler vasıtası ile kerameti ise, salih müminler sebebiyle yaratır. Keramet lügatte, keremin çoğulu olan ikramlar anlamına gelir. Istılahta ise, müminlerde meydana gelen olağanüstü hallerdir. Keramet evliyalığın şartlarından değildir. Zira, hiç kerameti olmayan velilerde mevcuttur. Yani kerametin her velîde mutlaka bulunması gerekmez. Keramet, kevnî ve ilmî olmak üzere ikiye ayrılır. Kevni keramet, hissi olan ve gerçeklik payı olmayan keramettir. İlmi keramet ise Allahu tealanın veli kullarına verdiği üstün haldir ki bu büyük İslam âlimlerinin üzerinde görüş birliği yaptığı bir husustur. (İslam dergisi, Erişim: 03.08.2017). Kuran-ı Kerim'de kerametler ile ilgili onlarca ayet olduğu kadar Peygamber efendimizin hadisleri'de mevcuttur. Konumuz sınırlarına girmediği ve ilahiyatçılara olan saygımızdan bu konuya girilmeyecektir. Şu kadarını söyleyebiliriz ki Allahın sevgili kulları olan evliyalar, alimler takvasının ve ilminin derinliğinden olacak ki zaman zaman kerametler gösterdiği bilinmektedir. Mele Ubeyd'de sohbetlerinde çok bulunmuş ve seyda'ya bağlılığını sürdüren Ahmet Dağgöl hocamızdan nakil edilen birkaç kerameti aşağıya çıkarma gereğini hissettik.

Zamanında bir kişi, eşinin devamlı kız çocuğunu doğurduğunu ve Mele Ubeyd'in sohbetlerinde bulunan Hacı Sabri Ağacan adlı şahısa Seyda'nın oğlu olması için dua etmesi ricasında bulunur, bu dileğini Seyda'ya ileten Hacı Sabri şu cevabı alır: git o adama de ki bu sefer ikiz kızı olacak ve Allahın inayeti ile olay aynen de bu şekilde vuku bulur.

Mele Ubeyd'in kedi sevgisi mevcuttur hatta meşhur Sahâbî. Eshâb-ı Kiram arasında en çok hadîs-i şerîf bilen ve rivâyet edenlerden olarak bilenen Ebu Hureyre (radıyallahü anh) soyundan geldiği rivayet edilmektedir. Bu rivayet'in doğuluk payını elde edemedik fakat muhtemelen kedi sevgisinden ileri gelmektedir. Çünkü Seyda kedileri himaye eder ve onları kontrol ederdi. Bir gün bir komşusu bir tencere yemek getirir, (yanında bulunan Ahmet

hoca'nın sözüdür) yemeği bırakır gider. Seyda bir kediyi çağırır ve o kediciğe şöyle söyler: bu yemeği kontrol et, kedi tencereyi koklar sonra yüzünü buruşturup oradan uzaklaşır bunun üzerine Seyda, Ahmet hocaya yemeği dökmesini söyler.

Yine eski cami yıkılıp yerine yeni cami inşa edilince cami inşaatında çalışan Osman adındaki işçi, eskiden su kanalı olarak kullanılan ve topraktan oluşturulmuş bir oluk görür ve hazine bulduğunu zannederek üstünü kapatmaya çalışır, işçilere çay getiren Seyda (tabi bu olayı görmemiş) gördüğü şeyin hazine olmadığını Osman'a söyler.

İsmini vermek istemeyen kendisi ile görüşme yaptığımız altmış yaşlarında bir şahıs da, babasının bir gün hocanın ziyaretine giderken, kendisine elma götürdüğünü fakat o esnada elmalara ağlayan bir çocukla karşılamışlar ve çocuğun ağlamasına aldırış etmeden Seyda'nın evine varınca, Seyda bu elmaları götürün ağlayan çocuğa verin şeklinde bir söylemde bulunmuştur.

Yine başka bir şahıstan dinlediğimize göre, kendisine başka bir zaman ikramda bulananlara, o ikramı götürün Hakkari Kalesi'nin yakınında fakir bir kadın var ona verin demiştir. Bu olaya baktığımızda Seyda'nın hiç dışarıda çıkmadığı bilindiğine göre, fakir kadın hakkındaki malumatı ayrıca dikkat edilmesi gereken başka bir hadisedir.

Akrabası olan ve sohbetinde çok bulunduğunu söyleyen, Murat Çöğen Seyda hastalandığında kedilerinden birinin hastaneye kadar geldiği ve hastane avlusunda devamlı miyavladığını söylemiştir. Zaten kedileri Seyda hastalanınca yanı başından ayrılmazlarmış. Seyda hastaneye hiç gitmezdi, dişlerini de eski usul ile ip bağlayarak çekermiş. Hastalığı iyice ağırlaştığı gün hastaneye götüreceğini hissetmemiş.

Onlarca insan ile yaptığımız röportaj neticesinde Seyda'nın kerametlerinden bahis edilmiştir.

Sosyal Yaşamı ve Toplumsal İlişkileri

Mele Ubeyd doksan yaşına kadar aynı mahalle ve aynı camide insanlara vaaz ve nasihatlerle ömrünü geçirir. Başta Hakkâri ahalisi ve dışarıdan gelen insanlara bir" gönül eri" edası ile ilmi hizmetlerde bulunur. İnsanlara devamlı hak ve hakikati telkin eder, bir derdi sıkıntısı olan insanlara hayırlı dualarda bulunmuştur. Kendisi hakkında görüştüğümüz hemdemi olan nice insan şifa için gelen insanlara devayı hastanelerde, hekimlerde almalarını salık vermiş ve kendisinin bir kul olduğunu elinden bir şey gelmediğini söylemiştir fakat her şeye rağmen gelen insanları boş çevirmemiş, dua etmeyi de ihmal etmemiştir.

Öte yandan Seyda doğal yaşamı çok severmiş, genliğinde sabahları çantasını erzak ile doldurup, Sümbül Dağı'nın eteklerine gidermiş. Bu durumu soranlara, Allah'ın sanatını ve azametini görmek için gittiği nakledilir.

Mele Ubeyd'i Tanıyanların Görüşleri

Emekli İmim Hatip Mikail Yalçın: Seyda ilim irfan ehliydi, halk ziyaret eder, nasihat alırdı kendisinden. Ziyaretlerine gelenlere ikramda bulunur hiç olmazsa bir küp şeker ile uğurlardı (27.07.2017 tarihinde yaptığımız röportaj).

İmam Hurşit Çiftçi: Mele Ubeyd derwêş (derviş) bir insandı. Dünya ile ilişkisini kesmiş ve kendisini tamamen takvaya vermişti. Zahiri ilmi yoktu fakat Bâtıni ilmi güçlü olduğuna inanıyordum. Sade bir yaşam tarzı vardı ve belirli kişilerle görüşür ve onların ikramlarını kabul ederdi (10.08.2017 tarihinde yaptığımız röportaj).

Durankaya Belediye Başkanı Fatih KESKİN: Fatih bey ile yaptığımız uzun soluklu mülakatta kendisini Seyda'nın bir evladı gibi devamlı huzurunda olduğunu söyledi. Fatih

bey'in söyledikleri hemen hemen tüm görüşme yaptığımız kişilerle örtüşüyordu fakat kendisinin Seyda için ayrı bir yerinin olduğunu da sözlerine eklemiştir. Bu anlamda gençliğinde yaptığı en ufak yanlış hareketinden Seyda haberdar olup kendisini uyardığını söylemiştir. Mesela Fatih bey'in askerlik zamanı gelince ilk etapta gitmek istememiştir, Seyda askere git, geldiğinde evleneceksin ve üç oğlun olacaktır demiştir ve takdiri ilahi durum aynı şekilde vuku bulmuştur (17.08.2017 tarihinde yaptığımız röportaj).

Mele Cemil AKDOĞAN: Seyda, ciddi bir mizaca sahipti, özellikle ilim ehlinin kendini iyi yetiştirmesini salık verirdi. İmam adaylarına kendilerini iyi yetiştirmesini ve birikimli olmasını isterdi (12.09.2017 tarihinde yaptığımız röportaj).

Sonuç

Özellikle doğu toplumlarında din olgusunun toplum üzerindeki etkisine binaen, dini misyon temsilcileri halk üzerinde doğrudan veya dolaylı olarak etkisini tarih boyunca sürdürmüşlerdir. İslam toplumunda bu durum, sosyal, kültürel, örfi, gelenek ve görenek gibi çoğu yaşam alanına sirayet etmiştir. İnsan yaşamının belli bir nizam içinde geçmesi için İslam dininin kural ve kaideleri topluma rehberlik etmiştir. İşte tüm bu kaidelerin yaşam bulması için bir Mele, Seyda, veli, derviş vb… kişilikler etkili olmuştur.

Makalemize konu yaptığımız Mele Ubeyd Efendi'de aslında yukarıdaki misyonu Hakkari havalisi ve çevresinde sürdürmeye çalışmıştır. Şu bilinen bir gerçek ki Mele Ubeyd alim değildir fakat yarattığı etki ile alimleri aratmamıştır. Bu tür şahsiyetler insanların din-i mübin'i tanıyıp bağlılıklarını güçlendirmesi anlamında önemli bir pozisyon üstlenirler. Sonuç olarak şu söylenebilir, Mele Ubeyd gibi şahsiyetlerin sonraki nesillere aktarmak ve unutulup gitmesini engellemek, bu çalışmadaki temel amacımız olmuştur.

REFERANSLAR

Abuzar, Celil. (2011). *Din'in Toplum Üzerindeki Etkisi,* Dergipark, Cilt:26, Sayı:26, 01.12.2011.

Aksakal, İbrahim. (2016), *Baykan Sezer'in Din ve Toplum Anlayışı,* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi.

Aşut, Halis. (2016). *Halktaki Din Adamı Algısı (Iğdır Örneği),* Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Atay,Tayfun. (2009). *Din Hayattan Çıkar/Antropolojik Denemeler.* İstanbul: İletişim Yayınları (2. baskı).

Bekir, Abdullah. (2012). *Kuran'da Keramet ve Velilik Var mıdır?,* İslam Dergisi, 03 Aralık 2012, ··http://www.islamdergisi.com/tasavvuf/kuranda-keramet-velilik-var- midir/?.

Çakır, Mehmet Saki. (2017). *Seyyid Tâhâ Hakkari ve Nehri Dergahı, 19. Yüzyılda Nakşibendi-Halidilik,* Nizamiye Akademi, Semerkant Basım Yayın Dağıtım A.Ş., Ağustos 2017, İstanbul.

Korkmaz, Engin. (2014). *Hakkari'de Aşiret ve Siyaset İlişkisi (1880-2011),* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

EK-1 : Mele Ubeyd'in Mübarek Siması. Kaynak: http://www.hakkarihabertv.com/degerlerimize-sahip-cikalim-17582h.htm, 04.08.2014. erişim: 15.07.2017.

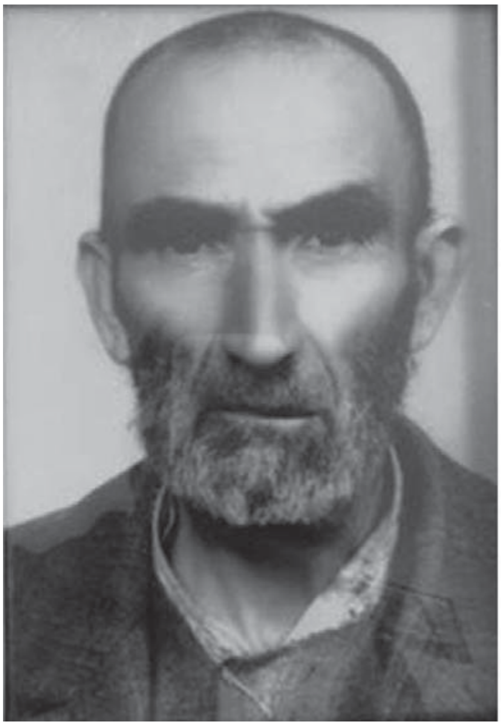

Sol tarafta Mele Ubeyd, sağında bir akrabası. Bu resim, akrabası Murat Çöğenden alınmıştır. 17.08.2017.

Bu resim, akrabası Murat Çöğenden alınmıştır. 17.08.2017.

الهكاريون في جيش صلاح الدين الأيوبي

Al-Hakarion in the Army of Salah al-Din al-Ayubi

Selahaddin-i Eyyubi'nin Ordusunda Hakkarili Askerler

عبدالله قره داغي
Abdullah QEREDAXÎ
Süleymaniye, Iraq
abdullaqeredaxi@yahoo.com

مقدمة وملخص

إمتاز صــلاح الدين الأيوبي (أبو المظفر يوسف بن أيوب بن شاذي ٥٣٢ – ٥٨٩هـ، ١١٣٨ – ١١٩٣م) عن جميع القادة الذين سبقوه أو عاصروه أو جاءوا من بعده، بصفات خاصة وقفت وراء جميع الإنتصارات التي حققته حملاته التحريرية التي توجت بتحرير القدس. فالمتمعن في قراءة تاريخ تلك الفترة يتيقن من أنَّ الهكاريين الذين رافقوه في حملاته، لعبوا حتى في تلك المناطق النائية – بلاد الشام ومصر – دورا مهما جدا في مجمل المسائل المهمة في تلك الحقبة التاريخية. كما يتيقن من مدى ثقة السلطان بهم وعدم الإقدام على بعض الخطوات دون إستشارة بعضهم.

لا يمكن في هذه الصفحات القليلة الوقوف عند جميع الهكاريين وجوانب مشاركتهم في تلك الفترة، لذلك تتم الإشارة إلى عدد من الأسماء البارزة. إلاّ أن ضرورات البحث العلمي الرصين تحتم، قبل ذلك، التأكيد على مفهوم " الهكاري – الهكارية "، عبر توضيح الحدود الجعرافية للمنطقة والمجموعة البشرية التي كانتا تدرجان آنذاك تحت التسميتين المذكورتين. وبهذا، فإن الورقة هذه تتكون من أربعة أقسام: قسم تمهيدي لتحديد مفهوم الهكاري. قسم تضم الإشارة إلى أسماء بعض من أبرز الهكاريين المعروفين آنذاك. قسم يجري فية التركيز على أبرز الشخصيات التي لعبت الدور الأبرز في مجمل المسائل. ونعني به الفقيه ضياءالدين عيسى الهكاري، مع تغطية جوانب ضرورية لشخصية أُخرى لعبت دورا مهما أيضا تتمثل في " المشطوب الهكاري "، والغرض من هذا هو المقارنة بين الشخصيتين ودوريهما في تلك المرحلة. مع قسم أخير تتعلق بأبرز هكاريى مرحلة مابعد صلاح الدين، وصولاً إلأى منتصف القرن الثامن الهجري، مع الإشارة إلى أبرز العوائل التي تمثل بقايا الهكاريين في فلسطين حتى أيامنا هذا.

هموالسامي كتيب

منطقة الهكاري – الهكارية –

منطقة الهكاري هي واحدة من المناطق التي لا يمكن توضيح حدودها عبر الحقب الجغرافية المختلفة بدقة. فالجغرافيون المسلمون، ونعني الذين دوَّنوا كتبهم باللغة العربية فقط، إقتصروا على الإشارة إلى كون " الهَكّارِيّةُ: بالفتح، وتشديد الكاف، وراء، وياء نسبة: بلدة وناحية وقرى فوق الموصل في بلد جزيرة ابن عمر يسكنها أكراد يقال لهم الهكارية، الحموي ١٩٩٥م، ٤٠٨/٥ والقطيعي ١٤١٢هـ، ١٤٥٣/٣ ". غير أن هناك كاتب آخر أكد على أنهم " مقيمون في بلاد العمادية، العمري ١٤٢٣هـ، ٢٧٠/٣ ". هذه المصادر الثلاثة، رغم أنَّها تعود إلى أبرز الجغرافيين مابعد عهد صلاح الدين، إلاّ أنها، وكما يبدو جلياً، أهملت حقيقة أن أناسٍ كالشيخ عَدّيّ إبنِ مسافر، ٤٦٧ – ٥٥٧هـ، ١٠٧٥ – ١١٦٢م)، لمجرد أنَّه سكن منطقة لليزيديين قرب الموصل، أصبح يحمل لقب " الهكاري ".

أشار عدد كبير من الذين ألفوا كتبهم باللغة الإنجليزية إلى منطقة الهكاري، لكن دون تحديد الحدود القديمة لها. فستافورد يقول: " بالتحديد عند الحدود الشمالية الشرقية الحالية للعراق، المشتركة مع تركيا، تتداخل مجموعة من الجبال المعروفة ككل بالهكارية، Stafford 1935, 6 ". وهنا، رغم الإشارة إلى جهتي الحدود في كل من العراق وتركيا، إلاّ أن الحدود العراقية الشمالية في أقصاها، هي التي تشترك بها مع تركيا. ومع ذلك، فإنه ليس من الواضح تماما إن كانت كل الحدود المشتركة مقصودة بذلك أم بعضها، ولا يعرف، تبعا لذلك، المنطقة المعنية بالضبط. تميز دائرة المعارف عبر الإنترنت – Online – ويكيبيديا بين منطقة Province و مدينة City الهكاري. ورغم أنَّها تؤكد في مكا ما أن المدينة هي عاصمة المنطقة، https://en.wikipedia.org/wiki/Hakk%C3%A2ri "، لكنّها تؤكد في مجال آخر على أنّها " منطقة في جنوب شرقي تركيا، عبارة عن مجموعة من الجبال التاريخية بين سهل نينوى وجنوب بحيرة وان. وتتكون من أجزاء من المحافظات الحالية: هكاري، شرناخ و وان في تركيا، ومحافظة دهوك في العراق، https://en.wikipedia.org/wiki/Hakk%C3%A2ri_Province ".

يشير مؤرخ كبير مختص بالشؤون الإيرانية ، خلال حديثه عن الملك (وهسودان Vahsudan ، الملك الأكثر شهرة من عائلة الجستانيين، ٤١٠ – ٤٤٦هـ، ١٠١٩ – ١٠٥٤م)، متحدثا عن غزو الأوغز التركمان في عهده منطقة آذربيجان، ومشيراً إلى أنَّه رغم زواجه من إبنة رئيس الأوغز، إلاّ أنه هرب، مع ذلك إلى " منطقة الهكاري جنوب بحيرة وان، Boyle 1968, 33 ". ويشير مؤرخ آخر إلى طرفي الحدود العراقية والتركية ، لكن على إنفراد. فحين يتحدث عن " هكاري " التي قائمة حاليا " في أقصى جنوب شرق تركيا، Levene 199, 5 "، يتحدث أيضا عن " هكاري " القديمة، لكن " داخل الحدود العراقية، ن. م. ١٥ ". ومن الناحية المتعلقة بعلم الأرض – الجيولوجيا –، يتحدث باحثان عن قسم من منطقة هكاري القديمة " بين مدينتي هكاري و جوكورجه، اللتين تقعان قرب الحدود العراقية، Gourennec, & Hosgor 1992, 347 " بينما يركز باحث آخر فقط على الطبيعة الحجرية لجبال الهكاري، Levinson 1995, 27 ".

من خلال التطرق إلى طبيعة المنطقة، يقول مِكْدُوَل، وهو أحد أبرز المؤرخين الحاليين: " في منطقة، كالهكاري مثلاً، جبالها شاهقة وعصية إلى حد ما، وقد إتّكأت قراها، في سبيل الحفاظ على توازنها، على السفوح. إلى الغرب من تلك الجبال تنحدر الطريق نحو التلال المائلة نحو الإنخفاض. ومن هناك نحو سهول ميسوبوتاميا – بلاد الرافدين، McDowall 2004, 27 ". إلاّ أن برونسن يجمع منطقتي بهدينان والهكاري تحت مسمى " كردستان الوسطى، Bruinessen 1992, 24 ". غير أن إستقصاء الدلالة التاريخية للهكاري في القرن السادس الهجري يحدو بنا إلى إعتبار التحديد الأصوب للمنطقة ذلك الذي يحصرها ب " مثلث مابين بحيرتي وان وأرومية و مدينة الموصل، Aboona 2008, 2 ". هذه المعلومة مستقاة من مصدر آخر لم أفلح في الحصول عليه، ويسمي المنطقة ب " آتيريا "، أي بلد الآثوريين.

أبرز الهكاريين في جيش صلاح الدين

من أجل تلافي الإسهاب والإطالة، نقتصر هنا على الإشارة إلى بعض من أبرز الذين حملوا لقب " الهكاري " في المصادر التاريخية. والسمة الأبرز لأولئك الهكاريين المقصودين هنا هي جمعهم " بين الشجاعة والعلم والدين، إبن الأثير ١٤١٧هـ، ٧٢/١٠ ". يعرف المتتبع بأن الحديثعن الهكاريين، آنذاك، بالشجاعة والفروسية كان له ما يبرره. فمن جهة، كان العصر عصر الحروب والإحتلال والمبادرة إلى توسيع حدود السلطة. وبالمقابل، كان كل طرف يسعى إلى حماية حدوده بأكمل وجه. وبالنسبة للهكاريين، فإنَّ هذا الجانب يتجلى بوضوح من خلال القلاع والحصون التي كانت موجودة في المنطقة آنذاك. فكتب الجغرافيا تتحدث عن عدد من القلاع، منها: آشِب، الحموي ١٩٩٥، ٥٤/١، القطيعي ١٤١٢هـ، ٤/١ "، الجَلاّنية، الحموي ١٤٩/٢، القطيعي ٤٣١/١ "، جوزة، الحموي ١٨٤/٢، القطيعي ٣٥٧/١ "، دير كوم، الحموي ٥٣٠/٢، القطيعي، ٥٧٣/٢ "، هرور، الحموي ٤٠٣/٥، القطيعي ١٤٦٣/٣ " وغيرها. إضافة إلى تأكيد إحد المصادر، رغم الإشارة فقط إلى هكارية العمادية، إلى حقيقة أن " عدتهم، تزيد على أربعة آلاف حربية، العمري ١٤٢٣هـ، ٢٧٠/٣ ". إلاّ أن المؤرخين لا يتطرقون إلى أسباب وجود هذا العدد الكبير من العلماء بدرجة فقيه أو محدث حتى بين أمراء وقادة الحرب منهم، ولماذا كانوا يعشقون الشهادة إلى تلك الدرجة!.

يتحدث المؤرخون عن العديد من أولئك، ومنهم (الظهير الهكاري، ظهيرالدين بن محمد بن عيسى)، الذي وقع في الأسر مع شقيقه عيسى الهكاري في " معركة الرملة ١ Battle of Montgisard "، ثم استشهد فيما بعد، في الوقعة الكبرى على عكا، مع عدد آخر من البارزين، منهم الحاجب خليل الهكاري عام ٥٨٥هـ، ١١٨٩م، إبن الأثير ١٤١٧هـ، ٧٣/١٠ ". كان الظهير آنذاك والي بيت المقدس، كما كان الحاجب، وإسمه الكامل هو

هەڤالتاهەی کتێب

(بدرالدين بن إبراهيم بن شروه). نعت إبن الأثير الظهير بأنه " جمع بين الشجاعة والعلم والدين، ن. م. ص. " ويذكر أحد أبرز المؤرخين المعاصرين لتلك الفترة الظهير ب " الفقيه ظهير الدين الهكاري، الصلابي ١٤٢٩هـ، ٥٨٧ " . كما نعت أبو شامة الحاجب الهكاري بأنه كان محدثاً يروي العديد من الأحاديث بسلسلة رواتها، وأن السلطان " إعتمد على الأمير الحاجب بدرالدين بن إبراهيم بن شروه الهكاري في ولاية قلعة حمص، ثم نقله إلى قلعة حلب، فبقي واليا بها ست سنين، أبو شامة ١٤١٨هـ، ٢٥٢/٣ ".

هناك أمير هكاري آخر يعرف ببدرالدين، غير الحاجب. وكان " أحد فُرسان المسلمين، له المواقف المشهورة في قتال الفرنج. وكان من كبار أُمراء المعظَّم، يستشيره ويثق به لصَلاحه. وكان سمحا لطيفا، ، وَرِعًا، خيِّرًا، بارا بأهله وبالفقراء. بنى بالقُدس مدرسة للشافعية. وَكَانَ يتمنّى الشهادة وَيَقُولُ: ما أحسن وَقْع سيوف الكُفّار عَلَى وجهي وأنفي، فمَنَّ اللّه عَلَيْهِ بالشّهادة عَلَى الطُّور، وَكَانَ بها لَمَّا حاصرها العدوّ. واستشهد يومئذٍ سيف الدين ابن المَرْزُبان. وحُمل الْأمير بدر الدّين إلى القُدس، فدُفن بتربته، الذهبي ١٤١٣هـ، ٤٤ / ٢٢٠ ". ومن مآثر هذا الأمير أنه أنشأ سنة ٦١٠هـ ، ١٢١٣م، مدرسة عُرفت ب " المدرسة البدرية "، وأوقفها على الفقهاء الشافعيين. واستشهد سنة ٦١٤هـ، ١٢١٧م، في معركة قرب مدينة نابلس. تتحدث المصادر بإجلال عن أمير هكاري آخر تشير تلك المصادر إليه غالبا ب " الجناح " الذي كانت وفاته سنة ٦٠٥هـ، حسب أحد المصادر، والذي يذكره ب " الأمير جناح الدين الهكاري، أخو المشطوب، الحموي؟، ٥٧ ".

كان عدد الهكاريين الحقيقيين الموجودين ضمن جيش السلطان صلاح الدين أكبر من أن يُحصى، ناهيك عن أن نتحدث عنهم في هذا المجال الضيق. لهذا السبب نكتفي بالإشارة إلى هذه المجموعة التي كانت تشكل القاعدة الأساسية لذلك الجيش، كما كان هؤلاء القادة الذين حملوا لوائي العلم والجهاد، وبذلك كانوا خير عون للمسيرة الظافرة تلك.

وقفة مُطوَّلة نوعاً عند أبرز هكاريى تلك المرحلة

يجري التركيز في هذا القسم، بشكل أساسي، على شخصية واحدة إن لمْ تَكُنْ أبرز الشخصيات المقرَّبة من السلطان والمُؤَثِّرة عليه، فإنها لاشك واحدة من أبرز تلك الشخصيات. هذه الشخصية يمثلها الفقيه ٢ عيسى الهكاري (أبو محمد ضياءالدين عيسى بن محمد بن عيسى الحسني الطالبي الهكاري، المتوفى سنة ٥٨٥هـ، ١١٨٩م). إلاَّ أنَّني أضطرُّ، وعلى سبيل المُقارنة بصورةٍ أدق، إلى الحديث في مواضع من هذا القسم، إلى الحديث عن بعض من خصائص شخصية أُخرى تتمثل في الأمير المعروف بالمشطوب الهكاري (علي بن أحمد إبن

صاحب قلاع الهكارية أبي الهيجاء بن عبدالله بن المرزُبان بن عبدالله، المتوفي ٥٨٨هـ، ١١٩٢م). وبالتأكيد فإنه ينبغي الإشارة منذ البداية إلى أن أيا من المصادر الأساسية، وحتى الثانوية قدر علمي بها، لم تشر إلى أي لقب أو تخصص علمي ديني لدى المشطوب. ولهذا السبب فإن الشخصيتين المشار إليهما مختلفتان من هذه الناحية تماما. ورغم أن المشطوب تعرَّض في بعض مواقفه إلى نقد المؤرخين وطعنهم، إلاّ أنهما خدما الأهداف الجليلة لتحرير جميع المناطق المهمة، ومن ضمنها بيت المقدس.

حين تُوُفِّيَ أسد الدين شيركو عام ٥٦٤هـ، ١١٦٩م، كان الوحيد الذي يستحق أن يخلفه هو صلاح الدين، وهو إبن أخيه. وهو من أوصى بخلافته. غير أن ما يوضحه مؤرخوا تلك الفترة هو أن عددا من القادة البارزين " الذين كانوا قدموا مع أسد الدين – إختلفوا – على صلاح الدين، ورام كل واحد منهم الأمر لنفسه إستصغارا بصلاح الدين، وهم: عين الدولة الياروقي رأس الأتراك، وسيف الدين المشطوب ملك الأتراك، وشهاب الدين محمود صاحب حارم وهو خال صلاح الدين وجماعة آخر، بن تغري بردي؟، ٥/٤–٣٥٥. كذلك ينظر في: إبن الأثير ١٤١٧هـ، ٣٤٤/٩، العمري ١٤٢٣هـ، ٨٩/٢٧ وغيرها ". هذا الإختلاف أحدث بعض المشاكل، فتصدى لها الفقيه الهكاري بحزم. ومنذ هذه البداية توضح الدور المهم للفقيه الذي كان يرى في صلاح الدين الشخصية المنشودة للنهوض بأعباء المرحلة القادمة. " فَسَعَى مَعَ الْمَشْطُوبِ حَتَّى أَمَالَهُ إِلَيْهِ، وَقَالَ لَهُ: إِنَّ هَذَا الْأَمْرَ لَا يَصِلُ إِلَيْكَ مَعَ عَيْنِ الدَّوْلَةِ وَالْحَارِمِيِّ وَغَيْرِهِمَا، ثُمَّ قَصَدَ الْحَارِمِيَّ، وَقَالَ: هَذَا صَلَاحُ الدِّينِ هُوَ ابْنُ أُخْتِكَ وَعِزُّهُ وَمُلْكُهُ لَكَ، وَقَدِ اسْتَقَامَ لَهُ الْأَمْرُ، فَلَا تَكُنْ أَوَّلَ مَنْ يَسْعَى فِي إِخْرَجِهِ عَنْهُ، وَلَا يَصِلُ إِلَيْكَ، فَمَالَ إِلَيْهِ أَيْضًا، ثُمَّ فَعَلَ مِثْلَ هَذَا بِالْبَاقِينَ، وَكُلُّهُمْ أَطَاعَ غَيْرَ عَيْنِ الدَّوْلَةِ الْيَارُوقِيِّ، فَإِنَّهُ قَالَ: أَنَا لَا أَخْدِمُ يُوسُفَ، إبن الأثير ١٤١٧ ٩ / ٣٤٤، إبن شداد ١٤١٥هـ، ١١٩، أبو شامة ١٤١٨هـ، ٧١/٢، إبن العديم ١٤١٧هـ، ٣٥١، إبن الوردي ١٤١٧هـ وغيرها ". ويضيف أحد المصادر أن الياروقي بعد قوله ذاك " عاد إلى نورالدين، ومعه غيره. فأنكر عليهم نورالدين فراقه، وقد فات الأمر، ليقضي الله أمراً كان مفعولا، بن تغري بردي؟، ٦/٧–١٨ ".

في الوقعة الكبرى في الرملة، كما تمت الإشارة إليها من قبل، تم أسرُ الفقيه الهكاري وأخيه. يقول عن تلك الحادثة أحد المؤرخين: " وَكَانَ مِنْ جُمْلَةِ مَنْ أُسِرَ الْفَقِيهُ عِيسَى الْهَكَّارِيُّ، وَهُوَ مِنْ أَعْيَانِ الْأَسْدِيَّةِ، وَكَانَ جَمَعَ الْعِلْمَ وَالدِّينَ وَالشَّجَاعَةَ، وَأُسِرَ أَيْضًا أَخُوهُ الظَّهِيرُ، وَكَانَا قَدْ سَارَا مُنْهَزِمَيْنِ فَضَلَّا الطَّرِيقَ، فَأُخِذَا وَمَعَهُمَا جَمَاعَةٌ مِنْ أَصْحَابِهِمَا، وَبَقُوا سِنِينَ فِي الْأَسْرِ، فَافْتَدَى صَلَاحُ الدِّينِ الْفَقِيهَ عِيسَى بِسِتِّينَ أَلْفَ دِينَارٍ وَجَمَاعَةٍ كَثِيرَةٍ مِنَ الْأَسْرَى، إبن الأثير ١٤١٧هـ، ٩ / ٤٢٩". وقال فيها آخر: " وأسر الأمير الفقيه عيسى الهكاري. وكانت نوبة صعبة ، الذهبي؟، ٣ / ٦٤ ". ويؤكد أيضاً " كان أشد الناس قتالاً يومئذ الفقيه عيسى الهكاري، ن. م. ٢٢/٤ ". وهذا هو إجماع المؤرخين عنه. وبذلك يتضح بأن هذا الفقيه كان بمعنى الكلمة رجل الملمات الصعبة، ولم يكن مجرد مقاتل عادي.

ربما تتجسد ثقة السلطان صلاح الدين الكبيرة بالفقيه في حقيقة أنه أوكل المهام الخاصة والعسيرة جداً إلى الفقيه عيسى. حين كان تقي الدين (الملك المظفر تقي الدين عمر بن الأمير نورالدين شاهنشاه بن نجم الدين أيوب، المتوفي عام ٥٨٧هـ، ١١٩١م) ٣ من قبل عمه نائباً له في مصر، تم إخباره من قبل أحد أصدقائه المقربين واسمه (سليمان بن جندر) ٤ بأن معاملة تقي الدين مع إبن عمه الأفضل (أبو الحسن علي بن صلاح الدين الملقب بالملك الأفضل، ٥٦٦ – ٦٢٢هـ،١١٦٩ – ١٢٢٥م) سيئة، وكان صلاح الدين آنذاك مريضا. كما " جرى من تقي الدين حركات من يريد أن يستبد بالملك. فلما عوفي صلاح الدين بَلَغَهُ ذَلِكَ، فَأَرْسَلَ الْفَقِيهَ عِيسَى الْهَكَّارِيَّ، وَكَانَ كَبِيرَ الْقَدْرِ عِنْدَهُ، مُطَاعًا فِي الْجُنْدِ، إِلَى مِصْرَ، وَأَمَرَهُ بِإِخْرَاجِ تَقِيِّ الدِّينِ وَالْمَقَامِ بِمِصْرَ، فَسَارَ مُجِدًّا، فَلَمْ يَشْعُرْ تَقِيُّ الدِّينِ إِلَّا وَقَدْ دَخَلَ الْفَقِيهُ عِيسَى إِلَى دَارِهِ بِالْقَاهِرَةِ، وَأَرْسَلَ إِلَيْهِ يَأْمُرُهُ بِالْخُرُوجِ مِنْهَا، فَطَلَبَ أَنْ يُمْهَلَ إِلَى أَنْ يَتَجَهَّزَ، فَلَمْ يَفْعَلْ، وَقَالَ: تُقِيمُ خَارِجَ ﴿الْمَدِينَةِ﴾ وَتَتَجَهَّزُ. فَخَرَجَ وَأَظْهَرَ أَنَّهُ يُرِيدُ الدُّخُولَ إِلَى الْغَرْبِ، فَقَالَ لَهُ: اذْهَبْ حَيْثُ شِئْتَ، فَلَمَّا سَمِعَ صَلَاحُ الدِّينِ الْخَبَرَ أَرْسَلَ إِلَيْهِ يَطْلُبُهُ، فَسَارَ إِلَى الشَّامِ، فَأَحْسَنَ إِلَيْهِ، وَلَمْ يُظْهِرْ لَهُ شَيْئًا مِمَّا كَانَ لِأَنَّهُ كَانَ حَلِيمًا، كَرِيمًا صَبُورًا، رَحِمَهُ اللَّهُ، إبن الأثير ١٤١٧هـ، ١٦/١٠ ". تكمن أهمية هذه الواقعة في حقيقة أن صلاح الدين قد أرسل إلى تقي الدين طالباً إياه من قبلكي يذهب إليه، لكنه لم يذهب. ولذلك، فإن إخراجه من مصر لم يكن أمراً يسيرا ولم يكن ممكنا لشخص غير الفقيه. كما كان عفو السلطان عنه دليلاً على سعة قلب غير عادية.

ليس لدى صلاح الدين فحسب، بل كان الفقيه عيسى لدى عمه أسدالدين شيركوه أيضاً محل ثقة كاملة. والدليل الأكبر على تلك الثقة هو أن (العاضد لدين الله، أو محمد عبدالله بن يوسف بن الحافظ لدين الله ٥٤٦ – ٥٦٧هـ، ١١٤٩ – ١١٧١م) الخليفة الفاطمي، حين أخبر نورالدين زنكي بخيانة شاور ٥ (أبو شجاع شاور بن مجير بن نزار بن شأس بن مغيث بن الحارث، المقتول عام ٥٦٤هـ، ١١٦٩م)، " فَلَمَّا وصل إِلَى نور الدّين انزعج انزعاجاً عَظِيما وأنفذ أَسد الدّين وَكَانَ ذَلِك من مُناه وَأرْسل الْفَقِيه عِيسَى الهكاري إِلَى مصربرسالة ظَاهِرَة إِلَى شاور يُعلمهُ أَن العساكر واصلة وبرسالة سَرِيَّة إِلَى العاضد وَأمره أَن يستحلفه على أَشْيَاء عيَّنها وَأَن يكتم ذَلِك من شاور، أبو شامة ١٤١٨هـ، ٤/٢–١٠٥".

كانت مواقف الفقيه كلها تدل على إخلاصه الكبير للسلطان صلاح الدين، ولعل واحدة من أهم تلك المواقف أن الفقيه مجدالدين بن جهبل (أبو محمد طاهر بن نصرالله الشافعي المتوفي سنة ٥٩٦هـ، ١٢٠٠م)، حين أخبره بأنه " رَأَى فِي تَفْسِيرِ أَبِي الحكم العربي عند قَوْلِهِ: (الم غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْض) الآية ﴿الروم: ١ – ٢﴾ ، البشارة بفتح بين الْمَقْدِسِ فِي سَنَةِ ثَلَاثٍ وَثَمَانِينَ وَخَمْسِمِائَةٍ، وَاسْتَدَلَّ عَلَى ذَلِكَ بِأَشْيَاءَ، فَكَتَبَ ذَلِكَ فِي وَرَقَةٍ وَأَعْطَاهَا لِلْفَقِيهِ عِيسَى الْهَكَّارِيِّ، لِيُبَشِّرَ بِهَا السُّلْطَانَ، فَلَمْ يَتَجَاسَرْ عَلَى ذَلِكَ خَوْفًا مِنْ عَدَمِ الْمُطَابَقَةِ، إبن كثير ١٤٠٨هـ، ٣٨٤/١٢ ".

ومن أعمال هذا الرجل الجليلة يمكن الإشارة إلى الدور الدينية، ومنها " دار الحديث، واقفها الأمير عيسى الهكاري، العليمي؟، ٣٨٨/٢ ". وبالإضافة إلى كل ما سبق، فإن الفقيه كان يهتم بتوفير شروط ومتطلبات النصر على العدو إلى درجة لم يكن يراعي مصالحه أو مصالح ذويه بقدر ذلك. حين استشهد أخوه الظهير في معارك عكا و " علم الفقيه عيسى الهكاري بنبأ استشهاده أنكر عزاء الناس له قائلاً: هذا يوم الهناء، لا يوم العزاء، الصلابي ١٤٢٩هـ، ٥٨٧ ". وبحكم ثقته الكبيرة به أيضاً، ولّى السلطان صلاح الدين " القضاء في القاهرة للفقيه عيسى الهكاري السُنّي، فاستناب القضاة الشافعيين في جميع البلاد، وأنشأ المدارس لتدريس المذاهب السُّنية وهو في الوقت نفسه يضيق الخناق على العاضد، فيلغي مخصصاته ويحرمه من المال والخيل والرقيق ويمنع رسوم الخلافة وهي حفلاتها الرسمية في الأعياد وغيرها، ويحتجز الخليفة في قصره فلا يسمح له بمغادرته إلا في مناسبات قليلة، الصلابي ١٤٢٩هـ، ١٩١ ". كان أروع صور إهتمام السلطان صلاح الدين بمثل هذه النخبة النيَّرة من العلماء أنه " كان يجلس للعدل كل يوم اثنين وخميس في مجلس عام يحضره الفقهاء والقضاة والعلماء ويفتح الباب للمتحاكمين حتى يصل إليه كل أحد من كبير وصغير وعجوز هرمة وشيخ كبير وكان يفعل ذلك سفراً وحضراً، إبن شداد ١٤١٥هـ، ٤١ ". إضافة إلى ما سبق، وكما لاحظه أحد الكتاب المعاصرين المتتبعين بدقة الصراع الداخلي الإسلامي في تلك الفترة وصراعهم ضد الصليبيين، أن الفقيه عيسى لعب دورا مشهودا حتى من الناحية الدبلوماسية في إعادة علاقات السلطان صلاح الدين والسلطان نورالدين إلى مجاريها. ومشاركته الكبيرة في الحيلولة دون وقوع الفتنة بين المسلمين في الموصل عام ٥٧٨هـ، ١١٨٢م. والتفاوض مع وزير خلاط – أخلاط، باللغة التركية العثمانية – المسمى (مجدالدين بن الموفق بن رشيد) بعد وفاة صاحب خلاط(ناصرالدين سكمان بن إبراهيم، سكمان الثاني ١١٢٨–١١٨٥م)، وهو من شاهات الأرمن. وكان صاحب العجم المسمى (شمس الدين أبو جعفر محمد بهلوان جهان بن ايلدكز، المتوفي ٥٨٢هـ، ١١٨٦م) الذي كان قد سار بالفعل إلى خلاط لاحتلالها من خليفة سكمان الثاني (سيف الدين بيكتيمور، المتوفي عام ٥٨٩هـ، ١١٩٣م). إلاّ أن إتفاق الفقيه ووزير خلاط وتحرك السلطان صلاحالدين بالفعل إلى هناك لحمايته، ومعرفة (شاه بهلوان) بالأمر أدخل إلى قلب البهلوان " الخوف وطلب الصلح مع وزير خلاط والعودة إلى بلاده فتم الصلح انقضى الخلاف، الصلابي ١٤٢٩هـ، ٣٣٦/٢ ".

في شهر ذي القعدة من سنة ٥٨٥هـ، أواخر ١١٨٩م، وحين كان مع السلطان صلاح الدين في الخروبة بالقدس، توفي هذا الرجل الفذ الذي كان " مِنْ أَعْيَانِ أُمَرَاءِ عَسْكَرِهِ، وَمِنْ قُدَمَاءِ الْأَسَدِيَّةِ، وَكَانَ فَقِيهًا، جُنْدِيًّا، شُجَاعًا، كَرِيمًا، ذَا عَصَبِيَّةٍ وَمُرُوءَةٍ، وَهُوَ مِنْ أَصْحَابِ الشَّيْخِ الْإِمَامِ أَبِي الْقَاسِمِ بْنِ الْبَرْزِيِّ (عبدالعزيز بن محمد بن احمد بن اسماعيل بن علي المعيوفي، المتوفي ٤٦٢هـ، ١٠٦٩م)، تَفَقَّهَ عَلَيْهِ بِجَزِيرَةِ ابْنِ عُمَرَ، ثُمَّ اتَّصَلَ بِأَسَدِ الدِّينِ شِيرِكُوهُ فَصَارَ إِمَامًا لَهُ، فَرَأَى مِنْ شَجَاعَتِهِ مَا جَعَلَ لَهُ أَقْطَاعًا، وَتَقَدَّمَ عِنْدَ صَلَاحِ الدِّينِ تَقَدُّمًا عَظِيمًا، إبن الأثير ٧/١٠ ". ويؤكد أكبر مؤرخي طبقات الفقهاء الشافعية بأن الفقيه قد توجه، بعد أخذه العلوم من

البرزي " انْتقل لحلب وَسمع الحَدِيث من الحافظين أبي طَاهِر السلَفِي (صدرالدين احمد بن محمد بن سلفة الأصفهاني، ٤٨٧–٥٧٦هـ، ١٠٨٥–١١٨٠م) وَأبي الْقَاسِم ابْن عَسَاكِر (علي بن الحسن بن هبة الله بن عساكر الدمشقي ٤٩٩ – ٥٧١هـ، ١١٠٥ – ١١٧٦م) وَحدث، سمع مِنْهُ القَاضِي مُحَمَّد بن عَليّ الْأَنْصَارِيّ؟ وَغَيره، السبكي ١٤١٣هـ، ٧/٥–٢٥٦ ". وكانت ذلك في " المدرسة الرحاحية، إبن كثير ١٤١٣هـ، ٧٧١/١ ".

رغم مشاغله كلها، كان الفقيه على صلة دائمة بالناس ويتفقد أمورهم " واشتهر بقضاء الحوائج، فكان لا يدخل عَلَى صلاح الدّين إلّا ومعه أوراق وقصص فِي عمامته ومنديله وَفِي يده، فيكتب لَهُ عليها، الذهبي؟، ٤١/٤–٢٢٥، المنذري ١٤٠٥هـ، ١٢٣ ". تحفل كتب التاريخ بالكثير من مآثر الفقيه، غي ما ذكر منها هنا، إلاّ أنّنا اكتفينا بالحبة للدلالة على البيدر.

وفيما يتعلق بالمشطوب الهكاري، وإن وجه المؤرخون نقدا إليه في نقطتين: في موقفه عند تحديد صلاح الدين لإستخلاف عمه أسدالدين شيركوه. إذ كان أحد المتمردين عليه. كذلك في موقفه عند حصار عكا عام ٥٨٧هـ، ١١٩٢م، الذي حاول فيه مفاوضة الصليبيين. إلاّ أن المتمعن في دراسة تلك المرحلة التاريخية يعرف بأنه كان، بالقياس إلى بقية منافسي السلطان، أكثرهم إعتدالاً، كما كان أول المتراجعين عن موقفه من بينهم. ثم خدم السلطان بعد ذلك بمنتهى الإخلاص. وكان موقفه في عكا إضطرارياً. فالمدينة كانت محاصرة تماماً، من ناحية. وتبعا لذلك، لم تكن مسألة إيصال الإمدادات بالأمر السهل. ومن ناحية أُخرى نفدت الأرزاق لديهم. وكان هو القائد الأعلى هناك. لذلك حاول عن طريق التفاوض تخليص المسلمين المحاصرين من ذل الأسر. وكان ذلك أمرا جيداجدا، ولم يكن سيئا قط. والدليل الأكبر على ذلك هو أن الأفرنجة أفلحوا في عام في إحتلال عكا ، وكان المشطوب حينذاك " نائب عكا لما أخذت الفرنج عكا أسروه. ثم اشترى بمبلغ عظيم.، الذهبي؟، ٣ / ٩٧ " . ويؤكد المصدر نفسه عنه: " الأمير الكبير، مقدَّم الجيوش، سيف الدّين الهَكّاريّ المشطوب. وُلّي نيابة عكّا، ثُمَّ أقطعه السّلطان صلاح الدّين القدس. وخلّص منَ الفِرَنج الَّذِين أسروه من عكّا قبل موته بنحوٍ من ستّة أشهر. ولم يكن فِي أمراء الدّولة أحدٌ يُدانيه حشمة وجلالة. كَانَ يُلَقَّب بالأمير الكبير، ن. م. ٤١/٤–٢٢٥ ". ويروي مؤرخ آخر عن إبن شداد أنه في " يوم الخميس مستهل جمادى الآخرة سنة ثمان وثمانين وخمسمائة. قال ابن شداد : دخل على السلطان بغته، وعنده أخوه الملك العادل، فنهض إليه واعتنقه، وسر به سروراً عظيماً، وأخلى المكان وتحث معه طويلاً، إبن خلكان ١٩٠٠م، ١٨٢/١. كذلك ينظر في: إبن شداد ١٤١٥هـ، ٣٠٨ ". كان والد سيف الدين في حينه " صاحب العمادية و عدد من قلاع الهكارية "، كما كان إبنه (عمادالدين أبو العباس أحمد بن الأمير سيف الدين أبي الحسن علي بن أحمد بن أبي الهيجاء بن عبدالله بن مرزبان الهكاري)، كما دوّنت كتب التاريخ إسمه، " فكان أميراً كبيراً جليلاً شجاعاً جواداً واس العطاء عالي الهمة يضاهي كبار الملوك في كثرة الحشم والغلمان والأتباع تهابه الملوك وله وقائع مشهورة في الخروج علهم وكان ولده يعرف بالأمير الكبير، اليونيني ١٤١٣هـ، ٢/ ٢٢٤ ". وإن لم يكن ملكا، إلاّ أنّه " كان أميراً كبيراً وافر الحرمة عند

الملوك، معدوداً بينهم مثل واحد منهم، إبن خلكان ١٩٠٠م، ١٨٠/١ ". و يروي على لسان القاضي الفاضل أن والده، وعند ولادته " كتب إلى الملك الناصر صلاح الدين يخبره بولادة ولده عماد الدين أبي العباس أحمد، وأن عنده امرأة أخرى حاملاً، فكتب القاضي الفاضل جوابه " وصل كتاب الأمير دالاً على الخبر بالولدين، الحال على التوفيق، والسائر كتب الله سلامته في الطريق، فسررنا بالغرة الطالعة من لثامها، وتوقعنا المسرة بالثمرة الباقية في أكمامها، ن. م. ١٨٢/١ ".

أبرز هكاريي مابعد هذه المرحلة

من الواضح أن مرحلة مابعد وفاة السلطان صلاح الدين الأيوبي يمكن تقسيمها إلى قسمين: قسم منها يشكل إمتداداً لمرحلة الحروب الصليبية Crusades، التي إستمرت فقط في المناطق المقدسة The Holy Lands حتى عام ٦٩٠هـ، ١٢٩١م. و مقصودنا هو تلك المناطق ومصر والشام، وهي مجتمعة إنتهت فيها تلك المعارك في السنة المذكورة.

أول الهكاريين المتوفين بعد وفاة السلطان صلاح الدين هو (الأمير بدر الدين محمد بن أبي القاسم بن محمد الهكاري)، والذي كان من أمراء السلطان الشجعان. يحدد المقريزي وفاته بسنة ٦١٤هـ، ١٢١٨م، المقريزي ١٤١٦هـ، ٨٠٢/١ والمقريزي ١٤١٨هـ، ٣٠٨/١ "، ويضيف آخرون أن وفاته كانت في شهر ذي القعدة، الحموي ١٩٩٥م، ٤٧٤/٢، إبن كثير ١٤١٣هـ، ٨٠٢/١ ".

أمّا أشهر الهكاريين المتوفين مابعد هذه المرحلة حتّى عام ٧٢٧ الهجري، فهم:

أَحْمَد بْن يوسف بْن عَلِيّ. أَبُو العبّاس الكرديّ، الهكّاريّ، الجنديّ. حدَّث عن السَّلَفِيّ. رَوَى عَنْهُ الزّكيُّ المنذريُّ وسأَلَه عن مولده: فقال: بدمشق فِي سنة أربعٍ وخمسين. وله غزواتٌ ورباط. وماتَ فِي الثاني والعشرين من ربيعٍ الآخر. وروى عَنْهُ الجمالُ مُحَمَّد بْن الصابونيّ، وغيره، الذهبي ١٤١٣هـ، ٥٤/٤٦ ".

عُمَر بن مُحَمَّد بن عيسى بْن مُحَمَّدِ بْنِ عيسى بن أَحْمَد.الأميرُ، مجدُ الدّين، أَبُو حفصٍ، الكُرديُّ، أخو الفقيه عيسى الهَكّاري. سَمِعَ من عساكر بن عَلِيّ بمصر، ومن ابن مُوقّى بالإسكندرية. وحدَّث عن السِّلَفِيّ بإنشاد. وكانَ من كِبَار الدّولة وله مواقفُ مشهورةٌ. ولد سنة ستّين وخمسمائة، وتُوُفّي فِي الثّالث والعشرين من ذي الحجّة. رَوَى عَنْهُ الزكيُّ المُنْذريُّ، والمصريّون. وكان مشهورا بأخي الفقيه عيسى. أجازَ لمحمدِ بن مُشرْق الخَشّاب، وغيره، ن. م.، ٣٠٢/٤٦ ".

فضل بْن الْحَسَن الهكّاريّ، الكُرديّ، المتوفّ﴾ ٦٤٥ه.الزّاهد، من أهل سفح قاسيون.،كَانَ عَلَى قدم من العبادة والقناعة والطّاعة. قَالَ الشَّيْخ إسرائيل بْن إِبْرَاهِيم: حَدَّثَنِي الشَّيْخ الفقيه اليُونينيّ قَالَ: بينما الشَّيْخ عَبْد اللَّه قاعدا نظر إلى الشَّيْخ توبة وقال: يا توبة، أمرني مولاي أن آخذ العهد عَلَى شخص. ثُمَّ قام وتبِعَه الشَّيْخ توبة، فبات بالرَّبْوَة، وأصبح إلى الغسُولة، وأخذ العهد عَلَى الشَّيْخ فضل، ن. م. ٢٩١/٤٧ ".

أبو محمد عبدالله بن الحسن بن محمد بن عبدالله الهكاري. مولده فيما ذكر سنة ٥٤٧هـ، بصقع العمادية، من أرض الموصل. مُحَدِّث، سمع بدمشق من أبي علي حنبل بن عبدالله بن الفرج البغدادي، الحسيني ١٤٢٨هـ، ٩–٣١٠ ".

ابو العباس الخضر بن محمد بن أبي بكر الهكاري، المتوفي في النصف من شعبان ٦٥٣هـ، مُحَدِّث. كان مولده بمصر ٥٧٣هـ، وقيل بالقاهرة، ن. م. ٢١٩/١ ".

الأمير الأجلّ، شهابُ الدّين الْقُرَشِيّ، الأُمَويّ، الكرديّ، الهكّاريّ، ويُعرف بابن شيخ الإسلام. كَانَ فقيها، زاهدا، شجاعا، فارسا. درّس مدّة بدمشق بالمدرسة الجاروخيّة. وتُوُفّي بمصر فِي ثامن وعشرين جمادى الأولى، رحمه الله، الذهبي ١٤١٣هـ، ٣٥٢/٤٨، الحسيني ١٤٢٨هـ، ٤٣٦/١ ".

الأمير شَرَفُ الدين، أبو محمد ابن الأمير أبي عبد الله الهكّاريّ، الكُرديّ، المتوفّي ٦٦٩هـ. سمع بالمقدس كتاب «الأحكام» لعبد الحق، مِن أَبِي الْحَسَن عليّ بْن محمد بْن جميل المَعَافِريّ الخطيب، عن المصنّف . وأجاز له عمر بن طَبَرْزَد، وغيره. روى عنه: شيخنا بُرهان الدين الإسكندرانيّ، وغيرُ واحدٍ سمعوا منه الأحكام. وكان أحد الأبطال المشهورين بالشّجاعة والإقدام. وله مواقف مشهودة ووقائع مع الفرنج، هذا مع الدين والكَرَم والمُرُوءة والأوصاف الجميلة والرّئاسة والحشمة. تُوُفّي في الثّامن والعشرين من ربيع الآخر. وآخر من سمع منه الأحكام قاضي القُضاة ابن جماعة . وكان مولده في سنة ٥٩٣، الذهبي ١٤٣١هـ، ٢٩٣/٤٩ ".

في شهر رجب ٦٧٣هـ، توفي الخير (أبو العباس خضر بن خليل بن حسن الكردي الهكاري) الصوفي المؤذن. كان مُحَدِّثا سمع من أبي إسحاق إبراهيم السنهوري. وسمع منه كثيرون، ن. م.، ٦٦٣/٢ ".

في جمادي الآخرة ٦٧٣، توفي الشيخ إسحاق بن إبراهيم بن أبي العباس احمد بن موسى الهكاري، المعروف بإبن شيخ الإسلام، والمنعوت بالظهير. ومولده بدمشق في ٦٢٥هـ. وبيته معروف بالحديث والرواية، ن. م. ص. ".

عليّ بْن عُمَر بْن مُجَلّي.الأمير نور الدّين الهكّاريّ، المتوفي ٦٧٨هـ. ولّي ابن مجاهد هَذَا نيابة السّلطنة بحلب مدّة، وكان حسن السّيرة، الذهبي ١٤١٣هـ، ٣٧/٥٠ ".

عُمَر بن مظفَّر. الأمير جمال الدّين الهكّاريّ، المتوفي سنة ٦٨٠هـ. من مقدَّمي حلقة دمشق. كان ذا شجاعة ودِين ومُروة، وخيّرا. استشهد يوم المَصافّ، وقد جاوز الخمسين، رحمه الله، ن. م.، ٣٦٨/٥٠ ".

مُحَمَّد بْن باخل .الأمير، شمس الدّين الهكّارى، متولّى الثّغر الإسكندري. تُوُفّي فِي رجب بالإسكندريّة، وقد ذكره الحافظ قُطْب الدّين فِي «تاريخه» فقال: مُحَمَّد بْن باخل بْن عَبْد اللَّه بْن أَحْمَد بْن عَبْد اللَّه بْن أَحْمَد، ن. م.، ١٦٠/٥١ ".

أبو محمد عَبْد الواحد بْن عليّ بْن أَحْمَد، الهكّاريّ، الفارقيّ، الحنبليّ. شيخ صالح، زاهد، متعفّف، معمّر.وُلِد سنة إحدى وتسعين وخمسمائة. وسمع بالمَوْصل من سمار بْن العريس النّيّار، والحسين بن باز. كان فقيها، محدّثا، عالما. قدِم دمشق وهو شابّ، فسمع من: مُوسَى بْن القادر، والموفّق بْن قُدامة، وزين الأمناء، وغيرهم. أخذ عَنْهُ: أَبُو مُحَمَّد الحارثيّ، وأبو الحَجّاج المِزّيّ، والمصريّون. وتُوُفّي بالقاهرة فِي رمضان ٦٨٥هـ، رحمه اللَّه تعالى، ن. م.، ٢٢٦/٥١ ".

الأمير أبو القاسم بدرالدين مُحَمَّد بْن دَاوُد، إبن الأمير المحتشم عماد الدين الهكاري، المتوفي ٦٩٠هـ. جنديّ محتشم. ولد سنة سبع وثلاثين. مُحَدِّث سمع من: ابن رواحة، ويحيى بْن قميرَة، ن. م.، ٤٣٤/٥١ ".

مُحَمَّد بْن أبي بَكْر بْن دَاوُد بْن أبي بَكْر. أبو عَبْد اللَّه العماد بْن الهكاريّ، الشافعيّ، المتوفي ٦٩١هـ. نزيل الرملة. روى عَنْ: يُوسُف بن خليل. ومات بالرملة فِي جُمَادَى الأولى. وهو منسوب إلى العمادية من أعمال الموصل، ن. م.، ١٢٦/٥٢ ".

العَدْل فخر الدِّين الهكاريّ.وُلِدَ سنة ثمان وستمائة. وكان من عدول مصر، المتوفي في صفر ٦٩٥هـ. سمع هُوَ وابنه العَدْل موفق الدِّين من سِبْط السِّلَفيّ.سمع منه علم الدِّين، ن. م.، ٢٥٦/٥٢ ".

دَاوُد بْن مُحَمَّد بْن أبي القَاسِم بْن أَحْمَد بْن مُحَمَّد. الأمير، الرئيس، الجليل، عماد الدِّين ابن الأمير بدر الدِّين الهكّاريّ، المَقْدِسيّ الدار، وبالقدس وُلِدَ فِي سنة تسعٍ وستمائة، المتوفي سنة ٧٠٠هـ، سمع من: ابن اللَّتّيّ، وحامد بْن أبي العميد القزوينيّ، والمحدّث زكيّ الدِّين البِرْزاليّ، وأبي القَاسِم بْن رواحة، وأبي الحَجَّاج بْن خليل، وأبي القَاسِم بْن قُمَيْرة بحلب.والتّاج بْن أبي جَعْفَر بدمشق، وعمّار بْن منيع بحرّان، وعبد الغني بْن بنين بمصر.وكان فاضلا، نبيلا، جليلا، بطلا، شجاعا، سمْحًا، كريما، لم يزل يركب ويتصيد إلى أن مات. وولي نيابة قلعة جَعْبر فِي دولة النّاصر. وكان مُحبًّا للحديث والسُّنّة.حدثُ بدمشق والقدس، وفاتني لقيّه فإنني قصدته بالقدس مقدَمي من مصر، فإذا هُوَ بدمشق، فأتيت دمشق فإذا هُوَ رجع على أريحيا ، وجئتُ على نابلس.تُوُفّي فِي رجب وله إحدى وتسعون سنة، ن. م.، ٤٧٦-٥/٥٢ ".

الْقَاضِي عِزُّ الدِّينِ عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ أَحْمَدَ بن عثمان بن عيسى بن عمر الْخَضِرِ الْهَكَّارِيُّ الشَّافِعِيُّ، قَاضِي الْمَحَلَّةِ، كَانَ مِنْ خِيَارِ الْقُضَاةِ، وَلَهُ تَصْنِيفٌ عَلَى حَدِيثِ الْمُجَامِعِ فِي رَمَضَانَ، يُقَالُ إِنَّهُ اسْتَنْبَطَ فِيهِ أَلْفَ حُكْمٍ. تُوُفِّيَ فِي رَمَضَانَ، وَقَدْ كَانَ حَصَّلَ كتباً جَيِّدَةً مِنْهَا التَّهْذِيبُ لِشَيْخِنَا الْمِزِّيِّ، إبن كثير ١٤٠٨هـ، ١٥١/١٤ ".

ويذكر (بن رافع السلامي) صاحب كتاب الوفيات بعضاً من هكاريي مابعد هذه الفترة، نشير إليهم هنا لأهميتهم، وهم:

عزالدين أبو يعلي ابو بكر أحمد بن أحمد الهكاري، المتوفي سنة ٧٤٩ الهجرية بدمشق. المُحَدِّث الخير، السلامي ١٤٠٢هـ، ٩٢/٢ ".

في ١٢ جمادي الأولى من سنة ٧٥٠هـ، توفي الإمام المُحَدِّث شهاب الدين أبو بكر أحمد بن أحمد بن الحسين بن موسك الهكاري الشافعي بالقاهرة. تصدّر للإقراء بالمنصورية، وتولى مشيخة الحديث بها و بالجامع الحاكمي. كتب بخط يده الكتب الستة – الصحاح: البخاري، مُسلم، جامع التُرمُذي، سُنن أبي داود، سُنن النَّسائي وسُنَن إبن ماجة. مولده سنة ٦٧٦هـ. كان طارح التكلف ، ن. م.، ١٢٣/٢ ".

فاطمة بنت إبراهيم بن داود الهكاري، المتوفية في رمضان سنة ٧٥٨ الهجرية بدمشق. مُحَدِّثة، ومولدها بدمشق سنة ٦٣٨ الهجرية، ن. م.، ٢٠٤/٢ ".

في التاسع من ذي القعدة ٧٥٩هـ، توفي الشيخ الفاضل شمس الدين أبو عبدالله محمد بن إبراهيم بن داود بن نصر الهكاري الكردي الدمشقي الشافعي بدمشق. وكان فقيها ومحدثا، ن. م.، ٢١٦/٢ ".

تجدر الإشارة إلى أن ذرية هؤلاء الذين رافقوا جيش السلطان صلاح الدين إلى مصر والشام مازالوا موجودين هناك. وفي فلسطين " ومع الأيام شكل الأكراد الموجودون في هذه المدن أحياء خاصة بهم، في كل من القدس والخليل وعكا ونابلس وغزة، واشتهرت باسمهم " محلات الأكراد، http://info.wafa.ps/atemplate.aspx?id=9502 " . واحدة من العوائل التي إنحدرت من قدامى الهكاريين تنحدر من أصول علمية تعود إلى (والشيخ درباس الكردي الهكاري المدرس بالمدرسة الجاولية، ن. م. ". كما ينبغي الإشارة، ضمن العوائل المشهورة في القدس، إلى عائلة الإمام التي تسكن اليوم " حول المدرسة الأمينية، إلى الشمال من الحرم القدسي، ويعودتن بأصولهم إلى العالم ضياءالدين محمد أبو عيسى الهكاري، وقد تولى أحفاده إمامةَ المسجد الأقصى لقرون طويلة، ومنها حصلوا على لقب الإمام ولُقِّبوا به إلى اليوم، ن. م. ". هناك مصدر آخر يعيد أصول هذه العائلة إلى عالم باسم (بدرالدين الهكاري)، عيسى ٢٠٠٦ "، إلاّ أنَّ هذا يمكن أن يكون خطأً مطبعيا ا، خطأً الكاتب نفسه. لأن ما يعرف بذلك الإسم كان أميراً حربياً كبيراً، ولم يكن عالماً دينياً.

واحدة من العوائل الكبيرة التي تسكن مدينة غزة، وتمتلك موقعها الألكتروني الخاص بها هي عائلة (آل شعشاعة)، تُرجعُ نسبها إلى (خليل شعشاعة)، والذي هو من أحفاد الحاجب الهكاري، علم الدين أبي الربيع سليمان الحاجب إبن ربيع بن سليمان المهذب إبن القاسم بن محمد بن علي بن حسن بن أحمد الهكاري، ." /http://www.shashaa.com/nasab

---

الهوامش:

١ – معركة الرملة، أو هزيمة الرملة: عرف لدى المؤرخين المسلمين ب " بوبة الرملة، الأصبهاني ١٩٨٧م، ٣١/٣، ٣٦، ٤٠، ٤٢، ٤٥ وغيرها، الأيوبي؟، ١٨". أو " وقعة الرملة، الأصبهاني، ٥٦/٣ و ٦٨، أبو شامة ١٤١٨هـ، ٤٧٣/٢"، أو " كسرة الرملة، إبن الأثير ١٤١٧هـ، ٩٧/١ و إبن العديم، ٣٧٦". و عند الأنجليز ب (Battle of Montgisard, Montgisard Battle). دارت هذه المعركة عام ٥٧٣هـ، ١١٧٧م، بين جيش المسلمين بقيادة السلطان صلاح الدين الأيوبي، وجيش الصليبيين المعروف بمملكة بيت المقدس (مملكة أورشليم – Kingdom of Jerusalem) بقيادة الملك بالدوين الرابع. بسبب إنشغال معظم جيش المسلمين بالغنائم، بعد نصر ظاهري في البداية، لحقت بهم الهزيمة، و نجى السلطان نفسه بأعجوبة. أصبحت هذه الهزيمة درساً كبيراً للسلطان مؤداها أن لا يدخل حرباً أخرى مع الصليبيين دون خطة محكمة متعددة الجوانب ، ودون وحدة صفوف المسلمين الكاملة. وكان هذا الدرس الأساس الأمتن للإنتصارات الكبيرة اللاحقة.

٢ – الفقيه: لقب علم ديني غير إعتيادي، لأنه ينبغي أن يكون، بشكل عام، قادراً على الإجتهاد والإستنباط في بعض المسائل. أي أن يكون له رأيه الخاص فيها بالإستناد إلى أدلة من القرآن الكريم، والأحاديث والسنن العملية للرسول الكريم (صلى الله عليه وسلم) و سنن الخلفاء الراشدين الأربعة. وهذا لا يتم إلاّ بوجود أرضية معرفية متينة في المجال المقصود، مع المقدرة على إستنباط الأحكام الشرعية، مع معرفة أُسُس القياس المنطقي – Syllogism – المراعاة ضمن قواعد مذهبه. كما ينبغي أن يكون عالماً بالمذاهب الأخرى وقواعدها. وينبغي أن يكون صادقاً، موثوقاً به و عادلا. هذه الفئة تندرج ضمن مسمى " المجتهد في المسألة ". كما أن هناك " المجتهد في المذهب "، وهو أعلى مرتبة وأكفأ وأعلم من السابق، لكنه تابع أيضاً لصاحب المذهب الذي يُعرف ب" المجتهد المطلق – المجتهد المستقل " الذي يصيغ بنفسه المذهب ككل ويعرف بإسمه، والباقون يقلدونه في المذهب.

٣ – إسمه الكامل هو (تقي الدين عمر بن الأمير نورالدولة شاهنشاه بن نجم الدين أيوب، المعروف ب " الملك المظفر "). توفي عام ٥٨٧هـ، ١١٩١م. إبن أخ السلطان صلاح الدين. كان أحد أشجع قادته. وكان يعتبر نفسه أجدر أقربائه بشغل موقع عمه بعد وفاته. لهذا السبب، وحين كان في مصر، بدأ صراعا مع إبن عمه الأفضل (أبو الحسن علي بن صلاح الدين ٥٦٦–٦٢٢هـ، ١١٦٩–١٢٢٥م)، والذي كان والده أرسله إلى مصر مع إبن عمه. ولهذا السبب إضطر صلاح الدين إلى إستدعائه إلى الشام، لكنه لم يستجب له، وأراد التوجه نحو المغرب. حاول السلطان أن يثنيه عن هذا العمل، فلم يستجب. فاضطر إلى إرسال الفقيه عيسى الهكاري، في نهاية الأمر لحل المسألة.

٤ سليمان بن جندر، علم الدين، المتوفي سنة ٥٨٧ الهجرية، ١١٩٢ الميلادية، حسب رواية إبن الأثير. " أمير من رجال الدولة الصلاحية في الشام. كان من أكابر أمراء حلب. خدم السلطان صلاح الدين بالقدس، حتى صار شيخ الدولة

وكبيرها وظهيرها ومشيرها. وهو الذي أشار بتخريب عسقلان لتوفر العناية بالقدس. توفي في قرية " غباغب " على مرحلة من دمشق، في طريقه من القدس إلى حلب، الزركلي ٢٠٠٢م، ١٢٢/٣".

٥ — رغم أن شاور كان قد إستنجد ب (نورالدين محمود زنكي، أبو القاسم نورالدين محمود بن عمادالدين زنكي، ٥١١ — ٥٦٩هـ، ١١١٨ — ١١٧٤م)، وذلك بهدف إسترجاع وزارته في الدولة الفاطمية، والتي كان قد إستولى عليها (ضرغام، أبو الأشبال ضرغام بن عامر بن سوار اللخمي، المتوفي ٥٥٩هـ، ١١٦٤م)، إلاّ أنه كان أحد أكثر شخصيات تلك الدولة ضغينة و تآمُراً، وأكثرها قذارة. فاتصل في خيانته الأولى بملك الفرنجة (إيمرليك) طالباً منه النجدة ومُخَوِّفاً إياه من نوايا نورالدين. فاستجاب له وهجم، مما إضطر جيش نورالدين إلى الإنسحاب إلى الشام. وفي سنة ٥٦٢هـ، ١١٦٧م، واجه نورالدين خيانة أخرى لشاور، الذي كان يساعد الإفرنجة. في بداية الأمر كان جيش نورالدين منتصرا في معركة " البابين " قرب " المنيا "، لكن قوات المسلمين بقيادة صلاح الدين حوصرت من قبل قوات شاور والأفرنجة قرب الأسكندرية على الساحل ، مما دفعه إلى طلب الدعم من عمه أسدالدين شيركوه. فأنجده بسرعة وكان النصر حليفهم، مما أدى بقوات شاور والأفرنجة بطلب الصلح، فاستجابوا لهم شريطة أن تُجلى قوات الأفرنجة عن مصر، فتم ذلك. في السنة ذاتها، حين سمع شيركوه بوصول قوات الأفرنجة إلى مصر، طلب من الملك نورالدين السماح له بالهجوم عليهم. وحين علم شاور بذلك، إستنجد بالأفرنجة من جديد. كانت قوات شيركو مكونة من ألف خيالة تقريباً، وكان صلاح الدين معهم. حين هاجمتهم قوات الأفرنجة من كل الجهات، إستشار شيركوه قادته، فكانوا جميعا يميلون إلى الإنسحاب، باستثناء صلاح الدين وقائد آخر إسمه (شرف الدين برغش، الذي إستشهد في معركة الكرك عام ٥٧٩هـ، ١١٨٣م). لذلك قرروا الذهاب لملاقاتهم وحققوا نصرا كبيرا. وكانت آخر خيانة لشاور هي المؤامرة التي حاكها مع الأفرنجة. ونتيجة لخيانة بعض من جنود شيركوه إنتصرت القوات المعادية. فاضطروا إلى الصلح شريطة أن ترجع الأسكندرية إلى الأفرنجة. وفي النهاية، في سنة ٥٦٤هـ، ١١٦٩م، توجه شاور إلى منزل شيركوه، وكان صلاح الدين هناك. فأمر باعتقاله، لكنه لم يشأ قتله دون إستشارة عمه. فهرب الذين كانوا مع شاور وأخبروا العاضد الفاطمي للتدخل في إنقاذه. فطلب العاضد رأس شاور، مما حدى بصلاح الدين أن يقتله ويبعث إليه رأسه.

المصـــــادر:

إبن الأثير ١٤١٧ هـ، ابو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبدالواحد الجزري ، الكامل في التاريخ، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، دار الكتاب العربي، بيروت، ط ١.

إبن خلدون، ١٤٠٨ هـ، ابو زيد ولي الدين عبدالرحمن بن محمد إبن خلدون، ديوان المبتدأ و الخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر، تحقيق: خليل شحادة، دار الفكر، بيروت، ط٢.

ابن خلكان وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان ، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر البرمكي الإربلي (المتوفى: ٦٨١هـ)، تحقيق : إحسان عباس، دار صادر — بيروت، الجزء: ١ — الطبعة ٠ .

إبن العديم ١٤١٧ هـ، كمال الدين عمر بن احمد بن هبة الله بن أبي جرادة العقيلي، زبدة الحلب في تاريخ حلب، وضع الحواشي: خليل منصور، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١.

إبن كثير ١٤٠٨ هـ، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير الدمشقي البصري الدمشقي، البداية والنهاية، تحقيق: علي شيري، دار إحياء التراث العربي، ط١.

إبن كثير، ١٤١٣هـ، طبقات الشافعيين، تحقيق: د. احمد عمر هاشم و د. محمد زينهم محمد عزب، مكتبة الثقافة الدينية، ط١.

إبن الوردي ١٤١٧ هـ، أبو حفص زين الدين عمر بن محمد بن أبي الفوارس إبن الوردي المعري الكندي، تاريخ إبن الوردي، دار الكتب العلمية، بيروت، ط١.

أبو شامة، ١٤١٨ هـ، ابو القاسم شهاب الدين عبدالرحمن بن إسماعيل بن إبراهيم المقدسي الدمشقي، عيون الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، تحقيق: إبراهيم الزيبق، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط١.

بن تغري بردي؟، ابو المحاسن جمال الدين يوسف بن تغري بردي بن عبدالله الظاهري، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، وزارة الثقافة والإرشاد القومي، دار الكتب، القاهرة.

الحسيني ١٤٢٨هـ، الحافظ عزالدين احمد بن محمد بن عبدالرحمن، صلة التكملة في وفيات النقلة، تحقيق، ضبط نصوص و تعليق: الدكتور بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي ، بيروت ، ط١.

الحموي؟، أبو الفضائل محمد بن علي بن نظيف، التاريخ المنصوري، تلخيص الكشف و البيان في حوادث الزمان، تحقيق: دكتور محمد ابو العبد دودو، مطبوعات مجمع اللغة الربية، دمشق.

الحموي ١٩٩٥، شهاب الدين أبو عبدالله ياقوت بن عبدالله الرومي، معجم البلدان، دار صادر، بيروت، ط٢.

الدمشقي؟، عبدالحي بن احمد العكري، شذرات الذهب في أخبار من ذهب،دار الكتب العلمية، بيروت.

الدمشقي ١٤١٠هـ، عبدالقادر بن محمد النعيمي، الدارس في تحقيق المدارس، تحقيق: إبراهيم شمس الدين، دار الكتب العلمية، بيروت، ط ١.

الذهبي ١٤١٣هـ، شمس الدين أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تحقيق: عمر عبدالسلام التدمري، دار الكتاب العربي، بيوت، ط ٢.

الذهبي؟، شمس الدين أبو عبدالله........،العبر في خبر من غبر، تحقيق: ابو هاجر محمد السعيد بن بسيوني زغلول، دار الكتب العلمية، بيروت.

الزركلي ٢٠٠٢م، خيرالدين، الأعلام، قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين، دار العلم للملايين، بيروت، الطبعة ١٥

السلامي ١٤٠٢هـ، تقي الدين أبو المعالي محمد بن رافع، الوفيات، تحقيق: وتعليق: صالح مهدي عباس، إشراف ومراجعة: الدكتور بشار معروف، مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ط ١.

الصلابي١٤٢٧هـ، علي محمد محمد، الدولة الفاطمية، مؤسسة إقرأ للنشر والتوزيع والترجمة، القاهرة، ط١.

الصلابي١٤٢٩هـ، صلاح الدين الأيوبي وجهوده في القضاء على الدولة الفاطمية، دار المعرفة، بيروت، ط١

العمري ١٤٢٣هـ، شهاب الدين أحمد بن يحيى بن فضل الله، مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، المجمع الثقافي، أبو ظبي، ط١.

العليمي؟، ابو اليمن مجيرالدين عبدالرحمن بن محمد بن عبدالرحمن الحنبلي، الأنس الجليل بتاريخ القدس والخليل، تحقيق: عدنان يونس عبدالمجيد نباتة، مكتبة دنديس، عمان.

القطيعي ١٤١٢هـ، ابن شمائل عبدالمؤمن بن عبدالحق البغدادي الحنبلي، مراصد الإطلاع على أسماء الأمكنة والبقاع، دار الجيل، بيروت، ط١.

كُرد عَلي ١٤٠٣هـ، محمد بن عبدالرزاق بن محمد، خطط الشام، مكتبة النوري، دمشق، ط٣.

المقريزي ١٤١٦هـ، تقي الدين أبو العباس أحمد بن علي بن عبدالقادر الحسيني العبيدي، إتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الخلفاء الفاطميين، تحقيق ج١: د. جمال الدين الشيال، و ٢ و٣: د. محمد حلمي محمد أحمد، المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، لجنة إحياء التراث الإسلامي، القاهرة، ط٢.

المقريزي ١٤١٨هـ، السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، ط١.

المقريزي ١٤١٨هـ، تقي الدين أبو العباس ، المواعظ والإعتبار بذكر الخطط و الآثار، دار الكتب العلمية، بيروت، ط١ .

المنذري ١٤٠٥هـ، زكي الدين أبو محمد عبدالعظيم بن عبدالقوي، التكملة لوفيات النقلة، تحقيق : الدكتور بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، ط ٣.

اليافعي ١٤١٧، ابو محمد عفيف الدين عبدالله بن أسعد بن علي بن سليمان، مرآة الجنان وعبرة اليقظان في معرفة ما يعتبر من حوادث الزمان، وضع الحواشي: خليل المنصور، دار الكتب العلمية، بيروت، ط١.

اليمني ١٩٩٥، بهاءالدين ابو عبدالله محمد بن يوسف بن يعقوب الجندي، السلوك في طبقات العلماء والملوك، تحقيق: محمد بن علي بن الحسين الأكوع الحوالي، مكتبة الإرشاد، صنعاء، ط٢.

اليونيني ١٤١٣ هـ، قطب الدين أبو الفتح موسى بن محمد، ذيل مرآة الزمان، بعناية وزارة التحقيقات الحكمية والأمور الثقافية للحكومة الهندية، دار الكتاب الإسلامي، القاهرة، ط ٢.

Aboona 2008 , Hirmis, Assyrians, Kurds and Ottomans, Intercommunal Relations on the Periphery of the Ottoman Empire, Cambria Press, Amherst, New York.

Bruinessen 1992, Martin van, Agha, Shaikh and State, The Social and Political Structure of Kurdistan, Zed Books Ltd, London and New Jersey.

Boyle 1968, J. A., Editor, The Cambridge History of Iran, Volume 5, Saljuq & Mangol Period, Cambridge University Press, Cambridge, U. K., First Published.

GOURVENNEC, R. & HOSGOR, I. 2012. New record of a Middle Devonian brachiopod fauna from the Northern Arabian Plate, Zap Anticline Cukurce - Hakkari, Southeastern Turkey. *Bulletin of Geosciences 87(2)*, Czech Geological Survey, Prague.

Levene 1999, Mark, A Moving Target, the Usual Suspects and (Maybe) a Smoking Gun: The Problem of Pinning Blame in Modern Genocide, Patterns of Prejudice, vol. 33, no. 4, SAGE Publications, London.

Levinson 1995 , David(Editor in Chief), The Encyclopedia of World Cultures, Vol. IX, Africa & the Middle East, Volume Editors; John Middleton and Amal Rassam, G.K. Hall & Company, New York.

McDowall 2004 , David, A Modern History of the Kurds, 3rd Edition, Replika Press, India.

عن الأنترنت:

" شبكة آل شعشاعة " http://www.shashaa.com/nasab/ .

مركز المعلومات الوطني الفلسطيني http://info.wafa.ps/atemplate.aspx?id=9502 بوكالة الأنباء و المعلومات الفلسطينية.

موضوع.كوم

:http://mawdoo3.com/%D9%85%D8%AF%D9%8A%D9%86%D8%A9_%D9%87%D9%83%D8%A7%D8%B1%D9%8A_%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%8A%D8%A9 .

الهيئة الإسلامية المسيحية لنصرة القدس: مقالة " الأكراد في فلسطين "، بقلم الدكتور حنا عيسسى، عن: https://ar-ar.facebook.com/permalink.php?story_fbid=10154512128696679&id=201245996678&substory_index=0 .

Stafford 1935, LT. COL. R. S., The Tragedy of the Assyrians , Assyrian International News Agency, Books Online. www.aina.org.

ABDULLAHZADE MUHAMMED EL CÛLEMERGÎ (MOLLA MEHMET ERTUŞ)

Abdullahzade Muhammed al-Cûlemergî (Mullah Mehmet Ertuş)

Mehmet Selim ERTUŞ
Araştırmacı, Kütüphaneci
Hakkari Üniversitesi Kütüphanesi
mehmetselimertus@hakkari.edu.tr

Özet

Abdullahzade Molla Muhammed Culemergi (Molla Mehmet ERTUŞ) yaşadığı dönemde ilmiyle ahlakıyla verdiği hutbeleri ve sohbetleriyle izler bırakmış ve yaşadığı dönem içinde çağdaşlarının içinde yüksek bir ilmi tahsile sahip olduğu halde hiçbir şekilde bunu bir kibirlenme, gururlanma sebebi yapmamış aksine tevazu göstermekten hiç geri durmamıştır. Müellifi olduğu bir kitaba rastlanmamakla beraber çoğu el yazması olmak üzere kendisine ait bir kütüphanesi mevcuttur.[1] İrşadını tahsil etmiş olduğu kitaplardan sözlü olarak yapmış, içinden çıkılmaz tüm sorulara ve sorunlara kendisine başvurulduğunda tatmin edici doğru cevaplar ve çözümler getirmiştir. Bu çalışmada, tahsil için gittiği Irak'tan tahsilini tamamlayıp döndüğünde emeğini nakşettiği talim ettiği kitaplarını yani dostlarını yanında getiremeyip de geride bırakarak, bir süre ayrı kaldıktan sonra kavuştuğunda çocuklar gibi sevinen bir adamın; Molla Muhammed Culemergi' nin hayatı, içerisinde bulunduğu tarihsel süreç göz önünde bulundurularak ortaya konulacaktır.

Abstract

Abdollahzade Mullah Mohammad (Julamerghee) Culemergi (Molla Mehmet ERTUŞ) left traces with his wisdom, moral, sermons and conversations during his lifetime, he never stopped showing humility as opposed to arrogance and pride although his high learning collection. Although there is no book in which he is an author, there is a library of his own in which most of them manuscripts. In the Irshad (enlighten) working he made his way more as verbally and brought satisfactory correct answers and solutions when he was applied to all the unanswerable questions and problems. In this study, when he completed his learning and returned from Iraq, the life of a man who had left behind his friends (his books) and he wasn't able to bring the books he had imprinted with himself, a man who was happy like children when he reunited with his books after a long time. Mullah Mohammed Culemergi 's life will be revealed in view of the historical process in which he lived.

I - HAYATI VE İÇİNDE BULUNDUĞU TOPLUMSAL ŞARTLAR

Dördüncü kuşaktan babası Molla Mahmut Efendi ikamet etmekte olduğu Ertuş (Uzundere) beldesinden Hakkari il merkezine göç edip, hayatına burada devam etmeye başlar. Hacı Molla Mehmet Efendi Hakkari İl Nüfus Müdürlüğü tarafından yapılan 20.09.1926 tarihli tescil işlemine göre 01.07.1894 yılında Hakkari Merzan Mahallesinde doğmuştur. Babasının adı Abdullah Annesinin adı Asiye'dir.İlk tahsilini Hakkari'de tanınmış Müderrislerden Molla Yasin ve Şeyh Abdulaziz'in yanında yapmıştır. Bilahare müderrislerinin tavsiyesi üzerine Yüksek tahsil görmek üzere 'İlm-i İsna Aşer' On iki İlim tahsili için Irak'a gitmesine gerek duyulmuştur.[2]Ulaşım şartları zor olsa da şimdiki gibi bir ülkeden bir başka ülkeye değil aynı ülke içinde olduğu için aslında kolaymış. Çünkü o zamanlar Misak-ı Milli sınırı olması gereken yerindeymiş dayatılan sınırlar yokmuş.

Birinci Cihan Harbi sırasında Irak, Dohuk'ta ağabeyi Halife Musa'nın yanına gitmiştir. Bu sırada ağabeyi müderrisliğe yükselmiş ve Nakşibendi Şeyhi Muhammed Bahaeddin Efendinin Halifesi olmuştur. Halife Musa'nın yanında bir müddet tahsile devam etmiş, kendisi de Nakşibendîlik ekolünü benimsemiştir. Bazı kitaplarının sonunda yer alan yazılardan Zavite mescidinde dersler aldığı ve verdiği anlaşılmaktadır.[3]Ağabeyi Halife Musa Efendi'nin

1 - Kütüphanesindeki eserlerin el yazması olanları dijital ortama aktarılmış durumdadır.

2 - Hacı Kasım ERTUŞ

3 - Zamanın Irak Hükümeti tarafından verilen 1930 yılına ait bir hüviyet cüzdanı. 21.03.1930 tarihinde kendisine verilen kimlik belgesinde doğum yeri Çölemerik ve yılı da 1903 olarak geçmektedir. Mesleği talebe olarak işlenmişken ikamet adresi Dohuk, Zavite 7401-73/1 nolu ev olarak yazılıdır.

tavsiyesi üzerine Musul'a gitmiş ancak Birinci Cihan Savaşının Musul'da da tahribat yapması üzerine tekrar Dohuk vilayetine bağlı Bamerné köyünde tahsile devam eder. Bundan iki ay sonra ağabeyi Dar-ı Bekaya irtihal etmiştir. Ağabeyinin vefatından sonra da ilmine bir süre devam eden Molla Mehmet Efendi Bamerné'den ayrılır.İngiliz işgal ve fitnesinin toplum üzerindeki tahribatlarını ve toplumun nasıl değiştiğine şahit olduğu için İslam ilimlerinin layıkıyla korunması için çabalamıştır.

Dohuk'ta yaklaşık on beş yıllık tahsil hayatından sonra 'On İki İlim Şehadetnamesi'ni[4] baş müderris Molla Yahya Efendi'den alarak 'HOCA' sıfatını almıştır.[5]

1926 Ankara Antlaşmasından sonra Hakkari'ye dönen Molla Mehmet Efendi kendi doğduğu topraklarda mülteci sınıfına tabii tutulmuş ve bir süre geçici ikamet tezkereleriyle Hakkari'de ikamet etmiş.Kendisine vatandaşlığın verilmesiyle Denizli ilinde bedelsiz toprak verilerek oraya yerleşmesi yönünde dönemin valisinin teklifini kabul etmemiş, memleketi Hakkari'de hizmetlerine devam etmek istemiştir.[6]

Kendisine vatandaşlığın verilmesinden sonra Hakkari'de Bir Mevsim filminden de hatırladığımız Yoncalı (Anitos) köyünde bir süre vekil imamlık yapan Molla Mehmet Efendi o dönemde Türkçe bilmediğinden üstün ilmine rağmen imam olarak değil Hakkari Merkez Dağgöl Mahallesindeki Şerefağa Camii'nde müezzin olarak göreve başlatılmıştır.Çok güzel bir sese sahip olduğunu kendisinden Kur'an dinleyenler anlatır. Kur'an ile olan muhataplık sesi de güzelleştirmiştir,ahlakı güzelleştirdiği gibi.[7]

Arapça ve Farsçayı çok iyi derecede bilip kullanabilen Molla Mehmet Efendi Görevli olduğu camii de talebe yetiştirmeye ve devamlı olarak ikindi namazından sonra cemaati dini sohbetler ile irşat etmeye gayret etmiştir. Hak olanı doğru olanı anlatma noktasında çok cesaretli olduğu ve bu konuda pervasız olduğu herhangi bir toplulukta iyiliği anlatma fırsatını kaçırmadığı anlatılır.Her konuda söylediğini mutlaka Kur'an ve Hadis ışığında anlatır gereksiz abartma ve ayrıntılardan kaçmıştır.

O dönemde camiinin ısıtılması sobayla yapıldığından sobayı yakma işleri veaydınlanma gaz lambalarıyla sağlandığından gaz lambalarının gazyağlarını kontrol etmek,tamamlamak ve camiinin aydınlatılmasını sağlamak da müezzinin görevleri arasındaymış.[8]Kısacası hem manen hem madden bir aydınlatma süreci beraber devam ediyormuş.

Kendisinden ders almaya giden bir talebesi Molla Mehmet Efendi'nin kendisini çok saygıdeğer biri olarak büyük bir muhabbetle karşıladığını ilim öğretmek için gösterdiği istek ve çabadan bahsederken kendisinin bu ihtiramdan nasıl etkilendiğini ve bunun ilim öğrenmesi için kendisini nasıl motive ettiğini halen büyük bir heyecanla anlatır. Talebesinin çorap söküklerini bile Molla Mehmet Efendi'nin kendi elleriyle nasıl diktiğini de daha dün gibi bizlere bir alçakgönüllülük sembolü olarak hatırlatıyor.[9]Dikiş işinde mahir olmalı çünkü yeni aldığı bir elbiseyi bile mutlaka yama yaptığı anlatılır, tevazuu kaybetmemek aczini ve fakrını daim hatırlamak için kızı Saret'e yaptığı bir nasihatinde biri ev içi biri ev dışı olmak üzere en fazla iki elbiseyle yetinmesinin daha hayırlı olduğunu söylemiştir.[10]

4 - Kitapları arasında yapılan araştırmada icazetnamesine rastlanmamış olup o zamanki il müftülüğüne verilmiş olabilir.

5 - Hacı Kasım ERTUŞ

6 - Hacı Kasım ERTUŞ

7 - Saret ERTUŞ

8 - Saret ERTUŞ

9 - KeremÇALLI

10 - Saret ERTUŞ

Herhangi bir salgın hastalık zamanında talebelerinden birini o zamanlar toprak damlı olan camiinin damına çıkartarak halka Davet-i Nebi var diye çağrı yaptırarak insanları camiye davet edermiş.Bu çağrıyı duyan insanlar evlerinde kim ne hazırlayabiliyorsa bir kap yemek getirirmiş. Camiinin toprak damına serilen sofraya yemekler konulur, samimi muhabbet ve paylaşma ortamında herkes herkesin yemeğinden birer kaşık alırmış böylece herkes her yemeği tatmış olur ve tok olarak kalkarmış müminin artığı mümine şifadır düsturu apaçık tezahür eder insanlar gerçekten de sağlıklarına kavuşurlarmış.[11].

Taziyeler o zamanlar yedi gün iken Molla Mehmet Efendi'nin Irak'ta taziyelerin üç gün olarak yapıldığını yedi günlük taziyenin zorluklar taşıdığını üç güne indirilmesinin makul olacağını söylemesinden sonra Hakkari'de taziyeler üç güne indirilmeye başlanmıştır.[12]

Bir talebesi bir gün sihir ilmiyle biraz meşgul olduktan sonra bazı kötü hallerden korkmuş ve soluğu Molla Mehmet Efendi'nin yanında almış halini anlayan hocasının kendisini güzel bir şekilde uyararak sihir ilmini bırakmasını yoksa imanını kaybetme tehlikesiyle karşılaşacağını anlatmıştır.Yine bir gün ölümünden yıllar sonra tıpla ilgili bir meselede bir çözüm ararken Molla Mehmet Efendi'nin rüyasına gelerek kütüphanemden İlm-ul Tıp kitabını oğlum Kasım'dan iste dediğini anlatır.[13]

Astronomi ilmini tahsil ettiğinden yeryüzü hakkında, güneş ve ay tutulmaları gök cisimleri hakkında bilgiler verir, Ay'da hayat olmadığını ancak Ay'a çıkılacağını güneşe ise ulaşma imkanı olmasına rağmen sıcaklıktan dolayı ulaşılamayacağını çok önceden haber verdiği söylenir.3 Hatta bu bilgiler toplumdaki bazı taassup ehli insanların o dönemde buna çok tepki gösterdikleri söylenir. Döneminde yaşayan diğer imamlarla beraber o dönem meşhur olan deterjanlara da görünüşte temiz parlak yaptığı halde gerçekte olması gereken temizliği sağlamadığı yönünde fikirlerini belirtmiştir.[14] Sessiz, sabırlı ancak kendisine danışıldığında ilme dayanarak doğru ve tatmin edici cevaplar verirmiş.

Hutbelerinde tesettürle ilgili hassasiyetlerin ilim ışığında anlatır toplumun bozulmaması için emr-i bil maruf nehy-i anilmünkerden geri durmazdı. Günümüzde gözümüzle benzer zulümleri biz apaçık gördüğümüz halde biz hiçbir şekilde etkilenmez iken, 60'lı yıllarda Beyt-il Makdis İsrailliler tarafından bombalanırken bir sabah namazı vakti görmediği halde bu zulümden dolayı gözyaşları dökmüş olduğu bilinmektir.[15]

İlk talipli olduğu hanımın kendisine karşı ünsiyetli olmaması hasebiyle o hanımefendiye zulmetmemek adına hayatını birleştirmekten vazgeçmiştir. Akraba çevresinden Piruze Hanımla evlenen Molla Mehmet Efendinin biri kız yedisi erkek olmak üzere, sekiz çocuk sahibi olmuştur. Görevli olduğu camide ani rahatsızlıktan dolayı cemaatle yatsı namazını kıldıktan hemen sonra cemaatle vedalaşarak eve gelir. 06 Şubat 1970 tarihinde Cuma günü sabah namazını kıldıktan sonra evine dönmüş ölümün yaklaştığını hissetmiş ve büyük gelini Remziye'den kendisine su ısıtılması için istekte bulunmuş ve kısa bir süre sonra 76 yaşında iken vefat etmiştir.[16]Defnedileceği gün gündüz olduğu halde gökyüzünün defin işlemi bitinceye kadar çok karardığı anlatılır.[17]Molla Mehmet Efendi'nin samimi arkadaşı olan Sofu (Sufi) İbrahim'e kendisinden önce ölürse defin işlemi bitene kadar kasideler, methiyeler okumasını vasiyet etmiştir. Sofu İbrahim çocuklarına bu durumu anlatarak müsaade aldıktan sonra de-

11 - Hüseyin MÜEZZİNOĞLU

12 - Hüseyin MÜEZZİNOĞLU

13 - KeremÇALLI

14 - Hüseyin MÜEZZİNOĞLU

15 - Hacı Kasım ERTUŞ

16 - Hacı Kasım ERTUŞ

17 - KeremÇALLI

fin işlemi bitene kadar kasideler ve methiyeler okumuştur.[18] Ölümün bir ayrılık değil hakiki sevgili olan Allah'a kavuşmak olduğunu biz yaşayanlara son bir ders olarak vermiş, bu ilahi şiirler eşliğinde güle oynaya büyük bir sevinçle rabbine kavuşmuştur. Mezarı asri mezarlık olan kale dibindeki mezarlıktadır. Gösterişi sevmediğinden mezarı sade olarak bırakılmıştır.

II- KÜTÜPHANESİNDE BULUNAN YAZMA ESERLER

Yaklaşık 7000 sayfa el yazması olmak üzere bir kısmı da matbaa basımı olan fıkıh,kelam,hadis,mantık,edebiyat, astronomi Arapça, Farsça ve Kürtçe olan Irak'ta kalan kitaplarını getirtebilmek için günümüz parasıyla yaklaşık 2000 TL ödeme yaparak kitaplarına kavuştuğunda yaşadığı mutluluğun tarif edilemez olduğu söylenir.Büyük bir bölümü elyazması olan olarak bir kısmını ay ışığında o zamanın kısıtlı imkânları ile kendisinin yazdığı bir kütüphanesi ve kendisinin yapmış olduğu dünya küresi modeli bulunmaktadır. El yazması eserleri üniversitemiz tarafından tanıtım etiketleri oluşturularak orijinal halleriyle yüksek çözünürlükte dijital ortama aktarılmış olup e-kütüphanede erişime açılması düşünülmektedir.

Eserleri şunlardır:

1. Minhacul Abidin/İmam-ı Gazali-Muhammed bin İsmail Çarei (منحاج العابدين/إمام غزالي)

2.İn muzec li-men lemyuced fi i'rabihiivecun ve la erec/Sadettin Sadullah (سعداللهعوجون و لا عرج/سعد الدينفي عارابهان مزج لمن لم يوجد)

3. Mantık /Muhammed bin Abdullah el Cûlemergî (محمد بن عبدالله الجولمرگي)

4. Tevrat'tan 40 bahis

5. Et Tasrif elZencani şerhi/Ali İbn-i Şeyh Hamid Eşnewi (التصرف الزنجاني شرحي/علي إبن شيخ حامد اشنوي)

6. Avamil-Belagat / Abdülkadir Cürcani- Molla Abdullah

7. El ŞerhulElfiyyeSuyuti/Şeyh Muhammed el ihsai-Sadullah Abdulmuznib (الشرحل الفية سيوتي/شيخ محمد ال احصاءِ- سعدالله عبدالمزنب)

8. Feraidİbn-i Hacer/(El-lema fi ilmilhisab ilişiğindedir)/Abdullah bin mela Mustafa (فرائض ابن حجر (المرفق باللمع في علم الحساب)/ عبدالله بن ملا مصطفى)

9. Emir Ebulfeth ala şerh Mevlana Muhammed el Hanefi/Mustafa bin mela Muhammed kabiletulHayderi (امير اب الفتح على شرح مولانا محمد ال حنفي/ مصطفى بن ملا محمدل قابلة الحيدري)

10. Edebü'lBahs/Muhammed Semerkandi-ilişiğinde El haşiyetul buluğ el vakıa ala Mesud er-rumi/Ahmed-i Hani Piyazani (محمد السمرقندي(رسالة في آداب البحث وطرق المناظرة))

11. Halulmekaid ve şerhulkavaid/ Muhammed bin Abdullah el Cûlemergî (حال المعاقد و شرحول قواعد ـ محمد بن عبدالله الجولمرگي)

18 - Hüseyin MÜEZZİNOĞLU

12. ŞerhulNisaburili tasrif ibnilHacib/İmam Nizameddin Nisaburi (شرح النيسابوري لتسرف إلان الحاجب / إمام نزام الدين نيسابوري)
13. 12 kısım İmam CelaleddinSuyuti hadis kitabı (امام جلال الدين سويوتي ـ حافظ المنذري)
14. KitabuMuhyiddin (كتاب محي الدين)
15. Haşiyetul mir ebulfeth/Muhammed Said bin molla Abdurrahman bin becir efendi-Ekli kısım Risaletu el adudiye fil adab (هاشية الميرا اب الفتح/ محمد سعيد بن ملا عبدالرحمن بن بجير افندي)
16. Muhtasar et tasrif(Tasrif el İzzi)/Mesud bin Ömer el kadi el Taftazaniمختصر التصريف (تصريف العزي)/ مسعود بن عمر القاضي التفتازاني)
17. El Muğni fi ilmilnahv/Ahmed bin Hüseyin el Carberdi(المغني في علم النحو/ احمد بن حسين ال جاربردي)
18. Tasrif el mele Ali/Ali ibn-i Şeyh Hamid el Eşnevi-Muhammed ibn-i Abdulllahibn-i hacı Muhammed تصريف الملا علي/ علي ابن شيخ حامد الاشنويي ـ محمد إبن عبدالله إبن حجي محمد
19. El Vudu/Ebu Bekir el emir Rüstem- Muhammed bin Abdullah el Cûlemergî (الوضع/ اب بكر الامير رستم ـ محمد بن عبدالله الجولمرگي)
20. Mevlidler-Arapça,Osmanlıca,Kürtçe (مواليد النبي)
21. NubiharaPiçukan/Ahmed-i Hani (نبهارا پچكان/ أحمد جاني)
22. Sadullah el SağirbiAvn el Melik el Kebir/Cürcani - Muhammed bin Abdullah el Cûlemergî(müstensih) سعد الله الصغير بعون الملك ال كبير /جرجاني ـ محمد بن عبدالله الجولمرگي
23. Sadullah el SağirbiAvn el Melik el Kebir/Cürcani - Muhammed bin Reşid efendi(-müstensih)(سعد الله الصغير بعون الملك ال كبير /جرجاني ـ محمد بن رشيد افندي)
24. Arapça- Farsça / Molla Salih
25. Sadullah el SağirbiAvn el Melik el Kebir/Cürcani – Musa bin Abdullah el Cûlemerg(müstensih) (سعد الله الصغير بعون ال ملك الكبير / جرجاني ـ موسئ بن عبدالله الجولمرگي)
26. İsim yok Danyal (a.s.)'ın sözleri-Feraid eş Şirazi (كلماتدانيال / فريد الشيرازي)
27. ŞerhulMuğni/Muhammed el Ömeri- Muhammed bin Abdullah el Cûlemergî(müstensih) (شرح المغني / محمد ال عمري ـ محمد بن عبدالله الجولمرگي)
28. Mevlid/İbn-i Hacer el Heytemi (مولد / إبن حجر ال هيتمي)
29. İlmul Beyan /Ebubekir el mir Rüstem el kürdi-Hasan ibni Hac Muhammed Emin el asi

(Akrei) 2.kısım Er risaletülhülasatülvadıh (علـم البيـان / أبـو بكـر الميـر روسـتم الكـردي ـ حسـن إبـن حـج محمـد أميـن العاسـي (اكـري) القسـم الثانـي الرسـالة خلاصـات الواضـح)

30. Dualar (أدعية)

31. Teşrihul Eflak /Bahaüddin Muhammed el Amili - Muhammed bin Abdullah el Cûlemergî(müstensih) (تشـريح أفـلاك / عاملـي، بهـاء الديـن محمـد بـن حسـين ـ محمـد بـن عبداللـه الجولمرگـي)

32. Tahrirul el kavaid en mantıkiye fi şerhi risaletul şemsiye/Kutbettin er Razi-Fethullahibn-i Musa Hac Ali(müellif)

33. El FevaidZiyaiye/İbrahim bin Arab Şeyh el esferaniİsamuddin (الفوائـد الضيائيـة / إبراهيـم بـن عـرب شـيخ ال أسـفراني إسـام الديـن)

34. Şiirler/Melayeciziri (ملاى جزيرى)

35. Terkiba Kürdi ela nahv/Mele Ali Teremaxi (تركيبا كرچى على نحر / ملا علي ترماخي)

36. Hafız Şirazi Divanı

37. Farsça şiirler

38. Arapça nahv-kavaid

39. Arapça sarf

40. Kürtçe Mevlid/Molla Hüseyin Bateyi- Muhammed bin Abdullah el Cûlemergî(müstensih)

41. Akaid kitabı /Şükrü bin Ahmed

III- SONUÇ

Molla Mehmet Efendi'nin hayatıyla ilgili bilgiler kendisinin aile efradına bizzat anlattıkları ve kendisinden çeşitli dersler alan şahıslardan ve kendisiyle aynı dönemi paylaşan camii cemaati ve komşularının ve kendisini bir vesileyle tanımış olan kişilerin hatıralarından müzakere yolu ile elde edilmiş olup kitaplarından çıkan notlardan da faydalanılmıştır.1928 de hazırlamış olduğu vasiyetinde kitaplarını listeleyip hepsini talim ettiğini ve tüm mal varlığının kitapları olduğunu belirterek kendisinden sonra bu kitaplarının çocuklarından ilme teveccühü yüksek olana ondan sonrada torunlarından ilme teveccühü yüksek olana vakıf olarak bıraktığını belirtmiştir.[19]Bilindiği kadarıyla tüm hayatı boyunca bu dünyada bir misafir gibi yaşamasını bilmiş Allah rızasına kavuşabilmek için elinden geldiğince sade, yalın bir şekilde yaşamış giyindiği elbisesi ve takındığı tek süsü Allah rızası için elde etmiş olduğu takvası ve ilmi olmuştur.Allah'ın Rahmeti Hz. Muhammed (sav)'in şefaati âlimlerin ve onların izinden gidenlerin üzerine olsun.

19 - 1928'de Irakta hazırlamış olduğu vasiyetname şahitli yazılmıştır

KAYNAKÇA

Kütüphanesinde 40'tan ziyade el yazması eser ile bir miktar matbaa basımı kitap mevcuttur.

Hacı Kasım ERTUŞ emekli öğretmen (01.07.1945-17.10.2016) Molla Mehmet ERTUŞ'un ilk çocuğudur. Kendisiyle zaman zaman yapılan sohbetlerle ilgili malumat alınmıştır.

Saret ERTUŞ ev hanımı (01.07.1947) Molla Mehmet ERTUŞ' un 2. Çocuğudur. Kendisiyle 12.09.2017'da yapılan sohbetle ilgili malumat alınmıştır.

Süleyman BİÇER emekli imam (1953) Kendisiyle 27.08.2017 tarihinde yapılan sohbetle ilgili malumat alınmıştır.Kendisi 1961-1964 yılları arasında Molla Mehmet ERTUŞ' tan çeşitli dersler almıştır.

Kerem ÇALLI (1949) Kendisiyle 20.09.2017 tarihinde yapılan sohbetle ilgili malumat alınmıştır. Kendisi 1964-1966 yılları arasında kendisinden çeşitli dersler almıştır.

Hüseyin MÜEZZİNOĞLU (1950) Kendisiyle 25.09.2017 tarihinde yapılan sohbetle ilgili malumat alınmıştır. Kendisi mahalle komşusu olması ve babası Sofu İbrahim Bey'in Molla Mehmet ERTUŞ ile olan yakınlığına bizzat şahitlik etmiştir.

Ali İMRAN (ERİK) Emekli imam (1957) Kendisiyle 11.09.2017 tarihinde yapılan sohbetle ilgili malumat alınmıştır. Molla Mehmet ERTUŞ' un görevli olduğu camide bir süre kendisinden dersler almıştır.

Hakkari-Bamerne-Zawite-Dohuk bölgelerini gösteren harita

Bamerne'den Şeyh Muhammed Nakşibendi Hazretlerinin türbesi

Kaynak: http://bot.gov.krd/turkish/duhok-province-duhok/history-and-heritage/tekia-nak%C5%9Fibendi-%C5%9Feyh-muhamad-bamarni (05.05.2018)

1930 yılındaIrak Hükümeti tarafından verilmiş hüviyet cüzdanı

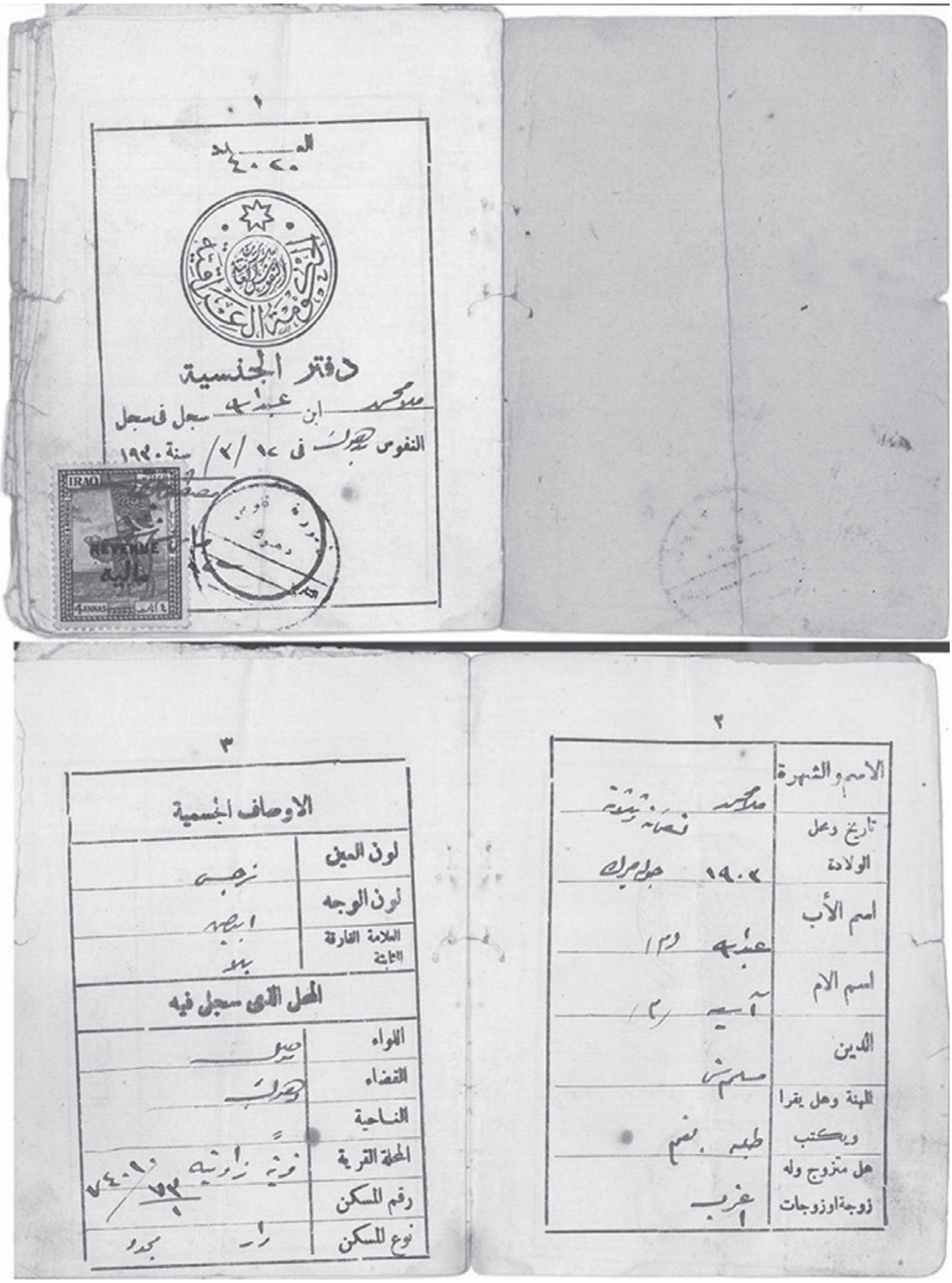

Zawite beldesinden bir görünüş

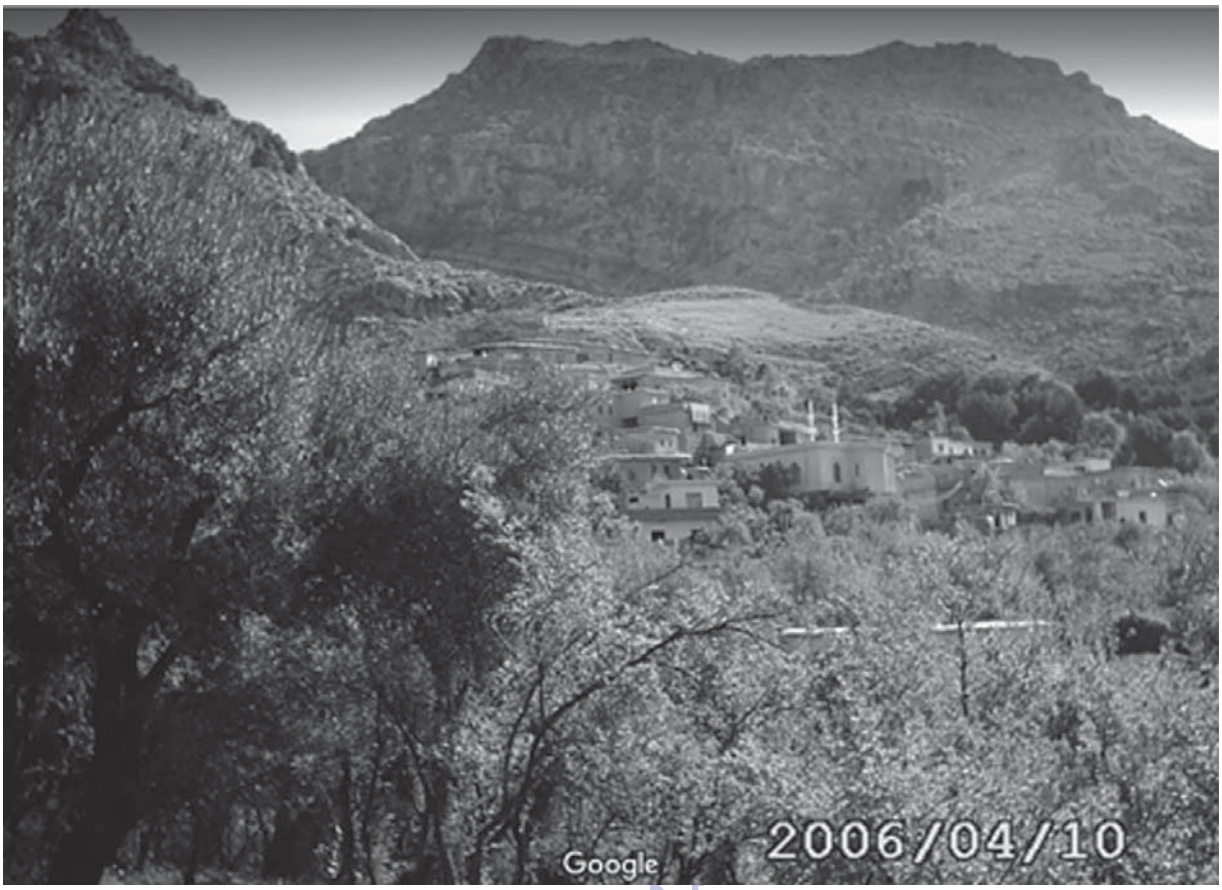

Kaynak: https://www.google.com.tr/maps/place/Zawita,+Irak (05.05.2018)

Yoncalı (Anitos Köyü)

Kaynak: http://www.yuksekovahaber.com.tr/galeri/anitos-yoncali-koyu-1397-p4.htm (05.05.2018)

Hakkari i İl Müftülüğü yazışmaları

T.C.
Diyanet İşleri Başkanlığı
Hakkâri Müftülüğü

Hakkâri 5/7/1968

Sayı :222
Konu :Evlenme işlerinde resmi
muamele yapılmadan dini
nikahın kıyılmaması Hk.

Şerefağa Camii Müezzinliğine XXXXXXXXXXX
Hakkâri

Yapılan şifahi şikayetlerden anlaşıldığına göre bazı Din Görevlilerimizin evlenme işlerinde resmi muamele yapılmadan dini nikah kıydıkları anlaşılmıştır.

Evlenecek vatandaşlar evlenme cüzdanını ibraz etmeden evvel dini nikahın kıyılması kanunan suç teşkil etmektedir.İlgililer hakkında derhal kanuni takıbat yapılacak,Medeni ve kanuni nikah olmadan dini nikah kıyan din görevlilerinin işine son verilecektir.Ayrıca evrakı adliyeye gönderilecektir.

Gereğinin buna göre yapılmasını önemle rica ederim.

Ahmet Erdem
Vali Y.

Dağıtım
Merkez ve bütün Köy imamlarına
yazılmıştır.

T.C.
HAKKARİ VALİLİĞİ
Hakkari Müftülüğü

Sayı:3/350
Konu:Camilerimiz ve Cami
eşyalarının korunması Hk.

Hakkari
22.8.1968

Mehmet Ertuş Şerefağa Camii Müezzini
Hakkari

Cami ve Cami eşyalarının korunması hakkında Diyanet İşleri Başkanlığından alınan 22.8.1968 Tarih ve Donatım Mü ürlüğünün 9/24-3500 sayılı yazı sureti ilişik olarak gönderilmiştir.

Tamim gereğince hareket edilmesini ehemmiyetle rica ederim.

Eki.1 yazı sureti

Mehdi Boner
Hakkari Müftüsü

El ŞerhulElfiyye kitabının ön sayfasından Molla Mehmet ERTUŞ’a ait isim ve imza

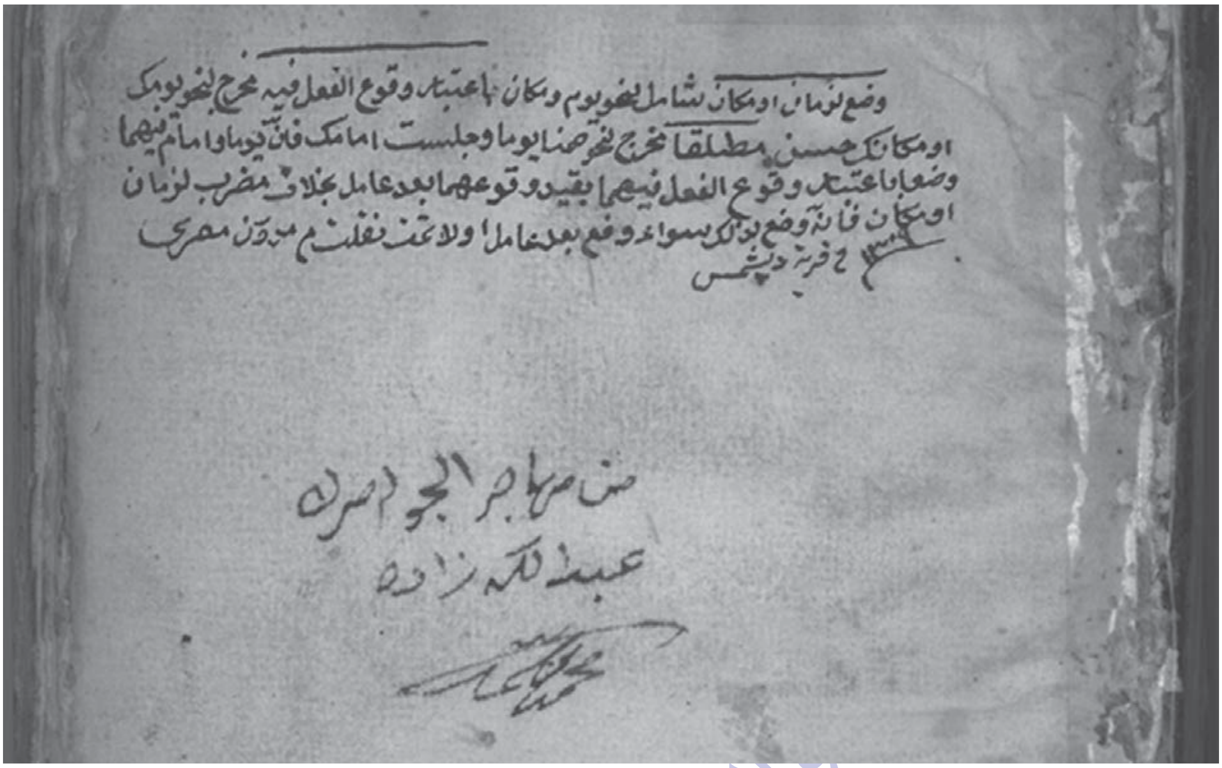

Zavite mescidinde kendisi, öğrenci ve arkadaşlarının yazdıkları bir kelam kitabının sayfası

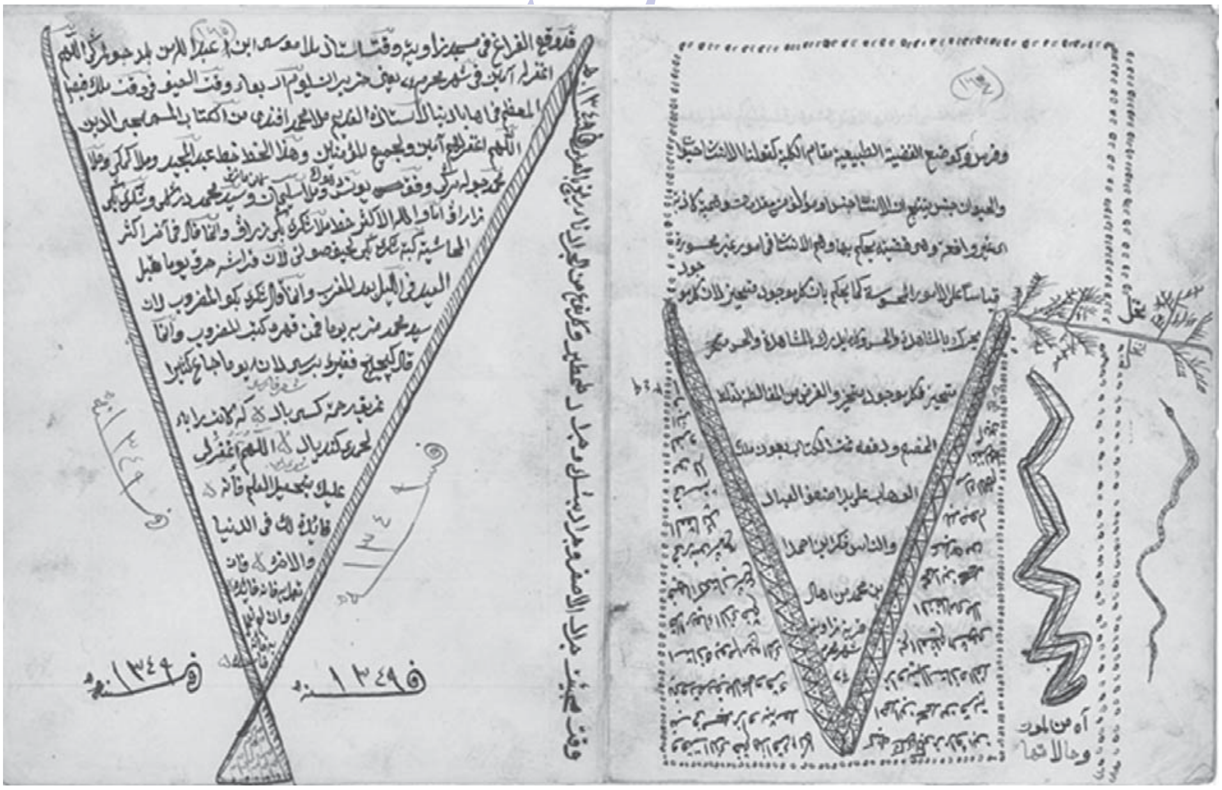

İmam CelaleddinSuyuti'nin el yazması kitabından bir sayfa

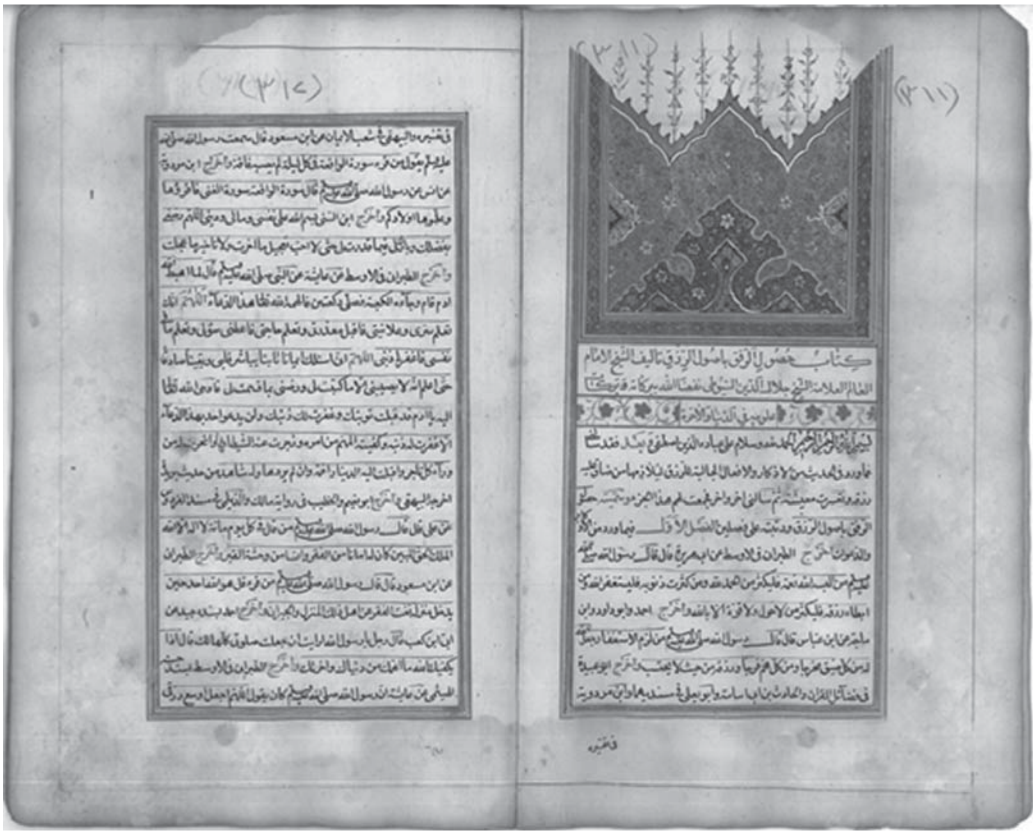

Hafız Şirazi'nin divanından el yazması bir sayfa

Teşrihul Eflak kitabından kendisine çıkarmış olduğu örnekten ay ve güneş tutulmaları çizimi

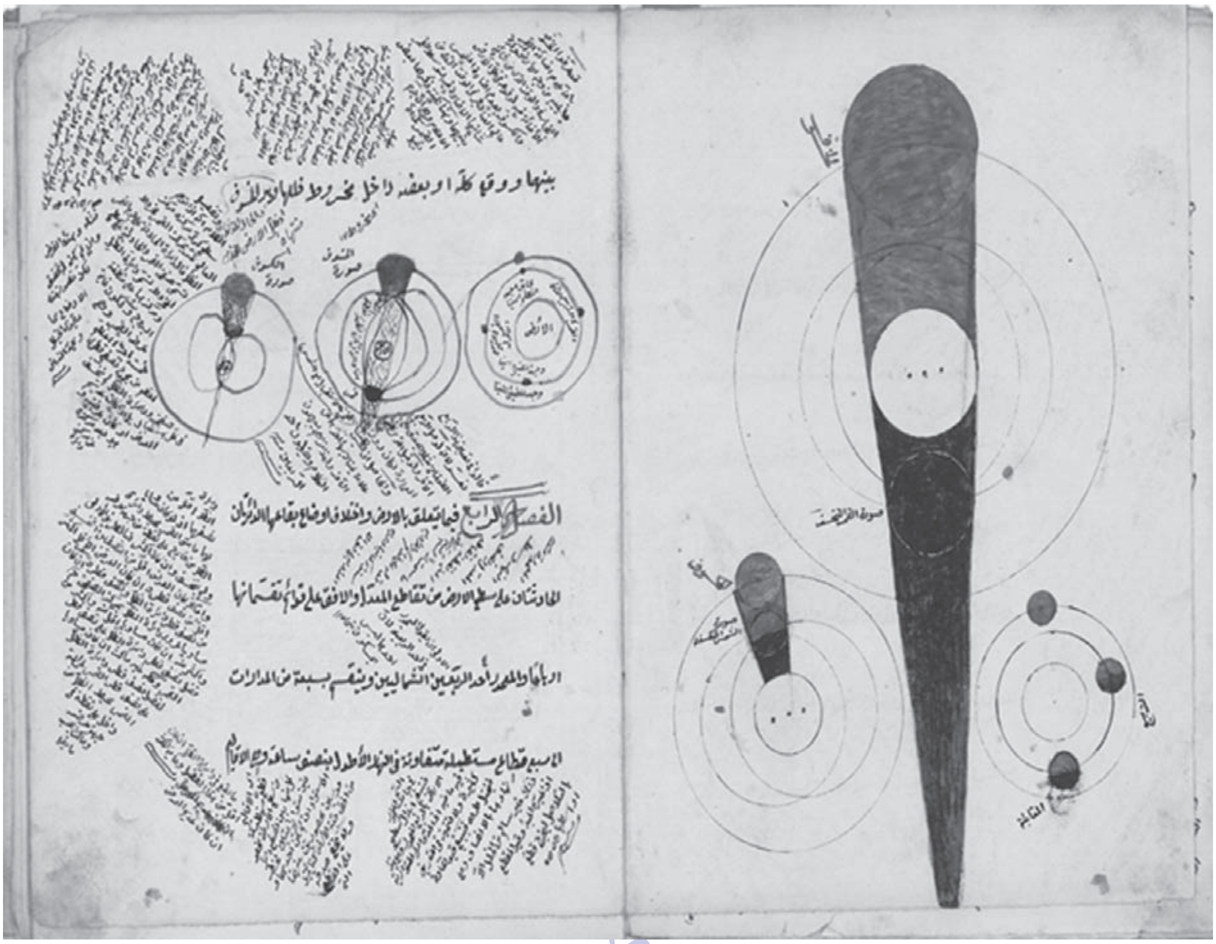

Feraid eş-Şirazinin Danyal (a.s) dan sözleri ihtiva eden kitabın cild kapağı

Osmanlıca mevlitten sayfalar

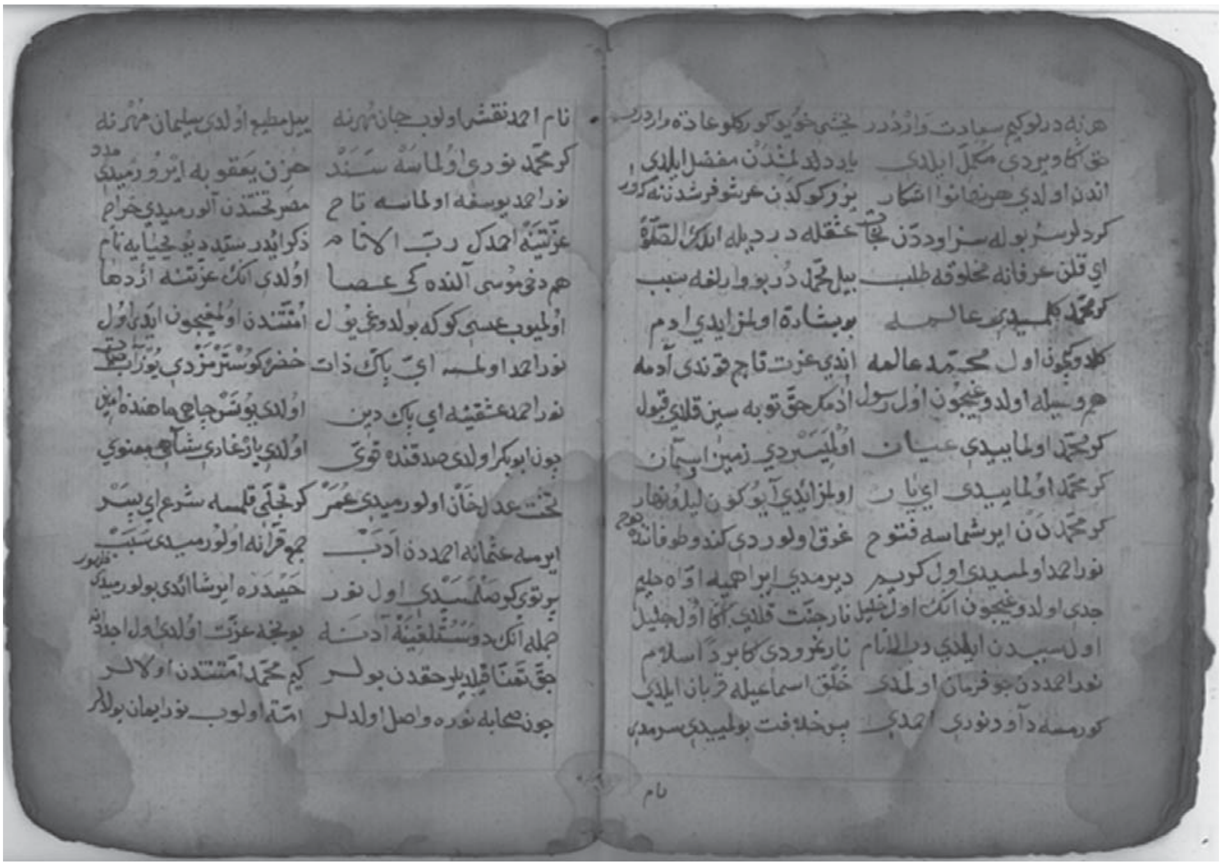

Kürtçe Mevlitten sayfalar

1928’de hazırlanmış vasiyetname

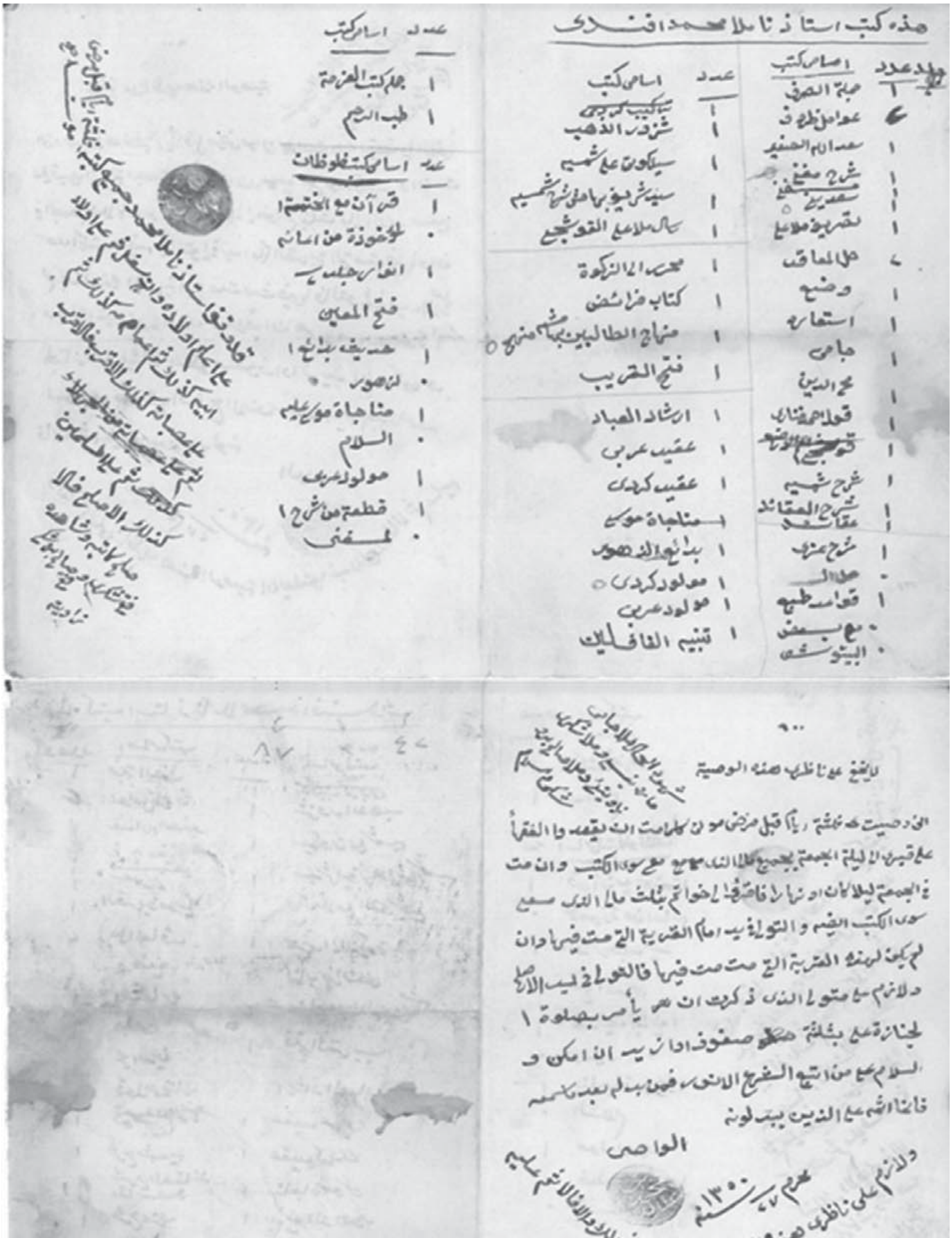
هذه كتب استاذنا ملا محمد افندي

لا يخفى على ناظر هذه الوصية

الواصي

ABDULLAHZADE MUHAMMEDEL CÛLEMERGÎ

(MOLLA MEHMET ERTUŞ)

01.07.1894 -06 Şubat 1970

هەواڵنامەی کتێب

JIYANA MELA HUSÊNÊ DOSKÎ

Mollah Hüseynê Doski’s Life

Mela Hüseynê Doski'nin Yaşamı

Kerem ENGİN
Zanîngeha Hakkariyê
Sekreterê Fakulteya Îlahiyatnasiyê
Lêkolîner û Xandekarê Mastirê/Kurdoloji
kengin_cevizdibi@hotmail.com

KURTE

Mela Husên kurê rênçberekî ye. Li gundê Gulordê devera Doskiyan di sala 1898an de hatiye dinyayê. Wextê êrişa Urisî tête ser herêma Kurdan seferberi çêdibe û li gel eqrebayên xwe mişextî dibe Iraqê. Li Mûsil dest bi xwandinê diket. Piştî zivirîna muhacirîyê dîsa Mela Husên teleba rêka ilmî diket û diçîte Îranê nik Mela Mecîdê Dêlezî. Seydayê Mela Husên yê herî muhîm Mela Mecîd e. Îcazeta xwe werdigire û gelek medresan de dersê didete feqîyan. Rêvingiya mihacirîyê çend salan piştî hingê dê Mela husên kete wezirê edaletê li Komara Mahabadê û piştî hingê dê bîte Qazîyê rojavaya Azirbeycanê. Şahê Îranê karbidestiyeka berfireh didete Mela Husên. Sala 1954 de carek din divegerîte memleketê xwe Geverê û heta diçîte ber dilovaniya xwedê jîyana xwe li wêrê didomîne. Mela Husên bes pirsgirêkên milletî yên şer'î ne, her wesa pirsgirêkên civakî, aborî û tendurîstî jî çareser dikirin. Sala 1993an de li Geverê diçîte ber dilovaniya xwedê. Ez dê di vê meqalê de behsa jîyana Mela Husên bikem.

Peyvên Sereke: Mela Husênê Doskî, Şerê Cîhanê, Muhacirî, Feqî, Muctehid, Wezîrê Edaletê, Qazî.

Abstract

Mullah Hussein is the son of a shepherd and was born in the village Gulêrdê in the DoskÎ district in 1898. When a Russian attack takes place in this region, a mobilization occurs and he with his relatives exiles to Iraq. He starts studying in Mosul. After returning from exile, Mullah Hussein demands knowledge again and goes to Iran to alongside Mullah Mecîdê Dêlezî. The most important master of Mullah Hussein is Mullah Mecîd. He gets permission and teaches students in many madrasahs. After many years in exile, he becomes the vizier of justice in the republic of Mahabat after that he becomes the qadi of Azerbaijan. Shah of Iran gives a large authority to Mullah Hussein. He returns to his hometown "Gever" again in 1954 and lives there until he passes away. Mullah Hussein resolved not only shar''i problems but also problems of society, economy and health. He passes away in Gever in 1993.

Keywords: Mullah Hussein Doskî, World War, Immigration, scholar, vizier of justice, Qadi,

Despêk

Piştî şoreşa pêşesaziyê di nav dewletên Avûpaî de guhertin û pêşveçûnên muhîm çêbûn. Van guhertin û pêşveçûna civakî, sîyasî, aborî, çandî û di her aliyekî jîyanê de te'sîra xwe dîyarkir. Dewletên Avrûpî di nav xweliya sedsalan de carek din serê xwe rakirin û rabûne ser lingan û berê xwe dane zanista nû. Ew miletên sedsala di bin tehekuma dêrê de qeyd û bendên dest û piyên xwe qetandin û rêk û rêbazen nû bo xwe girtin. Heman deman de Şoreşa Peşesaziyê te'sîr li ser herêmên cîhanê yên din ji kir.

Miletên rojavayê di pêşveçunê de şaristaniyek nû avakir û qesta welatên Îslamê kirin û êxistin bin sîbera xwe. Dûmahîya sedsala 19. de Împeretûrîya Usmaniyan umre xwe yê dîrokî ber bi temamkirinê ve biribû. Mekanîzma alema Îslamê ya sîyasî têk çû. Çû islehet û tedbîran têra nekir ku dewleta Usmaniyan carek din bimîne ser lingan, alema Îslamê wek mirovek nesax lê hat, roj bo rojê ev nesaxiye zêde bû.

Destpêka sedsala 20. de dewletên mêtînkar û emperyalist li ser mirovê nesax dest bi operasyonê/emelîyatê kir. Heman deman de ligel pêşveçûna rojava neteweperwerî jî di nav alema Îslamê de belavbû û Împeretûriya Usmaniyan bi ber hilweşendinê ve çû. Mekanizma sîyasî, eskerî û aborî têk çû, ew bendên miletên cuda cuda pêkve digirêdan vebûn û jêkverestin. Di van şert û mercan de peyama Îslamê ewa gerdûnî wate ya xwe windakir. Ew med-

reseyên bi sedsala war û bingehên îlm û îrfan û zanînê ku tê de felsefe, astronomî, mentiq û îlmên dînî dihatin xwandin mîsyona xwe winda kirin. Hêdî ew kesên li wan medresan tehsîla ilmî dikirin pirsgirêkên civakê yên nû çareser nedikirin. Ev resme Seîdê Kurdî bi awayekî rewşenbîrî dît û dixwest ku carek din medrese bên tazekirin. Di van medresan de "ilmê dinîye û ilme fennîye" pêkve bên xwandin.

Di nav van şert û mercan de serdema 20an de welatê Kurdan bû meydana şerê hêzên mêtînkar. Bêîstîqrariya herî mezin li welatê Kurdan xwe dîyarkir. Sîyaseta Uris ew bû ku Kurdan bo xwe bikin çeper, her wesa mebesta Usmaniyan jî ew bû ku li hemberî Urîsî Kurda bikin di xizmeta xwe de. Her cihekî sîxûrên/ajan İngilîzan ketin nav civakê, axa Kurda Urîsî dagir/îşgal kir. Seferberî çêbû û xela kete nav miletî. Ew kesen koçber bûn û çûne Îraqê bara pitir ji jiyana xwe bûn. Hindek malbat kesek nezivîrîneve, hindek jî an êk an jî du mirov zivirîn ser axa xwe.

Piştî şerê cîhanê komara Tirk li ser esasê neteweperweriya miletê Tirk hate avakirin û ew milletên bi sedsala di bin Împeretûriya Usmaniyan de dijîn hiqûqa wan hat înkarkirin. Miletê herî nexweşî, feqîrî û sefaletî bi serî hatî millete Kurd e. Serok, rêber, rewşenbîr û alimên wan hatin idamkirin û sirgûn kirin. Wargeh û bingehên civakî, îlmî û jiyanê hilweşîn. Ew kesên mayîn jî an mehkûmî sîstemê bûn, an jî çareseriya jiyanê ji dervey welat peydakir. Yek ji van aliman Mela Husênê Doskiye. Di vê meqala xwe de, dê behsa Mela Husên û analîza çend destnivîsên wî biken.

1. Mela Husênê Doskî

Mela Husênê Doskî di 1898an de li devera Doskiyan li gundê Gulordê yê hatiye dinyayê. Gundê Gûlordê (Bostancık) bi navçeya Geverê ve girêdayi ye û dikevîte başûrê Geverê. Navê babê vî Ebdulezîz e. Bapîrê vî Hacî Xelîfe yê Xanemîr e. Babê wî li gundê xwe rênçberî kiriye. Navê dayika wî Terê ye. Mela Husên birayek hebû, navê wî Hecî Mela Hesen bû. Gor gotinên mirovên wî Mela Hesen jî bo zanîna xwe her wekî Mela Husên bû. Belê qebîliyeta Mela Husên ji ya wî zêdetir bû, ji ber vê çendê xelkê Mela Hesen gelek nenasiye. Xwişkek wan jî hebûy. Li muhaciriyê di bin keprê/eywan de diçîte ber dilovaniya Xwedê. Kiçeka wî hebû, navê wê Seadet bû, birûsk lê didet û emrê Xwedê diket. Li gor nevyê wî Mihyedînî:[1]

"Berî şerê Êkemîn yê Cîhanê diçîte Îraqê û li bajarê Mûsilê dest medresê diket." Li gor hindek gotinan wextê seferberiyê li gel mamê xwe diçîte Îraqê û li Musîl dest bi xandinê diket. Qene'eta bo min çêbûy ev e ku Mela Husên di seferberiyê de yê çûye Musîlê. Çunkî Mela Mecîdê Gulordî dibêjê:[2] "Min ji Mela Husên bihîst, ewî digot: Wextê seferberiyê de umrê min 12-13 de bû, em di çiyayên Satê re derbazî Îraqê bûn, ew zelamên ez li gel diçûm bo muhacirîyê destê min digirtin.

Li gor zavayê wî Ebdilqadir:[3]

"Mela Husên ewil li nik Mela Mecîd yê xwandî, piştî hingê yê çûye Mûsilê. Şerê Cihanê yê ewil muhacir dibin û diçine Îraqê. Piştî heyamekê xwandina xwe dewam diket û dizivirete gundê xwe."

Piştî muhaciriyê ew û mamê xwe bi tinê diminin jiyanê. Mirovên wan yên din hemî jiyana xwe dest diden. Piştî zivirîna Muhaciriyê dîsa diçîte nik Mela Mecîdê Dêlezî. Gundê Dêlezî di kevîte devera Diriya, li ser beldeya Esendere bi navçeya Geverê ve girêda ye û di kevîte bakurê Geverê. Mela Mecîd şagirdê/feqîyê Seîd Nursîye. Û li ber deste wî xwandî

1 - Muhittin Barçin, Dîdar, Çileya pêşî 2017, Gever/Hekarî.

2 - Mecit İliş, Dîdar, Adar 2018, Gever/Hekarî.

3 - Abdülkadir Alkan, Dîdar, Çileya Pêşî 2017, Gever/Hekarî.

ye. Mela Mecîd çar sala li Konyayê qazîtî kirî ye. Piştî hingê neqla xwe didete bajarê Wanê. Dema şoreşa Ataturk de, înqilaba şewqe û gelek inqilabên bi eksê ehkamêt Îslamê tên kirin, Mela Mecîd vê zulmê û neheqiyê qebîl naket. Wextê îdama Şêx û mezinên Kurdan derketî, her wesa îdama wî jî derdikeve. Qeymeqamê wî zemanî dibêjîtê Mela Mecîd, heke tû xwe xilas nekey, dê bêye girtîn. Xeberî didene Simkoyê Şikakî (1887-1930), Simko 40 zelamêt bi tifeng rêdiket û rexê gondê Dêlezî digirin û Mela Mecîd ji gundî dertêxin û xilas dikin. Hingê qerekoleka eskeri jî li gundî hebûye. Mela Husên li dev Mela Mecîd dersen fiqhê, feraîzî û dersen edebiyata Farisî dixwîne. Her wesa li nik hindek seydayên din jî dersan werdigire. Êk ji wan seydayan jî Mela Ehmedê Kiçke e. Piştî icazeta xwe distine, Mela Mecîd kiça xwe Gûlşayê li Mela Husênê Doskî nikah diket. Dawata wî li gundê Temerxanê Hinareyî li Xelîla diken. Piştî hingê li gundê Mawanê dersa didet. Eve gundê Reşît Begê Herkiye. Bi bajarê Urumiyê ve yê giradaye. Gelek feqiyan li nik Mela Husên xwandin ye. Li Îranê: Feqî Muhemed, Seyid Xalit, Seyît Qesîm Feqiyên Mela Husên û li Geverê Mela Mecit BASMACI, Mela Xalid QEWAL, Mela Mecît İLİŞ, Mela Birahîmê ZÎNÊ, Mela xalit YILDIZ û Mela Şerafedînê Gulordî feqiyên wî ne. Rojên eynî feqiyan selewat bi dengegkê bilind dixwandin, ew kesên wê deverê dirûniştin dengê salewatan dibihîstin. Her wesa Mela Husên ehlê mala xwe jî ji îlmê xwe bê par nedikir. Bo ehlê mala xwe jî car caran şi'ir, hîkaye û hedîsên Pêxemberî (silavê Xweda lê bin) dixwandin. Feqiyê taze bidest xwandinê dikir digotinê suxte, ew feqiyên xwandina xwe de pêşve çûyîn digotinê musteîd. Mela Husên dersa musteîdan dida.

Sala 1947 de li bin serokatiya Qazî Muhemmed Komara Mihabadê hatê avakirin. Mela Husênê Doskî dibîte wezîrê edaleta Komara Mihabadê. Heta salek temam nebît Komara Mihabatê têk diçît û xirap dibît. Mela Mistefa Barzanî wextê diçît bo Ûrisî, tête nik Mela Husên û dibêjîtê: "Xwe hazir bike û li gel min were da biçîn nav Ûrîsî." Piştî hingê Mela Husên tête nik Xezûrê xwe Mela Mecîd da destûra xwe jê wergirît, Mela Mecîd berdete giryê û dibêjîtê:

"Qurban! Ew mesela tû dûv diçî, ne tû dibînî, ne jî ez, Ûris jî dewleteke baş nîne, dîsa jî heke tû diçi, Xwedê oxirê bidet te."Li gor gotina kiça wî Letîfe Xanimê:

"Wextê Mela Mistefa hatî hezkir Mela Husên li gel wî biçîte Ûrîsî, Mela Husên li gel neçû, heta hidûdê Îranê li gel çû û zivirî ve." Mela Mistefa bi silbûn ji nik wî çû bo Ûrisî. Li gor gotina nevyê wî Ewliya:[4]

"Seyda şexsiyetek kurdewar bû, belê dijberî şerî bû, rêbaza şerî qebîl nedikir. Li Îranê cihê lê wezîfe dikir eşîrên Kurdan lê di niştecih bûn. Ev eşire li gelêk zazgar nebûn û êk û du qebil nedikirin. Ji ber vê zêhna eşîretiyê heke îtibar bi Mela Husên kiribana jî gelek caran gotinên wî bi cih netînan. Eşîrên Kurdan navbira xwe de jî neheqî li êk û dû dikirin. Dema seyda şerî'etê wan dikir, ferqa feqîr û zengîna nedikir, ji ber vê çendê jî hukmê seyda qebil nedikirin. Seyda bêbawerî di nav Kurdan de dîtiye û bi vê rewşa Kurdan bêhîvî bûye. Dema Komara Mihabatê hatiye avakirin di nav Kurdan de hindekan neheqî li hevdu dikirin, seyda ev neheqiye jî yên dîtîn, seyda buyê şahide hindê Kurdan her demekê neheqî, îxanet û bêbextî li gel êk û du kirine. Îxanet di nav malbat û eşîrên Kurdan de hatiye kirin û dûjminî li gel êk û du kirîne, ji ber van sebeban Seyda bawerî neînaye ku Kurd bibin êk û jiyanek birûmet dest bi xwe bêxin. Digot: Hindî Kurd hebît, Kurd serast nabît. Van egeran berê Seyda daye Geverê û heta mirina xwe li wêrê akincî bûye."

4 - Evliya Alkan, Dîdar, çileya Pêşîn 2018, Gever/Hekarî.

Dîsa Ebdulqadir dibêje:[5]

“Mela Husênê Doskî dema şahê xanedana Pehlewiyan de, li rojavaya Azerbeycanê dibîte qaziyê fermî. Li vê herêmê Kurd û Faris û Azerî di akincî/niştecih bûn. Wî zemanî Şahê Îranê mesûliyeta îdareya vê herêmê didete Mela Husên. Heta sala 1954 dizivirîte Tirkiyê vê wezîfê bi kar tînît.” Ev herême di bin tesîra Keremê Umer, Hesen Axa, Rustem Beg, Beşîr Beg da bû. Li vê herêmê axa neheqî li xelkê dikirin. Şahî desthilatiya vê herêmê teslîmî Mela Husên kiribû. Li gor gotina eve Siyaseta Şahî ye ku vê herêmê bi şexsiyetekî wekî Mela Husên îdare biket. Mela Husên mirevek hişyar bûye û neketiye vê leyîstikê. Heke Mela Hûsên ev axaye dabane girtin, da nabeyna Mela Husên û mileti da nexweş bît, her wesa da nabeyna miletî bi xwe jî nexweş bît. Ji ber vê çendê Mela Husên ev tişte nekir û wezîfa xwe hela û di sala 1954 zivirî Tirki li Geverê akincî/niştecî bû.

2. Agahdariyek:

Wextê min lêkolîn li ser jiyana Mela Husên kirî, çu tiştê nivîskî min peyda nekir ku lêkolîna xwe bi awayekê zanîstî pêk bînim. Eve pirsgirêkek mezin bû bo min ku ez xebata xwe bêmubalexe û bêkêmasî xilas bikem. Ez li gel mirov û eqrebayên Mela Husên axiftim min guhdariya wan kir. Xesletek me heye wextê em behsê bab û bapîrên xwe diken, em gelek mubalexê têxîn nav axiftina xwe de û medhên wan diken. Ev mubalexeyên husa min gelek mînîmîze/kêmtirîn kirin. Belê dîsa jî ez ji vê çendê xilas nebûm. Çumkî ew kesên ku ez li gel axiftim car caran min di axiftinên wan de mubalexe didîtin. Tiştê ku ez kanî kirim ewe ew me’lûmatên min derheqê Mela Husên de peydakirin û me’lûmatên Diyar Muhemed Seîd Doskî di salên 1990an de di gotara xwe de nîvîsîn seda 90 eynî ne. Ev gotare Dîyar Muhemed bi xwe yê li gel Mela Husên axiftî û nivîsî. Tiştên Diyar Muhemed ji Mela Husên bihîstin û min jî ji eqrebayên wî bihîstîn yên sereke eve ne, Seyda li gel ilmen dînî û di derhegê ilme fîzîkê, kimyayê, matematikê û Krîptolojiyê xwedan zanîne. Li Komara Mihabatê Seyda dibîte Wezîrê edaletê, dibîte qaziyê rojavaya Azirbeycanê û wextê Mela Mustefa Barzanî diçîte Ûrîsî tête nik Mela Husên hevdîtina li gel wî diket û piştî hingê diçîte nav Ûrîsî.

3. Mela Husên û Pirsgirêkên Civakê

Her wekî tête zanîn miletê Kurd gelek zêde qedrê seyda û medreseyan girtine. Her demekê miletî pirsgirêkên xwe birine dev mela û seyda. Mela û Seyda bo wî cihê wezife lêkirin hem mela, hem mamoste, hem doxtor, hem rêber bûn. Ji ber vê çendê miletî meselên xwe yên veşartî/nepenî jî yên înane nik mela û seyda da bo wan helbiken.

Mela Husên jî ev rola henê hem li Îranê, hem jî piştî hatiye Geverê bi avayekê hekîmanê û rewşenbîrî yê bi kar ani. Mela Husên di nav xelkê Geverê de xwedan şuhretek mezin bû. Fetwayên Mela Husên te’sîrek muhîm li ser xelkê kiriye. De’wayên feraîzî, yên telaqê, meseleyên dînî, meseleyên milkî, meseleyên bêtifaqiya nabeyna eqrebayan de xelkê tînane dev Mela Husên. Her wesa heke şer û de’wek di nav xelkê de çêbiba mesleheta van jî Mela Husên hel dikir. Heta xwandekarên dibistan û mekteban jî bo çareserkirina pirsgirêkên dersên xwe miracaeta Mela Husên dikirin. Xusûsen Mela Husên dersa matematîkê de harîkariya xwandekaran dikir. Wesa diyare ku Mela Husên di nav jiyanê de gelek yê faal bû.

5 - Abdülkadir Alkan, Dîdar, Çileya Pêşî 2017, Gever/Hekarî.

Her wesa li gor gotina kiça wî Mehsîma Xanimê:[6] Mela Husên di nav civakê de jî rolekê muhîm hebû. Meselên ku herkesek neşêt helbiket, ewî heldikirin. Bo mînak; Li Îranê di nanbera gundê Mawane û gundê Embê de şer çêdibe, millet bi çek û sîleh diçe yêkûdu, nabeyna van her du gundan de mêr têne kuştin, Mela husên bi vê meselê diaxive û sulha wan dike. Di navbira Cîhangîrê kurê Hesen axa û Herkîyan de jî şerek çêdibe. Dîsa navbira wan de guştin çêdibe, Mela Husên sulha wan jî dike û pêk tîne.

Mela Husên mercîekê/berpêşgeh dînî bû. Bi tine xelkê amî ne, heke melayan jî meselên şer'î hel nekiribana mirec'eta Mela Husên dikirin. Mela Ubeyd YILDIZ[7] di derheqa ilm û şexsiyeta Mela Husên de vê mesela balkêş bo me dibêje:

"Wextê Mela Husên li Îranê, Şahê Pehlewî danebihîzek/îlan belav diket, li gor vê danebihîzê yê muçtehîd nebît dê şewqe kete serê xwe, Mela husên îtirazê diket û dibêjît ez jî muçtehîdim, Ez şewqe nadanime serê xwe, li ser vê îtirazê hukûmeta merkezî komîsyoneka Ayetullahan rêdikete Ûrûmiyê û alimên Kurdan kom diken û hemiyan îmtîhan diken. Mela Husên cewaba siwalên wan hemiyan didet." Serokê komîsyonê dibêje:

"Li Kurdistanê alimen wekî Mela Husên kêm in û ew jî muçtehîd e. Hingê Mela Mecîd jî li wê derê hazir bûye, Mela Husên dibêjîte komîsyonê eve seydayê min e. Min ders ya ji wî wergirtî, komîsyon uzra xwe ji Mela Mecîd dixwaze û bi vî awayî ji belaya şewqe xilas dibe. Her wesa piştî Mela Husên hatiye Geverê jî, ev mesele çêdibe. Dîsa Ebdulqadir dibêje: "Diyaneta Tirkî ya wî zemanî nivîsekê bo miftiyan rêdiket. Wî zemanî Mela Elî ÎKE wekîlê Miftiyê Geverê bû. Mela Elî tête nik Mela Husên. Ew pirsên li wê nivîsê de Mela Elî bo Mela Husên dixwînît. Mela Husên cewaba van pirsan dibêje û Mela Elî dinivîsît û bo Dîyaneta Enqere rêdiket. Piştî heyamekê Diyanet teqdîrnamekê bo Mela Elî rêdiket. Mela Elî careka dî dibêjîte Diyanetê ew siwalên hatîne kirin cewaba wan min nedaye. Alimek nik me heye navê wî Mela Husêne. Ev cewabe wî bo min gotîne û min jî nivîsîne. Ehmed Axa hingê miletwekîlê Colmêrgê bu ye. Diyanet li gel Ehmed Axa diaxive û dibêjîtê heke Mela Husên qebîl biket, em dê li Enqerê wezîfekê bidine Mela Husên. Wextê Ehmed Axa vê teklîfê bo Mela Husên diket, Mela Husên dibêjît: Ez naçim, bo wan tercûmaniyê û mitirbiyê nakim."

Mela Husên di derheqê tendurîstiyê de jî xwedan zanîn bû. Heke mirovek nexweş biba daête nik seyda û tedawî dibû. Hecî Cemal Özcaner dibêje:[8]

"Carekê kiçkekê tînin nik seyda, evê kiçkê xendeqoşkê kirtibû, dengê wê dernediket. Seyda piyê wê dikete legeneka nav ava germ da, gûzanê/cilêt lê didet, xwîna wê berdidet û simaqê tê di hesût, xwîna reş ji pêyê kiçkê derdikevît, çend deqiqa paşve kiçik radibîte ser xwe û qenç dibît. Seyda dibêjîte eve xwîna zêde bû. Carekê jî mirovek tête nik seyda, lêva wî ya serî ji nav de werimîbû û kulkeka sor têde hatibû, jiber vê kulkê lêva wî bilind bibû, Seyda gote wî mirovî here bo min tayekê ji bijîya dewarê/hespi bîne, piştî hingê Seyda bi wê tayê bijiya dewarê ve girêkek êxiste leva wî, çend rojan piştîhingê ew kulik kete xarê û ew mirov saxbû."

Mela Eladîn Dalar dibêje:[9]

"Ez û nevyê Mela Husên Mihyedîn dibistana seretayî de pola/sinifa çarê li gelêkbûn, Mamostê me dersa matematîkê de çend siwalek bo me nivîsîn da em li malê çeken. Kesêkê ji me nezanî cewaba van siwalan çêkêtin. Wextê em hatîne dibistanê mamoste dersên me pişkînan/kontrol kirin, bi tinê Mihyedînî cewaba van siwala çêkiribû. Mamoste gote Mihyedînî

6 - Mahsime Dara, Dîdar, Çileya Pêşîn 2017, Gever/Hekarî.

7 - Ubeyit Yıldız, Dîdar, Çileya Pêşîn 2017, Gever/Hekarî.

8 - Cemal Özcaner, Dîdar, Adar 2018, Gever/Hekarî.

9 - Alatîn Dalar, Dîdar, Çileya Pêşîn 2017, Gever/Hekarî

eve kê bo te çêkirine. Ez te dinasim, tû dersa matematîkê de xwandekarekê gelekê zîrek nînî. Mihyedînî gotê bapîrê min yê bo min çêkirîn. Mamoste di mînîte ecêbgirtî û dibêjîtê bapîrê te çi şol diket? Dibêjîtê bapîrê min mela ye. Wextê dibêjîtê mela ye, ecêbiya wî pitir zêde dibît. Yanî mirovekê mela çawa dişêt dersa matematîkê çêket. Piştî hingê ev mamoste bi xwe jî ji bo çareserkirina pirsgirêkên matematîkê hevditina li gel Seyda diket."

Ev behse min jî gelek ji cema'eta Geverê dibihisti bû. Heta ku min lêkolîn li ser Mela Husênkir û ez carek din çûme Geverê. Çend rûpel destnivîs min ji nav pirtûkên seyda peydakirin. Di nav pirtûkekê de min derheqê dersa Fizîkê de kaxizek dît, ev kaxize ya xwandekarekê ye, hutmal/îhtimale înaye nik Mela Husên, da peywira wî bo çêbiket. Tablo 1 vê belge nîşa dide.

Li Îranê navbira du malan de li ser axa Mahabatê ixtîlaf çêdibû, her yekê digot eve axa min e. Eve mirovên Feng û Sertîp axa bûn. Berî ku sund nexarîn ev belge di navbira wan de hate çêkirin. Her du terefan jî bi awayekê qebûl û îcabê jêk razî û cûda bûn û hêdî nebûne dewedar/de'wecî. Çend mirovan ev belge ya îmza kirî. Tablo 2 yê de ev agahîye dinivîsîne. Ev belge hicrî 1352 de ya hatiye qeydkirin.

Jinek li Gundê Gulêrdê dibîte warisa milkê babê xwe yê bête avdan û yê neyête avdan. Ev jine milkê xwe bexş dikete Hecî Mola Hesen Emîrî, ew jî dê 2000 banknotên Tirka bidete wê jinê. Çend mirovek dibin şahid û navên wan jî li belgê dinivîsîn e. Ev belge hicrî 1338 de ya hatiye qeydkirin. Ev kesên navên wan li vê belgê nivîsî yên îmza kirî. Tablo 3 ji behsa vê meselê diket.

Tablo 1

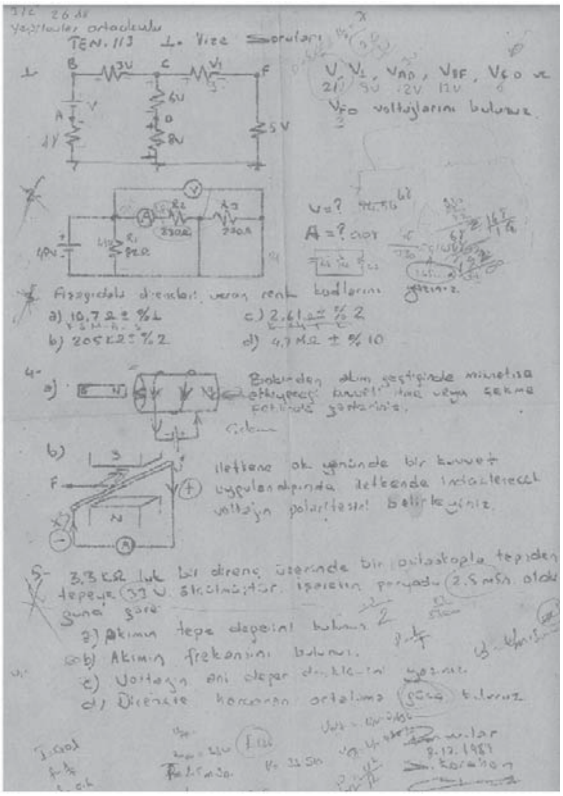

Tablo 2

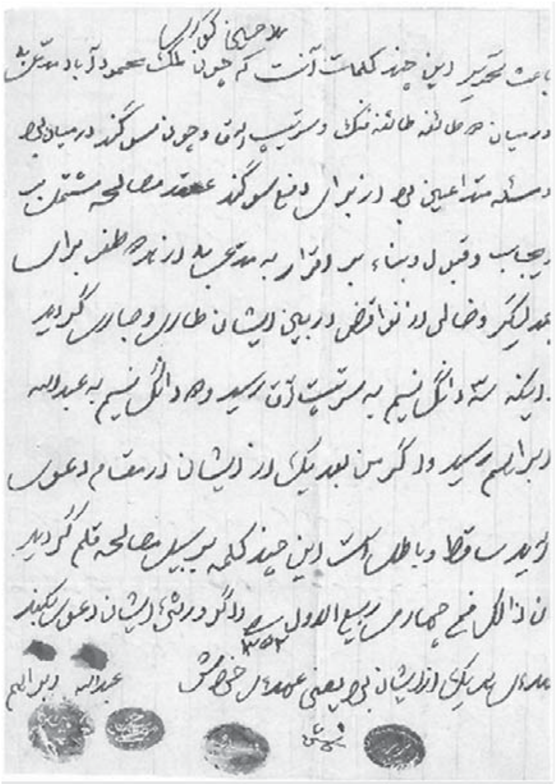

Tablo 3

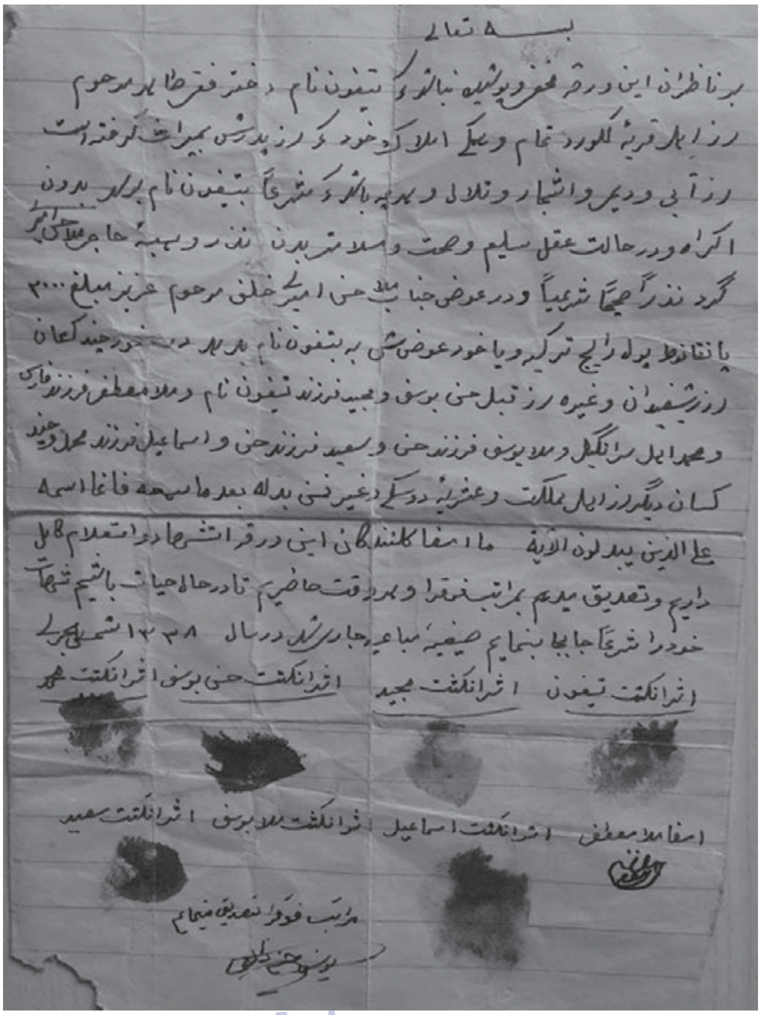

Gelek mela û seydayên bi nav û deng hene. Mela Husênê Doskî jî yêk ji wan kesan e, ku te'sîr li ser xelkê xwe kirî. Heta nehe jî nav û dengê Mela Husên li nav devera Geverê yê hey. Heke meselên dînî/şer'i tên axiftin bitinê ne mela, xelkê deverê jî dibêjin Mela Husên yê husa gotî û fetwayên wî gelek meşhur in. Mela Ubeyd YILDIZ[10] çend fetwayên wî husa divedguhêz e:

"Piştî Mela Husên hatiye Geverê nivêja zuhrî axir ewa ku piştî nivêja cum'ê tête edakirin, ewî rakir. Qebîl nekir ku ev nivêje hêdî bête eda kirin. Hingê heta nehe li Geverê nivêja zuhrî axir nayêt kirin. Di derheqê telaqê de ew kesê jina xwe diberdet hezke bila carekê bêjît, hezket bila sê caran bêjît çu me'nê îfade naket. Her carek bitine têt hesapkirinê, her weye heçkû carekê gotî, ew kes hezbiket dişetin carek din biçît nik jina xwe. Heke mirovek ewladêt xwe ji mîrasi mehrûm biket, piştî mirina wî mîrasê wî bo warisên wî hemiyan e. Heke mirovek pare bi qer bidet yekê, çend sal ser de biçin jî xudanê qerî/deynî parê xwe bixwazît dê her rast malê xwe wergirît û çu ferqa we'de nawergirît. Wextê Seyda hatiye Geverê miletî wesa dizanî ku nivêja eydê ferz e. Seyda got ev nivêje ne ferz e, sunet e, ewil miletî qebîl nekir, belê wextê zeman ser de çuy hedî milet jî qebîlkir.

Mela Husênê Doskî zanayekê piralî bû. Ne bitine mela bû. Li gel ilmen dinî, feraîz, cebir, astronomi, tip û ilme krîptolojîyê jî dizanîn. Dîyar Mihemed Doskî berî mirina Mela Husên di salên 1990an de gotarekê li gel diket û wan gotina ji wî neqil diket:

10 - Ubeyit Yıldız, Dîdar, Kanuna ewil 2018, Gever/Hekarî.

“Mamostekî matematîkê ji bo çareserkirina pirsgirêkên dersa matematîkê dihate nik Mela Husên. Min sira helkirina dersa matematîkê jê siwal kir, ew alimekî diniye, çi eleqe li gel îlmê Matematikê heye? Ewî gote min:

“Li Îranê min medresa dînî dixwand, Şahê Îranê derê medresen dînî girtin/qedexekirin. Ez mecbur bûm, çûme medresên din, di medresê din de dersên matematîkê, fizîkê û kîmyayê min wergirtin. Ez geheştim asteke wesa min te’rîfa sirêt cihazên telsiz/bêtêl zanîn û ez wî warî de bo me pispor”.[11] Piştî hatiye Geverê jî de’wên miletî wî hel dikirin. Her wesa Mela Husênê Doskî zimanê Erebî, Usmanî(Tirkî), Farisî, Rusî û Azerî dizanîn. Mixabin alimekê husa yê zana çu berhem nenivîsîne. Heke nivîsî bin jî me nedîtîne û negeştîne deste me. Hecî cemal ÖZCANER dibêje:[12]

“Em rojekê çûne nik Mela Husên, bo me sohbet kir, min jî gotê Seyda ez xema mirina te nînim, Wî gote min bo çî? Min gotê ez di xema hindê me tû dê wî ilmî li gel xwe dê beye bin axê, piştî hingê ewî jî gote min bi Xwedê kem tû rast dibêjî.”

Piştî wefata Mela Hûsên hindek mirovên Îranî tene Geverê û kitêbên wî para bitirê diben û kêmek dimînin Geverê. Ji kitêbên wî sê qisma yek jê dimîne. Hindek kitêbên wî têne sotin. Yên mayin jî neviyê wî Muhiddin yên weqifkirine pirtûkxwana Dîyaneta Geverê. Li Geverê ez çume pêş kitêbên wî, min rûpelên pirtûkan kit kit wergerandin, rojekê heta êvarê ez meşxul bûm. 29 rûpelên destnivîs min ji nav Kitabên wî peydakirin. Eve jî we’z û xutbeyên wî ne li mizgefta bo cemeetê yên gotin. Berî niha nameyek di nav kitêbên Mela Husên da hebû, ev nameye Mela Husên bo Şêx Seîd nivîsîbû. Belê ev name nehe nemaye di deste me de. Kiça Seyda Letîfe Xanin dibêje:[13] Babê min gelek name, ewraq, resim/Wêne di derheqê Seîd Nursî de û gelek agahîyên din teslîmî min kiribûn. Wextekê malxwê min tête kirtin û wan tiştan hemiyan jî dibenû berze dibin û hindek jî hatine sotin”. Kitêbên klasik û yên nûjen di pirtûkxwaneya Mela Husên de hebûn. Mela gelek bi felsefe û astronomiyê ve yê mûjîl bû. Neviyê wî Ewliya dibêjît: Min cara ewil pirtûkên filozofê meşhur Immanuel Kantê Elmanî (1724-1804) di pirtûkxwaneya bapîrê xwe de dîti bû.

Mela Husên piştî hatiye Geverê çu wezîfên fermî nekirîne. Debara mala xwe wî bikar tîna. Ticaret dikir, pirîket û mozaîq difirotin. Seyda parêz/baxçe çêdikirin, genim diçandin, çandinîya wî dikir gelek xêr û bereket diketê. Hindek caran daête zîyareta miftiyê Geverê û ev gotina Xeyamî bo dixwand û digotê:

Ey miftiyê zeman!

Tû xwînê kesan mixorî û ma xwînê rezan. Yanî tû xwîna kesan dimêjî, ez xwîna rezan. Seyda li gel miftî letîfe dikir, lê belê dîsa jî ev heqîqete tîna ziman, Ew kesên fetwayên fermî diden xwîna kesan dimêjin. Bi van fetwayên fermî ve miaşî werdigirin û eyalê xwe pê xwedan diken. Li gel vê çendê jî gelek rastî têne veşartin û wateya xwe winda diken. Belê ez kedê bi destêxwe dikem û çandinê dikem û eyalê xwe pê xwedan dikem. Mineta min bi kesê nîne. Delîlê vê jî ew e ku Seyda wezîfa xwe ya qazîtiyê ya hêlay û nebûye fetwaciyê fermî. Seyda zikat jî newerdigirt, heke wekî melayan zikat wergirtiba dabîte ketxwedayekê/zengîn Geverê. Seyda niviştî jî neçêdikirin, heke jinek hatiba mala wî bo xwe niviştîyekê, ewî digotê: Xwîşka min! here bo xwe ji Xwedê dua bike, belkê Xwedê Teala duayên te qebil biket. Mela jîyanek sade hebû, hişkbawerî (teasûb) li nik w’i nebû. Seydayên me yên medresa da xwandî çu qedrê wan kesan nedigirt ewên bi tirkî xwandîn kirî. Bo xwe biçûk dibinin. Belê Mela Husên yê husa nebû. Heke pirtûkek bi zimanê tirkî dest wî ketiba da kirît û xwînîtin. Gelek nediraza, zû radiza û şevê radibû û li ber rûnahiya çira mutala ilmî dikir.

11 - Dîyar Muhemmed Doskî, Kovara Metîn hejmar 10, 1992

12 - Cemal Özcaner, Dîdar, Nîsan 2018, Gever/Hekarî.

13 - Latife Barçin, Dîdar, Çileya Pêşîn 2017, Gever/Hekarî.

5. Wefata Mela Husên:

Mela Husên wextê pîremêriya xwe de jî rojî digirtin. Disa carek din meha remezanê bû û Seyda yê bi rojî bû. Kurê wî dibêjîtê: Babo tu di vî umrî de rojiya negire. Seyda dibêjîte kurê xwe tu hez diki ku xelk Geverê bêjît Mela Husên rojiyan dixwet. Kurê min! ez jî dizanim ku vî umrî de rojî li ser min ferz nînin. Belê ez hurmeta Xwedê digirim. Wextê nivêja mexreb de li malê de rûniştî gazî birayê xwe Mela Heseb diket û nesax dibît. Eve nesaxiye berî niha ye. Wextê seyda bi şolên mizgeftê ve eleqeder dibe, rojekê dikeve û serê wî zererê dibine. Di vê nesaxiyê de xwîn dirijîte ser mejyê wî, dikevît û heft rojan piştî hingê di sala 1993an de diçite ber dilovaniya Xwedê. Wextê Seyda emre xwedê kirî Mela Mecîdê Gulordî vî şiîrî dinivîse. Mela Mecîdê gulordî hem gundî û eqrebayê seyda ye, hem jî feqîyê seyda ye.

Seydayê Min

Seydayê mim Mela Husên
Rehma Xweda li ganê te bî
Beheşt bo te bibî mesken
Cennet eden cihê te bî

Tu seydayê hemî aliman
Qazîyê hemî hakiman
Mertalê dijî zaliman
Şehadet merteba te bî

Wekî roja Kurdistanê
Şefqa te da bû cîhanê
Heta axirê zemanê
Dewama wê dê her hebî

Ew ilmê wekî deryayê
Te belavkire dinyayê
Bo vî esrî tu dehayî
İlmê Qur'an di gel te bî

Ew ilmê wekî xizînê
Te vekir dergê zanînê
Tu boy muceddîdê dînî
Baxê îrem te behre bî

İlmê fen û şerîetî
Hukmê hedîs û ayetê
Belavkire vî milletî
Bi Kurmancî û Erebî

Bi Tirkî û bi Fraisî
Ji bo nebî tu warisî
Çend aliman ji te dipirsî
Tacê ilmî li serê te bî

Gulordîyê me yê alî
Umir borî bo sedsalî
Bo ilmê te alem dinalî
Cihê te di qelbê me bî

6. Destnivîs û Şirovekirin

Di wan çend destnivîsen de tête zanîn ku Seyda di warê felsefîk û rewşenbîrîyê de kesekî zana ye. Hindek cihan de uslûbê wî wekî yê Seîdê Kurdî ye û hindek caran jî gotinên wî nêzîkî yên Seyid Qutûp in. Her wekî tê zanîn Seyda yê serdema van kesan e. Pirsgirêkên alema Îslamê yên civakî, sîyasî û aborî eynî ne. Seyda jî wekî wan kesan di derheqê van meselan de bêhay nebû ye. Mela Husên yê bûye şahide pirsgirêkên welatyê xwe û alema Îslamê, nesaxiyên civakê yên tespîtkirin, gotinên xwe jî gor hinde yên gotîn. Li gor dînê îslamê neteweperestî û nijadperestî civakê jêk cuda dike. Çawa li ser navê nijadperestiyê dewlet avakirin durist nîne, her wesa inkarkirina hiquqa cevakek din jî durist nîne. Daxwaza Seyda ewe ku beşerîyet bizivîrîte ser eslê xwe û însanî danîte merkeze jiyanê. Seyda di derheqê vê çendê de bi rewşenbîrî gotinên xwe hûsa tîne ziman:

"Îslam dînekî gerdûni ye, neteweperweriyê, nijadperestiyê, coxrafyaya bi tixûb û sînor, mefhûmên tenk çû qîmet nadayê. Nijad, renk, ziman, hest, dîn û bawerî civatên destnîşankirî û yên cuda cuda diwergire nav xwe de û dergehê xwe bo hemî insanan wedike. Îslamê di destpêkê de heta niha hereketên nijadperestî û miletperwerî yên ret kirin û ku beşeriyet bizi-

virîte ser eslê xwe esas yên danan, di vê baweriyê de cinsek ji cinse dî zêdetir/bilind nedîtiye, cudabûna renk û ziman temîna zêdebûnê naket, mebesta van cudabûna ewe ku êk û du binasin. Îslamê di destpêka xwe de û heta niha fikra cudabûnê û raserî/serdestîyê qebîl nekirîye. Pal didete wekhevîyek mukemel û esasê şu'ura insan û dergehê xwe bo hemî beşeriyete vekiriye. Îsam helwesta Nazî û nijadpererstên Cûhî û dîtina Efrîqîyan ewa ku jibilî nijada spî pêve li hemberi hemî miletan teesubê diken… Îslam vê tesewurê qebîl naket. Beşeriyeta ku reng, nijad, milet û zimanê wan cûda, hemî kom, hemî ferd bi hevdû ve bişidandî û mefhuma yekatiyê girêdayn e, hêza manewî hest bikin, di bin hîmayeya islamê de, di bin sîbera pergala civaka îslamê de xwedan heqin. Çu ferq navbira reş, spî, bakûrî, başûrî, rojhelatî û rojavayî de nabîne. Em dibînîn ser erdî têkoşîna debarê, dinya meydana mucadelê, jiyan jî di wê mucadelê de serkeftin e. Lê hindek car tên mirov di nav vê mucadelê nîne. Gelek manî bo çêdibin, li hemberi şerên mezin dimîne. Teşebûsa sebebên madî hemiyan dike, carek din îmkana serkeftinê naçêbe. Niha di ferqa xwezayê de ye, îman bi zana û hakimê vê xwezayê înaye"

Seyda dibêje: "Belê alema îslamê ew axa mirî, li ser heyv û esra zêde bûy, dest belavkirina wê kir û da rexekê. Nezanîn, mat bûn, tengezarî, bêhêzî û tenbelîtî dûr ket. Ligel van alema îslamê ji fikr û baweriyên xwe bi xwe cuda bû. Di navbira rojhelat û rojavayê de lêkdanek hişk hate meydanê. Li hember vê heman gavê de yekbûn û pevkelijîn çêbû. Şerê çekan, lihevdana fikran, lihevdana baweriyan, hereket hemî, di mefhûmê zemanê borê de ji gelek bawerî, fikir û kevneşopî parçebûn"

Mela Husên ilmen klasik bi tinê ne, haya wî bi ilmen modern jî hebû, ev fikren ji rojavayê derbasî rojhelatê bûn derheqê wan fikran de jî xwedan agahiyet xurt bû. Ew tişta pêzever/materyalist dibêjin ku ew tişta mirov pênç organên sehkirinê pê nehesît ew tişt mewcûd nîne. Seyda ramanên xwe hûsa tîne ziman.

"Ew kesên dibêjin ew xwezaya em tê de dijîn karxana cihekî bêberahî û bêdûmahiye ev cihe nabîte yê wan. Dibêjin heta dûmahiyê tiştek xwe tekil naket. Ev kese mahîyeta gotinên xwe jî dizanin, ew dibêjin ev xwezayê bêberahî û bêdûmahî ye belê çû zanînên zanist jî di dest wan de nîne. Ew bi organên sehkirinê bitine bawerîyê tînin. Her wesa di derheqê dûmahiya xwezayê de fikra dibêjin û çu me'lûmat jî di deste wan de nînin. Ew her tiştekî bi rûxarkî/serveyî û basit di vekolînin ji ber hinde ramanên wan tenk û bême'ne ne. Ew tişta ez destê xwe lê didem, bi çavê xwe dibinim, heke li ber çavê min nebe, pişt perdê be, destê xwe lê nedem ma eve bo çêbûna wê tiştêkî kafî ye? Heke ez bêjim ew rûbarê di herike ez dibînim, wextê ji ber çavên min berzebû hebûna wî xilasbû, kesekî aqil hebe dê ji min bawer bike? Li gor muşahedê mirov bi çavên xwe dibine ku ev aleme ya fanî ye. Her roj tebiqîn/hilweşîn û hebûna diçîte di nav nebûnê de, ev kesê van gotinên min qebîl nekin jî, lê ji terefê xwedan aqlê selîm ev tişte dê ête qebîlkirin. Ew tiştê ji cesedi cuda bûy kîve çû, piştî ji cesedi cuda bûy nema? Dibêjin: piştî mirinê dê çi biqewime em nizanîn, ev kesên henê tirana li aql û sînorên aqli diken. Mebesta afirandina her tiştekê ya hey, seyra vê aleme û hereket û cerayana mutleq heke nebûn nebe hikmeta wê çiye? Di Kur'anê de cewaba wan ya hey. Her tişt û elametên di vê alemê de nîşa dide ku guhartinek û pêşveçûnek heye. Mebesta van hereket û dewrên henê ji kêmasiyê ji bo kemale diçe û temam dike. Ji ber vê çendê di alemê de wextê kemal çêdibe mecbûriyeta xirabûnê li gel xwe tîne. Bi îfadekî din sûretê taze û şiklek ku derkeve meydanê, divê şiklê kevin kêmasiyek hebe, ji bo sûretê taze destpêk û ewilî çêbe. Di nav vê guhartinê de xerabûnek heye, di urfê me de dibêjinê "mirin" an jî "zewal". Her sûretek bi taybetmendî li cihê karaktera xwe ye. Tiştê munasîbî karektera wê nebe nîşa rihê nade. Çunkî ewe bo wê munasib nîne. Afirandina sûretê insanî incax ji bo cesedê insanî ye, ji ber vê çendê sûretê insanî nadene tiştekî ji wi çêtir/bilind. Zagona vê bilindiyê û pêşveçûnê baş dê tê gehî, Qur'an parçeyên vê aleme di wergire nav xwe de. Ev nîzama em muşahede dikin, piştî hatiye afirandin bilindi/guhartin tedricen/ bere bere çend salan de çêdibe. Ev nizama hebûnê em

muşahede dikin nizama dawiyê nîne. Mutleqe dê wergerîte ser nîzamek din. Piştî kemalata xwe xilaskir, ya taze dê gehîte poleke bilind, piştî wezîfeya dewra xwe ya bilind berzekir".

7. Encam

Hindek mirov yên heyn têne dinyayê çu kes navê wan nabihîze, jiyanek bêberek, feqîrî û jarî derbas diken. Neşên ne bo milletê xwe, ne jî bo mirovahîyê çu xizmetê biken. Hindek mirov jî yên heyn, mirovên zanan û rewşenbîrin, lê ew şertên ew di nav de dijîn imkan neda ye wan ku ew pêş bikevin, nav û dêngê wan belav bibîn. Hindek mirov jî yên heyn ew şert û mercên ew di nav de dengê wan digehîne çend herêmên dinyayê, hem bo milletê xwe, hem jî bo mirovahîyê xizmetê diken.

Mela Husên ji wan mirovên duyêmin e. Mirovekê zana, xwedan zeka, têgeheştî, di her alîyek jiyanê de xwedan agahî. Bele ew şert û mercên Mela Husên di nav de jiyana xwe borandî dengê wî bilind nekirîye. Xusûsen piştî hatiye Gverê û heta çuye koça dawî kesek pê nehesha ye. Ne Dewleta Mihabatê û ne jî Qazîtîya Şahê Îranê bo wî nabin rênîşan ku ew alimê zana helwesta xwe bo millete xwe û mirovahîyê bibêje. Piştî tecrûbeyên muhîm tête Geverê û heta mirina xwe umre xwe li wêrê didomîne. Ew tiştên wî digotin ew kesên li wê deverê niştecih tê nedigeheştin. Geverê çu merkezên ilmî lê nebûn, Seyda mehkûmî mehrûmîyetê bibû û çu kesî qedrê wî nezanî. Ev rewşe bo alimekê ji mirinê mezintir e. Afetek mezin ji ew e ku civakek qedrê alimê xwe nezanît. Eve bi sedan rewşa alim û rewşenbîrên Kurd e. An hatiye sürgün kirin, an ketiye zindanê de, an mehkûmî sîstemê bûye, an jî bi bêdengî jiyanek derbas kiriye. Ev tişte ji bê îstîqrarî û bê xwedanî çêdibe. Wextê îstîqrara sîyasî nebe, îstîqrara dînî, çandî, aborî û ya civakî jî nabe.

ÇAVKANÎ

Ubeyit YILDIZ, Temen: 78, Herêm: Gever, Colemerg, Xwandin û Nivîsandin: Lîse, Îşê Wî: Melayê Teqawîd

Abdulkadir ALKAN, Temen: 80, Herêm: Gever, Colemêrg, Xwandin û Nivîsîn: Heye, Îşê wî: Rênçber

Mehsima DARA, Temen: 84, Herêm: Gever, Colemêrg, Xwandin û Nivîsîn: Nîne

Îşê Wê: Xanima malê

Latife BARÇİN, Temen: 72, Herêm: Gever, Colemêrg, Xwandin û Nivîsîn: Nîne

Îşê Wê: Xanima Malê

Alatin DALAR, Temen: 53, Herêm: Gever, Colemêrg, Xwandin û Nivîsîn: Zanko

Îşê Wî: Melayê Teqawîd

Cemal ÖZCANER, Temen: 85, Herêm: Gever, Colemêrg, Xandin û Nivîsîn: Heye

Îşê Wî: Serbest, Eşrafê Geverê

Mecît İLİŞ, Temen: 69, Herêm: Gever, Colemêrg, Xwandin û Nivîsîn: Lîse

Îşê Wî: Melayê Teqawîd

Muhîttîn BARÇİN, Temen: 54, Herêm: Gever, Colemêrg, Xwandin û Nivîsîn: Lîse

Îşê Wî: Karmendê Belediya Geverê 9

Evlîya ALKAN, Temen: 35, Herêm: Gever, Colemêrg, Xwandin û Nivîsîn: Zanko Îşê Wî: Sîyasetmedar

PÊVEK

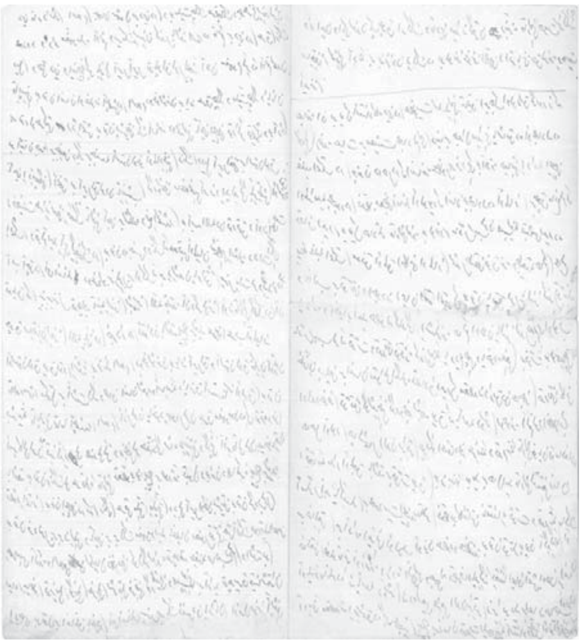

کتێب هەواڵنامەی

DI ÇÎROKÊN HERÊMA HEKARIYÊ DE NIRXÊN CIVAKÎ

Social Values in the Fairy Tales in Hakkari Region

Hakkari Bölgesi Masallarında Toplumsal Değerler

Reşit Rojdar YILDIZ
Zanîngeha Hekariyê / Hakkari Üniversitesi / Hakkari Universty
Mamosteyê Kurdî / Kürtçe Dersleri Öğretmeni / Kurdish Lessons Teacher
r.rojdar@gmail.com

KURTE

Herêma Hekariyê him ji aliyê erdnigariyê ve heremeke berfireh e him jî ji aliyê çanda devkî ve têr û tijî ye. Nexasim di çanda devkî ya herêmê de çîrok gelek balkêş in. Me jî di vê xebata xwe de cih da naveroka çîrokên herêmê.

Ji armancên sereke yên zargotinê, nirxên ku ji aliyê gel ve hatîn pejirandin biveguhêze dûndana ciwanan. Her wiha armanc; parastin û jîyandina pergala civakî ya ku tê xwestin e. Her çiqas piraniya berhemên zargotinê ji bo zarokan werin dîtin jî em dizanin ku di li ser jiyana mezinan jî xwedî bandor in. Di nav van berheman de jî ji yên herî xwedî bandor çîrok e.

Armanca vê xebatê; nirxên civakî yên di çîrokên Herêma Hekariyê de çi ne, taybetmendî û bandora wan çîrokan ya li ser gel çi ne me derêxistiye holê. Her wiha armanc, nêrîna takekesan ya çîrokan û girîngiya vê nêrînê ya li ser veguhestina nirxên civakî ye. Me di vê xebatê de rêbaza nirxî wekî rê girtiye û me di berhevkirina dokûmanan de teknîka dahûranê bi kar aniye. Di lêkolînê de nirxên hevpar yên nêzî sê sed (300) çîrokan cih digirin. Ev çîrok ji Herêma Hekariyê hatine berhevkirin û amraz kirin.

Peyvên Sereke: Çîrok, Çîroka Kurdî, Nirx, Nirxên Civakî, Herêma Hekarî.

ÖZET

Hakkari Bölgesi hem coğrafi bakımdan geniş bir yayılıma sahip hem de sözlü kültür geleneği bakımından kendini aşan bir bölgedir. Bilhassa bu bölgenin sözlü kültüründe en ilgi çekici öğelerden birisi masaldır. Biz de çalışmamızda bu bölgenin masalları ve masallarının içeriği üzerinde durduk.

Folklorun en öncelikli amaçlarından birisi toplum tarafından benimsenmiş olan değerlerin korunması ve genç nesillere aktarılmasıdır. Nitekim istenilen amaç, toplumsal yaşam sürecinin korunması ve yaşatılmasıdır. Her ne kadar sözlü kültür ürünlerinin çoğunun çocuklara göre olduğu kanısı yaygınsa da biliyoruz ki bu ürünlerin büyüklerin yaşamı üzerinde de büyük bir etkisi vardır. Bu ürünler arasında büyük bir etkiye sahip olanlardan birisi de masaldır.

Bu çalışmanın amacı; Hakkari Bölgesinde anlatılan masalların içeriği, masalların özellikleri, ve bu masalların toplum üzerindeki etkilerinin ortaya çıkarılmasıdır. Bunun yanı sıra, bireylerin masallara bakışı ve bu bakışın toplumsal değerlerin aktarılmasındaki etkisi de çalışmamıza konu olmuştur. Çalışmamızda yol gösterici olarak etik metodunu baz aldık ve dökümanların toplanmasında analiz tekniğini kullandık. Araştırmamızda yaklaşık olarak üç yüz (300) masalda işlenen ortak değerler yer almaktadır. Bu masaların hepsi Hakkari Bölgesinden derlenip kayıt altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Masal, Kürt Masalı, Değer, Toplumsal Değerler, Hakkari Bölgesi.

ABSTRACT

Hakkari Region has a wide geographical spread and is beyond its own in terms of oral cultural tradition. Particularly, one of the most interesting items in the oral culture of this region is fairy tales. Thus, we discussed fairy tales of this region and their contents in the present study.

One of the most important goals of folklore is to protect the values adopted by society and to transfer them to younger generations. Indeed, the desired aim is the preservation and survival of the social life cycle. Even though most of the oral cultural products are thought to

be addressed to children, we know that these products have a great impact on the lives of the elderly. One of these products which has a great influence is fairy tales.

The purpose of this study is to reveal the contents of the fairy tales told in the Hakkari region, the characteristics of the folk tales and the effects of these folk tales on the society. Besides, people's point of view about these tales and the effect of these point of view on the transfer of social values have also been the subject of the present study. We used ethics as a guideline for our study and used analysis technique to collect documents. In our research, there are common values in approximately three hundred (300) fairy-tales. All of these tales were compiled and recorded from the Hakkari region and registered.

Keywords: Tale, Kurdish Fairy Tale, Value, Social Values, Hakkari Region.

DESTPÊK

Çîrok ji nav çand û kelepora civakan derdikevin. Ji ber vê yekê jî nimûneyên civakan yên ehlaqî û çandî di nav xwe de dihemînîn. Ji bo jîyandin û veguhestina dûndana pêşerojê ya çanda Kurdî roleke girîng ya çîrokan heye. Çîrok, nexasim çîrokên gelêrî ji nav xezîneyên gelan yeka herî dewlemend e.

Her wiha çîrok ji bo veguhestin û perwerdehiya nirxên civakî yên ku bingeha çanda Kurdan in jî xwedî erkeke girîng in. Gelek nirxên xwediyê çanda Kurdan de bi alîkariya çîrokan tên veguhestin. Li gor KARATAY; "Di çîrokan de kesayetên mîna rast-nerast, merd-namerd, cesur-tirsonek, bihiş-bêhiş, adil-zalim, zîrek-zexel û hwd. tên hemberî hev. Bi alîkariya van kesayetan gelek senaryoyên baş û nebaşiyê ji bo tevgerên baş yên ku mirov mînak bigirin tên naskirin. Wekî em dizanin ku di dawiya çîrokan de her dem lehengên baş sedikevin û lehengên ne baş jî tên cezakirin. Ango çîrok, ji aliyekî ve takekesan diramîne û dinyaya wan ya xeyalî dewlemendtir dike, ji aliyekî ve jî ew nirxên ku divê bidestbixin bi rêya bûyeran dide ber wan (Karatay, 2007: 471).

Di hemû berhemên edebî de herî kêm peyameke ku biveguhêze guhdar û xwendevanan heye. Di vê xalê de ji aliyê peyam danînê ve berhemên herî girîng yên ji çanda devkî têne ne. Ji ber vê yekê jî di heman demê de jî ev berhem wekî rêberekî çandê peywira xwe didomînin.

Di vê xebatê de çîrok bi awayeke gelemperî ji aliyên pênase, taybetmendiyên xwe hatine danasîn û çîroka Kurdî jî wekî beşekê cih girtiye. Li derdora van lêkolînan, çîrokên Herêma Hekariyê hatine danasîn û di dawiyê de wekî armanca vê xebatê ye jî nirxên civakî yên ku di çîrokên Herêma Hekariyê de ji aliyê têgeh, pênase û mînakên çîrokan Herêma Hekariyê cih digirin. Bi vê xebatê armanc ev e ku; him çîrokên Herêma Hekariyê neyên jibîrkirin him jî peyamên van çîrokan yên civakî çi ne derêxistina van ya holê ye.

1. ÇÎROK

Çîrok, ji hebûna mirovan heta îro rastî û hêviyên civakan bi hev re tîne zimanî ye. Lewre çîrok, vegotinên ji kelepora çanda devkî bi rêya serpêhatiyan tîne roja me.

Di kurdiya kurmancî de ji bo vê cureya vegotinê, navên wekî çîrok, çîrvanok, çîrçîrok, kurteçîrok, xeberoşk, xemîşok, mesel, meselok, metelok, serborî, serpêhatî, serhatî, hîkaye û hwd. têne bikaranîn (Pertev, 2009: 87).

Dema em li ser kevneşopiya folklorê biçin; çîrok ji peyva "çîr" an jî "cir"ê tê. Ev peyv, li Herêma Botanê wekî peyva "cir"ê, li Herêma Hekariyê jî wekî peyva "çîr" tê bikaranîn. Ev her du peyv jî ji ber taybetmendiyên devokî veguherîne. Lewre bingeha vê peyvê "çîr" e û tê

wateya "axaftina dirêj". Lewre em niha jî hevokên mîna: "Çîra/Cira vî zelamî çiqas nexweş e. Ew mirovekî gelek çîr/cir nexweş e." Bi kar tînin. Di van hevokan de wateya gotin dirêjbûnê heye. Ango ew kes hingî axaftinê dirêj dike ew yekê/a çîr/cir nexweş e. Di bin vê xalê de em dikarin bibêjin; bingeha peyva çîrokê ji peyva "çîr"ê tê.

Çîrok, ji wan berhemên pexşanî re tê gotin ku; bûyer di cîhaneke xeyalî de diqewimin, lehengên wan carinan mirov, carinan heywan û carinan jî hin heyinên derasayî, bi armanca kêfanîn an jî perwerdekirina guhdaran tên gotin û rastiyan bi hin remz û sembolên derasayî û bi rêya hin qaliban tînin ziman (Atti, 2013).

Di ferhenga Tirkî de jî li pêşberê peyva çîrokê: "Bûyera bêhempa ya ku ji leheng û serpêhatiyên wan pêk tên; bûyerên bi gotinan tên ragihandin û bi piranî ji zarokan re tên gotin." (Doğan, 2008, r. 1098). Bi van wateyan hatiye dayîn.

Nakî TEZEL, di pirtûka xwe ya bi navê "Çîrokên Tirkan" de çîrokê wiha pênase dike: "Çîrok bûyereke ku cih û dema wê nediyar e û di nav çîrokê de lehengên cin, perî, dêw, ejderha, pîrhefok û hwd. kesayetên derasayî hene."(Tezel, 1985: 6).

Pertew Naîlî BORATAV: "Çîrok, vegotineke pexşan û kurt ya bê angaşta baweriyê ye. Her wiha çîrok ji bawerî û merasîmên keleporê serbixwe ye bi tevahî ji xeyal û tiştên derasayî pêk tê." (Boratav, 1988: 75).

Saîm SAKAOGLU jî, çîrokê wiha pênase dike: "Çîrok, ew vegotin e ku lehengên wê hin ajal û heyînên derasayî ne, bûyerên wê di nav welatê çîrokê de diqewime û her çiqas xeyalî jî be dîsa mirov jê bawer dike." (Sakaoğlu, 2002: 4).

Li gor pênaseyên li jor em binêrin di hemû pênaseyan de taybetmendiyên çîrokê yên mijarê an jî rûxsariyê hatine nîşandan. Dibe ku çîrok xeyalî, derasayî û dûrî rastiyê be lê belê ji aliyê perwerdehiyê ve gelek girîng e. Lewra di herika bûyera çîrokê de çiqas ken û kêfxweşî hebe ewqas ramandin jî heye. Şukru ELÇÎN, di pirtûka xwe ya bi navê "Halk Edebiyatina Giriş (Destpêka Edebiyata Gelêrî)" de ji bo çîrokê Pênaseyeke wiha kiriye: " Çîrok ew tişta ku hem dikenîne hem jî diramînê û rayê wê bi keleporê ve girêdayî ye. Her wiha bi awayeke serbixwe tê nivîsandin." (Elçin, 1986: 369).

Li gor BÎLKAN, "Çîrok, vegotina bi rastiyê re bê pêwendî ye, bi tevahî ji bûyerên xeyalî pêk tê û bê angaşta bawerkirinê ye." (Bilkan, 2009: 15).

1.1. Bi Giştî Taybetmendiyên Çîrokan

Di çîrokên civakan de keftelefta lehengan ya di bin minakên têgehî yên wekî baş-nebaş, rast-çewt, biheq-neheq, dad-zordarî, dilnizmî-qurebûn hwd. heye. Taybetmendiyên wekî armancên dûrîdest, vîna armancê, ceribandina hêz û hişmendiyê, bidestxistina şarezatiyê tên bikaranîn. Ev taybetmendî carinan bi motîf û hêmanên herêmî tên xemilandin. Bi vê awayê taybetmendî û karakteristikên nirxên netewî dikevine di nav dinyaya çîrokê de (Şimşek, 2007: 58).

Çîrok berhema herî girîng ya çanda gotinî ye. Taybetmendiyeke wê ya karakterîstîk heye û heger em bi vê awayê lê binêrin, têgehên wê yên xwerû û vegotineke wê ya xwerû heye. Bûyerên asayî û derasayî bi rengekî perwerdekar tên vegotin. Berhemeke pexşanî ya çanda gotinî ye ku karaktereke kevneşopî û kolektîf di hundirê xwe de dihewîne.

"Taybetmendiya sereke ya çîrokê ew e; ew xwedî pergaleke vegotinê ya pir kurt û herikbar e. Di çîrokê de xaleke pir girîng jî ev e; her dem tê aşkerakirin ku bûyer di demeke borî de derbas bûne. Ji bilî van, taybetmendiyeke girîng ya çîrokan ku ew ji destanan vediqetîne jî ev e; çîrokbêj (û guhdar jî) dizane û dixwaze bibêje van hemû tiştên ku tên gotin bi rastiyê re li

hev nakin yanî derveyî rastiyê ne. Di çîrokê de hêmanên derasayî gelekî zêde ne û di cureyên din de bi vê mêjerê nayên dîtin. Her wiha ji aliyê rûxsarî ve jî çîrok xwedî vegotineke taybet e. Dîsa di destan û çîroka gelêrî de evîn mijareke bingehîn e. Lê evîn wekî mijareke sereke nayê nirxandin."(Boratav, 2014: 64-65).

Hîkmetîn ATTî, (2013) di derbarê taybetmendiyên çîrokê de wiha dibêje: "Di çîrokan de têgiha dem û deverê nîn e. Bûyer di dem û devereke tesadûf de derbas dibin. Berevajî dinyaya rastîn ku em tê de dijîn, her dem başî û baş bi ser dikevin û xerabî û xerab têk diçin. Avahiyên çîrokan ên mijarî (carina bi vegotineke sembolîk be jî), bi piranî li ser toreya gel û baweriyên civakî yên gel rûdinin. Çîrok ne berhemên dem û devereke diyar in, lê ew her dem û li her derê tên afirandin. Her wiha ji erdnîgariya ku jê derketine dertên û dûre li her derê belav dibin." Û bi ser van gotinên xwe re jî gotinên Şukru ELÇÎN mînak dide:

"Di nava berhemên anonîm ên wêjeya gel de, yên herî berbelav çîrok in. Di zimanên erebî û aramî de "*masal, mesel*" hatiye gotin jê re. Li gorî wesfiyetên serdest yên çîrokan, em dikarin wiha pênase pê bikin: Ew, hîkayeyên bûyerên aydê heyinan jî kesî ne nayên zanîn in ku, di dewrên ne diyar de derbas dibin. Sedema ku dewrên wan ne mueyen in jî ev e ku, bi piranî çîrok bi qaliba, "*hebû û nebû*", yan jî, "*wextekî, di dewrên berê de, di zemanê berê de*" dest pê dikin. Wekî ku em ji van qaliban jî têdigihin, dema çîrokan demeke ne diyar e. Her wiha sedema ku, heyinan jî mirovên nayê zanîn, tê gotin, ev e ku; di vê mijarê de vegotina çîrokî wiha ye: *mirovek, keçikek, jinek, parsekek, padîşahek, derwêşek, darek, dêwek* û hwd. Wekî ku tê dîtin, kî bû nawî/wê kesê an jî wî/wê heyinê ne girîng e lê nasnava ku ew teşhîs dike girîng e. Çunkî çîrok, bi mebesta diyarkirina hin tiştan nayên gotin lê ew bi mebesta perwerdehiyê û li dûv armancekê tên gotin. Ji ber vê yekê ye ku, kurt in, li ser hûrgiliyan nayê sekinîn û gelekî bi fonksiyon in.

Çîrok di zargotinê de cureyeke pir taybet e. Eger em zargotinê wekî deryayekê bibînin, çîrok ew çem in ku vê deryayê xwedî dikin. Girîngiyeke din ya çîrokan heye ku, gelekî cureyên zargotinî, mirov dikare bi dewrekê bi sînor bike lê ji bo çîrokê ev ne pêkan e. Çunkî çîrok di her dewrê de tên gotin û her wiha tên afirandin. Armanca herî sereke ya çîrokan ew e ku, ew bi mebesta perwerdekirinê di nava civakê de hatine gotin."(Atti, 2013: 14-15).

Çîrok ji aliyê vegotinê ve xwediyê hin taybetmendiyên xweser in. Ji bo mînak, "hebû tunebû" an "yek hebû yek tunebû" ya destpêka çîrokê; "çîroka me çû diyaran rehmet li dê û bavê guhdaran" an "ew bi miradê xwe şabûn, hûn jî bi miradê xwe şabin" a dawiya çîrokan. Ev taybetmendiyên xweser bi aweyekî beşên çîrokan jî diyar dikin. Çîrok di sê beşan de tên dabeşkirin. Çîvanok, gewde/civirîn û encam.

1.2. Çîroka Kurdî

Di çîrokên Kurdî de gelek realîteyên jîyînê hene. Jîyîn timê dikele û jîndarîya van berhemên me gelekî ronî dikin, şemal û tîrêjên berfireh belav dikin, ji bo ku dinya me hîn jî xweşiktir bibe; me di nav ronahîke mezin de dihêlin, peyamên gelek xurt digihînin me, di rojên teng de tên hewara me mirovan, ji me re dikarin bibin referansên pir giranbûha. (Yilmaz, 2015: 37).

Rohat ALAKOM jî nêrînên xwe yên di derbarê çîrokê de wiha aniye zimên: "Dema mirov bi çavekî zanistî, rexnevanî û lêkolînî li çîrokên Kurdî mêze dike û babetên wan analîz dike, mirov wê çaxê dibîne ku, ev berhem, efrandinên gelî, wek destanên kurdî, gotinên pêşiya û stran ji me re dewlemendiyeke jiyîna folklorîk pêşkêş dikin. Ev berhem li me şîretan dikin, rê nîşanî me didin û me di nav fantaziyên rengîn de dihêlin. Fantazî, xewn, xewnerojên sedsalan di nav van çîrokan de her çûne dewlemend bûne. Beşek ji wan bi rastiyên jiyînê

ve gihiştine hev, ji aliyê mirovan de têgihîştina jiyînê zêdetir hêsantir kirine. Di vî warî de çîrokên kurdî gelekê hînkar û şîretkar in" (Alakom,1994).

Di nav gelê Kurd de hem navê çîrokê hem jî pênaseya çîrokê bi gelek cureyan tên zanîn. Li gor herêman nav û naveroka çîrokê bi awayeke xwezayî tê guhertin. Di warê vê rewşê de sedemên herî girîng neyîniya standartbûna zimên û neyîniya xwendin û nivîsandina Kurdî ya di nav gel de be jî ji aliyê gelek sedemên vê guhertinê yên din ve di nav folklornas û lêkolînerên Kurd de hêj jî xaleke nîqaşê ye. Her çiqas encama van nîqaşan diyar nebibe jî tişta ku em dizanin Kurd ji aliyê çanda devkî ve gelek dewlemend in. Gelê Kurd li herêmên xwe navê çîrokê bi çi awayê bi kar anîbin jî diyar e ku di çanda devkî de çîrokê jî cihekî fireh û girîng girtiye.

Di Kurdî de li ser navkirina "çîrok"ê nêzikê panzdeh navan tên bikaranîn. Bêguman sedemên zêdebûna van navan hene. Ji bo me sedema yekemîn kêmbûyîna berhemên nivîskî ne. Ji ber ku nivîs di nava gelê Kurd de zêde nehatiye bikaranîn. Gelê Kurd çand, dîrok, ceribandinên xwe bi rêya devkî û bi çîrokan gihandîya roja me. Em bi rêya wan berhaman li ser dîrok, mîtolojî û destanên Kurdan agahî digirin. Sedemeke din jî dîsa ji bo me, çîrok bi gelemperî ji bo perwerdekirinê hatiye bikaranîn. Vêca ji bo hezkirin û pêşirînkirina zarokan ji bo çîrokê navên balkêş wekî çîrok, çîrçîronîk, dastan, xeberoşk, çêrçerok, çîronk, çîvanok, qewatî, biserhatî, meselok, xeberoşk, çîrvanok, çîrçîrok, serborî, metelok, kurteçîrok, xemisok, mesel, serpêhatî, hîkaye û hwd. tên bikaranîn (Kızıl û Tanrıkulu, 2015: 70-85).

Di nav Kurdan de sedema zêdebûna navên çîrok an jî çîrokên gelerî em dikarin bibêjin erdnigarî ye jî. ÎZADY, di pirtûka xwe de di derbarê vê sedemê de wiha dibêje: "Firehtirîn beşa çîrokên gelerî yên Kurd, em dikarin di bin navê "Kurdish winter stories-çîrokên zivistanê yên Kurdan" de berhev bikin. Lewra ev çîrok bi gelemperî di şevên dirêj û sar û xetere yên zivistanên Kurdan de tê vegotin. Ev çîrok behsa serkeftin û têkçûnên lehengan dikin. Di van çîrokan de, ji bo guhdaran di dawiyê de gelek gotinên bi şîret, bi mesaj û rê û rêbaz hene ku mirov bi wan xwe ji şertên demsala zivistanê diparêzin (Resûl,1992: 239).

Heciyê CİNDÎ û Emînê EVDAL, di pirtûka xwe bi navê "*Folklora Kurmanca*" de di derbarê çîroka Kurdî û sedemên pirnavbûna çîroka Kurdî de ronahiyê didin hinek xalên girîng:

> "Zarbêjî, çîrokbêjî, denbêjî bi jiyana gel ve girêdayîne û wek hewa, nan û avê her dema jê ra pêwîst in. Gelê Kurd çîrokbêj û dengbêj e. Dîwanên mîr û hakiman, odên gundan timê ciyê çîrokbêj, dengbêj, aşiq û derwêşan bûne.
>
> Zargotina Kurdî pircûre, pirewaz û pirreng e. Ew çîrok in, destan in, afirandinên olî ne, kilam in, beyt in, mesele û metelok in. Her cûrekî afirandina bedewîtiyê ya gelêrî, nexş û ewazek e, reng û rewşek e, bedewîk û xemlek e, qeydekî şîrîn îxwezayî û giranbûha ye.
>
> Zarbêjiya Kurdî, wek kaniyên avzelal e gur, timê bi merdane ji gund û şên, ji çiya û baniyê Kurdistanê kişiyaye. Bi, dewranan çemên wek Ferat û dîcleyê ji ber herikîne Ji wê avê ne ku tenê xelkên Kurd, lê gelên cînarê Kurdan jî zeviyên xwe yê ruhî pê av dane.
>
> Bi heyf gerekê bê gotin ew xizina mezin nehatiye xweyîkirin, îmbarkirin.
>
> Tûnebûna dewletê, zeyîfbûn yanê bi heqî gotî tûnebûna xwendin-nivîsarê bi zimanê dê, gelê Kurd nikarîbûye xizina zargotina xwe ye bi dewrana xweyî derkevê, xweyîke." (Cindî û Evdal, 2008: 23-25).

PERTEV, di pirtûka xwe ya bi navê "*Zarok û Çîrok*" de nîqaşên li ser nav û naveroka çîrokê bûyîn bi awayeke berfireh dide û hinek gotûbêjên nivîskar û rewşenbîrên Kurd yên di derbarê vê mijarê de wekî mînak dide:

Birêz Firat Ceweri derheqê vê mijarê de dibêje ku:

"... tê wê manê ku ez niha, di dema îro de, ji bo şêweyê hunerê gotina 'çîrok' an jî mîna kurmancên jêr dibêjin 'kurteçîrok' dipejirînim û loma min ev nav bi kar aniye. Di kovar û rojnameyên mîna Hawar (1932-1943), Ronahî (1942-1945), Roja Nû (1943-1946), Hêviya Welêt (1963-1965), Çiya (1965-1970), Hêvî (1983-1992) û gelek kovarên kevin û nû de navê 'çîrok'ê hatiye bi kar anîn... Herçî Kurdên Sovyeta berê ne, wan jî 'çîrok'ê wêdetir, gotina 'serhatî' bi kar anîne. Gotina serhatî, çîrok, kurteçîrok, serpêhatî, serbûrî her maneya 'story'an jî 'short story'a Îngîlîzî dide ku tê maneya çîrokê."

Her wiha Cewerî piştî hin agahiyan dewam dike û dibêje:

"Lê ev jî rastiyeke ku gotina çîrokê ji aliyê gelek kesan mîna 'masal'a Tirkî, an jî 'saga'ya Swêdî tê fehmkirin. Li gelek deverên Kurdistanê Kurd ji masalê re dibêjin çîrok. Lê li hin deveran jî gotina 'çîrçîrok' heye ku ev gotin di kovara Hewarê de jî hatiye bikaranîn.

Di jiyana rojane de, di danûstandinên civakî de gotina 'çîrok' di zimanê gel de pir tê bi kar anîn. Gava yekî ji yekî re behsa jiyana xwe an jî behsa jiyana hinên din bike û yê ku jê re tê behs kirin hê jî bipirse, yê ku behs dike dibêje, 'çîroka wan dûr û dirêj e' an jî 'ev çîrok dirêj e', an jî 'çîrokeke dûdirêj e.' "

PERTEV piştî ramanên CEWERÎ, cih dide ramanên Rohat ALAKOM:

"Di nav folklora Kurdî ya devkî de dewlemendiyeke herî mezin bêguman çîrok in. Çîrok beşeke folklorê ye, nivîskarên wan ne kifş in, gel bi xwe ev berhem afirandine. Car car di weşanên periyodîk de, çîrok li şûna serpêhatiyan (kurteçîrok)jî tê bi kar anîn. Lê belê ev yeka ne rast e, ji ber ku nivîskarên serpêhatiyan kifş e, serpêhatî berhemên nûjen in, bi tehr û naveroka xwe ve ji çîrokan cûda dibin. Ev yeka di warê navlêkirinê de tevlîheviyeke mezin peyda dike. Car car ji van her du berheman re jî çîrok tê gotin.

Dema mirov bi çavekî zanistî, rexnevanî û lêkolînî li çîrokên Kurdî mêze dike û babetên van analîz, safî dike, mirov wê çaxê dibîne ku ev berhem, afirandinên gelî, wek destanên Kurdî, gotinên pêşiyan û stranan ji me re dewlemendiyeke jiyîna folklorîk pêşkêş dikin. Li me şîretan dikin, rê nîşanî me didin, me di nav fantaziyên rengîn de dihêlin. Fantazî, xewn, xewnerojên sedsalan di nav van çîrokan de her çûne dewlemend bûne, beşek ji wan bi rastiyên jiyînê ve gihîştine hev, ji aliyê mirovan de têgihiştina jiyînê hêsantir kirine."

Di derheqê vê mijarê de Pertev dîsa hevpeyvîneke Zeynelabîdîn ZİNAR mînak dide:

"Di rastiyê de berhemên gelêrî yên wekî 'çîrok' û 'çîvanok' ji hev du zêde bûne. Lê di navbera wan de ferq heye; di bingeha çîrokê de hîkayekî rasteqîne heye û ev di nav gel de hingî hatiye vegotin wekî şiklî hin guhertin çêbûye. Bo nimûne di hin çîrokan de em rastî navên padîşah, qral, sultanan têne. Ji van navan kêm zêde em texmîn dikin ev çîrok di kîjan zemanî de derbas bûye... Lê di çîvanokan de bûyereke rasteqîne nîne. Fantazî û pêşnumayên xeyalî hene ku ne diyar e ji layê kî ve hatiye afirandin..." (Pertev, 2009: 87-91).

Ji agahiyên li jor em diderxin ku edebiyata Kurdî ji aliyê berhemên devkî ve gelekî dewlemend e nexasim ji aliyê çîrokan ve. Berhemên folklorê ji ber vê dewlemendiyê her çiqas rastî hin pirsgirêkan were jî em dizanin ku ev pirsgirêk ji xurtbûn û pirengiya folklora Kurdan derdikeve. Her wiha tişta ku em ji van nîqaşan bi awayeke kurtasî derbixin; çîrok û çîrokên gelêrî, çîrok û serpêhatî, destan û çîrokên gelêrî û hwd. her çiqas di cihê hev du de werin bikaranîn jî ne yek tişt in û gelek taybetmendiyên wan yên cûda hene.

1.3. Bi Giştî Taybetmendiyên Çîrokên Hekariyê

Her çiqas li gor herêm, civak û lêkolîneran pênase, cûre û taybetmendiyên çîrokan werin guhertin jî em dikarin bi awayeke gelemperî taybetmendiyên çîrokan wiha rêz bikin:

1. Di nc çîrokan de yên dirêj û yên kurt hene.
2. Hin çîrok pexşan in hin jî helbestkî ne hin jî wekî taybetmendiyên stranan bi beytî hatine gotin.

3. Çîrok jî destpêk/ çîrvanok, bûyer/civirîn û encamê pêk tên.

4. Hemû çîrok bi zûgotinokên taybet yên çîrokan dest pê dikin û dîsa bi zûgotinokan xilas dibin.

4. Çîrok xwedî formel, motîf û sembol in. Di hin çîrokan de hindik di hinekan de jî gelek motîf hene.

5. Zimanê çîrokan herêmî ye û zelal û herikbar e.

6. Çîrokbêj kîjan çîrokê vebêje ev çîrok taybetmendiyên herêmî û devkî distîne. (Ekinci, 2017).

7. Her çiqas gotyarê çîrokê yê ewil nediyar be jî dema ku çîrok tê gotin diguherê varyanteke herêmî.

8. Bi piraniya çîrokan de lehengên çîrokan xwedî hêzên derasayî ne.

9. Di hemû çîrokan de taybetmendiyên çandê hene.

10. Lehengên çîrokan bi piranî ji padîşah, hakim, mîr, wezîr, mela, şivan; rovî, gur, mirîşk; pîrhefok, dêw û hwd. pêk tên.

11. Di hemû çîrokan de her dem başî û rastî bi ser dikeve.

12. Di hemû çîrokan de keftrelefta jiyanê û alîkarî wekî motifekê cih digire.

13. Di çîrokan de herî kêm bûyerek heye.

1.4. Têgeha Nirxê

Çîrok neynika serdemê xwe ye, bi derbazbûna her serdemekê re nîşan a wê pêve dîyare. Di taybetmendîya her serdemekê de mijarên; Ayînî, Sîyasî, Reftarî û Ferhengî di tê de tê xûyakirin.” (Selîm, 2013: 24).

Ji ber ku naveroka çîrokan bi gelek sembol û motîfan hatiye hûnandin, gelek rengên civatî di nav rêzikên xwe de vedişêre. Mirov bi saya van rengan hê bêhtir çand û hunera gelan nas dike. Wekî din çîrok her çi qas cureyeke navneteweyî be jî li kîjan erdnîgariyê bi devê kîjan çîrokbêjî bê vegotin jî reng û hişmendiya wî welatî an jî wê heremê hildigire û di nav awazên xwe de çîrok, biwêj, gotinên pêşiyan, zûgotinok, helbest, bîr û baweriya wê çandê di nav rêzikên xwe de distirîne û bi vî awayî formeke neteweyî hildigire. Bi vê sayê çîrok mîna neynikê taybetmendiyên gelan dide rapêş kirin. (Ekinci, 2017: 20-21).

Wekî em dizanin ku taybetmendiyên gelan bi rêya honandina nirxên di naveroka çîrokan de jî derdikevin pêşiya me. Nexasim bi nirxên civakî. Çîrokên Herêma Hekariyê jî di bin bandora vê balkêşiyê de bi saya nirxên civakî agahiyên çand, jiyan, kelepor û hwd. dide xwendevan an jî guhdaran. Ji ber vê yekê jî ji bo naskirina jiyan û dîroka Herêma Hekariyê me jî ji nav herêmê gelek çîrok berhev kirin û li ser wan lêkolîn kir. Di vê lêkolînê me nirxên civakî yên di çîrokên heremê de bi awayeke zelal derêxistin holê.

Di vê xalê de ji bo têgihiştineke qenc em hinekî li ser têgeha nirxê rawestin.

Nirx; gihayiyên ku ji bawerî, hêvî û tevgeran re wekî mêzînê ne. Têgeha nirxê, yekem car ji aliyê ZNANİECKİ ve ji zanista civakî re hatiye bidestxistin. Ev peyv ji Latînî hatiye û di rayeke wê de peyva “valere” heye her wiha ev peyv jî bi wateya bi qiymet an jî bi hêz e (Bilgin, 1995: 83).

Di ferhenga TDKyê de nirx: “1. pîvana ji bo girîngiya tiştekî diyar bike ye, qiymeta tiştekî, tişteke ku beranberî wê bi pereyan tê pîvan, 2. berdêl, bûha, 3.valor; wesfa hêjayî, jêhatîbûn, qiymet e (TDK, 2012).

Têgeha nirxê hem ji aliyê civakî hem jî ji aliyê derûnî ve hatiye nirxandin. Ji aliyê derûnî ve nirx, di geşedana kesayetê de navenda hêmanên motîvasyonî de cih digire. Derûnasan, nirx bi gelemperî wekî bijarteyên tevgeran yên di temenên nêzîk de bi rêya pêvejoyan tên bidestxistin, pênase kirine (Sagnak, 2004: 101-124).

Nirxên ku di rêkûpêkirina têkiliyên kesan yên di navbera hev û civakê de roleke girîng digirin, di rêkûpêkirina jiyana civakî de jî wekî mekanîzmayekê peywirê digirin. Kes bi rêya nirxan tevgerên mirovên din yên di nav civakê de watedar dikin û fam dikin (Dokmen, 2000: 280).

Ji ber taybetmendiya zanista civakî li ser pênaseya nirxê tu hevlêkirinên werin dest nîn in. Ango pênaseyeka nirxê ya ku ji aliyê hemû kesan ve were pejirandin gelekî zehmet e. Ji ber nêrînên qadên zanistên cûda nirx jî ji gelek aliyên cûda hatiye pênase kirin. Di mirovnasiyê de; li ser têkiliyên di navbera mînakên çandê û dirûvê jiyanê de hatiye rawestan. Di civaknasiyê de; nirx li gor têkiliya îdeolojî û keleporê hatiye pênase kirin. Di derûnasiyê de; Li ser têkiliya tevgerên kesayetî û ajobariyan hatiye rawestan. Di felsefeyê de; Ji kes û civakê re çi armanc e û çi wan digihîne van armancan li ser vê rêyê meşiyaye û têgeha nirxê bi awayeke razber nirxandiye. Ku mirov li aliyê perwerdehiyê binêre; pergal û saziyên perwerdehiyê yên civakekê amûreke herî girîng e ku nirxên wê civakê wekî neynikekê şewq dide. Ji ber ku perwerdehî dirûvê baweriyê yên li gor nirxan e. Li gor hemû zanistan, civak, bawerî û perwerdehiyê em dikarin bi kurtasî bibêjin nirx, ew hêmana ku kes di jiyana xwe de girîngiyeke cûda lê dikin û li gor wê girîngiyê jiyana xwe didomînin e.

Tê zanîn ku mirov jîndareke civakî ye. Têkiliya mirovan ya yên din re bi tevgera wan ya derveyî pêk tê. Ev tevgera derveyî di heman demê de destpêkirina afirandina nirxan e. Ji ber ku armanca vê tevgerê ya bingehîn nirx e. Mirov her dem divê bi zanîn, hiş, raman û rihê xwe geş, kûr û mezin bibe. Kesê ku ji aliyê jiyandin, ceribandin û ferasetê ve geş nebe û di cîhê xwe de raweste, ew kes dê sekinbar û teng bimîne (Bolay, 2007: 69).

Nirx, ji derve nayên dîtin lê ji tevgerên kesan yên li hemberî di hin rewşan derketîn de tên fam kirin. Ji ber vê yekê em dikarin bibêjin di tevgerên reaksiyonî de bandoreke girîng ya nirxan heye. Nirx, bijarteyên kesan yên di derbarê çi baş e, çi nebaş e, çi xelet e çi rast e de kifş dike û alîkariya kesan dike ku ji nav vebijêrkan bijartineke rast bike. Nirx, ji bo têgihiştina têkiliyên mirovan girîng e. Ji ber ku nirx, ji tevger û biryarên mirovan re rêberiyê dikin û sînorekî didin tevgerên wan. Dema mirov rastî bûyerekî tên, mirov dê çi reaksiyonê bidin ji wan re dibe alîkar. Nirx, kesaneyî ne û bi rêya gotin û tevgeran tên nîşandan. Çalakiyên tên kirin an jî tên gotin nirxa mirovan nîşan dide. Mirovekî xwedî nirx hinekî bi cih û domanbar e. Dibe ku mirovê xwedî nirx di paşeroj û pêşerojê de jî dîsa xwedî heman nirxan be. Bêguman ku mirov bikeve pergaleke nirxandina di nirxê xwe de ev tişt jî dê guherbariyekê çêbike. Dibe ku mirov biryar bide ku hin darazên nirxan êdî neyên pejirandin.

Her çiqas nirx bi jiyana civakê re di nav têkiliyeke xurt de be jî hemû ceribandinên civakê wekî nirxekê nayê pejirandin. Çawa her tevgera ji aliyê kes û civakê ve derdikevin holê dîsa ji aliyê kes û civakê ve ne watedar e; nirx jî bi vê awayê ne. Hemû tevger an jî hêvî nabine nirx. Di derbarê taybetmendiyên nirxan de TEZCAN, nirxandineke wiha dike: “Heke em bibêjin gihiştineke civakî nirx e, divê xwedî hin taybetmendiyan be. Taybetmendiyên nirxan jî ev in:

1. Divê ji aliyê piraniya kom û civakê ve hatibe pejirandin. Girêdayiyê biryara kesekî nîn in.
2. Nirx ji bo pêwîstî û aramiya civakê ne. Ji ber vê yekê ji aliyê her kesê beşdarvanê civakê ve girîng in.

3. Beşdarvanên civakê yên ku wan nirxan dipejirînin, dilxwaz in ku ji bo wan nirxan fedakariyê bikin an jî bimirin. Ji ber nirx di nav xwe de hestan jî dihemînin.

4. Nirx têgehên razber yên ji aliyê hemû kesan ve tên pejirandinin. Nirx bi awayeke razber di hişê mirovan de cih digirin.” (Tezcan, 1987).

Di çîrokan de bêhtir nirxên cîhanî tên nîşandan. Çîrok bi mirovan re meraqa nirxên cîhanî yên wekî hez, dûristî, rastî, alîkarî, wekhevî, edaletî, şadî, cesaret bûn û biyakirina rê û rêbazên edebê pêk tînin. Her wiha çîrok di armanca ku mirov, serkeftî û gihiştî be, parêzerê edaletê be û bizane kêfxweş bibe de ye. Ji ber vê jî di çîrokan de li cem lehengên xwedî taybetmendiyên baş lehêngên xwedî taybetmendiyên nebaş jî cih girtine. Ji rêya taybetmendiyên kesayetî yên lehengan armanc ew e ku xwendevan an jî guhdar, tevgerên erênî û neyînî bizanin.

Curbicuriya pênaseya nirxan di senifandina nirxan de jî derdikeve pêşiya me. Nirx ji hin aliyan ve hatine senifandin. Nirx ji aliyê siyasî, aborî, civakî, ehlaqî, olî, bedewî û teorîk; hêz, serkeftin, hezperestî, tembîh, arasteya xweserî, gerdûnî, alîkarî, kevneşopiyê ve senifandine. Her wiha nirxên parastinî; Nirxên civakî; Nirxên ji aliyê ehlaqê ve yên qenc û neqenc; nirxên gelemper û taybet jî bûna mijarên senifandina nirxan (Akbaş, 2004: 30).

Wekî me li jor behs kiriye, di senifandina nirxan de rêyeke rêkûpêk nîn e. Em dê di xebata xwe de cih bidine senifandina GÜNGÖR. Li gor wî ku em ji qadên jîndarên yên di jiyana mirovan de derkevine rê em dê senifandineke wiha bikin:

a. Nirxên Estetîk

b. Nirxên Teorik

c. Nirxên Aborî

d. Nirxên Siyasî

e. Nirxên Civakî

f. Nirxên Olî

g. Nirxên Ehlaqî.

Li gor vê senifandinê tişta xwedî aheng û pîvan, daxwaza dinyayeke bedew wekî nirxên estetîk hatine pejirandin. Rastiyên di bin ronahiya zanistê de û ji cehaletê hatîn şûştin jî di bin nirxên teorîk de cih girtine. Her wiha aboriya xweser û daxwaza jiyaneke aram di nav nirxên aborî; daxwaza wekheviyê û tekoşîna azadiyê di nav nirxên siyasî; dostîbûna rastî û alîkariya mirovan di nav nirxên civakî; baweriya exîretê û ji gunehan pakijbûn di nav nirxên olî; negotina derewan û xwedî wijdanî di nav nirxên ehlaqî de hatine senifandin. Hemû kes di jiyana xwe de li gor astekê qiymetê dide van nirxan û li hemberê van tevgerekê nîşan dide. Ji aliyekî ve nirx armanca jiyana me ne; her wiha ne ku bi tenê armanca me ya jiyanê ne; armanca me ya ku hemû mirov vê armancê ji xwe re bikine armanc e jî (Gungor, 2000: 84).

1.4.1. Di Çîrokên Herêma Hekariyê De Nirxên Civakî

Motîfên çandî yên di çîrokan de jî di perwerdehiyê de cihekî girîng digirin. Çand, kevneşopî, edet û nirxên di nav civakê de tên jiyîn di çîrokan de rasterast xwe nîşan didin. Her wiha ev hêman carinan wekî xala herî balkêş derdikeve pêşiya xwendevan û guhdaran. Ceribandinên di çîrokan de bi gelemperî wekî peyamên ehlaq û nirxên civakî hînbûneke xwezayî pêk tînin.

Nivîsarên edebî yên mîna çîrokan, bi feraseta xwe ya hunerî nirxên civakî li gor rastiya jiyanê şênber dikin. Ev feraset; di geşedana mirovan ya nêrîna bedewî û pejirandina nirxên civakî de roleke girîng digire. Ji ber vê yekê jî perwerdehiya bi çîrokan an jî xwendina çîrokan ji bo geşedana nêrîna bedewî, şênberkirina nirxên çandî, hestyarî û baldariya jiyanê re pir girîng e.

Wekî em dibînin nirx, bandorê hem li ser kesayet hem jî li ser hest û kelecanên kesan dike. Her wiha rênîşandanekî li ser bijartin û tevgerên kesan dike û rola rêberiyê li ser xwe bar dike. Nirxên di nav demê de ji aliyê civakê ve tên çêkirin, avasaziya civakê pêk tînin û bi guherbariya civakê re ew jî rastî guherbariyekê tên. Ango çawa civak diguhere, guhertina nirxan jî domdar e. Erêniya vê guherbariyê jî li gor hewildanên malbat û saziyên perwerdehiyê an zêde dibin an jî kêm dibin.

Di çîrokan de hemû nirxên civakî kêm zêde cih digirin. Xala girîng ya di vir de ev e; bandora van nirxan ya li ser zarokan çiqas e, an jî di çîrokan de ev nirx li gor nêrîna hunermendiyê çawa hatine xemilandin ku li ser zarokan bandoreke erênî pêk tînin.

1.4.2. Hez

Hez, hesteke li ser gelek axaftin tê kirin û li ser gelekî tê sekinandine. Hez, di bin bandora hişyarkerên razber de ji zayînê bi heta mirinê dom dike. Lê belê ji ber ku hez hesteke razber e, çêdibe ku bi hemû kesan re bi awayeke şênber newê dîtin. Wekî zanista derûniyê nîşan dide. Hez di diyarkirina kelecanê de "*tişta ku tê hezkirin*" an jî "*objeya hezê*" karîgeriyeke girîng e.

Hez, ji bo pêwîstiya takekesan ya domdariya jiyana civakî nirxa manewî ya sereke ye. Ji ber ku ji bilî pêwîstiyên takekesan yên giyanwerî pêwîstiya herî girîng hezkirin e. Takekes, bi sedema vê xwe binirx his dike û dilşad dibe.

Pênaseyeke hezê ya misoger nîn e. Ev rewş jî wê dike dîtbar. Ji ber vê yekê, mirov dikarê li ser hezê gelek nêrînên zanistî bibêje. Ji bo hezê: "Hesta ku berê mirov dide kêfxweşî û pêwendiya tiştekî." (Hançerlioglu, 1992: 417). Pênaseyek tê kirin. Di ferhenga têgehên felsefî de pênaseya hezê wiha hatiye kirin: "Meyila li ser tişteke ku diçe xweşiya mirov; rewşa rih ya digihêje dildariyê.

Cureyên hezê;

- Hezkirina ji mirovan
- Hezkirina zarokan
- Hestyariyeke bê sedem
- Hezkirina ji dilî
- Hezkirina xwezayê"(Akarsu, 1984: 154).

Her çiqas bi mirovan re bingeha hezkirinê ya ji zayînê hebe jî hemû cure hez ji aliyê derdorê ve ji mirovan re tê veguhestin û hînkirin. Di vê veguhestinê de rola sereke ya malbat, civak, çand, kevneşopî û vegotinên gelêrî ne. Dema ku mirov hezê bi van hêmanan nede zarokan, zarokên dê xwe bê nirx, bê qiymet bibînin û baweriya wan li wan naye.

Potansiyela her mirovan ya hezkirinê heye. Lê belê ev potansiyel tu caran bê hewildanê naye hiskirin. Ev keftûleft naye wateya êş kişandinê. Hez herî baş bi rêya kêfxweşî, aşitî û jiyanê tê hînkirin. Di rastiyê de tirsa tenêtî û neyîna hezê ewqas mezine ku ev tirs gelek caran mirovan dike êxsîrê xwe. Lewra sedema gelek nexweşiyan bêhezî ye.

Çîrokên ku me lêkolîn li ser wan kiriye de gelek cureyên hezê xwe nîşa me didin. Hezkirina mirov, giyanwerên din û xwezayê di van çîrokan de heza hevpar e.

1.4.2.1. Hezkirina Malbatê

Piştî ku takekes tê dinyayê yekem car çavên xwe li nav endamên malbata xwe vedike, di pêvejoya geşedana xwe de hemû mînakên tevgerên perwerdehiyê, ewil ji endamên malbata xwe hîn dibe. Malbateke hembêz germ û tijî hez û aram bondereke erênî li ser tendûristiya rihê takekesan dike. Takekes bi encamên tevgerên xwe dizanê ku malbata wî/wê li cem wî/wê ye û bi vê awayê li xwe ewle dibe.

Çawa nirxa hezê di nav nirxan de wekî nirxa yekem tê pejirandin; di nav nirxa hezê de jî hezkirina malbatê heza yekem e. Ji ber vê yekê jî tevahiya afirandinên mirovan de hez roleke sereke digire û di nav vê hezê de jî hezkirina malbatê her dem xwe dide pêş. Lewra di bernameyên saziyên perwerdehiyê de jî hezkirina malbatê bi awayeke girîng cih digire.

Kurd jî di baweriya ku malbat hêmaneke girîng e de ye. Lewra di hemû afirandinên xwe yên gelêrî û çanda xwe de hezkirina malbatê wekî mijareke taybet dide pêş xwe û nîşan dide. Di çîrokên Herêma Hekariyê de jî siyaneta dê û bavan, têkiliyeke erênî ya di navbera xwişk û birayan de, biya dê û bavan kirin, kêfxweşiya endamên malbatê ya bi hev re, wekheviya di nav xwişk û birayan de û hwd. di gelek xalan de li ser girîngiya rayên malbatê hatiye rawestan.

Di çîrokan de girîngiya saziya malbatê li holê ye. Her çiqas di çîrokan de yekîtiya malbatê hatibe parastin jî di hin çîrokan de ji bo xwendin, xebat û hin sedemên din an bav an jî zarok ji malbatê dûr ketiye. Mînak, di çîroka “Sê zêr û sê şîret” (Gelêrî) de zilamekî feqîr heye û nû zewiciye. Li gundê xwe nikarê debara xwe bi dest bike. Ji ber ku tu kar li gundê wî nîn in. Ew jî xatirê xwe ji jina xwe dixwazê û diçê welatên biyanî ji bo xebatê û bi salan venagere.

Di gelek çîrokên Kurdî de hezkirina dayîkê li ser hezkirina bavû birayan re ye. Lê belê her çiqas çîrokên bi vê awayê hebin jî her dem hezkirina zarokan li ser wan hezkirinên din e. Zarokên wan çi nêzîk çi dûr di hemû çîrokan de malbat ji zarokên xwe hez dikin. Mîna di çîroka “Pîrê û Mirîşka Wê” (Gelêrî) de jinikeke pîr û mirîşkeke wê heye. Pîrê mirîşka xwe dibe û diçe zozanan. Mirîşka pîrê li zozanan bîst çêlîkan derdixîne. Mirîşk û çêlîkên wê rojekî winda dibin û bi tenê rêdikevin da herin gundê pîrê. Di rê de diçine aşekî de û Mam Rovî li wan dibe bela. Vêca mirîşk ji bo her bîst çêlîkên xwe dikeve gelek tevgerên zor û zehmet de. Mirîşk ji hezkirina çêlîkên, ji tekoşîneke dijwar serkeftî derdikeve.

1.4.2.2. Hezkirina Dayîkê

Dayîk perçeyeke malbatê ya herî girîng e. Hezkirina dayîkê ji dil e û bê sedem e. Di tevahiya çîrokên Kurdî yên ku ev mijar di nav honandina wan de cih girtiye de hezkirina dayîkê ji aliyê zarokan ve bê sedem tê hiskirin. Ji ber ku di geşedana pêvejoya zarokan de bandora dayîkê li ser zarokan gelek zêde ye. Her wiha hêza herî girîng ya ku rênîşandinekê didin jiyana zarokan hezkirina dayîkê ye. Raya di navbera dayîk û zarokê de hêj di demên zayînê de dest pê dike û ev ra her û her bi hêz dibe. Zarok jî her dem ji hebûna dayîka xwe kêfxweş dibe û li xwe ewle dibe. Her çiqas di serdema balixbûnê de pêwendiya zarokan li ser hevalên wan jî be dîsa hevala wan ya yekem û domdar dayîk e.

Di çîroka “Pepûk” de hezkirina dayîkê ji aliyekî îronîk ve hatiye honandin û ji bilî hezkirina dayîkê hesta neyîna dayîka ya li ser zarokan bi awayeke tirajîk cih digire. Di çîrokê de du zarokên sêwî û zordariya wan ya ji destê jinmamê dibînin hatiye honandin.

1.4.2.3. Hezkirina Bavî

Di geşedanatakekesan de bav jî herî kêm mîna dayîkê girîng e. Bi taybetî bav di mînak girtinê de ji bo kurikan cihekî taybet digire. Ji bo zarokan dayîk çiqas nîşana heza bêdawî û dilovaniyê ye, bav jî ji bo wan nîşana desthilatdarî, hêz û parastinê ye.

Hezkirina bavî piştî hezkirina dayîkê rû dide. Ji ber ku têkiliya dayîk û zarokan ji pêşiya zayînê dest pê dike û heta temenên ewil jî ev têkilî bi tenê di navbera her duyan de bi awayeke xurt didome. Her çiqas di vê rewşê de heza zarokan ya bavê wan diyar nebe jî piştî temenên ewil ku dema zarok hinekî ketine di tevgerên xweser de hingî hezkirina wan ya bavî bi awayeke diyar rû dide.

Di civaka Kurdan de her çiqas bav di roleke girîng de be jî di çîrokên Kurdan de wekî dayîkê cih negirtiye. Bav kesê ku dixebite û pereyan bi dest dixeye, debara malbata xwe pêk tîneye. Di çîrokên ku dayîk wekî jîndareke pîroz hatiye pêşkêş kirin, bav fîgûrekî gelekî kêm maye. Her wiha di hin çîrokan de xwendekar an jî guhdaran rastî xayîntiya bavî jî tên. Ji bo mînak, di çîroka "Çildîtin"ê (Gelêrî) de Bavê Ehmed Çelebî mîr e. Di navbera wan de hezeke diyar heye. Tu pirsgirêkan wan nîn in û her du jî ji hev hez dikin. Lê demek tê û her du jî ji "*Çildîtinê*" hez dikin. Ehmed Çelebî diçe ji bo xwe Çildîtinê direvîne lê bavê wî bi sêhr û hileyan kar dike ku kurê xwe ango Ehmed Çelebî bikuje û Çildîtinê ji wî bistîne. Ji bo hezkirina Çildîtinê hezkirina di navbera bav û kur de diguhere dijminatiyê.

1.4.2.4. Hezkirina Xwişk û Birayan

Hezek jî ya di nav malbatê de takekes rastî wê tên heye. Ev hez ya xwişk û birayan e. Têkildariya zarok ya bi xwişk û birayan re hem geşedanên erênî hem jî yên neyînî pêk tîne. Hezkirina xwişk û birayan di nav cureyên hezê de ji hezên herî berfireh e. Her wiha ev hez ji asta geşedana dawî ya zarokan hesteke civakî ya girîng e. Di vê hezê de jî peywira herî girîng ya dê û bavan e. Dema zarok his dike ku hez bi xwişk û birayên wî/wê re tê parvekirin hingî an dê ji xwişk û birayên xwe hez bike an jî dê ji wan nefret bike. Ev her du helwest jî li gor tevgerên dê û bavan bi zarokan re çêdibin.

Zarok; alîkarî, parvekirin û yekîtiyê yekemcar di nav jiyana malbata xwe de hîn dibê. Di vê jiyanê de ku yek ji aliyê temen û serdemên geşedanê ve hebe ew zarok çêtir li xwe ewle dibe. Ji bo tenêtî û pêwîstiya xwe ya lîstikê pêk bîne bi xwişk û birayên re dilehîze; ji ber ku xwişk û bira, hevalê zarokan yên yekem in.

Heza xwişk û birayan wekî rûaliyekê pêwîstiya bihevrebûnê ya din tê nirxandin. Ev hez bi zarokan re ewil wekî zikreşiyekî rû dide û di navbera her du zarokan de ku gelek temen hebin ev hest hinek din kûrtir dibe. Di demê de bi rêya tevgerên dê û bavan heza di navbera zarokan de tê parvekirin û geşedana zarokan ya hestyarî parseng dibe. Ku malbat di vê rewşê de bi tevgerên xwe vînekî nedin pêşandan berê zarokan dê bikeve narsizm û lixwebûnê. Her wiha di serdemên din de zarok dê ji kesekî û civakê hez nakin (Sönmez, 2003: 48).

Di çîroka "*Pepûk*" de serpêhatiya du zarokên sêwî mayî tê gotin. Li ser rûyê dinyayê ji her du xwişk û birayan pêve tu xwedanê wan nîn in û li ber destê jinmama xwe zordariyê dibînin. Di nav xwişk û birayî de hezeke bêsînor heye. Lewre bi vê heza mezin ya xwişkê, duayên wê diqebilin û keçika biçûk dibe çûka pepûk.

1.4.2.5. Hezkirina Ajalan

Li ser rûyê dinyayê jîndar tenê ne mirov in. Ji beşek yên di dinyayê de bi mirovan re jiyana xwe didomînin ajal in. Ji ber ku ajal di jiyanê de ji gelek aliyan alîkariya mirovan dikin

û pêwîstiya wan ji bo jiyanê gelekî girîng e. Di vê xalê de divê mirov jî ji wan hez bikin û wan biparêzin. Peywireke mirovan ya xwezayî jî ev e. Ev peywir jî ji hezkirina ajalan dest pê dike. Heza ajalan ji aliyê civakan ve jî berpirsiyariyeke herî girîng e. Mirovekî empatîk, xwedî nêrînên cûda û xwedî têkiliyên bi tendûristî bi rêya hezkirina ajalan pêk tê. Bi vê rêyê heza ajalan nêrînên zarokan yên dinyayê dewlemend dike.

Zarok, bi rêya çîrokan ji bilî ajalên kedî yên berî jî nas dikin û di navbera van ajalan de danberhevan dikin. Bi vê awayê hînbûnên zarokan hinekî din şênber dibin. Taybetmendiyeke din jî di gelek çîrokan de ajal wekî hevalên mirovan hatine nirxandin. Zarok, bi vê rêyê nirxên hînbûyî yên mîna hevaltî, dostîbûn, alîkarî û parvekirinê jî xurt dikin. Ji ber ku zarok di her çîrokê de lehengan mînak digirin. Mînak, di çîroka "Serpêhatiya Hesp û Kerê" (Xamo, 2014: 55-56) de zilamekî hespek heye û ew gelekî ji hespê hez dike. Ew her roj hespê xwe baş qeşawî û timar dike. Xwarina wî baş dide. Loma jî hesp gelekî kêfxweş û liserxwe ye. Di vê çîrokê de peyam, hezkirina ajalan e.

Di çîrokên Herêma Hekariyê de her çiqas heza ajalan li pêş jî be ajal bi gelek taybetmendiyên xwe yên erênî û neyînî cih digirin. Mînak; Rovî çiqas "Mam Rovî" jî be di gelek çîrokan de qurnaz û hîleker e, hakeza gur wisa ye. Bizin her dem şîrker û dilovan e. Mar xayîn û bêbawer e. Se, ji bo xwedanê xwe gelek baş e û hwd. Zarok bi rêya van taybetmendiyên ajalan hem hezkirina ajalan hem jî naveroka gelek nirxên din hîn dibin.

1.4.3. Hevaltî

Di destpêka hestên ku di navberan mirovan de girêkên xurt dihonênê; hez tê. Ev nirx li gor rewş û geşbûna xwe li ser her mirovan dirûveke xweser distîne. Rastiyeke din jî takekes ji bilî hezkirina dê û bavan, pêwîstiya heza bi hevalên xwe re dibîne.

Hevaltî, di pêvejoya geşedana takekesan de cihekî girîng digire. Takekes, di nav civakê de pêwîstiya hevaltiya hevsalên xwe dike. Takekes vê pêwîstiya xwe ewil ji xwişk û birayên xwe dihilîne. Di temenên pêş de jî bi kesên ji malbatê cûda re dikeve têkiliyê de û hevaltiya wî/wê ya civakî dest pê dike.

Her çiqas hevaltî û dostîbûn di nirxên wekî hev tên dîtin jî ev her du nirx di bingeha xwe de ne yek tişt in. Dostîbûn di navbera du kesên şertên wan wek hev de rû dide. Di navbera dostan de cûdahiya temen, pozîsyon, derdor, çand û hwd. hebe, dostîbûna wan gelekî dom nake. Di navbera zarokan de jî dostîbûneke bingehîn pêk naye. Kelecanên di navbera wan de tîr in, lê belê ne domdarin. Ji ber ku geşedana zarokan ya hişmendî hêj bi awayeke rast nerûniştiye. Di vê xalê de mînaka herî zelal guherbariya koma hevalan ya zarokan e. Di serdema zaroktiyê ya yekemîn de zarok zû dibine heval û dîsa zû dev ji hevalên xwe berdidin, an jî wan zû ji bîr dikin. Di serdema dibistana seretayî de hevaltî, ji dibistanên pêş û salên pêş de jî merhaleya dostîbûnê heye (Govsa 1998: 94-97).

Em dikarin bibêjin di hemû çîrokên Herêma Hekariyê de nirxa hevaltiyê heye. Her çiqas di çîrokan de carinan heval bi hev re xayîn derbikevin jî di piraniya wan de hevaltiya di navbera lehengan de erênî ye. Di çîrokan de; carinan du an jî sê ajal (Ker, mih, se, rovî, gur, mirîşk, bizin, hirç û hwd.) dibine hevalên hev, carinan jî du rêwî li ser rêya welatekî dûr dibine hevalên hev. Di çîroka "Se mih, Ker"ê de hevaltiya di nav her sê ajalan de wekî hevaltiya di nav mirovan de hatiye honandin.

1.4.4. Dadwerî û Wekhevî

Têgeha dadweriyê di ferhengê de wekî: "lihevkirina maf û hiqûqê, rastî, nêrîna mafê ye." (www.tdk.gov.tr) tê pênase kirin. Em ji van pênaseyan rêbikevin, em dikarin bibêjin, ne kêm

ne jî zêde bikaranîna mafê ya ji encama xebatê hatî bidestxistin e. Dadwerî, sûdwergirtina derfetên wekhev ya mirovan, rewşa ku mirov rastî yek kiryariyê tên û rewşa gihiştina encamên wekhev e (Cevizci, 2010: 211).

Em dibînin ku li cihê ku dadwerî lê hebe aram e, cihê ku dadwerî lê ne be jî aloz û bê aram e. Ne ku di bawerî an jî di çandekî de li hemû cîhanê dadwerî xwedî girîngiyeke mezin e. Loma nirxeke barîgehî ye. Di rêkûpêkirina jiyana civakê de ji bo zarokan hînkirina nirxa dadweriyê girîng e. Ji ber ku dadwerî têgeheke razber e. Dibe ku têgihiştina wê ji bo zarokan dijwar be. Di vir de jî dîsa çîrok derdikevin holê. Lewre di şênberkirina nirxên civakî de ji bilî ceribandinan, rola sereke ya çîrokan e. Çîrok bi rêya bûyeran, nirxên razber yên wateya wan hinekî dijwar li ber zarokan bi awayeke derasayî dike şênber. Di çîrokan de, bi gelemperî nirxa dadweriyê bi rêya desthilatdarên mîna padîşax, mîr, beg, qadî, mele û hwd. xwe wekî mijarekê nîşan didin. Zarok bi têkiliyên di navbera van û gel de hînî nirxa dadweriyê dibin.

1.4.5. Bêrîkirin

Bêrîkirin, xwestina dîtinê an jî gihiştina kesekî an jî tiştekî ye. Mirov bêriya kesê ku jê hez dike, girîng dibîne dike. Bêrîkirin, ji hesta mirovan ya herî bîngehîn e. Dema ku mirov bêriya kesekî dike bê aram û bê kêfxweşî dibe. Mirov di jiyana xwe de teqezî bêriya an kesekî an jî tiştekî dike.

Di çîrokên zarokan de tê dîtin ku lehengên çîrokan bêriya endamên malbatê, heval, mal, gund, bajar, rojên berê û ajalan dikin. Di çîrokan de tê dîtin ku bêrîkirin carinan mirovan kamil carinan jî bê kêf dike. Di çîrokan de bêrîkirin carinan bi hesta xemgînî jî derdikeve holê. Lewre di hin çîrokan de bêrîkirina lehengan heta dawiya temenê wan dom dike. Di çîroka “Se Zêr Sê Şîret” de malxwêyê malê gelek salan li bajarekî biyanî dixebite û dawiyê de bêrîkirina wî ya malê serdest dibe û tê malê.

1.4.6. Alîkarî

Ku mirov xwe nexe di cihê yên li hemberê xwe, dê nizanibe pêwîstiya wan bi çi heye. Lewre, alîkarî bi têgihiştina kesên li hemberî mirov dest pê dike. Em dikarin bibêjin alîkarî binbeşa qenciyê ye. Ji ber ku alîkariya kesên pêwîst wekî qenciyê tê hesab kirin. Alîkarî mirov kêfxweş dike. Alîkarî wekî hesta şadiyê barîgehî ye. Ji ber vê yekê di hemû civakan de wekî dilpakiyeke mezin tê pejirandin.

Civak ji kesan, qencî û alîkariyê dixwaze. Kes zarok jî be mezin jî be, her dem divê di tevgera qenciyê de be. Ev hêvî ji civakan hemûyan re pêwîst e. Lewre ji alîkariyê yekîtiya civakê pêk tê. Girîngiya alîkariyê hatiye zanîn ku di hemû serdeman de ev nirx bi zarokan tê hînkirin.

Di tevahiya çîrokan de alîkarî an jî qencî hatiye parvekirin. Lewre di bingeha çîrokan li ser qenciyê hatiye avakirin. Kesên ku alîkariyê bikin ji wê alîkariyê kêfxweş bibin dê wê tevgera xwe bidomînin. Ev çerxa ku xwe di çîrokan de nîşan dide ji bo cih girtina alîkariyê ya bi zarokan re gelekî girîng e.

Di çîrokên zarokan de lehengên alîkariya heval, nexweşan, ajalan, mûhaciran, zarokan, mezinan, pîran, xizanan, rênçberan, yên di bin zilmê de mayîn dikin diderkevine pêş. Di çîrokan de carinan hin alîkarî bêsûd hatine kirin, hin jî bisûd hatine kirin. Di çîrokên zarokan de alîkarbûn bi hemû lehengan re şadî pêk aniye.

1.4.7. Rastî û Dûristî

Di ferhengê de wekî; “Tevgere rast, lihevhatina dadwerî û ramana bi rastiyê re.” (www.tdk.gov.tr) hatiye şîrovekirin. Nirxa dûristiyê di jiyana me de cihekî pir girîng digire. Lewre divê di têkiliyên mirovan de ewlehî hebe ev tişt jî rasterast bi dûristiyê ve girêdayiye. Di piraniya ferhengan de têgehên rastî û dûristiyê bi hev re hatiye bikaranîn. Ji ber vê yekê jî me her du têgîn bi hev re bi kar anîn.

Têgeha rastî û dûristiyê di rewşên wekî mirov ji bo kesekî xirab ne fikire û di demên zordariyê de jî dev ji rastiyê bernede tê bikaranîn. Dûristî ji fezîletên serdest yên mirovan e. Di dûristiyê de jêdûrketina derew û durûtiyan heye. Her wiha rastî û dûristî bingeha ewlehiyê ye.

Divê hînkirina wan her du nirxan ji temenên biçûk were destpêkirin. Divê nebaşiya derewan ji zarokan re were gotin. Divê xirabiya hîlebaziyê bi zarokan were hîn kirin. Divê zarok zanibin ku encama rastî û dûristiyê her dem erênî ye. Wekî hemû nirxan divê bingeha van nirxan jî hêj biçûktayiyê de were avêtin.

Di çîrokên Herêma Hekariyê de lehengên sereke ji aliyê rastî û dûristiyê ve tîmsalên dûristiyê ne. Lehengên sereke her dem rastiyê dibêjin û di dûv rastiyê de ne. Sozên ku dane, tînin cih û niyeta başiyê li ser xirabiyê bi kar nayenin. Dema ku leheng karên li ser rastî û dûristiyên dikin dilê wan aram e. Lê ku di tevgereke xirab de bin dilê wan ne aram e û di hesta poşmaniyê de ne. Ji ber vê yekê tu car ji ser rêya rastiyê dernakevin. Ji bo vê nirxê jî mînaka herî baş çîrokên “Mîrza Mihemed” in.

1.4.8. Hestyarî / Empatî

Hestyarî, asta balkêşandinê ya kesekî ya li derdora xwe ye. Di ferhengê de wekî; “Kesê xwe ji aliyê hest û ramanan ve bike di cihê kesê li hemberî xwe de ye.” (www.tdk.gov.tr). Di têkilî û danûstandinên mirovan de hestyarî ango empatî roleke sereke digire. Ji bo têkiliyeke baş û jiyana civakî ya baş, ramana hestyarî pir girîng e. Ji ber ku takekes dixwazin ku civak wan biecibîne û ji wan hez bike. Di vê xalê de têkilî bi takekesekî/ê ramana hestyarî pêk nayene. Lewre, ji bo dostîbûn û têkiliyên takekesan divê raman û hisên beranber hebin.

Hestyarî di takekesan re hêza hindûr pêk tîne. Hestyarî di biryardanan de alîkariya bijêrtinên rast dike. Ji ber vê yekê hebûna vê nirxê dibe sedema gelek tevgerên erênî. Takekesên xwedî hestyarî di têkiliyên xwe yên malbat û hevalan de encamên erênî bi dest dixin. Lewre, armanca çîrokan ya weşartî nirxa hestyarîyê ye. Takekes gelek caran bi rêya lehengan rastî nirxa hestyariyê tên û hînî rewşên ji xwe dûr dibin.

1.4.9. Dilovanî

Dilovanî, nirxeke xwezayî ye û ji bingeha mirovahiyê tê. Dibe ku hesta mirovan ya herî kûr dilovanî be. Di ferhengê de wateya dilovaniyê wiha hatiye pênase kirin: “Xemgînî an jî dilsotina ji bo rewşa xirab ya kesekî” (www.tdk.gov.tr). Takekes bi qasî wijdana xwe dilovan e. Takekesê dilovan bi rehm e, xusarê li tu kesan nake. berevajî ji bo kesên ku ketîn di zor û zehmetiyan de xemgîn dibe. Dilovanî hêj di temênên biçûk de di dilê zarokan de cih digire ji ber ku dilovana herî mezin dayîk e. Takekes, yekem car bi alîkariya dayika xwe rastî hesta dilovaniyê tên. Her wiha di çîrokan de jî dilovanên herî mezin her dem dayîk in.

1.4.10. Mêvanperwerî

Mêvanperwerî ji taybetmendiyeke girîng ya civaka Kurdan e. Di dîroka Kurdan de gotinên, “Mêvanê Xwedê”, “Odeya mêvanan” û “Mêvanê şevê” girîngiya vê nirxê didine ber çavan. Dibe ku di çanda Kurdan de taybetmendiya herî balkêş mêvanperwerî be. Mêvan ji bo civaka Kurd gelekî bi qedr û qiymet in. Ji ber ku baweriya ku “Mêvan mêvanê Xwedê ye” di nav civakê de wekî rê û rêbazeke dilxwaziyê ye.

Di çîrokan de ev nirxa ku ji berên bingehîn yên civakê ye jî gelekî cih girtiye. Heme heme di hemû çîrokan de hin leheng li mala hin lehengên din dibine mêvan. Di hemû mêvaniyan de jî ji bo mêvanan qedir tê girtin.

1.4.11. Meraqa Zanyarî

Meraq, ji bo takekesan sedema domandina xwendina berheman e. Ji ber vê yekê di berhemên gelêrî de divê bi teqez, hêmana meraqê cih bigire. Berhemên xwedî hêmana meraqê, bandora balê û domdariya berhemê zêde dike û bi vê awayê bi takekesan re hezkirina xwendinê jî zêde dibe. Her wiha berhemên ji aliya mijarê ve xwedî hêmana meraqê di vê qadê de bêhtir serkeftî ne.

Di berheman de carinan hêmana meraqê dibe sedema tiştên xirab jî, lê ku xwendevan û guhdar berê xwe bide tevahiya mijarê, ji bingeha wê bûyerê meraqa leheng derdikeve. Divê armanca berhemên zarokan meraqa zanyarî be. Zanyarî bi kurtasî bi hiş ve rêketin an jî yekirina raman, hiş û mantiqê ye (Sonmez, 2013). Ji bo hînkirineke bingehîn hebûna meraqa zanyarî di destpêka hînkirinê de roleke sereke digire. Ji ber ku mirov bi meraqa zanyarî ji bo civak û cîhanê afirandin û dahênan pêk tînin. Ji bo zarokan ji têgeha meraqa zanyariyê armanc; di hînkirinê de ji rêberiya zanistê sûd wergirtin e.

1.4.12. Lixwebawerî

Di ferhengê de; “Siyaneta mirov ya dide xwe, heysiyet, nirxa siyaneta bîngehîn e.” (www.tdk.gov.tr). Takekesên ev nirx bi wan re heyî, kesên dizanin çi dixwazin, xwedî siyanet û ji bo jiyanê xwedî nêrîneke zelal in. Serkeftinên mezin bi lixwebaweriyê tên destpêkirin. Ku mirov li xwe ne bawer be, ne dikare ser bikeve ne dikare karê destpêkirî xilas bike ne jî dikare di nav civakê de vîna gotinekê nîşan bide. Kesên ku lixwebawer di jiyanê de rastî çi astengiyê werin jî her dem li gor armanca xwe bi ser dikevin.

Ji bo takekes biryarên rizgar bidin û xwe bi awayeke rast bidin têgihiştin; karibin bibin berpirsiyarê tiştekî an jî kesekî/ê divê hêz û jêhatinên xwe zanibin. Di vir de jî dîsa rola çîrokan girîng e. Ji ber ku zarok dema lehengên lixwebawer wekî mînak bigirin ji bo cesareta wan ya di jiyana rasteqîn de ev mînak standin dê ji wan re alîkar be. Di hin çîrokên Herêma Hekariyê de lehengên çîrokan yên sereke her çiqas xwedi hin kêmasî jî bin dîsa jî li xwe bawer in.

1.4.13. Sebir / Xweragirî

Sebir, dilpakiya li hemberê rewşên xirab yên wekî êş, bêheqî, mirin û hwd. rawestan an jî bêdeng mayîn e (www.tdk.gov.tr). Nirxa sebirê, di tevehiya xalên jiyana me de cih digire û her wiha di jiyana me ya civakî de jî girîngiya wê domdar e. Hebûna vê nirxê, kontrolkirina têkiliyên me yên bi mirovan re û ji bo rewşên xirab bandoreke neyinî li me neke, pir pêwîst e. Jiyan bi tevahiya xwe hewildanek e û mirov di vê hewildanê de bi alîkariya sebirê bi ser dikeve. Di jiyanê de mirovên xwedî vîn û sebir digihêjin armanca xwe.

Em dikarin bibêjin sebir li ser derûniya mirovan jî bandoreke erênî dike. Lewre li hemberî zor û zehmetiyan ku ji destê takakesan tiştek neyê, sebir bi takekasan re qayîmiyeke derûnî pêk tîne. Di jiyanê de hin jiyandinên civakî yên hêsan û dijwar hene. Li vir jî tişta girîng ev e; takekes li hemberî van xwedî hewildan, cesaret û sebir bin e.

Takekes li hemberî zor û zehmetiyan çiqas bi sebir be, dê xwe ji wan zor û zehmetiyan ewqas bi xusareke hindik xilas bike. Ji ber vê yekê di pêvejoya hewildana jiyanê de divê zarok ev nirx bi dest xistibe. Her çiqas sebir pêvajoyeke zehmet jî be divê zarok xwedî hêvî bin û hêviyên wan newin şikestin. Di vê xalê de berhemên zarokan jî divê li gel nirxa sebirê cih bidine hêviyan. Ji ber ku sebir û hêvî du nirxên wekî goşt û neynûkê ne. Yek bê yekî bêwate ye. Divê zarok jî di hişmendiya vê de bin û zanibin ku sebirê bikişînin dê hêviyên wan pêk werin. Her wiha ku hemû daxwazên zarokan di demeke zû de pêk werin zarokên xwe di navenda dinyayê de his bikin, encamê vê rewşê jî dê nebaş bibe. Divê zarok girîngiya demê hîn bibin û hînê nirxa sebirê bibin.

1.4.14. Cesaret

Cesaret, bêtirsiya li dijî rewş an jî karekî ye. Cesaret bidiliyê û lixwebaweriyê dixwaze. Ji ber vê sedemê mirov, di her mijarê de bi cesaret nabe. Mirov, di baweriya serdestiyê ya kar an jî rewşekê de cesareta xwe nîşan dike. Takekesên lixwebawer, bi cesaret in û xwe bi awayeke serdest didine fam kirin. Ji ber vê jî hebûna vê nirxê ji bo geşedana takekesan ya civakî û hestyarî gelekî girîng e.

Di çîrokan de em dibînin gelemperiya çîrokan de leheng bicesaret û lixwebawer in. Di gelek çîrokan de leheng bi pîrhefokan, dêw, ajalên hov û hwd. re hewildanê dikin. Her wiha di van çîrokan de armanca hewildanê jî rizgar kirina, malbat, heval, xwişk û bira, civak û hwd. in. Di hemû çîrokên ku lehengên wan bi cesaret in de lehengan sûd ji vê nirxê wergirtiye. Tu leheng nîn in ku ji ber cesareta xwe xusiriye. Di çîroka"Hemze Pêlevan" de lehengê sereke Hemze Pêlavan wekî nîşana cesaretê ye.

1.4.15. Siyanet

Nirxa siyanetê di ferhengê de; "Hesta hezê ya ku dibe sedema mirov qedirê kesekî an jî tiştekî digire ye." (www.tdk.gov.tr). Bi vê pênaseyê mirov bi vê nirxê di civakê de cihekî erênî digire û bi derdora xwe ya civakî re têkiliyên baş ava dike.

Ev nirxa ku di hemû civakan de xwedî cihekî pir girîng e. Siyanet, di jiyana takekesan de jî cihekî girîng digire. Hebûna vê nirxê di geşedanên takekesan yên hestyarî de bandoreke erênî pêk tîne. Ji ber vê yekê di hemû materyalên hînbûnê yên gelêrî de ev nirx bi avayeke hûrgilî hatiye bikaranîn. Her wiha di çîrokên Herêma Hekariyê de bi awayeke zelal xwe nîşan dide.

1.4.16. Nirxên Neteweyî

Ûrf û edetên civakê çanda civakê pêk tînin. Her civakek bi kevneşopiyên wekî; xwarin û vexwarin, cil û berg, dîlan, şîn, cejn, rojên pîroz, serdan, jiyana rojane û hwd. taybetmendiyên xwe kifş dike. Ji bo hişmendiyeke neteweyî zanîn û bikaranîna kevneşopiyê gelekî girîng e. Takekesên di vê hişmendiyê de bi veguhestina van nirxan pêk tê. Her wiha ji nirxên barîgehî jî merhaleya yekem nirxên neteweyî ne.

Di pêşveçûna civakê de pêwîstî bi takekesên welatparêz; ji civak û mirovahiyê peywirdar heye. Ev pêwîstî jî bi hînkirina nirxên neteweyî tê cih. Di vê xalê de jî dîsa berhemên ji dîroka gel derdikevin roleke girîng digirin li ser xwe.

Di hemû çîrokên zarokan de nirxên neteweyî cih girtine; ji ber ku çîrok gelêrî ne. Di tevahiya bûyerên çîrokan de ev nirx xwe bi awayeke berfireh nîşan didin.

1.4.17. Dîrok

Hînkirina dîrokê jî bi qasî nivîsandina dîrokê girîng e. Ji bo hişmendiya dîrokê berhemên gelêrî gelekî girîng in. Lewre di çîrokan de ji bilî nirxên manewî dîroka civakan jî heye. Hem çîrokbêj hem jî nivîskar ne mûmkun e ku nivîsareke kevneşopî bê dîrokê neqiş bike. Dîrok di hemû nivîsên gelêrî de hinekî veşartî jî be ji nav bûyerên çîrokan bêhna dîroka civakê tê.

Ji bo hişmendiya neteweyî, zanîna dîrokê girîng e. Bingeha hişmendiyê jî di temenên biçûk de bi takekesan re çêdibe. Di vê xalê de ji bilî malbat û dibistanê di hînkirina dîrokê de rola herî girîng li ser berhemên zarokan e. Xaleke din jî; zarok bi alîkariya berhemên gelêrî yên wekî destan, çîrok, vegotinên gelêrî û hwd. dîroka civaka xwe bi kêfwxeşî hîn dibin.

1.4.18. Bawerî

Bawerî pêwîstiyeke manewî ye. Takekes di jiyana xwe de ewil li gor nirxên ji malbata xwe piştre ji nirxên hevalên xwe û dawiyê de jî ji nirxên derdora xwe hîn bûyî rêyeke baweriyê awa dike. Di vê rêyê de takekes nirxên li gor xwe dipejirîne û yên ne li gor xwe jî napejirîne. Lê belê bingeha baweriya xwe, di zaroktiya xwe de ava dike. Hêzbûna vê bingehê di destê malbatan de ye, bes geşedana wê hem bi hişmendiya takekes hem jî bi alîkariya berhemên zarokan e.

Di serdeme zaroktiyê de zarok bi tenê heza Xwedê di dilê xwe de bihemîne û hinekî jî di dinyaya xwe ya hindûr de cih bide tirsa Xwedê, ev reaksiyonê di geşedana wî/wê ya olê dê pêkhatinên erênî pêk bînin (Albayrak, 2004: 400). Lê belê, divê di nav hez û tirsê de hevsengek hebe. Lewre dibe ku hezkirin ji tirsê an jî tirs ji hezkirinê be. Di vir de tişta ku di baweriyê de rast divê tirs ji hezkirinê be. Dema ku hezkirina Xwedê bi vê bingehê were hînkirin dê geşedana zarok ya hestyarî û derûnî baş pêşve biçe.

Di gelêrî de jî bi gelemperî çîrokan de pêkanîna baweriyê ya bi zarokan re li ser hezkirinê ye. Lehengên bawermend her dem tiştê baş dikin û dema dikevin tengasiyê de jî Xweda alîkariya wan dike. Leheng jî bi dûayên xwe hezkirina xwe nîşanî Xwedê dikin. Her wiha li piraniya herêman, di çîrokên Kurdan de daxwaz bi dûayên ji bo Xwedê dawî dibin. Mînak; "*Çîroka me çû deştê dê û bavên me çûn behiştê*", "*Rehm li dê û bavê guhdaran*" û hwd. Ji van mînakan diyar e ku bawerî di civaka Kurdan de nirxeke pir girîng e. Lewra ji bo veguhestina baweriyê di hemû berhemên zarokan de vê nirxê bi baldarî cih girtiye.

1.4.19. Keftelefta Jiyanê

Dema ku em zarokan ji bo jiyanê amade dikin divê em her dem minakên jiyana baş nedin wan ji ber ku ev hêza zarokan hewildana wan ya bi jiyanê re kêm dike. Divê zarok li gel minakên jiyanê yên baş rastî mînakên zor û zehmet jî werin. Lewre jiyan di tevahiya xwe de xweşî û nexweşiyê dihemîne. Takekes hêj biçûk hişmendiya vê rastiyê zanibe dê jiyana xwe de pengavên lixwebawertir biavêje.

Çîrok ji bo vê hişmendiyê gelek mînakên curbicur didin zarokan. Zarok bi alîkariya çîrokan hemû dûrivên jiyanê nas dikin û hişmendiyeke jiyîna jiyanê bi wan re çêdibe. Di çîroka "Pepûk" (Gelerî) de zarok, rastî zehmetiyên jiyanê tê û sêwîtî hesteke çawa ye dibîne. Her wiha di çîroka "Şengê û Pengê" (Gelerî) de li gel sefîtî û safîtiya Şengê û Pengê rastî dilhişkî û çavbirçîbûna hirçê jî tê. Em dikarin bi hezaran mînakên wiha bidin, lewre çîrok, ji bo naskirin û hînkirina jiyanê bi hemû awayan jiyandinan dide ber çavên xwendevan û gudaran.

1.4.20. Hişmendiya Zimên

Hînbûna zimanê zikmakî hînbûna çanda civakê ye. Dema mirov ji amûrên veguhestinê yên çandê bimîne dê ji hînbûna hişmendiya civakê jî bimîne. Ziman ji bo bidestxistina vê hişmendiyê hêmana herî pêwîst e.

"Bi zimanê çîrokê zimanê zikmakî wekî amûra di destê karkerekî de çawa tê bikaranîn yekem car bi wî/wê dide hînkirin, hin hunerên çîrokê; çalakî, dewlemendî û bedewîyê yekem car bi wî/wê nîşan dide, hesta ku ji yên zimanê wî neaxive dûr dike û yê bi zimanê wî/wê diaxive nêzîk dike yekem car bi wî/wê re çêdike çîrok e." (Boratav, 1998: 14). Ji ber vê yekê dema ku em zarokan bi zimên hîn dikin û hişmendiya zimên didin wan divê em dêhndar bin. Divê em materyala rast, watedar û bi ewqasî kêfxweş bi kar bînin.

Çîrok ji bo geşedana zimên ya zarokan alîkar e. Di derbarê çîrokê de axaftin, pirs kirin û dramatizasyon jêhatîbûna zarokan ya guhdar kirin û vegotinê bi pêş ve dibe. Di geşedana hêza raman û xeyalê, çêja zewqa zimên, bikaranîna taybetmendiyên zimên de gelek fonksiyonên girîng yê çîrokê hene.

Zarok hêj di dergûşê de hînî zimên dibin. Ev hînbûna zimên di heman demê de hînbûna çandê jî ye. Hêj zarok di dergûşê de bi lorîn û çîrokên guhdar dikin rastî parçeyeke çanda xwe tên. Çîrokên di vê demê te ji zarokan re tên gotin peyvên di axaftina wan de diyar dikin û xizîneya peyvên wan dewlemend dikin. Zarok bi rêya van berhaman hêj ji xwe haş nemayî hînî avasaziya hevokên zimanê xwe yê zikmakî dibin. Her wiha hêdî hêdî rê û rêbazên zimanê xwe hîn dibin. Bi encama van hînbûnan jî zarok dê di temenê xwe yên pêş de zimanê xwe bi awayeke rêkûpêk bi kar bîne û takekesekê/î xwedî hişmendiya zimên û bigihe.

Çîrok, dirûvê zimên yên herî xwezayî nîşa me dikin. Di çîrokan de hêmanên zimên yên mîna; vegotinên dawerî, hevokên nerast, biwêj û gotinên pêşiyan û hwd. bi aramiya zimanê axaftinê tê veguhestin. Di vê rewşê de, fonksiyona çîrokê ya di perwerdehiya zimên de zêdetir dibe. Serdestiya çîrokbêj ya li ser zimanê çîrokê, jêhatîbûna wî/wê ya bikaranîna biwêj, gotinên pêşiyan û gotinên xweş, berê guhdaran dide hînbûna zimên. Di wê wateyê de em dikarin bibêjin çîrok, ji bo komên hemû temenan hîndariyeke xwezayî, balkêş û bêhempa ye.

1.4.21. Wêje /Edebiyat

Zarok, jîndarekî di dinyaya xwe de dijî û bi çavekî cûda li dinyayê dinêre ye. Dereke ku zarok bi alîkariya xeyalên xwe neçiyê û tişteke ku neke nîn e. Ji bo ku em nirxên dixwazin bi hînî zarokan bikin divê em berhemên bandorê li ser dinyaya wan dikin deynin li ber wan. Bi taybetî çîrok ji wan berheman e. Lewre di geşedana zarokan de rola edebiyatê pir girîng e. Ji ber ku edebiyat dema dinyaya zarokan pêşkêşî wan dike, bi zimanê wan diaxive û hestên wan parve dike û ji bo zarokan zêdebariyên erênî pêk tîne. Bêguman, edebiyat bi tenê hin tevger û nirxên diyar nade zarokan, di heman demê de kêfa zarokan jî tîne. Ji ber vê yekê armanca berhemên edebî ne bi tenê perwerdehî ye. Her wiha berhemên edebî bi zarokan re hişmendî û nêrîneke hunerî ya edebiyatê jî pêk tîne. Her çiqas ev armanc hinekî neyekser jî be zarok pêre pêre bi hunera edebiyatê re hevnasinekî pêk tînin.

Edebiyata zarokan nexasim çîrok, di navbera paşeroj û pêşerojê de mina pirê ye. Di bingeha çîrokan de vegotinên devkî û di domahîka wê de jî vegotinên nivîskî hene. Ji ber ku çîrok ji gotinên pêşiyan yên ji paşiyan re gotine, pêk tên. Ango di naveroka çîrokê de hêmanên çanda devkî hene ku ev hêman bingeha edebiyatê pêk tîne. Takekes jî bi saya çîrokê bingeha edebiyata civaka xwe nas dike û hîn dibe.

1.4.22. Naskirina Kesayetan

Têkiliyên mirovan yên bi nirxên civakê û kesên din re kesayetê pêk tîne. Kesayet, nirxa ku civak li kesan bar dike ye û li gor şertên derdorê diyar dibe. Hevrengiya di nav tevger û şertên girîng yên di navbera civak û kesan de bandorê li ser kesayetê dike.

Her malbat, dibistan an jî civak dixwaze ku mirovên qenc bi kesayeteke erênî bigihîn. Em dikarin bibêjin armanca civakan ya sereke jî ev e. Ji ber ku kesên ji aliyê kesayetê ve qenc, ne ji bo xwe tenê ji bo civakê jî bingeha aramî û şadbûnê ne. Ji bo pêkanîna vê armancê jî pêwîstî bi veguhestina nirxên çandî yên civakê heye. Kesayet li gor veguhestina van nirxan dirûv digire û geşedana kesayetê bi awayeke erênî pêk tê.

Ji bo kesayetê veguhestina nirxên civakî bi gelek rêyên sereke pêk tên. Mina; malbat, derdor, dibistan, mamoste, heval, afirandinên edebî û hwd. gelek hêmanên din di vê armancê de roleke sereke dilîzin. Lê belê di vir de rola afirandinên edebî li gor wan hêmanên din hinekî berfirehtir e. Lewre, berhemên edebî ji aliyê gihiştin û belavbûnê ve xwedî derfetên xweser in. Ev berhem bi rêya nivîs û vegotinê digihêjin gelek kesan û bandorê li ser wan dikin. Her wiha zarok bi alîkariya berhemên edebî danberhevdana kesayetan dikin û ev jî ji bo têgihiştin û diyarkirina kesayetan ramaneke erênî pêk tîne.

Di nav berhemên edebî de jî ji bo takekesan berhemên ji aliyê kesayetan ve têr û tijî jî çîrok in. Takekes, di çîrokan de rastî gelek kesayetên curbicur tên. Derfeta çîrokan ya herî girîng di warê kesayetan de ev e ku; çîrok bi rêya hemû heyber û jîndaran dirûvên kesayetan didine ber çavên takekesan e. Kesayet, carinan wekî ajalek; kevok, bizin, çûk, se, hesp... Carinan wekî heyberek; neynik, keştî, şûr, dîwan... Carinan wekî heyberên derasayî; dêw, cin, melayîket, sêrbaz... Carinan jî wekî jîndarek; dar, gul, kulîlk û hwd. xwe nîşan didin.

1.4.23. Naskirina Cih û Waran

Di çîrokan de cih û war, dem û dîrok hêmaneke bi hêz e. Lê belê di piraniya çîrokan de cih û war, dem û dîrok nediyar e. Piraniya çîrokan ji bûyerên di demên borî de derbas dibin hatine honandin. Her çiqas ev taybetmendiyeke çîrokan be jî dîsa jî xwendevan û guhdar bi rêya çîrokan taybetmendiyên cih û warên welatê xwe nas dikin. Ev naskirin çiqas gelemperî jî be ji bo zarokên di temenên biçûk de ji aliyê hînbûna erdnîgariyê ve roleke erênî pêk tîne.

Takekes gelek caran bi saya çîrokan; çem, çiya, dol, newal, deşt, şkeft, welat, gund, bajar, daristan, qesr, xan û hwd. gelek tiştên din nas dikin û cûdahiyên wan ji he hev cûda dikin. Ji aliyê naskirina cih û waran ve xaleke din jî; Takekes, gelek agahiyên di derbarê herêmên welatê xwe de jî ji çîrokan werdigirin. Lewre çîrok ji herêmekî derdikeve lê belê li gelek herêm û welêtan belav dibe. Takekes jî bi saya vê taybetiya çîrokê di derbarê herêmên ku tu car nedîtî û neçûyiyê de xwedî agahî dibe. Ev hînbûnî bi rêyeke be rasterast bi zarokan re hestyariyeke neteweyî jî pêk tîne. Di çîroka “Paşa û Kurê Gavanî” de gelek dîmenên Herêma Hekariyê de bi awayeke diyar xwe nîşan dide.

ENCAM

Çîrok berhemeke edebî ye ku dikare bikeve dinyaya hûndirê zarokan. Lehengên çîrokê, şêwaza bûyeran; biwêj, zûgotinok û vegotinên gelêrî hêj zarok pê nehasayî dikevine hişê zarokan de. Mirov dimeyzêne ku zarok di lîstikan de wan gotinên nû hînbûyî bi kar tîne. Çîrokbêj jî her dem bi rêya çîrokan nirxên mîna sebir, qencî, alîkarî, hevaltî, hezkirin û hwd. bi zarokan didine hiskirin. Zarok bi saya çîrokan hêza xwe ya nîqaşê bi pêş ve dibin. Dijberiyên di navbera nirxên qencî-neqencî, rastî-xeletî, feqîrî-dewlemendî, şadî-xemgînî û hwd.

de nas dike û li gor hest û ramanên xwe xwedî fikreke xweser dibe. Ji ber vê yekê çîrok di serî de ji bo geşedana zimên û di pey de ji bo geşedanên din pir girîng e.

Ji vegotinên gelêrî çîrok, di jiyana zarokan de xwedî cihekî pir girîng e. Lewre çîrok, bi rêya nirxên civakî bangê li rih û dinyaya xeyalî ya takekesan dike. Bi awayeke giştî pêwîstiya takekesan bi çîrokê heye. Takekes, jiyandinên di jiyana xwe ya rojane de nikaribin pêk bînin bi alîkariya vegotinên gelêrî nexasim bi çîrokan dijiyîn. Takekes bi rêya xeyalkirinê vê pêwîstiya xwe bi cih tînin.

Di bin ronahiya van agahiyan de em dikarin bibêjin çîrokên Herêma Hekariyê jî vê peywîra xwe bi cih tîne. Çîrokên Herêma Hekariyê ne tenê ji aliyê naverok û motifan ve ji aliyê nirxên ku çîrokan de hatine honandin ve jî têr û tijî ye. Dibe ku ev dewlemendî ji hêza herêmê ya jiyana devkî an jî erdnîgariya wê ya dijwar be. Sedem çi jî be divê ev berhemên bêhempa him werin jiyandin him jî werin parastin. Lewre di heman demê de jî herêmê bi stran, metelok, zûgotinok, çîrok û hwd. bi gelek berhemên devkî jiyaneke pir dewlemend dimeşe.

ÇAVKANÎ

Pirtûk

Akarsu, B. (1984). *Felsefe Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Pirtûkxaneya İnkılap.

Albayrak, N. (2004). *Halk Edebiyatı Terimler Sözlüğü.* İstanbul: Weşanên LM, Çapa 1.

Alakom, R. (1994). *Di Folklora Kurdî De Serdestiyeke Jinan.* Petersburg: Weş. Nûdem.)

Bilkan, A. Fuat. (2009). *Masal Estetiği.* İstanbul: Weşanên Timaş.

Bolay, S. Hayri (2007). *Aşkın Değerler Buhranı.* Recep Kaymakcan ve Diğerleri (Ed.). *Değerler ve Eğitimi İçinde.* İstanbul: Weşanên Değerler Eğitim Merkezi.

Boratav, P. Naili (2014). *Halk Hikayesi Ve Halk. Hikayeciliği.* İstanbul: Weşanên Tarih Vakfı Yurt.

________ (1988).100 *Soruda Türk Halk Edebiyatı.* İstanbul: Weşanxaneya Gerçek.

Cevizci, A. (2010). *Eğitim Sözlüğü.* İstanbul: Weşanên Say.

Cindî, H. û E. Evdal. (2008). *Folklora Kurmanca.* Stenbol: Weşanên Avesta, Çapa 1.

Doğan, D. Mehmet (2008). *Büyük Türkçe Sözlük.* İstanbul: Weşanên Pınar.

Dökmen Ü. (2000). *Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Varolmak, Gelişmek ve Uzlaşmak.* İstanbul: Weşanên Sistem.

Elçin, Ş. (1993). *Türk Halk Edebiyatı'na Giriş.* Ankara: Weşanên Akçağ.

Gövsa, İ. A. (1998). *Çocukta Duygusal Gelişim.* İstanbul: Weşanên Hayat.

Güngör, E. (2000). *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar.* İstanbul: Weşanên Ötüken.

Hançerlioğlu, O. (1992). *Türk Dili Sözlüğü.* İstanbul: Pirtûkxaneya Remzi.

Harrıs, I. M. ve Morrıson, Mary L. (2003). *Peace Education.* 2. Edition, North Carolina, USA: Mcfarland Company Publishers.

Pertev, R. (2009). *Zarok û Çîrok.*Stenbol: Weşanxaneya Doz. Çapa 1.

Propp, V. (1998). *Folklor: Teori ve Tarih*. N. Hasgül, T. Tanyel (wer.) İstanbul: Weşanxaneya Avesta, Çapa 1.

Resûl, Î. M. (1992). *The Kurds: A Concise Handbook*. Crane Russak, USA.

Sakaoğlu, S. (2002). *Gümüşhane ve Bayburt masalları*. Ankara: Weşanên Akçağ.

Selîm, H. (2013). *Çîrok û Efsaneyî Mokryan*. Silêmanî: Weşanên Serdem.

Sönmez, V. (2003). *Sevgi Eğitimi.* Ankara: Weşanên Anı.

Tezcan, M. (1987). *Kültür ve Kişilik*. Ankara: Weşanên Bilim Kitap Kırtasiye.

هەولێرنامەی کوردی

Tezel, N. (1985). *Türk Masalları I-II.* Ankara: Weşanên Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Türk Dil Kurumu. (2012). *Türkçe sözlük*. Ankara: Weşanên Türk Dil Kurumu.

Yavuzer, H. (2004). *Çocuk Eğitimi El Kitabı.* İstanbul: Weşanên Remzi Kitabevi.

Zinarê X. (2014). *Hebû Tunebû... Antolojiya Çîrokên Zarokan.* Stenbol: Weşanxaneya Rûpel, Çapa 1.

Weşanên Biwext, Kovar û Malperên Înternetê

(www.tdk.gov.tr./ 13/08/2016).

(Karatay, H. (2007). Dil Edinimi ve Değer Öğretimi Sürecinde Masalın Önemi ve İşlevi. *Kovara Türk Eğitim Bilimleri.* Hejmar 5, 463-475.)

Kızıl, H. ve Tanrikulu, V. (2015). Berawirdkirina çîroka Hedlîlik Bedlîlik a bi Kurdî bi Gur û Heft Karikan a Birayên Grimm re [The Comparison of Bedlîlik and Hedlîlik of Kurdish and The Wolf and The Seven Young Kids of Grimm Brothers]. *International Journal of Kurdish Studies* 1 (2), pp.70 – 85.

Sağnak, M. (2004). Kişi-örgüt değer uyumunu ölçme çalışmaları ve kullanılan yöntemlerin karşılaştırılması. *Kovara Değerler Eğitimi.* Hejmar 5, 101-124.

Tez

Attı, H. (2013). *Lêkolîneke Folklorî li ser Destana Mem û Zînê* (Teza Lîsansa Bilind ya Nehatî Çapkirin). Mêrdîn. Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkiyeyê.

Ergun, F. (2013). *Folklora Herêma Botan.* Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez. Mêrdîn. Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkiyeyê.

Tarduş, İ. (2015). *Bikaranîna Çîrokên Kurdî Di Perwerdehiya Zarokan De.* Teza Lîsansa Bilind. Mêrdîn. Zanîngeha Mardîn Artukluyê Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkiyeyê.

Yılmaz, İ. (2016). *Vekolînek li Ser Çîroka Zembîlfiroş.* Teza Lisansa Bilind. Mûş. Zanîngeha Mûş Alparslanê Enstîtuya Zanistên Civakî Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî.

Ekinci, M. (2017). *Lêkolîneke Li Ser motîfên Lawiran Ên Ku Di Berhema M. Emîn Bozarslan Ya Rêzeçîrokên Lawiran A Bi Navê "Meselokên Lawiran" De Cih Digirin.* Teza Lîsansa Bilind. Mûş, Zanîngeha Mûş Alparslanê Enstîtuya Zanistên Civakî Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî.

هەواڵنامەی کتێب

MOLLA HÜSEYİN BATEİ'NİN MEVLİDİNDEKİ KUR'ANİ REFERANSLAR

Qur'anic References in Molla Hussein Batei's Mawlid

Dr. Öğr.Üyesi Beşir ÇELİK
Hakkâri Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
besircelik@hakkari.edu.tr

Özet

Geçmişten günümüze kadar, Hz. Peygamberin doğumunu konu edinen çok sayıda mevlid yazılmıştır. Bu mevlitlerden bir tanesi de Molla Hüseyin Batei'nin Kürtçe olarak kaleme aldığı "Mevluda Nebi" isimli eseridir.

Zap bölgesinin ve özellikle Hakkâri ilimizin yetiştirdiği bu âlimimiz, eserini kaleme alırken ayet ve hadislerden ilham almış, özellikle Kur'an ayetlerinden iktibaslar yapmıştır. Biz de tebliğimizde ilgimizi çeken, mevlide anlam ve güzellik katan bu Kur'ani atıflara temas etmek istedik.

Abstract

From past to present day, many mevlids who wrote the Prophet's birth were written. One of these mystics is Mevlâna Nebi, the work which Molla Hussein Batei received in Kurdish.

Zap region, and especially our Hakkari ilizimizi cultivated this article, inspired by the verses and hadiths while receiving the work, especially the Qur'an has made quotations from the verses. We also want to make contact with these Qur'anic references which have attracted our interest in our communiqué, which adds meaning and beauty to the Qur'an.

GİRİŞ

Arapça "*ve-le-de*" kökünden türemiş olan "*mevlid*" Hz. Peygamber için yazılan medih türündeki şiirleri ifade ettiği gibi onun doğumu, hayatı, isimleri hasâis ve şemaili, faziletleri, mucizeleri ve gazveleri gibi konularını kapsayan sîret türü eserler için de kullanılmaktadır.[1]

Geçmişten günümüze kadar, Hz. Peygamberin dünyaya gelişini metheden "mevlid" adı altında birçok eser kaleme alınmıştır.

Miladi 15.yy da yaşamış olan *Vesiletu'n Necat* Mevlidi'nin müellifi Süleyman Çelebi'nin Türkçe olarak; yine aynı asırda yaşadığı tahmin edilen *Mevluda Nebi* isimli eserin müellifi Molla Hüseyin Batei'nin Kürtçe olarak kaleme aldıkları mevlitler, yüzyıllardır ülkemizde okunan mevlit örnekleridir. Her iki mevlit de tertip ve mana olarak birbirine çok benzemektedir.

Zap bölgesinin ve özellikle Hakkâri ilimizin yetiştirdiği bu âlimimizin telif ettiği mevlidin kimi beyitleri hala hafızalarımızda canlılığını korumakta ve bunları zaman zaman terennüm etmekteyiz. Hakkâri Meydan Medresesinde de uzun yıllar müderrislik yapmış olan bu âlimimiz mevlidinde Kur'an ayetlerinden iktibaslar yapmıştır. Mevlidin mana ve nazmine letafet katan ve müellif için ilham kaynağı olan bu Kur'ani ifadeler bizim de dikkatimizi çekmiştir.

Bu bildiride müellif ve eseri hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra Mevlidindeki Kur'ani temalara kısaca temas edeceğiz.

1. Molla Hüseyin Batei Ve "Mevlid-i Nebi" İsimli Eseri

1 - Diyanet İslam Ansiklopedisi, *mevlid* md. XXIX, s.480

1.1. Batei'nin Hayatı

Batei'nin doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. 1417-1495 veya 1670-1750 yılları arasında yaşadığı söylenir.[2] Batei, Şırnak ilinin Beytuşşebap[3] ilçesine bağlı Batê köyünde dünyaya gelmiştir. Hakkâri ve Miks (Bahçesaray) medreselerinde eğitimini tamamlayarak Hakkâri Meydan Medresesinde müderrislik yapmıştır. Edebiyat, tarih, belağat, hadîs, tefsir, fıkıh ve kelâm ilimlerinde de kendisini yetiştirmiştir.[4]

Mevlidinden hariç *Divan*'ı ve *Zembilfiruş* adlı mesnevisi bilinen eserleridir. Bahçesaray'da medrese hocalığı yaptığı dönemde çığ altında kalarak vefat etmiştir. Kabri doğduğu köyde halen ziyaret edilmektedir.[5]

1.2. Mevlid-i Nebi İsimli Eseri

Hüseyin Bateî tarafından 15.yüzyılda yazılan bu eser, ilk Kürtçe mevlid olarak bilinmektedir. Mevlidi yaklaşık 600 beyitten oluşmaktadır. Günümüz medrese hocaları bu metnin diğer Kürtçe mevlitlere göre daha edebi olduğunu söylemektedirler. Bu mevlitte, Hz. Peygamber'in doğum öncesi, doğumu ve çocukluk yılları anlatılmaktadır.[6] Müellif

Bu eser, hala ülkemizin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelinde ve Kürtlerin yaşadığı diğer bölgelerde Mevlit merasimlerinde okutulmaktadır.

2. Batei'nin Mevlidindeki Kur'anî İktibaslar

Molla Hüseyin Batei mevlidini kaleme alırken Kur'an ve sünnet onun ilham kaynağı olmuştur. Mevlidindeki kimi beyitlerde ayetlerdeki ibareleri aynen almış, diğer bir kısmında ise, ayete manen ve işaretten atıfta bulunulmuştur. Biz de ilgimizi çeken, mevlide anlam ve güzellik katan bu Kur'ani atıflara temas etmek istedik.

1.

Muhtelif Kur'an ayetlerinde ve özellikle bazı surelerin başında[7] Allah'a hamd teması işlenir. Çünkü hamd (*methetme/övme*) verilen iyilik ve güzellik karşısında yapılır; bütün nimetleri, iyilik ve güzellikleri insana bahşeden ise Allah'tır. Dolayısıyla övgülerin tamamı O'na

---

2 - Hasan Karacan Nurettin Aykut, *Bingöl Ünv. Yaşayan diller Enstitüsü Dergisi* Yıl: 1 Sayı:2 s. 123-141

3 - Beytüşşebap, önceleri Hakkâri iline bağlı bir ilçe iken, 1991 da Şırnak'ın il olmasıyla buraya bağlandı

4 - Sadınî, M. Xalıd, *Mela Huseynê Bateyî,* (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 3. Baskı, 2013), s. 31; Molla Hüseyin Bateyî'nin Çalışmalarında Kur'ân'ın Kaynaklığı Üzerine, M.Nurullah AKTAŞ, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2015/2 yıl: 6 cilt: VI sayı: 12 s. 152

5 - Diyarbakır'da Mevlid Geleneği ve Bazı İller ile Karşılaştırmalı Bir Analiz, Mehmet Yanmış, Uludağ *Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 21, Sayı: 1, 2012 s. 115-133

6 - Tamamı manzum olan ve 12 bölümden oluşan metinde şu başlıklar bulunmaktadır: 1. Tevhid, 2. Na't, 3. Mevlid okuma ve okutmanın fazileti (İbnü Hacer'den nakledilen ve Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir, İmam Şafi, Razi gibi kimselere dayandırılan rivayetler sıralanıyor), 4. Hz. Peygamber'in nûrunun yaratılması, 5. Hz. Âdem'in yaratılışı (Kur'an'daki anlatıma benzer bir şekilde anlatılır), dünyaya gönderilmesi, 6. Hz. Peygamber'in soyu (20 nesil öncesine kadar olan dedeleri zikredilir), 7. Abdullah'ın yaratılması, Hz. Peygamber'in nurunun babasına geçişi ve babasının başından geçen olağanüstü hadiseler, 8. Yahudilerin Abdullah'ı öldürmek istemeleri ve Hz. Amine'nin babasının bu olayı görüp kızını Abdullah ile evlendirmeye karar vermesi, 9. Abdullah ile Hz. Amine'nin evlenmesi, 10. Hz. Amine'nin Hz. Peygambere hamile kalması, 11. Hz. Amine'nin doğum esnasındaki durumu ve gördüğü olaylar (yalnız olduğu, yerin yarılıp Hz. Havva, Âsiye, Meryem ve Sare'nin görülmesi, Hz. Peygamber'in doğar doğmaz secde etmesi, konuşması), 12. Hz. Peygamber'in doğumunda ve sonrasında görülen harikulade olaylar. Bu bölüm şu alt başlıklara ayrılmaktadır: a. Abdulmuttalip'in Hz. Peygamber'in doğumundan sonraki sabah gördü- ğü olaylar (Kâbe'nin yıkanması, misk kokması, Kâbe'den Allah'u Ekber seslerinin gelmesi), b. Hz. Peygamber'in sütanneye verilmesi, c. Halime'nin Hz. Peygamber'i alması, d. Halime ve kervanın Mekke'den ayrılması, e. Hz. Peygamber'in sütannesinde iken görülen olağanüstü olaylar. (Diyarbakır'da Mevlid Geleneği ve Bazı İller ile Karşılaştırmalı Bir Analiz -Mehmet YANMIŞ *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 21, Sayı: 1, 2012 s. 115-133)

7 - Fatiha, Enam, Kehf, Furkan, Sebe, Tarık sureleri bunlardandır.

mahsustur.[8] Batevi'ye göre, Allah'ın son din olan İslam'ı bize bahşetmesi ve bizi insanların en faziletlisi olan Hz. Muhammed'e ümmet kılması O'na çokça hamd-u senayı gerektirir. Bu yüzden o, mevlidine Kur'an'ın Fatiha Suresinde olduğu gibi âlemlerin Rabbi olan Allah'a övgü ile başlar:

Hemd ê bê hed bo Xuda'yê alemîn / Sonsuz hamd alemlerin Rabbi içindir.
Ew Xuda'yê daye me dînê mûbîn / O Rab ki bize Din-i Mübini (apaçık dini) vermiştir

Bateiye göre, apaçık din olan İslam'ın bize verilmiş olması, tüm âlemlerin yaratıcısı olan Allah'ın bir nimeti ve lütfudur. Çünkü gayb ve şehadet âleminin gerçek sahibi O'dur. Dolayısıyla sonsuz hamd, maddi ve manevi hayatımızı tanzim eden hak dinin gerçek sahibi Allah'a olmalıdır.

2.

Batei, bizleri insanların en hayırlısı olan Hz. Muhammed'e ümmet yaptığı için de, Allah'a hamd-u sena etmemiz gerektiğini söyler:

Em kirine ûmmeta Hayr-ûl Beşer / Bizleri, insanların en hayırlısının ümmeti yaptı
Tabi'ê wî Mukteda ê namuver / Kendisine uyulan ve şanı yüce olana tabi kıldı

Batei bu beyitte, Hz. Muhammedin ümmetinin en hayırlı ümmet olduğu belirterek şu ayete imada bulunmaktadır:

كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ

"Siz, insanlığın (iyiliği) için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten sakındırırsınız."[9]

Hayır, kelimesi Rağıb el-İsfahani tarafından, *"Herkesin arzu ettiği akıl, adalet, fazilet ve faydalı nesne gibi şeyler"* diye tarif edilmiştir.[10] *Ümmet* ise, bir peygambere inanıp ona tabi olan müminler topluluğuna delalet eder. Batei *"ümette hayrul başar"*(İnsanların en hayırlısı olanın ümmeti) derken yukarıdaki ayette, nitelikleri zikredilen hayırlı ümmet tabirine atıfta bulunmuştur.

3.

Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde Allah'ın mülkün sahibi olup yerde ve gökte ne varsa ona ait olduğu zikredilir.[11] Hidayet kitabı olan Kur'an'ın kendi katından insanlara indirildiği vurgulanır. Bu hakikat Batevi'nin mevlidinde şöyle ifade edilir:

Ev Xudaye Malik'ê mülkê azîm. / Büyük mülkün sahibi olan Allah
Daye me mirasa Kur'an'a Kerîm / Kuran-ı Kerimi bize miras olarak vermiştir.

---

8 - *El-hamdu lillah* ifadesi, "Ne kadar hamd ve övgü varsa, kimden gelirse gelsin, kime karşı yapılırsa yapılsın, (hangi nimete, iyiliğe yönelik olursa olsun), ezelden ebede kadar, Allah diye adlandırılan Vâcibu'l-Vücûd'a mahsustur" şeklinde açıklanmıştır. (Bkz. Said Nursi, *Mektûbat*, s.367).

9 - Âl-i İmrân, 110

10 - Ragıp el İsfahani, *el-Mufrediat,* s. 231.

11 - Bkz. Bakara, 107; Ali İmran, 26 , 189; Maide, 17,18,40,120 ; Enâm, 73; A'raf, 158; Tevbe, 116; Nûr,42 ; Furkan, 2; Yasin, 83 ; Zümer, 6-44 ; Şura 49; Zuhruf , 86

Fetih, 14; Hadid , 2 ; Teğabun, 1 ; Nebe, 37 ; Burûc, 9 ; Mülk, 1

4.

Batei Kur'an'ın son inen ayeti olarak kabul edilen

اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي *"Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım.)*[12] ayetine imada bulunarak şöyle der:

Dînê me kir kamîl û ni'met temam / Dinimizi kemale erdirdi ve nimet tamam oldu
Yani da me Ahmed- û Daru's Selam / Yani bize Ahmedi ve Daru's Selam'ı verdi

Bateiye göre Allah'ın dinimizi kemale erdirmesi ve (üzerimizdeki) nimetini tamamlamasından maksadın son Peygamber Hz. Muhammedi (Ahmed'i) bize peygamber olarak göndermesi ve esenlik yurdu olan cenneti (Dar'us Selam'ı) bize vad etmesidir.

5.

Batei güçlü-güçsüz bütün canlıların rızkını veren ve açık-gizli her şeyi bilen Allah'ın Rezzak ve Alim sıfatlarına dikkat çekerek şöyle der:

Razıke be dest-u pa-u mar-u mûr / Elsiz ayaksız yılan ve haşeratın rızkını verendir,

Alime sırra ne goti der sudur. / Kalplerde açığa çıkmamış sırları bilendir

Yukarıdaki beyitte Batei'nin Kur'an ayetlerinden ilham aldığını görüyoruz. Bu ayetlerden iki tanesini örnek verebiliriz.

وَكَأَيِّن مِن دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ *Nice canlılar vardır ki, rızıklarını kendileri elde edemezler. Sizin de onların da rızkını Allah verir. O, işitir ve bilir.*[13]

وَأَسِرُّوا قَوْلَكُمْ أَوِ اجْهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ *Sözünüzü ister gizleyin, ister açığa vurun; bilin ki O, kalplerin içindekini bilmektedir.*[14]

Müellif, beytin ilk mısrasında tüm *canlıların rızkını verenin Allah olduğunu, rızık konusunda güvensizliğe kapılmamalarını;* ikinci mısrada da, *Allah'ın açığa çıkmış ve kalplerde gizli kalmış her şeyi bildiğini ve kulların hayatlarını buna göre düzenlemeleri gerektiğini* ifade etmiştir.

6.

Batei aşağıdaki beyitte Kur'an ayetlerinden yola çıkarak kâinattaki nizama, Allah'ın yaratıcı vasfına dikkat çekmiştir:

Asimane bı sutûn vi kir bedîd / Direksiz göğü o var etmiştir.
Suret ê ba hal û hat wi aferid / Yüzü tüm çizgi ve hatlarıyla o yaratmıştır.

Beytin şu iki Kur'an ayetine işaret ettiğini görüyoruz:

Birinci ayet: (خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا) *"O, gökleri görebildiğiniz bir direk olmaksızınyarattı."*[15]

---

12 - Maide, 3

13 - Ankebut, 60

14 - Mülk, 13

15 - Lokman, 10

Yani Allah'ın muazzam kudretinin delillerinden biri, görünen gökleri hiçbir direk olmaksızın yaratmış olmasıdır. Allah onları, görünmeyen direklerle sabit kılmıştır. Bu ise göklerin O'nun kudretiyle durduğunu göstermektedir.[16]

İkinci ayet: الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ فِي أَيِّ صُورَةٍ مَّا شَاءَ رَكَّبَكَ *"O Rabbin ki seni yarattı, güzel ve düzgün şekilde biçimlendirdi, dengeli ve ölçülü yaptı."*[17]

Ayetlerde, Yüce Yaratıcı'nın insanı en güzel şekil ve yapıda, uzuvları yerli yerinde, bozukluğu olmayacak şekilde dengeli, işitme, görme akıl ve düşünce gibi duyularla güçlendirerek yarattığı vurgulanmaktadır.[18] Molla Hüseyin Batei yukarıdaki beyitte olduğu gibi zaman zaman ilgili ayetleri referans olarak kullanmıştır.

7.

Batei Allah'a hamd-u senanın ardında Onun rahmetinden her zaman ümitvar olduğunu dile getirir. Fatiha süresinden اهدِنَا الصِّرَاطَ المُستَقِيمَ *Bizi doğru yola ilet!* Ayetini alarak Rabb'a hidayet talebinde bulunur:

Hividarin em jı te Şah ê Kerim (Biz ümit varız Senden, ey cömert padişah
İhdina (Ya Rab) Sırata'l Müstakim (Sen bizi dosdoğru yola ilet ya rab)

Hidayet, Allah'ın insanın hayır ve kurtuluş yolundan yürümek için gereken yardım ve başarıyı ihsan etmektir.

اهدِنَا الصِّرَاطَ المُستَقِيمَ cümlesi emir suretinde duadır. *Sırat-ı Müstakim*'den maksat, bu makamda Din-i İslâm ve Şeriat-i Ahmediye'nin itikad ve amel-i salih ve tehzib-i ahlâka müteallik ahkâm-ı şer'iyye ve esasiyesidir.[19]

8.

Batei salat ve selam bölümünde Hz. Peygamberin fazilet ve üstünlüklerinden söz ederken onun mucizevi bir şekilde Allah tarafından desteklendiğini belirtir. Referans olarak da Enfal 17. ayetini gösterir:

(Ma remeyte iz rameyte) guşidar (Kulak ver(şu ayete): "Attığında sen atmadın"
Deste wi destê Xuda der kâr-u bar (Her kârda ve işte Allah'ın eli onunladır)

Batei'nin Kur'an'dan iktibas ettiği "وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ *Attığında sen atmadın, onu Allah attı"* ayetinin inmesine sebep olarak Bedir, Huneyn gibi birkaç savaşta Hz. Peygamber'in, yerden bir avuç çakıllı toprak alarak düşmana doğru savurması, tozun ve çakılların birçok savaşçıya isabet ederek onları saf dışı bırakması olayı zikredilmiştir.[20]

Yani Ey peygamber! Bir avuç toprağı attığın zaman, gerçekte sen atmadın. Çünkü senin attığın şeyin tesiri bütün insanlara ulaşamaz. Onların hepsinin gözlerine, ancak toprağı onların gözlerine ulaştırmakla Allah attı. Görünürde Resulullah (s.a.v) attı, tesiri Allah'tan görüldü.[21] İşte Batei'ye göre bu durum Allah'ın Peygamberine nasıl değer verdiğini ve nasıl yardım ettiğini gösterir.

16 - Vehbe Zuhayli, et-Tefsirü'l-Münir, Risale Yay. 11/145-146.

17 - İnfitar 7-8

18 - Vehbe Zuhayli, Tefsiru'l-Münir, Risale Yay. 15/394-395.

19 - Konyalı Mehmed Vehbi, Büyük Kur'an Tefsiri, Üçdal Neşriyat, 1-2/25-27

20 - Kur'an Yolu, II, 674-675

21 - Vehbe Zuhayli, *et-Tefsirü'l-Münir,* Risale Yay. V, 208-210.

9.

Bilindiği üzere, Adem ve Havva'nın Allah'ın emrine muhalefet edip yasak meyveden yemeleri üzerine cennetten çıkarılırlar ve yer yüzüne inerler. Batei, Âdem'in yaratılışı bahsinde Bakara Suresinin 36-38. ayetlerinde geçen اهْبِطُواْ مِنْهَا جَمِيعاً *İnin oradan hepiniz!*[22] İlahi emri Kur'an'dan aynen almıştır:

(İhbitu minha camian) hate emir / İnin oradan hepiniz" diye emir geldi
Adema bitewah lakin bı sabr / Ey Âdem buraya(cennete) dönersin ama sabırla

Batei'nin yukarıdaki beyitte işaret ettiği Âdem (as) ve eşinin cennetten çıkarılıp yeryüzüne gönderilmeleri ile ilgili olay Kur'anı Kerim'in muhtelif ayetlerinde anlatılır.

Adem ve Havva, şeytana uymakta ısrar etmeyip, günahlarının farkına vararak pişmanlıklarını Allah'a arz etmişler, Allah da onların tövbeleri kabul etmiş ve onları imtihan yurdu olan dünyaya göndermiş; insan soyunun yeryüzüne dağılıp orada karar kılmaları ve barınmaları, orada yaşayıp orada ölmeleri, yeniden orada dirilmeleri takdir edilmiştir…

Bu durum, ahlâkî bakımdan bir düşüşü değil, bir yükselişi, öteki canlılardan farklı olup adına "insan" denen ve özgür davranabilen, yanlışlık yapabilen, fakat yanlışlarının farkına vararak özür dileyip tövbe eden, iyiliğe yönelme bilinç ve iradesini gösterebilen bir varlık kategorisinin başlayışını da ifade etmektedir.[23]

Bazı alimlere göre, ayette çoğul kipiyle gelen "*İhbitû / İnin*" fiilinin muhatabı Âdem, Havva ve onların müstakbel çocuklarının temel esasları olan zürriyetleridir. Çünkü onlar cennetten atılınca onlara ait bir şeyleri kalmamıştır. Dolayısıyla onlardan doğacak olan zürriyetleri de kalmamıştır. Ayetteki çoğul kipi bunların hepsine hitaptır.[24]

10.

Batei aynı bölümde daha sonraki bir beyitte Adem ve Havva'nın yedikleri yasak meyveden dolayı nasıl ağlayıp sızladıklarını, kendi nefislerine zulmettiklerini dile getirir.

Araf suresinde geçen قَالاَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا Her ikisi de, *"Rabbimiz nefsimize zulmettik"* ayetine atıfta bulunarak şöyle der:

Pir girî û xweş girî bê hed gelek / Çokça ve için için ağladı sızladı
Newheyê (înna zalemna) çû felek / "Şüphesiz kendimize zulmettik" yakarışları göğe yükseldı

11.

Hz. Peygamberin güzel ahlakını üstün özelliklerini eserinde sık sık dile getiren Batei Merhaba faslında Hz. Peygamberin alemlere rahmet olarak gönderilişini şöyle ifade eder:

Merhaba ey Rahmeten lil alemin / Merhaba ey alemlere rahmet olan(peygamber
Merhaba ente Şafi'ul Müznibin / Merhaba sensin günahkarlar şefaatçi olan

Yukarıdaki beytin iktibas edildiği Enbiya süresinin 107. Ayetinde Allah cc peygamberine hitaben şöyle buyurmuştur:

---

22 - Bakara, 36, 38

23 - Kur'an Yolu, II, 511-512

24 - İbn Aşur, *Et Tahrir vet Tenvir,* Bakara suresi 36. ayetin tefsiri,

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ *seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik.*[25] Yâni ey Muhammed seni merhametimizin bir gereği olarak seni alemlere (insanlara, cinlere ve diğer tüm varlıklara) rahmet peygamberi olarak gönderdik.

Yüce Allah, insanların doğru yoldan çıkıp inkâra, şirke düşmelerinden dolayı onlara acımış ve merhamet etmek istemiştir. İşte onlara merhamet etmek için Hz. Peygamberi göndermiştir. Başka bir ifade ile Hz. Peygamber Allah Teâlâ'nın insanlara olan merhametinin bir tezahürüolmaktadır.[26]

12.

Bate-i mevlidinin son bölümünde "Duhâ" sûresinin ilk âyetinde geçen "وَالضُّحٰى" *Kuşluk vaktine yemin olsun ki*" dan maksat peygamberin gönlündeki nur olduğunu, Musa'ya görünen ateşin de, onun yüzündeki nur olduğunu ifade ederek şöyle der:

Ateşê Mûsa çi bû? Ruxsarê tu / Musa'nın gördüğü ateş neydi? Yüzündeki nurdu
(Weddûha) nûra dilê hişyarê tu / Allah'ın Duha'ya yemin etmesi de gönlündeki nurdu

Hz. Musa'nın ailesiyle Mısıra dönerken yolda gördüğü ateşle ilgili Neml Suresinin 7. ayetinde şöyle buyurulur:

"Hani Musa, ailesine şöyle demişti: Gerçekten ben bir ateş gördüm. (Gidip) size oradan birhabergetireceğim"[27]

Müfessirler, Hz. Mûsâ'nın ateş sandığı ışığın gerçekte ilâhî bir nur olduğunu belirtirler. Mecazi anlamda ateş peygamberlere mahsus mânevî aydınlanma olarak da yorumlanmıştır.[28] Batei de, ayette sözü edilen Hz. Musa'nın gördüğü ateşin, Hz. Peygamberin nuru olarak tevil eder.

İkinci mısradaki *Vedduha* kelimesi "kuşluk" anlamına gelmekle birlikte çoğu müfessirler, 2. âyetteki "gece"nin alternatifi olarak burada bütünüyle gündüz vakti için kullanıldığı kanaatindedirler. İbn Âşûr'a göre ise kelime burada da kuşluk vaktini ifade etmekte olup bununla tıpkı kuşluk vakti güneş ışığının yeryüzünü bütünüyle kaplaması gibi vahiy ışığının da dünyaya inip aydınlatmaya başladığına imada bulunulmuştur.[29] Batei, burada Allah'ın üzerine yemin ettiği Duha'yı peygamberin gönlünden doğan nûr olduğunu söyler.

13.

Batei, Leyl Suresinin başında geçen "*ve'l-leyl*" yeminine atıfta bulunarak burada üzerine kasem edilen geceyi Hz. Peygamberin saçı ve yüzündeki ben olarak yorumlar:

Herdu alem çi? Siha ikbalê tu / Her iki âlem nedir? Senin ikbalin gölgesidir.
Sond ê (Vel -Leyli) bi zülf û xalê tu / "Ve'l-Leyl" deki yemin de Senin zülfü benindir.

Kur'an'da yer alan kasemler, genellikle üzerine yemin edilen varlıkların değerini, onları yaratan gücün büyüklüğünü göstermekte, gelecek konunun önemine dikkat çekmektedir.[30] Batei buradaki yemini, Hz. Peygamberin bir vasfının ifadesi olarak görür. Çünkü Hz. Muhammed Allah'ın övdüğü ve değer verdiği son elçisidir.

25 - Enbiya, 107

26 - Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri, V, 529

27 - Neml,7

28 - Kur'an Yolu, IV, 185

29 - Kur'an Yolu, V, 638

30 - Kur'an Yolu, V, 633

14.

Bateî, Necm suresinin 17. ayetinde geçen مَا زَاغَ الْبَصَر *Göz kaymadı* ve Kamer Suresinin 2. Aytinde geçen înşakk انشَقَّ الْقَمَرُ *Ay yarıldı* ifadesine atıfta bulunarak Hz. Peygamberin üstün ve faziletli konumuna vurgu yaparak şöyle der:

Ehmeda çavê te, "Mâ Zâğe'l Besar" / Ey Ahmed! (Göz kaymadı) denilen Senin gözündü.
Yek îşareta te, Înşakk'al-Kamer / Ay yarıldı) denilen senin tek işaretindi.

Birinci mısrada geçen *"göz ne kaydı"ifadesindeki gözden maksat rasulullahın gözü olduğunu ifade eder.* Tefsir kitaplarında ifade edildiği gibi, Miraçta iken, Rasûlullah gözlerin kamaşacağı, akıllara sığmayacak ve insanı hayretler içinde bırakacak şeyler gördüğü halde sağa-sola yönelmemiş, gördüğü olağan üstü şeylerin etkisiyle kendinden geçmemiş, edepte kusur etmemiş; aksine tam bir dikkatle müşahedelerde bulunmuş ve sağlıklı tespitler yapmıştı.[31] İşte, Batei ayetten "*Mazağal basar*" ifadesini iktibas ederek bu duruma dikkat çekmiştir.

İkinci mısrada geçen İ*nşıkak-ı Kamer / ayın yarılması* olayı, İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre Mekkeliler'in kendisinden bir mûcize istemeleri üzerine Hz. Peygamber'in eliyle işaret edip ayı ikiye bölmesini ve sonra tekrar işaret edip birleştirmesini ifade etmektedir. Bu mûcize İslâmî literatürde *inşikaku'lkamer* veya *şakku'l-kamer (ayın yarılması)* diye meşhur olmuştur.[32] Yukarıdaki beyitte Batei bu olaya işaret etmiştir.

Sonuç

Görülüyor ki Batei, *Mevluda Nebi* isimli eserini kaleme alırken kimi zaman ayet ve hadisleri referans olarak almıştır. Allah'a hamd ederken, Onun verdiği nimetleri anarken ilahi kelamın ifadelerini kullanmıştır. Hz. peygamberi methederken de onu vahyin diliyle methetmiştir.

Zap Havzası ve civarında yetişen diğer bir alim olan Ahmedi Hanı'nın çocuklar için kaleme aldığı *Nubihar* isimli eserinde Hz. peygamberin hayatını bilmemiz gerektiğini şöyle ifade eder:

Lıme ferda bizanin Rasul ê xe bi tahkik / Peygamberimizi tanımak gerçekten farzdır bize
Bi mevlud hem bi madfen binasın da u baban / doğum ve vefatını, ana ve babasını bilmek

İşte Batei'nin "*Mevluda Nebi*" isimli eseri yüzyıllardır böyle bir işlevi görmektedir. O bu eseriyle Hz. Peygamber sevgisinin nesilden nesile aktarılmasına vesile olmuştur. Mevlidinin son bölümündeki şu beyitler Batei'nin Hz. Peygambere duyduğu derin sevgisini dile getirir:

Min hebin se sad hazar ezmanu dev / Benim üç yüz bin dil ve ağzım olsa
Yek demi gafil neminim roju şeb / Gece gündüz bir an bile gafil kalmazsam
Vasfe husna te bibejım subhu şam / Sabah akşam cemalini vasf etsem
Sad kıyamet di biçin hij na tamam / Yüz kıyamet geçse de yine (bu vasıf) tamam olmaz.

Batei ve dar-ı bekaya göçmüş bütün âlimlerimize ve ölmüşlerimize Allahtan rahmet diliyor ruhlarına fatihalar gönderiyoruz.

31 - Kur'an Yolu, V, 195-165

32 - Kur'an Yolu, V, 179-184

Kaynaklar:

Diyanet İslam Ansiklopedisi, TDV, Ankara, (2001)

Hasan Karacan Nurettin Aykut, *Bingöl Ünv. Yaşayan diller Enstitüsü Dergisi* Yıl: 1 Sayı:2 s. 123-141

Konyalı Mehmed Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri*, Üçdal Neşriyat

Kur'an Yolu, Heyet, *DİB*, Ankara, 2014

Ragıp el İsfahani, *el-Mufredat fi Garibil* İstanbul, 1986

Sadınî, M. Xalıd, *Mela Huseynê Bateyî,* (İstanbul: Nûbihar Yayınları, 3. Baskı, 2013)

Molla Hüseyin Bateyî'nin Çalışmalarında Kur'ân'ın Kaynaklığı Üzerine, M.Nurullah AKTAŞ, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/2 yıl: 6 cilt: VI sayı: 12 s. 152

Mehmet Yanmış, Diyarbakır'da Mevlid Geleneği ve Bazı İller ile Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 21, Sayı: 1, 2012 s. 115-133

Vehbe Zuhayli, *et-Tefsirü'l-Münir,* Risale Yay.

HAKKARİ BÖLGESİ DİN ADAMLARININ BÖLGE İNSANININ DİNDARLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

The Effect of the Hakkari Region Religious Men on the Religiousness of the Region People

Arş. Gör. Bilal KARTAL
Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri A.B.D.
bilalkrtl@gmail.com

ÖZET

Hakkari bölgesi bugünkü Hakkari'nin sınırlarının ötesinde geniş bir coğrafi alanı kapsamaktadır. Bölgede çok sayıda din adamı yetişmiştir. Bu din adamları geçmişten günümüze toplumda önemli görevler üstlenmişlerdir ve toplumun dini yaşantısı üzerinde etkili olmuşlardır. Din adamları toplum içerisinde hem dini kimlikleriyle ön planda olmuş hem de din dışı konularda topluma yol gösterip onların karşılaştıkları problemleri çözmüşlerdir.

Bu çalışmamızda Hakkari bölgesi hakkında kısa bir bilgiye değindikten sonra toplumda dinin önemini anlattık. Ardından dindarlık boyutları ve dindarlık tipleri hakkında bilgi verdik ve daha sonra da Hakkari bölgesi din adamlarının özelliklerini ve toplumdaki işlevlerini açıkladık. Sonuç kısmında da tarihte din adamlarının özelliklerini anlattık. Ardından günümüz din adamlarının bazı işlevlerini kaybettiklerini ve bu işlevlerini tekrar elde etmeleri gerektiğini anlattık.

Anahtar Kelimeler: Hakkari Bölgesi, Din Adamları, Dindarlık, Dindarlık Boyutları, Dindarlık Tipleri

ABSTRACT

Hakkari region encompasses a wide geographical area beyond today's borders of Hakkari. Numerous religious men have grown up in the region. These religious men have undertaken important duties in the society from past to present and have influenced the religious life of the society. Religious men have been both at the forefront in the community with their religious identities, and they have led the society in non-religious matters and solved the problems they faced.

In this study, we briefly explained the importance of religion in society after a short knowledge about Hakkari region. Then we gave information about dimensions of religiousness and types of religiousness and then we explained the characteristics of the Hakkari region religious men and their functions in society. In the conclusion, we explained the characteristics of the religious men in history. Then we explained that today's religious men have lost some of their functions and they need to get these functions back

Keywords: Hakkari Region, Religious Men, Religiousness, Dimensions of Religiousness, Types of Religiousness

GİRİŞ

Hakkari denilince belli başlı sınırları olan bir il akla gelmektedir. Ancak tarihte durum böyle değildir. Hakkari, il sınırlarından ziyade daha geniş coğrafyayı kapsayan bir bölge ismi olarak bilinirdi. Hakkari, kuzeyden Van Gölü'ne güneyde Musul'a doğudan İran'a batıdan ise Şırnak'a kadar olan bir alanı kapsamakta idi (Kaya, 2015: 79; Kaplan, 2015: 19-41).

Hakkari, tarih boyunca yaşadıkları döneme damga vuran önemli şahsiyetler yetiştirmiştir. Bu kişiler birçok konuda toplumda önde gelen kişiler oldukları için ve toplum içerisinde yol gösterici pozisyonda oldukları için her zaman rol model olmuşlardır. Bunların çeşitli kimliklerinin yanında bölgeye yararları açısından bakıldığında en önemli kimlikleri din adamlığı kimlikleri olmuştur.

TOPLUMDA DİN

Ne kadar eskiye gidilirse gidilsin, insanın var olduğu her yerde herhangi bir dine mensup olmayan insanlara rastlanmakla birlikte, dini olmayan bir toplum bu güne kadar görülmemiştir (Ayas, 2008: 14). Bergson da geçmişte olduğu gibi günümüzde de sanat ve felsefesiz toplumların olduğunu, ancak dinsiz bir toplumun ise hiçbir zaman var olmadığını belirtir (Bergson, 1986: 286). Din, bireyin tüm hayatını tek bir merkezde toplar ve Tanrı ile olan ilişkisi, bütün hayatını etkiler. Bu yüzden birey için sadece inanıp dinle ilgili hükümleri yerine getirmenin yanında, inancının gerektirdiği gibi hareket etmenin de gerekli olduğu söylenmektedir (Peker, 2000: 65). Din, insan psikolojisinde karşılaştığı her insani duruma kendi mührünü vurup iz bırakır (Gürses, 2010: 51). Bu sebepten dolayı dinin toplumlar/insanlar için arz ettiği önem büyüktür. Bu önemin somutlaştırıcı temsilleri de din adamları olmaktadır. Din adamları, bulundukları çağda dini temsil ettikleri için toplum nazarında önemli bir konumdadırlar.

Toplumlarda din, insanların hayatlarının her alanında etkinlik göstermektedir. Sezen (1998: 115)'e göre dinin faili ve taşıyıcısı olarak temel birim birey olmakla beraber, dinin sosyal içeriğinin getirdiği ruhu, mensup olanların hepsi paylaşır. Din onların hayatlarına bilinçli veya bilinçdışı yollarla girer. Dini olmayan meseleler karşısında dahi onları belirli ve ortak tavırlara götürür. Doğan çocuğa ad koyma, erkek çocuğu sünnet ettirme, evlenme törenleri, iş yerini açarken dualar okuma, kurban kesme, belirli gün ve gecelerde yapılan ritüellerin hepsi dinî hayatın faaliyetleridir. Bu yönüyle din, sosyal ve kültürel hayatın dışında kalan bir gerçeklik olmayıp aile yapısı, sosyo-ekonomik yapı, insan ilişkileri ve gelenek ve görenekler gibi hayatın çeşitli alanlarına varıncaya kadar toplumsal hayatın hemen hemen her alanında belirleyici bir etkiye sahiptir (Akt. Arslan, 2007). Dinin insanların hayatlarının her alanında gösterdiği bir toplumda din adamlarına düşecek görevler de artmaktadır. Çünkü din adamı sadece camide cemaate namaz kıldıran bir kişi olmaktan öteye misyonlar edinmek zorunda kalacaktır. Bu misyonlarla da insanların dindarlıklarını arttırıcı yöntemler geliştirmelidir.

Buradan hareketle dindarlık kavramının netleştirilmesine yönelik bazı açıklamalarda bulunmak gerekmektedir. Dindarlık boyutları ve dindarlık tipleri hakkında biraz bilgi aktarmak yararlı olacaktır.

DİNDARLIK BOYUTLARI

Dindarlık, birçok boyutu olan, kişiden kişiye anlam ve içeriği değişen bir olgudur. Bu olgunun tam olarak anlaşılabilmesi için dindarlığın farklı farklı boyutlarının ölçülmesi için bazı ölçekler geliştirilmiştir. Dindarlık boyutlarını ölçmek amacıyla üç tür ölçek geliştirilmiştir. Bunlar, dindarlığın tek boyutlu olarak, iki boyutlu olarak ve çok boyutlu olarak ölçüldüğü ölçeklerdir.

Tek Boyutlu Dindarlık

Bu ölçekte dindarlığın ölçülmesi basit olmakla birlikte ölçülen dindarlık alanı kısıtlıydı. Herhangi bir soruya verilecek cevaba göre kişinin dindar olup olmadığı ile ilgili kararlar verilmekteydi. Bu, genellikle kişinin günlük ibadetlerini yerine getirip getirmediğinin veya camiye gitme sıklığının merkeze alındığı ölçeklerdir. Din ve dindarlığı tek boyutlu bir fenomen olarak ele alıp ölçmenin en önemli sebebi, bu fenomenlerin bireyden bireye farklılık arzettiğinin, farklı farklı yaşayış biçimlerinin olduğunun ayırdında olunmamasıdır. Her toplumun din-kültür etkileşimi göz önünde bulundurularak dini yaşayışın çeşitlilik arzettiği göz önünde bulundurulmuş olsaydı dindarlığın da toplumdan topluma ve bireyden bireye farklılık arzettiği düşünülecek ve buna uygun ölçekler geliştirilecekti.

İki Boyutlu Dindarlık

Dinin tek boyutlu olarak ele alınmasından kurtuluş ilk olarak E. Durkheim'in 1915'te yayımlanan The Elementary Forms of the Religious Life (Dini Hayatın Temel Biçimleri) kitabından sonra gerçekleşmiştir. Durkheim'ın dini inançlarla dini törenleri birbirinden ayırması, dinin çok boyutlu olarak ele alınmasının temelini oluşturmuştur (Akt.: Yıldız, 2014: 92; Karaca, 2011: 94). Buradan hareketle sonraki dönemlerde dinin tek boyutlu olarak ele alınmasının yetersiz olduğu düşünülmüş ve bazı din psikologları tarafından artık dine iki yönlü olacak şekilde çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlarla ilgili en çok bilinen din psikologu Allport'tur. Allport, 1950'lerde içten-kaynaklı bir dindarlık tipolojiyi savunurken (Akt.: Yıldız, 2014: 92) 1959'da içgüdümlü (intrinsic) ve dışgüdümlü (extrinsic) dindarlık şeklinde ikili bir tipoloji geliştirmiştir (Argyle 2000: 31). Allport'un yanında Lenski, Allen, Nock, Dewey ve Clark da dindarlığı iki boyutlu olarak ele almışlardır. Lenski, dindarlığı kurumsal ve toplumsal olarak, Allen, tahkiki ve taklidi olarak, Nock, ihtida (kendi seçimi) ve sebat etme (miras bırakılmış) olarak, Dewey, dindar olma ve bir dinin geleneklerini yerine getirme olarak son olarak Clark da asıl din ve üçüncü dereceye ait din olarak kısımlandırmıştır (Akt.: Yıldız, 2014: 93).

Çok Boyutlu Dindarlık

Dindarlık, geniş inanç ve uygulama şekillerini kapsadığı için çok unsurlu bir yapıdır ve dinler birbirinden farklı özelliklere sahip olduğundan, kültürel ve kişisel unsurlarla karıştığından dolayı çok renkli ve çeşitli bir yapı meydana gelmektedir (Köse, Ali; Ayten, Ali, 2012: 110). Din ve dindarlığı bu şekilde gören psikolog, sosyolog ve düşünürler, dindarlığı çok boyutlu olarak ele almaya başlamışlardır.

Çok boyutluluk konusuyla ilgilenenler arasında ilk sırada Cambridge filoloji topluluğu üyesi Baron Friedrich von Hügel yer almaktadır. O, dinin üç unsurunu tespit etmiştir. Bunlar; 1. Geleneksel veya Tarihsel, 2. Rasyonel veya Sistematik, 3. Sezgi ve İrade (Akt.: Yıldız, 2014: 95; Von Hügel, 1908)'dir. James Pratt de Hügel'e benzer bir yaklaşım içerisinde olmuştur ve Hügel'in üçlü ayırımını "dinin tipik yönleri" başlığı altında dörde ayırmıştır. Bunlar; geleneksel, rasyonel, mistik ve uygulama (veya moral)'dır (Wulff, 1997: 213-214).

Dindarlığın çok boyutlu olarak ele alınmasında önemli olan diğer bir isim de Glock'tur. O, din psikologlarının en çok üzerinde durduğu ve benimsediği kişi olmaktadır. Glock, dindarlığın beş boyutu olduğunu ifade etmektedir. Bunlar; inanç, ibadet (davranış), tecrübe (duygu), bilgi ve etkidir (Wulff, 1997: 214).

İnanç boyutu, bireyin tabi olduğu dinin gerektirdiklerine inanması şeklinde ifade edilebilir. Davranış veya ibadet boyutu, bireyin tabi olduğu dinin yapılmasını istediği dini pratik ve uygulamalarla ilgili olan boyuttur. Tecrübe veya duygu boyutu, bireyin sahip olduğu kutsal alanla doğrudan iletişim halinde olduğu süreçte yaşadığı dini duygular (Köse, Ali; Ayten, Ali, 2012: 112) olarak düşünülebilir. Bilgi boyutu, bireyin müntesip olduğu din ile ilgili bilgi sahibi olmasıdır. Etki boyutuna gelince bu boyut diğer dört boyutun sonucu olarak ortaya çıkan bir boyuttur. Hepsinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkar ve bireyin dini inancı, ibadeti, tecrübesi ve bilgisi sonucu bireyde görülen izlerdir. Bu dört boyut sonucu bireyin hem duygu dünyasında hem de davranışlarında meydana gelen değişiklikler dindarlığın etki boyutuyla ilgilidir.

DİNDARLIK TİPLERİ

Hem bireysel düzeyde hem de toplumsal düzeyde çeşitlilik göz önünde bulundurulduğunda günlük yaşamda ne kadar çok ve ne kadar farklı dindarlıkların olduğu anlaşılacaktır. Bunun yanında dinin farklı yorumlanması ve bireysel veya toplumsal düzeyde farklı ve sıra dışı bir şekilde yaşanması da apayrı dindarlık tipleri meydana getirmektedir. Bu bölümde, günlük yaşamda görülen dindarlık tipleri tanıtılmaya çalışılacaktır.

Dindarlığın birden fazla boyutlu olarak ele alınması konusunda öncülük eden Allport olduğu için kendisinin içgüdümlü (intrinsic) ve dışgüdümlü (extrinsic) dindarlık tipleriyle başlamak istiyoruz. İçgüdümlü dindarlarda din her şeyin önünde gelir. Din, bireysel yaşantılarının mihenk taşı olur ve bu kişiler tüm yaşamlarını din merkezli düzenlerler. Bu tür insanlar için din dışındaki bütün ihtiyaç, arzu ve güdüler az ehemmiyetli olarak kabul edilir (Gürses, 2010: 25) ve dini yaşantıları samimi bir düzeyde olur. Din, bu kişiler için bir amaçtır. Dış güdümlü dindarlarda ise dinin ön planda olduğu yer ve zaman oldukça kısıtlıdır. Kişinin dini kullanıp bir şeyler elde edebileceği yer ve zamanda kişi, dindar olur ve onun dışında dinden uzak bir yaşam sürer. Din, bu kişiler için bir araç durumundadır. İçgüdümlü dindarlar dini yaşarken dış güdümlü dindarlar dini kullanır (Allport & Ross, 1968: 242).

Bunun yanında birçok dindarlık tipolojisinin olduğu bilinmektedir ve bunlardan bazılarını Subaşı, "Gündelik hayat ve dinsellik" adlı kitabında Köktaş (1993), Okumuş (2005: 38-43) ve Onay (2001: 442-447)'ın da çalışmalarında belirttikleri dindarlık tipolojilerini göz önünde tutarak şu şekilde ifade etmektedir:

"İçe ve dışa dönük dindarlıklar (Jung); aklî, fikrî ya da duygu ağırlıklı dindarlıklar (Scheneider); dinî duyguların en yüksek dereceye ulaştığı mistik dindarlık, fikri tarafı ön plana alıp akla değer veren dindarlık ve duyguyla fikir dengeli dindarlıklar (Gruehn); teorik, pratik ve sosyolojik dindarlıklar (Wach); dinsel bağlılık, öğreti, ibadet ve dinsel grup dindarlığı (Lenski); dinde inancı esas alıp ibadeti önemsemeyen, dinî pratiklere ve şekle önem veren zikri öne çıkaran, inançla ibadetin birlikte olacağını savunan ve ona göre hareket eden, inanmadıkları halde inanmış gibi görünen tiplerin dindarlığı (Peker); içten(likli) dindarlık ve dıştan dindarlık (Allport); ihlaslı ve gösterişli dindarlık; resmi ve gayrı resmi dindarlıklar; mezhep, kült ve kilise dindarlıkları; tutucu, Protestan, sekt ve liberal dindarlıklar (Argyle); gayr-ı amil, idare-i maslahatçı, dini bütün, sofu ve yobaz dindarlıklar (Taplamacıoğlu)" (Subaşı: 2004: 102).

Buna ek olarak Ünver Günay, "Erzurum ve çevre köylerinde dini hayat" adlı kitabında dindarlığı, dini yaşayışın şiddetinin azlığı ve çokluğu ve dini yaşayışın biçimi üzerinden tipleştirmektedir. Dini yaşayışın şiddetinin azlık-çokluğuna göre olan kısımda dindarları beş kategoride ele almaktadır. Dini yaşayışın biçimi kısmında ise dindarları dört kategoride ele almaktadır (Günay, 1999: 259-264).

Dini yaşayışın şiddetinin azlık-çokluğuna göre olan kısımda ilk grupta ateşli dindarlar bulunmaktadır. Ateşli dindarlar, dini inançlarına sıkı sıkıya bağlıdırlar. İnancın gerektirdiği ibadetleri eksiksiz bir şekilde yerine getirirler (Günay, 1999: 260). Ateşli dindarlar içerisinde de üç zümre bulunmaktadır. Bunlar: dini gerekliliklerin yaşamlarında gelenek haline geldiği ve dini bütün olan sofular, dine taassup boyutunda bağlı olan softa dindarlar ve sırf dini gruplara rağbet eden grupçu dindarlardır (Köroğlu, 2012). İkinci grupta alaca dindarlar yer almaktadır. Bu tip dindarların dini inançları olmakla birlikte dini pratikleri gerçekleştirme konusunda bir düzensizliğe sahiptirler. Belirli gün, gece ve aylarda dindarlıklarının arttığı görülür (Günay, 1999: 260). Üçüncü grupta, mevsimine göre dindarlar bulunmaktadır. Bu tür kişilerin dini inançlara saygıları olmakla birlikte, dini pratikleri yerine getirdikleri zamanlar, kolektif dindarlığın doruk noktasına ulaştığı zamanlardır. Normal zamanlarda dini hassasiyetleri pek bulunmayan bu tip dindarlar, çevresel baskının sonucu olarak dini pratiklere ilgi gösterirler ve belli dönemlerde

daha da dindar olurlar (Günay, 1999: 260-261). Dördüncü grubu, beynamaz dindarlar oluşturur. Bu kişiler de üçüncü gruptakilerde olduğu gibi dini inançlara karşı belli bir düzeyde saygılıdırlar. Yaşantılarında dinsel pratiklerin görülmesi çok nadir olmakla birlikte bayram gibi özel günlerde camiye gidebilir ve dini bir aktivitede bulunabilir. Bu tip dindarlar kendilerini dünya işlerine vermiş kişilerdir ve çevrelerindeki kişilerden oldukça etkilenirler. Çevrelerindeki kişiler dini eğilime sahip kişilerse bu tip dindarlar da aynı şekle bürünürler veya çevrelerindeki kişiler, dinle bir ilgisi olmayan kişilerse bu tip kişiler de o şekilde dine karşı ilgisizmiş gibi görünürler (Günay, 1999: 261). Beşinci ve son grubumuzu oluşturan tipoloji de ilgisiz dindarlardır. Bu kişilerde de temelde dini inanca bir bağlılık ve saygı vardır. Ancak bu kişilerin hayatlarının hiçbir safhasında dini pratikler görülmez (Günay, 1999: 262).

Dini yaşayışın biçimine göre ise Günay, ilk olarak geleneksel halk dindarlığını ele alır. Bu tür kişilerin dini yaşantıları, içerisinde halk kültürünün kökleşmiş ve kalıplaşmış unsurlarını barındırır (Günay, 1999: 263). İkinci grupta seçkinlerin dindarlığı yer almaktadır. Geleneksel halk dindarlığı içinde, hurafe ve batıl inançlara yer vermeyen, belli bir dini kültüre sahip olan dini elit zümre arasında geçerli olan bir dindarlıktır (Günay, 1999: 263). Üçüncü gruptaki dindarlığa laik dindarlık ismi verilmiştir. Bu tür dindarların dini inançları dünyayı ilgilendirmemektedir ve sadece öldükten sonraki yaşamla ilgilidir. Bu sebepten dolayı din ve dünya işlerini birbirinden ayırırlar (Günay, 1999: 263-264). Dördüncü ve son grupta yer alan dindarlık tipi de tranzisyonel dindarlık'tır. Bu dindarlık tipi geleneksel halk dindarlığı ile laik dindarlık arasında geçiş teşkil etmektedir. Bu tür kişilerin davranışları, durumdan duruma farklılık arzetmektedir. Kimi zaman geleneksel halk dindarlığına önem verilirken kimi zaman da laik dindarlığa önem verilir (Günay, 1999: 264).

Yapıcı (2002)'nın da dindarlık tipleriyle ilgili dört tipolojisi bulunmaktadır. Bunlar, liberal dindarlar, muhafazakar dindarlar, dogmatik dindarlar ve fanatik dindarlardır. Subaşı (2004: 102) da aktif-pasif, radikal-ılımlı, katı-yumuşak dindarlık şeklinde bir tipoloji önermektedir. Bunun yanında İslam, Hıristiyan, Yahudi ya da Budist dindarlıklarından söz edilebildiğini ve mezhep, cemaat ya da dini grup temelinde de bir tipolojinin olabileceğini ifade etmektedir.

HAKKARİ BÖLGESİNDE DİN ADAMLARI

Hakkari bölgesinde din adamları denilince sadece Diyanet İşleri Başkanlığı'nda çalışan din adamları kastedilmemektedir. Bölgede din adamları hem bu kişiler hem de medreselerde okuyup yetişmiş, normal bir vatandaş gibi ailesinin geçimi için çalışan bir esnaf, bir çiftçi veya bir tüccar olabilmektedir. Bu kişiler, hem bu tarz işlerle uğraşmakta hem de günün belli zamanlarında medreselerde ders vermektedirler. Toplumda insanların hayatlarının her aşamasına etki eden din, din adamlarını da insanların hayatlarının her aşamasıyla ilgilenme görevi yüklemektedir. Bu yüzden bölgedeki din adamlarına bakıldığında bunlar toplumun hayatlarının her alanında etkinlik göstermektedirler. Yeri geldi mi din adamı bir arabulucu konumunda iken yeri geldi mi bir anlaşmada şahit konumunda olmaktadır. Düğünlerde, taziyelerde bulunup hayatlarının her alanında topluma eşlik etmektedirler. Bütün bunlar, insanların hayatlarını dine göre düzenledikleri sonucunu ortaya çıkarır ve din adamlarının insanların dindarlıklarını arttırıcı yönde faaliyette bulunduklarını gösterir.

Bölge, içerisinde farklı farklı kültürleri, inançları, dilleri, mezhepleri vs. barındırdığı için din adamları, farklılıkları bir arada yaşatmada da mahir durumdadırlar. Farklılıkları zenginlik olarak aktarıp bir arada yaşamanın önemini topluma kabul ettirerek, bu durumun doğal bir sosyal gerçeklik olduğunu anlatarak toplumun sosyal uyum içerisinde yaşamalarında önemli bir işlev yerine getirmektedirler. Bunu, ortak değerlerden hareketle yaparak değerlerin inşasında da önemli görevler üstlenmektedir din adamları. Din adamları, yüklendikleri görevler

sonucu bazı düzenlemeler getirirler. Bu düzenlemeler, bir bütünlük içerisinde ve insan olmanın gerektirdiği her şeye hitap edip cevap verebilmektedir. Bunlar, insanın tüm ihtiyaçlarını karşılamakta ve benliğin her boyutuna temas etmektedir, kişilerin sosyal ilişkilerini düzenlemekte ve herhangi bir durum karşısında nasıl tepki vermesi gerektiğini kişiye öğretmektedir.

Ayrıca bölgedeki din adamları insanların dindarlıklarını arttırmada çeşitli eserler yayınlamışlardır. Özellikle toplumun inanç açısından gelişimlerini sağlayacak çeşitli risaleler yazmışlardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Ahmed-i Hani'nin "Eqîda Îmanê" isimli eseri, Seyyid Abdullah, en-Nehrî'nin Hülâsa-i Akaid (Akaidin Özü) isimli risalesi, Seyyid Taha-i Hakkari'nin Akide-i Kurdiyye (Kürtçe Akaid) isimli eseri ve Molla Hüseyin Batei'nin 600 beyitten oluşan Mewluda Nebi (Nebinin Mevlidi) isimli eseri. [1] Bu eserler bölgedeki medreselerde uzun yıllar okutulmuş ve okutulmaya devam etmektedir. Bunun yanında bu eserlerden bazıları günümüz toplumunda anlaşılabilecek şekilde düzenlenip derlenmiştir de. Ayrıca Molla Hüseyin Batei'nin Mewluda Nebi adlı eseri Kürtçe mevlit olduğu için bölgedeki mevlit programlarda okunmakta ve yıllardır büyük ilgi görmektedir.

SONUÇ

Hakkari Bölgesi çok sayıda din adamı yetiştirmiş ve bu din adamları yaşadıkları çağda insanlara ciddi anlamda yararlı olmuşlardır. Din adamları sadece dini meselelerde değil, insanların günlük hayatta karşılaştıkları ve karşılaşabilecekleri her konuda kendilerine yardımcı olmuşlardır, problemlerin çözümünde, anlaşmazlıkların çözümünde önemli görevler üstlenmişlerdir. Toplumda adete kilit taşı görevi görmüşlerdir.

Bölgede din adamları denince her türlü yardımlaşma ve dayanışmaya açık olan, sıradan insanların aksine daha anlamlı kararlar alabilen, çevrelerinde olup bitenlere duyarlı bir tavır takınan, ortaya çıkan anlaşmazlık durumlarında arayı bulup insanlar arasındaki ilişkiyi düzelten, samimi, ahlaklı, hoşgörülü, herhangi bir konuda radikal bir düşünce yapısına sahip olmayan, açık fikirli, yol gösteren, yapıcı, pozitif düşünen, iyimser, adaletli, merhametli, kimsenin zararını istemeyen, iyilik yapmayı seven, yumuşak huylu, fikirsel düzeyde esnek, başkalarıyla kolay ve hızlı bir şekilde iletişim kurma yeteneğine sahip, kötülükten değil de iyilikten yana olan, başkalarını koşulsuz seven, çatışmacı değil barışçıl bir kişiliğe sahip, aile ilişkileri iyi, iyi bir evlat, eş, baba, iyi bir iş arkadaşı, çevresindekiler tarafından örnek alınabilecek ve son olarak Maslow'un tabiriyle kendini gerçekleştiren bireyler anlaşılmaktaydı. Ancak günümüzde din adamlarının özellikleri yukarıda anlatılandan biraz farklılaşmıştır. Toplum eskisi gibi din adamlarına bu kadar önem vermemekte ve din adamları da kendilerinde bu potansiyeli barındırdıklarının farkında değiller. Din adamları daha önceki dönemlerde olduğu gibi insanların problemleriyle ilgilenerek insanlara yardım etmeye çalışarak insanların gönüllerine girebilmeli ve eski güçlerini ellerine almalıdırlar.

Bu, toplumda hayati önem taşımaktadır. Çünkü, toplum giderek bozulmakta ve değerlerine yabancılaşıp bunları unutmaktadır. Değerlerinden uzaklaşan toplumun da bir şey üretme, birilerine yararlı olma durumları söz konusu olmayacaktır. Değerlerinden uzak yaşayan toplumda insanlar arasındaki ilişkiler zayıf olacak ve bunun sonucu suç oranı da artacaktır. Bunlar yanında değerlerinden habersiz yaşayan nesiller oluşacak ve bunlar yukarıda anlatılanların yanında çok daha fazla problemlerle karşılaşacaktır. Din adamları bu yüzden faaliyetlerine devam etmeli ve "eski usul" din adamlığına devam etmelidirler.

1 - Ayrıntılı bilgi için bknz: Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984; Çakır, Mehmet Saki, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı,* İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017; Çiçek, Halil, *Şark Medreselerinin Serencâmı,* İstanbul: Beyan Yayınları, 2009; Kavak, Abdülcebbar, "Mevlânâ Halid-i Bağdadî ve Akide-i İman adlı eseri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (2013), 2, ss. 157-171; Nehrî Seyyid Abdullah, *Hülâsatu'l-Beyân,* nşr. Kadri Yıldırım, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013; Öztoprak, Sadrettin, *Şark Medreselerinde Bir Ömür,* İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.

"Eski usul" din adamlığının yanında din adamları topluma her türlü yaşantısıyla örnek olmalı ve kendilerini ahlaklı ve erdemli olmaya davet etmelidir. Bununla birlikte din adamları kendilerini yetiştirmeli ve güncellemelidirler. Çünkü toplum, içerisinde olduğumuz teknolojik gelişmelerden dolayı çok ileri noktada bulunmaktadır. Bu teknolojik gelişme insanların her türlü biyolojik yapısını da etkilemiş bulunmaktadır. Din adamları da bunlardan yararlanarak kendilerini geliştirmeli ve insanları aydınlatmalıdırlar. Din adamları, topluma herhangi bir şeyi açıklarken mantıklı açıklamalarda bulunmalı ve "bu haramdır bunu yapmayın" veya "bu günahtır bundan uzak durun" gibi söylemlerden ziyade insanlara karşı olan söylemlerinde mantıklı ve tutarlı açıklamalar yaparak kendilerini ikna etmelidirler.

Son olarak da din adamları, insanın düşünme tarzına, eyleme biçimine, kişiliğine, karakterine vs. etki ettikleri için daima toplum içerisinde olmalı, toplumun manevi, ahlaki ve sosyal alanlarında bulunmalıdırlar.

KAYNAKÇA

Allport, G. W., Ross, J. M., (1968). *Personal Religious Orientation and Prejudice, in The Person in Psychology: Selected Essays,* Boston: Beacon Press.

Argyle, M. (2000). *Psychology of Religion An Introduction,* London: Routledge.

Arslan, A. (2007). Din ve Modernite. *Diyanet Aylık Dergisi,* 195(1):20-25.

Ayas, M.R. (2008). *Türkiyede İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma,* İstanbul: İz Yayıncılık.

Bergson, H. (1986). *Ahlak ve Dinin Kaynağı.* Çev. Mehmet Karasan. İstanbul: Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Bilge, M. (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Çakır M. S. (2017). *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı.* İstanbul: Nizamiye Akademi.

Çiçek H. (2009). *Şark Medreselerinin Serencâmı.* İstanbul: Beyan Yayınları.

Günay, Ü. (1999). *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat.* İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

Gürses İ. (2010). *Dindarlık ve Kişilik,* Bursa: Emin Yayınları.

Kaplan, Y. (2015). *Hakkari Tarihi, Hakkari Valiliği - Hakkari İl Yıllığı.* Van: Vameda Ofset Matbaacılık.

Karaca, F.(2011). *Din Psikolojisi.* Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.

Kavak A. (2013). Mevlânâ Halid-i Bağdadî ve Akide-i İman Adlı Eseri. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2: 157-171.

Kaya, F. (2015). Hakkârî İli'nin İdari Coğrafya Analizi. *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies)*, 41 (Kış-II).

Köktaş, M. E. (1993). *Türkiye'de Dinî Hayat.* İstanbul: İşaret Yayınları.

Köroğlu, C. Z. (2012). Türkiye'de Dini Hayatın İncelenmesi: Bütüncül Bir Yaklaşım. *Giresun Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 1(2):55-60.

Köse, A. ve Ayten, A. (2012). *Din Psikoloji.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Nehrî S. A. (2013). *Hülâsatu'l-Beyân.* Nşr. Kadri Yıldırım. İstanbul: Semerkand Yayınları.

Okumuş, E. (2005). *Gösterişçi Dindarlık.* İstanbul: Özgü Yayıncılık.

Onay, A. (2001). *Dindarlık Ölçme Araştırmaları. İslami Araştırmala*r. 14(3-4): 439-449.

Öztoprak S. (2003). *Şark Medreselerinde Bir Ömür.* İstanbul: Beyan Yayınları.

Peker, H. (2000). *Din Psikolojisi.* Samsun: Aksiseda Matbaası.

Sezen, Y. (1998). *Sosyoloji Açısından Din.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Subaşı, N. (2004). *Gündelik Hayat ve Dinsellik,* İstanbul: İz Yayıncılık.

Wulff, D. M., (1997). *Psychology of Religion: Classic and Contemporary,* New York: John Wiley & Sons, Inc.

Yapıcı, A. (2002). Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 2(2):75-116.

Yıldız, M. (2014). *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık.* İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

د ەم دگوتنێن مەزناندا ل دەڤەرا بە هدینان

The Concept of Time in Proverbs: The Case of Bahdinan Region

Atasözlerinde Zaman Kavramı Bahdinan Bölgesi Örneği

ثەروین رەئوف هادی
Perwin RAUF HADI
ماموستایا پشکا زمانێ کوردی/ فاکولتیا زانستێن مروڤایەتی/ سکولا ئاداب/
زانکویا دهوك

– کورتی:

دەمی گرنگیەکا مەزن د ژیانا مروڤیدا هەیە، لەو ڕا هەرژ کەڤندا مروڤی هەمی کار وبزا ڤێن خوە و گورانکارییێن سروشتی د چوارچووڤێ دەمیدا رێکخستینە، و ژلایێ خوەڤە دەم ژی ل سەر چەندین پشك و قوناغان پارڤەکرینە داکو ب دروستی بزاننکا د کیژ پارچەیا دەمیدا دژین و خوە بو گورانکارییێن و تایبەتمەندیێن وی پارچەیێ بگونجینن. ئەڤ چەندە بوو ئەگەر کو مروڤ دەست ب دانانا روژژمێر وسالنامەیان بو رێکخستن وتێگەهشتنا دەمی بکەتن.

ملل‌ەتێ کورد ژی هەر ژ کەڤندا هەست ب گورانکارییێن دەمی د وەلاتێ خوەدا کریە وب بورینا دەمی و ب وەرگرتنا سەربوڕان جورە سالنامەیەکا زارەکی یا تایبەت ب کوردستانێڤە دانایە، و داکو ئەڤ سەربورە ب ساناهی دناڤ کەسێن جڤاکیدا وبەرەبابێن داهاتیدا بەلاڤ ببن ئەوان ئەڤ چەندە د چوارچووڤێ چەندین گوتنێن کورت و رێکخستیدا دارشتینە.

ئەڤ ڤەکولینە هەول ددەت کو ب رێکا گوتنێن مەزنان گرنگیا دەمی ل دەڤ ملل‌ەتێ کوردبدەتە نیاسین، وخواندنەکە بو قوناغێن دەمی دناڤ ملل‌ەتێ کورددا داکو تێگەهشتن وفەلسەفا کوردی بو دەمی ئاشکەرا بکەتن.

- تێگەهـ و پێناسەیا دەمی

دەم واتە (کات، سات، روژ...) ئەو ێ د هەبوونێدا هەست پێ دهێتە کرن، کە واتە دەم ومروڤ دوو تشتێن پێکڤە گرێداینە، ئەڤ گەردوون وژیان و هەبوون و نەبوون و جێگیربوون وبزاڤ و مان و نەمان و بوون و مرن، ئەڤ هەمی جوتکێن دژیەك ب دەمی ڤە گرێداینە، لەورا دەم ب رەگەزەکێ سەرەکیێ گەردوونی دهێتە هژمارتن ودهەبوونا مروڤایەتییدا هیچ تشتەك بەری دەمی نەبوویە، بزاڤ ولڤینا بەردەوام هەبوون ونەبوونێ دروست دکەت، هەروەك توماس ئاکونیاس (1225-1274ز) دبێژیت:" چ دەم بەری هەبوونێ نەبوون، ژبەرکو هەبوونا دەمی بێی لڤین وگهورینا هەبوونێ ناکەڤیتە د عەقلێ مروڤیدا"[1].ئانکو ب رێکا بزاڤ و جموجولا جهی دەم پەیدا بوویە، دەما ئەنیشتاین(1879-1955ز) ئاماژێ پێدکەت:" جهـ گرنگیێ ددەتە دەمی"[2]. ب ڤی رەنگی دەم د هەبوونا ژیانا مروڤیدا دوو تەوەرێن سەرەکی بخوەڤە دگریت، تەوەرێ ئێکێ ژپشکێن دەمی پێکهاتیە ئانکو زنجیرەیەکا دەمیە ژ کێلیکێ تا کو چەندین سالان. تەوەرێ دووێ پێکهاتیە ژ رەهەندێن فیزیکیێن دەمی ئەوژی: دەمێ بوری، نوکە و داهاتی[3].

بڤی رەنگی دیار دبیت ،کو دەم ژیانە وژیان ژی هەمی دەمە و مروڤ د ژیانا خوەدا ب شێوەیەکێ خوەرستی هەست ب دەمی دکەت. بەلێ تێگەهێ وێ ژ ملل‌ەتەکێ بو ملل‌ەتەکی و ژ سەردەمەکی بو سەردەمەکێ دی دهێتە گهورین؛ چونکە د هەمی زمانێن و شارستانێن جوداجودا رێکێن هزرکرنێن ژێکجودا هەنە بو دیارکرنا دەمی، بو نمونە کوردان د پیڤانا دەمیدا چ ژ یەکەیێن (دەمژمێر، خولە، چرکە) نەدزانین و هندەك دەربرینێن دی بو دیارکرنا قوناغەکا دەمی بکاردئینان وەك: گاڤەکێ، ئانکو هندی وی دەمێ مروڤ پێنگاڤەکێ دهاڤێژی، یان ژی (هندی مە جگارەیەك کێشای) یان (هندی مە ئەڤ صوحبەتە کری)، و هندەك جاران قوناغێن جهی ژ بو دیارکرنا قوناغێن دەمی بکار دئینان وەك : (هندی ئەم ژ ڤی گوندی چووینە گوندێ هە)[4].

هەوالنامەی کتێب

بابەتێ دەمی بوویە جهێ پویتەدانا گەلەك زانا و فەیلەسووف و نڤیسەران و بوویە جهێ گەنگەشێ و ڤەكولینێ دناڤبەرا واندا، بو نمونە سانت ئوگستین (354-430 ز) دبێژیت:" دەم دناڤ عەقلێ مروڤیدا دروست دبیت نە ل دەرڤەی وی، هەروەسا دەم ل دەڤ مروڤی نە (دەلیڤە)یە بەلكو هەستەكێ بەروەختە"[٥]. كە واتە ئەڤ فەیلەسووفە ب تێگەهـ و نێرینەكا خوەدی و عەقلی و رێژەیی تەماشەی بابەتێ دەمی دكەت، و ل دەڤ وی بتنێ هەبوونا دەمی دناڤ بیردانك و هزرا مروڤیدا هەیە.

بەلێ ب بوچوونا ئەرستووی (384-322 ب.ز) دەم تشتەكێ بێ سنور و بێ دووماهیە (ئانكو رەهایە) و پەیوەندی ب هەر بزاڤ و لڤینەكێ ڤە یە، ئەو دبێژیت:" دەم دهەمی لڤینەكێ دا هەیە ژبەركو هەر لڤینەكێ ماوەیەكێ دیاركری و تایبەت ب خوەڤە هەیە"[٦].كە واتە ئەرستووی بزاڤ وەك ئێك ژ تایبەتمەندییێن دەمی دانایە و نێرینا وی بو دەمی تێگەهەكێ خوەدی و بابەتی بخوەڤە گرتیە.

هەروەسا زانایێ فیزیكی پول دیڤیس (1948-2008ز) دبێژیت:" هەبوونا دەمی گرێدایە ب هەبوونا مە و خوەیاتیا وی ژ هەبوونا مە دزێت، ژێدەرێ هەستكرنا دەمی ئەمین، بێی مە دەم دمریت و ژیان نامینیت" [٧]. ئانكو ئەڤ زانایە تەكەزێ سەر وێ چەندێ دكەت كو ژێدەرێ دەمی مروڤە و دەم ب مروڤی دژیت و ژین و ژیانا مروڤی ب وی یا بەردەوامە.

گرنگیا دەمی بو مروڤی و پەیوەندیا وی ب جهی ڤە كارتێكرنەكا باش و ئاشكەرا ل سەر دەرونێ مروڤی دیار دكەت، هەروەكو نڤیسەر جاستوون باشلەر (1884-1962ز) جەخت ل سەر وێ چەندێ كریە كو مروڤ نەشێت بتنێ ب رێكا دەمی خوە بنیاسیت و هەست ب گورانكارییێن خوە بكەت ژبەركو ئەوا مروڤ دزانیت كومەلە تشتێن نەگهورن دناڤ جهیدا كو دەم نكاریت وان تشتان بگهوریت. ئانكو مەبەستا باشلەری ئەوە كو دەم و جهـ تەمامكەرێن ئێكودوونە[٨].

- **جورێن دەمێ:**

دەم دوو جورێن سەرەكی ب خوەڤە دگریت و رولەكێ سەرەكی دپێكهاتا دەمی د ئەدەبیدا دبینیت، ئەوژی ئەڤێن ل خوارێ نە:

١ -**دەمێ سروشتی**: دناڤ ئەدەبیدا ب ناڤێ (دەمێ دەرەكی) ژی دهێتە نیاسین و مەبەست ژێ دەمێن ئاساییە ئەوێن ژ ئەنجامێ زڤرینا ئەردی ل دور خوە و ل دور هەتاڤێ پەیدا دبن، وەكی (روژ، هەیڤ، وەرز، سال، چەرخ...)، و ئەڤ جورێ دەمی " لڤینا وێ بەرەڤ پێشڤەیە و چ جاران پاشڤە نازڤریت، و دەستنیشانكرنا ڤی جورێ دەمی پێدڤی ب شارەزایی و زانایێ نینە و ب رێكا گهورینێن د سروشتیدا دهێتە دیاركرن، ئەڤە هەمان ئەو جورێ دەمیە كو دناڤ جڤاكیدا ب ناڤێ (وەخت) دهێتە نیاسین" [٩]. و ئەڤ جورێ دەمی ب شێوەیەكێ بەرفرەهـ دناڤ ئەدەبێ فلكلورێ كوردیدا نەخاسمە دگوتنێن مەزناندا هاتیە بەرجەستەكرن.

٢ -**دەمێ دەرونی**: ئەڤ جورێ دەمی ژ كەسەكی بو ئێكێ دی جیاوازە، چونكە ژێدەرێ ڤی دەمی وژدان و بارێ دەرونی و سەربوورا مروڤی یە، ئانكو دكارین بێژین كو هەر كەسەكێ د كومەلگەهێدا دەمەكێ تایبەت ب خوەڤە هەیە، بو نمونە هندەك دەم زور بلەز

دبورن و هندەك جاران ژبەر نەخوەشیا بارێ دەرونی یا وژدانی مروڤ هەست دکەتن کو دەم نابوریت[١٠] (ئانکو روژ دبنە هەیڤ و هەیڤ دبنە سال)!. ئەڤی جورێ دەمی چ پەیوەندی ب جهی و بزاڤێن فیزیایی یێن سروشتی ڤە نینە و دەمەکێ تایبەتە ب مروڤیڤە.

- گوتنێن مەزنان چیە:

گوتنێن مەزنان وەك بەشەك ژ بەشێن سەرەکیێن ئەدەبێ فلکلوری دهێتە هژمارتن، کو چەند گوتن و قەسێن بەهادارن، کو د سەردەمێن کەڤندا ژلایێ کەسێن عاقلمەند و شارەزاڤە هاتینە ڤەگێران و ژ بەرەبابەکێ بو ئێکا دی هاتینە ڤەگوهاستن و دناڤ مێشکاندا هاتینە پاراستن.

ئەڤ بابەتە ژلایێ گەلەك ڤەکولەر و بسپور و نڤیسەران ڤە هاتیە بەحسکرن و هەر ئێکی ل دویڤ نێرینێن خوە یێن جودا پێناسە کریە. بو نمونە (کراپ) دبێژیت:" گوتنێن مەزنان د فورمێ خوە یێ سەرەکیدا راستیەکا سەلماندی دیار دکەت و ب شێوازەکێ کورت و ساناهی هاتیە دارشتن ژ بو هندێ کو خەلك تێبگەهیت" [١١]. دڤێ پێناسەیێدا نڤیسەری پتر گرنگی ب لایەنێ روخسارێ دایە ژ لایەنێ ناڤەروکێ، بەلێ ژلایەکێ دیڤە (عزالدین مستەفا رەسول) گرنگیا ناڤەروکا گوتنێن مەزنان بۆ رەوشت و تیتال و بوویەر و سەربورێن ژیانا مروڤیڤە گرێدایە. ئەو دبێژیت:" بەرهەمێکی زور کونی خەڵکە، ئەم پەندە هەمیشە لە لای گەلانی سەرەتایی و سادە فەلسەفەی راستەقینەی لە کاری رەوشت و خووەوە، هەموو راستیەك، هەموو رووداوێکی ژیانی ئادەمیزاد، هەموو کردارێك، چاك یان خراپ، هەموو گەیشتنە ئەنجامێك کە میللەت گەیشتبێتێ، دەربارەی هەرچییێك بێت دەچیتە تەرازووی پەندی پێشینیانەوە"[١٢].

هەروەسا عەلی مەعرووف شارەزوری دەربارەی گوتنێن مەزنان دبێژیت:" ئاخفتنەکا کورت یان نیمچە درێژە کو بەهرەیەك تێدا هەیە و رێنیشاندەر بیت بو مەبەستەکا دیار کری، جڤاك خودانێ ڤێ ئاخفتنێ یە"[١٣].

بڤی رەنگی گوتنێن مەزنان وەکی خودیکەکێ یە هەمی تاقیکرن و بوویەر و هێڤی و ئاواتێن مللەتی تێدا دیار دبن، هەروەسا پەیامەکا راستگویانە ئاراستەی خەلکی دکەت، ئانکو " پەیامەکە کو خەلکی هشیار دکەت و دئێخیتە سەر رێکا راست داکو ژیانا خوە ب راستی و دروستی دەرباس بکەتن"[١٤].

ژ سیمایێن گوتنێن مەزنان ئەوێن کو ئەڤ گوتنە چەند ئاموژگاریەکن، کو ئاراستەی مروڤی دهێنە کرن ژبو هەلبژارتنا رێکا دروست. هەروەسا ئەڤ گوتنە ژ چەند پەیڤ و دەربرینان ب شێوەیەکێ کورت و ب زمانەکێ ساناهی و رەهوان پێکهاتینە، ئانکو ب زمانێ روژانەیێ خەلکی هاتینە دارشتن،هەروەسا گەلەك جاران گوتنێن مەزنان ب شێوەیەکێ مەجازی هاتینە گوتن،بەلێ گەلەك ئارمانجان بخوەڤە دگریت وەك پەروەردەی و رەوشتی و جڤاکی...هتد[١٥].

- گرنگیا دەمی د گوتنێن مەزناندا:

بابەتێ دەمێ دگوتنێن مەزناندا چەقەکێ تایبەت ب خوەڤە دگریت، جیهانبینی و رەوشەنبیریا مللەتێ کورد ددەتە دیارکرن،لەورا ڤی بابەتی گرنگیەکا مەزن د هەمبێزا گوتنێن مەزناندا هەیە،

ئەڤ گرنگیە د وێ چەندێ دا دیار دبیت دەما، کو کومەلگەها کوردەواری دژیارەکا سادە و ساکاردا دبوری و ژیانا خەلکی پەیوەندی ب چاندن و کوچەراتییڤە هەبوو، لەورا گهورینا بارودوخێ دەمی ژ وەرزەکێ بو وەرزەکێ دی و ژ جهەکێ بو جهەکێ دی گرنگیەکا ئێکجار مەزن و هەستیار د ژیانا کەسێ کورددا هەبوو، چونکە ئەڤی بارودوخی کارتێکرنەکا ئێکسەر لسەر کارو کشتوکال و ژیارا وان و گیانەوەرێن واندا هەبوو [١٦]. و ب بورینا دەمی ئەڤ هەلویست وەرگرتنە ژ گورانکاریێن دەمی بوونە پارچەیەك ژ سەربوورا مللەتێ کورد، و ئەندامێن ڤی مللەتی نەچاربوون کو خوە بو گوڕانکاریێن دەمی ل کوردستانێ ئامادەبکەن، هەروەسا ئەوان ب رێکا هندەك گوتنان ئەڤ سەربورا خوە دگەل دەمی بو بەرەبابێن پشتی خوە ڤەگێران داکو وان ل وان ئاستەنگان هشیار بکەن و رێکێن دروست نیشانی وان بدەن، ل پاشەروژێ ئەڤ گوتنە بوونە پشکەك ژ فلکلورێ ڤی مللەتی.

هەژیە بهێتە دیارکرن، کو دەم دگوتنێن مەزنان دا دەمێ سروشتیە، و بتنێ ل دور شیرەت و رێنماییان نازڤریت، بەلکو ل پتریا جهان ئەڤ گوتنە بابەتەکێ زانستییێ موکوم و بنەجهە و هەتا ڤی سەردەمی ژی مفا ژێ دهێنە وەرگرتن.

د ئەدەبێ فلکلورێ کوردیدا ب گشتی وگوتنێن مەزناندا ب تایبەتی ژ بو دیارکرنا دەمێ سروشتی د زوربەیا جاراندا پەیڤا (مەهـ) دهێتە بکارئینان، وسالا کوردی ژی هەمان سالا هەتاڤییە کو ژ 365 روژان پێکدهێت ، بەلێ تشتێ جیاواز ژ سالناما زاینی ئەوە کو سالنامەیا کوردی 13 روژان بەری سالنامەیا زایینی دەستپێدکەت، ئانکو 14 هەر مەهەکا زایینی دکەڤیتە بەرامبەر 1 مەها کوردی[١٧].

مەهێن کوردی دناڤ نڤێسینێن کەڤنێن کوردیدا:

ب دروستی دیار نینە بو جارا ئێکێ کەنگی ناڤێن مەهێن سالێن کوردی ل کوردستانێ هاتینە بکارئینان، چونکی دژێدەرێن دیروکیدا ئەوێن کوردان ب خوە نڤیسین ول دەمێ ئاماژەدانێ ب دیروکا رووداتان ناڤێن سالێن (قەمەری) یێن عەرەبی- ئیسلامی بکاردئینان، هەروەسا کوردان ل دەمەکێ درەنگ دەست ب نڤیسین و دانانا پەرتووکان ب زمانێ خوە یێ رەسەن کر، لێ دژێدەرێن فلکلوریدا و ددەمێ ڤەگێرانا رووداتان ناڤێن هەیڤێن کوردی دهاتنە بکارئینان و ئەڤە ئاماژەیە کو د ژیانا جڤاکییا کورداندا خەلکی پشتبەستن ب سالنامەیا کوردی دکرن، بو نمونە ئەڤ پارچە سترانا ل خوارێ بەحسێ کوشتنا پاشایێ وانێ ژلایێ میرێ هەکاریان یەحیا بەگی دکەتن[١٨] کو رووداتێن وێ بو هەیڤا ئیلونا سالا 1617ز دزڤریت:

ئەحیا بەگ رابوو ژ شاخێ

ناڤا تیرمەهـ تەباخێ

پاشا دڕاند ئوتاخێ

ئەحیا بەگ رابوو ژ وانێ

ناڤا تیرمەهـ گولانێ

پاشا دڕاند ل دیوانێ

ئەحیا بەگ تێت ژوەلاتێ

ناڤا مەها سباتێ

پاشا دڕاند ل کەلاتێ[١٩].

هەروەسا دناڤ هوزانا کەڤنا کوردیدا ژی هندەك جاران ناڤێن هەیڤێن کوردی هاتینە، بو نمونە مەلایێ باتەیی ئەوێ ل سەدەیێ هەژدێ زایینی ژیای ناڤێ هەیڤا چریا پێشیێ دئینیت دەمێ بەحسێ چوونا خوە ل دەمێ زڤستانی بو باژێرێ موکسێ دکەت:

ژ چریا پاشیێ پێدا   مەلایێ باتەیی کانێ؟

سەفەر کێشا ب موکسێدا   لسەر وەختێ زڤستانێ[٢٠].

هەروەسا بەکر بەگێ ئەرزی د هوزانا (بەیتا تەرگی)دا ئەوا ل سالا 1833ز ڤەهاندی ناڤێ هندەك هەیڤێن کوردی دئینیت دەمێ دبێژیت:

ئەڤ دەلیلێ رەعدییە   وەختێ تەرگ و بارانێ

ئەو نازلێ عەورییە   شەوکەت کەتە (نیسانێ)...

ئافات باری ژ عەسمانە   دوەختێ (چرییا) ئەوول

نازل بوو لسەر ئینسانە   راهەژاندن قەنج ژ دل[٢١].

باشترین بەلگە ژبو کارپێکرنا کوردان ب سالنامە و هەیڤێن کوردی دناڤ جڤاکا خوەدا پەرتووکا (تاریخ الانساب)ـە کو میرێ کورد صالح بەگێ شیروانی ل دەستپێکا سەدەیێ نوزدێ زایینی ب زمانێ عەرەبی نڤیسی، و هەرچەندە کو ئەڤێ نڤیسەری شارەزاییەکا باش د زمان و سالنامەیا ئیسلامیدا هەبوو، بەلێ وی ل گەلەك جهان سالنامەیا کوردی ژ بو دەستنیشانکرنا دیروکا روودانان بکار ئینایە، داکو خواندەڤانێ کورد ب دروستی بزانیت کا کەنگی ئەڤ بوویەرە رووداپە[٢٢]. وئەڤە ئاماژەیەکا روهنە کو کوردان ل وی دەمی سالنامەیا کوردی پتر ژ هەر سالنامەیەکا دی بکار دئینا.

– دەم و قووناغێن سالێ د گوتنێن مەزناندا:

د سالنامەیا کوردیدا –هەروەك سالنامەیێن مللەتێن دی- سال ژ چوار وەرزان پێکدهێت

ئەوژی: بهار، هاڤین، پاییز وزڤستان، هەروەسا هەر وەرزەك ژ ڤان وەرزان ل سەر سێ مەهان هاتینە دابەشکرن، بەلێ تشتێ جیاواز ئەو کو ژبەر شەرت و مەرجێن جوگرافی، توپوگرافی وسەقایێ کوردستانێ هندەك دابەشکرنێن دی ژی د وەرزێن سالێدا دهێنە دیتنکو تایبەتن ب سالنامەیا کوردستانێ ڤە، ب رامانەکا دی سەقایێ کوردستانێ د چوارچووڤێ ئێك هەیڤدا چەندین

جاران دهێته گهورین وئەگەرێ سەرەکیێ ڤێ چەندێ بو جهێ جوگرافیێ کوردستانێ وتوپوگرافیا وێ دزڤریت کو ژ چیایێن بلند ل باکوری و دەشتێن نزم ل باشوری پێکدهێت[٢٣]. وئەڤی کەتواری ب بورینا دەمی کارتێکرن د ژیانا جڤاکی و ئابوریا خەلکێ کوردستانێدا کریه ورەنگڤەدانا خوه ب گشتی د ئەدەبێ فلکلوریێ ویدا پەیدا کریە نەخاسمه دگوتنێن مەزناندا، وژبو روهنکرنا ڤی بابەتی دێ ئاماژەیێ دەینه دەم و وەرزێن سالێ د سالنامەیا کوردیدا وئەو گوتنێن کو سەبارەت هەر ئێك ژ وان دابەشکرنان هاتینه گوتن:

ئێك- زڤستان: ل کوردستانێ وەرزێ زڤستانێ ب سەرمایا دژوار وبارینا بەفر وبارانێن زور دهێته نیاسین، هەروەسا ب ئێکجاری چ دەلیڤە ژبو چاندنێ نامینیت و پەیداکرنا خوارن و ئالفی ژبو گیانەوەران ژی ب زەحمەت دکەڤیت،لەورا هەر ژ دەستپێکا ڤی وەرزی ئامادەکاری ژبو پەیداکرنا ژێدەرێ گەرماتیێ ژبو مروڤان و خوارنێ ژبو گیانەوەران دهێته کرن،لەورا مەزنان گوتیە کو "ئاگر فێقیێ زڤستانێ یە"، هەروەسا هاتیه گوتن کو " هەردوو مەهێت کانوینێ، حسابا خوه بکه وکادینێ، گەرم کە جهـ ونڤینێ"[٢٤]. وەرز ێ زڤستانێ ب شێوەیەکێ گشتی ژ هەرسێ وەرزێن کانوونا بچووك (ئێکێ)، کانوونا مەزن (دووێ) و سوباتێ پێکدهێت بەلێ دسالنامەیا کوردیدا سەرەرای ڤان هەرسێ قوناغان هندەك دابەشکرنێن دی ژی دهێنه دیتن، ئەوژی:

أ - **دەهکێن پێشیێ**: هەر ژ ئێکێ کانوونا بچووك تا نەهێ ڤێ هەیڤێ کو دکەڤیته بەرامبەر (14-23 کانوونا ئێکێ یا زایینی) ب دەهکێن پێشیێ دهێنه نیاسین، و روژا دووماهیێ ژ ڤان دەهکان کورتترین روژە دسالێدا[٢٥] و ل هندەك جهێن کوردستانێ ئەڤە دووماهیك دەلیڤەیە بو هاڤێتنا توڤی[٢٦].

ب -**چلە**: هەروەك ژ ناڤێ وێ دیار ئەڤە ماوەیەکە ژ زڤستانێ کو بو دەمێ 40 روژان ڤەدکێشیت کو ب سڕ وسەرمایا ژوار و روژێن کورت و شەڤێن درێژ دهێته نیاسین، بو نموونە مەزن دبێژن: " هەکه تە چل نان هەبن، چلەی ژ مالا خوه نەدەرکەڤە". چلە ژ 12 کانوونا بچووك هەتا 20 کانوونا مەزن د سالنامەیا کوردیدا ل هەمبەری (25 کانوونا ئێکێ- 2 شوبات یا زایینی) ڤەدکێشیت[٢٧].

ج -**بێدلخە**: هەر ژ 29 کانوونا بچووك ل بەرامبەر 11 کانوونا دووێ یا زایینی قوناغەك ژ چلەی دەستپێدکەت کو ب ناڤێ (بێدلخە) دهێته نیاسین، و بو ماوێ 6 روژان ڤەدکێشیت و ل 3 سوباتێ (17 کانوونا دووێ یا زایینی) ب دووماهی دهێت، ئانکو ژ روژا 35 ژ چلەی تا دووماهیا وێ، و ئەڤ قوناغە ب بارینا بەفرێ یا بەرنیاسە، لەورا مەزن دبێژن:
"بێدلخە ناچن بێ تلخە"، ئانکو تلخێن بەفرێ ل سەر ئەردی دروست دبن.
هەروەسا هاتیه گوتن:" بێدلخە، هەچیێ بچیت ژ مالا خوه، دێ بیت قاتلێ روحا خوه"[٢٨].

د- **شەڤا زەنگل کەڕ** : روژا دووماهیێ ژ چلەی کو دکەڤیته ل هەمبەر 3 شوباتا زایینی ب ناڤێ شەڤ زەنگل دهێته نیاسین، وئەگەرێ ناڤکرنا ڤێ روژێ ب ڤی ناڤی بو سەرهاتیەکا فلکلوریا کوردی دزڤریت کو تێدا کەسەکێ عاقلدار و شارەزا شیا خوه و مالباتا خوه ژڤەتسینا دبن بەفرا

گرانڤە بپارێزیت ددەمەکیدا کو خەلکێ گوندێ وی - ئەوێن گوهداریا وی نەکرین- دبن بەفرێدا کرن. وسالوخەتێ سەرەکیێ ڤێ روژێ بارینا بەفرێن گرانە تا رادەیەکێ کو هەمی تشتن دبن خوەڤە دڤەشێریت[٢٩].

هـ- **بچە**: بیست روژێن پشتی ب داوی هاتنا چلەی ب ناڤێ (بچە) دهێنە نیاسین، ئانکو ژ 3 - 23 شوبات د سالناما زاییندا، و روژێن بەراهیێ ژ ڤێ قوناغێ ب سەرمایا دژوار دهێنە نیاسین،لەوڕا مەزنان گوتیە:" بچە، ژ مالا خوە نەچە"[٣٠].

ژلایێ خوەڤە بچە ژی لسەر هندەك قوناغێن دی دهێتە پارڤەکرن ئەوژی:

١ - **عەنتەر**: حەفت روژێن بەراهیێ ژ بچەی ئانکو (3-10 شوباتا زایینی) ب ناڤێ عەنتەر دهێتە نیاسین و ڤێ دەمی ناڤێ خوە ژ کەسایەتیەکێ وەرگرتیە و کورتیا چیروکا وی ئەوە کو عەنتەر کەسەکێ بازرگان بوو و دڤی دەمیدا دەست ب هاژوتنا کاروانی کر، و ژ سەرمادا نەچار بوو کو زگێ دەوارێن خوە بکەلێشیت و بچیتە دناڤ هناڤێن واندا داکو خوە ژ قەڕسینا دناڤ بەفرێدا بپارێزیت! و ژڤێ چیروکێ دهێتە زانین کو عەنتەر قوناغەکا دی یا دژوارە ژ سەرمایا زڤستانێ، لەوڕا مەزنان گوتیە: " عەنتەرە، هەچیێ ژمالا خوە بچیت یێ کەرە"!
هەروەسا هاتیە گوتن:" عەنتەرە، دکوژیت گا و کەرە، خودان یێ بێ خەبەرە"![٣١].

٢ -**ئەیهوت**: دکەڤیتە بەرامبەر روژا دەهێ ژ بچەی، ئانکو (31 کانوونا مەزن یا کوردی ل بەرامبەر 13 شوباتا زایینی)، و دڤێ روژێدا هەردوو کانوونێن بچووك و مەزن ب دووماهی دهێن، و وەکی روژێن بەری خوە ب بارینا بەفر وباراناں و دابەزینا پلەیا گەرماتیێ دهێتە نیاسین. و سەبارەت ئەڤێ روژێ ژی مەزن دبێژن:" ئەیهوت، خلاس بوون مەهکێت جوت، دایێ کچ فروت ودا ب کەزوان و کەلوت، بابێ کور فروت و دا ب دارا و سوت"[٣٢].

٣ -**دەهکێن پاشیێ**: هەر ژ دەستپێکا عەنتەری هەتا روژا ئەیهوتی، ئانکو (3-13 شوباتا زایینی) د دەهکێن پاشیێ دهێنە نیاسین، و ل ڤێ دەمی چاندنا دان و دکاکی ل هەمی دەڤەرێن کوردستانێ ب داوی دهێت، لەوڕا دناڤ جوتیاراندا گوتنا "توڤ حەرام دبیت" [٣٣] بو ڤان دەهکان دهێتە بکار ئینان. و مەزنان سەبارەت ڤێ قوناغێ گوتیە:" دەهکێن پاشی، ببە ئاشی، نەهاڤێ کاشی"[٣٤].

و- **قەرە سوبات**: نیڤا ئێکێ ژ هەیڤا سوباتێ ب ناڤێ قەرە سوبات ئانکو (سوباتا رەش) دهێتە نیاسین، هەروەسا ئەڤ قوناغە ب ناڤێ (مەهـ رەش) ژی دهێتە نیاسین چونکە دڤێ قوناغێدا ژبەر هاتنا بای رەنگێ مروڤان بەرەڤ رەشبوونێ ڤە دچیت. و ژ (1-14 سوبات د سالنامەیا کوردی ل بەرامبەر 14- 27 شوباتێ ب سالناما زایینی) ڤەدکێشیت[٣٥].

ز- **شەڤا پیرێ**: ئەڤ قوناغە تەنها شەڤەکە، کو دکەڤیتە بەرامبەر 16 سوباتێ یا کوردی ل بەرامبەر 1 ئادارا زایینی. و دبێژن کو دڤێ روژێدا پیرەژنەکێ نەڤیێن خوە ژ خەو راکرن و گوتێ: رابن ئاڤا تەزی ڤەخون چونکە سوباهی دێ ئاڤ گەرم بیت. و رامانا ڤێ چەندێ ئەوە کو ل ڤی دەمی ئەرد گەرم دبیت و ئاڤا کانیان ژی گەرم دکەتن[٣٦].

هـ - **ئاخ سوبات**: پەیڤا ئاخ ژ پەیڤا (ئاق) یا تورکی ب رامانا (سپی) هاتیە وەرگرتن، و مەبەست ژ پەیڤا سپی ئەوە کو سەرمایا مەها سوباتێ دڤێ قوناغێدا بەرەڤ کێمبوونێ دچیت، د سالناما کوردیدا

ئاخ سوبات نيڤا دووێ ژ مەها سوباتێ بخوەڤە دگريت كو دكەڤيتە ل هەمبەر 28 شوات- 13 ئادار د سالناما زايينيدا[٣٧].

ح -**زيپە**: ئێك ژ گرنگترين قوناغان دژيانا گوندەواريا كوردانددا دهاتە ل قەلەمدان، نەخاسمە ژبو جوتياران چونكە شينبوون و وەرارا دەرامەتی پشتبەستنەكا مەزن ل سەر بارانێن ڤێ قوناغێ دكەتن، زيپە ژ هەشت روژان پێكدهێن و د سالناما كورديدا هەر ژ 25 سوباتێ تا كو 4 ئادارێ ڤەدكێشيت، ئانكو چوار روژێن وێ دكەڤنە سوباتێ و چوارێن دی دكەڤنە مەها ئادارێ، و دسالناما زايينيدا دكەڤيتە هەمبەری (10-17) ئادارێ. زيپە ب سەرمايێ و بارانێن بوش دهێتە نياسين ومەزنان سەبارەت ڤێ قوناغێ هندەك گوتن هەنە وەك: " هندی زيپەنە زيپەدارن، ئەگەر ببارن يان نەبارن هەر دسارن". هەژيە بێژين كو پشتی زيپەی سەرمايا دژوار ب دووماهی دهێتن بەلێ زڤستان هەر يا بەردەوامە[٣٨].

ط- **روژا گيسكی**: ئەڤ روژە دكەڤيتە بەرامبەر ئێكێ ئادارێ (14 ئادارا زايينی) ئانكو دكەڤيتە ناڤەراستا زيپەی، د فلكلورێ كورديدا سەبارەت ناڤلێنانا ڤێ روژێ دهێتە گوتن، كو گيسكی ژ كەيفێن هاتنا بهارێدا خوە هلاڤێت و گوت:" ئەز گيسكم گيسەلوكم، بهار هات و خوشكوكم، ترل سوباتێ، ئادارێ ب سەردا هاتێ"! لەورا سوبات عاجز بوو و داخواز ژ ئادارێ كر كو "بدە من روژەكا سار، دا كوريێ ل گيسكی بكەمە دار". و رامانا ڤێ سەرهاتيێ ئەوە كو سەرەڕای هاتنا ئادارێ و خوش بوونا سەقای، بەلێ دڤێ روژێدا گهورينەكا مەزن و ژنشكاڤە ب سەر سەقايدا دهێت و بەفر دباريت و زور سار دبيت[٣٩].

هەروەسا مەزن دبێژن، كو ل ڤێ روژێ شڤانەكی گيسكێ خوە سەرژێكر چونكە چ نەمابوو ژ سەرمادا مرار ببيت، بەلێ پشتی ڤەكوشتی هەتاڤ دەركەفت و سەقا وەسا گەرم بوو كو نەچاربوو كەپەنێ خوە ل سەر چوار داران رائێخيت داكو بشێت ل بەر سيبەرا وێ گيسكێ خوە بگوروت[٤٠]! و رامانا ڤێ سەرهاتيێ ئەوە كو سەرەڕای هاتنا ئادارێ و خوش بوونا سەقای، بەلێ دڤێ روژێدا گهورينەكا مەزن و ژنشكاڤە ب سەر سەقايدا دهێت و بەفر دباريت و زور سار دبيت، بەلێ ئەڤ گورانكاريە ژی بو ماوەیێ چەند دەمژمێرەكانە.

ی- **خريپە**: هەشت روژێن پشتی بداوی هاتنا زيپەی، ئانكو (18-25 ئادارا زايينی) ب ناڤێ خريپە دهێتە نياسين و هەژی گوتنێ يە ناڤەراستا خريپەی كو دكەڤيتە 8 ئادارا كوردی ل بەرامبەر 21 ئادارا زايينی روژا نەوروزێ يە وتێدا شەڤ و روژ وەك هەڤ دبن[٤١].

پشتی بداوی هاتنا خريپەی ب هەشت روژان وەرزێ زڤستانێ ل هەمی كوردستانێ ب دووماهی دهێت، لەورا مەزنان ژبو دەستنيشانكرنا وەرزێ زڤستانێ و هاتنا بهارێ گوتيە:" چل چلە نە، بيست بچەنە، هەشت زيپك و هەشت خريپك و هەشتێن دی ل نك، دێ ژنوی شين بن دولك وشيڤك، ... دێ ژنوی بيتە بهارەكا بێ شك". و ئەگەر روژێن ڤێ گوتنێ دگەل دەهكێن پێشیێ وپاشيێ كومبكەين دێ هژمارا وان بيتە (104) روژ و ئەڤە روژێن وەرزێ زڤستانێنە ل چيا وزوزانێن كوردستانێ. بەلێ ل دەڤەرێن دەشت و نزماتی زڤستان زووتر ب داوی دهێت،لەورا مەزنان گوتيە :" چل پشتی چلا، مالا خوە ببە سەرێ ملا"، وبڤی ئاوایی هژمارا روژێن زڤستانێ

دگەل دەهکێن پێشیێ بهێنە کومکرن دێ بنە 90 روژ و ئەڤە هژمارا روژێن وەرزێ زڤستانێ یە ل ڤێ دەڤەرا کوردستانێ[٤٢].

و هەروەك هاتیە دیارکرن جیاوازیا وەرزێ زڤستانێ ل کوردستانێ نە بتنێ د هژمارا روژێن وێدا یە، بەلکو د پلەیا گەرمی و سەرمایا وێ ژی دایە [٤٣]. بو نمونە ل جهەکێ کوردستانێ دبێژن:" بەفرا کانوونا مەزن ب ئەردیڤە دبیتە ئاسن"، ئانکو ژ بەر سەرمایێ بەفر بو ماوەیەکێ درێژ ل سەر ئەردی دمینیت. بەلێ دهەمان دەمدا و ل جهەکێ دی یێ کوردستانێ دبێژن:" کانوونا مەزن، بەفر هات روم بەژن، وەسا چوو تە دگوت ئاگرێ ل بن"[٤٤].

دوو- بهار:

وەرزێ بهارێ جهەکێ تایبەت دهەمبێزا گوتنێن مەزناندا وەرگرتیە، ئەوژی ژبەر هندەك ئەگەران ژوان پەیدابوونا گهورینا بنەرەتی د کەشوهەوایێ دەڤەرێدا ژ سەرمایێ بەرەڤ گەرمیێ، هەروەسا گهورینێن بلەز ئەوێن دناڤ روژێن ڤی وەرزی ب خودا چێدبن کو کارتێکرنێ ل هەمی بزاڤ وچالاکیێن خەلکی دکەت، ویا ژهەمیێ گرنگتر ئەوە کو بهار وەرزێ شینبوونا زەڤی و بیستانان و زان و ببەرهەمکەفتنا گیانەوەرانە، لەورا مروڤێ کورد هزرەکا مەزن بو هەر دەمەکێ ژ دەمێن ڤی وەرزی کریە و زانایێن سەقای هەولدایە کو ب رێکا هندەك گوتنان خەلکی ژ گورانکارێن سەقایێ دڤی وەرزیدا ئاگەهدار بکەن[٤٥].

وەرزێ بهارێ ژ هەرسێ هەیڤێن ئادار، نیسان و گولانێ پێکدهێت، و ژمارەیەکا مەزن ژ گوتنان سەبارەت ئەڤان هەیڤان و سالوخەتێن وان هەنە. هەیڤا ئادارێ ل کوردستانێ ل جهەکێ بو جهەکێ دی جیاوازە، ئانکو ل باشورێ وەلاتی سەقا تا رادەیەکێ گەرم دبیت، بەلێ ل جهێن کویستان و زوزان ئەگەرێن بارینا باران و بەفرێ بەردەوامن، بەلێ خوە ل ڤان جهان ژی بەفر خوە ناگریت و هەر زوو دحەلییت،لەورا مەزنان هندەك گوتن سەبارەت ئەڤێ رەوشێ گوتینە ژ وان: "ئادارێ مەشك ل دارێ، بەلێ نە لڤێرێ ل بەریا شنگارێ". و مەبەست ژ ڤێ گوتنێ ئەوە کو ل دەڤەرێن دەشتایی سەقا هند گەرم دبیت کو مەشك ل بن داران بهێنە کرن، بەلێ دهەمان دەمدا هاتیە گوتن کو:" ئادارێ حەفت بهوست هاتنە خوارێ، نە ل ڤێرێ ل سویا و رێزدارێ، خوە نەگرت هەتا ئێڤارێ". و ل ڤێرێ ئاماژە ب هندەك دەڤەرێن زوزانی هاتیە کرن، کو سەرەرای بارینا بەفرێ، بەلێ ژبەر گەرمبوونا سەقای خوە ناگریت و دحەلییت. هەروەسا هاتیە گوتن:" بەفرا ئادارێ، بکەڤیت هەتا گوهێت دارێ، نامینیت هەتا ئێڤارێ"[٤٦].

د مەها ئادارێدا دکارین ئاماژەیێ ب هندەك قوناغێن جودا جودا بدەین ئەوژی:

١ -**نەوروز**: روژا نەوروز د سالنامەیا کوردیدا دکەڤیتە روژا 8 ئادارێ ل بەرامبەر 21 ئادارا زایینی، نەوروز روژا ئێکێ یە د سالناما کوردیدا،لەورا وەك روژا جەژنێ دهێتە ل قەلەمدان و هەر ژ کەڤندا خەلکێ کوردستانێ ئەڤ روژە ژ بو گەشت و سەیرانان و دەرکەفتن ژ مالان تەرخان کربوو. و هوزانڤانێ مەزن ئەحمەدێ خانی سەبارەت سەیرانێن ڤێ روژێ دبێژیت:

یەعنی کود هات بورجێ سەرسال

قەت کەس نەدما د مەسکەن و مال[٤٧]

ژلایێ خوەڤە مەزنان ژی گرنگی ب ڤێ روژێ داینە و چەندین گوتن سەبارەت وێ گوتینە، ژوان: " هات نەوروزا سولتانی، لاندکا ساڤای ببە سەر بانی، زەرەر ناگەهت گیانی". و ئەڤە ئاماژەیە بو هینبوونا سەقایێ دەڤەرێ، هەروەسا هاتیە گوتن کو:" نەوروز، باژو ب شەڤ و روژ، هندی بباریت نەدبیت هەری نە دبیت توز"[٤٨].

٢ - **چیڤ هاڤێژ**: ئەڤ روژە دکەڤیتە 18 ئادارێ بەرامبەر 31 ئادارا زایینی، مەزن دبێژن کو ئەگەر ل ڤێ روژێ دارەکی بهاڤێژیە جهەکی ل روژا دی دێ دناڤ گیایدا بەرزە بیت و مەبەست ژێ ئەوە کو ژ بەر گەرمبوونا سەقای گیا زوو وەرارێ دکەت[٤٩].

هەروەك هاتیە دیار کرن مەزنان گرنگیەکا زور ب هەیڤا ئادارێ دایە؛ چونکە کاریگەریەکا ئێکسەر ل سەر ژیان وچالاکیێن وان یێن ئابوری نەخاسمە جوتیاران و کاروانی کوچەران هەبوو، ولڤێرێ دێ ئاماژەیێ ب هندەك ژ وان دەین:

"هەشتێ ئادارێ، گەنمێ دکارێ، هەشتێ نیسانێ گەنمێ د هومبانێ".

" هەژدەی ئادارێ، مەلکەزان هاتە خوارێ، پفکر گیایێ بهارێ".

"هەژدەی ئادارێ، سە کەفتە بنێ دارێ، نە ل ڤێرێ ل خەتارێ"!.

"هەژدەی ئادارێ، بەفر ل ملا دهێتە خوارێ". و رامانا ڤێ گوتنێ ئەوە کو ژ بەر گەرمبوونا سەقای رەنی و ئاشووتێن بەفرێ ل زوزانان پەیدا دبن و پێدڤییە بازرگان و رێڤینگ ئاگەهدار بن[٥٠].

بەلێ سەرەڕای گەرمبوونا سەقای مەزنان دوویات کریە کو 18 ئادارێ ب دروستی سالوخەتێ بهارێ بخوەڤە ناگریت، بەلکو بهارا دروست ژ 21 ئادارێ ل هەمبەر 3 نیسانا زایینی دەستپێدکەت، و مەزنان گوتیە:" هەژدی ئادارێ نەگرە ژ بهارێ، بیست و ئێکێ ئادارێ بگرە ژ بهارێ"[٥١].

سەبارەت هەیڤا نیسانێ کو ل 14 نیسانا زایینی دەستپێدکەت، دناڤ مللەتێ کورد دا گرنگیەکا ئێکجار مەزن هەیە چونکە چاندن و جوتیاری پشتبەستنەکا سەرەکی ب سەقایێ ڤێ هەیڤێ دکەن. و ل کوردستانێ ب گشتی نیسان وەك هەیڤەکا پڕ باران دهێتە نیاسین لەوڕا ناسناڤێ "مەشکا بارانێ" ل سەر نیسانێ هاتیە دانان، وئەگەر ل سالەکێ د نیسانێدا باران نەباری ل وی دەمی ئەگەرێن پەیدابوونا کولب و برسێ زێدە دبن [٥٢]. لەوڕا مەزنان گوتیە:" ئەگەر نیسان نقست، خسمە دبیتە مست، ئەگەر نیسانێ کرە غار، خسمە دبیتە تغار". هەروەسا هاتیە گوتن کو " تاڤییەکا بارانا مەها نیسانێ دئینیت مالێ چین و هندستانێ"[٥٣]. هەژیە بێژین کو روژێن (1-8) ژ نیسانێ ل هەمبەر (14-21) نیسانا زایینی ب ناڤێ (ئاڤەتیك) دهێنە نیاسین کو ب باران و سەرمایێ ناڤدارن، و مەزن دبێژن کو " ئاڤەتیکێن نیسانێ سارترن ژ چلێ زڤستانێ"، هەروەسا ل ڤێ مەهێ باشترین بەرهەمێ سپییاتیێ پەیدا دبیت لەوڕا مەزنان گوتیە:" کابانیێ نەزانێ، کانێ روونێ نیسانێ؟"[٥٤].

سەبارەت مەها گولانێ، دڤێ مەهێدا گیا و داروبار بهێز دکەڤن و کولیلك وگول زێدە دبن و ژسالوخەتێن ڤێ مەهێ بارینا تەرگ وگژلوکێ یە کو زیانەکا مەزن دگەهینیتە جوتیار ورەزڤانان، لەوڕا مەزنان گوتیە:" هندی گولان دناڤ مەهانە، دلێ خودان رەزان ب کوڤانە"[٥٥].

روژا پێنجێ ڤێ مەهێ ل هەمبەر 18 گولانا زایینی ب ناڤێ (عەیار) دهێتە نیاسین، و ل ڤێ روژێ خودانێن زەڤیێن جەهی دکارن دەست ب دروینا زەڤیێن خوە بکەن، لـەورا مەزن دبێژن:"هەکە کەفتە عەیاری، ببرە وەکی خیاری".

روژێن دووماهیێ ژڤێ هەیڤێ ئێدی باران نابارن لەورا ب (باران بڕ) دهێنە نیاسین. و دڤێ قوناغێدا بەزێ کیڤی دەست ب زانێ دکەتن،لەورا هاتیە گوتن :" شەڤکێت گولانێ، ناهێن تاڤێن بارانێ، چونکی بەزکێ کیڤی یێ ل بەر زانێ". یان ژی:" هەیڤا گولانێ، خودێ تو نەدەی چ تاڤێت بارانێ، بەز کیڤی یا ل بەر زانێ"[٥٦]. و مەزن ل وێ باوەریێ نە کو د روژێن 16-17 ژ ڤێ مەهێ ل بەرامبەر 29-30 گولانا زایینی بایێ بهارێ وەردگەڕیت بو بایێ هاڤینێ و سەقا بەرەڤ گەرمیا دژوارڤە دچیت[٥٧].

سێ- هاڤین:

هەرچەندە ئەڤ وەرزە ل کوردستانێ ب گەرمیا دژوار بەرنیاسە بەلێ کوردان هەر ژ کەڤندا حەزەکا تایبەت بو ڤی وەرزی هەبوو ئەوژی ژبەر دوو ئەگەران، یا ئێکێ چونکە سەرمایا زڤستانێ وبارانێن بهارێ ئەرکێ ل سەرملێ وا زێدە دکر نەخاسمە ئەرکێ پەیداکرنا ژێدەرێ گەرماتیێ ورامالین وگێڕانا سەربانان، لەورا مەزنان گوتیە کو:" هاڤین دای و بابە" یان ژی "هاڤین مالبابە". و ڤێ چەندێ رەنگڤەدانا خوە د هوزانەکا ئەحمەدێ نالبەند دا ژی هەبوویە، دەمێ دبێژیت:

تەڕزەکێ هاڤینێ ژ فێقی لەزرەتە   دای و باب و گەرم و روهن و جەننەتە[٥٨].

ویا دووێ زێدەبوونا خوارن وبەرهەمییە، لەورا هاتیە گوتن "هات وەختێ تفسك و هەژیرا، مالێت مە خوەشترن ژ مالێت میرا". یان ژی " تفسك وهەژیر هەلاتن، مالێت مە وەکی بەرێ لێهاتن".

وەرزێ هاڤینێ ژ سێ هەیڤێن خزیران، تیرمەه و تەباخ پێکدهێت، وهەیڤا خزیرانێ درێژترین روژا دسالێدا بخوەڤە دگریت کو دکەڤیتە 22 خزیرانا زایینی[٥٩]. و ل 11 خزیرانێ ل بەرامبەر 24 خزیرانا زایینی قوناغەك ژ هاڤینێ دەستپێدکەت کو دبێژنێ (چلەیێ هاڤینێ) و ڤان روژاندا گەرمیا سەقای دگەهیتە ئاستێ شاریانێ.

ل هەیڤا خزیرانێ ژبەر گەرمیا دژوار گیایێ ئەردی دبەهیت و هشك دبیت، بەلێ دهەمان دەمدا ئەڤ گەرمیە دبیتە ئەگەرێ گەهشتنا هندەك جورێن فێقی ب تایبەت هەژیر و تری. و سەبارەت ئەڤێ هەمیێ هندەك گوتنێن مەزنان هەنە ئەوژی:

" خزیران خنزری، شینکاتی ل ئەردی بەهی کری".

"خزیران خنزری، چ خوە ل بەر ناگری، ژبلی مێوا تری و گیا شافڕی".

"خزیران خنزری، گیا ل مێرگا کوزری".

"خزیران خنزری، ئاگر بگرت پالا گری، چ جارا ناڤەمری".

هەروەسا:" خزیران خنزری، بالاتە کەفتە تری".

یان ژی:" ل هەژدەی خزیرانێ، تری دچیتە قەپانێ"[٦٠].

سەرەڕای گەرمیا دژوار و روژێن درێژ، بەلێ هەر دڤێ مەهێدا ئێدی روژ هێدی هێدی بەرەڤ کورتبوونێ ڤە دچن.شارەزا و مەزنێن کوردان ل وێ باوەریێ بوون کو 13 خزیران ل بەرامبەر 26 خزیرانا زایینی دەستپێکا کورتبوونا روژان ونزمبوونا گەرمیا سەقایە، لەوڕا دگوتن:" ل 13 خزیرانێ روژ بەرێ خوە ددەتە زڤستانێ".

ل روژا 20 تیرمەهێ ل هەمبەر 2 تەباخا زایینی چلەیێ هاڤینێ ب دووماهی دهێت و ل ڤی دەمیدا پتریا بەرهەمێن چاندنێ ژ ئاڤی و دێمی دهێنە دروین و چنین، و جوتیار ب بەرهەمێ زەحمەتا خوە شاد دبن، لەوڕا مەزنان گوتیە:" هەکە تیرە، خودان میرە".

دهەیڤا تەباخێدا سەقا بەردەوامیێ ب گەرمیێ ددەت، ئانکو گەرمی سالوخەتێ سەرەکیێ ڤێ مەهێ یە لەوڕا مەزن دبێژن:" تەباخێ گوڕی رابوو ژ ئاخێ".

یان ژی:" تەباخێ ئاگر بەربوو ئاخێ".

و مەزن ل وێ باوەریێ بوون کو ل روژێن (16-17) ڤێ مەهێ بەرامبەر 29-30 تەباخا زایینی بایێ هاڤینێ وەردگەریت بو بایێ پاییزێ[٦١].

چوار- پاییز:

ئەڤ وەرزە ژ سێ مەهێن ئیلون، چریا پێشیێ وچریا پاشیێ پێکدهێت، وسالوخەتێ سەرەکیێ ڤێ مەهێ تەزیبوونا سەقای و زەربوون ووەریانا بەلگێن دارانە کو نیشانێن نزیکبوونا وەرزێ سەرماییێ یە. و کوردان دڤێ مەهێدا ئامادەکاری بو وەرزێ زڤستانێ دکرن و دەست ب عەمبارکرنا خوارنێ و کومکرنا داران و سەخبێرکرنا کوتان و جهێن گیانەوەران دکرن، هەروەسا کوچەران ژی ئێدی دەست ب کوچبەریێ ژ زوزانان بەرەڤ گەرمیانان ڤە دکرن [٦٢]، و لسەر ڤێ هەمیێ ئەڤ گوتنە هەنە:

"ئیلونێ، ب سەڤیا چوونێ" ئانکو خەلکی دەست ب کومکرنا تری و مشتاخەیان دکرن.

هەروەسا هاتیە گوتن کو:" ئیلونێ، پەز ل گونێ، کوچەر لسەر چوونێ"، ئانکو کوچەر ئامادەکاریان بو هێلانا زوزانان دکرن.

دوەرزێ پاییزێدا دکارین ئاماژەیێ ب ڤان قوناغێن سەرەکی بدەین:

١ - **عەید سلیڤ**: روژێن 16-25 ژڤێ مەهێ ل بەرامبەر (29 ئیلون- 8 چریا ئێکێ) ژ سالناما زایینی ب روژێن (عەید سلیڤ) دهێنە نیاسین [٦٣]، و مەزنان ئاماژە دایە کو پشتی ڤان روژان ئێدی مروڤ وگیانەوەر نەشێن ل دەرڤەی خانیانڤە بمینن، لەوڕا گوتیە:" عەید سلیڤە، لاندکا ساڤای و گایێ جوتی ببە دخانیڤە".هەروەسا گایێن جوتی ژ ناڤ گاران دگرتن و ل ژورڤە خودان دکرن داکو باش قەلەو ببن و بشێن ب کارێ کێلانێ رابن، و ئەڤە ئاماژەیە بو نزیکبوونا دەمێ چاندنێ[٦٤].

٢ ـ **هاڤینا میر شەرەفی** : دکەڤیتە دناڤبەرا 10-20 چریا پێشیێ ل بەرامبەر (23 چریا ئێکێ- 2 چریا دووێ) ژ سالنامەیا زایینی، و سالوختەتێ سەیرێ ڤێ قوناغێ ئەوە کو پشتی ساربوونا سەقای دهەیڤا ئیلون وچریا ئێکێدا جارەکا دی و ژنشکاڤە سەقا گەرم دبیت، تا رادەیەکێ کو هندەك جاران کوچەر شاش دبوون وهزر دکرن کو هێشتا هاڤینە!، وجارەکا دی بەرڤ زوزانان دچوون و ل وێرێ تووشی چەندین زیان و دەردەسەرییان دبوون. و میر شەرەف ب خوە ژی ئێك ژ وان کەسان بوو کو ئەڤ چەندە ب سەرێ وی هاتی لەورا ئەڤ قوناغە ب ناڤێ وی هاتیە نیاسین[٦٥].

٣ ـ **عەیدا پەلایێ**: دکەڤیتە روژا 15 چریا پاشیێ ل بەرامبەر 28 چریا دووێ دسالنامەیا زایینیدا، وهەروەك ژ ناڤێ وێ دیار دڤێ دەمیدا باران دەست ب بارینێ دکەن و ئێدی جوتیار ژی دەست ب کێلان و چاندنا توڤی رادبن[٦٦]. ومەزن ل وێ باوەرێ بوون کو ل (16-17) چریا پاشیێ ل بەرامبەر 20-30 چریا دووێ یا زایینی بایێ پاییزێ بو بایێ زڤستانێ وەردگەریت و پێدڤییە کو خەلك کاروبارێ وەرزێ سەرمایێ بکەت.

ل دووماهیێ دکارین گرنگیدانا مەزنان ب وەرز ودەم وقوناغێن سالێ دڤێ خشتەیێ ل خوارێدا دیار بکەین[٦٧]:

رێژە	ژمارا گوتنان	وەرزێن سالێ
%7.03	9	پاییز
%35.15	45	زڤستان
%35.93	46	بهار
%21.87	28	هاڤین
%100	128	سەرجەم

ژ ڤێ خشتەیێ دیار دبیت، کو پترین گرنگیدانا مەزنان ژ بو هەردوو وەرزێن بهار وزڤستانێ بوویە، ئەوژی ژبەر گورانکارییێن مەزن وبلەز وژنشکاڤە دڤان هەردوو وەرزاندا، هەروەسا ژبەر کارتێکرنا ئێکسەرا ڤان دوو وەرزان ل سەر ژیانا وان یا روژانە. ئانکو دڤان هەردوو وەرزاندا جوتیار پێدڤی ب خوە ئامادەکرنێ ژ بو چاندنێ دبوون، هەروەسا کوچەر ژی دەست ب مشەختبوونێ ژ جهەکی بو جهەکێ دی دکەن، وب رەنگەکێ گشتی مللەتێ کورد دڤان دوو وەرزاندا بەرهنگاری هندەك مەترسیان دبوو لسەر گیان وگیانەوەرێن خوە ژ پەیداکرنا خوارنێ و ژێدەرێ گەرمایێ...وهتد. لەورا مەزنان خەلك لسەر پێشهاتێن ڤان دوو وەرزان هشیار دکرن. بەلێ وەرزێ هاڤینێ ژبەر گەرماتیا دژوار وەرزەکێ کێم بزاڤە، هەروەسا دیار بوو کو وەرزێ پاییزێ ل کوردستانێ کێمترین گورانکاریان بخوەڤە دبینیت و تەنها ل دووماهیا وێ کار ژبو وەرزێ زڤستانێ دهێتە کرن لەورا کێمترین گوتن لدور ڤی وەرزی بووینە.

ئەنجام:

ل دووماهیا ڤێ ڤەکولینێ دکارین ئەڤان ئەنجامان دەستنیشان بکەین:

١ - دیڤچوون وڤەکولینا وەرز ودەمێن سالێ لقەکێ تایبەتە ژ گوتنێن مەزنان دناڤ فلکلورێ کوردیدا، وئەڤ گوتنە لسەر بنەمایێ سەربورێ وبنەمایێن زانستێ تایبەت ب سەقایێ کوردستانێڤە هاتینە دارشتن، لەورا دکارین ئەڤێ لقی ژ فلکلورێ کوردی دچوارچووڤێ زانستێ سەقایێ- علم الطقس- The Sciene of Weather بدانین.

٢ - سەقایێ کوردستانێ، ژبەر جهێ جوگرافیێ وێ وشێوەیێ توپوگرافیا وێ ژ نزمی وبەرزیان، گەلەك گوڕانکاریێن جیاواز بخوەڤە دبینیت، لەورا دگوتنێن مەزناندا رەچاڤا ڤێ چەندێ هاتیە کرن وهەر گوتنەك بو جهەکێ ژ کوردستانێ هاتیە گوتن.

٣ - ئەڤ گوتنە نەبتنێ ژبو عیبرەت و وانەوەرگرتنێ بوون بەلکو رەنگڤەدانا خوە د ژیانا خەلکێ کوردستانێدا هەبوو و خەلکی ژبو برێڤەبرنا کاروبارێن خوە یێن ئابوری پشتبەستن لسەر زانایێن ڤی زانستی دکرن و بناڤێ (حسابدار) ددانە نیاسین.

٤ - هەردوو وەرزێن بهار و زڤستان مەزنترین بیاڤێ گوتنان بخوەڤە گرتینە، چونکە چالاکی و بزاڤێن ئابوری و کومەلایەتیێن خەلکێ کوردستانێ پتر دڤان هەردوو وەرزاندا بوون.

٥ - پێشبینیێن مەزنان بو سەقایێ قوناغێن سالێ زور دروست ودجهێ خودا بوون، لەورا خەلکی پێگیری پێ دکر داکو خوە وبەرژەوەندیێن خوە ژ مەترسیێن کەشوهەوایێ کوردستانێ بپارێزن.

- ژێدەر و پەراوێز:

[١] ڤەگوهاستی ژ: محمد امین دوسکی، دەم و دەمناسی ل نك مللەتێ کورد، کوڤارا ڤەژین، ژمارە: 1، (دهوك:1995)، ل 72.

[٢] حنان محمد موسی حمودة، الزمکانیة و بنیة الشعر المعاصر (احمد عبدالمعطي الحجازي نموذجاً)، عالم الکتب الحدیث، (اربد:2006)، ص 113.

[٣] هەمان ژێدەر، ل 115.

[٤] د زمانێ هندەك هوزێن هندوکێن سوردا چ ئاماژە ب دەمی نینن و دەم بەردەوام ددەمێ نوکە دایە، و دەم ل دەف وان ئەوە دەمێ گەنمووك دگەهیت یان تەرش و تەوال مەزن دبن!.بنێرە: مها حسن القصراوی، الزمن فی الروایە العربیە، المؤسسە العربیە للدراسات و النشر، (عمان: 2003)، ص 13.

[٥] نەجم خالید نجم الدین ئەلوەنی، بینای کات لە سێ نمونەی رومانی کوردیدا (ژانی گەل، شار، راز)، دەزگای سەردەم، (سلێمانی: 2004)، ل 24.

[٦] هەمان ژێدەر، ل 25.

[٧] القصراوي، المصدر السابق، ص 22.

[٨] جاستون باشلار، جمالیات المکان، ترجمة: غالب هلسا، دار الحریة، (بغداد: 1980)، ص 46.

[٩] القصراوي، المصدر السابق، ص 22.

[١٠] حمودة، المصدر السابق، ص 114.

[١١] الکزاندر هجرتي کراب، علم الفلکلور، ترجمة: رشدي صالح، دار الکتاب العربي، (القاهرة: 1967)، ص 235.

[١٢] عزالدین مصطفی رسول، ئەدەبی فلکلوری کوردی، چاپخانە دار الجاحظ،(بەغدا: 1970)، ل 87.

[١٣] عەلی مەعرووف شارەزوری، پەندی پێشینیانی کورد، چاپخانەی الحوادث، (بەغدا: 1981)، ل 7.

[١٤] صەدیق بورەکەیی، مێژووی وێژەی کوردی، دەزگای چاپی ئاراس، (هەولێر: 2008)، ب 3، ل 17.

[15] بنێرە: شوکریە رەسول، ئەدەبی فلکلوری کوردی، دەزگای موزیك و کەلەپوری کوردی، (هەولێر: 2008)، ل 7؛ چیا مازی، فەرهەنگا گوتنێن پێشیان، وەرگێران: ئەڤراز حسین، سپیریز، (دهوك: 2006)، ل 16؛ خالیدا صەدیق ئەحمەد، رەنگڤەدانا گوتنێن مەزنان د روخسار و ناڤەروکا هوزانێن نالبەندی دا، ناما ماستەر، کولیژا ئاداب، زانکویا دهوك، (دهوك: 2012)، ل 17.

[16] ل دور ڤی بابەتی بنێرە: ابراهیم ابراهیم شریف، علم الطقس، دار الحکمه، (بغداد: د.ت)، ص 10.

[17] بو پتر ل دور ڤی بابەتی بنێرە: دوسکی، ژێدەرێ بەرێ، ل 75.

[18] محمد امين زكي،خلاصة تاريخ الكورد وكوردستان، ترجمة: محمد علي عوني، (بغداد:1961)، ص196.

[19] Yasar Kaplan, Diwana Hekariyan Sitran, Nubihar, (Stanbul: 2015), b.242.

[20] تەحسین ئیبراهیم دوسکی، محسن ئیبراهیم دوسکی، مەلایێ باتەیی ژیان و بەرهەم، چاپا دووێ، سپیرێز، (دهوك:20059)، ص 38.

[21] محمد امین دوسکی، ئەرزێ و بەکر بەگێ ئەرزی، سپیرێز، (دهوك: 2002)، ل 142-147.

[22] صالح بك بن خان بداق الشيرواني، تاريخ الانساب، تحقيق: تحسين ابراهيم الدوسكي، سبيريز،(دهوك: 2005)، ص 124-126.

[23] ل دور ڤی بابەتی بنێرە: شاکر خصباك، العراق الشمالی (دراسه لنواحيه الطبيعية والبشرية)، مطبعة شفيق، (بغداد: 1973)، ص 33-34.

[24] عبدالعزیز خیاط، گوتن و دەمناسی د وەرزێن سالێدا، چاپخانا هاوار، (دهوك: 1997)، ل 9 و 13.

[25] بنێرە: شریف، المصدر السابق، ص 67.

[26] چاڤپێکەفتن دگەل (مەحمود حسن ابراهیم) ژدایکبوویێ سالا 1933ز. و ب کارێ جوتیاریێ رادبیت. (باتیفا 4/8/2015).

[27] خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 15.

[28] هەمان ژێدەر، ل 15.

[29] دوسکي، دەم و دەمناسی...، ل 86-87.

[30] هەمان ژێدەر، ل 84.

[31] هەمان ژێدەر، ل 84-85.

[32] چاڤپێکەفتن دگەل (سەعید عومەر ئەلندکی)، ژدایکبوویێ سالا 1956ز. (دهوك 9/8/2015).

[33] چاڤپێکەفتن دگەل محمود حسن ابراهیم. باتیفا 2015/8/4.

[34] خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 22.

[35] هەمان ژێدەر، ل 23.

[36] هەمان ژێدەر، ل 25.

[37] دوسکی، دەم و دەمناسی...، ل 87.

[38] چاڤپێکەفتن دگەل جووەیرا عبدالرحمان گەلناسکی. ژدایکبوویێ سالا 1954ز.(دهوك 9/8/2015).

[39] خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 29.

[40] چاڤپێکەفتن دگەل سەعید عومەر ئەلندکی. دهوك 2015/8/9.

[41] بنێرە: شریف، المصدر السابق، ص 62.

[42] دوسکي، دەم و دەمناسی...، ل 91-92.

[43] بو پتر پێزانینان ل دور ڤی بابەتی بنێرە: خصباك، المصدر السابق، ص 47.

[44] دوسکي، دەم و دەمناسی...، ل 87.

[45] چاڤپێکەفتن دگەل سەعید عومەر ئەلندکی. دهوك 2015/8/9.

[46] دوسکي، دەم و دەمناسی...، ل 93-94.

[47] هـ.م، ماموستایێ سێیەمین خانی، ئێکەتیا نڤیسەرێن کورد،(دهوك: 2006)، ص 196.

[48] خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 30-31.

[49] هەمان ژێدەر، ل 32.

[50] چاڤپێکەفتن دگەل سەعید عومەر ئەلندکی. دهوك 2015\8\9.

[51] دوسکي، دەم و دەمناسی...، ل 94.

[52] چاڤپێکەفتن دگەل مەحموود ابراهیم حەسەن. باتیفا 2015/8/4.

[53] خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 34.

هەواڵنامەی کتێب

[54] هەمان ژێدەر، ل 36.
[55] هەمان ژێدەر، ل 37.
[56] چاڤپێکەفتن دگەل جووەیرا عبدالرحمان. دهوك 2015/8/9.
[57] خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 38.
[58] ئەحمەدێ نالبەند، باغێ کوردا، کومکرن وتویژاندن، طه مایی، چاپخانا خەبات، (دهوك: 1998)، ب.3، ل 330.
[59] ل دور ڤی بابەتی بنێرە: شریف، المصدر السابق، ص 67.
[60] بو پتر ل دور ڤان گوتنان بنێرە: خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 42؛ دوسکی، دەم و دەمناسی...، ل 97-98.
[61] بنێرە: خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 42-44.
[62] چاڤپێکەفتن دگەل سەعید عومەر ئەلندکی. دهوك 2015/8/9.
[63] خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 47.
[64] چاڤپێکەفتن دگەل جووەیرا عبدالرحمان. دهوك 2015/8/9.
[65] بو درێژیا چیروکێ بنێرە: خیاط، ژێدەرێ بەرێ، ل 48-49.
[66] چاڤپێکەفتن دگەل مەحموود ئیبراهیم حەسەن. باتیفا 2015/8/4.
[67] بو کومکرنا گوتنێن ئەڤی خشتەیی پشتبەستن ب پەرتووکا عبدالعزیز خیاط و گوتارا محمد امین دوسکی و دیداران دگەل هندەك كەسان هاتینە كرن.

ملخص:

يحظى الوقت باهمية كبيرة في الحياة البشرية، وقد نظم الانسان منذ القدم جميع نشاطاته والتغيرات الطبيعية في اطار الوقت، وقام بتقسيم الوقت ايضاً على سلسلة من المراحل والاجزاء حتى يعرف في اية مرحلة من الوقت يعيش، ويستعد لمميزات تلك المرحلة و تحدياته. و ادى ذلك في النهاية الى ان يهتدي الانسان الى وضع التقاويم لتنظيم الوقت وفهمها.

ومن جانبه شعر الكورد منذ القدم بتغيرات الوقت في ارضه، وبمرور الزمن ومع اكتساب التجربة قام بوضع تقويم شفوي خاص بمراحل الوقت في كوردستان، ولكي ينتشر هذه النتاج بشكل اسهل بين افراد المجتمع و الاجيال اللاحقة قام بتنظيمها في اطار بعض الاقوال المأثورة.

تحاول هذه الدراسة،بالاستناد على الاقوال الكوردية المأثورة فى منطقه بهدينان، ان تعرّف القارئ باهمية الوقت عند الشعب الكوردي، ومراحل والاجزاء التي تتكون تقويمه منها، والتي ستساعد بدوره في ايضاح الفهم الكوردي لفلسفة الوقت.

Abistract:

Time has a valouble important in humans life, Therefor humans befor an for now tried to organize his ther duties whithin the time.

They also classified the time to different parts and stage to know in which part of the time they are living to accommodate themselves whithin that part of time. This was the reason behind making calenders to organize and understand better.

Kurdish nation also befor long time comprehend the importance of time and the change og the time in their time, and by the passing time and having experience they created an oral calendar related specially for Kurdistan.

And for this experience that they had befor to be easily transport among the nation and upcoming generation, they did this by creating and organizing shortwords and phrases.

This research is looking forward that by Kurdish proverbs to introduce the importance of time of the Kurdish nation. And this a research for the parts of time among Kurdish nation and to introduce the Kurdish Comperhension and Philosophy of time.

هەوالنامەی کتێب

MELA MİHEMEDÊ XANÎ ŞEWQÎ Û DÎWANA WÎ

Molla Muhammed Khani Shevki and His Divan

Molla Muhammed Hani Şevki ve Divanı

Tehsîn Îbrahîm DOSKÎ
Nivîskar û Lêkolîner
Duhok, Iraq ekle
tahsin.doski92@gmail.com

Roj bo rojê pitir bo me aşkera dibît ku di dîroka edebiyata kurdî da gelek nav hêşta mane, mafê xwe yê dirist ji danenasînê wernegirtiye. Çunkî berhemê wan li bin tozê maye û bi rengekê hêja nekeftiye ber destê vekoler û xwendevanan. Di nivîsîna xwe ya vê carê da me li bere yek ji van navan li ber çavên xwendevanên danîn. Ew jî şa'êrekê klasîkê me ye, li sedsala nozdê jiyaye û berhemeke şi'rî yê baş li paş xwe hêlaye. Navê wî Mela Mihemedê Xanî ye û nasnavê wî yê şi'rî (Şewqî ye).

Du (Şewqî)yên din:

Berî em dest bi danasîna (Şewqiyê Xanî) bikin me divêt xwendevanan agehdar bikin ku du şai'rên dî yên Kurd berî Şewqiyê Xanî hebûne û nasnavê xwe yê şi'rî kiribûn (Şewqî). Ew jî eve ne:

Yek: Mela Xelîlê Sêrtî:

Mela Xelîl kurê Mela Husênê kurê Mela Xalidî bû.[1] Hêvênê wî ji gundê Gulpîkê bû ewê dikeve devera Hîzanê ewa ser bi Bidlîsê ve û ew bi xwe li sala 1164 mişextî (1750 Zayînî) li Hîzanê hatibû ser dinyayê û li sala 1259 M. (1843 Z) li Sêrtê miribû.

Zana û şai'rekê navdar bû. Îcaza xwe ya 'ilmî li Amêdiyê ji Mela Mehmûdê Behdînî wergirtibû û hevalê Mela Yehyayê Mizurî bû. Gelek kitêbên wî yên 'ilmî û edebî bi zimanê 'erebî û kurdî hene û sê berhemên wî yên şi'rî bi Kurmancî me dîtîne. Ew jî vehînoka (Nehcu'l- En'am) û vehînoka (tecwîdname) digel hejmareka şi'rên cuda cuda. Ev her sê berhemên wî me di sê kitêbên xwe da belav kirîne.

Du: Şewqiyekê Nenas:

Ev şai're jî hevçaxê Mela Xelîlê Sêrtî ye û dîwaneka wî bi zimanê farisî heye. Daneyek jê li 16î heyva muherremê ji sala (1267) mişextî (beranber 20/11/1850 zayînî) bi destê Şêx 'Ebdulhelîmê kurê Şêx Ehmedê Şoşî hatiye nivîsîn û 'eslê wê di pertûkxaneya destnivîsên Bexda da heye li bin hejmara (14474) û wêneyekê kopîkirî jê di dest me da heye.

Vî şai'rî hewceyî bi vekolîneka berfireh heye û heta niha çi zanînên dirist li dor rastiya kesîniya wî di dest min da nînin. Belê hindek dîrok û nav di dîwana wî da derbas dibin. Hindê digehînin ku ji kurên sedsala hejdê bûye. Bo nimûne: li sala 1209 mişextî (1794 zayînî) wî şi'rek bi mirina şêxekê bi navê (Mihemed b. Riza) vehandiye û wesa jê dihête zanîn ku ev şai're li ser rêbaza qadirî ya sûfî bû. Belkî peywendiya wî bi şêxên Talabanî ve hebît. Dûr nîne ev şai're xelkê devera Baban bit.

Şewqiyê Xanî:[2]

Mixabin digel wan bizavên zêde yên me kirîn da ku bişên bi timamî bi ser vî şai'rî hilbibîn û zanînan li dor wî û malbata wî kom bikin, lêbelê çi ya wesa bi dest me nekeft. Bi tenê em bi ser hindek dûndeha wî hilbûn ku niha li bajêrê Culemêrgê dijîn. Belê tiştê di dest wan da heyî hema bes ew e ew dibêjin: bapîrekê me yê mela hebû digotinê: Mela Mihemed.

---

1 - Li dor jîn û berhemê wî heçiyê bivêt dişêt li kitêba me (Mela Xelîlê Sêrtî û Şi'rên Wî Yên Kurdî û 'Erebî) bizivirît, ku li sala 2012 li Dihokê hatiye belavkirin.

2 - Bo dîrok divêt bibêjîn: Yekemîn seydayê em li vî şai'rî agehdarkirîn û hindekê ew daye niyasîn û li dor berhemê wî nivîsî mamosta Mihemed 'Elî Qeredaxî bû. Di bergê yeke da ji kitêba (Bujandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd) ewa li sala 1997ê hatiye çapkirin. Wî div ê kitêba xwe ya girîng da wî dabû zanîn ku destnivîsa dîwana vî şai'rî li kitêbxaneya Bexda ya destnivîsa ye. Ji hîngê were me gelek bizav kirin heta em şiyan daneyekê ji vê destnivîsê bi dest xwe biêxin da bişên bi rengekî waqi'î û berfireh li ser binivîsin.

Kesekê zana bû. Demê min gotiyê: erê hûn dizanin ku bapîrê hewe şai'r bû û dîwaneka wî heye? Wan got: nexêr. Eve xeberekê gelekê xweş û nû ye bo me!

Jiber vê çendê bo danasîna vî şai'rî bi tinê em dişên pal bidene ser şi'ra wî û çi dî ne. Û eve tiştekê gelekê kêm e û têhna mirovî pê naşkêt.

Nav û Nasnavê Şai'rî:

Nasixê destnivîsa dîwana Şewqî li dûmahiya dîwanê çend rêzikek bi farisî nivîsîne. Têda hatiye: (ev nusxeya bijare ya wekî qodîka 'etarî ku navê wê Yadîgar e ji danana Mela Mihemed Şewqiyê Culemêrgî yê Xaniyê Xalidî ye…).[3]

Di dûmahiya şi'reka wî bi xwe jî da ev malike hatiye:

Mihemmed Şewqiyê Xanî

Tu pirbêjek bi ezmanî
Bes in şekwa ji dewranî
Bi kes nabet wefaê qet

Û di şi'reka wî ya farisî jî da hatiye:

Bilbilî baxî Hekarî 'endelîbî Culemerg

Tutîî şeker efşanî ez aşiyanî Xaniyan
Şemî' bezmî 'aşiqan ra şîfteî perwane îst
Saqîî suhbaî nezm û Şewqî 'ezebu'l- beyan

Ji eva borî dihête wergirtin ku navê şai'rî yê dirist Mihemed e û Şewqî nasnavê wî yê şi'rî ye û ji aliyê neseba xwe ve ew Xanî bû û akinciyê bajêrê Culemêrgê bû. Xanî navê eşîreteke Hekariyane. Li dewrên bere li Çelê dijiyan û hêvênê wan ji gundê *(Xana Sê Gundan e)* û şai'rê navdar Ehmedê Xanî bi xwe jî ji vê eşîrê bû. Ji aliyê terîqetê ve ew li ser rêbaza neqşebendî ya Xalidî bû wekî dê bo me aşkera bit.

Di destnivîseka dî ya kevin da ewa Mela Mihemedê kurê 'Ebdulqadirê qadirî li sala 1312 mişextî (1894 zayînî) nivîsî, hindek şi'rên Şewqî hene û nivîserî li cihekî aşkera kiriye ku Şewqî bi nasnavê ('Ebdîzade) yê navdare. Û eve hindê digehînit ku malbata şai'rê me bi navê malbata ('Ebdî) dihate nasîn û belkî ew paldan bit bo bapîrekê wan ku navê wî ('Ebdî) bit û heta niha di nav dûndeha wî jî da dihête gotin ku navê wî Mela Mihemed bû.

Şewqî Kengî Jiyabû:

Mixabin çi zanînên berfireh di derheqa jiyana Şewqî da di dest me da nînin û em bi diristî nizanîn kanê ew li çi salê hatiye ser dinyayê û li çi salê miriye û li kîve û li nik kê xwendiye. Belê ji nasnavê wî (mela) û ji rewşenbîriya wî ewa ji dîwana wî dihête zanîn, dihête zanîn ku divêt wî 'ilmê rêzê li mizgeft û medreseyên Kurdistanê wergirtîbît û îcazeya melatiyê jî standibît. Zanîna wî bo çar zimanan: kurdî û 'erebî û farisî û tirkî jî hindê digehînît ku ew melayê duwanzde 'ilm bû û edîbekê şareza bûye.

Pitir ji nîşanekê di dîwana wî da hene harîkariya me dikin ku em bişên serdemê ew lê jiyayî destnîşan bikin, ji wan:

Yek: di berperên (8-22) da ji destnivîsa Şewqî texmîsek heye şai'r li pêşiyê dibêjît: ev texmîse min li ser wê şi'ra Şêx 'Ubeydullahê Nehrî danaye, ewa wî bi helkeftina seredana wî bo merqedê Şêx 'Ebdulqadirê Geylanî li Bexdayê vehandî. Şi'r û texmîs herdu bi farisî ne û têda hatiye:

3 - Bnr: Kitêba Bujandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd, ya Mihemed 'Elî Qeredaxî, r. 1/131.

Meded ya xews û ya serwer meded ya hadî û rehber
Be heqqî xaliqî ekber be heqqî şafiî' mehşer

To kahî ez kerem ben ker be halî Şewqî muzter

'Ubeydullahî xem perwer ke ez xakî dert kemter

Reca awerde pîş der meded ya xewsê Muhyeddîn

Û dîroka Şêx 'Ubeydullahê Nehrî aşkeraye. Hizir pitir bo hindê diçît ku dîroka seredana wî bo merqedê Şêx 'Ebdulqadirî li Bexdayê û vehandina vê şi'rê bo berî rûdana serhildana wî ya li sala 1882 bizivirît. Eve ji aliyekî ve hindê digehînît ku şai'r li nîva duyê ji sedsala nozdê jiyabû û ji aliyekê dî ve hindê digehînît ku wî peywendiyên wî digel Şêxên Nehrî yên 'esil qadirî û terîqet neqşebendî hebûn.

Du: Di berperê (153) da ji dîwanê şi'reka mesnewî bi farisî di medha Sultanê Osmanî 'Ebdulhemîdê duyê da heye. Têda hatiye:

Bîzzat endereş husnî xulqî û şîm
'Înayet û îhsan wucud û kerem

Nuu't û şemaîl sifatî 'edîd
Heme hemeçu esmî sîmeş Hemîd

Aşkera ye ku 'Ebdulhemîdê duyê li sala 1293 mişextî (1876 zayînî) bûbû sultanê dewleta osmanî.

Sê: Di berperên (26-27) da şi'rek heye şai'rî têda bersiva heşt pisyarên şer'î û zimanî yên asê dayîne. Ew li destpêkê dibêjît: ev pisyare li demê tehsîlê Mela Mihemed Tahirê Maî bo feqiyan hinartibûn û min bersiva wan daye… Wekî ez tê gehiştim dibît hîngê şai'r hêşta feqî bit. Çunkî ew dibêjît: li demê tehsîlê… û aşkera ye ku Mela Mihemed Tahir kurê Mela 'Ebdurrehmanê Maî ye û ew di navbera salên (1850-1915 zi) da jiyabû.[4]

Hejî gotinê ye ku peywendiyên şai'rî digel malbata Şêxên Maê jî baş bûne, wekî ji hindek cihên dîwana wî aşkera dibît. Wekî bo nimûne (p 115):

Ey Şewqî hewaî der goftego çiraî
Ba şehsuwarî Maî pa derkeş ez rikabî

Çar: Di berperên (22-24) da texmîseka Şewqî li ser şi'reka Şemseddîn Efendî Mistefazadeyê Başkalî heye ku yek ji seyyîdên Başkalê ye û wekî şai'r aşkera diket. Ev şi're di medha Şêx Fehîmî da hatiye vehandin û aşkera ye ku meqsed bi Fehîmî, Şêx Fehîmê kurê 'Ebdulhemîdê kurê 'Ebdurrehmanê Erwasî ye ku yek ji xelîfeyên Seyyîd Tahayê Nehrî bû li salên (1825-1895 zayînî) jiyabû.[5]

Pênc: Wekî borî digel me li hindek cihan hatiye ku Şewqiyê şai'r, xalidî bû û me'na wê ew e ew ji mensûbên terîqeta neqşebendî ya xalidî muceddî bû. Aşkera ye ku ev terîqete li devera Hekarî û Badînan jî bi rêka Seyyîd Tahayê Nehrî û xelîfeyên wî belav bûbû. Seyyîd Taha bi xwe yek ji xelîfeyên Şêx Xalidê Şarezûrî yê neqşebendî bû. Seyyîd Taha li sala 1852 zayînî miribû.

Ji van hemî nîşanan bo me aşkera dibît ku Mela Mihemed Şewqiyê Xanî li nîva duyê ji sedsala nozdê zayînî jiyabû.

---

4 - Bnr: Kitêba (*Gundê Mayê Li Devera Berwarî Bala*) ya 'Asim Mayî, Dihok, 2014, r. 96.

5 - Bnr: Kitêma me (*'Îqdu'l- Cûman Fî Teracîmî'l- 'Ulemaî we'l- Udebayî'l- Kurd we'l- Mensûbîne Îla Mûdunî we Qura Kurdistan*), Mektebet'ul- Îsabetî we't- Tûras, eş- Şarîqa, el- Îmaret, ç. 1, sene 2007, 3/1338.

Şewqiyê Neqşebendî:

Wesa dihête zanîn ku ji bilî mijûlbûna Mela Mihemedê Xanî bi karê melatiyê û dana dersan ve bo feqiyan peywendiya wî bi tesewwufê û rêbazên wê jî ve hebû. Li wî dem û li wî cihê ew lê jiyayî diyarda belavbûna terîqeta neqşebendî bi rêka bizava Şêx Xalidê Şarezûrî û xelîfeyên wî tiştekê berçav bû. Yek ji mezintirîn gazîkerên vê terîqetê li devera Hekarê Seyyîd Tahayê Nehrî bû.

Piştî Seyyîd Tahayî destûr ji şêxê xwe yê neqşebendî wergirtî ku ew terîqeta wî li deverê belav biket û wî tekya xwe li gundê Nehrî li devera Şemdînan danayî, wî jî aliyê xwe ve gelek xelîfe perwerde kirin û destûra belavkirina terîqetê daye. Yek ji wan birayê wî Şêx Salih bû û kurê wî Şêx 'Ubeydullah bû. Piştî mirina Seyyîd Tahayî li sala 1852 zayînî birayê wî Şêx Salih li cihê wî rûnişt û heta ew jî li sala 1863 zayînî mirî wî îrşad dikir. Piştî ew mirî ji nû Şêx 'Ubeydullahê Nehrî kurê Seyyîd Tahayî (xudanê şoreşa kurdî ya navdar) hate pêş û rêberiya terîqeta neqşebendî li deverê kir.

Diyare ku şai'rê me li serdemê Şêx 'Ubeydullahî gehiştîye û ez dûr nabînim ku ew yek ji mensûbên wî bît. Belê mixabin heta niha em çi ji serhatiya jîna wî nizanîn û em nizanîn kanê helwesta wî ji şoreşa Şêx 'Ubeydullahî çi bû. Dîwana wî ewa li ber dest çi sînahiyan nadete ser vê mesele. Belkî bi tinê ew hindê bo me aşkera diket ku Şewqî neqşebendî û xalidî bû.

Destnivîsa Dîwana Wî:

Bi tinê daneyek ji destnvîsa dîwana wî li ber dest heye. Ew jî ew e ya kurê wî Mihemed Tewfîqî li ber daneya babê xwe nivîsî, bo hevalê xwe Mela Mihemedê kurê Hacî Îbrahîmê Bendî li sala 1330 mişextî (1912 zayînî) wekî ji vê gotinê dihête wergirtin ewa li dûmahiya wê hatî:

"Ev nusxeya bijare ku wekî qodîka 'etarî ye û navê wê Yadîgar e. Ji danana Mela Mihemed Şewqî yê Culemêrgî yê Xanî yê Xalidî ye. Ev nusxe li ber nusxeya desxetê nivîserî bi xwe hatiye wergirtin. Xudê ji wî û bab û dayik û kes û karên wî razî bibît. Bi destê hejartirîn bende û damayîtirînê rehma Xudê, xizmetkarê seyda û axa ber piyê zanayan, ewê bi navê xweştiviyê Xudê -silav lê bin- hatiye nasîn, Mihemed Tewfîqê kurê Mihemedê Culemêrgî yê Xanî yê Xalidî. Xudê wî bi rehma xwe ser bêxit û ji wî û bab û dayik û xizm û kes û karên wî razî bibît û her yekê du'ayan bo wî biket. Eve bo birayê xweştivî û ronahiya çavên min Mela Mihemedê kurê Hacî Îbrahîmê Bendî bo bîrhatin min nivîsiye li Medreseya Meydan li nik seydayê min yê mezin Şêx 'Ebdul'ezîz Efendî yê Xalidî yê Neqşebendî. Xudê 'emrê wî dirêj biket.. Li roja çarşemê bîstî heyva Rebî'ul- Axera sala 1330 mişextî.."[6] Ev dîroke dikevîte beranber heştî Nîsana sala 1912 zayînî.

Ji vê gotinê çend xalek bo me diyar dibin:

Yek: Li sala 1912 Şewqî zindî nebû. Wekî ji wê du'ayê dihête zanîn ya nivîserî bo kirî.

Du: Bara pitir hizir bo hindê diçît ku nivîser (Mihemed Tewfîq) kurê şai'rî bi xwe ye. Wekî ji leqebê wî diyar dibît.

Sê: Şewqî navê dîwana xwe kiribû (Yadîgar).

Çar: Dûr nîne Şewqî (û piştî wî kurê wî) ji seydayên Medresa Meydanê bît ku yek ji medresên navdarên bajêrê Culemêrgê bû.

6 - Di wê daneya kopîkirî da ji dîwanê ewa li ber deste me sê çar berperên dûmahiyê nehatine wênekirin. Lew berperê dûmahiyê bê ev nivîsîne têda hatî digel da nîne. Jiber vê çendê ew ji kitêba (Bujandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd) ya Mamosta Mihemed 'Elî Qeredaxî wergirtiye. R. 1/131.

Destnivîsa dîwanê ji (230) berperan pêk dihêt û ew yek ji wan destnivîsan bû yên li Amêdiyê hatîne parastin. Paşî li naverasta sedsala bîstê gehiştîne Pertûkxaneya Destnvîsên Bexda û daneya ‘eslî ya destnivîsê niha li wê dere ye. Daneyeka kopîkirî jê di dest me daye.[7] Dûr nîne Mela Mihemedê kurê Hacî Îbrahîmê Bendî ewê destnivîs bo hatiye nivîsîn demê ji Culemêrgê ziviriye Badînan ew digel xwe înabîte Amêdiyê.

Naveroka Dîwana Şewqî:

Dîwana Şewqî, li dûv daneya wê ya yekane ya ku li ber destê me ji (100) şi’ran pêk dihêt û ew bi çar zimanan e. Not û pênc jê bi farisî ne, sê bi kurdî, yek bi tirkî û yek jî (mulemme’e) bi çar zimanan e, her sê zimanên borî digel ‘erebiyê. Li dûv şêweyê dîwanên klasîkî hatiye lêk dan. Yanî: şi’r li dûv qafiyê û li ser herfên hîcaî hatîne bi rêz kirin.

Naveroka şi’rên Şewqî her wekî naveroka şi’ra klasîkî ye û bara pitir ji şi’rên wî li dor xezelan e, digel hindek mijarên dî yên wekî medh û tesewwufê.

Berhemê Şewqî yê Kurdî:

Tiştê berçav yê mirov li nik komeka şai’rên Badînî û Hekarî yên sedsala nozdê zayînî dibînît (eve li ser binaxeyê wî berhemê wan yê me dîtî) ew e, wan şi’rên xwe pitir bi zimanê farisî vedihandin. Vê çendê em li nik Mîrê Badînan Mihemed Teyar Paşa (Xerîbî) û Şêx ‘Ebdulletîfê Şoşî (Seyfî) û Mela Mihemed Se’îdê Mizurî (Mîhrî) dibînîn. Yek ji wan şai’rên dikevine di bin vî hukmî da Mela Mihemedê Xanî ye jî (Şewqî). Ewê di dîwana xwe da ya ji pitir ji (200) berperan pêk dihêt bi tinê sê şi’r bi kurdî vehandî! Belê hindek delîl me di dest da hene ku Şewqî ji bilî vê dîwanê hindek berhemê dî yê şi’rî heye û belkî gelek jê bi kurdî bit. Belê mixabin hêşta ew nehatiye dîtin. Delîlê me eve ye şi’reka wî ya dirêj (wek beytê) bi zimanê kurdî heye û ew di destnivîseka dî da me dîtiye. Tiştê hindê digehînît ku ji bilî vê dîwanê hêşta wî berhem hene û belkî di paşerojê da ew bêne dîtin.

Li vê derê em dê wan her sê şi’rên wî yên kurdî ewên di dîwana (Yadîgar) da hatîn li ber destê xwendevanan.

Şi’ra Yekê: ***Ji qafiya (شê ye) dibêjît:***

Wê hat ji derda nagihan ew dilbera şeng û keleş
Rû sorgula baxê cînan ebrû meha pencah û şeş
Enya kever biskêt li ser wan ez kirîme bê mefer
Geztîme marê ser milî lewra wiha ez bûme leş

Çavêt belek zulfêt xelek cergê me wan kirye şebek
Xasma li dora gerdenê geryane Hindo û Hebeş
Dêm kewkebê gîso şebê zemzem di çaha xebxebê
Lêv mu’cîza ‘Îsa ne, pê saxbûne bîmar û nexweş

Gerden zerê sîmîn berê qelbê me dana mecmerê
Îname ser keyfa berê wê mahîtaba hûrîweş
Canê şirîn qelbê hezîn qurbanî te ey nazenîn
Carek li ser bînahiya Şewqiyê bê perwa bimeş

7 - Ew ji aliye seydayê hêja (Refîq Salihî) ji Bingehê Jîn li Silêmaniyê gehişte me. Lew ji dil cihê sipasiya me ye.

Şi’ra duyê: ***Ji qafiya (طê ye):***[8]

Dilo beşkê dinê pîr e
Bi kes nabet wefaê qet
Wekî kelbî bi zincîr e
Bi kes nabet wefaê qet

Wekî kelbî diket gazî
Bi awazê ney û sazî
Demek rûse demek tazî
Bi kes nabet wefaê qet

Demek pîr e demek can e
Demek mîr e demek xan e
Eger çi ew ji hemyan e
Bi kes nabet wefaê qet

Ji dunyaê nekey bawer
Ku ew bo te bibît yawer
Nema bo Seyyîdê Serwer
Bi kes nabet wefaê qet

Nema bo Nûh û bo Adem
Nema bo Zal û bo Rustem
Nema bo Seyyîdê ‘alem
Bi kes nabet wefaê qet

Ne bo Siddîq û bo ‘Umer
Ne bo ‘Usman û bo Heyder
Ne bo fexfûr û bo qeyser
Bi kes nabet wefaê qet

Eger şah in eger mîr in
Çi sultanêt cihangîr in
Di dest wê da çi êxsîr in
Bi kes nabet wefaê qet

Eger hacî di ke’bê da
Eger sûfî di xewlê da
Hemî jar in di dest wê da
Bi kes nabet wefaê qet

Gelo dunya çi xeddar e
‘Eceb xûnrîz û xûnxwar e
Ji bo kes ew nebû yare
Bi kes nabet wefaê qet

(Bu dünyanin alindin ***qa***
Çîme çoq yaxşî û a’ladir
Kîme kalmûş kîme qalur)
Bi kes nabet wefaê qet

(Zehî dunyayî şur engîz
Zehî qatîl zehî xunrîz
‘Eceb nuşîstî zehr emîz)
Bi kes nabet wefaê qet

(Fî hazir ya exî men
Hazihî el- mukaret’îl- xedrî
Fibaî’d wacteneb mînha)
Bi kes nabet wefaê qet

Muhemmed Şewqiyê Xanî
Tu pirbêjek bi ezmanî
Bes in şekwa ji dewranî
Bi kes nabet wefaê qet

Şi’ra sêyê: ***Ji qafiya (ێê ye):***

Ya rebî dîsa muyesser ke ji bo min metlebê
Da bi keyfa xwe bibînim suhbeta dêm kewkebê

Suhbetek daîm bibînim ez ji wesla dilberê
Têr vexwem ez şerbeta şêrîn ji çaha xebxebê

Çav xezala sero qamet hûriya baxê beheşt
Çehre bedra çardeê peyda ji burca ‘eqrebê

8 - Hêjayî gotinê ye ku mamosta Mihemed ‘Elî Qeredaxî jî ev şi’re di kitêba xwe da (Bujandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd) belav kiriye, brn: r. 1/131- 132.

Sorgula fesla biharê dilbera ebro hîlal
Nazika şêrîn kelame rwîyî maha nexşebê

Bê sebeb nînin ji Şewqî nale û ah û fixan
Walih û sewda û gêj e j'firqeta gîso şebê

Beyta Heşrê:

Eve şi'reka dî ya Şewqî ye. Navê wê "Beyta Heşrê"ye û ew di dîwana wî da nehatiye. Me ew ji du destnivîsên dî wergirtiye:

1- Destnivîsa Mela Mihemedê kurê 'Ebdulqadirê Qadirî yê Hesenî ku li sala 1312 mişextî (1894 zayînî) nivîsiye. Di Pertûkxaneya Destnivîsên Bexda da li bin jimare (33646) parastiye û daneyek di dest me daye. Li serî ev 'îbareta farisî heye: (Beytu'l- Heşrî Şewqî est meşhur be 'Ebdîzade).

2- Destnivîseka dî her li Pertûkxaneya Bexda parastiye li bin jimare (21970). Belê navê nasixî û dîrok li ser nîne.[9]

Di vê beytê da Şewqî dibêjît:

(Elhemdu lîllah'îl- 'alî)
'Alî li neqs û şîrketê
Mûcid li bo erz û sema
Hetta ebeda qudretê

Hetta ebed qadir ew e
Raziq li bo zî rûh ew e
(Muhyî'l- memat) axir ew e
Rahim di qebrê zulmetê

Rahim li bo pîr û ciwan
Weqtê ke nez' ayîd bi wan
Qasid li bo rûhê rewan
Nazil bi sam û heybetê

Nazil bo ser cismî dibî
Bê sebr û bê taqet dibî
Çeşmê siyeh muhmel dibî
Feryad li bo ew rehmetê

Feryad li ber ew mirdinê
Rûhim digate gerdenê
Qet'ê diken li em dinê
Hetta diçîte meşyetê

Hetta diçî canê esîr
Metrûh dibî cismê heqîr
Feryad diken qewm û 'eşîr
Hemû dikêşin kurbetê

Mecmû' hemû teyyar diken
Qebrî li seng û xar diken
Seqfê beden ehcar diken
Wahid li qebr û hufretê

Wahid li minê bê xelel
Şewqî li rûhê tê digel
Zeban dibîtin bê mehel
Hazir li bo kîtabetê

Hazir li bo gurzê celîl
Qayil li bo merdê zelîl
(Uktub 'emel) curm û cemîl
Meşxûl li halê dehşetê

Meşxûl li halê xwey dibî
'Esbu' qelem mîdad dibî
Rîq û kefen mekteb dibî
Mextûm bi muhrê zufretê

9 - Li ser daxwaza me seyda Dr. Îsma'îl Sigêrî ev herdu destnivîse ji Pertûkxaneya Bexda ya Destnivîsan kopî kirin û gehandine me. Lew cihê sipasiya me ye.

Mextûm dibî kefnê teneş
Mexlûl dibî der kirdeneş
Ne xwab dixor ne xwerdeneş
Hetta ku roj qiyametê

Hetta ku munkir tête xwar
(Ke'r- re'dî fî faslî'l- bihar)
Fariq li bo qebr û dîwar
Daxil bi sam û heybetê

Daxl li gel gazê di sor
Wechê siyeh çeşmê mehûr[10]
Sail li bo rebbê xefûr
Tenbîh li dîn û ta'etê

Tenbîh deka b' emrê îlah
Herçî ku got rebbim Xuda
Nebîm Muhemmed Mustefa
Nayim di 'eyş û lezzetê

Nayim dibê (mîslû'l- 'erus)
Kuwet[11] *dibê (fewqu'r- rûûs)*
Nazir li bo hurî w 'erûs
Dayim di zewq û suhbetê

Dayim dibê munker nekîr
Bo ehlê fussaq û şerîr
(Men rebbîke) nayê we bîr
Xafil li rebbê qudretê

Xafil dibin ehlê se'îr
Warid dibin gurzê kesîr
Cism û beden mislê xemîr
Çîro li şerq û xurbetê

Çîro diken ehlê şerrar
Deyyîq dibin qebr û dîwar
Xwîn û sedîd lê tête xwar
Dayim dikêşin zehmetê

Dayim digel gazê di sor
Hetta ku serser tê zuhûr
Dunya dibî bê şewq û nûr
Mexlûq di deyq û şiddetê

Mexlûq di halê bê meqer
Erz û sema şems û qemer
Zelzel digel kohê kiber
Çil sal bi wê keyfiyetê

Çil sal dibî zeyqê 'ezîm
B' emrê Xuda heyyê 'elîm
Fanî dibî mexlûq 'emîm
Îlla melek zî qurbetê

Îlla li wan 'Ezrîl dika
Sewtê[12] *'ezîm hasil dika*
Kûh û buhûr zayil dika
Zayil hemû bi seyhetê

Zayil dibin qesr û dîwar
Mesbûb dibin necmê sixar
Mehrûb dibî İblîs şirar
Hetta bo şerq û xerbetê

Hetta diçî qebrê Nebî
Digel li lay[13] *Adem sefî*
'Ezrîl dika nez'ê şeqî
Fanî dibî li dunyetê

Fanî dibî baqî melek
Ne ins û ne cin û felek
Xalî dibî dunya gelek
Hetta bi weqtê nefxetê

Hetta dibî (yewmû'n- nûşûr)
Qayim dibin ins û tûyûr
Cin û melek têne zuhûr
Qadir ew li xilqetê

Qadir dika 'ehya hemû
Çil sal dibin qayim hemû
(La yû'kelû la yûşrebû)
Mexrûq di behrê xerqetê

Mexrûq di behrê bê 'eded
Xinzîr dibin be'zê qired
Be'zê esem be'zê remed
Tebdîl dibin li sûretê

10 - Di dehmena daneya yeke da li ser peyva "mehûr" ev peyv heye: bi heybet.

11 - Kûwet peyveke 'Erebî ye anko: külek, pencera biçûk.

Di dehmenê da peyva (روزن) ya Farisî hatiye nivîsîn.

12 - Di daneya yekê da: مهوتێ.

13 - Di daneya duyê da: لاكن دهكرى.

Tebdîl dibî dunya nuhas
Tuhleb sifet leyyîn esas
Naqim dibin cinnî û nas
Her yek bi qed ‘uqûbetê

Her yek li wan ‘uryan xemûş
Germay şedîd ser tête cûş
Şemsê herûr bê perdepoş
Danî bi qeddê rehmetê

Danî dibî qurbê rûûs
Bê hal diçin (beyt’ûl- qudûs)
Mesfûf dibin teyr û nufûs
Mîzan li nîwa wehşetê[14]

Mîzan li naw xeyr û şeran
Şahid dibin ehlê giran
(Haza xeyrû şerrû fûlan)
‘Adl di hukm û qezîyetê

‘Adl dika hukmê rewan
Her kesê xeyrê bû giran
Serxweş dibî l’ ehlê cinan
Mektûb d’ destê yûmniyetê

Mektûb li bû yûsra kufer
Muxrîc dibî (xelfû’z- zuhûr)
Mecrûr li ser rû ta seqer
Hetta ebed di ew zeyqetê

Hetta diçin muslim ‘emîm
Memdûd siratê musteqîm
Barîk hemû (fewq’Ul- cehîm)
(Mîsl’ûs- suyûf di hiddetê

(Mîsl’ûl- leyal) muzlim dibî
Dayim mudam zelzel dibî
Mesnû’ di wî heft pul dibî
Her pul be em keyfiyetê

Her pul dibî elfey ‘ula
Elfey newa elfey sewa
Mexlûq diçin wê ra hewa
Dayim digel ew şiddetê

Dayim hemû rê tey diken
Be’zê çu berq rihlet diken
Be’zê bet’î meşyet diken
Axir li wan da seqtetê

Axir li wan mexrûq dibî
Şubhî kufar mehrûq dibî
Mecmû’ hemû mefrûq dibî
Her yek li qe’rê tebqetê

Her yek diçî qe’rê mubîn
Hawî li bo munafiqîn
Tebqê cehîm (lîlmûşrîkîn)
Golikperest di seqretê

Golikperest mislê fehîm
Şeytan di lezzayê muqîm
‘Ezab li bo cûwan[15] *elîm*
Daxil dibin di hutmetê

Daxil dibin kewd û deyan
Se’îr dibî te’yîn bo wan
‘Asî dibin li pişt ewan
Li mucrimanê ummetê

Li mucrim û ehlê kufar
Mexlûl dibin çend sed hezar
Metrûh li naw dûpişk û mar
‘Eqreb bi mislê bexletê

‘Eqreb dîn her wek bexel
Ef’a tewîl şubhî cebel
Esxer li wan mislî cemel
Memlû li summ û jehretê

14 - Di daneya duyê da: حشـمهتێ دهنیوهــی میـزان

15 - Cûyan: Cihûyan, Yahûdiyan.

Memlû li jehr in zî şerîr
Zirzir diken mislî hemîr
Bo ehlê nîran û se'îr
Akil li lehm û şehmetê

Akil dibî şey'ê dîger
İsmê hureyş munker nezer
Hindî cihan bê şek kiber
Talib li bo me'kûletê

Talib li bo ehlê xumûr
Mani' zekat ta'et qusûr
Ehlê riya mescidê kûr[16]
Te'yîn li bo ew cem'etê

Te'yîn li bo ehlê 'ezab
(Maû'l- Hemîm) weqtê şerab
Let let dibin mislî kebab
Kebd û ceger li şurbetê

Kebd û butûn caî' dibin
Hazir zeqûm rati' dibin
Fîlhal hemû zaî' dibin
Meslûx li ber meraretê

Meslûx dibin lehm û culûd
Melbûs dibin qetran û dûd
Mislî cebel ateş su'ûd
Malik dika siyahetê

Malik dika emrê cehîm
Cûşan dida narê hemîm
Gurzê di sor sewtê 'ezîm
Feryad li ber ew sa'etê

Feryad diken 'asî hemû
Ya reb tu î sahib 'efû
(Tubna 'ala ma qedemû)
Cibrîl bi wî dengî we tê

Cibrîl li wan menzer dika
Ummet hemû hawar dika
Raci' nebî ixbar dika
Qayim dibî bo şef'etê

Qayim digel çend enbîya
Sabiq li wan hacet rewa
Sacid dibî nezdî[17] Xuda
Baqî hemû di hîretê

Baqî hemû heyran resûl
Ehmed dibî de'wet qebûl
Serxweş dibin ehlê melûl
Daxil dibin di cennetê

Daxil dibin b' emrê xefûr
Derhal dika Şewqî surûr
Şi'r û xezel şukrê şekûr
Şadî li bo wî ummetê

16 - Di dehmena daneya yeke da li ser peyva "mescidê kûr" hatiye nivîsîn: Mu'ettel konend, anko: ew mizgefta hatiye ji kar êxistin.

17 - Di daneya duyê da: pêşî.

Şi'reka Mulemme':

Şewqî şi'reka (mulemme'a) çargoşe heye. Wî ew bi çar zimanan vehandiye: kurdî û farisî û 'erebî û tirkî. Aşkera ye ku wî di vehandina vê şi'ra xwe da çav li şi'reka Ehmedê Xanî kiriye. Ev şi're di qafiya (bê) da ji dîwana Şewqî hatiye[18]:

Hubbuke efna şebabî ya hebîbî fî't- tee'b
'Eşqê to begodaxt canem der cefa û tab û teb
'Aql û hoşim qalmadî sebr û qirarim gitdî hep
Sotime j' daxa firaqê lew dinalim rûz û şeb

Qed meda fî'l- hecrî umrî ya hebîbî ûltuf bîna
Mande em bî yar û bî xemxwar der renc û 'îna
Görmesem bir gün wisalın neylerem gençxana
Ger nebînim dilberê min bo çi ne nav û leqeb

Leyse lî'l- uşşaqî meqsûdûn sîwa waslû'l- Hebîb
Zarî zûyî weslî gol başed fixanî 'endelîb
Dilberin weslî dîler 'aşiq 'alî rexmî'r- reqîb
Xeyrî wesla dilberê 'aşiq çu dî naket teleb

Qale lî mîn eyne cî'te qultu mîn şehrî'l- firaq
Goft kalayî to goftem derd û mihnetî iştîyaq
Söyledi derman dedîm waslin dedî mecnune baq
Talibê wesla me dê sabir bitin sahib edeb

Munzu edle xalîqu'l- erwahî ruhî fî'l- cesed
Narî 'eşqim der delî suzan nîhade ta ebed
İsterem maqsudimi senden ilahî qil meded
Da bibînim rûyê dilber bê hîcab û bê neseb

Rabbena îxfîr zenbe men nacake bî'l- qelbî's- selîm
Gerdîgarî erhem kon ber bendeî pîr û seqîm
Fadl û ihsanin dîler bîçare qulun ya kerîm
Da bi fedla xwe 'efû key Şewqiyê Xanî neseb

Nimûneyek Ji Şi'ra Wî Ya Farisî:

Ya reb în morxî xuş elhan ez gedamîn aşîyan
Yafte neşow û nema ez ab feyzî qudsîyan

Amede ender zeman fetretî eş'ar û nezim
Awerd zînî ku ne şe'r abîdar enderî meyan

Bared ez mînqarî gewher paşeş abî zindegî
Xalib ez wekrî ekradî în zemanî med'îyan

Bilbilî baxî Hekarî 'endelîbî Culemerg
Tutîî şekerfeşan ez aşîyanê Xanîyan

18 - Seyda mela Ehmedê Qoxî ya diyarkirî jî ev şi'r e di Dîwana Cami' da belav kiriye. R. 376- 377.

Şemî' bezmî 'aşiqan ra şîfteî perwane îst

Saqîî suhbaî nezm û Şewqî 'ezebu'l- beyan

Li dûmahiyê eve sê nimûneyên dî ji şi'ra Şewqî ku di 'esil da bi farisî ne û me ew bi şi'r wergêrayîne ser zimanê kurdî:

Şi'ra Yekê:

Canê me bi endaze bibîn ev çi 'îtab e
Çavdêrî û guhdana xerîban çi sewab e

Min gotê: li pişta çiyê meh bo nexwîyaye
Wê gotî: ji şerma rû min meh bi hîcab e

Min go: te dilê min kire nêçîr dê çi lê key
Gotî: ji bo sifra kerma min çi kibab e

Min go ku bi 'eyş û terebim xweş bike wextî
Gotî ku tereb lazimî eyyamê şebab e

Min gotê: li dergahê şehî dê keme şekwa
Gotî: bi 'ebes rencê nebe şahê di xwab e

Min go: senemê! ka were ez talibê sulhim
Wê gotî: filan ya te divêt 'eynî sewab e

Min gotê: bi Şewqî ra çi dê key demê axir
Wê gotî: kerem min ne nîhayet ne hisab e

Şi'ra duyê:

Ey bûta sîmîn leş û gerden zucac *Me ji bilî wesla te nîne ihtiyaç*	*Le'le lêv te ayeta ('ezbû furat)* *Hîcreta te şubhetî (mîlhû ûcac)*
Her demê rûyê wekî rojê helat *Kî li şeva tarî dixwazîtin sirac?*	*Bendeyê jarê te me eî dilberê* *Bûme miskînê şewandiyê lîcac*
Bi xeramî ger li baxî bimeşî *'Er'er û serwasihê nabit rewac*	*Bo reqîbî derneke me j' dergehî* *B' seyê mel'ûn neke me imtîzac*
Ahuwê ger seh kire wê gerdenê *Dê ji Çînê ew hinêrîtin xerac*	*Der xema te Şewqiyê xeste nema* *Ji bilî weslê çu derman û 'îlac*

Şi'ra Sêyê:

(Elhemdulîllah) ku ji bextê hişyar
Hîvî me çêbû ji rûyê dildar

Durr in didan in di le'le lêvan
Ya sun'ê Yezdan lê pa nimûdar

Min dî cemala bê wêneya wê
Ez her çi bêjim pitir e dused car

Erzink e yan jî ew sêvê ridwan
Ava heyat e yan xebxeba yar

Wesfa dilovan xelqê bi ihsan
Rû kir veşartî lakîn ji exyar

Gerden ji nûr e yan şem'û kafûr
Ew paxila yar yan sêv û hinnar

Ne'ta cemalê wesfa kemalê
Min gotî yek yek emma bi tekrar

Ew zende mehbûb yan baskê xûb
Yan jî ***dimê*** *kew bara dilê jar*

Ew meh û cebîn e yan lewhê zîv e
Xifşa li Çîn e yan çavê bîmar

Aya ruxa me yan zîvî xan e
Sehrayê şah e yan sîneê yar

Roje li xawer yan bedrê enwer
Sun'ê Xudayî yan rûyê dildar

Mûyê miyan e yan heblê can e
Ku kes ji wê qet nabit xeberdar

Ew koremar e yan zulfê yar e
Xal e li bin guhî yan miskê tatar

Ew serwe 'er'er yan qeddê dilber
Yan jî senewber yan qametê yar

Qewsa vajî ye yan sûreta nûn
Ebûyê yar e yan hacibê nar

Ew şehde şekker yan ne'tê dilber
Ew misk e 'enber yan wesfê dildar

Yaqûtê can e li nîva devan e
Sirra nîhan e yan durcê esrar

Ewsafê dilber min kirye ezber
Ezman mi lew bû şîrê guherbar

Ew şehde şekker yan hewzê kewser
Yaqût e ehmer yan le'lê xwînxwar

Ev bilbil e hey yan saqiyê mey
Mecnûn e bê dil yan şeqiyê zar

EKLER

هەواڵنامەی کتێب

ŞARK MEDRESELERİ, BEDİÜZZAMAN'IN ZEHRA PROJESİ, MEDAV VE TATVAN MEDİNE MEDRESESİ

Eastern Madrasah, Bediuzzaman's Zehra Project, Medav and Tatvan Medina Madrasah

Nizamettin YAKIŞIK
Medine Camii İmamı ve Medine Medresesi Müderrisi,
MEDAV Medrese Alimleri Vakfı Genel Sekreteri,
nizamettinyakisik@gmail.com, nizamettinyakisik@hotmail.com

ÖZET

Medreselerin dünyaya ilim, irfan ve hikmet yaydığı herkesin malumudur. Bu üç vasfı birlikte taşıyarak insan-ı kâmil, âlim-i amil ve hekim-i arif modelini yetiştiren medreselerin bu bağlamda alternatifsiz olduğu söylenebilir. Tarih boyunca medreselerde uygulanan eğitim-öğretim müfredatı ve programları dönemsel değişim ve gelişmelere paralel olarak farklılık arz etmiştir. Nitekim bu farklılık günümüz medreselerinde de kendisini bariz bir şekilde belli etmektedir. Son atmış yılı bir tarafa bırakırsak medreselerde tarihi süreç içerisinde insanlığa model olabilecek; kişiliğinde maddi ve manevi hikmetleri harmanlamış; toplumuna canı pahasına liderlik, rehberlik etmiş; son derece önemli şahsiyetler (seydalar) yetişmiştir. Tam da bu noktada medreselerin eskiden olduğu gibi 'kâmil, âlim ve hâkim insan' yetiştirme rollerine yeniden bürünmeleri gerekmektedir. Medreselerin toplum üzerindeki tesiri eskiden beri dikkate değer olmuştur. Gerek toplumsal barışın sağlanması, gerekse sosyal ve kültürel açıdan topluma katkılar sunması yönüyle medreseler, öteden beri milleti bir arada tutan en önemli kurumlardan biri olagelmiştir. Medreseler, zamanın ihtiyaçlarına göre kendilerini yenilemek zorundadır. Nitekim yaklaşık yüzyıl önce Üstad Bediüzzaman Said-i Nursi'nin Medresetü'z-zehra projesi ve modeli günümüzdeki medreseler için de model olma hususunda güncelliğini muhafaza etmektedir. Ayrıca bu bağlamda şu an kurduğumuz MEDAV (Medrese Alimleri Vakfı) ve kendi medresemizde de uyguladığımız eğitim-öğretim müfredatının da ehemmiyet arz ettiğini düşünmekteyiz. Zira medresemiz, klasik medrese müfredatını uygulamakla beraber, modern eğitimin imkân ve yöntemlerinden de yararlanmaya çalışmaktadır. Ayrıca modern eğitim kurumlarıyla temasının gerekliliğine inanıp ve bu konuda gayretlerini sarf etmektedir. Rabbimiz nasip ederse bu tebliğimizde MEDAV' ın hedeflerini ve medresemizde uygulamakta olan eğitim-öğretim müfredatına yoğunlaşacağız.

Giriş

Muhakkak ki tarih boyunca medreseler topluma hem ilim hem irfan hem de hikmet vermişlerdir. Bu bağlamda Şark'taki medreseler toplumun dinini, dilini, örf ve adetlerini muhafaza eden en önemli kurum olmuştur. Bütün sıkıntılara ve yasaklara rağmen yıllarca medreselerimiz varlık mücadelelerini vermiş, yeraltında olsa dahi günümüze kadar hizmetlerini sürdürmüşlerdir. Açıkça ifade edebiliriz ki Medreseler, İslam medeniyetinin kalbidir. Medeniyetimizde hiçbir şehir, medresesiz, mabetsiz düşünülemez. Peygamberimiz (s.a.s.), Medine'ye vardığında ashabıyla birlikte Medine'nin kalbine derhal Mescidi Nebevi'yi hemen arkasında da Suffe Medresesi'ni de inşa etmiştir. Bunun için Mescid-i Nebevi ve Suffe Medresesi Medine'nin merkezi, medeniyetin beşiği olmuştur. İlim, irfan, ahlak, adalet, sevgi, saygı, şefkat, merhamet gibi değerler, dünyanın dört bir yanına dalga dalga bu kutlu mekândan yayılmıştır. O günden bugüne İslam beldeleri, medreselerin etrafında şekillenmiştir. Hâsılı medreseler, İslam âleminin ve hatta dünyanın ruhu olmuştur. Ayrıca Medreseler, bizi hayatın bitmek bilmeyen hengâmesinden çekip alır. Manevi iklimiyle yeni bir şuur kazandırarak tekrar hayata katar. Duygu ve düşüncelerimizi ilmek ilmek dokuyarak bizi eğitir. Bu yönüyle medreseler bizim için her daim bilgi ve hikmet, ilim ve irfan mekânlarıdır. Rabbimizi, Dinimizi, Kitabımızı, Peygamberimizi, kardeşliğimizi ve hayatı öğrendiğimiz mekteplerdir.

1-) ŞARK VİLAYETLERİNDEKİ MEDRESELER

Şark'taki halk islamla müşerref olduktan sonra bölgede medreseler kurulmuştur. Bunun için ilk medreseler Diyarbakır, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Van gibi illerde faaliyet göstermekteydi. Bu medreselerin bir kısmı resmi ve diğer bir kısmı ise gayrı resmi olarak ilmi faaliyetlerini ve hizmetlerini kendi imkânlarıyla yürütmüşlerdir. Bu Medreselerden çı-

kan Âlim, Mutefekkir, Mutasavvıf ve Bilim Adamları sayılamayacak kadar çoktur. Şimdi Şark'taki Medreselere genel olarak bir göz atalım.

A-) TEKKELERE BAĞLI OLANLAR

Bölgede en yaygın tarikat olan Nakşibendi tarikatına mensup olan ğavs, seyda, şeyh, efendi ve hazret gibi manevi liderlik ifade eden ünvanlarla hem medrese hizmeti hem de tarikat hizmeti idame edilmiştir. Bölgede en yaygın ilim tahsilleri bu medreselerde olmuştur. Hakkari ilinde Seyyid Taha Nehri Medresesi; Bitlis'te Gayda, Norşın , Oxin Medreseleri ; Van ilinde Seyyid Fehim Arvasi ve Seyit Abdulhakim Arvasi ile Miks'de Mir Hasan-i Veli Medreseleri; Siirt ilinde Seydayı Mele Halil (1839-1255), Şeyh Halid-i Ureki Urekan, Mele Abdulhakim Helenzei, Hêşet, Basret, Tillo, Havilan'da Mele Muhyeddin ve Zoqeyd medreseleri; Elazığ ilinde Şeyh Said Efendinin Piran Medreseleri; Bingöl ilinde Şeyh Abdullah Efendinin Melekan Medreseleri; Menzil'de Şeyh Abdulhakim Qesriki Medreseleri, Cizre de Medresa Sor, Bazit'te Şeyx Ehmed-i Xani medresesi ile Qerekoy, Çokreşi, Farqin, Amûdî, ve Aktepe medreseleri bunlardan öne çıkanlarıdır.[1]

B-) CAMİLERE BAĞLI OLANLAR

Bu kısımda yer alan medreseler daha çok şehirlerde ve köylerde cami içinde veya camiye bitişik hücre ismiyle bilinen yerlerde bulunur ve buralarda ilim tahsili yapılırdı. Neredeyse bölgenin bütün camilerinde eğitim hizmeti verilirdi. Cami bünyesindeki medreseler bir kısmı bağımsız bir kısmı da tasavvuf bağıyla bir şeyhe bağlı olarak medrese eğitimlerini sürdürmüşlerdir.

C -) BÖLGEDE ÖNEMLİ SEYDALAR

Bölgemizde öne çıkan önemli müderrisleri şu şekilde sıralayabiliriz: Seyyid Abdullah Hakkari, Seyyid Taha Nehri, Seyyid Ubeydullah Nehri, Mele Ömerê Herikî, Mele Reşit Herikî, Mele Mirat Sadî, Mele Huseyn Doskî, Şeyh Ali Rıza-yı Palevi, Mele Yehya-yı Müzürü, Mele Huseyn-ı Kıçık, Mele Muhammed Erepkendi, Mele Abdulhekim-ı Helenzevî, Seyda Mele Muhammed-ı Bercumi, Mele Osman-ı Horosi, Mele Abdurrahman-ı Eyşu Hizani, Mele İsa-yı Horosi, Mele Haci-yı Hizani, Mele Uzeyr-i Kameri, Mele Sıdik-ı Kuştiyani, Mele Muhammed-i Saki, Mele Nurullah-ı Gudişki, Mele Abdussamed-ı Horosi, Mele Fetullah-ı Külati Amûdî, Mele Ubeydullah Külati Amûdî, Mele Muhammed-ı Izi, Mele Alaaddin-ı Çürüni, Bediüzzaman Mele Said-i Nursî, Mele Ali-yı Nursi, Mele Abdullah-ı Nursi, Mele Meheme-yı Nursi, Mele Abdulmecit-ı Nursi, Mele Said-ı Pısyanı, Mele Cebrail-ı Pısyanı, Mele Abdurrahman-ı Hasanpaşa, Mele Nedim-ı Tatargazi, Mele Ali-yı Kasıma Rıza, Mele Kasım-ı Dedeli, Mele Abdulbaki Babyani, Mele A.Wehhab Dırızbini,Mele İhsan-ı Melekendi, Mele Yehya-yı Ferhendi, Mele Muhammed-ı Abuzai, Şeyh Abdurrahman-ı Şavori, Mele Remezan-ı Boti, Mele Muhyeddin-ı Havili, Mele Fahreddin-ı Arnasi, Seyyid Hesen-ı Giriki, Şeyh Abdulkerim Dirşevi, Mahmut Bilge, Mele Yehya-yı Nıvili, Şeyh Abdurrahman-ı Aktepe, Mele Ömer-ı Aynı, Mele Ali Ayni, Mele Muhammed-ı Zıvıngi, Mele Hüseyn-ı Sisemi, Şeyh Muşerref-ı Hunuki, Mele Zahır-ı Tendüraki, Mele Reşit Turtupi, Mele Muhammed Sadık Turtupi, Mele Abdullah-ı Dibu, Mele Selim-ı Dadinani, Mele Muhammed Abezai, Mele Mustefa Dogniki, Mele Şakır Melazgırti, Mele İbrahim-ı İnsusi, Mele Hasan Pışıvangi, Mele Nusreddin Aslan ve muhterem babam ve Seydam olan Mele Muhyeddin-ı Kursıncı. [2]

1 - Medrese ve ilahiyat kavşağında islami ilimler, 1. c. s.345-360, Bingöl Üniversitesi Yayınları.

2 - Medrese Geleneği Ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, 1. c. s. 501-521, M.Ş.Y. B. 2013

D-) MEDRESELERİN EDEBE VE İLME VERDİKLERİ ÖNEM

Bölgenin seydalarından, seyda mele Yahya Mizüri ile seyda mele Halilê Sêrti arasında geçen şu manidar diyalog gerçekten çok önemlidir. Seyda mele Yahya bir konuda fetva vermiş. Bu fetva S. Mele Halil Serti'ye ulaşmış fakat seyda bu fetvanın kitaplara uygun olmadığını görmüştür. Bunun üzerine S. M. Halil, seydayı nasıl haberdar edeceği konusunda tefekkür etmiştir. Seydaya mektup yazmayı medrese adabına uygun görmemiştir. Çünkü S. M. Yahya yaş bakımından S. M. Halil'den büyükmüş. Bunun için yanına bir talebesini alarak seydanın yanına okumak niyetiyle gidip, bu şekilde meseleyi kendilerine arz etmek istemişlerdir. Seyda onlara nerden geldiklerini sormuş, onlarda Siirt'ten geldiklerini söylemişlerdir. S. M. Yahya talebelerinin çok olduğundan kendilerine ders veremeyeceklerini ve eğer kabul ederlerse başka bir müderrisin onlara ders vermesi şartıyla yanlarında kalabileceklerini söylemiştir. S. M. Halil Sêrtî de buraya okumak için geldiklerini kimin talebesi olduklarının bir önemi olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine S. M. Yahya da onlara ders vermesi için ilk önce onları orta seviyedeki bir müderrise teslim etmiştir. Bir sonraki gün müderris S. M. Yahya'ya bunun çok bilgili olduğunu ve buna ders verecek seviyede olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine S. M. Yahya da onları en iyi seviyedeki başka bir müderrise ders vermesi için emretmiştir. Bir sonraki gün müderris S. M. Yahya'ya bir önceki müderris gibi onların çok bilgili ve alim olduklarını onlara ders verecek seviyede olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine S. M. Yahya, S. M. Halil'i yanına çağırmış. Günün başlangıcından öğleye kadar بسم الله üzerine S. M. Halil soru sormuş, S. M. Yahya'da cevap vermiştir. Sonra S. M. Yahya, S. M. Halil'in ellerinden tutmuş ve şöyle demiş: Xwedê tu yan Cibrilî yan Xelîli. Yani "Allah'a yemin olsun ki, sen ya Cibrilsin ya da Halilsin" S. M. Halil de: "Ben Halilim seyda" demiş. Bunun üzerine S. M. Yahya neden böyle bir şey yaptığını sormuş, S. M. Halil'de: "Seyda! Siz bir fetva vermiştiniz ben de bu fetvanın kitaplara tekrar bakmanın uygun olacağı kanısına vardım. Fakat size mektup yollayıp meselenin çözümünü hem edebe hem de Medrese ahlakına uygun görmedim. Bundan dolayı ben de böyle bir yola başvurdum." demiş. Sonra S. M. Halil ile S. M. Yahya kitapları açıp doğru fetvanın ne olduğuna bakmışlar ve S. M. Halil'in doğru söylediği kanısına varmışlar. Bunun üzerine S. M. Yahya da verdiği fetvayı düzeltmek amacıyla bir talebesini dama çıkartıp, köylülere S. M. Yahya'nın verdiği Fetvanın yanlış olduğunu ve S. M. Halil'inde bunu düzelttiğini duyurmasını istemiştir. Talebenin köylüye bu seslenişini duyan S. M. Halil, S. M. Yahya'ya: "Seyda ben bu işin gizli tutulmasını istemiştim ama siz bütün köylülere duyurdunuz, keşke yapmasaydınız." Demiş. S. M. Yahya'da: "Hayır! Ben böyle yaptım ki nefsim kırılsın" demiş. S.M. Halil de teberrüken S.M. Yahya dan icazet almak istemiş S.M. Yahya da onun icazetini vermiştir.[3] Yine rivayetlere göre S.M. Yahya ders verirken oğlunun öldürüldüğü haberi kendisine verilmiştir. Fakat Seyda dersini bitirdikten sonra olay yerine intikal etmiştir. Bu iki olay seydaların ilme ve edebe ne kadar ehemmiyet verdiklerinin en canlı şahididir.[4]

2-) MEDRESELERDE OKUTULAN İLİMLER:

Tarih boyunca medreselerde okutulmuş ilimleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

1)Arapça grameri nahiv ve sarf. 2)Mantık ilmi. 3)Vadı' ilmi. 4 İstiare ilmi. 5)Belağat ilmi. 6)Münazara ilmi. 7)Güzel konuşma ilmi. 8)Hat(meşk) ilmi. 9)Güzel vaaz ve nasihat etme ilmi(Hitabet). 10)Hikmet ve kemale erme ilmi(Tasavvuf). 11)İslam fıkhını tatbik etme ilmi(kanun). 12)Feraiz ilmi(miras hukuku). 13)Vahdaniyet ilmi(kelam ve akide). 14)Örf ve adetlere sahip çıkma ilmi(usul ve kaideler). 15)Felsefe ilmi. 16)Siyaset ilmi. 17) Nesep ilmi.

3 - Norşên Medresesi Müderrisi; M. Mahmut AYAZ.

4 - Zukayd Şeyhi; S.M.Halil'in torunu, Ş.Yahya Sevgili.

18)Hesap ilmi(matematik). 19)Felekiyat ilmi(astronomi ve astroloji). 20) Tıp ilmi. 21)Rüya tabirleri ilmi. 22)İktisat ilmi. 23)Bitkileri ve nebatatları yetiştirme ve araştırma ilmi (zeraat). 24)Fıkıh ve usulul fıkıh ilmi. 25)Hadis ve usulul hadis ilmi. 26) İslam tarihi(siyer). 27)Biyoloji ilmi. 28) Tefsir ve usulul tefsir ilmi. 29)Ahlak ilimleri.30) Kimya İlmi 31) Fizik İlmi 32) Dinler tarihi ilmi 33) Eczacılık ilmi vb.

3-) MEDRESELERDEN ÇIKAN KÜRT ÂLİMLER, MUTEFEKKİRLER VE LİDERLER

Hiç şüphesiz ki medereselerde on binlerce alim, mutefekkir, lider ve bilim adamları yetişmiştir. Bunun için medrese alimlerinden Ekrad olanlarını aşağıda şöyle sıralayabiliriz. 1)Salahaddin Eyyubi (1138-1193). 2)İsmail Ciziri (1136-1206). 3) Mele Gurani. 4)İdris-i Bitlisi 5)Mevlana Halid Şehrezuri Bağdadi (1773-1826) 6) Meleye Ciziri (Ahmet) (1570-1640) 7)Feqiye Teyran (1590-1660) 8)Ahmedé Xani(1651-1707). 9)Baba Tahır Hemedani(938-1020) 10)Ali Taramaxi(hicri 4. Yüzyıl) 11)Feqe Reşit Hekkari 12)Mele Ahmet Hüseyin Bateyi (1417-1491). 13)Mele Mahmut Bazidi(1797). 14)Mele Yunus Erqıtini(1785). 15)Murat Xan-ı Bazidi(1772-1832). 16)Mele Xelil-i Gulpiki Hizani Siirti (1753-1843). 17) Perteh Beg-ı Hekkari(?-1806). 18)Selim Süleyman(16. Ve 17. Yüzyıl).19) Şerefxane Çolemergi(1693-1748). 20)Seyit Taha Nehri. 21)Şeyx Ubeydullah Nehri(1880). 22)Şeyx Seid Pirani(1925). 23)Şeyx Ahlati. 24)Şeyx Mehmut Berzenci. 25)Şeyx Abdurrahman Aktepe(1850-1910). 26)Şeyx Ali Heriri(1010-1089). 27)Şeyx Abdulselem Berzani. 28) Şeyx Ahmet Berzani. 29) Şeyx Mahmut Berzenci. 30)Qazi Muhammed. 31) Şeyx Diyaıddin Norşıni. 32)Harıs Bitlisi(1758). 33)Bedüzzaman Said Nursi(1876-1960). 34)Xelife Selim Domıli Karlova 35) Mele Xalıd-ı Oleki. 36) Seyid Sebğetullah Arvasi. 37)Şeyx Fetullah Werqanısi. 38)Şeyx Abdurrahman Taği. 39)Melay-ı mezın Mele Mehmet Emin Qursınci. 40)Seyit Fehim Arvasi. Ve adını sayamadığımız yüzlerce alim ve mutefekkir...[5]

4-) İSLAM ALEMİNDE MEDRESE EHLİ TARAFINDAN YAPILAN KEŞİFLER

» Ali Kuşçu (? - 1474): Ünlü Bir islam alimi astronomi ve matematik bilginidir.

» Cabir b. Hayyan (721 - 805) : Atom bombası fikrinin ilk mucidi ve kimyanın babası sayılır. Maddenin en Küçük parçası atomun parçalana bileciğini bundan 1200 sene önce söylemiştir.

» Cezeri (1136 - 1206): İlk sistem mühendisi ve ilk sibernetikçi ve elektronikçi. Bilgisayarın babası; oysa bilgisayarın babası yanlış olarak ingiliz matematikçisi Charles Babbage olarak bilinir.

» Cahiz (776 - 869): Zooloji İlminin öncülerindendir. Hayvan gübresinden amonyak elde etmiştir.

» Hazerfen Ahmed Çelebi(17. yüzyıl): Havada uçan ilk Türk. Planörcülüğün öncüsü.

5-) GÜNÜMÜZDE GÜNCELLİĞİNİ MUHAFAZA EDEN PROJE: MEDRESETU'Z-ZEHRA

Medreseler zamanın ihtiyaçlarına göre kendilerini yenilemek zorundadırlar. Alimler bu yenilemeyi zaman içerisinde hissedip, gerçekleşmesi için çeşitli adımlar atmışlardır. Nitekim

5 - Uluslararası Bitlis 2. Sempozyumu Tebliği, Nizamettin YAKIŞIK.

yüz küsür yıl önce üstad Bediuzzaman Said Nursi dini ve fenni ilimlerin beraber okutulması ve birbiriyle mezc olması için gerçekleşmesi zaruri gördüğü medresetu'z-zehra projesi bunun en canlı örneğidir. Medresetü'z-Zehra din ve bilim disiplinlerinin birlikte okutulup, eğitilmesine yönelik olarak tasarlanmış, kurulması için ön gördüğü, şarkın fıtratına uygun bir yön verme projesiydi. Bu projenin gerçekleşmesindeki en büyük gaye ve hâsıl olacak faidesi, genelde müslümanların ve osmanlı topraklarının dâhilindeki bütün vatandaşlar istifade edecek, özelde Kürt halkının içinde bulunduğu cehalet, fakirlik ve ittifaksızlık hastalıklarının tedavisi için de ön ayak olacaktı. Üstad Şark ve Kürdistan Gazetesinin 25 Şevval 1326 (19 Kasım 1908m) tarihli 1. sayısında; "Kürtler neye muhtaçtır" başlığı ile aynen şunları tesbit eder: Kürtleri şimdiye kadar mahveden iki belliye-i azime vardır ki biri ihtilaf-i dahili diğeri marifet-i maarifin hakkı ile ta'mim edememesi. Milleti Osmaniye meyanında mühim bir unsur teşkil eden Kürdistan ahalisin ahvali hükümetçe malüm ise de, hizmet-i ilmiye-i mukaddeseye dair bazı mütalebatı arzetmeye müsade dilerim. Şu Cihani medeniyette ve şu asr-i terakki ve müsabakatta sair ihvan gibi yek ahenk teraki olmak için himmet-i hükümetle Kürdistanın kasaba ve kurasında mekatip tesis ve inşa buyurulmuş olduğunu aynı şükranla meşhud ise de bundan yalnız lisan-i türkiye aşina etfal istifade ediyor. Lisana aşina olmayan evladı ekrad yalnız medarisi ilmiyeyi ma'deni kemalat bilmeleri ve mekatip mualimlerinin lisani mahalliye adem-i vukufları ciheti ile maariften mahrum kalmaktadır. Bu ise, vahşeti, keşmekeşi, dolasıyıla garbın şematatını davet ediyor. Hem de ahalinin vahşet ve tekayüd-ü hal-i ibtidaisinde kalmaları ciheti ile evham ve meşkukun teesiratına hedef oluyor. Eskiden beri her bir vecihle ekradın madununda bulunanlar bugün onların hal-i tevakkufta kalmalarından istifade ediliyor. Bu ise ehl-i hamiyeti düşündürür. Bu üç nokta müstakbelde bir darbe-i müthişe hazırlıyor gibi ehl-ibasireti dağdar etmiştir: Bunun çaresi numune-i emsal sebeb-i teşvik ve terğip olmak için Kürdistanın nokat-i muhtelifesinden biri, Artuş aşayiri merkezi olan Behtüşşebap cihetinde, diğeri Mutkan, Balekan, Sason vasatindan, biri de Sipkan ve Heyderan vasatında olan nefs-i Van'da Medrese nam-i melüfu ile ulum-u diniye ve fununi lazıme ile beraber hiç olmazsa ellişer talebe bulunmak ve oraca medarı maişetleri hükümet-i seniyece tesfiye edilmek üzere üç darut te'lim tesis edilmelidir. Bazı medarisin dahi ihyası Maddi ve Manevi Kürdistanın hayatı istikbaliyesini temin eder esbabı mühümmedendir. Bununla mearifin temeli tesis eder ve bu mebde-i teesüsten ittihad tekarrür edecek. İhtilaf-i dahiliden dolayı mahv olan Kuvve-i cismiyeyi hükümetin eline vermekle harice sarf ettirmek için hakkı ile müstehakkı adalet ve kabili medeniyet oldukları gibi cevheri fitriyelerini gösterececeklerdir."[6]

Osmanlı devletinin son döneminde yaşanan sıkıntı ve çalkantılara karşı üstad bu projenin ehemmiyetine inanmış ve kendi tabiriyle bu üniversitenin kurulması için tam elli beş yıl çalışmıştır. Bediuzzaman henüz on dokuz yaşındayken bizzat kendisinin Van'da kurduğu Horhor Medresesi Medresetüzzehra'nın ilk uygulama örneği olarak görülebilir. Zira Üstad bu Medresede dini ilimlerle beraber fen ilimlerini de ders olarak vermekteydi. Bunun için daha sonraki dönemlerde Horhor Medresesi için Mederesetü'z-zehra'nın Vandaki nümunesi ifadesini kullanmıştır. Üstad Bediuzzaman Medrsett'ü-Zehra'nın hiç değişmeyen hedefi ve misyonunu şöyle ifade etmiştir: "Şark böyle bir daru'l-fununa daha ziyade muhtaç ve alem-i islamın merkezi hükmündedir. Kürdüstan islam aleminin bir nev-i merkezi hükmündedir. Funun-u cedide yanında ulum-i diniye de lazım ve elzemdir."[7] Yüksek düzeyde eğitim ihtiyacı yeni fen ilimlerinin yanısıra temel dini ilimlerin de tedris edildiği bir eğitim kurumu, cehaleti, fakirliği ve ittifaksızlığı ortadan kaldıracağı gibi bölgeyi bir ilim merkezi haline getirecektir. Üstad bu hakikatı şöyle dile getiriyordu. "Ulum i diniye o üniversitede esas olacak. Çünkü

6 - Şark ve Kürdistan Gazetesi, 25 Şevval 1326 (19 Kasım 1908) 1. Sayı, "Kürtler neye muhtaçtır".

7 - Bediüzzaman Said Nursi'nin 20 Ağustos 1951'de DP. Bakanlar Kuruluna ve hususiyle Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleriye yazdığı mektup.

hariçteki kuvvet tahribatı manevidir imansızlıklardır. O manevi tahribata karşı atom bombası, ancak manevi cihetinde maneviyattan kuvvet alıp o tahribatı durdurabilir."[8]

Üstad eğitim müesseseleri arasındaki ayrışmaya ihtilafa ve düşmanlığa karşı çıkmak için-de medresetüzzehranın zaruretini şöyle dile getirir: "Bu tebayun-ü efkar ahlak-ı islamiyenin esasını sarsmış ittihad i milleti çatalllaştırmış, tarakıyatt-i medeniyeden geri bırakmıştır. Zira biri ifrat ile diğerini tekfir ve tadlil ediyor. Öteki tefrit ile onu techil ve gayr ı muteme'add ediyor. Bunun çaresi tevhid ile ve efkarlarının mabeyninde teyid ile munasebet ile musalahadır. Ta itidal noktasında musafaha ile birleşmeli ki, aheng-i terakii ihlal etmesinler."[9] Üstad bu medresetuzzehra projesiyle birbirine karşı ihtilafa düşen üç ayrı eğitim kurumunu, Mektep, Medrese, Zaviye üçgenini aynı çatı altında toplamaya yönelik olduğunu şöyle dile getirmiştir. "Şu Medrese neşr edeceği semeratla tamim edeceği ziya ile, İslamiyet'e edeceği hizmetle Ukül yanında en a'la bir mektep olduğu gibi kulüp yanında en ekmel bir medrese, vicdanlar nazarında en mukaddes bir zaviyeyi temsil edecektir."[10]

Bediuzzaman medresetuzzehrayı çekirdek gibi bilkuvve bir şecere-i tubayı tazammun eyliyor, şeklinde eğitim eksenli olmakla beraber bir barış projesi olarak da telakki eder. Bu projeyi fiziki olarak gerçekleştirebilmek için sürekli çabalamış, şartları zorlamış, ve fırsatları değerlendirme gayesinde olmuştur. Hem Osmanlılarla hem İttihad ve Tarakii Cemiyeti ile ve ilk Cumhuriyeti kuranlarla çaba sarf edip bu medreseyi meydana getirmek için bilfiil gayret sarf etmiştir. Vefatından sonra da bu vazifeyi ifa etmek için Nur Talebelerine vasiyet edip görev yüklemiştir. Yüz sene önce Münazaratta bu görev şöyle ifade etmektedir. "Ey yüz sene sonra gelenler şu kal'anın başında bir Medrese-i Nuriye çiçeğini yapınız. Cismen dirilmemiş, fakat ruhen baki ve geniş bir heyette yaşayan medresetü-zzehrayı cismani bir surette bina ediniz."[11] Malesef Üstadın varisleri olanlar bu vazifeyi tam manasıyla yerine getirememiş ve gerçekleşmesi içinde ciddi bir faaliyet göstermediklerini esef ile ifade ederiz.

Seyda Said Nursi bu projesiyle ilim, irfan ve hikmet ile cehalet karanlığını ortadan kalkacağını şöyle dile getirir. 'Vicdanın ziyası ulum-ü diniyedir. Aklın nuru funun u medeniyedir. İkisinin imtizacıyla hakikat tecelli eder o iki cenah ile talebenin himmeti pervaz eder. İftirak ettikleri vakit, birincisinde tassup, ikincisinde hile şüphe tevelüt eder.'[12] Neticede üstadın bu medresetü'z-zehra projesi gerçekleşmiş olsaydı, ilim irfan ve hikmet bakımından müslümanlar yüksek bir seviyeye gelebilecek, halklar arasında kardeşlik tesis edilecek, vuku bulacak kaynaşma ve dayanışmanın da etkisiyle bir sulhi Umuminin hasıl olmasına vesile olacaktı. Türkiye'de bu kadar karanlıklar asla olmayacaktı sanırım.

6-) MEDAV (Medrese Alimleri Vakfı)

A) Medrese Alimleri Vakfı (MEDAV)' ın Ana Hedefleri

Türkiye'nin de, İslâm dünyasının da en temel meselesi, bizi hem ana kaynaklarımızla buluşturacak hem de yaşadığımız medeniyet buhranının aşılması ve insanlığın düşünce ufkuna yeni Gazalîler, Itrîler, İbn Arabîler, Razîler, Fuzûlîler, Sinanlar, Ahmedi Xaniler Seyyid Taha Nehriler ve Bediüzzamanlar armağan etme uzun yolculuğuna çıkaracak zihin, ufuk ve çığır açıcı medrese eğitim sistemini yeniden hayata geçirebilmektir. Mevcut seküler akademya, hem bizi çağ körleşmesinin eşiğine fırlatıyor hem de ana kurucu kaynaklarımıza nüfuz

8 - Bediüzzaman Said Nursi, Emirdağ Lahikası, sayfa: 839-846.

9 - İçtima-i Dersler, Bediüzzaman Said Nursi, s. 140-155. Zehra Yayıncılık.

10 - Bediüzzaman Said Nursi, İçtima-i Dersler, s.143. Zehra Yayıncılık.

11 - Bediüzzaman Said Nursi, Emirdağ Lâhikası-II, 82. Mektup, s. 214, Zehra Yayıncılık, 2010.

12 - Said Nursi, İlk Dönem Eserleri, Münazarat, İstanbul, Söz Basım Yayını, 2010, s. 519.

edebilme imkânlarımızı ve melekelerimizi yok ediyor. Yeniden büyük âlimlerin, âriflerin ve hakîmlerin yetiştirilebileceği köklü bir eğitim hamlesini artık daha fazla gecikmeden başlatmak, insanlığın önünü açacak öncü kuşakları yetiştirmek zorundayız.

MEDAV'ın hedef ve gayelerini şu şekilde sıralayabiliriz.

1-Öncelikli hedefimiz medrese müderrisleri, âlimleri ve tüm medrese mensupları arasında bir vahdet sağlamak, aralarında tesanüt ve tekafülü pekiştirmek,

2-Dünya genelinde ve Türkiye özelinde yaralanan İslâm'ın imajını düzeltmek için saygın âlimlerden bir davet heyeti oluşturmak, bölgenin ve toplumun tüm katmanlarına İslâmî daveti ulaştırmak için gerekli stratejileri geliştirmek,

3-İslâmî cemaatlerden hiç kimseye husûmet beslemeden herkese eşit mesafede olmak, cemaatlerin asgarî müştereklerde birleşmelerini sağlamak için gerekli girişimlerde bulunmak, gerekli çalışmaları biran evvel başlatmak,

4-Kişi veya kişilerin İslâm adına deklare ettikleri hatalı beyanlar, eylemler ve söylemler konusunda kamuoyunu aydınlatmak,

5-Maddî sıkıntı çeken medreselere maddî katkı sağlamak,

6-Ders verebilir konumdaki medrese mezunu müderrisler için bir havuz oluşturmak,

7-Medrese mezunlarından başarılı olanları ilimde rüsuh peydah etmelerini sağlamak için kabiliyet ve ilgileri doğrultusunda ihtisas alanlarına yönlendirmek,

8-Vakıf bünyesinde bir fetva birimi oluşturarak toplumun bu yöndeki ihtiyacını sahih kaynaklarla, güçlü bir şekilde karşılamak,

9- İrşad, davet ve İslâmî bilgiyi, ülke ve bölge sathında yaymak için bir radyo ve televizyon kurmak,

10- Diyarbakır gibi merkezî bir şehirde İslâmî İlimler Üniversitesi kurmak,

11-Sekülarizmin Müslüman toplumların derinine nüfuz ettiği çağdaş dönemde sahih ve bütüncül İslamî akidenin kalplere yerleşmesi ve vahiy kültürünün toplum sathına yayılması için gerekli stratejileri belirleyip hayata geçirmek,

12-Çağın ihtiyaçlarını gözönüne alarak İslam Medeniyeti, Düşünce Tarihi, Hadis Usulü, Fıkıh Usulü, İslam Tarihi, İslâm Felsefesi ve Beşerî Coğrafya gibi alanlar ilave ederek Medrese müfredatını yeniden dinamize etmek, zenginleştirmek ve canlandırmak,

13-Medresenin geçmişinde var olan ancak zamanla yok olan tefekkür ve derin düşünme melekesini tekrar medrese mensuplarına kazandırabilmek için gerekli çalışmaları başlatmak,

14-Sadece Türkiye'de değil; tüm İslam âleminde, zeki çocukları İslâmî ilimlere yönlendirmek için gerekli planlamaları yapmak,

15- Medrese mezunlarının resmî bir statüye kavuşabilmeleri ve onlara üniversite denkliği verilmesi için gerekli çalışmaları başlatmak,

16-Ders verebilecek düzeydeki medrese mezunlarının üniversitelerde ders verebilmelerini sağlamak için gerekli girişimlerde bulunmak,

17-Bölge medreselerinin mikro düzeyde ilahiyatlarla, makro düzeyde de başarılı ilmî geleneği olan Hint alt kıtasındaki İslamî ilimlerle uğraşan kurumlarla kültürel ve bilimsel manada entegrasyonunu sağlamak için gerekli stratejiler geliştirmek,

18-Vakıf bünyesinde bir tercüme birimi kurarak İslâm klasiklerini Türkçe ve Kürtçe'ye çevirmek,

19 -Bugüne dek basılamamış nadide el yazma eserleri basmak,

20-Yetenekli genç müderrisleri belli sürelerle el-Ezher, Camiat'ul-karaviyyin ve Nedvet'ül-ulema gibi köklü ilim tecrübesi olan merkezlere göndermek,

21-Bölge genelinde kardeşliğimizi pekiştirici barış gücü rolü üstlenmek,

22-Bölgede yayılmaya yüz tutan uyuşturucu ve benzeri durumlara karşı kamuoyunu ve gençliği uyarmak, bunun için kampanyalar başlatmak,

23-Medreselilerin haklarını resmî ve sivil platformlar nezdinde savunmak,

24-Medrese mensuplarının problemleri için çözüm aramak ve bunları resmî makamlar nezdinde dile getirmek.

25-Medrese mensuplarının meslekî mağduriyetlerini gidermeye çalışmak ve bu mağduriyetleri değişik resmî platformlarda da dile getirmek.

B) NEDEN MEDAV? (DOĞU BÖLGELERİNDE MEDRESENİN YERİ)

Yüzyıllardan beri Türkiye'nin Doğu bölgelerinde faaliyet gösteren bu hasbî ve gönüllü eğitim kurumları dinî, içtimaî, ahlakî ve ilmî alanlarda çok önemli roller üstlenmiştir. Bölgenin geçirmiş olduğu birçok travmaya rağmen hala dinî hiss bölgede daha ağır basmaktadır. Tevhid-i tedrisat kanunuyla illegal bir zemine itilen medreseler devletin yasakçı zihniyetiyle büyük bir yara aldı; ancak tamamen ölmedi. Devletin her türlü kanunî takip ve psikolojik baskısına rağmen halkın desteği ile aksak bir şekilde de olsa faaliyetine devam etti. Medrese en ağır darbeyi modernitenin bölgeye girmesiyle aldı. Modernitenin ürünü bölgedeki menfî gelişmelerin, medresenin zayıfladığı ve öncülük rolünü kısmen kaybettiği döneme denk gelmesi hiç de tesadüfî değildir.

Medrese toplumun dinî ve ahlakî yapısını güçlendirdiği gibi toplumun bilgilenmesi, eğitilmesi, sosyal barışın sağlanması, kardeşlik duygularının pekiştirilmesi ve insanlarda helal ve haram bilincinin gelişmesi hususlarında da çok önemli işlevlere sahiptir. Batılılaşma projesi çerçevesinde devre dışı bırakılan bu emektar kurum bir yardım elini beklemektedir.

C) MEDAV NEDEN KURULDU?

Modernitenin genelde ülkede ve özelde de bölgede etkin olması sonucunda İslamî ilimler Türkiye ölçeğinde ciddi bir kriz dönemine girdi. Modern İlahiyatlar kaliteli akademisyenler yetiştirme istidadını gösterse bile duruşlarıyla, ilmî birikimleriyle, İslamî ve ahlakî hassasiyetleriyle topluma rehberlik ve öncülük eden "alim"leri yetiştirmekten uzaktır. Dolayısıyla ülkenin baskıcı ve yasakçı zihniyetten kurtulmaya ve kendi mirası ve öz değerleriyle buluşmaya çalıştığı bu dönemde bu emektar kurumu yeniden değerlendirmek ve sahip çıkmak gerekir. Ayrıca doğu bölgelerinde her türlü olumsuzluklara rağmen hala ciddi sayıda medrese mensubu kimseler vardır. Bunları bir araya getiren, resmî makamlar nezdinde haklarını savunan, icra ettikleri dinî ve içtimaî vazifelerde ve eğitim faaliyetlerinde onlara rehberlik eden ve onları bir araya getiren bir sivil yapı yoktur. Oysa ki, bölgede yaşanan gelişmeler acil bir şekilde böyle bir yapının kurulmasını zorunlu hale getirmektedir. Medrese mensupları yaşadıkları zor şartlar ve imkansızlıklar nedeniyle icra ettikleri eğitim öğretim faaliyetinde çağın avantajlarından istifade edememektedirler. Hem eğitim müfredatında hem toplumla kurulacak iletişimde hem de diğer bir çok alanda bu emektar kuruma rehberlik edecek bir yapı zaruret kesp etmiştir.

D) MEDAV KİMLERDEN OLUŞUR VE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ FAALİYETLER

MEDAV Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde hatırı sayılan, toplumun güvenini kazanan saygın medrese mensubu alimlerden oluşmaktadır. Vakfın kurulması için 2013 Nisan ayından itibaren seri toplantılar yapıldı. Bölgede yüzlerce saygın alimin katılımı ve katkısıyla Mardin, Bitlis, Siirt, Batman, Van, Muş, Diyarbakır, Ağrı, Şanlıurfa ve Bingöl'de bu güne kadar 15 genel toplantı 2 kez yüksek istişare kurulu ve 2 kez çalıştay toplantıları yapıldı. 15. genel toplantımızı da 22.07.2017'de Sn. Muş valisi, Muş Belediye Başkanı, Muş Rektörü ve İl müftüsünün katkılarıyla Muş'ta gerçekleştirdik. Böylece Kamuoyunun tam desteği alındıktan sonra Diyarbakır merkezde vakfın kurulmasına karar verildi. Vakfın yasal organlarının yanı sıra aralarında medrese alimi, akademisyen, iş adamı ve araştırmacıların da bulunduğu 40'a yakın kişiden oluşan bir yüksek istişare kurulu vardır. Ayrıca doğu illerinin tamamına yakınında vakfın temsilcileri bulunmaktadır. MEDAV'ın şu ana kadar yaklaşık 200 kadar alim üyesi bulunmaktadır. MEDAV yaptığı çalışmaları kurmuş olduğu web sayfası (www.meedresealimlerivakfı.com) üzerinden kamuoyu ile paylaşmaktadır. Vakfın önemli çalışmalarından biri, medreselerde okumakta olan öğrencilere toplamda iki milyon TL burs dağıtmış olmasıdır. Ayrıca Suriye'ye yaklaşık 1,5 milyon gıda maddesi ve nakdi yardım Yapılmıştır. 2017 yılı Ramazan ayında da fakirlere 500.000 gıda maddesi yardımı yapılmıştır.

E) MEDRESE ALİMLERİ VAKFI'NIN MÜFREDATI

Aşağıdaki müfredat Medrese Alimleri ve Akademisyenlerin iki günlük üzerinde istişare edip ittifak ettikleri en son halidir.

الصف الأول

الدرس الأول

١. القرآن الكريم مجودا مع كتاب مختصر في علم التجويد.

٢. مولد النبي صلى الله عليه وسلم للأرطوشي.(مقارنا مع القرآن الكريم) لكن يلزم أن يهذب منه الأحاديث الضعيفة.

٣. العقائد والأخلاق : نهج الأنام للملا خليل الأسعردي (يحفظ).

٤. اللغة : نوبهار للشيخ أحمد الخاني (يحفظ).

٥. الصرف : الأمثلة (يحفظ).

٦. الصرف : البناء لملا عبد الله الدنفزي (يحفظ).

الدرس الثاني

٧. الدروس العربية لغير الناطقين بها. د. ف. عبدالرحيم

الدرس الثالث

٨. التاريخ : قصص النبيين لأبي الحسن علي الحسيني الندوي.

الصف الثاني

الدرس الأول

١. الصرف : العزي لأبي الفضل عز الدين عبد الوهاب بن إبراهيم الزنجاني.

٢. النحو : العوامل المأة لعبد القاهر بن عبد الرحمن الجرجاني (يحفظ)

٣. النحو : المقدمة الآجرومية (يحفظ).

٤. النحو : ظروف لملا يونس الأرقطيني (يحفظ).

٥. النحو : التركيب لملا يونس الأرقطيني.

٦. النحو :المغني لأحمد بن حسن الجاربردي (يحفظ) مع :

a. شرح المغني لعبد الرحيم الميلاني

b. الدروس العربية (المتوسطة) للشيخ مصطفى الغلاييني

الدرس الثاني

٧. الفقه : غاية الاختصار للقاضي أبي الشجاع أحمد بن حسين بن أحمد الأصفهاني. ونور الإيضاح للطلاب الأحناف.

٨. العقائد : الجواهر الكلامية للعلامة طاهر الجزائري.

٩. الفقه : المقدمة الحضرمية

١٠. الفقه :

a. التذهيب في أدلة متن غاية التقريب للشيخ الدكتور مصطفي ديب البغا أو أحكام العبادات لبشير عبد الرحمن الزعبي.

b. القدوري (للطلاب الأحناف).

الدرس الثالث

١. الحديث : الأربعين النووية للإمام محي الدين يحيى بن شرف النووي (يحفظ).

٢. السير : سيرة خاتم النبيين لأبي الحسن علي الحسيني الندوي.

٣. الحديث : رياض الصالحين للإمام محي الدين يحيى بن شرف النووي أو التاج الجامع للأصول في أحاديث الرسول لمنصور علي ناصف.

الصف الثالث

الدرس الأول

١. الصرف :

c. شذا العرف في فن الصرف للشيخ أحمد بن محمد بن أحمد الحملاوي.

d. شرح السعد على العزي لمسعود بن عمر التفتازاني

٢. النحو : شرح القطر لأبي محمد عبدالله جمال الدين بن هشام الأنصاري.

٣. النحو : موصل الطلاب إلى قواعد الإعراب لزين الدين خالد بن عبد الله الأزهري (يحفظ متنه). ويطالع معه حل معاقد القواعد لأحمد بن محمد الزيلي.

٤. البلاغة : البلاغة الواضحة لعلي الجارم و مصطفى أمين.

الدرس الثاني

٥. الفقه : المنهاج للشيخ محي الدين أبي زكريا يحيى بن شرف النووي مع مراجعة شروحه من مغني المحتاج و نهاية المحتاج و تحفة المحتاج و كنز الراغبين للجلال المحلي

الدرس الثالث

٦. علوم القرآن يختار واحد من هذه الكتب:

a. علوم القرآن لنور الدين عتر

b. مباحث في علوم القرآن لصبحي صالح

c. الواضح في علوم القرآن لمصطفى ديب البغا و محي الدين مستو.

٧. تفسير الجلالين لجلال الدين محمد بن أحمد بن محمد المحلي و جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي.

الصف الرابع

الدرس الأول

١. النحو : شرح ابن عقيل لبهاء الدين عبدالله بن عقيل المصري (إن رأى المدرس حاجة إلى قرائته).

٢. النحو : البهجة المرضية في شرح الألفية لجلال الدين أبي بكر السيوطي إلى باب التصريف (مع حفظ الألفية)

الدرس الثاني

٣. الفقه : المنهاج للشيخ محي الدين أبي زكريا يحيى بن شرف النووي مع مراجعة شروحه.

٤. أصول الفقه : الورقات لإمام الحرمين عبد الملك بن محمد الجويني

الدرس الثالث

٥. علوم الحديث يختار واحد من هذه الكتب:

a. الإيضاح في علوم الحديث والاصطلاح لمصطفى سعيد الخن و بديع السعيد اللحان

b. تيسير مصطلح الحديث لمحمود الطحان.

c. علوم الحديث ومصطلحه لصبحي الصالح

٦. علوم الحديث. المنظومة البيقونية لعمر بن محمد بن فتوح البيقوني الدمشقي (يحفظ) مع مراجعة أحد شروحه.

٧. الحديث : صحيح مسلم للإمام مسلم بن الحجاج النيسابوري (مقدار منه)

الصف الخامس

الدرس الأول

١. النحو : الفوائد الضيائية لملا عبد الرحمن الجامي (إلى باب الفعل).

٢. المنطق : المنطق ميزان العقول لمحمد حسين النجار

٣. شرح الكلنبوي على إيساغوجي للأبهري

٤. شرح الفناري على إيساغوجي للأبهري

٥. الوضع : تختار رسالة من هذه الرسائل:

e. متن الوضع لإبراهيم بن خليل الأكيني

f. خلاصة الوضع للشيخ يوسف الدجوي.

g. خلاصة الوضع للشيخ علاء الدين الأوخيني

الدرس الثاني

٦. الحديث : صحيح البخاري للإمام محمد بن إسمعيل البخاري (مقدار منه)

٧. قصيدة البردة لمحمد بن سعيد البوصيري (في الأسبوع درس واحد)

الدرس الثالث

٨. أصول الفقه: أصول الفقه الإسلامي لزكي الدين شعبان.

٩. المبـاديء الفقهيـة لأبـي الوفـاء محمـد درويـش (يحفـظ قواعـده) ويطالـع معـه الوجيـز فـي القواعـد الفقهيـة لعبـد الكريـم زيـدان و القواعـد لابـن رجـب الحنبلـي

١٠. الدعوة والإرشاد : أصول الدعوة لعبد الكريم زيدان.

١١. السيرة النبوية : الرحيق المختوم لصفي الرحمن عبد الرحيم المباركفوري.

الصف السادس

الدرس الأول

١. الآداب والمناظرة : يختار واحد من هذه الكتب :

a. الخبية للملا خليل الأسعردي

b. الولدية لمحمد سجاقلي زاده

c. رسالة الآداب في علم آداب البحث والمناظرة لمحمد محي الدين عبد الحميد

٢. الاستعارة : شرح عصام على الاستعارة لعصام الدين إبراهيم بن محمد الإسفراييني

٣. دروس من حاشية عبد الغفور اللاري وامتحان الأذكياء لمحمد البركوي

٤. البلاغة : شرح المختصر لسعد الدين التفتازاني على تلخيص المفتاح للخطيب القزويني.

الدرس الثاني

٥. الدعوة والإرشاد : الشباب المسلم لعبد الله ناصح علوان.

٦. نصوص الأدب العربي:

a. قصيدة بانت سعاد لكعب بن زهير (في الأسبوع درسان)

b. المعلقات السبع بكاملها , مع شرح حسين بن أحمد الزوزني (في الأسبوع درسان)

c. خمس مقامات من مقامات الحريري (في الأسبوع درسان)

هدوالنامى كتيب

الدرس الثالث

٧. قواعد ونصوص في الأدب الكردي:

a. ديوان ملا أحمد الجزري

b. ميزان الأدب (مم و زين) للشيخ أحمد الخاني

c. ديوان لفقي طيران

d. رى زمانا كردي لسامي تان أو رى زمانا كرمانجي لجتين تاش

٨. قواعد نصوص في الأدب الفارسي:

a. كلستان لسعد الشيرازي

b. بوستان لسعد الشيرازي

c. كتاب في قواعد الفارسية. مثل زبان فارسي لمعلم فيضي

٩. قواعد ونصوص في الأدب التركي:

a. صفحات لمحمد عاكف أرصوي

b. مختارات من نجيب فاضل و سزائي قاراقوج

الصف السابع

الدرس الأول

١. العقائد : يختار واحد من هذه الكتب :

a. إتحاف المريد لعبد السلام بن إبراهيم اللقاني

b. شرح العقائد لسعد الدين التفتازاني على العقائد النسفية

c. المسامرة للكمال بن أبي شريف شرح المسايرة للكمال بن همام

d. دلائل التوحيد لجمال الدين القاسمي

أصول الفقه : جمع الجوامع لتاج الدين عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي

الدرس الثاني

٢. الشروح الفقهية:

a. تحفة المحتاج لأحمد بن حجر الهيتمي (باب منه)

b. شرح فتح الوهاب على منهج الطلاب للشيخ زكريا الأنصاري (باب منه)

٣. التفسير :

a. أنوار التنزيل وأسرار التأويل لناصر الدين عبد الله القاضي البيضاوي (قسم منه)

b. الكشاف عن حقائق التنزيل محمود بن عمر الزمخشري (قسم منه)

c. إشارات الإعجاز لبديع الزمان سعيد النورسي. (قسم منه)

d. درّ الأسرار (التفسير المهمل) لمحمود أبي حمزة الدمشقي (قسم منه)

الدرس الثالث

٤. تاريخ العلوم الإسلامية : مرجع العلوم الإسلا مية لمحمد الزحيلي (مختارات منه)

٥. رسالة في التصوف مثل الرسالة القشيرية مع مراجعة تربيتنا الروحية لسعيد حوى.

٦. التاريخ الإسلامي الوجيز لمحمد سهيل طقوش.[١٣]

7-) TATVAN MEDİNE MEDRESESİ

برنامج التعليم و مفردات الدرس في مدرسة مدينة في ططوان

TATVAN MEDİNE MEDRESESİNİN EĞİTİM VE MÜFREDAT PROGRAMI

A-) MEDRESEMİZİN EĞİTİM ÖĞRETİMDE UYGULADIĞI YÖNTEMLER VE ÖĞRENME ETKİNLİKLERİ:

Medresemiz, zamanın şartlarına uygun olarak kendisini güncellemeye dikkat etmektedir. Bu bağlamda medresemizde talebelere bir yandan Arapça, Tefsir, Fıkıh gibi dini ilimler öğretilirken diğer yandan da talebelerimiz açık öğretim İmam Hatip liseleri ve İlahiyat Fakültelerine yönlendirilerek buralarda onların dini ilimlerin yanında müsbet ilimleri de öğrenmeleri ve geleceklerini teminat altına almaları da sağlanmaya çalışılmaktadır. Talebelerin hitabet ve belağatlarını geliştirmek için medresemizde çeşitli sunum etkinlikleri düzenlenmekte, diğer bölge medreselerinde olduğu gibi talebelere belirli dönemlerde camilerde hutbeler okutulmaktadır. Ayrıca ileride onları bekleyen imamlık ve müezzinlik gibi mesleklere aşina olmak için de namaz kıldırma ve Ramazan ayında köylere gönderip imamlık yaptırma gibi faaliyetlere de medresemizde önem verilmektedir.

Medresemizde günlük olarak her talebe, ders okuduğu temel dersin özetini (mefhum) yazar, Seyda da yazılan ders özetini kontrol eder ve mülahazalarını yazar. Talebe bir sıra kitabından başka bir kitaba geçtiğinde imtihana tabii tutulur. Öğrenciler arasında ilmi yarışmalar düzenlenir; çay molasında talebelere ayet, hadis veya hikmetli bir söz söyletilir ve bunu yorumlamaları istenir. Bu şekilde talebelere çeşitli düşünce egzersizleri yaptırılarak onların genel kültür düzeyleri yükseltilmeye çalışılır. Günlük olarak ders mefhumuna yazılan sözün Arapçası ve Türkçesi, hem de çay esnasında söylenilen sözlerin yedi-sekiz tanesi facebook sayfamız da paylaşılır.

13 - www.medresealimler.com

Talebelerin Seyda ile birebir aldıkları derslerin yanı sıra medresemizde toplu öğrenme faaliyetleri de düzenlenmekte, bu doğrultuda dersler verilmektedir. Haftanın üç gününde toplu tecvid dersi, diğer üç gününde de toplu Arapça dersinin yapılması; Arapça derslerinde tahtaya ayet, hadis veya Arapça bir beytin yazılıp gramer ve muhteva yönünden incelenmesi ve ders sonunda her gün sırayla ilgili talebeye anlatılanların tekrarlatılması sözü edilen toplu derslerin başlıcalarıdır. Ayrıca her talebe dersi anlatan talebeye birer soru sorar ve dersi anlatan talebe de cevap verir. Toplu Arapça ders işlenirken Arapça dili ile anlatılır ki talebeler mukalemeye ve pratik Arapçaya aşina olabilsinler. Ayrıca her pazar günü, ikindi namazından sonra ilmi toplu bir ders yapılır. Bu dersi sırayla her hafta bir talebe hazırlar, yaptığı sunum Medresemizin facebook sayfasında canlı olarak paylaşılır. Ayrıca haftanın beş günü Minhac ve Sahih-i Müslim hadisi derslerimizi de sırasıyla talebeler tarafından hazırlanır ve yine facebook sayfamızda paylaşılır. Sayfalarımız aşağıda verilmiştir:

» https://www.facebook.com/pages/Medine-Camii-medresesi-Tatvan

» www.tatvanmedinemedresesi.com

Şuana kadar 1 - Kısasu'l Enbiya okunup tercüme edilerek kitap haline getirilmiş olup daha baskıya verilmemiştir. 2 - İmam-ı Nevevi'nin Minhac'ı okutulup Türkçe tercüme edilmiş ve baskıya hazır hale getirilmiştir. 3 – Seydamızın yıllardır talebelerin ders mefhumlarına yazdığı sözler ve talebelerin çay vaktinde söyledikleri sözler de kitap haline getirilip baskıya hazır hale gelmiştir. Daha sonra Safvatu't Tefasir'de Nas suresinden Fatiha suresine kadar okutulup tercüme edilerek ilaveler de yapılmıştır. Bunlar günlük olarak da medresemizin facebook sayfasında yayımlanıyor. Ayrıca şuan Sahih-i Müslim toplu ders olarak okutulup "İtk Kitabına" kadar Arapçası yazılıp Türkçeye tercüme edilmiştir. Bununla birlikte hadislerden anlaşılanlar maddeler halinde sıralanmaktadır. Yine Molla Cami ve üstü kitapları okuyan öğrencilere toplu bir ders yapılırken; aynı şekilde alt seviyedeki talebelere de toplu bir ders yapılmaktadır. Talebelerin durumuna göre usuluddin, usulu tefsir, usulu'l hadis, usulu'l fıkıh dersleri de okutulmaktadır. Şuan bazı talebelerimize Bediüzzaman'ın işaret'ül İ'caz'ı, Said Hava'nın Er-Resul'u ve Muhammed Rıda'nın Muhammed Resulullah'ı da okutulmaktadır. Medresemizin düzenlediği geşt (piknik)lerde talebeler gruplara ayrılır ve kapsamlı bilgi yarışmaları düzenlenir. Kazanan gruba çeşitli hediyeler takdim edilir. Hülasa maddenin ilmi ile mananın hikmetini sentezleyerek temelde kamil insan yetiştirmeyi arzulayan medresemiz, Allah'ın inayeti ve Müslümanların da duasıyla inşallah günden güne gelişip dal budak salmaya devam edecektir.

B-) DERS MÜFREDATI

Medresemizde talebeye aşağıdaki müfredat tatbik edilir:

1-Kuran-ı Kerim ve Tecvîd

2-Mêle Hüseyn-i Batêî'nin Kürtçe Mevlüdü (içinde bulunan mavdu hadislerin çıkartılması lazım)

3-Şeyh Ahmed Xani'nin (ö.1700) Arapça ve Kürtçe olarak yazmış olduğu manzum bir sözlük olan Nûbihara Piçûkan(ezberletilir)

4-el-Emsile fî Tasrifi'l-Ef'al(ezberletilir).

5-Molla Abdullah Denexferi'nin Binau'Efal (ezberletilir).

6-Abdulvehap b.İbrahim Zencani'nin Tasrîfû'l-'Izzi kitabı (ezberletilir).

7-Abdulkahir b. Abdurrahman el-Cürcani'nin(ö.471) el-Avâmilu"l-Mie kitabı (ezberletilir).

8-Molla Ali Taramaxi'nin (ö.1065/1655) Nahiv ilminde Kürtçe yazmış olduğu Zuruf ve Terkib kitapları (ezberletilir). Bir rivayete göre de Zuruf ve Terkibin sahibi Molla Yunus el-Irkıtînî dir

9-Taftazânî'ye nisbet edilen Avâmili Cürcani'nin şerhi olan Sadullahı's- Sağir(ö.793/1391)

Yukarıda sırasıyla belirtilen alet ilimlerinin yanında farklı ilimlere dair şu eserler takip edilir:

a-Kadı Ebu Şuca'nın Gayetul İxtisar fi Şerhi Metni Ebi Şuca (fıkıh)

b-100 kısa hadis ezberletilir

c-Kısası'n- Nebiyyin lil-Etfal (Ebi Hesen Eli El Huseyni Ennedvi)

d-Nehcu'l-Enam (Melle Xelil Ömerî El Is'irdî Akide ilminde)

10-Şeyh Muhammed b. Abdurrahim(ö.801)'in Şerhü'l-Müğni (metin kısmı ezberletilir).

11-Tasrîfû'l-'Izzi'nin şerhi olan, S'adeddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Taftazanî'nin (793) S'adinî olarak bilinen Tecrîdu'l-Edani

12-Ahmed b. Muhammed Zeyli(ö.967/1560)'nin Hellu'l-Me'akıd şerh-ul Kavaid (metni ezberletilir).

13-Ebu Muhammed Abdullah b.Hişam'ın Şerh-ul Kıtr.

Bu arada öğrencilere muhtelif ilimlere dair şu eserler okutulur:

a-Celâleddin Ebü'l-Fazl Abdurrahman bin Kemaleddin Ebi Bekr bin Muhammed el-Huzayri es-Süyutî, Celaleyn Tefsiri

b-İmam Nevevi'nin Minhac'ı,

c-İmam Nevevi' nin el-Ârbein fi'l-Hadis.

14-Celaleddin Ebu Bekr es-Suyuti(ö.911/1505)'nin Behcetu'l-Merdiyye fi-şerhi'l -Elfiyye (el-Elfiyye metni ezberletilir).

15-Molla Abdurrahman Cami(ö.898)'nin el-Fevaidü'd-Diyaiyye fi Şerhi'l-Kâfiye. Kitabı

Ayrıca öğrencilere muhtelif ilimlere dair şu eserler okutulur:

a-Safvetu't-tefâsir,(eş-Şeyh Muhammed Ali es-Sabunî)

b-el-Bacurî (El-Şeyh İbrahim el-Bacuri)

c-Muğni'l-Muhtaç, (Muhammed el-Xetip el-Şerbini)

d-Tacu'l-Usul (Mansur Ali Nasıf El-Hüseyni)

e-Molla Ahmed el-Cezeri'nin Divanı

f-İ'anet-u Talıbin (Seyyit el-Bekri Muhammet Şettat ed-Dimyati)

16-İsağuci'nin şerhi olan Mahmud Hasan el-Muğeyni (ö.1222/1807)'nin Muğni't-Tullab

17-İsağuci'nin şerhi olan Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fennarî(ö.834/1430)'nin Fennarî kitabı

18-Vad'ı ilminde Kadı Abdullah el-İci 'nin(ö.756/1355) Risaletu-l Vad'ı

19-Usam İbrahim b.Muhammed el-Asfahanî(ö.945/1538)'nin Şerhu'l-usam 'ala-metni Semerkandiyye

20-Muhammed Muhyeddin'in Risaletu'l-Bahs ve Adabu'l-Munazere

21-Celaleddin Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvini'nin(ö.739/1338) Muhtasaru'l-Me'ani şerhi

22-Abdulkerim Zeydan'ın *el-Veciz fil-Kavaidu'l-fıkhiyye*

23-Abdulvehap b. Ali es-Subki'nin(ö.771/1368)cem'ul-Cevamı'i (bir bölümü)

24-İbrahim b. Muhammed el-Bacurinin Tuhfetu'l-Murid Şerhu-Cevheretu't-Tevhid

Cami'den sonraki kitapların yanı sıra öğrencilere muhtelif ilimlere dair şu eserler okutulur:

a-Muhammed Rida'nın Muhammed Resulullah

b-M. Said Ramazan el-Buti'nin Fıkhu's-Sire

c-Kadı Beydavî tefsiri, Abdullah ibn Ömer ibn Muhammed Nâsıruddin el-Beydâvî

d-Bediüzzaman'nın İşarat-ul icazı

e-Tuhfet'ul minhac (İı Ahmed b. Hecer el Heytemi)

f -el İ'anet-u Talıbin (lı Seyyit el-Bekri Muhammet Şettat ed-Dimyati)[14]

C -) MEDRESELERDE UYGULANMASI GEREKLİ OLAN METOD VE PROGRAMLAR

Şu modern Çağda talebeleri zamanın şartlarına göre yetiştirmek için; mutlaka günlük, haftalık, aylık ve yıllık bir programın olması gerekir. Bu nedenle programın gerçekleşmesi için de talebeyi yılın belli zamanlarda medreseye kabul etmek gerekir.

A-) TALEBENİN MEDRESEYE KABUL EDİLME ŞARTLARI

1-Talebe ancak velisinin izni dahilinde medreseye kabul edilir.

2-Talebenin en az 4.sınıfı bitirmiş olması gerekir.

3-İhtiyaç duyulursa talebenin geçmişi hakkında bilgi edinilir.

4-Bir başka medreseden gelen talebe seviyesine göre imtihana tabii tutulur, başarılı olduğu taktirde medreseye alınır.

5-Medresenin ahlakına uygun olmayan davranışlara sahip olan kişiler medreseye alınmaz.

6-Örgün olarak okula devam eden öğrenciler medreseye alınmaz.

7-İlim tahsiline engel olacak ve tedavi edilmeyi gerektiren herhangi bir hastalığı taşıyan kişiler medreseye alınmaz.

B-) MEDRESEDE İMTİHAN ÜSLUBU

Medresede bir kitabı bitirip diğer bir kitaba geçmek için mutlaka o kitaptan imtihana tabii tutulur. İmtihanda başarılı olmazsa on gün mühlet verilir, ikinci defa imtihana tabii tutulur, yine başarılı olmazsa tekrar on gün müddet tanınır, tekrar imtihana tabii tutulur, ba-

14 - www.tatvanmedinemedresesi.com

şarılı olmadığı takdirde medresenin yüksek istişaresinden sonra medreseyle ilişiği kesilir. Müderirsler günlük olarak talebenin metin ezberlerini kontrol eder. Her talebe ders özetini yazar, Seyda kontrol eder, bazı zamanlarda ona okutturur ve sonunda yazılan ders mefhumu üzerine hikmetli bir söz yazar veya imzalar

B-) HİTABET VE ADAB-I MUAŞERET

Müderisler; Talebelerin hitabet ve adab-ı muaşeretlerini geliştirmek için; her hafta bir öğrenciye sunum hazırlattırır. Daha sonra camilerde hutbe ve vaaz vermek için gönderilir. Seviyesi çok iyi olan talebelere konferans ve seminerler verdirilir. Talebeleri örnek olacak şahsiyetlerin hayatı ile ilgili zaman zaman örneklendirmeler yapılır. Talebelere mahsus olan kurallar sık sık hatırlatılır.

C-) KİTABET VE PRATİK ARAPÇA

Talebelere; kitabet, hat sanatı ve pratik Arapça için; özel dersler verilir. Talebelerin pratik Arapçaya aşina olmaları için kendi aralarında Arapça konuşturulur. Özellikle Kur'anın fesahat ve belağatını ihtiva eden fesih arapçaya ehemiyyet verilir. Zamanla talebelerin seviyelerini ölçmek için; Arapçadan Kürtçe ve Türkçeye ya da Türkçe ve Kürtçeden Arapçaya çeviriler yaptırılır.

D-) TAKVA VE AHLAK

Talebelerin takva ve İslam ahlakıyla ahlaklanmaları için; özel dersler verilir. Kalbi hastalıklardan uzaklaştırmak için, manevi şahsiyetlerden örnekler verilir ve her hafta bir manevi şahsın hayatı izlettirilir. Talebelerin kılık-kıyafetlerine hassasiyetle önem verilir. Müderislerin; İhlaslı olmaları, takva vasıflarını kendilerinde bulundurup yaşatmaları ve bunu talebelere aksettirmeleri gerekir. Özellikle talebelerin cemaatle namaz kılmaları, namaz sonrası zikirleri yapmaları ve revatıb sünnetleri kılmaları ehemiyet arz eder. Talebelerin, bazende olsa gece namazları, nafile oruçları ve diğer sünnetleri yerine getirmeleri için çaba sarf edilir.

E-) KUR'ANI KERİM VE HADİS EZBERİ

Kuran-ı Kerimden Amme Cüzü, Yasin, Fetih, Hucurat, Rahman, Cuma ve Mülk sureleri ezberletilir. Hadisi şeriflerden en az 200 tane ezberletilir.

G-) TEKNOLOJİDEN İSTİFADE ETMEK

Talebelerin teknolojik yeni aletleri kullanmaları için onlara yardımcı olunur. Haftalık tatil günlerinde, talebelerin bilgisayar, tablet ve android telefonları kullanmaları sağlanır.

H-) YABANCI DİL EĞİTİMİ

Medresede Arapça iyi bir şekilde öğretildikten sonra, Farsça ve İngilizce de öğretilir. Böylece medreseden mezun olan bir öğrenci, Kürtçe ve Türkçeyle beraber beş dili öğrenmiş olur.

İ-) DONANIMLI BİR KÜTÜPHANE

Medresede çok donanımlı bir kütüphane inşa edilir. Bütün ilimleri kapsayan bu kütüphanede kitaplarla beraber bilgisayarlarda bulundurulur. Talebe isterse kitaptan isterse bilgi-

sayardan istifade eder. Bu kütüphanede talebelerin lisans, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını yapmaları için Arapça, Kürtçe, Türkçe, Farsça ve İngilizce dillerinde ihtiyaca binaen kitaplar bulundurulur.

J-) RESMİ İMTİHANLAR

Medresede talebelerin resmi imtihanlara dışardan girmelerine teşvik edilir. Bu imtihanlar onların asıl hedefi olan ilimden uzaklaştırmamalıdır. Medreseden mezun olmadan memur ve amir olmalarına müsade edilmemelidir.

K-) MEDRESE EĞİTİMİNDE NİHAİ HEDEF

Medresede okuyan talebeler; gayelerinin Allah rızası ve gerçek olarak Hz. Peygambere varis olmak olduğunu bilmeli, taşımış oldukları misyon gereği ümmeti Muhammedi birleştirip onlara yardımcı olmalı ve bütün insanlığa kurtarıcı bir elçi olmalıdır.

L-) TOPLU DERSLER

Medresede zamandan istifade etmek için dersler toplu olmalı. Hem Alet ilimleri hemde Âli ilimler topluca okutulmalıdır. Bu toplu derslerde talebe sayısı 25'i geçmemelidir.

M-) İCAZET MERASİMİ

Medreseyi bitiren talebelere; bir komisyon tarafından imtihan yapıldıktan sonra icazet verilmelidir. Talebeleri ilme teşvik etmek için verilecek icazetler görkemli bir merasimle olmalı ve mucazlar çeşitli ödüllerle taltif edilmelidir.

N-) TALEBELERİN GÜNLÜK PROGRAMLARI

1. Sabah namazını cemaatle kıldıktan sonra yarım cüz Kur'an okunmalı, bu okunan Kur'an-ı Kerim herhangi bir dilde yazılan güvenilir bir meal ile beraber okunması tavsiye edilir. Bazı mervi mahsus zikirleride ihmal etmemelidir.
2. Namazdan sonra küçük talebeler metin ezberlemeli, ileri düzeydeki talebeler mütala etmelidir.
3. Kahvaltıdan sonra ders ve müzakereler ikindi namazına kadar devam eder.
4. İkindi namazından sonra Medresede okutulan herhangi bir ilim dalında toplu ders yapılır.
5. Akşam namazından sonra yatıncaya kadar her öğrenci kendine mahsus ilim tahsilini yapar.
6. Talebeler saat on'da serbest bırakılır, kendi zaruri ihtiyaçlarını yerine getirdikten sonra istirahata çekilirler.

O-) MEDRESEDE HAFTALIK PROGRAM

1. Tatil Perşembe günü öğle namazından sonra başlar, Cuma günü akşam namazına kadar devam eder.

2.Talebe her hafta ihtiyaca binaen çarşıya çıkar, işini görür ve uygun olmayan yerlerden uzak durur.

3.Talebe haftalık temizliğine ehemmiyet verir, imkan dahilinde hat yazmak, uygun Türkçe, Arapça ve Kürtçe roman kitaplarını okumaya önem verir.

4.Talebeler tatil günlerinde medreselere mahsus bir oyun olan kél ve bér oyunları ile bu günün şartlarına göre diğer oyunlar da oynanmalıdır.

5.Talebeler arasında yarışmalar düzenlenmeli, kazanan gruba hediyeler verilmelidir.

Ö-) MEDRESEDE YILLIK PROGRAM

1-Yıllık tatiller; yazın bir ay, her bayram bir hafta, kışta da onbeş gün tatil verilir.

2-Medreseler arasında diyaloğun oluşması için imkanlar dahilinde yılda üç kez il dışına ve her ay il içinde de medrese ziyaretleri yapılmalıdır.

3-Yaz döneminde medrese dışına kış aylarında ise medresenin içinde ayda bir sefer öğrenciler geşte götürülmelidir. Ve geşt sonunda çeşitli etkinlikler düzenlenmelidir.

4-İmkânlar dâhilinde talebeler yıl boyunca çeşitli camilere vaaz, hutbe ve imam hatiplik için gönderilmelidir.

U-) DERS PROGRAMI

Talebeler günde en az ister toplu isterse birebir olsun en az günde üç -dört ders okumalıdır. Müderrisler yeterli olduğu takdirde birebir ders verme tercih edilmelidir. Bununla beraber sınıf içerisinde de üç dört ders okutulmalıdır. Bu dersler medresede okutulan kitaplardan olmalı, hazırladığımız müfredata göre bütün sınıflarda belirttiğimiz gibi okutulmalıdır. Talebeler yılsonunda mutlaka ders verilen ve şart koşulan bütün kitapları okumalı ve her iki ayda okutulan kitaplarda sınava tabi tutulmalı ve yılsonunda da genel bir imtihana tabi tutulmalıdır. Tespitlerimize göre talebeler beş yılda kitaplarını bitirir, altıncı yılında da tekâmül olması için medreselerde tutulur sonra medreseden mezun olmalıdır. Bundan dolayı talebeler eğitimlerini beş sınıf üzerine yapmalıdır. Altıncı yıl da talebe medresede hem ders verir, hem de çeşitli ilim dallarında kendini yetiştirmeye gayret eder.

Ü-) SINIFLARA GÖRE KİTAPLARIN OKUTULMASI

BİRİNCİ SINIF

BİRİNCİ DÖNEM:

1- Kur'anı Kerim ve tecvid

2-Mevlit Mêle Hüseyn-i Batéî(içinde bulunan mavdu hadislerin çıkartılması lazım)

3- Nubahar Şeyh Ahmed Xani (ezberletilir).

4- Emsile fî Tasrifi'l-Ef'al(ezberletilir).

5- Bina Molla Abdullah Denexferi'nin Binau'Efal (ezberletilir).

6-İzzi. Abdulvehap b.İbrahim Zencani(ezberletilir).

İKİNCİ DÖNEM:

1- Avamil Abdulkahir b. Abdurrahman el-Cürcani'(ezberletilir).

2- Zuruf ve Terkib Molla Ali Taramaxi(ezberletilir)

3- Taftazânî'ye nisbet edilen Avâmili Cürcani'nin şerhi olan Sadullah Seğir

4- Tuhfetu's-Seniyye Şerhu Muqedimeti'l-Ecrumiyye

ÜÇÜNCÜ DÖNEM:

1- hadiste imam Nevevi'nin Arbe'in'i

2- Ğayetu'l-İhtisar(Qadi Ebi Şucca)

3-Kısası Nebiyyin (Ebi Hesen Eli el Huseyni Ennedvi)

4-Nehcu'l-Enam (Melle Xelil Ömeri el Isirdi)

5-Hanefi Fıkhından Nuru'l-İdah

DÖRDÜNCÜ DÖNEM:

1-Hat (meşq) dersi

2-Pratik Arapça (mukaleme) dersi

3-Hitabet ve adabı muaşeret dersi

4-Mahreçleri çıkaratarak Kur'an-ı Kerimi talim üzerine okumak dersi

5- Bilgisayar

Yukarıda sıralanan dördüncü dönem dersleri uygulamalı olarak verilecektir.

İKİNCİ SINIF

BİRİNCİ DÖNEM:

1-Şerhu'l-Muğninin bir kısmı. Şeyh Muhammed b. Abdurrahim(metni ezberletilir).

2-S'adini ,(li S'adeddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Taftazanî)

3- Hellu'l Mea'kıd Şerhu'l-Keva'idın bir kısmı (li Ahmed b. Muhammed Zeyli)

4- Şerhü'l kıtr (li Ebu Muhammed Abdullah b.Hişam')

İKİNCİ DÖNEM:

1- ed-Durusu'l-'Arbiyye (Li Şeyh Mustafa el-'Alai)

2- Musil' u et-Tullab ila kevaidu'l -İrab (Li Zeynuddin Xalid b.Abdullah el-Ezheri)

3-Kaşifu'l-Qina Ve'n-Nikab(Li Muhammed b Şeyh Abdulkerim)

ÜÇÜNCÜ DÖNEM:

1- Celaleyn Tefsiri (Lı Celâleddin Ebü'l-Fazl)

2- Fıkıhta İmam Nevevi'nin Minhac'ı,

3- Riyadu's-Salihin (li İmam Muhyeddin ebi Yehya bin Şeref en Newewi)

4- Siyerde es-Siretu'n-Nebeviyye (Li Süleyman Mekhul)

5-et-Teshilu'd-Deruri fi Mesailu'l-Qeduri(Lİ Muhammed Aşık es-Sibrini) Hanefi fıkhı.

DÖRDÜNCÜ DÖNEM:

1- Pratik Arapça (mukaleme)

2-Adabı Muaşeret ve Medreseye Has Kurallar (Görgü Kuralları)

3-Tecvid ve Uygulamalı Kur'an-ı Kerim

4- Hat (meşq) dersi

5- Bilgisayar

Yukarıda sıralanan dördüncü dönem dersleri de uygulamalı olarak verilecektir.

ÜÇÜNCÜ SINIF:

BİRİNCİ DÖNEM:

1- el-Behcetu'l-Merdiyye fi Şerhi'l-Elfiyye (li Celaleddin Ebu Bekr es-Suyuti Elfiyye ezberletilir).)

2-el-Fewaı'd-Diyaiyye (li Molla Abdurrahman Cami)

3-Şeze'l-'Urf fi fennı es-Serf (lı Şeyx Ahmed bin Muhammed bin Ahmed el-Hemelawi)

İKİNCİ DÖNEM:

1-Muğni't-Tullab (li Mahmud Hasan el-Muğeyni)

2-Fennari (li Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fennarî)

3-Xolase-tul Wedı- Xolase-tul Beyan-Mulexxıs-ul Adab(lı şeyx Alaıddin el Oxini)

4- İsağuci Tehzib u- t Tehzib (lı Melle Xelil Ömerî El Is'irdî)

ÜÇÜNCÜ DÖNEM:

1-Buhari,(Muhammed ibn. İsmail el-Buharî)

2-Safvetu't-Tefasîr, (eş-Şeyh Muhammed Ali es-Sabunî)

3-el-M'utemed fi'l-Fıkhı-ş-Şafii (li Muhammed Zuheylî)

4- Diwan (li Mele Ahmed el-Cezerî)-Ziyauddinel-Xalidi'nin el-Hediyyetu'l-Hemidiyyesi (kürtçe)

5-el-İxtiyar li t'elili'l-Muhtar li Abdullah bin Mehmut el-Musilî (Hanefi Fıkhı)

DÖRDÜNCÜ DÖNEM:

1-Siretu Xatemu-n-Nebiyyin (li Ebi el-Hesen Ali el- Huseyn en-Nedwi)

2- el-İtqan fi Ulumu'l-Qur'an (li Celaleddin ebi Bekr es-Siyutî)

3- Farsçada Habib efendinin 'Rehnümayı Farısi kitabı ve Molla Cami, Mevlana Xalıdın dıvanları

4- Fono Pratik İngilizce El Kitabı

5-Arapça Kompozisyon dersi

DÖRDÜNCÜ SINIF:

BİRİNCİ DÖNEM:

1- Muxteseru'l-Me'ani(li Mes'ud bin Omer et-teftezânî)

2- el-Bacuri'nin Tuhfetu'l-Murid Şerhu-Cevheretu't-Tevhid

3- *el-Veciz fi'l-Kavaidu'l-Fikhiye* (li Abdulkerim Zeydan)

4-Gulustan (li Sa'di Şirazi)-

İKİNCİ DÖNEM:

1-el-Menzumetu'l Beyquniyye (li Omer bin Muhammed bin Fetuh el-Beyqunî)

2- Adabu'l-Fetwa ve'l-Muftî ve'l-Mustefti (li'ş-Şeyx Muhyeddin ebi Zekeriyya Yahya bin Şeref en-Newewî)

3- Harputlu Müderris Ömer Avni efendinin 'Kevaı dı Lisanı Kurdi

4- Kadı Abdullah el-İci 'nin Risaletu-l Vad'ı

ÜÇÜNCÜ DÖNEM:

1-Qadi Beydawi (lı Abdullah b. Ömer b. Muhammed Nâsıruddin el-Beydâvî)

2- Muğni'l-Muhtaç (lı İmam eş-Şirbînî)

3- Fiqhu's-Sire (li Said Remedan el-Butî) }

4-Mecmu'u'l-Enher li Muhammed Abdurrahman bin Muhammed bin Süleyman el-Geliboli (Hanefi Fıkhi)

DÖRDÜNCÜ DÖNEM:

1- Sehihu'l-Muslim li'l-İmam Muslim bin el-Heccac en- Neysaburî

2- İhyau-Ulumu'd-Din (li Ebi Hamid Muhammed bin Muhammed el-Xezalî)

3- Qıssetu'l-İman Beyne'l-Felsefeti we'l-İlmi we'l-Quran (li Huseyn bin Muhammed el-Cisri et-Terablisî)

4-İngilizce Dil Bilgisi (Y.Ataner Yıldırım).

5-Arapça Ders Anlatma Usul ve Esasları (uygulamalı)

BEŞİNCİ SINIF

BİRİNCİ DÖNEM:

1-Cemu'l-Cevam'ı'i (li Abdulvehap b. Ali es-Sıbki)

2- Risaletu'l-bahs ve Adabu'l-Munazere (li Muhammed Muhyeddin)

3- Muallim Feyzinin'Lisan-i Farısi kitabı

İKİNCİ DÖNEM:

1-Teysiru Mustelıhu'l Hadis(lı Dr. Mahmud Tehhan

2- 'Ussam 'ale'l- Feride (li Usam İbrahim b.Muhammed el-Asfahanî)

3-Abdul Ğefur(lı allame A Ğefur Ellari)

4- Seyyid Şeyh Şefik el-Arvasi'nin Mukaddimetu'l 'İrfanı (kürtçe) Kürtçe Gramer(lı Celadet Ali Bedirxan)

ÜÇÜNCÜ DÖNEM:

1- Keşşaf (lı Zemahşerî Şemseddin el-İsfehanî, el-Keşşaf)

2-Bidayetu'l- Muctehid (lı İbnu Ruşd)

3- el-Mesnewiyyu'l-'Arebi we İşaretu'l-'İcaz (li Bediüzzaman Seid en-Nursi)

4- el Alim'u we t Tağut(lı Yusuf El Kardavi)

DÖRDÜNCÜ DÖNEM :

1- Sünen-i Tirmizi (lı Ebu İsa Muhammed bin İsa ibni'd-Dahhak)

2- el-Muhakemat (li Bediüzzaman es-Seidi'n-Nursî) 3-Celaul Eyn feraıd bahsı(lı şeyx Alaıddin el Oxini)

3- Usulu't-Tefsir ve Qewâ'ıdûhû (lı'ş-Şeyx Xalıd Abdurrehman el-'Ek)

4-Arapça Konferans vb. Etkinlikleri Becerebilme Sanatı (uygulamalı)

TEKAMÜL YILI

Talebeler kitaplarını bitirdikten sonra bir yılda medresede kalıp hem ders vermeleri hem de bazı kitapları okumaları gerekmektedir. Bu yıl içerisinde özellikle usulu-d din, usulul fıkıh, usulu-t tefsir, usulul hadis, islamda tasavvuf, islam tarihi, coğrafya ve siyaset ilimlerini de görmelidir. Tekamül yılında talebe ilmi rüştünü ispatlamak ve mezuniyeti hak etmek için medresede okutulan herhangi bir ilim alanında bir tez hazırlar.

P-) 'ÂLİ İLİMLER (MÜDERRİSLER VE TALEBELER İÇİN TERCİH EDİLEN KİTAPLAR)

A) TEFSİR VE ULUMU'L - KUR'AN'DA TETKİK VE TAVSİYE EDİLEN KİTAPLAR:

1-Muxteser Tefsir ibnu Kesir (li Muhammed Ali es-Sabuni, ew Kerim er- Racih)

2-Hekaiku't-T'ewil Medariku't-Tenzil (li Abdullah bin Ahmed en-Nesefî)

3-El-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an (li Celaleddin Abdurrehman bin Ebibekr es-Suyûtî)

4-Menahilu'l-Urfan fi 'Ulumi'l-Kur'an (li Muhammed Abdulezim ez-Zerqanî)

5-Ayatu'l-Ehkam (li Ali Sayis)

6-'Ecazu'l-Kur'an (li İmam ebibekr Muhammed bin Teyyib el-Baqinanî)

7-El-İbdau'l-Beyanî (li Muhammed Ali es-Sabunî)

8-El-İsrailiyat ve'l-Mewdu'at fi Kutubu't-Tefsir (li Muhammed 'Ebi Şehbeh)

9-Kuran Okuma Esasları (Abdurrahman Çetin)

10-Haza Huwe Rehmetu'l-İslam (li Muhammed Xelil Çiçek)

11-Usulu't-Tefsir ve Qewâ'ıdûhû (lı'ş-Şeyx Xalıd Abdurrehman el-'Ek)

12-Kuran'ı Kerim Tefsiri (Elmalılı Muhammed HamdiYazar).

13-el-Qurtubî (lı Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi h.671/m.1273)

14-fi Zilalı'l-Quran (lı Seyyid Kutub)

15-Ruhu'l-Meani' (lı Alusi veya tam adıyla Ebu's Sena Şihabuddin Mahmud el Alusi)

16-Tefsir-i Kebir (lı Mefatih'ul GAYB - Fahruddin Er-RAZİ)

17-Keşşaf (lı Zemahşerî(538) Şemseddin el-İsfehanî, el-Keşşaf)

18-Ruhu'l-Beyan (lı Şeyh İsmail Hakkı Bursevi)

19-İbn Kesir (lı İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer İbn Kesir)

20-el-Cemel 'ale'l-Celaleyn (lı Süleyman el- Cemel, I, 7; es-Sâvî, IV, 626).

B-)HADİS VE ULUMUL HADİSTE TEDKİK VE TAVSİYE EDİLEN KİTAPLAR

1-Camiu'l-Usul fi Ehadisu'r-Resul (li ebi Suadat el-Mubarek bin Muhammed bin el-Esir el-Cezerî)

2-el-Beyan we't-T'erîfu fi Esbabi Wurudu'l-Hedisi'ş-Şerif (li İbrahim bin Muhammed eş-Şehir bi ibni Hemze)

3-Te'wil Muxtelifı'l-Hedîs (li Abdullah bin Muslim bin Kuteybe ed-Deynurî)

4-Keyfe Nuamilu me'a es-Sunneh (li Yusuf el-Qardawî)

5-Umdet'ul Qari(lı Bedreddin el Eyni)

6-El Minhac şerhu Sehihu'l-Muslim(li'ş-Şeyx Muhyeddin ebi Zekeriyya Yahya bin Şeref en-Newewî)

7-Suwerun min heyatı's Sahabe we suwerun min heyatı't Tabiin (li ebdurrehman re'fet el-paşa)

8-Fethul Bari Sahihi Buhari Şerhi(lı İbn Hacer El Askalani)

9-Riyadu-s-Salihin (li İmam Muhyeddin ebi Yahya bin Şeref en-Newewî)

10- KÜTÜB-İ SİTTE :1. Buhârî 2.Müslim'in el-Câmiu's-Sahihleri 3.Ebu Davud, 4.Tirmizi, 5.Nesâî 6.ibn Mâce'nin Sünen'leri

11- İmam Mâlik'in Muvatta'ı

12- Dârimî'nin Sünen'i

C-) FIKIH VE USULUL FIKIHTA TEDKİK VE TAVSİYE EDİLEN KİTAPLAR

1-el-Qewa'idu'l-Kubra (li Iz bin Abdusselam)

2-Dewabitu'l-Mesleheti fi'ş-Şerieti'l-İslamiyyeh (li Seid Remedan el-Butî)

3-Tarixu'l-Teşri'i'l-İslamî (li Muhammed Hedri Beg)

4-el-Mustesfa (li ebi Hamid Muhammed bin Muhammed el-Xezalî)

5-el Qewaninu'l-Fıqhiyye (li Muhammed bin Ahmed bin M'ezil Xernatî)

6-Kenzu'r-Raxibîn 'ale'l-Minhac (li Celaleddin Muhammed bin Ahmed bin Muhammed el-Mehellî)

7-Usulu'l-Fıqh (li'l-İmam Muhammed Ebu Zuhre)

8-en-Nihayetu'l-Muhtac ila Şerhu'l-Minhac (lı Muhammed b.Ebi'l-Ebbas Ahmed er-Remlî)

9-Tuhfetu'l-Muhtac lı Şerhı'l-Minhac(lı Ahmed b. Hecer el-Heytemî)

10- İhkamu'l-İhkam (li ibn Deqiq el-'eyd)

11- İ'anet-u Talıbin (Seyyit el-Bekri Muhammet Şettat ed-Dimyati)

12-el-Mehsul fi Ilmı Usulu'l-Fıqh (lı Fexruddin Muhammed b. Umer b. el-Huseyn er-Razî)

13-el-Muwafıqat fi Usulu'ş-Şeri'et (lı ebi İshaq eş-Şatıbî)

14- el Helalu wel Heramu fil İslam(lı Yusuf El Kardavi)

D-) AKAİD VE KELAM İLMİNDE TEDKİK VE TAVSİYE EDİLEN KİTAPLAR

1-el-İqtisadu fi'l-'İtikad (li ebi Hamid Muhammed bin Muhammed el-Xezalî)

2-el-Muhakemat (li Bediüzzaman es-Seidi'n-Nursî)

3-Şerhu'l-Fıqhu'l-Ekber (li Mele Ali el- Qarî)

4-el-Menqezu mine'd-Delal (li ebi Hamid Muhammed bin Muhammed el-Xezalî)

5-el-İbane fi Usulu'd-Diyane (li ebi Hasen Ali bin İsmailul eş-Ş'eri)

6-Şerhu'l-Meqasid (Qısmu'l-İlahiyat) (li sa'duddin bin Omer et-Teftezânî)

7-Allah Celle Celaluhu (li Seid Hewa)

8-El-Husunu'l-Hemidiyye (li Huseyn bin Muhammed el-Cisr et-Terablisî)

9-Er-Risaletu'l-Hemidiyye (li Huseyn bin Muhammed el-Cisri et-Terablisî)

10-el-Eqidetu'l-İslamiyye (li Abdurrehman Hasen Hebneketu'l-Meydanî)

E) SİRET VE TARİH İLMİNDE TEDKİK VE TAVSİYE EDİLEN KİTAPLAR:

1-es-Siretu'n-Nebewiyye (li Muhammed ebi Şehbe)

2-es-Siretu'n-Nebewiyye ve Silsiletu'l-Xulefai we't-Tarix (li Ali Muhammed es-S'elabî)

3-el-Milelu ve'n-Nihelu (li ebi'l Fetih Muhammed bin Abdulkerim eş-Şehrestanî)

4-Tarixu'l-Mezahibi'l-İslamiyye (li Muhammed ebu Zuhre)

5-en-Nubuwetu ve'l-Enbiyau (li Muhammed Ali es-Sabunî)

6-Qısesu'n-Nebiyyin (li ibni Kesir)

7-Siretu Xatemu-n-Nebiyyin (li ebi'l Hasen Ali el-Huseyn en-Nedwî)

8-Muhammed Resulullah (li Muhammed Rida)

9-es-Siretu'n-Nebewiyye (lı İbn Hışam)

F-) TASAVVUF VE AHLAKTA TEDKİK VE TAVSİYE EDİLEN KİTAPLAR

1-İhyau Ulumu'd-din (li ebi Hamid Muhammed bin Muhammed el Xezalî)

2-el-Erbe'in fi Usuluddin (li ebi Hamid Muhammed bin Muhammed el Xezalî)

3-el-Mektubat (li'l-İmam er-Rebbanî, liş-Şeyx Ahmed el-Faruqî es-Serhendî)

4-er-Ruh (li ebi Abdullah Muhammed bin Ebibekr el-Me'rufi bi ibni'l-Qeyyimi'l-Cewziyye)

5-İqazu'l-Humem fi Şerhi'l-Hikem (li ebi Ebbas Ahmed bin Muhammed bin Mehdi bin Ec'ibe)

6-Netaicu'l-Efkar el-Qutsiyye şerhu'r-Risaleh el-Quşeyriyye (li Şeyx Zekeriyya el-Ensari)

G-) DAVET VE İRŞADDA TETKİK VE TAVSİYE EDİLEN KİTAPLAR

1-Fiqhu'd-D'awe (li Mustafa Meşhur)

2-Cindullah Siqafeten we Exlaqen (li Seid 'Hewa)

3-Mecmuetu'r-Resail (li Hesen el-Benna)

4-Mealimun fi't-Teriq (li Seyyid Qutub)

5-Tewcihatu'n-Nebewiyyetun (li Seyyid Muhammed Nuh)

6-Muxteser Ricalu'l-Fikri ve'd-D'eweti (li ebi Hesen Ali el-Huseynî en-Nedwî)

7-Şexsiyatun İstewqefetni (li Seid Remedan el-Butî)

8-Maza y'una İntimâ'i li'l-İslam (li Fethi Yeken)

9-el-Mustefâdu min Qisesi'l-Qur'an li'd-D'aweti we'd-Du'ati (li Abdilkerim Zeydan)

10-Resaile (li Hesen el-Bennan)

11-eş-Şababu'l-Muslım li Abdullah Nasıh 'İlvan

H-) İSLAMÎ MÜDAFAA EDEN ASRİ KİTAPLAR

1-Tehiyyatu'l-Umemi fi Libasu'z-Zulmi (li Abdulmelik bin Muhammed el- Cuweynî)

2-El-İhkamu'l-Sultaniyye (li Ali bin Muhammed bin Hebib el-Mawerdî)

3-Edebu'd-Dunya we'd-Din (li Ali bin Muhammed bin Hebib el-Mawerdî)

4-Kewaşifu'z-Zeyyuf (li Abdurrehman Hesen Hebnekel Meydanî)

5-el-Edalet el-İctimaiyye fi'l-İslam (li Seyyid Kutub)

6-ez-Zulamiyyune we'n-Nuraniyyune (li Seid Remedan el-Butî)

7-Şebahatun Hewlel İslam (li Muhammed Qutub)

8-Modernizm (Ebubekir Sifil)

9-Mefahimun Yecibu en Tusehhehe (li Muhammed Ali el-Ewiyyu'l-Malikî)

10-Muxreser Tuxfetu'l-İsnaeşeriyye (li'l-Alusi)

11-es-Selefiyye (li Seid Remedan el-Butî)

12-el lamezhebiyye (li Seid Remedan el-Butî)

13-es-Sunne ve Mekânetuhâ fi Teşri'i'l-İslami (li Mustafa es-Suba'i)

14-Difa'un 'eni's-Sunneh (li Muhammed ebi Şehbeh)

I-) ASRİ FETVALAR VE DİĞER BAZI KİTAPLARDA TEDKİK VE TAVSİYE EDİLEN KİTAPLAR

1-El-Muameletu'l-Maliyye el-Muasire (li Wehbe ez-Zuheyrî)

2-Fetawa Muasiretun (li wehbe ez Zuheyrî)

3-Fetawa Muaseretun (li Yusuf el-Qerdawî)

4-Buhusun fi fiqhi'z-Zekât el-Mu'asere (li Ali Muhyeddin el-Qeredaxî)

5-Fetawa Muasere (li Ahmed el-Huca el-Kurdî)

6-Qedaya Fiqhiyyetun Muaseretun (li Muhammed Teqi el-Osmanî)

7-el-Fetawe'l-Fiqhiyye (li Salih el-Ferfurî)

8-İthafu's-Sail bima werede 'eni'l-Mesâil (li Muhammed Edip Kelkel)

9-el-'Emeliyetu'l-İstişhadiyye fi Mizani'l-Fiqhî (li Newaf et-Tekruri)

10-el-Muqeddime (li ibni Xaldun)

11-İzharu'l-Heqqi (li Rehmetullah bin Xelilurrehman el-Hindî)

12-Diwan (li Mele Ahmed el-Cezerî)

13-Merci'u'l-Ulumu'l-İslamiyye li Muhammed Zuheylî)

14-Qıssetu'l-İman Beyne'l-Felsefeti we'l-İlmi we'l-Quran (li Huseyn bin Muhammed el-Cisri et-Terablisî)

15-Mizanu'l-Edep (li Şeyx Ahmed-i Xani)

16-Kitabun fi Qewa'idu'l-Farisiyye 1- Zebani farisî (li Mu'allim Feyda)

17-Gulistan (li S'edi Şirazî)

18-el-Mesnewiyyu'l-'Arebi we İşaretu'l-'İcaz (li Bediüzzaman Seid en-Nursi)

19-Erwau'l-'Alil fi Behrı Ehâdîsı Menarı's-Sebil(lı Muhammed Nasıruddin el el-Banî}

20-Fetawa İslamiyye lı Eshabi Fediletu'l-Ulema (Cem'e Muhammed b. Ebdul Aziz el-Mesned)

21-Mecm'u Fetawa (lı Şeyxu'l-İslam Ahmed b. Teymiyye)

K -) ARAP DİLİ VE EDEBİYATINA DAİR ESERLER

1-Tarihu'l-Edebi'l-Arabi (el-Asru'l-Cahili ve'l-İslami ve'l-Abbasi Ve'l-Memalik ve'l-Osmaniyyin) Şevki Dayf

2-Ennesru'l-Arabi fi'l-Karni'r-Rabi (Zeki Mubarek

3-Tetavvuru'n-Nesri'l-Arabi (Enis el-Makdisi)

4-Tarihu'l-Edebi'l-Arabi el-Kadim ve'l-Hadis (Hanna el-Fahuri)

5-Şerhu'l-Muallakatu's-Saba (Zevzeni)

6-Divanu Hassan b. Sabit

7-Divanu'l-İmam eş-Şafii.

8-Divanu'l-Mutenebbi

9-Divanu'l-Buhturî

10-Divanu Ebi Temmam

11-El-Burde (Busayri)

12-Divanu'ş-Şevkiyat (Ahmed Şevki)

13-el-Belağetu'l-'Arebiyye Usesûha ve 'Ulûmuha ve Fınûnûha(lı Abdurrahman Hesen Hebnekî el-Meydanî)

14-Tarihu'l-Edebi'l-Arabi.(lı Ahmed ez-Zeyyat)

D-) ÇÖZÜM ÖNERİLERİ VE MEDRESELERDE OLMASI GEREKENLER

Şu modern çağda medreselerin ayakta kalmaları için zamanın şartlarına göre kendilerini yenilemeleri ve çağın gereksinimlerine göre iyi bir durum tahlilini yapmaları elzemdir. Bunun için medreseler acilen şu hususları programlarına alıp hayata geçirmelidir.

1-Her şeyden önce bütün medreseler organize olup bir araya gelmeli, ortak hareket edip kurumlaşmaya doğru gitmelidir.

2-Medreseler bağımsız olmalı, hiçbir kurum ve kuruluşun direktifi ile hareket etmemeli ve özerk bir yapıya sahip olmalıdır.

3-Medreseler maddi sıkıntılardan kurtulmalıdır.

4-Medreselere hüvviyet kazandırılmalı, medrese mezunlarına iş imkânları sağlanmalıdır.

5-Medreseye yönelik ön yargıların giderilmesi için gayret edilmelidir.

6-Modern eğitim kurumları olan ilahiyat fakülteleri ile işbirliği içinde çalışmaya gayret edilmelidir.

7-Medreseler ders müfredatlarını ve çalışma programlarını gözden geçirmeli ve bu hususta gerekli güncellemeleri yapmalıdır.

8-Medreselerimiz dünyada İslami eğitim veren fakültelerle ve öne çıkan medreselerle entegre olmalı ve sözkonusu eğitim kurumlarıyla iletişim içinde olmalıdır.

9-Medreseler bilim ve teknoloji alanında da kendilerini yenilemek için çaba sarf etmeli; medreselerin fiziki imkânları daha sağlıklı ve eğitime elverişli hale getirilmelidir.

10-Medreseler de seviyelerine göre imam hatip liseleri ve ilahiyat fakülteleri gibi resmi bir statüye kavuşturulmalı, medreselerde verilen icazetlerin, diploma yerine kabul edilmesi için M.E. B ve Y.Ö.K ile koordineli bir çalışma yapılmalıdır.

11-Medrese Kurumu ilim, irfan ve hikmet üçlüsü ile alim, arif ve hekim olma vasıflarını bünyesinde barındıran alimler yetiştirmek için çaba sarf etmelidir.

12-Tarihe mal olmuş medrese kurumu, tekrar asli kimliğine dönüp büyük ilmi şahsiyetlerin yetişmesine ön ayak olmalıdır. Ayrıca İslam âleminin geri kalmışlığına kafa yormalı ve islam düşüncesinin kaybettiği dinamizmi yeniden kazanması için bilinçli ve metodlu bir eğitim öğretim sistemini tekrar hayata geçirmelidir.

13-Her medresede zengin kütüphaneler kurulmalı, bu kütüphanelerde bilgiye hızlı erişimi sağlayan bilgisayarlara da yer verilmelidir.

14- Medrese Müfredatı hem a'li ilimlerde hem de alet ilimlerinde gözden geçirilmeli, özellikle usulı'l-hadis, usulu't-tefsir, usulu'l-kelam, mezhepler tarihi vb. gibi ilimler de okutulmalıdır.

15-Medreselerde adabı muaşeret güzel ahlak, nefis tezkiyesi, görgü vb. gibi konularda da eğitimler verilmeli.

16-Medreseler pratik Arapçaya, mukalemeye önem vermeli; hitabet, vaaz, irşad ve insanlara tebliğ metodu da ihmal edilmemelidir.

17-Kürtçenin de geliştirilmesi için gerekli adımlar atılmalı, var olan kitaplarla beraber henüz bilinmeyen kitapların da gün yüzüne çıkarılması için gayret sarfedilmelidir. Örneğin Ziyauddin el-Halıdi'nın El Hediyyetul Hemidiyye'si, Seyyıd Şeyh Şefik el-Arvasi'nın Mukaddimetul İrfan'ı ve Harputlu Müderris Ömer Avni efendinin 'Kava'ıdı Lisan-ı Kurdi, Mutkili Halil Hiyali'nin Kürtçe Nahiv ve Sarf Grameri ve Kürtçe Gramer(lı Celadet Elî Bedirxan)'gibi eserlerin okutulmasına gerekli ehemmiyet verilmelidir.

18- Gerek Osmanlı Türkçesinin gerekse günümüz Türkçesinin öğretilmesine ehemmiyet verilmelidir.

19- Farsça ile İngilizcenin de öğrenilmesi zamanımızda elzemdir. Bu bağlamda medreselerde bu dillerin de imkânlar ölçüsünde öğretilmesi gerekir. Özelikle Farsçada muallim Feyzi'nin' Lisan-i Farısi ve Habib Efendinin Rehnüma-yı Farısi gibi gramer kitapları ve Mevlana'nın Mesnevisi, Hafız Diyaıddin'in bazı seçmeleri, Sadi Şirazinin Gülüstan'ı, Molla Cami ve Mevlana Xalıdın Divanları okutulmalıdır.

20-Tekâmül aşamasındaki talebelere, felsefe, sosyoloji, mukayeseli hukuk, coğrafya, tarih, İslam tarihi ve sanat tarihi gibi ilimler de öğretilmelidir.

21-Medrese mezunlarının hem imamlık hem vaizlik hem de müftülük için eğitim gören öğrencilere başta ilahiyat fakülteleri olmak üzere çeşitli ilim kurumlarında ders vermeleri için uygun şartların oluşturulması gerekir.

Sözümü, Sempozyumun Organizatörü Hakkâri Üniversitesine, tebliğleriyle teşrif edip sempozyuma renk katan bütün ilim adamlarına, özellikle bizi dinleyenlere şükranlarımı ve en derin saygılarımı sunarak bitiriyorum.

Kaynakça :

Bediüzzaman, Said Nursi, *Risale-i Nur Külliyatı*

Medrese müderrisleri

Bitlis, Hakkari, Muş, Siirt, Van ve civar illerin tarihçesi.

Muhammed Halil Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencamı.*

Medrese Alimleri Vakfı ve Tatvan Medine Medresesi internet siteleri.

کتێبخانەی هەواڵنامە

ZAP HAVZASINDAN ANADOLU’YA ÖNEMLİ BİR ŞAHSİYET EHMEDÊ XANÎ (AHMED-İ HANİ) HAYATI VE İSLAM FELSEFESİ

An Important Personality from Zap Basin to Anatolia: Ahmed-i Khani's Life and Islam

Mehmet Mirza YÜCE
Van Ahmed-i Hani Derneği
İnsan_m@hotmail.com
&
Necmettin KOÇ
Van İl Milli Eğitim Müdürlüğü
necmkoc65@hotmail.com

1.ÖZET

Yaşadıkları devirde dar bir bölgede tanınan bazı şahsiyetlerin; siyasi, edebî veya diğer özellikleri asırlar geçtikten sonra şöhret sahibi oldukları görülmektedir. İnsanlığın düşünce mimarları içerisinde saygın bir yeri olduğu halde kalın bir sır perdesi altında "unutulmuş" ve "unutturulan" bir kişi olan Ehmedê Xanî de ölümünden sonra böyle bir şöhrete ulaşan şahsiyetlerden biridir.

XVII. yüzyılda Zap havzasında yetişmiş önemli şahsiyetlerden biri olan Xanî hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalar ne yazık ki yeterli değildir. Bu yazımızda söz konusu eksikliği gidermek üzere, Ehmedê Xanî'nin hayatı ve eserlerindeki İslami felsefesinden hareketle onun Zap havzası ulemaları içerisindeki yerini tespit etmeye çalıştık.

2.HAYATI

Hicri 1061 Miladi 1650/1651 yılında Beyazıt'ta doğan Ehmedê Xanî M.S. 844 yılında bugünkü Irak'ın Selk mıntıkasından göç edip Hakkari yöresine yerleşen Mehmudî aşiretinin bir alt kolu olan Xanî aşiretindendir. Babasının adı Şeyh İlyas, annesinin adı Gülnigar'dır. Ağabeyi Kasım, ablaları Peri ve Gülizar, kız kardeşi Kıtan'la birlikte beş kardeşin dördüncüsüdür. Soy ağacına baktığımızda Şeyh İlyas E'yaz'ın oğlu. E'yaz Rustem'in oğlu, Rustem Şeyh Abdurraman'ın oğlu, Şeyh Abdurrahman Mir Ebdurrezak'ın oğludur.

Ehmedê Xanî genç yaşta ilim tahsiline başladı. İlk eğitimini ağabeyi Kasım'dan aldı. Akabinde ilim merkezlerine giderek bilimleri ve bilinenleri öğrenmeye başladı. Ahlat, Bitlis ve Botan medreselerinde öğrenci oldu. Feqiyê Teyran'a Ehmedê Cizîrî'ye hayranlık besleyen Xanî Şam ve Halepte Hipokrat, Platon ve Aristo'yu, Bağdat'ta Farabi, Sührewerdi ve Muhyeddini Arabi'yi okudu. Kirmanşah, İsfahan ve Tebriz'de Ali Heriri, Firdewsi, Ömer Hayyam, Nizami ve Cami'yi okudu. 14 yaşından itibaren yazmaya başladığını belirten Xanî Kâbe'yi tavaf ettiği, Mısır'a gittiği ve icazetini Van-Hoşap E'taiyye Medresesi Müderrislerinden Mele Cami'den aldığını eserlerinde bildirmektedir. Böylece bilgi hazinesini dolduran Xanî halvet hücresi olan Bazid'deki mekanına geri döndü.

Ehmedê Xanî dönemin Beyazıt Beyliğinde resmi katip olarak görev yapmıştır. Medrese eğitimi ve katipliğin sağladığı avantajlar sayesinde Arapça, Farsça ve Osmanlıcayı anadili olan Kürtçe gibi öğrenmiştir. Divanında bu dört dille yazılmış "mülemma" türü şiirleri de vardır.

Zap havzası ve Anadolu toplumunun bir öncüsü olan bu çok yönlü bilge,1709 yılında doğduğu yer olan Beyazıt'ta vefat etmiştir. Mezarı Doğubayazıt İshak Paşa sarayının yanındadır. Günümüzde de yurt içinden ve yurt dışından sevenleri tarafından türbesi sık sık ziyaret edilmektedir.

3. ESERLERİ

3.1. NÛBEHARA BIÇÛKAN (Arapça-Kürtçe manzum sözlük)

Xanî'nin 1683 yılında yazdığı ve *"Küçüklerin İlkbaharı"* şeklinde Türkçeye çevirebileceğimiz bu ilk eseri Arapça-Kürtçe manzum sözlüktür. Ezber ağırlıklı bir eğitim sisteminin hakim olduğu medreselerde ezberi kolaylaştırmak için bu eser manzum olarak hazırlanmıştır. Sözlük yaklaşık 220 beyitten oluşmakta ve 1000'den fazla Arapça kelime ve terimler ile bunların Kürtçe karşılıklarını içermektedir

Xanî'nin eğitime ve dolayısıyla bilime verdiği değerden dolayı yazdığı bu ilk eseri dikkatle incelendiğinde içerdiği konuların gelişigüzel değil yakından uzağa, kolaydan zora ve bilinenden bilinmeyene gibi pedagojik bir formasyonla hazırlandığı rahatlıkla görülebilir. Xanî'nin bu eseri aynı zamanda Kuran'ın anlaşılması babından da önemli işlev görmüştür. Xanî Nûbehara Biçûkan'ın medreselerde ders kitabı olarak okutulmasını amaçlamıştır.

3.2. EQÎDEYA ÎMANÊ (İnanç Risalesi)

Xanî'nin bu eseri İslam literatüründe *akait* olarak adlandırılan ilim dalı kapsamına girmektedir. *Akait*; İslam dininin inanç esasları olan Allah inancı, melek inancı, kitap inancı, peygamber inancı, ahret inancı ve kader inancını konu edinen bir ilimdir. Diğer akait kitaplarında olduğu gibi Xanî bu eserinde de inançla ilgili meseleleri üç kategoriye ayırdığını görmekteyiz. Bunlar *ilahiyat*; Allah ile ilgili meseleler, *nubuvvat*; peygamberlik ile ilgili meseleler ve *sem'iyyat;* işitme yoluyla varlıkları kabul edilen metafizik olgular

Xanî bu eserini 1687 yılında yazmıştır. Nüshalarının farklılığına göre 70-73 beyitten oluşan bu eser *mesnevi* tarzında hazırlanmıştır. Xanî Nûbehara Biçûkan gibi bu eserini de medreselerde okutulan ders kitapları arasına katmayı amaçlamıştır. Nitekim Xanî'nin söz konusu bu her iki eseri de son zamanlara kadar Mezopotamya medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.

3.3. MEM Û ZÎN (Destan – Mesnevi):

Ehmedê Xanî sosyal, siyasal, kültürel, felsefiik tabanlı ve tasavvufi düşüncelerinin bir bileşkesi olan 2656 beyitlik bu eserini 1695 yılında tamamlamıştır. Bu eser adını 1393 yılında Cizre'de yaşandığına inanılan bir aşk hikayesinin erkek kahramanı olan *Mem'* ile sevgilisi *Zîn* isimlerinden almaktadır.

Xanî bu eserinde Kürtçenin Kurmanci lehçesinin *Bohtî, Mehmedî* ve *Silîvî* alt lehçelerini kullanmıştır. Bunun yanında az da olsa *Sorani* lehçesinden de istifade etmiştir. Dolayısıyla Kürtçenin herhangi bir lehçe veya alt lehçe taassubu gibi bir lükse girmemiş, bilakis onları birleştirme ve yakınlaştırma gibi bilimsel bir yol izlemiştir.

Xanî Mem û Zîn'de Kürtçe yanında oranları farklı olmak üzere Arapça, Farsça ve Osmanlıca'dan da yararlanmıştır.

Ehmedê Xanî'nin bu eseri Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığının yayınlarının da arasına alınıp yayımlanmıştır.

3.4. DÎWAN : (Şiir)

Ehmedê Xanî'ye ait olduğu iddia edilen şiirlerinin bir araya getirildiği "*Dîwan*"ı ile ilgili kronolojik süreç şöyle işlemiştir.

3.4.1. İlk kez Mela Mahmûdê Beyazıdî Xanî'nin 25 tane şiirini yetmiş sayfalık bir divançede toplamıştır. Dönemin Rus Erzurum Konsolosu ve Bayezîdî'nin yakın dostu A. Jaba bu divançeyi Rusya'ya götürüp "*Petersburg Genel Halk Kütüphanesi*'nde koruma altına almıştır.

3.4.2. İsmail Badi 1996 yılında Xanî'nin 20 şiirini müstakil bir divançede toplayıp çok sayıda el yazması nüsha ile karşılaştırdıktan sonra *Duhok*'ta bastırmıştır.

3.4.3. Mesûd Kettanî 1998 yılında Xanî'nin şiirlerinden topladığı 7 tanesini *Duho*k'ta yayımlamıştır

3.4.4. Muhammed Elî Qeredaxî topladığı 7 şiiri "*Bûjandinewey Mêjûy Zanayanî Kurd*" adlı kitabının üçüncü cildinde kaydetmiştir.

3.4.5. Abdurrahman Durre 2002 yılında Xanî'nin 27 parçadan oluşan şiirlerini "*Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*" adı altında yayımlamıştır.

3.4.6. Abdullah M. Varlı 2004 yılında "*Dîwan û Gobîdeyê Ahmedê Xanî Yêd Mayîn*" adı altında yayımladığı Diwan'da 109 şiir kaydetmiştir.

3.4.7. Tahsîn Îbrahîm Dostkî Xanî'nin 29 şiirini toplamış, bunları kaydettiği çalışmasına "*Cevharu'l me'anîfî şerhî Dîwanî Ehmedê Xanî*" adını vermiş ve bu şiirleri Arapça şerh etmiştir. Bu çalışma 2005 yılında *Duhok*'ta yayımlanmıştır.

3.EHMEDÊ XANİ'NİN İSLAM FELSEFESİ

Ehmedê Xanî'nin ilk eseri olan Nûbehara Biçûkan şöyle başlar

Bismillahirrehmanirrehim
Mebdeê her ilmekî navê Elim

Allah'ın adıyla; O'dur Rahman ve Rahim
O Bilgin'in adıyla başlamalı her türlü ilim.

İslami literatüre göre bir eser ne kadar mükemmel olursa olsun, Allahın adıyla başlanmadığı sürece eksik sayılacağına, hayır ve bereketten mahrum kalacağına inanılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in bir hadisinde şöyle denilmektedir; Allah'ın adı anılmadan başlanacak olan her önemli şey eksiktir. Xanî *Mem û Zîn* adlı eserinin ilk beytinde Hz. Peygamber'in bu hadisine edebi bir sanat olan telmih yoluyla şöyle işaret etmektedir:

Sernameê name namê Ellah
Bê namê wî natemam e Wellah

Kitabın en başında Allah'ın adı anılır
Vallahi O'nun adı olmazsa eksik kalır

Ellah : Allah'ın özel ismi olup İslam'a göre *O*'ndan başkası için kullanılmaz. Başlıca anlamları şunlardır: Kendisine ibadet edilen, akılları hayretler içinde bırakan, ulu, huzur veren, gözle görülmeyen, kendisine sığınılan.

Elim : Arap dili morfolojisine göre "*İlim*"den türeyen ve çokluk ifade eden mübalağa kipi olan bu sıfat; *bilgin*, *çok bilen* ve *çok bilgili* gibi birbirine yakın anlamlara gelmektedir. Xanî burada Allah'ın sıfatları arasında "*İlim*"den türeyen "*Elim*"e öncelik vermekle dikkatleri *ilmin* önemine çekmektedir

Ehmedê Xanî'nin anlayışında insana hizmet, *Hakk'*a hizmettir. Bu idealinden hareketle toplumun aydınlanması için büyük çaba sarf etmiştir. Kuran'ın ilk ayetindeki *oku* emrini kendisine *ilke* edinmiştir. Bilim ve eğitime verdiği önemden dolayı Beyazıt'te Muhammed Pır Belalı tarafından yaptırılan ancak işlevsiz ve harabeye dönen Gülgûnil İlim külliyesini yeniden onartarak hizmete girmesini sağlamış aynı zamanda Beyazıd Beyliğine bu külliyenin masraflarının karşılanması için Zengezor köyünde bir vakıf kurdurtmuştur. Böylece bu vakfın gelirleri ile 1814 yılına kadar adı geçen yerde ilim tahsil eden talebelerin giderleri karşılanmıştır.

Xanî Mezopotamya'da yaşayan halkların yaşam tarzı ve tarihi üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır. Halkın uygarlık seviyesine ulaşması için din, toplum ve devlet konusundaki

fikirleriyle insanlık tarihinde yeni bir dönem açmıştır.. Eserlerinde Platon ve Aristo'nun toplum ve devlet konusundaki fikirlerine atıfta bulunarak bu konudaki görüşlerini İslam felsefesindeki adalet, eşitlik ve meşveret temelinde açıklar. Farabi'nin toplum ve devlet ile İslam sentezini de analiz eden Xanî eserlerinde hukuk ve adaleti esas alan devlet tezinin mimarı olduğunu kanıtlamış ve dolayısıyla halkların gönlünde üçüncü filozof olarak ebedileşmiştir

Xani büyük bir İslam alimidir. İslam dini ve toplum konusunda çok önemli mesajlar verir. Xanî aklın önündeki perdeyi kaldırıp bilimin aydınlık makamına ulaşmayı amaç edinmiştir. İnançlara bağnazca yaklaşımı reddeder. İnsanın önündeki yanlış perdeyi kaldırıp hür inancın hurafeyi ve softalığı hapsedeceği inancındadır.

Xanî diyor ki; eğer hukuku, iradeyi ve özgür yaşamı kurarsanız sizler devamlı bir cennet yaşamında yaşarsınız. Bu karar ve hüküm evrenseldir ve tüm insanlık için geçerlidir. Xanî realist bir kimliğe sahiptir. Gününü kurtaran değil, zamanların kötü devranlarını bilime, şefkate ve inanca yönlendirendir. Ona göre bunun ilk basit temel taşı "sevgi" sözcüğüdür. Xanî diyor ki; Sevgi aşktır. Aşk bilim ve sanattır. Bilim aydınlık, sanat güzelliktir. Güzellik de adalettir, eşitliktir. Bu da meşrulaştırılmış insan duygusu yani "*Hakk*"tır.

Xanî'ye göre: Yaradan'ı bilmek, ona yanaşmak, onun sırlar hazinesi olan bilimleri elde etmekle olur. O halde insanın ilk sarılacağı şey bilim olmalıdır. Yaradan'ın evren sır kitabının ilk harfi insandır. Tüm sırlar onunla çözülecektir. Güzel yurdumun ve coğrafyamın hastalığının teşhis ve tedavisinin sırrı insanlaşmadır diyor. Xanî'nin felsefesinde hayatın saygın tek şifresi doğruluktur. Doğruluğun çıkış kaynağı da bilimdir. Doğruluğun kullanılış tekniğinin sevgi ve şefkat olduğunu söyleyen bu büyük bilge umudu ve sevgiyi sürekli amaçlamıştır.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ehmedê Xanî'nin gelişim çizgisi, şiirlerinin kronolojik sınıflaması yapıldığında, kimliğinin ilk platformu tasavvuf ve İslam felsefesidir. Dininizi din alimlerinden öğrenin diyen Xanî Allah'ın veli bir kulu ve Hz. Muhammed'in insanlığa bıraktığı mirasa sahiplenen önemli bir bilgedir. Toplumda İslâm dininin özümsenmesini sağlayan tarihin rastladığı ender şahsiyetlerdendir. Bilime verdiği önem ve bu konu ile ilgili tavsiyeleri onu bugünlere taşımış ve gönüllerin sultanı yapmıştır. Özcesi Xanî diyorki; "Allah'ı bilmek, O'na yanaşmak, O'nun sırlar hazinesi olan bilimleri elde etmekle olur"

KAYNAK:

Abdullah M. VARLI, *Diwan û Jinewariya Ehmedê Xanî,* Sipan Yayınları, 2004.

H. MEM, *Üçüncü Öğretmen Xânî,* İstanbul Kürt Enstitüsü Yay., İstanbul, 2005.

H.MEM, *Filozof Xanî'nin Tasarımı,* Bir Yayınları, İstanbul, 2005.

Kadri YILDIRIM, *Nûbehara Biçûkan,* Avesta Yayınları, İstanbul, 2005.

Kadri YILDIRIM, *Mem û Zîn,* Avesta Basın Yayın, 2010.

Kadri YILDIRIM, *Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası,* Ağrı Kültür Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği (Berdan Matbaacılık), 2013.

H.MEM, *Xanî ve Memzaları,* İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, 2013.

هەواڵنامەی کتێب